

अ त रंग प रि च य.

प्रस्तुत विभागांत 'ध' हे अक्षर पुरे झाले असून 'न' ची ३६४ पूर्ण झाली आहेत. त्यांचे वर्गीकरणः—

धम्मपद—प्वनिशास्त्र.

हिंदुस्थान, इतिहास—वीरांगिक.—धृष्टद्युम्न. म रा ठे.—धुलप, धौज्या वाघ. जा ती.—धाकट, धाडा, धानुक, धुंद, धुनिया, धुमाळ, धुंसर, धेड, धोबिया, धोबी, धोली उर्फ बोली.

छांडमय—संस्कृत.—धर्मसूत्रे. बौद्ध.—धारणी. चरित्रेः—धम्मपाल, धर्मकीर्ति, धर्मोत्तर. पाली.—धम्मपद.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—महाराष्ट्र.—घरणाव, धानोरे, पायटे, धारवाड, धावडशी, धुलखेड, धुळे, धोडप किछा, धौम. गुजरात.—घरमपूर, धोलेरा, धोल्हा. कच्छ, काठेवाड.—धांगलपूर मुद्रापात्र, धामलेज, धावा, धिनोधार, धोराभी, धोळा, धोलादि, धोलेखा, धोणपा, धाका, धोले. हे द्रावाक्षेत्रे स्थाने.—धास्कर. बरोदे.—धारी मध्य प्रांत.—धागा, धापेवाड. मध्य हिंदुस्थान.—घरमजयगड, धनोदा, धावळापोधी, धावळाधीर धारसंस्थान, धुमनर, धुरवई, धोविय. राजपुताना.—धेवर तलाव, धोलपूर. पंजाब.—धवलधार, धाडि, धारीवाल, धिलवान, धोडान. संयुक्तप्रांत.—धामपूर, धोरहरा. विहार, ओरिसा.—धौली. आसाम.—धुम्री, धेनकानाल सत्यान. मद्रास.—धर्मपुरी, धर्मावरम, धासा, धारापुरम.

ध्रुवप्रदेश—ध्रुव.

शास्त्रे—वैद्यक.—धावरें. पनस्पति.—धातकी, धान्य, धामज, धावडा, धौतरा. रसायन.—धातु, धातुविद्या, पदार्थविज्ञान.—धुर्वाभवन, प्वनिशास्त्र. यंत्रशास्त्र.—धनिलेखक यंत्र (फोनोग्राफ). वास्तुशिल्प.—धुराई. ज्योतिष.—धूमकेतु, ध्रुव. भौतशिल्पक—धातुकाम, ध्रुव. अर्थशास्त्र.—धारण; विप्रकला.—चरित्रे.—धीमान. धार्मिक व सांप्रदायिक.—धर्म व धर्मशास्त्र, धर्मशिला, धार्मिक उत्सव, धेडा, ध्यान.

न—नेपाळ

हिंदुस्थान, इतिहास—वैदिक.—नचिकेतस, नमूचि, नरमेध (पुरमेध), नाभानेदिश, नाभत्य. वीरांगिक.—नकुल, नंद, नरकापुर, नरमेध, नरसिंह, नल, नलकूर, नलखंड, नवनाथ, नवतिथी, नहुष, नाग, नारद, नाभि. प्राची

न हिंदुस्थान.—नंदप्रभंगन, नंदवंश, नहुषान क्षत्रात पत्यांचे घराणें, नागमट, निकीहदर. सुसुलभा नीलमदानी.—नमकखान, नसीबउद्दौला (रोहिलखंड), नसीबउद्दीन कवाचा, नादीरवाहा, नासीरजंग, निजामखी, निजाम-उलमुल्क, निजामशाही अहमदनगरची, नुरजहान. मराठे.—नेमराज (म्हैतूर), नंदलाल मंडळोई, नरसिंगदेव (बुंदेला), नागपूरकर भोंसले, नागोजी माने, नाडगावडा (नाडगावडा), नातू बाळाभीपंत, नाना फडनीस, नानासाहेब पेशवे, नायकराजे, नारायणराव पेशवे, नारो आप्पाजी तुळसीयागवाले, नारो जयबक हणमंते, नारोपंत चकदेव, नारोराज मेत्री, नारो शंकर, निमाळकर, निरानी रावजी, निळो मोरेश्वर, निळो सोनदेव, नेताजी पालकर. ईंग्रजी अमदानी.—नयुमाई सर मंगळदास, नंदकुमार, नॉर्थमुक लॉर्ड. आसी.—नगराची, नवेसिया (नगासिया), नडियाल, नंबियसन, नंजुदि, नहाल, नाइक, नाग जात, नागर्त, नाट, नाडोर, नामदेव शिपी, नामशूद, नायडू, नायर, नावेंकर वैद्य, निपाद, निहाल, निळारी, नीलगिरीवरील लोक, नुनगर, नुनिया-खनिया, नुचं.

छांडमय, संस्कृत—निष्क. चरित्रेः—नरसिंह ठक्कर, नागोजीमठ, नाची, नाथमुनि, नीळकंठशास्त्री धत्ते. बौद्ध.—नेति चरित्रेः—नागावुन. जैन, चरित्रेः—नागवर्मा. मराठी, चरित्रेः—नरहरी मोरेश्वर देशपांडे, नागेश भिंगारकर, नामदेव, निरंजन माधव. शांतिची, चरित्रेः—नमय-मठ, नम्मालावा. हिंदी, चरित्रेः—नामदास, निरामतसाव. गुजराती, चरित्रेः—नरसीमेहता.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—धुबई इलाखा, महाराष्ट्र.—नगरदेवळे, नंदगड, नंदिकेश्वर, नंदुरवार, नर-सुंद, नरसापुर, नरसिंगपुर, नरसोबाची वाढी, नरगळ, नरेंद, नर्मदा नदी, नवलसुंद, नवलखंडखंडे, नवली, नवापूर, नागपूर नागाव, नागमेव, नागेशाट, नातेंनुतें, नोदगांव, नोदगिरी किछा उर्फ कल्याणगड, नारायणगड, नारायणगांव, नालतवाड, नाशिक, निडगुंडी, निडशिणी, निपाणी, निकाड, निड, निरा कालसा. गुजरात.—नडियाद, नल (तलाव), नागम, नोदोद. कच्छ, काठेवाड.—नलिया, नवानगर, नारायणसार. सिंध.—नगरपारकर, नवशाहरी डबीरी, नवशाहरी किरोस नवसर. निवा महेद्राबाद.—नगरकर्नूल, नलगांडा, नलदुर्ग,

संपादकमंडळ

मुख्य संपादक

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर, एम्. ए. पीएच. डी.

संपादकीय कार्यव्यवस्थापक

रा. रा. यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए. एलएल, बी

उपसंपादक

कै. रा. सर्वोत्तम वासुदेव देशपांडे, बी. ए.

रा. रा. चिंतामण गणेश कर्वे, बी. ए.

रा. रा. लक्ष्मण केशव भावे, बी. ए. एलएल. बी

हौत्रवेत्ते वेदशास्त्रसंपन्न चिंतामणभट्ट शंकर दातार.

डॉ. भास्कर गोपाल नेने, एल. एम्. एस्.

मिस्. एच. कोहन, बी. ए. (लंडन)

शाखासंपादक

रा. सा. विनायक ड्यंबक आगाशे एल. सी. इ.

रा. व. गणेश केशव केलकर

प्रो. विनायक नानाभाई हाटे बी. एस. सी.

प्रो. रघुनाथ विष्णु दामले बी. ए.

प्रो. ड्यंबक विष्णु मोने एम. ए.

प्रो. दत्तात्रय लक्ष्मण सहस्रबुद्धे एम. एजी.

वैद्यभूषण गणेशशास्त्री जोशी

कै. विनायकशास्त्री खानापूरकर

रा. रा. दिवाकर यशवंत फाटक

स्थापत्यशास्त्र

कृषिकर्म

प्राणिशास्त्र

वनस्पतिशास्त्र

गाणितशास्त्र

भूस्तरशास्त्र

आर्यवैद्यक

आर्यज्योतिषशास्त्र

यंत्रशास्त्र

या विभागार्हातील विशिष्ट लेख व लेखक — निवे — तांबट वंश; निर्णायक — प्रो. ओ. के. गर्दे

ज्या विषयावर शाखासंपादक नाहीत त्या विषयाची जबाबदारी संपादकमंडळावर आहे असे समजावे.

अ त रंग प रि च य.

प्रस्तुत विभागात 'ध' हे अक्षर पुरे साळे असून 'न' ची ३६४ पृष्ठे झाली आहेत. त्यांचे वर्गीकरणः—

धम्मपद—ध्वनिशास्त्र.

हिंदुस्थान, इतिहास—पौराणिक.—पृष्ठसुत्र. मराठे.—धुळय, धोंड्या बाय. आ ती —धाकट, धाडो, धातुक, धुंद, धुनिया, धुमाळ, धुंवर, पेढ, धोडिया, धोयी, धोली उर्फ धोली.

वाङ्मय—संस्कृत.—धर्मवृत्ते. बी. द. —धारणी. चरित्रेः—धम्मपाल, धर्मकीर्ति, धर्मोत्तर. पा. ली.—धम्मपद.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—महाराष्ट्र.—परजणवि, धानोरे, पायटे, धारवाड, धावडशी, धुलखेड, धुळे, धोडप किळा, धौम गुजराय.—धरमपूर, धोलेरा, धोल्हा. क. च. का. ठे. बा. ड.—धोंडलपूर बुद्राळा, धामलेग, धावा, धिनोधार, धोरानी, धोला, धोलाद्रि, धोलेळा, धोगावा, धाफा, धोल. हे द्रा वा द संस्था न.—धारूर. ब. लो. दे.—धारी म. य. प्रो. त.—धागा, धापेवाड. म. य. हिंदुस्थान.—धरमजयगढ, धर्नीदा, धावळावोडी, धावळाधीर धारस्त्यान, धुमनर, धुलवई, धोत्रिय. रा. ज. पु. सा. ना.—धेवर तलाव, धोलपूर. सं. पा. य.—धवलधार, धाडि, धारीवाल, धिलवान, धोडान. सं. गु. क. प्रा. त.—धामनूर, धोरहरा. विहार, ओरि. ला.—धौली. आ. सा. म.—धुम्री, धेनकानाल धस्थान. म. द्रा. स.—धर्मपुरी, धर्मोवरम, धावा, धारापुरम्.

धुवप्रदेश—धुव.

शास्त्रे—नै. ध. क.—धावरे. व. न. स. लि.—धातकी, धान्य, धावण, धावडा, धोतरा. रा. सा. य. न.—धातु, धातुविद्या, प. दा. ये. वि. शा. न.—धुवीमवन, ध्वनिशास्त्र यंत्रशास्त्र.—ध्वनिलेखक यंत्र (कोनोप्राक). वा. स्तु. लि. ए.—धुरादे. ज्योतिष य.—धूमकेतु. धुव. औ. यो. गि. क.—धातुकाम, धूप. अ. र्थ. शा. स्त्र.—धारण; चित्रकला.—चरित्रे—धीमान. धार्मिक व सां प्र. दा. धि. क.—धर्म व धर्मशास्त्र, धर्मशिला, धार्मिक उत्सव, धेडा, ध्यान.

न—नेपाळ

हिंदुस्थान, इतिहास—वै. दि. क.—नाबिबेतु, नमुवि, नरमेध (पुष्पमेध), नामानेदिप्र, नासत्य. पौराणिक.—नकुल, नंद, नरकाशुर, नरमेध, नरसिंह, नल, नलकूबर, नबखंडे, नवनाथ, नवनिधी, नहुष, नाग, नारद, निमि. प्राची

न हिंदुस्थान.—नंदप्रर्जनन, नंदवंश, नहुषान धुहरात व त्यांचे घराणे, नागमठ, निकीशहर. सु. सु. ल. मा. नी. ध. म. दानी.—नमकखान, नगीबउद्दौल, (रोहिलखंड), नसीरउद्दीन कबाचा, नादोरहा, नाडीजंग, निशामझी, निशाम-उल्मुक, निशामशाहीअहमदनगरची, नूरजहान. मराठे.—नंभराज (म्हैसूर). नंदलाल मंडसोई, नरसिंहदेव (हुंदला), नागपूरकर भोंसले, नागोजी माने, नाडगावडा (नाडगावडा), नातू बाळाजीपंत, नाना फडनीस, नानासाहेब पेशवे, नायकराजे, नारायणराव पेशवे, नारो आप्पाजी तुळसीबागवाले, नारो त्र्यंबक इजमते, नारोपंत चक्रदेव, नारोराम मंत्री, नारो शंकर, निधालकर, निरामी रावजी, निळो मोरेश्वर, निळो सोनदेव, जेताजी पालकर. ई. म. जी. म. दा. नो.—नुमुमाई सर मंगळदास, नंदकुमार, नॉर्थवुड लॉर्ड. आ. ती.—नेगारची, नगेविया (नगाविया), नडियाल, नंजियसन, नेमुद्रि, नहाल, नाइक, नाग आत, नापत, नाट, नाहोर, नामदेव शिपी, नामशूद, नायडू, नायर, नावेंकर वैद्य, निपाद, निहाल, निळारी, नीलगिरीवरील लोक, नुनगर, नुनिया-छनिया, नुपै.

वाङ्मय, संस्कृत—निदक. चरित्रेः—नरसिंह ठकुर, नागोजीमई, नाची, नाथमुनि, नीळकंठशास्त्री यत्ते. बी. द.—नीत. चरित्रेः—नागाजुव. जे. न, चरित्रेः—नागवर्मा. म. रा. टी, चरित्रेः—नरहरी मोरेश्वर देशपांडे, नागेश भिंगारकर, नामदेव, निरंजन माधव. द्रा. वि. ली, चरित्रेः—नेत्रय-वट, नम्माळनार. हि. दा, चरित्रेः—नामदास, निशामतखान. गु. ज. रा. धी, चरित्रेः—नरसीमहता.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल—सु. व. ई. इ. ला. खा, महाराष्ट्र.—नगरदेवळे, नंददा, नंदिकेश्वर, नंदुरवार, नर-मुंद, नरछापुर, नरसिंहपुर, नरसोबाची धाडी, नेरगळ, नरेंद, नर्मदा नदी, नवलमुंद, नवलख चंवर, नवली, नवापूर, नागपूर नागाव, नागमेव, नागेवाड, नातेपुल, नांदगांव, नांदगिरी किळा उर्फ कल्याणगड, नारायणगड, नारायणगांव, नालतवाड, नाशिक, निडमुंडी, निडसिंगी, निपाणी, निफाड, निव, निरा कालवा. गु. ज. रा. य.—नडियाद, नल (तलाव), नांगाम, नांदोद. क. च. का. ठे. बा. ड.—नलिया, नवानगर, नारायणवार. लि. ध.—नगरपारकर, नवशाहरो उबरी, नवशाहरो फिरोज नवरत. जि. बा. म. ई. शा. द.—नगरकटूक, नलगोंडा, नलदुर्ग,

नादेव, नारायणपेट, निजामाबाद. य दो हैं.—नवसरी.
गवा हई रं.—नखर. य च्छा ल.—नरनाथ, नरगंगा, नांदरा.
मध्य प्रांत.—नगरधन, ननसरी जमीनदारों, नरखेड, नर-
सियापुर, नागपुर, नांदगांव, नारायणपुर, नावडा. मध्य हिं-
दु स्था न.—नंदीगांव, नरसिंगगढ संस्थान, नरोद, नागोद,
नायगांव रेवई, निजामत-इ-गुलब, निजामत-इ-मग्रीब,
निजामत-इ-मश्रिक, निजामत-इ-शिमाल, नीमच. रा ज
पु शा ना.—नगरी, नवलगढ, नाथौर, नांत, नायद्वार, नादोद,
नारायण, नावा, निबहेर, निमराण. पं ज़ा ब.—नकोदर,
नगरकोट, नगरखेड, नंदन, नदीन इस्टेट, नरनौला, नरनाण,
नरना, नारायणगढ, नारोवाल, नालगढ, नाहन, नूरपुर,
नूरमहाल. से यु क्त प्रां त.—नकुर, नयोनो, नथोथाबाद, नंदो-
देवी, नंदिग्राम, नवाबगंज, नरवल, नानपारा, निघासन.
बं गा ल.—नडिया, नतोर, नयागढ संस्थान, नरेळ, नल-
हासी, नवद्वीप, नारायणगंज, नेत्रकोणा आं सा म.—नाग-
टेंकड्या, नासीरा बि हार ओ रि सा.—नरसिंगपुर संस्थान,
नवाडा, नीलमिरी संस्थान प्र षा दे षा—नंके, नझन, नट-
मीक, नडोमी, नथैगमी, नपुडा, नझकोक, नमिमान, नाम-
कई. म प्र षा त.—नगरमूबेट, नगराजपट्टण, नंदियावा, नंदी-
कोनकूर, ननुवत्तम, नंघल, नमिलम, नरसपट्टण, नरसपुर,
नरसरावपेट, नल्लमलियाळ, नांशुनेरी, नागेरकोड, नाक्षारेष,
नामकल, निजामपट्टम, निलगिरी, नुशवीद, नेगापट्टम.
रुई पू र.—नगर, नंजनगुड, नंदीखेड, नंदीदुर्ग, नायकन-
हरी, निजामति, निरुंडा. लो लो न.—नुवरगुलिया. वा य
व्य स र ह इ प्रा त.—नथियागली. हिं दु स्था नी बेटे.—
निकोबार. र्वे त ज सं स्था ने.—नेपाळ.

आशिया हिंदुस्थानेतर, ऐ ति हा सि क—नादीशहा
(इराण), निनोमिय (जपान), नुहदिन महमूद (धीरिया)
नूशखान अदल (इराण). प्रा दे शि क.—नलिक, नक्षीरा-
बाद (खजिस्तान), नगरद्वार सांतवें जलालाबाद (अफ-
गानिस्तान), नागासाकी (जपान), नाक्षरेष (तुर्क्स्तान)
नानकिंग (चीन), नायदल, नायसिआ (तुर्क्स्तान),
निजाम (गुजरात), निकोमडिया (तुर्क्स्तान), निकोसिया
(सायप्रस बेट), निंगये (चीन), निनेव्हे (धीरिया),
निषुर (बाबिलोनिया), निघापुर (इराण), निमिबस
(मेसापोटेमिया), नाहूर म य च रि त्र.—नासिरउद्दीन
तूसी खवाजा, नासिरखुद, निजामी. यूरोप, ऐ ति हा सि क.—

नार्थक्लिफ लाई (इंग्लंड), नार्थयुक लाई (इंग्लंड), निकोलस
हार, नीरो. प्रा दे शि क.—नैक्सास (इजियन समुद्र), नैटिस,
नैन्धी (फ्रान्स), नाभूर (बेल्जम), नॉर्मांटन (इंग्लंड),
नॉर्वे, निम्बुनिनोव्हा गोरोंड (रशिया), निश (सर्बिया),
नीपर नदी (रशिया), नीस्टर नदी (रशिया), नेदरलैंड,
नेपल्स (इटली). वा ह्न म य, ईप्रजी, चरित्र:—नार्थक्लिफ,
अ र्मे न.—निसे फ्रेडरिक.

आफ्रिका, प्रा दे शि क.—नाईल नदी (ईजिप्त),
नाताळ (दक्षिण आफ्रिका), नायगेरिया (पश्चिम आफ्रिका)
या ती —नैडि, निजामनिजाम, नीमी.

अमेरिका, प्रा दे शि क.—नायगराफाल्स झरहर, निजा-
राबा (मध्य अमेरिका). या ती —नीमी.

शास्त्र—यु द शा ख.—नगारा (नीपल). वै य क.—
नाकाचे रोग, नाडीग्रन्थेन, नाह. नासापुट पार्श्वग्रंथी, निक्षप-
स्मार, नीलरफपित्त, नेत्ररोग. चरित्र:—नागार्मुन. व न-
स्प ति.—नागली, नागवेल, नारळ, निवडुंग. निष्ठांतर,
नीलकलमी, नीळ. चरित्र:—नागेली, प्रा पि शा ख.—
नागमणि. र सा य न.—नप्र (नायद्गोन), नप्राम्ल (तय-
ट्रिक बैसिट), नवसागर, निबोविभम, निक्ल, निलीन,
निलीय, नीळ, नीळल. चरित्र:—निप्ले, यं न शा ख—
चरित्र:—नास्मिथ नेम्स. वा स्तु शि त्प.—नगररचनाशास्त्र.
ग पि त.—निर्णायक. ज्यो ति य.—नवप्रह, नक्षत्रपद्धति
व तारकापुंज. चरित्र:—नासिहान, नीलांशुशर्मा, नीळकंठ
धर्मपुरकर, नुपिह. अ र्थ शा ख.—नाणकशास्त्र. मू शा ख.—
नया य नास्ले. सा हि त्य शा ख.—नवरच, नाटकग्रंथ,
नाटपशास्त्र, नायिका व नायक. चरित्र:—नाटेकर. शा री र
व इं दि य वि शा न.—नाक. का य दे शा ख.—नागरि-
करव. त र्थ शा न.—निराशावाद आणि आशावाद, निश्च-
वाद, नीतिशास्त्र. ख नि ज.—नीलमणि. औ द्यो गि क.—
निर्भ (टोकाची टोके). धि ज क्ख, चरित्र:—नोस्ट
यॉमस. भा या शा ख.—नंदभाषा. धा र्मि क व सां प्र दा
यि क.—नपारा, नटराज, नेदी, नरक, नरमेध, नवरात्र,
नवरोय (पारशी), नवविधामजि, नायपंथ, नायपंथ, नाम-
करण, नास्तिकवाद. चरित्र:—नेद (तिक्नलैगोवर), नर-
सिंहसरस्वती, नरहरितीर्थ, नरहरि धोनार, नवनय, नाट,
नायमुनि, नाचक (शीख ग्रंथ), नारायण, निक्कीलस पीप,
निबार्क, निरंजनस्वामी, निवृत्तिनाथ. से गी त.—नृत्य.

अक्षरायकास—न.

धम्मपद—पाली धम्मशास्त्राचा सुत्तपिटक म्हणून विपिटकार्थी जो एक भाग, त्यातील पुरुषविकायांतील धम्मपद हा एक पोटवर्ग आहे. याची माहिती ज्ञानकोशाच्या चतुर्थ्या विभागांत (पृ. १११) दिली आहे. यावरील टीका मद्रवाची अशल्याने तिची माहिती पुढे दिली आहे. जातक व धम्मपद टीका.—या प्रंपाच्या बाबतीत वास्तविक टीका व टीकाकार हे दोन्हीहि शब्द अत्यंतच दिसतात, कारण या दोनहि प्रंपांमध्ये वास्तविक टीका म्हणजे पयांतील शब्दांचे व्याकरण व व्युत्पत्ति या दृष्टीने विवेचन, याने फारच मोठी जागा व्यापिली आहे. आणि बहुतेक ग्रंथ सररे म्हणावयाचे तर गोटीरूप प्रवचने यांनीं भरलेला आहे. आणि मुद्रपीप अथवा ज्या दुसऱ्या कोणी जातकवृत्तणना व धम्मपदावरील टीका हे ग्रंथ लिहिजे अत्यंत, सातत्य केवळ संसाहक अथवा संपादक एवढेच नांव देता येईल. कारण त्यांचे काम केवळ ही प्रवचने अथवा गोष्टी एकत्र करून संपादन करावयाचे एवढेच होते.

धम्मपद टीका—धम्मपदावरील टीका ही जातक टीकेला पूरक असून बरीच महत्त्वाची आहे, आणि तिच्या-मार्फे जातक टीकेप्रमाणेच प्राचीन काळी लोकांच्या आव-टीच्या अस्तित्वा अनेक विषयांवर गोष्टी असून त्यांचेकडे बघण्यास गोष्टी भरतखंडाबाहेर जगातील इतर प्रांत्यमार्थे आढळतात. उदाहरणार्थ, या गोष्टीमध्ये आपणाला हरून अल्लसीदप्रमाणे रात्री शहरातून फिरणाऱ्या नगराच्या राजाची गोष्ट, सर्वज्ञ वैद्य याची दार्शनिक गोष्ट इत्यादि गोष्टी आढळतात. हिंसायुक्तमो हिची प्रख्यात गोष्ट आपणाला या ठिकाणी दृष्टीत पडते. ती आपलें मेळेल मूल हातांत घेऊन निराशेनें दड्डून डिकडे मडकत असतां बुद्धाभयक येते. तो तिचे मूल जिवंत करण्याचें वचूळ करतो, मात्र तिना ज्या घरांत आयापयते कोणीहि मेले नाही अशा घातून एक मोहरी घेऊन येण्यास सांगतो. ती यिचारी घरोपर जाऊन व्यायें बोध करात फिरते. सरतेशेवटी तिच्या लक्षांत जेंत की, बुद्धाच्या मनावून मरण होतं तारीक आहे, एवढीच गोष्ट वैजक माझ्या लक्षांत आणून घ्यावयाची होती. तेव्हां तिचे समाधान होऊन तिने बुद्धाच्या संप्रामर्थे प्रवेश केला, ही गोष्ट पूर्ण परिचित अशा शांतपन कथांतील भातीवर रचिलेली आहे. ही गोष्ट बरी लक्षांत घेतली तरी ती खरोखर भरतखंडामार्थेच उत्पन्न झालेली आहे, अशी खात्री होईल. गाढवे जेव्हां आपणाला अलेकजाडरसबंधी दंतकथामार्थे, बुद्धोत्तिरेयनेल याच्या काही पलांमार्थे व अरवी, मुद्दरी, इराणी व कोटिक (ईजिप्तमधील) अलेकजाडरसबंधी गोष्टी-मार्थे या गोष्टिसारखीच एक आध्यात्मिका आढळून येते, तेव्हां प्रस्तुत बौद्ध दंतकथेनाच त्या ग्रीक गोष्टीवर परिणाम झाल्याचा भासता येतो; आणि तोच हे याच्या मनाप्रमाणे ही गोष्ट मूळांत प्रोसमार्थे उत्पन्न झाली असावी, असें वाटत नाही. परंतु उदयन आणि वासवदाता यांच्या अस्तु

कथेमार्थे प्रत्योद राता उदयन याच्या फसवून आपल्या ताच्यांत आणण्याकरितां लांकडाचा हत्ती करून त्यामार्थे ६० सोडणींना लपवून ठेवितो, ही गोष्ट वाचतांना आपणाला द्रोमन पोहोचवी गोष्ट हिमुत्पत्तामार्थे आलेली असून, तिचाच प्रसिध्दीने प्रस्तुत गोष्टीमार्थे उठलेला दृष्टीत पडतो.

या टीकाची रचना (धम्मपदावरील टीकेची) बुद्धील प्रमाणे आहे. धम्मपदातील प्रत्येक पद्याबद्दल किंवा पद्यासमूहाबद्दल असें सांगितले आहे की, ते प्रवचन (धम्मपदेवना—याच) अर्थ ते पद्य अथवा ती पद्यसमूह आणि त्याच्यावरील सांगितलेली गोष्ट (बुद्धांचे अमुक अमुक ठिकाणी अमुक एक अथवा अनेक मनुष्यांकरितां अमुक प्रसंगावरून केले. नंतर एक कथा सांगितलेली असते, आणि तिच्या शेवटी बरीच पद्ये दिलेली असून नंतर त्यातील प्रत्येक शब्दावर विवेचन केलेले असते. ही सर्व कथा, पद्ये व शब्दार्थविवेचन प्रत्यक्ष बुद्धाच्या तोंडीं झालेली असतात; सरतेशेवटी पद्धतकरून या प्रवचनानंतर अथवा ही पद्ये ऐकून, त्या कथेमार्थे सर्वत्र आलेला एक, अनेक अथवा हजारों लोक अथवा विभू पुण्यमागोत्र लागले अथवा अधिक पुण्यवान झाले, असें सांगितलेले असते. अनेक ठिकाणी म्हणून म्हणून जातक कथाहि सामील केल्या असून त्यामार्थे त्या कथेंतील नायकाची पूर्वजन्मांची कृत्ये अथवा त्यांचे भावितव्य यांचे वर्णन असते. या कथामार्थेहि अनेक प्रकार आढळतात. काही लघ्व, प्राकृतिक कादंबरीवशा असून, काही लहानशा मजेदार गोष्टी एखाद्या पद्याच्या स्पष्टीकरणार्थे अथवा अर्थसिद्धीकरितां घातलेल्या दिसतात. परंतु काही मनोरंजक—दार्शनिक कथा व गोष्टी तशातील संकलित प्रचलित असलेल्या वादमयामधून घेतलेल्या आढळतात. या सर्व गोष्टीमधून कर्म या तात्वाचे प्रतिपादन केलेले आढळते. योग्यताना याच्या मूल्याबद्दल कथा अन्यार्थेक असून मनोरंजकहि आहे. कारण तीमार्थे धम्मपदावरील टीकेतील वचनार्थ गोष्टीप्रमाणे नम्रा साधूबद्दल (जैत मित्र) विरोध दाखविलेला आढळतो

हा नाम साधूबद्दल विरोध विसाखा हिच्या गोष्टीमार्थेहि दिसून येतो. ही गोष्ट अनेक दृष्टींनी महत्त्वची आहे. परंतु तीतील तत्त्वाची परमावधि दाखविण्याचा प्रसंग म्हणजे त्या योमान व सानिक यांजिकेला तिने पूर्वजन्मांत त्या बेलच्या बुद्धाची पूजा केली होती, म्हणूनच या जन्मांत अतोनात संपत्ति तिच्या मिळाली होती; आणजे या जन्मांत तिने आपली संपत्ति बौद्ध मित्रसंगाला मोठमोठ्या देण्या देण्यामध्ये खर्च करून टाकली होती व म्हणूनच तिला चावल्या कमीची प्राप्ति झाली होती, असें दाखविले आहे. काही गोष्टी तर तिपिटकांमार्थे आढळून येणाऱ्या गोष्टींनीच पाठावरी आहेत. उदाहरणार्थ, मोक्षिक या साधूची गोष्ट आहे. हा विवैजाप्रत जाण्याकरितां आपली मान कापून घेतो. आणि नंतर मार हा त्याच्यासाठी

विनाकारण शोध करीत असतो. या गोष्टीमध्ये आणि संयुक्तिकांमध्ये सांगितलेल्या गोष्टींमध्ये फारच थोडा फरक आहे. तथापि जातक ग्रंथांमध्ये या शेंप्रांतेहि मधून मधून विनोदात्त अवसर दिला आहे, हा गोष्ट पुढे दिलेल्या हद्दी गावडाच्या गोष्टीवरून दिसून येईल. ही गोष्ट जातकाच्याच स्वरूपांमध्ये असून तिचा घोटवशांत सारांश असा आहे:—एक व्यापारी काही मजकूर विकण्याकरिता एक गाढव घेऊन वनारवून तक्षिला शहरी जातो, तेथे आपला मास विकत असता तो गाढवास गाभावाहेर बराचदास सोडतो. तेथे त्याचे एका गाढवीबरोबर भाषण होतें. तिला या गाढवाला फुके देत जड ओले वाढून आपले रागतें, आणि घरी गेल्यावर त्याची पाठ आणि पाय बेण्यास कोणहि नवतें, म्हणून त्याची फार फीज येत. या भाषणामुळे तो गाढव रागावून वनारसला परत आपल्याच नाकारतो. गाढवाच्या फटकांचाहि काही उपभोग होत नाही. अखेरीस त्याच्या धन्याच्या दडीस तो गाढवी पडते; आणि त्यावरून त्याला या गाढवाच्या दुष्टाच्या कारणाची कल्पना येते, आणि तो त्याला छिप्रभावानें घडणीस आणण्याचा निश्चय करतो. तो त्याला एक सुंदर गाढवी बायको करून देण्याचें वकूल करतो, तेव्हा तें गाढव आनंदित होऊन मोठ्या खुपीनें भाषत घरी येतें. परंतु योग्याच दिवसानी जेव्हां तें आपल्या धन्याला त्याच्या वचनाची आठवण देतें, तेव्हां तो म्हणतो की, मी माझा छान्द मोडणार नाही, मी तुला एक बायको आणून देईन. परंतु मी तुला एकट्यालाच काय तें खावयाला देणार आणि तुम्ही दोन शात्यावर तें तुम्हाला पुरें होईल की नाही, तें तूं आपलें पहा. तुम्ही दोघे एके ठिकाणी राहिल्यावर तुम्हाला मुलें होतोंल, आणि मुलें झाल्यावर तें अज तुम्हाला पुरेंतें होईल की नाही तें तूच आपलें पहा. इतके धन्याने शब्द ऐवल्याबरोबर त्या गाढवाची बायको करण्याची इच्छा पार मावळून गेली.

धम्मपाळ—एक बौद्ध प्रवक्तार. यानें घेरी गाथावर टीका लिहिली आहे. धम्मपाळ हा बुद्धचोपानंतर लवकरच होऊन गेला असून तो सिंहलद्वीप, लगतच्याच दक्षिण हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावरील एखाद्या विहारांमध्ये रहात

केल्या असल्या, त्या ख्रिस्ती शकाच्या पांचव्या अगर सहाव्या शतकांमध्ये तयार झाल्या असल्या (त्याचा सर्वोच्च फाल बहुधा परस्परोपायून कारसा दूरचा नाही) तरी त्या सर्वांमध्ये अतिशय प्राचीन फालची परंपरा कायम राहिलेली दिसते. येरी गाथावरील टीकेमध्येहि बहुधा प्राचीन भास असल्या. लुद्धरणाथें, भद्र कुंडलनेस दिव्या गोष्टीवरून भाषणांला मुद्र आणि त्याचे पहिले शिष्य यांच्या वेळी, मिरमिराळ्या मतांचे लोक अनेक विद्वान साधुवरी-बरा तत्त्वज्ञानार्थवर्षी वादनिश्चय करून त्यानीं हरीश्रयासाठी ठिकठिकाणी कसे किरत असत, याची कल्पना होती.

भद्रा कुंडलनेस हा राजाच्या आज्ञांवरची मुलगी होती. एके दिवशीं तिनें एका चोराला खुबी देण्याकरितां नेताना पाहिलें, व तिचे त्याच्यावर मान बसलें. तिच्या बापांनें छात्र देऊन त्या चोराची मुक्ता देवी आणि तिचे त्याच्याबरोबर लग्न लावून दिलें. परंतु त्या चोराला फक्त तिच्या भंगाबरोबर जवाहिराची गरज होती, तेव्हां तें छुपाळण्यासाठीं त्यानें तिला एकीकडे नेलें परंतु त्याचा बेत तिच्या लक्षांत येऊन त्याला अलिंगन देण्याच्या निमित्तानें तिनें त्याला फटपावरून दडकून दिलें. परंतु या गोष्टीनंतर तिला बापाच्या घरी न जावें असें वाटून, तो जैन भिक्षुणी झाली. परंतु तिला जैनांचीं मते पसंत न पडून ती जेथें प्रसिद्ध विद्वान लोक रहात असत अशा एका ठिकाणीं त्याच्याशी वादविवाद करण्यासाठीं गेली. परंतु तिला तिच्या बरोबरीचा कोणी वादविवाद करण्यास न आढळल्यामुळे ती किरत किरत अनेक ठिकाणीं गेली. प्रत्येक लहानमोठ्या गांवीं गेल्यावर तिनें वेडीची एक रामकाव्याची खांदी पुरावी, आणि त्या गावांतोळ मुक्तांना गाणानें की, जर कोणाची माझ्याबरोबर वाद करण्याची इच्छा असेल, तर त्यानें या खांदीवर पाय लावा, आणि असें शास्त्रावर या मुक्तांनीं ती बातमी तिला सांगवी. जर ती खांदी एक आठवडापर तशीच उभी राहिली तर ती घेऊन तिनें पुढें जावें. याप्रमाणें ती गावठोीं शहरीं आली. तेथें सारीं पुस्तकं यानें तिच्याशी वाद करून तिला बौद्ध बनाविलें. मुद्रानें स्वतः तिला दीक्षा देऊन संघात घेतले. या टीकेत अशी काही गोष्टी सुंदर आहेत.

वर्षा हा शिवाजीने लुटला, व पांच वर्षांनी (१६७१) पुन्हा एकदा लुटला स १६८५ मध्ये सभाजीने हा तालुका उध्वस्त केला मराठ्यांच्या अमदानीत येथे बारवार भिळ लोक लुटालूट करीत असत हा १८१८ साली ब्रिटिशच्या ताब्यात आला व १८२५ ते १८३० यांच्या दरम्यान सर जेम्स ओट्टरम याने येथे भिळ पलटण उभारली इ स १८४४ मध्ये येथे प्रथम सरकी काढण्याचा कारखाना निघाला येथे कापूस, जवस, वगैरेचा बराच व्यापार चालतो पूर्वी येथील कागद व काण्ड नामांकित असे आता कागद होत नाही पण हातमाग चालू असून जाडेमरठे कापड व लुगडी काढतात हल्ली येथे कापसाचे गीन व प्रेस १०१२ आहेत येथे ओट्टरमचा बंगला असून पोस्टऑफिस व ४ शाळा आहेत येथे म्युनिसिपालिटी असून तिचे १८७९ साली उत्पन्न ४३८० रु होते [रलाडविन-ऐने-ई-अफ-बरा, नूत-वॅनरुस पु २, ऑर्गे-हि फ्रॅमेटस.]

धरमजयगड—छोटा उदपूर सस्थानची राजधानी हे गांव सस्थानच्या जवळ जवळ मध्यावर असून मोठ नदीच्या काठावर आहे येथे सस्थानिकांचा राजवाडा, पोलिस ठाणे, शाळा, दवाखाना, दुग्ध द्या मुत्य इमारती आहेत [छत्तीसगड फुलु स्टेट्स ग्याझे]

धरमपुर, सस्थान—मुबई इलाखा, सुरत पोलीटिकल एजन्सीतील एक सस्थान क्षेत्रफळ ७०४ चौरस मैल उत्तरेस सुरत जिल्ह्याचा फिरवली तालुका व बासदा सस्थान, पूर्वेस सुरगाण व ढाग सस्थाने, दक्षिणेस नाशिक जिल्हा, पाश्चिमेस सुरत जिल्ह्याचे बलसाड व पारदा तालुका बहुतेक सर्व सस्थान लोंगराळ व अरण्यमय आहे

या सस्थानातून दमणगंगा, कोलर, पार, औरंग व अम्बिका या नद्या वाहतात पाऊस ७५ इंच पडतो हवा रोगकाळ आहे ह्या सस्थानास पूर्वी रामनगर म्हणत असत १५७६ साली येथील राजा भडोव येथे अहमराजा प्रधान लोडरमल्लास हात भेटावयास गेला होता स १६७२ मध्ये शिवाजीने रामनगर काबीज केले तेव्हा तेथील राजा पळून दमण येथे फिरण्यान्नास आश्रयास गेला होता १८ व्या शतकात मराठ्यांनी धरमपुरची ७२ खेडी आपल्या ताब्यात घेतली होती वसईच्या सहानंतर धरमपुरचा राजा पेशव्या ऐराजी इम्रानस लडणी देऊ लागला येथील राजे सितोदिया वंशातील आहेत सांप्रतच्या सस्थानिकांचे नांव महाराणा श्रीविजय देवजी गोहान देवजी असे आहे

सस्थानात २७२ खेडी आहेत लोकसंख्या (१९२१) ९५१७१ पैकी लोकसंख्या ९५ पैकी अधिक लोक हिंदू आहेत या सध नात जंगल ३२९ चौरस मैल आहे मोहार्जी कुळे, सागधान, शिखरीचंलाकूड वगैरे जंगलातील उत्पन्न आहे मुख्य पिके तांदूळ, कडधान्य, चणे व ऊस आहे शेतसारा काही नाणे व काही धान्य या रूपांत भरतान कर्मेकरा करिता शेतजमान विकण्याची परवानगी नाही

गा व—हेंच राजधानीचे मुख्य ठिकाण असून, त्याची लोकसंख्या ६३४४ असून पैकी ५३१६ हिंदू आहेत येथे शाळा, दवाखाने वगैरे आहेत [इपे ग्याझे]

धनोन्दा—मध्य हिंदुस्थानातील ग्वाल्हेर रीसिडन्सीतील एक ठाकुरात क्षेत्रफळ ४१ चौरस मैल हात २६ गावे असून लोकसंख्या (१९११) ५१०९ उत्पन्न १० हजार रुपये आहे [सेन्सस ऑफ इंडिया १९११ पु १७]

धर्मकीर्ति—एक धोद प्रयकार याने बौद्धमत गितावाचा अलंकारावर एक ग्रंथ लिहिला असून त्यावरून अनेक कवींनी उल्लेख केलेले आहेत विनी प्रवाशी ह्युएनत्संग याच्या लेखाच्या भाषांतरात धर्मकीर्ति हा त्याचा समकालीन हाता असे दिसते, व ह्युएनत्संग इ स ७०२ मध्ये मेला यावरून धर्मकीर्ति इ स ६ व्या शतकात शाला असावा

धर्मपुरी—मद्रास इलाखा सालेमजिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ ९४३ चौरस मैल या तालुक्याच्या पश्चिम सीमेवरून कावेरी नदी बहाते व दायव्यभागानातून सनकुमार नदी बहाते ह्या दोन नद्यांच्या संगमाजवळ ' ह्युगेनकळ ' नांवाचा धबधबा आहे लोकसंख्या (१९२१) २१६१३३ तालुक्यात खेडी ५८० आहेत या तालुक्याचे मुख्य गाव धर्मपुरी हेच आहे येथील लोकसंख्या आठ हजारांवर आहे येथे एक जुनाट किला आहे [इपे ग्याझे पु ११]

धर्म व धर्मशास्त्र—धर्म शब्दाला हल्ली इमर्नीताल रिलिजन या शब्दाचा अर्थ जोडला गेला आहे त्यासबंधी विवेचन परमार्थसाधन या लेखात केले आहे

धर्मशास्त्राच्या प्रयात आढळून येणारे जे विधिनिषेधांचे नियम आहेत त्यास शास्त्ररूप जरी सूनकालात प्राप्त झाले तरी त्या नियमांपैकी बऱ्याच नियमांचे अस्तित्व बऱ्याच पूर्वी आलासासून असले पाहिजे धर्मशास्त्र आणि धर्म ही तिन्ही मिळून कल्पवेदींग होते

धर्म म्हणजे काय—असे नियम हाच धर्म होय अशी मीमांसाकाराची वृत्ति होती धर्म हा शब्द ऋग्वेदातच सांपल्या शास्त्रा होता रयात धर्म म्हणजे यज्ञनविषयक क्रिया व रयाची अर्थ असाच अर्थ होता याला उत्तारे अनेक देता येतील [स्वाध्याय, वर्ष १ अक ८ ऋग्वेदान धर्म य रा दते] धर्म हा शब्द महार पावला असल्यामुळे हा शब्द आपल्या इष्ट विचारमालेस आणि क्रियामालेस लावून घ्यावा अशी वृत्ति प्राचीन काळी पौराणिकांनी तशीच धर्मशास्त्रकारांना ठेवली होती धर्मशास्त्र म्हणून जे उपदेश केले जात त्यांची वेदमुल्यता वेदाचीच आहे ही जाणीव मनुस्मृति कारास होती आणि यामुळेच ' धृतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्म शास्त्र तु वे स्मृति ' हे वाक्य मनुस्मृतीत आले होते मामा सकांची वृत्ति धर्ममन्ये नियमबद्ध करावा आणि तो वेद शास्त्रावर अंगलून ठेवावा आणि इतर सर्व व्यवहार सधमून सर्वसामान्य आधुनिकमास वैदिक शब्दाचा बघ नसावा या प्रकारची होती

पण या प्रकारचे व्यवहार स्वातंत्र्य समाप्तीत त्यावेळीं रुळले नाही याचे कारण नेहेमीच्या व्यवहारास काही तरी नियमबद्धता पाहिजे ही भावना होतोच व शिवाय जो वेदांतगत स्मार्त धर्म होता त्यासहि जैमिनीच्या विचार-पद्धतीप्रमाणे धर्मात स्थान नव्हते. स्मार्त धर्माचा पगडा लोकावर होताच व श्रौतधर्म शुद्ध चालला असता व स्मार्त-धर्म हा बऱ्याच अंशी श्रौतसंक्षेपसूची असल्यामुळे त्या धर्मास तरा लोकास मुद्दे यावयाचे नव्हते; शिवाय परंपरागत आचारविचार व लोकांति यांना जर शास्त्रीय दृष्टीने स्थान नाही तर त्यांचे महत्त्व तरी लोकांस कसे भासणार व ते भासले नाही तर समाजास पूर्वकृतींचे व नियमांचे नियंत्रणहि राहणार नाही, यामुळे धर्म शब्दाचा प्रकाश हीमासाकारांनी जो तीन अर्जांवरील वर्गीस दिला होता त्याविषय बंद करव्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली कदाचित् असेहि अर्बु शबेल की, धर्म शब्द हा मायसंस्कृतीत व त्याचप्रमाणे सूतसंस्कृतीतहि असावा पण तो निरनिराळ्या अर्थाने असावा उपनिषद्कालाची धर्म या शब्दासंबंधाने वृत्ति काय असावी हे निश्चित होत नाही. धर्म या शब्दापेक्षा प्रश्न या शब्दालाच त्यांनी अधिक प्राधान्य दिले आहे व धर्म हा शब्द उपनिषदात फारच थोड्या वेळा येतो तथापि त्यावेळेस कर्मकांडास आरंभ कमी महत्त्व देणारे आरण्यकीय द्रष्टेने धर्म या शब्दाचे प्रयोगी एक्य करण्यास बरेच नावूष असावेत “धर्म ही काही बाली गोट आहे आणि अर्थही ही काही शार्ड गोट आहे” इतकजणानी खादोरोउपनिषद् आपल्या सातव्या खंडात दाखविते व तैत्तिरीय उपनिषद् “धर्मचर” (जे धर्मकाम असतील त्यांच्याशी तसे वर्तवें) इत्यादि मनी भावना व सामने यास प्राधान्य देणाऱ्या भावना व्यक्त करते (अनुवाक ११).

धर्म या शब्दाचा सुतसंस्कृतीत निराळ्या अर्थ होत गेला आणि धर्म म्हणजे विशिष्ट कर्म असा अर्थ न येता तो टिळक म्हणतात त्याप्रमाणे मुख्यत्वेकून व्यावहारिक नीतिबंधनांस विना समाज धारणांचे निषादेच्या व्यवस्थास लाविला आहे.

धारणादर्ममिरयाहुः धर्मो धारयते प्रजाः ।

यास्याधारणसंयुक्तं सधर्म इति निश्चयः ॥

या तद्धेतुं सक्ता समर्पणार्थादि स्थानी दिले आहे व सामान्यतः धर्म याचा अर्थ जागृता तद्धेतुं जाणणे असा व्यावहारिक अर्थ त्यांनी प्राचीन काळांहि प्रचारात आणला होता असे भारतातील उत्तरे पेऊन दाखविले आहे. त्याच खूद धर्मेणाधियतो वैश्व वेदः सपरिवर्तुह्यः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा श्रेयाः क्षुत्तिप्रत्यक्ष हेतवः ॥

(मनु, २-२-१०)

यासारखे धर्मशास्त्रातील उत्तरे जाडता येतील.

आता धर्मशास्त्राच्या पटनेकडे वळू. धर्मशास्त्र प्रथमतः केवळ कल्पशास्त्राचा भाग म्हणून अवतीर्ण झाले. त्यावेळेस प्रचलित सामाजिक रीतीचा आणि वैदिक संस्कृतीचा संबंध

जोडून देण्याचा प्रयत्न त्यांत आपणांस स्पष्ट दिसून येतो. एकीकडे प्रचलित व्यवहारास वैदिक संस्कृतीची जोड यावयाची व दुसरीकडे त्यांत प्रचलित समाजजीवांत अधिकाधिक स्थान यावयाचे व एकंदर व्यवहारास धर्मशास्त्राच्या ताब्यात यावयाचे; या तद्धेतुं धर्मशास्त्राचा विकास झालेला दिसतो. यासाठी धर्मशास्त्र आणि कार्यदेशास यांची संगति कशी काय वाढत गेली व तिचा ब्राह्मण जातीवर कसकसा परिणाम होत गेला याच्या विवेचनाकडे आपण लक्ष देऊ.

धर्मशास्त्रीय शास्त्रशास्त्राच्या वाढीसंबंधाने असे सांगता येईल की पहिले वाह्यमय सूत्रबंध असून ते सर्वात प्राचीन होत. त्यापेक्षा फार मोठे उपलब्ध आहेत. त्यांच्या नंतरचे ग्रंथ म्हणजे स्मृतिग्रंथ होत व त्यानंतरचे ग्रंथ म्हणजे त्यांवरील टीका, वृत्ति घेणारे होत. काही निबंधग्रंथाहि झाले आहेत. चौपायनाचा ग्रंथ, आश्रितात असलेल्या प्रजांत फार जुना आहे असा समज आहे. आपस्तंब्य-आप्रकाशाने ग्रंथ होय, मनु-स्मृतीचा काल अनिश्चित आहे. नी युवहर्षे मिरपूरचे दोनशे-पासून ख्रिस्तोत्तर दोनशे एवढ्या काळात केव्हातरी असा ठराविला आहे तर डॉ.केतकर यांनी ख्रिस्तोत्तर २२७ ते ३२० या काळात पासला आहे हा काळ ठेवला. हॉकिन्स बरोनो मान्य आहे. तथापि दुसऱ्या अनेक संशोधकांस मान्य नाही. यास्तब्यच हा मनुस्मृतीनंतरचा ग्रंथकार व पराशर हा अत्यंत अलीकडचा ग्रंथकार असावा. बहुतेकजण हा मुसलमानांचे अंधलातच झालेला असावा. दक्षिणेकडे पराशरार टीकाग्रंथ लिहून पराशराने केलेली चाण सुसूत टाकणारा ग्रंथ म्हणजे म्हणजे पराशरमाधवीय होय. याचीच व्यवहार माधवीय ही पुरवणी होय. उत्तरकाली व्यवहार व आचार-प्रायश्चित्त या दोहोंचे पुष्करण होऊन निरनिराळ्या प्रकारचे ग्रंथ झाले आहेत. विज्ञानेश्वराची मितालक्षरा, व्यवहार मयूख, दायभाग इत्यादि पुस्तके कायद्याकडे अधिक लक्ष देतात, तर निययसिंधु, धर्मसिंधु, शुद्धकर्मलक्षण वगैरे ग्रंथ आचार-प्रायश्चित्ताकडे अधिक लक्ष देतात. काही अर्वाचीन स्मृतींहि केवळ प्रायश्चित्ताचा विचार करतात. धर्मशास्त्रा-मध्य कायदा कसा धरत गेला आणि त्याने भारतीय कायदेशाखावर कसा परिणाम घडविला इकडे आता लक्ष देऊ.

ध म शा स्त्र आ णि का य दा । — कोणत्याहि देशात काय-देविषयक घडामोडी उभा होतात त्यांचे तथोक्त संस्था, देशांत जो शासक वर्ग असेल त्याचे या संस्थासंबंधाने असलेले विचार, आणि या विचारांना अनुकूल आणण्यास उप-योगी अशी साधनसामग्री व उपकरणे या गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. (अमेरिकेत समाजघटक कायद्याला जो अर्थ आहे त्या अर्थाने म्हणजे) शासन संस्थांना धंदनकारक असणारा कल्पनासमुच्चय या अर्थाने समाजघटक कायद्याने अस्तित्व भारतात होतं. तसेच कायदेशीर संघटने पुढील प्रकारची भारतात होती. समाजाचे शासन करण्याच्या संबंधातील निश्चित कडकनीचा संगतदार समुच्चय कसा कसा तयार

आला याचें आतां विवरण करूं समाज'चा मार्ग नीट दिखावा व आक्रमिल जावा यासाठी आपण, पूज्य मानल्या गाणाच्या वाङ्मयात किंवा पूर्वी पडलेल्या घटनेंत एखादी आज्ञेच्या स्वरूपाची अथवा उपदेशाच्या स्वरूपाची काही उक्ती शोधून काढण्याचा प्रयत्न सामान्यतः करीत असतो, अशी उक्ति न सांपडल्यास हितसंबंध हा मुख्य मुद्दा धरून त्यावर आपण आपलें, विचारसरणी उभारतो, व या हिनविचारापासून काही आचारनियम ठरविण्याचा प्रयत्न करतो. प्राचीन भारतात या सर्व पद्धतीचा समाजमार्गदर्शनाच्या कार्यात उपयोग करून घेतला गेला. सामान्यतः धृति, स्मृति, पुराण यातील आधार काढून समाजनिर्देशना करीत असत. धर्तुतीमये आज्ञार्थी व विषयार्थी वाक्ये सापडतात, ती व्यवहारनियम म्हणून स्वीकारली जात. पण त्याचा व्यवहाराशी संबंध कितपत येत असे याबद्दल शंकाच आहे, काही प्रमाणातच प्रयत्न औत-धर्मे स्पष्टीकरणार्थ होता. स्मृतीमधील नियमहि याचप्रमाणे उपयोगात आणले. पूर्वी पडलेल्या गोष्टी दाखले म्हणून गेल्या करण्यासाठी इतिहासपुराणांचे आलोचन करीत. पुष्कळ बाबतीत या सर्वे आधारकाडे अधोपिहित बघतात, व त्याची विवक्षित गोष्टीला अनुकूलता आहे की नाही हे पाहतात. पुराण व इतिहास याचा अभिप्राय वेदकाली देखील पद्धत असत. आज पुराण व इतिहास या नावाने जे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत ते वेदकाली होते, असे केव्हाहि म्हणता येणार नाही. परंतु या प्रकारचे काही तरी लिखाण रसा काळी होते असे विधान करण्यास जागा आहे अथर्ववेदात (१५ ६, ४ ६) व शतपथ ब्राह्मणात (१३. ४, ३, १२) आणि तीन उप-निषदात इतिहासपुराण नावाकाली येण्यासारखी लिखाणे पूर्वी असल्याबद्दलचे उल्लेख आहेत. एवढेच नव्हे तर इति-हासपुराणांना पाचवा वेद म्हटले आहे. कोणत्याहि लोकाचा विचारविषयक इतिहास तपासून न अभ्यासून त्यांची समाज-शासनाची पद्धति आपल्याला नीट समजावी व तिची पर-ंपरा व विकासरणी लक्षात यावी असे वाटत असेल तर सदरील इतिहासाचा अभ्यास खालील वर्गाकरणातुसार कर-ण्यात यावा; (१) सामाजिक संस्थांच्या संबंधाचा, उदा० विवाह वैश्वे संस्थासंबंधाचा विचार. (२) राजकीय संस्था-विषयक, उदा० राजधर्म, श्रमवशाकधर्म (न्यायाधिशाचा धर्म), सभाधर्म इत्यादि विचार. (३) आपल्याला मार्गदर्शक होतील असे नियम शोधून काढण्याच्या पद्धतीसंबंधाचा विचार (आधुनिक परिभाषेत या पद्धतीला कायद्याची पद्धति असे नाव देता येईल) (४) धर्मविषयक गोष्टींशी संबंध असलेल्या विषयासंबंधाचा विचार, उदा० धर्मसंबद्ध न्याय-शास्त्र किंवा वेदाचा अर्थ लावण्याचे शास्त्र

ज्ञानशास्त्रांपैकी या वरील सर्व शाखांचा प्राचीन भारतात बराच विकास झाला होता परंतु या सर्व शाखांचा अभ्यास केवळ धर्मगिन्याने होत होता. असे. आतां लोकांना किंवा

कायदा या शब्दाच्या व्याप्तीसंबंधाने विचार करून 'कायद्याचा इतिहास' याची व्याख्या ठरवू.

ऑस्टिनची जी 'कायदा' शब्दाची व्याख्या आहे ती खरी धरली तर कायद्याचा इतिहास लिहावयाचे हातीं देतांच ही व्याख्या उपयोगात आणण्याने अडचणी उत्पन्न होतात, पूर्वीच्या घडामोडीकडे लक्ष फिरविताच ऑस्टिनची व्याख्या अडचणी उत्पन्न करते एखाद्या न्यायाधिशाने एखाद्या चालीला मान्यता देणारा असा निवाडा आज दिला तर तो न्यायाधीश असे काही म्हणत नाही की, ही विवक्षित चाल मला स्वतःला मान्यता देण्यासारखी वाटते व म्हणून तिला कायद्याचे स्वरूप मी आपल्या अधिकाराने देतो, अथवा देऊ इच्छितो. न्यायाधीश असे म्हणतो की ती चाल अगोदरच कायद्याचे काम करीत होती, त्याने निवाडा कर-ण्यापूर्वी तिला कायद्याचे स्वरूप होते या प्रकारची विचार-सरणी जर तो न परकरी तर अस्तित्वात नसलेल्या कायद्याचा आधार घेऊन त्याने आरोपी मनुष्याला दोषी ठरविले किंवा त्यावरली खटल्याचा निकाल दिला असा अजबाद त्याला लागला. न्यायाधिशाने निवाडा दिला म्हणजे ज्या चालीचा या निवाड्यात त्याने मान्यता दिली असेल ती चाल कायद्याच्या सदरात येऊन पडते हे खरे, परंतु प्रश्न असा आहे की हा निवाडा होण्यापूर्वी ती चाल कायदा होती अग्न नव्हती? ऑस्टिनची विचारपद्धति याबाबतीची तर सद-रील चाल निवाडापूर्वी कायदा बनली नव्हती असे म्हटले पाहिजे, मग ती चाल अस्तित्वात आणणारे लोक तिला कायदा या नावाने खुशाल संघोषात पाहिजे तर, ही ऑस्टि-नची विचारपद्धति आपण उचलली तर इतिहासलेखनातच केवळ नव्हे तर आपल्या व्यवहारातहि मजगतीं दिलेले निवाडे सत्ताधारी कायदेमंडळाने गोर केलेले कायदे व कायदेग्रंथ वारी-रीज मार्गे दाखविण्यास दुसरे काहीच रद्दाणार नाही हिंदूचा कायदा अद्यापि बहुतांशाने 'निवाड्याचा कायदा' या स्वरू-पात आहे. त्यामुळे हिंदूच्या व्यवहाराच्या बाबतीत ऑस्टि-नपद्धति विशेषच अडचणी उत्पन्न करील हिंदूच्या व्यवहा-राच्या अशा पुष्कळ बाबी आहेत की त्यासंबंधाने मजगतीं निवाडे अद्यापि झाले नाहीत त्यामुळे वरील प्रकाराने हिंदू धर्मशास्त्रातील अति पूज्य वचनेहि कायदासदरात येणार नाहीत व त्यायोगे हिंदू समाजाला ती बघनकारक म्हणून समजली जाणार नाहीत

कॉर्नेली नावाच्या एका अमेरिकन फोल्काधिशाने, अमेरि-कन कॉंग्रेसने केलेला विवक्षित नमुन्याच्या व्यापार-संघ-मंडळीना धंदी करणारा कायदा उघडपणे धाड्यावर बसविला होता; त्यासारखीच हिंदू धर्मशास्त्रातील वचने वरील प्रकाराने वाड्यावर बसविणाऱ्या हिंदूंची स्थिति होणार आहे. सदरला अमेरिकन कोटयाधिशाला कमिशनने त्याच्या बेकायदा वाग-ण्यासंबंधाने प्रश्न विचारता तो असे म्हणाला की, कॉंग्रेसने केलेला हा कायदा होतो की नाही हाच मला संशय आहे;

म्हणून भी तो मानात नाही. तो आपल्या याज्ञिक समर्थन येथेप्रमाणे करू लागला: आमच्या देशाचे जे वरिष्ठ न्यायकोर्ट, त्याने अद्यापि या कथासंबंधाने तो राष्ट्रघटनेच्या मूळ सन-देख धरून आहे असे मत दिलेले नाही तेव्हा भी त्याची प्रसिद्धा काय म्हणून ठेवावी या कोटयाधिकाऱ्या नंतर असे विचारमात आले की, अमेरिकेच्या न्यायशास्त्राने रिस्ती धर्मशास्त्रातील दृष्टा आज्ञा राष्ट्रघटनेप्रमाणे सनद्वारे अस्तित्वा-बद्दलचे मत दिलेले नाही तेव्हा तुम्ही या आज्ञा स्वतःला बंधनकारक मानता किंवा नाही? तर तात्पर्य असे की, ऑस्टिनच्या विचारसरणीप्रमाणे हिंदु कायद्याचा इतिहास लिहावयाचा म्हणजे तर त्यात राजाच्या आज्ञा व न्यायकचे-न्यायेचे निवाडे याखेरीज काहीच घालता येणार नाही. अर्थात् अशा तऱ्हेचा इतिहास तयार करणे जवळ जवळ अशक्य होईल. कारण यासंबंधाचे आपले साहित्य फारच अल्प आहे व असा इतिहास लिहिला तरी तो फारसा उपयोगी होईल असे वाटत नाही याप्रकारे ऑस्टिनच्या कायदा-विषयक कल्पना शिरसावय मानून कायद्याचा इतिहास लिहा-वयाचा नाही असे कोणी ठराविले तर त्याने कायद्याच्या बाबतीत कोणत्या कल्पनेचा आश्रय करणे योग्य होईल, हा एक प्रश्न आहे या प्रश्नाचा आता विचार करू कायदे म्हणजे समाज ज्या नियमांनी बंधनकारक मानून पाळतो ते नियम अशा कायद्याची व्याख्या केली तर कायद्याचा इतिहास लिहि-णाराला ही बरीच उपयोगाची होईल या व्याख्येनुसार काय-द्याचा इतिहास लिहिताना ऑस्टिनच्या व्याख्येप्रमाणे ज्या नियमाना कायदे हे नाव लावता येईल, ते नियम व इतर सर्वसाधारणपणे पाळले जाणारे नियम यांचा उल्लेख वेगळा वेगळा करण्याचा प्रयत्न व्हावा धर्मशास्त्रातील नियम इति-हासकाराने पावयाचे ते त्याला खरोखरी अंतर्लगत आणजे जाणारे नियम सापडणे अशक्य होईल तेव्हाच याचे. जेव्हा देशाचा कायदा या प्रकारचा शुद्धप्रयोग केला जातो तेव्हा सर्व देश समुच्चयक्याने आपल्या मनात असतो देशाचा कायदा म्हणजे समाजाच्या सर्व बाजूच्या जीवनाचे नियंत्रण करणारे एकीकृत नियमसमूह देशात ज्या संस्था असतील त्या सर्वांना कायद्याची याज्ञ असे म्हणून कोणत्याही देशाचा कायदा पूर्णतः समजावयाचे पक्कले म्हणजे या कायद्याचा बरोबर सैमीक सर्व संस्थांचा परामर्शही लेखकाने घेतला पाहिजे या रीतीने कायद्याचा इतिहास याचा अर्थ विशिष्ट देशातील संस्थांचा व त्या संस्थांचे नियमन करण्या-साठी नियमावली तयार करताना झालेल्या बौद्धिक प्रय-त्नांचा इतिहास असा होतो युरोपात आणि हिंदुस्थानात आजवर झालेल्या पद्यामोडीचा परंपरा जर आपण अवली केली तर आपणास असे दिसून येईल की, व्यवहारा-तील राजकीय सत्तेचा अधिकार सारखा वाढत चाल-लेला आहे. एकंदर समाजशास्त्राने आजचे कित्येक नियम नव्या काळापासून चालत आलेले तेच आहेत त्यापि

करक असा आहे की, या नियमांपाठीमागे जो सत्ता पूर्वी होती ती राजकीय सत्तेप्रतिारिक अशी होती व आज माप त्याच्या पाठीमागे राजकीय सत्ता आहे. पूर्वी ज्या गोष्टींना राजकीयतर सत्तेचे पाठबळ लागत असे त्यांना आज राजकीय सत्तेचे पाठबळ लागत नाही ज्या नीतिनियमांना साम्यता देण्याची लोकांवर मक्ती करील ते नीतिनियम म्हणजे कायदे अशी कायद्याची व्याख्या केल्यास इतिहास हा निरनिराळ्या धर्ममतासंबंधाने व धर्मरुढीसंबंधाने निर-मिराळ्या राजांनी लोकांवर त्यांना मान्यता देण्याची सक्ती करण्याचा कितपत आग्रह धरला अथवा धरला नाही यासंबंधाचा इतिहास होणार आहे

सामान्यतः हिंदु कायद्याचा इतिहास या विषयाचे तीन विभाग होतील — (१) सत्तांचा इतिहास, (२) काय-द्याची संघट्ट अशा बौद्धिक व्यापाराचा अथवा तर्कशास्त्राचा इतिहास व (३) समुच्चयाच्या जीवनक्रमान्वर राजकीय सत्तेचा अधिकार कसा वाढत गेला आहे त्याचा इतिहास

आता आपण धर्म व कायदा या गोष्टीमधील साम्ये व भेद काय आहेत ते पाहू या दोन गोष्टीमधील भेद आपल्या स्फूर्ति आले म्हणजे कायद्याचा इतिहास तयार करताना धर्मप्रथांचा आपल्याला कितपत उपयोग होईल हे आपणात ठरविता येईल. प्रथम आपण साम्ये पाहू. (१) धर्म व कायदा हे दोन्ही प्रकारचे नियम प्रपंचातील अथवा व्यवहारातील नियम आहेत (२) दोन्ही नियम निश्चित ठिकाणाहून व्यावयाचे असतात (३) दोन्ही नियम वाटावयास विशेष सिद्धीच्या व सामान्य सिद्धीच्या विशिष्ट तर्कपद्धती उपयोगात आणाव्या लागतात. (४) दोन्ही नियमात भ्रमजन्मवस्थेच्या व लोकभावनाच्या केरफारामुळे व्यापित्या त्या काळच्या विचारसरणीमुळे बदल होत असतो. (५) धर्म व कायदा या दोहोनाही जी सत्य गोष्ट असेल किंवा ठरेल ती मान्य करावयाची असते सत्यासत्य ठरविणे हा प्रश्न इतर शास्त्रांचा आहे सत्यनिर्णयार्थ धर्म व कायदा या दोघांनाही या इतर शास्त्रांवर अवलंबून रहावे लागते. तर्किक अथवा सामाजिक सत्य हे ठरवावयाचा धर्म अथवा कायदा या दोघांनाही अधिकार नाही (६) धर्म व कायदा दोन्ही नियमसमूह संपन्न आहेत. या नियम-संपत्तीतील नियमात बरोबर परस्पर संगति ठेवलेली असते कायद्यात अथवा धर्मात कोठेही नवीन कल्पनेचा अंतर्भाव करावयाचा तर ती कल्पना अगोदर असलेल्या नियमसंपत्तीत सुसंगतपणे वसविता आली पाहिजे तशी ती घसली तरच ही समाजशास्त्राचा एक भाग होऊ शकेल

याप्रमाणे धर्म व कायदा या नियमसंपत्तीची साम्ये दाख-विली हे नियम निश्चित ठिकाणाहून उद्भूत करावयाचे असताना असे बर सांगितले आता यासंबंधात येथे हे स्पष्ट केले पाहिजे की, दोघांची उगमस्थाने निश्चित असले तरी ती एकच असली पाहिजेत असे नव्हे. व्यवहारातील

कायदा याचा 'हृद असलेल्या चाली' असा अर्थ आहे. हा कायदा समाजाच्या घडामोडीतून व या घडामोडीच्या वर्णनपर कायदेपत्रातून शोधून काढावा लागतो. याच्या उलट धर्म याचा अर्थ चालीरीती कशा असल्या ते ठरविणारी मूलतत्वे असून असून हा तत्त्वरूप धर्म कार पूज्य गणल्या जाणाऱ्या विचारधर्मदातून शोधून काढावा लागतो. धर्म या सद्गतात पातलेल्या विचाराच्या योडासाच अंश कायदात अंतर्भूत झालेला आढळतो. उलटपक्षी, कायदा म्हणून मानल्या जाणाऱ्या विरुद्ध हद्दीचे धर्मप्रतिपादक प्रभात नवविज्ञानादि आढळत नाही. असे. आतां धर्म व कायदा यांमधील भेदाकडे वळू. धर्म व कायदा यांमधून मेद पुष्कळ आहेत व त्यांची कारणेहि अनेक आहेत.

(१) काही भेदाचे कारण असे आहे की या प्रत्येक शब्दात ज्या निरनिराळ्या अर्थाच्या छाया आहेत त्या अर्थ छायांचा विचारावर पडलेल्या परिणाम. धर्म याचा स्वभाव असा एक अर्थ आहे. स्वभाव म्हणजे जन्मगुण, जन्मधरोबर घातलेला गुण. यावरून धर्म हा उत्पत्तीवरून ठरविण्याचा परिपाठ पडला. अर्थात धर्म ठरविण्याच्या कार्यां इतिहासातील, दुराणातील व प्राचीन कायदेप्रभातील विशेषरूपविषयक अथवा विशिष्ट वस्तुनिर्माणविषयक कथा आणि श्लोक यांचा उपयोग होऊ लागला.

(२) धर्म व कायदा यांच्यामागे असणारी शासन किंवा मान्यताप्रसक्त कारणे निरनिराळी आहेत. कायदा पाळवण्याचा तो राजनिर्मित न्यायकचेष्ट्याकडून होणाऱ्या शिक्षा टाळण्याकरिता पाळवण्याचा असतो. धर्म पाळवण्याचा तो परलोकभौचो दुष्टे टाळण्यासाठी, आरमदुष्टीसाठी किंवा कोणत्याहि कलाची अवस्था न करता तो एक स्वभावतः कल्याणमय गोष्ट आहे म्हणून पाळवण्याचा असतो

(३) धर्माचा अंमल समाजात करावयाचा तो राजसत्तेची प्रत्यक्ष मदत न घेता करावयाचा असे धारण असे. धर्म काय आहे हे सांगणारे व धर्माचा अंमल करणारे वेग वेगळे असल्याने धर्मप्रथ लिहिण्याची तहू! कायदेप्रथाच्या तऱ्हेतून निराळी असे. धर्माचे समाजाचे नियमन करून त्याला बळग लावावयाचे ते सत्तेच्या जोरावर लावावयाचे नसून अत्यंत शक्तीने लावावयाचे असल्याने राजे लोक व प्रजाजन यांच्यामध्ये धर्मसंबंधाने तीव्र कर्तव्यभावना आणून देणे जरूर होते. व ही आणून देण्याच्या दाराच करणे अवश्य होते. या कारणाने धर्माचे प्रणयन करणाऱ्या रोजांनी खालील गोष्टी केल्या. (अ) धर्माची हेडाल्की केली असता अमुक दुष्परिणाम होतील असे यमाद्वारा सांगून धर्माबद्दल लोकांच्या मनात आदरभाव बाढविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. (ब) ब्राह्मण हा न्यायाधीश नेमला जावा या यत्नाच्या त्यांनी आपदाही पुराकार केला. (६) ब्राह्मणाच्या पूज्यतेसंबंधाने त्यांनी श्लोक निरूपण केले. ब्राह्मणाला त्यांनी धर्माचा अवतारच करून ठेवले होते. (६) वेद हे पूज्य आहेत,

ते नित्य आहेत व तेच धर्माचे मूल आहेत असा सिद्धांत दृढतेने प्रस्थापित करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. (उ) ब्राह्मण यांना हा विशेष हक्क उपभोगणारा धर्म करून ब्राह्मणांच्या या विशेष हक्काचे अशुभिकपर विवेचन व समर्थन त्यांनी केले. हेतु हा की, आहेत त्याहुन अधिक हक्काचा दावा बाबला म्हणजे काही हक्क बारी लोक व मूल करतील; तपशिलचें मांड पुढे केले म्हणजे तत्त्व तरी गळी उतरत. (क) काही तत्त्वांनी पूज्यता प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी रूपात्मक उत्पत्तिकथांचा उपयोग केला. उदाहरणार्थ त्यांनी इष्ट अशी सामाज्यवस्था कायम राखाव्यासाठी त्या व्यक्तींची उत्पत्तिकथा देतांना निघ्यात अवश्य त्या हक्काची योजना त्यांनी केली. काही शब्दांची उत्पत्ती देतील त्यांनी आपल्या हक्काचे विलक्षण प्रकारची ठरविली. उदाहरणार्थ मांस या शब्दाची व्युत्पत्ति मा + अश् (प्राज नका) अशी सांगितली आहे. (ग) आपण लिहिलेली पुस्तके प्राचीन काळां होऊन गेल्यामा पूज्य मानल्याने रचली आहेत अर्थात त्यांनी सांगितले.

(४) धर्म हा केवळ लोकांना अमुक धर्म यायच, अमुक धर्म अयोग्य अशी सत्ता देणारा होता. धर्माचे पुष्कळ नियम केवळ वैयक्तिक उपयोगाचे होते. हे नियम कायद्याचे म्हणूनच पुष्कळ लोक बाळीत हे नियम पाळलेच पाहिजेत अशी काही रामांची अथवा कायद्याची सज्ज नसे. उलटपक्षी अनेक व्यवहारासंबंधाने कायदा अथवा रामाचा यांचा लोकांपाठीमागे एकदा असे, पण या व्यवहारांच्या बाबतीत धर्मप्रथात कोठे उल्लेख नाही. ब्राह्मणांच्या हातात समाजाचा सामान्य व्यवहार नियंत्रित करण्याची सत्ता मदीं अधिकाधिक येत गेली तसतशी ब्राह्मणी धर्मनियमांची संस्था बाबत गेली हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. न्यायनिवाड्यावर ब्राह्मणांची सत्ता बाढली तसा धर्म हा आजच्या दृष्टीने पाषाणच रूप धारण करू लागला. नसजसे कालदृष्ट्या अलीकडे येत जाय तसतसे धर्म व कायदा यांमध्ये अधिक सादर्य उत्पन्न झालेले दिसते. धर्म हा शासनपक्षाी म्हणजे कायद्याच्या अर्थात, प्रासंगिक कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ मानलेला आहे. शासने, म्हणजे प्रासंगिक विशेष बाबीसंबंधाचे कायदे एकत्र केले म्हणजे कायदेशास्त्र तयार होते असे मान नाही. कायदेशास्त्र व शासनसंघटन यात पुष्कळच अंतर आहे. धर्मनियमांचे शास्त्र आहे व शासने ही स्वतंत्र प्रासंगिक आतांच्या स्वरूपाची आहेत. पोतनियम किंवा पोलिसांचे नियम यांच्यासारखेच शासनाचे कार्य व स्थान आहे. ईश्वरी काय-

पालेमेंटने केलेले कायदे हे न्यायाधीशांनी दिलेल्या निवाच्या-
हून वगैरे कमी दर्जाचे व अधिकाराचे समजले जावे. एका
बाजूला धर्मशास्त्र व शासन आणि दुसऱ्या बाजूला पालेमेंटचा
कायदा व पोटाकायदे यांची तुलना करताना खालील भेद
नजरेस येतात. रामे लोक शासन वाढताना धर्मशास्त्राला
आपल्या इच्छेप्रमाणे कमी अधिक मान्यता देत. उलटपक्षी
म्युनिसिपलिट्यानी पोटाकायदे वाढवाचे ते करताना पाले-
मेंटच्या कायद्याला पूर्ण मान्यता दिलीच पाहिजे असा
नियम आहे. राजे लोक धर्मशास्त्राचा मुख्य भाग आपल्या
शासनांत अंतर्भूत करीत परंतु त्यातील तपशिलवार नियमानां
ते सर्वथा मान्यता देत नसत.

कायदा व धर्म यांच्यामध्ये पर सांगितल्याप्रमाणे काही
सारलेपणा व काही वेगळेपणा आहे या साध्यतून व भेदा-
तून कायदेपद्धतीच्या इतिहासप्रवाची रचना कशी करावी
या संबंधीची मूलतः आपणास काढता येतात उपायव-
तीत धर्माचे आणि कायद्याचे साम्य आहे त्या बाबतीत
धर्माचा इतिहास हाच काही अंशाने कायद्याचा इतिहास
होईल. परंतु धर्मग्रंथातील नियम आणि व्यवहारातील
भागणक यात निरनिराळ्या काळी कमी अधिक भेद अस-
ल्याने, त्या त्या काळी त्या त्या संस्थानांत धर्मांत अदृष्ट असे
आचार कोणते होते ते ठरवून कायद्याच्या इतिहासात त्याचा
समावेश आपणास करावा लागेल 'जातींचा इतिहास'
या पुस्तकांत डॉ. केतकर यांनी धर्माचा विवक्षित आदेश
हा कायदा या सद्बलात कितपत येत होता, त्याला लोकांत
मान्यता कितपत मिळत होती हे पाहण्यासाठी काय करावे
ते सांगितले आहे. बरील गोष्टींचा जलगडा करण्यासाठी
धर्मग्रंथातील वचने नीतिग्रंथातील वचनाशी तडून पहावी,
तसेच नाटक, थिएटर, साप्ताहिक वगैरे खोदलेख आणि पर-
कीय प्रवाशांचे वगैरे प्रवासग्रंथ यात स्पष्ट होणाऱ्या त्या त्या
काळच्या सामाजिक गोष्टींशीही धर्मग्रंथांची तुलना करावी.
धर्मग्रंथातील आज्ञा लोक काही सरसकट मानीत नसत, या
आज्ञांच्या मान्यतेला लोकांत शुष्क मर्यादा असे. उदाहर-
णार्थ, प्राज्ञानांचे फक्त न्यायाधिकाऱ्यांचे काम करावे, न्याय-
कचेऱ्यातून न्यायाधिकाऱ्या मंदतनांस सहाय्याचे काम वाढ-
णाऱ्यांचे करावे, हे धर्मांत सांगितलेले आदेश पाळले जात
नसत. न्यायाधिकाऱ्यांचे काम प्राज्ञेतरांहि करीत व सहाय्यार
काचित्च प्राज्ञण असे याचप्रमाण प्राज्ञणास वेदान्तशास्त्र
देऊं नये या आदेशाचे गोंधळ आहे क्षत्रियेतर देवाील केलि-
सात व लष्करात मोठ्या जाग्यावर भरती होत होते धर्मा-
शास्त्रा मान्यतेला मर्यादा असत या गोष्टींचे एक अणखी
प्रमाण आहे-कायद्याने जीवनकमाच्या ज्या हत्तरबाबतीं नियं-
त्रण होतं त्या बाबींच्या संबंधांमिंहि संशोधन केले असता
शुन्या काळच्या वस्तुस्थितीवर पुष्कळ प्रकाश पडणार आहे.
संशोधन करताना खालील गोष्टींकडे विशेष लक्ष द्यावे.

(१) राजे लोक धर्मातील कोणता मग लोकांकडून सक्तीने

करवून घेत असत. धर्मग्रंथे आपल्या आदेशांपैकी कोणते
आदेश राजांनी अंमलात आणवि असे इच्छित (२) धर्म-
शास्त्रकार कांहीच उल्लेख करीत नाहोत परंतु राजे लोक मात्र
नियंत्रणा करतत अशा बाबी शुन्या काळी कोणत्या सांपड-
तात. (३) धर्मग्रंथाप्रमाणे राजे लोक वागत तेव्हा या
वागवण्यास मर्यादा कोणत्या असत. हे संशोधनार्थ ध्यानात
ठेवून जर आपण धर्मग्रंथ तपासले व त्यातील विधींची आणि
विषयांची राजांच्या शासनाशी (फौजानाशी) तुलना केली
तर ह्या त्या राजांच्या राज्यावर अथवा सत्स्थानात धर्मग्रंथा-
तील कोणत्या भागाला कायद्याचे स्थान दिलेले होते हे
जळून येईल वर जे शासन संगितली त्यांपैकी काही शासन
अद्यापि उपलब्ध होतात खोदलेख जे मोठ्या माले आहेत
व प्रसिद्ध केले आहेत त्यांत निरनिराळ्या शुन्या राज्या-
तील ह्या कायदा घोडाबहुत आलेला आहे.

बरील प्रकारची तुलना धर्मशास्त्रातील वेगळ्या तात्त्विक
वचनानां ' करावे ' च्या अथवा शिफारशीच्या बर्गीत पाळा-
वयाचे व कोणत्या वचनाना ' केले पाहिजे ' च्या अथवा
सक्तीच्या दुवमाच्या सद्बलात पाळावयाचे हे स्पष्ट करण्याच्या
कामी कार उपयोगीची आहे धर्मशास्त्रात ज्याचा उल्लेख
नाही असे विर्येक कायदे खोदलेखात आपणास
पटावयास मिळतात. एकंदर राजांचे इतिहासाच्या
अभ्यासकांनी खोदलेखाचा उपयोग घोडाकार केलेला आहे.
कायद्याच्या अभ्यासकांनी तितकाहि केलेला नाही. खोदले-
खाच्या अभ्यासात राज्याराज्यात व निरनिराळ्या काळी
कायदे कसे भिन्न भिन्न असत हे आपणास समजेल तसेच
' हिंदुस्थानचा समाज हा चैतन्यशून्य ह्यावरुनचालून स्थिर
आहे. त्याचे कायदे व त्याची संस्कृति ही गतिशून्य आहे '
अशा प्रकारची मौल्यवान मते बळगताच्या व खरडणाच्या
जिद्देल्या व लेखणीला खोदलेखासारख्या दस्तऐवजाच्या
बारीक तपासणाने वागलाच आता बरेल खोदलेख हे पर-
कीयांनी आयच्या संस्कृतीवर वेगळेले आक्षेप सोडून काढ-
ण्यास मदत करतात एवढ्या एकाच दृष्टीने त्यांनी महत्त्व
आहे असे नाही. अन्य व्यावहारिक कारणासाठीहि ह्यांचे
मोठे महत्त्व आहे ते कायदासंबंधाच्या आजच्या ज्या
आपल्या कल्पना आहेत त्यातील दोष काढून टाकतील व
या शीताने आयच्या प्रगतीस साहाय्य करतील धर्मशास्त्रातील
काही नियमांचा आज कायद्यासारखा अंमल केला जात
आहे याचे कारण शुन्या काळीही त्यांनी आयच्या अर्थाने
कायद्याचे स्थान होते ही समजूत आहे. आपणास जर असा
शोध लागला की हे नियम शुन्या काळी कायदे समजले
जात नव्हते, तर आयच्या कायद्याच्या पार्वतीतील आपल्या
कल्पना खाल बदलतील. धर्मशास्त्रातील नियमानां विरोधी
अशा ज्या आपल्या आजच्या न्यायाच्या कल्पना व चाळी-
रीती असतील त्यांना आज कायद्याचे स्थान मिळण्यास,
शुन्या काळी हे धर्मनियम शास्त्राच्या दृष्टीने निरपवादपणे

बंधनकारक होते ही समजूत आठ येत. ही समजूत सुकीची आहे असे दाखवितां आल्यास सदरील कल्पना व चाली आज कायद्यांत प्रविष्ट होणें अधिक सुलभ होईल.

आमचा वकीलवर्ग धर्मशास्त्रातील शब्दांवर वाचनापेक्षा अधिक मिस्र ठेवून वागतां ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. धर्मशास्त्रकार विवाहित विधानियमाच्या अथवा निषेधनियमाच्या यावर्तीत फार कडक शब्द वापरीत आहेत, व पुष्कळ धर्मशास्त्रकारांचे त्यांतील पुष्कळशा तपाशिलांसंबंधानें ऐक्यमत आहे असे आमच्या वकीलवर्गाला आढळून आले कीं, त्या नियमाचा वेगळ्या तऱ्हेनें अर्थ लावणें किंवा त्याला घोंडें घालून ठेवणें ही गोष्ट त्याला अशक्य होऊन जाते. परंतु या वकीलवर्गाला जर असे कळतें कीं, हिंदु राजे व त्यांचे सद्मागार जुन्या काळी धर्मातील विधिनिषेधाप्रमाणें तंतोतंत धागत नसून किंवा लोकांत बराबरास मार पाडीत नसून त्यांच्या पुष्कळ आंतवाहेर सतत बराबराची व लोकांत बारी देण्याची त्यांची बहिर्वाट होती, तर हा वकीलवर्ग धर्मशास्त्रकारांच्या बबर्नाचा अर्थ लावताना व त्यांचा अंमल करतांना आजच्याद्रुम बऱ्याच वेगळ्या तऱ्हेनें धागेले. असे मानण्यास हरकत नाहीं. आज वकील लोक विवहित धर्मबबर्नाचा कायद्याच्या दृष्टीनें अधिकार ठरवितांना धर्मशास्त्रकारांचे त्याविषयी एकमत कितपत आहे एवढेंच पाहतात. याचें कारण, जुन्या काळी त्यांचे कायदा या नात्यानें कोणतें स्थान होते हें ठरविण्याचें साधन त्यांना उपलब्ध नाही.

ऑस्ट्रियच्या अर्जनें ज्याला कायदा म्हणतां येईल असा नियमसंग्रह हिंदुस्थानांत आगदीं अलीकडे झालेला आहे. जुन्या काळी सर्व हिंदुस्थानांत आणि इंग्लंडांत कौटिल्य लो अथवा जनकवीर्य कायदा आहे त्या प्रकारचा कायदा होता. तसेंच देशाच्या निरनिराळ्या भागांत समानशासनाच्या कल्पनांचे वेगवेगळे संघटित संग्रह होते.

आज की समाजनिष्प्रेषणप्रवृत्ति आपल्याभर्ये आहे ती अशी आहे: लोकांवर घोळ्याकार नैतिक कल्पनांचे दृष्टपण आहे; पण लोकांचे परस्पर व्यवहार व परस्पर संबंध याजवर निर्णायक सत्ता ब्रिटिश सरकारच्या कायद्यांची आहे. या सरकाराचा कार्यक्रम काही नैतिक व राजकीय ध्येयानुसार ठरत असेल किंवा नसेल. जुन्या काळी हिंदुस्थानांत समाजनिष्प्रेषणा वेगळ्या तऱ्हेनें होत होती. लोकांचा जीवनक्रम काही नैतिक कल्पनानुसार चालत असे. राजांचा व सत्ताधाऱ्यांचा व्यवहारहि याचप्रमाणें चालत असे. आज ही नैतिक तत्वे व कल्पना आचरणांत आणल्यास पाहिजेत अशी सक्ति फार थोड्या मायतीत होती. लोक ज्या नियमानुसार मनापासून वागत असत, त्यापैकी राजांनें दाखून दिलेले असे नियम कारक थोडे होते.

या जुन्या काळच्या पद्धतींचे एक उदाहरण माझाजींच्या संस्कारांत व होमहवनांत सांपडेल. माझज्यांच्या लोकांनीं अमुक होमहवन, अमुक संस्कार, अमुक प्रकार केले पाहिजेत

असा कडक नियम असे परंतु राजकीय सत्ता या नियमांचा अंमल करण्याच्या आनगाईत मुळीच पडत नसे म्हणत असतां चालेल. कित्येक ठिकाणीं बरील नियम व पाठनाऱ्या माझाजींचे जेथे येतात. प्रथमदीय सत्तेच्या पूर्वी हिंदुस्थानांत आणच्या इतकेच माझाजीं वर्णनियम घालून ठेवणारे असे होते असे म्हणतां येईल. राजांचे कोणत्या कल्पना लोकांवर सत्ता न लादण्या ही गोष्ट च्याच विचारांवर अवलंबून राहते. काही कल्पना लोकांनीं व राजांनीं इतर कल्पनांपेक्षा अधिक पटणाऱ्या होत्या. राजाला एखादा हेतु पटला तरी तो विपदविनाऱ्या माणसाला शिक्षा केलीच पाहिजे असे काही त्याला वाटत नसे. उदाहरणार्थ, बाईट कुळांत जन्मलेल्या मुलीशी कोणी लग्न करूं नये हें एक धर्मतत्त्व आहे. या तत्वाला राजे श्रेक पूज्य मानीत होते यांत संशय नाहीं. परंतु अशा मुलीशी कोणी विवाह केला तर धर्मवचन मोडल्याबद्दल त्याला शिक्षा मात्र होत नसे. काळ, स्पष्ट, राजघराणें यांच्या भेदाप्रमाणें लोकांवर सत्ता न लादली जाणारी धर्मतत्वे व न लादलीं जाणारी धर्मतत्वे यांत अंतर पडे. संशोधन करून धर्मतत्वांचें बरील दृष्टींनीं व्यापक व सूक्ष्म वर्गीकरण करावयाचें म्हणतें तर या संशोधनाला लागणारी साधनसामग्री आज आपल्याला कितपत मिळण्यासारखी आहे याजबद्दल संशय आहे. तरीपण या प्रकारचा अभ्यास करतां येईल तेव्हा करणें युक्त आहे. वेबडे येथें सांगणें अनर्थ्य आहे.

धर्मशास्त्रकार कांहींच कोलत नाहीत अशा काही गोष्टी-संबंधानें नीतिशास्त्रकार राजांनीं सत्ता देताना दिसतात. वेद्यावर्गावर दैत्यांची देखरेख असावी अशाबद्दल धर्मसंघांत कोट वल्लेख सापडत नाही. परंतु चांगल्या आपऱ्या अर्थशास्त्रांत (अ. १) राजांचें हीं धर्मतत्वे अहि असे सांगता. याप्रमाणें आणखी उदाहरणें धर्म व नीतिशास्त्रांची तुलनात्मक तपासणी केल्यास आपल्याला सापडतील. [धर्म व नीतिशास्त्र किंवा धर्म व अर्थशास्त्र यांमधोळ साम्य व भेद हो. केतकर यांनीं आपल्या हिस्टरी ऑफ कॉस्ट (भाग १) या पुस्तकांत दाखविले आहेत ते पहावे.]

धर्म किंवा कायदा यासंबंधाची अभ्याससामग्री बारकाईनें पाहिल्यास पर साहित्याखेरीज आणखीहि सापडते. हिंदु कायदा आज प्रत्यक्ष अंमलांत आहे असा किती आहे त्याविषयीची लोकांची कल्पना बरीच सुकीची आहे. सरकार म्हणतें कीं अमुक समाजव्यवहारांचे नियंत्रण आम्हीं करूं, तसक्या व्यवहारांचे करणार नाहीं. पण सरकाराचें हें म्हणणें व कोर्टाचें प्रत्यक्ष कर्तुत्व यांत पुष्कळ तफावत आहे. समाजातील व्यवहार एकमेकांत असे गुंतलेले असतात कीं एखादे व्यवहाराचेर आजेबात दृष्टीआड करणें अशक्य होतें. उदाहरणार्थ, हिंदु लोकांच्या जातिव्यवस्थेच्या शासनाचें काय करण्याची कोर्टाची इच्छा नाहीं; तरी या बाबतीत कोर्टांनीं नियम करून ठेवले नाहीत असे नाहीं.

कोर्टांत हिंदू कायद्याचे ज्ञान होण्यासाठी जे वाढत्या उप-योगिले जाते ते फार थोडे उपयोगिले जाते यांचे कारण एत-द्विपयक वाढत्या थोडे आहे अथवा ते पुष्कळ असल्याची माहिती लोकांत नाही हे नव्हे, तर या अमूब वाढत्याचा उपयोग कसा करावा हे लोकांना कळत नाही हे कारण आहे. वैदिक वाढत्याची स्थिति थोडी बहुत अशाच प्रकारची आहे, म्हणजे या वाढत्याचे काय-द्याच्या दृष्टीने अं महत्त्व खरोखर आहे त्याची कल्पना लोकांत बरोबर झाली नाही. धर्मशास्त्र लिहिणारांच्या परि-पाठाला अनुसरून आज हिंदू कायद्यावर लिहिणारे लेखक वेदांना कायद्याचे मूलस्थान म्हणतात, परंतु या म्हणण्याचा अर्थ पूर्णपणे त्याचा त्याना कळतो असे नेहमीच म्हणता येत नाही. वैदिक वाढत्याचे हिंदूच्या व्यवहाराचे अद्या-पिहि कोठपर्यंत नियंत्रण होत आहे याची बरोबर कल्पना या लेखकांना दिसत नाही.

यश्यागमसंघातले वैदिक नियम आज काही कायदा म्हणून उपयोगी नाहीत हे खरे आहे. तसेच वारसा वगैरे बाबतीत आधुनिक प्रमाणसुत प्रमाण वैदिक प्रथांतील वच-नाचा विरोध दाखवून कमी दर्जाचे व अप्रमाण ठरविण्याच्या मानगडीत कोणी पडणार नाही हे हि खरे. तथापि वेदप्रथ आणि धर्म व गृह्यसूत्रे यांना कायदे म्हणून काहीच किंमत नाही असे मान म्हणता येणार नाही.

आज दुर्दैवाची गोष्ट ही की आधुनिक वकीलवर्गीत पुष्कळ हिंदू व ब्राह्मण जरी आहेत तरी या वकीलवर्गीय हिंदू कायद्याचे ज्ञान 'मिस्टि' आहे, प्रामुख्याने ब्रिटिशशासून मिळ-विलेले असे आहे. आमचा वकीलवर्ग हिंदू कायद्यासंब-धाचे ज्ञान प्राप्त करून घेतो ते त्या कायद्याचे खरे ज्ञान नसून, मेन वगैरे ब्रिटिश पुस्तककारांना हिंदू कायद्याविषयी जी कल्पना झाली ती कल्पना या वकीलवर्गाला काय-द्याचे ज्ञान म्हणून मिळत असते. या वकीलांना धर्मशास्त्राच्या गुण्या अन्मासकाच्या परंपरेतील लोक असे म्हणता येणार नाही. असे परंपरेचे लोक आज पद्धिशास्ये मात्र पुष्कळ सापडतात.

वैदिक वाढत्यातील काही भाग कायदा म्हणून मह-त्वाचे आहेत. तिबटे आता थोडे लक्ष देऊ. मौजीबंधन व विवाह या विधीसंबंधाचे संस्कार या कायद्याच्या ग्रंथात या संस्कारसमूहाचा विचार कायदेदृष्टीने कथितच केलेला आढळतो. तथापि हे संस्कार हिंदू कायद्याचा एक भाग आहेत याबद्दल संशय नाही. थोडेसे मंत्र म्हटले न गेले तर विवाह कायदेशीर झाला नाही अशी अडचण कोणी आणत नही हे खरे आहे. पुष्कळांत पुरोहिताना पुरेसे शिक्षण नाही, सामान्य लोकांना मंत्र चार कमी म्हटले किंवा अधिक म्हटले त्याची फिकीर नाही. अशा परिस्थितीत चारदाोन मंत्र बगळले गेले म्हणून विवाहात कायद्याच्या दृष्टीने दोष राहिला असा कोणी आग्रह धरून बसत नाही हे ठीकच

आहे. पण हे मंत्र बगळले जातात ते दुर्लक्षामुळे बगळले जातात, बगळवण्याचेच अशा हेतूने काही बगळले जात नाहीत. तेव्हा या बगळण्यामुळे वैदिक वचनांना कायदेशीरने काही किंमत नाही असा समज करून घेणे चुकीचे होईल. कोर्टे विवाह रीतसरपणे झाला असेच गृहीत धरून चालते. मंत्र बगळण्याचा वगैरे मुद्दा कोर्टीत आणून लक्ष सदाप-रविण्याच्या मानगडीत सहसा कोणी पडत नाही. पण यावरून बरील मुद्दा संभवत नाही असे समजून ये.

इंग्लंडात देखील विवाहविषयक विधी बरोबर ठरल्या-प्रमाणे झाले पाहिजेत असा कटाक्ष आहे. कायद्याने स्थापित केलेल्या सर्वेच्या विधीनुसार लक्ष करण्याची इच्छा असेल तर या विधींवरहुकूम बरोबर सर्व समारंभ झाला पाहिजे असा आग्रह असतो एक मताचा हक्क मागणारी (सप्रे-सेट) हरी विधीतले नवव्याचा आज्ञा पाळून हा भाग थाळवा असे म्हणत होती तेव्हा तिला तुझे लक्ष विधीत असा फरक केल्याने कायदेशीर मानले जाणार नाही असे बजाविण्यात आले होते.

कोर्टात विवाहाचा प्रकार व संस्कार यासंबंधाने वाद उपस्थित झाला व हिंदू विवाह काय संस्कार केले म्हणजे सिद्ध झाला असे होते हा प्रश्न उभा राहिला तर कोर्टाला निर्णय देणे अवघड होणार हिंदू विवाहाचे अनेक प्रकार कोर्टांनी कायदेशीर म्हणून मान्य केलेले आहेत. तेव्हा विवेक्षित विवाहप्रकारात हिंदू कल्पनाप्रमाणे कोणते संस्कार करण्याची बहिवाड आहे आणि निवृत्त संबंधाला ' विवाह ' म्हणता येण्यात कोणते संस्कार होणे अवश्य आहे ते पाहून कोर्टाला आपला निर्णय घावा लागेल अर्थात हीर व्यवहारात कायदेशीर अथवा कायद्याचे याग म्हणून जसे काही प्रकार आहेत त्याप्रमाणे विवाह व्यवहारात वैदिक विवाहप्रकार, संस्कार व मंत्र हे कायद्याचे भागच आहेत हे कोर्टांच्या बरील व्यवहारकमा-वरून स्पष्ट होते. ब्रिटिश न्यायाधीशाने आमच्या संस्कारा-तील आवश्यक व ऐच्छिक भाग कोणता हे ठरावीक ही मात्र हेतू येण्यासारखी स्थिति आहे. या स्थितीच्या मुळाशी आमच्या कायदेविषयक सत्ता आहेत हे येणे नसूद कारणे अवश्य आहे.

विवाहविषयक संस्काराप्रमाणे मौजीबंधनाचे संस्कारहि कायद्याचे भाग आहेत. मौजीबंधन अथवा उपनयन हा विधी कायद्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असल्याने उपनयनाच्या प्रकारांना व संस्कारांनाहि कायद्यात किंमत आहे. उपन-यनाला कायद्यात स्थान असल्याचे कारण त्या विधीने उप-नयनाला हिजाचा दर्जा प्राप्त होतो हे आहे. हिजा या दर्जाला कायद्यात स्थान दिले आहे. कारण या दर्जासुळे कायदेशीर असे काही सामान्य व विशेष हक्क मनुष्याला प्राप्त होत असतात. हिंदू कायद्यात उपनयन न झालेल्या ब्राह्मणाचा

दर्जा धृष्ट हाच असतो व ज्ञाचेव ह्मण त्याला उपभोगवण्याचा अधिकार पोंचतो.

याप्रमाणें वेदवाङ्मयाचा काही भाग हा आधुनिक हिंदु कायद्याचा घटक भाग आहे. धर्मसूत्राच्या काही भागासहि हिंदु कायद्याचा स्थान आहे. कारण हिंदु विवाहविधीत महत्त्वाच्या व अत्यंत अंशणाच्या पुष्कळशा तपशिलाच्या गोष्टी - उदाहरणार्थ - गोमं, प्रवर हीं धर्मसूत्रात दिली आहेत.

अशाच्या हिंदु कायद्याच्या दृष्टीने वेदवाङ्मयानें स्थान कोणतें त्याचा विचार घेण्यावेतो. सत्ता. पूर्वी प्रचलित असलेल्या हिंदु कायद्याची दृष्टि घेतली तर वर उल्लेखिलेल्या वेद-भागाखेरीज इतर कित्येक भागांचाहि कायद्याच्या सदरां। समावेश करता येईल व करावा लागेल. उदाहरणार्थ राजाचा अभियेक व विलेपन हे पूर्वीचे विधी पूर्वीच्या कायद्याचे अंशभूत आहेत. आज या विधींचे हत्तक महत्त्व नाही. वारसाचा कायदा प्रतिकूल असून व मिटिश तरकाची संमति असली म्हणजे हिंदु राजाला आपल्या गादीवर कायदेशीर हक्क सांगण्याला आपली कोणत्याहि गोष्टीची जरूर लागत नाही. मुकुटधारणासंबंधीचे संस्कार वगळले तर हिंदु-राजाच्या हक्कात आज गौणत्व उत्पन्न होत नाही. पूर्वीच्या काळीं ब्राह्मणांनी राजाला अभियेक केला म्हणजे धर्मोपकार-भूत असणाऱ्या या वर्गाची राजास राजपद धारण करण्याला अनुमति मिळाली असा त्याचा अर्थ होई. ब्राह्मणात राजकीय सत्ता आज काहीच नसल्याने आज राजपदधारणाला त्याची संमति असली नसली भारतीय ब्राली आहे. तथापि पूर्वी असे नव्हतें. ब्राह्मणांच्या द्वारा राजाला अभियेक झाला असता तो राजा त्याच्या प्रजेला विशेष पूज्य होत असे व हा पूज्यपणा शासनकार्याच्या दृष्टीने राजाला फार उपयोगी पडे पूर्वी ही ब्राह्मणदत्त संमति किती किमतीची वाढत होती याचे प्रत्यंतर अर्वाशांनं आज सध्याच्या राज्यात पहाण्यास मिळतें. सध्याचे राजे व त्यातील लोकहि ब्राह्मणविरोधी पार्षदी पंथाचे अनुयायी असून तेथील राजांना राज्याभियेकविधिमर्थ ब्राह्मणाशिवाय चालून नाही. असो; कायद्यात 'कायदेशीर राजपदधिकार' अंतर्भूत होत आहे त्या अर्था वेददृष्ट राज्याभियेकविधि कायद्याचा अंशभूत मानला पाहिजे. कायद्यातील राजत्वाची कल्पना अशा आहे की राजत्व हे विशिष्ट अभियेकाने अथवा विलेपनाने प्राप्त होतें.

वेदवाङ्मयानें आणखी एका दृष्टीने कायद्याच्या क्षेत्रांत महत्त्व आहे. काम्याची प्रगति होण्यास ते वाङ्मय उपयोगी पडेल प्रगति क्षपाच्याने व्हावी यासाठी नेहमीचा सर्वसमत उपाय हा आहे की, वेदवाङ्मयातून प्रगतीला अनुकूल अशा कल्पना उत्पन्न कराव्या.

या प्रगतिसंपादक साधनाचें महत्त्व आजच्या कायदेशास्त्रात फारसे राहिलेले नाही याचें कारण वेदवाङ्मय प्रगति-साधन म्हणून निरूपयोगी आहे हे नव्हे तर आज ज्या

न्यायसंस्था आध्यात्मिक आहेत त्या मल्ल्या प्रकारच्या व दोषपूर्ण आहेत हे आहे आगचे धंदेवाईक कायदेशीर फारसे विचारपत्र नाहीत; होहि एक प्रगतीच्या कामी वेदवाङ्मयाचा उपयोग न होण्याचे कारण आहे आगचे वकील हे ब्रिटिश पुस्तककारांनी शिष्य आहेत. या शिष्यावर्षेक्षा त्यांच्या ठिकाणी अधिक गुण काहीच नाही म्हणून असली अतिशयोक्ति होणार नाही. ब्रिटिश पुस्तककारांना हिंदु काम्यातील काही तपशिलाच्या गोष्टी उपलब्ध झाल्या आहेत व त्याने त्यांनी उद्घाटन केले आहे. परंतु हिंदु कायदेशास्त्राची तानें त्यांना मूर्खीच समजली नाहीत. अर्थात त्याचे शिष्यहि या बाबतीत त्यांच्यास्तकेच अज्ञ आहेत. आगचें हिंदु कायद्याने वकिली ज्ञान म्हणजे काही हिंदु खर्चाचें तपशिली ज्ञान व ब्रिटिश कायदेशास्त्रातील काही तरकाची त्यात भरती, अशा प्रकारचें असतें.

कायद्याच्या कमविकासावर लिहिणारे हे प्रयत्नकार आहेत त्याचा कम एकदम धर्मसूत्राच्या युगाला हात घालण्याचा हा असतो. वैदिक वाङ्मयाचा उल्लेख हे प्रयत्नकार केवळ जाता जाता म्हणून करीत असतात. हा विवेचनप्रकार अगदी चुकीचा आहे. पूज्य अशा वेदवाङ्मयाचा या प्रकारच्या विवेचनानें अनादर होतो हे एक गोष्ट आहवे; पण मुख्य मुद्दा वेगळा आहे. धर्मशास्त्रातील वचनांचा खरा गमितीर्थ, या प्रयाचा ढीग मागला ठेवून स्वतंत्रपणें आणि स्वतंत्र मनानें कायद्याचा अभ्यास केला तरच समजणार आहे. 'जातीचा इतिहास' या पुस्तकाच्या एडिच्या विभागात धर्मप्रथांतील वचनांचा कायदेशीर खरा अर्थ लावणें पुस्त्या स्वतंत्र वाङ्मयाच्या साहाय्याबेजून फार जड जातें हे दाखविले आहे. (मनुस्मृतीवर 'जातीचा इतिहास' हा टीकाकूप असून त्यात या स्मृतीत ऐतिहासिक गोष्टी कोणत्या व तद्दीतर कायनिक व अमोपादक गोष्टी कोणत्या हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे) खरा कायदा, सामाजिक व राजकीय व्यवस्था, व घडामोडी याच्या अभ्यासानेच कळणार आहे. निरनिराळ्या काळी निरनिराळ्या ठिकाणी प्रचलित असलेल्या व्यवहारातील कायद्याचा कायद्याने अभ्यास होईल तेव्हाच धर्मप्रथांनी केलेलें कार्य स्पष्टपणें अभ्यासकाला कळून येईल.

हिंदु संस्थानांनी धर्मप्रथांना पूर्वी मान दिला, व आजहि ही संस्थांनी त्यांनी मान देतात परंतु याबद्दल असे निघत नाही की, निरनिराळ्या संस्थानांत एकाच तऱ्हेचा कायदा चालत होता धर्मशास्त्रकार जें सांगत तें सर्व हे संस्थानिक कायद्याप्रमाणें मानीत असेहि नव्हे कोणत्याहि प्राचीन काळी जें सामान्य वाङ्मय तयार झाले असेल व त्या काळची जी खोदलेली ठिकाणी जे काळातील खरा मूल कायदा समजावून घेतला पाहिजे. कांदी अगदी प्राचीन संस्थांवेहि अवशेष आज बऱ्याच प्रमाणांत आपणाला उपलब्ध

या अवसोपापैर्वा पुष्कळांची नोंद सरकारी मानववंशशास्त्र-ज्ञानी केलेली आहे हे मानववंशविषयक वाङ्मय आपल्याला कार महत्त्वाचे आहे. प्राचीन काळात असलेला स्मृतिनिष्ठ कायदा बऱ्याच अंशाने आजलाहि कायम आहे. बऱ्याच वादांचा निर्णय करण्याच्या कामात सिद्धि अम-दानीच्या पूर्वीचे कागदपत्र सत्तेने बंधवृक्ष आणि वाटछाया यादी कोर्टातून हजर करण्यात येत असतात. या प्रकारचे साहित्य उपयोगात आणून, आपल्याला पूर्वी व्यवहारातील धर्मग्रंथांच्या वचनांतील नव्हे-आचार म्हणजे खरा हिंदु कायदा काय होता ते ठरविता येईल.

हिंदु कायद्याच्या क्षेत्रमर्यादांचा विचारहि उपयुक्त होईल. हिंदुस्थानात समाजशास्त्राच्या संघर्षात ज्या कल्पना उद-यास आल्या त्या हिंदु संस्कृतीच्या कक्षेत आलेल्या प्रदे-शात कितीशा व कोठेर जाऊ शकल्या त्याचा विचार म्हण-जेन हिंदु कायद्याच्या क्षेत्रमर्यादांचा विचार होय. हा विचार देशात होणे जरूर आहे.

कायदा व धर्म यांच्या पद्धतीचे साध्य-धर्मशास्त्र हा कायदेशास्त्र याच्या पद्धतीत बराच सारखेपणा असतो. येथे धर्मशास्त्राच्या पद्धतीचाच आम्हां विचार करणार आहो. या पद्धती वाचकांच्या नजरेसमोर आल्या म्हणजे कायदेशास्त्राच्या पद्धतीशी त्यांचे असलेले साध्य वाचकांच्या लक्षात येईल. येथे धर्मशास्त्राच्या पद्धतीची मुख्यस्थित माजणी करीत बसण्याचा आमचा उद्देश नाही. फक्त किती निरनिराळ्या पद्धतींचा उपयोग धर्मशास्त्र तयार करण्याच्या कामी होतो त्याचे छान्तायुक्त दिग्दर्शन करण्याचा आमचा उद्देश आहे.

‘कायदेशास्त्राच्या पद्धती’ याचा अर्थ (१) व्य-वहारात लोकांच्या कायदा ज्या पद्धतींनी आम्हांला मिळतो त्या पद्धती, अथवा (२) कायदा हे एक ज्ञानघाघन आहे या साध्याने कायद्याचा उपयोग करून इतर ज्ञानक्षेत्रांवर कर-ण्याच्या पद्धती असा दोन प्रकारचा होतो.

हे दोन अर्थ नगरेसमोर ठेवणे उपयुक्त आहे. पहिल्या पद्धतीत कायद्याचे ज्ञान हे फक्त आपणांत प्राप्त होतं व दुसऱ्या पद्धतीमध्ये कायद्याचे ज्ञान हे एक उपकरण असतं व सत्त्वांचा व तत्त्वांचा इतिहास, कायदेपद्धतीचा विकास स्पष्ट करणारा बरील प्रकारचा इतिहास हे फक्त असतं. कायदाच्या शास्त्रात ऐतिहासिक पद्धति शक्य असते ती पहिल्या अर्थाने, म्हणजे या पद्धतीने व्यवहारातील कायदे आपणास उप-लब्ध होतात. ‘पद्धतीचा’ दुसरा अर्थ म्हणजे सत्त्वांच्या इतिहासासाठी कायदांचा उपयोग करण्याची पद्धति, हा अर्थ लोकात अधिक परिचयाचा आहे. परंतु हा पद्धति म्हणजे ‘कायदांची पद्धति’ असे वास्तविक म्हणतात येत नाही. तेव्हा पहिल्या अर्थावरच लक्ष देऊन कायदेशास्त्राच्या पद्ध-तीचा येथे विचार होईल. व्यवहारात लोकांच्याचा अथवा तयार करण्याच्या पद्धती येणप्रमाणे:—

(१) विशेषसिद्धि-म्हणजे मूळ उपलब्ध असलेल्या सामान्य हक्काचा विचार करून नवे तत्त्व प्रस्थापित करणे.

(२) सामान्यसिद्धि-म्हणजे पूर्वीचे दाखले शोधून काढून त्यांच्या आधारावर अथवा पूर्वीच्या घडामोडी व वाद मोड करून त्यांच्या आधारावर सामान्य नियम अथवा कायदा तयार करणे.

व्यवहारात कायदा तयार करण्याच्या या दोन पद्धतींनी नावे दिली आहेत ती अगदी यथार्थ आहेत असे समजू नये. दुसऱ्या परिचित शब्दांपैकी दिलेले नांवाचे शब्द अधिक ज्ञानपूर्ण आहेत एवढेच फायदे.

दाखला किंवा जुने उदाहरण नेहमी आपण शोधीत असतो, तेव्हा आपल्याला उपयोगात आणता येईल असा एक नियम प्राप्त होतो आणि या प्राप्त झालेल्या नियमाचा व्याप आपण व्यवहारात वाढवीत असतो, म्हणजे सामान्य-सिद्धीप्रमाणे विशेषसिद्धीचाहि आश्रय आपण करीत असतो. याप्रमाणे दिलेल्या पद्धती जरी अगदी स्वतंत्र नाहीत तरी सामान्यतः हे वर्गीकरण उपयुक्त आहे. कायदेपद्धती अनेक आहेत. या भिन्न कायदेपद्धतींचा विचार करायचा असता सामान्यसिद्धि व विशेषसिद्धि या वर्गीकरणाचा कायदा आप-णास मिळतो. पूर्वीवर जे महत्त्वाचे देश आहेत त्या बहुतेकात गेल्या १०० वर्षांत कोटोमसोर आलेल्या प्रकरणांची हक्कोत प्रसिद्ध झालेली आहे. या प्रकरणातून सामान्यसिद्धीच्या मार्गांनी कायदा निश्चित करतात.

प्राचीन भारतात बर सांगितलेल्या दोन्ही पद्धतींचा आश्रय करून धर्मनियम ठरविण्याचा काम असे. वैदवादमयीत अनु-शास्त्र व नियमपर बाबचे सापडतात त्यांचा उपयोग धर्म ठरविण्याकडे करीत, त्याचप्रमाणे प्राचीन काळा पडलेल्या ऐतिहासिक घडामोडींचा उपयोग करूनहि धर्म ठरवीत. जैमिनीची मीमांसा हा वैदकांच्याचा आधार घेऊन त्याज-पासून विशेषसिद्धीच्या पद्धतीने धर्मनियम ठरविणारा प्रथम आहे. पुराणांमधील बऱ्याच आलेल्या प्रकरणांतून कायदा काढ-ण्याच्या पद्धतीचाहि अंगीकार जुने लोक पुष्कळ वेळा करीत. ‘भुतिस्मृतिपुराणिक’ असा शब्दसमुच्चय धर्मसंस्कार-प्रसंगां नेहमी उपयोगात येत असतो. धर्मशास्त्राच्या अभ्या-सकांप्रमाणे राजानेहि पुराण व इतिहास यांना अभ्यास करावा असा नियम होता. पुराण व इतिहास यांना पीचवा वेद म्हणत (जैमिनीया उपनिषद् २. ५३; सुहृदारण्यकोप-निषद् २. ४, १०, छांदोग्योपनिषद् ३. ४, १, २. इत्यादि). धर्म या शब्दाच्या द्वारा ज्या कल्पना व्यक्त केल्या जात होत्या त्यांत कर्मीअधिकपणा कसा झाला यासंबंधाचा अभ्यास करणाला पुरेसे साहित्य आपणांस मिळत नाही. पूर्वी अध्ययन या प्रकारचा वाद तोंडांनी चालवीत. स्मृतीमधून कांही नवे अथवा योग्यपर कोक आहेत त्यांचे बरील प्रकारच्या वादावरून निघालेला निष्कर्ष सात पाळीत. तथापि स्मृतांहि अन्य प्रमाणात वादाचा सारांश.

दिलेला आढळतो. जेमिनी व वादरायण यांच्या भूयांत वाद पुष्कळ वेळां सांपडतो. धर्म या शब्दाच्या मूळ अर्थात अनेक प्रकारे बदल झाला याचें कारण मुळांत धर्म या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट नव्हता, हे एक आहे. अनेक शास्त्रांनी अथवा विद्वान्-दळांनी धर्म या शब्दाचा व्याख्या करण्याचा सारखा प्रयत्न झालेला होता यामुळेहि त्याला अनेक अर्थ झाले. धर्मशास्त्राला न्यायशास्त्रपद्धति लावली गेली. त्याप्रमाणें ती दुसऱ्याहि अनेक शास्त्रांना लावली गेली. या कारणानें मित्र न्यायपद्धतिंत नाना प्रकारचे भेद आपल्या नजरेत येतात. व्यवहारांत असलेल्या कल्याणाचें अध्वना शब्दांचें पुष्कळ करून सार्वत्रिक परिभाषा तयार करायची हें ज्या चिकित्सापद्धतीचें कार्य ही पद्धतीहि जुन्या काळी भारतीयांस परिचित होती. भाग तिला आजच्याप्रमाणें स्वतंत्र पद्धति म्हणून त्यांनी नांव दिलेलें असो वा नसो. पूर्वी जे वाद होत त्यांची इकीत लहून ठेवलेली सांपडत नाहीं. अथवा लिहिली जात नसे. त्याअर्थां कार्यपद्धतीचा स्वतंत्र नांवें सांपडत नाहींत ही आधुन्ये करण्यासारखी गोष्ट नाही. पद्धती वापरण्यांत असूनहि त्यांनी नांवें दिलेली आहेत असें दिसतें. मनुष्याच्या शरीरांत नाना प्रकारच्या क्रिया चालू असतात व पुष्कळांना या क्रियांचे माहिती नसते, त्याप्रमाणेंच समाजाच्या बौद्धिक जीवनाची गोष्ट आहे. सत्य-क्षोभनाचे अनेक मार्ग समाजांतील विचारपद्धति उपयोगात आणीत असतात. सग या मार्गांचा नामनिर्देश त्यांच्याकडून होवो वा न होवो. पुरातनकाळी प्राधान्याने हे विदित होतें की, सत्य प्राप्त व्हावयाचें तर अनेक पद्धतींचा उपयोग आपण केला पाहिजे. प्रमाण म्हणजे काय या संबंधानें नेहमी वाद चालत असे. अनुमान, प्रत्यक्ष, उपमान, आत्मावाक्य यांत प्रमाण कोणाला म्हणार्हें, यांत प्रत्येकाला कोठवर प्रमाण आहे अशा प्रकारचे वाद नेहमी चालत असत.

वेदादिग्रंथांच्या वाचतांतिहि अर्थनिर्णयाच्या पद्धती निरनिराळ्या असून त्यांचा यास्काणें उल्लेख केलेला आहे. ऐतिहासिक, नैरक्ष इत्यादि पक्षांचा उल्लेख निरुक्तांत झालेला आहे (निरक्ष २.१६; ६.९; ७.६; १२.१ इ०) वेदांचा अर्थ लावणारांत ऐतिहासिक पक्ष हा नैरक्ष पक्षाचा विरोधी दिसतो.

धर्माच्या इतिहासांत न्याय म्हणजे काय बरे तत्त्वविषयक प्रश्नांवरील वादविवादांहि अंतर्भूत होतात. अशा प्रकारचे वाद पूर्वी पुष्कळ होत असत. या वादांमध्ये ज्या कल्पना उद्भवत होत त्या संबंधानें वाद करणारांचे एकमत होत नसलें तरी त्या कल्पना लक्षांत येण्यासारख्या निष्पत्ती कुठेव्या रिपब्लिक ह्या निबंध न्यायसंबंधी वाद करण्यांतच राखी पडला आहे तरी त्यांतून विशेष फलनिष्पत्ती झालेली नाहीं. न्यायाची व्याख्या आपणास आशीह करता येणें अवघड आहे. सर्व कारणांत उपयोगी पडेल अशी न्यायाची व्याख्या करणें मुश्किलच आहे. तेव्हां प्राचीन काळी आपल्या देशात न्यायाच्या

व्याख्येच्या वाचतांत एकचक्यता झाली नाहीं म्हणून न्यायाची व्याख्या कल्पना आपल्या लोकांना नव्हती असा निष्कर्ष त्यावरून काढण्याची आवश्यकता नाहीं. 'नांगले', 'वाहेट' या शब्दांच्या शब्दांच्या व्याख्या देणेंहि आपणांपैकीं पुष्कळांनीं अट झालें. तरी अमुक एक गोष्ट नांगली कीं वाहेट असा प्रश्न आपल्याला केला तर त्याचें बरोबर उत्तर आपण सर्व खात्रीनें देणें शकूं. हे उत्तर कदाचित् सर्वांचें एक असणार नाहीं, पण बहुतेकांचे एक असू शकेल. ही जशी व्यक्तीची गोष्ट तशीच समाजांचीहि गोष्ट आहे. विशिष्ट गोष्टीच्या वाचतांत अमुक निर्णय न्यायाचा कीं अन्यायाचा हे सांगणें एखाद्या समाजाला अवघड जाणार नाहीं, पण न्यायाची तात्त्विक कल्पना दराविणें त्याला कदाचित् अवघड झालें, पूर्वी कल्पना कशा अस्पष्ट असत व त्यांचे प्रकार कसे नाना-विध असत याची माहिती व्हावी यासाठीं मानवधर्मशास्त्रांतील एक सुप्रसिद्ध बचनावरील टीका बंधे उद्भूत करीत आहे.

अर्थानधीपुत्रीं दुष्टा धर्माधर्मांचे केवली ।

बर्णक्रमेण सर्वाणि परितेकर्याणि कार्याणाम् ॥

मनु. ७. २४.

राजानें अर्थ व अधर्थ लागून धर्म व अधर्म पहावा व क्रियादींचीं कामे वर्णक्रमानें चौकशीला घ्यावी (कुल्लु). न्यायासंबंधीच्या कल्पना या लोकांत आहेत या कारणाने या लोकांचें महत्त्व आहेच परंतु या लोकांचा अर्थ टीका-कारांनीं निरनिराळ्या लावला आहे म्हणून याचें विशेष महत्त्व आहे. 'अर्थ' याचे 'लाम' व 'सोय' असे अनेक अर्थ आहेत. 'अनर्थ' या शब्दाला यांच्या उलट तितकेच अर्थ आहेत. अनर्थ या शब्दाला केवळ नकारार्थी अर्थच नसून कोरदार असा स्वतंत्र अर्थहि आहे. आपत्ति, संकट असाहि अनर्थ याचा अर्थ आहे. धर्म व अधर्म यांच्या अर्थांची फोड येणें करीत नाहीं. अर्थ याचा लाम अथवा सोय असा अर्थ आहे. पण अर्थसाक्षर लिहिणारे वैयकार आपल्या विषयाचें प्रतिपादन करतांना 'अर्थ' हें कारण देऊन असा कित्येक गोष्टी लोकांचे करावयास सांगत कीं ज्या दुसरे धर्म-कार 'धर्म' हें कारण देऊन करावयास सांगत. यामुळे धर्म आणि अधर्म यांची तुलना करायचा प्रसंग आला म्हणजे त्यांच्या हेतुसंबंधानें नाना कल्पना करायच्या, व त्याच्या परस्परसंबंधाच्या वाचतांत नाना मित्र मते उपरिबत व्हावी असा सहजच योग येई. न्याय व उपयुक्तता यांत जो संबंध आहे तसाच संबंध धर्म व अधर्म यांच्यामध्ये आहे असे पुष्कळ वाचतांत म्हणतां येईल.

मेधातिथि यांने बरील लोकांवर टीका करताना धर्म (न्याय), अर्थ (लाम) मिळवून देतो आणि अधर्म (अन्याय), अनर्थ (हानि) ओळखून जाणतो असा अर्थ दिला आहे. कुल्लुकांची टीका निराळीच आहे. 'सोईचें काय नेरसोईचें काय याची ओळख ठेवून न्याय व अन्याय

कडेच केवळ लक्ष घावें आणि प्रकरणाचा निकाल करावा' असे जुनूक म्हणतो न्याय व सोय ही एकच असे उगा अर्थात वेतलं आहे तो खरा अर्थ असे गोविंदरावांचे मत आहे 'सोईच' म्हणजे लोकांचा सतुष्ट करणारे, 'गैरसोईच' म्हणजे लोकांना दुःख करणारे असा अर्थ गोविंदराज करतो दुसऱ्या पक्षी, जुनूक व राघवानन्द यांनी सोईच व गैरसोईच यांचा अर्थ लोकांचे रक्षण करणारे व लोकांचा नाश करणारे असा अनुक्रम घेतला आहे सारांश असा की, काही लेखक न्याय व सोय ही एक धरतात याप्रमाणे अर्थ करणारे लोक राजकीय दृष्टीचे आहेत, मुदन्त्याय दृष्टीचे असे त्याच म्हणता येत नाही न्यायाचे असेल तेव्हेच सोईचे असेल ते राजकीय मत महत्त्वाचे आहे व या मताचा पुरस्कार करील लेखक म्हणजे न्याय व सोय यांचे ऐक्य मानणारे लेखक करतात असे म्हटले पाहिजे एका लेखकाने लोकसमाष्टीने 'सोईचे' याचा अर्थ लावला आहे लोकांना संतोष देणारे ते सोईचे असे या लेखकाचे म्हणणे आहे होन कुठरे लेखक लोकांचे हित उपायाने होतं ते सोईचे असा अर्थ करतात न्याय वेगळा सोय वेगळा असा उपायच पट्टा आहे ते असे म्हणतात की रामाचे न्यायाचा अमल करावा मात्र त्याने सोय कशात आहे हँडि पहावे

येथेच याचे उपयुक्ततावाद अथवा सोय पहावी हे मत प्रसिद्धातले व या मताचा इंग्रजी कायदेशास्त्रात शिरकाव केला इंग्रजी कायद्यात हे उपयुक्तता मत वायामुत् असल्याबद्दल इंग्रज कायदेविदांना मोठा अभिमान वाटतो हे उपयुक्तता-मत आमच्या जुन्या काळातील धर्मशास्त्रकारांना कितपत अवगत व समत होतं ते आता पाहू

मनुस्मृति अध्याय धारावा यातील तिसऱ्या श्लोकात "सुमाद्युभयकर्म" हे शब्द अलङ्घ्यतात करावी अशी कमें कोणती न करावी अशी कोणती म्हणजे विहित व निषिद्ध कमें कोणती ते सांगतात करील शब्द मनु उपयोगात आणीत आहे विहित या अर्था शब्दकर्म निषिद्ध या अर्था अष्टमफल कर्म असा मनुचा शब्दप्रयोग आहे. जुनूक यांचे आपल्या टीपेत विहित कर्म म्हणजे सुखफल कर्म, निषिद्ध कर्म म्हणजे दुःखफल कर्म असे स्पष्ट म्हटले आहे कोणत्याही सोडात पूर्वी न्यायाच्या कल्पना काय होतया ते समजून घेणे अवस्थ्यात त्या काळी त्याच्या कल्पना-प्रधान तात्त्विक सिंगाणाचा अथवा त्याच्या लिखाणातून तत्त्व-हत्या तात्त्विक वर्तनाचा उपयोग काही फारसा होत नाही या सिंगाणावरून त्या लोकांचे निरनिराळे तत्त्विक विकार माग कळतील असल्या तात्त्विक सिंगाणावरून, वायदा म्हणजे काय, न्याय म्हणजे काय असल्या प्रश्नावर लिहि लेख्या तात्त्विक काळावरून कोणत्याही देशात काय कायदा होता हे ठरविता येत नाही. पुष्कळ वेळा असे होतं की, आपले तात्त्विक विचार प्रभाव पडून राहतात या विवादांका वेळालेच कायदेविदांनी किंवा रसोच्या विचारसरणा-

वर काहीच परिणाम होत नाही, न्याय अवघा अन्याय निषिद्ध करावयाच्या कामां बरोल तात्त्विक विचार फारशी मदत करीत नाहीत लोकांचा कायदेविषयक विचार हा व्यवहारात खरोखर घडणाऱ्या गोष्टींनी निषिद्ध होत असतो लोकांना कोणत्या गोष्टी स्वाभाविक वाटतात त्यावरून 'स्वाभाविक' म्हणजे अनुग्रह प्रकारची गोष्ट असा सामान्य विचार लोकांच्या मनात तयार होतो लोकांची वृत्ति पाळतला, की पूर्वी स्वाभाविक वाटणाऱ्या गोष्टी त्यांना स्वाभाविक वाटत नाहीतशा होतात गुलामगिरी ही सध्या उदाहरणसाठी घेऊ अँरिस्टोटलला ही सध्या स्वाभाविक वाटत होती रोमन लोकांनी म्रीकांपासूनच आपली निष्पत्ती कायद्याची कल्पना घेतली होती तरी गुलामगिरी कोही निसर्ग व्यवस्थेचा भाग म्हणून त्यांनी मानले नाही असे अँटिपट्र म्हणजे 'राष्ट्रांचा कायदा' याचा एक भाग गुलामगिरीची संस्था असे मानत मानात असत

आज लोक असे काही मानात नाहीत की, निष्पत्तिस्थिति म्हणून मानवी समाजाची नमुनेदार अगत्या होती, किंवा असे म्हणते तरी पण या निष्पत्तिस्थितीची कल्पना लोकांना अस्तीपिहि मनेविषय वाटते, व या कल्पनेचा त्यांच्या विचार-रावर परिणाम होत असतो स्वाभाविक अवघा नैसर्गिक व्यवस्थेचा अथवा कायद्याचा उल्लेख येथे आणला आहे तो वेबद्वाराच कारणाने आणला आहे स १८८२ चा इडियन सिव्हिल प्रोसीजर कोड, स १८८५ च्या आयटोवर २०ची विटिस आर्बन ईन कौन्सिल (सर्वन होडेंसियास लागू असणारी), या दोन ठिकाणी 'नैसर्गिक न्याय' या शब्दाचा प्रयोग केलेला आढळतो नैसर्गिकत्वाची कल्पना म्हणजे निष्पत्तिस्थितीची अवघा विश्वव्यवस्थेची कल्पना या कल्पनेचा सारतीयोच्या मराठपर इतर लोकांप्रमाणे परिणाम झाला होता भारतीयांनी धर्मनियम तयार केले त्यात निष्पत्तिव्यवस्थेच्या कल्पनेचा परिणाम दिसून येतो पुराणात व धर्मग्रंथात विश्वाच्या उदरस्थितीचा क्रम सांगितलेला असतो या विश्वास्थिती कल्पनेची माडणी भिन्न तऱ्हेची आढळते मनस्फुर्तीत सांगितलेली विश्वास्थिती-कल्पना येथे उद्भूत करीत आहे या कल्पनेमुळे हिंदु कायद्याला एक विशिष्ट स्वरूप प्राप्त झाले हे लक्षात ठेवले पाहिजे

"प्रथमभूत अर्थातून भगवान् मनार्थे आणि पचेद्वितीय गुण (गुण म्हणजे सत्त्व, रजस् व तमस्, काय व मताप्रमाणे हे गुण सृष्ट पदार्थांपैकी प्रत्येकात अवतारांश व्यापून अवसात) उत्पन्न करता झाला वेदाच्या सन्दापासून भगवानांचे सृष्टी-तील सर्व वस्तुजातींची नावे आणि त्यांची कमें (उदा० माझ्याच कमें, त्याच्याच), तमाच सर्व सध्या उत्पन्न देण्या (१२१)

भगवानांचे प्रथम मनुष्याला अवघा दुसऱ्या सृष्ट वस्तूना जे कमें लावून दिले तेच कमें प्रत्येक कल्पात मनुष्य व त्या वस्तू आवळ लागण्या उपाय उभपणा, मृदूत मादध, कायनिलत

धर्म, तद्विस्तारो अर्धम जसा आरंभी भगवानां टेविला त्या-
प्रमाणे तो तो मनुष्य किंवा पदार्थ आपोआप यागू लागला
(१.२८-९) लोकांच्या उत्पत्तीसाठी भगवानाने मुख, पाद,
मोठ्या व पाद या आपल्या इन्द्रियाणासून ब्राह्मण, छत्रिय,
वैश्य व शूद्र हे अनुक्रमे उत्पन्न केले (१.११) ”.

या वचनात अनेक कल्पना आहेत. एक कल्पना ही आहे
की धर्म व अधर्म हा निसर्गात ठरविला आहे. अमुक वर्णाने
समाजात अमुक कर्म करणे हे निसर्गात ठरविले आहे. समा-
जात भिन्न वर्ण असतात ते समाजाच्या उन्नतीसाठी नि-
र्गते उत्पन्न केले आहेत. वर्णात असणारा परस्पर भेद हा
निसर्गाजन्म आहे. परमेश्वरानेच काही विशेष हेतू मनात
धरून हा भेद केला. परमेश्वरानेच समाजात घडून येणारा
सर्व कर्मे निर्माण केला, त्यानेच या कर्मांसाठी अवश्य ते
गुण निर्माण केले

वा यदा य धर्म यांच्या विकासाकामातील
ता म्य.—मार्गे धर्म व कायदा यातील साम्य व भेद
दाखविणे ते स्वल्पगत होत. धर्मशास्त्राचे प्रगल्भ स्वरूप व
कायदेशास्त्राचे सल्लेख स्वरूप घेऊन त्याच्या तुलनेने घरील
साम्य व भेद आपणास सापडतील या शास्त्राचा विकासक्रम
आपण आपापे तुलना करून पाहिल्या नाही. या विकासक्रमात
काही साम्य अथवा भेद आहेत की काय हे पाहणे जरूर
आहे या प्रकारच्या साम्यभेदानां स्वरूपविकासागत असे
म्हणात येईल धर्म व कायदा यांचा अभ्यास करताना तुल-
नेच्या कामात कोणतीही अपूर्णता न राहिल इकडे सध-
देखणे चांगले. कारण तुलनेत व्यंग राहिल तर अभ्यासात
व्यंग उत्पन्न होईल.

सामाजिक व राजकीय परिस्थितीच्या गोष्टी, व एतद्विप-
यक कल्पना व भावना यांना निसर्गाच्या इतर प्रान्तात
लागू असणारे रूपस्थैर्य व रूपान्तरविषयक नियम लागू
आहेत या सर्वांची एकमेकावर क्रियाप्रतिक्रिया होत असते;
सत्ताधारी वर्गाच्या विचारसरणीवर याचा परिणाम होत असतो
व त्या विचारसरणीचा याजवर परिणाम होत असतो सत्ता-
धारी वर्गाचा विचार ज्या राजकीय संस्थांच्या द्वारा लोकसमाजात
अंमल चालवत असतो त्या संस्था व सदरील राजकीय, सामा-
जिक स्थिरान्तरकल्पनादि प्रकार यांमध्येही क्रियाप्रति-
क्रिया होत असते. धर्म व कायदा या दोहोमध्येही राजकीय
व सामाजिक स्थिरावस्था व एतदसंबंधी कल्पनात व भाव-
नात फरक पडल्याने तदनुसार फरक होत असतो धर्म व
कायदा याजमध्ये हे ज साम्य आहे ते स्पष्ट करण्यासाठी
सामाजिक रूढी व शासनसंस्था यांच्या विकासाची काही
प्रमुख अंगे वाचकांपुढे मांडून पाहिले. हे करण्यापूर्वी
धर्माचा विकास आणि आर्थिक व बौद्धिक इतिहास यांचे
परस्पर नाते कशा प्रकारचे आहे ते थोडक्यात पाहू. कायद्याचा
विकास व आर्थिक-बौद्धिक इतिहास यांचे नाते सर्वांना ठाऊक
असल्याने त्याचा विचार येथे करण्याची आवश्यकता नाही.

समाजाच्या आर्थिक स्थितीत फरक झाले की त्याच्या
धर्माच्या इतिहासातही फरक होतात. हिंदुस्थानच्या आर्थिक
इतिहासाची उपलब्ध माहिती फार त्रोटक असल्याने घरील
सुद्धाचा विचार त्रोटकपणे करणेच जरूर आहे.
एवढे खरे की, जसजसे अलीकडच्या काळात आपण प्रवेश
करतो तसतशी धर्मशास्त्रातून आर्थिक विषयावर अधिक
माहिती दिलेली आपणास आढळते. उदाहरणार्थ याज्ञ-
वल्क्यात आईस्ट्रॉक अथवा समार्क मांडवलाच्या मंड-
ळ्याचे शासन कसे करावे यासंबंधीचे नियम आहेत.
परंतु अलीकडे आले म्हणजे आर्थिक विषयाचा परामर्श
धर्मशास्त्रात अधिक प्रमाणात पदावयास मिळतो याचे कारण
निश्चितपणे सांगता येत नाही. न्यायदानाचा कष्टभार ब्राह्म-
णांच्या हातांत अलीकडे अधिक प्रमाणात आला व धर्मशास्त्राचा
अलीकडे अधिक विकास होऊन शुद्ध कायद्याच्या गोष्टीकडे
त्याचा भाग अधिक सर्वां पडे लागला, हे एक घरील
गोष्टीचे कारण असले पाहिजे व समाजाची आर्थिक दृष्टीने
प्रगती अलीकडे अधिक होत गेली हीही कदाचित आर्थिक
विषयाचा विचार धर्मशास्त्रात अधिक प्रमाणात येऊ
लागण्याचे कारण असले पाहिजे पण कोणत्या कारणाने
प्रस्तुत बाबतीत वितपत योग्य झाला हे समजण दुरापास्त
आहे. कारण व्यापारी मंडळ्यांचा उदय जातकातही साप-
डतो. यावरून आर्थिक उन्नति फार प्राचीन काळीही भार-
तातच घडली होती हे उघड होते.

समाजाचा बौद्धिक इतिहास त्याच्या धर्मशास्त्राच्या
व कायदेशास्त्राच्या विकासाशी निगडित झालेला असतो
हे सहज समजण्यासारखे आहे कोणी काही निर्णय देतो
तो त्याच्या काळा चाली तर्कपद्धति म्हणून जी लोक.
दृष्टीने ठरली असेल त्या पद्धतीला घडूनच देत असतो.
कायद्यातील व्यंगपूर्ण कल्पना तयार होणात त्या सत्तु व
असत्तु, न्याय व अन्याय यासंबंधीच्या लोकांच्या कल्पना
थोड्या फार बदलतात तेव्हा तयार होतात. असलेला नियम
वापरताना त्याचा अर्थ कायद्यातील अक्षराना धरून लावणे
अगर कायद्याच्या हेतूला धरून लावणे या क्रिया कर-
ण्यात येतात तेव्हा व्युत्पत्तिशास्त्राचा कायदेशास्त्राच्या प्राप्तात
प्रवेश होतो.

कोणत्याही समाजाचा कायदा आणि त्याच्या संस्था
याच्यासंबंधाने बरोबर कल्पना यावी असे वाटत असेल तर
त्या समाजातील लोकांची विचारसरणी काय होती व या
विचारसरणीचा ते आपल्या संस्थेत कसा काय उपयोग
करत होते हे आधी समजून घेतले पाहिजे. भारतीयत धर्म-
शास्त्रावर लिहिल्याची विचारसरणी कशी होती ती समजावी
म्हणून त्या विचारसरणीचे काही विशेषे खाली देतो.

धर्म काय आहे हे ठरवितांना मोमांशाशास्त्र हे एकच
मार्गदर्शक साधन आहे अशी सामान्य समजूत आहे.
जुन्या शिक्षणाचे माझण लोक याच शास्त्रावर अवलंबून

रहातात ही गोष्ट कदाचित् खरी असेल. परंतु भारतीयांच्या बौद्धिक विकासात विशेष अथवा विशिष्टत्वसूचक भाग कोणते त्याचे ज्ञान करून घेऊं इच्छितांना सीमासाधारण काही पुरे पडत नाही. अशा प्रकारचे ज्ञान आजच्या वकिलाला अवश्यक आहे. विवक्षित लोकसमाजात जो कायदा असेल त्याचा अर्थ लावताना त्या समाजाचे अंतरंग ओळखून तदनुसार अर्थ लावला पाहिजे, अथवा दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर त्या समाजाची बौद्धिक पूर्वव्या काय आहे ती सामप्रधान पाहून तिच्या अनुसारेण त्या समाजाच्या कायद्याचा अर्थ लावला पाहिजे.

धर्मकल्पनाची व्यवस्था लावण्याची पुराणाभिमान्याची रीत कशी होती—जुन्या कल्पना खोटेच असे विधान हे लोक कर्णार्ह करीत नवत परिस्थितीत कोही सदस्ती देशासारखी स्थिति उपन झाली आहे व म्हणून जुना नियम मोडला तरी घालेल असे प्रतिपादन ते करीत अति पुरातन काळी भक्षणच्या सवलती बंद करताना कृतयुगात या सवलतीक होत्या, परंतु कलियुगात त्या ठार नव्हत या विचारप्रकाराचा ते उपयोग करीत

अलीकडे आलो असता आपणास असे दिसते की, पूर्वी अनिषिद्ध असलेल्या गोष्टी पुढे निषिद्ध ठरल्यास काही शास्त्राची अवगत होणे कारण झाले ही शास्त्रे लोकांच्या आमक धर्मसमजुतीला आळा घालीत, ती अवगत शास्त्राचे धर्मग्रंथ वाढले व या ग्रंथांमुळे अनिषिद्ध गोष्टी निषिद्ध झाल्या. पारमार्थिक कल्पनेत फरक झाला की धर्मात फरक होई असेही आपणास आढळून येते पराशर (१३८) यांनी जे सहा धर्म म्हणून सांगितले आहेत ते व मनु (१०७५) सांगितलेले सहा धर्म यात स्पष्ट अंतर आहे. या भेदाचे स्पष्टीकरण पराशर येथेप्रमाणे करतो—मनुची शिकवणी ही सत्य अथवा कृतयुगावरील असून माझी कलियुगावरील आहे (पराशर १. १३)

वेदान्ताचा प्रसार झाला तेव्हा यज्ञयामाची व संस्कारांची कडे कमी झाली. जलज्योतिषाचा प्रसार झाला तसा धर्मशास्त्रातील त्या शास्त्रानुसार नवे संस्कारही असा विधि अथवा उपदेश केला. याप्रमाणे बौद्धिक दृष्टीने लोकांचे पाऊल जसे पुढे गेले त्याप्रमाणे त्यांच्या त्या शास्त्रा पाऊल त्याचवेळी त्यांच्या धर्माच्या अथवा कर्तव्यकर्माच्या कल्पनातही बदल झाला, ही गोष्ट सिद्ध करणारे अनेक दाखले देता येतील.

'हिंदु ईज इज कॉमिंडान् ओव्हर पम्वर' (हिंदुधर्म, त्याची रचना व त्याचे भवितव्य) या पुस्तकात डॉ. केंतकर यांनी या विषयाचा थोडासा विस्तार केलेला आहे. त्या ठिकाणी त्यांनी होई दाखविले आहे की, भारतीयांनी जे नवे शिक्षण मिळाले आहे त्यामुळे काही बौद्धिक अर्थव्यवस्थांपैकीच्या व शुद्धाशुद्धसंश्लेषाच्या जुन्या कल्पना त्यांनी पूर्वीपेक्षा किमतीच्या वाढत जाईतशा झाल्या आहेत.

ईमजी कायद्याचा व रोमन कायद्याचा इतिहास यांच्या अभ्यासाने असे ठरते की, कोणत्याही देशाच्या कायद्यात पायाभूत तत्त्वाच्या दृष्टीने किंवा विविधता व संकीर्णता या दृष्टींनी जे फेरफार होतात त्याच्या मुळाशी ज्या राष्ट्री, प्रेरणा अथवा घडामोडी असतात त्या पाच प्रकारच्या असतात, हे प्रकार येथेप्रमाणे:—(१) राजकीय फेरफार, (२) क्षेत्रविस्तार, (३) परमार्थ संप्रदायांतील फेरफार, (४) आर्थिक फेरफार व (५) शास्त्रीय व तात्त्विक विचारसरणीतील फेरफार अथवा प्रगति

विचाराची पाळट व प्रगति त्याचप्रमाणे आर्थिक स्थितीची पाळट ही धर्मात फरक उत्पन्न होण्यास कारणीभूत होते हे आपण वर पाहिलेच आहे परमार्थसंप्रदायांतील फेरफारांनी पाश्चात्य देशात अनेक फेरफार घडवून आणले, परंतु पाश्चात्य देशांच्या मानाने भारतात सांप्रदायिक फेरफार तितके परिणामकारी झाले नाहीत. धर्म व पारमार्थिक संप्रदाय एकच असे मानणारांनी हे विधान न्यायकारिक वाटेल हिंदुधर्मावरील पुस्तकात डॉ. केंतकर यांनी दाखवून दिले आहे की, धर्म व संप्रदाय एक नव्हत. दिव्सी मत व हिंदु मत यांच्यात फार अंतर आहे. आज हिंदुस्थानचे लोक धर्म व संप्रदाय एकच मानतात ही गोष्ट खरी. परंतु या दोन मतबंधात फरक आहेत सिद्धी व मुसलमान संप्रदायाच्या मुळाशी विविध पारमार्थिक कल्पना व विशिष्ट ग्रंथ आहेत. या संप्रदायांचे अनुयायी हेणारांस त्यांच्या सांप्रदायिक पवित्रग्रंथांतील नियमांना घडून वागणे लागे. संप्रदायांचे अनुयायीच याच गोष्टीवर अवलंबून असे दिव्सी पवित्र ग्रंथाचा अर्थ लावण्याचा अधिकार एका मध्यवर्ती केंद्राकडे म्हणजे पोपकडे होता यांमुळे नवीन म्हणजे सांप्रदायिक केंद्रसंघर्षे ठरविलेले नियम राज्याला वरिष्ठ फायदा म्हणून मानला जाऊ लागला. केंद्रोलिक राजसत्तेच्या ठिकाणी प्रोटेस्टंट राजसत्ता झाली की, कायदे करणाऱ्या सत्तेत फरक होई अर्थात सांप्रदायिक फेरफार कायद्यात फरक होत. पूर्वी युरोप हा सांप्रदायिक सत्तेने शासित झालेला होता; तसा प्रकार हिंदुस्थानात वेव्हाही घडलेला नाही. हिंदुस्थानात राजाने धर्माप्रमाणे चालणे असा नियम होता. परंतु त्याने व्यवहाराची स्थिति पाहून सोईचे व शक्याशक्य काय ते ठरवून धर्माप्रमाणे वागणे अशी सवलत असे. तसेच धर्म म्हणजे काय हे भिन्न ठिकाणी भिन्न भाषण ठरवीत व या भाषणांचा काही मेळ नव्हता या दोन्ही कारणांमुळे पाश्चात्य देशात संप्रदायसत्तेचा जसा घुमावूळ मागला तसा प्रकार हिंदुस्थानात झाला नाही.

सांप्रदायिक फेरफारामुळे धर्माच्या व कायद्याच्या नियमांत फेरफार झालेले असे पारच थोडे. नवा संप्रदाय कोणी काढला म्हणजे दिव्सीसाठी म्हणून संप्रदाय-संस्थापक आपल्या अनुयायांना खासगी व्यवहार अमुक प्रकारे करावा असे ठरवून त्याप्रमाणे काही विशेष नियम घालून देत असे.

या संप्रदायाचे लोक अधिकाऱ्याच्या कायद्यावर चटले म्हणजे सार्वजनिक जीवनावर त्याच्या विचारांच्या परिणाम होई. उदाहरणार्थ काही राजांनी जैनांच्या पवित्र स्थानांतून प्राणि-वप करू नये असे हुकूम काढले होते. दोन चोदलेख नमु-न्याकडोतो येथे देतो:

(१) "महाराणा श्री राजासिंह (इ. स. १६९३) उमराव, प्रधान, पटेल, पटवारी, मेवाडच्या दशावतार गांवात अंमल चालविणारे यांत त्यांच्या त्यांच्या स्थानप्रमाणे फर्मावीत आहोत की, (अ) पुरातन काळापासून जैनांची मंदिरे व राहा-ण्याची ठिकाणे यांत विशेष दक्ष दिलेले आहेत, तरी या ठिका-णांच्या हद्दीतून मारामकाकरीता न्यायवाच्या प्राणी नेऊ नये. हा त्यांचा पुरातन हक्क आहे. (आ) कोणताही भाव-यसुष्य या अनावर त्यांच्या ठिकाणावरून वधाकरिता नेता जाईल तर तो अवश्य होईल. (इ) रामगोही, दावदेखोर, खुनी वगैरे लोक कैदेतून छुटून येतांच्या झाल्यामुळे शरणागत म्हणून गेले तर त्यांना न्यायकचेऱ्यांच्या सेवकांनी घेऊन आणू नये."

(२) "महाराणा छत्रसिंह (१६२९) फर्मावीत आहे की, रस्मी गोवांत मेळ्या, म्हशीदेवे, बकरे किंवा दुसरा कोणताही शीव मारणारा हा सरकाच्या गुन्ह्यावर होईल. त्याचे घर, त्याची भुरगेदेखे व दुसरी मालमत्ता कात केले जाईल व त्याच्या गरी-तून बाहेर काढले जाईल."

अली राजकीय केरकार हे धर्मात कोठवर केरकार करू शकतात ते पाहू. राजकीय केरकार याचा एक अर्थ राजकीय सत्ता चालविणाऱ्या वर्गात केर होणे म्हणजे नवीन वर्गाच्या हाती राजकीय सत्ता आणे असा आहे. या अर्थाने राजकीय करक झाला की धर्मात करक होतो; याचे ठळक उदाहरण माझणवर्गाच्या हाती राजकीय सत्ता आऊन ते अधिकाधिक राजकीय शक्तिमान झाले तेव्हा धर्माचा व कायद्याचा दूर-भाव कमी करी होत गेला हे आहे. धर्मनिष्ठ अमलांत आजगरे माझण, देशांत न्याय देणारे म्हणजे कायदा ठर-विणारे माझणच हो स्थिति बराच काळ टिकली असली तर कायदा व धर्म यांतील तफावत कदाचित अजीबात नाहीशी झाली असली.

राज्याच्या क्षेत्रविस्ताराचा परिणाम राजसत्ता चालविणाऱ्याचे कार्य अधिक गुंतागुंतीचे करण्याकडे होतो हे उघड आहे. नैतिक कल्पनातदि या विस्ताराने करक घडून येऊ शकतो. राज्यांत लहानसहान नव्या गोष्टी घडल्या, एखाद्या ठिकाणी एखादी वस्तुना विशेष पुढे आली तर राज्याच्या कायद्यांत फारक होईल. परंतु तेथील धर्माच्या प्रमुख तत्वांत अशा गोष्टींनी फारक होत नाही. फारच महत्त्वाचे सामाजिक व राजकीय केरकार घडून आले तरच धर्माच्या प्रमुख तत्वांत फारक घडून येऊ शकतो. हिंदुधर्माचा इतिहास पाहतां असे दिसते की, हिंदु समाजाच्या जीवनक्रमाला येणून तेवघर महत्त्व गति देणारे असे जे प्रकार समाजात घडून आले त्यांनीच धर्मात मोडाले फारक घडवून आणले. हिंदु समा-

जाची वनावट ज्या गोष्टींनी झाली अशा गोष्टी, या समा-जात सर्वांत अधिक महत्त्वाचा वी माझणांचा वगैरे त्यांचे वजन काळविणाऱ्या गोष्टी, तसेच हिंदु समाजाचे राजकीय जीवन नष्ट करणाऱ्या किंवा पुन्हा प्रस्थापित करणाऱ्या गोष्टी यांचाच हिंदु धर्माची समाजात पाळणी जाणारी निस्त व तिची वाढ यांवरच विशेष परिणाम झालेला आहे. आर्यन् काळापासून कायद्याच्या विकासाले काळविभाग पडतात ते—

(१) वेदवादधर्माचा काळः—हा काळ फार मोठा होता. याच्या सगळ्या माघ सांगता येत नाहीत. या काळात याद्वारेच आर्यन् आर्यांच्या भिन्न संप्रदायांत एक-पणा उत्पन्न झाला. त्या संप्रदायांचे ऐक्य झाले. सर्व आर्यन् लोकांचे वेद हे सामान्य पूर्वजित धन झाले हे सर्व कसकसे घटून आले ते कळण्यास मार्ग नाही.

(२) माझणांचे वजन कायद्याच्या क्षेत्रात वाढले तो काळः—हा काळ कोठून कोठवर ते नवी सांगता येत नाही. धर्मसुत्रांचा उत्तर भाग तयार झाला त्या वेळेपासून मुसु-मानांनी सत्ता येथे होईपर्यंतचा काळ बरील सद्गता येतल्यात फारसे लुकणार नाही. माझणांचे वजन वाढते असतां घड-लेल्या महत्त्वाच्या गोष्टीः—

(अ) धर्मशास्त्र तयार झाले. (आ) माझणांनी वी धर्म सत्ता मिळविली ती मिळविण्याच त्यांचे उपाय. (इ) माझण व अधिय या वर्गांचा आपसात कलह. (ई) माझणांच्या धर्मशास्त्राचा भारतात सर्वत्र व भारताच्या बाहेर तयार, ज्ञांयोज, जावा, बलि इत्यादि ठिकाणी प्रचार आर्यन् धर्म-शास्त्रात आर्यन् शास्त्र कायद्याचा अंगभूतत्वाचे समावेश. माझ-णांच्या धर्मशास्त्राचे निरनिरळ्या ठिकाणांच्या कायद्यात करक. आर्यन् शास्त्र कडांचा माझणां कायद्यांत अंगभूतत्वाचे समावेश.

(३) मुसलमानांच्या धर्माचा काळः—हिंदु कायद्यावर मुसलमानांच्या हाती सत्ता गेल्याने परिणाम झाला. हिंदूंचा सामान्यव्यवस्था व कायदेपद्धति पूर्वीप्रमाणे कितपत टिकून राहिली, व तिच्या परंपरेत किती भंग झाला हा प्रश्न येथे महत्त्वाचा आहे.

(४) मराठ्यांच्या सत्तेचा व हिंदु पुनर्जागरणाचा काळः—या काळात हिंदु संस्थांचे पुनरुज्जीवन होत होते. हिंदु काय-द्याचे पुनरुज्जीवन होत होते.

(५) अजिदा सत्तेचा काळ.

आ म्हणू न जे व का ये दे शा ख.—कलशाचा व्यवहाराचा (कायद्याचा) व्यवस्था रवाचा असा परि-णाम झाला की धर्माच्या पोलोत ज्या वाळीरीती येतल्या गेल्या त्यांचा अधिक पावित्र्य प्राप्त झाले. न्याय देण्याचे काम हे फार पवित्र होऊन असले. न्याय देणा-या न्यायाधीश पुढील अंशी आता वैमरणा होऊन बसला की त्याला धर्माची पवित्र म्हणजे अधर्माचे मानले जाऊ लागले. न्यायाधीशाच्या स्थानाची कल्पनाही मोठा व उदार झाली. तो धर्माचा संरक्षक मानला जाऊ लागला. विश्वव्यवस्था व समाजव्यवस्था यांचेवरील नियम पाळले जात आहेत

ही नाहींत व त्यांत ठरविलेली मानवी कर्तव्ये नीट होत आहेत ही नाहींत हे पाहणारा तो न्यायाधीश अशी उदार व्याख्या रुढ झाली. करप व धर्म दोन्ही घाळें वेदांतून मिश्रिलेली, यांमुळे रथानां सद्गुणच पावित्र्य होतें. यायोगी छंद वेदप्रमाणेंहि दित झाले. ते यापूर्वी विधी व संस्कार यांचे आधारभूत ग्रंथ म्हणून प्रमाण घरले जात, परंतु यापुढें रोगच्या व्यवहारांतील कायद्याला तात्त्विक स्थिती तरी वेद हे पायाभूत मानले जाऊं लागले. अर्थात त्यांतील वाक्यांतून कांहीं रोगचे व्यवहारनियम काढले नाहींत, परंतु या नियमानां सर्वसामान्य स्थितीं वेदाचा तत्त्वः आधार आहे असा समज रुढ झाला.

ब्राह्मणांनी न्यायाधी कर्मां हाती घेतल्याने समाजाच्या एकीकरणाची किया मार्गांत लागली. धर्म व कायदा (व्यवहार) यांचा योग पडला. एका अव्यक्त शाश्वत हे दोन पटक झाले आणि त्यामुळे सर्व समाजाला यांचा अधिक उप-योग होऊं लागला. आर्यभूत आता व इतर जाती यांना कायद्यांत मिश्रत्व राहिले नाहीं. कायद्यानें ते एका समाजाचे अंगभूत पटक झाले. तत्कालीन समाज काही वेदवाङ्मय प्रमाणेंत असलेल्या लोकांचाच केशळ बनलेला नव्हता. त्यापि धर्म हा वेदमूलक आहे, तसेंच तो विश्वव्यवस्थेचा अंगभूत असल्यानें सर्व समाजावर त्याची सत्ता आहे असा समज समाजात असल्यानें धर्माची निगडित झालेला परंपरागत व्यवहारनियमसमुच्चय अथवा कायदा हाहि वेदमूलकच आहे असें सर्व लोक मानू लागले. सर्व आर्य-अनार्य समाज स्वतःला एकरूप अखंड मानू लागला. लोकांच्या मनांत सर्व समाज एका शरीरासारखा आहे अशी वृत्तना रुढ झाली. यांमुळे उत्पन्न जातीची राक्षसी हीच खालच्या जातींनी स्वतःला आदर्भूत ठरवून आपल्या कमी प्रतीच्या चालीरीती बदलावयाचा उपक्रम त्यांनीं सुरू केला.

धर्मांला अनुसरून सर्व व्यवहार चालवा हो वृत्तना सरी सर्वैक्यत झाली होती तरी ही कल्पना अमलगत आणतांना मर्यादा कोणती मानावयाची, धर्म या वस्तूत कोणत्या गोष्टींचा अंतर्भाव करावयाचा वगैरे गोष्टी स्पष्टपणें केव्हाहि ठरल्या नाहींत. यादिकधीच्या वृत्तनांत नेहमीच पुष्कळशी संदिग्धता असे. भिन्न राजांच्या राजकीयतेत भेद बऱ्याच प्रमाणांत आढळून येई. या भेदाचा कारण होतो ती येणे-प्रमाणः—भेद हे धर्माचे आद्यमूलमान व वेदानंतर स्मृती, रथानंतर वेदत व पुनर्मूल लोकांचा आचार आणि शेवटी आरामगुष्टि ही धर्माची उगमस्थाने होत अशी धर्मांनीं शानाचें या सिद्धान्तातील धर्मवस्तुसंबंधाची कल्पना होती. अर्थात धर्माचे उगमस्थान वरीलप्रमाणें अतिवस्तुत असल्यानें धर्म ठरवितांना व अमलगत आणतांना सदरील प्रमाणांदिक्षांचा अर्थ साधवाचा प्रथ उभा राखी, आणि अर्थ लावणारा जो वगैरे तो मुतावित नव्हता अर्थात भेद उत्पन्न होत ही एक गोष्ट. दुसरी गोष्ट म्हणजे धर्मविषयक सिद्धान्त अगदी

अस्पष्ट नसले तरी ते फारच व्यापक होते यांमुळे प्रत्येकांने आपल्या शक्यनुसार धर्माचरण करावे एवेदाच आग्रह असे. धर्म हा मूर्तत व्ययरूप असल्यानें व्यवहारांत त्याचा अंमल करतोना कडकपणाला फांदा देण जरूर होत असे व यांमुळेहि भेद उत्पन्न होत.

धर्मवस्तुची अस्पष्टता, धर्म ही सर्वैक्यत वस्तु आहे ही कल्पना, राजे लोकांनीहि धर्म पाळलाच पाहिजे हा आग्रह व धर्म समजावून सांगणें हे काम ब्राह्मणांचे आहे, इतरांचे नव्हे हा आग्रह या सर्वांचा दुहेरी परिणाम झाला. एक, ब्राह्मणवर्ग अधिक पूज्य व म्हणून अधिक सत्तेचा मालक होऊन बसला व दुसरे, ब्राह्मणवर्ग व सत्ताधारीवर्ग यांच्यांत लढा उत्पन्न झाला.

धर्मातील कर्तव्याकर्तव्याच्या उत्पन्न कल्पना इतर सर्व गोष्टींपेक्षा श्रेष्ठ मानल्या जाण्या यासाठी धर्मग्रंथांचा अर्थ लावणारा जो वगैरे या बगोळा निमित्त करून ठेवण व त्यानें चांगले संरक्षण करणें अवश्य होतें. या अवश्यकतेनुसार ब्राह्मणवर्गाला पूज्य मानणें हे सामाजिक व राजकीय जीवन-क्रमाचे मूलभूत तरण होऊन बसले. ब्राह्मण हा धर्माचा मूर्ति-मंत अवतार आहे असें मनुमध्ये म्हटले आहे (१.१८,१). ब्राह्मण स्वतःला लोकांनीं पूज्य मानावे असा जो हक्क सांगत तो अगदीच स्वाधीन सांगत असे म्हणता येत नाहीं. कोणत्याहि वर्गांने असा पूज्यपणाचा हक्क सांगला व सामान्य जनतेनें तो इच्छा नसताहि मान्य करावा अशी कांही स्थिति नसते. सर्वसाधारण लोक असा पूज्यपणाचा हक्क त्यापासून त्यांचा स्वतःचा काही कायदा असल्याशिवाय कबूल करणारच नाहींत. श्रेष्ठत्वावर ब्राह्मण आपला हक्क सांगत होते व ब्राह्मण सत्ताधारी वर्गाशीं समझा करीत होते या गोष्टींना ब्राह्मणांची धर्मवस्तुपणाची काळजीच कारण होती असें कांही म्हणता येत नाहीं. दुसरीहि अनेक कारणे होती परंतु सद- रील कारण प्रमुख होतें एवढें मात्र अरे.

राजे लोक व धर्मग्रंथांचा अर्थ लावणारा वर्ग यांच्यामध्ये लढा उत्पन्न होणे अपरिहार्य होतें. पाश्चात्य जगतात उपा-सनापत्य हाच सत्ताधाराच्या मूलधर्मोर्त काम करीत होता. त्रिधन पंथाचा मनुष्य त्या पंथाप्रमाणें चालवावयाचा असा क्रम असे. राजा जे कायदे करी त्यांचेपेक्षाहि तिस्तीपंथ हा परिष्ठ मानला जात असे. तिस्ती पंथ ज्यावेळीं सत्ता असेल सत्ता राजांनीं मानावयाचा हेंच राजांचे कर्तव्य मानलें जात होतें. तिस्ती पंथात काय येतें हें सांगणें चर्चकडे असे आणि यांमुळे चर्चे व हटेद म्हणजे पंथसंस्था व राज्यसंस्था यांच्यामध्ये लढा उत्पन्न झाला. भारतात चर्चेप्रमाणें पंथ-संस्था नव्हती; परंतु येथे ब्राह्मणवर्ग होता हा ब्राह्मणवर्ग सामर्थ्यवान आणि स्वयंपूर्ण असा होता. त्याचा पूज्यपणा हा त्याच्या स्वयंपूर्णतेचे कारण होतें. अशी स्थिति असल्यानें धर्म आणि राजासा यांच्यामध्ये जो लढा प्रथम उत्पन्न झाला त्याचा परिणाम पुढें ब्राह्मणांचा राजांनीं द्वेष करण्यांत झाला.

ब्राह्मणवर्ग धर्म काय ते समजाण सांगण्याचा ह्म आपला आदि असे जे म्हणत त्याला अनेक कारणे होती. एक, वेदाभ्यास व धर्मशास्त्रे यांचे ज्ञान असणारा वर्ग पुढे जाय होता. दुसऱ्या अशा संस्थाच अस्तित्वात नव्हत्या की ज्यांच्या आभाराने ब्राह्मणांशी स्वर्गा करव्यास समर्थ असा एखादा वर्ग उभा होऊ शकले. दुसरे, सर्वसाधारण लोकांमध्ये अशी एक भावना होती की, संस्काराच्या पाठीमागे लागलेला जो मनुष्य त्याला धर्म सांगण्याचा ह्म असे नये. मनु म्हणतो जे धर्माचार्याकडे लागलेले नाहीत त्यांच्यासाठी धर्माचे ज्ञान विहित आहे; धर्मगुरूला धर्माचा आधार सर्वश्रेष्ठ आहे.

धनार्जनात गुंतलेल्या लोकांना धर्मनिष्ठतेच्या अधिकार न देण्याची कारणे अनेक होती. एक धर्मनिरूपण करणारास कोपि कालपर्यंत एक ठराव अर्थासमय पार पाडाय लागे. दुसरे, उपजीविकेसाठी दुसऱ्यावर अवलंबून असणारे लोक त्यामानाने त्यास देण्यास कमी पात्र आहेत असे मानले जाई. धर्मकल्पना ही विस्तृत व व्यापक होती आणि धनार्जनमम माणसाला धर्मनिष्ठतेचा अवधिकारी मानण्याला होई एक कारण होते. विस्तृत व व्यापक धर्मकल्पनेप्रमाणे ब्राह्मणोक्तरी इतरांना धर्माचे निर्वचन करता येणे शक्यच नव्हते. सामान्य व्यवहारनियम एखाद्या केवळ धर्म नसून पुष्कळांस संस्काराचा भागही धर्मात येई. अशा व्यापक धर्माच्या बाबतीत धर्मनिष्ठेस शक्यताच नसलेल्या माणसांना अनेक प्रश्नांचा निर्णय करायचा असे. उदाहरणार्थ, करार म्हणजे काय, अमुक यज्ञ अमुक घटकेला करावा किंवा कसे हे दोन्हीही प्रश्न एखाद्या व्यक्तीकडे अगर सत्तेकडे निघण्यास येत. चांगले विधिविषयक व वैयक्तिकविषयक योश्यांमध्ये ब्राह्मणांचेही इतर वर्ग अधिकारीपणाने काहीच सांगू शकले नसे.

पूर्वावरील इतर देशांत कायदेनियमक उपपत्तीचा लडा लागलेला होता त्याप्रमाणे हिंदुस्थानांतही तो लागलेला होता. या लढ्यांत माग वेगवेगळे लोक म्हणजे बहुतेक ब्राह्मणवर्ग व रामन्यवर्ग यांतलिय असत.

रामन्यवर्ग हा आपल्यातून फारसे लायक लोक स्वपक्ष समर्थनार्थ निर्माण करू शकला नाही असे दिसते. ब्राह्मणांचा सर्वकार विजयच झाला असा इतिहास दिभतो. बौद्धसंप्रदाय पाखंड ज्याने काढले तो गौतम, भग्न म्हणून नवीन नीतिशास्त्र सर्वोत्तरी तयार करणाऱ्या प्रयत्नांत होता. त्याशिवाय भग्न केवळ त्याच्या संप्रदाया लोकांतच काय तो उपयोगीत आला. गौतमाच्या ठिकाणी, व्यवहाराच्या निरानि राख्या अंगांत मार्गदर्शक होतील असे नियम तयार करणा-पुरती बौद्ध ऐत नव्हता असे दिसते. गौतमाच्या अंतिम हेतु रागकारणाने अगदीच असृष्ट होता असे ज्ञात होते. तो ब्राह्मणांना शास, त्यांचे उत्तरावत व त्यांची जात यांविषय अतिशय कडक शब्दांनी ओरड करीत होता.

प्रापंचिक व्यवहाराचे नियम करण्याचा त्याने यत्न केला परंतु त्याला या कामांत यश आले नाही. यश न येण्याची कारणे येणेप्रमाणेः—

(१) देशातील कायदा व परंपरागत लोकाचार यांचे ज्ञान गौतमाला नव्हते; त्याने लिहिलेल्या ग्रंथातील किंचित उतारे दाखवून जर उल्लेखिलेले त्याचे अज्ञान सिद्ध करून दाखविलेले येईल. (२) प्रापंचिक व्यवहाराचे नियम करण्याला जी दुसरी पात्रता लागते तीही त्याच्या ठिकाणी नव्हती. कायद्याची एकंदर इमारत रईकराव्याची म्हणजे मनुष्याला एकमुखा सत्ता पाहिजे; व कार्यदेखादाचे पद्धती-रीत ज्ञान पाहिजे. धर्मवर्धनाची अस्तित्वात असलेली व्यवस्था दूर करावयाची होती तर त्यातील गोष्टी करण्याचा व्यवस्थित प्रयत्न गौतमाने करावयास पाहिजे होता. (अ) वेद हे सामाजिक बाबतीत मार्गदर्शक असणाऱ्या नियमांचे मुख्य उगमस्थान होते. त्यावरील लोकांचा विश्वास गौतमाने दाखून पाडाव्यास पाहिजे होता. (आ) जुने धर्मवाह्य असे होते त्याच्या जागी अवैदिक व्यवहाराचा रचाव्यास पाहिजे होता. सामान्यव्यवस्थेची तुल्यव्यवस्था कल्पना त्याने तयार कराव्यास पाहिजे होती आणि नवीन सामान्य व्यवहारासाठी त्यानिक रुढी येमाळसपणे अंगभूत म्हणून त्याने सचवाव्यास पाहिजे होत्या. तसेच काही राजे बौद्धधर्मा साठे तेव्हा ही अवैदिक व्यवस्था त्यांनी परकराची अथवा प्रयत्न त्याने कराव्यास पाहिजे होता. (इ) ब्राह्मणांत अथवा वर्ग व्यवहारासाठीचा अधिकारी कर्ता आहे ही जी जुनी समजूत होती ती काहीन डाकण्याचा त्याने प्रयत्न कराव्यास पाहिजे होता व त्याबरोबर ब्राह्मणोक्तरी जेणेकरिता तरी दुसऱ्या वर्गाकडे व्यवहारासाठीचे कार्य सोपवून या वर्गाच्या ब्राह्मणांचे जुने स्थान प्राप्त होईल असाही प्रयत्न कराव्यास पाहिजे होता. ब्राह्मणांचे वैचर्य नाहीत करण्यासाठी वेदांचे महत्त्व गौतमाने नाहीत कराव्यास पाहिजे होते. परंतु वेदांच्या संस्थांत गौतमाची वृत्ति पाहिली तर विरोधाची होती पण ती अगदी दुबळ्या व मित्त्या विरोधाची होती. याप्रमाणे प्रापंचिक व्यवहाराचा रचव्याला गौतम अवघा अपात्र होता व यामुळे या शास्त्राचा रचवत त्याला यश आले नाही.

बाबुर्वर्णाच्या तराचे बौद्ध जगाकडून अवलंबनः— बौद्धांनी बाबुर्वर्णाचे तत्त्व अज्ञात मानले नाही असे नाही. जेव्हा भारतीय संस्कृति हिंदुस्थानाबाहेर गेली तेव्हा ब्राह्मणी वाङ्मय व त्याबरोबर वास्तुवर्णने तत्त्व अन्य देशांत गेलेंच, पण जेथे बौद्ध संप्रदाय होता तेथे देखील ब्राह्मणांचे महत्त्व होतच. ब्रम्हदेवस्थायी राजे लोकांनी आपले संस्कार करण्याकरिता काशीतून ब्राह्मण आणले, त्यांचे वंशज आन ब्रम्हदेशांत आलेच. सिंहलद्वीपात सिंहली समा-णत ब्राह्मण नाहीत तरी ब्राह्मणांचे सात्विक व सामाजिक महत्त्व त्यांच्या नीतिनियमद्वाराच्या मर्यादा दिसून

आहे तेथील गोवीय भाषाभाष अंशेकरून ब्राह्मण पुराणे वंशज समजात जपानमध्ये सामुद्राईचे महत्त्व आणि व्यापारीवर्गाची पुच्छता तेथील चातुर्वर्ण्यविषयक उपदेशाचे स्मारक आहे तिबेटमध्ये असलेले 'बोनचो' यांचे धार्मिक-महत्त्व तेथील प्राचीन चातुर्वर्ण्यविषयक उपदेशाचे स्मारक आहे बौद्धांची खटपट ब्राह्मणांचे महत्त्व नाराईचे करण्य-कडे नज्दी तर ब्राह्मणांपेक्षा क्षत्रियवर्गाचे महत्त्व वाढ-वण्याकडे होतो

ब्राह्मणवर्ग आणि कायदेशास्त्र:-वेदकालातील बौद्धिक वर्ग म्हणजे ब्राह्मणांचा वर्ग होय ब्राह्मणांच्या अध्ययनात ज्ञानान्तेचे विषय येत ब्राह्मणांनी बौद्धिक धेततेचे स्थान कसे प्राप्त करून घेतले त्याचे वर्णन करण्याचे येथे कारण नाही. येथे एवढेच सांगायचे की, वैदोत्तरकालीन ब्राह्मणांचा की दर्जा होता तो त्यांना परंपरेने प्राप्त झालेला होता व असा दर्जा परंपराप्राप्त असल्याने त्यांना न्यायप्रधान्याचे कार्य व स्थान आपल्या हातात घेणे सुकर झाले. ब्राह्मण न्यायाधिकारी कसे झाले, ब्राह्मणवर्गाचे महत्त्व ब्राह्मण-क्षत्रियांच्या स्पर्धेत कसे व कितपत कारण झाले व या स्पर्धेची ज्याचा निष्पत्ती संबध ते धर्मशास्त्र कसे निर्माण झाले त्याचा आता आपण विचार करू

समाजात विविध प्रकारचे राजकीय केरबदल घडून आले म्हणजे त्याच्या कायद्यातही केरकार होतो परंतु भारतात राजकीय केरकार हा कायद्याच्या विकासाचा घटक फारसा दिसून येत नाही समाजात ज्या वर्गाच्या हातात राजकीय सत्ता सळत असते त्या वर्गात काही केरबदल करणारे जे राजकीय केरकार असतील त्यांचा कायद्यात केरबदल करण्याच्या कामां उपयोग होतो निस्त-पूर्व ५ व्या शतकापासून तो मुसलमानी सत्तेच्या स्थापने-पर्यंत सदरील प्रकारचे राजकीय केरकार सामान्यतः घडलेच नाहीत असे म्हणता येते. या १५०० वर्षांच्या किंवा त्याहिलेही अधिक काळात कायद्याची स्थिती साधारणतः खाली दर्शविल्याप्रमाणे होती ठिकठिकाणी ज्या स्थानिक हद्दी म्हणून असत व ज्याचा निर्देशांक्या वर्गात प्रसार असे त्यांनी राजबद्दल मान्यता मिळाली. राजा हुकुम करी ते सर्वाने मान्य करावे लागत व खडे राजाना कधी कधी ब्राह्मण जे नियम घालून देत किंवा जो सल्ला त्यासकडून मिळे त्याप्रमाणे त्याचे लोच. पण राजे लोक ब्राह्मणाकडून आपणाव कारसे नसतून घेत असत अर्थ दिसत नाही

कायदा व न्याय या कार्याकडे ब्राह्मणांचे दृष्ट बघतले त्यावेळी ब्राह्मणवर्ग हा कार मोठेपण सधेयेचा व जम्ह-मिद्ध वर्ग घनतेला होता. त्याची कच्चा बंधनाची जातच घनतेला होती व पुरोहितपण आणि गुरुगोत्र या नेह-मीच्या पंचांगेकडे धेदे करून उपमांविषा करण्याची आव-उपेक्षा त्यांना उत्पन्न झालेली होती. संख्याबुद्धी या मोडीसलीन दुर्बलहि एक मोठे न्याय व कायदा या धर्मा

ब्राह्मणांना सहज लोटावयास कारण झाली. ही गोष्ट म्हणजे तरकालीन विवेकी स्थिति. या काळी वेदवाङ्मय व्यवस्थेने लावलेले होत वेदान्धासने प्राप्त होणारे ज्ञान त्याची सहा शाखात विभाषणी केली गेली होती. छंद, व्याकरण वर्गरे नोंद या शाखाव दिव्य होत व या सर्वांना वेदांनी म्हणत. कल्प हे एक या शाखांपैकी शास्त्र होत यज्ञविषयक कर्म व पौरोहित्याचे नियमकर्म यांचाच कल्पशास्त्रात उद्घापोह केला आहे कल्पशास्त्राचाच एक विभाग धर्म हा होता. समा-नात असणारे चांग वर्म व नीतिताच्या चार अवस्था असता आश्रम यासंबंधातील कर्तव्ये व विविधस्तर मा धर्मानामक वृत्तविभागात विगद करून सांगितले आहेत. धर्माचे क्षेत्र आरंभो कार मर्यादित होत पण पुढे त्याच्या सीमा पुष्कळच वाढल्या. समाजाच्या विद्यनगरीची बी धर्म नावाची व्यवस्था तिचा वेदमर्यातील मूलपटकातून कसा उद्भव व विकास झाला ते पाहण्यासारखे आहे. धर्म याचा मूळ अर्थ कोणताहि विधि असवा नियम. धर्म या शब्दाला मूळत निश्चित व स्वरूप-अमुक नियम-असा अर्थ नसत. विधि अथवा नियम हा जो धर्म याचा संदिग्ध अर्थ त्याच्यामागील हळू हळू पुष्कळशा विचारसंपत्तीची पुढे वसली, व स्मृतिप्रभ अस्तिरवात आले स्मृतिप्रवातील व्याच नियमांना वेदमर्यात फारच थोडा आधार मिळतो. वेदमर्यात चार वर्णांचा थोडाफार उल्लेख आढळतो, आणि त्याच्या उत्पत्तीच्या काही अंशेकारिक कथा सापडतात इत-केच काय ते. स्मृतीचे व वेदांचे भिन्नत्व अनुस्मृतीत 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेया धर्मशास्त्रे तु वै स्मृतिः' असे व्यक्त केले आहे व धर्मशास्त्र व वेद यांचे दूरत्व वर्णिले आहे. पुढे स्मृतीत या सद्गताच्या आपत्तावर सोडल्या इतरही रचक्य वेल्फ. स्मृतीत सुस्पष्ट समाजव्यवस्था व तिची मीमांसा सापडते, वर्णाने आपा-पत्ते कर्म करणे हे समाजसातनाचे आद्यतत्त्व म्हणून स्मृती-तून घालून दिलेले आढळते. त्यात विशाहोतबंधाने काही विवक्षित सार्विक नियम सापडतो. कीनदारी व दिवाणी कायद्याची तत्वे त्यात पट्टावयास मिळतात. यापैकी काहीही वेदमर्यात आपणात उल्लेख होत नाही. कीनदारी अथवा दिवाणी कायदा प्रस्थापित करणारा पुरुष अमुक होता असाहि काही उल्लेख वेदात मिळत नाही यज्ञविषयक विधि निर्माण करणाऱ्याचे मात्र वेदात उल्लेख येतात. थोडक्यात सामाज्याचे म्हणजे स्मृती-तून आढळणारा पुष्कळसा भाग वेदमूलक नाही.

स्मृतिप्रभन आढळत येणारे काही नियम वेदांत उल्लेख-लेले असले तरी वेदवादील उल्लेख व धर्माचा कल्पना यांचा पर-स्पर संबंध वेदवादी नसत धर्माचे व सदरील नियमांचे नाते पुढे पुढे जमविले गेले. वस्तू-वा स्वभाव नियम आहे, वस्तूच्या उपासनावरून त्यांचा स्वभाव ठरतो, विश्व हे स्वभावतः व्यवस्थित पडतेच आहे, चातुर्वर्ण्ययुक्त समाजव्यवस्था ही

विश्वव्यवस्थेचाच एक भाग आहे, अशा कल्पना विकास पावल्याने वेदांतील विधिनिषेध हे पूर्वी धर्माची निगमित नव्हते ते धर्माच्या पोटात घेतले गेले. स्मृतीमध्य विवाहविषयक हे नियम आहेत ते, वण ही कल्पना मनुष्यजीविताला आवुन तयार केलेले आहेत. येथे हे सांगितले पाहिजे की, हे विवाह-नियम शिकारशांच्या स्वरूपाचे होते. स्मृतीकालीन वाहम-यांत असा एकही दाखला मिळत नाही की, या नियमांच्या अतिक्रमणाला शासन मिळाले आहे. स्मृतीमध्य अमुक युगांत अथवा मन्वेतरात अमुक धर्मनियम विहित आहेत अशा प्रकारची कल्पना वेदांत नाही, कारण चार युगे ही कल्पना अथवा मन्वेतराची कल्पना वेदांत नाही, युग हा शब्द वेदांत आहे पण त्या शब्दात उत्तरकाली व्यवस्था होतान्या कल्पना वेदांत नाहीत. वेदांमध्ये कृत, त्रेत, द्वापर, कलि ही युगांची नावे म्हणून आली नसून फारसा नमून फारसाच दानाचा नावे म्हणून आली आहेत. कृत, त्रेत, ही युगे अशी वस्तुना पुढे हळू हळू आत्मि-रशात आली व त्यायोगे धर्माची कल्पना विस्तृत झाली. ब्राह्मण लोक न्यायाधिकारी व कायदेशिखर झाले तेव्हा ही न्यायाची व कायद्याची विद्या त्यांनी धर्माच्या पोटात घातली. ही विद्या येथेच शास्त्रे त्यांना शक्य होत. जाता जाता हे सांगणे बावगे होणार नाही की, प्राचीन ब्राह्मणांना जसे एखादे नवे ज्ञानक्षेत्र हापडे तसे ते कोणच्या तरी जुन्या अथवा नव्या वर्गीकरणानुसार काळगर्भे वर्गीकृत करून टाकण्याची त्यांना शक्य असे. या त्यांच्या संवेदीमुळे प्राचीन संस्कृत वाहमयात वर्गीकृत करीत रेलचेल आपणच पहावयास मिळते. मनुस्मृतीसंबंधाने बोलवायचे तर या स्मृतीतील पुष्कळसा भाग वेदांत सुळीच सापडणार नाही हे मागितले पाहिजे. वेदमूलक असा जो या स्मृतीतील भाग आहे तो म्हणजे 'कल्य' भाग होय. या कल्पात चार वर्णांचे संस्कार व तत्संबंधी विधी वर्णितले आहेत.

पूर्वी धर्म या कल्पनेच्या शेवटात कायद्याचा मुळीच अंतर्भाव होत नसे ही गोष्ट जैमिनीच्या मंत्रावरून सिद्ध होते. वेदवाक्याचा अर्थ कसा लावावा यासंबंधाने जैमिनीने पृथ्वीमाता या नावाचे एक शास्त्र लिहिले आहे व या शास्त्रांना उद्दिष्ट अग्न्यासकाला वेदवाक्यातून " धर्मवर्तुल " शीघ्र काढण्याला मदत व्हावी हा आहे. या धर्म शब्दाचा अर्थ जैमिनीने विधि व यज्ञयाम असा घेतला आहे. ऋग्वेदात धर्म याचा अर्थ धैर्यसंस्थाविषयक नियम असा आहे, सामा-जिक नियम असा नाही हे सदरील मीमांसेत नी चर्चा आहे तिजवरून उपलब्ध होते. ब्राह्मण हा प्रत्यक्ष धर्माची स्मृति आहे, धर्माचे संरक्षण हे ब्राह्मणांकडे सोंपविले आहे अशी विधाने मनुमध्य व तत्पुढे प्रयकाराच्या प्रयातून सापडतात, परंतु या विधानावरून ब्राह्मण हे न्यायाधीश होते हे सिद्ध होत नाही.

ब्राह्मणांनी न्यायाचे व कायद्याचे काम उत्तरकाली दावी नेतले यात एक पुरावा असा आहे की, जसे जसे आपण

अंतीकडच्या काळात येतो तसे तसा धर्मप्रथातून व्यवहारावर अधिकाधिक भाग उत्पन्न पडलेला सापडतो. या अधिक व्यवहाराचेच कारण समान अधिक संकीर्ण होत गेला हेच केवळ आहे असे म्हणता येणार नाही; कारण सौधायनच्या वेळी देखील प्रभाव समाविष्ट झालेल्या नियमांनीच केवळ चालणारा समाज नसून पुष्कळच संकीर्ण होता.

ब्राह्मणांकडे कायद्याचे व न्यायाचे काम आल्याने कायदे-शास्त्र व समाजशास्त्र यावर दृग्गामी परिणाम झाले. पाहिली गोष्ट, समाजात ज्या वहिवाटी व मो कायदा चालू होता त्याला एक प्रकारची व्यवस्थित रचना प्राप्त झाली. कल्प-मंत्र झाले त्यामुळे समाजात असलेल्या कायद्यापाठीमागे एक सामाजिक उपयोगिता उभारी केली गेली. या कल्पनेचा चार वर्गांची व्यवस्था उपपत्तिरूपाने सांगितलेली आहे. या उप-पत्तीमुळे कायद्याच्या विकासाला एक विशिष्ट बळण मिळाले. आधुनिक कायदेपंडितांनी ही उपपत्ति काही उपयोगाची नव्हती तरी तिचा त्यांना त्यांना कर्षत नाही असे दिसते. समाजाला काही तरी समाजवचनाविषयक उपपत्ति व अंतिम असलेले, असे काहीच नसण्याचेला कायद्याचे असते वरील उपपत्तीला धुरीचा व विश्वरचनाशास्त्राचा आधार होता यामुळे प्राचीन समाजाच्या शासनाच्या कामी तिचा फार उपयोग होत असे.

कायदा यादृशेने धर्माचे महत्त्व वर्गीकृत होतं मुसुल-मानी अमदानीत जुन्या हिंदु संस्थात व कायदेपंडितांत दोघाचा शिकवण झाला हिंदु-समाजव्यवस्थेची दृग्गामी झाली. हिंदु कायद्याकडे दुर्लक्ष झाले. हिंदूच्या काली व संस्था यांच्या संबंधाने अधिकारपुढे मत देणारे हिंदु असताना त्याचे मत निरपयोगी झाले त्याचा सरकारी निकालावर काहीच परि-णाम होईनासा झाला. जातपंचायती मान काम करीत राहिल्या. जातपंचायती होतानाच्यंत चालल्या. बहुतेक हिंदु लोक जातप्रकरणे, विवाह, दत्तक वगैरे जातपंचायती आपल्या समाजाच्या खासगी कायद्याप्रमाणे वागत. बहुतेक लोक वरील जातपंचायती आपणुपांचे जुन्या कायद्याप्रमाणे चालत. राज्यकायदे या कायद्याला पाठबळ दिले असते किंवा नाही याबद्दल संका आहे. एवढे खरे की, मुसुलमानी कायदांनीत वारसा धरते जातपंचायती मुसुलमानी राजांचे अंकित झालेले हिंदु अधिकारी पंडितांचा सहा घेऊन निकाल देत तसेच जातपंचायती आपल्या जातच्या रुढी, जातवाक्यांना बऱ्याच प्रमाणात पाळतचालत राहिले.

मराठ्यांच्या अमदानीत हिंदु कायदा आणि हिंदु धर्माच्या अंतिम कल्पना यांना व्यवहारात पुन्हा पाहिले स्थान मिळाले. परंतु मराठ्यांचा अंतिम फार थोडे दिवस टिकला यापुढे कायद्यावर त्याचा विशेष परिणाम पडून आला नाही.

[मराठ्यांची इच्छा हिंदुस्थान मुसुलमानांप्रमाणे इस्-लामाच्या हातुगी हिंदूच्या दावी आपणव्यानी होती ही गोष्ट काळाची जाणीवाय याच्या एका अप्रतिष्ठ प्रजात व्यक्त झालेली

आहे. इंडिया ऑफिस-मॅकेनिका संग्रह (१३, २९) हे पत्र बाळाजी बाजीराव यांनी जयपूरच्या महाराजांना लिहिले आहे. हे पत्र पानिपतच्या लढाईनंतरचे असून यात इंग्रजांना हांकलून देण्याच्या कामां येवावा जयपूर महाराजाची मदत मागत आहे. १३ मूळ मराठीचे इंग्रजी भाषांतर आहे. त्यांतलं काही भाग येणप्रमाणे:—“ चिरंजीव राजश्री आज आणि विश्वासराव यांस आम्ही अटककडे पाठविलें. ते शिल्ल्याची कुकेशेरी युद्ध करून भारताची आपल्या सेनेसह कामात आले त्यावेळेपासून मी दुःखात आहे. राज्यकारभार व मुलगा सुरसद्याच्या व सरदारांच्या हवाली केला आहे व स्वस्थपणे त्या गोष्टींचें चिंतन करीत मी बसलों आहे. सरदारांनी कळ नये तें काम केले व आतां पत्तापुन मजला ते सगळा विचारीत आहेत. दोघोवास्यांची व्यवस्था लावण्याच्या विचारांत मी आहे व अशा वेळीं आपलें पत्र आले म्हणून मला आनंद होत आहे. पूर्वी आपल्याला काही गोष्टी करण्याची क्षाळा वाटत होती; ती आतां केली पाहिजे व वेळ न ममावतां केली पाहिजे. माझा बंधु मी महाराजांकडे पाठवीत आहे. बंधूबरोबर राजश्री अप्पाजी शिंदे, राजश्री महादामी हांबकर हे आहेत. तीन लाख फौज, तोफखाना व सामानसुमान्निह त्यांच्याबरोबर रवाना केले आहे. आतां महाराजांनी जोधपूरवाले, जेधपूरवाले यास सेनापद पाचारण करावें. जाट महाराजांचे, ते स्वयंस्फूर्तीने येतील. १०००० तोफा, १०-१२ लाख मोडदळ, शिबाय गोलदळ बगैरे. इतकी सेना घेऊन महाराजांनी पूर्व देशाकडे जावें. अयोध्येला जाऊन तेथील झेलख ह्याताशी थावे. त्यांना पुढें कलकत्त्याकडे रवाना करावें. महाराजांनी कलकत्त्यास जाऊन त्या राहण्यास वेडा थावा. कलकत्त्यास वेडा पडला की तेथील हिंदु-मुसलमान महाराजांना आपोआप येऊन मिळतील. धगास्यांत घोडोंकडे राहणारे त्यांचे नारयाचे व स्नेहाचे लोक काही भीतीने, काही आघेने महाराजांकडे येतील दुबारी लोक (?) यानंतर टिकाव धरणार नाहींत. निशाण पुढें करून धरण येतील. या लोकांच्या किमपावर पेंदारी लोकांना आपण बांगली संधि पाहून पाहूं. या पेंदार्यांना लडाईत मिळेल ती लूट तुमची असे सांगू. म्हणजे ते निमाकडे न पाहतां किमपावर तुम्हां पडतील व ती कबजोत येतील. याप्रमाणे मूळ उपद्रव टाकले म्हणजे बारागशी, गंया बगैरे टिकाणच्या संरक्षक पलटणी आपोआप पळून जातील. मी स्वतः येथील फौज घेऊन व पाडेगार आणि बहागिरदार यांस घेऊन धीरंगपटणवर जग्याच्या विचारांत आहे तेथून कर्नाटकांत जाऊन मधीनदार बगैरेच्या जमिनी मेलेल्या आहेत त्या त्यांनी परत करण्याचा हुकूम देणार आहे.

समुद्राच्या किनाऱ्यावर अत्याजांची स्थले आहेत तेथे फेजेलेर जाऊन त्यांचा किंम पाहव करूं व त्यांची मोडतोड करून समुद्रास ती अर्पण करूं. याप्रमाणे द्वीपांतून कलि

दैत्याचे नांव घुसून टाकूं. यानंतर टिपूचा नाश करूं व मग कूच दर कूच करीत महाराजांकडे येऊं. महाराजांना जय मिळाला तर चांगले, जय मिळणार नसेल तर आपले लोक व्यर्थ खर्ची घालण्यात तापवें. नाहीं. आमघांची २०० जहाजे कलकत्त्याला वेढा देण्यासाठी ८ दिवसांत हजर होतील. मी त्यांस तसा हुकूम दिला आहे. मीहि येत आहे. हरामखोरांना स्वरित शिक्षा करूं. मग महाराजास मोठ्या सत्तेचा लाभ होईल. महाराजांनी आज्ञा करावी. महाराजांनी कोणतीही आज्ञा आम्ही खाली पडूं देणार नाहीं.”]

मराठी व मुसलमानी कायदा कशा प्रकारचा होता हे समजून घेण्यास हवे तितके कागदपत्र उपलब्ध आहेत. अमुक अमुक जमीन अण बतन आपल्याला दिले आहे व त्याच्या त्या बतनाच्या हक्काना कोणी बाधा आणूं नये असा हुकूम असलेले दस्तऐवज पुष्कळ मिळतात बतनांची व हक्काची गोष्ट या दस्तऐवजातून वेढा केव्हां सविस्तर सांगितलेली असते. असले दस्तऐवज पुष्कळांच्या घरी आहेत. या कागदांत कायदा आला आहे. त्याचा अभ्यास केला तर मुसलमानी काळात व मराठ्यांच्या वक्तेवाच्या काळात हिंदुस्थानांत चालत असलेल्या कायद्यावर चांगला प्रकाश पडेल. बरील प्रकारचे साहिब या इतके आहे की अनेक पंडितांना अनेक वर्षे काम करावयाला ते पुरेल.

‘रिलिजन’ या इंग्रजी शब्दाला जो अर्थ आहे तो किंवा तसा अर्थ धर्म याला पूर्वी नव्हता. आज मात्र तसा अर्थ धर्म या शब्दाला आलेला आहे. हे कसे झाले ते पाहूं. धर्म किंवा धर्मन् याचा मूळ अर्थ चालरीत, विधि, संस्कार (तानि धर्माणि प्रयमान्यासन-ऋग्वेद १०. ९०, ९६), व्यक्तीच्या व्यवहारास व समाजाच्या व्यवहारास लागू असणारा नियम असा याचा अर्थ होता. मुसलमानी सत्ता प्रस्थापित झाल्यावर हिंदूंना राजकीय जीवन पारखे झाले. हिंदूंना आपल्या वैयक्तिक यावर्तीतहि मुसलमानी कायद्याप्रमाणे चालणें भाग पडले. हिंदु धर्मशास्त्राला पूर्वी समाजात शासनाधिकार असे तो, मुसलमानी सत्तेमुळे नादीस झाला. तरी पण धर्म नित्य आहे हा विश्वास काहीं गेला नाहीं. तो राहिला व शासनांनी वेदविज्ञेने कांम करायी लागत त्या कर्मांच्या यावर्तीत म्हणजे खासगी ब्राह्मण व्यक्तीच्या आचाराच्या यावर्तीत धर्मशास्त्राचे शासन कायम ठेविले गेले. ही कमे स्वतःच्या मोक्षासाठी करावयाची असत. या कारणांनी ‘धर्म’ या शब्दाला ‘रिलिजन’ सारखा अर्थ आला.

ब्रिटिश राज्य स्थापनंतर धर्म यांचे रिलिजन असे भाषांतर करण्याचा प्रघात पडला. हे भाषांतर करण्याच्याने धर्म व रिलिजन या दोनहि शब्दाचा सारा अर्थ ठाऊक नव्हता. दोन्ही शब्दांत जीवनाचा क्रम ठरविणारी सर्व श्रेष्ठ तत्त्वे असा अर्थ आहे. हेंच काय तें एक साम्य या

गान्ध्याच्या अर्थात आहे. रिलिजन व धर्म हे दोन शब्द सर्वेस्वी समानार्थी मानले गेल्याने धर्म याच्या मूळ अर्थात हि सद्गुण फरक होत गेला. पारमार्थिक कल्पना म्हणजेच धर्म असा समज झाला. इंग्रजी विकलेले परतु असा असा लोकांना धर्म म्हणजे पारमार्थिक कल्पना असंच वाटते. धर्म व रिलिजन या शब्दांच्या अर्थात काय अंतर आहे ते ' हिंदुसम, इंस फारसेशन अँड फ्यूचर ' या पुस्तकात डॉ. वेतकरांनी दाखविलेले आहे. संस्कृतमध्ये पारमार्थिक कल्पना व मोक्षाची साधनें यांना वेगळे शब्द आहेत. धर्म हा बरोल अर्था उपयोगात आणत नाहीत.

आतां ब्रिटिश सत्तेचा काळ पेऊं आज हिंदु कायद्याची हिप्ति पुर्वीलप्रमाणे आहे -- हिंदुस्थानांत आज सार्वभौमिक कायदा जेवढा आहे तेवढा ब्रिटिश मूळ आपाराचा आहे. हिंदु कायदा फक्त खासगी बाबतीतच चालतो कुटुंबव्यवस्थेच्या बारासा, विवाह, बरेरे ज्या गोष्टी त्या तत्वात तरी सर्वस्वी हिंदु कायदानें चालतात, व हा कायदा पूर्वीच्या हिंदु कल्पनातूनच विकास पावलेला आहे. अपकृत्य, गुन्हा इत्यादी बाबतीतील कायदा ब्रिटिशानी केलेला आहे या कायद्याचा बराच भाग मुसलमानांनी अमदानेंतलाच असावा. ब्रिटिशांच्या हाती राज्य गेलें त्यावेळीं करारासंबंधीचा विशेषत हिंदू-हिंदूमधील करारासंबंधीचा कायदा बहुतांशानें हिंदूंनी पूर्वी केलेल्याप्रमाणेच होता.

आज कायदा अमलात आणण्याचें काम राजसत्तेच्या अधिकारानेंच फक्त होतें. पूर्वी राजसत्तेखेरीज इतर मागोनी हा अधिकार प्राप्त होत असे. हे दुसरे अधिकार आज कमी मान्यतेचे झाले आहेत, त्याचें वजन अजिबात माकळलेलें नाही पण तें ओहोदीला लागलेलें आहे सास. जतांच्या जाती कोर्टांत मानव्या जतात जतमंडळाच्या कारभारात कोर्टे हात चालीत नाहीत आता स्वयंसत्ताक असल्या हें तत्त्व कोर्टांनी मान्य केले आहे.

जुन्या सत्तापाऱ्यांच्या हातून ब्रिटिशांच्या हातीं सत्ता गेल्यानें वर सांगितलेल्या परिणामांपेरीज आणखी जे हिंदु कायद्यावर परिणाम झाले आहेत ते येणेंप्रमाणे --

पहिला सर्वांत डोळस असा परिणाम म्हणजे धर्मग्रंथांवर पूर्वी कायद्याचे संस्थापक मानले जात होते आणि त्याचे कायदे मान्य केले जात होते, तो प्रकार आज राहिलेला नाही. कायदेग्रंथ लिहिणाऱ्या कायदेपंडित लोकांना कायदेकर्तृत्व आले असें आज होत नाही. आज कायदेपंडितांना कायदेकर्तृत्व मिळविण्यासारखी परिस्थितीची सृष्ट नाहीं अशी काही गोष्ट नाही. आजही शोषील त्याला संधि आहे. पण कोणीहि पंडित संधि घोषित नाही व असलेल्या संधीचा कायदा घेत नाही होच खरी स्थिति आहे. ब्रिटिश संस्कृतीत जुन्या रोमन कायदेपंडितांनी चालविलेली प्रचरणे व दिलेले निकाल अलीकडे सविस्तर नोंदले जातात व हे

नोंदलेले निकाल प्रगाथें काम करतात. प्रकरणांची नोंद होऊं लागली म्हणजे ग्रंथलेखक कायदेपंडितांचें महत्त्व अर्थातच कमी होऊं लागलें. मानसभ्रम्ये कायदेपंडित प्रभात कायद्याची विकिस्ता करीत व या विकिसेचें महत्त्व कायद्याच्या कोर्टांत मानलें जात असे परंतु या प्रकारचें महत्त्व कायदेपंडितांच्या प्राथिक विकिसेला देणें कमी कमी होत आऊन आजच्या त्या विकिसेला अजिबातच महत्त्व देत नाहीत हा सर्व फरक धोण्या दिवसांत पडून आला आहे. हिंदुस्थानात निकाळाची संस्था बरीच झालेली आहे परंतु व्यवहाराच्या व्यापक अंगासंबंधानें अद्यापि निकाळ नाहीत. या कारणांने प्राथिक विकिसेची आवश्यकता आहे. ज्या सुधारेंवर कायदा आज निमित्त अथवा तयार नाही त्या सुधारेंवर आज उपलब्ध असलेलें ज्ञान प्रकराचें साहित्य वापरून कायदा निमित्त अथवा तयार करून देणें हे काम आज आहे. ही कामाची संधि मोठी महत्त्वाची आहे. परंतु पुष्कळांच्या ही सक्षम येत नाही, व ज्यांनी या संधीचा कायदा वेग्यासारखें ज्ञान अहे तेहि पुढें होत राहिले अशी स्थिति आहे.

ब्रिटिश कायद्याचें हिंदुस्थानात राज्य सुरू झाल्यानें दुसरा परिणाम झाला तो जुन्या देशाचाराचा प्राक्षणावर्गप्रतिपादित कायदा नष्ट झाला हा होय कोणत्याहि देशात कायदा जो असतो, त्यांत काही सुविध्यात व सुनिमित्त अशीं तत्वे आणि नियम असतात, व काही अनिमित्त व अप्रसिद्ध असा कल्पना असतात. मात्र या दुसऱ्या कल्पना हात आहेत असेच मानलें जात असतें प्रकरण उपस्थित झालें म्हणजे न्यायाधीश आपल्या न्यायाच्या कर्तव्याचा उपयोग करून निकाळ देतात, व याप्रमाणें सामान्य समजसंपणाला योग्य दिसत असा एखादा नियम करून दाखतात. हिंदु समाजात हिंदु व्यवहाराच्या बाबतीत नियम कायद्याच्या तर ती सर्वे-वापारण हिंदु समाजाच्या समजसंपणाला पडेल असाच असला पाहिजे. परंतु आज हिंदु न्यायाधीश ही सामान्य समजुत अगर अकल सक्षमते पेऊन नियम करता ती समजुत हिंदु समजुत नसून ब्रिटिश समजुत असते.

न्यायाधिशाचें समाजात हे काम आहे की, समाजांत अमुक त्यांनें म्हणून ज्या कल्पना प्राधान्येकरून प्रचारांत असतात त्याचा अंमल त्यांनीं करावा समाजातील घेष्टांचें जें मत असलें त्या महाप्रमाणें व्यक्तींना वागावयाचें भाग पाडणें हे त्याचें काम आहे न्याय ही कल्पनाच सापेक्ष आहे.

न्याय व अन्याय यासंबंधाचे ज्ञान ते त्याच्या ठिकाणी एकत्रले आहे असे मानले जाते. मूर्तिमंत न्यायदेवतेचा मनुष्यरूपांत अवतार, हीच न्यायाधिशासंबंधीची कल्पना असते. लोकांच्या न्यायासंबंधीच्या कल्पना कोटीतून दिव्या जाणाऱ्या न्यायात प्रतिबिंबित झाल्या पाहिजेत. याप्रमाणे लोकांच्या कल्पनानुसार न्याय दिला जावा म्हणून अंग्लो-संघसन देशात व इतर कित्येक देशांतहि जूरीची (पंचाची) पद्धति राखलेली आहे.

कोटीत हिंदु कायदा म्हणून जो अंमलांत आणला जातो त्यामध्ये बरीलप्रमाणे लोकमान्यता नसते. याची कारणे अशी आहेत: एक, दिव्याणी प्रकरणांत पंच देण्याची पद्धति नाही. दुसरे, हिंदु कायद्याची बजावणी करणारे म्हणून जे न्यायाधीश असतात ते हिंदु नसतात. हिंदु न्यायाधीश असते तरी ब्राह्मण पंडित ज्या माहितीगारांच्या अधिकाराचे प्रकरणांचा विचार व व्यवस्था करील त्या अधिकाराने त्यांना आजच्या परिस्थितीत विचार व निकाल करता आला नसता. ब्राह्मण पंडित समाजाच्या कल्याणाचे काय व अकल्याणाचे काय हे जाणतो. लोकांचा त्याच्यासंबंधाने बरील प्रकारचा समज असतो व अद्यापि आहे. न्यायाधिशांनी नीतीचे व आचाराचे नियम समजावून सांगणे व लोकांना त्यांचे ऐकवे अशी समाजाची बहिष्कार असती तर आजच्या न्यायाधिशांना स्वतःच्या बुद्धीने स्वतःच्या जबाबदारीवर पुरावा न बोलवता कोर्टां गोष्टींचा निकाल देतो आला असता व तो लोकसमजुतीला बरोबर वाटला असता, परंतु न्यायाधिशा-संबंधाने समाजाची बुद्धि बर वर्णिल्याप्रमाणे नाही. म्हणून कोटीत हिंदु न्यायाधीश सर्वत्र असते तरी त्यांच्या तेथे अस्म-न्यायने त्यांनी दिलेला न्याय लोकसमजुतीप्रमाणे योग्य व बरोबर उरला नसता.

हिंदु समाज आजहि व्यवहाराचे व आचाराचे नियम पाहिले असल्यात काहींच्या पंडितांकडे व इतर ठिकाणच्या पंडितांकडे पाव घेता. कुंगरी, झारका, संकेतार येथील शिकारचार्य, सर्वत्र जात्रांचायता. याप्रमाणेहि आचारांनियमांसाठी हिंदु समाज पहाय असतो. ब्रिटिशांनी या लोकांना कायदा बदलण्याचा अथवा नवा सोंगण्याचा अधिकार देवलेला नाही. यामुळे यांसकडून हिंदु समाजाला कायदा नवा करून अथवा बदलून मिळत नाही. उलटपक्षी, न्यायाधीश हे हिंदु समाजाने प्रशिक्षित झालेले नसल्याने त्यांनाहि कायदा बदलता येत नाही अशी आजची स्थिति आहे.

हिंदु कायद्याची बजावणी योग्य रीतीने व्हावयाची तर समाजाच्या परंपरेने ज्या लोकांना कायद्याची बजावणी करवयाचा अधिकार सोपविलेला आहे त्यांसकडून त्याची बजावणी घातली पाहिजे. सर्वत्र हिंदु कायद्याचा अर्थ काय-ताना ऐपती झाल्याच उपयोग नको आहे तर हिंदु लोकसम-जुतीचा अथवा हिंदु अकलेचा उपयोग हवा आहे. याप्रमाणे योग्य अधिकार्यांची व योग्य लोकविचारांची अधिकार-

स्थानी योजना झाली तरच हिंदु कायद्याची बजावणी योग्य प्रकारे होणार आहे. हे व्हावयाचे कसे हा प्रश्न राजकार-णाच्या आहे. तो येथे विचारांत घ्यावयाचा नाही. जुन्या काळी हिंदु कायद्याचा नियम ठरविण्याची व निर्णय देण्याची तऱ्हा काय होती व आज ब्रिटिश तऱ्हा काय आहे व या दोन तऱ्हांत काय फरक आहेत ते आतां येथे बार-काईने पाहू.

पूर्वी अमुक कृत्य न्यायाच्या व कायद्याच्या दृष्टीने योग्य की अयोग्य हा प्रश्न जेव्हां ब्राह्मणांपुढे येई, तेव्हां पुरातन काळी तसल्या प्रकरणांच्या कुरवाळा कथा प्रकारचे मानात हे संशोधनाचे पाहून ब्राह्मण निकाल देत. वेदविद्या, इतिहास म्हणजे रामायण व महाभारत व पुराणे यांचे आलेचन, सहासप्रसंग बोधून काढण्यासाठी व निकाल ठर-विण्यासाठी होत असे. आजचा ब्रिटिश न्यायाधीश बरील शब्द इतिहासांत घरणार नाही व या बाबीतून दाखले शोधून समोर आलेल्या प्रकरणाचा निकाल देण्याचा विचार तर तो बहुधा केव्हाच करणार नाही. आजचा न्यायाधीश या बाबींना दंतकथा लेखतो व या कथानां कायदात अधिकारांचे स्थान देण्याचे तो क्वचितच बळूळ करील. काय-दात सदरील ग्रंथांना अधिकारांचे स्थान न देण्यात आजच्या न्यायाधिशांची तूट होते. वेदांतील गोष्टी खऱ्या असोत, खोटा असोत कायदात त्या खऱ्या की खोटा हा प्रश्न उद्भवत नाही. समाज त्यांना सत्या मानतो की नाही, समाज त्यावर आपला कायदा उभारण्यास तयार आहे की नाही-उभारतो की नाही हे प्रश्न मुद्द्याचे आहेत. जुने पंडित उपमा व रूपक बरीर अलेकारांचा व वादविषयाचा विचार करताना उपयोग करीत असत. आजचा न्याया-धीश या पद्धतीला नावे ठेवील जुना एक नियम असा आहे की, दुसऱ्याच्या बायकोपासून कोणाला मुलगा झाला तर तो मुलगा त्या दुसऱ्याचा म्हणजे त्या मुलाच्या मातेच्या पतीचा समजावा. मनु या नियमाचे फेडन कर-नांना की म्हणजे क्षेत्र आहे, क्षेत्राचा घना असेल त्याचीच मातकी त्या क्षेत्रात उत्पन्न झालेल्या मातावर असते, असे म्हणतो. आजचे न्यायाधीश या विचारसरणीला हुंसीतोल. ते आपल्या निर्णयांचा विचारसरणीचा उपयोग करणार नाहीत.

जुन्या विचारसरणीचा उपयोग करून आजचा ब्रिटिश न्यायाधीश निर्णय देत नाही किंवा नियम ठरवत नाही याचे एक कारण आजच्या न्यायाधिशांचे ज्ञान व कल्पना-मांडार निराव्या प्रकारचे असते हे आहे. परंतु आजच्या ब्रिटिश न्यायाधिशांना बरील प्रकारे निर्णय देणे धोक्याचे होईल ही दृष्टीसाला तसा निर्णय न देण्याला कारण आहे. लीगल फिक्शन अथवा कायदातील झेगपूक सांकेतिक कल्पना ज्या तयार होतात त्यांची उत्पत्ती पुढीलप्रमाणे असते. आपल्या

पंडिताला किंवा जातपंचायतीला. एखाद्या कुण्याच्या योग्या-
योग्यतेसंबंधाने प्रश्न येला तर जातपंचायत व पंडित हे
समाजाचे अंगभूत घटक असल्याने त्यांनी समाजातील योग्या-
योग्य राहणेबुद्धीने उमगते. पण हे समजून घ्यावे लागते की ज्या
कल्पना किंवा विचार ते योग्यायोग्यतेचे कारण म्हणून साम-
तात ते आपल्या बुद्धीला व सुक्ष्म व संशयकारणे देण्या-
क्यांना नसतात हे विचार नियमोपेक्ष संकेत म्हणून
कायद्यात अथवा व्यवहारशास्त्रात ओळखले जातात. असे
विचार स्वतःच्या जातपंचायती अगर पंडितांनी सांगितलेलेच
ये. कोणा तरी आधुनिक परकीय शिक्षणाच्या व संस्काराच्या
व्यापारिशांनी असे स्वतःच्या बुद्धीने निर्णय दिले व सगळे
पक्ष म्हणून बरीलप्रमाणे विचार सांगितले तर त्याचा निर्णय
आपल्याला पटणार नाही, तो खोटा, जाचक वाटेल व जाचक
होईल. हिंदु कायद्यातील अथवा व्यवहारशास्त्रातील अथवा
सुन्या विवेच्या स्वकीय पंडितांनी जातिपंचायती व धर्मगुरूंनी
दिलेल्या आज्ञांनी काही नियमांनी व निर्णयांनी उदाहरण
येऊ.

धर्मशास्त्रात असा एक नियम आहे की, सगळ्यांचा विवाद
हजेक नये. गोत्र ही कार जुनाट संस्था आहे व आग
विवाहाच्या प्रशस्ततेचा व सयुक्तितेचा विचार करताना
गोत्राकडे लक्ष देणे जरूरीचे नसते निरनिराळ्या जातीत
तेंच गोत्र आज सापडते. असे असून एका गोत्रातली माणसे
म्हणजे पंडितज्ञात ही कल्पना अद्यापि रुढ आहे व यासुळे
विवाहाच्या बाबतीत बरीच अडचण उत्पन्न होते. महाराष्ट्रात
प्रमाण मानल्या जाणाऱ्या शास्त्राचार्यांनी हो अडचण खालील
नियम घालून दूर केली. ज्या सगोत्र बंधूबहीने लग्न ठरले
असेल त्यातील बंधूला परगोत्रात दत्तक घ्यावे म्हणजे सगोत्र
विवाह होणार नाही [अलीकडे प्रसिद्ध शास्त्रेच्या हिंदु काय-
द्याच्या काही संवात सुलुपी दत्तक घेता येत नाही असे
विधान सापडते ते रुढीला अगदी सोडून आहे].

एका जातपंचायतीपुढे नळातून घरोघर जाणारे पाणी
प्यावे की नाही, पाण्याच्या कारखान्यात अगदी खालच्या
मातीचे लोक कामाला असतात व त्यांचा पाण्याला स्पर्श
होऊन ते विटाळत असत तेव्हा ते पिणे अप्रशस्त आहे,
असा प्रश्न आला त्यावेळी पंचायतीने ते पाणी पिण्याचे पाप
पाण्याचा कर लोक देतात त्याने दूर होई; ती कर त्या
पाण्याला पुरेसे प्रायश्चित आहे असे समजावे असा निकाल
दिला पंडितांचे शिक्षण जुन्या सत्तेचे असले तरी त्यानकडून
पुष्कळदा कायद्यात फार उपयोगी व अतिशय सयुक्तिक असा
कल्पना निघतात. एकदा असा एका पंडिताला असे विचार-
ण्यात आले की, ईश्वराची कायदेवारी पद्धतीने लग्न करणाऱ्या
चांगल्या हिंदु बाईचा मुलगा हिंदु म्हणून समजला जात
नाही, व दुराचारी बाईचा युरोपियनपात्र झालेला मुलगा
हिंदु समजला जातो हे कसे ? या प्रश्नास त्याने उत्तर दिले ते
येणेप्रमाणे:— "अहं पाप विचारात येतले जात नाही. मल-

त्याच शीतने तयार केलेले भिन्न आम्ही खातो, परंतु
यातील पाप समजत नसल्याने इतक्या आम्ही पापी समजत
नाही; त्याचप्रमाणे एखाद्या बाईला मल्ल्या पुरुषापासून
मुलगा झाला असला तरी हिंदु बापाचा तो आहे असे
मानतात या बाईची गर्भाधारणा कोणी गाई शपथ नाही
धर्मधारणेपासून बाळंतपणापर्यंतच्या जिवा संपूर्ण अहं
अशाच असातून, उलट पक्षा, ईश्वराशी भिन्न होत नाही
असेल तिचा मुलगा ईश्वर बापाचाच मुलगा असेल असा
अंदाज असतो धर्म अधर्म ठरवितांना पुरावा प्यावयाचा
तो सदैव दृश्य असता लागतो " त्या पंडितांनी असेही
सांगितले की, पुराणांनी नीतीने साप येतले व पायकाने येतले
अशा व्यवस्था आहे तिच्या बुद्धीशीत एका पक्षाने केलेले
पाप अहं असते हीच गोष्ट आहे. ज्यामेवारी पुराणांनी
केलेल्या कर्माचा पूर्णतः दर्श असा पुरावा मिळत नाही. पण
अविवाहित मुलगी अथवा विधवा व्यभिचार करील तर असा
पुरावा मिळतो. या कारणांनी सनातन धर्मनियम असा आहे
की, बायकांच्या बाबतीत समाजाचे अधिक कडकपणाने
वागावे आज समाजाने किरयेक मोठी मूर्खपणाच्या वाटाने या
मोठी सुन्या पद्धतीची विचारसरणी आपण लक्षात घेऊं तर
मूर्खपणाच्या न वाटता त्या मोठीना काही सयुक्तिक प्रयोजन
आहे हे आपल्याला कळून येईल असा प्रकारचा गुण
युक्तियुक्त कायद्यात प्रमाण मानला जावा असे आमचे मत
आहे आचार्यांचे मित्रिदा सतेजाली हिंदु कायद्याची स्थिति
काय आहे तिचे वर्णन केले या वर्णनाला उद्देश हा आहे
की, हिंदु समाजाचे घासन हिंदु कायद्याने केले जाते असा
जरी समज आहे तरी पुष्कळांचा गुण हिंदु कायदा अद्यापि
स्थानापन्न व्हायलाच आहे हे सर्वात कळावे. आमच्या
न्यायाच्या संस्थांत हिंदु साधना, कल्याण व विद्या यांचा
संचार होऊन त्या लोकांच्या खऱ्या प्रतिनिधिमूर्त होतिल तर
आज बाजूला पडलेला पुष्कळांचा हिंदु कायदा पुन्हा स्थाना-
पन्न होईल आणि हिंदु कायदेपद्धतीत सर्वांगपूर्णते येईल
असे आम्हांचे वाटते. लोकांनी बरील दिशेने प्रयत्न करणे
अनवश्यक आहे नवीन पिढीने सामाजिक सुधारणेस जुन्या
न्यायसंस्थांना फार उपयोग आहे हे ओळखले तर अद्या-
पिहि त्या संस्थांचे पुनरुज्जीवन कोरावे ही बायत आहे.

आजची हिंदु कायद्याची अवस्था ही संक्रमणवस्था आहे
आज या कायद्यासंबंधाने अनिश्चितता पुष्कळच आहे म्हणून
कायद्याची शास्त्रोपयोगी पुस्तके काढून आणि निकाल
केलेल्या प्रकरणांनी दप्तरे पाहून, हिंदु कायदा आज इतका
अमलात आहे असा अंदाज करणे अगदी सुकीचे होईल.
कारण, बहुतेक मोठे मोठे बलील-हिंदु बलील-हिंदु काय-
द्याच्या क्षेत्रनिश्चारासंबंधाने बरीच कल्पना करू शकत
नाहीत गोष्ट आहे. त्यांगीहि हिंदु कायद्याचे क्षेत्र किती विस्तृत
आहे ते ठाऊक असण्याचा संभव फार थोडा आहे.

उ प सं ह्य. र.-हिंदूंच्या धर्मशास्त्राची तत्वे अतिशय व्यापक होती. ही तत्वे उदयास आल्यानंतर त्यातील अत्यंत व्यापक मतांस समाजाच्या मूळ अथवा पायाभूत कायद्यांचे स्वरूप व स्थान मिळाले. हिंदू संस्कृति गेली तेथे काही, राजांचे धर्मावलंबन करण्याची आवश्यकता इत्यादि, चातुर्वर्ण्य धर्माची तत्वे प्रथे गेली. समाजशासनाची ही सर्वसामान्य तत्वे खेरीब करून घेऊन संस्थानांत त्या त्या संस्थानाचा निराळा दिवाणी व फौजदारी कायदा, निराळा न्यायसंस्था, निराळा व्यापार-रीती, निराळा स्थानिक न्यायकचेऱ्यांचा कायदा व निराळे शासननियम उत्पन्न करणाऱ्या संस्था होत्या. संस्थानातून भाडणे मिळविण्याच्या स्थानिक सोयी निराळा होत्या, तसेच खासगी करारांत किंवा उद्दे काढण्यांत नुकसान भरून घेण्याच्याहि सोयी मिळ होत्या. संस्थानातून स्थानिक मूलभूत धर्मां वाढि वल्ल्या निरनिराळी होती. हिंदूस्थानातील कायद्याचा सर्वांगपूर्ण इतिहास तयार करणें असेल तर संस्थानाप्रमाणें व बालभागाप्रमाणें बरील गोष्टींचा पृथक्पृथक् अभ्यास झाला पाहिजे. हा संस्थानप्रधान अभ्यास झाल्यावर कायद्यांत फरक पडून आणणाऱ्या विचारपद्धतींचा इतिहासहि पूरक म्हणून अभ्यासिला पाहिजे. धर्मविषयक नियम अथवा निर्णय ठरविण्यात उपयोगी येणारी विचारसरणी व कायदे-विषयक विचारसरणी यातील साम्ये वर दाखविली आहेत. हा धर्मविषयक तत्त्वपद्धति व तिचा इतिहास कायद्याच्या इतिहासात आला पाहिजे. तसेच धर्मनियमानां शास्त्राचे स्वरूप व स्थान प्राप्त करून देणाऱ्या मार्गांचाहि या इतिहासात उदापोड आला पाहिजे. प्राचीन भारतांत सामाजिक व राजकीय जीवनाचा विचार करणारी शास्त्रे प्रायशतः धर्म व धर्म ही दोन होती. यांत धर्म हें अधिक पवित्र शास्त्र समजले जाई. समाजात सर्वे वर्ग या शास्त्राला श्रद्धेच्यानी मानात होते. धर्माचे संस्थानातून न्यायगैरम्याय ठरविण्याच्या कामां या शास्त्राचे म्हणजे प्रमाण म्हणून विचारांत येतले जात होते. अर्थशास्त्र हें न्याय वगळून इतर राजकीय जीवन-क्रमाच्या मार्गांत विचाराला व आचाराला मार्गदर्शक म्हणून मानले जात होते. धर्म हें कायद्याचे शास्त्र नव्हतें, परंतु कायदे ठरविण्याच्या व बजावण्याच्या कामी या शास्त्राचा उपयोग केला गेला व यामुळे या शास्त्राचा उत्तरकालीन विकास झाला तो कायद्याच्या क्षेत्रांत अथवा विभागांत झाला. धर्मशास्त्रातील काही आदेश व उपदेष्टावर भाग स्थानिक गरजा मागविण्याच्या हेतूने संस्थानें आपला कायदा म्हणून उचलून घेतले आहेत.

हिंदू राज्ये नाहीशी झाल्यावर धर्मशास्त्राचें राजकीय व कायदेशास्त्रविषयक महत्त्व लुप्त गेले. राजधर्माचें निरूपण सधूच हिंदू राज्याच्या एकादशेवर लघुत्व गेले. धर्मप्रदायास त्यानंतर वैयक्तिक धर्माच्या निरूपणाकडेच सर्वे लक्ष देऊ लागले. व्यक्तीचे आचरण कसे असावे, तसेच, वारसाची व्यवस्था, दानाची व्यवस्था, इत्यादि वैयक्तिक हिंदू जीवनक्रमाच्या अंगभूत गोष्टी कदा कदाच्या

यांचे निरूपण धर्मप्रदायातच चालू राहिले. याप्रमाणें धर्माचा क्षेत्रसंकोच झाला. हिंदू सत्ता वरिष्ठ स्थानापन्न १८ व्या शतकांत झाली होती ती फार थोडा काळ टिकली. यामुळे संकुचित क्षेत्राचा पुन्हा विस्तार करण्याचें काम तिकडून फारच थोडे झाले. मुसलमानांनी हिंदू धर्माच्या क्षेत्राची जी आकुंचना केली होती ती ब्रिटिश अमदानीत तशीच कायम केली गेली. ब्रिटिश अमदानीत नवी गोष्ट झाली ती ही की, कोटींनी अमलांत आणावयाचा धर्मप्रदाय तर्कन कायदा, व धर्मशास्त्रमयात या प्रकारच्या नियमांशी बसणारा इतर भाग, यांची पारकत करणारे ग्रंथ निर्माण झाले. तथापि हे फारकतांचे कार्यहि अद्यापि प्रयोगावर्यंत आहे. त्याला निश्चित व निर्व्यंग असे रूप अद्यापि प्राप्त झालेले नाही.

हिंदूस्थानच्या कायद्याचा व ब्रिटिश कायद्याचा विकास तुलनात्मक दृष्टीने तपासला तर त्यात काही साम्याची व काही भेदाची स्थाने दिसून येतात. हिंदूस्थानात कायद्याशी काही संबंध नसलेले असे समाजपर तत्त्वज्ञान होते तें पुढें कायद्याच्या क्षेत्रात साम्यतेला पात्र झालें व याप्रमाणें या क्षेत्रात कायद्याचे स्वरूप ठरविण्याच्या कामी उपयोगात येता येता काही काळांत तें कायद्याशी एकरूप होऊन गेले. पुढें हिंदू राज्य नष्ट झाल्यावर राजकीय जीवनाचें शासक या नात्याने तें रंगू होऊन यामुळे पडलें. या हिंदूस्थानच्या कायद्याच्या इतिहासाचा समानरूप असला भाग ब्रिटिश इतिहासात मिळत नाही. आर्थिक बगैरे बाह्य कारणांनी कायद्यांत फरक होतात त्या प्रकारचे फरक हिंदूस्थानातील धर्मनियमात व व्यवहारातील कायद्यात पडून आलेले दिसतात. केवळ धर्मशास्त्राच्या अभ्यासानें व आर्थिक बगैरे बाह्य गोष्टींचा कायद्यावर रूपविकृतिकारक बगैरे परिणाम फोडवर झाला आहे त्याचा विवेचक विचार यथोचितपणें करता येणार नाही. पूर्वी व्यवहारात कोणते कायदे होते ते र्थविणारे समिष्ट्य योजा करून त्याचाहि अभ्यास करणें बरील प्रकारचें विवेचन वरून इच्छितारांला जरूर आहे.

आजच्या कायद्यात संशोधनाचा उपयोगः—बकील लोक असा प्रश्न करतात की, बकीली करणारांला ऐतिहासिक कायदेसंशोधन करावयाचें काय? "जुन्या काळी कसलाहि कायदा असो त्याच्याशी आम्हाला काही कतेंब्या नाही. आज जो हिंदू कायदा म्हणून आहे तो आम्हाला माहीत पाहिजे एवढेच, व हा कायदा लें रिपोर्टावरून म्हणजे प्रकरणांच्या अवघालावरून आम्हाला पाहिजे तसा समजतो. युति, रसाते, पुराणें याच्याशी आम्हाला काय करावयाचें आहे! आज जो कायदा आहे तो कांही या ग्रंथांनी ठरत नाही. येनचा "हिंदू कायदा" यापारचे कांही अभ्यासमंय बाबले व निफाळ झालेले प्रकरणें बाबली म्हणजे आमचें काम होतें. अला आजच्या गोवरी वकीलांचा विचारौय जाग्यागी दिसून येतो. आजो हें खरें की, बहुतेक वकीलांनी कायद्याचे

पंडितो ज्ञान नको आहे, हिंदु कायदा असा माहूर्त असा-
वयास पाहिजे तसा त्यांनी माहूर्त नसला तरी चालेल.
कारण असे ज्ञान नसले तरी चांगला पैसा मिळण्यास त्यांनी
हरकत पडत नाही ज्यांनी पेशाची बकोळीच करून रहाव-
याचे नाही, तर खरे कायदेकोविद व्हावयाचे आहे त्यांना
मात्र संस्कृतविद्येत व इतिहासविद्येत पांडित्य मिळविण्याची
आवश्यकता आहे या खऱ्या कायदेपंडितांस श्रुति,
स्मृति पुराणे हे पूर्वकाळीन आचारविचारपरंपरा सांगणारे
ग्रंथ अभ्यासणे जरूर आहे हिंदु कायद्यावर ईश्वरी ग्रंथ जे
आहेत त्यांत न आढळणाऱ्या परिस्थितीचा अथवा प्रक-
रणाचा प्रसंगी निर्णय अथवा कायदा ठरविण्याला बरीच
प्रभावे ज्ञान फार उपयोगीचें असतें. अशा प्रसंगीच त्यांचें
विशेष महत्त्व आहे. एखादा प्रश्न कोर्टापुढे झाला व कोर्टांनी
या प्रश्नाच्या बाबतीत कसें मागावे तें ठरविण्यास उपयोगी
पडणारा अशा नियम कदाचित् अभ्यासग्रंथांत आणि
कोर्टांच्या निष्ठाळात सापडला नाही आणि कोणी वकिलांनी
अशा प्रसंगी सांगू पडेल असा नियम अथवा निर्णय जुन्या
ग्रंथांत शोधून कोर्टापुढे ठेवला तर हा नियम कोर्टांनी
कायद्यात समाविष्ट करून घ्यावा लागेल किंवा अमान्य
करावा लागेल. कोणताहि मार्ग कोर्टांनी पत्करला तरी त्यांना
समर्थक कारणे द्यावी लागतील. अशा प्रकारचा नियम मान्य
करावयाचा व दुसरा एखादा अमान्य करावयाचा हें केवळ
सुद्धीवर करता यावयाचे नाही. जुन्या ग्रंथातून घेतलेल्या
नियमाला अथवा निर्णयाला मान्यता किंवा अमान्यता द्याव-
याची ती खात्रील तत्वांवर पावी लागेल —

(१) आज उपयुक्तता.—तो नियम अथवा निर्णय उप-
युक्त असेल तर तो मान्य करण्यास तें एक जोरदार कारण
होईल उपयोगी नियम याचा अर्थ ज्या नियमाचा कायदा
न घेतल्यास बाह्योत्तरी सामाजिक अडचण पडिवा अनिष्ट
उत्पन्न होण्याचा फार संभव आहे किंवा ज्याचा कायदा घेत-
ल्यास बाह्योत्तरी कल्याण होण्याचा संभव आहे असा नियम.

(२) जुन्या काळी वजावणी.—जुन्या हिंदु राजांनी तो
नियम अथवा निर्णय अंमलात आणला होय की नाही
याचा विचार करावा लागेल धर्मशास्त्रातले बचन विचिरूप
रूढेले, किंवा विचारविपदायकतत्वांनी ती काही एक रूपना
असेल, अथवा जुन्या विधिविधायक शिष्टांतांचा अथवा उप-
पत्तींचा एक भाग त्या वचनात झालेला असेल समोर असेल
धर्मशास्त्रातले बचन यांपैकी कोणत्या सदरातले आहे त्याचा
तपास कायदेपंडितांनी केला पाहिजे. तें बचन विचिरूप आहे
असे ठरले तर पुढे त्यांनी त्या विधीचे स्वरूप शिकारदीचे
आहे की आशेचे आहे हें पहावे मीमांसक व धर्मशास्त्र-
ज्ञातक विधींचे अशा प्रकारचे वर्गीकरण करतात. पण
त्याच्या वर्गीकरणांत आशारूप म्हणून असे काही विधी
धरले आहेत की ते शिक्षेची भीति घालून लोकांकडून
करवून घेण्यास कोणताहि समजस राजा तयार झाला नसता.

कायदेपंडितांनी हें मीमांसकी वर्गीकरण घाबला ठेवले पाहिजे
त्यांनी विधीचे आशारूपत्व अथवा अन्यरूपत्व ठरवि-
तांना राजे लोक या विधीचे पालन न करणाराला शिक्षा
करीत होते काय, किंवा धर्मशास्त्रकार तरी अशा मागसाला
शिक्षा सांगतात काय हें पहावे राजे लोक अमुक विधि
अमळात आणीत होते किंवा कसें हें ठरविण्यासाठी त्या
विधीशी संबंध असणाऱ्या जुन्या घडामोडी आपण शोधून
काढू न्या, तसेच खोदीच लिखाणांतून सांपडणाऱ्या राजप्रमाण
घातनाशी अथवा अशाच दुसऱ्या गोष्टींशी त्या विधीची
तुलना आपण चारकाईने करून पहावी धर्मशास्त्रकार अमुक
विधीचे पालन न करणाराला शासन सांगतात असें दिसले
तर ते शासन त्या मागसांनी अमुक प्राप्ति घ्यावे अशा
रुपाचे आहे की राजांनी त्याला अमुक दंड करावा या रुपाचे
आहे हें पहावे राजे लोक अमुक विधीला शासनाचे
पाठपळ देऊन अमलात आणीत असत असें दिसले तर त्या
गोष्टीला विशेष महत्त्व आहे माझ्यांनी त्या विधीबंधांनी
राजांनी तो न पाळणारास दंड करावा अशी इच्छा प्रदर्शित
केली असेली तर ही नुसती इच्छा तितकी म्हणजे राजांच्या
कृतीतकी महत्त्वाची नाही कारण कायदा ठरविताना
राजांच्या कृतीलाच अधिक मान दिला जाईल एखादा राजा
एखाद्यावेळी एखादी गोष्ट करून घेला असेल तर त्या हुद्दीला
कायदाचें स्थान देऊ नये परंतु धर्मशास्त्रातील एखाद्या
नियमाप्रमाणे अनेक राजे लोक अनेक वेळा बागले असतील
तर त्या कृतिमानिकेला मात्र कायदा ठरविण्याच्या दृष्टीने
कार महत्त्व आहे धर्मग्रंथातील कोणतीं बचने राजे लोकांनी
कायदे म्हणून अमलात आणलेल्या नियमांत होती हें
ठरवावयास बाणय्य व शुक्र यांनी राजनीतीवर केलेल्या
ग्रंथाचा अभ्यास आणि नेपाळसारख्या प्रदेशात शुद्ध हिंदु
कायदाचा अंमल करणारी कोर्टे आहेत त्या कोर्टांच्या
व्यवहाराचा अभ्यास फार उपयोगी पडेल एखादा नियम
पूर्वी अंमलात होता असें आपणास आढळून आले तें तर तो
नियम अमलात आणण्याचा प्रकार काय होता तेंहि आपण
पहावे हा प्रकार समजवा यासाठी जुन्या काळाची विचार-
पद्धति काय होती ती आपण समजून घेतली पाहिजे जुन्या
विचारपद्धतीने जुन्या काळी एखादा नियम लागू केला असेल,
तो आज जर आपण ती जुनी विचारसरणी तेवढी समजून
लावू लागलों, तर त्या विचारसरणीवरच तो नियम आधार-
लेला असल्याने आज त्याचा अंमल कायदाच्या दृष्टीने
तदोप व समाश्रयाच्या दृष्टीने अहितकर होईल आजच्या
कायदेपंडिताला जुना नियम आज लागण्याचा प्रसंग आल्यास
खात्रील दोन गोष्टींपैकी एक केली पाहिजे जुना नियम असा
असेल तसा घ्यावयाचा, त्याच्या पाठीमागे जी विचाराची जुनी
साखळी असेल ती तिच्यातील सुद्धेतत्वांसह व संवेत-
स्मक रूपानेपुढीं तशीच घ्यावयाची आणि त्या साखळीने
तो नियम आजच्या बाबीला लावावयाचा हा एक मार्ग किंवा

रया जुन्या नियमां आभार म्हणून ज्या शुद्धांतस्थाच्या कल्पना होत्या त्या आज खोटाया दिसत आहेत तेव्हा तो जुना नियम जुन्या समाजातच लागू समजता येईल आज तो गैरलागू आहे असे प्रतिपादन करून त्या नियमाच्या बाजूला टाकून देऊन, हा दुसरा मागे धर्मप्रथावधील नियमाच्या पाठामागे जा विचारपद्धति असते, तिच्याशी फार थोड्याच परिचय असले धर्मवेचनानी कायद्याचे रूप व स्थान देण्याच्या किंमत समाजशास्त्राच्या माहितीने फार जरूरी असेल. पूर्वेकडील समाजशासनविद्या व पश्चिमेकडील समाजशासनविद्या या दोन्ही ज्याला चाणक्या अवगत आहेत, या दोहोंत को चाणक्याच तज्ज्ञ आहे अशा माणसाचाच धर्मवेचनाना कायद्याचे रूप व स्थान देता येण्यासारखे आहे जाताना कायदा व विवाहाचा कायदा हे दोन विषय येऊन या थायतीत जुन्या प्रथापूत व विद्यापरंपरेतून असणाऱ्या वचनांवरून आज लागू करण्यासारखा कायदा कसा काढावयाचा ते आपण पाहू शिष्टा न्यायाधिकाऱ्यांचे काही धर्मतत्त्वांचा वाद आला, व या वादाच्या बाबतीत त्यांनी कसा विचार करावयाचा ते सांगण्यास तज्ज्ञ लोक कोणी पुढे आले नाहीत तर त्या न्यायाधिकाऱ्यांनी काय करावयाचे ? धर्मशास्त्राच्या बाबतीत फार आवेशाने लिहात आहेत एवढे पाहूनच त्यांनी रया तत्त्वाचा अमल करावयाचा काय ? जुन्या काळी हिंदुस्थानात रया तत्त्वाप्रमाणे न चाणकारांना शिक्षा करीत असत असा स्पष्ट पुरावा मिळत नाही. अशा स्थितीत न्यायाधिकाऱ्यांनी काय करावयाचे ? रया तत्त्वाच्या विषय आज वर्तन करणे हे आजच्या कर्माधिक सार्वजनिक असलेल्या गतिकल्पनांना अनुचित वाटत नाही असे न्यायाधिकाऱ्यांना दिसून आल्यानेतरहि त्यांनी त्याचा अमल करावयाचा की कसे ?

वर दिलेल्या परिस्थितीत न्यायाधिकाऱ्यांनी कसे जागावे हे सांगणे सोपे नाही सामान्यतः असे सांगता येईल की, 'आत्मनस्तुष्टि' म्हणजे आत्मसंतोष किंवा स्वातंत्र्य हे शासकारसमक्ष तरच आहे व या तत्त्वाशी विरोधी, त्याला बाध आणणारे असे कोणतेही तत्त्व अंमलात आणण्याचा प्रश्न न्यायाधिकाऱ्यांपुढे आणण्यास त्यांनी ते अंमलात आणल्या-पूर्वी फार विचार करावा, हे दुसरे तरच अमलात आणीत असत, ते अंमलात आणण्यासारखे आहे असा अर्थत सबळ पुरावा न्यायाधिकाऱ्यांसमोर आला तरच त्यांनी ते अंमलात आणावे, पर्यंत आणू नये. स्वातंत्र्य मर्यादा आत्मसंतोष हा कायद्याचा महत्त्वाचा उगम व आधार आहेच पण तो यमाचीही महत्त्वाचा उगम व आधार आहे असे मनुने म्हंटले आहे (२ ६)

शिष्टा न्यायाधिकाऱ्यासर्वथां वर जे सांगितले तेच मिथ्या कोटीत काम करणाऱ्या हिंदू न्यायाधिकाऱ्यांनी नव्हात बागवले. रवे न्यायाधिकाऱ्यांनी हे ध्यानात ठेवावे की, धर्मातील काही तरे लोकाना नवरीने लादण्याकरिता नसतात. अशी तरेचे

वादात पुढे आली तर त्याकडे दुर्लक्ष करणे बरे. असे दुर्लक्ष करण्याने समाजाला काही नुकसान पोचेल कदाचित्. पण समाजावर अशी तरेचे नवरीने लादल्याने समाजाला फार अधिक नुकसान पोचेल हे न्यायाधिकाऱ्यांनी विचरून नये कायद्याच्या ऐतिहासिक संशोधनाने वरील प्रकारची विचारसरणी सुवते व आक्षेप वाटते नवीन कायदा करताना त्याची योग्या-योग्यता ठरविण्यास संशोधनाचा उपयोग होतो पण केवळ नवीन कायद्याच्या बाबतीतच संशोधन उपयोगी पडेल असे नव्हे जुना कायदा दुस्त करण्यासहि रयाचा उपयोग होईल कोटीत हिंदू कायद्याची नोंदभावणी होते ती या तत्त्वावर होते की, हिंदू कायदा असा खरोखरी असेल तसाच अमलात याचा आज कोटीचे निकाल जे कायद्याप्रमाणे मानले जातात ते देखील कोटीत रया रया प्रसंगी हिंदू कायदा खरोखरी बरोबर कळला या समजुतीवरच मानले जातले निकालाच्या बाबतीत जेयपर्यंत हिंदू कायदा कोटीना बरोबर कळला असेल तेयपर्यंतच रयाचे निकाल कायद्याच्या स्वरूपाचे मानावयाचे असे तत्त्व आहे. कोटीला वादातील गोष्टी बरोबर समजल्या नाहीत व रयाने दिलेला निकाल गैरसमजामुळे अथवा सद्य समजामुळे दिलेला आहे असे ज्या निष्ठावर्धनाचे म्हणता येईल त्याला रयापुढे किंमत दिली जाणार नाही. याप्रमाणे आज जे निकाल आपल्यापुढे आहेत रयाची किंमत ठरविण्यास ऐतिहासिक संशोधन आपल्या उपयोगी पडेल बरेचच निकाल चुकीचे आहेत असे मानण्यास भरपूर कारणे आहेत. हिंदू समाजाची व्यवस्था जोड माहीत नाही नव्हेती व उमजली नव्हेती अशा वेळेचेच पुष्कळसे निकाल आहेत रयावेळी धर्मवेच-नाचे खरे स्वरूप व महत्त्व कळलेले नव्हते, व म्हणून सह-जप चुकीने निकाल दिले गेले खरे कायदेपरिचित ज्या बहि-लाना ग्हावसे वाढत असेल रयांनी प्रत्येक नियम लावण्या-पूर्वी रयाचा पूर्वेतिहास व उगम शोधवयाची संवय करावी. या प्रकारच्या ऐतिहासिक संशोधनाने वर सांगितल्याप्रमाणे ईश्वरी प्रभात घातलेला सद्य कायदा दुस्तहि करता येईल व त्यात सवी चापली निर्दोष भरडि टाकता येईल.

धर्म शा ध व स या न नि य म न.—मार-तीयाचे समाजनियामक शास्त्र बरेच विकसले होते हे कोणाहि कबूल करील कोणातहि इतिहास लिहावयाचा म्हणजे सादि-त्वाचा शोध, रया साहित्याचा अर्थ लावणे, या साहित्यातून घडलेल्या गोष्टी निपहून काढणे आणि शेवटी आपले निर्णय लेखनिविष्ट करणे या गोष्टी करावयाच्या असतात. हिंदू कायदेशास्त्राचा इतिहास निहण्यासाठी संशोधन करणाऱ्यास अविचल्य आवश्यक गोष्ट म्हणजे या इतिहासाचा विषय होण्यास योग्य असा समाजसंबद्ध गोष्टी कोणत्या ते ठरविणे. याप्रमाणे हिंदू कायदेशास्त्राचा विषय म्हणजे अमर्यादा प्रका-रच्या समाजातर्गत गोष्टी हे ठरले म्हणजे मग गेल्या ३४ हजार वर्षात ज्या गोष्टी भारताभूमीत घडून आल्या त्यातून

या बरील स्वरूपाच्या गोष्टी बेगळ्या करण्याचें काम कायद्याच्या इतिहासकाराला करावयाचें रहातें. धर्म व कायदा यांसमर्थ परस्परसंबंध कसा प्रकाश्या आहे हे स्पष्ट झालें म्हणजे हिंदु कायदेशास्त्राचा इतिहास लिहिणें सोपें होईल. हिंदु धर्मशास्त्राचाच केवळ इतिहास लिहावयाचा असेल तर तें काम सोपें आहे.

हिंदूचें धर्मशास्त्र हें स्वतंत्र शास्त्र आहे. इंग्लंडमध्ये जी कायदेपद्धति आहे तिच्याहून हें धर्मशास्त्र निराळें असून त्याचा इतिहास मनोरंजक आहे. परंतु हा इतिहास दिव्या-बरीह असा प्रश्न येऊ शकले की, समाजनियमनांचा हिंदूच्या धर्मशास्त्राशी संबंध काय ? आधुनिक समाजात जे निरतिराळे कायदे आढळतात त्या कायद्याशी सदृश असें प्राचीन हिंदु समाजात काय होते. आजच्याला कायदा म्हणतात त्या प्रकारचे काही शासन हिंदु समाजात होते की नव्हतें ? या प्रश्नाचे उत्तर असें आहे की आत ज्याला कायदा म्हणतात अथवा कायद्याचें शासन म्हणतात तसें शासन व तसे व्यवहारनियम हिंदु समाजात पूर्वी होते. इतकेच की, हे व्यवहारनियम एकत्रित केलेले नव्हते. धर्म, नीति या नांवाखाली काही समाजशासक नियमावली होत्या परंतु आज कायद्याचा जो अर्थ आहे त्या अर्थानें धर्मशास्त्रातर्गत नियमांचा समाजशासनाच्या कामी उपयोग फार सोड्या प्रमाणात होत असे. कायद्याखेरीज अनेक गोष्टीहून भारतीयचें समाजशासन होत असे.

समाज हा इतर बऱ्याच विकासात्मक गोष्टीहून निराळा आहे. समाजाचा हा एक विशेष आहे की, याच्या विकासाद्विहासत निरतिराळ्या काळात व देशात ज्या बौद्धिक अथवा संस्थाविषयक घडामोडी होतात त्या सर्वत्र सारख्या स्वरूपाच्या असत नाहीत. उदाहरणार्थ, भारतात प्राचीन काळी ज्या राजकीय संस्था होत्या त्या आजच्या ब्रिटिशांच्या राजकीय संस्थाहून निराळ्या होत्या. समाजाच्या अभ्यासकांचें दुसरी एक लक्षात ठेवण्याची गोष्ट म्हणजे शब्दांच्या कल्पनांचे व संस्थांचे अर्थ व उद्देश हळूहळू बदलत असतात ही होय. या फेरफारामुळे व या त्रयीच्या एकमेकावर होणाऱ्या परिणामामुळे कायद्याचें विवेचन करूं इच्छणाऱ्याला चमाले पाहिजे. भाषिक शब्द सापडणें किंवा यत्किंहीं दुर्घट होऊन बसतें. कोणत्याहि विषयात चांगली परिभाषा तयार होण्यापूर्वी त्या विषयात ज्या घडामोडींचा अंतर्भाव होतो त्या घडामोडींचें वाचकांचें पृथक्करण होऊन तज्ज्ञांच्या झामांचें संकलन झालेलें असे पाहिजे. सध्या ओव्ढोवोड परिश्रमचें काम निमाडून घेणें भाग आहे. कारण आजची कायद्याची परिभाषा अधिक सूक्ष्मार्थबोधक करावयाची तर समाजशासनविषयक आणि संप्रदायविषयक व इतर नागाविषय घडामोडींचें साक त्यांचें ज्ञान करून घेणें अवश्य आहे. या विषयातील अभ्यासकाचा अभ्यास काही इतका खोल आणि व्यापक झालेला नाही आणि समाजविषयाचें-मग ते राजकीय कायद्याच्या

स्वरूपाचे अशीत अगर नवीत, (कारण काही समाजात आजची कायद्याची कल्पना मुळीच अस्तित्वात आलेली नसेल.) चांगेपणा अथवा नैकप्राशिया कायद्याची समाधानकारक परिभाषा बनवित येत नाही. नाना प्रकारे उत्पन्न झालेले अथवा लादले गेलेले नियम व त्यांच्या आधारांन अस्तित्वात आलेले शासनाचे नाना प्रकार यांची निव्वळ याद दावयाची म्हटले तरी तें फार परिश्रमाचें काम होईल. याचकांना या प्रकारवाहुल्याची काही कल्पना, कायदा या शब्दाचे काही भिन्न भिन्न उपयोग चाली दाखविले आहेत त्यावरून होईल.

कायदा या विषयाचें शास्त्रीय विवेचन करूं इच्छणाऱ्याला खेळ खंय या शब्दानें दोन प्रकारचा अर्थ व्यक्त करूं शकेल. एक, शासनसत्ता ज्याचा अंमल करते असे नियम व दुसरा, समाजाना राजकीय व सामान्य जीवनक्रम ज्या नियमांमुळे चालत असतो ते सर्व नियम. प्राचीन ग्रीक देशात कॉन्स्टिट्यूशन या शब्दाचा अर्थच व्यापक अर्थ होता जुन्या समाजाचें वर्णन करताना कायदा या शब्दाचा उपयोग करावयाचा तर त्याला बराच व्यापक अर्थ दिला पाहिजे कारण ज्या नियमसमूहाला आज आपण कायदा म्हणतो असा नियमसमूह एखाद्या जुन्या समाजात कदाचित् मुळीच सापडणार नाही, त्या समाजात त्याचें सरकार कलहाचा निवाडा करण्याचें काम मुळीच अंगार घेत नसेल. एखाद्या समाजात व्यवहारनियम करून देणारी सत्ता ही सरकारची सत्ता असून दुसरी एखादी सत्ता असेल. एखाद्या समाजात सरकारच्या हुकुमांमुळे ज्यांना मान्यता दिली जाते असे नियम फार थोडे असतील कारण देशाच्या अभ्यासकात कायदा हा शब्द प्रसंगाप्रमाणें वर दिलेल्या दोनहि अर्थी वापरण्याचा प्रघात आहे या प्रघाताला कारण हें आहे की समाजव्यवस्थांच्या संघर्षातील सर्व प्रकारच्या गोष्टींचा चिकित्सेक दृष्टीनें अभ्यास अद्यापि झालेला नाही व त्यामुळे तत्कालीन शब्द व व्याख्या दुष्कळ बाबतीत अद्यापि तयार झालेल्या नाहीत. राजकीय जीवनक्रम व कायदेविषयक लोकस्थिति याच्या विविधतेची कल्पना येण्यासाठी आता काही समाजविषयक गोष्टीकडे वळूं.

इज्जामध्ये ज्या नियमांना कायदे असे नाव आहे, ते नियम समाजनिर्देशनासंबंधी गोष्टीत मोडतात समाजनिर्देशन व वादनिर्देश या संबंधात जे साधनप्रकार संघर्षात त्यांपैकी काही खाली देत आहो शब्द उत्पन्न झाला असता त्याचा निर्णय ज्या पद्धतीला आपल मुकाम झालेले आहे असे वाटत असेल तो पक्ष आपल्या स्वतःच्या जबाबदारीवर स्वेच्छेप्रमाणे करून टाकील "बैरक्ष्य" म्हणून जो ऋग्वेदात उल्लेखित प्रकार आहे तो राजाचें नियमन होण्यापूर्वीच्या स्वरूपात असता या स्वरूपाचा होता. तो पुढें राजनिर्देशन पद्धती. यूरोपीय धार्मिक इतिहासकारांचे परिचित असा वेगळ्या ह्या जो निर्णयाचा मार्ग तो, बरीलप्रमाणेच असतो. निर्णयाना दुसरा मार्ग म्हणजे खासगी पंचायत व तिसरा मार्ग म्हणजे शासनसत्तेचे ह्यांपरिलेखा न्यायक्षेत्राचा हा

होय. या न्यायकचे-पानी आणि जे वाद निकालांत निघतात, ते वाद त्या नियमांनुसार चालतात व निकालांत निघतात त्या नियमांना आजुनिक कायदेशास्त्राच्या दृष्टीने कायदे असे म्हणता येईल. गुन्हा होऊ नये यासाठी जे प्रतिबंधक उपाय अस्तित्वात आहेत त्यांचे प्रकार येणप्रमाणे:—(१) ज्याचा आपण गुन्हा करूं तो आपलें त्याच्या लहरीप्रमाणें उडें काडील ही भीति, (२) सरकाराचें रूप व पावलेल्या समाजा-कडून शिक्षा होण्याची भीति, उदाहरणार्थ आमच्या हिंदु समाजात वाळांत पडण्याची, गांवहीची दगिरे म्हणजे बहि-काराची भीति, (३) भविष्यसंगिक आणि अतिभौतिक अथवा दैवी शासनाची भीति, (४) सरकारच्या शासननाची भीति, शिक्षा फक्त सरकारच करीत असेल किंवा सरकारी शासनवाचोबर इतर प्रकारच्या शासनाची देखील गुन्हेगाराला भीति असेल. सर-कार जें शासन करते त्या शासनाच्या मुळाशी मुळाची कल्पना असेल, ज्याचा अन्याय कोणाकडून घडला त्याला अन्यायी इतमापासून काही तरी बदल घेण्याचा अधिकार प्राप्त होतो अशी समाजाची कल्पना असेल, अथवा सरकारी शासनाच्या मुळाशी कोणा देवतेला घडलेला गुन्हा-मुळे ताण शास्त्रांनी तिच्या संतोषाचे गुन्हेगाराला काही शिक्षा द्यावी अशी कल्पना असेल; किंवा गुन्हा जो होतो त्याच्या योगानें सरकारचें अथवा समाजाचेंच नुकसान होतें, व या नुकसानीची भरपाई म्हणून गुन्हेगाराला शिक्षा द्यावी पाहिजे अशीहि दृष्टीन सा सरकार शासनाच्या मुळाशी अर्ज झाले. आमच्या यूरोपीयाच्या कायद्याच्या मुळाशी रोमन कायदे आहेत. रोमन कायद्याची पूर्वपेढिका आपणांस समजल्यास एक भिन्न परिस्थिति लक्षात येईल.

समाजानें पाळण्याचे नियम सरकारनें अथवा सरकार नियोजित हसमांनी केलेले असतात किंवा राज्यांत ज्ञानाचा संसाहक म्हणून जो वर्ग समाजानियमन करण्यासारखा म्हणून समजला जातो, व लोक वरील कारणासाठी ज्याला मान देतात व ज्याचा वचक वाळगतात त्या वर्गांन हे समाजाचे नियम केलेले असतात, अथवा या नियमांचें अनुकूल विव-क्षित देवतेचे पूजक म्हणून तिच्याशी निकटसंबंध असलेल्या व लोकांनी पुज्य मानलेल्या एखाद्या वर्गाकडे असत. या नियमांचें म्हणजे समाजातील ज्ञानविशिष्ट अथवा पावित्र्यावि-शिष्ट वर्गांनी केलेल्या नियमांचें स्वरूप अनेक प्रकारचें असू शकते. सरकार ज्याची अंमलबजावणी करते अशा शुद्ध कायद्याच्या रूपाने हे नियम असतील; या नियमांत काही वरीलप्रमाणें शुद्ध कायद्याच्या स्वरूपाचे व काही लोकांनी आपल्या लोकांक पाय-यासाठी पाळण्यात सोईचे असे असतील; तसेंच मोक्षप्राप्त्यर्थे साधकांनी पाळण्याचे नियमांहि त्यांमध्ये मिश्रित केलेले अस-तील. समाजांत त्याच्या ध्येयाने व कल्पनेवर परिणाम करून आपली सत्ता चालविणारे वर्ग अनेक असतील अथवा एकच असेल. अशा प्रकारचे अनेक वर्ग जेथे आहेत तेथे प्रत्येक वर्ग आपलें व आपल्या मताचें अथवा संप्रदायाचें श्रेष्ठ

प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करतो. अशा रीतीनें, लोकांनी आपल्याला इतरांपेक्षा अधिक मान द्यावा, अधिक पवित्र सम-जावें व आपल्या विचारसंप्रदायालाहि अधिक मान्यता द्यावी यासाठी अहमहमिकेनें दलदलपारा वर्ग आपल्या वर्गाचा हक्क अधिकाधिक वाढीत करण्याचा आणि आपला अधिकार इतरांपेक्षा मोठा सोपण्याचा प्रयत्न करीत असतो. उदाहर-णार्थ, राजे लोकांच्या अधिकाराचा अभिमानां वर्ग आपण करूं तोच कायदा, कायदा ठरविण्याचे सर्वाधिकार राजाचे, असे दाखविण्याचा प्रयत्न करील, तर ब्राह्मणांचा किंवा देवतो-पासकांचा वर्ग शासननिर्णय हें काम आपलें व राजाचा अधिकार केवळ परंपरागत शासनाप्रमाणें राज्य चालविण्याचा आहे असें तत्त्व पुढें आणिल. ज्या वेळेस म्यायाविशासक हो-खटला येईल त्या वेळेस त्याला निरनिराळ्या घटातून आपला मार्ग दाढावा लागतो व सामान्य लोकांस तोच कायदा होतो.

समुह्याच्या राजकीय जीवनकर्मांत निर्यंत्रणविषयक गोष्टी वर वर्णित्याप्रमाणें नाना प्रकारच्या असल्यानें परि-भाषा ठरविणारांनी समाजांतल कोणत्या नियमांना कायदा या नांवानें संघोषाचें हा प्रश्न सोडविणें बरेंच अवघड जातें. सरकार काही समाजनियम आपल्या सत्तेनें अंमलात आणीत असतें, व बाही नियमापाठींमागें सरकारची सत्ता नसून ते केवळ धार्मिक कल्पनामुळे, परमेश्वराच्या अथवा निष्पातीत शक्तीच्या भीतीमुळे लोक पाळीत असतात. या दुसऱ्या प्रकारच्या नियमांना कायदे म्हणावें किंवा कर्मे ? या प्रश्नाचें उत्तर देण्याच्या मानगडीत आम्हां पडत नाही. समाजव्यवस्थेच्या अभ्यासक आपल्या लहरीप्रमाणें किंवा शुद्धप्रमाणें कायदा कशात म्हणवयाचें तें ठरविल व त्याच्या या कल्पनांच्या स्मारकप्रमाणें समाजनियमांची तो काय-द्याच्या वर्गांत व इतर व्यवस्था कांहीं श्रेयें घातावयाचें तें एवढेंच की, हिंदुस्थानांत धर्मशास्त्राचे व रुढीचे किंसेक नियम, सरकार ते अंमलात आणण्याचें स्वप्नांतहि आणीत नाही तरी, लोक शिरसा मान्य करून आचरणात आणीत आहेत; व या प्रकारच्या नियमांना आज कायदा हें नाव देत नाहीत. हिंदुस्थानांत आज दिवून येणाऱ्या नियमव्यव-स्थेवरून कायद्याबिनकायद्यातील भेद कायदेशास्त्रांनी ठर-वावा अशा आमचा आग्रह नाही. आमचा आग्रह इतकाच आहे की, कोणत्याहि काळी जे समाजनियम दृष्टीस्पदीत येतील त्यात सरकारी सत्तेचें पाठबळ कोणाला आहे व कोणाला नाही हें वाचकांस पदांचे व या सुद्धाने त्याचे शक्य तेंच स्पष्ट दोन वेगळाले वर्ग करावे. याप्रमाणें वर्गीक-रण करून सरकारी सत्ता पाठीमागें असलेल्या समाजनिय-मांसा परासीत कायदा असे नांव दिलें आहे.

धर्मशास्त्रातील व्यवहारधर्माचें तात्त्विक विवेचन येथप-र्यंत झालें. विविध विषयावरील व्यवहारधर्म त्या त्या विष-यांन अंतर्भूत केला आहे. आचारधर्माविषयी व प्रायश्चित्त धर्माविषयी आतां विवेचन उरें. सध्यां जुना आचारधर्म

हृद् हृद् नष्ट होत चालला आहे व त्याबरोबर प्रायश्चित्ताचा धर्मही नष्ट होत चालला आहे. या दोन्ही धर्मांचे एकाचाने विवेचन केले असता वागणे होणार नाही. गेल्या विदर्भाभ्यं जयाला धर्म म्हणून समजण्यांत येई असा धर्म म्हणजे आचार-प्रायश्चित्त धर्मच होय. व याचा जडजडा लोप होऊन लागला तत्तस्ता धर्म झुडाला अशी भावना हजेर लागली. तथापि बहुश्रुति तेव्हा नवून धार्मिक बायबीत अधिक उज्वल स्थिति येऊ लागली आहे. विचारक्रांतीमुळे आचार-प्राय-श्चित्तधर्मांत करक हा बदायचाच्य व तसा तो पूर्व काळ-पासून होत आहे. धर्मधर्म अश्रिय होऊन लागला तत्तस्ता स्मार्त व पौराणधर्म जोर करू लागला. त्यावेळेस देशील धर्म गेला असेच वाटत असले पाहिजे. धर्मधर्म असेच मल्ल लागल्या तेव्हा प्रथम आध्यात्मिक विचारास जोर मिळू लागला. व त्या क्रियेचे कर्त आरण्याधीय मजबूत होते. तत्तंच श्रीकृष्णासारखे नारायणीय धर्माचे प्रवर्तक, एवढे महावीर हेही होते. तिघांनीही श्रितश्रुद्धि व संयमन यावर जोर दिला. कर्मांचे महत्त्व कायद्याची पण भावनेचेवर्ती ज्ञानास प्राधान्य देण्याची परंपरा पुढे यादरायण व्यास व त्यांचे आश्रयकार यांनी चालविली. नारायणीय धर्माच्या प्रचारामुळे पौराणधर्माला अधिक जोर मिळाला आणि अनेक दैवत, अनेक उपास्य, तत्तंबद्ध मते, कर्मे, पैश्वर्ये सुरू झाली. श्रौत परंपराही स्वयं बसली नाही. शाळा प्रवर्तकांनी पाकयज्ञ उत्पन्न केले आणि अनेक शास्त्राणिक विरिनिधायी कर्मे सुरू केली. या कांतीचे स्वरूप वेदविद्या विभागात स्पष्ट केले आहे (वेदविद्या प्र. १० पहा). वेदांच्यामुळे जी वेदांनी उत्पन्न झाली आणि त्याबरोबर जी ज्योतिष-व्याकर-णादि शास्त्रे उत्पन्न झाली तीच पुढे पौराणधर्माला लागू झाली. ज्योतिषी धुतिफाली दर्श किंवा योगीया केव्हा हे ठरवीत असतील तर पौराणधर्माच्या याबरोबर एकादशी व शिवराय केव्हा हे ठरवू लागले. या पद्धतीप्रमाणे श्रौत-फाली अधर्माबद्दल किंवा कर्मातील चुकीबद्दल नवी प्रारुधित ठरविली जात तीच पद्धति पौराणधर्मास लागू लागली आणि अनेक नवीन प्रायश्चित्तादि निर्माण झाली. स्मार्त व पौराण धर्मांचे एकीकरण होऊन संयुक्त कर्मसमुच्चय प्रचलित धर्म बनला व हा सर्व धर्म प्राधान्याचा व त्यांतला पौराणिक धर्म तेवढा श्रद्धाचा अशी लोकप्रवृत्ति अंगानिर्दिष्ट झाली. उत्तर-कालीन धर्मशास्त्रावरील ग्रंथकर्ते, उदाह-धर्मसिद्धाचार हे श्रौत क्षेत्राज स्मार्तीतील कर्मे व पौराण कर्मे ही सर्व एकत्र करून सर्वेच धर्म प्रचलित आहे असे श्रुत परतून ग्रंथ लिहिते होते. आज धर्मशास्त्रातील योगता माग कादम ठेवावा व कोणता ठेवू नये यासंबंधाने प्रश्न उपस्थित होतात. व नवीन रचति झाली पाहिजे असेही लोक म्हणू लागतात. तथापि काही सुसंबद्ध नियममात्रा तयार होईल असा संभव नाही. पूर्वाची नियममात्रा व विधितेधेय यांची ज्या सार्वलौकिक नाहीत त्यांचे महत्त्व कमी होणार आणि शाकांचे सर्व आचार-प्राय-

श्चित्त हळू हळू नरत जाणार हे भवितव्य दिसते. यांत फरक एवढाच पडेले की, जे संप्रदाय, उदाहरणार्थ भार्य-समाज, चारकरी-संप्रदाय आपापली चळवळ जागत देवताील ते आपला संप्रदायिक विशिष्ट आचार अधिक दिवस कायम राखतील. कोणती स्मृति अधिक प्रमाण मानावी; कोणती मानू नये इत्यादि शास्त्रीयोक्तचे प्रश्न कितीही जोरात चालू झाले तरी त्यांचे महत्त्व निमुळत्या होत चाललेल्या समाजा-पलीकडे काहीच नाही. विशिष्ट ग्रंथांचे महत्त्व आहे म्हणून एखाद्याने ओरडाचे याच्या पलीकडे कोणत्याही ग्रंथकाराचे महत्त्व सर्वमान्य होणार नाही.

धर्मशास्त्रांतर्धाने सामान्य जनांची अशी समजूत अस-णार की त्यास विधिपर अगर नियमपर स्पष्ट वाक्य पाहि-जेत. धर्मशास्त्रप्रभातील बचनाचे पुष्करण करून अनेक पर-स्परविरोधी वचने वाचकांसमोर मांडली असता त्यास कौतुक किंवा मौज वाटेल, परंतु वाक्यीकार्य ज्ञान होणार नाही. परस्पर विरुद्ध वचनांपैकी प्राज्ञ कोणते व अप्राज्ञ कोणते याविषयी ज्ञानकोशकारांनी, कोही विशिष्ट मत प्रगट केले तर त्याची किंमत काय ? आणि त्यास लोकमान्यता कशी प्राप्त होणार ? परस्पर विरुद्ध विधाने असली तर त्यांची संगति कशी कावावी, त्यातील योग्य नियम कसा ठरवावा इत्यादि गोष्टीविषयी धर्मशास्त्रांतच नियम आहेत. पण ते नियम पूर्णपणे पाळले गेले आहेत की नाहीत हे कसे ठरणार ? व नवी ते पूर्णपणे पाळले तरी विकल्पास म्हणजे स्वच्छानिर्णयास क्षेत्र आहेच. आणि त्यामुळे परस्परविरुद्ध विधानांतील प्राज्ञ नियम काढ-ण्याच्या क्रियेविषयी प्रश्न उपस्थित होतोच.

धर्म याची जर मनीसकांची व्याख्या घेतली तर आज धर्मशास्त्रावर जे अनेक ग्रंथ झाले आहेत त्यातील बराचसा भाग धर्मशास्त्रात येतो किंवा नाही हा प्रश्न उपस्थित होणार.

धर्मशास्त्रांत पुन्हा पुन्हा उच्चारण केले आहे की, शब्द-प्रामाण्य वेदासच आहे, इतर ग्रंथास नाही. " केवळ धृति-नियमांचे अवलंब कर " किंवा " सर्व धृतिनियमांचे अव-लंब कर " असे आज कोण म्हणणार आहे ? धृतिच्या खालेखाल अधिकारी ग्रंथ म्हणजे कल्पमूर्त. आपस्तंबाध्या-यनादि सूत्रांचा अनुयायी जो ब्राह्मण असेल त्यात आपले सूत्र धृतिच्या खालेखाल महत्त्वाचे वाटते. परंतु त्यांचे सुद्धा अवलंबन केले असता समाजात दोष उत्पन्न होणार नाही काय ? उदाहरणार्थ, आश्वघोषन सूत्री ब्राह्मणास म्हणजे सर्व कऱ्हाडे ब्राह्मणांस आणि निम्बार्हून अधिक कोकणस्थ, देश-स्पांस " शूलगव " कर्म कर्तव्य आहे ! तथापि शूलगवचा म्हणजे बेल माण्याचा विधि दर माहिण्या-पंथरा दिवसानी एखादा माकण करू लागला तर तो ब्राह्मण धर्मावर क-णार मनुष्य या मान्यतेने समा-याची हांकाच आहे.

कलियुगात अमुक विधी करावयाचे नाहीत असे जरी स्मृतिवचन असले तरी प्रत्येक स्मृतिवचनाची मान्यता वेद-मूलकात्वावर असावयाची ना ? वेदांत कलियुगाचा उल्लेख आहे काय ? आणि कलोनार्थ निराळा धर्म अशावा असा आदेश वेदांत कोठून असणार !

जेथे शास्त्रवचन निधायामक नाहीत तेथे हदी ध्यावयाची असे कोणा म्हणेल पण आज रुढी ध्यावयाची ती कोणा-मधील ? बहुजनसमाजाची म्हणजे शुद्रातिशूद्रातील रुढी ध्यावयाची की ब्राह्मणातील, किंवा ब्राह्मणातील ईश्या शिकलेल्यांची मान्य करावयाची, अथवा बहुतांशी रुढीवर अवलंबून राहणाऱ्या व शास्त्राभ्यासापेक्षा क्रिया शिकलेल्या अशा मिथुकवर्गाची रुढी ध्यावयाची, की जे थोडेसे धर्मशास्त्रज्ञ समाजात असतील त्यांची ध्यावयाची ? उभोचोटीतील रुढी ध्यावयाची असा सिध्द बरे कोणता व कसा शोधावयाचा ?

अज मिथुक मढेशी काही विविध प्रयास प्रयाण मानून थोडासा गडबडगुंडा करतलि, किंवा परस्पर नम्रारामुळे अमक्याचे कर्त चुकले, माझ्या म्हणण्याप्रमाणे अमुक पाहिजे होतें, असल्या थोडी सुरु करतलि पण त्यांचे महत्त्व इतर जनतेस नाही एवंच पूर्वकालीन धर्माचार सुत झाले आहेत आणि पुंज विवाह यापलीकडे स्माते धर्म शिळक नाही, व त्यापलीकडे कोणताहि धर्म बहुमान्य नाही एवढेंच विधान प्रचलित आचारप्रायश्चित्तधर्माविषयी आज करता येईल समाजसद्यत्वे दर्शक जे धर्मनियम अस्तांत न्यासले थोडासा जोर येईल आणि प्रायस्स्तोमकिंवा शुद्धि यांचे महत्त्व वाढेल, आजची हिंदूंची धार्मिक भावना आहे ती ही की आपले हिंदू नावाने स्वतंत्र वैशिष्ट्य असले आणि ते सांस्कारिक विधीने न्दक रहावे. या हेतूच्या सिद्धांसाठी लागणाऱ्या नियमापलीकडे संस्कारधर्माचे महत्त्व नाही.

आज ज्या प्रथांना धर्मसंघ म्हटले जात त्यापैकी वेद, ब्राह्मणे व निरनिराख्या शाखापरत्ये असलेली श्रामसूत्रे यांचा उल्लेख " शुद्धयुक् जग " या विनागांत येवटी आला आहे. याशिवाय गौतम, आपस्तंब, बसिष्ठ, सत्यापादव गैरे धर्मसूत्रे, मनु, याज्ञवल्क्य, पराशर, देवल इत्यादि स्मृती, व त्यावरील कुल्लक भट्ट, मेधातिथी, विश्वामेश्वर धर्मौरे टीकाग्रंथ, महांगेव, हेमाद्रि, प्रयोगपारिजात, निबधधिका, दत्तकचक्रिका, आचारभूषण, आचारिण्ड, पुरुषार्थचिंतामणि, संस्कारकौस्तुभ, संस्कारानामाला इत्यादि विवेधप्रथ, आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, दान, याद वगैरे बाटा ममुख, आणि निबंधसिंधु, धर्मसिंधु यासारखे अलीकडील विवेधप्रथ यांचा धर्मशास्त्र-प्रयात समावेश होतो. (" परमार्यशासन " व " संस्कारधर्म " पहा).

धर्मशिला—आपल्या पतीवरोबर सती जाणारी स्त्री ज्या दगडावर उभी राहून सौभाग्याचायने वाटून चित्तें प्रवेश करते ती दगड. धर्मशिलेवर उभी असताना शरीराला मायक-

राव पेशण्याची स्त्री रमाकारे हिने नारायणावर पेशण्याचा हात रापोण्याच्या हाती दिर्यावे प्रसिद्धन आहे.

धर्मसूत्रे—सूत्रवाङ्मयाची ही एक शाखा असून तिची उभारणी पूर्वपरंपरागत ज्ञानाच्या आधारारवर मेलेली आहे. "सामयान्तरिका" (सामान्य रीतीभाती) हा धर्मसूत्राचा विषय आहे. मूल तत्त्वज्ञान ठिकून राहिलेले धर्मसूत्र याव-स्तवाचे होय (" आपस्तंब " पहा) हिरण्यकशी धर्म-सूत्राचा याच्याशी निकट संबंध दिसतो तिसरे गसिद्ध धर्म-सूत्र बौधायनाचे होय. हे आपस्तंब सूत्रादून प्राचीन दिसते ही तिन्ही सूत्रे कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीय शारोची आहेत. गौतमधर्मसूत्राची माहिती त्या नांवाखाली स्वतंत्र दिली आहे. कुमारिलभट्टाच्या काळी वसिष्ठाचे धर्मशास्त्र सर्वसामान्यपणे प्रमाणभूत मानिले जात असे. तरी फक्त ऋग्वेदीय शाखांचे लोक त्याचा अभ्यास करीत. वसिष्ठाचे धर्मसूत्र गौतमाच्या नंतरचे आहे पण तें मनुस्मृतिपूर्वकालीन दिसते. सर्व धर्मसूत्रा-संबंधी काही विवेचन त्मीच्या कर्त्याच्या स्मरितातून अढ-लेल लिखाय वेदविद्या विभाग पु १८०-१८१ पहा.

धर्मोत्तरम, ता छ का—मद्रास इलाखा अन्तपुर जिल्ह्याच्या मध्यमार्गी असलेला तालुका क्षेत्रफळ ७३२ चौरस मैल. यात खेडी ४८ आहेत. याचा दक्षिण, पश्चिम व पूर्व सरहद्दीचा प्रदेश डोंगराळ आहे जमीन तापडी आहे. पाऊस सरासरी २१ इंच पडतो दरभरा व वासरी ही येथील मुख्य पिके होत चिंचावरी नदीस बांध घालून धर्मावरम येथें मोठा तलाव बांधला आहे लोकसंख्या (१९२१) ८८६६००.

गां व—धर्मावरम तालुक्याचे मुख्य ठाणें हें मद्रासहून १०० कोस आहे. लोकसंख्या (१९११) ७३८६०. हा गाव किचाशक्ती थोडेपार याने वसविला. गावाजवळ एक मोठा तलाव असून एक मोठे विष्णूचे देऊळ आहे. येथें सुर्वी व रेशमी बापड तयार होत. [इंचे ग्योले. पु ११.]

धर्मोत्तर—सन ११७३ च्या सुमाराच हिंदुस्थानांतलोक एक बौद्ध तर्कशास्त्रवेत्ता हा जरी साम्राट हिंदुस्थानांत स्मृति-ज्ञान झाला आहेतरी विवेदातील "तैजबुल" या प्रथाच्या आधा-राने धर्मोत्तर हा तर्कशास्त्रावरील कोणें तरी एक प्रतिद्ध प्रय-नवी होता हवकी माहिती आदळते हा सौत्रान्तिक संप्रदायाचा उरपादक अथवा कथापक होता. यारें सुमारें सात प्रथ लिहिले; आणि त्यापैकी न्यायविषयदुटीका हा एकच उपलब्ध आहे [अर्जल बॉ. अॅ रॅ ए सो पु १७, पृ. ४७]

धवलघार—पंगाय हा कात्रा जिल्ह्यातील एक पर्वताची ओळ असून या ओळीच्या पलीकडच्या अंगाम चंवा संस्थान आहे. या राशेतील सर्वात उंच शिखराची उंची ११९५६ फूट आहे धरमशाळा हें कात्रा जिल्ह्याचे मुख्य गाव धवलघारच्या उत्तारांतच आहे.

धाकड—एक मशूर गाव. याची लोकसंख्या (१९११) १६०१०६ असून ती मुख्यतः मध्य हिंदुस्थान व राजपुतान्य

यांत आहे; पैकी राजपुतान्यांत जास्त आहे. पुरुषविशां वायका यांच्यांत जास्त आहेत. धाकड शब्द मध्यप्रतीत वारई, बनिया व फिदाई लोकांस लावितात व त्यांत योळक अर्थाच्या शोध होतो. पण बस्तर संस्थानांत याचा विशेष अर्थ, माझ्या आणि रजपूत यांच्यापासून स्थानिक श्रियांच्या पोटी जी संतति झाली ती असा आहे. याच्यांत दोन वर्ग आहेत. एक पुराइट (शुद्ध) व दुसरा सुराइट (मिश्र). माझ्या किंवा रजपूत व हळवा रंगी यांची संतति पुराइट आणि सुरिया, मरार, नारी, व कळार श्रियांपासून झालेली ते सुराइट; पण हे सुराइट दोन रंगीन पिळ्यांनंतर पुराइट होतात. हाच नियम धाकड पुरुष व रावत किंवा हळवा रंगीच्या संततीस लागू आहे. पण धाकड बाप व सुरिया रंगीपासून झालेल्यास नेहमी सुराइटच रहावे लागते. पुराइट व सुराइट हे एकमेकात अमय्यवहार करतात, मात्र लमय्यवहार करीत नाहीत. यांच्यांत चिकसार नावाचे लोक आहेत; त्यांनी एकदां शिकार करताना अश्रयास जाय लावली व जुकून जळलेल्या कुत्र्याचे मांस खातें; म्हणून त्यांस राजाने दसऱ्याच्या दिवशी होतर्फी शकारण्याचें काम सांगितलें अशी दंतकथा असून हे काम हे लोक अद्याप करीत असतात. इतर धाकड यांच्या हातचें खात नाहीत किंवा यांच्या मुली करीत नाहीत. जर जातीच्या माणसापासून कुमारीका गरोदर राहिली, तर लग्न न करता ती त्यास देऊन टाकतात, अथवा बाबूदत्त घराची कडुली असल्यास त्याला देतात. उच्च जातीकड मणसापासून कुमारीका गरोदर झाली तर तिच्या बहिष्कार घालीत नाहीत. पण नीच जातीपासून झाल्यास बहिष्कार घालतात. प्रौढ मुळगी मनास बाटेल तर इतक्या वर निघडते आणि छंशिश्र विधीनं लग्न उरकून घेते. पूर्वी धाकड हे आपल्या नातीबरोबर लग्न करीत, पण आतां करीत नाहीत. मतिवर्तनर जांपर्यंत जल्लोभोजन दिलें नाही तोंपर्यंत अशीच असते. गरीब माणसाकरितां याचे जातभाईवर्गीकरण नातिभोजन करून त्याला छुद्र करतात. पाणी बगलेल्या द्रोणांत एक माडा पाऊन ती द्रोण हातांत घेतला म्हणजे छुद्रि होते. एकानें दुसऱ्यास जोडा मारल्यास जोडा खाणाराची हात भस्ते, पण प्रायशचित येऊन पुन्हां त्यास जालीत येतां येते. धाकड शेतकानें व मजदुरीचें काम करतात. ते छोहाराचें काम कधी करीत नाहीत. [रसेल-हिरालाळ; सेन्सट रिपोर्ट १९११. पृ. ११, भा २.]

धामा—मध्यप्रंत, वर्षा जिह्वा, आर्वा तहशील. वर्ष्याच्या उत्तरेस २५ मैलावर, हे सुमारे ३०० लोकवस्तीचे लहानसे खेडें आहे. गांवाजवळील टेंकडीवर एक लेणें असून देवळां महादेवाची स्वयंभू पिंडी आहे. येथें दर महाशिवरात्रीस मोठी मात्रा भरते. [वर्षा डिस्ट्रिक्ट ग्वाहे.]

धाडि—पंजाबीतील जुमळ संस्थावाची एक जहागिर. क्षेत्रफळ २५ चौरस मैल. पूर्वी ही धरोच व बहादूर संस्थानाकडे होती पण स. १८६९ पासून ही जुझल संस्थानाची मांडलिक झाली. लोकसंख्या (१९२१) १८५. उत्तर सुमारे

दोन हजार. येथील जहागिरदार एक हिंदू रजपूत ठाकूर असून याच्या हातीं सर्व अधिकार आहे. पक्ष फौजीची शिक्षा सगलेथेवीं सिमल्याच्या हिल स्टेट्स सुपरिन्टेन्डेंटची मेजुरी मिळवावी लागते. [इपे. ग्वाहे. पृ. ११.]

धाडी—मुळमानी गायक. हे भाटाकारले मोठमोठ्या सरदारांच्या व राजांच्या पदरीं असत. समारंभाच्या गिरवणुकींत किंवा लढाईच्या स्वारांत हे लोक आपापल्या मालकांपुढें त्यांची रंगुतितोर्ने गात गात चालत. मराठी राज्यांत छत्रपति, पेशवे व इतर मोठमोठे सरदार यांच्या पदरीं हा मुलमान गाठवर्ग होता.

धातकी—हे झुडप सर्व हिंदुस्थानभर व उत्तर ब्रह्मदेशांत आढळते. या झाडापासून ढिक निघतो; व याच्या फुलापासून रंग तयार करतात किंवा इतर रंगांपरोबर रंगबंधक म्हणून यांचा उपयोग करतात. फुलांत सुमारे २० ६ पर्यंत व्यामि-काम्ल (रांपणारे द्रव्य) असते परंतु चामडें रोषिण्याकरितां फुलांच्या ऐवजी पानें अधिक पंसत केली जातात. फुलें औषधी द्रव्या स्तंसक आहेत. मध्यप्रतांत या झाडाचीं फुलें खातात व बेगालमध्ये थंडाई करण्याकरितां त्याचा उपयोग करतात असें म्हणतात. हे झाड बागेतहि सोभेकरितां लावतात [बॅट.]

धातु—मूलतः धातु हा शब्द सोनें, रपें, तांबें, कोलेर, कथील, शिसें म्हणजे ज्या पदार्थांचे विशिष्टगुणन आस्त आहे, ते घनवर्धित्य, अ-पारदक्षक व एक प्रकारची चककी अश्याने असे असतात अशा पदार्थांना लावण्यात आला. अर्वाचीन रसायनशास्त्रांत मूलद्रव्यांना धातुवर्ग हा एक स्वतंत्र वर्गच कल्पिला आहे व त्यांत ही मूलद्रव्ये येतात त्याचे गुणधर्म वर दिलेल्या गुणधर्मांशी सर्वांशी जुळतातच असें नाहीं. रसायनशास्त्रज्ञांना आतापर्यंत एकंदर सुमारे ७० मूलद्रव्ये शोधिली आहेत आणि वरील गुणधर्मप्रमाणें आपण जर त्यांचा अनुक्रम लावला तर आरंभी किंवा शेवटी येणाऱ्या द्रव्यांमध्ये धातूंचे किंवा अ-धातूंचे गुणधर्म विशेष असतातच असें निष्का-प्रमाणें असें येणाऱ्यामध्ये दोन्हींचेहि कांहीं गुणधर्म असतात. धातूंचा प्रमुख गुणधर्म म्हणजे त्यांपासून निदान एक तरी अनामल प्रणिप्द तयार होणें हा होय. प्रणिप्दांचे अम्लावरोधक क्षार होतात व अधातुमूलद्रव्यांचीं आम्लिक प्रणिप्द नयार होतात व त्यांचा पाण्याशी संयोग झाला असतां त्यांपासून आम्ले तयार होतात. पण या गुणधर्मावरच केवळ आपणात धातूंची व्याख्या वनावितां येणें शक्य नाहीं. कारण धातु या शब्दानें आपणात त्यांच्या सर्व रासायनिक गुणधर्मांबरोबरच पदार्थवैज्ञानिक, यांत्रिक वगैरे सर्व गुणधर्मांचा बोध द्यावयास पाहिजे.

धातूंनी जड किंवा अचेतन (इनर्ट) वातावरणात बरीच उष्णता दिल्यास ते द्रवीभूत होतात. हा द्रव मात्तोंत ठेवल्यास त्याचा पृष्ठभाग बहिर्गोलकाच्या आकाराच्या (कॉन्व्हेक्स) असतो. या द्रवाच्या योगानें प्रकाशानें शिथिल तऱ्हेने परावर्तन होतें. त्यामुळे धातूंच्या

चकाकीचा बोध होतो. आणखी जास्त उष्णता दिल्यास धातू वाष्परूपांतहि जाऊ शकतात. काही धातूंच्या वाष्पांचा रंग ओळखता येतो. रजताच्या वाफेचा रंग निळा असतो, पांढराच्या वाफेचा रंग हिरवा असतो आणि इतर बऱ्याच धातूंची वाफ रंगहीन असते. द्रवरूप धातू थंड केले असता ते घन होत जातात व त्यांचे स्फटिक निरनिराळ्या प्रकारचे चौकोनी असतात. अघातपूर्व्यां ते घरेच विद्रुदाहक आणि उष्णतावाहक असतात. धातूंच्या आंगचे आणखी गुणधर्म म्हणजे लवचिकपणा, चिकणपणा व ताठरपणा हे होत.

अ पा र द र्श क ता.—धातूमध्ये अत्यल्प प्रमाणात पारदर्शकता असते. रासायनिकरीत्या काचेवर सोन्याचा अतिशय पातळ थर बसविल्यास त्यातून हिरवा प्रकाश पार जातो पण रजताच्या पातळ थरातून कोणत्याहि प्रकारचा प्रकाश आत जाऊ शकत नाही. पांढऱ्याच्या पातळ पटलातून मेललेनस ह्याच्या म्हणण्याप्रमाणे निळसर रंगाचा प्रकाश जाऊ शकतो आणि तांब्याचे अतिशय पातळ पडदे अर्धपारदर्शक असतात.

रंग—रंगाच्या बाबतीत बऱ्याच धातूंचा रंग कडा असून कधील (किंवा रजतासारख्या काही धातूंचा रंग पांढरा असतो निरनिराळ्या रंगाबद्दि काही धातू आहेत. सोन्याचा निळा व तांब्याचा तांबडा रंग असतो.

प्र का श प रा व तै न.—कोंड्यादि त्रिहर्द्व चद्वि-लेख्या धातूंच्या पत्र्यावर किरण पडला तर त्याचे परावर्तन व वक्रीभवन होतें पण इतर घनपदार्थावर पडणाऱ्या किरणांत व या किरणात फरक इतकाच की वक्रीभवन झालेला किरण अपरीपेक्षा जास्त व परावर्तन झालेल्या किरणावर ध्वनीमवनाच्या योगाने निरालेख परिणाम दिसून येतो.

स्फ टि क म स आ का र व ष ट जा.—बहुतेक धातूंचे स्फटिक घनतात सुषणं, पसाद, रजत, पारा, तांबे, लोखंड आणि शिसे यांचे स्फटिक नियमित आकाराचे असतात. अंज, विस्मय, मोष, अशद, मस ह्यांचे स्फटिक सम-भुज चौकोनी व पांढरा, कधील यांचे चौकोनी आकाराचे असतात. धातूंच्या घटनेशी त्यांच्या चिकणपणाचा बराच संबंध आहे. या चिकणपणामुळेच आपणांस त्यांचे ठोकून पातळ पत्रे करता येतात व ओहून तार काढता येते हा चिकण-पणाचा गुणधर्म निरनिराळ्या धातूंत निरनिराळ्या अंशाने दृष्टोत्पत्तीस येतो व एकाच धातूंतहि चिकणपणा तिच्या उष्णमानावर अवलंबून असतो व तो यांत्रिक किंवा पदार्थ-वैज्ञानिक शास्त्रीच्या योगाने बदलता येतो. चिकणपणामध्ये धातूंच्या मजकणाचा समावेश होत नाही कारण चिकणपणा सजता कमी होत आलो तसतसा मजकणाचा प्रादुर्भाव होतो. प्रेकटल ह्याच्या म्हणण्याप्रमाणे पुढील धातूंचे ठोकून पातळ पत्रे बनण्याचे व दळ्यात दाबून पत्रे बनव्याचे किंवा ओहून तार बनव्याचे प्रमाण उतरत जाते.

ठोकून पत्रे बनणारे.	दळ्यात दाबून पत्रे बनणारे.	ओहून तार काढावयाचे.
शिसे	सुषणं	प्रतिन
कधील	रजत	रजत
सुषणं	तांबे	लोखंड
जस्त	कधील	तांबे
रजत	शिसे	सुषणं
तांबे	जस्त	जस्त
स्फातिन	स्फातिन	कधील
लोखंड	लोखंड	शिसे

सोन्याचा इतका मि. गाडीचा पातळ पत्रा ठोकून काढता येतो. प्रतिनचा इतका मि. इतक्या मारीक व्यासाची तार ओहून काढता येते. धातू कानसले असतां होणाऱ्या प्रति-सोद्यावर त्यांचे काढिन्म अवलंबून असतें पण ह्या प्रतिघोघाने त्यांचे काढिन्म मोगतां येण नाही.

ल व चि क प ण अ ष षा स्थि ति स्था प क ता.—सर्व धातूंत हा गुणधर्म दिसून येतो. धातूवर काही विवक्षित प्रमाणातून कमी अशा शास्त्रीया दाब पातळ्या असतां तिच्या आकारमानांत थोडा फरक होतो व तो दाब काढून घेतला असता धातू मूळ आकार धारण करतो. पण जर दाबाच्या योगाने आकारमानांत होणारा फरक त्याच्या विशिष्ट लवचिकपणाच्या ठरीव मर्यादेच्या बाहेर जाईल तर तो बदल विरहस्थायी होतो. निरनिराळ्या धातूंची ही विशिष्ट स्थितिरथापकता आतां निश्चित झाली आहे.

धातूंचे नांव	स्थितिरथापकता
शिसे, तार	१८०१
शिसे, तापवून निवविसेलें	१७२७
कधील, तार	४१४८
कधील, तापवून निवविसेलें	१७००
कॅल्सियम, तार	७०७०
सोने, तार	८१३१
सोने, तापवून निवविसेलें	५५८५
रुपें, तार	७३५७
रुपें, तापवून निवविसेलें	७१४०
जस्त, शुद्ध	९०२१
जस्त सारें, तार	८७३५
पांढाभियम, तार	११७५९
पांढाभियम, तापवून निवविसेलें	९७०९
तांबे, तार	१२४४९
तांबे, तापवून निवविसेलें	१०५१९
हॅड्रिनम, तार	१७००४
हॅड्रिनम, तापवून निवविसेलें	१५५१८
लोखंड, तार	२०८९३

धातूचें नांव

रित्यित्यापकता

कोलंड तापवून निवविलें	२०७५४
निकळ तार	२३१५०
अंत्युनिम	७२००
अंत्युनिम म्रौंस	१०७००
पितळ	८५४३
अग्नें सिल्लहर	१०७८८

वि शिष्ट गुह्यम्.—हे. ५९४ (प्राय) पासून २२५८ (ओस्म) पर्यंत दिसून येतें, व मन्थाच अंशी उष्णमानावर आणिवीवर झालेल्या यांत्रिक व पदार्थवेदान्तिक क्रियांवर अवलंबून असतें. धातूच्या प्राणिदांतांतलें प्राणवायु कडून टाकला असता राहणाऱ्या जूगें स्थितीतील धातूचें विशिष्ट-गुणत्व निराळें असतें व तोच धातु गोठवून नंतर काढलेलें विशिष्टगुणत्व निराळेंच असतें.

उष्ण तेचें परिणामः—बहुतेक धातूंची विशिष्ट उष्णता काढलेली आहे. ह्या विशिष्ट उष्णतेबद्दल डग्लोस व पेरिट यांनी एक ठोकळ नियम प्रसिद्ध केला आहे की, धातूच्या परमाणूंची उष्णता (आठोमिक हीट) १५४ असते. उष्णतेच्या योगानें धातूंची सरळ रेंपेंत होणारी वाढ निरनिराळ्या धातूंत कमजास्त प्रमाणांत दिसते. ह्या बाबीचा गुणक नियमित रीतीनें एकोटिकीकरण होणाऱ्या धातूंच्या बाबतींत स्थिर असतो पण इतर धातू त्यांच्या एकादिकांत असणाऱ्या निरनिराळ्या असांच्या दिशाकडे निरनिराळ्या प्रमाणांत वाढतात.

द्रव द्रव्य मत्ता व वाष्प बाबी पणाः.—निरनिराळ्या धातूंच्या द्रवद्वामतेत बराच फरक दिसून येतो. धातूंचा बाष्पमावीपणा खालीलप्रमाणें दिसून येतो. पाण्याचें ऊर्ध्वपातन रफोष्प-संख्या आधीच होतें. कांदी, वाहक-धातू, जशद, मग्न हे रफोष्पतेच्या सुमारास बाष्परूप पावतात. अंज, शिंच, बिस्मत्, कथील, रजत हे धातू सपडया भाज्यात तापवून द्रवरूप केलें असतां लवकरच बाष्परूप पावतात. सोन्याचाहिं भस्म जवळ जवळ वरीलप्रमाणेंच आहे व तर्पें, लोखंड, निकेल, कोबाल्ट, एस्ड, श्राव, भार, छात व खट, हे बाष्परूप पावणें जवळ जवळ अप्राप्य आहे. प्राणोज्ज उद्योतां-माये रजत उकळून त्याची निळी वाफ होते. झालिन हळूहळू बाष्परूप पावतो व ओंम जरी द्रवद्वाम नसला तरी लवकरच बाष्परूप होतो.

वाहक पाः—उष्णतावाहकता आणि विद्युद्वाहकता या निरनिराळ्या धातूंत निरनिराळ्या प्रमाणांत दिसून येतात. चुंबकीय गुणधर्मः—लोखंड, निकेल, कोबाल्ट ह्या धातूंतून ह्या गुणधर्म दृष्टीपर्यंत येतो, पण योलादच्या तोंडास कोणीच येत नाहींत.

रासायनिक फरकः—धातू हे रासायनिक रीत्या धातूंची किंवा अधातूंची संयोग पावतात. आतां शुद्ध धातु अधातूंची संयोग पावला असतां काय फरक होतात ते पाहू.

उत्तमः—ह्या धातू पलादासारख्या धातूंची संयोग पावतो अथवा घोपला जातो व त्यापासून सारखेच रासायनिक संयुक्त पदार्थ तयार होतात.

प्राणः—धातूंची प्राण संयुक्त होऊन धातूंची प्राणिदें तयार होतात. काही प्राणिदें मूळ धातूंचीच संयुक्त होऊन काही बाबतींत चांगला व काही बाबतींत वाईट परिणाम घडवून आणतात. पाण्याशी त्याचें प्राणिद संयोग पावले असता तो घरेसाधारण कार्यास निष्पायोगी होतो. पण तांब्याशी त्याचें प्राणिद संयोग पावले असतां त्यास जास्त चिकणपणा येऊन इतर धातूंच्या मिश्रणाच्या योगानें येणारा कमीपणा ते काढून टाकतें.

स्फुरः—स्फुर ह्या तांब्याशी संयोग पावला असता स्फुर-कांस्य तयार होतें आणि साध्या कांशापेक्षां याचें काठिण्य व लवचिकपणा बरेच जास्त असतात.

कर्मः—बहुतेक धातूंत कर्म ते धातु द्रवरूप असतां संयोग पावतो आणि त्याच्या गुणधर्मांवर वाईट परिणाम घडवून आणतो. पण लोखंडाच्या बाबतींत मात्र कर्माच्या योगानें लवचिकपणा व चिकटपणा वाढतो व त्याचें पोंडान् बनतें. आतां आपण सर्वसाधारण रासायनिक द्रव्यांच्या योगानें होणारा धातूचरील परिणाम पाहू.

पाणीः—उष्ण पाण्याच्या योगानें किंवा हवा व पाणी यांच्या मिश्र परिणामानें मन्थाच धातूंची उष्णानिदें तयार होतात. शुद्ध पारा किंवा राजधातू (नोबल मेटल्स) यांच्यावर पाण्याचे परिणाम कश्चितच दिसून येताना असत, कोलंड, काग्न वगैरे धातू अति तप्त करून त्यांवर पाण्याची वाफ सोडली असता उच्च वायु वेगळा होऊन धातूचें प्राणिद तयार होतें.

गंधकात्म किंवा इद्राम्लः—(१) सिंधु, पलाद, श्राव, खट, छात, भार, (२) मग्न, जशद, मेगळ वगैरे धातूंचा या अम्लाच्या क्रियेच्या योगानें उत्तम धातू बाहेर पडतो व धातूचें संघातिक किंवा हरिदें होतात. या प्रकारें होणारा परिणाम इतर मन्थाच बाबतींत दिसून येतो. काही ठिकाणी हाच परिणाम उष्ण अम्लाच्या योगानें दिसून येतो. काही बाबतींत उष्ण गंधकात्मलाच्या योगानें उज्जाच्या ऐवज गंधकाद्रिप्राणिद वायु वेगळा होतो.

नम्राम्लः—सुवर्ण, प्लॅटिन, ऐड, न्हद या धातूंचाच इतर सर्व धातूंचा याची किंवा होऊन कथल व अंज यांची खेवटी उत्पत्ति मिळतात व इतर सर्व धातूंची नानिनें मिळतात. लोखंड, जशद, काग्न, आणि कथिल हे धातू निरनिराळ्या परिस्थितीप्रमाणें या अम्लाचें नम्रप्राणिद किंवा अम्रनमित योगधर्म रूपांतर काढतात. इद्राम्ल व नम्राम्ल हीं विभक्तित प्रमाणांत मिळवून त्यांची (अक्षरारमिया) किंवा न्हद, ऐड, व रुपेनखेरीस कोणत्याहि धातूवर केली असतां हरिदें तयार होतात.

दाहक अर्हकः—द्रवदाहक अक्षकामये एकद किंवा जहाद-
सारखे काही धातु विद्रुत होतात आणि सिंधु यांचे
एकटित किंवा सिंधुजगदित वसते व उच्च वायु बाहेर
पडतो. इतर वन्याव धातुवर अक्षकायी क्रिया योडीकार
होतेच. सुवर्ण, प्लातिन व रजत यावर मात्र रसायी क्रिया
होत नाही म्हणून अक्षकायी संबंध असणारे अतिशय
अचूक रासायनिक प्रयोग करवायचे द्राव्यास ह्या धातुंची
उपकरणे वापरतात.

प्राण किंवा हवा—राजधातुवर प्राणवायूचा परिणाम
होत नाही. पण कदाचित ती वायू ते धातु द्रावस्थितति
असताना अपघोषला जात असते. पारा उकटण्याच्या
विदूषयेत तापवून जर प्राणवायूजवळ नेला तर हवाचें
तांबडें प्राणित्तर तयार होते. बहुतेक सर्व धातु प्राणच्या
मातावरणात किंवा हवेत तापविले असता प्राणवायूची संयोग
पावतात

गंधक.—सुवर्ण आणि एकद हे गंधकासह तप्त केले
असता काहीही फरक होत नाही, पण इतर बहुतेक धातुंची
गंधकिर्द होतात तात्रामध्ये गंधकाबद्ध बरीच स्नेहाकर्षकता
आहे

हरा—हराच्या मातावरणामध्ये जर धातु तप्त केले तर
हवाची हरिदे बनतात बहुमुखक धातुच्या बाबतीत अल्प-
मुखक हरिदे अगोदर बनून मग अधिकमुखक हरिदे
बनतात अधिकमुखक हरिदे तप्त केली असता अल्प-
मुखक हरिदे आणि हर मिळते हरिदे ही द्रव किंवा घन
रूपासह आढळतात. काही विविध हरिदाकिबाध गनुलेक
हरिदे पाण्यामध्ये विद्राव्य आहेत.

धातुकाम—अशीचीन स्वनेत्र धातुकाम योडें तापवेल.
जें आहे तें मागील क्षमाप्रमाणें किंवा त्याच्या आधारेन
बनविलेले असल्याने प्रत्येक देशातील धातुकामाचा इतिहास
दिश्याने या विषयाचा बोध होणार आहे. तेव्हा प्रथम
पाश्चात्य देश पेऊन मग आरतीयाकडे वळें.

ई नि सा.—प्राचीन ईंग्लिशमन लोक इतर कलेप्रमाणें
धातुकामात-विशेषतः श्रौंन्ध धातुकामात-सरबेज होते. या
कलेत ओतण किंवा हातोड्याने ठोकून जडविणें या क्रिया
उपयोगीत आणीत त्यानेतर आतील भागास रुपास्तररुपा
चकचकीत धातुचें पाणी देत व त्यावर पुन्हा मिनाकाम
करात ईंग्लिसपासून हिमू लोक ही कला शिकले अजवेत.
ज्यू लोकार्नीही त्याच्याचपासून व शेजारच्या दारा देशा-
पासून ही उचलली असावी. सार्वभूतच्या सिहासनच्या
सोन्याचे पिहू व बेलाच्या पाठोवरील ओतीव श्रौंन्धची मंग-
ळासारखी फुलपाने माची वर्णन वाचली म्हणजे या ओत-
कामात हे लोक किती पुढें गेले होते तें सहज समजतें.

अ सी रि या—अशीरियात तर हें काम कार उत्तम
होत असे. प्राचीन राष्ट्रात अशुर लोक या बाबतीत सर्वोत्तम
पडे होते असें दिसतें. त्यांचीं ही कामे प्रचंड व सुरेज असत.

एकवतनसारख्या सहाराच्या संबंध तटाला धातुच्या पत्र्यांचे
आच्छादन असे; हे प्रवेदि अस्ताचें अपघात रूपाचें पाणी
पाजलेले असत पुष्कळ सहारांचे असे पत्र्यानें मडाविलेले तट
होते. बाबिलोन व गिनेव्हा येथें प्रचंड व पुष्कळ पुतळे होते
असे हिरोडोटस, अथेनियस व इतर ग्रीक-रोमन इतिहास-
कारांनीं वर्णन केले आहे सांप्रत युनेटीस येथील स. येमीस या
नद्याच्या आसपासच्या प्रदेशात खणून असे बरेच लहानमोठे
पुतळे उगड्यात आणले आहेत. ते पाहिले म्हणजे या अशुरी
कलेचें खरें स्वरूप थानात येत. त्यापैकी काही पुतळे तर
त्याच्यावरील लेखावरून पहाता लि. पू २२००-व्यापली कडीस
आहेत, तारांश इत्येव्या प्राचीन काळी अशुर लोकांत ही कला
इतक्या पूर्णावस्थेप्रत पोचली होती.

सी स.—या देशातील या कलेच्या प्राचीन इतिहासाबद्दल
विद्वानात व पुराणवस्तुसंधोषकांत बराच मतभेद आहे, व
इतिहाससुद्धा त्रोटक आहे. एवढेंच नव्हे तर होमरवालीं
लोखंड व श्रौंन्ध यांचा परस्पर कडा उगोम करीत होई
अशाचि नव्ही समजलेले नाही. होमरच्या काव्यांत श्रौंन्ध,
सोने व चांदी या धातुकामाच्या पदार्थांची अपकेंदर वर्णनें
येतात. काव्यातील अतिशयोक्ति बगळली तरी ही कामे
साधारणपणे श्याबेडी होत असत एवढें खात स्पार्टी येथील
अथेना दत्तचें जेव्हा देऊळ, अशेरीत व मिसेनी येथील
लुकीच खोदून काढलेली व श्रौंन्ध पत्र्यानें नडविलेली खनि-
न्याची कोटी ही पाहिल्यास ग्रीक लोकार्ना होमरवालीं व
नेतरही या धातुकामाची चांगली माहिती होती असें दिसते.
पुतळ्याच्या कामीं ग्रीक लोक प्रथम हातोड्याचाच उपयोग
करीत असत. पुढें तिस्तपुर्वे ई स्या हातकातील सामिनयन
कारागीर थिओडोरस व श्रौंन्ध यांनींच चोकर पुढे ओत-
ण्याची कला प्रथम प्रचारात आणली असें ग्रीक लोक कळ
करतात. स्पार्टी येथे मिथूस (ए) चा एक पुतळा हातो-
ड्यानें ठोकलेल्या व एकमेकांशीं रिब्डेन ओढलेल्या पत्र्यांचा
होव असें थिओनियसनें स्वतः पाहून लिहून ठेवले आहे.
ओतकामाची युक्ति विषाह्यानेतर फक्त वन्यानें हलक्या
व लहान आकाराच्या वस्तूत हातोड्याच्या ठोककामाचा
उपयोग करीत. तसेच चाहीसोन्यासारख्या मीळक्या
धातुचा उपयोग करतांनाहि (ओतकामात फार खर्च होई
म्हणून) ठोककामाची रीत प्रचारात होती. काही पुतळ्यात
हस्तदेवाचीहि उपयोग करीत. अशानेही हस्तदेव, सोने,
चांदी व श्रौंन्ध यांची कोटें व किती योजना करावयाची
हें मोठें चातुर्याचें काम असे असल्या प्रकारचा एक पुतळा
थॉनियन येथे व दुसरा ऑलिम्पिया येथे आहे. प्राचीन ग्रीक
श्रौंन्धओतकामात प्रस्थात म्हणजे हल्ली कॉन्स्टान्टिनोपल
येथील हिप्योड्रोमथीस एक श्रौंन्धस्तंभ होय. लि. पू.
४०९ मध्ये ग्रीक लोकार्ना एवढीं लोकावर मिळविलेल्या
विषयाचें स्मारक म्हणून हा स्तंभ ओतला आहे. त्याची
आकृति म्हणजे तीन स्तंभांनीं एकमेकांना विरळा घातला आहे

असा असून तो २० फूट उंच, आतून पोचळ, एकसंधी, सुंदर व प्रमाणबद्ध असा आहे. प्राचीन ग्रीक लोक संगमरवरी दगडांचा उपयोग कार घोळा वरीत. धातूच्या पुतळ्यांचे ओठ, डोळे व पोपाकाचे पदर यांना सोने हरे व वक्षित रत्ने वापरत. ग्रीक लोक आरसेहि मान्य धातूचे करीत. याशिवाय तपकें, तुरया, विण्याची साधी व चांदी सोन्याचे पाणी दिलेली भांडी हे सोऊ करीत; ही ओतीव व पडता दोन्ही प्रकारची असत. ग्रीकलोकांपासून रोमन व त्यांच्यापासून बहुतेक युरोपियन लोकांनी ही कला उचलली.

इटली.—बायझांटियन ही राजधानी असतांना रोमन लोक या कलेंत शिल्प लागले. सहाय्यापासून आठव्या शतकापर्यंत रोमच्या सेंटपीटरच्या देवळांत सोन्याक्याच्या वस्तू येत. त्या कार अप्रतिम असत व रथांतहि बायझांटियन कारागिरी रंगोचर होई; ही कामे ११ व्या शतकापर्यंत चालू होती. यावेळेचे (स. १०६६) एक दार अमल्की येथील चर्चमध्ये अद्यापि द्यावत आहे. पुढे पुढे या वस्तूंत ग्रॅन्याची चित्रे व मिनाकाम यांचा प्रवेश होऊ लागला. मिलन येथील सेंट अंत्रोजियोमधील चांदीसोन्याची वेदि हो या धातूकामाचा इटलीतील कार जुना नमुना आहे (स. ८३५); तिच्यावर क्रिस्ताची व सेंट अंत्रोनीची चित्रे आहेत. तसेंच मिलन येथील व एका मठातील एक सुंदर पहाण्यासारखे आहे. ते सोन्याचे पाणी दिलेल्या ग्रॅन्याचे असून, रयाची उंची १४ फूट आहे व त्याला उकाचा आहेत व चार नळ्यांनी ते आपल्या सांधावर उचललेले आहे. रयाचे काम नागुक असूनहि सफाईदार व भव्य दिसते. रयांत लहान लहान अनेक चित्रे कोरलेली आहेत. पुढे (१३ व १४ वें शतक) संगमरवरी पुतळे होऊ लागल्यावर धातूचा उपयोग पुतळ्यांकडे न होता, सिडक्याच्या जाळ्या, दाराची काटके व पूजेची लहान लहान उपकरणां यांकडे होऊ लागला. सिडक्यांच्या जाळ्यांत पशुपक्षांची चित्रे काढीत व निरनिराळ्या वेलवती दाखवीत. असली प्रथात जाळी फ्लॉरेन्स येथील सांताक्रुसच्या मठांत असून ती सव १३०१ मधील आहे. फ्लॉरेन्स येथे ग्रॅन्याचे काम उल्लेख होई; तसेंच सोपंडी केंद्रील, शामदाने वगैरे फिरकोळ कामहि होत (१५ वें शतक). व्हेनिस येथील तबकें वगैरे धातुकामावर पोर्बोय-विशेषतः अरबी—कारागिरीची दांक दिसते. पिओव्हरी, वेन्चेन्गुटो, रिशी इत्यादि कारागीर या काळांत प्रसिद्धीस आले.

स्पेन.—या देशांत ग्रॅन्या, सोपंड वगैरे धातूची कामे तत्त होत व पण विशेष प्रख्यातीचे म्हणजे सोन्याचांदीचे मिश्रण, मिनाकाम व गडावाचे कामहि पूर्वीपासून (७ वें शतक) होई. कोन्यावरील मुमुट, चर्चमधील क्रॉस व इतर उपकरणां व लहानशी शामदाने वगैरे मिश्रण सोन्याचांदीचे करीत असत. पुर्वील म्हणजे १५ व १६ व्या शतकातील

कारागिरी मात्र इटली व जर्मनी येथील कामाची नकल होती. मॅड्रिड व पॅरिस येथे पुन्या, ७ व्या शतकातील काही शिल्लत ठेवले आहेत.

इंग्लंड.—सोनेचकाळी या देशांत देवळाच्या उपयोगी पडणाऱ्या बहुमोलाच्या भिस्ता चांगल्या तयार करीत. कॅटरबरीचा आर्चबिशप उन्हेटन (११५-१८८) व बर्नबर्ट आणि सेंट एल्डि इत्यादि मठपतीसुद्धा बांगळे कारागीर होते. एडवर्ड दि कनफेसरच्या अस्थी ज्या सोन्याच्या करंडकांत ठेवल्या (स. १२४१) तो फार उत्कृष्ट कारागिरीचा होता; व ज्या सोनाराने तो तयार केला त्याने (ओथो) घरांगे रिडिग्नद या कारागिरीसाठी प्रसिद्ध होते. पुढे तेराव्या शतकांत कोपंडीकाम उत्तम होत असे; दारांना लावावयाच्या विजयिण्या या वस्तूंत मुल्य असत. ओरस-कर्ंडच्या मठन कॉलिंगच्या इमारतीत १४ व्या शतकातील विजयिण्या अद्यापि पहाण्यास सांपडतात यावेळी सोपंडी खोदाव व कोरीव जाळयाहि उत्तम होत असत. वेस्टमिन्स्टरमध्ये पोचक्या हेनरीच्या धडक्याजवळची जाळी या सुमारचीच आहे. कोपंडी पन्थ्याची व पडीय कामे १८ व्या शतकांत क्रिस्तीकर रेनच्या देवरेखाळाची परीव होऊ लागली. काटकांत निरनिराळ्या वेळी व रयांची पांने फुले-सुद्धा तयार करून घडविण्यांत येऊ लागली; इंग्लंडम कोटचे काटक याचा एक सुंदर नमुना आहे. पितळी व ग्रॅन्या धातूची उपकरणे व वस्तू या १६ व्या शतकाच्या पूर्वीपासून तयार होत; मात्र इटलीतील वस्तूसारख्या रया नागुक नसत. शिल्पि कारीकरांनी कामांत उपयोगांत आणीत.

जर्मनी.—या देशांत १० व ११ व्या शतकांत ग्रॅन्याची मोठमोठी कामे तयार होत; रयांत मुल्यवान देवळांचे दरवाजे असत. ते बायझन्टाइनकालीन इटलीतील मोठमोठ्या व नवींदार दरवाजांच्या सोबती असत. व्हिफेरीनाचा विशेष बर्नबर्ट (११२-१०२२) हा या कामांत तरबेज होता, त्याने रोमला गाऊन तेथील या वस्तू बाहिल्या होत्या. इटालियन दार, खांब, जाळ्या इत्यादि वस्तूची नकल या व पुर्वील शतकांत जर्मनीत व्हावयास लागली. सरबर्गे येथील हबोल्कचे (स. १०८०) खास घडयेच ग्रॅन्याचे असून रयावेळच्या कारागिरीचा उल्लेख नमुना आहे. पुढे ऑरसवर्गे व गुरेस्वर्गे येथे ही निरनिराळ्या धातूची कलाकुसरीची कामे मोठ्या प्रमाणावर व्हावयास लागली. इंग्लंडम येथील मॅक्सामिलियन (फाह्ल) याचे धडगे व जवळचे पुतळे हे १६ व्या शतकातील जर्मन कारागिरीचे उत्कृष्ट नमुने म्हणून प्रख्यात आहेत. कोपंडी जाळीदार वस्तू तर जर्मनीत १५ व्या शतकांत उत्तम होत असत; ती घड्या देवळांतील उपकरणेच असत.

फ्रान्स.—रोमन लोकांच्या कालापासून लिगेरेस हे नाव सर्वप्रकारच्या धातुकामाबद्दल व वितळवरील मि, प्रख्यात होते. धडक्यावर घडविण्यांत येणारे ता

आत येऊन पडले. काही काही दीप पद्यांच्या आकाराचे असतात. सर्वांत जास्त वैचित्र्य नेपाळमधील दिव्यांत आढळेल. दुसरा एक नेहमी पाहण्यातला दिव्याचा नमुना म्हणजे तेलवातीकरिता एक उपळ चाट्टे हातूंत घेऊन उभी असलेली खमिर्त हाय. हलकारतीचा एक सुंदर नमुना म्हणजे अनेक पाकळ्यांचे उपळटें-मिटले कमळ करून त्याच्या मध्यभागी कापूर जाळण्याकरिता एक वाटी ठेवतात. वज्रतारेची मूर्ति अशाच कमळांत बसविलेली असते. विधांतोल चमच्यांचेहि अनेक आकार असतात. हिंदू स्वयंपाकगृहातील भांडी पितळेची असतात. ती दररोज पांढून घुसून आरशासारखी स्वच्छ ठेवतात. सर्वांत महत्त्वाची पितळेची भांडी म्हणजे पाणी पिण्याचे सह्यात मोठे छोटे किंवा तांबे होत. त्याचप्रमाणे दुधाचे बगळे, पातल्या, ताटें, पराती, वगैरे होत. गंगेचे पाणी भरून ठेवण्याकरिता मुद्दाम केलेल्या सुरया फार सुंदर असतात.

सोन्याची ताटें अतिशय श्रीमंत लोकच वापरतात. वण साधारण सुखी लोकांच्या घरांही चांदीची ताटें आढळतात. मुलांना दूध पाजण्याकरिता केलेली क्षारी चारी, तापें, किंवा पितळ ह्या धातूंची असून, प्राचीन काळापासून धार्मिक विधींसाठी उदक सोडण्याकरिता व तोंडाला भांडे न लावता पाणी पिण्याकरिता क्षारीचाच उपयोग करण्यात येतो. रंग राखनें अथवा मातीनें भांडी गांठण्याची पद्धत आपल्याकडे असल्यानें भांड्यावरील नक्षी उठावदार उपयोगाची नाही. म्हणून अशा भांड्यांना खोल किंवा सपाट नक्षी करण्यात येते. लांब लांब दातांच्या धातूच्या कण्या केंस विचरण्या-चाडी किंवा केंसांत फुलें खोचण्यासाठी काही ठिकाणी उपयोगात असलेल्या हट्टीत पडतात. चांदीची किंवा पितळेची तबकेंहि चांगली नक्षीदार असतात. प्राचीन सींगिरि निघात अफरामागून हातात फुलांची तबकें घेऊन जात असलेल्या दासी दाखविल्या आहेत.

कापें आणि पितळ ह्या धातूवरील कळकळारीची कामे अशापयवेतो नेपाळांत चांगली होतात. येथील परंपरा असून आयुध आहे. वज्र हें उपासनेंसाठी एक आयुध असून त्यावरील नक्षीकाम पाहण्यासारखें असते. तान्यापितळेच्या पेट्या उठावदार व खोदीव नक्षीच्या तेमें पाहण्यास सांपडतात. माखिरीज इतर पुष्कळ असाधारण प्रतीची सुवक उठावदार कामे नेपाळांत होतात.

सिंहलद्वीपातील धातुकाम विशिष्ट प्रकारचे व अत्युत्कृष्ट असले. मांडमोठ्या देवळांतून सोन्याचांदीची काही सुंदर मोठी तेमें आढळतात. मुन्यांचीं म्यानें आणि बंदुकीची दाख ठेवण्याचे शिगारे यांवर चांदीचे नक्षीकाम असते. पाजविण्याच्या राखाला सुद्धा पितळी टोपण असून त्यावर ताच्याचांदीची नक्षी केलेली आढळते. "नारळ्याच्या फुलांनी व "मिरांच्या मंगरीची" माळ व देवळाच्या दरवाजावरील नक्षीदार खोळीकाम ही पहाण्यासारखी

असतात. प्रत्येक ठिकाणी दिसणारे कण्ठपन विहार अठराव्या शतकातील कांतीश्री राजसिंह ह्याच्या अर्थात उदार आश्रयाची साक्ष देतात.

फक्त जुन्या गुमराजांच्या वेळच्या नाण्यांतच खन्या हिंदू कामगिरीचा गुण दिसून येतो; अलीकडील मुघलमानी नाण्यांवरील नक्षीदार ठसे तारांकर करण्यासारखे आहेत तरी त्यांची तज्ज्ञा यादून अगदी निराळी आहे. अत्युत्तम तज्ज्ञांची पितळेची खेळणी राजपुतान्यांत होतात. नाकें लावलेले घोडे, वर मेघदंशरी बसविलेल्या देशी पद्धतीच्या गाढवा, आणि हत्ती, हे आवडीचे नमुने होत. विजगापद्धतमध्यं बनविलेले घोडे आणि त्यावरील स्वार विचित्र दिसतात. इल्ली सिंहलद्वीपांत वनगारी हुबेहुब दिसणारी पितळी जनावरे वगैरेचा मोठा व्यापार आहे. जुन्या पितळी खेळण्यांपैकी बरीचशी खेळणी, त्याचप्रमाणे दीप वगैरे दुसऱ्या वस्तू, हिणकस धातूचे शोबटशोबट व नक्ष असून जवाहीर, ही किरीटीच्या मळसूत्री घाटोनें सुशोभित केलेली असतात. हे मळसूत्री पाट मूळच्या मेणाच्या साच्यावर तयार करतात.

याच पद्धतीचे ओतकामाचे दुसरे उदाहरण, अर्बुज व लवणाच्या अशा जुन्या रजपूत (सुंदरी) जातीचे सांडक्यांत दिसून येते. घामस बांदले ह्या सांडक्याविषयी पुढील उद्गार काढतो. "ही पंथरी धातूची असून ती एकाच साचातून ओततात. ती शेतक्या आधर्यकारक रीतीनें बनवितात की, अशी सांखळी युरोपांत कोणी कडे फाळसें मळा वाटत नाही. "मेण, राळ आणि तेल यांच्या मिश्रणाची एक दोरी तयार करतात. तयार करायच्या सांडकीच्या गाडीची काटकी घेऊन निच्यामांवाती ही दोरी अंतर सोडून मळसूत्राप्रमाणे गुंडाळावयाची. नंतर त्या काटकीवरच अशेतोना तें मळसूत्र एका सरळ रेषेत तोडावयाचें; झणजे सांडक्याच्या निरनिराळ्या कड्या तुटतात. अशा कड्या एकमेकांत अडकवून रयांची तोंडे तापविलेल्या सुरीच्या धारनें जोडली जातात. जेव्हा अशा साठपासून सत्तरपर्यंत कण्या जोडल्या जातात तेव्हा सांडक्याची दोन टोंक एकमेकांत अडकवून जोडली जातात. मग ही सांडक्या हळू हळू चपटी करण्यात येते; आणि ती हातानें अशी बनवितात की, भावी सांडक्याची पूर्णपणे लवणारा असा नमुना तयार होतो. हा नमुना नेटह शेंगामातीच्या तयार केलेल्या खळीत क्रियेक बळेंत घुडवून त्यावर पुरा लेप बसला झणजे त्यावर मातीचा आणखी जाड लेप देण्यात येतो. हे सर्व लेप बाळग्यावर सांचाची बरील कड अशा रीतीनें पांसावयाची की प्रत्येक कडीचा पुष्टभाग उपडा व्हावा. यावर एक मेणाची कडी बसवावयाची व तीवरहि मातीचा लेप घाववाचा. असाच दुसरा एक नमुना तयार करावयाचा व हे दोन एकमेकांजवळ एका काळ्या व चिकणमातीच्या बळकट वेष्टणांत शांकावयाचे. मग वर बसविलेल्या मेणाच्या

काष्ठ्यांची टोके सांचाच्या पृष्ठभागां असलेल्या एका वेळे-
बना पोकळीत आणायची ही पोकळी धातु आणि थोडा
टांकणदार यांनी भरावयाची आणि वर छक्का बसवून
रथावर बिकणमाती घासावयाची. मध्ये कुठल्यासाठी एक
छिद्र ठेवावयाचें. जेव्हा या सांचास मधीत पातून आंच देतात
तेव्हा मेण वितळतें आणि त्याच्या मार्गी धातूचा रस येऊन
बसतो. नंतर निवल्यावर तो साचा फोडतात तेव्हा इच्छित
सांचळी बाहेर पडते. मग तिच्यावर असलेला खटवडीत-
पणा कानून काटतात तेव्हा सोखळी उपयोगात आणण्यास
योग्य होते.

सर्वे हिंदुराधागभर हो जुनी ओतकामाची पद्धत अगदी
अतिशित अद्या कारागिराकडून असेल. कौशल्यानें आणि
दक्षतेनें अनुभवी जाते पंचरशी धातूच्या, ताऱ्याच्या आणि
पितळेच्या मूर्ती ओतण्याची पद्धति अगदी अशीच असून
हं पारच नाजूक आणि क्षिप्र काम असून देखील येथे
हेंलें जाते. धातूच्या उत्तम उत्तम मूर्तीवेकें बऱ्याचशा
ताऱ्याच्या अस्तित्वात आणि फारच थोड्या पंचरशी धातूच्या
अस्तित्वात हिंदी धातुकामाच्या प्रत्येक शाखेत असूनहि कुसरी
कामाचा समग्र व निरनिराळ्या कृतींची उपयुक्त माहिती
इतकी आहे की, तिच्यापासून अगदी अनुभविक अशा
आधुनिक कारागिरांनी व ओतकाम करणाऱ्यांनी देखील
पुष्कळ शिकण्यासारखे आहे ह्या वाजारात दिसणाऱ्या व
उच्चैः उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या पितळेच्या पत्र्यापेक्षां
हिंदी पितळ केव्हाहि सरसच आहे भगवदार पितळ्या
रंगाची हल्लीची बाशीची पितळी भांडी स्वस्त व वेगडी
बुचलेनेची असतात. परंतु जुन्या पितळेविषयी बोळावयाचें
तर तें वचितच ओल्यापेक्षां कमी सुंदर असतें. 'जडावाचें
काम' पहा. [कुमारस्वामी—आर्टिस्ट अँड कॅप्टल]

धातुविद्या—या शास्त्राचा उपयोग अशोषित धातूपासून
शुद्ध धातु काढण्याची क्रिया दाखविण्याकडे वेळा गेली. विष्णु-
तंत्राच्या योगानेहि बारी धातु वेगळे करतात पण त्या बाबतीत
विष्णुदातुविद्या हा शास्त्र योग्यतात खासिले कोटकांत काही
महत्त्वाचे धातु अशोषित रितीत ज्या स्वरूपात सांपडतात
ती दिली आहेत.

धातूची अशोषित स्वरूपे

धातूचे नांव	कच्च्या धातूचे स्वरूप.
लोखंड	प्राग्निद, गंधकिद.
ताम	मिश्र गंधकिद, पाणिद, धातु
रजत	गंधकिद, धातु, हरिद.
सुवर्ण	शुद्ध धातु.
सिसे	गंधकिद आणि अनगोळकर्मित
	गंधकिद बगैरे.
नगाद	गंधकिद, प्राग्निद, कर्मित, उज्ज्व.
कपीत	प्राग्निद

धातूचे नांव	कच्च्या धातूचे स्वरूप
पारा	गंधकिद धातु.
अंभ	गंधकिद.
विस्मृत	धातु.
निकल, कोबास्ट	ताळिंद.
झातिन बगैरे	धातु.
यापेक्षां लोहगंधकिद, रजतहरिद व शीसगंधकिद ही	
फारशी महत्त्वाची नाहीत	

धातु घटना संक्षेपेन — सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहा-
य्याने धातूच्या घटनेसंबंधी अगोचीन कालात बरीच माहिती
उपलब्ध झाली आहे. ज्या धातूची किंवा मिश्रधातूची घटना
शोषावयाची असेल त्याच्या शुद्ध नमुन्याची $\frac{1}{2}$ इंच जाड व
१ चौसर इंच क्षेत्र व्यापणारी पातळ चकती घेऊन ती सारीक
कुर्दोचा चूर लावलेल्या कागदाचे बरीच पातळात. पण ह्या
पातळ्याच्या योगाने पत्र्यावर अमरासारखा पातळ पापुद्रा
येतो व त्याच्या योगाने पत्र्यावरील अपूर्ण पर्पणक्या योगाने
राहिलेल्या खांचा दिसत नाहीत आणि नमुना बिघडतो.
तेव्हा ह्या पापुद्रा चकचकत पातळ करण्याची खबरदारी
येतात ह्या पापुद्रा काही योग्य द्रव रासायनिक द्रव्यांच्या
योगाने ताबडतोब घालून पत्र्याचा मूळ पृष्ठभाग द्योत्येत्तीस
आणतो येतो या पुत्रमागावर 'अदक रासायनिक द्रव्ये'
बिष्णु किंवा सौंदर्य द्रव्य यांच्या क्रियेने आपणास पाहिजे
तया तत्वेच्या नमुना तयार करून घेता येतो. अशा रीतीने
तयार केलेल्या नमुन्याचे सूक्ष्मदर्शक यंत्र व प्रकाशलेखन
यंत्र यांच्या साहाय्याने छायाचित्र घेतात. या छायाचित्रा-
वरून धातूच्या किंवा मिश्रधातूच्या घटनेसंबंधी बराच बोध
होतो.

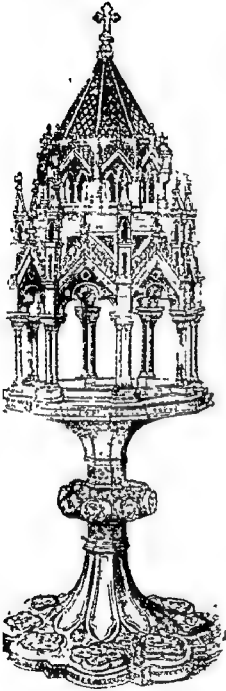
धातु शुद्ध करण्याच्या सर्व साधारण रीती — कधी
कधी धातु त्याच्या मूळ स्वरूपात सांपडून त्याच्याबरोबर
असलेली खनिजगमित द्रव्ये हातांनी किंवा हातोडीने
चकती येतात, पुष्कळसे धातु रागोबाहेर काढल्याबरोबर
खनिजगमित द्रव्ये यांनी मिश्रित असतात म्हणून कच्च्या
धातूपासून शुद्ध धातु काढण्यापूर्वी कच्चा धातु शुद्ध करून
घ्यावा लागतो. तो शुद्ध करण्याकरिता प्रथमतः त्याचे दळून
अति सूक्ष्म चूर्ण करतात म्हणजे तो माती बगैरेच्यापासून
वेगळा होतो व नंतर तें चूर्ण धुतात. पुष्कळ कच्चे धातु
रासायनिक संयुक्त पदार्थ असल्यामुळे त्यापासून रासायनिक
क्रियेविषयक शुद्ध धातु काढता येत नाहीत. तशावेळी काही
क्रिया सांगी दिल्या आहेत.

अग्निविद्या—प्रथमतः कच्ची धातु घेऊन तीत रंगी-
धक द्रव्य मिसळतात व नंतर त्या मिश्रणाला विस्तवाची आंच
देतात ह्या आंचीच्या योगाने रासायनिक व पदार्थबैज्ञानिक
असे दोन्हीहि प्रकार पडतात या अष्टादि अशाच तऱ्हेने
बनाविलेल्या अशात की, त्यांना उष्णतेचा व रसांत उपयोग

धातुकार

व शतकातील तांब्याचा संस्कार देवळातील

एक नैवेद्यपात्र.

अंतरदाणी.

हैंपुनकोटच्या फाटकाचें एकदार.

गुलाबदाणी.

१५ वे शतकांतील लोखंडी पत्र्याचें भिंतीला लावण्याचें शामदान.

नाट्य

कर्कमुखहस्त (नीलकमलयुक्त) अग्निज्वालायुक्त अधचंद्रहस्त.

पताकहस्त.

कर्तरीमुख.

पद्मकोषहस्त.

मुष्टिहस्त.

उद्धेष्टितालपद्म.

भ्रमरहस्त.

शुकनुंडहस्त

शिखरहस्त.

अर्धचंद्रहस्त.

होणाऱ्या वायूचा आपणास पाहिजे तसा उपयोग करून घेता येतो. काही बाबतीत कच्च्या धातूनास काही काही पदार्थांचे पूर्णपणे जाळून मसून करावयाचे असते त्यावेळी न जाळलेल्या प्राणवायूची गरज असते. अशा वेळी मर्हांत वायूचा प्रवाह आळू ठेवतात. अगर येव्हा कच्चा धातु प्राणवायुरहित करावयाचा असतो तेव्हा मर्हांतून वाहणाऱ्या वाऱ्याचा प्रवाह बंद करतात धातु मर्हांतल्याच जाळणाऱ्या वायूमध्ये तप्त केला गेल्याने आपणास पाहिजे तसा परिणाम घडवून आणता येतो. धातुविद्येतील बहुतेक रासायनिक क्रियांचा या दुसऱ्या प्रकाराने समावेश होतो, व उच्चलेमार्गे न मिळणारी इथ्ये वापरून शुद्ध करण्याची क्रिया क्वचितच करावी लागते.

पारदमिश्रणः—कच्च्या धातूचे पाण्याशी मिश्रण करतात. हे मिश्रण शुद्ध करून त्याचे ऊर्ध्वपातन केले असता पारा उडून जातो व शुद्ध धातु खाली राहोतो.

आर्द्रक्रियाः—त्या क्रियेमध्ये प्रथमतः कच्चा धातु मागून त्याचा एखाद्या धाराशी किंवा अम्लाशी संयोग करून त्या संयोगावर किंवा काही बाबतीत शुद्ध कच्च्या धातूवर छुडा एखाद्या योग्य रासायनिक द्रव्याची क्रिया करून शुद्ध धातु कच्च्या धातूपासून वेगळा करतात.

रासायनिक क्रियाः—पारदमिश्रणक्रिया अवघा आर्द्रक्रिया सा दोन्ही संनि, ताचे, रजत वगैरेसारख्या धातूनाच उपयुक्त आहेत. पण तिसर रासायनिक क्रियांचा बऱ्याच टिकाणी उपयोग होत असल्याने आपण त्याचा विचार करू. कौण्ठी रासायनिक क्रिया करावयाची हे मूळ धातु ज्या अक्षातूशी संयुक्त झाला असेल त्यावरून ठरवावयाचे असते.

प्राग्निद, रजित, कर्मित व धिक्कितः—ह्या स्वरूपात खाणीतून बाहेर निघालेला कच्चा धातु प्रथम भाजतात. म्हणजे त्यापासून कर्बोद्विप्राग्निद व पाणी वेगळे होऊन काही गंधक, ताल आणि सोदिय इथ्ये ही मसम होतात, व धातूचे अशुद्ध प्राग्निद मिळते. हे प्राग्निद जाळून पदार्थांच्या योगाने बरेच तापविले असता प्राणवायुरहित होऊन मूळ धातु मिळतो. जर कच्चा धातु सिक्कित असेल तर तो तापवीत असताच सिक वेगळे करून प्राग्निद धिक्कित्याकरिता त्यात जुना मिसळतात. लोह, कथिल, तांब, शिसे आणि जहाद हे धातु अशा रीतीने काढतात. जहादप्राग्निद बाबतीत प्राणरहित करण्याकरता त्याच्या उकळण्याच्या बिंदूच्या उष्णमानाहून जास्त उष्णमान सागत म्हणून त्याचा कच्चा धातु प्राणवायुरहित करण्याच्या द्रव्याशी मिश्रित करून ते मिश्रण दीप्तक असलेल्या बकपात्रात किंवा मेघदंबरीपात्रात तापविते. बाकीचे बहुतेक धातु वाऱ्याच्या शोषावर जालणाऱ्या मर्हांतील विस्तृतातच प्राणवायुरहित करतात. या मर्हांत कोळशाचे व कच्च्या धातूचे एकावर एक असे घेरून त्यास खाळून आणि देतात. गंधर कोळशाप्रमाणे कर्म आणि वाऱ्याच्या शोषाबरोबर येणाऱ्या वायूमधील प्राण

वायूच्या संयोगाने झालेल्या कर्बोद्विप्राग्निदाच्या योगाने धातूचे प्राग्निद प्राणवायुरहित होऊन धातुरूप होते व हे स्वरूप स्थिरात असल्यावराने मर्हांत मर्ह्या खालील मार्गात सांबां. या टिकाणी असलेल्या धिक्कित्या गुठ्या (पुचे) काढल्या असता मर्हासह धातु आपणास काढून घेतो येतो.

गंधकिदः—लोह, तांब, शिसे, जहाद, पारा, रजत, अंग ह्या धातु या स्वरूपात सांपडतात. गंधकिदाचे दोन विभाग करतातः—(१) सार्धा गंधकिद व (२) संकीर्ण गंधकिद. पहिल्या वर्गात जहादगंधकिद, लोहगंधकिद, पारदगंधकिद वगैरे गंधकिद येतात आणि दुसऱ्या वर्गात निरनिराज्या धातूची संयुक्त गंधकिद येतात, मर्से बोर्नोनाइट, शिसे, अंग आणि तांब यांचे संकीर्ण गंधकिद.

गंधकिद प्रथमतः अनाम्लप्राप्तक मर्हांत (रेड्युसेंटी करनेस) प्राणवायुमिश्रित करण्याकरिता भाजून काढतात या मागण्याच्या योगाने तालाचा काही भाग आणि गंधकाचा काही भाग जळला शतो आता निरनिराज्या गंधकिदावर भागण्याचे काय काय परिणाम होतात हे पाहू.

(१) रजतगंधकिद व पारदगंधकिद भाजली असता गंधक-द्विप्राग्निद वेगळा होऊन रजत किंवा पारा मिळतो. रजताच्या बाबतीत रजतगंधकिद मिळते पारा या परिस्थितीत वायुरूप होतो तेव्हा मद उष्णमान असल्यास त्यास दीप्तकाच्या योगाने स्वरूप करतात

(२) जहाद व लोह यांची गंधकिद तापविली असता जहादप्राग्निद व लोहप्राग्निद मिळतात. जहादाच्या बाबतीत प्रथमतः अनाम्ल गंधकिद घनते. ही प्राग्निद कर्षाच्या योगाने प्राणवायुरहित करून मूळ धातु बवविता येतो.

(३) शिसे व तांब यांची गंधकिद तापविली असता शिशाच्या गंधकिदापासून प्राग्निद व गंधकिद यांचे मिश्रण तयार होते व तालाच्या गंधकिदापासून प्राग्निद व अनाम्लक गंधकिद मिळते. शिशाचे गंधकिद रजतगंधकिदाच्या वेळी स्थिर (स्टेबल) असते व त्याच वेळी तालाच्या गंधकिदापासून प्राग्निद, गंधक-द्विप्राग्निद व प्राणवायु मिळतात. लोहप्राग्निद बाबतीत प्राग्निदीकरणाची अवघा ज्वलनाची किंवा शेवटपर्यंत नेत नाहीत. साधारण भाजल्या जाणाऱ्या पदार्थांमध्ये व तसेच मूळ रूपात असलेल्या गंधकिदामध्ये प्राणाशी असणारी गंधकाचे प्रमाण प्र. सं झाले म्हणजे प्राग्निदीकरणाची क्रिया बंद करून सर्व मिश्रण उष्ण उष्णमानापर्यंत तापवितात म्हणजे गंधक व प्राण हे दोन्ही निघून जाऊन शुद्ध

लोहपंकिकादेशी अंज बरेच जड आहे. याने कितेंच शिवाच्या गंधविदापातून सिद्ध वेगळे करता येते पुढे कंसात दिलेले धातू कमाने पेटल्यास पुढील धातूच्या गंधविदावर ग. गांध धातूची क्रिया केली असता मागील धातूचे गंधविद बनून पुढील धातू नेहळा होतो (ताम्र, लोह, बर्फील, मसद, शिरे, रजत, अंज, ताल)

तालिद — तालसंयुक्त कच्चे धातू हे कारच घाडे असून तात कोबाष्ट, व निकेल हे बरेच महत्वाचे आहेत. त्यांच्यापासून शुद्ध धातू काढण्याकरिता प्रथमतः कच्ची धातू माजसात म्हणजे तालीदाचा काही भाग प्राणिदात रूपांतर होऊन जातो व काही ताल समार उडून जातो राहिलेला भाग संकीर्ण-अल्पमूलक तालिद म्हणून राहतो. ह्या राहिलेल्या भागावर काही द्रव्याची क्रिया करून तो द्रव-रूपांत नेतात. मॅगनीज, लोह, कोबाल्ट, निकेल हे धातू निकेल रूपात मळीमध्ये जातात व निकेल व कोबाष्ट यांचे प्राणिद व झालेले तालिदाचे भाग ही क्रिया योग्य वेळी पोषयिनी असता दळाशी सांपडतात, व निराळे संमिश्र द्रव्य पुन्हा टाकले असता निरंज व कोबाष्ट निरानिराळे होऊन आपणास कोबाष्टचे तालिद मिळते

किरकोळ प्रतिक्रिया इत्ये—ज्यालेमध्ये अणुनाश्या प्राणि-दीकारक अगर सोजजीकारक (प्राणमिश्रक व प्राणहारक) इत्यादिबाय हतर पुष्कळ संमिश्रक द्रव्यांचा उपयोग करतात लोहचा उपयोग संयुक्त काढण्याकरिता करतात शिवाच्या प्राणिदाचाहि प्राणिदीकारक म्हणून बराच उपयोग केला जातो. रसोष्णतेच्या वेळी जेव्हा हे प्राणिद विरलत असते तेव्हा त्याची क्रिया सोने व रजत खोरीज करून सर्व धातूवर होऊन संयुक्त द्विप्राणिदीकारक त्याच्यासाठी एकाद संकीर्ण प्राणिद, शिरे व शिवाचे प्राणिद कमी अक्षम्यता तयार झालेल्या रम्यात गंधकाशी स्वकर संकीर्ण पावणारे धातू असतात.

संमिश्रक इत्ये—ह्याचा उपयोग धातू द्रवस्थेत नेण्याकरिता करतात. त्याची निवड अशाच रीतीने करतात की त्यामुळे कच्चा धातूचा विरलरूप लवकर रोधा नसेल. याचे तीन प्रकार आहेत—(१) चित्र-संमिश्रक, (२) आभिलक संमिश्रक इत्ये व (३) अनाभिलक संमिश्रक इत्ये. यांपैकी चित्र-संमिश्रक हे सिद्ध किंवा घटगंधितासारख्या पदार्थांचे द्रवस्थेत नेण्यास उपयोगी पडते सिंधुकांति किंवा तालावरित हे अनाभिलक संमिश्रक द्रव्य असून त्याचा सिद्धिद द्रवस्थेचे नेण्याकरिता उपयोग करतात. टाऊन-हार्ने हे आभिलक द्रव्य असून अनाभिलक प्राणिद द्रवस्थेत नेण्यास उपयोगी पडते

धातुकपुर-सुदासा—काटेबाळ. पाळ्याद टाण्यातील निराळी दहणी देणारी जहागीर. ही कोटाच्या पूर्वेस १२ मैलावर आहे जहागीरीत पोचपुर आणि सुदासा ही दोन वेगळी गावे आहेत या जहागीरीत १८ वेढी असून ही स्वद

कारी लोकांच्या ताब्यात आहेत. गुजराथचा राजा सिद्धराज याचा जन्म येथेच झाला. [बोंबे म्युझी. पृ. ८]

धानुक जात—याना धानाक, धानक किंवा धानकिया असेंहि म्हणतात. याच्यात हिंदु, खोख, सुसुलमान व वन्य-जाती असून, हे बंगाल, बहार, ओरिसा, मध्यप्रात, ब्रह्मद, पंजाब, संयुक्तप्रात, बर्मादे संस्थान, मध्यहिंदुस्थानातील काही संस्थाने व राजपुताना इतक्या प्रांतात आढळतात. ह्या जातीची एकंदर लोकसंख्या (१९११) ८५९०६० आहे. हे लोक शेती व मजुरी करतात कुस्मी व कोयरी लोकांबरोबरीचे ते अक्षम्यामुळे समाजोत त्यांना बराच मान मिळतो. आतामात ब्राह्मण त्यांच्या हातचे पाणी पितात आसामातील चहाच्या मळगात हे लोक काम करतात.

संयुक्तप्रांतात या जातीत लंडेगवारसा, बाधिक, हाकारि, कथारिया आणि वैहाल पोडगाती आहेत कानपूरच्या दक्षिण प्रांतात लंडेगवारसा लोक बाधिक लोकांना आपल्या मुली देतात परंतु बाधिक लोक लंडेगवारसाने आपल्या मुली देत नाहीत कानपूरच्या पूर्वप्रांतात लागवारसा हे परगातीशी विवाहसंबंध मुळीच करीत नाहीत कानपूरच्या ईशान्य प्रांतात लंडेगवारसा लोक बाधिक, कथारिया व हाकारी या लोकांच्या मुली स्विकारतात पण आपल्या मुली कफ हातारी लोकांनाच देतात याबद्दल धातुक जातीत स्वज्ञातमध्येच विवाह करण्याचा नियम किता झिखल आहे हे समजते विवाह नियम नसतसे मित्र आहेत वसतसे निरनिरळ्या जातीत व्यवहार व पैवायती वगैरेचे नियमादि निरानिराळे आहेत.

मध्यप्रांतातील यांच्या एकंदर संख्येपैकी तीन चतुर्थी लोकवस्ती नरसिगपुर जिल्ह्यात आहे पन्नापुराणाच्या आधारावरून ही जात आभार बाप व चाटल आहे आणि आभार आई व आईर बाप यांची संतति आहे असे झिखल म्हणतो. धानक लोक तीर्थदाज असत असे सुक्यानन म्हणतो पारथीयन लोकांच्या सैन्यात जेथे गुलामांची भरती करीत तशीच एके काळी यांची भरती गुलामांपासून झाली असावी. पण यानी रजपूत दोष्यांची महत्त्वाकांक्षा आहे व नरसिगपुरचे धानक लोक स्वतः धानकराय म्हणवून घेतात पण फूडकच्या मते जे बस्तार लोक आपल्या विणण्याचे काम सोडून घेऊन त्यावर कले लावले व पुढे धनुषीरी झाले त्यास धानुक म्हणू लागले व अजूनहि नरसिगपुरातील व बस्तारातील धानकांचा परस्पर संबंध आहे असे दिसते. हे लोखी लोकांच्या हातची पत्नी रचोई खातात, यावरून पूर्वी लोखी सेनापतीच्या हाता-छाळी हे अशोचते असे रसेल म्हणतो यांची कुलनाम बहुतेक स्थानिक दिसतात. हे आतेमामहणीबरोबर छत्रे निपिद्ध समजतात मागणी बराकडून व्हावी लागते. बघूच्या गोवी वर जाण्यापूर्वी त्याच्या समप्रदपासकळ तो उभा राहतो व त्याची आई आपल्या स्तन त्याच्या तोंडात घालते आणि त्याच्यावर असाव व ओगावा टाकते. जातींना बराने टाडळ मरलेल्या ठाटळीचून काढत गेले पाहिजे. याचा पंदा

वेतांतील मजुरी करणे हा आहे. यापैकी फार थोडे कार-
कार आहेत. हे कधी कधी कोटवारांचे कामही करतात.
हे रजपुतांच्या हातचे खात नाहीत. नेमाडांत या जातीची
गणता मोठे जातीत आहे. तेथे हे, द्राक्षेण व रजपुतांचे उठे
खातात घानक वाप व लोधी किंवा कुणबी आई असलेल्या
मुलात हे जातीत येतात. घनवार लोकांचे व यांचे
बऱ्याच बाबतीत साम्य आहे. [रसेल व हिरालाल; सेन्स
रिपोर्ट. १९११, पृ. ३.]

धानेरें—मुंबई. पश्चिम तानदेश, नंदुरवार तालुका.
नंदुरवारच्या आग्नेयीत १९ मैलावर हें गाव आहे. येथे
एक जुना पडका किला असून त्याच्या आत एक देऊळ
बांधलेले आहे त्यातील शिल्पकाम अप्रतिम आहे.
[तानदेश ग्याझे]

धान्य—हा शब्द धाना या शब्दापासून झालेला आहे.
धान्याचे तृणधान्य व द्विदल धान्य असे सामान्य दोन प्रकार
आहेत. भात, गहू, ज्वारी, बाजरी ही तृणधान्ये होत. हर-
भरा, तूर, मूग, उडीद इत्यादिकांत द्विदलधान्ये व करवंड,
तीळ, जवस वगैरेत तेलधान्ये म्हणता येईल. तृणधान्याची
पेरणी वगैरे करण्यात फारसा त्रास पडत नस-
ल्याने व तें साधारण खडकाळ जमीनविराही उगवत अस-
ल्याने या प्राचीन लोकांना आपल्या निवासस्थानांनी त्याची
छाहज लागवड करता येई. शेतीची अवजारेंहि त्याकाळी
कृषित् प्रचारांत होती हिंहे एक कारण याच्या उपयोगाचे
असावे.

वेदकाळी कर्ण, कृष्ण, स्पष्टिष्ट नंगरे हलके तांदूळ, साणे,
यव इत्यादि या तृणधान्याचा उल्लेख आढळतो. नाचणी, बरी,
सावा, राभेरा, राळा, देवभात, बरडी (बरग) ही तृण-
धान्ये आजहि प्रचारात आहेत. तृणधान्याप्रमाणें द्विदल
धान्यांह वेदकाळी होती. ऋग्वेदकाळी पेरणी करित; ऐतरे-
यात धान्याचे अंडज, जीवज, उद्भिज व स्वेदज असे चार
प्रकार दिलेले आहेत. गहू, रावज, तीळ, उडीद, मका, मसूर
इत्यादि धान्याची नावे वेदकाळात आढळतात (ज्ञानकोश
वि. ३. पृ. २९८-९५ पहा.)

देशातील हवामान व जमीनीचा गुण यामुळे निरनिराळी
धान्ये निरनिराळ्या ठिकाणी उत्पन्न होतात. एवढेच नव्हे
तर एकच धान्य निरनिराळ्या प्रांतात उत्पन्नीच प्रतीच
उत्पन्न होतें, व त्याची चवहि वागळी किंवा वाईट असते.
देशात वाहतुकीची साधनें असजर्शा नास्त प्रचारात येतात,
तशी धान्याची उचल जास्त होते. या प्रकारामुळे ज्या देशात
धान्याची निपज फाशील असते, तेथील धान्य पडून राहून
लोकांचे आर्थिक मुकसान न होता, ते जेथे त्याची गरज
असेल तिथेच निगत करून, त्यापासून फायदा काढतो येतो.
तसेच दुष्काळ पडल्यास ती विशेषतः जाणवत नाहीं. कारण
जेथे दुष्काळ नसेल तेथील धान्य दुष्काळप्रस्त आगात तसच
उत्तय पुरविता येत. पूर्वी वगजारी लोक धान्याची नेमण

करीत असत. साधत आगगाट्या व आगवेठी यामुळे ही
वहतुक सुख झाली आहे. त्यामुळे पूर्वी जी प्रत्येक गावी
धान्याची पेंवे आढळत ती आज ओस पडत चालली आहेत.
प्रत्येक धान्याची माहिती स्वतंत्र लेखांनी दिली आहे.

धापेघाडा—मध्यप्रांत, नागपूर जिल्हा. कलमेधराच्या
उत्तरेत पांच मैलांवर चंद्रमामा नदीतीरी ३०० लोकवस्तीचा
गांव येथें मराठी कोठी लोकांची वस्ती बरीच असून, त्यांचे
हें एक पवित्रस्थान आहे. येथील आपट्या घरपंचाच्या समा-
धीची पूजा करण्याकरिता सर्व मध्यप्रांतातून व पुण्याकडून
मुद्दा कोठी येतात. येथे पहिल्या रथ्यांच्या वेळी धोषलेच्या
एका जुन्या किल्ल्याचे अवशेष आहेत. पेंढार्यांनी हा गांव
लुटला होता [नागपूर ग्याझे पृ. ३. १९०८.]

धावळाघोसी—मध्य हिंदुस्थान. भोपाळ एजन्सीतील
एक ठाकरात. क्षेत्रफळ ६ चौरस मैल या ठाकरातील १ गांव
आहे. लोकसंख्या (१९११) ५९०. उत्पन्न ९५०० रुपये
धावळाघीर—मध्य हिंदुस्थान भोपाळ एजन्सीतील
एक ठाकरात लोकसंख्या (१९११) १७७७ साक्षर लोक
संख्या ४ आहेत क्षेत्रफळ १२ चौरस मैल. या ठाकरातील ३
गावे असून उत्पन्न १० हजार रुपये आहे

धामण—एक ब्राह्म धामण साडाच्या एका बगीत ६०
जारी आहेत त्यापैकी १२ जातींची झाडे असतात बघाईच्या
जातीच्या वेळी व झुडपें असतात. या जातीपैकी ३६ जाती
हिंदुस्थानात आहेत ही झाडे वेहाराहून ते आसामपर्यंतच्या
हिमालयाच्या पायथ्याशी आढळतात. सालबुसाच्या
अंगळात ही असतात. धामणची दुसरी जात हजार व
पंचावडे मिठाचे डोंबर यापासून सिकोमपर्यंतच्या ३ ते ६
हजार फूट उंचीवर आढळते. या बगीच्या बहुतेक
जातींच्या झाडांच्या आंतरसालीपासून तत् निघतात. त्याचा
दोर करण्याकडे व वेहारा केव्हा कागद करण्याकडे उपयोग
करतात. वेहारा झाडातील लवचिकपणा व चळकटी याची
जरूर असते तेव्हा या झाडाचा उपयोग करावा. याच
कारणामुळे बाण, भालकाडी वगैरे तयार करण्याकरिता या
झाडाचा उपयोग होतो या बगीच्या बऱ्याच जातींच्या
झाडांचे फळे खाण्यासारखे असतात (बंट)

धामपूर, तहशील—तेलुगुप्रांत, बिजोनर जिल्ह्यातील
तालुका ह्यात धामपूर, सिओहारा, निहतीर आणि पन्हापूर
ह्या परगण्यांचा समावेश होतो क्षेत्रफळ ४५९ चौरस मैल
लोकसंख्या (१९११) २६९५१५ या तहशिलीत ६ गावे
असून रोडी ६७३ आहेत ह्या तहशिलीतून पुष्कळ लहान
नदीनाले बहतात, वीकी मोठयाची नावे गान्गन, खोह व
रामगंगा ही होत धामपूर गांव जिल्ह्याच्या मध्यमार्गी
असून ऐथील जमीन सुपाक आहे. परंतु ते गाव पुरांत वाहून
जाण्याची भीति असते.

या व—या तहशिलीचे मुख्य ठिकाण धामपूर हें आहे
व रोहिलखंड रेवेलर आहे लोकसंख्या (१९०१) ७०२५.

सन १५०१ मध्ये येथें दाकदखान रोहिल्याने मोगल सैन्याचा पराभव केला. १८०५ साली अमीरखानाच्या हाताखाली पंडित्यानी हा गांव लुटला. १८५७ साली येथील खजिना लुटण्याचा बंडखोरांचा बेत होता पण तो फसला येथें लोखंडाचा व पितळेचा व्यापार चालतो.

धामलेज—वाठेवाड. मुद्रापादपासून ११ मैलावर असलेले छेदे. येथें उत्तम मीठ तयार होतें. जेवूचा झाडांराणा धामलजी यानें हें वसविलें असें म्हणतात. येथील विष्णुगया ऊर्फ चक्रतीर्थ नांवा तलाव प्रसिद्ध आहे. येथें सोमनाथ महादेवाचें देऊळ आहे.

धास्तर—ब्राह्मणी, वैतरणी व त्याच्या उपनद्या ह्यांची मिळून तयार झालेली एक नदी. कटक व बलासोर जिल्ह्याच्या सीमेवरून ही नदी वहाते.

धायटे—मुंबई, पश्चिम खानदेश. मुक्याच्या आग्नेयांत ४० मैलांवर हें लहानसें गांव आहे. येथील वस्ती फार जुनी आहे. सतराव्या शतकाच्या आरंभी (१६०९) येथें श्रीपथ व चिठ्ठे यांचा बराच खप होत असे सापुडे ५० वर्षांनी टेंडुनिभर म्हणतो की हें महत्त्वाचें गांव सुधीर प्रदेशात वसलेले आहे पण धाणेरावें, रंगेत व मोहाची दास उत्पन्न करणारे आहे. [खानदेश ग्यास.]

धार, संस्थान—मध्यहिंदुस्थानात ओपावर एजन्सी-पैकी एक संस्थान. उ. अ. २१° ५०' ते २३° १५' आणि पू. रे. ७४° ३०' ते ७५° ३०'. क्षेत्रफळ १७८३ चौरस मैल, पर्वत १४४६ चौरस मैल खालसा म्हणजे खास दरवारच्या भंमलाखाली असून धाकीचा जहागीरदाराकडे आहे. दुसऱ्या संस्थानचे भाग आत आल्यामुळे हा प्रदेश बराच हुडकेला आहे. यांत २ शहरे व ६७० गावे आहेत. परमार रजपुतांची प्रसिद्ध राजधानी जें धार शहर ह्यावरून या संस्थानचें नांव पडलें आहे. याचे विध्यामुळे देान ह्याभाबिके भाग बनले आहेत. माळवा पठारावरचा १५ ते २५ टो फूट उंचीचा प्रदेश (क्षेत्रफळ ८६९ चौरस मैल), व विषयपर्वताच्या दक्षिणेकडे डोंगराळ मुलखांतील मिष्ट. संस्थानच्या उत्तरेस रतलाम, दक्षिणेस पटवारी व इंदूर, पूर्वेस इंदूर व ग्वालियर आणि पश्चिमेस झावरा, इंदूर व ग्वालियर ही संस्थाने आहेत. या संस्थानांतून नर्मदा, मही, जंबळ, काली सिंध व याना मिळणारे पुष्कळ प्रवाह वाहतात. निमनपूर परगण्यांत धावी गांवाजवळ नर्मदा नदीचा मोठा धबधबा आहे त्यामुळे तेथे ओढारे पडले आहेत. या ओढ्यांत एक-मेकांवर घासून गुठगुळीन झालेले बिजावर जास्पर, अग्नेय, हायड्राईट वगैरे प्रकारचे पाषाणाचे पार छंदूर बाण सारकतात. यापेकून लोक हे बाण नेऊन देशांत ठेवतात. य. संस्थानांत एकंदर २२ जहागिर्या असून त्यांपैकी १३ जहागिरदारांची मिम्मेदाही इंग्रजांनी पकडलेली आहे. या संस्थानांत शाण, सिन्, तेंद्रू, सादरा, अंगन वगैरे हाटे होतात. मंत्राली बाप, चित्त, सांवर वगैरे प्राणी आढळतात. खनिज

संपत्ति फारशी नाही. यात विषय व सातपुडा हे दोन पर्वत आहेत. माळवा पठाराची हवा समशीतोष्ण आहे. विषयपर्वताच्या खाली नेमाड भागात उन्हाळ्यामध्ये उष्णमान थोडे जास्त असतें व हिवाळ्या फार थोडा असतो. माळव्यापेक्षा नेमाडातील मुठोढेर जास्त दुध देणारी व अंगानें जास्त मोठी आणि सुरेख असतात. नेमाडातील धान्ये व माणसोहि माळव्यापेक्षा जास्त सक्षम असतात. माळव्यात वार्षिक राजस सरासरी २६ इंच व नेमाडमध्ये २५ इंच होतो. निमनपूर परगण्यात मोठें जंगल आहे येथील लोकसंख्या (१९२१) २३०३३३. असून त्यापैकी ६११४ लोक साक्षर आहेत; व शेंकडा ६६ हिंदू आहेत.

येथें मिथी, हिंदी व नेमाडी, या माळवी भाषा चालत असून मुख्य भाषा हिंदी आहे शेंकडा ५६ शेतकंवार, १३ मोल-मजुरीवर व शें. २० उद्योगधंद्यावर पोड भरतात माळव्यातील अमीन उत्तम व नेमाडातील मध्यम जातीची आहे येथें ज्वारी, गहू, मका, हरभरा, ताल, बाजरी, तांदूळ, वगैरे धान्ये विकतात. धान्य, कापूस, व अफू हे व्यापाराचे मुख्य भिन्नत आहेत धार येथें अफू वजन करण्याचा सरकारी ठेप आहे १९०४ ०५ साली या ठेपांत ५७८ पेठ्यांचें वजन झाले धारच्या आसपास व माडव आणि नालाडा येथें पुष्कळ तलाव आहेत. स १९०१ पर्यंत संस्थानचें तिराळें पोस्टखातें होतें; पण नंतर तें ब्रिटिश पोस्टखात्यांत सामील झाले.

राज्यव्यवस्थेकरिता या संस्थानचे ७ परगणे केलेले आहेत; त्यांची मुख्य ठिकाणें धार, बदनावर, छंदूरची, कुशी, मांडव, निमनपूर व धरमपुरी. ही आहेत संस्थानचे जमीनबाब, जंगल टाका, अवकारी व इतर बाबी मिळून एकंदर उत्पन्न हल्ली १८-१९ लाखांचें आहे. इंग्रज सरकारास ६९०० रुपये वार्षिक खंडणी मिळते. संस्थानच्या जहागिरदाराकडून ७६५०० रुपये टाका (खंडणी) दरसाल संस्थानिकास मिळते. बदनावर परगण्यातहि हे राकेदार आहेत. धारमध्ये चांदीचे नाणें कर्षाण पाडलें आन नव्हतें. येथे इंदूरी किंवा खजनी रुपये चालत असत. स. १८८७ पर्यंत संस्थानचें तांब्याचें नाणें चालू होतें पण तेव्हापासून “ धार संस्थान ” ही अशी असलेली ब्रिटिश नाणी चालतात.

कायमच्या सैन्यात ५३ घोडेस्वार, २०० पायदळ, १९ तोफखानेवाले व ५ तोफा आहेत. स. १८७२ त शिक्षकांसाठी स्थापन झालेले स १९०४ मध्ये दरबाराच्या ४० व खासगी ३० शाळा असून त्यांत एकंदर २२७० विद्यार्थी शिक्षण संपादन करीत होते. धारला १ ह्यायस्कूल आणि मराठी, हिन्दी, उर्दू, व मंस्कृत पाठशाळा आहेत. परगण्यांतील मुख्य मुख्य गावी पाठशाळा असून हिन्दी व इंग्रजी तेथें शासकतात. प्राथमिक शिक्षण मोफत आहे. मोठ्या गावी पुस्तकालयें स्थापिली आहेत. धारस मुळावी पाठशाळा आहे. संस्थानांत रुग्णालय व दवाखाने मिळून १३ वैद्यकीय संस्था आहेत.

छापखाने, मिनिंग कारखाने, औध्याच्या कुलीचे कारखाने वगैरे उद्योगधंदे चालतात, मुख्य शेंदरा शेतीचा आहे. मुलकी कामाकरिता पहिली मोजणी स १९०२-०४ मध्ये करण्यांत आली. संस्थानात ५-६ वर्षांपासून पंचायतपद्धति सुरू झाली आहे. पोष्णाची उत्तम अवलोकन काल-व्याप्ता प्रयत्न संस्थानकडून सुरू आहे. संस्थानांत अद्यापि आगगाडी नाही.

इतिहास:—येथील संस्थानिक पवार आडनांवाचे मराठे असून, ९ ते १३व्यातकापर्यंत माळव्यावर राज्य चालविणाऱ्या परमार राजपुत्रांचे ते देशज आहेत. स. १६५० स धार अकबरच्या हातात गेलें व त्याचा समावेश माळव्याच्या सुभ्यात करण्यांत आला. १६५४ साली मराठ्यांनी नर्मदा नदी ओलाढून ह्या प्रदेशातील धारमपुरी जिह्दा व याव सुटले. यानंतर येथें एकसारख्या परकीय स्वाभ्या येत गेल्या. १७२३ साली निजामाणें माळव्याच्या सुभेदारांचा राजीनामा दिल्यावर त्याच्या जागी गिरियर बहादूर हा आला. त्याणें मराठ्यांना जेव्हाचा विरोध करून, मध्य हिंदुस्थानांत त्यांचा सत्ता कोही वेळपर्यंत बसू दिली नाही.

संप्रगच्या धारच्या पवार घराण्याणें शिक्षकांपासून पुढें दीडशे वर्षे मराठा राज्यात अनेक लहान मोठ्या कार्याभ्या केल्या आहेत. शिवाजीच्या वेळी याचा मूळ पुरुष साबूसिंग (साबाजी असया शिवाजी) याणें कलशण काशण कर्तांना बाबेगावच्या घाटात मुसलमानांशी लढाई दिली, तीत तो जखमी झाला. साबूसिंगाणें नगर शिरकांतील सुपें गांव हें आपलें मुख्य ठाणें केलें, तेव्हा शेजारच्या हंगे गावच्या दुळव्याची हाटापट होई. अशा एका हाटापटीत (जमिळ ओज्यांत) साबाजी मारला गेला; ह्याी तेणें एक चतुतरा बांधलेला आहे साबाजीच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा कृष्णाजी हा लहान असल्याणें आजेळी संगमेवरास राह्या. कृष्णाजी हा मोठा झाल्यावर त्याणेंहि शिवाजीच्या पदरी नौकरी धरली याणें आदिलशाहीतील आपल्या शेजारच्या प्रांतांत स्वाभ्या-शिकव्या केल्या व एका ब्राह्मणाच्या मुलीस मुसलमानांच्या हातून सोडविलें. कृष्णाजीस दुबार्गी, रायाजी व केरोजी अशी तीन मुलें होती; कृष्णाजीचे व दुबार्जीने नांव शिवाजीच्या मरदाराच्या माद्रीत आहे. दुबार्जी, रायाजी व केरोजी यांनी राजारामाच्या वेळी मोगलांना शीट देऊन तापी तीरापर्यंत आपला अंमल बसविला, आणि मोठमोठी मजलतीची कामें पार पाडलीं म्हणून राजारामाणें यांना शिवापराज हा किताब व सरंजाम दिला. केरोजी यास सेनाबारासहरी मनसब दिली. काकणप्रांत त्याजकडे वडिवाटीस होता. केरोजी हा शाहूच्या कारकीर्दीतहि होता. त्याला चंद्रसेन जाधवावर शाहूणें एकदां पाडलें होतें (१७२४). दुबार्जी, केरोजी व रायाजी यांची तीन निराजिवाळीं घराणीं विद्यमान आहेत. दुबार्जीपासूनच धार व देशज हीं संस्थानें उगम पावलीं.

दुबार्जीचे पुत्र दोन, काळोजी व संभाजी. संभाजीस रामचंद्रपंत अमात्याणें योग्यपेस बंदविलें (शा. को. वि. ९ यांत संभाजीस शिवकाशिन म्हटलें आहे, तें गोंड्याले यांच्या हिंदुस्थानीतील ऐ. धि. राज्य या पुस्तकाच्या आधारे म्हटलें आहे.). पुढें १६९४-१७०० पर्यंत मराठ्यांच्या माळव्यांतील स्वाभ्यांत ही पवारमंडळी असली. कारण स १६९६ मधील मांडवगडच्या स्वार्ति त्यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. संभाजी हा शाहूच्या वेळी बराच पुढें आला; तो दुर्वायु होता. त्यानें ठाणें मलठण येथें असून त्यानें नगर शिरकांत बघ्याव पाटिलच्या खोरेदा केल्या. संभाजीस उदाजी, आनंदराव व जगदेव अशी तीन मुलें होती (उदाजीबद्दलची माहिती ज्ञानकोश विभाग ९ मध्ये पहा; आनंदरावाबद्दलची माहिती विभाग ८ मध्ये पहा. त्याबरोबरहि माहिती येथें दिली आहे).

उदाजीन स. १७०९ त मंडवगड तर केला त्यानें गुजराथेंतहि परांच ठाणीं पातली, ती आपल्याकडे घेण्याची खटपट पिलाजी गायकवाडाणें केली, परंतु ती बाधली नाही. वारी शेंकर यास (१७२०-२१) यावेळीं उदाजीच्या दिमतीस दिलें होतें. बाजीरावाणें उदाजीस १७२२ सालीं माळव्या व गुजराथ प्रांताचा विभाग मोकासा सरंजामी करून दिला यापुढें बहुराज दरसाल उदाजीणें माळव्यांत त्याच्या केल्या. गुजराथबद्दल मात्र उदाजी व गायकवाड यांच्यांत नेहमीं शंके होत ते शाहूणें तोडून, उदाजीस गुजराथमाळव्याची चौपाईसरदेशमुली दिली (१७२६) यानंतर पाळखेच्या लढाईत उदाजी लडला होता, व माळव्यांतील मोगली गुप्त्यावरहि त्यानें बढाई केली होती (१७२८). खानदेश, सांधवाडा, काठेवाड, मेवाड, मारवाड, कच्छ वगैरे भागांतील मोकासाबसुली उदाजीकडेच होती (१७३० पर्यंत) मात्र यावेळीं तो चिमणीआपच्या दिमतीसालीं होता शाहू-राजा हा उदाजीची सलामतलत घेत असे लढाई गयसिंगाशी या साली (१७३० सालें) जी मसलत चालली होती तीत उदाजी हा होता त्याचा व गुजराथचा निकट संबंध स. १७३४ पासून सुटला असावा. पेशव्यां व यांचे बाकडे आले असतां शेंकराणें त्यांची समजूत केली होती. मध्यंतरी (१७३५) शाहूची त्याच्यावर गैरमर्जी झाली होती, ती ब्रह्मदेश्वामीच्या खटपटीनें नाहीशी झाली (१७३६) उदाजी मूर व मुत्सद्दी असल्याणें माळव्यांत " शिघर उदा उरर उदा " अशी म्हण लोकांच्या तोंडून अयाधि पेटू येते. उदाजी ब्रह्मदेश्वामी या प्रेमांतील होता. तो तापट व आग्रही असल्याणें आणि पेशव्यांच्या विरुद्ध तेडीनें वागत असल्याणें सन १७३६ नंतर त्याच्या उत्कर्षास आला बसत गेला. उदाजी हा उद्दगीच्या लढाईत निजामाकडून छद्म असतां पारल्याचा वज्रत (इचलकरीकरीचा इतिहास पृ. ५३) येथें आढळतो (१७६०). पुढें १७६३ मध्ये एका उदाजीरावाचा उल्लेख येतो तो दुसरा एखादा असावा. याच्या बंदाकडे अद्यापि मलठणची

आनेदरावः—(ज्ञानकोश विभाग सात शर्णे याची माहिती झाली आहे, तिच्याशिवाय मात येथे दिली आहे.) उदासीच्या तापट स्वरुवाने काम विपडव्यास आनेदराव ते सावरुन येई हा उदासीवरोर नेदर्य स्वत्या- शिकारीत आहे. तो माळव्यातून मोठासा (१७१९ पूर्वीपासून) वसूल करीत असे. उदासीप्रमाणे हाहि दामाज्यास मिळाला होता पण त्याने पेशव्याची कायमची वेढ ठेविली नाही. त्याने विभागीआपावडून पेशव्यासी स्वदे लुब्धविला. पुढे (१७३१) माळ्या, मुजराम, नेमाड, खानदेश येथेर अंता- तुन मोठासा वसूल काण्याचा याला पेशव्यांनी स्वतंत्र अधि- कार दिला. याच्याकडे १५ हजार स्वारींचे शमक होते माळव्याच्या वाटेणीत घारप्रांत व आसपासचे काही परगणे आणि रजपूत राजाकडील खंडणीचा काही हिस्सा या पधका- साटी सरंजाम आनेदरावाक मिळाला या बेलेंकासून तो धार येथे राहू लागला. माळव्यांत रक्षण करून दिक्षोपयंत जाणवला अंमल बसवावयाचा हे काम हा शिंदे-होळकराच्या मदतीने करी. पुढे थोड्याच वर्षांनी तो उखनीस सर्वेक्षाने चारला (१७३१ नून). उखनीस मेदाकिकी घाटावर जंगळे- श्रानतिक त्याची छत्री आहे.

जगदेवः—हाहि उदासीचाच भाऊ, मराठी लष्करीत एक सरदार होता हा छत्री मोहिमीत भावापरोबर हुजर असे. तिरवा येथील बहादूर याने पराक्रम केवसाचा (व एका कैमितीत यानेच दयाबाहादुराचा वप केवसाचा) उल्लेख आहे (१७३१). यापुढील याची माहिती सांपडत नाही.

यशवंतरावः—धारच्या राज्याचा संस्थापक आनेदराव याचा हा पुत्र होय. माळव्याबद्दिल मराठी राज्याचा विस्तार करणाऱ्या मन्हारणी होळकर, राणीमी शिंदे, पिलामी जापव यांमध्यं यशवंतरावा हाहि होता. सन १७३४-३५ च्या माळव्याच्या मोहिमेंत हा होता. यावेळी पठाई, सालगड इकडील गिराणाचा बंदोबस्त याने केला. (श्रीका धार संस्थानातील निजमपूर परगणा म्हणजे खल- गड होय) पुढच्या साली (१७३६) चिमाजीआपाबरोबर हा कोंकणान येना. बाप वारंवार याच्या पुण्यास सरदापीची वरें मिळाली (आगस्ट १७३६) व नियमाप्रमाणे परमु- लुखातील बसुलावर दोडका १६ रक्कम याम मिळू लागली. मील सलाबाबरोल सवाई (नोव्हेंबर), गोपाळची लवई (१७३७ डिसेंबर), बमईची मोहोमि (१७३९), या प्रस- नीत यशवंतरावाने नांगला पराक्रम गाजविला. पंजाबे धार- जवळ आले असतो (आक्टोबर १७३९), याने धार व सोनगड ह्यांच्या हवाली केला. डबळपूरच्या मुकामी नागा- काहड पेशवे व सवाई जयसिंग यांच्या दरम्यान भेटीच्या वेळी राजकारण होऊन माळव्याबद्दल को ठराव झाला, त्यांत पूर्वीपासून यशवंतराव होना (१७४१ मे). जयसिंग व गोप- पूरचा अमरासिंग यांचा सनेटहि यशवंतरावाने कपून दिला.

यापुढील दोन तीन वर्षांत पेशव्यांनी बुंदेलखंडापासून बंग- लपूर्यंत तो पुमाकूल घालून चौघाई वसूल केली त्यांत शिंदे होळकरांप्रमाणे यशवंतरावाहि होता पातशाहाने माळव्याचा मुमा पेशव्यांना दिला असता त्याला (शिंदे, होळकर, जाधव) यशवंतराव याने गामीनकतवा सिद्धून दिला (१७४३). पेढव्यांनी १७४४-४६ साली बुंदेलखंडात स्वात्या केला. त्यांत हा हुजर असे पुढील साली याची व सदाशिवराव भाऊसाहेब यांची काही बोलावाली होऊन याने सरकारच्या डेव्यावर तोफा जगल्या. त्यामुळे याच्या सर्व सरंजामाची जशी झाली (१७४७), ती स. १७५१ (आगस्ट) त मोकळी झाली मध्यंतरी याला अतोनात कर्ज झाले व त्यामुळे स्वाने निजामाकडेहि संजान बांधले; निजामाने याला लहान्मोर व पंचहुजरी मनसब कवूल केली. परंतु पुढे रामचंद्रयास शेणवी याने व यशवंतरावाचा दिवाण काशीपंत याने यश- केंद्राव व पेशवे मर्याः सनेट घडवून आणला पेशव्यांनी याची सर्व घाडी माफ केली व सरंजामजशी मोकळी झाली. यानंतर पेशव्यांच्या वसूलक (पोडनदी, कुकडी, मालकी, होळीहुपुर, धारवाड) सोडिहात यशवंतराव हा हुजर असे (१७५१-५३) कुंभेरच्या (१७५४) वेळान दादासा- हुबाबरोबर हा व याचा धाकटा भाऊ रायाश्रीहि होता. रायाश्रीला स. १७५० च्या मुझरास सरदारी मिळाली होती. श्रीरंगपट्टण (१७५७), मुद्राखेड, उधगीर (१७६०) येथेर सडायोतहि यशवंतरावाने नांगला पराक्रम दाखविला. गाबेलच्या लुटतून पेशव्यांनी याला एक राजगानेश्वराची मूर्ति व चौपडा, जरीपट्टा आणि १५ सौ स्वारींचे पयक दिले. हा मूर्ति सांपत धारच्या राजवाड्यांत पवाहीची कुल- देवता म्हणून पुजिली जाते. चौपडाहि तेव्हापासूनच गाजविला जात असतो. यशवंतरावानेहि धोडनदीच्या कोठी या मधोरेच्या स्मरणाचे कतेधर मंदादेगाचे वैजक बांधले आहे. या बंशात राया हे पद प्रथम यालाच मिळाले. शेवटी हा पाजिपटांत गारद झाला (१७६१) त्याने १७ वर्षे कारभार केला. यशवंतराव शू, दयाळू, साहसी व भेफिकिती होता. पुढे (१७७४) याचा एक शीतया निचाला होता.

पंडेरावः—हा यशवंतरावाचा पुत्र; बापाच्या मृत्यूच्या वेळी हा लहान होता. त्यामुळे सरकारच्या स्वात्याबरोबर पवाराने पयक देऊन यशवंतरावाचा लेकवळा महिपतराव हा आहे. त्यामुळे तो थोरल्या नांपत्रावाचा आवडता होऊं लागला. तेव्हा संडेरावाने रापोयादादाचा आश्रय घेतला. त्याचा व महिपतरावाचा नेहमी नंदा पडे. संडेरावाची आई गहिनाबाई व तिची सवत सककारवादे गावीहि वुरत असे. संडेरावाने आनेदीबाई पेशवे दिला धारच्या किंशपात आश्रय दिला त्यामुळे कारभारीमंडळाचा (पुणे येथील) स्वाच्यावर रोप होऊन ह्यानी याचा सरंजाम कत केला. पुढे पय्यपदी येथेर होऊन जशी मोकळी झाली (१७८८).

आनंदबाई धारच्या किल्ल्यांत सुमारे पांच वर्षे होती यानंतर खंदेराव महादजी शिंदे याच्याबरोबर मोहिमावर बाई. पुढे चार वर्षांनी खंदेराव वारला (१७८३).

आनंदराव दुसरा:—(याची हकीकत ज्ञानकोशाच्या ७ व्या विभागांत आहे; तिच्यापेक्षा जास्त येथे दिली आहे.) हा आंबेड्री बडोद्यांत दरमह: १ हजारच्या नेमणुकीवर असतो राज्यकारभार रंगराव ओडेकर दिवाण पाहत असे. खडपांच्या लढाईत आनंदरावाचे पथक होते; त्याच प्रमाणे सरकारच्या मोहिमांतहि याचें पथक हुमर असे. उत्तरेकडे अक्षोबहादूरच्या हाताखाली आनंदरावाचें सैन्य आहे. असईच्या लढाईत आनंदराव लढत होता (१७८३). रंगराव ओडेकराने आपला अधिकार मेळास पाहून होळकराच्या दरबाराचा आश्रय घेतला. होळकराने त्याला यापा देऊन धारकराचा मुलख लुटला. तेव्हा रंगराव दीलतराव शिंद्याकडे गेला; शिंदाने त्याच्या मदतीने नऊ वर्षे धारच्या राज्यावर स्वाभ्या करून पुष्कळ प्रांत व पेशाबि उकळला. इतक्यांत आनंदराव वारला त्यामुळे संस्थानांत जास्त पांडाळा झाला. आनंदरागाची बहीण बाईत चालीची असून तिने त्याला विप्रयोग केल्याचे सांगतात. याबद्दल तिला व तिच्या साथीदारांना पुढे योग्य शासन मिळालें.

रामचंद्रराव:—हा आनंदरावाचा पुत्र. आनंदरावाच्या पश्चात त्याची छोटी मैनाबाई हिने कारभार हाती घेतला. ती याबेबी गंगदर होती मुरारराव नांगच्या एका लेकबळ्याने राज्यांत याबेबी सुमाकूळ उडविला होता. मैनाबाई प्रसूत होऊन तिला मुलगा झाला, त्याचें नांव रामचंद्र ठेविलें. नंतर बाईने हळू हळू मुराररावाची सुमाकूळ बंद केली; तरीहि त्याची फटकट चालूच असे. बडोद्याची फौज बाईने आपल्या मदतीस ठेविली होती इतक्यांत रामचंद्रराव वारला. तेव्हा बाईने शिंदेहोळकराच्या संमतीने आपला भावा दत्तक घेऊन त्याचेंहि नांव रामचंद्रराव ठेवून कारभार चालविला. परंतु राज्यावर बौद्धोडून संकट आली. याबेबी शिंदेहोळकरांनी धारच्या राज्यातील १४ व मुलुख आपले ताब्यांत घेतला. मैनाबाई फार दक्ष व क्षूर असल्याने तिने राज्य अजीवात सुद्धे दिलें नाहीं. स. १८१७ त इंग्रज अह्मा पेंढार्याच्या उच्छेदाकरितां माळव्यांत शिरले तेव्हा मैनाबाईच्या ताब्यांत केवळ धार शहरच होते व तिच्या सारा २०-२५ हजार फसूल येई. पुढे इंग्रजांचा व धारकर यांचा तह होऊन इंग्रजांनी राज्याचे रक्षण करण्याचें काम पाकळून ३५ हजार वसुलाचा मुलखहि मिळवून दिला. धार, बदनगर, नालछा हे प्रांत रजपूत संस्थानिकांकडून जी खंडणी मिळे त्याऐवजी १ लक्ष १० हजारानी रकम परमार्थे इंग्रजांकडून दसलाल मिळें लागली. संस्थानांत व्यवस्था लागून १८३० साली २ लक्ष ६७ हजार रुपये वसूल झाला. रामचंद्ररावाची पहिली बायको अन्नपूर्णाबाई ही दीलतराव शिंद्याची (फौज ?) होती. इंग्रजांबरोबर १८२८, १८३१ व १८३५ साली

आणखी तहनामे झाले; त्यांत विशेष करक नव्हता. मध्य-तरी (१८३२). अश्वितराव नांवाच्या एका माणसाने आणण मुराररावाचा पुत्र म्हणून बंद केलें व त्याला पुष्कळ मित्रांनी साहाय्य केले. संस्थानाकडून तें मोडलें जाईना म्हणून इंग्रज नव्हे पडले आणि दरमहा २०० रु. ची नेमणूक अश्वितरावास करून देऊन त्याची समजूत घाली. पुढच्या वर्षी रामचंद्रराव वारला (१८३३). रामचंद्ररावास पुत्र नसल्याने, मलठणचा उदाजीच्या वंशातील मुलगा दत्तक घेऊन त्यास गादीवर बसविलें (१८३४).

यशवंतराव, दुसरा:—याच्या कारकीर्दीत धारचा जुना व नावाजलेला दिवाण बापू रघुनाथ हा वारला. याची बायको नांनाबाई नांवाची होती. याला मूल झालेंच नाहीं व मुलगा नसल्याने त्याचा अल्पवयस्क बालपुत्रमाळ दत्तक होऊन गादीवर आला. यशवंतरावाने २३ वर्षे शांतपणे राज्य केलें होतें. हा १८५७ साली वारला. या साली धार येथेंहि बंड झालें. वास्तविक राजा लहान होता, त्याचा बंडांत काहीं हातहि नव्हता; पण इंग्रजांनी संस्थानांमुळे धार संस्थान खालसा केलें. पुढे चौकशी करून राज्य सोडवें, मात्र बेरसिया नांवाचा एक प्रांत अन्न कडून मोपाळच्या बेगमस दिला.

आनंदराव, तिसरा:—हा मोठा झाला तरी पोलिटिकल एजंट याच्या मते तो राज्य चालविण्यास लायक नसल्याने स. १८६४ पर्यंत त्याला मुखत्यारी मिळेली. याबेबी गव्हर्नर जनरल लेरिन्स याने त्याला मुखत्यार केलें मात्र त्याच्याकडून काहीं अटी कबूल करवून घेतल्या. याने इ. स. १८९८ पर्यंत शांतपणे राज्य कारभार केला.

उदाजीराव, दुसरे:—आनंदराव निपुत्रिक असल्याने त्याच्या पश्चात दत्तक मुलगा घेऊन गादी चालविली. मुलाचें नांव उदाजीराव ठेविलें. हेच सांमंतचे धारचे महाराज आहेत. यांचे सधें नांव मेजर हिन ह्युनेस महाराज सर उदाजीराव पोवार साहेब बहादूर, के. सी. एस्. आय; के. सी. व्ही. ओ; के. सी. ई. असून, यांचा जन्म इ. स. १८८६ त झाला. यांना १५ तोफांची सलामी आहे.

या घराण्यातील (बुवाजी, दारकोजी, मनोजी, गोविंदराव, चंदराव, दुसरा गोविंदराव, दुसरा दारकोजी व यशवंतराव हे) आठ पुरुष सरकारकामी ठार झाले. सन १७६८-६९ चा एक हिंदुस्थानचा झाडा महाल उपलब्ध आहे, त्यांत उत्तर हिंदुस्थानातील महाल पुढील प्रमाणे त्या त्या सरदाराकडे होते: होळकर १४१, शिंदे १८११, आणि पवार मेळवळीकडे (धारकर १८१, देवाकर ७१, अहमदवाकर २ मिळून) २७० होते. [फडके-परमार घराण्याचा इतिहास; का. कृ. लेले व शि. का. श्रीक योनी पुर्विलेखी साहित्य; पतंभकणोपमक बखर; प्रायशी-कैफियत; राजवाडे खंड, ३, ६, ८, १५; साहू महाराजाची रोगनिधी; देवाच गंगोस; मालकम; डक; होळकराची कैफियत; पेशवे काकाजी.]

गाव. — धार संस्थानाच्या राजधानीचे ठिकाण. राजपुताना माळवा रत्नेच्या महू स्थानपासून ३३ मैल, व समुद्रसपाटीच्या वर १९-० फूट आहे. धार हें नांव 'घाराभरी' या नांवपासून आले आहे. उत्तरेस तांदूळगा दगडाचा किल्ला आहे. जुन्या गावाभोवती हिंदूच्या वेळी बांधलेला घुलकोट, आहे. हे गाव जुने असून ५ शतकेपर्यंत माळव्याच्या परमार राजपुतांच्या राजधानीचे ठिकाण होते. ह्या पराण्याची पहिली रामधानी सज्जनरी येथे होती; पण त्या पराण्यातील पाचवा पुरुष, दुसरा वैरिसिंह यांचे ही या ठिकाणी आपली राजधानी गावावर बसल्यानंतर धारचे महत्त्व वाढून गेले. पहिले स्थान प्राप्त झाले मुंग वाकपति (९७४ ते ९९५), सिंधु राजा (९९५-१०१०) व भोज यांच्या कारकीर्दीत धार हे सर्व हिंदुस्थानात शिघ्रचें मुख्य ठिकाण समजले जात असे आणि येथील राजे, स्वराज्ये लेखक व नागले विद्वान होते. १३०० साली अलाउद्दीनने धारवर्येत सर्व माळवा जिंकला, त्यावेळी धारमध्ये मुघलमनाराचा प्रथम प्रवेश झाला. यानंतर १० वर्षांनी, मलिक काफूर याने येथे मुकाम केला होता स. १३४४ च्या दुष्काळात महमद तुघलक येथे आला असता त्याला सर्व प्रदेश ओसाड आढळून आला; स. १३९९ त धारचा सुभेदार दिलावरखान हा बहुतेक स्वतंत्र झाला; त्याचा मुलगा होशंगशहा हा माळव्याचा पहिला मुघलमनारा राजा होय. त्याने माहू ही आपली राजधानी केव्हामुळे धारचे महत्त्व अत्यंतच कमी झाले अकबराने त्याच्या कारकीर्दीत, धार हे माळवासुभ्यात, माहू सरकारीतील एका महत्त्वाचे मुख्य ठिकाण होते. स. १५९८ त दक्षिणसंस्थानावर जातेवेळी अकबराने येथे मुकाम केला होता, ही हकीकत सैय अकबरा ओखंडी छातेवर लिहिलेली आहे. स. १६५८ त येथील किल्ला दारा शिवाजीच्या ताब्यात होता, परंतु औरंगजेब जवळ आल्याबरोबर किल्ला भोकळा करून तो यशवंतराजास जाऊन मिळाला. हा किल्ला १७३० साली भंगाला फडचून मराठ्यांकडे आला.

जोकराच्या (१९११) ७४७२ पैकी. ५५ हिंदू, व १९ मुसलमान आहेत. धार हें या संस्थानांत व्यापाराचे मुख्य ठिकाण असून येथून धान्य व अन्न हे जितकं सुर्वे व इतर ठिकाणी पाठिपेठ्याकरिता महत्त्व रवाना होतात. येथे अकूबा सरकारी येथे आहे. येथे दोनहीन मुसलमानां काळीतील इमारती असून त्या ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या आहेत. गावाच्या उत्तरेस जंजवडाभर असलेला लाल दगडाचा किल्ला महंमद तुघलकाच्या वेळी (१३४४) बांधलेला आसा. देवगिरीची खडणी सुखरूप दिसीत काण्यासाटी हा बायला. धाकट्या बाजीरावाचा जन्म या किल्ल्यात झाला; स. १८५७ च्या संशत रोहिले व संस्थानाच्या नोकरीत दुसरे भांडारी गिपाई यांनी हा किल्ला काबीज केला होता. तो महू येथील स्थानाने ६ दिवसपर्यंत तोफांचा मजीमार करून घेतला. हिंदावाचा तिसऱ्या दरबारातील एका खोखरी पत्र्यावर

औरंगजेबाचा एक फारशी शिलालेख आहे (१६८३ चा), लख मशीद ही माळव्याचा पहिला मुलतान दिलावरखान याने हिंदू देवाळांच्या अवशेषांपासून १४०५ साली बांधिली. तिच्या गिहरे असलेल्या खोहस्तंभा (छाट) वरून हिला लख मशीद हें नांव पडलें. पूर्वाचे नांव जामी मशीद. ह्या स्तंभावरून लेखिलेले अकबराने आपल्या कारकीर्दीच्या ४४ व्या वर्षी (१६००) येथे मुकाम केल्याचे लिहिले आहे. हा स्तंभ आज परमार (१०१०-१०५५) च्या कारकीर्दीत त्रिपुराचा मेहिराज भाग्येदेव व तेलंगणचा राजा यांच्याबरोल विजयाचे स्मारक म्हणून उभारण्यात आला. गुजरातच्या मुलतान बहादुराच्या मनांत हा स्तंभ घेऊन जाण्याचे होते. तो मोडून त्याचे तीन तुकडे झाले व ते व्हापासून हा जामीनगर पडलेला आहे अशी हकीगत जहांगिराने आपल्या रोजनिशीत नमूद केलेली आहे. ह्याची मूळची लांबी ४४५५ फूट होती, पण आता त्याचे चार तुकडे झालेले आहेत. एक तुकडा जो मशीदजवळ पडला आहे त्याची लांबी २४ फूट लांब व ४ फूट पेर असून तो चौकोनी आहे. याला तेलगिरी; लाट पडतात. मशीदीच्या पूर्वेच्या व उत्तरेच्या दरवाजावर दोन फारशी शिलालेख (१४०५ चे) आहेत. मशीदीच्या नैर्ऋत्येस दीड कोलावर सिद्धासन बसिल्याच्या कथा येथे पडल्या ती सिद्धासनदेवीची आहे. कमाल मौला हे लहानसे आचार असून त्यांत चार पडंगी आहेत. त्यापैकी एक पहिल्या महमद खिलजीचे (१३३५-६९) आहे. दरवाज्यावर मिळया रंगात कुकिर बिर्पाक एक लेख आहे. या आचाराजवळच भोजवाळा नावाची इमारत होती. मशीदीच्या रूपांत आहे. ही मशीद १४ व्या किंवा १५ व्या शतकात हिंदू देवळाच्या विधेयतः तेथील सरस्वती मंदिराच्या अवशेषांपासून तयार केलेली आहे. प्रख्यात राजा होजाने (१०३९-१०५५) गहाराच्या एक मध्यमोकात हिंदुस्थानातील मिरनिराळ्या शास्त्रीयेतिहासी वादविवाद कारणांत हे सरस्वती मंदिर बांधले. यात विचार्यास राहण्याची व शिकण्याची सोय होती. हेच मंदीर हद्दीची मशीद होय. पोरनेमचे ८४ चौक होते त्यात मधोमध हे मंदीर होते. येथील भिंतीच्या दगडावर फुटकड संस्कृत लेख होते ते मुसलमानांनी करसवलेल्या व्यवन शर्काने खोदून टाकले आहेत.

येथील दोन खावावर संस्कृतातील विभक्तिप्रत्यय शर्काच्या आकृतिप्रमाणे कोरलेले आहेत. खाव व इतर ठिकाणी हिंदु पद्धतीची शिघ्रे वगैरे आहेत. गावाच्या नैर्ऋत्येस, छुन्या हिंदु तटबंधीवर अम्बदा शहा वेगळा (दुसऱ्या भोजव्या वेळा १३१० मधील एक मुसलमान साधू) याचे धडयें आहे त्यावर एक स. १४५५ चा शिलालेख आहे. गावाच्या दक्षिणसंस्थानाच्या काठच्या टेकडीवर कालिका देवीचे सुंदर देवालय आहे. देवीच्या खोळासाठी स्वतंत्र जहांगीर तोंडून दिली आहे. येथून जवळच मुंग राजाने बांधलेला मुंशसागर नावाचा तलाव व राजघराण्याच्या छत्रा व

पारश्वरत्वं देखळ आहे. [आर्कि-सम्बे रिपोर्ट १९०२-०६; पारवा इतिहास-लेख व ओळ]

धारण—याचा अर्थ मिश्रताच्या किमती किंवा बाजार-भाव किमती वाढण्याची कारणे दोन प्रकारची असतात ती (१) पाया व (२) अन्तर्गत. बाह्य कारणे म्हणजे एकंदर जगातील व्यापारविषयक व इतर उलाढालीचे आपल्या देशावर होणारे परिणाम. हे यास कारणे अगातील सर्व देशांनी सरसकट सारखी लागू होत असतात हा बाह्य कारणे ग्रान्यत, पुढीलप्रमाणे आहेत —

(१) जगातील बाजारात मिश्रसामान उत्तरोत्तर चालू असलेली वाढती मागणी अशी मागणी वाढण्याचे मुख्य कारण म्हणजे जगातल सर्व लोकसमाजाची शैक्षणिक व आर्थिक स्थिति सुधारत असल्यामुळे लोकांची राहणी वृच्च बनत चालली व त्यामुळे खाण्यापिण्याच्या व वस्त्रप्रवरणाच्या सर्व प्रकारच्या मिश्रसामान मागणी वाढत आहे. दुसरी शोध स्थायित्व अनेक मिश्रसामान तयार करण्याकरिता धान्याच्या उपयोग करवा लागतो उदा. कापडाच्या शिरण्यात रज्ज्वरिता सांदुळ्याच्या, मय्याच्या वगैरे पिठांचा उपयोग, कृत्रिम रसाकरिता कृत्रिकाचा उपयोग, किंवा यंत्रोपकरिता तेलचा उपयोग, वगैरे बाबतीत धान्याचा खप वाढत असल्यामुळे धान्याचे भाव वाढण्यास मदत होते तिसरे कारण असे की, जगातील दृढनवळणाच्या साधनाची वाढ होत असल्यामुळे विपुल धान्य किंवा मिश्रसामान होणाऱ्या ठिकाणातून दूरदूरच्या देशांहि माल जग्याची सोय साठवामुळे कोणत्याही जिनसाची स्थानिक विपुलता मुलीच टिकत नाही; कारण अधिक किमतीच्या व नफ्याच्या आशेने माल दुसरीकडे रवाना होती जगातील मागणी वाढण्याचे आणखी कारण असे: पुन्वेच्या पाठीवरील अनेक अशास भूप्रदेश शांत होत असून तेथे वसाहती होत आहेत व त्यामुळे जगाच्या एकंदर लोकसंख्येची वाढ होऊन त्यामानाने मिश्रसामान मागणी उत्तरोत्तर वाढत आहे. मालाची मागणी वाढण्याचे आणखी एक महत्त्वाचे कारण अलीकडे उदरवले आहे ते हे की, कायमचे युद्धसाहित्य तयार करून देण्याची प्रगुष्टी प्रत्येक राष्ट्रात दिसू लागली असून ती इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका, जपान वगैरे प्रमुख राष्ट्रात वाढत आहे दाहगोळा, लडाऊ जहाजे व विमाने वगैरे युद्धसाहित्याकरिता लोखंडादि धातू व लोहद वगैरे खप होत असल्यामुळे या मिश्रसामान किमती वाढल्या आहेत सदरच कारणामुळे तेव्हा एकामेकांच्या शतकात जगात मालाची मागणी पूर्वीच्या शतकाच्या मानाने फार वाढली आहे व ती विसाव्या शतकात उत्तरोत्तर वाढतच आहे.

(२) किमती वाढण्याच्या बाह्य कारणपैकी दुसरे, जगातील राष्ट्रांतून सोन्याचा वाढत असलेला पुरवठा हे होय सोन्याचा किंवा रप्याचा पुरवठा वाढल्यामुळे रुपयाची

किंवा पौंडाची किमती कमी झाली आहे म्हणजेच इतर मिश्रसामान किमती स्वामानाने वाढल्या आहेत

(३) सोन्याच्याच्या नाण्यप्रमाणे जगातील पतहि वाढली असल्यामुळे किमती वाढल्या आहेत

(४) बाह्य कारणपैकी शेवटचे कारण जगात होणारी युद्धे १८९७ सालापासून पाठीपाठ पोअर युद्ध, रुबो-जपानी युद्ध व महायुद्ध ही तीन युद्धे होऊन त्यांच्या काळाबरोबर झाली युद्धकाळी बराचसा मजूरवर्ग व आडवेल युद्धसाहित्याकडे गुंतल्यामुळे इतर मिश्रसामानांची निष्पन्न शांततेच्या काळातल्याइतकी हात नाही व त्यामुळे सरसकट सर्व मिश्रसामानांची किमती युद्धकाळात एकदम वाढतात. याशिवाय व्यापारी संघ, जाहीरातीवर होणारा अंतर्जात खर्च, नैनाच्या पदार्थांची वाढ, वगैरे गोष्टीमुळेहि अन्नवस्त्रविषयक आवश्यक मिश्रसामानांची किमती वाढल्या आहेत. किमती कमजास्त होण्याला अन्तर्गत म्हणजे विशिष्ट देशांतल्या देशांत कारणे उत्पन्न होतात ती—

(१) धान्याच्या किमती वाढण्याचे मुख्य कारण देशातील वाढत्या लोकसंख्येच्या मानाने धान्याच्या निपतीचे प्रमाण वाढत नाही हे होय मालमत्तने हाच महत्त्वाचा सिद्धांत पुढे मांडला आहे हिंदुस्थानासंबंधाने नाचपाच वर्षांच्या लोकसंख्या व धान्योत्पात्त याच्या बाबीचे प्रमाण पाहिल्यास लोकसंख्या अधिक वाढली आहे असे दिसून येईल.

पंचवार्षिक बाबीचे सरासरी मान.

साल	लागवडीची धान्ये	जमीन, एकर	क्षेत्र, एकर	लोकरसंख्येची वाढ
१८९०-१८९९	१००		१००	१००
१८९९-१९००	९८		९९	१०१९
१९००-१९०५	१०३		१०१	१०३७
१९०५-१९१०	१०५		१०२	१०५७
१९११	१०६		१०३	१०६४

(२) पर्जन्याची अनिश्चितता हे हिंदुस्थानसारख्या प्रत्येक शेतकीप्रधान देशात धान्याचे भाव एकदम कमजास्त होण्याचे मोठे कारण असते. विशेषत. हिंदुस्थानात वर्षा ओझडवट्टेरीचा जायरेपट्टर-जवळचा पौराणिक पाने असे इष्टते आहे की, हिंदुस्थानातल्याइतका पर्जन्यभावत अनिश्चितपणा जगातील दुसऱ्या कोणत्याही देशात नाही हिंदुस्थानातील दुष्काळाच्या याबतीतहि हेच प्रमुख कारण आहे.

(३) तिसरे कारण धान्याऐवजी धान्येतर कापूस, जूट, तेलधान्ये वगैरे पदार्थांची लागवड हे होय यांच्या लागवडीचे प्रमाण अलीकडे हिंदुस्थानात सारखे वाढत असल्याकारणाने खाण्याच्या मिश्रसामाने भाव वाढले आहेत

(४) नवीन लागवडीत येणाऱ्या जमीनीचा निकसपणा हे महागाईचे एक कारण आहे. बहुतेक देशातील जमीनी जमीन पूर्वीच लागवडीखाली आलेली आहे. वाढत्या लोकसंख्येबरोबर जाही नवीन जमीन नाही

ती उरलीपुलेली टाकाकच बसली असते, रयसुलें धान्यो-
रपति कमी प्रमाणात होते.

हिंदुस्थानातील धारण—हल्लींसारख्या पूर्वी धारण
सिद्धन ठेवलेल्या वड्या संपन्नत नाहीत. पूर्वीच्या मुख्य
धान्याच्या किमती व मिठाची किंमत कंठिं कंठिं दहो-
रपत्तीस येते. हल्लींच्या किमतीत आणि पूर्वीच्या किमतीत
मुख्य फरक हाच आहे की, पूर्वीसारखा हल्लींच्या किमतीत
एकदम फरक पडत नाही. याचें कारण हेंच आहे की
त्यावेळीं दळणवळणाचें मार्ग फार थोडे होते. पूर्वी एखाद्या
देशात उत्तम पोक झालें तर किंमत एकदम उतरत असे व
दुष्काळ पडला तर किंमत अतिशय चढत असे. मुसलमानी,
मराठी व विदिश अमलातील बाजारभावाचें ज्ञान पुढील
कोष्टकावरून कळेल.

धान्यनिष्पत्तीचे दर.

जिनसाचें नांव	अष्टाड्डाइन याचा शत	अकबरचा काळ	पेशवाई अम्मल	ब्रिटिश अंमल
१२ पायलीस	८. १५००	८. १५१०	१०००	११२५
१२ पायलीस	८. आ. पै.	८. आ. पै.	८५ यास	८५ यास
गहू	०- ३-१	०-४-१	५ पायली	४॥ शेर
बारली	०- २-०	०- ३-१
जगे	०- २-१	...	४॥ पायली	५॥ शेर
डाळ	०- २-१	४॥ शेर
मठ	०- १-१	०- ३-०	...	५ शेर
तांदूळ	०- २-१	०- ८-०	३ पायली	३॥ शेर
साखर	१- ४-०	१- ६-२	२॥ शेर	३ शेर
मीठ	०- ४-०	०- ६-३	...	१२ शेर
तूप	३-१२-०	२- १०-०	२॥ शेर	१॥ शेर
बाजरी	...	०- ३-५	६ पायली	६ शेर
तेल	...	० १०-०	५॥ शेर	१॥ शेर
हळद	...	०- ४-०
कांदा	...	२- ५-०
कांदा	...	०- ०-८

पे श बा ई ती स आ वा सं थ धी ये ति हा सि क टि-
प में, आक्टोबर १७६१:—सुंदईर तोफा व्याख्या मिळत.
पांच शेंद्री, चार शेंद्री, तीन शेंद्री १५ तोफांनी दहा हजार
रुपये पडत.

११ जून १७७०:—साडेसहा पावणेघात पायली नोंपले;
हरभरे पावणेघार; गहू साडेतीन; तांदूळ सडीच; तूप सत
रुपये कच्चा मण; गूळ पावणेदोन; सैबाळ दीड रुपया

१८ नोव्हेंबर १७७०:—या वेळीं महागाई हंती, प्यरी देन
पायली, तांदूळ सव्वादोन पायली, हरभरे २ पायली, तूप
दोडशेर. " आम्ही बाळण चौथे व माणसे तिथे रसवयांस
दीडरुपयापर्यंत रोज लागतो."

१२ नव्हेंबर १७८१:—इंग्रजी कानडी उपयोगांत असत.
त्या नमुन्याच्या देशी तयार होत नव्हत्या. पुण्यातील
धारण प्यारी साडेसात पायली, गहू पांच पायली व बाजरी
सहा पायली.

२३ डिसेंबर १७८१:—दुर्विणीची आवश्यकता भासत होती.
२३ कोस दूरचें दिशणाच्या दुर्विणीची किंमत १० रुपये
असे. या परदेशांतून इंग्रजीबरोबर येत. फेब्रु दर शेंद्री
३२ रुपये. मुलावपाणी दर शेंद्री ३ रुपये. पुण्यातील
धारण—प्यारी साडेपाच मिटवें; बाजरी सव्वादोन; हर-
भरे सव्वादोन साडेचार; तांदूळ सव्वादोन पायली—सधम;
चांगले तीन पायली; हत्तीभोग तांदूळ पावणेघार पायली; तूप
सव्वादोन शेर; तेल साडेपांचशेर.

३० डिसेंबर स. १७८१:—यावेळीं जिनसा समुदांतून
येऊं जाऊं देत नसत. हिंज दर कच्च्या मणास ४६ रुपये.
इंग्रजी सोखंड तेव्हा मिळत नव्हतें. हिंस कच्च्या मणास ११
रुपये. इंग्रजी शिंत दर मणी रु. १३ प्रमाणें होतें.

११ मार्च १७८३:—सागवान, दर गाडीत पाच तुळसा,
लांबी अकरा—पारा हात व गाडी रचि तसू. दर प्रत्येक गाडीस
३५ रुपये. त्यावेळीं सागवान फार महाग होतें.

२६ जाने. इ. स. १७९०:—इंग्रजी सोखंड दर रुपयास
सव्वादोनशेर पडे. सुंदईची दाह रुपयास पडे सहा पायली.

२ सप्टेंबर इ. स. १७९०:—पुण्यास अडीच—तीन पायली
धारण होती. सरकारी आझा तीन पायली विकची इष्टपून.
तेव्हा बाजार बंद. चोरून सपून मारवाडी २॥ पायली
विकीत. वरकळ जिनस—तूप दोनशेर, तेल साडेतीनशेर, गूळ
सव्वादोनशेर, साखर अडीच—पावणेतीन शेर.

जानेवारी इ. स. १७९१:—दुबीची घडयाळें माळण्यास
सुंदईत झाली होती; ती चीट करता येत नसत.

२७ डिसेंबर इ. स. १७९२:—पुण्यात महागाईचा
कडका. चार साडेचार शेर धारण; पुण्यांत गझा आणाव-
याचा उद्योग झाला. पुजारायेतील पोक जलमार्गाने इकडे
आणले. " इंग्रजांचे कारार केला आहे की दोन पायलींची
धारण करून देतो. पन्वेलेस दाणा आला आहे. "

सुंदई इ. स. १७९३:—परदेशांतून सुंदईत येणारां
घड्याळें खरेदी करण्यास सरकारांतून कारकून व कारागीर
रवाना झाले होते.

१ मे, १७९५:—कडवा पांच सहा रुपयांनीं शेंकडा.
नासिकहून डाळी व खानदेशांतून तूप, तेल, व शूत आणवीत.

वरील माहितीवरून दिसून येईल की, मार्गील दोन्ही
अवधानांस धारण बरीच कमी होती. परंतु ब्रिटिश अमला-
पासून धारण वाढल्याला गी सुंदईत झाली आहे ती व्याप-
यांसत माही. पूर्वी इतर देशांना लागू असणारी, वर दिलेल्या
गळा व अन्तर्गत दोन्ही प्रकारांपैकी बरोबरचा कारणें या

विशिष्ट अमदानीतच एकदम उद्भवली. शिवाय हिंदुस्थानच्या विशिष्ट परिस्थितीत विशेष कारणे साली. पूर्वी माळाच्या रूपाने धारा देत असल्यामुळे धान्य येथेच राहत असे. नगदीच्या रूपाने कर देणे सुरू झाल्यापासून धातु किंवा कागद मात्र अमीनदारांच्या हातात राहतात. पूर्वी खर्च व्यवहार अदलायदलीचा असे. दळणवळणाचे मार्ग वाढल्यामुळे वाटेले तिबका माल-पैशाच्या लोमाने-बाहेर पाठविला जातो व येथील धारण वाढत जाते. हल्ली अदलायदलीचा धंदा न राहिल्यामुळे, येथे वाढल्यामुळे, व सर्व व्यापार परक्याच्या ताऱ्यांत असल्यामुळे शेतकरी लोक आपले बहुतेक उत्पन्न विकून पैसे करण्याच्या मार्गास लागले आहेत. धान्याची जरूरी पडली ह्मणजे, कसे काढून मिळेल त्या भावाने, वाढेल त्या जातीचे धान्य घेऊन उपभोगिक करतात. इकडील धान्य बाहेर जाऊ लागल्याकारणाने इकडे कफ बोदी व कागद हाती येऊ लागले आहेत. १८६० पूर्वीची स्थिति पाहिल्यास दोन मार्गांमध्ये फरक एवढाच आहे की, पूर्वी जो भाव आहे तो रयाच्या पिकाबद्दल मिळालेला शेतकऱ्यांचा आहे आणि हल्ली गिऱ्हाइकांचा भाव आहे. शेतकऱ्यांनी मिळालेला पैसा याच कमी असला पाहिजे, कारण ते बहुतेक सावकाराच्या आधीन असतात. गिऱ्हाइकांनी पडणारा भाव जास्त असला पाहिजे, धारण गिऱ्हाइकें नेहमी दलालाच्या आधीन. हल्लीचा भाव म्हणजे सुधारणेच्या नंतरचा आहे. म्हणून पूर्वीच्या किंमतीत आणि हल्लीच्या किंमतीत तुलना करता येणार नाही. १८९१ पासून मुद्रय जी स्वस्त धान्ये-तांदूळ, गहू, जव, उवारी, बाजरी, ताचणी, यणे-यांच्याच किंमती फक्त पूर्वापणे सोंपवतात, येथे एका रुपयाला, किंवा अमुक रुपयांना अमुक शेर धान्य मिळते असाच भाव कळविला जातो.

१८६१ नंतर भाव वाढीची कारणे.—बंडानंतर बरीचशी सुधारणा होऊन शान्तता प्राप्त झाली होती तरी अमेरिकेबरोबर लढाईमुळे तिकडील कापूस येथे येऊ शकले व येथून निलायतेस कापूस जाऊ लागला. म्हणून येथील शेतकरी पैशाच्या मोहाला पळी पडून कापूस विकून बाहेर पाठवू लागले. रयांमुळे इतर धान्याकडे दुर्लक्ष होऊन महागाई होऊ लागली.

ही लढाई संपल्यानंतर काही वर्षांच्या अंतराने दोन तीन ठिकाणी दुष्काळ पडले; त्यास्तव भाव जो वाढला होता त्याला मूळस्थितीवर येण्याला अवकाशच सापडला नाही. वर मिहिल्याप्रमाणे दिवसेंदिवस धारण वाढतच जात होती. याची मुख्य कारणे तीन आहेत:—निर्गत, चांदीची अतिशय आयात आणि दुष्काळ परकी राज्य असल्यामुळे परमार्थपेक्षा साहजिकच स्वर्गाचा पगडा वर राहणार. मुख्यतः याच निमित्तामुळे दुष्काळ पडत असत व हे दुष्काळ कोणत्या तरी प्रांतात अद्यापपर्यंत चालूच आहेत. म्हणून जोपर्यंत हे मुख्य कारण नाहीसे होत नाही तोपर्यंत धारण कमी होण्याची

आशा करण्याचे प्रयोजन नाही. वर दिलेल्या कारणांत लोकसंख्येची वाढ हीच कारण धारण जास्त होण्यात नमुद घेले पाहिजे.

या क कि वा ठो क कि म त.—स. १८६० पूर्वीची घाऊक धारणेचे आंकडे मिळत नाहीत. किरकोळ धारणेची व घाऊक धारणेची स. १८६० पर्यंत साधारण तीच स्थिति आहे. मुख्य आयातीचे शिप्रस म्हणजे सूत, कापड, तपि आणि लोखंड यांत प्रत्येकाच्या निरनिराळ्या तऱ्हा आहेत असे समजावे. हे शिप्रस परदेशातून मागणीपेक्षा जास्त आले तर साहजिकच रयांची किंमत कमी होणार; आणि मागणी-इतके शिप्रस आले नाहीत तर किंमत वाढणार हा नियम आहे. सापूर, कोळसा व रेंकेल यांच्या किंमतीत जो फरक झाला आहे त्याचे कारण हे आहे की, त्यातील बराचसा माल येथेच उत्पन्न होऊन लागला आहे.

निर्गत वाढत्या प्रमाणावर होऊ लागल्याकारणाने किंमत वाढू लागली. परंतु मध्यतरी जकातीचे दर कमी केल्यामुळे ही किंमत कमी झाली. काही काळाने दुष्काळ पडला व धारण पूर्वस्थितीला येऊन पोचली. एकदा युरोपमध्येच इकडील मालाला मागणी कमी झाल्यामुळे भावात बराच फरक पडला. साधारणपणे असे दिसून येईल की ज्या परिस्थितीत किरकोळ धारण कमी जास्त होते तीच परिस्थिती घाऊक धारणेला लागू पडते. किंमत कमी किंवा जास्त-आयादीच्या मालाची अतो या निमित्तीच्या मालाची असो, किंवा आंतर्देशीय मालाची असो-होणे हे साधारण चवनी नाण्याच्या व्यवहारावर अवलंबून आहे. देशात चलनी नाणे जास्त असल्यास धारण वाढते, म्हणजे नाण्याची किंमत कमी होते; उलटपक्षी नाणे कमी असल्यास रयांची किंमत वाढून धारण किंवा भाव उतरतो. दुसरी कारणे व्यापाराची वाढ, जकातीच्या दरांत बदल व मागतलेल्या देशांचे सुधारणे ही आहेत. परंतु मुख्य कारण पहिलेच आहे.

हिंदुस्थानी ती ल स. १९१० नंतरची महत्ता.—

विशिष्ट अमदानीत मागील दोन्ही अमदानीपेक्षा १९१४ साली महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर हे भाव इतके विशेष वाढले की, मागील कोणत्याही दुष्काळाच्या साक्षात्कारी स्थितीत दरमालच चालू राहिली. महायुद्ध उरकतच संपत व संपत तोंच १९१८-१९ साली इंग्ल्यांडाची साथ व दुष्काळ या दोन्ही आपत्ती एकाच साली आल्या आणि १९१९-२० साली महागाईची अमदानी कमाळ झाली. याची कल्पना पुढे दिलेल्या कोष्टकावरून येईल.

तथापि या महागाईपासूनही कित्येक वर्गांचा कायदा झाला. शेतकरी व कित्येक कारखानदार यांना धान्याची व मालाची निपज करण्यांत लागणारा खर्च फारसा वाढण्या-पूर्वीच वाजाराभाज वाढल्यामुळे फायदा झाला. तसेच अमीनदाराबरोबरही जमीनीचा खंड पूर्वीप्रमाणेच कायम

राहून धान्याचे दर वाढल्यामुळे कायदा शाला, व अधिक कायदा पडू लागल्यामुळे शेतजमीनीच्या किंमती वाढून जमीनी विक्रेणारना कायदा मिळाला मजुरांचे दर वाढल्यामुळे मजूरवर्गाची स्थिति सुपारली उलटपक्षी बगल, अथोद्या, कोकणातील खोत वगैरे ज्या प्रांतात जमीनदारांचा खंड पैशामध्ये कायम ठरलेला आहे त्यांचे नुकसान झाले तसेच कायम व्याजाच्या दराच्या गव्हर्नमेंट सिक्युरिटीज, डीव्हेन्स (कर्जराखे) वगैरेमध्ये ज्याच्या रकमा गुंतलेल्या होत्या त्यांचे व बर्कल, डॉक्टर व इतर धंदेबाले-ज्यांना आपली मिळकत भरामर वाढविता येईना-त्यांचे नुकसान झाले

विषयसंबंधी गिन	मन									
	१९००	१९०५	१९१०	१९१३	१९१६	१९१८	१९१९	१९२०	१९२१	१९२२
महिं	१०६	८४	१०९	१०७	१३८	१४१	१४१	१४१	१३१	१३१
रमान सादिक	४४	७५	५७	१२२	१०१	८८	१३१	१३१	१३१	१३१
देवी सादिक	८३	६६	५९	११७	१२७	१०१	१३६	१३६	१३६	१३६
कापूस	५५	६३	४२	१३२	१२७	३८३	२७६	२७६	२७६	२७६
कापसाबन्ध	५४	१००	११८	११५	८८	१४१	१७६	१७६	१७६	१७६
कापड देवी	५१	५६	११२	११५	१२६	३५५	३३३	३३३	३३३	३३३
परदेसी	५२	५१	१२७	१३८	१५८	१३१	१२५	१२५	१२५	१२५
चहा	८८	५६	१२४	१४३	१३५	१६३	२०४	२०४	२०४	२०४
तुप	५५	५६	१०८	१०६	१८८	१६६	२३०	२३०	२३०	२३०
मठ	५५	५६	१०८	१०६	१८८	१६६	२३०	२३०	२३०	२३०
बाहरी सावर	५५	५६	१०८	१०६	१८८	१६६	२३०	२३०	२३०	२३०

सांगावयाच्या तिचे वर्णन केलेले असते. शिवाय एकेक धारणीचे निरनिराळे पाठ अशा अनेक धारणा आहेत, आणि तसेच धारणांचे मोठेले संग्रहहि आहेत. आपणांस त्यांत प्रतिकूलमहोपाडानिवारक मंत्र, शिवावाधानिवारक मंत्र, संध व पिशाच यांच्यावरील मंत्र, रोगनाशक मंत्र, आयुष्यवृद्धिकारक मंत्र, युद्धांत विजयप्राप्ति होण्याचे मंत्र, सुखावती स्वर्गांत पुन्हा जन्म प्राप्त होण्याचे मंत्र, वाईट जन्म न येण्यावृत्त मंत्र, पातकनियुक्ति होण्याचे मंत्र आढळतात. दुसरे असेहि मंत्र आढळतात की, त्यांच्यायोगाने बोधिसत्त्व उत्पन्न करता येतो, किंवा स्वतःचा नास्तिकपणापासून बचाव करता येतो. पंचमहाभूतावर धारणीचा प्रयोग वाडतो इतकंच नव्हे तर त्यांच्या योगाने गरोदर स्त्रीला पुत्र अथवा कन्या तिच्या इच्छेनुसार प्राप्त होऊ शकते. नेपाळमध्ये "पंचरक्षा" (" पांच रक्षण ") फार लोकप्रिय झालेली आहे; पंचरक्षा हा पाच धारणींचा संग्रह आहे, त्यांची नावे:— (१) रोग, पाप व इतर अनिष्ट गोष्टींपासून संरक्षण करण्याकरिता महाप्रतिसरा, (२) भूतपिशाचांविरोध महापाह्यप्रमर्दिनी, (३) सर्पविदावर महामयूरी, (४) शत्रुप्रह, रानटी पक्षू व विपारी जंतू यांच्यावर महाप्रोसवती आणि (५) रोगनिवारक महा (रक्षा)-मंत्रानुसारिणी. सर्व प्रकारच्या असुरा शक्तींपासून बचाव करण्याच्या या धारणीचा बरेच वेळा मंत्रसिद्ध तांत्रिकाप्रमाणे उपयोग करतात.

काही धारणी म्हणजे केवळ तत्त्वज्ञानविषयक सुभाषा एक प्रकारचा संग्रह असून त्यांत तीं तसे दिलेली असतात; आणि त्यांमध्यें तत्त्वांच्या शास्त्रांपेक्षा गूढार्थक व दुर्बोधात्मक शब्दांना अधिक महत्त्व दिलेले असते. या प्रकारांत दोन प्रजापारमिताहृदयसूत्र येतात, यांचे संस्कृतांतील मूलमंत्र सुन्या ताळपत्रावर लिहिलेले इ. स. ६०९ पासून अजयनांतील होरियुजीच्या गटांत जपून ठेविलेले आहेत. हीं सूत्रे प्रजापारमितांचे " हृदय " सांगतात, म्हणजे त्यांत सर्व दुःखहारक मंत्र आहेत, त्यांत बोधिसत्त्वाची पूर्णता दिली आहे, आणि म्हटले आहे:— " हे दिव्यदृष्टि, तू दुःखच्या तीराला गेली गेली, गेली आहेस, दुःखच्या तीराला पार गेली आहेस, कल्याण असे " ! जरी या वचनमध्यें प्रजापारमितासूत्रांतील श्रव्यतात्पर्यांचे भर्म दिले आहे असें काहींस मानतात तरी त्याचा आध्यात्मिक दर्जा उष्णापवित्रधारणीपेक्षा अधिक जाहीर; कारण ही धारणीहि येथील ताळपत्रांत सुरक्षित आहे व त्यांत अर्थगूढ्य प्रार्थनाची भाळिकाचकळ आहे.

महापानसूत्रांमधील धारणींनी प्रवेश केला आहे. भागाद्दून जोडलेल्या (२१-२६) सधर्मपुटरीकाच्या प्रकरणांमध्ये धारणी आढळतात आणि लंकावताराच्या दोवटच्या दोन भागांत आढळतात. हे दोन भाग सुन्या चिनी भाषांतरांतले (इ. स. ४४३) असरीत गहाळ आहेत. तथापि धारणी हे अगदीं अक्षकडे धर घेतो असे मानण्याचे कारण नाही. कारण ४ व्या सतकापासून पुढे झालेल्या चिनी भाषांतरांत

त्या आढळतात. तथापि बहुतेकजण, पाळी भाष्यपात अशा परिता आहेत त्यांसारखी बीड मते ज्योत आलेली आहेत अशी स्पष्टार्थ सूत्र हीं मुळची असावीत. परंतु त्यांतील दुर्बोध, व गूढार्थक पूर्णांशरी यांनाच हळूहळू महत्त्व देण्यांत येऊ लागले. त्यांना " वांग " म्हणजे रपांत मंत्रांतील अद्भुत शक्ति गुप्त आहे असे मानू लागले आणि वेगळी धोरें त्यांच्या महत्त्वासुद्धे हीं पूर्णांशरी म्हणजे पूर्णपणे अर्थरहित असे शब्दावच्छेद बनले, आणि यांनाच बीड तंत्रांतील मुख्य भाग आहे असे मानू लागले, पण प्रथम तसे महत्त्व त्यांना नव्हते.

धारवाड, जि. ह.।—मुंबई इलाख्याच्या दक्षिण भागातील एक शिहरा. क्षेत्रफळ ४६०२ चौरस मैल. मर्यादा:—उत्तरेत बेळगांव व विजापूर शिहरे; पूर्वेस निजामचे राज्य, गुंभद्र नदी व तिच्या पलीकडे मद्रास इलाखातील बन्नारी शिहरा; दक्षिणेंत म्हैसूर संस्थान व पाणिमेर उत्तर कानडा शिहरा. लांबी ११६ मैल व रुंदी ७७ मैल. धारवाड शिहर्याचे ठीकज मानार्ने दोन भाग असून त्यांचे बाह्य स्वरूप, जमीन व उत्पन्न निरनिराळे आहे. साधारणपणे या दोन भागाच्या मधून बेळगांव-हारेडूर हा रस्ता जातो. या रस्त्याच्या उत्तरेस व ईशान्येस नवलगुद, रोन व गदग तालुक्यांच्या काही भागांत, एकसारखी काळी जमीन असून तीत कापसाचे चांगले पीक होतें. या मैदानाच्या आग्नेय भागांत कपतचे डोंगर आहेत. शिहर्याच्या पश्चिम भागांत, मध्य-प्रदेशाच्या दक्षिण तीरापासून म्हैसूर सरहद्दीपर्यंत डोंगराच्या लहान लहान पुकळ रागा असून त्यांच्यामध्ये लागबळ केलेली सपाट खोरी आहेत जलविभाजक क्षेत्राच्या भागावर हा शिहरा असल्यामुळे त्यांत मोठ्या नद्या सुळीच नाहीत. मुख्य सात प्रवाहांपैकी ६ नद्यांच्या उपसगरास शिहर्यात, व एक खरी समुद्रास मिळतो. पूर्वकडे बहानाच्या मलप्रभा व तिला मिळणारी वेण्णीहळ, गुंभद्रा व तिला मिळणाऱ्या वरदा, कुमुद्री, वरदेला मिळणारी धर्मनदी, पश्चिमेकडे बहानारी बेतितुला किंवा गंगावली या नद्या आहेत यांपैकी फक्त धर्मनदीच्या पाण्याचा शेतकीकडे उपयोग करतात.

धारवाड, कलछेरी, व बेकापूरच्या नंगलात सागाची झाडे आहेत. यात पाकळ प्रकारचे बांशूहि असून नाटुकी, खैर, वामूळ, हिरडा, लंबर, बिच, वेदज, तितू, बयोर क्षाई होतात. ह्या शिहर्यांत दक्षिण हिंदुस्थानात एवढ्याने सर्व प्राणी आढळतात. मुंबई इलाख्यांत येथील हवा सर्वांत उत्तम आहे. डिसेंबर ते जानेवारीपर्यंत देव बरेच पडते. केंदुवारीपासून एप्रिलच्या मध्यापर्यंत उन्हाळा असतो जानेवारीत उष्णमान ८०°, मे महिन्यांत १००° व पावसाळ्यांत ९१° असते. नैऋत्येकडील व ईशान्येकडील पावसाळी वारे ह्या शिहर्यावरून वहात असल्यामुळे जून ते डिसेंबरपर्यंत पावसाळा असतो; व संधंष वर्षांत पाऊस सरासरी ३३.६१ पचतो.

इतिहास:—या जिल्ह्यात हूनगल येथे पाडव रहात होते असा समज आहे. दि. पू. पर्वत्या शतकात, उत्तर कान-ज्यांत बनवासाच्या राज्याच्या ताब्यांत घारवाडचा कांहीं भाग अभावा असे तत्प्रपटोवरून समजते. या आंध्रपूरच्या पराज्यांतर्गत गंग किंवा पाडव राजे व नंतर कंदव नावाने अनेक घराणे होऊन गेले. यापुढील इतिहासाचे तीन भाग पडतात. पूर्वे चालुक्य व पश्चिम चालुक्य (६०० ते ७६०), राष्ट्रकूट (१०३ पर्यंत); पुन्हा पश्चिम चालुक्य (१०३ ते ११६५); कलचुरी (११६५-८४); होयसळ (११९२-१२०३), व देवगिरीचे यादव (१२१०-१५). यादवांच्या वेळी येथे कंदव नावाने मांडलिक राजे असून, त्यांची राजधानी बनवासी व हूनगल येथे असे. स. १३१० त मलिक काफूरने कर्नाटक उग्राव केले व दक्षिणेकडील जिल्ह्यांवर महंमद तथ्त्व्याने पुन्हा हरावी केली. पुढे हा जिल्हा विजया-नगरच्या राज्यांत सामील झाला. तालिकोटच्या लढाईपूर्वी घोडे दिवस, हा जिल्हा विजापुरच्या सुलतानांनी जिंकून घेतला. १६७३ साली अफगांनी दत्तो यांनी हुबळी शहर लुटले व स. १७३६ त बागीरायांनी हा देश जयश्रुत करून टाकला. या प्रमाणे मोगलांच्या मानून मराठ्यांनी भारवाडवर आपला हक्क स्थापित केला. पुढे स. १७६४ त हैदरअलीने मराठ्यांना हुसकून लावून हा जिल्हा आपल्या ताब्यांत घेतला; पण पुढच्याच वर्षी माधवराव पेशव्यांनी हैदराचा पराभव करून तो परत मिळविला. सध्याही हैदर व टिप्पू यांनी कांहीं वेळ येथे त्याचा पुन्हा ताबा घेतला, तरी स. १७९० त मराठ्यांनी

काळ्या जमिनीत कापूस चांगला पिकतो; ती वर्षातून एक वेळच नांगराची लागते व तिला खताची जरूर सहसा नसते. पण तांबट्या जमिनीला साधारणपणे खत देतात व वर्षातून तीन किंवा चार वेळ नांगरतात. मुख्यतः रयतवारी पद्धत चालू असून सुमारे ४०० चौरस मैल आगा इनामी आहे कलवगडी, हूनगल व बोद हे ताल्लुके सोडून इतर ठिकाणी मुख्यतः ज्वारीचे पीक होते; ह्या व पश्चिमेच्या ताल्लुकांत भात हे मुख्य पीक आहे. याशिवाय गहू, तूर, हरभरा, कुळीस, ऊंस मिरची वगैरे पिकेही होतात.

हुबईइल ख्यात कापसाच्या उतपन्नांत या जिल्ह्याचा पहिला नंबर असून येथील कापूसहि चांगल्या प्रतीचा असतो. स. १८२९ त याहेरचे धी आणून येथे कापसाची लागवड करण्याचे प्रयोग सरकारने सुरू केले पण त्यांत यश न आल्यामुळे स. १८३६ त त्यांनी आपले प्रयत्न बंद केले. पुढे १८४० साली कांहीं अमेरिकन शेतकऱ्यांनी हुबळीच्या ईशान्येस ५ मैलांवर अमेरिकन कापसाच्या लागवडीचे प्रयोग सुरू केले, त्यांना जरी प्रथम चांगले यश आले नाहीं तरी त्यांची भरभराट होत गेली व अमेरिकन कापसाच्या देशी कापसापेक्षा भाव चांगला असल्यामुळे, शेतकरी कोकडि या कापसाची पुष्कळ लागवड करू लागले.

घारवाडी घोडे पूर्वी चांगले म्हणून समजले जात असत, पण हराणी व अविधीनियन यांच्या स्वाभ्यात त्या जातीचे बहुतेक घोडे कामास आल्यामुळे हराणी जात चुजट, बेड्य व हल्ल्या दर्जाची अशी दृष्टीस पडते. लागवडीच्या

हुबळी व गदग येथे सरकी काढण्याच्या, कापूस दाबण्याच्या आणि सूत काढण्याच्या शिण्या आहेत.

व्यापाराची मुख्य ठिकाणे:—हुबळी, धारवाड, नवलगुंद, गदग, व राणीबेसूर. कापूस हा मुख्य निर्यात पदार्थ असून विलायती कापड, मिरच्या, नारळ, गूळ व सुपार्या हे निर्यात झेसूर आणि कानडा येथून येतात. उजरीचा स्थानिक व्यापारही वरान मोठा आहे. बहुतेक व्यापारी म्हाझव व लिंगायत आहेत. सदर्न मराठा रेल्वेचा मुख्य फाटा अलनावरगवळ ह्या जिल्ह्यात शिरून पूर्वेस हुबळी व गदग या गांवावरून गेल्या आहे. हुबळीपासून एक घासः आमेथीकडे निघून हरिहरगवळ झेसूर प्रांतात शिरते; व गदगपासून दुसरी घासः उत्तरेस विजापूरकडे जाते धारवाड-हून कुमठा, कारवार व बेगुले या बंदराना जाण्याकरिता उत्तम रस्ते झालेले आहेत.

राज्यसंस्था:—धारवाड जिल्ह्यात ११ तालुके व दोन भेदे आहेत. ते येथेप्रमाणे:—धारवाड, हुबळी, गदग (मुंदरगी येथ्यासह), नवलगुंद (व नरगुंद येथे), बंकापूर, रीण, राणीबेसूर, कोंद, हनगळ, करगळी व कलपटगी. येथील कलेक्टर हा सयानूर संस्थानचा पोलिटिकल एजंट असतो. जमिनीवर पडी वसविण्याकरिता विनयानगरकडे धुशरायाजें (१५९९-१६११) रायरेल नावांचे माप सुरू केले. त्याकाळात जमादोच्या वेळी फक्त मिरासत जमिनीची सोमणी होत असे व बागाईतत मितके दर येरलें जात असेल त्या-त्याप्रमाणें असूक खंडीची जमीन आहे असे म्हणत असत. विजापूर, तादनूर व मराठी राज्यांत हाच पद्धत सुरू होती. विविध जमादानीत पहिली जमादो १८४३ साली झाली. त्यानंतर उत्तरोत्तर करांचे उत्पन्न वाढत गेले. या जिल्ह्यात धारवाड शहर, हुबळी, गदग, नवलगुंद, यमनूर, नरगुंद, राणीबेसूर, गुडगुझर, म्यादगी, व हांशी येथे म्युनिसिपल छिट्या आहेत. याशिवाय इतर ठिकाणांचा स्थानिक कारभार जिल्हाकोडे व तालुकाकोडे यांच्याकडे आहे. साक्षरपेच्या याबबतीत मुंबई इलाख्यातील जिल्ह्यामध्ये धारवाडचा सहजा नंबर लागतो.

ता लु का.—धारवाड तालुक्याचे क्षेत्रफळ ४३२ चौरस मैल आहे. या तालुक्यात धारवाड व हुबळी ही दोन मोठी गावे असून खेडी १२९ आहेत. लोकसंख्या (१९११) १०६५५६. हा तालुका डोंगराळ असून उत्तर व पूर्व भागांत फाडी जमीन आहे. येथे पाऊस ३४ इंच पडतो.

गा व.—हे गाव मद्रास सदर्न मराठा रेल्वेच्या फाट्यावर आहे. लोकसंख्या (१९११) ३२८९ येथे एक पटोळ क्लिष्ट आहे. पथिमेस पथिम घाटापासून निघालेल्या लहान कांगः रांच्या रांगा मैदानापर्यंत जातात. झाडीमुळे पूर्वेच्या बाजूने गाव व क्लिष्ट ही दृष्टीभाऊ झालेली आहेत. गाव वसुधसपाटी-पासून १५० फूट उंचीवर आहे. उंच जागी असलेल्या कलेक्टर कचेरीजवळच उल्ला वसाण्याचे देवालय व त्याच्या पलीकडे

धारवाड क्लिष्टाचे अणू नाकून अशी मैलारलिंग टेंकडी आहे. येथील देवळांत दोन फारशी शिलालेख आहेत. त्यावरून स. १६७० त आदिलशहाने प्राचीन देवळाची मर्याद केव्हाचे समजते. पुढे पेशव्यांनी पुन्हा देऊळ बांधून मद्रासलिंगाची स्थापना केली. गावाबाहेर पूर्वेत नवलगुंद व नरगुंद टेंकट्या-पर्यंत, व ईशान्येस जेलम्भाची टेंकडी व पररागडपर्यंत काळसा जमिनीची विस्तारी भेदांने पसरलेली आहेत आग्नेयीस ३६ मैलांवर मुन्गुदची टेंकडी दिसते.

क्लिष्टा केव्हा बांधला गेला यासंबंधी विश्वसनीय माहिती मिळत नाही. विजयानगरच्या हिंदू राज्याचा फारकीर्तीत धारवाड गावाच्या जंगलअधिकार्याने हा क्लिष्ट स. १४०१ त बांधला अशी स्थानिक दंतकथा आहे. रयाचे क्षेत्रफळ ७६ एकर असून मुख्य वेस उत्तरेस असून तिच्या कांत पूर्वाभि-मुख तीन दरवाजे आहेत. पालीक्लिष्ट व मुख्य क्लिष्ट या दोघों-भांवती खंदक होता. दुसऱ्या दरवाजावर शिलालेख (फारशी) आहे. तट्यांचे काम हिंदू पद्धतीचे आहे. शिलालेखावरून स. १६६० त दुसर्ती झाली असे दिसते. स. १५७३ त विजापूरचा मुलतान आदिलशहा ह्या क्लिष्टावर चाल करून आला व त्याने सहा माहिनेपर्यंत येथे देऊन सर केला शिवाजीने स. १६७४ त धारवाड मिळते होते ते स. १६८५ त मोगलांचे येतसे नंतर ते पुन्हा १७५३ त मराठ्यांच्या हातांत गेले. मध्यंतरी मराठे व हेदर यांच्याकडे क्लिष्टाबाहेरचे पुन्हा १७८८ साली परशुराम-भाऊनी तो परत घेतला. यावेळी धारवाडचा वसूल १२०१३०० होता. भाऊने टिप्पुपासून हा स. १७९९ त कायमचा घेतला. ह्या क्लिष्टाची रचना चांगली असून नैसर्गिक रीत्याच तो मजबूत होता. १८५७ पर्यंत त्याची बागडुर्ती नोंद होत असे पण अलीकडे तो मोकळीत आला आहे. स. १८७५ पर्यंत येथे लष्कर असे.

या गावात ७ महाल आहेत. गावाभांवती तट व पांच (मुदीइसमान, नवलूर, लुचेवली, तेगूर व क्लिष्ट असे) दर-वाजे होते. स. १७५३ त भाऊसाहेब पेशवे यांच्या नावाची सदाशिव पेठ वसविली (सप्ततची हजेरी पेठ) लोकवस्ती-पेकी म्हाझव व लिंगायत ह्या जाती भरमराटीत आहेत. कापूस, काजू व धान्य यांचा बहुतेक व्यापार लिंगायतांच्या हातांत आहे. पारशी व मारवाडी बहुधा कापडाचा व्यापार करतात कापूस व धान्य हे मुख्य निर्यात निर्यात व विलायती कापड, मिरची, नारळ, काकवी, गूळ, खजूर, सुपारी, किराणा घाल, चीळ, शिसें, अस्त, तांबे व पितळ हे आयात निर्यात होत. तुडगांत गालिचे, कापड व वेतकाम होत. येथील म्युनि-सिपालिटी स. १८५६ त स्थापन झाली. विहिरीचे पाणी खारे असल्यामुळे तळावाचे पाणी पितात. सर्वांत मोठा हिरेकरी तलाव असून कोपडकोरी, हलकेरी, लाल, परमनकडी हे खडान तलाव आहेत. धारवाडमध्ये एक क्लिष्ट, ३१५६६०० आहेत. सुकडी व न्यायखात्याच्या कचेऱ्याशिवाय येथे मद्रास स. म.

रेल्वेच्या एका विभागाची मुख्य कनेरी, रेल्वे दवाखाना, सर-
कारी दवाखाना, व वेण्यांचे हॉस्पिटल ही आहेत. येथे पुष्कळ
देवळे असून सर्वात जुनी व्यासरायांचे रायर हनुमानाचे देऊळ
आहे. इ. स १५१० च्या सुमारास विजयनगरकरांनी जी
सर्वत्र ३६० मारुतीची देवळे बांधली त्यापैकी हे एक आहे.
[पळोट-डिप्लोमॅटिक ऑफ धि कानडी डिस्ट्रिक्ट; बाँबे रिव्हि.
सेटलमेंट; धारवाह ग्वांसे; पेशव्यांचा बखर; डफः मूर-वॉरे-
टिन्ह; वेरिंग-मराठान; स्टाक-वेळगांव.]

धारापुरम्—मद्रास इलाखा, कोडम्बतूर जिल्ह्यामधील
एक तालुका, क्षेत्रफळ ८५३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११)
१८१०३१ पैकी हिंदू १०४८९१ आहेत. धारापुरम् हा एकच
मोठा गाव असून ८३ खेडी आहेत. नसीन सपाट असून,
उत्तरेत मोह्ल नदी आहे. पालस बांस इंच पडतो. येथे तंबा-
खूचे पिक लागले होते. तालुक्याचे ठाणे धारापुरम् आहे.
लोकसंख्या १०१०८. स. १९६० त हे महसूरकरांनी महसूरच्या
नामकापासून घेतले मंगलोरच्या तह्याप्रमाणे हे स १०६९ त
हेदरास परत मिळाले येथे गाच्या तयार होतात व व्यापा-
रहि परा ग्यालतो

धारी—(१) बडोदा संस्थान. अमरेली प्रांतातील धारी
तालुक्याचे मुख्य ठिकाण धारी हेच आहे याची लोकसंख्या
(१९११) ४३६०. येथे एक जुनाट किला आहे. नताली व
कर्दुजी या नद्यांच्या संगमावर एक जुनी मधील व तलाव
आहे.

(२) मुंबई इलाखा. रेवाकाठा एजन्सीतील एक लहान
संस्थान.

धारीवाल—पंजाबातील मुहदासपूर जिल्ह्यातील व
तालुक्यातील एक गाव. येथे काबड, क्रानेल व सट्टीन
मैदरेच्या गिरण्या आहेत. येथे ब्लेकिट व धाबळ्यादि तयार
होतात.

धारूर—हा गांव व किल्ला मोगलांतील निजामच्या
राज्यात आहे. उदयचिदन म्हणून जो सधु ववि होऊन
गेल्या, जो येथे राहात असे. त्याची समाधि व मठ येथे आहे.
येथील पाटील ब्राम्हण आहेत. गंगाधर कोविल हा कवीहि
येथे जन्मला. आप्त येथे कोविल घरणी आहे.

धार्मिक उत्सव—मनुष्य उत्सवप्रिय आहे. तेव्हा
प्रत्येक राष्ट्रांत वर्षाच्या बहुतेक महिन्यांतून उत्सव आढळ-
ल्यास नवल नाही. धिक्काय या उत्सवांनी धार्मिक स्वरूप
दिश्याकारणाने ते बहुधा सवीवून पाळले जातातच. या
लेखांत निरनिराळ्या राष्ट्रांतून उत्सव कसे पाळतात याची
पोकळ्यांत माहिती दिली आहे.

भार ती य.—प्राचीन काळचे सर्वत्र हिंदूंचे उत्सव
धार्मिक स्वरूपाचे होते. यांचे कारण त्यांचे बाह्यमय विशेष-
करून धर्मविषयक होते एवढेच नवून, प्रत्येक बाबतीत
धर्माचा धागा गुंतवासवाचा हो जी प्राचीन आर्यांची मनो-
भूमी हि हि एक महत्त्वाचे कारण आहे.

प्राचीन उत्सवः—हिंदूंच्या प्राचीन उत्सवांत पौर्णिमा
व दशर हे दिवस उत्सवाचे समजले जात. पण याहि-
पेक्षा 'चतुर्मासांत' उत्सव हा विशेष महत्त्वाचा गणला
आहे. दर चार महिन्यांच्या अखेरीस हा उत्सव वेळा जात
असे. हिवाळा, पावसाळा व उन्हाळा संपावण्याच्या दिवशी
त्या त्या ऋतूच्या देवतेनिमित्त यज्ञ करण्याची वारस असे.
सोमयज्ञाचेहि प्राचीन काळ फार प्रस्थ होते. या यज्ञामध्ये जे
भाग घेत त्यांना फुलांच्या माळांनी भूषविले आहे. नंतर
त्यांच्या अर्घ्येती होत असत. मध्यपानहि यथेच्छ होत असे.
अशा रीतीने हा उत्सव मोठ्या भाटांत साजरा केला जाई.
अथपेक्षय्य हाहि त्या काळी फार प्रचारांत होता या यज्ञांत
राजापासून रंकापर्यंत सर्व भाग घेत असत. श्रीमंत लोक
आपल्या घोड्यांना उत्तमरीतीने सजवात असत. यज्ञदिनी
गर्भ, सेवाद, वीरसपर काण्ये मायिली जात असत. अयनो-
त्सव, व ह्यदशरात्र्युत्सव हि हि महत्त्वाचे उत्सव होते. याशि-
वाय, ह्यर्क्ष यथा निरनिराळ्या तीर्थांच्या ठिकाणी प्रवेष्ट यात्रा
मरतात त्यांचे मूळ, प्राचीन काळी दशद्वती, सरस्वती इत्यादि
पवित्र ठिकाणी यात्रा जमव्याचे व यज्ञ केल्याचे जे उल्लेख
आहेत त्यामध्ये दिशून येते.

अर्वाचीन उत्सवः—प्राचीन उत्सवांत व अर्वाचीन
उत्सवांत एक महत्त्वाचा भेद म्हणजे हा की, प्राचीन
उत्सवांत विधींचे स्वीम फार असे व ते अर्वाचीन उत्सवांत
दिसून येत नाही. पृथ्वी, 'चतुर्मासांत' उत्सव, 'वर्षादेमो-
त्सव' इत्यादि उत्सव ह्यर्क्ष देखील साजरे केले जातात पण
त्यांत पूर्वाकार्ये आचारांचे बंड नसते. शिवाय अर्वाचीन
उत्सवांना सावैजिक स्वरूप प्राप्त झालेले दिसते, हा हि अर्वा-
चीन उत्सवांचा एक विशेष आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील
महत्त्वाचे उत्सव म्हणजे, वसंतोत्सव जगन्नाथ येथील अन्न
व प्रयाग येथील अन्न हे होत. हे तोन्ही उत्सव फारच
थाटांत होतात दक्षिण हिंदुस्थानांत देखील पुष्कळ तीर्थांच्या
ठिकाणी यात्रा होतात. हजारों नवई लाखां लोक तीर्थांमध्ये
जान करून पावन होतात. दक्षिणेकडे वसंतोत्सव साजरा
करण्यात येतो त्यामध्ये कामपेक्षांना पूर येतो. बंगालमधील
दुर्गोत्सवांहि असाच प्रकार आढळतो. होळिकोत्सव तर
अभद्र गोतींचे माहेरघरच आहे असे म्हण्ट्यास हरकत नाही.

चैत्र शुद्ध प्रतिपदेपासून फाल्गुनी अमावास्यापर्यंतच्या
उभ्या वर्षातील उत्सवांची मोजदाद केल्यास ते पुष्कळच
मरतील. पण त्यांच्या त्यांत महत्त्वाचे उत्सव जे असतात
तेवढेच पहाणे माग आहे. चैत्रप्रतिपदा हा वर्षाप्रभावा
दिवस म्हणून फार पवित्र मानला जातो. संक्रांतीचा सण
थरें हिंदुस्थानांत पाळला जातो. या दिवशी प्रयाग येथे
त्नानाला असेच लोक गातात. याच दिवशी दक्षिणेकडे
'पोंगल' नांवाचा उत्सव साजरा केला जातो. या दिवशी
उन्हात अग्निवर दुपाने भरलेले मळकें देऊन ते दूध कोणत्या
दिशेने उर्तू जातें हे पाहून त्यावरून सुदीक्ष बघावें अविध्य

वर्तविषयाची बहिष्वाट आहे. हा मोठ्या आनंदाचा सण आहे. याशिवाय रामनवमी, गोकुळअष्टमी, नागपंचमी, गणेश-चतुर्थी, शिवरात्र्यदी इत्यादि उत्सव असंयत यादरने होतात. दीपोत्सव तर मोगेने आवाच होय. या उत्सगांत प्रत्येकजण आपापल्या योग्यतेप्रमाणे नटत घटत असतो. भिकडे तिकडे दीपमाला लावण्यांत येतात. काही ठिकाणी देवळांच्या मिरवणुकी निघतात. संगीत, नाच, वाद्यवादन इत्यादि करमणुकीने हा दीपोत्सव साररा केला जातो.

जर जे उत्सव सांगितले ते विशेष महत्त्वाचे व अव्विल हिंदुस्थानांत पाळले जाणारे तेवढेच सांगितले पण निरनिराळ्या प्रांतांत, निरनिराळे उत्सव साररे केले जातात त्याकडेहि दुर्लक्ष करून चालावचाने नाही. विशेषतः मुंबई इलाह्यात 'पंढरपूरची यात्रा' असेच महत्त्वाची आहे या यात्रेला लाखो लोक भजतात. विठोबाचे भजन करण्यात, बंदभागांचे ज्ञान करण्यात असेच पुण्य आहे अशी या लाखों लोकांची मनजूत असते पुष्कळ ठिकाणी स्थानिक उत्सव मोठ्या पात्रांने पाळले जातात. अशा तऱ्हेच्या पैत्रातील व नवरात्रातील देवीच्या यात्रा, शाळाचीच्या यात्रा, निर्मळ वगैरे ठिकाणच्या पुण्यपुरुषांच्या समाधीच्या ठिकाणच्या यात्रा हेहि उत्सव होत. काही उत्सवांत धार्मिक स्वरूप प्रामुख्याने दिसत नाही. महाभारतांत अशा उत्सवांचे उल्लेख आढळतात त्यांतल्या त्यांत, अशा प्रकारच्या उत्सवांचे ढळझळीत उदाहरण म्हणजे पूर्वाचा 'स्वयंवर' उत्सव होय या स्वयंवराच्या वेळी निरनिराळ्या देशांचे राजे मोठ्या यात्रांने नऊन सजून स्वयंवराच्या आगी येतात. त्यावेळी जी गावडेले त्याला राखण्यासाठी पाळले व त्यांच्याशी तिवा विवाह होतो. राजसभा हत्तीच्या लढाया (साठमारी) वगैरे उत्सव हेहि धार्मिक स्वरूपाच्या उत्सवांत पडत नाहीत.

[संदर्भग्रंथ—नटेशाशास्त्री—हिंदू फास्ट्स, फास्ट्स अँड सेरिमोनिय, मुद्रास १९०३; रेव्हलेशन-सीलेक्ट वर्क्स, भाग २, लंडन १८६२; मोनीअर बुद्धपन्थ-मोर्केन हिंदुसम. लंडन १८७७]
 बौद्ध.—बौद्धांच्या धर्मप्रभातून सांप्रत उत्सवाचा नामनिर्देश करण्यांत येतोः—

(१) उपोसथः—उपोसथ उत्सवांचे मूळ वैदिक चालीरीतीत आढळते. दर महिन्याच्या पौर्णिमेला व अमावास्याला प्राचीन वैदिक लोक विशेष पवित्र मानित होच चालू बौद्धांनीहि चालू केली. प्रथम प्रथम हे दोनच दिवस उपोसथाचे दिवस मानले जात पण पुढे दोन्ही पक्षांतील अष्टम्या या-देखील या उपोसथोत्सवांत मोडल्या गेल्या व अशा रीतीने उपोसथांचे दिवस चार झाले या चार दिवशी बौद्ध भिक्षू एके ठिकाणी जमून, लोकांना आपल्या धर्माचा उपदेश करीत असत. या दिवशी बौद्धधर्मीय लोक उपवास करीत, शुभ्रवस्त्रे परिधान करीत व या चार दिवशी पाठशाळांना सुटी असे. या दिवसांमध्ये अहिंसा पाळणे, अदत्त ग्रहण न करणे, असत्य न बोलणे, मद्यपान न करणे, धर्माविरुद्ध कामांचे सेवन न

करणे, वाईट फळे न खाणे, सुगंधी तेले वगैरे न लावणे, चट-यावर न निगणे, इत्यादि धार्मिक सूत्रांत सांगितलेल्या आज्ञा पाळण्या लागत.

(२) वस्सः—वर्षातून आठ महिने मुद्र हा नेहमी धर्मोपदेशासाठी प्रचार करीत असे, व पावसाळ्याचे चार महिने तो एकाच ठिकाणी रहात असे पावसाळ्यांत बाहेर पडल्यास, भिक्षूंच्या हातून न फळते कां होईना पण अनेक लहान लहान जीव मरत असत, इतकून ज्ञात असतांना लहान लहान वनस्पतीं गुरउड्या नात व त्यातून अहिंसा-तत्त्वाला बाध येत असे. ही आपत्ति टाळण्याकरिता मुद्दामे अशा नियम घालून दिला की पावसाळ्यामध्ये मुद्रभिक्षूंनी पशुपक्षी वगैरे नये. आपल्या विद्यारातच राहून आपले धार्मिक विधि, धर्मपठण इत्यादि मोठी ठराव्यात.

(३) पवारणा.—वस्सहालाचग अखेरच्या दिवशी 'पवारणा' दिन सजरा केला जात असे या दिवशी सर्व भिक्षूंनी एकत्र जमून वस्स छात्रांत प्रत्येकाने आपण काय पाहिजे, काय वायते व आपल्या काय श्रेका आहेत, याचा पाडा दत्त भिक्षूपुढे वाचावयाचा असे, व नंतर प्रत्येकाच्या वर्तनासंबंधी त्याला काही बोलावयाचे असेल अगर सुचवा-याचे असेल त्याला तसे करवयाची सुभा असे सर्वे भिक्षू आपापल्यामध्ये गुण्यागोविदाने रहातात अगर नाही हे यावेळी सहज दिसून येत असे व त्याचसाठी मुद्दामे हा दिवस पाळण्याची आज्ञा पातलेली होती.

(४) कीटणः—पवारणेनंतर स्रम्य 'कीटण' नावाच्या उत्सवाला आरंभ होई. या दिवशी संपादका भिक्षूंना गृहस्थाधर्माचे लोक भिक्षूंना लाभगारी वसने दान करीत असत. यासंबंधीचे सर्वे आचार महावग्गाच्या सातव्या खंडकांत साबितरपणे पहावयाचे पाळतात.

(५) कतुः—वर्षातून तीन ऋतूंच्या आरंभी तीन यशो-त्सव करण्याची सुद्धपूर्व आरंभवर्षाची चाल असे. तीन पुढे मुद्दामे चालू ठेवली कप्प यज्ञांत हिंसा मात्र करवयाची नाही एवढा त्याने फरक केला पहिल्या ऋतूमध्ये पुष्पाच्या खांदी राहून अशीपूर्ण मनन कायद्याचे. दुसऱ्या ऋतूकालामध्ये वस्स पाळवयाचा व तिसऱ्या कालात पणशाळा बांधून, अभयन व अभ्यासन करावयाचे अशी मुद्दामे बहिष्वाट पाळली.
 (६) संघीते—या उत्सवात सर्वे धर्मगुरूंनी व भिक्षूंनी एकत्र जमून धर्मसंवांचे तात्त्विकपुण्य पठण करावयाचे असे. [संदर्भग्रंथः—कर्ने-मॅन्गुअल ऑफ इंडियन बुद्धिधर्म, १८९६, स्त्री-कर्मशास्त्र दि ग्रेयबुअल ऑफ दि बुद्धिस्ट प्रिस्टहुड, धर्मिक सुत, महावग्ग]

जे न—जैनप्राचीन अतिशय महत्त्वाचा उत्सव म्हणजे 'पञ्चमहा'चा उत्सव होय. हा उत्सव आचणाच्या शेवटच्या दिवसांत व आश्वयाच्या आरंभाच्या दिवसांत पाळला जातो. या उत्सवांत दिव्यवर, शंतीवर इत्यादि जाताने लोक उपासना अगर मठ कामे प्राप्ती करतात. कल्पसूत्राची मिरवणूक

काढतात. पर्युषणाच्या उत्सवातील शेवटचा दिवस संवत्सरी हा असून या दिवशी सर्व जैन कडकडीत उपोषण करतात. संवत्सरीच्या नवूनघटून देवदर्शनाला आप्याचीही वहिवाट आहे. पञ्जसनाच्या चवथ्या दिवशी जैनगुरू महावीराची जयंतीही यादारे पाळण्यात येते. इतर तीर्थंकरांच्याहि जयंती याच महिन्यात पञ्जसुन्नोत्सवाच्या खाळोखात, जेनांचा दुसरा महत्त्वाचा उत्सव म्हणजे दोपोत्सव होय. जैन लोक साधारणतः व्यापारी असल्याने दोपोत्सवाचा सण ते फारच धाट्याने वार वाढतात यांत नवल नाही. याशिवाय सिद्धिचक्रोत्सव, ऋतुसत्र, ज्ञानपंचमीचा उत्सव, मौंगारशेतस, आम्बे-लोत्सव, गोमतिधरत्रययात्रा इत्यादि उत्सव जैन लोकांत सामरे करण्यात येतात. [संदर्भग्रंथः—मार्गारिटरशीव्हन्सन-नोट्स ऑन मॉडर्न जैनिसम, लंडन १९१०.]

ति पै ठ.—हिंदू व बौद्ध लोकांतील उत्सवांप्रमाणेच तिबेटमधील लोकांचे उत्सव मुख्यतः धार्मिक स्वरूपाचे असतात. तिबेटमधील उत्सवांचे सामान्यतः दोन माग पडतात. (१) बोन लोकांचे उत्सव, व (२) बुद्धधर्माच्या उत्सव. बोन लोक हे तिबेटातील मूळचे रहिवासी हे. यांच्यामधील उत्सव मुख्यतः सुविनियोजित असतात. उदाहरणार्थ, अयन्याचा आरंभीचे उत्सव, अगर निरनिराळ्या ऋतूच्या आरंभीचे उत्सव, याशिवाय पैतृक उत्सवांचेही माहात्म्य या लोकांत आढळते. बौद्धधर्माच्या उत्सवात बुद्धाच्या करिमातील अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टींच्या स्मृत्यर्थ होणारे उत्सव त्याचप्रमाणे, सामाजिकामांचा संस्थापक-जस-संभव व मांगरस नावाच्या सामाजिकामध्ये नवीन सुधारणा पडवून आपणाला धर्मगुरू पाच्यादि आमुक्यांतील स्मरणीय गोष्टींचा स्मरणार्थ होणारे उत्सव यांचा समावेश होतो. या उत्सवांमध्ये लोक आपली पोटाची कामे बंद देऊन, हे उत्सवाने दिवस, मांगत, धर्मपठणात, देवालावात आण्यत घालवितात. धर्मगुरू काडकडीत उपास करून, हा काल धर्मपठणात खर्च करतात. प्रत्येक महिन्यात साधारणतः एखादा तरी उत्सव तिबेटी लोकांना आढळून येतोच. लंगसर, गोनलम, बम, कालचक, परिनिर्वाण, पद्मसंभवजन्मोत्सव, हे महत्त्वाचे उत्सव होत [संदर्भग्रंथः—बॅलेट-बुडिसम ऑफ तिबेट, लंडन १८९५; कथाचुचि—प्री ईस्ट इन् तिबेट, लंडन १९०९.]

ने पाळ.—नेपाळामधील उत्सवांत, हिंदू आणि बौद्ध धर्मांचे मिथण घालले आढळून येते. निवार अगर राष्ट्रीय उत्सवांचे प्रत्येक गुरमे लोकांच्या घराबाहेर पुष्कळ कमी घाले असले तरी आपापही पुष्कळच उत्सव दरवर्षी सामरे केले जातात. या नेपाळी लोकांच्या उत्सवांत धर्मविधींपेक्षा, मोक्ष व कामगुष्टींचेच प्राबल्य दिसून येते. मेलक अशा, गाढ-अन्न, वनस्पती, इंदुव्या, (चर्मगुप्ता), शिवरात्रि, छोटो व मोठी मत्पेठदया, वेनदपिरमना व नारायणोत्सव इत्यादि—तीच प्रमुख उत्सव होत. [संदर्भग्रंथः—ओरव्हीट्झ-

स्केचस मॉम नेपाल, लंडन १८८०; मॉनीयर बुद्धमस-बुडिसम १८८९]

स धाम.—सध्यामध्य फार प्राचीन काळापासून, माझापाम व बौद्धधर्म हे एकत्र व एकामागे नांदत होते. सध्याचे सारे मुख्यतः जरी शिवसत्त्व होते तरी त्यांनी, बौद्धधर्माची हेताळणी कधीच केली नाही. अर्थातच सध्यामध्ये ब्राह्मणी उत्सव व बौद्धधर्माच्या उत्सव असे दोन प्रकार आढळतात. व दोन्ही प्रकारचे उत्सव पुष्कळ काळ सध्यामांत होत असल्याने या दोन्ही प्रकारच्या उत्सवांची छाप परस्परांवर पडली असल्यात नवल नाही. विशेषतः सतराव्या शतकांत, मांगधाम आणि मांगकटसारखे बौद्धधर्माचे सारे सध्यामच्या गादीवर बसले त्यावेळी, तर या दोन्ही प्रकारच्या उत्सवांमध्ये 'बरीच भेसळ घाली. सध्यामध्ये उत्सवांचे प्राबल्य फार दिसून येते. प्रत्येक महिन्यांत कोणतानाकोणता तरी उत्सव असतोच. संवत्सरीछिद, जेन्नाश्व-सान, यूनम, सफण (संक्राति), विशाखपूजा, लुलामार, बरुणपत्र, चतु (चारदीपोत्सव) दीपोत्सव, कार्तिकेयोत्सव, पतंगोत्सव; दोलोत्सव, धान्यदाहोत्सव, शिवरात्रि, सामपूजा इत्यादि प्रमुख उत्सव होत.

ची न.—'सिगळी' अगर धर्मग्रंथांनी पाळावयाचे नियम या ग्रंथांमध्ये, चीनमधील लोकांत पाळण्या जाणाऱ्या उत्सवांची माहिती आहे. चीनमधील उत्सवांचे चार प्रकार पडतात. (१) राष्ट्रीय, (२) देवोत्सव, (३) बुद्ध अगर बोधिसत्व यांचे उत्सव व (४) चीनमधील धर्म-विषयक.

(१) राष्ट्रीय उत्सवः—झेंगडी अगर वादशाचा जन्म-दिनोत्सव; राणांचा जन्मदिनोत्सव; पैगिया, अमावास्या, अष्टमी (दोन्ही पक्षांतील) असे महिन्यांतील चार दिवसां-निमित्त उत्सव. या चतुर्दिनांसाठी किममिग शिचई असे नांव आहे.

(२) देवोत्सवः—या उत्सवांची माहिती, किंन हलंग मिगिगंग या धर्मग्रंथांत मिळते. देवपुजोत्सव, चंद्रग्रहण, सूर्यग्रहाच्या नेह्री प्रार्थना करण्याचा उत्सव, बुद्धधर्मापासून बौद्धा उत्सव, बौद्धा जन्मदिनोत्सव, बाक्रांग, लंग कांग, कांग ति इत्यादि देवोत्सव हे प्रमुख होत.

(३) बुद्ध व बोधिसत्व यांचे उत्सवः—मिलिको (मित्रेय बुद्धाचा जन्मदिनोत्सव), शाबन्य मुनांचे परिनिर्वाण, हानादि यिन पुला अगर अवलोकितेश्वराचा जन्मदिनोत्सव, शाक्य-मुनीचा जन्मदिनोत्सव, भैरव्यगुरुदोत्सव, भोमदीपकोचा जन्मोत्सव, इत्यादि.

(४) चीनमधील बौद्धधर्मातील होतेहासप्रसिद्ध व्यक्तींचे उत्सवः—पोचंग, पीयूच, साळसायून, बोधिसत्व, हेन शेन, यिकद या व्यक्तींच्या पुण्यातिनिमित्ता होणारे उत्सव; याशिवाय निरनिशडे फत्र गुरु होयबच्या प्रार्थनेच्या दिवसाचा उत्सव, पर्णीरोत्सव इत्यादीही उत्सव करण्यात येतात.

[संदर्भग्रंथ.—आयटेल-हॅडबुक ऑफ दि स्ट्रॅट ऑफ चाय-नीज बुद्धिसम, लंडन १८७०; बॉल-बुद्धिसम इन चायना.]

अ पा न.—जपानी लोकांच्या उत्सवांत चीगातील उत्सवांपेक्षा अधिक राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे. जपान मधील राष्ट्रीय उत्सव मुख्यतः दहा आहेत. त्यांचा नावें.—शिहोआइ (जानेवारी ता. १); गॅंगीसाई (जानेवारी ता. ३); कोमीटेमोसाई (जानेवारी ता. ३०); किंगजेससु (फेब्रुवारी ता. ११); शेकीमेरीसाई (मार्च ता. २१); किन्मूटेनोसाई (एप्रिल ता. ३); शकीमेरीसाई (सप्टेंबर ता. २४); कझामेसाई (ऑक्टोबर ता. १०); टेंगोससु (नोव्हेंबर ता. ३); नीनामेसाई (नोव्हें. ता. २३); याशिबाय गोसेकु अगर पाच उत्सव म्हणून प्रसिद्ध उत्सव आहेत तेथे जपानी लोक थाटांनं सावरे करतात. हे उत्सव म्हणजे शोगसुनो सेकु, जोमीनोसेकु, नोबोरीनोसेकु, चोयोनोसेकु, तनबनोसेकु, हे होत

[संदर्भग्रंथ.—वॅब्लेन—थिगस ऑफ दान (लंडन १९०५); हर्न विल्यमस ऑफ दि अनफॉर्मलियर जपान (बोस्टन १८९४); इचिदासा—सुपरस्टिशस जपान.]

इ रा णी लो क.—इराणी लोकांच्या उत्सवाची माहिती त्यांच्या धर्मग्रंथातून फारशी आढळत नाही पण अरेबिक वाङ्मयापासूनच ती आपल्याला उपलब्ध होते. अलबेरुणी याने इराणी उत्सवासंबंधी बरीच माहिती आपल्या ग्रंथात प्रथित केली आहे व ती फारच उपयुक्त आहे.

इराणी लोकांचे दोन महत्त्वाचे उत्सव म्हणजे, नौरुस व मिह्रगन हे होत. या उत्सवात राजापासून रंकापर्यंत सर्व लोक उत्साहाने भाग घेतात. हे दोन्ही उत्सव सहा दिवसांचे असतात. याशिवाय दुसरे उत्सव म्हणजे शमशामह (फेब्रुवारीचा १७ वा दिवस), करन इन्लिनूर, सत-वैरी (हेमोरोसव) ; कुसहवर्निशिन; शरसुत्राच्या पुण्यतिथी-निमित्त उत्सव; बर्सादहक; मॅगोफोनिया; इत्यादि होत.

[संदर्भग्रंथ—कराका—हिस्ट्री ऑफ दि पारशीज (लंडन १८८४); पॅरोन—सॅड अवेस्ता, पॅरिस १७७१; अल्बेरुणी—क्रॉनिकली ऑफ एन्शंट नेशन्स, लंडन १८७९]

ई जि ग्रंथ न.—ईजिप्तमधील लोकामध्ये उत्सवाची चंगळ आहे. स्थानिक, प्रांतिक, राष्ट्रीय इत्यादि उत्सवाची जर आपण मोठ्यादा केली तर अवळ नवळ ईजिप्तमधील उत्सवांची संख्या १५०० वर जाईल. स्थानिक देवतांचे, ऋतूंचे, नद्यांचे, इत्यादि सर्व प्रकारचे उत्सव ईजिप्तमध्ये साजरे केले जातात. उत्सवांच्या सहाय्याचे दिवस उत्सवांप्रमाणे पाळले जातात. पहाणेकरसंधर्षी व ओंतीति स देवतेसंबंधी उत्सव राष्ट्रीय स्वरूपाचे आहेत. रामचरण्यातील पुण्याच्या अगर खियाच्या चरित्रातील महत्त्वाच्या गोष्टींच्या स्मरणार्थ उत्सव केले जातात. यासंबंधाची विशेष माहिती 'ईजिप्त' या लेखात पहावी.

[संदर्भग्रंथ.—ग्रेस्टेड—एन्शंट रेकार्ड्स ऑफ ईजिप्त, सिव्हींगो, १९०६-०७, बिल्किन्सन-मॅनचे, अँड कस्ट्यूझ, १८७८.]

मुसुलमानांनी.—मुसुलमानांचा सर्वात महत्त्वाचा सण म्हणजे अल्हद अल कबीर हा होय. पूल हिज्रच्या दहाव्या दिवसापासून तो तेराव्या दिवसापर्यंत हा पाळला जातो. या दिवशी प्राण्यांची बरीच हिंसा केली जाते. रमजानचा महिना उपवासचा पाळल्यानंतर त्या महिन्यानंतरचे तीन दिवस फार थाटांन पाळले जातात. याशिवाय केलेल अल बद्द हा उत्सवहि प्रसिद्ध आहे. मोहरमचे सहा दिवसहि पवित्र मानले गेल्यामुळे ते मोठ्या उत्साहाने पाळले जातात. याशिवाय महम्मदाचा जन्म व मृत्यूचा, हसनहुसेनचे जन्म व मृत्यू यांसंबंधीचे उत्सवहि साजरे केले जातात

[संदर्भग्रंथ.—सेलस-फेथ ऑफ इस्लाम, लंडन १८९६; एनसयझोपेडिया ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स]

ग्री क.—ग्रीकांच्या उत्सवांचे तीन भाग स्थूलमानाने पडतात (१) कृषिकर्मविषयक उत्सव; उदाहरणार्थ थेस्मोफोरिया, डिरोफोरिया कामिया, थॅगेलिया इत्यादि. लेनेया व दायोनिसिया हे उत्सव फारच महत्त्वाचे असून, या उत्सवाच्या वेळी मिरवणुकी, खेळ, नाटके वगैरे केली जात असत. (२) राष्ट्रीय अगर ऐतिहासिक प्रकारचे उत्सव ग्रीक लोकांत फार आहेत. पनथेनैयाचा उत्सव फार महत्त्वाचा आहे. आलिंपिक उत्सव तर अतिशय थाटांत होत असत. डेलफाय येथील अगोली देवतेचा उत्सव दर नऊ वर्षांनी एकदा होत असून त्यावेळी ग्रीसमधील सर्व लोक एकत्र जमत असत (३) इतिहासप्रसिद्ध व्यक्तींचे उत्सव व गुढाकांचे उत्सव; उदाहरणार्थ, अँग्रेमन्मानचा उत्सव, हायादि.

[संदर्भग्रंथ.—गार्डनर—ग्रीक अथ्लेटिक फेस्टिव्हल्स (लंडन १८१०); फॉर्नल-कल्ट्स ऑफ ग्रीक स्टेट्स १८९६.]

दि स्तां.—ख्रिस्ती लोकांमध्ये उत्सव पुष्कळ असून ते महत्त्वाचेहि आहेत. ईस्टरसारखे जे उत्सव अतिशय महत्त्वाचे आहेत ते त्या त्या नावाखाली स्वतंत्र रीतीने दिले आहेत. यालेगीज जे इतर उत्सव आहेत, ते म्हणजे सेंट, होली वीज, असेन्शन डे, ट्रॅन्सफिगुरेशन ऑफ अवर हॉर्ड, पेंट-कोस्ट, ट्रिनिटी सेंट, कॉर्पस क्रिस्टो, अबव्हेंट, सेंटजॉन दि बॅप्टिस्टचा उत्सव, सेंट माथेवेलचा उत्सव, इत्यादि होत.

[संदर्भग्रंथ.—हॉउडन—चर्च इयर अँड कॅलेंडर, कॅमेज १९१०, नीले-हिस्ट्री ऑफ दि हालो ईस्टर्न चर्च, लंडन १८५०.]

धावडा—धावरी धोरा, धोरी, धावडी, हेसेल बाकळी आरम, व्हेलेनाग, विरिमन इत्यादि दुसरी नावे आहेत. रात्री नवीपासून पूर्वेन मध्य व दक्षिण हिंदुस्थानभर ही झाडे आहेत. धावडाचा टिक हा चिटे धाव्याच्या कार्मी उप-योगांत आणतात. ईंग्लंडमधील रंगण्याच्या कार्मी उप-योगांत आढे. हा टिक परदेशी पुष्कळ पाठविला जातो. या झाडाच्या पान,पासून काळा रंग काढता येतो. पात्रापासून रोपट द्रव्यदि (कातडी नमाविण्याचे द्रव्यहि) काढितात. या झाडाचे लांकूड मजकूत व चिंचट असते परंतु हे नमावतांना अथवा मुरवतांना त्याला भेगा पडतात. ओल्याच्या टिकाणी हे लांकूड टिकत नाही. कुन्दाडीचे दांडे, आस इत्यादि वस्तू, लाकडी सामान व बद्दामे तयार करण्याच्या कार्मीहि या लाकडाचा उपयोग होतो (आगगाडीच्या हळाबाडी हे लांकूड बालग्यास हरकत नाही). हे लाकूड चांगले अढते व याचा कोळसा चांगला पडतो या झाडाच्या चकडा, किंवा पंथी व धाव अथवा धोकरा अशा दोन जाती आहेत. चकड्याची झाडे वेगळी, दक्षिण हिंदुस्थान व मद्रादेश यांमध्ये होतात. यांचे लांकूड खास असते. पौष्पाची झाडे रागपुताना व इंदो-खंड या भागांत आढळतात

धावरे—या सान्निगक रोगामध्ये रवचेचा दाह होऊन ती मुजते व दाह उत्पन्न होण्याचे कारण स्टेप्टोकोक नावाचे दाहजनक गंतू चामडीत प्रवेश करतात हे होय. कोही देवांत वरीतून वसंतसमू अगार इतर काळी सांयोग्याणे हा रोग येतो. या रोगाचे इतरपु सदा अतिमयंकर असतेच असे नरी नाही तरी कधी कधी रोगाचे कपडे अगार त्याची शुभ्रा करणारी माणसे ही दुनय्या ठिकाणी रोगाचा प्रसार करण्यास कारणीभूत होतात, इतका त्याचा संतर्ग विकारी असतो. याचे मुख्य दोन भेद आढळतात, ते असे:— (१) यादृष्टिक म्हणजे आयोआय होणारा व (२) छतवापजन्म म्हणजे काही जन्म अगद जण होऊन त्यांत विषसंर्ग होऊन ती जन्म विषडण पहिल्या प्रकारची प्रचारीतील उदाहरण म्हणजे वेह्यावर हा रोग एकाएकी होतो, हे आहे. तरी या प्रकारातहि होळ्याच्या अपभ्रुतांत जन्म (अतिपुष्म) असून तिच्या मागे वेह्याच्या त्वचेत विष-संर्ग होत आतावा. म्हणजे एकेदरीत पहिल्या प्रकारात आयोआय रोग दोतो असे बरी म्हटले आहे तरी गंतुप्रवेश होण्यासारखे नकळत घरचटणे अशासारखे शुलक कारण त्या भेदाचे अमावे अशीच सामूत रट होत आहे. मग ते कारण आपणाले समजण्यांत येण्यास त्याचा मूळमणाने कारण पुरे आहे.

रुग्ण.—रोग क्षीय कल्पनाम दृष्टित भागामध्ये रवचा माद व कटिण होऊन ती लाल होते, व तीवर घारीक पुरळ येतो. ती लाली प्रथम घोरण्या जागी असते घरी पण एकेदरीत तिचा फल आच्छादण पसरण्यास असतो, व गणुळ

संबंध हातास अगार पायास किंवा शरीराच्या सर्व भागास हा रोग होतो. गंगट भाग हातास कोमट लागून त्यांत आग, ठणका सुरू होतो. प्रथम जेथे लाली दिसते ती पुढे कमी होऊन ती जगाव पिळसर होते, व तीवरील त्वचा कोज्या-प्रमाणे निघून जाते. व नंतर इतर सगळी कमी होते पण काही योळ्या रोग्यामध्ये ही सून पुन्हा उलटते व पुन्हा पसरते. कधी मुसती रवचा छाल होऊन मुजते व त्यावरोवर त्वचेखालील मीसल आगातहि दाह, सून उत्पन्न होते व पुढे त्यात पू होतो. अशा प्रकारे जखम विपद्न होण्याचा अधिक संभव असतो व त्यास पुनप्रधान धावरे म्हणतात. कधी कधी वरील त्वचा व मोत सडून त्याचा कोषरोग बनतो, या रोगापासून कधी जे दुष्परिणाम होतात त्यात शरीरातील हृदयावरण अगार पुष्पुष्पावरण अशा महत्त्वाच्या वेष्ट्याचा दाह होणे हेहि संभवीय असते. वेह्यावर धावरे होणे त्याचा कल्पकथ येणेप्रमाणे:—रोगास प्रथम अक्ष, सुप्त व आगारत्यामाखे वाटून नंतर धंडा वाजून ताप येतो. कधी गळ्यांत दुखते व घसा मुजतो. पण नाकाच्या, कानाच्या अगार गालाच्या एकाच बाजुवर ठिपज्याप्रमाणे केव्हा केव्हा प्रथम लाली दिसते कधी रोगास मुरवात घशातून होऊन नाकावाटे सून येऊन वेह्यावर दिसते. गाल व वेह्या रात्री रवचा पातळ असल्यामुळे सून फाटच बाहून वेह्या फार उप व विदुष दिसतो नंतर सून, कोज्यावर पसरून तेथून मान, गळी व तेथून छाती, उदर इकडे पसरते परंतु फक्त वेह्यावरच सून टिकण रहाते, अशीच उदाहरणे अधिक आढळतात. पुढे रोग वाढत गेल्यावर दाह्यादि लक्षणांशिवाय सर्व शरीर-प्रकृति फार विपद्न १०५ किंवा कमीकडत ताप चार पाच दिवस येतो; आणि घरा ताप जरासा एकदम कमी होतो. तापांत घालावे रोगी बडबडतो. रोग सुमारे आठ दहा दिवस टिकतो व त्या अवधीत पहिल्या ठिकाणाचा रोग दामन होतो. पण लाली व सून खाली अगार वर पसरते व तीहि कमी झाल्यावर त्या भागावरील त्वचा कोज्याप्रमाणे निघून जाते व याखे नवी रवचा असतेच. पण याप्रमाणे देहमीच सून कमी होते असे नाही. तर रोग विकोपास जाऊन मयंकर स्थिति होते व मस्तिष्कावरणदाहादि परिणाम होऊन मृत्यूहि कधी कधी येतो. घशांत रोग असल्यास श्वासत्रोवर होऊन एकाएकी मृत्यू येतो. एकदा हा रोग झाला असताना अंगीत प्रतिबंधक कापि तर येत नाहीच. पण उजठ त्याच रोगास पुन्हा हा रोग होण्याचा संभव अधिक असतो. क्षयरोग, विषमज्वर क्षासताखे शास्त्र क्षीण करणारे रोग शासना-नंतर त्यापासून होणारा दुष्परिणाम म्हणून हा रोग त्या रोग्यास होण्याचा संभव असतो. असे झाले असता हा रोग मयंकर इच्छीत प्रगट होतो. एक महिन्याच्या आतून मुखाने हा रोग होतो तोहि क्षीय प्रकारचा नमून प्राणघातक असतो व त्याच्या संतर्गांत बाळंतिर्गामध्ये प्रसू-विशर नावाचा मयंकर कोसर्गक ज्वर उद्भवतो.

उपचार.—भेगकडून रोण्याच्या हृदयपुष्कसपदि क्रियांस नीट उत्तेजन मिळेल व रोण्याची शक्ति रोगांतून मुक्त होईल असे उपाय योग्यवाच्य असतात. सुष-
लक व बरचेवर दूध, मांसकाया अशासारख्या पोष्टिक पदार्थांचे बरचेवर दिली पाहिजेत व बहुतेक रोग्यांना पोर्ट हे मद्य अगर भाजी हे आरुकीहलपुष्क पदार्थ दिले पाहिजे. लोहार्थे ह्यासारखे हौषध ४० ग्रॅम तीन वेळां दिवसांतून देतात. या रोगाला किनाईन उपयोगी पडते. या रोगावर सॅन्टी स्ट्रुप्टो-
कोकस अमुल्ल लव १५ ते २० क्यूबिक सेंटीमिटर रोज एक दोनदां टॉवतात व ती बरीच उपयुक्त आहे. सुनेसाटी वर व्हासेलीन लावतात अगर स्ट्राचेनी मुकडी टाकून शोषक काप-
साच्या घळ्या बाधून तो भाग झांकून टाकतात. सून टणक असल्यास दोन तीन जागी थोडी चिरावी.

भासा—काळेबाळ लाक्षापादर टाण्यातील निराळी खंडणी नेमावी एक लहानगरी. येथील जहागिरदार देसाई नांवाचा आहे. जहागिरीत एकच खेडे आहे.

धिनोघार—सुर्वेक्षकःच्या वायव्येकडील टेंकडी. हिच्या सर्वांत उंच असलेल्या शिखरावर घोरामनापास १८२१ मध्ये बांधलेले एक देऊळ आहे. या टेंकडीवर धोरमनाथाने तप केले असे सांगतात. त्यानंतर त्याने टेंकडीजाली येऊन एक मठ स्थापिला. त्याच्या अनुयायांना कानफाटे म्हणतात. येथे भाद्रपद महिन्यात तीन दिवस यात्रा भरते. मठाला त्याचे आणखी एक देऊळ असून तेथे गोकुळ-अष्टमीला व नवरात्रीत अन्नदान असते. [बॅम्बे न्याये. पु. ५.]

धिल्ल्यान—पंजाबातील कपूरथळा संस्थानाची एक तहसील. क्षेत्रफळ ११० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ४९८८९. ह्यात १०३ खेडी असून जमीन सुपीक आहे.

घोमान—आठव्या शतकातील बंगालच्या पाल राज-
घराण्याच्या कारकीर्दीत हा एक मोठा कारागीर होऊन गेला त्यावेळी हा व याचा मुलगा विट्पाल हे उत्तम चित्र-
कार, मूर्तिलोदक व प्रांशपातुचे पुढेले शिल्पकार म्हणून प्रसि-
द्धीत आले होते. याच्या परंपरेतील काहीं वस्तु अद्यापि आज्ञ्यतात असे म्हणतात. राजवाडी येथील बरेंद्र रीचं
सोसायटी हि या पितापुत्रांच्या परंपरागत कलेच्या शाखाचा हल्ली शिल्प प्रकार शोध करीत आहे. [हिस्टरी ऑफ फाइन आर्ट इन इंडिया.]

धुंड—पंजाब, कार्मीर व वायव्येकडील प्रति यातील एक ज्ञान ह्या नातीची एकूण लोकसंख्या (१९११) ७१२२५ असून तीत ७१२२१ मुसलमान आहेत रजपूत लोकांची या लोकांचे बरेच साम्य असून हे पंथ व मुसकरावादे येथे रहातात. हे मुख्य हिंदू असोवेत. सध्या ते आपणाला आरवी लोकांचे वंशज म्हणवितात व कुरेशी वंशांतील आपण आहो असे म्हणतात. रायचंडी जिल्ह्यातील मरी कॉरगात हे लोक फार आहेत यांचा मुख्य धंदा शेतीचा आहे. [सेन्सस रिपोर्ट १९११, पु. १४, २०.]

धुनिया—एक ज्ञान. यांनी बहून नदक असे हि म्हणतात. यांची एकूण लोकसंख्या (१९११) ७१२२५ असून तीत मुसलमान ९८९८७ व बाकीचे हिंदू आहेत. यांची मुख्य वस्ती संयुक्तप्रांत (४०४३३८), बहार-ओरिसा (२०२२०८), पंजाब, सेन्ट्रल इंडिया एजन्सी, विनाममचे राज्य, मध्यप्रांत व बन्हाड इथडे आहे. यांचा मुख्य धंदा कापूस विगणाचा आहे. [सेन्सस रिपोर्ट, १९११, पु. ३.]

धुमी—भासा, गोलपाडा जिल्ह्याचा पोटाविभाग क्षेत्र-
फळ २८६५ चौरस मैल. ह्या विभागात गारोटेंकटाच्या व मल्लप्रधानदीच्या मधील काही विभागाचा समावेश होतो. पाऊस १४ ते १४० इंच पडतो. लोकसंख्या (१९११) ४४३२३८. धुमी हे विभागाने मुख्य गांव आहे. ते मध्य-
पुणेच्या उजव्या तीरावर आहे. येथे तामाचा व्यापार फार चालतो. पुरामुळे गांवाला नेहमी धका वसतो तांदूळ व शग यथे उत्पन्न जबर आहे. गोरिपूर इस्टेटांत गढू येरतात. ७८० चौरस मैल जंगल राखून ठेवलेले आहे. धुमी विभागाची ठाणी आहेत ती—धुमी, पूर्वद्वार, गोळकगंज, बिखासीपाडा, दक्षिण सालमार सगिकावर. मोठे गांव १५ खेडी १३१० आहेत.

धुमनर—मध्य हिंदुस्थान. इंदूर संस्थानातील एक संस्थान. फार पुढातकालचे अवशेष येथे आहेत

धुमाळ (दुमाल)—ओरिसा व बहार या प्रांतांत याची मुख्य वस्ती आहे सोनपूर राज्यांत व हे पुष्कळ सांग-
ठतात. याची लोकसंख्या (१९११) ९७०५९. हे मुख्य वस्ती-
पूर भागातील रहिवासी पण आपला गवळवांशी संबंध जोड-
ण्याच्या दृष्टीने यांनी हो सुदूरची गोष्ट वनविली असें रिसे-
म्हणतो यांच्यात उपर्ये मुळीच नाहीत. बिखासीचा चाल प्रां-
तयुगीची आहे. यांच्यात तीन भाग आहेत. एक गोत्र, गंग व मिठी. जर कोणाचे गोत्र, गंग व मिठी नाही तर तो असले तर तो बिखाह निषिद्ध असतो निदान एकांत तरी करव पाहिजे. बर्गोची संख्या पुष्कळ आहे पण मिठी व गोत्रांची संख्या कमी आहे वच्छप, उलूर, लिंब अशी यांची गोत्रे आहेत. बर्गोची नावे पुष्कळ प्रकारची आहेत. ती—
नार्क, प्रधान, कर्मा, अममयत, महाद्वल इत्यादि. बर्ग-नांवा-
वरून हे पूर्वी गावांत निरतिराळे उद्योग व मजुरीची बर्ग करीत असत असे दिसते.

जमुनात होण्यापूर्वी लग्न न झाल्यात मुलीस पुढील शिक्षा करतात. तिला रोगात नेऊन झाडात बांधतात, गंग असा स्थितीत कोण हि जातव्यान्ही निला सोडवून बसवें. जन्म वेळी मुलीचे लग्न म्हाताम्याबरोबर करून ही शिक्षा टाळतात म्हाताम्याकडून दोन किंवा चार आणे हुंडा देतात लग्नानंतर म्हाताम्याने पाहिजे तर ती आपली बायको झगून ठेवावी नाही तर ८ आणे देऊन काही मोडून घ्यावी नाही मोडल्यानंतर ती विधवा होते व तिचा पाट तरुणाशी वरला वाप मुलीची मागणी करतात पाहि

बघ्या बापाकडे गतो आणि क्षेत्राच्यासोर रयास झगलो,
 "मी ऐकलं आहे की, सोडास कळया फुटल्या आहेत व काही
 उमलल्या आहेत. मी रयापैकी एक उमलेली कळी तोंड
 झिजता" त्यावर मुलीचा बाप झगता "फूल फार कोमल आहे.
 कोहें-बाजनी समुद्राने घेरलं आहे, तुम्ही तं कमं सोडास ?"
 'मी वंगे आपण तें तोडीन' " पुढक अडवणी येतील,
 फूल कोमलेशे किंवा हारलेले आणि फूल असेपर्यंत त्याची
 होडी समुद्रात सुरक्षित राहिल अशी यावना येथे तुमच्या-
 च्याने होईल काय ? " " हो तसें करण्याची धाडी इच्छा
 आहे म्हणूनच मी येथे आलों आहे. " बरं आहे मी तें फूल
 तुम्हांला दिलं. " हुक्याचें ठरिचें प्रमाण आहे. विधवेनें प्रथम
 दिसाबरोबर पाट लाविला पाहिजे. तो नसल्यास दुसऱ्याबरोबर
 सवावा. या दुसऱ्या मागसानें तिला १०-२० रुपये व जातच्या
 मुल्यास ५ रुपये दिले पाहिजेत. तिच्या पहिल्या नवऱ्याची
 मुळे तिच्या आईबापाकडे राहतात, नवीन बापाकडे जात
 नाहीत. घटस्फोट पंचाशतीतमेरेन होतो याचे उपाध्याय ब्राह्मण
 आहेत. याचा दायिगीवर फार विश्वास आहे.

हे भ्रैतं जळतात किंवा पुरतात त्या व हळद याखोरीज
 सर्व घाल्ये पेरतात. याच्यात व्यभिचार फार आहे संस्था-
 निक लोक याच्या मुली नाटकशाळा म्हणून ठेवतात. हे
 मद्रुद्धी आहेत

धुरधर—मध्य हिंदुस्थान, बुंदेलखंड एमन्सिटील एक
 कानून संस्थान. हे हस्तमैया जहागिरीकडे आहे. क्षेत्रकळ
 १५ चौरस मैल. संस्थानात एकंदर १ गाव आहेत हे सनदी
 संस्थान आहे. उत्तरेत व दक्षिणेत झाशी जिल्हा, पूर्वेस
 सोनी-फतेपूर संस्थान व पश्चिमेस बिजना संस्थानची लोक-
 संख्या (१९११) १५३०. येथील जहागिरदार ओरछा
 घराण्यातील हुंदेला रजपूत आहे. दिवाण बुधसिंग त्यास
 १८२३ साली संस्थानची सनद देण्यांत आली. एकाच घरा-
 नील मलेबाईकानी जहागिरीची बेगळी येवळी विमतगण
 केली आहे संस्थानचें उत्पन्न ८००० रु आहे.

धुराई—बोयसरमध्य जळेरया कोळशाचा पुर उंच
 हवेत सोडून टावा झगतो कारण तो मद्रुद्धाच्या जीवि-
 ताचा अपायकारक असतो. यामुळे धुराड्याची उंची
 ठिकठिकाणच्या स्थितिपालिटीया वायवावर अवलंबून
 असते. बघड्यास रेंकडी असल्यास व वाऱ्याचे प्रवाह ज्या-
 प्रमाणे वाहत असतील त्याप्रमाणे धुराई उंच वाऱ्याचे लागते.
 यतिशय धुराड्याचा उपयोग आहे तो हा की याच्यामुळे
 कांढमे वेढण्यास मदत होते धुराड्यांत लष्ण पूर गेला की,
 तो हलका असल्यामुळे बरबा जाऊ लागतो व त्यामुळे
 त्याच्या गागी दुसरी ताजी हवा बायसरमधील गर्दीत
 पुसते व कोरला चिंगला जळतो. धुराड्यात हवा जण्यस
 बायसरच्या मद्रुद्ध्या दरवाज्यापासून किंवा गर्दछातूनच
 रस्ता असतो. धुराई बांधवोना ते जमेमेत बेतावातचे बांध-
 ण्यापेक्षा बायले अथळपपड भोठ बांधावे म्हणजे सर्व बांध-

वर एकदम चाळू ठेऊन आस्तीत जास्त कोळसा जाळण्याची
 वेळ आली तर अडचण पडत नाही. इतर वेळी कमी कोळसा
 जाळवण्यास असेल तेव्हा हाफड बंद करून वायूचा झोत
 नियमित करता येतो. धुराई आनून सारख्या व्यासाचे
 बांधावे किंवा खाली बसो व्यास ठेऊन वर जरा जास्त
 ठेवावे. आपल्या बाजूने अदाख विटाचे अस्तर घरातरी
 निम्मा उंचीपर्यंत किंवा ३ उंचीपर्यंत घावे यामध्ये व
 बाहेरच्या धुराड्यामध्ये हवा राहण्यासाठी थोडी मोकळी
 जागा देवावी म्हणजे धुराचा व वाफेचा परिणाम मुन्याच्या
 बांधकामावर होत नाही.

धुरलेख—हीच्या उत्तरेस १५ मैलांवर भीमच्या कांठी
 हे एक खेडें आहे. हे हिंदूंचे पवित्र स्थान आहे. या ठिकाणी
 दद्याचा यज्ञ झाला होता अशी कथा सांगतात. भावात अजूनहि
 त्याची बरीच राख दालविण्यांत येते व तेथे मोठमोठी
 हाटे चापळी आहेत. या ठिकाणी शंकराचे एक देऊळ असून
 त्यांत एक शिलालेख आहे. [बिजापुर गझि.]

धुंसर—सेठुछात्रात व पंजाबातील एक गात. लोकसेट्या
 (१९११) ३८८१. याना मार्ग अर्धेहि म्हणतात. ते मुख्यतः
 काकून व न्यापारी आहेत त्यांचा सामाजिक दर्जा
 ब्राह्मण व वाणी यांच्या मधला आहे. परंतु ब्राह्मणाच्या
 बरोबरीला येण्यकरिता ते प्रयत्न करीत आहेत. ते आपले
 पूर्वज मोठमोठ्या हिंदु राजाचे पुरोहित होते असें सांगतात
 व काही ठिकाणी सुहर हा एक बाणाचा यज्ञ आहे असें
 मानितात. तेव्हाच त्यांच्या विवाहपद्धतीवरून ते ब्राह्मण नाहीत
 असें त्यांच्या दृष्टीरपत्तीस येते. ते भोजीबंधन कामाच्या
 वेळेस करतात. ही चाल तिकडे कायस्थ, काही वैश्य व
 खत्री या लोकांमध्येच प्रचलित आहे. [सेन्सस रिपोर्ट,
 १९११; रोल-ज्योसरी; फूकल-ट्राइंग.]

धुळप—धुळप याचे मूळचे उपनाम मोरे, हे मूळ उत्तर
 हिंदुस्थानातील रहिवासी. ह्या घराण्यातील परशोभा बाजी व
 अयोभा बाजी या उमयती संघुनी सत्ताश्रेच्या पूर्वत कृष्णा व
 काश्या या दोन नद्यांच्या मध्ये जावळी व त्याच्या सभोव-
 ताळाचा मुळूच बावीन करून, जावळी हे आपल्या राहण्याचे
 ठिकाण ठेविले. वरसोभास पोच पुढे झाले. (१) हणमंतराव,
 (२) बापराव, (३) बमलराव, (४) सुयोग्याराव व (५)
 चंद्रराव याबाजी ही निपुत्रिक होती. शिवाजीच्या कारकीर्दीत
 चंद्रराव, सुयोग्याराव व हणमंतराव ह्या त्रिवर्गीचा रोषट झाला,
 नंतर हणमंतराव याचे मुलगे खमाश्री व चायाजी; बागराव
 याचा प्रतापबी; सुयोग्याराव याचा दादाजी; व चंद्रराव याचा
 बाळाजी येणेंप्रमाणे मोरे या जण्योतील मेळवळी स्वतंत्रक्षणाये
 बिजापुरच्या बादशहाच्या अधिपत्यास आऊन राहिली. बरील
 सहा जणांनी बिजापुरकराच्या वतीने समशेर गागविल्यामुळे,
 बादशहानें गुप्त ठेऊन 'धुळप' असा यहुमानाचा किताब
 दिला, अशी माहिती मिळते. बिजापूरकर व शिवाजी यांच्या
 झटापटीत या मोन्यांपैकी-धुळपवांकी बरीच मेळवळी कामास

येऊन, शेवटी छत्रपतींच्या धाकाने अवशिष्ट मजळी वाट फुटेल तेथे जाऊन राहिली (हणमतपराव व चंद्रराव यांचे देशज धवळे बदरी, बागराव यांचे दुडुशी दुदगावी, न्यू-भीराव यांचे वसईत व कमळराव यांचे धोरवाडीत गेले) ह्या पराण्याचा यापुढील पाऊणवें वर्षाचा इतिहास उपलब्ध नाही इ. स. १७५६ मध्ये तुट्याजी आग्ने यास कैद केल्या-नंतर पेशव्यांनी विजयदुर्ग येथे आपल्या प्रत्यक्ष अधिकार-खाली आरमागचे मुख्य ठिकाण करून त्यास सुभा आरमार अशी सहा दिली या आरमारावर मुख्य अधिकारी एक असून त्यास झुमेदार निसवत सुभा आरमार असे म्हणत. इ. स. १७६४ मध्ये हणमतपराव मोरे यांचे वंशज आनंद-राव धुळप या दयायुद्धात नायबलेल्या गृहस्थाकडे मराठ्यांच्या आरमाराचे आपिपत्य आले इ. स. १७९४ पर्यंत म्हणजे जवळ जवळ ३० वर्षे आनंदराव हाच धुळ्याचा प्रमुख-करून फारमार आदरीत असे (आनंदरावाची ह्कावत ज्ञान-कोश विभाग ७ यात त्याच्या नावाखाली पू. १९३ वर पहा) आनंदरावाप्रमाणेच हरबागीराव, ज्ञानेश्वराव इत्यादि धुळप मजळींनी आरमाराची जखट कामगिरी करून पेशव्याकडून वेळोवेळी बक्षिसेंहि मिळविली इ. स. १८१८ मध्ये वेदाशई नष्ट झाल्यानंतर त्याच्या वंशजांस इमशानी 'पोलिटिकल पेन्शन' म्हणून दिले श्री० छत्रराव रघुनाथराव ऊर्फ बाबा-साहेब या घराण्याचे विद्यमान वंशज हल्ली विजयदुर्ग येथे राहतात विजयदुर्ग येथील किष्ना गोदी, वगैरे स्थल प्रेक्षणीय आहेत धोरले माधवराव पेशवे यांनी स. १७७४ त ज्ञानेश्वरी धुळप यास दक्षिणत स्वारीस पाठविले होते इ. स. १७७५ मध्ये मद्राच्या पेलनींनी हरिपत फडके व दादासाहेब यांच मुद झाल्यावर पेशव्यांनी जानराव धुळप यास समितिले की दादासाहेब धुरतेकडून जाह्जावातून जलमार्गे एखादेकडे आतील, याची बातमी व बंदोबस्त ठेवून, प्रसर्ग त्याशी गाठ घालून हस्तगत करून येणे ले ग्रॅन वगैरे इमशानी झालेल्या दयायुद्धात (१७८३ एप्रिल) धुळपानी पार पराक्रम केला त्याचदल पेशव्यांनी त्यांस बक्षीसे दिली [भा. इ. म. अ. भा. १८३३, ला—हिस्टरी ऑफ पि नेव्ही, इस्ट इंडिया कंपनी] धुळें, ता. लु. का.—मुंबई इलाखा पश्चिम खानदेश गिऱ्याचा एक तालुका क्षेत्रफळ ७६० चौरस मैल साल क्वांत दोन शहरें १५१ खेडी आहेत लोकसंख्या (१९११) १२९१४७ या तालुक्यांतून पाजरा व गोंदीया नद्या वाहतात टेंक्याहि पुष्कळ आहेत ह्या पावसाळ्याखेरीज आरोग्य फारक आहे दक्षिण मार्गात पाण्याची टंचाई भास्ते अनीन तावडी व काही ठिकाणी काळी आहे पाऊस २२ इंच पडतो गां व—हा गाव वाळिसगावच्या उत्तरेस ३५ मैल असून पश्चिम खानदेश गिऱ्याचे मुदय ठाणे आहे लोकसंख्या २८ हजारवर आहे जुने व नवे धुळें असे गावाचे दोन भाग आहेत स. १८७२ च्या महाप्रायामुळे पुष्कळ घरे वाहून गेली व मालमत्तेची व जिवाची नुकसानी झाला प्रथम हे एक खेडें

असून निजामशाहीतील लछिंग तालुक्यात मोडत अस, त्या-पेढी लछिंग हे दौलताबाद गिऱ्यात होते लछिंगाचा केला वंशून ६ मैलावर आहे हा किष्ना मजळी रागांनी (कोणाच्या मते फारजी राजांनी) बांधला असावा धुळ्याची गडी देखील त्यावेळची असावी मोगल, निजाम व (१७५५ साली) मराठ्यांनी ह गांव घेतले स. १८०३ मध्ये हे गांव अगदी ओस पडले पेशव्यांनी लछिंग व सोनगीर हे परगणे ज्यास इनाम दिले होते त्या काळाची बळवताने हा गाव पुन्हा वसविला व थापडल त्यास विनूरकराकडून इनाम मिळाले स. १८१९ मध्ये गावाची भ.भ.भ. व्हावी म्हणून कॅप्टन त्रिपने घरे बांधण्याकरिता जमिनी आढे न घेतो दिल्या येथे कापसाचा व्यापार सुरू झाल्यापासून गावाचा वाढला भरभराट झाली १८२३ पासून अलाहाबाद, बनारस व लखनौकडून मुसलमान लोक येथे येऊन बसणी करून राहिले आहेत मोमीन अथवा मुलाही हे लोक असलेल मुसलमान आहेत हे लोक उत्तम साक्ष्य व लुगडी विणतात १८७३ साली हिंदी पायदळाची तुफवी येथून काढून घेण्यात आली येथे दर मणळवारी मोठा बाजार भरतो १८९२ साली येथे म्युनिसिपलिटी स्थापन झाली हल्ली येथे सरकी काढण्याचे व कापूस दाखण्याचे कार-खाने १५-२० असून कापडाच्या गिरणीचे बांधकाम चालू (१९२५) आहे गावाची वस्ती सौगत्याच्या पटाप्रमाणे सुषक आहे गावांतून मुंबई-आग्रा ही सडक गेली आहे मोगलाई व देवपुर ही दोन खेडी धुळ्यात सामील झाली आहेत याचास पाझरा नदी आहे येथे सरकारी दारू गाळ येथची एक गिरणी आहे गावास पाझरा नदीचे पाट अस-त्याने यागाईती वरीय आहे जवळच नकाणें व डेडरगांव असे दोन तलाव आहेत जिल्ह्याच्या सर्व कचेऱ्या, दबाखाने, दायस्कूल, मराठी ट्रेनिंग स्कूल, इन्स्ट्रुअल स्कूल वगैरे सध्या धुळें येथे आहेत देवपुरात लष्करी तळ पटण्याचे ठिकाण असून तेथे अनुलहसन (१९२९) याचा तळ पडला होता तसेच वसईकडील माहिमेंत खडोजी मणकराने बाई वगैरे भाग काढीन केला तेन्हा याजीराव पेशवे याचा मुकाम येथेच होता जवळच असलेले देवीचे देऊळ फार जुने आहे धुळ्याच्या पूर्वेस अवाडे येथे खडोबाचे, दक्षिणेस शिरुड येथे देवीचे, धाडरे येथे महादेवाचे, उत्तरेस नदाळ येथे महादेवाचे अशी हिमादत जुनी देवळे आहेत विनूर-सुदुक येथे एक हेमाम्पती विहीर आहे [बादशाहनामा, खानदेश ग्यासो]

धूप—पुष्कळ वर्षांपासून अभिज्ञतून किंवा अरस्ताना तून हिंदुस्थानात ऊद (धूप) येत आहे ऊद, धूप वगैरे सुगंधी पदार्थांची मुसलमानांनी माहिती होती उदाचा हिंदु-स्थानात कराच व्यापार चालतो धूप वास्तविक हिंदु-स्थानातील नसून परदेशातील आहे

मुमुद्राच्या झाडापासून धूप निघतो नेपाळ व सिङ्गम मधील हे झाड उच असून पूव हिमालयातील खो. तीत, ३०००

फूट उंचीच्या प्रदेशात होतें. या झाडापासून काढसर बत्तासूय रंगानी ठिसूळ अशी राख निघते. ही राख सेपचास लोक घूप म्हणून जाळतात. चहाच्या पेट्यांनी याच्या लोकाळाची मागणी असल्यामुळे हें झाड अलीकडे दुर्मिळ झाले आहे. हें लोकाळ वाकत नाही परंतु फार लवकर कुजतें. सालवृक्षापासूनहि घूप निघतो (साल पहा). १९०६-०७ साली घुपाची आयात १२५८२ हंड्रेड (कि. ४१२-८२ ट.) असून, निघात ६४५४० हंड्रेडेट होती.

धूमकेतु—एक आकाशस्थ ज्योति. याची माहिती फार प्राचीन काळापासून लोकांनी दिसते. बराह महिन्याने ६२ लोकांचा एक संवध अभ्यास (घ. सं. ११) धूमकेतुकडे खर्च केला आहे. इ. स. च्या आरंभापासून आजपर्यंत ५०० बर धूमकेतु सुसत्या डोळ्यांनी दिसल्याचे उल्लेख सांपडतात. मोठमोठी अरिष्ट आली त्यावेळी धूमकेतु आकाशात दिसले असे आढळून येतें. तेव्हा धूमकेतूच्या आगमनास लोकांस भीति वाटणे साहजिक आहे. पण हले व मूटून यांच्या वेळे-पासून यांची नियमबद्धता सिद्ध झाली. सुसत्या डोळ्यांनी दिसणाऱ्या धूमकेतूचे तीन भाग असतात. त्यांत सामान्य तारांप्रमाणे छद्मान मोठी तारा दिसते. तिच्यामागेच पुनः सारखी लहानशी होडी असते; तिचा शिखा म्हणतात. आणि पताकेसारखे एक मोठे कोंपट असतें; त्यास केतु अथवा पुच्छ म्हणतात. केतु शब्दाचा मूळचा अर्थ पताका असा आहे. तारा आणि शिखा या दोहोंमिळून धूमकेतूचा अभभाग होतो (चाला इंग्लिश भाषेत केतूचें होकें म्हणतात). तीन भाग स्पष्टपणे परस्परांपासून निरनिराळे दिसत नाहीत. त्यात शिखा कोठें संपली आणि केतु कोठें थापला हें तर बऱ्याच प्रसंगी समजत नाही. कोणी पुच्छालाच शिखा (होडी) म्हणतात व त्यामुळे धूमकेतूला दोनधा असे नोंब पडले आहे. तथापि सर्वेच धूमकेतूंना पुच्छ असतें असे नाही. म्हणून तारा, शिखा आणि केतु असे तीन भाग मानावे हें बरें. धूमकेतु याबद्दल केतु, शिखी (शिखा ज्याला आहे तो) अशाहि संज्ञा येोजितात. धूमकेतूचा वाचक इंग्रजी शब्द कॉमेट (याचा अर्थ शिखी) असा आहे. धूमकेतूचे पुच्छ नेहमी तारेच्या ज्या बाजूस सूर्य असतो तिच्या उलट बाजूस असतें. तें वेबराकडे रेंद व अस्पष्ट होत गेलेलें असतें. काही धूमकेतूंना दोन तीन पुच्छे असतात. वस्तुतः त्या एकाच पुच्छाच्या निरनिराळ्या शाखा असतात. त्या सन १७४४ च्या केतूला ६ पुच्छे होती. एकाहून जास्त पुच्छे असतात तेव्हा कधी कधी ती मुख्य पुच्छाला कांदा फुटल्याप्रमाणे दिसतात. सन १८२३ च्या केतूला दोन पुच्छे होती, त्यांत एक नियमाप्रमाणें सूर्याच्या उलट बाजूस होतें परंतु दुसरें बहुतेक सूर्याकडे होतें.

सुसत्या डोळ्यांनी पोहोच धूमकेतु दिसतात. दुर्बिणीतून फार दिसतात; ते लहान असतात. त्यांचे स्वरूप निरनिराळे

असतें कधी त्यांत तारा दसतें; कधी पुच्छ नसतें. कधी पुच्छ आणि शिखा हों वेगळी ओळख येत नाहीत. तथापि सर्व प्रकारच्या धूमकेतूंची जात एकच आहे. सुसत्या डोळ्यांनी दिसणाऱ्या केतूंचा दृश्य व वास्तविक आकार विलक्षण असतो. तो सूर्याचा सारखा नसतो. त्याच्या अभभागाचा व्यास एक दोन लक्ष मैल असतो. काही तर सूर्यापेक्षाहि मोठे असतात. त्याचे पुच्छ लक्षावधि मैल असतें. इ. स. १८३१ च्या केतूचे पुच्छ ११ कोटी मैल होतें ! धूमकेतूंची घनता फारच थोडी असते. यामुळे हे प्रहाजवृद्धन मैल असतां त्यांचे आकार व मार्ग बदलतात. यांचे पुच्छ पारदर्शक असतें. त्याची नाडी कधी कधी ५० हजार मैल असते, तरी त्याहून पलीकडची नक्षत्रे दिसतात. धूमकेतूंच्या कक्षा तीन प्रकारच्या असतात. काहींच्या दीर्घवृत्ताकार असतात, परंतु प्रहाज्या कक्षा वृत्तुल्लिख्य असतात, म्हणजे सूर्याची वृद्ध-व्युत्ति थोडी असते, तथा केतुकक्षा नसतात. त्या अतिदीर्घ-वृत्तुल असतात. त्याची व्युत्ति फार असते. अशा प्रकारची कक्षा हो अपवृत्त होय. म्हणजे ती अतिदीर्घवृत्तुल असली तरी तिच्या दोन्ही शाखा दोन्ही टोंकाकडे मिळालेल्या असतात. कक्षेच्या क्षेत्रामोबती त्या शाखांचे आवरण झालेले असतें. काही धूमकेतूंच्या कक्षा अन्वस्त किंवा अपास्त अशा जातीच्या अनावृत्त असतात. त्याच्या दोन शाखा सूर्याच्या एका बाजूस मात्र मिळालेल्या असतात; दुसऱ्या अंगास कांकट जातात. यामुळे त्यांचे सधल्या क्षेत्रामोबती आवरण होत नाही. अन्वस्ताच्या शाखा ज्या अंगा मिळतात त्या अंगां ते आणि अतिदीर्घवृत्तुल यांत फारसा भेद दिसत नाही. अपास्ताच्या शाखा फार कांकट जातात.

ज्या धूमकेतूंच्या कक्षा अतिदीर्घवृत्तुल असतात, ते नेहमी सूर्यामोबती फिरतात. एकदां सूर्याच्या फार जवळ येतात व तेव्हा परतल्यावर फार लांब जातात. परंतु कालांतराने पुन्हा सूर्याजवळ येतात. हे धूमकेतु सूर्याच्या आकर्षणात सांपडल्यावर त्यांच्या कक्षा अन्वस्त होतात ते एकदां सूर्याजवळून गेल्यावर पुन्हा परत येत नाहीत. तथापि अशा धूमकेतूंच्या गतीच योडासा उपाधि झाला, तर त्यांच्या कक्षा अतिदीर्घवृत्तुल होण्याचा संभव असतो आणि एखाद्या वेळी सूर्याच्या दृढाग्र्यांत सांपडून त्याकडे आलेले अपास्त कक्षाचे धूमकेतु एकदां सूर्यदर्शन येऊन गेल्यावर पुन्हा त्याच्या आडोऱ्यांत येण्याचा संभव सुद्धीच नसतो.

धूमकेतु हे मुळचे आपल्या सूर्यामोबती आहेत की सूर्य-मालेच्या मोबती मो अनंत ताराकाप्रदेश पसरलेला आहे त्यातून आलेले आहेत व सूर्याची उत्पत्ति कधी झालेली आहे याविषयी शिबोत अपाधि टाढे नाहीत. सांप्रत याविषयी असे मत आहे—विश्वामा अपार प्रदेशांत तेजोमेष पसरलेले आहेत; त्यांत गति आहे व आपसा सूर्यहि प्रह-मालेप्रहवर्तमान आकाशात कोणीकडे तरी वेगाने वासला आहे. यामुळे त्या तेजोमेषद्रव्याचे अंदा अनादि काळापासून

एकेक आपल्या सूर्याच्या आकर्षणांनं त्याचकडे येत आहेत. हे धूमकेतूच होत. दुसरे एक मत असे आहे की, अशनीच्या द्रव्याचे धूमकेतू बनले आहेत, किंवा ते अशनीसंघातमध्य आहेत; आणि ते आकाशांत सर्वत्र पसरलेले आहेत व कधी कधी सूर्याच्या आकर्षणांत सांपडतात. सूर्याभोवतीं ग्रह नसते तर त्याच्या आकर्षणांत सांपडलेले धूमकेतू अग्न्यस्तकथेनं त्यामांतवीं किंहुन परत गेले असते व पुन्हा आले नसते. किंवा एकदां आले तसे कदाचित् कोटगरीषि वर्षांनी पुन्हा आले असते. परंतु ग्रहांच्या उपाधीमुळे त्यांच्या गती कम-जास्त होतात. पुनर्गमनाला सर्वांत जास्त काल लागणारा धूमकेतू हॅलेचा होय. याला ७६ वर्षे लागतात; तर सर्वांत कमी वेळ येणारा धूमकेतू एन्केचा असून तो दोन साडेतीन वर्षांनी पुन्हा येत असतो. हॅलेच्या खालोखाल ओलवरी व पॉन्स धूमकेतू होत. यांनां अनुक्रमे ७३ व ७९ वर्षे लागतात. यांनांर दोषेकालिन धूमकेतू उल्लेख आहे. याला सुमारे १३॥ वर्षे लागतात. [दक्षित-ज्योतिर्विज्ञान.]

धृष्टद्युम्न-पुरुकुलोदरत्र अजमीडवेंशोय पांचाल राजा. दुपद याचा पुत्र. याचा जन्म अमिर्कुळातून (द्रोणाचार्यांत मारण्याकरितां) झाला. हा घुर्विर्वित द्रोणाचार्यांचाच शिष्य होता. भारतीययुद्धांरमी (भीष्मपर्व) दृष्ट्याच्या सल्ल्यानें हा पांडवांचा सेनापति झाला होता. हा द्रौपदीचा आजू म्हणजे पांडवांचा मेव्हणा होता. अश्वत्थामा मरण पावला असे ऐकून द्रोणाचार्याने आपली शस्त्रां धूम्रावर ठेविली व योगताचनाने प्राणोत्क्रमण करीत असतां धृष्टद्युम्नाने जाऊन त्याचा शिरच्छेद केला. पुढे युद्धाच्या अठराव्या दिवशी हा शिबिरांत निदित असता अश्वत्थामाने याचा शिरच्छेद केला ('दुपद' व 'द्रोणाचार्य' पहा).

धेड—गुजराथ, राजपुताना, काठेवाड व कच्छ या प्रांतांत मुख्यतः हे लोक आहेत. लोकसंख्या (१९११) ११८५१८. यांत महार जातीचा समावेश होत नाही; ते स्वतंत्र घरले आहेत. धेड हे आपण क्षत्रिय कुलांतील आहेत असे म्हणतात. परंतु कराचीकडील धेड आझी रजपूत आहेत असे सांगतात. महारमांगांप्रमाणेच या लोकांचा समाज मूळच्या अनार्य जातीचा असावा. हे इतर जातींतील लोक आपल्या जातींत वेतात. जसे भरतें कापड विणणें व ओशीं वहाणें हे खांचे मूळचे धेडे होते. कधी कधी हे वाटाण्याचा पेंदा करीत. यांचे चवदा पोटवर्ग असून एका पोटमांगांतील लोक दुसऱ्या पोटमांगांतील लोकांशीं विवाहसंबंध करीत नाहीत. यांची पुष्कळ कुळे असून मातंग कुळांतील लोक सर्वांत छेष्ट समजले जातात. विवाह बहुधा ग्रीहपणी होतात. कदापूरी २१३ वर्षे मागणी घालून वर निश्चित ठरवितात. वर हा वधूच्या घरी लग्न असतो तेव्हा त्याचे आईबाप त्याच्या बघीवर नसतात. मित्रमंडळींत लग्न लावावयाचे असतें. लग्नविधि गार्हज्यांच्या विधीप्रमाणे व गार्हज्यांकडून होतात. वधूवरानां दिव्यामोवतीं प्रदक्षिणा करणे हा मुख्य विधि होय. पुनर्वि-

वादाची चाल यांच्यांत रुढ आहे. विप्रवेश घाकट्या दिरासींहि लग्न सविता येत. हे लोक मांताहारी असून मेलेल्या गाई-म्हशींची मांस हे खातात. फोळी, पारीणी, भंगी या लोकांच्या हातेंच अन्न खात नाहीत. तरी हे मुसलमान हजमांशिरीस सर्व मुसलमानांच्या हातेंच अन्न स्वीकारतात. यांच्या देवता मुख्यत्वेकरून गणपति, माता, मासृति व नरासिंह ह्या असून यांचे उपभूष्ये गाकड (गाकडा?) असतात. कच्छांतील मयवाल नांवाचे माझण या लोकांच्या हातेंच नेवण येवतात व कधी कधी त्यांच्याशी विवाहसंबंधहि जोडतात. सुरत जिल्ह्यांत या लोकांची मोठी क्षातिपंचायत आहे. घटस्फोटावरून व एखाद्या छाली पळवून नेण्यावरून ५१ रुपये दंड केला जातो. इतर अपराधावरून २५ रुपयेपर्यंत दंड केला जातो. इतर असलेल्या सर्व पंचायतींवा एकमेकांशी संबंध असून एका पंचायतीचा निकाळ सर्व पंचायतींना मान्य करावा लागतो. अहमदाबादमधील धेडांची अशीच एक मध्यवर्ती पंचायत आहे. कच्छप्रांतांतील धेडामध्ये खास पंचायती नाहीत, म्हणून तंटयाचा निकाळ दोन्ही पक्षांचे सारखे प्रतिनिधी नेमून दिला जातो. माहिधी, मारवाडी व कच्छांतील गोरजा मयवाल लोकांना सरकारला काही दंड व दंडाच्या उपमाचा काही भाग द्यावा लागतो. काठेवाड व सिंधु प्रांतांहि पंचायती आहेत. [मुंबई से. रि १९११].

गुजराथेंतील डोंगराळ प्रदेशांतील परद लोक व दक्षिण कानडा प्रांतांतील दाएव लोक यांचे व धेडांचे पुष्कळ बाब-तांत साम्य दिसून येत. राजपुतान्यांतील धेड आपल्या विपरीत असे सांगतात की, आपण मूळचे क्षत्रिय असून पर-द्रुमाने क्षत्रियांचा ओ निपात केला तो उज्जयिन्यासाठी, आझी क्षत्रिप वर्णांतील आहेत असे त्याला सांगितलें व त्यामुळे क्षत्रिप वर्गांत मिसळलीं गेलीं. त्यांच्यांत असलेल्या चावळ, चासिया, जोहान घोरें उपनांदांचरून ते अंशतः रज-पूत बीजांचे असावेत असे दिसत.

गुजराथी धेड.—गुजराथेंत मारवाडातून आलेले काही मारवाडी अगर माकधेड व काँकण आणि दक्षिणेंतून आलेले काही महार धेड आहेत. धेडात उपनांवावरून पडणाऱ्या पोटवर्गांशिवाय इतरहि पुष्कळ पोटवर्ग आहेत. अगदी प्राचीन पोटवर्ग म्हटले म्हणजे चासिया आणि कुसिया हे होत. यांच्यांत मासृतिवायकडून आणखी 'वहा' पोटवर्ग असून रयांनां धंटावरून अगर ह्यलोवरून निरनिराळी नांवे पडली आहेत. मारवाडी धेड इतर सर्व वर्गांशीं रोटीव्यव-हार करीत नाहीत. मारवाडी आणि सुरती धेडांनां एक प्रकारचा विशेष मान असतो. मारवाडी धेड इतरांशीं न मिसळतां लेंट होऊन्यांचे काम करून पोट भरतात. सुरती धेड हे पार्शी व युरोपियन लोकांशीं दारीसंबंध ठेव्यामुळे दिवसे-दिवस घोरें होत चालले आहेत (पॉन्स ग्यासे. पृ. १. भा. १. पृ ३३९). ते युरोपियन आणि पार्शी लोकांच्या घरी

आवेन्त्याचें, चपन्यासार्थें व मोसाहाराचें काम करतात. कांहीं घेव क्रिया घुस्तरूप व देण्यास असतात. घेंडांची भाषा अशुद्ध गुजराती आहे. घेव हलकी धान्य, माल (आपेंठ्याप मेलेल्या जनावरांचें मांसहि) खातात. ते अफू खातात व दारू पितान. यांचा पोषाख भयरी भिकार असतो. सुखवस्तु घेव कोकांचा पोषाख वांगला असतो. शिवा गळ्यांत "किडिया" म्हणजे काचेच्या मण्यांच्या माळा घालतात, नाकांत कांचेच्या धूरेण्या घालतात, व हातांत हस्तिदंती बांध्या व पायात चांदीचे दाळे घालतात. अहमदाबाद व खेडा या जिल्ह्यांतील घेव लोक राखणी जोकर आहेत. त्यांना कामगारपेक्षा अधिक मान असून मेलेली जनावरे खोदून नेण्याशिवाय कोणताहि इतर हलकी काम ते करीत नाहीत. पूर्वी ते कापूस पिळून लादी विणीत असत व सरकारी खाशिय्याची ने आण करीत. परंतु सायत गिरण्यांमुळे त्यांचा खादीचा घेंडा बत्तन व ते मजुरी करू लागले.

गुजरातेंत जमीनदारी किंवा जेतकरी आणि घेव कुटुंब यांतील संबंध धनी आणि मुलाय दासाराखा असतो जमीनदार भेक्षकावर त्याच्या जमिनीवरील त्याच्या घेंडावाहि घांठणी होते. कुणबी व घेव लोक लेव आणि देव या दोघा भावांचे वंशज आहेत अशी दंतकथा आहे. घेव लोक फार उद्धट असतात. उत्तर गुजरातेंत भंगी लोकांपेक्षा घेंडाविषयी फार तिडकारा आहे. तिकडे पूर्वी कुंक्यासाठी घेंडांना गळ्यांत पक्की बांधाची लागत व आपला रस्त्यांत उमटलेली शक्के घुसून टाकण्यासाठी हातांत हाडाच्या डहाळ्या म्हाळ्या लागत.

रस्ते साठणें वगैरे कामें घेव करतात. याबद्दल त्यांना इलाही जमीन असून मोठमोठ्या राहणान् घेव लोक सौव-कूप साधण्याचेंहि काम करतात. बहुतेक घेव लोक धीरमार्गा कथारेपेयी व रामानेंदी असून, कांही हेरिबाबचे अनुयायी व इशान्तरास्यनपेयी आहेत. त्यांची कुलदेवते नाहोत. त्यांची देवदेव गोंडबाहेर असतात. शकून, शरणनारण व वेदक यांवर त्यांचा विश्वास आहे. घेव लोक आपले उपाध्याय ने गारुड त्यांना आर्षत मान देतात. रानांच्यात तिमी व शिवो हे माधु होऊन गेले. मुलाचें नांव 'शक्क्या दिवशीं उंबतात. घेव लोक अशंकडे दिशेण संपादन करू लागले आहेत. या गुजराती घेंडाप्रमाणेंच इतर भागांतील घेंडांची बहुतेक स्थिति आहे व हातीं हे क्षपाटधर्म सुधारत आहेत. [सिन्धे म्हालेंदियर पृ. १ नं. १; सेन्सल ब्याक इंडिया, १९११, पृ. ७; अलोनी-सामविधि व सोहळे.]

घेंडा—नवरीमुखाची बराचसा घरांत (बरात) निघाली म्हणजे त्यावेळी घेंडा नाचवितात. एक माशूच नवरात्रबरीस आपल्या दोन्ही घांठांवर येऊन नाचतो व हेंकार घाणें म्हणतो. त्यावेळी मंगलशयिणी वाजतात. "टाळ गेला बांदक गेला मासा घेंडा नाचूं ला" अशा पालघुदावीं गाणीं म्हणतात. हा एक कुलाचार असून कांही घेंडांवांगी मादगांवा-

सून खालच्या आतीपर्यंत तो पाळण्यांत येतो. मान वधूवर लहान वयाची असावयास पाहिजेत. पूर्वप्रमाणें वधुवरें अल्प-वयी नसल्यामुळे सांप्रत हा विधि सरीस आढळत नसून कमी होत आहे. घेंडा हा शब्द मूळचा बराच आहे.

घेनकांनल संस्थान—ओरिसामधील एक मान्डलिक संस्थान. क्षेत्रफळ १४६३ चौरस मैल. यात २ शहर व ८६० खेडी आहेत. उत्तरेस पाळलहरा व केओन बहार संस्थानें, पूर्वेस कटक जिह्वा व अथमड संस्थान. दक्षिणेस अथमड, तिमिरी-या व हिन्डोल आणि पश्चिमेस आन्ध्र जिह्वा, तालचर व पाळलहरा ही संस्थानें. घेनका ह्या मूळ नावावरून हें नांव आले असणें संघटने. या घेनकास खुदो घराण्यातील घुड्यानें एक नात्यांत मान्डन राज्य स्थापले. हें १७ व्या शतकांत अस्तित्वांत आले. या घराण्यातील शिलोचन महेंद्र बहादूरच्या कारकीर्दीत (१७५६-९८) त्यात आगखी बराच माग मिळविण्यांत आला. भगीरथ महेंद्र हा फार वांगला राजा होऊन गेला. त्याला १८६९ साली "महाराजा" ही पदवी देण्यांत आली. ब्रिटीशांच्या मांडलिक संस्थानांत घेनकाजाला तिसरा नंबर लागतो. या संस्थानचें उत्पन्न २.१९ लाख रुपये असून ब्रिटिश सरकारास ५०९१ रुपये खंडणी द्यावी लागते. लोकसंख्या (१९११) २७०१७५, पैकी २६५७५० हिंदू आहेत. हिंदूंत यातपान, सह्र, गौड, खंडैत, वगैरे जाती आहेत.

या संस्थानांत घेनकाजाल व भुवन ही मोठी गावे आहेत. या संस्थानांत खोखंड घुफळ सांपडतें. संस्थानांत सडका वांगल्या आहेत. कांही दबाखाने, एक ह्यास्कूल, १०-१५ उच्च व माध्यमिक शिक्षणाच्या शाळा व २००० च्या बर प्राथमिक शाळा आहेत. राजधानीचें नांव घेनकाजाल. यास निजमड मसीद्द नांव असून त्याची लोकसंख्या ६ इमारांपर्यंत आहे. येथील राजवाडा पहाण्यासारखा आहे [इंचे. म्हाले.]

घेनूर तलाव—राजपुठाना, उदेंपूर संस्थानांतोत एक मोठा तलाव. उदेंपूर शहराच्या आग्नेयीस २० मैल, याच्या पश्चिमेस ८०० ते १००० फूट उंचीचे डोंगर आहेत. याच्या उत्तरेकडील भागांत लहान लहान घेटोडे आहेत. जैकेश्वर गोमती नदीस यांस धावून पाणी अडविलेंलें आहे. खंड १९८५ व १९९१ च्या दहम्यां हा तलाव राजा गवसिंगानें बांधिला व त्यावरून ह्यास गवसिंगुर्दे नांव पडलें. मध्य-भागी एक सुंदर नक्षीकाय असलेलें हिंदू देवालय आहे व कोठार घेंडा बांदे आहेत. यापासून निघालेल्या काल-व्यानी सुमार १९ चौरस एकर जागा मिळते. [इंडियन अँटिकरी, पृ. १.]

घोडप किछा—सुंदर, नाशिक जिह्वा, चांदोरच्या पाय-थ्वेस १५ मैलांवर काठिडा अथवा चांदोर टँकच्यामध्ये स्थित उंच (४००० फूट) टँकडोंबर हा शिडा आहे. याला दोन रस्ते आहेत. एक दक्षिणेकडून चांदोर तालुक्यांतून मावळीच्या वाज्झा व दुसरा उत्तरेच्या इच्छन तालुक्याच्या बाजून

पायध्याशी असलेल्या ओतुर गांयातून ओतुरकडील रत्ना सोपा पण लाप भाई मुखय किंवा येथूनहि पुष्कळ उचावर आहे येथें दोन कारवी शिखलेष आहेत किंवावत किंवा दाराचा पडका वाडा, एक देवाचें देऊळ, एक टाकें, काही खडकांत रोदलेली तळघरें व पुढा आहेत पुर्वेच्या वाजुच्या एका मशीदीत एक देवनागरी शिखलेष आहे येथें एक त्रिकोणमिती मोजणीचें स्थान आहे हा किंवा अखिर्दर्यान यानें स १९३५ त मोंगलाच्या वतीने शिफला होता नंतर तो पेशव्यांकडे आला मन्सरी काही काळ तो होळकरांच्या ताब्यात होता (१८१७) राणेबादादाचा थोरल्या माधव-रावानें येथेंच पराभव कला (१७६८) [नशिबकमयां]

घोडान—पगथ पतिवाळा सध्यानामथें असलेल्या कर्मण्ड निमामतांतील एक तहशील हिजा भवानीगड अतदि म्हणतात क्षेत्रफल ४९७ चौरस मैल तहशीलित मोंठे गाव १ असून खेडी २०४ आहेत लोकसंख्या (१०११) १०२४३५

घोडिया—हे मूळचे अनार्य होत याची मुख्य वस्ती मुमरापेत असून लोकसंख्या (१९११) ११-१०५ हे लोक चपळ, मजबूत व डंगू आहेत, ते शोंपण्यांतून राहतात छमात मगळपुत्रासारखा दोरी नांवाचा चादीचा गोक याच काच्या गळ्यात बांधतात यांचा मुख्य धंदा शेता व मजुरी हा आहे याचा दर्जा दुबळे जातीच्या वरचा मानतात याने देव शमळादेव व हरिभादेा असून त्यांच्यापासून भविष्यज्ञान व दिव्यरूप त्यांना मिळतें यांचे उपाध्याय नाईक असतात. यांच्यांत हुडा मुलाकडून येतात व लग्नाळाडी वधू हा वराच्या घरी गते वधूपरांच्या पदरांना गाळ मारणें हाच मुख्य लमविधि आहे यानंतर वधू माहेरी गते व ४५ दिवसांनी वरानें सामुखाडीस गाऊन तिला आणवयाचें असतें वरास हुडा देण्याचें सामर्थ्य नसल्यास त्यानें वधूच्या घरी ५ रुपये भोकरी करावयाची असते या मुदतीत त्याला मरुत न मिळतां उजळ हुटगजांपणा केत्यास त्याला हाकलून देतात या प्रकारास राधादियो किंवा खचालिया म्हणतात

मृताची छी प्रतापरोबर स्मशानात जाते स्मशानांतून परत आल्यावर सर्व मळवी दाख पितात तिसऱ्या दिवशी राख गोळा करतांना राखेवर तावी विपजतात व ती पितात पयल्या दिवशी गावांतील भगताकडून मृताच्या नावाचा एक दगड गावाबाहेर पुरतात व त्याची पूजा करतात दिवाळीत या दगडास बकरें, कोंबडें बळी देतात गांवास नाईक हानि रमोचा जातीचा सरपंच, तो वधपरांपरागत व्यक्ता झाले सभा यांच्यांत आहेत हल्ली यांचीं मुळें शिक् लागली आहेत सावकारीचा पदाहि हल्ली अश प्रमाणांत हे कर लागले आहेत

ठाणें जिखलात वहाणू तालुक्यात याची थोडीशी वस्ती आहे रहणी गलिच्छ आहे बायकांच्या पायात शुद्ध्यापर्यंत

तांब्यापितळेचे बाळे घालतात अलाईमोसाई हों यांची कुलदेवतें होत कुलनामें इतर उच्च जातीत बाळगतात यांचीं छत्रें फक्त मुसवारीच होतात दुबळे नाईकडा व चोंडा यांच्या हातच हे लोक राहतात जातिघर्षेत बघात आलेष्या सर्व माणसांचीं मताधिकार असतो दंडाची रक्षम मध्यगतात खर्च होत व थोडासा भाग पचायतीपाशी शिखर ठेवून त्यांतून गरिबांचें क्रियाकर्मांतर करतात [सेन्सत रिपोर्ट १९११, पु. ७, ठाणें ग्यां]

घोंढ्या घाय—अठराव्या शतकाच्या अखेरीस दक्षिण हिंदुस्थानांत होऊन गेलेला एक प्रसिद्ध लुटारु हैदराच्या कारकीर्दीत विष्णुपंडित नांवाच्या सरदाराच्या हाताखाली हा शिलदार होता, परंतु बुद्धिमान व धाडशी असलेल्या लव काच म्हैसूरच्या सैन्यात वारगीर झाला पुढें हैदराप्रमाणें स्वतः सत्ता स्थापण्याचा इच्छा करून व स्वतः स राजा म्हणून पेंऊन त्यानें टिपूची नोकरी सोडून काही लोक गोळा केले व धारवाडजवळ लक्ष्मेश्वरच्या देसायाचा आग्रह करून टिपू व मराठे यांचीं गांवें लुटण्यास व लोकांकडून कर वसूल करण्यास सुरवात केली त्यानें हावेशी सावनूर व इतरी काही ठिकाणें कापीन करून इतर काही ठिकाणी उड्डत केली यामुळें मराठ्यांना त्याचा समाचार घेणें नाग पडलें स १७९३ त परचुरामभाऊंनी त्याच्यावर गोठें सैन्य पाठविलें, तेव्हां त्यानें पळून जाऊन पुन्हा टिपूच्या पदवीं नोकरी घाली व काही अटीवर मराठ्यांकडून सावनूर परत घेण्याचें त्यास अभिवचन दिलें, टिपूनेहि त्याचा उपयोग करून घेता येईल असे जाणून त्यास मागच्या अपराधाची क्षमा केली व मुसलमानांनी धर्माची दिक्षा झालून सैन्यांत आण दिला पुढें काही काळानें टिपूची त्याच्यावर गैर मर्जी होऊन त्यास पुन्हा बंधनात भोगावा लागला स १७९९ त थारपणथ पडऱ्यानंतर इतर कैद्यांसारव त्याची सुटका झाला बंधनासातून मुक्ता झाल्यापरोबर पोंछ्यानें टिपूच्या सैन्यातून भुटलेले काही शिपाई गोळा करून असपासच्या मुलखात हसे करून लुटालुनीत आरंभ केला त्यानें बेदूर जवळचा मुलुख बळकावून, उत्तरेत मराठ्यांच्या हद्दीत चाल केली यामुळें कर्नाटकचा सरमुझेदार धोंडोपत मोखले यानें एक नेळ त्याच्यावर अचानक छापा घालून त्याची छावणी छुली परंतु पोंछ्या बाप त्याच्या हातातून निसंगला व कोहदापूरच्या राजाचा आग्रह करून धोंडोपताचा सूड घेण्याची बांध पहात राहिला

धोंडा बापाचा बडवापणा दिवसेंदिवस वाढत चालला म्हणून त्याचें पारिपत्य करण्यास पेशव्यांनी धोंडोपत गावल्यास पाठविलें त्याप्रमाणे धोंडापत व सागलीचे चितामणराव पट घयन हे कितूरकडे धोंड्यावर चाल करून गेले कितूरजवळ दावणी येथें त्याच्या दरम्यान लढाई झाली परंतु तोत धोंडापत व त्याचा एक पुतण्या हे दावे मारले आजून धोंड्या बाप विजयी झाला (१३ जुलै १८००) धोंडोपत

गोखल्यता मारुन त्यांच्या रक्षांने मिया तामड्या कर-
ण्याची त्याने प्रतिज्ञा केली होती असे म्हणतात. असेरीत
मराठे व इंग्रज या दोघांमि मिळून धोंड्यावर चाल करून
जाण्याचे ठरविले, इंग्रज व मराठ्यांची फीम करिजेक दिवस
धोंड्याचा पाठलाग करीत होती, परंतु त्याने त्यांना दाद
दिली नाही. शेवटी (१ - सप्टेंबर १८००) कनरल वेल्सली
यांने धोंड्या बापाला त्याच्या ५००० लोकांनिशी कोंकल येथे
गद्दून त्याचा मोह केला; व त्या चकमकीतच धोंड्या मारला
गेल्या. रक्षांने मारलेल्या धोंड्याच्या मिया वेल्सलीने विजय-
चिन्ह म्हणून इंग्लंडास नेल्या असे म्हणतात. धोंड्याच्या
मृत्यूनंतर त्याचा ४ वर्षांचा मुलगा सहायतखान याला
वेल्सलीने विलायतेस जाताना त्याच्या उदरनिर्वाहा-
करिता व शिक्षणाकरिता स्वतः खजनेचे ४०० पौंड दिले
असे समजते. सहायतखान याच्या दुपार मिथाला होता.
त्याला इंग्लंडच्या राजाच्या पदरी मोंकरी मिळाली होती व
तेथेच तो १८२९ साली महामारीने मरण पावला. [पारसवीस-
हागली संस्थान, बीकानेर, इक, खरे, भा. ११]

धोतरा—या वनस्पतीला संस्कृतांत धूतर अथवा उन्मत्त
ही कार्ये नांवें आहेत. ही वनस्पति हिंदुस्थानांत सर्वत्र वाढते.
बहुधा वराहोदाराच्या ऊदिराच्यावर किंवा शेताच्या आग्ने-
नृपणांत ही वाढत असते. ही वनस्पति बहुतेक परदेशीय
अनायी. ही पूर्वीची तास हिंदुस्थानांत होंगारा वनस्पति
आहे असे मत प्रतिपादन करण्यास काहीच प्रमाण दिसत
नाहीं. या वनस्पतीने दातुडा फ्लोरोनिमम व दातुडा फॅन्डुओचा
असे दोन प्रकार आहेत. पैकी एकाला पैन्नाच्या आदाग्नि-
नागने पांढरे फूल येते व दुसऱ्याला काळें फूल येते.
हिच्या फळातील बीं जिपरी असते. मोग विदेश मारक
म्हावी म्हणून तीत हिचे बीं घालतात. या विषांने माणूस
मरते. दातुडाच्या पैमात हिने मिश्रण केले तर ते
मिश्रण पिण्या इष्टम वेडा होतें. हिंदुस्थानातील गुन्हाच्या
माफिक अहवालावरून या विषाचा किती तऱ्हेने उपयोग
होतो हे स्पष्ट कळते.

कोडेधोतरा—हे इतान झुपू आहे. यास लॅटिवमथ्ये
अभिमान मेक्सिकाना, हेरुलमथ्ये स्पेनशीर, हेमडुग्वा,
हिमावती, मराठीत पिबळा धोतरा, विलावती धोतरा, विला-
नत, हिंदीत फिरींग भूतर, मरवंद, मीलाथतुरा, मुजरापीत
दुरमी, तेलपूत मरवंदबी, इत्यादि नावे आहेत. हे झाड
गुमारे दोन हात वाढते. याच्या सर्वांगावर बारीक काटे अस-
तात. यात गें बीं येते तें बंदुकीच्या दातुडामागे काळें असते
व त्याचे तेलहि वाडतात. या झाडाचे अनेक औषधी गुण
आहेत. [पाट, पद.]

धोत्रिय—नाय हिंदुस्थान. मोंगावर एमर्गागधील एक
दातुरात. क्षेत्रफळ १८ बीस मैल. इति १ खंडी आहेत.
लोकसंख्या (१९११) ३२०५. एकदर उपज बारा हजार
रुपये आहे.

धोबी—कपडे धुणारांची ही एक जात आहे. यांना धोबी,
वरठी, बरेठा, चकला, रनक, परीठ, धोवा इत्यादि दुसरी नावे
आहेत. एकंदर लोकसंख्या (१९११) २०४४०५.
ही जात केवळ घेंयावरून नांव मिळालेली आहे. सर्वच प्रांता-
तल्या कपडे धुणाऱ्यांना धोबी असे नाव नाही. पाचगिया,
वराहिया, माळवी, सुंदलखडी, निमरिया, कनौजिया, उदुपु-
रिया, मद्रासी, घरमपूरिया, इत्यादि यांचे पोटभेद आहेत.
मुसुलमान धोब्यांची स्वतंत्र निराडी जात आहे. तिची संख्या
३२२३९ आहे. हिंदुस्थानात हे लोक सर्वत्र आहेत, त्यांत
संयुक्तप्रांत, बंगाल, बहार, कोरिसा, मध्यप्रांत इकडे यांची
दहाती जास्त आहे.

धोबी बाळंतिणीचे व विद्यालयाचे कपडे धुतात त्यामुळे अप-
वित्र मणले जातात. रागपुतान्यांत धोब्यांनी खणलेले नदीच्या
काठच्या पाण्याचे खोरे फार अपवित्र समजतात आणि “ मर-
मी हो क्षय्य मोडकी तर माझे पितर धोब्याच्या खड्यात
पडोस ” असे या खड्याबद्दल म्हणतात. धोबी हे बहार,
बामार व मान यांचे कपडे धूत नाहीत. कांही जातींत
विवाहांनंतर बघूच घेऊन धोब्याकडे जातात व धोब्यांकडून
बघूच विद्या देवितात. या विद्याला सोहगा म्हणतात व
हा फार शुभ समजतात. लमोत पायघव्या घालण्यास
धोब्यास धोबोवितात. यवतमाळ जिल्ह्यात नाचांत धोबी हा
वराच्या मामाचे सौग घेतो आणि बघांने बघूच्या गळ्यांत
मंगळचूपाच्या पाच गांठी घातल्यावर, म्हावी व धोबी बघूच-
रास कडेवर घेऊन घेंडा नाचवितात. कोडेबोडे धोबी बघूच्या
हातांत कंकण बांधते.

धोबी आपल्या गिन्हाड्याचे कपडे उपशीमात आणतात
असे पहाण्यात येते. “ रागाचे शिरी तें पराधवे ठिरी ” अशी
एक म्हण आहे. मराठकडे हे आपल्या गिन्हाड्याचे कपडे
प्रेतविधींत माळपांने देऊन बरेच वेले मिळवितात.

कासीर-पंजाबमधील धोबी मुख्यत्वे मुसुलमान आहेत;
ते सर्व पंजाबमर आढळतात. पंजाबच्या काही भागात
हे विषा म्हणून ओळखले जातात.

आसामातील या जातीची लोकसंख्या (१९११) ३१५४३,
बंगालातील (२१९८००) व कोरिसातील (४९७०५९)
आदि कपडे धुणाऱ्या या जातीला कोरिसात धोबा व विहार-
मथ्ये धोबी म्हणतात आसामांत असा करक दिसून येत
नाही. इकडे ह्या जातीच्या लोकांचा समाजातील दर्जा इतका
अगून त्यांना पांढरा वर्गातील लोकांबरोबरीचे समजतात.

गुजरात, कर्नाटक व कच्छ इकडील धोबी अप्सूरी-
देरींग इतर सर्वत्रचे कपडे धुतात. समोचा वेळी मुलाकडून
मूखला ८०-१०० रुपये किंमतीचे दागिने मिळतात;
त्याला “ पाला ” म्हणतात. समाजांत मुख्य भाग म्हणून म्हणजे
कोड्याने होमाला चार प्रकृतीपासून हो हा होय. या
विधिका मणलकरी म्हणतात. हे लोक मांडहाती आहेत.

सुरत शहरांत यांची मध्यवर्ती पंचायत आहे. या अंतर्गतचे चार अधिकारी (पटेल) असून यांच्या जागा परंपरागत चाललेल्या असतात. या मध्यवर्ती पंचायतीपेक्षा जाग्यांच्या वेगळ्या पोटपंचायतीही आहेत. मुंबईचे धोबी लोक सुरत पंचायतीचे निकाल प्रमाण मानितात. मध्यवर्ती पंचायत बोलावणे असल्यास किर्यादीला ९ रु. मरावे लागतात. देवाचे लग्न घेतांनाच असते. गुजरातचे हे लोक मोठ-मोठ्या घराण्यांत नोकरी करतात. येथील धोबी रामानुज, कबीर व वल्लभपंथाचे आहेत. हे परी मूर्ती देवांत नहाव; देवनात दर्शनात जातात. खेडा जिल्ह्यातील धावक लोक मुसुलमान धोब्यांना धावणात घरवस्त्रा बक्षिसे देतात.

मध्यप्रान्तातील मंडला भागाकडे गाना धोबा म्हणतात. ते आपल्याला नंतर धोब्याहून निराले मानतात. यांच्या पूर्वजार्धपाने प्रादुर्भवे अशी दंतकथा सांगितली आहे की, याचा पूर्वज एका धोब्याने पालन वाढविला व आपल्या मुलीबरोबर त्याचे लग्न करून भी उंतावि झाली तिची त्याने धोबा म्हणून नवी नात स्थापन केली. हे पुढील नदीच्या वरच्या खोऱ्यात रहातात. यांच्या वेढ्यावरून यांच्यांत गोंडाचे मिश्रण असावे असे वाटते. यांच्यात १२ कुळे आहेत, कुलाची नावे गांवावरून पडली आहेत, तीः—बाघमार, बाघमारिया, मराठा, खदनागर मरालवती, सोनवाणी व सोनसोनवाणी. सोनवाणी हे कुळ सर्वांत उच्च आहे. वहीणभावाची मुले आपसात विवाह करतात. निरनिराळ्या नवऱ्यापासून आईत झालेल्या मुलाची परंपर असे होतात. यांचा मुख्य देव घटा-इया असतो. ज्या नदीचे कडे कडे घुतात तिच्या पाठावर देवाचे स्थान असते. आपाढात हे रथादा दाखला नैवेद्य दाखवितात. पाण्यात कपडे धुण्यास शिरण्यापूर्वी कपडे धुण्याच्या दांडास नमस्कार करतात. व सरे, जगर यावास्तुन बचाव-प्यासाठी प्राचीन करतात. दसऱ्याला या दमडाची पूजा करतात. या दमडात धियाचे वशीकरण करण्याची शक्ति असते, प्रहणाच्या रात्री बाजारांतून दुगारी चोरून आणून ती या दमडावर ठेऊन, तिच्यापुढे एक अंड व एक नारळ फोडून धूप जाळवा, मग ती सुपारी घरी आणावी व जी जी वश व्हावी असे वाटते असेल तिला बिज्यांतून ती सुपारी खाण्यास द्यावी म्हणजे ती वश होते अशी यांची समजूत आहे. धोबी प्रेत पुरतात किंवा जाळतात. मृताचे अशोक ३ दिवस पाळतात. त्यांच्या सरपंचास मेहतर म्हणतात. उपाप्यक्षाचे बीघरी व बढफूर हे अधिकार वंशपरंपरेने त्यां मठात व त्यास प्रत्येक प्रायश्चित्तिर्थात एक एक रुपया द्यावे सिलेले.

याचा सरपंच सोनवाणी कुलाचा असतो. त्याला हे राजा म्हणतात. तोच लोकांस उद्द करण्याकरितां सोन्याचे पाणी पाजतो. राजाला कोणी दुष्यम नसतो त्यास कथादि दसणा मिळत नाही पण जेवण व मिठाई मिळते इतर पंच तो नेमते. ही निषेध कोणत्यादि कुळातून होते आनिषिद्धकृतस परत गातीत येण्याकरितां त्याने जातीस ३ भोगने द्यावी लागतात.

दुसऱ्या जातीची छी राख म्हणून ठेविली तर तिला सोड-व्याखेरीज जातीत घेत नाहीत. हे लोक गोंडचे पोटोहिरय करतात इहो हे आपल्या घर्मेघर्षींना द्राक्षेण बोलावू लागले आहेत. हे कोमांस व उदराच्या मांसाखेरीज सर्व प्रकारचे मांस खातात व उतासगडांतील घोवी लोकांत यांचे मिश्रण झाले असावे असे रसेल म्हणतो. [यांचे रथास. पु. १ भा. १; वेन्सस रिपोर्ट १९११, पृ. ३, ७, २०; रोड- वलंसरी, कुक-ग्राह्म.]

धोबी का म.—देशी धोबी काढे घुताना ७ ग्यालन पाण्यांत ५ पींड सोडाखार घालून त्यांत कपडे उकळतात. ओपनावयाच्या वेळी आताची येन किंवा कणीक कपट्यास लावतात. युरोपात धुण्याची पद्धत (लॉन्ड्री सिस्टीम) इतकी पूर्ण-स्वाला गेली आहे की, शहर व खेडपातून तर ती आहेच, पण आगबांदीबरोबर तिचे वास्तव्य आहे. ज्याप्रमाणे पोस्टाची कामे विनवूक होतात, त्याचप्रमाणे तिकडे लॉन्ड्रीच्या कार-खान्यात सर्व तऱ्हेच्या कपडयांची व्यवस्था बंधारी विनवूक होते. तेथे सर्व कपडे मोट्याच्या साहाय्याने गोळा करतात व नंतर स्वच्छ आणि पाणेरडे कपडे निरनिराळे काढतात. त्यानंतर रेशमी, बरीचे किंवा लोकराचे कपडे निरनिराळे करतात कोंटे काही काळते किंवा उमवले असल्यास ते जेवच दुष्टत करून रथांचे वर्गीकरण करतात. ते सांमिक रोगाचे बंधरे असल्यास एका मशीनमध्ये घालून, त्यावर वाफ सोडून जंतुनाश करतात व नंतर दुसऱ्या यंत्रात घालून, सावगाची कडी, गरम पाणी आणि वाफ सोडून ते यंत्र चालू शाले की, रथायोगे कपड्यापासून मळ निराळा होतो मळ निराळा झाल्यास त्या यंत्रात पुन्हा थंड पाणी घालून ते चालू करतात. रथायोगे कपड्यापासून सर्व मळ थंड पाण्यांत निसळून कपडा मळरहित होतो नेजर ती कपडा थंड पाण्याच्या दुसऱ्या यंत्रात घालता असतो खळबळून मळ गेल्या-मुळे स्वच्छ होतो. रथातील सर्व पाणी निघून जावे म्हणून ते निराळ्या यंत्रात घालतात कपडा साधारण ओला असला तर शेअरी “होडवेर” म्हणून एक गरम खोली केलेली असते तीत कपडे सुखवितात. खबर कुकाचे म्हणून आत गरम वाफ सोडावी लागते त्यामुळे बाहेर कितीही पाऊस असला तरी ते सुखतात. साधारण पाळते आले की, कपडे रोंगिण मशीन-मध्ये घालून असतो त्याने कपड्यांना पॉलिश वळून चांगली स्वच्छ इच्छा आपोआप होते. (या धुण्याच्या सर्व यंत्रांची माहिती चित्रमयकृत्यातून १९२५ च्या अंकात पहा-वयास मिळेल) इहो साधारण पुन्हा कपडे सादर रूपमय अणून तेथे निरनिराळ्या तऱ्हेचे रथाचे वर्गीकरण करून ते माळ काच्या यादीप्रमाणे तपासून रथांची पासले बांधतात, तीं नैरबा-रीने ठेवतात व मोट्यातर ज्यानी रथास रवाना करतात. इतकी कामे विनवूक, पद्धतशीर, पांढरा वेळात, थोड्या माणसांच्या साहाय्याने व कोणाची तक्रार न येता सुरळीत होऊन.

धोरहरा—संयुक्तप्रान्त. खेरी जिल्ह्याच्या निवासन तह-
शिलीतील एक गांव. लोकसंख्या सुमारे पाच हजार. हे गांव
पूर्वी पाही राज्याची राजधानी होती अशी आख्यायिका
आहे. १८५७ च्या बंडाच्या साली राहाजहानपूर व महंमदी
येथून पळालेल्या लोकांनी धोरहराच्या राजानें आश्रय दिला
होता व द्यावद्दल चौकशी होऊन धोरहराच्या राजास फाशी
देण्यांत आले व त्याची इस्टेट सरकारजमा झाली. या इस्टे-
टीचा कारभार स १८५९ च्या २० व्या कायद्याप्रमाणें होतो
गावाचे उत्पन्न सुमारे ७०० रुपये आहे [द्दि ग्येसि.]

धोराराजी—मुंबई जिल्हा, काठेवाड. गोण्डल संस्थानातील
एक सटवंदी गाव हा गांव राठकोटच्या नैर्ऋत्येस २३ मैला-
वर आहे. लोकसंख्या (१९११) २१११९ असून पैकीं
१०५११ लोक हिंदु आहेत गावर नदीच्या पूर्वेस तीन
मैलावर हा गाव आहे. हा गांव गोण्डलच्या हुसैन्या कुंभोजी
राजानें १८ व्या शतकांत जूनगडच्या राजाजवळून मिळ-
विला. हा व्यापाराचा गांव आहे. कापूस व धान्य याचा
व्यापार वापला चालतो. स्टेशनपासून गावापर्यंत घोडगाची
ड्रामगाडी आहे. घहराजवळून साप्ता नदी वहाते भावनगर-
घोराराजी आगगाडीच्या काठ्याचे हे शेवटचे स्टेशन आहे.
येथे सरकारी कचेऱ्या, दवाखाने, शाळा व हाकपेयळे आहेत
[द्दि ग्येसि पु. ८.]

घोलपूर—स्थान —राजपुतान्यातील अगदी पूर्वेकडचे
संस्थान. संस्थानच्या मुल्की कागदपत्रात दिल्याप्रमाणें
याचे क्षेत्रफळ १११७ चौरस मैल आहे. भूभाग—उत्तरेस
आभ्रा मिह्रा; वायव्येस भरतपूर, पश्चिमेस करीली व दक्षि-
णेस आणि पूर्वेस स्वाहरेचे संस्थान. उत्तर भाग उंचा
व सपाट आहे, पण इतरत्र पुष्कळ लहान टेकड्या व खिंडी
आहेत. राजधानीजवळून नैर्ऋत्येकडे जाणाऱ्या रागेची सर्वांत
भास्त उंची ११७१ फूट आहे चंबळा नदीच्या काठच्या
प्रदेशाला ढांग म्हणतात; त्यांत खिंडी पुष्कळ असून त्यापैकी
काही १०० फूट खोल व २ ते ४ मैल लांबीच्या आहेत

चंबळा नदी संस्थानच्या दक्षिण व पश्चिम सरहद्दीवरून
वहाते व बाणागंगा नदी संस्थानच्या वायव्य व उत्तर सर-
हद्दीवरून पूर्वेकडे वहाते हिचे पात्र सपाटीस ३००० फूट खोल
आहे तरी पावसाळ्यात पुरापासून भय असतें पावतेरी नदी
करीलीच्या खोंगरांत उगम पावून बाणगंगेला मिळते. पावती
नदीस मेळका व मेळकी या नद्या मिळतात वाघ, चित्त, अरबल,
सावर, नीलगाव, डुकर, नोंकड वगैरे त्यापदें या संस्थानांत
आढळतात. येथील हवा वायारणरणे निरोगी आहे एप्रिल,
मे व जून या महिन्यांत उष्ण वारे वाहतात व नरासंगी
मध्यम उष्णमान जानेवारीत ६०° व मे महिन्यात ९६°
आतते. पावसाचे सरासरी मान २५ किंश २६ इंच आहे

इतिहास—हमी जेथे घोलपूर संस्थान आहे त्या
प्रदेशाचा प्राचीन इतिहास वारसा उपलब्ध नाही इ. स.
७१२ ते १११४ पर्यंत दिक्षास राज्य करणाऱ्या सोमर

रजपुतांच्या ताब्यात हा प्रदेश होता अशी दंतकथा आहे.
पश्चिम भाग मात्र एके काळी करीलीच्या यादव रजपुतांकडे
होता कनेज राज्याचा मोड केल्यावर महंमद धोरानें
बयाना व स्वाहरेचेर किळे घेतले (१११४) पुढे घोलपूरच्या
एका रामानें वडहोली लोदी याला पुष्कळ मण सोने देऊन
त्याची मर्जी संपादन केली. स १५०० त शिकंदर लोदीनें
येथील माणिकदेवावर चाल केला व पुढच्या वर्षी घोलपूरचा
किळा घेऊन सर्व देश लुटला स. १५०४ त किल्ल्याचा
अधिकार मुसलमान कामगारांकडे गेला खानुआ येथील
(१५२७) निजयानें हा सर्व प्रदेश वावरकडे आला अकबरच्या
कारकीर्दीत हे संस्थान आन्याच्या सुन्यांत मोडत अर्धे
या संस्थानातील सामूगड येथे औरंगजेब व दारा यांच्या
दरम्यान लढाई झाली. दारा अलम (बहादुरशाह) व
असमराहा याच्यामध्यें याच प्रदेशाजवळ लढाई होऊन
तें (१७०७) असमराहा मरण पावला या बख्खयाचा
फावदा घेऊन राजा कल्याणसिंग भदोदिया (संयुक्त प्रांतां-
तील इटावा येथील) यानें घोलपूर आपल्या ताब्यात घेतलें
त्यानंतर भरतपूरचा गाट राजा सुरजमल यानें पानिपतच्या
लढाईनंतर आपला प्रांत बळकावून चंबळपर्यंतचा प्रदेश
काबीज करीपर्यंत, येथे भदोदिया घराणें नादत होतें. पुढच्या
५० वर्षांत घोलपूरचे राजघराणें पाच वेळ बदललें १७५५
साली भरतपूरघरावर घोलपूरहि मिरझा नजफखानानें
बळकाविलें त्याच्या मरणानंतर (१७८२) तें शिवाकडे
गेलें, मराठा युद्ध सुरू झाल्यावर तें ईंग्रजांनी काबीज केलें
होतें, परंतु सुरक्षाअंजनबाबच्या तहानें स्वाहरे सरकारास
ते परत मिळाले (१८०५ साली) दोलतराव शिंद्याशी नवा करार
करून ब्रिटिशांनी ते परत घेतलें व घोलपूर, बारी, राणासेड
हे बिल्हे आणि शिरमयुरा यांचे एक संस्थान बनवून मझा-
राणा राजा किरतसिंग यास दिलें व त्याच्या मोबदला गोहद
घेऊन ते शिवास दिले

घोलपूरचे संस्थानिक भवनरोलिया टोळीचे जाट आहेत.
(११९५ च्या सुमारास आंध्रप्रांताजवळ बगरीलिया येथें या
घराण्याचा मूळ पुरुष राहात होता त्यावरून हे नांव पडलें
आहे) मुसलमानांविरुद्ध रजपुतांच्या याग्ननें लढल्यावरून
त्यांना स १५०५ च्या सुमारास गोहद प्रदेश मिळाला व
त्यांनी राणा ही पदवी धारण केली याप्रमाणें हे मूळचे
गोहदचे जमीनदार होत पहिल्या बाजीरावांनी येथील राणा-
वर फार मर्ण होती, हा राणा १७५० त मेला. पानिपतानंतर
राणा भीमसिंगानें स्वाहरेचा किळा घेतला होता, तेव्हा राणी-
बादादानें त्याचा पराभव केला व त्याला भौतिक बनविलें.
पुढें (१७७७) शिवाणें स्वाहरे परत घेतले वारस होरेरास
यानें मराठ्यांविरुद्ध राणाशा तह करून दोघाच्या संयुक्त
सैन्यानें स्वाहरेचा किळा पुन्हा काबीज केला. सालारच्या
तहानंतर (१७८२), शिवाणें गोहद आणि स्वाहरे
आपल्या ताब्यांत आणिले व संस्थान चालला दिलें पुढें

ईमजान (१८०४) गोहद व दुसरे काही गिऱहे अंशमी हंगळ्यापासून पितुरीने घेऊन, १९ वर्षे इकडे ठिकडे भटकणाऱ्या राण्याला परत दिले; परंतु स. १८०६ त तो प्रदेश पुन्हा शिवाजीने आजून त्याबद्दल राण्याला हद्दी त्याच्या साम्यात असलेला मुलूख मिळाला व गोहद आजून धोलपूर राजधानी झाली. वीरसिंग हा धोलपूरचा पहिला महाराज राणा होय. स. १८३६ त त्याचा मुलगा मंगवंतसिंग हा गादीवर आला. त्याने १८५७ च्या बंडात ईमजान मदत केली. तो (१८७०-८) मरण पावल्यावर त्याच्यामागून त्याचा नातू निहालसिंग (सु. १९०१) गादीवर बसला. त्याच्यानंतर त्याचा वडील पुत्र रामसिंग गादीवर आला; तो स. १९११ त वारला. साततचा राणा हा त्याच्या मागून गादीवर आला. याचे नांव मेजर हिमालयसेन ईस-उद्-दौला, सिपाहदर-उल मुल्क, सरदर-राजाई-हिंद, महाराजाधिराज भी सवाई महाराज राणा सर उदयमानसिंग लोकांद्र पहादूर दितेरजंग अय्यदेव, के. सी. एस. आर्य; के. सी. ब्रॉ. ओ. असे असून तो निहालसिंगाचा दुसरा मुलगा आहे. याचा जन्म फेब्रुवारी स. १८९३ त झाला. याची आई रणजितसिंहाच्या बंशजातली आहे. याचे शिक्षण अजमीरच्या मेयो कॉलेजात झाले असून ईंग्लिशमल कॅडेटकोरमार्गेही तो सामील झाला आहे. हा स. १९१९ त सुरोपमार्गे गेला होता. याला १९१३ साली राज्याचे सर्व अधिकार प्राप्त झाले. धोलपूरच्या राण्याला १५ तोंकांची सत्तामी मिळते.

राजधानीच्या दक्षिणेस चंबळा नदीच्या डाव्या तीरावर एक फार प्राचीन किला आहे, तो शीरवाहून (१५४०) बांधून मोठा केल्यापासून त्याला दीर्घकाल असे म्हणतात. हल्ली तो मोडकळीस आला आहे. इ. स. १६१७ च्या सुमारास शाहाजहानाकरिता बांधलेल्या राजवाड्याचे अवशेष बारी गावच्या आग्नेयीस ३ मैलांवर आहेत.

संस्थानची लोकसंख्या (१९२१) २२९,७३४ असून षेकडा ९२ पेक्षा जास्त हिंदू व षेकडा ६ मुसलमान आहेत. मुख्य भाषा हिंदी. षेकडा ८४ पेक्षा जास्त लोक शेतकीवर पोत भरतात. जमीन एकंदरीत चांगली आहे. मुख्य पिके यंत्ररी, मूठ, ज्वारी, कापूस, गहू व हरमरा ही आहेत. संस्थानांत म्हणण्यासारखी नालें नाहीत. धोलपूरांत सांपडणारा तोंडवा वाळुकामय दगड बांधकामासाठी कार उपयोगी पडतो. महत्त्वाचे असे उद्योगधंदे येथे नाहीत मुख्य निर्गत माल, वाळुकामय दगड, कापूस, तूप व (पीक उत्तम आल्यास) गहू, हरमरा, यंत्ररी, वीज आणि मोहरी हा असून मुख्य आयात माल, मीठ, कापड, साखर, तोंडू व तंबाखू हा आहे. संस्थानचा बहुतेक व्यापार आग्रा गिऱहा व ग्वाल्हेर संस्थान यांशी चालतो. ग्रेट इंडियन रेल्वेची इंडियन मिडलंड रॉया या संस्थानच्या पूर्वे भागांतून दक्षिणेपर जाते. सुबई-आग्रा रॉड या संस्थानांतून जातो.

चंबळा नदीत धोलपूरपासून ग्वाल्हेरपर्यंत १९ पाटीवर होश्या चालतात. राजधानीपासून ३ मैलांवर राजघाट येथे पावसाळ्यांत मोठी होडी व इतरवेळी होश्यांचा पूत असतो. पोष्टशिवाय सरकारी कामाकरिता राजधानी व निरनि-रक्ष्या गिऱ्यांची मुख्य ठिकाणे यांच्या दरम्यान हरकारे नेमलेले आहेत.

राज्यकारभारः—या संस्थानात ५ तालुके आहेत ते गोंद, बारी, घसेरी, कोलारी व राजाखेर; आणि शीर मधुरा ही ग्वाहीर. गोंदे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण धोलपूर ही राजधानीची जागा आहे. प्रायशः तालुक्यावर तहसिलदार आहे. पूर्वे रजपुतांना संस्थानच्या पोलिटिकल एजेंन्सी साधारण हुकुमत या संस्थानच्या राज्यकारभारावर चालते. इंग्लंडलास हें दिवाणो व फौजदारी वरिष्ठ कोर्टे असून महा-राज राणा हा त्याचा अध्यक्ष असतो. संस्थानचे उत्पन्न १९ लक्ष रु. आहे. कार्पिरी जमिनीवरील कराचे उत्पन्न ८ लक्ष रु. व अशात घगेरेचे उत्पन्न ९२००० रु. होतें. स. १८५७ पर्यंत संस्थानांत रुपया व अपेसी ही नाणी पाडली जात असत. पण हल्ली केवळ इंग्रजी नाणेच चालू आहे. संस्थानातील जमीनवहियातीचे दोन प्रकार आहेत; चालसा किंवा संस्था-निकाच्या प्रत्यक्ष अंमलाखालची; संस्थानाला कर देणारी जमीन व काही अटीवर देवाळ्यास किंवा दुसऱ्या इमामास दिलेल्या ग्वाहीरी. चालसा जमीनीत थोड्या कराने जमीनदारी पद्धत चालू आहे. जमीनदारांनी जमीनीवर बरे मालकी हक्क नसून ते केवळ सत्कारासार देणारे मजदूर आहेत. शेतकऱ्याकडे जमिनी दावाने असतात व शेत्यांनी सुद्धा बहुधा तीन वर्षांपेक्षा जास्त असत नाही. त्यांनी कुळाचे हक्क कायद्याने किंवा रतीने कधीच प्राप्त होत नाहीत. अकबराच्या वेळेपासून स. १८७९ पर्यंत मोठ्या किंवा मना-बंदी करण्याचा प्रथास चालू नव्हता. स. १८७९नंतर १८९२ साली पुन्हा जमाधंदी होऊन जमीनमहसूल ८२ लक्ष रु. सुकर करण्यात आला. स. १८७९ च्या निठासंपर्कीच्या करारांनी संस्थानात मीठ तयार करण्याची व मिटल हरीत पर-गान्याशिवाय अकू पाटिण्याची मनाई आहे. पाण्या मोठ-दस्त संस्थानला वर्षो ६०००० रु. व १०० मण मोठ कुकट मिळते रजपुतांज्यातील इतर संस्थानांपेक्षा धोलपूरात साधारं रजपुतांचा प्रमाण कमी आहे. येथे शिक्षण मोफत दिले जाते.

मां व.—हें संस्थानची राजधानी असून इन्डियन मिडलंड सेक्षन रेल्वेवर ग्वाल्हेरच्या बायब्येस ४० मैलांवर (गोंद तहशिल्लें मुख्य ठिकाण) आहे. लोकसंख्या (१९११) १९९२२. हा गांव ११ व्या शतकांत सतला अर्धा समजून आहे. त्यावेळी रजपूत राजा धोलदेव (धवलदेव) होता. शिकंदर सोदीने हें गांव स. १५०१ मध्ये व करने १५११ साली घेतले. अकबराच्या वेळी येथे एक सराई बांधली. अकबराचा सेनापति सादिक महमदखान हा येथे

(१५९७) तेव्हा त्याच्या स्मरणार्थ येथे मोठी छत्री बांधलेली आहे. मुघलद नांवाचा तलाव जवळच आहे व तेथे बघातून दोन वेळा यात्रा भरते. येथे एक विवाही हरीनाची कबर आहे तेथे १४ दिवस यात्रा भरते. येथे एक डौन कमेटी असून राजा कमेटीचा अध्यक्ष असतो. स्टेशनजवळ बन्वाचशा चांगल्या दगडाच्या खाणी आहेत. व्यापार चांगला चालतो. येथे इंग्रजी, उर्दू, हिंदी शाळा असून महाराजा हायस्कूल नांवाचे एक हायस्कूल आहे. रस्ते वगैरे रॅड केल्यामुळे शहर सुधारत आहे. [इथे ग्यासे. पु. ११; राजपुताना ग्यासे. सेटल-मेंट रिपोर्ट १८९४; अँडमि. रिपोर्ट ऑफ घोळपूर.]

घोला—मुंबई, काठेवाड. चमारदी ठाण्यांतील एक खेड्याची खंढणी देणारी जहागीर. हिला बहुतकरून घोला देवाभि म्हणतात. ही घोला स्टेशनपासून ५ मैलांवर आहे. [बांधे ग्यासे. पु. ८.]

घोलाद्रि—मुंबई, काठेवाड. जुनागड संस्थानातील एक ताळुका. [बांधे ग्यासे. पु. ८]

घोली ऊर्फ होली जात—हिची एकूण लोकसंख्या (१९११) ६७८३२ असून, हात १५२७१ हिंदू व बाकीचे मुसलमान आणि बन्म जातीचे आहेत. यांची मुख्य वस्ती राजपुताना (१-१०८), मध्यहिंदुस्थान (१९३४९) व आसाम (११२९२) इकडे आहे. याशिवाय मध्यप्रांत व बन्वाकाडेहि हे लोक आहेत. काही ठिकाणी यांना नगा-रणी म्हणतात. ह्या जातीच्या लोकांची उत्पत्ति पाठणी अथवा खैरता लोकांपासून झाली असावी; असे आसामाकडे मान-तात तसेच तिकडे त्यांचा समाजतील दग्री कार खालकर असून त्यांचा विदजिाद धंदा पद्धत पाळण्याचा आहे. कोठे कोठे यांना दमामी अर्पेहि नांव आहे. [सेन्सट रिपोर्ट. पृ. ३, १९११.]

घोलिदवा—मुंबई, काठेवाड. लाजापार ठाण्यांतील निराळी खंढणी देणारी जहागीर. ही बालाकाठी लोकांच्या ताण्यांत आहे. ती फक्त एकच खेड्याची बनलेली आहे. [बांधे ग्यासे. पु. ३.]

घोलिरा—मुंबई इलाखा, अमदावाद जिल्हा. थंपुका ताळुकातील एक बंदर. हें अमदावादच्या नैऋत्येस १२ मैलां-वर आहे. हें कापसाच्या वाजाराचे मुख्य ठिकाण आहे. लोक-संख्या (१९११) ६०५०. इंग्रजांच्या हाती ह्या जिल्ह्यातील हेच बंदर पहिल्याने आले (१८०२). हें समुद्रीकन्या-पासून १२ मैल आहे. त्यामुळे व्यापार सादर अथवा घोलेरा नदीवरच राहली ५ मैलावर असेल्ल्या हुज बंदरातून व दक्षिणेस असेल्ल्या बबलियाही बंदरातून चालते. अमे-रिका व युरोपच्या वाजारांत निर्यातलेल्या पोटेरा कापसाचे नांव ह्याच नांवानेचून पडते. " अमेरिकन सिटिहलर " च्या बंडी मुजरायमपेक्षा कापसाचे मुख्य बंदर हेंच होते. येथील निगंत कापसाचा मास मुंबई, अंबोव व इतर येथे जातो. येथे पान्य व तेलाचाहि व्यापार चालतो. १९०३-०४ साली

समुद्रावरील व्यापार १९ लाखांचा होता. गांवात वेच देवळ व इमारती आहेत. मात्र गांव खाडीच्या खोलगड कनिनीत वसले असल्याने पावसाळ्यांत विपत्त व उन्हा-ळ्यांत धुक सर्वत्र आढळते. [इथे. ग्यासे पु. ११.]

घोलिका, तां छ का.—मुंबई इलाखा अमदावाद जिल्हा-चा मध्य ताळुका. क्षेत्रफळ ६९० चौरस मैल. ताळुक्यांत थोड्या ह्या एक मोठा गांव असून शिवाय ११७ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९११) ८७१९५. ताळुक्यातून साव-रमती नदी वाहते. पाऊस ३४ इंच पडतो.

गां व.—या ताळुक्याचे मुख्य ठिकाण थोळा हेंच आहे. अमदावाद-थोळा रेल्वेचे शेवटचे स्टेशन. हे अमदावादहून नैऋत्येस २२ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) १३६९३. गावाभोवती कच्चा मातीची भिंत आहे. गुजरायमध्ये सर्वांत जुने गाव हें आहे. पूर्वी पांडवानी ज्या विराटपुरात वास्तव्य केले होते ते शहर येथेच होते. व येथेच सूर्यवंशी राजा कनकदेव व जैनदेवी यांस आश्रय मिळाला होता, असे लोक समजतात. पाचले वंशाच्या बोरधवलाच्या साम्यांत हें गाव होतें असे म्हणतात (१३ वें शतक). मुसलमानी अमदानीत येथे ठाण्याचा अधिकारी रहात असे. अजूनहि येथे मुसलमानांचे मोठमोठे वाडे आहेत. मराठ्यांनी ह्या गांव १७३६ साली घेतला नंतर ह्या गायकवाडाकडे १७५७ साली आला व १८०४ साली इंग्रजाकडे आला. येथील बहु-तेक रहिवासी कपपाती आहेत. हे लोक मूळचे अर्जहिल्ला-कडे होत पण अजाल्दिन खिलजीने म्यांसत. ११९८ त तेथून हाकलल्यापासून याथेव्याबरोबर ते येथे येऊन राहिले होते. येथील म्युनिस्पालिटीची स्थापना स. १८५६ मध्ये झाली. उ.पन (१९०३-०४), १००००० रुपये आहे. येथे सरकारी कचेऱ्या, शाळा, दवाखाने आहेत. येथील लोकांचा मुख्य धंदा जुगची तयार करण्याचा आहे. शिवाय लोखंड व पित्तळ तयारे धातूचे, मातीचे व लोकाकडे सामान तयार करतात. [इथे. ग्यासे. पु. ११.]

घौम—(घोम)मुंबई. सातारा जिल्हा. वाई.ताळुका हें खेडें वृण्णातीरी वाईच्या बायथेत ५ मैलांवर आहे. येथून वाईस जाणारी सडक आहे. येथे एक महादेवाचे मोठे देऊळ असून त्याच्या भोवती नरीसड, गणपति, हनुमां आणि विष्णू यांची दुसरी देवळे आहेत. ती सर्व पुण्याच्या महादेव शिवराय नांवाच्या साबकाराने बांधिली आहेत. शेजारचे रामाने देऊळ दुसरा बाजीराव पेशवे यांनी बांधिलें. नदीवरील महादेवाचे देऊळ शाहूने बांधिले असे म्हणतात. हें गांव धोम्य न्हूपीचे निवासस्थान होतें व वाई म्हणजे विराटनगर होतें अशी दंत-कथा आहे. येथील महादेवाची यात्रा वैशाखी पौर्णिमेस आणि नरीसडाची वैशाखी वसुधेशीस मगरे. [सातारा ग्यासे.]

घोली—कोरिशा. पुरी जिल्ह्याच्या गुरां पोटविभाग-ातील एक बंदर. हो मुघलेशाहून ७ मैल लांब आहे. उर-कांच्या उतारेस अगोद्याचे प्रख्यात शिलासंस्थापन आहे.

टेंकडीवर बऱ्याच गुहा असून वर एक महादेवाने देवालय आहे. [इ.प. ग्यासं. पु. ११]

ध्यान—हा धर्माचरणचा एक भाग असून संसारत्याग करून एकातीत एका विशिष्ट गोष्टीवर मन एकाग्र करणे याला ध्यान म्हणतात. भारतीयांच्या उपनिषद व तदुत्तर ग्रंथांत ध्यानमार्गासंबंधाने विवेचन आहे. 'ॐ' या पवित्र अक्षराचे ध्यान करायें असे सांगितलेले आहे. अशा ध्यानाचा उद्देश, पदति वगैरेसंबंधाने निरनिराळ्या धार्मिक पंथांत निरनिराळीं मते आहेत. मानवी मनाला तात्काळ ठेवण्याकरितां जे अनेक प्रकारचे प्रयोग विंशा भागे आहेत त्यांना योग असा सामान्य शब्द असून ध्यान योगमार्गाने एक अंग आहे. ('योग' पद).

ध्यान व समाधि—बौद्धधर्मात ध्यानाला फार महत्त्व दिलेले आहे. ध्यान व समाधि या दोहोंमध्ये अंतर आहे. ध्यान म्हणजे एकाचा विषयावर मनाची एकाग्रता करणे आणि ध्यान करीत असताना ध्यान करणारा व ध्यानाचा विषय यांची पूर्ण एकतांना झाली व इतर सर्व बाजू गोष्टींची जाणीव नष्ट झाली म्हणजे त्या स्थितीला समाधि म्हणतात. बौद्धधर्मात अर्हत् पदापर्यंत पोचण्यास समाधि लावता येणे साध्य व्हावे लागते. अर्हत् याला समाधिष्ठ (क्षांत) असें यासुद्धेच म्हणतात. समाधि पाच प्रलपिकांचे चवथें वर, सात बोध्यांगींचीं साहज्ये अंग आणि अष्टविध मार्गांपैकीं आठवा मार्ग आहे. त्यामुळे समाधि लावतां येणे हा बौद्ध लोकांचा मुख्य उद्देश असतो, आणि समाधि साध्य होण्याला ध्यान हे महत्त्वाचे साधन आहे. ध्यान लावतां येण्यालाहि पूर्वे तपशी वरीच लागते. घुद्दाने क्षोलासंबंधाने सांगितलेले नियम पाळणे, दारीर व मन स्वच्छ व शुद्ध राखणे, लोकांपासून दूर एकातात राहणे, जंगलांत किंवा शुद्ध आसन घालून बसणे, वगैरे. नव्या इतमाला ध्यान लावतां येण्याकरितां अनेक पुस्तकां सांगितल्या आहेत. ज्याला एकाग्रता साध्य करणे असेल त्याने स्वतःचेच आसोच्छात मोक्षण्याचा क्रम सुरू करावा; ज्याला स्वतःच्या बाईट इच्छा दावून टाकणे कठिण जात असेल त्याने स्वतःच्या देहाची मज्जिना व अशाश्र्वता याचाच विचार करावा, वगैरे. याप्रमाणे प्रत्येक बौद्धधर्मी माणसाने अग्रमी कसले तरी ध्यान सुरू करावे. सहा पारमिता (पुण्य) पैकीं ध्यान-पारमिता ही पाचवी आहे. नागाजुनाच्या एका ग्रंथात ध्यानाचे सोळा प्रकार, लंकावतारसूत्र नामक ग्रंथात चार प्रकार, व अर्बनाच्या योगाचारमालेने या ग्रंथांत नऊ प्रकार सांगितले आहेत.

ध्यांग्रं, संस्था न.—मुंबई. काठेबाळ पोलिटिक्स एजन्सीमधील एक संस्थान. क्षेत्रकळ ११९७ चौरस मैल. उ. अ. २१° १३' व २३°१३' ते पू. रे. ७१° ४८' व ७१°. हा प्रदेश पहाडी व भूकाल आहे. या संस्थानांत हलवद व मानसूर येथे विस्तारणें तलाव आहेत; शिवाय छद्दान तलाव पुष्कळ आहेत. हवा उष्ण पण प्रकृतीला सुखकारक आहे.

पाऊस २४ इंच पडतो. कच्छच्या रणाचा कांही भाग या संस्थानांत येतो त्या किनाऱ्यावर २० फुटीर पाणी लागते.

ध्यांग्रंचा राजा झाला रजपूत जातीचा असून, त्या जातीचा मुख्य आहे झालाचें प्राचीन नांव भकवान होतें. हे लोक उत्तरेकडून काठेबाळांत आले, व पहिल्यानें अमदावाद् जिझ्याच्या विरमणाव झालुक्यात पात्री येथें वस्तीस राहिले व नंतर हलवद व ध्यांग्रं येथें गेले इत्यान्येकडे व उत्तरेकडे जाण्याचा मार्ग या भागांतून अस्वस्थानें सुसलमानाच्या स्वाऱ्याचा येथील राजाना कार प्राप्त पोहोचि. गुजराथमधील सुसलमान राजांनीं येथील बराच भाग जिंकिला होता पुढें औरंगजेबानें हलवदचा विभाग (छास महंमद नगर म्हणत असत) तेथील आसपासच्या मिठांग-राहद् झाला वंशातील राजास परत जहागीर म्हणून देण्यांत आला. लिमडी, बडवान, जुडा, काया, व ठान सखतर ही छोटी संस्थांने छास ध्यांग्रं संस्थानाच्या शाखा होत. ध्यांग्रं प्राच्या राजाची व ईमजांची दोस्ती इ. स. १८०७ मध्यें झाली. संस्थानिकास राजा हा किताब व इत्तक येण्याचा हक्क आहे. लोकसंख्या (१९२१) ८८४०६. यात २ गावे असून १३२ वेडी आहेत. ध्यांग्रं हा राजधानीचा गांव आहे यात जंगल नाही. यामभान, चंद्रभागा, विलंगंगा व फालुक या नद्या आहेत. हत्ती, षट वगैरे पाळीव व हुकरें, चित्ते, काडवीट, नीलगाय हे रानटी पक्ष आहेत. स. १८४० च्या पूर्वी सिद्द आढळत असे. येथील ध्यांग्रं शेतीहि करतात. सुसलमान कापड विणतात व तेल काढतात. ध्यांग्रं, हलवद व सोधा या मुख्य ध्यांग्रं प्राच्या उत्तरापेडा आहेत. पिकाळ जमीन हलव्या प्रतीची रेंताळ आहे. लागवडीत आणलेली जमीन २०६ चौरस मैल असून मुख्य पिकें कापूस व सामान्य प्रकारचे धान्य. येथील कापूस लांब पायचा असतो उत्तम प्रकारचा रंगीत वक्षीचा व इमारीचा दगड बराच सांपडतो. बडगर येथें उत्तम मीठ पिकते संस्थानाच्या सालकीच्या कारखान्यात अंग्रेजिअम झोराईड व मिठापासून होणारे रासायनिक पदार्थ तयार होतात. पितळेची व तांब्याची भांडी, दगडी लक्या, कापड व मातीची भांडी तयार करतात संस्थानांत सरकी काढण्याचे कारखाने आहेत. आयात मालाची किंमत (१९०३-०४) ५॥ लाख होती व निर्यात मालाची किंमत १५ लाख होती संस्थाच्या सालकी एक रेल्वेलाईन आहे. ही घडवाण ते हलवदपर्यंत ४० मैल लांबची आहे. अमदावाद् जिझ्यातील धोला हें सर्वांत जवळचे बंदर आहे. ध्यांग्रं हें काठेबाळांतील पहिल्या प्रतीचे संस्थान आहे जमीनीचा सारापिकावर ठरविला गेला आहे एवढेर संस्थानाचे उत्पन्न २५ लाख रुपये आहे. येथील संस्थापिक जुनागडच्या राजास व मिडिश सरकारास ४४६०० रु. खंडणी देतो. पाव कीजदारी कचेऱ्या, दवाखाने, छाळा वगैरे आहेत सांप्रतच्या राजाचे नांव हिब हायनेस महाराजा श्री सर घनदयालसिंघजी, जी. सी. आय.

ई. के. सी. एस्. अश्व. महाराज राजासाहेब असे असून तो सर्वे शाखा रजपुतांचा मुख्य आहे.

अलीकडील माहिती (१९२१-२५) :—असहकारिताची चळवळ जेव्हा १९२१ साली अर्धा शिखरास पोहोचली होती त्यावेळी सार्वजनिक सभा भरविण्याच्या हकीमनर नियंत्रण घालण्यात आल्यामुळे या संस्थानच्या प्रजेत काहीसा असंतोष उत्पन्न झाला होता. पण मुंबईकडील काही असहकारितावादी चळवळीपुरतेच सदर विषय तात्पुरते आहेत असे स्पष्टीकरण आल्यानंतर लोकांनी सभा भरवून संस्थानिकांवरील विश्वास बाहीर केला. १९२३ सालच्या आक्टोबरात कुडा रेशे वाढविण्यात आली आणि कुडा सीट वगैरे (मिठाचा कारखाना) सुरू करण्यात आला. मिठाच्या धंद्यामुळे संस्थानला कामचने मोठे उत्पन्न लाभणार असून हजारों मजुरांची सोय लागणार आहे. शिवाय कुडा रणात मिठ तयार करण्याचा पूर्वापार चालत आलेला हक्क संस्थानने पुन्हा प्राप्त करून घेतला आहे. हिंदुस्थान सरकारने हा हक्क बराच काळ अमान्य केला होता; पण सदर हक्क संस्थानिकांनी त्या हक्काकरिता नेट्याचा प्रथम करून तो प्राप्त करून घेतला. एवढ्या सालाची रेल्वे १९२३ साली ४६.६९ मैल होती, आणि हालवाढ ते भालीयापर्यंतच्या नव्या फांट्याला मंजुरी मिळाली होती सार्वजनिक रस्त्यांवरील दिव्याकरिता, सरकारी इमारतीकरिता, सरकारी छापरान्यांकरिता, दळणाच्या गिरण्या व इतर लहान लहान कारखान्यांकरिता वीज पेश्याच्या कामी सर्व काटेबाडी संस्थानात प्रागप्राने पुढाकार घेतला. तसेच दगडांचा व्यापार वाढावा म्हणून सरकारी कर बर्षा करून उत्तेजन देण्यात आले व वाहतुकीच्या सोयीकरिता एक रेल्वेचा फाटा दगडाच्या खाणीकडे नेण्यात आला ज्या धाम्याचा कापूस व अनेक हिंदल धान्ये ही तेथील मुख्य पिके होत. दोन कोटन प्रेस व सात जिनिंग फॅक्टऱ्या सरकारी मालकीच्या आहेत. १९२२-२३ साली हलवद येथे जिनिंग फॅक्टऱ्याची संप्या ४० नीं वाढविण्यात आली व इमारतीभर पणूक फरक करण्यात आले. शेतजाला भरपूर पाण्याचा पुरवठा नाही, हा मोठा कर्मापणा आहे. सितापूर येथे ७२२ फूट खोल छिद्र पाडण्यात आले व तेथे चांगले पाणी लागले. १९२३-२४ साली कुडा येथे ४०० फूट खोलीचे बोअर खोदले, पण तेथे लागलेले पाणी पिण्याच्या उपयोगाचे नाही. अणखी बोअर घेण्याचे काम चालू आहे.

शहर.—या संस्थानची राजधानी प्रांगध्या याच नावाची आहे. प्रांगध्या रेल्वेचे हे शेवटचे स्टेशन अमदावादेच्या पश्चिमेस ७५ मैल आहे. प्रांगध्या हे नांव धर्माभवन म्हणजे दगड व घर म्हणजे घरणाचा सापासून झाले असावे असे कित्याकचे मत आहे; कारण येथे दगड पुष्कळ आहेत. लोकसंख्या (१९०१) १४०००. येथील दगडाच्या कार्यावृत्त हे प्रसिद्ध आहे. राजवाडा, रामाचे, रणछोडचे, कृष्णाचे व स्वामी नारायणचे,

ही मंदिरे पाहण्यासारखी आहेत. प्रत्येक देवळाला एक भूमिवाळा जोडली आहे. गांवाभोंवती तट आहे. येथे एक हायस्कूल चालते व गांवाला म्युनिसिपलिटिही आहे. [बाँबे ग्यास पु. ८; सेन्स रिपोर्ट. १९११.]

धामा—मुंबई, काठेवाड, हालर मिराची निराळी खेळणी देणारी तालुकदारी. हो फुलहार नदीच्या उत्तरतीरावर असून तेथे वाडेजा रजपुतांचा भंमल आहे. या तालुकदारांत ३९ खेडी आहेत. [बाँबे ग्यास पु. ८]

धुव—(१) स्वयंभू मंत्रचा पुत्र जो उत्तानपाद त्याला सुनीतीपासून झालेला पुत्र. धुवाच्या मातेवर राजाची प्रीति नसे म्हणून धुव हाहि अप्रिय होता. एकदा धुव राजाच्या भावीनर चढे लागला, तेव्हा सावत्रमाता सुचची हिने त्याचा धिक्कार केला. तेव्हा तो रक्त स्वताच्या मातेकडे गेला. तिने त्यास परमेश्वराचे आराधन करण्यास सांगितले. तेव्हा तो अरण्यात गेला. नारदान त्याचा दृढनिश्चय पाहून त्यास उपदेश केला. नंतर लवकरच त्यास विष्णूने दर्शन झाले व त्याने धुवास अडळपद दिले.

(२) पृथ्वी ज्या कल्पित रेषेवर स्वतःभोंवती फिरते त्या रेषेत आस किंवा अक्ष असे नांव असून त्याच्या टोंकास धुव म्हणतात. या पृथ्वीवरील धुवाभोंवतालच्या प्रदेशांचे वर्णन 'दक्षिणध्रुव' व 'उत्तरध्रुवप्रदेश' या खेळांत केले आहे. पृथ्वीचा आसबादविला असता तोच आकाशाचा आस होतो. या आकाशाच्या आसानी जी टोंक ते आकाशाचे ध्रुव होत. ते अर्थात् पृथ्वीच्या ध्रुवांसमोर असतात. ह्या आपण ज्या तारेल ध्रुव म्हणतो व स्थिर समजतो तो उत्तरध्रुवसिंदुस्थानी नाही तर त्याच्या दक्षिणस समोर । अक्ष आहे. तीन हजार वर्षांपूर्वी दुसरीच एक तारा ध्रुवसिंदुजवळ होती व पुढे चारा हजार वर्षांनी अभिजित ही तारा ध्रुवसिंदुजवळ येईल. यावरून ध्रुवतारा एक नाही व स्थिरहि नाही हे समजेल. ध्रुव तारा सुमारे दुसऱ्या प्रतीक्ष आहे. सप्तर्षितारकांजुंतील पुढाव क्रतू यांस साधणारी रोषाखाली बाबेबळी असता तीत ध्रुव येतो, म्हणून त्या दोन तारकास ध्रुवदूतक म्हणतात. अगस्त तारस दक्षिणध्रुव असे जुकीने म्हणतात.

धर्माभवन—प्रागध्याच्या किर्णाचा ते ज्या दिशेकडे जातात त्या दिशेकडील आवकाशागिवाय इतर आवकाशाची कांहीहि संबंध नसतो हा त्याचा प्रकृतिधर्म नव्हे असे लिखन हायगेन्सने सिद्ध केले आहे. सूर्याचा एक किरण स्फार नांवाच्या चौकोनी घनाकृति खनिज पदार्थावर एक विशिष्ट दिशा सोडून कोणत्याहि दिशेने पाडला तर त्यासून दोन तुल्य तेजवे किरण बाहेर पडतात. हे दोनहि किरण दुसऱ्या चौकोनी स्फारमधून जाऊ दिले असता प्रत्येक किरण पुन्हा दोन किरण देऊ शकतो. ह्यांचे प्रसरण किरणांचा ज्या दिशेकडून प्रवेश होतो त्या दिशेकडील मुख्य पातळीच्या परस्पराना असणाऱ्या स्थितीवर अवलंबून असते या मुख्य पातळी म्हणजे बर्षाभवन होणाऱ्या पृष्ठभागावर

लेख असणाऱ्या एकादिकाच्या अनुगमन जाणारी पातळी होय. काही वेळेला तर या दोघांपैकी एक किरण अविद्यत नाहीसा होतो त्यावेळी पहिल्या एकादिकाप्रमाणे वर्गीकृत होऊन बाहेर पडणारा सामान्य किरण मुख्य पातळी एकमेकांस समांतर किंवा संक्षेप असतील त्यामानाने फक्त सामान्य किंवा असामान्य किरण बाहेर टाकतो व असामान्य किरण याच्याविषयक क्विटा करतो. पण या दोन्ही स्थितींसाठी इतर स्थितीत किरणांची प्रसरता दुसऱ्या एकादिकातून बाहेर पडणारे किरण जेव्हा सर्वांत अधिक प्रसरता देतात त्यावेळी ती मुख्य पातळी असते तिच्याशी इतर स्थितीतिल मुख्य पातळीच्या होणाऱ्या कोनाच्या कोन्याच्या वर्गाशी प्रमाणात असते आणि ज्या मार्गात बाहेर निघणारे किरण एकमेकांवर पडले असतील त्या भागाचे निरीक्षण केलेयास त्या भागातील प्रकाशाचे व सध्या प्रकाशाचे गुणधर्म सारखेच असतात. या प्रकाशाच्या गुणधर्मास भेटून यांचे प्रकाशाचे ध्रुवीभवन ही संज्ञा दिली आहे.

आइसलंड द्वारामधून ध्रुवीभवन झालेला किरण निराळा काढण्यास दुसरा एकादिक इतक्या जाड्या बापरला पाहिले की रयितून निघणारे दोन्ही किरण अलग बाहेर पडून रयिपैकी एक एका पट्ट्याच्या साहाय्याने आडवित्या आला पाहिले. त्या वर वागितलेल्या एकादिकात ध्रुवीभवन झालेला किरण कमगारत प्रमाणात अपवोपला गेल्याकारणाने त्याहि एकादिकात याचे ध्रुवीभवन होतं म्हणजे त्या एकादिकाच्या साहाय्याने आपणा ध्रुवीभवन झालेला किरण तोपून काढून तपासताहियेतो. त्या क्रियेस पृथक्करण असे म्हणतात व त्या एकादिकास ध्रुवीभवनकारक असे म्हणतात स १८१६ मध्ये फ्रेडरेक व बॅरेंगो यांनी ध्रुवीभवनवर बरेच प्रयोग करून पाहिलेले सिद्धांत बसविले.

(१) साध्या प्रकाशाच्या दोन किरणास ज्या स्थितीमध्ये एकमेकांकडून प्रतिबंध होतो त्याच स्थितीत काटकोनात ध्रुवीभूत झालेल्या दोन किरणांचा एकमेकांवर काही एक परिणाम होत नाही (२) परंतु समांतर पातळीत ध्रुवीभूत झालेल्या दोन किरणांचे वर्तन साध्या प्रकाशाकिरणप्रमाणेच असते (३) एकाच प्रकारच्या प्रकाशाचे दोन किरण काटकोनात ध्रुवीभूत झाले असल्यास त्यास परस्पर प्रतिबंधाशिवाय एकाच ध्रुवीभवन पातळीत आणता येते (४) ध्रुवीभूत प्रकाशाच्या दोन किरणांचे काटकोनात ध्रुवीभवन झाले असल्यास त्यास एकाच ध्रुवीभवन पातळीत आणतांना साध्या प्रकाशाप्रमाणे त्यांचा एकमेकांस प्रतिबंध होतो.

वरील पार्श्विक गुणधर्मावरून असे दिसून येईल की, ध्रुवीभूत प्रकाश ही एक विशिष्ट लांबीची व विशिष्ट दिशेकडे जाणारी अशी प्रकाशसंज्ञा (वेक्टर) असल्यामुळे ती प्रकाशाची दिशा व ध्रुवीभवनाने पातळी दोघीबंद यावरून असे दिसून येते की, ध्रुवीभूत किरणाची दिशा प्रकाशाच्या दिशेची कोन करते, आणि ही गोष्ट प्रकाशप्रतिबंधावरील प्रयोगांनी सिद्ध झाली आहे. या प्रयोगावरून असे दिसते की

समपातळीत ध्रुवीभूत झालेल्या प्रकाश लहरींच्या मालिकेची विशिष्ट शक्ती लहरींच्या मान्यतेच सख रेंवत कंप पावते. द्वारामधून जाताना प्रकाशाचे जे वर्तन ते त्याशी या क्रियेच्या सारोपणामुळे ही विशिष्ट शक्ती लहरींच्या ध्रुवीभवनपातळीस समांतर किंवा काटकोनात असण्यास पाहिले. यापैकी कोणता दिशा समजावयाची हे त्या शक्तीच्या पदार्थनैदानिक स्थितीवर अवलंबून असते. प्रकाशद्रव्याच्या कोणापाहि मत्ताप्रमाणे विचार केला तरी त्या प्रकाशसंग्रहा दोन प्रकारच्या असून त्या एकमेकांस काटकोनात असून त्यांचे संबंध भूमितीच्या नियमानुसारच असतात ध्रुवीभूत प्रकाशाचा मार्ग दीर्घवर्तुळाकार असल्यास त्यास दीर्घवर्तुळ ध्रुवीभवन व वर्तुळाकार असल्यास वर्तुळध्रुवीभवन असे म्हणतात. हे निरनिराळे प्रकार, ध्रुवीभूतप्रकाश प्रकाशाची एकचतुर्थांश लहर परत पाठावेगान्या अभ्रकासारख्या वस्तूतून जाऊ दिल्यास ओळखता येतात ध्रुवीभूत किरणापैकी दुसरा किरण ९०° चा कोन करीपर्यंत वृद्धीकरतात निरनिराळी असता पहिल्याप्रमाणेच होऊन रयिचे गुणधर्म विरुद्ध असल्यास किरणाचे विरुद्ध ध्रुवीभवन झाले असे म्हणतात. विरुद्ध ध्रुवीभूत झालेल्या किरणाच्या योगाने प्रानेबंध होऊ शकत नाही पण एकाच प्रकाराने ध्रुवीभूत झालेल्या दोन किरणांचा परस्पराल प्रतिबंध होतो

वरील विवेचनावरून असे दिसून येईल की ध्रुवीभूत प्रकाशाच्या निरनिराळ्या प्रकारांपैकी हा एक प्रकार आहे प्रकाशाचे निरनिराळे असतात प्रकार आहेत. साध्या प्रकाश, ध्रुवीभूत प्रकाश व आंशिक ध्रुवीभूत प्रकाश इन्वेवटच्या दोन प्रकारांतील ध्रुवीभवन दीर्घवर्तुळाकार, वर्तुळाकार किंवा समपातळीत असते त्याचा प्रकाश किंवा ध्रुवीभूत प्रकाश आइसलंड द्वारामधून जाऊ दिल्यास तुरुष तेजाचे दोन किरण देतो. पण जर ध्रुवीभवन झालेला प्रकाश अभ्रकासमून पाडविला तर वरील गुणधर्म दिसून येत नाहीत व त्यांची प्रसरता एकादिकातधील क्षत्ताच्या दिशेवर अवलंबून असते वर्तुळाकार ध्रुवीभवनानेच तर एक किरण अनांवात नाहीसा करता येतो समपातळीत ध्रुवीभवन झालेला किरण चौकानी एकादिकासमून येण्यास कमगारत दोन तेजाचे दोन किरण देतो व काही विशिष्ट स्थितीत तर बाहेर येणारा किरण एकच असतो दीर्घवर्तुळाकार, आंशिक दीर्घवर्तुळाकार व समपातळीत ध्रुवीभवन झालेला किरण, आइसलंड द्वारामधून जाताना कमगारत तेजाचे दोन किरण देतो आणि त्यापैकी कोणताहि नाहीसा करता येत नाही. हे निरनिराळे प्रकार अभ्रकाच्या योगाने ओळखिता येतात कारण माच्या योगाने दीर्घवर्तुळाकार ध्रुवीभूत किरण समपातळीत ध्रुवीभवन झाल्याप्रमाणे होतो व त्याचा दुसरा किरण चौकानी एकादिक किरतून नाहीसा करता येतो. पण इतर दोन प्रकारांमध्ये ही स्थिति दिसून येत नाही आणि प्रकाशाचे ध्रुवीभवन जास्तोत जास्त ध्रुवीभवन होणारी पातळी

कायम किंवा बदललेली असेल त्याप्रमाणे अर्धरुमपातळीत किंवा अर्धचतुर्भुजाकार असते.

धोल—मुंबई, काठेवाड. राजकोटच्या दानज्येस २४ मैलावर असलेले एक लहान संस्थान. उ. अ. २२° -२४' व पू. रे. ७०° -२७'. क्षेत्रफळ २८३ चौरस मैल. संस्थानांत १ शहर व ६७ गावे आहेत. लोकसंख्या (१९११) २९३५८ हिंदूंची संख्या १८ हजारोवर आहे. येथील बहामिंदार आदेशांवरून पाईकी आहे. नवानगरच्या राजाचा माऊ हा या संस्थानचा मूळपुरुष होय.

ऊंचाचे पीक मुख्य आहे. जमीन खडकाळ व प्रदेश डोंगराळ आहे. हवा उष्ण व आरोग्यदायक आहे. पाऊस २५-३० इंच पडतो. येथील जहागीरदारास ठाकूर म्हणतात. राजधानीचा गांव प्रोल हा नवानगरच्या ईशान्येस १२ कोसोवर आहे. लोकसंख्या ५१ हजार असून येथे खादी तयार होते. येथून जोडीया बंदरात मावाची निर्यात होते. हे संस्थान कठेवाडाताळ दुसऱ्या प्रतीचे आहे. संस्थानचे उत्पन्न ११ लाख रुपये आहे. जुनागडच्या नवाबास व बडोदेसरकारास ठाकूर मालिना १०२३१ रुपये खंडणी देतो. प्रोल येथे म्युनि-सिपालिटी आहे. [हे. रयावे पु. ११.]

ध्वनिलेखक ग्रंथ (फोनोग्राफ)—फोनोग्राफ उर्फ "ध्वनिलेखक ग्रंथ" म्हणजे मेणाच्या किंवा कथिलाच्या भिरक्या पृष्ठभागावर ध्वनीचे लेखन करून त्या मूळच्या ध्वनीस लागेल तेश्चा उलट करून देणारे विशिष्ट यंत्र होय. असल्या प्रकारची यंत्रे तयार करण्याचे प्रयत्न अनेकांनी केले आहेत. असल्या प्रयत्नांपैकी पहिला प्रयत्न थॉमस यंग नावाच्या गृहस्थान १८०७ साली केला व तेव्हापासून बऱ्याच लोकांचे ध्वनिस्वाक्षरके व सद्ग्राहक ध्वनिलेखक यंत्रा-कडे लक्ष वेधले व गेल्या शतकांत विव्देहमयधर्म (१८४९), कार्ल रोझरफ कोनिग, विल्हम हेनरी बार्नो (१८७४), फ्रान्स ह्वाक (१८७६), थिओडोर स्ट्रेट इ. अनेक संशोधकांनी या विषयांत प्रगति केल्यामुळेच प्रसिद्ध टी. ए. एडिसन यास १८७७ साली सध्या प्रचारांत आहे अशा प्रकारचे ध्वनिलेखकयंत्र जगापुढे आणता आले. एडिसन यांचे प्रथमतः जे यंत्र तयार केले त्याचे संक्षेपतः पुढे वर्णन केले आहे. परंतु ते वर्णन नीटपणे समजण्यासाठी ध्वनि म्हणजे काय हे सामान्यतः समजून घ्यावे (ध्वनिशास्त्र पहा)

एडिसन यांचे पहिल्याप्रथम प्रसिद्ध करून पेटंट घेत-लेल्या फोनोग्राफची खाली सिद्धांशप्रमाणे रचना होती. पित्तलेचे एक पंचपात्र (सिलिन्डर) एका मळसूत्राच्या योगाने उभवीकरून दावीकडे घुल्लाकृति फिरत फिरत जाणे अशी यांत्रिक योजना केली होती. एका पडद्यावर एक तारक विशिष्ट प्रकारे जोडली होती; व त्या तरकचे एक टोक बरील पंचपात्रावर टेंकलेले होते; पंचपात्रावर कथिलाचा आरंभ पातळ असा वर्तुळ लावला होता. हे यंत्र शुद्ध असताना ध्वनीचा आवाज पडद्यावर होऊन त्यायोगे

तरकच्या द्वारे कथिलाच्या वर्षावर निरनिराळ्या प्रकारच्या खुणा उठत. जेव्हा ध्वनि उत्पन्न करावयाचा असतो तेव्हा पंचपात्र व तरक मूळच्या स्थितीत आणून यंत्रास गति द्यावी म्हणजे त्या खुणांतून तरकचे टांक किंसे लागून त्यायोगे पडद्याचे पूर्वीच्याप्रमाणे प्रकट होऊ लागून मूळच्या ध्वनीची अशीच तशी प्रतिकृति उभे लागते. आता कथिलाच्या वर्षाच्या योगाने चालू शकणारे असल्या प्रकारचे यंत्र अनेक प्रकारे दोपयुक्त असल्याकारणाने त्यांत पुढे अनेक सुधारणा झाल्या. प्रथमतः ध्वनिलेखक यंत्रास विजेच्या योगाने गति देऊ लागले; व त्यांतले सुधारणा होऊन पुढे विज्रच्या योगाने गति देऊ लागले. तसेच कथिलाच्या वर्षाऐवजी एक प्रकारचे मेण वापरले लागले; व पडद्याच्या ऐवजी पातळ कांचचा पापुद्रा वापरले लागले आणि तरकच्या टांकांत सुधारणा झाली.

पुढे दिव्याप्रमाणे या यंत्रावर ध्वनी उतरून घेतात. ज्या वक्राचाच भाग किंवा ज्या वक्राचे गाणे उतरून घ्यावयाचे असेल तो एका विशिष्ट प्रकारच्या शृंगापुढे ठेव-विक अंतरावर बसतो. या शृंगाची रचना अशी असते की, त्यायोगे त्या शृंगाच्या तोंडावर पडणारे ध्वनि एका ठिकाणी बंदीभूत होतात आणि ज्या ठिकाणी ध्वनि बंदीभूत होतात त्या ठिकाणी कांचचा पापुद्रा बसविलेला असतो. तवई आणि शृंग हे पडद्याच्या एका अंगास असून दुसऱ्या अंगास ध्वनि-लेखक यंत्राचा नियामक पडतो. यंत्राच्या मागे सारंगी, सत्तार, संकोश इ. मंडळे ध्वनिदाये असतात. त्यांच्या पाठीमागे गुताबिचाले, तबलेबाले इ. नास्त मोठा आवाज काढणारे लोक काही अंतरावर बसतात. याप्रकारे जर यंत्रा-पासून योग्य अंतरावर निरनिराळी वाद्ये आणि गायक ही बसविली जाईल तर ध्वनिलेखन चांगलेसे होत जाईल.

अशा प्रकारे घेतलेल्या ध्वनिलेखकाच्या प्रतिमा ह्यास्टर ऑफ प्यारिसच्या योगाने घेतात; व त्यावर विजेच्या साहा-य्याने मुलामा चढवून त्याचा दशाधारका उपयोग करून त्यापासून अनेक प्रती काढता येतात. ही पद्धत पुढे दिली आहे. ह्रेडवर ध्वनि येऊन नेतर प्रथमतः त्या ह्रेडावर प्राका-इटीची पुढ टाकतात आणि नेतर ह्यावर विजेच्या योगे हे मिल्किमिटर इत्यक्या यंत्राचा घर चढवितात व ह्या प्रतिमेच्या योगाने फिरून एकदा तांब्याची 'क्व' प्रतिमा घेतात व ह्या तांब्या-प्रतिमेपासून पाण्याच्या दाबाने विषट आणि टणक अशा पदा-यांवर "धन" प्रतिमा घेतात. अशा प्रकारच्या ध्वनिप्रतिमेन एक प्रकारचा दोप रहातो; तो हा की, जेव्हा फोनोग्राफची सुई ह्रेडाच्या खोचाखोऱ्यातून फिरते लागते तेव्हा त्या सुईचे ह्रेडाच्या पृष्ठभागाशी नास्त पडणे होऊन एक प्रकारचा कर्णकट आवाज निघू लागतो. असला कर्णकट आवाज निघू नये म्हणून क्लियर ध्वनिलेखक-यंत्रांत विशेष योजना केली असते. ध्वनि उतरून घेतांना फीन्टन पेनप्रमाणे तेल सोड-णारी सुई वापरतात या तेलच्या अंगी हा गुण असतो की,

तं तावन्नोपैव वाळून झेतां विकटते. त्यामुळे ड्रेडीवर नास्त
अरे न उठतां एक प्रकारचा मुळमुळीतपणा येतो. या मुख्य्या
झेटीपासून तयार केलेल्या प्रतिमैत हाच गुण उतरतो व
आवाज गोंड निघतो.

फो नो प्रा फ चा उ प यो ग.—युरोपांतिल देशांत
फोनोंप्राफपासून काय काय फादें करून पैतां येतील इकडे
तज्ज्ञ जनांची मनें वेधली आहेत. मिडिश लोकांच्या मनें
विश्यात पदार्थसंग्रहालयांत नामांकित गवयाच्या गाण्याच्या
ध्वनिलेखनाच्या मूल प्रतिकृती ठेविल्या आहेत. फेचानी
मुळां आपल्या गोंड ओंपेरा इत पोरिच नावाच्या प्रसिद्ध
स्वर्गी बरोलप्रमाणेंच गाण्याचे फोनोंप्राफच्याथोमे घेतलेले
केल ठेविले आहेत. फोनोंप्राफच्या योयानें नुसली संगीत
विद्याच नव्हे तर भाषाशास्त्र देखील उत्तम प्रचारें शिकतां
येईल असें आतां सिद्ध होत आहे.

ध्वनिशास्त्र, प्रा र्हा वि. क.—ध्वनि हा कंपयुक्त
गतीपासून उत्पन्न होत असून ती एक ध्वनेंद्रियावर होणारी
संवेदना आहे. जे ध्वनी आपल्या कानास मधुर सगतात
त्याविषयीचा विचार संगीतशास्त्रांत करतात व संगीत-
शास्त्रांचे विवेचन प्रत्येक केलें आहे. येथे फक्त ध्वनीच्या भौतिक
स्वरूपाचे विवेचन करावयाचें आहे.

कंप ना च्या थो गा ने ध्वनी चील ए प ति.—ज्या ज्या
ठिकाणी ध्वनीची भावना होते त्या त्या प्रत्येक ठिकाणी
ज्या पिंडापासून तो ध्वनि निघतो, त्या पिंडांत कशाचें कां
होईना कंप उत्पन्न झालेला असतो. हा कंप म्हणजे त्या पिंडा-
तील अणुपरमाणूंची मागेपुढें हालचाल होय, याची
आपल्याला सहज चात्री पटवून घेता येईल. उदाहरणार्थ,
आपण एखाद्या भोव्याला दिवकी मारली तर त्यापासून
आपल्याला नाद ऐकू येऊ लागतो, हा नाद ऐकू येत अस-
ताना आपण जर सहज हलक्या तऱ्हेत त्या भाव्याला बोट
छाविलें तर आपल्या बोटाला त्याचा कंप भासू लागतो;
पण तेंच बोटांनें भासत दाबत तर कंप यासून नादही ऐकू
येईनासा होतो. अक्षय्याचे एखाद्या भांड्यांत तेल किंवा पाणी
असलें तर त्याच्या प्रमाणामावर बतुलाकार क्षोभ दिवूं
लागतो, होई त्या कंपाचेच निदर्शक होय.

ध्वनि ग म ना व धि.—ध्वनीस एका ठिकाणाहून
दुसऱ्या एका काही अंतरावरच्या ठिकाणी जाण्यास
काही दरम्यान काळ लागतो, हें काही परिचयाच्या
उदाहरणावरून सहज लक्षांत येईल उदाहरणार्थ, दूर अंतरावर
घोंघ्यानें दगडावर आपटलेले धुणें आपल्याला दिसण्यानंतर
त्यापासून जाणून होणारा आवाज काही वेळानें आपल्याला
ऐकू येतो. रानांत लोंकडसोव्याच्या कुड्हाडीचा घाव पाहि-
र्यानेतर काही वेळानें, तसेंच फुडेंच सुसह्यवाची सूत्र म्हणून
तिष्ठ्यासून निघणाऱ्या घूर् दिवण्यावर काही वेळानें ध्वनि ऐकू
येतो. तसेंच आकाशात वीज चमकण्यावर काही वेळानें मेघ-
गजना ऐकू येते.

ध्वनि प्रसारण भौतिक साधनां
वरून.—कोणत्याहि पदार्थापासून निघणाऱ्या नादाचा
कानाला भास होण्याकरीता त्या पदार्थापासून तो तहत
आपल्या कानापर्यंत एखादें बाधक द्रव्य पसरलेलें असण्याची
गरूर आहे, त्याशिवाय एखाद्या पदार्थांनें कितीहि नाद केला
तरी तो आपल्या कानास भासणार नाहीं; हें खालील प्रयो-
गावरून सिद्ध होतें. वायुनिष्कासक यंत्राच्या मादकांत
एखाद्या विद्युत्प्रदायक सोबत ठेविला व तिच्या तारा त्या
मादकांत घड घुवें बसवून त्याच्यांतून नेह्या व अशा
विधेनें जर ती घंटा मागविली तर तिचा स्पष्ट आवाज ऐकू
येतो, पण यावेतलं जर त्या मादकातील हवा पंपानें काढून
वेण्यास सुरवात केली तर हवा जसजशी कमी होईत तसतसा
आवाज अस्पष्ट होत जातो, अशा तऱ्हेनं त्यातील हवा पूर्ण-
पणें काढून घाली म्हणजे घंटांनाद बाहेर ऐकू येत नाहीं.

आवाजाच्या प्रसारणास काठावरून हेंच नेहमीचें साधन
आहे पण कधी कधी इतर किंवा घन पदार्थांतूनही आवाज
जाऊ शकतो. बरिल प्रयोगात मादक निघात होण्यापूर्वी
आवाज मादकाच्या धातूंतून बाहेर येत होता, त्याचप्रमाणें
टेबलावर कान ठेवून त्या टेबलावर दुसऱ्या कोणत्याहि
वाज्याल खरबडलें तर तो आवाज ऐकू येतो. पूर्वी जर्मनीला
कान लावून घेतलेल्या लोखून मैत असलेल्या घोष्याच्या
टापाच्या आवाजावरून पोडेस्वारांचें आतमन जोडलीत
असत. तसेंच पाण्याच्या पिंपांत डोंक घुडवून पिंपाच्या बाहेर
जर खरबडलें तरी देखील आवाज ऐकू येतो; ती पाण्यातून
ऐकू येण्याचें कार्य होत असल्याशिवाय वास्त नव्हे.

(५) ध्वनि हा लहरी रूप क्षी भ हो ग.—ज्या-
अर्थी साधारणतः आवाज कंपयमान पिंडापासून उत्पन्न
होतो, तसेंच त्याला प्रसरणाला काही अवधि लागतो आणें
ज्या साधनांतून तो जातो ते साधन हवेंचें पुढें जात नसून
ध्वनि निघून येण्यावर तें पुन्हां पूर्वस्थितीत येतें, त्याअर्थी हा
क्षोभ लहरीस्वरूपाचाच असला पाहिजे. घंटेनें उत्पन्न
होणाऱ्या नाद-लहरीचा जर विचार केला तर आपणास
असें आढळून येईल की, घंटेच्या घाळ कंप पावत
असता तिचा वाड बाहेरील वाजून हलतो तेव्हा तो
हवेवर आघात करतो व त्यामुळे ती हवेचें आकुंचन होतें.
नंतर जेव्हा तो फाट परत येतो तेव्हा हवेनें विरलीकरण
होतें. याप्रमाणें हवेचें आकुंचन आणि विरलीकरण समीवर
लहरीरूपाचें गमन करतें.

जेव्हा ध्वनी एकमेकांचा नाश न करतां हवेंतून गमन
करूं शकतात ते पुढील उदाहरणावरून सिद्ध करतां येतें.
जसें नगरा, गीत, वाद्येन असणुज—नामत असतां ज्याला हे
ध्वनी ओळखण्याची संवय आहे अशा मनुष्य प्रत्येक वाद्याचा
आवाज ओळखूं शकतो नादलहरीमुळे हेंच उत्तम उदाहरण
क्षोभ नादलहरीच्या दिशेनें समोडर असतो पण
यामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या लहरी नादलहरीचा

काटकोनात असतात प्रवाहो पदार्थातील लहरी हवेप्रमाणेच असतात नादलहरी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणाकडे स्थानांतर पावत असता मध्यंतरी असलेले हवेचे कण आपले स्थान प्रत्यक्षपणे सोडीत नाहीत तर त्याच ठिकाणी मागेपुढे आंदोलन पावत असतात व याप्रमाणे लहरी उत्पन्न करीत असतात, ही गैर पाह्याच्या लहरी पाहिल्या असता सहज दिसून येईल मात्र तेथे पाह्याचे कण खालीवर होत असतात.

लहरी-दीर्घता व आवृत्ति.—एकापाठीमागून एक अशा सारख्याच आकाराच्या अखंड लहरी निघू लागल्या म्हणजे त्याची एक रांग दिसते व त्या रांगेत लहरीच्या स्थान त्याच स्थितीची पुनरावृत्ति झालीहि दृष्टोत्पत्तीस येते. ही पुनरावृत्ति ज्या अंतराने होते त्या अंतरास लहरीदीर्घता म्हणतात ज्यामुळे या लहरी उत्पन्न होतात, त्या पदार्थाची जर एका सेकंदात 'न' आंदोलने होऊं लागली तर त्याच्या-मुळे एका सेकंदात 'न' लहरी उत्पन्न होतात

नादाचा स्वरता माधुर्य व उच्चता या उर्फ ओंटे-पणा.—स्वरता, माधुर्य व उच्चता या लक्षणांच्या योगाने ध्वनि गिरनिराळे भासतात विवक्षित लहरीदीर्घता असणाऱ्या लहरीच्या मालेच्या योगे ध्वनीत जी उच्चता येते ती हवेच्या परमार्थच्या मागेपुढे होणाऱ्या कंपाच्या पर्यावर अवलंबून असते. ज्यापासून लहरी उत्पन्न होतात त्याचा कंप जस जसा वाढेल तसतशी हवेच्या कणांच्या कंप्यांची गति वाढेल व त्याबरोबरच आवासाची उच्चताहि वाढेल मागून पुढे अवघड केरा होत असेल त्याच्या निम्न्यास कंपविस्तार म्हणतात. विवक्षित लहरीदीर्घता असणाऱ्या लहरीच्या आवासाची तीव्रता किंवा शक्ति कंपविस्ताराच्या वर्गाच्या प्रमाणात असते.

ध्वनीची प्रयोगज्ञात गति.—ध्वनीची गति प्रयोगाने मोठण्याची जी एक स्पष्ट रांत आहे ती अशी की एखाद्या माणसापासून बऱ्याचशा अंतरावर एक बंदूक सोडावी. त्या मनुष्यास त्या बंदुकीतून निघणारी उगळा लागलीच दिसेल, पण आवाज मात्र तितका लवकर ऐकू येणार नाही. उगळा दिसल्यापासून तो ध्वनि ऐकू येईपर्यंत जो काल जाईल तो त्या ध्वनीला तितकें अंतर जाण्यास लागलेला वेळ होय. त्यावेळीं अंतरास भागिलें असता ध्वनीची गति निघते. पण यात अस एक दोष रहातो की, सरासरी ध्वनीच्या १२ $\frac{1}{2}$ मैल प्रवासात वारा जर ध्वनीच्याच दिशेने वहात असेल तर एवढ्या प्रवासास ५५ $\frac{1}{2}$ सेकंद लागतात व तो जर उलटा वहात असेल तर ६३ सेकंद लागतात. वारा उघावेळीं म्थिर असेल त्यावेळीं ध्वनीची गति दर सेकंदास ११४२ फूट आहे हवेंतील उष्णमान व आर्द्रता यानाहि थोड्याबहुत प्रमाणात चुका होण्याचा संभव आहे; पण उग्रा वेळीं घातावरण स्थिर असतं त्यावेळीं दोन ठिकाणाहून परस्परकडे ध्वनि जाण्यास लागणारा वेळ मोजून या चुका टाळता येतात. उदाहरणार्थः—'अ' हें अंतर असेल व 'ग' ही रांत हवेंत ध्वनीची गति असेल व 'ध' ही वायूची गति असेल व एका दिशेने 'अ' या अंतरावर जाण्यास ध्वनीस 'ब' व दुसऱ्या दिशेने जाण्यास 'ब' वेळ लागतो तर

$$ग + ध = \frac{अ}{व_1} \text{ आणि } ग - ध = \frac{अ}{व_2} \therefore ग = \frac{अ}{2} \left(\frac{1}{व_1} + \frac{1}{व_2} \right)$$

म्हणून व_१ आणि व_२ यांच्या किमती जर जवळ जवळ सारख्या असतील तर

दुरुस्ती लागते. कारण किया घडणें, ती पहणें किंवा ऐकणें व ती नमूद करून ठेवणें याला लागणारा वेळ सध्या वेळांत विनाकारण भर पडून ध्वनिवेगाची किंमत कमी येऊं लागेल. अर्थात ही एक प्रत्येक माणसाच्या वास्तवीत निरनिराळी येऊं शकेल. इ. स. १८६२ ते १८६६ पर्यंत व्ही. रेमास्ट नांवाच्या शास्त्रज्ञानें जे ध्वनि-गतवर प्रयोग केले त्यांत त्यानं हें निरीक्षणच मानवी साधन काढून टाकून त्याऐवजीं विधुप्रादुर्भावी योजना केली.

ह व रू न ध्व नी चा वे ग.—एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी ध्वनि जाण्यास काही फाळ लागतो हें पूर्वीच दाखवून दिलें आहे. १८२२ सालच्या जून महिन्यांत राबर्ट पॅरिस येथें तेथील विद्वान मंडळीनीं पुढील प्रयोग केला. पॅरिस शहराजवळच्या मॉन्टव्हर्नी नांवाच्या टेकडीवर एक तोंक टेपिकी आणि व्हिले जुनाका नांवाच्या दुसऱ्या उंच सराडीवर एक तोंक ठेवून दिली. या दोन ठिकाणांमधील अंतर सुमारे ११०४५ फूट होतें. प्रत्येक ठिकाणी दर दहा मिनिटांच्या अवकाशांत एका मागून एक अशी बारा वेळ तोंक उडविली. या दोन्हीही ठिकाणी बरोबर चालणारी व सूक्ष्ममानानें काल दर्शविणारी अशी घडयाळ घेऊन लोक उभे केले होते. तोंकेचा काल वेदलेला दिसल्यापासून किती वेळांत तोंकेचा आवाज ऐकू आला हें प्रत्येकजण ठिपूत ठेवात होता. या सर्वांनी सरासरी काढता ५४.६ सेकंद निघाली. प्रकाशास बरील अंतर कमण्यास व्यवहारपट्टया कांदाच काल लागत नाही; कारण प्रकाश एका सेकंदात १८६००० मैल जातो असे सिद्ध झालें आहे. यास्तव ५४.६ सेकंदाच्या संख्येनें ११०४५ फुटांच्या संख्येस नागले असता ध्वनीचा दर सेकंदास वेग १११८ फुटांप्रमाणें येतो. या प्रयोगाच्या वेळेस उष्णमान १६° रा होतें. याहून कमी उष्णमान असता ध्वनीचा वेग कमी येईल. कोर्टे दूर अंतरावर कांही आवाज झाला तर तो आवाज तेथें उत्पन्न होऊन आपल्यापर्यंत पोहोचण्यास किती काल गेला हें समजल्यास आपणांपासून तें स्थळ किती लांब आहे हें स्थूलमानानें काढता येते.

निरनिराळ्या वायूंमध्ये ध्वनीचा वेग सारखा असत नाही. जे वायू आस्त विरल आहेत त्यांत ध्वनीचा वेग जास्त आहे. उष्णतेनें यानें प्रयोगानें असे दाखवून दिलें कीं, " रा उष्ण मानावर ज्येष्ठ, म्ल (कार्बोनिक ऑक्साइड), वायूमध्ये ध्वनीचा वेग दर सेकंदात ८४६ फुटांप्रमाणें आहे आणि ग्राप्रवायूत १०४० फूट, हवेत १०९६ फूट व उज्ज्वल ४१६३ फूट आहे. उच्च, मूढ किंवा बारीक अशा सर्व ध्वनीचा वेग हवेत सारखा असतो. यापुढें दूर अंतरावर गायन झालें असतां सर्व सूर मारलेच ऐकू येतात.

पाण्यांतून ध्व नी चा वे ग.—पास्त पदार्थांपेक्षां पवनपदार्थांतून ध्वनीनें वहन जास्त त्वरेनें होतें. कोलंडन व स्टर्म यांनी १८२० साली पाण्यांत ध्वनीचा वेग काय असतो

याचा निर्णय प्रयोगद्वारा केला. स्विट्झरलंड देशांतील जिनीवा सरोवरांत दोन बोटी काही अंतरावर नांगरून ठेवल्या; त्यांपैकी एका बोटीवरून एक पंटा पाण्यांत टाकली होती. या पंटेस एक यांत्रिक-कळ जोडून ठेविली होती. तिच्या योगानें पंटेवर टोंका पडल्याबरोबर दाह पेटून ज्याला उत्पन्न होई. ही उत्पन्न झालेली ज्वाला दुसऱ्या बोटीवरून दिसत होती. दुसऱ्या बोटीवर एक पाण्यांत बुडविलेली कर्णा होता; या कर्णामुळे पाण्यांत उत्पन्न होणारा ध्वनि ऐकू येई. ज्वाला दिसल्यापासून किती वेळांन ध्वनि ऐकू आला हें काढून त्यावरून ध्वनीचा पाण्यांतील वेग ठरविता येतो. बरील प्रयोगांत पाण्यांत ध्वनीचा वेग ८" रा उष्णमान असतां दर सेकंदास ४७०८ फूटप्रमाणें निघाला; म्हणजे हवेतील वेगाच्या चौपट निघाला.

प न प दार् थां तून ध्व नी चें ग म न.—पवनपदार्थांतून ध्वनीचे वहन किती जलद होतें हें पुढील उदाहरणावरून स्पष्ट होईल. एखाद्या बऱ्याच लांबीच्या लोखंडी कांबीच्या एका टोंकास कान लावावा आणि दुसऱ्या टोंकास एखाद्याला हाताडीच्या मोरानें प्रहार करण्यास लागवें, म्हणजे हवेतून येणाऱ्या ध्वनीच्या अगोदर लोखंडी कांबीतून ध्वनि ऐकू येतो. लोखंडातून ध्वनि दर सेकंदास १६८०० फुटांप्रमाणें जातो. तांब्यातून ११६०० फूट, ओक लांकडातून १०९०० आणि पाहूनच्या लांकडातून १५१२० फूट याप्रमाणें ध्वनीचे वहन होतें.

प द् ध्वा यूं तून ध्व नी चा वे ग.—जर एखाद्या नवीत ह्वा किंवा दुसऱ्या एखाद्या वायु मरला तर त्या ठिकाणी ध्वनीची गति काय असवी यावरून शंका उत्पन्न होते. कारण उत्पट्ट्या स्थितीत ज्या वेगानें ध्वनीचे गमन होईल त्याच वेगानें बंद अशा परिस्थितीत गमन होणार नाही. प्रसिद्ध संशोधक रेग्नाल्ड यानें निरनिराळ्या व्यासाच्या नवीत निरनिराळे वायू मरून त्यातून ध्वनीचे वहन होण्यास किती काल लागतो हें काढलें; त्यावरून असे दिसून आलें कीं, नवीचा व्यास जो जो लहान होत जाईल तो तो ध्वनीचे वहन होण्यास जास्त काल लागतो. हेमट्रोईस आणि किर-चाफ यांनी असें दाखवून दिलें कीं, गळीमधील वायूची ध्वनिवाहकता पुढील कारणावर अवलंबून असते.—(१) नवीचा व्यास, (२) आवाजाची प्रत्येक सेकंदास होणारी प्रकंपनें (३) आणि नवीतील वायूच्या निमग्नतेचा गुणक. ध्व नी चें प रा व र्ते न.—ध्वनीचे परावर्तन प्रकाशाच्या परावर्तनाच्या नियमांस धरून होतें. म्हणजे ध्वनीचे परावर्तन पुढील दोन नियमांस धरून होतें. (१) पतन कोन आणि परावर्तनकोन एकाच पातळीत असतात, (२) व पतनकोन आणि परावर्तनकोन बरोबर असतात.

या बरील नियमांप्रमाणें अंतर्गोल आरद्यापासून परावर्तन होऊन एका ठिकाणी ध्वनि संचांभूत होतो. अस्त्यप्रकाशचे दोन आरसे बऱ्याच अंतरावर समोरासमोर व समान्तर

ठेवून द्यावेत (ध्वनीकरिता केलेले आरसे पारदर्शक असावेच लागतात असे नाही). नंतर त्यापैकी एका आरसाच्या केंद्रांत एखादे लहानसे घडयाळ ठेवून द्यावे. म्हणजे दुसऱ्या आरसाच्या केंद्रात त्या घडयाळाची टिकटिक एकत्रित झालेली दिसून येईल. हे जाणण्याकरिता दुसऱ्या आरसाच्या केंद्रात एक लहानसे ध्वनिशृंग घरावे. म्हणजे मनुष्याच्या श्रोत्रयाच्या योगाने येणारा अडथळा दूर होऊन केंद्रित झालेला ध्वनि स्पष्टपणे ऐकता येतो.

लंबवर्तुळाच्या अंगी हा मोठा गुणधर्म आहे की, एका केंद्रापासून निघालेले ध्वनी दुसऱ्या केंद्रात एकत्रित होतात लंबवर्तुळाच्या या गुणमुळे असल्या आकाराच्या घुमटांत मजेदार प्रकार पाहण्यास सांपडतात. निजामपूर येथील बोल घुमटांत अशा प्रकारचा चमत्कार पहाण्यास सापडतो परावर्तनाच्या या चमत्काराची पुष्कळ ठिकाणी मजा अनुभव्यास सापडते. लंडन येथील एका गोलकार घुमटात गुस्ता उद्गार काढला तर मनुष्य मोठ्याने हसण्यासारखा ध्वनि होतो; किंवा नुसता कापड काढला तर गाराच्या वर्षांप्रमाणे आवाज सुरू होतो.

ध्वनीचे वक्त्री भव न.—ज्याप्रमाणे प्रकाशाचे वक्त्रीभवन होते त्याचप्रमाणे ध्वनीचे देखील एका पदार्थातून दुसऱ्या पदार्थात वहून होताना वक्त्रीभवन होते; वक्त्रीभवन होताना प्रकाशाच्या वक्त्रीभवनाचे सधे नियम लागू होतात. ध्वनीच्या या गुणधर्मांमुळे कर्षांमल (कार्बानिक अॅमिड) नांवाच्या बाजूची लेन्स तयार करून ध्वनी एकत्रित करतो येतात. रवराच्या पिशवीमार्फे कवे बायु मरला व त्या विशावीस वाझगोल लेन्सप्रमाणे आकार येण्याची योजना देखी तर एका अंगास ठेविलेल्या घडयाळाची टिकटिक दुसऱ्या अंगास स्पष्टपणे ऐकू येते.

प्रतिध्वनि.—कमीग्राह्य अंतरावरून ध्वनीचे परावर्तन होऊन जो ध्वनि अशाचा ससाच आपणास ऐकावयास मिळतो त्यास प्रतिध्वनि असा वास्तविक शब्द आहे. एखाद्या दाट अरण्यापासून किंवा खडकापासून अगर इमारतीपासून काही अंतरावर मोठ्याने उच्चारलेले शब्द जसेच्या तसेच काही वेळांने ऐकू येऊ शकतात व त्यामुळे दर अंतरावर कोणी तरी ते शब्द बोलत आहे असे भासते. आता ज्या पृष्ठभागापासून प्रतिध्वनि ऐकू येतो तो पृष्ठभाग आणि बोलणारा इथम यांत काही तरी ठराविक अंतर असावे लागते. तोडाने उच्चारलेल्या शब्दाचा प्रतिध्वनि ऐकू येण्यास कमीत कमी सुमारे ११२ फुटांचे अंतर असावे लागते. कारण कोणीहि मनुष्य एका सेकंदांत पाचहून जास्त स्वर स्पष्ट उच्चारू किंवा ऐकू शकत नाही. साधारण तथ्यमानावर ध्वनीचा वेग दर सेकंदास ११२० फुटांपासून ११४० फुटांपर्यंत असतो. म्हणून ते सेकंदांत ध्वनि २२४ ते २२८ फूट अंतर आक्रमील तेव्हा परावर्तक पृष्ठभागापासून ११२ फूट अंतरावर त्याकडे सोड करून मोठ्याने बोलणाऱ्या मनुष्यास

त्याने एक स्वर उच्चारण्यास त्याचा प्रतिध्वनि स्पष्टपणे ऐकावयास मिळेल.

नाद लहरी ची विकृति.—प्रकाशकिरणांची विकृति होऊन ज्याप्रमाणे एका पदार्थाचे बरेचसे पदार्थ दिसू शकतात, त्याचप्रमाणे नाद-लहरींचीहि विकृति होऊन एका पाठीमागून एक लहरी ऐकू येतात.

अंतर आणि ध्वनीची उच्च नीचता.—कानापासून नादगनक पदार्थांचे जे अंतर असेल त्याच्या वर्गाच्या व्युत्क्रमप्रमाणात ध्वनीची उच्चनीचता असते. हा नियम गणिताने सिद्ध करता येतो. प्रयोगांनीहि ही गोष्ट सिद्ध करता येते. सारख्याच प्रकारच्या चार घंटा घेऊन त्या सारख्याच वजनानेच्या मोठ्यानी एकदम वाजविल्या असता जो ध्वनि उत्पन्न होतो तितकाच मोठा ध्वनि त्यापैकी एक घंटा निम्या अंतरावर ठेवून वाजविली असता होतो.

सुरा पिपथी.—ज्याची ठराविक आंदोलने तयत वाही काल होतात तो ध्वनि सुर या सदरात येतो.

(२०) आवृत्तिवृत्तता.—सर्वत्र सुर वांगले असणे साहजिक नाही, काही सुलकर असतां व दुसरा निव्वळ गोंगट असू शकेल. गोंगाट हाच शब्द असे दर्शवितो की, तो उत्पन्न करणाऱ्या लहरी स्थित नसून काही तरी अनियमित क्रमाने उत्पन्न होत असल्या पाहिजेत. कोणत्याहि विवक्षित स्वरांत नाद-लहरींची संख्या नियमित असते; म्हणजे अमुक एक स्वर उत्पन्न करावयाचा असेल तर एका सेकंदांत अमुक नाद-लहरी उत्पन्न केल्या पाहिजेत. त्याचप्रमाणे त्या सुराची तारता ही सर्वस्वी. नाद-लहरींच्या संख्येवरच (संख्यापिपथी) अवलंबून आहे. या नाद-लहरी मोठून स्वर किंवा त्याची तारता, किंवा तारता किंवा स्वर यावरून नाद-लहरींची संख्या मोठण्याच्या पुष्कळच रीती आहेत. पण त्यापैकी काही सुलभ रीती येथे पाहू.

सावरेनः—सावरेन नांवाचे एक स्वर-मापक यंत्र आहे. ही स्वरमापक निरनिराळ्या शास्त्रज्ञांनी निरनिराळ्या तऱ्हेची केली आहेत. त्यापैकी 'सोविक' व 'कॅननीयर्ड डी ला दूर' यांची काही उपयोगी आहेत. पण त्यानंतर 'डव्ह' याने जी रवांत सुधारणा केली त्या योगाने निरनिराळ्या स्वरांचा एकमेकांशी संबंध लावणे फार सुकर झाले आहे.

एक प्रकारच्या स्वरमापकाचा मुख्य भाग म्हणजे भोंक पाडलेली एक तपकडी होय. हा तपकडीवर भोंक पाडलेली अशी चार समकेंद्र वर्तुळे असतात. त्यांच्यावर अनुक्रमे ८, १०, १२, १६ भोंक असतात. अशा दोन तपकड्या असून त्यापैकी एक घट बसविलेली असते व दुसरी फिरती असते. या प्रत्येक भोंके पाडलेल्या वर्तुळाखाली अक्षर पडेल तर काही भोंके बंद करण्याकरता म्हणून बाजूची कडी बसविलेली असतात; व अशा तऱ्हेने एकाच किंवा ज्या तऱ्हेने मिश्र ध्वनि काढण्याचा असेल अशी मिश्र भोंके उघडी ठेवतात; व जंतर गत्याने खालील नळीतून

बारा सुरू केला असता, ती तबकडी किंवा लागून सिध्यातून सूर निर्धू लागतो.

याचिरीज स्वरशृंगालाच्या कंठाप्रमाणे एका फिरत्या नळ-कांठावर निपणाऱ्या आकृतीवरून; तुलना करायच्या स्वरशृंगालाच्या एका बाजूवर एक आरसा घडवून त्याशील किणाच्या परावर्तनावे एका पट्टावर निपणाऱ्या (लिम-ओसच्या) आकृतीवरून; व कुर्निगच्या विरलतामापक ज्योती-वरूनहि कंठ अपवा आदोलन संह्या मोमती येते.

सूरः—सूर आणि आवाज असे ध्वनीचे दोन प्रकार करतात. त्यांपैकी जो ध्वनि सूर या सदराखाली मोडू शकत नाही तो आवाज या सदरांत घालतात. कोणत्याहि सुराच्या अंगी पुढील तीन गुण असतात. (१) उच्च-नीचता, (२) तीक्ष्णता व (३) स्वरविशेषता, किंवा स्वरविशिष्टत्व वरील तीन भेद म्हणजे काय आहेत व ते कां हाले आहेत हे पुढे स्पष्ट केले आहे.

सुरांचे मापनः—प्रथमतः सुरांचे मापन कसे करतात हे पुढील प्रयोगाने दिसेल एखाद्या चक्रास काही ओंके लावल्या अंतरावर पाडलेली असतात व त्या चक्रावरून काही अंतरावर एक काचेची नळी बितळवून तिचे लोंड चक्रावरील छिद्राच्या व्यासाहून कमी व्यासाचे करून बसवितात; या नळीतून किंवा शरीक तोंडाच्या धातूच्या नळीतून चक्र गगार फिरत असतां भाव्याच्या साहाय्याने बारा खोडक्यास स्वर निघू लागतात. हे स्वर पंचम्याच्या (चक्राच्या) गतीवर अवलंबून आहेत मुख्य स्वर सात आहेत या सात स्वरास सा, री, ग, म, प, ध, नी, अशी सात नावे आहेत. यांस संस्कृतात पङ्ग, ऋषभ, गांधार, मध्यम, पचम, धैवत आणि निषाद अशीं जी नावे आहेत, त्याच्या आधाक्ष-रावरून ही सा, री, ग, इ नावे पडली आहेत आतां हे स्वर उत्पन्न होण्यास दर सेकंदास कोणत्या प्रमाणात आदोलने म्हावी लागतात हे पुढे दिले आहे.

सा, री, ग, म, प, ध नी, सां,

१ ३ ३ ३ ३ ३ ३ ३

उदा. २४, २७, ३०, ३२, ३६, ४०, ४५, ४८

स्पष्टार्थः—वरील दिलेल्या आंकड्यांनी प्रत्येक सुराचा पञ्चाशी काय संबंध असतो हे दाखविले आहे. उदाहरणार्थः पङ्ग जर ४८ प्रकंपने प्रत्येक सेकंदास होऊन होत असेल, तर गांधार सूर $\frac{48}{3} \times \frac{3}{2} = 60$ आदोलने होऊन निघेल.

बाधविघटन मध्यम सा या सुरास २५६ पूर्ण आदोलने लागतात असे समकण्याची साधारण चाल आहे आतां २५६ आदोलने दर सेकंदास उत्पन्न करव्याकरितां निरनिराळ्या प्रकारची यंत्र-रचना करता येणे शक्य आहे. परंतु खालील प्रकारचे यंत्र बापरणे सोईचे आहे स्थितिसापक अशी पोलादी कांब बळवून चिमट्याप्रमाणे किंवा बैलगाडी नांवारप्रमाणे बनावितात, यास स्वरशृंग म्हणतात. या पोलादी चिम-

त्यास सारंगीच्या यंत्राने ओढून बांधिले किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी युक्त्याने प्रकंपित केले म्हणजे ठराविक प्रकंपने प्रत्येक सेकंदास होऊं लागतात जर आपण वरील चिमट्या-पैकी, दर सेकंदास २५६ पूर्ण आदोलने देणारा चिमटा निवडून घेतला तर 'सा' हा स्वर आपणास प्रत्येक खेपेस तुलनेद्वितीया सहजच मिळेल जरी दोन किंवा अधिक स्वर वेगवेगळ्याले कानास गोड लागले, तरी त्या दोहोंचा एकदम उच्चार घाव्य असतां ते नेहमीच गोड लागतील असे मानता येत नाही. जर कोणत्याहि दोन स्वरांमधील मेळ किंवा संबंध साध्या आकड्यांनी दर्शवितो येण्यासारखा असला तर तो मेळ कानास गोड लागतो. उदाहरणार्थ, 'सा' आणि 'प' यांमधील संबंध २:३ या प्रमाणाने दर्शवितो येतो व 'सा' आणि 'प' हे दोन स्वर एकाच नळी उच्चारले असता कानास गोड लागतात. याप्रमाणेच 'सा' आणि 'प' यांचे स्वरव्य होऊं शकते तसेच 'सा' आणि 'म' यांचेहि स्वरव्य होऊं शकते

हवेचा अनुनाद.—स्वरशृंगयंत्राची अनुनादक पंटी, संतुबाचाच अनुनादक मोपळे व पेट्या यांचा उपयोग कला हेतो या गोष्टींचा उलगडा पुढील प्रयोगावरून करता येणे शक्य आहे पूर्वी वर्णन केलेल्या चिमट्याप्रमाणे एखादा चिमटा घ्यावा व ती प्रकंपित करून काचेच्या पंचपात्राच्या तोंडाशी धरवा व त्यात पाणी ओतार्थ; म्हणजे पाणी योग्य तितक्या खोलीपर्यंत भरले तर चिमट्याचा आवाज स्पष्ट ऐकू येऊं लागेल. या प्रयोगास रीकां होत यांचा उलगडा केला पाहिजे ज्यावेळेत पंचपात्र रीकां होतें त्यावेळेत त्यातील पोळकी चिमट्याच्या स्वरास प्रतिध्वनि देण्यालायक नव्हती, परंतु पाणी भरून त्या पंचपात्राची पोळकी प्रतिध्वनि देण्यालायक स्थितीत आणली तेव्हा चिमट्याच्या सुरास प्रतिध्वनीची गोड मिळून मूळचा स्वर वृद्धिगत झाला याच तत्वास अनुसरून सत्तार, बिन्द, ह्यांपैकी बाध्यास जे ओपळे लावलेले असता, त्या मोपड्यांच्या योगाने मूळचा ध्वनि वाढतो व त्यामुळे आवाज छान्तो.

स्वरविशेषत्व—निरनिराळ्या बाध टून 'सा, री, ग, म, प, ध' सप्त सूर निघतात, परंतु प्रत्येक बाधाला 'सा' हा सुराचे प्रकंपन दर सेकंदास ठराविक आणि सारखेंच होईल अशी व्यवस्था केली असली तरी प्रत्येक बाध्याच्या सुरांत काही तरी विशेषत्व आहे असें दिसून येते. या स्वरविशेषत्वास इंग्लिशमध्ये टिबर ही संज्ञा आहे टिबर गालास मराठीत स्वरविशिष्टत्व ही संज्ञा आहे सुराचा हा जो चमत्कार आहे, त्याचे कारण असें आहे की, फार मोठ्या बाध्यातून कोण-ताहि सूर अपघ्नी शुद्ध असू शिघतो, परंतु पुष्कळांतून एक सूर काडिता म्हणजे त्याबरोबर त्याच्या वरचे अनेक सूर निघतात.

हेम्स्ट्रेट्स यांचे परिश्रम करून निरनिराळ्या बाध्यांच्या सुरांचे पृथक्करण करून पाहिले त्या प्रयोगावरून असें दिसून आले की, काय्याचे म्हणजे मूळचे सूर बहुतेक शुद्ध असतात.

कारण त्याच्यावरचे सूर कार निःशक्त किंवा निव्वळ असतात. रंद तोंडाच्या पण रंद अशा आगेनच्या नळ्यातून बहुल-करून अगदी शुद्ध असा मूळसूर निघतो. परंतु अरंद नळ्यातून त्याबरोबर पांचव्या सप्तकातील तोच सूर उत्पन्न होतो. ताणलेल्या तारा किंवा दोऱ्या यांच्या घुरामध्ये जे वरचे सूर असतात ते नव्याच अंशां जोरदार असू शकतात.

साधारण नियम असा आहे की, कोणत्याही वाद्यातून मूळ सुराबरोबर खालील रसकांतील सूर निघाल्यास आवाज अधिक मधुर आणि उच्च वसा होतो, आणि वरचे उच्च सूर निघाल्याने मूळ सुराच्या अंगा अधिक कडकसात येते.

आ दो ल नां चे प्र कार :- आदोलने (दिवा लाटा) दोन प्रकारांनी असतात एक तिर्यक् आदोलने आणि दुसरी लंबोत्तर आदोलने पहिल्या प्रकारच्या आदोलनाचे उदाहरण पाण्यावरील लाटा होत; म्हणजे पाण्याच्या लाटा ज्या दिशेने प्रवृत्त होतात त्या दिशेच्या काटकोनाकार दिशेत त्याची आदोलने होतात. विण्णआदीकरून तेंतुवायात तारक्या समान्तर दिशेने लाटांचे गमन होत. परंतु तारिके आदोलन या दिशेच्या काटकोनात होत असते द्राणून असल्या प्रकारच्या आदोलनाच तिर्यक् आदोलन हे नाव आहे. लंबोत्तर आदोलनात तंगवाचा प्रसार आणि आदोलन ही एकाच दिशेने होत असतात. हजेतून ध्वनीचे गमन होत असताना लंबोत्तर आदोलने होतात. तेंतुच्या काबीवर, ताणावर, आणि दाब्यावर आदोलनाची संख्या अवलंबून असते.

घ नि ऐ कुं ये ग्या ची म र्यां दाः—साव्हट्टे याने अष्टे दाखवून दिले की, दर सेकंदास १६ विंगे त्यापेक्षा जास्त आदोलने झाली असता ध्वनि कानास ऐकू येतो. त्यापेक्षा कमी आदोलने झाली असता ध्वनि कानास ऐकू येत नाही व त्याचप्रमाणे दर सेकंदास ४८००० पेक्षा जास्त आदोलने झाली असता ध्वनि कानास ऐकू येत नाही. या दोन मर्यादांच्या आत जर दर सेकंदास आदोलने झाली तर ती मनुष्याच्या कानास ऐकू येतात वयपर्यंत ध्वनि ऐकू येण्याची मर्यादा बदलते. लहान मुलास बहुधा पाकोळ्याचे ओरडण ऐकू येते, परंतु वीच मुले मोठी शाली म्हणजे त्यांना पाकोळ्याचे ओरडण ऐकू येत नाही.

तारायंत्राच्या साहाय्याने दुसऱ्या ठिकाण्याचा धातुमय पट्यावर प्रकंप उत्पन्न करून एका ठिकाणी मापण दुसरीकडे ऐकविता येते. या तारायंत्राची उर्फ टेलिफोनची साधत माहिती दुसरीकडे (संदेशवाहक पदा.) दिली आहे.

बोलण्याचे कर्णे : या कर्णाचा उपयोग दूर अंतरावर बोलणे ऐकू जाण्याकरिता करतात. हा कर्ण किंचित घाबऱार असून कथिलाचा किंवा पितळेचा बेल्ला असतो हे रंज (कर्ण) ज्यामानांने मोठे असेल त्याप्रमाणे जास्त अंतरावर बोलणे ऐकू जाते २० फूट लांबाच्या कर्णायून

जोरदार मनुष्याचे बोलणे ३ मैल अंतरावर ऐकू नेर आहे बोलण्याप्रमाणे ऐकण्याचेही कर्णे असतात. हेही शंक्वाकृति असून अनेक लहरीस रंजीमूत करतात.

ध्वनीची उचता मोजण्याची पद्धतिः—ध्वनीची उचता मोजण्याकरिता नादलहरीबरोबर ओ कांही शक्तिप्रवाह सुरू होतो त्याचा एखाद्या पृष्ठभागावर पडणाऱ्या दाबाचा उपयोग करतात. हा मोजण्याच्या दोन रीती आहेत. एखादा शुद्ध स्वर निघत असताना एका चौसर सेंटीमीटर मधून दर सेकंदास किती शक्तिप्रवाह सुरू होतो त्याचे काढां तरी विवक्षित प्रमाण असणे साहजिक आहे. एका पद्धतीत कंप पावणाऱ्या पदा यांची कंपशक्ति मोजून ती शक्ति कधी कमी कमी होते हे पहातात. नादलहरीच्या रूपाने शक्तीचे किती विक्षेपण होतं ते काढण्यावर, काही अंतरावरील पृष्ठभागावर दाबकरांने सारलेल्या शक्तिसेंच्याचे परिमाण काढता येतं दुसरी पद्धत म्हणजे या लहरीच्या यांगाने हीच लहरी-आवृत्ति असलेल्या दुसऱ्या एका कंप. पद्धतीवर परिणाम होतो आणि त्यावरून लहरीचा कंप. विस्तार मोजता येतो, व नंतर या कंपविस्तारगवरून ध्वनीचा जोरदारपणा मोजणे सोपे होतं. खोर्ब रेलेंने, एका स्वरद्वाराचा त्यातून निघणारा आवाज ऐकू येतो न येतो अशा वेळी कंपविस्तार मोजून व त्याच वेळी दर सेकंदास अनु. नादकांतून विक्षेपण होणारी शक्ति मोजून त्याच्यायोगाने कर्णोच्चर आवाजाकरिता लागणारा सर्वात कमी कंपविस्तार काढून त्यावरून आवाजाचा जोरदारपणा मोजला.

स्थिर-लहरीः—निरनिराळ्या कंपपद्धतीच्या विचारापूर्वी स्थिर-तरंग कसे बनतात याचा विचार करणे इष्ट आहे. गेहेमीच्या सर्वसाधारण अर्थाने घेतले, तर यांना तरंग हे नावच उचित नाही, कारण हे तरंग नवून हा माध्यमात एकमेकांच्या अपदी उलट एकका वेळी उत्पन्न होणाऱ्या सारख्या लोभाच्या मार्गक्रमणाचा दंखावा आहे. माध्यमाचे काही नियमित भाग होऊन ह्या भागाविर्द्वारे कंपन होत असते. या स्थिर-तरंगांचे साधे उदाहरण म्हणजे एक २०-२५ फूट लांबाचा दोरा एका टोंकाला बाधून, दुसरे टोंक हलवून पाहिल्याने त्याच्यात तिर्यक् लहरी उत्पन्न केल्यावर काही काळाने दुसऱ्या बांधलेल्या टोंककडून त्याचे परावर्तन होऊं लागतं. प्रत्यक्ष आणि परावृत्त लहरी अवल जवळ सारख्याच असतात; व नंतर हात ज्या तऱ्हेने हलवावा, त्या तऱ्हेने त्या दोराचे दोन किंवा तीन किंवा जास्ती असे सारखे आय पडलेले दिसतात. अशा तऱ्हेने निरनिराळे भाग जेव्हा कंप पावू लागतात त्यावेळी प्रत्येक दोन. मूलम भाग एकमेकांच्या विरुद्ध दिशेत कंप पावत असतात.

घ नि-कारण (ध्वनीची उत्पत्तिस्थान), नल्लि-विषयां मूळ-सिद्धातः—सुनईच्या आकाराच्या निर-निराळ्या बाजुभागात हवेतील दीर्घदोलनाचाच उद्भव असतो पहिल्याने बाजुभागात स्थिर लहरी उत्पन्न होतात

ही कल्पना करून नंतर त्याच्या कंपनपद्धतीसंबंधी विचार करू. अर्थातच स्थिर-तरंगांला क्षणगारे दोन अन्वोन्य क्षोभ क्षणजे मूळ उत्पन्न होणारा क्षोभ व नलिकेच्या टोंकाशी त्याचे होणारे परावर्तन हे होय.

स्थिर तरंगोद्भव सिद्ध करण्याकरिता, स्थानप्रवृत्ता फार थोड्या प्रमाणात आहे तोंपर्यंत परस्परविरोध उत्पन्न होणाऱ्या क्षोभांचा एकमेकांवर परिणाम होत नाही हे दाखविणं जरूर आहे व हे दाखविण्याकरिता, माध्यमातील परमाणूंच्या स्थानप्रवृत्तीमुळे उत्पन्न होणारी एकंदर शक्ति, त्या दोन्ही तऱ्हेच्या स्थानप्रवृत्तीमुळे उत्पन्न होणाऱ्या शक्तीच्या (त्याचा निरनिराळ्या तऱ्हेने विचार केला तरी) एकंदर बेरजेबरोबर असावयास पाहिजे अशा स्थितिच माध्यम पाहिल्या तरंगमालेशी त्याचप्रमाणे दुसऱ्याहि तरंगमालेशी एकाच तऱ्हेने यायवी. अशी स्थिति असता कोणत्याहि विवक्षित ठिकाणी उत्पन्न होणारा दाब प्रत्येक तऱ्हेच्या तरंगमालेमुळे होणाऱ्या निरनिराळ्या ठिकाणच्या दाबाच्या बेरजेइतका असावयास पाहिजे.

वातनलिकानुरूप या स्थिर तरंगाचे वातनलिकाप्रमाणे तीन निरनिराळे प्रकार होतात. वातनलिका तीन तऱ्हेच्या अवततात.-(१) एका टोंकाला उघडी व एकाला बंद, (२) दोन्ही टोंकास बंद व (३) दोन्ही टोंकास उघडी.

(१) एका टोंकास उघडी व दुसऱ्या टोंकास बंद असलेली नलिका:—ह्या नलिकेत बंद असलेल्या टोंकाशी हवेत चलन नसत व दाबाच्या योगाने ह्या ठिकाणी हवा स्थिर असते, पण उघड्या टोंकाशी हवेत चलन असले तरी दाबाचे परिणाम दिसून येत नाहीत, कारण दाब जास्त झाला तर बाहेरील हवा प्रसरण पावते व कमी झाला तर बाहेरील हवा आत येते. तेव्हा बंद केलेल्या टोंकाशी मध्य (नोड) असते व उघड्या टोंकाशी पाय (लूप) असतो. ध्वनिक्षोभक हा उघड्या टोंकाशी असल्याकारणाने क्षोभकापासून उत्पन्न होणाऱ्या लहरी व परावर्तन पावलेल्या लहरी यांच्या योगाने स्थिर-लहरी उत्पन्न होतात.

(२) दोन्ही टोंकाशी उघडी असलेली नलिका:—ह्या नलिकेच्या प्रत्येक टोंकाशी एक पाय असतो म्हणजे पाय ही एक या तऱ्हेची नलिका आहे. ह्या नलिकेवर कृत्रिमच्या ज्योती $\frac{1}{2}$ अशा अंतरावर ठेवून हलकेच हवेचा शिरकाव केल्यास सर्वांत खालच्या सुरास (फंडामेंटल) प्राधान्य मिळून मध्यमिंदूशी असलेल्या ज्योतीवर परिणाम होऊन ती बरीच कंप पावते आणि इतर दोन किंचित कंप पावतात ह्या वेळी मध्यमिंदूशी मध्ये असतो जर हवेचा शिरकाव जोरात केला तर प्रथम उच्च सुरास प्राधान्य मिळते. ह्यावेळी दोन्ही टोंकास मधी असतात व त्यामुळे शेवटच्या दोन्ही ज्योती जोराने कंप पावतात व मध्यमार्गी असलेली ज्योत जवळ जवळ स्थिर असते.

(३) दोन्ही टोंकाशी बंद असलेली नलिका:—ह्या नलिकेच्या टोंकाशी मधी असतात. उच्च सुराच्या वाय्वतीत

टोंकाशी उघड्या असलेल्या नलिकेच्या वाय्वतीत दिसून येणारे परिणाम याहि स्थितीत दिसून यावयास पाहिजेत व ते तसे जवळ जवळ दिसून येतात. ही नलिका ३ फूट लांब असून हिच्या व्यास १ इंच असतो. हीमध्य लायकोपोडियम चूर्ण सर्वथ लाबीवर पसरतात व तिच्या एका तोंडाशी पड असणारा पण पुढे मार्गे सरणारा असा दड्या वस्तूच ती बाडवी ठेवतात. नंतर एक काचेची किंवा धातूची मध्यमार्गी विमळ्यात बसविलेला शलाका घेऊन ती नलिकेच्या अक्षाच्या दिशेने नलिकेच्या आत घाळतात. तिच्या आतील टोंकास सैल वूच बसविलेले असते त्या शलाकेच्या दुनऱ्या टोंकास ओलसर फडक्याने दोघे मारलं म्हणजे अगदी खालचा सुर (पड) निघतो. जर बरील दड्याच्या योगाने लाबी कमजोरत असल्यास बरोबर करून घेतली तर स्थिर-लहरी उत्पन्न होतात व आतील चूर्णाच्या मधेविधत्ती लहान लहान राशी जमतात. प्रथम मधी स्थिर असलेल्या टोंकाशी असून शेवटच्या शलाकेवर असलेल्या युवाजवळ असतो. तसेच स्थिर लहरी-मालिका शलाकात उत्पन्न होणाऱ्या कंपाशी जुळवी होत असल्यामुळे क्षोभक अगदी मधीशीच असू शकत नाही. या नळीने आत निरनिराळे वायू भरून घ्यावी त्या वायूतील गति मोजता येते.

वायूतील तंतूच्या उभ्या कंपाविषयी मूळ सिद्धांत.—जर एकमान लांबीत 'म' द्रव्यराशी असणाऱ्या व प्रत्येक ठिकाणी 'त' दाब असणाऱ्या ताणलेल्या तंतूतून जाणाऱ्या लहरीची गति त्या तंतूत लहरीच्या गतीच्या उलट तितकीच गति देऊन तत्तची स्थिति कायम ठेवल्यास

$$v = \sqrt{\frac{m}{t}}$$

असे सिद्ध झाले आहे. सोनोमीटर किंवा एकताराने बरील सर्वच दाखविता येईल पोकळ अशा पेटीवरून एक तार घेऊन तिचे टोंक घुटीला अकम बसवून पुढे एका पड्यावरून आणून एका कन्यावरून खाली सोडलेले असते या तारेच्या टोंकास वजन लावण्याची व्यवस्था केलेली असते. घुटी व पड्या यांच्यामध्यें दुसरा एक पड्या बसविलेला असून तो पुढे मार्गे सरकाविता येत असल्याकारणाने आपणास पाहिजे तशी लांबी करता येते ही लांबी पटीने मोजता येते. आता एका प्रयोगात 'ल' ही लांबी असून 'न' ही लहरी आवृत्ति असल्यास जर ताण (खाली) कायम ठेवला व न अपघा ल लांबी किंमत बदलली तरी $n \propto l$ ह्या गुणाकार स्थिर आहे असे दिसून येत आता लांबी कायम ठेवून ताण-म्हणजे वजन बदलली तर 'न' ची किंमत वजनाच्या वर्गमूल्याशी प्रमाणात असते न $\propto \sqrt{w}$ आणि शेवटी निरनिराळे तंतू वापरून ताण व लांबी जर कायम ठेवली तर 'न' ची किंमत निरनिराळ्या ($m = \text{मूलमान}$ लांबीच्या तंतूची द्रव्यराशि) तंतूच्या वर्गमूल्याशी प्रमाणात असते. ह्याच मूलमान राशीवर निरनिराळे प्रयोग करून निरनिराळे कंपहि उत्पन्न करता येतात. उदाहरणार्थ मधला पड्या वजन जर

ही तार मध्यभागी छेडली तर सर्वात खालचा सूर उत्पन्न होतो, मध्यभागी जर नख लावले किंवा पिचाने स्वर्श केला व नंतर समकन्याः अंतरावर तार छेडली तर रयावरचा चढता सूर ऐकू येतो. आपणास जो सूर पाहिजे असेल त्या सुराच्या सप्तकातील प्रथीस स्वर्श करून पाश छेडले असता आपणास पाहिजे तो स्वर या एकतारीवर काढता येतो प्रथि व पाशावर जर कामदाचे निरनिराळे उपातक (पेपर तायडर) ठेवले तर प्रथीच्या ठिकाणी ने स्पिर असतात व पाशाच्या ठिकाणी ते उडून जातात.

तंतू व शलाका यांचे आठवे कंपः—काही विवक्षित मर्यादपयंत तंतू किंवा शलाका यांमधील लहरी ह्या रथांच्या रूपावर अवलंबून असतात; तिर्यक् छेदावर नसतात. आतां आकुंचन किंवा प्रसरणाच्या योगानें उत्पन्न होणारे दार्भातील फरक तिर्यक् छेदावर अवलंबून असतात व म्हणून एका स्थितीत असणाऱ्या लहरीबाहकाचा तिर्यक् छेद दुसऱ्या स्थितीत असणाऱ्या बाहकाच्या दुस्पट असेल तर रयावरील दाब व चलन दिला जाणारा प्रयत्नाशीही दुस्पट होतो आणि त्यामुळे वेग-वर्धन कायम राहून वेगही बदलत नाही. या बाह्या कंपाची गति भ्रामकत्वात होणारे बदल विचारात घेतले असता पुढीलप्रमाणें अवते. $g = \sqrt{y}$ ($y =$ गति $y =$ वेग मोडयुलस ऑफ इन्टिग्रिटी आणि $r =$ शालकजें साधारण दायर्घ्य, नार्मल डेन्सिटी) हे प्रमाण विवक्षित मर्यादपयंत टिकून ही मर्यादा म्हणजे तिर्यक्छेदाच्या व्यास; हा लहरीच्या लांबीपेक्षा कमी असावयाच पाहिजे.

शलाका व तंतू यांचे निर्वाडन (इन्टरनल) कंपः—शाचीहि गति भ्रामकत्वाच्या बदलावरून काढता येते. या ठिकाणी कोण-भ्रामकत्व (ऑग्युलर मोमेंटम) असतें. ही गति पुढील प्रमाणानें असते $g = \frac{r}{2} (v =$ निर्वाडन ताडरण्याचा गुणक $r =$ दायर्घ्य आणि $y =$ गति)

कागदाची लहान लहान वस्तू एकतारीवर ठेवून नंतर ती छेडली असता ती वस्तू ह्या निर्वाडन कंपाच्या योगानें फिरतात

शलाकाचे उभे कंपः—शलाकाचे तिर्यक् छेद बरेच मोठे असल्यास दानाच्या योगानें उभे कंप सुरू होवतात. ह्या कंपाची गति व त्याचे प्रकार हे शलाकेच्या लवचिकपणावर व आकारावर अवलंबून असतात. दोन्ही टोंकांस मोकळ्या असलेल्या शलाकेच्या बाबतीत अगदी लहान सुराच्या वेळी दोन्ही टोंकांस शेवटापासून लांबीच्या २९४ इतक्या लांबीवर प्रथी असतात. जेव्हा एकच टोंक मोकळे असतें व एक बांधलेलें असतें तेव्हा बांधलेल्या टोंकाची प्रथि असतो. शालाच्या लहान सुराच्या वेळी तेव्ही एकच प्रथि असतो. असल्या शलाकाचा उपयोग वाजद्वयांच्या बाजाच्या पेटपासून करतात. स्वरमूल (सिंगिंग फोर्ड) हे याच

प्रकारचे असून ते दोन सप्तोत्तर शलाका एकच टोंकाशी एकत्र आणून बनविलेले असतात.

कोणतीही वस्तु कंपित गर्तीत ठेवली असता हळू हळू त्या वस्तूतील कंप, ते उत्पन्न करण्याकरितां झालेल्या सक्तीच्या नाशाच्या योगानें किंवा घर्षणाच्या योगानें सक्तीत होणाऱ्या च्वासच्या योगानें कमी कमी होत जातात. हे कंप कायम ठेवण्याकरिता सक्तीचा पुरवठा करावयाच पाहिजे. ही शक्ति निरनिराळ्या बाबतीत तोंडानें, भाश्यांन, विद्युत्साहाय्यांन वगैरे निरनिराळ्या तऱ्हेन पुरविली जाते.

चनिप्रतिबंधः—जेव्हा एकाच मार्गावरून च्वनीच्या दोन लहरीमालिका जातात, त्यावेळी हवेच्या प्रत्येक कणावर रथांचा एकटोकांस प्रतिबंध होत असल्याकारणानें एकत्रित परिणाम, रथांत एका लहरीच्या योगानें मिळालेल्या गतींवरून निराळीच गति देण्यात होतो. ह्या हवेतील कणास सारख्या वेळी सारखी गति देणाऱ्या दोन 'ल' लांबीच्या लहरींचा परिणाम एक 'ल' लांबीची लहर उत्पन्न करण्यात होतो पण कणाच्या केन्शास मात्र फरक होतो व तो फरक त्या दोन लहरींच्या केन्शांच्या बेरजेबरोबर असतो. आता एकाच वेळी हवेतील कणांस निरनिराळी स्थिति देणाऱ्या म्हणजे, उदाहरणार्थ ल लांबीची लहरी दुसऱ्या तितक्याच लांबीच्या लहरीच्या अंतरानें पुढें असेल तर या ल लांबीच्या दोन लहरींच्या योगानें होणारा परिणाम नवीन ल लांबीच्याच परंतु कमी आवृत्तीच्या लहरी उत्पन्न करण्यात होतो. तेव्हा एकाच प्रकारच्या दोन लहरी कानावर एकदम आल्यास रयातील तारता (पिच) कायम राहते पण उच्चता नसते, व जर विरुद्ध प्रकारच्या दोन लहरी कानावर आल्या तर रयांचा कानावर परिणाम फारसा होत नाही, व जर रयांच्यामधील फरक $\frac{1}{2}$ अंतरानें असेल तर याचा आकाश मूळ सुरापासून कमी स्वरानें उत्पन्न जातो.

ता ल.—दोन सूर जर एकमेकांना मिळते नसतील तर त्यांच्यापासून उत्पन्न होणारा सूर ठरीव वेळीं आलडून पालडून कमीअधिक होत असतो. ह्या ठरीव वेळेस आलडून पालडून कमीअधिक होणाऱ्या आवाजातील फरकास ताल म्हणतात.

संयुक्त-सूर.—तालयुक्त सुराशी इतर सूर मिळाल्यास होणाऱ्या एकत्रित सुरास संयुक्त स्वर म्हणतात. हे संयुक्त स्वर तीन प्रकारानें उत्पन्न करता येतात. पहिला प्रकार म्हणजे एकाच भाषातून पुरविल्या जाणाऱ्या वायूच्या योगानें दोन कलिकांमधील सूर होय. दुसऱ्या प्रकारचे सूर प्राद्वर्षातील यंत्रप्रकारेसारख्या रचनेच्या योगानें काढता येतात व तिसऱ्या प्रकारचे सूर हे लहरीच्या निरनिराळ्या वेगाच्या योगानें उत्पन्न होतात.

न, अ. पं.—(१) नकारार्थी; (२) स्थान रथाच दोन

न-१२२२

शब्दांमध्ये त्यांना एकत्र
महणारे अवयव म्हणून
न कोशभात, यावेळी त्याचा अर्थ बरोबर, मागून असा अर्थतो;
उदा० पैसा न पैसा, दमडी न दमडी मिळीव; पाथरी न
पाथरी पडत ना; (३) आणि याअर्था; उदा० ढाल न तर-
वार, तो न मी.

अ क्ष र वि का स.—या बंगाला अंतिम अवस्था प्राप्त
होण्यात तीन अवस्था पहाव्या लागल्या. पहिली अयोध्याच्या
गिरनार लेखात, दुसरी कुशावतंशी राज्याच्या वेळच्या मधुरा
येथील लेखात (इ. स. १ लें शतक), व तिसरी अवस्था
मेवाडचा शुहिलवंशी राजा जो अपराजित त्याच्या काळच्या
कुंठेश्वरलेखात (इ. स. १६१) हद्दीस पडते. शेवटल्या
दोन अवस्थांत सुमारे १ शतकांचा करक आहे तरी पळ-
णात कारका करक नाही म्हटले तरी चालेल. आजचा न,
हेहयवंशी आगळदेवाच्या वेळच्या लेखात (इ. स. १११४)
स्पष्ट ओळखू येतो. [प्राचीन लिपिमाला.]

नकुर तहशील—संयुक्तप्रांत, मिरत विभाग, सह्याणपूर
जिल्ह्यातील बायम्भेकडील तहशील. उ. अ. २१° ११' ते
३०° १०' व पू. रे. ७७° ७' ते ७७° १४', हत मुळतानपूर,
सरसावा, नकूर व गंगोह हे चार परगणे आहेत. हिच्या
पूर्वेस यमुना नदी वहाते. क्षेत्रफळ ४१९ चौरस मैल. लोक-
संख्या (१९११) १७२,३४. यांत १२४ खेडी व ८ शहरे
आहेत. पैकी महेशवाची अशी गंगोह, अंधया व नकूर.
हिचा ३ भाग यमुनेच्या खोऱ्यात असून पूर्वे भागात
यमुनेच्या कालम्भाने शेतांनी पाणी पुरविताना तालुक्याचे
ठाणे नकूर आहे. लोकसंख्या ५ हजार. निम्मेमान हिंदू व
मुसलमान आहेत. हे गांव वाढवातीत न कुल यांनी वसविले
अशी कथा आहे. १८५७ सालच्या बंडात या गांवात पुढळ
प्राप्त झाला. येथे मंदिर, शाळा, दवाखाना येथे आहेत.
व्यापार बोटास आहे.

नकुल—एक पांडव हा पंडूच्या माद्री म्हणून घाळ्या
लीच्या पोटी अश्विनीकुमारप्राप्त झाला. हा कृपांनी अतिप्रिय
पुंजर होता. नकुलास द्वीपदीपासून धातानीक नांवाचा पुत्र झाला.
याची दुसरी बायको शिमुप्राजाची कन्या. राजसूय यज्ञाच्या
वेळी हा पश्चिम दिशा मिकण्यास गेला होता. तिकडे दिग्वि-
जय करून याने दहा हजार उंदर भरून आणले. अज्ञातवासात
हा पिराटपट्टी मंत्रिक नाथ घाणून करून अथशाकेला सुटय
मनला. भारतीय युद्ध समाप्त झाल्यावर पांडवांकडील जे
अवशिष्ट सात वीर राहिले त्यांतील हा एक असून पुढे युधि-

ष्ठिरावरोबरच हा (हिमालयाकडे) निजघामास गेला. याला
अश्वशाखेंचें ज्ञान व अश्वपरीक्षा योग्यली असून गालिहीमा-
वर याचा एक प्रिय आहे अशी दंतकथा आहे.

नके—प्रभादेश, शानसंस्थानसघाषी पश्चिमकडील एक
संस्थान. यात नमकाई असेंहि दुसरे नाव आहे. क्षेत्रफळ ८६
चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ७८४१. ७१ गांवे आहेत.

नकोदर—पंजाब, जालंधर जिल्ह्यातील पश्चिमकडील
एक तहशील. उ. अ. ३०° ५६' ते ३१° १५' व पू. रे.
७५° ५' ते ७५° ३०' हिच्या दक्षिणेस सतलज नदी वाहते.
क्षेत्रफळ ३६८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १८९८३३.
मुख्य शहर नकोदर; याचेरीज ३०९ खेडी आहेत. पूर्वेस
या तहशीलीतून वहाते. नकोदर हे नाव मोगलांच्या
मिकदरी नावाच्या सैन्याविभागावरून पडले. हे तारसिम व
येवा यांचे मुख्य ठाणे होते. हे रणजितसिंहाने १८१५ साली
चेतले. येथे छावणी होती. येथे नामांकित हुकूमतार होतात.
येथे शाळा व दवाखाना आहे

नकसात—हे ईश्र्वर समुद्रात एक बेट आहे. येथे
उत्तम शिक्षाने मळे होते. बेंगळूरचा येथे फार मोठा डारब
होत आहे. प्राचीन ग्रीक लोकांच्या इतिहासात येथील शिरप-
कंलेला फार महत्त्व प्राप्त झाले होते. हे डेलियस शेंकाचे
घटक होते. क्रि. पू. ५०१ च्या सुमारास येथे लिप्टासिस
नावाचा एक राजा राज्य करीत असे. क्रि. पू. ४९० या वर्षी
हे बेट इराणी लोकांनी जिंकले. पुढे ते अयेन्मनने जिंकले. ते
अयेन्मनचे साम्राज्य लयात आईपर्यंत अयेन्मनच्या ताब्यात
होले. इ. स. १२०७ मध्ये व्हेनेशियन मार्कोसॅनडो याने ते
चेतले. पुढे ते १५६६ साली तुर्कांच्या ताब्यात गेले परंतु
स्वातंत्र्याच्या युद्धापासून ते ग्रीक राज्यात आले आहे. अगू-
नहि याची फलकलाबकीविषयी फार ह्याति आहे. येथील
छोडक्या (१९०७) १५१८५.

नगर, तालुका.—म्हैसूर, शिमोगा जिल्ह्यातील पश्चिम-
कडील तालुका. क्षेत्रफळ ५२८ चौरस मैल. लोकसंख्या
(१९११) ३७६१६. यांत कलूरकते व नगर ही दोन
शहरे व १९६ खेडी आहेत. हा देश बोंगराळ असून यातील
सहान लहान प्रवाह शरावतीच्या मिळतात. यात कोदवादी
नांवाचे ४४११ फूट उंचीचे शिखर आहे. नगर (पूर्वीचे वेद-
नूर) हे अद्याव एका टेंकल्याच्या घेरात बसले आहे. मुख्य
पिके—सुपारी, नारळ, मिरा, बेळदोबे व तांदूळ येथे उत्तम
प्रतीकाय सुपारी पिकतात.

गा. व.—म्हैसूर, शिमोगा जिल्ह्यातील नगर तालुक्याचे
ठाणे. लोकसंख्या ८०० याचे पूर्वीचे नांव विदर्हळी (भां-
खेडे). इ. स. १६४० च्या सुमारास केळदी राजांनी ते

राजधानी करून विदर्भ उर्फ विदर्भ (विदर्भ) असे याचे नांव ठेवले हे पुढे पार मराठोडस आख्यायिका यांचे नाव नगर [साह्य] असे पडले १७१३ साली हैदराबादचे हे येऊन याचा हैदरनगर असे नांव दिले टिपू सुलतानच्या वेळेस या गावास फार प्रासक्षात् १७८३ साली ब्रिटिशांनी हे घेतले. परंतु फिरोज त्याच्या हातून गेले नगर हे १८३० सालच्या वेळी केंद्रस्थान होते.

नगरकर्मवृत्त—हैद्राबाद संस्थान मद्रासनगर जिल्ह्यातील आमेरीकडोले तालुका क्षेत्रफळ ४२० चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) ८८५८६ यात ३३५ खेडी असून पैकी १९ गाहगिरी आहेत १९०५ साली काही खेडी यातून काढून अमरावत तालुक्यास जोडिली मुख्य ठिकाण नगर हे आहे. [हे गे : हैद्राबाद सेन्सस रिपोर्ट, १९११]

नगरकोट—पंजाब प्रांता जिल्ह्यातील जुने शहर. येथे पलासुदी असल्याने पूर्वीपासून यास पंजिप्रणा असा आहे. येथे पार धीमंत देशाला होते ते मद्रास राजकीय याचे लुटले (१००५-६). पुढे हिंदू राजांनी नगरकोटचा किष्ना मुसलमानांपासून जिंकून घेतला (१०४३) तास माहितीकरिता " काप्रा " (ज्ञानकोश, विभाग १०) पहा

नगरलेडे—पंजाब, काप्रा जिल्हा. डूल् तालुक्यातील एक लेडे हे विद्या नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसले आहे. लोकसंख्या ६०० हे (जुन्या) डूल् राजाची राजधानी होती. नदाकाठी त्याचा एक हजार फूट उंचीचा असा भव्य राजावाडा आहे १९०५ सालच्या मर्यादासुद्धे येथे बराच वसाय पावला.

नगरदेवळे—मुंबई, पूर्वपानदेश. पाचोरे तालुक्यात कनगाव रेल्वेस्थानच्या पूर्वेत ५ मैलावर एक एक लहानसा गाव असून येथे एक महादेवाची हेमावर्ती देवालय आहे. येथे पवार आठनाच्या एक मराठा जहागिरदार आहे. [खानदेश म्यास]

नगरधन—मध्यप्रांत रायसेनच्या दक्षिणेस पार मैलावर हे गाव आहे. लोकसंख्या तीन हजार. नंदिवर्धन या जुन्या नावाचा नगरवर्धन (नगरधन) हा अप्रत्यक्ष असून यथा जिल्ह्यात देवळी येथे पाणवेल्या ताम्रपटास कमपुत्रा-बरोबर याचा उल्लेख केला आहे ताम्रपट इ स १४० सालचा आहे मंद नावाच्या सूर्यवंशीय राजाने हा गांव वसविला अशी स्थानिक आख्यायिका आहे परंतु शैल राज्याच्या नंदिवर्धन नावाच्या राजाने हा गांव वसविला असावा असे हिरालाल म्हणतो. या राजाचा उल्लेख रापोली ताम्रपटात आलेला आहे. येथे एक हेमावर्ती कंदिवर महादेवाचे देवलय आहे

नगरतीर्थ अथवा डूल् नावाचा एक ठाव या देवळाजवळ आहे. रामसेक येथील रामाच्या देवळातील शिलासंखतांत हेनतीर्थ हेच असावे. येथे एक किष्ना असून तो भोसल्यांच्या वेळचा आहे असे म्हणतात. बद्राज्य : जुन्या

किष्ना ' म्हणून दुसरी एक जागा आहे. माळव्योतील आपले मुकळे स्थान के घारा ते सोडून पांवार रजपूत के इकडे आले, ते नगरधन येथे आले असे म्हणतात. येथे जाधा लोणीची वस्त्रा असून ते पूर्वी शिपाई आणवत. येथील माळव्यास रजपूत आहे. [नागपुर म्यास, ए.]

नगरपारकर—मुंबई इलाहा शिब, धार व पारकर जिल्ह्यातील तालुका कच्छच्या रणच्या सोमेश्वर हा आहे. इ स १९१० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ४४५४८. याम ३१ खेडी असून नगरपारकर हे मुख्य ठाणे त्याची लोकसंख्या ११ हजार. येथे कापड विणलेले व इंग्रजीत लोकर, धान्य, नारळ, कांतीची वस्तू, घातुंची उपकरणे याचा व्यापार चालतो. येथून गहू निर्यात होतो उंदर वगैरे जनावरांही विकत मिळतात गावे बरेच जुने आहे एका मेळावर शारधारा तीर्थ आहे दोन कोंसावर काही पडकी जैनमंदिरे आहेत येथे द्या-रांगा व छाया आहेत दुष्काळाचे बरेच भय असते.

नगरमधे—महारा, गोदावरी जिल्ह्यातील एक बेट. उ. अ १६° २०' वे १६° ३५' व पू रे ८१° ४४' ते ८१° ५५' या दरम्यान आहे हे वसिष्ठ नाथाच्या गोदावरीच्या मुखाजवळ असून, बंगालला उपसागरास नमिकच आहे येथे गंगेचा प्रवाह खोदून काढला आहे स्थापान ३३०० एकर जमिनीला पाणी पुरते येथे मुख्यत्वे नारळ व केडी होतात.

नगररचनाशास्त्र—या शास्त्रास प्राचीन भारतीय संज्ञा "नगरनिर्माण कला" किंवा "नगरादिक वास्तुशास्त्र" ही आहे कार्त्तिके विवेचन पुराणप्रधान असून अनेक ठिकाणी आले आहे. त्याच बाबतीचे विवेचन भोजराजकुल शुक्रिहरप्रभू संघात सविस्तर आले आहे. त्याचा नोंदवारा असा—

प्रथम नगराचा आकार कोणता असावा हाविषयी विवेचन आहे नगर दीर्घ, व्यस्त, चतुर्भुज, बहुभुज किंवा वर्तुल आकृतीचे असते (प्राचीन) दीर्घ आकृतीचे नगर कार्यकारण सुख व संपत्ति देते, व चतुर्भुज नगर पृथ्वीतील चतुर्दिकेकडील प्राप्ति करून देते. व्यस्त नगर राज्याच्या तिन्ही शक्तींचा नाश करणारे व सर्व्वा आधाराचे नगर अनेक प्रकारचे रीज उत्पन्न करणारे असते

राजधानीचे प्रमाण राजधनप्राप्तिके म्हणजे सरासरीने १ कोटी औरसघोरस (राय) हाताहतके असले अर्थात रयामानने इतर गावे लहान लहान अशावीत नगराची रचना करताना मध्यमाची विस्तारीत जागा राखली व मधोमध जनुज्य (जीपाट) असावेत रदाचप्रमाणे पाणपोई, लताभेदप, उपावे, बागा इत्यादींनी नगरास सोमा आणणी ईशान्य व पूर्व दिशेस नगरप्रांत उतरता असून पश्चिमाग्री उंच असावा. सरीवरे, काणा वगैरे असावेत नगराभोवती जमी तट असून त्याला अनेक तऱ्हेचे शुद्ध व गोदरे अवावीत व त्यावर नेदमी धूर सैनिकांचा पाहारा असावा रामधेन्याचे वाडे नेदमी रायधन्याजवळ असावेत, व इतर अमलदार

अपापत्या कामावर दूर असावेत, कारण सर्व राजाचे मंत्री व इतर मोठमोठे अम्मलदार जल्ल असले म्हणजे वार्याचा नाश होतो, त्याचप्रमाणे मंत्री दूर असले तरी देखील कामे जलद होत नाहीत. हत्तीची वस्ती नगराच्या मध्यभागी नसावी व अर्धांची प्रातःसर्गा नसावी. आपली स्वन्ची राज्य-सक्ष्मी वाढविण्याची इच्छा असलेल्या राजाने, हीन, जात वाढलेल्या अवयवाचे किंवा क्षमी अवयवाचे, महाव्याधिग्रस्त व देशात राहून आलेले लोक नगरात न ठेवता दूर वनांत जागा द्यावी, तसेच अध्ययनशाळा दूर वनांत भस्माव्या कारण अशा ठिकाणी शास्त्रे गुप्त हेर राहतात.

अभिपुराणात नगरादिक वास्तुवद्दल पुढीलप्रमाणे विवेचन आहे:—नगरस्थापनेकरिता एक योजन, योजनार्थ इतक्या लांबीचा प्रदेश घेऊन त्या ठिकाणी नगररचना करावी. भोंवताली अंगी तट घामून निरनिराळ्या दिशांत नटान मोठाले दरवाजे ठेवावेत, त्यांपैकी महादरवाजा पूर्वेस अगर उत्तरेस घांटावा. नगरातील मार्गातून हत्तींनी सहज शरीराने जाता येईल इतके ते मार्ग रुंद असावेत. बाजाराची जागाही विस्तृत असावी. छिन्नवर्ण, विभिन्न व अर्धवैदाकृति नगर अशुभ होय. नगरामध्ये आग्नेयी बाजूस सोनार वगैरे धंदेवा-ईक कोकाल राहवून घ्यावे. दक्षिण दिशांत नाचकाम, वंद्याचा धंदा करणाऱ्या ब्राम्हणांची वस्ती असावी. त्याचप्रमाणे बकि-कादिक, नट कोळी, वगैरे लोक नैऋत्य दिशेस असावे रथ, आभुर्चे क्षयादिक्षाची ठिकाणे पश्चिम दिशेस असावीत उत्तरेस माझग, यति धन्याची व ईशान्येस फळवाले, भाजीवाले, बागवान, बाणी उदमी राहवेत. पूर्वेकडे सेनापति, आग्नेयी दिशेस चतुरंगवल्, पश्चिमेस महामारि, कोपाय्यक्ष, शिवकार, दक्षिणेस न्यायाधीश वगैरेच्या कचेऱ्या असाव्यात. दस्तुतः वैद, अश्व व सैन्य द्याची सर्व वाजुनी वस्ती असावी. निर-निराळ्या देवतांची देवालये पूर्वाभिमुख असून नगराच्या पश्चिम बाजूस असावीत. राजनगरातील गुहे चतुःशाल (चौकोपी), त्रिशाल, द्विशाल किंवा एकशास्त्रि असावीत व त्याच्यापुढे शोभेकरिता गच्ची वगैरे बांधलेली असावी. राज-काव्यानि पूर्व बाजूस सिंहासनगृह, आग्नेयीस पावगृह, दक्षि-णेस ध्यनर्मादेर, नैर्ऋत्येस शस्त्रगार, पश्चिमेस भोजनगृह व वायव्येस धान्याची कोठार असावीत.

ज्या समाजाकरिता नगररचना करावयाची त्याच्या विविधतेप्रमाणेच नगररचनेतील अन्न विविध आहेत. व्यापार, उद्योगधंदे, राज्यकारभार आणि लोकांची परे-दरें या सर्वोदी यांचा संबंध येत असल्याकारणाने त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर वर्गीकरण करावे लागते. रस्ते, लोकांची व मालांची वाहतूक, कारखान्यांकरिता जागा व त्याची उभारणी, अन्नाचा पुरवठा आणि बाजार, पाणीपुरवठा आणि आरोग्य, परे, करमणुकीच्या जागा, नगरीपात रस्ते (बूल्डर) आणि रस्त्यावरची झाडे, वास्तुशिल्प, कायदे आणि पेशांचा व्यवहार या सर्वांचा अभ्यास बरील

अन्न सोडविण्यासाठी करावा लागतो नगररचनेतील अति महत्वाचे भाग म्हणजे औद्योगिक स्थानांची पहाणी, रस्ते मोठाले व रुंद करणे, गटारें, पाणी आणि दिवाक्षतीची व्यवस्था, परे, आरोग्यसुधाणा, शिक्षण, करमणूक व सामाजिक उन्नति हे होत बर्लिन, पॅरिस, लंडन, न्यूयार्क, शिकागो यांसारख्या शहरांतील मध्य सार्वजनिक इमारती, सुंदर पागा आणि मोठाले रस्ते या नगररचनाशास्त्रातील महत्वाच्या समजल्या जाणाऱ्या गोष्टी कालच्या शिकल्या म्हणता येतील. ईंग्लंडमधील परांची व उपवननगरांची योजना, म्युनिसिपॅलिटीच्या संघारातील प्रत्येक भागाची जमर्गत होत असलेली शास्त्रीय प्रगति, बंदरे आणि गोद्या यांची अवाढव्य सुधारणा, रस्तावापणी आणि वाहतुकीची साधने यामधे शास्त्रीय आध्यकारक वाढ आणि लहान मोठ्या शहरांतून राहणाऱ्या लोकांच्या सामाजिक हिताची वाढ करण्याकडे जगभर चाललेली चळवळ ही नगररचनेची आजची कामे होत. यावरून नगररचनाशास्त्रात कसा रस बदल होत आहे हे कळून येईल.

युरोप आणि अमेरिका खंडात आज अनेक मोठ्या शहरांतून म्युनिसिपॅलिटीची आणि सर्वसामान्य अशी प्रगति होण्याकरिता मोठमोठ्यास योजना केलेल्या असतात. बर्लिन आणि लिब्ररवुल या ठिकाणी नगररचनेचे शिक्षण देणाऱ्या शाळा आहेत. स्पुबेन, फियर, गुलॅट, हेनरीकी आणि बॅमिस्टर हे जर्मन नगररचनाशास्त्रज्ञित शहरांशहरां फिरून लोकांना नगररचना कशी असावी हे शिकवात आहेत. ईंग्लंडमध्ये हेन्रीविन्हीयन, रॅमंडअग्विन, जे एत नेदल-फोल्ड, टी एच. मॉसन, आर. भाय. टिक्स, पी. गेडीज आणि थॉमस अँड्रॅस ही माणसे परांची स्थिति सुधारण्या-साठी उपवननगरांची स्थापना, वहावी आणि नगररचनेची चळवळ फैलावावी यासाठी प्रयत्न करीत आहेत अमेरिकेत यांसारखे प्रयत्न करणारे लोक म्हणजे जॉन नोलेन, चार्लस एम्. रॉबिन्सन, जेन. एम्. कॅरीर, जॉर्ज बी. फोर्ड इत्यादि होत. यावरून शहरांचे किंवा समाजाची रचना करण्याची चळवळ हा काही तरी अस्तुत विषय नसून म्युनिसिपॅलिटीच्या कारभारातील एक अत्यंत महत्वाचा भाग आहे. मात्र याची आखणी मोठ्या शाहानपणाने झाली पाहिजे.

सामाजिक व्यवहाराला साधारण शाहानपण व व्यापारी पद्धत लावणे यांचेच नाव नगररचना होय. शहराच्या कार-भारातील वाईट गोष्टीपासून होणारे अनाहित टाळणे आपले कर्तव्य आहे. रोग शास्त्रावर घरा करण्यापेक्षा आर्थाच त्यांचे निवारण कारणे कमी खर्चाचे व फायद्याचे असल्याने अंगे-दरच आपण नगररचनेसारख्या गोष्टी हाती लावल्या हे हितावह आहे. या कामी पैसा खर्च होईल त्याचा मोबदला लोकांच्या बाढरमा सुखाने आणि उत्कर्षाने भरून येईल प्रत्येक व्यक्तीला क्षमी खर्च, सोई आरोग्य आणि पैसा मिळावण्याची चांगली घाघने हे फायदे मिळतात आणि सवय शहराचा

कायदा म्हणजे त्याच्या उपयोगाची वाढ, सर्व खात्यांत सुधारणा आणि एकंदर समाजाच्या भावी उन्नतीची खात्री पक्कीना शहरसुधारेशिखरे त्यांच्या इच्छेची आपोआप किंमत वाढल्याने बांधल्या जाण्याचा कायदा मिळतो. नगररचनेने नवीन साधने उत्पन्न केल्याकारणाने शहरातील उपयोगाच्यांना एकसारखी वेळी येत जाणार म्हणून व्यापाऱ्यांना आपले भांडवल वा टिकाणी ठेविण्यास हरकत वाटणार नाही; कारण त्यांचा यात फायदाच असतो

एखाद्या समाजाची आपल्याला फायदेशीर अशी शहर-सुधारणा व्हावी अशी जेव्हा हुरडा असले तेव्हाच हा प्रश्न हातीं घ्याय असे नाही, तर याप्रकाराने कोट्यावर रंधत असले पाहिजे. दुःस्मितीकडे कानाबोळा करणाऱ्या आवडी शहराला कायद्याने जाग करून हा प्रश्न हातीं घ्यावयास लावला पाहिजे. जर एखादे शहर कमी सुधारलेले असून त्याने आपल्या पुढील वाढीची आवश्यकता केलेली नसेल तर सरकार कायद्याने त्याला शहरपदापासून करून नगरसेवकांचे नियम करणास जाग पाडले पाहिजे. यामुळे भावी आपत्ति टाळून एखाद्या सुस्थिति व कार्ये अशा भावी पिढीला नगररचना करावी असे वाढत्यास तिच्या मार्गात अडथळे तरी मागल्या विव्दानां उत्पन्न केलेले नसावेत.

नगररचना पारकशी पाहणे.—नगररचनेची व्यवस्था जखच्या हातात आहे त्यांनी शहराची वाढ होईल अशा तऱ्हेची मोठी योजना करण्यास आणि न सुधारलेल्या मालमतेवर आपला जागला हावा हवाण्यास प्रयत्न पैसा मिळविण्याने धोरण ठेविले पाहिजे. अशा योजनेत शहराची आहे ती स्थिति सुधारण्याचे अनेक उपाय करावे लागतील यात शंका नाही. रस्ते व सार्वजनिक चौक नीट राखणे, बागा आणि खेड्याच्या जागे तयार करणे, चौकांची घरे शुभ्यस्थित असलेली पाहणे व सार्वजनिक केंद्रस्थाने उत्पन्न करणे या गोष्टी नजरेपुढे ठेवून प्रत्येक कृत्य झाले पाहिजे. पण शहराला दबावी ऐत येईल तेव्हाच या कामी प्रयत्न हात घालावा. जर एखाद्या शहराचा नगररचना करण्याचा हेतु असून योजना तयार नसेल तर ती योजना एकदम अंमलात आणण्याची चारि न करणे बरे. पण ही सर्वेच योजना अंमलात आणण्याच्या कामी आलेली एकट्टी संधि दवई नये. नवीन सुधारणेचा तत्वा हाती असल्याने हे हि दृष्टात ठेविले पाहिजे की, मागील बुका दुस्त करणात, रस्ते सुधारण्यात आणि भावी नगरासाठी जमीन खरेदी करणात सर्वेतेला पैसा वेरवाजवी नये; तर तो कोणत्या ना कोणत्या तरी रुपात सर्वेचच्या सर्वेच परत मिळेल. नगररचनेपासून होणारा फायदा तात्काळिक नाही, तर फार राष्ट्रच्या भावी उन्नतीचे बीज त्यात छविपडेले असते.

एखादा येत पार पाहण्यासाठी दिशा मागण्या दस्तगत करण्यासाठी मो न दा चर्चे झगती ती मागण्यास अर्हा. सामान्य उपाय म्हणजे उत्तमारी. आपला व्याप वाढवि-

ण्यासाठी कर्ज काढण्यास कोणतीही मोठी म्युनिसिपलिटटी मार्गपुढे पहाणार नाही. म्युनिसिपलिटटीच्या व्यवस्थेसाठी आपल्याला वादश्रुत असणारी युरोपातील मोठमोठी शहरां हि सार्वजनिक फायदाकरिता कर्जात बुडालेली असतात. बंदरे, बोद्या, बागा, नाटकगृहे, मजुरांची घरे वगैरेच्या वाढीसाठी लाखो रुपये त्यांना उत्तमवार वाढावे लागतात. न्यायांक शहराचे कर्ज अमेरिकेच्या राष्ट्रीय कर्जापेक्षा अधिक आहे. यावरून वरील विधानाची सत्यता पटेल पण प्रत्येक व्यक्तीने काय किंवा शहराने काय हा विचार केला पाहिजे की, कर्जाची मुदत संपल्यावर तें फेडण्याची आपल्या अंगा पुढे पात्रता येईल किंवा नाही बांधोशिक किंवा सामान्य वाढ हा हि पात्रतेचा विचार करताना लक्षात घेतला पाहिजे. शहराने कोणकोणत्या कामाकरिता किती मुदतांचे कर्ज वाढावे यावरून जे घटनेत नियम असतात त्यांकडे पाहून चालले पाहिजे हा कर्ज काढण्याचा एक मार्ग झाला. यानंतर पैसा मिळविण्याचा दुसरा मार्ग म्हणजे उद्योगा जमीनजुमल्यांना नगररचनेच्या योजनापासून विशिष्ट रीतीने फायदा झाला असले दृष्ट्यावर कर बसविणे. द्यांच्यावर जास्त कर लादण्याने अन्याय होत नाही. कारण स्थानिक सरकारने केलेल्या सुधारणेमुळे त्यांच्या जमीनजुमल्याची किंमत आपोआप वाढलेली असते

प्रामाणिक काये.—एकदा नगररचनेची योजना तयार झाल्यावर पहिले काम म्हणजे मोठले रस्ते, बागा, क्रीडांगणे, सार्वजनिक इमारती, झाला आणि इतर लोकांच्या जरूरीच्या गोष्टी या सर्वांची सारी काठ होण्याकरिता पुरेशी जमीन घेण्याची काही तजवीज करून ठेविली पाहिजे. राच्याशिवाय वाढत्या शहराला पुढे अहतरलागल्यात खासगी जमीनजुमले हि दस्तगत करण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे. याकरिता आर्थी एक बॉर्ड स्थापून त्याचा अहतर से अधिकार दिले पाहिजेत. चौकीने शहराच्या गरजा नीट ध्यानात घेऊन व तात्काळीन परिस्थितीची जाणीव ठेवून त्या दृष्टीने व्यवस्था करण्यास सुवात करावी. शहराच्या लोकांना नगररचनेपासून होणाऱ्या फायदाची जाणीव करून द्यावी. जमीनजुमलेशास्त्रानुसार आपल्या जमिनी कोणकोणत्या अटीवर घाल्या जाऊ शकू शकू केवी पाहिजे. शहराची प्रगति, स्थापन जाणाऱ्या आणणाऱ्यांना हि फायदेशीर असल्यामुळे त्यांच्याकडून हि नगररचनेच्या योजनेला पाठिंबा मिळवावा. आणवाढीच्या स्टेजनामोवतालची स्थिति सुधारण्याची हमी हि शहराधिकार्यांनी त्यांना द्यावी. अशा रीतीने कवे तऱ्हेच्या लोकात नगररचनेविषयी सद्विभूति उत्पन्न करणे अपि-काऱ्यांचे काम आहे.

छ हा न गो टे र हते आ णि इ तर म्या व हारि क अ थ —समाजाची प्रगति करताना पुढे येणारे व्यक्ती

प्रथम मोठ्या महत्त्वाचे व गुंतागुंतीचे असतात. सामान्यतः नगररचनेत पुढील गोष्टीकडे लक्ष घावे लागते.

दळण वळण, (अ) रस्ते—(१) मोठाले रस्ते रुद्धान रस्ते आणि बागेचे रस्ते यांसंबंधी स्थलनिबंध. (२) रस्तांदादी, यांच्यांत करसंबंधाच्या पायवाटा, पाऊंच्या वाटा आणि बागा येतात. (३) गाडीवाटा. (४) उपयुक्त गोष्टी (नळ, तारा, नहर इत्यादि). (५) अंगभूत गोष्टी (झाडे, दिवे, छत्रेच्या पात्र्या, दगड, पूल, पुतळे इत्यादि). (आ.) आगगाडीचे रस्ते—(१) वाटा व रस्त्यांचे हक्क. (२) बळण.

(इ) पाणरस्ते—(१) ड्रेनेज (२) व्यापारी सोई. सा वै अ नि क मा ल म सा, (अ) कारभार—(१) सामान्य (पोस्ट ऑफिस, कोर्ट, नगरभवन, मोठ्या जागा, दुकाने इ.). (२) पोलीसचौक्या व आग विक्ष-विषयाची स्टेशने. (३) पाण्याकरितां केलेगदा योजना. (४) गटारांच्या योजना. (५) बाजार.

(आ) शिक्षण—(१) शाळा (२) वाचनालय, पदार्थसंग्रहालये व अग्रबलाने.

(इ) करमणूक—(१) क्रीडांगणे. (२) करमणूकीच्या जागा, स्नानगृहे इत्यादि. (३) चौक व स्थानिक वाग. (४) मोठाल्या बागा. (५) बागांचे रस्ते व नगरोपार्त रस्ते (६) राखीव अंगणे. (७) इतर उपज्या जागा.

ख स गी मा ल म सा, (अ) उपयोगाची क्षेत्रे—(१) अर्धवट सार्वजनिक (उपहारगृहे, देवळे, स्मशाने, संस्था, क्लबच्या जागा इत्यादि) (२) औद्योगिक (३) व्यापारी (४) राष्ट्राध्यात्मिक स्वतंत्र व सामायिक परे, पाळी वगैरे. (५) शुश्रूषास्थली रक्षाध्यात्मिक-एकदोन कुटुंबांची घरे.

(आ) भागी विशदविषयाच्या सोईकरिता पाडलेले विभाग.

(इ) इमारतांच्या उंचीवरून पाडलेले विभाग.

(ई) इमारत रोपा आणि इतर आगेवरील (मार्ग वगैरे) संबंधी हक्क आणि धर्मे.

रस्ते.—लहानमोठ्या रस्त्यांचा प्रश्न प्रथम महत्त्वाचा आहे. कारण नगरजीवनाच्या त्या नात्या म्हणता येतील. रस्ते नीट नसले म्हणजे घरांची स्थितीहि नीट असणावच. ' निरुध्द रस्ते, निरुध्द लोक उपपन्न करतात ' असें एका ग्रीसिज मजूर पुढ्याने जे विधान केलें होतें तें सर्वस्वी खरें आहे. रस्त्यांपर्यंत जे तारेचे खांबे, दिवे वगैरे उभारावे लागतात त्यामुळ रस्त्याचे धौर्ध्व नष्ट होणार नाही या गोष्टीकडे लक्ष दिलें पाहिजे. कारण याकडे दुर्लक्ष झाल्याने अनेक मोठाश्या इतर दृष्टींनी सुंदर अशा रस्त्यांची खराबी झालेली आहे. तसेंच रस्त्यांतून लांबवायच्या झाडांचीहि योग्य निबंध झाली पाहिजे. शहरांतील पुष्कळच रस्ते रयांत रद्दगणाच्या लोकांच्याच केवळ उपयोगाकरितां असल्याने व्यापारी दलवबळणाकरितां योग्य अशी रस्त्यांची

सरळ आवणी करणे चुकीचें होईल. कारण रस्ते घेत व अमदी सरळ करण्याला बराच खर्च येऊन अशा रस्त्याने आणें लोकांना कंटाळवणें होतें बहुतेक युरोपियन शहरांनी ही चुकी मार्गेच दुरुस्त करून रस्त्यांना सुंदर वळणें दिली आहेत.

रस्ते तयार करण्याचा पुढील प्रश्न म्हणजे ते स्वच्छ ठेवण्याचा होय. या कामी वैयक्तिक सहकारितेची आणि संघाची आवश्यकता असते. यात्राकांची मदत यांना मिळाल्यास अति उत्तम होईल. वायकांनी हा स्वच्छतेचा प्रश्न हातां घेतल्यास पुरुषांना त्यांतून बाहेर पडून मोठमोठ्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नांत हात घालता येईल. स्थानिक स्मशानभूमीची चांगली व्यवस्था ठेवल्यास शहराला एक प्रकारची शोभा येते

करमणुकीची साधने—सार्वजनिक बागां या केवळ सौंदर्याकरितांच असतात असें नसून आरोग्याकरितां त्यांचा फार उपयोग असतो हा गोष्ट सुविश्रुत वर्गास पटवून देण्याची आम गरज राहिलेली नाही क्रीडांगणे व बागा लोब सुदृतांच्या भाषेपट्याने खरेदी करण्याचा विचार करावा अशी पद्धत अस्तमस्काली काही शहरांतून आहे. शहरांतील लोकाकरितां करमणुकीची साधने तयार करणें व लोकांनी त्यांचा फायद्यासाठी उपयोग करणें या गोष्टी पुष्कळ अमेरिकन शहरांतून दृष्टीस पडतात. उपज्या हवेंत राहून करमणूक करून घेणें हे लहान मुलांचे काम नसून मोठ्या माणकांनाहि त्याची आवश्यकता आहे. ज्यांत लहानमोठे सभे भाग घेतात असे काही खेळ वपांतून काही वेळां म्युनिसिपालिटीनें करविले पाहिजेत. पराभांवताली बागा करण्याला उत्तेजन देऊन लोकांना करमणुकीचे साधन उत्पन्न करता येत. बालवीरचळवळ ही सध्याची चांगली करमणुकीची योजना असून शहराधिकार्यांनी तिच्यांत प्रगति करावी. तसेंच मोठ्या लोकाकरितां क्लब, पोहोण्याचे तलाव, आखाडे, क्रीडांगणे तयार करावार्हात. नगररचनेत सार्वजनिक करमणुकीचा प्रश्न कमी महत्त्वाचा नाही. हा नीटपणें सोडविल्यास शिक्षण व आरोग्य यांची लोकांना ओढ करून दिल्या-सारखी होईल

शहरांतून राहणाऱ्या लोकांनी तयार केलेले शिस्त एकत्र करून त्यांचे प्रदर्शन केल्याने स्वाभिमान वाढून गतितावस्थेत असलेल्या लोकांच्या सुदीला चालून दिल्यासारखें होतें. शहरांत म्युनिसिपालिटीच्या खर्चानें गायनाचे गल्ले झाडे पाहिजेत व म्युनिसिपालिटीनें स्वतःच नाटकगृह आणि सिनेमागृह असून लोकांना त्यांचा मुबलक फायदा मिळाला पाहिजे. अशा तऱ्हेची बौद्धिक करमणूक किती उपयुक्त आहे याविषयी फार लिहिणें नकोच.

शहरातीलीकरितां एखादे भरपूर राहून ठेवावे. उद्योगधंद्याच्या दृष्टीनें हि महत्त्वाचे आहे. यासाठी म्युनिसिपालिटींनी बरीच मोठी कक्षा आपल्या ताब्यांत घेणे अवश्य आहे. लोकांना शिकार करण्याची व प्रशुपकांचा अभ्यास करण्याची

चांगली सोय होईल व पाणीपुरवठ्यालाहि मदत होईल.

घरे:-शहरांतील कोंदट व जवळ जवळ असलेली घरे कधी नाहोशी करावीत हा एक मोठा कठिण प्रश्न असला तरी तो सोडविलाच पाहिजे. नाहोश देशाच्या भावी कल्याणाचा धोका पोहोचणार आहे. विशेषतः औद्योगिक नगरांतून यासाठी गोराची चळवळ झाली पाहिजे. घरे बांधण्याकरिता कर्म देणाऱ्या संस्था व सहकारी पतयेच्या यांनी गरीब लोकांना सुविधित आणून दिली आहे असे निःसंशय आढळून येते. उपवननगराची योजना दिनावह टरलेली आहेच. अनेक युरोपियन देशांतून घरे बांधण्याच्या योजना सरकार व स्थानिक संस्था चांगली मदत करते. ही मदत कंपन्या अर्दीवर द्यावयाची द्यावद्दल निरनिराळ्या देशांत निरनिराळे नियम असतात. पण सर्वसाधारण योजना खालील तीन वर्गांत मांडलेली आढळेल.

(१) प्रत्यक्ष भाड्याकरिता किंवा विकण्याकरिता इमारती बांधणे. (अ) नरकारी नोकराकरिता. (आ) सामान्य नोकराकरिता.

(२) सार्वजनिक (सरकारी) फंडातून खालील स्थानां कर्म देणे. (अ) स्थानिक अधिकारी किंवा संस्था, (आ) व्यापारी नसलेल्या इमारती संस्था, (इ) नोकर ठेवणारे लोक, (ई) व्यक्ती.

(३) इमारतीसंस्थांना किंवा इतरांना कर किंवा इतर तऱ्हेने मदत किंवा सवलती देणे.

इन्डस्ट्रियल व्यापारी कामगारांना चांगली घरे करून देण्याच्या चळवळीचे रूपांतर उपवननगराच्या कल्पनेत झाले. दोस्त, व्यापार व वसाहत या कामी स्वयंपूर्ण असून परमावृत्ती बागा करून देण्यापुरती जमीन असलेले नगर ते उपवननगर म्हणता येईल. नगर आणि खेडे या दोहोंतील फावडे उपवननगरांत असतात. दाट वस्तीच्या शहरात येऊन मोठ्या हालत राहणाऱ्या ग्रामवासीयांचा खेडीतून शहरात चाललेला ओष यांबवून त्यांच्यात स्थानिक भावना उत्पन्न करणे हे आणखी एक उपवननगराचे ध्येय असते. उपवननगराच्या योजनेत सहकारी स्वरूप बांधिले असल्याने न्यायत उपयुक्ततेची भर पडली आहे. घरे बांधून देणाऱ्या सहकारी संस्था उपवननगरांना जोडलेल्या असतात.

सार्वजनिक आरोग्य:-सार्वजनिक आरोग्य हे सध्या नगररचना, त्याची प्रगति व कारभार यावर बरेचसे अवलंबून असते आधुनिक काळी या प्रश्नाकडे लोकनिराळ्या दृष्टीने पाहू लागले आहेत. हरष्ट पाण्याचा पुरवठा, गटारांचा समायोजन, काच निकास, रस्ते व कारखाने यातील दागी नाहोशा करण्याची व्यवस्था, चांगली घरे, कारखाने, शाळा व घरे यांची स्वच्छता, सार्वजनिक रोगांच्या प्रतिकार, रोगांशी लुप्त, बालसोपान, जीवजंतुपासून होणारा त्रास बचाविणे, निर्मिळ दूध, शुद्ध अन्न व शाब्दीक आरोग्य यांचे महत्त्व पटविणे,

करमशुकीपासून होणारे वित्तबद्द परिणाम दृष्टीपत्तीस आणणे, इत्यादि प्रश्न सार्वजनिक आरोग्यात येतात. यातील प्रत्येक प्रश्नावर स्वतंत्र अभ्यास झालेला आहे.

व्यापार व उद्योगधंदे:-शहरांतील उद्योगधंदे व व्यापार यांकडे प्रथम लक्ष देणे अति महत्त्वाचे आहे. कारण. शहराचा एकंदर खर्च त्याच्या व्यापारवृद्धीवर अवलंबून असतो. वास्तविक शहराचे (१) व्यापारी, (२) उद्योगधंद्यांचा व (३) राहण्याचा असे तीन भाग पाडिले पाहिजेत. नाहोश यांच्या स्तरमेळीने एकमेकावर अनिष्ट परिणाम होऊन शहराची आर्थिक स्थिती खालावेल. नगररचना पुढील अनुक्रमाने झाली पाहिजे. (१) उद्योगधंदे व बाह्य दळणवळण, (२) आरोग्यकारक राहणी आणि परांची स्थिति, (३) नगरातील दळणवळण, (४) बाजार आणि अन्नाचा पुरवठा, (५) शिक्षण, (६) करमणूक, (७) क्रीडागणे व क्रीडासंस्था (नागरिकांचे अडे) व स्मारक इमारती. येथेप्रमाणे नगररचनेचे स्थूल स्वरूप वर्णन केले आहे. या प्रश्नाकडे जनतेचे लक्ष गितके लवकर ओढले जाईल तितके चांगले. या विषयाचे अभ्यासकहि तयार झाले पाहिजेत. त्यांनी स्थानिक परिस्थिति लक्षात घेऊन नगररचना आखली पाहिजे.

अलीकडे शहरांतील लोकवस्तीची क्षपाटयाने वाढ होऊ लागल्यामुळे व शहरात फार दाढी होऊ लागल्यामुळे शहराची वाढ होऊ लागली आहे व हिंदुस्थानातील सरकारास व लोकांस शहरांची वाढ वाढावयाची ती शास्त्रीय पद्धतीवर व्हावी असे वाढू लागले आहे व त्याकरिता नगररचना-शास्त्राकडे लोकांचे लक्ष दिवसेंदिवस अधिक वेधे लागले आहे. मुंबईसारख्या मोठमोठ्या शहरात शहरसुधारामंडळ (इन्क्व्हर्मेंट ट्रस्ट) स्थापन होत आहेत. या शहरसुधारामंडळांचे मुख्य काम शहरातील दाढी मोडून शहरातील दळणवळण व वाढ, उजेड वगैरे वाढशास यांचा पुरवठा व्हावा या दृष्टीने लोईस्कर असे शहराच्या मध्यभागी मोठमोठे रस्ते तयार करणे, शहराबाहेरील भाग, रस्ते वगैरे दळणवळणाची साधने तयार करून देऊन वस्तीला योग्य असे करणे, शहरातील लोकांस शहराबाहेर घरे बांधून राहण्यास सत्तेजन देणे व अशा अनेक रीतींनी शहरांचे आरोग्य सुधारून व त्यांचा व्यापार वगैरे वाढून त्यांची भरभराट व्हावी याकरिता लोकोपयुक्त कामे घरणे हे असते. शहरसुधारामंडळांपुढे मुख्यतः दोन प्रश्न असतात, एक शहरातील दाढी मोडून शहर स्वच्छ ठेवण्यास लोईस्कर असे रस्ते व मोठमोठ्या जागा ठेवणे व वाढत्या वस्तीला योग्य घळण लावून नवी वस्ती आरोग्यकारक व पद्धतशीर होईल अशी योजना करणे. दुसऱ्या वस्तीतील दाढी मोडताना ही मोठ लक्षात ठेवली पाहिजे की दुसऱ्या घरांतून जी दाट वस्ती असते ती घरे पाडण्यावर रस्त्यात राहणाऱ्या लोकांस पुरेशी जागा शहरामध्ये अस्तित्वात असलेल्या घरांत आहे काय? तसे नसेल तर राहिलेल्या

घांता अधिक दाटी होईल याकरिता प्रथम शहराच्या वाडीस वाव दिला पाहिजे म्हणजे शहरालगतच्या मोकळ्या व घरे बांधण्यास सोईस्कर अशा अशा पाडून त्यांत रस्ते वगैरे करून त्या घरे बांधून राहण्यास योग्य कराव्या व तिळवे परे होऊं लागलीं म्हणजे शहरांतील दाटी कमी करणाकडे लक्ष पावें. असें केल्यानें दोन कायदे होतात; शहराबाहेरील मोकळी जमीन वस्तोयोग्य होऊन नवीन नमुनेदार वस्ती तयार होऊन शहराची शोभा वाडून लोकांनी सोय होते आणि ज्या बायेला ती मोकळी व राहण्यास अयोग्य असते ती शहरसुराधारमंडळास फार थोड्या किंमतीत मिळते व तीच घरे बांधण्यास योग्य झाली म्हणजे तिची किंमत अनेक पटींनी येऊन त्यांतून रस्ते करण्याचा खर्च निघून कायदा होतो व त्याचा विनियोग शहरांतील दाटी मोडण्याकडे करता येतो. म्हणजे हें काम आंबड्यापाचें होत नाहीं. तसेंच शहरांतील दाटी मोडण्यासाठीं दाट वस्तीतील घरे मालकांकडून विकत घेऊन पाडून टाकवी लागतात व अशा रीतीनें जमीन मोकळी करावी लागते व अशा वेळीं हि माये रस्ता ठेवून बाजूस चांगली घरे बांधता येतील येवढी जमीन विकत घ्यावी. अशा वेळीं घरे जुनीं व दाट असल्यामुळे त्यांची भरपूर किंमत दिली तरी पैसा कारसा लागत नाहीं व मोकळी जमीन विकून सर्व पैसा भरून काढता येतो व छुन्या मालकांस भरपूर किंमत मिळाल्यामुळे त्यांचेहि नुकसान होत नाहीं. शहरांत ह्या चांगली खेळाची व व्यापारव्यवहारास अडचण पडू नये म्हणून जेव्हां रंद व मोठे रस्ते वाहरामध्येच तयार करावयाचे असतात तेव्हां हि बरीलप्रमाणेंच धोरण ठेवावें. शहरसुराधारमंडळाचें काम बरीलप्रमाणें असतें. अशा मंडळें सध्यां मुंबई, कानपूर, कलकत्ता वगैरे ठिकाणी अस्तित्वांत आहेत.

कलकत्ता इन्व्हर्मेन्ट ट्रस्ट स. १९१२ त निघालें. या चारा वर्षांत वस्ती विरळ करणें, रस्ते रंद करणें व मोकळ्या जागा करून देणें या गोष्टी करण्यांत ७ कोटी रुपयांवर खर्च झाला; पैकीं १। कोटी ईंजिनियरिंग कामांत व बाकीचे जमिनी विकत घेण्यांत खर्च झाले. २। कोटींची जमीन लोकांना विकत दिली. मुंबईचें इन्व्हर्मेन्ट ट्रस्ट यावेलां मोठ्या प्रमाणावर अपुन त्याचा खर्चाहि दांडगा आहे. ३१ मार्च १९२४ पर्यंत १५ कोटी २६ लक्ष रुपये खर्च झाला. आणखी १ कोटी ६१ लक्षांपर्यंत खर्च करण्यास अधिकार आहे. नवे व मोठे रस्ते करणें, गरीबांकरितां चांगली घरे बांधणें, दाट वस्ती कमी करणें हीं नेटमींचीं कामें असून शिवाय समुद्र इटवून नव्या जागा निर्माण करणें हेहि ट्रस्टचें महत्त्वाचें काम आहे. मुंबई वेढ्याचा उत्तरेकडील भाग घरे बांधण्यायोग्य करण्याचें सर्व थेंब ट्रस्टला आहे. बरळी, घारावी, सेवरी आणि वडला या ठिकाणी १५५८ एकर जमीन मिळवून तिची सुधारणा केली. यामुळे दोन चार लाख लोकांनी या भागांत चांगलें

साहाय्यास मिळेल. ट्रस्टचा ताबा म्युनिसिपालिटीकडे देण्याचा सरकारचा विचार चालू आहे.

केवळ नगररचना अगर नगरसंवर्धकमंडळाचें काम शहराच्या अंतर्भागापेक्षा शहराच्या बाहेरच विशेष असतें व तें म्हळें म्हणजे शहराच्या वाडीवर योग्य नियंत्रण ठेऊन ती पदसंधार, आरोग्यकारक, सोयीस्कर व शोभादायक करणें हें असतें. याकरितां शहराबाहेरची विशिष्ट जागा शहरसंवर्धनाकरितां मुक्त करून प्रथम त्या भागांत योग्य ठिकाणीं रस्ते, मोकळ्या जागा, अर्ध-सार्वजनिक इमारती, उद्याने, बागे वगैरेकरितां जागाहि राखून ठेवून, राहिलेल्या जागेत दळणवळणाच्या मानानें सोईचे रस्ते राखून राहिलेली जागा घरे बांधण्याकरितां देण्यांत येत. या जागेत बाधली जाणारी घरेहि कांहीं विशिष्ट नियमानुसार बांधली गेली पाहिजेत असे निबंध घालण्यांत येतात. उदाहरणार्थ विशिष्ट क्षेत्राच्या एका तुकड्यांत एकच घर बांधलें पाहिजे. प्रत्येक जमिनीच्या तुकड्यांत बाधल्या जाणाऱ्या घरांचे व मोकळ्या जागेचें विशिष्ट प्रमाण (उदा० १:२) असलें पाहिजे. घरांची उंची पुढील रस्त्यांच्या इंदीच्या मानानें अनुकृतावर असता कामा नये. घरांचा नकाशा प्रथम योग्य अधिकार्यांकडून मंजूर करून घेतला पाहिजे इत्यादि.

या योजनांतहि काहीं लोकांची जमीन रस्त्यांमध्यें अगर इतर सार्वजनिक जागांमध्ये अडळी जाऊन त्यांचें नुकसान होतें व कांहीं लोकांची जमीन रस्त्यावर येऊन त्यांच्या जमिनीची किंमत वाडून त्याचा कायदा होतो. तेव्हां ज्यांचा कायदा होतो त्यांच्याकडून त्या कायद्याचा अर्थ अगर बरी अधिक अंश घेऊन त्यांतून इतरांची नुकसानभरपाई व सार्वजनिक कामें करण्यांत येतात व अशा रीतीनें ही योजना वाहेरचा पैसा घेतल्याशिवाय यशस्वी करता येते. अशा तऱ्हेच्या योजना हल्लीं पुणे, सोलापूर, कराची, अहमदाबाद, बंगरे ठिकाणीं चालू आहेत. बांबे डेव्हलपमेंट एस्कीमचें कार्य अति व्यापक असून, त्यायोगानें मुंबईचें भूमिक्षेत्र वाडेल, मज्जासा साहाय्यास स्वतंत्र व चांगली घरे मिळतील, सरकारी जमिनीचा सदुपयोग होईल व साठी वेढ्याची सुधारणा होईल. या योजनेकरितां ९ कोटी ३९ लक्ष रुपये कर्ज काढिलें. नायगाव, डेव्हल रोड, वरळी व सेवरी या ठिकाणीं रस्त्यांचे व्यापक चाळी बांधल्या असून त्यात सुमारे चार हजार निव्वारे रद्दनातहि. बाकीच्या चाळी या वर्षी-अखेर पुन्हा होतील. अंवरनाथ हें व्यापारी शहर करण्याचा येत असून त्याप्रमाणें उद्योगाहि सुरू आहे. [बड-डीन हॅनिंग फॉर स्मॉल कॉम्मुनिकेशन्स; हेनरी बुरे-दि न्यू सिटी गव्हर्नमेंट; ह्या फौंडेड ब्राई-दि लिटिल डेमाफ्री; काडबरी-डीन हॅनिंग; लॉकस्मिथगांतील (वॉ २ रें). डॉक्टर केतकर यांचा ' नगरसंवर्धन व नगरसोदर्य ' हा लेख; इंडियन इमार सुक, १९१५; इतर लिपी.]

नगरहार—अकगाभिस्तानांतील सांप्रतचें जलाशयाद. येथें ह्युपनत्तंग आला होता. हें राज्य १०० मील घेराचें होतें. टाळेमांन याचा उत्तम नगर म्हणून केला आहे. एका नाण्यावरहि नगरहार असे नांव आढळतें. प्रांताची चतुःसीमाः—पश्चिमेत नगदलकपाट, पूर्वेत रैयूरपाट, उत्तरेत काबूल नदी व दक्षिणेस सवेतकोल पर्वत. बेम्राम (जलाशयादेच्या पश्चिमेस एक कोस) ही राजधानी होती. जवळच्या तीन कोसावरील हिवा येथें मुद्राच्या कवटीवर बांधलेला स्तूप ह्युपनत्तंगच्या वेळी होता. त्याचे व बेम्राम येथील इमारतींचे अवशेष सोपून काढले आहेत. स १३० मध्ये हा प्रांत कापिसिनांच्या, त्यानंतर काबूलच्या ब्राह्मणी राजांच्या व नंतर मुसलमानांच्या ताब्यांत आला. [दीक्षित—भारतवर्षीय भूवर्णन.]

नगरी—मिनाडर यांमै साकेतप्रमाणेच मध्यमिका या शहरावर स्वारी केल्याचें स्तूपां म्हणतात. पर्वजलाहि या-बद्दल ओसरता उल्लेख करणे. काहींच्या मते पर्वजला या-वेळी हयात होता. मध्यमिका म्हणजे प्राचीन नगरी हें नांव होय. याचेच दुसरे नांव तैवर्तती नगरी होतें. हें नांव हिंदुस्थानातील अनेक प्राचीन गावांपैकी एक होय. हें सांप्रत राजपुतान्यात चित्तोरपासून उत्तरेत ५॥ कोसावर आहे. येथे जी नाणी सांपडली त्यावर “ मक्षिमिका (मध्यमिका) शिवा देवातीतल ” असा लेख आहे. [कनिंगहॅम—आर्कॉ. रिपोर्ट्स पु १, १४; इंडि. अँटि. पु. ७.]

नगारची—या जातीची एकूण लोकसंख्या (१९११) १४७२९. त्यात हिंदू (५४९४), मुसलमान (२०३७७) आणि बाकीचे इतर जातींचे लोक आहेत. त्यांची मुख्य वस्ती बंगल्यात (२४९०२) असून बाकी बासाम, मध्यप्रांत व बन्हाळ इथडे आहे. मध्यप्रांतांतल हे लोक गोंडांची हाशा अगून क्लिष्टपाच्या दरवाजावर व देवळांत नगारा बाबविणे हाच यांचा धंदा असे. काही ठिकाणी यांची स्वतंत्र जात बनत चालली आहे व ते आपसांतच लग्न करतात.

नगारा—मुख शब्द नकारा (अरबी) आहे. राज्यांतील अठरा कारखान्यात याचा समावेश होतो. देखीलत पुणेच्या वेळी अगर मुकौत आणि दिवसाच्या टराविक वेळेस सगळे दारवाजासाठी याचा उपयोग करतात. काबल्यात ‘शनिवार’ हा पेशवाईचा पत्सवार दिला आहे. त्याची कोळ असाः—घोरल्या शिवाजीनं दारें १५८० थायन शुद्ध पंचमी शनिवारी (१६५८ जुलै २४) सातारा दिशा हस्तगत केल. त्यामुळे विजयस्मारक म्हणून शनिवारी आणि शिवाजी देवी-मल भावस्थी शुक्रवारी असा दोन दिवशी हा चौपडा वाजविण्याचा प्रथात पडला. [घेवर्गीकर बहार पदा.]

सधार्ते वाजविण्या जाणाऱ्या नगार्यास नौबत म्हणत. ती हशीवर असे. मुख्य घेतापत्ता स्यास छत्रपतीकडून बरी-पटका व ही (राहोरी) नौबत देऊन मोहिमेवर पाठवीत. हा एक प्रकारचा मान असे. या कारखान्यास निराळा खर्च

तोडून दिलेला असे. सधार्ते नगारा वाजविण्याची पद्धत बहुतेक सर्व देशांत प्राचीन काळापासून आहे. सैनिकास हुरूप येण्यास किंवा जय झाल्यानंतर अथवा सेनापतीचे निरनिराळे हुकूम सैन्यास समजण्यास (निरनिराळे आवाज काढून) नगार्याचा उपयोग होई. कूच करावयाचे असल्यास कूचाचा नगारा होई.

नगार खाना—सत्तारचे छत्रपति प्रतापसिंह यांच्या वेळी नगारखाना या कारखान्याचे कामकाज कसे चाले (पूर्वी-पासून) त्याची सविस्तर माहिती जाबत्यावरून समजेल. हा देवळाच्या किंवा राजवाड्याच्या प्रवेशद्वारावर असून यांत चौपडा असतो. सरकारनगारखान्यांतील कामगार चौपडा वाजवणार व सनई व सुरई व झांजवाला व घड्याळ्या व नौबत वाजविणारे वगैरे कामगार त्यांनी चौपडा वाजवावयाचा तो, अस्तमानी, मध्यरात्री व प्रातःकाळी दोन घटका रात्र राहिल्याचे पूर्वी इशारातीचा डंका करून, दोन घटका रात्र राहिल्यावर चौपडा सुरू करावा. तो दोन घटका दिवस आल्यानंतर अखेरीचा गजर व्हावा. तत्संचसत्यकाळी दोन घटका दिवस आहे तो दुपडीचा डंका इशारातीचा करून, नंतर चौपडा सुरू करावा. तो दोन घटका रात्रीस अखेरीचा गजर व्हावा व मध्यरात्रीपूर्वी दोन घटकेस, इशारातीचा डंका करून नंतर चौपडा सुरू करावा. तो दोन प्रहर दोन घटका रात्रीस अखेरीची नौबत व्हावी. व हल्ली सरकारचा फतेश्वर शुक्रवार व पेशमीचा फतेवार शनिवार या दोहोवारी चार प्रहरास चौपडा; वर लिहिलेप्रमाणे दरप्रहरी सदरदृप्रमाणे वाजवात जावा व सरकारांतून कारखान्याचे दामिने, नौबत व शिला शेकावयास लांकडाची मोईन आहे त्याप्रमाणे घेऊन, शिला व नौबत चांगली खणखणीत वाजे असे करवीत जावे व जवळुने सामान याची देखरेख करून सरकारांत कळवीत जावे. सरकारस्वारी जाता येता, डंका हमेशा वाजवीत जाणें, गाफील राहूं नये. सदरदृ लिहिल्याप्रमाणे येदोवस्त ह्यारीने सरकारचाफरी करून दाखवील त्यावर सरकार मेहेरबान होईल. ज्याकडून हें न घडे, त्यास इना पोहोचून पुन्हा त्या कामावर राहणें होणार नाही.

सरकारांतून कायदे चालावयाचे ते पुढीलप्रमाणेः—
(१) दफ्त्याबद्दल कारखान्याचे बकऱ्याची मुंढी जमादार याची, बाकी कारखानदार यांचे व कारखान्याची पूजा, दक्षणा, नारळ, विडा जमादार याकडे चासविलें जाईल. (२) नौबतीत नऊ दिवस निवेद्य व पुजेचे सामान व विदे पावतील. (३) सरकाराची नजर एक बघ्या व दिपबाजीत तेल, आंगना व कराब्य व मुल्लाचे लढाबद्दल कंस व सेकौतीबद्दल तिळगूळ व शिवछात्रीचे कराब्य व शिमग्याबद्दल दोळ्यांचा नारळ व मेळकनाय राणीच्या गुगत्या व वस्त्रप्रतिपदेस निव व विदे व मोडुळभट्टांबद्दल निचाण, सोणी व घिरापत व गणेश-बगुर्बाबद्दल विदे, सापपत्र व आंगे विडके हिरने व गहत

गंगेपैकी पावेल. [संदर्भग्रंथ—इतिहाससंग्रह पु. ६. अ. १०१११२.]

नगीना, तहशील.—धंदुकुप्रांत विमनोर मिल्खातील आग्नेयीकडील तहशील. उ. अ. १२° १३' ते २३°-४५' व पू. रे. ७८°५०' ते ७८° ५५'. यांत जयीला, बन्हापुर व अफहालगढ या परगण्यांचा समावेश होतो. क्षेत्र. फ. ८८३ चौ मै. लो. सं. (१९११) १६५९९७. यांत खेडी ४६३ ग्रहारे २ आहेत. अलीगढ व नगीना यांत दाट जंगल आहे; रामगंगा व खोह या नद्या आहेत जमीन सुपांक आहे, पण हवा चांगली नाही. येथे अतिवृष्टि व डुकरे वगैरे जंगलां नगारें यांपासून विक्रीचे फार नुकसान होतें. कालव्यानी वन्यांचे जमीनीला बाणो पुरविले आंत.

गंगी व.—या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण नगीना हें अवध रोहिलखंड रत्नेवर आहे. लोकसंख्या २३ हजारपैकी पंधरा हजार मुसलमान आहेत. ऐने-इ-अकबरत हें एका परगण्याचे मुख्य ठाणें होतें असा उल्लेख आहे. रोहिल्यांच्या उदयकाळी येथे एक विद्या बोधाला गेली. इ. स. १८०५ त हें अमीरखान देवान्यानें उभरता केलें. इ. स. १८१७-२४ पर्यंत हें उत्तर मुगलांक या नवीन मिल्खाचे मुख्य ठिकाण होतें. येथे १८५७च्या बंडात बरीच घामघुम झाली. ह्यादर यांतलें अजून यांतील रस्ते वगैरे उत्तम आहेत. येथे दबाखाना व शाळा आहे. येथे आठवण्यातून २ बाजार भरतात. साखर, तांदूळ व कापूस यांचा बराच व्यापार आहे. हें ठिकाण शिंद्यांच्या लोकांकी कामाकरिता प्रसिद्ध आहे; तसेंच कोबेच्या गंगरज्यादि होतात. पूर्वी येथे तोड्याच्या बंदुकी व इतर लोखंडी कामहि होत असे. [इ. रे. ग्याझे. पु. १७.]

नगेसिया (नगासिया)—या जातीची एकूण लोकसंख्या (१९११) ५२७१२. बहार, ओरिसा व मध्यप्रान्त—बन्हाड इकडे यांची मुख्य वस्ती आहे. छोटानामपुराजवळच्या संस्थानांतूनहि या जातीच्या वन्य लोकांची वस्ती आहे. यांच्या पूर्वजाला तो लहान असता कोणा मुंडानें सर्पाच्या फणीं-झाली निजलेला पाहिला म्हणून त्याला आणून तो मोठा झाल्यावर आपला रामां केलें अशी कथा आहे. हे लोक मुंडांची एक शाखा असावेत. मुंड लोकांसच नाग अशी संज्ञा त्यावेळच्या लोकांनी दिली असावी. मध्यप्रान्तात यांच्यात तीन वर्ग आहेत, ते—तेल्हा, धुरिया व बोंदरिया. तेल्हा लोक कपूच्या कपाळावर तेलाचा टिळा लावतात. धुरिया लोक कपूच्या कपाळावर बराच्या पायाच्या छुलीचा टिळा लावतात व बोंदरिया तेला बोंदूर लावतात. बोंदुरिया स्वतःला उच्च समजतात. ते इतर दोन वर्गाबरोबर विवाहबंध करीत नाहीत. धुरिया व तेल्हा हे परस्पर लग्न करतात. तेल्हा व धुरिया बायका कपूच्या बागड्या व नय घालीत नाहीत. तेल्हा लोक म्हणतात की पूर्वी बापदेवानें त्यांची मांदण्याची सुई व बोंदूर चोरला म्हणून दोहोंच्या ऐवजी ते तेलाचा उपयोग करतात आणि कायप्रसंगी हें तेल अविवाहित मुला-

कडून नंगराच्या सुशाला घरून बायच्या पाटीत काढतात. धार्मिक कृत्यांत तेल जुन्या पद्धतीनें (बायानून) काढतात. [हिरालाल आणि रसेल—छोटानामपुर.]

नचिकेतस्—गोवतमगौत्रीसम आश्रम कपि याचा पुत्र. हा सुमारे पांच वर्षांचा असतांना, याच्या पित्यानें एकदां उत्तम उत्तम गायी याच्यासाठी निवडून ठेवून, ताम्रपत्रांत देण्यासाठी इतर ठेवलेल्या गानें पडिण्या हें न आवडून नचिकेतों पित्यास पुन्हां पुन्हां विचारूं लागला की, आपण मला कोणत्या ब्राह्मणास दान देणार तें सांगा. तें ऐकून पित्यास क्रोध आला व म्हणनें मी तुला मृत्युप्राप्त धर्मपण करणार म्हणून उत्तर केलें याप्रमाणें हा यमलोकी गेला. तेथे यमानें त्याला ब्रह्मविद्या देऊन आपल्या पित्याकडे परत पाठविलें. ही कथा तैत्तिरीयब्राह्मणंत व कठोपनिषदांत आहे.

नंजनगुड, ता. लु. का.—म्हैसूर संस्थान, म्हैसूर जिल्हा. मध्यभागांतील तालुका. उ. अ. ११°-५१' ते १२°-२४' व पू. रे. ७६°-२७' ते ७६°-५६'. क्षेत्रफळ ३७८.५४ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११) ११३१६९. यात नंजनगुड व कल्लें अशीं दोन गाहारे व १७० खेडी आहेत. बोंलगेर येथे सोंन्याच्या खाणीचे काम सुरू केलें होतें पण भारत फायदा न दिवल्यामुळे बंद केलें. बायथेकडील भागांत अन्नकान्या खाणी आहेत.

गंगी व.—तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. नंजनगुड हें म्हैसूर-स्टेट रत्नेवरील म्हैसूरच्या पुढचे स्टेशन आहे. लोकसंख्या ६ हजार. ११ व्या शतकाच्या पूर्व भागांत गोपालस्वामी बेटावरील बेटडाकोटे येथील द्वापाक लोकांकडे हें गांव असावें. येथे एक नैर्ऋत्येपासून देऊळ आहे. याला १५ व्या शतकांत उग्र-सुर सत्कारानें व १६व्या शतकांत विजयनगरच्या राजानें व १९ व्या शतकांत म्हैसूरच्या राजानें देणग्या दिल्या आहेत. [इ. रे. ग्याझे. पु. १८.]

नजफखान—हा इराणांत जन्मला; लहानपणी मादौर-बाहानें याला कैदेत ठेविलें होतें. पुढें मोठेपणी हा हिंदुस्थानांत मुघलमदशाह्याच्या वेळी आला. गुजाउरीचा, भीर कासीम कौरे नवाबाच्या बंदरी हा होता. हुंदलखंडच्या गुलामनि-गाकडे लोकर राहिला. मध्यवर्ती राला अलाहाबाद प्रांतांतली जहांगीर ईम्रानी दिली होती परंतु पुढे अयोध्येच्या वजि-राशी तह झाल्यानें ईम्रानीच ती जहांगीर कादून रयाला कोही पेशवा दिलें. साहाअलम दिल्लीस गेला तेव्हा यानें जाटोपासून आग्रा येतले (१७७१). त्यामुळे याला अमीर-उल-उमरा पदवी व जागा मिळाली. पुढे अकबा वर्षांनी हा मेलाल (१७८२). [फॉल ऑफ थि मॉगल एंपायर.]

नंजराज (तिषा)—हा म्हैसूरचा स्वयधिकारी होता. याच्या बापाचे नांव कळें वीरराज होतें. म्हैसूरचा दोन कृष्णराज मेळ्यावर (१७३१) सर्व सत्ता या नंजराजाच्या हातीं आली. याच्याकडे सैन्याचे अधिकारहि होतें. हा स्वामी व महत्वाकांक्षी होता. याला

दख्खार्ह व सर्वाधिकारी असे विताव होते याने राजास नाबाबे याहुल्ले केलें होतें याने दोन राजास गादीवर बसविले. दुसरा राजा याला कंठ्याला व रयाने हैदराच्या साहाय्याने नंजराजाला अधिकार्यावरून सैन्याच्या बळावर दूर करविले हैदर हा मूळचा नंजराजाचा विश्वासू नोकर होता नंजराजा व त्याचा भाऊ देवराज यांच्यात तेव्हा लागला असता व मराठ्यांनी म्हैसूरवर स्वारी केली, तेव्हा (१७५९) हैदरच नंजराजाच्या उपयोगी पडला व त्याबद्दल त्याने हैदरास दख्खार्ह केलें पण राजाच्या सांगण्यावरून हैदराने विश्वासघात करून नंजराजाला हद्दपार केलें, मात्र त्याला एक लाख होनांचा मुलुख खर्चाकरिता लावून दिला. याच्या वंशास दख्खार्ह हे आम्हांगे पडलें आहे फंडीय-नंजराज बघवराज -नंजराज-कट्टे बीरराज-नंजराज व देवराज याप्रमाणें याची वंशावळी आहे या दख्खाना म्हैसूरचे राजकर्ते म्हणत. [खरे-हैदरनजीबीरील पहिली स्वारी; अय्यंगार-एद्वान्ट इत्यादि.]

नंजराजपट्टण—दक्षिण हिंदुस्थान, कुंग्रप्रान्तातील उत्तरे-कडील तालुका. उ अक्षांस १३° ३३' ते १२° ५१ व पू. रेखा ७५° ४९ ते ७६° ५' क्षेत्रफळ ३१७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ४०५१३; यांत सोमशरपेट (जो सं दोनहजार) हे मुख्य शहर, नेझरपेट, व कौदलपेट अशी ३ शहरे व २५४ खेडी आहेत पश्चिमेकडे पुणवित्तीचा डोंगराळ माग असून दक्षिणेस वेल्लस विरगीम नांवाचा एक कडा आहे कावेरी नदी याच्या पूर्वेस वहात असून या तालुक्यातील सर्व नले हत्ती किंवा हारंगी नदीला मिळतात व हारंगी ही कावेरीस मिळते. हेमावती, व कुमापरी या दुसऱ्या नद्या आहेत येथील लोक कुंग्र, येपवनाड कुंग्र, वोकलिंग बगेरे, वेदवनाड येथे दोनदा तादुलांनं विकें होतात. येथें ताटी वाटतात, तिचा उपयोग गरीब लोक पिण्यासाठी करतात. येथें घंदन फार होतें [ईंग्र. ग्रासे उ १८].

नजीब उद्दीला-हा रोहिण्याचा एक सरदार याने खरें नांव नजीबखान वशासत खानाचा पुतण्या अली मुहंमद-खानाच्या बेटा हा प्रथम रोहिलखंडांत आला, तेव्हां याला बारा पोतेहाराचा नाईक नेमलें परंतु हा अत्यंत कार-रानी, कपटी व विश्वासपातकी असल्याने हळू हळू याने आपले बचंय वाढविले रोहिला सरदार हुंटेखान याने आपली मुलगी नजीब य स रयाची कन्या वरा पाहून दिली. याने मराठ्यांविरुद्ध दिल्लीच्या राजदरबारी ने आक्खाण पदा होला ह्याने शिरफाज करून पेतला मनीषून हा मराठ्यांचा अर्धन देश होला. परंतु याला तो त्याच्यातील लष्कराविरुद्ध पड भेतक्यातासो वगैरे याने रवत स महाराजास होळकराचा घनैपुत्र म्हणविले होले येथे वारंवार नजीबाची मोठ मोठ्यास महाराजास सांगत असता, महाराजाने, येथे आक्खाणकडून धोड घडवून येतास या सोव्याच गीगीने गीगीस मुरास राखी म्हणून याने त्यामुळे मराठी राज्याची

फार मुकछानी झाली नजीबाचेंच विश्वासघात करून दत्तात्री शिंद यास ठार मारलें व त्यानेच दोन तीन वेळा अय्यदालीला कोलवून आणून शेवटी पावपत केलें. त्याच्याच कारवाईने मुजाउदीला हा अय्यदालीस मिळाला व रजपूत राजे मराठ्यास मिळाले नाहींत नजीबाचा हा स्वभाव पेशव्यांनी व शिपायने ओळखला होता ने त्याला माझागमनी या शब्दानें संबो-धीत त्याचा नाश करण्याबद्दलच्या अनेक सफाच्या सरकारी हुकुमांना महाराजास होळकराने जाणून घुडून अनादर केल. एकदा (१७५७-५८) तर राणीबादाच्या हाती नजीब लागला होता व तो त्याचें कडक पारिपरय करणार होता, परंतु त्यावेळीं महाराजाचेंच त्याला वाचविलें दिल्लीस हिंदुपता-पातशाही स्थापण्याचें धोरण पेशव्याचें होतें व त्याला दिल्ली-दरबारातील अक्खाणपदा विरुद्ध होता. नजीब त्या पक्षाचाच प्रमुख बनला. गांधी व सफदरजंग हे मराठ्यांकडे होते. भाराव, नजीब वर नाहींसा झाला असता तर दिल्लीस हिंदु-पातशाहीची स्थापना सुलभ झाली असती. नजीबाने गांधी-उद्दीनचा पक्ष घेऊन एकदा सफदरजंगाचा पराभव केला. त्याबद्दल अहमदशाहाने त्याला नजीबउद्दीला ही पदवी दिली, तसेंच अय्यदालीने याला अमीर उल उमराही घनविले (१७५७) परंतु गांधीउद्दीनने याला काढून अहमदशाहा घेणय याला अमीर उल उमरा केलें होतें त्यामुळे तो पुढें गांधीच्याहि विरुद्ध गेला. पानपतानंतर अय्यदालीने याला दिल्लीस ठेवून व बगिरी देवून पातशाहाचे रक्षण करण्याचें काम त्याच्याकडे ठेविलें, हे काम याने करेपयेंत बेलें. तो मेस्यवर (१७७०) रवाना मुक्का क्षाधिताखान यानेहि पहाबलमच्या राजकुटु-ंबाचे रक्षण केलें. नजीबाबाद येथें नजीबचें धडगें आहे. याची जहागीर गंगायमुनाडुआंवांत सहाराणपूरच्या सभोवार होती गांधी व सफदर जंग यांच्या भांडणांत त्याने हा प्रात घळ-नाकरा होता तसेंच पुढें त्याने गुरजमल जाटाबाहि प्रांत लुबाडला होता. [गंगायदे-खं-१, भाऊसाहेब बखर; बील, एल्फिन्स्टन, डफ]

नजीबाबाद, त ह बील —मुंग्रप्रान्त, बिजनोर विश्वां-तील उत्तरेकडील तहसील उत्तर अक्षांस. २९°-२५' ते २९°-५८' व पू रे ७८° ७' ते ७८°-३१' यांत नजीबाबाद बीरातपूर, अक्खाबाद हे परगणे मोडतात. क्षेत्रफळ ४५७ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) १५९००३. यांत नजीबा-बाद (हे मुख्य शहर) व बीरातपूर ही दोन शहरे व ४२९ मोडी आहेत यांत काही वस्ती नसलेला डोंगराळ प्रदेश अगून थोडेंस मंगलहि आहे फक्त पावसाळ्यांत धोडो वाहा-कारे बरेच नाहे आहेत. मालिन हा प्रवाह काय तो धोडा महत्त्वाचा आहे. गंगानदी पश्चिम गीगीवर वाहाते. मालिन नदीसहून लहानसा कालवा वाटला आहे.

गा व —तहसीलचे मुख्य टिकाण लोकसंख्या (१९११) १८४६० हे औपरोहिलखंड रेल्वेवरील स्टेशन आहे हे शहर मोगल परगणाचा काही दिवस पलीर असलेला

निजाम उदकल्याने इ. स. १७५५ मध्ये वसविले असून पूर्वेस १ मैलावर पत्थरगढ नांवाचा किल्ला आहे. नजीक उदकल्याच्या नातू महमूद यांनी बंड केले परंतु ते बंड मोडले गेले व स. १८५४ मध्ये येथील राजशाही पावला गेली. यांचे जंगल-नजीक असून येथील हवा खराब आहे. येथे नजीक उदकल्याचे धडे व कोरीव अशी दूरवाजाची कमान आहे. पत्थरगढ पडला असून हा मोर्षेन यागवळक असणाऱ्या एका निष्ठाचे दगडाने पोषिला. हे शींगरी व्यापाराचे ठाणे आहे. मोर्षी, कपडा, कांबळी, मोठे वगैरे येथे तयार होऊन गन्धवा-लला जातात. मीठ, साखर, धन्य व इमारती लांकडाचाहि येथी व्यापार आहे. हे मिठाईकरिता प्रसिद्ध असून पूर्वी येथल्या तोण्याच्या बंदुकी प्रसिद्ध होत्या.

नझून—बरवा मद्रादेश. साँग जिल्ह्यातील एक टीनशिप. ही इरावती नदीच्या दक्षिण किनाऱ्याने पसरलेली असून क्षेत्र-फळ ३३१ चौरस मैल आहे. लोकसंख्या (१९११) ५६९१९. नझून हे मुख्य ठिकाण आहे. ही मिओपापासून उत्तरेस १७ मैल आहे. नदीनजिकचा भाग सोडून ही टीनशिप बहुतेक पडीत व ओसाड आहे. येथे पाऊस फार कमी पडतो. १९०३-०४ साली फक्त १६४ चौरस मैल जागा लागवडीत होती.

नटमौक—बरवा मद्रादेश. मगवे जिल्ह्यातील हसन्येकडील शहरनशिप. क्षेत्रफळ ८८० चौरस मैल पिन नदीच्या दोगरी तांदूळ, बाजरी, तांदूळ वगैरे उत्पन्न होते. लोकसंख्या (१९११) ७३२१७. मुख्य ठिकाण नटमौक आहे.

नटराज—नटेश, नटेश्वर. ही नावे एकाच तांदूळनृत्य-कारी शिवमूर्तीला लावतात. अशा मूर्ती दक्षिण हिंदुस्थानात फार आढळतात. बंगालच्या डाका, छिन्नर यांसारख्या दक्षिण जिल्ह्यांतुनहि अशा मूर्ती सापडल्या आहेत. सेनराजांच्या रामपास या राजधानीच्या प्राचीन शहराच्या आसमं-तात असलेल्या एका खेळास आयापहि नटेश्वर म्हणतात. यात एका मोठ्या देवळाने अवशेष दिसतात. छिन्नर जिल्ह्याच्या ब्राह्मणभारिया पोटीबिमागातील एका भक्ताचे नट-चार असे नांव आहे. यात ८५ वर्षांपूर्वी एक नटराजाची मूर्ति सांपडली असून तिची लोक आजहि पूजा करतात. यावरून प्राचीन समतट व बंग राज्यांत नटराज ही सर्व-सामान्य लोकप्रिय देवता असावी असे वाटते. नृत्यकारी शिवाची मूर्ति कशी असावी याचे वर्णन मत्स्यपुराणात (अ. २५९) आलेले आहे. उत्तर हिंदुस्थानात आढळणाऱ्या मूर्तीतून शिवाच्या पायाखाली एक बैल असतो व दक्षिणेत अप्सरारूप नर्तिकाचा एक दृश्य असतो. तथापि काही-तून मागे बैल असलेला दाखवितात (उदा. चंदामांज्या, पहिल्या लेख्यांत तोंडाशी). चार, दहा, बारा, सोळा असे निरनि-राख्या मूर्तीना हात असतात. नटराजाच्या मूर्तीत जो अजि-नय दृष्टीस पडतो तो भारतीय मूर्तिशिल्पाचा एक विशेष म्हणून गणला आहे.

नटोगी—बरवा मद्रादेश. म्थिग्यन जिल्ह्यातील हसन्येकडील एक टीनशिप. क्षेत्रफळ ४७१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ७२४३९. मुख्य पिके मोगांग तांदूळ व कापूस. कालव्यामुळे हा माग सर्व जिल्ह्यांत सुपीक आहे. यात खेडी १२० असून एकच नटोगी हे मुख्य शहर मध्य भागी वसले असून येथे कापसाचा मोठा व्यापार आहे.

नँडि—नँडि ही जात पूर्व आफ्रिकेत आहे. या लोकांचेच नांव एका प्रदेशाला देण्यांत आले आहे. यांची मूळ वस्ती उत्तरेस होती व बहुधा १९ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत ते हल्लीच्या ठिकाणी आले नसावे नँडि लोक कृषिकर्मी असून ते मोठमोठे गुरांचे कळप पाळतात. ते शहरांत रहात नाहीत. कारण प्रत्येक कुटुंबातील लोक ते अशेत लागवडीत आण-तात त्यावरच आपली उपजीविका करतात. गोऱ्या लोकांनी त्यांनी फार त्रास दिला; व आगगाडीचे रस्ते व सारा यांची फार नाशही केले म्हणून मिशिशानी त्यांनी आगगाडीच्या मुलुखाच्या उत्तरेकडे चालविले.

नाडिया जिल्हा—बंगाल इलाख्यातील जिल्हा. उ. अ. २२°५३' ते २४°११' व पू. रे. ८८° १' ते ८९°२२'. क्षेत्र-फळ २७७९ चौरस मैल. मयॉदा—उत्तरेस जलंगी व पद्मा या नद्या व पश्चिमेस भागीरथी; दक्षिणेस २४ परगणे व पूर्वेस फरीदपूर व मेघोर जिल्हे गंगानदीमधील त्रिकोणाकृति जमि-नीच्या क्षेत्रावर हा असल्यामुळे याची उंची पुराच्या वेळी पाण्याची जी सपाटी असते त्याहून बरीच उंच आहे. हा प्रदेश सुपीक असून येथे टिबाळ्याची पिके व तांदूळहि होती. पश्चिमेस कालांतर नावाचा फार सुपीक व काळा प्रदेश आहे. याच्या उत्तरेस पद्मानदी वहाते. हा प्रवाह अलीकडचा आहे. गंगा नदी पारल्याने भागीरथीच्या प्रवाहाने वाहता असे व इतर जलंगी व माताभंगा या नद्यांच्या प्रवाहाने वाहून शेवटी पद्मानदीच्या प्रवाहाचे अवलंबन घेतले. सर्व प्रदेशांत नद्यांचे जणूकाय जाळेच पसरले आहे परंतु भागीरथी, जलंगी व माताभंगा या तिन्ही नद्यांना मिळून " निदोया नद्या " असे नांव आहे. जलंगी हृष्टनगरजवळून वाहून शेवटी नाडिया शहराजवळ भागीरथीला मिळते. येथे ही उपनदी आहे.

भातांगेचे कृष्णपेगाजवळ दोन भाग होऊन हिचे नांव लयाग पावले. येथे दलदल फार आहे. दलदलीत वाढणारी हावे बरीच आहेत. झुकर, चिसा, तसेच पदोमजल जंगली बंदके व सर्प फार आहेत. सरासरी उष्णतेचे मान जानेवारीत ५२ ते जूनमध्ये ७९ असे असते. पाऊस सरासरी ५७ इंच पडतो. येथे पुरापासून फार त्रास होतो.

इतिहास—नाडिया किंवा नवदीप हे फार जुने आहे. सुमारे १२ व्या शतकात सेव राजांनी गौराहून आपली राज-धानी येथे बसवली. इ. स १२-३ त लक्ष्मणसेना महमूद बख्तयार खिलजीने पराभूत करून ही राजधानी घेतली व बराच भाग काबीज केला. यापुढची इ. स. १५८२ पर्यंत काही हद्दीत माझीत नाहीं.यावेळेस तोबरमहाच्या शकवत्स्य

याचा सातगांव सरकारांत समावेश होत असे. येथील पीडित त्यावेळीं फार प्रसिद्ध होते. सध्याचे महााराज ब्राह्मण असून यांचा सेन घराण्याशी धाडो संबंध नाही तरीपण ते अश्वीसूरने कनेजदून जे ५ आश्विन बोलाविले होते —अठरा-यण—त्याचे वंशज आहोत असे म्हणतात १६ व्या शतकाच्या शेवटी येथील राजांचे मानसिंगला जेसोरच्या प्रतापादिव्याविद्ध मदत केली त्याबद्दल याला १४ परगणे मिळाले. १८ व्या शतकाच्या मध्यात येथला राजा महाराज कृष्णचंद याने काढादला प्लासी येथे मदत केली त्याबद्दल त्याला रामेंद्र पहादुर पदवी मिळून १२ तोफा इनाम दिल्या गेल्या गैर्वा कांढो सध्या राजवाड्यात आहेत. येथेच इ. स. १८६० चे लोखने बंद झाले व यानंतर क्षमिशन असून जो निफाल शाखा वेल्डमस्यामी होऊन गेले. येथील वैष्णव कोतने फार आवडीने करतात.

लोकसंख्या १९२१ साली १४८७५७२ होती. येथे मुसलमान जास्त प्रमाणात आहेत पण शहरात कमी प्रमाणात आहेत. हे बहुधा राजा किंवा बाह्याची पंथी आहेत. या जिल्ह्यातच वेल्डमस्यामी होऊन गेले. येथील वैष्णव कोतने फार आवडीने करतात.

सुमारे १०० धर्मापूरी चाकणजवळ शहराजवळ नराबाबा मद्योगी जातीत एक मनुष्य होऊन गेला. याने कर्तमान नाराबाबा नवीनच पंथ काढला. कृष्णनगर व रतनपूर येथे शानानामिशन आहे व राणाघाट येथे एक बैठक मिशन आहे.

चौतशी.—कांलोट व कुठिया पोटाविभागातील थोडा भाग खेरीजकरून इतर भाग सुर्वाक नाही. तांदूळ, दूरमरा, बाळी, सरह, मोहरी, लाग, गहू, तीळ व ऊंस ही मुख्य पिके आहेत. येथे कुरणे बांगली नसल्यामुळे येथील कुराहे बांगली नाहोत.

च्या पारवरस्ते —शालीपूर येथे पूर्वी मलमल फारच सुरेल होत असे. शालीपूर, सुनवीसज येथे खजुरापासून शहर काढल्याने एतद्दशांगी लोकांचे कारखाने आहेत. नवदोप व मेहरपूर येथे वितळेची आढी होतात. कृष्णनगर येथे मातांची विघ्ने होतात. कुठिया येथे उर्बाच्या चरकांनी गिरणी आहेत. या जिल्ह्यांतून इस्टर्न बंगालस्टेट रेल्वेचा मार्ग असून थोडोवेढी व्यापार करता येतो.

निरांत माल दूरमरा, बाळी, लाग, सरह व मिरच्या व आयात मास कोळसा, गीळ, सेह, तांदूळ वगैरे आहे. इ. स. १७००, १८६६ व १८९६ या साली येथेच इफ्फाट पडले. या जिल्ह्याचे पांच तालुके आहेत. त्यांची मुख्य ठिकाणे कृष्णनगर, कुठिया, राणाघाट, मेहरपूर व चौदांग. येथे प्रतबंधी धारापद्धति आस्त प्रमाणात आहे. या पद्धतीप्रमाणे येत-करी कष्ट कमिनीचे भाट काय होत नाही. १२ रथे वगळताच

जमीन नोंदणीपैत त्याला या कमिनीवर कोणत्याही प्रकारचा हक्क मिळत नाही.

१८६०-८१ साली या जिल्ह्यांत बनगाव पोटाविभागाचा समावेश होत असे नंतर हा पोटाविभाग जेसोर जिल्ह्याला जोडला गेला येथील शिक्षण अग्रा मागासले आहे. नटिचा हे संस्कृत भाषेवरिती पूर्वीपासूनच प्रसिद्ध आहे व येथे दोल नावाच्या संस्कृत शाळा आहेत.

नटिचाद, ताळुका—सुर्बा. खेडा जिल्ह्याच्या मध्यमागांतील ताळुका. क्षेत्रफळ २२४ चौरस मैल, लोकसंख्या (१९११) १२३४६७. लोकघनतेने प्रमाण दर चौरस मैली ६६२ लोक.यांत खेडी ९१ असून नटिचाद व महुवा ही दोन शहरे आहेत. येथे फळफळावळ बांगली होत असून शेताला कुंपणे वगैरे आहेत आणि एकंदरीत हा ताळुका सुनरामित सर्वांत धर्मित आहे

गां व.—खेडा जिल्ह्यातील सर्वांत मोठे शहर. हे बी. बी. सी. आय. रेल्वेवर आहे व अ २२-४४ व पू. र. ७१. लोकसंख्या (१९११) २७१४५. शहराच्या शतकाच्या आरंभी येथे निळीचा व्यापार चालत असे येथे कापसाचेही बरेच पीक होत असे. शहरास लहानसा तट असून त्याला नळ दरवाजे होते व पलीकडे एक कोरडा खंदक होता. रघुनाथरावांचे १७७५ साली या शहराच्या लोकांपासून हे शहर फर्ग्युसन गायकवाडांना मिळाल्यामुळे ६००० रुपये दंड घेतला. १९ व्या शतकांत या शहराची सारखी भरनाराह होत होती. येथून कापूस, सुपी कापड, चीट, लंबासू व हलकी साखर यांची निर्यात होते व माहेरून कापड, धान्य, औषधे, डिक व रंगाचे सामान येथे येत. येथील लंबासू काप मण्यांहिदुस्मानांतच नव्हे तर एडन, लाजोबार वगैरे भागांत उघडते. येथे सगळामाच्या देवळांत दर पीनिर्मिला कथा भरते.

नटिचाद.—ही एक आसामातील जात. लोकसंख्या (१९११) ६२२५०. ब्रह्मपुत्रा खिंडीतील कोळ्यांची ही जात आहे. धर्मांत व समागांतील दर्जात ह्या जातीचे लोक सुरमा खिंडीतील आशिया केवळ लोकांवरोपरीचे असलेले. त्यांची राहणी स्वच्छ असून हिंदु धर्माचे नियम ते चांगल्या तऱ्हेने पाळतात. त्यांना दोघ जातीचे धटलेले मुली व सपत नाही कारण तसे म्हटल्यास बंगालमधील अग्रगण्यीक व आपण समजले जाऊ अशी त्यांना भीति वाटते. [से. रि. पु. ३, १९११.]

नंतोर. पो. ट. वि. भा. ग.—बंगाल, राजशाही जिल्ह्याचा पुर्वेकडील पोटाविभाग. उत्तर अक्षांश २४-७' ते २४-४८' व पू. रे. ८८-५१' ते ८९-२१'. क्षेत्रफळ ८६४ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २१८९५८. लोकघनतेने प्रमाण दर चौरस मैली ५१८ आहे. यांत नंतोर हे मुख्य शहर असून १८४९ खेडी आहेत. यांत दसदलीचा प्रदेश फार असून या सर्वांत चलन धांड नांवाचा दसदलीचा कमिनीचा सुकडा

सर्वांत मोठा आहे. नतोर तालुक्याचे क्षेत्रफळ २१० चौरस मैल असून लोकसंख्या ११८१९० आहे.

हा ह. र.—नतोर पोडबिसागावें मुख्य ठिकाण. उ. अ. २४° २६' व पू. रे. ८९° १' हे नारद नदीच्या उत्तर किनाऱ्यावर वसले आहे. लोकसंख्या ८२५१. हे पूर्वी शिंद्याचें मुख्य ठिकाण होते पण येथल्या रोगट वातावरणामुळे रामपूर बोलिया हे मुख्य शहर केले. नतोर पराणें इ. स. १८ व्या शतकाच्या सुमारास पुढे येऊ लागले पण सध्या हे मोडकळीस आले आहे. येथील म्युनिसिपालिटी इ. स. १८६९ त स्थापन झाली.

नञ (नायट्रोजन-परमाणुभार १४.०१)—हे अघातुरूप मूलद्रव्य आहे. इ. स. १७७२ साली शॅ. रुदरफोर्ड यांनी हे प्रथम पृथक करून असे दाखविले की, हवामातील प्राण काढून टाकिला असता एक वायु रहातो व त्याच्या अंभी उल्लस-किया किंवा श्वासीकृत्या किया यानें मज्जत करण्याचे सामर्थ्य नसतें. वातावरणापैकी सुमारे ७९ भाग (आकारमानानें) नञ आहे. संयोगीस्थितीत, सिंधुनत्रित, सोरा, अमोनियाचे सार व प्राणी आणि बनस्पति यांच्या पेशिमांसात व द्रवांत नञ आढळतो. वातावरणातील प्राण काढून टाकिला असता नञ मिळतो. ही गोष्ट कॉलेलेच्या हवेत स्फुर जाळ-ल्याने किंवा तापलेल्या तांब्याच्या कितावरून हवा पाठवि-ल्याने करता येते.

अमोननायित (किंवा सिंधुननायित व अमोनहरिद यांचे मिश्रण); अमोननत्रित व हरिद यांचे मिश्रण; व अमोन-ट्रिकुमिंत ही तापविली असता नञ तयार होतो. नञहरि-दाच्या निविष्ट द्रावणांत हरबायु सोडल्यास, नञहरिदावर उपहरायेत किंवा उपद्रुमायित यांची किंवा क्षारभास व अमोननत्रितावर मंगलादिप्राणदिक्रिया क्षार्यासहि नञ मिळतो.

जिवंत झाले जमिनीतून नञसंयुक्त पदार्थ शोषून घेतात व त्यावर त्याचें पोषण होतें; यास्तव ते संयुक्त पदार्थ फार महत्त्वाचे आहेत. जमिनीतील नञस कमी क्षार्यास दुसरे घालवे लागतास यापुढे नञस सहाची मागणी सुरू झाली. हल्ली खत तयार करण्याकरिता हवे-तील नञाचा उपयोग करून घेतात.

नञ हा रंगहीन, रुचिरहित व वासरहित वायु असून तो पाण्यात फारच थोडा द्रवतो. तो हवेपेक्षा किंचित हलका आहे. तो स्वतः जळत नाही किंवा स्वतः दुसरे गळण्या-सारखे पदार्थहि जळू शकत नाहीत. नञाचें द्रवीकरण झालें आहे. द्रवीभूत वायु १९५.५° स. उष्णमानावर उकळू लागतो व त्यावेळी त्याचें विशिष्टगुण्य ०.८१०३ असतें.

नञ संयुक्त पदार्थ.—नञाचा संयोग होऊन अमोन (अमोनिया) तयार होतो. उच्चमिन (हायड्रासईन), अजिथेसिड (अशोड्रमासिड) ही दुसरी उच्चिदें होत.

नञां हि हरिद.—नवसागरावर हर किंवा सिंधु उपह-रयित यांची किंवा झाली असता नञां हरिद तयार होतें. हे

तेलासारखे असून त्याचा रंग विवळा असतो. त्याच्या वाफेने डोळ्यांना फार प्रास होतो. नञां हरिद हे मोठे स्फोटक आहे. नञाची ५ प्राणिदें होतात ती येणप्रमाणः नञसप्राणिद; नञिक प्राणिद; नञयिप्राणिद; नञपरिप्राणिद व नञपंचप्राणिद. पहिली चार वायुरूप असून पाचवें वनस्पति आहे.

नञस प्राणिद.—अमोननत्रित तापविलें असता उष्ण-मान (१७०° ते २६०° स.) किंवा नञांम्ल व गंधकांम्लाच्या मिश्रणाचें जस्ताच्या योगानें संस्करण केले असता हा वायु तयार होतो. तो रंगहीन व बहुतेक वासरहित आहे. परंतु त्याला शुद्धचट चष असते. तो स्वतः जळत नाही. परंतु रसांत तप्त पदार्थ प्राणप्रमाणेंच जळतात. हा पोटांत गेला असता मनुष्याची स्थिति वायूचा झटका आल्याप्रमाणें होते व तो हसूं लागतो, यामुळे या वायूला “हायसबायू” असे म्हणतात.

नञिक प्राणिद.—तांब्यावर पातळ नञिक-प्राणिदाची किंवा वरून हा वायु तयार करतात; परंतु ह्या रीतीने वायू शुद्ध न मिळतो त्यात नञस-प्राणिद व नञ यांचें मिश्रण असतें. यापेक्षा पालास-नत्रित व खोहृषगंधकित यांच्या मिश्रणावर गंधकांम्लाची किया करून किंवा पालासनात्रित व खोहृहरिद यांच्या मिश्रणावर उच्च हातांम्लाची किया केली असता हा वायू वास्तव्य शुद्ध स्थितीत मिळतो. तो रंगहीन असून पाण्यात अत्यंत थोडा द्रवतो. पदार्थ घेऊन तापलेले अक्षस्यखेरीज रसांत जळत नाहीत. खोहृक्षाराच्या द्रावणात नञिकप्राणिद द्रवस्थानंतर काळसर पिंगट रंगाचें द्रावण तयार होतें.

नञां परि प्राणिद.—तालप्राणिद व नञिकप्राणिद यांच्या उष्णपातनक्रियेपासून मिळालेल्या अर्कांत नञांम्लप्राणिद असतें. द्रवरूप नञिकप्राणिद व प्राण, किंवा वायुरूप नञिक-प्राणिद व द्रवरूप प्राण यांच्या मिश्रणापासून नञांम्लप्राणिद मिळतें.

नञां परि प्राणिद.—प्राण व नञिकप्राणिद यांच्या मिश्र-णापासून होणारा रक्त वायु शीतकारक-मिश्रणात सोडला असता नञांम्लप्राणिदांमिलतें. नञाच्या अम्लोपेक्षा प्राणिद हे सर्वांत आस्त स्थिर आहे. यांत मेणवरी जळत नाही; परंतु उच्चत स्फुर व तांबडा लाल निखारा जळू शकतो. हा घल-मान प्राणिदिकारक (आक्सिडाइझिंग एजेंट) आहे.

नञ पंच प्राणिद.—नञनत्रितवर अनारिद्वाराची किया झाली असता हे प्राणिद मिळतें. तें अतिशय अस्थिर असून नेहमीच्या उष्णमानालाहि त्याचें हळू हळू विघटन होतें. तें पाण्यांत द्रवळ म्हणजे नञांम्ल तयार होतें.

उच्च नञ सांम्ल.—हे अम्ल स्वतंत्र स्वरूपात कर-ण्याची उत्तमरीति म्हणजे ईशरमाधी उच्चहातांम्लच्या द्रावणांन रजतक्षारचें विघटन करणें होय. हे स्फोटक-असून पाण्यांत सावडरीस द्रवते. अम्ल द्रावणांत पालासपरि-माणालेच्याच्या योगानें त्याचें प्राणिदिकरण होऊन नञिकप्राणिद

यनतः, परंतु अन्कली हावणांत फक्त नम्राम्ल होते. काही वेळ ठेवल्यानंतर यांचे विघटन होऊन नम्रसप्राणिद तयार होते.

नम्राम्ल.—अशापर्वत हे अम्ल शुद्ध स्वरूपांत मिळालेले नाही, कारण पाण्याची संयोग क्षाला असता त्याचे विघटन होऊन नम्राम्ल यनत व नम्रसप्राणिद निघून जातें.

नम्राम्ल—हे एक महत्त्वाचे खनिज अम्ल आहे. कॅल्शियम याने त्याची रचना ठरवून आहे हवेंत विनेच्या ठिगण्या पाहल्या असता हे अम्ल होतें असे सिद्ध केले. काही ठिकाणच्या पाण्यांत हे अम्ल थोड्या प्रमाणात आढळतें; परंतु मुख्यतः ते तिरनिराळ्या घातूंची संयोगी-स्थितीत नायितांच्या (विशेषतः सोदा व सिंधुनायिताच्या) रूपांत आढळतें.

प्रयोगाच्या कामाकरिता ते बहुधा पाळया किंवा सिंधु नायिताचे निविष्ट गंधकाच्याबरोबर उत्प्रेषातून करून मिळवितात. परंतु ते अम्ल मोठ्या प्रमाणावर लागत असल्यास, सिंधुनायित (चिली देशातील सोदा) व निविष्ट गंधकाम्ल यांचे ओतीव छेळकाच्या ऊर्ध्वपातन यंत्रांत उत्प्रेषातून करून निघणाऱ्या वाफा चिनीमातीच्या भांड्यांत द्रवीभूत केल्या असता मिळते.

नम्राम्ल हे रंगहीन व द्रवरूप असून त्याच्या एक सारख्या वाफा निघत असतात. त्याचे विशिष्टगुण १.५०३१४ आहे. हे तापविले असता शुद्ध अम्ल ७८.२° से. ला उकळते व त्याचे अंशतः विघटन होऊन पाणी, प्राण आणि नम्रसप्राणिद ही द्रव्ये तयार होतात. फार थंड केले असता हे अम्ल ४७° से. ला घनरूप होतें. नम्राम्लबरोबर पाणी मिळविले असता मिश्रणाले उष्णमान वाढतें व आकारमान कमी होतें. ह्या अम्लाच्या अंगां प्राणिदीकरण करण्यास मोठी शक्ति आहे. पडुकेक घातूवर याचा हावडगरी परिणाम होतो, परंतु खोने व प्रातिनस पोवर मात्र त्याची क्रिया होत नाही.

नम्राम्लच्या धाराने नायिते असे म्हणतात. ती सर्व पाण्यात द्रवणीय असून त्याचे चांगले स्वटिक पडतात. जरत तापविल्यास ह्या सर्वांचे विघटन होऊन बहुधा प्राण व नम्रसप्राणिद हे वायु निघून जातात आणि घातूचे प्राणिद मार्गें रहातें. नायिताच्या हावणांत ओढसगंधकाचे दाब व मिळयून मिश्रण थंड होत देवाचे. नंतर रयात निविष्ट गंधकाम्ल घातल्यास, छेळसगंधकाच्या दाबणाव रंग पिंगट होतो. यावरून नायितांचे अस्तित्व ओळखिता येतें.

गंधकाम्ल, डोबराचे रंग, स्फोटक द्रव्य व तिरनिराळी नायिते उत्प्रेषणाच्या कारखान्यांत नम्राम्लचा मुख्य उपयोग होतो. चांगल्या व मध्यमोच्च ताप कर-ण्याशीत शुद्ध नम्राम्लच्या वापरात उपयोग केला जातो. अमिमाय बरोबर रंगावर पतळ नम्राम्लमिश्रित औषधे पोटांत देतात. नम्राम्लच्या योगाने वि-

प्रयोग क्षाला असता सौम्य अम्ल व दुःख हलकें करण्याकरितां अम्ल देतात.

नाथियागल्ली—वायव्य सरहद्दीवरील प्रांत अष्टावाड तहसीलीतील टेंकडीवरील ठिकाण. उ. अ. १४° ५' व पू. रे. ७३° ५८'. उन्हाळ्यांत या प्रांताचा चोक कमिशनर येथे रहातो. हे भरीपासून अष्टावाडला जाणाऱ्या रस्त्यावर जवळ जवळ मध्यावर आहे.

नथुभाई, सर मंगळदास (१८३२-१८९०)—एक दानशूर हिंदी व्यापारी. याचा जन्म कपोल यथिया जालीतील घराण्यात झाला. हे चरण दीवडून मुंबईस रहा-वयास आले होते. याचा आज्ञा रामदास मनोहरदा यांनी व्यापाटात बराच पैसा मिळविला होता मंगळदास यांचा अक-राण्या वपीच बाप वारल्यामुळे लहान वयातच ते धंद्यात धिरले व पुढेकडे पैसा मिळविला. मंगळदास यांनी वायको वार-स्थावर तिच्या स्मारकाचे करण्याला एक मोफत दयापाना स्थापला व पुण्याच्या डेव्हिड सलून हॉस्पिटलला एक स्वतंत्र फीमेलवर्ग कोठला. मंगळदास सामाजिक सुधारणावादी होते. स्वयंतीच्या मुद्र्याच्या जाली वंशपरंपरागत इमाम-ऐवजी निवडणुकीने लायक इमाम नेमला जावा अशी सुधा-रणा त्यांनी घडवून आणली. १८६२ साली मुंबई युनिव्हर्सि-टीत एक पेलोशिप देऊन युरोपात काही वर्षे राहण्याची सोय प्रंगुएट इमाम करून दिली आणि मृत्युपत्राने देशगा देऊन अशाच काही स्कॉलरशिप मुंबई युनिव्हर्सिटीत ठेवल्या. १८६६ साली मुंबई कायदे कोमिशनला सरकारतने नेमणूक होऊन ती १८७४ पर्यंत कायम राहिली. १८७० साली सी. एस्. आय आणि १८७५ साली नाईट बॅचलर या पदव्या मंगळदास यांस मिळाल्या. त्यांनी इंडियन कॅमि-कंडाल मोठी देशगी दिली व रमाखेरीज ५० लक्ष पाँड इतर दानधर्मांत खर्च केले.

नथुभाई यांला छ. का.—लाखला मद्रदेश बेसिन जिल्ह्याच्या नथुभाई विभागातील एक टाउनशिप क्षेत्रफळ ३३६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ७७३२४. यांत खेडी ३३६ व गाव १(नथुभाई)आहे बेसिन नदीच्या काठाने हा प्रदेश पस-लेला असून सुपीक व दाट खोबस्ती असलेला आहे.

गां ४—नथुभाई टाउनशिपमधील एक गांव व टाउन-शिपचे मुख्य ठिकाण. हे बेसिन नदीच्या काठ्या किनाऱ्यावर असून बेसिनहून ९० मैल दूर आहे. लोकसंख्या (१९११) ७१८२. काही दिवस ह्या गांवास फार महत्त्व होते. पण दुष्काळ यंत्रे मुद्रात ह्या गांवास सैन्याने गारबा पातळा होता व बंडखोर कोठांनी हे गाव १८५४ साली घेतले हे होते. पण येथे फ्रेंच याने ते परत घेतले.

नंद्—गोखलीतील गोवर्धनाचा स्वामी. हा भुदेवाचा परम मित्र असल्याने त्याने आपली द्री रोहिणी व पुत्र बळराम व कृष्ण यांस गोखलीत ठेविले होते नंदास यतोदा नायक धी होती 'नंदवंत' पहा.

नंद उर्फ तिहुनलैपोवर.—एक पराया (अंग्रेज) साध पुरुष सुमरें ६ वीं वर्षापूर्वी जन्मला. पराया ही मद्रासकडील अंत्यम आत बहुधा अस्तुर्य व गरीब स्थितीत आहे. नंदाला सहानुभूती देवतांच्या मूर्तमय मूर्ती करून त्यांची पूजाकर्त्ता करण्याचा नाद लागला. थोडा झाल्यावरहि पर-मेश्वराची कृपा कोणत्या उपायानें संपादवी या विचारांत तो असतो त्याला एकाएकी असें सुचलें की, देवळांतील नगा-व्यानीं वगैरे लागणारी कातडी स्वतः तयार करून पुरववी. म्हणून तोच कातडी कमवण्याचा व्यवसाय त्यानें सुरू केला. एक दंपकता अशी आहे की, तिहुनकूर येथील देवाच्या दर्शनास नंद गेला होता. तेथील शिवाच्या पुढील नंदीच्या मागच्या बाजूस उभा राहून देवाचे दर्शन घेण्याचा तो प्रयत्न करीत असतो त्याला नीट दर्शन व्हावें म्हणून तो नंदीहि थोडा माजला सरला। इल्ली तिहुनकूर येथील देवळांतील नंदी शिवाच्या आगदी समोर नसून जरा बाजूला कललेला पहावयास सांपडतो व त्यासंबंधीच ही दंतकथा आहे. या गोष्टीच्या वेळीच त्यानें एका ब्राह्मण पंडिताच्या तोंडून चिदंबर येथील शिवालायाची महती ऐकली व त्यानें दर्शन घेण्याचा निश्चय केला. अंगाला मरुम पासून शिव-नामस्मरण करणें हा त्याचा निर्याचा व्यवसाय बनला. अचनूर गावच्या लोकांनी, नंदाच्या या वागणुकीनें त्याला मुताबी बाधा झाल्याचा संशय आला आणि एके दिवशी दुसऱ्या एका इसमाच्या अंगांत येऊन कष्टपन व इतर परायाच्या देवतांना धोर वकरी, दोनशें कींबडी याचा बळी व ताडी अर्पण केली पाहिजे असें तो बोलला. पण स्वतः नंद हाथेच्या विरुद्ध असल्यामुळे त्यानें अशी व देण्या-बद्दल विनंति केली पण ती कोणी ऐकली नाहीं. तेव्हा दुःखी अंतःकरणानें चिदंबरला जाण्याची त्याच्या मनानें पुन्हा उबल घेतली. पण ते पावसाचे व तेंतकामाचे दिवस असल्यामुळे त्याचा ब्राह्मण अर्जनादार त्याला जाण्यास परवानगी देईना. त्यावेळची दंतकथा अशी आहे की, नंद ती अडचण ऐकून तेव्हांत जाऊन तेथें शिवाचे मंग, नाचत करूं लागला त्याबरोबर दोन चार तावांत सर्व शेत भिन्न पूर्ण भरलें, तें ब्राह्मण मालकास आणून नंदानें दाखविलें. तेव्हां तें आश्चर्य पाहण्यास सर्व साम्राज्य असला व नंदाला नमस्कार करूं लागला. नंतर मालकाच्या घरपानांनं नंद चिदंबरला गेला. सारसंबंधी दंतकथा अशी आहे की, तेथील दाक्षिणाती (ब्राह्मणांनीं) स्वप्नांत नंदाला अर्पित शुद्ध करून ब्राह्मण जातींत घेण्याबद्दल ठराव झाला. त्याप्रमाणे कट-विरुद्धावर नंदानें स्वतःच अर्पित पावन केल्यावर तो चिदंबरच्या देवाळायांत गेला व तिथे नंतरागण्याची मूर्तीत अंतर्भाव पावला. यामुळे त्याला अंतर्मात्रिकेत स्थान मिळाले आहे.

नंदकुमार—हा बंगाली ब्राह्मण बीरभूम विख्यात स. १७२९ च्या सुमारास जन्मला. याला बंगालचा सुभेदार

सिराजुद्दौला याच्या हाताखाली नौकरी मिळाली व वाढतां काढतो हा हुगळीचा कौजदार बनला; याला दिवाणाचाहि अधिकार असून महाराजा ही पदवी होती. नंदकुमार हा नवाबाच्या नौकर असून तो इंग्रजांस आतून फिरत गेले. इंग्रजांनीं फिर्बाचे चंद्रनगर जयघेळी काबीज केलें (१७५७ मार्च) त्यावेळीं नवाबानें त्याबद्दल तक्रार केली. कारण अलीनगरच्या सहान्वयें हे युद्ध इंग्रजांनीं नवाबच्या राज्यांत करता येत नव्हतें. परंतु इंग्रजांनीं दांडगाई करून व तह सोडून चंद्रनगर घेतलें; तेव्हां नंदकुमारास नवाबानें कौजेसह फिर्बाच्या मदतीस पाठविले होतें. परंतु नंदकुमार आपल्या वेळीं एकीकडे सरला. झाडवू म्हणतो की, “नंदकुमार वर आपली फौज घेऊन बाजूस सरला नसता तर चंद्रनगर आपल्या हातीं अलि नसतें.”

नंदकुमाराच्या मनांत नवाबाची वसिरी आपल्याला मिळावी असें होतें. ती मुहम्मद रेखाखान व राजा सीतापतिराय यांना झाडवून दिली होती. वर सांगितलेली फिरुती केल्याबद्दल झाडवू आपल्यास वसिरी देईल अशी नंदकुमारची अपेक्षा होती. ती फुकट गेल्याचे पाहून नंदकुमार व त्याचे नीच (सिम-ऑ. डि. इ. पृ. ५१३) इंग्लिश साधीदार यांनीं त्या दोघांवर व नवाबाची पालक मंत्री बेगम हि-यावर अव्यस्येचे व लांच खात्याचे आरोप केले या गोष्टीत हेस्टिंग्जनें अंग असावे असें काहीच म्हणू नये आहे. कंपनीच्या कायदेकरांनीं या वसिरींना पकडून खटले केले, त्यात ते निर्दोषी सुटले. हेस्टिंग्जनें यावरहि नंदकुमारास बखीर नेमलें नाहीं, मात्र त्याच्या सुटदास नांवाच्या मुलास तिबोरीचा कारभार दिला. त्यामुळे नंदकुमार हेस्टिंग्जवर चिडला. तो आपल्याला कामापुरता हावी घेतो असें त्याला आढळून आल्यावर त्यानें हेस्टिंग्जवर मणी बेगमकडून लांच खात्याची किंवाद कौमिललात आणली. तीन सभासदानीं आरोप एहीत धरून लांबाची रकम हेस्टिंग्जनें परत करण्याचा हुकूम दिला. त्यामुळे तो नंदकुमारावर फार चिडला. त्यानें नंदकुमारावर आपल्या विरुद्ध कट केल्याची किंवाद केली, तीत नंदकुमार निर्दोषी सुटला. अर्धे नंदकुमारावर ६ वर्षांपूर्वी एक खोटा दस्तऐवज केल्याची किंवाद हेस्टिंग्जनें आणविली; न्यायाधीश इंगे हा हेस्टिंग्जचा बालमित्र होता. त्यानें हापट नीकशी करून नंदकुमारास दोषी ठरवून फाशीची शिक्षा दिली (५ आगष्ट १७७१) अत्यंतोत्तल बाराहि माणसे युरोपियन होते. यामुळे हेस्टिंग्ज निषीरित झाला. यावेळीं कंपनीला पेशाची फार अडचण होती व हेस्टिंग्जनें पेशा उकळण्याची निरनिराळी कुर्ये याच सुमारास केली नंदकुमाराच्या जखम ५२ लाख रुपये रोख असून शिक्क्याच किमतीचे अवहिर व माल होता. नंदकुमाराच्या फाचीबद्दल “गव्हर्नर जनरल व चीफ जस्टिस यांनीं संयममतानें केलेला न्यायाचा वून” असे हेस्टिंग्जवरील खटल्यांत बरकआख्यान व ब्रह्म काढले आहेत.

[स्मिथ-ऑक्स. हिस्टरी. ऑफ इंडिया; नील, स्टोरी ऑफ नंदकुमार.]

नंदगड—सुंदर इलाखा, बळगाव जिह्वा, खानापुर तालुक्यातील एक गांव याचे पेठ नंदगड हे गाव जास्त प्रचारात आहे. खानापुरच्या आग्नेयेस सात मैलीवर हा गाव आहे. लोकसंख्या (१९०१) ६२५७. येथे व्यापारी पेठ असून दर सुधारी बाजार भरतो. इ. स. १८०९ मध्ये येथून जवळच कितूरच्या देशातील प्रतापगड नांवाचा किल्ला बांधला. या गावास महत्त्व आणण्याकरिता कितूरच्या देशा-यांनी खानापुराहून व्यापारी लोकांस वसाहत करण्यास उत्तेजन दिले. जो येथे येऊन राहिल त्यास नऊ वर्षे काही एक कर द्यावा लागणार नाही असे त्यांनी प्रसिद्ध केले होते. स. १८२९ मध्ये उद्भवलेल्या कितूरच्या दुसऱ्या बंडाचा पुढारी रायप्पा यास याच ठिकाणी फांसी दिले.

नंदन—पंचाव, भैलम जिह्वा, पिंडदादलखान तह-शिलीतल एक ऐतिहासिक ठिकाण. येथून जवळच पडोत असे देऊळ, फिला व खेडे आहे. देऊळ काश्मीर पद्धतीचे आहे, मान काश्मीरपद्धतीप्रमाणे ते पूर्वाभिमुखी असून यक्षिणाभिमुखी आहे. फिलाचे फक्त दोन मुलून कायम आहेत येथे १०१४त मईसूद गंधनी आला होता. १३ व्या शतकात काही दिवस येथे कमरुद्दीन करमानी होता पण गलाडुद्दीन (खोरासानचा) याने त्याला पदच्युत केले वगैरीसखानाने स. १२९१ त गलाडुद्दीनाचा पराभव केला व त्याच्या सरदारांचे नंदन खेप्यातील लोकांची कत्तल केली. स. १२४७ त येथे अस्त-मशाचा भंमल असावा. १२४७ साली मईसूदशहा याचा मुलगा यानेही एक स्वारी केली.

नंदप्रभंजन—अजिरेखाच्या दक्षिणेकडील व गोदावरीच्या उत्तरेकडील मुलखावर राज्य करणाऱ्या मंगराज्यातील एक राजा. या मंग लोकाबद्दल व राजघराण्याबद्दल हिंदुस्थान व सिलोनमधील सर्वांत जुन्या बखरीतून उल्लेख आढळतो या लोकांबद्दलही माहिती प्राचीन ग्रंथ व रोमन ग्रंथकारास असून, हे लोक पूर्वेकडील दूरवरच्या रहिवासी आहेत आहेत. ते वाटक असून घाबरही होते व समुद्रावरून वृद्धूच्या देशांना व्यापार करीत असत. बौद्ध लोकांच्या प्राचीन दंत-कथांमध्ये कलिंग राजे त्यावेळी एका सुधारलेल्या राज्यावर राज्य करीत होते असे आढळते व ग्रंथम जिह्वातील चिक-नोल येथे सापडलेल्या एका प्राचीन शिलालेखामध्ये कलिंग देशाचा राजा नंदप्रभंजनवर्मा याचा उल्लेख आहे. याचा काळ बहुतेकच न. स. च्या सातव्या शतकाच्या आरंभास चालुक्य राजांनी वेगवेगळे केलेल्या ह्यादीच्या पूर्वीचा असावा. येथी येथील राजाप्रमाणे हे राजेही कदाचित पल्लव वंशातील असावे. या राजाचा हा लेख सापडला नाही लिहिलेला आहे. यानंतरच्या दोन शिलालेखामध्ये राजा इंदवर्मा याचे नाव आढळते. याने सेत याच्या ' पराक्रमी शाकाच्या ' १२८ व १४६ या वर्षी कलिंगनगरात लिहिलेले आहेत. चालुक्याच्या

याच्या शतकातील स्वारीनंतर कलिंग राजाबद्दल आपणाल इ. स. १७७ पर्यंत काही माहिती नाही. यावेळी चालुक्य राज्याने स्वराजकता पसरण्यामुळे कलिंग राजास कलिंगनगर येथे आपले सामर्थ्य वाढविण्यास संधि सांपडली.

या काळच्या शिलालेखावरून पुढील वंशावळी सांपडते:—

जयवर्मदेव

अर्जुनवर्मदेव

(इ. स. १८५ त राज्य करीत होता)

राजेंद्रवर्मदेव

देवेंद्रवर्मदेव

सत्यवर्मदेव

चिकानोल येथे सापडलेल्या दोन शिलालेखामध्ये देवेंद्र-वर्मा, व सत्यवर्मा यांच्या देणण्यांचा उल्लेख असून दोन्ही-मध्येही कलिंगनगर येथील गंगिय वंशाचे ५१३ वर्षे असा काल सांपडतो. या शतकाचा आरंभ, यांपेढी ज्या राजाने या राज्याचे येथे पुन्हा प्रस्थापित केले असा राजाच्या (जय-वर्मदेव ?) कारकाद्वारासून झालेला असावा. देवेंद्रवर्मा याच्या दुसऱ्या एका शिलालेखात २५४ वें वर्ष आहे परंतु हाक कोणता तो दिला नाही. कदाचित २५४ वें वर्ष त्याच्या मूळच्या राज्यस्थापनेपासून असून ५१ वें वर्ष त्याच्या सत्तेची पुन्हा प्रस्थापना झाली त्या काळापासून असावे [इ. स. ६०८ व १०; बर्नेट—सा. इ. पॅलिओग्राफी].

नंद भाषा—ही एक व्यापारी लोकांची भाषा आहे. विशेषा खेवराचे काही अंश, सहिपतीच्या विशेषा खेवरा-संबंधाच्या काही शब्दांच्या (अभिप्रेत अ. १८) व तुकारामाचे काही शेषक अभंग यांत ही भाषा सांपडते. ह्यामिश्राच्या कालापासून आजपर्यंत इंग्रजे सुमारे सहस्राे वर्षे ही भाषा महाराष्ट्रात अस्तित्वात आहे. ही कोट्टन व कशी आली, हिला नंदभाषा को इंग्रजात इत्यादि माहिती अजून स्पष्ट झाली नाही. या भाषेतील शब्द येणेप्रमाणे:—केवली = एक, अवारु = दोन, उषालु = तीन, पोळू = चार, मुळु = पाच, चेली = सहा, पवित्रु = सात, मेरी = आठ, तेवसु = नऊ, खेवसु = नऊ, अंगुळु = दहा, एकडु = अकरा, रेवा = बारा, डेरु = तेरा, चोपडु = चवदा, तळी = पंधरा, तान आणि मुरकातानतळी = सोळा, उषालुतानतळी = अठरा, काटी = वीस, मुरकातानकाटी = एकवीस, विटी = शंभर, दका = हजार, काटा = एक आणा, अवारु काटे = दोन आणे, मेरी काटे = आठ आणे; तळी काटे = पंधरा आणे, इत्यादि [मोलसर्वथे; पुणे गवैरीतिवर भाग १, पृष्ठ ३००; भा इ. सं. मं. १८३४.]

नंदलाल मंडलोई, चौधरीराव—हा नातीचा ब्राह्मण. बादशाही अमलातच इंदुरास चौधरीच्या कामावर असून,

नर्मदेवरील उताराच्या बंदोबस्ताचे काम त्याच्याकडे होतें. मोगल अधिकाऱ्यांनी त्यास सर्वस्वी हेंराण केल्यामुळे सवाई अयसिंगाच्या सल्ल्याने तो मराठ्यांस अनुकूल झाला. त्यास आपल्या बागूस बळविण्याचे काम महारावर बाळकृत व उदासी पवार यांनी केलें. मंडळोर्ही वराणें अद्यापि इंदुरास नांदत आहे.

एकदा (१७२९) नंदलाळास पेशव्यानें जरब दाखविली होती. नंदलाळ स. १७३१त मरण पावला. त्याप्रसंगी त्याच्या पुत्रांचे समाधान करून बाजीराव व चिमणाजीआपा यांनी त्यांचे पुढें यथायोग्य चालविण्याविषयी अभिषेचन दिलें म्हणजे त्यांनं तेजकणांस (नंदलाळचा पुत्र) पालखी देऊन त्याच्या नेमणुकीबद्दल सालाचे ७०० रु. ठरविले. मंडळोर्हीचा बाडा मराठ्यांच्या कमाविसदारांनी आपल्याला राहण्यास घेतला होता तो परत दिला. [राजवाडे खंड-१; मराठी रियासत, म. वि.]

नंदवंश—महाराष्ट्राच्या शिष्टाचारगवशांतील शेवटचा राजा मींदवर्धन अथवा महानंदिन् नांवचा होता, त्याची एक राणी शुद्धा होती. तिच्यापासून त्याला महाप्रभनेंद्र नांवाचा मुलगा झाला. त्यानें बापाच्या पध्दत गादी बळकावली व याप्रमाणें या नंदवंशास प्रारंभ झाला (खि. पू. ३७२) या नंदवंशाची खरी व उत्तमंत माहिती उपलब्ध होत नाही. हिंदू पुराणें, बौद्ध (महाविज, दीपवंश, अशोकावदान वगैरे) पुराणें व जैन पुराणें यांच्या परस्पर माहितींत एकदमकयत नसून शास्त्र घोंटाळे अहित. हिंदू पुराणकार नऊ नंदांची नांवे व विज्या (बाप व त्याची आठ मुलें) देतात, मात्र त्याचा काल भरमसाठ सांगतात; महाप्रभ याचा काल ८८ आणि आठ मुलांचा १२ वर्षे देतात. मुलाच्या नांवातहि संघति नाही. बडील मुलाचे नांव सुद्धरूप असें आढळते. एकंदर या दोन विज्यांचा काल १०० वर्षे या पुराणकारांनी बसविला आहे; जैनग्रंथ तर १५५ वर्षे सांगतात. [डा. फो. वि. ४ पहा.]

अलेक्झांडरच्या वेळचे लेखक व मेग्यास्थेनीस यांची माहिती दुय्यम दर्जाची आहे. अलेक्झांडरची अठवणूक ज्यावेळी हीफालीस (लि. पू. ३२६) येथें झाली त्यावेळी गंगारिदे व प्राची (प्राची?) देशावर अग्रभूमेस या नांवाचा राजा होता व त्याच्याजवळ २ हजार घोडदळ, २ लाख पायदळ, २ हजार रथी व ३ हजार गजदळ असून तो अत्यंत धीमंत होता, अशी बातमी अलेक्झांडराला पोरत राजाकडून मिळाली होती. हा राजा बहुतकरून या नंदवंशातील महाप्रभ असावा असें विद्वानांचे म्हणणें आहे. महावंशांत धनानंदाचें नांव येतें व गुणनरत्नस हाहि पर्यायानें या धनानंदाचा उल्लेख करतो. पाटलीपुत्रास असलेल्या अशोकानेचा नांव स्तूपानी मालकी एका इतकथेनें या धनानंदाकडे जाते. तेथें त्यानें अगणित धन साठवून ठेविलें

होतें असें म्हणतात. सुमारासुस्रांत नाणक्य हाहि नंद राजाच्या रंगीमणवद्दल उद्गार काढतो (अंक. १).

एवढर हकीकतीवरून एवढें सार निघतें की, नंदवंश हा मूळचा इक्ष्वाकु दर्जाचा असून त्यानें दोन पिढ्या राज्य केलें. त्याच्याजवळ असलेलें अफाट सैन्य शिष्टाचारगवशांतील राजांच्याच वेळचे असलें व त्याच्याच जोरावर त्यांनी त्या वंशातील शेवटच्या राजाच्या हातून (त्याचा, खून करून ?) सत्ता हिसकावून घेतली असावी. नंदाच्या राज्यमर्यादेचा व कालाचा नवी तपास लागत नाही. साधारणत. त्यांनी ५० वर्षेपर्यंत राज्य केलें असलें पुढें या शेवटच्या नंदराजास प्रख्यात चंद्रगुप्तानें हाकलून व सर्व नंदवंशाचा उरतात करून राज्य घेतलें (लि. पू. ३२२). जैनांच्या उदयगिरि येथील रारवेलेराजाच्या शिलालेखात दोनदा नंदराजांचा उल्लेख आला आहे. हे राजे ब्रह्मदेव होते म्हणून त्याच्या कारकीर्दीचा स्पष्ट उल्लेख पुराणकारांनी केला नाही असें प्रियंसेन म्हणतो. साधारणतः नंदवंश हा लि. पू. ३७२ ते ३२२ पर्यंत राज्य करीत असावा. नऊ या अंकास नंद अशी संज्ञा कालगणनेंत देतात. [भागवत व विष्णुपुराण, सुमारासुस; जर्नल रा. ए. सी. १९०८, १९००; एपि. इंडि. पू. १०.]

नंदादेधी—ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील एक सर्वोच्च शिखर. उ. अ. ३०° २३' व पू. रे. ७९° ७८'. हें संयुक्तप्रान्तांतील अलमोरा जिल्हा अलमोरा तहशिल्लामध्ये आहे. याचा आकार शिरोमिळसाखा आहे येथून निघणाऱ्या डगोना हिंदु लोक नंदादेवीच्या पाऊलांतील धूर असें म्हणतात.

नंदिकेश्वर—सूर्यदे, विजापूर जिल्हा. वदानी तालुक्यातलें एक खेडें. हें येथें असणाऱ्या महाकूटच्या देवालयसमुच्चयाकरिता व लिंगमाकरिता प्रसिद्ध आहे. महाकूट देवळाच्या समोथार भित असून या देवळाला काही पायऱ्या आहेत. तेथील द्वारपाळ (श कोरीव मूर्ती असाव्यात) वातापि व इतल हे दोन राक्षस अहित असा समज आहे. येथील देवालये काळक्य किंवा द्राविड पद्धतीचीं असून येथें विष्णु पुष्करणी नावाचें कुंड आहे. या कुंडात ब्रह्मपात्री मूर्त आहे.

दर्याजगच्या ईशान्येस लज्जामार्गानें देवालय आहे. अशा कथा आहे की, देवी (पावती) व शिव हे जलक्रोडा करीत असता एक भक्त दर्शनकरिता आला. शिव देवळात पळाले व पावती पाण्यांत गुप्त झाली. बाळ बायका या गौरीची पूजा करतात. जवळच एक पापविनाशी कुंड आहे. हें कुत-जुगांत एक साधून बांधले व हें महादेवाच्या पायापासून झाले आहे. महापुरेश्वर देवळार ६ लेख आहेत. स. ६९६-७३३ या एक लेख एका वेयेच्या देणगीचा उल्लेख करतो व ९३४ तील लेख बापुवरसच्या देणगीचा उल्लेख करितो. तिच्यात एका स्त्रायाच्या देणगीचा उल्लेख केला आहे.

नंदिग्राम—मद्रास, कृष्णा जिल्ह्यांतील पश्चिमेकडील तालुका. उ. अ. १६° ३६' ते १७° ३' व पू. रे. ८०° १' ते

८०° ३०'. क्षेत्रफळ ५३२ चौरस मैल. यात मुंगल व डिग-गिरी या निसामाच्या मुलुखातील जमीनादाऱ्यांचा समावेश होतो. लोकसंख्या (१९२१) १५५९८१ यात जगन्नाथपेट हे शहर व १९९ खेडी आहेत. मुख्य शहर नंदिग्राम. यात कृष्णानदीला मिळणाऱ्या मुनेष् (वरेसंहित) व पळेष् या नद्या आहेत

नंदिग्राम—अयोध्येपासून एका कोसावर पूर्वी असलेला एक गाव राम अरण्यात मेला असता येथें भरत १४ वर्षे राहिला होता

नंदी—कामधेनुचा पुत्र व शिवगणांतील एक याची सर्व आहुति मनुष्यासारखी असून मुख वानरासारखें आहे. मुन बद्ध आहेत दक्षयज्ञविघ्नकारकां यांनं भग ऋग्विजात वद्व वेळें होतें यांनं रावणास क्षाप दिला होता [भा. चतुर्थ स्कं अ. ५. वा रामा उत्तर. स १५] नंदिक, नंदिकेश्वर शब्द याच अर्थाचे आहेत. प्रत्येक शिवालायांत नंदीची मूर्ति असते किंवा याचा वसव हा नंदीचा अवतार समजत असल्यानें ज्या प्रांतांत (उदा० दिसूर) किंवा यात वसव आहे त्यातून नंदीच्या मोठमोठ्या मूर्ती आहेत. एक नंदीपुराणहि आहे.

नंदीकोटकर—मद्रास कन्नड शिल्पांतील उत्तरेकडील पोटविभाग व तालुका. उ अ १५° ३९' ते १६° १५ व प. रे. ७८° ४' ते ७९° १४'. क्षेत्रफळ १३०८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १०४८८२ यात १०२ खेडी असून पैकी ६ इनाम आहेत हा सर्वांत मोठा तालुका आहे परंतु ४ पैकी जास्त (म्हणजे सर्वांत ज्यास्त) " रक्षित जंगल " आहे. याच्या सीमेवर कृष्णा व तुंगभद्रा वाहतात. जन-वासी नदी तालुक्यातून वाहत जाऊन संगमेश्वर या हिंदूच्या पवित्रस्थानी कृष्णला मिळते यातून वरूळकडापासु काढवा जातो. सरासरी पाऊस २९ इंच पडतो हवा रोपट असून ताप व पानपरीचे विकार यांचा बराच उपद्रव आहे

नंदीखेड—म्हैसूर, कोलार जिल्हा, चिक्मल्लापूर तालुक्यातील खेडें. लोकसंख्या (१९०१) १११५. येथें चोळांच्या वेळेचें ११ व्या शतकातील भोगवदशिराचें देऊळ आहे परंतु आगणांत याच्याहि २०० वर्षांपूर्वीचा (९ व्या शतकाचा) लेख सांपडतो १७९९ ते १८०८ पर्यंत येथें ब्रिटिशांचे लष्करी ठाणें होतें. येथें साखर व बटाटे उत्तम होतात. येथें शिंपरात्रीला मोठा मेळा भरतो व वैद्य विकावयास येतात. येथें ' हैदर खॅप ' नांवाची टेकडी आहे. येथून हैदरच्या हुकुमानें अपराध्यांना कडेलोटावी शिक्षा होई पुरैस एक मशीदहि आहे.

नंदीगांव—मध्य हिंदुस्थान, दतिया संस्थान, नंदीगाव परगण्याचें मुख्य शहर हें पट्टननदीच्या पूर्वे किनाऱ्यावर आहे. लोकसंख्या सुमारे चार हजार. या परगण्याचा मालक शिपाचा मांडलिक असून शिपाचा ब्रिटिश सरकारमार्फत येथला मुख्य १५०० रु देतो. येथें पोस्टऑफिस व

एक शाळा आहे या गावाला जी आय. पी. च्या कानपूर शाखेवरील कॅच हें स्थान आहे.

नंदीदुर्ग—म्हैसूर. कोलार जिल्ह्याच्या पश्चिमभागांत असणारी ४८५१ फूट उंच व तटबंदी केलेली टेकडी पूर्वभागातील हें सर्वोच्च शिखर असून हें पेन्नूकांडा व बेन्नारी जिल्ह्याच्या उत्तरेस असणाऱ्या पर्वतरांगेच्या टोंकाशी आहे. याच्या शिखरावर मैदान व अमृतसरोवर नावाचें तळें आहे. पश्चिम मार्गाखेरीजकडून या टेकडीचा पडा भिंतीसारखा सरळ आहे येथें पालार व अर्कावती या नद्यांचा उगम होतो यावर जंगलहि बरेंच आहे. येथें पूर्वी गंग राजांचे ठाणें असून ते अपत्याला वेदगिरीचें अधिपती म्हणवीत. पुढें चोलांनी येथें येऊन नंदगिरीचें नंदीगिरी असें नांव ठेविलें १७७० साली ही मराठ्यांनी घेतली व नंतर हैदर व टिपूसुलतान यांनी येथें सुधारणा पडवून आणल्या येथें एक ' टिपूज हॅप ' नांवाचा कडा आहे. येथें अपराध्यांना टिपू कडेलोटावी शिक्षा देत असे १७९१ साली हें ब्रिटिशांनी घेतलें व बरेच दिवस थंड हवेचें ठिकाण म्हणून येथें युरोपियन लोक उन्हाळयात रहात असत

नंदुयत्तम—मद्रास नीलगिरी जिल्हा. उटकमंड तालुक्यातील खेडें येथून मुदलूर तालुका व दूचा-मल्लार बय-प्राद येथील फारच सुंदर देखावा दिसतो. हें उटकमंडहून मुदलूरला आणाऱ्या मुख्य रस्त्यावर आहे हें चढा व शिकोना (जिनाईन) उषा झाडापासून काढतात तें याच्या लागवडीचे मुख्य ठिकाण आहे हें फार निरोगी ठिकाण असल्यामुळे नेहवा मुदलूर येथें ताप वगैरेंचा उपद्रव होतो तेव्हा कवेन्या येथें नेतात.

नंदुरवार, तालुका.—मुंबई पश्चिम खानदेशांतील एक तालुका उत्तर अक्षांश २१° ते २१° ३२' व पूर्व रेखांश ७३° ३५' ते ७४° ३१'. क्षेत्रफळ ९९२ चौरस मैल. यात नंदुरवार हें एकच व मुख्य शहर व २७५ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९११) ८३२७२. पश्चिममार्गात सह्याद्रीच्या काही टेकड्या आहेत पूर्वेकडील भाग उजाड आहे. हवा थंड असून सरासरी पाऊस २५ इंच पडतो पाणी कमी असून फक्त तापी व शिवा याच नद्यांना १२ महिने पाणी असतें. पाटाचेंहि पाणी असून, जोच्या फार बलादती जातिनी आहेत. जंगल बरेंच असून त्यामुळे वाघाचा उपद्रव फार होतो

गा व—हा गाव खानदेशांतील फार जुन्या गावापैकी एक असून छुळ्याच्या वायव्येस ३२ मैलावर आहे. नंदुरवार तालुक्याचें हें ठाणें आहे याचा नंदिगड या नांवानें कान्हेंरी येथील लेण्यांतील शिलालेखात उल्लेख आहे. हें गाव नंद गवळी यांनं वसविलें असून सुसुलमानाच्या स्वारीपर्यंत तें त्याच्या वंशजाच्या ताब्यात होतें असें म्हणतात इझ बतूता यांनं आपल्या प्रवासवृत्तांत नंदुरवारचा उल्लेख केला आहे खानदेशचा पहिला फरक राजा मलिकराज यांनं सुलतान-पूर व नंदुरवार ही १७३० साली घेतली, परंतु सुलतान मुजफर

गुजराची ह्याच्या स्वारीमुळे मलिकहरनास याजनेराकडे परत जावे लागले. इ. स. १५३६ मध्ये महुमुददाह (तिसरा) हा गुजरातचा राजा शास्त्रावर त्याने अशीरवदावर कैदेत असताना कबूल केल्याप्रमाणे सुलतानपूर व नंदुरवार ही ठाणी मुबारकखान फकी यांना दिली. मध्यंतरी गुजरातच्या नेगीसखानाने ही पुन्हा घेतली होती परंतु त्यास स्विकारच ती घेऊन घाली. अकबराच्या कारकीर्दीत हे सरकार (मिस्त्रा) हे ठाणे असून त्याचा वसूल पांच कोटी दाम असे. येथे दरबारा व शिबे होत असत. टॅक्सीमर यार्गहि असेच म्हणले असून हे कार मारमराटीत होते असे म्हणले आहे. सन १६६६ मध्ये येथे ईमर्गो एक बस्तार घातली व ती योग्यी चालत्यामुळे त्यांनी अहमदाबादचा कारखाना (१६७० साली) येथे आणवडा व शेत तयार घालेला असून इंग्लंडात पाठविण्यात आला. एडोल्फिनाच्या राताराच्या आरंभाच्या काळात याचा नाश झाला. इ. स. १८१८ मध्ये हे गांव ईमर्गोच्या ताब्यात आले तेव्हा अर्पवट ओसाड होते. येथून कापूस, जेवण, गहू, रोसेल तेल वगैरे मिळत यावेर जातात. येथे कचेरी, कोर्ट, शाळा, पोस्ट व इन्जिनियरिंग आहे. येथील जुना किला मोठ्याने आलेला आहे त्यात दोन विहिरी आहेत. एका जुन्या मशिदीचे अवशेष असून तिच्या एका मनीन्यावर एक फारशी धालावेच आहे. उत्तरेच्या बाजूत जुम्मागर्चीद असून ती एक देऊळ बाहून बांधली असे म्हणतात. याचेरीन दोन मशीदी आहेत गांधाबाहेर ईशान्येच्या बाजूस एक देऊळ व एक मशीद असून तीथर, म्ही १५८३ (१५९१ हिमरी) साली बांधण्याबद्दल दिलासेल आहे. रानात सडवेवर अक्षयकाली नावाची मशीद आहे. याचेरीन नदीवर एक जुनी मशीद असून तीमर्गल दोन बस्त्यांवर कारखी लेख आहेत.

येथे एक रामार्थ व एक विठ्ठलार्थ देऊळ असून यात सलाब आहेत. येथील सरदेसाई यांचे बरेच पुत्र घर आहे जो स. दहा हजार आहे येथे तात्ती-व्हॅली रेल्वे शास्त्रापासून व्यापार वाढत असून येथील स्टेशन महत्त्वाचे आहे. सुरत-मुम्बईची व्यापार जालनी. कापूस पिजण्याचे व गदे बांधण्याचे ४-५ कारखाने आहेत [सासन, यूल. १; पेरिस्ता ४; ऐने-इ-अकबरी २; अँडर्सन—इंग्लिश इन वेस्टने इंडिया.]

नदीन इस्टेट—पंगणा, कामा मिह्ला हनीरपूर तहसिलीतील एक इस्टेट. राजा संसारचंदाचा नातू येथील अधिपति असून तो कामा येथील कठोच राजपराण्याचा पुत्र आहे. संसारचंदाचा अनौरस पुत्र जोधभरिचंद यांनी आपल्या दोन बहिणी रणजितसिंगाला दिल्यामुळे तो नदीनचा राजा झाला. इ. स. १८४८ त जोधभीर इमानाला. जागल्यामुळे मिथिल सरकारने त्याची जहागीर (त्यावेळेस तिचे उत्पन्न वर्षास २६२०० रु होते) वामम करून दिली. याच्या मुलाने १८५७ सालच्या बंडात मदत करून [भाईर ओक मेरिट] ही पदवी मिळविली. १८६८ साली येथील राजाला

के. सी. एस. आय ही पदवी देवून ७ तोफांची सहामी दिली. यानंतर नरेंद्रचंद (ह्याचा) हा मादीवर आला. त्याच्या जहागीरीत १४ खेडी आहेत. याला मुनसिफ व ऑनररी मेजिस्ट्रेटचे हक्क आहेत.

नॅचल, तालुका.—मद्रास, कर्नूल मिह्यातील एक तालुका. उ. अक्षांस १५° २१' ते १५° ४२' व पू. रेखांस, ७८° ते ७८° ४०'. क्षेत्रफळ ६०९ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) ७४२०१. येथे मुसलमानी वस्ती फार आहे. यात नॅचल हेच मुख्य व एकच शहर असून खेडी ९१ आहे. याच्या पूर्वेस नझामुलई व पश्चिमेस इमामल पहाड आहेत. यातून कुंदेरु नदी वाहते. याच्या मध्यांतून दक्षिणेस कर्नूल-कटापा चालवा आहे. बहुतेक जमीन बावी आहे. पाऊस सरासरी २८ इंच. दुवा रोगी असून हिवताप बहुधा सर्व वर्षभर असतो. यात रक्षित जंगल ३५. चौरस मैल आहे.

गां व —नॅचल तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे थ्रेडरच्या उगण्या किनाऱ्यावर आहे. लोकसंख्या (१९११) १६२३०. या शहराच्या वरच्या भागास तलाव असून बहुतेक भाग अंगलसर आहे व म्हणून हा भाग फार रोगाड आहे. सदर्न मराठा रेल्वे सुरु झाल्यापासून नॅचल मरमराई लागले व ह्यात ते धान्याच्या व्यापाराचे ठाणे आहे. यात २ कापूस दाबण्याच्या गिरण्या व एक टायररुल आहे. हे कलावतूच्या कामाकरिता प्रसिद्ध आहे.

नद्या व नाले—नद्या व नाले यांच्या पाण्याच्या भूगर्भाकालाद्वारा वर पाण्याप्रमाणे दोन प्रकारच्या केल्या आहेत. एक रासायनिक व दुसरी पाण्याच्या गोरामुळे होणारी.

रा सा व नि क कि या.—इतर पाण्याप्रमाणे नदी-नाले यांच्या पाण्यात रासायनिक क्रिया घडवून आणण्याची शक्ति असते. या शक्तीमुळेच नदीच्या पाण्यात खनिज पदार्थ विरल्लेले असतात. विरल्लेले पदार्थांचे प्रमाण फळुमानावर व ज्या खडकावरून पाणी वाहते त्या खडकावर अवलंबून असते. परंतु सर्वसाधारणतः विचार केव्हाच आतां-पर्वतच्या शोभावरून अथं दिसते की पाण्याच्या प्रत्येक दहा हजार बजगाच्या आगोत दोन भाग विरल्लेले खनिज पदार्थ असतात व हेच प्रमाण नेहमी राहिल्यास प्रत्येक ५००० वर्षांनी नदी आपल्या पाण्याच्या शोकादिके रासिज पदार्थ विरल्लेलेल्या स्थितीत बाहून नेईल.

न दी च्या पा ण्या च्या गो रा ने हो णा री का ये.—हा कायें तीन प्रकारची आहेत:—(१) गाळ, माती, रेत, वाळू व दगड उंच जागेकडून सखल जागेकडे नेणे, (२) दगड, वाळू, कपरीच्या मद्धीने नद्यांच्या कडा व पात्रे खारवून काढणे व (३) सधे बाहून नेलेले दगड, वाळू वगैरे निरीपराध्या ठिकाणी सोडवून देणे.

(१) दगड, वाळू बाहून नेण्याची क्रिया:—नदीने पाणी आपापला स्वच्छ दिशेने तरी त्यात तरंगत असलेले बांधक

कण नेहमी असतातच पाऊन पडला की नदीच्या पाण्याची रंग रेव्हाच बदलतो याचे कारण असे आहे की पावसाच्या पाण्याने वाहून आलेली माती नदीच्या पाण्यात मिसळून पाणी गडबड होतं पाऊस बोरानाच असल्यास मोठाले दगड व खडकांचे कडपे सुद्धा नदीच्या पाण्यात येतात पुष्कळच दगड पाण्याबरोबर वहात जात असतांना एकमेकांवर नदीच्या काठावर व नदीच्या तळावर घासून त्याचा भुगा होतो व त्यामुळे नदीचे पाणी अधिकच गडबड होतं ज्या दगडाचा भुगा होत नाही त्याची वाळू किंवा वाटोळे गोटे होऊन नदीच्या तळावरून सरकत जातात नदीच्या पाण्यात तरंगत असलेले किंवा तिच्या ओघाबरोबर चसरत जाणारे पदार्थ नदी किती संपल्याने नेऊ शकेल हे खालील गोष्टीवर अवलंबून आहे (अ) पाण्याचा लोट व हाचा वेग, (आ) वहात जाणाऱ्या पदार्थाचा आकार, आकृति व विशिष्टगुणत्व आणि (इ) नदीच्या पाण्यातील रासायनिक द्रव्ये.

(अ) पाण्याचा लोट जितका अधिक तितकी पाण्याची ढकलण्याची किंवा वाहून नेण्याची शक्ति अधिक, त्यामुळे काही निमित्ताने पाणी वाढल्यास नदी अधिक दगड व गाळ नेऊ शकते वेग वाढल्यास नदीची शक्ति कारक वाढते पाण्याचा वेग ज्या प्रमाणात वाढेल त्याच्या सहज्या वातावरणाची वाहून नेण्याची पाण्याची शक्ति वाढते वेग जर दुष्पट झाला तर वाहून नेण्याची शक्ति नीसपट्ट होतं यावरून वेग जोडा वाढला तरी शक्ति अतिशय वाढते हे सहज कळून येईल. पाण्याचा वेग मोजावयाचा तो तळाशी असलेला वेग मोजला पाहिजे पाण्याच्या पृष्ठभागाचा वेग मोजून पाण्याची खरी शक्ति कळणार नाही पृष्ठभागी वेग पुष्कळ असतो व तळाशी कमी असतो आणि तळातील वेगच ढकलण्याला उपयोगी पडतो

(आ) दगडाच्या लहानमोठेपणावर पाण्याचे वाहून नेणे अवलंबून असतंच परंतु ते दगडाच्या आकृतीवरहि अवलंबून असतं कारण खाचा खोचा असलेल्या दगडाविरुद्ध वाटोळा दगड सहज वाहून नेला जातो दगडाचे विशिष्टगुणच पाण्याच्या दुष्पट, तिष्ठट असतं परंतु कोणताहि पदार्थ पाण्यात असला म्हणजे त्याचे वजन कमी सरतं त्यामुळे पाण्याबरोबर अति वजनाचे व मोठे वाहणारे दगड पाण्यात असले म्हणजे सहज वाहून नेले जातात

(इ) पाण्यामध्यें कोणतीच रासायनिक द्रव्ये विरघळलेली नसल्यास त्यात तरंगणारा बारीक गाळ तसाच तरंगत राहतो व तो लाबवर नेला जातो परंतु पाण्यात रासायनिक द्रव्ये असल्यास गाळ वसू लागतो आपण गडबड पाणी घेऊन त्यात तुरट्याचे काही वेडे उगळल्यास पोल्याच वेळांत गाळ गळीत बसतो याचा पुष्कळजनां अनुभव आहेच. त्याप्रमाणे पाण्यात जिप्सम (चूवर शिराजित, शिरगोळा, खट-गंधकित) वगैरे साखेचे पदार्थ विरघळलेले असतात यांचा असण परिणाम होतो व जो गाळ फार लांबवर गेला

असता असा खचकरच खाली बसतो ज्याप्रमाणे खनिज व निर्जीव पदार्थ पाण्याबरोबर वहात जातात त्याप्रमाणे सजीव पदार्थहि वाहून जातात मृत वनस्पती व प्राणी पाण्याच्या ओघाने वहात जाऊन एखाद्या ठिकाणी आधार मिळाल्यास त्या ठिकाणी साठतात नंतर तेथे त्यांस धरून गाळ व इतर पदार्थांचा थर होतो अशा तऱ्हेचे थर मोठाल्या नद्याच्या काठाला किंवा मध्यभागी तयार होऊन त्याची नेट बनतात व कित्येक वेळां त्यांची वाढ इतकी होते की नदीतील दळणवळण वेद होतं एखादेवेळी हे थर निसटून फार लांबवर वहात जातात गंगानदीतील असे निसटलेले थर दामर मेलपर्यंत समुद्रात वाहून गेलेले आढळतात नद्यांतील सर्व गाळ नेहमी खनिज आणि निर्जीव पदार्थांचाच असतो अस नाही. पुष्कळ वेळां या गाळात सूक्ष्म प्राणी व वनस्पती किंवा त्यांचे बी असतं गंगेच्या पाण्यातील गाळात शेवडा बारा ते पंचवीसपर्यंत इंधू क्षीरिआ असतात. नाईल नदीच्या पाण्यातहि त्यांचे प्रमाण षेकडा ५ ते १० असतं. नदीच्या पाण्याबरोबर वाहून जाणाऱ्या पदार्थांचे प्रमाण जसे पाण्यावर आणि पाण्याच्या वेगावर अवलंबून असतं तसेच ते ज्या खडकावरून नदी वाहते त्यावरहि अवलंबून असतं खडक मऊ असल्यास साहजिकच अधिक गाळ वाहून जातो नदीच्या पाण्याने नेहमी मोडातरी गाळ वाहून जातच असतो परंतु ज्यावेळी एकदम पुष्कळ पाऊस पडतो किंवा नदीच्या उगमापाशी बर्फा वितळतो त्यावेळी नदीला मोठा पूर येऊन पुष्कळच गाळ व दगड वाहून नेले जातात. गंगानदीच्या पाण्यात पुराच्या दिवसाने वजनाने १/१० भाग व मापाने १/१० भाग गाळ असतो आणि वर्षभर सरासरी वजनाने १/१० भाग व मापाने १/१० भाग इतका गाळ असतो नदीच्या तळावरून दगड वगैरे अट पदार्थ ढकलत नेले जातात त्यांचेहि प्रमाण बरीलप्रमाणेच कमी-जास्त होतं कित्येक वेळां नदीला डोंगराचा भाग कोसळून किंवा बऱ्याचें चटपे पडून बाध बसतो व त्या ठिकाणी तळाचा सारखे पाणी साठतं बरील बाध काही दिवसांनी एकाएकी फुटून मोठाले खडक फार लांबवर नेले जातात व त्यामुळे आघासासच्या प्राताचे पार सुकसान होतं, कारण नदीच्या दोन्ही काठांवरील शेते, घरं, जनावरं व माणसं या सर्वांचीच नसादी होतं

(२) नदीच्या पाण्याची पोखरण्याची शक्ति:— पाण्याचा वेग, पाण्याबरोबर वाहणारा गाळ व दगड, नदीचा उतार व ज्या खडकावरून पाणी वाहतं तो खडक या सर्वोवर नदीच्या पाण्याची पोखरण्याची शक्ति अवलंबून असते. पाण्याच्या वेगाने दगड वाहू लागले की एकमेकांवर घासले जातात व त्याचप्रमाणे नदीच्या तळावर व काठावर त्यांचे पध्द होतं. दगड घासले गेल्याने त्यांचे कोपरे व कडा दिशतत आणि वाटोळे गोटे तयार होतात हेच गोटे पुढे क्षिणत क्षिणत रुहान होऊन त्यांची वाळू होते व शेवटी

अपदी बारीक कण होतात. वर्षापासून नदीचे दांड व तळ ही क्षिप्रता आणि त्यायोगाने नदीचे पात्र रुंद व लोच होते किंमक ठिकाणी पाण्याचे भोंवरे तयार होतात अशा जागी पाण्याबरोबर दगड व बांडू एकसारखी चकता फिरविण्यासारखी किते त्यामुळे त्या दगडांचे व बांडूचे बारीक कण होतात व परंतु ज्या खडकावर भोंवरे फिरतात त्या खडकावर पाण्याच्या आकाराचे उद्गार लहान राहून व मोठ्या आकाराची उद्दे तयार होतात.

पधधवे — नदीच्या पात्राचे सहजगत्या निरीक्षण केलें तर असे दिसून येतें की नदीचा प्रवाह अपदी सरळ एका दिशेने न जातो सारखी वळणे घेत जातो व बहुतेक सर्व नद्या व नाले नागमोडीसारखे असतात. ज्या प्रातातून नदी वाहते त्या ठिकाणी मऊ खडक किंवा बाळकासैदान असल्यात नदीचे पात्र रुंद व उंच असतें परंतु जर खडक कठिण असला तर नदीचे पात्र अरुंद व खोल असतें. खडक एकदम बदलल्यास पधधवे होण्याचा संभव असतो त्याचप्रमाणे कठिण खडकाला पुष्कळ वेळा असल्या व कठिण खडकांखाली मऊ खडक असला तरी सुद्धा पधधवे होतात कारण सैमांतून पाणी खाली जाऊन मऊ दगडात शिरतें व मऊ दगड बाढून जाऊन वरच्या कठिण दगडाचे कडे पडतात. या नदीस बर्षांपासून असे स्पष्ट दिसून येतें की नदीनाद्यातील पाण्याचे पोखरण्याचे काम सद्योदित बाळू असतें परंतु यामध्ये असल्यांत ठेवतें पाहिजे की नदीच्या कन्यांत गाळ किंवा बाळू बगैरे मिश्रित द्रवस्थाय पाण्याची खणण्याची क्रिया फारच थोडी असते. मोठल्या तळावतून निघणाऱ्या स्पष्ट पाण्याच्या नद्यांच्याकडून पोंखरण्यात काम जवळ जवळ सुलभ होत नाही असे दाखवें तरी घालेल परंतु जेव्हा काही अंतरावर गेल्यावर त्यांच्यात बाळू बाढून येते त्याच्या पुढल्या पात्रात त्याच नदीच्या पोंखरण्याच्या शाखांची स्पष्ट उदाहरणे दिसतात यावरून असे समजले पाहिजे की ज्या ठिकाणी पाण्यात बाळूसारखे पदार्थ बाढून नेले जात नाहीत त्या ठिकाणी नदीची पोखरण्याची क्रिया फारच थोडी असते पाणी घालेल बळकटी आणून देतें परंतु प्रत्यक्ष खणण्याचे काम बाळूच करते.

(३) नदीची साठविण्याची क्रिया — नदीचे खणण्याचे व बाढून नेण्याचे काम सद्योदित बाळू असते परंतु बाढून नेछेले पदार्थ कोठे तरी साठवले पाहिजेतच कितेंतहि पदार्थ नदीच्या पाण्याबरोबर वहात जाऊन वेचती समुद्रातच पडले पाहिजेत, परंतु समुद्रात जाऊन पडण्यापूर्वी त्यांचा मुळाम निरनिराळ्या ठिकाणी होतो व काही पदार्थ हजारों वर्षे झाली तरी समुद्रापर्यंत जाऊन पोहोचत नाहीत कोणत्याहि कारणानें पाण्याला अडथळा झाला, पाण्याचा वेग थांबला किंवा पाण्याचा साठा कमी झाला की ज्या प्रदारांत जेव्हा कमी झाला असेल त्या प्रमाणांत बाढून नेत असलेले मिश्रण नदी टाकून देते झोंगरात नदीचे पाणी फार जोराने व

खळखळून वहात असत त्यावेळी मोठेले खडक वकसले जातात व तेच पाणी खाली दरीत पडल्यावर त्याचा जोर कमी होऊन झोंगरातून भागलेले खडक व गड बाळू यांचे ढोंग झोंगराच्या पायथ्याशी सोडून नदी पुढें वाहू लागते. त्याचप्रमाणे नदी दरी सोडून तपाट अग्नीतीवर येते तेव्हाहि असाच प्रकार घडतो दरीतील पाण्याचा जोर सपाटीवर नसल्याने पुष्कळ बाळू दरीच्या लोंढाशी पडते उपाटीवरून नदी बद्धान असताना ज्या ज्या ठिकाणी पाण्याचा वेग कमी होतो त्या त्या ठिकाणी बाळू साठवून नदी वळण घेताना ज्या खडकांमोदी वळने त्या खडकाच्या बाजूस पाण्याचा वेग दुन्या दोंगरांमोदी जास्त असतो म्हणून खडकाच्या बाजूस बाळू साठा नाही, परंतु दुसऱ्या तीरावर साठवून. नदीला पूर आला म्हणजे, दोन्ही तीरावर पाणी बडवें व पाणी कमी होताना बरोबर आणलेला गाळ तीरावरच राहतो. कित्येक वेळी तीरावर गाळ इतका साठवून की पुन्हा पूर आल्यास निमके पाणी बडवच नाही व पूर्वापेक्षा खालच्या जागी गाळ साठतो व अशा तऱ्हेने नदीच्या दोन्ही तीरावर बाळूच्या पायथ्या तयार होतात.

नदी तळवत शिरताना तिच्या पात्राचा वेग तळवतीस स्थिर पाण्याच्या अडथळ्याने कमी होतो व ती जलमयी पुढें जाते तत्परी पाण्याबरोबर अजलेला दगड व बाळूचा भाग टाकित जाते नदीचे तळवत शिरत तेंच मोठासा आकाराचे व रुंद पदार्थ खाली पडतात व ज्या ठिकाणी नदीचे पाणी तळवतीस पाण्यातून स्थिर होतें त्या ठिकाणी अपदी बारीक कण सुद्धा खाली पडतात नदीचे पाणी तळवत शिरल्याबरोबर पडत्यातऱ्हे पसरून त्यामुळे जो गाळ खाली वसतो त्यालाहि पडत्याचा आकार असतो.

समुद्राचे पाणी दरी असल्यास तळव्याप्रमाणेंच समुद्राहि पडत्याच्या आकाराचा गाळचा व बाळूचा ढोंग पडेल, परंतु समुद्राच्या लटांमुळे समुद्रात जात असलेला गाळ नदीच्या पात्रात फेकला जातो नदीचा पूर आणि समुद्राच्या आठा यांच्या तडाख्यात गाळ पुष्कळ वेळा हेलकावे खात राहतो व शेवटी समुद्रात कायमचा फेकला जातो नदी फार जोराने वहात असल्यास तीत दगड, गळ व बाळू पुष्कळ असते अपर पाणी समुद्रात शिरले की त्याची पुष्कळ शक्ति कमी होते समुद्राचे पाणी नदीच्या पाण्यापेक्षा जड असतें म्हणून नदीचे पाणी समुद्राच्या पाण्यावर तरंगते व गाळ बगैरे मिश्रण खाली वसतात त्याचप्रमाणें समुद्राचे पाणी नदीच्या पाण्यात मिश्रळें की नदीच्या पाण्याची पदार्थ तरंगत ठेवण्याची शक्ति कमी होते जेथे नदीच्या लोंढाशी दावी तयार होत नाही अशा ठिकाणी बाळू समुद्रात किंवा पाण्याच्या बाजूने साठत जाते व समुद्रकिनाऱ्याची रुंदी वाढते काही ठिकाणी समुद्राच्या बाजूकडे वादळी बगैरे जास्त उचवटा होऊन किनाऱ्याकडील सखल जागेत पाणी साठत व पुढे त्याचें तळें होऊ शकते त्याचप्रमाणें हे तळें मऊ लागण्यास

त्या ठिकाणी दलदलीची ठिकाणे तयार होतात. कृषिक प्रसंगी नदीचा गाळ समुद्रकिनाऱ्यावर हाठतो व पाण्याला एक प्रकारचा अडथळा तयार होतो. असे झाले म्हणजे नदी दुर्भग होऊन तिचे दोन्ही काटे दोन बाजूनी गाळाला बळघा घालून समुद्रास मिळतात. पुन्हा गाळ साठून प्रत्येक काढा दुर्भगरी व असे दोऊन शेवटी पुष्कळशा काढ्यानी नदी समुद्रास मिळतात. उदादिछणी वरीलप्रमाणे नदी दुर्भगू लागते त्या ठिकाणी मुखप्रदेश तयार होतो. नाईल नदी किंवा गंगा नदी यांचे मुखप्रदेश फार मोठे असल्याचे प्रसिद्ध आहेच.

नैनसरी जमीनदारी—मध्यप्रान्त, जिल्हा भंडारा. यात नदीच्या तीरावर अवघाबघ्या उत्तरेत ही जमीनदारी आहे. इ. स. १८१४ मध्ये ही जमीनदारी एका महाराष्ट्र माणसास मिळाली. पुढे या घराब्याकडे लोभोभ्याकामाविष- दानचे काम होते. लोकसंख्या सुमारे ५० हजार. नदीनदारीने एकंदर वस्त्र (१९०८) ५००० रुपये [भंडारा डिस्ट्रिक्ट मध्ये.]

नैनसरी—पश्चिम प्रान्त लोवर इंग्लंडावर विभागचे मुख्य शहर लोवरच्या मुद्रापासून ३५ मैलावर उच्चच्या तीरावर हे वसले आहे. मिटनीमध्ये लोकसंख्येच्या बाबतीत नैनसरी पहिले शहर आहे लोकसंख्या (१९११) १००५३५. येथील बंदरात २० फूट १० इंची जहाजे येऊ शकतात. येथील डॉक नावाच्या पदार्थसंग्रहालयात जुने ऐतिहासिक लोखंड इतर बस्तू यांचा संग्रह असून तत्पेरी वगैरेही आहेत. येथे अदालत कचेरी व ११ व्या सेनापणाचे (आर्मीकॉमंड) मुख्यालय आहे. शिक्षण व वैद्यकीय प्रयोगशाला (आर्मीकॉमंड) मुख्यालय आहे. दलालमंडळ, वणिक्तमंडळ, व प्रान्तमंडळ येथील शाळा या सत्पा आहेत. विद्यालयांत प्रचलनमत, मुलींची शाळा, वैद्यकशाळा, दशखाना व इतर विविध संस्था आहेत मूठविद्यालयही आहेत. साधर शाळ करण्ये कारखाने, तांदूळ कारखाने, साखू तयार करण्ये व तेल काढण्याने कारखाने मुख्य आहेत. कोळ्या व इतर सर्व हा मुखय आयात माल असून मिगल मालात वक्रीकोळ्या, पायराइड स्लेट्स, ही येतात.

रोमन लोकांच्या अमलाखाली हे शहर व्यापाराचे व राज्यकारभाराचे केंद्र होते. सेंट क्लेयर याने तिच्या घात- काच्या मध्यकालात ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार केला. ५६० मध्ये १ व्या फ्रांसेअला हे शहर मिळाव्यावर त्याने सेंट केलिक्स नांवाच्या धर्माधिकार्यास येथील कारभार सांगितला. चार्ल- मेन याने पुष्कळ वेळा हे गादाप्रति कैम्यानेतर ख्रिस्तीने त्याच्या पक्षात बंद उभारले व ८४१ मध्ये नादिनो राजा माला. ८५१ पासून १२११ पर्यंत हे शहर नार्मन लोकांकडे होते. इ. स. १५९० मध्ये दुसऱ्या फ्रांसिस याने नैनसरीला कैथ्यू- नचा संपा दिली. १५ व १६ व्या शतकाचे कृषिक सध्या- मुळे एवढे फार पुष्कळ झाले.

' एडिक्ट ऑफ मॅन्टीज ' ही लूजेनॉट लोकांची स्वातं- त्वाची सनद असून तिच्यावर १५९८ साली येथील इपुकेने सही केली, पण १६८५ साली १४ व्या लुईने ही सनद रद्द केली. स. १७८९ च्या राजकातीस अनुकूल झाल्यामुळे स. १७९३ मध्ये या शहराला बराच त्रास पोचला.

नवयमष्ट—एक तेलगू कवि. हा इ. स ११ व्या शत- कात होऊन गेला. याने प्रथमतः लहानपणी वेदाभ्यसन करून नंतर शास्त्राभ्यास केला. हा याज्ञिक क्रियेत चांगला निष्णात असे. याने स्वतः सोमोदि यज्ञही केले होते. याने एक तेलंगी भाषेने अ न्याकरण केले आहे त्यात आंध्र कोमुडी असे नांव आहे. याने नारायणभट्ट नामक एका तेलंग भाषाज्ञाच्या साहाय्याने, महाभारताच्या पहिल्या दोन पर्वकांते लेगीत ते भाषांतर केले ते फारच उत्कृष्ट झालेले आहे. [' तेलगू वाङ्मय ' पहा.]

नमिलम, ता लुका.—मद्रास, तंजावर जिल्ह्यातील पूर्वेकडील एक तालुका. उत्तरअक्षांश १०° ४४' त ११° १' व पूर्व रेखांश ७९° २०' ते ७९° ५१'. क्षेत्रफळ २११ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २०६७२९. मुख्य शहर नमिलम. याचेरीज कुदवासात हे सुसरे मोठे शहर असून येथी २४४ आहेत. येथे पाऊस सरासरी वर्षास ४४-४९ इंच पडतो. येथे कालव्यानी बऱ्याच जमिनीला पाणी पुरविलात.

नां व—नमिलम तहसीलीव मुख्य ठिकाण. लोक (१९११) ५३८२. येथे विणकाम लहान प्रमाणात होते या शहरापासून तीन मैलावर रेड्फेस्टेशन आहे. येथे एक मधुबनेश्वर स्वामीचे देवळ असून देवळाजवळ रावटी मधमाशा मठानी पोळी तयार करतात म्हणून याकडे लोक बरा आधर्याने पहातात.

नैनसरी—प्रान्त देखाव्या ईशान्य भागातील एक शहर. पूर्वी लोरेन प्रांताचे हे मुख्य शहर होते साप्रत मॅथे-एट-मॅसिल विभागाचे हे मुख्य शहर आहे. वॉरेपपासून पूर्वेकडे २१९ मैलावर, स्ट्रासबुर्गास प्राणवा रेल्वेवर हे येथेच्या तीरावर मान्यव्हाइमच्या कालव्यापासून ९ मैल चरच्या भागूस शहर वसले आहे. येथील लोकसंख्या १९११ साली ११९९४ होती.

नैनसरी हे धर्मधिकारी व प्रिक्कट यांचे रहाण्याचे ठिकाण असून अर्पाळकचेरी, अदालत कचेरी व विद्याभ्या आर्मी- कोरचे मुख्य ठाणे आहे. हे शहर वैश्वगिक विभागाचे मुख्य ठिकाण असून येथे कायदे, वैद्यक, शास्त्र व वाङ्मयशास्त्राची महाविद्यालये आहेत. कोथ्र दगोची न्यायकचेरी व व्यापारी न्यायकचेरी, दलालमंडळ, प्रचलनमत व शिक्षक तयार करण्यो शाळा, धर्मशास्त्राची शाळा, वेतकीनी शाळा, अंतर्गतशास्त्राची शाळा वगैरे संस्था आहेत. लोकरी व छुती कारखाने कारखाने, बूट, माती पोच्या, मातीची माडी वगैरे तयार करण्ये कारखानेही आहेत.

१२ व्या शतकात लोरेन ड्यूक यांची राजधानी येथे स्थापन करण्यात आली. १४५७ साली २२ व्या रेने याने चार्लस दि बोलेक्वा येथे परामव करून प्रवेशद्वारावर त्याला डार फेले तिष्ठत्या चार्लसन या शहरास वाडवून पुनः शहराची तटबंदी केली. १६३३ साली फ्रेंचांनी हे शहर घेतले १६९७ साली लिस्सिविक्च्या तहान्वये हे शहर परत दिले गेले व ड्यूक रिचिपोल्ड यांनी या शहरास पूर्वेस्थितीस भागण्याच्या विचारांनी त्याची डोगदुमी करून विस्थापित व कारखान्यांची स्थापना केली व नवे शहर पश्चिमाच्या विचारास लागला. पुढे स्ट्यनिस्लास लोक्षिन्स्की याने ते काम तयार केले. १७६६ साली हे शहर फ्रेंच लोकार्कडे आले व १८१४-१८१५ साली दोस्ताराष्ट्रांनी घेतले. १८७० साली प्रशियन लोकांनी जिक-र्यावर खंडणी घेऊन ते पुन्हा फ्रेंचांच्या स्वाधीन केले.

नमुद्रा—दक्षिण ब्रह्मदेश, बेसिन हिमालयातील दक्षिणेकडले इरावदी नदीच्या मुळप्रदेशाच्या अगदी नैर्ऋत्य कोपण्यातील एक पोटविभाग. क्षेत्रफळ १४५७ चौरस मैल. पश्चिम व दक्षिण सरहद्दीवर समुद्र असल्यामुळे व पश्चिम भागात आराकानयोमा ह्या डोंगराच्या ओळीमुळे येथील भूमी पिकाळ नाही. लोकसंख्या (१९११) ४६३८०. यत्त खेडी १९० नमुद्रा हे मुख्य ठाणे असून ते बेसिन नदीच्या पूर्व किनाऱ्यावर वसलेले आहे व गुरू बेसिन शहराच्या दक्षिणेस १६ मैल लांब आहे. येथे मीठ तयार करतात

नैयियसन—अंधलगाती जातिस्मृतीची एक वर्ग. ज्यो-वन हे या जातीचे सर्वसाधारण नाव आहे. हे माळ्यामा धंदा करतात. त्यांच्या बायकांना पुण्या किंवा माझणी असे म्हणतात आणि त्या भद्रहालीच्या देवळात व नायरपदे लोकांच्या सालीयननाच्या वेळेस काही गाणी झगतात बळियर, यिसत्तनी व वैगझी नैयियर यांच्याशिवाय अंधल-बासियामध्ये हा एकादश वर्ग यज्ञोपवीत घारण करता. [से. रि. पु १८ (१९११)]

नमुद्रि—मद्रास इलाक्यातील एक माझण गाव. यांना मलम माझण म्हणतात ते लग्न व वडिलोपार्जित मिळकतीच्या सोपणीमध्ये मळतयम शास्त्र प्रमाण मानतात (त्या कायद्याने चालतात) परंतु वडील मुलगाच फक्त नियमाने आपल्या जाति विवाह करतो त्याला एका स्त्रीपासून संतति न झाली तर, तीसाठी अनेक श्रिया करण्यास मोकळीक आहे. तो संततीपासून मरण पावल्यास त्याच्या धावड्या भावास लग्न करण्याची परवानगी असते. एखाद्या ज्येष्ठ वृद्ध पुष्कळ बहिणी असून त्याची लग्ने करण्याचे त्यास सामर्थ्य नसेल तर तो त्यांना दुसऱ्या कुटुंबावर देऊन त्यांच्याबद्दल स्वतःला बायका करून घेतो. या अनेक बायकांपैकी जिचा मुलगा सर्वांत वडील असेल त्यालाच लग्न करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. बाकीचे मुलगे नायर, अंधलगासी व क्षत्रिय यांच्या बायकाशी 'संबंधमू विवाह' करतात. त्यांच्या नायका पद्धत पाळताना व त्यास अतर्जना किंवा अकतना (पद्धताना

सिवा) असे म्हणतात. त्यांचा गृहत्तरून जन्म प्राप्त झाल्यानेतर विवाह होतो सध्या या माझणात मुली १२ ते २० वर्षे वयापर्यंत अविवाहित असतात याचे कारण ऋतुस्नात होण्यापूर्वी लग्न न करणे व कुटुंबातील फक्त वडाल मुलास लग्न करता येते त्यामुळे नवरा मिश्रण्याची पंजगरी पंचाईत पडते. संस्कारविषयक काही हक्कावरून या माझणाचे ब्रह्म पोट-भाग आहेत. त्यांपैकी सर्वांत श्रीष्ठ वर्गीला १० हक्क आहेत त्याच्याहून हलक्या वर्गीस ९, ८ याप्रमाणे हक्क आहेत फक्त पहिले ६ वर्षे वेदाचे अध्ययन करू शकतात. वैदिक नैष्ठुरीमध्ये पुन्हा तीन वर्षे आहेत. अध्ययन हे सर्वांत श्रेष्ठ, त्याच्याहून कमी प्रतीचे अस्थान आणि सर्वांत कनिष्ठ दर्जाचे सामान्यन अस्थान हे यज्ञादि कामे करू शकतात सामान्यन यास तसे करण्याचा अधिकार नाही आणि अध्ययन, हे यज्ञ वगैरे करणे कर्मापणा समजतात वैदिक नैष्ठुरीमध्ये काही परंपरागत तज्ञी आहेत. ते सर्वांत श्रेष्ठ पुजारी असून देवळा-मधील संस्कारामध्ये ते सांगतील त्या गोष्टी प्रमाण आहेत. दुसरे वाययन, हे यज्ञामधील मुख्य ऋषिजन असून त्रिपुर, तिनवनव आणि वैपिकान येथील वेदशाळेचे मुख्य अध्यापक आहेत

ते जातीसंबंधाने सर्व गोष्टीत शास्त्राधार देतात व समाज न हे पंचायतीचे अध्यक्ष असतात. वैदिकतर नैष्ठुरीच्या पुष्कळ पोटजाती आहेत त्यांच्यातील सुतद किंवा अष्टविधाचा परंपरागत धंदा वैद्यकीया आहे. दुसरे शास्त्राणकार (विद्या ज्ञान योवर शास्त्राणकार) हे यांचे पूर्वज लाईबा धंदा करता होते असे म्हणतात. तिसरे ग्रामी हे नैष्ठुरी व साहसीमध्ये कारभार पाहता असत इतर ब्राह्मणप्रमाणे नैष्ठुरी माझणा-मध्ये दि गोष्टी असून गोत्रानुसार विवाह प्रचलित आहे ते वृद्धि व सुतक १० दिवस पाहतात.

नमुद्रि—इंद्राने यारिलेला एक दैत्य जेव्हा इंद्राने सर्व असुरांना जिंकले तेव्हा एकदा हाच जिंकण्याचा राहिला दिवस किंवा रात्री ओल्याने किंवा वाळलेल्याने मी मारला जाऊ नये हा वर इंद्रापासून त्याने मिळविला पुढे इंद्राने संतुष्टकरिता पाण्याच्या फेसानी याचे मस्तक उडविले या कथेने हीज प्रथम ऋग्वेदात आढळते सतपथ ब्राह्मणात व महाभारतात या कथेचा विस्तार केला आहे

नमालधार—एक वैष्णवपंथी तमिळ कवि. याच्यापूर्वी चार आळवार होऊन गेलेपण ते फार प्रसिद्ध नव्हते. 'आळवार' पदा) ताम्रपर्णीच्या तीरावर असलेल्या भिरकुडुहुर नावाच्या गावी कारियर वेळाला राहात असे तो व त्याचे पूर्वज विष्णु-भक्त असत. त्याला यरेच दिवस सेवान नव्हते पुढे देवाला नवम केल्यावर एक मुलगा झाला. हा मुलगा होळें उघडांत गेले, हे का म्ही कधीत नसे किंवा, अंगावर दुर्गाही पीत नसे तेव्हा त्याच्या आईपासानी बाराव्या दिवशी नदीच्या कांी असलेल्या विष्णुच्या देवळांत त्याला विवेच्या शास्त्राळा पाळण्यास ठेऊन

मृगया आप्तव्याप्तवत् बाळगण्यापेक्षा देवाच्या हवाली केलेला बरा असो विचार करून ते घरी गेले या मुलाचे नांव मरन ठेविले होते तो अशा स्थितीत वाढून सोळा वर्षांचा झाला. पुढे अर्धा ढगा सांगनात की, मधुरकवी नांवाच्या एका विद्वान सामवेदी भासाला दटात होऊन तो या ठिकाणी आला व त्याने विवेच्या हाडांमधली ओळे हांकून पडलेल्या या प्राण्याला पाहिले. तेव्हा आश्चर्य वाटून त्याने एक मोठा पोंढा मरनच्या समोर आदळला. त्याबरोबर सोळा वर्षे हाकलेले आपले डोळे मरनने उघडून मधुरकवीकडे पाहिले. तेव्हा या मुलाचे विचार तरी काय आहेत हे अज्ञातव्या-करिता मधुरकवीने एक वेदांतातील प्रश्न टाकला. तेव्हा मरन-कडून त्याला ताश्छतीष सूत्रवद सुंदर उत्तर मिळाले.

या मुलाचा विचित्र जन्म, असाधारण विद्वत्ता व दैवी-रष्टि पाहून मधुरकवी चकित झाला. व मरनचे शिष्यत्व परकून त्याच्याजवळ राहिला या मधुरकवीच्या सुनकर 'संगतीमुळे मरनला काव्यसूक्ति जाली. याच्या सर्व काव्यां मधुरकवीने ताश्छतीष बाळभीपूर्वक लिहून घेऊन नम्माळ-यारच्या मूळनंतर त्या प्रसिद्ध केल्या. त्या पाण्ड्य राजाच्या दरबारांत ३०० पंडितांच्या समेत मधुरकवीने म्हणून दाखवून त्याने महारव प्रस्थापित केले.

रष्टि प्राप्त पाह्यावर नम्माळयाराने पुढे काय केले, त्याचे आधुन्य योगाशा प्रकारचे होते वीरेवल् कोर्ही माहिती मिळत नाही. बरील माहितीपुढी देनकथेनारती आहे.

मापेंत आणलेला आहे. शतगोपदासर, तिक्कळदिनाडूदासर व कुंभग्रासलन ह्यो दुसरी नावे नम्माळयाराला होती.

नम्माळयारच्या कालविषयी मतभेद आहे. कोणी त्याला नवव्या शतकांत घालतात तर कोणी पांचव्यापासून सातव्या शतकाच्या अवधिति तो होऊन गेला असावा असे निश्चित करितात. वैष्णवपंथाच्या उदयात मेळ्हापासून सुरुवात झाली हे ठरविले असता त्याचा काळ अज्ञमावता येईल असे वाटते. [डॉ. हुलटस, नटसन चरित्रमाला; अध्येगार-एन्ग्रन्ट इंडिया]

नम्हकोक (मझी नांकोक)—मध्यदेश, दक्षिण शान संस्थानांतील मध्यवर्ती संस्थान. उ. अ. २०° ३३' ते २०° ४७' व पू. रे. ९७° ११' ते ९७° २१'. क्षेत्रफळ १०८ चौरस मैल. मुख्य पिके तांदूळ, भाजीपाला, नीळ व धातपेत. लोकसंख्या (१९११) ६९२०. यांत ७२ खेडी आहेत. यांत शान व तामयस या मार्तांचे लोक निम्मे निम्मे आहेत. भ्याभोसा हा नक्षकोट येथे राहतो. १९०३-४ साली करा-पासून-मुदयवेकरून यापमिहा करापासून-८८०० व उपग्र आले. पैकी ४५०० मिटिश सरकारला खंडणी म्हणून गेले.

नयागढ संस्थान—बंगाल्यांतील एक मांडलिक संस्थान उ. अ. १९° ५३' ते २०° ३०' व पू. रे. ८४° ४८' ते ८५° १५'. क्षेत्रफळ ५८८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) १४०७७९ येथील नैसर्गिक देसाणा चांगला आहे. निगत ाल तांदूळ, कापूस, ऊंस व तेलाचे बी. दक्षिणेकडील खोंड लोकांनी स. १८९४ मध्ये याला काय च्याम दिले. हे

नरगुंद—मुंबई, पारवाड जिल्हा. नवलगुंदच्या उत्तरेस १२ मैल व हुबळी-विनापूर रस्त्यावर १० हजार : लोक-वस्तीचा डॉंगरपायथ्याशी वसलेला एक गाव इ. स. १८७१ मध्ये येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथे व्यापार बराच चालतो. येथील पक्क्या किल्ल्याचे क्षेत्रफळ ३८८ एकर आहे. किल्ल्यात चार पाच कोरडे तलाव, अंबरखाना व दारुखाना सगरे ठिकाणे आहेत. हा किल्ला मोठकळीस येण्या-पूर्वी बराच भयम होता.

येथे शंकरलिंग व महाबळेश्वर यांची देवळे असून ओढ हनुमंताच्या लहानसा देवळात स. ११४७ सालचा एक शिलालेख आहे. येथील व्यंकटेशाचे देवालय रामदुर्गे संस्था-नचा संस्थापक रामराव याने एक लाख रुपये खर्च करून बांधले (१७२०). देवळास २२१० रुपयांची जमीन इनाम असून दरसाली १३२० रुपये नफा इनाम आहे. स. १७९२ साली रामदुर्गे संस्थानाच्या वाटण्या शाण्या; रयावेळी नरगुंद शाखेकडे हे देऊळ आले. स. १८५८ साली देवळातील देवाची मूर्ति भंगली व देवळाची पडसाड झाली. नंतर रामदुर्गे-कर्तारी पुन्हा देवाची प्रतिष्ठा केली. येथे आश्विन शुद्ध वीर्जि-मेस जत्रा मरते. यारा दिवस जत्रा असून शेवटच्या दिवशी रथ निघतो. येथील पूर्वीचे संस्थानिक भास्करराव भावे यांनी हस्तलिखिताचा पुष्कळ संग्रह केला होता. इ. स. १८५८ च्या छुट्टीत या संग्रहाचा नाश झाला असे समजते.

इतिहास—शिवाजीने स. १६७४ साली या किल्लाची तटबंदी केली असे दिसते. दंतकथा अशी आहे की, १६७७ साली शिवाजीने हा किल्ला बाघला व त्याचे नाव महिलामठ असे ठेविले. १७७८ साली हेदरांनी ज्यावेळी कृष्णेच्या दक्षिणेकडील सर्व प्रदेश जिंकला त्यावेळी नरगुंदच्या संस्थानिकांनी काही ठराविक खंडणी देण्याचे कबूल केले पुढे (१७८५) टिपूने नरगुंदकर व्यंकटराव यापासून जादा खंडणी घेण्याचे ठारविले. टिपूच्याविरुद्ध लढण्याची सादक संस्थानिकास तसल्यामुळे त्याने पेशव्यांची मदत मागितली. टिपूने नरगुंदच्या किल्ल्यास वेढा दिला. परंतु मरा-ठ्यांचे लष्कर पोहोचण्यापूर्वीच पाण्याच्या अभावी टिपूच्या सैन्यास नरगुंदचा वेढा उडवावा लागला. तत्प्राप्त मराठ्यांच्या आण टिपूच्या सैन्याच्या लढाया झाल्या; तेव्हा जारत खंडणी वसूल करणार नाही असे टिपूने कबूल केल्यावरून मराठे कृष्णापाट झाले; व टिपूच्या शस्त्रावर विस्वास ठेवून व्यंकटरावांनी मित्रा स्थापन केला. किल्ला हातात आल्या-बरोबर टिपूने आपले बचन मोडले. व्यंकटरावांस त्याच्या मुलामणसांसह कैदेत टाकले. पुढे (१७८७) झालेल्या तहात नरगुंद टिपूने मराठ्यांच्या हवाली केले. १७९० च्या सुमारास नरगुंद हे तोरगळ जिल्ह्यातील एका पेट्याचे मुखे ठिकाण असून त्याचे उरगण ७५००० रुपये होते. इ. स. १८१८ मध्ये दादाजीराव आप्पासाहेब गादिवर होवा. इ. स. १८११ मध्ये या संस्थानिकास खंडणी प्राप्त

केली. १८५७ साली नरगुंदचा संस्थानिक भास्करराव आप्पा-साहेब लूके बापसाहेब हा होता. कर्नाटकातील संस्थानि-कांसम्ये हा सर्वात आसून हुशार होता. याचा औरस संतति नववर्ती झणून त्याने दत्तकाची परवानगी मागतली असता डलहौसीने दिली नाही. त्यामुळे यास कार वेपच्य वाटत होते. आपत्तग्रामांत सारकार आपले संस्थान खाससा करील ही गोष्ट त्याच्या मनांत एकसारखी पोळत असल्यामुळे त्याने त्यावेळच्या घामपुर्गीत अमेमराने पत्करिले. नरगुंदचा किल्ला लढविण्यास फार सोयीस्कर होता, म्हणून इंग्रजांनी तेथील तोफा व दारुगोळा (बंदखात्यांच्या तान्यांत आले नये म्हणून) धारवाडास पोचता करावा असे भास्कररावांस कळविले त्याप्रमाणे (७ मे १८५८) तीन तोफांशिवाय सर्व तोफा व बराच दारुगोळा धारवाडास पोचता केला. इत-क्यांत मुंदर्गाच्या संस्थानिकांनी बंद उभारले अशी बातमी आली, तेव्हा भास्कररावांनीही तयारी केली. दुसऱ्याच पोलि-टिकल एजेंट मॅन्सन हा सुरिवाण यांची आहे अशी बातमी लागल्यावरून भास्करराव आदेश लोकांसमवेत तेथे आला व रात्री छापा घालून त्यास डार मारिले व त्याचे शौर नर-गुंदच्या शिवेवर लटकत ठेविले. ही बातमी धारवाडास समज-ल्यावर (१ जून) नरगुंदवर इंग्रजांनी चाल केली. आत लढाऊ सामान फाट्या व नसण्यांनी किल्ला लवकरच सर झाला व भास्करराव निसटला परंतु त्यास तोरगळ जंगलास पंढर-पूरच्या यात्रेकरूंच्या वेगार्त पकडण्यात आले त्याची चौकशी वेळगीर येथे होऊन १८ जून रोजी त्यास फाशी देण्यात आले व नरगुंद संस्थान खाससा केले. नरगुंद किल्ल्यात काही वेळ सैन्य ठेवले होते पण ते लवकरच काढून नेण्यात आले. किल्ला पुन्हा लढविता येऊ नये म्हणून काही तलाव निकाऱ्यां करण्यात आले व तटबंदी पाहून टाकली. हल्ली ते धारवाड जिल्ह्यातील थंड हवेचे ठिकाण आहे.

नरनाळा—यव्हाड. अफोटे तालुक्याच्या उत्तरेकडील इ. कोणवरील अतिशय जुना किल्ला. हा सधेपुढच्याच एकीकडच्या टोंकावर आहे. हे एकंदर तीन निरनिराळे किंडे आहेत. त्यांची नावे जाफराबाद पूर्वेकडील; तेलियागड पश्चिमेस आणि या दोघांच्यातम्ये नरनाळा. शाहपुर दरवाजा पाहण्यालायक आहे. याचे भोपकाम मुमुलमान लोकांच्या पूर्वीचे असते. बहामनी नववा अहमदशाह वली याने गावीलगड बांधला (१४९१) व नरनाळयाचा किल्ला दुसरेत केला अशी माहिती आढळते. हा किल्ला मूळ गोंड राजांनी बांधला असावा असे कोणी म्हणनात.

महाकाली दरवाजा मुमुलमानांनी पद्धतीवर इ. स. १४८७ मध्ये फतेउल्ला इमाद-उल-मुल्क याने बांधला. येथे दोन शिलालेख आहेत. एकावर हिजरी ९१२ (स. १४८७) हा सन असून दुसऱ्यावर शाहजुहीन महंमदशाहची पेशा-बळी आहे. परंतु ही सर्व चुकलेली दिसते. किल्ल्यातील एका टेंकडीवर एक नऊ याडे लांबीची ' नऊ मन ' नावाची

लोक आहे. निम्नावरदि एक लेख अजून हिजरी सन १०५१ आहे. या किष्कान्तांत पाणी मयूर आहे. ए०६२२२ तलाव येथे आहेत व पाण्याच्या सोयीसाठी टिकटिकणी हींद बांधिले आहेत. मजदुरांच्या दलबादल ठिकाणी पूर्वी भोसल्याचे २०००१२५०० संन्य असे ह्या यात्रेकरुंवेरीस या किष्क्यावर कोणी सहसा येत नाही. रानटी खापरदांची येथे बसो आहे. मुन्हाण इमादशा हा येथे कैदेत होता; याचवेळी (१५७२) मुर्तिना निनामसहाने हा किष्का घेतला. अकराच्या बहादुर मुन्हाण नरनाला हे एक सरकार (मिर्जा) होते. माहाने परघोसी भोसल्यास बहादुरची जहागार दिली त्यावेळी या सरकारांत ३७ महाल होते. शेवटी भोसल्याकडे हा किष्का होता. [क्रेस्ता; अकोला डिस्ट्रिक्ट ग्याजे. भाग १.]

नरनौला (नवल), त हू पी. ल.—पंचाब, पतियाळा संघणानांतील एक तहसील. क्षेत्रफळ ५७६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १५४०४४. यात दोन शहरे व २८७ खंडी आहेत.

गो व.—नरनौल तहसिलीचे मुख टिकाण. हे छालक नदीवर बसले आहे. हे पतियाळाचेरीस करून सर्वात महत्त्वाचे शहर आहे. लोकसंख्या (१९११) २१३५०. हे शहर मिर्जासाह जुनाट आहे. दंतकथावरून हे राजा लवणकर्ण याने बसवून आपली बायको मारलवण हिच्या नांवावरून यांचे नाव ठेविले. पण महाभारताने दिवांच्या दक्षिण भागाचे नरनाष्ट्र असे नांव होते व याच्यावरून नरनौल हे नांव पडण्याचा जास्त संभव आहे. मुसलमान प्रथम याचा उल्लेख अस्तमदाने भैरुहीन यास—महणजे आपल्या मालकाचा—नगर केले होते म्हणून करतात व स. १४११ त हे इस्लामशासक व बहादुर नादिर याच्याकडे होते. नंतर शिखिराजाने यावर स्वतः स्वारी केली. येथे शेरशाह मगला व त्याचा आज्ञा मरण पावला. इ. स. १६७२ त औरंगजेबाच्या फारसीहीत येथे महत्त्वाचे धार्मिक बैठ झाले. सतरावी नांवाच्या आपणास अमर समजल्यासाठी ही जागा करून येथे आपला अंमल बसविला, पण लोखंडेबंदी याचा मोठ्या घोबनीय शीताने पाडाव झाला मोगल सत्ते. नंतर येथे जयपुरच्या महाराजाची सत्ता आली. इ. स. १७५५ त हे आप्या शिंदेशाह व जांभे घामस यांनी घेतले व मंदार मूर्तिमाना बहरोस याचा दिले. इ. स. १८५७ च्या बंडाच्या वेळी मंदार केण्यावरून पतियाळाचे महाराज निरदक्षिण यांनी २ लक्ष ८ हजार उरपत्र आणलेली नरनौलची इलाका मिळाली. येथे मुत्तासईकरून वापूस, तूप, लोकर यांचा व्यापार आहे. येथे एक फर्ग्युसनगर, एक छाळा व एक दखाना आहे. येथे इ. स. १९०६ त मुनिशिया-लिटी स्थापन झाली.

नरमेध, मारता रिक्त व प्राचीन.—यहूदेक सर्व धर्मांत व भात नरमेध करण्याची चाल आहे. सुधारलेल्या दाखल हि निरनिताच्या सोबतच या यांनीचा पगब बसले

होता नरमेधाची चाल अगदी रानटी लोकांत उगम पावली असे म्हणता येत नाही; उलट पक्षी, अर्धवट रानटी व थोडेबहुत सुधारलेल्या अशा लोकांमधेहि ही चाल बरीच प्रचलित होती. प्राचीन हिंदुस्थान, ग्रीस, इटली वगैरे देशांत व प्राचीन जपानी व कोरी आशिकन जातींत ही चाल होती. ब्राह्मणकालीन भारतवर्षापेक्षा वैदिककालीन भारतवर्षामध्ये नरमेध अगदी कमी प्रमाणात अस्तित्वांत होता. कायद्याच्या दृष्टीने प्रत्येक नरमेधाप विधिपुस्तकून असे म्हणता येईल. नरमेध कारणे हे सामुदायिक हत्ये समजले जाते, कारण मनुष्य एखाद्या संध्याचा किंवा वर्षाचा प्रतिनिधि असतो.

उपावेळी समाग्रचना धार्मिक दृष्टीवर झालेली असते. एखावेळी न्याय व मिष्ट याचा घोटाळा होऊन माझी. तेंच-विषू घेतांतील लोक गुन्हेहार लोकांना ईश्वराला बळी देतात असे म्हणतात. प्राचीन रोमन लोक धान्य बोरणाऱ्या लोकांचा सिरेस देवतेला बळी देण्याच्या निमित्ताने प्राण घेत असत. लडाईत पकडून आणलेल्या लोकांचा किंवा प्रास-क्षयक लोकांचा बळी घेण्याचा ताहिती देशात प्रघात होता, परंतु भैक्षिकलोक लोक सर्व प्रकारच्या देहान्ताशिरेत बलि-दानाचे स्वरूप देत. एकंदर समाजाचे कल्याण करणे हाच सर्व प्रकारच्या यज्ञाचा उद्देश असतो. एखाद्या रोगाची साध पावविण्यासाठी सर्वांचे सुंदर मुलीला नर्दांत युद्धविष्याची चाल चिपेबा लोकांत होती; तसेच वैशिश्रम लोक एखाद्या गुलाबा बळी देत. पापक्षालनार्थ एका बाईचा बळी घेण्याची चाल नायगर देशात होती. धान्याला अपायकारक अशी हवा पडली असता, पेरू देशांतील लोक मुलांना बळी देत. अतिवृष्टि झाली असता किंवा सूर्याच्या उज्ज्वलतेपासून फार प्रास झाला तर सूर्याला रूप करण्यासाठी नरमेध करण्याची चाल प्रत्येक देशात होती. हे बळी दिलेले लोक आपल्या देवाचे ईश्वरापाशी दीर्घयुक्त करतील असे त्या लोकांनी मान्य असे. झालेल्या पापांचे क्षालन करण्यासाठी किंवा पुढे पाप होऊ नये या उद्देशाने बळी देण्याची चाल होती.

युद्धात पराभव होऊ नये म्हणून प्राचीन ग्रीक, गेल, रोमांड्ट व हिंदु लोक नरमेध करीत असत. नरमेध करण्याचा उद्देश इतर लोकांचे प्राण पोवावेचे हा होय. आपल्याचा विना उतरण्याचीच ती एक चमत्कारिक पद्धत होती. अनेक लोकांचे संरक्षण करण्यासाठी एका मनुष्याला बळी देणे किंवा एखाद्या मोठ्या व लोकोपयोगी मनुष्यासाठी सामान्य एखाद्या मनुष्याचा बळी घेणे हा हि नरमेधाचा उद्देश होता. येथील राज्यकारणांच्या दुर्दैवानेमुळे एखादी आपत्ति येईल याची प्रायश्च मगलाहि बळी गळे लागत असे. हिंदु लोकांमधील सती श्राव्याची चाल, युगांडा, ईस्ट इंडीज, किर्गि व न्यू हेमिडोम या ठिकाणीहि आहे. हा आत्मज्ञ विचारवलेकारास अजून परलोकसाधन हा त्याचा उद्देश असतो. एखादा विविध वयस्वीना प्राण वाचविण्यासाठी हि नरमेध करण्याचा कोडे कोडे प्रघात आहे प्राचीन

सेमाईट लोकांत पहिल्या मुलाला बळी देण्याची चाल होती. क्रियांचे बंधन पालविण्यासाठी एखाद्या मुलाला बळी देण्याचाहि पोटें कोटें प्रघात आहे नवीन इमारत बांधावयाच्या ठिकाणी एखाद्या मनुष्यास बळी दिल्यास तो त्या इमारतीचा रस्तू बनतो अशीहि कल्पना होती मेक्सिकन लोक नरमेधाचे पळे अनुयायी असून, ते बळी दिलेल्या मनुष्याचा काही भाग भक्षण करीत असत. देवांचे शरित्न करण्यासाठी किंवा एखादे संकट टाळण्यासाठी केलेले नरमेध, भिक्षू किंवा इतर लोक यांनी यही दिलेल्या माणसाच्या शरीराचा काही भाग भक्षण केल्याशिवाय, पुरे होत नाहीत अशी नायगेरिया देशातील लोकांची समजूत आहे. मृतोत्तम अन्न मिळाले या हेतूनेहि नरमेध करण्याची कोठे कोठे पद्धत आहे. मेक्सिकन लोक सूर्यग्रहणामध्ये नरमेध करीत

देव यज्ञामध्ये मनुष्याचा वध करीत, असे ऐतरेय ब्राह्मणामध्ये सांगितले आहे. यज्ञासाठी मनुष्याला मारल्यास त्या खून होत नाही असे कालिकापुराणात म्हटले आहे. ब्राह्मणातीच्या देवतला ब्राह्मण बळी व क्षत्रिय देवनेला क्षत्रिय बळी दिला पाहिजे असे तैत्तिरीय ब्राह्मणात सांगितले आहे. बळी घावपाचा मनुष्य उत्तम प्रकारचा असला पाहिजे त्याला कोणतेहि धारीक स्वयं नसून तो निष्कलक असावा असे कालिकापुराणात म्हटले आहे. देशाच्या आपत्तयेचा जगेशेनारी एखाद्याने भाग लाविल्यास त्या मनुष्याचा त्या देवतेसाठी बळी देण्याचा चाल पुर्व आक्रिंकृत आहे परंतु त्याने आपल्याबद्दल अपला गुहाम बळी दिल्यास त्याची भुक्ता होते [बोरमन-प्रिमिटिव्ह सुपरस्टिच-स, किल्या डेलिफिया, १८८१, बॅन्कीप्ट-नेटिव्ह रेसेस, वेटरमार्क-ऑरिजिन अँड डेव्हलपमेंट ऑफ दि मारल आयडीयाज १९०६-०८]

भा र ती य—हरिश्चंद्र राजाने आपला पुत्र वरुणास बळी देण्याची क्षय घेऊन ती मोडल्यामुळे त्या राजाला मलोदर झाला वगैरे हकीकत ऐतरेय ब्राह्मणात आहे (७ ११, १८) वगालमधील क्रिया आपले पहिले मूल गवेस अर्पण करीत असत, परंतु ब्रिटिश सरकारने ही चाल बंद केली याशिवाय सर्व प्राणिमात्रावर वनस्पति मिळविण्यासाठी " पुरुषमेध " करण्याची चाल हिंदुस्थानात होती या यज्ञात अकरा माणसे व अकरा गाई बळी देत असत हा विधि शुद्धयजुर्वेदांत दिला आहे (१ १२) तैत्तिरीय (३ ४) शयपय (१३ ६), शाखायन (१६ ११, १६) ब्राह्मणातून व वैतानधीतसुत्रातहि (३ ७ पासून पुढे) यासारखे उल्लेख आहेत. धनप्रसीसाठी करण्यात येणाऱ्या अश्वमेधातहि एका मनुष्याला बळी देत असत. ऋज्वेदातील नरमेध देत असत असे पुराणामध्ये व त-नोममध्ये सांगितलेले आहे. एकदा विधिपूर्वक नरमेध केला असता चाण्डिका देवी एक हजार वर्षपर्यंत प्रसन्न राहते असे कालिकापुराणात सांगितले आहे.

मराठांच्या राज्यामध्ये असा प्रकारचे तांत्रिक यज्ञ प्रचलित होते. तज्जावर येथील शिवमंदिरांत काहीही एक मूर्ति आहे, त्या मूर्तीपुढे प्राथेक छत्रचारी एका मुलाला बळी देत असत, परंतु ब्रिटिश असत सुरू झाल्यावर मुला ऐवजी एका येथाला बळी देण्याचा प्रघात पडला. मध्य-प्रान्तांतील एका देशीला ब्राह्मण बळी लागत असे. साताराचा राजा दरबारी प्रतापगडावर जाई त्यावेळी तेथील लोक एका वृद्धाला बळी देत असत. कच्चाडे ब्राह्मण प्राथेक वर्षी एका ब्राह्मणकुमाराचा पुणें येथें बळी घेत असत, जेव्हा उपजपणे एखाद्याचा बळी येणें धोक्याचें होऊ लागले तेव्हां ते विष-प्रयोग करूं लागले असे सर जॉन मालकम याचे म्हणणे आहे. हिंदुस्थानातील बहुतेक सर्व गिरजातून धार्मिक विवि म्हणून कधी कधी नरमेध अद्यापिहि करण्यांत येतो असे ६ स १८५४ च्या चेम्बरच्या अहवालावरून समजतें. हिंदुस्थानच्या ईशान्येस कालीसाठी बळी देण्याचा वराच प्रघात आहे. सोळाव्या शतकातील कौबचा राजा नरनारायण यानें एकदास दीवरी लोवांना बळी दिले व त्यांच्या वराचुकीं काहीनां ती चाल पुढें चालविली असे म्हणतात. उच्चविहारमध्ये भोगी नांवाचे लोक स्वसुपारी बळी जग्यास त्या, होतात, बळी जग्याची वेळ येईपर्यंत त्यांना वाटेस तसें यागण्याची मोकळीक असते. हल्ली मनुष्यांना बळी देण्याऐवजी डोणगे, बोकड वगैरे जनावरांना बळी देण्याची चाल पडली आहे.

छोटाभांगपूरच्या आसपास राहणाऱ्या द्रविड लोकांत एके काळ नरमेध कार प्रचलित होता. बौद्ध लोकांमध्ये नरमेध फारच भयंकर प्रमाणांत चालू असल्यामुळे, तो बंद करणाऱ्यांसाठी जादा कामगार ब्रिटिश सरकारास नेमावे लागले. सधुर्ते टाळण्यासाठी, रोपाची साध पालविण्यासाठी, युद्धात यश संपादण्यासाठी व धन्याचे उत्तम पीक येण्यासाठी हे लोक " तारी पेल् " म्हणजे पुष्पीदेवीसाठी नरमेध करीत. कापणीच्या हंगामाच्या वेळी नरमेध करण्याची वडुणी चाल असे, परंतु त्यापूर्वी क्रिस्व दिसव घडा देण्यासाठी मनुष्याची निवड केली जाई. या निवडलेल्या लोकांना कार रुमानने वगविण्यात येत असे. भूमिगत जागेचे द्रविड, मुलांना पळवून आणून रिकीनी गोवाच्या आपल्या देवीपुढे त्यांना बळी देत असत. भाग जातीचे लोक शिरधर्म मिळविण्यासाठी एकमेकांवर हल्ले करतात. अपाणि जातीच्या लोक त निदाए एका मनुष्याचा प्राण र्धपर्यंत कोणीहि ओढपाचा रोपास चालू नये असा नियम आहे. ही चाल ब्रिटिश सरकारानें बंद केली, परंतु काही स्वतंत्र जातींनी ही चाल अजुनी चालू आहे.

जमिनीत पुरूल देविलेच्या सपरवीर मृतपिताच्याचिदाचा दाषा असतो अशी हिंदु लोकांची सामान्यत समज आहे. या पिशाच्यांना काही बळी दिल्याशिवाय ही सर्पा येणें धोक्याचें आहे असे त्यांना वाटतें. यासाठी हिंदुस्थानात नरमेध करण्यात येताना व मरोद

मुर्तानां परर आबद्धं अशी त्या लोकांची समजूत आहे; परंतु असाचढे बोझ वगैरे प्राण्यांनाच बळी देण्यांत येतें. नद्यांवर पूल बांधायचे असल्यास अगोदर नरमेध करून जलदेवतेस समुष्ट करावी लागते. मोठमोठ्या इमारती बांधण्या-पूर्वी त्या जागी बळी देण्याचा प्रघात आहे. कोणताही इष्ट हेतु साधू करण्यासाठी नरमेध करणें जरूर आहे अशी हिंदु लोकांची समजूत आहे.

धर्मासाठी आत्मयाग करण्याची चाल हिंदुस्थानांत बरीच प्रचलित होती। नर्मदा नदीसोबत एका वेदांत नरमांसमिध अशा काळमैत्रासाठी त्याचे अन्ध स्वरुपांत बळी वात असत; ही चाल १८६४ सालापर्यंत चालू होती गंगा नदीसोबत्या पवित्र नदीत एखाद्याने जीव दिरयास त्यास पुण्यप्राप्ति होऊन, दुसऱ्या जन्मी त्याचा त्याला फायदा होतो अशी कित्येक लोकांची कल्पना होती. पुरी येथील जगन्नाथाच्या रथाची मिरवणूक दरवर्षी एकदा निघत असते; त्या रथाच्या चाका-खाली स्वतःला चिरडून घेणें हिंदू पुण्यप्रद मानलें जातें.

पतिविधनानंतर सती जाणें हे तर अरपेत पुण्यप्रद आहे असें जुने हिंदु लोक समजतात. सती जाण्याची चाल बहुतेक सर्व जातींत होती; रजपूत लोकांमध्ये तर विशेष प्रचलित होती. बहुतेक श्रिया स्वपुत्रीने सती जात असत, परंतु निरर्थक प्रसंगी त्यांचे आवेष्ट त्यांना सती जाण्यास भाग पाडत. ही सतीची चाल १८२९ साली मॅटिश सरकारने बंद केली व संस्थानिकांनाहि त्याचें अनुकरण केलें; तथापि सतीची उदाहरणे अजिंत प्रसंगी आढळण्यांत येतात. ही चाल कधी व कधी प्रचारांत आली तें निश्चितपणें सांगता येत नाही; वेदांमध्ये याचा कोठेहि उल्लेख नाही परंतु पति-सहृमन केल्याने परलोकांहि त्याचा सहवास घेवेल या सम-जुतीमुळे ही सती जाण्याची चाल पडली असावी असें वाटतें. दक्षिण हिंदुस्थानातील विजयनगराच्या राज्यत मृत राजा-बरोबर कित्येक श्रिया आपली प्राणाहुनि देत असत. पति किंवा पुत्र अर्पेत आगारी असल्यास काली देवीस श्रिया असा नवस क्रांत की, 'हे देवि, माझा पति किंवा पुत्र रत क्षास्यावर मी आपलें रक्त गुला अर्पण करीन' [मुद्र-एन्डॉ संरुत लिटरचर; हिलेमांड—रिच्युवॅलिस्टिक लि-विन्स-एमेन.....ऑन दि रिलिजन ऑफ दि हिंदूज; वेल्ह-मोडहलस ज्युरिस्ट प्रुन्स इन् बॅंगल. वॉर्न-हिल्टरी, लिटरचर अंड रिलिजन ऑफ दि हिंदूज; मिश्र-ऑन ह्युमन सॅक्रिफाइस इन् एन्डॉ इंडिया; गेट-ह्युमन सॅक्रिफाइस इन् एन्डॉ आशाम; नूक, पस्टन, एन्डोबेन वगैरे.]

इराण—इराणमधील अवेस्तालोकामध्ये किंवा त्यांच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या लोकांमध्ये नरमेध प्रचलित होता असें दिसत नाही. परंतु आर्मेनियायन राजांच्या बळी नरमेधाचा प्रचार होता असें हिरोडोटस वगैरे थपकारांचे मत आहे. शिवंत भाषणार्थी पुत्र टाकण्याची पद्धत इराणत अर्वाचीन काळीहि दिवून येते. इराणत इतर लोकांजरी नरमेधाची चाल

नव्हती तरी ती शिथियन लोकांत बरीच प्रचलित होती असें दिसतें. छडाईत पकडून आणिलेल्या लोकांपैकी प्रत्येक शेक-कापैकी एका मनुष्यास ते बळी देत. लोणी दैवज्ञानांहि बळी देण्याचा प्रघात इराणत होता. राजाच्या निधनसमयी, त्याच्या नोकरांपैकी कोही नोकरांचा बळी देण्यांत येत असे. धार्मिक छत्र या नांवाखाली हे बळी देण्यांत येत. [जिव्हॉन्स-प्रीहिल्टेरिच्यु ऑट्टिकिटांज् ऑफ दि आर्यन पीपल्स; संज्ञाना-सिंहिलिजेशन ऑफ दि इस्टन इराणियन्स; फ्लेसर—अॅडो-निश, अॅटिस, ऑसिरिस]

जपानी व कोरियन—जलदेवता छुच होऊं नयेत म्हणून त्यांच्यासाठी नरमेध करण्याची चाल प्राचीनकाळी जपानमध्ये होती असें प्राचीन दंतकथांवरून समजतें. परंतु माणसांपेवजी प्राण्यांना बळी म्हणून मारण्यात येऊं लागलें व पुढें बौद्ध-धर्माचा प्रसार झाल्यावर ही बलिदानाची चाल बंद पडली. इ. स. ६४२ त जपानात अवघण झाल्यामुळे कित्येक ठिकाणी काही प्राण्यांना बळी देण्यात आले; परंतु पर्मन्यवृष्टि न झाल्यामुळे, बलिदानाची पद्धत बंद करावी व पर्मन्यवृष्टि-साठी बुद्ध-प्रायेथे शिवाय दुसरा कोणताहि उपाय योजूं नये असें प्रधानमंत्र्याने ठरविलें. ज्यावेळी नरमेध करण्याची चाल जपानात होती, त्यावेळी ते नरमेध नद्यांना बंधारे बांधनेबळी करण्यात येत. किले, पूल वगैरे बांधनेबळी शिवंत माणसांनां पुरून टाकण्याची चाल जपानात होती; अशा यत्नांना मानवी स्तंभ असें झगत. यादशहा व राजपुत्र यांच्या थंडग्यातहि शिवंत माणसांनां पुरण्यांत येत असे पुढें माणसांपेवजी मातीचे पुतळे थंडग्यांत पुरण्याचा प्रघात पडला. तथापि जपानांत पत्नी किंवा पति मरण पावला असता त्याचा नोकर किंवा त्याची छी ही स्वपुत्रीने आत्मयज्ञ करताना अद्यपि आढळतात. ही चाल बंद करण्याची पुष्कळ खटपट झाली, परंतु विसाव्या शतकांतहि हा प्रकार तेंधे चालू आहे. इ. स. १९१२ मध्ये सुझ-हिंदु वादशहा मरण पावला यावेळी कांठट नोभी नोबाच्या त्याच्या सरदारानें पर-लोकांहि आपल्या धन्याचा सहवास घेवता म्हणून आत्म-यज्ञ केला, परंतु या गोष्टीचें अनुकरण होऊं नये म्हणून पोलिसपालाखाला त्याचा बंदोबस्त करावा लागला [कोमिकी व निहोंगी (भाषांतरे); अॅस्टन-शिरो; जुआकोरोन (जपान मेस); टॉफम.]

चिन—चिनी लोकांमध्ये नरमेधाची नियमित अशी कांहीच पद्धत नाही. त्यांच्या देवतांचे स्वरूप साम्य असून त्या परोपकारी असतात. हिंदी कालीसारखी देवता चिनी लोकांत नाही. त्यांच्या देवतांना मानवी रक्षाची सुणानघून त्यांना बळी लागत नाही. तथापि मनुष्यांचे बळी घेऊन ईश्वराला प्रमन करून घेण्याची त्यांची इच्छा चिनी इति-हासांत कोठें कोठें द्युक्त होणे. कारण, नरमेधाची निदान कल्पना तरी प्रादुर्भूत झाल्याची कांही उदाहरणें उपलब्ध

आहेत. मृत शरदाराच्या शिवा व नोकर यांना मारून टाकण्याची चाल प्राचीन चीनमध्ये होती. सोनं, रत्नं वगैरे मौल्यवान विना मृत मनुष्याबरोबर पुरून टाकण्याची पद्धत चीन देशांत बरेच दिवस प्रचलित होती; कारण, परलोक इाह-लोकचा पूरक आहे अशी त्यांची कल्पना असल्यामुळे येथे साणण्यास सर्व वस्तूंची मरणानंतरहि अपेक्षा आहे असे त्यांना वाटत असे. अशा प्रकारे बरीच संपत्ति फुकट जात असे; यामुळे पुढे पुढे कमी किंमतीच्या वस्तू मृताबरोबर पुरण्यात येऊं लागल्या व साणण्याचे छाकी पुढे पुण्याची चाल पडली. ची प्राण्याच्या वेळी, ज्या पुतळ्यांचा उपयोग करीत, त्यांना रिप्राग असल्यामुळे, ते प्रत्यक्ष साणसांप्रमाणे हालचाल करीत असत. परंतु कालांतराने मृताबरोबर निर्वृत माणसांस पुरण्याचा प्रघात पडला. वरिष्ठ वृद्धांचे लोक मृत झाले असता त्यांच्यासाठी नरमेध करण्यांत येत असे. याबद्दल चिनी बाह्मययातहि उल्लेख केलेला आढळतो. राजाच्या प्रेतयात्रेबरोबर दोंडडी लोकांना निर्वृत पुरून घ्यावे लागे. त्तिन शि व्हांग हा महापुरुष मरण पावला त्यावेळी त्याच्या अंतःपुरांतील सर्व निपुत्रिक शिष्यांना त्याच्याबरोबर पुरून टाकण्यांत आले (जिस्तपूर्व १०९). परंतु ची प्राण्यानेतर आपली प्रेतयात्रा कोण्हाहि प्रांत न देता व कोणाचाहि बळी न घेता करण्यांत यावी असे एका बादशहाने इ. स. १५४ त सांगितले. परंतु निरपेक्षदेवतेला व जलदेवतेला बळी दित्याची उदाहरणे इ. सनाच्या बाराव्या शतकांत चीन देशांत आढळतात. मिंग प्राण्यांतील बादशहा राज्य क्रीत असतांना (इ. स. १३६८-१६४४) नरमेधाची चाल बरीच प्रचलित होती; मिंग सन यांनी आपल्या मरणसमयी नरमेध करून नये असे ठरविले (इ. १४६४).

आपल्या मृत पतीबरोबर परलोक जाण्याकरिता, शिष्यांनी जाहीरपणे आत्महत्या केल्याचीहि काही उदाहरणे चीनमध्ये आढळतात. पूल किवा सार्वजनिक इमारती बांधते वेळी कैदी किवा गुलाम यांना बळी देण्याची चाल चीनमध्ये अव्यापिहि आहे. [मेक्षोवन-ए हिस्टरी ऑफ चायना; मूट-रिलिजिअस सिस्टिम ऑफ ईशिया; सेनो-चायनीज क्रासिक्स; चायना रिव्यू.]

ग्री क.—होमरच्या काव्यांत नरमेधाचा फारसा उल्लेख नाही असे म्हणतात; तथापि या गोष्टीस अपवाद आढळतात ग्रीक संस्कृतीला नरमेध संमत नव्हते; तथापि ऐतिहासिक कालापूर्वी नरमेधाची चाल होती असे आध्यायिकविरून समजते. अथर्वागुळे ईश्रीकोप होऊन समाजार संकट येते अथर्वाचरणामुळे येणारे हे संकट घालविण्यासाठी एक ध्यक्षीचा बळी घेणे अथर्व आहे अशी ग्रीकांची समजूत होती. दुष्काळ, रोगाची साथ वगैरे संकट नाहार्शी करण्यासाठी अथेनियन लोकांत नरमेध करण्याची चाल होती. परंतु परकीय शत्रूपासून येणारे संकट टाळण्यासाठी नरमेध नेहू करवा लागे.

ऐतिहासिक काळांत नरमेध अस्तित्वांत नव्हता असे ग्रीक बाह्मयावरून अनुमान काढता येते. सॅलेमिसच्या लढाईपूर्वी लोकांच्या आग्रहावरून डॉबोर्गनिसस ओमेस्टसच्या सन्मानार्थे तीन परिश्रम केंद्रांचा बळी घेणे थोमिस्टोक्लस याला भाग पडले ही लढाईमधील हकीकत वाचून आश्चर्य वाटते. ही गोष्ट विश्वसनीय नाही असे काही लोकांचे म्हणणे आहे; ती तशी असो वा नसो, परंतु नरमेध उपयुक्त आहे असे मानणारे काही लोक त्यावेळी होते एवढे अनुमान काढण्यास हरकत नाही.

काही उदाणटू लोकांना दुष्काळ वगैरे संकटाच्या वेळी बळी देण्यासाठी सार्वजनिक खर्चाने अथेनियन लोक पोशीत असत असे म्हणतात. काही काही ठिकाणी तर प्रत्येक वर्षी नरमेध करण्याची चाल होती. आर्केडियामध्ये हसनीसनाच्या २ व्या शातकांतहि ही चाल प्रचलित होती. स्यूकासमर्थाल अपोलोच्या देवळापाशी प्रत्येक वर्षी एका गुन्हेगारास समुद्रास बळी देण्यांत येत असे. अथेन्समध्ये होणाऱ्या धर्मोत्सवा नावाच्या उत्सवाच्या वेळी एक मुदप व एक बी याना बळी देण्याचा प्रघात होता. त्यांना दगड मारून डार मारत असत. एकंदरीत असे दिसते की प्राचीन ग्रीस देशातील सुसंस्कृत लोकंमध्ये कफ विशिष्ट प्रसंगीच नरमेध होत असत; त्यांचे सातत्य असेल असे वाटत नाही. नरमेधाच्या चालीवरून आर्टेमिस आधिमाच्या वेळीही स्पाटेन मुलांना फटके मारण्याची पद्धत निघाली असावी असा समज आहे.

[हॅरिसन—ग्रॅंडगोमेना; लाग—मिथि. रिजुअल अँड रिलिजन; डेलर—प्रिमिटिव्ह कल्चर; क्रैसर—ग्रीकन बाऊ.]

३१३३—नरमेध याचा अर्थ एखाद्या देवतेप्रीत्यर्थ

पूर्वभागा संवृष्ट करण्याच्या हेतूने ह्या नरमेध वेळा अर्पावा. मित्रांच्या सन्मानार्थ कमंडित वादग्रहानेहि एका मतध्याला बळी दिले होते. पिशाचविद्या उपायेची प्रचारात होती. त्यावेळीं विश्वेक लोकांनीं ठार मारण्यांत येत असे. विविध ज्योतिष, हा भविष्य जाणण्यासाठीं मुख्यचा बळी वेई. तसेंच एलांगवालस हा जादू करण्यासाठीं लहान मुलांना मारत असे.

विनवराकारी कामगारांच्या धर्मश्रद्धांत नरमेधाचा इतका प्रसार झाल्यामुळे काही दयाळू बादशहानीं नरमेधाची चाल बंद करण्याचा प्रयत्न केला. तसेरियस, फ्राडियस, हॅडियन यंगे बादशहानीं नरमेधाच्या विरुद्ध बरीच चळवळ केली दरबारी धर्मकृत्यांतून नरमेधाची हुकालपटी करूनवात आली तथापि परकीयांच्या कर्बस्वायुजे, नरमेधाची चाल पुन्हा प्रचारात आली व गरी नरमेध बंद करण्याकरिता बरेच कायदे करण्यांत आले, तरी ती चाल समूळ नष्ट करणे अशक्य झाले [वॉर्ड फोल्डर-दे रोमन केस्टिग्व्हस, टॉरेन-सॅमिफिस्म; रीड-ह्युमन सॅमिफायसेव्ज अँड रोम]

से मि टि क—हॅमिप्रमये नरमेध अस्तित्वात नव्हता असें कित्येक प्रसंगीं प्रतिपादन केलेले आहे. तथापि धीक व लॅटिन प्रचाराच्या छेलावरून नरमेध योज्या मिराल्या हस्तुपांत प्रचलित होता असें असें हॅमिप्रमया रामनें तात्त्विकीच्या लोकांनीं बळी दिले असें डापओदोरस सिक्पु-लसननें म्हटले आहे. ताम्रवर्णाचे लोक त्या देशात अगदी कमी असल्यामुळे त्याच लोकांनीं बळी देण्यात येत असे. कालांतराने विवेत माणसाऐवजीं मेणच्या पुतळ्याचा उपयोग करण्यात येऊ लागला असें सॅमिथोनें म्हटले आहे अथर्वण व रोग योबा उद्भवून होऊं नवे म्हणून माणसांना विवेत आळून टाकण्यांत येत असे, असें एका ठिकाणीं म्हटले आहे नाइल नदीवर हॅमिप्रमधील लोकांचे अतिवित्त अथर्वण असल्यामुळे, प्रत्येक वर्षी एका तरण मुलीला ह्या नदीत लोटण्यात येत असे शुलजमनानी त १४२ त तो देश काबीज केला, तोपर्यंत हा प्रकार चालू होता असे अरबी इतिहासकार सुतेधा यांचे मत आहे. हिंदू लोकांमध्येहि नरमेधाची चाल होती, ती चाल बंद करण्याकरिता कवक कायदे करावे लागले. निरमप्रसिद्धाठी नरमेध करणाची चाल त्या लोकांमध्ये होती. बहज व मनकेह यांच्या कारकीर्दीत मुलांना अग्नीच्या मूर्तस्थानी देण्याचा प्रघात होता [रिमप-रिलिगिअस सेमिफिस्म, मॅकलीस्टर दि एक्सेक्यूशन ऑफ गेझर, हॅड-दि ग्नू अँड ह्युमन सॅमिफायस]

ट्यूट न.—एसाई सऊट टाळण्यासाठी नरमेध करण्याची चाल ट्यूटन लोकां दैवित्वाधिक कार्यापर्यंत होती. नरमेधाच्या योगाने देवता व पिशाच संवृष्ट होतात अशी त्या लोकांची वृत्तपना होता. लडाईत बसून आणखेले लोक, गुलाम, बहिष्कृत लोक किंवा लहान लहान मुले यांना हे

लोक नरमेधासाठी पठंत करीत. कालांतराने मागतऐवजीं जनावरांनीं बळी देण्याचा प्रघात सुरू झाला

सर्व जातीचे जर्मन लोक पोटन-मकुंराळा नरमेध करीत असत असे टॉसिटसचे म्हणणे आहे. उपलब्धता सैन राबा बुद्ध झाला त्यावेळीं आपले आधुन्य वृद्धिंगत म्हणून त्यांनीं आपले नऊ पुत्र ओडिनला बळी दिले मोडि-नला बहिदान केले असता तो बळी देण्याचेच आधुन्य वाढ-वितो अस त्या लोकांचा समज होता. लडाईत घुरवात होण्यापूर्वीहि विजय प्राप्त झाल्यास आपण नरमेध करूं अशी शपथ घेण्याची चाल या लोकांत होती.

रॅन नावाने नरमेधेची पिशाच समुद्रामध्ये रहाते अशी ट्यूटन लोकांची समजूत होती; समुद्रामध्ये वादळ झाले म्हणजे हे पिशाच माणसांनीं पकडते, अशी त्या लोकांनीं आति झाले असल्यामुळे जलपर्यटन करण्यापूर्वी हे लोक स्वसंरक्षणार्थ नरमेध करीत असत.

सेक्सन व थार्वन लोकांहि समुद्रामधून आपले रक्षण करून घेण्यासाठी नरमेध करीत हे नरमेध समुद्र छुग्न झालेला असे त्यावेळीं समुद्रकिनाऱ्यावर करण्याची बहिषाट होती. जर्मिनीत थोडे चांगले थोडे यासाठीहि नरमेध करण्याची पद्धत होती. दुष्काळ पडल्यास ट्यूटन लोक राजाला कोपी ठरवीत सामान्य माणसास बळी देऊनहि दुष्काळनिवारण न साम्यामुळे र्वाडन लोकांनीं जेमेन्डी राजाला बळी दिले असें म्हणतात. कालांतराने ही चाल बंद पडली; परंतु थार्वन लोकांप्रमाणे हे लोक दुष्काळ पडल्यास राजाला पद-च्युत करीत किंवा त्याला देसायाहेर पालवून देत. इतर लोकांप्रमाणे ट्यूटन लोकांहि इमारतीचे पाये बांधवेवेळीं नरमेध करीत असत. असें केल्याने इमारत दीर्घकाल टिकते अथा त्यांचा समज होता, काही कालाने मनुष्याच्या ऐवजीं जनावरांनीं बळी देण्यात येऊं लागले, व जंतर पुतळे, चाणी वगैरे यमिनीत पुरण्याचा प्रघात पडला. पाया बांधवेवेळीं नरमेध केल्याशिवाय मोठाल्या इमारती बांधता येत नाहींत अथा अघाषि काही लोकांचा समज आठळणे [टॉसिटस; सगा, स्ट्रॅबो ए रि एरिक्मफील "थ्यमन सॅमिफायस" हा लेख.]

नरघर, विरहा—मथ्यहिंदुस्थान स्वाक्षेरे संस्थानांतल एक जिह्दा. उत्तर अक्षांश २४° १२' ते २५° ५४' व पूर्वरेखांश ७०° २२' ते ७०° ३२. क्षेत्रफळ ३७६३ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) ४००१२६. येथे जंगल असणाऱ्या बऱ्याच लहान लहान टंकल्या आहेत जमीन बरीच सुपीक आहे. करीत खेद्याच्या आलपात खडकाळ जमीन आहे. विपु, पावती, बेडवा या मुख्य नद्या होत. यांत बंदरी व नरघर ही दोन बहरे व १४२ खेवी आहेत मुख्य ठिकाण चौपरी, याचे बापरी, विचोर, फोल्सस व करीत ही मुख्य ठिकाणे असलेले असे चार परगणे केले आहेत.

गांव. — याव नांवाच्या गिऱ्यातील एक गांव. लोकसंख्या (१९११) ३९१३. हे नलराजाचे ठिकाण होते. कमिग-हंमच्या मते ही नागांची पद्मावती अक्षांश. गणपति नांवाच्या प्रयाग येथील समुद्रगुल्लेखांत वर्णन केलेल्या नाग राजाची नाणी येथे सापडतात. याचा ग्वाहेरशी फार निकटसंबंध आहे. १० व्या शतकांत दोन्ही ठिकाणे कडवाह रजपूतांच्या हाती गेली. इ. स. ११२९-१२३२ पर्यंत परिहार लोक येथे होते. यांना नंतर अस्तमशाने गालविले. नंतर स. १२५१ त हे यादवदेवाचे घेतले व नंतर नासिहानाने येथे आपला अंमल बसविला तैमूरच्या स्वारी-नंतर नरवर तोनवार लोकांनी घेऊन येथे स. १५०७ पर्यंत राज्य केले. नंतर १२ महिनांच्या खडतर येथानंतर शिकंदर लोदीने याचा पाडाव केला. याने कडवाह घराण्याच्या-प्रथम घराण्याच्या-एकाला हे देऊन दाहले. योडा काल खेरी बकरून १९ व्या शतकापर्यंत येथे कडवाह घराण्याचा अंमल होता. नंतर हे शिवांनी घेतले व पुढे प्रयागच्या सन १८०५ च्या तहाने यांच्याकडे हे कायमचे आले.

येथील जिला फार सुंदर असून याच्या गांवाची ५ मैलां-वर असणारी भिंत आहे. येथे सुसुलमाजी अवशेष आहेत. पणु हिंदूंच्या व द्रव्यकाळांत याचा नगर ग्वाहेर-नंतर दुसरा सांगत असे. हिंदूंच्या मुद्राणवस्तूत इ. स. १६९६ चा छाप असणारी एक जोषपूरच्या सवाई जयसिंगाची तोक आहे. भिंतीच्या बाहेर जवळच एक तोनवाट मुहूर्थाची नावे असलेला दगडी खांब, एक बावडी व सुसुलमाजानांचे बांधलेला पूल आहे. येथे एक सतीचे स्थान आहे. रामा गजसिंहाच्या उपाध्यायाच्या २ बायका आरव्या नवऱ्याच्या मरणाचे वृत्त ऐकून सती गेल्या होत्या. येथून पूर्वी लोखंड काढीत पण आगकाळ ते काम बंद आहे.

नरवल—छंयुक्तप्रांत. कानपूर जिल्ह्यातील पूर्वेकडील तहशील. ही पूर्वीच्या साहू सत्तेमपूर (हल्ली नरवल) परगण्याला लागूनच आहे. क्षेत्रफळ २०६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ८८९१६. खेडी १७२. नरवल शहर हे तहशिल्लेच मुख्य ठिकाण आहे. यात पांडु व रिंद या नद्या वाहतात. तहशिल्लेचा मध्यभाग सुपीक आहे. येथे ' लोअर मंजीस कनाल ' या कालग्याच्या कानपूर व फतेपूर शाखानी पाणी पुरविले जाते.

नरवाण—पंगाय, पतीयाळा संस्थान. करमगढ निहाम-तातील एक तहशील. क्षेत्रफळ ५८२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १३५५१३. यात खेडी १३८ असून मुख्य खेडे नरवाण आहे.

नरसपट्टण—मद्रास, विझागपट्टण जिल्हा. नरसपट्टण पोटाविभाग व गोवळकोंडा तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे सुपीक जमिनीने वेष्टित असून उड्डीच्या पायथ्याशी आहे. लोकसंख्या (१९११) ११२६८. हे एक व्यापाराचे ठाणे आहे.

नरसपुर्, ता लु का—मद्रास. कृष्णा गिऱ्यातील समुद्र-कडकांचा तालुका. थोड्या दिवसापूर्वी यांत नगरम् बेटाचा समावेश होत असे हे स्थान गोदावरी गिऱ्याला बांदले आहे. क्षेत्रफळ २६२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १९०८०७. यांत ३ शहरे व ७८ खेडी आहेत. मुख्य रिके तांदूळ व बागांतील भाजीपाला ही होत.

गांव. —तहशिल्लेचे मुख्य ठिकाण. हे समुद्र किनाऱ्यावरून ६ मैलांवर गोदावरीच्या वसिष्ठ मुलाभवळ वसले आहे. लोकसंख्या (१९११) १९१५०. येथे पोर्तुगीज लोकांनी पालाकोट कारखान्याची साक्षा स्थापन केली होती. ते येथे लोखंड काढीत असत. सध्याही त्यांच्या काही इमारती आहेत. इंग्लिशांनी येथे स. १६७७ त जम बसविला पण स. १७५६ त त्यांनी फौजानी हांकून साविले. स. १७५९ त फोर्ड ताहवाने फिहून हे घेतले. येथला व्यापार बहुतेक बसला. येथून फज दरबारी हावे परदेशी जातात. इलाख्यांत प्राथमिक शिक्षणप्रसार करण्याच्या प्रयत्नांत येथेच प्रथम टेलर शाळा उघडली.

नरसरायपेठ, ता लु का.—मद्रास इलाखा, गुरुर गिऱ्यातील एक तालुका. क्षेत्रफळ ७१६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २११६३१. यात नरसरायपेठ हेच मुख्य व एकच शहर आहे. येथे कालग्याचा आरव योडा वपयोग केला जातो. येथील कुरणे फार बांगली असून येथील गुरे बांगली असतात.

गांव.—तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हे सदैव मराठा रेल्वेवर आहे. लोकसंख्या (१९२१) ११३०८. याचे नांव, नरसरायशहरीतील तलाव ज्याने बांधून बांधिला त्या मल-राज वैकट गुंडरावाच्या बापाच्या नावावरून पडले असावे. पठाभि. रामस्वामी व भीमेश्वर यांच्या छत्रावर लेख आहेत. येथून जवळच कोतणकोंडा हे पवित्र स्थान असून केतुवारांत पौर्णिमेला जंगी मेळा भरतो. येथे देवळे बरीच आहेत.

नरसापुर (१)—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा गदगच्या ईशान्येस दोन मैलावरचे एक इनामी खेडे. या खेड्याचा वसूल गदग येथील त्रिकुशेश्वर व धारनारायण या देवळांकडे जातो. येथील एका लहानशा देवळांत इ. स. ११७३ सालचा एक शिलालेख आहे. या देवळांतील सांदकाम म्हणजे तेराव्या शतकातील एक उत्तम नमुना आहे.

(२) मुंबई इलाखा, सिंधुदेवराबाद जिल्ह्यातील अला-हार तालुक्यातील "होदे" मध्ये असणारे एक गाव. लोकसंख्या (१९११) २३४२. हे पूर्वी विणकामाकरिता प्रसिद्ध असून सध्याही योज्या प्रयोगावर हातमागाचे काम होते हे गांव स. १८६९ त वसले असावे. येथे एक दवाखाना, एक

१०१४०६. हे माळव्याच्या उमतवाडा भागांत वसले आहे. या संस्थानचा रासगडशा निवृत्त संवत् आहे. कारण की, दोहारे सरदार रासगडच्या उदाजीचा भाऊ दुदाजीने वैश्व होत. इ. स. १६६१ त रावत गेहूनसिंग हा ल्हान असल्यामुळे दिवाण अमरसिंग हा कारभार पहात सत्ते यानंतर परशुराम हा कारभार पाहू लागला. काही दिवसांनी रावत व दिवाण यांमध्ये येवनाव होऊन सेवटी इच्छेचे दोन वांटे झाले. स. १६८१ त परशुराम याने नरसिंगगड येथे राजधानी केली. १८ व्या शतकात येथल्या मुघलांला मराठ्यांनी (होळकर) ८५००० रु खंडर्णा देऊन सत्ता करावी लागली. स १८१८ च्या मासकम साहेबाच्या व्यवस्थेत होळकर, देवास वगैरे राजांशी व येथल्या संस्थानिकांशी परस्पर ठराव करून दिले. या ठरावाने होळकरला ठराविक रकम मिळत असे. स. १८१९ त दिवाण सुभाषसिंग हा अधिका-र व चालवू शकल्यामुळे त्याचा मुलगा येनसिंग याच्याकडे अधिकार आला. पण त्याचा पोलिटिकल एजंटशी येवनाव होऊन त्याने सीहोर येथील ब्रिटिश सैनिकावर हल्ला केला; त्यात तो मारला गेला. यानंतर हुनवतसिंग गादीवर आला. व साला इ. स. १८४२ त राज्यधिकार व ११ तोफांची सत्ता मिळाली इ. स. १८८० स प्रतापसिंहाने (हुनवंतसिंग नंतरचा राजा) मिठावरील कर माफ करून ६१८ रु ११ ला घेण्याचे कट्टर केले स. १८९० त याचा जुलुस महाराष्ट्रसिंग गादीवर आला. हा स. १८९६ त मेरुमानंतर अजुंजीसिंग गादीवर आला. हा १९२४ त मारला. इतके संस्थानिक राजा विक्रमसिंग १६ वर्षांचे असून राणी शिवकुमवर साहिबा या कारभार पहातात. संस्थानिकांकर ११ तोफांच्या सत्तामीचा मान आहे संस्थानांत नरसिंगगड हेच एक कायते मंठे शहर आहे. त्याची लोकसंख्या सुमारे ९ हजार आहे भावा रामस्तानी मायेची शालवा मागातील आहे. रजपूत, वमार, ब्राह्मण व बेलेत या जाती आहेत यांत डालव्यांचे प्रमाण फार थोडे आहे. मुख्यपिके—ज्वारी, कापूस, गहू, मका, हरभरे, व खसरास. येथे फक्त गाडीमत्ता चाराच्या आहेत. राज्यव्यव-स्थेच्या शिर्षाकरिता या जिल्ह्याच्या तहसिली केंद्रा आहेत. रयांची मुख्य ठिकाणे नरसिंगगड, पावेर, लुजनेर व छपेरा येथे आहेत यावर एक तहसिलदार असून हाच न्यायाधीश व कारभारी करणारा असतो. फारच उष्ण दर्याचे मुखास पोकिटिकल एजंटकडे गतास. येथे स. १८९७ पर्यंत मोपाळची नशाचालू होती. नंतर तेथे इंग्रजी रुपाचा प्रवेश झाला. येथे उमत रिसाला नावाचे एक पयक, एक पोडेवाराणी दोटी, एक तोक व २३ तारिदास इतके सैन्य आहे. लिहिता नाचता येणाऱ्यांचे प्रमाण सुमारे शेंकडा २५ आहे.

नरसिंगदेव सुंदेला—हा राजा मयुरराहा सुंदे-स्थाना मुलगा. हा अकराव्या कारकीर्दीत द्वाभादा सेलीम (नहमीर) याचा नौकर होता. याने सेलीमच्या आग्रिमे अक-

बराचा मित्र व घडीर अकल फतस याला ठार मारिले (१६०२). जहांगीरने आपल्या कारकीर्दीत याला चार हजारा मजसदारा केले होते. याने मयुरा येथे धोकणाचे मोठे मंदिर बांधले, त्यास तीन लाख रु. खर्च आला. या मंदिराचीच पुढे औरंगजेबाने मजद केली. नरसिंग हा सन १६२६ त मेल.

नरसिंगपूर, जिल्हा.—मध्यप्रात. नर्मदा निभागातील जिल्हा. उ. अ. २१° ३०' ते २३° १५'; व पू. रे. ७८° २०' ते ७६° ३८'. क्षेत्रफळ १९७६ चौरस मैल. बहुतेक जिल्हा नर्म-देच्या दक्षिणेस तिच्या व सातपुडा पर्वताच्या मध्ये आहे. जमीन चांगलीच सुपीक आहे. जिल्ह्याची संयुक्तपाटीपासून सरासरी उंची ११०० फूट आहे. जंगल अर्धे फक्त सातपुड्याच्या दक्षिणेकडील उदारावर आहे. यात मुख्यतः करून मोह, अचार, दमन, सालडे, पळस, वगैरे झाडे सापडतात. वाप (कचिच), विता, डुकर, साबर, व नीलगाय ही जनावरे आहेत ह्या बागची असून इतके दिवस फार घट्टाचे अस-तात. पातळ सरासरी ५१ इंच पडतो. बहुधा अतिवृष्टीपासूनच निक्षेप वगैरे नुकसान होते.

इतिहासः—याच्या उपलब्ध इतिहासकालापासून नरसिंगपूर येथे मंडलागोड पराण्याचा अंमल होता. नरसिंगपूरच्या नैर्ऋत्येस असणारा चौरागड याचा मंडलाराजांनी निवृत्त संवत् होता. याच्याबरोबर काम व विहिरी पाडून याला राजे लोक केली महर व देत होते याची कल्पना होते. इ. स. १५६४ त असकान या मोगल सरदारांनी दलपतसहा(सिंग) ची राणी दुर्गावती हिला हरबून चौरागड घेतले; त्यावेळेस त्याला १०० रत्नांनी मारलेले हुंटे व १००० हत्ती मिळाले. तीन पिढ्यांनंतर औरंगाबा राजा प्रेमनारायण याने हा विला घेतला पण याचा विषाधशाताने वध झाला. अजूनही लोक प्रेमनारायण व दुर्गावतीला फार मान देतात. स. १७८१ त हा निजा मराठ्यांच्या सागरच्या छत्रेदारीत मोडू लागला. इ. स. १८१७ त नागपूरच्या गडमंडाळी ब्रिटिशांनी नरसि-ंगपूरवर हल्ला केला. इ. स. १८२६ त हा जिल्हा ब्रिटिश अंमलाखाली आला व इ. स. १८६० त शिवाजी दिलेल्या छानवरवाड व तेंडूखेडा हे परगणे जोडून त्याचा विस्तार केला. ब्रिटिश अंमलाखाली येथे इ. स. १८४२ त व १८५७ त पोढाळा उपद्रव झाला.

जुन्या वस्तुपेक्षा चरिहटा (नरसिंगपूरच्या नैर्ऋत्येस १४ मैल) येथे जुने शिवालेख मिळाले; पैकी काही नरसिंग-पूरच्या शैवनामिक बागात आहेत व काही विलागरीला नेले आहेत. नर्मदा व बराही या नद्यांचा बरबादाण हा संगम हिंदूंचे पवित्र स्थान आहे. नद्यावर देवळे व ठिकठिकाणी घाट आहेत. पिलर व छानवारपाड येथे गोंद किंसे आहेत. लोकसंख्या (१९२१) २१५१६२.

साहरे नरसिंगपूर (मुख्य ठिकाण), गाहरवाडा व छिंद-वाज ही आहेत. मुख्यतः सुंदेला व कचिच लोक मराठी, उर्दू

व गोळी या भाषा बोलतात. येथे गोलापुरव म्हणून एक जाडा-
गांची जात आहे हे काक शैलीय करतात; मिथुनी बरी करीत
नाहीत. शेतकी करणारे बहुधा सोधी, कुपरी किंवा कौन-
रास या जातीचे असतात. कौनरास हे आपल्याला कौरवांचे
वंशज समजतात.

शेतकी.—येथे दोन पान्ये एकाच वेळी एकाच शेतात
पेरतात असे कोदों व तीळ, तीळ व अन्धर किंवा तोडळ, व
अन्धर आणि उडीद किंवा मूग. मसूर, कापूस वगैरेहि उत्पन्न
करतात येथे मालगुमारी पद्धतीचे करबसूली होते शेताला माघ
मालून अडविलेल्या पाण्याचा गडदारास उपयोग करतात येथून
सागर, हुसांगाबाद वगैरे डिकाणी मुरे पाठविताने त्याहि
बऱ्याच प्रमाणात होते. येथे विहिरीचे पाणी पाटने शेतास
नेतात असा विहिरी एकर १२०० आहेत

खनीज.—येथे २४१ चौरस मैलांचे “राखीव” अंगल असून
मात चांग, छार, बागू वगैरे होतात. गावरयाच्यापासून १२
मैलावर मोडपानी येथे कोळ्याची खाण आहे. छार व साकर
या नद्यांच्या पात्रातहि थोडा कोळसा सांपडतो तेंडू
खेज्याला खेजंबाच्याहि खाणी आहेत. बरवाणमध्ये तांबे
सापडते.

व्यापार.—गाडरवाडा, सिंधपूर व आमगांव येथे थोडा
कापडाचा व्यापार चालतो पण गिरण्यामुळे हा अलीकडे मंदा-
बला आहे विजेनी येथे पितळेचे काम चालते. नयाखेडा
व बागू येथे बांगल्या होतात गाडरवाडा व छिंदवाण्याला
कापूस दाखण्याचे कारखाने आहेत. नोंदेंत काहीतरी मिसळून
अमोव्हा नालाचे रंगीत कापडसमार करतात.

निर्यात माल रूप, पडत्याची धाग्ये, हरभरे, धान्य व इत-
रती अंकूड वगैरे असून आमाल माल कापूस, मीठ, साखर,
मातीचे तेल, तंथावू व किरकोळ सामान हा आहे शिक्षणाच्या
बाबतीत या जिल्ह्याचा ४ था नंबर लागतो.

तह कोळ —नरसिंगपूर जिल्ह्यातील पूर्वेकडील तहशील.
क्षेत्रफळ १०६८ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११)
१५३४८२ या तहशीलांत नरसिंगपूर व छिंदवाडा ही दोन
शहरे व ५५८ खेडी आहेत. यातून नर्मदा नदा वहाते

हा हर.—नरसिंगपूर जिल्ह्याचे व तहशीलाचे मुख्य
टिकाण. हे जो लाय पीच्या जवळपूर—हटारला बाटेवर आहे.
लोकसंख्या (१९११) १०६३०. याचे पूर्वीचे लोकसंख्या-
वाढा असे नांव होते पण १०० वर्षांपूर्वी बावलेल्या रीनु-
सिंह देवळावरून याचे नाव नरसिंगपूर पडले. यातून सिंगरी
नदी वहाते ही लहान भूमिहि र्षी र्षी डिला अर्धकर
पूर येतात. इ स १८९१ च्या पुराणे बराच गांव बाहून
गेला होता. या नदीला बांध पाळून राहताला पाणी पुरविले
जाते. सागरशी संबंध जोडण्यामुळे नरसिंगपूर भरगटात
चालले आहे इतर भेदे म्हणजे हासमागाचे काम, रंगाचे
काम व छापखाने. येथे ३ मासिके निघतात.

नरसिंगपूर, नोरा-पुणे जिल्ह्याच्या अगदी आग्नेयांत,
इंदापूरच्या आग्नेयांत १९ मैलांवर भोला व निरेच्या सगला-
वर हे गांव आहे येथे थोडे लष्करीनरसिंहाचे देवालय आहे.
विचूरकरांनी हे देवालय शके १६७८ त बांधिले वैशाख शुद्ध
चतुर्दशीपासून येथे दोन दिवस जत्रा भरते. [तारियात्रा-
प्रबंध.]

नरसिंगपूर संस्थापन—बिहार-ओरिसा. ओरिसाप्रान्ता-
तील मोठे लोक संस्थापन अ. अ. २० २३ ते २० ३७ व पूरे
८४ ५ ते ८५ १७. क्षेत्रफळ ११९ चौरस मैल उत्तरेस
अंगुल मिळता व हिंदोल सध्यानामधील पहाड, पूर्वेस पटाया,
दक्षिणेस महानदी व पश्चिमेस दसपहा नरसिंग व नोरी
या खोंड पुढाऱ्यांचा १०० वर्षांपूर्वी पराभव करून भरमसिंग
नोराच्या एका रजपुताने हे पर्वविले याचे फावें उत्पन्न ६६
हजार व. असून यापैकी १४५० व मिथिया सरकारला
खेडणी म्हणून दिली जाते. लोकसंख्या (१९११) ३१००९.
यात ११८ खेडी असून मुख्य गांव कापूर आहे लोक सर्व
हिंदू आहेत मुख्य जाती नास व पान या आहेत

नरसिंह—विष्णूचा चवथा अवतार (‘ अवतार ’ पहा)
हिरण्यकशिपु देवताच्या द्राव्यातून जगाची मुक्ता करणा-
करीता हा अवतार आहे हिरण्यकशिपुचा पुत्र प्रह्लाद हा
विष्णुभक्त होता, म्हणून बाप त्याची निंदा व छळहि करी.
एके दिवशी त्याला तुझा विष्णु या दगडी आभात आहे का
असे विचारून त्या खोपाला लाथ मारताच अर्धा मनुष्य व
अर्धा सिंह यास्पाचे विष्णु प्रकट होऊन हिरण्यकशिपूला
फाडून टाकिले नृसिंहजयंती वैशाख शुद्ध १४ ला असते

छट्टा उपपुराणांत नरसिंहपुराण नावाचे एक उपपुराणहि
आहे या पुराणाचा सूतसंहितेंत तिसरा नंबर आहे. यास-
पुराणात (अध्याय ५३) नरसिंहपुराणाची लोकसंख्या १८
हजार दिली आहे अपराई १९ व्या शतकात नरसिंहपुरा-
णाचा ज्ञेय फारही

नरसिंह ठकुर—याचे मम्मदाच्या काव्यप्रकाशावर
‘ नरसिंहनीपा ’ यासक टीका लिहिली आहे गोविंद ठक-
राच्या ‘ प्रदीप ’ नामक टीकेविषयी हा बराच पसपाती
दिसतो. याच्या थेंकेत ‘ नंदीवास, सादमास्करमित्र, एगुदि-
मित्र, मधुमतीकार (रविमहाचार्य), कौमुदीकार, आलोककार,
यशोधरोपाय्याव, मणिभार, रुचिमित्र (रुचिकामित्र), पर-
मानंद चक्रवर्ती, प्रदीपकर (गोविंद ठकुर) इत्यादी पूर्वीच्या
काव्यप्रकाशटीकाकारांची नावे आढळतात हा मोठा नैया-
यिक होता [वि. वि. पु. २२]

नरसिंहसरस्वती—हा शके १३८० त होऊन गेला.
हा दत्तभक्त असून, याचा शिष्य सरस्वतीगंगापर यांचे यांचे
चरित्र ‘ मुक्तचरित्र ’ या नावाचे लिहिले आहे (‘ गंगाधर-
सरस्वती ’ पहा). धीकादधीकबल याचा
होता याचे दत्तभक्ति शुक केली.

नरसी मेहता (१४१५-१४८१)—एक मुन्नाया सतकवि याचें चरित्र व काव्याविषयी माहिती 'मुन्नायाची वाङ्मय' (१२ वा विभाग, पृ. १४३-१४४) या लेखात उपलब्ध. महिपतीने भक्तिविनयात नरसीमेहताची श्रुत कथा दिली आहे.

नरसीवाची चावडी—कोल्हापूर कल्याण हें पेत्र पंचगण व हण्णा नदी या दोन नद्यांच्या संगमावर बसले आहे. निरन-कोल्हापूर रेल्वे पाव्यावरच्या शिरोळ स्टेशनानवर उतरून या ठिकाणी जाता येते. स्टेशनपासून वाडी १ मैल आहे. मोठार व प्राणि मिळतात. प्रापाद प्रीवृत्तम म्हणून लोक ज्यानी दत्तात्रेयाचा प्रथमावतार समजतात ते येथे शाले असं म्हणतात. या क्षेत्रास कुर्वदवाड म्हणून लागून आहे. येथील दत्तात्रेया पादुकांची सेवा करण्याकरिता हजारो लोक येतात. भूतबाधा व कुप्राग यांनी अशा समजुतीने घरेच सेवेकरी येथे नेहमी राहतात. महिपतीने या क्षेत्राचे घरेच सेवेकरी येथे नेहमी राहतात. महिपतीने या क्षेत्राचे घरेच सेवेकरी येथे नेहमी राहतात. महिपतीने या क्षेत्राचे घरेच सेवेकरी येथे नेहमी राहतात.

नरहरितीर्थे—एक ह्यामी नरहरितीर्थीये पूर्वभ्रमा-लाल नदी वायावाडी असे होते. याचे बडील कलिंगदेशाच्या राजाच्या मुलूख मनाचे वाम कपीत होते. पुढे कलिंगदेशाचा राजा प्रतापवीर वारिहोदेव याच्या अग्रानावस्थेत यांनी राज्यकारभार हाकला (शके ११८६) यावेळी कलिंग-देशास शोकाच्या पहाडी मुलगातील शबर लोकापासून बराच उपद्रव होत असे. यावेळी नरहरितीर्थींनी या लोकांचा नागला बरोबरत केला व तेथील रागा वयात आल्यावर त्याच्या स्वाधीन सर्व राज्यकारभार केला (शके ११९०) याचे शुद्ध आतृतीर्थे (मन्नावाचे) बदरिका-भूमी कावभूचे नास्तव्य करण्याकरिता निघून गेल्यावर (शके ११९०) प्रमनामतीये त्याच्या गादीवर होते व प्रमनामतीयाच्या निघानानंतर ९ वर्षे, १ महिना व २३ दिवसपर्यंत त्या गादीचे काम नरहरितीर्थींनी पाहून अमुखा-सवताशी दशमभाषी शुद्ध सप्तमीस ते समाश्रित झाले (शके १२१४-१५) [इ. स. पू. २६२-२६६]

नरहरि मोरेश्वर देशपांडे (शके १६००)—एक मराठी कवि हा बौद्ध परंपराच्या देशपांडे आहेत. यांचे नांव भवानी, यांचे टोपणनाव बसणी हा बौद्धमठपति गीम-शायी रामदासी याचा शिष्य. यांचे महाभारताच्या काही पत्रांवर मराठीत टीका केली आहे. त्याचा उपयोग, गीम, दीप व इतके अशी वार पत्रे उपलब्ध आहेत. हा बहुश्रुत असून आपल्या पूर्वीच्या प्रवचाराच्या उपमा व कथना यांचे उच्च लेखन्या आवळतात. याची गाथा चांगली आहे. [स. क. काव्य मू.]

नरहरि स्तोत्र—हा शतीचा सोनार असून शिवमठ होता. हा पंढरपुरास रहात असे हा बौद्धीय असल्याने हिंदी-

यांचे दर्शन घेत नसे. पण कष्टदोषाच्या निमित्ताने यांचे विठोबाच्या मूर्तीचे दर्शन घेतले व पुढे ज्ञानेश्वराच्या सांगण्यावरून शिव व विष्णु यांत अमेद मानून हाकारकरी भाग-वतपंथी बनले. हा शके १२३५ त पंढरपुरास वारला [म. भा.]

नरैगळ—(१) मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा, रोंगच्या आग्नेयीत १० मैलावर हे एक गाव आहे. येथे चंद्रमलेश्वरदेव, सोमेश्वरदेव, त्रिपुरांतेश्वर, कमलेश्वरदेव व मोले ब्रह्मदेव अशी पाच देवते असून येथे एकर सात शिलालेख आहेत.

(२) मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा, हानगळच्या ईसा-म्येत १४ मैलावर एक गाव असून येथील सर्वेश्वराचे देऊळ फार जुने आहे असे म्हणतात. या देवळात चार शिलालेख असून पैकी तीन इ. स. १०७७, ११२५ आणि ११३० सालचे आहेत. येथील तळावाचे क्षेत्रफळ ३०३ एकर असून याच्या इतका मोठा आसपास तळार नाही. याच्या काठावर इ. स. १०९० आणि ११५० या सालचे शिलालेख असलेले दोन बौद्धीय असून तळाच्या बांधकामावर इ. स. ११६६ सालचा एक शिलालेख आहे. त्याचप्रमाणे येथील बस-प्याच्या देवळात इ. स. १२७३ सालचा एक शिलालेख आहे. म्हणजे या गावात एकदर आठ शिलालेख आहेत.

नरेंद्र—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा, धारवाडच्या देशान्वेष्ट पांच मैलावरील एक गाव. शाक्यलिंग देशळाच्या समोरील विगावर पोवा कंदवदास (इ. स. १००७-११५०) चा एक शिलालेख आहे.

नरेंद्र, पो. ट. वि. भा. ग.—बगल, जेजोरी जिल्ह्यातील आमधोकोडील पो. ट. वि. भा. ग. क्षेत्रफळ ४८७ बौरस मैल लोकसंख्या (१९११) ३१,०५०९ खेडी ५४१ मुख्य खेडे नरेंद्र हा पो. ट. वि. भा. ग. जेजोरी जिल्ह्यातील इतरांपेक्षा नितीनी असल्यामुळे येथे बाट पत्ती आहे. याभाराची ठिकाणे नरेंद्र, नळदी व लोझापा ही आहेत. नरेंद्र तालुक्याचे क्षेत्रफळ २३८ बौरस मैल असून लोकसंख्या १९९,९८९ आहे. यात खेडी २३८ आहेत.

खे. डे—बगल, जेजोरी जिल्हा याच नावाच्या पो. ट. वि. भा. ग. यांचे मुख्य ठिकाण उ. अ. २३° १०' व पू. रे. ८९° ३०' लोकसंख्या १२२५ हे विमानदावरील जेजोरी शहरापासून १२ मैल आहे. येथे एक फोक्सवग शाळा आहे. यात एक ए. पर्वत शिक्षण दिने आहेत. नरेंद्र घराणे येथील मुख्य गमीनदार असून या घराण्याने येथे धान्यच उपयुक्त इमा-रती बांधल्या आहेत.

नरोद् (डिंगा रंगार)—मध्यहिंदुस्थान, ग्वाल्हेर जिल्ह्यात, नरवर जिल्ह्यातील एक खेडे हे हिंदूच्या आर्या वती तर्क अहीरायाद गोत्यावर बसले आहे. येथे हिंदी व मुसलमानी येथील पटकी ह्यांचे आग्न येथे आबराहे वगैरे आहे. नरवीत पहाण्यालायक असून एक हिंदी धर्ती-वर बांधलेला मठ आहे. यथां यथा भिलोला कोर्दे महाल

इतनात; त्यावर एक त्या इमारतीसंबंधाचा लेख आहे. त्यांत अतीतकालीन राजाचा उल्लेख आहे. जुन्या लेखावरून हा राजा इ. स. ११ व्या शतकांत झाला असावा. ईंदीरी मशीदीह महाण्यासारखी आहे. जहांगीरच्या राज्यांत हे येथे चौथरी चिंतामण यकाल गाला दिले व याच्या वैद्यनामा अजून याची सनद आहे. मराठ्यांच्या स्वारीपासून याला उतरती कळा लागली व १९ व्या शतकांत शिवाच्या हाती गेल्यावर याचा सपाटपाने न्हास होऊन लागला. याच्या भोंवती उंच भिंत असून तिला ४ दरवाजे आहेत. येथे एक शाळा व संस्थानी पोस्ट ऑफिस आहे.

नर्मदानदी—ही हिंदुस्थानातील एक प्रमुख नदी आहे. अमरकंटक पर्वतात (उ. अ. २२° ४१' व पू. रे. ८१° ४८') उगम पावते. व-८०१ मैल वहात जाऊन शेवटी शेवटी भडोचजवळ समुद्राला (खंबायतच्या आघाताला) जाऊन मिळते. समुद्रसपाटीवर ३००० फूट असणाऱ्या वय्या भोंवती देवळें आहेत अशा एका कुंडापासून हिचा उगम आहे. जवळच फणिलधारा नांवाचा ८० फूट उंचीचा एक चबूटा आहे. ४० मैलांनंतर ही मध्यप्रदेशात गिरते, व मंडला-वहून रामनगरच्या जवळ पोचते. हिचे मंडला ते रामनगर पर्यंत (१५ मैल) पाणी निळें असून दोन्ही बाजूला दाट जंगल आहे. यानंतर ही नदी जबलपूरच्या जंगलाने वाढते. येथे दुधधारा नांवाचा ३० फूट उंचीचा चबूटा आहे. नंतर संगम-वरी खडकाळून ही आपला मार्ग काढते. येथे पात्र फक्त २० यार्ड रुंद आहे. यानंतर जबलपूर ते हुडिया, २०० मैल पर्यंत फार सुपीक अशा विषय व सतपुडा पर्वतांमध्यें असणाऱ्या प्रदेशातून ही वहाते. यानंतर पुन्हा नदीच्या काठोनी पर्यंत व जंगल सुरू होतें. याच ठिकाणी बंडारी लोकांचें माहेरपर होतें मंचर व पुनसा येथे लहान लहान धबधबे आहेत. मोघातानंतर इंदूर संस्थानातून सुमारे १०० मैल पुन्हा सुपीक प्रदेशातून वहाते. नंतर ही मधेभराजवळून वहात जाते. येथे अहल्यावाहीनं बांधिलेले घाट व देवळें यरीच असून तिचेहि स्मारक आहे. मुंबई इलाख्यांतिल या नदीची लांबी १७० मैल आहे. भडोचपासून या नदीचे सुख १७ मैल आहे. मंडल्यातून बंजर, नरसिंगपुरातून शारे, शंकर व हीरन या नद्या हिला मिळतात.

१. या नदीत घोटी अशा फक्त मुळाजवळ चालतात. इतरत्र फक्त पावसाळ्यांत लहान लहान होळ्या चालू शकतात. या नदीवर जबलपूर, हुबंगाबाद व मोरठ्या येथे रेल्वेपूल आहेत. बहुतेक ठिकाणी हिचे कडे फार उंच अखड्यामुळे या नदीचा कालव्यांकडे उपयोग होत नाही.

या नदीचे नांव रेवा असेहि आहे. हे नांव रेव (उडणे) या शब्दावरून पडलें. रामायणांत व महाभारतांत ही नदी शिवाच्या शरीरापासून निघाल्याचे उल्लेख आहेत. हिंदूनां ही नदी फार पवित्र वाटते. कोणी हिचे महात्म्य मोगलून जात आहे असें प्रतिपादन करतात. तथा आ

ठिकाणी या नदीचा दुसऱ्या नद्यांशी संगम झाला आहे. तेथे देवळें फार असून त्या ठिकाणी नर्मदे ब्राह्मण फार अभतात.

पवित्र स्थाने—मेळापाट, भद्रग, ओंकार गांधात (मध्यप्रदेश), बरवाना (मध्य. हिं.) नर्मदाखंड या पुस्तकांत १४००० श्लोकांत या नदीचे विस्तृत वर्णन आहे. प्रतिपदी सुमारे ३०० यात्रेकरू नर्मदाप्रदक्षिणा करण्यास निघतात. शुक्रतीर्थ, येथे एक वडाचे शाख असून या र संत कबीराचे नांव आहे. नर्मदा ही उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांची सीमा आहे. या नदीच्या दोन्ही बाजूनी निरानेराळें शक आहेत. मराठें लोक या नदीच्या पलांके गेले म्हणजे दुसऱ्या देवात गेलों असें समजत.

नल—निपचराज वारसेनाचा पुत्र; हा सुंदर, सवयादी व अधिष्ठित फार प्रवीण होता. बिदभेदेशाचा राजा भीमक याची कन्या दमयंती हिची माहिती ऐवून यानें तिच्याकडे दूत (हंघे) पाठविला. दोघेहि परस्परांनुरक्त झाली. स्वयंवराच्या वेळी देवांनीं नलरूप घेऊन तिची परीक्षा केली असता तिनें खरा नल ओळखून त्याला माळ पातली पुढें नळाचें दायादाशीं पूत खेळून त्यांत आपलें राज्य गमाविलें. तेव्हा मुलें माहेरी पोहोचवून दमयंती नळाबरोबर अरण्यात गेली. हिला सोडण्यास ही माहेरी जाऊन सुखात राहिल अशा विचारानें नळाचें अरण्यात तिचा त्याग केला; वाटेंत एका व्याघ्रानें तिच्यावर बाहेट नजर ठेवल्यानें तिनें त्याला हत्ये करून वेदीरागाच्या परी आप्रवास गेली नळाचें एका नागास वग-व्यातून बाचविल्यामुळे त्यानें नळाचें स्वरूप बदलविलें. पुढें नल हा अयोध्येच्या ऋतुपर्ण राजाकडे बाहुक नांव धारण करून सारथी म्हणून राहिला. दमयंतीच्या कापास तिचे वर्तमान समजल्यावर त्यानें तिचा शोध करून तिला माहेरी आणविलें. नळाला कुंडिनपुरास आणल्याच्य निमित्तानें दम-यंतीनें आपण पुनः स्वयंवरा करीत असल्याचें ऋतुपर्णास कळ-विलें. बाहुकानें अगदी शोढया दिवसात ऋतुपर्णास अयोध्ये-तून कुंडिनपुरास आणलें. तेव्हा ऋतुपर्णानें नळास अस्व-विद्या शिकविली व आपण त्याच्या जवळून अश्वरि-षिकता. पुढें दमयंतीनें नळास खरा प्रकार सांगितला.

नलकूर—कुरेवाचा पुत्र. मणिमीवाचा ज्येष्ठ भ्राता. नारदाच्या सांगने हे दोघ मोडुलत अजुन-वृक्ष झाले अस्तां, कृष्णानें यांचा उद्धार केला.

नलगोंडा, जि. लहा.—हेदराबाद संस्थान. मेथक-मुल-शानाबाद विभागांतलं जिल्हा. उत्तर अक्षांश १६° २०' ते १७° ४७' व पूर्व रेखांश ७७° ४५' ते ७९° ७५'. क्षेत्रफळ ९१०४ चौरस मैल (यात जहागिरीचाहि समवेश होतो). यांत एकंदर ४ पर्वतांच्या रांगा असून लहान लहान स्वतंत्र टेंकडया बऱ्याच आहेत. नलपहाड ही त्या रांगांपैकी एक आहे. जिल्ह्याचा सरसकट उतार वायव्येकडून आग्नेयेकडे आहे. या जिल्ह्यांत कृष्णा व तिला मिळणाऱ्या नद्या मुर्घा, अलेर हल्लिया, पेदावती, देवी या नद्या मुख्य आहेत. गोंयकॉडयाचे हिरे येथील कढाणाकडूनलसाराच्या दगडापासून काढीत असत. येथील कागलांत साग, शिसे, सेंद्र, यामुळ, आंबा, चिंच व तरबळ इत्यादी झाडे सांपडतात. आगस्ट-ऑक्टोबरमध्यें येथें हिवासाची सांय असते. पाऊस सरासरी २६ इंच पडतो.

इतिहासः—हा पूर्वी बरंगळच्या राजांच्या माग असून त्यांच्यातील एकानें नलगोंडाच्या ईशान्येस ९ मैलांवर पांगल जिल्हा बांधून तें मुख्य ठाणें केलें; पुढें लगेच नलगोंडा येथें राजधानी झाली. अहमदशाह बली या बहामनी राजाच्या वेळेस हा प्रांत जिंकला गेला. बहामननंतर येथें गोंयकॉडयाची कुतुबशाही कुलीकुतुबशाहाच्या वेळेस आली. पुढें औरंगजेबाच्या राज्यीत हा प्रांत मोडूं लागला. पण हेदराबाद जेव्हा वेगळे झालें तेव्हां हाहि वेगळा झाला. पुराणवस्तूंवरून नलगोंडा व देवरगंवा, ओरलकंडा व भोंगिर हे जिल्हे प्रेक्षणीय आहेत. देवरकॉडयाच्या भोंवती ७ टेंकडया होत्या व हा अजिंक्य समजला जात असे, पण सध्या हा जिल्हा धुळीत मिळाला आहे. पांगल, नागलपाद व पाळदमरी येथील देवालये हिंदूंच्या कारागिरीची साक्ष देतात. यांत जहागिरीमुद्दा ११५७ खेदी आहेत. गाहूरः—नलगोंडा व भोंगिर. येथील लोक तेलगु भाषा बोलतात. सध्या यांत नलगोंडा, चेरिअल, हरियापेट, हुडुनगर, मिरियाल-घुना, देवरकॉड व भोंगिर या ७ तहसीली आहेत. कापूस, मादिगा, धनगर, झाझण, सालू (कोठी), कोमटी, ओता-सत वगैरे जाती आहेत. लोकसंख्या (१९११) १०४४३८१.

मिरियालमुद्दा तालुक्यांतर्गतची कृष्णातटाळीची जमीन सुपीक आहे. येथें रबी पिकें होतात. चलका व सस (जमिनीचे प्रकार) या जमिनींत खरीक पिकें होतात; जसे ज्वारी, बाजरी, कापूस, वूडीय व परेडानें बीं. पोडाळा तांदूळहि होतो. येथें रयतबायीपद्धतीने जमिनी दिल्या जातात. मूडी, अलेर, पेदावगु या नद्यांच्या पाण्यापासून बाही तलाव झालेले आहेत. त्यांचे पाणी बरेच उपयोगीत येते. येथें राहोत असें अंगल नाहीं पण १७ प्रधानीं झाडे कोठेहि सांपडतात तरी "रखित" समजली असा नियम आहे. येथें पुण्याचा व दादराबाद दगड कापडतो.

पूर्वी विजळ येथें सोन्याची खाण होती पण ती बंद झाली कृष्णातटाळीच्या डाव्या किनाऱ्यावर हिरे सांपडतात असे म्हणतात.

व्यापारः—चरलपल्ली, नलगोंडा व पांगल तालुक्यांत फारच ठिकाळ लुगडी व उपरणी होतात. भोंगिर येथें मातीची भांशी तयार होऊन ती हेदराबाद वगैरे ठिकाणी जातात. नलगोंडाच्या पूर्वेस कातडी कपडविण्याचा कारखाना आहे.

आयात-विगत मालः—एरंडानें बीं, कापूस, तरबळाची साल, कातडी, हांडे, शिंणें, तांदूळ, ज्वारी बाजरी, हा असून आयात माल, मीठ, अफू, चांदी, सोने, तांबें, पितळ, लोखंड, साखर, मातीचे तेल, कपें रेशमी, सुत, लांकरी, रेशमी व सुती कापड इत्यादि आहेत. जिल्ह्यातून नैशाम मॅन्-टॉड स्टेट रेल्वे जाते. राज्यन्यवस्था इतर जिल्ह्यांप्रमाणें चालते. शिक्षणाच्या बाबतीत याचा नंबर बराच खाली लागतो. फक्त सैकडा १९ लोक शाहर आहेत [इंपीरियल गॅझेट] हेदराबाद सेन्सट रिपोर्टे].

तालुकाः—नलगोंडा जिल्ह्यांतलं तालुका. क्षेत्रफळ १००३ चौरस मैल क्षेत्रसंख्या (१९११) १८६२०५ यांत नलगोंडा शहर हें मुख्य ठिकाण असून २४६ खेदी आहेत; पैकी १६ जहागिरी आहेत. येथें मुद्रयंत्रकन तांदूळ विकतो.

गावः—याच नांवाच्या जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हें दोन टेंकड्यांतचें वसलें आहे. लोकसंख्या (१९०१) ५८८९. उत्तर टेंकडावर बाहा कलीकचे घडगें व दाक्षिणेकडील टेंकडावर एक किला आहे. पूर्वी याचें नांव नीसगिरी होतें. पण अलाउद्दीन बहामनशाहापासून हें नांव पडलें. येथें एक मरी अलमन बांधलेली सराई, हिंदू देवालय, एक उतरकंडाची गृह व उस्मानगंज नांवाचा बाजार आहे. येथें एक दवाखाना, पाळा, कातडी कपडविण्याचा कारखाना इत्यादि आहेत.

नलदुर्ग—हेदराबाद संस्थान. उस्मानाबाद जिल्ह्याचे जुने नाव. हा दुआप निजामाचा होता; येथें एक किलाहि होता; तो त्याने साबारखेडयांच्या लढाईत पराभव झाल्याने (२५ लक्षांच्या जहागिरीबरोबरच) येथल्याचा देशवांत आला. पुढें इंग्रज व निजाम यांच्यातील स. १८५३ च्या तहानें हा दुआप इंग्रजांस मिळाला. इतर १८५७ च्या बंडात निजामास परात मिळाला. हा आदिलशाहीचा एक सरकार (जिहा) होता; ज्यावेळी औरंगजेबानें तें राज्य खालसा केलें तेव्हां हा प्रांत मोगलाकडे गेला व पुढें निजामवरुत्क रवतंत्र धाड्यावर त्याच्या राज्यांत समाविष्ट झाला.

येथील किला बोरी नदीच्या उंच घडीवर वसला असून हा दाक्षिणेतील किलांपैकी मुख्य व महत्वाचा आहे. मुसलमान रवारीपूर्वी येथें एखादा चालुक्यांचा मोठेलाक असावा. नंतर हा बहामनी राज्याकडे गेला व त्यांनी साह्याची टटबंदी केली. नंतर विजापुरच्या आदिलशाहीचा येथें अंमल सुरू झाला. इ. स. १५५८ मध्यें अली आदिलशाहानें हा जिहा

वायला इतकें नव्हे तर बोरी नदीला बांध घालून किल्या-
साठी सतत पाण्याचे पुरवठा करून घेतला

मलहाती—बंगाल, बोरूम जिल्हा. रामपूर पोटाबिमा-
गातील खेडें. हे ईस्ट इंडियन रेल्वेवर वसलें आहे येथें
पूर्वी नल्फाजांनी राबधानी असली नलहाती झिला टंक-
बीर काही पुराणवस्तूंचे पडके अवशेष दिसतात. १८वें
नव्हेतशरीच्या देवळापासून याचें नांव पडलें असावें असे
म्हणतात. येथें सती देवीचे ठोके पडलें असे म्हणतात.
हे तांबुळाच्या व्यापाराचे ठिकाण आहे.

नलिया—मुंबई, कच्छ संस्थानातील शहर लोकसंख्या
(१९११) ५४७७ कच्छमधील हे बऱ्याच भरभराटीचे
शहर आहे. याला तटवर्दी असून येथें मुंबई व झाजीवारचे
श्रीमंत बयोबूद व्यापारी आपले शेवटचे दिवस घालवून
करिता येतात.

नल्लमलियास (बळया देऊळ)—मद्रास, कर्नूल
जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडील तीन ताळुकांतील पूर्वे पाट्याच्या
भागाचें नांव. उ. अ. १४° २६' ते १६° व पू. रे. ७८°
३९' ते ७९° २३'. ह्या ठेंकच्या दक्षिणेस कृष्णा नदीपासून
पेन्नार नदीपर्यंत ९० मैल पसरल्या आहेत. याची सरासरी
उंची १५००-२००० फूट आहे

यावर शरीच उंच सपाटीवरील मैदानें असून किरयेक
वेळीं येथें राहण्याचे प्रयत्न झाले परंतु पाण्याची
टंचाई व जममपील हाच यामुळे ते सफल झाले नाहीत.
धीशैलम् हा फार सखल असल्यामुळे येथें जुन्न्या काळी
वस्ती होती व पुराणवस्तूंचे मोठे अवशेष सापडतात इहो
येथें बौद्ध नांवाचे राजाी लोक मात्र राहतात

या सवें ठेंकल्यावर बहुतेक सर्व ठिकाणी अंगल आहे.
पाऊस सरासरी ४० इंच पडतो दऱ्या फार छोट व
सुळकंदार असल्यामुळे पाणी बटकन वाहून जातें. येथील
हमारती लाकूड कठिण असतें येथून सध्या गुंतकल-मेशवाडा
रेल्वेने इमारती लाकूड येरचे आणलें जातें. ही रेल्वे नेदरी
कनम " नदीपर्यंत " या अर्धव्हा वरतें जाते. जवळच
अंदिकेश्वराचें देऊळ आहे कर्नूल जिल्ह्यासून समुद्रकांठाकडे
४ मंगलम्मा व बोर्मलवरून आणारा असे दोन बैलगाडीचे
रस्ते आहेत, पैकी पहिला मद्रासाचा आहे

नवखेडें—इलावृत्त, गद्राश, हरिचर्प, किंफुस, केतुमाल,
रम्यक, भरत, हिरण्मय, व उत्तरकुप हीं नऊ खेडे अंशु-
द्रापाची आहेत. भरत, वरत, राम, दामाळ, केतुमाल,
हिर, विविधन, महि व सुवर्ण हीं दुसरी नांवे काही
प्रयातून सांपडतात (विवेकविधु).

नवग्रह—सूर्य, चंद्र, मंगळ, बुध, शुक्र, ग्रह, शनि, राहु,
व केतु हे नवग्रह होत

नवहरीप (नडिया)—बंगाल नडिया जिल्ह्याचें पूर्वेचें
मुख्य ठिकाण. उ. अ. २१° २४' व पू रे ८८° २३'.
हे भागीरथीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसलें आहे. लोकसंख्या

(१९११) १२४८०. येथें हिंदुंची वस्ती फार मोठी आहे.
बंगालचा बल्लभसेन याचा मुलगा लक्ष्मणसेन यानें हे शहर
इ स च्या १२ व्या शतकांत वसाविलें असावें स १२०३
मध्यें घसरपार जिल्ह्यामधें वसलें हे विवांग पंडितांचा सद्दा
ठिकाण असून धर्मोच्या बाबतीत येथल्या पंडितांचा सद्दा
दूरदूरचे लोक घेतात येथेंच वैतन्य या थोर पुरपाचा जन्म
झाला व त्याच्या मन्थीदिवसाप्रारंभ येथें जंगी यात्रा भरते
येथें सोम किंवा संस्कृत पाठवावा आहेत. येथें पितळेची
मादी तयार होतात

नवनाथ—अनंत, बापुकी, शेष, पद्मनाथ, कंचल,
शंखपाल, घृतरात्र, लक्ष्म व कालिय हीं नवनाथांची नांवे होत.
नवनाथ—नाथसंप्रदायांत नवनाथ व ८४ सिद्ध सति-
तले आहेत, त्यातील ९ नाथ ते—प्रकाशनाथ, विमर्शनाथ,
आनंदनाथ, ज्ञाननाथ, सरयानंदनाथ पूर्णानंदनाथ, स्वभवा-
नंदनाथ, प्रतिभाषनंदनाथ आणि सुभगानंदनाथ [मत्स्येन्द्र-
दिनाथ नाथपय-ठानकाटे, नवनाथभक्तिसार पहा]

नवनिधी—महापद्म, पद्म, शंख, मकर, कच्छप, मुकुंद,
कुंद, नील व खर्वे असे नवनेराले नवनिधी आहेत
नवरत्ने—हिरा, मांजिफ, मोती, गोमेद, इंद्रील,
पाच, प्रभाळ, पुष्करज व वैडूर्य किंवा तोरमशी

नवरत्न—शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, धीर, भयानक,
वीभार, अद्भुत व घात हे नवरत्न होत

नवरात्र—आश्विन शुद्ध प्रतिपदेपासून नवमीपर्यंतच्या
नऊ दिवसास नवरात्र असे म्हणतात हे नवरात्र देवीविषयी
असून शारदामध्ये येत असल्यामुळे यास शारदीय नवरात्र
असे म्हणतात हा कृत्तयावर बहुतेक सर्व मद्रासवर्गांत आठ-
व्हेतो आश्विन शुद्ध प्रतिपदेस माताच्या लहानमा दिवावर
बोटे गढ पेरून त्यावर मृत्कला स्थापून त्यावर देवीची
स्थापना करतात. यास घटस्थापना हें नांव खड असे नित्य
देवीची पूजा, घडवर पुष्पमाला घांपण व अर्घ्यदोषस्थापना
या मोठी नऊ दिवस चालतात कोणी माऊंडेय पुराणातील
देवीमहात्म्य-सप्तशती-नित्य पठण करतात आठव्या दिवशीं
चंडी (देवी) प्रीत्यर्थ सप्तशतीतील लोक म्हणून तिलहोम
करतात या होमानंतर चंडीच्या एवजें कोहाळा कोडून देवीच
मलिदान करतात नऊ दिवस पूर्ण झाल्यावर दहाव्या
दिवशी विसर्जन होत दहाव्या दिवशी दसरा होतो, "दसरा"
पहा

शारदीय नवरात्राशिवाय, खंडोबाचें नवरात्र(बद्धा दिवस),
रामाचें नवरात्र (रामनवमी पूर्वी) वगैरे नवरात्रे आहेत.
परंतु ती कारणी खड नाहीत विशेषत देशस्थ लोकांत
खंडोबाचें नवरात्र (मार्गशीर्ष शु १ ते ९ पर्यंत) पाळलें
जातें देशवास्तवील नवरात्राचा कार्यक्रम पुढीलप्रमाणें असे —
आश्विन शुद्ध पक्षांत अष्टा पक्षासनावर आरुढ होते, व
प्रतिपदेस घटस्थापना होते. मूळमेत्र करून व रक्षापाल ठेऊन
मद्रा, विष्णु, मोहोच व यमापाद्वि पूजन करून उदो

दुसऱ्या दिवशीं रेणुकादि नौसठ योगिनी कष्टुरी मळवट मळून उद्योकार बोलतात तिसरे दिवशीं अथा खीनगा (धुमार) मांडते व पातधर व अलकार लव्ण अष्टभुजा स्वरूपात विराजमान होते चतुर्थ दिवशीं निराहार करून विषम्याक भवनीला पावण्याबद्दल प्रार्थना करण्यात येते पाचवे दिवशीं मर्छीने देवांनीं पूजन व रात्री जाग्रण करितात सहावे दिवशीं दिवट्या घेऊन गोंधळ घाळतात व कवड्याचीं माळा घारण करून भक्षण योग्या मागवात सप्त दिवशीं समदागवडावर नावाप्रकारच्या पुण्यांनीं पूजा केली जाते आठवे दिवशीं अष्टभुजा नारायणी गोपाद्रिपर्व तावर उभा देखिले असा भजात अतुभव मतो व तो तिला शरण जातो नवव्या दिवशीं नवा दिवसांचे पारणे करून शमशालीचा जपहोमहवन करतात पक्षापाचा नैवेद्य करून आचार्य ब्राह्मण घूम केले जातात दहाव्या दिवशीं अथा शिवगणास निवेद [भा ३ स म हावे १८३२]

नवरोज—पारसी लोकांचा वर्धप्रतिपदेचा दिवस इराणान पारसी राज्य असताना पारसी राजे आपल्या राज्यारोहणाचा नाददिवस करीत रसादि नवरोज म्हणतात मुघलमाघांनीं इराण घेतल्यावर इराणींहि हा क्रम घुल ठेवळ होता अष्टमार्जे उद्येबेळीं आपला दिवस—इलाहि दिवाचा नवीन भव प्रचारात आणला त्यावेळीं नवरोजचा सण सुरू केला १५१७ सालीं अकरा लाहारास असतांना नवरोजचा सण मोठ्या समारंभांनीं करीत असत एकएकाला फोडा वीज घडून त्याची सर्व छात्रणी मळून गेला हा उत्सव मोगल बादशहाभिरपर्यंत चालू असे त्या दिवशीं सरदार-दरबारांस इनामें, भक्षिमें वगैरे देत बरागच्याकडून पातवाहास नशर मिळे तो त्याची खासगा मिळवत समजली आहे हा समा र्हेन पाच दिवस चाले नाण्यांवर, बादशहाच्या राज्यारोहणाचे नेंव वगैरे कामधर्मांनीं नवा सन चालून नवी नाणीं वाडव्यात येत काही शिलासमिध बादशहा यावेळीं मीना बाजार भरवून गोपालीत शियाची ओळख करून घेण्याची साटपट करीत अशा ओळखीच्या क्रिया पुढे त्याच्या वेग भाहि होत असे म्हणतात मराठी राज्यात हा सण उबलला गेल्याचे आढळत नाहीं

। नवलगड—राजपुताना, जदपूर सत्यान शेतावती निशामतीतीत याच नांवाच्या इस्तेदांनीं मुख्य ठिकाण लोक हव्या (११११) १४०५१ येथे दगर्हा टाटपदी आहे येथे पोटर व देविकाफ अफिस व शाळा आहेत येथ तीन ठावुर असून ते सर्व मिळून दरबारला १२४० रुपये देतात

नवलगुद, ता उषा—मुम्बई भारमाज जिल्ह्यातील भायब्यटदोल ताडुडा उत्तर अंगीस १५° २१' ते १५° ५३' व पूर्व रेखांश ७८° ५' ते ७९° १३'. क्षेत्रफळ ७६५ चौरस मैल यात नवगुदपेट या लहान पोटांमार्गाव्याहिर समावेश होतो याला भणिगरी, नगुद व नवलगुद अशीं ३ शहरे व ८५ पोली आहेत लोकसंख्या (१९११) ८८८१६ हा सर्वांत

विरळ लोकवस्ती असलेला ताडुडा आहे पाऊस सरासरी २४ इंच पडतो

शहर—नवलगुद ताडुड्याचे मुख्य ठिकाण लोक सख्या (१९११) ७४४५ हे सुता सत्रज्या व येथील उत्तम बैलांकरिता प्रसिद्ध आहे व १४५४ च्या सुमारास हे व्हाडानी सुलतान आझाउद्दीनच्या एका घरकाराचे मुख्य ठिकाण होतें इ स १६९० मध्ये औरंगजेबच्या वेळेस येथें एक लिंगायत देसाई राहत अस १७४७ सालीं हे पेशव्याकडे गेले नंतर हे टिपूने घेतल परंतु फिद्वन हे मराठ्यांनीं घेऊन येथील देसायाला २३०० रुपये वार्षिक उत्पन्न असणारी जमीन दिली १७९५ पासून १८०० पर्यंत धोंडीपत गोखल्यांनीं नवलगुद व वाडप हे देसायापासून घेतले इ स १८३७ मध्ये जनरल मनराई रामराव नावाच्या एका मनुष्याला येथला अधिकारी नेमिले व त्यानें गोखल्यांच्या मुलाचा (बापू) पराभव केला यथव्या देसायाला अजून काही इनाम जमिनी आहेत, इ स १८३८ मध्ये देसायाला व्यापारावरील नकात उद्ये व्याच्या अठोपर दत्तक घेण्याचा इक्ष दिला

नवलगाड उजवे—खडकाळाच्या (पुर्णे) ईशान्येस १० मैलावर हे एक जुनाट गाव आहे जवळूनच सुद नदीचा उत्तम होतो येथे काही हिंदुमुसलमानांचे पुराणावशीय आहेत येथे एक महिरोबा नौखडीचे द्वालय आहे त्या गावाची इयातना ७०० वर्षांपूर्वी झाली येथील कोणा मोगल सरदाराच्या कन्येस आजवेवेच्या दिवशीं जळ लाळ टाक ओवाळणीत मिळाले त्यावरून या गावास हे नाव पडले रशियन प्रवासी निकितिन ह्यास जेऊतडून जुमरास आतांना धर्मत उबरे लागले होते

नवखेरी—मुम्बई इलाहा, भारवाड जिल्हा नवलगुदच्या पूर्वेस आठ मैलावर हे खेडे असून येथील कलमेश्वराच्या देवालयत एक शिलाखेळ आहे

नवविधामत्ति—श्वरमत्तीचे नऊ प्रकार आहेत ते—धवण कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, नदन, दास्य, सस्य व आरमनिवेदन

नवशाहरो उषोरो (गडीयासीन)—मुम्बई, सिंध, सहर जिल्ह्यातील ताडुडा क्षेत्रफळ ४०२ चौरस मैल, लोकसंख्या (१९११) ७५६८२ यात गडीयासीन हे मुख्य खेडे असून इतर १० खेडी आहेत हा ताडुडा फार सुपीक असून भर-भराटीत आहे सुगय विकें ताडुड, उजारी, गाहू, हरभरा हीं हात शेतांनीं सहर फालग्यानें पाणी पुरविले जातें

नवशाहरो किरोश—मुम्बई सिंध हैदराबाद जिल्ह्यातील ताडुडा क्षेत्रफळ ७५३ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) १०१३१४ खेडी ११२ सुगय खेडे नवशाहरोकिरोश ताडुड-क्याच्या पश्चिम भागाला जगल असून नदीच्या पुरामुळे कधी कधी सुकतान होतें मुख्य विकें गाहू, हरभरा, उजारी व पीळ ही आहेत

नवसरी, प्रांत-बडोदे संस्थानातील एक प्रांत. बडो-
छांतील ४ प्रांतांपैकी हा सर्वांच्या दक्षिणेस आहे. मर्यादा:-
उत्तरेस मडोब व रेवाकाठा एजन्सी, दक्षिणेस सुरत जिल्हा,
वावस व डोंग; पूर्वेस खानदेश व गंधिमेश सुरत व आरबी
समुद्र. क्षेत्रफळ १८१० चौरस मैल. लोकसंख्या १९३१)
३४०३७१. यांत शहरे सहा आहेत येथील लोकडा ७५ लोक
मुखगर्भी बोलतात मुख्य पिके:-ज्वारी, तांदूळ, गहू,
बाजरी, कोद्रा, नागली, तूर, बाज, बाटाणे, चणे, मूग,
उडीद, कापूस, तंबाखू, ऊंस. केळी वगैरे आहेत या
प्रांतांत जंगल ५४७ नीरस मैल आहे. यांत हळारवन,
तेमरु व साददा या जातीचे इमारतीचे लाकूळ सोपवते. येथे
मुन्वाचेकून कापडाचा व्यापार चालतो. इतर नक्षीकाम,
दागिने व धातूचे कामादि होते. निरंतमाल ताडी, केळी,
ऊंस, तांदूळ, ज्वारी, मूळ, सावर, साग, साददा वगैरे; व
आयातमाल विलायती सामान, स्टेशनरी, सोसंडी व कांचेचे
सामान, छत्रा वगैरे व्यापार बोटीने व रेल्वेने चालतो. वाठ
बी. बी. सी. आर व तापनी-झोली रेल्वे या अनुक्रमे दक्षि-
णोत्तर व पूर्वपश्चिम आहेत. प्रांताचा कारभार नवसरी येथे
अधिकाऱ्या सुभा चालवितो येथे इतर खात्यांच्याहि मुख्य
कचेऱ्या आहेत. -

साहेबा —नवसरी प्रांतातील नैर्दक्षिणकील एक महाल
क्षेत्रफळ १२५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ५५२७०.
नवसरी हे एकच व मुख्य शहर आहे. खेरी ६० आहेत.
यातून उत्तरेकडे मिर्झोबा व दक्षिणेस पूर्ण या नद्या वाहतात.
मुख्य पिके ज्वारी, तांदूळ, कापूस, एरंडीचे बी व ऊंस ही आहेत.
शहर —नवसरी पोताचे मुख्य शहर. हे बांबे-बडोदा
झेलू इंडिया रेल्वेवरील स्टेशन आहे. हे लुने शहर असून
टेलिमी याचा नसरिया म्हणून संबोधला जातो. लोकसंख्या
१७६८९. या शहराची हिंदुस्थानातील पारश्यांचा ऐतिहा-
सिक संबंध आहे. इराणातून ज्या पारश्यांनी इस्लामधर्म
नाकारला ते १५४ साली हिंदुस्थानांत येऊन नवसरीला
राहिले. येथे ते भरभराटीला आले व हे शहर रयानी आपले
ठाणे केले. येथे व्हडारपणी बंदर सोडल्यावर येथेच राह-
णाऱ्या अशा व्हडारपणी पारश्यांची घरे आहेत. येथे तांडाची
पुरवठा साई अमून नवसरीची तांडी कारखाने स्थापित
प्रसिद्ध आहे समुद्राच्या साजिगामुळे उन्हाळ्यातहि हवा
समशीतोष्ण असते महाराष्ट्र हाडकरा मा येथे राहणे कार
आवडत असे. येथे एक हायस्कूल, आरजेअर्नोक्स्युलर शाळा,
दवाखाना तसेच बाजार, बाचनालय, सुदंग, दारुचा कार-
खाना वगैरे आहेत. येथे मुलशान नावाचे ईंग्ली-मुखगर्भी
मासिक निघते. पाहण्यासारख्या वस्तूंपैकी येथे "टावर ऑफ
सामोरेस" (पारशी मुताबी पुरण्यासाठी) व अग्नीचे एक
देवालय (अनास नावाचे) आहे येथे पूर्वी सती कायब होत
असे पारशी लोकांची केली नावाची नागपू येथेच होतात इतर
कारखाने म्हणजे साखरेचा व कानडी कसावण्याचा हे होत येथे

बोटीने व रेल्वेने घराच व्यापार चालतो व बंदरांतहि सुधा-
रण होत आहे.

नयसागर—"आमोनिया" (ज्ञानकोश विभाग ८,
पृ ३-१-३-२) पहा.

नवाडा; पोटाविभाग—विहार-ओरिसा. गया जिल्ह्या-
तील पूर्वकडील पोटाविभाग. क्षेत्रफळ १५२ चौरस मैल,
लोकसंख्या (१९११) ४६०९९६. उत्तरेकडील भाग सुपीक
असून दक्षिणेकडील डोंगराळ आहे. यांत नवाडा हे मुख्य
शहर व हिशुआ ही दोन शहरे आहेत यांत खेडी १७५२
आहेत. अक्षर येथे जुन्या वस्तू सोपवतात. पैकी वराहाची
एक मूर्ति आहे.

शहर —याच नावाच्या पोटाविभागाचे मुख्य शहर.
याच्या मधून खुई नदी वहाते. लोकसंख्या (१९११) ६८९८.
साउथ-विहार रेल्वे लुनू झाल्यापासून ह्या शहराला व्यापारी
दृष्ट्या महत्त्व येऊ लागले आहे.

नवानगर, संस्थान —मुंबई काठेवाड पोलिटिकल
एजन्सीतील एक संस्थान उत्तर अक्षांश २१° ४४' ते
२१° ५८' व पूर्व रेखांश ७९° २०' ते ७०° ३३' क्षेत्रफळ
३७९१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) ३३७७७९.
मर्यादा—उत्तरेस कच्छचे आन्ध्र (२१), पूर्वेस गोर्वा,
राजकोट, प्रोळ व गोंडल ही संस्थाने; दक्षिणेस काठेवाडचा
सोरठ पोटाविभाग व पश्चिमेस अरबी समुद्र व ओखारण.
यात भादर, वरु, अर्बा व उन्ड या मुख्य नद्या आग्निजोदय
संलय व नवानगर किंवा धेरी ही बंदरे आहेत.

या संस्थानांत पूर्वी सिह सोपवत असत बाघेरे वंशखोरांना
पकडण्यासाठी लोका चालविल्यापासून आता सिह कच्छ
जोर व (अचित प्रसंगी) गिरनार भंगलात आडळतात इतर
जनांवर म्हणजे नोसगाय, चित्ता वगैरे. ह्या साधारण बरी
आहे, गरुड सरासरी १०-३० इंच पडतो.

इतिहास—नवानगरचा नाम हा जातीने गाडेगा रजपूत
असून कच्छच्या रावगणाचा आहे. गाडेगा रजपूत कच्छ-
मधून काठेवाडांत आले व त्यांनी तेथल्या जेठवा रज-
पुताना हाकलून काढिले इ. स. १५३५-३७ च्या
सुमारास जाम गवळाने सोरठवर स्वारी करून जेठिया,
अमरान व खंबालिया हे परगणे जिंकून १५४० साली
नवानगर बसविले. याला याचे भाऊ हरदोलजी, रावजी,
व भाऊने हे मदत करीत होते हरदोलजीने प्रोळ परगणा
जेकून तेथे राज्य बसविले. १८०७ साली येथील जाम जोनी
मध्यस्थेकरिता करवमुलीची पद्धत सुरू केली यांच्यांत
मुलीच्या लग्नाचे पैसे वाचने म्हणून लहान मुलींना ठार
कोत मिटित अमनखाली हा प्रकार बहुधा बंद झाला
आहे तथापि जामसाहेब रणजितसिंगजी हे १९०७ साली
गादीवर बसले हे किंठपट्ट म्हणून विख्यात आहेत. संस्था-
नांत शहरे ३ मे १९६६ आहेत मुख्य शहर नवानगर, ज्वारी,
बाजरी, गहू, चणे, तांदूळ (राख येथे), ही मुख्य पिके आहेत.

थोडेंकार जंगल कलबादा देखेहोजवळ आहे. येथे घोडासा
 संगमरवरी दगड सापडता. संगमलि तारपण्यांत थोडेंसे सावेंहि
 आहे. तसेंच रेशमी व सुती कापड, मासे, इंसिगलास यांचाहि
 व्यापार चालतो. संस्थानाच्या सुमारे २०० थोटी व ४००० गवूहे
 आहेत. नवानगराहून नवगिरास ५४.२२ मैल तसेंच आग-
 गादीबा संस्थान आहे. नवानगर हे कोटेबाडातील पहिल्या
 प्रतीचे संस्थान असून येथील संस्थानिकांला बराच अधिकार
 आहे. संस्थानचा वसूल ६० लाख रुपये आहे. १२००१३
 रुपये कररुपाने ब्रिटीश सरकार, पायक्याड व जुनागढचा
 नयास योनां मिळून याचे लागतात.

સા રૂ.૧-તેજપાનવે મુખ્ય ડિકાગ, ચાલા જામનગર ઝોનિફિ
નાંબ આદિ. લો સે. (૧૯૧૧) ૪૪૮૮૭. હેં શહર ૧૪૦૦૦સાલો
જાનરાવડ યાને વસવિલેં યેયેં દગઢો હમારતો અલૂન ધ્યાચ્યા
મોલતી દગઢો મિત આદિ. હેં ભરમાટીવેં શહર અલૂન યેયોલ
ધ્યાપાર શાઢઝા આદિ. યેયેં મોઃયાવે માસે મિલતાન. યેયેં
બરિવેં કામ વ યુગધો રોલે બાળિ કુંક તયાર હોતે. યેયેં
રંગવેં કામ ઉગમ હોતે વ યા ધયાલા રંગમતી નદોવેં પાળી
કાયવેંદરી બાદે અસા સમજ આદે. યા શહરાત અસ કાયક
માસે હમારક આદે. યેયોલ યાગત બરિવેં કેવો તયાર
હોવાત.

मधापुर—मुंबई पश्चिम खानदेशातील एक ताडका. ताडकाचे मुख्य ठाणे नवापुर. गुजराथेतून येणाऱ्या; रस्त्यावर हे गाव असून येथे पूर्वी पुष्कळ विणकऱ्यांची वस्ती होती. येथील मुकवेल व त्रिपेठाळ नांवाचे ताडूळ फार प्रसिद्ध असून, त्यांत वस्तुनिहासराखा वाच येत असे. हा ताडूळ इराणांत रवाना होत असे व पेशव्यांच्याकडेही जाई तसेच हे गाव प्राशाक्षितां प्रसिद्ध असे व येथे इसाचे सळे असून चरक व गुन्हाळे पुष्कळ असत होते. हे व्यापारांत मातों पडले आहे. मुंबई सरकारचा सरकारा गवताचा फार मोठा भाडा (डेपो) येथे असतो. सभावार सभाप्रीचे फाटे व जंगल आहे. पाणी व हवा खराब आहे. पाषाणा उपचारी फार होती जवळच भायकपाची सरहद्द लागते. पूर्वी हा पेठा होता, त्यावेळी याची ८० गावें व लोकसंख्या (१९११) १२११ होती हे गावी येवली रेल्वेवरील स्टेशन आहे [येम्बेवॉट. पृ ५५ टेंगुनिगर पृ. २; खानदेश ग्याझेटियर]

नवायगेज, त ह तील — (१) संयुक्ताल. वाराणसी
जिल्ह्यातील मुख्य तहसील होत नवायगेज, प्रतापगढ, लखिरा
व देवा या परगण्यांचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ३११ चौरस
मैल लोकसंख्या (१९११) २४१,७९. मात गव्हर्नर ३८८
दोस्त आहेत. नवायगेज हे तहसीलचे मुख्य ठिकाण आहे.
यांगून वस्तीची व रेल या गौतमी नदीला यिल्लगाच्या नद्या
बराहान. येथे हॉल म्हणजे लहान पाण्याचे धरे काढले.
यापासून कातले काढलेले आहेत.

शहर — संयुक्तप्रान्त, बारबंदी जिल्हा, याचे तहसीलीचे मुख्य ठिकाण हे अपि-गोहिलराज तेंव्हेच्या बारबंदी स्टेशनाने-

अवल आह्. लो. सं (१९११) १४१२४ हे अक्षफउद्वल्यारच्या
 नंदेस उदयास आलं येथें बंडाज धराच उपद्रव झाला येथें
 शाळ्य, सराई, मुद्रपोसाळी व खियोठाई द्वाखाने आहेत.
 येथें मान्याचा व फापट्याचा वराच व्यापार चालतो. हे पूर्वी
 साखरेसाठी प्रसिद्ध होतें पण तो धंदो आता मंदचला.

तद्दृष्ट्वा च - (२) तेषु पुत्र प्रांत, बरेली जिल्लाप्रतिष्ठान पूर्ववत् कीर्तित
तद्दृष्ट्वा च. क्षेत्रफल २२१ चौस मील. लोकसंख्या (१९११)
१२५८०. यांत खेती ३०६ व शहरे २ आहेत. ह्या भागांत
मैदान असून वन्याच लहान लहान नद्या बहातात. मुख्य
पिकें तांदूळ व जस ह्यो होत

नवाभयार्जुन शहर (किंवा बारघरिया नवाभयार्जुन) —
मालवा जिल्ह्यातील शहर हे महानंदा नदीवर तिच्या गंगेशी
झालेल्या संगमाच्या पश्चांवर वसले आहे. लोकसंख्या
(१९९१) २३३२२. हे व्यापाराचे ठाणे असून येथून पोटीन
व्यापार चालतो. हे या जिल्ह्यातील सर्वात दाट वस्तीचे
ठिकाण आहे

नशोरउद्दीन कवाचा—शाहाउद्दीन मुहम्मद घोरीच हा एक तुर्की युवाम असून त्याने याला मुलतान प्रांताचा सुभेदार नेमिले (१५०३) याला दिल्लीचा मुलतान कुतुबुद्दीन ऐबक याने आपली मुलगी दिली करव याच्या मरणानंतर नशोरने सिंधप्रांतातील दिल्लीकरांचा पुढेच्छसा प्रांत काबीज केला व मुमनज यर हानिय घराब्याचे राज्यदिहिसकावून घेतले आणि आपण स्वतंत्र बनला. मुलतान, सिंध, कोह्राम व सुरसता हे प्रांत त्याच्या राज्यात मोडत. नानोचीया ताश-उद्दीन एलझने याच्यावर दोनदा ह्याच्या केल्या, पण त्यांत त्याचाच मोड झाला. दिल्लीचा मुलतान शम्शुद्दीन अलतमश यानेही सिंध काबीज करण्याची पुष्कळ खटपट केली. अखेर तो स्वतः याच्यावर आला, तेव्हा त्याच्याशी लोट देण्याची लाकट आपल्यास नाही असे पाहून नशोरने आपला सर्व पैस व कुटुंब घेऊन उज्जह हो आपली राक्ष-धानी सोडून दुसरीकडे जात असता वादळाने त्याच्या होडीचा नाश झाला व तो सर्व मागसांसड सिंधुनदात मुहून नेला (१३३५). याने २२ वर्षे सिंधवर राज्य केले. [बी.ल.]

नजिक, त ह शील — बलवित्तानादील चागडे शिल्पाची
अगदी पूर्वकडील तहशील समुद्रसपाटीपासून उंची ३०० फूट.
रेजफळ २३११ जोरध मेल. लोकसंख्या (१९११) ८११८.
जिज पूर्वभाग कोणताल आहे. हा तहशिलीचा 'डाक' भाग
फार छोटा आहे गोवं १० असून नजिक हा तहशिलीचा मुख्य
गांव होय.

गांव — बटविस्तारनाडीस वागई जिल्ह्याचा मुख्य गांव.
 समुद्रसपाटीपासून उंची २९०० फूट हे खोटाहून ९९ मैल
 आहे. लोकसंख्या (१९०१) १४४. वृत्तांतच्या राज्याबद्दल
 जेव्हा नाईक विष्णुमत संपर्कत आले त्यावेळी (१८९९)
 हे गांव सचलिले गा गोवाचा ग्योरासाल हे इराणातील सिद्धान्त
 बरेच आंतांही व्यापार वास्तो.

नसरत—मुंबई, सिंध-हैदराबाद मिल्मालाईल एक तालुका. हा सन १९०३ मध्ये वसविला असून यांत मोरो, सकरंद व शाहदापुर या तालुक्यांचा समावेश होतो. क्षेत्रफळ ९६० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २५६८१. खेडी १६८ असून मुख्य ठिकाण नवाबदिह आहे. येथे रेलीच्या टिकठ्या आहेत. मध्यां येथे नसरत कालव्यान पाणी पुरविताना व बाजरी, तीळ, व कापूस ही पिके मुख्यत्वेकरून होतात. /

नदीरावाद—(१) बलुचिस्तान, सिंधी मिल्मालाईल पोडबिभाग व तहसील क्षेत्रफळ ६२७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २११७७. राज्यभ्यवस्थेकरिता यांत स्वातंत्र्य ते मिथी-पर्यंतच्या रेल्वेस्थळांचाहि समावेश होतो. मुख्य ठिकाण नदी-रावाद; हे आकाबापासून ८ मैलावर आहे. इत खेडी १७० आहेत. येथे येणारी व " डेवर्ट कॅनल " (बावर्टी कालवे)चे पाणी पुरविताना. येथेच कायते हरभरे व नीळ उत्पन्न होते.

(२) मुंबई-सिंध-लारकाना मिल्मालाईल एक तालुका. क्षेत्रफळ ४८८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ५७१२९. खेडी ६५ असून मुख्य ठिकाण चारह. चार कालव्याच्या चिलोशाह व नासिराह या दोन शाखांतून या तालुक्याला पाणी मिळते व येथे मुख्यत्वेकरून तांदूळ होतो. दक्षिणेकडील जमिनीत बराच लार असल्यामुळे जमीन शेताला अयोग्य आहे.

(३) मुंबई-पूर्व खालदेश, नळगाव तालुक्यातील एक शहर. हे बी आर पी. रेल्वेच्या भाडली स्टेशनापासून दक्षिणेस ९ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९११) १२०३३. हे येथल्या बांगल्याकरिता प्रसिद्ध आहे येथे बऱ्याचशा मशोदी आहेत. सातमाळ पहाडीत राहणाऱ्या मिल्मानां येथे मिथिया अंमलापूर्वी बरेच डाके घातले १८०१ साली गुवा नोवाच्या दरबेखोरात व १८०३ साली मेशाण्याच्या अंमलदारांनी यावर स्वारी केली होती. यानंतर पुरंदरच्यानी हे गाव बघविले व हे त्यांना इनाम म्हणून दिले जेथे येथे जीव व कापूस दाखण्याचे कारखाने तसेच ६ बाळा आहेत, पैकी २ मुलीच्या आहेत

(४) रायपुताना, अजमेर मेरवाडमधील राजधानी शहर. हे अरबलीच्या पूर्वकडील उतारावर वसले आहे लोकसंख्या (१९११) २०२४९ क्षेत्रफळ ८०५ चौरस मैल लष्करी ठाणे १८९८ साली सर डेव्हिड स्फाटरलोनीने वसाविले असून याभोवती शहर वसले आहे. नसिराबाद हे मद्र येथील " वस्तुने कमाद " मधील एक भाग आहे येथे पाणी कमी आहे. येथील बंगाली तुकठ्यांनी २८ मे १८५७ साली बंड करून त्या दिहाकडे-अजमेर येथ्याचा प्रयत्न न करता निघाल्या मुंबईचे पोडेस्तारिस्त्य मात्र इमाने राहिले हे माळवा-रायपुताना रेल्वेवरील एक स्थेशन आहे.

नहपान शहरात व त्याचे घराणे—आद्य राखवशा-तील २३ वा राजा गौरीनाथपुत्र शातकर्णी व २४ वा राजा बालिशोपुत्र मुलमाथी याच्या वेळेस पश्चिम हिंदुस्थानात वाला शक्यवनादि घोड्यानी घुमाकूळ घालता. त्यानी काही प्रात

वेळकावला व ते इंडोपाथियन किंवा कुशात यांच्या अप-याने राहिले मुंबई इलाख्यात हे पसरले होते, त्यांची नवी ठिकाणे व राज्यविस्तार आढळत नाही. अगदी प्रथम ज्याचा उल्लेख आढळतो तो सत्रप भूमक शहरात याची नाणी पाथियन राजाच्या नाण्यांसारखी आहेत. हा राजा राजपूत किंवा पोटोकरांचा माझलिक असावा याचा नवी काळ सापकत नाही, बहुधा विस्तारार्थ्या पहिल्या शतकाच्या मध्यभागात तो शाळा असावा. कदाचित त्याच्याहि पूर्वी शाळा असेल या शहरातचा व शाळाचा संबंध होता व हे बहुधा मूळचे शकस्थानातील (सीस्थान) रहिवासी होते.

दुसरा शहरात राजा नहपान होय. याचा भूमकाशी संबंध होता की नाही व त्याच्याच मणि हा गादीवर बसला की काय हे मान समजत नाही याचा काळ इ. सन ६० ते ९० असावा याचे नांव इराणी पद्धतीने दिलेले प्रथम हा सत्रप (गव्हर्नर) होता. पुढे याने आपल्याला महाशत्रप व राजा ही उपापदे लाविली याने आपले राज्य दक्षिण-राजपुताना ते नासिक पूर्वेपर्यंत (हुराड कटिवाड घेऊन) वाढविले होते याची राजधानी जुमर (पुणे शहरा) येथे होती. महाशत्रप पदवीवरून हा स्वतंत्र नसून उत्तरेकडील कुशा-नांचा माझलिक असावा असे कांहींच म्हणणे आहे याच्या नंतर कपमदत हा गादीवर आला वर सतिगतिसेवा नीत-नीपुत्र शातकर्णीने गादीवर आल्यावर (इ. सन १०९) या शहरात बराण्यावर स्वारी करून त्यांना हिंदुस्थानातून भाहेर हाकलून दिले व त्यांचे सर्व राज्य आपल्या राज्यात सामील केले (१२४). त्याने शहरातच सर्व बलन प्रजेकडून सरकारात आणवून त्या (नाथी) वर आपल्या प्रतिमेची व आपल्या काण्याची मुद्रा ठोकून ते परत प्रजेस दिले व या-प्रमाणे आपल्या शहरातवरील विजयांचे स्मारक कायमचे करून ठेविले. [भाडारकर-डेकन. स्मिथ ऑल्टि हिस्टरी ऑफ इंडिया, भाडदाजी-लिटररी रिसेन्स.]

नहाल—ही जात साधारणतः मित्र या सामान्य-नांवाखाली ओळखते. त्या मित्रात व या जातीत पुष्कळशा बाबतीत फरक आहेत. सातपुण्याच्या सीमेवर, यालवाडी पळाननेर, सिधवा, चिरीमरा, बीरबड येथी शहरी या लोकाने वास्तव्य आहे. मित्रांत अत्यंत रानटी लोक कोणी असतील तर ते हेच होत. यांचा वर्ण अरबन्त काळा, बाधा देणारा, व अरबन्त राकट असतात पितळेची कर्णभूषणे हे घालतात, व जोडे म्हणून नीलगर्दचे कातडे पायाला बाधतात. केदमुळे, फळे व योरे योरे मुख्यतः ते आपला उदर-निर्वाह करतात हे इतरांनी कोणत्याहि प्रकारची देवघेव अपवा जवजहारसंधेव ठेवत नाहीत शाड्याचा वाळेलेल्या पाचोळ्याच्या राखेत किरयेक घान्य घेतात व किरयेक अर-थ्यातील खरयोगी वारू इतरांना देऊन त्यांच्यापासून मोब-दला काढत होता परंतु आपल्या अरण्यातील बस्तीच्या सीमेबाहेर ते बघिदव जतात. नहाल लोकांपैकी कि-डेक

मुमुक्षुमान आहोत, एण पुच्छदीनां भोज्यस्ययास्यता असा
समं च नाहो. ते हिंदु देवतांवीहि पूजा करीत नाहोत. किया
मुमुक्षुमानां धर्मोपमाणांहि जागत नाहोत यांवा एव विदो-
मात नाहोत अस्वतो. १८२३ त नहाल सोकांनी रगनदेशात
बरेच देशभोग वेले होते.

नहुप—एव राग. हा पुस्तकाचा नातू, आयुचा पुन व
ययातीचा रिता होच. यात एकदा इंद्रपद प्राप्त झाले
असता याने इंद्राणांवादि अभिलाष घेरिला तिने ' आपण
अपूर्व बाहनात बसून आलात तर मी तुमची होईन' असा
त्याच्या निरोप पाठविल्यावरून नहुपाने सप्तर्षींचे बाहून केले
व त्यांना पादस्पर्श करून ' सर्व ' ' सर्व ' (चला, चला)
असें ब्रह्मणें सांगला. तेव्हा अगस्त्य ऋषीसा राग येऊन
त्याने तें सर्व होवांत असा धाप दिला सर्वयोगांत हा दहा
हजार वर्षे होता. पुर्णिष्ठिरात्म्या दर्शनाने त्याचा उदर
झाला.

नळरंगमा नदी—मानसापूर तालुक्यातील अमठा होंग-
रात नळदेव गावाजवळ या नदीचा उगम असून ही पूर्णा
नदीस मिळते मलकापुर येथे या नदीवर रेल्वेचा पूल
बांधला आहे. उन्हाळ्यांत या नदीस बाहोरे पाणी नसून
ठिकठिकाणी होह असतात या नदीची लांबी सुमारे ४०
मैल असून ही नदी मुळठाणाभित्तीतील मलकापुर तालुक्यांत

(७) आग्निपा; (८) क्षपा; (९) फल्गुनी किंवा पूर्व-
फल्गुनी; (१०) फल्गुनी किंवा उत्तरेफल्गुनी; (११)
हस्त; (१२) चित्रा; (१३) स्वाती किंवा मिथुना; (१४)
विशाख; (१५) अनुराधा; (१६) रोहिणी किंवा ज्येष्ठा;
(१७) विशुवो, मूलपदार्थ किंवा मूलम् (१८) अपादा;
किंवा पूर्वाषाढा; (१९) अपादा किंवा उत्तराषाढा;
X अभिजित् (२०) धौण्या, (२१) ध्रुविष्ठा; (२२)
शतभिषक् (२३) प्रोष्ठपदा, किंवा पूर्व प्रोष्ठपदा; (२४)
प्रोष्ठपदा, किंवा उत्तरप्रोष्ठपदा; (२५) रेवती; (२६)
अश्विनी; (२७) आणि अपभरणी. तैत्तिरीय ध्रुवत
चोहोंपिकी दोन स्थळां अभिजित् नक्षत्र आले आहे, परंतु
एकंदर नक्षत्रे २७ किंवा २८ हे कोठे सांगितले नाही. अथ-
स. १९ ७ मध्ये नक्षत्रे २८ मानिली आहेत असें दिसते.
तेथेहि सर्व नक्षत्रे आली आहेत. एण कृत्तिका, मृगशिर;
पुष्य, आश्लेषा; फल्गुनी, स्वाति; अनूराधा, श्रवण; व
मरुग; याप्रमाणे काही नक्षत्रांच्या नावात. लिंगात किंवा
वचनांत घोडास फारक आढळतो ही नक्षत्रे ब्रह्मणें चंद्राच्या
मार्गात लागणारे तारकागण असून ती वर दिलेल्या अनु-
क्रमाने पश्चिमेकडून पूर्वेकडे आहेत.

नक्षत्र शब्दाची व्युत्पत्ति तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (१.५.२)

व

नक्षत्रांच्या पांच तारा मिळून हाताच्या पंजासारखी आकृति होत असल्यामुळे त्यात हस्त ही सहा पडली हे स्पष्ट आहे. ते आ १ १, २ व ५, २ मध्ये दिलेले नक्षत्रांच्या व्युत्पत्ती दिल्या आहेत त्यांपैकी दुसऱ्या ठिकाणी हस्त, चित्रा, निषादा व अनुराधा ही पांच नक्षत्रे मिळून नक्षत्रिय प्रजापतीची आकृति कल्पिता आहे हस्त ही त्याचा हस्त, चित्रा हे तिर, निषादा हे हृदय, विशाखा (दोन तारा) या मांड्या व अनुराधा ही त्याची उभे राहण्याची अंगा असे या प्रजापतीचे वर्णन आहे साप्तत आकाशाकडे पाहिले असता या पुढ्याने हात मस्तकाच्या एका बाजूस वर केल्या आहे अशी कल्पना करता हा अकृति चांगली समते, मात्र स्वाति हृदय हे अमृत नाही असे के दा या दाक्षित म्हणतात स्वातीची निष्पत्ती इतर तारांपेक्षा पुढेच सारत असल्यामुळे बरीच वाक्यांत वर्गिलेली स्थिति प्राचीन काळी केव्हा तरी खरी असली पाहिजे असे ते म्हणतात.

तेतिरीय धुतांत नक्षत्रांतल्यानी गो वजन आहेत ती त्या त्या नक्षत्रांतील तारांच्या समजण्यात बरीच उपयोगी आहेत त्यावरून वेदकाळी रोहिणी, पुष्य, चित्रा, स्वाती, ज्येष्ठा, अभिजित्, ध्रुवण, शतभिषक व रेवती या नक्षत्रात प्रत्येकी एक एक, आश्वीनी, पुनर्वसू, पूर्वा, फल्गुनी व विशाखा यात प्रत्येकी दोन दोन, आणि आर्द्रा व मूल यात प्रत्येकी एक एक किंवा दोन दोन तारा मानित असे सिद्ध होतें माशिवाय कृतिष्ठात सात (ते आ ३ १, ४), धनिष्ठा व उत्तरा आश्रपदा यांत प्रत्येकी चार चार (ते आ ३ १, २) व राहिलेच्या नक्षत्रांपैकी प्रत्येकांत सातहून कमी (शत आ २ १, २-२) तारा होत्या असे दाखविणारी वचने सांपडतात वेदांतराकाली निरनिराळ्या प्रजात निरनिराळ्या तारा दिल्या आहेत सूर्यादि चार सिद्धांतवेदी; पण शाकल्यग्रन्था सिद्धांतातच नक्षत्रांच्या तारा निष्ठा हे लक्षितले आहे नक्षत्र-कल्प, वृद्धगार्गीयमधिता, नारदमधिता, बराहमहिर, खड-खाचक, स्रक्तत रत्नकोश, शाकल्यग्रन्थसिद्धांत, श्रीपतिरुन रत्नमाला, सुहृत्तत्त्व व सुहृत्तचित्तमाणी अशा दहा प्रजात दिलेल्या तारासंख्यांची तुलना करून पाहूत. असे दिसून येत की, सर्वोप्या मते चित्रा, स्वाती व आर्द्रा यांनी प्रत्येकी एक एक, उत्तरा फल्गुनी व पूर्वामाश्रपदा यांच्या दोन दोन, भरणी, मृग, ज्येष्ठा, अभिजित् व ध्रुवण यांच्या तीन तीन, रोहिणी व हस्त यांच्या पाच पांच व कृत्ति काच्या सहा सहा आहेत पूर्वाफल्गुनी नक्षत्रात बराह-मिहिराशिवाय इतर सर्व ग्रंथकारांच्या मते दोन तारा आहेत व अनुराधा नक्षत्रांत शाकल्यग्रन्थसिद्धांताखेरीज इतर सर्वोप्या चार तारा दिल्या आहेत बराहमिहिर मात्र पूर्वाफल्गुनीच्या ८ तारा देतो व शाकल्यग्रन्थसिद्धांतकार अनुराधा नक्षत्राच्या १ तारा देतात इतर नक्षत्रांच्या तारा-संख्याविषयी तर पाहूनि अधिक मतेभेद आहे अग्निधनीच्या दोन किंवा तीन, पुनर्वसूच्या व पूर्वाभाषाच्या दोन किंवा

चार, पुष्याची एक किंवा तीन आश्वेपाच्या व मघाच्या पांच किंवा सहा, धनिष्ठाच्या चार किंवा पांच, शतभिषकाची एक किंवा १००, विशाखाच्या दोन, चार किंवा पाच, उत्तरा आश्रपदाच्या दोन, चार किंवा आठ, रेवतीची एक, चार किंवा बत्तीस, मूलाच्या दोन, सहा, गळ किंवा अकरा आणि उत्तराषाढाच्या दोन, तीन, चार किंवा आठ तारा चांगितल्या आहेत नक्षत्रतारासंख्येविषयी मतभेद आहेत तरी इतर नक्षत्र-पुन आकाशात कोणते याविषयी मतभेद नाही शतभिषक या शब्दातील शत शब्दावरून त्याच्या तारा १०० असा भ्रम पडला व त्यामुळे शतभिषक या शब्दाच्या नावावरून शततारा असे नांव पडल परंतु ही समजूत बराहमिहिरा-पासून आहे तसेच रेवती नक्षत्रातला योगतारेच्या आसपास मुद्रापाकात व याच तारा आहेत, परंतु त्या बत्तीसच असतील असे गार्गी तर्कांनी हो असा कशावरून मानली ते सम-मत नाही, परंतु ती बराहमिहिरापासूनच आहे याची सर्व नक्षत्राचे प्रदेश आकाशात पाहिले असता प्रत्येकाचे मान-लेल्या संख्येस बरीही काही आधार आहे असे दिसून येत.

के दा या दाक्षित याच्या मते भारतीयांत नक्षत्रज्ञान सवपूर्व ५००० वर्षांच्या अगोदरच झाले होते सप्तम्य ब्राह्मण २ १, २ मध्ये ' कृत्तिकामान पूर्वे दिशेपासून चळत नाहीत ' असे वर्णन आले आहे त्यावरून त्या वचनाचा काळ सवपूर्व ३००० वर्षे टाट असल्यामुळे, वेदग्रन्थांचा व त्यात आलेल्या नक्षत्रज्ञानाचा काळ दाहूनहि प्राचीन असला पाहिजे हे स्पष्ट आहे के दाक्षितांचे असे म्हणणे आहे की, शनि आणि शमळ हे रोहिणीसकटाचा भेद करतील तर ते पारच अनेककारक असे जे कु स ३४ मध्ये सांगितले आहे त्यावरून तो भेद कधी तरी झालला असला पाहिजे, परंतु तथा भेद होण्याचा काल सवपूर्व ५००० वर्षांच्या अली कडे कधीच येत नसल्यामुळे नक्षत्रांचे ज्ञान आपणात त्या काळापूर्वी कधी तरी झाले असावे

वेदांत नक्षत्रांत कृत्तिकापासून आहे कृत्तिकापूर्वी मृग हे पहिले नक्षत्र होते असे अनुमान निघते परंतु प्रत्यक्ष तथो गणना होई नाही ज्योतिषीसिद्धांतप्रजात अग्निनी हे पाहिले नक्षत्र आहे ते वैदिककाली किंवा वेदाग्रकाळी सवहते धनिष्ठापासून आरंभ वेदाग्रज्योतिषांत आहे ध्रुवण हे एकदा पहिले नक्षत्र होते असे महाभारतात आहे म्हणजे ही दोन नक्षत्रे वेदाग्रकाळी पहिली होती त्या काली कृत्तिका हे पहिले होतेच मृग, कृत्तिका, अग्निनी यांच्या प्राथम्याचा शेषच वधताची अथवा वधतातीत्या विपुलता आहे धनिष्ठा, ध्रुवण यांचा शेषच उदयनाराभाशी आहे

कांतितुष्टाचा २०वा भाग म्हणजे ८०० कला हे नक्षत्रांचे मान सामान्यतः आहे परंतु भारतीयांची नक्षत्रपद्धति मूळ दृष्टीधर्माने सिद्ध झाली असल्यामुळे नक्षत्रांचा सारत्या अंतरावर नाहीत काही नक्षत्र अर्धभोग, काही समभोग (एक भोग), व काही अर्धभोग (दोन भोग) अशी

मानण्याची जी एक पद्धति पूर्वी प्रचारात होती तिचे कारण हेच असले पाहिजे सर्गादिकांची कलाकरिता ही पद्धति संगितकी आहे असे म्हणून मद्रासुत्ताने व तदनुसार मास्क चार्मने ती दिली आहे ह्या पद्धतीत मरणा, आर्द्रा, आश्लेषा, स्वाती, ज्येष्ठा, शतभिषक ही ६ नक्षत्रे अर्धयोग, राहिणी, पुनर्वसु, उत्तराश्रय, विशाखा ही सहा अर्धयोग आणि बाकीची १५ समयोग आहेत. योगप्रमाणे सर्गांने ८०० कला आणि मद्रासुत्ताने चंद्रमध्यमदिनगती म्हणजे ७९० कला व ३५ विकला मानिले आहे आणि यामुळे मद्रासिद्धांतपद्धतीत अभिजित् नक्षत्र येऊन त्याचा भोग (चक्रकला = २४४७९० कला, ३५ विकला =) ४ अशा, १४ कला व १५ विकला दिली आहे त्या पद्धतीने नक्षत्रांचे कालवियवक मान अर्धयोगाने १५ सुहूर्त, समयोगाने ३० सुहूर्त व अर्धयोगाने ४५ सुहूर्त नारदांनी संगितले आहेत ही पद्धति काही काळ प्रत्यक्ष व्यवहारान होती असे दिसते. कनोजचा राजा भोजदेव याच्या सवत १९१९ च्या देवगढ येथील शिला-छेरांतील नक्षत्र गणपद्धतीने किंवा मद्रासिद्धांतपद्धतीने मान मिळने (६ अं जानेवारी, १८८८) सांप्रत सूर्यचक्रमण ज्या दिननक्षत्रावर होईल त्या मानाने त्याचे १५, ३० किंवा ४५ सुहूर्त मानतात व त्यावरून शुभमिश्रमिश्र ठरवितात, याचे शुद्ध होव पद्धति आहे.

चैत्रादि मासवशा नक्षत्रांवरूनच पद्धत्या त्या वेदांच्या चिह्नांमध्ये माहात माझणेत त्या क्वचित् आहेत हे दीक्षितांच्या मतें त्या माझणकालाच्या तेवढी प्रचारात आल्या असल्या पाश्चात्तर सूत्रांत (१११) नक्षत्राचे चार अशा मानलेले आढळतात त्यावरून त्या मूलाच्या काळी कांती गुप्ताचे द्वादशधा भाग पाडू लागले होते असे अनुमान होतें. नक्षत्राच्या योगतारा कोणत्या याविषयी ज्योतिष्यांत हकी बराच मतभेद आहे. हाक १५३ च्या सुमारास हिंदु-स्यानांत आलेला अत्यल्पी म्हणजे की अत्यंत परिधम वरूनहि नक्षत्राच्या योगतारा कोळ्यानी पाहून आकाशांत कोटाने दाखविणारा एकहि ज्योतिषी मला आढळला नाही. कोल मुळ म्हणतो की, काही नक्षत्रे हिंदु ज्योतिष्यांनी अग्न्यांत दाखविली परंतु काही योगा दाखविता आला नाहीत हे दीक्षित यानादि कीचडीकर्ता ज्यांस सामान्यतः नुसती नक्षत्रेहि दाखविता येत नाहीत असे पुष्कळ ज्योतिषी असल्याचे आढळून आले होते कोलमुळ, वेदलि व केरोकेत, धिट्टने आणि बॅसे, बापुदेव, बेक्टेश बापुजी केवडर व हाकर बाळकृष्ण दीक्षित या आठ विद्वानांच्या मतांची तुलना करता ह्मितांची ईश्टा यारी, रोहिणीची अश्विबलान, पुनर्वसुची चोपलस, पुण्याची डेव्हा कोळी, मघाची रेगुलस, उत्तराश्रयानुनीची डॅनिबोल, चित्राची एगमका, स्वातीची काफट्टूर, ज्येष्ठाची अटारिष, अभि-जित्ची श्वांग, धवणाची आल्तेर शनिभयुची लॅबहा आदींय व ५ पूर्वाभाद्रपदाची माकोब योगतारा आहे.

याविषयां मतभेद आढळून येत नाही इतर नक्षत्रांच्या योगताराविषयी मात्र मतभेद आहे. अश्विनीची आल्फा किंवा बीटा एरिडान, मरणाची ३५, ४१ किंवा म्यू एरिडिस मृगाची डॅड ओरायन* किंवा ११६ टारि, आर्द्राची आल्फा-ओरायन, १३३ टारि किंवा गॅमा जेमिनि,* आश्लेषाची आल्फा किंवा ४९ कांकी किंवा एमिसलान किंवा क्षीटा* डॅडी, पूर्वाफल्गुनीची धाटा * किंवा डेव्हा लिआनिस, हुस्ताची डेव्हा* किंवा गांथा कोर्हिड, विशाखाची २४ आल्फा* किंवा कपालिमा, अनुराधाची डेव्हा* किंवा बीटा स्कॉर्पिआन, मूलाची म्यू ३४ किंवा डॅड* स्कॉर्पि किंवा ४५ ओफि, पूर्वापादाची डेव्हा किंवा डॅड* साजोरेअस, उत्तरापादाची टो, सिग्मा, फाय, किंवा पाय साजिरेअस, धनिष्ठाची आल्फा* किंवा बीटा डेलिक, उत्तराभाद्रपदाची आल्फेराट किंवा अल्जेनिव व रेवताची क्षीटा* किंवा म्यू* पीलियम ही योगतारा मानण्यात येते यांची किंवा या दीक्षिताच्या मतें यथा योगतारा आहेत त्यांच्यापुढे अशी फुलीची खण केली आहे.

हिंदु लोकांप्रमाणे प्राचीन काळच्या चिनी व अरब लोकांहि नक्षत्रपद्धति होती या नक्षत्रपद्धतीचे हिंदु नक्षत्र-पद्धताशी बरेच साम्य आहे. रोहिणी पुनर्वसु, मघा, चित्रा, ज्येष्ठा ह्या डळक पहिल्या प्रतीच्या तारा, अश्विनी वगैरे काही दुसऱ्या प्रतीच्या तारा व कृत्तिका इत्यादि बारीक तारांची नक्षत्रे कोणार्हि दोघांची एक जमल्यास त्यात आद्यचे नाही परंतु मृगशीर्ष, मूळ, पूर्वाश्रयमाद्रपदा, मरणा ही नक्षत्रे हिंदु, चिनी अरबी या तिघांची एक आहेत पूर्वांशर फल्गुनी हिंदु व अरब याच्या एक आहेत, आणि आश्लेषा नक्षत्र हिंदु व चिनी यांचे एक आहे भारतीय व चिनी नक्षत्रातील मुख्य फरक म्हणजे भारतीयोंची सर्व नक्षत्रे अगदी स्वामासिक घुचलेली दिसतात, परंतु चिनी नक्षत्रांचे तसे नाही रोहिणी, पुनर्वसु, मघा, पूर्वांशरफल्गुनी, स्वाती, अनुराधा, ज्येष्ठा, मूळ, अभिजित्, धवण यांच्या योगतारा वागल्या डळक म्हणजे पहिल्या किंवा दुसऱ्या (प्रचित तिष्ठत्या) प्रतीच्या आहेत, वण चिनी लोकांनी त्या न घेता त्या नक्षत्राच्या तारा दुसऱ्याच अगदी कमी तेजस्वी बेधोपयोगी असलेल्या अशा स्वीकारल्या आहेत. [सूर्य सिद्धांत भाग पृ ३१४ पहा]

बायो म्हणतो की चिनी लोकांची बेधपद्धति चांगली होती, आणि त्यांची सांप्रतच्या यूरोपीय पद्धतीशी साम्य आहे. रक्षांच्यापार्शी याम्योत्तरलघनयत्र आणि काल साधनार्थ घटिका होती त्यांनी तारांच्या याम्योत्तरलघन नेपावरून त्यांचे विपुलास आणि कति ठरविली होती, आणि त्यापार्शी व बेधोस फलसधर्षी चक्र पडेल तर दुसऱ्या करण्यास रिता विपुलगाच्या आसपासच्या २४ तारा त्यांनी ह्मिताकरंमक्षाची म्हणजे लि पृ ३३५७ च्या सुमारास ठर-विल्या होणा. त्या ठरविण्यात त्यांचे विपुलगाशी सादिस्य या गोष्टीकडे मध्य लक्ष होतें, मग त्या पार तेजस्वी असोत

किंवा नक्षत्रांत त्या प्रत्येकास सित्यू म्हणतात. त्या योधिस्तांत मागाहून मघा, विशाखा, अश्वि आणि भरणी यांतील चार तारा च्यूकांग या रागाच्या वेळीं लि. पू. ११०० च्या सुमारास ओढल्या. चिनी नक्षत्रं मूळचा २४ असून लि. पू. ११०० च्या सुमारास २८ झाली (या गोष्टीस ऐतिहासिक आधार मुळीच नाही असें र्थावी म्हणतो). पायबळांतील मसलेंच व मसलेंच हे शब्द (जाव ३८, ३२, रागे २३, ५) अरब लोकांच्या नक्षत्रावयक मसिल शब्दाशी सदस आहेत, त्यावरून पाश्चात्य सेमिटिक लोकांत नक्षत्रपद्धति अद्यावी आणि ती ख्रिश्चियन लोकांनी काढली असावी असें वेबर म्हणतो. बाबिलोनियांत नक्षत्रपद्धति होती व तेथून ती सर्वत्र पसरली असें मॅक्झमुलरने एके ठिकाणी (न्हरे. प्रस्तावना पृ. ४) विधान केलें आहे. परंतु त्यांत तथ्य नाही (ज्ञानकोश प्रस्तावनाचं अ. १५. ३०१ पहा). सुदेहेश नामक पारशी ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांत नक्षत्रांची संख्या (२८) आणि त्यांची नावे आहेत. विट्टने म्हणतो की, लिस्त पू. ११०० यावेळीं किंवा त्यानंतर लवकरच चिनी नक्षत्रपद्धति पश्चिम आशियांत गेली. तेथे सेमिटिक अथवा इराणी या दोन राष्ट्रांपैकी कोणी तर ती स्वीकारली. त्यांनी तीत कमी कुशलतेच्या आणि चांगल्या द्वाखीय पद्धतीस विशेष अनुसरून नाही अशा वेधपद्धतीस उपयोगी असा फेर फार केला. तो असा की, क्रांतिवृत्ताच्या प्रदेशांतील ग्रहगतीस अनुसरून त्यांनी चिनी स ही एक तारा होती त्यावरून पुंन कल्पिले आणि काहींची स्थाने बदलली आणि अशा स्थितांत ती पद्धति आणि तिजवरवरच प्रवाहें ज्ञान हिंदुस्थानांत आले आणि त्याच सेमिटिक आणि इराणी लोकांपासून ती नक्षत्रपद्धति दोघटी अरबांनी घेतली. परंतु ज्या सेमिटिक किंवा इराणी लोकांच्या द्वारे चिनी पद्धति हिंदुस्थानांत आली असें विट्टने म्हणतो ते ख्रिश्चियन किंवा पार्शी नव्हत. कां की, ख्रिश्चियन लोकांत नक्षत्रपद्धति होती असें दाखविणारा वल्लेख इतका अप्रसिद्ध व संशयित आहे की तो त्या पद्धतीच्या अस्तित्वावरून प्रमाण मानता येत नाही असें स्वतः विट्टनेच म्हणतो. व ख्रिश्चियन ज्योतिःशास्त्रांत ती असली तर प्रीक लोक तिजविषयी काही तरी भागितल्याशिवाय राहतेना. पार्शी लोकांच्या सदावेस्ता ग्रंथांत नक्षत्रपद्धति अद्यापि कोणी दाखविली नाही व त्यांच्या ज्या सुदेहेशनामक ग्रंथांत नक्षत्रांची नावे आहेत ती अलीकडच्या म्हणजे ज्या सत्सानियन बादशहाच्या कारकीर्दीत इराण देश स्वतंत्र झाला त्या वेळचा आहे. अरवापासून हिंदूंनी नक्षत्रपद्धति घेतली म्हणावी तर तसें स्वतः अरबांचे मत नाही किंवा दुसऱ्या कोणाचेंहि नाही. हिंदूंनी नक्षत्रं चीन, बाबिलोन किंवा दुसऱ्या कोणत्या अद्भुत राष्ट्रापासून घेतली असें ज्या युरोपियांचे म्हणणे आहे त्यांपैकी काहींच्या मते या गोष्टीचा फाल लि. पू. ११०० हून प्राचीन नाही. वेबरने जरी फाल स्पष्ट साधितला नाही तरी तो त्याच्या मते लिस्त. पू. २७८० हून प्राचीन नवला

पाहिजे. परंतु भारतीयांस नक्षत्रं लि. पू. ३००० च्याहि अगोदरपासून माहीत होती असें वर दाखविलेंच आहे. अर्थात चिनी श्रयादि लोकांनी नक्षत्रपद्धति स्वतंत्रपणे स्थापिली असेल तर भारतीयांनीहि ती स्वतंत्रपणेच स्थापिली असली पाहिजे.

नक्षत्रं जोळखण्याकरितां नाटिकल अस्मनंकावरून ताऱ्यांचे विपुबाध आणि क्रांति घेऊन एक सूक्ष्म पट तयार केला असला त्यावरून नक्षत्रांची जोळख पटण्यास होईचें होतें. अलीकडे जे पट तयार झाले आहेत त्यांत फारक आहे.

ता र का.

ताऱ्यांच्या प्रती.—नुसरया डोळ्यांनी सदा प्रतीच्या तारा दिसतात. सदा इंच भिगाच्या दुर्बिणीतून सुमारे १३ प्रतीच्या तारा दिसतात. आणि पुन्हीबरील अति मोठ्या दुर्बिणीतून १६ प्रतीच्या तारा दिसतात. कोणी तारांच्या प्रती २० पर्यंतहि केल्या आहेत. एका प्रतीच्या तारेचें तेज खालच्या प्रतीच्या तारेच्या सुमारे ११ किंवा १० पट असतें. आणि एका प्रतीच्या ताराची संख्या आकाशांत मितवी आहे, तिच्या सुमारे ११ किंवा ३ पट खालच्या प्रतीच्याची आहे. एका प्रतीच्या सर्व तारा एकत्र केल्या तर, बरच्या प्रतीच्या सुमारे एक तारा होईल ही अनुमाने केवळ डोळ्यांनी दिसणाऱ्या तेजावरून बसविलेली आहेत यामुळे ती स्थूल असणें साहजिक आहे.

प्रकाशमान या नांवाचें ग्रंथ हल्लीं निघालेले आहे. त्याने तेजाचें सूक्ष्म मान समजतें. परंतु त्यावरून तारांच्या प्रती अजून ठरल्या नाहीत. हल्लीं फार सूक्ष्म अशी तारास्थितिपत्रकें झाली आहेत. त्यांत सुमारे २० हजार तारांची स्थिति दाखविली आहे. उत्तरध्रुवापासून दक्षिणक्रांति ९ पर्यंत असणाऱ्या प्रतीच्या तारांचें एक स्थूल स्थितिपत्रक झाले आहे. त्यांत सुमारे ३ लक्ष तारा आहेत. ही संख्या सुमारे अर्ध्या आकाशातली आहे. नुसरया डोळ्यांनी जेथें एक तारा दिसते तेथें मध्यम दुर्बिणीतून सरासरी १०० तारा दिसतात.

दुर्बिणीतून दिसणाऱ्या असंख्य तारांनी आकाशमंगा झाली आहे. अशा तारा आकाशमंगेपासून दूरच्या प्रदेशांत योद्ध्याच आहेत. जसजसें आकाशमंगेकडे पहात यावे तसतशा त्या दाट आहेत असा अनुभव आहे. नुसरया डोळ्यांनी दिसणाऱ्या ताराहि आकाशमंगेत जास्त आहेत. आकाशमंगेखेरीज इतर प्रदेशातहि कोठें कोठें फार दाट तारा आहेत.

रूपवि कारिता रा.—काही तारांचें तेज नेहमीं एकच राखें वसतें, कमजास्त होतें. अशा तारा सुमारे १४३ आहेत. त्यात ज्यांचा रूपविकार सहज समजण्यांत येतो अशा २ आहेत याचा नामक पुंनमध्य एक तारा आहे; स १८१३ च्या आरंभी तिचे विपुबाध ११११२ व क्रांति ३० ००१२१२६ होते. हिला अलमोल असें युरोपियन (मूळचें अरबी)

नाथ आहे. ती साधारणतः दुसऱ्या प्रतीची दिशते. १ दिवस, २० तास व ४९ मिनिटे इतक्या कालात तिच्या रूपात एकदां फरक होतो एकदां तेज कमी होऊं लागलें म्हणजे सुमारे ३१ तासात ती चवथ्या प्रतीची होते. सुमारे १५ मिनिटे ती तशीच राहते व पुन्हा ३१ तासात पुनवत होते. मिरा (अट्टल) या नांवाची दुसरी एक रूपविकारी तारा तिर्मिगल पुंजात आहे चौकापुंजात तिसरी एक तारा आहे. हिच्या तेजात फार विलक्षण फेरफार होतो परंतु

तिचा काल-सुमारे ४६ वर्षे आहे. इतर तारांचे फेरफार पुष्कळ होतात परंतु त्या बारीक असतात. अभिभूतच्या आग्नेयीस ५१६ अंशावर दोन तारा आहेत. त्यातील पश्चिमेकडची १३ दिवसात ४ वेळा बदलते. त्यांत ती कधी ३१ प्रतीची व कधी ४१ प्रतीची असते. प्रगतली १३ वी तारा किंवा बदलणारी आहे.

नव्यातारा — कधी कधी पूर्वी दिसल्या नाहींत अशा फार तेजस्वी तारा आकाशात दिसतात, आणि नाहींत

नक्षत्रांच्या योगतारा, शर, ध्रुवक व तारापुंज.

नक्षत्रे	योगतारा	शर	उत्तर की दक्षिण	ध्रुवक	तारापुंजातील
				राशी अंश कला	तारा
अश्विनी	षोडा एरिटिस	१० अंश	उत्तर	० ८ ०	३
मरणी	३५ एरिटिस	१२ अंश		० २० ०	१
कृत्तिका	ईटादारी	४ अंश, ३० कला		१ ४ २८	१
रोहिणी	आल्फादिरान	४ अंश, ३० कला		१ ११ २८	५
मृग	११६ डारी	१० अंश	दक्षिण	२ ३ ०	३
आर्द्रा	१३३ डारी	११ अंश		३ ७ ०	१
पुनर्वसु	पोलक्स	६ अंश	उत्तर	३ ३ ०	४
पुष्य	केल्टाकार्थो	० अंश	शर नाहीं	३ १६ ०	३
आश्लेषा	४१ कार्की	७ अंश	दक्षिण	३ १८ ०	५
मघा	रेडगुलस	० अंश		४ १ ०	५
पूर्वाषाढा	थीटालियानिस	१२ अंश	उत्तर	४ २७ ०	२
वसरा	केनोबोरा	३ अंश		४ ५ ०	२
इस्त	केल्टाकार्थि	११ अंश	दक्षिण	५ २० ०	५
चित्रा	स्पायका	१ अंश, ४५ कला		६ ३ ०	१
स्वाती	आर्कट्यूरस	३४ अंश	उत्तर	६ १९ ०	१
विशाखा	२४ लिमा	१ अंश, २० कला	उत्तर	७ ३ ५	४
अनुराधा	पीटा स्पाई	१ अंश, ४५ कला		७ १४ ५	४
ज्येष्ठा	अर्दारिस	३ अंश, ३० कला		७ १९ ५	३
मूळ	३४ स्पाई	८ अंश, ३० कला		८ १३ ०	११
पूर्वाषाढा	केल्टाकार्थि	अंश, १० कला	उत्तर	८ १४ ०	४
उत्तराषाढा	फेसाजि	५ अंश		८ २० ०	३
अभिभूत	व्हीगा	६२ अंश		८ २५ ०	३
श्रवण	आल्डेर	३० अंश		९ ८ १	३
धनिष्ठा	आल्फाडेरफी	३६ अंश	दक्षिण	९ २० ०	४
शतताराका	कैबडा आक्वेरियस	० अंश, २० कला		१० २० ०	१०
पूर्वाभाद्रपदा	मार्काव	२४ अंश	उत्तर	१० २६ ०	२
उत्तराभाद्रपदा	आल्फाबिका आक्वेराट	२६ अंश		११ ७ ०	२
रेवती	थीटापीरियस	० अंश		० ० ०	३२

होतात त्या तारा कस्तुरः नव्या नव्हत. फार तेजस्वी नसल्यामुळे किंवा फारच बारीक असल्यामुळे पूर्वीच्या माहिती नसतात, व तेजकामी शास्त्रावर बारीक होऊन राहतात किंवा अगदी बारीक होऊन दिसूनवा होतात त्या कस्तुरः रूपविकारी दोन. इतराचा रूपविकार बराच किंवा अगदी नियमित असतो, त्यांचा अनियमित असतो इतकेच. सूर्य आणि तारा यांची दारी-रंधना सामान्यतः सारखाच आहे. सुमारे सुमारे दर १३ वर्षांनी फार चांग दिसतात. तेव्हा सूर्य दृढ होतो एक

इतक्या काळांत नियमित रूपविकार पावणारी तारा होय.

तारकायुग्म.—सुमर्या होळ्यांनी जेथे एक तारा दिसते तेथे दुहिणीनून दोन तारा दिसतात अशी पुष्कळ उदाहरणे आहेत अशा दोन तारांचे तारकायुग्म अथवा जोडतारा म्हणतात रोहिणीतील चवथी तारा, मृगशीर्षातील पहिली, चवथी, पांचवी, सहावी, धूम्रः पुनर्वसूपाची पहिली; मघापांची पांचवी, त्रिपुत्र दुसरी; दक्षिणार्धे शततारा, आव, ज्येष्ठा दुसरी (योगतारा) या जोडतारा आहेत. यांत काहींची

भडोचचे 'तलम्दा', कोळी यांनाहि नाईक असे म्हणत असत. तेव्हां नांवाचा सोडाळा होऊ नये. म्हणून यांना लहान नाईक अथवा नाइके म्हणू लागले. गेल्या शतकाच्या अखेरपर्यंत हे केवळ रानटी स्थितीत होते. व व्यावहारिक आचार विचाराची काश्ची पूर्वी करीत नसत. त्यानंतर रयांनी मजुरी, लॉन्ड सोडण्याचा उद्योग भारंमिला व त्यांच्या जवळ बैल व नांगर होते रयांनी शेतकी सुरू केली यांची स्थानपूर्वी लक्ष होताना.

नायकडा व कोळी जातीत परस्पर शरीरसंबंध होऊं शकतात. वधूवरांस भोजनोत्तर अंगणाच्या अथवा भंडपाच्या मध्यभागी बसवून उभयपक्षांची वृद्ध मनुष्ये उपाण्याय या नात्याने त्या वधूवरांची 'हस्तमेलाप' करितात व त्यांच्या वस्त्रांच्या पदरांस गळ मारून त्यांच्या डोक्यावरून दुसरे एक वस्त्र धरितात. नंतर बुद्ध मनुष्ये त्यांनी गळपापडीचे लाडू देतात. वधूवरांनी परस्परांस दोन दोन पांस दिल्यावर त्यांच्या डोक्यावरील वस्त्र काढून टाकतात, म्हणजे लग्नकार्य संपले. कोणी मुलगी सोळा वर्षांच्या वयावर अविवाहित स्थितीत असेल, तर तिने त्यानंतर आपल्या पसंतीस येईल त्या पुरुषाबरोबर छीच्या नात्याने जाऊन राहण्यास हरकत नाही आणि जर तो पुरुष त्या छीच्या आईबापास सोळापासून पन्नास वर्षांपर्यंत काही देणगी देऊं शकेल तर त्या छीने त्या पुरुषाजवळ राहण्यास तिचे आईबापहि हरकत करीत नाहीत. जर बायको नवऱ्यास टाकून देईल, आणि दुसऱ्याजवळ जाऊन राहिल तर तो पहिल्या नवऱ्यास सोळापासून सठापर्यंत काही वर्षांची रक्कम देतो म्हणजे तेंटा तुटला, परंतु जर नवरा आपखुपीने बायकोस टाकून देईल तर तिने दुसऱ्याशी लग्न केल्यावर पहिल्या नवऱ्यास काही घांस लागत नाही. या जातीत पुनर्विवाह प्रचलित आहे. शिवधेला दिरांगी अगर नवऱ्याच्या दुसऱ्या एखाद्या नातलगशी लग्न करता येते. हा जात सर्व प्रकारचे मांस (गाढव, काढवा व साप खेरांस) खाते. या जातीत मनस्वी दारु पितात व उत्सवप्रसंगां तर दारुच्या अतिरेक होतात. भिक्षागत रयांच्या हातचे पाणी पिते. मुम्बई इन्स्टिट्यूशनवरून असे समजते की, हा जात मुसलमानांबरोबर जगत व घेड, चांमार, मंगी यांच्या हातचे जेवढेवस्थ नायकड्यांना पंचोनी जातीचाहेर टाकल्यावर जातमार्हांना दंड व भोजन देऊन पुन्हा जातीत घेतले जाईत. भिक्षुरयांच्या जातीत येऊं शकतात. त्याचप्रमाणे कोळी व इतर जातींहि नायकड्यांच्या जातीत येतात. रयांचा धर्म बऱ्या वाटतो. कानिडा, अंधा, व महाकाळी या देवतांचे हे पूजन करतात. हे बापाळा फार सानीत असून खरेपणाची शपथ त्यांच्याची अवस्थेत वापाची येतात.

आपले सामाजिक वाद रचायत सभा भरवून ठिकाळास खायतात. जातीने नियम मोडल्यास दंडाची शिक्षा होते व दंडाच्या रकमेतून त्याला शुद्ध करून घेण्यात येते.

पंजाबांत हे हिंदू व मुसलमान असून मुख्यतः मुसलमान व दिल्ली प्रांत कोरागपूर, लाहोर व सहापूर जिल्हे व कोहास, फरीदकोट, चंबा, नामा आणि भावलपूर संस्थान यांत आढळतात. पूर्वी नाईक हा केवळ अहेरी, थोरी व बंकारा लोकांच्या पुढाऱ्यांनी पदवी म्हणून लावीत असत. परंतु हल्ली ती एक जात (नाईक) म्हणून झाली आहे. हे शेतकी व मजुरी करतात. [सेन्सस रिपोर्ट (१९११) मुम्बई व पंजाब ; रोज ग्लासरी.]

नार्लनदी—ही आफ्रिकेतील सर्वोत लांब नदी असून जगातील नद्यांच्या लांबीत हिचा नंबर २ रा लागतो. ब्रिक्को-रिया मार्गशापासून घेऊं समुद्रापर्यंत हिची लांबी ३४७३ मैल आहे. हिचा मुख्य फाटा दक्षिणेकडून उत्तरेकडे वहात असतो. हिला मध्य आफ्रिकेतील टलावांचे पाणी मिळते याशिवाय हिला काफू, बेहर एल गझल, सोबात वगैरे नद्या मिळतात. सोबातपासून ५२० मैलावर हिला पूर्वेकडील बाल एल अझराक नांवाची एक मोठी नदी मिळते. या दोन नद्यांच्या मध्ये खारदूम आहे. खारदूमपासून १०० मैलावर हिला लतबारा नांवाची शेवटची नदी मिळते. इंग्लिश व सुदानच्या उत्तरेकडील भागांचे जीवित व भरभराट या नदीच्या कालव्यावर अवलंबून आहे. या नदीचे पाणी सतत खारले रहात नाही. पावसाळ्यात हिला पूर येतो व उन्हाळ्यात हिचे पाणी कमी होते; तरी ते १० फुटांपेक्षा कमी खोल नसते. एलेक्ट्राइन वेटावर या नदीचे पाणी मोठेगणाकरिता एक जुनाट लॉम आहे. हो नदी काही ठिकाणी नौकागमन करण्यातकी खोल नाही. काही ठिकाणी हिच्यात मोठ्या मोठीहि चालू शकतात.

या नदीच्या उपमाचा शोध लावण्याचा प्रयत्न पुरातन काळापासून सुरू होता. ग्रीक व इराणी लोक यांनी बराच प्रयत्न केला होता. यानंतर निरनिराळ्या यूरोपियन प्रवाशांनी हिच्या उपमाचा शोध लावण्याचा प्रयत्न केला. स्टानले याने १८८५ साली ब्रिक्कोरिया नांवेखाला प्रदक्षिणा घालून नार्लच्या उपमाचा खरा शोध लाविल्यावरहि बरेच प्रयत्न स्पायनिक अधिकाऱ्यांकडून व आग्लो-जर्मन कमिशनकडून केले गेले. हो नदी ब्रिटिशांच्या ताब्यात आहे.

नाक—गंधाचे ज्ञान होण्याकरिता नासिक हे विशेष इन्द्रिय आहे. जरी गंधाच्या प्रकृतिधर्माविषयी पुरतेपणाने समजत नाही तरी तो पदार्थांच्या पृष्ठभागावरून निघतो. अशी सामान्य कल्पना असते की, गंधवान पदार्थांपासून सूक्ष्म कण निघून येऊंके पसरतात, आणि ते आपल्या नाकास येऊन लागतात तेव्हा आपणांस गंधज्ञान होतं परंतु हा तर्क खरा आहे किंवा कपें याविषयी संशय आहे. गंधज्ञानसंबंधी इंडिये नाकाच्या खोचोत आहेत. त्या नांवा कफादि मलोत्पादक अशा नासक रविकडून मगजिलेह्या आहेत. बरला माग मात्र गंधाचे स्थान अशा मानला पाहिजे, कारण तेथेच मात्र ग्रंथीद्वारांपेक्षा मज्जातंतू आढळतात. नाक हे

अस्थिपुच्छ सांगाडा व कुर्चा मिळून घुस्पर्शकरून झाले आहे, व त्याच्यामध्ये एक हाडाचा पातळ पडदा व कुर्चा उभा असून त्याकडून नाद्राच्या खावेचे दोन भाग झाले आहेत, त्यांत नाद्रुच्या म्हणतात. हाडाच्या योगाने नाकाच्या दुड्यात सुरेखपणा प्राप्त झाला आहे. आणि ह्यायुष्य कडून रक्षाप्राप्त मन्युत आधार आहे. कुर्चेच्या योगाने बाहेरल्या भागास सुरेखपणा आला आहे आणि तिची स्थिति-स्थापकता दुखापतीचे भय कमी करते.

उ प योग.—कुलाचा व सुगंधी द्रव्याचा सुवास या इंद्रियाने घेऊन मनुष्यास फार आनंद होतो हे सगळे नको. तथापि शुधा व स्वासोच्छ्वासासंबंधी इंद्रिये यांस सांम्राळण हा या इन्द्रियाचा मुख्य उपयोग आहे. याच्या साहाय्याने अन्नाची परीक्षा करता येते, म्हणजे ज्या पदार्थाचा वास अमंगळ आहे व त्यामुळे अर्थात जो खाण्यास योग्य नाही तो सेवन करूं नये, असे ठरविता येते. परंतु सर्वोद्भूत मोठा उपयोग हा आहे की, आसोच्छ्वासाच्या इन्द्रियाचे त्याकडून संरक्षण होतें. जे सूक्ष्म अदृश्य कण गंधयुक्त पदार्थापासून निघतात ते बारबार प्रकृतीस फार वाचक असतात, आणि ह्या कधी कधी असा विपकारक पदार्थांनी भरलेली असते. ह्या येण्याखाण्याच्या रस्त्यावरच हे इंद्रिय असल्याने हवेचा लोंढा आत जाऊ लागतोच नाक त्याची परीक्षा करते, व शरीरास माधक असे जे ह्या रस्त्यात असतात त्यांच्या विषयी आपणांस सावध करते.

प्रा णे त्रि या ची ती त्र ता.—क्रियेक पदार्थाविषयी प्राणेंद्रियाची तीव्रता फार विलक्षण आहे असे म्हणतात की कस्तुरीचा अतिसूक्ष्म परमाणु जरी साधारण द्रवेंत मिसळला असता त्याचा गंध समजतो. निरनिराळ्या पदार्थांच्या गंधांचा भेद समजण्याची शक्ति, विलक्षण व संवयी यांकडून पुच्छळ वाढविता येते.

ज ना व रा मध्ये प्रा णे त्रि यें—यहुतकरून सर्व जनावरांत प्राणेंद्रिय आहे आणि विशेषकरून सस्तन प्राण्यामध्ये ते फार पूर्णतेस आले आहे. त्याचे नाक फार मोठे असून आतील छान विरतीय आहे. क्रियेकरून अधिक हावेअथवा हाडाच्या बड्या यांचा पुरवठा आहे. तेथेकरून अधिक मोठा पुत्रभाग उघडा राहून हाण्याची शक्ति वाढते मनुष्याच्या संबंधाने प्राणेंद्रियाचे जे उपयोग आहेत म्हणून पूर्वी शोधिलेले स्थितीरिती आपली त्यांचे उपयोग जनावरांमध्ये आहेत. सिंह, बाघ, लोखंडा, अश्वल अदिकरून मासाहारी जनावरांस या इन्द्रियाच्या योगाने आपल्या मत्स्याचा पाठछाग करता येतो, आणि आसपास दुसरे जनावर दृष्टीस पडल्यानेच नसले तरी त्याचा शोध त्यास लागतो.

नाकाचे रोग—प्राणेंद्रिय जे नाक त्यायोगे वन्या व बाईट गंधांचे ज्ञान मंदूष होतें. परंतु त्यास त्याच्या नाना ठिकाणी नानाप्रकारचे रोग होतात; व म्हणून ते इंद्रिय आपल्या परि-चयाने असले तरी रोगपरीक्षणेने त्याचे भाग पदत-

घोर रीतीने तपासण्याची माहिती पाहिजे. नुसत्या डोळ्यांनी बघतां हे कार्य करता येतें. परंतु त्यागेगता एक बारीक आरसा—जो मशात घालतां येऊन नाद्रुच्या पशातील मागील भाग प्रकाशित करीत अशा प्रकारचा—अवळ असल्याने तपासणास मदत होते. आरसाने व तदर्थ दुर्बिणीने नाकपुच्छात पुढेही प्रकाश पावतां येतो. प्रथम रोग्याच्या नाकाचा बाह्य भाग तपासाच. नेतर त्यास दोकें मागे वांकविल्यास सांगितल्याने नाकपुच्छाच्या आतील भाग प्रकाशित करता येतो व ससा ती हात; म्हणजे आतील पडदी, नाकाचा तळभाग अगर भूमि (जोकें मागे वांकविलेल्या स्थितीत असलेली), दोन्ही बाजू व त्यांवरील लेप्पल आवरण, यातच नाकपुच्छाच्या बाहेरील व पडदीच्या आतील बाजूच्या हाडाच्या सुमारास आडव्या दोन खोबणी, उजवावर लेप्पलसहच आहे अशा व नाकपुच्छा या भागाजि निरोगी स्थितीत परीक्षण करण्याची संवय असल्यास रोग-विज्ञान व विदुतस्थिति स्वकर लक्षात येते. नाकपुच्छाची पशांतील छिद्रे पशांत शेट घालून तपासतां येतात व तेथे प्रेक्षे वीरे असल्यास त्या वाचपता येतात बरील जव-ल्याच्या व नाकामागील मस्तकाच्या पोकळ अर्थाचा संबंध नाकाशी आहे.

छाल नाक अगर नाकावरील मुसमाच्या फुटळ्या—दाहबाजाचे नाक छाल असते हा समज खरा आहे. कारण नाक छाल होण्याचे ते एक कारण आहे. पण त्याशिवाय तितकीच महत्त्वाची कारणे आहेत ती अशी की सदे ह्या, सर्दी, दौलतावस्था प्राप्त होण्याचा काल, अर्गोने व अग्नि-मांस. सियांनी हा रोग विशेष होतो. याले कारण शोधून त्यावर उपाय करावे बाहेरून लावण्यासाठी गंधकाचे मलम अगर रसकापुताचे धावन उपयुक्त असते. बारीक व मध्यमशा ग्रंथी व दुष्ट (असाध्य) ग्रंथी या ठिकाणी होतात व त्यासाठी शयकियेची मदत पाहिजे बरगारा असल्या जण व ल्युपसनायक त्वप्रोग या ठिकाणी होतात. त्यासाठी रयावर सांगितलेले उपचार करावेत किंरोगपदंशासंबंधी होणारी गळवे व गुमडी; ही हाडास होऊन तीं रात्री ठणकतात व रयावर त्या रोगाचे इलाज करावेत

नाक पुच्छा तील रोग.—(१) घुणघुणा फुटणे—मंदू, यकृत या ठिकाणी रक्षाभ्रिय हास्यास घुण-घुणा फुटल्याने बरे वाटते. मुलांचा दौबनावस्था, म्हातारपण, यकृतरोग, हृद्रोग, व मूयविजने रोग या अवस्थेत रक्त खराब व पातळ होणे, रक्तपित्त, हादी प्रका-रचे ताप व रक्तदाब होण्याची प्रकृति असणे, नाकास व डोफाच्या कवचीच्या तळास म र, रक्षा, पक्षे इत्यादि लागणे अगर बाहिर येण हीणे, आतील पडद्यास, रक्तग्रंथी, लेप्पल ग्रंथी असल्याप्रधी जण हादरेपण असणे ही मुख्य कारणे होत. रक्त एका अगर दोन्ही नाकपुच्छातून येत किंवा मागील

छिद्रांतून तें गिळेंलें जाति अगर घोंडातून बाहेर व्हातें, अगर स्वासनलिकेंत शिरून खोबला व ठडका उत्पन्न करतें.

उपचार:—सशक माणसांत रक्तज्ञाब आर्येआप धावतो व फार तर साधे उपचार कदावे व घोंडेकार रक्त गेल्यानें फायदाच असतो. म्हणून तें अगदीं तावटतीच बंद करूं नये. रोगास उताणा मिळवून त्याचे हात कोण्याकडे पसरून ठेवावे व बांके अमळ उंच राहोव असं ठेवावं. त्यास बर्फ चोऱ्यास घावा. अति घट अगर कडत पाण्याची पिचकारी हळूहळू नाकांत सोडावी, मानेस अगर नाकाज बर्फ लावावें. डात व पाय गरम ठेवावे, पोटामध्ये ज्येष्ठचा अर्क, फ्यालाशियम लॅक्टेट ही औषधें घ्यावीत. नाकांत पिचकारीनें घालण्यास तुरटीचें पाणी, आयर्न क्लोराईडचें पाणी ही औषधें चांगलीं, अगर हेमोलिन किंवा अँड्रिसेलिनचे घेव घालावे अगर रयात कापूस मिळवून त्याचा थोळा नाकात ठेवावा. अगर रक्तसावाच्या ठिकाणी विजेची पेटी लावावी. बरील उपचार करण्याच्या अगोदर कोणतें कारण संभवत आहे हें पाहून उपचार करावे.

(१) जुनाट पडतो:—कारण—मुलाची अशक व क्षारी प्रकृति, बरचेवर पडसं येणें, पक्षाच्या मार्ग मज्ज व विलीकृत फारिफ ग्रंथी असणें, मधील पडदी वाकडी असणें, किंचेळ्या नाकपुट्या, तपकीर फार जोडणें इत्यादि. या रोगाचे तीन प्रकार अगर अवस्था आहेत. (अ) नाकांतून पांढरा-पिवळा रंगूड येणें, व नाक आर्द्रता लाल होणें. परंतु नाकातील रवचा जाड न होणें व रंगातून दुर्गंधिमाय उत्पन्न व निघणें व नाकाची पाण न येणें ही लक्षणें असतात. (ब) मगाल रोगावर हय-माय शास्त्रानें नाकाची अंतस्त्वचा मुजून लाल होते व रयातून पांढरा पिवळा रंगूड फार येतो, आवाज नाकांतून येतो, नाक चोंदल्यामुळें बरचेवर शिकतावें लागणें व श्वासासाठी तोंड उपरें ठेवणें जरूर असल्यामुळें नेहुरा वावळट दिसतो, रंगूड नाकाच्या मागून पयात उतरतो व तो साकडून धुंकावा लागतो. यांना कानाशीं संंधय असल्यामुळें बहिर-पणाहि येतो. ठसका, दमा, अगर पुरें गुळा यामुळें होणें. बाहेरून नाकपुडपा जाड दिसतात. मागील छिद्रें तपासली असतां तिथें रवचा मुगळेळी दिसून त्याच्या गांठीहि मनकेल्या असतात. याच रोगाचे तिसऱ्या प्रकारांत पयेंवसान होते (क) पीनस रोग:—नाकातील अंतस्त्वचेची मूळ ओस-रून ती रूटा होऊन त्यामागील रचनेचा नाश होणें हें सद्यः यांत असतें व म्हणून यांत नाकपुट्या फार मोठया दिसतात. अंतस्त्वचा नेहमींथिंथी दमा लाल दिसते व ती-बर हिरव्या व पिवळ्या रंगाच्या पडतात बहुतेक रोग्यांच्या नाकाला या रगत्यापाठी त्रमणाच्या रालामुळें अर्धस दुर्गंधी येत जुनाट पक्षांमामुळें असं हातें असण्यास सज्जी-साक्षी प्रस बनणे. उपरेंच बरीं दूर बरणांमुळें नाक विप-दून रयात मग व दुर्गंधी येते ती प्रकार पुढें येईलच.

उपचार—आरंभीच न कंटाळतां सटपट केली तर हा रोग बरा होतो. परंतु शेवटच्या पीनसाच्या अवस्थेपर्यंत जाऊं दिल्यास पूर्ण बरा होत नाहीं. रोग्याची प्रकृति तो क्षयी व अशक असल्यास कॉडलीव्हरआईल, मालटाईन, आयर्न आयोडाईड, या औषधानां सुधारावी. नाक स्वच्छ करण्या-साठी औषधें घालावयाची ती तुपार उडवण्याच्या पिच-कारीनें घालावी व त्यासाठी ह्यायड्रोजन पॅरोक्साईड हें औषध चांगलें आहे त्यानंतर त्या भागास स्नानस येण्यासाठी टॅनिक अँसिड, डिक सल्फोकार्बोलेट, टॉरिन, कोकेन व थार-मोल ह्या औषधें पातळ पेट्रोलिअममय वषायोग्य प्रमाणांत विरघळून घालावीत. अंतस्त्वचा फार जाडी असल्यास तिला क्रोमिक अँसिड लावाव. अगर कांहीं ह्यंग असल्यास शस्त्र-क्रिया करावी पीनस रोगासाठी दुर्गंधी कमी होण्यास कॅवो-लिक अँसिड, बोरॅक्स, अरिस्टोल ह्यायादींच्या घावनाचा उपयोग करावा अगर दुर्गंधीनाशक पूड नाकानें ओढावी व पोटामध्ये कॅकोळयुक्त औषध घावें.

(२) नाकांत मग होणें:—हा क्षयी व अशक प्रकृतीमुळें होतो व तो हाडापर्यंत गेल्यानें नाक घसकें व विद्रूप होतें. उपचार:—पोटात कॉडलिह्वर अँसिड बरीं घेऊन प्रकृति सुधारावी व बर सामितलेल्या धावनानें अगर आयडोफॉर्म किंवा ल्याक्टिक आसिड लावून प्रणाचें स्थान शुद्ध करावें. मग जुनाट असल्यास दाजानें खडावा किंवा आतील नाकपुड हाडावा तुकडा काढावा.

(५) क्रिओपेदेसबॅरी नासारोग:—लहान मुलास हा रोग (आईच्या संतानें व बरीं) शाल्यात प्रथमावस्थेंत पुढळल्या येऊन पडतें येत व त्यामुळें श्वासाच्छ्वासाच्या वेळीं मोठा आवाज, ही लक्षणें होतात. यापुढील स्थितीत नाक-पुडीत मग होतो व “ गमा ” नामक ग्रंथी होतात व त्यामुळें अर्ध वरत जाणारे खोल दाडीमण होऊन दाडें वृमन आतात व पू वाढून नाक खनंत व नंतर घसकें होतें, नंतर मधील पडदी घडते, दाडस भोळ पडतें व नंतर नाकाबरोल माघ व रवचा सहून गेल्यावर माणूस फार विद्रूप दिसतें. फार दिवस टिकणारा रवा व हाडाची एक विशिष्ट दुर्गंधी व जुनाट पक्षाप्रमाणें नाकाची अंतस्त्वचा मुगळेळी नसणें आणि पूर्वी उपदेश शाल्याचा पुरावा मिळाल्यानें रोग-निदान होऊन उपचार करणें सोपें होतें. उपचार:—पोटांत पोर्टेथियम आयोडाईड हें औषध घावें; व रयाबरोबर जिनाईन, सिकोना, व नाना पारदमस प्रकारांपैकी एकादा योग्य प्रकार योजून घावेंत व पीनस रोगांत सामितल्या-प्रमाणें नाकावर धुण्याचे उपचार करावेत. कुजेक हाड शस्त्र-क्रियेनें नाकपुट्याच्या पुढील अगर मागील छिद्रांतून काढून टाकावें.

(५) लॅटराईन सार्मिफ क्रिओपेदेस रोग शाल्यान पोटांत कांही महिने घे याबद्दल हें औषध सूक्ष प्रमाणांत

देऊन नंतर पोटापाशियम आयोडाईड दिल्याने आथर्वकारक गुण येतो. नंतर कोडलिन्डर भाईल घाबे.

(१) स्वप्नस नासक रसयोग नाकाबाहेर होतो. तो कधी नाकाच्या पडदास होऊन तेथे छिद्र पडल्याने घाब सुरू होतो. तेथील नागा लाळ होऊन तावर कांडा व खपल्या असतात, व रंग कांदल्या तर रंगालाई मऊ मण दिसतो. उपचार:—पोटात कोडलिन्डर भाईल व सोमल ही पौष्टिक औषधे देऊन रोगतावा करणारी त्याकांडिक अतिशय खोटे औषधे लावावी अगर बाजोने खरदावे अगर " क्ष " किरणाचा उपयोग करावा.

(२) नासाभ्रमरी:—सुतस्रष्टोत्रप्रमाणे पुण्याच्या फोफे- टचे कोट नाकात अमून खडा बनतो व त्यामुळे बंधूद, दाब, नाक चौडणे ही लक्षणे होतात. निदान करतोना अस्थिमंथि अगर क्यान्तर भाडे को काय अशा धांटाळा होतो घाल उपचार:—छडाचिमट्याने ओहून काढावा. खडा मोठा असल्यास प्रथम तो कोटस्थाने दाख असले स्थाने प्रथम चारीक करून काढावा. आप्तुक्त पदार्थ आत शिरल्यासहि बरीलच उपचार उपयोगी आहे व.

अं पि री ग.—याचे तीन प्रकार आहेत. (अ) श्पेभल प्रथि—ही घात बहुधा नाकाच्या बाजूस आलेून होते व फार हलकित मधील पडदास होते. या गाठी अनेक व लहान अमून त्याचा बहुधा पुंगका असतो. लक्षण:—नाक चौडणे, मोगाणा आवाज व पांढरा साव, दुसा, खोकला कठब्य व सास न येणे ही लक्षणे असतात. नाक तपासले तर पावण्या-काड्या रंगाच्या, ओलसर, हालणान्या व रंगा- वर ओंबले किंवा दाबले तर तेव्हा खड्या पडणाऱ्या गाठी दिसतात गाठी खोल जागी असल्या तर नाक तपास- ण्याच्या दुर्बिणीची मदत घ्यावी लागते. उपचार:— यास प्रथम कोटने लावून विषेच्या साह्याने आहून काढता येते. अगर तारेच्या फासात अगर चिमट्यात पकडून पीळ पातल्याने त्या मुदवत. (ब) हंतुमय रंगी या नाकपुडीत पुढील भागास प्रायः होत राहतात; आत खोल पक्षात होऊन मोठ्या झाल्यावर त्या नाकात अडथळा करतात याची लक्षणे बरीच प्रमाणेच वण घालेवडा दाब वरतात रक्त, विशेष बहिरेंपणा, सासवक, कधी कधी अत्र गळताना अडवण ही होत मनुष्य मोठा होतो तसलशा या गाठी रद्दून होतात. परंतु रंग पुढल्या तर फार रक्ताचा होऊन रोगी दगावतो सुद्धे. उपचार:—या गाठी शस्त्रक्रियेने काढतोना रक्तसाव फार होतो म्हणून ही बाजविया करल्यास उत्तम बाजवियाची उत्तम मदत हवी. (३) असाध्य (क्यान्तर साक्षीमा मंथी) याची लक्षणे बरीलप्रमाणे. उपचार बाधकिया करणे

न क पु र्वा र म र्था स ए व र्हा ये री ग:—(१) रक्त सांखळून गाठ बनणे, हें मार अगर धका, दुसा झालेले घडते. ही गाठ मऊ विलिखित असले व ही दुसा झाल्यानेतर लागलीच आग्यामुळे तें गळू नव्हे असे ओळखता येते.

पडदाच्या दोन्ही बाजूस बहुधा ती असते ही फोडू नये, ती लष्ठाजोप ओसरून जावे (२) गळू झाल्यास मात्र तें पत्रेवारे. लाठी, सूज, दाह, ठणक यावरून गळे ओळखावे. (३) किरणोपदर्शनन्य " गमा " नासक प्रथि होऊन तावर उपचार न केल्यास ती बरत जाते व मण होऊन पड- दास मोक पडले व नाकाची हाटे कुजून नाक घसते अगर सडते. रंग मणवर हिरवे-काळे सामटे बरून त्यामोवती घाली असते. उपचार:—आरंभीच पोटीशियम आयोडाईड औषध सेतल्यानेहि गाठ जिाते. नाही तर पुढे मण वगल्यास बाजवियाची मदत घ्यावी लागते सृष्टी व अणक प्रकृतीमुळे होणारा रोग हाडोमण व लाळ पुढळतो या दोहोपैकी एखाद्या स्वल्पास हा रोग होतो. पुढळतात कड्याची लक्षणे व बहुधा सांपडतात. उपचार:—नासवेद्याकडून मण अगर पुढ- लाठी पडवून पेऊन नंतर तावर शामक उपचार करावे.

पडदाची उरमत अगर ह्मेमुळे असलेली बकना—यामुळे एका नाकपुडीत फुगवटी व दुसरीत खड्या दिसते. नाकपुडीची बाहेरील बाजूदि अंमळ एक दिसते. नाक चौडून खासात अवरोध, बंधूद येणे, बहिरेंपण, माथेथळ ही लक्षणे असतात. उपचार:—ही बकता नाहीशी करण्यामेवता एक विमटा असतो, रथात पकडून पडदाी सरळ करितात. परंतु ती कायम सली सहस्यगाली देणही नाकपुड्यात नाकपुडीच्या आकाराच्या काज्या बस- वून काही दिवस त्या ठेवतात. नंतर भोंवतालच्या रबनेस नवीन पडण येईतोपर्यंत ठेवण्यावर त्या काडून त्याऐवजी म्हळवनाइद किंवा हरितदात्या काज्या काही काळ ठेवतात. याच प्रकार काज्या बसविण्या म्हणजे थापस अवरोध होण्याची अडवण दूर होते. नंतर रथादि काडून टाकतात.

पडदात हंतुमय, कूर्चमय, अस्थिमय अगर रक्तासि- न्यायुक्त प्रथि होतात त्यावर हा रक्त प्रयोगदाव होय. श्रिकारासम (विविधीत) प्रथि लहान मुलाच्या पक्षात नाकपुड्याच्या मागील छिद्रामधून पुढळता होतात; कारण त्या होण्याची अडकुल रचना तेथे असते अशा मुलाच्या खड्यातील गाठीदि बहुधा ओळ्या असतात. यासुलाना घस- तील सूज, दाह व पडसे घरेघरे येते व रंगी ह्मेमय साव्यास कान ठणकतो, फुटतो व बहिरा होतो लक्षणे. बहिरेंपण, नाकातून खासात अवरोध, घोरणे, नाकातून आवाज येणे अगर निर्माध पुढळुकीत आवाज येणे, व सदा खासा- लाठी तोंड उघडे राहिल्याने येह्याबरीलबाबटपणा, तोंडात मोट घालून नाकपुड्यासार्ये चांबयिले तर या मंथी मऊ मऊ व थोडास गाळजप्रमाणे लागतात. आरक्षाने तपासले तर त्या मुलाची रंगाच्या व दाट वगवून नाकपुड्याच्या मागील छिद्रा- आट आलेल्या दिसतात. उपचार:—सामने कापून काढणे यासार्ये होताये नव्ह. वस्तुकार (कागडीप्रमाण) चकू, चिमटा अगर खारवडण्याचे हत्यार यांपैकी जे सोयीचे दिसेल त्या साधनाने त्या काडून टाकतात. ४

पक्षांतील गांठीहि फाडतात. मुंगी आणण्यास प्रथम ईश्वर हुंगवून मग झोरोकारानें मुंगी आणतात; तो जपून दिला पाहिजे. कारण रक्त नाकोतून व तोंडातून बाहेर न ये. घालांत जमलें व तेथून तें स्पर्शानें अगर बोळयानें बरबरेवर टिपून घेतां. येईल असा मदतनिवास अवसर याचा लागतो. म्हणून डोकें एका बान्धवर ठेवतात. रात्रक्रियेनंतर रोराचें तोंड बंधनानें बांधून टाकतात म्हणजे तो नाकानें श्वास आपोआप येऊं लागतो.

नाकाच्या पोळणीशीं सेलम अशा इतर (जवढा, मस्तक, कपाळ इ.) पोळणीचे रोगः—नाकांत पडलें, मूज प्रथम येऊन ती इकडे पसरल्यामुळे अगर रेलपल मंत्री किंवा किडव्या दांताच्या मुळाची पीडा होऊन त्यामुळे हा रोग उत्पन्न होतो. याची लक्षणः—एका नाकपुडीतून किटट पिवळा पू बाहेर येतो. पू येण्यासारखी नासादमरी, कुजळें हाड, किंलोपदेशजन्य ग्रण हीं कारणें जर नसलीं तर या पोळणीविषयक कारण बहुधा असतें. जवळच्या पोळणीतील पू बाहेरल्यावर कांहीं दिवस बंद होतो व तो पू दुर्गंधियुक्त असा बाहेरतो. डोकें मागे केल्यानें अगर झुपित अथवा विरळा बाजूवर निजल्यानें नाकपुडीच्या बाजूच्या ओतील अंगकडून पू येतो. यालावर अगर दांत दाबला तर दुखतें विरच्या दिव्याच्या साहाय्यानें रोगनिदान होतें. परंतु ते नवीं अन्नमादण्यासाठीं दातांच्या बरोल जमलें पोळक सुईच्या आग्रांनें टांचून आंत पू आहे किंवा नाहीं हें पाहतात. जवळ्याखोरा इतर पोळणीतून येणारा पुवाचा छाप सतत बाह्यतो व मस्तक ताठ ठेवल्यानें अधिक येतो. नाकामागे खोल ठिकाणी दुखतें अगर डोळ्यांत व कपाळांत पोळणी दूषित असल्याप्रमाणें दुखतें, तसेंच डोळे पुढें आलेले बळबडीत दिवल्यास नाकामागील अगर अर्ध्यातील पोळणीत पू आहे असे दृक्गिरे, पाण्या पडली राहून निर्गम होणें, तिरबेपणा, एकदम अंधत्व हीं लक्षणहि तेंच दर्शवितात. उपचारः—अगोदर औषधी पाण्यानें जुनाट पडशाचे उपचार. फावता उदविष्याच्या पिवळारीनें करून नाकातील साब कमी करावा. त्यानें उपयोग बराच होईल. न साह्यात शलकिया करावी. म्हणजे जवळच्या अगर कपाळाच्या हाडांतील पोळणीतलं पू धुवून ती निर्मळ करता येते. अगर ती चिरून तिच्यातील पुवाचा निचरा होण्यासाठीं तिच्यामध्ये पू पाहून नेणारी नवी कांहीं दिवस ठेवावी म्हणजे कांहीं दिवसांनी ती पोळणी पुनरुद्दिष्ट व स्वच्छ होते. हें करण्याच्या वेळीं दात बांधून असल्यास दांतांच्यावर हाडांत छिद्र पाडून आंत नवी पालाची, पण एखादा दांत किडका असेल तर तो उपटून अगर अगोदरच पडून गेल्या असेल तर त्याच्या उगवण्याच्या पोळणीत छिद्र पाडून एखाडें बळबडीत नवी शिरकपाची. नवी ठेवल्यानें तें छिद्र सुमल नाहीं व त्यातून रोग घोरिक असोड किंवा शिंक सक्केटच्या घावनानें ती पोळणी धुवून निर्मळ करता येते. एवढ्यावर बहुधा भागते. पण न मागले तर

हेंच छिद्र मोठें करून त्यावाटे आंतील मऊ रेलपल स्वचा खडण्याच्या हत्यारानें खरवडून तागी व स्वच्छ करतात. म्हणजे त्यातील पुण्यादाक दुर्गुण नाहीसा होऊन छाप बंद होतो. त्याच प्रमाणें कपाळावरील पोळणीपुडील बाजू मोक पाडून घुतात अगर खरवडतात व त्याचा नाकाशीं असलेला स्वाभाविक संबध घुमला असेल तर तो सळईनें फोडून सुरू करतात. नाकामागील हाडांच्या पोळणी खरवडण्यासाठीं नाकांतून जपून शस्त्र घालावे लागतें अगर डोळा व नाक यांच्या कोपण्यांत चिरून खालील खोलभाग उपडा करावा लागतो.

ना सा का ठि ष रोगः—हा एक दुर्मिळ व विशिष्टजंतुजन्य रोग आहे व यांत नाक, ओठ हे दगडासारखे कठिण होऊन श्वासावरोध होतो; दुःख नसतें. यास उपचार, त्या भूतची लस टांचणे. नाकांत आगतुक पदार्थ जाऊन घरेच दिवस जाल्यास दुर्गंधियुक्त छाप सुरू होतो. एखादेवेळीं हा पदार्थ आत गेल्या आदिभाषासहि माहीत नसतो व कण्याच दिवसांनीं नाकात ग्रणहि होतो. उपचारः—संशय आल्यास रोगमास मूळ देऊन नाकांत आगतुक पदार्थ शोधावा व तो चिमटा अगर सळई या साधनांनीं काढावा अगर तो मागे घशांत टकलावा.

ना सा द्वि मं गः—मार लागून हाडें मोडल्यास नाकपुण्यांत चोट अगर सळई घालून ती हाडें नेहमीं प्रमाणें जुळवून ठेवावी व ती पुन्हां विकट नयेत म्हणून नाकपुण्यांत हस्तिदंती व पोळक सुईचा कांहीं दिवस ठेवाव्या. नाकाचा अंतस्त्वचेचा संबध मंदुरा असल्यामुळे या रोगाची हयमाय कळ नये.

न वं ना क व स र्गणः—रोगानें नाक झडलें. अगर कोणी दुस्त्यानें द्वेषानें नाक कापल्यास त्यामुळे अति विद्वपता प्राप्त होते; श्री अघो, पुत्र अघो त्यास ही विद्वपता असत होते. ती जाण्यासाठीं नाकाच्या क्षेत्रफळाविषयें त्रिकोणी क्यतई, रोगमास मूळ देऊन त्याच्याच कपाळावरून सोडून काढून तें माकाकडे न तोडतात तसेच बळबुन त्याचें नाक व नाकपुण्या वनवून त्या जागच्याजागीं टाकें मारून कायम करतात. त्यास पोषण करणारी रक्तवाहिनीं शाबूत असल्यामुळे नवीन ठिकाणीं मूळ घरीपर्यंत व नेतरहि तें कृत्रिम नाक तजेलदार रहातें व तेथें तें कांहीं दिवसांनीं विकटल्यावर बळलेल्या रक्तेचा संबध तोडतात. तोपर्यंत कपाळाच्या ठिकाणीं नवीन रक्ता आल्यामुळे कपाळाहि छाफ होतें. हें नवीन नाक अर्थात कृत्रिम असल्यामुळे केवळ शोभनेच होय त्याचा वास अगर पाण जागण्याच्या कामीं उपयोग नाहीं. पण विद्वपता घरीचशी पालविणें हा त्याचा मोठा उपयोग होतो.

आ मु वं दी य नि दा वः—देव, बारा, पुरळा, फार बोलणें, फार निगणें, फार जागणें, सखल डोकें ठेऊन किंवा फार उंच उबी घेऊन निगणें, पाणी पदलणें, फार पाणी पिणें, पाण्यांत फार डुपणें, बोती व अभू यांस आवडून घरणें या व इतर अद्याच प्रमाणाच्या कारणांनीं यातादिक दोष कुपित

होऊन नाकांत दाट होऊन पडतं उत्पन्न करतात. तें अतःच वाढतं तसतसा मनुष्य क्षीण होत जातो आणि अतिशय वाढलें असतां रयापासून शेवटीं क्षयरोगहि होतो. वाताच्या पडशांत तोंडास फोरट, अतिशय शिंका, नाक चौदर्ण व रयांत टेंबल्यासारखें होणें, दांत, कानशिळे व डोळे यांत व्यथा होणें, शिषयीच्या आसपास थिडे फितल्यासारखे वाटणें, आवाज वरणें, पडतें उशीरा पिकणें आणि थंड व पातळ नेत्रूड येणें हीं लक्षणें असतात. पिटाच्या पडशांत तद्दान, ताप, नाकांत पुळ्या येणें, ओंख, नाकाच्या मोंडीवर मारीक पुळ्या येणें आणि ददा, उष्ण, तांबूस व विनळट नेत्रूड येणें हीं लक्षणें होतात. कफाच्या पडशांत खोकला, अर्चाचि, दमा, वांती, अंग बड होणें, तोंड गुळबट होणें, नाकांत कंड घुटणें आणि, विफट पोंदरा दाट असा नेत्रूड येणें हीं लक्षणें होतात. त्रिदोषजन्य पडशांत बरील तिहीचीं लक्षणें असून तें कारणावाचून एकाएकी कमीजास्त होतें. रक्त दूषित होऊन नाकाच्या शिरांत जाऊन पडतें उत्पन्न करतं, रयांत छाती बधिर होते, डोळे लाल होतात, श्वास घ्याय येतं, कान, नाक व डोळे यांत कंड घुटतें, आणि पित्तजन्य पडशाचीं लक्षणेंहि होतात.

या सर्व प्रकारच्या पडशांची ह्मणाय केली असता तीं दुष्ट होतात. रयांत बरील लक्षणें अधिक जोरदार असल्यासूचें सर्वे इंदियास प्राप्त होती. अभिमांच, ताप, दमा, खोकला, उरात व बरगज्यांत वेदना, तोंडास दुर्गंधी व सूज, हे विकार होतात. पुष्कळां हें पडतें कारणावाचून जास्त होते. वरचेवर नाक फोरटें किंवा ओंखें होतें, नेकळे असतें किंवा पोंदरा, पुवासारखा काळसर, रफाच्या गांठीनीं गुफ असा दोषूड येतो आणि रयांत लांब गुळगुळीत पोंदरे व मारीक असे कमी असतात. अंग हलकें होणें, शिंका थांबणें, विफट व पिबळा नेत्रूड येणें, आणि रस व वास करूं लागणें हीं सर्व प्रकारचीं पडशीं पित्तल्यांचीं लक्षणें होत. तीक्ष्ण पदार्थ हुंगणें, सूर्याचि करिण, सूत, गवत व इतर वातप्रकोप करणाऱ्या कारणांनीं नाकातील कोंबळी हाडिपासली नेल्यानें वायु कुवित होऊन त्याच्या मार्गे रेंद बाराव म्हणजे तो गुंगारक मर्यांत जाऊन तेथून उडतवो आणि अतिशय शिंका आणतो. या विकारास मृगक्षय (शिंका अतिशय येणें) म्हणतात.

वायु नाकांतल कपास गुप्क करून नासिकःशोष नांवाचा विकार उत्पन्न करतो. यांत नाकांत कुसें भरल्यासारखें वाढतें व श्वास टाकतांना कष्ट होतो. श्वासासाठीं कफानें वायु कोंडला जाऊन नाक चौदर्ण आणि श्वासच्छ्वासास अडकव झाल्यानें नाकाची छिंद रेंद झाल्यासारखी होतात. पित्त, नाकपुटीतील रवा व मांस यांचा पाक करून दाह व धूळ उत्पन्न करतें, यास घ्राणपाक म्हणतात. कफानें स्वच्छ व पाण्यासारखा पातळ असा निरंतर दाब होत असतो. तो रात्री विशेष होतो. त्यास प्राणज्याव अर्थ म्हणतात. नाकांत

कफ वाढून तो शेतांत येद करून अपीनस नामक रोग उत्पन्न करतो, यांत पडशावेक्षां जास्त वेदना असतात. श्वास पुरपुर फावतो आणि मॅडीसारखें नाक धिपळून रयांतून एक मारखा मुळमुळित थिबळा, पिबेलेला व दाट असा शिंपक बहता. नाकांत रफाचा विदाह झाला असतां नाकास कानूत व बाहेरून स्वर्दाह शोसेनासा होतो, एकसारखा कडत उच्छ्वास मिथता व नाक घेतल्यासारखे वाटतें. या रोगास दीप्ति, अर्थ म्हणतात. टाळच्या मुळाशी तिन्ही दोष दुष्ट झाले म्हणजे तोंडांतून व नाकांतून जो वायु व नेत्रूड येतो त्यास दुर्गंधी येते. या विकारास प्रतिनास म्हणतात. त्रिदोषापासून किंवा नाकावर अवघा डोक्यावर आघात झाल्यानें नाकांतून पू व रक्त बहतें रयास पुंयरक्त अर्थ म्हणतात. यांत डोक्याची आंग व वेदना होतात. पित्त व कफ यांनीं नाकांत वायु अडकला म्हणजे तो कफास सुकवितो. रयायोगानें नाकनुल्या कोरडप्या होतात या विकारास पुटक अर्थ म्हणतात. नासास व नासापुंद हे पूर्वीं सतिगतलेल्या अर्थ व अर्थद या विकारांसारखेच असतात. रयांचे दोष व लक्षणींहि रयांच्याप्रमाणेंच समजावी. सर्व प्रकारच्या नासास व नासापुंदात उच्छ्वास करण्यास कष्ट पडतात, पडतें येतें, एकसारख्या शिंका येतात, गंगणा वाट्ट येतो, तोंडांतून व कानांतून दुर्गंधियुक्त वायु व नेत्रूड येतो आणि डोळे दुयतें. या सतरा प्रकारच्या नासांरोगांत दुष्ट प्रतिय्याय अवघा दुष्ट पीनस याच्ये आदि; बाकचे साम्य आहेत.

वि फिरसा.—सर्व प्रकारच्या पडशांत अगोदर निवाच्याच्या कागेन रहावें. झेहपान करणें, शेकून घाम काढणें, वमन, घ्नपान, गुळगे, जड व उबदार कपडे व डोब्यास गांठें व घ्न वांणणें हे उपचार करावे. शिंकायेण्याकरितां तीक्ष्ण नस्यें खोदावी. हलकें व रुक्ष अन्न खावें. घ्नपान करावें. स्नान, शौक, राग, फार निजणें व थंड पाणी हीं अर्थ करावी. दुष्ट पीनसावर ध्यरोग व कमी यावरील चिकित्सा करून रोग्याची शांति कमी होऊं देऊं नये. पुंयरक्त नावीन अवघा रयाची घुघुर औपघाती चिकित्सा करावी आणि जूजें होऊन अतिशय बाळल्यावर नाडीमणासारखी चिकित्सा करावी. नासास व नासापुंद यांचा दाह करून रेंबव, मनघोळ, हरताळ, ह्वागिद औषधांची वात करून ती नाकांत घालून जेव्हाही बाकीच्या सर्व नाकाच्या रोगांवर तीक्ष्ण नसत्यांचा उपयोग करावा व दोदाजुरोपाणें इतर चिकित्साहि करावी.

ज्याचे नाक मुळतें असेल तो लक्षण अल्ल्यात प्रथम रेचकादिकांनीं शुद्ध करून शुद्धया नाकाएवढा एक पानाचा तुकडा कातरावा. तो तुकडा नाकावळ गांभावर ठेवून तेवढ्याच आधाराचा स्वनेवा व मांसाचा एका अंगाल पर रावून तुकडा काढावा; तो तुकडा एका बाजूस करून गांभाचा छेद जुळवून सर्वे कापडवा बाळा घालून शुद्धें टोके घारावे, नंतर छेद करवडून तो बाजूस केलेला आल्याचा तुकडा

बळवून पैऊन गालास बंध बांधावा व फार जपून नाक शिवाय नंतर श्वासाद्वारा चांगला चलय्याकरिता नाकात दोन नळ्या घालून नाकपुड्या उचलून घराब्या शिवाय वर हिरे तेल लावून रफ बंद करणाऱ्या औपधाचे बख्खाळ चूर्ण वर छावावे व प्रणाचे उपचार करावे अवस्था पाहतल्यास सद्योगावरचे उपचार करावे व्रण भरून आल्या वर व काढवळ वाढलेले मांस चामड्यासकट कापावे आणि साफ करून शिवाय नाक कमी म्हणजे बसकट झाल्यास पुन्हा पालिबंधक तेलानी वाढवावे नाक तुटल्याबरोबर नैसास समजल्यास त्याने लगलाच तो तुकटा वर बसवून थाकी सर्व उपचार प्रणाप्रमाणे करावे

नस्य - गळ्याच्या वर असलेले विकार नस्याने (नाकात घातलेले औषध) घालिता येतात कारण नाक हे डोक्याचे द्वार आहे म्हणून नाकात घातलेले औषध डोक्यातील दोष काढून टाकिते या नाकातून ओढण्याच्या औषधाचे त्याच्या कार्यावरून तीन भेद आहेत अस्पमान, पडभं, डोकें फुलणें व अह हाणें, इमि, डोळे येणें, इत्यादि विकारात आतांल दोष बाहेर काढून टाकण्यासाठी नें नस्य देतात त्यास विरेचन नस्य म्हणतात

वातिक झूल, आवाज बसणें, सुर्यावर्त रोग इत्यादि विकारात वायुच्या शास्त्राचे देतात तें बूधन नस्य व केणदोप, डोक्याचे रोग, नासिका, वांग इत्यादि रोग आध्याकरिता तेथल्या तेथे दोष मिळून नाश्याकरिता देतात तें शमन नस्य होय ही विरेचन, बूधन आणि शमन अशीं तीनहि प्रकारचीं नस्ये स्नेहाच्या रूपाने ज्यावेळीं वायवाची असतात त्यावेळीं त्या स्नेहाच्या प्रमाणावरून त्यास मध्यम प्रतिमशी अशी नावे देतात मशाची माशा प्रतिमशावेशा तिष्यट अगर औपट मोठी असते व त्यात वाही चुक झालास अपाय होतो प्रति मशे निरोगी कोकानी इद्रिय तरतरात रक्षण्याकरिता वायवाच्या असतो व त्यास पथ्य नसतें याचें प्रमाण दोन चेंब आढे तक्ष्ण औषध वाटून चटणीच्या अगर धूणाच्या रूपांन देऊन विरेचनकार्य जगवेळीं करावयाचें अर्धें त्यावेळीं त्या विरेचननत्याला अवधीड असे म्हणतात हे चूर्णवरून पाचें औषध नवीन नाकात फुकावें म्हणजे पुष्कळ दोष बाहेर निघतात

नस्य प्यावयाचे असता अगोदर डाक्याला स्नेह व स्नेदविधी करावे नंतर निदात जागी उतारें सरळ निशेवे, पाय कोडे उच करून कोकें खाडी करावें, नंतर एक एक नाकपुडी बंद करून औषध ऊन पाण्यात ऊन करून नवीन ४ वर पोळ्याने नाकात औषध पाछावें औषध घातल्यावर पाय, हात, पांढे व वान हे चोळ्या जितका थेंब औषध ठेवावा यांचे तितक्या थेंब झाल्यावर हळू हळू पुशोर होऊन नाकातील औषध व हळू हळू टाकावे साप्रमाणें दोन तीन वेळ औषध धपपयन करावे

नाकात घातलेल्या तीक्ष्ण औषधानां मूर्छा आल्यास डोक्यावर थंड पाणी शिंपडावे विरेचननस्य दिव्यावर स्निग्ध नस्य पावेंच नाकात औषध घातल्यानंतर दोन मिनिटे उताणें निज्यावें, नंतर औषध काढून टाकावें व नंतर धूपपान करून ऊन पाण्याच्या चुळा सुलुझुझाकरिता कराव्या. नस्यकरिता नेहमां उपयोगात नेणारें अणुतैल नावाचें औषध प्रसिद्ध आहे याणें डोक्याचे पुष्कळ विकार जातात नेहमी नस्य औषध वापरणाऱ्याचे खांदे, मान, वक्षस्थल व तोंड हीं थंड व उब आणि त्वचा चांगली असलेली होतात इद्रियें हळ होऊन केस हलकर पिकत नाहींत

नाग—हा शब्द मूळचा विशिष्ट लोकांचा वाचक दिसतो नागकन्या, पुराणांत विकडे तिकडे चमकलेल्या दिसतात यादवांचा मूळ पुरुष यदू, यांचा नागकन्याबरोबर विवाह झाला होता कुशाचा विवाहादि एका नागकन्येबरोबर झाला असल्या स्थळी नाग म्हणजे सर्प किंवा त्रिषंख सृष्टीतील प्राणी अशा कल्पना करणें योग्य नाहीं अर्जुनांन नागकन्या उलूखी हिच्याशी विवाह केला, कित्येक क्रमार्थांना नागकन्यापासून भवति शाली वगैरे उल्लेख महाभारतात आहेत खाडववनांत नाग स्नोक राहत असत त्यांना तेथून हाकलण्यामुळे त्यांचा राग तक्षक ह्या पांडवांचा शत्रु वनून भारतीय युद्धात पांडवां विरुद्ध त्यानें कर्णास मदत केली शिवाय अर्जुनांचा नातु परीक्षित राजा यालाहि तक्षकांन मारलें त्याचा मूळ चेष्टा करिता परीक्षितपुत्र जनमेजय यांन सर्पसत्र कळें म्हणतात त्यानें सर्व नाग(सर्प)जातींचा संहार सुरू केला त्यावेळीं इराचा आश्रय घेऊन तक्षक वाचला भगवद्गीतेतील " सर्पाणामस्मि वासुकि " आणि " अनंतधार्मि नागाना " या वचनावरून नाग व सर्प एकवशी पण दोन भिन्न जातीचे असतावेसे दिसतें त्यावेळीं सर्प हे सविष्ट म्हणजे आर्यांना प्राप्त देणारे व नाग हे निर्विष म्हणजे प्राप्त न देणारे असा भेद आत्ता वासुकि, तक्षक वगैरे सर्पकुळातील आणि अनंत, क्षीप वगैरे नागकुळातील प्रसिद्ध पुरुष दिसतात रावतगिरीतहि नागकन्या व नाग आहेत आपल्या धर्मांत जसे नाग येतात, तसेच पांडवांच्या पर्यायतिहि येतात रजितविस्तरात व महावशातहि नाग नांवा-असेले आहेत विष्णुपुराणात व भागवतांत " नरु नाम " रामे आलेले आहेत या नाग राजाची नाणीं हस्ती उपटव्य असून, वणपति नाग ह्या रामा समुद्रयुगाचा समकालीन होता नाळव्याचे गुप्त वशातील जे मोठे पराक्रमी रामे शालिवाहन याच्या पाचव्या शतकात होऊन गेले, त्याच्यामाध्यें समुद्र-गुप्त हा मूर्धाभिषिक्त होय या नागाची राजधानी पचावती असून, हीस हस्ती नगर किंवा नलवाडा म्हणतात नरवर हे माळव्यात आहेत कादमीरचा पदिला राजा नाल नांवाचा नाग होता, इतकेंच नाहीं तर शालिवाहनाच्या आठव्या शतकात जो धन कादमीरची गादी उपभोगित होता, तो धन एका कर्कोट नांवाच्या नागाचाच समजला जातो पूर्वकुली किना-यावरील निगापटण हे मूळचें नागापटण म्हणतात नागाय

किती आहेत, त्यांचा पत्ताच नाही. नागपूर हे नांव नागांचे वरून पडलेले असून देशीय रंगविण्याचे वरीर काम करणारी जी जात त्या मुलखात प्रसिद्ध आहे, तीस नाग शब्द लाविला गेला असे म्हणतात. पूर्वेकडील नाग लोक व त्यांची प्रस्तुत नावाप्रमाणे मणिपूर राजधानी ही देव्हरी, महारमरातात व पुराणांत अनेक वेळा आलेली आहेत. नागपूर हे हि मूळचे नागपूर समजतात. इतक्या भर नागांच्या निरागण्या आचमितास कायम आहेत, तर ते तिथेच समजण्यापेक्षा आपल्या अफाट मानवी जातीचाच एक पुष्कळ जुनाट व अनेक ठिकाणी पसरलेला एक भोटभेद मान्येने अधिक समुक्तिक आहे. नाग शब्दाचा विचार करता हे लोक मूळचे डोंगरी असले, कारण तेच हा शब्द संस्कृतात 'डोंगरा'चा वाचक आहे हे लोक मूळचे डोंगरचे किंवा डोंगराळ मुलखांतील रहिवासी असून ते मिळेदे तिळडे पसरले असले असे याची समुद्रातरी द्वीपे होती, तर जलवायनाच्या विद्येची यांचा बराच परिचय पूर्वज्या काळी असला पाहिजे नागांचा लोक "झाळी" (पाताळ) समजण्याचा संस्कृतांत संप्रदाय आहे या संप्रदायावरून नाग हे मूळचे दक्षिण दिशेचे रहिवासी असून, ते पुढे बर हिमालयापर्यंत व काश्मिरापर्यंत पसरले असे म्हणणे भाग पडते. आज आमच्या देशातील महाराष्ट्राचा नावास "नाक" किंवा "नाळ" शब्द लाविला गेला. नाक किंवा नाळ हे नाग शब्दाचेच रूपान्तर असून, महार हे मूळचे नागांमधीलच असलेले. [वि. वि. पुस्तक २१, पान ४९]

नाम जात—आजामाच्या पूर्व टंकवर्णान या जातीची वस्ती आहे. याचे भौगोलिक व भाषाशास्त्रीय वर्गीकरण केलास बर पोटासाठी पटलीत, त्या — (१) नाग बोडो, (२) पश्चिमकडील नाग, (३) मध्यभागातील नाग, आणि (४) नाग-कुची. हे सर्व मादयेच्या तिथेटी-ब्रह्मी वंशातले आहेत. याची संख्या सुमारे दोन लाख आहे या लोकांची ओळख त्यांच्या उंचीवरून, त्यांच्या पोशाखावरून व त्यांच्या दाखावरून होते. यांना रंग तपकिरी असतो नाक बहुतोक्त चपटंच असते याचे ओळे घारे असतात. यांची दाढी फारशी वाढत नाही.

बायका पुण्यापेक्षा फार ठेंगण्या असतात. पण पुण्यास मुक्ती लालविण्यास्तोही त्यांच्या माथ्याची वाढ झालेली असते मूल होईपर्यंत त्या मोहक दिसतात. पुढे म्हाताऱ्या दिवू लागतात. हे लोक स्वभावात आनंदी स्वभावाचे आहेत. यांच्या उपपत्तीच्या अनेक दंतकथा आहेत यांच्या दंतकथावरून हे लोक मणिपूरचेच मूल रहण्येने नसावेत असे दिसते. हे लोक शेतीची जमीन पाळीपाळीने बदलीत असतात व शकुन पाहून लागवड करण्याची दिशा ठरवितात. डोंगराच्या उताऱ्यावर निरनिराळ्या रुंद पायऱ्या करून त्यावर पाठबरोबर चालून फार लांबून पाणी आणून शेती करतात. प्रत्येक टोळीची निरनिराळी पण उरीव शेती असतात घरताळ राहणी, दोतकी व विणकाम आणि शिकार याच्या

अनुपेक्षेने घडविलेली आहे. याच्या परांतील पुढल्या भागांत आगदीभांवीत घडव्याकरिता खोप फळ्या घालून चौथरे केलेले असतात. लहान मुले घराच्या मागच्या भागात राहतात. बायका हुके ओढतात व पुत्र त्या हुक्यांतले पाणी फार आवडते पित्यात.

यांचे मुख्य खाण तांदूळ असून मागरी सोडून सर्व प्राणी हे खातात कुत्र्यास प्रथम उपासी देऊन त्यास भात खाऊ घाळतात त्याने पोटाभर भात खाता म्हणजे तो होवतो. लग्नाची रयांचे छेक फोडून त्याचा पाय एका काठीस बांधून त्यास थोडा वेळ भाजतात नंतर त्याचे पोटा घिरून रयांतील भात खातात.

याच्या कामगुणीने अनेक प्रकारचे रोज निरनिराळ्या जातीतून असतात नृत्य करणे यास फार आवडते. यांच्यात नृत्याने अनेक प्रकार आहेत हंसणे, दुर्गागोळना, हेरनाग-दुना, टिकुमज्जीना दमडगा लामे, नानलाम, हा नृत्यप्रकारांची नावे आहेत. एक कुटुंब हेच यांच्या समाजाचे घटक आहे परात फक्त नवरात्रागांवा राहतात. त्याची अविवाहित मुले निराळ्या घरांत राहतात, व ही मुले गांवातील राहून वेळेवेळा एका खोलीत एकत्र निजतात. याच्या समाजात सर्वात वडील पुण्याची संतति कुटुंब बनते कुटुंबातील मुद्यातच परांतली सर्व धर्मकार्ये चालवावी लागतात व कुलदेवतेची पूजाही करावी लागते. मुलांचे लग्न शाळे की पूर्वी कुटुंब मोडून नवी दोग कुटुंबे बनतात. यांच्यातील टोळ्यांचे महत्त्व असे लक्षात घेता दृष्टी पडते. मुलगी नेहमी बाहेर या टोळीतलीच असली पाहिजे. लग्नापूर्वी मुलीने कोणाबरोबर जरी संयोग केला तरी याबद्दल कोणतीच हरकत नाही पण लग्न झाल्यावर तिचा फार कडक पातिन-रयांचे राहणे भाग पडते याचे मुख्य कारण विवाह झाल्याबरोबर जियात समाजात महत्त्वाचा दर्जा प्राप्त होतो.

तहण मुली व मुलगे स्वतःच आपसत लग्न पुढेवितात. पण यजुधा एखाद्या वृद्ध मध्यस्थाकडूनही लुब्धक्याची वार आहे. मुलीचा हुडा यावर लागतो हा हुडा पेशाच्या ऐवजी धान्याच्या रूपात किंवा वपव्याच्या रूपात देतात बायको मेळी तर नवव्यापासूनच तिचा बाप मुंड किंवा मोडून नांवाचा देह घेतो. हा देह तिच्या हाटाची किंमत समजतात. कधी कधी बायकी विकली तर तिचा मुंड तिच्या विकत घेणारा कडून घेतात. बायको माहेरी मेळी तर मुंड मिळत नाही. कारण तिची हाट माहेरच्याच मजगतीच्या ताऱ्यांत असतात. वडील मुलांचे लग्न शाळे की, आईबापांनी या सोडून आपली इतर मुले व नातलग वेळून हुसत्या घरात रहायलास घेत पाहिजे व लग्न करणाऱ्या मुलात आपल्या शेताचा दोनतुतीयांश हिस्सा दिला पाहिजे. अशा प्रकारे निराळे झाल्यानंतर पुन्हा एका मुलाने लग्न केले की पुन्हा घर सोडून नेले पाहिजे शेवटी वडील मुलाच्या घरांत राहण्यात भार येतात. मुलांचे लग्न शाळे की याचाच दर्जा कमी

मुलांच्या लढापूर्वीच बाग मेला तर एकील मुलाच इतर मार्गा-
पेक्षां क्वट्ट हिस्सा मिळतो. अंगम संपत्तीचे साज घरचे बाटे
होनात. कोठे कोठे वडील मुलाच्या वाटपावर धाकट्या मार्गांना
पोसण्याचा शोभा लादण्यात येतो. मुलींच व विधवांच फक्त
अन्नच मिळते. त्यांचा स्थावर संपत्तीवर मुलींच हक्क नसतो.
मुल्ले नसलीच तर मयताच्या मावाकडे स्थावर संपत्ती जाते
व अंगम घाल पायकात वाढून टाकतात.

या लोकांत नून म्हणून होत नाहीत असे म्हटले तरी
चालेल. पुरायला व्यभिचाराबद्दल पूर्वी देहातीक्ष्णा मिळे.
आतां क्रियांच्या लमात दिलेले शुल्क देव म्हणून त्यांच्या-
कडून घेतल. कोठे गांधर्व दंड करतात, कोठे गावातून हद्द-
पार करतात तर कोठे व्यभिचारिणीच्या आईबापांकडून
विध्या लमातले शुल्क परत देवावतात.

पूर्वी चौरीबद्दल देहातीक्ष्णा करीत. पण आता चौरी हा
सभारण गुन्हा समजतात. विवाहित मुन्हेदगास साठ जास्त
शिखा देतात. कर्ज काढले तर त्याचें व्याज एक वर्षांनंतर
गुरू होतें. माघात दिव्ये करण्याचीहि थास आहे.

ईशमी अम्मल सुरू होण्यापूर्वी नेहमी गावागावात युद्ध
होत. अजून सुद्धा युद्धाचा पुकार एका गावातून दुसऱ्या
गावांत पाठवितात. वायुपक्षाचा लूट पूर्ण घेतला नसला तर
त्याच्याकडील माणसांची चौकी तरी जमा करून ठेवली व
ही गावाबाहेर झाडावर ठेवली, धडुडी सधय शालें म्हणजे
एकमेकांनी जमविलेली चौकी परत करावी अशी चाल आहे.

घराणोप करणाऱ्या देवांचेच नृति निर्माण केले. ललाची
अशी यांची समजूत आहे. हे लोक आकाशाच घुसूच व पूर्वार्ध
ही व घरणीकप हें यांचे नियुत असे समजतात. मृत्यु म्हणजे
देहाला 'कोणी तरी' सोडून जाय. हे सोडून जाणारे
'कोणी तरी' कधी कधी फुलपाचर तर कधी कधी मयमासी
असे समजतात. मृत्युनंतर मृताचा आत्मा किंवा लिगचरीर
सिरोही फुलारच्या शिखरावरून स्वर्गास जातें. तेथील दार
नेहमी लागलेले आढळतें. एखादे सत्र शरीर आप्पा-
परीस तें दार उघडत नाही. म्हणून धार्मिक माणूस मेला तर
देहा बळी देणत. कारण रेल्याला लिगदेह स्वर्गद्वाराला थका
देऊन दार उघडतो. [आशाम सेन्सस रिपोर्ट, १८९१,
१९११; मॅक्झीम-मॅगिपूर अँड दि हिल ट्रान्स; हॉलसन-
दि नाग ट्रान्स अँड मणिपूर; प्रीथ्वीन-लिनिश्टिक सर्वे
ऑफ इंडिया, पृ. ४, रसेल व दिरामल.]

नाग टंकल्या (नागहिस्त्र) —आशाममधील एक
जिल्हा. क्षेत्रफळ १००० चौरस मैल. उत्तरेस मोगल व शिव-
गागर; पश्चिमेस उत्तर कचदार पहाड; दक्षिणेस मणिपूर
सरपान; पूर्वेस दिवो व तिष्ट या नद्या हा जिल्हा पूर्वेला
भंगीपनेला आणि पर्वतीवर दाट छाया आहे व दऱ्या पार
जसे आहेत. दरीस उर्वीत उंच शिखर कोहिमा हें १००००
फूट उंच आहे. यातील सर्वांत मोठी नदी रोयांग ही रोय,
पन दिव्यांत बांटी पारणा चालत नाहीत. येथील हवा थंड

असून पावसाळ्यात दऱ्याखोऱ्यांमि प्रदेशांत हिवातापाचा
उपद्रव असतो. पाऊस ७६ ते १०० इंच पडतो.

इ ति हा स. —नागाची पूर्व माहिती कारव थोडी आहे.
१७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात टेङ्गनियर हे लोकटोयांना
हुकरांचे मुळे लावतात व पार कमी वर्षे उपयोगांत आण-
तात, असे वंगन करतो. अहोम राजांच्या वेळेस हे मंडानांत
येऊन कधी कधी स्वाभ्या करीत पण बलाढ्य राजे यानां
योपवून घरीत. इ. स. १८३२ त बॅकिन्स व पॅरटन
हे ईंग्रज प्रथमच येथे गेले व ब्रिटिशांच्या पूर्व अंमलांत
येथील लोकांशी त्यांना सतत लढावे लागे. १८३२ ते १८५१
पर्यंत ब्रिटिशांनी येथे १० स्वाभ्या केला. यातील शेवटल्या
लढाईनंतर ब्रिटिश सरकारने या पहाडी लोकांशी काहीहि
संबंध ठेवू नये असे ठरविले. परंतु हाहि उपाय चालेना.
पुन्हा १८५३-१८६५ पर्यंत १९ स्वाभ्या झाल्या. नंतर सर-
कारने इ. स. १८६९ त याचा जिल्हा बनवून सामयुक्ति हें
मुख्य शहर बनविले. इ. स. १८७८ त अंगामी प्रदेशातील
मध्यवर्ती स्थळ कोहिमा येथे राजधानी बदलण्याचे ठरले. या-
नंतर नाग लोकावर स्वाभ्य होतच होत्या. इ. स. १८९८ त
मीकीर व रंगमा हे पूर्वत नौगाव व शिवसागरला जोडले गेले.
इ. स. १९०४ त काही भाग या जिल्ह्याला गोरखा जाऊन
तिष्ठ नदीच्या पलीकडे मर्यादा नेली.

लोकसंख्या (१९३१) १६०९६०. कोहिमा हेंच एक व
मुख्य शहर असून तेथी २२२ आहेत. नाग लोक यांचा फल
कांगत्याहि घमोकडे नाही; हे स्वच्छेदी लोक आहेत (नाग
लोकांची माहिती स्वतंत्र दिली आहे). अंगामी, छुमलो व
रहोता या याचिया भाषा आहेत. अंगामी, ओत, रहोता व
सेमा ह्या नागापोट जातीचे लोकहि येथे आहेत.

शेत की —येथे क्षुम नांवाची शेतकीपद्धति प्रचारात
आहे. शेतल कापून व नंतर त्याला आग लावून त्यानंतर
वेरणी करतात. तडिल, मका, मिरच्या, कापूस, ही येथील
मुख्य पिके आहेत. २००० वेरणी वास्त्यानंतर ८ ते ९ बघे शेत
पडित ठेवितात. अंगामी नागाची शेतपद्धति चांगली असून
ते काळव्याचीहि उपयोग करतात. येथील गुरे खाणाला
उपयोगी पडत असल्यामुळे जरा लक्ष असतल. पण गाईचे
दूध काढीत नाहीत. येथे पूर्वी दाट जंगल होतें पण क्षुम
शेतपद्धतीने अंगलाचा बराच नाश झाला.

व्या पार —स्वाभिक उपयोगांत लागणाऱ्या जिनसा
येथे तयार केल्या जातात. सर्वांत मुख्य धंदा म्हणून म्हणजे
आढेमारचे कापड तयार करणे. सोसई माले व इतर युद्ध-
शस्त्रेहि तयार करतात. आयात माल मीठ, मूत, मातीचे
तेल व सोदंर. व्यापारी ठाणी चोगोमा, मोहोमा, लोहोमा,
ही आहेत. अंगामी व रोमी, हे लोक कधी रंगून, फलकता,
व हावेरू प्रभोगी मुंबईलाहि व्यापापलाडी जातात.

राज्य ब्य व स्वा. —जिल्ह्याचे कोहिमा व मोहो क्युंग
असे दोन पोर्तुगेज भाग केंडे आहेत. यावर डेप्युटी कमिशनर

असतो, सो कोहिना येथे राहतो व याचा एक युरोपियन असिस्टंट प्रदत्त करतो येथे किमिन्न किंवा सिव्हिल प्रोव्हिजनरी कॉलेज आहे कायदा अंमलात नाही. टेपुटि कमिशनरला चीफ कमिशनरच्या संमतीने देहात शिक्षा देण्याचा अधिकार आहे. बरेच खटले खेळ्यांतच आपसात मिटतात. येथे जमिनीवर कर नाहीत. घरामागे मान अंगामागे ३, नागानां २ व परदेशीयांना ५ रुपये कायदाबद्दल यावे लागतात. येथील शिक्षण फार मागामुळे आहे.

नागपंथ—बहुतकरून संस्कृत चमक व हिंदी नम्र या शब्दांवरून या लोकं होतं नाव मिळाले असावे. शैव, वैष्णव व शीख या तिन्ही पंथात नाग असा पोटपंथ आहे. पूर्वी हे लोक सद्या टोळ्याटोळ्यांनी छुटलुट करीत हिंदूत असत. शैवनाग व वैष्णवनाग यांच्या आपापसांत मारामारी होत. स. १७९० मध्ये हरिद्वार येथे एक अशीच मोठी मारामारी झाली होती, तीत वैष्णवनागांपैकी १८०० लोक मरण पावले असे म्हणतात. स. १७७८ मध्ये बंगालकडून मुंबईकडे कर्नल गॉडरे येत असता त्यावर शैव नागांनी हल्ला केला होता. ब्रिटिश अमदानांत याचा बराच वेदोवेत झाला. जयपूर संस्थानात पायदळी लष्करात सुमारे ५०० नाग लोक आहेत. हे फक्त लंगोट नेसतात. त्यासिवाय नाग्या अंगार वस्त्र नसते.

नागपूर (कोंकणातील)—शिलाहार राजा अनंतदेव याच्या साम्राज्यात नागपूर नावाच्या एका दंडराचा उल्लेख आहे. याचा भौतल्याच्या नागपुराणां काही संवैध नसून अलिबागजवळ कोंकणात नागांव नावाचे एक खेडं आहे, तेच हे नागपूर असलं पाहिजे. नागांव हे नाग-गावाचा अपभ्रंश आहे स्कन्दपुराणातील सद्योदी-माहात्म्यात देखील सद्यो-दीच्या पश्चिमेक कोंकणात अयाशी नदीच्या काठी समुद्र-किनाऱ्याजवळ एक नागपूर गाव असल्याचे वर्णन आहे आधुनिक नागांव, समुद्र व ओढा याच्यामध्ये आहे या ओढ्यात त्याच्या किनाऱ्यावर असलेल्या अशी नावाच्या एका गावावरून कधी कधी अक्षि (अयाशी) असेहि म्हणतात, असे दावाकर्ते करले आहे त्याच्या आसपास सापडलेल्या शिलालेखांवरून ते प्राचीन काळी बंदर असले पाहिजे असे दिसून येते. (ई ई पु २४, पृ ८२.)

नागपूर, मि रहा.—मध्यप्रतांतील नागपूर पोटविभागातील एक जिल्हा. उत्तर अक्षांश २०°१५' ते २१°४४' व पूर्व रेखांश ७८°१५' ते ७९°४०'. क्षेत्रफळ ३८४० चौरस मैल. मर्यादा—उत्तरेक छिंदवाडा व सिवनी, पूर्वेक अंधारा, दक्षिणेक नादा व पश्चिमेक बर्धा. यातील जमीन उंचसखल असून लहान लहान टेंकड्या आहेत. यात सातपुड्याच्या अंगावट टेंकड्या असून त्यावर प्रसिद्ध रामटेकचे देवालय आहे. पिलकापार नावाचा पहाड काठोल तहसिलेत दक्षिणोत्तर पसरला आहे. नागपुरातील सीतावर्डासारख्या स्वर्ग्य व लहान अशा भव्याच टेंकड्या आहेत. यांत वैतणगा, बर्धा,

कन्हान व पंच या नद्या आहेत येथे शेतकी मोठ्या प्रमाणात आहे. मुख्यत्वेकरून भांगे फार होतात. यांत बहुतेक रेंतीचा दगड असून वरिचर त्यात घर असणाऱ्या दगडाचे व जुन्याच्या दगडाचे मिश्रण असते.

दाट असे जंगल फक्त वायव्येकडे सातपुड्यावर आहे. बाकी लहान लहान जंगले नैऋत्येकडे आढळतात. यांत घाग, अचार, तेंडू, सालई व मोह ही झाडे मुख्यत्वेकरून आढळतात. यात जंगली जनावरे फार कमी व शिकारीच्या हत्तीने हा सर्वांत निवृष्ट जिल्हा आहे नागपूर हे उन्हाळ्यांत हिंदुस्थानातील सर्वांत उष्ण ठिकाणांपैकी एक आहे ये महिन्यात ११६° पर्यंत उष्णता वाढते व निरन रात्री ७०° पर्यंत उतरते हिवाळ्यात ५०° पर्यंत रात्री उष्णतेचे मान उतरते. उन्हाळ्याचे ३ महिने सोडून मग नागपूरची हवा बरी असते. येथे सरासरी ४६ इंच पाऊस पडतो. पूर्व भागापेक्षा पश्चिम भागात पाऊस कमी पडतो.

इतिहास.—इ. स. १८ व्या शतकाच्या सुमारास तिहु-याला हेथील देवगडच्या गोंड राजांचे येथे राज्य होतं. बल्लू सुंदर या राजाने दिव्हीची सुधारणा पाहून तशी येथे बळवून आणण्यासाठी शेतकरी वगैरे लोकाना सखल प्रांतात राहण्याला बोलावून नागपूर हे गाहू बसविले त्याच्या मुलाने (चांद सुलतान) नागपूर येथे राजधानी आणली. चांदच्या मरणानंतर भाऊवंदकीमुळे त्याच्या बायकोने भोसले यांची मदत मागितली व भोसल्यांनी ती दिली मात्र त्यामुळे राजा पुन्हापुन्हा हा नावाचाच राजा बनून खरो सत्ता भरा-ज्याकडे गेली भोसल्याच्या दरबारी इ. स. १७९९ पासून इंग्रजी सैन्याची चौक होती देवगडाच्या तहाने भोसल्यांचे ३ राज्य ईश्रानांनी घेतले व सीतावर्डाच्या लढाईनंतर बाळाचा बऱ्याच व नमोद प्रदेश घेतला इ. स. १८५७ च्या पंडित रघूजी (१ हा) याची बायको बाकाबाई हिने ईश्रानातकी बरीच कामगिरी केली. (आस्त इतिहासाकरिता ' नागपूरकर भोसले ' पहा.)

येथे कधी कधी जुन्या वस्तू सापडतात, जसे जुनी भांडी, लोखंडी शस्त्रे, वगैरे. रामटेक, साबनेर व भिवगड येथील पंच नदीवरील मोठी किल्ला ही प्राचीन ठिकाणे पहाण्यासारखी आहेत. स. १९२१ त शिल्ल्याची लोकसंख्या ७९,५२१ होती. यांत १२ कडरे व १९८१ खेडी आहेत. मुख्य भाषा मराठी, हिंदी, गोंधी, उर्दू व तेलगु या आहेत.

शेतकी.—येथील जमीन काळी आहे. ज्वारी, कापूस, गहू, तीळ, ज्वार, हिररा ही मुख्य पिके होत. पश्चिमेकडे कापूस व ज्वारी, पूर्वेकडे तांदूळ व दक्षिण भागात गहू, तीळ वगैरे उत्पन्न होतात इतर फळ व भाजीपाल्याचे उत्पन्न म्हणजे संत्री मिरच्या, एरंडी, तंबाकू, चिंच वगैरे रामटेकची पाने (बिड्याची) प्रसिद्ध आहेत येथे कपूर व मंगली पानेहि होतात.

येथे सरकारी जंगल ५११ चौरस मैल आहे. पैकी ३५० चौरस मैल पंच नदीच्या दोन्ही काठावर आहे. जंगलच्या

कारण उत्पन्न झाले आहे. या शिवायच मैत्रीस संपन्नते. याररायाहून वाडेगांव व मंत्री येथे मुहाम आगगाडी नेली आहे. मनसर, कांदो, सतक, मोहोर्गरी. वाडेगांव, कूर-वाही, मंत्री, पाली वगैरे ठिकाणी व्याप्य आहेत.

आगार—नागपूर व उमरे ही रेलीमार्गांनी (धोर्ले, उप-रणी, पातळे वगैरे) कपडाकारितां प्रसिद्ध आहेत. यन्त्रागाराचा कलाकौडी काठांत उपयोगात आणतात. इतर खोतरांमोटे व साथी लागू आहे तया होनात. कारठी येथे मोगिमन (मुमुलमान) व त्याचा येथे कोष्टी इल्ले कापड तयार करतात. नागपूर व वेचरद येथे पितळकाम होते असून अडकिते व बाकु नागपूर येथे होतात नागपुरात कापडाच्या गिरण्या, गिन व प्रेस हे वाटवाने तसेच कामटी, सावनेर येथेहि काढी गिन व प्रेस आहेत. येथून कापूस, जवस, तीळ, गहू तसेच धंदी, बोर, विडपाची पाने इतर भागांत जातात. भंडारा व छोत्तगडमधून तांदूळ व वादा, भंडारा व सिवनी येथून बांबू प्रथम नागपूरला येऊन नंतर वाहेरगावी जातो. आयात—समुद्रमार्ग व रानिमार्ग, (पंजाब व मुंबई), मोरस साधर गूळ (संयुक्तप्रात, बार्दा, सोलापूर), विलायती कापड, लोंढरी व लांढरी सामान (इंग्लंड) कामटी येथे मोठा आठवण्याचा बाजार भरतो. नागपूरचे रविवार व पुषवारचे बाजाराहि प्रसिद्ध आहेत. रामटेक येथे मोहोर्गरीत वादा भरते. अमोरा, बुगारी, अदासा व धोपेबादा येथे रुढान छद्मन तयार करतात. तिलाच्या कारभार इतर जिल्ह्या-प्रमाणेच चालतो. स. १८६२-६४ त जमिनीची पाहणी होऊन जमिनी ३० वर्गाच्या धान्याने दिव्या येथे. नागपूर, रामटेक, त्याथा, कलमेथर, उमरेट, भोवार व सावनेर येथे स्टुनिफासिटय आहेत. येथे शेकडा ५ लाक साधार असून शिवाजी या शिवाया नेबर मीतत तितदा लागतो.

त ह री स.—या शिवायातील एक सहस्रील दिव्य. उत्तरेह कोडसर नदी व कडवास नदी, दक्षिणेत व पूर्वेत उमरेट सहस्रील व बुगानदी, पश्चिमेत काटोल सहस्रील. क्षेत्रफळ ८१० चौस्र मैल लोकसंख्या (१९११) १६०६९५. सहस्रील मीठी गांव नागपूर, कामटी, सावनेर, कलमेथर ही आहेत. येथे जमीन सर्व प्रकारची आहे. रबी पीक कमी कमी होत असून त्यागरी सेक कापसाची वेणी करू लागले आहेत. सहस्रीलचे धाराबुध्दीकारिता १ भाग केले आहेत. नागपूर, मेवाबाग, कामटी, त्याथा, बोर आणि भोरेखोरी ही या सहस्रील रीचे स्टेशन आहेत. नागपूर, सावनेर आणि कलमेथर येथे स्टुनिफासिट अमून कामटी येथे एन्जर आहे. नागपूर, बोर, कलमेथर, कामटी आणि सावनेर वर ठिकाणी कोलिन टाकी आहेत.

व बी एन्. रेवेने स्टेशन आहे. सानपुडा डोंगर उत्तरेकडे २५ मैलावर असून साधर नागनदीतीरी साधारण सपाट प्रदेशावर वसलेले आहे. या नदीच्या नांवावरून नागपूर असे नांव या साधारण मिळाले आहे. साधर व सरकारी ठाणे या दोन्ही मिळून क्षेत्रफळ सावनेर वाढत असून १९०८ साली ते १० चौस्र मैल झाले. प्रथमतः गोंड राजाच्या प्राचीन किल्ल्यामोती हा गाव वसलेला होता. सुभारे शंभर वर्षांपूर्वी येथील सुपीक प्रदेशावर इस्तततः काही खोपच्या होत्या. परंतु हल्ली ते मोठे शहर झाले असून आगली वाढन आहे. लोकसंख्या (१९११) १४५१९१. येथे हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती, पारशी वगैरे सर्व जातीची वस्ती आहे. परंतु, कापसाच्या गिरण्या व मैत्रीस धातु यांच्या लागी इकडे छुस झाल्यामुळे पारशी लोकसंख्या साय घाई लागली आहे. तसेच बन्दाव व मध्यप्रांत हे एक कैलासमुळे युरोपियन व यूरोपियन यांचीही लोकसंख्या वाढली आहे.

इतिहास—हल्लीं शहर अठराव्या शतकाच्या आरंभी गोंडराजा वसंत मुलेंद गावे वसविले नंतर ते मोगलशाही राजधानी झाले १७६५ साली हे शहर लुटून जाळले होते. तसेच १८११ साली पेंढ्यांनी याचा काही भाग जाळला होता परंतु मोगलशाही अमदानीत या साधारची भरभराट झाली. १८१७ साली सीताबर्दी व नागपूर येथील लढाया या साधारने पाहिल्या. याच लढायांनी ब्रिटिशांचे बजन या प्रदेशावर पडले. १८५३ साली सर्व देश ब्रिटिश अंमलाखाली गेला व १८६१ साली हे शहर मध्यप्रांताची राजधानी झाले. बंडाच्या वेळी इकडे थोडीशी धामधूम झाली होती. परंतु लवकरच ती दबली. तसेच १८९९ साली जो दुष्काळ पडला त्याच्या आरंभी एक दगा झाला होता. तसाच १८९९ साली प्लेगच्या प्रतिकारार्थ ने उपाय योजले गेले त्यावेळी एक दगा झाला होता परंतु तो लवकरच मोडला. ब्रिटिश अंमलाखाली हा गाव आत्तावर अ. आय. पी. रेवे १८७७ त आली त्यावेळेपासून याची जास्त भरभराट झाली. आणि गरी कांदी मोठे दुष्काळ झाले व प्लेगटि गरी पुष्कळ वेळा येऊन किर्येक लोकांचा संहार झाला, तरी कापसाचा व्यापार मोठ्या प्रमाणावर वाढत असल्यामुळे लोकसंख्येने प्रमाण वाढतच आहे.

नागपूर साधारने स्वाभाविक असे दोन भाग पडतात. (१) सीताबर्दी जिल्ह्याच्या पूर्वेत आणि दक्षिणेस असलेले नागपूर साधर आणि (२) पश्चिमेत व उत्तरेस असलेले सरकारी ठाणे. येथील जमिना तलाव हा चौकोनी व मोठा असून तो मोगलशांनी बांधलेला आहे तलावाच्या उत्तर दिशेस

राजे राहतात. येथील पशुपक्षिबंधहालय पहाण्यासारखे आहे. शहरातील मुख्य रस्ता म्हणजे हंसपुरी रस्ता होय. यावरच तहशिली कच्चेच्या असून, आदिशारण्या वामार येथेच भरतो. हा बाजार लहान असून अपुरा आहे. पत्रास वर्षापूर्वी नागपूर शहराची वस्ती अगदी गचाळ होती. चांगले व रंद रस्ते मुळीच नसून अर्द गळपा आणि मातीचे कच्चे रस्ते होते. परंतु अलीकडे दरवर्षी नवीन नवीन रस्ते होत आहेत. हे शहर दिवण्यांत मुळीच सुंदर नाही; तथापि संघ भागवतून या शहराकडे पाहिले असता शीतामढी टेंकडो जुम्मा तलावाला घोमा देत असून, शारीने शहरातील सर्व अर्द रस्ते व पाण झांकून टाकलेली दिसते. फक्त गिरण्याच्या व कारखान्याच्या चिमण्या वर कोर्को काढून येथे गाव आहे इतके दाखविताना. संतावयांच्या उत्तरेकडील अगदी एकीकडच्या टेंकडीवर हल्लीचे सरकारचे राहण्याचे ठिकाण १८९१ साली बांधले. याच्या पलीकडे रोमन कॅथोलिक सेमिनरी (पुरण्याची जगा) आणि त्याचीच एक उंच व भक्कम इमारत आहे. या टेंकडीच्या नावध्यामळ सणाट मैदान असून त्यांत रंद रस्ते व क्रिकेट, फुटबॉल, पोली, शर्यतीची आणि गोल्फ खेळण्याची मोठमोठी मैदाने आहेत. जुम्मा सरकारा ठाण्यात रोमन कॅथोलिक कॅपेड्रल (प्रार्थनामंदिर), दि ईंग्लिश चर्च, सर्वसंग्रहालय, श्रम हाऊस आणि न्यू विट्स्टेडिरिभा इन्स्टिट्यूट आहेत जव्या मार्गात सेक्रेटरीट्ट, पीस्ट ऑफिस वगैरे नव्या नव्या सरकारी इमारती आहेत. तेलंगचेडी तलावाजवळ मध्यप्रांत हक्की इमारत आहे. १८६४ साली नागपुरास प्रथम म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाली. व १८६४ साली सरकारी उण्या-करीता एक अगदी निराळ्या कमिटीची स्थापना झाली. हल्ली म्युनिसिपालिटीचे खर्च ४१५ लाख रुपये असून ते जेमतेम खर्चात पुरते. येथे फर अतिशय कमी आहेत.

नागपूरची सर्वां सर्व हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध आहेत. पूर्वी येथे हातीषणकाम फार चालत असे. हल्ली गिरण्यांचे कापड बाजारांत जरी आले तरी ५००००० पर हातमाग नागपूरमध्ये काम करीत असून पुष्कळ सूत काढण्याचे व रंग देण्याचे कारखाने आहेत. येथे कापसाचा व्यापार फार मोठा असून रयामुळेच नागपुरास व्यापारी महत्त्व आले आहे. दि एंजेल मिल, स्वदेशी मिल या गिरण्या व सरकारी काढण्याचे आणि रंद दाखण्याचे कारखाने पुष्कळ आहेत. मैदानी घातु कार्पातून निघाल्यापासून नागपूरचा व्यापार आणखी वाढला आहे. येथे बरेच छापखाने आहेत. येथे दुसऱ्या व्यापाराचीहि पुष्कळ वाढ झाली आहे. इमारती लांकूट, सरपण, रॉकेल, माहेरून येणारे कापड, चामण्याचे सामान, साण्याचे जेवण, संसार, मोटारोत्तर, बर्फ इत्यादी-कांचा व्यापार फार वाढला आहे. मिटांचे कारखानेहि पुष्कळ आहेत.

नागपूर हे मध्यप्रांत आणि वन्हाड यांचे राजकीय टर्झीन मुख्य ठिकाण आहे. येथे तुंग, वेण्यांचे व महाराष्ट्राचे व्हेरिपतळ आहे. सुदृग्गतच सरकारी छापखाना आहे. सर्व सरकारी छापेकाम येथेच होते तुंगमात सत्रज्या व वेताची कामे होताना. सरकारी ठाण्याजवळ सरकारी खात्यांचे एक मोठे प्रयोगक्षेत्र आहे. तीन चार बागा आहेत. नागपूर येथे दोन कॉलेजे (हिरॉप आणि मॉरिस) आहेत. विह्वटोरिया रेजिनरल इन्स्टिट्यूटमध्ये शास्त्रीय व औद्योगिक विषय शिक्षणाची सोय आहे. जवळ शेतकी कॉलेज आहे खासगी व सरकारी शाळा येथे पुष्कळ आहेत १९२३ साली पास झालेल्या कायद्यान्वये नागपूर विश्वविद्यालयाची स्थापना झालेली आहे. येथे तीन हस्पितळे आहेत.

नागपूरकर भोंसले—हे आपल्यास जेपुरकर राण्याचे बंदाम म्हणविताना सुसलमानांत हे साली दखनमध्ये आले. हे प्रथम निजामशाहांत नौकर होते व त्यांना उमरावती व आम गावे इनाम होती. यांचा मूळ पुरुष मुघोजी व त्याचा भाऊ रघोजी यानां पुणे जिह्यातील मौजे हिमजी तर्फ पाटस येथील पाटिलकी खरेदी केली. हे दोघे योरण्या शिवछत्रपतीच्या हाताखाली कौजित होते. मुघोजी ७ पुत्र होते; रघोजी संतति नव्हती, तात भावांपैकी परसोजी व साबाजी हे यापाच्या म्हातारपणी सरकारवाचरी वरीत.

परसोजी.—संभाजीला गादीवर न बसविण्याच्या कडात परसोजीहि असता कारण, संभाजी रावगडास आल्यावर परसोजी तेथून निघून खानदेशांत निघून गेला. संभाजीच्या नंतर राजारामाच्यावेळी मुळलमानाना पास देण्याच्या व मुल्लल काबीज करण्याच्या कामां इतर तदरा-प्रमाणे परसोजीनेहि भाग घेऊन गोंडवण व वन्हाड प्रांतात अंमल बसविला त्याबद्दल राजारामाने तेनासाहेबपुत्रा हे एक नवीन वट (सेनापतीप्रमाणे बरे, अलंकार, जरीपटका व नीवडा यासह) व वरील प्रात परसोजीकडे सोपविला; तसेच वन्हाडातील नीम व सारदेशामुलीचे कामहि त्यालाच साधितले. राजारामाच्या गंगधडीवरील प्रसिद्ध मोहिमेत (१६९१) परसोजी इतर होता. साहू दखिनेत येत असता खानदेशांत परसोजी व त्याचा बडोळ भाऊ बापूजी हे १५ हजार फौजेसह त्याला येऊन मिळाले. साहू तोतया नाही हे इतरांस कळण्यासाठी बापूजी हा त्याच्या पंक्तीस जेवला होता. साहू गादीवर बसल्यानंतर त्याने सेनासाहेबपुत्रा पद परसोजीकडे कायम केले व वन्हाड-गोंडवण या प्रांतांत सदा सरकार (जिह्मे) खर्चास लावून देऊन मोकासा बायी-पैकी शेंकडा ९ टक्के देण्याचा करार केला. त्यावर परसोजी सात्राच्याहून वन्हाडाकडे जात असता, मोदावरी उतरून पलीकडे गेल्यावर मरण पावला (१७०९). परसोजीचे रत्ना-ग्यान मुख्य ठिकाण आम हे होते.

का न्हो जी.—(याची माहिती ज्ञानकोश वि. १० ' का न्हो जी भोंसले ' या नांवाखाली आले आहे. तिथ्यापेक्षा

अधिक माहिती येथे देतो) कान्होजीने वल्हाटात भंडल बसविला व प्रथम रितपूर येथे आपले ठाणे केले. सत्यदास साहाय्य करणाकरिता यावाची विश्वनाथ दिहांस गेला असता, कान्होजीस त्याच्याबरोबर आपल्या सवड हावी नाही, म्हणून त्याने आपले जुलत भाऊ सताजी व राणीजी यांस पाठविले. पैकीं सताजी हा दिहांच्या लढाईत ठार झाला. कान्होजीने चांदा, देवगड वगैरे प्रांतांतून खंडण्या बसल करून आम हें रहाण्याचें ठिकाण केले. हा कार तापट होता. हा ब्राह्मणाच्या शिवाय दुसऱ्या कोणाच्या हातचे खात नसे. एकदा शाहूनें याला देवण्यास बोलावल्यावरून हा नाइत्यजानें गेला; परंतु, परीं परत आल्यावर त्यानें अन्न ओडून टाकलें. यामुळे व वर सांगितल्याप्रमाणें दिहांस पेशव्याबरोबर आपल्याचा हुकूम सोडल्यामुळे शाहूनें याचे सेनासददेवमुभा पद काढून पाहिल्या रघुजीस दिलें व राणीजीस ४३ महात्तरीची सनद दिली (१७१९-२०).

पहिला रघूजी — परशोजीचा वडोला भाऊ बापूजी याचा पुत्र विवाशी व स्याचा हा रघूजी हेथील रामाजी कोल्हटकर या सापूच्या आशीर्वादानें याचा जन्म झाला म्हणून याला स्याचे नांव मिळालें. हा लहानपणीं पंडितबाडोस (बाई तालुका) राहत असे. पहिल्या साजीजीची बायको रमाबाई दिहा पुत्र नसल्यानें ती याच्यावर (हा जातूच होता) कांर लोभ करी व याला जवळ ठेवी. पुढें कान्होजीनें स्वतःच पुत्र जन्मल्यानें याला आपल्याजवळ नेलें. कान्होजीस पुढें रामाजी नांवाचा पुत्र झाल्यावर, याच्यावरचें स्याचें लक्ष उडालें व नंतर तर दोघात वैमनस्य आलें. तेव्हां रघूजी हा कान्होजीवर हनुन देवगडच्या चांदसुलतान नावाच्या गोंड (नाकडे १०० स्वार्थीसह गेला. तोपें काही दिवस राहून, एलिचपूरच्या नबाबकडेही थोडे दिवस राहिला आणि मग सातान्यास शाहूच्या जवळ गेला व गोविंदराव चिटणीस, फतेसिंग भोंसले व श्रीपतराव प्रल्लिखि यांच्या सक्तीं यानें शाहूची संधान स्वीकृत. कर्तसिंगाबरोबर कर्नाटकाच्या सारीत रघुजीनें जाऊन लष्कर कामगिरी बजावली. एकदा शाहू हा शिंद्यास गेला असता, नेम जुल्ल्यानें घापानें त्याच्यावर वार केला, तेव्हा रघूजीनें मध्यें घुसून वायास ठार केलें; रघुजीची छी मुकाबाई व शाहूची फाळी राणी सप्रणाबाई या जुल्लेवारीणी होत्या; इत्यादि कारणांनं शाहूची मर्जी रघुजीवर वसली व त्यास सेनासददेवमुभा हें पद मिळालें. त्यामुमारास छत्रपतीच्या सचांस सालिवा १०८५ रुपये दाने व १० हजार कीसह छत्रपतीची नौकरी करावी असा कांर रघूजीनें केला होता. रघूजी हा कदाचित स्वतंत्र बनेल म्हणून शाहूनें (बाई तालुक्यांतल) देकर हें गांव त्याला द्याव देऊन, तेथे स्याचा कबिला टेवला व रामजिथेवहल कोटेशराव मुसुमदार हा गामीन घेतला (१७२२). नंतर बरोबर विभास मंचळी देऊन त्याला वल्हाटांत पाठविलें. रघूजी वल्हाटांत गालीना त्याचा व समोरबहारर आजोळ

याचा वाटेत तेंदा झाला. पण तो लगेच मिटला. वल्हाटांत एलिचपूरकर नबाबाचा पराभव करून प्रांत काबीज करीत रघूजी (उर्फ बाबासाहेब) हा आम (शबतमाळ मित्ता) येथें असलेल्या कान्होजीस भेटला व त्याची धमजत घालें लागला पण कान्होजीनें प्रागा केल्यानें त्यास पकडून रघूजीनें आपल्याबरोबर घेतलें इतक्यात देवगडचा चांद सुलतान गेला व त्याच्या औरस मुलात व लेकबळ्यात गादीबहल तेंदा लागला. औरस मुलाच्या आईनें रघुजीस तेंदा तोडण्याबद्दल बोलाविलें असता यानें जाऊन देवगड काबीज केलें व औरस मुलें आणि राणी यांना नागपुरास आणलें (१७३६). याच वेळीं भंडार्याच्या समर्थसंप्रदायी देवदासाचा रघूजीनें उपदेश घेतला.

रघूजी कराडे नावाचा शूर पुरुष रघूजी भोंसल्याचा सेनापति होता; त्यानें गोंडवन काबीज केलें देवगडच्या राणीनें आपल्या दोघ मुलांप्रमाणेंच रघूजीस तिसरा मानून राज्याचा तिसरा हिस्सा त्याला दिला (१७३७) हें वर्तमान ऐकून शाहूनें बंगाल, बहार व ओरिसा इकडाले असले (चौदावेंसंदेसमुस्तीचा) रघूजीस दिला (१७३८). तेव्हापासून रघूजीनें नागपूर येथें आपले ठाणे दिलें. नंतर वेदासाहेबाबरोबर व चंद्रसेन जाधवाबरोबर स्वारीत रघूजी गेला होता. रघूजी शूर, शिपाईबडी व ऐयाराम न करणारा होता नानासाहेबांना पेशवाई न देतो बापूजी नायकास छावी असा व्याग्रह रघूजीनें केला होता पण शाहूनें तें एकलं नाही (१७४०). नाईक पेशवा झाला की, पुढें आपल्याला छत्रपति कारभार करण्यास कुलमुखत्यारी मिळेल व शाहूच्या माडीवर आपला मुलगा देता येईल असा वेत रघूजीचा होता, पण तो सर्व फसला. मध्यंतरी बुद्धाण व अकबर या दोघ (गोंड) भावांत तेंदा लागला असता रघूजीनें सुदधन्याकडून अकबरास वीर चारविलें; त्यामुळे बुद्धाणनें अकबराच्या राज्याचा हिस्सा रघूजीस दिला (१७४१). रघूजीनें मिळविलेली सरकारी रसद तो सातान्यास पाठवीतच जसे; त्यामुळे शाहूनें त्याला ऐवज लखर न पाठविल्यास शासन केलें शाहूनें असा हुकूम पाठविला होता (१७२५) शाहूमुदि तो जुमानित नसे. भराठामंडळ्यात फूट पाडणाऱ्या मंडळीपैकी रघूजी हा एक प्रमुख होता. त्याला शाहूच्या राणीबाई पाठवळ होत. त्यामुळे शाहूच्या हयातीत पेशव्यांना रघूजीचा धंदोवस्त करता आला नाही. रघूजी दारु फार पीत असे, त्यानें स. १७४० च दुसरासहून विलायती दारु पेऊर लडाईं मिघळविली होती. पेशव्यांना स्वान्यामुळे अतिशय कर्म होई, तर रघूजी स्वान्यातील लढीनें गबर झाला होता; पण पैसा मात्र सरकारात तो भरीत नसे. रघूजीनें बंगाल, बहार व ओरिसा प्रांतांवर भास्करराम व तुळंगोराम या माझान बोरोच्या साहाय्यानें अनेक स्थाना केव्या व पुष्कळ दिवले आणि प्रांत कापीज करून मोगल व इंग्रज यांना वचक बसविला. यामुळे कलकत्यास घराठा-डिच हा इंग्रजांना सोदाया लागला.

अलाविदीखान (बंगालचा नवाय) यांनींहि खंडणी कबूल केली, परंतु त्याने पेशव्यांशी संधान बांधले. पेशव्यांच्या अस्त्यारोखाची बागावयास रघूजी कबूल नसे. रघूजी हा पेशव्यांविरुद्ध प्रतिनिधि व कर्तृत्विय भोसले यांच्या मसलतीत असे व त्यामुळे व धाड कारणांनी पेशवे व रघूजी यांच्यांत लढाई होऊन हीत रघूजीचा पराभव झाला (१७५२). पेशव्यांनी उत्तरेकडे स्वाभ्या घेव्या असता रघूजी त्यांना अडथळा करीत असे. त्यामुळे पेशव्यांचे कडकपणा करणे भाग पडले. भोपाळच्या लढाईत त्याला पेशव्यांस मदत करण्यास सांगितले असतांहि तो मोला नव्हता. शेवटीं शाहूने दोघांचा समेट केला. यानंतर भारतांतून बंगालवर स्वारी केली असतां अलाविदीखानाने त्याला देगवानोस मोलावून विश्वासघात करून त्याचा घोबराच्या २२ सरदारांसह खून केला. तेव्हां रघूजीने मुला (जानोजी) च मोठ्या कौमेसह अलाविदीवर पाठविले. नवाबाने यावरून खंडणी देऊन व पुष्कळ मुलूख देऊन तह केला, मात्र पेशव्यांनी या कामी रघूजीस मदत केली नाही. शाहू मृत्युसमयेवर असतां सकाराबादेने व मुतासिलाने जें कारस्थान घेवण्याच्या विरुद्ध उभे केले, त्यात रघूजी होता, परंतु त्याला कौमेसह येण्यास उघोरी हास्याने कारस्थान किले पडले. पुढे रामरायाने हांयोल्यास वेगळ्या रघूजीचा समेट करून दिला (१७५०) नंतर रघूजी नागपुरास परत आला; या सुमारास नाचरजंग भैर्याने त्याचा बन्हादोतील मुलूख व गावीसगढ किंवा रघूजीने पेशव्यांच्या सल्ल्याने काबीज केला. निजाम पुण्यावर आला असतां रघूजीने मोगलांसह स्वारी केली होती (१७५१). यापुढे भोपाळ दिवसांत पोटदुखीने रघूजी मरण पावला (१७५५ फेब्रुवारी). त्यावेळी त्याच्या सेरा बायकांनी सहगमन केले. मरताना रघूजीने जानोजीस सेनासाहेबपुण्याचे पद देऊन सर्व मुलास राज्यांत काही वांटणी करून दिली. जानोजी, साबाजी, विंबाजी व मुघोजी असे चार रघूजीचे पुत्र होते. रघूजी मुळराष्ट्र मराठामंडळाशी कटकून गेले. भोसले घराण्याचे नांव यांचेच काढिले.

जानोजी.—पहिल्या रघूजीचा धाकटा पुत्र, सहानपणापासून स्वाभ्याशिकारीत भाग घेई. कर्नाटकातील व बंगाल-मधील (१७५९-५०) स्वाभ्यावर हाच मोला होता. याने आपल्या मावाशी (मुघोजी) तटा आरंभून गादी बळकाविली. जानोजी याने फोडले (परंतु धाकट्या बायकोचा) व मुघोजी याने धाकटा (परंतु बहील बायकोचा) होता. जानोजीने विस्तार करून मुघोजीने घेतलेला गावीसगढ आपल्या ताब्यांत घेतला व माऊसाहेब पेशव्यांमार्फत सरकारांत सेनासाहेबपुण्याच्या बख्ताबद्दल सटपट केली (१७५३). या कारभारांत देवाजीपंत चौरोडे हा प्रमुख असल्याने सोच पुढे जानोजीचा दिवाण झाला. शिवनूरच्या लढाईत (१७५६) मुघोजीने चालले शीर्ष याजविस्थाने माऊसाहे-

बाजे त्याची नवाजीस नागासाहेब पेशव्यांकडे केली; नानासाहेबांचा ओढा जानोजीकडे होता. जानोजीनेहि शिवनूर येथे पराक्रम केला होता. पुण्यास आल्यावर पेशव्यांनी या भाषांच्या (४५ लक्षांच्या दौलतीच्या) वांटव्या करून दिल्या. देवाजीपंत चौरोडे यास नागासाहेबांनीच भोंसल्यांचा कारभारी नेमला. हा नागासाहेबांचा विश्वासू होता. जानोजी हा सेनासाहेबपुण्या झाला, मुघोजी हा सेनाधुरंवर झाला व त्याने जानोजीच्या दौलतीचा कारभार करावा असे ठरले; तसेच यांचे दुसरे भाऊ साबाजी याने दारबहा येथे व विंबाजी याने छत्रिगढ येथे राहून (१५ लक्षांचा) कारभार पहावा असे ठरले (१७५७). निजामाने जानोजी कर्नाटकांत गेल्याचे पाहून बन्हाडावर स्वारी केली त्यावेळी जानोजीने परत येऊन निजामाला पिटावून लाविले व सर्व बन्हाड खालसा केला; तेव्हा निजामाने साडबोळीशीचा तह केला. यात असे ठरले की बन्हाडातील निजामाच्या सर्व मुलखाची बहिषात भोंसल्यांनी करावी व चौघाई, पंढराणा, भौरे मराठ्यांच्या हकाबद्दल व खोबद्दल शेंकडा साठ रुपये (२५ चौघाई, १० सरदेमुजी, २५ लक्षांसाहेब) घ्यावे व शेंकडा चालीस निजामास घ्यावे. यानपत माऊसावर नागासाहेब पेशवे उत्तरेकडे निघाले, तेव्हा जानोजी स्थाना जाऊन मिळाला होता. पुढे दादासाहेबांनी चोरकपा नाथनरायविरुद्ध कारस्थाने केली त्यावेळी जानोजी हा निजामाकडे गेला (१७५३). मजीशी हा दादाकडे जात असतां सदाशिव हरि या दिवाणाने दोघीं यांचा समेट बघवून आपला, राक्षसप्रवचन्या लढाईत दे दोघे भाऊ निजामाकडून तिपुन पेशव्यांकडे आले व त्याबद्दल दादासाहेबांनी ३१ लक्षांचा प्रात स्थानी दिला. यानंतर साबाजी हा जानोजीवर खून माघवराव पेशव्यांकडे जात असता जानोजीने व त्याची बायको दयाबाई हिने त्याची सभयंत काढली. माघवराव पेशवे गादीवर आल्यानंतर त्यांनी भोसलेबंधू दादासाहेबच्या पक्षाचे म्हणून त्यांच्यावर स्वारी केली; नागपूर जाऊन त्यांचा पुष्कळ भोत काबीज केला. जानोजी योरे बंधू पळून गेले. त्यांच्या पाठीवर गोमारास पटवईचास पाठविले. गोपाळरायाने भोंसल्यांची सभयंत केली व धर्मसत्ताकडून त्यांनी क्षमा केली (१७६१). कनकापूर येथे उभयतीत नव्हाल्या. जानोजीस मूल नसल्याने त्याने मुघोजीचा पुत्र रघूजी यास दत्तक घेतले. दत्तकधर्म्याने पुण्यास जाऊन परत येताना बालेघाट-प्राती पोडशुद्धाच्या व्यथेने जानोजीचा मारला (१७७० एप्रिल); त्याच्याबरोबर त्याच्या नाटकाळाहि सती गेल्या. रघूजी हा स. रा.—दुघांघाईने प्रथम या दत्तक मुलास गादी न देतां त्याला मुघोजीच्या हत्तली करून व मुघोजीस चांशाकडे काढून देऊन, आपण स्वतः राज्यकारभार हाती घेतला; याकामी साबाजीहि तिला मिळाला. पेशव्यांकडून साबाजीच्या नांचे सेनासाहेबपुण्याची बख्ते तिने आपविली. तेव्हा मुघोजीने रघूजीला येऊन साबाजीवर उभारीगानी

चहाई केली (१७५१) शेवटी समेट होऊन रघुजीस गादो पात झाली व साबाजी आणि मुघोजी दोघे कारभारी झाले. परंतु त्यांची पुन्हा गाडणें झाली. दादासाहेब पेशवे गादीवर आल्यानंतर त्यांनी रघुजीस सेनासाहेबमुण्याची वस्त्रे दिली. निजामावरील वेदरच्या मोहिमेंत रघुजी हजर होता वारमाईच्या वारस्थानांत साबाजी नानाच्या पक्ष स मिळाला. दयाबाईहि मुघोजीच्या विरुद्ध वारमाईस मिळाली, पुढे साबाजीने रघुजीस मुघोजीपासून काढून नामपुरास आणून कारभार आपल्या हाती घेतला (१७५४) तेव्हा मुघोजीने साबाजीवर मोहीम करून त्यास ठार मारले, त्यावेळी साबाजीच्या शिवा सती गेल्या (१७५५). रघुजीने लखनऊ १७५७ त होऊन तो पुण्यास पेशव्यांच्या भेटीस गेला, आणि त्याने नावा फडगिसाची मुजी प्रसन्न करून घेतली रघुजीच्या रद्दानपणांत रयाचा बाप मुघोजी व खुलता साबाजी हेच राज्यकारभार पाहता त्यामुळे स १७८८ पर्यंत यांचे काळांच तेज पडले नाही. रयाला खंडोजी (जिमणाबापू) व व्यकोजी नाना (मण्याबापू) असे धाकटे भाऊ होते. रघुजीने पेशव्यांची मर्जी संपादून खंडोजीस सेनाधुरधारीची वस्त्रे मिळविली (१७८९) पुढल्या वर्षी खंडोजी एकाएकी वारला यावेळी छत्तिसगडाकडे स्थानिक अमिनदारांनी बंड उभारले ते रघुजीने मोडले व दिव्बरील मोहिमेंत हरिपंत कडक्यावरवीर आपले सैन्य पाठविले. रघुजी हा मध्यंतरी नानाच्या विरुद्ध मशीद मुलूक याच्या नादी लागला होता, परंतु पुढे खडकांच्या लढाईत पेशव्यांच्या बाजूने प्रत्यक्ष हजर राहून नानाची मर्जी संपादिली व हुशंगाबाद वगैरे पाच महालांच्या सनदा मिळविल्या (१७९९) महाडाडून रावबाजीस गादीवर बसविण्याचे जे कारस्थान नानानी केले, त्यातहि रघुजी हा नानाच्या बाजूस होता. पुढे होळकरबंधुच्या तटघात रघुजीने यशवंतरावांस तो नामपुरास आश्रयास आला असता पेशव्यांला लोभाने कैद केले (१७९९), परंतु तो कैदेतून पळून गेला. नंतर कटक, औरंगाड, जवळपूर वगैरे ठिकाणी पंड्याली झाली होती ती रघुजीने मोडून अमीरखान पेशव्यांचाहि मोड केला (१८००) यशवंतराव होळकराने पुणे आजले व विनायकरावांस पेशव्यांच्या गादीवर बसविले, त्यावेळी रघुजीने रावबाजीचा पक्ष घेतला होता. पुढे वसईच्या तहामुळे इमशच्या विरुद्ध जे मराठाभंडळ उठले त्यात रघुजीहि होत. आसईच्या लढाईत तो प्रत्यक्ष लढत होता (१८०३) परंतु तेथे मराठ्यांचा मोड झाला कारण यावेळी होळकर अलग राहिला व निजाम इमशस मिळाला. नंतर अठगाव व गाविलगड येथे लढाया होऊन येथेहि भोंसलयांचा पराभव झाला व गड व त्यातील भोंसलयांची सारी दौलत इमशच्या हाती लागली. गडकरी वैधीसंग मान फार न्यायने लढला. यानंतर देवगांव येथे तह होऊन ओरिसा, बागलण, बन्हाड वगैरे प्रांत इमशस मिळाले व भोंसलाने लक्ष राजकारण इमशमार्फत करावे असे ठरले, या-

प्रमाणे भोंसल्यांचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले (१८०३, डिसे १७) पुढे राज्यातील किरकोळ बंडाळी मोडण्याकडे रघुजीचे दिवस गेले, भोपाळवाले, शिंदे व पेंढारी यांचा उपसर्ग भोंसलयांस नेहमी दोई पेंढार्याच्या बंदोबस्तास आम्हां येतो म्हणून इमशानी आपण होऊन रघुजीस कळविले, तेव्हा त्याला या असाह्यत मदतीची शंका आली व त्याने "आजवर मी आपले हाते जेवत आलो, पुढे या (इमश) लोकांचे हातून मजला जेवण प्राप्त झाले, हे माझा देहात प्राण आहे तोवर वर प्याचे नाही" असे बोलून दाखविले परंतु त्याचे कारभारी व जवळचे लोक यांनी त्याची समजूत घातली पुढे कॅप्टन क्रोम हा २२ पलटणी घेऊन रघुजीने पेंढार्यांचा दगा मोडल्यावर त्याच्या राज्यांत आला व पेंढार्यांचे शिमेत करून त्याच्या राज्याच्या सीमेवर तितक्या पलटणी कायमच्या ठेवण्याचा आग्रह धरून बसला यासुमारास कार्यास व्यकोजी भोंसले सेनाधुरंधर हा वारला (१८१२), तेव्हा त्याचा पुत्र मुघोजी आण्णासाहेब यास छत्तिसगड सत्यानास कायम केले भोपाळवाल्याने इमशस लिहिल्यावरून त्यांनी रघुजीस भोपाळवाल्यावर स्वारी करण्यास मनाई केली वास्तविक या दोघांची पुष्कळ दिवसापासून कुसुर चालू होती व तित पडण्याचे कारण इमशाना नव्हते, परंतु इमशानी याप्रमाणे मध्ये हात घालून रघुजीवर आपला राह बसविला, यामुळे रघुजीस फार वाईट वाटले, यानंतर थोडपाच दिवसांनी रघुजी वारला (१८१६)

मुघोजी पडिला—पडिल्या रघुजीचा बडील मुलगा व शाहूरायाच्या धाकट्या राणीच्या (सधुणाबाई) चुलत बहिणीचा मुलगा हा बापाचा नावडता होता पण त्याच्यावर शाहूची फार मर्जी असे, याला दत्तक शाई असा शाहूचा एकेकाळी मनोदय होता, परंतु ताराबाईने रामराजाची आठवण देऊन हा घेत नापसंत केला हा धोऱ्यावर बसण्यात व शिकारित पड्याईत होता वाराभ्या वर्षी याने वस्तर, राममंथरी, सिकाफीलकडे स्वारी केली (१७४९), आणि नरआळ व गावोलगड हे प्रहयात मिळे कावीज केले (१७५१), जानोजीच्या व याच्या गादीबद्दलच्या तट्यांत वहाड देणाची नासधूस फार झाली बाप मेला तेव्हा हा गावोलगडी होता म्हणून जानोजीने गादी बळकावली मुस्तई मडली काकून दोहीकडे गेली. पुढे हा तटा पेशव्यांनी मिटविला नंतर मुघोजी दादासाहेब पेशव्यांवरोबर उत्तर हिंदुस्थानात स्वान्या वरण्यास गेला, परंतु थोडपाच दिवसांत दोघांचे वाईदे जेऊन तो बन्हाडीत परतला मध्यंतरी जागेजीने मुघोजीची जहागीर छुडेली व तित आपली ठाणी घासली, त्यामुळे दोघा आरांची उमरावतीजवळ रहाटगांव येथे लढाई झाली, तित मुघोजीचा पराभव झाला मुघोजीचा पक्ष आजसाहेब पेशवे व जानोजीचा पक्ष नानासाहेब पेशवे घेत, त्यामुळे त्याचा तटा कायमचा निकाळत निघेना, यिवाजी हा मुघोजीचा पक्षपाती होता. परकलहाने भोंसलयांपैकी

कोणीहि पानपत्रच्या स्वारीत गेले नाही. यांचे व ज्ञानो-
बीचे पुढे सत्य झाले होते. मुघोमीला रघुमीपापु, खंडोजी
उर्फ विमणाबापू व व्यंकोजानाना असे तीन पुत्र होते,
पैकी रघुमी यास ज्ञानोमीस दत्तक दिले. दत्तक्याने ज्ञानो-
मीच्या पश्चात् सर्व कारभार आपल्यावर हाती घेतला. तेव्हा
मुघोमीने दर्धाबाईवर तिचे पुष्कळ सरदार कितूर करून
स्वारी केली व रघुमीस गादीवर बसविले. तेव्हा दर्धाबाईच्या
विनंतीवरून नारायणराव पेठगवानी मुघोमीवर खंडेराव दरे-
करास पाठविले. त्यामुळे मुघोमीने दादासाहेबाचा पक्ष घेतला
व नारायणरावांस परगणाच्या कटांत तो सामील झाला.
मुघोमीने निगमांना सरदार इंदुसोही यालाहि दादाच्या
पक्षास मिळवून घेतले होते. मुघोमी स्वतः पुण्यास आला
होता; वारमाईच्या कारस्थानांत तो दादाच्या बाजूस होता.
तिच्या वन्हाडांत परत आल्यावर एलिचपूर येथे सैन्यातील
पठाणांनी पगार तडला म्हणून दंगा करून मुघोमीस नखमी
केले. कोणी म्हणतात की हे मारेकरी असून ते साबाजीने
पाठविले होते. येथेच नारायणराव पेठगवानी यांनी वरुणा
महोदय दलस कारदी दादासाहेबाकडून ५ हजार सैन्यासह
त्याच्या मर्दानीस आला. मुघोमीने त्याची व आपले सैन्य
जमा करून पांचगवि (नागपुराजवळ कोस) येथे सावा-
जीशी लढाई करून गाबाजीस विस्तुलांने ठार मारले (१७०५
जानेवारी) आणि रघुमीचा कारभार हाती घेतला. ही
बातमी ऐकून निगमा लढाईस उठला, तेव्हा मुघोमीने त्याची
समजूत करून त्यास काही प्रंत दिले. पुढे ज० गाडते हा
पुण्याकडे जात असता मुघोमीने त्याला आपल्या राज्यांतून
बाट दिली व पेठगवानीकडे त्याच्यासाठी तह केला. त्यावर
नागपूरकडिगिसाने विंबाजी भाऊलयास हाती धरून मुघोमी-
विषयक घडणूक उभारली; त्यामुळे मुघोमी पावरछा व नानाचे
बळणूक करून त्याने ईश्रमांचा पक्ष सोडला. परंतु
नानांनी ईश्रमांवर मोहीम करण्यास सांगितले असता मुघो-
मीने ते सुटवून ईश्रमांकडून ३० लाखांची खंडणी घेऊन पुढे
त्यांना टिपूवर जाण्यास ओरिसामधून मार्ग दिला. यामुळे
नानांच्या मसलतीप्रमाणे ईश्रम कसबोर न होता धिरबोर
झाला (पश्चिमेकडून येवचे, उत्तरेकडून शिंदे, होळकर, पुर्व-
कडून भोंसले व दक्षिणेकडून निगमा याप्रमाणे " चवकटोने
ईश्रमावर शह लावा " असा नानांचा येन होता). याप्रमाणे
मराठी राज्याचे शुकसान मुघोमीने केले (१७०३); मात्र
नानांचा राग चालविल्यास यदाभीचली स्वारी मुघोमी
हजार राहिला (१७०६). बहामांचा किष्वा येतांना मुघो-
मीच्या खंडोजी (सेनाबहादूर) नवाबच्या मुलाने पराक्रम
गजविला होता. मुघोमी परत नागपुरास आल्यावर थोड्याच
दिवसांनी त्याचा भाऊ भाऊ विंबाजी हा वारला (१७०८).
त्याने क्षतिसह प्रारंभर स. १७५७ पासून राज्य केले;
तो रामगज होता; त्याची वी उमाबाई ही सती गेली. हे
ऐकून मुघोमीस धोक होऊन तोहि चार पाच महिन्यांनी

वारला (१७०८ मे) मुघोमी व ज्ञानोमी दोघाहि कर्मव-
वान व हुशार होते, परंतु गृहकलहाने त्यांचे शुकसान झाले.
मुघोमीचे व कायगांवकर दाखितांचे बरे होते, त्यामुळे
मुघोमी कायगांवकराभाईत पेठगवानीं संधान बांधित अने.
याने भास्करराम मेरघावर त्याच्या कोन्हेरपंत या भावास
सालिना २५ हजारोनी जहागीर रघुमीकडून दिली होती.
याने एलिचपूर येथे तट व वेष्टी बांधल्या; याचा व एलिच-
पूरच्या नवाबाचा स्नेह असे. वॉरन हेस्टिंग्जने मुघोमीला
मराठमंडळीतून फोडण्याचा व त्याबद्दल त्याला साह्य दत्तक
देण्याच्या कामी मदत करण्याचा प्रयत्न चालविला होता.
परंतु मुघोमी या कत्वास बळी पडला नाही.

परलोकी.—हा थोडासा भ्रमिष्ठ व दुर्गुण होता; त्यामुळे
रघुमीचा छेडबळ धर्मीक व व्यंकोजीचा मुलगा मुघोमी या
दोघांमार्फे वारमाहीपणाबद्दल संडा लागला. रघुमीची राणी
यांकाबाईचा ओडा धर्मांभीकडे होता; मुघोमीकडे सर्व सर-
दारमंडळ होते. त्यामुळे अखेर हा मुघोमीच कारमारी झाला.
परलोमी यांचा राजा होता, मुघोमीने त्याच्या बाजूची
मागले बाहून टाकून पुढे यांकाबाईस नमस्कंदन ठेविले
आणि परलोमीच्या खास दिमतरीस आपल्या तर्फे कोक
ठेविले काही दिवसांनी मुघोमी चंद्रपुराकडे गेला असता
इकडे एकाएकी परलोमी मेला (१८१३). त्याची बायको
काशीबाई सती गेली. कोणी म्हणतात परलोमीचा लून
झाला

मुघोमी दु स रा.—परलोमीच्या पश्चात् याने सर्व वार-
मार हागात घेतला. यावेळी ईश्रमांनी हुशंगाबादेस चलागी-
करिता परवानगी मागितली, परंतु मुघोमीने दिली नाही.
मात्र त्याची तैवती फीज जाळ बाळगली. इतक्यांत रावबा-
जीने थोड्याच ईश्रमांविरुद्ध प्रयत्न उभारला, त्यात होळकरा-
प्रमाणे मुघोमी आप्पासाहेबाची मदत मागितली व ती त्यावेळी
कबूल केली. त्यामुळे पेठगवानी त्याला सेनासाहेबमुन्हाची
वजे पाठविली. आप्पासाहेबांनी थोडोशा फीज जमाविली, या
कामी रामगज, रामचंद्र बाघ, गणपत सुभेदार वगैरे कोक
राज्यास मदतीस होते. फीजेने सीताबर्डी व नागपूर शहर या
दरम्यान मारकेंधरी करून रेशिडेन्सीवर तोका बालू केशवा
परंतु कित्यामुळे लढाई नासली. आप्पासाहेबास भरर्षा
देऊन रेशिडेन्सीने गेले व बल्कापूर ठेवले. तीन चार दिवस
आप्पासाहेबांच्या सैन्याने नागपूर लढविले, अखेर भोंसल्यांचा
लुना सेनापति महंमदअली याच्याचमार्फत नागपुरच्या किड्या-
वर ईश्रमां बायटा चढविला गेला नेत्र ईश्रमांनी आप्पा-
साहेबास पदच्युत करून काशीकडे पाठविले. तेव्हा बटेंतच
तो निवडून गेला (१८१७). पुढे (१८४८) आप्पासाहे-
बाचा एक तीनथा निवून त्याने चन्हाडांत पुष्कळ दिवस
धामपूम केली होती, त्याला नेत्र पकडण्यांत आले आप्पा-
साहेबास मोघापुरच्या महाराज मावशिर्वांनी आपल्या राज्यांत
आवय दिला. निऊडे व काही दिवसांनी त्याचा मंत झाला.

तेथें गुहद्वारांत ते राहत असत, त्यांची छात्री तेथील मद्रासवि-
रावाहेर अग्रापि आहे.

तिसरा रघूजी.—आपणाहेच गेल्यानंतर परलोकांच्या
दुर्गाबाई नांवाच्या राणीच्या मोठांवर घाजीराव नावाचा
दत्तक मुलगा देऊन त्याचें नांव रघूजी ठेविलें. हा भिपुत्रिक
वारळा (११ डिसेंबर १८५३); त्यावेळीं डलहौसीनें नाग-
पूरराज्य खालसा केलें. त्यानीं थोडक्यांत हकीकत पुढील-
प्रमाणें आहे. तिसरा रघूजी बयांत आल्यावर ईंग्रजसरकारनें
त्याच्याशीं जो तह केला (१८२६) त्यांत नागपूरचें राज्य
वंशपरंपरागत चालविण्याचें कबूल केलें होतें. हा अज्ञान अस-
ताना बांकाबाई राज्यकारभार करति असे. ही बाई मोठी
कारस्थानी व हुशार असून तिनें जवळ जवळ ५० वर्षे राज्य-
कारभार केला होता. बाईनें तिसरा रघूजी मेल्यावर यशवंतराव
नांवाच्या (दुसऱ्या रघूजीच्या मुलीच्या वंशापेकीं अहीरराव
पराण्यांतील) मुलास दत्तक घेण्याचें ठरवून तें अगळें रसि-
डेंदास बळवेल आणि त्याच्या हातांनीं रघूजीचें क्रियाकर्मांतर
केलें.

आमो जी.—रेसिडेंटांनें ही हकीकत गव्हर्नर जनरल डलहौ-
सीला कळविली, त्याबरोबरच सेनापति लो यार्नेहि नागपूरराज्य
कायम ठेवण्याबद्दल रिपोर्ट केला; परंतु सातारा व दाक्षी
ही राज्यें मुसविगाच्या डलहौसीस तें न पडून, त्यानें दत्त-
विधानानंतर १ महिऱ्यानें नागपूर राज्य "ओरिससंतति
साही इंग्लिश" खालसा केलें (१६ जाने. १८५४). रघू-
जीनें लहानपणापासून यशवंतरावास आपल्या मुलाप्रमाणें
वागविलें होतें व तो त्याचा निकटचा आमा होता, परंतु
डलहौसीनें त्याला "परकीय" इंग्लिश उमरावतीकर भोंसले
घराण्यात खोजी व कृष्णाजी हा भोंसले मंडळी हयात
होती; फान्दोही (सेनासदबमुमा) चा सखोती हा खाव-
रपणत असून सीधा वंशज (ओरिस) होता; असें अस-
तां हि बेवारीची संस्थान इंग्लिश डलहौसीनें नागपूरराज्य
खालसा केलें एवढेंच नाहीं तर यार्ने हिंदुस्थान सोडताना
एका सरकारी रिपोर्टांत (मिनिट नं. २४५. सन १८५६)
लिहिलें कीं, "रघूजीस पुत्र नव्हता व त्याच्या राण्यानींही
दत्तक पुत्र न घेतल्याचें कबूल केलें आहे." याप्रमाणें डल-
हौसीनें थडपडीत खोटें लिहिलें. आपणाहेच पदच्युत
शास्त्रावर तिसऱ्या रघूजीस वास्तविक ईंग्रजसरकारनेच दत्तक
कबूल करून गादीवर बसविलें होतें. लॉर्ड हेस्टिंग्सनें याची स्पष्ट
कवळी (६ मे १८२३ चे पत्र) दिली आहे. रघूजी अर
दत्तक कबूल तर त्याचा मुख्य जानोजी हा दत्तक इंग्लिश
कबूल कां नसावा ! रघूजी वारल्यावर तिसऱ्या दिवशीं (१४
डिसे.) रेसिडेंटांनें डलहौसीला जो रिपोर्ट पाठविला, त्यांत
जानोजीच्या दत्तविधानाची सर्व हकीकत लिहिली होती. परंतु
डलहौसीनें जानोजीला गादीचा अधिकारीच कबूल केलें नाहीं.
मरें हे दत्तविधान खोटें मानावें, तर स. १८५७ मध्यं जानोजीनें
ईंग्रजांनीं उरट्ट साहाय्य केल्यामुळे लॉर्ड कॅपिंग्टननें त्याला

"रानाबहादूर" ही पदवी देऊन संस्थानची खाजगी मिळ-
कत परत केली याचा अर्थ काय ?

नागपूरराज्य खालसा कां केलें याचें खरें कारण डलहौसी-
नेच एके ठिकाणीं उपज लिहून ठेविलें आहे. तो म्हणतो,
"नागपूरराज्य खालसा केलें...भोंसल्यांच्या ज्या सेनेमुळे
आम्हाला नेहमीं उपसर्ग होत असे, ती आतां आमच्या
हातीं आली...त्याबरोबरच ८० हजार चौरस मैल क्षेत्रफळाचा
व सालिना ४० लाख वसुलाचा प्रांत आमच्या हातांत पडला...
नागपूरराज्य आम्हां घेतल्यामुळे निजामाच्या बारी वानूस
आमचा गराडा भायत पडला खानदेश व ओरिसा हे प्रांत
मोकळेपणानें हातीं आले. बन्हाट, सागर व रेवाठांचा
प्रदेशहि हळू हळू आमच्या ताब्यात येईल कलकत्त्याहून
घेष्ट मुंबईत विनहरकत आमचा रस्ता मोकळा होऊन
सेन्यात व व्यापारांत वाढ होईल." (एन्डिडिकेशन. पृ. १६).

दत्तक नागपूर करून व डलहौसी याबला नाहीं, तर
त्यानें रघूजीच्या राण्यांनीं केलेली कायदेशीर खटपटहि चालू
दिली नाहीं. त्यांना द्रास दिला. ८० वर्षांच्या वृद्ध बांका-
बाईला तिच्या महालांतच कैद ठेविलें; तिच्या विनंतीकडे
दुर्लक्ष केलें, तिच्या पैशाची मदत करणाऱ्या सावरुणांना कैद
केलें; गेजर भोस्ले हा तिचा पक्ष घेऊन खटपट करीत
असता त्याला बंदी केली; जानोजीच्या दत्तक आईकडून
जबरदस्तीनें राज्याच्या बेदावापत्रावर सही करवून घेतली;
नागपूरचें सैन्य निःशस्त्र केलें व सर्वत्र मोरे कामगार व
मोरी फौज देवली. भोंसले घराण्याचें जबाहीर व हत्तीपोडे
आणि शेले शाळपुढां याचा भयदाजारांत लावला केली;
रानववाच्या इच्छेचा पेतण्या; राणीच्या पलंगाखाली ४
लाख रुपये पुरलेले व खास तिच्याच मालकीचे होते ते
खोडून घेतले. राणीनें दानधर्माकरिता त्यातली थोडीशी
रक्कम मणितली परंतु तीहि मिळाली नाहीं. या मोठीस
रेसिडेंट विरुद्ध होता; त्यानें लिहिलें होतें कीं, "रानाजी
खाजगी संपत्ति पुष्कळ आहे त्यापैकी राजकुटुंबाजवळ ५० ते
७५ लाखांचे जबाहीर ठेवले पाहिजे; त्याचा व्यय त्याच्या
मज्जाप्रमाणें होऊं यावा." परंतु डलहौसी हाणाला कीं,
"राजकुटुंबाचा खाण्यापिण्याचा खर्च भागविण्यास जबाहीर
विकलें पाहिजे." के. टॉरन्स, बेल वगैरे इतिहासकारांनीं डल-
हौसीच्या यां कृत्याचा धिःकार केला आहे.

नागपूरराज्य खालसा करण्याचा डलहौसीचा नेत ईंग्लि-
श हिंदुस्थानांत येण्यास निवाल्यापासतना होता, तो
जणतो "नागपूरराज्य खालसा केल्यास ईंग्लंडचा पुष्कळ
नफा होईल व आपाराचा नम बसेल. कारण नागपूरप्रांतांत
कापूस फार पिळतो, त्याचा पुर्वठा म्याचेस्टरला जरूर
व्हावयाम पाहिजे (कारण खर्द म्याचेस्टरच्या व्यापाऱ्यांनीं
मला हें सांगितलें होतें) त्याबद्दल ईंग्लंडच्या प्रधानमंत्र्या-
नेंही मला वारंवार आग्रह केला." यावरून नागपूर खालसा
करण्यांत कोणकोणींचे अंग होतें तें स्पष्ट दिसलें नोंदून

म्हणतो की, या नागपूरप्रबन्धी. " कापसाने ईश्वरी न्याय-देवतेचे कान घाटिरे केले व मळ्यांत पूळ केकली " (रिबेलियन इन इंडिया. पृ. १८).

जानोवारावात १८६७ सालच्या सुमारास " राजा ऑफ देजर " अशी पदवी देऊन सालिना १० हजारचे पेंशन दिले. यांना ६ राण्या होत्या. त्यांपैकी अंजीरावाईसाहेब यांच्या मोठी दोन मुले झाली. धर्मंतराजेबहादूर रघुजीराव बापूसाहेब व श्री. कुमार लक्ष्मणरावसाहेब (राजे) अशी त्यांची नावे असून हे विद्यमान आहेत. श्री. रघूजीराव हे जामपुराकडले सखर-दरा येथील राजवाड्यात राहतात; त्यांना श्री. कर्तसिंहराव व गयसिंहराव असे दोन पुत्र आहेत. श्री. रघूजीराव हे सुशिक्षित व शिकारी असून धार्मिक प्रवृत्तीचे आहेत; सांप्रत त्यांचा काल भजनपूजनाने धार्मिक कृतीत जातो. श्री. लक्ष्मणराव हे हि सामाजिक व धार्मिक चळवळीत आग घेत असतात.

[पुरंदरे-राजनिशी; नानासाहेब पैसावे वशाहू महाराजांच्या राजनिशा; अमात्याची बखर; एति. लेखसंग्रह. पु. १, ८; का. हं. सं. पत्रे यादी; राजवाडे-खं. २, २, ६; नागपूरकर सौत्त्याची बखर व कावदपत्रे; ठक; नॅशनल-घी रिबेलियन इन इंडिया; अनेक्सेशन ऑफ बेरार १८५१; टेरिन्स-एंग्वा-पर इन एशिया; पेपर्स, राजा ऑफ बेरार; कलकत्ता इयार-टियर, एप्रिल, १८६०; जॅक्सन-ए विन्टिक्शन; अगोईल-इंडिया अंडर डलहौसी कॅन्ड कॅनिंग; बेल-रिस्ट्रिक्शन-कॅन्ड प्रॉक्लेशन; लो-एंग्वापर इन इंडिया, अनांस्ट-कॅन्ड-मिनिस्ट्रेशन ऑफ डलहौसी.]

नागमंड—कनोजच्या प्रतिहार घराण्याचा मूळपुरुष असा हा राजा ह. स. ७२१-४० मध्ये होऊन गेला. याने सिंधमधून पुर्वेकडे गुजराता अरबीचा पुष्कळदा पराभव केला. याची राजधानी मंबोर (जोधपुरराजवडील) होय. स्मियच्या मते याची राजधानी भिन(ल)माल ही होय. अरबांनी सिंध घेतल्यावर मारवाडवर त्यांनी मोर्चा घडविला. त्यावेळी नागमंडानेच त्यांनी छोट्या पोपून बाणा रावडाप्रमाणे कीर्ती मिळविली. या नागमंडाच्या पुतण्याचा नाव दुसरा नागमंड हा फार प्रख्यात झाला. याने तर कनोजचे साम्राज्य हर्षवंशाकडून घेऊन आपण सत्ता बनला. प्रथम त्याने कनोजच्या आज, सैधव, कलिंग, विदर्भ इत्यादी घामन्तांचा पराभव केला व त्यास आपले मांड-कल बनविले. नंतर त्याने बंग राज्याचा पराभव केला. नागमंडाबद्दल भोज देगोत व 'बुचकला' शिलालेखांत उल्लेख आलेले आहेत (८१५). यानंतर नागमंडाने आजमे, माळवा किंवा, गुरुक, वत्स, मारस, बगैरे देश जिंकून साम्राज्याचा विस्तार केला. या नागमंडाचा काल ८००-८२५ आहे. याचा पराभव राष्ट्रकूटांनी केला; परंतु कनोज घेतले नाही. बंगालचा राजा घर्मापाल होता, त्याचा पराभव नागमंडाने केला म्हणून त्याची बाजू घेऊन तिसरा गोविंद राष्ट्रकूट याने नागमंडाचा

पराभव केला. घर्मापाल हा गोविंदराजाचा जावई होता. [इंडि. अँटि. पु. २१; जर्नल रा. ए. सो. बंगाल. पु. ८; मध्य. भारत, भाग २; स्मिय-ऑक्श. हिस्टरी ऑफ इंडिया.]

नागमणि—हिंदुस्थानांत मोठमोठ्या नागाच्या डोक्यांत मणि असतो असा समज सर्वत्र आहे आणि त्याचा उल्लेख रत्नविषयक ग्रंथातून देखील आला आहे. ग्रीक लोकांचा देखील असा समज होता की, हिंदुस्थानातील मोठमोठ्या नागांच्या डोक्यांत मणि असून त्याची उपयोगिता मोठी आहे; पण हा मणि अर्वाचीन संशोधकांस सापडला नाही. आणि अशा तऱ्हेचा मणि असतो ही केवळ कल्पना आहे असे त्यांचे मत आहे.

दक्षिण अमेरिकेत एक देशात फारैकुलो नांवाचा एक प्राणी आहे. त्याचा कोणी पाठलाग केला असता त्याच्या डोक्यात एक दूरवाजा उघडल्यासारखा होऊन उजेड पडतो असे म्हणतात. अशा तऱ्हेच्याच काही प्रकारावरून ही मण्याची कल्पना उत्पन्न झाली असावी. इंग्लंडमध्ये बेड-काच्या डोक्यांत अशा प्रकारचा मणि सापडतो अशी कल्पना आहे व आपल्याइकडेही आहे. सर्पांच्या डोक्यांत मणि असतो अशी इराणी लोकांचीहि कल्पना आहे, आणि त्यास त्यांच्यात मोहरा हा शब्द आहे. ग्रीक भयंकार आपोलो-निअस टिआनिअस हा हिंदूंची नागमणि काढून ध्यावणावी पद्धत येथेंप्रमाणें सांगतो—उपगृहेपुर्वे रेशमी जाळे पसरतात. त्यावर जाडूचा सोनेरी अक्षरें घडविलेली असतात. त्यांच्या योगाने व मेलून संगीताच्या योगानें सारस निद्रा घेते आणि मग सापास मारून त्याच्या डोक्यांतलें मणि काढून घेतात.

नागरिक—हा शब्द पूर्वी सभ्याचारयुक्त मनुष्य या अर्थाने वापरला जात होता. उदारणार्थ उर्वशी; तिज-विषयी अधिक ज्ञेयपुक्त मित्रांवा विदुषकांनी दाखविल्यामुळे " तू साधु नागरिक आहेस " असे उर्वशीकडून विक्रमोर्वशीय नाटकांत कालिदासाने उद्गार काढाविले आहेत. आता हा शब्द राष्ट्रवत्स्य या अर्थाने वापरला जात आहे. " सिटिजन " या शब्दाचे हें अभातर होय. पंडिता रमानाईंनी यास अधिक योग्य प्रातेशब्द " जानपद " म्हणून सुचविला होता (युनायटेड स्टेट्सची लोकस्थिति). " जन-पदाचा सदस्य तो जानपद ", व नगर यापैकीं जनपद ही राजकीय दृष्ट्या अधिक महत्त्वाची संज्ञा आहे. या दृष्टीने वरील शब्दाची निवडहि चांगली होती पण नागरिक हाच शब्द रुढ झाला. नागरिकांचे विवेचन करावयाचे म्हणजे " सिटिजन " या शब्दाने व्यक्त होणाऱ्या कल्पनेने विवेचन करावयाचे.

नागरिकत्व काय होय—मत (व्होट) नसणे हे नागरिकत्वाचे लक्षण आहेच असे म्हणता येत नाही; किंवा परतयास देखील मत अर्धे. तसेच युनिव्हर्सिट्या निवडणुकींत बगैरे नागरिकत्वाचा प्रश्न येत नाही. नागरिकत्व आणि विशिष्ट

राष्ट्राचे प्रजाजनत्व या दोहोंमध्ये फरक नाही; कां की, निर-
निराळ्या राष्ट्रांच्या व्यवहारांमध्ये अमुक व्यक्तीवर ताबा
कोणत्या, या प्रश्नाचा निवाडा करताना त्याच्या राष्ट्रविषयक-
तेचा निवाडा करावा लागतो. आणि आज नागरिकत्व
म्हणजे व्यक्तीस कोणत्या संघांत सदस्यत्व आहे एवढेंच
ठरविण्यापुरतें आहे. जेव्हां एका राष्ट्रामध्ये भिन्न अधि-
कारांची मागणें असतात तेव्हां नागरिक कोण, गुलाम कोण
आणि केवळ राहू दिलेल्या व्यक्ती कोण असे प्रश्न उपस्थित
होतात. दक्षिण आफ्रिकेत वरिष्ठ कायदेमंडळाचे प्रतिनिधी
निवडतांना युरोपीयतेवर लोकांस मताधिकार नाही.
पण स्पॅास नागरिकत्व नाही असे कोणी म्हणणार नाही.
एका राष्ट्रानें आपल्या जनतेतील निरनिराळ्या वर्गांस कसे
बांधवाचे हा प्रश्न स्थानिक नीतीचा आहे. उदाहरणार्थ
रोममधील प्लेबियन माणसे जर बाहेरदेशां गेलीं असतीं आणि
स्यांच्यावर सप्तमा, पार्थियन लोकांनीं लुलुम केला असता
तर रोमला रणांचें संरक्षण करावें लागेल असेल. रोमन
लोकांत ज्यांस सिटिलन म्हणत त्या व्यक्ती म्हणजे
रोममध्ये सत्ताधिकार निवडण्याचा हक्क असलेल्या व्यक्ती
एवढ्याच काय तो रणाचा अर्थ होता. आता जनतेच्या अनेक
वर्गांत करक करण्याची पद्धति बरीच कमी झाली आहे.
मा असलेला वर्ग बहुतेक सर्वराष्ट्रप्राप्ती झाला आहे.
आणि नागरिकांस असलेले विशिष्ट हक्क कमी झाले आहेत.
सर्वसामान्य नीतीप्रमाणें इतर राष्ट्रांतील नागरिकांस बागा
बाचें हे सर्व व सत्तांचे धोरण आहे हिंदुस्थानांत समान नाग-
रिकत्वाची कल्पना जितकी पसरत जाईल तितकी जगममूळक
उच्चनीचता किंवा हक्क व वैगुण्य ही कमी होत जातील.

ना ग रि क त्व सं पा द गें, व द ल गें—(नागरिकत्व)—नेंर-
लायसेशन :—कायद्यामध्ये या शब्दाचा अर्थ, परकी हक्क
माने एखाद्या राष्ट्राचा किंवा राज्याचा नागरिक किंवा काय-
मचा रहिवासी या नात्यानें हक्क व जबाबदारी परवरणें,
व सा आहे. या कृत्याला त्या इतमाची व त्या राष्ट्राच्या किंवा
राज्याच्या सरकारची अशी दोघांची मान्यता पाहिजे. पण तो
इतम पूर्वी जैघील नागरिक होता तोपल्या सरकारची परवा-
नगीं झगत नाही. कारण कोणतेहि सरकार स्वप्रजाजनानीं
परराज्यांत नागरिकत्व स्वीकारण्याच्या कृत्यास मान्यता
देणार नाही. निदान काहीं अटी पातळ्याशिवाय तरी
देणार नाही या गोष्टीचा विचार करता, एका इतमाला एका
वेळीं एकाच राष्ट्राचें नागरिकत्व तारिखक दृष्ट्या असणार हे
सारे असले तरी पुष्कळ वेळां असे होतें की, एकाच वेळीं एका
इतमावर दोन राष्ट्रे नागरिकत्वाचा हक्क सांपादत. असें आढळ
उजवण्याचें कारण उपर्युक्त आहे की, एका सरकारनें नागरि-
कत्व सोडण्याची परवानगी देण्यापूर्वीच दुसऱ्या सरकारनें
नागरिकत्व मिळविना येतें. शिवाय मनुष्याचें मूळचें नागरि-
कत्व ठरण्याचे दोन प्रकार आहेत:—(१) जन्मस्थानावरून
नागरिकत्व ठरणें, हा प्रकार ईंग्लंड व ब्रिटिश साम्राज्याच्या

कायद्यांत आहे. (२) बापाच्या नागरिकत्वावरून मुलाचें
नागरिकत्व ठरणें. हा प्रकार जुन्या रोमन कायद्याचें तत्त्व
मान्य करणाऱ्या देशांत आढळतो. बरील भांडण मिटविण्या-
करितां सामान्य व्यवहारांत असा नियम पाळतात की,
जन्मासुळे, पित्यासुळे, नूतन स्वीकारासुळे किंवा नागरिकत्व-
स्थायाला परवानगी न दिल्यासुळे जें सरकार ज्या कोणा इत-
मावर नागरिकत्वाचा हक्क सांगत असेल त्याच सरकारच्या देशांत
अपेक्षित त्या इतमाला संरक्षण त्या इतमावर नाग-
रिकत्वाचा हक्क सांगणारे दुसरे सरकार देत नाही या निय-
मानुसारच विटनचें परराष्ट्रत्वांत स्वरूपाच्या नागरिकत्वांना
परदेशांत प्रवासाचें परवाने (पासपेट) देलून सुद्धा त्या
इतमांना, त्यांच्यावर नागरिकत्वाचा हक्क सांगणाऱ्या त्यांच्या
पूर्वीच्या देशांत त्या इतमांकडून लष्करी नोकरी कायदेशीर
हक्कानुसार करवून घेण्याचें ठरविण्यास त्यांचे ६६ संरक्षण देत
नाही उलटपट्टी, युनायटेड स्टेट्स सरकार, नागरिकत्वाच्या
प्रत्येक मनुष्याला अनाहाराचें असा हक्क असल्यासुळे स्वरूपाच्या
नवीन नागरिकाच्या पूर्वीच्या देशांतहि संरक्षणाचा हक्क आहे
असे मानतें मात्र पूर्वीचा देश सोडण्याच्या वेळीं शिक्षेस पात्र
होण्याबोगा कांही मुद्द्यांच्या इतमानें केला असल्यास युनायटेड
स्टेट्स सरकारकडून तोपल्या बाबतींत त्याला संरक्षण मिळणार
नाही युनायटेड स्टेट्स देशांतल्याप्रमाणें मान्य व जमिनी
याचाहि कायदा आहे.

स. १८७० मध्ये पास झालेला ' दि नॅचरलायझेशन
अॅक्ट ' ह्या ईंग्लंडांत चालू असून त्यात असे एक कलम
आहे की, नवीन बनलेल्या ब्रिटिश नागरिकांस त्यांच्या
पूर्वीच्या देशांत ब्रिटिश सरकारकडून संरक्षण मिळणार नाही
या कलमासुळे, विटनमध्ये नवीन नागरिकत्वाचा हक्क खरोखर
मिळतच नाही, अशी टीका झालेली आहे. ईंग्लंडच्या अशा
कायद्यासुळे फ्रेंच सरकार असे मानतें की, ईंग्लंडचें नागरि-
कत्व परकरणाच्या फ्रेंच इतमाचें जुनें फ्रेंच नागरिकत्व नष्ट
होत नाही या मुद्द्याचें निवेचन बोगोइत केस (४१ चें. दि.
३१०), प्रो. कायसीचा सेस (५ लॉ डॉटर्ल रिव्यू ४३८),
सर योमस बॉटोचा लेख (४ लॉ. क्व. रि. २२६), प्रो.
बेस्टलेकचे ग्रंथ (इंग्लंडमधील लॉ—पीस इतरी आकृति पा.
२३४) आणि प्रायव्हेट इंटरनॅशनल लॉ, (चवथी भा. पान
३५६) यांत सांपडेल युनायटेड किंगडमच्या नागरिक अस-
लेल्या बापाच्या परदेशांत जन्मलेल्या मुलाला ब्रिटिश नाग-
रिकत्व मिळतें की नाही या प्रश्नासुळे बरील मुद्द्याला
महत्त्व आहे.

या बाबतींत आणखीहि एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. स.
१८७० च्या नॅचरलायझेशन अॅक्टचे १६ वें कलम असे
आहे की, ब्रिटिश साम्राज्यातील कोणत्याहि भागांत त्या रथा
भागापुरता नागरिकत्वाचा हक्क देण्यासंबंधी कायदा करावा.
या कलमाचा व्यापक अर्थ असा होतो की, ब्रिटिश साम्रा-
ज्याच्या कोणत्याहि भागाचें नागरिकत्व मिळतें म्हणत तो

इसम सर्वे ब्रिटिश साम्राज्याचा नागरिक बनतो. मात्र ब्रिटिश साम्राज्याच्या एखाद्या भागांत अशा नागरिकत्वाला विशेषा असे कायदे असतील ते मात्र लागू समजावे. एका ब्रिटिश विभागातील इसमास दुसऱ्या ब्रिटिश विभागांत जमीन खरेदी करण्याचा हक्क नसणे, वगैरे निषेध मात्र जसे अस्तित्वात तसे पाळायला पाहिजेत. परंतु बरील कलमाचा संकुचित अर्थ करणारेहि कांही आहेत व ते म्हणतात की, ज्या ब्रिटिश विभागाचे नागरिकत्व असेल त्याखेरीज इतर ब्रिटिश मुलखात त्या इसमाला ब्रिटिश नागरिकत्वाचे हक्क मुळीच नसतान.

हिदुस्थानांत नागरिकत्वासंबंधाने स. १८३२ चा ब्रिटिश इंडियन नेचरलायझेशन ॲक्ट नांवाचा कायदा आहे. तदनुसार हिंदी संस्थानातील प्रजाजनानांचे व ब्रिटिश साम्राज्याबाहेरच्या इतर कोणाहि परकी इसमाला ब्रिटिश इंडियांत नागरिकत्व मिळू शकते. मात्र हिंदी संस्थानांतले प्रजाजनानां अनेक बाबतींत ब्रिटिश नागरिकांच्या बरोबरीने नेहमीच वागविण्यात येते. ब्रिटिश इंडियांत नागरिकत्वाचा हक्क सुद्धा निराळा संपादन करावा लागत नाही

पुढील देशांत नागरिकत्वाचा हक्क नवीन संपादन करणारांची अगळ बराच काळ त्या देशांत वस्ती झालेली असावी लागते. अशा वस्तीची मुदत बेरजस, पुनायटेड किंगडम, नॉर्थ अमेरिका व रशिया या देशांत पांच वर्षांची आहे; फ्रान्स, ग्रीस व स्वीडन या देशांत तीन वर्षांची; अर्जेन्टायन रिपब्लिकमध्ये दोन वर्षांची आणि पोर्तुगालमध्ये फक्त एक वर्षांची आहे. जर्मनी, ऑस्ट्रिया व इटली या देशांत वस्तीसंबंधी मुदतीचा अट मुळीच नाही. जलदपद्धी ऑस्ट्रिया देशांत दहा वर्षे वस्ती केल्यावर नागरिकत्व आपोआपच प्राप्त होते. त्याकरिता निराळा अर्ज, मान्यता वगैरे कोणताहि विधि लागत नाही. पुनायटेड स्टेट्समध्ये परकी इसमाला नागरिकत्व पाहिजे असल्यास तो उद्देश शपथपूर्वक जाहीर करावा लागतो; व त्यानंतर दोन वर्षांनी यु. स्टेट्सच्या राज्यघटनेचा स्वाकार आणि इतर सर्व परकी राज्यसत्ताविषयींच्या राजनियेचा इनकार शपथपूर्वक जाहीर करावा लागतो; शिवाय यु. स्टेट्स देशांत वांगस्था वस्तुजुर्जने पांच वर्षे वास्तव्य आणि ज्या संस्थानचे नागरिकत्व पाहिजे असेल त्यांत निदान एक वर्षांचे वास्तव्य झाल्याचे सिद्ध करावे लागते आणि श्रेष्ठादशक पदव्या (टायटल ऑफ नोबिलिटी) सोडून चाव्या लागतात; इतके केल्यानंतर यु. स्टेट्स देशांचे नागरिकत्व मिळू शकते. फ्रान्समध्ये नागरिकत्व संपादक्याकरिता, अगोदरच सलत दहा वर्षांचे वास्तव्य झालेले नसत्यास, प्रथम सरकारची परवानगी घ्यावी लागते व त्यानंतर तीन वर्षांनी नागरिकत्वाचा हक्क मिळण्यापद्धत अर्ज करता येतो व त्यानंतर ते मिळाले की इतर कोणत्याहि देशांतले पूर्वांचे नागरिकत्व रद्द झाल्याचे मान्यता येते.

नागरी—म्हणून संस्थानांतले एक जात. वारी (१९११) ७३६२. सुमारे चारपंचगोस लोक कोबार व बंगलोर जिल्ह्यांत रहातात. हे लोक व्यापारी असून बहुतेक सर्व शहरांत आढळतात. ते सोंने, कापड, कापूस, औषधे व धान्य यांचा व्यापार करतात. यांच्यापैकी कित्येक विष्णुभक्त असून वि.स्येक शिवभक्तहि आहेत. शिवभक्त आपल्या गळ्यांत किंम घालतात. पूर्वी ते कामीबरस येथे राहत असत. हे लोक यज्ञोपवीत धारण करतात. विशाहसिय व और्वेदेहिक कर्मे ते साधनांमार्गेच करतात. मुलगी घरांत येण्यापूर्वी तिचे लग्न झाले पाहिजे असा नियम आहे. मनुष्यतीस रुढ असून व्यक्तिचाराच्या दोषावरूनच घटस्फोट करता येतो.

नागली (राणी)—एक गंगली वनस्पति ही सखल प्रदेशांत सांपडते. हिमालय पर्वतावर ही ५००० पाऊन ८००० फूट उंचीवर आढळते. हिदुस्थानांत ही विसोपेकून डॉंग-राज प्रदेशावर होते. या देशांत दक्षिण, पश्चिम व उत्तर येथील पहाडी शारांचे नागली हे मुख्य खाद्य आहे संस्कृतमध्ये हिला रात्रिक व रागी ही नावे असून, मारी, मांडो, माका, मेडल, मंड्या, मेख्य, मासुर, नचिर, नागली, माचणी, कोडी, कोडा, कोडा, कपुर, केबर, केसरगु, कुन, कुरफन, रोडक, रागी, रगुळ, सामिडेळ, सेडुळ, बावडी वगैरे एतदे-शिय नावे आहेत वयस्थितानुन लागवडीचे पीक या हट्टीने जे संक्रमण झाले त्यास सुरवात हिदुस्थानांतच झाली. रागोला अगदी सरळ व बारीक वर्णने येतात.

कॉकणातील व पाटवरील प्रदेशांत रागीचे पीक पावसाळ्यांत येते व तेथे बहुधा ते उपजळ जमिनीवर पेरतात; व जेथे पावसाचे पाणी सरळ वाटले जाते अशा किष्कण मातीच्या जमिनीवर सुदां रागीचे पीक येते. खडकाळ व रेतळ जमिनीवर होणारी रागीचे पीक अजळ जवळ नानदी पिकाप्रमाणेच असते; हे पीक हलक्या प्रतीचे असते. रागीच्या पिकाच्या बाबतीन विहार—ओरिसाचा दुसरा नंबर लागतो. येथे ९ लाख एकर जमिनीवर हे पीक काढतात व त्याचे प्रमाण दर एकरी १० मन याप्रमाणे आहे. बंगालमध्ये याची दोन पिके काढतात; एक नोव्हेंबर—डिसेंबर महिन्यांत काढले जाते व दुसरे त्याच्या आधी तीन महिन्यांपूर्वी काढतात. पहिले पीक तांदूळ व दुसरे वाढीस असते. रागीची लागण रोपे करतात.

संयुक्त ज्ञान.—रागीच्या पिकाला महत्त्व नसून तेथे सुमारे ११ लाख एकर जमीन या पिकाच्या उपयोगी आणतात. फक्त बंगालात प्रदेशातच रागी धान्याला महत्त्व आहे. रागीच्या पिकाच्या अतिवृद्धीपासून पोका पोहोचतो. कोडे एथिल मडि-न्यांत तर कोडे कोडे मे अगर जून महिन्यांत रागीचा पेरणी करतात. आगदेवर अथवा नोव्हेंबर महिन्यांत रागीचे पीक तयार होते.

व का व.—येथे रागी धान्याला फार थोडे महत्त्व असून तेथे २८ हजार एकर जमिनीपेक्षा जास्त जमीन या पिकाच्या

उपयोगी आणली जात नाही रागीचें पीक बहुधा डोंगराळ प्रदेशात होतें रागा धान्य इतर धान्यांपेक्षा जास्त दिवस राहू शकतें सिमल्याच्या डोंगरी स्थानात रागाचें पीक बरेंच होतें तसें रागीचें पीक आक्टोबर महिन्यात काढतात

मु. ६ व सि. ४ — पश्चिम हिंदुस्थानातील मुख्य बराच डोंगराळ असल्यामुळे तेथे रागाचें पीक बरेंच येतें या प्रांतात सरासरी ६ लाख एकर जमीन या धान्याच्या लागवडीखाली असते खाद्य पाण्यात याचा पाचवा नंबर लागतो खेडा, अहमदाबाद व गुजरायेंतील बनोदा जिल्ह्या या ठिकाणी मळीच्या जमिनीत या धान्याचें पीक होतें इतर ठिकाणी उच्च जमिनीवर हें पीक होतें दुसऱ्या धान्याच्या पिकात रागी पेरतात काकणाताल व दक्षिणेतील उच्चव्यावर असलेल्या जमिनीत रागी पेरतात पहिल्यानें जमिनीवर जुळेंपे जाळून ती तयार करतात व नंतर तीत राख मिसळून रागी पेरतात दर एकरास बजनी ७०० — १६०० पौंड पीक येतें

म. ३ व, म्हे. २ व कृ. ३ — दक्षिण हिंदुस्थान हें राज्या पिकाचें मुख्य ठिकाण असून तेथें सुमार २६ लाख एकर जमीन या पिकाच्या उपयोगात आणली जाते, पैकीं निम्म्या हून जास्त म्हेसूरमध्यें आहे दक्षिणेतील मुसलमान याला रागा म्हणतात व तामिल लोक केविर म्हणतात समासाला खालच्या दोघांच्या लोकांचे रागी हें मुख्य धान्य आहे म्हेसूरमध्यें ५५ लाख एकर जमीन लागवडीत आहे, तीपैकीं सुमारे अर्धी जमीन रागीच्या पिकाच्या उपयोगी आणली जाते रागी पुष्टिदायक असून तिचे चार प्रकार आहेत रागीचें पीक कालव्याच्या पाण्यानें अगर पावसाच्या पाण्यानें काढतात ज्या ठिकाणी कालव्याच्या पाण्यानें पीक काढले जातें तेथें वर्षभर, परेणें व पीक काढणें चाललेलें असतें ज्या ठिकाणी पावसाच्या पाण्यावर पीक काढतात तेथें (निपासून शुनपर्यंत व आक्टोबरपासून डिसेंबरपर्यंतच्या) दोन मासतेपैकी एकाच्या पावसाच्या पाण्यानें पीक काढतात रागीच्या कणसांचा भाग करून दोन अगर तीन महिने ठेवतात व नंतर गुराकडून तुडवितात

उ. प. योग — रागीचें पीक शेतात बरेंच दिवस खंडे राहू दिलें तरी दाणा सरास होत नाही साठवून ठेविल्यानें रागी धान्यात सुधारणा होते, व हें धान्य कीड लागल्याशिवाय अगर सुरता आल्याशिवाय परीत बरेंच राहू शकतें या कारणांमुळे दुष्काळकिरिता याचा बराच उपयोग होऊ शकतो ज्या जमिनीवर दुसऱ्या कोणत्याहि खाद्यधान्याचें पीक होणार नाही तसें सुदा या धान्याचें घरेलू पीक होतें आति गरिब लोक याचा दळून भाकरी करून खाण्याकडे उपयोग करतात या धान्यापासून तयार केलेल्या दाख्या उत्तम किशयेक प्रयकारानां करता आहे महाराष्ट्रात या दाख्या बोजा अगर बोजली म्हणतात हर्षपेक्षा पुर्वी या दाख्या बराच उपयोग होत असे तसें हिंदुस्थानांत ४०-४२ एकर एकर जमिनीत

रागीचें पीक काढत त पैकीं ३ दक्षिण हिंदुस्थानातील आहे पिकाच प्रमाण दर एकरा ५ पासून १० मण आहे हिंदुस्थानात पिकणारे सर्व रागा-धान्य हिंदुस्थानातच उपयोगात येतें नागली थंड, रक्तपित्तनाशक व वलकारक आहे

नागवर्मा—वैगी देशातील रहणारा हा जैन होता याचे ग्रंथ — (१) छंदसू, यात संस्कृत व कानडा वृत्ताची माहिती दिला आहे (२) काव्यावलीकन साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथ, याच्या पाच भागांची नावे पुढीलप्रमाणे — (अ) रतिवर्म, (आ) रसनिरूपण, (इ) शब्दस्मृति (ई) काव्यमात्रवृत्ति व (उ) गुणविवेक (३) निघंटु, हा शब्दकोशप्रथम बरवचि हलासुर, भागुरी आणि अमरकोश याच्या साहाय्यानें रचिला आहे या ग्रंथात मधून मधून शब्दार्थ कानडांत दिले आहेत

नागवेल—हा छी पु-कसर असलेली वेल असून मूळची जावा येताली असली पानासोटी म्हणून हिची हिंदुस्थानातील व सिलोनमधील उष्ण भागात लागवड करतात यात पान, ताम्बुली, ताम्बूल, विव्याचें पान, नागवेल नागवल्ली, बगैरे नाव आहेत

इ. ३ व हा स — मलायी भाषेत हिला ० हटिला अथवा व्हेरु इला व पोर्तुगीज भाषेत बेटर अथवा बेटल म्हणतात हिंदुस्थानात व इंडो-चायनात याचाच वर्षीपासून ही पाने चुना, सुपारी व कात घालून खाण्यात येतात प्राचीन संस्कृत काव्यातून दादुल्ला उल्लेख यतो १३ व्या शतकातील मार्को पोलो नावाचा प्रवाशी लिहिली की, हिंदी लोक 'तामूल' खातात अवदर-रक्तक (१४४२) व गार्सिआडोओर्टा (१५६३) यांनीही पानासंबंधी हक्कात लिहिली आहे

ला. ग. व. ट. — या वेलीनां सारखें उष्णमान, हवेतील आर्द्रता व वाट सगोपन यांची विशेष गरज लागते कलमें लावून अथवा छांयित वाढवून या वेलीचें सर्वधन करतात कित्येक ठिकाणी या वेलीसाठी गवताची अथवा सहाय्याची छप्परे असलेली घरे बांधतात कित्येक वेळा नागवेल झाडाच्या छांयेंत लावतात अत्येक भागातील लागवडीची पद्धति वेगळी आहे

प्रा. त. व. र. मा. हि. ती, बंगाल — १९०४-०५ साली विव्याच्या पानाच्या लागवडीखाली असलेल्या जमिनीचें क्षेत्रफळ ४३००० एकरापेक्षा जास्त होतें येथील विव्याच्या पानाच्या तीन जाती आहेत दरवर्षी एक एकर जमिनीतून ८० लाख पाने निघतात व एका एकरास तीन वर्षांला १,४२२ रुपये खर्च लागतो

उद्युक्तप्रात — निवड, ओलसर, उच्च व उतार असलेली जमीन नागवेलीच चांगली असते लावणी फेब्रुवारी ते एप्रिल पर्यंत होणे बूजच्या मध्यात पाने तोडण्यास सुरवात करतात वर्षभर पाने पुढतात नंतर वेलीची पाने सपतात रया जमिनीस एक दोन वर्षेपर्यंत विव्यात देतात २०० पानांची 'दोडी' करून विकतात

मध्यप्रांतः—येथील कपूरी नांवाच्या पानांची आत चांगली असून ती बहुतेक कलकत्यास पाठवितानात. पानांचे मळे ह्या विशिष्ट जातीच्या ताब्यात असतात व ते आपल्या मुल्याच्या मार्फत जमीनदारास सार्रा भरतात. लागवडीच्या पद्धत्या वर्षापर 'वोतुक' व दुसऱ्या परंतु महात्वाच्या वर्षास 'कोवी' म्हणतात. निमाड विभागात एक वेळ छाविलेला मळा १० ते १२ वर्षेपर्यंत टिकतो. १०-१२ वर्षांनंतर मळा काढून तेथे ताग लावतात व कोवी वर्षेपर्यंत मुख्यतः खत देऊन प्रत्येक दुसऱ्या वर्षी रब्बाचे पीक काढतात. जमीन पुन्हा पानमळ्यास योग्य होईपर्यंत हेंच चालू ठेवतात.

मुंबईः—१९०५-०६ साली ४,०४८ एकर जमीन पानाच्या लागवडीत होती. धारवाडमध्ये पानाचे पीक मुख्य समजतात. एक एकर जमिनीत सुमारे २००० बेल असून लागवड ८ पावून ७ वर्षेपर्यंत टिकते. पुणे भागात पानाचे पीक महात्वाचे असून त्याला भरपूर खत व पाणी लागते. चांगली काळजी घेतली असता एक बेल केलेली लागवड १५ ते २० वर्षेपर्यंत टिकते. कर्नाटकमध्ये पानाचे बेल आठव्याच्या द्वादशवरा वाढवितानात. चांगल्या वाढलेल्या बेलीपासून दर पंधरवड्यास १०० ते २०० पाने निघतात. ५०० बेल असलेल्या मळ्यात दरवर्षी ४०००० पाने निघतात. त्याची किंमत ४० रुपये येते व खर्च ८ रुपये होतो.

मद्रास व मद्रासः—येथे ही बेल मुख्यतः करून ओलवर भागात होत असून सर्वे द्वादशवरा इथीस पडते. तीन वर्षांचे हें पीक असून त्याला सतत पाटबंधाऱ्याचे पाणी लागते एक एकर जमिनीतून दोन वर्षात ५ ते ७॥ हजार लुडगे (४०० पाने = १ लुडगा) होतात. १०वी ३०० ते ५०० रुपये किंमत येते.

मद्रासः—येथे बेल चिंचेच्या झाडाखाली लावितानात व किरयेक घेतां छायेशी केळी लावितानात. पाने तोडण्यास दुसऱ्या वर्षीपासून सुरुवात करतात. ३ ते ५ वर्षेपर्यंत पाने अतिशय चांगली समजतात. ६ व्या वर्षी बहुतेक बेल कापून टाकतात. बेलाच्या रोपड्यांची दर हजाराला किंमत १५ रुपये पडते. पाने २५ रुपयास अदमास ३४१ पांड (वर्गमी) मिळतात. जमिनीच्या सार्या वर्षास २२ रुपयेप्रमाणे पडतो. दर एकरास सुमारे ३५० रुपये नफा पडतो.

पा ना चा व्या पा र.—पाने खाण्याची संवय सर्वत्र आहे. ही संवय विशेषकरून साह्यात आढळते. त्यामुळे बरीच लावून पाने येतात. मध्यप्रांतातून कलकत्ता व मुंबई येथे बराच पानांचा पुरवठा होतो. अंतर्गत व्यापारासंबंधी सरकारी आंकडे नाहीत. पानांचा व्यापार परदेशाशी बिलकुल होत न हो. [वाट-कमिश्नरिअल प्राबन्धन इन् इंडिया; मुकजी-हॅडब्रुक, इंडियन अॅग्रिकल्चर, १९०१; रॉय-कॉप्ल ऑफ बॅंगॉल; रॉड्स—मद्रास ग्यासी.]

नागाम—मुंबई, रेवाकाठामधोल लहानसे संस्थान. क्षेत्रफळ ३ चौरस मैल. यात चार गावे आहेत व ती चौधां

भागीदारांकडे आहेत, त्यामुळे हे संस्थानिक म्हणजे केवळ शेतकरी दिसतात.

नागामचे—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा. गदगच्या आग्नेयीस पांच मैलांवरील एक खेडें. येथील महावल्केश्वराच्या देवळात इ. स. १२०७, १२११, १२१४ आणि १२५५ या सालेचे चार शिलालेख आहेत.

नागार्जुन—याचा जन्म दक्षिणेंत कृष्णाकाठी, शैल पर्वताजवळ झाला. हा जागीचा ब्राम्हण होता. हा विदर्भ देशाचा होता असेंहि कांहींचे म्हणणे आहे. ह्याचा पहिला गुरू राहुलभट्ट नांवाचा सनातनधर्मी ब्राह्मण हांता त्याची गीतेवर धडा होता व त्यामुळेच महायानधर्मात भक्तियोग आढळतो. यास मूळ आधार गीतेचा आहे असे प्रो. कर्न यांचे म्हणणे आहे नागार्जुन फार विद्वान असून त्याने पुष्कळ प्रपास केला. त्याने बौद्ध धर्म स्वीकारला व पहिली तीन सूत्रे पठण बरेचवार हिमालयात जाऊन चर्चेसून एका बृद्ध भिक्षुपासून मिळविलें पुढे त्याला नागराजाने पाताळत नेऊन आणखी बौद्ध ग्रंथांचे ज्ञान करून दिले अशी दंतकथा आहे. नागार्जुनाने दक्षिणेंमध्ये बौद्ध धर्माचा पुष्कळ प्रसार केला. हा महायानधर्माचा प्रवर्तक असून कनिष्काचा समकालीन होय. त्याने "सुद्धाचार श्रेष्ठ मार्ग" व "भूतदेवकी मीमांसा" असे दोन ग्रंथ लिहिले व आणखीहि कांही ग्रंथरचना त्याने केली. चिनी तिपिटकात याचे २४ ग्रंथ सांगितले आहेत. अरी नागार्जुनाच्या नावावर पुष्कळ ग्रंथ दिसतात तरी ते चिनी किंवा तिबेटी या दोन्ही भाषात नसून कोठेहि सापडत नाहीत. त्याने पुष्कळ ब्राह्मणांना बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली. त्याचा जन्म अर्जुन वृक्षाखाली झाला होता व त्याला नागाने धर्म-तत्त्वे समजवून दिली म्हणून त्यास नागार्जुन असे नाव मिळाले सुद्धापासून हा तेरावा सुकण होता. नागार्जुन व नागसेन हे एक असून गिन आहेत. नागसेनाचा काल जि. पू. १४० आणि नागार्जुनाचा इ. स. चें दुसरे शतक (शेवटचा पाद) होय असे बौद्ध म्हणतो.

सर्वे उत्तर हिंदुस्थानात नागार्जुनाला "तद्विशिष्ट गुण-विहीन बुद्ध" म्हणत; त्याच्या ग्रंथांना खुद्द बुद्धाच्या सूत्रा-इतका मान मिळे. कथास्तरिस्तागर ग्रंथांत नागार्जुनाच्या पुष्कळ चमत्कारांच्या गोष्टी दिल्या आहेत.

नागार्जुन हा भारतीय रसायनशास्त्रातल एक मोठा शोधक होऊन गेला. मंत्र-तंत्र-रसविद्या व 'पादुकासाधन' यांत तो प्रवीण होता अशी दंतकथा आहे. या रसविद्ये-साठीच तो सनातनधर्मा सोडून जैन झाला असे म्हणतात. गदग गावाजवळील एक पर्वत त्याने सोन्याचा केश्यामुळे व ही क्षिया तो सर्वांना सांगू लागल्यामुळे देवांनी त्यास ठार केले अशी कथा आहे. तो म्हणे "मृग येथिल्लि। वन बलि-याल्लि। रस निद्रल्लि। मृतु केणुई हाळनादे भिरादेहि " (म्हणजे, अभ्रक शिजला नाही, वनाचा स्तंभ झाला नाही.

व रस अमीत टिकला नाही, म्हणून मी ओक मागत आहे, मित्रा पत्र) यानें कानडीत व संस्कृतात रसविशेष अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत म्हणतात. हाच नागार्जुन पुढें जैन धर्म सोडून बौद्ध बनला असावा. नक्षिपूत्र व आवश्यक्सूत्रे यात याचा उल्लेख आहे. तसेंच लघुनक्षिपूत्र याचें नाव येतो. यानें न्याय, तर्क, दैविक वगैरे अनेक शाखांवर ग्रंथ केले सतीशचंद्र विद्याभूषण हे याला हिंदुस्थानचा अरिस्टोटल म्हणतात.

ना गा र्जुन व प्र षा षा र मि ता.—होनयानपंथाचे लोक म्हणतात की, एक लाख श्लोकांचा प्रज्ञापारमिता ग्रंथ म्हणजे सर्वांत लघूत महायानसूत्र असून तो नागार्जुनाचें केलेला आहे हा म्हणण्यातील सत्यास शक्याच दिसतो की, नागार्जुनाच्या मर्यादोक्त हें एक प्रक्षिप्त सूत्र आहे. कारण, सकळ प्रज्ञापारमिताग्रंथांचे यातहि नागार्जुनाचें कादलेल्या माध्यमिक पंथाच्या तत्वाची अखंड वेळा पुनरावृत्ति आलेली आहे. या सूत्राच्या संवादांमध्ये जें काही दुर्बोध आहे तेंच माध्यमिककारिकांमध्ये अपवाद नागार्जुनाच्या माध्यमिक सूत्रांमध्ये अधिक पद्धतशीररीतीने व जरा अधिक स्पष्ट करून सांगितलें आहे.

ब्राह्मणवादानें कारिकापद्धतीने जें सार्वत्रिक वाङ्मय लिहिलें आहे तशा प्रकारचेच हें पद्धतशीररीतीने लिहिलेले संवादांनावरील पुस्तक आहे. त्यावर नागार्जुनाचें स्वतः लिहिलेली 'अकुतोभय' नावाची टीका ही हल्ली संस्कृत भाषेत उपलब्ध नाही, मात्र तिबेटी भाषेत शालेच्या भाषांतरावरून तिची माहिती मिळते. अनुमासे सातव्या शतकाच्या पूर्वार्धात होऊन गेलेल्या चंद्रवर्षीत नावाच्या लेखकाची एक संस्कृत टीका मात्र सापडते.

माध्यमिककारिकांशिवाय दुसरेहि पुष्कळ ग्रंथ नागार्जुनाचे म्हणून प्रसिद्ध आहेत, पण त्यांचा खरा निगण लागत नाही. धर्मसमूह हा ग्रंथ त्याचा आहे असे म्हणतात; त्यात बौद्ध रूपद्रायाच्या पारिभाषिक शब्दांची यादी आहे हा संस्कृत ग्रंथ उपलब्ध आहे. नागार्जुनाचें एवढा राजाळा लिहिलेले 'मित्राचें पत्र' किंवा सुद्धेत मात्र मूळ तिबेटी प्रतीकून केलेल्या इंग्रजी भाषांतरावरून माहीत झालेला आहे; चिनी साधुगजरून हा शांतिवाहन असावा असे दिसतें. ऐतिहासिक तिबेटी लोक त्याला उद्‌यन म्हणतात; त्यात १२३ श्लोकांत बौद्धधर्माचे मुख्य तत्वे दिलेली आहेत. परंतु यात पाळांतील धर्मतत्वांत आलेले नाही असे दाहो नाही; आणि दाहो खोक तर धम्मपद व संप्रदाय इतर ग्रंथ यांतील श्लोकप्रमाणे अक्षरशः आहेत; आणि इतर मादागवर्ग्यांच्या परिपाठांतल्या श्लोकांची शृंखला आहेत. इतिहास नावाच्या चिनी यात्रेकरून नागार्जुनाच्या या ग्रंथाची खर स्तुति केली आहे; व अमाहि तो उत्तम करतो की, त्यावेळी तो ग्रंथ हिंदुस्थानांत रोमीच्या बानगीत व पठण्यात पुष्कळ हो. १. गुमारजपान नागार्जुनाचे एक वरिष्ठ लिहिलेले आहे, त्याने चिनीमध्ये भाषांतर (६ ख. ४०५, त्या

गुमारज) झालेले आहे. त्याने असे लिहिले आहे की, नागार्जुन दक्षिण हिंदुस्थानात ब्राह्मणकुळांत जन्मला होता, त्याने चारहि वेदांचे व सर्व शास्त्रांचे अभ्यास केले होते शिवाय तो मोठा मौनिक होता. मंत्रविद्येच्या साहाय्याने तो स्वतः अक्षर्यही होऊ शकत असे; एकदा त्याने आपल्या तीन मित्रांसह राजाच्या राजवाड्यात प्रवेश केला व तेथील स्त्रियांवर चलात्कार करण्यास सुरुवात केली. इतक्यात त्याचें तें कृत्य उघडकीस आले, आणि नागार्जुनाच्या त्या तीन मित्रांस ठार मारण्यात आले, नागार्जुनाला मात्र मिथु होण्याच्या शपथेवर सोडून देण्यांत आले व त्याने आपली शपथ पुरी केली. नव्वद दिवसांत तिन्ही पिढीकांचा अभ्यास करून त्याने त्यांच्या अर्थाचा पूर्ण बोध करून घेतला तथापि एवढ्याचें त्याचे समाधान झालें नाही, म्हणून इतर सूत्रग्रंथांचा तपास सुरू केला असता, त्याला हिमालयात एका अतिवृद्ध मिथुपासून महायानसूत्र प्राप्त झाले.

एका नागराज्याच्या मदतीने त्याला त्या सूत्रावरून एक टीकाहि मिळाली. नंतर त्याने दक्षिण हिंदुस्थानात बौद्ध धर्माचा प्रसार जोरानें सुरू केला चरित्रकार म्हणतो की, तीनशे वर्षे त्याने धर्मप्रवर्तनाचे काम केले चिनी लोकांहि तो सहाशे वर्षे जगला असे मानतात.

या दंतकथेत सत्याचा भाग इतकाच दिसतो की, अनेक धोपाप्रमाणेच नागार्जुन मूळ ब्राह्मण होता. कारण ब्राह्मणी शास्त्राशी त्याचा परिचय होता असे त्याच्या ग्रंथावरून दिसतें. बौद्धधर्मान्तर्गत महायानपंथातील एक महत्त्वाच्या शाखेचा संस्थापक या नात्याने त्याला मोठा अधिकार प्राप्त झालेला असला पाहिजे, व त्यामुळे त्यानंतर कित्येक शतके, लोकांना विशेष मान्य असलेले ग्रंथ नागार्जुनाच्या नावावर पाडत आसात. महायानपंथाचा संस्थापक म्हणून जें त्याला पुष्कळ वेळा म्हणतात त्यावद्दहि शंका आहे, कारण महायानपंथाचे तत्त्व व ग्रंथ ६ स. च्या पहिल्या शतकातच अस्तित्वात असले पाहिजेत. दुसऱ्या शतकात तर महायान ग्रंथांची चिनीमध्ये भाषांतरहि होऊन गेली आहेत; आणि महायान-बौद्ध-धर्माची साधार-कला विस्तारच्या जन्मझालापासून चवथ्या शतकापर्यंत शरिणत झालेली आहे.

[सधर्मपुंडरीक; ताराणाथ; अर्धंगार-एन्शान्ट इंडिया, स्मिथ-ऑफ-इस्टर्न ओक इंडिया, वॉटेल युआनचेंग. पु. २; हिरालाल-इमरु. सी. पी. डे वेरार; इ. ई. अ. ई. पु. १५; विंटरनिंग्टन—इंडियन लिटरेचर; जर्नेल युडिस्ट टेक्स्ट सोसायटी १८५०]

नागासकी—हें जपानमध्ये विजिहित येतावर एक शहर आहे. उ. अ. ३२° ४४' व पू. रे. १२५° ५२'. येथील लोकसंख्या (१९१६) ११६००० आहे. दक्षिणेकडून शिवा पश्चिमेकडून जपानास येणाऱ्या गलबतांचे हि पहिले बंदर आहे. लोखंडासारख्या नौकाबंधनोपयोगी वस्तूंची येथें आयात होत असून समुद्रातील वस्तू, घोड्या व कापूस यांची

येथून निगंत होते. येथे मिळू दिसी कंदनीच्या तीन गोद्या असून ६०० टनापेक्षा मोठी गह्यां येथे बांधण्यात येतात. नागाभाक्रीवळ हवेची घरीन टिकाण असून खंडीन येथे गंधकमिश्रित उष्ण झरे आहेत. नागाभाक्री हें एक लहानसें येथें होतें. वण १६ व्या शतकातलेंर मजानातील शिंदेची घमांन केंद्रस्थान होऊन इच व विनी व्यापार्यामुळं ह्याची बरीच भरभराट झाली. मांजु बंदर उपद्रव्यापासून व रक्षिमांन पोटे आथंर व जर्मनींन कियाची घेतल्यापासून या बंदराचें महत्त्व बरेंच कमः झालें आं.

नांगुनेरी, ता. लु. वा.—माश्र, तिनेवेलां शिल्पांतील दक्षिणेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ६९४ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) २३५२१०. मात २ शहरें (नांगुनेरी व वडहू-वळीपुर) व २२१ रोडो आहेत. येथें वायव्येकडील आगात पुष्कळ तळीं असून दक्षिणेकडे बऱ्याच विहिरा आहेत. पश्चिम पाटानग्रीक पश्चिम मसून वाऱ्यांवासून पनेम्य येतो.

गां ब.—तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें तिनेवेलाहून १८ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९११) ८४९६. येथे वान मामलई शीर (वैष्णवांताल सेंटलई पंचाचा मुख्य) यांचा मठ आहे. या मठाच्या सत्तेलाली एक मोठी देणगी असलेलें एक देऊळ आहे. नांगुनेरीजवळील मरगळगुरिची येथे भरव्हून लोक बरेच राहतात. स्थानिक व्यापाचें काम पंचायती करतात.

नागरीकोहल (नगरकोपिल—सर्पाचें देवालय)—माश्र, त्रावणकोर संस्थान. अगर्तीथरम तालुक्यांतील शहर. लोकसंख्या (१९११) २९८८३; पैकी २००४५ हिंदू, २५०० मुसलमान व ३१६७ ख्रिस्ती. पूर्वी हें संस्थानचें मुख्य ठिकाण होतें. येथे कालेज, शाळा व दवाखाना आहे. येथे 'अभिमानो' हें तामिळ साप्ताहिक व " त्रावणकोर टाइम्स " हें इंग्रजी साप्ताहिक निघतें.

नागेली, कार्ल विल्हेम व्हॉन (१८१७-१८९१)—हा हिंस वनस्पतिशास्त्रज्ञ २७ मार्च १८१७ मध्ये जन्मला. त्यानें जिनोवा येथें वनस्पतिशास्त्राचा अभ्यास करून झुरिच येथें स. १८४० मध्ये पदवी मिळविली सध्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्यानें वनस्पतींचा अभ्यास येता येथे एम्. जे. व्हीडेन या विद्वानांनंे वालथिला होता, त्या क्षनक्षेत्रात नागेलीनं संशोधनास सुरवात केली. झुरिच येथे तो प्रोफेसर झाला; नंतर स. १८५२मध्ये म्युनिच-इन-डीसगी येथे व स. १८५७ त म्युनिच येथें वनस्पतिशास्त्राचा प्रोफेसर म्हणून त्यानें नोकरी धरली आणि मरेपर्यंत म्युनिच येथेच राहिला. त्यानें वनस्पतिशास्त्रात नवे शोध लावून अनेक निबंध लिहिले, ते स्वतंत्र पुस्तकरूपांनं प्रसिद्ध झाले.

नागेश मिमरकर—हा वामन पंडिताचा समकक्षीन (१६६५) व त्याच्याप्रमाणेंच श्लोकमद रचना करणारा अहमदनगर शिल्पांतील मिमरचा वृत्तशी गोशी. हा पंडिक विद्वान नव्हता; सहजस्फूर्तीचा व समाधानी वृत्तीचा होता. बाणाचें नांश मोरोपंत व आईचें जानकी; आढनां व मुळे. याची

कविता साधी, यमकपरिपूर्ण व मधुर असते. माम पाह्हालिक व काव्यनिक कार. यॉन वेदापळी, सीतास्वयंवर, रसमंमरी, शारदाभिनीद वगैरे काव्ये केली आहेत. नागेश नांवाचा एक शाहीर रामगोशाच्या वेळीं प्रख्यात होता. [कविचरित्र; सं. क. का. सूचि].

नागोजीमठ—हा महाराष्ट्रीय ब्राह्मण असून वाशीक्षेत्री रहात आहे. याच्या बापाचें नांव शिवमठ व आईचें. सईयादे (सती) होतें. हा आश्वलायनशास्त्राचाही असून याची काळे व उपन्यास अशा दोन उपनांनं होतों. प्रसिद्ध वैय्याकरण व शिवायतकौमुदीकर्ता मठाशी दक्षित यांचा नातु हरी दक्षित हा याचा शुभ होता. पायगुडे उपनांनं याचा शब्दैदु-शेखरटीकाकर्ता वैद्यनाथ हा याचा शिष्य होता व हुंगवेर-पुरचा राजा रमवर्मा हा याचा आश्रयदाता होता.

नागजनामक विद्यालयांत असलेल्या ग्रंथात याचें आवा-तर वृत्त येथेप्रमाणें लिहिलेलें आढळतें: यानें लहानपणीं वेदाप्ययत करून मग याज्ञीक शिकला आणि त्यावर निबोह करूं लागला. पुढें असें झालें कीं, त्यावर याचा निबोह नीट होईना. म्हणून हा कृष्णातीरीं वाईस आला व येथील विद्यालयांत पदूं लागला. तेथें यानें काव्याचें व इतर ग्रंथाचें अध्ययन केशावर हा काराशि गेला. त्यावेळेस याच्या वयास ४० वें वर्ष होतें. तरी यानें व्याकरणशास्त्रांतले अति-शय लक्ष देऊन भटोवी दक्षिताचें सर्व ग्रंथ मन लावून अवलोकन केले पुढें ग्रंथशास्त्राचा अभ्यास केला व वयाच्या ५० व्या वर्षीं मार्कंडेयपुराणातील सप्तशतीवर टीका लिहिली. याप्रमाणें झाल्यावर पतंगलीच्या महाभाष्यावर यानें पतंगली-सूत्रवृत्ति या नावाची व्याख्या लिहिली यानें व्याकरण व इतर शास्त्रे यावर मोठाले ग्रंथ लिहिले व ते सर्व हल्लीं उप-लब्ध आहेत

ग्रंथ रचना.—(१) भाष्यप्रदीपोद्योत; हा कैयट्याच्या टीकेसाहित व्याकरण महाभाष्यावर टीकास्वरूप ग्रंथ आहे. (२) लघुनन्देदुशेखर हा कौमुदीवरील टीकारूपानें आहे (३) बृह-उच्छेददुशेखर; यामध्ये सिद्धांत व वादोपयोगी फेरिकक्षा-क्रम विशेष आहे. (४) प्रायश्चित्तदुशेखर; हा धर्मशास्त्रावर आहे. (५) परिभाषेदुशेखर, यात व्याकरण व शास्त्रोपयोगी परिभाषा असून (६) लघुवैय्या; हा व्याकरणशास्त्राच्या अर्थविचाराविषयी आहे. (७) बृहन्मंत्रेया यातील विषय लघु-मंत्रोपेप्रमाणेंच आहे. (८) लघुशब्दरत्न; हा मनोरमेवर व्याहाराप आहे. (९) बृहच्छब्दरत्न; हाहि मनोरमेवरच व्याहाराप आहे. (१०) अशौचनिर्णय; हा धर्मशास्त्रप्रकरणावर आहे. यांत मृताशौच (स्नान) आणि जलनाशौच (सोप)

नागोजी माने—हा सातारा जिल्ह्यातील म्हसवडकर मान्याचा मूळपुरुष. याचा काय रत्ताभा, हा विजापुरकरांचा नामांकित सरदार होता. अर्थसिंग व दिलेरखान यांनी विजापुरावर केल्या स्वारीत रताजीने चांगला प्रतिकार केला (१६६५). रताजीच्या देसतक नागोजीस सरदारी मिळाली. पुढे नागोजी हा वेचनाव होऊन औरंगजेबास मिळाला व त्याने मराठ्यांच्या विरुद्ध कामे केली. निजीस राजाराम अस्ता त्याने याची समजूत केली व यास आपल्याकडे मिळवून घेतले याचा मोर्चा कित्याच्या वक्रपुरी दरबाना-अवळव होता त्यामुळे राजारामास क्लिष्टातून निवडून जाण्यास मदत केली. त्यापदल त्यास म्हसवडची देशमुखी इनाम मिळाली नागोजीचा धासरा, संताजी घोरपडे याच्या हाताखाली होता. त्याच्या हातून गैरशिक्षित घतेन झाल्याने संताजीने त्याला ठार केले तो द्वेष मनात आणून संताजी व धनाजी यांची लढाई जुंपली अस्ता व संताजी एकाकी सापडला अस्ता (बायकोच्या आश्रयाने) नागोजीने म्हसवड-अवडच्या कारणावळ्याच्या रानात संताजीचा दर्याने खून केला व त्याचे हाके औरंगजेबाकडे पाठविले त्याबद्दल औरंगजेबाने नागोजीस इनाम दिले. या नागोजीच्या बोचकृत्याचा खाजीरामाने हि निषेध केला आहे यानंतर नागोजी राजारामास मिळाला. [जेथे शाकावली; गजारामाने वरिष्ठ; म. रि. भा. १.]

नागोद, स त्या न.—मय्याईदुरयान, वापेलसुडच्या पोलिटिकल एजन्सीतील एक सनदी संस्थान. उ. अ. १४° १२' ते १४° १५' व पू. रे. ८०° १८' ते ८०° ५२'. क्षेत्रफल ५०१ चौरस मैल. १८ व्या शतकापर्यंत नागोदचे उग-हर असे नांव होते. यात सतना व हिला मिळणाऱ्या लहान लहान नद्या वाहतात. हा प्रांत बहुतेक बालुकामय आहे. कोठे कोठे गुन्याऱ्या दगडाच्या ऐकड्या पाहण्यांत येतात. येथून गुन्याचा दगड दूर दूर ठिकाणी जाती म(ब) हुंत स्तूप नांवाचा गाव गादेर नांवाच्या वाळूच्या दगडाचा केलेला

स. १८०२ च्या वसईच्या तहानंतर पन्ना संस्थानांतच याचा समावेश होत असे परंतु, ज्याअर्फी हे छत्रपालच्या उदयापूर्वी स्वतंत्र होते त्याअर्फी स. १८०१ त या संस्थानाला शिंदेराजसिंगाच्या वेळेस वेण्ळी सनद दिली. यानंतर स. १८१८ त बलमसिंग हा त्याचा गादीवर मुलगा आला पण भावाच्या छुनाच्या आरोपावरून तो पदच्युत केला गेला याच्यानंतर राघवेंद्र (अज्ञान) गादीवर आला व याला स. १८३१ त सत्ता मिळाली बंदात हा फारच इमानदारीने वागल्यामुळे व सरकारला मदत केल्यामुळे याला धानवाही हा परगणा मिळाला इ. स १८३१ त याला दत्तक घेण्याची सनद मिळाली व हा इ स १८५४ त मेल. यानंतर जाधवेंद्रसिंग गादीवर आला. याच्या गैरवस्थे-मुळे याचे अधिकार इ. स. १८९४ त काढून घेण्यात आले, परंतु स १९०४ त पुन्हा हा काही वर्षांतून घेण्याचे कबूल करून कार्यातून येऊन सतन्याला राहू लागला. याला 'राग' ही पदवी असून १ तोंफाच्या नळामीचा मान आहे.

या संस्थानात पुराणवस्तू बऱ्याच आहेत. फार जुने रस्ते म्हणजे दक्षिण हिंदुस्थानहून कौशाची व थावस्ती यांनी जाणारे रस्ते कदाचित् येथे म(ब)हुंत अवळ मिळत असोत. येथे एक बौद्ध स्तूप द्योतवसीस आला. त्याचे काही भाग कलकत्त्याच्या पदार्थसंग्रहालगात आहेत. एका दरबाज्यावर शृंग घराण्याचा थोडासा इतिहास सांपडतो. एके ठिकाणी मध्ययुगातील देऊळहि सापडले आहे. इतर ठिकाणे म्हणजे खाल पहाड नांवाची ऐकडी; येथे ११५८ त कलचुरी घराण्याचा इतिहास आहे, शंकरगड; खोद नांवाची तेली राजाची जुनी राजधानी; येथे ४७५ ते ५५४ चे लेख सांपडतात. भुमर; महागवान, करीतलई व पटेनी देवी, येथे गुप्त जातीचे एक देवालय आहे.

लोकसंख्या (१९२१) ८४०९७. यांत उंचहूर हे एकच व जुन्या राजधानीचे शहर व ३३६ गेजी आहेत. मुख्य भाषा गुंजेलखंडी आहे. पिंके तांदूळ, कोंदो, हरभरे, ज्वारी, सामन व

दिवस मात्र विकनिरध्या रागाला हे अकबरकडून मिळाले होते. या शहराभोवती भित आहे. ही सुमारे १७ फूट उंच व २५ ते ५ फूट रुंद आहे. तटबंदीवर बरेच सुसुलमानी लेख आहेत येथे देवळे पाहण्यालायक आहेत. किल्ल्याच्या भोवती दुहेरी भित आहे. पायथ्याशी या भितीची जाडी ३० फूट असून टोंकावर १२ फूट आहे. येथील भैल फार सुप्रसिद्ध आहेत. येथून पूर्वेस २० मैलावर मंगलोट येथे संस्कृत लेख असलेले (इ स. ६०४) एक देवालय आहे. ओघपुरात मिळालेल्या लेखात हा जुना आहे.

नांग्वात—ब्रह्मदेश, दक्षिण शान संस्थानातील मध्य-सागात असणारे लहानसे संस्थान. उ अ २०°३३' ते २०°३६' व पू. रे. ९०°१०' ते ९०°२२'. क्षेत्रफळ ४२ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) ४८०५. यात लोहदेसंग नावाचे सर्वात उंच शिखर (८००० फूट) आहे. मुख्य (पिके कालभ्याने उत्पन्न केलेली) तांदूळ, केळी, व सुइमूंग ही आहेत. नागवान हे मुख्य शहर आहे.

नाची—प्रक्यात तेलगू भाषेत इलेथरोपाच्या (एहा) याची प्रचली सुसंगी. असून ही बालविषया होती. नाची प्रथम मंदबुद्धि व संसारसक्त असे एण इलेथरोपाच्यायाने केलेले ज्योतिष्मती (सालकागोनी)चा कृप घेतल्यापासून हिची शुद्धि अत्यंत तीव्र झाली व अल्पच काळात शास्त्रातील अनेक विषयात ती इतकी पारंगत झाली की, त्यावर ती व्याख्या-नाहि देऊ लागली. पुढे थोड्याच दिवसांनी तिने संस्कृतात एक नाटक रचिले. त्यात तिने आपले जन्म शाल्यादिशब्दा-पासून वैषम्य व विद्याभ्यास येथपर्यंत सविस्तर व वीर-व्रजप्रधान वर्णन फारच उत्कृष्ट लिहून बापास दाखविले. ते त्यास पसंत होऊन त्याने त्या नाटकास 'नानी' हे नाव दिले.

हिने काशी, मथुरा इत्यादि ठिकाणच्या सर्व पवित्र यात्रा केल्या. ही दिक्षी, नयपूर इत्यादि शहरातहि गेली होती. तेथे हिच्या शुणावर हिला तेथील राजाची अनेक वक्षिसे दिली.

नाशुरेथ (आधुनिक-एन् नासिरा)—हे गाव गॅलिलीत एसद्रॅलोन मैदानाच्या दक्षिण सरहद्दीवर असलेल्या टॅक्झाच्या मध्ये होते. येथेच ख्रिस्ताचा आळपणातील काळ गेला. या गावातील पाण्याचा झरा (सेंट मेरीचा 'कूप') ख्रिस्ताच्या वेळचा असावा इ स ६०० च्या सुमारास येथे एक मोठे मंदिर होते. ११८७ साली हे मलान्दिनने घेतले. १५१७साली हे शहर तुर्कांच्या हाती आले येथे सुमारे १५०० सुसुलमान व ६५०० ख्रिस्ती लोक आहेत येथे शाळा व छान्नालय वगैरे लोकोपयोगी संस्था आहेत. येथील धर्मप्रसिद्धांचे मंदिर अजून दाखविताने.

नाशारेथ—मद्रास इलाह्यात तिनेवेळी प्रिल्लानील थ्रीवेडंटम तालुक्यातील एक येथे हे पालमळीटापासून २२ मैल आहे लोकसंख्या सुमारे चार हजार अभ्यापिका अधिक लोक शिथन धर्माचे आहेत. हे एक मिश्रवरी लोकांचे खेडे

असून येथे मुलीकरिता एक हायस्कूल आहे. एक कला-विषयक, एक औद्योगिक शिक्षणाची शाळा येथे आहे. येथे उत्तम तऱ्हेची किनागी (लिफ्ट) तयार होते असे म्हणतात.

नाझीरा—अथवा गरागाव आसामात सिखागार प्रिल्लानील एक खेडे हे दिखो नदीच्या डाव्या तीरावर वसलेले असून सिखागार शहराच्या आग्नेयीस ९ मैल आहे. १६ व्या शतकाच्या मध्यापासून ते १७व्याच्या अखेरीपर्यंत येथे 'अदोम' राजाच्या वेळची राजधानी होती. एकदा कच्छचा राजा नर-नारायण छाने व एकदा डाफ्याचा नबाब मीरजुमला छाने, असे दोनदा ह्या गावावर हजेरे चढवून हे काबीज केले होते. या गावाला त्यावेळी ४ तीन तीन कोठाच्या अंतरावर एक एक असे ४ भग्ग दखाने होते. नाझीरा हे आता 'आसाम टी कंपनी'चे मुख्य स्थान आहे व येथे मोठा बाजार भरतो. गेहूनी व डिग्गबास जाण्यास येथून रेल्वे आहे. येथे एक हायस्कूल आहे.

नाट—ब्रह्मदेशातील काही देवते. हे पूर्वी बहुतेक प्रसिद्ध पुरुष व स्त्रिया असून त्यांना आकस्मिक कारणांमुळे मृत्यु आले. यात सुकळ रागे व राग्या आढळून येतात. साधारण आकस्मिक कारणांमुळे मेलेल्या मनुष्याच्या आत्म्यास गति न मिळून त्याचे पिशाचक होऊन ते त्यास पूर्वजन्मी पांडा करणाऱ्यास प्राप्त देते अशी पुष्कळ लोकांत समजूत आहे. तीस अनुसरूनच या नाटांवरून दंतकथा आहेत यांची संख्या एकंदर ३७ असून त्यात काही त्रियादि आहेत. यातील पुरुषांचे पुनारी पुरुष व स्त्रियांच्या स्त्रिया असतात ते प्रत्येक नाट्याचा जो ठराविक पौराणिक असतो सोब पौराणिक करतात [ई अं १९०५]

नाट (नाटका)—याची इस्ती सधुक्तप्रातात फार (सुमारे ७० हजार) आहे. बंगाल, मध्यहिंदुस्थान व बम्हाव-मध्यप्रात यातून दहा दहा हजार वरती आहे इतर प्रांता-सुनदि ब्रह्मदेशी आहेत एकंदर लोकसंख्या (१९११) १२६४२८, पैकी ५५१३३ हिंदु व ३०८५० सुसुलमान आहेत. नाट हे नाव कस्तराचेच व दोन्यावर चालण्याचे खेळ करीत प्रवाश करणाऱ्या अनेक जातींना दिलेले आहे. वादी, धावीमार, दामचरा, झपेरा, माच्छी, कोल्हाटी, वेडिया, यानादि नाट म्हणतात नाट हे लोक कनर, वाडिया व डोम या जातींपासून झाले असावेत असे वाटते. ही त्रिवी लोकांची एक जात आहे असे कोणी म्हणतात येगाह्यांत बाजी-गर व बबुवरी असे दोन वर्ग आहेत या कोणांविहि पूर्वी कंजर म्हणत. मध्यप्रांतात गोपाल जोबाच्या लहान जाती-तल्या बायकांस बबुवरी म्हणतात यावरून नाट हे नाव घेयाचे वाचक आहे जातीने नव्हे. या लोकांच्या चालीरातीवरून हा सर्व जातीचा गाल असावा असे वाद लागत. हे वाटेले रयाच्या हातचे वाटेले ते खातात हे आपला बाय-कास व्यवहारावर पैस मिळविण्याची परवानगी देतात. येगावांतील नाट लोकांत मूल झाले की ते आगीला देतात

गेती ही इंग्लंडमधील आद्य नाटकग्रहं पूर्वाच्या तात्पुरत्या मंडपवशा नाटकगृहाच्या नमुन्याचीच होती, प्राचीन ग्रीक वजणाची नव्हती या नाटकग्रहात मध्यमार्गी स्टेश असून तीन बाजूंनी प्रेक्षकांचा जाग असत, व जवळच्या बाजूस जट सजण्याचे नेपथ्य (थीनरूम) असे अशा नाटकग्रहांना अष्टकोनी आकार असे व प्रेक्षक बसण्याची येथरी बाह्य बाजूस थीनरूमच्या वरिद्धि असे

१६ व्या शतकात इटलीत नाट्यप्रयोगांना इंग्लंडातल्या हून अधिक महत्त्व मिळाले होते व तेथील नाटकग्रहं प्राचीन नमुन्यावर तयार होत होती त्यांपैकी विहेशेला येथील द्रोतो ऑलिंपिकी नावाचे नाटकग्रह अद्याप अस्तित्वात आहे फ्रान्समध्ये साप्ताहिक नाट्यप्रयोग इंग्लंडपेक्षा अर्धा पट्टर पावले स १४९० मध्येच एक चांगले नाटकग्रह होते १६ व्या शतकात एका इटालियन नाट्य-प्रयोगाभिमित पोपात व सीनसिनरी यावर अतोनात पैसा खर्च झाल्याची माहिती मिळते, व १७ व्या शतकात पॅरिसमध्ये ऑपेराहा नियमितपणे सुरूवात झाली होती १८ व्या शतकाच्या अखेरीस नेपथ्य येथील सैन कालो आणि मिलनचे लास्नाला ही दोन नाटकग्रहं सर्व युरोपात सुख होती पण अली फडोल लंडन, पॅरिस, सेंटपीटर्सबर्ग आणि युरोप व अमेरिकेतील इतर शहरांतील नाटकग्रह आकार व गोमा या दोन्ही बाजूनेत फारच पुढे गेली आहेत

आधुनिक नाटकग्रह चीन व जपान — इंग्लंडच्या सुधारणेला प्रथम ओस्त्रियात १८८० च्या सुमारास सुखात झाली त्यातील श्रेय नैसर्गिकपणा आणण्याचे होते आधुनिक यांत्रिक शोधांचा व प्रकाशसाधनांचा उपयोग स्टेशनकडे करण्यात येऊ लागला नाटकग्रहात आधी वरचेवर लागत, त्यामुळे आगपासून बचाव करण्याच्या दिनेक मुक्या निघारत्या या सुधारणांच्या बाबतीत प्रेडिटेन व फ्रान्स मात्र सर्वांत मागासलेले होत अलीकडील नाटकग्रहाचे लांकडी, अथवा लांकडी व लाखडी असे तीन प्रकार आहेत तसेच स्टेशनरील पडदे व सीन सिनरीवात वामे शारीरिक शक्ति, जलशक्ति किंवा पियुट शक्ताने करण्यात येतात लांकडी किंवा अर्धा लांकडी स्टेशनरील सर्व कामे शारीरिक शक्तानेच करीवतात, पण लांकडी स्टेशनरील कामे तीन्ही किंवा तीन्हीपैकी कोणत्या तरी शक्ताने करतात जलशक्ति वापरणे खर्चाच्या दृष्टीने सर्वांत अधिक महाग गोंते पडद्यावरील रंगीत सीनसिनरी काढण्यात ही इंग्लंडमधील चित्रकार युरोप व अमेरिकेतील तदुपरीया मध्ये सर्वोत्तम पुढे आहेत

नाटकग्रहाची धर्मा कायदा — प्राचीन रोमन काळात दयावत उद्योगी नट्यांच्या घरात सुरवात झाली, व तत्कालीन नटवर्ग सुलभापिका असे व त्यांची प्राप्ति त्यांच्या गालकांना मिळे या घरातचही कायदा थिओडोशियन आहे, त्यावरून पाहता या घराला फार इलका असं दिसतं नटाचे लिहती धर्मसंस्कार करू

नयेत अगदी असत्य रंगांत व त्यांतून वाचल्यास पुन्हा लढावा घेता व फरण्याच्या अटीवर संस्कार करावा नट्यांच्या सुलका त्याच घरात पटण्याचा सक्ति नसावी, छीनटोना घरा साडून मिश्रकिणी होण्याची परवातरी असावी, केर फलमें त्या कोठात होती जस्टिभियनच्या कोडमध्ये नटाचे पुतळे सार्वजनिक रस्त्यात ठेवू नयेत, छी नाटकग्रहात नव-याच्या परवानगाशिवाय गड्यास तें सोडविनात (बाय-व्होर्से) खोश कारण मानले असे, वगैरे नियमहि आढळतात

इंग्लंडात इतर युरोपाय देशांप्रमाणेच नाटकगृहाविषयक कायदा अगदी अलीकडे झालेला आहे पूर्वी नाटकगृहावर चर्च विषयन असे, त्यामुळे एतत्सर्वधी पाहिले नियम चर्चने केलेले आहेत पित्ती इषमाना नाटक पट्ट नयेत, नटाचे लिहतां धर्मविधी व अगर्भधी कह नयेत, पात्री मळलीनी नाट्यप्रयोग करू नयेत, नटासो सवध ठेवू ये व नाटक पाट्ट नयेत, वगैरे विषय होते रेफर्मेशनपासून हे विषय नट होण्यास सुखात झाली पण राबि लोडानी राजकीय व इतर दृष्ट्या आक्षेपांना नाटक करू नयेत, नट व नाटकगृह यांनी सरकारी परवाना प्रथम काढावा वगैरे नियम ठेविले सद्य सन्सशिवाय याम करणाऱ्या नटाना १५७३ च्या कायद्याने फटके मारण्याची कडक शिक्षा ठेविली होती नंतर या सवधीच्या कायद्यात अनेक वेळा सुधारणा झाली नाटकग्रह बांधले हा स १८४३ पर्यंत मोर्तापोली (विशिश्ट व्यक्तीने विकत घेतलेला इण) असे, त्यानंतर काही कायद्यांच्या अटीवर सर्वानी मोकल्याक देण्यात आला कासनेवैषयक्या वेळी एतद्विषयक नियमणाची कयाल झाली, कारण तत्का सीन एपुटेनरपी राज्यकार्यानी कोणीहि नाटक पट्टावयात जाणें हा गुन्हा ठरविला होता नाट्यप्रभावरच नियमण एलिझाबेथ राणीच्या काळापासून आहे स १८४३ च्या कायद्याने प्रत्येक नाटकग्रहाचा प्रत नाटकप्रयोग होण्यापूर्वी सरकारकडे पाठवून मसुदा घेणे जरूर झाले आहे नामजुरीची कारण पुढीलप्रमाणे ठरविली आहेत—(१) असभ्यता, (२) कलित पात्रे, (३) निवत किंवा मुकत्याच मेलण्या दृष्ट्याचे विवृत निर्दशन (४) धर्मनिष्ठेचे विधातक वषण, (५) गुन्हा किंवा गुण्याला उतेजन, (६) शोचता विषा तक किंवा दोस्त राष्ट्राच्या सैन्याला विधातक मजकूर मिदिश साम्राज्यातील देश व इतर युरोपीय देश यात इंग्लंडच्या सारखाच कायदा आहे

मा र तीय — सध्दत बाह्ययांताल नाट्यविषयक प्रयांतच नाटकग्रहावरुलची माहिती दिलेली असत नाट्यशास्त्रावरील सुप्रसिद्ध भरतमुनीप्रणीत ग्रंथ 'नाट्यसूत्र' यात भरत हाच देवाचा पुत्रधार (स्तेज मनेजर) होता असे सांगितले आहे नटकाच्या प्रास्ताविक आगवावून असे दिसत की, नाट्य प्रयोग राजाध्याखाळी राजकायात करण्यात येत असत त्याची सामान्य लोककारिताहि नाटकप्रयोग यात्राच्या वेळी देवालापात निवा मंडपात हात असत अमूनहि रोडगावांतून

कारण तिच्या मुलाला मूल शास्त्रासुद्धे व्यभिचारित जास्त पैसे मिळण्याचा उमेद कमी आला, म्हणून भरपाईवरून पहिले मूल देतात तिला ३० रुपये देऊन ते मूल पुन्हा परत घेतात दोरीवर चालणे, पायास शिंगे बांधून त्याच्या टांबावर दोरीवरून चालणे, दोरीवर परत देऊन तीवर कोक देऊन तेल सभाळून दाखवून सक्तत बागे इत्यादि कौशल्ये याची कामे हे लोक करतात सोपरा, गवडी हे साप धरितात व सापाच्या विषावर हे लोक औषधे वाळवतात [रसेल व हिराबाल, सेन्स रिपोर्ट १९११, जांशियाटिक रिसेंच, पृ १६, बलकत्ता रि०यू, पृ ५]

नाटकगृह, प्राचीन नाटक रोमन काळ — नाटक करून दाखविण्याकरिता मुद्दाम तयार केल्या इमारतीला नाटकगृह म्हणतात युरोपमध्ये प्राचीन काळी नाटक करण्याचा मूल प्रथात प्राचान ग्रीक लोकांमध्ये सुरू झाला झायनिफिस नामक देवतेच्या धार्मिक उत्सवात गायन व नृत्य करण्याच्या पद्धतीपासून पुढे नाटकप्रयोगाचा उदय झाला नवीन उत्सव अथेन्स येथे होत असे त्यावेळी ग्रीकनृत्याच्या नटशांतील मुख्य इत्थ इतरांवरून काही वेळ सभाषण करीत असत पुढे या जलशालीत इत्थमाची सख्या वाढून त्यातील सभाषणांना अधिकाधिक महत्त्व प्राप्त होऊ लागले व त्या प्रयोगाकरिता स्वतंत्र रंगण पात्रांना वेगळे वगैरे करण्याकरिता निराळी जागा आणि प्रेक्षकांना बसण्याकरिता वेगळी जागा याप्रमाणे व्यवस्था करण्यात येऊ लागली निस्तपूर्व ४९९ मध्ये अशा प्रयोगाकरिता एक कायमचे नाटकगृह (थियेटर) तयार करण्यात आले हा इमारत फक्त ५०१ सालांनंतर बांधलेला आग दगडी होता दर असे नाव होते यात सैतना वगैरे आज अस्तित्वात लहान नया बाहेतात हा प्रांत बहुतेक वायु १ व्या शतकात योडे जुन्याच्या दगडाच्या टेंकड्या पाहण्यात येऊन ग्रीक जुन्याचा दगड दूर दूर ठिकाणी आतो अ (व) हुत १०वी नावाचा गाव बांदेर नावाच्या वाळच्या दगडाचा केले

घातुच्या भाष्यात मोठाले गोटे यत्राच्या साहाय्याने गरज किरत ठेवून अवाज उत्पन्न करीत

रोमन लोकांनी नाटकगृहाचा इमारत बांधण्यात फार सुधारणा केली कमानीची रचना व कॉफीटचा उपयोग करून सपाट जमिनीवर तीन लात भजली नाटकगृह ते बांधीन असत ग्रीकप्रमाणे नाटकगृहाकरिता टेंकडीचा उतार रचाना लागत नसे, व रोमन नाटकगृहातील प्रेक्षकस्थान, रंगभूमी व वाद्यस्थान (ऑर्केस्ट्रा) तिन्ही मिलून एकच इमारत दिसे रोमन रिपब्लिकच्या काळात रोमन लोकांतील साधेपणा नाहाता होत गेला व त्याच्या नाटकगृहानाहि ग्रीक लोकांतील नैर्घे वळण लागले रि पृ ५५ मध्ये पॉपेने ज दगडी नाटकगृह बांधण्यास सुरूवात केली त्यात ४०,००० प्रेक्षक बसत असत असे प्लिनी म्हणतो याच नाटकगृहाचे अवशेष रोममध्ये अद्याप पहावयास मिळतात हे नाटकगृह मॉडेस्टर लोकांच्या सामन्याकरिताहि वापरीत असत प्लिनीने आणखी काही नाटकगृहांचे वर्णन दिले आहे, त्यांपैकी एकात ८०,००० लोक बसत असत असे तो म्हणतो, ते अथिथ्वसन्धि वाटते रोमन साम्राज्याच्या प्रांतांतील महत्त्वाच्या शहरातहि निदान एकेक तरी नाटकगृह असे, त्यांपैकी काहींचे अवशेष आज उपलब्ध आहेत प्राक व रोमन नाटकगृह बहुधा वर उघडी, बिन छपाची असत, पण रोमन लोकांनी काही नाटकगृह आच्छादनायुक्त बांधिलेले असत रोमन लोकांत तीनसि नरीची प्रगतीहि ग्रीकांपेक्षा अधिक झाली

आ पु नि क काळ — मध्ययुगात कायमकांतील साधु पुराणाच्या अद्भुत वस्तूंचाच्या गोष्टीसमर्था लिहिलेली नाटक (मिरॅकल-प्लेज) विशेष लोकप्रिय व रुढ होती अशी नाटकें सचमध्ये किंवा तात्पुरत्या उभारलेल्या मांडवात होत असत, त्यांच्याकरिता कायमची बांधलेली नाटकगृह नव्हती १६ व्या शतकात पुन्हा सामारिक किंवा प्राग्विक (सेन्सुअर) नाटकांना सुरूवात झाली व इंग्लंडात एलिझाबेथ राणीच्या वेळी असल्या नाटकांना वाढण्यात येऊन महत्त्व प्राप्त

गेली. ही ईंग्लंडमधील आद्य नाटकगृह पुर्वीच्या तत्पुरत्या मंडपवशा नाटकगृहाच्या नमुन्याचीच होती. प्राचीन ग्रीक नटणाची नव्हती. या नाटकगृहात मायभाषी स्टेशन असून तीन चारुनी प्रेक्षकांचा जागा असत, व सर्वथा बाजूस नट सजण्याचे नेपथ्य (थीनरूम) असे. अशा नाटकगृहांना अष्टकोनी आकार असे व प्रेक्षक वसण्याची गॅलरी चौही बाजूस थीनरूमच्या वरहि असे.

१६ व्या शतकात इटलीत नाट्यप्रयोगांना ईंग्लंडाच्या- दून अधिक महत्त्व मिळाले होते व तेथील नाटकगृहे प्राचीन नमुन्यावर तयार होत होती. त्यापूर्वी व्हिसेन्झा येथील ट्रीटो ऑलिंपिको नावाचे नाटकगृह अद्याप अस्तित्वात आहे. प्रान्समध्ये साप्ताहिक नाट्यप्रयोग ईंग्लंडपेक्षा आधी महत्त्व पावले. स. १४९७ मध्येच एक चांगले नाटकगृह होते १६ व्या शतकात एका इटालियन नाट्य-प्रयोगाभिमित्त पोपास व थीनसिनरी यावर अतोनात पैसा खर्च झाल्याची माहिती मिळते, व १७ व्या शतकात पॅरिसमध्ये ऑपेराहा नियमितपणे सुरुवात झाली होती. १८ व्या शतकाच्या अखेरीस नेपथ्य येथील सैन काळो आणि मिलनचे लास्काला ही दोन नाटकगृहे सर्व युरोपांत सुरेख होती. पण अली-कडील लंडन, वॅरिस, सेंटपीटर्सबर्ग आणि युरोप व अमे-रिकेतील इतर शहरांतील नाटकगृहे आकार व शोभा या दोन्ही बाबतीत फारच पुढे गेली आहेत.

आधुनिक नाटकगृह याचा —स्टेजच्या सुधारणेला प्रथम ऑस्ट्रियात १८८० च्या सुमारास सुरुवात झाली त्यातील ग्रेज मेसर्सिगपणा आणव्याचे होते आधुनिक यानिक शोधाचा व प्रकाशाशोधनाचा उपयोग स्टेजकडे करण्यात येऊ लागला. नाटकगृहात आगी बरबेवर लागत, त्यामुळे आगीपासून बचाव करण्याच्यादि अनेक युक्त्या निघाल्या. या सुधारणांच्या बाबतीत मेट्रिडन व प्रान्स मात्र सर्वांत मागासलेले होते. अलीकडील नाटकगृहाचे लांकडी, अर्धलांकडी, व लोखंडी असे तीन प्रकार आहेत तसेच स्टेशनरील पद्धे व सीन-सिंगरीभावत फार्म शारीरिक शक्ति, जलशक्ति किंवा विद्युत शक्ताने करण्यात येतात. लांकडी किंवा अर्ध लांकडी स्टेशनरील सर्व फार्म शारीरिक शक्तींचेच वरवितात; पण लोखंडी स्टेशनरील फार्म लोखंडी किंवा लोखंडीपैकी कोणत्या तरी शक्ताने करतात. जलशक्ति वापरणे रवाच्या दृष्टीने सर्वांत अधिक महत्त्व असते पडद्याखालील सीनसिनरी फाटण्यात ही ईंग्लंडमधील विनकार युरोप व अमेरिकेतील तदर्थीया-मध्ये सर्वांत पुढे आहेत.

नाटकगृहासंबंधी कायदा. —प्राचीन रोमन काळात यच्याच लहोरी नटगंधा घंघास सुरुवात झाली, व तत्कालीन नटगंधा मुलप्रार्थिका असे व त्याची प्राप्ति त्यांच्या मालकाना मिळे. या घंघासयर्थी कायदा थिओडोशियन कोडमध्ये आहे, त्यावरून पाहता या भेदाका फार इल्लमानीत असे दिसते. नटाचे विस्तृत परमसंस्कार करू

नयेत, अगदी असाध्य रोगांत व स्पातून पांजल्यास पुन्हा नटाचा धंदा न करव्याच्या अटीवर संस्कार करवा; नटाच्या मुलींना त्याच घंघात पडण्याची शक्ति नसावी, छीनटोना धंदा सोडून भिक्षुकिणी होण्याची परवानगी असावी, वगैरे कलमें त्या कोडात होती. जस्टिनियनच्या कोडमध्ये नटाचे पुतेक सार्वजनिक रस्त्यात ठेवू नयेत, छी नाटकगृहांत नवऱ्याच्या परवानगीशिवाय गेल्यास तें सोडविईस (जाय-व्हाईस) योग्य कारण मानले जाई, वगैरे नियमादि आढळतात.

ईंग्लंडात इतर युरोपीय देशांप्रमाणेच नाटकगृहाविषयक कायदा अगदी अलीकडे झालेला आहे. पूर्वी नाटकगृहावर चर्चचे नियंत्रण असे, त्यामुळे एतत्संबंधी पोहिले नियम सर्वेने केलेले आहेत. दिसती इसमाना नाटकें पाहू नयेत, नटाचे क्रिस्तीधर्माविषी व अंगविषी कलं नयेत, पाद्री मेडझीनी नाट्यप्रयोग करू नयेत, नटाची धंभय ठेवू नये व नाटकें पाहू नयेत, वगैरे निर्बंध होते. रेकॉर्डेशनव्हान हे निर्बंध नव होण्यास सुद्धात झाले. पण रामे लोधाना राजकीय व इतर दृष्ट्या आघेपाहू नाटकें करू नयेत, नट व नाटकगृह आनी सरकारी परवाना प्रथम काढावा वगैरे नियंत्रण ठेविले. लाय-संस्तरिवाय वाम करणाऱ्या नटाना १५७२ च्या कायद्याने फ्रडके मारण्याची कडक शिक्षा ठेविली होती नंतर या धंभधर्माच्या कायद्यात अनेक वेदा सुधारणा झाली. नाटक-गृह बांधणे हा स १८४३ पर्यंत मॉनोपोली (विशिष्ट व्यक्तीने विकत घेतलेला हक्क) असे, त्यानंतर काही कायद्याच्या अटीवर सर्वाना मोक्षदीप देण्यास आले. कायदेसंबंधय-वेदी एतद्विरुद्ध विधेप्रणाची कमाळ झाली, कारण तत्कालीन फुरिटनवेची राज्यकर्त्यांनी कोणीहि नाटक पहावमास जाणें हा शुद्धा ठरविला होता नाट्यप्रयोगावरने विधेप्रण एलिझाबेथ राणीच्या काळापासून आहे. स. १८४३ च्या कायद्याने प्रत्येक नाटक प्रघाचा प्रत नाटकप्रयोग होण्यापूर्वी सरकारकडे पाठवून मंडुई घेणे जरूर झाले आहे. नामंजुरीची कारणे पुढीलप्रमाणे ठरविली आहेत—(१) असभ्यता; (२) अनिष्ट पार्ते, (३) मित्रें किंवा मुक्ताच मेलेश्या इसमाचे विरुद्ध निदर्शने, (४), परमिनेचे विधातक वर्णन; (५) शुद्धा किंवा दुर्गुण्या उल्लेखन; (६) शांतता विधा-तक किंवा दोस्त राष्ट्राच्या मैत्रीला विधातक सजकूर विरुद्ध साम्राज्यातील देश व इतर युरोपीय देश यात ईंग्लंडच्या सार-खाच कायदा आहे.

आरंभिक —संस्कृत वाङ्मयातील नाट्यविषयक प्रयांतच नाटकगृहावद्दली माहिती दिलेली असते नाट्यशास्त्रावरील सुप्रसिद्ध भरतमुनीप्रणीत ग्रंथ 'नाट्यसूत्र' यांत भरत हाच देवाचा सूत्रधार (स्टेज मॅनेजर) होता असे सांगितले आहे. नाटकीच्या प्रास्तविक काळावरून असे दिसते की, नाट्य-प्रयोग राजाप्रयाख्याती राजवाड्यांत करण्यांत येत असत. तथापि सामान्य लोककरिताहि नाटकप्रयोग यात्राच्या वेदी देशालपांत किंवा मंडपांत होत असत. अजूनहि खेडगांवांतच

नाटक देवालयार्थ किंवा मुहाम तयार केल्या मंडपार्थ करतात. नाटकगृह बांधण्याची कल्पना युरोपियन नाटक-मंडळ्यानी इकडे मूळ स्वरूपात आणली. श्यापूर्वी मोठ-मोठ्या शहरातून देखाळ एखाद्या चाळीत किंवा बाहेरील नाटक होत आतां बहुतेक शिल्पाच्या गावी नाटकगृह बांधण्यात आली आहेत.

मुंबई शहरांत आजमितीस सुमारे अकरा नाटकगृहे आहेत. त्यांपैकी पारशी नाटक मंडळ्याच्या मालकीची अशी चार आहेत मुंबई, सुरत, बहोई, अमदावाद इत्यादि ठिकाणां गुजराती नाटकमंडळ्यांच्या मालकीची नाटकगृहे आहेत. मराठी नाटकाची कोपासना पुणे शहरात झाल्यामुळे तेथील नाटकगृहांचा इतिहास पाहू

सन १८५२ पर्यंत पुण्यात नाटक होण्यास सुरुवात झालेली नव्हती; अर्थात नाटकगृहीह नव्हती. या सली गोविंदनाथ सागलीकर यांची पौराणिक नाटकमंडळी प्रथम पुण्यास आली व तिचे लेख सनवार पेठेंतलें श्रीमंत सागलीकर यांच्या बाड्यात मंडपघालून होत असत. पुढे बाडा मिळ-नासा झाल्याने १८५५ साली कसबा पेठेंत अविकरांच्या बघ-ळीत नाटकाकारितां सुराम मंडप घालण्यांत आला. १८५८ साली सनवार पेठेंत आप्पा बळवंताच्या बाडपानजीक, इल्ली नूतन मराठी विद्यालयाची व्यायामशाळा आहे त्या ठिकाणी, सुमारे वारसो लोक बसतलें इतका एकचकळी गवठी छपराचा मोडय घालण्यात आला होता; परंतु हें सागुरांत नाटकगृह अमिनारायणास परंत न पडल्यामुळे त्याने त्याचा इहाकार वेळां या मंडपाचे नांव 'पूर्णंद नाटक-गृह' असें होतें. मंडप जवळच्यावर तेथेंच एकदांही तंगू-प्रमाणे अर्धवट मंडप व अर्धवट इमारत अशा ठेव्हेचें नाटक-गृह बांधण्यांत आलें. हा मंडपहि एके दिवशीं अकरासात पट्टा व १८५० सालच्या सुमारास याच आगेवर पड-

असे नाटकगृह मध्यवर्तीत जरूर हवें होतें. ही उणीव १९०९ साली बांधलेल्या क्लोस्टर संगीत नाटकगृहानें भरून निघाली. नाना फडणिसांच्या बाड्याच्या दक्षिण भागात हें नाटकगृह बांधिलें आहे.

आपल्या इकडलें नाटकगृहतांदि अद्याप पुष्कळ सुधारणा झाली पाहिजे. पुष्कळ नाटकगृहे अर्धवट असून, आंत वेळती हवा चांगली नसते, तसेच थोड्या जागेंत पुष्कळ माणसे बसवीत असल्यामुळे कांढवाव्याप्रमाणें खंवाखेंची होऊन प्रेक्षकलोकांना अनेक गैरसोयी सोसाव्या लागतात. त्याच-प्रमाणें थोडे अर्धवट असून पात्राना जाण्यायेण्याची वागली सोय नसते व देखावेहि चांगल्या रीतीनें मांडता येत नाहींत, तसेच नाटकगृहात केव्हा केव्हा गर्दामुळे जाण्यायेण्याचा मार्ग बंद होऊन लोकांची गैरसोय होते. ही गैरसोय जाण्यायेण्याचे निरनिराळे रस्ते करून दूर करतां येईल, याचेरीज वीरपुढपाना समोरासमोरे न बसवितां पुरपांच्या पाठीमागे झिया किंवा अशाच प्रकारची दुसरी व्यवस्था करून व जाळ्या घालून त्यांना बसण्याची सोय करावी. झाल्ल्यातील एका नाटकगृहाचें वर्णन एके ठिकाणी दिलें आहे तें असें—“ तें नाटकगृह सगळ्या जगांत मोठें धोरलें आहे. त्यानें पावणेतीन एकर गर्मान व्यापली असून तें बांध-ण्यास चवदा कोट लागली व २,१६,००,००० रुपये त्यासाठी खर्च झाले. याचें अंतरंग व बाहेरंग उत्तम सामानानें वर्णानें भूषविलें आहे. सगळ्यात अतिशय विलक्षण साग इड्डजें प्रबड जिना होय. याची लांबी १९० फूट, रुंदी ४३ फूट व वेची ६९ फूट आहे. ” नाटकगृहास भाग वगैरे लागू नये म्हणून जे उपाय सुचविण्यांत आले आहेत. ते—(१) नाटकगृ-हास जें सामान घालावयाचें तें विवक्षित रसायन पदार्थांत बुडवून मग त्याचा योगना करावी. (२) होता होईल तितका लोखंडाचा उपयोग करावा / ३ / नाटकगृहास

नाटकासंबंधी ध्यायाचा आरंभ १८८० त पुण्यात झाला. पुण्याच्या विविष्ट नॅमिस्ट्रेटने नाट्यगृहाच्या नियमांची रचना केली. त्यामध्यें मुख्यतः पुढील नियम महत्वाचे होते. (१) प्रत्येक नाट्यगृहांत नियमित माणणें वसतिवें (०) राखे-लवे दिवे बंद करणें. (१) एक वाद्यवाद्याच्या पुढें रात्री नाटक न करणें. आणि (४) आर्थाचा वेदोपदेष्टा राखण्याकरितां पाण्याच्या व मातीच्या टोल्यांची तरतूद करून ठेवणें. पाहिल्या व नवव्या कलमाची अंमलबजावणी नाटक-गृहाच्या मजबुतीचा व सुरक्षितपणाचा विचार करून नेली असली पाहिजे हें उपपन्न आहे. ही लोकांच्या दृष्टीनें अपवाद वेण्यासारखी नव्हती व त्याबद्दल कोणी फुरकुरीतकीहि नाहीं. १ व ३ ही कलमे मात्र त्यावेळीं बरीच अडचणीची व तुरुक्यानीची होती. परंतु पुढे तांदि दुरुस्त करण्यात आली. [रंगभूमी मासिक व कुलकर्णी—महाराष्ट्रीय रंगभूमी.]

नाटेकर, बालकोया (१८५५-१९१०)—एक महाराष्ट्रीय नट. हे किलोस्कर मेळणीतील आद्य व प्रमुखा नट असून महाराष्ट्रीय नाट्यकलेच्या इतिहासांत जे किलोस्कर-बाघोलीकरादि प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेले त्यांपैकीच नाटेकर हें एक होते. हे उत्तम गवयी म्हणून प्रथम पुण्यात प्रसिद्ध होते. नेतर १८८० साली आण्णासाहेब किलोस्करांनी मोरोबा शरीरच मानाहि आपल्यांत ओढिले. हे दोघे नट जर त्या वेळीं किलोस्करांना अनुकूल घाले नसते तर ही कंपनी तेव्हां न निघती, संगीत नाटकाची वरूपनाहि जेथल्या तेथेंच मिरली असती. शाकुंतल नाटकांत नाटेकर कणाबा भूमिका घेत व सीमनांत नारद व कृष्ण होत. कृष्ण व कण बा दोन परस्परविरोधी भूमिका असताना सुद्धा नाटेकर या दोन्ही क्रमांत उत्तम प्रकारचें नेपथ्य दाखवीत. त्यावेळच्या संगीत नाटकांनी महाराष्ट्रांत जी खलबळ उडवून दिली तिचें सूत्रधार कोल्हटकर, बापोलीकर व नाटेकर हेच होते असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. स. १८९० नंतर नाटेकरांनी कंपनी सोडली व ते घरी स्वस्थ बसले. हे ता. १३ जानेवारी १९१० रोजी पुण्यास मारले. [कुलकर्णी—मराठी रंगभूमी; रंगभूमि मासिक, वर्ष ३, अं. ६-७.]

नाट्यशास्त्र—सध्यां प्रचलित असलेल्या 'नाट्य' या शब्दाचा मूलार्थ व ईंग्लिश भाषेतील 'ड्रामा' या शब्दाचा मूलार्थ, या दोहोंसंबंधी विचार करता असें दिसून येतें कीं हातत नरी हे दोन्ही शब्द सामानार्थ जोडले जातात तरी त्यांची मूळ पीठिका फारच निराळ्या तऱ्हेची आहे. ' नाट्य ' हा संस्कृत शब्द 'नट' म्हणजे नाचणारा ह्या शब्दापासून झाला आहे हें उपपन्न आहे. नट या घातूचा अर्थ नाचणें असा आहे.

ड्रामा ह्या शब्दाचा मूलार्थ "किया" असाच आहे. परंतु सध्यांचा प्रचलित अर्थ फारच प्राचीन काळी म्हणजे अँरि-स्टोटल या ग्रीक ग्रंथकाराच्या वेळींच उद्भवून शब्दाचे दक्षित केला नात होता. नाट्यशास्त्राचें मूळ विवेचन इरातांना अँरि-

स्टोटलनें याची व्याख्या मनुष्यांच्या कियार्चे, भावार्थ व आधुन्याचें श्रेयात्मक प्रदर्शन अशी केली आहे. हावरून ग्रीक नाट्यशास्त्राचा मूळ उगम अनुकरणमुद्रापासूनच झाला असावा असें उपपन्न दिसतें. प्राचीन कल्पनेप्रमाणेंच नाट्यांहि नाटकांचा उपयोग घडलेल्या गोष्टी मुद्दों कृत्रिमपणें दाख-विण्याकडेच केला जातो, व म्हणूनच नाटकास कोणत्या तरी भाषेची जरूरी भासते व म्हणूनच नाट्य हें महाकाव्यें (एपिक) व धोणाकाव्यें (जिरिक) त्यांची अर्थात निकट रीतींनीं भेदळ आहे असें जॅरि. स्टोटलनें म्हटलें आहे. फरक ऐवढाच कीं महाकाव्यें किंवा धोणाकाव्यें ही केवळ शब्दमुद्रावर उभारलेली असतात व नाटकास शब्दांची व कियेची जरूरी भासते. याला अपवाद असे हिंदुस्थानातील यमपुरी वगैरेंसारखे बाहुल्यार्थ (पेपर-ड्रेम) खेळ किंवा चरित्रचित्रपट वगैरे दाखविता येतील कीं ज्यामध्ये शब्दमुद्रांची काहीच जरूर नसते परंतु सर्व उभारणी केवळ अभिनय व हावभाव यावरच असते.

नाट्यकलेचा मित्रहलेशी बराच संबंध आहे, परंतु चित्र-कलेनें दाखविलेले कथानक स्थिर (स्टॅटिक) असतें व शब्दमु-द्रांचा तर रंगीत पूर्ण अभावच असतो. ह्या उलट नाट्यकलांत एक प्रकारची कथानकाची अव्यंज परंपरा असते. त्याचप्रमाणें नृत्यकलेचा व संगीतकलेचा नाट्यकलेशीं बराच संबंध येतो हें वर दाखविलेंच आहे. आम्हा भारतीयांच्या दृष्टीनें तर नाट्याचा संगीत व नृत्यकला यांच्याशीं आतिशय निकट संबंध आहे. कारण भारतीयच्या मते मानवी मनोज्ञाति व संगीत-शास्त्रांतोळ विशिष्ट नादलहरी यांचा अतिशय ब्रह्मकारिक अन्योन्यागम आहे व ह्या विषयानवरच संगीतांतोळ राग-शास्त्राची उभारणी झाली आहे.

अवोचीन दृष्टीप्रमाणें नाट्याचें मुख्यतः अनेकपयेंवसायी (कॉमेडी) व शोकपयेंवसायी (ट्रॅजेडी) असे दोन विभाग पाडले जातात. परंतु अगदीं प्रथम अशा प्रकारचे विभाग कोणत्याहि नाट्याच्या प्राथमिक दृष्टीत दिसून येत नाहींत, व प्राचीन भारतीय नाट्यांत तर ह्या विभागांचा पूर्ण अभाव आहे. वस्तुतः विचार करतां दैनिक प्राण्यांची कोणतीहि कायें केवळ शोकोत्पादक किंवा अल्पादकारक नसतातच. ज्याप्रमाणें मानवी बांधित हें सुखदुःखार्थी मनोहर मंत्रिगण आहे, त्याचप्रमाणें अशा प्रकारचीं दैनिक कायें कांहीं अशीं प्रायः व त्याचप्रमाणें अशा विविध घटनांचीं मोठेनें होत. परंतु आपोआप कांहीं प्रत्येक क्षणसोबत उद्भवल्याचे असल्यामुळे साह-जिकच मानवी दृष्टीनें त्यास कांहीं वैशिष्ट्य प्राप्त होतें. म्हणूनच वर्ततन्मुत्पारतो आल्पादजनक विशिष्ट समय किंवा विशिष्ट देवतेविरातीं सारविषयांत आलेले यात्राप्रसंग, ज्यावेळीं प्राथमिक अवस्थेतील नाट्यरचना लोकसमाजापुढें मांडी त्यावेळीं छापीली त्या प्राथमिक नाट्यावर एकप्रकारची विशिष्ट छाया पाडली. आ-गेत भारतीय नाट्यरचना तर बहुतेक अशा प्रसंगाच्या वेळींच उद्भवून गेली. उदाहरणार्थ महाकवि

मङ्गलार्थी नाटके 'कालप्रियनाथ' ह्या देवताच्या उत्सवप्रसंगी केली गेली. इटली देशातील फेरेन्सिनासारखी प्राथमिक नाटके देखील उत्तम पीक निघण्याचा काल जो वसंत- ऋतु अशा वेळीच केला गेला. आनंदपर्यवसायी नाटकाचा कोणताही वागने विचार केला असता असेच अनुमान निघते की आनंदपर्यवसायी नाटक हे निसर्गाच्या पुनरुत्थी-करणसमयीच्या आनंदाचे निदर्शने व निसर्गाने फलपुष्पास दिलेल्या नवचैतन्याचे व्यक्त स्वरूप होय. परंतु आनंदपर्य- वसायी नाटकाप्रमाणे या मूलभूत हेतूचा पुढे इतका अतिरेक झाला की त्यालाच पुढे किट्सवाणे रूप प्राप्त झाले असे म्हणण्यास काही हरकत नाही.

शोकपर्यवसायी नाटकाच्या उद्भवचा इतिहास कारण निराक्या तऱ्हेचा आहे. प्राचीन भारतीय नाट्यात तर शोकपर्यवसायी नाटक सर्वथा वर्ज्य आहे. परंतु ग्रीकदेशीय वाङ्मयात शोकपर्यवसायी नाटकाचा कसा उद्भव झाला याजबद्दल क्रिस्तस नामक ग्रीक ग्रंथकाराने म्हटले आहे की, 'शोकपर्यवसायी नाटकाचा मूळ उगम, दिवंगत झालेल्या घोर व कर्तृत्वात भरा व्यक्तीच्या अंत्यविधीच्या वेळी त्याच्या आत्माना पूर्ण हातातामिळावी व त्याच्याबद्दल आदर दर्शित केला जावा म्हणून म्हटल्या जाणाऱ्या शोक- गीतांतच दिसून येतो'. हे क्रिस्तसचे मत यथैव सधुक्तिक दिसते.

जसा रीतीने नाट्याचे मूळ हेतू कालांतराने बदलत गेले व ग्रीक निवा भारतीय देशात नाट्य हे एक निराक्या प्रकारचे करमणुकीचे वाढमयच हाऊन यथैव. कमिडी हे एक उपरोधिक तऱ्हेचे टीका करण्याचे साधन होऊन यथैव व ट्रेजेडी हे एक मानसिक विचारात गंभीर वळण लावण्याचे साधन झाले. अर्वाची भारतीय नाट्याचा हा एक विशेष आहे की त्यामध्ये शोकपर्यवसायी नाटकाचा अभाव आहे. परंतु नागार्जुन, आणि मालतीमाधव वगैरेसारख्या नाटकांतून शोकराचा परिपोष बराच केला आहे.

प्राक्शेरीज नाट्याचे इतर विभाग प्राचीन भारतीय नाट्याप्रमाणे पाहिले म्हणजे दहा रूपके व अठरा उप रूपके होत त्याचप्रमाणे ग्रीक ग्रंथकार पोलोनिसस याने (१) शोकपर्यवसायी, (२) आनंदपर्यवसायी, (३) ऐतिहासिक, (४) मेघपालनविषयक, (५) मेघपालनविषयक आनंदपर्य- वसायी, (६) मेघपालनविषयक ऐतिहासिक, (७) शोकपर्यव- सायी ऐतिहासिक, (८) सुखदुःखामय ऐतिहासिक मेघपालन- विषयक असे बरेचदावे आहेत. हे किंवा यांसारखे दुसरे नाट्याचे अचरिते विभाग या सर्वोपर त्याच ठिकाणी विचार करता येणे शक्य नाही. परंतु स्वरूपाच्या दृष्टीने पाहिल्या (१) संगीत नाट्य सांगे (२) नीति- विषयक नाट्य ह्या दोन भागांबद्दल एक विशेष येथे सांगणे इष्ट आहे. त्यापैकी गानप्रधान नाट्य हे नृत्यप्रकारातील बरेच सदस्य आहे व ह्या दृष्टीने प्राचीन

भारतीय नाट्य हे ह्या वगैरेच समाविष्ट होईल, दुसरा प्रकार नीतिविषयक नाट्य हे धर्मविषयाच्या अभ्येकास विशेष उपयोगी आहे. कारण ह्या प्रकारच्या नाट्यात रूपकप्रणेतने गहन नीतिचे सिद्धांत दृश्य होतात. प्राचीन भारतीय नाट्यातील "प्रबोधचंद्रोदय" हा याच प्रकारा- पैकी नमुना होय.

न ट व नै व ना ट या चे नै ति क स्वरूप.—प्राथमिक नाट्यात निरनिराळी कामे करणारे नटवर्ग यांत एक- दर समाजात बराच चांगला दर्जा मिळत असावा असे प्राचीन ग्रंथावरून अनुमान निघते. उदा० पूर्वी भारत- वर्षात देवदेवतांच्या लढाया, वगैरेसारखे प्रयोग होत असत; त्यावेळी अर्थातच त्या नटवर्गास बराच मान मिळत असावा याशिवाय दुसरे एक कारण म्हणजे सामाजिक- मित्रात दर्शित केल्याप्रमाणे एकेंदर नटवर्गात व संगीत, नृत्य, नाट्य, इत्यादि कलितकलांत राजाश्रय मिळत असल्यामुळे साहाय्यिक नटवर्गाच्या आयुष्यकालास विर- स्वायी रूप प्राप्त होई व त्यामुळे एक प्रकारचा सामाजिक दर्जाही त्यास प्राप्त होत असे. परंतु प्रसिद्ध रोमन ग्रंथकार प्लौटस याने म्हटल्याप्रमाणे जेव्हा नटवर्गाच्या आयुष्यास फिरती संवध लागू लागली त्यावेळेपासून नटवर्गाबद्दल सामाजिक तिरस्कार उत्पन्न होऊ लागला. त्यामुळे नटवर्गास पुष्कळ तऱ्हेच्या नागरिकांच्या हक्कास मुकाबे लागले. चीन देशात नट्यास कायद्याच्या दृष्टीने लायक साक्षीदार मान- प्यात येत नसे व तीन पिढ्या पर्यंत सामाजिक बढाओ- बीच्या परीक्षास लायक उमेदवार मानले जात नसे. हिंदुस्थानात खीनटवर्ग तेवढा वेष्टावर्ग अशी समजूत आहे, व म्हणूनच येथे किंवा चीन देशात, किंवा इतर देशांतहि सहाजा जिन्यांना नट्याची कामे करण्याची वेदी आहे व शिवाच्या भूमिका देखील घेण किंवा लहान मुले यांनाच त्यांच्या लागतात लुक्का दृष्टीने पाहू गेले असता काही नट्याचे, सामाजिक बंधने छुगारून देऊन, व्यक्तित्वा- यधसेल नीतिवादा आचरण हेच मुख्यतः सामाजिक तिर- स्काराचे कारण दिसते. परंतु इतके गरी आहे तरी ही नाट्याच्या धंद्याची दौकिकदृष्टीने केलेली विचारसरणी होय. तत्त्वत्वाच इतर पेंडवाईदच्यापेक्षा नटवर्गाची नैतिक प्रगति जास्त आहे हे आंकडेवाच्यानुसार सिद्ध करून दाखविले म्हणजे अर्थातच ह्या धंद्याची उजळ बाजू निदर्शनास येईल.

नै ति क दृष्ट्या ना ट य वि वा र.—नैतिक दृष्टीने नाट्याचा विचार केल्याचा प्रश्न निस्तेतर राष्ट्रांपुढे कवि- त्वाचा आहे. बौद्ध धर्मात मित्रवृत्तिता घालून दिलेल्या दहा नियमांमध्ये नृत्य, गीत, वादन, खेळ वगैरे मिथिद साहित्ये आहेत. नाट्याविषयक आलेला मुख्य आक्षेप निस्ती धर्मीयोंनी आणला आहे. वास्तविक हा आक्षेप जी नाटक, निस्ती धर्मीय मते मूर्तिपुजेसारख्या खोटा धर्म वर्जन

ककन त्याचाच पुरस्कार करतात अशा नाटकांविरुद्ध होता व तो आद्येच काही अंशां त्यांच्या हद्दीं बरोबर होता. परंतु ज्यावेळी मातृपुत्रेला धर्मशास्त्र मानले गेले त्यावेळी शिक्षणाचे साधन या हद्दीने नाटकाची योग्यता फारच वाढली. परंतु यिस्ती भर्मातीस प्यूरिटन्स ह्या अति कडक धर्मपंथाचे मत एकंदर नाटकाविरुद्ध होते. परंतु अजूननात नाट्यशास्त्रास नामशेष करण्याचे हे शक्य नव्हते व पुढेहि कधी होणार नाही. एकंदर चालू परिस्थितीकडे पाहून विचार करता नाट्याचे दृष्ट्याटन करून टाकणे ह्याच आदि काय? नाट्यांतून रंगभूमीवर दाखविण्यांत येणाऱ्या पुष्कळ गोष्टी अति-नाय वाईट व पाणेरच्या व्यस्ततात हे उघडच आहे, व अशा गोष्टी निषिद्ध समजण्या साध्यात याबद्दल प्रयत्न करणे जरूर आहे. परंतु नाट्याच्या द्वारे दाखविण्यात येणाऱ्या पुष्कळ गोष्टी नीतिकेष्ट्या चांगल्यादि असतात व प्रार्थनालयता न पाणाऱ्या जनसमूहाच्या हद्दीने ही नाटके अतिशय महत्त्वाची असतात हे विस्मयन चालणार नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे साप्रत जगाला खरोखरीच नाट्याची जरूर आहे. नाही तर नाट्याविरुद्ध चालविलेली चढवळ कधीच विरथी झाली असती. सामान्य जनसमूहास कोणत्याहि तऱ्हेचे शिक्षण नाट्यद्वारा समेत देता येई. सुचर नामक मंत्रकारांनी म्हटले आहे की ' नाट्ये मानवी हृदयातील दया, मांयि ह्यादि सुम ध्येयतास अखलेले गुण बाहेर उर्वचवून व्यक्ती-पण करतात. व त्यायोगे हृदयातील खळबळीच्या नेतर सुख, मद व द्यांतर उत्पन्न होऊन एक प्रकारची हुशारी वाटते.

जो ग ति क द री ने ना टयः चा वि चा र न नि र नि रा-
ल्ल्या अ व स्या —नाट्याचा अगदी व्यापक अशा जाग-
तिक हद्दीने विचार करता असे दिसून येते की, प्राचीन भार-
तीय नाट्य हेच फार पूर्वी म्हणजे वडावेळी युरोपीय राष्ट्रातील कोक रानटी स्थितीत नागवे उघडे किरत होते, त्याकाळी उद्धत झाले, प्राचीन भारतीयांचे मूळ जुने धर्मग्रंथ जे वेद त्यांचीं अति प्राचीन जो ऋग्वेद त्यामध्ये संवादरुपांनी आलेली बरीच आख्यानी आहेत. व हेच मूलभूत उल्लेख भारतीय नाट्याचे प्राचीनतम सिद्ध करतात. या प्राचीन भारतीय नाट्याचा अर्थातच जीवन, अपान वगैरे देशावर परिणाम पडलेला दिसतो.

प्राचीन पाश्चात्य नाट्य प्रथम स्वतंत्रपणे ईजिप्तमध्ये उद्भव होऊन ग्रीक व रोमन सांस्कृतिक वर्चस्वाच्या काळी फारच उदयास आले, परंतु लवकरच पाश्चात्य देशांत मध्ययुगांत घडून आलेल्या सुधारणेमुळे मृतावस्थेस जात असलेल्या नाट्यास एकदम वैजना मिळत सध्या दिसत असलेल्या अर्वाचीन पाश्चात्य नाट्याचे स्वरूप दिसत आहे व द्यांतर आपल्या पौरस्य नाट्यावर-विशेषतः भारतीय अर्वाचीन नाट्यावर-फारच परिणाम झाला आहे, व आजहीही होत आहे. त्याप्रमाणे एकंदर जागतिक नाट्यप्रगतीच्या चार

अवस्था दिसून येतात त्या पुढीलप्रमाणे:—(अ) प्राचीन पौरस्य नाट्य, (आ) प्राचीन पाश्चात्य नाट्य, (इ) अर्वाचीन पाश्चात्य नाट्य, (ई) अर्वाचीन पौरस्य नाट्य; व त्याच विभागांचा आधुनिक स्वतंत्रपणे विचार करावयाचा आहे विषयविशेषनाच्या सोयीकरिता प्राचीन पौरस्य नाटकाचे आधुनिक तीन भाग पाडता येतील ते:—(१) भारतीय नाट्य, (२) यिनी, अर्वाची नाट्ये, व (३) द्रष्टाणी, अरबी व इतर आशियामधील नाट्ये. प्राचीन पाश्चात्य नाट्याचा उद्भव ईजिप्तच्या प्राचीन सुधारणेपासून होऊन त्यामध्ये ग्रीक नाट्य व रोमन नाट्य ही अंतर्भूत झाली आहेत व त्यानंतर पाश्चात्यांच्या प्राचीन नाट्यास उतरती कळा स्मगल्याचे दिसून येते.

अर्वाचीन पाश्चात्य नाट्याचा उद्भव मुख्यतः मूळ इटली देशांत सुरू होणाऱ्या परंतु कालांतराने तसेच युरोपखंडात पसरलेल्या धार्मिक सुधारणेस व विद्यावृद्धीत दिसून येत असून त्याचे (१) इटालियन नाट्य; (२) स्पॅनिश, पोर्तु-
गीज, फ्रेंच; (३) जर्मन, स्कॅडिनेव्हियन, रशियन; (४) व इंग्लिश नाट्य असे चार मोठेविभाग पाडता येतील.

अर्वाचीन पाश्चात्य नाट्याचा एकंदर पौरस्य वाढत्या-
वर बराच परिणाम झाल्याचे दिसते. विशेषतः आधुनिक भौतिक सुधारणेमुळे व तसेच जगाभर युरोपियांची व्यापारास भरभराट होत असल्यामुळे व सत्यतः ब्रिटिश साम्राज्याच्या विस्तारामुळे एकंदर पौरस्य जगावर, विशेषतः भारतीयावर फारच परिणाम घडून आले आहेत, ह्यामुळे इंग्लिश भाषेच्या सांघिक अभ्यासांमुळे अर्वाचीन भारतीय नाट्याचे देखील बरेच स्थित्यंतर झाले आहे. नाट्यशास्त्रा भारतीय रंग भूमीवर विशेषतः महाप्राच्य रंगभूमीवर तर पाश्चात्य नाट्याने किती कांति केली आहे हे आपणांस स्पष्ट दिसत आहे परंतु तत्पूर्वी प्राचीन भारतीय नाट्य परिणतावस्थेस कशा रितीने पोहोचले ह्याबद्दल विचार करणे आवश्यक आहे.

भारतीय नाट्यशास्त्राकरिता मतांनी नाट्य ह्या एक काव्याचा प्रकार आहे साहित्यदर्पणात (६.१) ऐकण्यास योग्य (श्राव्य) व पहाण्यास योग्य (दृश्य) असे काव्याचे दोन विभाग केले आहेत ह्या काव्य अभिनेय अलंकारांमुळे ते नाटकांतून दृष्टीस पडते आणि म्हणून त्यास रूपक म्हणतात शिवाय, नाटकातील निरनिराळ्या पात्रांची स्वरुपे नटांच्या टिकाणी प्रतिबिंबित होत असतात म्हणूनहि त्यास रूपक म्हणजे राखत होय

भारतीय नाट्यशास्त्रकार.

प्राचीन व त्यापासून भारतीयोंचे नाट्यकलेच्या उपपत्तीकडे लक्ष होतेस दिसते पाणिनीनेहि नट, नतक व मूक भावकृपाणे याचा विशेष उल्लेख आणून त्याच्या उपयोगाकरिता केलेला व कृष्णायनाती निहितलेले नटभूषांचे ग्रंथ निदिष्ट केले आहेत (अ ३, ११०). बेबरने या नतक व मूक नटांच्या उपयोगाकरिता असलेल्या ग्रंथाचा विचार केला आहे आणि

त्यांच्या अस्तित्वाविषद्ध जरी हिल्लेवैद्यें आपला अभिप्राय व्यक्त केला असला तरी या वावरीत वेबरीचें मत प्राय वाटें. यापुढें भरमाच्या नांवानें प्रसिद्ध असलेला नाट्य-कलोपयोगी ग्रंथ रचण्याच्या कामी या नटसूत्राचा उपयोग केलेला आहे.

भ र त — भरताचा काळ निश्चयानें ठरविता येत नाहीं. तो मुनि असून फार प्राचीन काळी म्हणजे काल्पनिक कृष्ण-युगांत होऊन गेला अशा प्रकारच्या आख्यायिका प्रचलित आहेत. त्याचा "नाट्यशास्त्र" हा ग्रंथ नाटयवेदाचें रूपांतर असून तो वेद प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानें लिहिला पण मानवास फडविला नाहीं असा समज आहे. या वावरीत यूरोपियन विद्वानांची मते परस्परभिन्न आहेत हेमनच्या मतानें भरत हा हिस्ती शक्तीभाषापूर्वी होऊन गेला असला पाहिजे तर तो सर्वोत्कृष्ट संस्कृत वाटपय उत्पन्न होण्यापूर्वी म्हणजे हिस्ती शाखाच्या पहिल्या शतकात झाला असावा असे रेमॅंडचे मत आहे. विशेषच्या मुलें सदाच्या किंवा सातव्या शतकात, तर श्री रा प्रभाकर भाडारकर याच्या मतें तो चवथ्या शतकात झाला असावा. या सर्वांच्या मतांमधून हरप्रसादशास्त्री याचें मत शिष्ट असून हिस्ती शाखापूर्वी दुसऱ्या शतकात भरत झाला असावा असें ते मानतात.

उपाभर्षी भाषानें भरताचा उल्लेख केलेला आहे त्या-अर्थां तो त्याच्यापूर्वी होऊन गला असला पाहिजे हें उपड आहे. तथापि तो त्याच्या फार पूर्वी झाला नसावा. त्याचा ग्रंथ काँगल्या हिस्तीत उपलब्ध झालेला नाहीं. त्याच्या निरनिराळ्या हस्तलिखित प्रतींत भिन्न पाठ व भिन्न दिमाग केलेले आढळतात रमातील काही भाग तर मागाहून प्रक्षिप्त केले असले पाहिजेत असें उघड उघड दिसून येत त्याच्या ग्रंथात संगीत, गान, नृत्य, दारूप, विदुषकी, नेप, नाटय, साहित्य, छंदःशास्त्र, विविध भाषाप्रयोग, रंगभूमिरचना, नट, श्रोतुप्रमाण इत्यादि सर्व नाटयकलाविषयक विषयांचें विवेचन केलेले आहे. प्रथम एवढे होत यांने आपल्या "दशरूप" ग्रंथाच्या आवृत्तीत परिशिष्ट झणून १८-२० व २४वें अध्याय प्रसिद्ध केले त्यानंतर पॉल रेमॅंड यांने अध्याय १९, १४-१५, ६-७ व जे. जे. यांने अध्याय २८ प्रसिद्ध केले. पॅरिस विद्वत्त व कारीनाथ पॉडरंग परब यांनी काय तो "भरत मुनीचें शास्त्र, मुंबई १८९४, काव्यमाला, ४२" या नावांने ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केला. जे. जे. पॅरिस याच्या नांवानें आवृत्तीत आजपर्यंत १-१३ इतकेच अध्याय प्रसिद्ध झाले आहेत. मातृपुत्र, भट्टनायक, गंडक (९ वें शतक) व अभिनवगुप्त (१० वें शतक) इतक्या लेखकांनी भरतच्या ग्रंथावर टीका लिहिल्या आहेत. परंतु त्यांपैकी हल्ली एकहि उपलब्ध नाहीं.

भरताच्या मागाहून झालेल्या शास्त्रकारांनी भरताच्याच ग्रंथाचा आधार घेतला. त्याचप्रमाणे अभिप्रायान्त या-विषयी जो सारांश दिला आहे (प्र. ३३-३४) तोहि त्याच्या ग्रंथावरूनच घेतलेला आहे. तथापि भरताच्या पश्चात्

नाटयाचा थोडासा झाला त्यायोगानें नाटकाचे आनुपंगिक भाग—उदाहरणार्थ नायक, नर्तक, प्रहसन, मूक अभिनय इत्यादि—हे नाटक या मुख्य विषयापासून अगदी वेगळे करण्यांत आले आणि भरताच्या पश्चात् झालेल्या शास्त्रकारांच्या ग्रंथात भरताच्या फक्त नाटक या भागाचाच तेवढा प्रामु-ख्याने विस्तार झाला आणि त्यामुळे भरताचा ग्रंथ सार्थ पडला

दशरूपः—भरताच्या मागून झालेल्या नाटयशास्त्रविष-यक ग्रंथात "दशरूप" हा ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. यात नाटक हाच मुख्य प्रतिपाद्य विषय असून त्यात भर-ताच्या ग्रंथाचा फार उपयोग केलेला आहे. त्याचा कर्ता विष्णुपुत्र धनंजय हा असून तो परमार राजा दुसरा बाहू-पति मालव्याचा मुल (१०४८ ते सुमारे ९९५) याच्या वेळी होऊन गेला. या "दशरूप" ग्रंथावर "भवलोका" या नावाची एक टीका आहे त्या टीकेचा कर्ता हास्त्यतःस विष्णु-पुत्र नांवें धनिक असें म्हणवितो; यावरून तो एकतर १३तः धनंजयच असावा किंवा धनंजयाचा भाऊ असावा.

प्रतापरुद्रीयः—प्रतापरुद्रीय किंवा प्रतापरुद्रीयभूषण याचा कर्ता विद्यानाथ यांने आपला ग्रंथ सर्वेक्षी दशरूपाच्या आधारें लिहिला आहे. हा ग्रंथ सर्व साहित्यशास्त्रावर आहे. त्या ग्रंथाच्या नाटकविषयक पादव्या भागांत ग्रंथकर्त्याने नमुन्यादाखल एक पंचांकी नाटक दिले आहे व त्यात आपला आश्रयदाता काकतीय राजा प्रतापद्व (सुमारे १२९१-१३२६) याची पुष्कळ स्तुति केली आहे.

साहित्यदर्पण.—हा ग्रंथहि फार मुख्यवान समजतात. हा सर्व साहित्यशास्त्रावर असून त्यातील सदावा भाग फक्त नाटक या विषयावर आहे. तो मुख्यतः केरून भरत व दशरूप यांच्या आधारानें रचलेला आहे. त्याचा कर्ता चन्द्र-शेखराचा पुत्र विश्वनाथ कविराज हा होय. बोलू याच्या मतें तो बाराव्या शतकात होऊन गेला. जगन्मोहन शर्मा याच्या मतें त्याने आपला ग्रंथ पूर्वबंगालात ब्रह्मपुत्रच्या तीरावर १५०० (विक्रम संवत्) या वर्षी लिहिला. परंतु या ग्रंथाचे प्रकाशक काशिनाथ पॉडरंग परब व पॉडरंग वामन कणे यांनी तो चवदाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेला असावा असे ठरविले आहे. नाटयशास्त्रावरील या प्रमुल ग्रंथाशिवाय आप्पलीहि अनेक ग्रंथ आहेत परंतु ते सर्व हस्त-लिखित असून छापून प्रसिद्ध झालेले नाहींत.

नाटकशृङ्खल, नाटकशृङ्खलः—भरतानें व त्याच्या मागून झालेल्या शास्त्रकारांनी नाटकशृङ्खली रचना व व्यवस्था यासंबंधी अनेक नियम दिलेले आहेत परंतु ते केवळ नाटक-विषयक नसून त्यान गायन व नृत्य यासंबंधीच्या नियमांचाहि समावेश केलेला आहे. या सर्वांचे प्रयोग देवालयान्त व राग्युद्धान्त होत असत हें निश्चित आहे. परंतु त्याच्या कर्त्याने स्वतंत्र इमारतीहि होण्या फार प्राचीनकाळी काव्य-ग्रंथ तोंडपाठ म्हणून दाखविण्याकरिता एक गुहा होती ती

गोट तिथ्यांत असलेल्या लिस्ती शतकाच्या पूर्वाच्या दुसऱ्या शतकांतोख शिलासेपावरून सिद्ध झालेली आहे. परंतु तिथ्यांत केवळ पठण किंवा नाटक व नवखा वगैरेहि होत असत हे निश्चयाने ठरविता येत नाही. या लहानशा सुहा- नाट दृष्टाच्या प्रवेशद्वारातील फराशीला खोत भोके पाडलेली आहेत. जर या भोंकांचा उपयोग त्याकाळी नाटकाच्या पड- याची दांडकी बांधण्याकडे होत असला तर या गुहेत नाट- कांचे प्रयोग होत असले पाहिजेत हे उघड आहे. प्राचीन काळी मनोरंजनाची ठिकाणे म्हणून गुहांचा फार उपयोग करीत असत असे लुडसनने प्रतिपादन केले आहे आणि ज्या अर्थां भरताने नाटकग्रह हे पर्वताच्या गुहेसारखे व दुम- जली असावे असा नियम घातला आहे त्यावरून अशा तऱ्हेच्या गुहा होत्या ही गोष्ट त्याने उघटी धरली आहे.

नाटकग्रहाच्या रचनेसंबंधीचे नियम (नाट्यग्रह, नाट्य- मण्डप, प्रेक्षाग्रह, प्रेक्षागार) भरताने आपल्या ग्रंथाच्या अध्यायांत दिलेले आहेत. त्याने नाटकग्रहाचे तीन प्रकार वर्णिले आहेत. (१) विठ्ठ, हे देशाकरिता असून त्याची लांबी १०८ हात (प्रत्येक हात म्हणजे १८ इंच लांब) असावी; (२) चतुरस्र, हे राजेलोकाकरिता असून त्याची लांबी ६४ हात व रुंदी ३२ हात असावी आणि (३) त्र्यस्र म्हणजे त्रिकोनी नाटक- ग्रह, हे इतर जनाकरिता असून ते ३२ हात लांबीचे असवे. श्रवणाच्या सोयीच्या दृष्टीने चतुरस्र मंडपाची शिफारस केली आहे.

नाटकग्रहाचे दोन माग असत; एक, प्रेक्षकस्थान व दुसरा रंगभूमि. प्रेक्षकस्थान हे दर्शकाच्या योगाने विभागीत असत. ज्ञाज्ञाणांची घसावयाची जागा असे दर्शविण्याकरिता अग्रभागी एक घबलस्तंभ रोवीत असत. त्यानंतर क्षत्रियांची घसाव- याची जागा दाखविण्याकरिता एक रक्षस्तंभ रोवीत असत आणि त्याच्या मागे वायव्येच्या बाजूस वैद्यांची जागा दाखविणारा पतस्तंभ असून ईशान्येच्या बाजूस दूदाची जागा दाखविणारा एक निळाकाळ स्तंभ असे. प्रेक्षकाच्या घसावयाच्या जागा कोले व लाकूड इत्यादिकांच्या केलेल्या असत आणि त्या एकावर एक अशा तऱ्हेने रचलेल्या असत. सर्व प्रेक्षकस्थानाच्या पुढे रंगभूमी- शिवाय एक " मत्तवाणी " नावाची ओखरी असे. तिला चार खांबे असत आणि ती प्रेक्षक लोकांच्यान उपयोगावरिता असे. प्रेक्षकग्रहाच्या समोर सदर ओखरीच्या शेजारी रंगभूमि असे (रंग किंवा रंगपीठ). ती आदर्शप्रमाणे स्वच्छ असून तिच्यावर साधी व ओल्या गिलाव्यावर फाडलेली जिर्ण असत. चतुरस्रमंडपात ही रंगभूमि आठ हात लांब व तिसकांच रुंद असे. या रंगभूमीच्या कडेला रंगशांथे म्हणत. हे रंगशांथे निरनिराळ्या आकृतींनी सुशोभित केलेले असे व त्यावरच बळी देण्यांत येत असत.

रंगभूमीच्या मागे एक रंगविलेला पडदा असे. त्यास पटी, अपटी, प्रतिधारा किंवा यवनिका अर्थां नावे होती.

यवनिका म्हणजे " आयोनिया प्रातांतील " असा अर्थ होतो. परंतु "यवन" हा शब्द कच म्रीक लोकांसच वापरता नसून, त्याचप्रमाणे यवनिका या शब्दाचा अर्थहि केवळ नाट- काचा पडदा असा नसून तो इतर परदेशी वस्तूंसाहि लावात. वस्तुतः सर्व प्राचीन ग्रंथांतून हाच त्या शब्दाचा नेहमीचा अर्थ आहे. "यवनिका" शब्दाच्या जागी जर "यवनिका" हा शब्द होता असे मानले तर त्यावरून सदर पडदाचे कापड दुहेरी असे असे निष्पन्न होईल आणि तिसरा प्रयोगाशब्द जो "जवनिका" हे सूक्ष्म शब्दार्थे प्राकृत भाषेतील अपभ्रष्ट स्वरूप होय हे उघड आहे. काही असले तरी यवनिका (वयाला पटी किंवा आपटी या शब्दाची ओड घावी लागते) या संज्ञेवरून नाटकाच्या पडद्याची कल्पना प्रथम म्रीक लोकांनी काढली हे सिद्ध होत नाही आणि त्यापेक्षा भारतीयांनी आपल्या नाट्याची कल्पना म्रीक लोकांसारखे घेतली हे तर सुळीच निष्पन्न होत नाही. जेव्हां एखादा नट एकदम दिवा रबरेने रंगभूमीवर प्रवेश करताना पडदा वागूला कतो तेव्हा त्यास "अपक्षिपे" असे म्हणतात. पडद्याच्या मागे नटाची खोली (नेपथ्यग्रह) असून तिला दोन प्रवेशद्वारे असत. त्या नेपथ्यग्रहात निर- राळे नट आपापली तोंगे सजवीत असत. ज्यांचे प्रयोग रंगभूमीवर दाखवात नसत म्हणजे वदाद्वारापास नाटकातील दंगल किंवा मारामारी इत्यादि प्रकार हे नटाच्या खोलीत (नेपथ्य) गळवला करून दाखविण्यात येत असत. नाट- काल जर देशांची किंवा देशी व्यक्तींची भाषणे अवली तर तिहि तेथूनच करण्यात येत. नेपथ्य-गृहाच्या दोन द्वाारांच्या मधल्या जागेत वाद्यस्थान असे.

रंगभूमि विषयकता मुष्टी-रंगभूमीला लागणारे सामान व नाटकातील देखावे दाखविण्यात लागणारी उपकरणे असेच अल्पप्रमाणात असत. निरनिराळी स्थळे व रयातील वाटा दाखविण्याची काही योजना नसून सर्व नाटकांत व सर्व प्रवेशात एकाच पृष्ठभागाच्या पडद्याचा उपयोग करण्यात येत असे. नाटकातील निरनिराळी दृश्ये अंशतःच दाखवि- ण्यात येत असून ती सारी "पुस्त" म्हणजे नटने यांच्या योगाने दर्शविली जात. भरताने (२१.५. ६) या पुस्तांचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. जेव्हा एखादे दृश्य बोवून करून त्याच कातच्याच किंवा कापडाचे आच्छादन देण्यांत येई तेव्हा त्यास " संक्षिप्त ", जेव्हा यांत्रिक साप- नांचा उपयोग करण्यात येई तेव्हा त्यास " व्याप्ति " आणि जेव्हा केवळ वस्तूंचा उपयोग करण्यात येई तेव्हा त्यास " क्षेपित " असे म्हणत असत. या योगाने खडक, रथ, देवाचे रथ, घरे, पर्वताच्या दऱ्या, पोखे, हत्ती वगैरे दाखवीत असत. उदयनचरितात अशा प्रकारचा हत्ती करण्यांत आला होता असा दखलपाव्या (२. ५३) " अवलोक " टीकेंत निर्देश केलेला आहे. मूळकारिकांतील मुक्तिकारकट, शाकुंतल नाटकातील जखवे घट, वाटयामागणीतील कळसत्रां वाडुह्या इत्यादि सर्व वस्तू " व्याप्ति पुस्त " या सदरात येतात.

अनेक बाहू किंवा कवि, अथ आणि कृपम यांचे शीर्ष असलेल्या राक्षसांचीं सौम्य सजविताना मुस्तिका, लांकूड, मेण इत्यादिंकरिता उपयोग करून नंतर त्यांत वस्त्रांनी आच्छादित करावे असा निर्बंध होता. त्याचप्रमाणे आयुधे कटिण इत्यादी कडे नयेत; त्याकरितां तूणाच्या कणखर पाती, बांदू, साख बोरेंचा उपयोग करावा, दोसे व चार हे केवळ अभिनयांत किंवा जादूगाराच्या हातचळीप्रमाणे दाखविण्यांत यावेत अशा तऱ्हेचे नियम होते.

नेपथ्यः—भरतमुनीने आपल्या ग्रंथाच्या २१ व्या अध्यायात वेपारसंबंधी, रंग लावण्यासंबंधी व अलंकार घालण्यासंबंधी नियम सांगितले आहेत. या सर्व वास्तविक निरालया वर्गाच्या व प्रांताच्या नात्तीरीतीकडे लक्ष देणें जरूर होतें “ शुद्ध,” “ विचित्र ” व “ मलिन ” असे पोपाखांचे तीन प्रकार सांगितले असून ते कोणी व केव्हा घालावेत याविषयीहि निर्बंध होते. अभिराजातीच्या मुली निळीं वस्त्रे, सैन्याची हे चिन्हा किंवा बलकले, अंतःपुरातील लोक काप्यावस्त्रे, तसेंच राजे लोक विचित्र पोपाख व उच्च वर्गातील लोक शुद्ध पोषक वापरीत असत. टोप फस घालावा व दाढी करीत साधारण याविषयी नियम होते. पिशाचचे, भुते व वेडे लोक यांचे केंस मोठेले असत आणि मुळे व नोथर यांचे केंस कापले नसले तर त्यास तीन हलकी देवण्याची चाल होती. विदूषकास टकल असे. अवन्ती, नगरीतील व साधारणतः धंगल्यानील मुलीचे केंस कुठेले असत. उत्तरेकडील छिया आपले केंस मस्तकावर बांधीत असत. परंतु वेणी घालण्याचा साधारण चर्कूकडे परिघात होता. काळी, भोरी किंवा खरखरीत अशा तऱ्हेचे दाढीचे निरनिराळे प्रकार होते. या बाबतीतले सर्व नियम नेहमीच्या जीवनक्रमाकडे लक्ष देऊन ठरविले होते.

अंगार रंग लावण्याबद्दलचे (अंगरचना) नियम जुन्या प्रहसन-काळांतून घेतले होते. देव व दैविक व्यक्ति, निरालया कुळातील व जातीतील लोक यांस यावयाचे रंग नाक्षत्रांनी ठरवून टाकले होते त्यावरून किरात, बर्वर, आंध्र, द्रविड, काशी, कोसल, पुलिन्द आणि दक्षिणार्ध या लोकांचा रंग काळा (अशित) होता; शक, यवन, पट्टव व ब्राह्मण इत्यादि वायव्येकडील लोकांचा रंग गौर होता (भरत, २१.६२; रत्नपीठसंग्रहोक्त गौरः); पांचाल, मूरध्वज, माहिष, उडू, मगध, अंग, वंग व कलिंग हे दशम होते, मद्राक्ष व क्षत्रिय गौर होते व वैश्य आणि शूद्र हे दशम होते. माया व अलंकार यांचा शरीर गुंणारण्याकडे उपयोग करीत असत. हे अलंकार तांबे, अश्रक, क्वात इत्यादि पदार्थांचे करीत असत. याप्रमाणे निरनिराळे लोह ठाणिक पदार्थांचा उपयोग व भरताने प्रहसन या काळांतून घेतला असला पाहिजे हे उपाध आहे. पिशाध, यक्ष, अप्सरस् व नाग या जातीतील मुली हिंदुधर्माच्या अलंकार घालीत व वायव्यच्या

लोकांत नागहि घालीत असत (भ २१.४२). यक्षकन्या ह्या त्यांच्या चुचळ्यांवरून ओळखल्या जात.

प्रेक्षकः—नटाप्रमाणे भरताने प्रेक्षकांबद्दलहि विवेचन केले आहे. भरताने उत्कृष्ट प्रेक्षकांचे वर्णन असे दिले आहे (२७.५१ इत्यादि) की, प्रेक्षकांची इंद्रियें तक्षिण अशा- कीत, त्यांच्या ठिकाणी नाटकांचे गुणदोष विवेचन करण्याची पात्रता असावी आणि नटाच्या सुखदुःखाचा त्याच्यावर परिणाम व्हावा तथापि सर्वत्र गुण प्रेक्षकाच्या ठिकाणी असत नाहींत. नाट्यपरिपेक्षित उत्तम, मध्यम व अधम असे तीन प्रकारचे प्रेक्षक असतात. प्रयोग किती यशस्वी झाला हे ठरविण्याचे काम सर्वगुणमंडित अशा प्राशिकांचे असते (भरत, २७.४७ इ.). प्रेक्षक आपले अभिप्राय स्मित, हास्य, रोमांच, उद्गार, उत्थापन, टाळ्या इत्यादिकांच्या योगाने व्यक्त करतात. समासद (प्रेक्षक) गुस्तस्कृत व रसिक असल्याबद्दल नाटकांतूनहि उल्लेख केलेला दिसतो. श्रेष्ठ प्रतीत्या नाटकांत तर समासद सुशिक्षित असल्याबद्दल गृहीतच भरण्यात येत. त्याचप्रमाणे समापति हा राजपुत्र किंवा कोणी तरी श्रेष्ठ दर्जाचा असतो. साधारण समासदांनाहि नटांच्या सर्व संज्ञामाविषयी माहिती असल्याचें दिसून येतें.

नटः—जुन्या व नव्या वाङ्मयांत अनेक नटवाचक शब्द आढळतात आणि त्यायोगाने नाट्यकला केव्हा उदयास आली या प्रश्नावर काहीसा प्रकाश पडतो. “ मरत ” किंवा “ मारत ” या शब्दाचा आणि अलीकडील “ मार्ट ” या शब्दाचा अर्थत निकट संबंध आहे, असे लेव्ही यांचे म्हणणे आहे आणि ते बरोबर आहे. त्याचप्रमाणे “ चारण ” शब्दाहि अलीकडे कवि किंवा गायक या अर्थाने प्रसिद्ध आहे. लेव्हीने “ कुशिलव ” या शब्दाची आणि उपरी अर्था प्रथम रामायण पाठ म्हणून दाखविले असे रामपुत्र कृष्ण आणि लव यांची सांगड घालून दिली आहे. कौटिल्य २१.८) यांने गीत व नृत्य यांसंबंधाने त्यांचा व रुपाजीवा- संबंधाने छायानट्याचा निर्देश केला आहे. त्याचप्रमाणे एकांच्या ठिकाणी मानचातुर्ष्य विशेष असल्याबद्दल भरताने (३५.३७) नमूद केले आहे. प्रथम हे वीररत्नप्रधान फार्म्ये क्षणणारे व किरते गायक असावेत असे दिसून येतें. वेबरने शैलाली व कृशाधी यांची तुलना करून व ते विशिष्ट प्रकारचे नट होते असा आपला अभिप्राय देऊन ते शैलाली व कृशाधी (ज्य. ४) यांचे शिष्य होते असे नमूद केले आहे. तथापि बाज- सनेथि संहिता (३०.४) व तैत्तिरीय ब्राह्मण (३.४२) यांत पुरुषमेधाच्या वेळी बळी घाल्याने शैलूप यांची व शैलाली यांची रथाने पुढे सांगड घालून दिली आहे. सदर संहिता व ब्राह्मण यांच्याबरोल भाषांत त्या ठिकाणी साय- नावापासने शैलूप म्हणजे आपल्या छियांच्या व्यभिचारवर उपर्यधिकार करणारे असे स्पष्टीकरण केले आहे. परंतु मूर्कत नृत्य व गीत यांत निष्णात असल्याबद्दलच तेवढा त्यांच्या संबंधी उल्लेख आहे. त्यांचा व शैलालीचा संबंध होता असे

मधुरा येथील प्राचीन शिलालेखावरून दिसून येते. म्हणूनच त्यास " शौभिक " असा एक तिसराच पर्याय शब्द सुचवून त्याचा अर्थ मूर्खीत विदूषक, जादूगार, दानचलारांचे सेवक सेवकगणारा असा होतो असे नमूद केले आहे.

तथापि, नाटकांतील पात्रांचे नेहमीचा शब्द " नट " असा आहे. नट शब्द नट्ट = नाचणे या घातूपासून निघाला आहे. अर्थाचीन नटांचा व प्राचीन ऋग्वेद काळीहि प्रख्यात असलेले छान्दोग्य नटक (नृत्त, नृत्त) याचा संबंध असला पाहिजे. नाचण्याची कला प्राचीन काळी लोकप्रिय असून तिचा उपयोग परीक्षेसाठी करीत असत. प्राकृत भार्गवसंहिता " नट " शब्दावरून नाचण्याच्या कलेचा सांख्यिक विचार झालेला होता आणि त्यावरून प्राचीन नट व अर्वाचीन नट किंवा नर, किरते किनरीवाले, नाचे व कोल्हाटी याची परंपरा एक होती असे जे हिरेनॅटचे म्हणणे आहे ते सयुक्तिक वाटू लागते. नाचे लोक किरते असत यावरून ग्रंथांतही काही मिळते नट किरते असल्यामुळे परामर्श द्यावे त्या आपल्या प्रियकरास परत आणण्याविषयी शोभा नावाच्या घेवनेन ह्यानी संगितस्यावरून कणवेर नटकात नमूद केले आहे (जातक ३ पृ. ५८ इ) हे नट लोकांच्या करमणुकीकरिता बंडी करीत असत आणि त्यावेळी नाच, गीत व वादन याचा रंग उडवीत असत. याच्या विषयी अनेक ठिकाणी उल्लेख केलेला आढळतो (उ विनय-पिटक २.१००) ते केवळ नाचतच नसत तर गाय व पाठ म्हणून दाखवत असत याविषयी महाभारतात उल्लेख असल्यावरून वेगवेगळे लिहिले आहे.

नटांस जे अनेक पर्यायशब्द आहेत त्यावरून किरते गायक, नाचे व मुक्क्या कार्यातील नट याच्या लौकिक कलेपासून नटांच्या कलेचा विकास झाला असावा असे दिसून येते. उदाहरण या लोकांस सध्या समाजात मान नाही त्या प्रमाणे त्यावेळी नटूला रंगोपनीवत बौधायन (२.१२.१३) याच्या मताने उपपातक गणले जात होते आणि विष्णूच्या (१६-८) मताने रंगवतरण हा अयोगवाचा पदा होता व (अयोग्य म्हणजे शूद्र व वैश्य यांची यांची संतति) कौटिल्य (पृ. ७.१८) हा धान्याचा धंद्यातच कुशीलाच्या धंद्याचा अंतर्भाव करतो आणि प्रसन्नराजवांढी तोच अभिप्राय दिलेला आहे. (१.२३.२४) मनु (१.२.४५) हा नटांस झाल व माल या सध्यात घालतो आणि त्यांचे दर्शन टाळण्याविषयी उपदेश करतो. मनु. (८.२१५) व याज्ञव (१.१९५) यांच्या मताने श्राम्हणाने नटाच्या (रंगवतरणक, रंगवतारी) हातचे अन्न सेवन करू नये. मनु (८.८५) याच्या मताने कुशीलावाचा व याज्ञवल्क्य (२-४०) याच्या मताने रंगवतारी यांनी शपथ कायदेशीररीत्याने जमस घेण्यासारखी नाही. त्याशिवाय कुशीलावाच शूद्र समजावे (मनु ८.१०२) आणि राजाने त्यास शहराबाहेर घालवून यावे.

नटाचा लौकिकहि वाढत होता व विशेषकरून त्याच्या क्रिया अर्जातिमान असल्यावरूनच समज मिळते तिकडे प्रचलित होता. त्यामुळे कोशाकारांनी " नट " या शब्दाला " मायावीर " (म्हणजे आपल्या छाया कर्मावर चरितार्थ घालविणारा) असा पर्यायशब्द दिला आहे.

तथापि काही सध्यातील मंडळीहि नाटकात मात असत. वसन्तसेनेसारख्या वारधोपिताच केवळ नट, तर माल-विकेसारख्या उच्च कुळातील बालिकाहि नाट्यकलेचे शिक्षण घेत होत्या भरतमुनिमुनींच्या समोर झालेल्या स्वर्गीय नाट्यप्रयोगात सर्वेष्टी ह्या अक्षरेने भूमिका घेतल्याचे प्रसिद्ध आहे भिस्दाशिका नाटकात उद्युत राजा स्वतः रंगभूमीवर अवतीर्ण होत असे आणि त्यावरून त्यास कोणी दोष देत नव्हते. नट-लोक राजांचे अतिथी असल्यावरूनच व थेट सर्वोचे परम जेव्हा असल्यावरून ग्रंथांतही दाखले लक्ष्यी या लेखकाने नमूद केले आहेत ज्याअर्थी नाट्याचार्य भरतास महाभारत अशी पदवी प्राप्त झाली होती आणि थेट कुळातील भारतीय लोक नाटकात बिनदिक्कत भाग घेऊ लागले होते त्याअर्थी प्रथम मिथ्या संघर्षाने तिरस्कार घातत असे अशी किस्सा गण्याच्या व नाट्याची संस्था जाऊन तिच्या आगी थेट जगाची नाट्यकला उदयास आली होती असे दिसून येते

नटमार्ग व विशेषकरून नाटककंपनीच्या व्यवस्थापकावरून थेट प्रतीचे गुण अशाचे लागत असत यावरूनहि तीच गोष्ट सिद्ध होते भरताच्या महाप्रमाणे (२.४.१३ इ.) नाटकाचा व्यवस्थापक सर्वेष्टीचा व कलात निष्णात असावाच पाहिजे सर्व देश व सध्यातील बालीरीती व संवयी यांची त्यास माहिती पाहिजे त्याचप्रमाणे विवेची विवेच अंगादि त्यास अवगत असावीत नाटककंपनीच्या व्यवस्थापकास काही ठिकाणी नटप्रामणी (नटप्रामणी) असे म्हणले आहे. त्यास नेहमी सूत्रधार म्हणत असत. सूत्रधार याचा शब्दसंग अर्थ सूत्र धारण करणारा असा असल्यामुळे तो शब्द कळ-सूत्री वाङ्मयाच्या लेखापासून प्रचारात आला असावा असे विवेचनेत मत आहे. कळसूत्री वाङ्मयाची स्थापना करणाऱ्यांचे काम ज्याच्याकडे होते त्यास स्थापक म्हणत असत असे विवेचन म्हणतो शिवाय नाटककंपनीच्या व्यवस्थापकाकडे नाटकगृहाची तपासणी करण्याचे काम असल्यामुळे व सूत्रधार या शब्दाचा एक अर्थ शिल्पक, शिल्पकार असा असल्यामुळे सूत्रधार हा शब्द प्रचारात आला असल्याचा संभव आहे.

सूत्रधार हा इतर नटांचा शास्त्र व शिक्षक असल्यामुळे त्यास नाट्याचार्य म्हणतात व त्या शब्दाचा अर्थहि कधी कधी शिक्षक किंवा अध्यापक असा करतात. उदा उत्तररामचरित (४.२.२३) यांत सूत्रधाराला तौर्धेयिक म्हणजे गायन, वादन व नृत्य यांत निष्णात असलेला असे म्हणले आहे.

नाटककर्तृनामं सूत्रधारव्यतिरिक्त त्याचा एक साहाय्यक पारिपार्थक किंवा पारिपार्थिक म्हणून असतो. आणि भरताच्या मते (२४.१०१) सूत्रधारपेक्षा पारिपार्थकाच्या ठिकाणी कांहीं गुण कमी प्रमाणात असले तरी चालण्यासारखे असते.

सूत्रधाराची गृह्यवस्था वषण्याकरिता एक छी असे व तिला नटांचेहि काम करावे लागे. याशिवाय इतर अनेक छी-पुरुष नट असत व त्याची संख्या बरीच मोठी असावी. त्यांच्यांतहि सूत्रधारचे सर्व गुण असावेत. परंतु ज्या मानानें त्यांच्यांत ते गुण वास करीत असतात त्या मानानें त्यांचे उत्तम, मध्यम व अधम असे तीन वर्ग करण्यांत येतात. त्याचप्रमाणे भरताच्या नियमांप्रमाणे (भ. १६) भूमिकांचेहि तीन वर्ग केले आहेत:— (१) अनुरूप ज्यात पुरुष पुरुषांच्या व स्त्रिया स्त्रियांच्या भूमिका घेतात आणि जेव्हां नटांचे बघोमान व पात्रांचे बघोमान यात सारखेपणा असतो. (२) विरुप, जेव्हा एखादा तरुण, वृद्धाची भूमिका घेतो किंवा त्याच्या उलट जेव्हा एखादा वृद्ध तरुणाची भूमिका घेतो (३) रूपानुरूप, जेव्हा एखादा पुरुष स्त्रीची भूमिका घेतो आणि जेव्हा एखादी स्त्री पुरुषाची भूमिका घेतो (भ. १२.१६६ इत्यादि). नाजूक मनोविकाराच्या अभिनयाचे काम स्त्रियांकडे होतें आणि गायनाचे कामहि त्यांच्यावर सोपविण्यात येत असे. स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियाच घेत असल्यात असे दिसते. भरताच्या लक्ष्मीश्वरवर नाटकात उर्वशीने नायिकेची भूमिका घेतली होती. प्रियदर्शिका नाटकातहि तोच प्रकार दृष्टीत पडतो. शिवाय प्रियदर्शिका नाटकांत एक परिचारिका रामाची भूमिका घेणार होती परंतु अखेर राजानेंच ती भूमिका घेतली. कांही वेळां स्त्रियांचीं कामे पुरुषांहि करीत असत. उदाहरणार्थ, मालती-माधव नाटकांत सूत्रधारच कामन्दकी-योगिणीची भूमिका घेतो. अशा रीतीने वेग पालटून रंगभूमीवर येणाऱ्या नट्यास " महाभाष्यात " भूक्त म्हटलें आहे.

भारतीय नाटकांची घटना.—भारतीय नाट्य व श्रोतृपिन्न नाट्य यांच्यात पुष्कळ वाढतीत म्हणूनतर आहे. भारतीय नाट्यात गायन व नृत्य यांचा बराच भाग असल्यामुळे त्यांचे व ज्याला 'ओपेरा' म्हणतात त्यांचे पुष्कळ साम्य आहे. भारतीयची गायन व नृत्य या विषयीची आवड ग्रीक लोकांच्याहि लक्षात आल्यावांचून राहिली नाही. त्यामुळे त्यांच्या उत्सवप्रसंगीच्या नटाच्या कार्यक्रमांत गायन, वादन व नृत्य या तिन्हींचाहि समावेश करण्यात येत असे व त्यांच्या नाट्यांत तोच प्रकार चालू होता. त्यावेळी नृत्य फार लोकप्रिय असून, सर्व उत्सवांच्या वेळां, विशेषकरून विवाह, जन्मोत्सव दुर्यादिकांच्या प्रसंगी तर त्याचा सर्वाधिक उपयोग करीत असत असे भरताने (४२.४६ इत्यादि) नमूद केले आहे. नृत्याचे दोन प्रकार होते. एक, नाजूक पद्धतीचे स्त्रियांचे नृत्य, ज्यास लास्य म्हणत असत ते व दुसरे अधिक दांडगेपणाचे,

ज्यास सौंडव म्हणत असत ते. नृत्याबरोबरच गीत म्हणण्याचा प्रघात होता. केवळ भाव उत्पन्न करणाऱ्या नृत्यापेक्षा रसोत्पात्ति करणारे नाट्य निराळे होतें हे सहज समजण्यासारखे आहे. नाटकात ज्याचा संबंध येतो त्या संगीताचे भरताने विवेचन केले आहे. तंतुवाद्यांचेहि त्याने विशेष सविस्तर निरूपण केले आहे परंतु त्याचा नाटकातून कोठे उल्लेख केलेला आढळत नाही. नाट्यासंबंधीच्या या कला त्यापूर्वीच प्रचलित असल्या पाहिजेत आणि भरताने त्यांचे वर्णन आपल्या पूर्वीच्या लेखांवरून घेतले असावे.

अथ व पद्य यांचे मिश्रण हे भारतीय नाटकांतील दुसरे वैशिष्ट्य होय. पिशेलक्या मतानें प्रथम नाटकांतील पद्ये कायम स्वरूपाची असून गद्यांत मात्र फेरबदल करून त्यास नवीन स्वरूप देण्यात येत होतें आणि त्यावरून ऋग्वेदातील आश्विनगीतापासून नाट्यप्रदायाचा उगम झाला पाहिजे असे त्याने अनुमान काढिले आहे. परंतु मूकनाट्यापासून नाट्याचा उगम झाला असावा असे जे हिट्लरनेडचे मत आहे ते अधिक बरोबर दिसते. सर्व प्राचीन नाटकांत पद्याद्वयकेंच गद्यांचेहि स्वरूप कायम ठरावे होते. कांही असले तरी ज्याअर्धी प्राचीन काळातील सर्व सार्वजनिक उत्सवांत गीताचा प्रमुख भाग होता, ज्या अर्धी प्राचीन काळचे नट पद्यातच समाजाला उद्गून बोलत असत आणि ज्या अर्धी नाटकांची संविधाने ज्या वीररसप्रधान काव्यातून घेण्यात येत असत ती पद्यमय होती त्याअर्धी नाटकांत पद्याचा अभाव असणे अगदी असेभवनीय होतें.

अंक विभागणी.—निरनिराळ्या अंकांत नाटकाचे विभाग करीत असत. नाटकाच्या विभागणीला साधारणपणे अंक हे नाव होते (भ. १८. १४. ६. दत्ता. ३. २७. व सा. द. २.१२. ६.). ' सडक ' नावाच्या उपरूपकांत मात्र अंकांला जयनिकांतर अशी संज्ञा आहे. भरताच्या मतानें अंक हा रुढिशब्द आहे म्हणजे त्याची व्युत्पत्ति त्यात माहीत नव्हती. दशरूपाबरोल अवलोक टाकेचा कर्ता म्हणतो की, अंक शब्दाचा मूल अर्थ गर्भाशय असा आहे व हाणून ज्यात पात्रांचे मानसिक भाव व अवस्था व्यक्त होऊन त्यांचे निरनिराळ्या रीतीने आविष्कारण होत जातें व संविधानकाचा विकास होतो त्या नाटकाच्या विभागास अंक म्हणतात.

नाटक ज्या प्रकारचे असले त्यामानानें त्याच्यातील अंकांची संख्या बदलते. नाटकांच्या मुख्य मुख्य प्रकारांमध्ये अंकांची संख्या कमीत कमी पांच व जास्तीत जास्त दहा असते परंतु इतर नाटकांत ती संख्या एकापर्यंत उतरून चवदापर्यंतहि वाढत जाते.

प्रत्येक अंकांत नायक प्रेक्षकांच्या नजरेत पडला पाहिजे याकरिता शास्त्रकाराच्या मतानें पात्रांची संख्या फार मोठी अथुं नये. साहिर्य-दर्पणकाराच्या मते पात्रांची संख्या दोन किंवा चार ही सोयीची असते. परंतु बहुतेक नाटकांत ती संख्या यापेक्षा अधिक असते. एका अंकांत निवेदन

केलावृत्तांत एका दिनावधीपलीकडचा अर्जुन नये व धार्मिक कर्तव्याची हेतूसाठी करण्यात येऊ नये अशाहि एक नियम शास्त्रकारांनी घालून दिला आहे. निरनिराळ्या वृत्तांताने गद्दी मात्र एका अंकांत करता येते. रंगभूमीवरून सर्व पात्रांचे नियम जाणू हे अंकाच्या समाप्तीचे निदर्शक असते. कधी कधी प्रत्येक अंकाला विशिष्ट नांव असते; उदा० मूळिकटिक व अनेक रामनाटके. येथी, अंकाची सुसती गणना करण्यात येते.

मृत्यु, वध, युद्ध, राज्यच्युति, नगरपरिवेष्टन इत्यादि गोष्टी रंगभूमीवर दाखविण्यात येऊ नयेत असा शास्त्रकारांचा निर्बंध आहे. परंतु एकेंदर नाट्यविषयक निर्बंधांच्या निरनिराळ्या पात्रांत निरनिराळ्या शास्त्रकारांमध्ये मतवैचित्र्य दिसून येते. ज्या बाबतीत भरताने सवलती देविल्या आहेत त्यात त्याच्या मागून झालेल्या शास्त्रकारांनी कडक नियम घालून दिले आहेत. यापुढे मागून झालेल्या शास्त्रकारांच्या नियमांवर- हुकुम आगोदरच्या नाटककारांची नाट्यरचना दिसून येत नाही. उदाहरणार्थ, भास कवीच्या “ऊरभंग” नाटकांत दुर्घोषनाच्या मृत्यु व मूच्छकटिक नाटकात शकाराने केलेला बसंतहेनैच बंध हे दोन्हीहि प्रकार रंगभूमीवर दाखविण्यांत येतात.

ज्या गोष्टी रंगभूमीवर दाखवावयाच्या नसतात किंवा ज्या घडून येण्यास दोषकाल लागतो त्या दोन अंकांमध्ये— ज्याला अयोपक्षेप म्हणतात त्यांत—निवेदन कराव्यात किंवा सौख्यप्रमाणे कथानकामध्येहि केरफार करावेत (भरत, १९. १०४; दश. १. ५३ व सा. द. ६. ५३; इ.). या दोन अंकांमधील अयोपक्षेपाचे पाच प्रकार आहेत: (१) विष्कंभक, (२) चूलिका, (३) प्रवेशक (४) अंकावतार, व (५) अंकमुख.

ज्या गोष्टी घडत आहेत किंवा घडलेल्या आहेत त्या अंकाच्या प्रारंभी विष्कंभ किंवा विष्कंभक यात सांगितल्या जातात. उदाहरणार्थ, दोन अंकांमध्ये जर पुष्कळसा काळ टोटाळ असेल किंवा महत्त्वाच्या गोष्टी घडल्या असतील तर नव्या अंकाचा प्रारंभ विष्कंभकाने करतात. मुखसंधीमध्येच विष्कंभकाचा उपयोग करावा असा नियम भरताने घालून दिला आहे. परंतु या नियमासंबंधाने इतर ग्रंथांची एकवाक्यता नाही. विष्कंभकाचे वैशिष्ट्य त्याच्यातील पात्रांच्या दर्जावरून ठरविण्यात येते. ही पात्रे जर मध्यम वर्गातील असतील तर त्या विष्कंभकास शुद्ध म्हणतात व तो संस्कृतात असतो. व मध्यम वर्गातील पात्रांप्रमाणेच जर जोव वर्गातील पात्रांनीहि प्रवेश केला तर त्या विष्कंभकास संकीर्ण म्हणतात व त्यांत नांव वर्गाच्या पात्रांची माया प्राकृत असते.

प्रवेशक—हा अगदी हुबेहुब विष्कंभकाच्या भातीचा असतो. सधेस तो दोन अंकांच्या मध्ये असतो पण पहिल्या अंकाच्या प्रारंभी नसतो. प्रवेशकांत फक्त नांव

वर्गातील पात्रेच कायती प्राकृत आपत बोलतात (भरत १८. २६ व ८६, व २२. १०८; दश. १. ५४; सा. द. ६. ५४).

चूलिका:—काही गोष्ट घडल्यावरूनच वृत्तांत नेहमी पडणामागून निवेदन करण्यात येतो तेव्हा त्यास चूलिका म्हणतात. (भ. १९. १०७; दश. १. ५५; सा. द. ६. ५८)

वाकी राहिलेले दोन अयोपक्षेप काहीच निराळ्या स्वरु पावे आहेत अंकावतारामध्ये एका अंकाच्या शेवटी पुढील अंकांत येणाऱ्या कथांसाठी दिग्दर्शन केलेले असते (भ. १९. ११०; दश. १. ५६; सा. द. ६. ५८; इ.)

अंकाप्राप्त न ठिकठ असलेल्या अंकांमधील पुढील कथा- भागाची अगाऊ सूचना देण्यांत येते तेव्हा त्यास अंकमुख म्हणावे असे भरताने मत आहे (१९. १११). दशरूपक- कार त्यास “अंकाख्य” म्हणतात आणि त्यांत पूर्वीच्या अंकाच्या शेवटी पुढे येणाऱ्या अंकाचा प्रारंभ जाहीर करण्यांत येतो असे रघुनाथी त्याचे स्वरुप वर्णन केले आहे. परंतु साहित्य- दर्पणकाराच्या मताने (सा. द. ६. ६०) याविषयी मतभेद असून काही शास्त्रकार वर वर्णन केलेल्या प्रकारास अंकापतार असे म्हणतात आणि ज्यांत पुढील सर्व नाटकाचा सारांश एका अंकात दिलेला असतो त्यास अंकमुख म्हणतात असे रघुनाथी समूह केले आहे.

नाटकातील पात्रे—नाटकातील पात्रे कधी असतील याविषयी शास्त्रकारांनी विस्तृत नियम घालून दिलेले आहेत. परंतु ते नियम बहुतेक सर्व साहित्यग्रंथांत अन्तर्गत झाले असल्यामुळे नाट्यवैज्ञानिक त्यांचे वैशिष्ट्य वरले नाही.

नायक:—नायकाच्या गुणावरून व बारीक्यावरून त्याच्या अनेक जाती होतात. नायक, नेत्रू आणि अज्ञात प्रकारच्या पुष्कळ जाती शास्त्रकारांनी वर्णन केल्या आहेत (भरत २४. ३; दश. २. १; सा. द. ३. १०; इ.). नायकाच्या विरुद्ध कृति करण्यात व त्याचा प्रतिद्वंद्वी म्हणून नाटकांत एक प्रतिनायक असतो उदा. रामनाटकातील रावण, तो तामती व दुष्ट मनोवृत्तीचा दाखविला असतो. (दश. २. ८; सा. द. ३. १३१).

नायिका:—नायिकाच्या अनेक जातीसंबंधाने नियमहि सविस्तरपणे दिलेले आहेत (भ. २४. ६ व ११४; दश. २. १४; सा. द. ३. ५६; इ.). नायिकाच्या या जाती त्याचे गुण, त्यांचा सामाजिक दर्जा व त्यांचे नायकाशी असलेले नाते हे सर्व लक्षात घेऊन केलेल्या असतात. त्यापुढे त्या दिव्या, नृपपत्नी, कुलव्री किंवा गणिका या जातीच्या असतात. नायकाशी असलेला त्याचा संबंध लक्षात घेतला तर त्या स्वा किंवा अन्या अथवा पत्नीया किंवा साधारणी या जातीच्या असतात. साधारणी नायिका वर्षात गणिकावर्गातील असते हे उघड आहे.

नायक व नायिका यांशिवाय इतर अनेक पात्रांचा शास्त्रकारांनी निदेश करून वर्णन केले आहे. सदर पात्रांमध्ये नाटकातील कामाचा फार थोडा भाग असतो आणि ती

बहुतकरून मूक-नाट्य व प्रहसन यांच्यामधून घेतलेली अशाचीत. या पात्राचे तीन वर्ग करण्यांत येतातः—पुरुष, स्त्री व नपुंसक. पुरुषवर्गातील पात्रांचें व नायकाचें जवळचें किंवा लांबचें नातें असतें.

पांडमर्दः—नायकाच्या नर्मसचिचामध्ये किंवा नर्मसुद्धामध्ये पांडमर्द म्हणजे जो त्याची बसावयाची आगा साकसूफ करतो (दश. २.५; सा. द. ३.३१) त्याचाहिं शास्त्रकारांनी अंतर्भाव केला आहे. त्यानें षष्ठ कराचें परंतु नायकाशी अदर्शनें वागावें “ पठाका ”, “ प्रासंगिक इतिवृत्त ” इत्यादि प्रकारांत तो जवळ जवळ नायकच असतो रामनाटकांतील सुग्रीव व मालतीमाधवांतील मकरन्द ह्या पांडमर्दांची उदाहरणें म्हणून देण्यांत येतात परंतु नाटकांतून तसा कोठे उल्लेख करण्यांत आलेला नाही. उलट “ मारुविकाग्रिमित्र ” (१.१३.१४) नाटकात तापास्विनी कौशिकी हिचे “ पांडमर्दिका ” असें वर्णन केले आहे. आणि त्या शब्दाचा टोकेत नर्मसुद्ध असा अर्थ केला आहे यावरून नाटकांमध्ये पांडमर्द हें स्वतंत्र पात्र असल्याचा पुरावा सापडत नाही.

विदः—हा धूर्त नागरिक असतो तो वैश्यासौ व्यवहार करण्यांत धूर्त, मनोरंजक संभाषण करण्यांत कुशल, गायनादि कलांत निष्णात (भ. १२. १५; २४. १०४; दश. २.६, सा. द. २.४१) आणि भरताच्या घटानें तो कवि असतो. वात्स्यायन म्हणतो की तो उधळ्या व विषादित असतो (कामसूत्र पृ. ५८). हें वर्णन नाटकात दाखविण्यांत येणाऱ्या विद्याशी जुळवें आहें नाटकांपैकी फक्त मृच्छ-दिण्डिमात्र “ विद ” हें पात्र दृष्टीस पडतें परंतु आणतां मात्र

या त्याच्या नांवावरून तो अपशब्द बोलणारा असतो असा बोध होतो आणि फार प्राचीन काळापासून असा अपशब्द बोलणारा ब्राह्मण असल्याबद्दलचा पुरावा श्रौत वाङ्मयांतूनहि उपलब्ध आहे. महाभ्रतांमध्ये एकमेकांस अपशब्द बोलून दगड मारणारे ब्रह्मचारी व मुलुभी आणि विदूषक व त्यांच्याशीं सादणारी अशी भारत नाटकांतून दाखविलेली दाखी या दोहोंचाहिं उगम लौकिक संप्रदायांत आहे. ज्यांचें संविधानक प्राचीन वीरसंप्रधान नाटकांतून घेतलें नसून ते केवळ प्रत्यक्ष व्यवहारतूनच घेतलेले असते अशा नाटकातच विदूषक हें पात्र बहुधा दृष्टीस पडतें. “ मालतीमाधव ” हें भवभूतांचें नाटक तशा प्रकारचें असूनहि त्यात “ विदूषक ” हें पात्र नाही. तथापि तेथेहि जवळ जवळ त्याच्या सोडीलें “ मकरन्द ” नावाच्या (नायकाच्या) नर्मसुद्धाचें पात्र आहे.

भारतीय नाटकातील “ विदूषक ” हें पात्र ग्रीक नाटकांतील इमानी गुलामापासून घेतलें असावें असें सिद्ध करण्याचा बुद्धिदा साहेबानें प्रयत्न केला आहे. आणि रीच धादेशनें हि तशाच प्रकारचा आपला अभिप्राय दिला आहे. परंतु विदूषक हें पात्र फार प्राचीन काळी भारतीय नाटककारांच्या व नाट्यशास्त्रकारांच्या पूर्ण परिचयाचें होतें इतकेंच नव्हे तर त्याचा चलेख कामशास्त्रातहि केलेला सापडतो. शिवाय विदूषक हें ब्राह्मणश्रातीचें पात्र असल्यामुळे त्याची रूपरचना ग्रीक गुलामापासून घेतली असावी ही रूपरचना सधुक्तिक वाटत नाही. विदूषक हें पात्र लौकिक नाटकप्रदातत घेतलें असावें. कारण त्यांत कर्तृव्यमार्गे उच्च शक्तीच्या

केले आहे. नायकाच्या बाबत सहचरामध्ये सेनापति, कुमार, मंत्री, सचिव किंवा अमात्य, प्राध्विकाक, प्रयोगाधिकृत, दूत, पुरोहित वगैरे असतात. खियांची भूमिका घेणाऱ्यांना नायिका, तिच्या सख्या, यात्री कन्या, दासी यांशिवाय अनेक अंतःपुरांन असणाऱ्या व्यक्तींचा समावेश होतो. या अंतःपुरांतील व्यक्तीस "अन्यंतरंगण" असे म्हणतात (भरत, २४. १५). सर्वदृष्टी गणांत पुढील व्यक्ती असतातः—महादेवी, देवी, वृद्धा, परित्राजिका, संचारिका (जिला कर्षा कर्षी यवनी असे म्हणतात.), अनुचारिका, परिचारिका, प्रतिहारी इत्यादि. पात्रांच्या तिसऱ्या वर्गात "नपुंसक" येतात. भरताने (२४. ५०) त्या वर्गात पुढील पात्रांची गणना केली आहेः—विद्वान् व चतुर माध्व (स्नातक), कंचुकीय किंवा कंचुकिन् आणी वर्षधर निर्गुण्ड अथवा औपत्यधिक. भरताने पात्रांचे तीन विभाग केले आहेत तेः— (भ. २४. ८५) उत्तम, मध्यम आणि अधम आणि प्रत्येक विभागाचे गुणधर्म सांगितले आहेत. त्याचप्रमाणे त्या त्या वर्गातील पात्रांचे वैशिष्ट्य सांगितले आहे (भ. १७.६४; दश. २. ६२; सा. द. ६. १४४ इ.).

भा. पा.—भारतीय नाट्यांतील विशेष लक्षांत घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे म्हणजे रंगमंचातील भाषांची विविधता. भारतीय नाटक कांहीही संस्कृतात व कांही अनेक प्राकृत भे पंत लिहिलेली आहेत. काचित एकाच भाषेत लिहिलेली कांही नाटक सापडतात; जसे भासाचे "दूतवाक्य", यांत कफ संस्कृत भाषेचाच उपयोग केला आहे; रामशेखराचे "कर्पूरमंजरी", यांत कफ प्राकृताचाच उपयोग केला आहे.

संस्कृतः—शास्त्रकारांच्या मताने (भरत, १७. ३१ व ३६; दश. २. ५६; सा. द. ६. १५८) संस्कृत भाषा राजे, ब्राह्मण, क्षत्री, मंत्री, सेनापती इ. उच्च जातीच्या लोकांना वापरावी. कर्षी कर्षी सहिषी, तापसी खिया, वैद्या आणि इतर खिया यांमधील ना संस्कृत भाषेचा उपयोग करीत. याची उदाहरणे तुर्गन शिलालेखातील अन्योक्त्याने दाखविलेल्या क्षीयाप्रोक्त्या बाबतीत, प्रबोधचन्द्रोदयांत व तत्सूत्र अथ नाटकांत व मालविकाग्निमित्रांतील योगीनीच्या वाक्यांत पद्मवत्यात सापडतात शिवाय युद्ध, समेट व क्षत्रुन इत्यादि विषयी बोलताना संस्कृताचा उपयोग करतात. भासाच्या "वैचरान्न" नाटकांत वृद्धपट हा युद्धाचे वर्णन करीत असतां प्राकृत भाषा सोडून संस्कृत भाषेत बोलू लागतो. नाटकांतील संस्कृत भाषेच्या विविध शब्दप्रयोगाः संवधाने लिहिलेला (सा. द. ६. १४४ त) "साधय" या शब्दाचा "जाय" या अर्था उपयोग करतात असे नमूद केले आहे.

प्राकृतः—सामान्यतः खिया, मुल्ले व हलक्या हज्जे लोक प्राकृतांत बोलत. कांही वेळां उच्च दर्जाचे लोक तिच्या उपयोग करीत. उदाहरणार्थ, मेळ्यां ते अक्षय्यांत पडत आणि प्राकृत भाषेचा उपयोग करून राना आपल

मुटका करावयाची असे. या सामान्य नियमांखेरीज भाषा-खोडि (भ. १७. ३२ दश. २. ६०; सा. द. ६. १६५ इ.) पुष्कळ नियम आहेत. रथावहन त्या सव नियमांची अंमलबजावणी फार कडक रीतीने करण्यात येत नसे असे दिसून येते. वर्षर, किरात, आन्ध्र व इतिव यांच्या भाषांच्या जागी शौरसेनी भाषेचा उपयोग करीत परंतु त्या त्या भाषांचा उपयोग करण्यासहि हरकत नाही असे भरताने सांगितले आहे (भरत, १७. ४४ इ ५७ इ.) आणि दशरूप (२. ६१) साहित्यदर्पण (६. १६८) यांविषी मत तसेच आहे शास्त्रकारांनी दिलेले नियम आणि प्रचारांत असलेल्या नाटकांतील वस्तुस्थिती यांचा जर आपण ताल्लिक दृष्टीने विचार केला तर आपणांस असे आढळून येईल की शास्त्रकारांनी अनेक भाषांचा व तच्छास्त्रांचा विचार केला आहे. परंतु इहो उपयोग असलेल्या नाटकांतून रथाचा कोठेहि उपयोग केलेला दृष्टीत पडत नाही. याचे कारण असे असावे की शास्त्रकारांनी गथा-शास्त्र लिहिलेल्या नाटकांबरोबर किरात्या नाटकावल्यांच्या लौकिक नाटकांवादि विचार केला असावा आणि म्हणून केवळ व्युत्पत्तीच्या दृष्टीने त्याच्या लिहिल्याची किंमत आहे.

भरताने (१७. ४८) सात प्राकृत भाषांचा निर्देश केला आहे त्या सागधी, अवन्तिजा, प्राच्या, शौरसेनी, अर्धमागधी, बाल्हिका आणि दक्षिणात्या. या भाषांपैकी शौरसेनी व मागधी यांचाच संस्कृत नाटकांत विशेष उपयोग केलेला आढळून येतो.

शौरसेनीः—शौरसेनी ही संस्कृत नाटकांतील फार महत्त्वाची प्राकृत भाषा आहे. तिच्या नावावरून ही यमुना व गंगा यांमधील दुआबप्रान्ताच्या लौकिक भाषेमधून निघाली असावी असे दिसते. शास्त्रकारांच्या मताने (भ. १७. ४३; द. दश. २. ६०; सा. द. ६. १५९ व १६४) ती भाषा नायिका व तिच्या सख्या व दासी आणि चांगल्या कुळातील खिया यांनी आणि मध्यम स्थितांच्या उपपत्तींविहि उपयोगांत आणावी. संस्कृत नाटकांतून विदूषक हा ब्राह्मण जातीचा अपुनहि शौरसेनी भाषा बोलतो भरत, (१७. ५१) आणि सा. द. (६. १६१) या ग्रंथात विदूषकाच्या भाषेत प्राच्या झटलेले आहे. परंतु वास्तविक पाहिले तर ती शौरसेनीच आहे. तसेच अवन्तिजा ही पूर्त लोकांना वापरण्याची भाषा आहे (भ. १७. ५१; सा. द. ३. १६०) आणि तिच्या नावावरून ती उज्जयिनीसमोरील त्या प्रदेशा-

या भाषेचा उपयोग करतात असे साहित्यदर्पणकारांनी (सा. द. ६.१५९) नमूद केले आहे. साहित्यदर्पणकारांनी फक्त छायाप्रासंबंधानेच हा नियम सांगितला आहे. परंतु प्रचलित नाटकातून शौरसेनी भाषा बोलणाऱ्या पुरुषपात्रासंबंधानेहि हा नियम पाळलेला दृष्टीस पडतो. तथापि अतिशय प्राचीन नाटकान, तुर्णानशिलालेखात आणि भासाच्या नाटकांत ही भाषा आढळत नाही. यावरून भर-मोठे या भाषेचा कसा उल्लेख केला नाही याचा उल्लेख होण्यासारखा आहे. नाटकांत महाराष्ट्री भाषा वापरण्याचा प्रघात द्रुक्द रागाच्या वेळेपासून पवला असावा असे दिसते. द्रुक्द रसास महाराष्ट्रांत राज्य करित होता अशी आख्यायिका आहे आणि तेथे महाराष्ट्रीय वीणाकाव्याचा फार प्राचीन काळीच विकास झाला होता

अयमधीचीः—ही भाषा (भरत, १७५०, सा. द. ६. १९०) नेड, रामपुत्र, धेष्टी यांनी बोलवायची अमुन तो तुर्णानशिलालेखात आणि भासाच्या “ कर्णभारत ” वापरलेली पहावयास सापडते. यावरून छायाकारांनी फार प्राचीन व अभिपुत्र बाहुभरचनेपूर्वीच्या काळचे ग्रंथ लक्षांत घेऊन आपले नियम केले असावेन असे वाटते.

मागधीः—ही महाराष्ट्राची भाषा आहे. शास्त्रकारांच्या मताने (भ. १७५०; सा. द. ६.१६०) ती अंतःपुरात रहाणारे लोक, तुरंगमाखनक, शौंडिक, रक्षी, संकटात पडलेला नायक आणि वेदवी शकार इत्यादी लोकांची भाषा आहे. भ. २४.१०५ यात व द्वा. २६० यात मागधी व पैशाची या भाषा अत्यंत हलके लोक बोलतात असे सांगितले आहे. प्रचलित नाटकांत यशेल नियमास अनुसरून मागधी भाषेचा योगना केलेला आहे परंतु पैशाची भाषा मात्र कोडे उपयोगात आणलेली दृष्टीस पडत नाही.

साहित्यशास्त्रा भाषा प्रचलित नाटकातून दृष्टीस पडत नाहीत. योडे, नागारिक आणि दीन्यत (खेडाडू) हे दक्षिणार्था भाषा बोलतात असे भ. १७५२ आणि सा. द. ६.१६१ यांत सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे उदयचंख रस लोक बाह्यका भाषा बोलतात असेहि सदर मंडात सांगितले आहे.

भरत १७.४९ यांत शबर, अमीर, चण्डाल, सडर, द्रवीड व ओट्ट इत्यादी लोकांच्या त्रिभाषा सांगितल्या आहेत. मार्कंडेय (१३) याच्या मताने या सर्ब मागधी भाषेच्या पीडझाया आहेत. या सर्ब विधानांचा पडताळा मृच्छकटिक नाटकांत पहावयास मिळतो. त्यात शकार साकारी, चण्डाल, चण्डाली आणि खेडाडू लोक दळी नावाचा एक नवीजच भाषा बोलतात असे सदर नाटकाचा टीकाकार पुष्पीपर याने नमूद केले आहे. परंतु वास्तविक पाहून येते तर ही भाषाभाषे आहे आणि शकार ही भाषा बोलणे असे भरतानेहि म्हटले आहे. शबर, शक इत्यादी लोक दक्षर भाषा बोलतात असे भरत म्हणतो (१७५३) तर ते शकरी बोलतात असे साहित्यदर्पणकारांचे मत आहे. भरताच्या

मताने (भ. १७.५४) शबर भाषा ही लोहार, पारधी व सुतार यांची व कांहीं अंशी वनचरांची आहे. साहित्यदर्पणकारांचेहि तसेच मत आहे. भ. १७५५, सा. द. ६.१६३ यांत धनगर लोक आभीरी अथवा शबरही बोलतात; भ. १७.५३, सा. द. ६.१६१ यांत चण्डाल हे चण्डाली बोलतात आणि भ. १७५५ सा. द. ६.१६२ यांत द्रविड द्राविड बोलतात असे सांगितले आहे. ओट्ट लोकांच्या भाषेसंबंधाने काहीच उल्लेख केलेला नाही. द्वा. २६०, सा. द. ६.१६४ यात विशाख लोकांची भाषा पैशाची आहे असे सांगितले आहे संस्कृत ग्रंथाच्या हस्तलिखित प्रतीमध्ये प्राकृत भाषांची संस्कृत छाया दिलेली असते फार पुरातनकाळीहि ही पद्धत प्रचलित होती असे राजशेखराचे “ बालरामायण ” (३.१५) यावरून दिसून येते.

भारतीय नाट्याची अंतर्भाव ना.—नाट्याचे शरीर म्हणजे नाट्याचे इतिवृत्त किंवा वस्तु हे होय. यासंबंधाने शास्त्रकारांनी (भरत १९.१. दस. १.११; सा. द. ६.४२ इ.) अनेक नियम दिलेले आहेत. जे वस्तु आख्यायिकातून घेतलेले व सुप्रसिद्ध असते, त्याला ‘प्रयत्नात’ म्हणतात; कवीने आपल्या कल्पनेने रचलेले जे असते त्यास “वत्पाद्य” म्हणतात; आणि ज्यात आख्यायिका व काव्य-निक भाग यांचे मिश्रण असते त्याला “मिश्र” म्हणतात. या वस्तूचे निराक्या तरकावर दोन प्रकार समजतात. एक आधिकारिक आणि दुसरे प्रासंगिक. मुख्य कथाभागास आधिकारिक म्हणतात आणि तत्साहाय्यकारी इतर कथाभागास प्रासंगिक म्हणतात. जसे बालरामायण नाटकात रामचंद्राचा जो कथाभाग आहे तो आधिकारिक असून सुम्रीयाचा कथा-भाग प्रासंगिक आहे. ज्या गोष्टी रसाला विघातक किंवा नायकाच्या गुणार्थी विरुद्ध असतील त्या गाळाभ्यात किंवा रयात बदल करावा असाहि एक नियम शास्त्रकारांनी घालून दिला आहे.

पाच अर्थप्रकृतीः—अभोट अर्थाच्या सिद्धीचे हेतुभूत जे इतर अर्थ म्हणजे इतर गोष्टी त्यास अर्थप्रकृती असे म्हणतात. त्या प्रकृती चीज, विदु, पताका, प्रकरी आणि कार्य अद्या पाच आहेत त्यांची लक्षणे येणेप्रमाणेः—

बीज (भ. १९.२१; दस. १.१६ सा; ६.६५) :—म्हणजे नाटकातील प्रधान हेतूची मुक्कळी, निच्यापासून अनेक इतर कार्ये उत्पन्न होतात. असे—रत्नारवली नाटकांत योगन्य-राणाभ्या प्रयत्नांनी राजाचा विवाह घडून येतो.

विदु (भ. १९.२२; द. द. १.१६; सा. द. ६.६६) :—जर नाटकातील कथानकाचा विचार कोही कारणानी केलेला सारा असेल तर ज्याच्या योजनेने तो किंहुन प्रस्थापित होतो त्यास विदु म्हणतात यास विदु म्हणण्याचे कारण असे की पात्रांत सैद्याचा विदु टाकेला असतो तो ज्याप्रमाणे विचार पडतो त्याप्रमाणे याच्यायोगने कथानकाचा विस्तार होतो.

या अर्थां भरतानं त्याचा उल्लेख केला आहे त्या अर्थां तो माताच्या कारणा पूर्वी झाला नसावा असें दिसून येते

पा रि म् पा यि क् आ णि सा हि त्या त्म क उ प क र णे.—
रसोत्पत्तीकरितां काव्याव्यतिरिक्त जीं सहाय्यकारक इतर अनेक उपकरणे लागूनात त्यासंबंधीचे नियमाहि शास्त्रकारांनी दिले आहेत.

लास्यायः—लास्यागान गायन, वादन व नर्तन या तिहीं-चाहि समावेश होतो. भरतानें या सहासंबंधानें सविस्तर नियम दिले आहेत परंतु त्या कला स्यामन्य स्वरूपाच्या असून नाट्याशी त्याचा फारसा निकट संबंध नाही. लास्याची १० अंगां सांगितली ती अशीः—

मेघपदः—आसनावर बसून तंतुदाप्यावरोंवर झटनेलें गीत.

स्थितपाठ्यः—ताठ उभे राहून केलेलें गान किंवा दुसऱ्या पाठांत सांगितरुपप्रमाणें कामसंतत स्त्रीनें प्राकृतोक्त केलेलें गायन.

आसोनः—वाद्याच्या सहाय्यावाचून, शोक आणि विंता ह्यांनी युक्त अशा स्थितीत व बसून केलेलें गायन.

पुरुषद्विकाः—गायन व वादन योद्धहित पुरुषासारख्या बाणाच्या स्त्रियांचें नृत्य.

प्रच्छेदकः—प्रास व मंथन यांनीं गानलेखा स्त्रीनें बाण घेऊन केलेलें गायन.

त्रिमूढकः—साधे छंद, वीरश्रीच्या भावना आणि भीम्य शब्द यांनीं युक्त असें गायन किंवा त्रिमूढक स्त्रीवैवधारी पुरुषांचें मेलून गायन.

संधवकः—संकेतस्थानी नायिका न आल्यानें छिप्त झालेला नायक वीणादिक वाद्यावहित अं प्राकृत गान करतो.

द्विमूढक किंवा द्विमूढकः—विविधविषयात्मक व भाषना-प्रचुर असें गीत.

उत्तमोत्तमकः—हस्तपादादिकांत निरनिराळ्या हालचाली करून झटलेलें भावनाप्रचुर व ललित गीत.

उत्तमप्रयुक्तः—परस्पर निर्भासना करून झटलेलें गीत.

वीर्यगः—“वीर्यग” हा वास्तविक साहित्यावाताचा विषय आहे. परंतु शास्त्रकारांनीं (म. १८. १५६; दश. ३. ११; सा. द. ५. ३३; व २६१ इ.) त्याचा इतका खल केला आहे की, त्याचा धोडा उभेन करणें जरूर आहे. “वीर्यग” अनेक आहेत ती अशीः—

उदघाय किंवा उदघायकः—जेव्हां एखाद्या न समज-लेल्या गोष्टीचें दुसऱ्याकडून स्पष्टीकरण करण्यांत येत किंवा कोणी काही अन्यायानें उच्चारिलेल्या वाक्यापासून दुसरा स्पष्टून मित्र असा दुसराच अर्थ काढतो तेव्हां त्यास “उद-घाय” किंवा “उदघायक” म्हणतात.

अवसंशितः—जेव्हां कोणी काही उच्चारिलेल्या वाक्या-धारेवरून तासदश अशा दुसऱ्याच कार्याची सिद्धि होते किंवा

एका कामांन दुसऱ्या कार्याची सिद्धि होते त्यास अवसंशित म्हणतात.

अवस्थेदितः—म्हणजे एखादे विधान करून नंतर तें नाक-बूल करण्यांत येणें.

नालिकाः—म्हणजे अंतर्भागी गूढ अर्थ ठेवून केलेले विनोद व कोव्यासारखें भाषण.

असत्प्रलयः—अर्थहीन भाषण, जसें झोंपत किंवा निशंत करितात तसें किंवा तसें लहान मुलें करितात, किंवा श्यास तें अर्थहीन भाषण समजत नाही त्यास केलेला उपदेश.

वाकोलः—प्रश्नांतर मालि हेत केलेली द्वयर्थी शब्दयोगना, याचा अर्थ अलीकडील शास्त्रकार निरनिराळ्या तऱ्हांनीं करितात.

प्रबंधः—सद्याला सोडून केलेंलें भाषण आणि ज्याचा परिणाम हास्यविनोदास होतो; याचाहि अर्थ अलीकडील शास्त्रकार निरनिराळ्या तऱ्हांनीं करितात.

मूढवः—गुणस दोष किंवा दोषास गुण मानणें.

अधिबलः—जेव्हां वक्ते अतिशयोक्ति करण्यात एकमे-कावर ताण करण्याची पराकाष्ठा करितात तें.

छलः—गोड गोड बोलून दुसऱ्यास कसबिणें त्रिगताः—त्याच त्या शब्दाचे निरनिराळे अर्थ होतात ते.

व्याहारः—पाहिलेल्या गोष्टीचें द्वार्य उत्पन्न होईल अशा रीतीनें वर्णन करणें.

गंडः—प्रस्तुत गोष्टीस लागू पडेल असें कोणाचें मिश्रार्थक वाक्य.

अत्रा प्रकारचे साहित्यविषयक व लेखनशैलीविषयक अनेक प्रकार भारतीय नाट्यकारांनीं नमूद केले आहेत.

वृत्तीः—नाटकांतील पात्रांच्या चारित्र्याचा विचार करून शास्त्रकारांनीं चार निरनिराळ्या वृत्ती सांगितल्या आहेत. त्या भारतीय, सारवती, कैशिकी आणि आरभटी या होत.

भारतीः—भारतीवृत्ति (भरत, २०. २४; दश. ३. ५; सा. द. ६. २१) विशेषकरून संभाषणार्थक आहे. तिच्यांत पुष्पपात्रें असून भाषा संस्कृत असते. विशेषकरून तिका पूर्वरीगत उपयोग करितात. हिची प्ररोचना, आमुख, वीथी आणि प्रहसन अशीं चार अंगां आहेत. ही वृत्ति सर्व रसाला उपलब्ध आहे.

सारवतीः—सारवती वृत्ति ही फार मनोवैषम्य असून (भरत, २०. १२; २४, २८; दश. २. ४९; सा. द. ६. १२८ इ.) तिच्यांत भाषा व सर्वे प्रकारचे अभिनय यांचा अंतर्भाव होतो. तिच्यांत हर्ष, शीर्ष, दान, दया आणि दामोदर इत्यादि उत्साहयुक्त व पौष्टिकनिदर्शक गुण ह्यांस पडतात आणि म्हणून ही वृत्ति मृदुत्वकरून धीर, अद्भुत आणि शैश्वर्यकरितां उपयोगांत आणतात. हिच्यांन गटाची बाणूक भारद्वाजगणांनीं असली पाहिजे आणि म्हणून क्रोधाचें कारण असलेल्या ह्रीत होतों उपयोगी नाही. याच-नामों हिच्यांत प्रमुख भाग हर्षाचा असतो. हिची उत्थापक,

परिवर्तक, संलापक आणि संघातक वशी ४ अंगे आहेत त्यांची लक्षणः—

(१) उत्पापक—शत्रूला केलेले आव्हान. (२) परिवर्तक—प्रस्तुत कार्य समाप्त होण्यापूर्वी त्यांतून अन्य कार्यात होणारे संक्रमण. (३) संलापक—एकमेकांस लावून केलेले संक्षेप संभाषण व (४) शत्रूमध्ये उत्पन्न केलेला भेद.

कैशिकीः—ही वृत्ति कार मनोहर असून हिच्योतील एकंदर स्थिति कार सुंदर असते. नृत्य व नात यांचा हिच्योत मुख्य भाग असतो. हिच्योत श्रिया असतात व संगाररस प्रधान असतो. हिचीहि ४ अंगे आहेत ती येणप्रमाणः—

(१) नमं—चातुर्याने केलेली यत्ना. (२) नमस्त्व किंवा नमस्सुभं—प्रियकराच्या पाहिल्या भेटीतील आनंद. त्यावेळी त्यांचा पोषाख व भाषा प्रेमनिदर्शक असतात परंतु प्रेक्षकांचा शेवट कसा होईल याबद्दल मन सारकं आतं. (३) नमस्फोट-व्यक्तिगत प्रेमकालिकेचे अद्भुत आणि (४) नमंगमं—जेव्हा आपले साध्य साध्याकरिता नायक आपल स्वतःचे रूपांतर करतो.

आरभटीः—ही आवेशाची वृत्ति असल्यामुळे (भ. २०. १४, २४, ५५; दश. क. २. ५२ सा. द. ६. ११२.) हिच्योत आत्मावार, जरदस्ती, मुद्र व गोंगाट, वचन आणि इंद्रजाल इत्यादि प्रकार दृष्टीस पडतात. ही वृत्ति रंजि व भीमरससाला अनुकूल आहे. हिची ४ अंगे आहेतः—

(१) संक्षिप्तकः—एखाद्या वस्तूचे कृत्रिम उत्पादन उदाहरणार्थ, एखाद्या कृत्रिम हति उत्पन्न करणे. (२) अवपात—गोंगळ किंवा दंगल. (३) वस्तूत्यापन—माया, इंद्रजाल इत्यादिकांच्या योगाने काही वस्तू उत्पन्न करणे आणि (४) संकेत—कळाक्याचे भांडण.

लक्षणं—नाटकांत आवश्यक म्हणून उत्तीस लक्षणे सांगितली आहेत. ती नाट्यालंकाराप्रमाणे काव्याला भूषित करणारी आहेत. ती येणप्रमाणः—(१) भूषण, (२) अक्षर-संपात, (३) शोभा, (४) उदाहरण, (५) हेतु, (६) संक्षय, (७) दृष्टान्त, (८) तुल्यत्वक, (९) पदोच्चय, (१०) निदर्शन, (११) अभिप्राय, (१२) प्राप्ति, (१३) विचार, (१४) दिष्ट, (१५) उपदिष्ट, (१६) गुणाति-पात, (१७) गुणातिवय, (१८) विशेषोक्ति, (१९) निष्का (२०) सिद्धि, (२१) अंग, (२२) विषयक, (२३) दाक्षिण्य, (२४) अनुनय, (२५) माया, (२६) अर्थो-पत्ति, (२७) गर्हण, (२८) पुच्छा, (२९) प्रसिद्ध, (३०) साध्य, (३१) संक्षेप, (३२) गुणवर्तन, (३३) लेख, (३४) मनोरथ, (३५) अनुकसिद्धि, (३६) प्रियोक्ति. अलंकार आणि गुण यांच्या योगात 'भूषण' असे म्हण-तात उदा.—

आशिक्षनः परिन्दानि मुग्धे तव मुलप्रियम् ।

कोपदण्डसमप्रणी किमेवामस्ति दुष्करम् ॥

येथे अवेतन कमल याची निन्दा संभवत नाही म्हणून येथे उपमेत पर्यवसान होते म्हणून येथे 'निदर्शना' हा अलंकार आहे. 'कोपदण्ड' येथे श्रेय आहे आणि 'किमे-वामस्ति दुष्करम्' हा 'अर्थान्तरन्यास' आहे. या अलंका-रांचा माधुर्य आणि प्रसाद यांचाचो योग आहे म्हणून येथे 'भूषण' हे 'लक्षण' झाले.

चमरकृतिजनक आणि परिमित अक्षराने केलेल्या वर्णनास 'अक्षरसंपात' असे म्हणतात. उदा. —

दुग्धन्तः—कश्चित्सखां वो नातिवाधते शरीरसंतापः ।

प्रियंवदाः—संप्रतं लब्धौपधुमुपशमं गमिष्यति ।

(शाकुन्तल)

प्रसिद्ध व्यर्थाने अप्रसिद्ध अर्थ ज्याठिकाणी व्यक्त होतो आणि श्लेषाने येथे अर्थवैचित्र्य उत्पन्न होते तेथे 'शोभा' हे लक्षण होते. उदा.—

सदृशसंभवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणाश्रितः ।

कानं धनुरिष मूरो वर्गनीयः सता प्रभुः ॥

येथे रंग, कौटि, गुण आणि मूर हे सार्वद्वर्षी आहेत. प्रसिद्ध धनु या वस्तूने अप्रसिद्ध मूर धनी हा अर्थ व्यक्त केला जातो. तुल्यार्थकवाचनाने वचन्याच्या अभिप्रायानुसार अभि-मत अर्थ सिद्ध केला जातो, त्यास 'उदाहरण' असे म्हणतात. उदा.—

अनुयान्त्या वनार्ताते कान्ते सधु स्वया कृतम् ।

का दिनध्रीविनाकेण का निशा शशिना विना ॥

हेतुवद्दिन थोडक्यात बोललेले हे इतक्या कारणे बाक्य त्यास 'हेतु' असे म्हणतात. उदा.—

वेटीः—(भीमप्रति) एवं मया भणितं भावमति, सुप्ताक-ममुत्प्रेषु केष्टो कथं देभ्याः केष्टाः संयम्यन्ते । (वेणीसेद्वार)

येथे द्रौपदीचे केश न बाधल्याचे कारण भावमतीचे केश सुटले नाहीत हे सांगिते आहे. तात्पर्य दुर्वाधन मेळ्याशि-वाय द्रौपदीचे केश बाधले जाणार नाहीत म्हणून हे हेतुलक्षण झाले. येणप्रमाणे ३६ लक्षणांचे विवेचन साहित्यदर्पणात सांपडेल.

पूर्व रंग—पूर्वरंगामुळे मारवाय नाट्याच्या अगदी मूळरंभाकडे लक्ष जाते. प्राचीन नृत्य व मुक्ताय यांत अक्ष-णारे नृत्य-नाटांचे कसे प्रकार पूर्वरंगांत दृष्टीस पडतात. परंतु त्यांचा विदरनवास्वययुक्त नाटकांशी काही संबंध नाही. भरताने यावर एक संपूर्ण अध्याय लिहिला आहे हे नाट-काच्या प्रारंभी (पूर्व) रंगसूचीवर (रंग) करून दाखवाव-याचे असते म्हणून त्यास 'पूर्वरंग' म्हणतात असे भरताने घेत आहे (भ. ५. ७), किंवा साहित्यदर्पणकाराच्या मताने नाटकात सुरवात करव्याच्या पूर्वी 'सर्वविप्रोपशान्तये' नट जे करतात त्यास पूर्वरंग म्हणतात. दगडपाचा अक्लोक-टोकाकार पूर्वरंग याचा "पूर्व रज्यतेऽस्मिन्निति" असा

अर्थ करतो आणि नाटक सुरू होण्यापूर्वी ह्याच्या योगाने मनोरंजन होतं म्हणून ह्यास पूर्वेरंग म्हणतात असे प्रतिपादन करतो. ह्यावरून प्रत्यक्ष नाटकास प्रारंभ करण्यापूर्वी जो भाग असतो त्यास पूर्वेरंग म्हणावे असे अलीकडील शास्त्रकारांचेहि मत आहे असे दिसून येतं.

भरताचार्याच्या मताने पूर्वेरंगाचे २० भाग पडतात, ते पुढीलप्रमाणे.—

(१) प्रत्याहारः—संगीताचा वाद्ये (कूटप) आगणें. या-योगाने अष्टराचें समाधान होतं

(२) अक्षतरणः—गायकांचे जमणें या योगानेहि अष्टराचें समाधान होतं

(३) आरंभः—सर्वांनी मिळून गायनास प्रारंभ करणें व नमुन्यादाखल गाणें यायोगाने गेयकांचे समाधान होतं.

(४) आश्रावणः—जो वाद्ये ताडनाने वाजतात ती वाजविणें. यायोगाने दैत्यांचे समाधान होतं.

(५) वक्तृपाणिः—वायुवाद्ये वाजविण यायोगाने दानवांचें समाधान होतं

(६) परिघटनाः—संतुकाद्ये वाजविणें. या योगाने राक्षसांचें समाधान होतं.

(७) संस्वेदनाः—(यास दुसरोहि अनेक पर्याय शब्द आहेत.) स्वेदोत्पादक द्रव्य हाताला लावणें यायोगाने गृध्रांचें समाधान होतं

(८) मार्गोत्तरितः—निरनिराळ्या वाद्यांचे एकच वेळी वादन. या योगाने यक्षांचें समाधान होतं.

(९) आसारितः—नर्तिकांचा प्रवेश व नृत्यास प्रारंभ. यायोगाने यक्षांचें समाधान होतं. हे सर्व प्रकार पद्याच्या मार्गे होतात. यानंतर नटाचा प्रवेश होऊन पुढील प्रकार रचिले पडतात.

(१०) गीतः—देवांच्या स्तुतिपर व ज्यायोगाने ते संतुष्ट होतात असे गायन.

(११) वर्षमानः—तांडव म्हणजे मर्दाने नाच, व तो उत्तरोत्तर वाढत जातो. या योगाने इंद्रदेवास समाधान होतं.

(१२) उपायानः—इंद्राचे निशाण वर करण्याकरिता म्हणजे गीत. यायोगाने मर्या संतुष्ट होतो.

यावेळी दोन पारिपार्श्वकाव्ये आहेत सूत्रधार प्रवेश करतो. ते पारिपार्श्वक जलकुंड आणि इंद्राचे निशाण घारण करतात. सूत्रधार पुढे उभळतो, इंद्राचे निशाण हातांत घेतो व कुंभोत्तल पाण्याने मार्जन करतो.

(१३) परिवर्तनः—दिग्पालांची स्तुति करीत नटाने रंगभूमीवर फिरणें; आणि इंद्राच्या निशाणाची पूजा करणें.

(१४) नादीः—म्हणजे स्तुतिरूप किंवा आशीर्वाचनरूप भाषण हे सूत्रधार मध्यम स्वरात म्हणतो. याचे १२ विशा ८ पद आसतात. आणि प्रत्येक पदानंतर त्या दोघा पारिपार्श्वकांनी 'एवमस्तु' असे म्हणावे. पद या शब्दाचा दृष्ट अर्थ काय याविषयी अलीकडील शास्त्रकारांनीहि नोंदणें

सलगडा केलेला नाही. काहींच्या मते त्याचा अर्थ शब्द तर काहींच्या मते वाक्य आणि काहींच्या मने पद्याचा चतुर्थोद्य (चरण) असा आहे.

(१५) शुक्लापकटाः आणि शुष्कापकटाः—म्हणजे प्रारंभीचे गीत यांत सूत्रधार हलक्या आवाजात एक 'जगैरसोक' नांवाचे पद म्हणतो. ते पद ज्या देशाचा उत्सव नुकताच सुरू केलेला असतो त्याच्या किंवा राजाच्या किंवा ब्राह्मणाच्या सन्मानार्थ म्हणवयाचे असते. त्यायोगाने वितरारक्ष आनंद होतो.

(१६) रंगद्वारः—येथे अभिनयास प्रारंभ होतो. सूत्रधार फिरून एक पद म्हणतो आणि इंद्राच्या निशाणास नमन करतो. या योगाने विष्णु संतुष्ट होतो.

(१७) बारीः—शृंगारनिदर्शक निरनिराळे पदन्यास व अभिनय या योगाने उमेश आनंद होतो.

(१८) महाबारीः—तसलेच पदन्यास परंतु अधिक जोरकस स्वरूपाचे यायोगाने भुते संतुष्ट होतात

(१९) त्रिगतः—सूत्रधार, विदूषक आणि पारिपार्श्वक यांच्यातील संभाषण यात विदूषक पुष्कळता वाचाळपणा करतो.

(२०) प्ररोचनाः—(भ. २० २७) नाटकातील विषयाचे दिग्दर्शन केल्यानंतर सूत्रधार व दोघे पारिपार्श्वक रंगभूमि सोडून जातात.

भरताचार्या मताने वर सांगितलेले हे पूर्वेरंगाचे अष्ट विभाग आहेत. ह्या अष्ट विभागांच्या पूर्वेरंगास चतुरस्र अंगतात. न्यस्र पूर्वेरंग ह्या रथासारखाच परंतु अतिशय स्वरूपाचा असतो आणि चित्रपूर्वेरंगात (भ. ५. १४०) देवांचे मोठी दुंदभीवाजणें झुले उडविणें आणि नाच इत्यादि प्रकार होतात. पूर्वेरंग ह्या वास्तविक नाटकाच्या सोहरील असा स्वतंत्र भाग आहे. आणि हीच पद्धत पुढे चालू आहे सोळाव्या शतकांत होऊन गेलेल्या गोवुसनाथाच्या अमृतोदय ग्रंथांत पूर्वेरंग ह्या प्रत्यक्ष नाटकापासून अलिसट ठेविला आहे. प्रेक्षकवर्गास बराच वेळ नये म्हणून भरताने (५. १४६) नृत्य, गीत व वादन यांचा अतिरंजक न होऊ देण्याविषयी बजाविले आहे. पुढे पुढे पूर्वेरंगाला फारच संक्षिप्त स्वरूप देण्यात आले. काही शास्त्रे तरी पूर्वेरंगात नांदीहि ठेवलीच पाहिजे असे साहित्य-दर्पणकारांचे मत आहे (६. २३). परंतु नांदी याचा अर्थ काय याविषयी शास्त्रकारांमध्ये एकमत नाही. सागान्येकरून बहुतेक नाटकांच्या प्रारंभी जे मंगलाचरण असते त्यासच नांदी म्हणतात परंतु इतरांच्या मते या मंगलाचरणाच्या कविता रंगद्वार या सदस्याला येतात. आणि तेथून पुढे नाटकास प्रारंभ होतो. उर्वशी नाटकाच्या कारछान्या इतिहासांत प्रतीकरून। 'नांदीते सूत्रधारः' ह्या वाक्यानंतर प्रास्ताविक कविता आली आहे. हीच गीट मासाच्या नाटकांत व मुद्राराक्षसाच्या एका चोराच्या इतिहासांत प्रतीत रचिले पडते. ह्या अर्थे नाटकांमध्ये

‘नर्घते सतः प्रविशति सूत्रधारः’ हे विधान केश्यानंतर मंगला चरणस प्रारंभ होतो ही स्थिति अगदी प्राचीन काळच्या नाटकांत दृष्टीस पडत असल्यामुळे नाही ही नाटकापासून अक्षिप्त होती असे म्हणणे भाग पडते भासाच्या नाटकातून आपणास प्ररोचनाहि दृष्टीस पडत नाही यावरून भरताने अ पूर्वेरंगाचे विस्तृत स्वरूप दिले आहे त्यावरून पूर्वेरंग व नाटक हे परस्परोद्भूत भिन्न व अगदी स्वतंत्र होतैसे दिसते

परंतु पुढे पुढे झालेल्या नाटकाच्या प्रास्ताविक भागाकडे पाहिले तर नांदी व प्ररोचना हे प्रत्यक्ष नाटकाचेच भाग झालेले दिसून येतात शिवाय सदर भाग नाटककार लिहू लागले तसुद्धी त्या भागाची रचना करण्याचे काम सूत्रधारा कडे होते अशा प्रकारे सूत्रधाराने केलेली रचना, नाटककाराच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झालेल्या अशा मुच्छकटिक नाटकात पहावयास सांपडते परंतु ती पद्धत कालिदास व विशाख दत्त यांच्या कारकादीत सावैत्रिक सात्याचे दृष्टीस पडत नाही याप्रमाणे पूर्वेरंगाचे काही भाग बरी नाटकात प्रविष्ट करण्यात आले आणि यासुद्धे जरी पूर्वेरंगाचे स्वरूप बरेच साक्षीत झाले तरी नृत्य गीत व वादन हे जे त्याचे मुख्य भाग ते कायमच राहिले ‘अलमतिवित्तरं ।’ इत्यादि नाटकाच्या प्रारंभीच्या विधानावरून बारीक म्हणण्याची सत्यता प्रस्थापित होते

प्रस्तावना—पूर्वेरंग सध्यानेतर व सूत्रधार आणि त्याचे अनुयायी हे रंगभूमीवरून येण्यानेतर वादकांच्या मतांने स्थापकांने प्रवेश करावा आणि नाटकास प्रारंभ करून घावा (काव्यमास्यापयति) (म ५ १४९, द रु ३ १, सा-द ६ ११९, ६) स्थापक हा स्वरूपने व स्वाध्यायकाल इतर गुणधर्मांने सूत्रधारप्रमाणेच असतो, स्थापक हा प्रथम गीत गातो, चारी पद्धतीने नृत्य करतो, नंतर देवराज्ञाणीची स्तुति करतो, प्रेक्षकांचे समाराधन करतो, नाटककाराचा नामनिर्देश करतो, आणि नाटकातील सविधानक सांगून प्रस्तावनेस प्रारंभ करतो त्याने आपल्या पोषाखावरूनच नाटकाचे दिग्दर्शन करावे, आणि म्हणून त्याने रंगभूमीवर प्रवेश करतेवेळी देवाचा किंवा मानवाचा पोषाख करावा

अलांकडे पूर्वेरंगाचे अति शक्ति स्वरूप साह्यासुद्धे सूत्रधार व स्थापक या दोघांचीहि कामे सूत्रधार करतो असे साहित्यदर्पणाताने म्हटले आहे अलांकडील नाटकात स्थापक हा कथितच दृष्टीस पडतो त्यापकास फाट्या देण्याची सुरवात भासाने केली असे पिछोलेच म्हणणे आहे परंतु त्या म्हणण्यास सत्य पुरावा नाही पूर्वेरंग सगैरेकडे भासाने सुधीच लक्ष दिलेले दिसून येत नाही आणि रामसेखराणी ‘कर्पूरमयी’ आणि माधवाचे ‘सुभद्राहरण’ इत्यादि नाटकांतून स्थापकाचे पात्र दृष्टीस पडत असल्यामुळे हे पात्र नाटकात घालण्याची पद्धत अलीकडली होती असे दिसून येते दशरूपाच्या वेळां ही पद्धत सर्वत्र चालू होती असे

दिसते परंतु त्यास त्यावेळीं सूत्रधारच म्हणत असत, कारण यास स्वरूपात व इतर अनेक गुणधर्मांत त्याचे व सूत्रधाराचे पुष्कळसे साम्य होते

स्थापक अथवा सूत्रधार याने प्रेक्षकांचे समाराधन केल्यावर आणि नाटककाराचा व नाटकाचा नामनिर्देश केल्यानंतर त्याने भारतीय वृत्ताभ्यास एखाद्या ऋतूचे वर्णन करावे (दश ३ ४, सा द ६ १८) ह्या वर्णनानंतर प्रस्तावना, आमुख, किंवा स्थापना यास प्रारंभ होऊन तेथून पुढे खऱ्या नाटकाचा सुरवात होत ज्यात सूत्रधार आणि नटी किंवा विदुषक यांचे भाषण चालते, व ज्यात त्याचा भेदा व नाटकाचे सविधानक सांगण्यात येत त्यास प्रस्तावना म्हणतात (म २० १८, द रु ३ सा द ६ ३) संस्कृत नाटकातून अशा प्रकारच्या प्रस्तावनेचे स्वरूप चोहोहोके दृष्टीस पडते प्रस्तावनाचा बोध्यगान्यतिरिक्त पात्र तत्वेने शेवट करता येतो ह्या तत्त्वा येणप्रमाणे—उद्धाटक, कथोद्धाट, प्रयोगानिश्चय, प्रवृत्तिक आणि अवलगित, यांची उद्धाटक आणि अवलगित ही सामान्य स्वरूपाची आणि साहित्यपरिचयेक साधने आहेत आणि म्हणून त्याचा वाध्यगाम्य अतर्भाव केला आहे

उद्धाटक—याचे स्वरूप आपणास सुदार क्षुप्त नाटकांत पाहावयास सांपडते त्यात सूत्रधार बहमद्गुणसवधी शीलत असतां कोणीतरी बहमद्गुणाचा अवमान करीत आहे, असा चांगल्या त्याच्या बोलण्याचा अर्थ करतो आणि तेथून नाटकास प्रारंभ होतो शाकुंतल नाटकात आपणास अवलगित हा प्रकार पाहावयास सांपडतो तसे ज्याप्रमाणे ह्या दुष्यंत राजाचे लक्ष सारंग (हरिणा)कडे एकाग्रतेने लागले आहे, त्याप्रमाणे माझे लक्ष तुझ्या गाण्याने वेधून घेतले आहे, असे सूत्रधार म्हणतो आणि नंतर राजा प्रवेश करतो

कथोद्धाट (म २० ३२, द रु ३ १, सा द ६ ३६)—ह्यात एखाद्या नट सूत्रधाराने उच्चारलेला शब्द किंवा वाक्य ऐकतो, आणि त्याचा (शब्द व वाक्य याचा) पुढील नाटकांत उपयोग करतो, असे—रत्नावली नाटकात सूत्रधार स्वतः परदेशात जाऊन परामदा असलेल्या जांबयास घरी आणण्याचे वचन देऊन नटाचे शांतवन करतो योगधरायण हे सूत्रधाराचे वाक्य रत्नावलीच्या वाक्यांत लागू करतो, आणि त्या अर्थाने त्याचा पुनरुच्चार करतो

प्रयोगानिश्चय (म २० ३३, द रु ३ १०, सा द ६ ३६)—ज्यात सूत्रधार स्वतः चा व्यक्ततायाचा व नाटकातील सविधानकाचा मेळ घालून देतो पुष्कळ वेळां भासाच्या नाटकात कांदीतरी गोंगाट सूत्रधाराच्या कानां पडतो, आणि हे काय आहे याचा जो सूत्रधार दोष करायचास जातो तो त्यास नाटकास प्रारंभ झाल्याचे कळून येते

प्रवृत्तिक अथवा प्रवर्तक (म २० ३४, द रु ३ १० सा द ६ ३७)—ज्यात सूत्रधार एखाद्या वेळग्याचे

वर्णन करतो आणि उपमेयाच्या साहाय्याने नाटकाच्या संविधानकास प्रारंभ करून देतो. प्रस्तावनेनंतर स्थापक किंवा सूत्रधार आपल्या अनुयायासह रंगभूमीवरून निघून जातात आणि खऱ्या नाटकास प्रारंभ होतो.

नाटकाचे निरनिराळे प्रकार, दृशरूपकः—शास्त्रकार नाटकास रूपक ही संज्ञा देतात आणि त्या संज्ञेची ते कशा रीतीने व्युत्पत्ति करतात, हे सांगितलेच आहे भरताचार्याने या रूपकाचे दोदा प्रकार सांगितले आहेत. त्याने या रूपकाचे केलेले वर्णन व वर्गीकरण त्याच्या नंतरच्या शास्त्रकारास आदर्शभूत असेच आहे. परंतु कवि मात्र त्यास बंधनकारक मानित नाही. सदरहू वर्णनांत व वर्गीकरणात मागाहून पुष्कळ फेरफार झाले, आणि म्हणून पुढच्या शास्त्रकारांनी त्या रूपकाचे अधिक विस्तृत वर्णन व वर्गीकरण केले आहे. तथापि त्यांनी भरताने सांगितलेल्या दशरूपकात यत्किंचितहि बदल केलेला नाही. त्यांनी नवीन केलेले प्रकार हे रूपकाचे शोभेभूत किंवा उपरूपक आहेत.

अलौकिक शास्त्रकारांनी केलेले रूपकाचे वर्गीकरण हे मुख्यत्वेकरून मूळच्या सामुग्रीस दिलेले नवीन स्वरूप आहे. भरताने दिलेले तेंच केले. त्याने उपलब्ध असलेली सामुग्री व्यवस्थित केले आणि त्यास अवगत असलेल्या नाटकाचे त्याने निरनिराळे प्रकार केले. प्रत्येक प्रकारची अनेक नाटके असण्याची नकती नव्हती. वास्तविक पाहिले तर 'समयकार' या सद्बलात येणारे एकच नाटक त्यास माहीत होते आणि त्याने दिलेल्या इतर प्रकारासंबंधानेहि असेच म्हणावे लागेल. त्यावरून त्यावेळी नाट्यशास्त्रास जुळताच प्रारंभ झाला असून त्याच्या निरनिराळ्या प्रकारास व्यवस्थित स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते असे दिसते.

नाटकः—भारतीय नाट्यातील मुख्य प्रकारास नाटक ही संज्ञा आहे. या शब्दाचा मूळ अर्थ भरत. १९. ११८ यात दिला आहे. तसेच ग्रंथकार म्हणतो "ज्यात ऐहिक व्यवहार अंगभिनयाने दाखविण्यात येतात किंवा उभेत देव, ऋषी, राजे आणि सांसारिक मनुष्य यांच्या चरित्रांचे विच रेखाटले असे त्यास नाटक म्हणावे", त्याचप्रमाणे नाटक विहिणाराचे सर्व ऐहिक व्यवहारांचे फार वारकाहने अभयन करावे, असे (भरत, १९. १२३) ठरून सांगितले आहे. भावाच्या 'चावदत' नाटकात वसंतसेना या धार्यानेच 'नाट्यधिया' म्हणजे नाटककुमारी असे म्हटले आहे. आणि बालरामायण यात (४. १२, १३) इंद्राच्या रथावरोल वित्रास मातली हा नाटक म्हणतो. चित्राच्या प्रदर्शनाने आणि मूढनाट्यानेहि कधी कधी नाटकाची उत्पत्ति होते आणि त्यास संभाषणाची आवश्यकता नाही. भरत. १८. ७ यात नाटकास सर्व वृत्ती अनुकूल असतात असे सांगितले आहे.

नाटकाचे मुख्य लक्षण असे आहे की, त्याचे संविधानक प्रख्यात वस्तूने (भ. १८. १०) किंवा ख्यात वृत्ताने (साहि. द. ६. ७ आणि दृष्ट. २. २१) जमविलेले असते. प्रख्यात वस्तु किंवा ख्यात वृत्त याचा अर्थ प्रतापदरीयकाराच्या मताने इतिहासातून घेतलेली गोष्ट असा होतो. एकंदर संविधानकास पाच संधी असतात आणि वीर व शूरांग हे मुख्य रस असतात (द. रु. ३. ३० व सा. ६. १०) नाटकाच्या निर्वहणात शोचनी अद्भुत रस असतो.

नाटकातील नायक प्रख्यात असतो तो राजा, राजर्षि किंवा मनुष्य-देवद्वारा देव असा असतो (भ. १८. १० व १२; द. रु. ३. २१; सा. ६. ९). नाटकाच्या नावावरून त्यात किंवा आशय प्रेक्षकाच्या मनात उत्तरला पाहिजे. त्याचे अंक कमीत कमी पाच व आस्तात जास्त दहा असावे (भ. १८. १०२; द. रु. १. ३४, सा. ६. ८). परंतु हा नियम सर्वत्र पाळण्यात येत नाही. चार अंक असलेलीहि नाटके दृष्टीस पडतात (उदा० मधुसूदनाचे 'आनंदीचरित्र', नारायणशास्त्री यांचे 'शर्मिष्ठाविजय', वैशम्पयी यांचे 'गौतमिचरित्र' आणि श्रीनिवासाचे 'सौम्यसोम' इ.). तसेच अंक असलेलीहि नाटके आढळतात (उदा० पद्मभामाचे 'नवमहचरित्र'). दोन अंक असलेलीहि नाटके कधी कधी दृष्टीस पडतात (उदा० वेदांतवामाशांचे 'भोजचरित'), आणि कधी कधी तर एकाकी नाटके असतात (उदा० रविदासांचे 'मिथ्याज्ञानविरोधन') तसेच हनुमान नाटकाचे चौदा अंक आहेत. तथापि बहुतेक नाटकात शास्त्रकारांनी अंकांच्या संस्थानासंबंधाने घालून दिलेले नियम पाळण्यात येतात. दशाक्षी नाटकात जर निरनिराळ्या पताका असतील तर त्यास महानाटक म्हणावे (सा. ६. २२३).

नाटकांमेल पात्रांची संख्या अतिशय मोठी असू नये, चार किंवा पाच मुख्य पात्रे नाटकाचा नेताच होतात (भ. १८. ८१; सा. ६. ६-११) नाटकाचा शोचन गोपुच्छासारखा अंशावा (भ. १८. ९०; सा. ६. ११; इ.). साहित्यदर्पणकाराचा टीकाकार याचा अर्थ मुडीलप्रमाणे करतोः—'ज्याप्रमाणे गोंड्या पुच्छाचे काही केंस लांब असतात, व काही आवूड असतात त्याप्रमाणे नाटकातील कारस्थाने कधी एका संधीत तर कधी दुसऱ्या संधीत दिलेली असतात याचा मूळ अर्थ अतिमसाध्य साध्य होईपर्यंत नाटकातील संविधानसारा हळू हळू विकसित होत गतो, असा असाव; असे दिसते.

प्रकरणः—ज्या प्रकारास प्रकरण ही संज्ञा आहे (भ. १८. १३; द. रु. ३. ३५. सा. ६. २२५; इ.) त्यात सधे वृत्तीचा उपयोग करतात. (भ. १८. ७) या प्रकारात नाटककार नाटकाचे भविष्यानक आपल्या कल्पनेने किंवा आपल्या आवडीप्रमाणे रचतो म्हणून त्यास प्रकरण म्हणतात असा समज आहे. भरताच्या मताने प्रकरणत

प्राक्षण, व्यापारी, मंत्री, पुणेहित व दिवाण यांची चरित्रे व व्यवसाय वर्णिलेले असतात प्रकरणाचा पात्र संघर्षाधून विज्ञाप होतो (म १९.४२) दशरूपककाराच्या मताने नाट्यीक रस नाटकाप्रमाणेच असतो व साहित्यदर्पणकाराच्या मताने तो शृंगार असतो दशरूपक व साहित्यदर्पण यांत प्रकरणासंधाने पुढाला अधिक माहिती दिली आहे त्यातील नायक हा मंत्री किंवा प्राक्षण किंवा व्यापारी असा असतो तो अनेक एकदांतून आपला मार्ग काढतो आणि मार्गांमधूनच हे साध्य करून घेण्याचे नेहमी प्रयत्न करतो यातील नायिका सत्कुलोतील असते किंवा बारांगना असते किंवा कधी कधी दोन्हीही प्रकारच्या असतात याशिवाय दास, विट आणि धेनू यांचेहि पात्रे प्रकरणात असतात नाटकप्रमाणेच यातील अकांक्षी संध्या कर्मात कमा पाव व ज्यास्तीत ज्यास्त दह असतो साहित्यदर्पणकाराच्या मताने प्रकरणाच्या नावात नायक व नायिका यांच्या नावांचा अंतर्भाव व्हावा (सा ६ १४३)

यथाधर्मी चतुरकी 'प्रतिज्ञा योगधरायण' या नाटकास प्रकरण म्हटलेले आहे आणि नाशासंधाच्या नियम मुच्छ कटिकाच्या बाबतीत पळण्यात आलेला नाही, त्यावरून असे दिसते की प्रकरण याची व्याख्या मागाहून करण्यात आलेली असावी बहुतरुन सदर व्याख्या नाटिका या प्रकाराचा उदय झाल्यानंतर करण्यात आली असावी प्रत्यत अशा प्रकरणाची सध्या फारशी मोठी नाही सर्वांत प्राचीन प्रकरण म्हटले म्हणजे अश्वमेधापात्रे 'शरीरपुत्र' प्रकरण हे होय मुच्छकटिक व मालतीमाधव हां विशेष प्रख्यात आहेत याशिवाय साहित्यदर्पणकाराने पुस्तकात नायकाच्या प्रकरणाचा निर्देश केला आहे या गुणमुपेक्षातील नायक व्यापारी असावा असा समज आहे पण याचा दशरूपककार पुष्पवृत्तितक असा निर्देश करतात, आणि सदर प्रकरणातील नायिका कुलजा असून तरंगदत्तात्मक नायिका सध्या होती असे लिहितात मुच्छकटिकारहि वसंतसना ही बारांगना असून चारदत्ताची भायां ही कुलजा होती, अशा दोन प्रकारच्या नायिका दृष्टीस पडतात कुलजा सत्कुलात भाषण करते व वैद्या 'गृह्णतात करते असे कुमारास्वामींच्या टीकेत म्हटले आहे परंतु मुच्छकटिकांत हा नियम पाळलेला दृष्टीस पडत नाही

समवकार — याचा विषय प्रहसित असतो (म १८.१०९, द ३५६ सा ६ १३४) आणि तो देवाच्या व असुरांच्या पौराणिक कथातून घेतलेला असतो यात विमर्शमधीन राजकन्या याकाव्योचा उपयोग करतात आणि पहिल्या अकांत दोन सर्वांचा उपयोग केलेला असतो यांत विदूषा उपयोग करीत नाट्य भरताच्या मताने (म १८.८) यात कैशिकी वृत्ताचा उपयोग करणे युक्त नाही त्याच्या मागाहून आलेल्या शास्त्रकारांच्या मताने इतर वृत्तींपरोबर तिथारहे उपयोग करण्यास हर

कत नाही यात उल्लिख अनुप्युष आणि कुटिल या वृत्तींचा उपयोग करतात या प्रकारांत खयातीदार्य असे नायक, देव व मानव असे अक्षरे पाहिलेले यांची एकदर सध्या १२ पर्यंत असल्यास हरकत नाही त्यांपैकी प्रत्येकजण आपापले वेगळे साध्य, साध्य करून घेण्याच्या प्रयत्नांत असतो या प्रकारात तीन प्रकारचे कथ दृष्टीस पडते (१) जे नेहमीच्या व्यवहारांत दृष्टीस पडते, (२) जे देशाच्या खटपटीने उत्पन्न होती आणि (३) जे शास्त्राच्या कारस्थानाने उत्पन्न होती त्याचप्रमाणे या प्रकारात तीन प्रकारचे विद्वान दिसून येतात (१) नैसर्गिक कारणाने उत्पन्न होणारे, असे अभिप्रेत असून अश्वमेध, श्यादि (२) बाह्य शास्त्रातून उत्पन्न होणारे, जसे युद्ध आकारिक हत्ता गोरे आणि (३) हत्ती आणि अश्वेच अन्य वस्तू यांनाकडून उत्पन्न होणारे यात तीन प्रकारचे शृंगारहि असतात व या तीन शृंगारांचा हेतु धर्म, अर्थ व काम (यथार्थ व अवयार्थ) हे साध्य करून यावयाचा असतो यात तेरा प्रकारची वीथींचा याकाहि उपयोग करतात

यांत एकदर तीन अंक असून प्रवेशक चौर काही तसतात तीन प्रकारची तर्क हा तिन्ही अकांत उपयागात आणली असतात तीन प्रकारच्या शृंगारासंबंधी दशरूपककाराने असेच म्हटले आहे परंतु साहित्यदर्पणकाराच्या मताने कामशृंगाराची योजना फक्त पहिल्या अकांताच असते प्रत्येक अकांत नवीन संधिधानक असते पण हा निरासराची साधेधानक एकमेकाला जोडण्यात येतात. पहिला अंक बारा नाटिकांपर्यंत चालावा (नाटिका म्हणजे चौवीस भिन्ने) व दुसरा व तिसरा अंक दोन नाटिकांपर्यंत चालावा

यावरून एका विशिष्ट समवकाराकडे लक्ष देऊन भरतांना आपले नियम रचिले असवे आणि त्याच्यामागून झालेल्या शास्त्रकारांनी त्याचाच व्याख्या घेऊन ती विस्तृत केली भरत हा समवकारास 'अभ्युत्तमधन' असे म्हणता (४९) व त्यासच दशरूपककार (३५८) 'अभ्युत्तमधन' असे म्हणतात व साहित्यदर्पणकार (६२४०) 'समुद्रमधन' असे म्हणतात यावरून ते नाटक अभ्युत्त प्राप्त करून घेण्यास जे समुद्राचे मधन केले त्यावरूनच असावे आसा असे धरून हा एकच समवकाराचा नमुना उपलब्ध आहे व तोहि अगदी समवकाराच्या वर्णनावरचुद्ध नाही उदाहरणार्थ, रंगीत फक्त अकराच नायक दृष्टीस पडतात यावरून समवकार हा नाटकाचा प्रकार फारसा लोकप्रिय झाला नव्हता असे दिसून येते कदाचित तो लौकिक नाट्यात प्रमुख असला

इहायुग — यात या शृंगीप्रमाण उपलब्ध होण्यास काठिण अशा कुमाराकेंवा नायक आलेलाप करतो म्हणून या प्रकारास इहायुग असे म्हणता व असे दशरूपक व साहित्यदर्पण यांच्या

टीकाकारांचे मत आहे. यातील संविधानक मिश्र असते, म्हणजे त्याचा काही भाग आख्यायिकेतून घेतलेला असतो, व काही काल्पनिक असतो. यात कैशिकी वृत्ति वर्ज्य असते (भरत, १८.८, १९.४४) व पहिले दोन आणि शेवटचा असे संधी दृष्टीस पडतात (अ १९.४४) भरताच्या मताने नायक दैविक पुरुष असतो. परंतु दशरूपककार आणि साहित्यदर्पणकार यांच्या मताने नायक व प्रतिनायक हे देव किंवा मानव यांपैकी कोणीही असले तरी चालेल. नायकापासून एक दैवी स्त्री तिच्या मनाविषय पळवून नेण्याच्या प्रयत्नांवरून नायक व प्रतिनायक यांच्या मध्ये तेंद्रा उत्पन्न होतो. त्याच्यातील युद्ध युक्ताने टाळण्यात येते आणि आख्यायिकेत वर्णिलेला वध रूपाभूमीवर दाखविण्यात येत नाही. यातील अंकांचा संख्या चार असावी. परंतु साहित्यदर्पणकाराच्या मताने यात एकच अंक असावा, आणि यातील नायक देव असावा असे इतर शास्त्रकारांचे मत आहे त्याचप्रमाणे इतर शास्त्रकारांच्या मताने ईशमृगांत एका दैवी कुमारिकेच्या प्रामोदकरिता सहा नायकामध्ये लढा असावा हाहि नाटकाचा प्रकार लोकप्रिय झालेला दिसत नाही. साहित्यदर्पणकाराने ईशमृगाचे उदाहरण म्हणून एका अप्रसिद्ध कुसुमेश्वर नावाच्या नाटकाचा उल्लेख केला आहे.

डिमः—दशरूपकाच्या टीकेत 'डिमसंघाते' या पदाने या प्रकाराचे नांव डिम पडले, असे म्हटले आहे. 'डिमसंघाते' म्हणजे यातील नायक एकमेकांशी लढतात (भ. १८ ११०; द. रु. ३ ५१, द. सा. ६.२४१; इ.). यातील संविधानक प्रख्यात असावे लागते. यात सात्वति आणि आरमटी या वृत्तींचा उपयोग करतात व कैशिक वृत्ति वर्ज्य करण्यात येते (भ. १८ ८) विमर्श खेरीज करून यात बाकीचे संधी दृष्टीस पडतात (भ. १९ ४३). यात दृंगार व हास्य हे रस वर्ज्य समजावे व साहित्यदर्पणकाराच्या मताने शास्त्रसिद्धि वर्ज्य करावा. यातील मुख्य रस म्हळ्या म्हणजे रौद्रस हा होय. यातील एकनायक किंवा अनेक नायक हे सुप्रसिद्ध पौराणिक व्यक्ती असतात त्याचा अरयाचार करण्याकडे नेहमी कल असतो. रशवे एकंदर सोळा प्रकार असतात— देव, गंधर्व, यक्ष, राक्षस, नागासुर, भुवने, प्रेत, पिशाच, इत्यादि. ईसापात, उल्कापात, चंद्रसूर्यांनी ग्रहणे, युद्ध, कलह व आट इत्यादिकांचे देखावे या प्रकारात दृष्टीस पडतात.

यात चार अंक असतात साहित्यदर्पणकाराच्या मताने या प्रकारात विष्कंभक आणि प्रवेशक हे वर्ज्य करावे. परंतु ते रामाच्या मन्मथोन्मथन या डिमांत दृष्टीस पडतात. भरताच्यायाने 'त्रिपुरदाह' हे एक डिमाचे उदाहरण म्हणून दिले आहे. त्याच्या मताने ते डिम हिमालयावर धिवाचमोर करण्यात आले होते. डिम हाहि एक लौकिक नाटकाचा प्रकार आहे.

व्यायोगः—डिमाप्रमाणे व्यायोग हाहि एक लौकिक नाटकाचा प्रकार आहे (भरत, १८.१३५; द. रु. ३. ५४; सा. ६. ६.२३१; इ.) यातील पात्रे एकमेकांचा पादाव करतात. म्हणून यात व्यायोग (व्यायुज्यते) म्हणतात. यातील संविधानक हे आख्यायिकेतून घेतलेले असून प्रख्यात असते. यातील संविधानकाचा काल एक दिवसापलीकडे जाऊ नये, शिवाय यांत युद्ध व कलह बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत दृष्टीस पडतात. यात स्त्रीभूमिकांचा अभाव असतो. कैशिकी वृत्ति (भ. १८.८) गर्भ व विमर्श हे दोन संधी (भ. १९.४४) आणि हास्य व दृंगाररस हे वर्ज्य करण्यात येतात. भरत व साहित्यदर्पणकार यांच्या मताने यातील नायक राजर्षि किंवा देव असतो. दशरूपककाराच्या मताने तो मानव असतो, यात एकच अंक असून यातील नादी चैतन्यचंद्रोदयाप्रमाणे नेपथ्याच्या मार्गे म्हणतात. भासच्या काही नाटकांत व्यायोगाचे प्रकार दृष्टीस पडतात. साहित्यदर्पणकाराने 'सौगांधिकाहरण' हे व्यायोगाचे उदाहरण दिले आहे

प्रहसनः—हा प्रकारहि प्राचीन लौकिक नाटकांतून घेतलेला आहे (भरत, १८ १४५; द. रु. ३ ४९; सा. ६. २६४; इ.). यातील संविधानक नाटकाकाराने नेहमीच्या व्यवहारांतून घेतलेले असते. यात नेहमी लुटचे, लबाड, व बदमाश लोकात चालू असणारे लबाडीचे प्रकार, कलह, विद्रोह इत्यादिकांचे चित्र प्रामुख्याने रेखाटलेले असते. वृत्तीपैकी कैशिकी व आरमटी या दोन वृत्ती वर्ज्य करण्यात येतात व संधीपैकी मुख व निर्वहण या दोनच संधींचा उपयोग करतात (भ. १९.४५). यातील मुख्य रस हासन हा होय. परंतु मधून मधून लास्यार्ण व वीर्यर्ष्ये यांचाहि उपयोग करावा.

प्रहसनाचे दोन प्रकार आहेत. एक शुद्ध व दुसरा संकीर्ण; शुद्धाभ्ये निरतिशयाच्या जातीचे लोक, द्राक्षण व अमर्दा हलक्या जातीचेहि लोक आपापली भाषा घोलतानी व आपापले धंदे करतानी दृष्टीस पडतात संकीर्ण प्रकाराभ्ये वैश्या, दासदासी, वर्षेवर, विट आणि घूर्त अशा प्रकारचे लोक दृष्टीस पडतात. दशरूपककाराच्या मताने ज्यांत वीर्यगाचा उपयोग करण्यात येतो, ते प्रहसन संकीर्ण समजावे दशरूपककार आणि साहित्यदर्पणकार यानी प्रहसनाच्या विठ्ठल म्हणून एका तिसऱ्या प्रकारचा उल्लेख केला आहे. यात वर्षेवर व दासदासी ह्या एकमेकांच्या दृंगारवेशा करतात.

साहित्यदर्पणकाराच्या मताने प्रहसनांत फक्त एक अंक असावा आणि विष्कंभक व प्रवेशक हे नसावेत परंतु संकीर्ण प्रहसनांत दोन अंक असले तरी चालेल. 'कंदर्पकेलि' हे शुद्ध प्रहसनाचे उदाहरण असून 'धूर्तचरित' व 'लटकमेलक' ही दोन संकीर्ण प्रहसनाची उदाहरणे दिली आहेत

भागः—भाणावोहि (भरत, १८. १५२; १९. ४५; द. क. ३०. ४४; सा. द. ६; २२७ इत्यादि) उत्पत्ति लौकिक नाटकापात्नव शालेया आहे. यांतील संविधानिक अगदी स्वतंत्रपणे स्वलेले असते. यांतील वृत्ति मुख्य भारतीय असून कैशिकीवृत्ति तर अगदीच वर्ज्य असते (म. १८. ८ इत्यादि) आणि संधीपेकी मुखसंधि व निर्वहणसंधि हेच कायते उपयोगात येतात. वीरभ्रांच्या पराक्रमाच्या वर्णनात वीररस व शृंगाररसद्वयाने उत्पन्न होणारा शृंगाररस हे त्यात मुख्य रस असतात. हा नाटकाचा प्रकार एकच नट करून दाखवातो. तो विट असून त्यावेळचा विनोदी नागरिक असतो. तो आपले काही अनुभव आकाशभाषिताच्या योगाने प्रगट करतो. म्हणजे 'काय म्हणतोस ?' इत्यादि प्रश्न कोणी तरी विचारीत आहे अशी कल्पना करून तो त्याचे स्वतः उत्तर देतो. हा प्रश्नोत्तर चालविताना तो त्याला अनुरूप असे हासभाषि करतो. भाण हे मूळ नाटकापात्न किंवा नृत्यापात्न परिणत झाले हे उघड आहे आणि त्यावरून त्यात छायागणाचा क उपयोग करतात याचाहि उल्लेख होतो. भाणाने एकच अंक असतो व त्यातील नाटो वैतन्मयचंदो-दयाप्रमाणे नेपथ्यशालेत म्हणतात. साहित्यदर्पणकाराने 'लोलात्मयुक्त' हे भाणाने उदाहरण म्हणून दिले आहे.

धीयीः—धीयीमर्थोहि एकच अंक असून हा नाटकाचा प्रकार भाणाच्या स्वरूपाचा आहे (भरत, १८. १५६; दशरूप ३. १२; सा. द. ६. २२३) धीयी या शब्दाचा एक अर्थ माला असा होतो; साहित्यदर्पणकाराच्या मताने यात निरनिराळे रस एकत्रित केल्यामुळे कर्णकाय ह्याची माला गुंफिली जाते. धीयीमर्थ्य वसूद केलेल्या बौध्दगाने जे निरनिराळे बर्ग सांगितले आहेत त्याचा अंतर्भाव होतो. दशरूपकार, साहित्यदर्पणकार व प्रतापदीयकार यांच्या मतें धीयीमर्थ्य कैशिकी वृत्तीचा उपयोग करतात. परंतु याच्या उलट यात कैशिकी वृत्ति वर्ज्य आहे असे भरताचार्य यांचे मत आहे (१८. ८). यात मुखसंधि व निर्वहणसंधि हे दोन असून अर्थ प्रकृती मात्र सर्व येतात. मुख्य रस शृंगार असतो, परंतु इतरांचेहि दिग्दर्शन केलेले असते. धीयीमर्थ्य दोन नट असतात, परंतु एका अप्रसिद्ध प्रेक्षकाचा आधार घेऊन यात उत्तम, मध्यम आणि अधम असे तीन नट असतात असे साहित्यदर्पणकाराने मत आहे. कोंकट भांडारकर यांनी प्रकाशित केलेल्या मालतीमाधवावरील टीकेंत (पृ. ८०) हा अप्रसिद्ध प्रेक्षकाचा आधार खुद्द भरताचार्यांचा आधार असे म्हटले आहे. परंतु त्यात भरताचार्यांच्या प्रयाचा उल्लेख दिला नाही आणि साहित्यदर्पणकाराने तर तो भरताचार्य नसून तो दुसराच कोणी प्रेक्षक होता, असे ध्वनित केले आहे. ते काही असले तरी या नाटकाच्या प्रकारात पुष्कळसे संभाषण वाक्पानिक मनुष्याबरोबर म्हणजे आकाशभाषिताप्रमाणे होतं. साहित्यदर्पणकाराने 'मालविका' म्हणून धीयिच उदाहरण

दिले आहे. ही मालविका कालिदासाच्या 'मालविकाग्निमित्र' या नाटकातून मित्र असली पाहिजे. मालतीमाधवाच्या पहिल्या अंकात बहुकुलमालेचा संरंभ येत असल्यामुळे त्यात बहुकुलधीयी असे म्हटले आहे परंतु वास्तविक ती धीयी या शब्दात येत नाही.

उपरूपकेंः—साहित्यदर्पणकाराने उपरूपकें म्हणून व्याख्यी नाटकाचे अठरा प्रकार वर्णिले आहेत. याचा अर्थ इतकाच की, की नाटकें मागाहून झाली व ज्यांना भरताचार्यानं वेढेली वर्णने लागू पडली नाहीत त्याचे निराळे प्रकार संभ्रमयोगीत येऊन त्यांचे व्यवस्थित रूप देण्यात आले यातील मुख्य मुद्दा असा होता की, भरताचार्यानं केलेल्या वर्णकारणात वृत्त्यादवळ कायद्याची नाही. वर सांगितलेल्या अठरा उपरूपकास त्यातील नाटिका खेरीजकरून नाटय-वाह्यमात फारसे महत्त्व प्राप्त झाले नाही यापेकी काही प्रकार लौकिक नाटकापात्न घेतलेले असावे, हे संभवनीय दिसते.

नाटिकाः—भरताचार्यानं नाटो म्हणून एक नाटकाचा प्रकार सांगितला आहे (भरत, १८. १०६; द. क. ३. २१ सा. द. ६. २६९) (परंतु हे वाक्य भरताचार्यांच्या प्रयात मागाहून कोणीतरी घुसळसे असावे आणि त्यासच मागाहून झालेल्या प्रेक्षकांनं नाटिका हें नांव दिले). नाटक व प्रकरण या दोहोंचें मिश्रण केले म्हणजे निळा नाटिका असे म्हटले आहे भरताचार्यांच्या मताने नाटिकेंतील संविधानिक काही प्रमाणांनं आख्यायिकेपात्न व काही प्रमाणात कविकल्पनेनं रचलेले असते असे आहे. परंतु इतरांच्या मताने ते सर्वेष्टी कविकल्पित असते. यातील वृत्ति कैशिकी असते व संधीपेक 'विमर्शाचा' उपयोग करीत नाहीत यातील मुख्य रस शृंगार असतो. यातील नायक वीराणिष कथेंतून घेतलेला एखादा राजा असतो यातील नायिका अंतःपुरात अश्वगरी व जिज्ञा नृत्यगतीत आपका बेल घालविण्याची आवड आहे अशी राजकन्या असते. यातील नायक आपल्या मत्सरप्रस्त राणीची काळजी करतो परंतु ती राणी नायकनायिकेच्या संघोपाला आपली संमति देते. यात चार अंक असतात किंवा दशरूपकाराच्या मताने (३. ४०) ते तीन, दोन किंवा एकहि चालतात नाटिकेचें नाच नायिकेच्या नांवावरून दिलेले असते.

नाटिका ह्या शिष्या नांवाप्रमाणे एक नाटकाचाच पोट-विभाग आहे. खरे शाई गेले तर 'मालविकाग्निमित्र' सारखे नाटक व रत्नावलीसारखी नाटिका यांत वस्तुतः फारसा फरक नाही परंतु नाटिका ही निराळ्या पोटविभागांत घालण्याचें कारण असे आहे की, भरताचार्यानं नाटकास निदान पाच अंक तरी असावे असे सांगितले आहे. नाटकाप्रमाणे नाटिकेपेढी तिचा मुळापाशी असलेला संरंभ कधी कधी दृष्टी पडतो. उदाहरणार्थ, बालरामायणांत नाटिका याचा अर्थ 'विद्रूपक' असा आहे.

— श्रोतकः— श्रोतकानां पांच, सात, आठ किंवा नऊ अंक असतात व त्यातील विषय देव व मानव यांच्या विषयांचा असतो. यातील प्रत्येक अंकांत विदूषक रंगभूमीवर दृष्टीस पडणाऱ्या पाहिजे. श्रोतकाची ससांभी स्तंभितारम व पंचांकी विक्रमोर्वशीय अशी दोन उदाहरणे देण्यात येतात. परंतु यापैकी दुसरेच कायते उपलब्ध आहे. विक्रमोर्वशीय यासहि त्याच्या बंगाली प्रतीतच कायते श्रोतक म्हटले आहे. एरवी त्यास नाटक म्हणण्याचा प्रघात आहे. बंगाली प्रांतांत विक्रमोर्वशीयाच्या ज्या अंकांत राजाला वेड लागून तो मटकत असतो, त्या अंकात नृत्याचरोवर म्हणावयाच्या अनेक अपभ्रष्ट कविता आहेत. गर्भसंधीच्या दहाव्या अंगासहि श्रोतक किंवा श्रोतक असे म्हणतात (भ. १९, ८२; द. क. १. १५; सा. द. ६ ९९) परंतु त्या शब्दाचा तेथे अर्थवद् व प्रयुज्य असा अर्थ आहे. याशिवाय एका लौकिक भूयालाहि श्रोतक ही संज्ञा देतात. यावरून ज्या नाटकांत वसले नृत्य किंवा गर्भसंधीचे दहावे अंग असेल त्यात श्रोतक किंवा श्रोतक म्हणावे अशा तऱ्हेने अर्वाचीन नाटककारांनी एक नवीनच नाटकाचा प्रकार उत्पन्न केला.

गोष्टीः—गोष्टी हे एकाकी नाटक आहे (सा. द. ६. २५४). यात हलक्या दर्जाचे नऊ किंवा दहा पुरुष व पाच किंवा सहा स्त्रिया दृष्टीस पडतात. यांत केशिची वृत्ति असते आणि संघर्षाची गर्भ व विमर्श हे वर्ज्य असतात. यातील मुख्य रस कामगुंगार होय. या नाटकाच्या प्रकाराचे उदा० 'रैवतमदनिका' म्हणून दिलेले आहे. रैवतमदनिका हे एरवी अज्ञात असल्यामुळे त्यातील संभाषणाकडे लक्ष देऊन त्यास गोष्टी असे म्हणू लागले व त्यामुळे तो एक नाटकाचा

वर्ती' हे पद्धत्या प्रकाराचे व 'विलासवर्ती' हे दुसऱ्या प्रकारचे उदाहरण दिले आहे. वास्तविक पाहिले तर नाटकासक हे आगणास मूकनाट्य व मूकनृत्य असल्या दिसून येते.

प्रस्थानः—प्रस्थान किंवा प्रस्थानक हे व्यक्ती असे (सा. द. ६ २८०) यातील नागक व नायिका ह्या दोघां दाखी असून यात एक हलक्या जातीचा नायकहि असतो यांत सर्व प्रकारचे ताल, उंद व विनोद असतात. भारत व केशिची या दोघां वृत्तीचा उपयोग करण्यात येतो. पुष्कळशा मद्यप्राशनमुळे नाटकातील गुलांबा उलमडा करण्यात येतो. गुगारतिलक हे एक याप्रकारच्या नाटकाच्या प्रकाराचे उदाहरण म्हणून दिलेले आहे.

याच प्रकारास शायोर नामक प्रथकाराने प्रकाशिका असे नाव दिले आहे. दशरुपावरील अवलोकटीकाकाराने प्रस्था हा एक प्रकारचा नृत्यभेद, असून त्यात व भाषात पुष्कळ वाचन्य आहे असे म्हटले आहे व ते त्याचे म्हणणे बरोबर आहे.

उल्लास्यः—उल्लास्य हाहि एक एकाकी नाटकाचा प्रकार आहे (सा. द. ६ २८२ इ.) यातील संविधानक पुराणे तिहाघातून पेतलेले असते, नायक उदात्त असतो, शिष्य काची निरनिराळी लिंगे यांत मगून मगून प्रविष्ट केलेले असतात. यात हास्य, गुंगार व कडण हे रस असतात. उल्लास्यात युद्ध व अन्नगोर्त याची गर्दा असते. संविधानविषयक संभाषण पडद्याच्या मागे होतात. काहींच्या मताने यात चार नायक व तीन अंक असतात. 'देवीमहादेव' नावाचे

रासकः—रासकादि एकच अंक असतो (सा. द. ६. २८८.). यांत पाच नट असतात. यांतोळ नायक मूळ असतो, तो उदारत स्वरूपांत प्रवेश करितो आणि म्हणून त्याची व इतरांची बदाई मारण्यांत स्पर्धा चालते. यांत बोध्य-गाणा उपयोग करतात. भारती व आरभटी या वृत्तींचा उपयोग केला तरी चालतो. संप्रदिही मुख व निवेदन आणि कांहीच्या मतानें प्रतिमुख याचाहि उपयोग करतात. नांदी नेहमी दर्शकाचक असते. भाषा व विभाषा यांचा मुख्यत्वेकरून उपयोग करण्यांत येतो. याचें मेनकाहित म्हणून एक उदाहरण दिलें आहे. दसरुपावरील अवलोक टीकाकारानें रासकास एकप्रकारचें नुरय म्हटलें आहे व त्याच्या मतानें त्यांत व साणांत पुष्कळ साम्य आहे. हा नाटकाचा प्रकार गीत व नृत्य मिळून झालेला असावा असें वाटते.

संलापकः—संलापकांत एक, तीन अथवा चार अंक असतात (सा. द. ६. २९१ इ.). यांतोळ नायक सांदा-यिक असतो. यांत एखाद्या नगराला वेढा, नोऱ्या व मारामाऱ्या व गोंधळ यांचा झुकाळ असतो. यांतोळ वृत्ति भारती व कैशिकी असते. हुंगार व कहररस वर्ण करण्यांत येतात. ' मायाकपालिक ' हें एक प्रकारचें उदाहरण म्हणून दिलें आहे.

श्रीगदितः—श्रीगदितांत एक अंक असतो. यांतोळ संविधानक व नायक हे दोन्हीहि आख्यायिकेंतून घेतले असतात. आणि नायिका प्रसिद्ध असते. भारती वृत्ति. मुख प्रतिमुख यांचा निवेदन सैम करीता. यास भांगदित हें नांव प्रख्याचें कारण असें सांगतात की त्यांत श्री शब्द बारंवार येतो. किंवा ती म्हणजे लक्ष्मी गंगाना व पाठ म्हणताना दृष्टीस पडते. ' कीटारस ' हें या प्रकारचें उदाहरण म्हणून दिलें आहे. दसरुपावरील अवलोक टीकाकाराच्या मतानें श्रीगदित हें एकप्रकारचें मूकनुरय असून त्याचा व भाषाचा निकट संबंध आहे. ' सुमदाहरण ' हें एकच कायतें श्रीगदित आहे.

शिल्पकः—शिल्पकांत चार अंक असतात व त्यांत सर्व वृत्तींचा उपयोग करण्यास मोकळीक असते. यांत शात व हास्य हे दोन रस वर्ण्य असतात. नायक ब्राह्मण असतो व त्याशिवाय हलक्या जातीचा एक उपनायक असतो. यात रमयानादिकांची उदाहरणे आढळतात. याची सत्तावीस अंगे दिलेली आहेत. ती येणप्रमाणें—आशौचा, तर्क, संदेह, ताप, उद्वेग, प्रसक्ति, प्रयत्न, उत्कंठा, अवहित्या, प्रतीपत्ति, विनाश, आलस्य, बाष्प, हर्ष, आश्वास, अश्लील, मूढता, साधनानुगम, उच्छ्वास, विस्मयप्राप्ति, लाभ, विस्मृति, संकट, वैशाखा, प्रबोधन व चमकृति. ' रत्नकावती साधव ' हें एक याचें उदाहरण दिलें आहे.

विलासिकाः—विलासिकांत एक अंक असतो (सा. द. ६. ३०१ इ.). मुख, प्रतिमुख व निवेदन हे संधी असतात. हुंगार हा प्रमुख रस असतो. आणि दहा लाखांमार्चा उपयोग करतात. या नाटकांत घडणारें कार्य फार अल्प

असून इतर धाटमाट पुष्कळ असतो. यांतोळ नायक हलक्या जातीचा असतो. विदूषक, विट व पीठमर्द हे या नाटकांत भाग घेतात. कांहीं मयकार या प्रकारास खासिका म्हणतात तर कांहीं दुर्मलिका म्हणतात, याचें उदाहरण दिलें नाही.

दुर्मलिकाः—दुर्मलिकेला चार अंक असतात (सा. द. ६. ३०३ इ.). यांत यम खेरीजकडून बाकीचे संधी येतात. कैशिकी व भारती या वृत्ती असतात. यांतोळ नायक हलक्या जातीचा असून सर्व प्रकारास दृष्टीस पडतात. पहिला अंक तीन नाट्यपर्यंत चालतो. (प्रत्येक नाट्य चौविध मिनिटें असते) नंतर विट प्रवेश करितो. ' दुसऱ्या अंकांत विदूषकाचें काम असतें. तो पांच नाट्यपर्यंत चालतो. तिसरा सहा नाट्यपर्यंत चालतो. नंतर पीठमर्द येतो आणि चवथ्या अंकांत सर्व नायकांचें काम असून तो दहा नाट्यपर्यंत चालतो. विदुमती हे या प्रकारचें उदाहरण दिलें आहे.

प्रकरणिकाः—प्रकरणिका हें एक नाट्यकेचेंच स्वरूप आहे (सा. द. ६. ३०६ इ.). यांतोळ नायक व नायिका सार्यबाह वर्गांतोळ असतात.

हल्लीशाः—हल्लीशांत एक अंक, कैशिकीवृत्ति व पहिला व शेवटला असे संधी असतात यात एक पुरुष आणि सात आठ किंवा दहा स्त्रिया असतात. याची भाषा उच्च असून यांत पुष्कळ गीत व नृत्य असतें. ' कैलिरत्नक ' नांवाचें नाटक हें एक याचें उदाहरण आहे.

भारतीय नाट्याचा उदय, भारतीय नाट्याची परंपराः—भारताच्याच्या नाट्यशास्त्रात दिलेल्या भारतीय नाट्यपरंपरेंत भारतीय नाट्य हें प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवापासून अवतीर्ण झालें आहे, असें म्हटलें आहे. जो वीरदायिक होईल, म्हणजे ज्यांत कांहीं तरी धर्वाणीय, तसेंच दर्शनीय होईल, किंवा जो पाचव्या वेदाप्रमाणें होऊन सर्व वर्णांतोळ लोकांस सारखाच उपयोगी पडेल, अशा तऱ्हेचा शास्त्रप्रथ उपपन्न करण्याविषयी प्रथम सर्व देवांनी ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली, तेव्हां ब्रह्मदेवानें ऋग्वेदातील पाठ्यभाग, सामवेदातील गीतभाग, यजुर्वेदातील अभिनयभाग व अथर्ववेदातील रतांचा भाग घेऊन एक मानवाच्याकरितां नवीन वेद उत्पन्न केला. व तो सर्वोस आहीर करण्याकरितां व ईशच्या ध्वममहोत्सवाच्या वेळीं त्यांतोळ शिक्षणपूर्वप्रमाणें प्रयोग करण्यासाठीं भारताच्यास विज्ञप्ति केली. या कारणानें अक्षुर संतत झाले. त्यामुळे ईशानें आपला वज्र घेऊन त्याच्या दाज्यानें असुरांस मार दिला. या कारणामुळे ईशान्या ध्वजस अनयदान आहे, असें दासविष्याकरितां हो प्रत्येक नाट्यप्रयोगाच्या जागीं उमारण्याचा प्रघान पडलेला आहे (म १. ८ इत्यादि).

भारताच्यायांनं ज्याचा उल्लेख केला आहे, असें पहिलें नाटक म्हटलें म्हणजे ' समवकार ' अमुतमेयन ' हें होय. तें हिमालयावर शिवासमोर करण्यांत आलें होतें त्यानंतर

त्रिपुरदह नांवाचे हिमप्रकाराचे नाटक झाले; याप्रसंगी शिवाने आपल्या तांबकनृत्याचे प्रदर्शन केले.

वर दिलेल्या आख्यायिकेवरून हरप्रदाशास्त्री यांनी इन्द्राच्या ध्वजारोपणाचा भारतीय नाट्याच्या उदयाशी संबंध जोडला आहे. शिशिरकृत्याचे शेवटी निसर्गदेवतांच्या नवकीर्तनाचा निदर्शक म्हणून जो एक 'मेघोल' नांवाचा दंड पाथाय उत्सवात अरण्यातून आणतात, त्याच्याशी या इन्द्राच्या ध्वजारचे संबंध साध्य आहे, अशीहि त्यांनी इष्टवना केली आहे. परंतु भारतवर्षात तो महोत्सव शरदऋतूच्या शेवटी करण्यात येतो आणि त्याच्या मताने हा काळाचा केंद्रबिंदू इंदाने असुरांवर म्हणजे मेघांवर विजय मिळविला हे दाखविण्याकरिता केलेला असावा. सदर उत्सवात निरनिराळ्या प्रकारच्या आनंदोत्सवांची जोड देण्यात आली व त्यांचा पुढे भारतीय नाटकांत व नेपाळप्रतांतय छलितोत विकास झाला. पुढे तो असे म्हणतो की नेपाळ प्रदेशात अद्यावपर्यंत या घोषयात्रा नांवाच्या उत्सवात घरेलू महत्त्व देण्यात येते व या प्रसंगी खोब हात केलेल्या इंद्राची चित्रे दाखविण्यात येतात. ध्वज मात्र दाखविण्यात येत नाही.

नाट्य व वनस्पत्यभिष्टित असुर देवताः—
ए. बॅरीडेल कीय यांनीहि अलीकडे एक अशाच तऱ्हेची कल्पना बसविली आहे. त्याने उपांत अगदी प्राग्भूमीच्या एका नाटकाचा उल्लेख केला आहे, असा महाभाष्यातील एका उताऱ्यावर आपल्या कल्पनेची उभारणी केली आहे. कृष्णाचे अनुयायी रक्तवर्णाचे व कंसाचे अनुयायी कृष्ण वर्णाचे दाखवून व त्यांच्यात युद्ध झाले अशी कल्पना करून शेवटी कंसावर कृष्णाने विजय मिळविला असे दाखविले आहे. कीयच्या मताने हे युद्ध म्हणजे शिशिरकृत्य व वसंतकृत्य यांच्यातील युद्ध होय. यात शरदऋतूची असुरांत मारण्याकरिता ही युद्धकमे प्राचीनकाळी करण्यात येत होती, त्याचा आधार घेतला आहे. ऋग्वेदाकडील युद्धकमे करण्याचा फारसा प्रघात नव्हता म्हणून भारतीय नाट्याचा त्यावेळी कां उदय झाला नाही याचा उल्लेख होतो. " ब्राह्मण "नेतर भारतीय नाट्य उदयास आले, ही गोष्ट त्यातील एकंदर प्राकृत परिभाषेवरून लक्षात येण्यासारखी आहे.

ना टय व पि तु पू जा.—अलीकडाले भारतीय नाट्याचा पुष्कळसा उपयोग करून व कीथने उद्धृत केलेल्या महाभाष्यातील उताऱ्याचाहि नीट विचार करून विषयम निघने यांनी भारतीय नाट्य हे युवांच्या समानाथे जे प्रयोग प्राचीनकाळी करण्यात येत होते, त्यातून उत्पन्न झाले असे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यावरून कीय व रिजने यांच्यामध्ये अतिशय निकराचा वाद मानला. तथापि त्यांची भिस्त ज्या महाभाष्यातील उताऱ्यावर होती, तो त्या दोघांसहि नाटपणे समजलेला दिसत नसल्यामुळे त्यांनी दिलेल्या—
—हे फारसे लक्ष देण्याचे आपणांस प्रयोजन नाही.

त्यांचा उपयोग जितका मानवत्वा-शास्त्रकारांस आहे, तितका भारतीय पुराणवस्तुसंशोधनकारांस नाही.

भार ती य ना टया ल्य आ धार भू त अ स ले ल्य
ये दा पा भा य.—ऋग्वेदांत असा पुष्कळ ऋचा आहेत की ज्यांचा उपयोग यज्ञसमौत होत नव्हता व ज्या नेहमीच्या स्तुतिपाठवरुपाच्याहि नाहीत परंतु ज्यांत धीरधीच्या दंतकथा असून त्या संभाषणरुपाच्या आहेत. या ऋचात आद्यनिवेष्टास अथवा संवादकचा असे म्हणण्याचा प्रघात आहे. ह्या अथवा म्हणजे प्राचीन कथास्वरुपी काव्याचे खंड होत असे लोक मानतात या ऋचांत गद्य व पद्य या दोहोंचे मिश्रण आहे. या ऋचांचा उदय इंडो-जर्मनिक काळांत झाला असे दाखविण्यात आले.

मेषसमुद्र व लेखिह यांच्या मताने सदर ज्ञानांत भारतीय नाटपाचे पहिले अंक दृष्टीत पडतात. पिरोल यांचेहि तेंच मत असून भारतीय नाटपांत दृष्टीत पडणारे गद्यपद्योचे मिश्रण हे त्या प्राचीन वाङ्मयांतून आलेले असावे असे तो म्हणतो. इटेल यांनीहि भारतीय नाटपाची उत्पत्ति ऋग्वेदाला जोडून दिली आहे. त्याच्या मताने वेदिक ऋचा या नेहमी गायिल्या जात होत्या आणि संभाषणस्वरुपाच्या ऋचा एका उद्गात्याकडून गायिल्या जाणे शक्य नाही. कारण एका गायणाच्या आवाजाने दोन निरनिराळे आवाज उत्पन्न होणार नाहीत, यावरून तो असे म्हणतो की या संभाषण-ऋचा नाट्यप्रयोगाच्या दृष्टीने रचलेल्या असल्या आणि म्हणून हा संभाषणऋचांसमूह म्हणजे जवळ जवळ नाटक-ग्रंथच होय. सदर संभाषणऋचांसमूहांत या गीतगीतिकासारख्या ग्रंथांत त्यांच्या दृष्टीने बरेच साम्य आहे. इटेलच्या मताने नाटकांतील अंकविभागणीप्रमाणे काही ऋचांसमूहांत विभागणी दृष्टीत पडते व ज्याप्रमाणे पाथात्य नाट्यामध्ये 'मिस्टरी' नांवाचा प्रकार होता, तसा तऱ्हेचा प्रकार सुवर्णाच्यायांत दृष्टीत पडतो; हे वेदिककाळाचे नाट्यस्वरुप काळांतराने परिणत झाले व त्याचे मूळ स्वरुप लौकिक याप्रांतून अद्यापि दृष्टीतपत्तीत येते. या व इतर लौकिक नाटकांवरून वेदिक संभाषणांचा अभियुक्तकाळातील नाटकांचा निकट संबंध आहे, असे लेखीहप्रमाणे त्यांनीहि मत आहे.

एल्झीस रॉडर यांच्या दृष्टीला संवादऋचांमध्ये प्राचीन 'मिस्टरी' चेहोंकडे दृष्टीला पडतात आणि त्यावरून तो आपल्या ह्या कल्पनेची उभारणी व्यापक मानववंश-शास्त्रीय पायावर करतो. त्याच्या मताने सर्व देशात गीत-नृत्य व नाट्य यांचा निकट संबंध असतो व म्हणून प्राचीन 'मिस्टरी' हि इंडो-जर्मनिक प्रागैतिहासिक वाढा-ताहि असावी, असे त्याने प्रतिपादिले आहे. ऋग्वेदांत काही देव नृत्य करणारे होते असे दाखविले आहे. म्हणजे त्यांचे प्रतिनिधी जे ऋतुविज हे 'मिस्टरी' मध्ये नृत्य करीत होते, असा त्याचा अर्थ ध्यावयाचा त्याच्या मताने संवाद-स्वरुपाच्या ऋचा व काही एकपात्री भाषणाच्या ऋचा ह्या

सर्वे सांप्रदायिक नाटकांच्या स्वरूपाच्या आहेत. त्यांत व मेक्सिकन लोकांप्रमाणे अर्धवट रानटी स्थितीत असणाऱ्या मूळच्या रहिवाशांत प्रचलित असणाऱ्या नाटकांपर्यंत वरंच साम्य आहे. उदाहरणार्थ मेक्सिको व ग्रीस या देशांत नाट्य कलेचा उदय व लिंगपूजेसंबंधी नृत्ये यांचा निवट संघट्ट दिसून येतो, त्याप्रमाणे तो प्राचीन ऋचांमध्ये दिसून येत नाही याचे कारण असे असले की सदर ऋचांचे गायक व लेखक यांची कामासक्त मुर व असुर यांच्यावर भक्ति नसावी. नाट्यकलेचा उदय व आल्यायिका याची सांगड घालून देणारे संघट्ट व अपसरा ह्या मूळच्या कामासक्त व ऋणारोमुक्त देवता होत्या असे तो म्हणतो. परंतु प्राचीन भारतीय सांप्रदायिक नाट्य ही नाट्यकलेतील शेवटची पातळी असून मुरपातीची नव्हती. आधुनिक यात्रा ह्या जवळ जवळ कृष्ण म्हणजे विष्णूपूजेची व रत्न म्हणजे शिवपूजेची रूपांतरे आहेत.

विद्वानिदृश याने मथला मार्ग स्वीकारला आहे. त्याच्या मताने काही संवादऋचांमध्ये प्राचीन कथारूपी आख्यान-स्वरूपाची गीते आहेत व इतरांत सांप्रदायिक नाटके आहेत. त्याला ऋचांमध्ये हि नाटके दृष्टीस पडतात. परंतु या नाट्या-कुरामध्ये व अभियुक्त काळातील नाटकांमध्ये फार अंतर आहे. सुरुते शेंवटी गेल्वेनेर ह्या जरी प्रथम आल्यानोपपत्तीचा पुरस्कर्ता होता तरी नदर गीते हे पोशडे होते असे त्याने ठरविले आहे.

यावरून ही गीते नाट्यस्वरूपाची होती याविषयी सर्वत्र ऐक्यमत नाही व खरे पाहू गेल तर ते सिद्ध करण्यास लागणारा पुरावाही नाही. तद्दृष्टीपाक सर्व विवेचन केवळ कल्पनेवर बसविले आहे व त्याला समर्थक उत्तर म्हणजे असे आहे की, भारतीय नाट्यपरंपरेत प्राचीनकाळी अशी सांप्रदायिक नाटके मुळीच अस्तित्वात नव्हती आणि शिवाय भारतीय नाट्याच्या उत्पत्तीचा उल्लेख करण्यास त्या कल्पनेची गरजूही नाही.

भारती यांनी आ व क्षी नाट्य कल्पना ग्रीक लोकांपासून घेतली आहे काय ?—भारतीयानी आपली नाट्यकल्पना ग्रीक लोकांपासून घेतली आहे, असे काही संशोधकांनी प्रतिपादन केले आहे. हे मत प्रथम वेबरने प्रतिपादन केले. परंतु त्याच्या मतांत काळांतराने फार पडत जाऊन शेवटी भारतीय नाट्यातील काही भाग ग्रीक नाट्यांतून घेतलेला आहे, असे म्हणण्यापर्यंत स्वाची मजल आली. त्याच्यामागून इ. ब्रॉडिंग व इ. बुइंडिश यांनी त्या मताचा पुरस्कार केला. इ. बुइंडिश याने आपले मत सविस्तर रीतीने मांडले आहे. त्यांत न्ही. स्मिथ याने हि फारसा बदल केलेला नाही. बुइंडिशच्या मतावरून ओरोएन्टॅलिस्ट कॉम्रेसच्या परिपक्वते पियोल व योकोबी यांनी निकराचा वाद उपस्थित केला व विशेषकरून पियोल याने भारतीयानी आपल्या नाट्याची कल्पना ग्रीक लोका-

पासून घेतली, या कल्पनेस आराचा विरोध केला. त्या नंतर लेव्ही याने बुइंडिशने दिलेल्या प्रमाणाचे स्वतंत्र रीतीने परीक्षण केले व त्यांत त्याने त्या सर्व प्रमाणांचा निराळा अर्थ करता येणे शक्य आहे असे दाखविले आहे.

बुइंडिश याच्या प्रतिपादनाची सारांश मिस्त मूच्छकटिक नाटकावर होती. त्याच्या मताने हे फार प्राचीन भारतीय नाटक आहे. वास्तविक पाहिले तर ग्रीक लोकांपूर्वी नाटके व प्राचीन आनंदरूपपूर्ण नाटके यांचा मुलनेकरिता उप-योग करणे सर्वस्वी अशक्य आहे. मूच्छकटिक व अर्वाचीन ग्रीक पद्धतीची आनंदपूर्ण नाटके यांत पुच्छक सादर्य आहे असे बुइंडिश याने प्रतिपादन केले आहे. या बाबतीत अलेक्झांडर याने, पुच्छकले कलावंत लोक आपल्याबरोबर हिंदु-स्थानांत आणले होते व पुच्छकले ग्रीक रागेहि हिंदुस्थानात येऊन त्यांनी एक ग्रीक पद्धतीचे नाटकगृह हिथले होते याचे त्यांनी वाचकांस स्मरण दिले आहे, परंतु भारतीयानी आपली नाट्यकला ग्रीक लोकांपासून घेतली हे गितके संभवनीय आहे तितकंच त्यांनी अलेक्झांडर याने लोकांपासून ती घेतली हे संभवनीय आहे. परंतु यापेकी कोणती गोष्ट खरी आहे हे निश्चयाने ठरवितो येत नाही. तथापि आपणांस भारतीय नाट्याच्या उत्पत्तीचा उल्लेख करण्यास ती त्यांनी ग्रीक लोकांपासून घेतली या कल्पने-शिवाय गत्यंतर नसेल; तर तसे करणे भाग पडते. परंतु आपणास ती उल्लेखी अन्य तऱ्हेने करता येतो.

नाटकाचे अंशरूपाने निरनिराळे भाग पाडणे, अंकाच्या शेवटी सर्वे नटानी रंगमंचीवरून अरुंद होणे, अंकांची निरनिराळ्या प्रवेशांत विभागणी करणे, प्रकाश, जनार्तिक, वरचाय इत्यादि ओळण्याच्या प्रकारानी ओळख पटविण्यास निरनिराळ्या योजना करणे, ठराविक पद्धतीची पात्रे रंग-विणे व प्रस्तावना इत्यादि घालणे हे मुद्दे, भारतीयानी आपली नाट्यकल्पना ग्रीक लोकांपासून घेतली हे सिद्ध करण्याकरिता जे पुढे करण्यांत आले आहेत, ते सर्व बाब स्वरूपाचे असून त्यांच्यात विशेष अर्थ दिसत नाही.

वरील गीतिलेख्या सर्व गोष्टी प्रत्येक नाटकांतून साहाजिक-पणेच असतात व त्या सर्व सुधावर भारतीयानी आपली नाट्यकल्पना कोणापासूनही घेतली नाही असा तऱ्हेचे संमर्थनही करितो येईल.

शिवाय कथामागाचा पूर्ण विकास, त्यातील रहस्य गुप्त ठेवण्याची पद्धति, ओढक्यात सागावयाचे म्हणजे भारतीय नाटकांचे संपूर्ण स्वरूप ग्रीक नाटकांच्या स्वरूपापेक्षा भयंदा भिन्न आहे. खरोखर पाहिले तर भारतीय नाट्यास फारच अल्प नाटकी स्वरूप असल्याचे दिसून येते. त्यांत पात्रे रंगविण्याची कला फार अप्रगल्भ स्थितीत दिसून येते, कारण ती पात्रे बहुतेक ठराविक साच्याची व नमुन्याची असतात. त्यांच्यांत व्यवहारीत दृष्टीस पडणारी चरित्रे दृष्टीस पडत नाही. नाटकांत भाग घेणाऱ्या पात्रांच्या स्वभावांत वैविध्य दृष्टीस पडत

नाही, त्याचप्रमाणे त्याच्यातील विरोधहि उत्तरोत्तर उत्कर्षाप्रत पोचविलेला दृष्टीस पडत नाही. नाटककर्ताला रक्षक पुष्कळ वेळा बाहरील यत्नछेने घडून येणाऱ्या गोष्टीवर अवलंबून राहिलेले असते, जसे एखादा शाप, चित्रमालिका, किंवा अन्यबाधित रीतीने माळलेले वीरश्रुति देखोव इत्यादि.

संस्कृत व प्राकृत या भाषांच्या मिश्रणाने भारतीय नाट्यास प्राप्त झालेले वाह्यरूपच हे ग्रीक नाट्याची अगदी विसंगत आहे. विदेशी वाङ्मयातून घेतलेल्या प्रकारात संस्कृत भाषेचा उपयोग का करण्यात यावा याचाहि समाधानकारक रीतीने उलगडा करता येणार नाही.

याशिवाय तोंडास मुखवटे लावून केलेली नाटके व शोक पर्यवसायी नाटके यांचा भारतीय नाट्यात अत्यंतभाव दृष्टीस पडतो. आणि सरोतोषवर्धे भारतीय नाट्य हे ग्रीक नाट्यावरून घेतले आहे, ही कल्पना ज्या मूर्खकटिक नाटकावरून बसविण्यात आली आहे ते नाटक सर्व भारतीय नाट्यात अत्यंत प्राचीन असल्याबद्दलच मत्त चुकीचे ठरले आहे. मूर्खकटिक नाटकाच्या पुष्कळ पूर्वी भारतीय नाट्यास पुष्कळ व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले होते असे आपणास आता कळते व अत्यंत प्राचीन नाटके जी आपणास इल्ली उपलब्ध झाली आहेत त्यांचे स्वरूप ग्रीक नाटकाच्या स्वरूपाहून अगदी भिन्न व विचित्र असे आहे.

यावरून होमर रीच यांचेहि मत आम्हांस प्राप्त वाटत नाही. त्याच्या मताने भारतीय नाट्य हे अभियुक्तकाळातील मूकनाट्यासारखे असून आनंदपूर्ण नाटकाप्रमाणे नाही व याला प्रमाण म्हणून तो मूर्खकटिक नाटकाचे उदाहरण देतो. परधी त्याचे मत पूर्वीच्या संशोधकांच्या मतांपेक्षा अधिक विचारणीय आहे. भारतीय नाट्यातील अवनिक्षा व मूकनाट्याच्या काळात उपयोगात असलेला 'सिपरीयम' नावाचा पडदा यात पुष्कळ साम्य आहे. ही गोष्ट नाकमूल करता यावयाची नाही. परंतु, प्रथम 'सिपरीयम' पडदा ग्रीक नाटकाच्या काळात उपयोगात होता की नाही हे आपणास निश्चयाने साहीत नाही व दुसऱ्या सर्व नाटकास व रंगभूमीस ग्रीक नाट्य देण्याऐवजी फक्त पडद्यासच ते नांव का देण्यात येते हे समजणे कठिण आहे. अभियुक्तकाळातील मूकनाट्य व भारतीय नाट्य या दोहोंहि तोंडास मुखवटे लावण्याचे प्रकार व शोकपर्यवसायी नाटके नव्हती, दोहोंतहि नटाची सहाय्य बरीच होती, दोहोंसहि पांथपट रंगविण माहीत नव्हते, दोहोंतहि विविध भाषांचा उपयोग करण्यात येत होता, आणि दोहोंच्याहि ठराविक पात्रात सारस्य दिसून येते, असे मत रीच याने दिले आहे. तथापि ज्यावेळी ग्रीक नाट्यातून भारतीयानी आपली नाट्यकला घेतली असावी असे म्हणता येणार नाही, त्या बाबतीहि भारतीय नाट्यात मूकनाट्याची पद्धत परिणत झाली होती असे आम्हांस अनेक प्रमाणावरून कळून देतो. येईल आणि भारतीय नाट्यातील मुख्य

प्रकार जो नाटक ह्यात व ग्रीक नाट्य यात काही साम्य नाही.

रीच व तत्पूर्वीचे संशोधक यांची मोठी चूक ही आहे की, त्यांनी भारतीय नाट्यातील प्राचीन नाट्यांचा नोंद विचार केला नाही व भारतीय नाट्य हे कसे उदयास आले, हे न स्वयंसिद्ध प्रमाणाने सिद्ध करता येण्यासारखे नसते, तर मात्र ते विदेशी नाट्यावरून रचले असवे अस म्हणण्यास बागा होती परंतु ते तसे रचले नसावे हे त्यांच्या पूर्वापरपरवरून सिद्ध करून दाखविण्यासारखे आहे.

सोलांबेगी देण्यात असलेल्या भारत नाटकमुद्रांतील व्यवस्था व ग्रीक नाटकमुद्रांची रचना यात पुष्कळसे साम्य होते, असे दाखवून भारतीयानी आपली नाट्यकला ग्रीक लोकांपासून घेतली असे ब्लॉक साहेबानी दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे परंतु पिशेल व हिलेब्रंट यांच्या मताने सदरहू भारतीय नाटकमुद्रा व ग्रीक नाटकमुद्रा यांच्यात फारच थोडे साम्य आहे. शेवटी भारतीय नाट्यशास्त्रात मॅरिस्टॉटेलच्या विचारसरणीची बरीच छटा दिसून येते, असे हिलेब्रंट याने दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे परंतु त्यांनी दिलेली प्रमाणे याकीचीप्रमाणेच आम्हांसहि प्राप्त वाटत नाहीत.

प्राचीन काळातील नाटकाचे अवशेष — अभियुक्तकाळाच्या पूर्वी सर्वांगपरिपूर्ण नाटक होते याविषयी जरी आम्हांस निश्चयाने काही म्हणता येत नाही तरी पूर्वीच्या आचारपरंपरात काही नाटकांचे अवशेष दृष्टीस पडतात. सोमविकीर्तने व्यापार हे अशा प्रकारच्या अवशेषांपैकी आहेत यात सोम विकित येणारा ब्राह्मण असून सोम विकणारा शुद्ध असतो, तदनंतर त्याच्यात एक तटा उत्पन्न होतो, तदनंतर सोम विकणाराने सोम देण्याचे नाकारले तर सोम विकित येणारा मनुष्य सोम घेऊन पळून जातो याउपपर सोम विकणाराने जर तत्कार केली, तर तो त्यास लाकडाच्या दाव्यानी व चासण्याच्या गट्यानी मार देतो.

महाप्रत उत्सवसमये देखील एक ब्राह्मण व दुसरा बृद्ध यांच्यामध्ये एका वाद्याच्या वातव्याच्या तुक्क्यासंबंधाने तटा जुप्तो त्यात ब्राह्मणाचा जय होतो, व श्रावत मार घेऊन त्यास हाकलून देण्यात येते तदनंतर एक हलकड मुलगी व ब्रह्मचारी यांच्यात शिबीग वी होते यावरून हिलेब्रंट यांचे असे मत आहे की हा सर्व उत्सव जुन्या लौकिक उत्सवाच्या स्वरूपाचा आहे.

हे उत्सव म्हणजे प्राचीन भारतीय नाट्याचे अवशेष होत असे हिलेब्रंटप्रमाणे आमचे मत आहे. हिलेब्रंटच्या मताने वर जो सोमविकीर्तना प्रकार दिला आहे त्यातील सोम भिन्नत येण म्हणजे गंधर्वापासून सोम विकून घेणे व उज्यास मार देऊन हाकलून देण्यात आले, तो आचार्याद्वाराकड वाङ्मयातील डेव्हिल, म्हणजे प्रत्यक्ष राक्षस असतो तथापि आमच्या मताने या उत्सवावरून प्राचीन लौकिक नाटकांचा बोध होत नाही तसेच हलकट

मुलगी व प्रभुचारी यांचे लयाळीं ने वर सापण्यांत आले त्यांत व पाश्चात्य नाटकांतील दासी व विद्रूपक यांच्यातील भाडणांत बरेच साम्य दिसून येते

यावरून अर्धवट नाटकी देखावे व सभाषणें, गालि-प्रदानाची भाषणें व एकमेकांस टोले लयावणें इत्यादि प्रकार प्राचीन काळीं लौकिक भारतवर्षांत मनोरंजनाचे होते, असे आपणास बघूळ करावें लागतें. परंतु त्याचें मुख्य स्वरूप नृत्य, गीत व वादन होते असें दिसून येते

कौपीतकी प्राप्ता (२५५) यात शिल्प म्हणजे नृत्य, गीत व वादित असें म्हटलें आहे स्नातक हा वरील तीन वर्गांतलें असतो. त्यानें समावर्तन प्रसंगीं स्वान केल्यानंतर स्वाची उमेदवारी संपते. परस्पर (पृष्ठ. २५३) या सूत्रात स्नातकाचें नृत्य, गीत व वादित यांचा अभ्यास करू नये असें म्हटलें आहे. फार झाले तर त्यानें गीतांचा अभ्यास करावा. यावरून या कला त्यावेळीं हलक्या समजल्या जात होत्या असें दिसते.

प्राचीन काळीं नृत्य फार लोकप्रिय होतें असें वर सांगितलें आहे. शतपथ ब्राह्मणांत (३२, ४ व ६) नाचणारा व गाणारा मुख्य क्रियांना फार आवडत असे असे सांगितलें आहे. परंतु प्राचीन ग्रंथांतून क्रियांना गायक आवडत असत अशा तऱ्हेचा उल्लेख केलेला आहे

नर्तन, गायन व वादन हीं नाट्यकलेचीं मुख्य अंगें होत. यावरून नाट्य हें सद्य कळतूनच परिणत झालें असावे असें दिसतें नाट्य आणि नाट्य हे तीनही शब्द नृत्य म्हणजे नाचणें २। धातुपासून निघाले आहेत ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. नाट्य हें नृत्याचे विकसित स्वरूप आहे असें मांसने मत आहे इद्रगांतील अभिनयाची जोड मिळाली म्हणजे त्याचेंच नाट्यात रूपांतर होतें. त्याचप्रमाणें मूकनृत्यालाहि भाषणाची जोड मिळाली म्हणजे त्यावेळीं नाट्यात रूपांतर होतें.

नाटकातील परिभाषाहि आर्य संस्कृतीचीं ही श्रेष्ठ भाषा संस्कृत त्यांतून घेतलेली नसते परंतु ती लौकिक भाषेतून घेतली असते ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे त्याच-बरोबर स्नातकाचें नृत्य, गीत व वादित यांचा अभ्यास करू नये कसा जो वर पारस्कराचा अभिप्राय दिलेला आहे, त्यावरून ह्या तीनही कला लौकिक स्वरूपाच्या असून त्यांचा सामान्य लोकच फक्त अभ्यास करीत होते असे अनुमान निघतें. ह्या कला यज्ञाच्या वेळीं व धार्मिकोत्सवप्रसंगीं उपयोगीत आणीत असत असें दिसून येते कार्यायनयौतसूत्र (२१ ३ ११) यांत पितृमघात या कलाचा उपयोग करावा असें सांगितलें आहे त्याचप्रमाणें अतिरात्र व सात्रायण या यज्ञाच्या प्रसंगीहि नर्तन करण्याचा प्रघात होता यज्ञकर्म्या वेळीं या सामान्य कलावत लोकांची मस्त याची लागत असे त्यावरून त्यांच्या कर्माचा व्यवस्थित स्वरूप देणारी

मैरचना उत्पन्न होणें जरूरीच झालें, आणि अशा रीतीनें नाट्यम्मे निर्माण झाली.

आपणच नटाच्या कलेसंबंधी जी माहिती उपलब्ध आहे तीवरून त्यांत मुख्यत्वेकरून नृत्य, गीत व वादन यांचा अंतर्भाव होतो ही गोष्ट सिद्ध होते. हे नाट्य लोक उत्सव-प्रसंगीं इतर असत सदरहू उत्सवांस पालीमध्ये समज्या व संस्कृतांत समाज असें म्हणण्याचा परिपाट होता त्याप्रसंगीं नाचणें, गाणें, वजावणें इत्यादि सर्व प्रकार व दांडपटा-कुत्त्या, सर्व प्रकारचे जादूचे श्रेष्ठ व हविर्प्रसंगीं कोंब-क्याच्या व इतर प्राण्यांच्या हृष्टी बगैरे सर्व प्रकार होत होते असल्या उत्सवप्रसंगीं स्नातकांनी व मुद्र मिथुनी जाळें नये असे नियम केलेले दृष्टीस पडतात. यावरून हे उत्सव किती लोकप्रिय असत व किती प्राचीन काळापासून चालत आलेले होते हे सिद्ध होतें कधी कधी हे उत्सव उंच ऊंचावर करण्याचा प्रघात होता आणि वर सांगितलेले रीतीबगैरे लेणें हे कदाचित् असल्या उत्सवाची नामा असावी अथवा सद-रहू लेणें हे दुसऱ्या एज या प्रकारच्या सार्वजनिक करम-णुकीचे ठिकाण असण्याचा संभव आहे.

नाट्य लोकां हे असल्या प्रसंगीं काहीं चढलेल्या प्रसंगांची वर्णनात्मक कवनें करणू तीं म्हणून दाखवात असत असें दिसून येतें कधी कधी तर ते दमालांची बहाल करीत ह्या एकंदर सर्व प्रकारावरून, जरी आपणान या उत्सव-प्रसंगाच्या जलगाची पूर्ण माहिती नाही तरी ते खरोखरीच्या नाटकांचे प्रकार होते यांत बिलकुल शका नाही

अर्वाचीन लोकप्रिय नाटकावरूनहि आपणास काही अनु-मानें काढता येण्यासारखी आहेत सतराव्या शतकातील नेपाळी नाटकावरून नाटकांत नृत्य, गीत व वादन यांचा केवदा भाग असतो हें दिसून येतें त्याचप्रमाणें यात्राप्रसंगीं होणाऱ्या नाटकांत सफाईदर बादरय, देवादिकांच्या इति-हासाची कवी व विशेषकरून कृष्णविषयक आख्यायिकांची मीमांसा या सर्व गोष्टा दिसून येतात आलमेरा येथील लोकप्रिय नाटकावरून आपणास अधिक माहिती उपलब्ध होते, त्या ठिकाणीं होशिका-पूजनाच्या वेळीं हवारा नाटक असुर-लोकां सद्गुष्ट करण्याकरिता नवीन नाटक करण्याचा प्रघात आहे त्यांत निरनिराळ्या वालीरीतींची व विशेष-करून इमशाय्या वालीरीतींचीं यद्वा करण्याचा मुख्य भाग असतो

हिलेव्रत यांनी निरनिराळ्या प्रमाणानीं असें सिद्ध केले आहे कीं, अर्वाचीं यज्ञाच्या भारतीय नाटकांतहि पुढील प्रकार असावेत—भूषणार व नटी यांचे संभाषण, निरनिराळ्या भाषांचा उपयोग, गद्यपद्यांचे मिश्रण, वादन व नृत्य यांचा संयोग, रंगभूमीचा सज्जेवणा व विद्रूपकांचे पात्र रीच यांचेहि आपले मत प्रस्थापित करण्याकरितां होव प्रमाणें पुढें मांडवी आहेत परंतु भारतीय नाटकांचीं जीं ह्या वर लक्षणे सांगि-तली आहेत, तीं इतकीं प्राचीन आहेत कीं त्यावरून ही कला

भारतीयानीं ग्रीक लोकापासून घेतली हे अर्धभयनीय आहे.

प्राचीन लैकिक नाटकामध्ये भारतीय नाट्याचे मूळ साधक ते हे हिलेवेटचे मत आहे. नाट्य शास्त्र वाटते परंतु यथासात व संपूर्ण नाटक घराब काळपर्यंत उत्पन्न झाली नव्हती आणि अभियुक्तकाळातील भारतीय नाटकास इतर अनेक आनुप्रायिक गोष्टी कारणीभूत झाल्या असल्या असे दिसून येते.

म हा का व प ठ ण—वेदकाळांहि पुराणकथा व गीतें हीं पाठ म्हणून दाखविण्याचा परिपाठ होता. हे पाठ अथर्ववेदादि श्रौतकर्मोत्त म्हणण्यात येत असत. ऋग्वेदीय होता व यजुर्वेदीय अथर्व वेदांचेही मधून मधून संभाषण चालत असे, ही पद्धत हिंदुस्थानात अद्यापिच चालू आहे. शेंकडे श्रेयाच्या पुढे महाकाव्य-कथांचे वाचन व पठण हा अद्यापिच येथे महत्त्वाचा भाग आहे. प्राचीन काळांहि या महाकाव्य-कथा नाटकस्वरूपात दाखविण्यात येत होत्या, असे आपणास महाभाष्यातील एका उताऱ्यावरून (पाणिनी ३ १-२६) दिसून येत. संतवषाची कथा व वलीवंधनाची कथा या काही शौभिक स्वतः करीत असत, व काही प्रथिक करीत असत. ते आपले निरनिराळे नेळे करीत, व आपली तोंड विविध रीतींनीं रंगवीत असत. आपणच भारतीय नाट्याच्या उदयाची वनी करताना वरील महाभाष्यातील उताऱ्याबरोबर प्राप्ताय देण्यात येत होतें आणि या महाभाष्याच्या उताऱ्यात कृष्णपूजविषयक भारतीय नाट्याचा प्रथमच उल्लेख करण्यात आला आहे, असे समजण्यात येत होतें. परंतु आपता ह्युक्ते यांनीं वरील उताऱ्याचे वैचर्य केलेले भाषांतर चुकीचे आहे, असे दाखविण्यापासून वरील सर्व अनुमाने बासकून पडली आहेत. 'कसं पातयति' या वाक्यात तो कसासा मारवितो किंवा पतवलीप्रमाणे कसाच्या कथाचे कथन करतो आणि 'वलिं पातयति' या वाक्यात तो वलीला बाधवितो, किंवा वलीच्या बंधनाचे कथन करतो, या दोन्ही अर्थांहि वर्तमानकाळाचा उपयोग करता येण्यासारखा आहे. म्हणजे शौभिकानीं व प्रथिकानीं प्रत्यक्ष नाटक करून त्यात कसाचा बंध केला असला व वलीचे बंधन केले असले तरीहि वर्तमानकाळाचा उपयोग करता येण्यासारखा आहे व तशी नाटक न होताही मूतकाळीन कथने व वलीबंधन यांचे केवळ निरूपण करतांनाहि वर्तमानकाळाचा उपयोग करता येण्यासारखा आहे वर शौभिक व प्रथिक हे आपली तोंड विविध रीतींनीं रंगवीत असत असे जे भाषितले आहे, त्याचा अर्थ इतकाच की, कसबध व वलीबंधन या कथा ऐकणारामध्ये काही कसाचा पक्ष घरीत वर काही बसुदेवाचा पक्ष घरीत आणि पक्षाभिमानाने त्यांचे मनोनिष्कार नेह्या प्रभुत्व होत तेव्हा त्यांच्या वेष्ट्याचे मान पाळत असे. आम्हास ह्युक्ते यांनीं केलेला अर्थ अधिक प्रायः वाटतो आणि त्यामुळे वर्तमानकाळाचे वरील नाट्याचा उदय झाला होता असे निश्चयाने म्हणवता नाही.

महाकाव्य-कथांचे वाचन किंवा पठण चालतेवेळीं विवेक दाखविणे किंवा शौभिकानीं काहीतरी चमत्कार करून दाखविणे हे प्रकार होत होते ते चमत्कार म्हणजे मूकनाट्याचे व छायाचित्रप्रदर्शनाचे प्रकार असावेत असे ह्युक्तेप्रमाणे आमचेंहि मत आहे. ज्याअर्थी शौभिक हे नाट्यगार व हातचलाचीची कामे करणारे होते, असे त्यांचे मत होते, त्याअर्थी वरील चमत्काराचे प्रकार म्हणजे छायाचित्रप्रदर्शनाचे प्रकार होते असे म्हणणे अधिक सयुक्तिक दिसते. भारतींनींही हातचलाचीचे खेळ व छायाचित्र वगैरेचा उल्लेख केला आहे. अद्भुतदर्पण नामक नाटकाच्या सात व आठ अंकात एक उपनाटक प्रविष्ट केले असून त्यात मायानाटिका ही संज्ञा दिली आहे.

छाया नाटक—छाया नाटक किंवा प्राकापूर्वी दुसऱ्या शतकात होत असत, याविषयी आतां शांका उरलेली नाही छाया नाटकाचा महाभारतात व धैर्यागाथातहि उल्लेख केलेला आढळतो असे पिशोलेचे म्हणणे आहे. हिलेवेटच्या मताने धैर्यागाथामध्ये असलेले प्रकार हिंदूपकी स्वरूपाचे होते पिशोले व हिलेवेट यांच्या मताने काही फरक होता असे आम्हांस ह्युक्तेप्रमाणेच वाटत नाही. शिवाय अशोकान्या चवथ्या शिलालेखानात ज्या रुपाचा उल्लेख केला आहे त्या रूपात देवाचे रथ, हस्ती, अश्वीने केलेली नाचपूस इत्यादि प्रकाराचीं वर्णने आहेत. यावरूनहि त्याकाळी छाया नाटके अस्तित्वात होती असे दिसून येते. सीताचेंही लेण्यामध्ये नाटके करण्याची जागा होती असे जे पूर्वी आम्हां सांगितले आहे त्या त्या लेण्यातील प्रवेशद्वारावरून जी भोंके आहेत, त्याचा उपयोग छाया नाटकातील पडदे अडकविण्याकडे होत असावा असे वाटते. शिवाय 'नेपथ्य' शब्दाच्या पुढे पडदा लावण्याची चालहि कदाचित् छाया नाटकापासून घेतली असावी असे वाटते. वेवर आणि लोह्म यांच्या मताने 'नेपथ्य' हा शब्दहि प्राकृत असून 'नेपथ्य' या संस्कृत शब्दापासून निघालेला आहे. व त्यांचे मूळ स्वरूप 'निपथ' (उतरता रस्ता) असे असावे व 'निपथ' हीहि प्राकृत 'नेवच्छा' या शब्दाचे चुकीने संस्कृत स्वरूप असले. 'नेवच्छा' हा प्राकृत शब्दहि 'नेपथ्य' किंवा 'नैपाथ्य' या शब्दांतून निघाला असण्याचा संभव आहे. व 'नेपथ्य' किंवा 'नेपाथ्य' हे शब्दहि 'निपथ' अथवा 'निपाठ' या शब्दांतून निघाले असावेत (पाणिनी ३ १, ६४) म्हणजे नेपथ्य या शब्दाचा अर्थ वाचकाची अथवा पाठकाची जागा असा होतो. नाटकास लावलेला रूपक शब्द याचा रूपाशी संबंध असून तो प्रथम छाया नाटकास लावीत असत असे जे पिशोलेचे म्हणणे आहे, ते आम्हांस बरोबर दिसते.

कळ सूत्री या ह्युक्त्याचे खेळ.—जयानाटकाप्रमाणेच हिंदुस्थानात फार प्राचीन काळांहि कळसूत्री वाहुरगाचे खेळ प्रचलित होते असे दिसते 'कळसूत्री वाहुरगा' [विभाग १० पहा]. कै. संकर वाहुरंग पंडित यांनीं सूत्रधार या शब्दावरून

अथ अनुगण काढलें आहे की, बाहुल्या व कामदाच्या फेलेल्या आकृती यांचे गेळ हे नग्यगानें केलेल्या नाटकाच्या आगीर केलेले असावेत. पिशोलें या विषयाचें सविस्तर विवेचन एका स्वतंत्र निबंधात केले आहे. आणि त्यांत त्यानें सुनवार व स्यापक हे दोन्हीहि शब्द कळसूत्री बाहुल्यांच्या पद्धतीपासून प्रचारात आले असावे असें म्हंटलें आहे.

फार प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानात कळसूत्री बाहुल्यांचे रंग प्रचलित होते, आणि ते खेळ दाखविण्याकरिता एक स्वतंत्र नाटकगृह महाभारतकाळांहि असावें असें पिशोलचे मत आहे. या कळसूत्री बाहुल्यांच्या खेळांत विदूषकांचे पात्र हट्टून असावयाचें असेंहि पिशोलचें म्हणणें आहे. परंतु आमच्या मतानें त पात्र मुक नाट्यपद्धतीपासून नाटकात आलें असलें. पिशोलचें विदूषकाचें व हस्तवस्त्र (बकून = विनोदी) आणि अशा इतर युरोपियन पात्रांचें कितीहि सादश्य दाखविलें तरी त्यानें आमच्या म्हणण्यास बाध देत नाही. कळसूत्री बाहुल्यांच्या मद्रतीनें नाटक करून दाखविण्याची पद्धत हिंदुस्थानात फार प्राचीन काळांहि प्रचलित होती, इतकेंच नव्हे तर याचा मूळ उदयहि हिंदुस्थानात झाला, असें पिशोलचें म्हणणें आहे. परंतु आपणास इतकें खोळात जाण्याचें कारण नाही. कारण भारतीय नाट्याचा उदय कसा झाला याविषयी त्याचें फारसें महत्त्व नाही. तथापि कळसूत्री बाहुल्यांची पद्धत हिंदुस्थानात फार प्राचीन काळां प्रचलित होती हे पिशोलचें मत पुढील कोकान पसंत पडलें आहे.

हिंजैरटचे मत कळसूत्री बाहुल्यांची नाटक व छाया-नाटक यांच्यापूर्वी नटखंड नाटक असावी असें आहे उपाय-मार्गे नाटकें मानवी बरिनाचे अनुकरण करून रचलेला असतात, त्याचप्रमाणें कळसूत्री बाहुल्यांचे रंग हे नाटकाचें काही अल्प प्रमाणात अनुकरण करून वसाविलेले असतात, व त्याचप्रमाणें छायानाटकहि नाटकाच्या नमुन्यावरच तयार करण्यात येतात, असें त्याचें म्हणणें आहे परंतु आषाढात ' वयंगटोपिंग ' व ' वयंगवोग ' हीं नाटकें छायानाटकांनसार प्रचारात आली, अस दाखवून इयुडस यानें दिले-ट्रॅटच्या विरुद्ध मत प्रणिपादन केलें आहे. कळसूत्री बाहुल्यांचे खेळ हे कळसूत्री बाहुल्यांशीं खेळांवा पाहून रचण्यात आले असावेत. बाहुल्यांशीं खेळणें हे आपणास प्रत्यक्ष व्यवहारात पहावयास सापडतें, त्यास नाटकें पहाण्याची जहरी नाही, या म्हणण्याची सत्यता आपणास लहान मुलांच्या खेळाकडे पाहून कळत येईल या बाहुलीस पुत्रिका, पुतळी, पुतळिका, दुहितुका इत्यादि अनेक शब्द आहेत व या सर्वांचा लहान मुलगी असा अर्थ होतो, त्यावरून बरील म्हणण्याची सत्यता सहज दिसून येते.

अरि युक्त काळीं तर नाटकाचा उदय — या काळापूर्वी नाटकाचे अवस्था व काही मोडकीं तोडकीं नाटकें अस्तित्वांत होती म्हणून अभियुक्तयुगांतलें नाटकांचा प्रकार व कळसूत्री बाहुल्यांच्या खेळांचा प्रकार या दोहोंचें

मिश्रण वेचवावर व बाहुल्यांच्या जगां नटाची योजना केली येत्यावर नाटकाची उत्पत्ति होण्यास कारणा अवाधि लागता नाही.

याप्रमाणें या दोन उद्गमस्थानांतून नाटकाचा उदय झाल्यावरुनचि निघून त्यात दिसून येतात. उदाहरणार्थ, विदूषक हे पात्र मुकनाट्यातून घेतलें आहे. त्यामुळे जीं नाटकें पौराणिक कथाभागावर रचलेलीं असतात, त्यात त्या पात्राला कायमचें स्थान नाही, त्याचप्रमाणें भासाच्या चारदत्त नाटकाच्या पायावर रचलेलें जें मृच्छकटिक-प्रकरण त्यात नादामध्वें सुनवार हा सत्कृतीत न बोलला प्राकृतात बोलतो जीं नाटकें पौराणिक कथाभागावर रचलेलीं आहेत, त्यांतलें साधारण परमुती प्रसंगातहि संस्कृत भाषेचा उपयोग केलेला आढळतो.

भारतीय नाटकें हीं मुख्यत्वेकरून देवी उत्सवाच्या वेळीं करण्यात येत होती व त्याचा आणि महानट व महानतक जो शिव याचा निवड संबंध असे.

अशा रीतीनें गरी नाट्यकलेचा उदय झाला तरी जर प्रतिभासंपन्न कवींनीं तो विषय हातीं घेऊन दयात स्वतंत्र प्रयत्नना केला नसती तर त्या कलेस जें आता महत्त्वाचें स्थान मिळालें आहे तें मिळालें नसतें.

भारतीय नाट्य कलेच्या उदयाचा काळ व तिची जन्म भूमि — भारतीय नाट्यकलेचा विकास फार प्राचीनकाळीं झाला, असाविषयीची काही माहिती उपलब्ध नाही ज्या महाभासाच्या उताऱ्यात अशाच तऱ्हेच्या नाटकाचा निर्देश केलेला आहे, तो उतारा मागाहून प्रक्षिप्त केलेला असून मर्यादित-हस्तलिखित प्रतीत सापडत नाही त्या ठिकाणीं मुकनाट्याचाहि निर्देश केलेला आढळत नाही परंतु नृपाचें प्रमाण होत असल्यावरुन वारवार सांगितलें आहे. या थोरसंपूर्ण महाकाव्याच्या वेळीं नाटकें करण्याची बाल होती, असें हिंजैरटचें मत आहे तें खरें आहे तथापि त्यानें सांगितलेला नट — जो अनेकांनीं रूप धारण करित असे तो — केवळ नक्का करणारा होता, किंवा खरोखरीचा नट होता, हे निश्चयानें ठरविता येण्यासारखें नाही खरोखरीची नाट्यकला फार प्राचीनकाळां अस्तित्वात होती ही गोष्ट हरिचारात नाटकाचा उल्लेख केलेला आहे यावरून सिद्ध होण्यासारखी नाही, कारण त्या श्रयाचा रचनाबाळ अत्यंतकडचा आहे.

सामान्यात नाटकाचे उल्लेख आलेले आहेत, त्यावरूनहि बरीक अनुमानास कारणी बळकटी येणार नाही, कारण त्यात उल्लेखिलीं नाटकें हीं खरोखरीचीं नाटकें होती कीं नाहीं हे ठरविता येत नाही. वास्तविक तीं तशीं असणें संभवनीय नाही पाही विधिविषयक अभात ज्याचा उल्लेख केलेला आहे, अशा 'विमूक दस्तन' व 'पेख' सा पदावरूनहि काही उल्लेख होत नाही.

वरील पद नाटकासंबंधाने उपयोगिता आहेत, असे प्राचीनायक समजले तरच त्या पदावरून काही अनुमान काढता येईल परंतु तशी माहिती उपलब्ध नाही प्राचान नाटयकलेवरून ते खरोखरीचे नट होते, अशाविषयी आपणस काही तर्क करतो येत नाही कारण नटक शब्दाच्या विविध रीतीने उपयोग करता असत हे आपणास मागील विवेचनावरून समजलेच आहे 'बिभूक दस्सन याचा तर काहीच अर्थ कळत नाही, व 'पेल्ल', 'प्रेस्त' याचा अर्थ 'एक जुटेत भाग, प्रयोग' असा होतो आणि त्यावरून आपणास एक सामान्य स्वरूपाचा बोध होतो

शौभिक आणि प्रथिक याचा जेथे उल्लेख केलेला आहे, त्या महाभाष्यांतलं भागांत नाटकाचा उल्लेख केलेला नाही, यावरूनहि आपणास निधयारमक असे अनुमान वाढता येत नाही पतञ्जलीला आपल्या मुद्राचे समर्थन करण्याकरिता नाटकाची उदाहरणे देणे सोयीचे झाले असते, असे असूनहि तो नाटकाचा उल्लेख करीत नाही, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखा आहे प्राचीन प्रयांच्या सशोधनाने आपणास निश्चित अनुमान करिता येण्यासारखे नसण्यामुळे किंती शक्यतः दुसऱ्या शतकाच्या मध्यात आपणास नाटकाचे पूर्ण विकसित स्वरूप दृष्टीस पडेपर्यंत खऱ्या नाटकाचा इतिहास आपणास माहीत होत नाही असे म्हणावे लागते.

भारतीय नाटकाचा उद्भवकाल ठरविण्यासाठी लेभिह यांनी निराळाच मार्ग स्वीकारला आहे त्यांनी राजे व दरबारात यास नाटयशास्त्रकारांनी सादिलेली सशोधनात्मक विवेचने व संस्कृत सभेचा उपयोग करणे, यांची व हिंदुस्थानाच्या पश्चिम भागातील क्षत्रप लेण्यांच्या शिलालेखांत दृष्टीस पडणारा सप्रदाय यांची धागळ घालून दिली आहे त्याच्या मताने नाटयशास्त्रकारांनी राजाला व युवराजाला 'स्वामिन्' असे व राजपुत्राला 'मनुदरक' असे असे म्हटले आहे, ते त्यांनी प्रत्यक्ष व्यवहारावरूनच म्हटले असले पाहिजे, त्याचप्रमाणे नाटकांतून येणाऱ्या सभाषणावरून तो असे अनुमान काढतो की, तो नाटक उघडेली धाकृत भाषा केवळ प्रादगाणीच पवित्र भाषा राहिली नसून तिचा इतर सुशिक्षित लोकहि उपयोग करू लागले होते, अशा काळातली असावी हा काळ मुद्रा व माळवा येथील क्षत्रपांच्या काळाशी संतुलित जुळतो असे त्यांचे म्हणणे आहे विशेषकरून माळव्यात शौरसेनी, भागधी व महाराष्ट्री या तीन प्राकृत भाषांचा विशेष प्रचार असल्यामुळे तीन भारतीय नाटकाची जन्मभूमि असावी असे स्पष्टपणे दिसून येते

हेरो-सिथियन लोकांच्या हाती राज्यसुत्रे गेल्यापासून भारतीय नाटकाचा उदय झाला हे लेभिहचे म्हणणे आम्हास प्राचा बटले नाटकांतून राजाला 'स्वामिन्' असे म्हणण्याची चाल बरीच विधानास पार अनुकूल आहे महाजना प्रयातील (१७-७५) हा भाग हस्तलिखित प्रतीत असण्यासारखा तेथे 'स्वामिन्' हे पद दिसत नाही, परंतु त्या

पदाचा उल्लेख दश २६४ व सा दर्पण, ६ १४० यात केलेला आहे वास्तविक पाहिले तर राजाला 'स्वामिन्' म्हणण्याची चाल वाढताच नव्हती, परंतु ते पद शक लोक (सिथियन लोक) आपल्या राजास जे मुकुट म्हणून उपपद लावीत असत त्याचे भाषांतर होऊन आले आहे

तथापि माळव्याच्या पश्चिम क्षत्रपासंबंधाने लेभिहने जे म्हटले आहे, ते आम्हास प्राचा वाटत नाही नाटकांतून ज्या अनेक प्राकृत भाषांचा उल्लेख केलेला दृष्टीस पडतो त्यावरून तर त्याचे मत चुकीच ठरते जुन्या नाटकांतून महाराष्ट्र भाषा दृष्टीस पडत नाही, आणि शौरसेनी ही ठिकठिकां सुशिक्षित श्रियाची भाषा असून तिचा चवूकडे प्रचार होता, ही गोष्ट निश्चित आहे विदुषकांचा विनोद सर्वांस कळणे अत्यंत असल्यामुळे त्याची भाषा कळण्यासारखी असण्यास पाहिजे, परंतु त्यांनी तर प्राच्या म्हणजे पूर्वेकडील भाषा सोळावी असे सांगितले आहे ती भाषा म्हणजे वास्तविक शौरसेनी होती, व प्राच्या या शब्दावरून आपणास माळवा या प्रदेशाचा बोध होत नाही

वरील कारणाकरिता शौरसेनाचा प्रदेश ही भारतीय नाटकाची जन्मभूमि असावी, हे लॉसनचे मत आम्हास सत्यपिक दिसते येथे ख्रिस्ती शकाच्या प्रारंभी जे शक राजे होते ते आपल्या शिलालेखात 'स्वामिन्' या पदाचा उपयोग करतात व आपणास माहीत असलेला अत्यंत प्राचीन नाटककार जो अभ्युषी तो मथुरेचा शक राजा कनिष्क (दिस्ती शकाच्या दुसऱ्या शतकाच्या मध्यात) याच्या दरबारां होत

अभ्युषोपाच्या वेळी नाटयकतेचा पूर्ण विकास झालेला दिसून येतो यावरून त्याच्या पूर्वी काही नाटककार होऊन गेले असवे असे वाटते दिस्ती शकाच्या दुसऱ्या शतकात होऊन गेलेल्या भरताचाथाने सहान सहान नाटकाचे अथर्वाकरण केले आहे, त्यावरून त्याच्यावेळी नाटक-प्रय-समूह पार अप्र प्रमाणात असता असे दिसते शोधवयात सहाय्यार्थे म्हणजे अभ्युषोपाच्यापूर्वी शबर वर्योपेशा अधिक मार्ग नाटककलेच्या उदयाचा काळ जात नाही, असे म्हणणे प्राम होत शूरसेनाची राजधानी जी मथुरातेथे शक लोकांची राजसत्ता स्थापित होण्याचा काळ हाच भारतीय नाटयकलेचा उदयाचा काळ असे करी मानले तरी तो काळ पार झाले तर दिस्ती शकाच्या प्रारंभापर्यंत जाऊन पोहोचतो

सर्वात प्राचीन नाटककार अभ्युषी असावा असे विद्वान निरूपण स्टॅनफोर्ड यांनी मत व्यक्त केले आहे त्याच मुख्य मध 'सहिरुप्र करण' हा होय [अभ्युषी पहा]

इतर प्राचीन नाटककारे — अभ्युषोपाशिवाय इतर अनेक बौद्ध नाटककार होऊन गेले तुकांन कागदपत्रांत अशा दोन नाटकांचे अवशिष्ट भाग सापडतात पांडुरे त्यांचे कर्त कोण होते, याचा पत्ता लागत नाही त्यांपैकी एक नाटक सांख्यिक स्वरूपाचे असून त्यांत

वेदम्य, दृढ मांसि व कर्ति ही पात्रे दृष्टीस पदसात, व ती सुदाची स्तुति करतात ज्यात निरनिराळ्या पैयांतील वाद व निरनिराळ्या तत्त्वज्ञानाच्या शाखेतील लोकांची चर्चा दिलेली आहे, अशा कर्षांनी फळातदि अनेक नाटके आहेत त्यातील वादावरून त्या द्वाखिण स्वरूपाच्या नाटकांचे साहित्य त्याकाळी समाजात प्रचलित असलेल्या नादविष दावरून घेतले पाहिजे हे उघड आहे दुसऱ्या नाटकांत नायक युद्ध भिड असून नायिका वैद्या आहे

दक्षिणी नाटकांनी शोभायनाच्या राजासमोर एक बौद्धनाटक करून दाखविले व विविध राजांच्या समोर एका दक्षिणी नटाने युद्धात हान होण्यापूर्वीचे त्याचे चरित्र नाटकरूपाने दाखविले इत्यादि मनकूर तिसऱ्या शतकात ज्याने चिनी भाषेत भाषांतर केले आहे, असा अवदानातकप्रधान सापडतो

भास —भास हा कवि आपल्यापूर्वी होऊन गेला, असे कालिकासात 'मालविकाग्निमित्र' या नाटकात म्हटले आहे तो फार विख्यात नाटककार होता आजपर्यंत साहित्यशास्त्रकारांनी उद्धृत केलेल्या व सुभाषितसंग्रहकारांनी आपल्या संप्रदातां उद्धृत केलेल्या त्याच्या काही कवितांचे निरूपण उपलब्ध होत्या की ज्यात हनुवाचाराने प्रारंभ केला आहे अशी नाटके लिहून भासाने कीर्ति मिळविली असे बाण कवीने आपल्या हर्षचरिताच्या उपाध्यायात (१५४१७) म्हटले आहे नासाने स्वप्रवासवदत्ता म्हणून एक नाटक लिहिले व ते प्रगीत टाकिले असताही मळाले नाही अशा त हेची आपल्या-येका राजशेखर कवीने आपल्या एका पद्यात दिली आहे गौडवहो (पृ ८००) यात भासाला गणपतिच असे ते म्हटले आहे ते गणपति करून या आध्यात्मिकवेडकूनच म्हटले असावे

वेम्हा हे नाटक व त्याबरोबरच इतर नाटके दक्षिणहिंदु नाट प्रथम उपलब्ध झाली व ती सर्व एकाच प्रयत्नात लिहिली असावी, असे १९२० रीतीन दिसून आले, वेम्हा ती सर्व नाटके भासकवीचीच असावी, असा सर्वसाधारण समज झाला तो त्याचा समज राहा आहे असे आम्हांस वाटते व त्यावरून भासाचा फाळ अधिक निश्चितपणे ठरवितो येण्यासारखा आहे त्याने केलेल्या 'प्रतिज्ञायौगधरायण' नाटकांत (११८) अश्वघोषाच्या मुद्रचरिताचा (१६०) उल्लेख केला असल्यामुळे तो अश्वघोषानंतर झाला असावा असे साक्षने म्हणता येण्यासारखे आहे परंतु तो तिसऱ्या शतकात होऊन गेल्या शतक कवींच्या भाषां झाला असावा असे वाटते म्हणून आम्हां त्याचा काळ निश्चीत दाकाच्या दुसऱ्या शतकाचा शेवट हा धरून बालती त्याच्या अनेक नाटकांच्या शेवटी दृष्टीस पडणारे 'राजासिंह' हे पद प्राथमिक-तील क्षत्रप पहिला ददासिंह याच्याविषयी योमिलेले असावे असे दिसते हा पहिला ददासिंह इ.स. सन १८१-८८ व १९१-९६ या काळात महाक्षत्रप होता शिवराय भासाने

आपल्या दोन नाटकांत उदयनकपेचा (ही कथा उजयिनी-कडे फार लोकप्रिय होती) अस कालिकासाच्या मेघदूत काव्यावरून दिसून येते) बराच उपयोग केला आहे ही गोष्टहि आमच्या बरीच विधानास परिपोषक आहे

भासाची नाटकेल्लेखनपद्धति सामान्य नाटकांत दिसून येणाऱ्या पद्धतीतून काही साधतां निराळा असल्याने दिसून येते बाणमठाचे म्हटल्याप्रमाणे त्याच्या सर्व नाटकांत सूत्रधार आगाही पहिल्याप्रथम प्रवेश करतो त्याच्या 'मध्यमन्यायोग' नाटकांत तर नादाचाहि पत्ता नाही त्याचे अपूर्ण स्थितीत राहिलेले बाह्यत नाटक खेरीजकरून त्याच्या इतर सर्व नाटकांत 'नाचते तत प्रविशति सूत्रधार' हे शक्य दृष्टीस पडते प्रयत्नाच्या नावाचा कोर्टोहि उल्लेख केलेला नाही नाटकाचा शेवट टपारिक पद्धतीने केलेला आहे 'तुम्हाला सतुष्ट करणात मी आणखी काय करावे?' हा वेदवीचा ठराविक धर्म 'अविमारक', 'प्रतिज्ञायौगधरायण', 'बालचरित' व 'दूतवाक्य' या सर्व नाटकांत दृष्टस पडतो नेहमी नाटकाच्या शेवटी देवतात यणाचे भरत वाक्य त्याच्या पुढील नाटकांत दृष्टीस पडत नाही उदाहरणार्थ, 'मध्यमन्यायोग' (यात उपेक्षाची म्हणजे विष्णुची स्तुति केली आहे), 'दूतवाक्य' (यात विष्णुच्या आज्ञा काहीर केल्या आहेत) 'पचराज' (यात राजसिंह राजाने सर्व जणवर राज्य करावे अशी आज्ञा प्रदर्शित केली आहे) आणि 'ऊरुमा' (यात राजाने आपले शत्रू मिळवि व सर्व भूतसावर राज्य करावे अशी आज्ञा प्रदर्शित केली आहे) याकांच्या नाटकातील भरतवाक्यास अधिक परिणत स्वरूप प्राप्त झालेले दिसते उदाहरणार्थ, 'करण भारता' सर्व आपाति नष्ट होवोत असे म्हटले आहे, 'प्रतिमा' नाटकांत रामाचा व सीतेचा व त्याच्या दूत आताचा सयोग झाला त्याप्रमाणे रामास सुख प्राप्त होवो अशी आज्ञा प्रदर्शित केली आहे, 'अभिषेक' नाटक, 'अविमारक' आणि 'प्रतिज्ञायौगधरायण' यात राजसिंहाने आपल्या शत्रूंचा नाश करून सर्व जणावर राज्य करावे अशी आज्ञा प्रदर्शित केली आहे आणि शेवटी स्वप्रवासवदत्ता, 'दूतवाक्य' आणि 'बालचरित' यात राजसिंह हा सार्वभौम व्हावा अशी अपेक्षा केली आहे ददासिंह राजाच्या राज्यावर हा सु. १८८-९१ पर्यंत शत्रूकडून हल्ले करण्यात येत होते त्यामुळे बर आपणाने घरील राजसिंहाची व या ददासिंहाची शानद घालून देता आली, तर भासाच्या निरनिराळ्या नाटकांचीहि काळमर्यादा ठरविता येईल चाहदत नाटकाचा अखेरचा माग उपलब्ध नाही व ते अपूर्णवस्थेत राहिलेले भास कवीचे शेवटचे नाटक असावे या कवीच्या पहिल्या नाटकाची साविधानके महाभारतातून घेतली असलीत असे वाटते.

मध्यमन्यायोग —मध्यमन्यायोग हा प्रकार म्यायोग अजून यात भोम व हिंदीमा यांचा पुत्र जो परोक्ष हा आपल्या मातेस एका मनुष्यदेहाचा बळी अर्पण करण्यास

मित्राया द्वाणून एका ब्राह्मण कुटुंबावर हल्ला करतो. त्या कुटुंबात जे सातपितृस्थानी होते ते आपला मध्यम मुलगा अर्पण करण्यात तयार झाले. इकडे घटोत्कच काही वेळ घाट पाहून आपला घडी आपणास केव्हा मिळतो याविषयी उताऱ्याळ झाला व मध्यमास हाक मारू लागला, त्यावेळी पंडवात मध्यम जो भीम तो त्याच्यापुढे येऊन उभा राहिला. घटोत्कचाचे व भीमाचे त्यावेळी युद्ध झाले व त्यांत घटोत्कचाला भीमाला जिकता आले नाही. तथापि भीम, घटोत्कचाची माता आ हिडिंबा तिच्याकेडस गाण्यास तयार झाला. हिडिंबेने भीमास पाहिल्याबरोबर त्याचा पतीप्रमाणे सन्मान केला

दूतघटोत्कचः—हा प्रकारादि एक व्यायोग आहे. मध्यमाने अभिमन्यूस मारल्यामुळे कौरवास फार आनंद झाला. परंतु याचा परिणाम काहीतरी अनिष्ट होईल, असे धृतराष्ट्राने त्यास बजावले. नंतर घटोत्कच येऊन अभिमन्यूच्या बघावरून अर्जुनाने सूट उगावेण्याची प्रतिज्ञा केल्याचे निवेदन करतो.

तीन अंकी पंचरात्रः—हे समवकार या सदराखाली येईल. श्रोताचार्याने दुर्योधनाकरिता एक यज्ञ करविला, व पांडवांस अंधे राज्य द्यावे, हो या यज्ञाची दक्षिणा म्हणून दुर्योधनापाशी मागणी केली. आणि दुर्योधनानेहि ती काही अटीवर देण्याचे कबूल केलें. या प्रसंगी विराट हजर नव्हता, कारण, शंभर कोचकोस मारल्यामुळे त्याला सुतक आलें होतें. शंभर कोचक मारण्यांत भीमाचा हात असावा, असें भीष्माचे म्हणणे पडल्यामुळे विराटाच्या गाईवर हल्ला करवा असा कौरवांनी विचार केला. पांडव हे त्यावेळी विराटाच्या राज्यांत अज्ञात स्वरूपांत राहात असल्यामुळे त्यांनी तो हल्ला परतवून लावला. या झटापटीत अभिमन्यू पकडला गेला व त्याचे आणि विराट कन्येचे लग्न झालें. कौरवाकडेल सारख्यांनी ती हकीकत सांगितली तोंचकून वर सांगितलेल्या युद्धांत भीम व अर्जुन यांनी भाग घेतला होता ही गोष्ट उपज झाली, तथापि दुर्योधन आपले वचन पाळण्यास आणि अंधे राज्य देण्यास तयार होतो.

ऊर्ध्वगः—हे नाटक अंक द्विवा व्यायोग या सदरीत पटण्यासारखे आहे. यांत भीम व दुर्योधन यांच्यातील द्वंद्वयुद्धाचे वर्णन आहे. सरर युद्धात दुर्योधनाची मांडी भ्रम पावते. या अवस्थेत त्याचा मुलगा दुर्जय हा त्याच्याकडे येऊन त्याच्या मांडीवर बसण्यास जातो. आपली मांडी भ्रम झाली आहे ही गोष्ट त्याच्या घ्यानांत येऊं नये म्हणून दुर्योधन दुर्जयाला मांडीवर बसू देत नाही. तदनंतर दुर्योधनाचे आर्क्षेय व कुटुंबातील स्त्रिया त्याच्या उदरगयास येतात व तो त्यांचे समर्थान करतो. दोनटी आपले आज व असरा या दृष्टीस पडतात, अशा त्याला भास होतो, आणि त्याचे देशव्यसन होतें.

कर्णभारः—हे कदाचित् व्यायोग या सदरीत जाईल. तीन कर्ण अर्जुनाबरोबर लढाई करण्याची तयारी करतो व

आपण परशुरामाकडून शस्त्रां कर्णास प्राप्त करून घेतलों परंतु तीं शस्त्रे आपणांस संकटसमयी उप-योगांत आणतां येणार नाहीत अशा तऱ्हेचा परशुरामाने कसा शाप दिल्या हे तो शल्यास सांगतो. इंद्र हा प्राज्ञाचे रूप धारण करतो आणि कर्णापासून त्याचे विलखत व कर्ण-कुंडलें मागून घेतो. ज्यावेळी कर्ण आणि शल्य युद्धमागीर प्राप्त होतात त्यावेळी अर्जुनाच्या रथाचा आवाज त्याच्या कानां पडतो.

यापुढील भासाची नाटकें रामायणातून संविधानकें घेऊन रचलेली आहेत.

प्रतिमानाटकः—प्रतिमानाटक हे सात अंकी नाटक आहे. यात पुढील हकीकत सांगितली आहे—कैकेयी रामाला राज्याभिषेकसमयी त्रिपुरास्थित करते व राम, सीता व लक्ष्मण यांच्याबरोबर वनवासास जातो, यासुळे दशरथास अरपंत दुःख होतें आणि जेव्हा ते तिचे वनवासास गेल्याची हकीकत सुमंत्र त्यास निवेदन करतो तेव्हा त्याच्या मनास मोठा धक्का बसून त्याचे तात्काळ प्राणोत्क्रमण होतें. तदनंतर प्रतिमाहर्षात त्याच्या पूर्वजाबरोबर त्याचा पुतळा ठेवण्यात येतो. यावेळी अरत परदेशी असतो. तो घरी परत आल्यावर त्याला आपल्या पिण्याचा अंत कसा झाला याची हकीकत समजते. त्याच्या मनसि राज्यावर बसण्याचे नस-त्यासुळे तो रामाची भेट घेण्यास जातो. तेथे राम त्यास उपदेश करतो व तो त्याच्या गैरहजरीत राज्य चालविण्यास कबूल होतो. तथापि तो रामाचा निरोप घेतेवेळी राज्या-सनावर ठेवण्याकरिता त्याच्या पाहुणा मागून आणतो. यानंतर राम आपल्या मृत पित्याची म्दुनजे दशरथाची अंत्येष्टि करीत असता, रावण तेथे येतो व त्याला कोचन-ष्टगाचा वळी देण्यास लागतो. अशा तऱ्हेचा कोचनष्टग त्याच वेळी दृष्टीस पडल्यामुळे राम त्याचा पाठसाग करण्यास गेला. इतक्यात रावण सीतेस घेऊन निघतो. वाटेत त्यास जगद्-बराच अडथळा करतो, परंतु त्याचा काही उपयोग होत नाही. तदनंतर राम किष्किंधा येथें जातो, व तेथें बालोत्था विरद सुमीषास मदत करतो, नंतर रामरावणाचे युद्ध होऊन त्यांत रावणाचा पराभव होतो व राम आणि सीता वन-स्थानास परत येतात. तदनंतर पुष्पक विमानांतून अयोध्येस आल्यानंतर रामाचे राज्यारोहण होतें. भासाच्या नावावर प्रसिद्ध असलेल्या सवें नाटकांमध्ये प्रतिमानाटक हे एकच नाटक असे आहे की, तें त्यानें लिहिलें असावे किंवा नाही अशाविषयी बरीच शंका उत्पन्न होते.

अभिषेकनाटकः—यांत सहा अंक आहेत. सीतेला घळून नेण्यापासून रामाच्या अभिषेकापर्यंतचा कथामाग या नाटकांत आला आहे. रामानें बालोत्था मिळविले, आणि सीतेचा शोध लावण्याकरिता हनुमान संवेला गेला, व तेथें रामाचा निरोप रावणास सांगता याचा म्हणून तो आपण होऊन शत्रूच्या स्वाधीन झाला. नंतर विभीषण रामास

येऊन मिळाला. नेतर समुद्रावर बाण सोडून त्याला वाट देण्यास भाग पाडवें असा त्यांत रामास सहा दिला. छानंतर वरुणानें रामाच्या सैन्यास जाण्याकरिता वाट दिली. राजानें शीतेंच मन नवविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. राम व लक्ष्मण निवर्तल्याचीहि त्यानें तिला समज पाडिल्लें परंतु कथाचाहि उपयोग झाला नाही. शेवटीं त्याला युद्ध करावें लागलें, त्यांत त्याचा पराजय केल्यानंतर राम राज्यावर बसला.

अविभारकः—या नाटकाचे सहा अंक आहेत. यातील संविधानक एका कथेपासून घेतलें आहे तें—कृतिभोगाला कुंरंगी नांवाची एक उपवर कन्या होती. तिला एक अज्ञात मनुष्यानें एका प्रसंगां हत्तीच्या तळाकपातून बाचविलें, आणि त्यामुळे त्या दोघांचें एकमेकांवर प्रेम जडलें. तो तद्गण मनुष्य अविभारक होता. काही शापामुळे त्याला अशा निकृष्टावस्थेत राहणें भाग पडलें होतें. राजाच्या मनांत कुंरंगीला एका संघीर राजपुत्राला द्यावयाचें होतें, परंतु तो कोठें अदृश्य झाल्याचें समजल्यावरून त्यानें तिला कांहीराजपुत्राला देण्यानें ठरविलें. दुसऱ्यात घर सगितलेला तद्गण पुत्र अविभारक याची व कुंरंगीची एकातच भेट करून देण्याची व्यवस्था तिच्या सत्तीनें केली. अविभारक हा बोराचा वेप घेऊन रात्री राजकन्येला भेट देण्याकरिता गेला. परंतु अशा तऱ्हेचा काही तरी अनिष्ट प्रकार भेटःपुरीत पडत असल्याची बातमी राजाच्या कानावर गेल्यामुळे अविभारकास तेथून पाय पाडवा लागला; त्यास अत्यंत खेद होऊन त्याची आत्महत्या करण्यापैत मजल गेली, परंतु त्याची व एका विद्याधराची गाठ पडल्यानंतर त्या विद्याधरानें त्याचें श्रावण केलें, व तो कोणाच्या दृष्टीस पडणार नाही असा जिया धर्म आहे, अशा प्रकारची एक अंगठी त्यानें त्यास दिली. या रीतीनें त्याचा फिऊन राजवाड्यात प्रवेश झाला व उपाधेशी कुंरंगी आत्महत्या करण्याच्या येतात होती त्याच वेळीं तो तेथें येऊन दाखल झाला. शेवटीं अविभारक हा दुसरा तिसरा कोणी नवून अमि व काशीची राणी सुदर्शना याचा पुत्र आणि अदृश्य झालेला संघीर राजपुत्र तो हाच आहे, असें उघडकीस आलें. शेवटीं अविभारक व कुंरंगी यांचें लग्न होतें, व त्यामुळे सर्वास आनंदीआनंद होतो.

प्रतिज्ञायौगधरायण, प्रतिज्ञानाटिका किंवा बरतराजचरितः—ही नाटिका चार अंकी आहे. यातील कथानक बृहदकथेपासून घेतलें आहे. त्यापैकीमध्यें हे नाटक 'प्रकरण' आहे असें म्हण्टलें आहे. यातील पहिल्या अंकाचा एक भाग सामान्यानें उद्धृत केला आहे आणि चौथ्या अंकातील तिसऱ्या ओकाचा शेवट जो कौटिलीय या मंधातीह सापडतो, तो सामान्यानें उद्धृत केला आहे. सदरहू नाटकाचा पौंचवा अंक अद्यापि मैत्राक नाटक या नावाखाली केरळ प्रदेशात करण्यात येतो. या नाटकातील कथानक असेः—

उदयन हा हत्तीची शिकार करण्याकरिता आपली घोडवती नांवाची विणा घेऊन अरण्यांत गेला असता तेथें त्याला उज्जयिनीचा राजा प्रद्योत महासेन याच्या सैन्याची वपट्यानें पकडलें. ही बाती ऐकून त्याचा मंत्री योगेश्वरायण यानें या विश्वासपाताबद्दल खूब उग्रविषयांनी प्रतिसा केली इकडे उज्जयिनीमध्ये महासेन राजा आपल्या बाबबद्धा कन्येच्या विवाहाबद्दलच्या मोठी आपल्या राणी बरोबर करीत असता बरतराज जो उदयन त्याला पकडल्याची बातमी त्याच्या कानावर आली. त्यानें बाबबद्धाकडे उदयनाकडून संपादनें शिक्षण घ्यावें असें राजानें ठरविलें. बाबबद्धा उदयनापासून संपादनें शिक्षण घेत असता त्या दोघांचें प्रेम जडलें उदयनाची सुटका करण्याकरिता योगेश्वरायण व त्याचे मित्र येवातार करून उज्जयिनीस आले. या त्याच्या प्रयत्नांमुळे उदयन हा बाबबद्धाकडे उज्जयिनीतून निघतून गेला, परंतु योगेश्वरायण मात्र बंदिखान्यात पडला. तदनंतर बरतराज याच आहे हे सर्व महासेनाच्या लक्षांत येऊन त्यानें आपली मुलगी व उदयन याच्या विवाहाची एक सजरीर ठरवली. शिवाय राजा व त्याचा मंत्री या दोघांनाहि योगेश्वरायण याचा उत्तम रीतीनें सज्मान केला. स्वप्नवासवदत्ताः—उर्फ स्वप्ननाटक, हें भासाचें सुप्रसिद्ध नाटक आहे. वर सगितल्याप्रमाणें याचा केवळ राजशेखराचेंच उल्लेख आहे असें नसून बासन व अभिनवगुप्त यांनाहि त्याचा उल्लेख केला आहे हें नाटक सहा अंकी असून त्यांत प्रतिज्ञायौगधरायण या नाटकातील कथाभागाने उत्तरार्ध आलेला आहे यातील कथानक—

उदयन राजास कार्यभारपद प्राप्त होण्याकरिता त्याचा व सगण राजकन्या पद्मावती याचा विवाहसंबंध झाला पाहिजे ही मोष्ट योगेश्वरायणाच्या यत्नात आली होती. परंतु उदयन राजा बाबबद्धाच्या हयाग करण्यास तयार होईना. म्हणून योगेश्वरायण यानें बाबबद्धा ही अमीत द्रव्य घाली, अशी खोटीच वदंता पसरवून तिला पद्मावतीकडे पोहोचती केली. ही मादरी बद्दीण आहे असें म्हणून त्यानें बाबबद्धाचा पद्मावतीच्या स्वाधीन केलें. छानंतर पद्मावतीनें उदयनाच्या मागणीचा स्वीकार केला, व बाबबद्धाच्या त्या विवाहप्रसंगां पद्मावतीची वैवाहिक माला गुंफावी लागली. परंतु राजाला अद्याप आपल्या पूर्वाच्या पत्नीचें विस्मरण झालें नाही असें ज्यावेळीं पद्मावतीला कळून येत, तेव्हां तिला मरतकथूल उत्पन्न होतो. यावेळीं राजा तिचें श्रावण करण्यास जातो परंतु तो त्याला कोठें सांपडत नाही म्हणून तो जरा विभ्रान्ति घेण्याकरिता पडतो, आणि गिहावस होतो. इतक्यात पद्मावतीची झुलूपा करण्याकरिता आलेली बाबबद्धा, ही पद्मावतीची आहे असें समजून राजाच्या जखम बसते. परंतु ज्यावेळीं राजा होंतेच काहीं तरी बरें लागतो तेव्हा तिची वृक्ष तिच्या लक्षांत येऊन ती निघून जाते. परंतु जातो जातो ती राजाच्या नजरेस पडते. तिला आपण स्वर्गांत पाहिजे

असावी असा राजाला भ्रम उत्पन्न होतो परंतु इतक्यांत सर्व झुंजाचा नाश झाल्याचें वर्तमान त्यास कळेल, व महासेनाच्या दरबारी पाठविलेले वकीलहि परत येतात. त्या वकीलांनी उद्याच्या व वासवदत्तेच्या विवाहाच्या वेळची तजवीरहि घरोवर आणलेली असते त्या तजवीरीतील वाक्यवदत्तेची प्रतिमा यौगंधरायणाचें बहीण म्हणून हुजाली केलेल्या मुलीसारखी आहे असे पद्मावतीच्या लक्षांत येते. सरोशेवटी यौगंधरायण येऊन सर्व गोष्टीचा खुलासा करतो व त्यामुळे विकडे तिकडे आनंदोआनंद होतो.

दूतवाक्यः—हें व्यायोग आहे. त्यांतील कथाभाग महामारणावरून घेतलेला आहे. दुयेंधनाच्या मुख्य मंत्र्याच्या आगे-वर मीमांभाचार्याची नेमणूक झाल्यानंतर भगवान् कृष्ण येऊन दाजल झाल्याची वार्ता येते. कृष्णास कोणत्याहि तऱ्हेचा मान घावयाचा नाही असा प्रकारची स्वपक्षीयांस ताकांद देऊन यांत त्रैपदीची विटवना केली आहे. असा तजवीरी समोर तो बसतो. परंतु कृष्ण येतांच त्याच्या नेमाची सर्वां-वर आप पडल्याशिवाय रहात नाही. प्रत्यक्ष दुयेंधनहि आपल्या आसनापासून उठ होतो कृष्ण पाडबांकरितो अर्थां राज्याची मागणी करतो आणि जेव्हा दुयेंधन तो नाकबुल करतो आणि तो कृष्णास बाधून त्याच्यावर हल्ला करण्याचा प्रयत्न करू लागतो, तेव्हां कृष्ण आपली अर्धे बोलवतो परंतु शेवटी तो शांत होतो, व धृतराष्ट्र त्याचा योग्य सन्मान करतो. पुढे झालेल्या हरिदूत नावाच्या नाटकांत दूत वाक्याचें अनुकरण केलें आहे.

बालचरितः—दूतवाक्यानंतर भासनें बालचरित कृष्णनाटक लिहिलें. हें बालचरित नाटक पाच अंकी आहे. वृष्णीच्या कुळामध्ये कृष्ण या नावानें मगवान् विष्णु जन्मास आले. कंसाच्या शत्रुत्वापासून त्याचा वचाव करण्याकरिता वसुदेवानें त्यास भुजेच्या पलीकडे नेऊन नंद वसव्याच्या रक्षार्थीन केलें. तुष्टा लोकांचर निभ्यात हारिले असं निरनिराळ्या अंगानीं येऊन कंसास सांगितलें. गोपाच्या संघर्षांत कृष्ण व संकर्षण यांनी विविध चेष्टा व अद्भुत वस्तूकरी करारवत, व गोपीबरोवरीहि विनोद करारवत, असा फम चालू होता. अखेर मथुरेतील एका उत्सवप्रसंगी कंसानें त्यास पाचारण केलें. याप्रसंगी कंसानें कृष्णास मारण्याचा प्रयत्न केल्या. परंतु तो निरुपयोगी होऊन उलट तोच कृष्णाकडून मारला गेला. असा कथाभाग यात आहे. हें नाटक नाटकी स्वरुपाचें नसून वीररसप्रधान महाकाव्यस्वरुपाचें आहे.

यांतील दुसरा अंक विशेष मनोरंजक आहे. त्यात कंसाच्या जी निरनिराळी दुस्स्वप्न पडतात, तीं सांगितली आहेत. ही दुस्स्वप्न नाचाण्या किंवा छायाभिर्नय्या छाषनानीं त्यावेळीं कशी दाखवित येत होती हें समजण्याला मार्ग नाही.

चारदत्तः—हें चार अंकी नाटक आहे. याच्या मूळपाट्याचा भाग उपलब्ध नसून यांतील अखेरच्या कविताहि उपलब्ध नाहीत.

रुन तं मीपकाम्यीकडूनच अपूर्ण राहिलें असावे. बहुत-

करून ती भाषाची दोषटची कृति असावी. अभिनवगुप्तानें 'दरिद्र चारदत्त' या नांवाच्या एका नाटकाचा उल्लेख केलेला आहे. परंतु ते भाषाचें नाटक असल्याबद्दल खात्रीलायक पुरावा उपलब्ध नाही. याच्या पायावरच मूच्छकटिकाचे चार अंक रचलेले आहेत. आणि यांतील १. १९ ही कविता (बालचरित १. १९ = मूच्छकटिक १. ३४) देवीने आपल्या काव्यादशांत (२. २२६) दरिद्रचारदत्तांतील म्हणून दिली आहे. यांतील कथानकः—

थेथी चारदत्त हा आपल्या औदार्यामुळे दरिद्री शाला होता. त्याची व वसंतसेना या वेष्टेची एका महोत्सवप्रसंगी गांठ पडली; त्यांचे एकमेकावर प्रेम झळलें. राजशालकांकडून पुष्कळ छळ झाल्यामुळे वसंतसेना चारदत्ताच्या घराकडे धावत गेली व तेथून परत येताना तिनें आपले मील्यवान् अलंकार चारदत्ताजवळ ठेविले. तदनंतर पूर्वी चारदत्ताच्या नोकरांत असलेल्या व सांप्रत सावकाराच्या तावडीत सापडलेल्या एका घुसकारास तिनें सोडविलें इत्यादि.

शूद्रकः—मालविकाग्निमित्र नाटकांत कविकुलगुरु कालिदासानें आपल्या पूर्वगामी कवीत भासाशिवाय सौमित्र कविपुत्र या दोन कवींचा निर्देश केला आहे। भासाच्या कवितेबरोबर त्याच्या नांवावर असलेल्या काही कविता कोठें कोठें इथीस पडतात. एरवीं कविपुत्राचें नांव प्रख्यात नाही. कदाचित् कविपुत्र हें विशेषनाम नसण्याचाहि संभव आहे. कदाचित् कविपुत्र हें पद भास व सौमित्र अशांसारख्या कवींस केवळ बहुमानानें लावलें असण्याचाहि संभव आहे. सौमित्र याचें नांव कदाचित् सौमिल असें असावें, कारण राजभेराणें भास व रामिल यांच्याबरोबर एका सौमिल कवीचा निर्देश केला आहे. सौमिल या नावांतील इक्ष्वा उपपदावरून तो महाराष्ट्रीय असण्याचा संभव आहे.

राजशेखराच्या दुसऱ्या एका कवितेत सौमिल आणि रामिल या दोघांनीं मिळून एक शूद्रक कथा लिहिली असें समजतें. रथांत राजा शूद्रकाचा सर्व प्रतांत सांगितलेला आहे. यावरून शूद्रक हा सौमित्राच्या व कालिदासाच्याहि पूर्वी होऊन गेला असावा असें सिद्ध होतें.

राजा शूद्रक हा अनेक भारतीय आख्यायिकांचा विषय आहे. राजतरंगिणीमध्ये (३. ३४२) त्याचा विक्रमादित्याबरोबर निर्देश केला आहे व स्कंदपुराणांत तो आंग्रस्तयांत पहिला होता असेंहि म्हटलें आहे. वेताळपर्वविश्वामित्राची त्याच्या कथेत त्याला वर्धमान अथवा शोभावती येथील राजा केला आहे व तो शेखर वर्षेपर्यंत जगला असें म्हटलें आहे. आणि कादंबरीत विदेशा ही त्याची राजधानी होती असें सांगितलें आहे. कांहीं आख्यायिका, तो शातवाहनाचा मंत्री होता असें त्याचें वर्णन करतात, तर कांहींत त्यानें वज्रपिनीच्या राजाच्या मदतीनें शातवाहनापासून प्रतिष्ठान घेतलें असें म्हटलें आहे. शूद्रक हा मूच्छकटिक नाटकाचा कर्ता होता असेंहि मानतात. तो आपल्या वयाच्या दीर्घायी

वर्षी निवर्तला असे सदर नाटकाच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे. यावरून ती प्रस्तावना त्याने लिहिली नाही, हे सिद्ध होते.

मृच्छकटिक नाटकाच्या काव्याविषयी व त्याच्या कार्या-विषयी मतेक्य नाही. तें सर्वांत प्राचीन नाटक समजण्यात येत आणि भारतीयांनी आपली नाटपद्धत ग्रीक लोकांपासून घेतली असे प्रतिपादन कृष्णाच्या संशोधकांने आपल्या तर्काची सर्वे इमारत या नाटकाच्या प्राचीनत्वावर रचली आहे. परंतु सदर नाटकाच्या नवव्या अंकात दिलेली न्याय-निवाडा करण्याची पद्धति सहाव्या व सातव्या वातकातील धर्मशास्त्रविषयक प्रश्नांत सांगितल्याप्रमाणे आहे. जसे जैली याने दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे, मृच्छकटिक नाटक हे भास कवीने लिहिले असावे असे विशालचे प्रथम मत होते. परंतु ते दोघीने लिहिले असावे, असे दाखविण्याचा पुढे त्याने प्रयत्न केला आहे. हेव्ही यानेहि सदर नाटकास बरेच अलीकडे ओढले आहे, परंतु मागाहून त्याच्या मतांत करक पडला. आकौषी याच्या मताने मृच्छ हा कालिदासाच्या मागाहून झाला, परंतु मृच्छकटिक नाटकाचा कर्ता रामा होता व त्याचे नाव मृच्छ होते याविषयी त्याला यत्किंचितहि शंका नाही. एकी मेघाला बळी देऊन शूद्राचे इज्जत बरे झाले आणि त्याने आपल्या मुलास राज्यार वस-तून अश्वमेध करविला व त्याच्या बयाच्या शेंमराव्या वर्षी त्याचे देहावसान झाले इत्यादि मृच्छकटिकाच्या प्रस्तावनेत सांगितलेल्या गोष्टी इतक्या निश्चित स्वरूपाच्या आहेत की, त्यावरून मृच्छ हा ऐतिहासिक पुरुष होता, याविषयी शंका राहत नाही. हा शूद्रक राजा व माघेच राजा शिवदत्त हे दोघी एकच असावेत असे आमचे मत आहे. या शिवदत्ताचा पुत्र ईश्वरसेन याने आपल्या राजसत्तेचा उच्छेद केला व त्याच प्रसंगी, २४८-४९ या वर्षी जेव्हा शकाला आरंभ झाला.

मृच्छकटिकांत गोपाल आर्यकांने पालक राजास पद-च्युत केले असे जें सांगितले आहे, त्याचा वरील हकीकतीशी मेळ बसतो परंतु वरील कथाभाग कृष्णभार्याधिके-वरून घेतला असावा असे बुरुंडेरा यांचे मत आहे. म्हणून मृच्छ हा तिसऱ्या शतकाच्या मध्यांत होऊन गेला असे आम्ही म्हणतो व त्याने प्रतिष्ठान म्हणजे हैद्राबाद संस्थानातील इलाखे पैठण ही आपली राजधानी केली अशा-संबंधीची जी अत्यधिका आहे ती आपास विश्वासनीय वाटते ज्यांत महाराष्ट्रीय भाषेचा उपयोग केला आहे असे मृच्छकटिक हेच पहिले नाटक आहे या गोष्टी-चाहि वरील हकीकतीशी मेळ बसतो अर्थात् मृच्छकटिक रचण्याच्या कामी शूद्रकाच्या दरबारांत असणारे पंडित जे सोमिल व रामसि यांनी रचात मदत केली किंवा नाही, याविषयी आम्हांस निश्चयाने काही म्हणता येत नाही.

मृच्छकटिक नाटकातील पहिले चार अंक हे भासाच्या चावदत्त नाटकाचेच जवळ जवळ रूपांतर आहे. संस्कृताचे प्राकृतत संक्रमण कसे झाले, हे आपणास मृच्छकटिक नाटकाच्या प्रस्तावनेतील सुद्धाचार्याच्या संभाषणात दिसून येते. यदुकांने गोपाल आर्यकांसंबंधीचा राजकीय भाग नवीन पातला असे बुरुंडेरा यांचे मत आहे. यामुळे एंग्रेड संविधानक वादने हे दोघी प्रकरण झाले

मृच्छकटिकाचे पहिले चार अंक व चावदत्त नाटक यात अत्यंत साम्य आहे ही गोष्ट बरेच सांगण्यात आलीच आहे. फक्त नावात काय थोडासा फरक केलेला आहे. उदाहरणार्थ, राजाच्या मेहुण्यास संस्थानक असे म्हटले आहे, आणि वसंतसेनेचे अलंकार चोरणाऱ्या चोरास शर्विलक हे नांव देण्यात आले आहे इतरदि काही किरकोळ फरक केले आहेत उदाहरणार्थ, जेव्हा शीर्षलक वसंतसेनेच्या दाती-बरोबर तिच्या परांतून पाहते पडतो, तेव्हा गोपाल आर्य-काला, तो पुढे राजा होईल असे भविष्य वर्तविल्यामुळे पालक रामाने वर्तुत टाकिले नाही वार्ता त्याच्या कानावर येते. तसेच वसंतसेना आपले अलंकार घेऊन चावदत्ताकडे जाते व त्याच्या घरी रात्र घालविते दुसऱ्या दिवशी सकाळी वसंतसे-नेचा व चावदत्ताचा मुलगा रोहसेन यांचा नाट पडते. रोहसे-नाचा शूद्रक भुषिकेचा असल्यामुळे तो अस्तित्थ झालेला असतो तेव्हा वसंतसेना रोहसेनाला धुवर्णाचा हाकट घेता यावा म्हणून त्याच्या हाकटात आपले सर्व अलंकार घालते. या बऱ्याभागावरूनच नाटकात मृच्छकटिक हे नांव देण्यात आले आहे इतक्यात चावदत्ताचा रण वसंतसेनेस न्यायवास येतो, इत्यादि कथाभाग आहे.

कालिदासः—सर्व भारतीय नाटककारांमध्ये कविकुल-गुरु कालिदास यासच अप्रमूखेचा मान दिला पाहिजे. विल्याम जोन्स याने शाकुंतलाच्या भाषांतराला जो उपाध्यास चिह्निला आहे त्यांत असे म्हटले आहे की, त्याने एकेवेळी सर्व भारतीय नाटकांत उत्कृष्ट नाटक कोणते असे एका पृष्ठ-रचास विचारले असता त्याने पुढील उत्तर दिले—

कालिदासस्य सर्वस्वमिहानशकुन्तलम् ।

तथापिच ननुयोज्झको यत्र याति शकुन्तला ॥

युरोपीयन भाषाभिज्ञानीहि अद्याप निर्णय दिला आहे. इतकेच नव्हे तर कालिदासाचे 'उपरिनिर्दिष्ट' नाटक सर्व जगाच्या कौतुकास पात्र झाले आहे.

गामुके होयना चरित्रक्रम कसा होता व तो कोणच्या काळात होऊन गेला, याविषयी निश्चयारमक माहिती उप-लब्ध नसावी ही गोष्ट अत्यंत शोचनीय आहे.

त्याच्याविषयी सर्वसाधारण अशी आख्यायिका आहे की, तो मृच्छा एक सामान्य मनुष्य असून त्याला कोणत्याहि प्रकारचे शिक्षण मिळालेले नव्हते परंतु पुढे तो काली देवीच्या प्रसादाने मोठा कवि झाला. त्याचे म्हणजे कालीचा दास नाव हे त्यास पुढे प्राप्त

समज आहे. आणि त्यांचे खरे नाव काय होतं, हे आपणांस माहीत होण्याचा संभव नाही. मातृगुप्त म्हणून जो कवि होता, तोच कालिदास असा काहींनी तर्क केला आहे. खरोखर पाहू गेलं तर उच्च जातीतील आर्यांचे नाव कालिदासास अर्पणें संभवनीय दिसत नाही आणि या गोष्टीवरूनच वरील आर्यायिका प्रचलित झाली असावी. तथापि सद्य आह्वयायिकेचा आपणास ऐतिहासिक दृष्ट्या काही उपयोग करता येण्यासारखा नाही.

याशिवाय कालिदासाचा व अनेक राजांचा संबंध जोडला जातो आहे. यायिका प्रचलित आहेत. कालिदास हा अकराव्या शतकात पारच्या भोज राजाच्या पदवी होता असें ज्यात सांगितलं आहे तो भोजप्रबंध नावाचा ग्रंथ आपण पुतं एका राजस ठेवूं. दुसऱ्या एका हिंदुस्थानीतील आख्यायिकेवरून कालिदास हा कुमारदासाचा सप्तकाळीन होता असं समजतं. हा कुमारदास काहीच्या मतं सहाव्या शतकात तर काहींच्या मतं सदनंतर झाला असावा.

तथापि सर्वांत अधिक विदुष्ट अशी जी आर्यायिका आहे तीच कालिदास विक्रमादित्य राजाचा समकालीन होता. हा विक्रमादित्य उज्जयिनीचा राजा असून त्याने शकाच्या राजसत्तेचा नाश केला, व विक्रमशकास प्रारंभ केला म्हणून हिंदुस्थानात कालिदास हा इ. स. पूर्वी किंवा शकाच्या हि आर्या होऊन गेला असा सांख्यिक समज प्रचलित आहे. उज्जयिनीत त्याच्या नावाची परंपरा अद्यपिही चालू आहे.

कालिदास इतक्या प्राचीन काळा झाला असावा ही गोष्ट अनेक कारणावरून संभवनीय दिसत नाही. कालिदास हा भासांनंतर व निथयानें ब्रह्मकांततर झाला असावा असें आम्ही वर दाखविलें आहे, व याचोबी यानें ज्योतिषाच्या भाषांरीही तो इ. स. १५० च्या पूर्वी झाला असावा ही गोष्ट संभवनीय दिसत नाही असें म्हटलें आहे.

याकरितां आणवर्हि अधिक पुरावा गोळा करणें भग्न पडलें. एका सुप्रसिद्ध कवितेत तो विक्रमादित्याच्या दरबारातील नवरत्ननायक एक होता असें म्हटलें आहे. या रत्ननायकाच एक ज्योतिषी बराहमिहिर हा सहाव्या शतकात होऊन गेला म्हणून कालिदास हा सहाव्या शतकात होऊन गेला असें कर्न व पिबोल म्हणतात. आणि लेव्ही यार्वेह तेंच म्हणून आहे. फर्ग्युसनच्या मतानेंहि हा काळ व विक्रमादित्याच्या आह्वयायिकेचा काळ हे दोन्ही जुळण्यासारखे आहेत, कारण त्याच्या मतानें इ. स. ५४४ त जेव्हा विक्रमादित्याने कोरूरच्या लढाईत जय मिळविला तेव्हा त्याने स्मारक म्हणून विक्रम-शक सुरू करव्यात आला परंतु वरील काळाच्या पूर्वीच विक्रमशकाचे शिलालेख उत्पन्न झाल्यापासून वरील मत माझ परव्यासाखे नाही. तथापि विक्रमादित्य हे नांव नसून ज्याभाषी ही एक बहुमानाची पदवी आहे त्याभाषी काळीजगयाच्या कामी त्याचा फारसा नाही.

कालिदासाचा आश्रयदाता जो विक्रमादित्य तो शिलादित्य हर्ष राजाच्या पूर्वी होऊन गेला असावा असें फर्ग्युसन व बॅक्समुल्लर यानें म्हणणें आहे. परंतु होलें याच्या मतं दृढावर जय मिळविणारा व भग्निहिंदुस्थानांत राहणारा जो यशोधर्म राजा तोच कालिदासाचा आश्रयदाता विक्रमादित्य असावा. कालिदासानें रघुवंश (४६८) यात दृढाचा निर्देश केला आहे; रा पाठक यांच्या मतानें रघुवंशात दिलेल्या स्थल-पर्वनावरून कादमीराचा बोध होतो आणि त्यावरून कालिदास हा सहाव्या शतकात होता असें त्यांनीं अनुमान काढलें आहे. कालिदासाच्या मेघदूतातील (५५४) या श्लोकाचें न मल्लिनाथानें स्पष्टीकरण दिलें आहे त्याचाहि वरील अनुमानास आधार देण्यात आला आहे. मेघदूताच्या सदर श्लोकांत सुप्रसिद्ध बुद्धर्माय दिनाग याचा उल्लेख आहे. व दिनागाचा काळ सहावें शतक हा समजण्यात येतो. तथापि दिनागासंबंधानें केलेला उल्लेख निश्चितपणें स्पष्ट नाही. शिवाय कालिदास हा सहाव्या शतकात झाला असावा हे फारसें संभवनीय दिसत नाही. हून हे हिंदुस्थानाच्या ब्रह्मदीवर राहणारे लोक होते व सदनंतर त्यांनीं हिंदुस्थानचा बराच भाग वादाकांत केला असें कालिदासाच्या ग्रंथावरून समजतें असें बी. सी. मुजुमदार यानीं दाखविलें आहे. इ. स. ६२४-३५ सालच्या एका शिलालेखात कालिदासाचा नामनिर्देश आहे इतकेंच मज्जे तर इ. स. ८७३-४४ च्या शिलालेखांत त्याच्या लेखनपद्धतीचेंहि अनुकरण घेण्याचें दृष्टीस पडतें. कालिदास हा ४०० पासून ६०० च्या काळात जेव्हा तरी झाला असावा असें सर्व पुराव्याचें निरीक्षण करून म्हणूं यांने ठरविलें आहे. कालिदास हा विक्रमादित्याचा समकालीन होता, अशाविषयी ज्या आह्वयायिका हिंदुस्थानात प्रचलित आहेत त्यावरून हा विक्रमादित्य गुप्त राजघराण्यातील असावा असें ज्या संशोधकांनी ठरविलें आहे त्याचें तें म्हणणें संभवनीय दिसतें. निरनिराळ्या लेखकांनीं पूर्वीलप्रमाणें निरनिराळ्या राजांचा व विक्रमादित्याचा येथे चालून देण्याचा प्रयत्न केला आहे असें—जॉसेफ यानें दुसरा चंद्रगुप्त व कुमारगुप्त यांचा, वेबर यानें समुद्रगुप्त आणि त्याच्या पूर्वी होऊन गेलेले व व मागून झालेले यांचा; बकवर्ती, लेथिक, फोल्गिन्स व गार्ड-रोन्सकी यानीं चंद्रगुप्ताचा; ब्लोच व फॉय यानीं दुसऱ्या चंद्रगुप्ताचा आणि समुद्रगुप्त यानीं कुमारगुप्त व स्कंदगुप्त यांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आमच्या मतानें दुसरा चंद्रगुप्त हा कालिदासाचा आश्रयदाता असावा. तो उज्जयिनीतील गुप्तघराण्याला पहिला राजा होता. व त्यानेच प्रथम विक्रमादित्य ही पदवी घारण केली. तो ज्योतिषी माळव्यांत राज्य करीत होता आणि जयवर्द्धी त्याचा पिता समुद्रगुप्त यानें अभ्यर्थे यज्ञ केला, त्यावेळीं पडलेल्या गोष्टीस अनुगृह्णून मालविकाग्निमित्रांत काही मजकूर लिहिला गेला असावा असें वाटतें. विक्रमादित्याच्या नोंवावरून विक्रमोब्देशाचें हें या नाटकाला नांव

देण्यात आले असण्याचा संभव आहे. कुमारसंभव या काव्यात कुमारगुप्ताच्या जन्मोत्सवाचे वर्णन केले असले म्हणून त्याचा काळ चौथ्या शतकाच्या शेवटी व पाचव्या शतकाच्या प्रारंभी निर्णीत करण्यात हरकत नाही. त्याच्या ग्रंथापैकी फक्त नाटकग्रंथाचाच आपणांस जेथे विचार करणे आहे. आपणांस कालिदासाची मालविकाग्निमित्र, उर्वशी व शाकुंतल ही तीन नाटके उपलब्ध आहेत या नाटकांत मालविकाग्निमित्र ही त्याची पहिली कृति होय, आणि नवीन नाटक रंगभूमीवर आणले म्हणून प्रेक्षकांनी आपल्या कृती-कडे फार फरड्या नजरेने पाहू नये अशी त्याने ग्रंथारंभी प्रेक्षकवर्गास नवळ याचना केली आहे त्याचप्रमाणे उर्वशी नाटकातहि प्रेक्षकांनी आपल्या कृतीचे सद्य अंतःकरणाने निरीक्षण करावे असे म्हटले आहे. परंतु अशी विज्ञप्ति शाकुंतल नाटकात केली नाही. कॅपेलर याने मालविकाग्निमित्र ही कालिदासाची अखेरची कृति होय असे आपले मत दिले आहे ही गोष्ट खरी आहे. परंतु ते त्याचे एकट्याचेच मत आहे. मालविकाग्निमित्र ही कालिदासाची कृतीच नव्हे असे काही संशोधकांचे मत आहे. परंतु त्याविरुद्ध वेबर, पंडित कॅपेलर, ह्यम व लेह्नी या सर्वांनी संशोधनपूर्वक आपले निश्चित मत दिव्यामुळे बरील मताचा विचार करण्याचे कारण हरले नाही. हे नाटक पाच अंकी असून वास्तविक महोत्सवाकरिता कदाचित व विविधा नगरीमध्ये लिहिण्यात आले असवे.

मालविकाग्निमित्राचे कथानकः—विदिशा नगरीचा राजा अग्निमित्र याच्याकरिता मालविका नावाची एक विदर्भ राजकुन्या पसंत करण्यात आली होती. परंतु विदर्भ राजपुत्राचे आणि अग्निमित्राचे बांधवे असल्यामुळे त्या राजपुत्राने मालविकेस विदिशा नगरीस घेऊन आणाऱ्या मंडळीवर हल्ला केला मालविका त्या हल्लापातून निसटून विदिशानगरीस गेली. तेथे तिला कोणी न ओळखल्यामुळे तिचा धारिणी राणीच्या अंतःपुरात प्रवेश झाला. एका उत्कृष्ट शिक्षकाकडून तिला नृत्य शिकविण्याविषयी राणीने व्यवस्था केली. तिची प्रीति राजाच्या दृष्टीस पडल्यावर तो तिच्यावर मोहित झाला. राजाची व तिची गाठ पडावी म्हणून विदुषकाने मालविका व दुसरी एक नृत्यविद्यार्थिनी यांच्यामध्ये नटाभोळांचा सामना करण्याची व्यवस्था केली. तो सामना पाहण्याकरिता राजा, राणी आणि कैथिकी नावाची एक योगिनी ही सर्व हजर असलीच अशी विदुषकाचे योजना करून ठेवली होती. या सामन्यात मालविकेस यश मिळाले. आणि त्यामुळे राजाचे तिच्यावर अधिकच प्रेम जडले. तदनंतर आपल्या पादाघाताने अशोकवृक्षाला पोहोच आणण्याकरिता राणीने मालविकेस उषापात पाटाविले मालविकेने आपल्या सखीबरोबर केलेल्या संभाषणावरून तिचे प्रेम आपल्यावर आहे ही गोष्ट राजास कळून आली म्हणून तो

तिला भेटावयास गेला. परंतु त्या दोघांच्या भेटीमध्ये इरावती नांवाच्या दुसऱ्याच एका राणीने त्रिप्र उपासित केले आणि धारिणी राणीने मालविकेस वेदांत टाढिले यानंतर विदुषकाने मोठ्या वतुथाने रामा व मालविका यांच्या दुसऱ्या भेटीचा योग जुळवून आणला परंतु त्या भेटीतहि इरावती राणीने अडथळा केला इतक्यात दूताबरोबर बाहेरून एक बागली मातमी कानावर आली; विदर्भ प्रांतात अग्निमित्राच्या सेनेस जय मिळाल्याची ही बातमी होती. परत आलेल्या दूतानी मालविका हीच हरवलेली विदर्भ राजकुन्या होय असे ओळखिले. रामाचा पिता पुष्पमित्र यासहि जय प्राप्त झाल्याची बातमी समजून गेते, आणि याच सुमारास अग्निमित्र व धारिणी यांच्या पुत्राने, अश्वमेधाचे रक्षण करीत असता सिंधुनद्याच्या तीरावर यवनास पादाघात केल्याचीहि बातमी कानावर आली. मालविकेच्या पादाघाताने अशोक वृक्षास चांगला मोहोर प्राप्त झाला, तर तिला एक पारितोषिक देण्याविषयी धारिणी राणीने अभिवचन दिलेले होते, त्या शबरांतहि समाधानकारक परिणाम घडून आल्यामुळे तिने आता मालविकेबरोबर विवाह करण्यास राजास विनंति केली.

उर्वशीः—या नाटकाचे पाच अंक आहेत, व यातील संविधानक एका प्राचीन दंतकथेवरून घेतलेले आहे. ही दंतकथा त्रिनिशाल्या स्वरूपात दृष्टीस पडते. कालिदासने जिचा आधार घेतला आहे ती दंतकथा बहुतेककडून मात्स्यपुराणावरून घेतली असावी. हे नाटक एकेकाली हिंदुस्थानात बरेच लोकप्रिय होते, म्हणून त्यात फसफसे फरक पडत गेले याविषयीची निश्चित माहिती आपणास उपलब्ध आहे. साहित्यदर्पण (६. २५) यात दिलेल्या माहितीवरून या नाटकाचाहि प्रारंभ भासाच्या नाटकाप्रमाणेच 'नाचते धूज-धाराः' येथूनच करण्यात येत असे. फाल्गुनाने त्यात फरक करण्यात आले.

या नाटकाच्या हस्तलिखित प्रतीत इतके पाठभेद आहेत की, त्यावरून या नाटकाच्या मूळातच दोन अती होत्या की काय अशी शंका उत्पन्न होते. या नाटकाचे एक स्वरूप बंगाली प्रतीत व अनेक जागरी हस्तलिखित प्रतीत दिसून येते. त्यावर रंगगंधाने आपली 'विक्रमोर्वशी प्रकाशिका' या नावाची टीका इ. स. १६५६ त लिहिली. सदर नाटकाचे दुसरे स्वरूप दक्षिण हिंदुस्थानातली बहुतेक हस्तलिखित प्रतीत दृष्टीस पडते. त्यावर कॉङ्गिड येथील रेड्डी राजपुत्र कुमारगिरी याचा मंत्री काटयंब याने इ. स. १४०० मध्ये आपली टीका लिहिली आहे.

वर आणितलेल्या नाटकाच्या दोन स्वरूपांपैकी पहिल्या स्वरूपाच्या अतीत या नाटकास विक्रमोर्वशी असे म्हणून त्यास 'त्रोटक' या सदरात घातले आहे. दुसऱ्या प्रतीत त्यास विक्रमोर्वशीय हे नांव देऊन 'नाटक' या सदरात घातले आहे.

नाटकाच्या या दोन स्वरूपांतील फरक त्याच्या नवव्या अंकांत विवेचकून दृष्टीस पडतो उत्तर हिंदुस्थानातील प्रतीत पुढीलप्रमाणे अपभ्रंश भाषेत श्लोक असून ते कसे म्हणून दाखवावे व म्हणून त्यांचे ह्रासभाव करावे या विषयाच्या सूचना आहेत. परंतु दक्षिण हिंदुस्थानातील प्रतीत तसला प्रकार दृष्टीस पडत नाही.

राजाच्या तोंडी अपभ्रंश भाषेत श्लोक घालणें अनुचित आहे, संप्रदानाचा विकास करण्यास त्याचा यथिक्रियाहि उपयोग होत नाही, उलट काही अंशी त्याचा अडथळा मात्र होतो. या मुद्यावर दक्षिण हिंदुस्थानातील प्रत अधिक विषयनीय आहे, असे के. शंकर पांडुरंग पंडित यांनी आपल्या विक्रमोर्वशीय या नाटकाच्या आवृत्तीत म्हटलें आहे. परंतु विशेषरूपाने मतांनं बंगाली प्रतीत आपणांस अधिक शुद्ध प्राकृत दृष्टीस पडतें, आणि त्यात आपणास अधिक चांगले पाठहि उपलब्ध होतो.

अलीकडील काळांतील विक्रमोर्वशीय या नाटकाच्या ज्या हस्तलिखित प्रती उपलब्ध आहेत त्यांवरून बंगाली प्रत मूळची होती हे सिद्ध होत नाही. आणि चवथा अंकाचें ज्या ज्या प्रघात अनुकरण केले आहे, त्यांत अपभ्रंश भाषेत श्लोक दृष्टीस पडत नाहींत (वाद्दहरणार्थ मयभूति-मालतमित्रव, अंक १; राजशेखर-बाळाग्रामायण, अंक ५; जयदेव-प्रसन्नरायव, अंक ६; महानाटक, अंक ४) इत्यादि विधानें आपणांस बंगाली प्रतच्या निवृद्ध कारतां येण्यासारखी आहेत. अपभ्रंश श्लोकांच्या आपेक्षेन ते फार जुने असावेत असें दिसतें. ते कधी राजाच्या तोंडी घातले नव्हित. परंतु मायाच्या बालचरित नाटकाच्या दुसऱ्या अंकांत ज्यावेळीं कैसाला निरनिराळ्या पिशाचनीयें दर्शन होतें, त्या वेळच्या लोकाप्रमाणें ज्यांच्यांत गीत आहे अशा तऱ्हेचें नृत्य व मूळनाट्य हीं गीतें उपन्यस्त करतात; अपभ्रंश श्लोक आणि तत्पूर्वींचे गद्य आपण यांच्यांत असें मधून मधून विरोध दृष्टीस पडतात, आणि इतक्या प्राचीनकाळी अपभ्रंश कविता उत्पन्न झाली नवारी असायद्दली ही प्रमाणें आहेत, त्यास अधिक महत्त्व दिलें पाहिजे. या नाटकास मागे 'श्लोक' असें जे नाव देण्यांत आलें आहे, त्याचें कारण यांत अपभ्रंश श्लोक आहेत हे होय. खरोखर पाहूं गेलें तर याचा 'नाटक' या सदरांतच घातलें पाहिजे. ज्या ठिकाणी राजाचा व उर्वशीचा वियोग होतो म्हणजे ती जेव्हां कुमारारच्या उपवनांत जाते त्या ठिकाणी अपभ्रंश श्लोकांची योजना केलेली आहे. त्या श्लोकांत राजानें उर्वशीला शोधणें, व उर्वशीच्या भेटीविषयी त्याची आतुरता यांचे फार सुंदर वर्णन दिलेंलें आहे.

अभिज्ञानशाकुन्तला अथवा अभिज्ञानशाकुन्तलम्—याचे नाव अंक आहेत. हे एका आख्यायिकेच्या आधारावर रचलें आहे. ती आख्यायिका महाभारता (१ ६९ ते ७४) वरून घेतली आहे. परंतु महाभारताच्या आख्यायिकेपेक्षां कालि-

नाटकाचे रचणे करत केलेला दृष्टीस पडतो. हे नाटक

भारतीय लोक फार उत्कृष्ट समजतात आणि म्हणून अजून पर्यंत त्याच्या अनेक प्रती छापून प्रसिद्ध झाल्या आहेत. या नाटकातील आख्यायिका ही एका स्वरूपाची नाही. आणि या नाटकाच्या अंतक्या हस्तलिखित प्रती मूळांत होत्या तितक्या त्यांनीं स्वरूपां दृष्टीस पडतात; बंगाली, देवनागरी, काश्मिरी व दक्षिण हिंदुस्थानातील इतक्या या नाटकाच्या निरनिराळ्या प्रती आहेत, याशिवाय केवळ हस्तलिखित स्वरूपात राहिलेली अशी एक मिश्र स्वरूपाची प्रतहि उपलब्ध आहे.

बंगाली प्रतीचें विषयम जोन्स यानें भाषांतर केलेपासुन ती प्रत युरोपांत प्रथम प्रसिद्ध झाली. देवनागरी प्रतीचा ब्रॉकहॅन्स व वेस्टर गाई यांनी शोध लाविला, या दोघां संशोधकांनीं जमविलेली सामुग्री त्यांनीं बोधालिक याच्या हवाली केली. त्यानं ही देवनागरी प्रत बॉन येथें स. १८४२ त प्रसिद्ध केली. दक्षिणहिंदुस्थानातील प्रत पिरोलन प्रकाशित केली. काश्मिरी प्रतीचा शुहरन शोध लाविला व तो बर्लिन येथें प्रसिद्ध केली.

यापैकी तीन प्रतींवर भारतीय लेखकांनीं लिहिलेल्या टीका आहेत. बंगाली प्रतीत ब्रह्मवत्सल, शंकर, कृष्णनाथ व चंद्रशेखर इतक्या टीकाकारांची टीका आहे. देवनागरी प्रतीवर राघवमहाचौ व दक्षिणहिंदुस्थानातील प्रतीवर अमिराम, धीनिवासाचार्य, मुरुवय, निशंक भूपाल, फाटयथे व नारायणमठ इतक्या टीकाकारांच्या टीका आहेत.

देवनागरी प्रत ही सराच काळपर्यंत अगदीं मूळची प्रत अशी मानण्यांत येत होती. स्टॅन्कर व व्हट्ट हे दोघांही मात्र बंगाली प्रत तीहून अधिक चांगली आहे असें म्हणणारे होते. परंतु या मताचा विशेष यानें खरा पुरस्कार केला. बंगाली प्रतीत प्राकृत भाषा अधिक शुद्ध स्वरूपांत दृष्टीस पडतात. व देवनागरी प्रतीतील निरनिराळे पाठ बंगाली प्रतीचें स्पर्धिकरण करण्यास उपयोगी पडण्याखे आहेत असें त्यानं सिद्ध केलें. लेव्हिचेंडि मत पिरोलमार्गेच आहे. आणि ह्युगो व कालिदासाच्या पद्यांत झालेल्या इतर कवींनीं बंगाली प्रतीचाच नमुना आप-यापुढें ठेवला असावा असें त्यानं दाखविलें आहे. परंतु वेवरनं तितक्याच निश्चयात्मक रूपानें देवनागरी प्रतीबद्दल आपला अनुकूल असाव अमिप्राय दिला आहे, आणि अलीकडे चेपेन व कर्वेकर यांनींहि आपलें मत वेवप्रमाणेंच दिलें आहे. बोलेन्सेनच्या मतानें बंगाली प्रत व देवनागरी प्रत या दोहोंहि मूळच्या असाव्या. परंतु देवनागरी प्रत ही कालिदासानें कदाचित प्रयोगाच्या सोयीकरितां तयार केली असेल. ह्मी उपलब्ध असलेल्या अनेक प्रतींपैकी एकहि प्रत मूळची कालिदासाची नवारी, असें अलीकडे घुल्लेक लोकांचें मत आहे. प्राकृत भाषांच्या कमीअधिक शुद्ध स्वरूपाकडे पाहण्याची अलीकडील पद्धत विशेषरूपानें निराळी आहे. ह्मी उपलब्ध असलेल्या प्राकृत व्याकरणाने कतें तरी फार

प्राचीन नाहीत तरी त्यांचा काळ शाकुन्तल नाटकाच्या सर्वे हस्तलिखित प्रतंपेक्षा अधिक प्राचीन आहे. आणि बंगाली प्रतीमध्ये जे प्राकृत भाषेचे शुद्ध स्वरूप दृष्टीस पडते ते नाटकाच्या नकसा करणाऱ्यांच्या अधिक श्रेष्ठ ज्ञानाचा परिणाम आहे असे म्हणावे लागते. बंगाली प्रतींतील अनेक पाठ हे मूळच्यासारखे दिसतात हे खरे आहे. तथापि काही ठिकाणी देवनागरी प्रत बंगाली प्रतीपेक्षा अधिक चांगली असल्याचे दिसून येते. फक्त बंगाली प्रतींतच आढळणाऱ्या अनेक कवितांमध्ये दुसऱ्या कवितांची पुनरुक्ति केल्याचे दिसून येते. शिवाय त्यात विशेष प्रकारची काव्यप्रतिभाहि दृष्टीस पडत नाही. मूळची कालिदासाची प्रत कशी असली हे हल्ली उपलब्ध असलेल्या प्रतीवरून समजण्यासारखे नाही. आणि ती कधी उपलब्ध होईल किंवा नाही याविषयी आम्हांस हट्टलप्रमाणेच शंका आहे.

विद्याखदतः—विद्याखदत किंवा ज्यास काही हस्तलिखित प्रतीत विद्याखदेव असे म्हटले आहे, हा ज्याला कोणी भास्करदत्त म्हणतात व कोणी पृथु म्हणतात अशा एका प्रधानाचा किंवा महाराजाचा मुलगा होता, आणि बदेधरदत्त नावाच्या एका मांडलिक रागाचा नातू होता. हा श्रयान किंवा तो मांडलिक राजा हे कौण होते, याविषयी आपणास कोणतेच माहिती उपलब्ध नाही.

मुसलमानांच्या विरुद्ध लढत असता इ. स. ११९२ मध्ये सदाईत को कैद झाला तो बाहमन राजा पृथ्वीराज तोच पृथु होता असे विलसनने म्हटले आहे व विद्याखदत्ताच्या नाटकांत ज्या म्हेच्छाचा उल्लेख केला आहे ते पाटणचे राजे होते असेहि त्याने म्हटले आहे विद्याखदत हा इतक्या अलीकडचा कवि असावा हे मत आता कणाडहि माझ बाटणार नाही, शिवाय त्याच्या नाटकांतील शेवटच्या श्लोकावरून त्याच्या काळाचा निर्णय करण्याकडे अलीकडे प्रवृत्ति झाली आहे.

या मंत्रकाराच्या नाटकांत एके ठिकाणी चंद्रगुप्त राजाला शुभाशीर्वाद देण्याचा प्रसंग आलेला आहे. काही हस्तलिखित प्रतीत चंद्रगुप्ताच्या मार्गी रंगीवर्मन, रंतवर्मन किंवा रंतवर्मन, म्हणजे अर्धतोवर्मन अशी नावे सांपडतात ज्याच्या पुत्राचे कनोजच्या हर्षराजाच्या कन्येश्वरोवर लग्न झाले, असा मीखरी राजा अर्धतोवर्मन त्याचाच येथे निर्देश केलेला आहे, असे तेलंग व त्याच्या अगोदर हिलेब्रॅट यांचे मत होते. परंतु याकोषाचे मत हा अर्धतोवर्मा म्हणजे ज्याने इ. स. ८८५ पासून ८९३ पर्यंत राज्य केले, तो काश्मीरचा राजा होय असे होते. याकोषने विद्याखदत्ताच्या नाटकांत चापण्याच्या उद्योतिपविषयक विधानावरून ते नाटक इ. स. २ क्रिस्तोबर ८९० या दिवशी लिहिल्यात आले असावे असे निर्णय केले आहे. विद्याखदत्ताने रत्नाकराचे अनुकरण केले असेहि त्याने प्रतिपादन केले आहे. परंतु रत्ना-

करानेच त्याचे अनुकरण केले व हा रत्नाकर इ. स. ६०० मध्ये होऊन गेला असे प्रो. धुवांचे मत आहे.

विद्याखदत्ताची भाषा व लेखनपद्धति ही फार प्राचीन पद्धतीची दिसून येते, आणि पुष्कळ वाचकांत तो आपणांस भासाची आढेवण करून देतो. ज्याप्रमाणे भासाच्या नाटकांत नाटकाच्या अगदी प्रारंभी सूत्रधार रंगभूमीवर येतो त्याचप्रमाणे विद्याखदत्ताच्या नाटकाच्या एका उत्कृष्ट हस्तलिखित प्रतीत तोच प्रकार दृष्टीस पडतो व त्यावरून आपणास भासाच्या प्रतिहार्यगंधरायण या नाटकाची आढेवण होते, ह्याकडूनच त्या नाटकाच्या उत्कृष्ट हस्तलिखित प्रतीत शेवटच्या श्लोकात चंद्रगुप्त असे नाव आहे, व चंद्रगुप्त नावाच्या मार्गी अर्धतोवर्मन हे नाव घालण्याचा जो फरक झाला तो त्या नावाच्या राजाच्या वारकरीदत्त सदर नाटकाचा प्रयोग झाल्यावरून झाला असावा असे दिसते. हा चंद्रगुप्त पाटलिपुत्रात राज्य करीत होता असे दिसते. कारण तो त्याची राजधानी असण्याबद्दल नाटकात सर्वत्र उल्लेख आहे.

एवमुत्संगच्या वेळी पाटलिपुत्राचा पूर्ण नाश झाला होता व तेथील वस्तीहि लुप्त ते उजाळ झालेले होते म्हणून विद्याखदत हा अधिक प्राचीनकाळात होऊन गेला असे आम्हांस वाटते, आणि विद्याखदत्ताचा आश्रयदाता गुप्तराजा, दुसरा चंद्रगुप्त हा असावा व विद्याखदत हा कालिदासाच्या अगदी मागीलच होऊन गेला असावा असे आमचे इतर अनेक संशोधकांप्रमाणेच मत आहे.

विद्याखदत्ताच्या मुद्रारक्षस नावाच्या नाटकांत सात अंक आहेत व त्याला धुंडिराज, रतिनाथ, महेश्वर, बदेधर आणि तदन्तर झालेल्या काही मंत्रकारांनी टीका लिहिली आहे. या नाटकाचे संविधानक इ. स. पूर्वी चौथ्या शतकांत चंद्रगुप्त आणि चाणक्य यांनी नंद घराण्यातील राजांचे उच्चाटन केले अशा तात्पर्याचे असून ते निरनिराळ्या आख्यायिकांवरून रचलेले आहे.

हे नाटक मुख्यतः वृहत्कथेवरून रचले आहे असे दशरूपवीरल अथलेखदीने म्हटले आहे (१. ६१) व यात त्याच्या विश्वनाथ टीकाकाराने वृहत्कथामेंबरी (१. २, २२६) हा आधार दिलेला आहे. परंतु हा अथलेखटीकेतील सर्व भाग प्रक्षिप्त असावा असे आम्हांस वाटते.

या नाटकास आधारभूत असलेल्या आख्यायिका बऱ्याच प्रख्यात होत्या. त्या आपणांस वृहत्कथेच्या कादंबरी प्रणेावरून, हेमचंद्राच्या पारिशिष्ट पर्वीवरून, धुंडिराजाच्या मुद्रारक्षसवरील टीकेवरून आणि सिंधूद्वी बघेवरूनहि पकळू येतात. इतकेच नव्हे तर ह्या आख्यायिका यूरोपपर्यंतहि जाऊन पोहोचल्या, ह्यावरून नाटकाकाराने अत्यंत लोकप्रिय झालेल्या संविधानकाचाच आधार आपल्या नाटकास घेतला व त्यामुळे नीतिशास्त्राचे प्रवृत्त करण्याचा त्याचा हेतूहि सिद्ध होतो.

चंद्र — सुप्रसिद्ध वैद्याचरणी चंद्र किंवा चंद्रगोमिन् याचंबहि नाव नाट्यकारांच्या पटात दाखल केले पाहिजे. म्हणजे तो कदाही होऊन गेला नाविषयाहि अद्याप एकमत नाही. त्याच्या "शिष्यलेखा" या प्रकाशाक मिनयेक यानें तो चौथ्या शतकात किंवा पाचव्या शतकाच्या प्रारंभी होता असें म्हटलें आहे परंतु जी गोष्ट त्यांनी आपल्या होळ्यांनी पाहिली नाही परंतु जी त्याच्या आयुष्यात घडली तिचें वर्णन करतांना त्यानें आपल्या "चंद्राष्टि" ग्रंथात एका क्रियापदाचा अपूर्ण भूतकाळ योजिला आहे या आधारावरून लिखित यानें चंद्र हा ४६५ पासून ५४४ पर्यंत झाला असावा असें म्हटलें आहे ज्या काळात त्यानें अपूर्ण भूतकाळाचा उपयोग केला आहे तें असें — "अमथळतो ह्याना" यावरून जाट राजानें ह्यावर जो जय मिळविला तो चंद्रगोमिनच्या ह्यायातें मिळविला असला पाहिजे असें लिखितें म्हणणें आहे. तथापि तो सातव्या शतकात होऊन गेला असावा असें लेव्हानें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे इतिहास यानें महासत्त्वचंद्र याची एक कविता उद्धृत केली आहे. ती कविता चंद्रगोमिन्च्या म्हणजे चंद्रगोमिन्ची होती, असें झुभापिताबलि ३३६८ यात म्हटलें आहे, आणि ती खरोखरच शिष्यलेखा या ग्रंथात सापडते. यावरून ज्यावेळी इतिहास हिट्ट्यानांत होता त्यावेळी चंद्र ह्यात होता असें लेव्हानें म्हणणें आहे परंतु यावर लिखित म्हणतो की इतिहास हा चंद्रास नेहमी चंद्रदास असें म्हणतो. आणि चंद्रगोमिन् अशारातीनें नवोपित नाही आणि दिवाया काशिका या ग्रंथाचा तिसरा जो जयादिख होता तो आपल्या पूर्वी निर्वर्तून होता वयें झाली होती असें इतिहास म्हणतो. त्यानें चंद्राच्या व्याकरणाचा उपयोग केला आहे. यावरूनहि लिखित हा आपल्या म्हणण्याचें समर्थन करतो. आतां इतिहास चंद्राची म्हणून की कविता दिली आहे ती शिष्यलेखाच्या तिथेही आपातिरांत सांपडत नाही. यावरून इतिहासाचा चंद्रदास हा चंद्रगोमिनपासून निराश्रय असावा. यास्तव चंद्रगोमिन्चा काळ इ. सन ६५० च्या पूर्वी जातो, व तो जयादिदायाच्या मृत्युची आणि जाट राजानें ह्या राजावर जो जय मिळविला त्याच्याशीं झळता आहे. जाट राजा म्हणजे मालवराजा जो यद्योपमन तोच द्युपकरून असावा. त्याचा संदनेर येथील शिलालेख विक्रमसंवत् ५८९ या साखचा आहे. यावरून चंद्रगोमिन्चा काळ महाभ्या शतकाचा उत्तरार्ध असावा असें दिसत.

चंद्रगोमिन्नें केलेसें कोकानंद नांवाचे नाटक आवर्णास उपलब्ध आहेत. एका मणिपुत्राच्या आख्यायिकेवरून रचलेले बौद्ध नाटक आहे. सदर नाटक अवधानसूक्त, आणि ह्याचें नागानंद अशी तिन्हादि एकत्र करून व उगासतिथेही आपातिर कोळसें आहे असें एक पुस्तक तैलूरमध्ये "जसरा" आहे. मणिपुत्राचें आपली बायकांमुळे एका प्राध-

णाच्या स्वाधीन केली व त्याच्या जवळचा राजा त्याचा हाती बळकडिण्याची दृष्टा करतो इत्यादि वर्णन सदर नाटकांत केलेले आहे असें लेव्हानें वर्णन केले आहे. लेव्हि हा इतिहासनें निर्दिष्ट केलेला चंद्रदास व चंद्रगोमिन हे दोन्ही एकच म्हणतो. चंद्रदासानें विश्वतर आख्यायिकेवर एक काव्य लिहिलें असें ऐकित आहोत सदर काव्यगीत मृत्यासह पंच देशांत करीत असत. असें म्हटलें असल्यामुळे तें नाटक अमावे. आतां चंद्रसेन व चंद्रगोमिन हे एकच होते असें जे लेव्हानें म्हटलें आहे त्याविषयी निश्चयात्मक निर्णय देता येण्यासारखा नाही त्याचप्रमाणें विश्वतर नाटक व तुंगिन राजाच्या कारकीर्दीत एका वेदक किंवा चंद्रक नांवानें एक नाटक लिहिलें असें की कदाच्या राजतरंगिणीत (२. १६) म्हटलें आहे, त्याचा काय संबंध होता हेहि निश्चयानें सांगता येण्यासारखे नाही हा वेदक किंवा चंद्रक कवि व अभिमन्यु राजाच्या करकीर्दीत असणारा जो वैद्याचरणी चंद्र किंवा चंद्रगोमिन राजतरंगिणीत (१७६) उल्लेखिला आहे, तो भिन्न असावा. यावरून ते दोघे एक होते असें जे लेव्हानें म्हणणें त्यात बाध येतो. बौद्ध कवीनें रचलेले दिसत नाहीत असें वेदक किंवा चंद्रक याचे ल्होळ पुढील पंधात उपलब्ध होतात. सुभापिताबलि (पृ. ३२ ६६, ६९, १६२५, २२७५), शास्त्रधरपद्धति (पृ. ३५६५, ३५६६) व औचित्यविलासचर्चा (पृ. १२२, १२३, १२५, १३०)

हर्षः—सर्व भारतीय नाटककारांमध्ये ज्याच्याकाळासंबंधानें आपणास निश्चयात्मक निर्णय करितो येतो असा नाटककार म्हटला म्हणजे राजाबलि, प्रियदर्शिका व नागानंद ह्या तीन नाटकांचा कवी जो राजा धीरार्थ होय.

हर्ष किंवा धीरार्थवर्धन शिलादित्य हा भारतीय मध्ययुगीन राजांमध्ये आर्यत प्रचयात असा राजा होऊन गेला. त्यानें सर्व उत्तर हिंदुस्थानात हिमालयापासून नर्मदेपर्यंत आपली रामसत्ता प्रस्थापित केली. त्याची राजधानी प्रथम त्याग्रीश्वर येथें होती. त्याग्रीश्वर हें हल्लीचें पंजाबतील टाणेखर हें होय. तदनंतर त्यानें गंगाकाठी असलेलें व कनोज या नावाचें हल्ली प्रसिद्ध असलेलें कान्यकुब्ज शहर ही आपली राजधानी केली हा बाणभट्टाचिंत हर्षचरिताचा नायक असून त्यानें विनी प्रवासी हाएनसेंग यास आपल्या दरबारी आश्रय दिला होता. त्यानें इ-६ साठी एका नवीन द्वाकास प्रारंभ केला व ज्यात काळाचा निर्देश केला आहे, असे त्याचे शिलालेखहि हल्ली उपलब्ध आहेत. म्हणून त्याच्या काळाचा निश्चयानें निर्णय करतो येतो. तो काळ म्हणजे इ-६ पासून इ-४ हा होय.

त्याच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेला जी तीन नाटके, त्यांचा तो खरोखरीच कवी होता की नाही ही गोष्ट नादमस्त आहे. धर्मपटाच्या काव्यप्रकाशाच्या उपादपातीत (१. २) असें सांगितलें आहे की धीरार्थादि राजांपासून घाटकादि

कवींनी त्यांच्या काव्यकृतींखासगळ पुष्कळसे धन प्राप्त झाले. यावर काही टीकाकार असा तर्क करतात कीं यावकाजें हर्षाच्या नांवावर रत्नावलि ही नाटिका लिहिली आणि त्यावरून त्यास हर्षाकडून चागलें परितोषिक मिळालें. परंतु या संवेधानेंहि अनिश्चितपणा कायमचा आहे, कारण कांहीं इतल- लिखित प्रतीत जर ' प्राक्क ' असा पाठ आहे तर कांहींच ' बाण ' असा आहे.

यावरून ह्या नाटकाचा बाण हाच खरोखरीचा लेखक होता असें होले व पुन्हा यांनी अनुमान केलें आहे परंतु रत्नावलि नाटिका ही बाणानें लिहिली व नागानंद नाटक हें धावकानें लिहिलें असें कोंब्डेल यानें आपलें मत दिलें आहे. पियेल याच्या मतें ही तिन्ही नाटके एकाच लेखकाचीं असा- र्वांत व त्याच्या मतानें तो लेखक धावक किंवा दुसरा कोणो- तरी हर्षाचा समकालीन कवि असावा.

हर्षाच्या नांवावर प्रसिद्ध असलेल्या नाटकाच्या लेखनाजें श्रेय हर्षास का देऊ नये, याविषयी वेपारच्या मतानें समा- धानकारक उल्लास करण्यात आलेला नाही हर्ष हा मध्य- कार होता ही गोष्ट इतक्या प्राचीन काळीहि प्रसिद्ध होती की, हर्ष त्याच्या काळी तरी निदान प्रयकार म्हणून प्रसिद्ध होता, याविषयी बका येता येण्यासारखी नाही राजा शिलादित्य म्हणजे हर्ष यानें जीमूतवाहन याच्या आर्या- यिकेवर एक काव्य लिहिलें, तें शगीताच्या चालीवर बसवून नृत्य व नकला याच्या साहाय्याने त्याचा प्रयोग केला येंपैर गोष्टी चातक्या शतकाच्या शेवटी हिंदुस्थानात येणाऱ्या इतिहासाच्या नजरेस आल्या. बरील इतिहासाच्या लिहिण्याचा सर्व रॉल नागानंद नाटकावर होता हें नि शेषय आहे. याशिवाय फादमीरचा राजा जयापीड (७७९ ते ८१३ किंवा काहींच्या मतानें ७५५ ते ७८६) याच्या पदवी असलेल्या दामोदरगुमानें रत्नावलीतील उतारे देताना तो नाटिका एका राजानें लिहिली असें म्हटलें आहे.

हर्षाच्या नांवावर असलेल्या नाटकांपैकी दोन नाट- काचा तो कर्ता होता असा समज सातव्या व नवव्या शत- कात होता, आणि ज्याअर्फी तिन्हीहि ग्रंथ एकाच म्यका- रींचे होते त्याअर्फी तो सर्व नाटकांचा कर्ता होय असें आणन मानलें पाहिजे मम्मटाजें म्हणणें नीटपणें न समजून त्याच्या टीकाकारांनी बरीलप्रमाणें त्याच्या म्हणण्याची मीमांसा केली असावी. जर ' बाण ' हा पाठ बरोबर असेल तर ह्याने ' हर्षचरित ' लिहिण्यावरून राजानें त्याला योग्य पारि- तोषक दिलें हा अर्थ सहज लागण्यासारखा आहे. त्याच्या पद- रच्या पंडितांनी त्याला प्रयत्नचनेच्या कामी मदत केली असावी या गोष्टीत अस्वभाविक व असमवधानीय असें काहीं नाही.

हर्षाच्या नाटकांमध्ये रत्नावलि ही नाटिका प्रथम प्रका- शित झाली. त्या नाटिकेंत चार अंक आहेत. किंवा पूर्ण

विकास झाला आहे असा प्रकारची नाटिका आपणोस या हर्षाच्या कृतींतच पाहावयास सांपडते.

आपल्या राजास चाबेझीम पद प्राप्त व्हावें म्हणून उदय- नाचा मंत्री जो योगेंधरायण हा उदयन राजाचा व सिंहल- राक्षकन्या रत्नावलि याचा विवाहसंबंध घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतो. ज्या नीकंतून रत्नावलि समुद्रप्रयाण करते ती नौका खडकावर आपटते या संकटांतून निभावण्यानेतर सागरिका या नांवानें रत्नावलि वासवदत्ता राणीच्या आश्र- यास राहते ज्या उदयनराजाचा व तिचा विवाहसंबंध व्हावयाचा होता त्यास ती येथें पाहते आणि त्याच्या प्रेमात गुस्फटून गते प्रथम तिची प्रतिकृति उदयनाच्या दृष्टीस पडते, नंतर तो तिला प्रत्यक्ष पहातो व तिचे आशणावर प्रेम आहे असं रमाळा समजून येत आणि तोहि तिच्यावर मोहित होतो त्याच्या भेटीमध्ये राणी वासवदत्ता व्यसय आणते. दुसऱ्या एका प्रबंधी त्याच्या भेटीचा संकेत ठरला असता त्याची वातमी वासवदत्तेस लागते आणि तीच सागरिकेचा वेप घेऊन संकेतस्थानी जाते तिला सागरिका समजून राजा प्रणयप्रदर्शनाचा अतिरेक करतो, त्यावर राणी आपलें खरें रूप प्रगट करते आणि राजानें निघून गते नंतर राण्या सागरिकेची भेट झाल्यावर तिला वासवदत्ता समजून राजा तिची परोपरीज क्षमा मागते सागरिकेला वासवदत्ता सम- जण्यात आपली हूत होती असें समजून आल्यावर त्याला फार आनंद झालो परंतु त्याच्या भेटीत राणीकडून फिरक विचाळ करण्यात येतो. इतकेंच नव्हे तर ती सागरिकेला कोंडूनहि ठेवते. तिला उच्चयिनीस पाठविलें अशीहि बातमी लोकरच राजाच्या कानां येते परंतु तिकडे जाण्यापूर्वी तो आपली रत्नावलि (माता) राजाकडे पाठवून देते नंतर राजाच्या शेंक्यास जय मिळाला अशी बातमी कानावर येते व राणीची आची रत्नावलि हिला पाठविली असता तिची नौका खडकावर आपटून फुटली इत्यादि हकीकत सिंहली वकील निवेदन करतात. इतक्यात एकदम राजवाड्यास आग लागते त्यामुळे अजून सागरिका राजवाड्यातच कोंडली आहे तिला आणतून वाचवावें असें वासवदत्ता धावत्या धावत्या येऊन राजास सांगते राजा एकदम राजवाड्यात शिरतो व सागरिकेस कोंडवून घेऊन येतो, ह्यानेतर सागरिका म्हणजे दुसरी तिबरी कोणी नसून ती रत्नावलिच आहे या गोष्टीचा उलगडा होतो. हा सर्व व्यूह योगेंधरायण यानें रचला व राजवाड्यास जो आग लागली ती खरी नसून तो एक जादूगाराबद्दल योगेंध- रायणानेंच चमत्कार घडवून आणला होता, हा सर्व गोष्टी पुढें उघडकीस येतात त्यानेच वासवदत्ता वारंश्याची खोटीच अफका उठविलेली असते कारण १२थी सिंहल राजानें आपली कन्या उदयनास दिली नव्हती. राजाची व रत्नावलीची भेट होऊन त्याची एकमेकांवर प्रीति पहावी या हेतून ह्यानेच तिला राजवाड्यांत आणिलें होतें शेवटी राणीच्या अनुमतीने रत्नावलीचा व राजाचा विवाह होतो.

प्रियदर्शिका:—या नाटिकेनै रंविधानक वरच्यासारखेच आहे. प्रियदर्शिका ही अल्प राजाची कन्या होती, व तिचे आणि उदयनाचे लग्न व्हावयाचे ठरले होते परंतु कलिंग राजाच्या मनात तिला वरच्याचें असल्याने त्यानें अह्मा वर स्वारी केली. प्रियदर्शिकेला विधेकृत राजानें बलत्कारानें नेलें त्यामुळे उदयनाच्या सैन्यानें त्याच्या राज्यावर चालून जाऊन त्याची घरांच नासबाई केली. तदनंतर प्रियदर्शिकेची घुटका करून आरग्यिका या नामांतरानें तिचा उदयनाच्या अंतःपुरात प्रवेश होतो, या ठिकाणीं तिनें व राजाचें प्रेम जमते. उघात आपली व उदयनाची उज्जयिनीमये मेठ साली आहे असें एखादे नाटक करीत. ग्याची वासवदत्ता राणीस इच्छा होते या नाटकांत आरग्यिकेनें वासवदत्तेची भूमिका घ्यावी असें ठरतें व राजानें उदयनाची भूमिका घ्यावी असें विदुषक राणीच्या नकळत घडवून आणतो परंतु इतकी उघड गोष्ट राणीला कळल्यापासून रहात नाही व त्यामुळे ती आरग्यिकेला बंदीत टाकिते अह्म राजा हा राणीचा मुलता होता त्यामुळे तिनें वेढा त्याच्यावर घालून स्वाई केला आहे असें ऐकलें तेव्हा त्यास उदयन राजासहून मृत का होत नाही असें ती त्यास विचारते, परंतु जे काही करावयाचे होते तें सर्व केलें असून अह्म राजावरच्या संघटाचें विचारण केलें आहे असें राजा तिला आश्वासन देतो. हे ऐवून राजास हर्ष होतो व ती आरग्यिकेस श्रेष्ठ मुक्त करते. पुढे आपली मुलत्याची कन्या प्रियदर्शिका होच आरग्यिका आहे अशी राणीला ओळख पडते आणि म्हणून ती आपण होऊनच तिचा व राजाचा विवाह घडवून आणते

नागावदः—हे बौद्ध नाटक असून त्यात पाच अंक आहेत. त्यातील रंविधानक 'बुद्धरक्षा' नावाच्या कथा व आरग्यिका यांच्या संमिश्रातून घेतले आहे वाही हस्तलिखित प्रतीत तें विद्याधरजात हातून घेतलें असें म्हटलें आहे. सदर नाटकाचा नायक जो भीमूतवाहन तो पौरिषत्त्व होता, इतकें समजून चालून या नाटकातील कथानक असें—

विद्याधराच्या राज्याचा धारज जो भीमूतवाहन तो वनवासांत असण्यास आपल्या आईवापाच्या घेतले नेहमी तत्पर आहे. तो अरण्यात असता त्याची व सिद्धराजकन्या मलयपती हिची गाठ पडून त्यांचे एकमेकांवर प्रेम जळते. मलयपती घोड्या गैरसमज झाला होता तो दूर होऊन हाच्या विवाहादि द्रोण्याचे निमित्त ताले. तदनंतर उगात एक दास घालेलाविट विदुषपासव आपली प्रिया समजतो असा प्रवेश झाल्यावर नवविवाहित असें भीमूतवाहन व मलयपती यांचे जोरपे हठीस परतें भीमूतवाहन हा अतिशय व्यवस्थित व सभ्य वर्तनाचा होता व त्याची पत्नी फार खाजाळू होती. इतक्यात आल्या राज्यावर शत्रु स्वारी करणार आहेत. अशी बातमी भीमूतवाहनाच्या कन्यावर येते परंतु युद्ध किंवा शत्रुवादि तद्देचा अत्याचार पडूं नये अशी भीमूत-

वाहनाची मनापासून इच्छा असते. कारण तो सार्विक असून त्यानें बौद्ध धर्माची दक्षता घेतलेली असते व त्याचे सर्व लक्ष आध्यात्मिक उन्नतीकडे होतें. नंतर उगा ठिकाणी मारलेल्या नागाच्या हाडाचा भला मोठा डीग पडला आहे अशा समुद्रकिनाऱ्यावर तो आपल्या हठीस पडतो. इतर नागांस न कळवितो आपणास मी रोज एक नागाचा बळी देईन असा करार नागराजानें गडदाशी केलेला असतो. आतां अशा रितीनें बळी आप्याची उगा नागाची पाठी असते त्याच्या जागी आपल्या हतःचा बळी दावयाचा असें भीमूतवाहन ठरवितो व त्याप्रमाणें होतें तेव्हा गडदान त्याचा संहार केला हे सर्व वर्तमान त्याच्या आत्मास व पत्नीस समजल्यावर ते त्याचा शोध करतात. तेव्हा गडदान जरी भीमूतवाहनाचा संहार केल्याचें ऐकलें तरी तो अद्याप जिवंत आहे असें त्यास समजतें. आपण दृष्टत्याकरिता आपला प्राण खर्ची पातला दाबडल नागानेंदाला फार आनंद होतो पुढे तो मृत्यु पावल्यावर त्याचे बापव त्याच्या मागून जाण्याची इच्छा करतात. परंतु मलयपती गौरीची आराधना करते व ती भीमूतवाहनास व मृत नागास फिळून जिवंत करतें व यापुढें आपण त्याची हत्या करणार नाही असें गडदाहि अभिवचन देतो.

भट्टनारायणः—भट्टनारायण हा अतिशय लोकप्रिय असलेल्या वेणुसिंहाचा या भारतीय नाटकाचा कर्ता होता. सदर नाटकातील प्रास्ताविक भाषणावरून तो मृगनाथ लक्ष्मण या नावानेहि प्रसिद्ध होता असे समजतें. परंतु यापलीकडे त्याचा काळ व चरित्रक्रम याविषयां विश्वसनीय माहिती उपलब्ध नाही. आनंदवर्षनाच्या 'श्वन्गलोका'त त्याच्या मृगनाथील उतारा दिला असल्यामुळे तो नवव्या शतकाच्या मध्यात प्रतिष्ठित आलेला कवि होता असें दिसतें. कान्यकुब्जाचा राजा आदिशूर किंवा आदीशूर यानें त्या नावाचा जो शास्त्रा वंगलमध्ये कोलाविला होता, तो व भट्टनारायण कवि हे एवच होत असें निहसनघोड्याचे मत आहे. या मतास वेणुसिंहाचा आपातरकार शौरिंद्रमोहन टागोर यानें दुजोरा दिला आहे आणि आपणहि त्या भट्टनारायणाचे तैसाच आहोत असें सदर आपातरकारानें म्हटलें आहे.

या आदिशूरसंबंधानेहि आपणास काही विश्वसनीय माहिती नाही. पाल राजघराण्याच्या पूर्वी जें राजघराणें वंगलवर राज्य करीत होतें त्याचा तो मूळ उरूप होता, असा समज आहे. या राजघराण्यांत एकंदर अकरा राजे झाले. आणि यावरून आदिशूर हा आठव्या किंवा नवव्या शतकांत झाला असावा असें विलक्षणच म्हणणें आहे. परंतु तो सातव्या शतकात झाला असावा असें खोसनेचे व साहाय्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाला असावा असें प्रिलचे मत आहे.

दशोवा राज्यविस्तार वंगल्योतहि झाला होता व त्याचा समकालीन जो मगध राजा माघवर्गस त्याचा पुत्र आदित्य-सेन यानें कान्यकुब्ज राज्याच्या पारलंभ्यातून आपणास मुक्त

करून घेतले असे आपणात अन्य पुराव्यावरून समजते आदिशूर राजघराण्याच्या मागून न पाल राजघराणे अधिकारारूढ झाले म्याच्या हातीत आठव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत राज-सत्ता होती ही आपणास दिवून येते म्हणून आदिशूर राजाचा काळ हर्ष व पाल राजघराणे या दोन कारकीर्दीच्या मध्ये होता असे म्हणायें लागते. हा काळ घंतात्यारत मोठा खळब-ळीचा होता आणि ज्यात अकरा राजे होते, असे आदिशूर राजघराणे व त्याचप्रमाणे ज्यात अकरा राजे होते असे मग-धाचे गुप्त घराणे, ही दोन्ही घराणी एकच होती असे संभ-वनाय दिसते. आदिशूराने कान्यकुब्जाच्या वर्चस्वातून आपली सुटका केली ही गोष्ट सिद्ध करता आली म्हणजे कान्य-कुब्जातून ब्राह्मण का मोलाविले या गोष्टीचा सहज उत्पत्ती करता येण्यासारखा आहे आदिशूर व आदित्यसेन हे दोन्ही एकच होते असेही आपणात म्हणता येईल कारण ९०१ या सालचा एक शिलालेख आपणास उपलब्ध आहे परंतु हल्ली उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून आम्हास निश्चयात्मक असे काहीच विधान करता येत नाही. तथापि मगधारायण हा सत्ताव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होता या म्हणण्याला दृष्टांदादि विरोध येईल असे वाटत नाही

वेणीक्षेत्र ही पट्टाकी नाटक आहे व शस्तील कथानक महाभारतातून घेतले आहे कौरवांनी द्रौपदीचा अपमान के-या वर तिने आपली वेणी सोडली सोडली व तिच्या अपमानाचा सूड उगविण्याची मामाने प्रतिज्ञा केली दुर्योधन कोणत्याहि प्रकारच्या समेटाला कबूल होईना आणि त्यामुळे युद्धात सुरवात झाली. पुढे एकामागून एक वीर धारावीस कसे पडले याची हकीकत यात दिली आहे आणि शेवटी भीम व अर्जुन यानी दुर्योधनाला आम्हान केले आहे तो पडून कात असता त्यास गांठून भीमाने त्याच्यावर प्रहार केला व शेवटी द्रौपदीची येअनू केल्याचा वायटा सूड घेतल्यावर भीमाने द्रौपदीची फिरून वेणी घातली आहे

भवभूति — कालिदासाभ्यातिरेक भारतेनिवासी लोक भवभूतीतका मान इतर कोणत्याहि साउकाकाशस देत नाहीत. काहींच्या मताने उत्तररामचरितानंतर त्याने कालिदासावरहि ताण केली आहे

विदर्भ देशात पद्मरुर येथे उद्वर नारायें जाम्बूनकुडव रहित होते त्यात माझा जन्म झाला असेल्याने स्वतःच म्हटले आहे त्याने घराणे कश्यपगोत्रा व तैत्तिरीय शाखाय होती त्याचा बाप नीलकण्ठ हा मद्यगोपालाचा पुत्र होता आणि त्याचा बाबचा पूर्वज हा मोठा यश्याग करणारा व कवि होता त्याच्या आईचे नांव जलकुर्णा असून त्याला स्वर्ग लक्ष धाईष्ट असे म्हणत. तो एका ज्ञाननिधीचा शिष्य होता, पण हा ज्ञाननिधि कोण, याविषयी काहीएक माहिती उपलब्ध नाही

मालतीमाधवाच्या काही हस्तलिखित ग्रंथां सतव्या शतकात होऊन गेलेल्या सुप्रसिद्ध सुमारिलभट्टाचा भवभूति हा शिष्य होता व कुमारिलभट्टाच्या 'मीमांसावार्तिकेवर'

टीका लिहिणारा जो मीमांसाध्यापक अवेक तो व भवभूति एकच होत असे म्हटले आहे डॉ. मोहंनारकर हे आपणसाम्राज्याचा अभ्यास केला असे मरी म्हणत नाहीत तरी ते भवभूतीसंबंधी वरील विधान बरोबर असल्याबद्दल आपले मत देतात भवभूतीने आपल्या प्रत्येक नाटकाच्या प्रस्तावनेत स्वतःस पदवाक्यप्रमाणान्त असे म्हटले आहे, यावरून त्याने व्याक-रण, न्याय आणि मीमांसा यांचे अध्ययन केले होते असा इतरांचा तर्क आहे

भवभूति हा कान्यकुब्ज देशाचा राजा यशोवर्मन याच्या पदवी असलेला राजकवि होता असे राजतरंगिणीत (४. ४४) म्हटले आहे यशोवर्मन राजाचा, काश्मीरचा राजा जो सुकापाड ललितादीप्त याने आठव्या शतकाच्या पूर्वार्धात पराभव केला यशोवर्मनाचे गुणवर्णन करण्याकरिता जे गौडवाद् वाक्य लिहिले आहे त्यात (५. ७९९) भवभूतीसंबंधाने असा तर्कचा उल्लेख केला आहे की, त्यावरून तो यशोवर्मनाचा पराभव झालेला पाहण्यासाठी गिबत नवावा आणि म्हणून तो सतव्या शतकाच्या शेवटी व आठव्या शतकाच्या प्रारंभी झाला असावा असे वाटते. त्याने आपले सर्व आधुनिक कान्यकुब्ज येथे पालविले नाही हे निश्चित आहे त्याने आपली तर्हि नाटके काल-प्रियनाथाच्या यज्ञोत्सवप्रवृत्तीकरिता लिहिली होती हा कालप्रियनाथ म्हणजे उज्जयिनीचा महाकाल होय. यावरून भवभूतीचा काळ बहुतेक निश्चित आहे व ता कालिदासाचा समकालीन असल्याबद्दल जो शास्त्री लोकांनी समजून आहे त्या धमजुलीला वस्तुस्थितीचा आधार नाही

काश्मीरच्या जवापीड राजाचा (सन ७७९ ते ८१३) मंत्री जो वामन याने व इतर अनेक साहित्यसाधकांनी भवभूतीचा प्रयातील उतारे घेतले आहेत भवभूतीने 'महा-वीरचरित', 'मालतीमाधव' व उत्तररामचरित' अशी तीन नाटके लिहिली व ती वरील क्रमानेच लिहिली, ही गोष्ट सर्वोत्तम म्हणून आहे

वराहपैकी पहिले व शेवटचे ही रामकथाविषयक आहेत भवभूति हा रामायणातील कथाभाग घेऊन त्याच्यावर नाटक रचणारा पहिलाच नाटकार हाय असा आजपर्यंत समज होता परंतु आता त्याच्यापूर्वी होऊन गेल्या भास नाटकाकाराने रामायणातील कथाभागवर नाटक रचले होते असे कळून आले आहे भवभूतीचे दुसरे नाटक हे प्रकरण असून ज्यात विदुषक दृष्टीस पडत नाही असा प्रकारचे हे पहिले नाटक असल्यामुळे त्याचे महत्त्व आहे. निरनिराळ्या मुमायिर्भट्टात भवभूतीच्या नादावर असा काही कथिता आढळतात की, ज्या त्याच्या सुप्रसिद्ध नाटकात दृष्टास पडत नाहीत, यावरून या प्रयकाचा हेतू आहे असावे व ते कालातीने नष्ट झाले असावे असे वाटते

महावीरचरित. — या घात अंध नाटकात रामाचा कथा-भाग बघून केला आहे त्याच्यामागून झालेल्या राम

नाटकांत त्याचें अनुकरण केलेलें आहे. या नाटकांत राम-
कथेचे सर्वत्र भाग दाखविण्यांत येत नसून ते काही
पात्रांच्या मुखानें प्रेक्षकांस कळविण्यांत येतात. याप्रमाणें
राम व सीता यांच्या पहिल्या भेटीपासून राज्यारोहणाकरितां
त्यांच्या अयोध्येत परत येण्यापर्यंत रामायणातील मुख्य
मुख्य कथाभाग नाटकरूपांत दाखवितां येण्यासारखा होता.
परंतु भवभूतीनें केवळ पहिलाच भाग म्हणजे पांचव्या अंकाच्या
शेवट्यांशीं त्याच्या कवितेपर्यंत रचत; सिंहिला व यापुढील
भाग पुनर्ग्रहण करीत लिहिला अशी आर्यायिका प्रचलित
आहे.

उत्तररामचरित्रः—होहि नाटक सत्तावी असून यात
महावीरचरित्रातील कथाभाग पुढें चालू ठेवून लोकांप्रवाद
कानीं आल्यामुळें रामानें वनवासचें सतिचा त्याग केला
व ती गरीदर असल्यामुळें तिनें दोन पुत्रांस जन्म
दिला व त्या दोन पुत्रांस वाल्मिकीनें शिक्षण दिलें
ह्यादि प्रकार वर्णन केले आहेत. जेथें पूर्वी राम आणि सीता
यांनीं एकमेकांच्या सहवासांत काळ घालविला तोच जेव्हा
राम फिरून जातो, तेव्हां सीता त्याच्याजवळ असूनहि
त्याच्या दृष्टीस पडत नाहीं. त्याचे पुत्र जे कुश आणि लव हे
वाल्मिकीपासून रामायण शिकतात. रामाच्या अश्वमेध यज्ञा-
तील अश्व परण्याची लूणस दृष्टा होते रामहि त्या ठिकाणीं
प्राप्त होतो व त्या तपोवनात वाल्मिकीनें केलेल्या नाट-
काचा रथावेळीं चालू असलेला प्रयोग दृष्टीस पडतो आणि
त्या प्रयोगावरून सर्व गोष्टींचा उलगडा होतो आणि शेवटीं
रामाचें व सीतेचें पुनर्मिलन होतें.

ही दोन्हीहि रामनाटक आपल्या कल्पनेप्रमाणें नाटक
या सदराखालीं येत नाहींत परंतु दोहोंतहि मार्दवकाम्य-
प्रतिमा आणि नितर्गायें यथावतवस्तुनिरूपण आतिशय सोज्वळ
रीतीनें दृष्टीस पडतें व त्यावरून भवभूति हा इतका लोक-
प्रिय कसा झाला हे दृष्टून येतें.

मालतीमाधवः—हें दशांकी प्रकारण असून बहुधा भव-
भूतीनें कपोलकल्पित नाटक असणें. श्रीरघु नांवाच्या
प्रमाणानें आपली कन्या मालती व आपला जुना मित्र जो
विदर्भदेशाचा प्रधान देवरात त्याचा पुत्र माधव याचा
विवाह पडून आणण्याच्या कामावर कामंदकी ना मुद्रयांशि-
न थीं योजना केळी असत. देवरातहि आपल्या पुत्रास कुंभि-
नपराहून पद्मावतीस वटरीतो. परंतु नंदन हा राखाचा नये-
मुद्द असून त्याच्या मनांत मालतीला बरादयाचें होतें
त्यामुळे ज्या योगानें मालती व माधव हे एकमेकांच्या
प्रेमांत गुंतून आपल्या आईयापांच्या अनुस्मृतीपुढीं
आपला विवाह खांदीस आणें कार्य कामंदकीला पडवून
आपल्याबाबार्चें असत आणि असंशासलें सत्य नंदनाच्या माथवीत
रागाचा निरपय होण्याचा संभव होता. याप्रमाणें मालती
व माधव एकमेकांवर प्रेम करूं लागतात, व माधवाचा मित्र
, याचें व नंदनाची बहीण मदन्यंतिका हिचें प्रेम बडतें.

माधव व मालती यांच्या एका भेटीच्या प्रसंगां मदन्यंतिका
ही एका बापाच्या तांबडीत सांष्टण्याच्या सेतात असते
परंतु त्या अरिष्टापासून मकरंद तिची सुटका करतो. मकरं-
दाची व बापाची झटापट चालूं असतां मकरंदास गलम
होते यामुळें तर मदन्यंतिकेच्या व त्याच्या प्रण्याचें अधिकच
दडीकरण होतें. परंतु यानंतर त्याची परिस्थिति बरीच विकट
होत आते. मालतीनें नंदनास वराचें अशाब्दल रागाची
खटपट चालू होते आपणास कांहीतरी देवी शक्ति प्राप्त
व्हावी अशा इच्छेनें माधव हमशानांत जाऊन मनुष्यमांस
विक्रीचें कार्य करूं लागतो. येथें कापालिक अधोरघटांन
करालदेवीस बळी देण्यास चालविलेली मालती त्याच्या
दृष्टीस पडते व तो तिची सुटका करतो. परंतु हयायोगानें
त्याचें व अधोरघटाची शिष्या कपालकुंडला हिचें नैम-
नस्य उत्पन्न होतें. मालतीला नंदनाकडे नेण्याची वेळ अवळ
येतांशींणीच कामंदकी मालती माधवयाचा पुसरीतीनें विवाह
पडवून आणते आणि मकरंदला मालतीचा वेप देऊन नंद-
नाकडे पाठविते. विवाहारात्री या सोंगाड्या मालतीचें नंद-
नाशीं इतक्या वेपवार्चें घेतून असतें कीं त्यामुळे नंदनाला
अतिशय संताप येतो व तो तेथून निघून जातो. तदनंतर
मदन्यंतिका आपल्या माधवयाची झणजे त्या सोंगाड्या माल-
तीची भेट घेण्यास येते व तेथें आपल्या मित्राचें अनुकरण
करून आपल्या आईबापाची अनुज्ञा न घेताच आपला विवाह
लावण्याचा मकरंद व मदन्यंतिका यांचा विचार होतो तद-
नंतर मकरंद गावाबाहेर जात असतां त्याची व पद्मावेक्या-
ची झटापट होते. माधव त्याच्या मदतीस धांवून जातो.
ही माधवमकरंदाची व पद्मावेक्याची झूज राजाच्या नजरे-
समोर होते. त्यामुळें राजाच्या मनात त्या दोन तहणाविषयीं
प्रेम उत्पन्न होऊन तो त्यांच्या विवाहाला आपली अनुमति
देतो. परंतु इतक्यात कपालकुंडलनें मालतीस धरून नेल्याची
दुष्ट वार्ता कानावर येते व त्यामुळें माधवास अत्यंत उद्धि-
न्नता प्राप्त होते व उर्वशीनाटकाच्या सौंदर्या अर्कांत ज्या
प्रमाणें पुरुरवा व त्या आपली प्रियतमा सर्वत्र दृष्टीस पडते
त्याप्रमाणेंच माधवाचीदृष्टि तिचें होते. या ठिकाणीं पुरुरवाच्या
विरहावस्थेप्रमाणेंच माधवाच्या विरहावस्थेचें वर्णन केले
आहे. इतक्या संकटातून गेल्यानंतर नाटकाच्या शेवटीं
नायकनायिकेचें मधुसूदीलन दाखविलें आहे.

यशोवर्मनः—भवभूतीचा आध्यात्मिक कान्यकुब्जचा
राज्य यशोवर्मन यानेहि रामकथेवर प्रतिकूल टीका करून
"रामाभ्युदय" नांवाचें नाटक लिहिलें. आनंदवर्धन यानें
आपल्या धन्यालोकांत, धनिकांन आपल्या ददास्पांत
(१. ४२) आणि साहित्यदर्पणांत (६. १४२) या
नाटकाचा उल्लेख केलेला आहे. परंतु त्याची इस्तलिखित
प्रत आद्या उपलब्ध झाली नाहीं.

अनंगहर्ष मात्रागः—अनंगहर्ष मात्राग हा मरंदवर्धन
याचा पुत्र होता. त्यानें 'तापवत्सलराजचरित' या नांवाचें

नाटक लिहिले. आनंद व त्याचा टीकाकार अभिनवगुप्त यांनी सदर नाटकाचा उल्लेख केलेला आहे. आनंदवर्षाने हा नवव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेला असल्यामुळे अनंगद्वीप हा त्याच्या आधी झाला असावा हे उघड आहे. शिवाय त्याने रत्नावलीचा उपयोग केला असे दिसत असल्यामुळे त्याने नाटक सातव्या व नवव्या शतकाच्या दरम्यान लिहिले असावे असे हुत्सुचे मत आहे.

तात्पर्यसाराजचरितंता भाषाच्या स्वप्नवासवदत्ता या नाटकातील कथाभाग आहे. पण त्यात पुढील भाग नवीन आहे. वासवदत्तेच्या निधनाची बातमी कानी आल्यावर उदयन विरक्त होतो, आणि पद्मावतीहि योगंधरायणाने रामाची प्रतिमा तिच्या हवाली केल्यापासून प्रेमाने वेढी होते, आणि शेवटी विरक्त होते. या नाटकात उदयन व वासवदत्ता यांच्या भेटीचा प्रवेश नाही. शेवटी जेव्हा दोघेहि बैतागून आग्निकाष्ठ भक्षण करणाऱ्या बैतात असतात त्यावेळी त्यांची प्रयाग येथे गाठ पडते. अखेर सर्व गोष्टींचा उलगडा होतो व राजाच्या सैन्यालाहि अज मिळाल्याची बातमी हमखास कळून समजते.

मायुराजः—‘उदात्तपद्य’ या नाटकातील उतारे साहित्यशास्त्रकारांनी दिले आहेत. सदर नाटकाचा प्रथम दृशरूपाच्या अवलोकटीकेंत (२. ५४) उल्लेख केलेला आढळतो. सदरहू नाटक मातप्रणीत आहे, असा समज दक्षिण हिंदुस्थानात जिकडे तिकडे प्रचलित आहे. परंतु हा समज खरा असणे शक्य नाही. कारण हे नाटक मायुराजाने लिहिले असे दृशरूपाच्या अवलोकटीकेंत (३. २१) स्पष्ट म्हटले आहे, असे भट्टनाथ स्वामिन् यांनी दाखविले आहे.

भट्टनाथ स्वामींनी मायुराजविषयीची बरीचशी माहिती एकत्र केली आहे. राजशेखराच्या एका कवितेत त्याला कलचूरी म्हटले आहे तर त्याच कवितेच्या दुसऱ्या एका पाठात त्यास कलचूरी असे म्हटले आहे. यावरून त्याचा जन्म कलचुरी घराण्यात झाला असावा असे दिसून येते. मायुराजाच्या काही कविता निरनिराळ्या सुभाषितसंग्रहांत उद्धृत केलेल्या दृष्टीस पडतात. याशिवाय त्याची आपणास काही माहिती नाही. ज्याअर्थी राजशेखराने त्याची स्तुति केली आहे, त्याअर्थी तो नवव्या शतकाच्या पूर्वी झाला असावा त्याप्रमाणेच तो भवभूतानंतरहि झाला असावा असे वाटते; त्याला राजा हा किताब लक्ष्मणात आला असल्यामुळे तो कलचुरी घराण्यातील राजा असावा. परंतु सहा, सात व आठ या शतकातील कलचुरी घराण्याचा इतिहास बहुतेक अज्ञातच असल्यामुळे आठव्या शतकाच्या मध्यापासून ते नवव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत मायुराज राजा होऊन गेला असावा असे म्हणूनच आपण आपले समाधान करून घेतले पाहिजे.

नाटकरचनेच्या कामां तो व भवभूति यात फार अंतर दिसून येते. उदाहरणार्थ, रामाने वालीला कपटाने मारिले

असे तो अपहया नाटकांत दाखवित नाही. याचप्रमाणे मायावी कांचनमृगाला पाहून प्रथम लक्ष्मण त्याच्यामागे जातो व त्याच्या मागाहून राम जातो असे त्याने आपल्या नाटकांत दाखविले आहे. ज्या अंकांत रावणाने सीतेचे हारण केले आहे त्यास त्याने कुलपत्यंक असे नांव दिले आहे.

शिवस्वामिन्ः—कामराराचा राजा अर्धतिथमन् (८५५ ते ८८३) याच्या कारकीर्दीत कोणी एक शिवस्वामिन् नाटकार प्रसिद्धीस आला व तो रत्नाकराचा समकालीन होता, असे राजतरंगिणीचा (५३४) कर्ता जी म्हणून त्याने म्हटले आहे. सूक्ष्मकावरीतील एका कवितेवरून तो मांडा चतुर लेखक असावा असे दिसते. त्याने बराच नाटके लिहिली असे दिसून येते (नाटक—नाटिका-प्रकरण प्रायश्च प्रबंधान् बहून्). सुभाषितसंग्रहांतून ज्या रमाच्या थोडपाचवत कविता उपलब्ध आहेत त्याचाचून त्याची काहीएक माहिती उपलब्ध नाही.

मुरारिः—अनर्घराघवाचा कर्ता जी मुरारि त्याने स्वतः जी आपली माहिती दिली आहे, तेवढ्यावरूनच आपणित स्पष्टांतर्बंधी माहिती मिळते. त्याचे गौत्र पौद्रव्य होते व तो मध्यभारतमधून आणि ठेठुमती यांचा पुत्र होता. त्याने आपल्या स्वतःस महाकवि असे म्हटले आहे. इतकेच नव्हे तर तो आपल्याला बालबाल्मिकि असाहि किताब लावून घेतो. त्याच्या नाटकाच्या पहिल्या अंकातिल सहा व सात या दोन पद्यांच्या मध्ये जी गद्य भाग आहे त्यात त्याने उत्तराचारमित्र या नाटकातील उतारा दिला आहे (६. १०, ११) आणि त्याच्यामागून झालेल्या ग्रंथकारांनी त्याचा व भवभूतीचा अशा रीतीने उल्लेख केला आहे की, त्यावरून तो भवभूतीच्या मागून झाला असावा असे वाटते. त्याचप्रमाणे ज्याअर्थी रत्नाकराने त्याचा उल्लेख केला आहे व रत्नाकर नवव्या शतकाच्या मध्यात होऊन गेला त्याअर्थी तो रत्नाकराच्या पूर्वी म्हणजे नवव्या शतकाच्या पूर्वी झाला असावा. परंतु भट्टनाथस्वामींच्या मताने असे म्हणणे बरोबर झोणार नाही. भोज व इतर प्राचीन साहित्यशास्त्रकार यांनी मुरारीचा उल्लेख केलेला नाही व मेख यांनी श्रीकठचरिततात (२५७४) त्याचा उल्लेख केला आहे. यावरून तो १०५० पासून ११३५ पर्यंत झाला असावा असा भट्टनाथाचा तर्क आहे.

मुरारि हा इतक्या अलोकडवा कवि असेल असे आम्हांस वाटत नाही. एक तर अनर्घराघवाने (७. ८३) प्रत्य- राघवांत (२. ३४) अनुकरण केलेले दृष्टीस पडते. दुसरे, मंडारने राजशेखराच्या पूर्वी मुरारीचा उल्लेख केलेला आहे. यावरून तो राजशेखराच्या आधीचा असावा व तितके अनर्घराघवाच्या सातव्या अंकांतिल ११४ व ११५ पद्यांच्या मधल्या गद्यांत माहिष्टमतीला कलचुरी राजाचा अप्रमदिकी असे म्हटले आहे व माहिष्टमतीच्या वणनावरून तो राजघराण्याचे राजा- ण्याचे मुख्य धिकाण असावे असे दिसते. यावरून माहिष्टमती

येथें राज्य करणाऱ्या एका कलजुरी राजाच्या पदर्या मुखारि कवि असावा असे आपणास अनुमान करतो गेल्यासारखे आहे. माहिमती म्हणजे नमंदप्रांतातील छद्मने माथाळा नावाचे ठिकाण होय सांप्रत त्याच्या चरित्रकथांची व त्याच्या वेळच्या सामाजिक परिस्थितींची आपणाने अधिक माहिती मिळणे शक्य नाही

‘अनर्थराख’ हे सात अंकी नाटक आहे यात राम विभक्तिश्रद्धे मेरुशासन राज्याचा परामर्श करून अयोध्येस परत येईपर्यंतचा कथजग आहे या ग्रंथकाराची नाट्यरचनेशिली मनुभूतीच्या नाटकाप्रमाणेच आहे. म्हणजे वस्तुस्थितीच्या मजकुरापेक्षा वर्णनाने बराच मोठा भाग व्यापलेला असतो दीर्घच्या साहाय्यावाचून प्रत्येक कळण्यास बराच कष्टिण जातो भावात्मकता, वर्णमाधुर्य व अलंकार-विपुलता या गोष्टीस प्रयत्नाने बरेच महत्त्व दिले आहे

राजशेखर — राजशेखर कवि हा महाराष्ट्रीय व क्षत्रिय व याचावर कुटुंबातील होता तो आपली वैभवपरा येत रामचंद्रापर्यंत लावतो असे, त्याचा बाप दुर्दैव अथवा दुष्टिक या नावाचा महामंत्री होता, व त्याच्या आईने नाव दीर्घवती असे होते त्याचा आज्ञा आकाशमलद व इतर पूर्वज मूरानंद, तरल आणि कविराज हेहि सुप्रसिद्ध कवी होते त्याची पत्नी अवतिमुंदरी ही व्यासमानवशातील होती तो जरी दीर्घ होता तरी अगदीच धर्मवेडा नव्हता त्याचा जन्म जरी दक्षिणेत झाला होता व त्याला दक्षिण हिंदुस्थानाची व दक्षिण हिंदुस्थानातील परिस्थितीची जरी पूर्ण माहिती होती तरी महोदयाच्या (काव्यकुसुम) प्रतिहाराच्या दरबारी त्याने बरीच काळी संपादन केले कर्पूरमेखरी हे त्याचे बहुतेक पहिले नाटक होते ते नाटक राजशेखरुन नव्वेतर त्याच्या पत्नीच्या दिनशेखरुन करण्यात आले होते यात तो स्वतःत बालकवि, कविराज व निर्भय कवि निर्भर राजाचा अप्यापक इत्यादि प्रकारच्या पदव्या लावून घेतो परंतु निराय हो प्रतिहार महोदयाला याची मानाची पदवी असल्याबद्दल ८११ पासून ९०७ पर्यंत दिशालेख मात्र देतात राजशेखराच्या बालरामायण नाटकाचा प्रयोग महोदयालाच्या आज्ञेवरून करण्यात आला व अपूर्ण स्थितीत राहिलेल्या बालभारताचा प्रयोग महोदयालाचा वंशज जो महोदयाला राजा याच्या दरबारी व्हावयाचा होता सदरहू मदीयालाचे शिष्टासेत ९१४ ते ९१७ या काळातील आहेत

रामसेनराव चवथे नाटक विद्वत्सामाजिका हे कलजुरी राजा पहिला मुद्रागम जो त्रिपुराचा कैमूरव याच्या आईने करण्यात आले आणि त्यात त्याच्यावर्षी उत्प्रेक्षे आहे यावरून महोदयालाच्या मिथानांतर रामसेनराव हा त्रिपुरा-मर्त्य येदीच्या दरबारी काही काळ राहिला असावा असे दिसते त्याच्या पूर्वजांचा व येदीचा संबंध असणे संभवनीय आहे, परंतु त्याचे दोषदेखे अपूर्ण राहिलेले नाटक काव्य-शास्त्राचे दोष, त्यावरून राजशेखर हा किम्ब

प्रतिहाराच्या दरबारी परत आला असावा असे दिसते बरील हकीकतीवरून राजशेखराचा काळ निश्चितपणे ठरविला येतो बालरामायणात (१ १०) त्याने आपण सहा ग्रंथ लिहिल्याचे म्हटले आहे आणि ज्या कवितेत त्याने असे म्हटले आहे, ती कविता जर मागाडून प्रसिद्ध झेली नसेल तर त्या सहा ग्रंथात बालभारत व विद्वत्साल भंडिका या दोन ग्रंथाचा अंतर्भाव झेली नवला पाहिजे हे उघड आहे निरनिराळ्या सुभाषितसंग्रहाच्या ग्रंथांमध्ये त्याच्या नांवावर बऱ्याच कविता सापडतात व त्या कवितांमध्ये जुन्या कवींचे विशिष्ट गुणधर्महि दिलेले आहेत या राजशेखराच्या नावावर असलेल्या कविता त्याच्या असण्याचा संभव आहे व त्याच्या नष्ट झालेल्या ग्रंथातील अलंकारांचाही संभव आहे परंतु त्या ग्रंथाचे स्वरूप कसे असावे हे समजण्याला मार्ग नाही.

काही अंशां त्याची भाषाप्रकृति कृत्रिम स्वरूपाची आहे व त्याला आपल्या निरनिराळ्या भाषांच्या ज्ञानाविषयी अभिमान वाटत असावा असे दिसते तथापि शौरसेनी व महा-राष्ट्री या ज्या दोन प्राकृत भाषांचा तो उपयोग करतो त्यांतील भेद नीट रातीने त्याच्या लक्षात आलेला दिसून येत नाही प्राकृत भाषेत ज्या अनेक विलक्षण शब्दांची त्याने योजना केली आहे ते बहुतेक अन्य भाषेतून घेतलेले असावे त्याला सुभाषिताचा उपयोग करण्याची, काव्यमय वाक्यरचना करण्याची व निरनिराळ्या प्रदेशातील निरनिराळ्या चालांरीतींचे दिग्दर्शन करण्याची आवड होती असे दिसून येते तो फार मोठा नाटककार होता असे नाही परंतु त्याची लेखनेशिली सफाईदार व चित्तवैधक असून त्याला आपल्या मणितो गुणांचा अभिमान वाटत असे व त्याच्या मागून झालेल्या कवींनी त्याचे बरेच वेळा अनुकरणही केलेले आहे त्याच्या उपर्यानिर्दिष्ट चार नाटकांमध्ये कर्पूरमेखरी हे अगदी प्रारंभीचे असावे ते सद्य अस्तुन त्यात चार अंक अथवा अवकाशांत आहेत ते प्राकृत भाषेत लिहिलेले आहे. त्यात चटपटाल राजाने (यावरून ते वर्णन कदाचित महोदयालास असून झाले केलेले असावे, कारण ‘चट व महोद’ ही दोन्हीहि शिवाची नावे आहेत) सार्वभौम पद प्राप्त करून पोषाकरिता कुंजल राजकन्या कर्पूरमेखरी द्विचक्षां विवाह तला इत्यादि कथाभाग आहे यातील कथाभाग साधारण नाटिकप्रमाणेच आहे राजा एका जादूगाराच्या मदतीने एक रूपवती कन्या घेतो नास्तविक ती राजाची भावी अर्धन-रत्ना व ती रूपवती कन्या यांचे एकमेकांवर प्रेम जडते पुढे त्याची भेट होते, त्यामुळे राजाची मरण उपम होतो, व ती त्या कन्येस बदीत टाकते, नंतर किम्ब राजाची व तिची गाठ पडते, त्यान किम्ब राजाकडून विप्र उपरिच होतो, आणि जेव्हा राजाच्या अनुमतीने त्या दोघांचा विवाह होतो इत्यादि, नाटकांत नेहमी पाहण्यासार कथाभाग या नाटकांत आहे

पालरामाण्यः—हं दशांकी महानाटक आहे यांत मुरारि व भवभूति याच्याप्रमाणेच राताचा कथाभाग दिलेला आहे. त्यान्यापूर्वी होऊन गेलेल्या रामकथेवर लिहिलेल्या ग्रंथका-
रामध्ये तो वाल्मिकी, भर्तृहृद व भवभूति यांचा निर्देश करतो. परंतु भर्तृहृद यानें तो कथाभाग वाच्यरूपानें लिहिला किंवा नायटरुपानें लिहिला हें आम्हांस निश्चयानें सांगतां येत नाही राजशेखरानें आपल्या नाटकांत पुढील फेरफार केले आहेत.—(१) तिन्ही अंकांत भरतरून धीरास्वरूपवर घुसटले आहे. (२) चौथ्या अंकात इंद्राच्या रथारोही विघ्नानें पणन दिले आहे व (३) रावण व त्याचा कामायण्या यांचे शमन करण्याकरिता सीता व तिची वाजेची यांच्या जागी कटूतूनी बोलल्या वाहुल्या प्रविष्ट केल्या आहेत

विद्वत्सालमंत्रिकाः—ही चार अंकी नाटिका आहे हीत राजा विद्याधरमह हा नायक असून सट्टराजा चंद्रवर्मन याची कन्या मृगाकावली ही नायिका आहे. सदरू राजास सर्व-
भीम राजा वरण्यात त्या राजाचा मंत्री त्या दोघांना विवाह घडवून आणण्याचा प्रयत्न करितो मृगाकावलीस एका तृष्ण पुष्पाचा बेप देऊन राणीच्या रानिण्यात देवण्यात येत नेहर्माप्रमाणे परंपराचें प्रेम जडणें, भेटी घेणें, रयात स्वयंय येणें इत्यादि प्रकार घडून येतात आपल्या प्राप्तेचेकी नेष्टा केल्याबद्दल विद्वत्साला सट्ट पेश्याकरिता राजाचा व त्या बेपघारी तृष्ण पुष्पाचा विवाह लावण्याची राणी व्यवस्था लावते. परंतु शेवटीं तो तृष्ण पुष्प राणीचा भाऊ असल्याचें उघडकीस येतें व अखेर राणीच्या पत्नीती राजाच्या खरोखरीचा विवाह होतो पहिल्या अंकात राजानें मृगाकावलीच्या मूर्तीला पयात माळ पातली आहे अशा प्रवेशावरून ह्या नाटकास मृगाकावली हें नाव देण्यात आलें आहे.

बालभारतः—यास कोणी प्रबंधपादवीट म्हणतात. हें नाटक अपूर्ण राहिल्यामुळे त्याचे दोनच अंक उपलब्ध आहेत नाटकाचा कथाभाग महाभारतातून घेतलेला असून द्रौपदी-
स्वयंवर, युधिष्ठिर व दुर्योधन यांच्यांतल खूतरीडाप्रसंग व सद्यंततर् द्रौपदीची विटवना इत्यादि कथाभाग या नाटकांत आहेत.

नामटः—राजशेखराच्या एका कवितेवरून काले-
जरपति भीमट यानें पाच नाटके लिहिलीं असें समजतें त्यांत स्वप्रदानन हें सर्वोत्कृष्ट आहे नाटक (प्राप पवष राजत्वम्). या नाटककाराची काहीएक माहिती उपलब्ध नाही. परंतु ज्या अर्थी त्याला कलिजरपति असें म्हटलें आहे त्या अर्थी तो बहुतकरून चंदेल राजा असावा. जेनाकमुक्तीचा चंदेल महाराजाधिराज हर्ष हा राजशेखराच्या आश्रयदाता, कान्धवृज्जा महोपाल याचा समकालीन होता आणि यावरून भीमट हा हर्षाचा आस व राजशेखराचा समकालीन होता त्याच्या स्वप्रदानन या नाटकावरून आपणास आशाच्या ' स्वधवासवदत्ता ' या नाटकाची आठ-

वण होते. हें नाटक बहुधा रामायणातील कथानागावरून रचलें असावें.

क्षेमीश्वरः—हा नाटककार राजशेखराच्या मागून लव-
करच झाला असावा ह्या चंडकौशिक नाटकाचा कर्ता होता या नाटकाचा प्रयोग महोपालदेव याच्या आशेरून करण्यात आला असें समजतें, आणि ज्याच्या इच्छेवरून राजशेखरानें बालभारत रचण्याचा उपक्रम केला होता तोच ह्या प्रतिहार महोपाल असें जें पेशेलें म्हटलें तें आमच्या मते बरोबर आहे आपल्या आश्रयदात्यानें कर्णाटाचा पराभव केला असें क्षेमीश्वरानें म्हटलें आहे, त्याचप्रमाणे राजशेखराच्या आश्रय-
दात्यानें दक्षिणेंत बऱ्याच लढाया केल्या असें बालभारता (१७) वरून समजतें राठकूट राजा नितरा इद याचे ९१४ व ९१६ या सालातले शिलालेख उपलब्ध आहेत आणि त्यावरून तो कान्धवृज्जाचा प्रतिहार महीपाल याचा समकालीन होता असें दिसतें व अपण बान्धवकुज्जाच्या सहोदयाचा पराभव केला असें त्यानें म्हटलें आहे तथापि ज्या अर्थी महो-
पालाच्या वंशमानी कान्धवृज्जात राज्य चालविल्याचें दिसून देतें त्या अर्थी " पराभव वेला " याचा अर्थ इतर शिला-
लेखाप्रमाणेंच करावयाचा असून निराळा करावयाचा नाही, म्हणजे युद्धात सामील होणारे दोन्हीहि पक्ष आपण दुस्-
त्याचा पराभव केला असें म्हणून असत महोपालानें कर्णा-
टाचा पराभव केला, व इतकें सहोदयाचा केला. ही दोन्हीहि विधाने बहुतेक एकाच गोष्टीसंबंधानें असतात कारण जय कोणाला जरी मिळाला तरी दोन्हीहि पक्ष आम्हांलाच चप मिळाला असें प्रतिपादन करीत असत

चंडकौशिक नाटकाच्या तज्जावर येथील हस्तलिखित प्रतीत या कर्णेश्वर क्षेमी असें म्हटलें आहे यावरून ह्या क्षेमी व बृहत्कथेचा कर्ता क्षेमी हे दोन्हीहि एकच होतें की काय असा बर्नलन प्रश्न उपस्थित केला आहे परंतु पेशेलच्या मतानें ह्या प्रश्न उपस्थित करण्याचें कारणच नाही कारण या क्षेमीश्वराच्याच ' नैपधानंद ' या नाटकात प्रयत्नार्थी नाव क्षेमीश्वर असें दिले आहे शिवाय क्षेमीश्वराच्या पणजाचें नाव विजयकोट अधवा विजयप्रकोट असें होतें असें नैपधा-
नैपधानंद यातले आहे व त्याला स्वतः ला आर्य म्हणत असत असें चंडकौशिक नाटकावरून समजतें व त्याला आचार्य म्हणत असत असें नैपधानंद नाटकावरून समजतें.

नैपधानंद —हें सप्तवी नाटक आहे व त्यांत बहुधा नल-
संबंधी कथाभाग घेऊन त्यावर नाट्यरचना केली आहे तें अद्याप प्रकाशित झालेलें नाही

चंडकौशिक —हें पचाक नाटक आहे. तें मार्कंडेयपुरा-
णातून घेतलेल्या हरिश्चंद्रकथेवर रचलेलें आहे एक तपस्वी अश्वीत कुमारिकाची आहुति देत असल्याचें राजाच्या दृष्टीस पडतें, व तीस सोडविण्याकरिता तो जातो वास्तविक पाहिलें तर त्यावेळीं कौशिक निधामित्र हा विद्याभ्यास करीत असतो आणि म्हणून तो राजास शाप देतो परंतु अश्वी-

हरिश्चंद्र त्यास सर्व पृथ्वी व १००० सुवर्णमुद्रा देण्याचें अभिवचन देतो तेव्हां त्याचा राग शांत होतो, ती १००० सुवर्णमुद्राची रक्कम प्राप्त करण्याकरितां राजा आपल्या पत्नीस व मुलास एका जादुयाला; विकतो व स्वताला एका चांडालास विवृत तो त्याच्या आडवेरून स्मशानाची रचवासी करतो, व प्रेतपर्व गोळा करतो. एके दिवशी त्याची पत्नी आपल्या मुलास प्रेत घेऊन स्मशानांत येते व त्यावेळीं हें सर्व त्याची कसोटी पहाण्याकरितां घडवून आणले होतें अशा तिचेवा उत्संग हा होतो. हरिश्चंद्राचा पुत्र शिवतत्त्व असतो व तदनंतर त्यास राज्यभिषेक होतो, आणि असें ज्ञात्यावर हरिश्चंद्र प्रदालोकप्रसन्न यमन करतो.

जयदेवः—जयदेव हा साहित्यशास्त्रकार व नाटककारहि होता. याच्या बापाचें नांव महादेव व आईचें सुमित्रा असें होते. त्याचा जन्म बघाळ प्रांतात कुंडिन येथें झाला असावा. त्याचें 'चंद्रालोक' व 'प्रसन्नराघव' नाटक असे प्रथम उपलब्ध आहेत. 'चंद्रालोक' हा साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथ असून तो अल्पपद्या दोक्षित यानीं आपल्या कुबलया-नंदांत समाविष्ट केला आहे. यावरून जयदेव हा सोळाव्या शतकाच्या अगोदर झाला असावा हें उघड आहे. प्रसन्न-राघवात (१. १०-१८) तो आपल्या स्वतःस नैयायिक म्हणवून घेतो. यावरून त्या नाटकाचे प्रकाशक पराशरे व यानसे हा जयदेव व नैयायिक जयदेव पक्षधर हे दोन्ही एकच होते असें म्हणतात, आणि म्हणून १५०० पासून १५५० पर्यंत तो झाला असावा असें ते म्हणतात. परंतु ज्या-अर्था नौदाच्या घटकात झालेल्या शब्दांवर पद्धतीत प्रसन्न-राघव नाटकातील उदाहरण दिलेला सापडतो त्याअर्था जयदेव त्याच्या पूर्वी झाला असावा. या 'प्रसन्नराघव' नाटकांत (१. ११) जयदेवाचे चोर, मयूर, मास, काळिदास, हर्ष व बाण इत्यादि कर्वाचे उल्लेख केलेला आहे. यापैकी चोर ऐतिहासिकरून शकांचे शारे लुभेन बंदो आहेत. चोरासंबंधीं काहीच माहिती उपलब्ध नाही. विहग्याच्या पंचमहाकविना कर्ता कोणी चोर नावाचा कवि होता अशी आख्यायिका आहे. हा आख्यायिकेच्या मुळाशी काही तरी गैरसमज असावा. परंतु जरी आपणास चोर किंवा चोर याचा काळ निश्चयानें ठरविता येत नाही, तरी तो केव्हा तरी होऊन गेला असावा ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

प्रसन्नराघव हें सगळी नाटक आहे व त्यांत सीतेच्या स्वयंवरापासून रामचंद्र अयोध्यास परत येईपर्यंतचा रामचरित-जातीय कथामाग आहे. यांतली काही कथामाग दोन विरा-चरणीं करारवयाच्या ऐंद्रजालिक नाट्यप्रयोगांत येतो.

महानाटकः—महानाटक किंवा हनुमान नाटक हा एक भारतीय नाट्यकाव्ययांतील विशिष्ट भाग आहे. यांतली वन्याचक्षा आगात वर्णनपर कविता असून वेडे वेडे संभाषणाविषयी केवळ सूचना केलेल्या असतात. यांत अभि-नयादि सूचनहि दिलेल्या असतात, आणि या प्रकारच्या नाटकाचें साधारण नाटकापेक्षा महाकाव्याशी अधिक सादृश्य दिसून येतें.

या नाटकाच्या एक वेगळी व दुसरी वाखेसकडील अवधा नागरी अवधा दोन व्याख्या प्रसिद्ध आहेत. पहिल्या आवृत्तीत त्यास हनुमन् नाट्य म्हटलें असून त्याचे चवदा अंक आहेत. चवदा ही संख्या बहुतेक चवदास अंगा(लोकां)वरून पसंत केली असावी. दुसऱ्या आवृत्तीत याचे नऊ अंक आहेत, व त्या नाटकास येथें महानाटक असें म्हटलें आहे.

या दोन्हीहि आवृत्तीत कथिराज हनुमान हा त्या प्रभावा कर्ता होता असें म्हटलें आहे. महानाटकाच्या परिसमाप्तीत तें किरून 'विक्रमः' (म्हणजे विक्रमादित्याने) यानें पुढें लिहिलें (प्रत्युद्भूत) असें म्हटलें आहे. हनुमानानें हें नाटक एका खडकावर लिहून तें समुद्रात गुंडाविलें असें चंद्रशेखर टीकाकारानें स्पष्टीकरण केलें आहे. विक्रमादित्यानें कोळ्याच्या मदतीनें तें वर काढून त्याची समुद्रमंथनाभिधाकडून दुरस्ती केली. काहींनी या गोष्टीचा असा अर्थ केला आहे की, हा ग्रंथ राक्षसांनीं चोरून नेला होता व तो कोणी एकाचें आपल्या पराक्रमानें (विक्रमः) परत आणला.

हनुमन् नाटकाच्या परिसमाप्तीत असें म्हटलें आहे कीं तो ग्रंथ कातात्मज जो हनुमान यानें लिहिला होता. परंतु त्याला असून समजून वर्त्तमानांनें शासरांत घुबवून टाकिलें. कालांतरानें त्याला भोजानें वर काढिलें व दामोदरानें त्याची पुनरचना केली. मोहनेदास टीकाकार म्हणतो की, हनुमानानें आपला ग्रंथ आपल्या पंगानें वेंगण पोसवून त्याच्या उदरोत ठेविला होता. परंतु तो आपल्या रामायणावरहि ताण करील अशी वास्तविकास भोवत नाटकावरून त्यानें हनुमानास तो ग्रंथ समुद्रात घुबवून टाकण्यास सांगितलें. व त्याप्रमाणें हनु-

यगलक्या पंडितांसासून अशाच तऱ्हेची आख्यायिका ऐकली होती येथेप्रमाणे दंतकथेवरून हा हा ग्रंथ खडकावर गोंद-लेल्या एका जुन्या नाटकाची नकल व पुनरावृत्ति आहे या नाटकाचा कर्ता जो मधुसूदन याच्याविषयी आपणास बाही माहिती उपलब्ध नाही, परंतु भोजप्रबंधामध्ये भोज राजाच्या पदवी असलेल्या कथाच्या मांडित दामोदराचा उल्लेख केलेला आहे; व तो अकराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात होता असे म्हटले आहे.

या दोन आवृत्त्यांपैकी मूळची आवृत्ति कोणती असावी हे समजण्यास मार्ग नाही. परंतु हा ग्रंथ भोजराजाच्या वेळेपासून चालत आला असावा असे दिसते. रामायण, हितोपदेश, बालरामायण, अनघराघव व प्रहसराघव इत्यादि अनेक ग्रंथातील कविता यांत सापडतात. शिवाय तेराव्या शतकात होऊन गेलेल्या सुमद्याने या ग्रंथावर उपयोग केलेला दृष्टीस पडतो. यावरून हा ग्रंथ दहाव्या व तेराव्या शतकांच्या दरम्यान केव्हा तरी निर्माण झाला असावा असे वाटते.

तथापि या प्रकाश मुद्रय भाग याहून प्राचीन काळीहि होणे संभवनीय आहे व तो विक्रमादित्याच्या वेळी तयार झाला असावा अशीहि आख्यायिका प्रचलित आहे आनंद-वर्धनाने आपल्या ज्ञान्यालोकांत (२, १, २३, ३, १६) महा-नाटकांत (५, ७; ४, ३४; २, १४;) तीन कविता उद्धृत केल्या आहेत आणि अरी या तीन कविता आपणात माहीत नव्हत्या एखाद्या रामनाटकातून घेतल्या असे संभवनीय आहे तरी त्या महानाटकाच्या प्राचीन प्रतीवरून घेतल्या असणे अधिक संभवनीय आहे. ही प्राचीन प्रत आनंदवर्धनाच्यापूर्वी म्हणजे नवव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाली असावी व सदरहू नाटकास महानाटक (१.११) व भोज-प्रबंध यांत म्हटल्याप्रमाणे रामायण हे नाव दिलेले असावे असे वाटते.

वास्तविक पाहिले तर रामायणा आधुन्यातास अनुसर्वाची त्या नाटकांत एक छोटकरी रूपरेखा आढळेली आहे व ज्याच रामायणातील आख्यायिका परिचित आहे, त्याचच तेवढे ते नाटक समजण्यासारखे आहे ते सर्व संस्कृत भाषेत लिहिलेले असून उगाच पूर्वाश्रया सुप्रसिद्ध बर्वाच्या ग्रंथातील उतारे ओळखण्याची पात्रता असले अशाचच फक्त समजावे या हेतूने ते लिहिलेले दिसते.

हनुमान नाटक प्रथम मजबावर लिहिलेले होते अशी जी आख्यायिका आहे तिच्यावर अगदीच विश्वास ठेवता येत नाही, कारण अलीकडे शिलीवर खोदलेल्या अनेक नाटकाचा शोध लागलेला आहे.

हा ग्रंथ नाटक नसून महाकाव्यस्वरूपाचा होता व मारत व नाटकाच्या मुरवतीच्या काळात तो लिहिला असावा असे मेक्समुझर याहेंथचे म्हणणे होते विशेषतःहि आपले तसेच मत प्रदर्शित केले होते व पुढे त्याला त्या ग्रंथात व दत्तामद या ग्रंथात साम्य दिसून आले व शेवटी छाया-

चित्रांच्या प्रदर्शनाच्या वेळी पाठ म्हणून दाखविण्याकरिता रचलेले ते छायानाटक होते असे ह्युडस यांनी सिद्ध केले. प्राचीनकाळी छायानाटक लोकांमध्ये प्रचलित होती, परंतु पुढे त्यांचा द्राष्ट्यांनी राजदरबारी प्रवेश केला. दत्तामद नाटकाने माध्या पुढची पायरी गाठली व त्यामुळे छाया-नाटकाच्या स्वरूपास बराच फायदा पडून त्यात समापणाचा बराच मोठा भाग येऊ लागला.

या नाटकाच्या दोन्हीहि प्रतीतील मजकूर जवळजवळ एकच आहे. महानाटकाच्या शेवटी रामचरित्राच्या उत्तरार्धातील काही प्रवेश आहेत व ते हनुमान नाटकात माहीत इतकाच काय तो दोहोत फक्त आहे हा जो महानाटकात अधिक मजकूर आहे म्हणून समितले त्यांत वास्तविकीने तांचे संक्षेप केले, तिच्या मुलास रामायण शिकविले आणि शेवटी रामाचे स्वर्गांत होण कसे झाले, इत्यादि कथाभाग आहे हा मजकूर माग्याहून प्रक्षिप्त केला असल्याचा संभव आहे एरवी महानाटक व हनुमान नाटक यात कारणा करक नसून त्यांच्यातील अंतराचेच लौकिक सादर्य पुढीलप्रमाणे दाखविता येईल:—

महानाटक १११ अंक = हनुमानाटक १ ला अंक प्रारंभ
महा „ १११ अंक = हनुमानाटक १ व २ अंक.
महा „ २११ अंक = हनुमानाटक २ व ४ अंक.
महा „ ३११ अंक = हनुमानाटक ३ ते ८ अंक.
महा „ ४११ अंक = हनुमानाटक ९ ते १० अंक.
महानाटक ५११ अंक = हनुमानाटक ११ ते १४ अंक

उत्तर २११ अंक व छाया नाटक — ग्रंथकाराने आपल्या “महानाटक”स छायानाटक असे म्हटले नाही परंतु यापुढे झालेल्या तरवृद्ध नाटकात छायानाटक असे स्पष्ट नांव देण्यात आले आहे. त्यांत सुमद्याने दत्तामद नाटक सर्वांत प्राचीन आहे सुमद्य आपल्या स्वतःच महाकवि व आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या व नवभूतीप्राप्ती पदवाक्यप्रमाणे परंपरा (व्याकरण, न्याय व मीमांसा यात उगाने प्राचीन मिळविले आहे असा) म्हणवितो. कुमारपालदेशाचा सन्मान करण्याकरिता व गुजराथ येथील अजिंक्यपट्टणाचा चालक्य राजा त्रिभुवनपाल याच्या निमज्जावरून इ. स. १२४३ साली काचे घडिन्याच्या ७ व्या तारखेत सुमद्याच्या या नाटकाचा प्रयोग करण्यांत आला, असे मे साह्याचे म्हणणे आहे शिवाय सुमद्य हा आपला समकालीन लेखक होता असे तोमेश्वराने आपल्या कीर्तीकीर्तुदीत (१.२४) म्हटले आहे.

दत्तामद नाटकात एकच अंक आहे, व महानाटकाच्या याचच्या अंकात आलेला कथामाग ह्या त्याचा विषय आहे. सीतेच्या मुक्तेची मागणी करण्याकरिता रामाने अंगदास राजाचा डे पाठविले रावणाने तसे करण्याचे नाकारून सीतेचे माग्यावर प्रेम आहे, अशी अंगदाची समजूत घालण्याचा त्याने प्रयत्न केला या योगाने अंगद फसला गेला नाही, व रावणास चमकी देऊन तो तेथून तेथून गेला यापुढे

लवकर व रामाने रावणाचा पराजय केला याची हकीकत सांगण्यात आली आहे हे नाटक चांगल्या स्थितीत राहिलेले नाही याच्या दोन निरनिराळ्या आवृत्त्या उपलब्ध आहेत या दृतागद नाटकात गुणधर्मविवेचन प्रथम पिथलेले केले

भूमटाचे अगद नाटक — हे नाटक अद्याप हस्तलिखित स्वरूपात असून छापून प्रसिद्ध झालेले नाही यात व दृतागद नाटकात येथे साम्य असावे नाटककल्याचे नाव जुकीचे असण्याचा संभव आहे

यानंतर रायपुरच्या कलचूरि राजाच्या दरबारी एक राम-देव अथवा व्यासश्री रामदेव हा छायानाटकाचा कर्ता होऊन गेला ब्रह्मदेव किंवा हरिब्रह्मदेव हे त्याचे आश्रयदाता होते त्याच्या आश्रयदात्याचे स १४ व स १४१५ या सालातील शिलालेख उपलब्ध आहेत मेरू हा त्याचा भाऊ होता व रणमल्लदेव हा त्याचा नासू होता त्याने तीन छायानाटके लिहिली होती अशी माहिती मिळते

सुभद्रापरिणय हे नाटक हरिब्रह्मदेवाच्या अनुष्ठेने करण्यात आले व यात अर्जुनाच्या आज्ञेने सुभद्रेच्या आत्माकडे बसुभृतीच पाठविले इत्यादी हकीकत आहे पुढे अर्जुनहि प्रगट होतो, सुभद्रेला वश करतो व नंतर कासुदेवाच्या अनुमतीने त्याचा विवाह हातो या नाटकाची हस्तलिखित प्रत ब्रिटिश म्यूसियममध्ये असून इ स १४२९ हा सन त्यावर नमुद केला आहे हस्तलिखित प्रतीच्या यादा-मर्थ्य रघुनाथाचार्याचे सुभद्रापरिणय व एका अज्ञातप्रध-क राचे सुभद्रापरिणय अशा दोन नाटकाचा उल्लेख केलेला आहे कदाचित रामदेवाचे नाटक व ती नाटके ही एकच असावीत रामदेवाचे दुसरे छायानाटक रामाभ्युदय हे महा-राणा मरू याच्या कारकीर्दीत रचण्यात आले या नाटकाच्या दोन अंकांत लंकेचा वेडा, लोतेची आत्मशुद्धि व रामाचे अयोध्येस पुनरागमन इत्यादी वधाभाग दिलेला आहे रामदेवाचे तिसरे नाटक पांडवाभ्युदय हे होय या नाटकाचा प्रयोग रणमल्ल देवाच्या कारकीर्दीत करण्यात आला त्याच्या दोन अंकात द्रौपदीचा जन्म व विवाह इत्यादिविषयक कथाभाग आहे

एका अज्ञात लेखकाने लिहिलेले एक छायानाटक हरिदत्त नावाचे आहे त्याच्या तीन प्रवेशांत युधिष्ठिराने दुर्योधनाबद्दल शिष्टाई करण्याकरिता कृष्णात पाठविण्याची हकीकत आहे

प्रणयाची हकीकत आहे त्यांत कथानकामक व वर्णनात्मक कविता, समापण व अभिनयविषयक सूचना आहेत

नदियाचा राजा ईश्वरचंद्र याच्या विनवीररुख गोविंद-महोत्सवाकरिता वैद्यनाथ वाचस्पति यांनी ' चित्रयज्ञ ' नावाचे एक छायानाटक लिहिले त्यात पांच अंकांमध्ये दक्ष-कथा दिलेली आहे विरल नावाचेही एक छायानाटक होते असे संभवते

कृष्णमिश्र — कृष्णमिश्र हा प्रबोधचक्रोदयाचा कर्ता होता. त्याने त्या नाटकाच्या उपेक्षातीत अनेक म्हणले आहे की, गोपाळाच्या शिफारशीने राजा कीर्तिवर्मेन याच्यासमोर त्या नाटकाचा प्रयोग करण्यात आला सदरहू गोपाळ याने चेदि-राजा कर्ण याचा परामर्शालयानंतर कीर्तिवर्मास त्याचे गथा-विलेले राज्य फिशन प्राप्त करून दिले होते यावरून कीर्ति-वर्मेन हा जेन्नाकमुष्काचा चंदेल राजा जो कीर्तिवर्मेन तोच होय या चंदेल राजाचा देवगड येथे इ स १०९० मधला एक शिलालेख उपलब्ध आहे महोबा शिलालेखावरून या चंदेल कर्णाने लक्ष्मणार्क म्हणजे त्रिपुरीचा चेदिराजा कर्ण याचा परामर्श कला होता या चेदि राजाचा इ स १०४२ मधला एक शिलालेख उपलब्ध आहे विक्रमादित्य चरित (१८०१) यात कर्णाला ' काल रुजिगरगिरिपते ' असे म्हटले आहे व हे वर्णन कृष्णमिश्राच्या लिहिण्याशी बरोबर जुळते गोपाळ कोण होता याविषयी काही माहिती मिळत नाही महेश्वर टीकाकार म्हणतो की, तो कीर्तिवर्मेनचा सेनापति असून प्राज्ञाण होता ते काही असले तरी कृष्णमिश्र हा अकराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाला असला पाहिजे असे दिसते

प्रबोधचक्रोदय — हे पृष्ठाकी नाटक आहे यात भागवत अद्वैतसिद्धांताच्या तत्त्वांचे मंडन केले आहे यापुढे झालेल्या सर्व अभ्योक्तिरूप नाटकांचा या नाटकाने पाया घातला थांबण्याप्रमाणे पुढे झालेल्या राम व कृष्ण यांच्या पराक्रम वर्णनविषयक नाटकांप्रमाणे या नाटकाचा व यापुढे झालेल्या हिंदुधर्मेविकासाचा अर्थय निकट संबंध आहे

या नाटकात निरनिराळ्या मानवी भावनावार चेतन-धर्मांचा आरोप करून त्यात पात्रे बनविली आहेत राजा विवेक व त्याचा भाऊ महामोह यांच्यात कलह चालू असतो विवेक राजा आपली भावना जी जपनिष्ठ हिंदी व

पंथीय आभूषणातून धडा राहाते असे समितात. परंतु ती धडा खरी नसून खोडी आहे असे दिसून येते. शिवाय दृष्ट्या, पूर्त व मोगबुद्धि यांचे ते उपासक आहेत असेहि निदर्शनास येते असेर विष्णुमफीमध्ये खरी धडा आहे असे कळते. तदनंतर लौकरच ती प्रगट होणे. परंतु विवेकाला नय मिळवून देण्याकरिता महाभाद्राच्या अनुयायावर आपल्या अनुयायीकडून ह्या चक्रविते लौकरच आपणास विजय प्राप्त झाला असे विष्णुमफीकडे येऊन ती विवेदन करते. यापुढे पुराणाच्या रामवाटात उपनिषद् व विवेक यांची भेट होणे, व त्यांच्यापासून प्रबोधवेंदाचा जन्म होतो, तो पुराणाकडे जातो व त्याचे आदिवाप विष्णुमफीकडे जातात

उत्पत्त्याखीन अन्योक्तिरूप नाटकं.—उत्तरकाळीन अन्योक्तिरूप नाटकांमध्ये वैया शिवानंद सेन याचा पुत्र जो परमानंददास कविकर्णपूर याच्या चैतन्यचंद्रोदयाहृतकं कोणतेहि दुसरे नाटक प्रस्थापित झालेले नाही. हा परमानंददास कविकर्णपूर नविया मित्रांत कांचनपल्ली या ठिकाणी इ. स. १५२४ मध्ये जन्मला असे म्हणतात परंतु ते खरे असणे संभवनीय दिसत नाही. आख्यायिकेवरून असे समजते की, त्याने लहानपणीच एक काव्य लिहिले ते पाहून चैतन्य यांनी आपले समाधान भयक केले व त्याबरोबरच त्यांनी त्यास कविकर्णपूर हें नवीन नाव दिले तेन्नापासून तो चैतन्याचा शिष्य झाला आणि त्याने अनेक ग्रंथ लिहिले त्या ग्रंथांतच चैतन्यचंद्रोदय नाटकाचा समावेश होतो

या नाटकाच्या प्रस्तावनेवरून त्या नाटकाचा प्रयोग ओरिसा प्रांताचा रत्ना प्रतापदंड (इ. स. १४९६ ते १५३९) याच्या आज्ञेने करण्यात आला असे समजते. ओपेकट यांनी या नाटकाचा लेखनकाळ इ. स. १५४३ हा दिला आहे. परंतु या म्हणण्यास ह्याला काय आधार होता हे त्याने सांगितले नाही चैतन्यचंद्रोदयांतल शोबटी दिलेच्या एका नवितेवरून काव्यमालेचे प्रकाशक यांनी ते नाटक इ. स. १५७९ ते लिहिले असे म्हटले आहे

शके चतुर्दशशत रविवाग्मयुक्ते
गौरौ हृतिरेरणि मण्डल आविरासीत ।
तस्मिन्मनुजैर्वाग्मि तदीय लीला
प्रबोडयमाविरभवक्तमप्य वचना ॥

वरील कवितेवरून चैतन्य म्हणजे गौरहरी हा शके १४०७ मध्ये म्हणजे इ.स. १४८४ मध्ये जन्मला व प्रस्तुत नाटक हे त्यानंतर ९० वर्षांनी रचले गेले असे सिद्ध होते तथापि चैतन्यचंद्रोदयाचा काळ ठरविण्याकरिता जी हा प्रमाण पुढे करण्यांत येतात त्यांचा व प्रतापदंडाच्या कारकीर्दीच्या काळचा मेळ बसत नाही. वर दिलेली कविता जर विनवृत्त असेल तर ते नाटक त्रैलोक्याच्या मन्माननर ३६ वर्षांनी म्हणजे इ. स. १५३० मध्ये लिहिले असेच आभा त्या छंदीच्या उत्तरार्थाचा अर्थ केला

पाहिजे, परंतु अशा रीतीने 'चतुर्वेत्ति' याचा अर्थ '९ ची चौपट' असा करावा लागेल परंतु तसा अर्थ करणे सरळ अर्थाच्या दृष्टीने वाजवी होणार नाही.

ह्या नाटकात एकंदर १० अंक आहेत. त्यात चैतन्याच्या मानसिक विकासाची कथा मोठ्या अपेक्षार भाषेत सांगितली आहे. परंतु त्यांत नायकीसत्त्वाचा भाग फारच थोडा आहे कलि आणि अयम मोठ्या मनात विश्वभराच्या कृत्यांचा विचार त्यांना येऊन फार धास्ती वाटू लागते, व उलटपक्षी कलि व अयम यास नय प्राप्त होतो की काय, याविषयी विचारास चिंता उत्पन्न होते. परंतु भक्तिमार्ग हा विरामाचे सातवन करतो, व विष्णूचा एक नवीन अवतार म्हणजे विश्वंभर अवतीर्ण झाला आहे असे त्यास सांगते. हा विष्णूचा अवतार म्हणजेच कृष्णचैतन्य या नावाने प्रसिद्ध अगलेला चैतन्यास हा होय त्याची लोक भक्ति कसे लागू-सात व खुद प्रतापदंडाचा जो मंत्रि, त्याच्या अनुसरून त्याचा जगदापाच्या मदिरात प्रवेश होतो. फार काय वण प्रतापदंड राजाहि त्याचा अनुयायी होता बरेचसे देशपर्यटन करूनवाचर चैतन्य हा जगदापास परत येतो

सोळाव्या शतकांत छत्रसेनाचा पुत्र भूदेर शुक्र याने धर्मविजय नावाचे एक पात्र अर्धी अन्योक्तिरूप नाटक लिहिले नंतराच्या शतकाच्या पूर्वार्धात मैथिल कृष्णदत्त या नावाचा एक लेखक होऊन गेला. याने वृषलयध्वी व साद्र कृतदत्त हे प्रहसन व दिवाकर पुस्तोत्तमाच्या समोर ज्याचा प्रयोग करण्यात आला, ते अन्योक्तिरूप नाटक पुरनचरित्र हे ग्रंथ लिहिले

हरिदामाच्या नावावरहि एक पुराजव नाटक आहे पुराजव म्हणजे आत्मा, चैतन्यदत्त, हाच कोणी एक राजा अशी कल्पना केली आहे.

सप्तम्या शतकांत ज्याच्या हातात रजसूत्र होती अशा सगरराजवध्यांत भगवत्पराय म्हणून एक राजा होत. त्याच्या पत्नी एक शुद्धभरताय म्हणून एक नाटककार उदयास आला व त्याने प्रबोधोदय नावाचे नाटक लिहिले त्याने निरुधिराळ्या तत्त्वज्ञातीचे अभिमाना, आत्मा अमर आहे याविषयी आपापसात चर्चा करतात

भवत्सामिन् व लक्ष्मी याचा पुत्र धीनिवास अतिराज यागिन् हा यानंतर आला तो ताडूर भिल्लात (तंभावर आणि मडुर यांच्यामध्ये) सुरसुमदा हा ठिकाणी होता त्याने एक पंचाकी भावनापुस्तोत्तम नाम नाटक लिहिले

आनंदरायमखिन् याने आपल्या 'विद्यापरिणयन' ग्रंथात वरील नाटकाचा उल्लेख केला आहे सदर आनंदरायमखिन् हा भारद्वाज कुळातील नृसिंह किंवा नरसिंह याचा पुत्र असून तो तंभावरचे राणे शाहानी (१६८० ते १७११) व शरभोजी (१७११ ते १७२३) यांच्या कारकीर्दीत होऊन गेला त्याचे समाधी 'विद्यापरिणयन' नाटक हे सरोपरच वेदकवीने लिहिले असून ते त्याने

आनंदरायांच्या नांवावर विहू दिले. तंजावरचा राजा राधाजी याच्या एका १६९३ सालच्या दानपत्रिकेत वेदकवीचा उल्लेख असल्यामुळे त्याचा काळ निश्चित करता येतो.

विद्यापरिणय नाटकांत प्राकृत भाग मुख्यच नाही, व विदूषकाचेहि पात्र नाही. हें नाटक शरभोजीच्या कारकीर्दीत लिहिलें असून त्यांत ज्याचा उल्लेख केला आहे अद्या प्रयोग-बंदोदय नाटकाच्या स्वरूपाचे आहे. या नाटकांत शिवभक्ति ही निवृत्तीच्या मदतीने जंबीराजा व शिवा यांचा विवाह घडून आपल्याकरिता जीवराजा व त्याची परती अविद्या यांच्यामध्यें विषाद उत्पन्न करते. आणि राजाचा गर्भ सचिव जो चित्तशर्मन याचीहि तिला मदत असते जीवांनं विरंच रूप पाहिल्यापासून त्याच्या ठिकाणी तिच्याविषयी आवड उत्पन्न होते. अविद्या ही आपल्या बाजूने आपले हस्तक, आपली पांखंडी मते, आपले मनोविकार यांच्या साहाय्याने जीवास आपल्या कथांत देवण्याचा प्रयत्न करते परंतु तिचीं सर्व साधनें निरुपयोगी ठरून जीव व विद्या यांच्या विवाहाचा काळ प्राप्त झाला आहे असें जीव जाहीर करतो.

आनंदरायानें जीवनेदन नाचाचें दुसरें एक सामाजी अन्धो-किरूप नाटक लिहिलें आहे. ज्याअर्थी हें नाटक शहाजीराजा-करितां लिहिलें आहे, त्याअर्थी तें आधींचे असावें. त्यांत जीवराज व राजकुमारी यांच्या युद्धाचें वर्णन आहे. रघु राजकुमारास निरनिराळ्या व्याधी मजत करतात. परंतु जीवराज व राणी शुद्धि हे आपल्या प्रधानांच्या सहाय्यकरून शिवाकडे जातात, व त्यांच्यासमूह रसगंधक व इतर पुष्कळ गुणकारी वनस्पती मिळवितात व त्या योगानें ते घायूचा पादाल करतात. हें युद्ध बरेच निकराचें होतें व अखेर शिवाच्या मदतीने राजास योगसिद्धि प्राप्त झाल्यामुळे त्यास विजय प्राप्त होतो.

विद्यापरिणय नाटकांत आनंदरायानें व्यंकटनाथ वेदान्ताचार्य कविताद्विजयिंद यांनं केलेल्या संक्षेपश्रवणोदय नाटकाचा उल्लेख केलेला आहे यावरून हे नाटक आनंदरायाच्यापूर्वी लिहिलें असावें असें दिसतें. हे दसाधी अन्धोकिरूप नाटक असून त्यांत रामानुजाचीं तत्वे प्रतिपादन केले आहेत. अँक्रिट याच्या 'कॅटलॉगांचा कॅटलॉग' यांत सदरहू नाटकाच्या अनेक हस्तलिखित प्रती असल्यानें सांगितले आहे. यावरून तें नाटक बरेच लोकप्रिय होतें असें दिसून येतें.

काचे पांच अंक आहेत. त्यांत सर्व प्रकारच्या विरोधास न जुमानतां अपवर्गांनं शेवटीं आपणास क्षेत्रज्ञ नगरमध्यें राज्यभिषेक करवून घेतला याचें वर्णन आहे.

इतर अनेक अन्धोकिरूप नाटके अगदीं अज्ञोकिरूप काळांतलीं आहेत. कांहींचा काळ मद्यास निश्चित झालेला नाही. त्यांपैकी कांहीं नाटकांचा व त्यांच्या कार्यांचा पुढें उल्लेख करीत आहों.

अनुमितिपरिणय, याचा कर्ता नृसिंह कवि; तो व्यंकट-कृष्ण याचा पुत्र; भारद्वाजमोत्रीय. आनंदचंदोदय, याचा कर्ता रंगिलाळ; हे नाटक बंदोदांत १८४९ सालीं लिहिल्यात आले. चित्तसूर्यलोक नाटक, या पांच अंकी नाटकाचा कर्ता राजी महाभित्त नृसिंहदेवज्ञ हा होता. चित्तवृत्तिकल्याण व जीववृत्तिकल्याण, यांचा कर्ता नळा दीक्षित. जगन्मोहन, कर्ता अप्रसिद्ध ज्योतिःप्रभाकरकल्याण नाटक, याचा कर्ता ब्राह्मसूर्य क्षेमचंद्रबोध, कर्ता अप्रसिद्ध. मिश्याज्ञान-विडम्बन अथवा मिश्याज्ञानखण्डन, यात एकच अंक आहे, तथापि त्यास नाटक म्हणतले आहे, 'गवी ईंधिआ ओंकितांत असलेली हस्तलिखित प्रत (नं. १२००) स. १८१२ मध्ये लिहिलेली आहे. याचा कर्ता कवि रविदास होता. जुन्या आख्यायिकाचें व वालीरीताचें त्यानें मंडन केले आहे. याशिवाय आणखीहि नाटके आहेत. उदाहरणार्थः— मोक्षपराजय, कर्ता यशःनाथ. मुक्ताचरित, याचा कर्ता कृष्ण कवि हा होय; मुक्तीपरिणय, याचा कर्ता गोविंदपुत्र सुंदर-देव; प्रपन्नसर्पिडीकरणनिरास, याचा कर्ता बाभूल गोत्रो-त्पन्न घटशेठार्य; पूर्णपुरुषार्थचंद्रोदय, कर्ता जातवेदधः सन्मत नाटक, कर्ता अश्वतथभट्ट; शास्त्रिरस, कर्ता पैकुंड-पुरी, शांतिचरित, हें नाटक चौद्ध धर्मेविवेक आहे. सर्वसंविजय, हें पांच अंकी नाटक असून याचा कर्ता वैद्यनाथ हा आहे; शिवभक्तानंद—कर्ता अप्रसिद्ध; रत्नभूति नाटक, कर्ता अनंतराम; त्रिवेकविजय, हें दशांकी असून कर्ता पूर्णपुत्रपुत्र रामानुज कवि हा आहे. यतिराजविजय अथवा वेदान्तविलास, या नाटकाचा कर्ता बरदा-नार्य अथवा अम्मलानार्य; हा वैष्णव होता; याचें राहण्यानें ठिकाण काही असून तो सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत व अठराव्या शतकाच्या प्रारंभीं झाला. त्याच्या बापाचें नांव घटिघराज सुदर्शननार्य असें होतें. याचे सहा अंक आहेत. यांत रामानुजाच्या तत्वांचें प्रतिपादन करून त्याचा विजय

एकापक्षी व्याकरणाने नियम प्रतिपादन करतात तर दुसऱ्या पक्षी नैतिक व तत्त्वज्ञानविषयक तत्वांचे विवेचन करतात.

उत्तरकालीन राम नाटके — भूभूतांच्या वेळेपासून विशेषकरून रामकथेवर नाटके रचण्याची शक्तिवाट प्रचलित होती अशा प्रकारची अनेक रामनाटके हल्ली केवळ नाममात्राने उपलब्ध आहेत. परंतु त्यांच्या वेळ नाममात्रापलीकडे काही एक माहिती उपलब्ध नाही. सर्पिकी काही वृथाचिंत महानाटकातून प्राचीन आहेत हे विज्ञान निदान 'छलितराम' या नाटकसंबंधाने तरी खरे आहे. दशरूपाच्या (१.५१) भयकोळीकृत सत्तेक तरत्तानकेठाभरण व साहित्य-दर्पण या ग्रंथात सद्गुरु छलितराम नाटकाचा उल्लेख केला आहे. एका हस्तलिखित ग्रंथाच्या यादीत जे 'छलितराम' म्हणून नाटक आढळते ते बहुतेक हेच असते. या घर निर्दिष्ट केलेल्या नाटकातून इतर नाटके बहुतेक अलोकवर्ती आहेत.

अपल्या नाटकात काय नाव राखे गाविण्याची निर- निराळ्या नाटककारांचा अगदी भिन्न भिन्न रिवाज आहे. उपविष्टी हे नाव अगदी सामान्य स्वरूपाचे असते, व नाटककाराच्या नावाचा स्पष्ट निर्देश केलेला नसतो त्या- वेळी अमुक एक नाटक हेच आहे किंवा यातून निराळे आहे हे ठरविता येत नाही उदाहरणार्थ, साहित्यदर्पणात रामचरित (६.६७) व बालचरित (६.८५) यांचा उल्लेख आहे. एक रामचरित नावाचे नाटक हस्तलिखित स्वरूपातही उपलब्ध आहे. रामनाटक व रामयंत्रनाटक ही नावे अगदीच संदिग्ध स्वरूपाची होत रामायणनाटक, पद्यावर नाटककाराचे नाव नाही ते, व सोमेध्वर देवाचे लिहिलेले—उद्याची सेवतू १५१७ त केलेला एक हस्त- लिखित प्रत उपलब्ध आहे, ते—ही दोन्ही एकच होत की काय हे ठरविता येत नाही त्याचप्रमाणे मंडवकुमार ऊर्फ भूपण यांचे 'रघुवीरचरित' नाटक व आधुनिक कवि नृसिंहापालकीवरून यांचे रामायदान' नाटक, ही शोहोद्दिष्ट नाटके पेन्का व रामकथाविषयक अर्धी आहेत. आणि त्यांची नावे अगदीच सामान्य स्वरूपाची आहेत त्याचप्रमाणे 'धर्मसातव' नावाच्या नाटकातही रामकथेचा परंपराभविषयक जो कथाभाग आहे तो दिलेला आहे.

तथापि काही रामनाटकांची नावे अर्धी आहेत की, त्यावरून ती निरनिराळी असावीत असे कळण्यास अडचण पडत नाही. उदाहरणार्थ, सुंदरमिथाने लिहिलेले 'लभिराम नाटक' हे १५९९ साली लिहिले असून, त्यात सात अंका- मध्ये रामकथाभाग दिला आहे.

कृष्णसूर्यपुत्र व कौंडिण्यगोत्रीय महादेव यांचे 'अद्भुत- दर्पण' नाटक प्रख्यात आहे महादेवाचे कुंडल तैलावर प्रोतात पालमारनेरी येथे रहात होते. तैलावरचा राजा शोहोद्दिष्ट यांनी १६९३ साली वाटून दिलेला शहाजीराज- पुराचे दोन बाटे महादेवाच्या बायला आले होते शिवाय

या महादेवाचा मुद जो बालकृष्ण तो नीलकंठ दक्षिताचा समकालीन होता. या नीलकंठ दक्षिताचा 'नीलकंठविजय- चरित्र' हा १६३६ साली रचला असल्याबद्दल स्पष्ट निर्देश आहे. अद्भुतदर्पण हे दशोकी नाटक असून रावणाकडे शिशू हे कथ्याकरिता अंगदास पाठविल्यापासून ते रामास विजयप्राप्ति होऊन रगाचे अयोध्येस पुनरागमन होईपर्यंतचा रामचरितातील कथाभाग यांत आहे लंकेत पडलेले सर्व इतिवृत्त राम व सध्मण हे एका मायावी दर्पणात पहातात व सर्व युद्धाची एकंदर हकीकतही त्याच दर्पणात दृष्टीस पडते म्हणून या नाटकास 'अद्भुतदर्पण' (मायासूचक अथवा मायानाटका) हे नाव देण्यात आले आहे. सर्व रामनाटकांत दृष्टीस न पडणारे पात्र जे विद्वक तेहि यात असल्यामुळे हे नाटक मनोरंजक झाले आहे. हा महादेव नाटककार व उन्मत्तप्रायवाचे कर्ते महादेवशास्त्री हे दोन्ही एकच होते की काय याविषयी निर्णय करता येत नाही, वनमालिमिश्र- विरचित 'अद्भुतप्रायव' नाटक यात महावीरचरिताचे अनुकरण केलेले दृष्टीस पडते

रामभद्र दक्षित हा महादेवाचा समकालीन होता. तो कौंडिण्यगोत्रीय यत्तराम दक्षिताचा पुत्र व बहूच नव्हा दक्षिताचा पौत्र होता तो कुमकोणमूपासून सात कोतावर असलेल्या कंडरमाणिमय येथे जन्मला, परंतु पुढील आयु- ष्यात तो शहाजीराजपुरात रहात असे हे शहाजीराजपूर केशी १६९३ साली शहाजीराजाने वाटून दिलेले तेंव्हा ८ बाटे त्याच्या बायला आले होते तो नीलकंठमखिन याच्यापासून कथ्यशास्त्र शिकला व चौकनाथ याच्यापासून व्याकरण शिकला. व चौकनाथाच्या प्रियेक कथ्येशी त्याचा पुढे विवाह झाला महादेवाचा मुद म्हणून ज्या बाळकृष्णाचा निर्देश केलेला आढळतो त्याच्यापासून त्याला भक्तिज्ञान झाले हा विविधविषयसंख्यक होता त्याने व्याकरण, शास्त्रकोश, रामगुणवर्णनपर अनेक काव्ये, शांभारतिलकभाषण व जानकीपारिणय इत्यादि प्रथ लिहिले रामनाटकपंथी की नाटक लोकप्रिय झाली त्यापंथी हे एक (जानकीपारिणय) होते हे नाटक सत्तकी असून रामाचा व सीतेचा विवाह झाल्यापासून त्याच अयोध्येस पुनरागमन होईपर्यंत सर्व रामकथाभाग यांत आहे.

जानकीपारिणय हे नाव अनेक ग्रंथकारांनी आपल्या नाटकास दिले आहे इतकेच नव्हे तर किर्येक अनधिक नाटकास हे नाव दिलेले आढळते धर्मगंतीतील 'हत्ती' वा रहिवासी बुद्धपुत्र मधुसूदन यांचे शके १७८३ मध्ये एक 'जानकी-पारिणय' नाटक लिहिले या नाटकास अंक अंक आहेत. यावरून प्रत्येक नाटकास निर्दान पाच अंक तरी असावेत हा नियम या नाटकात पाळलेला दिसत नाही अठनायण (हा बहुतेक वेणोसेदाराचा कर्ता नसावा) व सीताराम यांनीही 'जानकीपारिणय' नावाची नाटके

आहेत. मैनघर्मा हरिमल्लसेन यांनीही ज्ञानकीपरिणयसमा-
नार्थक एक मैथिलीपरिणय नाटक लिहिले असून दुसरी
अनेक नाटके लिहिली आहेत हे मैथिलीपरिणय नाटक
व ज्याचा कर्ता मैन होता परंतु ज्याचे नांव माहीत नाही
ते 'मैथिली' नाटक ही दोन्ही एकच असावीत असे वाटते.
कृष्णपणोत्रीय कृष्णसूरिपुत्र सुतद्वारा कवि यांचे सत्तीची
'विजयेंदिरापरिणय' नाटक व पैवाकी 'सीताविवाह' नाटक
ही नाटकेही मानकीपरिणयनाटकसमानार्थकच आहेत

रामनाटकास त्याच लेखकांनी 'राघवाभ्युदय' असेही
नांव दिलेले आहे रामभद्र दक्षिणाच्या मागोमाग झालेल्या
मगवंतराज नाटककारांनीही आपल्या नाटकास ते नांव
दिलेले आहे. त्याचप्रमाणे गंगाधर सुनूनीही आपल्या कर्माची
नाटकास ते नांव दिलेले आहे. तसेच रामचंद्र हा जो हेम-
चंद्राचा शिष्य स्थाने याच नावाने नाटकलिहिले असून शिवाय
रघुविरासत हेही नाटक लिहिले आहे. या रघुविरासतास रघु-
विराज असेही कोणी म्हणतात. परंतु ते बरोबर दिसत नाही.
याप्रकारास या अर्वाचीन नाटककारांनी रघुनाथविरासत
नांवाचे एक पैवाकी नाटक लिहिले आहे. याप्रमाणे राम-
नाटकास निरनिराळी नावे देण्यात आली आहेत. अनर्थ-
राघवाचा टीकाकार हजिपति (२. १३. १४) याने एका
रामानंद नावाच्या नाटकाचा उल्लेख केलेला आहे. साहित्य-
दर्पणकारांनी (६. ५६) त्याच नाटकास रामाभिनेद असे
नांव दिलेले आहे.

रामनाटकास खालील निरनिराळी समानार्थक नावे
दिलेली सापडतातः—वाटकृष्णाचे सुदितरायच; मनानूर
येपील घमंराजपुत्र व्यंकटेश्वर यांनी लिहिलेले कर्माकी राघवा-
नंद, यासच कोणी राघवाभ्युदय म्हणतात; चवदाव्या शत-
काच्या शेवटीनेपाळी नाटककार मणिक यांनी लिहिलेले अभि-
नव राघवानंद व सत्यमेगल रत्न त्रेत; श्रीनिवासपुत्र राघ-
वहामणि दक्षित यांचे आनंदराघव नाटक. कृष्णभद्र
यांनी लिहिलेले कर्माकी आभयचंद्रहामणि नाटक, तसेच
वसिष्ठपरिणय नाटकाला कर्ता वीररायच यांनी कर्माकी राम-
राजयोगेश्वर नाटक; यांत रामाच्या राज्याभिषेकानंतरचा
कथामाग वर्णिला आहे.

शतकांतील दोन नाटककारांनी रामपुत्राची कथा नाटक-
रुपांत वर्णिली आहे. स. १६३६ त लिहिलेल्या 'नीलकंठविजय-
चंपू'चा कर्ता नारायण दक्षिणाचा पुत्र, अपत्या दक्षि-
ताचा पौत्र, निलकंठ दक्षिणाचा कनिष्ठ पंथु अतिरान यजिन
याने रामाचा पुत्र कृष्ण व त्याची भावां कुमुदती याच्या
संबंधींच एक पैवाकी नाटक 'कुशकुमुदतीय' या नांवाचे
लिहिलेले आहे. त्याच सुमारास बाभूलगोत्रोत्पन्न व्यंकटादि
व मधुनाथिका यांचा पुत्र व्यंकटकृष्ण दक्षित यांनी एक
'कुशलविविजय' नाटक लिहिले आहे; तसेच व्यंकटकृष्ण
यास तंजावरचे शहाजी राजे यांच्याकडून सन १६९३
मध्ये काही वसाहत मिळाले होते व त्याने आपले नाटक
शहाजीच्या आश्रयाने लिहिले या गोष्टीवरून त्याचा काळ
निर्णय करता येतो.

सुंदरचरिताचा कर्ता व अगदी अलंकाडील नाटककार
छत्रिपल यांचे 'कुशलवोदय' नाटक हेही एक रामनाटका-
पैकीच आहे. सरतेशेवटी रामकथात्मक नाटकामध्ये उपरि-
निर्दिष्ट मैनघर्मा हस्तिमल्लसेन यांच्या अंजनापवनमय या
नाटकाचाहि निर्देश करणे जरूर आहे.

कृष्ण नाटक.—रामाप्रमाणे कृष्णकथेवरहि अनेक नाटके
आहेत. पैतःयाच्या मागाहून झालेल्या रामानंदरायाने ओरि-
साचा राजा प्रतापहर (१४९९-१५३९) याच्या आश्रयाने
कृष्णाच्या साहसावर टीका करून 'जगन्नाथवल्लभ' नाटक
लिहिले. शिवाय हस्तलिखित प्रतीवरून मधुसूदनसरस्वतीचे
कृष्णकुमुदत नाटक; कर्माधराचे 'साधवानल' नाटक; आनंदः-
धराचे 'साधवानल' नाटक आणि रामचंद्राचे 'यादवाभ्युदय'
नाटक; इत्यादि नाटकांचा परिचय होतो. आपदेवरात्मज
अनंतदेवाचे 'कृष्णभक्तचंद्रिका' हे अगदी प्रौढ आहे

सोळाव्या शतकांत होऊन गेलेल्या कृष्णराय नाटककारांनी
आपल्या पैवाकी 'शायबती-कल्याण' या नाटकामध्ये कृष्णाच्या
जावतीबरोबर झालेल्या विवाहाच्या कथेसंबंधी बर्बत
आहे. कृष्णाचे गोपींच्या सहवासात जे आशुष्य घालविले व
राधेसंबंधी त्याच्या उपा प्रणयविषयक कोला झाल्या त्यांच्या
निषेधी नाटके विशेष लोकप्रिय आहेत. त्यांतील काही आम्ही
येथे देतो

अप्रसिद्ध; विदग्धा-माधव, कर्ता शंकरदेव; विदग्धमाधव कर्ता रुपगोस्वामिन.

रुपगोस्वामिन् हा कुमाराचा पुत्र व मुकुंदाचा पौत्र असून हुसैनसादाचा भेत्री होता व तो वैष्णवसुधारक चैतन्य (सन १५८४ ते १५२०) याचा पहिला अनुयायी होता. त्यानें कृष्ण व राधा यांच्या लीलासंपर्का अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत त्यांत विदग्धमाधव व सलितमाधव ही दोन नाटके आहेत.

विदग्धमाधव:—या नाटकाचे मात अंक असून गोकुळ्यामध्ये विक्रमसह १५८१ त (सन १५३२-३३) ते लिहिले त्यांत राधा व कृष्ण यांच्या चरित्रांचे व लीलांचे रसभरित वर्णन आहे. ह्या त्यांच्या लीला कृष्णोत्सवामध्ये सादर होतात. पौर्णमासीच्या मनांत राधाकृष्णांचा रंगम पडवून आण-विषयाचे होतें. पारंगु जटिलच्या मनोत तिचा पुत्र अभिमन्यु याच्याशी राधेने विवाह करावा असें होतें. कृष्ण व राधा यांच्या भेटीमध्ये अनेक व्यासय उदयन काण्यात येतात, आणि सरतोशेवटी अभिमन्यूवर काहोतरी संकट येणार आहे व गौरी हीच त्याला त्यातून पार पाडील अशा तऱ्हेने अभिमन्यु व जटिला यांची समजून पालवणां येते. कृष्ण हा गौरीचे रूप घेतो व राधा ही त्या गौरीची म्हणजे कृष्णाची उपासना करव्याम अभिमन्यु व जटिला यास सांगते.

सलितमाधव यातीलहि विषय तत्समानच आहेत. आणि त्यासारख्याच कथाभागानें याचे दहा अंक भरले आहेत. कृष्ण व हस्तिमणी यांच्या लीलाविषयक कथा हाहि पुष्कळ नाटककारांच्या आवडीचा विषय आहे. त्या विषयावरील पुढील हस्तलिखित नाटकें उपलब्ध आहेत:—१६७५ पूर्वी होऊन गेलेला शेषनसिंहपुत्र शेषचिंतामणि यांचे हस्तिमणी-हरण नाटक; आनंदरावबाबा कर्ता राजनुद्रामणि दिक्षित यांचे हस्तिमणीकल्याण हें नाटक; सरस्वतीनवास यांचे हस्तिमणी नाटक. कवि तात्कालिंह यांचे हस्तिमणीपरिणय नाटक; परदशवीचे सत्तावी हस्तिमणीपरिणय नाटक आणि राम-वर्म्यानें (१७३५-८०) हस्तिमणीपरिणय नाटक; रामवर्मन् हा कांचीचा राजा रामवर्मन् याच्या बहिणीचा मुलगा होता. ही कांची म्हणजे प्रावणकोर प्रांतातील कुठूर या नावानें हल्ली प्रसिद्ध आहे. रामवर्मन् स्वतः सुवराज होता व त्यानें गुंगारसुधाकरभाण नामक एक दुसरे नाटक लिहिले आहे. रामवर्मन्च्या हस्तिमणीपरिणय नाटकाचे पांच अंक असून ते याचोत असतां राजशेखराच्या कर्पूरमंजरीतील पुष्कळशा भागांनीं आढळण होते. रवांत मधुमदकृष्ण हा हस्तिमणीच्या स्वयंवराच्या प्रसंगी प्राप्त होतो, तिला शाल्व राजानें पळवून नेले वधूसाठीं तो तिची मुटका करितो, तिचा भाऊ हस्तिमा याच्या मनांत तिचा विवाह शिंतुपालाशी पडवून आणण्याचा असतो. शिंतुपाल हस्तिमणीचे रूप धारण करणाऱ्या अनंगसेनेस घेऊन जातो आणि शेवटी मधुमद हा हस्तिमणीस येऊन द्वार-

केस परत येतो इत्यादि कर्पूरमंजरी प्रमाणेच कथाभाग आहे. केरळ प्रदेशांतील इलत्तूर अग्रहाराव रहिवासी परहरामपुत्र सुंदराज यांचे त्याच कथानकावर पैदर्मीवासुदेव नांवाचे पांच अंकी नाटक लिहिले आहे.

कृष्ण व हस्तिमणी यांचा पुत्र प्रद्युम्न व त्याची काता प्रभावती यांच्या परस्पर प्रेमासंबंधीहि अनेकांनी नाटकें लिहिली गेली आहेत. उदाहरणार्थ, विश्वनाथ वविराम यांनी एक प्रभावतीपरिणय म्हणून नाटक लिहिले आहे. त्याचा त्याने आपल्या साहित्यदर्पण ग्रंथांत (प्र ५८; द. ८६; १४२; २०४; २६० व २६२) इत्यादि ठिकाणी उल्लेख केलेला आहे. त्याच नावाचे एक सत्तावी नाटक हरिहर नांवाच्या नाटककाराचें लिहिले आहे.

हरिश्चंद्र पुत्र भगवतीदास याच्याकरीता आरुहादपुत्र राम-कृष्णसुरि यांनी एक प्रभावती-प्रद्युम्न नांवाचे पंचांकी नाटक लिहिले होतें. एका अप्रसिद्ध नाटककाराचें प्रद्युम्नाभ्युदय नांवाचें नाटक व १२६६ त जमलेल्या केरळ राजपुत्र रवि-वर्मसूत्र यांचे त्याच नावाचें नाटक हीं दोन्ही एकच असावीत असे वाटते यावेत १८७३ चनकाच्या उत्तरार्धांत बालकृष्ण पुत्र शंकर दीक्षित यांनी एक प्रद्युम्नविजय नांवाचें नाटक लिहिले. हें नाटक कुंदल राजा सभासिंह याच्या राज्यारोहण-प्रसंगी लिहिले होतें. त्याच्या सात अंकांमध्ये प्रद्युम्नानें वज्रनागावर जो विजय मिळविला त्याचें हरिवंशाप्रमाणें वर्णन आहे. प्रद्युम्नाचा पुत्र जो अनिरुद्ध त्याचा वरोचना हिचा जो प्रगल्भप्रेम, त्यावर बल्लोहदाय कवि यांनी रोचनानंद नावाचें नाटक लिहिले आहे

याशिवाय सत्यभामाविषयक पुढील नाटकें आहेत:—भ्यंकटमिरीचा कुमार तातच्या याचें पंचांकी पारिजात नाटक; गोपालदासांनी पारिजात अवघा परिजात नाटक; हिंदुपति हरिहरदेव यांच्या कारकीर्दीत लिहिलेले उमापतीचें पारिजात हरण. अश्वर यादसाह्याच्या कारकीर्दीत होऊन गेलेला नृसिंहपुत्र शेषकृष्ण उर्फ कृष्णकवि यांची सत्यभामापरिणय व सत्यभामाविलास हीं नाटकें. कृष्ण कवि यांचे एक सुरारि-विजय नांवाचें नाटक असून त्यानें तोडरसल्लाचा पुत्र गिरिधारी यांनी सायितल्यावरून कंसवध म्हणून आणखी एक नाटक लिहिले. या नाटकाचे सात अंक असून यातील संविधानक व मासल्या बालचरितातील संविधानक हीं दोन्हीहि एकच असावीत; दामोदरकृत कंसवध म्हणून एक नाटक प्रसिद्ध आहे तें व हें हीं दोन्ही एकच असावीत असे वाटते.

नरहरि दीक्षित यांचा पुत्र सामराज दीक्षित यांनी आपल्या श्रीदामचरित नाटकांत श्रीदामाची कथा धाणीली आहे. हें नाटक छंदेलराजपुत्र आनंदराव यांच्या सांगणवरिऊन च १६८१ मध्ये लिहिण्यांत आलें. याचे पांच अंक आहेत. त्यांत दक्षिणपण्डित जो श्रीदाम त्यास आपली स्थिति सुधारण्याकरिता त्याचा मित्र जो श्रीकृष्ण याच्याकडे जाण्या-विषयी त्याची आर्थां त्याचें मन बळविते, त्यानंतर तो

कृष्णाकडे जाऊन व त्याचे वैभव पाहून आश्चर्यचकित होतो, तो सधा आताना दरीद्री होता तसाच परत येता-नाहि वहा दरीद्री असतो परंतु परी "अत्यावर कृष्णाने आपणास श्रीमंत व संपन्न करायचे त्यास समजते, इत्यादि कथामाग दिला आहे तेवढी कृष्णविषयक नाटकांमध्ये श्रीनिवासाचार्यांच्या सुदर्शनविजय नाटकाचा उल्लेख केला पाहिजे. यांत कृष्णाने आपल्या सुदर्शन चकाने पोंडिकाचा नाश करायचे सांगितले आहे.

महाभारत नाटक.—रामायणप्रमाणे महाभारतातीलहि कथाभाग अनेक भारतीय नाटयक्यांनी आपल्या नाटकांच्या संविधानाद्वारेता उपयोगात आणिला आहे. अनेकराज राजाच्या कारकीर्दीत (१०२८-६३) होऊन गेलेला फारिरी प्रयकार जो हेमंद, त्याने 'विजयभारत' म्हणून एक नाटक लिहिले आहे. त्याने स्वतःच या नाटकाचा आपल्या औचित्यविचारचर्चा (५. ११) व कविकंठाभरण (५. १) या ग्रंथांत निदेश केला आहे.

गैहलीपरिणय नाटकाचा कर्ता जो जैनयर्माय हस्तिमल्ल-सेन त्याने अजुनराज नाटक, भारतराज नाटक व मेघधर अशी तीन नाटके महाभारतातील कथामागावर लिहिली आहेत. सभापर्वीतील कथामागावर मेघधराने सभानाटक लिहिले आहे. त्याचप्रमाणे बनेपचा नेपाळी राजा जयरामल्ल याने सभापर्वनाटक उर्फ पांडवविजय नाटक लिहिले आहे.

शांतलक्ष्मी विद्याभूषण याने अगदी अलंकारे प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या दशावी पोपयात्रा नाटकात दुर्योधनचरित्राचा कथामाग वर्णिला आहे. त्याचप्रमाणे सुकुमारपंथि याने आपल्या लक्ष्मणास्वयंवर नाटकांत दुर्योधनाची कथा लक्ष्मणा द्विचा सौवर्षी झालेला विवाह वर्णिला आहे.

शुद्धया राजगुप्त लक्ष्मणमणिक्य (१९ व्या शतकाच्या शेवटी) याने आचरणमरणांत कथामाग आपल्या पद्यांकी विख्यातविजय नाटकात दिला आहे. तथापि पांडवांचे नाटकांचे नायक करण्याविषयी नाटककारांचा विशेष बल दिसून येतो. पुष्कराज प्रल्हाद याने पाण्डवराजम नावाचे नाटक लिहिले आहे. त्याचा माल वेदावतीचा राजा पारस्य हा इ. स. १२०८ मध्ये राज्य करीत होता. कृष्णसूर याने दौपदी-परिणय हे नाटक लिहिले आहे. एका अप्रसिद्ध नाटक-काराच्या सुभद्राविजय नाटकात व कौशिकमोत्री इंदोण शाल-वेद मंडीतपुत्र नम्रक याच्या सुभद्रापरिणय नाटकात अजुन व सुभद्रा यांची कथा आधारात घेतली आहे. या नम्रक याचा जन्म कुम्भकोणमच्या जवळ कंदरमणिक्य अमा-हारीत झाला होता व तो रामनाथमंडीत व सदाशिव मंदिर याचा शिष्य होता. त्याचप्रमाणे ही अजुनसुभद्रा-कथा आपणाने सुधीरमलीच्या सुभद्रापरिणय नाटकात, गुरुरामाच्या सुभद्राप्रसंग नाटकात व विजयप्रियटीच्या भागि वृत्तेश्वरवर्माच्या त्याच नाटकाच्या नाटकात पाहा-ला पावते. वृत्तेश्वरवर्मा हा केरळस्थानीत एक दौरी-

यमान दारा होता व तो १० व्या शतकाचा उत्तरार्ध व बाराव्या शतकाचा पूर्वार्ध यांच्या दरम्यान केव्हां तरी होऊन गेला असे दिसते महाभारतातील तपति व संवर याच्या संबंधांचे तपतिसंवरण नाटकहि त्यानेच लिहिले आहे. शेवटी सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेलेल्या सुमतिमिता-मित्रमल्लदेव या भट्टगणचचा राजाने आपल्या अधमेश नावाच्या नाटकात जैमिनीय भारताच्या आधाराने युधि-ष्ठिराचा अश्वमेधयज्ञ वर्णिला आहे.

पौराणिक नाटक.—पुष्कळशा नाटकांची संविधाने देवतकथावरून घेतली आहेत. उदाहरणार्थ, एका अप्रसिद्ध नाटककाराच्या अहिरास्यसिक्तदन नाटकात व कादंबरासकृष्ण-कृत अदितिकुंडलाहरण नाटकात इंद्रविषयक कथा वर्णिली आहे.

शिवनाटक अनेक आहेत त्यापैकी वाही नाटक व त्याचे कते पुढे दिले आहेत भैरवप्रादुर्भाव, प्रयवर्ता अप्रसिद्ध, वेदशेखरीविलास, तंजावरचा राजा शाहानी (सन १६८० ते १७११) याने लिहिलेले, हरकेली, कर्ता वाहमान राजा विशालदेव विमलहराज याचा एक ११६४ मधील शिलालेख व त्याच्या हस्तलिखित नाटकाचा एक भाग ही उपलब्ध आहेत. लिंगदेवेंद्र, कर्ता दाडिमभट्ट; त्रिपुरारी नाटक, याचा कर्ता अप्रसिद्ध आहे.

शिव व पार्वती यांच्या विवाहाचा विषय हाहि अनेक नाटककारांच्या आवडीचा विषय आहे. उदा.—गौरी दिगंबर, कर्ता वैद्योपक स्याचा टीकाकार शंकरमिश्र; याने आपला याच भवनायमिश्र, याने सांगितल्यावरून या नाटकाचा प्रयोग करविला. गीतदिगंबर, कर्ता रामचंद्र सुसुनु-वेशमणि; या नाटकाचे चार भंड आहेत, व त्यात रूपक म्हणतात. हे नाटक स. १६५५त खाटमांडूचा राजा प्रतापसह याच्या तुल्यपुत्रवदानाप्रारंभ लिहिले होते. हरगौरी विवाह, हे संगीत नाटक नेपाळचा राजा अजयजोतिर्मल्ल (१६१०-१३) याने स. १६२९ मध्ये लिहिले पार्वतीस्वयंवर व पार्वती-परिणय नाटक, यांपैकी पार्वतीपरिणय हे नाटक फार लोकप्रिय असून अनेक वेळा प्रवाशित झाले आहे. कारण ते हर्षाच्या दरबारी असलेला वाण कवि याने लिहिले असोच अशा समज प्रचलित आहे. शिवाय त्यांत व कालिदासाचे कुमारसंभव काव्य यांत पुष्कळ साम्य आहे. परंतु कृष्णम्याचार्यानं असे प्रतिपादन केले आहे की, सदर नाटक वाणमंडाचे नवून ते शुंगार-भूषण भाण व सर्वचरित या दोन ग्रंथांचा कर्ता जो वामनभट्ट बाण, त्याने आहे हा वामनभट्ट माण-यात बोली अभिनयवाण असं हि म्हणतात-हा कौटुंबीय रेडिराज-पुत्र वेम (चवदाव्या शतकाचा शेषतः व पंधराव्या शतकाचा प्रारंभ) याच्या दरबारी कवि होता. या अभिनय वाणाने काव्याच्या आधरदादाचा सन्मान करण्याकरिता एक

वीरनारायणचरित नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे. त्याच्या पार्वतीपरिणय नाटकाचा व कुमारसंभव काव्याचा विषय एक असून भाषाहिंन्मर्दी सारखीच आहे. त्यांत शिवपार्वतीच्या विवाहाचा कथा सांगितली असून तिचें कामदेवाला भस्मसात देण्याचेंहि रसभरित वर्णन आहे.

या कामदेवविषयक कथांशाकडे लक्ष देऊन आणखी किंचेक नाटककारांनी आपल्या नाटकांत नांव दिलें आहेत. उदाहरणार्थ, व्यंकटराघवाचार्य यांनी आपल्या शिवपार्वतीची कथा वर्णन करणाऱ्या नाटकास मन्मथविजय हें नांव दिलें आहे. ही कामविषयक कथा पंचोद्दी रतिमन्मथ नाटकांतहि आढळते. या रतिमन्मथ नाटकाचा कर्ता उंजावरच्या कामेश्वराचा शिष्य जगन्नाथ हा होता. कदाचित हा जगन्नाथ व जगन्नाथ पंडितराय हे दोन्हीहि एकच असावेत. कामाचें भस्मीभवन झाल्यावर तो किडून संजवराचा देव शौर्यराज पेरुनाल याच्या पोटी बंमाल आला, इत्यादि भगवद् अलंकारांची कथा एका अप्रसिद्ध नाटककारांनी आपल्या पंचोद्दी अर्पणाल या नाटकांत व विश्वगुणादाचार्या कर्ता रघुनाथपुत्र व्यंकटराघवाचें यांनी आपल्या अध्याकी प्रयुज्जनेंदीय या नाटकांत उपयोगांत आणिली आहे. शिव व कामक्षीचें रूप धारण करणारी दुर्गा यांचा विवाह हा कामाक्षिपरिणय नाटकाचा विषय आहे. शिवपार्वतीच्या आणखी अन्म कथाहि नाटककारांनी वर्णिल्या आहेत. उदाहरणार्थ, उदयमनंजु विप्रचरित याचें बंधीविनास अथवा बंधीचरित. या द्रष्टव्योस दूरिद्रिद्व नाटकहि म्हणतात. एका अप्रसिद्ध नाटककाराचें प्रसन्नबंडिका नाटक, जीवानंद जोतिर्विदाचें सैकुंतल व हिंदी नवमूर्ती मंगल नाटक भातहि शिवपार्वतीकथानकच आहे.

शिवकथाविषयक आणखीहि नाटके आहेत तीं येणें प्रमाणाः—नैद्यनाथ व्यास यांचें गणेशपरिणय हें समांकी नाटक असून मिथिलेंतील सिद्धिविनायक पूजेतत्वाच्या वेळी राजा बाबू जनेश्वरसिंह यांनी सत्तम नाटकास जें एक बरीस ठेविलें होतें त्याकरिता लिहिलें आहे. पनड्याम चौदार्जपंत याचें कुमारविजय हें नाटक पंचोद्दी आहे, प यांतील कथा दारकदेवावर कुमारानें जो विजय मिळविला तेवपर्यंत आली आहे. हा पनड्याम अथवा आर्यक हा महादेव व काशी यांचा पुत्र असून मराठा राजा तुकोजी याचा भ्राता होता. त्यांनी आपल्या प्रेयात राजेशेखर कर्नाचा उल्लेख केला आहे. त्यांनी इतरहि अनेक नाटके लिहिलीं. उदाहरणार्थ, उदयमनंजु, मदनसंजीवन, एक तीन बंधी नवमूर्तिचरित व एक अन्मोक्षिप्र प्रबंध राहूदय नाटक. स्कंदकथेवर वीरराजनंजु वहीपरिणय नाटक व त्याच नावाचें शास्करयजनंजु याचें, अशा दोन नाटके आहेत. धीनिपाठाचार्य यांच्या उपपरिणय नाटकांत वचमनोचंदसेखररायगुप्ताच्या अष्टोकी तपुनारिहद नाटकांत उपाकथेचा उपयोग केला आहे.

राम व कृष्ण अवताराखेरीज विष्णु अवताराच्या कथेचाहि कांही मोठ्या नाटकांत उपयोग केलेला आहे. उदाह-

रणार्थ, श्रीशिलसुरिपुत्र वीरराघव यांचें इंद्रिरापरिणय नाटक; रामानुज सगळपुत्र धीर्मानवात चतुष्कंधोद्गाद यांचें लक्ष्मी-स्वयंवर नाटक व चवदाव्या शतकाच्या मध्यांत होऊन गेलेल्या विरुपाक्षाचें पंचोद्दी नारायणीविनास नाटक. देवता-विषयक कथेच्या आधारें रचलेलीं दुसरीं नाटके म्हणजे म्हाभूतदय नाटक; गंगावतरण नाटक. केलावनाथाच्या गोदापरिणय नाटकांत देवराज अथवा वरदराज या रूपानें होलेला विष्णु व गोदा यांचें ज लग्न झालें त्याच्यावर प्रतिकूल टीका लिहिलेली आहे एका अप्रसिद्ध नाटककारांनी गोदापरीपरिणय नाटक; व शरणावपुत्र रामानुगाचार्य यांचें वासलक्ष्मीकल्याण नाटक, वीरराघवशरणावाचें कनकवर्णीपरिणय, धार्मिकन्यापरिणय आणि कदाचित त्याचेंच नागराज नाटक. कांहीं मंडळोतील प्रह्लादाप्रह्वार येथें राहणाऱ्या लक्ष्मीधरपुत्र नारायण यांनी कांही येथील कामाक्षिवल्लभ यात्रेकरिता लिहिलेलें कमलाकेशीय नाटक हिंदी देवताकथाविषयकच आहे.

याशिवाय कांही नाटके चंद्रकथाविषयकहि आहेत. उदाहरणार्थ, नारायणकविकृत चंद्रकला नाटक, मंजरागाचा आविष्ट व शिवराससुधिमणि याचा पुत्र नृसिंह कवि यांनी लिहिलेलें पंचोद्दी चंद्रकलापरिणय अथवा चंद्रकला कल्याण; एका अप्रसिद्ध नाटककारांचें पंचोद्दी चंद्रकलाविद्याधर नाटक; गंगाधरकृत चंद्रविनास नाटक; एका अप्रसिद्ध नाटककाराचें इंद्रमतीपरिणय नाटक; संजवराच्या तुळसाजी कर्ता (१७१८-८७) रामचंद्र कवीने लिहिलेलें समांकी कलावेद नाटक आणि त्याच नाटककाराचें एक अष्टोकी ऐंदवानंद नाटक; आणि एका अप्रसिद्ध नाटककाराचें विक्रमचंद्रिका नाटक. कौटिल्यगोत्राय वरदेक्षिपुत्र धीनिवासकवि यांनी लिहिलेलें एक पंचोद्दी अंगुनवलीकल्याण नाटक; परित्तियूर रामस्वामीकुण्ठासास्त्री यांचें कौमुदीभोम नाटक; उपरिनिर्दिष्ट गुरामाचें पंचोद्दी रत्नेश्वरप्रसादन नाटक, श्रीनिवासाधिरचित चतुर्लोकी शैलमोसम नाटक व कानाजवळील हस्तगिरीच्या स्तुतिप्रसिद्ध लिहिलेलें इतिगिरीमहात्म्य; इत्यादि नाटकांवाहि पौराणिक नाटकांत समावेश केला पाहिजे.

वीरधी प्रधान नाटके.—पुष्कळशा नाटकांची कथा नरें वीरधीच्या धीराधिक कथेंतून घेतली आहेत. परंतु ती नदी कोटून घेतली हें सम्यक् वेळा ठरविता येत नाहीं. उदाहरणार्थ, चवदाव्या शतकाच्या पूर्वी होऊन गेलेला नेवाळी कवि मणिक यांनी शिरानन्द नाटक लिहिलें आहे तो अभिवनराषाणन्द नाटकाचा कर्ता होता. जयस्थितिमल्ल व राणादेवी यांचा पुत्र युवराज जयधर्ममल्लदेव याच्या विवाहप्रसंगी शिरानन्द या नाटकाचा प्रयोग करण्यांत आला. या नाटकाचा नायक वीर अर्जुन नामिका गदगावती ही कांही प्रायामुळे सयुल्लोकांत जन्मलेली देवांगना होती.

कलावती व काशीचा राजा कामरूप यांच्याबंधुर्षी केलाकवि कृष्णदास यांनी लिहिलेलें कलावतीकामरूप

प्रमाणे अकराव्या व बाराव्या शतकात होऊन गेलेल्या अन-
हिकवाट राज्यास वैरिंहिंद हा किनास असला. ज्याअर्धी
कर्णसुंदरी ही नाटिका अनहिलवाडच्या यात्रामहोत्सवा-
करिता लिहिली होती आणि तिच्या नांवावरूनहि त्यावेळी
राज्य करीत असलेल्या अनहिलवाड राज्याचा बोध होतो त्या
अर्धी त्यावेळी त्या ठिकाणी चालुक्य राजा कर्णदेव त्रैलोक्य-
मह (१०६४-१०९४) हा राज्य करीत होता व विरहण
किमादिराच्या दरबारी कवि होण्याच्या अगोदर त्या कर्ण-
देव त्रैलोक्यमहाच्या दरबारी तो वागत होता असे
वाटते. यावरून धर्माच्या दरबारी असताना विरहणाने ही
कर्णसुंदरी नाटिका लिहिली, व ती बहुतेक कर्ण व कर्णाट
राजा जयकेशी यांची कन्या मिथानलदेवी यांच्या विवाहा-
प्रारंभयें लिहिली असावी असे आम्ही राज्ञीपूर्वक म्हणू
शकतो. हेमचंद्राच्या व्याख्येप्रमाणे असे लिहिले आहे की
कर्णाला एका चित्रावरून प्रथम त्या राजकन्येचा परिचय
झाला व कर्णसुंदरी नाटिकेतहि त्या चित्राचा प्रमुखपणें
उल्लेख केला आहे. कर्णाचा मिथानलेशी जेव्हा विवाह झाला,
तेव्हा तो बाबच गमक होता; यावरून कर्णसुंदरीचा रचना-
काल १०८० ते १०९० यांच्या दरम्यान पडतो.

कर्णसुंदरी नाटिकेत चालुक्यराजा हा विवाधर राजाची
कन्या कर्णसुंदरी हिच्याशी विवाह करून सार्वभौम राजा
होतो असे वर्णिले आहे. राजाचा मंत्री प्रथम त्या राजक-
न्येस अंतःपुरात आणतो व राजा तिला प्रथम स्वस्तो व
नंतर विभ्रात पाहतो, पुढे तिचे व त्याचे प्रेम संबंध; त्यामुळे
राणीस मत्सर उत्पन्न होतो, त्यामुळे ती त्याच्या भेटीत
व्यत्यय आणते. एकदा तर ती त्याच्या भेटीच्या ठिकाणी
कर्णसुंदरीचा वेप घेऊन येते. तदनंतर कर्णसुंदरीचा वेप
दिलेला एका मुलाबरोबरच राजाचा विवाह लावून देण्याचा
तो प्रयत्न करते. या ठिकाणी त्या मुलाच्या नांवा खरोख-
रीची कर्णसुंदरीच प्राप्त होईल अशी राजाचा मंत्री
व्यवस्था करतो. यानंतर नेहेमीप्रमाणे राजाच्या सैन्यास जय
प्राप्त झाल्याची बातमी येते व सर्वांच्या मनाप्रमाणे सर्व
गोष्टी घडून येतात.

भारिजातमंजरीच कर्ता मदन याचाहि काल निश्चित
करता येण्यासारखा आहे. मदनाने दुसरे नांव बालसरस्वती
असे होते. तो मूळचा बंगालचा रहिवासी असून तो पुढे
पारचा परमार राजा अर्जुनवर्मा याचा अध्यापक होता.
सदरहू राजाचे मदनने लिहिलेले १२१२, १२१३ व १२१५
या सालचे वाघपट उपलब्ध आहेत.

भारिजातमंजरी अपवा विमयत्री ही नाटिका असून हिचे
पहिले दोन अंक मध्यहिंदुस्थानात पार येथे हल्ली शिला-
लेखस्वरूपात सापडतात या नाटिकेचा प्रयोग धारानग-
रीतल एका वर्सतोत्सवप्रसंगी कर्णाता आला होता. त्यांत
जयसिंहाच्या म्हणजे अनहिलवाडच्या चालुक्य राजा दुसरा
भीमदेव याचा पराभव झाल्यानंतर राजा अर्जुनवर्मा याच्या

वधस्थळावर एकाएकी एक भारिजातमंजरी येऊन पडते व
तिचे सारकाल कुमारीकेंत रुपांतर होते. वास्तविक ती चालुक्य
राजाचीच कन्या असते, तिला खगिनदाराच्या स्वाधीन कर-
ण्यास येते; पुढे तिचे व राजाचे प्रेम जडते; नेहेमीप्रमाणे
राणीला मत्सर उत्पन्न होणे, राजा व कुमारीका यांचे भेटी
येण्याचे प्रयत्न होणे, त्यांत राणीने व्यत्यय आणणे इत्यादि
प्रकार घडून येतात ही नाटिका नमुनेदार असावी असे
वाटते व कर्णसुंदरीप्रमाणेच हिच्यांतहि सारकालीन गोष्टींचा
उल्लेख केलेला आहे.

साहित्यदर्पणात त्याच्या कर्मांच्या बाबिलने म्हणजे
वेदशेखराने पुष्पमाला नावाची नाटिका लिहिली होती असे
म्हटले आहे. त्याचप्रमाणे त्याने म्हणजे स्वतः विश्वनाथाने,
आपण एक वेदशेखर नावाची नाटिका लिहिली आहे, असे
साहित्यदर्पणांत (६. १८१-१९२) म्हटले आहे.

रामचंद्र नांवाच्या कवीने एक वार्सतिका नावाची नाटिका
लिहिली होती. तिच्यातील नायक पुष्पपूर्वा राजा हंसकेतु
हा असून, नायिका वार्सतिका नावाची गागरीणि आहे.
राजाने व वार्सतिकेचे प्रेम पाहून राणास मत्सर उत्पन्न होतो
परंतु अखेर असे करून येते की वार्सतिका ही दुसरी तिसरी
कोणी नवून प्रत्यक्ष राणीचा जुलता जो केसरपुरुरास मलय-
केतु, याची कन्या आहे. यामुळे राणाच्या अनुमतीने राजाचे
व वार्सतिकेचे सप्त होते व यामुळे राजाला सार्वभौमपद
प्राप्त होत.

आलमोराचा रहिवासी लक्ष्मीधरपुत्र विश्वेश्वर याने आठ-
राव्या शतकाच्या आरंभी नवमासिका नावाची नाटिका
लिहिली. विशेषराने शृंगारमंजरी नावाचे सहाकडे लिहिले
आहे. बऱ्याच नाटिकांच्या कालाचा निर्णय करता येत
नाही त्या नाटिका व त्यांचे कर्ते पुढे दिले आहेतः—
वेदप्रभा, कर्ता अप्रसिद्ध, कमलिनीकलहसनाटिका, या नाटिकेचा
कर्ता राजकुशमणि दीक्षित हा होर. याने आनंदरायव
व शृंगारसर्वस्वमणी ही दोन नाटकेंहि लिहिली आहेत कुबलय-
वती, हिचा कर्ता कृष्णकविशेखर हा होरा. हिच्यांत मायव
म्हणजे कृष्ण आणि कुबलयवती यांच्यातील प्रणय व राधेचा
मत्सर यावर टीका केली आहे. कुंदमाला— हिचा साहित्य-
दर्पण (६. ३९) यांत उल्लेख केला आहे व हीत रामकथा
वर्णिली आहे. मुकुंदमाला, हिचाहि साहित्यदर्पण (३. २६१)
यांत उल्लेख केला आहे. कदाचित् कुंदमाला व मुकुंदमाला
ही दोन्ही एकच असे शक्यते. मृगाकलेखकर्ता त्रिमलदेवपुत्र
विश्वनाथ; हा विश्वनाथ नाटककार जरी गोदावरी प्रदेशांतला
राहणारा होता तरी तो नेहेमी बनारस येथे राहात असे.
मृगाकलेखा नाटिकेत कलिंग राजा कर्पूरतिलक व कामरूप
राजाची कन्या मृगाकलेखा यांच्या प्रणयाचे वर्णन आहे.
प्रथम शंखपल, राक्षसाने मृगाकलेखेचे हरण केलेले असते;
परंतु राजाने राक्षसाचा वध करून तिला सोडवितो आपल्या
राजास सार्वभौमपद प्राप्त व्हावे म्हणून त्याचा प्रधान

शिक्कारीच्या नागी रागा व मृगांकलेखा दोंच्या प्रथमयेदीचा योग जुळवून आणितो, असे कथानक यांत आहे.

रसामंजरी—हिचा कर्ता नयचंद्र हा असून ती अगदी अलीकडे लिहिली असावी असे दिसते. तिचे फक्त तीनच प्रवेश असल्यामुळे तिला नाटिका म्हणावे किंवा नाहीं हेहि संशयितच आहे.

शिवनारायणमंमहोदयनाटिका—हिचा कर्ता नारंगि हा होता. या नाटिकेच्या कर्त्याने आपला आश्रयदाता जो के.मो.सरचा भंजराजा शिवनारायण याचे वैभव वर्णिले आहे प्रस्तुत नाटकाचा काल निश्चित करता येत नाही.

मृगारत्नरसिणी—हिचा कर्ता सुरपुरचा व्यंकटराय हा होता. हस्तलिखित प्रतीच्या यादीत या नाटिकेला नाटक म्हटले आहे. कोणी यास भाणहि म्हणतात.

मृगारत्नाटिका अथवा मृगारत्नपिका—हिचा कर्ता महादेवपुत्र व खुंदिराजगिषा चित्तावन विश्वनाथभट्ट राणदा हा होता. ही नाटिका रामा रामसिंह यांच्या आदेशाने लिहिण्यात आली होती. रामा राजा अवेतिसागा बंदकेतु व त्याने स्वभात पाहिलेली संपावतीचा राजा रत्नपाल याची कन्या कासिमती यांच्या प्रणयाचे वर्णन आहे. रामाचे सद्गुरु कालिभर प्रेम जडते व त्या दोघांची मृगारत्नाटिकात भाट पडून वेष्टी त्यांचा विवाह होतो. ज्याअर्थी इंदिया—भोफित शील हस्तलिखित प्रतीवर सतराव्या शतकातील ग्रंथ, हा काळ नमूद केला आहे त्याअर्थी हा ग्रंथ त्याच्या काळास अगोदर लिहिलेला असावा.

उपारागोदयनाटिका—हिचा कर्ता खदरदेव अथवा खदरेव हा होता. याने ययातिनारित नांवाचे नाटकहि लिहिले आहे. या उपारागोदय नाटिकेत हरिवंशाव्या आधाराने बालकन्या उषा व अनिरुद्ध यांच्या प्रणयाची कथा वर्णिली आहे.

वृषभानुस—हिचा कर्ता दायस्य मयुरादास हा होता. हा गंगा व समुद्र यांच्या वाटावे सुवर्णसोमर या गावचा रहिवासी होता. यातील धर्मध्यानक वृष्ण व रामा यांच्या कथेवरून घेतले आहे. यात रामा व वृष्ण यांच्या भेटीत अनेक वेळा भिन्न उपरिपक्ष झालेली दारपणिली आहेत. एके प्रसंगी 'ही रवा आपल्या भिद्यतेची प्रतिष्ठे' म्हणून विदुषक वृष्णाला एक तसवीर आणून देतो व ती पाहून राखेला संतोष येतो; परंतु रोषीत वेष्टा ती प्रतिष्ठेति आपलोच आहे असे तिचा वृद्ध नेत तेव्ही तिचा राग होतो होतो.

वृष्टक—या चार भंडी नाटकांना नाटिका हा मुद्रा प्रकार आहे. परंतु रवाने आणलीहि प्रकार आहेत. वृष्टक व नाटिका यांच्यात बरीच साम्य आहे. वरील वृष्टक व त्यांचे कर्ते पुढे दिने आहेत.

बान्धुधंदी—या वृष्टकाचा कर्ता मराठा राजा मुकीजी या प्रधान पत्र स्वामी हा होता. मृगारत्नभंडी—या वृष्टकाचा कर्ता आसगावचा रहिवासी विभवरा हा होता. तो

अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी होऊन गेला. यानेच उपरि निर्दिष्ट नवनाटिका नाटिका लिहिली आहे.

ही हा मु. म. वी.धर्मराय—ही इष्टाभूषण कृष्णविमाने लिहिले आहे. कथेविषयनाटक—या इष्टाभूषाचा कर्ता कृष्णवधूत-पाटिशागत महाकवि हा होता. हे इष्टाभूषण प्रकाशित झाले असून यांत मृगार, वीभर, दास्य व वैराग्य हे रस आहेत असे म्हणतात. परंतु ते आमच्या पहाण्यात नाही.

डिम—आतापर्यंत एकच डिम प्रकाशित झाले आहे, व ते म्हणजे रायविरचित मन्मथोन्मथन हे होय. यातील रवि-धानक शिव व पार्वती यांच्या कथेवरून घेतले आहे आपले कन्या शिवाकडे पाठवावी अशी डिमवत्ताला व पार्वती-संबंधी शिवाच्या मनात प्रेम उत्पन्न करण्याविषयी कामाला ईद आला करतो. तारकाने देवाचा परामर्श केल्यावर काम हा आपली पत्नी रति व पार्वती यांच्यात हृतमानच प्रगट होतो, शिवाच्या मनात पार्वतीविषयी अनुराग उत्पन्न होतो, परंतु वेष्टा काम त्याच्या नभरेव पडतो तेव्हा तो रवाला माळून भ्रम करतो तदनंतर रति सती जावयात निघाल्यानंतर तिच्या व तिच्या पतीचा किंलून समागम होईल असे तिला महादेव आश्वासन देतो.

नपरिनिर्दिष्ट घन-रामानांहे एक डिम लिहिले आहे. व्यंकटभरद यांनीहि एक वृष्णविषय नांवाचे डिम लिहिले आहे याशिवाय शिगमपुत्राच्या रत्नगंधेसुधाकरात वीरभद्र विजुभणडिस याचा उल्लेख केला आहे.

प्र इ स न.—हा नाटकाचा प्रकार हिंदुस्थानामध्ये फार प्राचीन काळांहि माहोत होता. परंतु या प्रकारची नाटकं आज अगदी अलीकडच्या काळातीलवेष्टाच उपलब्ध आहेत. उपलब्ध असलेल्या प्रहसनांमध्ये लटकमेखक हे प्रहसन सर्वांत प्राचीन आहे. सद्गुरू नाटकाचा कर्ता शीतलर कवि-राम हा कान्हुस्वरूपास गोविंदचंद्र याच्या कारकाद्वारे भारतास शतकाच्या पूर्वार्धात होऊन गेला. अटकमेखक प्रह-सनांत देतुन नावाच्या कुटुंबाचे घर हाच या प्रहसनाचे नाव आहे. या कुटुंबाजक वृष्टक संभाविच गृहस्थ आपले अनेक भिकार दाखवने गहाण ठेविताना. त्यानप्रमाणे मदनभंगरी नावाच्या विषयोपिनेने प्रेम संपादन करण्या-करिता इतरहि अनेक कामे प्रगट होतात. सद्गुरू यासामेव्हा पक्षात अवरजलेला मत्स्यासिध काढण्याकरिता एका मंतुकेतु नांवाच्या पैशाचा प्रवेश दिला आहे. त्याच्या चमरद्वारीक प्रयोगपटाकचे वाहून त्या चारामनेन हंतू येते; म्हणून त्या पैशाचा प्रयोग यशस्वी होतो परंतु ते ताचे आपल्या प्रयोगवातुयानेच घटून जाऊन अशा तो पैच मागवून आपलीच फुडाराची सारता त्या चारयोपिनेशी आमक अस-तेले अनेक कायदे होऊ परस्पराती भोवतात व एवढेचपर वरती काढाची वृष्टक वरतात त्यावेळी एक तर आपल्या मनेसच गहाण टाकावयास जातो, सारतेसुचरी ती कुटुंबी

देवुरा व कोणी एक दिगंबर यांना विवाह साक्ष्याचें दाखविलें आहे.

भूतसमागमप्रहसनः—हे १५ व्या शतकांत हिवा १६ व्या शतकाच्या प्रारंभी लिहिलेले असावे. त्याचा कर्ता ज्योतिराश्वर कविशेखर हा होता. तो घनेश्वरपुत्र व रामेश्वरपीत्र व धीश्वरकुलोत्पन्न असा होता. त्याने आपले प्रहसन विजयानगरचा राजा हरसिंह (इ.स. १४८०-१५००) याच्या कारकाद्वारे लिहिले. सदृश प्रहसनांच्या नेपाळी हस्तलिखित प्रतेंत ग्रंथकर्त्याच्या नावाचे नांव धीरसिंह असे दिलें असून आश्रयदात्या राज्याचें नांव हरसिंह असे दिलें आहे. हा हरसिंह व सिमराओनचा हरसिंह (१३२४) हे एकच होते असें हरप्रसादशास्त्री यांचे म्हणणे आहे, परंतु आपण जर सदर नाटकाच्या उपाध्यायाकडे लक्ष दिलें तर तो विजयानगरचा राजा असावा असें साम्राज्याक दिसून येतें. या नाटकात दोन संधी असून त्यांत एक विश्वनगर नावाचा वैरागी व त्याचा शिष्य दुराचार हे दोघे वेष्टावर आसक्त असतात. कालोत्तरानें त्या वैराग्याचें आपल्या शिष्याच्या वैश्येवरच मन वळतें, व त्यामुळे गुरुशिष्यांत संटा उपस्थित होतो. त्या संटाच्या निवारणार्थाकरिता ते असज्जातिमित्र यास पंच नेमून त्याचा शिष्य प्रमाण मानण्यास तयार होतात. परंतु या असज्जातिमित्र पंचाच्याच मनात त्या वैश्येविषयी अनिष्टाप उदय होतो इतकेंच नव्हे तर नाटकातील विदूषकहि तिला यश वरण्याची खटपट करतो इत्यादि कथाभाग आहे.

ज्याला हल्ली नोआखली म्हणतात त्या भूलयाचा राजा लक्ष्मण माणिस्यदेव याच्या पदवी एक रागेपाच्याय होता. तो सोळाव्या शतकात होऊन गेला. ही कवितार्किक असून पाणीनाथाचा पुत्र आहे असें तो आपल्या स्वतःचें वर्णन करतो. त्यानें एक कौतुकस्तोत्र या नांवानें प्रहसन लिहिलें आहे. या प्रहसनांत सुशीलतक नावाचा पोलिस अम्मलदार गरी अवळ होणेल्या असतो तरी राणीची चोरी होते. तथापि वसंतोत्सव साजरा करण्याचा राजा घेत करतो व त्यात राणीची जागा एका वैश्येनें भरून वाढविली असें सुचवितो. राजाच्या गुरूचें मग राणीवर भडतें, परंतु ती पक्ष त्याला वर उचलून घाली घालून देते, त्यामुळे त्याचें नाक रक्तबाल होतें. राणीला भ्रष्ट करण्याचा आरोप त्याच्यावर करण्यात येऊन तो शापीत धरला जातो. परंतु अखेर वसंतोत्सवाच्या वेळीं सर्व गोष्टींचा गुलास होतो.

सतराव्या शतकांत होऊन गेलेला व श्रीदामचरिताचा कर्ता जो सामराज यानें भूतनरकप्रहसन नांवाचें प्रहसन लिहिलें, त्यांत दोन संधी आहेत. या प्रहसनात मुरेश्वर नांवाचा एक शैव एका वैश्येवर आसक्त होतो व आपले रहस्य आपल्या दोघा शिष्यांस सांगतो. हे दोघे शिष्य त्या वैश्येकडे संघान लावतात व राजापाशावर याच्यामुळे आपल्या गुरूवर दुराच. नाचा आरोप करतात, परंतु त्यांत त्यांना यश येत नाहीं. याप्रमाणें इतर अनेक प्रहसने आहेत. परंतु

त्यांचे काल निर्णय करतो येत नाहींत तीं प्रहसने व त्यांचे कर्ते पुढीलप्रमाणेः—भगवदज्जुक—कर्ता अप्रसिद्ध; व्यंकटेशाचें यागुप्रबंध, जगन्नाथप्रहसन; व्यंकटेश प्रहसन; देवदुर्गाणि प्रहसन—याचा कर्ता रामय विद्याभूषण, भूतचरित व कंदर्प-केलि हीं प्रहसने साहित्यदर्पण (६५६६) यांत निर्दिष्ट केलां आहेत.

भूतविघ्नवन—याचा कर्ता महेश्वर. हास्यसूडामणि—कर्ता वत्सराज.

हास्यार्णवः—कर्ता जगदीश्वर, आपल्या राजधानीमध्ये काहीतरी कृष्णकारस्थाने चालू असतात असें अनय-सिंधु राजाच्या कानांवर गेल्यामुळे तो धसुरा नावाच्या कुट्टिणीकडे जाऊन पाहतो तो तेथे त्याला बरीच रंगेल मंडळी जमलेली दृष्टीस पडते. तेथे राजापाशाच व त्याचा शिष्य हे एका मृगाकलेला नावाच्या वैश्येसंबंधानें भाडत आहेत, नवीन नवीन कामुक तेथें जमत आहेत व त्यांत एक वैरागी व त्याचा शिष्य हेहि आले आहेत इत्यादि प्रकार त्याच्या दृष्टीस पडतो. काहीं विधी करण्याकरितां ते दोघे गुरू वैश्येला घेऊन जातात व शिष्य त्या कुट्टिणीवरीवरच रममाण होतात. इतक्यात एक नवीन उपाध्याय प्रवेश करतो व दुहेरी विवाह साजरा करतात. परंतु त्याच वेळीं तो नवीन उपाध्याय आपल्या स्वतःकरितांच रथा वैश्येला बध्न करण्याचा प्रयत्न करतो.

हृदयगोविंद—कर्ता कविपंडित कालियकुतूहल—कर्ता भारद्वाज.

कौतुक सर्वस्व—कर्ता गोविनाथ चक्रवर्तिन्. या प्रहसनात कलिबरसल राजा आपल्या मेढ्याबरोबर भाग पिण्यापासून फार्यासंबंधी विवेचन करीत असतो. त्यावेळीं एक सत्याचार नामक सत्पात्र ब्राह्मण तेथें प्राप्त झाल्याबरोबर त्यास राजाकडून हाकलून देण्यात येतें त्यावर सत्याचार व इतर धंद्यात पडलेले ब्राह्मण याच्यामध्ये त्या राजनगरीतील अनीतिमत्तैबद्दल संभाषण होतें. राजा प्रण्याच्या बाबतीत स्वातंत्र्य नाहीर करतो पण एका वैश्येच्या बाबतीत राजाचा व इतरांचा संटा होतो इतक्यात राणीकडून राजाला मोलावरणें येतें. परंतु त्यामुळे एका नर्तिकास मत्सर उत्पन्न होतो. तिची समजूत घळण्याकरितां सर्वजण निघून जातात. शेवटीं तिच्या विनंतीवरून सर्व ब्राह्मणांना ह्दपार करण्यात येतें.

लंकेदरप्रहसन—कर्ता कालिदास व्यंकटेश्वर लंकेदर-प्रहसन.—कर्ता अप्रसिद्ध; प्रहसननाटक.—कर्ता कालिदास(?) बरील तिन्ही नाटके एकच असावीत असे वाटते. मुंक्षित प्रहसन—कर्ता शिवज्योतिर्विद्; नाटकाटप्रहसन—कर्ता वासुदेव चयनीपुत्र यदुनेदन; पलाडुमंडन—कर्ता अप्रसिद्ध; साद-कुतूहल—पुंगव नाटकाचा कर्ता कृष्णदत्त मैथिल हाच हा प्रहसनाचा कर्ता होय. हा सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला, सोमवल्लीयोगानेन्द्रप्रहसन—कर्ता अरणमिरिनाथ

लिङ्गम कवि सार्वभौम; सुभगानंद—वर्ता अप्रसिद्ध; विनोदरंगप्रहसन—वर्ता सुंदरदेव.

अंक — अंक हा नाट्यप्रकार एकाकी नाटकाचा पाया होय. नाटकाच्या विभागासहि अंक म्हणतात. बाळराज-यणाच्या अंकात यालाच प्रखणक ही संज्ञा दिलेली आहे. भास्करकवीच्या ' उन्मत्तराज्य ' नाटकास प्रखणक हेंच नाव दिलेलें आहे. परंतु तें नाटक हें केवळ अंकच आहे.

हा भास्कर कवि कोण होता याची काहीच माहिती उपलब्ध नाही. विद्यारण्यास मानपत्र देण्याकरितां जमलेल्या परिषदेपुढें त्याच्या नाटकाचा प्रयोग करण्यात आला विशारथ्य हें जर सुप्रसिद्ध मायण याचें नाव होतें अस मानलें तर आपणास भास्कराच्या काळ्याचा निर्णय करता येईल. त्याच्या नाटकात उर्वशीच्या चवथ्या अंकाचें अनुकरण केलें आहे. म्हणजे राम व लक्ष्मण सुवर्णमृगाचा पाठलाग करीत असता दुर्वासच्या शापानें होता मृगी होते व ही दिस-नाशी शाप्यामुळे रामास वेड लागतें व तो ओ कोणी भेटेल त्या पुण्यास व प्राण्यास तिच्यासंबंधी विचारूं लागतो आणि शेवटीं अनन्ताच्या मदतीनें त्याचें व तिचें पुनर्मिलन होतें झग्यादि प्रकार यात वर्णिले आहेत.

कृष्णभुदय—कर्ता लोकनायक प्रयत्नरयानें त्यास प्रेक्षणक म्हटलें आहे. हें नाटक कावी येथील श्री हस्तिगिरि नाथाच्या (विष्णूच्या) वार्षिक यात्रेकरितां लिहिलें होतें. वास्तविक रीतीनें त्या नाटकाचा अंक त्या सदरांतच समावेश केला पाहिजे.

शर्मिष्ठायमातिः—या नाटकास साहित्यदर्पण (६ १५१) यात अंक म्हटलें आहे. भागवतकृष्ण कवीचें याच नावाचें एक हस्तलिखित नाटक उपलब्ध आहे तेंच हें अर्थाचें असें वाटतें.

कमलाकहनविलासः—वर्ता हरिमोहन प्रामाणिक; स्वर्ण-मुक्ताविवाद—कर्ता महेश्वरचित्त; हें नाटक सुमारे स. १७०० मधीं लिहिलें असावें. यात सुवर्ण व मुक्ता यांचा संवाद असून त्यात ते प्रत्येकजण दुसऱ्यापेक्षां आपण श्रेष्ठ आहों असें प्रतिपादन करतात.

गैर्वाणविजय—म्हणजे संवृत्त आपेचा विजय; हें नाटक प्राक्खण्डीर येथें स्थापन शालेल्या संवृत्त पाटयाळा उपहण्याच्या समारंभप्रसंगी राजमंमं बालकवि त्यानें लिहिलें. स्वर्ण हनुपाविजय—वर्ता वरदराजपुत्र व नैदभौं बासुदेव नाटकाचा वर्ता सुंदरराज हा होय.

व्यास ग. —विश्वनाथानें सौम्यपिकाहरण याचें प्रकाशक असें वर्णन केलें आहे. परंतु त्यालाच साहित्यदर्पणात (६. १३१) व्यायोग म्हटलें आहे. त्यावरून तें नाटक साहित्यदर्पणाच्या पूर्वीचें असलें पाहिजे हें उपलब्ध आहे. विश्वनाथानें आपला आध्यात्मिक प्रत्यक्ष प्रकाश हा होता असें म्हटलें आहे. अर्थात हा प्रत्यक्ष म्हणजे बरंगळ्या काळ्या राजा प्रत्यक्ष होय. एवढ्या प्रत्यक्षाच्या वेळेनें शिला-

लेख स. स. १२२१ ते १२२२ या काळातील आहेत. आपणा आपणमदाराच्या सैन्यानें समुद्रकिनार्यावर तळ दिला असें विश्वनाथानें म्हटलें आहे. आणि प्रतापरायनें स. १३१६ मध्ये पाट्याचा पराजय करून कांची हस्तगत केली ही गोष्ट आपणास माहीत आहे.

सौम्यपिकाहरणाचें संविधानक असें आहे;—भीमसेन द्रौपदी-करितां काहीं पाणकमळें आणण्याकरिता कुबेराच्या कमल-काष्ठाराकडे गातो. हनुमान त्याच्या आड येतो, परंतु अखेर त्यानें आपलें रूप प्रकट केल्यामुळे दोघांचीहि ओळख पडते व ते एकमेकांस प्रेमालिपन देतात. पुढें भीमाच्या कार्यात यक्ष आजवे येतात व त्या दोघांची काळ झालेली ह्मण कुबेर व त्याचा खजिनदार हे दोघे वर्णन करतात. शेवटीं भीमाचा विजय होतो व पांडव कुबेरनगरीत येतात आणि द्रौपदीसहि फुलें पिबतात.

कौपनाचार्यीच्या धनत्रयविजयाचा काळ निश्चितपणें ठरविता येत नाही. या नाटकातील दोन लोक व हनुमान नाटकात सांपडतात ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे असें लेखक म्हणता परंतु यावरून काचन हा मोगाच्या पूर्वी होऊन गेला असें सांगीतें म्हणवत नाही शिवाय प्रस्तुत नाटकातील प्रास्ताविक कविता विज्ञानगरच्या राजाच्या अनेक शिलालेखातून दृष्टीस पडतात; आणि त्यावरून काचन हा विज्ञानगरच्या एखाद्या राजाच्या पदरी दरबारीकवि असणें असेंमवनीच वाटत नाही. याचा वाप उपाण्यास असून त्याचें नाव नारायण असें होतें. त्याच्या वादीश्वर हा कित्या मिळाला होता. जयदेवाच्या सांगण्यावरून त्याच्या नाटकाचा प्रयोग करण्यांत आला असें दिसतें. या जयदेवाच्या पदरी कोणी एक गदाधर नामक होता, यापेक्षां अधिक माहिती उपलब्ध होत नाही.

धनत्रयविजयात दुयोघनाच्या सैन्यावर अर्जुनानें तो विजय मिळविला त्याची कथा वर्णिली आहे. हा अर्जुनाचा विजय म्हणजे पांडव अज्ञातवासात विराटाच्या दरी राहात असता त्याच्या मोघमहणाच्या वेळीं मिळविलेला होय. विराटपुत्र ज्याचें सारथ्य करीत आहे असा अर्जुन व कौरव यांच्यातील युद्ध विघाटन व प्रतिहारी वर्णन करतात अशा रीतीनें अर्जुनाला विजय प्राप्त झाल्यावर पांडव आपलें रूप प्रकट करतात व तदनंतर अर्जुन-पुत्र व विराटच्या यांचा विवाह होतो. हस्तलिखित प्रयोगाच्या यादीत धनत्रयविजययायोगें हें कोणा एका यथोपारानें लिहिलें असें म्हटलें आहे. हे सौम्यपिका प्रथ एकच असावेत असें वाटतें. आतांपर्यंत उपलब्ध झालेल्या व्यायोगांची संख्या विशेष मोठी नाही. मोक्षादित्याचा भीम-विजयव्यायोग याची एक स. १३२८ मधील हस्तलिखित प्रत उपलब्ध आहे. यातील कथानक वरील व्यायोगान्तरेंच आहे. शमन्धर मारकंडीच्या निर्भययोगव्यायोगात यासहि तीच कथा आहे. सदाशिव्याच्या प्रचंडभैरव्यायोगात शिवकथा व एका

अप्रसिद्ध नाटककारांच्या प्रवेदगुरुकृत्यायोगांत व बनारसचा कवि शेषयशेश्वरसुत गोविंद याच्या विनोदानंदकृत्यायोगांत गुरुसंबंधी कथा आहे.

विजयनगरचे मागवत व्यंकटेशाजी यांचे पुत्र भागवत लक्ष्मीनारायण शारदा यांच्या रामविजयव्यायोगांत रामकथा असून कृष्णकथेवरहि दोन व्यायोग आहेत. रामचंद्र वेलाळ याच्या कृष्णविजयव्यायोगांत कृष्ण व कृष्णगोपी यांच्या कथेचा उपहास केला आहे, व बनारसच्या पर्वतेश्वरपुत्र परमसूर याच्या नरकासुरविजयव्यायोगांत नरकासुरावर कृष्णांत मिळविलेल्या विजयाचे वर्णन आहे. पुढोत्तम, शर्चा व त्यांचे अनुवर यांनी या कृष्णनरकाच्या युद्धाचे वर्णन केलें आहे. दोवटी ज्याच्या अम्हो अनेक वेळा उल्लेख केला आहे त्या घनन्यामाजेंहि एक व्यायोग लिहिला आहे.

माण.—माण हा नाटकाचा प्रकार प्राचीन आहे. परंतु त्या प्रकारची बहुतेक नाटके अवीचीन आहेत. हल्लीं प्रचलित असलेले सर्व माण दक्षिण हिंदुस्थानांत लिहिलेले आहेत, कारण हा नाटकाचा प्रकार तिथेच बराच लोकप्रिय झालेला दिसतो. सर्व माणाचीं बाह्य व अंत स्वरूपे अवळ अवळ सारलीं असतात. या तऱ्हेच्या काही नाटकांचीं मोहर्णां एकदां लक्षात आलीं म्हणजे तांबळून या जातीच्या सर्व नाटकांनी सहज अटकळ करता येण्यासारखी आहे. ज्यांना माण लिहिले त्यांनीं अन्य तऱ्हेच्याहि नाटके लिहिलीं असल्यामुळे आतापर्यंत बऱ्याच माणकारांचा नामनिर्देश केला गेला आहे.

बवदास्या शतकाच्या शेवटी व पैयराच्या शतकाच्या प्रारंभी पायतीपरिणयाचा कर्ता रामनमदभाण यानें दृग्गार-भूषण नांवाचा एक माण लिहिला, त्यातील कथानक थोडक्यांत असे आहे.—यांतील मुख्य विट विलासशेखर हा आपल्या प्रियतमेश्वरीवर विलास केल्यावर सारंगकाळीं अर्नगमजरांचा प्रथमातीर्तन सामरा करण्याचा वेत करतो. तो वेद्यांच्या मोहोत्सवांत जातो, तेथें अवलेख्या कामिन्याचरोवर गप्पा मारतो व ते मांडूं लागले तर त्यांस दोन उपदेशाच्या गोष्टी सांगतो. एवढ्यांच्या टकरा, कोंबल्यांच्या झुंजी, कुस्ती इत्यादि प्रकार पाहतो. तेथेंच दोन प्रतिस्पर्ध्यांमध्ये चाललेली निऊकाची शहालशीहि पाहतो. अर्नगमजरांच्या उत्सवांतिहि जाऊन वेतो व आपण केलेल्या प्रार्थने दुसऱ्यांनी याबयाची उत्तरहि आपण स्वतःच म्हणून दाखवितो. प्रेक्षकांस कोणी थोळणारे दिसत नसताहि ते अमुक अमुक बोलत आहेत अशीं त्यांची भाषणें हा स्वतःच म्हणून दाखवितो इत्यादि.

सतराव्या शतकाच्या शेवटी व अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी होलेन गेलेला जानकीपरिणय नाटकाचा कर्ता तंजावरचा कवि राममद दीक्षित यानें एक दृग्गारतिलक नांवाचा माण लिहिला आहे. रामनद्राया शिष्य रघुनाथ याच्या सांगण्यावरून हा माण लिहिल्यात आला होता. राममद्राया समकालीन यतिराजविलासाचा कर्ता वैष्णवगुरु वैष्णवाचार्य

उर्फ अम्भालाचार्य यानें वसंततिलकनाम व चोलभाण असे दोन माण लिहिले आहेत. वसंततिलकभाण यास अम्भालातिलकभाण असेहि म्हणतात अम्भा याचा अर्थ कथा असला आहे आणि ज्या अर्थी राममद्रास त्याचे शिष्य अर्थां म्हणजे युवा असें म्हणत असत, त्या अर्थी त्याच्या भाणास अम्भामाण असें म्हणूं लागले, शिवाय राममद व अम्भालाचार्य या दोघांच्याहि भाणपचा विरोध स्पष्ट रीतीनें उघड व्हावा म्हणून हा अम्भामाण व अम्भामाणअशीं दोन नावे पडलीं असावी.

दृग्गारतिलकभाण हा सीनारदीपरिणय-महोत्सव(कर्ता) मद्रुा येथें लिहिल्यांत आला होता. यातील नायक भुवंग-शेखर हा आपली प्रियतमा हेमांगी ही तिच्या पतिव्रती जावयास निघाटी असल्यामुळे विषण्ण बदन झालेला दिसतो. हेमांगीचा व सुखी गांठ घालून देतो असें एक मित्र त्यास अभिवचन देतो व तो तसें घटवून आणतो वयेच्या मोहो-त्स्यात एका ऐदगुलिकाचा खेळ चालू असतो भुवंगशेखर तेथें जातो वांटेत तो आपल्या परिचित दोपुष्पाशां विनोदनी व जलदानीं भाषण करितो. तवण पुढपांमध्ये चाललेल्या विलासाचे व कलहृषि वर्णन करितो, तसेच इतर पाणाप्रमाणें एडपयांच्या टकरा, कोंबल्यांच्या झुंजी व कुस्ती, अहिदुलिकाचे (सर्पे) खेळ व इतर जावूचे खेळ यांचे वर्णन करितो या भाणाच्या शेवटी हेमांगीचे व नायकाचे पुनर्मिलन झालेले दाखविले आहे.

मुभमद्रापरिणय कर्त्याचा समकालीन नरकवि वाचा दृग्गार सर्वस्व या नांवाचा भाणहि अद्याव प्रकारचा आहे त्यानें आपला मित्र वैद्यनाथ दीक्षित याच्या सांगण्यावरून आपल्या भयाच्या व्यावर्षाच्या आतच सदरहू नाटक व सदरहू माण लिहिला असें म्हणतात. या भाणात अर्नगेशेखर हा नायक असून, त्याची व जिची साटाटुड झाली असो त्याची कनकलता जोबाची प्रियतमा नायिका आहे याची इतर मजकूर इतर भाणाप्रमाणेंच आहे यांतील नवीन प्रकार म्हटला म्हणजे एक मोर्मेस हल्लीं मोकळा सुटला असल्यामुळे रस्त्यातील सर्व लोकांची हल्लीं मोकळा सुटला असल्यामुळे रस्त्यातील सर्व लोकांची दगादगात घाली आहे भाणातील नायक त्याला गणेश सम-जून त्याची आरापना करतो व तूं शिवाचा दूत आहेस त्या अर्थी माझ्या सर्व कामना पूर्ण करण्यास मदत कर अशी त्यास विनंति करितो, हल्लीं त्यास प्रसन्न होतो व अखेर त्याची व कनकलतेची गांठ पडते

रघुनाथभाणातील मजकूर इतरांपेक्षा थोडा निराळा आहे. याचा कर्ता आपणसि युवराज म्हणवितो. तो वेरळ प्रदेशातील कोटिलिंग या गावचा रहिवासी असतो. चोमेट्या सतानें तो व सदाशिव हे एकच होत. प्रस्तुत भाणातील नायक प्रमुख विट होता इतकेच फारसे त्याचे वर्णन केलेले आहे. आपला मित्र तो मंदारक याच्या नेबहजेरोत त्याची प्रिय-तमा खंडनमाला हिला मदत करण्याविषयी तो घबरेल देतो. तो तिच्यापरोबर देवदशीचाच जातो, तिला घेऊन फिरावयास

जातो; एके, प्रसंगी एका मदनमत्त हत्तीला पकडल्याचा देखावाही ते पाहतात; तेव्हा तिला घरी पोहोचविण्याकरीता तो तिच्याबरोबर जातो; तिला घरी सोडून तो आपल्या मित्र-तमकडे जातो; व तिच्याशी विनोदपूर्ण भाषण करतो; तेव्हा निघून आपल्या तरुण मित्रांबरोबर गप्पा मारतो, काही वावरात त्यांस सल्ला देतो; त्यांचे व त्यांच्या प्रेमापात्राचे संकेत व मेढी जुळवून देतो. दुसऱ्या गांवच्या तरुणाकडून बोलावणे आल्यामुळे तो त्यांस भेटावयास जातो. अशा रीतीने रमट गमत अखेर तो खंडनमालेकडे येतो, तो तेथे मेदारक परत आलेला त्याच्या दृष्टीस पडतो. इत्यादि कथा-भाग यांत आहे.

अनेक भागांच्या हस्तलिखित प्रती हल्ली उपलब्ध आहेत. आनंदतिलकभाण याचा कर्ता कोण होता हे कळत नाही. अनेक भागांच्या नावांत मदनवाक शब्द आढळतो अशा सव्हेचे भाग म्हणजे: अनंगजीवन अथवा अनंगवर्जीवन या भागाचा कर्ता वरदाचार्य होता. तो श्रीनिवास याचा पुत्र असून तोंडीरमसचा रहिवाशी होता (तोंडीरमस म्हणजे तंजा-वर-मडुर यांच्यामधील किनाऱ्यालगतचा भाग) वर जो वस-ततिलकभाण याचा कर्ता वरदाचार्य किंवा अम्मल्लाचार्य म्हणून सांगितला आहे, त्याकून प्रस्तुत वरदाचार्य हा निराळा आहे. एक तिसरा वरदाचार्य भाग लेखक होता. सद्गुरू वरदाचार्य वरदाचार्य असेही म्हणतात. तो बायलगोत्रावरण होता. त्याच्या भागाचे नांव अनंगमद्रविद्याविलासभाण हे आहे. वर-सिद्धाचार्यपुत्र लक्ष्मीनरसिंह ह्याचा अनंगसर्वस्वभाण; श्रीनिवास पुत्र जगन्नाथ गीतकवि याचा अनंगविजयभाण; मद्रग्याचार्यपुत्र गोविंद ह्याचा गोपलीलाणव; हरिदास ह्याचा हरिविलास-भाण, त्याचप्रमाणे इतर भागांबाबत निर्देश करणे जरूर आहे. ते भाग येणेप्रमाणे:—चंद्ररत्नाविलासभाण-कर्ता अग्र-भिड; कामविलासभाण-कर्ता व्यंकट; कंदर्पदर्पणभाण-कर्ता कांचीबा; रहिवाशी व्यंकटकवी; कंदर्पदर्पण भाण-कर्ता काश्यप-गोत्रीय अभिनवकालिदासपुत्र श्रीकंड; कंदर्पविजयभाण-कर्ता कौशिकगोत्रीय वरदप्रद्युम्न घनगुरुवर्य; केरलामरणभाण-कर्ता रामचंद्र दीक्षित; कुसुमभाणविलासभाण-कर्ता अग्रसिद्ध; लीलामधुकर-याचा साहित्यदर्पण (द. २३) यात निर्देश केला आहे; मदनमयूषभाण-कर्ता अग्रसिद्ध; मदनमोघाल-विलासभाण-कर्ता पुरुराज कवि, मदनमहोत्तरभाण-कर्ता शामेयार्यपुत्र श्रीकंड उर्फ नरुंद; मदनसंधी-वनभाण-कर्ता घनदया, मालर्मंगलभाण उर्फ महिप-मंगलभाण-कर्ता पुष्टनम् रहिमंगलकवि; वंचनाणविजय-भाण-कर्ता बायलगोत्रावरण रंगाचार्य; वंचनाणविलास-कर्ता अग्रसिद्ध; वंचनायुधप्रवंचभाण-कर्ता पुण्यप्रमाचा त्रिविक्रम पंडित, रणविलासभाण-कर्ता कालिदासीपरिणययाचा कर्ता चोप-नाथ; रसिकजनसंगीतभाण-कर्ता वेदान्तदेविकपुत्र व्यंकट; रसिकामृतगाय-कर्ता शंकरनाथायण; रसिकजनभाण-कर्ता योगिषयाचार्य; रंभाभाण-कर्ता श्रीनिवास वेदान्ताचार्य;

सप्तकुमारविलासभाण अथवा माधवभूषणभाण-कर्ता रंग-नाथ महादेशिक; शारदानंदनभाण-कर्ता वरदाचार्यपुत्र श्रीनिवास; शारदातिलकभाण-कर्ता शंकर; सरसकविकुलानंद-भाण-कर्ता रामचंद्र.

काही भागांच्या नांवाचा शृंगार या पदाने आरंभ होतो असे भाण:—शृंगारचंद्रिका-कर्ता अग्रसिद्ध; शृंगार-दीपक भाण-कर्ता विभीमर रामवाचार्य; शृंगारजीवनभाण-कर्ता अग्रसिद्ध; शृंगारकोशभाण-कर्ता गोविंद याचा बाप नीलकंठ दीक्षित. याने आपला नीलकंठविजयचंपू नावाचा ग्रंथ इ. स. १६३६ मध्ये लिहिला. शृंगारकोशभाण-कर्ता अभिनव कालिदास काश्यप; शृंगारमंजरीभाण-अथवा श्रीरंग-राजभाण-कर्ता जडुल व्यंकटदेव आणि वीरनाम्न याचा पुत्र गोपालराय; शृंगारपावनभाण-कर्ता कृष्णकविपुत्र वैद्यनाथ; शृंगारराजतिलकभाण-कर्ता वंद्याधी रामपुत्र अविनासीश्वर; शृंगारसर्वस्वभाण-कर्ता स्वामिसिंध अथवा स्वामिशाली; शृंगारसर्वस्वभाण-कर्ता आनन्दराघव नाटकाचा कर्ता राज-सूदामाणि दीक्षित; शृंगारशृंगारकभाण-कर्ता श्री रंगनाथ; कदाचित् हा भाण व उपरिगिद्ध भाण हे दोन्ही एकच असावेत. शृंगारस्तवकभाण-कर्ता मद्रुरेचा रहिवाशी तुर्तुह; क्षेमरसुधाकरभाण-कर्ता कविमणीपरिणय नाटकाचा कर्ता रामधर्मा सुवराज; शृंगारसुधाणवभाण-कर्ता रामचंद्र कोराड; शृंगारतर्गिणीभाण-कर्ता रामभद्र; शृंगारतर्गिणीभाण-कर्ता शूरपूजा व्यंकटआचार्य; इत्यादि.

मित्रभाण हा भाणाच्याच एक प्रकार आहे. या प्रकारचा मित्र भाण एकच प्रसिद्ध झाला आहे व तो काशीपती कविराज याचा मुकुंदानंद भाण हा होय. या कविराजाने संगीतरत्नाकरावर दि टीका लिहिली आहे. हा संगीतरत्नाकर आणि रंगाधराचा संगीतसेतु हे दोन्ही ग्रंथ एकच असावेत. सद्गुरू संगीत सेतुमध्ये इ. स. १२१० पासून १२४७ पर्यंत लिहिलेल्या छान्दोग्यवरिचित संगीतरत्नाकरावर टीका आहे. यावरून काशीपति हा तेराव्या शतकाच्या पूर्वीचा नसावा, त्यानेच एक मित्रभाण नांवाचा भाणाचा प्रकार आहे असे नमूद केले आहे. मुकुंदानंद भाणाप्रत्ये शुभेच्छेवर हा नायक असून तो मुकुंदार्य म्हणजे कृष्णाचे रूप पेतो. या भाणांत कृष्णविरत म्हणजे कृष्णाने गोपीसहचरमान केलेल्या कीटा यांचे वर्णन आहे. यावरून मित्रभाण हे नांव दोन वर्षांनी दिले आहे हे समजून येईल. शृंगाररसोदय या नावाचा दुसरा एक मित्रभाण आहे. त्याचा कर्ता राम युक्तविशेष अथवा लिंगमर्मुटमरा हा होता.

इतर एकाकी नाटके:—हल्ली उपलब्ध असलेल्या नाटकां-मध्ये एकाकी नाटके फारच अल्प प्रमाणांत आहेत. पंथ-राय्या शस्त्रकौट होऊन गेलेला व ललितमाधव आणि विदग्ध-माधव यांचा कर्ता रूपगोस्वामिन् याची एक दानकेंद्रीमुदि नांवाची माथिया हल्ली प्रसिद्ध झाली आहे. तिच्यांत कृष्ण-कथेंतील भाग आहे. मद्रादेव कवीछाचार्य सरस्वती याची

दानकेलिकीमुद्रांची हस्तलिखित प्रत हल्ली उपलब्ध आहे. कदाचिन् ही कौमुदी व वरील भाषिका या दोन्हीही एकत्र असल्यात.

श्री म दि त.—हाहि एक नाटकाचा प्रकार कोंठे कोंठे आढळतो. * हरीहराचा भाऊ व मंकेलेश्वरभट्ट आणि इंदुमती यांचा पुत्र माधव याने एक सुभद्राहरण नांवाचे श्रीमदित लिहिले आहे. याने आपल्या मंत्रास श्रीमदित म्हणण्याची श्री कारणे दिली आहेत तीन कारणे साहित्यदर्पणात श्रीमदिताची व्याख्या करतांना दिली आहेत सुभद्राहरणाची एक हस्तलिखित प्रत रिकनसन १६६७ तील उपलब्ध आहे. यावरून पंधराव्या शतकाचा मध्य व सतराव्या शतकाचा प्रारंभ यांच्या दरम्यान केव्हां तरी माधव होऊन गेला असावा असे वाटते.

सुभद्राहरणात श्री एक वर्णनायक कविता आहे (५.१५) तिच्यावरून या नाटकाच्या प्रकारीत व छायानाटकात बरेच साम्य दिसून येते. या नाटकात अर्जुन सुभद्रेचे हरण करतो. अर्जुन यतीचा वेष घेऊन बलरामाच्या घरात येतो, तेथे त्याची व सुभदेची गोष्ट पडते, आणि बसंतोत्सवाच्या वेळी दोघेहि परातून पळायून करतात, त्यांना मदत करण्यास कृष्ण आपला रथ पाठवितो, त्यांना बटकाव करण्याची पहारेकऱ्यांची छाती होती नाहीं आणि शेवटी झाली ही गोष्ट नाचणी झाली नाहीं अशी कृष्णहि सारवासारब करतो, त्यामुळे बलदेव व उमसेन हेहि त्यांच्या विवाहात अनुमति देतात.

भारतीय नाट्याचा अतिमातृ यमिस्ता इ.—भारतीय पौराणिक कथावाङ्मयात पूर्वेकडे प्रवर क्षात्रा व त्यास स्थानिक इतिहासाच्या पुस्त्या जोडल्या गेल्या, याचे स्पष्ट स्वरूप दहिल्या विभागात दिलेले आहे. तथापि भारतीय नाट्यशास्त्र तेथे गेले नाहीं व त्यामुळे तेथील नाट्यविकास हा देशाच्या स्वयंस्कृतीचाच परिणाम आहे. तिठेके हिंदु-स्थानी कथानके गेळी व कळसूत्री बाहुल्याचे छेव्हि गेले असतील पण अभिज्ञाननाट्यकला गेली नाहीं. तेथील नाट्यकलेविषयी कांही माहिती येथे देतो.

जाववेटातील नाटकें पौरस्य देशातील नाटकांपेक्षा अत्यंत गमनोदार नाटकात गमता येण्यासारखी आहेत, आणि हे इतके गमनोदार स्वरूप त्यांना 'छायानाटक' नामक नाट्यप्रकाराचा कार परिणत स्वरूप दिल्यामुळे प्राप्त झालेले आहे. जाववेटातील नाटकचे निरनिराळे सात प्रकार आहेत.

(१) व रं ग पूर्वी, ही नाटकें बेलाच्या वातडपाच्या बाहुल्यांनी छाया पड्यावर पाहून करतात या नाटकातील संविधानके महाभारत, रामायण, किंवा जाववेटातील मनीक मय या मंत्रातील असतात; (२) व रं ग ये गो द ग, ही नाटकें वरच्या सारखीच असतात; एक यांतील विषय तर्कशाय अशांनी धंजी वरिचरित्रकाव्यातील असतात. (३) व रं ग के डिति क अथवा के डटयिल, ही नाटकें लाकडाच्या

सपाट वस्त्रहीन बाहुल्यांनी करून दाखवितात, व यांतील वषामाग डगरसुखन च्या वरिचरित्रकाव्यातील असतात; (४) व रं ग गो लेख ही वस्त्रयुक्त बाटोळ्या बाहुल्यांनी करून दाखवितात, व गांवे विषय डगरसुखन व मुसुलमानी अमिर अंझुय ही वरिचरित्रकाव्यातचि असतात; (५) व रं ग टो पेंग, या नाटकांतील वषामाग वर सांगितलेल्या पहिल्या तीन प्रकारांतल्यासारखे असतात, आणि ही नाटकें सुपवटे घातलेले नट करून दाखवितात; (६) व रं ग वॉ ग, यात सर्व प्रकार पाचव्या प्रकाराप्रमाणे असतात, परंतु नट सुपवटे सात्र घालीत नाहीत; (७) व रं ग वे रे र, यांतील कथामाग मागल्या प्रकारांतल्याप्रमाणेच असतात; प्रयोग मात्र रंगविलेल्या चित्रपटावरून दागवितात व दर्लग चित्रसंबंधाने माहिती सज्जनाचून सगली वरंयचा प्रयोग दाखविल्याची नेहमीची पद्धति येथेप्रमाणे—एका लाकडाच्या चौकटीवर पाडरा पडरा लावतात चौकटीच्या वर एक दिवा ठेवून त्याचा उर्जड पडद्यावर पडेल अशी व्यवस्था करतात. दिव्याच्याच बाजूला 'सूत्रधार' (दर्लग) उभा राहतो. त्याच्या डाव्या हातात एक पेटी असते त्यांत बाहुल्या असतात. त्या पेटीच्या एका बाजुवर धातुच्या पडद्या बसविलेल्या असतात, त्यांवर आपात करून दर्लग रणवनी. प्रमाणे आवाज काढतो. शिवाय सूत्रधारानेच एक धुपाचा पेला व देवताना अर्पण करण्याकरिता एका पात्रात कांही वस्तु असतात. सूत्रधार उभा असतो त्याच बाजूला पुष्प-प्रेक्षक बसलेले असतात; त्रिप्रेक्षक मान विरुद्ध बाजूला बसतात त्यामुळे रयानर प्रत्यक्ष बाहुल्या न दिसता त्यांच्या पडद्यावर पडलेल्या छाया मात्र दिसतात मोलून दाखविल्याचा सर्व मायकूर दर्लग स्वतः म्हणून दाखवितो, आणि जस-जशी पात्रें बदलतील त्याप्रमाणे स्वतःच्या आवाजात फेरफार करून व इतर हावभावोनी प्रेक्षकांना त्याची जाणीव करून देतो वर सांगितलेल्या नाटकाच्या बहुतेक प्रकारात आणि वरंयगर्भगमने किंवा निमसुखरंध्याचे मानवनाट कामें करीत असताहेत हे दोरल्ल्याचे सर्व काय सूत्रधार एवढाच करतो, फक्त वरंय टोपेंग या सुपवटे घाली पात्रें कामें करीत असलेल्या नाटकात मान बोलणी पात्रच म्हणून दाखवितात लुग्यर भेष्टून नाटकांतल्याप्रमाणे येथील नाटकात पुष्प व त्रिपा दोघेहि नटाची कामें करतात.

आवाजी नाटकातला दर्लग हा भारतीय नाटकांतील सूत्रधार होय. या शब्दाचा व्युत्पत्त्यर्थ 'सूत्र' हालविणारा असा असून आवाजी नाटकांपेक्षा किंवा नाटकात सनांनी बाहुल्या हालविण्याचे काम तो प्रायशः करीत असतो.

आकरोटांतील वरंय नाटकाचे मूल धार्मिक आहे ही गोष्ट देवतांनी वस्तु अर्पण करण्याच्या पद्धतीवरून, प्रयोगाला आरंभ करण्यापूर्वी धूप माळण्याच्या पद्धतीवरून व मृतपिशाचे संस्कार करतात असा राष्ट्रीय वेडी नाटक करतात यावरून सिद्ध होई. शिवाय अशी नाटकें करवणें हे

इत्युपकारक मानतात, तसेच व्यक्तीच्या आयुष्यातील कित्येक विविध प्रसंगां, उदाहरणार्थ, गर्भारपणाच्या सातव्या महिन्यात किंवा नाळ कापण्याच्या दिवशी हा नाट्याचा प्रयोग करावा अशी समजूत आहे यावरून नाटक करण्याची पद्धति धार्मिक समजुतीशी खंबद आहे असे दिसून येते. त्याच अर्थाने मत्त आहे की, छाया नाटक करण्याचा हेतु मृतपुर्वजांची भुलें छायाच्या रुपान दाखविणे असा असतो, आणि अशा नाटकांला दलग पट्ट्यावर छाया पाडून त्यांची बोलणी स्वतः म्हणून दाखविणे त्याअर्थी तो मूळ मृतपुर्वजांचे कान धार्मिक विधि करणारा पुरोहितच असला पाहिजे.

जावोवोत नाटक प्रथम केव्ही सुरु झाले ते नवी सांगता येत नाही, परंतु महामयात आलेल्या त्यांच्या उल्लेखावरून पाहता ती इसवी सन ११ व्या शतकाच्या प्रारंभी लाकप्रिन्स झालेली होती असे स्पष्ट दिसते त्यांचा मूळ आरंभ कला झाला यावरून निश्चित मत देणे अधिक अवघड असून या बाबतीचे प्रमुख अधिकारी लेखकात दोन धर्मांत परस्पर विरुद्ध मत आहेत जवानी नाटकांवर भारतीय नाट्याचा फार मोठा परिणाम झालेला आहे, असे खेदियर, हेमन, पोएनसेन वगैरे लेखकांचे मत आहे, तर उल्लेख भारतीय नाटकांच्या नमुन्यावर वयग नाटक झालेला आहेत हे मत कापर्वे, नीमन, मैकल व विशेषतः हेनरी नाक्यूल करतात यावरून प्रस्तुत उपलब्ध असलेल्या माहितीवरून निश्चित मत देता येण्यासारखे नसते तरी जवानी नाटकांची वजनना इतरप्रकरणे निपलिली असावी असे साधारणपणे वाटत भारतीय नाट्यप्रकारात 'छायानाटक' हा प्रकार आहे हे खरे आहे गुमटाचे दूतागद हे एकच छायानाटक हिंदुत्वानात ह्या प्रसिद्ध आहे व ते जवानी वयगच्या धर्माप्रमाणे काहीसे तयार झालेले आहे असे

कावे दोन प्रकार आहेत एक प्रकार पुरुष व मुलें (जिवा कर्षाच नाहोत) यांनी करावयाचा, व दुसरा बाहुतशांनी करावयाचा येथे नाटकाचा धार्मिक स्वरूप आहे, आणि ते नाटकांतील कथामागपुरतेंच आहे असे नाही तर प्रयोग करण्याच्या काळासघातेंहि आहे उदाहरणार्थ अपरव जन्माच्या वेळी नाटक करणे इत्यादि तसेच नाटकप्रयोग फक्त रात्री करतात व त्याचा उद्देश भूतपिशाच पळून लावणे हाच असतो सध्यामी नाटकातील पर्य मान प्रथम लिहून तयार केलेली असतात, गद्यभाग आयत्यावेळी तयार करावयाचा असतो, व ह्या नाटकातील कथाभाग बहुधा राम चरित्रवर असतो येथील नाटकांचे निरनिराळे प्रकार जावा वेदातल्यासारखेच असतात

मरतेवोवत मलायाद्वीपकलासवधार्मिक पट्ट्याचे यथेतर रामायण हाच बहुता कथामाग असतो प्रयोगपद्धतीवर जावानी, भारतीय व चिनी या तिन्ही पद्धतींचे परिणाम झाल्याचे दिसते या नाटकांचा मूळ आधार धार्मिक आहे ही गोष्ट प्रयोगप्रसंगी करण्यात येणाऱ्या देवताच्या प्रार्थना व भूतपिशाचाच्या आराधना यावरून स्पष्ट होते मलायात छायानाटकाचा शोक फार आहे, जावोवोत तूनयारव तसे मापणें म्हणून दाखविता, तर सध्यामात या बोलण्यांना दोन माणसांतील समापणाचे स्वरूप असते एकदरीने पाहता जावोवोत व मलादेश-सध्यामान नाटक बहुधा छाया-नाटक असतात किंवा मुखवटे घालून केलेली नाटक असतात अर्थात पॅलिनेशियन आकांतील नटांमार्फत हाभाव व नृत्ययुक्त होणाऱ्या नाट्यप्रयागाशी त्यांचे कारसे साम्य नाही उल्लेखी मुखवटे घालून नाटकांतील कामे करणे हे नाट्यकलेचे अगदी प्राथमिक स्वरूप होय, ही गोष्ट अमेरिकेतील इंडियन लोकांच्या नाटकावरून तसेच ग्रीक लोकां-तात दुःखपर्यवसायी (ट्रॅजडी) नाटकावरून स्पष्ट दिसते ह्या

ह्या ऐतिहासिक कालविभागांपैकी प्रत्येकाची एक विशिष्ट नाट्यप्रकृति ठरलेली असून त्या पद्धतीच्या विशिष्ट सहासि ठरलेल्या आहेत.

ह्याप्रमाणे चिनी नाट्यपरंपरेलाचे ऐतिहासिक दृष्ट्या जे चार कालविभाग पाडलेले आहेत त्यांपैकी पहिला काल विभाग इ. स. ७२० पासून १०० पर्यंत भरतात. ह्यावेळी त्थग राक्षशाण्याचा चीनमध्ये अम्मल असताना जे नाट्य प्रथ रचले गेले त्यास 'तच्युएन्खाइ' अशी सद्दा असून यामध्ये अस्वाधारण महत्त्वाच्या घृतांचे दिग्दर्शन केले असून त्या दृष्टीने ही नाटकं वीररसपरिप्लुत आहेत असे म्हणता येईल.

नाट्यपरंपरेलाचा दुसरा कालविभाग सुरु होण्यापूर्वीच मध्यंतरी चीनमध्ये उत्पन्न झालेल्या आपसातील यादवी-मुळे काही काळ प्रथम सुरु झालेली नाट्यपरचना बंद पडली परंतु पुन्हा 'छुंग' राजघराण्याचा अम्मल इ. स. १६० मध्ये सुरु झाला व त्यावेळी 'होसिओ' सद्दा असलेली नाटकं प्रचारात आली ती इ. स. १११ पर्यंत राहिली. ह्यावेळीच चिनी नाट्यात एक मुख्य गाणारे पात्र उपयोगात आणण्याचा रिवाज पडला.

सर्वोत्तम महत्त्वाचा व सर्वश्रेष्ठ असा चिनी नाट्याचा तिसरा कालविभाग यापूर्वीच असून त्याचा मर्यादा इ. स. ११२५ ते ११६५ हा आहे. चीनमध्ये ह्यावेळी "किन" व "युएन्" ह्या राजघराण्यांचा अम्मल असून, ह्याकाळी उत्तम झालेल्या नाट्यास "युएन्" व "साव्ही" अशा सद्दा आहेत. "साव्ही" नाटकं बहुतेक होमिओ नाट्यासारखीच असून त्यामध्ये विविध विषयांचा उद्घोषाद आला आहे. मुख्यत "युएन्" सद्दा नाटकापासूनच चिनी नाट्याचे वाढमय-विषयक ज्ञान दिसून येते. "येन्किया" नावाचा छोटे नाट्यप्रयोग ह्याच तऱ्हेचे परंतु अगदी लहान आहेत. चिनी नाट्यमाध्यमा इतिहासातील प्रसिद्ध असा "युएन्" राजघराण्याच्या अम्मलाचा काळ इ. स. १२६० ते १३६८ च्या दरम्यान पडतो, ह्या काळामध्ये एकदर ८५ नाटकांकर उदयास येऊन ह्यांनी लिहिलेली व उत्पादक माहोत नसलेली अशी सुमारे ५६४ नाटकं उपलब्ध आहेत. त्यांपैकी बऱ्याच नाटकांची भाषांतरं अठराव्या शतकाच्या अखेरीस कित्येक पाश्चात्य प्रयाकारांनी करून प्रथमच युरोपखंडास चिनी नाट्यवाङ्मयाचा ओळख करून दिला.

चिनी नाटकांपैकी गुणगुरुप प्रसिद्ध असे "पिपाकी" अथवा 'बीण्याची कपूर' हे नाटक वीस तृतीय कालाभागा अंतर म्हणजे इ. सनाच्या चवदाव्या शतकाच्या अखेरीस "काओटोकिआ" नामक विद्वानाने "मिंग" नामक राजघराण्याचा अम्मल चालू असताना लिहिलेले असून, त्यात एक दर चिनी दृष्टाधितोचें भावनापूर्ण चित्र राखिलेले असून हे नाटक त्याच्या योग्यतेनुसार कोकादरास पात्र झाले आहे परंतु ह्या-खेराग दुसरा कोणताही नाट्यप्रप इ. स. १३५८ ते १६४४

च्या दरम्यान चवथ्या कालविभागांत झाला असून, ह्या काळातच एकदर चिनी नाट्यास उत्तरीत कळा लागली. ती पुन्हा बंद होण्याचे धावेलेले दिसत नाही.

चिनी नाट्याचे प्रकार — भारतीय नाट्याप्रमाणेच चिनी नाट्यात आनंदपर्यवसायी व शोकपर्यवसायी हे प्रमुख भेद दिसून येत नाहीत परंतु एकदर विषयानुसार नाट्याने करा प्रकारात वर्गीकरण केले आहे. त्यांपैकी धार्मिक विषयस अनुसरून लिहिलेली नाटकं बरीच आहेत, व त्या-पैकी बौद्ध धर्मातील अहिंसादि तत्त्वे बऱ्याच नाटकांतून उपदेशिते आहेत. चिनी वाङ्मयात ऐतिहासिक नाटकं बरीच दिसून येतात. कायद्याच्या अन्वये पूर्वकालीन वादसाहा, राजे, महाराजे, सेनापती, महाराण्या वगैरेची पात्रे रंगभूमीवर आणण्यास बंधी आहे, तरी देवाला आचरणामध्ये हा कायदा अधिकच पाळला जातो. त्याचप्रमाणे कित्येक नाटकं उत्तम शूद्रास्थिति, समाजस्थिति वगैरेसंबंधी आदर्शभूत होऊन राहिली आहेत.

चिनी नाट्यातील पात्रांचे वैविध्य व सविधानकचातुर्य — चिनी नाट्यातून निरनिराळ्या सामाजिक दर्जाची पात्रे रंग झिलेली दिसतात. आपुनिक भारतीय सत्ताप्रमाणे चिनी समाजात जातिव्यवस्थेचा शिथिल असल्यामुळे मनुष्याच्या व्यक्तित्वावर त्याचा सामाजिक दर्जा अवलंबून असतो व अर्थातच ही व्यक्तता निरनिराळ्या प्रकारच्या बदाभोटीच्या परीक्षार्थी अंगमावली जाते. त्याचप्रमाणे अद्यांहीही सामाजिक दर्जा प्राप्त झालेली निरनिराळी पात्रे घेऊन त्याच्या गुणदोषांचे सुबक, जसेच्या तसे चित्र रंगविण्यात बिलकुल कसूर झालेली दिसत नाही. चिनी नाट्यात जीपात्रांचे वैविध्य काही कम नाही. साक्षाज्याकरिता आपल्या प्रणाची आहुति देणाऱ्या माणसाने नायिकापासून तो सुलस्थितीत बाढलेल्या व "त्रियानी ह्या जगंत आशाधारक होण्याकरिता, रक्षमाच्या लोकीचे भागे निराळे करण्याकरिता व शिक्षणकाम करण्याकरिता जन्म घेतला आहे" असे बढबढणाऱ्या तडंगु सुवतापयेत, त्याचप्रमाणे मोलकरणीपासून तो वारांपनपर्यंत निरनिराळ्या तऱ्हेची जीपात्रे रंगविली गेली आहेत. येतात.

चिनी नाटकांचे प्रयोग व सविधानके बरीच चित्ताकर्षक असून काळ व स्थळ यासंबंधी कोणत्याही तऱ्हेची नियतने त्यात दिसून येत नाहीत. एकदर सविधानक कधी अनेक वर्षांचा काळ व त्याचकाळाची स्थळे व्यापून टाकते. चिनी नाटकांचे सरासरी चार एक पाडलेले असून, त्यात प्रवेश केलेले असतात, परंतु कधी कधी अत्यंत लोकप्रिय "पिपाकी" सारख्या नाटकांचे कधी कधी चौदास किंवा बऱ्याचसे असे विभाग पाडलेले असतात व हे प्रयोगहि आठ दहा दिवस चालतात. रंगभूमीवर कोणत्या गोष्टी दाखवण्यात व कोणत्या दाखवू नयेत ह्याबद्दल अज्यावर्षी नियम नसल्याने मृत्यु, गाढू, चाबकाचे फटके मारणे, भूत वगैरे सर्व गोष्टी साक्षरपणाने चिनी रंगभूमीवर सचरा करतात दिसतात.

उत्तराश्विनमध्ये नाट्यप्रयोगाकरिता घरं तात्पुरती वेगळी राखून ठेवण्याचा प्रथा आहे. परंतु दक्षिणेत जागजागी रस्त्यात नाटकगृहे बांधलेली आहेत. परंतु कोणत्याही तऱ्हेचे देखावे बगैरचा चिनी रंगभूमीवर पूर्ण अभावीच असतो. परंतु एकंदर पोपाख बगैरे त्या त्या काळात अनुसरून वापरलेले जातात. चीनमध्ये नटवर्गात समाजित मान नाही, वचदाभोडीच्या सार्वजनिक योग्यतादर्शक परीक्षास बसण्याचा कयपाती त्यांस प्रतिबंध आहे. क्षियाती भूमिका घ्यावयाची नाही व क्षियाची सोंग पुष्प पात्राकडूनच दाखविली जातात.

चिनी नाटकाचे विशिष्ट गुणवगुण व ध्येयः—वर रगि-तलेंच आहे की, चिनी नाटकाचे वैशिष्ट्य जर कशात असेल तर त्यांतल प्रमुख पात्र म्हणजे नायक किंवा नायिका. त्यांची कोणीही संबंध प्रयोगात गाण्याचे काम करीत असतं हे होय. संवादांमध्ये मधून मधून घातलेले काव्यमय उतारे, त्याच-प्रमाणे उपदेशपर म्हणी इत्यादि संगीतात म्हटल्या जातात व अशा रीतीने प्रेक्षकांना वैचित्र्य मिळून त्याची करमणूक होते. अशा रीतीने पात्रांचे वैचित्र्य, संविधानकथातुर्गे बगैरे गुणांतच चिनी नाट्य सरत आहे असे नाही, तर निवडक प्रसंगांनी रेलचेल, उदात्त व गंभीर कल्पना, विमोदयुक्त कोटिकम इत्यादि प्रकार देखील चिनी नाट्यात उणीव भासू देत नाहीत.

सांस्कृतिक विवेचनाच्या दृष्टीने चिनी नाट्यापेक्षात दुसरे कोणतेही नाट्य इतक्या उदात्त व गंभीर तऱ्हेचे नाही. कारण चिनी नाट्यशास्त्राप्रमाणे प्रत्येक नाटकातून कोणी तरी उपदेश व गुढार्थ निघालाच पाहिजे असा नियम आहे. अ कोणी अनीताला उत्तेजन देणारी नाट्ये रचतात ते, जॉर्जेस त्या नाटकाचे प्रयोग चालू आहेत तोंपर्यंत मर्कट नरकांत खितपत पडतात असा चिनी शास्त्राचा धर्मोपदेश आहे. परंतु प्रयोगाच्या दृष्टीने पाहता चिनी नाट्यापेक्षा एकहि, ध्येयानुरूप लोकशिक्षणाचे काम बजावण्यास समर्थ आहे असे म्हणता येणार नाही.

नाट्यकलेचा अर्थ चीन काळ.—नाट्यकला उच्च वर्ग सोडून इतरांच्या शोधाच्याव आग्र्याने ललितार्थाच्या रूपाने मुमुक्षुमानी काळांत अर्जित राहिली होती, कारण तिचा उपा-सक्त उच्च हिंदूंचा वर्ग तो दक्षिणेखेरीज अस्तित्वांत नव्हता. दक्षिणेकडे देखील नाट्य उच्च प्रतीत पोचले नाही. मराठी-तील छान संभावरी नाटक म्हणजे संस्कृत साहित्याची अपरि-चित अशा एखाद्या अरबी गांधरी कवीची ही मराठी नदल म्हणजे लागत नाट्यकला तशी छान झाली होती की, नंतरचा नाटक म्हणजे काय हे व्याख्येवरून समजते, आणि नाटक म्हणजे झाला हे संस्कृत नाटक प्रत्यक्ष वाचली तेव्हा कळते त्यावेळेस नाटक अस्तित्वांतूनच गेली होती. अशांचाच देशी नाट्यकला बहुतेक इंग्रजी अमदानंतही आहे फक्त अस्वस्थ वेळची व लज्जती दरबाराच्या काळाची नाट्यकला म्हणजे वर अस्वस्थता दर्शवारी नाट्यकला काय-

णान्या कलेपेक्षा बरेंच ह्याच खातीनेच मिळवीत नाही. तथापि उद्देचाच आपण अगोदर समाचार घेऊं.

उद्दे नाट्याचा उद्देश व वृत्ति

पहिले उद्देतले नाटक म्हणजे कर्कशेअर बादशहाच्या सांगण्यावरून नवान किंवा निवाज कवीने जगप्रसिद्ध शाकु-तल या संस्कृत नाटकाचे केलेले भाषांतर होय, असे मान-ण्यात येते उद्दे शाकुतल कोट्यादि ग्रंथसंग्रहालयांत विशा दुकानात आढळत नसून केवळ उद्दे वाढण्याच्या इतिहासात त्याचा उल्लेख आढळतो. तेव्हा त्याचे शुणहोपविचन करणे शक्य नाही त्यांतल दोष हाही असले तरी येवढे उघड दिसते की हिंदी रंगभूमीवर उद्दे नाटक उत्तम वेळी आणि स्फूर्ति व प्रतिभेय यांनी उत्कृष्ट साधनें घेऊन आले. कारण हिंदुस्थानातील नाट्यप्रबंधकौशल्य आणि उत्कृष्ट स्वर्याचे आविष्करण करण्याची कला शाकुतल नाटकांत अगदी शिख-रास पोहोचली होती असे म्हणता येईल. आणि अवरंगजे-बाच्या मृत्युनंतर मोगल बादशहाच्या दरबाराने वैभव व कामगिरी, त्याचप्रमाणे सुख व जैन ही पुढे एक शतक वृद्धि-गत होत होती.

तथापि हे भाषांतरित नाटक निवडक लोकाना किंवा सर्व-साधारण लोकाना आवडलेले दिसत नाही कारण ते रंग-भूमीवर आल्याचे कोडे लिहिले नाही. ज्याला रंगेल बाद-शाहा या नावाने ओळखतात त्या महमदशाह्या कारकी-र्दीत युद्धा नाव घेण्यासारखे एकहि वादमयी नाटक लिहिले गेले नाही. असे जरी आहे तरी राजाच्या व दरबारी लोकांच्या करमणुकीसाठीर भाण्ड किंवा नक्की लोक नी प्रह-सने रचोत व करून दाखवीत अशा प्रहसनना त्यावेळी निःसंशय अगदीच दुष्काळ नव्हता.

दिशेला जी कोणती कला मुक्त होई ती लखनी या प्रति-स्पर्धी शहरा चटकन् हाती घेऊन चालू करण्यात येई. लख-नौचा नवाब बगैरे आलीशान याची कारकीर्दी हिंदी कलेच्या इतिहासांत एक न्दासकाल म्हणून संस्मरणीय होईल या सम-झाच्या व जेजोच्या काळांत ज्ञानपणा, अखील अनुकरण आणि कलेसंघर्षाची अवकडे, मोठ्या प्रमाणावर संगीत, काव्य, चित्रकला व शिल्प यातून दिसून येतो. त्यांतल्यात्यांत समा-धानाची गोष्ट म्हणजे रंगाल व कशातीमध्ये लिहिलेली वादी योडी संगीत प्रबंधे आणि “ इंदरसभा ” नावाचे उद्देमध्ये लिहिलेले एक आनंदपर्वथापी संगीत नाटक ही या काळा-तली दिसतात.

“ इंदरसभा ” हे उद्देतील पहिले स्वयंज नाटक असून उत्तर हिंदुस्थानातील नाट्यपुनरुज्जीवनात याची कामगिरी मोठी आहे. अमानत हे नांव धारण राजान्या एका मनु-ष्याने ते लिहिले असून त्याचे संविधानक पात्रच राधे आहे नाटकाच्या पहिल्या दृश्यास इद्रसभेचा असून त्यांत एका मन्व दिवाज्यान्यात उच्च सिंहासनावर राजा इंद वसला असून त्याच्या दोहो याजेला दरबारी लोक बसले आहेत

व लाळादेव आणि काळादेव असे दोन देव त्या ठिकाणी असल्याचें दाखवितात. नंतर पुन्हा—(पुनः) राजपेरी (परी) पहिल्यानें, मागाहून निलमपेरी, नंतर खालपेरी, आणि शेवटीं खेळांतली नायिका सच्चपेरी अशा एकामागून एक पत्न्या येतात. प्रत्येक परी गजल, शंद, डुमरी, वसंत, धनवहार, होळी आणि सवन इत्यादि राग गाऊन व नाचून प्रेक्षकांचीं मनं रिक्षवितात व नंतर पडदा पडतो.

हसत्या प्रवेशांत सच्चपेरी काळादेवाला संशोधून काढीं आपण करते व त्याला आपल्या विश्वासांत घेऊन आपलें मनोगत सांगते. हें मनोगत म्हणजे गुल्फम नांवाच्या मानवी राजपुत्राची प्रथमच दृष्टादृष्ट झाल्यावेळीं आपण त्याच्या प्रेमपाशांत अडकली आहांत, ही होय. नंतर ती त्याला आपल्या प्रियकराला आपल्याकरितां धाडते, व लागलीच तिच्या मनाप्रमाणें घडून येतें. गुल्फम जाण होऊन पाहतो ती आपण पत्न्याच्या प्रवेशांत असून एक स्वर्गीय परी जवळ आहे असें त्याला आढळून येतें. आश्चर्य, संकोच आणि घाची आडवण इत्यादि गुल्फमचे मनोविकार दार्शनिक टरून लौकिक तो सच्चपेरीचा प्रेमी आपद्द आणि आपा-भाका यांच्या दडपणामुळे निरघळून जातो. आणि शेवटीं त्याला कारणात्मक गोष्टीमध्ये ऐकलेला ' ईंदरा आखाडा ' पाहण्याची संधा होते. सच्चपेरी सत्तन करण्याविषयी त्याचें मन बघविते पण गुल्फम ऐकत नाही व हो गोष्ट करूं दिल्याशिवाय तो तुमैं आसिगन स्वीकारणार नाही असें जेव्हां गुल्फम तिला निघून सांगतो, तेव्हां ती कबूल करते. त्याप्रमाणें गुल्फमला ती घेऊन जाते व चोरून ईंदरमेथें अजुल वैभव त्याला दाखविते, पण छालदेव ईंदराला कोणी आगतुक मनुष्य आल्याची बर्दा देतो, तेव्हां दोघांनाहि कटक शिक्षा होते. गुल्फमला मरेपावेतो धिंदिवान् म्हणून खितपत पडण्याकरितां विहिरींत डबलून घेण्यात येतें व सच्चपेरीचे पंध्र कापून तिला हट्टपार करण्यांत येतें. इकडे गुल्फम धिंदिवासांत खितपत पडला असतां सच्चपेरी आंगिणीचा वेप घेऊन फिरते. कांहीं काळानंतर आतिषाय नाजूक व रूपवान अशी एक भटकरी गाणारीण म्हणून तिची रयाति होऊन ती ईंद राजाच्या कानापर्यंत जाते, व तो तिला बोलवणें पाठवितो. आपल्या गायनानें ती त्याला इतकी मोहित करिते की, आपल्या राज्यातील तिला आवडेल ती वस्तु घेण्याची तो तिला परवानगी देतो. आपला प्रियकर गुल्फम याची जेव्हां ती मागणी करते, तेव्हां ती ओळखूं येते. पण राजानें अगोदरच तिला वर दिला असल्याकारणानें तो त्याला साधारा घेतां येत नाही तेव्हां तिच्या मायाणीचा तो आनंदानें स्वीकार करतो. हें प्रेमी मोठवें मोठ्या आनंदानें एकमेकांना भेटने व शिकडे शिकडे आनंदीकरावेंद होतो; व शेवटीं भरतवाक्य होऊन खेळ आटोपतो.

संस्कृत नाटकाच्या जुन्या नियमांनां आणि अर्वाचीन युरोपीयन नाटकाच्या नवीन प्रमाणांला खूब वादतां हा

खेळ अगदीं रालच्या दर्जाचा ठरतो. एक परी आणि एक राजपुत्र म्हणजे एक स्वर्गीय व दुसरी मानवी व्यक्ति यांच्यांतील प्रेमाची कथा शक्यतेच्या कोटींतील वाटत नसून कला-नियमविषयक दिशते. आणखी, कोहोकाकच्या पत्न्या आणि देव, हिंदू पुराणांतील ईश्याच्या समेत उचलून ठेवणें हें एक कालविपर्यासाचें बमस्कारिक उदाहरण होईल. या खेळांत फरसा उठाव नसून स्वभावचित्र, तर मुळीच नाही. तथापि आपा साची, स्वच्छ व प्रगल्भ असून मुक्ताच्या कृत्रिम यमकापासून अलग आहे. उदाहि अनुदत व अस्खलित आहेत. हिंदोमधील दुंपरी, होळी इत्यादि प्रकार काव्य आणि संगीत यांच्या दृष्टीनें खरोखरीच उच्च दर्जाचे आहेत. त्या-पेक्षां कांहीं गाणाऱ्यांनां चलनी गाण्याप्रमाणें उपयोगी पडतात.

या ' ईंदरमेथें 'ला अप्रतिम यश आलें खलनौ शहरांतच नव्हे तर जेथें रंगमणि असे तेथें लोकांची गर्दी आकर्षण करण्यास दृष्टकून ईंदरमेथेचें प्रयोग होत इतकेंच नव्हे तर हा खेळ इतका लोकप्रिय झाला कीं, जत्रातून व इतर जन-समुदायाच्या ठिकाणीं पैशाइतक्या स्वस्त दरानें हा दाख-यांत. ज्याच्याकरितां मूळ हा खेळ रचिला होता, आणि ज्याच्या दरबारानें पुर्वोचरील दुसरी ईंदरमाच अशी वाहवा मिळविली होती त्या अयोध्येच्या नमायाला हा खेळ आवडायलाच पाहिजे होता हा चवचाल नवाय स्वतः त्यात ईंदराची भूमिका घेई. लोकांत हा खेळ प्रिय झाला याचें कारण त्याच सुमाराला इंग्लिश नाटकगृहाच्या नमुन्यावर मोडमोडया शहरी लोकांची करमणूक करून घेते मिळविण्याकरितां नाटकगृह बांधण्यांत आला होता.

गेत्या शतकाच्या मध्यांत कांहीं हुतत्या खेळाकांनीं हाच विषय घेऊन आपली बुद्धि चालविलेली दिशते. संयुक्त प्रती-तांतील एका मद्रसीलाल नावाच्या इसमानें ईंदरमा नांवाचें एक नाटक रचिलें अमानतच्या ईंदरमेशीं तुलना करतां नाटकाच्या दृष्टीनें दोहोंत साम्य असलें तरी, बाह्यमयीन इष्टीनें मद्रसीलालची ईंदरमा गौण ठरते.

या नाटकाची लोकप्रियता आणि यांना पैशाच्या बाब-तींत आलेलें यश यांनीं उद्दत्त नाटक लिहिण्याला इतकें जोराचें उत्तेजन दिलें कीं, तितकें पूर्वी संस्थापिकांनीं प राजेरजवाल्यांनीं आपल्या देणगीनें देणा आभारानें फर्पाच दिलेलें नसेल. १८७७ सालीं व्हाइसरॉय लॉर्ड लिटनच्या कारकीर्दीत जो एक मोठा आदराही दरबार भारता त्यावेळें हिक्कीरिया नाटक कंपनी नावाच्या एका नाटक मंडळानें दिल्ली येथें एक नाटकगृह बांधून कार्यातीक्ष गुनशी विनायक प्रसाद तखीब याला आपल्याकरितां नाटयें, सिद्धारण सावितलें. त्यानें साधारण प्रतीती फाई नाटक लिई

नाटकाची नावे येथे देतां — (१) हवई मजलस, (२) गुल्बकावली, (३) जल्लबाव' आणि वाळीस चोर, (४), अष्टावहीन आणि आश्चर्यकारक कंदील, (५) गुलरु शरीना, (६) खडन हमन, (७) फिरोज गुलनार, (८) लेला मजनून, (९) शिराने फारहद, (१०) सगीन बकाबली, (११) चंद्रावली, (१२) नलदमयती, (१३) राजा हरिधद, (१४) राधा भयंरु (भयंहरि), इत्यादि

गेत्या शीत वर्षांत लोकांचें रजन करणारी ही व अध्याच पद्धतीची दुसरी नाटके, सोदीकरितां विह्वटेरिया युगर्तील नाटके किंवा थोडक्यांत घोलावयाचें झाल्यास विह्वटेरिया नाटके अशा संज्ञेस पात्र आहेत, कारण विह्वटेरिया राणीच्या फारकीर्तीतील हो नाटक असून विह्वटेरिया नाटक कपनी-परितीहि राबोती होती

वरील नाटकांचीं भविष्यानकें प्रचलित कादंबऱ्यातून उदाहरणार्थ, ' किशई गुलबकावली ' किंवा ' गुलशरी ई नरसीम ' (कर्ता पंडित दयासाकर नरसीम) आणि ' अलोक ई लेला ' (अरेविणन नाइरु) यांच्यातून जशीच्या तशीं किंवा थोडा फेरफार करून घेतलेली आहेत यांतलीं बहुतेक सर्व अप्रसिद्ध लेखकांकडून येते देऊन लिहून घेतली आहेत बहुतेक लेखक मोठाव्या जुन्या घराण्यातील गरीब स्थितीला पोचलेले असे इसम होते आपराध तारुण्याच्या व समृद्धीच्या दिवसांत बाटले तसे वागल्यावर साहजिक ओडवणाऱ्या गरीबीला भिडून त्यांनीं रंगभूमीचा आश्रय केला व तेथे त्यांना आपल्या बुद्धी आणि आत्मानाची अजून लावता आले, व आपण अजापहि राजे, दरबारी लोक, नायक आणि प्रणयोजन यांचे श्रेष्ठ सौख्य आहोत अशी कल्पना करीत त्यांनीं सायन झालें संस्कृत आणि हिंदी वाङ्मयांत नाट्यविषयावर केवढें मोठेच नदरें आहेत, हे त्यांनीं माहोत नव्हतें तर विस्मय आनंद, मोनियर विस्मय आणि प्री. विरसन यांनीं संस्कृत नाटकांची केलेली भाषांतरें त्यांना अगदीं दुर्गम होतां अमीर राधु, रासु वलिउल्ला, राहाहातीम, मिर्झा रफीया चौदा, मोरदद, मोर सोह, मोर सही, सय्यद इत्या, शेख नबीदा, त्यांना अतीश, मोमान झीक आणि थालीब या शोकाच्या, सतराव्या, अठराव्या आणि एकोविंशत्या शतकांतील पूर्वतर भाग, यांतलें उर्दू कवीनां, स्वतः संस्कृत भाषेपेक्षा पार्श्वयन, तुर्की आणि अरबी भाषात रचित असूनहि आपल्या पुढील लोकांनीं नाट्यप्रवर्धांत अनुकरण करण्यापेक्षा काहीच ठेविलें नाहीं बरील धारणामुळेच मोहवी करिम उरीन, मोहवी मरमद हुसेन अझद आणि मोहवी अल्लप हुसेन अझी हे उर्दू नाटकांचे काहीच सत्य दत्त नाटकां किंवा त्यांच्यावर टोकाहि करीत नाहोत उमरा चौदा रंगभूमी या विषयावरचा निहाळी आहेत, ते लिखाण हाशिया उर्दू नाटकांच्या दृश्यावस्थेनें दु सप्रदर्शनच म्हणता येईल

या नाटकाची भाषा ही गद्यापेक्षा खराब असें स्थिति पत्र तरी आहे, किंवा अतिशय क्षीनिय यमकात्मक गद्य आहे यमकात्मक गद्याचा प्रघात फार मागे म्हणजे अरबी व पार्श्वयन प्रयकारांत आढळून येतो, व तो हाही सुद्धा नाटकांकरांत दिसून येतो उत्तम प्रयकार सुद्धा मुकाफा गद्याचा उपयोग करतात व याला उदाहरण म्हणून ' पुरानी रंगभूमीची नाई विह्वनरी ' याचा कर्ता मोहवी मरमद हुसेन अझद यांचे दत्ता येईल पण उत्तम कलाभिरुच्या हातीं असले म्हणजे जें संगीताप्रमाणें लागतें व अनुकरणानें त्याचा उपयोग केला असता तें वर्षकटोर घनतें ' मुवाहद वीची ओंफु गुलदस्त पत्र पत्र १३० ' याशीं अलीबाबा आणि वाळीस चोर (म्हो. पा तालीब) पत्र २३ याची तुलना केली असता असें दिसून येईल की, धरपनामागून शब्द येण्याऐवजीं शब्दांमागून कल्पना येतात

या नाटकाचा नैतिक दर्जा फार खालचा आहे इमजी लोकप्रिय नाटकाचे दोन दिशानीं जें अध्याचकरण झालें आहे, त्यायोगानें उमलतें उर्दू नाट्य खुल्लें गेलें आहे पाहिली दिशा म्हणजे नैतिसत्त्वें, चाली व रीती यांच्या सवधींचीं समाजातील जुनीं पध्दती याची धडा करून तीं गाडून टाकण्याचा प्रयत्न करीत असलेली रीत, साधी व अक्षपाहि अशी इमजी नाटके, उर्दू नाटकांच्या गद्यावस्थेत त्याची नैतिक हानी करण्यास कारणीभूत झाली आणि दुसरी दिशा म्हणजे यूरोपीय संगीताचे अल्लाप हिंदी रंगभूमीत अतिशय वेढील रीतीनें पुनरुत्थाकारणानें कवींनीं उर्दूमध्ये एक कवी-नव छंद उत्पन्न केला आहे हे अतिशय हास्यास्पद दिसतें. कारण उर्दू कविता इमजी आलापाच्या सौंदर्यांत बोवल्यासारखें व रंगोत्थित शब्दांचे विनाकारण हाल हाल केल्यासारखें दिसून येतें तथापि या प्रकारातील काही आलाप व पदें लोकानां प्रिय झाली असून तीं नेहमी त्याच्या तोंडीं अचछात धरण्याकडे पाहता भाषा किंवा रूप यांच्यापेक्षा त्याचा दर्जा मोठा लागतो असें नाहीं नायक आणि नायिका यांच्यातील प्रेम, सौंदर्याकरितां तारुण्यांत उद्भवत असलेल्या विकाराहून वेगळे नाहीं हा विचार कधीं कधीं इतका बळावलेला असतो की, तो प्रणयी-बनाला अर्जोति व चोरटें प्रेम करावयास लावतो काही योडां बळबवत्यास वरसकट सर्व प्रहसन हीन दर्जाचे तमाचे होते असें म्हणता येईल विचार, मायालीखन, प्रयोग व वजन यांचा योगयोग व नियमना, सविधानकाची हृदयदुःखुद्धि व वृत्ताविकरण यात उच्च दर्जाचें नाट्यकीयत्व जें उपयोगात आणावयाचें असतें त्यांचा या नाटकांत बहुतेक प्रभाव होता अथ म्हटलें पाहिजे

आतां या प्राचीन नाट्यप्रवर्तनात बाहेर पडून दुसऱ्या मजल अथ आपल्याला समकाळीन अशा नाट्यप्रवर्तात शिर्ष-येथें आपणांस काही ज्ञान व आराम घेतले यांत रंशय नाहीं काचांचे बसु हरिधद आदिकरून विद्वान कविप्रवर्तनां

हानि हा वर्ग निर्माण केला आहे. संस्कृत पाट्ययात पंडित, आणि कालिदास व भवभूति यांच्या नाट्यरूपमैत्रील गुरव्ही हा हरिवंश धंगलच्या यक्षिमयेंद्र चतुर्जच्या लोढीचा उत्तम हिंदी नाट्यकार आहे. पुराणांतील वयानकें पेऊन त्यावर मोठ्या मार्मिकतेने व कौशल्याने आपली संविधानकें बसविण्यांत यापुढेवांचा हातखंडा असल्यांची भाषा निवडळ हिंदी असल्याने त्याच्या नाटकांचा विचार येथे आपणांस करवून नाही. तथापि हे कथल केले पाहिजे की, त्यांच्या नाटकांचा बराचसा पगडा त्यांच्या पुढील काळातील उर्दू नाटकांवर बसलेला आहे. उदाहरणादाखल राजा हरिश्चंद्र, रघुमनी (शकुन्ती) मंगल, व विल्व (विल्व) मंगल, हा नाटकं देता येतील.

दुसऱ्या एका वर्गातील लेखकांनी उर्दू नाट्यकादम-यावर आपली जी घोडी छाप बसविली आहे, ती लक्षात घेणे अवश्य आहे. कारण या प्रतिभावाली लेखकांनी या नाट्यक्षेत्रांत अस्त लक्ष घातले असते तर, उर्दू नाट्याला त्यांनी यांगले गौरविले असते. मौलवी महंमद हुसेन अहमद यांनी "दरबार-ई-अजबरी-किसाफी-हिंद" आणि "पुरानी रेशमानी की नई विधानरी" यांत जी लेखनी इथे आणि स्वभावचित्रे घातली आहेत, त्यावरून कार्याच्या ठिकाणी असलेली नाट्यविषयक अंतर्दृष्टि दिसून येते. मुनशी ज्वाला प्रसाद बाई (लखनौ) हे केवळ "औष पंच"चे लेखक होते. इतकेच नव्हे तर त्यांनी "मासुकी-ई फरंग" एरवी एक दोन नाटके लिहिली आहेत. त्यावरून त्यांची नाट्यप्रतिभा आणि माया-प्रभुत्व चांगले दृग्गोचर होते. पण्डित त्रिभुवन-नाथ सप्त यांनीही आपल्या ठायी असलेली चटकदार गद्य-रचन व विनोद प्रययास आणून दिला आहे. उदाहरणार्थ, त्यांचे "मोहम-उल्ल-हसाम" आणि "नाशन-गी-तरंग" पहा. अकबर हुसेन यांच्या काव्यप्रबंधांतून नाट्यसौंदर्य आणि वरसाद दिसून येतो. आपल्या "मुखमास फिताई हिंद" यात एक जुन्या गताचा सुसुलमानी वंश आणि एक सुधारक सत्यद यांच्यामधील एक मोठा मनोदार काल्पनिक संवाद आला आहे. मच्छय्येगवारखे इतर दुसरे लेखक होऊन गेले, पण त्यांच्यापेक्षा अधिश्ठाय श्रेष्ठ व्यक्ती म्हणजे पण्डित रतन-नाथ सर्वेय यांनी किसनई अहमदच्या चार खंडात आपले सुस्मायलोकन, स्वतंत्र कोटी आणि नाट्यलेखकाला आवश्यक अशी तेजस्वी व खोचदार लेखनशैली लोकांच्या चांगलीच नमरेत आणून दिली. "दूषणारा खोत्री" आणि "बो-साला फीलका बान" ही सहाय्यी शिवा देणारा मित्रा बंगाली भाषा ही पात्रे उर्दू बोलणारांच्या ताळांत म्हणीप्रमाणे बसली आहेत.

विसाव्या शतकाच्या आरंभी उर्दू दर्जात व गुणधर्मात बराचसा करक पडलेला दिसतो. पुढील नाट्य या काळचे पोतक म्हणून देत येतले:—(१) राम नाटक-कर्ता मुनशी दमांगरेन उफक, सखनो; (२) सत्यद-ई-हविल; (३) गुमाई उमैद; (४) सिल्हूर किंग, (५) आला वरतमा—विश्वे—

मंगल किंवा सुरदास: (६) राजा हरिश्चंद्र-कर्ता पण्डित दुर्गादास दिलगुप, लहोर; (७) महाभारत; (८) रामायण; (९) राजदुलारी; (१०) मुरारी दादा; (११) ब्रह्माण्ड नाटक कर्ता मिनिपाल कनवर सेन; (१२) स्वामी दयानंद; (१३) महाराणा प्रताप, कर्ता बी राधाकृष्णदास, अमरा; (१४) बुद्ध-देव, कर्ता मुनशी विश्वर साहाय्य, मीरत; (१५) वीरविशाल, कर्ता पण्डित मुखरान शर्मा; (१६) गंगा अवतरण-कर्ता वीर अभिमन्यू, (१७) नूर-ई-नतंग आणि इष्टक. या यादीत, मुनशी प्रेमचंदाने ज्या लहान लहान नाटकी गोष्टी लिहिल्याचा परिणत घालून दिला, ती नाटके घातली पाहिजेत.

या नाट्यवाङ्मयाला "विकटोरियाच्या-पक्षात उर्दू नाट्य" म्हणता येईल. हे याच्या आधीच्या नाट्यापेक्षा तीन बाप-तांत सरस आहे. पहिली बाब म्हणजे यातील विषय बहु-विध व मनोरंजक असून, गोष्टी-दंतकथेपासून ती प्राचीन भारतीय धार्मिक महाकाव्ये, नाट्य आणि इतिहास यांथे-तचे अफाट क्षेत्र यात आलेले आहे. सामाजिक, राजकीय व शास्त्रीय क्षेत्रांतही यांची गति आहे; उदाहरणार्थ, "मक्राह नाटकां" त शास्त्र, "रामदुलारी" व "मुरारी दादा" यांतून सामाजिक दृश्य, आणि "नूर-ई-नतंग व इष्टक" यांत राज-शासन प्रथित केलेले आहे. दुसरी बाब ही की, यांचा नैतिक दर्जा उच्च असून भाषाहि पवित्र आहे. तिसरी बाबत, या नाट्यांतील संविधानक जास्त गुरफटले, हळू हळू प्रवृद्ध होत गेलेले व शेवटी काही गुढाचा परिस्फोट पावलेले असे आहे. येथे या नाटकांतील संविधानकाची रूपरेखा न देता, फक्त काही प्रसिद्ध लेखकांच्या नाटकावर अभिप्राय देण्याचे योगिले आहे.

अपा महंमद हजरथी नाटके विकारी नाटकांसारखी घाट-तात. त्यातील पात्रांचे मनोविकार फार तीव्र असल्याने ती उठावदार दिसतात. त्यातील प्रेम उत्कृष्ट असते, कडुरूस हृदयाला पीळ पाडणारा असतो व शोकरसाला तर सीमाच नसते. जेव्हा हा कवि दोन अगदी विरुद्ध स्वभावाच्या पात्रांना एकमेकांसमोर आणतो त्यावेळी त्यांनी विविधपद्धती, गद्यपद्य-बरील त्यांचे स्वाभिरव आणि रंगेल विचार उत्कृष्टरीतीने आपल्या नमरेत येतात (उदाहरणार्थ (१) "सिल्वर किंग" अं. ३ प्र. २ यातील असद न परविन यांच्यामधील संवाद; (२) "सुरदास" अं. १ प्र. ६ यांत रामदास आपला मुलगा विहू याला, आपला तुला वारस करणार नाही असा धाक घालतो, त्याला विहू प्रत्युतर करतो इ.) हजरथी "सिल्वर किंग" हे नाटक नाटकाळा ज्ञानाच्या लोकांनाच केवळ अति आवडते झाले आहे असे नसून शिष्टकविधायीतहि ते प्रिय आहे व त्याचे प्रयोग शाळा-कॉलेजातून सोब्या दौरेने करण्यांत येतात. "विश्वो मंगल" किंवा "सुरदास" (हल्ली याला आत्मा आणि परमा मा म्हणतात) यांमध्य, उत्तम उर्दू नगात हिंदीचे नाजूक रेशमी धागे विणण्याच्या कामी त्याला पुष्कळच यश आले.

याच नांवाच्या बाबू हरिश्चंद्राच्या मूळ नाटकास ह्जारनें कांही एक धर्मा लाविला नसून उलट त्याच्या विविधतेत व ऐश्यात भरच टाकिली आहे.

नाटकांत आवेश व ओज घालण्यांत ह्जारनें असे माळोचे गुण उचलले आहेत तसेच त्याचे दोषादे उचलले आहेत. नाजुकपणापेक्षां तोमतेकडे ग्रास्त भर, तसेच सुंदर छटापेक्षां भटक रंग व कडक विरोध याकडे ज्यास्त प्रवृत्ति, हे दोष होत. याचा परिणाम विशेषतः जेव्हा अति भयंकर गुन्हें रंगमनावर दाखविले जातात, तेव्हा केमल व हळदया मनावर फार होती. " सिल्व्हरकिंग " व " यिथो मंगल " मध्ये असे कांही प्रसंग आहेत.

वेतवच्या महामारत नाटकांने आरंभी काही दिवस लोकांत खडबड उडवून दिली होती व सध्या देखील ते अत्युत्कृष्ट उद्दे नाटकापेक्षां एक गणले जाते. व्यासाचे चिरंजीव लिखाण हेच एक पोर नाटक अश्वत्थामुळे पंडितजीना या हानकोशातून एक सुंदर संविधानक निघडून काढण्यास फार धम पडले नसतील. तथापि मध्यवर्ती कल्पना निवडून त्याभोवतीं सुखीदार धागे गुंदाळण्यात त्याची भिडला दिसून येते. हिंदीवरच्या आवल्या प्रमुखांची जाणीव ठेवून त्यांनी नाटकांत हिंदीचा उपयोग केला आहे; व त्याचा चटकन परिणामीही होतो. कारण पदांत किंवा भाषाभेदाक प्रबंधात उर्दूवेळां हिंदी अतिशय सरत बटो.

श्रीहृणाचें कोट कापलें अहतां शीपरी आपली रेणुमी जरीची साडी काढते व त्याचें कोट बांधिते, यावर श्रीहृण तिच्या मायेची ह्जारपट फेड करणार्थें कुलत्तातुडनें तिला आभासत देतो ही कथा, अगवानां नंदन्यापार्थें रूप घेऊन त्याप्रमाणें वागल्याची कथा, सेवा चांभार घाली काढण्याविषयी परगनीची मागती, किंवा वेत चांभार नदीवर आपल्या देवतेला आम्हां करतो ही कथा, या सर्व संविधानकांत फारच सुर्वेनें घालून व त्यापसून बोध काय घ्यावा हें दाखवून, आपल्या नाटयुक्तीच्या सौंदर्यांत पंडितजीनीं विशेष भर टाकिली आहे.

या नाटकातील विशेष दोष म्हणजे स्वर्ग व नरक दाखविण्याचा केलेला प्रयत्न होय. जवळजवळा, आलेपिले देणारे धर्म, रक्षा व पुण्यांचें उषर्क आणि भिल्लबाणे प्राणी हे नरकलोकात म्हणून व सुंदर रत्नांमग, खडखडणारे ओढे, नाचणारी शरंभा, किलबिल करणारे धर्मी आणि चणगाच्या गार्द श्यादि स्वर्गलोकात म्हणून नें योजतात ते अति पोर-कट व रानटी दिसते. जीं तीक्ष्ण भावनामय मानभिर स्विति ही तरुत्वात ठेवण्याचा प्रयत्न करणें हा एक नाटयदोष म्हणता येईल.

येथच्या रामायण नाटकादिपार्थें हेच म्हणतां येईल. या नाटकांतून विकार तीक्ष्ण पात्रे आविष्टाची अवस्था पण भाषेत कांही दोष आढळतात. ते पुढीलप्रमाणे:—
(१) यमनात्मक गद्य पार टिकाणीं अपाय आढळत. (२)

अरबी व फारसी शब्दांच्या जोडीला संस्कृत शब्द व प्रयोग बारंवार बाटेल तसे योजलेले असल्यानें विवेकगता उपपन्न होते. (३) फार वेळां, मोठ्या कडाक्याच्या वादांत देखील समापणातून पदें घालण्यांत येतात. यामुळे प्रवेष्टाला कृत्रिम स्वरूप येत. गद्य नाटकांत एखादा प्रासंगिक दोहोरा किंवा पद्यप्रभाषित घालण्यास हरकत नाहीं, उलट त्याचा चांगला परिणाम होतो; विशेषतः प्रणयी वातावरणात संबंध गज्जल उपयोगांने तरी चालते. पण प्रसोभाच्या वेळीं किंवा विकार बळवल्यावेळीं हे योजणें अयोग्य होतें. उदाहरणार्थ, रागाच्या वेळीं तुटक तुटक वाक्येच जास्त स्वाभाविक दिसतात. याशिवाय, नाटकाचा सूर बराच चटला म्हणजे रहस्य कायम राखण्यासाठी कधी कधी तोमटोळ्यानें योजणें, खंयच कांही नवीन प्रसंग घालणें या गोष्टी करण्याची इच्छा होत.

हे वर दाखविलेले दोष बहुधा मुनशी विश्वना (विश्वभर) महाई याच्या " युद्धदेव " नाटकात दिसत नसून, उर्दू वाङ्मयात याला मोठें स्थान मिळण्यास कांही प्रत्ययाय नाहीं. यात आश्चर्य विकार असून, रचनादे मोठ्या खुबीची आहे. यात घातरत्नाचे आधिक्य दृष्टीस पडतें व यामुळे हें एक नांत नाटक बनलें आहे. रंगभूमीवरहि हें वागलें बटतें. " राजकुमारी " व " मुरारी दादा " ही गद्य सामाजिक नाटके पंडित मिजमोहन दत्तात्रय यांनी लिहिली असून, त्यात सुशिक्षित हिंदी लोकांना जगाचा आदारी दाखविला आहे व सुधारणा पडवून आणण्याविषयी उपदेश केला आहे. समाजातील बऱ्या मध्यम दर्जाच्या स्त्रीपुरुषांचे विचार व विचार, दौर्बल्य, छंद आणि क्षुद्रता ही उत्तम रीतीनें बघविली आहेत. जरी ही गद्यात लिहिली आहेत तरी ती गद्य नसून त्यांत अनेक नाजुक वैदग्ध्यच्या छटा दृष्टीस पडतात. रचना आवडेल अशीच असून भाषा पूर्णपणे भारदस्त व सच्छील आहे. त्या रण काथ धरनॉर्ड शॉ यानें नाटयरूप दिलेल्या जेन ऑस्टेनच्या कादंबऱ्याच होत. फक्त पंडितजींमार्थें अवधीन मत त्याच्या तार्किक शेवटापर्यंत नेण्यातकें शोचें पैसे दिसत नाही. याचा " सुवर्णमध्य " नियमावर विश्वास आहे. या निर्बंधाचा लेखक कुनवर सैन प्रस्तुत छेपात आपल्या स्वतःच्या नाटकासंबंधानें मत देण्याचें टाकून, फक्त आपल्या ब्रह्मांडनाटकांत स्वर्गाय पात्रें आणून त्याला नवीन वाङ्मयीन बळण दिल्याचें सांगतो.

पुढी, मंगळाच्या प्रेमपाशांत सापडून आपला प्रेक्षकदेश रत्नात पोचविण्याच्या कामीं चपलेची योजना करते. धूमकेतू ताता पृथ्वीकरिता मध्यस्थी करून महामंदळाचा अधिपति म्हणजे परम यशमान, जो सूर्य याची या दोघांचें तम सावून देण्याबद्दल परवानगी मागतो. सूर्य रागावून परवानगी देत नाहीं; तेव्हा पुढी वेढी होऊन बहूच सांगते. पण शेवटी विश्वाच्या घटनेची यथाथोदा तिला कळून येते. हें नाटक म्हणजे केवळ कल्पनेचा येळ होय. तारांनीं सचललें आकाश पाहून तरुणाच्या मनांत ज्या अनंत कल्पना उडवतात,

स्वाचेंच हें एक दृश्यकल होय. खगोलाच्या गायनाच्या तालावर चालणाऱ्या तान्यांच्या सतत गतीत त्याला ब्रह्माशयें नाटक दिसते. इस्मत् खॉर्ननच्या 'लव्ह्ज ऑफ दि हॅन्ड्स' (वनस्पतीचें प्रेम) वरून कथाला 'लव्ह्ज ऑफ दि हॅन्ड्स' (प्रधानें प्रेम) सुचले. कृष्ण मिश्रांच्या प्रबोध-चंद्रोदायात वेदांना नाटकाचें रूप दिले आहे. हे पाहून शास्त्रीय तत्त्वांना नाटकी वेष चढविण्याचें कुनवर सैनाच्या मनांत आले. त्या प्रसंगी हॅलेचा धूमकेतू दृश्यमान होता. तेव्हां त्या प्रसंगानें हें कथानक लिहिण्यास त्याला उत्पुष्ट केले.

गिरनिराज्या उर्दू मासिकांतून वेळोवेळी प्रसिद्ध झालेल्या मुनशी प्रेमचंदाच्या छोट्या गोष्टी लोकांना फारच प्रिय होऊन त्यांच्या एकत्र स्वरूपाने अनेक आवृत्त्या मिळाल्या. इतकेच नव्हे तर हिंदी, बंगाली, गुजराथी इत्यादी अनेक भाषांतून यांची भाषांतर झालेली आहेत. उर्दू कथानकांचें स्वरूप आणि नाटकी लक्षण अशा तऱ्हेच्या या नवीन वाङ्मय-रूपाचा मुनशी प्रेमचंद निःसंशय जनक व पोषक होय. त्याच्या या वाङ्मयीन क्षेत्रात त्याचें अनुकरण करण्यास अनेक लोक आले आहेत.

ऐतिहासिक नाटकाचा विचार करतां असें दिसून येतें की, त्यांतलं काही नाटकें बंगालीवरून घेतलेली किंवा भाषांतर केलेली असून तीं बऱ्यापैकी आहेत. बाबू रामाधिका दाहाचे "महाराणा" हें नाटक डॅव्हें राजस्तान आणि रजपूत भाटांचा इतिहास यावरून लिहिलें आहे. नाटक या दृष्टीने पाहतां त्यांत आवेश मुळीच नाही. 'बीरुपल' हें चंद्रगुप्त मौर्याच्या साहसाचें कथानक आहे. आर्य समाजाचा मोठा संस्थापक जै. महाशय सुदर्शन त्याचें 'स्वामी दयानंद' हें नाटक आहे. ही उत्तम नाटकें असून तीं सध्यां उर्दूत नाटकांची गति कोणत्या बाजूला आहे हें दाखवितात. "नूर-ई-बतन आणि इस्तीफा" यांचा विषय उपरि राजकीय आहे.

यांशिवाय उर्दूत आणखी बरीच चांगली नाटकें आहेत. "गंगा अवतारण" हें त्यांपैकीच एक होय. येत्या काही वर्षांपासून सुशिक्षित व सुसंस्कृत माणसे आपले लक्ष इकडे घेऊन नाटकें लिहावयाला लागली आहेत व उत्तम दर्जाच्या नाटकांची लोकांना आवड उत्पन्न झाली आहे हें सध्याच्या काळचें आशाजनक व सुखकर लक्षण आहे असें म्हणतां येईल. पंजाबमध्ये मिसेस रिचर्ड्स यांच्या उत्साहा-मुळे या कलक्षेत्रांत नाट्योत्पत्ति व भाष्य यानां उत्तेजन मिळाले आहे. साराश उर्दू भाषेच्या बाब्यावरून त्याला काही रूप नव्हतें. घालीव (इ. स. १८९९) पर्यंत कोण-त्याहि उर्दू गद्यपद्य लेखकांनी उर्दू नाटक लिहिलें नव्हतें; मोगल साम्राज्याचा ऱ्हास झाल्यानंतर उर्दू नाटकांचा जन्म झाला. पूर्वीचे प्रयत्न वस्तू व रूप या बाबतीत अति हिणकस असे होते; त्याचें कारण साधनें किंवा उपमानांचा अभाव होता असें नसून तांत्रिक ज्ञानाचा व कौशल्याचा लेखकांच्या ठिकाणी अभावारा अभाव होय. विष्कॅटोरिया काळातील नाटकें

खालच्या दर्जाच्या लोकांनाच फक्त आवडण्यासाठी अशुद्ध बीजाची खंडोभंगती नाटकें असून त्या काळानंतर नाटक या संज्ञेला पात्र अशा नाटकांचा उदय होऊन लागला. अजूनहि प्राचीन संस्कृत किंवा अर्वाचीन युरोपीय नाटकांशी तुलना करतां उर्दू नाट्यवाङ्मय कमी प्रतीचें ठरेल. कालिदास आणि शेक्सपियर यांच्या पात्रांच्या अंगी असणारी गूढ मोहकता, आभिर्भाव आणि वेष्टा अद्यापि उर्दूत याबयाची आहेत.

उर्दू नाटकांचे भवितव्य सांगणें मोठे धाडसाचें होईल. तथापि मागील गोष्टींवरून तर्क करून आपलें मत देण्यास हरकत नाही. उर्दू नाटकांनी आपल्या जोमाची व वाढीची चिन्हे प्रत्य-यास आणून दिलीच आहेत त्यांत लोकांना उत्थापन देण्याची प्रवळ साधनें विद्वान पुढाऱ्यांना खचित दिसतील व नाट-काच्या दृष्टीने अतिशय मागासलेल्या इराणामध्ये ऐतिहासिक राजकीय नाटकाची जशी लाट उसळली तशीच यापुढे येथेहि उसळेल. शेक्सपियरच्या 'किंग हेनरी'सारखी ऐति-हासिक नाटकें अजून येथें व्हावयाची आहेत. त्यातून आणि त्यानंतर कदाचित् कालपरायें स्वऱ्या अद्भुतभूय नाटकांचा उदय होईल आणि अगदी त्याच वेळीं बंगालीत अत्युत्कृष्ट नाटकांच्या बरोबरीने उर्दू नाटकांचा ह्वासा दर्जा लागेल.

गुजराथी नाटकांचें विवेचन गुजराथी वाङ्मयात केलेले आहे. तामिळ व तेलुगु यांची नाटयकला महाराष्ट्रीय नाटय-कलेपेक्षा अधिक विकास पावली नाही. बंगाली नाटयवाङ्मय पुष्कळच आहे (बंगाली वाङ्मय पहा) बंगालमध्ये नाटयकलेला काही बेश्यापणोत्तल प्रिया बाहिलेच्या आहेत. तेथे एका राज्यात दोन नाटकें करून रात्रभर नाटकगृह बापरलें जातें.

आहित पण हें मत त्रत्यक्ष नाटकांच्या अभावी प्राय नाट्य नाहीं.

म रा टी रंग भूमीचा पाया.—मराठी रंगभूमीचा आजमितीला जी स्थिति आहे तिची सुमारे नव्वद वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रातील लोकांनी कल्पनाहि नव्हती. त्यावेळीं द तत्पूर्वी नाटकांचे प्रकार कायते होत माहीत होते. एक तमाशा व दुसरे सळीत; पैकीं लळिताचा प्रकार फार दिवसांचा असून देशादिकांच्या उत्तरवर्षांनी अथवा नवरात्राच्या अन्तरेच्या दिवशी बहुधा ती पुष्कळ ठिकाणीं होत असत. लळितांमध्ये आरंभी देवादिकांचीं सोंगे आणून दशावतारांतील थोडेथोडी हेरलोल करून दाखवीत असत, व शेवटीं रामाकडून रावणाचा वध करवून सळीत संपूर्ण असत यात जी सोंगे आणीत ती ओवरडोवड अशीच आणीत व रात्रीं हिलांलात सरक्या घालून किंवा तेलाले काकडे पेटवून त्याच्या उजेडांत खेळ करीत. खेळाला सामानसुमानहि फार लागत नसे. पुढें एक अलवानीचा पडदा, पांच चार धोत्रे व छगडी, एक दोन किराट, थोडा पालपाबोळा आणि राळ, एवढें झाले म्हणजे झालें अशा रीतीची लळिते पूर्वी फोंडणांत पुष्कळ होत असत व हल्लीं कोठें कोठें होतात. लळितांत अभिनय, संगतवार भाषण, बगैरेचा अभाव असून सरासरी घागडधियांतलाच प्रकार नेदमी चाले त्यांतल्या त्यांत पुणें दाह्याजवळ चिंचवड गावची मंडळी लळीत करी ते अंमळ बरे होई असे म्हणतात.

तमाशे हे मुसलमान अमदातीत लुस झाले असून बादशाही येमबाबरोबर जे काही येनीचे व करमणुकीचे प्रकार अस्तित्वांत आले त्यांत याची गणना होते व पुढें यांचेच अनुकरण मराठी राज्यांत झाले तमाशाचे सामान्य स्वरूप म्हणजे पाठीमागें वक्तृपुतुशावर गाणें, पुढें नाचापोराचा नाच, आणि मधून मधून सोंगांची बलावणी हें होय. लळितापेक्षा यांत प्राप्य प्रकार फार. यांत ज्या लावण्या म्हणतात त्या बहुतेक धृम्यारिक असून त्यांत जीमत्सपणाहि पुष्कळ असतो. अशा प्रकारचे तमाशे राजबाजीच्या (सेवकच्या) कारकीर्दीत विधेय प्रचारांत आले. त्यावेळीं रामश्रीदासारेते श्रावण शुद्ध तिथि 'दसरोज्याच्या' नावांत असून लावण्याच्या ठंदावर कवनें करून, स्वच्छंदानें वक्तृपुतुगें, सरींची आणि नाचपोरे हातीं येऊन खरितायें चालूं लागले.

लळितें व तमाशे यांसोबत गोंयळाबाहिं थोडाबहुत संघेय मराठी रंगभूमीशीं पोहोचतो. गोंयळांत काही गोंयळी नकला करणारे फार उत्तम होते. लळितांत किंवा तमाशांत निरनिळाई सोंगे आणून जसा नकला करीत तसा गोंयळांत करीत नवत. तरी आरंभी पातळेच्या सध्या पोपाखानेंच पुढें येऊन संतरे, चालनें बगैरेत एखाद्यानी नटून हुबेहुब पडवून देण. सळितांवर तमाशे आणि गोंयळ यांचा प्रकार किंचित् निम्र आहे. लळितांत बहुतेकसून पौराणिक कथेवर खेळ करून दाखवीत. तमाशांत व गोंयळांत साधारणपणें

त्या त्या वेळच्या स्थितीवर व माणसांवर कवनें करून वतावणी करीत असत. निजामच्या दरबारांत एकदां तमाशा होऊन त्यांत सवाई माधवराव व नाता फडणवीस यांची सोंगे आणल्याचें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत.

लळितवाले, तमासगीर व गोंयळी यांच्याप्रमाणें बहुलरीयांनीहि नाटकाचा पाया रचण्यास बरीच मदत केली आहे. रोज नवीं नवीं सोंगे आणून त्याची वेमालूम रीतीनें वतावणी करणारे बहुलरीया आजपर्यंत कितीतरी होऊन गेले. याप्रमाणें लळितें, तमाशे व काहीं अंशीं गोंयळ आणि बहुलरीयांची सोंगे ह्या मराठी रंगभूमीचा पाया होय. आता या पायावर पुढें कोणी कोणी कशी इमारत रचली, तिचे स्वंतर्वाळ स्वरूप काय, त्यांत व्यवस्था व गैरव्यवस्था कोणत्या आहेत, त्यांतलें उपयुक्त भाग कोणता, मनोहर भाग कोणता, त्यांत काय दोष आहेत व सुधारण कोणत्या झाल्या पाहिजेत बगैरे गोष्टींचा विचार करणें आहे.

आद्य मराठी नाटकें.—मराठी नाटकास सुरवात कल्याचा मान लागली सैष्यानाभिपति कै. श्री आप्पासाहेब यांच्याकडे आहे. स. १८४१ त सांगलीत उत्तर कानडा प्रांतांतलें एक भागवत नावाची मंडळी आली होती, व तिचे काहीं खेळ श्री. आप्पासाहेब यांनी पाहिले. अदा प्रकारचे खेळ मराठींत झाले तर बरे होईल असे धर्मंतांस वाटून त्याप्रमाणें करण्याचें अवश्य तें काम ह्यांनी आपले आश्रित रा. विष्णुपंत मावे यांच्याकडे सोपविलें त्यांनीं बगैच खटपट करून हें काम धर्मंतांच्या मज्जाप्रमाणें तयारीं नेले, आणि तेथूनच मराठी नाटकास सुरवात झाली. रा. मावे यांनी रचलेले पहिलें नाटक 'सोतास्वरंवर' हें होय. याचा प्रथम प्रयोग स. १८४३ मध्ये श्री. आप्पासाहेब यांच्यापुढें करून दाखविला. यानंतर रा. मावे यांनी बरीच नाटकें पुढें आणली, परंतु तीं साहित्याच्या दृष्टीनें महत्त्वाचीं नाहींत. या वेळचीं नाटकें पुराणांतलें कथांवर रचलेलीं असून त्यांत जुन्या कथांच्या कवितांचा बराच उपयोग केलेला असे. जेथें जुन्या कथांच्या कवितांनें काम होण्यासारलें नसेल, किंवा ज्या कथांमाग्यार जुनी कविता उपलब्ध नसेल, तेथें नवीन नवीन कविता करून भर घालावी लागे या नाटकाच्या प्रयोगांचें स्वरूप सध्याःकालीन नाट्यप्रयोगांहून बरेंच भिन्न होतें. त्याकाळी नाटकांतलें पात्रांनां कथानकाच्या अनुसंधानानें नाट्य करायचे, अवश्य असले तेथें घोटेंत भाषण करायचे, व याचीच कथामाग मूत्रधारानेंच म्हणायचा असे. उत्तर हिंदुस्थानांत प्रचारांत आलेल्या 'रामलीला, व 'कृष्णलीला' यांच्या प्रयोगांहून या मराठीच्या नाटकांच्या प्रयोगांची कल्पना करतो येईल. ही नाटकें स्थाली हाडणेंच्या प्रवेशाच्या वेळच्या त्यांच्या आरोंब्यांच्या अनुसंधानानें 'अलडुले नाटकें' या नावाचे संशोधिली जात.

रा. भावे यांच्या नाटकाची पद्धत म्हणजे प्रथम सूत्रधाराचे मंगलाचरण, नंतर त्रिदुपवाचे वाळे व विनोदी भाषण; पुढे गणराज व सरस्वती यांचे आगमन व त्यांचा आशीर्वाद; याच्यामागून देव, राक्षस व त्रिया यांच्या कर्तव्या; लढाई; युरे अस हा नाटकाचा प्रयोग चालला असता पात्रांना विभक्त देणे, त्यांना पेशेत माणणे, सुचविणे, युरे काम सुरूपावळीकडे असल्यामुळे त्याला अरंभापासून अखेरपर्यंत घोषोदारासह गायनवादनाने साहित्य घेऊन सज्ज रहावे लागत असे पुढच्या एका पद्धत्यावर काम चाले, व तो कथा सांगून दोराने ओढून गोळा करून घेण्यासारखा असे त्यावेळी जी पौराणिक नाटके होती त्यावेळी काहींनी याचे दिवा असेतः—सुमनाहरण, वरतनाहरण, घोटाहरण, कावक-वय, दुःसासनवध, वृणासुरवध, रावणवध, दत्तत्रयावधिवय, कचदेववानी, सुरतसुवना, लहुभंशु-आद्यान, बाणासुरवध, राक्षसांडा, मनरायणचरित्र, नारदाची नारदी, कैरवपाडवयुद्ध, विराताकुल्युद्ध, हरीचंद्र नाटक, इंद्रजेतवध, त्रियाळचरित्र, युरे युरे.

१८५७ साली मराठी नाटकास सुरवात सात्यागसून आत्मापेथ्या सुमारे ६३ वर्षांत मराठी वाङ्मयाच्या इतर प्रकारापेक्षा नाटकाचीच वाढ जास्त झाली आहे असे आपणास दिसते. आजपर्यंत मराठीत सुमारे १०० नाटके प्रसिद्ध झाली आहेत ही मराठी नाटकाची वाढ एकाच प्रकारची नमुन त्यात बहुविध प्रकार आहेत. गद्यपद्यनिष्ठ (भंगत नाटकांच्या घर्तावर), गद्य, संगीत, प्रहसन, साररूपक अशा अनेक प्रकारचे नाटके मराठीत झालेले आहेत. शिवाय अरबीकडे नाट्यविषयक वास्तुयासहि मराठीत झुरवात झालेली आहे. १८५७ साली मराठी नाटकास झुरवात झाल्यापासून पुढील तीन वर्षांत दोन नवीन नाटके प्रसिद्ध झाली, व सहाई संश्रुत नाटकाची भाषापरिवर्त होती. ती 'उत्तरायणचरित्र' आणि प्रसन्नपरा, ही होत. १८६१ ते १८७० या दशकात २१ नाटके प्रसिद्ध झाली असून या काळातील नाटके संकृत शब्दांची भाषांतर, इंग्रजी नाटकांची भाषांतर, पौराणिक व काव्यनिक अशी अनेक प्रकारची आहेत. यापुढील दशकात मराठी नाटकाची ही वाढ चालू राहिली. या वेळांत सुमारे ३६ नाटके लोकांमधोर आली यांतूनच दशक म्हणजे १८६१-१८७०, हा काळ मराठी नाटकाच्या इतिहासात विशेष महत्त्वाचा आहे. या दशकात २०० हून जास्त नाटके जन्मास आली. ही नाटके अनेक प्रकारची होती एवढेच नव्हे तर, त्यांना प्रहसन-नाटिका संगीत नाटकांचा प्रकार १८७५ साली त्यापन झालेच्या किलोहर नाटकमंडळीच्या द्वारे कोकप्रसिद्ध व लोकप्रिय झाले. या काळात मराठीत गितकी नाटके झाली तितकी यापुढील कोणत्याही दशकात आजपर्यंत प्रसिद्ध झाली नाहीत.

या वास्तु नाटकात का पारिणाम—विश्वविद्यालयाची स्थापना होऊन महाराष्ट्रात कॉलेजमध्ये शोधपत्रादि आगळ कर्वाच्या व काळिदासादि भारतीय संश्रुत कर्मांच्या नाटकांतील रसात्वाद चाचण्याची संधि जेव्हा आमच्या लोकांस मिळाली, तेव्हा लोकांमध्ये 'नाटकप्रथ', 'नाटक-प्रयोग' वगैरे शिष्यासवधाची चर्चा सुरू होऊन आमच्यातील विद्वान लोकांचे लक्ष तिकडे लागले, व काळेनाटकांत विद्या-शोधकून चांगल्या चांगल्या इंग्रजी आणि संश्रुत नाटकांचे प्रयोगहि होऊ लागले.

यावेळी सुभईत इंग्रजी नाटककल्पना येत असत व त्याचे इंग्रजी भाषेत अभिनययुक्त येऊ होते असत या कल्पनांची टाणटोप, प्रयोग काढण्याची पद्धत, त्या त्या पात्रांच्या स्वभावावरून लोकांच्या मनावर ठाम ठमट-विषयाची त्यांची शैली, हर्ष-शोकादि प्रसंगी ताबडतोब जेव्हा बदलण्याची त्यांची हातोटी, मनोविकार व विचार जेव्हावर व्यक्त करणाचे त्यांचे कसब, इत्यादि नाट्य-दृष्टीचे अनेक अंगे—उपांगे दृष्टीस पडल्यावर आमच्यातील किंवेक विद्वानांचे तिकडे लक्ष वेधले व त्यांचे अनुकरणहि ते कळे लागले याच सुमारास शाकुन्तलादि संश्रुत नाटकांची इंग्रजी भाषेत भाषांतर होऊन युरोपियन लोकांचे लक्ष आमच्या प्राचीन विशेषते लागले होते, व आमचे प्राचीन रीतीरिवाज, आचारांचे चार, स्थिति वगैरे समगुन देण्याकडे त्यांचीहि प्रवृत्ति झाली होती सुभईत 'कालेदास एलिकट्टन सोसायटी' या नावाची मंडळी निवून तिने शाकुन्तल नाटकाचा प्रयोग इंग्रजी भाषेत केला होता.

नाट्यकलेकडे सुभईत नव्या सुशिक्षित विद्वानांचे व कॉलेजातील प्रौढ शिष्यांचे असे लक्ष लागले होते तसेच पुण्यातील लोकांचे व विशाखांचेहि लक्ष लागले होते व शिष्यांच्या इंग्रजी नाटकांचे रद्दस ममजून देण्याकरिता कॉलेजात काही युरोपियन वगैरे हुंदाम भेलसेच असत पुण्यात १८७१ च्या सुमारास विधिमवाग हायस्कूलच्या निश्चित त्या शाळेतील शिष्यांच्यांनी 'जुलियस सीसर' नाटक नाटकाचा प्रयोग इंग्रजी भाषेत पाहिल्याने केला यांतूनच राबा गोखले यांच्या शाळेतील शिष्यांच्यांनी 'मर्चेट ओफ व्हॅलिस' या शेक्सपियरच्या नाटकाचा प्रयोग इंग्रजी भाषेत करून दाखविला. इंग्रजी नाटकाच्या प्रयोगाप्रमाणेच त्या वेळी वेणीवंहार, मूळकटिक, मुद्रागद्दत, युरे संश्रुत, नाटकांचेहि प्रयोग या उच्चप्रांतीच्या पाठशाळांतून होऊ लागले व त्यांत काम करणारे इतर सुशिक्षित आणि विद्वान असल्यामुळे ते प्रयोगहि मोठ्या बहाराचे होते असत. वेणीवंहार नाटकानुषंगे प्रख्यात निवाराभासाकार कै. । शास्त्री चिपळणकर यांनी धर्मरायाची भूमिका घेतला उत्तरायणचरित्रामध्ये कै. या शि. भाषांतर मानी भूमिका घेतली होती.

आजपर्यंत मराठी भाषेत तशीच नाटके झाली आहेत. पण सर्व कां० लोकांचे मनोरंजन करण्याचे सामर्थ्य बहुतेक नाटकात नसल्यामुळे, ज्या प्रयोगाना अनुत्कृष्ट ती तयार केलेली असतात त्याची भावना सुजली, म्हणजे ही नाटके नामशेष होतात याची उत्तम उदाहरणे, 'तृष्णीशिक्षण-नाटिका' व 'समति कायद्याने नाटक' वगैरे. ही नाटके लिहिली गेली त्यावेळी त्यांनी मोठी खर्चबळ उडवून दिली होती. परंतु आज त्यांच्याकडे कोणी दुकूनमुद्दा पहात नाही.

मराठी नाटकाचे गद्य व संगीत नाटके असे दोन मुख्य प्रकार आहेत. गद्यनाटकांमध्ये कोर्तेने, शंकर मोरो रानडे, नारायण बापूजी कानिटकर, प्र. बासुदेवराव केळकर, रा. कृष्णाजी भमाकर खाडिलकर, बासुदेव रंगनाथ शिरवळकर, के. बासुदेव-शास्त्री खरे व रा. नरसिंह चिंतामण केळकर हे प्रमुख आहेत. के. पट्टशरमा तात्या गोडबोले यांना मराठी नाटकांसाठी अग्रगण्य आहे तर त्यांची निव्वळ संस्कृत नाटकांची जशीच्या-तशी भाषांतरं असल्यामुळे त्यांचा विचार येथे केला नाही. 'निबंधमाला' कारागीरी कीर्तनाची 'जयपाल' व 'दोरले माधवराव' ही नाटके त्यांच्या वेळेपर्यंत झालेल्या नाटकात उत्तम ठरविली होती. परंतु हल्ली ही फारशी प्रसिद्ध व उपलब्ध नाहीत. रा. रानव्यात लेखनशक्ति व मार्मिकता हे गुण चांगल्या प्रमाणावर असून ते चांगल्यापैकी करीत होते 'नाट्य-कथाशिव' मासिक पुस्तकातून त्यांची शुष्क नाटके प्रसिद्ध झाली परंतु त्यांपैकी रंगभूमीवर येऊन खेळप्रिय अशी काणतीच बाली नाहीत. रा. कानिटकर यांची विशेष प्रसिद्ध नाटके त्यांच्या वेळच्या सामाजिक स्थितीला अनुत्कृष्ट लिहिलेली होती त्यांच्या मताने सामाजिक सुधारणेच्या नावाखाली जे अनेक प्रकारे गुरू होण्याचा समज होता, त्यावर त्यांच्या नाटकातून रूप कोरडे ओढलेले आहेत आज नि पक्षपाती युक्ताने वाचणाऱ्यास त्यात अतिशयोक्तीचा व विप-यांसाठी बराच भाग दिसून येईल विशिष्ट स्थितीत व संमति वयाचा कायदा, कॉफर्टे प्रकरण यासारख्या विशेष प्रयोगांवर यांची नाटके लिहिलेली असल्यामुळे तीं फार दिवस लोकांपुढे राहतीलच वाटत नाही. श्री. केळकर यांनी इंग्रजीतील बऱ्याच नाटकांची व प्रहसनंही मराठीत भाषांतरं केली आहेत. त्यात 'नाटिका' हे अत्यंत लोकप्रिय आहे. रा. बासुदेवराव शिरवळकर यांनी जी कित्येक स्वतंत्र नाटके लिहिली आहेत त्यांपैकी 'पानिपतचा मुकाबला', 'राणा भीमदेव', 'श्रीएकनाथ' व 'श्रीतुकाराम' यांचे प्रयोग रंगभूमीवर यशस्वी झाले व होत आहेत. पहिल्या दोन नाटकांत बोर भाषा कळणरस व पुस्त्या देहोत भरिलेल्या चांगला साधला आहे 'श्रीएकनाथ' नाटकात एकनाथ व प्रभंगानुष्ठान येणारी इतर पात्रे यांच्या मनोवृत्ती स्वाभाविक दाखविल्या असून त्या योग्य भाषेत प्रदर्शित केल्या असल्यामुळे हे नाटक परिमाणकारक झाले आहे.

रा. खाडिलकर व रा. नरसिंह केळकर हे विद्यमान गद्यनाटकांसाठी अग्रणी समजले जातात. रा. खाडिलकरांच्या नाटकांपैकी 'वायस'चे बंद' व 'प्रमथन' ही इंग्रजी नाटकांची रूपांतरं आहेत यांचीही ऐतिहासिक किंवा पौराणिक आधार येऊन रचिलेली नाटके आहेत. रा. खाडिलकरांच्या नाटकातील मुख्य गुण, उत्तम भाषेची योजना व मुख्य मुख्य पात्रांचे विशेष गुण स्पष्टपणे खुलून दाखविण्याची हुनोटी हे आहेत. रा. केळकरांची आतापर्यंत, 'तेतशनेंड', 'नेद्रगुप्त', 'अमात्यमाधव' व 'कृष्णाजिनयुद्ध' वगैरे नाटके लोकांच्या समोर आली आहेत संस्थानकांची जुलगी, मुख्य पात्रांच्या स्वभावाचा परिपोष, भाषापद्धति वगैरे महत्त्वाच्या बाबतींकडे योग्य लक्ष पुरवून यांची नाटके लिहिलेली असतात यामुळे यांची नाटयवि-पयक कृति बहुधा निर्दिष्ट अतः व लोकांतर गुण त्री तीत सादरले नाहीत तरी तिच्याबद्दल वाचकांचा व प्रेक्षकांचा चांगला प्रह होती

वर येऊन गेलेल्या नाटकाशिवाय रा. बासुदेवशास्त्री खरे यांची 'तारामंडळ', 'शिवसमर्थ' व 'उमरगल', रा. देवळयाचे 'दुर्गा' व रा. भिलवडीकर यांचे 'नरबीर माळुतरे' ही नाटकेहि चांगली आहेत. शेष्ठविपयच्या शुष्क नाटकांची मराठीत गद्यभाषांतरं झाली आहेत त्यामध्ये अथेळी (सुभाकराच), मंथपेय (मागभोराव), हेम्वेट (विकारावेलीसित), देमिभ ओफ थि थपू (त्राटिका), सिंबेलाईन (तरा), व पुश्कट डल (मोदविलसित) यांचीं अनुक्रमे देवळ, पराजपे, आगरकर, केळकर व महाजी यांची केलेली भाषांतरं विशेष प्रसिद्ध आहेत. रा. भैलवरे यांनी शेष्ठविपयच्या सप्तम नाटकांची भाषांतरं तयार करून छापून काढण्याची योजना बंगार घेतली होती व त्याप्रमाणे त्यांनी कित्येक नाटके प्रसिद्ध केली होती. परंतु दुर्दैवाने ते मर्यादतीच बाबल्यामुळे ते काम अर्धवटच राहिले आहे

मराठी रंगभूमीवर संगीत नाटके सुरू करण्याचे ध्येय त्रिलोकेकर व रा. किलोस्कर या जोडोला दिले पाहिजे. योजक्याचे अवघट यानीं गद्य नाटकास मार्ग ठाकून पद्य नाटकास सुरवात केली त्यात रा. किलोस्कर, रा. डोंगो, रा. देवळ व रा. कोल्हटकर हे प्रमुख होत

किलोस्करांची 'लोभद', 'वाकुंतल' व 'रामराज्यविजय' ही संगीत नाटके प्रसिद्ध आहेत. रा. डोंगो यांनी लिहिलेल्या संगीत नाटकांपैकी 'चंद्रेना' व 'चंद्रदास' ही लोकांच्या जास्त परिचयाची आहेत. रा. देवळानी 'विक्रमोर्वशीय', 'मृच्छकटिक', 'शापसंभ्रम' व 'शारदा' अशी चार संगीत नाटके लिहिली आहेत 'कादंबरी' सारख्या गुणगुतीच्या कथानकातून नाटकाचा सावेल असे भविष्यनाक बतविण्यात देवळानी पुष्कळ चातुर्य दाखविले आहे. संस्कृतातील उत्तम कवींची रचना पुढे असल्यामुळे 'शापसंभ्रम' व 'मृच्छकटिक'

यांत सरस पद्यांग भरणा पुष्कळ आहे. परंतु या दोन नाट्यकांपेक्षा 'शारदा' नाटकातून देवनांच नांव महाराष्ट्रांत सर्वांत-मुखां झाले आहे. कविरायाच्या दृष्टीनेच पाहिले असता या नाटकाची प्रत बरीच खाली लागेल तथापि नाटकाचा विषय, त्यातील मनोवैधक संविधानक, शारदा, भुशेयनाथ, भद्रेश्वर दोष्टित, कांचनभट वगैरे पात्रांचे उत्तम रीतीने रेखाटलेले स्वभाव, यांमुळे 'सीमद्रा' शिवाय दुसऱ्या कोणत्याही संगीत नाटकात याच्या इतकी लोकप्रियता संपादन केलेली नाही.

संगीत नाट्यकार म्हणून प्रसिद्धीस आलेले चौथे गृहस्थ रा. धोपाव कृष्ण कोल्हटकर हे होत. याचा 'विरतनय', 'गुप्तमंजुष', 'मूकनायक' व 'मतिधिकार' इत्यादि संगीत नाटके रचिली आहेत. काव्याला अवश्य असणारी प्रतिभा याच्या ठिकाणी पुष्कळ प्रमाणात बसत आहे. गद्य भाषा लिहिण्याची याची खेळी उत्तम असते. मार्मिक छोट्यावरून त्याच्या योगाने हास्यरस उपरस धरण्याची कलाही याचा नोंगळी साधली आहे. परंतु या गुणाबरोबर याच्या कृतीत काही दोषांदी दिसून येतात. छिष्ट पद्यरचना व गुंतागुंतीची संविधानके हे त्याच्यातील दोन ठळक दोष आहेत.

अलीकडे रा. खाडिलकरांनी गद्यनाटके लिहिण्याचे सोडून संगीतात प्रवेश केला आहे. त्यांची 'मानापमान', 'विद्याहरण', 'स्वयंवर' व 'झंपदी' ही संगीत नाटके आतापर्यंत रेणुमयी-वर येऊन बरीच लोकप्रिय झाली आहेत. त्याची संगीत नाटके लोकांस आवडली ती त्यांच्या गद्य नाटकांतही दिसून येणाऱ्या गुणांमुळे व पदांसाठी निघडलेल्या गोष्टीं वार्तांमुळे आवडली, त्यांच्या कवित्वामुळे नव्हे. रा. खाडिलकरांच्या अंगी कवि होण्यास अवश्य लागणारे गुण उरकटपणे बसत आहेत असे दिसत नाही. त्यामुळे गद्यरचनेत चतुरा असलेल्या एका लेखकाने कवितादेवीस अबरदस्तीने अनुकूल करून घेण्याचा यत्न केला आहे असे त्यांच्या पद्यावरून वाटते. दुर्बोधतेच्या दोषांत तर त्यांची पदे कधी कधी कोल्हटकरांच्या पदांवर ताण करतात.

कै. राम गणेश गडकरी हे अलीकडेच नाट्यकार म्हणून प्रसिद्धीस आले होते. ते अल्पावकाशात लोकप्रिय झाले असले तरी त्यांच्या नाटकात कोल्हटकर व खाडिलकर यांच्या गुणावगुणांचा अतिरेक झालेला आहे यात शंका नाही. यांचे 'एकच प्याला' हे संगीत सामाजिक नाटक फारच परिणामकारक व इतर नाटकांपेक्षा चांगले बघले आहे.

मराठी नाटकांचे (१) पौराणिक, (२) रोमांटिक (कल्पना-मय), (३) ऐतिहासिक, (४) सामाजिक व (५) धार्मिक असे वर्गीकरण केल्यास या महत्त्वाच्या शाखांत कितपत भर पडली आहे हे ताबडतोब कळून येईल. एखादे नाटक कोणत्या वर्गात पडेल हे ठरविणे नेहमीच सोपे होणार नाही. या प्रत्येक शाखेत कोणता नाटक उच्च दर्जाची व महत्त्वाची झाली आहेत हे श्रमगणकारिता पुढील वर्गीकरण संपर्योगी पडेल.

(१) पौराणिकः—सौमद्र, कृष्णाजुंजयुद्ध, स्वयंवर, विद्याहरण, सत्त्वपरीक्षा, कुंजविहारी, इत्यादि.

(२) रोमांटिकः—शापसंभ्रम, विरतनय, मूकनायक, गुप्तमंजुष, मानापमान, लीलावती, इत्यादि.

(३) ऐतिहासिक नाटकांत तोतयांचे बंड, सवाईमाधवराव पेशवे, पामिपतचा मुकाबला, शिवसंभव, वेवेंद्राही ही येतील.

(४) सामाजिक नाटकांत शारदा, हाच मुलाचा पाप, प्रेम-संन्यास, एकच प्याला, नौभाग्यलक्ष्मी, अश्विनिराशा इत्यादि.

(५) धार्मिक नाटके संत सखबाई, तुकाराम इत्यादिकांत म्हणता येईल.

नाट्यपरीक्षणः—लोकाभिप्राय यांय वळण लावण्याकरिता नाटकमंथार्ये व प्रयोगांचेही योग्य परीक्षण झाले पाहिजे. अतः टिकात्मक लेखांत रा. लेले यांची संस्कृत नाटकावरील 'सार व विचार' माला, डॉ. वेल्कलकरांचे 'उत्तराश्रमविरत' नाटकाचे परीक्षण, 'तोतयांचे बंड' या नाटकाचे रा. कोल्हटकरांचे परीक्षण, 'नाट्यकलास्यकुठार' हे पुस्तक, 'नाट्यशास्त्रे' ही मनीरंजनातील लेखमाला, ही पुस्तके उपयुक्त आहेत.

येथपर्यंत मराठी नाट्याचा इतिहास झाला. आता त्यासंबंधाने चौथीपेढत तात्विक चर्चा केल्यास ती पुढील नाटककारास बरीच मार्गदर्शक होणार आहे. म्हणून एक एक मुद्दा घेऊन त्यावर थोडे विवेचन केले आहे.

नाटकाचा हेतुः—ऐतिहासिक नाटकात एखाद्या ऐतिहासिक चरित्राचे किंवा प्रसंगाचे विशदीकरण करून गतकालाबद्दल अस्मिता उपद्रव करणे, किंवा एखादे ऐतिहासिक प्रमेय लोकांपुढे मांडणे हा हेतु असतो. सामाजिक नाटकात सामाजिक चालीरीतींना नवे वळण लावणे हा हेतु असतो. पौराणिक नाटकात वीरलपकींच एखाद्या हेतु किंवा धार्मिक विषयाचे उद्घाटन असते. केवळ काल्पनिक नाटकात एखादे नीतितत्व सांगण्याचा हेतु असतो. तथापि नैतिक हेतु-विहित असे नाटकेही उत्तम असू शकतील. नाटकाचा मुख्य हेतु मनीरंजन; तें योग्य-न्याय होत असल्यास त्या नाटकाला कर्तव्यार्थ त्यान मिळण्यास हरकत नाही.

नाटकातील काव्य व भाषाः—नाटकांत चांगल्या चांगल्या कल्पना व सद्बुद्धी आपा असल्याशिवाय मनीरंजन होणारच नाही. स्वतःच्या कल्पना संस्कृतप्रचुर भाषेत मांडण्याकडे रा. कोल्हटकरांचा आग्रह मुख्य ऐतिहासिक भाषेमध्ये मांडण्याकडे कै. गडकरी यांचा, कोटा विशेष दिसतो; पण त्यामुळे त्यांच्या नाटकांना दुर्बोधता आली आहे. आरदस्तपणा कायम रावूनही भाषणात व पदांत सुबोधता हा भाषेचा गुण शारदा नाटकातका इतर ठिकाणी क्वचित् आढळतो. केवळ काव्यकल्पना सुंदर असल्याने नाटक प्रयोगक्षया योग्य ठरते असे माझ नाही. उदा. दोषतपियरचे 'मिष्टमन नाईट्स ड्रीम' हे उच्च दर्जाचे नाटक प्रयोगक्षया होत ठरते.

शृंगर व विनोद.—नाटक हे संसाराचे चित्र असल्यामुळे संसाराप्रमाणे ते स्त्रीपुरुषमिश्रित असणारच व त्यात शृंगाराख्य अजीवात कांठा देणे शक्य नाही व योग्यहि नाही. 'मुद्राराक्षस' नाटकासारखे शृंगाररसहून असूनहि लोकंजनसम नाटक कविने. नाटकात शृंगार देवा हें खरे असले तरी स्त्रीपुरुषमिश्र अशा प्रेक्षकसमूहाच्या विनयशील स्वभावाच ध्यावा पोहोचेल असा शृंगार असता कामा नये. सौभद्रातील कृष्णक्षिमाणीचा प्रवेश किंवा प्रेमवधनातील बाजीराव-मस्तानीचा प्रवेश हे या दृष्टीचे आक्षेपाईत आहेत. कै. पाटणकर किंवा राणे यांच्या नाटकांतील दंगारविषयक प्रवेश तर तमाशेजनाच मासतात पतिपत्नीच्या एकातातील पवित्र मानलेले प्रसंग रंगसुभीवर दाखविणे सदभिरुपांत पडत नाही. म्हणून उत्तम दंगारापेक्षा व्यंग्यशृंगार व संभोगशृंगारापेक्षा विप्रलंबशृंगार योग्या-षड्विधा संस्कृत नाट्याचार्यांचा नियम मराठी नाटककारांनी नीट ध्यानात घ्यावाच पाहिजे. या नियमाचे पालन 'सुकनायका'तील विक्रान्त व सरोजिनी यांच्या सयेंनोल भेटीच्या प्रवेशात किंवा 'मानापमाना' तील मामिनी व धैर्यधर यांच्या पौष्पा अंकातील प्रवेशात आणि शाकुंतल व रत्नेश्वरी आणि जुलियट या नाट्यात पहावयास मिळते शृंगाराप्रमाणे हास्यरसहि आश्चर्यक व गणटा पाहिजे. नाटकाचे वर्ण्य जे मनोरंजन ते त्या रसावर बरच अवलंबून असते व शिवाय हंसेष्ट, पुष्पप्रभाव, एकच प्याल, तौमाम्मलक्ष्मी, गंगे कर्ण, रौद्र, भयानक रत्नांनी युक्त असा व सवैक शोकरसोपित्वाधी नाटकात प्रेक्षकांच्या मनोवृत्तीवर जो ताण पडतो त्याला विनोदरसाची गोड देण्याविषय भागणारच नाही. जुन्या नाटकात विदूषक किंवा मैत्रेय याची योजना केवळ हास्यरसाकरिताच असे. भार्येत श्लेष व विनोद पालून हास्यरस आणता येतो. एकाच शब्दाच्या भिन्न अर्थांमुळे वाक्यार्थातील वमळटि म्हणजे श्लेष आणि पात्राच्या विरोधात्मक स्थितिने वैलक्षण्य उत्पन्न होऊन जो वमळटि वाटते तो विनोद. श्लेष व विनोद हे दोन्ही अलेकार कोलहलकर, वेळकर, खांडेलकर व गडकरी या चौधा प्रमुख नाटककारांनी चांगले हस्तगत केले आहेत. तथापि रा. कोल्हटकर व केळकर यांचे श्लेषविनोदाचे प्रसंग जितके निर्दोष असतात तितके बाकीच्या दोघांचे नसतात असे म्हणवे लागते. हास्यरसाकरिता मैत्रेयासारखा एखाद-दुसऱ्या पात्रांपेक्षा अनेक पात्राच्या तोंडी श्लेषविनोदयुक्त भाषा पालणे, मुख्य कथानकाशी संबंध नसणारी पात्रे निर्माण करणे, हातूंचे नव्हे तर एक उपकथानक मुख्य नाटकास जोडून देणे असल्या अयुक्त युक्त्या रा. खांडेलकर व कै. गडकरी यांनी योजल्या आहेत विद्यावृत्तातील शिष्यवर, प्रेक्षकजातील क्षय व वृद्धि, प्रेमसंन्यासातील गोड्डळ, पुष्पप्रभातील चार विनोदी पात्रांचे एक उपनाटक या हास्यरसाकरिता केलेल्या युक्त्या गैर आहेत वसुधैवकुटुंबा व हवयं-

वर या नाटकांतील विनोद एकाच प्रकारचा असल्यामुळे आनंदोद्भवनी कंठाख्य उत्तम करतो. विविधललातील विविध या मुख्य पात्रांचे स्वभाविक विनोद वांगडा सापल्या आहे. पण 'वन्द्याराधा'वर वसुधैव कुटुंबाची प्रार्थना केली वगळायची हें मला ठिकवा' असे वाळ्या आपल्या बापास-वर्गमंडास म्हणताना पाहून कवीच्या विनोदाची कीव येते विनोदाने उत्तम उदाहरण मूच्छकटिक नाटक व त्यातील शंकर यांचे होय. विनोदाच्या बाबतीत वरच्या दर्जाच्या मराठी नाट्यात बायकांचे बंड, मानापमान, शारदा, तोतयाचे वड, अमात्यमाधव, वधूपरीक्षा, गंगे नाटकांनी गणना होईल.

संगीत.—नाटकाची क्रांतिप्रियता वाढण्याचे संगीत हें एक मुख्य साधन आहे. या संगीताच्या बाबतीत कै. अण्णा किछो-स्कर यांच्या वेळेपासून आजपर्यंत अनेक प्रकारची क्रांति झालेली आहे नाटकांतील पद्यासंबंधाने त्यांची संख्या, प्रसंग, जाती व मापा हे प्रकार महत्वाचे मुद्दे आहेत. प्रथम प्रथम पद्याची संख्या फार मोठी म्हणजे शे सव्वाशे असून नाटकप्रयोग ६-७ तास लायत असे, त्याऐवजी तो संख्या आता सरासरी ५० पर्यंत उतरली आहे, व प्रयोगाळ ४-४१ तास पुरतात. तसेच सरसकट सर्व पात्रांच्या तोंडी पद्य पूर्वी असत त्याऐवजी निवडक पात्रांच्या तोंडी योग्य प्रसंग पाहूनच पद्य घालण्याकडे नाटककारांचे इच्छा लक्षात असते. पद्यास योग्यायोग्य प्रसंग निवडण्यास कवीच्या अर्था यांमिळता चांगलीच पाहिजे पद्याच्या बाकी निवडकता प्रेक्षकांनी संशोदाभिज्ञता वाढेल त्याप्रमाणे अधिक लक्ष पुरविणे भाग होत नाणार आहे. वरील विष्णु दिगंबर म्हणताना काही काही राग ठराविक वेळी व ठराविक स्थळीच गावयाचे असतात नाहींतर त्यांचे माधुर्य कमी होऊन वेरंग होतो. क्षिप्रोटी, निरहा, काकी, पिल्ल, गंगे राग जरी वाढेल वेढ्या म्हटले तरी चालतात. तथापि नाटकाच्या आरंभी व नाटकाचे शे शेवट यांमध्ये नाहींत. आरंभ गंगे व उदात्त पदार्थां केला तर प्रेक्षकावर छाप पडून नाटकास रंग येतो. म्हणून असा वेळी हंमीर मृग, कल्याण, पूर्वाग्रमन, छायावट, अखिले राग असावेत, व ताल वीताळ असावा. नाटकातील मध्यमार्गी कंदार, कानडा, शंकरा, मालकांठ, असे राग आपाप. शेवटी नेवडी बागेवरी, लज्जत, वरंठ, बिमास असे राग आणावेत. असावरी किंवा मोड ह्या रागांत शृंगारयुक्त पद्ये नसावीत. शिवाय गायन म्हटले म्हणजे शृंगार व नरणा या दोनच रसाचे पोषक असते, तर नवरसयुक्त नाटकात पदाना स्थान कोठे कोठे घावयाचे याची निवड नाटककारांनी कर वारकाईने करावयास पाहिजे. पदाची माषा अर्थात दुर्बोध म्हणून रा. कोल्हटकराच्या 'शुद्धमंजुष' वर नाट्यकलाव्यकुटाराने केलेली टीका संगीत नाटककारास बरोच मार्गदर्शक झाली आहे

नाट्य प्रयोग.—नाटकांच्या रंगभूमीवरील प्रयोगा-
संबंधाने विचार करणे तो (१) अभिनय, (२) पोषाख,
(३) सीनसीनरी, (४) नटवर्ग, व (५) नाटक
कंपन्या. या पांच मुद्यासंबंधी होय

(१) अभिनय.—याचे शास्त्रीय निवेदन ६ व्या विभागात
('अभिनय 'पहा) दिले आहे. अभिनयासंबंधी शेक्सपियरने
आपल्या हॅम्लेट या पात्राच्या तोंडी काढी नियम घातले
आहेत. अभिनयाकडे पूर्ण लक्ष सलगत्याकरिता अपेक्षित
नटाला स्वतःचे बोलणे अगदी उत्तम पाठ येत असले पाहिजे.
भाषणाची नकल नोंद पाठ नसल्यास पुढे काय म्हणवयाचे
इकडे लक्ष गुंतून अभिनयाचा क्षणोक्षणी रंग होतो आवाज,
चेहरा व हातवारे शब्दार्थाना अनुकूल ठेवणे ही अभि-
नयाची मुख्य तीन अंगे होत. भाषणाचा योग्य परिणाम
प्रेक्षकांस होव्याकरिता विनाकारण काहीस हातवारे न
करता भाषा व चेहरा यांत योग्य तो फरक करणे ही
कला कार अवयव आहे. पाश्चात्य कलेत हातवारे कमी
कडून आचार्य व चेहरा पालटल्याकडे अधिक लक्ष देतात
व ती कला कै. गणपतराव जोशी यांनी पाश्चात्य नटपद्धती
अधिक साध्य केली होती. त्यांच्या तोंडीचा दुसरा नट
मराठी रंगभूमीवर आणव बमकला नाही. उलटपक्षी मराठी
रंगभूमीवर उघड दर्जा मिळविलेल्या महाराष्ट्र नाटक मंडळी-
तहि काही ठळक दोष आढळतात. उच्च मराठी ऐतिहासिक
शिवधर्म वगैरे नाटकात हाहाणी सारखा मुख्य भाषे
आपली सर्व भाषणे सार स्वतःत म्हणतांना आढळतात.

(२) पोषाख.—या बाबतीत 'खिचकल' (तैत्तिरीय विभाग
पृ. १००) या लेखात दाखविलेल्यापैकी दोन दोष म्हणजे युग-
विपर्यास व वास्तवताचा विपर्यास याकडे लक्ष दिले पाहिजे.
नाटकाचे कथानक ज्या काळातले असेल त्या काळाचा अनु-
रूप असेच पोषाख व नाट्यप्रवेशातील द्तर सर्व वस्तूंची
मांडणी असली पाहिजे. तसेच कथानक ज्या देशातले किंवा
ज्या लोकसमाजाबद्दल असेल त्या समाजाची राहणी,
पोषाख व इतर गोष्टी स्टेजवरील मांडणीत प्रतिबिंबित झाल्या
पाहिजेत. या दृष्ट्यासार सामाजिक नाटके स्टेजवर सजविणे
सोपे असते परंतु ऐतिहासिक व पौराणिक नाटके सजवितांना
पोषाखाचा प्रश्न फार अवघड असतो हे खरे तथापि कित्येक
वेळा सारासार विचार व सद्बुद्धि यांना अगदी काटा देऊन
हास्याकारक किंवा उद्देगजनक पोषाख केलेले दिसतात. विशेष-
तः श्रीपात्रांच्या वेपारत वैगुण्य कार आढळते पुरुषच जीपाटे
वेतात त्यामुळे मूळ शरीररचनाच सदाप असते पुष्पांचे
शरीर नैसर्गिकच राहू, कुणखर व विवदा असते उंची अधिक,
हाता पाकट, स्वर कर्करा, चालण्याची तहा उलट, याप्रमाणे
सर्व जीवित्वा प्रतिवृत्त गोष्टी असतात. गिणाय अर्धरंगित
शरीर तर फारच वमसाकारिक दिसते. डोक्यावर नैसर्गिक
केश न बांधविता दोप बसवितात; ते वेडील असून त्यांत
भाग नसतो व केश राड असतात. जोड्या अर्ध्या दंडाप-

येंतच डेब्रम वर गळ्या व खांदी उपजेव टाकतात श्रीपात्रांना
नेघलेलीं लुगडीं एपाटा काठीला गुंडाळण्यासारखी दिसतात.
पद फार आऊड काढल्यामुळे तो ताड घ्यावा लागतो;
गुण्या सुर्वेच पडत नाहीत त्यामुळे उरोभाग फार स्पष्ट
दिसतो. पदर अंगार नीट राहता नाहीत त्यामुळे वरचेवर
पावसावा लागतो. शिवाय उया त्या भूमिकेत सगळेसहि
पोषाख नसतो राणी व दासी या दोघींची लुगडीं घडूकट सार-
खीच उंची व पायघोल ओले सोडून नेसलेली असतात.
दासीलाहि हिऱ्यामास्याचे दागिने, केसांतील गहने वगैरे रत्न
थीमता नाट असतो कारदानाटकातील ईदिराकानूला भली
म्हणून ओळखणे अवयव पडते; वगैरे टीका सौ मधुरावाई
प्रविष्ट यानी वेळी आहे.

(३) सीनसीनरी.—ड्राप, महाळ, जंगल, रस्ता व निळा एवढे
पांच आवय्यक पडते होत अशी प्रथमार्भां तमनूत होती.
अद्यापि द्रव्यसामर्थ्याभावीं पुष्कळ मंडळ्या चारपाच
पडद्यावरच सर्व नाटक उरकतात. वास्तविक नटांचे कौशल्य
अस्त एतून दिसावे व रचविरोध न्हावा म्हणून देखा-
व्याची योजना असते, तेव्हा प्रत्येक प्रवेशाला अनुरूप अशी
सीनसीनरी व पडदे पाहिजेत मोठा दरबार भरला असतो
तेव्हा व उलटपक्षीं वर्णिका आपल्या मैत्रिणीं हितांजुन
करीत असते अशा दोन्ही वेळीं मागे राड सतर फूट लोकीचा
व मोटमोठ्या खावाचा दिवाणखाना रंगविलेला एकच पडदा
असणे योग्य नाही, किंवा वादळातला लुळी देण्याकरिता ने-
वेळीं सर्व शहराचे लोक त्याला पाहावयास कोट्यांमुळे गर्द
झाली असे वगैरे असताहि पडद्यावरील सर्व व रस्ता ओसाड
दाखविणे हास्यास्पद होय. रचविरोध योग्य होव्याकरिता
पडद्यांना रंगहि अनुदप पाहिजेत कथनशोकराच्या प्रसंगां
भरमी रंगाचे घळकट दिसणारे पडदे अक्षुकाच्या मनाला
उदासपणा आणण्यास मदत करतील, लालभाड रंगाची रेल-
वेल केव्हायि थीमत्तरसाळ भर वेईल, हुंगाररसाच्या वेडीं
पडद्याचे शुद्ध वण मृदु रंग विशेष शोभा आणतील, हास्य-
रसाला चित्रविचित्र रंगाने व अकृतींचे पडदे मनोमत्त कुणी
उल्लासित उरण्यांत मदत करतील; आणि भयानकतेत
काळ्या रंगाने व अंधुक प्रकाशांन वागला सवेल. अलोकक
पायाच नाडकपुढील वेडीं सीनसीनरी इकडील मोठ्या
कंपन्यातून दाखविणी याते वण तिला कार खर्च येतो. एखाद-
दुसरा ' कट्टीन ' करण्याने स्वाभाविकता दिसून न येतां
सुलट नाटकातील रहस्याविषयी आदर बर्मी होतो. वाटेल
तेव्हां अपेक्षित सीन दाखविणे चांगले नाही प्रसंग ओळखून
व इतर प्रवेशांना अनुचलनच याची योजना शास्त्री पाहिजे.

(४) नटवर्ग.—झाडेंड, फ्रान्स, अमेरिका या देशात नाटक-
कंपन्यांत चांगले सुशिक्षित लोक असून कित्येक कंपन्यांचे
चाळक स्वतः चांगले नट असतात, इतकेच नव्हे तर ते
नाटककर्तेहि असतात. नाटक द्वा सुशिक्षितांचा पंदा आहे हे
तरच लघाप आगल्याकडे पडलेले नाही. पुष्कळ कंपन्यांत

अशिक्षित नटच बहुतेक असतात आणि केवळ रूप वेश्या
आवाज अशा गुणावर पैसे मिळू लागतात. त्यांचेही पुढेकडे
दुर्गमनीही बनतात. ज्ञानाचे घेतलेला पाहू नये अशा सुनी
धार्मिक समजून असल्यामुळे नाट्यकेंद्रांची नाही असा पाद
१८८०-९० च्या सुमारास चालत्या विद्वान् मंडळीत याग
लेला होता. शिष्या नटवाचीं सासांनयत आदळणारीं दुर्बल
नाटकी धर्माचा अर्थापि कमीपणा आणण्यास कारणीभूत
झालेले आहे. तथापि सुशिक्षण व सद्गते या दोन्ही बाबतीत
अलीकडे नाटकमंडळ्यात सुधारणा होत आहे. नाटकात
श्रिया असल्याची नाही हाही एक महत्त्वाचा प्रश्न आपल्या-
कडे उपस्थित झाला आहे. काही महाराष्ट्रीय व पारशी
नाटकमंडळ्यात व बंगाल्यात श्रिया नाटकात यामें करतात
बरेचक्या दृष्टीने पाहता श्रियाच्या भूमिका श्रियानी केल्यात
वागल्या. वटतील हें उघड आहे. उलटपक्षीं पुरुषांनीं ज्ञानेव
ध्यावयाला प्रोत्तवणा न आल्यामुळे निवृत्तात, तेव्हा
अल्प वय व अनुभवशून्यता या दोन कारणांमुळे छात्रभूमिकेंत
लागणारी शारीरिक व मानसिक सिद्धता पुरुषांशीच घटायच्या
अर्जां मुळीच नसते. रघुमूर्ते बेदील अभिनय व कर्कश
आवाज हे मुख्य दोष पुढेकडे ज्ञापार्थीत आदळतात. त्याचें
श्रियाच्या भूमिका श्रियानी करणें हें केवळ पाश्चात्यांचे
अध्यापक नवून नाट्यकलेच्या बाबीचें एक स्वरूप आहे.
प्राचीन व अर्वाचीन दोन्ही प्रकारच्या संस्कृतविरुद्ध पाहता
नाट्यकलेच्या विकासात हा अवस्था आल्याबाबत रहाणार
नाही असे म्हणावें. त्यांत प्राचीन भारतीय नाट्यप्रथा
बहुन पाहता आपल्याकडे नाटकांत श्रियाच्या भूमिका
अप्यारानी करण्याची चाल शिष्टसमज होती हें उघड आहे.
पाश्चात्य देशातही शैक्षणिकचर्या बघी श्रियाच्या भूमिका
पुष्ट करीत असत असे हॅम्स्टेड नाटकवरून दिसतें, यण पुढें
हून या चालेंच राजाच्या बेल्यासून नाटकांत श्रिया कामें
करूं लागल्या, इतकेंच नव्हे तर आज अशा श्रियाचीं अत्यंत
उमराव व बडे लोकही समजावतात तथापि पाश्चात्य समाज
रचना आणि आपल्या इच्छील समाजरचना यांत फार अंतर
आहे. तिकडे श्रियानीं पुरुषांरोबर समाजांत दिलेणें, फिरेणें,
बोलणें बघणें व इ अस्वस्थामुळे उभयपक्षांतील भांड होऊन केवळ
साक्षिण्यानें विवा अगस्त्यानें उत्तम होण्याच्या मनोवृत्ती
बोधत स रेश्या असतात आमच्याकडे तशी स्थिति नसल्यानें
नाटकात श्रिया असण्यापासून नैतिक दृष्ट्या अनिष्ट परिणाम
होतात तेव्हा अली स्थिति असल्यामुळे पुढील न श्रियाची न व
रगभूमीला मिळणें दुरापास्त आहे. शिवाय नाटकाचा धडा हा
नयनमनोहर रूप, वर्णमधुर स्वर, उज्ज्वल रमण्या देखावे
हरयादिंकांमुळे असल्या वृत्तिचाचल्यास इतक्या अनुकूल
असतो कीं, नाटकमंडळ्यांतील नटाची नातिमत्ता अदळ
राहणें फार बटिण आहे. पाश्चात्य देशातही नानसमसारख्या
तत्त्ववेद्यांनीं रंगपट त आयली वृत्ति रंगेल शास्त्रांमध्यें बहुली
पुष्प आहे. मग आपल्याकडे नाटकमंडळी ज्ञानपुष्ट

मिश्रित असल्यास काय अनिष्ट परिणाम होतात त्याची सहज
वरणना येईल. सार्वभौम, कुलीन श्रिया या धर्मात शिरण्याचा
समय दिसत नाहीत तथापि गीत व नृत्य करणाऱ्या श्रियाचे
काही विवक्षित वर्ग आपल्याकडे असून वेदशास्त्रांमधील
श्रिया आज नाटकाचा धडा बंगालकडे करू लागल्या आहेत.
पण जसा अनिष्ट पूर्वचारिण्याच्या श्रियांनीं स्टेजवर सभ्य
स्त्रीपुरुषांपुढे व विद्याभ्यासपुढे कामें करून प्रशंसा मिळवावी
ही गोष्ट आहे. अनिष्टच आहे. मूळ वेदशास्त्रांमधील श्रियाची
सार्वजनिक रीत्या वर्तमानपत्रादिकांतून त्यांच्या स्टेजवरील
कामावरून स्तुति होणें ही गोष्ट प्रथम नैतिकदृष्ट्या अनिष्ट आहे.
मग स्टेजवर गायनाभिरागादिकांमुळे या तृष्ण श्रिया तृष्ण
प्रशंसाच्या मनोभर काय अनिष्ट परिणाम करीत असतील
त्याची वरणना सहज होते. तत्पर्य, शारीरिकक्या सोडून नाट्य-
व्यवसायानें उजवीक्या करणें वेदशास्त्राच्या दृष्टीने इष्ट असलें
तरी सामाजिक दृष्ट्या तें अनिष्टच आहे, अशी टीका मॉर्कन
रिचमंडच्या संपादकांनीं केली आहे (भाग १, १९५५ वा अंक)
या बादप्रसन्न प्रश्नासमयी खोचट्या सुद्धा असत कीं, नाट्य
कलेच्या दृष्टीने पाहिलें तरी श्रियांनी श्रियाची भूमिका
करण्यापेक्षा पुरुषांनीच ज्ञानेव घेऊन हुबेहुब श्रियाप्रमाणें
भाषण-अभिनयमादि करून दाखविणें यात अधिक चांगुल व
स्वास्थ्य आहे, आणि ज्ञापार्थी करणारा सर्व बाबतीत खुर
श्रियावरही ताण परगार लागूधर्मासारखे पुरुषनट महाराष्ट्र
रगभूमीला लागले आहेत.

(५) नाटकमंडळी — नाटकमंडळी उभारून ती चालीवणें
हें मोठ्या खर्चाचें काम असल्यामुळे 'उत्पत्ति विलोपने'
अशी आजवर अनेक कपण्याची स्थिति झाली आहे. तेव्हा
४०१५ वर्षांत त्यापण देऊन घुडालेव्या नाटककपण्यांची
सह्या साठ-सत्तराहून अधिक आहे, आणि सातत चालू
असलेल्या बीस-तीस कपण्यांची विरह्याधिकत्व निष्पत्त्यामध्यें
तरी आहे कीं नाही हा धाकाच आहे. एलाचा सत्पानिकाच्या
आध्यायासाठी कपणी काढण व चालविणें ही एक कठीन पद्धत
चालला आहे, आणि नाटकमंडळी अनेक कलाचें संपन्न
करीत असल्यामुळे तिला आध्यायासाठी वेणें यात कमीपणा
काहीच नाही. तथापि स्वतःचा पैसा योग्य कार्यां सांगता
आणि कपण्यांत सुशिक्षित, निवृत्तनी व प्रतिष्ठित इत्थन राहून
त्यांनी नाट्यकलेचा उरध्व करतवा, ह्यावरही देखरेख
सत्पानिकांनीं ठेवणें अवश्य आहे. पच्चा सत्पानिकांच्या
आध्यायानें चाललेल्या कपण्यांतही अत कलह मानून रयांची
वरनेवर शकलें दहावीं विवा रया अर्जांवात नष्ट व्हाव्या. ही
गोष्ट उभयपक्षांमध्यें सुधारणव नाही. या धर्माच्या बाबतीत
अखेर पाश्चात्य मंडळी मंडळी कपण्या बसवून सर्वांनी एकत्र
राहाण्याचें धड करून निरनिराळ्या स्वतंत्रपणें राहिलेल्या
धर्मादिक नटाना पक्ष नाट्यप्रयोगापुरते एकत्र आणून धडा
चालविण्याची रात सुरू होईल की नाही हें आज मिश्रित
स्थितीत देत नाही. मात्र यासुद्धे तत्पानाचें व फाटपुढ

हत्यादि प्रसंग टळतात आणि घरोघर संसारांत राहिल्याने नटांची नोंतिमत्ता बरी राहिल असे अफगाणमुळे घेणाऱ्या उन्नतीतील ती पुढील पायरी आहे व ती गांठये योग्य आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. यापुढे माथलीही एक कायदा होणार आहे. नाट्यव्यवस्थापासून नंतर कांतिन व्यवस्थागत पद्धती इतम सांप्रत आढळतात आणि भाषण-गायनादिकांचा चांगला सराव यत्तरायामुळे असे इतम तो अस्यंत पवित्र घंदा आढळक रीतीनेही चालवू शकतात. पण या धंद्याच्या उच्च पावित्र्यात अनुरूप असे कांतिनकाराचे पुनर्चारित्र्य उज्वल पाहिजे व ते असल्यास बरीलप्रमाणे व्यवस्थांतर करण्यास हरकत नाही.

उपसंहार.—संशोधकांत भारतीय नाट्यकलेचे अस्तित्व कोरवपासून व रामरावण काळ्यापर्यंत म्हणजे दि. पू. दोन-तीन हजार वर्षांपर्यंत अनुमानिता येते. तथापि दूदक, कालिदास, धर्मे उपलब्ध असलेल्या आद्य नाटककारांच्या कुली निष्ठेची शकाराभाच्या सुमाराच्या आहेत. त्यांच्या पूर्वीची नाटके उपलब्ध नाहीत. लिखितोत्तर नवव्या शत-कापासून मराठी भाषा चांगली कळू झालेली दिसते. तथापि ब्रिटिश अमदानांपूर्वीचे मराठीतले नाटकमेय उपलब्ध नाहीत. संस्कृत नाटकांची परंपरा आजपर्यंत चालू होती असे १९ व्या शतकातील मिथ्याशास्त्रविद्वंश (१८५२), आनंदचंद्रोदय (१८४९), महिषुरी शांतोभर प्रतिष्ठा (१८९२) या नाटकावरून व त्यातून अर्थाचीन म्हणजे ईंग्रजी अमदानांतील २० व्या शतकातील विदुमाथकृत कंपनाप्रतापमंडल, मुईब शुद्धिद्वक्त त्रिस्तोत्राभ्येपीय नाटक ह्यांदि नाटकांवरून दिसून येते. मराठी नाटकांतील ' लक्ष्मीनारायणविवाह ' हे एकच कायते १७ व्या शतकातील नाटक उपलब्ध आहे. तात्पर्य, संस्कृत व मराठी मिळून नाटकग्रंथांची परंपरा दोन हजार वर्षांची आहे. ब्रिटिश अमदानांत पाश्चात्य कलेच्या परिवर्तनां महाराष्ट्रीय नाट्यप्रयोगांत भी भर पडून उमटत झाली ती अमृतपूर्व आहे यांत संका नाही. नाट्यशास्त्र व कला या दोन्ही अंगांची म्हणजे नाटकशास्त्र, नाट्यटीकाभ्येय, नाटकपद्ध, पांचाख, सीनसीनरी, अभिनय, गायन, गीते सर्वांची नेह्या ४०-५० वर्षांत महाराष्ट्रीयीनां भी सुधारणा केली आहे ती विरपूरकालापेक्षा व सांप्रतच्या इतर भारतीय प्रांतोपेक्षा सरस आहे. गद्य नाटकांत खाडिलकर, गच्छरी, केळकर, सरे, इ. अंगीत नाटकांत देवल, कोल्हटकर, खाडिलकर, इ. अभिनयांत गणपराव जोशी, प्रधान, भागवत, बोडस, बालमधवे, गायनात बाघोलीकर, बरिदकर, भाकराव कोल्हटकर, धार्याधर्ष, केशवराव मोसले, सरनाईक, पांचाख व सीनसीनरीत किलोस्कर, महाराष्ट्र, गंधर्व, या कथन्या; रानी जे अस्पृश्यान मिळविले आहे ती कौतुकाभिवानास्पद आहे व या सर्वांच्या प्रगतीचे प्रेय रंगभूमी व नाट्यकला मार्गिक; महाराष्ट्रीय नाट्यसंमेलन; व के. अ. बा. बरवे, या. बा.

सुगुमदार व इतर सुशिक्षित नट, नाटककार व टीकाकार यांच्या निमित्त, विद्वत्तापूर्ण व क्षुधिवारपरिप्लुत यत्नेत आहे.

तथापि पाश्चात्य देशांत नाट्यकलासंबंधीनाथं जितक्या संस्था आहेत त्याच्या आल्यासांनेही इकडे तसा संस्था नाहीत, असे दुःखाने म्हणावे लागते. युरोपअमेरिकेत वशा प्रका-रच्या नाट्यविषयक संस्था आहेत हे पुढील यादीवरून दिसून येईल.

पाश्चात्यांतील नाट्यविषयक संस्थाः—आपल्याकडे अद्याप नाट्यविषयाच्या सुधारणेला किती वात आहे ही सोट लक्षांत घेऊनकरिता पाश्चात्यांच्या अशा संस्थांची श्रोतक माहिती पाहिजे कडेन घाटून पुढील नाट्यकलाविषयक संस्था आहेत. (१) 'लेक्जंडे असोसिएशन' (नटयोगाची संस्था), ही नाट्यकलेसंबंधीने कायदेकानू व इतर सरकारी कामे याकडे लक्ष देते. (२) 'दि थिएटरल ग्लायन्स', ही नाटकपद्धीचे व्यवस्थापक व मालक यांची संस्था असून एकमेकांच्या हितविषयीची विचार करून एकनाम्यतेने काय-द्याच्या अडचणीचे प्रश्न सोडवते व एकमेकांस प्रोत्साहन देते. (३) 'ट्रुडॅसिंग थिएटर मॅनेजर्स असोसिएशन', ही ज्या नाटकमंडळाबाबतपर प्रवासांत नेण्यासारकी नाटकपद्धी (पीट-बल थिएटर) अस्तित्वात त्यांच्या मॅनेजरांची व मालकांची संस्था आहे. ह्या विदित पेतलेल्या नाटकांचे प्रयोग चोरून केले जाऊ नयेत यासंबंधीने ह्कसरद्वारा करण्याचे कामही ही संस्था करते. (४) 'दि सोसायटी ऑफ ऑपर्स', ही प्रयकारा-ना संस्था असून तिचीच एक इन्मेटिक सव-कमिटी आहे. ती नाटककारांच्या प्रयोगांचे ह्क (कोंपी राईट), संविधानका-संबंधी ह्क व सिनेमाटोग्राफकरिता विभिन्न रचनी लागतात तत्संबंधी प्रश्न यांचा विचार करते या संस्थेतील एका नाट्य-काराच्या नाटकावर कादंबरी रचून ती आपल्या वर्तमान-पत्रात प्रसिद्ध केल्याबद्दल अमेरिकेतील एका वर्तमानपत्रका-रापासून या संस्थेने नुकसान) असून पेतली हिंदुस्थानांत ईंग्रजी नाटकांच्या आधारें या नाटक होत आहेत त्याकडेही या संस्थेचे लक्ष आहे (५) 'ले प्रोबेसिंग सोसायटी (नवी नाटकें सिवून ती रंगभूमीवर आणणाऱ्या संस्था)—दि इंग्लिश ले सोसायटी, दि ड्रामा सोसायटी, दि सोरॅलिटी ले सोसायटी, दि जर्मेन थिएटर क्लब (जर्मन नाट्यप्रयोगा उत्तम नाट-काची इंग्लिश सभागत ओळख करून देणारी संस्था), एलिझाबेथन स्टेशन सोसायटी, स्टॉकपोर्ट गॅरिक सोसायटी, दि च्युरी स्टेशन सोसायटी वगैरे संस्था (६) 'थिएट्रिकल क्लब' म्हणजे नाट्यविषयकसमाज, यातील दि प्रीन क्लब क्लब, दि रीहर्सल क्लब, दि अॅक्टर्स सोई क्लब, दि गॅरिक क्लब, दि सेन्ट्रल क्लब वगैरे क्लब, नाट्यकलाविषयक शिष्यांचा व बल्हाचा संग्रह करतात. 'अॅक्टर्स चर्च यूनियन' ही संस्था धनोपदेकाच्या वर्गांतले जे लोक नाटकधंद्यांत गुंतले असतात त्यांना शिक्षण देते. (७) 'थिएट्रिकल सेडींग गिल्ड' ही नाटकधंद्यातील शिष्यांचा सदत करणारी संस्था आहे. (८)

अॅक्ट्रेससो फ्राचाइज लाग व वीमेन रायटर्स समेज लीग या संस्था नाट्यविद्याना व लेखकविद्यानां मतदानाचा हक्क दिल-
विद्यासाठी खटपट करतात. (१) अॅक्टर्स ऑफ ड्रामॅटिक
आर्ट या संस्थेत नाट्यकलेचे शिक्षण दिले जाते. (१०) हे
गोअर्स क्लबमध्ये प्रेक्षकांचे क्लब हे अनेक असून त्यांचे उद्देश
नाटकावर टीकात्मक चर्चा करणे, नटाचा भोवरे करणे
वगैरे असतात. त्यात 'ग्यालरी फर्टे नाट्यटॅब क्लब' नांवाच्या
क्लबत नाटकाचा पहिला प्रयोग ग्यालरीत घेऊन व पैसे
देऊन पाहणारे लोक असून फुकट नाटक पाहून भिडस्त
अभिप्राय देण्याचा ते नियम करतात (११), 'अॅक्टर्स
बेनेव्होलेंट फंड, अॅक्टर्स ऑर्गेनज फंड, रॉयल जनरल
थिएट्रिकल फंड, वगैरे नाट्यकलापोषक संस्था आहेत.

मराठी फावड्याडमयाप्रमाणे मराठी नाट्यफावड्यालाहि
जागतिक बाड्मयात स्थान अद्याप मिळण्यासाठी स्थिति
आली नाही असे म्हणावे लागते. कारण शेक्सपियरकृत
हॅम्लेटमॅकवेचच्या किंवा कालिदासकृत शाकुंतलच्या तोडीची
नाटक मराठीत (संभद्र सोडून) अद्याप झाली नाहीत वास्तविक
सद्यमान, घुन, परली-अभिलप, राजगुरुणा, स्वातंत्र्यप्राप्ति,
स्वातंत्र्यधरक्षण, धर्मांतर, पतितोन्नति, वरनिर्णय, वधुनिर्णय,
विजोद्धाराय (वय, विद्या किंवा धन याच्या विपरीतमुळे
पत्निले), अजरामर, वगैरे विषय आसिल मान्यताप्राप्त
शिवाय असे असल्यामुळे एकाद्विषयक नाट्यकृति उत्कृष्ट
असल्यास ती कोणत्याहि भाषेतील असली तरी जगमान्य
होण्यास हरकत नाही. परीक्षेची निरतिराज्या विषयावर
मराठीत नाटक झाले आहेत. पण सद्यमानविषयक (खासि-
तकराच्या विचारणात ती विषय गौण असल्यामुळे ते
विचारावे नाही) गडकन्याचे 'एकच प्याला' हे नवत्यास
साठ्यावर आणण्याच्या कामी काही एक न करणारी दास-
बाजाची स्त्री, सटोरामाचा भेसूर विनोद, उपदेशाची लाव-
लचक चव्हाटी, इत्यादि दोषामुळे, घुनविषयक खाडिलकाचे
'दौघदौ' हे विवृत्त स्वरूपात पौराणिक पात्रांना बसविण्याच्या
दोषामुळे; परलीअभिलपपर गडकन्याचे 'पुण्यप्रभाव' हे आर्थ
श्रीच्या पातिव्रत्याच्या कर्तव्याची परकीयाच्या कृतीने बेनुमार
झालेली ओढाण, इत्यादि दोषामुळे बरीच वरच्यासारखी
प्रसिद्ध नाटकहि जागतिक दर्जा पटवण्यास लायक ठरणार
नाही. दसक, विषयाविवाहवर्दी, हुंदा, वगैरे हिंदु समाजाच्या
विशिष्ट चाली इतर देशातील व धर्मातील लोकांत नसल्यामुळे
सदर विषयांस वाडिलेली मयेचापूत, सौभाग्यलक्ष्मी, हाच
मुलाचा बाप वगैरे नाटकांस जागतिक कोर्ताची आशा नाही.
मराठी नाटकाचे सुसमाबलोकन नॅत्यास हॅम्लेट, मॅकबेथ व
त्याची स्त्री इत्यादिकाप्रमाणे पाश्चात्या मनीषुतीचे संभाषण-
द्वारा किंवा आत्मगठमापणद्वारा अखिल मानवशातीला
उद्बोधक होईल असे एकच प्यालातील सुपाकरासारखे निज
रेखाश्याच्या प्रयत्नात मराठी नाटककारांना काहींच यश
आलेले आढळते तथापि वर्धमानधुर व जगमान्य होण्या-

लायक असे नाटक मराठीत अजून व्हावयाचेच आहे असे
तौलनिक नाट्यवाड्मयाभ्यासकांस वाटणार नाही. मराठी
नाटकविषय मध्यम वर्गाच्या मनीषुतीचा पगडा विशेष बस-
ल्यामुळे सर्वजनसमूहास तो तितका चित्ताकर्षक वाटत नाहीत
पण ती नैतिक दृष्ट्या इतर नाटकांपेक्षा बरीच उच्च दर्जाची
ठरतात

इतर चौवौत्य व पाश्चात्य भाषांतील नाटकांचे विवेचन त्या
त्या वाड्मयाखाली दिलेले आढळेल; उदा इंग्रजी वाड्मय,
जर्मन वाड्मय, इत्यादि.

[सं द भ मंत्र, सामान्य.—आरिस्टॉटल—पोएटिक्स
लंडन १८५५); एल् कॅम्पेल—ट्रॅजिक ड्रामा इन
एस्थिलस, सोफोक्लिस अँड शेक्सपियर (लंडन १९०४),
डब्ल्यू. एल् कोटने—दि आयडिया ऑफ टॅगॅटो इन एन्शट
अँड मॉडर्न ड्रामा (बेस्टमिन्स्टर १९००), जे. डायडन—एसे
ऑफ ड्रामॅटिक पोएसी, जी. एन्. लेलेस—ऑन अॅक्टर्स अँड
आर्ट ऑफ अॅक्टिंग (लंडन १८७५), सर टी. मॉर्टन—एसेज
ऑन ड्रामा (लंडन १८७४), जे. मॅन्थियस—हिस्टरी ऑफ
थिएट्रिकल आर्ट इन एन्शट अँड मॉडर्न, भाषांतर एन्.
व्हॉन कोसेलचे (लंडन १९०३), जी. मॅरेडिथ—एसे ऑन
कॉमेडी (बेस्टमिन्स्टर १८९७), ए. डब्ल्यू. व्हॉन इन्गेल-
लेबनचे ऑन ड्रामॅटिक आर्ट अँड लिटरेचर (इंग्रजी
भाषांतर, लंडन १८४६), सर डब्ल्यू. स्कॉट—एसेज ऑन
शिग्नलरी, रोमान्स अँड दि ड्रामा; डब्ल्यू. वेल्डनपोर्ट
आर्ट्स—ए दिक्शनरी ऑफ दि ड्रामा.

इंग्रजी—कोलायर—हिस्टरी ऑफ इंग्लिश ड्रामॅटिक
पोएट्री (१८७५); डिवडिन—ए कॅम्पॉट हिस्टरी ऑफ दि
इंग्लिश स्टॅज (लंडन १८००), डब्ल्यू. सी. हॅम्लिट—ड्रामॅटि-
स्ट ऑफ दि रेसॉरेशन, अलि इंग्लिश ड्रामॅटिस्ट्स, दि
इंग्लिश ड्रामा अँड स्टॅज अँडर दि र्यूडर अँड स्टुअर्ट प्रिन्सिपल;
एल्. एन्. चॅस—दि इंग्लिश थिएट्रिकल ड्रे (न्यूयॉर्क १९०३),
डब्ल्यू. हॅम्लिट—ड्रामॅटिक लिटरेचर ऑफ दि एज ऑफ
एलिझाबेथ, ए ग्रु ऑफ दि स्टॅज, डब्ल्यू. निकलसन—दि
स्टुडल फॉर ए ग्री स्टॅज इन लंडन, सी. ए. हॅस—मिरॅकल
ड्रेज अँड सेकेड ड्रामाज; एहन—इंग्लिश मिस्टरीज अँड
मिरॅकल ड्रेज (१८६७), एल्. डब्ल्यू. क्लॉक—दि मिरॅकल
इन इंग्लंड (१८९७), ए. डब्ल्यू. पोलर्ड—इंग्लिश मिरॅ-
कल ड्रेज, मीरॅकलोज अँड इन्टरल्यूड्स.

ग्रीक रोमन (क्लासिकल)—एल् थिबले—ए कॅम्पियन
टु ग्रीक स्टडीज; जे डब्ल्यू. बोनालडन—दि थिएटर ऑफ
दि ग्रीक्स (१८६०); ए. इ. हेंच—दि ट्रॅजिक ड्रामा ऑफ दि
ग्रीक्स (१८९६), आर. जी. फिल्टन—दि एन्शट क्लासि-
कल ड्रामा (थोक्सफोर्ड १८९६); डब्ल्यू. एस. टय्फेल—
हिस्टरी ऑफ रोमन लिटरेचर.

फ्रेंच—ए. फिलन—दि मॉडर्न फ्रेंच ड्रामा (लंडन १८९८),
एल्. हॉफमन्स—ऑनस ऑफ दि फ्रेंच स्टॅज (लंडन १८८४)
चिनी—एच. ए. मार्टेल—हिस्टरी ऑफ चाइनीज लिटरे-
चर (लंडन १९०१).

अपानी:—एफ. विकले-अपान, इट्स हिस्टरी, आर्ट्स
अंड लिटरेचर (बोस्टन अंड बोकिओ, १९०१).

संस्कृत:—एम्. इकुयलेर-मिगिलओफार्मा ऑफ दि संस्कृत
ड्रामा (न्यूयार्क १९०९); एच्. एच्. विसन-फिलेवट
स्वेलिमेन्स ऑफ दि थिएटर ऑफ दि हिंदू; सिल्व्हन
लेव्हो-ले थिएटर इंडिओ; ह्यॉन कनी-दि हिस्टरी ऑफ
इंडियन ड्रामा.

उडु:—हिंदुस्थान रिब्यू, केडुवारी १९२३; 'हिंदुस्थानी
बादमय' पहा.

मराठी:—आ. वि. कुलकर्णी-मराठी रंगभूमि: ना. भ.
पावगी-भारतीय नाटकशास्त्र व नाटककला; रंगभूमि मासिक;
काटक व ग्रंथ-नाटकविषयाची सुविशिनं चर्चा; रा. भि.
जोशी-मराठी सोपेची घटना; विविधज्ञानविस्तार; पुस्तक ४८;
ल. ज. खरे-मराठी बाहुमयाची गेल्या शंभर वर्षांतील याद;
ब. ह. पंडितकृत-मराठी नाटक; विविधज्ञानविस्ताराची निबं-
धावलि; शं. बा. मुमुक्षुदत्त-विलायततील नाटयसंबंधक
संस्था; याशिवाय निरनिराळ्या भाषेतील बाहुमयाबरोल
लेख पहा.]

नाडगांवडा-नाडगौडा—नाडू म्हणजे प्रांत अथवा
जिल्हा आणि गांवडा (गौडा) म्हणजे त्याबरोल एक
अधिकारी. हा कानडी शब्द आहे. बोलसाध्यायांत हे नाडू
पुष्कळ होते. साप्रात कुपे प्रांतांत नाडू हा शब्द त्रिशंखाना
काढलेला आढळतो. नाडगौडा हा अधिकारी महाराष्ट्रातील
देशमुपदेशपाड्याच्या दर्जाचा असतो. सोळाकड्याची
चौबाराईत दाखल केलेली असे, त्या सोळागावून एकंदर
चौबाराईच्या षोडशा तीन टप्पे इतकी एकूण षोळावाबत या
नाडगौडास सरकारातून मिळें तिलाच नाडगौडी म्हणत.
नाडगौडाचा अधिकार लुद्ध छत्रपति देत व तो बाटिल त्याला
मिळे व बाटिल तेव्हा काढून घेतो येई; हा हक्क नंदापरेचेच
नमे. [एल्फिन्स्टनचा रिपोर्ट.]

नाडीघनरोग—शुद्धवैलकात नाडीघन म्हणजे शरी-
राच्या आगापासून शरीराच्या आंशील एखाद्या पोकळीकडे
जाणारा अथवा मार्गाकडे जाणारा अथवा अशा दोन पोकळी
अथवा दोन मार्ग एकमेकाशी विकृत रीतीने जोडणारा विकृत
मार्ग होय. असे विकृत संबंध व मार्ग शरीरास काही इजा
किंवा रोग झाल्यामुळे बनतात. शरीराच्या निरनिराळ्या
नाडी असे घन होण्याचा संभव असल्यामुळे त्या त्या
स्थानासुसार त्या घनाना निरनिराळी नावाभिधाने प्राप्त झाली
आहेत. त्यातील काही साली देते

अ धु ना डी व न.—डोळ्यांमध्ये अश्रुपिंडातून अश्रु बाहून
नेणारी नळी असते तिचा बरील मार्ग को नाकाच्या मूळ्याशी
व डोळ्याच्या कोपऱ्यांत असतो सेथे बारीक गळे डोळून तें
फुटत व मागाहून हा विकृत मार्ग तेथे कायम होऊन त्याच्या
छिद्रावाटे अश्रु शिरपत असतात.

ला ला ना डी व न.—लालारस याहून नेण्याच्या नळी-
तील पोकळीत बारीक गळे होऊन तें फुटून तेथें परें झाल्या-
नंतर अश्रुच्य उत्पन्न करते व त्याच्या मार्गे तुंपलेला लाला-
रस गालाच्या मोठाच्या पोकळीत शिरून बाहू त्वचेत
उतरतो.

गु द ना डी व न उ र्क म ग द र.—बरीलप्रमाणे प्रथम
गळे, नंतर मार्गीत अश्रुच्य व शेवटी घन हाच क्रम येथेंहि
आढळतो. इतकी ही उदाहरणे पहिल्या प्रकारच्या म्हणजे
धातुवेषासून आतील पोकळीकडे विकृत मार्ग व संबंध
असलेल्या मार्गाची म्हणजे घनाची झाली. आता पुढें दुसऱ्या
म्हणजे शरीरातील दोन पोकळीत रोगामुळे जडलेला विकृत-
संबंध अश्रुच्यमुळे होणाऱ्या घनाची उदाहरणे देतो.

(१) गुदमुद्राघ्न नाडीघन:—या घनात मूत्राघ्न व
गुद या दोन पोकळीमध्ये रोगामुळे दलगवळण सुरू होतें.

(२) योनिमुद्राघ्नघन:—यामध्ये योनिमार्ग व मूत्राघ्न
यामध्ये जखम पडून दोहोमध्ये संबंध नडतो याशिवाय
पहिल्या प्रकारच्या नाडीघनचें मूत्रमार्गनाडीघन हें एक
प्रकारातील उत्तम उदाहरण आहे.

विकृत र च ना —हा मार्ग सरळ असतो किंवा कधी
नागमोडीसारखा असतो किंवा कधी बराच पोळत असतो
अगर कधी अगदीच बारीक असतो.

कारण:—बर सांगण्यांत आलेच आहे की रोगामुळे
किंवा इजा होऊन अश्रु, लाल, लघवी, नेहमीच्या मार्गीत
सुथेंच मिथून जाण्यास मधील अश्रुच्यामुळे अडचण होते
व हे अश्रु, लाल, लघवी इत्यादि पदार्थ सुथून रहातात. ते
सुथले म्हणजे तेथे दाह, आग, घनांपेकून होऊन गळे बनतें
व तें एकदा फुटलें म्हणजे त्यातील पू पोटातील इतर मार्गात
किंवा बाहेरील त्वचेखाली नळीवाटे येऊन बाहू लागतो. व
ही नळी अथवा विकृतमार्ग पू सगी झालावर बंद होऊन
नाही व त्याचाच पाठीमागून घन बनतो. अंपर्यंत ज्या
पोकळीशी अथवा मार्गाशी घनाचा संबंध आहे, त्यातील
पदार्थ त्या घनामार्गे जाऊ शकतात तोपर्यंत तो घन बरा
होत नाही. तो बरा करून घनाचेतोंड मिटण्यासाठी रोगाच्या
किंवा अथवा रोगाच्या रोगामुळे उत्पन्न झालेली मधील अडचण
शस्त्रांनी काढून टाकून त्या पोकळीतील पदार्थ स्वामा-
विकृत मार्गावाटे पुर्व्वत वहातील अशी तजवीज करावयाची
असते. उदाहरणार्थ:—अजनलिकेवाटे सुचलेले अश्रु नेहमीच्या
बहिर्वाटीप्रमाणे डोळ्याच्या कोपऱ्यातून नासासमागत उतरवित
यासाठी नासानलिका छेदली पाहिजे. आणि मग तेथील
घन (स्यूर) बंद होतो. मूत्रमार्गघन अथवा लालामार्ग
घन झाले असता याच थोरणावर शस्त्रांनी चिरावे लागतें.
पण याशिवाय बहुधा तो मार्ग नीट चिरून, उघडून, त्यावर
काढलेले विकृत रक्त पूर्णपणे शस्त्रांनी धारवून घ्यावे लागतें.
असे केले म्हणजे मात्र हा घन आमूलत उत्तम
रीतीने बरा होतो. निव्वळ बर लेप लावून व औषधात

भिगविलेली वात अगर काकडा पालून हा प्रग बरा होत नाही. कर्पा कर्पा या प्रजाच्या बाह्य शक्तिच्या दोन्ही बाजू बाजू कातून घेऊन (मार्गे सांगितलेली शक्तीच्या करून नंतर) त्या बाजू शिवून टाकतात.

नाडोर—एक हिंदू शेतकरी जात. याची वस्ती मुंबई इलाह्यात कानडा जिल्ह्यात आहे. लोकसंख्या सुमारे ७००० आहे. नाडू (म्हणजे जिल्हा) या शब्दापासून हे शासनाम बनले असावे. चार शतकांपूर्वी मोगलांच्या छत्राखाली आपण कोचीनमून इकडे आलो असे हे लोक सांगतात. याच्यात टोंक नाडोर व पणुनाडोर असे दोन परस्पर शारीरसंबंध करणारे वर्ग आहेत. शिवाय या जातीत जे 'शरदळी' आहेत ते देवकंसंप्रदायी असून लग्नसंप्रदायी यांना आपल्यातून निराळ्या बलीची नवरी किंवा नवरा पाहवा लागतो. तसेच आपला जो बली असेल त्याचे शाठ किंवा तो प्राणी याना न दुखवितां उलट मोठा मान द्यावा लागतो. उदाहरणार्थ, नातबली माणूस नागाच्याच फूल फेलात पालणार नाही. भापारहाणी किंवा पोपास यात नाडोर लोक हळवळी व कळोसारखे दिष्टतात मुलांमुलीची लगे लहानपणी होताना पुढे बाह्य निपट नमूनहि कारसा रूढ नाही. घटस्फोट मान्य आहे. शारस-संबंधी हिंदू कायदा पाळण्यात येतो. तिरपत्तीचा बेंकटराम यांची कुलदेवता आहे. हे गोविंदा, घातपा, केंगल व इतर मातृदेवता यांचीहि उपासना करतात. याचे उपाध्याय हविग माधव आहेत. हे लोकमोठे खातात पण दाखू पीत नाहीत. हे फक्त मादगांच्याच हातचे अन्न खातात [धोबे म्याकोटियर, एन्वॉरेन.]

नाणकशास्त्र—एकंदर शाखीय वाडीचा आश्रमितास विचार करता नाणकशास्त्र हे नुकतेच उदयास आले आहे असे दिसते; कारण प्राचीन लोकांनी नाण्यांचे सार्वजनिक संग्रह केले असल्याचे दृष्टीसंपन्न येत नाही, कदाचित् उत्तम कौशल्याचे नमुने म्हणजे व्यक्तिगत काही लोकांजवळ नाण्यांचा घासगी संग्रह असण्याचा संभव आहे. नाण्यांचा छोटा संग्रह करण्याचा मान पेंडूरी याच देशात येतो, आणि त्याचप्रमाणे पेंडूरीच्या कालांत प्राचीन नाण्याबद्दल लोकांची जिज्ञासा उत्पन्न झाली असल्याचा संभव आहे. त्या कालापासून उपलब्ध अशा अनेक नाण्यांसंबंधी परिश्रमपूर्वक संशोधन करणे हे महत्वाचे काम असून त्या यावतात शास्त्रज्ञांनी आजपर्यंत पुष्कळ प्रयत्नहि केले आहेत.

हा नाणकशास्त्राचा उपयोग जगाना इतिहास, त्यात प्रचलित असलेल्या धर्मसमजुती, निरनिराळ्या लोकांचे आचार-विचार, त्यांनी प्रगल्भ दृष्टे आणलेल्या विविध कला यांच्या प्रगतीस अत्यंत उपकारक होणे इतकेच नव्हे तर सिल्लत-दरग्या कलेचा समित शास्त्रज्ञां अभ्यास करू शिल्लत-दरग्या हा शास्त्राचे महत्त्व फार आहे. निरनिराळ्या ऐतिहासिक युगांत हा शास्त्रकलेच्या कोणत्या पद्धती प्रचलित असल्या हे प्राचीन नाणकावरून स्पष्ट करून देऊन पुढे

ह्या कलांची वाढ कशी करावयाची याची दिशा कळते. तसेच सध्याच्या नाण्यांतील निरनिराळ्या उणीवा कळण्यास ह्या शास्त्राचा उपयोग होणार आहे.

सध्या उपलब्ध असलेल्या नाण्यांत अत्यंत प्राचीन नाणी दिस. पूर्व घातव्या शतकांत ग्रीक लोकांनी पाहिलेली होत. इ. सनाच्या चौथ्या शतकात सर्व सुसंस्कृत जगातील निरनिराळ्या राष्ट्रांत पैशाची देवघेव वाळत असून नाण्यांचा प्रसार शास्त्राचे सिद्ध झाले आहे.

व र्गी क र ण प द्ध ति.—ह्या नाण्यांचे वर्गीकरण करण्याबद्दल काही सर्वसामान्य पद्धति अद्याप निघालेली नाही, तरी पण सध्या टोकळमानाने ह्या नाण्यांचे तीन वर्ग करण्यात येतात, ते:—(१) प्राचीन ग्रीक व रोमन नाणी, (२) मध्ययुगीन व अर्वाचीन कालांतली नाणी, व (३) पौर्वात्य नाणी. ह्या ठोकळ वर्गीतल नाण्यांचे त्यातल्यात्यातच पोट-वर्गीकरण करत करावयाचे याबद्दल काही नियम ठरलेले नाहीत. परंतु ग्रीक नाण्यांचे वर्गीकरण प्रथम भौगोलिक क्रमाने म्हणजे पश्चिमेकडून पूर्वेकडे प्रातःवार व नगरवार करण्यात येते व नंतर कालक्रमानुसार कालांत येते; रोमन नाण्यांचे वर्गीकरण मात्र भौगोलिक क्रम लक्षात न घेता केवळ काल-क्रमानुसार करण्यात येते; मध्ययुगांतल व अर्वाचीन कालांतल नाण्यांचे वर्गीकरण ग्रीक नाण्यांसारखेच करण्यात येते; पौर्वात्य नाण्यांचे वर्गीकरण ग्रीक नाण्यांसारखेच परंतु जरा ठोकळ रीतीने करण्यात येते.

प्राचीन ग्रीक व रोमन नाणी

या ग्रीक नाण्यांसंबंधाने भौगोलिक क्रमानुरूप वर्णन देण्यापूर्वी त्यांचे सामान्य स्वरूप, प्रमुख लक्षा, त्यांच्या-बरील सुषक अक्षरे इत्यादि गोष्टीविषयी प्रथम विचार देऊ पाहिले. या ग्रीक नाण्यांचा काल ख्रि. पूर्व ७०० पासून इ. स. २६८ पर्यंत म्हणजे जवळ जवळ हजार वर्षांचा उरतो. आकार, पद्धत व सामान्य स्वरूप ह्या दृष्टीने वर्गीकरण करू लागले तर ह्या नाण्यांचे (१) पुरातन, (२) सामान्य, आणि (३) ग्रीको-रोमन पद्धतीची असे तीन भेद पडतात. पहिल्या वर्गीतल नाणी रूपाे, सोने किंवा इलेक्ट्रम या धातूंची केलेली असून दिसण्यात ओपटधोयळ व एका पात्रात काही तरी अक्षरे व दुसऱ्या पात्रात चौकोनी अगर लंबचौकोनी आकाराचा टप्पा असलेला असताना. दुसऱ्या वर्गीतल नाणी, सोने, रूपाे, इलेक्ट्रम व कांसि धातूंची केलेली असून, पहिल्या-पेक्षा बरीच पातळ असतात, व तिसऱ्या प्रकारची बहुतेक फाशाची असून अगदी सपाट, रूंद परंतु पातळ व पुढील भागून रोमन बादादहाणा मुखवटा असलेली असतात.

याशिवाय त्यांची पुढीलप्रमाणे आणखी वर्गीवारी होणे:—(१) अगदीप्राचीनतल प्रचलित, मुखवटा नसलेली, (२) बादादहाणे मुखवटांपोती, (३) बादादहाणे, मुखवटांचा ठप्पा नसलेली अगर असलेली ग्रीको-रोमन बादादहाणी नाणी.

बापेई पहिल्या वर्गातील नाण्यांवरील ठसे पुढील प्रकारचे असतः—(१) एखाद्या विशिष्ट नगरातील किंवा विशिष्ट लोकांच्या उपास्य देवतेचे मस्तक अगर आकृति; (२) विशिष्ट देवतास प्रिय समजण्यात आलेले पुष्पद. कासव झांभारखे प्राणी, ऑलिव्हसारख्या वनस्पतींची फांदी, देवतांची हत्यारे; (३) स्थानिक नदी किंवा पर्वत यांच्या देवतेचे मस्तक अगर आकृति; (४) एखाद्या कल्पित देवतांचे अगर देवांचे मस्तक; (५) कल्पित प्राण्यांच्या आकृती; (६) बुलितेस, टॉरस यांसारख्या योद्ध्यांची किंवा वंशप्रस्थापकांची मस्तके अगर आकृती; (७) ह्या योद्ध्यांशी संबंध असलेले प्राणी अगर पदार्थ; (८) देवतांची सुप्रसिद्ध अशी खरी किंवा कल्पित पर्वत, टेकड्या वगैरे निवासस्थाने व (९) सार्वजनिक व धार्मिक उत्सवांचे देखावे, जत्रा वगैरे.

नाण्याच्या पुढील व मागील बाजू निराक्षण करून त्यातील परस्पर संबंध शोधून काढणं हे अत्यंत महत्त्वाचं काम आहे. बहुतेक एकाच नाण्याच्या दोन्ही बाजूंस असलेल्या दोन्ही पदार्थांत काही तरी संबंध आढळून येतो. उदाहरणार्थ, कॅमरिन्ना येथील इ.पू.च्या "डिड्व" ह्या नाण्याच्या एका बाजूस "दिपारिस्" या नदरदेवतेचें मस्तक असून मागील बाजूस ईश्वर असून नाण्यातून काढलेली एक सडागदेवता दाखविली आहे. कधी कधी नाण्याच्या पुढील बाजूस यावेळी एखाद्या देवतेचें मस्तक असतं त्याच्या मागील बाजूस त्या देवतेचा संबंध असलेले पदार्थ आढळून येतात. उदाहरणार्थ, अथेन्समधील सामान्य "टेट्रॅड्रॅक्ल" या नाण्याच्या पुढील बाजूस अथेनी देवतेचें मस्तक असून मागील बाजूस त्याच देवतेचा प्रिय असा धुवड पडला किंवा ऑलिव्हची खांदी दिसून येते. नाण्यांवरील वीरपुरुषाच्या उदात्तमूर्त्येहि अशाच प्रकारचा संबंध आढळून येतो. निरनिराळ्या राज्यांच्या नाण्यावर बहुधा स्थानिक माहिती दर्शविणारे ठसे आढळून येतात, ह्याचें कारण तत्कालीन लहान लहान राज्यांचा विस्तार फार नसून काही राज्यांची वर्गोद्धार तर त्या शहापुरतीच आहे.

ह्या बादशाही मुलवटपाच्या नाण्यांचें निराक्षण केले असता निराश्रय प्रकार दृष्टी पडतो. ज्या नाण्यांवर देवतेचे ठसे असतात त्यांवर बराच कालपर्यंत राजे बादशाहा वगैरेच्या आकृती उमटवीत नसत कारण मनुष्य व त्याकडर्थी माहिती नाण्यावर खोदणं अवोलेय आहे अशी तत्कालीन धार्मिक समजूत होती. पुढे राजाला देवाचा अवतार मानून मग त्याची प्रतिमा नाण्यावर घेऊ लागले. उदाहरणार्थ, सिल्व्हर्क येथील नाण्यांवरील अलेक्झांडरची आकृति, ही येथें तो मूल् अॅमन ह्या देवतेचा पुत्र म्हणून त्याची आकृति दिली आहे. हा प्रकार पुढे इतका वाढला की, ग्रीक साम्राज्याचा शेक शतकांनंतर निरनिराळ्या देशांतील प्रत्येक राजानें आपल्या मुलवटा नाण्यावर खोदविश. अलेक्झांडरने निरनिराळ्या

ठिकाणच्या नाण्यांतील स्थानिक भेद काढून टाकून सरसकट आपल्या स्वतःच्या बादशाही नाण्यांचा प्रचार सुरू केला. त्याच्या वंशजांनी हीच पद्धति पुढें वाढविली, व अशा नाण्यांत स्थानिक रुपा (शहरांची नावे वगैरे) त्यांच्या मागील बाजूस असतात. ग्रीको-रोमन नाणीं मात्र, रोमन लोकांनी ग्रीक राज्यचा पाडाव केल्यावर निरनिराळ्या देशांत भिन्न भिन्न काळी प्रचारात आली. ही बहुतेक सर्व कांशांची आहेत. ह्यांच्यावर सुप्रसिद्ध पुण्यांचे मुलवटे खोदलेले आहेतच, शिवाय काहीवर 'आशा, वगैरे देवता कोरलेल्या आढळतात. ह्या वर्गातील नाण्यांवरील ठसे तीन प्रकारचे असतातः—(१) होमर कवीसारख्या सुप्रसिद्ध किंवा हिरोडोटस सारख्या अज्ञात विभूतींच्या आकृती; (२) अथेनी देवता आपली दुहेरी सनई वाजवीत आहे हा किंवा असेच दुसरे देखावे, (३) 'आशा' वगैरे देवता. ह्यांपैकी एक ग्रीको-रोमन नाण्याचा प्रकार म्हणजे रोमनालीन बसाहतीत प्रचारात असलेली लॅटिन लेखाकित नाणीं होय. ह्याशिवाय सर्व गोष्टींत ही नाणीं ग्रीक बादशाही नाण्यासारखीच दिसतात.

ह्या ग्रीक नाण्यांचे स्थानभेदानें ३ वर्ग असून त्यामध्येहि कित्येक पोटभेद आहेत. 'मध्यग्रीस वर्ग'; हा पहिला असून, त्यांत प्रेस व मॅसिडोनिया प्रांतांतील दखरेकडील पोटभेदांचा समावेश नाण्यांत येत असून 'पेलोपोनेसिस' येथील दक्षिणेकडील आणि त्रोट व रोमन या दूरच्या ठिकाणचे विशिष्ट पोटभेद समाविष्ट होतात. दुसरा आयोनियन वर्ग; ह्यात आयोनिया, मायसिया, एओलिअ, 'होड्स व बेरिया या प्रांतांतील नाण्यांच्या पोटभेदांचा व शिवाय आशिया-मायनर, इराण, फिनिशिया, इत्यादि देशांच्या नाण्यांच्या पोटभेदांचाहि समावेश केला जातो. पश्चिम ग्रीस वर्ग; यांत इटाली व सिसिली या दोन देशांतील नाण्यांच्या पोटभेदांचा समावेश होतो.

या वर्गांची कालमर्यादा, इराणी लोकांचा पराजय व अलेक्झांडरचा राज्यस्वीकार या गोष्टीवरून ख्रि. पू. ४८० ते ३३२ च्या इतरम्यान विद्यमान झाली आहे. यापूर्वीची स्थिति बरीच अज्ञात आहे. ह्या प्रत्येक वर्गांतील नाण्यांचा अभ्यास करावयाचा म्हणजे त्या वर्गांचा मूलभूत विरोध काय व मागाहून निरनिराळ्या शिल्पकलाभिज्ञ कारागिरांनी केलेल्या कायांचे त्यावर काय काय परिणाम झाले हे पाहिले पाहिजे. मध्यग्रीस या वर्गाचे शिल्पक्षेत्र फार विस्तृत आहे. फीडि-असच्या शिल्पकामाशी तुलना करता येण्याजोगे नमुने ह्याच वर्गांत सांपडतात. ह्या वर्गातील प्रथम प्रथम तयार झालेल्या कामांत एक प्रकारचा सधेपणा व उच्च दर्जेचें आत्मसंयमन दिसून येतं. ह्यानंतर शिल्पकलाभिन्नता लोकांच्या शिल्पकामांत उदाव, व उच्च प्रकारचें वैभव दिसून येतं. एखाद्या क्षुद्र प्राण्याच्या खोदकामांत देखील नमुनेदार सुबकपणा आढळून येतो. यानंतरच्या 'प्रक्झाटेलस' व 'रथोस' यांच्या

कामात चित्रकलेचा शिरकाव श्रान्याचें दिसतें. आयोनियन वर्गाची सांखडी मात्र इराणच्या अगिष्ट परिणामासुद्धें थोडी तुटल्यासारखी दिसते, आणि त्यासुद्धें ह्या जालात पडिले व शेवटचे नमुनेच उपलब्ध होतात. ह्यांपैकी कस शेवटचीं नाणीं मात्र मध्यप्रांत वर्गातील नाण्याबरोबर तुलना करण्याज्याक आहेत. याचा विशेष शिल्पकौमत्यात नसून भावनाविष्करण करण्यात आहे. याकाडी हेलांस या ठिकाणी ज्याप्रमाणें उत्तमोत्तम शिल्पकार जन्मले त्याचप्रमाणें प्रथिम आशियामयानर प्रांतात, रंगकामामध्ये अत्यंत सुप्रसिद्ध अशा पॅलिम्राटससारखे पुष्कळ लोक उदयास आले.

पश्चिम वर्गातील नाण्याची अत्यंत पूर्ण अशी वाढ इटली देशांत झालेली दिसते व ह्या वर्गाचें विशेष स्वरूप सिसिली या येडात जास्त एकवटलेलें दिसतें. या वर्गाच्या पूर्वावस्थेत देखील एक प्रकारचें सौंदर्य व सफाई आणण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो, व इतर वर्ग नामशेष झाले असतां देखील मागाहून बराच कालपर्यंत ह्या वर्गाचा वरील विशेष गुण आढळून येतो त्याचप्रमाणें यांय आकार व शेवटची सफाई देणें यासंबंधीचें ज्ञान ह्या वर्गात पूर्णपणें आढळून येतें. ह्यांपैकी अत्यंत महत्त्वाचा वर्ग म्हणजे 'क्रीटन' होय. या वर्गातील सर्व काम पूर्ण कलाविकासच्या बेडीं झालेलें असून त्याच्या शिल्पकामात एक प्रकारचा शिबंतपणा व स्वतंत्र बातावरण आढळून येतें.

ग्रान्तर एकेलच्या विभागणीप्रमाणें प्रत्येक देशाचीं नाणीं कमबारीनें पाहतां प्रथम स्पेन, गॅल व मिडन हे देश येतात. ह्या वर्गातील नाणीं एकाच जातीचीं नसून निरनिराळ्या विशिष्ट गुणानीं युक्त अशा अनेक मोठभेदांची आहेत ह्या वर्गातील प्राथमिक नाणीं म्हणजे मासिडोनियाच्या दुसऱ्या क्लिपच्या सोन्याच्या व ह्याच्या नाण्याच्या नकलाच होता. ह्यानंतरची नाणीं ह्याच्या रोमन नाण्याच्या बरहुकूम आहेत.

स्पेन.—गॅल, स्पेन या देशात, वरील नाण्यांच्या बरोबरीनें वसाहतीतील ग्रीक नाणींही चालू असलेलीं आढळून येतात. अर्थाचीन स्पेन व पोर्तुगाल देशांची जुळणव्या प्राचीन हिस्पॅनिया प्रांतातील नाण्यांचे सरासरी दोन वर्ग पडतात पहिला वर्ग प्राचीन असून जास्त प्रचलित असावा. ह्या नाण्यावरून आयोनियन लोकांचें वसुधावरील वनैस्सिद्ध होतें. स्पेनमधील कार्थेजी नाणीं वरील नाण्यांच्या बेडीं व प्रचलित झालेलीं दिसतात. ऐतिहासिक व भौगोलिक माहितीच्या दृष्टीनें ह्या नाण्यांचे चार महत्त्व आले आहे. हिस्पॅनियाच्या प्रांतिक बाद्दाही नाण्यांचे दोन वर्ग पडतात. मोठा वर्ग ग्रीक बाद्दाही नाण्यांचा असून, दुसरा वर्ग रोमन वसाहतीतील नाण्यांचा होता. यांच्या पुढील जाऊच पर्यंत बाद्दाहाचा किंवा बाद्दाही वसुधावरील दुसऱ्या एकाचा पुढचा मुलवय आढळतो व मार्गीक जाऊच, येतांनी ओढवा जाणारा नागर चालविण्या उपप्राय किंवा

येल, किंवा एखादे देऊल वगैरे प्रांतिक जातीचे ठसे मारलेले दिसतात.

गॅल देशः—गॅल देशाचें नाणें ह्या देशाचें म्हणण्यापेक्षा तेथील लोकांचें समजाचें. ह्या नाण्यांचा उत्तर इटलीतील नाण्यांवर बराच परिणाम झाला. ह्या प्रांतात चार वर्गांची नाणीं आढळून येतात. ह्यांचा कालानुक्रम ठरविला असतां हीं नाणीं मॅसिलीआ (मासिलीस) येथील ग्रीक वसाहत, आणि मध्य व पश्चिम युरोपखंड यातील लोकामध्ये चालू होती असें दिसतें.

इटलीः—इटलीतील प्राचीन नाणीं ६ व्या शतकाच्या आरंभापासून नंतरच्या ५०० वर्षांच्या पाडलेलीं दिसतात. ह्यांपैकी पुष्कळशी नाणीं रोमन सत्तेच्या विस्तारापूर्वीची आहेत. रोमन सत्तेच्या विस्तारानंतर सर्व इटलीमध्ये रोमन नाणीं सर्रास चालूझालीं. ह्या नाण्यांचे खरी इटालियन व ग्रीको इटालियन असे दोन वर्ग पाडण्यात येतात. खरी इटालियन नाणीं सौनें, हर्षे, कसे यांची आहेत. इटालियन नाण्यांवरील शिल्पकला ग्रीक चालीची आहे व लेज लॅटिन व ऑरकुन भाषेत आहेत. ग्रीको इटालियन वर्गातील नाण्यामध्ये हि सोन्याची, ह्याच्या व काशाची नाणीं आढळतात ह्या ठिकाणी एक मोठे लक्षात ठेवली पाहिजे कीं इटालियन काशाची नाणीं व ग्रीक ह्याची नाणीं ह्या दोन्ही प्रकारच्या नाण्यांचा उपयोग सर्वसम्मत् झाला.

सिसिलीः—सिसिली येडाचें नाणें ग्रीक असून सि. पूर्व ६ व्या शतकापासून रोमन लोकांनी तें बेट हस्तगत करून येईपर्यंत चालू असलेलें दिसून येतें, कारण ह्यानंतर काही थोड्या नगरराज्यांनी बाद्दाही किंवा वसाहतीतील नाण्यांचा उपयोग केला आहे. सिसिलीच्या मुख्य नाण्याचें नाव टेरेंटूकम (दम्प) आहे. येथील सर्व प्रकारची नाणीं एक प्रकारची उत्तम सफाई व चतुर काशावेरी दिग्दर्शित करतात. ह्या नाण्यांचा एक विशेष असा आहे कीं बहुतेक सर्व नाण्यांवर कारागिराच्या सद्या असून हे कारागिरा अडावकाम करणाराचें दिसतें. ह्या येडातील प्रमुख अशा सागरा-वसुधा वसाहतीतील नाण्यांविषयी विचार करता ह्या ठिकाणी घडून आलेल्या राजकीय उलाढालींवर चांगलाच प्रकार पडतो.

ग्रेंस व मॅसिडोनिया.—ग्रेंसमधील नाणीं अत्यंत चित्ताकर्षक आहेत. ग्रेंस व मॅसिडोनिया या ठिकाणीच प्रथम रानटी स्थितीतील जातींनी खार्पासून काढलेल्या ह्याची नाणीं पाडलेली दिसतात. अत्यंत जुनी नाणीं सि. पू. ५ व्या शतकाच्या आरंभातील असून, तेथपासून पुढें वरील प्रदेश स्वतंत्र असतांच्या, व नंतर रोमन लोकांच्या हस्तगत झाले असतांच्या, ह्या सर्व काळातील नाणींही सांपडली आहेत. ह्यांपैकी काही नाणीं उत्तम कौशल्याची निदर्शक असून, ग्रेंसवरील रोमन धर्तीचा व काही कालपर्यंत मॅसिडोनियन राजाचा इतिहास दिग्दर्शित करतात.

मॅसिडोनियांतीऽ नागरिक व बादशाही अर्थां दोन्ही प्रकारची नाणी त्यांनाल देविज्य व वित्ताकर्षकता विद्ध कर-
तात. याचा आरंभ ख्रि. पू. सहाव्या शतकांत झालेला दि. तो.
अत्यंत जुनी नाणी रम्याची व काशाची असून ख्रि.पू. ४ व्या
शतकाच्या मध्यकालापासून भोम्याचीहि नाणी दिसून येतात.
एकंदर मॅसिडोनियन नाण्याची तऱ्हा मिसिसिलियन नाण्या-
सारखीच असून वरीच प्राचीन नाणी फिनिसियन, बाबिलो-
नियन व भॅटिक पद्धतीची दिसतात. ह्यांपैकी सर्वांत मोठी
नाणी पहिल्या अलेक्झांडरच्या वेळची (ख्रि. पू. ४९८-
४५४) असून ती, एकंदर व्यापारी चळवळीपेक्षा ह्या प्रदे-
शातील खनिज संपत्तीची उत्तम साक्ष देतात.

येतलोः—उत्तर ग्रीस, येलो, एपायरस, कॉर्था, बॅकन-
निया व एटोलिया ह्या प्रांतांतील सर्व नाणेपद्धती मूळांत
ईज्यप्टन असून त्याच्यावर पश्चिमच्या बाजूस कॉरिथियन
पद्धतीचा व नंतर रोमन पद्धतीचा परिणाम झाला असे म्हण-
तात. प्राचीन येतली नाणी फारच थोडी आहेत. ही बहुधा
सिसिली व इटली ह्या प्रदेशांतील उत्तम नमुन्यांची वग
आहेत सार्थी आहेत. यावर घोडा व घोडेस्वार यांचे ठसे सर्व-
सामान्य आढळून येतात. काहीवर ओक वृक्षाचे गिरोभूषण
घातलेले 'इयूस' देवतेचे मस्तक, किंवा युद्ध करीत असलेल्या
अंधेना इटोनिया या देवतेचे चित्र कोरलेले आढळते

विओशिभा.—विओशिआमधील नाणी अलेक्झांडरच्या
स्वामीत्वाची असून, निरनिराळ्या नगरांसाठी पाडली;
ह्यापैकी प्राचीन नाणी म्हणजे ख्रि. पू. ६०० ते ५०० च्या
दरम्यान पाडलेले 'ड्रॅम्स' होत.

अथेन्सः—अटिकामध्ये अथेन्स येथील नाणकपरंपरेचे
वर्चस्व आहे. अथेनियन नाणेपद्धति सोलन याने अमलात
आणली असून प्रारंभीचे डिड्रॅकमु युबोइक घटांचे असूनहि
अथोनियन नाण्याच्या प्रसिद्धीमुळे यानाहि भॅटिक हे नांव
मिळाले ह्या नाण्यावरून ऐतिहासिक माहिती फारच थोडी
आढळते, परंतु अथेनियन लोकांनी आपल्या नाण्यांत जी
कृत्रिम प्राचीनता उत्पन्न केली, तिचे कारण अथेन्सचा
जगाशी चाबलेला व्यापार हे आहे.

इनयाना.—'इनयाना' वेटांतोळ नाणी म्हणजे प्रथमची
खरी ग्रीक नाणी अशी होत. ख्रि. पू. सातव्या शतकापासून
ह्यांचा आरंभ आहे. ह्यांपैकी अत्यंत प्राचीन नाणी म्हणजे
प्राथमिक अवघर्षातील डिड्रॅकमु असून त्यांच्यावर समुद्रकौच-
बाचे चित्र उघटते.

कॉरिथः—कॉरिथमध्ये एक मोठी नाणकपरंपरा सापडते.
ह्याचे वजन भॅटिक नाण्याइतकेच असून स्वरूप भॅटिक डिड्रॅ-
कसारखेच आहे. शिल्पकलेच्या भरभराटीचे युग व उत्त-
रतो काळ ह्यातील सर्वसं कारागिरीचे काम कॉरिथमध्ये
आढळते. कॉरिथ ही एक बहालत झाल्यावर तेथे एक
त्रिधाती नाणकपरंपरा अस्तित्वात आली.

थीटः—थीट वेटांतील अत्यंत प्राचीन नाणी ख्रि. पू. ५००
च्या सुमाराची आहेत. ह्यानंतरच्या १०० वर्षांत फारच थोड्या
नगरांनी नाणी पाडली यानंतर मात्र एकदम नाण्यांची विपु-
लता आढळते. ह्यात काही अर्थत सुंदर तर काही अवघाव
रानवी तऱ्हेची दिसतात. यांच्यावर स्थानिक विशेष पुष्कळ
आहेत. यावरील मुख्य देवता म्हणजे इयूस, हेरा, फोसीडन
वगैरे असून ख्रिस्तोप्रमाणे येथील नाण्यावर ख्रिस्तोचे उल्लेख
(विशेषतः वृक्ष) वारंवार आढळतात ह्या प्रकारचे शिल्प-
कार्य हीटन नाण्यावर जास्त दिसते.

आशियायामायनरः—आशियाखंडातील नाणकसंप्रदायाचा
आरंभ आशियायामायनर प्रांतातील नाण्यापासून होतो. ह्या
नाण्याचे मुख्यतः सत्तरावरीं मोठमोठे असे तीन वर्ग पाडतात.
(१) सोने व इलेक्ट्रमची प्राचीन नाणी, (२) लीडियन व
ग्रीक नाणी, (३) व नंतरची इलेक्ट्रम, सोने व रुपे यांची
नाणी. सत्तराव्या नांदीच्या नाण्यात इराणी छाप उघड
दिसते, ग्रीक नाणी फक्त पश्चिम किनाऱ्यावरील काही नग-
रांत चालू होती असे दिसते. परंतु ख्रि. पू. १९० वर्षांच्या
सुमारात झालेल्या मॅसेडीयाच्या स्वारांनंतर जतनसे रोमन
लोकांच्या अमलाखाली एक एक संस्थान नाज लागले व
त्या सर्वांचा मिळून एक प्रांत बनला, तत्तशही मोठमोठ्या
शहरांची स्वशासनसत्ता अवघाव कमी झाली. तथापि ह्या-
वेळची असलेल्या बादशाही नाणी प्राचीन ग्रीक नाण्याच्या
घटांवर असून पुराणकथांभासात उकटून अशी आहेत.
त्यापैकी जुने नाणे लाटिया प्रांतातील इलेक्ट्रम असून
ह्याचा प्रचार ख्रि. पू. ७ व्या शतकापासून सुरू झाल्याचे
दिसते. ईज्यप्टिक व इलेक्ट्रम ह्या दोन्ही नाण्यांचा उद्भव
एखाच वेळी झाला असेल.

बोस्परस, कॉलिनस व पॉटसः—आशियायामायनरमधील
पहिले प्रदेश बॉस्परस, कॉलिनस हे असून त्यामानाचे इ-
लील नाणी अवघाव थोडी व कमी महत्त्वाची आहेत. पॉटस-
मधील नाणी मात्र पुष्कळ आहेत. ऑसिससु नामक नगरा-
मध्येच बरीचशी बरील नाणी पाडली गेली. ह्या काशांच्या
नाण्यांवरील शिल्पकामांचा सर्वसाधारण विषय म्हणजे ह्या
प्रदेशातील लोकांच्या आवडत्या परसिअस व मेडूसा या-
विषयवर्चसा कथा होत.

मध्यसिया—आशियाखंडातील सर्वांत उत्तम ग्रीक नाणे-
पद्धति मध्यसिया देशात सुरू झाली इलील सीसिमस नावाचे
नगर नाणकशास्त्राच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे ही
पद्धति ख्रि. पू. ६ व्या शतकांत सुरू होऊन सुप्रसिद्ध इले-
क्ट्रम मिथिकेन नाणी सुमारे दीड शतकांपर्यंत पाडली गेली,
ही नाणी लुप्तत्या आशियायामायनरमध्ये नव्हे तर ईज्यियनच्या
दोन्ही किनाऱ्यावर सामान्यपणे चालू असत. दोड नगरा-
तील नाण्यांचे महत्त्व त्या नाण्यांवरील ट्रॉमन मुद्रांतील
प्रसंगाच्या चित्रांमुळे आहे.

आपोनियाः—येथील नाणी सुंदर असून पुष्कळ आहेत व ती क्रि.पू. ७००-५४५च्या काळांत पाडली गेली. ह्या नाण्यावरून क्रि. पू. २९४ मधील आयोनिक बंद, रोमन साम्राज्याचा विस्तार वगैरेचा बोध होतो. ह्यांपैकी मुख्य महत्त्वाची नाणी म्हणजे सोन्याचे ड्रकम् व ट्रेड्रेड्कम् यावर अगोळे देवतेचा दोन प्रकारचा मुसवटा खोदलेला असून त्याखाली आशियातील भूप्रसिद्ध शिल्पकार थिओबॉटस् ह्याची सहा आडे-

इफेसुः—इफेसु येथील नाणी ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाची आहेत, परंतु त्यातील सौंदर्यबद्दलचे अभाव पाहता शिल्पबद्दल्या दृष्टीने यानां फार थोडे महत्त्व आहे. यांवरील रक्षा नमनाशीचा असून, कधी कधी काळवीट किंवा "अटॅमिस्" देवतेचा मुसवटा कोरलेला असतो. (क्रि. पू. चवथ्या शतकांत समनामध्ये अगोळे देवतेचा चेहरा व शेण कोरलेला दुर्मिळ नाणी पाडली गेली. ह्या ठिकाणाच्या बादशाहाना नाण्यावर अनेक ठसे आहेत व त्यांतच अलेक्झांडर यात स्वप्रांत दिसलेल्या दोन नेमिसेस् देवताहि खोदलेली आहेत.

केरियाः—केरियाच्या नाण्यांत परंपरा अशी कसलीच नाही. प्रथमप्रथमी चांदीची नाणी अगदी थोडी असून त्यांचा घाटोहि चांगला नाही. हेरॅटोमनस्, मॉसेलस् यांवरिल खोदलेली नावे पदातां त्यांच्यावरून केरियन् संप्रदायाचे अंतीची राज्ञी पडते. केरियाच्या तांब्यातील "कॅलिम्ना" व "कॅल्" ह्या वेदांशिवाय नाणी सापडलेली आहेत.

होइस्—होइस् हेट व्यापार व फलाकुसराच्या कामां भूप्रसिद्ध असल्यामुळे अर्धातच ह्याची नाणकपरंपरा फार उच्च दर्जाची आहे. होइस् शहर, क्रि. पू. ४०८ या वर्षी, कॅनिरस्, इअलिबस् व लिड्बस् ह्या तीन शहरांतील लोकांनी ती शहरे सोडून दिल्यावर स्थापन झाले, त्यामुळे इकडे तिन्ही प्रकारची नाणी सापडतात.

लीसियाः—लीसियातील प्राचीन नाण्यांवरून आशियातील देवता, कला व वाङ्मय यांच्याबद्दल कल्पना रेऊं लागते. क्रि. पू. ५६० च्या सुमारास असलेली नाणी अथेनियन धर्माची आहेत. लीसियन अर्धर आशियामालवनामधील प्राथमिक मुलज्यांपैकी असून त्यात मीक वर्णांकोरून इतर तरेचीय परंतु अद्यापि न उगमलेल्या वर्णांचे मिश्रण असतें. ह्या नाण्यांवरील शिल्प ठाविक असून त्यावर निरनिराळ्या प्राण्यांचे व्यापार आढळतात काही काही नाण्यांवर स्वतंत्रासारखी मिश्रीणी चिन्ह आहेत. ह्या ठिकाणी निरनिराळ्या प्रसंगांच्या दर्शक अशा बऱ्याच नाण्यांच्या मालिका आहेत, व शिवाय ह्या सर्वसामान्य नाण्याशिवाय लीसियन संघातील नगरांची स्वतःगुर्ता मिश्रमिश्र नाणी आहेतच.

पॅकीसिया, सिटिसियाः—पॅकीसियातील नाण्यांत आशियाटिक ग्रिप्पांचे काही नमुने मिळतात. परंतु ह्यांपैकी शिथिलता प्रामाण, यष्टक किनाऱ्याजगतच असल्यामुळे नाणक-बाधलेल्या फार महत्त्वाचा आहे. सिटिसियामध्ये पूर्णपणे पाहू असलेली पुष्कळ नाणी आहेत.

सीरियाः—सीरियन नाण्यांच्या परंपरेत सेल्युसिड् राजवंश व टोलेमी राजवंश येतो. टोलेमी नाणी मुखवट्यांच्या ठासामये जारत सुंदर आहेत, परंतु सोन्याची नाणी व ईमिथियन, मोठ्या आकाराची व उत्तम कौशल्यार्थी बाशाची नाणी मात्र अगदी कमी आहेत. सेल्युसिड् नाण्यांतहि ठासांचे काम फार सुबक असून एकंदर मुखवट्यांचा विचार केला तर त्यापासून क्रि. पू. १-२ शतकांचा संपूर्ण इतिहास तयार होईल.

फिनेशियाः—फिनेशियातील नाणी अत्यंत चित्ताकर्षक व निपुळ आहेत. किनाऱ्यावरील व्यापारी नगरांची अर्पति व्यावरुन चांगलीच सिद्ध होते (क्रि. पू. ५ व्या शतकाच्या मध्यात ह्या नाण्यास सुरवात झाली व ह्याच्यावरील लेस फोनेशियन नण्यांतच खोदलेले आहेत. ह्या नाण्याची एकंदर तीन युगे पडतातः—(१) अलेक्झांडरपूर्वयुग, (२) अलेक्झांडर(टोलेमीसेल्युसिड् युग, आणि (३) साम्राज्यसत्तायुग. पहिल्या युगात अरंडत् शहराचे नाणे बायिलोनी पद्धतीचे असून इतर सर्व शहरांची नाणी फिनेशियन पद्धतीची आहेत; त्यांपैकी बरीचशी नाणी पहिला व दुसरा स्ट्रेटो, टेनेस, व मॅस्यूस नावांचे सत्रप यानां पाडिलेली आहेत. दुसऱ्या युगातील अलेक्झांडरची रुप्याची नाणी व टोलेमी व सेल्युसिड् या राजांनी बादशाहाना नाणी याखेरीज काही मोठी व महत्त्वाची अशी चांदीची ट्रेड्रेड्कम् नाणी असून ती निरनिराळ्या नगरांनी आपल्या स्थानिक सत्ताधिकारात वाढलेली आहेत. तिसऱ्या साम्राज्ययुगात काशाची काही मोठी नाणी आढळली आहेत.

पॅलेस्टाइनः—पॅलेस्टाइनच्या निरनिराळ्या प्रांतात मिश्रमिश्र तऱ्हेची बादशाही व स्थानिक नाणी असल्याने दिसतें, परंतु सर्वोत्तम अश्या प्रांताची नाणकपरंपरा फारच चित्ताकर्षक आहे. जेरुसलेम येथील नाण्यांमध्ये, सातवा अँटिओकस याची कथळाची आकृति असलेली नाणी मॅकेनियन यांनी पाडलेली नाणी, रोमन वकित्रांची नाणी, अशी विविध नाणी आहेत मात्र येथील नाण्यांसहि बरेच महत्त्व आहे. ह्यांतील प्रथमप्रथमची नाणी म्हणजे राजांनी पद्धतीचे अथेनियन नमुन्याचे अँटिक ट्रॅफॅक्स असून, ह्याठिकाणाच्या बादशाहाना नाण्यांवर मनी, मिनेस व इओ ह्या देवतांची नावे खोदली आहेत.

गहुदी नाणकपद्धतिः—स्वर्ग गहुदी नाणेपद्धतीचा आरंभ "सेकेस" नाण्यांनी होतो. ऐतिहासिक पुराव्यावरून ही नाणी सातवा अँटिओकस याने दिलेल्या अधिकाराप्रमाणे लेंथमन मॅकेन्यूस याने पाडली असे दिसतें. शेंकट किंवा "अर्थसेकल" नाणी फिनेशियन ट्रेड्रेड्कम् व ट्रिड्रेड्कम्च्या वजनाची आहेत. ह्यांपैकी काही नाण्यांवर १, २, ३, ४, ५ असे ही नाणी पाडलेल्या वर्णांचे आकडे आहेत. ह्याशिवाय जेरुसलेम येथे इ. स. ६९-७० व इ. स. १३५ च्या सुमारास ज्या दोन बंडाळ्या उद्भवल्या त्यावेळी तरेचीय पद्धतीची नाणी आहेत.

अरेबिया, मेसापोटेमिया व याबिलेनियाद—रोमन अर-
बस्थानांत कांशाची वादशाही नाणी सापडतात. मेसापोटेमि-
यातील 'एडेसा' शहराने पाडलेली चांदीची व कांशाची नाणी
बरीच नष्टाची आहेत.

आ कि के ती ल ना णी. —इतर देल खंडांपेक्षा आफ्रिका
खंडातील नाणी फार थोडी आहेत कारण ग्रीक, फोनेशिय-
न व रोमन सेरुनीचा प्रवेश ह्या खंडान, ईशिय व पश्चि-
मच्या बाजू—उत्तर किनारा यापलीकडे ह्या नाणी. ईजिप्त-
मधील परंपरेमध्ये एक प्रकारचा भौगोलिक कर्म आढळतो,
तेथे अद्यापि अलेक्झांडरच्या सागाहूनवी कोणत्या नाणी
उपलब्ध नाहीत. इराणी सत्ता ईजिप्तमध्ये सुरू झाल्यावर
इराणी नाणी या ठिकाणी चालू झाली असली पाहिजेत. सत्रप
अर्यंडस हाने चांदीची नाणी प्रचलित केली असे म्हणतात.
अलेक्झांडरपासून ग्रीक नाणकपद्धति सुरू झाली. अलेक्झांडर-
ची काही नाणी ईजिप्त येथील टाकसाळीत पाडलेली आहेत.
ह्या ठिकाणी टॉलेमी राजाबरोबर सुरू झालेली नाणकपद्धति
सुमारे तीन शतकेपर्यंत चालली. ह्या पद्धतीतील विशेष म्हणजे
सोन्याची अत्युत्कृष्ट नाणी व कांशाच्या नाण्याचा मोठा
आकार ह्या होय. पुढे ज्यावेळी सेल्युसिड राजाने उत्तम नाणी
पाडण्याचा उपक्रम सुरू केला, त्यावेळी टॉलेमी नाणी सौंदर्य
व कला या बाबतीत खालावत चालली.

रोमन आम्पलातील नाण्यामध्ये अलेक्झांड्रियामधील
वादशाही नाणी व साम्राज्यात अंतर्भूत झालेल्या ईशिय
प्रान्तातील नाणी विस्तार व नमुन्यांची विविधता ह्या दृष्टीने
सुप्रसिद्ध आहेत. ह्या नाण्यांचा आरंभ ऑगस्टसपासून व
शेवट अक्विलस ह्याच्या अमदातीत होतो. ह्यांपैकी बहुतेक
नाण्यांवर वादशाही कारभोर्दारीचे पें L ह्या अक्षरांनी दर्शित
केली आहेत. ह्या नाण्यांमध्ये (१) ग्रीक, (२) ग्रीकोरोमन,
व (३) ग्रीको—ईजिप्शियन; असे तीन वर्ग पडतात. ग्रीको—
ईजिप्शियन नमुन्यांचे महत्त्व, ही नाणी ईजिप्तमधील दैवत-
कथाने सागाहूनचे स्वरूप दर्शविताना ह्या दृष्टीने आहे.

आफ्रिकेतील ग्रीक नमुन्यांची "सिरेनिका" नणणेपरंपरा
७ व्या शतकात बॅटन वंशात सुरू होऊन पुढे रोमन वाद-
शाही ऑगस्टसपर्यंत ही नाणी चालू होती. ह्या नाण्यांवरील
शिल्पकाम अगदी स्पष्ट असून संक्रमणयुगातील व अरभ-
राष्ट्रांच्या काळातील नाण्यांत ग्रीक नाण्याचे सर्व गुण एवज
हाले आहेत.

रोमन नाणी. — रोमन नाणकपद्धतीचे प्रथम दोन मोठे
वर्ग पडतात; (१) रोमन प्रजासत्ताक राज्याच्या वेळची व
(२) रोमन साम्राज्याच्या वेळची नाणी. ह्यांपैकी प्रजासत्ताक
राज्यातील नाण्याचा काल, रोममधील नाण्याच्या उद्भव-
पासून ख्रि. पू. १६ व्या शतकातील ऑगस्टस वादशाह्याच्या
सुधारणेपर्यंत होय; व दुसरा साम्राज्यकाल ख्रि. पू. १६ पासून
स. ४७६ मध्ये पश्चिमकडील साम्राज्याचा नाश होईपर्यंतचा
होय. आरंभ प्राचीन रोमन नाण्याचा आरंभ ख्रि. पू. ४

व्या शतकातील मध्यापासून होतो. इटालियन लोक इतिहास-
पूर्वकालापासून देशेपेचीकरता तद्देशीय तांबे वापरीत. ख्रि. पू.
३३० ते १६ वर्षांतच्या प्रजासत्ताक राज्यासंबंधी नाण्याचा
इतिहासचे मुख्यतः दोन कालविभाग पडतात, व ह्या विभा-
गांपैकी दुसऱ्या कालविभागात ख्रि. पू. २९६ मध्ये दिनारी
नाण कपद्धतीच्या उपक्रमाने विशेष महत्त्व आले. पहिल्या बाल-
विभागावरून इटलीची मध्यवर्ती सत्ता कसकशी परिणत होत
गेली ह्याचे दिग्दर्शन होते. प्रथमपासून रोमन नाणी रोम
व कॅपूआ ह्या दोन्ही टाकसाळीत पाडली जात. बरील
पहिल्या कालविभागात काशाचे ओस्कोलेंटिन व चांदीचे
डिड्रुक्म ही नाणी रोम येथील टाकसाळीत पाडली जात
असून कॅपूआ येथील टाकसाळीत लहान, कांशाची नाणी
व चांदीचे डिड्रुक्म पाडले जात. दुसऱ्या कालविभागात
कॅपूआ येथील टाकसाळीतील नाणे पाडण्याचे काम गोरत
चाललेले दिवसे, व शेवटच्या पोटकालविभागात दोन्ही
टाकसाळीतील नाण्यांत सार्वत्रिक दिसतो व पूर्वापेक्षा काशाच्या
नाण्याचे महत्त्व व किंमत कमी झालेली दिसते.

ह्यानंतर (ख्रि. पू. २९६) चांदीची 'दिनेरियस', त्याची अर्धी
किनेरियस व पांच सिस्टेरिडस ह्या नाण्यांचा व्यवहारात प्रवेश
झाल्यावर मग मात्र नाणकपद्धतीत कोणत्याच तऱ्हेचे फेरबदल,
हे प्रजासत्ताकराज्ययुग संपूर्णपर्यंत झाले नाहीत.

नंतर लोखर 'दिनेरियस' नाण्यांनी बाकीच्या सर्व नाण्यास
माणे टाकून आपले वचेवत्र रोडफ्या काळात स्थापन केले.
प्रजासत्ताक काळाच्या अखेरपर्यंत सोन्याची नाणी फार कचित
पाडण्यात येत. रोमन प्रजासत्ताक राज्यकालीन नाण्यांचे नमुने
फारच निताकर्षक आहेत, परंतु त्यामानाने त्यावरील शिल्प-
काम अगदी मध्यम तऱ्हेचे आहे अति प्राचीन दिनारी,
विनारा व सेस्टेरीड ह्या नाण्यांवर शिरझाणपातलेला असा
'रोमा' देवनेचा मुखवटा खोदलेला असतो. ख्रि. पू. १९०
च्या पुढील नाण्यांवर रघात बसलेल्या डायना देवतेचे चित्र
आढळते. शिवाय काही नाण्यांवरील न समजणारे देखावे,
रोमन दैवतकथातील बारीक सारीक गोष्टींचे न समजणारे
बाजूने समजणारे नाही.

रोमन साम्राज्यकालीन नाण्याचा इतिहास जास्त भान-
गडीचा आहे. ऑगस्टस (ख्रि. पू. १९-१५) वादशाहाने
सोन्याची नाणी वादशाहानेच पाडवयाची व रोमन सीनेट
सभेने फक्त कांशाची नाणी पाडवण्याची अशा अटी ठरविल्या.
त्याचा परिणाम असा झाला की सीनेटला वादशाह्याचा लह-
खोर अवलंबून राहणे लागले. ऑगस्टसच्या कारकादीत ही
पद्धति सर्व साम्राज्यात रामरान्य झाली. वादशाह्याचा पर-
वानगीविना कोणत्याही स्वाधिक टाकसाळीने अस्तित्त्वच
मान्यता देऊन ह्या वादशाही नाण्यांवरील ठसे बहुतेक वाद-
शाही वृक्षांचे असून ज्यावेळी ही व्यक्ती पदपु असेल
तऱ्हेचे लोकयावर मुकुट किंवा उपरेंडें लोकें दासविण्यांत
येत, व सीनेट त्यावेळी लोकें कधी कधी मुरह्याने

आश्चर्यादित किंवा उघटे दाखविण्यांत येत. नाण्यावर बादशहाही स्वकींची नांवे किंवा स्तुतिपर वाक्य असतात त्याच वेळी हलके हलके क्रॉससारखी सिक्तां बिन्दू न कळत नाण्यावर म्हीदलेली दिवू लागतात.

मध्ययुगीन व पश्चात्कालीन

यूरोपियन नाणी.—यूरोपीय नाण्यांच्या मध्ययुगास आरंभ रोमन साम्राज्याच्या नाशानासून होतो.

बायसेंटायन साम्राज्यः—बायसेंटायन नाण्यांच्या आरंभ अँन-स्टॅमिस (इ. स. ४९१-५१८) राज्याच्या कारकीर्दीत झाला. बायसेंटायन नाणी तिन्ही पातुची आहेत, परंतु चांदीची मुख्य आहेत. प्रथमची सोन्याची व चांदीची नाणी सुवक आहेत परंतु साम्राज्याच्या अखेरची बरीच दिणकस पातुची आहेत. तेराव्या शतकात इटालियन सोन्याच्या नाण्यांचा प्रवेश होईतांपर्यंत सर्व ठिकाणी सोन्याची बायसेंटायन नाणी चालू होती. त्यांच्या वजनांत अनेक फरक झाले. त्यावेळेस बहुतेक धार्मिक आहेत. जुन्या नाण्यांच्या माथील बाजवर क्रॉस हातीं धरलेली विगयदेवता आहे, परंतु भागाहूनच्या नाण्यांच्या माथील बाजूस " तारक प्रभु " किंवा " कुमारी मेरी " हिचे चिन् आहेत. लेखांची लिपी प्रथम लॅटिन होती, पुढे हेब्रूवपासून ग्रीक झाली. तत्कालीन धर्मोपदेशकांतील शिष्यकलाज्ञानाची कल्पना त्या नाण्यावरून चांगली होते, पण घाट व सुवस्वप्ना या दृष्टीने ही नाणी कमी दर्जाची आहेत.

इतर यूरोपीय नाणक परंपरा.—इतर पश्चिमेकडील देशांच्या नाण्यांचे ठळक ठळक असे कालदृष्ट्या पाच वर्ग पाडता येतात, ते वर्गः—(१) संक्रमणयुग, रोमन साम्राज्यनाशापासून सुरू झाल्या मध्ययुगापर्यंत—म्हणजे शार्लमेनच्या राज्यादोहणापासून हेविकान् घराण्याच्या नाशानपर्यंत; (२) पूर्वपुनरुज्जीवनयुग, फ्लोरेंसमधील सन १२५२ मध्ये फ्लोरेंस नाण्यांच्या सुरुवातीपासून; (४) पुनरुज्जीवनयुग, स. १४५० पासून १६०० पर्यंत व (५) अर्वाचीन युग.

(१) संक्रमणयुगः—पश्चिमेकडील देशांतील त्या कालातील नाण्यांचा विचार करतो असे दिसून येतं की, ही नाणी ५ ते ८ शतकांचा इतिहास समजण्यास अत्यंत महत्वाची आहेत. त्या नाण्यांवरील कोरीव कामांचे नमुने एकाच तऱ्हेचे (रोमन बादशहा व स्थानिक सत्ताधारी यांचे छातीःवैत मुद्रावटे, काही विशिष्ट तऱ्हेचे क्रॉस) आहेत. त्यांचे शिल्प अगदी असंस्कृत असून, रोमन किंवा बायसेंटायन नाण्यांच्या

इत्यादी सर्व देशांत झाला. त्या नाण्यांवरील ठसे बहुतेक नवे (क्रॉस, क्रिस्ती प्रार्थनामंदिर) आहेत.

(२) पूर्वपुनरुज्जीवनयुगः—बादशहा दुसरा फ्रेड्रिक हाच या युगाचा प्रारंभ होय. त्याने अरी पश्चिमेकडील मुसलमानी प्रदेशात प्रचारांत असलेली अरबी नाणीच चालू ठेवली तरी देखील त्याने (१२१५-१२५०) आपल्या स्वतःच्या नावाची 'सेलिडो', बगैरे रोमन सोन्याची नाणी पाडली. शिल्पाच्या दृष्टीने मध्ययुगातील अत्यंत सुवक नाणी हीच होत. पुढे फ्लोरेंसला आलेले व्यापारी महत्त्व व १२५२ पासून पाडण्यात आलेल्या नव्या " फ्लोरेंस " नामक सोन्याच्या नाण्याची शुद्धता त्यामुळे सर्व यूरोपव्यांतील प्रदेशात अशा पद्धतीची नाणी पाडण्यास सुरुवात झाली. अर्थात व्हेनिस, जिनोआ इत्यादी शहरांत व ईंग्लंड, फ्रांस त्या देशांतहि फ्लोरेंससारख्या अनेक नाणी पाडण्यांत येऊ लागली अशा बांदाच्या नाण्यांची गरज भासू लागल्यामुळे १४ व १५ शतकापासून मोठ्या आकाराचे दिनार पाडण्यास सुरुवात झाली यानंतरच्या नाण्यांचे शिल्प धार्मिक कर्तुत्तुन निपून स्वतंत्र बनले.

(४, ५) पुनरुज्जीवनयुग आणि अर्वाचीनयुगः—पुनरुज्जीवन कालापासूनच अर्वाचीन तऱ्हेच्या कल्पनास सुरुवात झालेली दिसते यूरोपव्यांतील अनेक राष्ट्रांच्या शोभपूवैक तयार झालेल्या नाणकपद्धतीचा आरंभ त्याच काळात ग्वावयाचा, १५१८ साली जर्मनीमध्ये डॅलर नाणे पाडण्यास सुरुवात झाल्यापासून चांदीच्या नाण्यांना सार्वत्रिक महत्त्व आले. डॅलरची निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळी वजनं व आकार असल्यामुळे रोमन दिनारासारखा त्याचा सार्वत्रिक प्रचार झाला नाही. त्या कालांतील शिल्प उत्तम असून त्या नाण्यांनी एक प्रकारचे सौंदर्य उत्पन्न केले. शिल्पकलेने पूर्वीच्या युगात घातलेली बंधने झुगारून देऊन एक प्रकारचा स्वाभाविकपणा धारण केला. मोठमोठे शिल्पकलाकुशल सोक उत्पन्न होऊन त्यांनी उत्तम उत्तम पद्धत व नाणी तयार केली, परंतु ज्यावेळी त्या घंघात व्यापारी दृष्टी उत्पन्न झाली त्यावेळी अर्थातच शिल्पसौंदर्य नाहीसे होऊन नाण्यांत पूर्वीचा असंस्कृतपणा येऊ लागला. त्या वेळेच्या कलेत नोंवजमलेले देश म्हटले म्हणजे इटली व जर्मनी हे

सोम्याचे 'काठन', ह्याचे 'देहून' व निकलचे व कांदाचे 'री' नाणे होय.

फ्रान्स:—इ. स. ७५५ मध्ये विविध याने पूर्वाची सोम्याची नाणी बंद करून चांदीचे दिनार नाणे उपरोक्त आणले. यानंतर शार्लमैनने इटली, जर्मनी वगैरे अनेक देशांतल नाणी प्रचारात आणली. पुढे नाण्यांत पुष्कळच विविधता आली. चवदाव्या लुईने उपरोक्तात आणलेली नाणक-परंपरा शिल्पकामादयाच्या दृष्टीने निरुपयोगी होती. फ्रान्स-मधील साम्राज्ये प्रमाणानुसार चलन 'फ्रँक' नाणे असून ते सोने व रूपे या दोन्ही धातूमध्ये पाडले जाते.

ग्रेटब्रिटन:—इंग्लंडमध्ये चांदीचे 'पेनी' नाणे प्रथम मॉर्तियाचा राजा ओफा याने स. ७५७ च्या सुमारास प्रचारात आणले. पुढे हे मॉर्तियन चलन मॉरे पडून कॅट-रबरीच्या आर्चबिशपने नाणी पाठवण्याचे काम १० व्या शत-काच्या आरंभापर्यंत चालू ठेवले होते. तिच्या एडवर्डने १३४३ साली सोम्याचा 'फ्लॉरिन' व 'नेबल' ही दोन नाणी नवीनच प्रस्थापित केली. त्यानंतर इंग्लिश सोम्याच्या व चांदीच्या चलनास इंग्लंड महद्वर आले की त्या नाण्याच्या बऱ्याच प्रतिकृती देशांत होऊन लागल्या. १५६२ साली यांत्रिक सामग्रीने नाणी तयार करण्यास सुरवात झाली. परंतु पुढाची हातोड्याच्या वाह्याच्याने नाणी तयार करण्याची पद्धत नाहींशी होण्यास एक हातू लागले. इंग्लिश चलनाचा आयुक्त नमुना म्हणजे दुसऱ्या चार्लस राजाच्या कारकीर्दीत पाडलेला 'विंस्टन काठन' होय.

स्कॉटलंड:—येथील नाणी प्रथमपासून इंग्लंडच्या नाण्या-सारखांचे परंतु तास्त ओवढ्यावेळ अशी असत. चांदीची पेनी नाणी ही प्रथमची असून पुढे तर स्कॉटलंड व आयर्लंड ह्या दोन्ही देशांत इंग्लंडचे नाणेच सुरू झाले.

१८३६ साली नवीन सोम्याची व चांदीची नाणी पाड-ण्यास आरंभ होऊन यहुतेक सोव्याकार बदलांत तींच नाणी आजमेतीत प्रचारांत आहेत. फ्रान्की सोम्याच्या 'सेन्टिम' नाण्याच्या नमुन्यांत १८८७ साली विक्टोरियाच्या जुबिली-समारंभांमिनिमित्त थोडा फेरबदल करण्यांत आला, परंतु हा नवीन फेरबदल सर्वसम्मत न झाल्यामुळे पुन्हा सातव्या एडवर्डच्या कारकीर्दीत पूर्वीसारखी सेन्टिम नाणी पाड-ण्यात आली. स्कॉटलंड व आयर्लंड ह्या देशांत त्याच-प्रमाणे अमेरिकेत व हिंदुस्थानातहि ग्रेटब्रिटनच्या साम्राज्य-स्थापनेमुळे ह्या नाण्यांना सार्वत्रिक महत्त्व मिळाले. साम्राज्य-भाषावरील सर्वसामान्य नाणेपद्धति इंग्लिश आहे.

बेल्जियम व हॉलंड:—बेल्जियमच्या नाण्यांचा आरंभ ११ व्या शतकापासून झाला आहे. बेल्जियमच्या नाण्यांमध्ये विविध अशा स्वतंत्र गूण काहीच नसून बहुतेक नाणी पर-कीयच आहेत. बेल्जियमी नाणकपद्धति एका पाऊने फ्रँक व दुसऱ्या पाऊने अमेन पद्धतीच्या आगदी जवळ जवळ आहे. फ्रान्की महत्त्वाची नाणी बर्गेडीच्या घराण्याने पाडली. प्रथम

प्रथम हॉलंडची नाणी. ह्याच पद्धतीची असून हच 'डॉलर' नाणी १६ ते १८व्या शतकापर्यंत युरोप महत्त्वाची व सार्वत्रिक प्रचार असलेली अशी होती. हच ऐतिहासिक पद्धते अखेरत महत्त्वाची असून ह्यावरून स्थानिक गोष्टींचा इतिहास कळतो, इतकंच नव्हे तर, मुख्य युरोपियन शासन-सत्तांमध्येही पुष्कळ माहिती मिळते. १८३९ साली मात्र बेल्जियमने पूर्णपणे फ्रँक नाणेपद्धतीचा स्वीकार केला.

स्वित्झर्लंड:—या देशांत प्रथमप्रथम फ्रँकिस राजांची सोम्याची नाणी व शार्लमैन बादशहाने प्रचारांत आणलेली चांदीची 'दिनार' नाणी, चालू होती. १० ते १३ शतका-पर्यंत निरनिराळ्या धार्मिक संस्था, निरनिराळे धर्मोपकारी दानार्थी व्यापारी स्वतंत्र नाणी पाडण्याचा हक्क मिळाला होता. चवदाव्या शतकांत सुप्रसिद्ध 'स्वित्झर्लंडर्स' निर्माण झाले आणि निरनिराळ्या परगण्यांना आपापली नाणी पाडण्यास सुरवात केली. परंतु धार्मिक संस्थांना व ह्या निर-निराळ्या परगण्यांना पाडलेल्या अनेक प्रकारच्या नाण्यांमध्ये सोंपळ उडाल्यामुळे १८४८ साली ही सर्व नाणी बंद करून सर्व देशांत एक चलन सुरू करण्यांत आले. हे चलन अद्या-पिच फ्रँक होते. सध्याचे स्वित्झर्लंडमधील नाणे निकलचे 'सेटिम' व सोम्याचाहीच 'फ्रँक' होय.

इटली व सिल्वी:—ह्या दोन्ही देशाच्या चलनी नाण्यात काही विशेष गोष्टी साधारणपणे आढळतात. प्रथमप्रथम अशंकृत नाणी व पोर्बोस साम्राज्याचे पुनरुत्थापने हिंद-कीत करणाऱ्या थायरीयाइन नाणी त्यांनी घेतलेक आढळून येते. पुढे सिचिडि येथील नॉर्मंद लोकांच्या पोर्बोस नाण्यावर अरबी बरेबरेचा परिणाम झालेला दिसतो. यानंतर शार्लमेन व त्याच्यामागोहूनच्या बादशहानी पाड-लेली 'दिनार' नाणी आणि दुसरा फेरबदल नॉर्मंद लोकांची सोम्याची नाणी प्रचारांत होती. इटलीमध्ये झालेल्या पुनर-ज्जीवनाचा तेव्हा जगावर परिणाम झाला, ह्या नाण्यावर प्रगतीच्या प्राजेक लाटेचा थोडाबहुत ठसा उमटलेला दिसतो. ह्याच वेळेक (७७५-७९५) पासून पोप धर्मगुरुंनी बायलेझाइन-लॉन्डॉन पद्धतीचे दिनार पाडण्यास सुरवात केली. या नाण्यावर पोप व रोमन बादशहा ह्यांची नावे उडविलेली आहेत. शिल्पकामापेक्षा ऐतिहासिक दृष्टीने ह्या नाणकांपरंपरेस महत्त्व आहे. सिल्वी म्हणजे सध्याच्या नेपल व सिचिडि ह्या दोन्ही ठिकाणच्या नाण्यांचा आरंभ नॉर्मंद लोकांपासून होतो. ह्यावेळच्या शिल्पकलेचा विचार केला तर इटलियन शिल्पकारांनी ह्या मध्ययुगांत तयार केलेली पद्धते ग्रीक कलेच्या खालोखाल महत्त्वाची आहेत. ह्या शिल्पकारांचे उल्लेख काम १५ व्या शतकांत व १६ व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या कालांत पद्धतीवर दिसून येते. ह्या पद्धतीवरील विमळता चहऱ्यांचा ठसा दृष्टीस पडतो. ऐतिहासिक दृष्ट्या असे म्हणता येईल की

येथील नाण्यांमध्ये जे दोघ आढळतात त्यांची जाणई ह्या इटालियन पदवीनी केली आहे.

१८५५ साली येथील प्रमाणभूत चलन, १०० सेंटिमेन्ती किंमत असलेले फॅक्का बरोबरीचे " स्त्रियर " नामक नाणें हे ठरविण्यात आले. अर्थातच हे नाणें सोने, चांदी, व कांस्य या तिन्ही धातूंमध्ये पाडण्यात येतें.

जर्मनी.—इटलीप्रमाणे जर्मनीतील नाण्यांचा विस्तार बरान आहे. फ्रॅन्सि कालात मॅश, स्ट्रासबुर्ग वगैरे अनेक शहरांतील टोकणाळीत दिमाक व ऑबोल नाणी पाडण्याचे काम चलत असे. पुढे ज्यावेळी रोमन साम्राज्यातगत प्रदेशात आपापली स्वतंत्र नाणी पाडण्याचे अधिकार मिळाले त्यावेळी जर्मनीतील नाण्यांमध्ये इतके स्थानिक भेद उत्पन्न झाले की त्यायोगाने बादशाही नाण्यामध्ये देखील एकसूत्रता विलकुल राहिली नाही. सोन्याचे फ्लोरिन व मॅसत ह्या नाण्यांचा १४ व्या शतकात प्रवेश झाल्यापासून जर्मनीच्या अर्वाचीन युगात प्रारंभ होतो प्रथम ' क्रेन्टेडे " व 'थेल्डर' ही सेंट्सन नाणी ११ व्या शतकादरम्यान प्रचारात असलेली दिसतात. १५ व्या शतकाच्या शेवटी शेंवटी सोन्याच्या नाण्यांचा झालेला बराच प्रसार ह्या ठिकाणच्या सोन्याच्या विपुलतेची साक्ष पटविता. याशिवाय धार्मिक संस्थांनी पाडलेली निरनिराळी नाणी आहेतच. जर्मन पदकांमध्ये शिल्पकलेच्या दृष्टीने कमी गुण आहेत; तरी इटलीच्या सारसोच्च जर्मन पदकांचे बरेच महत्त्व आहे.

इ. स. १८०१ पासून जर्मन साम्राज्याच्या चलनाची बरीच पुनर्रचना करण्यात आली. ह्यावेळी एक नवीन चांदीचे ' मार्क ' नाणें प्रमाणभूत चलन मानण्यात आले व त्यावरूनच १० मार्क व २० मार्क किंमतीची " क्राउन " व " डबल क्राउन " अशी सोन्याची नाणी पाडण्यात आली. सर्व नाण्यांच्या मागील बाजूस साम्राज्याचे चिन्ह सहस्रपदांचे चिन्ह असून पुढील बाजूस राज्यावर असलेल्या राजा व राजाणी यांचे मुखरूप असतात.

आस्ट्रियाहंगेरी.—१८५५ साली आस्ट्रियाचा जर्मनीबरोबर लहानसा साम्राज्य व राजतंत्र आस्ट्रियानें " पलोर्निट " चांदीचे नाणें प्रमाणभूत करून आपली नाणकरदालि आणली. पुढे १८६८ साली आस्ट्रियानें सेप सोडला. परंतु तीच नाणी कायम ठेविली. आस्ट्रियन सोन्याच्या नाण्यावर बादशाहाचा मुखरूप व दोन शीपांचा पाड्ड यांचे चिन्ह असते. परंतु हंगेरियन नाण्यावर बादशाहानी उभी प्रतिमा व राष्ट्रीय दाल याने ठसे असतात.

रशिया:—प्राचीन रशियन नाण्यांचा आरंभ १० व्या शतकाच्या अखेरीस होतो. ह्या नाण्यावर कायसझान् सत्तेचा परिणाम झाल्याचे दिसते. विटर दि ग्रेट ह्या बादशाहाने मोन्ग्याची नाणी पाडण्याचा उपक्रम करून नाण्येपद्धतीत बरीच सुधारणा केली. इ. स. १०२५ व्या मुसलमान परिषदा जिंक-

लमें नाणकपद्धतीत प्लॅटिनम धातू उपयोगात आली. इ. स. १८८५ च्या पूर्वीच्या रशियन " हबल " नाण्यांचे वजन २७८ ग्रेन होते ते १०० करण्यात आले ह्या सोन्याच्या व चांदीच्या नाण्यावर बादशाहाचा मुखरूप व गडद असतो.

अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने:—अमेरिकेच्या नाण्याविषयी काहीएक लिहिण्यासारखें नाही. कारण ह्या सर्व बसालीची नाणी मातृदेशच्या पद्धतीची असून ह्या सर्वोत सुट्टय नाणें " डॉलर " होय. डॉलर प्रथम चांदीचा असून त्याचे वजन ४१२ १/२ ग्रेन होते. पुढे १८७३ साली सोन्याचा " डॉलर " पाडला अजून त्याची किंमत २५.६ ग्रेन करण्यात आली याशिवाय चिनी व्यापाराच्या सोईकरिता पुढे ४२० ग्रेन वजन चांदीचा एक " ट्रेड डॉलर " पाडण्यात आला. **प्रीव्हीय नाणी.**

प्रीव्हीय नाण्यांचे एकंदर चार वर्ग पाडण्यात येतात ते असे:—(१) प्राचीन इराणी व अरबी नाणी, (२) मध्ययुगातील इराणी व अकगाणी नाणी, (३) जपानी, चिनी व इतर प्रीव्हीय नाणी. आणि (४) भारतीय नाणी. बरीलप्रमाणे वर्गीयारी करण्याचे कारण ऐतिहासिक आहे. या नाण्यांत पहिल्या प्रतीची नाणी प्राचीन इराणी साम्राज्यातील ' पार्थियन ' व ' सहस्रानियन ' लक्षाधीनी होते, व ह्यानींवर अरबी सत्तेच्या बर्चस्वाबरोबर नव्या अरबी चलनास प्रारंभ झाला. अर्वाचीन इराणी व अकगाणी नाण्यांचा एक दुसरा स्वतंत्र वर्ग पाडण्याचे कारण इतकेंच की ह्या दोन्ही प्रकारची नाणी प्राचीन अरबी चलनापासून उत्पन्न झाली असून दोन्ही नाण्यांवरील हस्तलेखात अरबी व इराणी भाषेचे मिश्रण आहे चीन, जपान, कोरिया इत्यादि देशांतील नाण्यांमध्ये एक प्रकारचा परस्परसंबंध असण्यामुळे त्या सर्वांचा एक वर्ग पाडण्यात येतो व भारतीय नाण्यांचा इतिहास फारच विविध तऱ्हेचा असल्यामुळे हा वर्ग निराळ्याच टाकण्यात आला आहे.

प्राचीन इराणी व अरबी नाणी:—पहिल्या दहाव्या शतमाने इराणी साम्राज्याची ज्यावेळी प्रीतिवहासणी केली, त्यावेळी कारचमुळीकरिता सर्व साम्राज्यांत सारखे चलन राखण्याची सवरी भासू लागली, व ही उर्गाव दूर करण्याकरिता श्रीक कोकालांत सोन्याचे ८.४ ग्रॅम वजनाचे " शेकल " नाणें व चांदीचे ५.४८ ग्रॅम वजनाचे " ड्रॅकम " नाणें अशी नाणी निघण्यांत येऊन त्याबद्दल सोन्याची " डेरिक् " नाणी व चांदीची " शिल्लेम् " नाणी पाडण्यात आली. ही सोन्याची नाणी पाडण्याचा अधिकार राजाचा असून चांदीची नाणी प्रांतपिकाच्याकडून पाडण्यात येत. ह्या नाण्यांचे पुढील पोटविभाग होते:—(१) बादशाही, (२) प्रांतगवैर्हाय पाडलेली सवरी, (३) व इतर मांडलिक शासनवैर्हाय पाडलेली पाडलेली ह्यांपैकी बादशाही नाणी " डेरिक् " व " शिल्लेम् " अशी दोन्ही प्रकारची असून, त्यांच्या पुढील बाजूस हातात धनुष्य घेतलेल्या राजाची

प्रतिमा व मागील वाज्वर गौकांनी खण असेत सत्रप्री नाणीं अर्धेन महत्वाची व विस्तारकथ्य आढित. ह्यांपैकी नमुनेदार नाण्यावर, दाढी असलेल्या चेहऱ्याची प्रतिमा असून मागील वाज्वर भिषि प्रकाशे ठसे आढित. ह्याखेरीज दासन् येथे पाडलेली सिमिलियन नाणी व टिरीबेक्ष् येथे पाडलेली डॅमिस् नाणी चागल्यापैकीं आढित. पर्मियन काळ ताल सि. पू. इराणी नाणीं ग्रीक पद्धतीची असून त्यावरील प्रत्येक राजाचे नाव 'आर्सेकस' असे आढळते ह्यानंतर सि. पू. तिसऱ्या शतकाच्या उत्तरार्धात पर्सिसची नाणकपद्धति चालू असून ह्यानंतर इ. स. २२० च्या सुमारास सस्त्रियन लोवानी अंदेरच्या नेतृत्वाखाली पार्थियन लंकापासून राज्य फलकावले ह्या घराण्याने पोर्षात चलनाचा उपक्रम सुरू केला. अंदेरने हेरमुद्र धर्माचा स्वीकार केला असल्याची साक्ष ह्या काळातील नाण्यांवरील उपावरून व पहिली आपोतील लेखावरून स्पष्ट पडते.

अरबी चलन पोर्षात चलनांत प्रमुख असून हा काळ साडेचार शतकाचा आहे व ह्याचा विस्तार भूगोलशास्त्रदृष्ट्या मोरोक्कोपासून चीन देशाच्या सरहद्दीपर्यंत झालेला आढळतो. जेव्हा अरब लोक जास्त जास्त सुलुख आपल्या सत्तेखाली आणू लागले, तेव्हा ह्याचा चलनाची आवश्यकता भासू लागली. प्रथम त्यांनी टिकांडकाणांची पूर्वीचीच इराणी बायसडाहून नाणी प्रचारात आणली. सर मुसलमानांनी नाणे बसरा येथे ६६० साली 'अलो' नामक खलिफाने पाडले व पुढे (६९५) अब्दुलमलिकने एक टाकसालख पोर्षात तऱ्हेची स्वतंत्र नाणी पाडण्याकरिता स्थापन केली ह्यावेळी मुसलमानी नाणी होती. ह्यांपैकी सोन्याचे 'दिनार' नाणे रोमन डिनेरियम् नाण्याची प्रतिकृति असून, चांदीचे 'डिन्नेम्' नाणी ग्रीक 'ड्रेक्म' नाण्याची सुधारलेली आवृत्ति होय. त्याचप्रमाणे टाक्याची " फेल्म् " नाणी ग्रीक साम्राज्यातील " फोलिस् " नाणी होत. ह्या नाण्यांवर सहसा कोणतेच ठेप नसून बहुतेक दोन्ही बाजूंवर धार्मिक लेख आढित. पुढे पुढे नाण्यावर खलिफांची नावे आढळतात काही काळपर्यंत सर्वे पराण्यातून मुख्य खलिफांचे धार्मिक वचनेही औपचारिकरीत्या मानण्यात येत असे, व त्याप्रमाणे नाण्यावरही बराच काळपर्यंत मुख्य खलिफांचे नाव घालण्यात येत असे खिलाफतीचा नाश सत्त्वांतरात दिनार व डिन्नेम् यापेक्षा जास्त वजनाची नाणी प्रचारात आली. परंतु इटलीतील संस्थानाच्या वाढलेल्या व्यापारी वर्तव्यामुळे तुर्क, मूर इत्यादि लोकांना व्हेनेशियन सोन्याचे नाणे उपयोगांत आणणे माग पडले, व नंतर अक्वीन काळात भूमध्यसागराच्या समीपवरील संस्थानांत वॉलर नाण्यांचा प्रवेश झाला ग्रीक नाण्यांप्रमाणे अरबी नाण्यांचे शिल्पकाम उत्तम नाहीं हे उघड आहे, परंतु ह्या नाण्यांवरील लेख मध्ये एक प्रमाणे मध्ययुगीन सौंदर्य दिखून येते

मध्ययुगीन इराणी व अफगाणी नाणी.—उमाईद नाण्यांचे ऐतिहासिक दृष्ट्या इतकेच महत्त्व आहे की ह्या चांदीच्या नाण्यावरून त्यावेळच्या अरबी साम्राज्याचा विस्तार किती होता ह्याचा पुरावा सापडतो ह्या साम्राज्याची पहिली विभागणी इ. स. ७५० च्या सुमारास झाली. बगदाद येथील घराण्याकडून दिनार नाणी उत्तम प्रकारे पाडण्यात येत, परंतु स्पेनिश उमाईद घराणे फक्त चांदीची नाणी पाडत असे. इ. स. ९१२-९१८ च्या दरम्यानवाळत अफगाणिस्तानमध्ये गझनी घराण्याची सत्ता प्रबळ झाली व ह्यावेळी सोन्याची व चांदीची नाणी पाडण्यात आली. ह्यानंतर सेल्जुक घराण्याने साम्राज्यस्थापना केली व ह्याच वेळी आधुनिक अरबी नाणी प्रथम पाडण्यात आली.

सेल्जुक साम्राज्याची पुढे अनेक संस्थांने झाली व ह्यावेळी मध्यवर्ती संस्थानावर १२ व्या व १३ व्या शतकांत आसानी व उर्तुक घराण्यातील तुर्क लोक राज्य करीत ह्या लोकांनी पाडलेली नाणी बहुतेक तांब्याची असून त्यांच्यावर ग्रीक, रोमन किंवा बायजेंटाईन पद्धतीचे ठसे आढळतात. ह्याच काळात रशियन येथील महत्वाचे परंतु अल्पायुषी साम्राज्य हांकन गेले. पुढे स्पेन्ची खिलाफत मोडली फातिमाईद घराण्याच्या नाणे सलादिनाचा आयुषाद्वय व शहीजिस्त, सीरिया व मेसोपोटेमिया ह्यांच्यावर राज्य करू लागला तेमुरल्लाखाच्या बंदोबं बघदी, काह, व तसे या तिन्ही धातूंची नाणी पाडली आहेत ह्यानंतरची अटोमन् लोकांनी पाडलेली सोने, रत्ने, काँडे ह्या धातूंची नाणी ऐतिहासिकदृष्ट्या निरर्थकां आहेत.

इराण.—इराणच्या शाहानी पाडलेल्या नाण्यांचा आरंभ स. ११०१ मध्ये राज्य करीत अखेरच्या इरमाईसपासून होतो. ह्या नाणी तिन्ही धातूंमध्ये पाडलेली असून त्यांच्यावरील लेख फारच छंदर असून अरबी व इराणी अशा दोन्ही लिपीत आढळतात. अफगाणिस्तानातील ऊमीराच्या नाण्यांचा एक निराळा वर्ग पडतो व ह्या नाण्यांचा आरंभ इ. स. १७४७ मधील अहमदशहा इराणी नाण्यापासून होतो. ह्या नाण्यांवरील लेख इराणी लिपीतच असून काव्यमय भाषेत आहेत. इराणच्या अलीचीन नाणकपद्धतीचा आरंभ सन १८७९ त होतो. त्या वेळेपासून 'लॅटिन चलनलेख' ह्यातील तत्वाप्रमाणे इराणानी कान नावाच्या 'फ्रँक' नाण्याच्या बरहुकूम नवीन नाणे पाडले. इराणी सोन्याचे नाणे 'टोमन' हे असून त्याची विसत १० कानबरोबर आहे व १ चांदीचे 'कान' नाणे तांब्याच्या २० शोही नाण्याबरोबर आहे.

चिनी, जपानी व इतर पोर्षाच्या नाणी, चीन.—चीनच्या नाण्याच्या इतिहास अत्यंत प्राचीन आहे. प्राचीन चिनी वाढ्यांतील उल्लेखावरून असे दिसते की सि. पू. ३ व्या सहस्रकापासून लेख कोणत्यातरी चलनाचा उपयोग होत असावा परंतु सि. पू. ७ व्या शतकापूर्वी चालू असलेले

चलन, विन ठाण्याच्या धातूचे तुकडे, रेशमी, कर्मकवच, कवच्या अशासारख्या ओषधधोवड स्वरूपात असले. मागाहूनच्या कालातहि शिपाच्या चलनाचा बराच प्रचार आढळून येतो.

क्रि. पू. १३१५ मध्ये हें चलन बंद करण्यात आले, परंतु हंगेरीशीय 'वेगमंग' नामक राजाने ह्याचें पुनरुज्जीवन केले सध्या सापडलेल्या नमुन्यावरून अत्यंत प्राचीन अशा धातूचीं चिनी नाणीं ओतीव काशाचीं होती ह्या काशाच्या नाण्याचे साधारणतः दोन वर्ग पडतात ह्यांपैकी पहिला वर्ग प्राचीन नाण्याचा असून त्याच्यावर कुदळी, मुन्या, इत्यादि हत्याराचीं चित्रें कोरलेलीं असून, दुसऱ्या वर्गातील मागाहूनचीं नाणीं धातूचींच परंतु वहुत्वाकार असून मधोमध त्यास एक चौकोनी मोक असते, व ह्या नाणीं दोरीत एकत्रित ओवता येतात. क्रि. पू. २२१ च्या सुमारास "सिन" राज-वंशाची स्थापना झाल्यापासून पहिल्या प्रकारचीं नाणीं पाडणें बंद झालें तथापि एवढेचिनी चलनाचा इतिहास म्हणजे संश-यात्मक अर्थशास्त्रीय युक्त्या, हिणकस धातूची भेटले इत्यादींनीं परिपूर्ण आहे नाण्याची किंमत त्याच्या वजनावर अव-लंबून असल्याचे मानण्यात येत असे, परंतु नाण्यावर लिहि-लेले वजन नेहमी खरेंच होतें असे नाही. मग्न मग्न लोहनाणीं हि पाडण्यात आलीं होती. स ६२२ मध्ये तेलंग राजवंशाच्या अमदानीत कयुभोन नमुन्याचीं नाणीं पाड-ण्याचा उपक्रम झाल्यापासून अर्वाचीन नाण्यास सुरुवात होते असे म्हणण्यास हरकत नाही ९ व्या शतकात कागदी चलनाचा उपयोग करण्यात आला साप्तकच्या 'कॅश' ह्या तांब्याच्या निनी नाण्यावर पुढील बाजूस कारकांदिचि नांव व " टैगपाओ " (प्रचलित नाणें) हीं अक्षरे असून मागील बाजूस टाकसाळीचे नांव असते. मॅचू राजपराण्याच्या अमदानीत हीं नाणीं ठराविक मुद्रतीने पाडलीं नात सर्वांत महत्त्वाचीं चिनीं नाणीं प्रतिस्पर्धी राज-पराण्याची व बंडशाह्या लोकांची असून चीनच्या इतिहास-ताला अशात गोदीवर प्रकाश पाडण्यास ह्या नाण्यांचा बराच उपयोग होणार आहे. कोरिया व आनाम ह्या देशांतील नाणीं चिनी नाण्यासारखीं असून ' जावा ' बेटातहि बराच कालपर्यंत चिनी नाणीं प्रचारात होती. परंतु अलीकडे मुसु-लमानी नाण्याचा प्रसार त्या ठिकाणीं सुरू झाला आहे.

इ. स. १८९० मध्ये चीननें अमेरिकन संयुक्त संस्थाना-तील चांदीच्या डॉलरवरहुकूम व आपली ' येन ' नाण्यावर-हुकूम चांदीचा 'डॉलर' पाडण्यास सुरवात केली; तसेंच २ शि. ११ २ येन किंमत असलेले एक "टैल" नाणें असून व्याशिवाय ५०, २५, १०, ५ सेंट अशीं हि नाणीं पाडण्यात आली आहेत. ह्या नाण्यावर पुढील बाजूस चिनी हॅंगन व लेख, डाकशाळ व किंमतीचीं खूण हंगेरिशमध्ये असते व मागील बाजूस चिनी भाषेत किंमतीचीं खूण व ' मॅचू ' नांव असते. स १८९६ मध्ये हॉंगकाँग पदवी अमेरिकन संयुक्त भारताच्या पक्षावर चांदीचा "ट्रेड डॉलर" पाडण्यात

आला ह्या नाण्याच्या पुढील बाजूस हातांत त्रिशूल व ढाल घेतलेला "त्रिदानिया" व मागील बाजूस चिनी व मलया भाषेत नाण्याचें नांव आहे

जपानः—सांप्रदायातील नाण्याचा उगम चिनी नाण्यापासून आहे, परंतु जपानी नाण्यांमध्ये एक प्रकारचें स्वातंत्र्य आढ-ळून येत. धातूच्या चलनास पाचव्या शतकात आरंभ झाला अर्थात प्राचीन जपानी नाणीं म्हणजे ओषधधोवड वहु-त्वाकार असे चांदीचे तुकडे असून त्यांमध्ये एक मोक असते सातव्या शतकापासूनचीं तांब्याचीं हि अशाच नमु-न्याचीं नाणीं सापडतात ७००—१५८ च्या अटीव शत-काच्या अवधीत पाडलेल्या बारा प्रकारच्या नाण्याचा " सेन " अशी संज्ञा आहे सोळाव्या शतकाच्या शेवटीं म्हणजे " टेनशू " कालात, सोनें, रुपें, तांबें व लोखंड ह्यांचे सुव्यवस्थित चलन सुरू करण्यात आले व्याशिवाय १६०१ ते १८५९ च्या दरम्यान हिणकस धातूचीं नाणीं पाडण्यात आलीं. इचिबू व निबू नावाचीं लहान चौकोनी नाणीं १९ व्या शतकातील आहेत त्याचप्रमाणे ओवान व फोवान नावाचीं मोठ्या व लहान आकाराचीं सोन्याचीं तबकडोवना नाणीं १९ व्या शतकापासून अर्वाचीन अर्वाचीन कालापर्यंत पाडण्यात आली आहेत. परंतु इ. स १८७० मध्ये, २० ' येन ' पासून खाली सोन्याचीं नाणीं, १ ' येन ' पासून खाली रुप्याचीं, निकलचे ५ ' येन ' व तांब्याचे २ ' सेन ' अशीं युरोपीय नमुन्याचीं चलनपद्धति जपाननें स्वीकारली. सध्याच्या सर्व नाण्यांच्या पुढील बाजूस ' हॅंगन ' चे चित्र असून मागील बाजूस फुलाची माल व किंमतीचीं खूण असते.

कोरियाची प्राचीन नाणीं चिनी पद्धतीचीं असून स. १९०५ पासून जपानी पद्धतीवरहुकूम नवीं नाणीं पाडण्यात आलीं.

भारतीय नाणीं

हिंदुस्थानात प्राचीन काली प्रसिद्ध किंवा माहीत अस-लेल्या अशा नाण्यांचे ऐतिहासिक दृष्टीने वर्णन देताना पुरातन आणि मध्यकालीन नाण्यांचे मुख्यतः तीन विभाग पडतात (१) प्राचीन भारतीय नाणीं, (२) उत्तरेकडील म्हणजे ज्या नाण्यांवर परकीय पद्धतीचा बराच परिणाम झाला अशीं व (३) दक्षिणेकडील म्हणजे हीं नाणीं निव्वळ हिंदुस्थानातील पद्धतीलाच अनुसरून काढिलीं अशीं.

अस्ये त प्रा ची न मा र ती य ना णेः—हिंदुस्थानातील सर्वांत जुनें नाणें मनुस्मृतीत (अ ८, श्लोक १३२) वर्णिलेल्या भारतीय (किंवा संस्कृत) पद्धतीत अनुसरून आहे व त्याच्यावर परकीय पद्धतीचा परिणाम झालेला दिसत नाही. या पद्धतीचे मूलमाप, रति (रक्षिका) अथवा गुंम हे होय. एका गुंमेचे वजन अजमास १.८३ ग्रॅम = ११८ ग्रॅम्स इतकें ८० रतींचे सोन्याचे नाणें (सुवर्ण) = १५६ ग्रॅम अथवा १.५८ ग्रॅम्स) याचा नमुना कोठें आढळत नाही. परंतु ३२ रतींचे चांदीचे पुराण अथवा परण = ५८.९६ ग्रॅम

नाणीं

कनिष्ककुशान

ठसे (मुद्रा) उठविलेलीनाणीं

टोलेमी फिलिडेन्स

(इजिप्तचा अशोककालीन राजा)

कनिष्ककुशानदुसरें.

कनिष्ककुशानविसंख्येयनाणे

हविष्ककुशान

वासुदेवकुशान

प्यां (दालिआन (ख्रि. पू. २ रे शतक) आगाथोक्सेस (ख्रि. पू. २ रे शतक)

नीरो

उज्जनीचें नाणें.

आदिशराह (भोज)

सयकवेगीन

पूर्ण चालुक्य.

परमर्षी.

सुलतानरक्षिया.

किंवा ३५९ प्रेम, व ८० रतांचे तांबडि कार्यापण किंवा अशाच प्रकारची इतर नाणी यांचे नमुने हिंदुस्थानांत पुष्कळ ठिकाणी सांपडले आहेत. या पद्धतीतले नाण्यांपैकी अत्यंत जुनाढ नाणें लि. पू. निदान चवथ्या शतकाच्या आरंभाचें तरी असतें पाहिजे.

क्रि. पू. दुसऱ्या शतकामध्ये वायव्येकडून आलेल्या ग्रीक वसाहतवाक्यामुळे या पद्धतीत बराच फरक पडला; परंतु हिंदुस्थानांतले इतर भागांमध्ये मात्र हीच पद्धत चालू राहिली. या नाण्याचा आकार साधारणतः समचौकोन किंवा लांबट चौकोन असून तीं जवळ जवळ घातले विशिष्ट वजनाचे तुकडेंच होत. रदांच्यावर त्यांचा सरेपणा दाखविणारे निरनिराळ्या वेळेचे निरनिराळे छाप मुद्रित केलेले आहेत; यावरून त्यांना ठेवें (पेच) नाणी असे म्हणतात. मुल्हर् हा ज्यांना निरनिराळ्या धंद्याच्या संपादां विनंते असे म्हणतो तीं याच कालानुगुचीं नाणीं होत; तशींच हिंदुस्थानांतली पूर्वीच्या पद्धतीची अक्षरे किंवा चिन्हे बर असलेली हीं ओगीय तांब्याचीं नाणीं याच वेळेचीं होत.

हिंदुस्थानांत ही छापची पद्धत कोय नाणीं. — प्राचीन द्राणी नाणीं एकिमेनियन साम्राज्याच्या (लि. पू. ५०० ते ३११) आदानींत पेशावांत आली. सोम्याची, दोन्ही धातूंनीं मुद्रित अशीं स्टेरेस नाणीं लि. पू. ४व्या शतकांत हिंदुस्थानांत पाडलीं गेलीं. चौदह्या शिखोद नाण्यांपैकी ४व्याच नाण्यांत व दसमुद्रित भारतीय नाण्यांत पुष्कळसें छाप आहो; या वरून तीं दोन्ही एकाच वेळीं प्रचलित असावीं असे दिसतें. शिवाय शिखोदिवर ब्राह्मी व खरोशी या लिपीतील अक्षरे दिसून येतात, यावरूनहि बरील गोष्ट सिद्ध होते. प्राचीन द्राणी नाण्यांचे अं प्रमाण (शिखोद = ८६५५ ग्रॅम अथवा ५६.०१ ग्रॅम्स) तेंच पुढें ग्रीक राजांच्या नाणीं पाहण्याच्या पद्धतीत स्थीकारलें गेलें.

अधीनियन नाणीं. — अगदी प्रथमतः व्यापाराच्या ओघांत अथेन्सच ' ओरस ' नांवाचे नाणें हें पुर्वेकडे गेलें; आणि अधीनियन टोकवळीतून पुरवठ्याचा जेव्हां तुडवडा पडूं लागला (लि. पू. ३२२ च्या आगोदर एक शतकापासून) तेव्हा उत्तर हिंदुस्थानामध्ये त्या नाण्यांसारखीं नाणीं होऊं लागलीं. यांपैकी काहीं नाणीं अगदीं अस्सलबहुकुम आहेत; पुढें निघालेल्या काहीं नाण्यांमध्ये एका यागला पुढ्याच्या ऐवजीं गरज आहे. सोफ्राटिस् (संस्कृत-सोम्युत) कीं नाणीं हीं बहुधा याच नाण्यांचीं प्रतिकृति असावीं. (हा रामा अलेक्झांडरच्या स्वाराच्या वेळेस असेलित्युचा म्हणजे अस्मिणी उर्फ विनाय नदीच्या तीरावरील प्रदेशावर राज्य करीत होता).

अलेक्झांडरची नाणीं. — हिंदुस्थानांतली समचौकोनी आकाराची तांब्याचीं काहीं नाणीं बहुतकरून अलेक्झांडरनेच पाडलीं असावीं (तीं मुख्यीं ओलीय नाणीं असावीं असें कित्येकांचें म्हणणें आहे).

हिंदुस्थान व सेल्युकस. — सेल्युकच्या पूर्वेकडील स्वाभ्यापासून, लि. पू. ३०६ या वर्षी चंद्रगुप्ताची त्याचा तह ठारल्यापासून शिरियामधील सेल्युकसचें राज्य व उत्तरहिंदुस्थानांतली मोर्गीचे साम्राज्य यांमध्ये सारतें दखणवण सुरू झालें, ही गोष्ट मेगॅस्थिनास व डायोमेसस हे पाटलिपुत्र येथील दरबारां बघील ठेवले होते यावरून व अगोकाच्या शिलालेपासून अोक राजांचीं नांवां आलीं आहेत यावरूनहि सिद्ध होतें. सेल्युकिक नाण्यांवरील इत्तीचे चित्र, व सेल्युकस आणि सोफ्राटिस् यांच्या नाण्यांतले सारखेपणा याहि गोष्टींचे कारण बरील दखणवळण होय.

ग्रीकी-बॅक्ट्रियाचा परिणाम. — लि. पू. दुसऱ्या शतकाच्या आरंभापर्यंत परकीय अमलामुळे हिंदुस्थानांतली नाण्यांमध्ये विशेषतः फरक पडला नाहीं. उत्तर हिंदुस्थानांतली नाण्यांचे रूप व आकार यांमध्ये विशेष असा फरक राजोकोटसनें इयाप्रिलेच्या बॅक्ट्रियाच्या राज्याच्या अंमलासुद्धेंच झाला.

पार्थियन परिणाम. — बॅक्ट्रियामधील शक आणि पार्थियन यांच्यामधील संपर्कामुळे हिंदुस्थानांतली शक-नाण्यांमध्ये बरीच पार्थियनविशिष्ट चिन्हे सापडतात; यांचे प्राचीन म्हणजे सॅसिबची (लि. पू. दुसऱ्या शतकांतली) आहेत. रोमन नाणीं इक्षिय व उत्तर हिंदुस्थानामध्ये पुष्कळ सांपडतात.

रोमन पद्धतीचा परिणाम. — (१) कुषान घराण्याच्या ताब्याच्या नाण्यांपैकी ' कोझोला ककाफीस ' अशीं निपि असलेल्या नाण्यांवरील मुखवटा हें रोमन बादशहा ऑगस्टस याच्या मुखवट्याचें अनुकरण आहे. (२) कुषान राजांच्या सोन्याच्या नाण्यांचें वजनीमाप व रोमन नाण्यांचें वजनीमाप हीं एकच आहेत.

सस्तानियन पद्धतीचा परिणाम. — इराणचें सस्तानियन राज्य व कांससचें कुषान राज्य यांच्यामधील इ. स. ३०० ते ४५० या सुमारास दखणवळण होतें व त्याचा परिणाम ओक्सस नदीच्या प्रदेशांत निघालेल्या साययो-सस्तानियन नाण्यांच्या नाण्यांमध्ये दिसून येतो.

नंतर ५ व्या शतकामध्ये दृणांनीं जेव्हा स्वारी केली तेव्हा सस्तानियन राज्यांमधील बरीचशी लूट व नाणीं त्यांनीं हिंदुस्थानांत आपणावरील आणलीं. त्यांनीं यांपैकी काहीं मुल्हर् सजीव नाणीं टोकवळीत पाडलीं व काहीं चवनी नाणीं म्हणून तशींच राहिली आणि यांच्या नमुनावरूनच हून व इतर हिंदुस्थानी नाणीं पाडलीं गेलीं. याप्रमाणें एकीकडे राजांचा मुखवटा, व दुसरीकडे अमिर्कुड असा सस्तानियन नाण्याचा नमुना हिंदुस्थानांतलीं काहीं भागांमध्ये रुढ झाला व तो भिन्निकृत स्वरूपयेंत चालला. ७ व्या शतकामध्ये मुल्हर् नाण्यांच्या प्रसारावरून असें सिद्ध होतें की, सस्तानियन राज्य सुलतान व सिंध या प्रांतांत होतें.

मी क हिंदुस्थानी नाणी, युगिडिमस् आणि डिमिट्रियस्—हिंदुस्थान देशावर ग्रीक लोकांच्या पहिल्या स्वाभ्या युगिडिमसच्या कारकाद्वारे झाल्या आणि त्या बहुतेक स्वाचा मुलगा डिमिट्रियस याच्या नेतृत्वाखाली झाल्या. याचा दुरावा म्हणजे डिमिट्रियसच्या नावाचे एक नाणे आहे आणि ते प्रकट हिंदुस्थान याच्या नाण्यांच्या पद्धतीतील एकीकरण दर्शविणारे पहिलेच उदाहरण आहे. त्या नाण्यामध्ये ग्रीक पद्धत अनुसरली आहे, परंतु हिंदुस्थानी पद्धतीप्रमाणे आकार समचोकोन आहे, आणि त्यावर एका बाजूला दुसऱ्या बाजूवरील ग्रीक लेखाचे खरोटी लिपीमध्ये यापावेत आहे.

युकेट इडीस—याच्या हिंदुस्थानावर स्वाभ्या ख्रि. पू. १९०-१९० वर्षे सामर्थ्य झाल्या त्याची नाणी बल्ल, सीस्तान, काबूल व कबचित देशात या ठिकाणी सापडतात. ग्रीक-हिंदुस्थानी नाण्यावरील सारखा—याचा काल समजण्याला हेथेचे टेड्रेड्स (चुड्रेड्स) पदक (युकेट इडीच्या टेड्रेड्सप्रमाणे घेतलेले) हे एक महत्वाचे साधन आहे. त्यावर सेल्युसिड् शकाचे १४० वें वर्ष (ख्रि. पू. १९५) हा काल आहे. दुसऱ्या बॅक्ट्रियन नाण्याचा बाल हतका निश्चित नाही.

पॅट्रा अर्थोन अर्गोसोडस्—हे युकेट इडीनच्या वेळेस होते आणि यांची नाणी काबुल व पश्चिम-पंजाब या प्रांतात सापडतात. सर्व ग्रीक राजांच्या नाण्यांपैकी यांच्याच नाण्यांवर कायसी ब्राह्मी लिपी लिहिलेली आहे अर्गोसोडस्च्या क्रिस्त्येक तांच्याच्या नाण्यावरील दोन्ही बाजूवर राशीमध्ये लेख आहेत.

अर्गोसोडिस—बॅक्ट्रियन कारागिरीची क्रिस्त्येक पदके अर्गोसोडिसने केली आहेत. आणि त्याच्यावर अलेक्झांडर दि ग्रेट, अँटिओकस् निकेटर, शायोडोटस, युगिडिमस यांच्या नाण्याबद्दल मुणवटे, नमुने व नांवनिशी आहेत बॅक्ट्रियन राजा अँटिमेखस याच्या पदकावरही शायोडोटस व युगिडिमस यांच्या बरीप्रमाणे प्रतिमा येऊ आहेत.

वापरतात. नंतरचे सर्व ग्रीक राजे फक्त इराणी प्रमाणाचा उपयोग करीत.

हिंदुस्थानावर स्वाभ्या करणाऱ्या सियथन लोकांची नाणी सियथन लोकांची दोन त्रिगोनाळी घराणी व काही अनिश्चित स्वरूपाचे इतर सियथन सत्ताधारी व काही हिंदु राज्ये ही ख्रि. पू. २ व्या शतकात उत्तर हिंदुस्थानात एकाच काळी अस्तित्वात होती असे नाण्यांवरून समजते.

हिंदुस्थानातील शकाच्या पूर्वीच्या नाण्यावर पार्थियन निन्हें आहेत याचे कारण बहुधा ही त्यांची मेजोच असेल. नंतर ख्रि. पू. १०० या वर्षी गुप्तची लोकांनी बॅक्ट्रियावर स्वारी करून ते राज्य आपल्या कब्जात घेतले. शकांच्या ताब्यातील मुलख गुप्तची लोकांनी हिसकावून घेतल्यामुळे शकांच्या हिंदुस्थानातील पहिल्या स्वाभ्या झाल्या असावयात. नंतर अजमाले एका शतकात गुप्तची लोकांच्या पाच जातींपैकी कुशान या जातीचे लोक सर्वात भेद्र झाले व पॅरोपॅसिस् पर्वत ओलांडून काबूलमध्ये ग्रीक सत्तेचा तो अवशेष राहिला होता. त्याचा त्यांनी समूळ नाश केला आणि सर्व हिंदुस्थान ताब्यात घेतले.

गुप्त्या नाण्याचे शकाकडून अनुकरण—शक लोक बॅक्ट्रियामध्ये राज्य करीत असतानाच मॅसिडोनियन्, सेल्युसिड् बॅक्ट्रियन व पार्थियन नाणी यांचे अनुकरण करवतात असेल. या नाण्यावरील नांवनिशी गॅर ग्रीक नांवनिशीची विवृत अशी प्रतिकृतीच आहे परंतु क्रायेकावर काही लेख आहेत ते युकेटानांतील अरेमियन लेखपद्धतीची अत्यंत जुनाट उदाहरणे म्हणून गणिली गेली आहेत.

मॅसिड फिबा मोआः—हिंदुस्थानात शकांपैकी सर्वात पहिले घराणे मॅसिड फिबा मोआचे आहे. तक्षशिला येथे तांच्याच्या पन्नाचर भोग नाव आहे ते व हे नाव बहुतकरून एकच असावे आणि त्याचा काल ख्रि. पू. १२० वर्षांपूर्वीचा असावा. शकांच्या नाण्यांच्या कारागिरीवरून छुदा हेच सिद्ध होते; कारण ती कारागिरी नंतरच्या ग्रीक राजांच्या कारागिरीपेक्षा उत्कृष्ट आहे आणि त्यापैकी काही नाण्यांत डिमिट्रियस्, अपो-

पार्ययन होते हैं सिद्ध होते. मात्र मोंईव हा शक होता व श्हीनोनीत हा पार्ययनच होता अर्थां विधान करणें बरोबर नाही.

श्हीनोनीत् व अतोसः—याअर्थी श्हीनोनीत व मोंईसच्या नेतरचा राजा अर्थास हे एकत्र मिळून नाणीं पाडेत असत त्याअर्थी त्या नाण्याचा काल दि. पू. पहिले शतक हा असावा. या दोन पराण्यांमध्ये संबंध कोणता होता हें सांगता येत नाही; परंतु एवढें मात्र दिसतें की त्यांचीं जेव्हां एकत्र नाणीं निमत तेव्हां बहुधा श्हीनोनीसच्या पराण्यातील मंडळीची नांवें नाण्याच्या एका बाजूस असून दुसऱ्या बाजूस मोंईसच्या पराण्यातील मंडळीची नांवें असत. असल्याच दुसरीकडे आढळलेल्या उदाहरणाच्या प्रमाणानुसार अशी कल्पना करता येईल की श्हीनोनीसच्या पराण्याचा एक प्रकारचा या दोहों-मध्ये वरिप्रणया असला पाहिजे. अशीच एक की दोन, व ते मोंईसच्या पराण्यावैकीच आहेत वी काय, या गोष्टी निश्चित नाहीत.

मयुरेचे सत्रपः—मयुरेचे सत्रप यांना गजसत्रपच बहुधा समजतात. ते बहुधा क्रि. पू. ५० पासून क्रिस्तोई शकाच्या आरंभापर्यंत होते. त्यांच्या इतिहासावर मयुरेतील सिद्धाच्या मूर्तीवरील लेख व इतर नजोक्चे शिलालेख यांनी बराच उजवें पडतों.

रंजुलुः—पहिला सत्रप रंजुलु हा ग्रीक राजा दुसरा स्त्रोटी याच्या नाण्यासारखें नाणें पाळीत असे. सिह-लेखांतील मोठा सत्रप कुष्ठलस्रपतिक आणि लियुककुलु-काचा मुलगा सत्रपपति हे एकच असेल पाहिजेत. रंजुलु-काच्या नाण्याचा दुसरा एक वर्ग (यांच्यावर रंजुलु हें नांव प्राक्षीमध्ये लिहिलेलें आहे) आणि मयुरेच्या सत्रपांची नाणीं यांचा व पंचालांची (गुंगीनी) व मयुरेच्या हिंदु राजांची नाणीं यांचा, कारागिरी व प्रकार यांच्या दृष्टीने पाहतां साधारणतः परस्परसंबंध दिसून येतो.

दुसरे शकसत्रपः—कुशान सत्तेच्या पूर्वीच्या काळांत अस्तित्वात होते अशी उपांच्याविषयी साधारणपणें समजूत आहे अशा दुसऱ्या काही सिंधिक राजांच्या नाण्याचा काल सत्र्यां अनिश्चित आहे त्यांपैकी काही माळवनेतरचे रामे—एक्षि आणि एक्षिलिसि यांच्या नाण्यांवरून पेतली आहेत, आणि त्यांच्यावर ' सत्रप ' हें नांव अक्षरशःमुळीं तीं बहुधा याच पराण्यातील सत्रपांनीं पाडलीं असावीत. यांपैकी सत्रप झोभेनिसि याचा काल बहुधा क्रि. पू. ८० च्या हा असावा. अतोसचा मुलगा सरमोस्ट याची ओबड-नोबड नाणीं या काळानंतरच्या काळातील होत.

अनिश्चित वर्गः—पुढील सिंधिक रामे कोणत्या देशाचे अगवा जातीचे ते अनिश्चित आहे (त्यांची नाणीं क्रि. पू. पहिल्या शतकातील उत्तर भागातीलच असावीत असे दिसतें).

मायस्क किा हिरेअस्—प्रथम हा शक असावा असे मानण्यांत आले होतें आणि त्याच्या पदकावरील लेख वाचून

त्याचा अर्थ शकांचा राजा असा केल्या होता. परंतु कोणी रमाला दुसऱ्या जातीचा मानतात. हिमापायुक् असे एक ताव्याचें नाणें मायस्कनेच पाडलें असें कोणी म्हणतात; पण हें कितपत खरें आहे याची जरूरत शंका आहे. माय-स्या नाण्याची कारागिरी व वरील चित्र ही हिरकोसिसच्या नाण्याच्यासारखीच आहेत (ही नाणीं क्रि. पू. १२० वर्षां-नेतर बॅक्ट्रियामध्ये कुशान किंवा मुघची यांनी पाडलेल्या नाण्यांवैकीच असावीत). नवैया देवीचें नांव असणारी सप-छासिची नाणीं याच वर्गांतलीं होत.

हिंदु-चिनी नाणींः—काशगरच्या आसमतात काही तांच्याची नाणीं सांपडलीं आहेत, त्यांच्यावर खरोत्री व चिनी लिपीतील अक्षरे आहेत. चिनी लिपीमध्ये नाण्यांचें यजन किंवा किमत दिलेली आहे. खरोत्रीमध्ये लिहिलेली अक्षरे अपूर्ण व आहेत परंतु तीं राजांची नांवें आहेत यांत शंका नाही.

त्या नि क ना णीं, (इ. स. ५० पर्यंतची.) अश्मोराः—हिमालयात अश्मोरा जिल्ह्यांत तीन प्रकारचे नमुने आढळले आहेत. केंच इतर काही धातू यांच्या मिश्र-णापासून नाणीं बनविलेलीं दिसतात, व हिंदुस्थानातील इतर न.ण्यापेक्षा तीं जड आहेत. त्यांच्यापैकी दोहोवर शिक्कत व शिक्कालित ही नांवें प्राक्षी लिपीमध्ये लिहिलीं आहेत. पंचालाच्या नाण्याप्रमाणें उलटया बाजूला चैत्याचा वटडा आहे आणि सुलटया बाजूला कुण्डराच्या नाण्याप्रमाणें एक दुरिण दिसतें.

अपरस्तः—या नाण्यांवर ' महाराजस अपलातस ' ही अक्षरे आहेत. ज्याअर्थी तीं मयुरेच्या सत्रपाच्या नाण्या-सारखी व नजोक्च्या हिंदु राजांच्या नाण्यासारखी आहेत त्याअर्थी त्यांचा काल क्रि. पू. १ रया शतकाचा उत्तरार्ध अथवा इ. स. न.च्या १ रया शतकातील पूर्वार्ध हा असावा.

आहुनायनः—ही नाणीं वरील नाण्यांच्या वर्गांतलींच जाहेत आणि त्यांचा कालहि तोच आहे. या नांवाचा उल्लेख अलहाबाद येथील समुद्रगुप्ताच्या स्तंभावरील शिलालेखांत सांपडतो.

औदुंबर अथवा औदुम्बरः—गढाणकोट प्रांतामध्ये सांपडलेली नाणीं ग्रीक राजा अपोलोडोटस् याच्या हेमिर्मेस (अर्धद्रम) सारखी आहेत व तीं व ही दोन्ही एकत्रच सांपडतात. म्हणून त्यांचा काल बहुधा क्रि. पू. १०० च्या हा असावा. त्याचप्रमाणें औदुंबर नाणें व अक्षिलिसिचें एक नाणें यांमध्येहि सत्ताच सारतेपणा आहे. कुनिदांच्या-प्रमाणेंच औदुम्बराच्यावर प्राक्षी व खरोत्री लिपीतील अक्षरे आहेत.

अयोध्याः—येथील जुनाट नाणीं केवळ ओंताव तुकडेच आहेत. त्यांचा काल बहुधा क्रि. पू. २०० च्या हा असावा. वीजशी ओंताव समजोकोनी नाणीं क्रि. पू. २ व्या शत-कातील असून याच किंवा यानंतरच्या शतकातील मित्र हीं

अक्षरं सेवार्थं अमलेत्या नांवाची युक्त अर्थां दुसरी नाणीं असावीत. या मित्र नाण्यांचा व उत्तरपंचालातील नाण्यांचा संबंध व दोन्हीवाही श्रृंग पराण्याशी संबंध याविषयी सध्यां बरीच अनिश्चितता आहे.

बारावः—संयुक्तप्रांतांतील मुलंदगहराचें हे जुनें नांव होते असें कनिश्चमं म्हणतो व त्या नाण्यांवरील नावाचा पाठ 'गोमित्रस बारानामा' आहे असें कित्येकांचें म्हणणें आहे; परंतु म्हणून दाखविण्याप्रमाणें या नांवाचें पाहिलें नांव वरण होतें, हा गोमित्र व मथुरेच्या राजपैवी एक गोमित्र हे एकच समजले जातात. परंतु त्यांच्या नाण्यांची तज्ज्ञा निराळी आहे आणि त्यांवरील ब्राह्मी लिपि अधिक पुरातनकालाची दिसते.

एरण-एराकिनः—मयप्रात, वानर प्रदेशांतील या साहारात सांपडलेली नाणीं म्हणजे शुद्ध भारतीय नाण्यांचा नमुना म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ठवेपदतीची पुढे सांपादित कधी कधी हें येथे समजतें. प्रथम कांहीं चिन्हें किंवा शुभा नाण्यावर बेंळेंबेंळीं ठभा मारून करीत असत. नंतर ठभामधून काढून या सर्व चिन्हांचा एक तांबा बनविला. परकीय पदतीचा ज्या भागांमध्यें प्रसार झालेला नव्हता, अशाच भागांमध्ये बरील प्रकार बहुधा घडत असे.

जनपदः—[राजम (राजस्थ) अशा नांवाचे हे लोक असावेत] जनपद अशी अक्षरें लिहिलेल्या नाण्यावरून कांही समाधानकारक माहिती नाहीं (ही अक्षरें कधी ब्राह्मीत तर कधी खरोडीत लिहिलेली असत). राजवत्ता असा त्यां पासून अर्थ निघतो असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. खरोडीत लिहिलेली नाणीं अधिक पुरांचीं असावीत असें दिसतें.

काडः—काड ही ब्राह्मीमध्ये लिहिलेली अक्षरें ज्यांच्या वर आहे तीं ओंतीव तांब्याचीं नाणीं कोणी केलीं हें निश्चित नाहीं. 'काड रामाचें' असा कित्येक त्याचा अर्थ बसविलात.

कोसाम्बी किंवा वरस-पट्टणः—(अलाहाबाद जिल्ह्यामधील एक जुनें शहर) मोठी ओंतीव नाणीं (ज्यांची वर वर्णिलेल्या 'काडस' नांव असलेल्या नाण्यांशी तुलना करता येईल) लि. पू. ३ व्या शतकातील असावीत; दुसरी पुढच्या दोन शतकांतील असावीत. पंचालाची नाणीं व अयोध्येची नाणीं यांच्याशीं त्यांची तुलना करता येईल.

कुनिदः—सतलजच्या दोन्ही बाजूंवरील गंगराज प्रदेश हा कुनिदांचा प्रांत असावा (त्या प्रांतांत दुर्मी कुनेत किंचा कुनाईत लोक राहतात). या नाण्यांचे दोन निरनिराळे काल होतात; त्यांपैकी प्रथमच्या काळांतल्या (लि. पू. १०० वर्षे) नाण्यांवरील अक्षरें और्दुबरेच्या नाण्याप्रमाणें ब्राह्मी व शरीणी या दोन्ही लिपीमध्ये आहेत, व तीं अयोलाबेटलाच्या अर्धमंद बाजिवरच सांपडतात. नंतरची नाणक बहुतेक इ. स. ३ रीचा व यामणीत असावीत. त्यांवरील ब्राह्मी लिपी अडीकडच्या पदतीची आहे आणि त्यांच्यावर 'नानाच्या तांब्याच्या नाण्यांचा परिणाम झालेला' दिसतो.

बीधेयांच्या नाण्यांचे मुद्दां असेच वर्षे पडतात; यावरून हीं हिंदु घराणीं श्रीकृष्णांनांच्या नंतर उदयास आलीं.

मालवः—'मालवाना जय' अशी अक्षरें असलेली नाणीं पूर्वीं जुनें म्हणून समजलीं जात; त्यांच्या नांवनिशीची तज्ज्ञा व पद्मावतीच्या नागांच्या नाण्याप्रमाणें त्यांची कारागिरी यावरून इ. स. ५ वें शतक या पूर्वीचा त्यांचा काल नसला पाहिजे असें दिसतें.

मथुराः—मथुरेच्या आसपास लि. पू. निदान तिसऱ्या शतकापूर्वींच एक जुनाट नाणें सांपडलें, त्यावर उपातिव्या ही अक्षरें ब्राह्मी लिपीमध्ये आहेत. बलभूतांच्या नाण्यांवर लि. पू. २ व्या शतकांतील ब्राह्मी लिपीची अक्षरें आहेत. कित्येकांच्या मतें मथुरेतील इतर दुसऱ्या नाण्यांचा काल म्हणजे मथुरेतील इतर शाकांच्या म्हासाचा काल होय. परंतु रामदत्ताची कांही नाणीं निःसंशय यापूर्वीचीं दिसतात, कारण त्यांच्यावर पंचालाच्या नाण्यांचा विशेष जो वतुष्कोणी खोल ठसा तो एका बाजूला आहे. बलभूतांची नाणीं व बहुसंतिमितांची (सं. बृहद्रातिमित्र) नाणीं यांच्यावर एक चेत्य-बुद्ध आहे आणि त्यांच्यावरील अक्षरें सारलीं आहेत. यावरून असें दिसले कीं त्या हिंदु राजपैवी काहोजण तरी शक-क्षत्रपांच्या पूर्वीं शाले असले पाहिजेत व शकांनीं हिंदु राजांच्यासारखांच नाणीं पाडलीं असावीत.

पंचालः—ही नाणीं श्रृंग किंवा 'मित्र' घराण्यांतील राजांनीं पाडलीं असें समजतात; परंतु यांत अडचणी असा आहेतः—(१) ही बरीचशी नाणीं पूर्वीच्या पंचाल देशात म्हणजे सध्याच्या रोहिलखंडामध्ये सांपडतात; आणि दुसऱ्या अनेक गोष्टीवरून असें दिसतें कीं श्रृंगांचे राज्य पूर्व माळव्यामध्ये होतें. (२) नाण्यांवर एवढर १२ नांवे आहेत आणि त्यांपैकी एकच (अग्निमित्र) पुराणामध्ये दिलेल्या श्रृंग पराण्याच्या यादींत सांपडतें. परंतु पुन्हा दोन्हीतील नांवाची ओंत्याक्षरें 'मित्र' ही आहेत; आणि पुराणांवरून कल्पिलेला श्रृंगाचा काल (लि. पू. १५५-१६६) आणि नाण्यांच्या पदतीवरून बघेरे दिसून येणारा त्यांचा काल एक आहेत. या नाण्यांमध्ये व अथोर्थेतील मित्रांच्या नाण्यांमध्ये मुद्दां कांही तरी संबंध असावा. या पंचालनाण्यांवर ब्राह्मी अक्षरें आहेत.

पुरी व गंगमः—भोरीसांतील पुरोमध्ये आणि श्यालगतच्या मद्रासमधील गंगम शिखरांत मीस (कांस) धातूची कांही चमत्कारिक नाणीं सांपडतात. त्यांच्यावर नांवनिशी वगैरे कांही नाहीं; परंतु त्यांची घाटणी कनिष्कच्या बेटेच्या कुशांनांच्या कांताच्या नाण्यापासून घेतलेली दिसते. म्हणजे एका बाजूवर राजाची उर्मी मूर्ति आणि दुसऱ्या बाजूवर कोणत्यातरी देवतेची मूर्ति असते. ही नाणीं पुरांमध्ये सांपडलीं म्हणून जेव्हां प्रसिद्ध झाली त्यावेळीं ती व साधी मीस धातूची कुशांना नाणीं ही एकत्र आढळली. यावरून तीं दोन्ही एकाच येथी प्रचलित होती असें दिसतें. एवढे खरे

स्यानीहि तीच पदत चालू ठेवली. यूकेटादरीची दोन किंवा तीन सुवर्ण नाणी, मिर्नंदरचे एक, कदाचित् तक्षशिलेचे एक; यांशिवाय हिमकुडाकितेसच्या पूर्वी दोन शतकामध्ये पाहलेल्या नाणांचे नमुने, इतकी उपलब्ध नाहीत. कुशानांनी इतकी सोऱ्यांची नाणी पाडण्याचे कारण हेच की त्यावेळी रोममधून बरेचसे सोने हिंदुस्थानात आले होते. यावेळा रोमन लोकांचे व वनार्थ प्रमाण स्वीकारावयाचे आले होते (औरीज् १२४ ग्रॅम; स. = ८०.१५ ग्रॅम). दोन आवरीच्या वननाची नाणी फक्त हिमकुडाकितेसचे पाडली होती. त्याच्या-नेतरच्या राजांची सर्वोत मोठी सुवर्णनाणी फक्त आवरीच आहेत. त्यांच्या नाण्यांवरील अक्षरे ग्रीक व खरोष्टीमध्ये आहेत. त्याच्यानेतरच्या ३ राजांच्या नाण्यांवरील अक्षरे फक्त ग्रीकमध्येच आहेत. नेतर ग्रीक अक्षरे ओळखता येईनात म्हणून नागरी अक्षरे व शिक्के प्रचारात आले.

कनिष्क व कुषिकः—यांची नाणी फार महत्त्वाची आहेत. त्यांच्यावरून त्या काळी पाहिजे त्या घर्मातील पाहिजे ती मते व देशे येण्याचे धर्मस्वातंत्र्य दिसून येते; कारण त्यांच्या नाण्यांच्या उलट्या बाजूवर ग्रीक व सिथिक देवाच्या आणि बुद्धाच्या प्रतिमा आहेत.

इ. स. १८० नंतर कुशानांची सुवर्णाची व तांब्याची नाणी चालू राहिली, परंतु ग्रीक लेखावरून यावेतच काही माहिती मिळू शकत नाही. त्या नाण्यांच्या उलट्या बाजूवर कोंठे कोंठे अर्थहीन नागरी अक्षरे किंवा छाप उजविलेले आढळतात. ही नाणी बहुतकरून स. १८० पासून स. ४२५ पर्यंत चालू असतील.

नाण्यांच्या स्थलावरूनहि त्यांचे पूर्वोपये ठरविता येण्यास मदत होते ज्या नाण्यांवर सिंध आणि नंदी यांचा छाप, कुशान बासुदेवाच्या नाण्यांवरील छापसारखा आहे ती नाणी बहुतेक काश्मिरमधील असावीत, तीच पदत सिंधी-सहस्रानियन लोकांनी घेतली. ज्यांच्यावर एक वसलेली देवता आहे ती बहुतेक कुशानांच्या राज्यातील पूर्वकांडील भागातील असावी; त्यांचीच तपस्व किदार, कुशान व शुभ यांनी केली. सुछया बाबूवर आपल्या पूर्वजांची ग्रीक नावे तशींच्या तशीच ठेवून ही नाणी पुढे कुशानांनीच पाडली असतील हेहि धाक्य आहे.

सिंधी सहस्रानियनः—पॅरोपोनेससच्या उत्तरेवढील ऑक्स-नगरील प्रोतातून बहुधा ही नाणी येतात; परंतु ती कापुल-मधील केव्हा केव्हा पापडतात. त्यांचा कालावधि पुढील गोष्टीवरून माधारणः ठरवितातः—(१) काही अगदी पूर्वीच्या नाण्यांवर सहस्रानियन राजा दुसरा अहुमईद याचा मुकुट व नांव आहे (अहुमईद दुसरा. स. १-१-३१०). (२) सान्तरचा काल म्हणजे इ. स. ४५० हा होय. या निर-मिराळ्या नाण्यांवर तास्कातील सहस्रानियन राजाचा मुकुट आणि वारंट असा ग्रीक लिपीमध्ये त्याचे नांव व पदव्या यांचा छाप असतो. इतरल्या मने, ही नाणी मुएची किंवा वज्रन या लोकांची स्वतःचीच आहेत; आणि सहस्रानियन

नांव व मुकुट अे त्यांच्यावर आहेत त्याचे कारण असे आहे की, मुएची व सहस्रानियन राजे यांच्यामधील पुष्कळ दिवसांच्या मैत्रीमुळे मुएची लोकांनी ती दोन्ही त्यांच्यापासून घेतली असावी. अरेकोसिआ आणि वॅमिदुया या ज्ञातांत ती नाणी पाडली गेली.

किदार किंवा लहान कुशानः—चिनी ग्रंथांवरून असे दिसते की, किदार कुशान हे उत्तरेकडे सिंधूच्या पश्चि-मेला चित्रक व गिलगीतमध्ये व पूर्वेत परावरी व वामन मध्ये गेले; त्यांची नाणी काश्मीरमध्ये सापडतात किदार कुशानांच्या नाण्यांच्या एका बाजूला एक वसलेली देवता आहे. व तांचे नेतरच्या मोठ्या कुशानांच्या नाण्यांची विशिष्ट लक्षण आहे. यावरून यांघांपेक्षा काश्मीरमध्येच ती पाडली असा-वित. त्यांच्या एका बाजूवर घराण्याचा संस्थापक जो किदार त्याचे नाव आहे आणि दुसऱ्या बाजूवर राज्यावर असणाऱ्या रया रया राजांचे नाव आहे.

सहस्रतः—नहपान याचे वर्णन सहस्रत (माही) = छद्-रात (रातोष्टी) असे त्याच्या नाण्यांवर केलेले आहे. या घराण्याचीच अशी खात्रीची नाणी नहपानाच्या नाण्यां-शिवाय कुणा माहीत नाहीत.

सुराष्ट्राचे सत्रपः—या घराण्यातील पहिला पुरुष चडन; याचेच शककालाची स्थापना केली अशी समजत आहे. पहिले दोन सत्रप चडन व जयदाम यांच्या कारकीर्दीत अशोकाच्या सार्वभौमत्वाविषयी लढा सुरू होऊन ते सार्वभौ-मत्व पुन्हा प्रस्थापित झाले असावे. अगदी पूर्वीच्या नाण्यां-वरील पदव्या ' महासत्रप ' व ' सत्रप ' या असून यांमधील भेदाची कोड पुढीलप्रमाणे करता येईल—

नहपान आणि चडन व त्यांच्यानेतरचे राजे यांची कुप्यांची नाणी ही पेजाव्या ग्रीक राजांच्या अर्धद्रामापासून घेतली आहेत आणि त्यांच्या वननाचे प्रमाणहि त्यांच्याचसारखे आहे (फारशी-हेमिद्राम = ४३२ ग्रॅम किंवा १८ ग्रॅम). नाण्यांवर ग्रीक लिपीमध्ये लिहिलेली काही तुटक तुटक अक्षरे दिसून येतात यावरून ही वरील गोष्ट सिद्ध होते. ही अक्षरे पुढे केवळ शोभा म्हणून सत्रप नाण्यांच्या एका बाजूवर उठविले असत.

चडनाच्या नाण्यांवर, नहपानाच्या नाण्यांप्रमाणे नागरी व खरोष्टीमध्ये अक्षरे आहेत, व नेतरच्या सर्व नाण्यांवर फक्त नागरी अक्षरेच आहेत. यावेळेचे नाणे बहुतेक हव्याचे आहे. परंतु तांबे व मिश्रधातु यांच्याहि नाण्यांचे मासले आहेत. राज्यावर असलेल्या सत्रपांचे व त्यांच्या गाण्यांचे अशी दोन्ही नाणे व त्यांच्या पदव्या या नाण्यांवर आहेत. या गोष्टी व एका बाजूवर असलेल्या तारना यांच्या साक्ष्यांनि या घराण्याची रूपरेषा घरीच विनच्छेद रीतीने काढता येते. पाहिल्या दामागद्रीच्या मुलगा सयदामन याच्या नाण्यांवर मुक्त संस्कृतांतील अक्षरे आहेत. सत्रप नाण्यांवरील तारना किंवा वन हे इंदरामनच्या उवागद येथील शिलासोतातील

७३ व्या वर्षापासून सुरू होतात. नाण्यावरील सन वर्षाचा सत्रप भीमबामन याच्या कारकीर्दीतील १०० या वर्षांपासून सुरू होतात व पराण्याच्या सोवटापर्यंत ते आहेत. गुप्तांच्या हस्तपासून जेव्हा सत्रपांचे घराणे सोदकडील येऊ लागले तेव्हा कोणताच नाणी न पाडली आणि शाय्य आहे. हिंदुस्थानातील या मापांत प्रथम जी गुप्तांनी नाणी पाडली त्यांचे सन नीट वाचता येत नाहीत.

आभारः—पुराणांतील घराण्यांच्या यादीवरून व नाशिक येथील शिलालेखावरून ही नावे आपणांस समजतात. त्यांच्या वेळचा ईश्वरदात हा आपल्या कारकीर्दीच्या पहिल्या व दुसऱ्या वर्षी नाणी पाडली. नव्याची तच्चा आणि कारकीर्दी चौदश्याची पद्धत यांपासूनही येथील तक्राला आधार मिळतो.

आभ्र.—आभ्र (आभ्रमूर किंवा सातवाहन) यांच्या भंमळाजाली फक्त दक्षिण हिंदुस्थानातील प्रांतच होते त्यांच्या नाण्यांच्या वेळेचा त्यांचा इतिहास क्षात्रात व गुराष्ट्र आणि राज्या यांचे सत्रप यांच्या इतिहासाशी संलग्न आहे. आभ्र नाण्यांचे दोन मुख्य वर्ग व राज्याचे पूर्वेचे पश्चिमे असे दोन विभाग यांचा एकमेकांशी मेळ घसतो. दोन्ही वर्गांतील नाण्यांवर नावे तीव्र आहेत. परंतु पश्चिमेकडील नाणी, जी कोलहारी सैन्यानेच मुद्रावर्ग सापडतात, त्यांमध्ये व गोदावरी व कृष्णा प्रदेशांमध्ये सुरावर्ग सापडणारी पूर्वेकडील नाणी यांमध्ये सफावत अशी दिवता की त्यांचे साचे निराळे आहेत. आणि पश्चिमेकडील नाण्यांवर दिसून येणाऱ्या पदव्या किंवा नावे ही पूर्वेकडील नाण्यांवर आढळून येत नाहीत.

पूर्व आणि पश्चिम आभ्र नाण्यांच्या प्रकाशवरून पुढील गोष्टी सुचतात. (१) चटन व त्यांच्यानंतरचे राजे यांच्या नाण्यांवरील वैशिष्ट्यदर्शक ने 'सैत्य'चिन्ह तें आभ्रांच्यापासून येतलं आहे. चटन घराण्याची तांच्याची नाणी मूळ आभ्रांपासून घेतली असलीत अशी दिसते. (२) दुसऱ्या नाण्याची पद्धत व त्याचे यथेष्टावरून काहींच्या पदवाच्या नाण्याशी त्यांचा संबंध होता असे दिसते.

वर जी आभ्र ना-ी सांगितली ती सर्व थिक्काची किंवा ताच्याच्या एका विशिष्ट मिश्रणाची आहेत. त्यांच्यावरील कारागिरी उत्तरेकडील नाण्यांपेक्षा फार निराळी आहे. आणि त्यांच्या वजनाच्या प्रमाणाविषयी काहीच निश्चयपूर्वक सांगता येत नाही. आणखी एक तिसरा वर्ग आहे. त्याचा नमुना गोपारा येथील हनुपात सापडला. ती नाणी हयांची आहेत. त्यांची कारागिरी व पद्धत ही गुराष्ट्र व माळवा येथील सत्राच्या प्राचीन नाण्यांप्रमाणे आहेत. आणि बहुधा दोन्हीचि वजनाचे प्रमाण सारखेच असावे. या नाण्यांवर "शिरियळः गोतमी पुन सातकर्मी" ही अक्षरे आहेत

आभ्र घराण्यांतील कोणते राजे कोणाच्या सांगून राज्यावर बसले व जेव्हा बसले व कोणता नाणी कोणत्या राजांनी पाडली हे अनिश्चित आहे. ' रानी गोतमीपुतस विस्लि रायव्रस ' ही अक्षरे असलेली नाणी कित्येकांच्या मते गोतमीपुत्र १ ला

सातकर्णी यांचे पाडली आहेत. तर कित्येकांच्यामते शिरियस गोतमीपुत दुसरा सातकर्णी यांचे पाडली आहेत. उत्तरपक्षी गोतमीपुत १ ला सातकर्णी यांच्यानंतरचा राजा वासिठीपुत पुढेमायि (हा बहुतेक चटनाच्या वेळेचा असावा) याची म्हणून जी नाणी आहेत ती मात्र खात्रीपूर्वक त्यांचीच आहेत.

' माहाराष्ट्र व वासिठीपुत श्री बदस्त ' ही अक्षरे असलेली नाणी यांचा आभ्रांच्या नाण्यांमध्ये कोणता काल येतो हे निश्चित नाही.

कारावरचे नंद (?) राजेः—कारावरच्या दोन राजांची नावे (सुद्रकुलानंद व मुळानंद) वर असलेल्या नाण्यांची पद्धत व कारागिरी ही आभ्रांच्या माथ्या नाण्यांप्रमाणेच आहेत, यावरून बहुधा आभ्रांचा व यांचा काल एकच असावा.

मुत्त व उत्तराचीच राजे.—मुत्त घराण्याचा संस्थापक मुत्त किंवा श्रीमुत्त (इ. स. १६०) आणि त्याचा मुलगा घटोत्तक हे फक्त शिलालेखात वर्णिलेल्या वेशावळीवरून माहीत आहेत. या घराण्यांतल तिसरा मुद्रप पहिला चंद्रमुत्त याच्या कारकीर्दीत नाणी सुरू होतात. ही नाणी यांचे पाडली नसून याच्या मुलांचे विसाव्या संस्थानाचे पाडली असे असा समजतात. या वंशातील राजांची कारकीर्दी पुढेकडील बरोबर रीतीने ठरविता येते व त्यांच्या नाण्यांची परंपरा पूर्ण आहे. चंद्रमुत्ताच्या सुवर्ण नाण्यांवरील एका बाजुवर 'लिच्छवयः' ही अक्षरे व त्याची राणी कुमारदेवी हिचे नाव ही आहेत

सर्वभौम गुप्तांची नाणकपद्धतिः—राज्यातील मुख्य भागातील नाणी प्रथमतः सुवर्ण व तांबे यांची होती. नंतरच्या मीरपा कुशानाच्या पूर्वेकडील टाकसाळापासून प्रथम या पूर्वेकडील सोम्याच्या नाण्यांचे नावे येतले आहेत, परंतु त्यानंतरच्या सुधारणेने अथवा माझ त्यांचे स्थानाव दिले पाहिजे, आणि खरोखरच ती नाणी म्हणजे हिंदुस्थानातील कलाकुसरीचे एक अत्युत्कृष्ट उदाहरण आहे. सत्रपांचे राज्य आपल्या राज्याला जोडल्यानंतर गुप्तांनी वर तारील अक्षरले असे एक हयाचे नाणे त्या राज्यात चालू ठेवले. हे नाणे त्यांच्या पूर्वाच्या राजांच्या नाण्यांसारखेच होते, फक्त एका बाजुवर सैत्या-ऐवजी गुप्तांचे जेधमांचे चिन्ह मीर याचे चिन्ह आहे. पुढे त्या राज्याच्या दुसऱ्या भागांमध्ये याच नमुन्याचे परंतु निराळ्या कारागिरीचे एक हयाचे नाणे पाडलेले दिसते. चंद्रमुत्त, दुसरा विक्रमादित्य याच्या हयाच्या नाण्यांवरील कालांतराची वाच्य आहे; परंतु त्याच्या नंतरचे राजे पहिला कुमारगुप्त व स्कंदगुप्त यांच्या नाण्यांवरील सन मात्र अधिक खात्रीचे आहेत.

रेमल लोकांच्या ओरीपासून कुशानांनी न वजनाचे प्रमाण घेतले तेच प्रथमतः या सुवर्णनाण्यांमध्ये घेतलेले दिसते; परंतु नंतरच्या सुवर्णनाण्यांमध्ये या हिंदुस्थानातील सुवर्णाचे प्रमाण घातले आहे (१४९.४ ग्रॅम किंवा ९.४८ ग्रॅम) आणि याचे कारण बहुधा प्राचीन भारतीय वजनान्या

प्रमाणानें पुनरुज्जीवन हें असावें. या दोन्ही प्रमाणांची नाणी एकदमच प्रचलित असावी आणि शिलालेखांत आढळणाऱ्या 'दिनार' व 'सुवर्ण' या शब्दांनी त्या दोन नाण्यांमधील भेद दाखविला जात असावा असें दिसतें. स्कंदगुप्तच्या कारकीर्दीत रोमन लोकांच्या प्रमाणाचा त्याच केला हें खचित, परंतु सुवर्णाचा पुन्हां स्वीकार त्याच वेळीं प्रथम करण्यांत आला की त्याच्यापूर्वी करण्यांत आला हें मात्र तितकें निश्चित नाहीं. फारसी प्रमाणाचे अर्धद्रुम म्हणून सत्रप राजांची नाणी पाहण्यात आली त्यांचाच नकळ गुप्तानी आपल्या हयाच्या नाण्यांमध्ये केल्यानें वचनाचें प्रमाण अर्थात तेंच चालू राहिलें.

चंद्रगुप्त, दुसरा विक्रमादित्य याच्या कारकीर्दीत मुराष्ट्र व मालवा या प्रांतांत प्रथमतः पाडलेलीं हीं गुप्तांची हयाची नाणी याचाच नमुना पुढील दोन राजांच्या कारकीर्दीत ह्या राजांच्या उत्तर व मध्यप्रदेशातील हयाच्या नाण्यांच्या बाबतीत घेतल्या असावा. ह्या उत्तरेकडील व मध्यप्रदेशातील हयाच्या नाण्यांमध्ये कारागिरी व पुत्तारहें यामध्ये बराच भेद आहे. मध्यप्रदेशातील नाणी आग्रीला कमी व अधिक सपाट असून अधिक काळजीपूर्वक केलेली आहेत आणि त्यांवरील मोराचा विचार अधिक विस्तृत दाखविला आहे या तऱ्हेचें एक प्रकारचें हलकें ताग्याचें माणें (परंतु वर हयाच्या मुलामा असलेलें) बहुतकरून ज्यावेळीं बलभी प्रांत गुप्तांच्या राज्यारोह होत त्यावेळीं त्यामध्ये पाडलें असावे. त्यावर कुमारगुप्त व स्कंदगुप्त यांची नांवें आहेत. परंतु एका बाजूला मोराच्याऐवजीं एक त्रिशूल आहे. राज्यांतील मुख्य भागातील तांब्याच्या नाण्यांचा साचा हाग्रील षोण-र्याहि पद्धतीचा नसून बऱ्याच नवीन पद्धतीचा आहे.

उत्तरेकडील गुप्तराजेः—पहिला कुमारगुप्त (महेंद्रादित्य) या नंतर ओझीनें यादीवर आलेले या शासकांतील तीन पुरुष भितरी येथें सांपडलेल्या मोहोरेंवरून कळतात. 'प्रकाशादित्य' ही पदवी असलेली नाणी याच राजाची असतील असें कोणी म्हणतात. वर सांगितलेल्या भितरी मोहोरेंवरून कळून येणारा त्याचा मुलगा नरसिंहगुप्त व नाण्यांवरील नर (गुप्त) बालादित्य हे एकच होते असें म्हणतात; विष्णुगुप्त चेद्रादित्य याची नाणी नर (गुप्त) बालादित्य, कुमारगुप्त दुसरा, आणि क्रमादित्य यांच्यासारखी आहेत.

पूर्व मालव्याचे गुप्तः—स्कंदगुप्तापासून झालेली ही शाखा इ. स. ५१० च्या सुमारास विलयास गेली. याची उपलब्ध असलेली नाणी म्हणजे फक्त बुधगुप्ताचें तैय्य अर्धद्रुमच होत आणि याची कारागिरी गुप्तांच्या मध्यदेशीय नाण्याप्रमाणेंच आहे.

पूर्व मगधाच्या नंतरचे गुप्त राजेः—उपलब्ध असलेल्या नाण्यांपैकी कोणती नाणी या धराण्यानें पाडलीं असावा याबद्दल शंका आहे. यांची म्हणून पूर्वी प्रसिद्ध अथलेली

पुष्कळशी वाईट सोन्याची नाणी बहुतकरून उत्तरेकडील शाखेचीं असावीत.

अनिश्चित गुप्तांची नाणी—पुढील नाणी कोणी पाडली याविषयीं समाधानकारक माहिती मिळालेली नाहींः—(१) वीर (सेन किंवा सिंह) क्रमादित्य हें नांव असलेली सोन्याची नाणी; काल बहुधा इ. स. ८ वें शतक; त्यांचे वजन १६०-१७० ग्रॅन्स किंवा १-३६ ते ११०-१ ग्रॅन्स यांच्यामध्ये आहे, आणि त्यांच्या प्रमाणाचा फारशी व भारतीय फारसी प्रमाणांशी संबंध आहे किंवा नाहीं हें सांगता येत नाहीं (द्विग्राम = १७२५ ग्रॅन्स किंवा ११२ ग्रॅन्स; भारतीय = ११० रती = १८२५ ग्रॅन्स किंवा ११८२ ग्रॅन्स). (२) जय (गुप्त) याची सोन्याची नाणी (३) हयाची नाणी (वर्ष १६६ = इ. स. ४८५) त्याच्यावर श्रीहरिकान्त ही अक्षरें आहेत. (४) (श्री) महाराष्ट्री (इ) विगुप्तस्य ही अक्षरें असलेली तांब्याची नाणी. पश्चिममगधाच्या मीसलपराण्याची नाणी—शिलाछपावरून हे व पूर्व मगधाच्या नंतरचे गुप्त हे समकालीन असून एकमेकांचे प्रतिस्पर्धी होते असें दिसतें. मध्यदेशीय नाण्यावरून घेतलेली यांची हयाची नाणी उपलब्ध आहेत व त्यांच्यावर या पराण्यापेक्षा दोन पुढ्यांची नांवें आहेत (ईशानवर्मन्-स. ५४४-५५५ व त्याचा मुलगा चर्चवर्मन्-स. ५८०) तसेंच सूर्यवर्मन्-अंतवर्मन्, हयादीदि नावाची नाणी सांपडली आहेत. अशाच 'शिलादित्य' म्हणून नांव असलेली नाणी आहेत तीं प्रसिद्ध हर्षवर्धन याचीं असावीत.

बलभीः—उलटया बाजवर 'त्रिशूलचें' चिन्न असलेली कोही हयाची नाणी बलभीच्या राजांनीच पाडलीं असें म्हणतात; त्यांवरील लेख कोणत्या तरी वाईट अक्षरामध्ये लिहिलेले आहेत; तीं अक्षरें पूर्ण अशीं ओळखता येत नाहींत. परंतु त्यामध्ये मदारक ही पदवी आलेली दिसते. गुप्तांच्या हयाच्या नाण्यांचा पश्चिमेकडील नमुना करील नाण्यांमध्ये घेतलेला दिसतो.

ओमसेनः—याच्या नाण्यावर कारागिरी व लेखाची तऱ्हा यामध्ये मध्यदेशीय गुप्तांची पद्धत दिसून येते; त्यांच्यावरील तारखा (किंवा मिरया) निघयारामक रीतीनें घावता येत नाहींत, परंतु त्याचा शक व तोरमाणाच्या तसल्याच नाण्यांवरील शक हे एकच असावेत.

कृष्णराजः—या नाण्यांनी कारागिरी पश्चिमेकडील गुप्तासारखी आहे व तीं मुंबई इलाख्यातील नाशीक निस्सांमध्ये सांपडतात, आणि तीं बरील कृष्णराज नावाच्या एका रत्नकूट (इ. स. ३७५-४००) राजानें पाडलीं असें म्हणतात; परंतु हीं नाणी या प्रांतांत प्रचलित असलेल्या आगदीं अलोकडच्या गुप्तांच्या नाण्यांपासून घेतलेली आहेत, आणि त्यांच्या पद्धतीवरून बरील कालाच्या तीं फार नंतरचीं असावीत असें दिसतें म्हणून तीं कोणी पाडलीं या विषयीं बरील समजूत चुकीची आहे असें दिसतें. त्याच

कारणापुढे अधिक प्रसिद्ध जो कृष्णराज राष्ट्रूट (इ. स. ७५६) याच्या कालामध्येहि ती असणें अजयव आहे. म्हणून ती कोणी पाहली हें सध्यां अनिश्चित आहे. कोणी म्हणतात की ती कृष्णराजा कलचुरि याची आहेत हें निश्चित झाले आहे.

नरवारचे नऊ नाण.—पुराणार्थें पद्मावतीचे पवाया (आण्हेर संस्थान) नांव व मयभाचे गुप्त यांची सायबघातली आहे या पराण्यातील सहा पुराणें पूर्ण नांव नाण्यावर आढळते परंतु दुसऱ्या दोघाची कफक पुष्ट पुष्ट नांवेंच दिसतात. वरील नाण्यासारखीच दुसरी काही नाणी आहेत व त्यांच्यावर 'अच्यु' ही अक्षरे आहेत, आणि निःसंशय अकहाबाद येथील शिलालेखात जो अच्युत आहे त्यानंच ती पाहलीं असावीत. हा अच्युत नागराजपैकी एक असावा हें शक्य आहे.

पारिभाषिक महाराजेः—गुप्ताच्या या दोस्त राजांनीं हवाल (म्हणून) आणि अठरा वनराज्यांचा प्रदेश यावर राज्य केले. 'रात्रदस्ति' ही अक्षरे वर असलेली काही नाणी महाराज दस्तिन् याने पाहलीं असावीं. त्याच्या लेखांमध्ये १५६ ते १९१ = स. ४७४-५१० हे सन आहेत. 'विप्रह' ही अक्षरे वर असलेली काही लहान नाणी आहेत; त्यांचा आकार व कारागिरी वरील नाण्यांच्याप्रमाणेंच आहे. माणिक्याला स्तूपीत जनरल व्हॅन्सुराला या नाण्याचे काही नमुने व इ. स. ७ व्या व ८ व्या शतकातील नाणी सापडलीं.

हूणः—हिंदुस्थानावर स्वारी करणारे हूण एप्यलाइट्स किंवा गोरे हूण या लोकांच्या बोटजातीपैकी एक होत. हूण नाणीः—या नाण्याचा ठळकपणें दिसून येणारा विशेष म्हणजे हा की त्यांच्यामध्ये नवीनपणा काही नाही. ती नाणी बहुतेक सत्सामिनियन् कुशान किंवा गुप्त यांच्या नाण्यावरून घेतली आहेत, किंवा त्यामध्ये यांची हुबेहुब नकल तरी केली आहे. म्हणून ती नाणी म्हणजे हूणांच्या स्वाभ्यांचा विस्तार व सुधारणा यांच्याविषयीं सवलतपुरावे आहेत. सत्सामिनियन् कारागिरीचीं अं पातळशीं नाणी आहेत ही अर्थात् सर्वांत प्राचीन होत; आणि रयातील ज्या नाण्यांवर विसयी-सत्सामिनियन् नाण्यांवर दिसून येणाऱ्या ग्रीक मूळ-क्षार्यांच्या पद्धतीप्रमाणें अक्षरे आहेत तीं नागरी लेख असलेल्या नाण्यांपेक्षा निःसंशय अधिक पूर्वीचीं आहेत आणि कदाचित् अंशतः तरी हिंदुस्थानातील एप्यलाइट्स लोकांच्या स्वारीपूर्वी, त्यांनीं (म्ह. एप्यलाइट्सनीं) चालू केलेली असावीत. या पूर्वीच्या हूण नाण्यांपैकी (उ. ण्यावर 'पाहि नापुवळ' असे नांव आहे ती) वरीचशी, सत्सामिनियनींची पातळ नाणी आय-तीच घेऊन त्यांवर हूणांच्या पुढाऱ्यांचा मुखवटा, छायावर नाणें ठोकून उठावीत उमटविले आहेत, यासुद्ध उलटया म्हणजे खोलगट बाजूवरील टसा-सत्सामिनियन् अभिरुद्ध-जवळ जवळ नाहींसा झाला आहे. यानंतरचीं नाणी पाहतांना याच

नाण्यांना नमुना पुढें ठेवला गेला असल्या पाहिजे यांत संशय नाही.

या लोकांची दुसरी काही नाणी प्रचलित सत्सामिनियन् नाण्यांची, रयांतल्या रयांत कीरुसच्या कारकीर्दीतील उत्तर भागामध्ये निघालेल्या नाण्यांची (इ. स. ४७१-४८६) केवळ प्रतीमा आहेत. मूळ नाण्यांवरहुकुम जवळ जवळ असणारी पाहिलीं नवली नाणी पुच्छळशीं मारवाडमध्ये आढळतात, व तीं तोरमाण (इ. स. ४९०-५१५) यांची असावीत. हा जो सत्सामिनियन् नमुना हिंदुस्थानांत सुळ केला गेला तो पुढें ३००-४०० वर्षांमध्ये गुजराथ, राजपुताना व अंतर्वेदि यामधील नाणकपद्धतीत प्रमुख होऊन सत्साम पूर्व माळव्यातील नंतरच्या गुप्त राज्यावरील (किंवा सर्व गुप्त साम्राज्यावरील) हूणांच्या स्वारीचा पुढावा तोरमाणांच्या रान्य अर्धद्रामावरून मिळतो हे अर्ध-द्राम अथवा द्रम्म म्हणजे गुप्तगुप्ताच्या अर्ध-द्रामाची सूक्ष्मरीतीनें नकल केली आहे. फक्त छलटया बाजूवरील राजाच्या मुखवट्याची दिशा उजवीकडे नसून डावीकडे आहे या नाण्यावरील सन ५२ हा आहे. परंतु तो कोणत्या कालमानात घडून आहे हें मात्र समाधानकारक रीतीनें ठराविलें नाहीं तोरमाणांच्या अर्धद्रामाच्या दावा-संबंधी बरेच मतभेद होते

तोरमाणांच्या मुळ्या मिहिरकुल त्याच्यानंतर गादीवर बसला. रयाच्या रान्य नाण्याची कारागिरी सत्सामिनियन कारागिरीसारखी आहे. तोरमाण व मिहिरकुल या दोघांच्याहि ताच्याच्या नाण्यांवर सत्सामिनियन व गुप्त यांच्या नाणकपद्धतीचा एकदमच परिणाम झालेला दिसतो. ही मुखवटेंवरून पूर्वेपरान्त व राजपुताना यामध्ये आढळतात, आणि कित्येक अशा उदाहरणें आढळतात की मिहिरकुलाचे साचे व लेख तोरमाणांच्या नाण्यांवर उमटविले आहेत. हूण तोरमाणांची नाणी म्हणून ज्यांना म्हणता येईल अशा सोन्याच्या नाण्यांचा हाच एक वर्ग आहे. परंतु मिहिरकुलाचे दुसऱ्याहि नाण्याचे वर्ग प्रसिद्ध आहेत. यापैकी एका वर्गावर कुशाणांचा नेहमीचा साचा आहे, परंतु दुसऱ्या एका वर्गावरील साचे कोणापासून घेतले आहेत याची तितकी खात्री नाही.

पुच्छळ प्रकारचीं अशीं हूण लोकांची नाणी सापडतात की त्यांच्यावर जी पूर्ण किंवा अर्धवट नांवें असतात तीं दुसरीकडे कोठेहि आढळत नाहींत एकापेक्षा अधिक अशीं हूणांचीं घराणीं एकाच वेळीं राज्यावर असतील हें शक्य आहे; किंवा राज्याच्या निरनिराळ्या प्रांतांवर अंमल चालविणाऱ्या कुमेदारांनीं तीं नाणी पाहलीं असावीत. हूणांच्या नाण्यांची कालमर्यादा इ. स. ५४४ पर्यंत आहे.

हूण किंवा पश्चिम यासंबंधी अनिश्चितता.—काही सुप्रसिद्ध नाणी कोणत्या राष्ट्रांमध्ये झालीं हें बरोबर ठरविता येत नाही. रयांच्या पातळपणावरून व त्यांच्या उलट्या बाजूवरील अभिरुद्धावरून तीं सत्सामिनियनीं

दिसते म्हणून त्यांचे काही गुण ह्यांच्या नाण्याशीही जुळतात आणि काही प्रमाण व सिंध येथील पर्ययन राज्याच्या नाण्याशीही जुळतात या संशयित नाण्याच्या वर्गावैकी नष्टी मस्क' ही अक्षरे वर असलेला वर्ग फार प्रसिद्ध आहे

पूर्व, पश्चिम, उत्तर व मध्य हिंदुस्थानातील काही नाणी व प्रमाण व सिंध येथील पर्ययन राजे—हिंदुस्थानातील काही नाणी वायव्य भागात सापडतात त्यांचा साचा व कारागिरी ही संस्थानियनांच्या सारखी आहेत त्यांच्यावर नागरी संस्था नियम, पहलवी, व अशापपविती न वावता आलेल्या एका लिपीतील अक्षर आहेत ही शोधली लिपी सिंधो—संस्थान यानांनी उपयोगात आणलेल्या ग्रीक लिपीचे नंतरचे रूपांतर असावे ही अक्षरे नंतरच्या ह्यांची आहेत असे काणी म्हणतात पण याला पुरेसे कारण न ही ती बहुतांशी सिंध व मुलतान यावर राज्य करणाऱ्या कोणत्या तरी संस्थानियन घराण्याने किंवा घराण्यांनी पाडली असावीत, हे नाण्याच्या पद्धतीवरून व संस्थानियन पहलवाल्लिपीच्या उपयोगावरून दिसून येते श्री बासुदेव हे नावच फक्त नागरीमध्ये असलेले व बाकीची सर्व अक्षरे पहलवीमध्ये असलेल्या एका नाण्याचा काल, दुसरा छत्र (परवीज) याच्या कारकीर्दीतील १००० (म्हणजे इ. स. १२७७) वर्षी त्याने पाडलेल्या नाण्याशी असलेल्या बराल नाण्याच्या सादृश्यावरून साधारणतः ठरविला जातो सखेव झाडिसिंघिनच्या नाण्यावर नागराल 'हितिवि च ऐशान व परमेश्वर' (हिंदुस्थान व इराण यांचा राजा) व संस्थानियन पहलवीमध्ये 'तवन खोरासान मस्क' (पश्चाद व खोरासान यांचा राजा) ह्या पदव्या आहेत त्या नाण्याचा बासुदेवाच्या नाण्याशी व वर सांगितलेल्या दुसऱ्या छत्राच्या विशिष्ट नाण्याशी निकटचा संबंध आहे कारण त्याच्या मार्गाल बाजूरीक ठसा—उभाच्या यागाने मुलतान येथील सूर्यदेवता दर्शविली जाते अशी समजूत आहे ती—एकच आहे गाडो—पार्ययन वर्गातील दुसरी नाणी कोणी पाडली व त्यावरील अक्षरांचा अर्थ काय या विषय पूर्ण खात्री नाही परंतु त्यांचा दहा व काल दुसऱ्या नाण्या-याप्रमाणेच असावा असे दिसते

कनोज (कायकुज) —कनोजच्या मध्यकाळीन राज्यातील पुर्वील घराण्यापैकी राजांची नाणी उपलब्ध आहेत — (१) शुभवशी घराणे—श्रीमदादिवराह ही अक्षरे असलेली शैवनाणी भोजदेवाने पाडली होती (इ. स. ८५०-९००)

(२) सोमर घराणे—हा घराण्यातील राजांच्या ताब्यात प्रथम कनोज व दिल्ली ही दोन्ही होती, परंतु इ. स. १००० मध्ये कनोजवर राठोडांनी हारवा घेव्यानंतर दिल्ली एकटीच राण्यांचा ताब्यात राहिली अस दिसते याच्या सोन्याच्या नाण्यांचा साचा कुरुजी नाण्याप्रमाणे आहे हल्लीच्या रण्याच्या नाण्यांचे घाट गंगार येथील माणण्याही राजांच्या नाण्याप्रमाणे आहे

(३) राठोड (गाडवाल अथवा गडवाल) घराणे—गडनपाल देव (इ. स. १०८०) याच्यापासून नाण्याची परंपरा सुरू होते आणि तिच्यामध्ये इ. स. ११९३ पर्यंत राज्य करणाऱ्या दोन राजांची नाणी येतात या नाण्यांचे अक्षरे तोमर घराण्यातील अक्षराप्रमाणेच आहेत

(४) मगध येथील पाल घराणे—या घराण्याची अशी खात्रीची नाणी प्रसिद्ध नाहीत श्रीविग्रह हे नाव असलेली संस्थानियनांपासून घेतलेली नाणी इ. स. ९१० तील मगधाचा राजा पहिला विग्रहापाल याचाच असाताल हे अभिमतनीय नाही

काश्मीर—कनिष्काने पाडलेल्या नाण्यापासूनच बहुधा काश्मीर नाण्याच्या साच्याचा उगम झाला असावा आणि या वेळेपासून ते १३ व्या शतकात मुसलमानांनी जव्हा काश्मीर जिंकले तेव्हापर्यंत हे नाण्यांचे साचे—एका बाजूला असलेला उभा राजा व दुसऱ्या बाजूला बसलेली दवता—न बदलताच राहिले या दारालील कारागिरी इतकी शोधव शक्य आहे की, पहिल्या कशापकानी त्यावरील आकृतीचा अलंकार अर्थ लावला

कनिष्कामध्या न्युमिस्मॅटिक कानिकलमध्ये उल्लिखिली ह्यांची काश्मीर/नाणी किदार कुशानाच्या नाण्यासारखी दिसतात आणि ह्या नंतरच्या नाण किंवा कर्कोटक घराण्याच्या सर्व नाण्यावर किदार हे नाव आहे काश्मीरच्या ह्यांच्या काही शुभवेनाण्यावर (इ. स. १०९०) दक्षिण हिंदुस्थानातील नाण्यांची हुबहुच नकळ केली आहे

नेपाळ—नेपाळची अरमत प्राचीन नाणी ताब्याची आहेत आणि त्यांच्यामध्ये अधिप नाण्यापैकी दुसऱ्या वर्गाच्या नाण्यामध्ये काहीसे सभ्य आहे या सभ्यतेचे कारण ही दोन्ही एकाच कुशानांच्या नाण्यापासून घेतली हे असावे त्याचा काळ इ. स. ५ व्या शतकाच्या आरंभापासून ते ७ व्या शतकाच्या शेवटापर्यंत आहे ज्याच्यावर मानाक हे नाव आहे ती मानदेववर्मेची (इ. स. ४२५) आहेत असे म्हणतात आणि ज्याच्यावर शुणक हे नाव आहे ती त्याच्या नंतरचा राजा शुणकामदेववर्मे (इ. स. ४५०) यांची आहेत असे समजतात ही नावे फक्त नाण्यावर व हल्लीच्या घराण्याच्या यादीसच आढळतात, शिलालेख किंवा दुसरा कोणताही काल निश्चय झालेला लेख यामध्ये त्यांचा अशापि कोणताच उल्लेख असलेला आढळत नाही, म्हणून ते सच दिलेले आहेत ते तर सरी बरोबर आहेत अशुभवेन आणि विष्णुगुप्त नाण्यांचा काळ मात्र अधिक खात्रीचा आहे, कारण सातव्या शतकातील शिलालेखावरून हे दोन्ही राजे प्रसिद्ध आहेत पशुपति व वैश्रवण ही नावे असलेल्या नाण्यांचा काल बरोबर सांगता येत नाही ही दडताची नावे आहेत, आणि ही नाणी कोणी पाडली हे सांगता येत नाही, परंतु त्याची पद्धत व कारागिरी यावरून ती व दुसरी तरुणा नाणी एकाच कालातील होती हे दिसून येईल

रागाच्या मुखवट्याचे रूप या नाण्यावर गाढवासारखे अष्ट दिशेसं म्हणून) असे म्हणतात आणि कनिगाहेमच्या मते ती व जैनपूरच्या शिलालेखांतील पडवौदिक इम ही एकच आहेत ती नेमुर्य-राजपुताना, मेवाड, मालवा व गुजराथ या प्रांतात आढळतात त्याच्या सुलट्या बाजूवरील सांचावरून त्याचा दुसऱ्या एका वर्गीतील नाण्याशी सर्वध दिसू येतो, त्या वर्गीतील नाण्याच्या उलट्या बाजूवर विरुत अशा अस्मि-कुण्डाऐवजी सोमलदेव हे नाव आहे व सुलट्या बाजूवर घाडे-स्वाराचा सारचा (बहुधा गांधार येथील ब्राह्मणशाहापासून घेतलेला) असलेल्या नाण्यावरहि तेच नाव आहे

(३) अतिशय ओबडधेबड कारागिरीची ताऱ्याची नाणी ही बहुधा नंतरच्या कुशानाच्या नाण्याची प्रतिकृति असावी सुलट्या बाजूला उभ्या असलेल्या राजाचे चित्र आहे उलट्या बाजूला शिव आणि नदी यांचे चित्र आहे परंतु कारागिरी इतकी वाईट साधलेली आहे की, त्याच्या सुलट्या बाजूवर सनानियन अस्मि-कुण्ड आहे असे पुष्कळदा समजतात कनिगा हेमची अशा समजूत आहे की, इ स ५०० ते ८०० शत-कातील पणज व राजपुताना यांतील प्रचलित ताऱ्याची नाणी ही हीच असावीत

दक्षिण हिंदुस्थानातील नाणी — उत्तर हिंदुस्थानातील नाणाच्या इतिहासात वाचारा होणा या परकीय लोकांच्या रशा यांच्या योगान, पुष्कळ महत्त्वाचे भाग सहजी पडतात पण तसे दक्षिणहिंदुस्थानातील नाण्यांच्या इतिहासात पडत नाहीत येथे वर अक्षरे लिहिलेल्या नाण्यांचे प्रमाण कमी आहे व त्यांचे वर्गीकरण त्यांच्या नमुन्यांचे प्रातिष्ठल कारागिरीची तऱ्हा व साचांची पद्धत, यावरच पुष्कळसे अवलंबून आहे शिवाय जसे उत्तरेकडील नाण्यांच्या पद्धतीशी अभ्यासाजें महत्त्वाचे ऐतिहासिक द्योप लागले आहेत तसे त्यांचे सशास्त्र विवचन अजून झालेले नाही या पूर्वीचा ठसे-पद्द. उत्तरे-पेक्षा दक्षिणेमध्येच अधिक कालपर्यंत होती असे दिशेसं, आणि काही अशी उदाहरणे आहेत की, तेथील नाणकपद्धतीत नंतर सुधारणा म्हणून जी क्षात्री ती नाणे पाडण्याची पर कीय पद्धत स्वीकारून झाली नाही, तर पूर्वीच्याच पद्ध-तीची वाढ म्हणून झाली

पुष्कळशी रोमन रौप्य व सुवर्णनाणी दक्षिणहिंदुस्थान व सिलोन (लंका) यामध्ये सापडतात, आणि ती बहुधा त्याच प्रांतांमध्ये प्रचलित नाणी म्हणून उपयोगात आली असा वीत आणि उत्तरेमध्ये रोमन लोकांच्या सोन्याच्या नाण्यांचे वरें-वसें सोने कुशाणांच्या मोठ्या सुवर्ण नाण्यांच्या उपयोगा पडले असावे (मिरी, तांदूळ मसाले, चंदन, बेड्यादि मणि यांच्या मोबदला ही नाणी रोमन व्यापारी देत असत असे दिसते)

पहिल्या — प्राचीन अशा ठसेमुद्रित नाण्यानंतर इतर ठिकाणां-प्रमाणें पाच देशांतील नाण्यांचा आकार समवैकोनी असून एका बाजुवर हस्तीचा छाप किंवा धावा आहे व ती सुधत्तून

उठविलेला दिसतो याच्या नंतरच्या नाणावर दोन्ही बाजू-वर हस्तीचे छाप आहेत दक्षिणहिंदुस्थानातील रीतिरिवाजा-प्रमाणें मुख्य मुख्य प्रकारच्या नाण्यावर काही साकेतिक चिन्हांनी ऐतिहासिक गोष्टींचा निर्देश केला जातो हे सिद्ध आहे व या चिन्हांच्या बदलणाऱ्या सत्यवरून कालनिर्ण-यास एक साधन मिळें संभवनीय आहे ही नाणी इ स. ३०० च्या पूर्वीच्या काळातील असावी, आणि त्यांची पद्धत व कारागिरी आणि आग्र आणि पल्लव नाण्यांची पद्धत व कारागिरी यांमध्ये जें साधारणपणें साम्य दिसून येतें त्याव-रूनहि बरील कालमर्यादा शक्य आहे असे दिसते

इ स ३००-६०० यामधील पाड्याची नाणी कोणतीं असावीत याविषयी बरीच अनिश्चितता आहे सर्व पाड्याचे, नंतरचे चिन्ह जो ' मासा ' तो वर असलेली सोन्याची नाणी इ स ७१० या शतकातील असावीत असे म्हणतात नैत-रच्या ताम्र नाण्यावर (म्हणजे १०५० च्या सुमारास) चोल राजांनी पाड्याचे राज्य घेतले त्यांच्या परिणाम झालेला दिसतो

चेर — इ स ८५७ तील चोळाच्या स्वारीपूर्वीच्या चेर घराण्याच्या अत्यंत मरभराटीच्या काळात अमकी चेराचीच नाणी असे सांगता येत नाही या सनानंतर ज्या कित्येक प्रांता-वर चेरांची सत्ता होती व ज्यांच्यावर त्यांनी भुषेदार नेमले होते ते प्रांत स्वतंत्र झाले अशा प्रांतांपैकी दोन प्रांतात पाड-लेली नाणी प्रसिद्ध आहेत

(१) काँगु देश — ज्या सुवर्ण व ताम्र नाण्यावर चेरांचे चिन्ह ' धनुष्य ' व इतर चिन्हे छापडतात ती नाणी या प्रांतातील आहेत असे म्हणतात व सोन्याच्या नाण्यांवरील हस्तीचा छाप मुख्य आहे आणि ज्याअर्धी काश्मीरच्या हर्षदेवाने त्यांचा नकल केली आहे त्याअर्धी त्यांचा काल इ स १०९० पूर्वीचा असावा ह्या नाणकपद्धतीचा निर्देश काश्मीरच्या राजतऱ्गिणीमध्ये केलेला उघड उघड दिसून येतो

(२) केरळ — या प्रांतवर राव व हरणा या घराण्यांचे एक नाणें ब्रिटिश म्युसियममध्ये आहे, व त्यावर ११ व्या किंवा १२ व्या शतकातील नागरी लिपीमध्ये ' धी वीरकेरलस्य ' ही असुरें आहेत

चोल — दक्षिण हिंदुस्थानात ज्यावेळी चोल हे तावेंभौम राजे झाले होते त्यावेळी ही सर्व नाणी आहेत त्याचे दोन वर्ग होतात — (१) इ स १०२२ च्या पूर्वीची म्हणजे राज राज चोल यांचे राज्य सुरू होण्यापूर्वी या नाण्यावरून अस दिसते की, चोल हे अगोदरच बलाढ्य होत चालले होते चोलांचा निघाणावर मध्ये व्याघ्र असून त्याच्या दोन्ही बाजूस पाच्य व चेर यांची चिन्हे मासा व धनुष्य ही आहेत नाण्यांवरील अक्षरे नागरीमध्ये आहेत आणि तीं चेंल राजाची नांवें किंवा पदव्या आहेत परंतु तीं नांवें व घराण्याच्या यादीतील नांवें एकच आहेत किंवा नाहीत या विषयी मात्र मतभेद आहे (२) इ स १०२२ नंतरची,

राजराजाच्या राज्यबरोबर एक अगदी निराळ्या धाव्यांचे नाणे येते. मुलट्या बाजवर उभ्या राजाचे चित्र व उलट्या बाजूला बसलेल्या राजाचे, जोलांच्या सत्तेच्या विस्ताराबरोबरच या पद-तीच्या नाण्यांचा दक्षिणहिंदुस्थानातील बऱ्याचशा भागांत प्रसार झाला. पोलांनी जेव्हा सिहलद्वीप येतसे तेव्हा अर्थात बरीच नाण्यांचा उपयोग तेथेहि होऊं लागला आणि केंडीच्या स्वतंत्र राजांनीहि तांचे नाणी पुढे चालू ठेवली. त्यांचीं एक प्रकारची पातळ सोन्याची, पाठीमागून ठोकून बनवि-लेली नाणी (पूर्वकडील चालुक्य, चालुक्यचंद व दुसरा राजराज यांच्या नाण्यासारखी) जोळ राजाची (बटुघां कुलोत्तुंग पहिला बोल इ. स. १०७० याची) अर्धित म्हणतात.

सिलोन अथवा सिहलद्वीपः—केंडीच्या राजांनी आपल्या पूर्वीच्या जोळ राजांच्या नाण्यांची पद्धत विशेष केरकार न करतां हसोकारली होती. त्यांच्या नाण्याचा काल स. ११५३ ते १२१६ हा आहे. या कालाच्या पूर्वी सिहलद्वीपामध्ये जी नाणी प्रचलित होती त्यांचा विशेष असा कोणताच नाही. तीं पूर्वीच्या ठेपेपद्धतीची तरी असावी, किंवा परकीय धर्मावर किंवा त्यांच्या यांमुळे याहेरून आंत तरी अस्विकी असावी.

पट्टलवः—याच्या नाण्यांचे दोन वर्ग होतात (१) आग्नेयाच्या नाण्यासारखी असलेली (पयाना इलियटन) केरि कुंवर आणि कोठे पडब किंवा कुंवर अशी संज्ञा दिली आहे म्हणून) आग्नेयी समकालीन असावी (इ. स. १२ व १३ रें शतक) उलट्या बाजवर एक गजाम आहे त्यावरून पट्टलव लोकांनी ज्या परदेशी व्यापाराकरिता (नौकायानाकरिता) प्रसिद्धि होती त्याची साक्ष पडते. (२) दुसऱ्या वर्गातील नाणी नंतरच्या कालातील असून लोण व रुप यांची आहेत, परंतु त्यांच्या कालाविषयी निश्चित पुरावा काही नाही या सर्व नाण्यावर पट्टलवाचे निशान 'आयाळ असलेला सिंह' हे आहे व वर काही कानडी व संस्कृत असुरहि आहेत.

चालुक्यः—यांच्या दोन्ही शाखांतः सुवर्ण नाण्यावर यांचे चिन्ह (उर्क कोठन) बसविले आहे. आणि हा नाणी हिंदुस्थानातील ठेपेपद्धतींचे एक विशिष्ट उदाहरण म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्या पद्धतीमध्ये विशिष्ट लेखनीचित्राचा प्रत्येक भाग नाण्यावर निरानिराळ्या ठरावीं उभटविला जातो. पश्चिमेकडील चालुक्यांची बरीचशी नाणी गड सोन्याची आहेत आणि त्यांचा आकार बहुधा वेत्याघोरला असतो. इलियटन समश्रुत असा आहे की कदंबांच्या पद्म-देकांची ही नाणी प्रतिष्ठित असावीत पद्म-देकांची कृति त्या नाण्या-सारखीच आहे आणि त्याच्यामध्यें ती ५ व्या किंवा ६ व्या शत-कातील आहेत. परंतु दोन्हीहि इत्येका पूर्वीच्या कालांत झाली होती अशाविषयी पुरावा नाही आणि वीरसय्य चालुक्यांच्या नाण्यावरून पहाता, त्यांचा काल याहूनहि अधिक पुढचा असला पाहिजे.

वीरसय्य चालुक्यांच्या उपलब्ध असलेल्या नाण्यांचा काल निश्चित झाला आहे पितळ-मिश्रित पातळ्या नाण्यांचे काही नमुने गुह्यतेच निगमापद्धत प्रांतांतील येतमांचिल्लनजीक सांपडले आहेत; त्यांच्यावर 'विपम-सिद्धि' ही अक्षरं आहेत. (वीरसय्य चालुक्य राजा विष्णुवर्धन यांचे एक टोपण नांव अथवा शिर्द 'विपमसिद्धि' होते)

दुसऱ्या नाण्यांवर चालुक्यचंद उर्क शक्तिवर्मन (इ. स. १०००-१०१२) व दुसरा राजराज (इ. स. १०१२-१०१९) यांची नांवे आहेत. या नाण्यावर अतिशय पातळ सोन्याच्या तुकड्यावर चालुक्यांचे बसविले चिन्ह व नांवांचे एक अक्षर ही पाठीमागून मिश्रमिश्र ठशानी उभटविली आहेत. ही नाणी वीरसय्य चालुक्यांची असावीत हे निर्विवाद दिसते. परंतु एवढे लक्षात ठेवण्याजोगे आहे की बहु-तेक नाणी जी उपलब्ध आहेत तीं भाराकानच्या किनाऱ्या-सगत अशा चें दुबाच्या घेठामध्ये सांपडली आहेत फ्रीटच्या सर्व ही नाणी इ. स. च्या ६ व्या व ७ व्या शतकातील पश्चिमेकडील चालुक्यांची आहेत.

कदंबः—कदंबांच्या सुवर्णनाण्यांची कारागिरी व कृति पाश्चिमात्य चालुक्यांच्या नाण्यांप्रमाणे आहे इलियटच्या मते ही पद्मदेक-पद्मदेक म्हणण्याचे कारण नाण्याच्या मध्यभागी पद्म किंवा कमळ आहे हे होय—इ. स. ५ व्या शतकातील कदंबांच्या भरभराटीच्या कालातील आहेत; परंतु पाश्चिमेकडील चालुक्यांच्या नाण्यांप्रमाणे, ती याहूनहि पुढील कालातील असावीत हे समजनीय दिसते. त्यांच्यावर जी संस्कृत अक्षरं आहेत त्यांच्या बळगावळुनिहि हाच मोठ सिद्ध होतो.

राष्ट्रकूटः—या घराण्याच्या अस्तंत भरभराटीच्या कालांत त्यांची अशी नाणीच नाहीत (इ. स. ७५७ ते ९७३).

कल्याणपुरचे कलचुरीः—या घराण्यातील दुसरा राजा सोमेश्वर (इ. स. ११६५-११७५) याची नाणी प्रसिद्ध आहेत. देवगिरीचे व द्वारसमुद्राचे यादव त्यांची नाणी इलियटच्या पुस्तकांत दिली आहेत.

विजयानगरः—या राज्याचा उदयकाल म्हणजे हिंदु-स्थानच्या इतिहासांत व नाणकशास्त्रांत एक महत्वाची गोष्ट आहे. कारण कृष्णेच्या दक्षिणेकडील देशांमध्ये ते नरिय होऊन बसले आणि तेथे दक्षिण हिंदुस्थानांतलच नाण्यांची पद्धत ठेवण्यांत आली; पण कृष्णेच्या उत्तरेकडील देश बहु-तेक मुसलमानांच्या हातांत गेला होता, आणि काही मोठ्या नाण्यांशिवाय माकीच्या सर्व नाण्यांच्या हिंदुस्थानी पद्धतीच्या आणी त्या प्रांतात मुसलमानी पद्धतीचाच पगडा बसला. [रंगधम—दंडियन कोरिन्सवरून तयार केलेले व रा. के. एन्. दक्षिण यांनी लागलेले]

मराठी राज्यांतील नाण्यांसंबंधाने कांही माहिती शिवाजीने आपल्या नांवाने नाणे पाडण्यापूर्वी

पातशाहीत "आदिलशाही" नाणें चालत असे विशेष करून मोहोरा व होन हे प्राचीन काळापासून चालत आहेत होन हा मूळ "होय" ह्या कर्नाटकी शब्दाचा अपभ्रंश आहे होय ह्याचा अर्थ "सोने" असा आहे कर्नाटकामध्ये प्राचीन हिंदु राज्य जेवढी होती तेवढ्या सर्व राज्यांमध्ये होन हे नाणें चालत होती गणपति, अथपति वगैरे होनाची जी नावे आहेत ती सर्व त्यांचा प्राचीनत्वाची दस्तक होत विजयानगरच्या राज्यामध्ये होन चालत असत इत्यादी नाणें मुसलमानी अमलात चालू झाले असावे शिवाजीच्या वेळेस ते होन चालत त्यांची नावे सभासदाच्या बखरीत दिली आहेत ती येणप्रमाणे — (१) पातशाही, (२) शिवराई (३) कविरोपावी, (४) सनसरी, (५) अ-गुतराई, (६) देवराई, (७) रामचंद्राई (८) गुप्ती, (९) धारवाडी, (१०) यज्ञाकोटी, (११) धारनाईकी, (१२) आदवाणी, (१३) जडमाल, (१४) ताडपत्री, (१५) भाकराडी (१६) निवाडरी (१७) निशुळी (१८) चंद्रावरी, (१९) बिलदधी, (२०) उलककरी (२१) महमदशाही, (२२) वेडूरी, (२३) कठेराई, (२४) देवनइष्टी, (२५) रामनाथपुरी, (२६) कुंदगोळी इ

ह्या सग्या होनीखेरीज बहादुरी व सुलतानी नांवाचे दोन होन हेदूर व टिपूयांनी पाडले यांशिवाय अहमदगिरी बगेरे होन दिल्लीच्या बादशाहांनी पाडले शिवाजीच्या कारकीर्दीत शिवराई होन, शिवराई रुपये, शिवराई ही नाणी पाडण्यास सुरुवात झाली इ शिवराई होन व शिवराई रुपये सांप्रत फार क्वचित् दृष्टीस पडतात जुने होन पुष्कळ दृष्टीस पडतात पण स्वाध्यायनील अक्षरे बहुतेककून फारशी लिपीत असून अशा आहे— किंबेक वर धाकण्याची मूर्ति व कोडे (चालक्याचा) धराइ अवताराचे चित्र दिसेल

शिवाजीच्या वेळेस रायगड या राज गानोच्या ठिकाणी त्याची टांकसाळ होती व गाजी व रागाराग यांच्या धामधुरीच्या कारकीर्दीत नाणें पाडण्यासवर्षानें काय चषकदा होली याची माहिती मिळत नाही रागारागानें चढीस तक नेले त्यावेळी त्यानें तेंच अठरा कारणांन सुरु केले होते शिवाजीच्या वेळची सर्व वपोंसनें होनास असत शाहूनें सत्तायास टांकसाळ सुरु करून आपल्या नावांनें नाणें पाडण्यास सुरुवात केली "शाहशिरा" म्हणून ते रुपये व पैसे निघाले त शाहूच्या कारकीर्दीनेल होत सत्तायासप्रमाणें कोल्हापुरासहि टांकसाळ सुरु झाला कोल्हापुर ही राजधानी होण्यापूर्वी (१७८८) पन्हाळा येथें टांकसाळ होती या टांकसाळीमध्ये शसुशिक्षा मित्रा शसुपीरखानी व पन्हाळी रुपये निघत असत कसु या हिंदु नवजवळ मुसलमानी परिव्रानाचें नाव का आळें नें समजत नाही कोल्हापुरास इतर कोणत्याहि राजाच्या कारकीर्दीमध्ये शसुशिक्षकांखेरीज निराळ्या शिक्षकांचे नाणें पाडण्याचें दिसत नाही

सातारा येथें शाहूच्या कारकीर्दीमध्ये भिकाजी नाईक राखे, परशुराम नाईक, अनगळ प्रभूति नामांकित सावकार

होी त्याच्याकडून छत्रपति कर्ज घेत असत व त्याच्या केडीस सरकारी टांकसाळेंतून रुपये पाडून त्यास देत असत मराठी राज्याचा असजडा विस्तार होत गेला, तत्तशा निर- निराळ्या ठिकाणी टांकसाळा स्थापन होऊ लागल्या जना साहेब पेशव्याच्या कारकीर्दीमध्ये नाणें पाडण्याबद्दल ठिक ठिकाणच्या सावकारांस व इतर लोकांस परवानगी देण्यांत आली सन १७४४ मध्ये नागोठाण येथील बाळाजी बापूजी यास तीन वर्षांच्या करारांनें परवानगी मिळाली होता व प्रत्येक वर्षी ५००१२०० प्रमाणें सरकारास नगर देण्याचा हुकूम झाला होता रेवड्या येथील सावकार बहिरोरास दातार यास प्रत्येक वर्षी ६०, ९० आणि १२० प्रमाणें सरकारनदर देऊन नाणें पाडण्याची परवानगी मिळाली सन १७४८ मध्ये किंज माहुली येथील बहिरोरास व प्रह्लादसेस यास १२० रुपये नगर घेऊन नाणें पाडण्याबद्दल सनद दिली अशा प्रकारें नाणें पाडण्याबद्दल पुष्कळ ठिकाणच्या लोकांस परवान मिळाले होते धारवाड येथें सन १७५१ मध्ये जी टांकसाळ प्रथम सध्यापित झाली ती त्याच पेश- व्याच्या कारकीर्दीमध्ये झाला स्वाध्यायप्रमाण यागलकोट येथें विजापूरच्या बादशहापासून जी टांकसाळ चालत होती, ती त्याच पेशव्यांनी पुन्हा सुरु केली

धोरत्या माधवराव पेशव्याच्या कारकीर्दीतहि पुष्कळ टांकसाळी सुरु झाल्या नाशिक येथें सन १७६५मध्ये लखन आषाढी याच्या द-रेकीराली व सन १७७२ मध्ये चांदबड येथें तुकोजी होळकर याच्या विरमानें एक टांकसाळ सुरु झाली सवाईमाधवराव पेशवे यांच्या कारकीर्दीत सन १७८२ मध्ये कोंकण प्रांतात दुसऱशेद गोविंदजी व गोविंद पांडुरंग यास नाणें पाडण्याबद्दल परवानगी मिळाली

मराठयांची राज्यसत्ता असजशी वाढत चालली तत्तशा नाणें पाडण्याकरिता, अनेक सरदारांच्या व जहागीरदारांच्या नियमांनें सर्व प्रांतामध्ये टांकसाळा सुरु झाल्या शिंदे, होळकर यांच्या उज्वली व इदूर येथें टांकसाळी होत्या स्वाध्या शिवाय माळ-नाममध्ये मोपाळ, प्रतापगड, निलसा, गजबगडा, सिरोंज आणि कोटा येथें वेगवेगळ्या टांकसाळी होत्या नाग- पुर येथें आंशल्यांनी एक मोठी टांकसाळ होती मडोवशिरावडे अ ह्यानवर तेथें त्यांनी टांकसाळ सुरु केली साशिराव शिराच्या कांही टांकसाळी खानदेशामध्ये होत्या, तेथें बहा- णपुरी रुपये पाडीत असत होळकरांचा बाफगावी टांकसाळ हावी तेथील वपयास चाफगावा असें नाव असे पेशवाईच्या अखेर प्रत्येक सरदारांनें निरनिराळ्या ठिकाणी टांकसाळी सुरु करण्याचा प्रयत्न केला होता टांकसाळीबद्दली स कार- पटी दिली म्हणजे बाटेल त्यास परवानगी मिळत असे आंज्याची टांकसाळ कुळाव्यास होती तेथें आशिक्षा रुपये पाडीत असत जिज्याचास जिज्याच्या ह्मणानी टांकसाळ होती तेथें हुसणगी अथवा निशाणी रुपये निघत, रदावर

‘ज’ हे अक्षर असे. तें जेजिरा या शब्दाचें टोसक होतें. कर्नाटकामध्ये प्रत्येक प्रमुख ठिकाणच्या देसायाची व महासीर-दाराची टोसकाळ होती. ह्या सर्व टोसकाळीबद्दल पेशवेसरकारास बांधी नियमित पडी मिळे. कर्नाटकातील टोसकाळामध्ये खोटे नाणें फार पडू लागल्यामुळे, पेशव्यांनी सन १७८५ मध्ये धारवाड येथें पोर्तुगेस मुरार ह्याच्या देखरेखीखाली सरकारी टोसकाळ सुरू करून, कर्नाटकातील इतर टोसकाळी बंद करण्याबद्दल हुकूम जमाविले.

प्रत्येक प्रांतामध्ये एकाच प्रकारचें नाणें पाडीत असत असे दिसत नाही. बायलकोट येथें मरहटार मिकाजी उस्ते हा पेशव्यांचा मुख्य सुभेदार होता. त्याच्या हुकमानें जे रुपये पाडले त्यांस मरहटारशाई रुपये म्हणतः याची किंमत १५ आणे असे. हे रुपये पेशव्यांनी सर्व प्रांतांमध्ये चालू करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी शेकडा दोन रुपये बऱ्या देऊन सर्व नाणें मरहटारशाही करावें असा विचार केला. दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत अंभुशी रुपयाचें महत्त्व फार वाढलें होतें. अंभुशी अथवा चांदवडी रुपये एकाच प्रकारचे होते; हे पुण्यास पाडीत. या रुपयावर दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत मामलेदार लोक वाटेल ती बऱ्या येत असत. पुण्यास हे रुपये तीन प्रकारचे होते. कोरा निमळछापी, मध्यमछापी व नारायणछापी. या रुपयांतील बादीच्या शुद्धा-शुद्ध प्रमाणावरून ही नांवे पडली होती. पुण्याची टोसकाळ सन १८२१ मध्ये बंद झाली असा चापटिन साहेबाच्या एका रिपोर्टांत उल्लेख आहे. नाण्याची तूट आल्यामुळे पुन्हा ती सुरू केली होती, पण सन १८३४ मध्ये ती कायमची बंद झाली. बायलकोट, कोरहापूर, कुलाबा वगैरे बहुतेक ठिकाणच्या टोसकाळी त्याच सुमारास बंद झाल्या.

मराठ्यांच्या राज्यामध्ये प्रांतोप्रांती निरनिराळें नाणें चाले दक्षिण महाराष्ट्रामध्ये हुक्री, गिळबंठी, पन्हाळी, चितुरशाही पुरी, गळपाडी, मूतपाडी, वगैरे रुपये चालत. निजामशाही मध्ये बागचलनी, हुकुमचलनी आणि डेटचलनी असे ती प्रकारचे रुपये असत. तेच निजामाच्या सरहद्दीवरील पैक व्याख्या मुसलमानांहि चालत असत. ‘हल्ली शिफा’ व समशेरी सर्व निजामशाही नाणें असे; हे पेशवाईच्या अखेरपर्यंत चालू होतें. खानदेश व नागरीक या प्रांतास बेलापुरी, चांभार गोदी, चांदवडी, वन्हाणपुरी, बाफगावी, जरीफटका वगैरे रुपये चालत. कुलाबा प्रांतामध्ये आग्याचे कुलाबी रुपं विशेषकरून चालत असत. रत्नागिरी प्रांतामध्ये चांदवडी दौलताबादी, हुक्शेरी, चिकोडी वगैरे नाणें चाले. दक्षिण कोंकणांत टोसकाळ स्थापन करण्यांत आली नाही ह्या स रुपयांचे भाव निरनिराळे असत. योरह्या माधवराव सवाई माधवराव यांच्या कारकीर्दीत मरहटारशाही रुपयाप्रमाणे बऱ्या कापून देत असत. चांदवडी व अंभुशी हेच पेशवाई अखेर सर्व महाराष्ट्रामध्ये प्रमुख ठरीव नाणें होतें.

रुपयांवर बहुतेक फारशी अक्षरें असत. शिवाजी व शाहु यांच्या शिक्कांपावर मात्र मराठी नांवें उठविलेली असत. त्याचप्रमाणे, आग्यांच्या रुपयावर श्री काटसेली असे. यशवंतराव होळकरांने आपल्या रुपयावर मराठी छाप उठविला होता. छाशिवाय मराठी शिक्कांचे रुपये फारसे आढळण्यांत येत नाहींत जरीफटका म्हणून नाशकास एक रुपया पेशव्यांनी पाडला होता; ती हरिपंत फडण्यांचा होता असें म्हणतात. शिवाजीच्या भगव्या सेंडपाप्रमाणें जरीफटक्याचें महाराष्ट्र पेशव्यांच्या कारकीर्दीत फार वाढलें होतें. त्याचें दर्शक ह्या रुपया असेल असें बाटतें. १८०३ सालीं सिधोर्जी नार्वेक निषाणकरांने आपल्या शिक्काचा रुपया तयार केला होता. बडोद्यास सयाशाही म्हणून पहिला सयाजीराव, व बायाशाही म्हणून पहिला फत्तेसिंग बाबा यांनी रुपये पाडले होते. सयाशाही रुपयावर देखील तश्वार, हिजरी सन आणि “ दिक्के मुबारिक सेनाखारखेल समशेर बहादूर ” असा फारशी लेख असे. तात्पर्य, मराठी अक्षरांचे रुपये पार छावत दृष्टीस पडत. पेशव्यांच्या कारकीर्दीमध्ये पाडलेल्या बहुविध रुपयांवर प्रत्येक सालाचे हिजरी सन मराठीमध्ये घातले आहेत. पण त्यांवरील दिक्के पारशी आहेत. त्यावरून फारशी शिके समजविण्याची पूर्वापार चालत आलेली पद्धति पेशव्यांना बंद केल्याचें दिसत नाहीं.

पेशव्यांच्या राज्यामध्ये रुपयांच्या खाल्लेडाला अपेक्ष्या, आणि चवहत्या ही नाणीं होती. रुपयाच्या नाण्याखेरीज सर्व महाराष्ट्रामध्ये तांब्याचें नाणें चालत असे व तें मात्र अमदीं एक प्रकारचें होतें. नर्मदेपासून ठुंगभद्रपर्यंत शिवाजीचा शिवराई पैसा पुष्कळ प्रचारात होता ह्या पैशामध्ये कोटिहि फेरबद्दल केल्याचें दिसून येत नाही. कुलाब्यास

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश व अनंतिगत ध्यावाडक्या

सातान्याजनल रहिततूर येयें एक टाकसाळ प्रताप-
सिद्धान्या कारकीर्दीत होती. तेथे शिवराई ऐसे पाडीत असत
त्या टाकसाळीवर जे अधिकारी होते त्यास टाकसाळे असं

नांव असे. [विविधज्ञातीवस्तार-१८००, सप्टेंबर व ऑक्टोबर]
आतां आज जगात निरनिराळ्या देशातून कोणता नाणी
-विशेषतः सोन्याहण्याचीं-प्रचलित आहेत तें पाहूं.

ब्रिटिश साम्राज्यातील नाणी.

ग्रेट ब्रिटन आणि आयर्लंड.—

सोन्याचीं नाणी—पाच पौंडांचे एक, दोन पौंडांचे एक,
साव्हरीन (१ पौंड) व अर्धा साव्हरीन

हण्याचीं नाणीः—क्राउन (५ शिलिंग), दोन फ्लोरिन
(४ शिलिंग), अर्धा क्राउन, फ्लोरिन, शिलिंग, सहा पेन्स,
ग्रोट, तीन पेन्स, दोन पेन्स व पेनी.

ब्रॉन्सची (मिश्रधातूची)—पेनी (१ पेन्स), अर्धा पेनी
व फार्दिंग (१/२ पेन्स)

ब्रिटिश व साव्हरी.—युडील वसाहतीत साम्राज्यातील
साव्हरीन नाणी चालतात. न्यूझीलंड, युनियन ऑफ साउथ
आफ्रिका आणी दक्षिणआफ्रिका (सामान्यतः), फाकलंड
बेट, फिजी, जिम्बाव्वे, सेंट हेलेना व बेट्स इत्यादि.

साम्राज्याच्या नाण्यांखेरीज विशिष्ट नाणी पुढील साम्राज्य
वसाहतीत चालतात.

ऑस्ट्रेलियन कॉमनवेल्थः—विशिष्ट फ्लोरिन, शिलिंग, सहा
पेन्स, तीन पेन्स ही हण्याचीं व पेन्स व अर्धा पेन्सचीं ब्रॉन्सचीं.

ब्रिटिश स्वायत्ताः—विशिष्ट ग्रांट भयवा चार पेन्सचे
स्वर्णचे—आठ डबल (= १ पेनी), ४, २ व १ डबल

कमेकाः—निकल व ब्रॉन्स, पेन्स, अर्धापेन्स व फार्दिंग
जर्सी—विशिष्ट पेन्स, अर्धापेन्स व फार्दिंग

माल्टाः—फार्दिंगचा ३ (ग्रॅन) .

ब्रिटिश पश्चिम आफ्रिका.—हण्याचे व मिश्रधातूचे, एक
पेनीचे, अर्धा पेनीचे, व १/२ पेनीचे (निकल-ब्रॉन्स)

ब्रिटिश वसाहतींतील विशिष्ट नाणीं.

देश	कूट	किंमत शि पे	सोन्याचीं नाणीं	रुपे व इतर धातूचीं नाणीं
एडन	(हिंदुस्थान पहा)			
ऑस्ट्रेलेशिया	ब्रिटिश साव्हरीन	२०-०	ब्रिटिश	रुपे व ब्रॉन्स
ब्रिटिश इंग्लंड	सोन्याचे डॅलर	४-१ १/२	" व यु. स्टेट्स	रुपे, निकल व ब्रॉन्स
ब्रिटिश उत्तर बोर्नो	डॅलर	२-४	...	निकल व ब्रॉन्स
कानडा	हण्याचे डॅलर	४-१ १/२	कानडाचे व ब्रिटिशाचे	रुपे, निकल व ब्रॉन्स
सिलोन	हिंदुस्थानचा रुपया	२-०	ब्रिटिश	रुपे, निकल व तांबे
साऊथ्रस	ग्रेजिएट	०-१ १/२	"	रुपे व ब्रॉन्स
फ्लॉरेड मलया संस्थाने	डॅलर	२-४	"	(स्टेट्स सेटलमेंट्स पहा)
हॉंगकॉंग व कान्वन	डॅलर	२-४	...	रुपे व ब्रॉन्स
हिंदुस्थान	रुपया	२-०	ब्रिटिश	निकल व तांबे
कोनया	शिलिंग	१-०	...	रुपे, निकल व ब्रॉन्स
मॉरिशस व सैबेलेस	हिंदुस्थानचा रुपया	२-०	...	रुपे व ब्रॉन्स
मेसापीटेमिया	(ब्रिटिश हिंदुस्थानप्रमाणे)			
न्यू फाउंडलंड	डॅलर	४-१ १/२	...	रुपे व ब्रॉन्स
फ्लॉरेडाईन	(मुद्रानप्रमाणे)			
स्टेट्स सेटलमेंट्स	डॅलर	२-४	ब्रिटिश	रुपे व ब्रॉन्स
सुदान	सोन्याचा पौ (१००-पौंडा.)	२०-२ १/२	ईशियन पौंड	रुपे
सोमालीका } युगांडा }	(केनियाप्रमाणे)			
पश्चिम आफ्रिका	ब्रिटिश साव्हरीन	२०-०	ब्रिटिश	रुपे व अल्योथ धातु मिश्रधातु व निकल

परदेशांतील नाणी.

देश	प्रमाणनाणें	किंमत, पौ. शि. पे.	सामान्याचे नाणें	हण्याचे नाणें
अर्जेंटिना	तालारी	०-२-०		तालारी
अल्बेनिया	(धातूचे नाणें नाहीं)			
अजेटिना	१०० सेंटाव्होस = १ सोन्याचा पेसो	०-३-११२	पेसो	पेसो व सेंटाव्होस
	१०० " = १ कागदी पेसो	०-१-८३
ऑस्ट्रिया	१०० क्रोन = १ हेलेर	०-०-१०	क्रोन	क्रोन
बेल्जियम	१०० सेंटाईम्स = १ फ्रँक	०-१-०५१३	फ्रँक	फ्रँक व सेंटाईम्स
बोलिव्हिया	१०० सेंटाव्होस = १ बोलिव्हियानो	०-४-०	बोलिव्हियानो	सेंटाव्होस
ब्राझिल	(मिलरिस)	०-२-३	मिलरिस	मिलरिस व रेश
बल्गेरिया	१०० स्टोदिनकी = १ लेव्ह	०-०-१५१३	लेव्ह	लेव्ह व स्टोदिनकी
चिली	१०० सेंटाव्होस = १ पेसो	०-१-६	पेसो	पेसो व सेंटाव्होस
चीन	१०० सेंट = १ यान	०-२-६	...	यान
कोलंबिया	१०० सेंटाव्होस = १ पेसो	०-४-०	पेसो	पेसेटा
कोस्ट-रिका	१०० सेंटोसिमोस = १ कोलोन	०-१-१०.९	कोलोन	सेंटोसिमोस
क्यूबा	१०० सेंटाव्होस = १ रुपयाचे पीआस्टर	(चलन नाहीं)		
	स्पेनचा सोन्याचा डॉलर	०-३-९२
	यू. एस्. चा सोन्याचा डॉलर	०-४-१.३२
चेको-स्लोव्हाकिया	(फ्रँक)
डेन्मार्क	१०० ओरे = १ सामान्याचा क्रोन	०-१-१२	क्रोन	क्रोन व ओरे
इक्वडोर	१०० सेंटाव्होस = १ रुपयाचे स्यूके	०-२-०	स्यूके	स्यूके व सेंटाव्होस
इंग्लिश	१०० पीआस्टर = १ सोन्याचा पाँड	१-०-३२	पाँड व पीआस्टर	पीआस्टर
इस्पाणिशा	मार्क	०-०-११.७४८३
फिन्लंड	१०० पेनी = १ सोन्याचा मार्क	०-१-९५१३	मार्क	मार्क व पेनी
फ्रान्स	१०० सेंटाईम्स = १ फ्रँक	"	फ्रँक	फ्रँक व सेंटाईम्स
जर्मनी	(फ्रान्सप्रमाणें)			
इन्डो-चायना	१०० सेंट = १ डॉलर	०-३-४१	...	पीआस्टर
मादागास्कर	(फ्रान्सप्रमाणें)			
टयुनिश	"			
जर्मन संस्थानें	१०० फेनिग = १ मार्क	०-०-११.७४८३	मार्क	मार्क व फेनिग
ग्रीस	१०० लेप्टा = १ ड्रॅक्मा	०-०-१५१३	ड्रॅक्मा	ड्रॅक्मा व लेप्टा
ग्वाटेमाला	१०० सेंटाव्होस = १ रुपयाचा पेसो	०-४-०	पेसो	पेसो व शिलेस
	कागदी पेसो	०-०-२
हायटी	१०० सेंटाव्होस = १ सोन्याचा गोंडें	०-३-११२	गोंडें	गोंडें व सेंटाव्होस
	कागदी गोंडें	०-०-८३
इंडोनेशिया	१०० सेंटाव्होस = १ रुपयाचा पेसो	०-४-०	...	पेसो व सेंटाव्होस
इटली	१०० हेलेर = १ क्रोन	०-०-१०	क्रोन	क्रोन
ट्रिपोली	१०० सेंटिसिमी = १ लिरा	०-०-१५१३	लिरा	लिरा व सेंटिसिमी
	(इटालीप्रमाणें)			
जपान	१०० सेन = १ सोन्याचा येन	०-२-२	येन	सेन
कोरिया	१०० चोन = १ वोन	०-२-२	वोन	चोन

देश	प्रमाणनाम	क्षिप्त पौ. सि. वे.	सोन्याचें नाणें	रुप्याचें नाणें
लाटव्हिया	१०० ग्रासची = १ सोन्याचा छाट	०० ००-१.५१३	छाट	छाट व ग्रासची
लायबेरिया	१०० सेंटस = १ यू. एस्. चा डॉलर	०० ४-१.३२	...	सेंट
लक्झेम्बर्ग	फ्रँक (८० फेनिंग = १ फ्रँक)	०० ००-१.५१३
लॅक्जेंबर्ग	१०० सेंटग्रेडोस = १ सोन्याचा डॉलर	०० २-१	डॉलर	...
	रुप्याचा डॉलर	०० ३-५६	...	डॉलर व सेंटग्रेडोस
मोनको	१०० सेंटार्म्स = १ फ्रँक	०० ००-१.५१३	फ्रँक	...
मॉन्टेनिग्रो	१ आस्ट्रियन क्रोन = १ पेरपेर	०० ००-१०	पेरपेर	पेरपेर
मोरोको	५ फ्रँक = १ रुप्याचें पीआस्टर	०० ३-०	...	पीआस्टर
नेदरलँड्स	१०० सेंटस = १ सोन्याचा फ्लोरिन- अथवा गुल्डेन	०० १-७.८२४	फ्लोरिन	फ्लोरिन व सेंट
नामिबिया	सोन्याचा ड्यूकेट	०० ६-४६
न्यूझीलंड	(नेदरलँड्सप्रमाण)			
निकारागुआ	१०० सेंटग्रेडोस = १ सोन्याचा कोरडोबा	०० ४-१.३२	...	सेंटग्रेडोस
	कागदी पेसो	०० ०-४
नॉर्वे	१०० ओर्रे = १ सोन्याचा क्रोन	०० १-१६	क्रोन	क्रोन व ओर्रे
ओमान	२० गारबा एक मुहंमदी	१- ०-१२	...	डॉलर व हिंदी रुपया
पनामा	० पेसोचा एक सोन्याचा बलबोआ	०० ४- २	बलबोआ	पेसो व सेंट
पाराग्वे	१०० सेंटग्रेडोस = १ पेसो	०० ३-११	...	पेसो व सेंटग्रेडोस
	कागदी पेसो	०० ०-३
प्रिथ्वी	२० शाही = रुप्याचा क्रोन	०० ०-७	टोमन व क्रोन	क्रोन
पेरू	१०० सोल = १ लिब्रा	१- ०-०	लिब्रा	सोल, डिनैरो व सेंटग्रेडोस
पोलंड	(१०० फेनिंग = पोलस्का मार्क)		भातूची वलन नार्हॉट	
पोर्तुगाल	एस्क्यूदो	०० ४-५६	एस्क्यूदो	मिलरेस व टेस्टोन
	कागदी	०० ३-४
पोन्डिचेर हिंदुस्थान	४०० दीस = १ रुपया	०० १-७४	...	रुपया
रमानिया	१०० बानी = १ सोन्याचा ल्यू	०० ००-१.५१३	लेई	लेई व बानी
रशिया	१०० कोपेकस = १ सोन्याचा रुबल	०० २-१२	रुबल	रुबल व कोपेकस
साय्हाटोर	१०० सेंटग्रेडोस = १ सोन्याचा पेसो	०० ३-११	पेसो	पेसो व सेंटग्रेडोस
	कागदी पेसो	०० १-३
सर्बिया	१०० पाप = दिनार	०० ००-१.५१३	दिनार	दिनार व पाप
सयाम	१०० सयाम = १ टिकल	०० १-६६	१० टिकलचा डॉस टिकल	टिकल
स्पेन	रुप्याचा पेसेटा	०० ००-१.५१३	पेसेटा	डॉस, पेसेटा व सेंटिमो
	कागदी पेसेटा	०० ०-१
स्वीडन	१०० ओर्रे = १ सोन्याचा क्रोन	०० १-१६	क्रोन	ओर्रे
स्वित्झर्लंड	१०० सेंटार्म्स = १ फ्रँक	०० ००-१.५१३	फ्रँक	फ्रँक व सेंटार्म्स
सुडान	१०० पीआस्टर = १ लिब्रा	०-३६०	पीआस्टर	पीआस्टर
सुनायटेरलँड्स	१०० सेंट = १ डॉलर	०० ४-१.३२	डॉलर	डॉलर व डिमे
सिलिपॉन्स	विमिपिनो = ५० यू. एस्. सेंट	०० २-०.१६
सुडान	१०० सेंटसिमांड = १ सोन्याचा पेसो	०० ४-३	...	पेसो व सेंटसिमांड
सुनेसाएला	१०० सेंटग्रेडोस = १ सोन्याचा कालिष्टर	०० ००-१६	कालिष्टर	कालिष्टर व सेंटग्रेडोस
सुमेरलँडिया			भातूची वलन नार्हॉट.	

नागपट्टा—पुणे, जुन्नर तालुका. जविवन शिक्षणप्रबन्ध. ठाणे जिल्ह्यांतून मुरबाडहून जुन्नरला गाणारा रस्ता या पाटोतून जातो. हा पाट फार जुना आहे. येथे केणी असून ती बौद्ध लोकांनी बांधिलेली आहेत. त्यांत आंध्र (भूय) घात-बाहून राजांच्या मूर्ती व शिलालेख बरेच आहेत. तसेच त्या शिलालेखांतून या शालिवाहन राजांनी, त्यांच्या बायकांची व मोठमोठ्या पुरुषांची वर्णने दिली असून, त्यांनी ज्या जमिनीच्या वगैरे देणूया दिल्या आहेत, त्या सतत चालू रहाव्या असा मजकूर आहे हे आंध्रमूरय पहिल्या व दुसऱ्या शतकांत राज्य करीत होते. नागपट्टास जुन्नर नांनापाट असे म्हणतात. पुणे जिल्ह्यातील मावळपैकी नागमावळ, हे नागपट्ट व जुन्नर यांच्या दरम्यान कुकडी नद्याच्या खोऱ्यांत पश्चिम बाजूस आहे.

नारत—रामपुताना, कोटा संस्थापन. लाहपुत्रा भिस्त्रातील खेडें-हे कोटयाच्या वायव्येस ३ मैलावर आहे. १८व्या शतका-रंभा कोटयाच्या झाला फौजदारांनी हे अहागिरित दिले होते व झालिमसिंगाच्या वेळी हे भरमराटीत होते; पण इल्ली हे फज एक खेडें आहे त्यांत ३०० गुन्हेगार जाती आहेत; यांना दरबार प्रामाणिक शेतकरी बनविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. झालिमसिंगाचा राजबाडा रजपूत सरदाराच्या वसति-स्थानाचा उत्तम नमुना आहे, पण याची बऱ्याच दिव-सांपासून दुस्तोता ना केवळामुळे याचे दिवाणखाने, कारंजी वगैरे सर्व पडून गेली आहेत.

नाताळ—दक्षिण आफ्रिकासंपातील एक समुद्रकिनार्या-वरील प्रांत. हा दक्षिण अक्षांश २५° आणि ३१° व पूर्व रेखांश २९° आणि ३३° पर्यंत हा वसला आहे. याच्या आग्नेयांत हिंदीमहासागर; नैऋत्येस केप प्रांत व बासुरो लँड; वाय-व्येस ओरेंजफ्रीस्टेट व उत्तरेस व ईशान्येस ट्रान्सवाल व पोर्तुगीस ईस्ट आफ्रिका आहे. नाताळचा समुद्रकिनारा ९० मैल लांबीचा आहे. क्षेत्रफळ ३५२९१ चौरस मैल आहे. या प्रांताचे रुंद नाताळ व झुलुलँड असे दोन भाग आहेत.

नाताळदेशाचा आकार एखाद्या मध्य व सुलेबजा भिन्या-प्रमाणे आहे. हा जिना बद्दल गेलें म्हणजे पलीकडे विस्तृत सपाटीचा प्रदेश लागतो. ड्रेकन्सबर्ग पर्वतांची ओळ मध्यें मितीसारखी उभी आहे. या पर्वतांतून पुष्कळ नद्यांचा उत्पन्न आहे. पर्वताच्या आग्नेय बाजूस दाट जंगल आहे, व किनाऱ्यावर वनराजी इतकी दाढ आहे की त्यायोगे नाताळला 'उद्यानवसाहत' (गार्डन कॉलनी) असे नांव पडलें आहे. नाताळमधील सर्व नद्यांचे उत्पन्न ड्रेकन्सबर्ग पर्व-तांतून आहेत. सर्वांत मोठी नदी टुगेसा ही होय. प्रिन्सालेड ईस्ट व नाताळमधील सरास्र उन्हासिमाकुळ नदी ही आहे. या नदीच्या खोऱ्यांतून फारच रमणीय देखावा दिसतो.

हवा मा न—नाताळची हवा बदलणारी असली तरी रोगकारक मात्र नाही. खोऱ्यांची व भिन्याऱ्यांवरील हवा फारच उष्ण आहे, इतकी की अर्थात कडाक्याची थंडी पडली

असताहि रोगाच्याची गरज नासत नाही. आपटीयरमध्यें उन्हाळ्या सुरू होतो व मार्चमध्ये संपतो. चार्कोच्या काळांत हिवाळ्या असतो. नाताळच्या रहिवाश्यांना छासतील रोगाची बाधा मुळीच होत नाही.

र हि वा सी—१९ साव्या शतकाच्या आरंभाच्या वर्षांत झुलु लोकांनी येथील एतद्देशीयांचा पुरा नाश केला. याच्या पूर्वी एतद्देशीयांचा संख्या एक लाख होती. झुश्मनाखेरीज करून बाकीचे सारे एतद्देशीय लोक बांडू वंशाचे आहेत. आज सर्व जातींत झुलु रक्षांचे बरेच मिश्रण झालेलें आहे. नाताळीतील एतद्देशीयांनी आपली नातिविषयक संघटना बरोच केली आहे. झुलु लोकांच्या अत्याचारापूर्वी येथील एतद्देशीय कापिर राष्ट्रगतीची शाखा जी आमाक्लोसा, त्या शाखेचे होते. याशिवाय अमानोउस्वा, अमाकुनु या राष्ट्रगतींचीहि या ठिकाणी वस्ती आहे. गौरकाय व आशियाखंडाच्या लोक देसाल येथें राहतात.

मो टा हा इ रं—विद्यमानारितसर्ग हे प्रांतिक सरकारच्या राज्यकारभाराचें मुख्य ठिकाण आहे. याशिवाय डंडो, न्यू कॅसल, युट्रेच, मे टाउन, ग्रेकलम ही मुख्य शहरे आहेत.

द लण व लण—केपटाउन किंवा सुवेस ह्या भाजूने युरोपकडे जाणाऱ्या-वेणाऱ्या बऱ्याच आगमोडीचे रस्ते दरवाना-वरून गेले आहेत. मोठाछी व महत्वाचा ह्मजे आगगाड्यांनी जोडली आहेत. येथें सुखवस्थित असे पोस्टखातें व तारावैद्य खातें आहे.

शेत की व धं दे—विविध प्रकारचें हवामान व अनेक सन्धेची जमीन, यामुळे शेतीपासून उत्पन्न होणाऱ्या निरस्ता-तहि अनेक प्रकार इष्टीत पडतात खडकाळ जमीन व खेळव्या पाण्याचा अभाव यामुळे कृषिकर्मास काही ठिकाणी अडथळा उत्पन्न होतो. मोठ्या प्रमाणांत ज्याचें पीक येतें, असे धान्य म्हणजे मका होय. एतद्देशीयांचें ते मुख्य खाद्य आहे. याशिवाय एतद्देशीय लोक, तंबाखू, दुधेसोपळे, रताळी वगैरेचीहि लागवड करतात. मध्यदेशीय व डोंगराळ भागांत सडें, जव, व ओट ही धान्ये उत्पन्न होत असून त्यांची लागवड गौरकाय शेतकरी करतात. सखल व दलदलीच्या मागात कॅच, वहा, कॉफी, तंबाखू, आरारोट, कापूस इत्यादि निरस्ताची पैदाशची धंदा विस्तृत प्रमाणांत चालतो. गुरांच्या बाजाराची मुख्य पेठ जोहान्सबर्ग ही होय. दुधदुसऱ्याचा धंदाहि चांगला भरमराटीत आहे व नाताळच्या कोण्यास मागणी फार असते. सरकारने कृषिकर्माच्या प्रयोगशाला काढल्या असून गुरांकरिता म्हणून एक वैद्यकरातेहि काढलें आहे. कोळसा, सोड, तांबें आणि तेल ही खनिज द्रव्ये आहेत. येथें विषणारा कोळसा फार उत्तम असतो. १९१९ साली २८ लाख टन कोळसा बाहेर पडला.

आ या त मा ल.—सोखेदी सामान, सूत, पापड, दोतडी आणि घाणीविषयक यंत्रे, तंभारू आणि सायबल्लु वगैरे.

निर्ग त.—कोळसा, लोकर, कातडी, चहा, साखर, कळें हरयादि.

सरकार व शासन पद्धति.—१८९३ पासून १९१० पर्यंत नाताळ ही स्वयंशासित बसाहत होती. सध्या नाताळ येथील सीनेट व समाग्रह यांचे अनुक्रमेण आठ व सतरा सभासद संयुक्त पार्लमेंटमध्ये आहेत. काळ्या लोकांना, ते काळे आहेत म्हणून मत देण्याचा अधिकार नाही, असा करी सरकारी कायदा नसला, तरी, 'विशिष्ट कायदे व न्याय-समायांना नियमित असलेल्या' कोणाही व्यक्तीस मतदानाचा हक्क नसण्यामुळे, व या सदरांन सवेच एतद्देशीयांचा समावेश होत असल्यामुळे, एतद्देशीयांना मतदानाचा हक्क नाही असेच म्हणावे लागते. याच संबंधात दुसरा जो कायदा आहे त्याचाहि परिणाम एतद्देशीयांना मतदानाधिकारी पुरषांच्या मालिकेतून वगळण्यांतच होतो.

प्रांतीय राज्यव्यवस्थेच्या शिरोमार्ग 'संयुक्तप्रधानमंडळाने' निश्चलेला अधिकारी असतो. हा पोच वषेपर्यंत अधिकारावर असतो. प्रांतिक मंडळाने निश्चलेल्या चार सभासदांचे एक कार्यकारी मंडळ याच्या मदतीस असते. प्रांतिक मंडळाचे २५ सभासद असून त्या मंडळास निष्पक्ष प्रांतिक कारभार पाहण्याचा अधिकार आहे. या मंडळाचा मुदत तीन वर्षांचाच असते. स्थानिक राज्यकारभाराच्या सोयीकरिता नाताळचे लहान लहान परगणे पाडले आहेत. मुटुलंड मात्र निराळ्या विशिष्ट शासनव्यवस्थेची आहे. मोठमोठ्या शहरांचा कारभार म्युनिसिपलमंच व लहान शहरांचा कारभार लोकसभेकडे पाहतात.

४०८०० अंग्रिकनस; १२१८४ प्रेस्बिटेरियनस; ११९९२ वेस्लेयन मेथोडिस्ट; ११३४० 'थी डच रिफॉर्म चर्च'चे अनुयायी; ४८५२ सुदरन्स; व २१९३ बॅप्टिस्ट; १०४१९ रोमन कॅथॉलिक व यहूदी समाजाचे १४९६ होते. आधीचा खंडस्थ लोकांपैकी हिंदूंची संख्या ८०२३४ व मुसलमानांची १०१११ भरली.

शिक्षण.—प्राथमिक शिक्षणाखेरीस करून इतर शिक्षण सर्व संयुक्त सरकारच्या हाती आहे. गौरकाय लोकांच्या मुलांना प्राथमिक शिक्षण सार्वजनिक व खासगी शाळांतून देण्यांत येते. शिक्षण सक्तीबोहे नाही किंवा मोफतहि नाही, पण फीचे दर फारच कमी आहेत. स. १९०९ च्या डिसेंबरमधील अंकटाने भारीसमर्ग येथे एक नॅशनल युनिव्हर्सिटी कॉलेज काढण्यात आले आहे. एतद्देशीय मुलांकरिता मिशनन्यांना शाळा चालविल्या आहेत. सरकारच्या मदतीशिवाय चालविलेल्या खाजगी शाळा व विद्यालयांही आहेत.

वृत्त पत्रे.—नाताळमधील पहिले वर्तमानपत्र 'नेटली-अर' हे होय. याच्यानंतर 'पेट्रिअट' पत्र निघू लागले. हा दोन्ही रच पत्रे होती. 'नेटलविटनेस'हे पहिले इंग्ली पत्र असून त्याचप्रमाणे 'नेटल मरक्युरी' 'नेटल अॅडव्होकेट' ही वृत्तपत्रेहि आहेत.

इति हा स.—१४९७ साली बाल्को द गामाने दर्यान बंदराच्या प्रवेशद्वाराजवळील जेन किनारा पाहिला व त्यानें त्या भागास टेरा नाटलिस असें नांव दिलें. १५७९ साली मॅन्सु-अल बी मेस्किदा पेप्ट्रोलो याने दक्षिण आफ्रिकेचा किनारा सोडून काढून नाताळची साम्र हकीकत लिहून काढली. १९८३ साली ओडामा नांवाचे इंग्ली गळबत डेलगोआ-बेच्या किनाऱ्यास लागले व त्यावरील तांदेल नाताळ येथे

बेदर व भोवतालचा प्रदेश यांची कायमची मालकी मिळविता. स. १८२४ आगस्टच्या २७ व्या तारखेस या मुलुखावर ब्रिटिशांची मालकी जाहीर करण्यांत आली. या ठिकाणी निरनिराळ्या वतारी घालण्यांत आल्या. १८२८ त चाकाचा भाऊ डिंगान याने त्याचा वध केला. १८२९ त फेब्रुवारी महिन्यास त्याने डिंगान याने ब्रिटिश ठाण्यावर हल्ला केला. स. १८३४ त फेब्रुवारी येथील व्यापाऱ्यांनी नाताळ येथे ब्रिटिश वसाहत स्थापण्यावरिता अर्ज केला पण तो मान्य झाला नाही. १८३५ त दरबान घराब्याची स्थापना करण्यांत आली. १८३७ त कॅप्टन गार्डोनर याना ब्रिटिश सरकारने व्यापाऱ्यांवर शासनसत्ता गाजविण्याचा अधिकार दिला. पण इंग्रज व्यापारी या गोष्टीस कबूल होईनात.

फेब्रुवारी येथील कौबरांनी ब्रिटिश अंमलाचा कंटाळा आल्यामुळे त्यांचे सवध्या पवे जमिनीच्या मार्गाने नाताळ-मध्य येऊं लागले. कौबरांची पहिली डोळी पीटर रेटांच्याच्या नेतृत्वाखाली येथे आली. डिंगान याने रेटांकला त्याच्या अनुयायांसह पोटे नाताळ व लगतच्या भागांत राहण्याची सखी परवानगी दिली. या परवान्यावर सही होऊन दोन दिवस होतात तोच त्याने कौबरांवर अचानक छापा घालून त्यांची कत्तल केली, तीत रेटांक हद्दि मारला गेला. या घादलीचा फायदा घेऊन दरबान येथील इंग्रज वसाहत-वास्थांनी डिंगानवर चाल केला, परंतु त्यांचे बहुतेक सैन्य कामास आले. इकडे कौबर लोकांनी आपली जमवाजमव करून डिंगानवर हल्ला केला व निकराने लडून त्याचा पराभव केला. कौबरांनी राजधानीत शिखर डिंगानच्या सहाचा तो परवाना अगोदर हस्तगत केला. नाताळचे एकटवरी मालक आपण आहोत असे आतां त्यांना वाटू लागले.

कौबर लोक विजयानंदात निमग्न आहेत तोच इकडे ब्रिटिशांनी पोटे नाताळ काबीज केलें. इकडे कौबरांनी पीटर मारिस्तबर्गची स्थापना केली व नाताळच्या राण्यावर डिंगानचा भाऊ पांडा याला बसविले. अर्थात हा राजा कौबरांच्या हातांतोळ बाहुलें होतें हें सांगण्यास नकोच.

येवढ्या परिभ्रमार्गे विजय विकत गेल्यावर आतां कौबरांना आपण स्वतंत्र व्हावे असे वाटल्यास त्यात काहीं नवल नाही. 'रिव्हिज ऑफ पोटे नाताळ अँड एंडजेसेट कॅप्टीन' या नांवानाली एक स्वतंत्र राज्य स्थापण्याची त्यांनी केपकॉलनीच्या गव्हर्नरच्याच परवानगी मागितली. 'आमच्या स्वतःच्याच प्रजागणांचे स्वातंत्र्य आम्ही मान्य करूं शकत नाही, वाटल्यास इतर ब्रिटिश प्रजागणांना बरोबरीचे व्यापारी हक्क आपण देऊं' असें राणीसरकारचे उत्तर आले. कौबरांनी या उत्तराचा निषेध केला. तेव्हां केपकॉलनीचा गव्हर्नर नेदरीअर याने पॅटर्नलाळची खबरी नाकेबंदी करण्याचा जाहीरनामा कागिला. याचवेळी कौबरांनी आपल्याला नेदरलँड्सची मदत मिळेल अशी आवादावून त्यांनी इंग्लंडला विरोध करण्याचे निश्चित केलें.

अशा रीतीने एकंदर युद्धाची भूमिका तयार झाल्यावर रणार्थी फुकावयास मुळीच वेळ लागला नाही. दोन्ही दळ्यांनी हालचाल सुरू केली. पहिल्याच पडकीस कॅप्टन रिमय याला कौबरांनी चीत केलें. या अपयशाची बातमी कौटुम्बिकगणे येथे पोचून तेव्हा ब्रिटिशांच्या साहाय्याचे कुमक येऊन ठेपली. या नूतन सैन्याने पीटर मारिस्तबर्गवर चाल करून कौबरांचे शासनमंडळ जे व्होल्फराड त्याला धरण यापयास भाग पाडलें. तरीहि ब्रिटिश सरकारास नाताळ ब्रिटिश वसाहत करणे योग्य वाटलें नाही. तथापि सरजार्ज नेपोथर याच्या आग्रहामुळे शेवटीं एकदांचे सरकार नाताळ ब्रिटिश वसाहत वनविण्यास कबूल झालें. पण अशी एक अट ठेवण्यात आली की केवळ वर्गभेद, भाषाभेद, अथवा धर्म-भेद यांचा कायचाच समान अंमलबजावणीच्या कायदांत अदृष्ट्या येऊं नये. यावेळी कौबर लोकांत दोन विरुद्ध पक्ष उत्पन्न झाले पण शेवटीं व्होल्फराडने सरकारी योजनेस आपली संमती दिली. विरुद्ध पक्षाचे कौबर नाताळ सोडून ट्रान्सव्हाल व ऑरेंजफ्रीस्टेट येथे जाऊन राहिले. पांडा यानेहि ट्युगोला व बकेलो नद्यांमधील मुल्ल ब्रिटिशांच्या स्वाधीन केला. १८४३ साली नाताळ ब्रिटिश वसाहत म्हणून जाहीर करण्यांत आलें व १८४४ त केपकॉलनीला जोडण्यांत आलें. १८५६ त पुन्हा तो केपकॉलनीपासून विभक्त करण्यात आला. यावेळी नाताळला १६ सभासदांचे एक कायदे कौन्सिल देण्यांत आले. त्यापैकी १२ सभासद लोक-नियुक्त असून ४ सरकारनियुक्त असतात. चहाची लागवड करण्याकरिता स. १८६० मध्ये येथे हिंदी मजूरानां मुदतवेदीने आणण्यांत आले. १८६९ साली कामेरियाचा काही भाग वसाहतीस जोडण्यात आला. इतक्या काळावर्षीत एतद्देशीयांत शिक्षणप्रसार करण्याचे किंवा त्यांना सुधारण्याचे सरकारनें मुख्यच प्रयत्न केले नाहीत पांडाच्या लुलुभास केंद्रावून एतद्देशीय राष्ट्रांतोचे सवध्या अथे नाताळात येत होते. आम्हालुची या राष्ट्रातीचा नायक लंगाळीखेलेला याने ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध बंड उभारलें पण १८७४ साली त्याला पकडण्यांत येऊन बंडाचा वर्गामोड करण्यांत आला.

विशेष कोळशी याला सरकारनें आम्हालुची राष्ट्रातीशी केलेले वर्तन आपडले नाही व त्यानें त्याचा जोराने निषेध केला. याचा काही एक विशेष फायदा न होता सरकारनें एतद्देशीयांविरुद्धचा आपल्या धोरणात घोडे केरकार केले इतकेंच. या कोळशीनें सरेपयेंत एतद्देशीयांची बाजू उचलून घारल्यामुळे त्याला 'लोकविता' असे म्हणत असत. सन १८७२ मध्ये पांडा याना मुलगा केडावाया हा मादीवर आल्यामुळे झुळ लोरीयांनी कटकटी उपाखित सुरू केली. १८७८ साली नाताळकडे त्यांनी वकट्टि किरल्यामुळे सरकारनें वेटीयांविरुद्ध युद्ध पुकारून झुळ सत्तेचा समूह नाश केला. हे भय नाहींसे होतें न होतें ताच ट्रान्सव्हाल येथील कौबरांनी बंड उभारलें (१८८०-८१). मांडना

वगेरे ठिकाणी बोमरानी मिटिठांचा पराभव केला याचा परिणाम दूनसव्हाळ रिपब्लिक स्थापण्यात झाला.

सर गार्नेट वुलेन यानें नियुक्त केलेल्या नूतन झुलु नायकात लागलेली भावणें बोअरानी, मध्यें पडून मिष्टविषयामुळे पक्षीत म्हणून बोअरानी मुलु देशाचा ८००० चौरस मैल भाग आपल्या राज्यास जोडून त्याला 'न्यू रिपब्लिक' असे नांव दिलें. या बोअराच्या कृत्यानें नाताळवासीय इंग्रज अधिकच खडबडले तथापि स १८८६ मध्यें या रिपब्लिकला ब्रिटिश सरकारनें आपली मान्यता दिली व १८८८ सालीं तें दूनसव्हाळ-मध्यें समाविष्ट करण्यालाहि ब्रिटिश सरकारनें अनुमति दिली. १८८७ त झुलुलंडचा शेपभाग प्रेट्रिटननें आपल्या राज्यास जोडला १८८७ ते १९१५ दरम्यान दरवानचा व्यापार कारच वाढण्यामुळे तें बंदर बनविणें अत्यावश्यक झालें १८९७ त या कामास सुरवात होऊन स. १९०४ मध्यें तें पूर्ण झालें. १८८९ साली नाताळ वसाहतीचा साक्षात्परसरकारनें स्वराज्य देऊं केलें पण वसाहतवादापासीं तें जाकारलें. १८८३ साली कायदेमैत्रिंसलाची पुनर्रचना करण्यास येऊन २३ लोक-नियुक्त व ७ सरकारयुक्त सभासद देण्यात आले स १८९३ मध्यें स्वराज्याचा कायदा पास होऊन व त्याला साम्राज्य-सरकारची संमति मिळून नाताळला स्वराज्य मिळालें. १८९७ मध्यें झुलुलंड वाटाळला जोडण्यात आला इकडे मित्रोरीयन सरकारनें जपमत रुक्मी तयारी चालविण्यामुळे नाताळ येथील प्रथामंडळाचें घाबें दणाणलें स. १८९९ मध्यें युद्धासि भडकला. बोअरानी मोस्ट्रेट सहद्वीपरील एक नाताळ भाग-वाची ताब्यात घेतली. यानंतर त्यानीं लॅंगस नेक, न्यूलॅसल ही शहरे घेतलीं टालाना येथील लडाईत बोअराच्या एका टोळीचा पराभव झाला हल्लसलोगट येथेहि बोअराचा पराभव झाला यानंतर बोअर सैन्यानें लंडीस्मिथला वेढा दिला. १९०० साऱ्याच्या फेब्रुवारीच्या २८व्या तारखेस वेढा उठविण्यात येऊन राहुराची मुक्तात करण्यांत आली. तेव्हा बोअर सैनिकांनी नाताळ सोडून जाणें भाग घडलें. या युद्धाचा परिणाम असा झाला की दूनसव्हाळचा सुमारे ७००० चौरस मैलाचा भाग नाताळला जोडण्यांत आला. यायोगानें नाताळमधील गोम्या लोकांची संख्या एकदशांशानें वाढली व काळजांचीहि रीत्या तिनकीच वाढली. अशा प्रकारें युद्धाचा यशस्वी रीतीनें निकाल लागला तरी सरकारच्या मागवी बाडेसाठी काहीं संभेना. ज्या दच वसाहतवाद्यानीं युद्धात शस्त्रास कुमक केली त्यांनीं क्षमा करण्यांत आली. पण तद्देशीय लोकांच्या बंदीबहाणात प्रथम तितकी सुलभ नव्हता. केंद्रीयायोगा मुलगा दिर्नमुला याची, आत्म्या पराण्यांत पूर्वी राज्य चालून अमे ही आढवण आजून निवृत होती. या सर्व कारणांमुळे नेटिव्ह प्रभारां मागील विचार करण्याकरिता सरकारनें १९०३-०४ मध्यें एक कमिशन नेमलें. त्या कमिशननें नेटिव्हानीं वसाहतीच्या कारभारांत प्रतिनिधित्वाचा एक मंडळाचा व सराफे वयात आलेल्या नेटिव्हारनिदान एक पंच

तरी कोडपडी बसवली अशी शिफारस केली. त्याप्रमाणें १ पंच कोडपडी एतद्देशीयांचे बसविण्यात आली. यामुळे १९०६ साली नेटिव्हानीं वेड उभारलें. सुट्ट मुल्य बंदखोरांना द्या-माया न करतां फांसावर चढविण्यात आलें या सर्व अनर्थींचे पाप दिनी झुलु याच्या माघी लादण्यात येऊन बंदखोरांना आश्रय दिल्याच्या शुल्क आरोपावर त्याला अपराधी ठरविण्यात आलें स. १९०६ मध्यें एक नाताळ-नेटिव्हानांचा विचार करण्याकरिता कमिशन नेमण्यांत आलें. त्या कमिशनचा रिपोर्ट स १९०७ मध्यें प्रसिद्ध झाला. त्या रिपोर्टान्वये एतद्देशीयांचा कारभार चार डिस्ट्रिक्ट कमिशनरांच्या हातीं देण्यांत येऊन एतद्देशीय प्रभारांचा विचार करण्याकरिता एक कौन्सिल निर्माण करण्यात आलें.

नाताळ-नेटिव्हानांचा प्रश्न हातावेगळा होतो न होतो तोंच हिंदी लोकांचा प्रश्न पुढे दत्त म्हणून उभा राहिला स. १८९० पासून नाताळमध्ये हिंदी लोकांची वाढी होऊं लागली. काळ्या हिंदी लोकांनी 'स्वतंत्र' म्हणून येथें राहणें हे गौरवाचाय युरोपीयनास संपलें नाहीं तेव्हा 'इंडियन इमिग्रेशन रॅग्युलेशन अॅक्ट', 'हालस लायसेन्स अॅक्ट' वगैरेसारख्या अॅक्टाच्या, मालिकाहिंदी लोकांनी येथें राहणें व येथें अशक्य व्हाव म्हणून बसार करण्यात आल्या. स १९०८ मध्यें नेमलेल्या कमिशननें तर असा निकाल दिला की 'सजूर या नात्यानें हिंदी लोकांनी येथें राहणें अवश्यक आहे, कारण त्याशिवाय आम्हाला चहाकोफी कशी प्यावयात मिळणार।' परंतु या गुलामाच्या नात्याव्यतिरिक्त लोकांनी स्वतंत्र म्हणून येथें राहूं न देता इतद्देशी जाग्यास भाग पाडावे १९०९ सालच्या नूनमध्यें नाताळ दक्षिणाम्रिका संघाने सामील करण्यानें ठरलें स. १९१० च्या मेच्या ३१ व्या तारखेस हा संघ स्थापण्यांत आला व नाताळ त्यांत सामील केलें.

लो क सं एवा — स १९११ च्या खानेसुमारींत नाताळची लोकसंख्या १९१४-४३ होती. तपिकवी १८११४ गौरवणीं लोक व उरलेल्या लोकांत याद आशियाटिक व इतरांची समावेश होती. स. १९१८ मध्यें गौरवाची लोकांनी संख्या ३९१३१ होती. नाताळमध्ये गौरवाची संख्या इतर वसाहतींतल शहरांपेक्षा अधिक आहे. नाताळत दरयान, पीटर-मारिस्वर्ग व लेडीस्मिथ ही तीन शहरे आहेत पीटरमारिस्वर्ग अथवा रावधानीच्या शहरी नाताळ-विश्वविद्यालय (कॉलेज) आहे तसेच या ठिकाणी प्रांतिक कौन्सिलची इमारत वगैरेसारख्या पुष्कळ सुंदर इमारती आहेत. स्वायत्तसंस्थान या नात्याचा दर्जा बदलून अधिकृत युनियनमध्ये नाताळचा समावेश होऊं लागण्यापामून, नाताळमधील गोम्या लोकांनी जितकें स्वातंत्र्य पाहिजे तितकें मिळनातें झाले आहे. त्यामुळे त्यांच्या अंगाचा चडफटार झाला आहे. युनियन कौन्सिल मध्यें नाताळच्या प्रतिनिधींनी इंग्रज सरकारशी राजनिष्ठ राहण्यानें ठरवून आपलें स्वतंत्र आस्तित्व कायम राखिलें नाताळचा

अंतःकारभार पक्षमेदापासून अलिप्तपणे चालविण्यास येतो. नाताळचा पहिला कारभारी स्मिथ हा होता. तो स. १९१८ मध्ये मरण पावल्यानंतर, झीमन हा मुख्य कारभारी झाला. १९१७-१८ सालामध्ये नाताळचे उत्पन्न १७२००० पौंड होते. युनियन सरकारकडून ३६१००० ते ३७५००० पौंड मदत मिळत असे. १९१७-१८ साली नाताळचा वार्षिक खर्च सुमारे ३४०००० पौंड होता. त्यापैकी १६९००० पौंड शिक्षणाकडे खर्च करण्यात आले.

नाताळमध्ये हिंदी लोकांची बरीच संख्या असल्याकारणाने (१९२९ साली १४१३३६) व तेथे त्यांनी निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांना मदत केल्यामुळे आपल्या हयातदळ त्यांच्या मनात जागृति उत्पन्न होऊं लागली होती. अफ्रिकेंतील गोऱ्या लोकांना हे कसे पटणार ! त्यांनी अफ्रिके हिंदी लोक नाताळमध्ये येऊं नयेत याबद्दल खटपट केलीली. हिंदुस्थान सरकारला हे दो गोट आवडली नाहीं; व त्यांनी हिंदुस्थानातून सुदतर्परी मजूर मिळविण्याची वंदी या गोऱ्या अफ्रिकेक लोकांस केली. महात्मा गांधी हे यावेळी अफ्रिकेत होते; त्यांनी हिंदी लोकांची यातून उत्तम रीतीने पुढे माडण्यास सुरवात केली. त्यांनी तेथील हिंदी लोकांची उकट प्रकराची संपटना करून, गोऱ्या लोकांच्या हलसी वायछाला प्रतिगोध करण्यास सुरवात केली. गोऱ्या लोकांच्या उद्दामपणा-मुळे १९१३ साली काही दंगोभोरे झाले. १९१४ साली, हिंदी लोकांवरचा मिठावरील कर फर्मी करण्यात आला असा हिंदी लोकांना नाताळमध्ये येण्याची वंदी करण्यात आली. पण त्यावेळी ते हिंदी लोक येऊन राहिले होते त्यांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण करण्यासंबंधी गांधी व सगटू यांच्यामध्ये कारारनामा झाला. ['दक्षिणअफ्रिका, पट्टा.]

नातू, बाळाजी नारायण—पेशवाईच्या अखेरीच्या ऐतिहासिक माणसात हा एक होता. हा थोटा धोरणी व व्यावहारिक माणूस होता. याने शनवारवाक्यावर ईम्रगचे निशाण लावण्याचा देशद्रोह केला एवढीच कायतो माहिती त्याच्याबद्दल बहुतेकांस असल्याचे दिसते.

बाळाजीपंत मूळ कोंकणात (पेण तालुका) वाफुड येथील राहणारा, त्याने रोजगारासाठी म्हणून मोठास येऊन त्या ठिकाणी दरमहा पाच सहा रुपयांची नोकरी परकली. पुढे तो पुण्यास आला, व राहत्याच्या पदरी राहिला. त्यापूर्वी तो भिवाणी नार्सिक हुजेर, नंतर हसवनीस यांच्याकडे कारकून होता असे एके ठिकाणी लिहिलेले आढळते. यावेळी रावबाजी व रास्ते यांच्यात येवनाच असून, रास्ते पेशव्याच्या भोतीने ईम्रगची दोस्तीने यागत. संगमावर राहणारा मिटिश रेसिडेंट याच्याशी बोलणे करण्याकरिता रास्त्यांनी प्रमास्ता ठेवावा लागे; व तो पूर्ण विश्वासू व मुत्सदी अशा अर्थाने अवश्य होतें. बाळाजीपंताची पारख करून रास्त्यांनी द्यावा या कादंबिरीवर नेमले. पेशवे हे रास्त्यांचे शुभ असल्याने त्यांच्या बद्धाच्या किंवा शुभ गोष्टी सादरेण सारितल्यास आपल्या यशस्वानाचे

आपण जास्तच हित केल्यासारखे होईल, असा मनाशी विचार करून, बाळाजीपंत रेसिडेंटचा पेशव्याकडील वातव्या देई. १८०३ सालापासून बाळाजीपंताचा ईम्रगशी संबंध येत गेला. त्यावेळी पुण्यास सर बॅरी ह्योअर हा रेसिडेंट होता. ह्योअर बरोबर १८१० साली बाळाजीपंत माळव्यात होता; त्यावेळी "पाळची, पंचवीस स्वारी व पन्नास माणूस" त्याच्या तेनातीत होते, यानंतर एफिकन्स्टन रेसिडेंट झाला पुढे पेशवे व ईम्रग यांच्यामध्ये विद्रुष्ट वादत जाऊन संगमावर रास्त्याच्या दुस्ताने त्यावर कळस चढविला. अशा माणीवाणीच्या प्रसंगी बाळाजीपंताचे शाह्याय एफिकन्स्टन यास अत्यापश्य वाटून, त्याने त्याला आपल्या नोकरीत घेतले (१८१६). पेशवेविद् असा मनुष्य आपल्या हातचा जाऊ देऊं नये म्हणून खटपट करीत होते; पण त्यांची या कामी निराशा झाल्यावर त्यांनी फोर्ड-मार्फत रेसिडेंटचा सांगून यासविषयी का, हा मनुष्य आपल्या-गवळ येऊं देऊं नये. तथापि एफिकन्स्टनास या मनुष्याची पूर्ण पारख असल्याने त्याने जामीन देऊन बाळाजीपंतास आपल्याजवळ ठेवून घेतले

अशा रीतीने ईम्रगजवळ बाळाजीपंत दादांचे वजन वाढता वाढता तो रेसिडेंटचा प्रायशः केकटरीतरा होऊन राहिला होता. एफिकन्स्टनचा हक्क पेशव्याकडे हनुं करण्यास तो बाष्पात येई. बंधी कधी पेशव्यासहि ईम्रगची नमून वातव्यास उपदेश करी. नातूमुळे ईम्रगस पेशव्याच्या अंतस्थ वातव्या कळू लागल्या व त्याकारणाने पेशव्यांची कारस्थाने फत्सू लागली पेशव्यांनी शेषडी ईम्रगी लष्करात फितुरी आरंभिल्याचा जो घोषाढा झाला त्याची यातमी प्रथम बाळाजीपंताने एफिकन्स्टन यास देऊन सावध केले याप्रमाणे नातू एफिकन्स्टनचा उजवा हात घेऊन राहिला पण त्याने स्वजन त्याला दुष्टानाप्रमाणे लेखित. पेशवे पुणे सोडून गेल्यावर दादांचे शनवारवाक्यावर ईम्रगचा वाढता लागला. अशा रीतीने ईम्रगचे काम फत्सू करून दिव्याबद्दल एफिकन्स्टनने दादाची रूप वाहवा केली, व त्याला एक बहा-मिरी देशबाबद्दल गव्हर्नर जनरलला लिहिले, व जहागिरीमुळे कदाचित् त्याचे पेन्शन कमी करतील या भीतीने पेन्शन पूर्वतः सिकंदर चालू ठेवण्याविषयी एफिकन्स्टनने मुद्दाम याच शिकारसंप्राप्त गव्हर्नर जनरलला लिहिले. दादांचे वर्गान त्याला प्रत्यक्ष पाहून अर्थाचीच कोशकारांनी पुढीलप्रमाणे दिले आहे. "बाळाजीपंत दादा मोठ्या उंच जाड्ठावा, गौरवर्णाचा व साधाच परंतु झटदार पुष्ट होता. यास आम्ही स्वतः पाहिलेले आहे. याचे सर्व कामांत नियम बाबेलेले असत ". प्रतापसिंह छत्रपतींचे पेशव्याविषय अे कारस्थान चाले तें दादामार्फत चाले. पुढे प्रतापसिंह ईम्रगविषय कारस्थान करू लागला तेव्हा त्याची बातमी दादांचे ईम्रगस दिली. दादांला सातारा येथे म्रैट वफच्या हाताखाली दुग्धम रेसिडेंट नेमिले होते. वफच्या सौण्यावरून त्याने एक

तत्कालीन हकीकतीची वखर लिहिली होती. एक म्हणतो की ती फार उपयुक्त व मोठी असून तिचे भाषांतर रिचर्ड मेरिस याने (इंग्रजीत) केले होते, ती वखर दादाबळबळ देवट-पर्यंत होती. सरकारी सरदार लोकांचे इशाराची ते तहानामे टरले ते याच्यामुळे टरले. बाळागंने थावणमासाची दक्षणा कायम करिविली व देवस्थानाच्या नेमणुकाहि कायम कर-विल्या. इनामदार व जहागिरदार यांचीहि इनामे त्याने इंग्र-जोडून पुढे बालविद्यावायत पुष्कळ खटपट केली. यास तीन पुत्र व दोन कन्या होत्या. पैकी एक कन्या प्रसिद्ध नील-कंडनाची धत्ते याची सुन होय. पुत्रांपैकी वडाल गणपतराव याने छिंदपुरागावर एक संस्कृत टीका लिहिली आहे. बाल-जीवंत हा शेवटी सहजदेव काशीस जाऊन राहिला व तेथेच मारला. हल्ली याचे वैराज पुण्यास आहेत [आ इ म इतिवृत्त १८३८; अ कोश, चित्रमयजगत, मार्च १९२३, पृष्ठ—सारा []

नातपुते—नातपुते हे पुणे-सोलापूर सडकेवर माळशिर-सच्या पश्चिमेत ५ मैलावर आहे हे पूर्वी खेले असून बहामनी राजांचा दिवाण मलिकमुदर याने या गावास उज्जितावस्थेत आणले असे सांगतात. या गावी गणाय्या नायबिर्गीची परे बराच आहेत येथे बुधपारी मोठा बाजार असतो. येथे दोन महादेवांची देवळे व दोन ठाडी आहेत येथून जवळच गुप्तलिंग नावाचे हिंदूंचे पवित्र क्षेत्र आहे व त्याजवळच ज्योतिर्लिंगांपैकी छिंत्तर-शिगणापूर हे पवित्र महादेवाचे स्थान आहे [बोम्बे गझेट. पु २०]

नाथद्वार, सं रथान. —हे उदेपुरापासून १२ कोसवर आहे ते उदेपुराकर राण्यापैकी एका राण्याने बसविले असे म्हणतात. स १८०२ मध्ये नाथद्वारावर होळकरांनी स्वारी करून तीन लक्ष रुपये खंडणी वसूल केली तेव्हा तेथील मुख्य पुजारी दामोदरजी याने मनापिशाच्या मूर्तीचा बचाव करण्याकरिता देवाची संस्थानासुद्धा उदेपुरास रथानची करून दिली. पुढे नाथद्वार सहा महिनेपर्यंत अजूनही उग्रास पडले होते. धोनाथजीची मूर्ति उदेपुरास नेऊन ठेविली होती खरी, परंतु तेथेहि तिच्या सुरक्षिततेपदल रात्री नसल्यामुळे त्याने ती मूर्ति उदेपुरापासून जवळच गासावार नावाचा बोंगर आहे त्या बोंगरात नेवून ठेविली, व तेथेच नाथजीचा मुख्य पुजारी दामोदरजी हा गजून राहिला. पुढे दामोदरजी याने आपल्या देवाच्या संरक्षणासाठी त्या बोंगरावर एक मंत्रवृत्त किंवा बंधला रचण्याकडून त्या मूर्तीच्या रक्षणार्थ चारही स्वारींची तैनात नेमून दण्यात आली. येथेप्रमाणे नाथद्वाराचे स्थान त्या बोंगरावर वसले व तेथूनच दामोदरजी अभयदा संस्थान-नच्या इतर लहान लहान देवळावर देखरेख ठेवू लागला. [रोहितवादी—राभरतानवा. हातेहास.]

रा ह—राजपुताना, उदेपूर संस्थानातील हटबंधीन घट्ट. हे बनाव नदीवर उदेपूर-विठोड-रत्नेबेशील माळी रटेशनाच्या वायव्येस २० मैलावर आहे. १९०१ मधी

येथे ८५११ लोक होते पण अशा यात्रेच्या जागेची लोक-संख्या आठवर्षांनी देखील बदलेत. हे वैष्णवांचे परमपूज्य स्थान असून येथे इ. सनाच्या १२ व्या शतकापासून असलेली एक कृष्णमूर्ति आहे ही मूर्ति वल्लभाचार्यान सन १४१५ मध्ये एका लहानशा देवळात ठेविली व इ. स. १४१९ त हिला गोवर्धन येथे नेले. देवस्थानाचे आधिपत्य गोसावी महाराज यांच्याकडे असून माझणी वल्लभाचार्य पयाचा हा मुख्य अस्तो याशिवाय गोस्वामीकडे इतर ३० गावे व बडोदा, भरतपूर, विकावर, वेरवली, कोटा, प्रतापगढ, व इतर संस्थानातील काही भाग आहेत याचे वार्षिक उत्पन्न २ लक्षाचे असून देवापुढच्या प्रार्थने उत्पन्न जवळ जवळ ५ लक्षाचे आहे येथील लोक लहान लहान सोन्याचादीचे सुंदर अलंकार करून यात्रेकरुंना विकतात.

नाथपंथ—हा पंथ बराच जुना आहे, या पंथाचा मूळ उरपादक आदिनाथ होय काही लोकांचे व नाथपंथातील पुढील लोकांचेहि म्हणणे की आदिनाथ हा दुसरा कोणी मनुष्य नसून साक्षात शंकर होय शंकरांनी अध्यात्मज्ञानाचा उपदेश पावेठीस केला. त्यामुळे तिला उदेनाथ असे नाव प्राप्त झाले. हा उपदेश बालू अस्ता, माताच्या पोटात असलेल्या मत्स्येश्वरने तो ऐकला व पुढे त्यानेच या पंथाचा प्रसार केला. या पंथातच ज्ञानेश्वर होऊन गेला. मत्स्येश्वराचा शिष्य गोरक्ष, त्याचा गैनी, त्याचा निवृत्ति व त्याचा ज्ञानेश्वर अशी ही शिष्यपरंपरा आहे.

मत्स्येश्वरने जसा या पंथाचा प्रसार केला, तसाच जालंधर नावाच्या दुसऱ्या एका नाथप्रदायी पुण्यानेहि तो वाढ-विला. जालंधरने आपला प्रसार वेगळ्याच्या भासून केला व मत्स्येश्वरने वैराज, मरुपार, महाराष्ट्र, इकडे केला. जालंधर हाहि आदिनाथाचाच शिष्य होता जालंधराने वेगळ्याचा (?) राजा गोपिचंद व त्याची आई भैरवावती यांना गुरुपेदा दिस्याचे प्रसिद्ध आहे मत्स्येश्वर खीराज्यात (मथाल ?) गेला व तेथून राहिला असतो, त्याच्या गोरक्ष हा शिष्याने रथाला तेथून बाहेर काढल्याची गोष्टहि ऐकण्यात आहे.

हा पंथ शैव असून यात माझण व इतर वर्ण यांचा समावेश होतो. गोरक्ष हा माझण होता व गोपिचंद राजा हा क्षत्रिय होता. याच्यांत जातिवर्धने पुष्कळ सैद्ध आहेत. या पंथाचा हटयोगावर व तत्प्रमंन यावर विशेष जर्बबला असे. वेगळ्यात एका जागी प्राचीन बाळी एक बटवृक्ष असे, त्यावर इ. स. ६४ मध्ये व तत्प्रमंन अर्थास सिद्ध इत्यादींच्या देवता असत व तेथे तप करून आणि देवतास तपाने प्रसन्न करून तांत्रिक गोष्टी नाथपंथीयास साध्य करून प्यावा लागत असे वर्णन त्यांच्या ग्रंथात आढळते. याच्यात जियानाहि उपदेश देत. भैरवाची ही पहिली पौराणिक नाथपंथी ली होती. राशी-नच्या गंगाबाईस नाथसंप्रदायात गेव्यावर गुप्तनाथ असे नाव मिळाले. तुळजाप्रासाच्या वेळची बहिणाबाई हिलाहि नाथसंप्र-दायात जाणा मिळाली होती. नाथान्वळ शिंगी, पुंगी या

वस्तु असतात. जेव्हाच्या वेळीं हे पुर्वी वाजवून मग भोजन करतात. दोघा वेतांना अन्न काढून त्यास कांय. स्फटिक किंवा काळ्या छोक्याची लहान लहान बलये (मुदा) घालतात.

या लोकांनी किमया येते अशी लौकिक समजूत आहे. गोरठाच्या किमयेवर यथेच ग्रंथ आहेत. तसेच हे लोक नैदाकी करतात; रमविद्येत याची अति होती असे म्हणतात. हे लोक मिशेवर आपली उपार्जविका करतात; मिशेच्यावेळीं कोका नांवाची लहानशी एकतारी वाजवून गाणी म्हणतात. यांना फानफाटे अर्हति सामान्य गांव दिलेले आहेत. यांच्यात पौराणिक काळी प्रख्यात असे नऊ पुष्प होऊन येते; त्यांची चरित्रे नवनाथभक्तिसार या ग्रंथात दिलेली आहेत. नाथ-लोकांतून नांवाचा आगशी एक (शके ११३५) ग्रंथ असून त्यांहि या पंथातील सत्पुरुषांची महति वर्णन केला आहे. (जास्त माहितीसाठी ज्ञानकोश, विभाग १० ' फानफाटे ' पहा).

नाथमुनि—कनौठक-तेजमणांवा प्राचीन काळी बारा आठव्हा होऊन येते. त्यांच्यानंतर साधारणतः साडेतीन तातकांनी कांदी आचार्य होते. हे आचार्य सहा असून सातवा प्रख्यात रामानुजाचार्य हा होता. नाथ्यापेक्षा पविला आचार्य नाथमुनि हा होय. यांच्यावर परंपरेंत रामानुज हाळा; त्याचा १०१०-११३५ हा बहुतेक मान्य काळ आहे. त्याचून नाथमुनीचा काळ १००-१२० हा परंपरास हर-वत नाही. नममाळवार यानें केला तिबबोयमोळी (मुखा-तील वचने) हा ग्रंथ पूर्वी धीरंगम् येथील विद्यापीठांत पयविला जात असे. परंतु शेवटचा आठव्हा मरण पावल्यावर साडेतीनशें वर्षांच्या अवधीत त्याचा पाठ संविट हाता व त्या ग्रंथाचा अर्धहि लोकांस चोतळास समगत असे. नाथमुनीने या ग्रंथाचा ठिकनगरीनवळ उत्तम अभ्यास करून व संशोधन करून मग पुन्हा धीरंगम् येथील पीठांत त्याचा पाठ देण्यास प्रारंभ केला. प्रसिद्ध साहित्य रामागणकार कंबन हा याचा समकालीन होता. कंबनने आपले रामायण धीरंगम् येथील ज्या संतमठभेपुटें परीक्षार्थी मावले त्या संघेचा नाथमुनि हा अध्यास होता. हा साडेतीनशें वर्षे योगासुते लगळा अशी तत्प्राप्तस्व वैष्णव कोकात एक दंतकथा आहे. वर सांगित-ल्याप्रमाणें शेवटचा आठव्हा व नाथ्या अन्न या दोहोंत १५० वर्षांचे अंतर पडत असल्याने ही दंतकथा उत्पन्न झाली असावी. न्यायसत्त व योगरहस्य हे दोन ग्रंथ नाथमुनि याच्या नावांनी प्रसिद्ध आहेत. [नेत्सुन श्रीरामधनील 'वैष्ण-वाईद रिक्तोमरी ओंक इंडिया; अध्यास—पुन्यवृद्धि इत्यादि.]

नांदगाव, हा छ का.—मुंबई, नाथीक जिल्ह्यातील आमे-थीकतील छालछा. उत्तर अक्षांश १०°१८' ते १०°३१' व पूर्व रेखांश ७४°२७' ते ७४°५९'. क्षेत्रफळ ४२१ चौरस मैल. यांत नांदगाव हे मुख्य शहर व ८८ वेढी आहेत. लोक-संख्या (१९११) ४४९१६. सर्व जिल्ह्यात कमी दाट पत्ती

असलेला हा छालछा-आहे. पूर्व नागांत अंमन शाहें फार आहेत. पश्चिम भागांत झुडपे फार आहेत. येथील हवा केरडी व निरोपी आहे.

गा व.—छालछाचे मुख्य ठिकाण. हे गां. आय. पी. रेल्वेवर वसले आहे. लोकसंख्या (१९११) ६९१९. येथे एक जीन, एक इंग्रजी शाळा व एक दाराराना आहे.

नांदगाव संस्थान—मध्य प्रतापील एक संस्थान. उत्तर अक्षांश १०°५०' ते ११°३१' व पूर्व रेखांश ८०°२६' ते ८१°१३'. क्षेत्रफळ ८७९ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १४७००६. या संस्थानातील नांदगाव आणि कोरगाव हे पारणे खेरागाड संस्थानच्या दक्षिणेस आणि चांद आणि दुर्ग जिल्ह्यामध्ये आहेत. राजधानी राजनांदगाव हा असून ती वेगळी-नामपूर रेल्वेचे एक स्टेशन आहे. शेवटचा आणि धागनदी त्या संस्थानातील नद्या आहेत. शेवटचा महानदीस मिळत असून तिच्या कांदी राजनांदगाव वसलेले आहे. वायव्यी पुढे वैजनाथा नदीस मिळते. गेल्या पंधरा वर्षांची पावसाची सरासरी ४८.२८ इंच आहे. येथे कधी कधी उन्हाळा फारच भासतो.

इतिहास—इक्ष्वाकू संस्थानचे एकंदर चार परागणे आहेत. हे पूर्वी मोहवाच्या अमलाखाली असून त्या निर-निराळ्या जमीनभाष्या होत्या. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस रतनपूरच्या राजाच्या आग्रहाखाली कोणी एक प्रल्हाददास नांवाचा पंजाबातील सोडपूरचा दासी निष्कणारा शेरारी व्यापारी येऊन राहिला. हा बराच थोमत ताळा व दाच्या मृत्यूनंतर त्याची सर्व नाकसत्ता त्याच्या सुल्य बेला महंत हरिदास याच्याकडे आली. पुढे हरिदासाने ताबकारी छल केला. त्याने जमीनदारीच्या ठारणावर पाडादाह्या जमीनदारास कब्जे दिले. इष्टास कब्जे परत देता आले नाही. म्हणून ती जमीन-दारी याच्या ताब्यात आली. याच्यानंतर याचा चेला राम-दास यांनीही नादागवच्या मुसलमान जमीनदारास अर्धेच कब्जे दिले व कांदी काळ्याने तीही जमीनदारी याच्याकडे आली. महंत रामदासनेतर महंत १९७२दास व त्याच्यामागून महंत हिमंवलदास आला. इशाल मोहवाच्या मोहगाव परगणा इनाम करून दिला. याच्या-नंतर महंत जेजीराम यास कोरगाव परगणा मिळाला. महंत जेजीरामानंतर त्याचा शिष्य फासीदास यास पुढे गादी मिळाली. स. १८६१ मध्ये ब्रिटिशांनी यास संस्थापिक म्हणून मानले व सन ६ दिवली. याची दाखलची कारकीर्दत राज्याची शरीक सुधारणा झाली. १८८१ साली ६१ मरण पावला व त्याच्यामागून त्याचा अंशान मुलगा बळ-रामदास यादीवर बसला १८८० साली त्यास राजा हा किताब मिळाला. पुढे यांनीही बऱ्याच सुधारणा केल्या व सन १८९३ मध्ये त्यास राजा महादूर हा किताब मिळाला. १८९७ साली हा परगण पावल्यावर त्याचा दत्तक मुलगा महंत रामदेदास हा यादीवर बसला.

पुराण व स्तु सं शोधन.—या संस्थानात जुनाट वस्तू फारशा नाहीत पण परगण्याशील एका कल्याणवर एक लेख असून त्यात एक दगडी तलवार आहे. ही तलवार येथील पूर्वीचा गेड राजा पेलेंत असे असे म्हणतात.

छत्तिसगडी, हिंदी, गोंडी व तिच्या उपभाषा या येथील भाषा होत मराठी बोलणारे ५००० लोक या संस्थानात आहेत. दोन द्वितीयास लोक शेतही करतात. मुख्य पीक भात असून दुसऱ्या पिके जवस, गहू, हरभरा, कोडन आणि कुठकी ही आहेत.

धंदे.—राजनांदगांव येथे कापसाच्या गिरण्या आहेत. शिवाय घोंगडपा, नवार व देशी विड्या येथे होतात जंगलचे क्षेत्रफळ १४० चौरस मैल असून त्यांत चांगले इमारती लावून फारसे नाही. संस्थानचे उत्पन्न सुमारे १० लाख रुपये आहे. संस्थानास ८०००० रुपये खंडणी मिळित सरकारास द्यावी लागते संस्थानिकास दत्तक घेण्याचे बगैरे सर्व अधिकार मिळाले आहेत संस्थानात शिक्षण, रॅमिस्ट्रे-शन, दशाखाचा, देशी दोबगें, अवकारी, पोलिस बगैरे सर्व खाती आहेत

नांदगिरी किल्ला उर्फ कल्याणगड—मुंबई, सातारा जिल्हा. हा सातान्यापासून ईशान्येस ७ कोसावर आहे याची उंची ३५३० फूट असून शीमूनहदिवेकडीच्या एका दृग्गावर हा आहे सर्व बाजूंनी कडे तुटलेले आहेत. पूर्वेचा गवीकडा प्रसिद्ध आहे. पायथ्याच्या घुमळवाळीतून वर जावे लागते. घडण फार कठिण व वळणःवळणाची आहे. अर्ध्या वाटेवर खाम नावाचे सुपलक पाणी असलेले तळें लागते. किल्यास उत्तगाभिमुख दोन दरवाजे आहेत. किल्यावर सपाट मैदान असून त्यात ४ तळी, एक पडकी कुबेरी, तट आणि शिपायांच्या बराकी आहेत. तळ्यास मुबलक पाणी असते येथील दोन होका १८५७ सालच्या बंडात हलविण्यांत आल्या. मराठी राज्यांत हा किल्ला एका तळि-फ्याचे टिकाण होतं व येथे खजीन आणि मामलतदार, फडणवीस, सयनीस, हवालदार, दफतरदार, २ कारकून, ३

विकून तो छुट्यालून करूं लागला. अफगाणांनी इराण देश बावीन केला त्या घाममुर्मांत ६ हजार पुंड लोक जवळ बाळगून नादिरने हिरातचा किल्ला हस्तगत केला; आणि त्याचा जुलूम तेथील अंमलदार होता, त्यास त्याने ठार मारले. इराणचा शहा तामस्प दुसरा याचे राज्य अश्रफ या अफगाणाने हिसकून घेतल्याने शहाने नादिरची मदत मागितली व नादिरने अश्रफचा पराभव करून शहाला पुन्हा गादीवर बसविले (१७३०). याने अनेक युद्धे करून पाच वर्षांच्या आत इराणच्या राज्याची हद्द प्राचीन काळी होती तिथकी विस्तृत केली. तामस्प याने तुर्कीशी अपमानकारक व आरल्या गैरहजेरांत तद्द केल्याचे निमित्त ठेऊन त्याने त्याला पदच्युत केले व त्याच्या आब्यास नांवाच्या लहान मुलास गादीवर बसवून आपण सर्वाधिकारी झाला (सन १७३२). पुढे त्याने तुर्की-पासून आपले प्रांत परत घेतले आब्यास याच बेटा मेसपाने (बदायित नादिरने खून केला असावा) याने आपल्या जगेचा राजिनामा पाठविला. परंतु त्याच्याच कारवाईने राज्यातील सरदारांनी त्याला गादीवर बसण्यास सांगितले व त्याप्रमाणे तो तत्कावर बसला (१७३६) हा तुर्कीपंथाचा असून इराण देश पूर्वीपासून शियापंथी होता; इराणचे राज्य स्वीकारल्यावर याने थोड्याच दि-नांत बहुतेक लोकास सुन्नी पंथ स्वीकारण्यास भाग पाडिले. याने १७३७ साली अफगाणिस्तान जिंकून तो इराणास जोडिला, आणि अफगाणांनी जे अनर्थ केले होते, त्यांचा पुरेपूर सूड उगविला. तथापि पुढे सौम्यवृत्ति धारण करून त्या लोकांचा त्याने कायदा केला. याप्रमाणे नादिरची सत्ता पाहून राज्याची हद्द मोगल राज्यास मिळली. त्यामुळे हिंदु-स्थानावर स्वारी केली असती पुढळ कायदे होतील या-साठी काही सवय तो शोधूं लागला. त्याच्या सान्यानील किरयेक अफगाण लोक गझनीजकी मोगल राज्यांत जाऊन राहिले होते त्यांस परत पाठविण्याविषयी १७३९ दिव्हीच्या यादशहास लिहिले दिल्लीहून त्या पत्राचा काही रजवाब गेला

महिनेपर्यंत दिल्ली शहरांत नादिरशाहाने धावेबंदी केली. हयाचो वृत्त केलो. दिल्लीचे सुप्रसिद्ध मध्यसिंहासन व कोहिनूर हिरा यांचे घेदी त्याने हराणांत घेला. परत गाठाना त्याने महंमदास बादशाही पदावर बसविले आणि त्यास अनेक प्रकारचा उपदेश केला 'बादशाहाबिस्वत पद कराल, तर मी पुनरपि येऊन तुमचा संहार करीन' अशी सर्व लोकांस जाहीर दहशत घालून आणि दिल्लीच्या एका राज-कन्येचा आपल्या मुलाचे लग्न लावून, नादिरशाहा हराणांत परत गेला हिंदुस्थानांत बरेल्ल्या इष्ट छत्रयासुळे नादिर-शाहाचा स्वभाव फारच निष्ठुर बनला. उत्तरीतर तो आपल्या लोकांस हनका छळे लावला की, हयांच्या मनातील त्याच्या-मनाची भक्ति नाहोशी झाली. त्याने प्रत्यक्ष आपल्या मुलाचे छोळे काढविले (१७४३) त्याने शिवापेयी इराणी लोकांस तर कोठेंच थारा राहिला नाही अखेरच्या त्याचे आवडते अकवाण लोकहि त्यास कंटाळले व खुद त्याचा पुतण्या अलीकुलीखान याच्या हातून त्याचा खून झाला. (१७५७). त्याचे पडणे मराठा येथे आहे. [ज्ञा. को. वि. ८ वा खण पहा.]

नादिरशाहा जन्म इलक्या कुळात असून त्यास विद्याहि काही येत नव्हती. परंतु नशिवाच्या व अकलेच्या जोरावर अनेक राज्याची ललबापालन करण्याचे त्यास सामर्थ्य आले. त्याचकारणाने अलीकुली हराणास बाह्य झाला व त्याने नादिरचे पुत्र व नातू मिर्झा १३ वन ठार केले. कच एक शास्त्रज्ञ नांवाचा नातू निर्वंत झाला, तो पळून आस्ट्रियाच्या राज्यात गेला तेथे त्याने आस्ट्रियन सरकारची नौकरी पत्करली. तिच्याने त्याला बॅरन हॅरॉन सेमेलिन म्हणत, तो हिंदुष्टा येथेच मरण पावला [बॅरन, इलियट ऑन डोसन. आय-व्हिन]

नांदुरा—बऱ्हाळ. पुलडाणा जिल्हा व मलकापूर तालुका. श्री आय पी रेल्वेवरील भुसावळ-नागपूर कोटपावरील हे एक स्टेशन आहे. पूर्वी हा गाव फार लहान होता परंतु अठराव्या शतकाच्या अखेरीस डिपट्यांव राज्याच्या पर-गण्यांत पेंढारी व महादजी शिंदे यांच्या स्वाभ्या झुळ झाल्यावर तेथून पळून आलेले लोक या ठिकाणी वस्ती करून राहिले. ह्या येथे व्यापार बराच आहे. रंगच्या कारखान्याविषयी हा गाव बराच प्रसिद्ध असून येथे चाण्या चांगल्या निघतात येथे धमणी नांवाच्या गाव्या विकासाचा येत असून दूरदूरचे लोक ह्या विकत घेण्याचीर्ता येतात

नांदेड, जि. हद्द —दुदावाड संस्थान, औरंगाबाद विमा-गतील जिल्हा. क्षेत्रफळ ३७९७ चौरस मैल नांदेड व बऱ्हाळ यांमध्ये पैगगा व्हाते. जिह्वाच्या पूर्वेस निझामा-बाद, दक्षिणेस बिदर व पश्चिमेस परभणी आहे. यानावरी पर्वत ईशान्येकडून वायव्येकडे पसरला आहे नांदेड, कदहार, उस्माननगर, बैगैरे ठिकाणी लहान लहान पर्वत आहेत गोदा वरी, पैगगा या मोठ्या नद्या जिह्यातून व्हातात येथील

ह्या कोरवी व निरोगी आहे पाऊस सरासरी ३९ इंच पडतो

हारीहासः—हा पूर्वी चालुक्य व यादव राज्यांना भाग असून नर्मदी हा जुवा विद्या म्हणजे ह्यांचे नांदेड असा समज आहे १८ व्या शतकापूर्वी हा भाग भांडावडीन विल-जीने जिंकला पुढे हा महामती राज्यांत व नंतर कुमुशाहीत मोडून लागला नंतर अर्धगसेषाने हा मोगल राज्यास जोडला परंतु ह्याबाबतचेवर हाहि पुन्हा १८ व्या शतकात स्वतंत्र झाला. यांत एकंदर हाहे ६ व खेडी १३२२ आहेत. लोक-संख्या (१९११) ७०४५४९ शेंकडा ७०८५५९ वर लोक मराठी म या बोलतात सध्या या जिह्यास ६ तालुके आहेत कुणबी, वाणी, खोमटा, धनग, महार, माग या येथील मातो असून यांत कच सुमारे १०००० प्राणघबरी आहे.

खेतकी.—कदहार खेरीमकरून सर्व जमीन फाळीभोर आहे यात रबी पिके अर्घात ज्वारी, हरभरा, बाटाणा, गहू व गळियाची धान्ये मुख्यत्वेकरून होतात खरीप पिकेहि यांच्या प्रमाणांत होतात येथे रयतवारी धारापद्धति अंम-लात आहे येथील सुर्वे बरी असतात.

व्यापारः—नांदेड येथे फारच सुरेख मलमल होते डेल-गूर व भैता येथे जाडे कापड पड्याकरिता तयार करतात. नांदेड येथे कलावृद्धि होती मुभाहिर पेठ येथे हागद होती. सुरवेर येथे रिठळेवी व ताव्याची माडी होतात

निर्वात माल कापूस, जवब, तेंल, तूप, ज्वारी, कापड व मलमल, गोंळ व धान्ये असून आयात माल कापड व लोकरा सामान, कपडे रेशीम, रीने, वादी, तांदूळ, साखर, रोजेच तेल, लफू, तांबावितळेचे पत्रे वगैरे आहे

राजपथ्यवस्था.—यांत तीन पोस्टविभाग आहेत या सर्वो-वर तालुकदार देखरेख ठेवतो तालुक्यावर तहसिल-दार असतो जिह्या न्यायकवेरीला नासिम-६-दिवाणी म्हण-तात. यावर एक न्यायाधीश असतो तालुक्याहि न्याया-धीशांचे काम वरतात येथे शेंकडा २१ लोकांनी लिहिता वावता येते

तालुका —नांदेड जिह्यातील पश्चिमेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ५६२ चौरस मैल लोकसंख्या १९११ साली ४६१०३ थिरीकुडा १३००९ होती यात नांदेड हे जिह्याचे व तालु-क्याचे मुख्य ठिकाण व २११ खेडी आहेत. पैकी २६ अजा-मिरी आहेत यांतून गोदावरी नदी व्हाते

गाव —नांदेड जिह्या व तालुका यांचे मुख्य ठिकाण हे गोदावरीच्या उत्तर तेंरावर वसले आहे. लोकसंख्या (१९११) १७६१५ येथे पूर्वी शाहाजहानच्या वेळस तेदेगनची राग-धानी होती यात मुख्य कचेऱ्याखेरीज २ दवाखाने, ५ शाळा व पोस्टअफिस आहेत येथे आठवड्यावा बाजार भरतो नांदेड हे येथील मलमल, जरीकाडी लुगडी व उप-रज्यांकरिता प्रसिद्ध आहे येथे कलमच्या राजाने बांधलेला

किंवा आदि; तेथे हल्ली तुरुंग आहे. येथे गुरुद्वार अर्थात शिरांची गुरुगोविंद याचे धडंगे आहे. हे ह्रींवादा-गोदावरी-हल्ली देवेंवरील नदिचे स्त्रेणनाहून एक मैलावर आहे.

नांदोद—मुंबई, रेवाकोटा. राजस्थिपक्षा संस्थानचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) १११२०. हे बाहरकेश्वर नदीच्या एका वळणावर आहे. १३४० साली येथील नांदोद सरदाराच्या मुसलमानांनी हाकून दिले. पुढे त्यांनी व त्याच्या घराजांनी स. १८३० पर्यंत बराच भाग जरी परत मिळविला तरी त्यांनी आपली राजधानी परत नांदोदच्या आगली नाही. भारीपाह्याशिवाय येथील बाजारत कापड, रसावतू, किराणा व मसाल्यांचे मिश्रत, तंबाखू, अणू, बायड्या, खेडणी व मेवाभिठाई वीर सामान मिळते. स. १८५५ मध्ये या शहराची पाणीदार लोखंडी हत्यार, तरबारी लवण्याचे व मरपडे व तांबराच्या कातड्याचा येथीलच हल प्रसिद्धि होती.

नांदोद—रामपुताना, जोधपूर संस्थान, देखुली जिल्ह्यातील खेड हे रामपुताना-माळवा-देवेंवरीच्या जवळी स्टेशनपासून ८ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९०१) ३०५०. हे पूर्वी बरहाण राजांचे ठिकाण होते. १० व्या शतकाच्या शेवटी सावरचा ब्रह्मण राजा वाक्कासरीय याचा मुलगा ललन किंवा ललमनराज त्यांनी येथे बस्ती केली व याचे बंदाज येथे नंतर २०० वर्षेपर्यंत, कुतुबुद्दीनने पराभव करून हाकून लाविल्यावर राज्य करीत होते. नंतर येथे उदेंदूरचा अमल होता व शेवटी हे जोधपूरच्या हातात पडले याच्या पश्चिमेस एक पडदा किंवा आहे. या किस्सात जैन लोकांचे माळवींचे कारच घुंदा देवालय आहे. इतर जुनाट वस्तु-पैकी खलक कायतान हे अनेक राज्यांचे देऊळ होय. हे कार कुने असून याचे हल्ली कापड-छायांचे शिल्पक आहेत याच्या पूर्वेस खुर्चा नांदोद शहराच्या मोठक्या मोठक्या अणू-शेपांचा ढीग आहे. यात ४ देवळे व खोदीव तोरण किंवा दरवाजा हाहे मोठून पडलेला आहे.

नानक—शीख पंथाचा संस्थापक बाबा नानक उर्फ नानकदाहा हा इ. स. १४६९ मध्ये देहरा (तलवंद) गावी जन्मला. हे गाव लहोरापासून आग्नेयीस तीस कोसांवर रावी नदीच्या काठी आहे. हल्ली या गावास नानकाच्या स्मरणार्थ नानकाना असे म्हणतात व शिखांच्या गुरुद्वारांपैकी हे एक मुख्य गुरुद्वार आहे. नानकाच्या बापांचे नांव काळू होते. हा वेदां दुर्गावील सन्नी असून शेतकरी होता. नानकाहि आरंभी हिंदूच असून, पांढऱ्या वगैरे व्यपचार करीत असे. नानकाने वेदांना अभ्यास केला होता असे म्हणतात. त्याला लहानपणापासून साधुसंतांच्या संगतीची गोटी होती. त्याने लम होऊन धीचेद व सद्गतीदास अशी दोन मुले त्याला होती. त्याच्या बापांचे नांव गोखरती असे होते. मुलतानपूर येथे गुमेदासच्या पत्नी सो घमस मोहर होता. त्यावेळी तो रुचिता बरी, त्या त्याचा एक दम (मुल्लमान) मातीचा मिश्र लिहून बाडी. त्याचे नांव मरदाना असे होते, हा खेपटपर्यंत

नानकाबरोबर होता. पुढे नानकास वैराग्य प्राप्त झाले व तो कबीराचा शिष्य बनला, आणि लोकांस एकेश्वरमताचा उपदेश करू लागला. पंथाय प्रोतात लहान लहान हिंदु जमीनदार राज्य करीत होते. त्यांपैकी एका राजाने नानकास आपल्या मुलखात धर्मोपदेश करण्याची परवानगी दिली. तेव्हा तो उपदेश करीत सर्व हिंदुस्थानभर फिरला. तसेच मळी, बर्दीना, येथेहि तो गेल्याचे (?) सांगतात. चर्मोच्या कामात आमह नसावा, कोणीहि मनोभावाने केलेली सेवा ह्मरास सारलीच आवडते हा त्याच्या शिकवणीचा मुख्य मुद्दा होता. ह्या उपदेशाचा विशेष परिणाम पंथावातच झाला. त्याच्या अनुयायांत शांख (शिष्य) हे नांव मिळाले. नानकाचे 'शिष्य' ते शोध, नानकाने आपल्या शिष्यांचा एक नवीन पंथ काढला. या पंथाचा, अनुयायांनी सर्व माणसांशी मैत्रीने वागावे असा कडाक्ष होता. अंगर नावाचा नानकाचा एक मुख्य शिष्य होता, त्याच्याकडे त्याने ह्या नवीन पंथाचे आधिपत्य दिले; आपल्या मुलास दिले नाही. अंगदानंतर अमरदास हा शिखांचा मुख्य झाला. नानका आपल्या मर्यादा ७० व्या वषी म्हणजे १५३९ साली कतरिदुर येथे मरण पावला तर्षीयाद्वारा जात्यावर तो गुरुदासपूर येथे व कतरिदुर येथे शेवटचे दिवस घालवीत असे. बाही लोक म्हणतात की याचा गुरु कबीर नसून हसन दूरवेशी नावाचा एक मुसलमान होता (अर्वाचीन क्रोधा). नानकास मुसलमान लोक नानकादाहा म्हणत.

यांनी गुच्छळ कुटकळ कावता केव्हा आहेत, त्यांचा व त्याच्या वचनाचा संग्रह शिखांच्या आदिग्रंथ नावाच्या धार्मिक ग्रंथात केला आहे ('आदिग्रंथ' पहा). नानकाच्या चरित्रांना 'गमनसाखी' असे नांव असून या गमनसाख्या पंजाबी भाषेत पुच्छळ आहेत; पण त्यात वनराकार व अद्भुत गोष्टींचा अर्णा कार आहे. आदिग्रंथा (ग्रंथसाहेब)वरून नानकाच्या मनाची रचना व धर्माच्या मुघाचारेणांशी त्याच्या मतें त्याने केलेली खटपट यांचा अंदाज बोधवती येतो. त्याची महत्त्वाची शिकवण म्हणजे हिंदु व मुसलमान असे धार्मिक भेद नाहीत, ते मिश्र्या आहेत. पण यामुळे तो दोन्ही धर्मांच्या लोकांना घोडासा अग्रिय झाला. मूर्ति-पूजेचा त्याने निषेध केला आहे. परमेश्वर निराकार असून एकच प्रेमस्वरूप व सत्स्वरूप आहे. मनुष्य पापी असल्याने गुरुशिवाय त्याला परमेश्वरप्राप्ति शक्यवाची नाही, जप ही परमेश्वराची लीला आहे व तिच्या पलीकडे परमेश्वर आहे, तो सर्व सृष्टी व मनुष्य दुर्गोणाचा पुतळा आहे अशी त्याची शिकवणूक असे. त्याने परमेश्वरास निर्गुण मानले असले तरी त्याच्या गणगुणबदलहि त्याला प्रेम वाटत असे.

बाप्रा आचारविचार व विधी यापेक्षा मोक्षप्राप्ति इंदियद-मन हाच चयाय अंग आहे असे तो म्हणे. त्याचा रीत पोळळ बाप्राविधींवर असे. नानकाच्या काळी लोदी व मोगल परा-ज्यांचा अमल उगारेकडे गुरू असून मुसलमानां धर्मांच

प्रसार मवरदस्ताने चालला होता. मुमुलमानांविही भेदभेद उत्पन्न झाले होते. ज्ञानकावे हिंदुस्थानातील सर्व सौर्ययात्रा केल्या. कामानायाद येथे असणाऱ्या त्याला पकडून मःबराबादशहाकडे नेले, परंतु त्याने यापरी समजूत पटविल्याने बायरेने त्यास सोडून दिले. नायकावे हिंदु धर्माचा त्याग केला नाही आणि मुमुलमानी धर्माचा स्वाकारही केला नाही. मात्र दोहोतील माध्यमेवढा भाग त्याने घेतल्याने हिंदु, मुसलमान दोघेही त्याचे अनुयायी झाले. त्याचे प्रेत दहन करावयाचे किंवा दफन करायचे याबद्दल वाद चालून शेवटी त्याच्या वखाचे दोन तुकडे करून एकाचे दफन व दुसऱ्याचे दहन करण्यात आले (प्रेत तर कोणी शिण्याने त्यावेळी पळविले असे म्हणतात). तो ज्या ज्या ठिकाणी शेला त्यात व त्याचा ज्या ज्या वस्तूही संवय आला त्यास पावित्र्य देण्यात येते. मुलतानपूरच्या नदीच्या काठी जेथे त्याला बैराग्य प्राप्त झाले त्या स्थळास पावित्र्य मानून त्यास रीतपाट असे नांव दिले आहे. [वस्तू-लार्सक ऑफ नानक; एनसायक्लो ऑफ रिलिजन अँड एथिक्स; अर्वाचीन कांठ; वॉल.]

नातपारा, तहशील.—संयुक्तप्रांत. गहोरेत शिखरातील उत्तरेकडील तहशील. क्षेत्रफळ. १०२१ चौरस मैल. लोकसंख्या १५२४०. यांत ५२३ खेडी, एक शहर (मुख्य ठिकाण) नातपारा आहे. यांत रावी व जगल बरेच आहे. येथून किंवा याच्या सीमेवरून गिरवा, पोमा व बर्यू या नद्या वाहतात. पश्चिमेकडील भाग बराच सुपीक आहे. स. १९०३-०४ मध्ये पुंकर लागवड केलेली जमीन ५२४ चौरस मैल असून फक्त २० चौरस मैलांनी कालव्यांचे पाणी पुरविले आहे.

गो व.—याच नावाच्या तहशीलीचे मुख्य ठिकाण हे धंगल आणि नॉर्थवेस्टने-रेल्वेवर आहे. लोकसंख्या (१९११) १७८२. दंतकचेवरून हे बाहेर निघून येता तेव्हाचे वसविले असून पाहिल्याने जे निघून येता ते नाव होते. त्याचा प्रथम नातपारा असा अपभ्रंश झाला असल्याचे समजते. इ. स. १६३० च्या सुमारास एका अफगाणला शहाजहानने नातपारा व इतर काही खेडी इनाम दिली. त्यापासून इलीच्या नातपारा इस्टेटचा उदय आहे. येथे सर्वसाधारण कच्च्या व एक दवाखाना आहे. येथून धान्य बाहेर जाते व थोडामा थोड्याशी व्यापार चालतो. येथे दोन शाळा आहेत.

इ स्टे ट.—संयुक्तप्रांत, अयोध्येतील बहुरक्ष व भोरा जिल्ह्यातील एक तालुकदारी इस्टेट. क्षेत्रफळ सुमारे ६०० चौरस मैल शहाजहानने बहुरक्ष येथील वंजारीचा पाडाव करून त्याच्या हेतुने रसूलखानला येथील अधिकारी करून त्याला ५ खेडी व कराचा एक शेंडा देण्याचे वचन केले. याच्या वंशजांनी बराच इस्टेट मिळाली. स. १८४० मध्ये तोफेच्या आक्रमिक बारामुळे राजा मुगलखानने मेल व त्याच्या बायकांच्या मोहनामुळे या इस्टेटचे बरेच नुकसान झाले. हा

प्रांत गोलखानांतर येथला खरा पारस शोधून काढला. तर-अंग बहादुरखान के. सी. आय. ई. यांच्या वेळेस या प्रांताचा भरभराट होता. इलीचे राजा मुहम्मद सद्दीकखान हे इ. स. १९०२ मध्ये गद्दीवर आले.

नाना फडणवीस—नागांचे चरित्र म्हणजे मराठी साम्राज्याची चाळीस वर्षांची हकीकत होय. म्हणून ते जगाचे विस्तृत स्वरूपाने देणें अविरोधार्थ असल्याने येथे तसे देण्यात आले आहे. याचे मूळ नाव बाळाजी जनार्दन भानू; रहाण्याचे नांव रामागिरी जिल्ह्यातील बाणकोटच्या पाटावरील दक्षिण तीरावरचे वेळस, खाडीच्या उत्तरेकडे धीवर्षन आहे. वेळासह महादाजी कृष्ण भानू हा वतनदार होता. त्याला नारायण, हरि, रामचंद्र व बळवंत ही चार मुले झाली. महादाजीच्या पश्चात नारायण वेगळा राहिला व बाकी तिघे एवत्र राहिले. धीवर्षनास बाळाजी विश्वनाथ भट हे देशमुख होते, त्यांचा व या तिघांचा स्नेह असे. हबराच्या त्रानांन राजागिरीजमिष्ठ भट हे पाटावर निघाले; त्यांच्याबरोबर हे तिघेही निघाले. अठरांनी भानूस सांगितले की, आमच्या संबंध पाकरीत तुमचा वतनदार ठेवू. पाटावर येताना वाटेत अंजनवेळीस हबरांनी भटास पकडले, परंतु भानूंनी खटपट करून इपांची सुटका केली

बाळाजीपंताने घगाजी नाथ व सेनापतीकडे नौकरी धरली, रामाजीपंत भानूस लबिबाकचे काम मिळाले व हरि व बळवंत हे बाळाजीसमवेत राहिले. बाळाजीनाना हे पेशवे शास्यावर त्यांनी सर्व राज्याची फडणविशी शोधून आणल्याकडे मागून घेतली व तींवर हरिपंतास नेमिले; त्याच-प्रमाणे भानू हे मराठी राज्याचे फडणवीस झाले. रामाजीस लोहगडची सचिनीही दिली व नागेंमालवडीची स्वचिनीही हरिपंतास दिली (१७१४) पुढे चार पांच महिन्यांनी हरिपंत अजुरीत पारला. तो निपुत्रिक असल्याने बाळाजी (बळवंत) पंतास फडणविशी मिळाली

सध्यदास मरत करण्यास पेशवे दिक्षास गेले असता, सध्यदास्या विकट पक्षाची व पेशव्यांनी जी लढाई झाली तीत बाळाजीपंत ठार झाला (१७१७) जीथ व सर-देशमुखीच्या सनदा पेशव्याचा वेप करून सांगीत असता बाळाजी मारला गेला अशी एक दंतकथा आहे; पण तिला ऐतिहासिक आधारा नाही. नंतर रामाजीपंतास फडण-विशीची बंधे मिळाली; तो पुढे सहा वर्षांनी वारला (१७२३). यावेळी त्याच्या मुत्र बाबूबाब व पुतण्या जनार्दन बळवंत हे लहान होते; तरी पण नानासाहेब पेशव्याच्या वेळच्या काळाकरीत याचा प्रत्येक मोहिमेत हजर रहावे लागे. जनार्दन बळवंत यास बळवंतराव मोहदळे यांची बहोण राखमाई ही दिली होती; तिला एकच-नाना-अपरय झाले ज्ञानाचा जन्म झाल्यास शके १६६३ माघ कृष्ण ४, शुक्र-वारी (१२ फेब्रुवारी १७४२) झाला.

बाबुरावाचा मुलगा मोरोबा हा नानाहून थोडा लहान होता. लहानपणी नानास आईनेच शिक्षण दिले. नाना नेहमीपासून मातृभक्त होते. लहानपणी त्यांनी कथाकांतन, देवपूजा वगैरेचा नाद कार होता. मुंबईनंतर पेशव्यांनी नाना व मोरोबा यांचे विश्वासराव व माधवराव (पेशवे) यांच्याबरोबर अभ्यासासाठी ठेविले. नानासहिब व आज्ञासहिब पेशवे यांचा पानवतर लहानपासूनच कार खेळ होत. तत्कालीन अवश्य असलेले ज्ञान नानांनी मिळविले. मोरोबा धंद होता, त्यामुळे तो नानांचा मरसर करी; हा मरसर त्याने अखेरपर्यंत सोडला नाही. नानांचे पहिले लग्न दहाव्या वर्षी झाले; या स्त्रीचे नाव यशोदाबाई अनाईनपंढतास गोटयुवाची व्यथा होती, रघुनाथरावदादाच्या स. १५२६ च्या स्वारीत अनाईनपंत या व्यक्तीनेच मृत्यू पावले; याल्या दिवशीही नानास कडणविसांची वर्षे पेशव्यांनी दिली (१९ नोव्हेंबर १७५६) व स्वतः हैदराबाद स्वारी केली, हात नानास बरोबर वेतले. नानांची ही स्वारीतील पहिलीच खेप होती.

यानंतर तीन वर्षे नाना पुण्यासच होते. मोरोबाचे व त्यांचे पदेना, म्हणून ते विभक्त झाले सोळा वर्षे वय होव्या-पूढीच नानांवर विषयवासनेचा एगडा बसला; मात्र त्याबद्दल त्यांस पक्षा बारांवार पक्षापाव होई व तिचे दमन करण्यास त्यांनी कसा अमोघ प्रयत्न केला, या गोष्टी त्यांच्या आत्मचरित्रात दिलेल्या आहेत. त्यासाठी काही दिवस ते कायगांवडोंक येथे पुरवण करीत राहिले होते.

पानपतावर भाऊसहिब निघाले, त्यांच्याबरोबर तीर्थक्षेत्रे पहाडी यावडेशाने, आई व बायको यांच्यासह नानाहि निघाले. बाईत त्यास अमांशाचा आजार होई, तेव्हा त्यांच्यावरील प्रेमाने आज्ञासहिब काँग सोडून त्यांच्याजवळ राहता. त्यांच्या खांगण्यावरून नाना दिवांस बादशाहास भेटले; बादशाहाने त्यांचा कार दान केला. कारिबी अमलास्येप नानांचा मामा बळवंतराव भेंदळे पराक्रम करून लडाईन ठार झाला; त्याच्याबरोबर त्यांची स्त्री शही गेली; यामुळे नानांस कार दुःख झाले. वीप शुद्ध अष्टमी पुषवारी (१४ जाने. १७५१) पानपता येवट्यास घेणारा झाला. लष्करापासून अधिरपयंत नाना हे आज्ञासहिबांच्या जवळ होते. येवट्या गवांत त्यास पळून जाण्यास एका माणसाने घोषितले असताहि ते गेले नाहीत. आज्ञासहिब दिवसाचे शास्त्रावर मात्र, जेव्हा सायंकाळी सर्व होऊ पळाले तेव्हा येवटी नानाहि तेथून निघाले. होळकर व गायकवाडांसारखे कौज-बंध मूर सरदारहि येथून आपोच पळाले, तेथून सर्वस्व नाहीने झाल्यावर कीच बचावण्यासाठी पळ काढायला लागला याबद्दल वास्तविक नानांस बाईट बाटण्याने कारण नव्हतं. तथापि, आज्ञासहिब गेल्यावर आपण समरांतच आण का दिला नाही, याबद्दल नानांस नेहमी पछात्ताप होई. " लख रैन्य...मोटोटे सरदार...एवहि त्या लष्करी श्रमितास आम न जाहला (मन्थर) आज्ञासहिबां कृपा पुत्रच

केली. " असे ते नेहमी उद्गार काढीत. पानपताहून देशी परत येतांना वाटेन नानांचे फार हाल झाले, ' शुद्ध लंगोटी खावून ' त्यांनी काही दिवस पचास केला. दोन तीव्रदां गिलचर्माने त्यांना पकडले, परंतु ठार केले नाही, ' हे सत्ता ईश्वराची. ' यथात संपून जीव धनवाचा लागे; बोरीचा घाला खाऊन मूक रामबावी लागे; याप्रमाणे कष्टाने नाना रेवडी या गावी आले. तेथे भालेराव या गृहस्थाने त्यांचा परामर्श घेऊन त्यांची दोग भलतपूकडे रानांगी वरून दिली वाटेन त्यांची स्त्री यशोदाबाई भेटली. पानपतास नानांचा पत्ता लागेना, तेव्हा तिनेच पालटून दिवशीचा रस्ता घाला; तेथून ती शेवटीने भरतपुरास निघाली, तेव्हा वाटेत नानांची भेट झाली भरतपुरास पानपता पळ बराच झाला होता. त्यांतील नानांच्या खिदमत्तपणाने सामिलले डॉ. गुजबि आई पळत नाहीशी झाली. त्यामुळे नानास फार वाईट वाटले व वैराग्याच्या भरात काशीवास करण्यास परतून ते ग्वालेरपर्यंत गेले तेथे पार्वतीबाई पेशवे व मल्हारबा होळकर यांनी त्यांची समजूत घालून त्यांस परतविले. पुढे पुष्कळ वर्षे आईची (" स्वतःचे सर्वदे देऊनहि ") सरी बायली काढण्याविषयी नानांची नटपट चालू होती. एवढा त्यांनी दिवांस दिवसे वकीलास याबद्दल आपद्वाचे पत्र लिहिले. मात्र त्यावेळीहि त्यांची धर्मनिष्ठा दिसून येते; ' आईच्या कातीचा शोष ग्वाहा, ती शुद्ध असल्यास तिला पाठवावी व बाटली असल्यास परभार प्रयागास गंगेत देई अपंग करण्यास पाठवावी, असा खुलासा त्यांनी त्या पत्रात केला होता. नाना वःहाणपुत्री नानासाहेब पेशव्यास भेटून कायगांवडोंक येथे काही दिवस राहिले व पेशवे पुण्यास बोरस्यार, पुढाहून निघाल्यापासून १४ महिन्यांनी नाना पुण्यास परत आले (जुलै १७६१).

पोरने माधवराव हे पेशवे शास्त्रावर त्यांच्या आज्ञेने नाना हे बारभारात लक्ष घालू लागले. यावेळी त्यांचे वय ११ वर्षांचे होते त्यांनी यापुढीच अनेक दुःखांचे प्रसंग पाहिले होते त्यामुळे अतोपर्यंत त्यांच्या स्वभावावर काहीशी चित्रितकी छाप पडलेली होती. राज्यकारभाराचा अनुभवहि त्यांनी थोडाफार मिळविला. पेशव्यांच्या बरोबर नेहमी राहिल्याने मोठमोठे सरदार, सरदार, सचकार यांच्या स्वभावाची त्यास ओळख झाली. गृह नानासाहेब पेशवे, आज्ञासहिब पेशवे व रामचंद्रबाबा शेणवी या राजकारस्थान्यांनी उदाहरणें त्यांच्या ओळ्यासमोर होती. आपसांतील दुहांचा व हट्टादांणवाचा काय परिणाम होत असतो तो पानपतास त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिला होता. या सर्व गोष्टींचा विचार करून यापुढील कायद्याचे धोरण त्यांनी आपले

नानांचे आतांपर्यंतचे विशाल सिद्धि हरिपंत फडके, यांचा बाप बाळाजी हा, बाबुराव फडणवीस यांचा उपाध्याय असल्यामुळे नाना व हरिपंत यांचा लहानपणापासून स्नेह झाला व नानांनीच हरिपंतास दरबारात प्रसिद्धीस आणले.

माधवरावसाहेब व दादासाहेब यांच्या क्रूरपुत्रांत दादानां व सखाराम यापुढे दौलतीचा कारभार पाहण्याचें सोडून दिलें. तेव्हां त्यांचें आर्जेव न करतां माधवरावांनीं त्रिंबक-रावमामा, गोपाळराव पटवर्धन, नाना फडणवीस, मोरोबा फडणवीस व हरिपंत फडके यांचें कारमारीमंडळ नेमून राज्यकारभार घुरू केला त्यावेळीं दादा हे निजामाकडे जाऊन त्याची फौज घेऊन पुण्यावर येऊं लागले; म्हणून माधवरावांनीं दादाच्या हातीं कारभार देऊन गृहकलह मिटविला. दादा मुखयार झाल्यावर त्यांनीं फडणवीस आनकडून काढून रायरीकरांत दिली, त्यामुळे बापूराव व मोरोबा हे निजामास मिळाले. पुढे राजसमुवनच्या लढाईनंतर, माधवराव हे पुन्हां कारभार कडे लागल्यावर, त्याची पुन्हां नाना फडणवीस व मोरोबास कारभारापणा दिला. माधवरावांचा नानांवर फार विश्वास असे. प्रत्येक कामांत ते नानांचा विचार घेत. त्यांनीं हुंदरावर केल्या अनेक स्वाभ्यांत राज्याचा सर्व भार इकडे नानांच्याच माथीं असे. तो सौमार्थ्य सिवाय पेश-व्यांस नियमित दारुगोळा, घान्यधुन्य व पैसा येऊन्यावेळीं व भरपूर पुरविण्याचे जोरकसेचें कामहि नानांनीं पुरे पाडलेलें होतें. माधवरावांनीं होवटीं येऊर येथें नारायणरावांची व राज्याची जबाबदारी विश्वाभूषणें नानांवरच टाकली होती. हुकोडी होळकर व महादजी शिंदे यांनीं सरदारकींनीं बर्फे मिळवून देशाच्या कामीं (दादासाहेबांच्या विरुद्ध) नानांनींच प्रयत्न केल्याने, हे दोघे सरदार दादांच्या विरुद्ध मत्कृतीत नानांस अनुकूल असत.

नारायणराव पेशवे हे तापट व गैरमुखी होते. त्यांनीं आईच्या सांगण्यावरून व नाना आणि बापू यांच्या संमतीच्या-विरुद्ध दादासाहेबांस कैद केले. कैदतून पळून जाण्याचा दादानां प्रयत्न केल्याने पेशव्यांनीं त्यांची कैद फार कडक केली व प्रासहि दिला; त्याचा परिणाम पेशव्यांच्या खुनात झाला. नारायणरावांचा धरण्याचा कट झाल्याची कुणकुण नानांस होती व त्यांनीं तिची सूचना (पेशव्यांनीं पट्टेनं नानांचें पागोटें बोयाटीनें उडविलें) असता, नानांनीं "माझ्या पाशो-ट्याची किंमत नाही, आंमोतांनीं आपलें पाशोटें सांभाळ्या" याप्रमाणें) पेशव्यांस दिलीहि होती, पण पेशव्यांनीं तिहकडे दुर्लक्ष केले. पेशव्यांस कथा पसून, कैदेंस ठेवून दादानां कारभार पट्टावां असाव मूळचा कट होता; मारण्याचा येत हा अगदीं आवयचा वेळीं झाला व तो आनंदीबाई व तिचे लोक यांनीं केला. यामुळे तो त्या मंडळीच्या बद्दर घुटल्या नाहीं; अर्थात तो नानांस मुळीच मर्यात नव्हता. गुरू पेशव्यांसहि जेव्हां स्वतःस पकडण्याच्या कटाची बातमी लागली तेव्हां त्यांनीं हरिपंतास त्याचा बंदोबस्त करण्यास आज्ञा देऊं होती व तो नानांनीं एकली होती. सारांच, या कामीं नानांवर (निष्काळ्यापणाशिवाय इतर दुसरा) कोण-ताहि आरोप येऊं शकत नाहीं.

लापर्णावर मुलाप्रमाणें प्रेम करणाऱ्या नानासाहेबांचा मुलगा व शेवटीं विश्वासिने माधवरावांनीं ज्याला आपल्या स्वाधीन केलें, तो नारायणराव आपल्या देखत मारला गेला ही गोष्ट नानांच्या मनास कायमची लागली व ती पळवून आणणाऱ्या दादासाहेबांवद्दल त्यांच्या मनांत अत्यंत तिडकारा आला आणि त्या शरांत त्यांनीं प्रक्यात बारमाईचें कारस्थान उभें केलें. सखारामबापूच बाळातः वडालंजी देऊन, नानांनींच हे कारस्थान पार पाडलें. बापू, दुष्टी असल्यानें त्याचा गर्ववास नव्हता (आणि अखेरीस त्यानें फितूर केलाहि). पुढें एकदां मोरोबा फडणवीस, बजाबा पुरंदरे व बापूची नार्ईक ही बारमाईतील मंडळीहि दादास फितूर होऊन गंगापार्ई, शवाई माधवराव, बापू व नाना यांना कैद कर-ण्याचा त्यांनीं कट उभारला होता. मात्र त्याचा गीरगवेळीं नाना व बापू यांनीं बंदोबस्त केला. याप्रमाणें गुरू बारमाई-तील मुद्धा बाई मंडळी फुटलेली होती; त्यामुळे कायाची सर्व जबाबदारी एकटया नानावर होती व ती त्यांनीं यशस्वी रितीनें पार पाडलीहि.

नारायणरावांच्या खुनाचें निमित्त काढून निजाम पुण्याकडे येऊ लागला; तेव्हां दादासाहेब खाच्यावर निघाले. बरोबर बापू व नाना हे होते; परंतु आचार्यपणाच्या सक्तीं लागून ते पुण्यास परत आले. त्यांनीं गंगापार्ई पुरंदरावर देऊन, दादांच्या पक्षपाती लोकांनीं पकडून गंगापार्ईचा झाडी फिर-विली व स्वतः कारमारी बनले. दादास मंडळोर ठरवून त्यांनीं भोंबले व निजाम यांनीं मिळवून घेतलें आणि गुरू दादांच्या कैदेतच फितूर केला. ही हकीकत समजताच दादा पुण्याकडे वढले. कारमाऱ्यांनीं त्रिंबकास मामास त्यांच्या तोंडावर पाडविले; मामानें उतावीळ केल्यानें त्याचा पराभव होऊन तो पकडला गेला. त्यावर हरिपंत फडक्यास पातविण्यांत आले; त्यानें भोंबले व निजाम यांच्यासह दादांचा पाडल्या गेला. तेव्हां दादा हुंदराकडे पळाले. तेथें शिंदे व होळकर यांनीं त्याचा मदत करण्याचें कबूल केलें.

इतक्यांत इकडे सवाई माधवरावांचा मम शाळा (१८ एप्रिल १७७४) रंगामुळे दादाचा पेशव्यांच्या गादीवरील हक कायमचा नष्ट झाला; तरी मुद्धा ते मांडण्यास तयारच होते. नानांची यावेळीं स्थिति फार चिकट झाली होती. बारमाईत आपसांत दुह्मी, राज्यांत सर्वत्र फितूर, कोर्णावर विश्वास ठेवाचा हें समजण्याची पंचाईत; पैक्याची टंचाई, सैन्य व शरदार बेईंदी, प्रजा उदासीन, भोंबले व निजाम स्वार्थसाधू अशा एकंदर प्रसंग घनला होता. वर हागितलेले मोरोबा, बजाबा व बापूची यांचें कारस्थान या बंधांनं झालें होतें. पुरंदरास पावसाळ्यात ह्या सधें असते म्हणून बालपेशव्यांसह कारमारी साधकदास राहिले होते आणि त्यावेळीं त्यांना पकडण्याचा बरील मंडळीचा येत होता या कटाची पत्रे हरि-पंतांन (दादांच्या पाटलागावर बऱ्यापुरास असतांना)

पकडल्याने कट उघडकीस आला. सप्तवड्यां सर्व मंडळी पुरंदरावर गेली आणि फितुण्यांना वडफ शिक्षा झाल्या

पावसाळा सपत्न्यावर दादा हे शिंदेहोळकरांच्या कौजेसह नमंदा उतरले, तेव्हा समेट झाल्यास पहावा म्हणून नाना व बापू हे तापी काठी त्यांना जाऊन भेटले त्यांची बोलणी चालणी झाली, परंतु दादाची समजूत पडत नाही तेव्हा कारभाऱ्यांनी शिंदे होळकरास फोडून हरिपंतास त्यांना दादावर पाठविले दादा मुक्तपणे पळाले तसे त्यांना गोविंदराव मायकबाब मिळाला. तरीही हरिपतांनी महावर दादाचा पराभव केला तेव्हा दादा खांबायतेहुन छुरतेस ईश्याकडे गेले

साष्टी बेट मुबईजवळ असल्याने त्यावर ईश्याचा पूर्वी-पातल डोळा होता मागे नानासाहेब पेशव्याशी दोस्तीचा तह केलेल्या इश्यांनी आता तो मोडून व वरील गृहकलहाचा फायदा घेऊन साष्टी काबीज केली, परंतु ती पचाशी बशी या भीतीने इश्या चूर असता, दादांनी आयतीच त्याच्याकडे मदत मागितली. तीन हजार कौज मदतीस आल्यास साष्टी व शिवाय बसई वगैरे सव्या एकोणीस लाखाचा प्रात ईश्यास बहाल करण्यास दादा तयार झाले मग इश्यांची कौज घेऊन दादा खंबायतच्या खाती उतरले, पण यापेक्षा त्याच्या व हरिपंताच्या किरकोळ लढाया झाल्या (१७७६). याच वेळी हैदर व फौजापूरकर हे पेशवाईवर उठले होते, राज्यात अंदाधुंदी लागली होती, पेशाने हलाखी आली होती व कोबीस साऱ्याचा प्रात ईश्यांनी घाबोच केला होता तेव्हा या एवढेच नुकसानपेक्षा साष्टी व भडोच वगैरे हत्ता लढाया मुलुख ईश्यास देऊन आणि मुद्रयत घरभेचा दादास हाती येण्याचे ठरवून नानांनी त्याप्रमाणे पुरंदराचा तह केला (१७७६). मग नानांनी हरिपंतास हैदराची भंडाळी गोडव्यास व महादजी शिंदेस फौजापूरकराचा हत्ता काढावा करण्यास तिकडे पाठविले. त्यांनी सांपयिरेली कामगिरी बरोबर बजाविली

याच वेळी मोरावांनी आणखी एक मोठे कारस्थान रचिले; त्यात दादासाहेबाच्या पक्षाची एकूण एक मंडळी होती, इतकेंच नव्हे तर बारमाईतील एकट्या गमाखेरीजकडून सर्व (प्रत्यक्ष बापू सुद्धा) माणसे त्यात सामील झाली होती हा नानावर कटिण प्रश्न होता. ईश्याच्या कड्यावर प्रतिस्पर्धी प्रवळ झाले होते, जिवलग मित्रही उलटले होते, जवळ कौज व पैसा नव्हता, अशी चोहोहोळकून अचटण आली होती. तथापि त्यांनी आपल्या विलक्षण बुद्धिसामर्थ्याने हे कारस्थान हाणून पाडले त्यांनी एके दिवशी रात्री पकटावयाचे ठरले होते व रात्री १२पयलेस पुण्यास जी वीफ उडत असे ती पकडण्याची वेळ ठरवली होती. वेळेच्या भाषी बापू हा नानांकडे बराच वेळ येऊन बसला होता. नानांनी पुण्याच्या तोंफच्या गोलदागास आधीच सांगून ठेविले की, पुरंदरच्या ५ तोंफा झाल्यावर आम तोंफ उडवा. बापू गेल्यावर ताबडतोब नाना एकटे निघून पुरंदरी पोहोचले, त्यांच्या व्यतितास सुद्धा हे कामही समजली नाही पुरंदरच्या तोंफा झाल्या व मग

पुण्याची तोंफ झाली कटवात्याच्या ५०० स्वारांनी नानाच्या बाज्यास घेरा घातला पण नाना सांपडले नाही! पुढे मोरावांनी पार्वतीबाई पेशव्याकडून स्वतःस कारभाऱ्याची पदवी घेतली. पुण्याच्या ईश्या बकिलाने मुंबईस ही बातमी आनिदाने कळविली व दादास ताबडतोब साहाय्य करण्यास लिहिले. मोरोबाबडे होळकर, विनीयाल, मेहंदेले वगैरे सर्व सधरा ३०।४० हजार कौजेसह होते याप्रसंगी काळवेळ जाणून व ईश्यांनी दादास आणून गादीवर बसविण्याच्या पूर्वीच नानांनी बापूच्या मध्यस्थीने मोरोबाशी समेट केला. त्याच्या हाती पुण्याचा व दौलतीचा सर्व कारभार दिला व आपल्या हाती पुरंदर आणि बालपेशव्याचा कारभार ठेवला मुद्रय घर्षी हाती असल्यावर त्याच्या नांवावर आपल्याला पुढे पाडिजे ती मस-खत करला येईल, हे धोरण यात होते नानाच्या या धोरणात मोरोबा फसला व खुद बापूंसहि भुरळ पडली नानांनी हळू हळू मोरोबावर आपली छाप बसवून, दादांना गादीवर बसविण्याची त्यांनी मसलत मोडून काढिली आणि शिंदे व फडके यास कोल्हापूरकर व हैदर यांच्या मोहिमाबद्दल ताबडतोब परत घेलाविले (त्या दोघांनी तिकडे जय मिळविलाच होता) तेव्हा मोरोबादे मंडळीस संशय न येईल अशा बेताने ते दोघे हळू हळू येऊन पुरंदरी दाखल झाले मग नानांनी आपले रक्षक उघड केले लागलीच त्यांनी १ लाख रुपये देऊन होळकरास कोडले शेवटी शिंद्याच्या कौजेने एक-दम पुण्यास जाऊन मोरोबास पकडून नानाच्या स्वाधीन केले. मग सर्व कटबात्यांना शिक्षा झाल्या. बापूस मात्र तजर-बंद झाली व नाना पुन्हा मुद्रय कारभारी झाले (१९ जुलै १७७८)

पण यामुळे ईश्यांनी उचल केली त्यांनी पुरंदरच्या तहातील वडुळेक अटी आपण होऊन मोठल्या उरक्याप्रमाणे अट्टा खाऱ्याचा मुलरा पेशव्यास परत दिला नाही, दादास मुंबईस ठेवले, सुत व भडोचच्या कौजा परत नेण्या नाहीत, भाऊसाहेबाच्या तोंतयास मदत केली व त्याचे शासन झाल्यावरही त्याच्या छोकांस ठाण्यास आरुस दिला याप्रमाणे ईश्यांनी आणखी केल्या यामुळे त्याच्या नेकाबद्दल नानांचे मत प्रतिकूल होऊन त्यास त्यांचा फार राग आला. तेव्हा त्यांनी पुढील युक्ति योजली मान्दच्या बादशहाकडून या सुमारास एक सेंट ल्युबिन म्हणून बर्बाद पेशवेदरबारी आला होता. व 'आपणांस बाल बंदर दिल्यास आपण मान्यहुन कौजा आणून इश्यास हाकून देजे.' असे त्यांनी बोलणे छविने होते नानांनी त्यास हाती घेऊन ईश्याच्या बकिलाचा ठिक-ठिकाणी पाणउतारा केला, त्याच्या घरावर पहारे बसवून त्याला चहरीत येण्याची बंदी केली. युरोपांत याच सुमारास ईश्या-भेंकोची लढाई चालू होती तेव्हा ईश्यास फार काळजी लागून त्यांनी वरील कारणासाठी पुण्यावर बाल करण्याचे ठरविले ही बातमी नानांस तात्काळ समजली व त्यांनी आपल्याहि सर्वे तयारी ताबडतोब केली ईश्यास सैन्य बघून इगटव

याच्या हाताखाली दादासाहेबासह मुंबईतून निघून घाटा-
कडे येत असता, पानेशांनी त्याच्यावर गमिनी हल्ले करून
स्पर्शोक्ती नोंद घेतल्या इतर फौजदारी (कॅ. सुळदे) यास दर
केले व त्यांचे मुंबईचे दळणवळण सोडले. अखेर तसेगांव-
पडगां येथे इंग्रजांचा तपशिल परामर्श होऊन, नाना म्हण-
तील त्याप्रमाणे सर्व अटी त्यांचे कबूल कराव्या लागल्या.
हा तह इंग्रजांच्या दृष्टीने मोठ्या नामुश्रीचा होता. नानांना
कारभारावरून काढून दादांस यादीवर बसवून पेशवाई
आपल्या हाती घेण्याचा त्यांचा कट पुरा फसून नानांचेच
बचेवून अधिक वाढले आणि दादांस त्यांच्या स्वाधीन करून
निमूटपणे इंग्रजांस परत फिरावे लागले. यावेळीच कितरीचे
अस्सल कागद सापडण्यावरून बापूस कैद करण्यात आले;
यापुढे मरेपर्यंत बापू कैदच होता.

बरील प्रसंगामुळे इंग्रज शास्त्र पिढे. बलकल्यातून वाढून
हा पुढावर चालून येत होता. त्याने हे बळगतीचे बतमान
ऐकून आपला रोल गुजराथेवर घेऊन कर्तेसिंग यापकपाडास
जिद्द करून अहमदाबाद व बम्बई घेतली. याच वेळी
शिवाजीच्या ताब्यातून दादासाहेब पळून जाऊन भोजपूर इंग्र-
जांकडे गेले. त्यामुळे शिवाजीने इंग्रजावर मोहीम केली; तांत
इंग्रजांनी गोहृदया राण्याच्या मदतीने शिवांस पुढील द्रास
दिला. इकडे गाढवेन ठाणे-साष्टीकडे मोहीम करून व राम-
चंद्र भणेश यांचा परामर्श करून बम्बई घेतली; आणि कल्याण-
पाहून बोरपाटापर्यंत प्रांत काबीज केला. तेथून नानांनी
ह्यांची छंगलमत्त करून त्यांनी इंग्रजांविरुद्ध बढविले आणि
पुढीलप्रमाणे एक मोठे राजकारण केले—शिंदे, होळकर,
मोंतले यांनी पूर्वेत व उत्तरेकडे येत कलकत्त्यापर्यंत; निजाम,
फ्रेंच व हैदर यांनी दक्षिणेस थेट मद्रासेवर आणि पश्चिमेस
आपण स्वतः घट मुंबईपर्यंत याप्रमाणे एकाच वेळी चारी
बाजूंनी स्वाभ्या करून इंग्रजास लाग बसवावा व त्यांनी हाकून
द्यावे असा नानांचा मनसुबा होता. तो सिद्धीस आता तर
निराळाच इतिहास बनला असता; परंतु तसे झाले नाही.
मोंतले हा इंग्रजाकडून १६ लाख रुपये लांब घेऊन तटस्थ
राहिला, होळकर फौजेस फौदा देऊन स्वस्थ बसला आणि
निजामाचे डाखाळ केली, फक हैदराचे व फ्रेंचवांनी मद्रास-
कर इंग्रजांची रेवडी उडविली, शिवाजीने उत्तरेकडे इंग्रजांस
तह दिला व बोरपाटावर पेशव्यांनी गाढवेचा परामर्श करून
व त्याचा मोठे लढून त्यास मुंबईकडे पिटाळून लाविले आणि
मुजरापेथेत छुरेपर्यंत लढाई करून इंग्रजांचा पिछा पुर-
विला. यापुढे इंग्रज अगदी दीन झाला व तहासाठी मोंतले,
शिंदे, अकोटकर नबाब यांच्यामार्फत सटपटी करू लागला.
इंग्रजांस यावेळी परत करून घेऊन घेऊन घेऊन घेऊन घेऊन
मुल्य अधिकार जोपर्यंत नानांच्या हाती आह, तोपर्यंत ते राज्य
जिंकण्याची आपली आशा मूखजळा-
प्रमाणे होय. नानांच्या व शिवाजीच्या मनात दिव्हावा नद-
शा आपल्या हाती आणून त्याच्या निमित्ताने मराठी राज्याचा

दरारा सर्व उत्तरेत आणि इंग्रज, निजाम, रजपूत, अकोटकर
यैरे मंडळीवर बसवावा असे होते. यापूर्वी दिल्ली इंग्रजांचा
सह बसला होता. आता इंग्रज इतरका घाबरला की, दिल्लीचा
पाठगद्दा व सारी मानगड मराठ्यांस देण्यास तो कबूल होऊन
नाना सोंगतील त्या अटीवर तह करण्यास तयार झाला.
शेवटी शिवाजीच्या मार्फत सालबाई येथे तह होऊन, साष्टी-
खेरीन मराठ्यांचा वेतलेला सर्व मुलुख आणि दादासाहेब
यांस इंग्रजांनी मराठ्यांच्या हवाली केले. याप्रमाणे हे सहा
वर्षे चाललेले युद्ध यावेळी बंद झाले (१७८२).

या प्रसंगी इंग्रजांनी एक डाव टाकला होता, पण नानांनी
तो ओळखला व खोडून दिाकला. कर्तेसिंग यापकपाडा हा
इंग्रजांस मिळाला होता. इंग्रजांनी कर्तेसिंगच्या मदतीने अह-
मदाबाद घेतले. इंग्रजांचे म्हणजे की अहमदाबाद कर्तेसिंगास
द्यावे. नाना म्हणत, कर्तेसिंग हा आमचा जहागिरदार,
त्याला हा गुजराथी सरकारी राजधानी काय म्हणून द्यावी ?
शिवाय स्वराज्यावर प्रलंब आला असतो कर्तेसिंग कितूर
झाला, मग अशाचा काय हो बक्षिणी द्यावयाची ? तसेच,
कर्तेसिंगास त्याच्या जहागिरीतील काही प्रांत इंग्रजांस द्याव-
याचा काय अधिकार ! तो स्वराज्यातील एक नौकर होय.
अशामुळे जहागिरदार स्वतंत्र वनतील व मराठी साम्राज्याचे
दुखे निश्चलतील. हे दुखे निश्चलण्याच्याच उद्देशाने इंग्रजांनी
हा कर्तेसिंगाचा डाव टाकला होता. शेवटी नानांनी कर्तेसि-
ंगास अहमदाबाद दिले नाही व पेशव्यांस पूर्वेत खंडणी
देऊन त्यांचा लागतील ती नौकरी बजाविण्याची त्याची
कसुली घेतली आणि इंग्रजांचा डाव बिनकटून टाकला.

नानांस इंग्रजांच्या रचनाव्याची बारीकबारीक गोष्टी
माहीत होत्या. इंग्रज लोका इतरांशी तहनामे करताना कसे
हुटपणे शब्द वापरतात व त्यांच्या बलावर पुढे काही शर-
कारणे करतात याबद्दल नानांनी महादजीस लिहिले की,
“इंग्रजांशी तहनामा करणे तो फार विचार करून करावा
लागतो. त्याचे बोलण्यात व लिहिण्यात एका अक्षराने फार
पेच असतात. हो पुरती माहितपारी येथे (आम्हांस) आहे.
...पुढील मार्गाले गुणदोष फार पहावे लागतात.”

सवाईमाधवराव सत्तातीन वर्षांचे झाल्यावर मातृप्री गंगाबाई
ही नवजवराचे मारली (१३ जुलै १७७७). पैट बफ व
नानांचा चरित्रकार म्याकडोनल्ड यांनी गंगबाई व नाना
यांच्याबद्दल कृतिसत व खोटी मोठे लिहिली आहे. ही गोंध
दादांच्या पक्षाने उठविली. तसेच दादांची बाजू तेवढी चांगली,
त्यांस पदच्युत करणारे सगळे लोका व नीच, असे टाडि-
ण्याकारितां तरातीन मुंबईकर इंग्रजांनी प्रलमलते लिहून
ठेविले. “मोहिबाबाईने दादा व बापू यांच्या छानाचा वेत केला
होता. सवाईरावसाहेब हा मुली गंगबाईच्या पुत्रच नाही...
बापू हा अधरगुप्त” यैरे. “असले खोडसाळ प्रकार लिहि-
णारीनीच, नाना व गंगाबाई यांच्याविषयी ही बातमी

कशावरून उठविली नसेल ? ” (बरे-नानांचे व. पृ. १०७) नानांवर पेंढावेकुलचे फार अपकार होते, त्याबद्दल त्यांनी काढलेले अनेक कृतकृतचे उद्गार आढळतात. त्यांची स्वामि भक्ति निस्सीम होती, ते धर्मशील, पापभीष व सदाचरणी होते, एकदा नानासाहेब पेशव्याच्या दुष्टाचा बायकोने त्यांना जेवण्यास स्वतः काढले असता, “मातोभांबडून लेकरास वाढविले” असे उद्गार नानांनी काढले आहेत. एकदाईत असल्या वर्तनाच्या माणसाकडून बरोल गोष्ट घडणे शक्य नाही! त्याच दफा आपल्या म्हणण्यास आधार दिला नाही तसेच मराठी किंवा मुघलमानी कोणत्याही बखरीत किंवा जुन्या कागद-पत्रात चुटुनेहि असला उल्लेख आढळत नाही, साराश, ही गोष्ट निखाली व खोटा आहे.

सवाईराजवाड्यात लहानपणी नाना फार अपत ह्याच्या परवानगीने याच पुरवारा कोणाचाहि प्रवेश होत नसे पान वपे शास्त्रावर पेशव्यास पुण्यास आणले. ११.ची मुल व लस नानांनाच मोठ्या होऊन व लाखा रुपये खर्चून केले. लहानाच्या धाटाचा इकोकत पेशव्याच्या बखरीत दिलेली आहे पेशव्यांना सर्व प्रकारचे शिक्षण नानांनी दिले. पेशवे थोडेसे मोठे शास्त्रावर नाना त्याच दररोज वार पठका दरबारात घेऊन बसत याप्रमाणे राज्यकारभाराचेहि शास नानांनी त्यास मोठ्या काळात करून दिले. यापुढे हैदराबाद मोहिमात नानांनी रक्ष घालले मराठे हे इम्रानाकडे गुलत असता हैदराबादी त्यांचा ह्णिकडील प्रोत घळकावला, व नेहमीची खड-गोहि दिला नाही तेव्हा नानांनी एक मसलत केले, हैदरा पासून उपद्रव होऊ नये व इम्रानाहि इम व बायो, म्हणून नानांनी हैदराबादी तह केला व त्याला इमनावर पाठविले हैदराबाद नवान राज्य निकायमाचे होते, तर नानास हराज्य राखायचाच होते, म्हणून हैदराबादी व इम्रानाची जुपली जी, ती परस्पर तिका हीनबल होईल, मग आपल्यास त्याच्या-पसून आपला प्राप्त होडपुन वेता येईल आणि इम्रानाहि यापुढे आगती संर्षा पोहोचेल, याप्रमाणे काय्याने वाटा काढण्याची नानांनी मसलत होती इतक्यात हैदर मेला, त्याबद्दल नाना म्हणतात “ हैदर वारला, तेव्हा इम्राने खेर (बाप) होतील हैदरास इम्रान वचकत होता ”

पुढे टिपू सडणी देईना म्हणून नानांनी निजामाची मदत घेऊन त्याच्यावर स्वारी करण्याचे ठरविले यासाठी निजाम-आली व नाना यांची भेट यादगिरी येथे झाली टिपून निजामास आपला मौलिक म्हणून संधांपुन अगदीच वगैरेयांचे सुरु करण्यास हुकूम पाठविला होता या अपमानाचे चिड-स्पर्शेन निजाम हा नानास मिळाला.

मध्यतरी नानास एकडव्याचा एक बट उपडकीत आला व नानांनी त्याचा बंदोबस्तहि केला हा बट कोपरगावी असल्या आनंदोबादने सनभारत्याप्रीतील बळवतराव पटवर्धनाच्या साहाय्याने केला होता नानांनी आनंदोबादनेस मान्यताही द्यायला नव्हते नाही (आणि राबद्दल मेट डफ र्णारी

स्तुति करतो), कारण पेशव्याच्या राज्यास धोका न पोचवा म्हणून दादा व रणचा मडळा यांचा जरी नानांनी बळक बंदोबस्त केला होता, तरी त्यांच्याशी वागण्यात त्यांनी सेवकपणाचे अतिशय केलें म्हणून सिवाम नाना दावाड व अधिकाऱ्यांच्या जोरावर यत्किंचितहि अन्याय घडू नये म्हणून काळजी बाहणारे असत त्यांचा खासगी द्वेष, ते सरकारी कामात केव्हाहि आणीत नसत राहूनरील त्यांच्याच्या पूर्वी त्यांच्याकडील कोर्तीतील व राज्यातील लोक आणि कोस-बद सरदार भेद करून त्यांना कमकुवत करण्यात नेहमी नानांच्या मसलता चालत, याबद्दलची त्यांची पत्ने प्रसिद्ध झाली अहेत

नानाचा बवक सरदारास फार असे, वदामाच्या लढाईत बरेच दिवस वेळा पडून झाले तरी शिक्षा पडेना, म्हणून एके रात्री लष्करातील व्यवस्था पहाण्यास नाना वेप पाकडून बाहेर पडले पडवर्धनाच्या तंबूत परशुरामभाऊ व इतर सरदार सुदिवले खेळत होत, ते नानांनी बोळून पाहिले, इतक्यात माऊजे रक्ष त्याच्याकडे गेले त्यावर लगेच सर्व सरदार एकत्र बसून दुस वा दिवशी इला करण्याचे ठरून पुढे लवकरच शिक्षा घेतला गेला टिपूबाल या पदिव्या लढाईत त्याचा पराभव होऊन मराठ्यांस ३० लाख रुपये रोक व वदामी, कितूर, नरगुद वगैरे प्रात मिळाला (१८०७ मार्च व एप्रिल) नाना यदामीहुनच परत फिरले होते

टिपूचा समूळ नाश करण्याच्याविषय नाना होते टिपू ही एक इम्रानाच्या उरावर सर्वकाळ लटकणारी तरवार आहे, ती नाहीती संध्यात ते प्रबळ होऊन पेशवाईस उपडव देतील, यासाठी टिपूदीन हरेपरीत मान त्याच्याविषय इम्रानास मदत घायवाची, त्याला जमीनदोस्त करावयाचे इम्रानांनी मनात आणिल्यास त्यास नाना तहानाी अवघून तसे होऊ घायवाचे नाही, याप्रमाणे नानांचा निश्चय होता व या मोहिमेंत तसे वागण्याबद्दल र्णानी हरिपत व परशुरामभाऊ यास हुकूम दिला होता (१८०१) यामुळेच इम्रानांनी भीरुपटणाऱ्या तहाच्या वेळी टिपूने संध राज्य घेण्याचा हट भरला असता हरिपताने संधीची रक्षदल करून टिपूचे अपे राज्य घेऊन त्यास कायम राखले

नाना व महादजी शिंदे यांच्यात चुरत होती, ती या सुमारास बावत गेली महादजी हा शूर, चतुर पण महत्वाकांक्षी होता, पेशवाईचा सारा कारभार आपण पहावा, एवढेच नव्हे तर आपण पेशव्यापासून स्वतंत्र व्हावे अशीहि त्याची इच्छा व प्रयत्न होता प्रथम नानांप्रमाणेच त्याचा इम्रानाही द्वेष होता, पण पुढे त्याने र्णोच्याशी गुलचट घेतली तो केली बड्याबद्दल लढाईतनेर दादा व र्णोची मंडळी योनी, प्रघरी नागोच्या विषय मेळण्यासाठी त्याने आपल्या-जवळ ठेवून घेतली सापडार्हाच्या तहात महादजी हा स्वतंत्र सध्यानिळ अशून, त्यावर आपला विश्वास आहे आणि वेत र्णानी काही राजकारण आपल्याशी करावयाचे झाल्यास ते

महाराष्ट्रीयकारांचे, असे इंग्रजांनी जाहीर केले यापुढे नानांच्या मनांत महादजीबद्दल तेढ आली त्यावेळी प्रसंग पाहून ते गप घाले पुढे पुढे स्वतःचा कारभार महादजी घेईल, यापेक्षा तो वेदव्यानी निर्मोह्यवत कडून स्वतःच्याच इंग्रजांचा शिरकाव करून देईल ही भांति नाजस्त झाले वाटे. यासाठी नानांनी होळकर, भोसले, पटवर्धन वगैरे जुने नवे मराठे व बादाय सरदार एकत्र करून प्रत्येक मतसुत धर्माच्या विचारे वारंवार प्रघात पाडला, नो पुढे वगडशी सिद्धीत गेला. याने सुमारास पाटीलबाबांनी दिक्षी व आत्मा ताब्यांत घेऊन, पातशाहास दरमहा १५ हजारचा तनखेदार करून आणि बडोदा-ई-मुसलमानीचे पद पेशवांसाठी मिळवून दख्खनमध्ये प्रयाण केले (१७९२)

मध्यंतरी दिक्षांच्या राज्यातील काही मुसलमानांनी अमीर व राजपुतांनी बंड घेण्याने प ते मोडण्यासाठी महादजींनी महादजींनी विनंति केल्यावर, नानांनी मनात मस्तर घेईर न देवता ताबडतोब होळकर व अलिपहादूर यांस मोठ्या सैन्यासह महादजींच्या कुमकेत पाठविले होते. एरुदा तर महादजींनी नानांच्या मस्तरांनी आम्हारे " आणखी छायेस पोहोचले " असे त्यांनी कळविले असता त्यांनी त्यांचे समाधान करून लिहिले की, " ज्यांच्या घाण्याचे एकनिष्ठे बाणे चालत आले त्यांच्या पितांत ही अक्षरे येणारच नाहीत ... रती इतकी दूरज (फट) असतां शत्रूस बल येत.

पाटीलबाबा पुण्यास का आला, बाबटल त्यावेळी अनेक तर्क प्रचलित झाले. त्यापैकी एक, नानांच्या भागी आपण कारभारी न्हावे अस हा होता असे म्हणतात. यासाठी दर-बारत त्याने अति कानलेवी बाणणूक ठेविली, परंतु त्याचा उपयोग इतका; शेवटी ह्मट आनंदवास ये घावलेचें कळण्याचा त्याने प्रयत्न केला. वय लहान असल्याने श्रीमंतानी त्याने बोलेण एकल थावे या ओवावर एकदा महादजींनी भर दरबारात नानांची निवेदनना केली. महादजी म्हणे, उत्तरेकडून मुलुख मी मोठ्या कष्टाने मिळविला, त्याची वरिवाट मला सांगवी व त्याबद्दल शालेला राखे मिळावा. नाना म्हणत आजमयैतवा अमात्यचें दाखवा मग ते काय देणें घेणें निघेल तें पाहू. एके दिवशी संधी साधून पर्वतांच्या तळ्यांत (लोह-गांवच्या नदीत असे एके ठिकाणी लिहिले आहे) महादजीने, नानांनी घरी बसवून सायंकाळी कारभारी करवपा-बद्दल राखणें श्रीमंताने विनंति केली. तेव्हा, त्यांनी नाना व तुम्ही मी दोन हात आहोत असे सांगून त्यान तप्य बसविले. ही बातमी नानांनी समजल्यावर त्यांनी पेशव्यांची एकठांतात यांत घेऊन, हवराज्याची व्यापण कधी सेवा केली, पेशवे गर्भस्थ असल्यापासून आवागर्षित दौरी-तीचा कसा बचाव केला, तें सांगून आपला शीट आला अफ-त्यास आपल्यास पासीक जाल्यास परवानगी द्यावी अशी

त्यांना स्पष्ट विनंति केली. " तेव्हा श्रीमंतांस गडहिवर झाला व ते नावांच्या गळी पडले " त्यांनी हा वेत सोडून काढला. पुढे आपला बेत सिद्धीत शत नाही असे पाहून दूरदारी महादजींनी हरियेन कडवण्याच्या विद्यमाने नानांनी समेत केला परसरांनी आपणाक घेऊन मराठी राज्यकारिता एकत्र घटपट करण्याचे ठरविले नानांनी पाटीलबाबास सांगितले की, " सरदारी मागी व फडणवीसी तुमची " असे म्हण्टे व पाटीलबाबांनी " बेम आपण आहां तेथे मी आहे. ... आपण आज आज यावेद एक " असे म्हणले, परंतु दुर्दै-वाने यानंतर योग्याव दिवशी पाटीलबाबा मारला (मार्च १८१४). त्यामुळे नानांचा एक हात तुटला; इंग्रजांची जखम नाहिली घाली. हरियेत कडकडि यान वेळी मरण पावून मराठी राज्याची व नानांची मोठी हानी झाली

यानंतर सध्याची लढाई झाली तिच्या पूर्वी इंग्रजांनी एक काव टाकना होता; पण तो नानांनी व शिंद्यांनी मोकून काढला निजामाकडे दोन कोटीचा मराठांनी धाडी होती। तो तो देवना तेव्हा इंग्रज म्हणू लागले की, आपण दोघात सहाय करून देतां, आणि जो कोणी ऐकणार नाही, त्यावर दुसऱ्याची मदत घेऊन बहून जातीं यावर नाना म्हणाले की, आमचे वागवी येणें घसूळ करणारा आम्हास कोणाचे भय आहे ? व ही मधवजी करारा पाहिले ! वधवल्याच्या टोनांचे होलेच आमचे हातपाय बाधून टाकणारा कोण ! लिपूत सधूळ पुढेविण्याने इंग्रज जखम होणार होता तना निजाम सधूळ पुढेविण्यास आम्ही शक होऊं असा इंग्रजास मोठी वाटल्याने ते ही लढवाडवळ करीत आहेत. शेवटी नानांनी इंग्रजांस धुडकावून लावले व हा इंग्रजाचा डाव हुकला.

नानांच्या इच्छेप्रमाणे सर्व मराठे व महाराष्ट्र पेशव्याच्या भंमलाखाली एक होऊन या लष्कराच्या लढाईत उभा राहिला. मराठ्यांचे सर्वेचेभव जे यावेळी दिसले ते अखेरचेच, या मोहिमेत अपघातून इतिप्रथे सर्वां कारभार नानांनीच केला. त्यावेळचा त्याच्या हातचा पयग्याहार अंतरांत पडि-त्याचे त्याने लिहून ठेविले आहे. सधू पेशवे व नाना या लढाईत हजर होते (१९१५ मार्च). या लढाईत भर दर-बारांत स्वतःचे व पेशव्यांचे सौम्य आणविण्याच्या निजामास नानांनी हाडी तुण घरव्यास लाविले व त्याला जाणविले की,

" आझाणी राज्य केद्वार, एकापेक्षा एक मतसुती. " यापुढे नातास याईत दिसत येत नाले नाना अघात कणक होते परंतु त्या कल्पना कृतीत उतरल्यास त्यास पूर्वी महादजी व दुसरेत याच्यासारखे स्नेही होते यानंतर मात्र ते नस-त्याने नानांनी मरी मोठ्याठी कारस्थाने लढविली तरी मराठी साम्राज्य सतले नाही व स्वाः त्यांसहि अनेक वेळी जोगाची लागली.

नानांनी हेदू, निजाम, इंग्रज वगैरे परकीय दुराचारी आपले विश्वासू वकील ठेविले होते. त्यांच्या कचेरीस फड

म्हणत व तीन ३००-६०० चारकून असत. या कचेरीत सर्व राजराज्या समावेदीचे, लष्करचे व बहागिरीचे हिरोब तपासले जात. न'कांच्या वेळी रामशाही. प्रयोगे व अध्याशाही हे मुख्य व्यायाधीत असल्याने न्याय चीज मिळत असे परराज्यांरी लढाया व कारस्थाने करण्यकडे नानाचा काळ कार गेला त्यामुळे राज्यात अंतर्गत व्यवस्था करण्यास त्यास कारी काबले नाही तरी पण त्यानी प्रजेच्या मुसाळाटी काही गोष्टी नवीन केव्या व काही जुन्यांत केरकार केला; न्यायच्या वाणी दोपटचे अर्धीच गानांकडे (व पेशव्याकडे) येई देशात शिक्षेचे पेशव्यांची मंजुरी लागे. नानांच्या काळादीत (सवाईरावसाहेबांच्या वेळी) पेशवाईचे उत्पन्न दहा कोटीचे होते. त्यांत पुढे पेशव्यांच्या हाताखाली अर्धीच कोटीचा प्रत होता सदाशिवरावभाऊने स्वराज्याची मोजनी करून जमिनीची प्रतवेदी गुरू केली होती; तीच पुढे नानांनी पूर्ण केली (१८००); हिला 'कमाल' असे म्हणत याग्रांत जमिनीस दर विध्यास सहा रुपये, व तीन रुपये; आणि गिराईत जमिनीस दर विध्यास दोन रुपये; लव्या रुपया, एक रुपया, चारा आणे अशी वर्गबारी लाविली होती, महाराष्टरील मामलेदार दर वर्षी बघलेले मातः त्यांनी नेमतांना त्यांच्याजवळ यागच्या वर्षांच्या पत्र्या जमाखर्चाचे पत्रक देत व त्या धोरणाने अंदाजपत्रक आल्यान खर्च करणाम बोगण्यान येई. काळ असेही घराज्या बगमाखर्च गतसालच्या जमाखर्चावेला काळखर्ची काळ्यास काळखर्चास एकत्री करणे दाखवावी लागत असत. यावरून प्रजेबोहि रिपति कळून येत असे. जमिनीवर चारा अमुक मजदीपयेंत बसवायच्या असा कायमचा नवीन नियम नानांनी केला; गांवच्या हिजे-बातून विनयिकाळ जमीन गाळून टाकली; पूर्वी सिध्यावरदि चारा आकारीत. यामुळे, अखेरीस सोडा न होता घरकार्या व प्रजेचा कायदाच आला. तगाई, चाराभाकी, तहडुबी वगैरे प्रकार गुरू होते. चारावगुलीसाठी घरकारने कुळाचे घरदार प्रजेहि विच्छेले नाही. घरकारी अधिकार्याने तुळस वेळ्यास प्रजेच्या पिंपोदीकडे नाना तापडतोव लक्ष्य देऊन, जोडच सो निजाल देत. येतकरी व गरीबगुरीव यंत्रे नाना हे मित्र होते. त्यांनी जमाबंदीतील वाकबगारी, न्यायविप्रुशता व दयाळु अंतःकरण त्याकाळी प्रसिद्ध होते. त्याच्या काळादीत प्रजा गुप्ती आत्म्याचे प्रमाण असे की, इ. स. १७९२ मध्ये महाराष्ट्रात मर्यादक दुष्काळ पडला, तरी पण रयत परांगदा न होता जगाव राहून तिने ते वर्षे काढले.

नाना हे डंब, सहपाठ्य, किचिच दाळमर, गंधार मुद्देने असून त्यांचे कोडे आंदगय पाणीदार, तोख व केवळ होते अने डंडक लिहिले आहारविद्या आर्यन नियमित असल्याने त्यांची प्रकृति निगिनी होती, मात्र उभारण्यात बडि-कार्मन पोडमुळवी वयदा त्यानी जवळी होती. अनिरिक्त नियमबधनेतिबाध त्याना कोणताहि दुर्गुण नव्हता ते

आयंत अधिकार होते या परस्परविच्छेद गोष्टीनिषयी पहातो असे दिसते की, नानासाहेब पेशव्यांच्या वेळेपासून पेशवाईत काळखेच्या मित्राचीच त्याना संपर्क झाला असावा, मात्र त्यांचा मुख्यचा अंगूर वैराग्याकडे वळलेला असावा ते स्वतः म्हणत की 'ही पापवासना माझ्या मामाच्या वैरागकडून (येईपळे परांगे) माझ्या अंगां सिळली.' ते आयंत उद्योगी, चतुर, अतिशय नियमित, सजोटीचे, बचनाचे बड, धर्मेनिष्ठ, खरे बोलणारे, दयाळु, परोपकारी (परोपकाराच्या गोष्टी त्यांच्या हातून फार पडल्या) होते. त्यांच्या उघड स्वाभिमानाबद्दल व स्वदेशाभिमानाबद्दल सांगण्याची गरजेच नाही. त्यांचा मतनी गाव वेळस हा ईश्रज्याचा ताब्यात होता; तो त्यानी सहज सोडवून घेतला असता, पण ते म्हणत की, " सरकारची सध्री सुटली नसता आपला गाव सोडवून घ्यावा हे दीक नाही." त्यानी सानारकर महाराजास प्रतिबंधांत ठेविले याचे कारण, महाराज डारलेल्या राज्यव्यवस्थेत ढवळाढवळ करू लागले त्यामुळे इराज्यात उपजगी होऊ लागला हे होव गंधार बुति, मोजके भाषण व बहुदुतपणा त्यांच्या अंगा होता मोरोपगाने नानांची बकिली आपल्या 'गंगाबकि-ली'त केली आहे. नानांनी यशमस्करी आवडत नसे व ते कारते कार्ये हेसत नसत. त्यांस हेसविषयास लावल्याच्या व त्यांच्या चातुर्याच्या अनेक गोष्टी प्रसिद्ध आहेत.

त्यांची दिनचर्या अशी असे-अजोडाव्या सुखदार्जेनाच्या नेवर अगदी बहुरीचा कामे वाहून मग खानसंस्थेत दोन तास जात. पुढे प्रहर दिवस वेळवासेत पूजा करतांना राहरीनील बातम्या व काजानिरस ऐकणे; मग मोमन, त्यावर विथोति; त्यानेतर राज्यकारभार, ती सार्यकाळपर्यंत चाले, नेतर सरदारबाच्यांत अगर देवदर्शनास जाणे; यापुढे निर-निराळ्या कामगारांच्या वर्षा घेणे व नवीन कामे नेमून देणे; राजी संघवा व जेवण श्राव्यापासून मध्यरात्रीपर्यंत गुप्त होरच्या बातम्या ऐकणे, राजकारणी पत्रव्यवहार करणे, व मसल्ली घेणे. नाना ह्योच कायती दीड प्रहूरच घेत असत.

नानाचे कुलदेवत गणपति व ज्योत्स्नी; परंतु हरिहरावर त्यांची फार अधिक अभक्त्याने त्यानी त्यांचीच देवळे बांधली. उद्योगियावर त्यांचा फार विश्वास होता. आपल्या आत्ममंड-लीस त्यानी योग्यतेपासून सरकारी नौकत्या दिल्या नाहीत, त्यांना आपल्या खाजगीतून नेमणुका मात्र करून देत. त्यांना अनेक राजकारणे वेरळची लगळी, अनेकदां संकटांत तोंड पावे लागले, अद्या बेगी पैसा उपयोगी पडता हे त्यांना माहीत असल्याने त्यानी पैसाचा संघय आस्वेने केला. त्यानी आपल्या देखी हिंदुस्थानांत ठिश्ठिकाणी नामांकिन वेज्यावर देवित्या होत्या, ती ठिकाणे त्यानी त्यांचेच माहीत होती. आयुष्याच्या शेवटच्या प्रसंगी इराज्यावरितो व इराज्या अजुनाडी त्यानी दीड कोटीचा खर्च केला, ते केवळ नव्हते चाराशेकड हतकी भंपति करी आली ! त्यानी सांघड्य-पर्वांनी ती मिळविली, असे अज्ञानमुळे काहीजण म्हणतात;

ते मिथ्या आहे. याबद्दल खरी हकीकत अशी आहे-त्यांनी योरल्या माणवरावांच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभी (नाना बारसाही होण्याच्या आधीच) त्यांच्याजवळ पुष्कळ पैसा होता (सिले. स्टेट पेपर्स वॉचे, १५०), म्हणजे तो बडिलोपार्जित होता. त्या काळी सर्व हिंदुस्थानात अशी पद्धत होती की, जहागिरदार किंवा सैन्याधिक मिथ्यात त्यांना बारसा घ्यावयाचा असेल, सरदारांना मुक्ता माफ करावयाचा असेल, परकीय दरबारांना मदत मागवयाची असेल, किंवा तह करावयाचा असेल, तर अशा घेई सन्नात दरबारातच त्यांतील मुख्य मुख्य कारभार्यांचे नजराणा, दरबारासंबंधी, गुन्हेगारी अशा काही तरी रूपाने लाखों रुपये मिळत; त्या रीतिप्रमाणे खुद्द पेशवे व त्यांचे कारभारी (यांत नानाहि असत) यांना या रकमा मिळत. हेदराने एका तहान्या वेळीं शिंदे, फडके व नाना आणि इतर दोन मुत्सद्दी या सर्वांना ३॥ लक्ष होन दिले; त्यांत नानांच्या वाटणीस १ लाख होन आले (पत्रे, यादी २२९). याप्रमाणे नानांच्या ४० वर्षांच्या कारकीर्दीत सर्व हिंदुस्थानात झालेल्या उलाढालींत त्यांना फोडवा-याची रुपये मिळण्याचा संभव आहे. या रिवाजास त्याकाळी छोब घेणे असे मुळीच मातोश्र नसत. त्यावेळचे खुद्द इंग्रजहि अशा लांब खात. इंग्रज यकौल डेव्हिड अंबरसन यांनी एकदां पाठीलावायेंत सांगितले की सालवाईचा तह नानांच्या सर्वा-प्रमाणे मी करून देतो. मला पेशवेसरकारानी १॥ लाखांची जहागीर द्यावी. नानांस सरकारातून त्यांच्या इतकामाग्रीस्यर्थ ३ लाखांचे सालीना उत्पन्न होतें; तसेच सगल्या मराठी साम्राज्यातील फडणवीस नेमण्याचा त्यांचा हक्क होता, त्याबद्दल त्या या लोकांकडून त्यांचे १॥ लाख मिळत, शिवाय छत्रपति, त्यांचे अडपत्यान आणि परराज्ये यांच्याकडून त्यांना मिळालेल्या जहागिरीचें उत्पन्न ५५ हजार येई; सारांस, सालीना एकंदर त्यांचे उत्पन्न पांच लाखांचे होतें, आणि एकंदर सर्व ३-३॥ लाखांचा होता.

गारादी हे गोम्या लोकांनी शिकविलेले व मुख्यतः (मराठ्यांशिवाय) परकीयांचा गरणा असलेले लोक, त्यांच्यावर नानांचा मुळीच विश्वास नसल्याने त्यांनी ५ हजार अरब चाकरीस ठेविले होते. गाराधीच्या विश्वासापाताची उदाहरणे त्यांच्या दखत घडलेली होती.

त्यांचे गुप्तहेरखाते उत्तम होते; वाटेत तेथील गुप्तबातमी मिळविण्याबद्दल त्यांची ख्याति आहे व त्याबद्दलच्या अनेक गोष्टी प्रसिद्ध आहेत इंग्रज आणि फ्रेंच यांचा संघर्ष आल्यापासून कलकत्ता, मद्रास, मुंबई, पादेचरी, माही येथील मारीक सारीक बातम्याहि त्यांनी मिळविल्या. हिंदुस्थाना-बाहेरील या लोकांच्या चळवळीकडे त्यांचे लक्ष असे. इंग्रज व अमेरिकेचे युद्ध, इंग्रज व फ्रेंच यांची मांझणे ही त्यांना अवगत होती. मात्र मराठी राज्यांत दुही पसरल्याने या परदेशीय राक्षसकारणांवर जितका फायदा करून घेता आसा असता तितका त्यांस येता आला नाही.

नानांनी नळ धावून पुण्यास (सदाशिव पेठेच्या मीठ्या व पुष्करणीच्या छानान हीदीत) पाणी आणले, पेलवाग संस्थान तयार केले (त्यांचे नियम त्यांनीच करून ठेविले आहेत). स्वतःचा वाडा बांधला, काळ्याबाबारांत मोठा वाग केस, गणेश पेठ व स्वतःची (नानांची) पेठ बांधविली.

नानांची पेठ.—श्रीमंत सवाईमाधवराव पेशवे यांनी कसबे पुणे येथे मुमुमदार यांची २५ विघे जमीन होती तालीस ७ विघे जमीन नानांची पेठ बांधविण्याकरितां घेतली. तिच्या मोबदला इबेली तालुक्यातील धानोरी येथील तितकीच जमीन मुमुमदार नानां देण्यात आली. ता. २० एप्रिल १७९० रोजी जमीन देठेकरितां देण्यात आली. गणेशपेठेच्या पूर्वेस, भुजानीपेठेच्या उत्तरेस व रास्ते यांच्या देण्यास दाक्षिणेस ओढा आहे तेथपर्यंत, दाक्षिणांत सरदी गम ४५० व पूर्वपाथिम लांबी नागसरीपासून गम ६०० याप्रमाणे जागा देण्यास वसाहतीस दिली या पेठेत वसाहत करणाऱ्या व्यापाऱ्यांना सात सालांची जकातीची माफी देण्यात आली. या पेठेचें शेठपेण नानांचा मौकर (फिरंगी) खाडे यास देण्यांत आले होते. [सवाईमाधवराव यांची रोजमिशी. भाग २, पृष्ठ ३५७.]

शिवाय यांनी १०-१२ वाडे बांधले. भावळस व खोप-बलोस मोठा तलाव व धर्मशाळा बांधली, कोंकणातून पुण्यास येण्याच्या वाटेवर हें गाव असल्याने तेंच एक अन्नसत्र ठेविले. भांमासंकराचें देऊळ बांधण्यास प्रारंभ केला (त्यांच्या पत्नीने तें पुढे पुरे केलें). कादंबावटोर्के, बेरुळ, काशी, मेराबली येथे घाट बांधले. याशिवाय त्यांनी देवळे, मोठ मोठ्या रस्त्यावर पूस, धर्मशाळा, विहिरी, अन्नसत्रे, तह-केचा बाजून झोडे लावून वगैरे अनेक वरोपकाराची कृत्ये केली. त्यास कलाकौशल्याचा, चित्रांचा वगैरे नाद होता.

नागोस एकूण नळ बायका होत्या, पैकी सात त्यांच्या हयातीत वारल्या; आठवी त्यांच्या मृत्यूनंतर वनदाण्या दिवशी वारली; फक्त नववी मिळवाई ही एकटोच सांगे राहिली. नानांस एकंदर तीन अपत्ये (दोन मुली व एक मुलगा) झाली, पण तीं अवस्थोत्तच मेली.

नानांनी सवाईमाधवरावस निर्वहत्यावत केले हा समज चुकीचा आहे. पातशीरास कौतवाल, तळेगावदाभाच्याची मुसलमान शिकलकराची पंचायत वगैरे प्रकरणांत नानांस न जुमानणारी श्रौमंतानी आपले अधिकार गाभिले होते. खळींहीन परत आल्यावर ते आंबेचारी लोकांच्या नादां लापत्याने त्यांचा परिणाम राज्यास अणायकारक होईल म्हणून मात्र नानांनी त्यांस प्रतिबंध केला होता. दादोण्या पयाच्या लोकांनी सवाईमाधवरावस रावबाजीबद्दल अनेक वनावट व कळपपर गोष्टी सांगितल्या. श्रीमंत घडाने व दूतदशी नल्लयाने त्यांच्या वनावर त्यांचा परिणाम होऊन त्यांचा व रावबाजीचा पदग्रवहार सुरू झाला. नानांनी याबद्दल प्रथम लामोपचाराने श्रौमंतास अनेक प्रकारे सांगितले

परंतु त्याचा उपयोग झाला नाही; तेव्हा बरील पत्रव्यवहार पकडून त्यांचा बहुत नियेम केला. त्याचा परिणाम उलट झाला. येशेच उदात्त झाले व पुढे त्यांच्या कुडीत दिवसांदिवस अशा पत्रांचा चालला. त्यांत रावबाजीच्या भेटणीने मास्तर व गर पालावी. शेवटी या भ्रमांतच वाताचा सटवा येऊन सवाईरासहोबाजी कारंज्यावर उडी टाकली व स्थानंतर तीन दिवसांनी ते वारले (१७९५) आणि येथूनच नानासहो उतरली वळा लागली.

यांतून गादीवर रावबाजी हा इकं सहस्रच आला परंतु नाना त्याच खालील कारणांनी विरुद्ध होते. रावबाजी अदूरदर्शी, हलक्या कामाचा, फच्चा दिलाचा, अविधायी, नाकती होता. राज्यात शांतता राखण्याचे, सरदार व फौज खूप ठेऊन त्यांच्याकडून राष्ट्रीयपयोगी मोठमोठी कामे घडवून आणणे परराज्यांत मसलती उभाऊन सर्व हिंदुस्थानांत मराठी साम्राज्याचा दरारा बसविण्याचे ही कामे घडवून आणण्याची कुवत त्याच्यात नव्हती. त्यामुळे प्रजेची पाण-मणी होईल, सरदार विघ्नून देणे करतील, ते मोहण्यासाठी रावबाजी हा ईंग्रजीस घरांत घेईल आणि शेवटी ईंग्रजी बाबटा दासरावदायावर लागेल अशी नातीची विचारसरणी असल्याने (व आपण दादासह रावबाजीस नेहमी विरोध केल्याने तो आपल्या प्राणाचाचि उखले या काळापासून) नानांनी प्रथम रावबाजीस गादीवर बसविण्याचे टाळले व सरदारमोहत्याच्या मदतीने दत्तक घेऊन राज्य चालविण्याचे ठरविले; आणि त्याप्रमाणे हिंदे, होळकर, गोंडले, पटवर्धन व रास्ते यांच्यापासून " कायाकायप्रभःपूर्वक " पाषण्यपत्ते घेतली. पण पुढे सर्वच उलट झाले; आणि रावबाजीवरूनच नानांचे अविघ्न खरे ठरले.

यापुढे सर्व घोटाला माजला. रावबाजीने शिवाचा कारभारी बळोबा पायनीस या शेणवी कारवायाच्या व त्याच्या मार्फत दीलनराबास फोडले व त्यांच्याकडून आपल्यात गादीवर बसविण्याचे वचन घेतले. हे वार्ताद कळताच स्थानी परभारे परशुरामभाऊस पाठवून रावबाजीस शिवनेरीतून अगून गादीवर बसविण्याचे ठरविले. हे ऐकताच मिर्दा मोठया फौजेसह एकदम रावबाजीस येऊन घाटेतच मिळाला; त्यामुळे नाना घाबरले; बाळीबाचा नानावर फार राग होता; त्याची महत्त्वाकांक्षी आपण नानाप्रमाणे वारंभारी व्हावे. या बाळीबाचने यापुढील बहुतेक सर्व इतिहास पकडून आणून मराठी राज्याचे नुकसान केले. ईंग्रजीस घरांत येण्याच्या कामी अनदी मूळ कारण ठाव होय. याने कारवाया करून परशुरामभाऊस नानाविरुद्ध फिरविले. तो अजून आपापसंत नानाचा विभाग मित्र होता तोहि कारभारीपदाचा बहिष्काराने फिरवून होऊन राष्ट्राचे नुकसान करणारा बनला. हा एक मोठा कलंड भाऊच्या वरिष्ठावर आहे. नानांनी रावबाजीचा निरोप घेऊन सत्तात्यास प्रयाण केले. इकडे बाळीबाचे रावबाजीस नमस्तेद करून (कारण तो आपल्या

कथोन सहणार नाही म्हणून) परशुरामभाऊच्या मदतीने रावबाजीचा धाकटा भाऊ चिमाजीआप्पा यास यशोदाबाईच्या मोडीवर दत्तक देऊन कारभार चालविला व भाऊकडे नानास घडून आणण्याचे काम मोंपविले नानांच्या मित्रांनी (भाऊने) ते काम पत्करिले आणि नानावर फौज पाठविली तेव्हा नाना सत्तात्यातून वार्डि गेले, तेथेहि पटवर्धनाची फौज आठवावर नाना महाडास गेले.

महाडास असताना नानांनी ते राजकारण उभारले, ते अत्यंत महत्त्वाचे व त्याच्या अभ्युत्थाताज शेवटचे होते त्यात त्याची परिष्कृत तारतम्यबुद्धि, मनुष्यस्वभावाची पारख, साधनबौद्धिक्य, व महाराष्ट्रातील त्यांच्या नाकाचा दपरा ही दिखून येतात. या कारस्थानाचा योद्ध्यात सारास असा—त. १७९६ चा पावसाळा जवळ आल्याने वार माहिण्यात नानांनी आपली सर्व तयारी केली कोंकणातील सर्व घाट व प्रतापगड, रायगडादि किल्लाचा बंदोबस्त केला व दहा हजार फौज जमविली. तेव्हा भाऊने पावसाळ्यातहि नानावर चालून काढाचा मनसुबा केला, परंतु नानांचे मित्र फडके, बळदेव यानी (हे पुण्यासच होते) त्यास मोहता पावला. तेव्हा भाऊने नानांची जहागीर व रमोचे पुण्यातील बाटे मत्त केले. नानांनी प्रथम दीक्षतराव शिवास दहा लक्षांची जहागीर वगैरे देण्याचे कळूळ कळून बाळीबाच्या विरुद्ध फोडले; बाळीबाच्या साण्या उठणा शिवाच्या फौजेवर होत्या. लुकोबा होळकर पूर्वीपासून नानांच्याच भाऊच होता, त्याने आपली सर्व फौज त्यांच्या हाताची केली. बाबा फडकणने हुजरात किणवून ठेवली, खुद्द रावबाजी व मानाजी फोडके नानांस मिळून स्थानी नाताने पाठविलेह्या ऐक्याने फौजमरती चालविली, ह्यामुळे भाऊ आणि बाळीबास संशय घेऊन त्यांची रावबाजीस सजराव पाठवण्याबरोबर बऱ्यापुरताफडे जबराने खाना केले. वाटेत रावबाजीने दीक्षतरावास दोन कोटींची बक्षीस व सगळ्यास त्याची दिवाणगिरी वगळ करून मध्यंत मुकाम केला. इकडे फाळ्याने फौज घेऊन वार्डि मुकाम केला. मराठेउत्सुक पुण्यास कैदेत होना, त्यास व त्याच्या तफे निमग्नअर्थास नानांनी बळवून घेतले; ह्याची भीसलाहि नानास मिळाला. भाऊच्या विरुद्ध जतनांत कोहापूरकरास उडविले व पंढरपूर संज्योत भाऊबंदकी मागविली इतके कारस्थान शिजल्यावर नानांचे जे मित्र बाळतः भाऊच्या हातारमती होते, त्यांनी मशीर यास छोडून आपल्या (भाऊ)ला मदत करण्यास त्यास सांगिते असे भाऊस सांगितले. त्याप्रमाणे भाऊने व बाळीबाचने केले. मशीरने वरून त्यांचे म्हणणे कबूल केले, अंतून तर तो जगोस सामील होता. शेवटी (२० आयटी) नेमक्या दिवशी दीक्षतरावांचे बाळीबास कैद केले, मशीरने भाऊस पारंपास दीन पाठविला, पण भाऊ चिमाजी आप्पास घेऊन लुधरास पळाला, तरी नारायण नपदेवाने त्या दांप्या

पारलें; नेतर भाऊस व भाऊयास व कैदेत ठेविलें, मग नाना महाडाहून पुण्यात आले रावबाबाहि तेथे दाखल झाले नानाच्या साथध्यावरून शिंदे व निजाम यांनी रावबाबांना मुम्हात द्या देशात नाहीं अशी हमी त्यास लिहून दिली व खुद रावबाबांनीं हे असेच स्वदस्तुरचे पत्र लिहिले अखेर-रावबाबांनीं गादीवर बसवून नाना रयाचे कारभारी झाले (२५ मोर्खे.) निजामाच्याने दत्तविधान अशाच ठरून भाऊच्या व बाळोयाच्या पक्षाच्या लोकाना शिक्षा झाल्या, यावेळीं नानांच्या बरोबरीकेंतें मुस्तद्दी व भिन्न नाहते होऊन जी नवीन पिढी आला तीत बहुतेक नादान, अदूरदर्शी, हुलक्या वानाचे व कुनकामाचे लोक होते दौलतराव शिंदे, रघूजी मोसव, काशीराम होळकर, गोविंदराव बाळे व खासा रावबाबा हे लोक असे होते या लोकाना नानांनीं स्वराज्यासाठीं केलेल्या धर्माची व द्वाहेच्या राखतानी कल्पना नव्हती, एवढेच नव्हे तर स्वराज्याचीहि कारशी किंमत नव्हती; फक्त आपपला स्वार्थ माहोत होता. दौलतराव पेशवा लोभी व भिद्युद्ध होता, त्याचा बारभारी भिकडे वळवील तिकडे नी जाई रयांनीं रावबाबा गादीवर बसण्याच्या आदल्या दिवशीं नानास 'अक्रुत्रिमपणे' चालण्याबद्दल 'उद्दी, बेलमंडार व पाटीलनावाचे पायाची शपथ' दिली, पण पुढें थोड्याच दिवसात विश्वासघातानें नानांनीं कैद केले

जोषांनीं हुलकट लोकांना पुत्रपुत्रात व खुद्द घनी हुवेळ आणि आपला द्वेष असे पाहून राज्यकारभार सोडून स्वतः काशीत जाण्याबद्दल नानांनीं रावबाबांस विनंति केली परंतु रयांनीं ती नाकारली. कारण त्याला शिष्याविद्द काही दिवस नाना पाहिले होते. इतक्यात तुकोजी होळकर बार-स्थानें नानाचा शेवटचाहि आधार तुटला यावेळीं शिष्यांनीं रावबाबांस दोन कोटीच्या रकमेचा तगदा लाविला. तेन्ही रयांनीं नानास कैद केर पाशियाय इतकी रकम राखधतून उभी राहणार नाहीं (कारण आपल्या स्वतः बळक इतकी पैसा नाहीं) असे सांगितले. शिष्यांनीं तें फवळ केलें व या रानां मोसवत्यास आपल्याकडे बघविलें, परंतु नानास हें समजतान रयांनीं मोसवत्याची समजूत १० लाख रुपये रोख (आपल्या बाजगीतून) देऊन केली व त्यास वन्हा-दात पाठविलें. नागास परगण्याच्या मसलतीत इतरदि पुष्कळ मेढळी होती मध्यंतरी दौलतरावानें नानाच्या घरां जाऊन गोड बोलून आपल्याबद्दलचा रयांच्या मनातील संशय काढून टाकला व पुढें एकदोन महिने रयांनीं नानांच्या मजीप्रमाणें वागणूकहि केली यामुळे मान नाना फसले. रयांनीं हे सर्व जेरेच मानलें आणि थोड्याच दिवसांनीं दौलतरावानें आपल्या छावणीत दिलेले जेवण्याचें आमंत्रण स्वीकारलें.

मेजरानीच्या पूर्वी एक दोन दिवस पदरच्या विश्वाप्प मेढळीनीं, जेवणास जाऊं नये म्हणून नानास पुष्कळदां सांगितलें, परंतु तें रयांनीं ऐकलें नाहीं. याच वेळीं शिष्यांचा एक

यूरोपियन सेनापति मायकेल फेलोज यानें कपटानाटक करून नानास फसविलें. "रया दगलवान टोपीवाल्यानें वायबलावर हात ठेवून (दौलतराव मुम्हात कैद करणार नाहीं अशी) शपथ घेतली व नानास खातरजमेचें पत्र लिहून दिलें" (खरे, पृ. २१२) शेवटीं ठरलेल्या दिवशीं सायंकाळी ५ हजार आरब बरोबर घेऊन नाना बलबडीस गेले. भवानीपेठेपर्यंत गेल्यावर फेलोजच्या खात्रीवरून त्या सर्वांना नानांनीं जवरीनें परत फिरविलें. नंतर छावणीत दाखल झाल्यावर दौलतराव ह्या भेटीसाठीं समोरा आला थोड्याच वेळात खलवताच्या निमित्तानें शिंदे, त्याचा कारभारी व फेलोज आणि नाना असे चौघे एका संघट गेलें आणि तेथेच ठरल्याप्रमाणे फेलोजनें नागास कैद केलें नानाबरोबर रयांचे शेलूकर, शिखळकर, बंगरे ५-६ विधातू लोखंडि कैद केले (११ डिसे १०९७) पदयभेनाचा बर्कल म्हणतो याउपरी श्रीमंताच्या राज्याचा अन्नागेल'. नानास कैद केल्यावर त्याच्या पक्षाचा मागसनास कैद करून रयांचे बाटे छुटले, खुद्द नानाचाहि बाळा जत झाला आणि रयात सजेंराव रद्दवायास लागून राम 'अना-पुत्राचा' वध होऊ लागला पुणें शहरातील लोकास नानाबद्दल फार प्रेम वाटत होतें, नाना गेल्यावर दोन कोटीची उभारणी करण्यासाठीं पेशवांच्या संमतानें सजेंरावानें पुण्यावर हत्यार धरिलें. मोठमोठे सरदार, घोट, सावकार, यांना पकडून त्यांच्यापासून इक्य उकडण्याचा स्थानें सपाळां चालविला व अतिशय अनिश्चित क्रूरपें केली

दौलतराव व महाराष्ट्रीच्या बायका यांच्यामध्यें या झुमारास येवनास झाला. रयात सजेंरावानें नास्त भर घातली. बायास नानांचे पूर्वीवातूनच साहाय्य होतें त्यामुळे नानास वातबडीस ठेवल्यास अधिक पांटाया होईल म्हणून तीन महिन्यांनंतर दौलतरावानें त्याची नगरच्या किड्यात रवानगी केली (१ एप्रिल १०९८) मोसव्यास व निजामास तें पाहिले होतें तें मिळाल्यानें रयांनीं यावेळीं आपली (रावबाबांकडून नानांच्या कैसास घेवा लागू देणार नाहीं हो) हमी पाठ्या-पर बसविली.

नाना गेल्यावर थोड्या दिवसांनीं पेशवे व शिंदे यात विनुष्ट येऊं लागलें शिष्यास त्याच्या सावज भायांनीं फार त्रास दिला यावेळीं सातारकर महाराज हे स्वतंत्र होऊन रयांनीं कोल्हापुराकरास मिळून स्वराज्यात देणें मागविला तेव्हा पेशव्यांनीं परशुरामभाऊ, बकदेव आणि विंगळे यांची मुठका करून तो थांबविला. यापुढें बकदेव व विंगळे हे जागजे विश्वाप्प असल्यानें रयांनीं पेशवे व शिंदे यांत सुश्या (नावाची मुठका होण्यासाठीं) तेंढ उत्पन्न केली. रयांनीं शिष्याच्या बायला विचविलें, त्या पायांनीं—शिष्यानें रानास कैद करणाऱ्या प्रयत्न केल्यानें—अमृतवाय पेश-व्यांचा आभार घेतला, तेव्हा सजेंराव पाटयांनीं अमृत-रावावरच ह्या केला. यामुळे रावबाबांनीं विद्दून दौलतरावानें

पारिपर्य करण्यासाठी निजामाची मदत मागितली व होळ-
कर वगैरे सरदारांही सोलाविले. इच्छे बाबत कोल्हापुरकरांस
मिळून त्यांनी थेट गोदावरीपर्यंत जाळपोळ व लुटालूट केली.
त्यांनी शिवाज्या पदरचे सांठे वेणवीमंडळ मिळाले; कौबे-
तहि वरीच किडुरी झाली; उत्तरेस बंडाळी मायळी; खर्चाचा
भोट होऊन सावकारांची घरणी बसली. याप्रमाणे सर्व
बाजूंनी अवघणीत आत्तावर दौलतरावाने नानास सोड-
ण्याचे ठरविले. सुटकेवद्दल दहा लाख व पुन्हा कारभारी-
पदावर नेमल्यानंतर फेरा लाख रुपये देण्याचे ठरवून
नानास पुण्यास आणले (२१ जुलै १७९८). याप्रमाणे नाना
पावणेसाठी महिन्यांनी बंदीनून सुटले.

नाना सुटल्यावर त्यांनी निजामास गप्प बसविले, पेश-
व्यास स्वस्थ केले, तजोराबास कैद केले आणि बायाचीहि
समजूत करून दौलतराबास दहा लाख रुपये रोख देऊन
पेशव्यास अडचणीतून सोडविले. यापुढे त्यांचे पेशव्याशी
साहेबात महिने समेटाचे बोलणे चालले होते. शेवटी गार-
बिबावर दोघांच्या भेटी होऊन (८ सप्टेंबर) नाना व
शिंदे पेशव्यांमध्ये भोजनास गेले आणि मग नाना बानवडी-
हून पुण्यास प्रथम बानवड्याच्या नाव्यात राहावयास गेले.
नंतर स्वतःच्या बाघ्याचे उद्धारून करून मग ते रथीत
राहावयास आले (२३ डिसेंबर).

नाना सुटल्याने रावबाजीस पुन्हा भंगित जावल्याचे शिंदे
पुणे सोडून जात होते त्यास त्याने गुप्तपणे सांगितले की,
तुम्ही काळे वधे, बाबाच्या विरुद्ध आमचे रक्षण करण्यास
येथेच रहावे. इच्छे पेशवे नानावांहे आमचे करीत की,
तुम्ही दातांत कारभार भ्यास. परंतु नानानी त्यास स्पष्ट
सांगितले की, तुमच्यावर माझा विलकुल विश्वास नाही.
शेवटी दौलतराव रहात नाही असे यादून, एके दिवशी
मध्यरात्री बेघ पाळतून, पेशवे नानांच्या शय्यात येऊन
त्यानी त्यांच्या पायावर हाके ठेवून व जोळ्यात आसवे
आवून नानाची आर्पणा केली की, ही मराठाघातशाही
तुम्हीच सोभाळायी, तुम्हास पकडण्यांत माझे अंग विल-
कुल नव्हते, तुम्ही मला बडिलासारखे आहा. याप्रमाणे
दोनदाणे माघण ऐकून नाताली पुन्हा कारभार करण्याचे
कबूल केले. परंतु बरीलप्रमाणे बाघ घेऊनहि पेशव्यांनी पुन्हा
एकदा नानास पकडण्याची मसळत चालविली. ही नानास
समजवण्यावर त्यांनी पेशव्यांची कानउघाट गे करून कारभार-
तोड लक्ष्य कमी केले व स्वतःचा बाढा सोडून सरकार-
बाच्यान आग्याचे टाळले आणि पकडेव यांच्या हाती बहुतेक
कारभार सोपविला.

या सुमारास हिंदुस्थानात ओई बेल्ल्या हागव्हरन जनरल
आला. ईंग्लिश राज्यसंस्थापक मुाशी गव्हर्नर जनरलसमर्थ
याचे स्थान पडिले थोड्यात, एवढेहीच राजांच्या बंधनास व
स्वातंत्र्यास धुडत आणण्याची त्याने एक सुसंरक्षितची
युक्ति योजली; ही म्हणजे प्रसिद्ध तेनाली कौबेची मराठ्यांच्या

बाहेरदेशमुखीनारवीच ही सर्वमाही युक्ति होती. या
युक्तीस नामशेष कारणांचे सामर्थ्य त्यावेळी सर्व हिंदुस्था-
नांत फक्त एकव्या नानांच्याच अंगी होते. एकजण मराठी
साम्राज्य यास पहाणारा होता व दुसरा आपल्या सर्वस्वाने
ते ताक पहाणारा होता. प्रथम निजामाने तेनाली कौबेचा
तह केल्यावर ईंग्रमांनी पेशव्यात विनंति केली; परंतु
नानांच्या साक्ष्याने पेशव्यांनी तो नाकारली, यावेळीच पर-
शुरामाऊस व नाना यांचा समेट झाला.

यापुढे ईंग्रमांनी टिप्पूर राजदरि स्वारी केली, तीत
ठरल्याप्रमाणे आपल्या सैन्याची मदत पाठवावी असे
नानांनी पेशव्यास सांगितले; पण शिवायमार्कट टिप्पूर पेश-
व्यास तेरा ठस रू चारले होते, त्यामुळे पेशव्यांनी कौबेची
टाळटाळ केली. पुढे ईंग्रमांनी टिप्पूर राज्य घेतल्यावर पेशवे
खनील होऊन मुळखाची वाटणी मागण्यास तयार झाले. तेव्हा
बेल्लोने एक पंच ठाकला. प्रथम तर वाटणीचे त्याने नाकारलेच,
परंतु जर पेशवे तेनाली फौज ठेवतील, मराठे-निजामाचे
भांडण सोडवण्यास मध्यस्थांचा अधिकार आपल्यास देतील,
भोसल्यास स्वतंत्र सत्ताधीश मानतील, पदरच्या फ्रेंचांस
हाकलून देतील तर दहा लाखाचा मोत आपण देतो,
असे तो म्हणू लागला. साळबाईच्या तहाने महादगीला पेश-
व्यांच्या साटाखालून जसे काढले तसेच आता भोसल्यास
काढून पेशवाई दुबळे फाटपाची ही युक्ति होती, ही कबूल
करणे म्हणजे ईंग्रमांच्या हाती जाणे असा उमड अर्थ होत
होता म्हणून नानांनी ते सर्वच फेटाळून लाविले. अर्थात
टिप्पूरचा राज्याची वाटणी मराठ्यांस मिळाली नाही.

इच्छे कोल्हापूरकरांनी फार त्रास दिला, त्यास साठारकड
चतुर्धास याचे साहाय्य होते. या दोघांनी इतर सरदारांचा
पराभव केल्याने, नानांनी परशुराममाऊस रयाच्यावर पाठ-
विले. भाऊने उठावळीने पावसाळ्यांतच कोल्हापूरकरांवर
स्वारी केली, तीत पदणकुडीच्या लढाईत भाऊ ठार झाला.
हे वर्तमान ऐकून नानास फार दुःख झाले; मध्यंतरी जरी
दोघांत विषाड आला होता, तरी नाना म्हणत की " भाऊ
निदानीने सोवतो होते. " नंतर नानांनी रामचंद्र आप्पा
(भाऊचा पुत्र) याच्या हाताखाली सरकारी फौज कोल्हा-
पूरवर पाठविली व तिने कोल्हापूरकरांस पराभूत केले.
पण याच सुवातास नानांची प्रकृति फार बिघडली. नगर-
हून सुटल्यापासून त्यांची प्रकृति वांस्तळीच होती, वरोवरनी
मिथमंडळी बहुतेक नाहीशी झाली होती, दरबारात हलक्या
लोकांचा मरणा होऊन, रावबाजीसारखा दुबळे बनी गादी-
वर आला होता, त्यामुळे नानांचे रक्ष्य कारभारामातून उडावे
होते. सन्ने १७९१ च्या माघ वशांत त्यांस ज्वर येऊ लागला,
तो दिवसेंदिवस वाढत चालला. फेब्रुन शुद्ध अष्टमीस पेशवे
समाचारस आले, अखेर फेब्रुन वद्य तृतीयेस गुदगारी मध्य-
रात्री नानांचे देहावसान झाले (१३ मार्च १८००). प्राणे-
रक्षमयमयी पेशवे आले होते. अरबांनी आपल्या पत्नीचा

फडणीस करून घेतल्यावर मग नानांचे शव बाहेर काढे दिले. " २६ दिवस दहा सहस्र माणूस मिळाले होते. नानांविरुद्धी शहरात ते दिवशी हाहाकार झाला. " याप्रमाणे या थोर पुरुषाच्या आयुष्याचा शेवट झाला.

नानांच्या स्वभावाची व गुणावगुणांची माहिती मागे आली आहेच. नाना वारले व मराठी साम्राज्यनट झाले एवढे सांगितले म्हणजे पुरे. ज्या इंग्रजांनी त्यांनी कायरपण बरे चालविले, त्यांपैकी एक (कर्नेल पामर) म्हणतो की, " नाना गेले व त्यांरोबरच मराठी राज्यातील शाहानुषा व नेमस्तपणा ही सत्यत येथी. " लॉर्ड वेल्लेनी पेशव्यांना पाठविलेल्या दुसऱ्याच्या पत्रांत लिहिले की, " बाळाजी पंडित हे बुद्धिमत्तेने, कर्तृत्वाने आणि थोर सद्गुणांनी ख्याति पावले होते, अशांचे मरण संवेदा दुःखास कारण होते. त्यांच्या बाग-पुकांचे नियम सचोटीचे असून त्यांचे हेतू प्रशंसनीय होते; ते आपल्या धन्याच्या राज्याचे कल्याण व उदरधरे होण्यासाठी सतत झटले. " शत्रूंनी ज्याची अशी स्तुति गायिली, त्याला त्यांच्या सोकांनी " खूप शक्तिने राज्य राखिले यशस्वी फड-भित नाना " असे म्हटल्यास काही नवल नाही.

नाना वारले तेव्हा त्यांच्या दोघी जिया बगाबाई व जिऊबाई या देवसेवेसाठी विद्वेकास होत्या; त्यांनी हे वर्तमान समजतांच त्या पुण्यास येण्यास निघाल्या. बाटेत त्यांना ताड्यांत येण्यासाठी पेशव्यांनी फौज पाठविली परंतु तिला बायाच्या बरोबरच्या अरबांनी हुसकावून दिले असे म्याकडोनल्ड म्हणतो. नाना पुण्यास आल्यावर बगाबाई मनाळीच्या पश्चात बघदा दिवसांनी वारली. जिऊबाईचे वय यावेळी नऊ वर्षांचे होते.

नानांच्या अर्धाचा पगार पुक्ता करून पेशव्यांनी त्यांचे बाटे, अहागीर व इनामी गांवें जप्त करून जिऊबाईस शनवार-वाड्यांत आणून ठेविले. नानांजवळील अफाट संपत्ति हाती येण्यासाठी पेशव्यांनी बाईस वाज्यात आणिले. दीलतराव शिवाचीहि त्या संपत्तीवर दृष्टी असल्याने, त्याने बाईस दत्तक देऊन आपल्या ताब्यांत देण्याबद्दल पेशव्यांस विनंति केली, पण पेशव्यांनी ती नाकारली. मागे नाना काशीस जाण्यास निघाले असतां त्यांनी रावबाजीकडून ज्या अटी कबूल करून आपला सेत राहिलेला, त्यात आपल्यास दत्तक येण्याची अट होती व ती रावबाजीने स्वहस्ताने ' येणेंप्रमाणें करार ' म्हणून कबूलहि केली होती. परंतु मावळेस त्याने ते सरे नाकारिले आणि नानांचा पका सूट उगवला.

यानंतर नानांच्या पक्षाच्या सर्व मंडळीस पेशव्यांनी प्रतिबंधात ठेविले. यशवंतराव होळकरांनी पूर्ण जाळले, तेव्हा रावबाजी पळून गेले होते. जिऊबाई वाडपांतच होली. नानांचा व आपल्या पराभवाचा पूर्वापार संबंध जाणून यशवंतरावांनी बाईस लोहगड (हा विझा नानांचे सरकारातून बक्षीस मिळाला होता) विझावर नानांचा विश्वास नोडवण्यासाठी निष्ठुरे याच्या स्वाधीन केले. नानांचा मुख्य

खात्रिमा येथेच असे. पुढे दोन वर्षांनी जनरल वेल्श्वेलने मन्सूर्या करून बाईस दरमाल यारा हजारांची नेमणूक करून देऊन पेशव्यांच्या आप्रवावरून बाईस लोहगड विझा मोठावयास लावला. नंतर बाई इंग्रजांच्या आसन्न्याने पन्वे-लॉस पेशवाई जट होईपर्यंत राहिली. पेशव्यांनी तिला आपल्या ताब्यांत आणण्याची फार खटपट केली, पण ती त्यांच्याकडे आली नाही.

इंग्रजी शास्त्रावर एल्फिन्स्टनने बाईस पुण्यास आणून यारा हजारांची नेमणूक कायम करून, बेलबाग संस्थान व मेणवली गांव जातीने मोकले केले. नंतर बाई मेणवलीस आऊन राहिली. तिने इ. स. १८२७ मध्ये मिरजेच्या संग-घरबाव भागू नांवाच्या मुलास इंग्रजांच्या संमतीने दत्तक घेऊन त्यांचे नांव माधवराव ठेविले व त्यास आपली यारा हजारांची नेमणूक, बेलबाग संस्थान व मेणवलीची बहिषाट मिळवी म्हणून फार खटपट केली; परंतु इंग्रजांनी तिचे काही एक ऐकले नाही. अखेर स. १८५४ च्या मार्चमध्ये जिऊबाई वारली. ती शाहाणी व सदाचरणी असून तिने अखेरपर्यंत नानांचे नांव दिक्कलेक राखिले बाई वारल्यावर तिची नेमणूक इंग्रजांनी बंद करून, इनामकमिशनच्या द्वारे मेणवली व बेलबाग जप्त केले. वलहीवाडीच्या संस्थानमतीच्या पुढील कायांचा हा प्रथमचा प्रारंभ होता. पुढे माधवराव बळाळ फडणवीस यांच्या खटपटीने बेलबाग संस्थान अर्धीतून सुद्ध, मेणवली गांवहि बंधपरेपरा इनाम मिळाला. माधवराव हे इ. स १८९० त वारले. त्यांत संतान नव्हते म्हणून त्यांच्या पार्श्वीने माऊच्या पराभवातील एका मुलास दत्तक घेऊन त्याचे नांव बाळाजी ठेविले. संप्रत हेच श्री. बाळाजी माधवराव ऊर्फ नानासाहेब फडणवीस विद्यमान आहेत (१९२५).

[संदर्भग्रंथः—पेशव्यांची, आज्ञासाहेबांची व नागपूरकर भोंसल्यांची वखर; पत्रे, यादी—आत्मचरित्र; खरे—नाना फडणवीसांचे चरित्र; अविचारयोग; ऐ. ले. सं. भा. ४ ते ११; डफ; सिलेक्शन फ्रॉम स्टेट पेपर्स, बांबे; पुणे म्योझ. भा. ३; राजवाडे—खंड. २, ४, ७, १०, १३, १४; पेशा-बाईची अखेर; म्याकडोनल्ड—लॉर्ड ऑफ नाना फडणवीस; फाकटे शाहुराये यांचे चरित्र, मेरेटिड्ज बांबे इनाम कमिशन; कैफियती.]

ना नां चं द फत र.—मेणवली येथे नानांचे दफन होते; त्यापैकी पुढळसे इनाम इनाम कमिशनच्या वेळी सरकारने नेल्याचे समजते. त्यातून अवळ जवळ १०० इनाम शिखर राहिले होते. से रा. वि. का राजवाडे यांनी इ. स. १८९७ त तपासले. त्यावेळी त्यांनी त्यांची तपासणी करून व वर्ग-बारी लावून काळक्रमानुसार पुढकी बांधून ठेविली होती. त्यांनी त्यांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले होते—

" संभाषिकां निम्ने इनाम जावसाठी पत्रांनी सरलेले आहेत. बाकीचे दिशनी आहेत. सहान मोठ्या जावसाठी पत्रांची

त्यांची स्तुति गायली आहे. एका इंग्रज मित्राच्या मुलगा अर्जुन मेरुपासुळें त्यांनी आपली भावार्थता गावी बाळगी व सोडा दार केला होता. बानिअल नांवच्या एका इंग्रज अधिकाऱ्यास त्यांनी आपली एक सौख्यवान अंगठी बक्षिस दिली होती. अक्षीमज्जा इकडे परत येत असतां किमियाची लडाईं चालू होती, तीत होत असलेला इंग्रजांचा पराभव पाहून अक्षीमने हिंदुस्थानात आश्यावर नानासाहेबांस इंग्रजांविरुद्ध लढण्यास प्रोत्साहन दिले. नानासाहेब हे मोठे व दूरवर विचार करणारे नरक्याने त्यांनी त्याचा सत्ता मानला.

नानासाहेबांचे दत्तक पंथ दादासाहेब (सदाशिवराव) व बाळासाहेब (गंगारामराव) आणि दादासाहेबांचे दत्तक चिं-
जीव रावसाहेब (पांडुरंगराव) हे सर्व बिठुरासुच असत; दादासाहेब स. १८५० पूर्वीच नारले होते. तात्यासाहेब हे थाना-
साहेबांचे सवंगडी व परिणत होते. उदरेकडे त्यावेळीं शाहीच्या राणीशिवाय नानासाहेबासारखा घोष्यावर बसणारा दुसरा कोणी नव्हता असे सांगतात. अमृतराव पैसाव्यांच्या वंश-
वार्ता स. १८५६ च्या जुमारास नानासाहेबांवर बटिलांकित संपत्तीच्या वाटणीचा दावा सादिला होता.

शिपायांच्या बंडास सुरवात होऊन ते कानपूरपर्यंत पसर-
ले (१८५७ मे). कानपूरचा केंपनीचा १०-१२ लाखाचा अग्निना होता. तेथील फ्लेक्झरचा नानासाहेबांवर फार विश्वास होता त्याच्या विनंतीवरून नानासाहेबांनीहि कानपूरच्या इंग्रजांच्या बायका, मुले आणि खजिना रक्षण करण्याचे वचन केले आणि आपले तीनशे लोक व दोन सोफा घेऊन ते स्वतः कानपूरचास आले (२२ मे). कानपूरालून ब्रह्मवर्त ५ कोस आहे.

कोणी म्हणतात की, नानासाहेबांनी अक्षीमज्जा परत आल्यावर लागलीच इंग्रजांच्या विरुद्ध कारण्याने करण्यास सुरवात केली असोण्या, छात्री, करोली इतरे ठिकाणच्या, उद्योगी राज्ये केंपनीने छिनवून घेतली अशा व इतरेहि विद्या-
वान असलेल्या सरधनाकारांनी व सल्लुकादारांनी त्यांनी वज्र-
व्यवहार सुरू केला. प्रथम हे लोक या कामी दचकत असत; पण पुढे त्यांच्यावर या प्रजांचा परिणाम होऊ लागला प्रथम सखनीचा नवाब व राजा मानसिंग यांची अनुमति मिळाली.

नंतर शिपायांचे संगटन सुरू झाले व राजे लोक त्यांनी घुसपणे मदत करू लागले. शक्क्यात कानपूरचा पंकरण उद्भवून त्यांच्या बायोस टुपट मोर आला बलीर (बायोदर) अशी बायोम्याचा नवाब हा. कुरुक्षेत्रास गुप्तपणे तयारी करीत होता. जगदीशपूरचा राजा कुमारसिंह याने नानासाहेबांच्या सल्ल्याने युद्धसामुग्रीची जुळवाजुळव चालविली. कैलासदेव सोळवी अहमदशाहा यानेहि तयारी चालविली होती. इंग्रजां-
विपरीत इतरा हेच पसरला की, एकदां सखनीचा चीफ कमिशनर हेनरी लॅरेन्स हा सखनीला आला असता (१८ एप्रिल १८५७) लोकानी त्याला टाकळें मारली वण त्याच दिवशी नानासाहेब तेथे गेले असता, त्यांची मिरवणूक

काढिली. त्यांनी संगटना इतकी गुप्त होती की, इंग्रजांनी कानपूरच्या उठावाच्या आदल्या दिवसापर्यंत सुद्धा बंडाची बातमी सांगली नाही.

ब्रह्मवर्ताच्या स्वादेवच्या लोकांकडून असे समजते की, नानासाहेबांचा पत्रव्यवहार आपल्यासारख्या समदुःखी संस्थानिकांशी जरी चालू होता व धर्मासाठी उठलेल्या पलटणीच्या ऑफिसरांशी जरी त्यांच्या मुलाखती होत होत्या, तरी स्वपरमत्वास मानून वेढावे पुढारीपण घेण्यास त्यांचे मन तयार नव्हते. असे असता, एके दिवशी संस्थाकाळी ब्रह्मवर्तास पाटावर ते संध्या करावयास बसले असता, एक पलटणी अंमलदार सरयाव घोडा फेकीत तेथे आला व त्यांनी पेशव्यांस विनंति केली की, मिरत येथे मुसलमान पलटणींचे एक होऊन त्यांनी दिल्लीच्या बादशाहाची हद्दी फिरविली; हिंदू पलटणीहि धर्मासाठी मग्न्यास तयार आहेत, परंतु त्यांस आपल्याशिवाय आधार नाही, तरी आपण आमचे पुढारी होऊन कानपूराला चलावे. नानासाहे-
बांनी हे ऐकून एक क्षण स्वस्थ विचार केला व शेवटी उग्रा काढले की, चरे आहे, जर हजारां लोक धर्मासाठी प्राण देण्यास तयार आहेत, तर माहि आपल्या बायकापरीची आशा सोडवो; असे म्हणून त्यांनी बायकांत घेऊन बाळा-
साहेब बहीरेही हुकीत सांगून आपल्याबरोबरच्या लोकांसह कानपूरचा रस्ता घेतला. तेथे गेल्यावर बंडकात्यांनी त्यांना आपले पुढारी केले तेव्हा त्यांनी छाया दोट्यास रवालेराव शिपायकडे मदत मागण्यास पाठविले होते, परंतु जयाजीराव त्यांनी मिळाला नाही. नानासाहेबांनी निजाम, होळकर व म्हैसूरच्या राजांकडेहि प्रेष सावित्रा होता. नानासाहेबांचे दुसरे हस्तक जवाहरसाह व महेंद्रबाही योनी या पूर्वीच गुप्त सभा भरवून व शिपायांच्या गुप्त संस्था स्थापून इंग्रजां-
विरुद्ध बळब पसरविली. चव्बळीचे मुख्य ठिकाण ब्रह्मवर्त व कानपूरमधील नवाबपणे (पेंठ) होते नानासाहेब पान-
पूराला आल्यावर नवाबपणे वेढेत उडोत राहिले असत.

कानपूरचा संगतगांत घुस (बादल्या गोण्या तटासारख्या) रचून त्यांच्या अर्जत मोरे राहिले होते त्यावर पैसाव्याच्या लोभने हा ५ जून रोजी हल्ला चढविला घुसकाच्या आधारांनी मोरे उडत होते. पुष्कळ प्रयास केले तरी घुस फुटेलना तेव्हा एका नेपाळी घनपुण्याने संगितस्याप्रमाणे मोचे बांधून, आत विपल्या घुराचे गोळे घेऊन त्यांच्या सैन्याने सोडले, त्यामुळे गोण्याच्या कोळ्यांनी रूना होऊन त्यांचा पुष्कळ नाश झाला, हे युद्ध तीन आठवडे चालले शेवटी मोरा सेनापति वहीर हा पैसाव्यास मारण आला. रवारे व दाहगेथा सोडून ब्रह्मछारने चारेल्या सैन्यासह प्रयागास गावे असे पेशव्यांनी फर्माविले (२६ जून). वरील लढायात तुर बाळासाहेब हांकलाग्यावर होते. दुसऱ्या दिवशी वहीर हा आपले उरलेले सर्व लोक घेऊन पेशव्यांनी दिलेल्या नानांत जाऊन बसला. रंगवर त्याला पांचविषयास बंडकात्यांच्या

एक दोन तुकड्या आल्या होत्या या प्रसंगाच्या आधी थोडे दिवस ईम्रानांनी दिक्षीस एका रस्त्याने जाणाऱ्या निरपराधी म्हाताऱ्यास व त्याच्या छोट्या नातवास पकडून शिवंत जाळले होते; शिवाय गावातील विनम्रपराधी रथसेस ठिकठिकाणी साऱ्यास फाशी दिले होते या गोष्टी कानपूरच्या बंडबाऱ्यांच्या लक्षात होत्या; व त्यामुळे ते मनात बिडबेले होते वहीलर हा आपल्या लोकांनिशी नावात बसल्यावर एकाएकी विपुल वाजला आणि सत्तीचौरपाटाच्या किनाऱ्यावरून त्या सर्व नावीवर घडुकांचा व तोफांचा मारा होऊ लागला; सर्वे गोरे पावरले व त्यांनी येतले उरुया टाकल्या, पण ४५० पैकी ३२५ लोक मरण पावले.

ही गोष्ट पेढाऱ्यांच्या आशेक्षिवाय बंडबाऱ्यांनी केली या कृत्यास पेढाऱ्यांची मुळीच अनुमति नव्हती असे सातत्या येथी यांनी आपसां जवानीत सांगितले आहे व त्यास नानासाहेबांची बहीण कुसुमाबाई यांनीहि दुबोरा दिला आहे. नानासाहेबांनी जेव्हा ही हकीकत वळखी, तेव्हा त्यांनी ताबडतोब हें कृत्य बंद करविले आणि त्यामुळेच १२५ लोक वाचले या लोकांनी पेढाऱ्यांनी विमिखाना नावाच्या एका ठिकाणी कैदेत ठेविले (२७ जून).

मात्रमात्र जय मिळाल्यावर गोऱ्या लोकांचा दाखगोळा, खाजिना वगैरे सर्व सामान पेढाऱ्यांनी ताब्यात घेऊन आपल्या नावाची दाखी करवून व यामार उघडून सर्व व्यवहार सुरू करविला; आणि नंतर मोठ्या घाटाने मद्रासवर्तिस प्रयाण केले. दुसऱ्या दिवशी सर्वत्र घाटमाट करून नानासाहेबांनी स्वतःस राज्याभिषेक करवून घेतला (१ जुलै), आणि पुढीलप्रमाणे आपले मंत्रिमंडळ नेमिले—मुख्य कारभारी बाळासाहेब, मुख्य सेनापति रावसाहेब व तात्या येथी, दुसऱ्या सेनापति टांकसिंह व बाकराळी, न्यायाधीश बाबासाहेब, परराष्ट्रमंत्री जवाहरसाहेब आणि उपासिंह हा कोतवाल होता.

काही लोकांचे म्हणणे असे आहे की, नानासाहेब हे कानपूरला देगा होईपर्यंत (५ जून) ईम्रानांच्याच आज्ञे होते; पुढे ते बंडबाऱ्यांच्या अग्रगण्ये त्यांनी मिळाले गिरेत वगैरे ठिकाणी ईम्रानांचा परामर्श झाल्यानंतर अर्धामुलाने त्यांना बंडात मिशळल्याचा सहा दिला, परंतु ही त्यांनी मानला नाही, उलट वर ललितव्याप्रमाणे ते कानपूरस ईम्रानांचे रक्षण करण्यास आले. यावेळी, कानपूरच्या ईम्रानांच्या दुसऱ्या रिवाज्याचा मुख्य अंमलदार टांकसिंह याने स्वतः व अर्धामुलाने एकसारखा प्रयत्न करून नानासाहेबांना वळविण्याची पराकाष्ठा केली; शेवटी एकदा त्यांनी रात्री एकाही मंगेकीडी एका नावेत नेऊन शेवटची निवृत्ति घेई आणि ८१ व एक-त्यास ठार करण्याची घमघी देऊन उत्तर दिलेपर्यंत कैदेत ठेविले. अखेर इतका प्रकार झाल्यानंतर मग नावासाहेबांनी पुढांरिपण घेण्याचे कट्टल केले.

मद्रासवर्तिस गादीवर बसल्यानंतर पेढाऱ्यांनी सेधील व कानपूरचे रक्षण मोर्चे वगैरे लावून (सुच पाठफामुस

मोर्चेबंदी केली होती) केले. या सुमारास फतेमहादून एक नाव प्रयागावळे आत होती, तति बायका, मुले व पुत्र मिळून १०० गोरे असून, दाखगोळा व सुसोपयोगी सामान होते. ही नाव धुवघाटावरील गोलदाजानी पाहून पेढाऱ्यात कळविले; परंतु आत बायका आहेत म्हणून नावेवर मोठ्या दाऊं नफा असा त्यांनी हुकूम दिला पुढे नाव धुवघाटावरून पुढे गेली; मात्र भूधरानजिक बाबूत वतली तेव्हा गोलेदाजानी तिच्यावर नेम घडून मोठ्या दाखला. तो दाखलान्यति पटून मडळा होऊन पुष्कळ लोक मरे. उरलेल्यांना पकडून कैदेत ठेविले. व नावेवरील खजिना ताब्यात घेतला

यानंतर अलाहाबादेहून हॅबलॉक व रंडेल हे ईम्रान सेनापती कानपूरची बातमी समजल्यामुळे तिकडे चालून येत होते. पेढाऱ्यांनी कानपूरची मजबुती करून जवाहरसाहेबात हॅबलॉकवर पाठविले. त्या दोघांची गाठ फतेपुरास पडली. येथे जवाहरसाहेब मोठ्या शौर्याने लढला; परंतु त्याच्या सेना-जवळील बंदुका बर्मी पल्ल्याच्या अगून ईम्रानापाशी अगदी नवीन लयाार केलेल्या छावपल्ल्याच्या (३०० याळांच्या)बंदुका असल्याने, त्याचा शेवटी मोड झाला (१२ जुलै) हॅबलॉकने फतेपूर घेऊन तेथे एकदम बीजन सुरू केले.

ही हकीकत समजताच पेढाऱ्यांनी हॅबलॉकवर बाळासाहेबांना पाठविले. त्यांनी हॅबलॉकला कानपूरहून ११ कोतावरील अवंग गावी गाठले. हॅबलॉकपाशी चांगला व भरपूर लोकखाना होता. बाळासाहेबांचकळ दोनतीनच तोफा होत्या. हॅबलॉकच्या तोफखान्याच्या मारा चुकविण्यासाठी त्यांनी बर्फ घेऊन त्याच्या पिछाडीवर हल्ला केला, परंतु बाळासाहेबांच्या ऐतशीय कौशेने शेवटी कब आली व ते मागे हटले व मागे पाडू नावाची एक नदी होती तिच्या पुलावरून नदेंपार झाले. हॅबलॉक पुलापाशी आला असतो पुन्हात्यांनी त्याच्याशी चिकराची लढाई दिली. परंतु तेथेहि ईम्रमी तोफखान्याने त्यांनी माघे परतावयास लाविले, अखेर शेणगाडी ते थानपुरास परत आले (१५ जुलै)

या दिवसाच्या आधी थोडे दिवस पुढील गोष्ट घडून आली होती. कानपुरास विमिखान्यात जी गोरेमंडळी कैदेत ठेविली होती, त्यांना चांगल्या रीतीने चांगविण्यात येई. दररोज सकाळी शाहपाकरिता सर्वांनी मंगवर येण्यात येई व विधी आटपल्यावर परत आणीत. असे असता, एके दिवशी एका गोऱ्या बाईने एक मंगणी कितूर करून, दोन मांहांर तिला देऊन आपण लाहिलेले पत्र प्रयागास हॅबलॉककडे नेण्याचे तिच्याकडून कबूल करविले दुसऱ्या दिवशी तिने प्रयागच्या गोऱ्या अधिकाऱ्यास पत्र लाहिले की, नानासाहेब नाचतमाठांत गुंग आहेत, कोजेचा बंदोबस्त नांटा नाही, तुम्ही सावर चालून यावे. शाहपाच्या भेटी हे पत्र मंगणीने लचकल्याचे पहावेच्याने पाहून त्या दोघांनी पकडून पेढाऱ्यांकडे नेले. ही गोष्ट ऐकून पलटणवाले

विथरले व विविधान्यातील लोकांनी कस्तूर करवयास पेशव्यांनी परवानगी मागू लागले. तेव्हा खिरीत व मुलूत मारण्याची त्यांनी सनाई केली, मात्र कच कितुरी खीस कडक शिक्षा देण्याचे ठरविले. हा भागवत मिठने न मिठने होच, एक दोन दिवसांनी बाळासाहेबांच्या मोठ होऊन ते परत कानपुरास आले. यामुळे पलटणवाले फार निवळे, त्यांत अमीरमुहानेंहि भर घातली आणि पेशवे नको नको म्हणत भयताहि पलटणवाल्यांनी वैदेतील बायका, मुलें वगैरे कैद्यांनी कस्तूर केली (१५ जुलैच्या रात्री).

दुसऱ्या दिवशी पेशव्यांनी हंबलोकवर स्वतः चालून आण्याचें ठरविलें. त्यांनी आपल्याबरोबर रावसाहेब, बाळासाहेब, तात्या टोपी, लालपुरी बोधा व गळटा रामभाऊ यांना घेतलें होतें, पेशव्यांची फौज पांच हजार होती. निःशस्त्र ह्यांनी कानपूरच्या दक्षिणेत दोन हजेरावर अहुरा येथें हंबलोकचे गांव घेतली. पेशव्यांनी आपली सैन्याचम उभार केली होती. त्यामुळे हंबलोकने-त्यांची फौज पेशव्यांच्या फौजेपेक्षा पुष्कळ होनी तरी-आपण होऊन त्यांच्यावर चाल केला नाही. त्यांचे सैन्य दुपट असून त्यांचा तोकला-नाहि नबर होता. पेशव्यांकडून युद्धास तोंड लागले. हंबलोकचे लोक कानपुरास असलेल्या कैद्यांना सोडविण्यासाठी (त्यांना कस्तुरीची बातमी या वेळी समजली नव्हती असे म्हणतात), तर पेशव्यांचे लोक धर्मासाठी व राजघाटांशिवा-बर उदार होऊन लढले. तोंकावर स्वतः पेशवे व बाळासाहेब मेहनत करीत होते. पलटणवाल्यांनी ईमनाईल तोंकांच्या बान्यांत खिळे ठोकव्याचे काम करून, त्यांच्या बान्याच्या तोंका निवानी केल्या. संध्याकाळपर्यंत भयंकर लढाई चालू होती; इतक्यांत पेशव्यांच्या समोरच्या दिशेकडून गडद उठून त्यांच्या सैन्यास प्राप्त होऊ लागला. सायकल व स्वतःकडील घूर, धुड वगैरे सर्व त्यांच्या सैन्याच्या तोंका-वर येऊन ते सोंपळत गेले. हा संधी साधून हंबलोकने आपले हायलंडर्स घेऊन एकदम त्यांच्यावर हल्ला केला. तेव्हा पलटणवाले फुटून पळू लागले. बाळासाहेबांनी स्वता एकत्र करव्याचा प्रयत्न करून स्वतः तोंका दाखव्या, पण काही उपयोग झाला नाही, त्या गडबडीत तात्या टोपींनी व पेशव्यांनी चुकामुक झाली. शेवटी माळोजीने पेशवे व बाळासाहेब आणि रावसाहेब हे रात्री ब्रह्मवर्तास आले (१६ जुलै). दुसऱ्या दिवशी हंबलोकने कानपूर घेतलें व तेथें एकसहा शीमन सुरू केलें; खी, मूळ, ग्हातारे-कोतारे वगैरे कोही एक न पाहता जवळ जवळ १० हजार लोकांचा बसल ईमानी वेली (काये-भाग २, पृ ३११) आणि पुष्कळ अत्याचार केले. एका माझण सुभेदारास विवि-धान्यातील रफ साक करवयास लावून दुसऱ्या मुसलमान सुभेदारास तें रफ जिमनें चाटवयास लाविलें

पेशव्यांनी ब्रह्मवर्तास घेऊन तेथील मंडळीस हें वृत्त कळविलें. नंतर त्यांनी एका शेव्यांत बहिलोजन सैन्य-

वान बसत बोधून घेतल्या (त्यांत समर्थानी शिवाजीस दिलेल्या भगव्या छाट्या होत्या. त्यांची तेव्हापासून आजपर्यंत (१८५७) देवान ठेवून पूजा होत असे; तसेच थोरल्या माधव-रावांत मिळालेले बडाचे फूल, दक्षिणावर्त-शंख, गौरीशंकर बाण वगैरे वस्तू होत्या) व आपल्या शिबोतह गंगेवर ठेव-लेल्या नावेंत ते गाऊन बसले, व गंगेची पूजा केली. पेशवे मंडळी आत आहे असे पाहून ब्रह्मवर्ताच्या त्यांच्या आधि-तांस फार वाईट वाटलें. बरोबर कच एका शागीर्दास घेऊन नावेवर मेणवऱ्या घेवून श्रीमंतांनी नांव दाकारली. धारेंत नांव घेव्यावर श्रीमंतांनी एकदम मेणवऱ्या निझविह्या व शेव्यातील निझस त्यांनी गंगारंग केले. उजेड नाहीसा झाल्याचे पाहून नाच मुडाळी व पेशव्यांनी जलतमापि घेतली असे कांठावरच्या लोकांस वाटलें

गंगापार लखनौच्या हद्दीत गाऊन तेथें बेगमेच्या मदतीने पुन्हा लोक जमा करून आणखी एकदा प्रयत्न करवयाचा असा पेशव्यांना उद्देश होता. नांव घाटास लागल्यावर मंडळी खाली उतरली. कांठावरील गाव लख-नौच्या हद्दीतीलच होता. प्रथम तेथें या मंडळीचे फार हाल झाले; परंतु तेथील मामलेदारास ही बातमी लाग-ताच त्याने त्यांची सर्व व्यवस्था (बेगमेच्या हुकुमावरून) साधून दिली.

इकडे हंबलोकने ब्रह्मवर्तावर हल्ला करून (तेथें अडपळा कोणीच केला नाही) चार प्रहर शीमन केले. त्यात हजारों लोक मेल नग लुटीस प्रारंभ केले. श्रीमंतांचा बाबा सर्व धुवून फस्त करून दोवडी तो गाळून टाकला. राहत्या राट व मंदिरें पाहली आणि मुर्ती कोरल्या लुटीत पेशव्यांची तिन लाख रुपये किमतीची रत्नजडित तलवार ईमानी गिःनाही (१७ जून)

होती ही मंडळी १ वर्ष कधी नेपाळ तर कधी ईमज इत्यांत खपून छपून रहात असे नेपाळात जंगवहादूरचा अंमल होता. तो यानां आश्रय देईना अशा स्थितीत स. १८५८चा सप्टेंबर आला, स १८५७ च्या जुलैपासून आतापर्यंत १४ महिने ही मंडळी वनवासात होती. सप्टेंबरात नेपाळात ठाडा गावापासून सात कोठावर देवखरी या स्थळी स्वारीचा मुकाम पडला, तेथे नानासाहेबास दोघी ज्वर लागला व त्यांतच त्याचा अंत देवखरीच्या रानात एका ओढ्याच्या काठी शके १७८० भाद्रपद वद्य १४ शुक्रवारी (६ ऑक्टोबर १८५८) झाला. येथेच दहनविधि झाला व मंडळी ठग्यास आली; तेथे बारावा व तेरावा करून काही दिवस मंडळी तिथेच राहिली नानासाहेब ठमजून पुढे पुष्कळ दिवस बऱ्याच कोकाना प्रांत होत असे नानासाहेबास पकडण्यासाठी केंनिंगने एक साखाच बक्षिस लाविलें होतें (१८५८ मार्च).

नानासाहेबाच्या पूर्वी ज्येष्ठी अमाषास्थेस (१० जुलै) दाग (नेपाळ) येथे बाळासाहेब बारले होते रावसाहेब हे सियालकोटकडे असताना, त्याच्या मुत्रामाची यातकी त्याच्या एका मगठा जातीच्या अभिताने निश्चासपात करून इमजोस दिव्याने, ते धरले जाऊन, त्यांना अग्रावर्तास भावण बण १०, सके १७८४ (२० ऑगस्ट १८६२) रोजी काशी दिलें त्याची जी रमाबाई याचाहि भयंकर अंग झाला असे म्हणतात

नानासाहेबास तीन बायका होत्या, त्या—फरमरकराची मुलगी सारंगबाई, पाटणकराची सारंगबाई व करमरकराची कृष्णबाई. दादासाहेबाची जी काशीच्या कलेंकराची मुलगी रोहिणीबाई असून, बाळासाहेबांची जी काशीबाई ही गोड-भोडकीची मुलगी होती दादासाहेब लवकर वारल्याने रोहिणीबाईंनी रावसाहेबास दत्तक घेतलें होतें. हेहि वेणगाव-चेच भद्र होते; यांची बायको ओकथराण्यातील रमाबाई म्हणून होती. रावसाहेब हे दत्तक जाण्यापूर्वी दादासाहेबाचे चुलत बंधूच होते

बरील प्रसंगानंतर रावबाईंच्या त्रिया मैनाबाई व सईबाई, बाळासाहेबांची जी काशीबाई, नानासाहेबाची कृष्णबाई व रावबाईंची मुलगी कुसुमाबाई (यास नयानाई म्हणत) या साद्या त्रिया राहिल्या नानासाहेबाच्या मृत्यूनंतर साज याना नेपाळ-सरकारने प्राप्त न देता नेपाळात राहण्यात परवानगी दिली याच्याशेवर तात्या टोपी याचे वार नातू व इतर आशित मंडळी होती. बळवंतराव डोळ्याने या बायकांची आक्रमण सेवा केली. नंतर ही मंडळी काठमांडूह गेली व तेथे बळवंत अवाहीर विकून घापोडलीत जागा विकत घेऊन त्यांनी एक दादा बांधला व तीन चार गहागिरी गांव खरेदी घेतले व त्यावरील उत्पन्नावर आपला गुजराण चालविला.

अहमदिती राणीपंग म्हणून एक गाव धडपून या बायांनी तेथे पेशव्यांची गादी स्थापन व राव आणने लढनीनायक्य यांची देशक बांधून तेथे मराठ्यांचा भगवा सडा रोविला

अद्यापिहि तेथे गादी व निशाण आहे असे म्हणतात. सईबाई या इ. स. १८९६ त वारल्या व त्यांच्या पूर्वी थोडेच दिवस, मैनाबाई, काशीबाई व कृष्णबाई या वारल्या होत्या. यानंतर नेपाळसरकारने त्यांची गहागिरी बिनवारशी म्हणून जप्त केली, मात्र गादी व सडा असलेले देवस्थान चालू ठेविले

कुसुमाबाई यांचे लग्न नानासाहेबांनी लाविले त्यांना अठ्ठरचे रावसाहेब आपटे याना दिले होते त्यांचे सातरचे नांव सरस्वतीबाई असून त्यांना वंडाची सर्व हकीकत आठवत असे वानपूरच्या विधिसामान्यतः नानासाहेबाचा मुळाच संबंध नव्हता असे त्यांनी सांगितले आहे. वंडाची स्थिरस्थावर झाल्यावर कुसुमाबाईंना त्याच्या श्वशुरांनी स्वाहेरीस नेले त्याचे पति वारल्यावर त्या काशाबास करून असत त्यांना ईदूर व स्वाहेरी या संस्थानाकडून काही तेजात असे, ईमजसरकार मात्र काहीहि देत नसे काईनिपुड, येथेचाली व अभिगत होत्या त्या स १९१७ च्या आगष्टीत वारल्या आता पेशवे घराण्याचा औरतवंश मुळाच राहिला नाही

नानासाहेबाचे दोळे याणीदार व बायासारखे होते, त्याच्या बालप्यात विनोद असे, ते दरबारात किनसापी पोपाक करीत, कानपूरच्या कलाळात मारला गेल्या टॉड नांवाच्या ईमजाकडून ते रोज वर्तमानपत्र घातून देत. त्यांना ईमजी व फारशी वागले येई त्याच्या मुद्रांनी वृत्र चांगली शिस्तोर्ची अशी असत. यानां उभारलेल्या या प्रयत्नास अद्यापि उत्तरेत 'नानागादी' म्हणतात नानासाहेबांचा बाडा अडी-पूर कडकता येथे होता, या बाळातच ते ईमजाचा एस्कार करीत आणि ईमजाविषयी अश्वत जेद बाळगणारा म्हणून त्यांची ख्याती वंडापूर्वी झाली ती याच बाळातल्या सरकारा-मुळे झाली. तो बाडा पुढे सरकारने भग केला व तो पुढे कुच-विहारकरांनी घेतला, -याला आज वृद्धावस्थ म्हणतात या-शिवाय कुचविहारकरांनी पेठावेधराण्यापासून एक लाख रूपयास एक मोर्यांना हार घेतला, इत्यादि माहिती राज-कुमार गिहयटरनारायण सांगतात.

[संदर्भग्रंथ—कलेक्शन ऑफ ट्रीटोज, भा. ३, ५, लाईफ ऑफ मालकम, काये-सीपेंथ वॉर, भा. १, २, मार्टिन-इंडियन एंपायर सा २; रसेले-डायरी इन इंडिया, भा. ५; मुक्विन-म्युटिनी इन ओध, थोम्पसन-कानपूर, शेपर्ड-कानपूर, टिन्हीलिंगन-कानपूर, स्वातंत्र्य वर्ष ३ अ ३६ ते ४१. द्विवेदी—गुदराका इतिहास]

नानाकिंग—चीन देशांतल्या क्याम्त प्रांताच्या क्याम-निंग राजधानीने हें नाव आ हे. हें नांव किशेंक शतषावसून प्रचलित आहे येथील लोकसंख्या सुमारे (१११०) १७४५९ असून हे शहर च. अ ३२° ५' व पू. रे. ११८° ४०' यांवर व घडलेले आहे. हें शहर वेगवेगळ्या राजांच्या वेळेस विरमिराज्या नांवांनी प्रसिद्ध होतें. क्यामनिंग हें नाव

बांजु पराण्याच्या वेळेस पडले मिग पराण्यातील पाहिल्या दोन बांधवांच्या वेळेस नान्किंग हे राज्याचीच ठिकाण होतें.

टैपिंग बंड्याल्यांनी हे शहर १८५३ साली हसा करून घेतलें. प्रसिद्ध व महत्त्वाच्या इमारतीचा नाश याच वेळेस झाला. राहणाऱ्या इशान्य कोपऱ्यांत हेगु बांधवाहानें पाच-लेखा राजवाडा होता. स. १८६४ त बंड्याल्यापासून हे शहर परग घेतलेवेळस हा राजवाडा जळाला. यादराहा खुंगलो (१८०३-१८२८) यानें आपल्या आईच्या प्रीत्यर्थ बांधलेखा चिनी मातांचा घुरूज अतिशय प्रसिद्ध होता. १२ व्या शतकापूर्वी याच ठिकाणी एका हिंदु भिन्न पुढाच्या काही भवशेवावर भव्य मंदिर उभारिलें यणून पराण्याच्या वेळेच्या बंडाळीत या मंदिराचा नाश झाला. या मंदिराचे नंतर युगलेंने चिनी मातांचा घुरूज बांधला. पूर्वी नान्किंग हे विद्येचे माहेर-पर समजले जात असे व याचप्रमाणे येथे पक्षा माल तयार करण्याचे कारखाने असत. ब्रिटिशांनी स. १७४२ त हे शहर काबीज केल्यावर तर हेनरी पॉटिंगर यानें नान्किंग तहना-व्यावर याच ठिकाणी सद्दी केली. १८१९ साली चिनी सरकारने नान्किंग परराष्ट्रीय व्यापारास खुले केलें.

नान्किंग हे पहिल्या प्रतीचे महत्त्वाचे शहर आहे. येथील सुभेदार इतर प्रांतांतील अधिकार्यांपेक्षा अधिक सत्ताधीश आहे. शोषण व इतर दक्षिणेकडील बंदरांचा परराष्ट्रीय व्यापार याच्या देखरेखीखाली चालतो. शहरात दारूगोळा करण्याचा एक कारखाना आहे. शिवाय लष्करी व दयावर्दी शिक्षणाची विद्यालये आहेत. मिग पराण्यातील पाहिल्या तीन पुरावांच्या बबरी नान्किंग शहरात आहेत. परंतु त्या तथ्या मोडकळीस आल्या आहेत.

नामा, संस्था न.—पंगमावांतील फुलकन संस्थानांपैकी एक संस्थान आहे. याचे दोन भाग केले आहेत. (१) अम-लोह निशामत, हा पवाय नदीच्या कोठ्या सुपीक प्रदेश आहे; व (२) फूल निशामत किंवा अंगली प्रदेश. बावल हा वास्त-विक राजपुताना मध्यभूमीतील भाग आहे. क्षेत्रफळ १९९ चौरस मैल व लोकसंख्या (१९२१) २६३३३४.

इतिहास—इ. स. १७६३ त नामा स्वतंत्र होईपर्यंत फुलकन संस्थानांचा जो इतिहास तोच नामाचा इतिहास होय. या वर्षी शीख लोकांनी सरहिंद घेतले व मुल्लाची वांटणी केली, त्यांत हमीरसिंगाकडे नामा आले. इ. स. १७५४ त शिंद्या राजा गणपतसिंग यानें संपूर, अलमोह व मादघोन घेतले पण पतियाळाच्या मध्यस्थीने अलमोह व मादघोन हे भाग परत केले. इ. स. १७७६ त हमीरसिंगाला रीरा हा भाग मिळाला. हमीरसिंगानंतर त्याचा मुलगा जसवंतसिंग हा आपल्या आई-राणी देवूच्या देखरेखीखाली गादीवर बसला. इ. स. १८०४ मध्य जसवंतसिंगानें होले लेकशी मिज-त्वाचे मोलगे लावले. पुढे नामा, शिंदे आणि पतियाळा यांमध्ये युद्ध झाले, त्यावेळेस नामानें रणजितसिंगाची मदत मागितली. या लढाईनंतर रणजितसिंगानें मालेरकोटला

येथील मुमुलमान घराणें नष्ट करून जसवंतसिंगाला कोट-बसिया, तलबंदी, नगरावन यांतील भाग दिले स. १८०८ त रणजितसिंगानें सिध-सतलज प्रांतावर स्वारा करून जस-वंतसिंगाला त्याप्र श्रांत मिळवून दिला.

पुढे इ. स. १८०९ त सर्व संस्थानें ब्रिटिशांच्या संरक्षणा-खाली गेली. जसवंतसिंगाने शेवटचे दिवस त्याच्या मुलाच्या बंडामुळे फार वाईट गेल. इ. स. १८४० त याच्या मरण-नंतर देवीप्रसिंग हा गादीवर आला. मुल्की व फिरोजपूर या शीख लढायांनंतर, आणि सोभानच्या अखेरच्या लढाईनंतर नामा संस्थानावर ब्रिटिश अंमल बाहीर करण्यांत आला. त्यावेळी तेथील राजाला पदच्युत करून ५०००० रुपयांचे पेन्शन दिलें. १८४७ साली याच्या वडील मुलाला—भारपूर सिंग यास सत्ता दिली. १८५७ सालच्या बंडात दाखविेल्या अप्रतिम रागमज्जीबद्दल याला बावल निशामत बघीत दिली. भारपूरसिंह इ. स. १८६३ त मेल व इ. स. १८७१ त अग-वानसिंग हाही मरण पावला. याला मुलगा नव्हता. तेव्हा हिरासिंग यास गादीवर बसविण्यांत आले हा १९११ साली बारहावर त्याचा मुलगा रिपुदमनसिंग गादीवर आला. १९२३ साली नामा व पतियाळा संस्थानांतील अंतस्थ भांड-गावरून रिपुदमनसिंगानें गादीचा त्याग करून आपला अल्प-वयी मुलगा गादीवर बसविला व आपण पेन्शन घेऊन स्वस्थ राहिला. कच्चा संस्थापक कारभार हिंदुस्थान सर-कारच्या प्रतिनिधीमार्फत चालतो नामा संस्थानातील जैतो येथील शीख सरगमहामुळे या संस्थानचे नांव २१ वर्षे सर्व-तोमुखां सालें होतें ('जैतो' पहा) येथील सत्याग्रह मुक्ताच संपला आहे.

यांत ४१० खेडी व ६ शहरे आहेत. लोकसंख्या (१९२१) २६३३३४ यात अमलोह, बावल व फूल या तीन निशामती आहेत मुख्य ठिकाण नामा असून हे शीख लोकांचे पहिल्या प्रतीचे संस्थान आहे. बहुतेक लोक पंजाबी भाषा बोलतात परंतु बावल निशामतीत सुशिक्षित लोक हिंदी भाषा बोलत व शीखशिरीय इतर जाती म्हणजे जाट, रजपूत व अहोर त्या होत.

शेतकी.—या संस्थानांतील निशामतीत शेतकीच्या बाब-तीत फरक आहेत. अमलोह ही निशामत ओलाव्यामुळे हाहजेकच सुपीक आहे. फूल निशामत रेंताळ आहे व काळे घुसु फांपर्यंत येथे पाण्याची कमताई असे. मुख्य पिके हर-अरे, गहू, डाळी, बाजरी, जव, ऊंस व धोंदा कापूस ही होत. अंगाल येथे गुरांची पैदाश होते. फूल व जैतो येथे गुरांचे बाजार भरतात. अमलोह व नामा येथेहि असेच बाजार भरतात फूल व बावल येथे धान्य जेण्यास व नागरांदास वाहीर (कर्वा कर्वा) उंटोबाहि उपयोग करतात. येथे बाल-व्यांनी दन्याच जमिनीला पाणी पुरविताना. पाऊस व व्यानी पुरविलेले पाणी यांचे व्यस्त प्रमाण आहे.

व्यापारः—येथे सोन्याचांदाचे दागिने व पितळेचीं भांडी (स्थानिक उपयोगाकरितां) यांचा मास्त व्यापार आहे. मोठा (जर) नामा येथे तयार होऊन बाहेरगावी जातो. तसेंच अमरोह येथे गबरून व तुली ही कापडे तयार होतात. नामा व अंलमोह येथे संत्रय्या तयार होतात. नामा येथे कापूस दाबण्याचा कारखाना आहे. मुख्य निर्यात माल कापूस व धान्य होत. यात नार्थ वेस्टर्न रेल्वेच्या शाखा आहेत. बी. पी. सी. आय. रेल्वे बाबल निशामतीतून जाते. येथील पोस्टखाते व मिटिश पोस्टखाते ही परस्परची कधी करतात व “नामा संस्थान” अशी बध्द भरलेली तिकिटें मिटिश सरकार मूळ किमतीला नामा संस्थानाला देते.

राज्यव्यवस्थाः—कुलुकिआन संस्थाने व मावलूरच्या पोलिटिकल एजेंट पतियाळा येथे राहतात. येथील राजा हा मुख्य असून याला इंग्लंडासालिआ नावाचे सहाय्यार मंडळ मदत करते. व्यायांत अखेरचा निकाल हेंच मंडळ देत. येथील मुख्य अधिकारीः—(१) मीर मुनबी अर्थात पर-राष्ट्रीय मंत्री. याला आणखीहि पोस्टखाते, कालवे, शिक्षण-खाते वगैरेकडे लक्ष द्यावे लागते. (२) बधी अर्थात सेना-पट्टा; याच्याकडे ठेकेचे व पोलिसचे काम असते. (३) हकीम-ई-अदालतसदर अर्थात मुख्य न्यायाधीश. (४) दिवाण-ई-मालसदर; याच्याकडे खजिना, करवसुली, हरयादि काम असते. प्रत्येक निशामतीचे “ठाणा” या नावाचे पोटाभिभाग आहेत. प्रत्येक निशामतीवर एक नाशीम असून याला एक तहाशिलदार मदत करतो. नाशीमच्या निष्कासवर अदालतसदर येथे किरीद करता येते व सरते-दोबटी अखेरचा निकाल इंग्लंड-ई-आलिया येथे होतो. या न्यायमंदिराचे अध्यक्षस्थान राजाकडे असते. नाशीमला मदत करणारे मुनसिफ असून गांके हलके मुबद्दमे ऐकण्याचे काम असते. या ठिकाणी ई. पि. कोड व प्रोसीदर कोड ही काही केरफार करून लागू पडतात.

नामा रुपयेची किंमत १५ भांगे आहे. येथील टांकसळ कधी काळी (उदाहरणार्थ एखाद्या राज्यारीहणाच्या वेळी) काळ होते. संस्थानचे उत्पन्न सुमारे २२॥ लाख रुपये आहे. इ. स. १८६० त यहुतेक सर्व प्रांतांत व १८७५ साली लोहातबरी परगण्यांत करवसुलीचे पैसे घेण्याची पद्धत सुरू झाली. या-पूर्वी धान्य वगैरे घेत. नामा येथे दाह काढण्याची परवानगी लिलावाचे ठरविली जाते. येथे माळव्याहून वच्ची आफू आणून ती शुद्ध करून विकतात. म्युनिसिपलिटि अशी फक्त नामा येथेच आहे. येथे लिहितां वाचतां येणाऱ्यांचे प्रमाण शेकडा ४.२ असे पडते.

घहर.—नामा संस्थानाचे मुख्य ठिकाण. उ. अ. २०°२३' व पू. रे. ७६°१०' यावर मार्च वेस्टर्न रेल्वेच्या राजपुटा-गडिहा शाखेवर हे आहे. लोकसंख्या (१९११) १३६२०. इ. १७५९ त हमारसिमाने बसविले. याच्या गांवही ६ दराबने

असलेली चिपळी भित आहे. शहराच्या मध्य एक दगडी किला आहे. एका भागात खासगी घरे असून दुसऱ्या भागात संस्थानी कचेऱ्या आहेत. शामबागात पूर्वाच्या राबोची संगमरवरी झारके आहेत. मुबारक बगीचांत एलिगन हाऊस नावाचे सुंदर घर आहे. शहराच्या बाहेर छावणी व तुरुंग आहे. निर्यात माल धान्य, गळिताची धान्य, कातलेला कापूस असून, आयात माल घाखर व कापड हा आहे. येथे एक इंग्रजी शाळा व लॅसडाऊन हॉस्पिटल नावाचा दवाखाना आहे.

नामकई (ब्रह्मी नाक) —ब्रह्मदेश, दक्षिण शान्स-स्थाने, मैलात पोटाबिभागांतलें लहानसें संस्थान. क्षेत्रफळ ८६ चौरस मैल. येथील बऱ्याच भागांत गवत आहे. परंतु पश्चिमे-कडील भाग थोडा खडकाळ आहे. लोकसंख्या (१९११) ७८४१. यांत ७१ खेडी आहेत. यांत बहुतेक लोक तांगधस जातीचे आहेत. संस्थानिक पौडन येथे राहतात. इ. स. १९०४-०५ मध्ये कराचे उत्पन्न ५००० रुपये असून पैकी ३००० रुपये ब्रिटिश सरकारला खंडणी म्हणून मिळाले.

नामादास (सुमारे १६००) —एक हिंदुस्थानी संतकवि. हा आहीने जॉम होता. याला नारायणदास असेहि म्हणतात. हा ब्रह्मभरणाचा एक पुत्र जो अमदास ह्याचा शिष्य होता. अशी कथा सांगतात की, लहानपणी नामाच्या आईबापांनी दुष्काळांत त्याला एका अरण्यांत सोडून दिले असता अम-दासाला अवचित तो सापडला. पुढे अमदासानेंच त्याला वाढविले. नामा मोठा झाल्यावर अमदासानें त्याला “भक्त-माला” ग्रंथ लिहिण्याविषयी आता केली. हा ग्रंथ १५८५-१६२३ या काळात लिहिलेला दिसतो. भारतीय धार्मिक इतिहासांत भक्तमालेला महत्त्वाचे स्थान याचे लागेल. १७१३ साली प्रियादासाने यावर एक टीका लिहिली आहे. या भक्त-मालेचे भाषांतर बहुतेक देशी भाषांतून आढळते.

नामानेदिष्ट —एक वैदिक कथि. पुराणवाद्मयांत नामाग, नाभागदिष्ट, नाभगनेदिष्ट अशीं हि याची दुसरी नावे आहेत. हा वैवस्वत मनुष्या नभग पुत्राचा पुत्र. हा ब्रह्मवर्षाश्रमांत असताना याच्या माबांनी आपापसांत दायभग वांटून घेतला. पुढे यानें ह्यास संतुष्ट करून त्याच्यापासून संपत्ति व ब्रह्मविद्या मिळविली. यजुर्वेद व ऐतरेयब्राह्मण यांतून नामानेदिष्टचे उल्लेख सापडतात.

नामकरणा —आर्योध्य सोळा संस्कारांपैकी एक संस्कार. बालकाचे नांव ठेवणे हाच या संस्कारांतोर्ल मुख्य हेतु होय. प्रयोगकारांनी या संस्कारांमूत, पुण्याहवा-चन, नांदीआदादि करावे असे लिहिले आहे. पुत्रकारांनी नाभकशाखा काळ स्पष्ट सोमिताला नाही. प्रयोगकार व इतर ग्रंथकारांच्या मते जन्मदिन, दशमादिन अथवा द्वादशीदिन हा काळ नामकरणास उत्तम आहे. कबरादि जे पांच वर्षे रोगीस प्रत्येकाच्या शेवटची तीन अक्षरे, भाणि इ, य, र, ल, इ ही पांच अक्षरे, यापैकी कोणतेहि अक्षर प्याच्या आहे आहे; य, र, ल, व या कोटस्य बर्णापैकी कोण-हि बर्ण ज्याच्यामध्ये आहे व ज्याच्या शेवटी विसर्ग आहे

असे होन अक्षरी अथवा चार अक्षरी नांव ठेवावे. अक्षराची समसंख्या असलेले पुष्पाचे नांव असवे व विषमसंख्या असलेले शिबे नांव असावे असे आध्यात्मन एकाग्रुयात सांगितले आहे.

नामकल, ता लु का —मद्रास, सालेम जिल्ह्यातील तालुका. क्षेत्रफळ ११३ चौरस मैल. याच्या ईशान्येस कोले मलदू नावाची पर्वताची रांग आहे. यातून कोबरी नदी वहाते. व या भागाचे कळी, विज्याची पाने, नारळ वगैरेच्या बागा आहेत लोकसंख्या (१९२१) ५८७८५६ यात ३५६ खेडी असून नामकल व सेंदमंगल ही दोन शहरे आहेत

या व.—याच नावाच्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. याथ कसूर नावाच्या साउथ-इंडियन-रेल्वेस्टेशनातून २० मैल जावे लागते. लोकसंख्या (१९११) ५१९६. नामकल खड-कापरील नामगिरी अम्भन देऊळ फार प्रसिद्ध आहे. नाम-कल टॅक्सी हा २०० फूट उंच खडकाचा गुळा असून त्यावर एक किष्ठा आहे. हा लावून दिसतो याचा रंग पाडरा आहे. हा चांगल्या स्थितीत आहे. या किष्ठापासरीस येथे एक देवालय व मुमुलमानी मनोरा आहे. हे देऊळ कोणी रामचंद्र नाइक या पाळेगाराने व कोणी म्हैसूरच्या राजाचा नोकर रक्ष्मीनरसिंहा यांनी बांधिले असे म्हणतात. हे २०० वर्षांपूर्वीच्या कालातील असावे. हे इ. स. १७६८ त मिडिशानी घेतले परंतु हेदरने लगेच ते परत घेतले. कमलाल-यम् नावाचे गोड्या पाण्याचे तळे आहे. येथे एक वन-वाहि आहे असून त्याचप्रमाणे १ शाळा आहे. येथे पहिल्या प्रतापे लुप मिळते.

नामदेव—एक महाराष्ट्रीय संतकीव. सातारा जिल्ह्यात कऱ्हाडाजवळ नरसिंहाग्रणी नावाचे एक रोडे आहे ते नाम-देवाच्या घराण्याचे मूळचे राहण्याचे ठिकाण होय याच रोड्यास सदा मये नरसिंहपूर अगर कोळे नरसिंहपूर म्हण-तात. नामदेवचे पूर्वज अलीने शिंदी असून ते शिंद्याचा अगर कापड विकण्याचा धंदा करित. नामदेवाच्या बापाचे नांव रामाशेट असून आईचे नांव गोगाबाई होतें ही दोघे पंढरपुरास गेली व तेथेच राहिले ११९३ मध्ये नामदेवाचा जन्म झाला. नामाच्या गणगोताची माहिती पुढील अर्भांमार्त आहे.

गोणई राजाई । दोघी छाछ सुना ।

दामा नामा गाणा । बाप लेक ॥

नारा महरादा गोदा । विठा चौघे पुत्र ।

जन्मले पवित्र । त्याचे वंश ॥

लाबाई गोडाई । येरा साखराई ।

चौघी सुना पाई । नामाच्या ॥

लिपारई ती लेकी । आरुबाई महोण ।

दासो वेडी जयी । नामयाची ॥

नामदेवास घातेस व्यवहारिक शिक्षण देण्यात आले तथापि पिढीबाद चालत आलेल्या पंचात त्याची गति सुद्धाच दिसून येते.

आली नाई. हा पुढे मोठा विद्वलभक्त झाला. वितोया खेवरा हा नामदेवाचा शुरु होय. वितोया खेवरास मूर्तिपूजा मान्य नव्हती असे म्हणतात. कारण आपल्या गुरूने आपणास 'पायाणाचा देव बोलेचिना कधी। हरी भवव्याधि कधी घडे ॥' (तुकारामताया प्रत, अर्भग १९१; अगर भाषापरचक्र; नामदेवगाथा, अर्भग १५५) या अर्भांमार्त सांगितल्या-प्रमाणे उपदेश केला असे नामदेव म्हणे. " तुमिया सचोने बेदांसि बोलणे । सुवांसि चालणे तुमिया बळे " या अर्भांमार्त ईश्वर दत्ता सर्वशक्तिमान आहे हे चांगल्या शैलीने दाखविले आहे तेव्हा यावरून असे दिसून येईल की जरी नामदेव पंढरपूरच्या विठोबाच्या मूर्तीस भजत असे तरी ईश्वराच्या वास्तविक स्वरूपाचे त्यास ज्ञान होतें, व याच ईश्वराची प्राप्ति करून घेण्यास तो अर्हानिश्च झटत होता. " प्रत तप न लगे करणे सर्वथा । नलगे तुम्हा तीपी जाणे तथा " या अर्भांमार्त अंतःकरणार्ची शुद्धि करून ईश्वर प्राप्ति करून घेण्यास प्रयत्न, तप, दान, तीर्थायात्रा वगैरे व्यर्थ होत असे नामदेव म्हणतो

" सर्वांमूर्ती पाहें एक वासुदेव । पुसोगिया ठाव अर्हतेचा । तोचि साधु ओळखावा निळा । येर ते आईका मायाबद्ध " या अर्भांमार्त जो वासुदेवाचा भक्त आहे व जो वासुदेवास सर्वत्र पाहतो अशा माणसाची शुद्ध बुद्धि अगर स्थिति वर्णन करून लोकनिदेकडे लक्ष न देता त्यास दारण जाग्यावरून नामदेवाने उपदेश केला आहे

अंतःकरणार्ची शुद्धि, नम्रता, आत्मसमर्पण, क्षमा, ईश्वराची अर्कि हे नामदेवाच्या सर्व उपदेशांचे सार आहे. नामदेवाने हिंदीमध्येंहि कोही अर्भग केले आहेत. शिखांचा मुख्य धर्मग्रंथ जो ग्रंथराहें किंवा आदिग्रंथ त्यांत नामदेवाचे अर्भग असून शीख लोक नामदेवाला फार मान देतात. पंजाबात गुरुदासपूर जिल्ह्यात घुमन येथे एक नामदेवाची समाधि बांधिली असून त्यावरून पंजाबात महाराष्ट्रांतल्या प्रमाणेच नामदेवावर केवढी भक्ती आहे हे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील भक्तिमार्गाचे अष्टांगे ज्ञानदेव, नामदेव व तुकाराम हे म्हणता येतील. यातल्यात्यांत शेवटच्या दोघा संतानी महाराष्ट्रातील झालेला निरक्षर समाज आपल्याकडे ओढून त्याला फक्त धार्मिक व सदाचारी बनविले आहे. हे बारकरी पंथाकडे पाहिल्यास कळून येईल. नामदेवाचे अर्भग फार सोपे व परिणामकारक असे आहेत. त्यांचे विवेचन 'अर्भग' या लेखात आढळेल

नामदेवाच्या ग्रंथाची जी संप्रदायशुद्ध म्हणून गाया, रा. आवटे यांनी छापिली आहे ती अविध्वनीय आहे (भा. इ. सं. मं. १८३३), कारण तीत (१) विष्णुदास नामा (राके १५१७) याचे अर्भग नामदेवाच्या नांवा पातले आहेत. (२) संप्रदायशुद्ध गणेशधाल भाषा नामदेवकालील नाई. विष्णुदासकालीन नाई, तर यत्तमानकालीन (३) नामदेवानंतर झालेल्या स्त्रीपुरुषांची

अनुज्ञास, मिराबाई, कबीर, संताजी पवार रांजणवावकर, बोधलेबोधा धामनगावकर) चरित्रे नामदेवकृत म्हणून दिली आहेत. नामदेवाचा जन्मकाळ शके ११९२ हा (स. १२७०) मानितला आहे. या सनोमाने पाहिले तर तो ज्ञानदेवाचा समकालीन ठरतो. कारण ज्ञानेश्वरीचा काळ इ. स. १२९० हा आहे पण ज्ञानेश्वरीची मराठी भाषा निविदाव अधिक जुनी आहे; व नामदेवाच्या अभंगांची भाषा बरीचशी अर्धोर्ध्वन धर्तीवर आहे. नामदेवाच्या हिंदी अभंगांची भाषा देखील इ. स. १३ व्या शतकातील हिंदी भाषेहून अधिक अर्धोर्ध्वन स्वरूपाची आसते. याच कारण काय हे सांगणे कठिण आहे; तथापि नामदेवाचा जन्मकाळ बराचसा मागे झेडून म्हणजे शके ११९२ हा म्हणून त्यास ज्ञानदेवाचा समकालीन घनविला असला पाहिजे. विष्णुस्वामीच्या अनुयायांत (त्याच्या सामुन येणाऱ्यांत) चासाजीने ज्ञानदेवाचा प्रथम उल्लेख केला आहे. नामदेवाच्या मराठी व हिंदी भाषेच्या स्वरूपावरून पाहता त्याचा काळ अथळ नवळ एक शतक अलीकडे आढला पाहिजे.

नामदेव केव्हा होऊन गेला याची काहीही वस्तुना, विनोबा खेचराने (नामदेवाचे गुरू) मूर्तिपूजेचे वैद्यक्ये ओरदार घड्याने वर्णन केले आहे असे नामदेव म्हणतो, त्यावरून करता येण्यासारखी आहे विनोबा खेचर मूर्तिपूजेच्या अगदी विरुद्ध होता असे त्याच्याविषयी उत्तरव्य असलेल्या माहितीवरून दिसते. रामानुजादि पूर्वाच्या प्रपंचकारांनी व त्याच्यानंतर जालेल्या कित्येकांनी मूर्तिपूजेचे कोणत्याना कोणत्या रीतीने समर्थन केले आहे. खेचर तर मूर्तिपूजेच्या अगदी विरुद्ध होता; तेव्हा यावरून तो व त्याचा शिष्य नामदेव हे मुसलमानां अंमल (अग्नर वस्त्र) पूर्णपणे स्थापित शाह्यानंतर होऊन गेले असावेत दक्षिणेंत मुसलमानांचा अंमल इ. स. १४ व्या शतकात सुरू झाला. नामदेवाकाली मुसलमानांचा मूर्तिपूजेविषयीचा द्वेष हिंदुधर्मीन शिरोन मुसल १०० वर्षांचा काळ सोटला असला पाहिजे. पण दक्षिणेंत मुसलमानां अंमल सुरू शाह्यानंतर नामदेव होऊन गेला याविषयी अगदी प्रत्यक्ष प्रमाण अगर साक्षीचा उराव इट्टला म्हणजे नामदेवाने आपल्या एक अभंगांत तुरकांनी मूर्ती विध्वंसित्यावरून उद्देश केला आहे हा होय (तुका-रामताया प्रत, अभंग ३६४). हिंदु लोक पूर्वी मुसलमानांत "तुरक" म्हणत असत हे प्रसिद्ध आहे. तेव्हा नामदेव बहुतकरून चबदाच्या राज्याच्या अखंडीच्या मुसलराज होऊन गेला असावा असे व या. डॉ. भांडारकर लिहिलेले [निमित्त-प्रसंग, चौविषम अंश अदर मागवर रिमिनिअट सिटिडस] नामदेवाच्या सर्व कुटुंबाने एकाच वेळी गंगापूरच्या देवदारी उपाधी पेतले अशी आख्यायिका असून विठोबाच्या देवळात नामदेवाच्या समाधीची धारी दाखविण्यात येते. नामदेव शिकारगीत दा पांरीला आपले पवित्र धर्मोपाय मानतो;

व ती जागा बळग्यांच्या हास्यांतून वेण्याचा त्या समाजचा प्रथम चाल आहे.

नामदेव शिंपी—'शिंपी' पहा.

नामशूर—या जातीची उत्पत्ति शूर पुरुष व ब्राह्मण ह्या याच्यापामुन झाली असें मनुजें मत आहे. या लोकांचा समाजीतील धर्मी पात्रच हलका असून ते मांस पकडण्याचा व नावाच्याचा धेदा करतात. यांची एकंदर लोकसंख्या सुमारे २१ लाख आहे. नुसत्या बंगालात नामशूर १९ लाखापर्यंत आहेत. त्यांच्यांत चार पोटजाती आहेत. त्या हलिया, चांसी, कंरंडी, आणि बलिया, पहिल्या दोन जाती दोतकी करतात, तिसरी सुतारकाम व चवथी जात मच्छीमारीचा धंदा करते. अलियाखेरजि इतर पोटजातीत शरीरसंबंध होतो. जलियांना अगदी हलकें मानण्यांत येऊन त्यांच्याशी कोणी संबंध ठेवल्यास उच्च वर्गात (हलिया इ) त्याला येत नाहीत. नामशूरानां आतां चाडाल हे मूळचे नांव दिलेले अवडत नाहीं. त्यांनी चाडालाचें नांव नामशूर करून आतां ते नामशूरब्राह्मण म्हणविण्याचा अडाहास करीत आहेत. त्यांना चाडाल अथवा चारल आतां म्हणत नाहींत परंतु मद्रासुत खिडीत चारल हा शब्द अद्याप प्रचारांत आहे. आता-मातहि दांडपाणेदोन लाख नामशूर आहेत.

नामूर—बेलगम, नामूर प्रांताचे मुख्य शहर. लोकसंख्या (१९११) ३२४५२. हे शहर फार सुंदर आहे. म्युज व सेबर या नावाच्या संग्रहापर हे वसलेले आहे. येथे एक जुना किष्ना आहे. येथे वाक्-काप्या वांगल्या होतात व कमावलेल्या कामग्याच्या बस्तुहि वांगल्या बनविल्या जातात. याच्या आसपास रोमन लोकांच्या बऱ्याच पुराण-बस्तु सांपडल्या; त्या साऱ्या येथील पुराणवस्तुसंग्रहालयांत सोडवून ठेवल्या आहेत १९९५ साली कॅनशन या आस्ट्रियाच्या राजाने नामूर ते आपले छात्रांचे मुख्य ठाणे केले. परंतु तिच्या विषय यांने ते परत घेतले. १७९३ साली ते कॅनचीन घेतले. १८८८ साली या शहराभोवती ९ किंम बांधले. याप्रमाणे हे फार मनभूत शहर झाले आहे.

नायकनहट्टी—म्हैसूर संस्थान, चित्तदुर्ग जिल्हा, चन्नकेरे तालुक्यातील एक शहर हे चन्नकेरे शहराच्या बायब्येस १४ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९०१) साली २८५८ ह्याचे नांव पूर्वी 'हट्टी' असे होते. हे शहर एका नायकाने वसविले असे म्हणतात. चित्तदुर्गाधिपत्यावरून ते हैदर-अलीने हस्तगत केले. एका शिगारत महापुरुषाची येथे समाधि व देऊळ आहे.

नायक राजे (मदुरेचे)—मदुरा ही प्रथम पाण्डप राजांनी राजधानी होती. मदुरा हे शहर प्रथमतः विजयानगरच्या नायक सेनापतीच्या हाती १५५९ साली आले. त्यांनी तेथे आपले शिवाळेच घराणे स्थापन करून विजयानगरची उता नाकभूळ केला हा नायागीतील पहिला राजा विजयानगर नाराचा झाला.

विश्वनाथनायक (१५५९-१५६३).—१५५८ पूर्वी चंद्रशेखर पाण्डय हा मंदुरेस पाण्डय देशाच्या गादीवर बसला; हा शेवटचाच पाण्डय राजा होय. संभावरचा चोलराजा बोरखेखर याने युद्ध करून पाण्डय राज्य जिंकले. चंद्रशेखर विजयानगर येथे आध्यात्म पळून गेला. विजयानगरकर रामराजाने (सदाशिवराय ?) चोलराजास हांकून देण्याकरिता कोटयनागम नायक या सेनापतीस पाठविले. त्याने चोल राजास हांकून मंदुरा घेतले परंतु पाण्डय राजास गादीवर न बसविता तो स्वतःच पारभार पाहू लागला. यामुळे रामराजाने नागम याच्याच विश्वनाथ नांवाच्या मुलास सैन्य देऊन बेट मोडण्यास पाठविले. विश्वनाथ याने बापाचा पराभव करून त्यास कैद केले व स्वतःच कारभार चालविला. यावेळी विश्वनाथाबरोबर आर्यनायक सुदलियार उर्फ आर्यनाथ हा होता. याने विश्वनाथास पुष्कळ मदत केली याच आर्यनाथाने मंदुरा येथे सहस्र स्तंभांचा मंदप बांधला; हा कार प्रसिद्ध पुष्प होता. विश्वनाथ याने नांवाला चंद्रशेखर पाण्डयास गादीवर बसविले. थोड्याच दिवसांनी तो मेल्यावर विश्वनाथ हा स्वतःच सर्व राज्यकारभार पाहू लागला. चंद्रशेखराच्या वंशात पुढे कोणीच न उरल्याने विजयानगरकराने विश्वनाथासच मंदुरेचा राजा केले. त्याने आर्यनाथ यास 'दळबाय' ही पदवी देऊन आपला सेनापति व मुख्य प्रधान नेमिले. हाच राजा अलावा याबद्दल प्रजेनेहि विजयानगराकडे मागणी केली होती. प्रजेचे याच्यावर कार प्रेम होते. याने कार शाहाणपणाने राज्य केले. तटबंदी केली, देशाचे बांधणी, काळेब सोदले, गांव बसविली व संजावर प्रांतातील त्रिचनापल्लीच्या किडपाययेंतची सर्व जमीन लागवडीसाठी मागिली. त्याने संजावरच्या राजा-जवळ बहम व त्रिचनापल्ली यांचो अदलाबदल करून त्रिचनापल्ली आपल्या राज्यांत घेतले; व तेथील प्रख्यात टेंकडी-वरील विष्णू बांधून रस्त्याची सुधारणा केली.

आर्यनाथ तिनवेळी प्रांताची पहाणी करून जमाबंदी ठरविण्याकरिता गेला असता तेथे त्यास पांच राजे अश्रु उत्पन्न झाले. ते आपणांस पाण्डय म्हणवीत असत व त्यांची दक्षिणेमध्ये बरीच सत्ता होती. यावेळी विश्वनाथ हा आर्यनाथाच्या मदतीकरिता दक्षिणेत गेला परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही. विश्वनाथाने, यश मिळत नाही असे पाहून त्या पांचहि जणांस इंद्रयुद्धास आव्हान देले व अशी अट घातली की, ज्याचा पराजय होईल त्याने देस सोडून निघून जावे. त्यांना, आपणांपैकी एकाबरोबर लढून विश्वनाथाने युद्धाचा शेवट करावा असे ठरविले. इंद्रयुद्धामध्ये विश्वनाथाने आपल्या प्रतिपक्षास ठार मारले तेव्हा पाकीचे स्वार राजे आपापली सैन्ये घेऊन परत गेले, अशी दंतकथा आहे. याप्रमाणे विश्वनाथ हा सर्व प्रदेशाचा मालक झाला. त्याने बसाहत करण्याकरिता ७२ सरदारांस पाठविल्या दिल्ली. विश्वनाथ हा १५६३ सालच्या डिसेंबर महि-

न्यात मृत्यु पावला. वहीलरची नायक पराण्याच्या संस्थानाची हकीकत सोडा निराश आहे, पण ती विश्वसनीय नाही.

कुमार कृष्णप्पा (१५६३-१५७३).—आर्यनाथ हा उत्तरेकडे मुसलमानांशी युद्ध करण्यांत गुंतला असता दक्षिणेत दक्षिण नायक या पाळेगाराने बंड केले परंतु ते सवकरच मोडले यावेळी आर्यनाथ हाच खोलीखोली राजा होता; याने पुष्कळ लोकोपयोगी कामे केली, काही देवालये बांधली व काही गावे वसविली. याने सिलोनवर स्वःश करून तेथील लोकांच्या सैन्याचा पराभव केला. पुढे दुसऱ्या लढाईत सिंहली लोकांच्या राजाने स्वतः सेनाप्रत्य स्वाकारिले होते परंतु त्याचा पराभव हाऊन तो मारला गेला. नंतर कुमार कृष्णप्पा याने सिंहली लोकांचे राज्य घेऊन तेथे आपल्या मेहुण्यास प्रतिनिधि नेमिले; परंतु या गोष्टीस आधार सांपडत नाही. हा इ. स. १५७३ मध्ये मरण पावला.

कृष्णप्पा व विश्वनाथ (दुसरा) (१५७३-१५९५).—कृष्णप्पा यासच बोरप्पा असे दुसरे नाव आहे. हे दोघे एकमताने राज्यकारभार पहात असत. हे दोघे कुमार कृष्णप्पाने पुत्र असून त्यांना आर्यनाथ याने गादीवर बसविले होते व ते त्याच्या अग्रेसर वागत असत यानी महाविलिखानराज (कदाचित पाण्डय असावा) नांवाच्या एका सरदाराचे बंड मोडून त्रिचनापल्ली व चिदंबरू या किडपांचो मजबुती केली. विश्वनाथ हा प्रथम मेल्ला अलावा, कारण कृष्णप्पाच्या मृत्यूनंतर त्याचेच पुत्र इ. स. १५९५ मध्ये गादीवर बसले.

लिखिता व लिखिता (तिसरा विश्वनाथ) (१५९५-१६०२):- लिखिता यासच दुसरा कुमार कृष्णप्पा असे दुसरे आहे. हे दोघे एकमताने राज्यकारभार पहात असत यांच्या कारकीर्दीत देशाची सरमराट पुष्कळ झाली आर्यनाथ इ. स. १६०० त मरण पावला. विश्वनाथ बहुतेक असत आपल्या भावाच्या पूर्वी गेला असावा. लिखिता हा इ. स. १६०९ मध्ये मरण पावला. पुढे त्याचा मुलला वस्तुरीरेगय्या याने राज्य बळकाविले, परंतु एका आवडतपणात त्याचा मृत झाला व लिखिताचा पुत्र मुत्तुकृष्णप्पा यास गादी मिळाली.

मुत्तुकृष्णप्पा (१६०२-१६०९).—याने रामनद येथील सेतुपत्ती राजांच्या प्राचीन वंशाची पुन्हा स्थापना केली. याच्या कारकीर्दीत जेमुट्ट पंथाचा पाद्री रॉबर्ट दि नांवि-लिखित याने इ. स. १६०६ मध्ये मंदुरा येथे येऊन आपण रोम येथील सैन्याची आहो असे जाहीर केले व त्याच्या हाताखाली जेमुट्ट पंथाच्या लोकांनी ख्रिस्ती धर्माचा बराच प्रसार केला. मुत्तुकृष्णप्पा हा इ. स. १६०९ मध्ये मरण पावला. यास तीन मुल्ये होते. त्यांची नावे-मुत्तुबोरप्पा, तिमल व कुमार मुत्तु सुहम्मदचरीक हत्तकी (१६०८) याने आपल्या मजलिस-इ-सलतीन (इलियट ३) मध्ये लिहिले आहे की, मंदुरा येथील राजा मरण पावला त्यावेळी त्याच्या ७००

सहगमन केलें. हा राजा मुत्तुलक्ष्मणा अशावा. पण ही अति-
शयोक्ति असावी.

मुत्तु वीर राया (१६०९ ते १६२३).—याच्या कारकीर्दीत
तंजावरकराबरोबर एक लहानसे युद्ध व काही झेंडूरकडोळ
लुटारी चोळ्यांशी चकमकी झाल्या. यावेळीं तिरुती पामीच्या
प्रभासरा आळा पडला. हा त्रिचनापल्ली येथें रहात असे.

विदमल नायक (१६१३-१६५९).—प्रसिद्ध तिरुमल
हाच होय. यालाच “ महाराज, मान्य-राज-श्री तिरुमल येवरी
नायगि आय्युल्ल गारु ” असे म्हणत. यानें त्रिचनापल्ली सोडून
मद्रास येथें कायमचें वास्तव्य करून मद्रास येथें मोठमोठ्यां
देवालय व राजवाडे बांधले व विजयानगरची सत्ता घुगळून
देऊन स्वतंत्र होण्याचा निश्चय केला याचा दख्खण रास-
पट्टया यानें, झेंडूरच्या सैन्यानें केलेल्या हजारीचा प्रणेकार
करून त्याचा पाठलाग करून त्याचा एक किंवा वेतला. इ.
स १६१३ मध्ये रोबर्ट दि मोबिलियस हा पुन्हां मद्रास येथें
आला यानंतर रामनदयेचील सेलुपतीबरोबर युद्ध झालें. त्यांत
तिरुमलचा यश आलें नाहीं. याला बरी विजयानगरपासून
स्वतंत्र होण्याची इच्छा होती तरी हा झेंडूमो त्याची सत्ता
कमळ करीत असे व त्यास नजराणा घातवीत असे परंतु
ही बरबतची राजनिष्ठा त्याच्या लक्षांत येऊन त्यानें १६५७
त तिरुमलबरोबर युद्ध सुरू केलें. तिरुमल यास संभावर व जिजी
येथील नायक देऊन मिळाले. विजयानगरचा राज जिजीवर
बाहेर गेला परंतु तिरुमल याच्या वियावर्णानें मुसलमानांनीं
त्याच्या राज्यावर हजारी करून पुष्कळ मुळख जिंकला. परंतु
पुढें मुसलमानांनीं दक्षिणेकडोळ तिरुमलच्याच प्रांतावर चढाई
केली, तेव्हा तिरुमल यास मद्रास येथें जावें लागलें. मुसल-
मानांनीं मद्रास वेढा देऊन लढयाशिवायच काही ताब्यांत
घेतलें. नंतर तिरुमलानें कुतुबशाहबरोबर तह केला व
त्याच्या कडल्यान विजयानगर व झेंडूर राज्यांवर चढाई
केली तिरुमलच्या या विश्वासघाताचा एक वेण्याकरितां
झेंडूरच्या उरेंघ्यारनें त्यावर हजारी केली. अनेक चकमकी
होऊन शेवटी (१६५९) तिरुमल यास अय मिळाला. त्याच
वर्षी तो मरण पावला. काही माझ्यांनीं त्याचा दून केला
असण्याचाहि बराच संभव आहे तेव्हा यानें याच्या माणसांवर
पुष्कळ संतक्या लिहिल्या आहेत. याचा पिस्ती घमांकडे
फार ओला होता असा समज आहे. याच्यानेंतर कायदेशीर
बास कुमारासुपु दास आज्ञा करून तिरुमलचा हातीपुत्र
तिरुमलमुत्तु अरकाही हा जयदत्तानें गादीवर बसला.

तिरुमल नायकाबंधनानें इतिहासातील बराच रंज-रमज
आवडीत. नायक घराण्यांतील तो धर्षीत मोठा राजा होता
असे तेव्हा यानें लिहिल्यापसून पुष्कळ लोकहि ठळक म्हणूं
लागले आहेत परंतु ही गोष्ट सत्यास परत नाहीं तिरुमलच्या
कडल्या बराबरीची मोठी अम्यास केंव्हास असें आढळेल कीं
त्याचा बरोबरा अथवा सुलक्षणाचा कीं लागण्याच्या मुखावेरि
त्याच्या भंगी एकदिगुन नव्हता. पोंडक पद्धत्या मिळविण्याची

महत्त्वाकांक्षा धरून असत्य गोष्टीच्या मार्गे लागण्यामुळे
त्याच्या अवयवच्या उत्कृष्ट वस्तुहि तो गमावून बसला. मुत्त-
ल्याची दूरदृष्टि अथवा देशाभिमान्याचे गुण त्याच्या भंगी
रहून, उलटपक्षी तो देशद्रोही असल्यामुळे त्याच्याच राज्यांत
सर्वे तर सर्व दक्षिणेंत मुसलमानांनी सत्ता कायमची स्थापन
झाली. त्याच्या आगेदर तीनच वर्षांपूर्वी, मुसलमानांनीं पोन्न
व चोल यांच्या राज्यांत आपला शिरकाव करण्याचा प्रयत्न
केला होता परंतु तो फसला. विजयानगरची सत्ता कमी झाल्या-
मुळे विजापूर व गोवळकोंडा यांची सत्ता कमी अधिक काळानें
स्थापन झाली. सहा ही गोष्ट खरी असली तरी तें संकट
लवकर येण्यास तोच कारणीभूत झाला असे म्हणवें लागतें.
याप्रमाणें त्याच्या कारकीर्दीत हिंदूचें स्वातंत्र्य नष्ट झाले व
मद्रुरेच्या सामर्थ्याला आणि वैभवाला अपरिहृत धक्का पोचला.
इतकें असूनहि त्याचे अपराध व दोष लोक निसरून गेले आहेत
याचें कारण, वास्तुशास्त्र, खोदकाम अथवा मूर्तिविहराज व
चित्रकला या कलांची त्यानें केलेली सेवा ही होय. नायक
घराण्यांतील पुष्कळ राजे या कलांचे मोठे असून त्यांनीं
देवालय, राजवाडे, उद्यानें घरी तयार करून आपले औदार्य
व आपली अभिरुचि व्यक्त केली होती, परंतु या बाबतीत
तिरुमल हा सर्वोपेक्षाहि श्रेष्ठ होता. एकसारख्या लढायां सुरू
असतां हि, शांततेच्या काळातील या कलांना उचितानुस्मरणें
आणण्याकरतां वेळ व पैसा वाचवून एवढी मदत केल्यामुळेच
छोटे त्याचा जयजयकार करतात.

मुत्तु अरका दि (मुत्तुलक्ष्मणा) (१६५९-१६६०).—
यानें मुसलमानांचा हाकून देण्याचा निश्चय केला व त्यासाठीं
त्रिचनापल्ली येथील विव्दयाची पुष्कळ मणप्रीस केली. मुसल-
मानांनीं तंजावर बरोबर जिंउन त्रिचनापल्ली वेढा दिला,
परंतु त्यास तयार न्यावी लागला. हा १६६० सालीं मरण
पावला त्याच्या मागून त्याचा पुत्र गादीवर बसला.

चो कनाय (कोमिलिंग लॉक वोक्स्प) (१६६०-१६७७
व १६७८-१६८२).—हा राज्यावर आला त्यावेळीं
फक्त १६ वर्षांचा होता. प्रथम काही दिव मंत्र्यांच्या ताबडीत
चांफला असता त्यांनीं यास पदच्युत करण्याचा घाट
घालला होता. परंतु त्यातून थार पडून त्यानें राज्यकारभार
स्वतःच्या हातांत घेऊन स्वतःच्या सेन्याचें आधिपत्य स्वीका-
लें, छिद्रां ते मंत्रां सैन्यभरकडे ठेवले; त्यांचा पाठलाग बरेच
त्यानें त्यांचा पाठलाग केला त्यात तंजावरचा नायक घात
आला. पुढें (१६६३-६४) मुसलमानांनीं या प्रांतावर
हजारी केली व त्रिचनापल्ली वेढा दिला परंतु त्यास तो उठ-
णें भाग पडलें. यावेळीं त्यांनीं पुष्कळ रोळां उजवत करून
लंकाची धमक केली. नंतर कोटनाय यानें तंजावरच्या विजय
रायबाबरा त्यानें मुसलमानांचा मदत केल्यामुळे त्यांनीं केला,
व त्याचा पराभव करून त्यास दारण आणिलें. नंतर लवण-
रच सेलुपति यानें बंड केल्यामुळे कोटनाय यानें त्याच्यावर
हजारी केली परंतु त्यांत यश आलें नाहीं. त्यानें १६७४ सालीं

तंजावरवर पुन्हा स्वारी केली. ताल विजयरायच नायक याचा पराभव होऊन तो बहुतेक सपे कुटुंबापुढां मारला गेला. याच्या मरणाचा कण-कणार्थ नेहून यांनी विस्ताराने लिहिली आहे. अलमिरी नायक यास तंजावरवर प्रतिनिधि नेमण्यांत आले. पुढे (१६७५) चौघनाथाने संगममाळ हिच्याशी विवाह केला. हाचि पुढे इतिहासांत फार प्रसिद्धीस आली. नंतर मुत्तुअरकाद्रि या भावावर राज्यकारभार सोंपवून चौघनाथ हा विलासांत दंग होऊन जिवनापल्ली येथे राहिला. तेव्हां संज्यांनी चौघनाथ यास पदच्युत करून अरकाद्रि यास गादीवर बसविण्यावरल फारस्यान सुरू केलें. याच वेळी मुसलमान लोकांनी एकोजी (व्यंकोजी) राजे भोसले यांच्या साहाय्याने ग त्यांच्याकडे पळून आलेल्या तंजावरच्या एका गजपुत्रास बरोबर घेऊन तंजावरावर स्वारी करून तो प्रदेश जिंकला.

चौघनाथ हा या वेळी आठशी बऱ्यामुळें मुसलमानांनी बहुतेक मदुरा प्रांताचे काबीज केला (१६७६). पुढे चौघनाथाने तंजावर येथील मुसलमानांवर स्वारी करण्याची तयारी केली व म्हैसूरच्या राजानेहि मदुरेवर स्वारी करण्याची तयारी केली यावेळी शिवाजीने दक्षिणेंत एक मोठी स्वारी केली. तो परत फिरला असता एकोजीने त्याच्या मित्रा या ठाण्यावर बाल केली परंतु त्याच हार खावी लागली. याच सुमारावर चौघनाथ याने तंजावरवर स्वारी केली होती. त्यावेळी इकडे शिवाजीच्या सैन्याने मदुरा घेतलें. तेव्हां चौघनाथ हा जिवनापल्लीस गेला. मग शिवाजीच्या सैन्याने मित्राचा भेदापेसत व घेलेल प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतला. पुढे (१६७७) म्हैसूरच्या राजाने मदुरेवर स्वारी केली तेव्हां प्रधानमंडळाने चौघनाथ यास पदच्युत करून कैद केलें व त्याच्या भावास गादीवर बसविलें.

मुत्तु लिगप्पा (१६७७).—यानें यांचे मद्विने राज्य वेश्यावर त्यास पदच्युत करून पुन्हां चौघनाथ यास गादीवर बसविले. मापुढे चौघनाथ हा मुसलमानी सत्तेस फार गमून राहिला. इ. स. १६८० मध्ये म्हैसूरच्या संज्याने जिवनापल्लीस वेढा दिला त्याच वेळी चौघनाथाच्या इतर शत्रूंनीहि त्याच्यावर स्वारी केली एकदां तर जिवनापल्लीसोबती म्हैसूर-कैर, रामनदच्या राजा आणि तंजावरचे मराठे अशा तीन सैन्यांनी गाढा दिला होता. त्यावेळी मराठ्यांनी म्हैसूरच्या सैन्याचा पराजय करून अजिंठाकडचा सर्व प्रदेश बळकावला. योच्याच दिवशीत जिवनापल्लीशिवाय बाकी सर्व प्रदेश गेल्यामुळे हद्दोग लागून चौघनाथ मरण पावला. नंतर त्याचा मुलगा राज्यारंभ आला.

रंगकृष्ण मुत्तु थीरप्पा (१६८२-१६८९).—यावेळी सर्व देशभर सराजकला नांदत होती. तंजावरवर एकोजी यानें सर्व देवळांची इनामें व मालमत्ता अस केली. शिवाजीनंतर मित्राचा विजय संभाजीच्या ताब्यांत गेला. मदुरा प्रांताचे पांच विभाग होऊन ते पांच राजांनी वटून घेतले ते—(१) नायक, (२)

म्हैसूर, (३) रामनदचे सेतुपति, (४) मित्री येथें संभाजी व (५) तंजावराचा एकोजी. परंतु ही स्थिति हळू हळू सुधारत जाऊन, नायक हे म्हैसूरपासून थोडथोडे स्वतंत्र होऊन उबकरच श्यांनी आपली राजधानी परत घेऊन सेतुपति यानें भिकतेला प्रदेश परत मिळविला. या नायकांन राज्याकारभार मोठ्या उत्साहाने व शाहाणपणाने चालविला. इ. स. १६८६ मध्ये सेतुपतिने मदुरेविरुद्ध पुन्हा बंड पुकारलें व तंजावरच्या मदतीने कांही जय मिळविले लवकरच रंगकृष्ण हा देशी येऊन मरण पावला. त्याच्या मरणांतर त्याच्या विधवा (मुक्कमाळ) राणीस एक पुत्र झाला. त्या नंतर तिने आरमहाया केली.

चौघ ना था ची विधवा ह्या संगममाळ (१६८८ ते १७०४)—संगममाळ ही उदार होती परंतु तिच्या पाप-पुण्याचा विचार नसे. हा हिंदु धर्माप्रमाणे जितरी धर्माचेहि रक्षण करीत असे. स. १६९३ मध्ये रामनदच्या सेतुपतिने मेळुदंड पात्री दि-मिडो यास हाल करून मारलें. स. १६९८ मध्ये संगममाळ हिचे सैन्य त्रावणकोरमध्ये खडणी बसल करण्याकरितां गेलें असतां तेथें त्याचा पराजय झाला. नंतर तिने त्रावणकोरविरुद्ध युद्ध पुकारून त्यांत जय मिळविला असे म्हणतात पुढे (१७००) जितिकोरी येथील बंड लोकांनी या काकीर्दीत मोठी काढण्याचा सर्व हक्क मिळविला. यावेळी बाँबे नांशच्या पाद्यास दरबारांत चांगला मान मिळाला. या सुमारास तंजावरकराचा, मदुरेच्या दळ्यास बरलपण्याने पराजय करून सर्व तंजावर प्रांत लब्धस्त करून टाकला. तेव्हां तंजावरकरानें खडणी दिली. पुढे (१७०२) सेतुपतीबरोबरच्या एका लढाईत दळ्यास पराजय झाला हा मारला गेला. सन १७०४-०५ च्या सुमारास नायक राजा बघात आल्यावर श्याने राज्यकार हातीं घेतला व संगममाळ हिच्याविरुद्ध एक पक्ष तयार होऊन तिला टोपाची ठेवून जीवें मारलें.

विजय रंग चौघ ना थ (१७०४ ते १७३१).—याच्या वेळी स. १७०९ मध्ये अय्यर लुकाळ पडला व महापूर आले व पुढे पुन्हा स. १७१० मध्ये जो लुकाळ पडला तो दहा वर्षे (१७३१) तटाच कायम राहिला. या वर्षी रामनदच्या सेतुपतीविरुद्ध पदकोट्टे तोंडमान याने बंड केलें म्हणून ते मोडण्याकरितां जात असतां वाटेंत सेतुपति मरण पावला; तेव्हां रामनदच्या सचनदीबद्दल तेंडे उपासित झाले. शेवटीं रामनदच्या प्रदेशाचे विभाग होऊन एक तंजावरकडे गेला व दुसरा पूर्वीच्या सेतुपतीच्या हक्क सांगात्या बारसा-पेकी जो विजयो झाला त्यास मिळाला; हा प्रांत म्हणजे दिव-गंगा प्रांत होय. हा नायक इ. स. १७३१ मध्ये निजुजिऊ मरण पावला.

मी ना हा (१७३१-१७३६)—विजयरंग चौघनाथ याच्या विधवा राणीने बंगल तिरमल याचा पुत्र दत्तक घेतला. परंतु तो स्वतःच राज्यावर हक्क सांगू लागला. त्याच्या पडाने

त्रिचनापल्ली येथे राणीस ठार पोरण्याचा घेत केला. परंतु तो फसला. स. १७३४ मध्ये सफदर अलीखान याच्या आधिपत्याखाली मुघलमानांनी हा प्रदेश व याप्रमाणेच तैमावर, प्राबणकोर, व सर्व पश्चिम किनारा उध्वस्त करून टाकला. वेगास तिरुमल याने सफदरअलीच्या साहाय्याने आपण राया म्हणून गाहीर केले, तेव्हा राणीस भीति वाटून तिने पुष्कळ धन्य देऊन चंदासाहेब यास पत्र करून घेतले. तेव्हा वेगास तिरुमल हा मदुरा येथे निघून गेला. पुढे स. १७३६ मध्ये चंदासाहेब परत आला व राणीहि सर्व प्रकार त्याच्या यत्नांनी कारभार पाहू लागला. त्याने वेगास तिरुमल याच्या विरुद्ध हिंदिमल व मदुरा येथे सैन्य पाठविले. त्या सैन्याने विजय मिळवून मदुरेत प्रवेश केला परंतु वेगास तिरुमल हा शिवगंगा येथे पळून गेला. याप्रमाणे मदुरा शहर चंदासाहेब याच्या हातांत अत्यामुळे त्याने राज्य बळकाविले व मोनाक्षीने निराशेने आरमद्दया केली. याप्रमाणे मदुरा येथील हिंदु राज्याचा शेवट झाला. वेगास तिरुमल याने चंदासाहेब याच्या विरुद्ध सातत्याने मराठ्यांची मदद मागितली. तेव्हा इ. स. १७३९ मध्ये रघुजी भोंस्ले याने मंडे सैन्य घेऊन मदुरेवर स्वारी केली. त्यावेळी मुघलमानांची मदद करत उठून त्यांचा पराभव झाला व दोस्तपल्ली हा मारला गेला. नंतर मराठ्यांनी त्रिचनापल्लीस वेढा देऊन दिवस सर केला व चंदासाहेब यास कैद करून नेले (१७४१). याप्रमाणे मदुरेचे राज्य अराजकतेस बळी पडले.

नंतरची हकीकत :—त्रिचनापल्लीच्या किल्ल्यावर मराठ्यांनी मुरारराय पोरबडे यांची नेमणूक करून दुसरा एक सरदार मदुरा येथे कारभार पाहण्याकरिता नेमला होता. स. १७४३ मध्ये निक्षामाने स्वारी करून हा सर्व प्रदेश काबीज केला. निक्षामाने वेगास तिरुमल यास आपल्या त्रिगंगणापाली घेतले परंतु त्याला लवकरच विपप्रयोग करण्यांत आला. त्याचा मुलगा मदुरा येथे परत आला परंतु त्याने राज्य मिळविण्याचा मुळीच प्रयत्न केला नाही. स. १७४८ मध्ये महम्मदअली याने त्रिचनापल्ली घेऊन आपण अर्कोटचा नवाब आहो असे गाहीर केले. चंदासाहेब याने फौजाच्या मदतीने त्याच्याबरोबर युद्ध केले. तेव्हा महम्मदअली याने ईशमजीचा मदत घेतली. चंदासाहेब हा विजयी झाला (१७५१). महम्मदअलीने मदुरा येथल्या प्रयत्न बंद व ईशमजीहि त्यावर दहा केला परंतु त्यास यश आले नाही. पुढे मदुरा येथील सरदारांनी ते शहर धन्य घेऊन म्हैसूरकरांच्या स्वाधीन केले, तेव्हा ईशम परत आले व त्यांनी ते शहर बळकाविले. मदुरेवर रामनदच्या तटपतीने त्यांनी हाकून देऊन तेथील गादीवर मोनाखीच्या दत्तक मुलास बसविले (१७५३). नंतर २ वर्षे संपन्न अभ्यवस्था होती. इतकी सन १७५५ मध्ये महम्मदअली याने ईशमजीच्या मदतीने पुन्हा मदुरेवर बाहो सैन्य पाठविले. ते सैन्य आहवाबरोबर शहर त्यांच्या हत्ती करण्यांत आले. तेव्हा शहरीत गरीब शिवंदी ठेवून

एका मुसलमानास सुभेदार नेमण्यांत आले. यानंतर बरेच थोडेच होऊन केपटी इ. स. १७५८ मध्ये मदुरा शहर महम्मदअलीकडे कोसळले. यानंतर काही पाडेगार व कच्छळ लोकामुळे बारीक सारीक युद्धे झाली. स. १७६० मध्ये हैदरअली याने मदुरा व तिनेवेली हा शहर वेण्याचा प्रयत्न केला पण तो फुकट गेला. येथील सुभेदार महम्मद युसुफ याने सर्व पाडेगारांपासून व प्राबणकोरपासून खंडणी वसूल केली व रामनद आणि शिवगंगा हे प्रांत छुटले. परंतु त्याने सर्व पैसा स्वतःच ठेवून घेऊन ईशमजीस लष्करास महम्मदअलीस काहीच न दिव्यामुळे त्याला धरून रंगबोही म्हणून फांशी दिले (१७६३). नंतर दुसरा सुभेदार नेमून त्याच्या दिमतीस व त्यावर देखरेख देण्याकरिता काही ईशम अफिकारी नेमले. याप्रमाणे स. १७७२ पर्यंत व्यवस्था चालली नंतर स. १७८० मध्ये हैदरने वणोटकवर स्वारी केली व त्याच वेळी पाडेगारांनीहि बंड केली स. १७८३ मध्ये कर्नल फुलरटन याने सैन्य घेऊन जाऊन सर्व प्रदेशावर अक्कल घतविला. यानंतर या प्रदेशाचा वारसा ईशम स्वतःच पाहू लागले. १७९० साली मदुरा येथे ईशमानी पहिला कलेक्टर नेमिला.

म नू ची.—याने नायक घराण्याच्या संस्थापनेची शोहर पेशाडि निराळी माहिती दिली आहे ती म्हणतो, १० वर्षांपासून रामराजा नांवाचा अत्यंत उदार राजा होऊन गेला तो इतका उदार असे की, त्याच्यामध्य मागितलेली कोणतीही वस्तु मागणाऱ्याला ती त्याच्याकडून मिळवण्याशिवाय रहात नसे. त्याच्याचा उदार स्वभावामुळे त्याने आपल्या राज्यापेक्षा निरनिश्रक्या भाषांचा कारभार आपले नोकर व गुलाम यांकडे देऊन टाकला; आणि स्वतःकडे फारच थोडा मुल्लस ठेवला. यानंतर थोड्याच अवधीत नायकांनी बंड करून काहीनी मदुरा देश बळकावला व दुसऱ्यांनी, तैमावर, म्हैसूर, बँबेरे भाग आपल्या ताब्यांत घेतले; व रामराजाच्या श्राव्युत्तरा ते स्वतःच राजे म्हणून बंडे लागले.

नायकांच्या राज्य पद्धतीतील विशेष.—नायक घराण्याच्या संस्थापनेच्या इतिहास बराच असला, तरी दक्षिण हिंदुस्थानच्या इतिहासात, नायक घराण्याची स्थापना बरीच महत्त्वाची आहे. कारण पुढील २ शतके फावेरपासून कन्याकुमारीपर्यंत व पश्चिम घाटापासून सिलोनपर्यंत सर्व मुल्लस विजयनाचाच्या बंशातील पुरुषांकडे होता. ते सर्वच असामान्य होते असे नाही; परंतु त्यांच्या अंगलाखाली आलेल्या सर्व दिवाणी त्यांनी स्थापितविण्हे असून, त्यामुळे हिंदी कलेच्या इतिहासात त्यांचे नांव अजरामर राहील. त्यांनी बांधलेली असेत्य देवालय, इमारती, धर्मशाळा, तशी व गावे ही त्यांच्या औदायोची, व त्यांनी तयार केलेल्या किल्ल्यांच्या माहिती या आद्यापदि त्यांच्या लढवळेपनाची साक्ष पडविताना. परंतु पुष्कळ वेळा त्यांच्या ह्या शिष्टविनयक आवडीमुळे लोककल्याणाकडे त्यांचे असावे नितकें लक्षा नसे. त्यांच्या अंमदानांत नगर कर वास्त व लोकांची

नालमत्ता सुरक्षित नसे. दोनरीं वर्षाच्या अवधीत, उपांत यवानी घाम घूम चालू नाही असे एकाह दशक गेलें नाही. तथापि नेल्सन म्हणता त्याप्रमाणें, विधानापासारेखे मुसद्दी मधून मधून होऊन गेल्यामुळे राज्यव्यवस्था नेहमीच वाईट नसे; मात्र हिंदू धर्म आणि हिंदू संस्कृति यांची त्यांनी बेखेती सेवा बिनमोल होती

पाळेगार पद्धति.—मदुरेच्या नायक घराण्यातील पहिला राजा विश्वनाथ यानें आपल्या राज्यात पाळेगारपद्धति (प्रथम !) सुरू केली. जमीन बाँडवाटणाऱ्या कुळाच्या वर्गा-खेरीज इतर बाबतीत ही पद्धत पुष्कळ अर्थां युरोपांत प्रचलित चालू असलेल्या पद्धतीसारखीच होती. बहुधा दहा अथवा बारा गोवाचा एक याप्रमाणें सर्व राज्याचे भाग केलेले होते. या भागांना "पाळयम्" असे नाव असून प्रत्येक "पाळयम्" वर एकेक पाळेगार नेमलेला असे. त्यांना आपल्या उत्पन्नाचा तिथरा हिस्सा राजाचा खंडणीदाखल द्यावा लागे, व ऐपतीप्रमाणे जवळ सैन्य ठेवून राजा बोलाविले त्यावेळी त्याच्या मदतीत जावे लागे. पाळयम्मधील प्रजेच्या संरक्षणाची सर्व जबाबदारी पाळेगारांवर असून पाळयम्च्या आसपास असलेल्या राजाच्या गावातील लोक व त्याची मालमत्ता ही सुरक्षित ठेवण्याचें, म्हणजे फौजदारीचें (काबलगार) कामहि केव्हा केव्हा त्याच्याकडे असे. ही योजना फार शाहजणपणाची व फायदेशीर होती. कारण तीमुळे पाळेगारांना राजाच्या गावात दूरबडे येथे चालता येत नसत, येथेच नव्हे तर, त्या गावाच्या सुरक्षितपणाची जबाबदारीहि त्यांच्यावर असे. परंतु हें काम त्यांना मोफत करावें लागत असे, असे नाही. काबलगार बिंबा फौजदारी कामाबद्दल, ज्या गावाची फौजदारी त्याच्याकडे असेल त्या गावात एके प्रकारचा कर वसूल करण्याची परवानगी त्यांना असे, किंवा त्या मागात वंशपरंपरागत वाही जमीन त्यांना दिलेल्या असत. फौजदारी काम चांगल्या रीतीने पार पाडण्याकरता पाळेगार आवश्यक होतांजाली प्रत्येक गावात "तलवारी" नेमी, त्या वेळेच्या चाळीप्रमाणें गांवात एखादी चोरी होऊन चोराचा माल परत न मिळाल्यास त्याबद्दल त्यांना भरपाई करून द्यावी लागे.

पाळेगारपद्धतीपासून १६ व्या शतकात पुष्कळ फायदा झाला. पाळेगारांनी जंगल साफ करून बरीच जमीन लागवडी-खाला आणली; व हिंस पयूचें भय कमी केलें निर्रत ठिकाणी वसाहती केल्या, ज्या मार्तीचा कारमार अव्यवस्थितपणें चालला होता त्याच्यात सुरक्षितपणा आणला, व येथल्या प्रत्येक भागांत सुधारणेचा श्रमक प्रस्थापित केला त्या पद्धतीत काही तोडीह होते. त्यावेळीं मुख्य म्हणजे, पाळेगारांच्या आज्ञा-नुषा प्रदेस साधारणतः दुर्गम जंगल्यामुळे राज्यासून स्वतंत्र होण्याची प्रवृत्ति त्यांच्यात उत्पन्न होत असे; व राजा दुबळ होण्याची प्रवृत्ति त्यांच्यात उत्पन्न होत असे; व राजा दुबळ झाल्यास ते त्याचा फायदा उत्पन्न होत घेत. [इ.स. अ.सि.

मा १०, २५, ४१; बर्नेस-साउथ इंडियन पॅलिओग्राफी; नेल्सन-मदुरा कॅट्री: साउथ इंडियन हिस्ट्रीज]

नायगांराफावस्त शहर.—अमेरिका, न्यूयॉर्कमधील नायगांरा विभागातील एक शहर, हें नायगांरा नदीच्या पूर्वे-किनाऱ्यावर धबधब्यालगत वसलेलें असून याची एवढीच लोकसंख्या सुमारे १५००० आहे. त्यापैकी ७००० परकीय आहेत. येथील काही इमारती (नायगांराफावस्त मेमोरियल हॉस्पिटल, फेडरल थिएटर, बरीर) प्रसिद्ध आहेत. त्याच-प्रमाणें ' कॉनेजी ' पाचतालम, ' नायगांरा विश्वविद्यालय, ' रोमन कॅथॉलिकची एक संस्था, वगैरे प्रसिद्ध आहेत. शहराच्या नैऋत्य बाजूस एक उद्यान (पार्लेडपार्क) पहा-ण्यासारखे आहे. व्यापाराच्या दृष्टीने शहर महत्त्वाचें असून येथें बरेच कारखाने चालतात. या कारखान्यांत प्रतिवर्षी अंदाज दीड कोटी डॉलर किमतीचा माल तयार होतो. हें शहर नायगांरा तालुक्याच्या पश्चिम भागात नाभ्य-स्थळात मुख्य ठिकाण आहे शहराशी बऱ्याच रेल्वेचें दळण-बळण आहे. नायगांरा धबधब्यामुळे शहरास, एक प्रकारचें महत्त्व आलें आहे. धबधब्यापासून विद्युत्शक्ति निर्माण करतात

नायगांरा रेवर्—मध्यहिंदुस्थान, मुंदेलखड जमनीच्या सत्तेखाली असणारें एक संस्थान क्षेत्रफळ १२ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) ११,९११. येथील जहागिरदार जातीने अहीर आहे. पूर्वी हें जैतपूर संस्थानांत मोडत असे. लछमनसिंगला प्रिडिशन आणलास करून त्याला इ स १८०७ मध्ये ५ गांवांची सनद दिली. याच्यानंतर त्याचा मुलगा कणतसिंह व त्याच्या नंतर त्याची बायको लखदुसया ही सरकारच्या परवानगीने कारभार पाहता असे. हिने कुंवर विश्वनाथला दत्तक घेतले. हे त्यांचा राजे आहेत. या संस्थानात ४ खेदी आहेत.

नायगेरिया—पश्चिम आफ्रिकेतील एक प्रिडिग सं-क्षित वसाहत. नायगर नदीकाठाचा प्रदेश व नायगर बेट सरोवर यांमधील प्रदेश या संस्थानने व्यापिला आहे. यांत पयुला सारख्या व बोर्कूचा बराच मोठा भाग यांचा समावेश होतो या संस्थानाचे क्षेत्रफळ सुमारे ११६ हजार चौरस मैल आहे या देशाचे स्थूलमानानें तीन विभाग करता येतील:- (१) नदीमुखानजवळचा प्रदेश, (२) मरुथे, व (३) लोण पटार. नदी मुखानजवळील प्रदेश हा फार दलदलीचा आहे. या प्रदेशापलीकडे गेलें म्हणजे कोरडी जमीन लागते. ही जमीन अरण्याच्छादित असून हळू हळू उंच उंच होत जाते. ही लोण पायथ्याची जमीन ह्याच. या ठिकाणी फारच विरल झाडी आहे. संस्थानात नायगर नदीस आगस्ट व सप्टेंबर अहिर्न्यात महापूर येतो

हा देश उष्णकटिबंधीत वसला आहे किनाऱ्यालगतच्या आगाची हवा अत्यंत रोगकारक आहे. बरपावेतो अतिशय पाऊस पवतो.

कार कमी पडतो. कोड हा येथील सर्वसाधारण रोग आहे. विशेषतः अन्तर्भागातील घरघरात याचें प्रायस्य फार आहे.

र हि या शी.—नायगेरियाची लोकसंख्या अंदाजे १९५००००० आहे, पैकीं सुमारे २५०० यूरोपीयन आहेत. नदीमुखप्रदेश व वनप्रदेश या ठिकाणी नमुनेदार निमो लोक पहावयास मिळतात. किनाऱ्यावर जेकाय, आयर्बोस, ऐसॉक, अॅरॉस वगैरे राष्ट्रजाती राहतात. या सर्व जाती वन्यधर्मीय आहेत. एकिक्स नांवाची जी एक राष्ट्रजात आहे, तिचें यूरोपांयन रीतीतिवाज उचलले असून तिच्यातील सुशिक्षित लोक सरकारा नोकरीत आहेत. या लोकांची एग्यो म्हणून एक गुप्त संस्था आहे. प्रत्येक राष्ट्रजात निराळी भाषा अथवा प्रातभाषा बोलते. दिव्य करून निवाडा देण्याची चाल व घरगुती मुलामिथी यांच्यांत असून या प्रतिष्ठित संस्था मानण्यांत येतात. उत्तर नायगेरियातील महत्त्वाची राष्ट्रजात म्हणजे होता ही होय. १३ व्या व १४ व्या शतकांत याच्यातील बरिष्ठ वर्गाच्या लोकांनी मुलमुमानी धर्म स्वीकारला. यांची राज्यव्यवस्था फार सुधारलेली असून, याच्या न्याय व वस्तुक्षेत्राच्या घटनेवरून यांची कार्यक्षमता दिसून येते. १९ व्या शतकाच्या सुमारास फुल्ला या मुमुलमान जातीनें होता राष्ट्र-जातीचा मुख्य झिक्ला. नायगर व बंदू नद्याच्या तीरावरून निमो व मूर्तिपूजक लोक राहतात. यांपैकीं सुन्ची, बत्ता व योरापम या मुख्य जाती होत.

शेती व व्यापार.—खरा शेतीचा धंदा उत्तरेकडील सपाटीच्या प्रदेशांत व नदीसोम्यातून चालतो.पुष्कळ भागात गव्हाचे व तांदळाचे पीक होते रवाळी, मुईमूग, कांदे, यांचें पीक बरेंच येतें. नळ व कापूस हे अन्नसत्तर सर्वत्र उरपन्न होतात. साबणें तेल, रबर, कोको, इमारतीचें लांकूट इत्यादि निर्यात व्यापाराचे मुख्य अन्नसत्तर होत. रबर ही निर्यात व्यापारी एहीनें अत्यन्त महत्त्वाची वस्तु आहे. उत्तर नायगेरिया हें कापसाच्या लागवडीस उत्कृष्ट स्थळ आहे असें दिसून आल्यामुळे कापसाचें पीक नेणेंकडून आत बाहेर व किफायतशीर होईल असे प्रयत्न चालू आहेत. प्रेझिडेन्समधून या ठिकाणी मुत्ती सामान व लोखंडी सामान येतें. १९१७ साली नायगेरियांत १७५ मीलांचा आगगाडी-रेस्ता होता. लॅंगोस ते ह्यारियापर्यंत एक बोटगाडी जाते.

इ ति हा घ.—नायगेरियाचा किनारा पोर्तुगीजांनी १५ व्या शतकात पोचून काढला. नदीमुखप्रदेशांत पोर्तुगीजांनी व्यापारी वखारी घातल्या, ब्रिटिश व्यापारी १७ व्या शतकांत या ठिकाणी आले व १८ व्या शतकाच्या अखेरीस सर्व व्यापार त्यांनीं एकटपणीच काबीज केला. १८०५ स मॅंगोबाई यांनी नायगर नदीचा संपुषासून हुतापर्यंतचा आग शोषून काढला.

ई. बार्थ यांनी १८५२-५५ साली नायगेरियाच्या अन्तर्भागांत प्रवास करून त्या भागाची माहिती पुस्तकरूपानें संकलित केली. स्कोफोना येथें ब्रिटिश वकील ठेवण्यांत आला.

१८६१ साली ब्रिटिशांनी लॅंगोस घेताच ताचा घेतला. १८६५ साली स्कोफोना येथील वखिलात बंद करण्यांत आली, पण ती फिळून लवकरच खुलू करण्यांत आली. १८८० साली फ्रान्सनें नायगेरिया खालच्या भागांत दोन व्यापारी घेता स्थापल्या. यांत फ्रान्सचा हेन्रि, आपला मोज सेनिगालपासून आतला भागापर्यंत वाढावा अशा राजकीय स्वरूपाचा होता. नायगर नदीवर एक ब्रिटिश प्रांत स्थापन करण्याच्या हेतूनें स. १८७९ मध्ये एक युनायटेड आफ्रिकन कंपनी काढण्यांत आली. या कंपनीनें आपला व्यापार इतक्या क्षपाट्यानें वाढविला कीं, फ्रेंच पेढ्याची चलती कमी होऊन, फ्रान्सला त्या १८८४ साली वरील कंपनीस विकण्या लागल्या. फ्रान्सला याप्रमाणें हुसकावून लावल्यावर १८८५ साली 'आईल रिझर्व्हे' म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या किनाऱ्या-लगतचा प्रदेश ब्रिटिश संरक्षणखाली घेण्यांत आला. १८८६ साली युनायटेड आफ्रिकन कंपनीस बादाशाही सनद मिळून तिचें रॉयल नायगर कंपनीत रूपांतर झालें. 'आईल रिझर्व्हे' किनाऱ्यावरील प्रदेश या कंपनीच्या अंमलाखाली देण्यांत आला. १८८६-९३ साली नायगेरिया व कामेरूनमधील सरहद्द आखण्यांत आली. १८९०-९८ साली नायगेरियाच्या उत्तर व पश्चिम सरहद्दीवरील फ्रेंच व ब्रिटिश मुलुखाच्या मर्यादा ठरविण्यांत आल्या.

प्रेझिडेन्सी सत्ता अंतील भागावर प्रस्थापित करण्याच्या प्रभाकडे आतां कंपनी वळली स. १८९७ त कंपनीच्या सैन्यानें न्युपवर चाल करून तेथील अमीरास पदच्युत केलें व तो मुलुख कंपनीच्या सत्तेखाली आणला। निश्चित मनानें कंपनीनें आपलें सैन्य परत केलें तोंच मागे पदच्युत झालेल्या अमीरानें आपलें राज्य पुन्हां घडकाविलें.

इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामधील पश्चिम सरहद्दीवरील संबंध जाणूं लागल्यामुळे एवढ्या मोठ्या अपाट प्रदेशाची कक्षा बदारी व्यापारी कंपनीकडे राहूं देणें साम्राज्यसंरक्षारक्ष भोवण्याचें वाटून नायगेरिया प्रत्यक्ष राजकीय संरक्षारक्ष अंमलाखाली घेण्याचें ठरलें. त्याप्रमाणें १९०० सालच्या जाने-वारीच्या पहिल्या तारखेस कंपनीनें आपलें अधिकार राजी सरकाच्या स्वाधीन केले. यापुढें नायगेरियाचे दोन विभाग करण्यात येऊन प्रत्येक विभागाला 'प्रोटेक्टोरेट ऑफ सदर्न नायगेरिया' व 'प्रोटेक्टोरेट ऑफ नार्दर्न नायगेरिया' अशीं नावे देण्यांत आली.

कंपनीनें आपल्या ह्यातीत दोन कायदे करून ठेवले होते; एक मुलामिथीच्या बंदीविषयी (१८९७), व दुसरा दाहत्या व्यापाराच्या बंदीबद्दी. स. १८९७ मध्ये बेनी लोकांचा हेरा दक्षिण नायगेरियास जोडण्यांत आला कंपनीनें आपले अधिकार राजीसरकारास दिल्यानंतर फॉटागोरा व न्यूप येथील अमीरांच्या फुटापती धोरणास आळा घालण्याचें काम ब्रिटिश सरकाराकडे आले. स. १९०१ मध्ये येथील अमीरांस पदच्युत करण्यांत येऊन त्यांच्या जागीं नवनि अमीर बसविण्यांत

आला. यांनंतर एकामागून एक असे सर्व जिल्ह्यां प्रांत मिडि-
शंस शरण आले. अखेर प्रांतांत मिडिश रिसिडेंट नेमण्यांत
आले. स. १९०१ मध्ये योला येथील अमीरास पदच्युत वर-
ण्यांत येऊन त्याच्याहि आगी नवीन अमीरास बसविण्यांत
आले. याप्रमाणें हद्द हद्द सर्व अमीरांस त्यांच्या अधिकारा-
वरून काढण्यांत येऊन त्या सर्वांच्या आगोदर मिडिशानीं
आपली बाहुली बसविली. सोकोटो, गांडो, कानो, ही मुमुल-
पानी राज्ये स्वतंत्र राज्यंवात आली होती, पण १९०१
साली कानो व सोकोटोवर ह्मारी करण्यांत येऊन या दोन
मुमुलपानी राज्यांचा परामर्श करण्यांत आला व मिडिश
बचेलराचा सहा सवध नायगेरियावर अग्रतिह्तरणें फडकू
लयाला.

१. रा पय व्यवस्था.—सरकारी नोकर व सर्व एतद्देशीये-
सरांकरिता एक बरिष्ठ न्यायासन असे. सर्व देशाचे १७
प्रांत पाचलेसे अथून प्रत्येक प्रांतांत एका रिसिडेंटच्या अग्र-
ह्तराच्या हिशेबेने प्रांतिक न्यायासन असे. एक फौजदारी
कायदेसभे तयार केला होता. मुख्य मुख्य एतद्देशीय अद-
र्याच्या ठिकाणी एतद्देशीय न्यायाधीश असत. या न्यायाधीशाने
अग्रह्तर पद मुसलमान कायदेसभेस अथवा अमीर यांकडे असे.
या न्यायासनावरून एतद्देशीय कायदाप्रमाणें व विवाहाप्रमाणें
निवाडे देण्यांत येत. या न्यायासनाचे फौजदारी अधिकार
कारक आहूति असत, पण दिवाणी हद्द्यांत त्यांना पूर्ण
नाश असे. मुरयूची शिक्षा याबाबती हास्यात या न्याय-
धीशानी रिसिडेंटच्या अनुमति घ्यावी लागत असे. फुलानी
बंशांतिक बंडखोर अमीरांचा फौजदारी करून, त्यांच्या आगां
आगळे हस्तक अमीर बसविण्यानंतर जमिनीचा मालकी हक्क
त्या बंधापासून काढून मिडिश सरकारने आपल्याकडे घेतला.
त्याचप्रमाणें जमिन हद्द्याचाहि सर्व हक्क इंग्लिश सरकारने
आपल्याकडे राखून ठेविला. कायदेधीश गुलामगिरीस पायबंद
पाळण्यांत आला. राज्यकारभाराच्या सोयीकरिता प्रथम
देशाचे सतरा विभाग पाचव्यांत आले. पण ही व्यवस्थाहि
पुढे बदलण्यांत आली. इंग्लीश, मुसल व फारस यांचा मिळून
एक प्रांत करण्यांत आला. स. १९०६ मध्ये लॅंगो व दक्षिण
नायगेरिया हे प्रांत एकत्रित करण्यांत येऊन एकाच शासन-
संस्थेखाली येण्यांत आले. स. १९१४त उत्तर व दक्षिणनायगे-
रिया प्रोटेक्टोरेट यांचा "कोलेटोरेट ऑफ
नायगेरिया" या नावाचा एक संघ बनविण्यांत आला, व
त्यावर एक गव्हर्नर-जनरल नेमला. सांप्रत लॅंगो व शम्ब-
बर्ली सरकारने टागे आहे. [बर्ले—हड्डुक ऑफ नायगे-
रिया; लिओनार्ड—दि जोअर नायर ऑफ हड्डुक टाडरस;
टोर्गन—दि नायर ऑफ दि वेर हड्डन; यार्पिक अहवाल.]

नायबस (आधुनिक-टॅकरि).— हें प्राचीन शहर
आशियामयानमध्ये पोंसच्या आगाराच्या दक्षिणेस अस-
लेल्या हीपल्ल्याच्या डोंगरावर वसलेले होते. याचा काही
भाग क्रिश्चियन बेदांत होता. अफोव्हाट नांवाचा प्रेषी-

टेलोन (बडील) केलेला पुतळा नायबस येथें ठेवण्याकरितां
होत. डिमेटरा पुतळा येथेंच सांपडला.

नायबस हें कार प्राचीन शहर होतें व लेबेरी मोनियन
वसहृत येथेंच असावी. त्या शहरांत ६० तमासदांची अल्प-
जनसंख्या सभा ही राज्यकारभार चालवीत असे.
परंतु या राज्यघटनेस लोकमतप्रामाणें फरक होत गेला.
व्यापाराच्या हें शहर कार सोईचें होतें व पुढें हें येंच संघर्ष-
मानीह झाले. प्रथम व्यापारव्यवस्था सज्जत हें शहर गेले. सु-
मिशन युद्धापासून वेळोवेनेशियन युद्धापर्यंत हें अफेनियन
लोकांच्या हाथ्यांत होतें. स. पूर्वी ३९४त कॉनिनच्या युद्धांत
स्पार्टेस युरीयास येथेंच नाहीं केले. तेथें रोमन स्थापित कार
खीकर स्थापित झाले. कायसाईन काळी येथें बरीच लोक-
वस्ती असावी. उग्रोतिथी युद्धाकरिता, इराणी इतिहासलेखक
टेशिअस, व अलेक्झांड्रिया येथील प्रसिद्ध फेरो बांधणारा
सॅलट्रेटस हे येथील रहिवासी इतिहासप्रसिद्ध आहेत.

नायडू—बोधा, कापू, घोडा वगैरे सड्डूची लेखू जहाजे
लोक आपल्यास नायडू असे म्हणवून घेतात. तामिळी
माणूस नायडू म्हणविणाऱ्या लेखू माणसासंबंधानें सोल-
तांना त्याला नाइकर किंवा नाइकन असे संबोधिता. सुबर्द
इलाख्यांत पाणें व बेळगाव या मार्गांत काही कारकुनी वेगाने
नावडू लोहून.

नायर—सलवार दिनःन्यावरील शुद्ध लोकांत बहुतेक
अरणा नायरांचाच आहे. अंबलबाडीच्या सालेखाल या
नायरांनी मात झालो. " नायर " हें नाव संस्कृत
" नायक " शब्दापासून बनलें असायें असे म्हणतात. कोणी नायर
हा नायर शब्दाचा अपभ्रंश आहे असे मानतात. नायरांनी
एकंदर लोकसंख्या (१९११) १९१५६६१; या पैकीं
प्रायणक्षेत्र संख्यांत ५९२६५५, मद्रास ४१९१९८ व कोचीन
संख्यांत १९१५९१ आहेत. पुर्वी हें क्षत्रिय होते पण १००
वर्षे अखंड शांततेत राहिल्याने त्यांचे क्षात्रेक्ष बहूतेक नष्ट
झाले आहे. परंतु त्यांचे देख, परम्परा व इत गोष्टी-
वरून त्यांच्या क्षात्रेक्षाने अत्यास अद्यापि दिसतो. यांच्या
उत्पत्तीसंबंधानें अनेक कथा आहेत. केळमाहात्म्यांत
सुबुदि ब्राह्मण व देव, संघर्ष आणि राजस बायका यांच्या
संघोगापासून ही जात झाल्याचे धर्मितें आहे. फासेट,
लोनन यांच्यासारखे आधुनिक युरोपीयन संशोधक यांच्या संघे-
वरिया किंवा पक्षरक्ष क्षत्रिय जातीची लावतात. कर्सेड अखंड
तरी एका ब्रिटीश जलोपर ब्राह्मण संस्कृतीचा पगडा असून ही
जात तयार झाली असे म्हणवणारा दृष्टत नाही.

आज न्याय गोष्टीत नायरांची प्रगति दिसत आहे. इंग्रजी
शिक्षणाचा घटप प्रसार होण्यामध्ये आला असून ते सर्व
बौद्धिक कामांमध्ये (मोठ्या प्रमाणांत) आरंभून येतात. त्यापि
नायर लोकतांत बराच मोठा भाग गरीब
शेतावर काम करणाऱ्यांचा आहे. त्यांच्यामध्ये
सोतकरी व जमीनदार आहेत. अरबाः

असणाऱ्या हिंदु वृत्तांत बहुतेक नायर जातीचे लोक नोंकर आहेत

नायर लोकांमध्ये पुढील पोटजाता आहेत— ब्रिटिश मल बार, कोंचीन । प्रायणकोरमरूपे त्या पोटजातीनां निरान राखी नोंबे आहेत उदाहरणार्थ, सर्वोत छेष्ट पोटजातीस मलबारमध्ये किरियम असे म्हणतात तिलाच कोंचीनमध्ये वेल्थया असे म्हणतात याशिवाय इलके नायर हे नंदि ब्राह्मणांच्या घरात काही घरगुती व काही धार्मिक काम करतात धार्मिक काम करणाऱ्या वृद्ध नायरास इल्लुनायर व घरगुती काम करणाऱ्यास स्वल्पतिलनायर असे म्हणतात. वारण नायर हे राजे, महाराजे यांच्या पदरी नोंकर असतात पल्लवन हे राजे व ब्राह्मण यांच्या घालच्या वाहून नेतात आणि बंदेकदन हे देवळात व नंदि ब्राह्मणांच्या घरी तेल आणून देतात ओदरुनायर हे घरे शाकारतात आदर नायर हे मातीची भट्टी बनवितात आणि आत कुट्टु नायर इतर नायर लोकांच्या उपाध्यायांचे काम करतात या मुख्य पोटजाती होत, प्रत्येक पोटजातीमध्ये आपली पुढळीच भेद आहेत प्रत्येक नायर आपल्या नावापुढे पदवी लावतो, ती त्यास मिळालेली असते किंवा वंशपरंपरागत आलेली असते जणांनी कोणतीही पदवी नसते ते आपल्या नावापुढे घुसने नायर असे खास्तात

अक्षयना करटा, कैमल, व नमदिदियर या सरदारांच्या पदव्या असून पनिकल, कुरव, अणि कुरपल या पदव्या, लष्करी शिक्षणाच्या शाळा वंशपरंपरागत खालविणाऱ्यांच्या आहेत. वैदिक काम करणाऱ्या नायर लोकांची सर्वसाधारण पदवी 'मिनन' ही होती परंतु ती आतां मध्यम स्थितीतल्या शिष्टाचाराने सर्वसाधारण उपयोगांत येत आहे शिष्टाचाराने लोकांमधील अति छंदर आनीष्टी नायरांची एक जात आहे यास कारण त्यांचा प्रदेश व रहणी हेच असले नायर खीष्टपु दोंधेदि कार स्वच्छ असतात वण हे काटक मान्द नाहींत ते वण्टे पार वगैरे वापरातात वण हे वापरातात ते पार स्वच्छ असतात याची परे एकमेकांपासून दुरक व साईड आणि नारळाच्या झाडव्या यांची वेसेली असतात पण ती शिवाळ, आरोग्यकारक व नीटपणेही असतात

ओमन हा यांच्यातील महत्त्वाचा सण आहे हा सण गीत-भोगत सडे पाडतात या सणांत धनुष्यबाणांचे महत्त्व असते नायरांत अनुशोभविश्राष्टी पद्धत आहे. या जातीत रमाने दोन प्रकार आहेत—तापिड व संवधम् पहिला कौटुंबिक व सार्वजनिक हस्तपात्राच्या अर्धा दुसरा भागधो येथेच देवपेशीना प्रकार आहे दोरीदि प्रकार सारसेच गीत रीतीने व धार्मिक विधाने पार पाडण्याचे असतात पहिल्या प्रकाराने मुलगी विवाह शाही असे मानावे ताची (मंगलपू) पोषणावृत्तीत एमदा सात्पुसत नवरा वधनात ३५ वर्षी एराय वेली तो अनक मुलीच्या घळ्यात लावी घेवून हा मंगलम करवता त्याला यावळू दिला

मिळते तालिकेच्या समारंभ मोठा असतो तालिकेद्वारेचि संपल्यानंतर मुलगी इच्छेस येईल त्याच्याबाबोर संधधम् करिते संवधम् म्हणजे वधनाचा विधि होय संवधम् उपाच्याशी झाला असेल त्याची ती खिरी पत्नी होत अशा रीतीने प्रत्येक नायर स्त्रीचे दोन पती असतात एक लग्न लावणारा व दुसरा शरीरसंघ करणारा एक छी अनेक बंधूचाहि पत्नी होऊ शकते नायरांचे वारस अनुक्रमे त्यांची आई, बहीण व तिची मुले असतात, म्हणजे वारसा श्रियाकडे जातो

नायर स्त्री आपल्या बापाच्या तरवाडी (घरा)त रहाते नव-याच्या तरवाडीत रहात नाही ब्राह्मणजातीप्रमाणे नायरजातहि खालच्या वर्गाचा विटाळ मानते नायरांत नागपूना विशेष आवडून येते मलबार ही जादूची भूमि म्हणता येईल तेव्हा नायर हे जादूदोष्यांबाबत विश्वास कार ठेवितात हे सोयाव्यास नकोच नायरांतील धार्मिक व सामाजिक चाळीरीती ब्राह्मणांप्रमाणेच आहेत तेव्हा त्यांचे वर्णन निराळे करण्याचे कारण नाही शिक्षणाच्या बाबतीत नायर लोक कार पुढे आहेत विशेषत इकडील विस्तृत स्त्रीशिक्षण कौटुंब्याहि प्रांतात दिवून येणार नाही आपल्या मल्याळी मातृमातेवेलीस सक्त आपाहि नायर विद्यार्थी शिष्टतात इमरी शिक्षणात तर ते कार पुढे नेहेले दिसतात ('नंदि' व 'मलबार' पहा)

[सधमेप्रथ — मद्रास गव्हर्मेट म्युसिम म्युलेशन, पु ३ न १ व ३, सेम्बर रिपोर्ट, १९०१, पु १६ व १९११, पु २३, मलबार म्युसिटोयार, फोस्ट-नायर (ए रि ए मधील लेख), नागममच्या-प्रायणकोर स्टेट मॅन्सुअल]

नायसिमा (आनुनिव-इस्तांक)—हे आशियामध्य-नरमूमीस प्राचीन शहर बिथिनियांत अस्कारिया खोराबाब होतें अँटोगोनसने हे शहर वसविले (इ.स. पूर्वी ३१६) क्रिस्ति-मॅन्सने याचे अँटोगोनसने नांव बदलून त्यास नायसिमा हे आपल्या पत्नीचे नांव दिले रोमन साम्राज्यांत नायसिमा व निहोमेडिया या दोन शहरांपैकी राजधानी हे शहर कोणते करावयाचे याबद्दल बाटापाट चालली होती कान्स्टांटीनोपल, साम्राज्याची राजधानी झाल्यावर त्याचे महत्त्व वाढल जेव्हा धर्ममोदपतीने कान्स्टांटीनोपल येत ते त्यावेळी नायसिमान् सबाद येथे जेवून राहिला होता शहराभोवतालचा दुहेरी तट व रोमन दरवाजे असून चांगल्या स्थितीत आहेत हा शहराचा मातळीवृत्त मीक व पुढे लोक यांचा बरेच दिवस झपाडा होता आदोमन अमलात त्याचे महत्त्व काही दिवस होते परंतु पुढे तेहि नाहीसे झाले

नायिका व नायक—नायकाची अी मुख्य स्त्री तीस, हिचा नायकाप्रमाणे अी फलश्रुतीकारिणी आते तीस नायिका म्हणतात असे शब्दुत नायकीने म्हणतात, रत्नावलीत सामाजिक नायिकेचे मुख्य ३ भेद आहेत ते असे—(१)स्त्रीया, म्हणजे स्वामी, (२) पारकीया, म्हणजे पाछी, आणि

(३) साधारणी; म्हणजे वैश्या. हात आणखीहि पोटभेद आहेत ते असे:—

स्त्री या—(१) हिचे, पोटभेद (अ) मुग्धा, (आ) मग्धा व (इ) प्रगल्भा असे आहेत (अ) मुग्धा:—जिच्या यावनात मुक्ताच आरंभ झाल्या आहे, जिचा कोप सौम्य असतो, रतीविषयी जी पराहमुख असते आणि लज्जा जिला विशेष असते ती. (आ) मग्धा: जिचा काम आणि यौवन ही प्रकट असतात, जिला लज्जा थोडी असते, भावणात चतुरता असते ती. (इ) प्रगल्भा:—जिचे ताडण्य पूर्ण, जी कामाने व्याप्त, रतीत कुशल, जिच्यात लज्जा फारच थोडी ती. हांशिवाय शृंगाररसात अवस्थेनुरूप आणखी स्त्रीया नायिकेचे आठ भेद केले आहेत. ते असे:—

स्वाधीनपत्निका:—जिच्यावर पति फार आसक्त असतो ती. खंडिता:—स्वपति अन्यत्रांसुक्त पाहून जी ईर्ष्येने कुपित होते ती.

अभिस्तारिका:—गुप्त रीतीने रति करण्यास्तव जी काताकडे संकेतस्थली जाते किंवा त्याच सोलाविते ती.

कलदातरिता:—कांत अनुनय करित असतांहि त्याचा वनादर करून माणून जी पक्षात्पाव पावते ती.

विप्रलम्भा:—कांतां संकेतस्थली येण्याचा निश्चय केला असता त्याप्रमाणे तो न आल्यामुळे जी अवमानित होते ती. प्रोयितभट्टिका:—जिचा पति दूरदेशां गेल्यामुळे काम-दु:खाने जी व्याकुल झालेली असते ती.

वातकलज्जना:—आज आपला पति येणार आहे अशा इच्छेने कीबाबुद्धात अलंकारादिक घालून जी वाट पहात बसते ती.

विरहोत्कंठा—पतीच्या संगमाचा निश्चय असतो पति लवकर न आल्यामुळे त्याच्याकरिता जी विरहव्याकुल होत्याती उत्कंठित होते ती.

(२) प १ की या:—हिचे दोन भेद आहेत; एक दुस्व्याधी स्त्री, तीस परीडा असे सांकेतिक नाव आहे, व दुसरा, कन्याक म्हणजे जिचे लग्न झाले नाही ती; ही पिता इत्यादिकांच्या आधीन असते म्हणून हिचा परकीयातच अंतर्भाव करतात.

(३) सा धा र णी—म्हणजे वैश्या; ही सर्वत्र प्रसिद्धच आहे. ही अन्तःकरणापासून कोणावरहि अनुरक्त नसते. क्वचित् असली तर मान दीप्त रूपकांत नायिका मानितात. असें—गृच्छकटिकातील वसंतसेना. [साहित्यदर्पण, ९७-११२; रसमंजरी ३.९४ शिवाय ' नाट्यशास्त्र ' पहा.]

ना य क.—रूपकांत वर्णिलेल्या मुख्य कलाचा जो अधिकारी असतो त्यास नायक असे म्हणतात. असें शाङ्गल नाटकांत दुष्यंतराजा, रत्नावलीत वत्सराजा, उत्तररामचरितांत रामचंद्र हे त्या त्या रूपकांत वर्णिलेल्या कलाचे जोके आहेत म्हणून हे त्या त्या रूपकाचे नायक होत. संस्कृतांत नायकाचे

त्याच्या कुलावरून तीन आणि त्याच्या स्वभावावरून चार असे सात भेद केले आहेत.

(१) कुलावरून:—दिग्भ्य-देवतादिक. जसे पार्वतीपरिणय नाटकांत शंकर. अदिभ्य-मनुष्यादिक. जसे शाङ्गलनाटकांत दुष्यं-तराया दिग्भादिभ्य—देव असून ज्यांनी मनुष्यावतार धारण केल्यामुळे ज्यांचे चरित्र मनुष्याप्रमाणे असते ते; जसे उत्तर-रामचरितांतल रामचंद्र (२) स्वभावावरून:—धीरोदात्त—जो स्वभावतः आत्मस्थापन करणारा, क्षमाशील, गंभीर, हर्षशोका-दिकांनी पराभूत न होणारा, अंगीकृताचा निर्वाह करणारा, सर्व न करणारा, असतो तो जसे—रामचंद्र, युधिष्ठिर, नलराजा, दुष्यंतराजा इत्यादिक धीरोदात्त—जो स्वभावाने धीट, कार्याच्या ठिकाणी अस्थिर मति, कांहीसा कपटयुक्त, गर्विष्ठ, बडिष्ठ, आत्मस्थापन करणारा असा असतो तो. जसे—भीमसेन. धीललित—नांना प्रफारच्या कलामध्ये निपुण, विलासी, चतुर, ज्यास पटा फार आसते, अनेक प्रकारच्या मुक्तींनी काम करणारा, नृत्यगयनाचा रसिक, थोडी असा जो पुरुष तो. जसे—श्रीकृष्ण, वत्सराज इत्यादि. धीरप्रताप—वर सांगित-लेले जे विशेष गुण ते नसून साधारण जे सभ्य मनुष्याच्या अंगी गुण असतात त्या गुणांनी जो युक्त असतो तो. जसे—मालतीमाधवनाटकांत माधव.

हांशिवाय शृंगाररसांत स्त्रियांशी जे नायकाचे वर्तन असते त्यावरून आणखी नायकाचे चार भेद केले आहेत.

दक्षिण.—सर्वे स्त्रियांवर सारकी प्रीति देवणारा.

भूट.—जोने धिक्कार केला तरी लज्जा न बाळगता समोर येणारा, आपले दोष ज्ञात प्रत्यक्ष दिसले असता खोटे बोलून ते लपविणारा, व अपराध करूनहि जो निर्दोष असतो तो.

अनुकूल.—एकाच स्त्रीच्या ठायी जो आसक्त असतो तो.

शठ.—बहुन बहुत एकाच स्त्रीच्या ठायी प्रीति दाखवून गुप्तरीतीने विविध आचरण करणारा

हे भेद केवळ शृंगाररसापुरतेच आहेत येणप्रमाणे नायकाचे जरी भेद सांगितले आहेत तरी त्यात अधिक भेद होण्याचा संभव आहे. रूपकांत जे अनेक प्रकार आहेत, त्यामध्ये नाटक म्हणून जो एक प्रकार आहे त्यांत नायक उत्तम स्वभाववाचाच असला पाहिजे असा नियम आहे. परंतु इतर प्रकारच्या काही रूपकांत स्वाध, कपटी, धूर्त अशा स्वभावाचे पुरुषहि नायक असतात त्या ठिकाणी त्याच चरित्र त्याच्या स्वभावाप्रमाणेच वर्णन करावे लागते. [साहित्यदर्पण, दशरूप ६]

नार (पूर्वकडील)—मुंबई इलाखा, सिंध मधील एक महत्त्वाचा प्रवाह. याला सिंधुनदीची नैसर्गिक शाखा असें संशोधितात येथे त्रिजिष्ठ अंगनगुप्ती सिंधमधील पूर्व-कडील घाटबंधान एक लहानसा प्रवाह होता. लेखकनर फाक्षक्या शिफारसीवरून १८५८-५९ साली तरकारी रोहरी येथे १२ मैल लांबाचा काठसा बनविला.

इ. स. १७५४ ते ५८ पर्यंत नाराचा ज्ञानकिडील पडका भाग गामराव मुखापासून हर्षाच्या घर फालग्याच्या ठीका-
पयेत बांधून काढला. इ. स. १८६० ते ६७ च्या दरम्यान
मन्वीपेरपासून धारवेरपर्यंत म्हणजे ४० मैल लांब व १५० फूट
(सतराही) रुंद असा काळवा तयार केला. १८७६ ते १८८६
पर्यंत हेच काम धारवेरच्या पुढे वाळू देवले इ. स. १८८४ व
पहिल्यानेच सरकारने अलावडे नांवाचा एक भूमिनीचा,
भूकंपापासून (१८९९ च्या) उद्धवलेला कडा थोडाला कापला.
नार काळवा दक्षिणेकडे वहात असून प्रथम मीर व खैरपूर
प्रदेश, नंतर घर व पारकर या जिल्ह्यांतून वहात जाऊन शेवटी
पुराणपिठूच्या जुन्या प्रवाहाला मिळतो हा प्रवाह ८० मैला-
नेतर कच्छने रण येथे समुद्रास मिळतो.

नाराचा नूतन काढले काळ वे.—गामराव (५८८
मैल); मिथराव (लांबी २५५ मैल); घर (७२ मैल). हिरल
(४१ मैल) गामराव खोलीकरून इतरांची किंमत १९०३
-४ साली ६५२२७ लक्ष रुपये. होती.

गामराव हा स. १८९४-१९०२ त बांधला. हा घर,
पारकर व हिरलबाद (मिथ) जिल्ह्यांनी पाणी पुरवितो.
नारासहाय घेऊन व ईस्टर्न नारा व मिथराव हे मिळून ४२५
मैल लांबीचा प्रवाह बोटीने जाण्यायेण्यासारखा आहे

नारद—एक ऋषि याच्यासंबंधी वैदिक वादमयांतील
माहिती शब्दस्मृति (विभाग ३) या प्रकरणात आलीच
आहे पुराणवादमयांत नारद नांवाच्या अनेक व्यक्तींचा
उल्लेख आढळतो. परंतु त्या सर्व व्यक्ती प्रसिद्ध नसून ज्यास
प्रकार्य व ब्रह्मदेवाचा पुत्र म्हंटले आहे तोच नारद विशेष
प्रसिद्ध आहे. नारद ही ऋहप्रिय व्याप्ति असून तिने
कालिवेल्पा बलहाच्या अनेक कथा पुराणांत आहेत. आणि
याच गोष्टीचा फायदा घेऊन काही व्यावहारिक भांडणासहि
नारदाचा संबंध जोडण्याची प्रवृत्ति कार शडली. पुराण-
वाद्मयांत नारदाची दुसरी कामगिरी म्हणजे ढकडून तिकडे
वातसा पोचविणे. या बाबतीतहि या व्यक्तीच ऋहप्रिय पुराण-
वादमयांत बरेच रंगलेले दिसते. ऋहप्रियता व संदेश-
वाहन या दोन गुणांमुळे नारद या व्यक्तीने पुराणांत नोंदलेच
वैशिष्ट्य उत्पन्न केले आहे. मारतांत (अतिपर्यं अ. २९, ओ. ३०)
नारदाचा मुजपरागाच्या कन्येशी विवाह झाल्याचा उल्लेख
असून त्या काळांत त्याचे पंचतपस्वीशी ओढण होऊन 'तुझे
मकटासारखे मुख होईल' असा परवर्ताने नारदास साप
दिण्याचा उल्लेख आहे. दर्पागणवर्तांत (६.२८) नारदास
श्रीरूप प्राप्त होऊन सारल्ल्या याच्याशी विवाह झाल्याचा
उल्लेख आहे.

नारदपुत्रा न.—अठरा उपपुराणांपैकी एक उपपुराण.
हे नारद व सतराभार यांच्या संवादात्मक आहे. याचे
पूर्वसंक्षेप व उत्तरसंक्षेप असे दोन भाग असून पहिल्यांत १२५
व दुसऱ्यांत ८१ अध्याय आहेत. इतर पुराणांप्रमाणे यांत
भूतिवर्णन, धर्मशास्त्र, तीर्थमाहात्म्य, अष्टांग, मेधशास्त्र

ह्यादि विषय आले आहेत; परंतु कथाभाग मात्र अगदीच
थोडा आहे. यांतील विशेष म्हणजे याच्या पूर्वसंक्षेपात अठ-
राहि मुख्य पुराणांतील विषयांची अनुक्रमणिका दिली आहे.

नारदशीक्षा—आचारणविषयक ज्या अनेक शीक्षा
आहेत त्यांत नारदशीक्षा ही एक आहे. सामगानांतील व
छोकिगानांतील नियमांसंबंधी या शीक्षेत विवेचन आहे.
विद्वानेतिहास (ज्ञानकोश विभाग ५, पृ. १६४) यांत या
शीक्षेतबंधी विवेचन आले आहे.

नारद स्मृति.—नारदस्मृति अथवा नारदीय धर्मशास्त्र
याचा मनुस्मृतीशी अत्यंत निकट संबंध असल्यामुळे याचे
मदत्त कार आहे. सुमारे सव्वाशे वर्षांपूर्वी हा संबंध तर
निरुपम जोडत यांनी आपल्या मनुस्मृतीच्या प्रस्तावनेत दाख-
विला. नारदानें मनु, नारद, माकंदेय आणि भृगुपुत्र सुमति
यांनी केलेल्या मनुस्मृतीच्या रुपांतरांचा उल्लेख केला आहे.
खुद्द नारदस्मृति ही एकलक्ष श्लोकांची जी मनुस्मृति आहे
तींतील व्यवहाराभ्यासाची म्हणजे नवव्या अध्यायाची
एक शीक्षित प्रतच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.
तींतील पहिल्या आंगास नारदानें 'व्यवहारमातृका' असे
नांव दिले आहे. अलीकडे उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून
तर मनु आणि नारद यांचा अत्यंत निकट संबंध होऊ
हो सप्रमाण सिद्ध झाले आहे. मनुस्मृतीवर मेघातिथीने जी
टीका लिहिली आहे तीत नारदस्मृतीतील उपाध्यायाचा
उल्लेख आलेला आहे प्राचीन स्मृतीचा जो काही नारदानें
इतिहास दिला आहे त्याला पुराणांतूनहि आधार सापडतो.
स्वार्थसुव मनुनें जो मूल धर्मग्रंथ लिहिला तोच पुढे भृगु,
नारद, बुध्दराति आणि अंगिरस यांच्याकडून लिहिला गेला
नेपाळांत जी नारदस्मृतीची प्रत सापडली तिच्या शेवटी
'इति धर्मवधर्मशास्त्रे' असे शब्द सापडतात; व मनुस्मृतीसहि
मानवधर्मशास्त्रच म्हणतात. काही अध्यायांतील मजकूर
असाच्या तत्वाच मनुस्मृतीत सापडतो (नारद चौराप्रतिषेध =
मनु, अ. ९ ओ. २५४-२९३). शिवाय ब्रह्मदेवांत 'धर्मस्वरु'
म्हणून जे मनुस्मृतीच्या आभारे फायदे आहेत असें सम-
जले आहेत त्यांतील कित्येक मनुस्मृतीत न सापडतां नारद-
स्मृतीत सापडतात.

आतां या दोन स्मृतिंची पहिल्याने कोणती लिहिली
गेली असावी? दोन्ही ग्रंथांची तुलना केली वसतसे असे अनु-
मान घेवितें कीं मनुस्मृति प्रथमतः लिहिली गेली असावी. नारद-
स्मृतीतील कित्येक विषय व तादिसक कल्पना या मूल मनु-
स्मृतीत असून नारदानें त्यांचे विवरण कार कुशलतेने केले
आहे (नारद. प्रस्तावना, पान १३). विशेषतः न्यायदान-
पद्धतीसंबंधानें जे फायदे आहेत त्यांत तर तो मनुपेक्षां कार
थेष्ट आहे. एकंदरीत समग्र ग्रंथ वाचला अजतां नारदानें
लिहिलेला ग्रंथ असांकरचा असावा असें सिद्ध होतें. हातकेंच
नव्वे तर नारदाला मनुस्मृति किंवा त्याच्यावरमुद्रून असलेल्या

प्रभांचें चांगलेंच ज्ञान असलें पाहिजे. कित्येक वेळां तर नारदानें मनुस्मृतीचा उल्लेखित केला आहे.

असें जरी आहे तरी नारदानें मनुचें बसण्यास तसेंच केवळ उचललें आहे असें नाही. कित्येक गोष्टींत त्यानें अपवाद स्वतंत्र विचार प्रदर्शित केले आहेत. दिवाणी आणि कोशदारी कायद्यासंबंधानें तर त्याच्याइनकां स्वतंत्र ग्रंथ कोणी लिहिलेला नाही. प्रायश्चित्तविधि व इतर असेच धार्मिक विधी यांचा विचार न करितां केवळ कायद्यांचाच विचार त्यानें केला आहे. या ग्रंथावरून आपणांस तराळीन राजकीय आणि सामाजिक संस्थासंबंधी बरीच माहिती मिळते. कित्येक गोष्टी तर मनुनें प्रथित केलेल्या गोष्टीहून अगदीं उलट आहेत. उदाहरणार्थ, नियोग, शूत, पुनर्विवाह, पितृ घरगणनें तर मातेचा आणि अविवाहित सतीचीच संवत्सच्या वाटण्यांत हक्क असणें आणि दंडनीति बगेर गोष्टीत मनुच्या उलट नारदानाचीं मतें आहेत.

आतां एक शंका नियोगें स्वाभाविक आहे व ती ही की, नारदानें जे हें मतस्वातंत्र्य मनुच्या मताविरुद्ध प्रदर्शित केले आहे त्याला कोण्ही तरी आधार असला पाहिजे व हा आधार मनुच्या पूर्वी केले स्मृतिकार होऊन गेले त्यांच्या स्मृतीचा अभाव. नारदानें एके ठिकाणी म्हटलेंच आहे की पूर्वी मनुस्मृतीचें एकलक्ष श्लोक होते आणि पुढें ते चार प्रभांतून वाटले गेले. ह्या उक्तीची संगति आतां बरोबर लागते. नारदाच्या पूर्वी, नारदाच्या वेळी, व मागाहूनहि कोण्ही दिवस मनुस्मृतीबरोबर बृहमनु किंवा पृथ्वमनु यांच्या स्मृतींचा मुख्य भाग उपलब्ध असला पाहिजे; कारण त्याचा उल्लेख महाभारतांत, मेधातिथीच्या मनुभाष्यांत व जगन्नाथाच्या ग्रंथांतहि सापडतो. समग्र नारदस्मृतीचीं रूपरेखा कळणें थोडेंसे कठिण असून तें बरेचसें कल्पनेवर अवलंबून आहे, कारण मागाहून जे ग्रंथकार होतात ते आपला ग्रंथ पूर्वीच्या कोणत्या तरी प्रसिद्ध व्यक्तीच्या नांवावर प्रसिद्ध करतात संस्कृत ग्रंथांतून ही पद्धति फार अनेक स्थली येते.

नारदस्मृतीचा काल ठरवितांना मनुस्मृतीचा काल रक्षांत घेतला पाहिजे. पण मौन अशी आहे की मनुस्मृतीचा काल ठरवावयाच्या वेळीं नारदस्मृतीचा काल प्रमाणभूत मानितात. दोहोंमध्ये बराच काल लोटला असला पाहिजे हें निर्विवाद आहे. आतां प्रोफेसर ब्यूलरच्या मतें मनुस्मृतीचा काल इ.स.ची सनाच्या पूर्वी दोन शतकांपासून ती इ.स.ची सनाच्या दुसऱ्या शतकापासून कोणता तरी आहे, हे बर खरें असेल तर नारदस्मृतीचा काल चवथ्या किंवा पांचव्या शतकापूर्वी येणें शक्य नाही, हें अनुमान स्वतंत्र शीतोर्गेहि सिद्ध होण्याजोगें आहे.

पुष्कळशा भाषांती व विविधतः पुराव्याच्या कायद्यात नारदस्मृति याज्ञवल्क्य, विश्व, व्यास, बृहस्पति आणि कात्यायन या स्मृतींशीं जुळते. यापूर्वी शेंवटल्या तीन स्मृती स्मृति-कालातील अगदी शेंवटल्या असून पाहिल्या दोन मात्र

तिसऱ्या शतकाच्या पुढील आहेत; आणि म्हणूनच नारद-स्मृति त्यांच्यापेक्षा कोण्ही गोष्टीत पुढें गेली आहे. दुसरी गोष्ट अशी की मुच्छकटिक नाटकांत न्यायालयापुढील चौकशीचें अें वर्णन आलें आहे ते नारदस्मृतीशीं संतोतत जुळतें आतां नारदीय धर्मशास्त्र आणि मुच्छकटिक हीं बर समकालीन मानिलीं तर नारदस्मृतीचा काल पांचवें किंवा सहावें शतक ठरतो. याला आणखीहि एक पुरावा देतां येईल. नारदस्मृतीत 'दिनार' शब्द पुन्हां पुन्हां येतो हें 'दिनार' नाणें आणि 'डेनॅरियस' अथवा 'खुब्लो' ही रोमन नाणीं एकच. कोण्ही ठिकाणी (२-१४) 'दिनार' हा सुवर्णपत्रुचाच शब्द आहे व ज्याप्रमाणें सध्यां पुतळ्यांची अवका मोहोरांची मास घालण्याचा प्रघात आहे त्याप्रमाणें त्यावेळें 'दिनार-मास' घालीत असत व दिनारमास हा शब्द भद्रबाहुच्या कल्पशूत्रात सापडतो. परंतु अन्यत्र 'दिनार' शब्द माणक्याची आहे. अर्थात या नाण्याचा प्रसार नारदस्मृतीच्या पूर्वीचा असला पाहिजे. 'दिनार' हें नाणें रोमन बादशहाचें असल्यामुळे हिंदुस्थानांत त्याचा प्रसार तिसऱ्या शतकापासून होता. सहाव्या शतकात लिहितां गेलेल्या बाणाच्या कादंबरीत प्रथमतः नारदीय धर्मशास्त्राचा उल्लेख आढळतो. पंचतंत्रांतहि नारदस्मृतीचा उल्लेख आहे म्हणतात तें संशयित आहे. कारण कोण्ही प्रतीत तो नाही. मेधातिथीच्या मनुभाष्यांत या स्मृतीचा उल्लेख सापडतो. हें मनुभाष्य नवव्या शतकात लिहिलें गेलें आहे परंतु तत्पूर्वीच असह्या नावाच्या मनुष्यानें यावर एक विस्तृत टीका लिहिली आहे. या सर्व प्रमाणावरून नारदस्मृतीचा काल पांचवें किंवा सहावें शतक होय असें निर्विवाद सिद्ध होतें.

नारदस्मृतीच्या प्रती मूलभूत अशा मानलेल्या पुष्कळ आहेत. परंतु मि. बेंडाल यानां जी नेपाळात ताडपत्रावर लिहिलेली तर सांपडली आहे तीच तरी समजण्यांत येते. त्यांत एक नवीन अध्याय उपलब्ध झाला आहे. अष्टाध्यायीची टीका फार महत्त्वाची मणली जाते. नेहमीच्या व्यवहारातील दृष्टांत देऊन विषयविवेचन करण्याची हातोटी त्याच फार चांगली सापडी आहे. अष्टाध्यायीची टीका निष्काळ्यां लेखकांनीं विषयवत्सामुळे कल्याणमंडानें तीत नवीनच शोध पातले आहेत.

नारळ (भांड)—याची लागवड उष्णकटिबंधांत फार प्राचीन काळापासून होत आहे. तरी जगाच्या व्यापारी दृष्टीनें याला अर्धवट इ.स.पू. ३०-४० वर्षांतच महत्त्व प्राप्त झालें आहे. माडाची लागवड सर्व उष्णकटिबंधांत समुद्रकाठी होते तरी फिलिपाईन बेटांत हल्लीं फारच मोठ्या प्रमाणावर लागवड करतात सधें जगांत व्यापाराकरितां म्हणून जेवढें खोबरें तयार होतें त्याचा तिसरा हिस्सा फिलिपाईन बेटांत तयार होतो. खोबरें व खोपरलेलेल यांचा रस जर्मनी व फ्रान्स देशांत फार होतो. माडाची पैदास बच ईस्ट इंडीज, स्ट्रेट सेटलमेंट्स, फिलिपाईन बेटें, पॅसिफिक, हिंदुस्थान,

ज्ञानीवार, मलया स्टेट्स, निकोबार, लखदिव व मालदिव भेदे वगैरे देशात मुख्यत्वेकरून होत.

इतिहास—हिंदी महासागर व पॅसिफिक महासागर यांमधील वेदांत ही शब्दे अस्वयामुळे र्थाची फळे तेथून अमेरिका, चीन, सयाम, ब्रह्मदेश व हिंदुस्थान येथे वहात आली असावी असा ममग आहे स्पॅनिश, पोर्तुगीज व डच प्रवासवांनी यांचा प्रसार बराच केला असता, सध्या नारळाला निरनिराळ्या देशात इतकी निरनिराळी नावे आहेत त्यावरून र्थाच्या देशात नारळ गेल्यास फार का अवधि झाला असला पाहिजे परंतु पूर्वेकडे अमेरिकेपासून पश्चिमेकडे मादागास्करपर्यंत नारळाला जी नावे आहेत त्यातील बरीच संस्कृत भाषेतील 'नारीकल' शब्दापासून झालेली आहेत यावरून हे ज्ञात मुळचे अमेरिकेतील नसून आशियातील असणे अधिक संभवनीय आहे यावरून ते हिंदुस्थानातीलच असेल असे नाही तर संस्कृत भाषेच्या प्रसाराबरोबर नारळची लागवड वाढत गेली एवढेच म्हणता येईल तथापि नारळाला सत्पत्तियांनाही बराच वाद आहे

हिंदुस्थानात माडाची लागवड मलबारचा किनारा, मद्रासचा पूर्वे किनारा, कारवारचा पश्चिम किनारा, कोंकण, वाठे-वाठे वगैरे प्रांतांत फार आहे गोदावरीच्या मुलाजवळील माड फार उत्तम समजले जायत त्या ठिकाणी दर माडास २०० नारळ म्हणजे वेताचे उत्तम समजले जाते माडाची लागवड फार प्राचीन आहे, तरी रयामानाने त्याच्या काठी फार धोऱ्या आहेत असे म्हणावे लागते. माडाची लागवड बियापासून होत असल्यामुळे त्याच्या जाती कारणा नाहीत ही गोष्ट लागवडीच्या दृष्टीने फार महत्त्वाची आहे नाही तर रायवड माडाची अशी स्थिति आहे तशीच माडाचीहि झाली असती. एवढीच उगा जातांचे बी रथाच जातीने हार उत्पन्न होते असे म्हणण्यास हरकत नाही.

आतां कोव्यासाठी माडाची लागवड करावयाची असेल तर बियासाठी नारळ मोठेच असले पाहिजेत असे नाही. कारण नारळ लहान असला तरी त्यापासून खोबरे मोठ्या नारळपेठाी जस्त निघण्याचा संभव असतो. म्हणून ज्या माडाळी पुष्कळ नारळ येतात त्याचेच नारळ बियासाठी घ्यावे हे उत्तम. मोठे परंतु धोडे नारळ ज्या झाडान येतात त्याने नारळ बियासाठी घेण्यात कायदा होणार नाही. लवकर लागण येण्यासाठी नारळ बियासाठी घ्यावे. ते नारळ माडावरून उत्तमच घ्यावे, वरून लाऊं नयेत. कारण वरून टाकल्यामुळे तो दुखावतो व कदाचित् त्याला बीर पडते व त्यामुळे तो दमत नाही. नारळ उत्तरस्थानांत कोरप्या हवाशीर भागी महिनाभर नीट ठेऊन घ्यावे दमत पावलेपेढी रथांतून बहुतेक पाणी आटून जावयास पाहिजे व खोबरे घट झालेले असवे, तमंच बियाचे नारळ फार लहान पडाने किंवा फार डांकीचे (लुम्या झाडाचे) हि काढे नयेत, गमपन वयाच्या शाशने काढवे किर्येक ठिकाणी

पेढीच्या (लेंचण्याच्या) शेवट्याकडील नारळ बियासाठी ठेवण्याची बहिवाट आहे; परंतु याचा उपयोग खरोखर होतो किंवा नाही हे खात्रीने सांगता येत नाही.

नारळ दमत घालण्याचा पद्धतीमध्ये स्थानपरत्वे फरक दिसतो. फिलिपाईनमेंटांत हल्ली माडाची लागवड फार मोठ्या प्रमाणावर होत असल्यामुळे तिकडे मोठमोठे वाफे करून रथात नारळ दमत घालतात ही जमीन पहिल्याने बऱ्याच वेळा चांगली नागरात व आतांल सर्वे पाण, तण मुळ्या, वगैरे काढून टाकतात. जमीन निदान एक फूटपर्यंत तरी खोल पोळून द्यावयास पाहिजे वाफे सहा ते आठ फूट ६६ अगून मधून रसे अवतात नारळ दमत टाकतात त्यामध्ये ६ इंच अंतर ठेवतात नारळ बांध्यात आठवाच ठेवून त्याचा अर्थ किंवा दोनतुतीयां भाग जमिनीत पुरून टाकतात, व पेढा, गवत किंवा असेच दुसरे काही गवत वारक फाणून ते रथावर लागल आरंभता द्यावयायोगाने बांध्यामध्ये ओलावा पातळा रहातो व नारळ वाळून जात नाहीत. एकदा पाणी दिल्यानंतर पुन्हा पाणी देण्याचे काही कारण नाही. नारळ दमून फॉव २-२। फूट वाडला व मुळ्या-४-६ इंचपर्यंत वाढेर आल्या म्हणजे रोवा लावण्यास योग्य झाला असे समजतात यापेक्षा मोठा झाड्यास तो काढून लावण्याच्या जागी नेण्यास व लावण्यास घ्रास पडतो. रोवा लहान असला म्हणजे नारळातील अक्षरस कांवाला मिळत अनण्यामुळे त्याला अपाय वगैरे काही होत नाही व म्हणून तो लवकर जीव धरतो लहान रोवा लावण्यास खर्चही फार कमी येतो. तसे मोठ्या रोपाचे होत नाही.

हिंदुस्थानात नारळ काढल्यावर ते एक दोन महिने परांत ठेऊन नंतर जमिनीत तिरपे लावून पुरून टाकतात, व ते ढवल्यावर हिवाळ्यात किंवा पाऊस येताच असेल तर यावेळापासून कायमच्या जागी लावतात. किर्येक ठिकाणी रोपे दोन वर्षांचे होईपर्यंत कायमच्या ठिकाणी लावत नाहीत कारवारकडे नारळ विहिरीमध्ये टाकून रथाना मुळ्या व फॉव फुटल्यावर ते विहिरीतून काढून एक-दम कायमच्या जागी लावतात जबा वगैरे वेदांत नारळ घराच्या वळवणीला टांगून ठेवून तेथेच रथाना मुळ्या व फॉव फुटल्यावर ते कायमच्या जागी लावून देतात. गोवा प्रांतात नारळ जमिनीमध्ये अर्ध्या पुरतात.

माडाळी जमीन चांगलट लागते काळ्या किंवा चिकण जमिनीत पाण्याचा पोंगल जा निवरा होत नसल्यामुळे माड चांगले होत नाहीत. कोंकणातील आगराचे गाव समुद्रासगत असल्यामुळे तेथील (गमुद्रकाठीची) बागेतील जमीन आस्त पुळज-वट असते व पूर्वेकडील जमीन भरा वन्यापेकी असते. पूर्वेकडील भागात पोफळी लावतात व पश्चिमेकडील भागांत माड लावतात, जमिनी फारच बटप्या असल्यामुळे रहाटाने पाणी घाल्या पाडाने शेवटच्या माडापर्यंत पोचत नाही यासाठी बियांचे पक्के पाट बांधून रथातून पाणी न्यावे लागते.

दुष्काळाच्या वर्षी किंवा उन्हाळ्यात विहिरींनी पाणी कमी पडल्यास जेवढे पाणी मिळेल तेवढे प्रथम पोळ्यांना देऊन राहिल्यास माडांना देतात किंवा मुळीच देत नाहीत. गोवा प्रांतात व इतर कित्येक ठिकाणी खाज्यांमध्ये तीन चार फूट सेंचीचे व पंधरा फूट रुंदीचे लांब लांब बांध असतात त्यावर माड लावण्याची वहिवाट आहे. हे बांध म्हणजे खाच-रांगेत माती काढून त्याचेच केलेले असतात. दोन बांधा-मधील चारानु भरतावे पाणी येत असते बांधावरच्या माडांना लहान आहेत तांपर्यंत हातपाणी घाबे लागते. अशा रितीने जरी या माडांची गोपासना केली तरी त्यांना चांगलीशी फळे येत नाहीत. रोपे लावण्यासाठी खडे तीन फूट हून चौरस खाणावे. रोपे लावतेवेळी एखादे विशेष खत घालण्याची वहिवाट नाही. रोण्याचा नारळ जमिनीत सुमारे फूट सव्याफूट राहिल अशा बेताने छावावा. पुढे खडा आपे आप भरून येईल कोंकणात रोपे लावण्याची वेळ म्हणजे हिवाळा ही होय.

माडे भित्ती आस्त तितके उत्पन्न जास्त अशी सध्याच्या समजूत असल्यामुळे शाई दाट लावण्याची मालकांची नेहमी प्रवृत्ती असते. परंतु ही पद्धत फार घाबर आहे. कारण माडासाला ऊन व हवा विपुल मिळेल तर माड चांगला लागस येतो यासाठी रोपे २५ फुटांपेक्षा जवळ लावू नयेत; त्यांमध्ये अंतर ३० फूट असल्यास चांगलेच वाग्यापासून माडांचे रक्षण व्हावे म्हणून त्यांच्या ओवरी दुसरी शाई लावावी; या कामासाठी विशेषतः करज व भेंड शाई ही फार चांगली; कारण करजापासून तेलासाठी विया, रावासाठी पाला व कचळ मिळते; भेंडीची शाई फार लवकर वाढतात आणि त्याच्या लाकडास भावहि चांगला येत असल्यामुळे याच्यापासूनहि उत्पन्न चांगले मिळते. समुद्रकिनार्यालागत पाऊस फार असल्यामुळे याव-साळ्यांत नारळाच्या वांगेत दुसरे कसेहि पीक घेणे शक्य नसते. तागाचे वगैरे धी परेक्यास त्यावर झापावरील पाणी पडून ते मरून जाते. कदाचित् माद्रपद महिन्यात घाग परेक्यास शिवड चांगले तयार होण्याचा संभव आहे. परंतु यासंबंधी प्रयत्न झालेले नाहीत. कोंकणात माडांना पाव-साळ्याच्या आरंभी एक एर असे पांढऱ्या कुज्याचा टाळ घालण्याची वहिवाट आहे. ऐपन असल्यास काही लोक शेणखत व मीठ (दर माडास एक पायली किंवा चार पांड) देतात. मीठ देण्याची वेळ थापण महिन्या होय. ज्यांना वर्षास मीठ घालण्याची ऐपत नसेल त्यांनी दोन वर्षांनी एकदां य.व. वैशाखाकडे दर माडास दहा पींडप्रमाणे माखली देतात.

माड लहान आहेत तांपर्यंत त्यामध्ये कोंकणेंहि पीक घेण्यास हरकत नाही. परंतु बाग खुनी असली व सेलेले माड भरून काढावयाचे असले म्हणजे पीक काढता येणार नाही. कारण पूर्वाच्या माडांमुळे भरपूर सावली होऊन दुसरे पीक काढणे किंवायतसार होणार नाही. गरी सुद्धा वेळी, पोण्या, अननस, कापी वगैरे पिके वाढतात. माडाच्या

वांगेतील जमीने नांगरण्याची इकडे वहिवाट नाही. परंतु किलिपाईन घेतात माड दोन वर्षांचे झाले व रोण्यांनी मुळ्या चांगल्या धरल्या म्हणजे वर्षातून दोनदां सर्व जमीन नांगराने नांगरून व तळ्याच्या कुळवाने कुळवून घेतली असता पांक उत्तम येत असे दिसून आले आहे. नांगरताना माडाच्या जवळ तीन फूट जमीन सोडली पाहिजे व नांगरहि चार इंचांपेक्षा खोल लावू नये. माडाच्या मुळ्या फारसा खोल नसल्यामुळे नांगराने काही मुळ्या तुटतील ही गोष्ट खरी आहे, तरी माडास ७००० पेक्षा जास्त मुळ्या असल्यामुळे त्यांपैकी चोव्या दुखाविल्या तरी हरकत नाही. मुळ्यांची लांबी ७-१८ फूट असते व त्या ३-४ फुटांपेक्षा खोल जात नाहीत. त्यांची जाडी १ इंच असते. नांगराने नांगरल्यावर खालच्या मुळ्यांना चलन मिळून त्याच खोल जाई लागतील व पुढील नांगरणीच्या वेळी मुळ्या त्या-मानाने फारशा दुखाविल्या जाणार नाहीत. नांगरलीं जमि-नीतील द्रव्ये मेकळी होऊन ती खोल गेलेल्या मुळ्यांना मिळू लागतील, हा नांगरटीचा विशेष फायदा होय. तो न नांगरलेल्या जमिनीतल्या माडांना मिळत नाही. ज्या बागातून शक्य असेल त्यांत नांगरट करून काय फायदा होतो तो पहावा.

खतांसंबंधी सविस्तर माहिती वर सांगितलीच आहे; याशिवाय माडाचे जे भाग निरुपयोगी असतील ते सर्व जळून त्यांची राख माडाच्या बुंधाशी पुरून टाकावी. तिलाजमध्यें नारळाची टरी चोई (साळे) माडांच्या बुंधाशी अज्यासारखी ठेवतात; याच्या योगाने अळे झाकले जाऊन त्याच्यातील पाणी निघून जात नाही; नंतर शेवटी ती कुजली म्हणजे त्याचे खत होते. आपल्याकडे घरपे(दांडे)पोवा,चोई, करटया वगैरे सर्व सवण्यासाठी वापरतात; यासाठी त्याची राख होईल तेवढी तरी निदान माडास परत दिली पाहिजे. मद्रास इलाख्यात ज्या माडांना काहीच नारळ येत नाहीत त्याच्यासोबती चांगली अळी करून घेवाचे (तांबड्या दांड्या शेवरीचे) विवड, शेणखत व ६।७ पांड मासळीचे खत दिव्हांने ज्या माडांना पूर्वी दहा नारळ सुद्धा येत नसत त्यांना दुसऱ्याच वर्षी ४७ नारळ झाले असा अनुभव आहे.

१. निरुपयोगी घेतात नारळांचा उपयोग विशेषतः

खोबरे पाहिजे असेल तर माडावरून नारळ सुझम न पाडतां आपोआप गडदील तेवढेच गोळा करणे चांगले असा अनुभव किलिपार्थ पेटीत आला आहे. परंतु इकडचा अनुभव असा आहे की नारळ सुमारे पाऊण हिस्सा जून झाला म्हणजे त्यापासून तेल जास्त निघतें. शिवाय आपल्याकडील बागा फार लहान असल्यामुळे व चोरांचे भय फार असल्यामुळे नारळ पडेपर्यंत झाडावर राहू देणे शक्य नसतें. खोबऱ्यासाठी नारळ पाडोवेच लागले तर एक महिनाभर तरी ते कोरल्या आंगेत राहवून ठेवावे

माडावर नळण्यासाठी त्याच्यावर खांचा करण्याची बहि-वाट आहे. परंतु ही पद्धत फार नुकसानकारक आहे खांचा करणे झाल्यास त्यांत पाणी रहाणार नाही अशा येतांना त्या कराव्या. पायंदर्भाच्या साहाय्याने वर नळणे चांगले

उत्पन्न.—माडा फार दाट लावले असल्यास उत्पन्न फार कमी येतें. कांहीं ठिकाणी दर झाडास १० नारळ देखील लागत नाहीत. ज्या ठिकाणी माडाची उत्तम प्रकारची निगा आहे त्या ठिकाणी उत्पन्नाचे प्रमाण असे असते—तासच्या वर्षी १५ नारळ, आठव्या वर्षी २५ नारळ, नवव्या वर्षी ४० नारळ व दहाव्या वर्षी ६० नारळ. यापुढे ५० ते ६० वर्षेपर्यंत उत्पन्न इतकेंच रहातें. सुमारे साडेचार नारळांपासून एक वेर (२पीड) खोबरें निघतें व दहा नारळांपासून पावणेदोन पाईड तेल (सुमारे २ वेर) निघतें. कित्येक ठिकाणी बाहि-पेक्षा जास्त उत्पन्न येतें गांवठी घाण्यांत तेल काढल्यास पुष्कळ तेल कुढत आतें, म्हणजे शेंकडा तोस ते प्रमासपर्यंत निघतें. परंतु नवीन तऱ्हेच्या येन्नाच्या साहाय्याने तेल काढ-ल्यास शेंकडा ६५ ते ७० पर्यंत तेल निघतें. येन्नाच्या साहा-य्याने तेल काढण्याचे कार्याने फक्त मसगारांत कोचीन येणें आहेत. कोचीन येणाल तेल इतर ठिकाणच्या तेलापेक्षा चांगले समजले जाते. याचे कारण तेथील नारळ पूर्ण जून झालेले असतात व खोबरें वाळवतात; त्यावर कसलाहि धाण पडूं देत नाहीत.

रोबरेल तेलाचा उपयोग खाण्याबद्दल व मेलक्याच्या आणि साबण करण्याकडे होतो. काबलिब्रर ऑईल (सिल्व्हेरेला ऑईल) वगैरे तेलात मिश्रल्यासाठीहि याचा उपयोग होतो. खोब-रेल तेलापासून एक प्रकारचे कोणी तयार करतात; ते गाई-म्हशीच्या लोभापेक्षा किंवा चरबापेक्षा उत्तम असतें. कारण तें मुळीच नासत नाही. यामुळे त्याचा उपयोग पावशिट्टे वगैरे करण्यासाठी फार होतो. फ्रेंच सरकारने या लोण्याचा उपयोग रौनिकाकरतां करण्याची परवानगी दिल्यामुळे खोब-रेल तेलाचा व त्यापासून तयार केलेल्या लोण्याला फार भाव येतो. तेल काढल्यानंतर जी पेंड शिल्लक रहाते तिला पुन्हा कडक असे म्हणतात. या पेंडीत तेल शिल्लक राहिले असेल तितकी ही कास कसदार समजतात व त्यावर तिची किंमत ठर-विची जाते. खोबऱ्याच्या व पेंडीच्या किंमतीचे प्रमाण ४:१

असे असतें. पेंडीचा उपयोग दुभस्या जनावराकरिता व बैलासारख्या कामाच्या जनावराकरिता करतात.

खोबरें उन्हांत वाळवितात परंतु त्यांत पाणी शेंकडा १ पर्यंत असतें. उत्तम खोबऱ्यांत शेंकडा सहापेक्षा जास्त पाणी असूं नये. यासाठी खोबरें वाफेने किंवा गरम हवेने तापवि-तात. याच्यायोगाने ओले ताजे नारळ वाफेने वाळविल्यास १५ तासांत व गरम हवेने वाळविल्यास ४ तासांत तयार होतात. धुराने वाळविलेल्या खोबऱ्यात पाणी शेंकडा २० पेक्षा देखील जास्त राहतें म्हणून ही पद्धत फार वाईट होय.

मा डा पा सून हो णा रे का ही जि घ स, सुंभः—सुंभासाठी नारळ काढण्याचे असल्यास ते साधारणपणे फांश. जेच काढावे लागतात. अगदी कोंबळे नारळ असल्यास काढ्या सवकर तुटवो. पूर्ण जून झालेल्या नारळाची चोडे कुजत नाहीत. सुंभ काढण्याचे कारखाने सिलोन, मलबार, लखदिवबेटे, फेडरेटे मलायास्टेट्स यामध्ये आहेत. काढ्या करण्यासाठी पहिल्याने खाजणांत खाऱ्या पाण्यांत बोटें कुजव टाकतात. गोळा पाण्यांत ओले बागलां कुजत नाहीत व काढ्या वाईट होतो असे म्हणतात. तेथें तां सहा महिने-पर्यंत कुजल्यावर ती काढून कुटून त्यांच्यापासून काढ्या तयार करतात. काढ्या चांगला किंवा वाईट हे माडाच्या जातीवर अवलंबून आहे असे दिसतें. सिलोनमध्ये वाडीस नारळ्यापासून सहा पाँड काढ्या निघतो. मद्रासकडे १८ नारळ्यांपासून व लखदिवबेटे ६० नारळ्यांपासून सहा पाँड काढ्या निघतो; परंतु लखदिवबेट्या एक पाँड काढ्यापासून २२० फूट लांब सुंभ बनतें, व मद्रासच्या तेवढ्याच काढ्याचे १३२ फूट सुंभ होतें येन्नाच्या साहाय्याने दोरखंडे व सुंभ तयार करण्याचे कारखाने मुम्बई इलाख्यात नाहीत. सुंभ हातातर्चे वळून त्याचा धरगुती कामाकडेच फक्त लवें होतो. व्यापारी दृष्ट्या याला म्हणून नाही.

माडीः—माडाची पोय कोंबळी कापल्यास तिच्यातून ओर रस येतो श्याला माडी म्हणतात. मद्रास इलाख्यांत साधा-पासून साडी काढतात. डाणे व सुत या शिऱ्यांत शिंदी-पासून शिंदी काढतात. रसगिरी, कारवार वगैरे शिऱ्यांत माडापासून माडी काढतात. माडाची पोय कापण्यावर कूळ व फळ धरत नाहीत. माडाची लागवड आहे तेथे माडी काढण्याची पद्धत सर्वत्र चालू आहे. रसगिरी शिऱ्यांत आद्राण लोक म्हत्वा आपले माड माडीसाठी बहावयास देत नाहीत; मंडारी लोक देतात. एका माडापासून १.५० लिटर माडी रोग निघते. माडाच्या एक ते तीन पोया कापतात. यापेक्षा जास्त पोया एकाच वेळी कापीत नार्तात. पोयातून २५ ते ४० दिवसपर्यंत माडी वहात असते. माडी दिसतांचून तीन वेळ काढतात व प्रत्येक वेळी नवीन काप देतात म्हणजे रस ओराने येतो. एका माडावरून दुसऱ्या माडावर आण्णासाठी बांधू बांधून त्याचा उपयोग करण्याची

बहिर्बाह इच्छे नार्हः। परंतु कित्तिचरनं देहं च इतर किमेव देहं ही पदत आहः।

शूकः—शोचः प्रतीतं तावत्ता माहात्म्यं गूढं कदाचित्। वा गुह्यं वा ख्यातं हि उपयोगं कर्तव्यं। शूकं च मंदं च युवा यांच्यामध्ये मिश्रितं अस्मत् तो पद होऊन स्वरूप जेव्हा अथवा उक्तांको वांगलीच बघते।

शो ग.—माहाला अनेक प्रकारचे रोग होतात. त्यांत 'होष कुण्ठ' या नांवाचा रोग मद्रास इत्यादीत फार नवीन कर आहे. मुंबई इत्यादीत हा रोग फारसा नाही. या रोगापासून कयूषा घेतात मयंकर जुझान साखेले आहे. त्याच प्रमाणे हा रोग कमेका, शिनिवार, मद्रास, विलेन, पोर्तुगेस आफ्रिका या देशांत आहे. दुसरा एक रोग हांसांच्या शोषट्या पायावर दिसून येतो. या शोषट्याने पाया पोडण्या होऊन गळून पडतात. याला उपाय म्हणजे रोंपट पत्ते तोडून जाळून टाकावे आणि नंतर बाहेरमिथय टिपवावे. १५-२० दिवसांनी हेंच मिथय पुन्हा टिपावे. मुंबई इत्यादीत हा रोग फक्त तावावर पडतो, माडावर फारसा आढळत नाही; तरी तो माडावरही पडण्याचा संभव आहे. तिसरा रोग माहात्म्यं तावून रस गळतो; हा रोग एका प्रकारच्या अस्तिपापासून होतो. हा रोग विषेपतः विलेन व दक्षिणमलयासारित आहे. यात उपाय—हा रोग दिसल्या बरोबर रोंपट जागा पूर्णपणे कापून काढून जाऊन टाकणे. रोग फार हाका अतस्त्याच सर्व हाड तोडून जाळून टाकावे.

मुंगेः—माहाला दोन प्रकारचे मुंगे सांगून त्यापासून फार जुझान होतं. या मुंगीवर औषध, विष वगैरे काढीच लागू पडत नाही. यामुळे ही कीड कमी कारणांचा उपाय म्हणजे लाकूडकांडा वगैरे कुजणारे अन्न खाऊन राहू देऊ नयेत. दुसरा उपाय म्हणजे ८-१० फूट लांबे व तीन फूट चौक असे खडे रांगून ते शोणेरच्या कवचाने, घेण, कुजळी लांकडे यांनी भरून काढावे. म्हणजे त्यांमध्ये हे मुंगे अर्बा घालतात, व त्याच ठिकाणी त्यांच्या आख्या होतात. दोन महिन्यांनी हे खडे उकळून पाहिल्यात चडपाच्या कडेला पुष्ट किडे सांपडतील, ते सर्व बँचून मारून टाकावे.

माहाला दुसरा शत्रु म्हणजे उंदीर. उंदरापासून नारकाचे संरक्षण होण्याकरिता माडावर पांचवडा फुटावर पत्रे मारतात. हे पत्रे खाऊन त्या बाजूला गुटे व बाहेर हाकले असतात. शिवाय त्यांची छाळवी बाजू मोडी फातरलेली असते. यामुळे उंदरांनी या पत्र्यावरून वर चढता येत नाही. माडाच्या साडाचा जितका उपयोग होतो तितका दुसऱ्या कोन्याही साडाचा बुड्यां होत सधेस. माडाची बहाले, बांसे, पन्हेळ वगैरे बांगली होतात. पायांचे खोच दळून त्यांनी घरे शाकरतात. पायांचे वीर काढून त्यांचे खाटे उभार होतात. नारकाच्या वरधेदीचा उपयोग

उपद्रव, उद्वेग सहाय मांजी, वगैरे वगैरे वगैरे होतं.

नारायण—हे फार प्राचीन व बहुमानदर्शक नांव कसून ते हिंदूंच्या अनेक देवांनी घेतलेले आख्या ते कीर्ण. त्यांचे एक स्वतंत्र देवतेचे नांव नाही. पुढे म्हणून तो अन्न मानव व्याप्ति होती तिचा चरित्र पुष्टपुष्ट हे म्हणून हे कूळ म्हणून संहित (१०.१०) आहे; हे मूळ फार म्हणून पावले आहे. वगैरे पुष्टपुष्ट हातपत्रांच्यापासून पुष्ट-नारायण असे म्हणले आहे. सर्वांगुलमीप्रमाणे नारायण हा पुष्टपुष्टाचा बरो आहे. महानारायण नांवाचे (दशोपनिषदा-पैकी) एक उपनिषद आहे. ह्या उपनिषदाच्या मैन्यापासून संहित मान्य पुष्ट हे हिंदूंच्या आणि नारायण हे हिंदूंच्या उपासकांच्या आहे. सित्ती हाकाच्या आरंभाच्या दुमाराचा नारायण हाकाची निराळीच व्युत्पत्ति दिती आहे. हे सर्व जग पाश्चात्यांच्या निमीषा साखेले असे म्हणवे व कुण-पुष्टपुष्टाच्या तेतिरीय संहित म्हणले आहे. प्रथम या पाण्यावर जी एक व्याप्ति हिंदूंच्या लागली तीच नारायण होय (नारा = पाणी; अयम = हळीत, सरणे). जगाचा मूळ जो बरो विष्णु तोच नारायण असे वैष्णव म्हणू लागले. उलट शिव हा मुख्य देव मानणारे शिव लोक नारायणाचाच शिव म्हणू लागले. अश्वत्थामाचे प्रस्थापक आषाढाचार्या मद्रास किंवा जगाचा जो मूळ कर्तो तोच नारायण असे प्रतिपादू लागले. जैन लोक नारायण हा नम्र कृष्ण बाधु-देवदेवी किंवा तीर्थंकरांपैकी माडा आहे असे मानतात. बौद्धांच्या महायानधर्माच्या सधर्म-पुष्टपुष्ट नांवाच्या प्रमात वेधितरवाच्या देहाची नारायणाच्या देहाची तुलना केली आहे. संप्रत हिंदू लोक नारायण हे विष्णूचे एक नांव आहे असे सर्व मानतात. नारायणीय धर्माचे अविस्तर विवेचन 'मुद्रार जय' (हा. को. वि. ४, प्रकरण ६ नं.) यात आढळेल.

नारायण-राजपुताना, जोधपुर संस्थान, सोबर निजामती-तील याच नांवच्या तहसीलीचे मुख्य ठिकाण. हे राजपुताना-माळवा रेल्वेवर आहे. लोकसंख्या ५५६९. हे दाहूपुरी लोकार्थे (नाम नांवाचे सैनिक यांतलेच होत) मुख्य ठिकाण आहे. ('साद' पहा.)

नारायणार्ज-पोट वि भाग.—हाका जित्यारीत हाता-ज्येकील पोडिभाग. दोनकळ ६४१ चौरस मील. लोकसंख्या (१९११) ७७९५६५. मुख्य शहर एकल असे नारायणार्ज आहे. नारायणार्ज, वैचकागर व गोपना नदीवरील नरतिरी ही व्यापाराची ठाणी आहेत. सोनारणा हे ऐतिहासिक शहर आहे. नायलवर्ध येथे स्नायासाठी जत्रा भरते. यात तीन तासुके आहेत. नारायणार्ज तालुक्याचे क्षेत्रफळ ११६ चौरस मील अर्ज लोकसंख्या १८०६१ आहे.

ना व.—याच नांवाच्या पोटविभागाने मुख्य खाता व घालेशरी या नद्यांच्या संगमावर

(१९११) २०८०६. हिंदु व मुसलमान निम्नेनिम्न आहेत. हे छायांकन शुष्कीच्या मार्गाने ९५ जलमार्गाने २० मैल दूर आहे. हे पूर्व गंगालातील फार भरभराटीचे शहर आहे. मीर जुमल्याने आगराहानी लोकांच्या स्वागतीची टकर देण्याकरिता येथे बरेच किंगे बांधले. येथील कदमरसूल नावाच्या मधिदाला मुसलमान लोक फार मान देतात.

हे गांव १०० वर्षांपूर्वीपासूनच व्यापारी आहे. पुणे अलीकडे लागण्या गिरण्या व आगगाड्यांचे रस्ते वगैरेंमुळे याचा फारच महत्त्व आले आहे. येथून बंदरांना लवकर जाता येते. येथून चित्तगांव व कलकत्त्याला बोटी जातात. येथे व्यापार गिरण्या, लागवेचे त्रेस, लोखंडाचे कारखाने वगैरे आहेत. येथे ५-८ हायस्कूल व दोन मंगलालय आहेत.

नारायणगड—पुणे जिल्हा, जुन्नरजवळ नारायणगावच्या पूर्वेस दोड कोसावर हा किता एका स्वतंत्र कोयरावर असून याच्या पूर्वीवायतिन्दी बाजूस कडे तुटलेले आहेत. हा बाळाजी शिंदेनाथ पेशवे यांनी बांधला. यावर इटलाबाईचे देऊळ, दोन पागवाची टाकी व पुष्कळ दीर्घ आहेत. एका टोकाशीतील नारायणाची मूर्ति १८३० साली सांपडली. मुख्य दरवाजा बाबत असून त्यावर नारायणाची मूर्ति व बाघांची चित्रे आहेत. इ.स. १८२० साली हा किता बहुतेक पाडून टाकला.

नारायणगड—पंजाब, अंबाला जिल्ल्याची तहसील. ही हिमालयाच्या पायथ्याशी वसली आहे. क्षेत्रफळ ४४६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१) १०७७९८. यात एक शहर व ३१८ वेडी आहेत. येथी नारायणगड हे मुख्य ठिकाण असून यात करोड हे शिखर आहे यातील प्रदेश खडकाळ अक्षय्याकारणाने पिकांची शेतकऱ्यांना पंचाईत पडते. दक्षिणेकडील भाग बराच सपाट आहे.

नारायणगांव—मुंबई, पुणे जिल्हा, जुन्नरच्या आग्नेयीस ९ मैलांवर भीताटाळी असलेला गांव येथे शनवारी आठवड्याचा बाजार भरतो. गोखल 'जुन्नर दरवाजा' व 'पुणे दरवाजा' असे दोन दरवाजे आहेत. नारायणगावाच्या दक्षिणेस एका मैलावर असलेल्या टेंकडीवर गंजपरीचे पडगे असून तेथे येथे छोट नक्षत्रीस मोठी बाज्रा भरते. येथून तीन मैलावर नारायणगड नावाचा किता आहे (पहा).

नारायणपूर—सध्याची, तासिसवळ संस्थान. अजपूर संस्थानच्या देण्याट व्यातीस महत्त्वाचे येथे हे राजधानी-पासून नेऊनयेस १६ मैलांवर असून येथे दरवर्षी वष महिन्यात यात्रा भरते असे. नवळय एका टेंकडीवर या देव्याने संस्थापक राते-सुमानराय दे राहिल असत.

आहे. येथे दवाखाना व मुलांमुलींच्या शाळा असून, हे जी. आय. पी. रेलेच्या एका शाखेतील स्टेशन आहे.

नारायणराव बल्लाळ पेशवे (१७५५-१७७३)—पोंचवा पेशवा. नानासाहेब पेशव्यांचे हे धाकटे पुत्र; हे स्वभावाचे सापट व स्वानुसंग्याशील असून पौरव्यामुळे त्यानी पंचपोंच, भारद्वाजपणा व सारासार विचार कमी होता. याचा जन्म ता. १०-८-१७५५ रोजी होऊन, मृत्यु २८ मे स. १७६२ त दादासाहेबांच्या हत्येन झाली. यांचे लग्न २२ एप्रिल १७६३ रोजी सिद्धगढास कुण्याना हरि साठे (तपनीर गल्लीतील) यांच्या कन्येशी होऊन तिचे नांव गंगाबाई ठेवण्यात आले; एकदा जुलैकडेवर सप्तमाशी पहात असता एक हत्ती नाथवराव व नारायणराव बल्ले होते तिंकडे चालून आला. नारायणराव चढून जाऊ लागले. तेव्हा नाथवरावांनी, नारायणा, जाऊ नकोस, गेल्यास तुझ्याबद्दल तवाखकार काय म्हणतील ? असे इश्टल्यावर हे तिथे बसून राहिले. यावरून अंदाज म्हणतो की, जर ते गगते तर पाडशी वनव्याचा संभव होता. परंतु १८ व्या वर्षीच त्याचा अंत झाल्याने त्यांच्या गुणावगुणाबद्दल ठाम मत देता येणे शक्य नाही.

नाथवरावांनी आपल्या मृत्युसमयी दादासाहेबांच्या हानी नारायणरावांचा हात देऊन, एकमताने चालण्याबद्दल बापू, नाना व मामा पेठे यांच्या देखत त्यांना सांगितले व ते दादाजी वचल केले. बापूनेहि वचन दिले की, जिवांत अंध असे लोंबविले मी नारायणरावांस अंतर देणार नाही. नंतर भीमताजी केलाधवास केला. त्यांच्याबरोबर रमाबाई सती गेल्या; घमंथिलेवर सध्या असतांना त्यांनीहि नारायणरावांना हात दादाच्या हाती देऊन वडीलपण सध्या संभाळ करून घ्यात सांगितले (१८-१९-१७७३). त्यांचे उत्तरकार्य नारायणरावांनीच केले. नंतर पंढरी पुण्यास आली. बाईत नारायणरावांचा व दादांचा संकेत ठरला की, झाले ते गेलं; यापुढे दोघांनी एकत्रिचारे सधे गेठी व कारभार एके ठिकाणी बसून करावा. 'यावे' नारायणरावांनी व 'देवादे' दादांनी ठरावे. परंतु हा ठराव घोष्याच दिवसात फोडला. सातात्याहून पेशवाईची वल्ले आणण्यास नारायणराव पुण्याहून निघाले (१-१२-१७७३) तेव्हा दादांनी बरोबर बल्ल्याविषयी त्यांनी आग्रह केला. यावेडी दादांनी स्वतःस २२ लक्षांचा संधान देण्याबद्दल हट्ट घेतला. परंतु नारायणराव व इतर मुखर्दी यांनी त्यांची सुफूर्त समजून घेतली. सातात्यास पोषल्यावर, वेष्टेच्या कांठी सुफाम करून नारायणरावांनी छत्रपतींनी व त्यांच्या राण्यांनी मेजवानी व नमरा केल्या व छत्रपतींनी नारायणरावांना देणगी देऊन

दुष्काळित. त्यामुळे त्या पाताळवंशी सुसंघात उदासीन राहून बहुतेक कारभार अंगभार टाकला; या सुमारास हळक्या ओकांची रीस धर्मंतांमध्य पडण चालली व ते त्यांच्या गोष्टी ऐकू लागले; त्यांनी बाबाजी बर्वे यास कारभार सांवि-
तला. या सुमारास किंग्स्यांनी वसई, साष्टी वगैरे आपला मेलला प्राप्त परत मिळविण्याची जप्यत तयारी करून विगय दुर्गे व रत्नागिरी बंदरांत ते सधेन्य उतरले त्यामुळे पुण्यास आरमाराचे सरदार होते त्यांना धर्मंतांनी आणखी आस्त मदत बेऊन तिकडे पाठविले, परंतु त्यापूर्वीच कृष्णाची धुळप याने शिक्की आरमारासह किंग्स्यांचा सडकून पराभव करून मालवणापर्यंत त्यांचा पाठलाग केला (जाने. १७७३).

इकडे दादा व आनंदीबाई यांच्या, आपल्याविरुद्ध सतलती चालल्या आहेत असे कोणी कळविण्यावरून, पुरती चौकशी व करितां व बापू आणि नानांच्या मताविरुद्ध धर्मंतांनी दादाना सहकुटुंब कैदेत टाकिले (एप्रिल). या सुमारास रायगडच्या किर्झदारांनी शिवांच्या तर्फे काही गडबड केल्याने धर्मंतांनी छत्रपतींना ४० हजार रुपये देऊन रायगड आपल्या हाती घेतला.

तिकडे उत्तरेकडे मुजाउडीला व ईमन याच्या जिव्याणी-
वरून दिल्लीच्या बादशहाने नजीबखानाच्या मार्फत तेथे असलेल्या मराठ्यांच्या (होळकर व बिनीवाले) वर स्वारी करविली; परंतु ती त्याचाच पराभव झाला. या लढाईत काही कवायती ईमन पलटणीहो बादशहाच्या बाजूस होती. बादशहाने पावळून सह करून पूर्वाप्रमाणे वागण्याचे बळ केले. पुढे मराठ्यांनी मुजाउडीला, ईमन व रोहिले यांची जट मोठ्यासाठी रोहिलेवर स्वारी केली व त्यांचा भोट कैलासरोहो हाफिन रहिमत रोहिला हा नहास तयार झाला. इतक्यांत मुजा व ईमन त्याच्या मदतीस आले. या सर्वांची फौज ६०००० हजार व मराठे ३० हजार असल्याने आणि पावसाळीह नजीक आल्याने मराठे दुबावांतून परतून दिशीस आले.

नागपूरकर आंसव्याच्या घरातहि पेशव्यांप्रमाणे यावेळी भाऊवंदकी मासली होती. ज्ञानोजी वारल्यावर माजी पेश-
व्यांनी सेनासाहेबसुभ्याचा बर्वे रघूजीस देऊन सुभोधीस त्याचा कारभारी केले होते. पुढे सुभोजी हा दादासाहेबच्या पक्षास मिळाला व त्याचा भाऊ साबाजी हा माधवराव व नारायणराव यांना मिळाला. यावेळी नारायणरावांनी रघूजीचे सेनासाहेबसुभ्याचे पद काढून ते साबाजीत दिले व त्याच्या कुगुकेत पुण्याहून सैन्यहि पाठविले. त्याच्या साहाय्याने तिकडे साबाजीने सुभोजीशी भाडण चालविले (मे).

इकडे दादांनी सधलत करून कैदेतून सुटण्याचा प्रयत्न चालविला. गुप्तपणे ठिकठिकाणी फौज जमवून, सुभोजीशी त्याच्या बहिष्कारांफत पत्रव्यवहार ठेवला. तसेच देवदराच्या पुण्यास असलेल्या बहिष्काराच्या द्वारे सडपट पुरु केली. इतक्यांत धर्मंत हे मातोश्रीस भेटण्यास गीपपुरास गेले ही

संधी घाघून दादांनी शनवारबाघ्यांतून पळून आण्याचा प्रयत्न केला; परंतु आदया वेळी बेत फुटला व नारो आपणाशी याने त्यांनी पळवून पुन्हा कैदेत ठेविले. ही बातमी समज-
ताच धर्मंत ताबडतोब पुण्यास आले देवदराकडील कितुराचे कायद पकडून त्यांनी त्याच्या बहिष्कार व इतर कितृप्यास कैदेत टाकून दादांची कैद कडक केली व त्यांची जमलेली फौज उधळून लाविली.

देवदरास बरील आगळीक करून, शिवाय माधवरावांच्या वेळच्या आपल्या पराजयाचे उद्दे काढण्यासाठी त्याने या साली पेशव्यांविरुद्ध तयारी चालविली. त्यामुळे दसराबखेर त्याच्या-
वर स्वारी करण्यासाठी धर्मंतांनीहि तयारी चालविली आणि उत्तरेकडून बिनीवाले व होळकर यानां परत बोलाविले. त्यांनी यावेळी परत योलाबिणे योग्य नव्हते. कारण यावेळी उत्तरे-
कडे मोगल, रजपूत, ईमन, पठाण, रोहिले, मुंदेल हे सारे एक होऊन मराठ्यांविरुद्ध उठले होते. अर्थात बरील मराठी सेनापतींच्या मदतीस उलट इकडूनच आणखी पैग जावयास पाहिजे होती; म्हणजे बरील घडून दारू वसून आज तीन वर्षांत मिळविलेला आमा, दिल्ली मयुरा, कनोन वगैरे प्रांत हातांत राहिला असता. देवदराची समजूत घतुनही पाहता आली
अधती. परंतु हे सामर्थ्य संपन्नच्या धर्मंतास नव्हते व त्यांच्या कारभार्यानीहि हलकात घेतले नाही असे रा. खरे यानी म्हटले आहे. तिकडे सुभोजीने एलिचपूरच्या नबा-
बाच्या साहाय्याने साबाजीचा पराभव केला; तेव्हा त्याच्या मदतीस स्वतःच जाण्याचे धर्मंतांनी ठरविले, लष्णीच त्याचा अंत झाला

याच सुमारास आह्मदीनीय कायद्याचे प्रकडण उपस्थित झाले. त्याबद्दलचा के. खरेसाली यांचा (ऐ. से. संप्रह. अंग नवव्या, पृ. ११५६-६०) उतरा पुढे देता. 'प्रभु लोक आपण हाथिय असून आपणांस बेदोक्त कर्मांचा अधिकार आहे असे म्हणून त्याप्रमाणे वागणूक करीत असत. पूर्वीपासून या वायतीत शास्त्रांची व र्वाची कलागत होत आली असून अनेक वेळा उभय पक्षाकडून सरकारीत कियो-
दीहि केलेया परंतु त्या र्या वेळचे अधिकारी या जातीना-
तीच्या कलहाचा निकाल कोणच्याहि पक्षाचा अस्मिमान न धरिता, पूर्वी चालत आले आहे तसे चालवावे...असा करून ती वेळ भागवून नेत. प्रस्तुत शास्त्रांकडून प्रसेवर सरका-
रात कियोद आण्यवरून नारायणरावसाहेबांनी प्रभु हाथिय नाहीं, त्यांस बेदोक्त कर्मांचा अधिकार नाहीं, शास्त्रांमार्गे रयांनी वागावे असा ठराव केला व त्या अर्थाचा प्रमंपासून नऊ कळमाचा वक्त्या लिहून घेतला, प्रभुचे म्हणणे, 'आपण कतबा धुपाने दिला नाहीं...पेशव्यांनी...नानाप्रसारे जुलूम केला त्यामुळे विरुपाय होऊन ... लिहून दिला ' यासुळे ती सारी जात खबडून गेली व इतिउत्तर तिने दादाचा पक्ष घेतला. दादा व आनंदीबाई यांचा अनन्यित छत्र पेश-
व्यांनी केल्याविषयी प्रमंजी केले लिहिले आहेत ते सर्वे.

आहेत असे आम्हांम वाटत नाही. सदर लेखांविषयी आमचे (खरेखात्री) मन मॉटडकच्या मतप्रमाणेच आहे. ते हेच की, या पेशव्यांच्या इतिहास मूलरणांमुळे जे अस्वरूप दोष पडले असतील, त्यांचे पक्षामिमानास प्रवृत्त झालेल्या लोकांनी तिखटमीठ लावून वर्णन केले आहे. ”

पेशवे हे मुघोर्जावर आणार म्हणून त्यांना इकडेच अडकवून ठेवण्यासाठी व त्यांतल्यात्यांत दादांनी मोठे करग्यासाठी पुण्यास एक कट झाला, प्रथम यांचे स्वरूप भयंकर नव्हते. दादांनी सोडवून लावून त्यांचे व कीजमविण्यास त्यास मदत करावी; त्यांची फौज जमवून घामघूम केली की, पेशवे इकडेच अडकतील, असा हा कट होता. मुघोर्जाचे वकील इयंकेट कादी व लक्ष्मण कादी आणि दादांचा विश्वासू सरदार सखाराम हरि हे तिघे प्रभु या कटाचे मूळ उत्पादक होते. यापुढे या कटांत पर्याप्त बळी प्रत्ये मिळवून त्याचा पहिला रंग बदलून आता निराळीच मसलत ठरली. ही म्हणजे नारायणरावांना कैदेत लावून दादांना गादीवर बसवावयाचे. भवानराव प्रतिनिधि, सदाशिव रामचंद्र शेजरी, विठ्ठल रायरीकर व सखारामबापू हे यांत होते. सर्व व्यवस्था दादांच्या संमतीने चालली. हा कट फार पुढे व अत्यंत अजड झाला असावा. हा कट तयार होतो तोंच काही दुष्ट लोकांनी आनंदीबाईच्या संमतीने किंवा आज्ञेने त्या कटांत आणखी एक पोटकट समा केला. तो म्हणजे श्रीमंतांस कैद करण्याऐवजी ठार मारावे. या पोटकटाची बातमी दादांचा किंवा मुख्य कटातील माणसांना माहीत नसावी.

श्रीमंतांस धरण्याचे काम बाब्यावरील पदारा करण्याच्या गारद्यांच्या सुमेशिंग, खरकसिंग, मधेमदस्वय या तीन जमातदारांवर सोपविले. त्यांना दादांनी स्वदस्तुच्या हुकूम दिला. त्यांत नारायणराव यांस “ धरावे ” असे वाक्य होते. परंतु पूर्वी ठरल्याप्रमाणे, आनंदीबाईने तो हुकूम मागून घेऊन दादांना न कळत त्यांतला “ ध ” वा “ मा ” केला. गारद्यांस या कामासाठी साठी, नगर व पुरंदर हे तीन किले आणि पांच लक्ष रुपये देऊ केले होते. यांपैकी मुख्य कटवाल्यांना रक्कम कळू केली असावी व पोटकटवाल्यांना किंवा कळू केले असवेत असे वाटते. या कटास दूरहि गोष्टी अनुकूल बनव्या; पावसाळ्यामुळे फौजा परी गेल्या होत्या; पुण्यास ३१ हजार फौज ठरली होती. आपणांस कोणी कैद करील किंवा मारिल अशी वल्पना सुद्धा श्रीमंतांस नव्हती; त्यामुळे ते गैरसावध होते. एकदां पर्वशेस बोधाटी खेळत असता त्यांनी नाना कच्चेपिताचे पागोटें उडविले व पडा केली; त्यावेळी नानांनी “ श्रीमंतांनी मांस उडविल्यास दूरकट नाही, स्वतःचे हांमाळीचे ” अशी ह्मणना त्यांना केली होती; पण तिकडे त्यांनी कारसे लक्ष दिने नाही. नानांनी या पकडण्याची बोटींनी फुजफुज होली. गारदा देगा करणार किंवा पेशवे कैद होणार या गोष्टी त्यांच्याटी अश्रुतपूर्व नव्हत्या. कारण गारदां नेहमीच पैसासाठी कटकटी करीत; तसेच पार पोरेले पायबटाव

१ वर्षे व दादा तर ५ वर्षे कैदेत होते. त्यामुळे पकडण्याच्या कट्यापडल फारशी काळजी कोणी (त्याचप्रमाणे नानांनाहि) घेतली नाही. मात्र खरेखात्री म्हणतात त्याप्रमाणे मारग्याचा कट झाला आहे, याची कोणासच कल्पना नव्हती. “ गारद्यांच्या हाते पेशव्यांचा खून करण्यासारखी भयंकर मसलत कोणाहि मराठी मुरखह्याच्याने कवळ करवली नसती ... यावरून चायकांच्या व अल्पमुदित दुष्ट लोकांच्या संमतीने ती आयतयावेळी ठरली असावी हे निःसंशय होय. ”

भाद्रपद शुद्ध १३ शके १६९५ (३० आश्व १७३३) रोजी सफाई कुलाब्यातून आलेल्या रघोजी आम्रपाची मेड घेऊन व पर्वतीस जाऊन श्रीमंत बाब्यांत आले. वाटेी त्यास गारदी आज देगा करणार म्हणून समजल्यावरून त्यांनी हरिपंत पकड्यास गारद्यांचा बंदोबस्त करण्यास सांगितले. परंतु हरिपंताने ताकाळ बंदोबस्त न करता तो कोठे नेपावयास गेला, नेपावनेतर बंदोबस्त करण्याचे त्याने ठरविले; देगाबद्दल त्याला विशेष वाटले नाही. बरील आज्ञा, तुळाजी खिंदमतगार जवळ होता त्याने ऐकून कटवाल्या मंडळीत पळवून लश्कर कराय आटोपले. तो फितुरी होता. दुपारी बारा वाजता सुमेशिंगादि मंडळीने ७००-८०० गारदी हुजरीच्या निमित्ताने एकत्र जमवून, दिवांदरवाज्यावर चाल करून व पहरिकरी कापून सर्वत्र आपल्या चौक्या बसविल्या आणि एकसारखी छटाळूट व कापस-चारविली. देणार आणून लुटले. आश्व ७ अठमासी, दोन चाली, दोन कुज-विणी, याखेरीज चौकीदार मारले गेले. सुमेशिंग व मधेमदस्वय एक टोळी घेऊन श्रीमंतांचा शोध करीत होते. श्रीमंत हांपले होते; ते देग्याने जागे होतात तोंच सुमेशिंगादि मंडळी जवळ येऊन देपली. यावेळी श्रीमंतांच्या जवळ एक दोन पुरस्त्रे होते; ते पळाले तेव्हा श्रीमंत हे दादांच्या खोलांत जाऊन रथाना मिठी मारून प्राण वांचविल्याबद्दल काळूत कर्त लायले. तो गारदी आले; दादांनी त्यांना पेशव्यास न मारण्याबद्दल सांगितले तेव्हा त्यांनी आता आम्हास मागे घरीत येत नाही, पेशव्यास तुम्हां सोडा, नाही तर दोषेहि मारल असे सांगितले. त्याचवेळी सुमेशिंगांनी एक बार केला, रथाने दादांस अजाम झाली; तेव्हा त्यांनी पेशव्यांस लोटून दिले. इतक्यांत तुळाजी पवार याने पेशव्यांचे पाय धरून खाली पाडले; तो चापाची टिळेकर नांवाचा एक विश्वासू खिंदमतगार त्यांच्या अंगावर पडला; परंतु काही उपयोग न होता गारद्यांनी त्या दोघांना ठार केले, इच्छारामपंत देरेहि यावेळी मारला गेला. नंतर दादा सदरेस आले, रथांच्या नांवाची द्वाही बाब्यांत गारद्यांनी फिरविली. पेशव्यांची छी गंगाबाई माहेरून सायबतोंस आली व सती गाण्याबद्दल इड घेऊन बसली; तेव्हा तिला पार्वतीबाईने, तुला काही दिवस गेले आहेत असे सांगून खोलीस कोठले (कोठे आनंदीबाईने कोठले असेहि म्हटले आहे). बाब्यां गारद्यांचा देगा क्षण्याचे शहरात समजले.

तेव्हा लोक बाहेरले व बापू, नाग, बासा वगैरे मुलदी कोतवालबाबईत जमा होऊन त्यानी बाहेरची नाकेबंदी केली. परंतु बाबा गारद्याच्या लाज्यांत राहिला व आतील बातमी बाहेर समजेना. बाब्यास सोफा लावून गारद्यास बाहेर काढावे असे फोर्नी पुसविले, परंतु मुलदीबाबईत त पटेना. कारण बाबईत श्रीमंत अद्यापि शिवंत असताले असेच त्यानी वाटत होते. शक्यता दादाच्या स्वदस्तुरची बिडी बापूस आली की, " आता व्यर्थ खटपट बघास करिता ? चिरंजीव राव गारद्याच्या कटकटीत मारले गेले. " मग बापू बाबईत गेला व दादास भेटला. श्रीमंतास कैद करावे येथपर्यंतच्या मसलतीस बापूची संमति होती, पण चढलेली भयंकर गोष्ट पाहून त्याचे मन बिडले दादाने स्वासकारभार हाती घेण्यास सांगितले, तेव्हा आपले शरीरी समाधान नाही, कडणविसास सोलवा असे म्हणून तो परी गेला. ताय-काळी शिवकामास सोलवून दादांनी श्रीमंताच्या शवाची व्यवस्था कराव्यास सांगितले; त्यावर माताने मध्यरात्री शवाचे दहन करविले. [नारायणराव पेशवशाही बखर; खरे-ऐ. छे. सं. भा. ४; ग्रॅन्डक, पेशवशाही बखर]

नारायणसार—सुंदर, कळ. मुजच्या वायव्यस ८१ मिलावरील तेथे व यानेच ठिकाण. येथील देवळाना तटबंदी आहे, व तिच्या बाहेर लोकांची वस्ती आहे. नारायणसार हे प्राचीन काळी तलावावरिती फार प्रसिद्ध होते. याशिवाय तेथे एक अदिनारायणाचे फार पुरातन देऊळ होते. राव-देसलवी पत्नी काचेली महाडवार हिने स. १७३० पासून येथे लक्ष्मीनारायण, त्रिकुमार, गोवर्धननाथ, द्वारकानाथ, लक्ष्मी वगैरे देवांची मंदीरे बांधली. क्लिष्टाश्रवली मज व बाळुच्या खडकांत देवळे व गुहा कोरलेल्या आहेत. त्यांना रामगुफा, लक्ष्मणगुफा, शेषगुफा अशीं नावे आहेत. येथे पेत्र व चार्नित महिम्नास अग्रा भरले, यथेच्छेस आसपासच्या बहुतेक सर्व भागांतील लोक येथे जमतात.

नारु—आला इंग्रजीत "गिनीवर्म" असे म्हणतात. व प्राणिशास्त्रात याचे नांव "किलॅरिया मेन्डिनेन्स" असे आहे. हा एक परकायोजीवी कीटक आहे, व हा केव्हा केव्हा मनुष्याच्या शरीरांत आपले ठाणे देतो व मनुष्यप्राण्यास पुच्छल र्जा करतो. हा प्राणी हिंदुस्थानात दक्षिण, सिंध या प्रांतांत, व इराण, तुर्कस्तान, अरबस्तान व आफ्रिकेच्या उष्ण प्रदेशांत आढळून येतो हा या सर्व ठिकाणी सारख्याच प्रमाणांत आढळून येत नाही. काही ठिकाणी कमी व काही ठिकाणी जास्त अशा प्रमाणांत आढळून येतो. दक्षिणेक काही काही ठिकाणी वर्षी व शरदृतुंत धाधारणतः अर्धा लोकांना हा नारुचा रोग होतो. व आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील बहुतेक सर्व निमी लोकांना या रोगाने पछाडलेले आढळते. युरोपांत हा रोग क्वचितच होतो कारण त्यास कायमचे ठाणे देण्यास हवापाण्याचे आवृकृष्य मिळत नाही. तेथे कधी कधी हा रोग मनुष्यतर प्राण्यास म्हणजे माय,

बैल, कुत्रा, घोडा इत्यादि प्राण्यांसहि होतो. अगदी लहाना-हून लहान नारुची लांबी १२॥ इंच असते व अगदी मोठ्याहून मोठ्या नारुची लांबी ४० इंच असते. व सशरीरीने पडता याच्या तंतूची लांबी ३० इंच असते. या किण्याचा व्यास सरासरीने १ इंच असतो याचे शरीर लांब, गुळगुळीत, व दोऱ्यासारखे एकसारखे असते व याचा वर्ण दुधासारखा पाढरा असतो याच्या शेपटीचे टोक थोडेसे बळबळे असून त्या टोंकाचा मनुष्याच्या शरीराच्या भागाशी चिकटून राहण्याकरिता आकडीसारखा उपयोग होतो असे म्हणता येईल या किण्याचे जोख्यावरील टोंक बोंबट असते, व शेवटी या टोंकाचे शिरकच होतें. या किण्याचे टोंक फार लहान असून त्रिकोनी असते.

मनुष्याचे हात, पाय, व शरीराचा सुदृग भाग याच्या चामडीच्या खालील भागात नारु आपले ठाणे देतो. नारु म्हणजे या किण्याची मादी होय. हा नारु पूर्णदेशेस पोचला म्हणजे तो आपल्या शरीराविक सुद्धीने हळू हळू वट काढीत खाली आला लागतो व शेवटी तंगडीन किंवा पायांत येतो. सैकडा ८५ रोग्यांस पायालाच नारु होतो. नारु आपल्या अंतिमम्यानी आला म्हणजे तो आपल्या जाळ त्वचेस भोक पावतो या ठिकाणी काही दाहजनक पदार्थ उत्पन्न झाल्यामुळे बरील पातळ त्वचेवरील एक लहानसा फोड उदयन होतो काही काळाने हा फोड फुटून त्याच्या जागी एक लहानसा उघळ घन दिसून येतो. या घनाच्या मध्यभागी एक लहानसे छिद्र असते कधी कधी फोड फुटताच या छिद्रातून नारुचे डोकें बाहेर आलेले दिसते. पण साधारण नियम असा आहे की, नारु जसा पहिल्याप्रयम बाहेर दिसत नाही घनाबद्दल जर रोग्याच्या तुकड्याने धब पाण्याचा प्रवाह सोडला व असे करताना घनाच्या मध्यभागी असलेल्या छिद्राकडे मारकाडून पडता राहिले, तर नारुचे अस्तित्व दिसून येते. हा छिद्रातून बाहेर पडलेल्या पदार्थाचा एक पेंच जर सूक्ष्मदर्शक यंत्रावाली देवून पाहिला तर त्यात पेडाळ्यासारखे व काही हालचाल करीत नसलेले असे लक्षावधि नारुवाचे गर्भ दृष्टीस पडतात.

सायहोपेक्ष (सैकल्याच्या वर्गातील सूक्ष्म प्राणी) शरीरात जे नारुचे स्थिरतर होतें त्याचा शोध पहिल्याने तुर्कस्तानातील फेडहन्को या शास्त्रज्ञाने लाविला या शास्त्रज्ञाचे असे मत होते की, हा सायहोपेक्ष प्राणी रिण्याच्या पाण्याबरोबर मनुष्याच्या पोटांत जातो व तेथे त्याचे पचन होऊन जातें. अशा रीतीने त्याच्या शरीरांतल नारु योकेले होतात व हळू हळू मनुष्याच्या त्वचेवाळच्या भागांत येतात

नारुहल काही प्राणीलायक माहिती नाही तशाच मादीनी समर्थपणाने केव्हा व कोठे होते याबद्दल सुद्धा काही लार्सीनी माहिती नाही बहुतेक नारु गोठे दोण्यापूर्वीच तिची गर्भधारणा होत अणारी; आणि नारुने काम सारल्याबरोबर तो मरत अणाय व मादीच्या शरीरांतच त्याचे शोषण होत

असावे असे दिसते. मनुष्याच्या शरीरात नारुची पूर्ण वाढ झाल्या म्हणजे नारु पायाकडेच जातो व पायावरील किंवा तंगडीवरील कातडीला भोक पडते. कारण पाण्याच्या कवक्याशी (ज्यात नारुचा मध्दस्थ म्हणजे सायक्रेटस असतो त्या) शरीराच्या इतर भागापेक्षा पायांचा अधिक स्पर्श होतो. तसेच नारु झालेल्या भागाला पाण्याचा स्पर्श झाला म्हणजे नारु आपली अंडी बाहेर टाकते. तसेच नारु पिकला म्हणजे लोक त्यावर पाण्याची धार सोडतात, अथवा नदीत किंवा तळ्यात पाय ठेवतात. यांचे कारण पाणी पाहून नारु आपली अंडी घालण्याकरिता बाहेर निघावयाचा संभव असतो. पण नदीत पाय ठेवल्याने नारुचा प्रसार होण्यास मात्र व्यत्येच लाभ होतो.

मनुष्याच्या शरीरात नारु केव्हा केव्हा पूर्णावस्थेस येण्यापूर्वीच मरून जातो. अथवा पूर्णावस्थेस पोचला तरी एखाद्या वेळी कातडीस भोक पडत नाही या दोन्ही गोष्टींपैकी कोणतीही गोष्ट घडून आली तरी तेथे विद्रिप होण्याचा संभव असतो अथवा नारुचे खडूसारख्या पदार्थाचे रूपांतर होतं. असे झाले म्हणजे पुष्कळ वर्षेपर्यंत वामडीखाली एखाद्या कठिण दरीप्रमाणे नारुची वेडाळी हाताला लागतात.

३ व ४ - फार दिवसांपासून, नारु झाला म्हणजे त्याचा बाहेर निघालेला भाग एखाद्या काडीला बांधून त्या काडीला रोज एक दोन केरे देऊन हळू हळू नारुला बाहेर काढण्याचा प्रयत्न करतात. केव्हा केव्हा या प्रयत्नाला यश येतं, परंतु यामुळे नारु तुटूनहि जातो. अशा रीतीने नारु तुटून म्हणजे त्याचे परिणाम फार वाईट होतात; नारुचे असल्यात गर्भ बाहेर पडून शरीरात प्रवेश करतात व त्या जागेचा दाह होतो व ताप येतो, नेतर गळवे होतात व हा भाग सहज गण्याचा संभव असतो. यातून नीटपणे बरे होण्यास फार दिवस लागतात. कधी कधी क.यमचा अतिशय परिणाम घडून येतो. म्हणजे हाताचे अगर पायाचे छापे जखमेला जातात. येव्हा केव्हा तर मृत्यूहि येतो. म्हणून अद्या रीतीने नारुस जबराम बाहेर काढण्याचा मार्ग बरा नव्हे. काही वेदु लोक नारु काढण्याच्या कामात शक्यगार असतात. ते वाम कोंकट-वेडांबद्दल होत नाही ते हे लोक सहज व थोड्या पेशांत करतात. पण पुष्कळांना या लोक-बरा विश्वास नसतो.

नारु झालेल्या भागावर गर काही द्या होऊं दिली नाही, व तो भाग बाराबर थंड पाण्याने घुत्तला तर नारुच्या गर्भांशुपानीत अंडी हळू हळू आपोआप बाहेर येतात. अशा रीतीन सर्व अंडी बाहेर पडेपर्यंत नारु बाहेर येत नाही त्यास बाहेर बाई लागते तर तो त्याचा प्रतिकार करतो. बहुतेक नारुच्या बांधील असलेल्या आडवाळुळे त्याला पिचटो पडून राहता येत. परंतु १५-२० दिवसांत सर्व अंडी बाहेर आली म्हणजे नारु आपोआप बाहेर येतो. यावेळेस हळू हळू एखाद्या काडीला गुंडाळून नारु बाहेर काढण्याचा प्रयत्न

केला तर त्याच्या बाहेर पडण्यास पुष्कळ मदत होते. सर्व अंडी बाहेर पडण्याच्या पूर्वी मात्र कधीहि ओढाताण करू नये. पाण्याचे हुपके मारून नारु घूत असताना जर काहीहि बाहेर आले नाही तर बहुतेक नारु सर्व अंडी बाहेर पडली असे समजावे.

एमिली नावाच्या फ्रेंच शस्त्रज्ञाने नारुवर एक दुसराच उपचार सुचविला आहे. हा उपाय केला तर नारुची सर्व अंडी बाहेर पडण्याची वाट पटतात. राहिले लागून नाही; अथवा नारु तुटून जे भयंकर परिणाम होतात त्यांचेहि भय माळ्यावे लागत नाही. नारु जर बाहेर दिसत असला, तर त्या नारुच्या छिद्रात १००० त १ या प्रमाणाचे मधुसुरिक लोशन, किंवा रक्तकापराचे पाणी प्रवृद्धस्या पिचकारीने घालावे. म्हणजे नारु मरतो. नेतर कोणीच सार्वनी नारु सहज बाहेर काढता येतो जर नारु बाहेर दिसत नसला, तर जेथे ती हाताला लागत असेल त्याच्या अगदी होईल तितक्या जवळ वरील मधुसुरिक लोशनची पिचकारी मारावी. नारुच्या तभी-वती ४ ५ निमिराळ्या ठिकाणी असे करावे, म्हणजे हा नारु मरतो. या मेलेल्या नारुचे पुढे शरीरात घोषण होऊन जाते. अथवा निरा देऊन त्याला काढावा म्हणजे ह्याने. या उपायाचा काळजीपूर्वक उपयोग केला म्हणजे कोणत्याहि प्रकारचा घातक परिणाम होत नाही. याशिवाय अमरपत्ती नावाच्या वनस्पतीची पाने नारुवर रामबाण आहेत असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे जास्त प्रमाणात विण पोटात घेतला असताहि नारु मरतो असे म्हणतात [भ्रिमिज्जलस, पृ. १५].

नारो अप्पाजी तुळशीबागवाले—तुळशीबाग संस्थानचे मूळ संपादक नारो अप्पाजी हे पुणे प्रांताचे सरसभेदार असून, पेशवाईतील दोनचार आणीबाणीच्या प्रसंगी यांनी विशेष प्रकारची कामगिरी केलेली आहे. हे मूळ सातत्या-खालील पाहळी गांवचे वतनदार कुलकर्णी असून, याचे उप-नाम छिरे हे होय. बालपणी काही तंत्रवेळेस होऊन हे दून पुण्यास आले व खासगीवाले यांच्या आश्रयास राहिले. त्यावेळी हळूहळू तुळशीबागच्या ठिकाणी खरोखरीच 'तुळशीबाग' असून, त्याचे स्वाभिव्यक्त खासगीवाल्यांकडे होतं. नारायणाकडे या बागेतील तुळशी वगैरे तोडून आणण्याचे काम असे, त्याची तत्परी पाहून खासगीवाल्यांची नारायणावर मर्मावस्थी व पुढे त्यांनी 'तुळशीबाग' त्यास बहाल देला. लागतोच नारोपेताने तुळशीबागचे श्रीरामाच्या मूर्तीची स्थापना करून, त्याच्या सेवेत राहण्याचा फार आर्तिला. पुढे कर्मचर्मसंघी-याने जमाबंदीच्या मुद्द्याच्या जागी याची नेमणूक झाली. अग्यार्मादती याच्यानेतर जमाबंदीची व्यवस्था चांगल्याप्रकारे नारोपेतानेच केली. अथकेश्वरी मुक्ताम अवताना भीतमाध-डीच्या एका सपुत्राच्या कुपेने नारोपेतास श्रीराम व जानकी अशा दोन मूर्ती मिळाल्या व त्यांचीच आपल्या तुळ-शीबागेंत दिके १६८२ च्या पुढारास त्यांनी मोठ्या समारंभांने स्थापना केली. लक्ष्मणाची मूर्ति घेततराम नामक मुप्रदिक्ष

कारागिराकडून मुद्दाम तयार करविली. सुटशीवाण सैन्यानास पेशवे सरकार यांची पहिली देणगी शके १९८५ त मिळली. नारोपंताचा पुत्र रामचंद्र हा होळकराच्या दंग्याच्या वेळीं हयात होता. [भा. ३ मं. इतिवृत्त १८३७].

नारो त्र्यंबक हणमंते—उर्फ नारायण त्रिमल. हा मूळ मलिकराजच्या हाताखाली तयार होऊन लुखवी जाघवाचे पदवी राहिला. जिजाबाईच्या लग्नानंतर नारोपंत यास लुखवीने तिच्या बरोबर भरदयाचा माणूस म्हणून आसल्याकडे पाठविले. सहाजीने त्याला आपल्याबरोबर कनाटकांत नेले (१९३८) तेथे यानें पुष्कळ कामे केली. त्याचा आज्ञाबळकृता म्हणून होता, त्यास पुढें शिवाजीने मुजुमदार केले. नारोपंत राजभिष्ट व सुस्थी होता; तसाच तो विद्वान असून पंडितहि होता. त्याच्यामुळे कनाटकांत दादाजीचा असल स्थिर झाला. याला रघुनाथ व जनाद्वंज असे दोन पुत्र होते हा बंगलोर येथें १९५३ त मारला. [सप्तप्रकरणामक बखर; समासद]

नारोपंत चमतेदेव—हरीपंत फडण्याचा मुलगा रामचंद्र बाबा याचा कारकून. हा नानाफडणीसबाबा लागून होता. ज्यावेळीं नानाफडणविसांचे महाइश्वर कारस्थान चालले होते त्यावेळीं बाकोबा सायबा पागनिमने जायास पकडून नुहगांत टाकले. तेव्हा यानें मशीरउल्लुखक याच्या छावणीत लग्न करतऱ्या बचाव केला. महाइश्वर कारस्थान पूर्ण झाल्यावर याच्याबरोबर काही शिपाये व काही मशीरउल्लुखके लोक देऊन यास परशुरामभाऊस पकडण्याकरिता पाठविले होते (१७९६).

नाना पुढां येऊन कारभार्याचें काम पडूं लागल्यावर त्यानी पेशव्यांच्या सैन्याचे आधिपत्य नारोपंताकडे दिले (१७९७). इकडे शिवाय नानास पकडले त्याच वेळेस रावबाजीने नारोपंत चक्रदेव चौरे नानाच्या पक्षाच्या लोकांस फोडीं कामाकरिता म्हणून आणल्या मेळीत चौलावूस त्यानी कैद करविले (जानेवारी १७९८). पुढें नारायणकर छत्रपतींनी दंगा आरंभल्यावर त्यांच्या पातिपत्यासाठी पेशवे आपली फौज पाठवू लागले असतां तिने आपला मार्गाला पयार द्या अशी ओरड सुरू करून दंगा केला. तेव्हा तो शात करण्यास दुसरा कोणी समर्थ नाहीं असें दिवून येतांच गोविंदराव पिंगळ्याच्या शिफारसीवरून रावबाजीने नारोपंतास बंधमुक्त केले व त्याकडे तें काम सोपविले. पेशव्यांच्या क्रीडेचा नारोपंतावर विश्वास असल्यामुळे त्यानें अवघ्या एका दिवसांत सर्व सैन्यांत शांतता स्थापन केली. यानें पुढें नानाच्या सुटकेसाठी पुष्कळ खटपटी केल्या; दीलतराव शिंदे व पेशवे यांच्यांत तेंड आणली; दीलतराव व त्याच्या सावत्र भाया यांची भांडणे वाढविली. शेवटीं याच्या मनःप्रमाणें नानानां शिवायें मूक्त केले. अमृतराव पेशवे यानें व दीलतरावायें यानेंच झुळवून दिले. पापु गोलस्याच्या पूर्वी व परशुरामभाऊच्या नंतर हा मराठ्यांचा सेनापति होता [नानाफडणवीस पहा]. नानानां शेवटीं शेवटीं आपला कारमार नारो-

पंताच्याच हातीं दिला होता. नाना वारल्यावर रावबाजीने नारोपंतास कैद केले. पुढें यशवंतराव होळकरानें पुणें जाळले तेव्हां त्यानें यश्वी सुटका केली [शिपाया गृहकलह; डक; पेशव्यांची बखर]

नारोराम मंत्री—हा सार्वतथादी नजीक कोचरे गांवचा कुलकर्णी, सारस्वत ब्राह्मण होता. यास नारबा मंत्री म्हणत. स. १७०७ च्या सुमारास तो घनाना जाघवाजवळ येऊन राहिला. स. १७१३ त त्यास शाहूनें चंद्रसेन जाघवाकडून काढून मंत्रिपदाचा अधिकार दिला. कारण पूर्वीचा मंत्री पुंडे हा ताराबाईच्या पक्षाचा होता. नारोमंत्री आपल्या बंधूंसह सातारा जिह्यांत बांगणी येथें रहात असे अद्यापि हा गांव त्या घराण्याकडे ह्याम चालतो. याच्या मार्यंत पोर्तुगीजांनी १७३९ च्या सुमारास चोळ, मरीळ चौरे ठाणीं मराठ्यांस देण्याची खटपट चालविली होती. यांशोरव वारल्यावर नानासाहेब पेशव्यास साताऱ्यास नेण्यासाठी छत्रपतीकडून हाच पुण्यास आला होता. नारबा विशेष कर्तृत्ववान नव्हता, तथापि तो लुहमाती असून पेशव्याशीं उपरि विरोध करीत नसे. तो सन १७८८ त मरण पावल्यावर घनश्याम नांवाच्या नाच्या पुतण्यास त्याच्या बायकोच्या मांडीवर दहाक देऊन त्याच्या नांवाचे शाहूनें मंत्रिपद चालविले. रामराजाच्या वेळेस घनश्याम नारायण मरण पावला आणि त्याचा मुलगा रघुनाथ यास मंत्रिपदाची बंधी मिळाली. तो इस्लामपूर येथें राहूं लागला. इ. स. १७५३ त साताऱ्यास मंत्र्याचा बाडा आणि लागून जळाला होता. रघुनाथाचा आज नारायण याचा व रघुनाथाचा तंटा झाला. त्याचा बंधू तुकाराच्या बाडीस आहे. रघुनाथ वारल्यावर त्याचा पुत्र जयवंत यास धाकट्या शाहूनें मंत्रिपदाची बंधी दिली. जयवंतानें आपला भाऊ मचाजी याचा मुलगा रघुनाथ हा दत्तक घेतला जयवंतराव स. १८२९ च्या सुमारास मरण पावल्यावर रघुनाथाचाकडे मंत्रिपदाचा अधिकार चालला. रघुनाथाचास दोन मुलगे, आनंदराव व मधवराव या नांवाचे होते [अष्टप्रधानांचा इतिहास; शाहूमहाराज रोजविशी; रावबाचे खंड. ६]

नारोवाल—पंजाब, शिवालकोट जिल्हा, राय तहसील. लोख एक गाव. हें रावी नदीच्या उत्तर किनाऱ्यावर वसले आहे. लो. धं. (१९०९) ४४३२. चौम्या सप्तका पूर्वी बाजवालांची पैकीं नार नांवाच्या मनुष्यानें हें बसविले. त्यावरून त्याला नारोवाल असे नांव पडले. येथें मुख्यतः हरून पितळेचीं माटी व नक्षीदार गळे बनवितात. येथें एक मिशन शाळा, दवाखाना व पंजाबी आरोग्यदर्शनयुक्तर शाळा आहेत.

नारो शंकर—याचे आवडीचे दागी. शंकरराव हा निजामाकडे नोकर होता; त्याचे आबाजी, लक्ष्मण व नारायण असे तीन पुत्र होते. नारोपंत प्रथम उदाजी पवारच्या हाताखाली शिल्लेदारार होता. माळव्यांत मराठ्यांनीं आ प्रथम हालचाल सुरू केली, त्यावेळीं (१७२७) याचा उदरेण लढाईबरोबरच आवळतो. नंतरचा (१७३०) त्याचा उदरेण महाराज

होळकराच्या पदवी असल्याबद्दलचा सांपडतो. महाराष्ट्राकडे येऊन येथील सुभेदार नेमले होते. पुढे त्याने लोकोट हेराण येथील पेशव्यानी त्यास साळव्याच्या कामावरून परत बोलाविले.

सुंदरलक्ष्मीची खंडणी बसूळ करीत असतो मराठ्यांचा सुभेदार महाराष्ट्र कृष्ण याचा ओरछेकराने विधासयताने खून केल्यामुळे पेशव्याने महाराष्ट्राच्या सांगव्यावरून नारोपेतास त्याच्यावर पाठविले नारोपेताने ओरछेकराने वहावर गाढवाचा नागर फिरवून रामास कैद करून शाहीसद्या चिड्यात ठेविले. यानेच शाहीची वसाहत केली व चिड्याची बगडुकी केली (१७४२), ओरछेकराने ३-१३५ लाखांचे राज्य याने खालसा करून वहावरगात विखरिले. तेव्हा त्यालाच त्या प्रंताचे सुभेदार नेमण्यात आले. त्याने शाहीस राहून हा कारभार १४ वर्षे केला. यावेळी त्यास जीपटका, साहवी नीश व १५ लाखांचा सरंजाम मिळाला होता. पुढे त्याच्याबद्दल काताळ्या आल्यावरून त्यास पेशव्यानी परत बोलाविले. नंतर तो मुजरायच्या व सावनूरच्या मोहिमात हजर होता (१७४५) या लढायास त्याने बराच पराक्रम गाजविल्याने व पुढे दत्ताची शिष्याच्या मय्यस्थीने पेशव्याची मरमरी नाहीशी होऊन तो पुन्हा उत्तरेकडे गेला (१७५७).

या सुभाराम अवघाडीने दिवाीवर खादी केली, त्यावेळी बादशहाचे रक्षण करण्याचे काम याच्याकडे असता, हा पळून गेला. ही त्याची नामदर्श पाहून बादशहाने पेशव्याकडे तक्रार केली. पुढे पानवतच्या बेटी आज्ञादेवाची दिवाी रक्षण करण्याचे आणि रसद पोहोचविण्याचे काम त्याच्यावर सौंपवून, सुभाडीला यास अवघाळकडून फिचव्याची कामगिरी सोपितली. परंतु त्यापेकी एकही काम त्याच्याकडून पुरे नाले नाही. पानवतचा पळ दिवाीस आल्यानंतर महाराष्ट्रावर होळकर व नारोपेता हे दख्खनमध्ये निघाले. आठेन नानासाहेब पेशव्याची व याची यांठ पळव्यावर त्यांनी या दोघांवर नवर ठपका देवला घोरल्या माघवशावनांहि यास नांवे ठेवल्यामुळे, हेदरअडीवरील व निजामाकडून झालेल्या लढायांत हा पेशव्यांबरोबर हजर असे; त्यावेळी त्याने चांगला पराक्रम करून त्याच्या शत्रु पाळविला

राघोबादादानी आपल्याकडे येवावाईचा कारभार घेतला, तेव्हा (१८५२) मवानराव प्रतिनिधीवर त्यांनी हुतराजी होऊन, त्यांनी आपल्या अवघवी सुलास प्रतिनिधि करून, त्यांचे मुतालिकपद नारोपेतास दिले. पुढे माघवशावनी पुन्हा मवानराणास त्यांचे पद परत केले (१८६२) नारोपेता बहुतेक दादाया पळपटी आहे. त्याच्या सैन्यात अरबांचा मरणा फार असे.

याच्या ताब्यांत दिवले असताना, याचा बादशहाने राजेशाह हा किताब व मालेगाव हा गाव महागीर देऊन शिवाय इतर गावेही सरंजामादाखल दिली होती. याचे इ. स. १७४० म मालेगाव येथे दिवाीचे कारागीर आणून एक चिड्या

बांधली. लष्करीदृष्ट्या याची बांधणी फार उत्तम आहे. मालेगावचा चिड्या हा खानदेशचे नाक होय असे तत्कालीन इंग्रज लष्करी तज्ज्ञांनी म्हणलेले आहे.

नामिक येथील रामेश्वराने देऊळ याने १७४७ साली बांधले; हे दक्षिणत आडळणान्या शिष्टकांमाणे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. याचे नकशीकाम उत्तम आहे. यास १८ लाखा रु. खर्च लागला. येथे नारोपेतांनी (बहुधा वसाहती आणि-सेली) एक किंगी कारागिरीची प्रबंद घंटा ठेविली आहे. तिच्यावर १७२१ हा आकडा इंग्रजीत कोरलेला असून तिचा घेर सहा फूट आहे. जवळचा पाठवि नारोपेतांचेच बाघलेण आहे; रयास ६० हजार रु. खर्च लागला यापेठेच, देवळास व घाट्यास नारोपेतांनी म्हणतात त्यान नाशनास एक काढाई बांधला. याचा आज रक्षनपत हाहि याच्या बरोबर उत्तरेकडील राजकारणात भाग घेत असे. हा प्रथम फाल्गु व लाठी येथे सुभेदार होता. त्याचा मुलगा विश्वासराव हाहि काही दिवस या सुभेदारीवर असे. नारोपेताचा दुसरा माऊ आबाजी हा सुदास्याच्या बरोबर उत्तरेकडे वावरात असे. नारोपेताच्या मृत्यूनंतर त्याच्या अंधक व रघुपत या दोन मुलांत सरंजामाबद्दल भांडण लागले असता, ते पेशव्यानी मोडले अंधरावा हा शिष्याचा दिवाण होता. त्याचा पुत्र गोपाळराव याने महादजी व दीलतराव शिषाबरोबर राहून मराठी राज्याची चाकरी केली. पुढे पेशवाईमखेर हा इंग्रजास मिळाला. परंतु याचे अरब लोक मलियांबाचा चिड्या इंग्रजीच्या स्वाभंग करीनात. त्यामुळे त्यांनी चिड्यास माहिना-तीतबाब बेदा देऊन चिड्या घेतला या वेदयांत त्यांचे अरब मुकसाग झाले (एप्रिल १८१८). चिड्या घेतल्यावर इंग्रजांनी तो पाहून टाकला. गोपाळरावाचा पुत्र शिवराव नांवाचा होता.

महाराष्ट्रा होळकर, विहः शिवदेव, हिमणे, अंताजी माण-केषर वगैरे मंडळी ही पेशव्यांशी कटकून उत्तरेकडे आपला सयता सुभा घाटव्याच्या विचाराशी होती. यामुळे मध्यवर्ती-सरकारचा फार तोंटा होत असे. पानवतच्या अवघदाच्या अनेक कारणापेकी या लोकांची हो आराजनिपा किंवा अराष्ट्र-निष्ठा हेहि एक कारण होते. या लोकांचा तत्कालीन राज्य-वहार बाबून पाहिल्यास ही बाब रक्षणीत येईल. याचा नाश-कचा वाळा यशवंतराव होळकर व अंधकजी डेंगळ्याने बाळगला होता. [मातवर्ष भाग १; डक; राजवाडे खंड १, ६; वेल्डर-मराठा बोर्ड, डेक-खीत्रेस भा. १].

नार्यक्षिफ, लॉर्ड (१८५५-१९२४)—हा ब्रिटिश आंग्ल वृत्तपत्रकार व मुस्लीम रुब्लिन येथे जन्म पावला. याचा बाप बडोली असून ग्रेटनाईने रेल्वेकंपनीचा सहाय्यार होता. त्याची आई मॅकेट नांवाच्या एका आयरिश धर्म्य-राधी मुस्लीम असून ती अत्यंत बुद्धिमान होती. लॉर्ड नार्यक्षिफच्या दाराग्याचे नांव हार्मसवर्ष असून, नार्यक्षिफचे नांव आल्फ्रेड असे होते. आल्फ्रेड हा लहानपणापासूनच मोठा

तरतरीत, मेहनती व अवाधी मुलगा अत्यव्याप्या तेराव्या वर्षी त्याने शाळेत असतांना 'स्कूल मॅगझीन' नावाचे एक मासिक चालविले. स. १८८१ मध्ये तो कॅनिन येथे एका सोदाकाशवळ विद्याभ्यासाकरता राहिला व तेथे असतांना वाय-सिकॉलिंग, रलेज इत्यादि मासिकांना त्याने पुष्कळ लेख लिहून दिले. पुढे लॉर्ड लिंकव्हा या मुलाचा सोबती या नात्याने त्याने त्यांच्याप्ररोध युरोपची सफर केली. युरोपहून परत आल्यानंतर यगाःया १७ व्या वर्षी त्याला लंडनन्यूजच्या संपादकाने उपसंपादकाची जागा दिली. सन १८८८ मध्ये याचे 'अनसर्च टु कॅरिपेडादस' नावाचे साप्ताहिक चालविले व या पत्राची थोडक्याच दिवसांत प्रसिद्धि झाली. त्या पत्रामुळे जो फायदा झाला त्यावर त्याने 'अमल्मेटेड प्रेस' या नावाची संस्था स्थापन केली. या धंद्यात त्याला त्याचा भाऊ हॅरॉल्ड (लॉर्ड रादरीयर) हा येऊन मिळाला. या संस्थेतर्फे जे वाढमय प्रसिद्ध झाले त्याच्या विक्रीमुळे त्याला दरवर्षी ५०००० पौंड फायदा होऊ लागला. व्हॅलेन्टिन याने हि त्याच्या लेखाची स्तुति केली. १८९० नंतर त्याने युरोप, आफ्रिका, हिंदुस्थान, कानडा, अमेरिका इत्यादि देशांत प्रवास केला.

१८९४ मध्ये त्याने आपल्या भावाच्या साहाय्याने लंडन येथील इंग्लिश न्यूज या पत्राची मालकी घेतली हे पत्र यापूर्वी तोडपांतच चालले होते. पण आम्हें जे ते ह्याती घेताच त्याचा खप वाढून त्याची एकदम भरभराट होऊ लागली. १८९४ त जेव्हास नावाच्या नामांकित संवाधकाबरोबर तो उत्तरप्रदेशाच्या सफराती गेला. सन १८९२ मध्ये तो पार्लमेंटच्या निवडणुकीला उभा राहिला पण त्यात त्याला यश आले नाही. १८९९ मध्ये त्याने 'डेली मेल' नावाचे अर्ध्या आठवड्या मिळणारे पत्र सुरू केले. यात जगातील राजकीय, सामाजिक घडामोडींची हकीकत येत असल्याकारणाने त्याची लवकरच प्रसिद्धि झाली. या पत्राने वर्तमानपत्रकाराच्या धंद्यात सर्व दर्जांनी क्रांति घडून आणली इटलें तरी चालेल. बोअर युदात या पत्राचा दैनिक खप सहा लाखांवर होत होता. १९०३ मध्ये त्याने 'डेली मिरर' नावाचे पत्र सुरू केले. प्रथम या पत्रात त्याचा तोटा होऊ लागला. पण या पत्राची किंमत एक आणा होती ती अर्धा आणा केल्यामुळे, या पत्राचा खप भरभराट वाढत चालला व या पत्रात त्याला फायदा होऊ लागला. १९०५ मध्ये डेलीमेल हे पत्र युरोपमधील सर्व भाषांत मिष्ट लागले. याच साली नार्थक्लिफ यास बॅरोनेटची पदवी देण्यात आली.

१९०८ मध्ये लॉर्ड नॉर्थक्लिफ यांचे टाईम्स पत्र 'व्यापस्य' ताब्यात घेतले, आणी ताब्यात घेताच नवीन यंत्रसामग्रीच्या साहाय्याने ते पत्र छापविण्यास सुरवात त्याने केली. 'बीकडी डिपॅच' हेहि पत्र त्याने विकत घेतले, व 'डेलीमिरर' हे आपल्या भावाला विकले. महायुद्ध सुरू होण्यापूर्वी, त्याच्या ताब्यात टाईम्स व दि टाईम्स बीकडी एडिशन, डेलीमेल, ३२

ओव्हरसीमेल्, इंग्लिशिंग न्यूज, बीकडी डिपॅच ही पत्रे होती. त्याने वृत्तपत्राच्या धंद्यात पुष्कळ इष्ट फेरफार घडवून आणले. त्याबद्दींनी आठवड्यांत पांच दिवस काम करावे असे ठरविण्यात आले व त्यांनी वार्षिक नफ्यामध्ये भागीदार ठरव्यात आले.

१९०० सालापासूनच त्याने राजकारणावर आपल्या वर्तमानपत्राच्या साहाय्याने छाप घडविली होती. इंग्लंड व जर्मनी या राष्ट्रांत सलोखा घडवून आणण्याचा त्याचा प्रथमपासून प्रयत्न चालू होता. पण बोअर युद्धानंतर त्याने तो नाद अशक्य म्हणून सोडून दिला. पुढे फ्रान्स, रशिया व अमेरिका यांच्याशी सलोखा करण्याचे त्याने प्रयत्न चालविले. महायुद्धात त्याने अलौकिक कामगिरी बजावली. महायुद्ध जर्मनीचा पूर्ण नशा उतारेपर्यंत चालवावे, या मताचा तो होता दोस्त राष्ट्रांनी अथ मिळवा यासाठी इंग्लंडने फाय फाय गोटी केल्या पाहिजेत यासंदर्भा त्याने वृत्तपत्रातून बोराने असे पुढे मांडण्यास सुरवात केली. तो स्वतः महायुद्धात निरनिराळ्या रणक्षेत्रावर जाऊन आला. सरकारी नोकरी परकरावयाची नाही असा त्याचा भाषा होता. त्यामुळे त्याला त्याची असे निर्बाधपणे मांडता येत असत. पण त्याला सिव्हिल एरियल कमीटीचा अध्यक्ष म्हणून नेमण्यात आले, व ते कार्य अगदी स्वतंत्र असे असल्यामुळे त्याने ते परकले बॉयंगटन येथे बघील या नात्याने काम करण्याची जागा त्याला देण्यात आली, पण त्याने ती नाकारली. पण युद्धसंदर्भाच्या इच्छे-रुप तो अमेरिकेत गेला व जेथे असतांना विरहून बोर अमेरिकन सुरक्षेची गाठ घेऊन त्याने इंग्लंड व अमेरिका या राष्ट्रांमध्ये सलोख्याचे वातावरण उत्पन्न केले. १९१७ मध्ये तो इंग्लंडमध्ये परत आला. नंतर त्याला व्हायकीटची पदवी देण्यात आली.

१९१७ मध्ये त्याला विमानखाराच्या अध्यक्षी जागा देण्यात आली. प्रथम त्याने ती नाकारली. पुढे त्याला स्वतंत्र मंत्र शिपाया पदकाची सुभा मिळाल्याने त्याने मंत्रप्रसारणेचे काम पारकले व जुगोस्लाव्हिया, इटली इत्यादि राष्ट्रांत त्याने एसी घडवून आणून ऑस्ट्रियाच्या विरुद्ध वातावरण उत्पन्न केले. युद्धतहकुडीपरिपदेच्या वेळी तो आजार होता. पण शांततापरिपदेत त्याने इंग्लंड व फ्रान्स यांच्यामध्ये सलोखा राहना यासाठी फार खटपट केली. १९२१ त तो जगाच्या प्रवासात निघाला. जगाचा प्रवास करून आल्यानंतर थोडक्याच दिवसांनी तो मरण पावला.

लॉर्ड नॉर्थक्लिफ याला सहजपणापासूनच मोटारिंग व गोल्फ हे खेळ अतिशय आवडत असत. मोटारिंगवर त्याने पुष्कळ धूप प्रसिद्ध केले. पार्लमेंटमधील त्याचे पडिले भाषण वैसाविक खात्यात सुधारणा घडवून आणण्यासंदर्भा होते. त्याची भाषा सरळ व कोरदार होती; त्याची टीका मासिक असे. त्याला विनोदी भाषा उत्तम सिद्धता येत असे. राजकीय रणाचा त्याचा आडा अभ्यास होता. सायकलवर बसणे, व

पोस्टावर बसणें त्याला अतिशय आवडत असे. त्याचें लग्न रॉबर्ट मिस्नर नांवाच्या वेस्ट इंडियन व्यापाऱ्याच्या मुलीशी झालें होतें त्याच्या पत्नीचा अतोनात खर्च होत असे व रक्षामुळे रामकारणावर त्याच्या लेखाचा फार परिणाम होत असे. २० व्या शतकांत नॉर्थयुक ही एक बरी व्यापि होऊन गेली असे म्हणण्यात हरकत नाही.

नॉर्थयुक, लॉर्ड (१८२६-१९०४)—त. १८५७ त हा कॉमन्स समेत निवडून आला स. १८६६ त बापाच्या मृत्यूनंतर खाजगीच्या समेत गाईपयंत कॉमन्सचा लिबरल सभासद होता. १८९१-६४ या काळात हा हिंदुस्थानचा अंडर-सेक्रेटरी होता. हा हिंदुस्थानच्या गव्हर्नर जनरलच्या जागेवर १८७२ पासून १८७६ पर्यंत होता. याच्या वेळेत बंगालांत मोठा दुष्काळ पडला असता, याने बंगाली व्यवस्था ठेवून लोकांत फारसा त्रास होऊं दिला नाही. माजी खादशाहा सप्तम एडवर्ड स. १८७९ त हिंदुस्थानांत आले होते याच सुमारास बरोदाचा महाराज महाराज गायकवाड यास राज्यावरून काढून सांप्रतचे श्री. सयाजीराव महाराज यांची गादीवर स्थापना झाली. दुसरे अफगाण युद्ध टाळण्यासाठी नॉर्थयुकने कांही योजना सुचविली होती पण त्यावेळच्या सेक्रेटरी ऑफ स्टेटने ती फेटाळून लाविली तेव्हां त्याने राजीनामा दिला. व्हॅडस्टनच्या दुष्काळा प्रधानकीच्या अमदानांत (१८८०-८५) नॉर्थयुक फर्स्ट लॉर्ड ऑफ अँडमिनिस्ट्रिटी या मोठ्या हुद्यावर होता. ईंग्लंडची आर्थिक व राजकीय स्थिति पहाण्यासाठी त्याला व्हॅडस्टनने स्पेशल कमिशनर म्हणून तिकडे पाठविलें होतें. पण याच्या जाण्यापासून कांहीं एक निष्पन्न झालें नाही. सेप्टेंबरी १०-१५ रोजी यानें राजकारणांतून अंग काढून घेतलें होतें. [मॅसेट-थॉमस जॉन्स, अर्ल ऑफ नॉर्थयुक (१९०८), स्मिथ-प्रॉक्समोर् हेस्टरी ऑफ इंग्ल्या.]

लढाईत) ६ व्या हेनरीचा पराजय होऊन तो शत्रूंच्या हातीं लागला.

नॉर्थे—नॉर्थेचे राज्य उत्तर युरोपांत असून स्कॅन्डिनेव्हियन द्वीपकल्पाचा हा पश्चिम भाग आहे याची पूर्व सरहद्द स्वीडनच्या सरहद्दीशी मिळते. याच्या उत्तर, पश्चिम व दक्षिण भागास समुद्र आहे. नॉर्थेची लांबी ११०० मैल असून याची दक्षिणेकडील रुंदी २५० मैल व उत्तरेकडील रुंदी ६० मैल आहे. नॉर्थेच्या किनाऱ्याची लांबी मोजणें फार कठिण आहे. अव्वळ समजून जर सधें किनाऱ्याची लांबी मोजली तर ती १५०० मैल भरेल. पण आखातें, खाऱ्या व मोठमोठी बेटे यांचा जर समावेश केला तर १२००० मैल भरेल.

हि म न या.—युरोपांतील सर्वांत मोठी हिमनदी जॉस्टे-डालमी ही नॉर्थेत आहे. हिचें क्षेत्रफळ ५८० चौरस मैल आहे. हिचें किऱ्येक फाटे शुमुत्राला मिळतात. दुसरी मोठी हिमनदी जी स्वारडिसेन तिचें क्षेत्रफळ ४०० चौरस मैल आहे. नॉर्थेतील हिममर्यादा ३०८० पासून ५१५० फूट आहे.

बहुतेक सर्व किनाराभर नॉर्थेतील उंचवट्याच्या जमीनीच्या बाजू समुद्रालगत एकदम सखल झाल्या आहेत. यामुळे समुद्रानें विभक्त झालेले या देशाचे लहान लहान भूमिखंड हे, नॉर्थेला जणू काय बेटांची झालरच लावली आहे अर्गा शोभा आणतात. या देशातील सर्वसाधारण वार्षिक मास्त उष्णमान म्हणजे ४५-५० अंश आहे व कमीत कमी ३६-४० अंश आहे. नॉर्थेकडे येथें सूर्य १२ मे पासून २९ जुलैपर्यंत क्षितिजावर असतो व बोडो येथें ३ जूनपासून ७ जुलैपर्यंत असतो. नॉर्थेच्या दक्षिण टोंकाकडे शुद्धां एप्रिलअक्षेरपासून आगस्टच्या मध्यापर्यंत अंधार सुळीच नसतो. हिवाळ्यांत नॉर्थेकडे येथें १८ नोव्हेंबरपासून २३ जानेवारीपर्यंत सूर्य क्षितिजावर येत नाही. या देशात हिमनदी व जलेशोरी ने

महामे जगत्प्राया पाठीवर ४३ लाख लोक नोंवेमियन आहेत अतें सिद्ध होतें.

नोंवेमर्थ पुष्पपिशां क्रिया संहर्षेन अधिक आहेत. विशेषतः शहरामध्ये बायकांचें प्रमाण अधिक आढळतें. नोंवेमर्थे हरवपी १९०० पर्यंत लभें होतात. मृत्यूचें प्रमाण इतर देशांतल्यापेक्षा बरेच कमी आहे हयरोगाचा फैलाव येथें बराच आढळतो व त्याच्या प्रतिबंधासाठीं संस्था स्थापन करण्यांत आल्या असून अशा संस्थांनी सरकारकडून देणगी मिळते.

द ल ण व ल ण.—नोंवे व ग्रेटब्रिटन, अमेरिका व अर्मेनी यांच्यामध्ये प्रवाशांनीं दळणवळणाचे मार्ग १९४५ सातकाच्या बरोबरच्या दशकांत ज्ञापाट्यानें सुरू झाले. १९४५ सातकाच्या दुसऱ्या अर्धापावेतो नोंवेतील मुख्य रस्ते बांधले गेले नव्हते. सन १८५४ मध्ये पाहिसा आगगाडीचा रस्ता बांधण्यांत आला.

१९०८ मध्ये नोंवेमधील रेल्वे वाढविण्याचा ठराव स्टोडिंग्जें मंजूर केला व स. १९१० पासून या कामाला सुरवात झाली. १९११ मध्ये नोंवेमधील रेल्वेची लांबी ३४४४ किलोमीटर होती. १९२१ मध्ये सरकारनें सुधार ते प्रोग्रॅमपर्यंतचा रेल्वेचा मोठा फांटा तयार करण्याचें काम सुरू केले. महायुद्धामुळे विशेष्या साहाय्यानें शाब्दा चालविण्याचें काम बंद पडलें होतें. पण महायुद्धानंतर ते पुन्हां सुरू करण्यांत आले. रेल्वेप्रमाणेच मोटोमोटे रस्ते बांधण्याचें काम १९१२ पासून सुरू झालें व त्याप्रमाणें, नोंवेमधील सर्व भागांतून व बाहेरच्या गांवांनीं जाण्यासाठीं मोटोमोटे रस्ते बांधण्यांत आले. या रस्त्यावरून मोटार-सायकली नेण्यासाठीं कायद्यानें परवानगी देण्यांत आली. १९२१ मध्ये मोटार तयार करण्याचे दोन कारखाने नोंवेमध्ये होते. पण मोटारांचें सर्व साहित्य बाहेरून तयार होऊन, ते एकत्र ओढण्याचेंच काम हे कारखाने करीत असत. नोंवेमध्ये निरनिराळ्या भागांत नौकानयन चालतें व त्याला सरकारकडून पुष्कळ मदत मिळते. युद्धामध्ये नौकानयनाचें काम कोहां भागांतून बंद पडलें होतें पण ते युद्धानंतर सुरू करण्यांत आले आहे. तारा व टेलिफोन हेही सर्व नोंवेवर पसरले आहेत. विनतारी विद्युत्संदेशार्थें प्रमुख ठिकाणीं स्थापन करण्यांत आली आहेत. रेडियोग्राफी स्टेशनही हळू हळू सुरू करण्यांत आली आहेत. १९२२ मध्ये स्ट्रॅट्झर येथें जे रेडियोग्राह बांधण्यांत आले; त्याची जगातील मोठ्या रेडियोग्राहामध्ये गणना होते.

व्यापार व उद्योग धंदे, दर्यावर्षी व्यापारः—महायुद्धापूर्वी नोंवेमधील व्यापारी गलबतांचें प्रमाण फार मोठें होतें. पण युद्धामध्ये अथळ जवळ अर्धी अधिक नष्टतें युद्धव्यामुळे नोंवेला मोठा धक्का बसला पण १९२१ मध्ये पुन्हां नोंवेनें पूर्वी-इतकी आपल्या गलबतांची संख्या वाढवली आहे. नावि यांच्या धंधांत नोंवेमधील सुमारे २६००० लोक वडले आहेत. समुद्रावरील व्यापारासंबंधी केलेले कायदे, इतर

देशांतील कायद्यांपेक्षा अधिक उदार आहेत. १९१९ मध्ये, खलाशांनीं दररोज अर्ध तासापेक्षा जास्त काम पदं नये यासंबंधी स्टोडिंग्जें कायदा केला. शिक्षाविद्या, शिक्षियनलंड, स्टॅन्ड-मर, बर्मेन, ट्रॉडजेन इत्यादी बंदरें मोठी करण्यांत आली. तेथे सर्व सोयी करण्यांत आल्या आहेत. नोंवेइतका पाण्याचा पुरवठा यूरोपांत फारच कचित् ठिकाणीं सांपडतो. या पण्णापासून शक्ति उत्पन्न करण्यासाठीं सरकारनें कंपनी स्थापन केली आहे. नोंवेमध्ये एकंदर १ कोटी ५० लाख अश्व-घोष्णीइतकी जलशक्ति निर्माण होऊं शकते असें सिद्ध झालें आहे. तापेकी नोंवेसाठीं उपयोगास गह्वर अवगारी शक्ति सोडून बाकीची उरलेली शक्ति मध्ययूरोपातील राष्ट्रांना देण्याचा नोंवेचा उद्योग चालला आहे. या जलशक्तीचा विद्युत्-तत्त्वा साहाय्यानें तयार होणाऱ्या रसायनांच्या व धातूंच्या कार्यां फार उपयोग होतो.

धंदे.—नोंवेमध्ये लोखंडाच्या खाणी पुष्कळ आहेत. अल्पमिशन, चाई, निकल बर्गेर धातूही मुशळक सांपडतात. नोंवेमधील रचित जमीन १०४०००० एकर असल्याचें १९१७ च्या सरकारी रिपोर्टवरून आढळतें. तापेकी १९२१ साली ५०००० एकर जमीनच लागवडींत आली. गह्व, राय, सातू, ओट, मगकोन, बटाटे हीं मुख्य पीकें आहेत. नोंवेत गुरादारांचीही सफुडि आहे स. १९१९ मध्ये नोंवेमध्ये ४०० दुधाच्या डेअर्या होत्या नोंवेतील जंगलाचें क्षेत्रफळ २६६०० चौरस मैल आहे. देवदार व कर या झाडांची येथें समृद्धि आहे. रागवान, झाडाच्या साली व कागदाला लागणारे लांकूड हे या जंगलात निर्माण होतें. जंगलांत निरनिराळ्या प्रकारचीं झाडां लावण्याकडितां नोंवेजियन अफोरेस्टेशन अँडरेगिशन स्थापन झालेली आहे.

मासे धरण्याचा व ते बाहेरदेशां पाठविण्याचा धंदा प्रमुख आहे. या धंधांत सुमारे लाख मासे गुंतलेली असतात. १९१७ साली ३५ दशलक्ष कोनच्या किंमतीने मासे पकडण्यांत आले. १९१९ साली या धंधाला मदत करण्यासाठीं, सरकारनें बँक उघडली व त्या बँकेच्या शाखा प्रमुख शहरां उपख्यांत आल्या; व्हेल मासे पकडण्याचा धंदाही हल्ली नोंवेनें सुरू केला आहे. या व्हेल माशाचें तेल काढण्यात येतें. १९२० साली सुमारे ३५००० टन तेल व्हेल माशापासून काढण्यांत आले. जगामध्ये या माशाचें तेल जितकें काढण्यांत येतें त्यापेकीं अर्धे नोंवेमधूनच निघतें.

१९२० साली नोंवेमधून ५१८ दशलक्ष कोनसेच्या किमतीच्या माशाचीं अयात व २१८ दशलक्षांच्या किमतीच्या माशाचीं निर्यात झाली. आयात माशात धन्य, माल, बर्डी, सापर, कोंकी, कापड, पादत्राण, लोंकरीचें कापड, रोशमी कापड, पेट्रोलियम, यंत्रे, दाख, हे प्रमुख मिश्रत होत. निर्यात माशाला, मासे, माशाचें तेल, रागवान, कॅडेन्स मिश्रक, कागड बर्गेर प्रमुख वस्तू होत.

जावेतील औद्योगिक घरांनी संघटना करण्याकरिता नोंवे-
प्रियन इंस्ट्रुमल असोसिएशन नोंवाची एक संस्था १९१९
साली स्थापन झाली असून त्या संस्थेने नोंवेप्रियन इंस्ट्रु-
नोंवाचे वर्तमानपत्र सुरू केले आहे. याशिवाय नोंवेप्रियन
एम्प्लायर्स असोसिएशन नोंवाची संस्था स्थापन झाली असून
निचे " एम्प्लायर्स " नोंवाचे प्राक्षिक प्रसिद्ध होत असते.
स. १९२१ मध्ये नोंवेत एकंदरीत सर्व प्रकारच्या मिळून ११०
विमर्शपत्रा होरास व त्या सर्वांचे मिळून ५० फोटी कॉनर
मोडलस होत.

१। पय पय व त्या.—नोंवे स्वतंत्र असून तेथे सनदधीत
समासपरा प्रमाससाक राज्यपद्धति आहे. सन १९०५ मध्ये
हा देश स्वातंत्र्यप्राप्त विभक्त झाला. सन १९०४ मध्ये एडस-
नहाड येथे केलेल्या कायद्याप्रमाणे राज्यव्यवस्था चालते.
नोंवे पेडोबिडी काही प्रकार करण्यात आले आहे. राजा
१८ व्या वर्षी वयात येतो व त्याच्या अधिकारांत अमलव्या-
वर्ण आहेत. तो आपला अधिकार प्रदान व मंत्री यांच्या सभे-
महून बजाविली व ही सभा त्याच्या सरकाराची कृत्याबद्दल जबाब
दार असते. हे मंत्री व उच्च दर्जाच्या काँग्रेसील अधिकारी
यांना राजा नेमते. राजाला तापुरते कायदे करण्याचा
अधिकार असतो तसेच तो युद्ध पुकारू शकतो. मात्र चट-
ईच्या युद्धाच्या वेळी त्याला पार्लमेंटची संमति घ्यावी लागते.
त्याला सहा करण्याचा अधिकार आहे. ह्याचप्रमाणे सैन्य व
सारमार यांवर त्याचा अधिकार आहे. पार्लमेंटला कायदे
करण्याचा अधिकार आहे. व पार्लमेंटचे सभासद प्रत्येक
सातातून १ याप्रमाणे निवडले जातात. प्रत्येक ३ वर्षांनी
निवडणूक होते. हा मत देण्याचा अधिकार प्रायः नावेप्रिय-
नास आहे. मात्र त्याचे वय २५ वर्षांचे असून, तो या देशांत
५ वर्षे तरी राहिला असला पाहिजे. नागरिकत्वाची कायदेसह
अट त्याने पूर्ण केली पाहिजे. स. १९०७ च्या कायद्यान्वये वरील
अटीप्रमाणे वायकोनोहि मत देण्याचा अधिकार आहे. फ्रान्
मेंटच्या सभासदास त्याच्या भागांत मत देण्याचा अधिकार
असून त्याने नोंवे १० वर्षे पारिवर्ती असली पाहिजेत
व त्याचे वय ३० वर्षांपेक्षा कमी नसले पाहिजे. पार्लमेंटला
स्टोर्टन सभे म्हणतात. साधारणपणे स्टोर्टन वर्षातून एकदा
१ महिनेपर्यंत भरते. पार्लमेंट भरल्यानंतर तिचे दोन भाग
होतात. एकास " सेंटिना " म्हणतात व त्यांत एकंदर सभा-
सदीच्या एकचतुर्थांदा सभासद असतात. दुसऱ्याला " आर्टेल
स्टिग " म्हणतात व त्यांत बाकीचे सभासद असतात. प्रत्येक
कायद्याचा मसुदा प्रथम आर्टेलस्टिगमध्ये वाढतो जर तो तेथे
पास झाला तर तो सेंटिनामध्ये पाठविला जातो. व तेथे जर
तो पास झाला तर राजाच्या संमतीने त्याला कायद्याचे रूप
प्राप्त होत. जर एखादा मसुदा २ वेळा आर्टेलस्टिगमध्ये पाठ
होऊन सेंटिनामध्ये नाकारण्यांत आला तर या दोन सभांच्या
मिधसंमत दोनतृतीयांदास मताधिक्याने तो पास होऊन वाढतो.
रजमाने नंतर देण्याचा अधिकार आहे. पंध्र एखादा मसुदा

जर धैर्यहीन सारण्या पास केला तर त्याला कायद्याचे रूप
प्राप्त होत. पार्लमेंट जर ठरविते व संस्थानाच्या सभेच्या सभा-
तद्वार अधिकार चालविते. या सभासदांना पार्लमेंटमध्ये
मत देण्याचा अधिकार नसतो; फक्त बोलाव्याचाच अधिकार
त्यांना असतो.

ज मा घे दी.—येथील जमा व खर्च प्रत्येकी (१९९७ साली)
३९६७७७ हुजार व २६८७१९ हुजार कोनर आहे. एक बँक
आफ नोंवेला नोंवा काढण्याचा अधिकार आहे व ही पेडी
लाभगी आहे नोंवेत सोम्याचे चलत आहे. येथे कोनर
नावाचे सुमारे १ शिलिंग व एकपूणेंक एकद्विपांश पेन्स
किमतीचे नाणे आहे.

सैन्य व आरमार.—२२ अघवा घातून अधिक घ्याचे
लोक सफरतीत सजाने भरती करण्यास योग्य समजले
जातात युद्धाच्या वेळी १८ पासून १०० पर्यंत घ्याचे लोक सफर-
भरतीला योग्य समजले जात. सैन्याचे दोन भाग आहेत;
लाईन रिजर्व्ह व सेकंड रिजर्व्ह. शांतिस्थेच्या वेळी लाईनमध्ये
१२००० लोक असतात. परंतु लढाईच्या वेळी ते २६०००
अथवा जास्त करता येतात. मात्र १८००० वर नावदेण्यास
पार्लमेंटची संमति लागते. आरमारांत १२०० ऑफिसर व
कायमचे नोकर असत नोंवेसह ५ डिस्टेंटर नवाने, ४९
टोपेंकी व शिपाय सुमारे १२ सफरी मद्याने असून पाणसुंरा
मोटींवर तांदू आहे.

प र्म व शि हा ण.—एव्हान्जेलिकल हनुयोरन
हा देशाचा धर्म असून राजा त्याच धर्माचा अनुयायी
असला पाहिजे. शिक्षण सध्याचे असून शाळेंत नाणाच्या
मुळांचे बरोबरयोदा व घातून १४ पर्यंत आहे पण
एव्हारातून तो ११ पासून १४ पर्यंत आहे. शाळेंत नाणाच्या
बराचशा मुलांपैकी एकदा १४ मुले शाळेंत जातात. प्राथमिक
शिक्षणाच्या शाळा म्युनिसिपालिटीच्या व काउन्टीच्या
ताब्यांत आहेत व त्यांचा खर्च म्युनिसिपालिटीला व काउं-
टीला कोरापा लागतो. फक्त सरकार काही मदत करते.
सरकारची मदत असलेले असे दिव्येनिभा येथे एक विश्व-
विद्यालय आहे.

१९१७-१८ साली १९१९ प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा
असून त्यांपैकी येथेगांवांतील शाळांत २८११७ विद्यार्थी
आणि शाहरींतील शाळांत १०००० विद्यार्थी होते. नव्यम
शिक्षणाच्या एव्हंडर शाळा १९१२ असून मॉरीटी बहुरतेक
मिथ म्हणजे मुलासुडीनां एकत्र शिक्षविण्या होत्या. १९२१
साली दिव्येनिभा येथील विद्यार्थींतील १३८३ विद्यार्थी
होते. एक ट्रेनिंग कॉलेज, एक ट्रेनिंगकल हायस्कूल व एक
वेतरी हायस्कूल होते.

इति हा स, प्राचीन.—अतिप्राचीन काही नावेमध्ये
" इनिश " महासंघाचे लोक राहण असावे. हे लोक नवार्थ
होते. इ स १००० ते १०००० च्या सुमारास " लेला " लोक
नोंवेला आले. " ट्युराजिक " महासंघाचे लोक नोंवेत येथे

आले हे निश्चयात्मक सांगता येत नाही. प्राचीन काळा या देशात सुमारे २९ राज्ये होते, व राज्यांच्या ताब्यांत त्यांची नोकरी करणाऱ्यांक शपथ घेतलेले असे येथे असत. याशिवाय राजा होण्याला आत काही लागत नसे. पुढे या लोकांत एकराष्ट्रीयत्वाची भावना हळू हळू उत्पन्न झाली. पद्धत्या राज्यांचा प्रिथिव्याचा कोव्हर उद्भव झाला. येथील राजाने आपले राज्य धर्म, दिग्विषय व धारणा या तीन लघुगर्भांनी बाढविले हाकटन राजाच्या वेळी यशस्व राज्यविस्तार झाला होता. हाकटन राजानंतर हॅराल्ड हार्फंगर हा राजा झाला. इ. स. १३३१ त वारला. त्याच्यानंतर एरिक ब्लॅन्डिएक्स हा गादीवर आला. परंतु त्याचा भाऊ हाकन याने त्याला गादीवरून काढून आपण स्वतः राजा झाला (१३४). त्याच्या नंतर दुसरा हॅराल्ड व अले हाकन हे राज्ये झाले. परंतु त्यांच्या कारकीर्दीत महत्त्वाच्या गोष्टी झाल्या नाहीत याच्यानंतर झालेल्या ओलॅफ राजाने नोंबें देशात प्रिस्ती धर्माची पुरवात केली. स्वीडन येथील लढाईत हा राजा पडला.

प्राचीन मध्ययुगात गादीवर हक्क सांगणाऱ्या प्रतिस्पर्ध्यांमध्ये बऱ्याच लढाया झाल्या; व त्यामुळे राजसत्तेचा प्दक्ष होऊन उमरावांनी महत्त्व आले. पुढे पांचवा हाकन याच्या कारकीर्दीत त्याचे महत्त्व कमी झाले. हाकनची मुलगी इंगेबोर्ग दिने स्वीडनच्या राजाशी लग्न झाली. हाकन याच्या मरणानंतर तो निपुत्रिक असल्यामुळे नोंबें राज्य इंगेबोर्ग हिचा मुलगा मॅगनस याजकडे गेले. अशा रीतीने स्वीडन व नोंबें या राज्यांचे एकिकरण झाले मॅगनस याने आपला पुत्र सहजा हाकन याला नोंबें राज्य दिले. हाकनने डेन्मार्कच्या राजकन्येशी विवाह केला. व त्याचा मुलगा पांचवा ओलॅफ हा डेन्मार्कचा राजा झाला. हाकनच्या मरणानंतर तो डेन्मार्क, स्वीडन व नोंबें या तीन देशांचा राजा झाला. ओलॅफ हा निपुत्रिक असल्याने त्याच्या मरणानंतर एरिक याला तीनही देशांचा राजा निवडण्यात आले.

१३९७ ते १८१४:—या दीर्घ काळाचे चार पोटविभाग पडतात. १४५० साली नोंबें डेन्मार्कबरोबर संयुक्त झाला. पुढे रिफॉर्मेशन (प्रिस्ती धर्मसुधारणा) च्या काळामध्ये नोंबें पूर्णपणे एक पराग्रस्त प्रांत बनला १६६० साली नोंबेंला काही स्वतंत्र राजकीय हक्क मिळाले. आणि १८१४ साली सनहरीर राजपक्षाकडून त्याचे स्थापन होऊन नोंबें स्वीडन देशाच्या बरोबरीचा स्वतंत्र देश बनला. हा दीर्घकाळ पारतंत्र्यात गेल्यामुळे या काळात इतिहासात नमूद करण्यासारख्या गोष्टी नोंबेंमध्ये घडू नये पद्धत पद्धत्याच नाहीत सैन्य व आरमार नष्टप्राय झाले, मूल नोंबेंमी आपोपेवगी डॅनिश भाषा प्रचलित झाली.

एरिक याला राजा निवडल्यामुळे नोंबें एकिकरण झाले त्यामुळे नोंबें वरचे चुकसान झाले. कारण नोंबें हा राज्याचा एक प्रांत आहे असे समजले जात होते. इ. स. १४४८ मध्ये स्वीडनच्या लोकांनी वॉले नटस्सन याला राजा निवडले व डेन्मार्कच्या लोकांनी प्रिथिव्य याला

राजा निवडले. नाविला प्रिथिव्य याला राजा मान्य करणे भाग पडले. अशा रीतीने झालेल्या एकिकरणामुळे नोंबेंचे पार चुकसान झाले कारण डेन्मार्कचे राज्य नोंबेंतील मोठमोठ्या जागा डेन्स लोकांनी देत व नोंबेंचा प्रांत गहाण ठेवून पैसे काढीत. नोंबें देशाची स्थिति नवव्या प्रिथिव्य राज्यापर्यंत (१५८८-१६८८) उत्तरेतर अधिकाधिक खालावत होती चवथ्या प्रिथिव्य राजानेच प्रिथिव्या शहर वसाविले. त्याने नोंबें देशाच्या सुधारणेकरिता बरेच प्रयत्न केले, परंतु याच्या कारकीर्दीत नावेंचा काही मूलख स्वीडनच्या ताब्यात गेला. डेन्मार्कने स्वीडन देशाशी इ. स. १६५८ च्या सुमारास युद्ध केले. या युद्धाच्या शेवटी नोंबेंचा काही भाग स्वीडनच्या ताब्यात गेला.

पांचव्या प्रिथिव्य राजाच्या कारकीर्दीत नोंबेंच्या कायदेसंप्रदायाचे केरतपत्तण झाली. त्याने नोंबेंचे गेलेले प्रांत मिळविण्याची खटपट केली. प्रिथिव्य नंतरच्या दोन राजांच्या कारकीर्दीत, डेन्मार्कच्या वडाईच्या धोरणावरून, पुन्हा नोंबेंचा आपल्या प्रांताच्या रुपांत एक थावा लागला. १८ वे शतक मधल्याच्या पूर्वी अज्ञान अंधकार याला विषयकारिता बरीच खटपट झाली फक्त डेन्मार्क देशांतूनच घान्याची आवात नोंबें देशात झाली पाहिजे, असला तुलसी कायदा इ. स. १७८८ मध्ये रद्द झाला.

नेपोलियनच्या वेळच्या युद्धाच्या वेळी डेन्मार्कच्या धोरणामुळे नोंबेंचा नेपोलियनच्या पक्षाला उचलून धरणे भाग पडले व त्यामुळे त्यावर पुन्हा देशात घान्याचा तुटवडा पडला या व असल्या काही राष्ट्रीय आपत्तीमुळे नोंबें देशात देशभिमतांशी ज्योत पेटली परंतु यावेळी देशभिमतांची मजल वेगळ्या राज्यकारभाराच्या मागणीवरून गेली नाही. ही मागणी इ. स. १८०५ मध्ये देशात आली. न. १८११ मध्ये तिथेनिभा विश्वविद्यालयाची स्थापना झाली.

नेपोलियनच्या युद्धाच्या वेळी डेन्मार्कने नेपोलियनची बाजू घेतली. या युद्धाच्या शेवटी स्वीडनने डेन्मार्कवर स्वारी केली तेव्हा डेन्मार्कच्या राजाने “ कौल ” च्या तहान्वये नोंबें स्वीडनला दिला. परंतु या वास्तवत नोंबेंतील लोकांचा संगत घेतली नव्हती, म्हणून हा तह मान्य करण्याचे त्या लोकांनी नाकारून एडस्वोल्ड वेथ प्रतिनिधिसभा भरविली (१८१४) या सभेत अमेरिका, फ्रान्स (१७९१) व स्पेन (१८१२) यांच्या धर्तीवर नोंबेंची राज्यपद्धति अशाची असे ठरविण्यात आले. डेन्मार्कने पठविलेला नोंबेंचा राजप्रतिनिधि फेडरल याला सर्वानुमते राजा निवडण्यात आले. तेथे ठरलेल्या राज्यपद्धतीप्रमाणे (नॅशनल असेंब्ली) राष्ट्रीय सभेत एकच सभा आखावी व राजाला नियम रद्द करण्याचा अनिश्चित अधिकार नसावा असे ठरविण्यात आले.

पुढे स्वीडनने नोंबेंवर स्वारी केली तेव्हा शेवटी मोठे धेंधे समेट करण्याकरिता सभा भरून तीत असे ठरविण्यात आले, की नोंबेंने स्वीडनचे साम्राज्य कबूल करावे, व त्या देशाचा

राज्यकारभार एवढोच येथील प्रतिनिधिसभेने ठरविल्या-
प्रमाणे चालावा. मात्र त्या पद्धतीत, कफ स्वीडन नॉर्वेच्या
एकीकरणास जरूर असलेले करक करावे.

१८१४-१९१०:—१८१४ रोजी नॉर्वे व स्वीडन
एका राजघराण्याला असून नॉर्वे स्वतंत्र व अविभक्त आहे
असे जाहीर करण्यात आले. या राज्यपद्धतीप्रमाणे या
दोनही देशांचे राज्यकारभार, प्रतिनिधिसभा, सैन्य, भा-
रमार व कर हे पृथक् पृथक् होते.

यानंतर काही वर्षेपर्यंत या देशाला दारिद्र्य व व्यापाराची
मंदी सहन करावी लागली. देशाची सांपत्तिक स्थिति फार
चालावलेली होती. पुढे राजा व स्टोडिंग (प्रतिनिधिसभा)
यांच्यामध्ये वैभवाच होऊन लागला. इ. स. १८२२ मध्ये
राजाने राज्यपद्धतीत सुधारणा करून देण्याचा ठराव
स्टोडिंगपुढे आणला परंतु तो बहुमताने नापास झाला. पुढे
इ. स. १८२४ आणि १८३० मध्ये बरील ठराव पूर्वीप्रमाणेच
नापास झाले. १७ मे हा दिवस नॉर्वेतील लोक " स्वराज्य-
दिन " म्हणून उत्सवात घालतात असत. राजाला हा उत्सव
आपणच अपमानकारक आहे, असे वाटून त्याने तो बंद
करण्याचे प्रयत्न केले. शेवटी नॉर्वेतील लोकाना हा उत्सव बंद
करण्याचे बळ केले.

इ. स. १८३० नंतर नॉर्वेच्या स्टोडिंगमध्ये दोस्तद्वारी
पक्षाचा उदय झाला. देशाच्या अमाखोबोर या पक्षाचा
विकेप कटारा होता. इ. स. १८३६ मध्ये राज्यपद्धतीत सुधा-
रणा करण्याबद्दलचा राजाचा ठराव नापास झाला. तेव्हा
राजा नाराज होऊन त्याने स्टोडिंग बरखास्त केले. पुढे
राजाने स्टोडिंग बोलाविले. तेव्हा सभासदांनी राजाला मान-
पत्र दिले व त्यात परराष्ट्रीय कारभारात देखील नॉर्वेला
स्वीडनच्या बरोबरीचे हक्क द्यावे व नॉर्वेला आपले स्वतंत्र
निधान दर्यावर वापरण्यास परवानगी द्यावी अशा मागण्या
करीता होत्या. पैकी निशाणाबद्दलची मागणी अंशतः देऊन
परराष्ट्रीय कारभाराच्या मागणीचा विचार करण्यास कमिशन
बसविले.

इसवी स. १८४४ मध्ये पहिला ओस्कर हा गादीवर
आला; त्याने नॉर्वे व स्वीडन यांना आपापली स्वतंत्र
निर्वाण दर्थावर वापराची असा निकाल लावला. या स्वतंत्र
निशाणावरील कोपण्यात " संयुक्त निन्हा " असावे असे
ठरविण्यात आले. या राजाच्या कारकीर्दीत नॉर्वे देशाची
भरभरात झाली. स. १८५१ मध्ये रशियाचा व नॉर्वेचा सरह-
दांबद्दल संटा होण्याचा प्रसंग झाला होता. परंतु तो
इसवी सन १८५६ च्या तहाने टळला. इसवी सन १८५९
मध्ये पॅराचा काले गादीवर आला. याच्या कारकिर्दीत,
नॉर्वेचा व्हार्डराय नेमण्याचा राजाचा हक्क रद्द करारा असा
स्टोडिंगने ठराव पास केला परंतु राजाने त्याला अनुमति
दिली नाही. याच्या कारकिर्दीत स्वीडनने " एकीकरणाच्या
कायद्याची केरतपासणी स्वीडन " अशी गूपना मागिली. स्वीड-

नच्या सरकारने असे मत होते की दोनही देशांचा एकच
प्रतिनिधिसभा असावी व तीत लोकसंख्येप्रमाणे प्रतिनिधी
असावे म्हणजे नॉर्वेच्या प्रतिनिधीच्या दुप्पट स्वीडनचे प्रति-
निधी असावे ही सूचना नॉर्वेच्या स्टोडिंग सभेने मान्य
केली. स. १८६९ मध्ये वार्षिक स्टोडिंग भरण्याचा कायदा
पास झाला. इ. स. १८७१ मध्ये सभेच्या व एकीकरणाची
बंधने दडतर करण्याच्या तत्वावर एकीकरणाच्या कायद्याची
केरतपासणी करण्याचे स्टोडिंगने बळ केले. परंतु हे स्वीड-
नला मान्य नव्हते. स. १८७२ मध्ये स्टोडिंगमध्ये प्रधानमंड-
ळाला वेगळाबद्दल कायदा पास झाला.

इ. स. १८७२ मध्ये दुसरा ओस्कर हा गादीवर आला.
त्याने " व्हार्डराय नेमण्याचा राजाचा अधिकार रद्द व्हावा " हा
स्टोडिंगचा ठराव मान्य केला. यापुढे प्रधानमंडळाचा
अध्यक्ष हा मुख्य प्रधान समजला जात असे व हाच शिक्षा-
निकाच्या सरकारचा मुख्य असे. राजाचा " व्हेटो " चा अधिकार
कायद्याचे विलीन वेळी पास होऊन राज्यपद्धत्यनुसार चाला
कायद्याचे स्वरूप आले, परंतु हा कायदा राजाने मान्य केला
नाही शिक्षा/निका/विधिविद्यालय/कायदेविद्यालयांना हा वाद-
प्रसन्न प्रश्न विचारला असता त्यांनी बहुमताने असे मत दिले की
राज्यपद्धतीत बदल करणारा ठराव रद्द करण्याचा राजाचा
अधिकार काढता येत नाही. हा राजा व स्टोडिंग यांच्यातील
संटा विकीपास जाऊन आगशी काही संट्याची कारणे उद्भ-
वली. शेवटी प्रधानमंडळाची रिगलेटकटून चौकशी करून
संट्याचा निकाल काढण्याचे ठरले हे रिगलेट रातकीय
गुन्हाचा निकास लावते व या निवालावर अपील नसते.
रिगलेटने प्रधानांनी दोघी ठरवून शिक्षा दिली. या निकास-
वरून इतर संट्याचा निकास लागला, परंतु राजाच्या अधि-
करासंबंधी निकास या निकासवरून लागला नाही.

इ. स. १८९४ च्या मंडीकरणाच्या कायद्यात राजका-
णात नॉर्वे देशाच्या प्रतिनिधीचा सल्ला घ्यावा अशी या-
बद्दल काहीच उल्लेख नव्हता. याबद्दल नॉर्वेच्या लोकांनी
ओरट केले. तेव्हा स. १८९५ मध्ये असा कायदा पास केला
गेल्या की, नॉर्वे व स्वीडन यांचा संबंध असलेल्या, अगर
कफ नॉर्वेचा संबंध असलेल्या राजकारणाबद्दल जेव्हा स्वीड-
नचा परराष्ट्रीय प्रधान राजाशी खलवत करील तेव्हा राजा-
जबळ असलेला नॉर्वेचा प्रधान हुनर असावा. सन १८८५
मध्ये स्वीडन देशाच्या राज्यपद्धतीत बदल झाला. त्यात असे
ठरले की राजकारणाच्या खलवत्याच्या वेळी स्वीडनचा पररा-
ष्ट्रीय प्रधान, प्रधानमंडळाचे आणखी २ सभासद व स्टोंक-
होम येथे असलेला नॉर्वे देशाचा प्रधान हे लोक हुनर
असले पाहिजेत. ही व्यवस्था सभेच्या तत्वावर नाही अशी
नॉर्वेच्या लोकांनी ओरट घेतली. शेवटी आपल्या देशाचा
संबंध असलेले राजकारण आपल्या मंत्र्यांनाच करावे अशी
मागणी नॉर्वेच्या लोकांनी केली. याबद्दल बरेच लढे होऊन
शेवटी वेगळ्या राजाचा सल्लाही आपले स्वातंत्र्य गाहीर

करण्याचा नॉर्वेचा विचार झाला. सप्टेंबर १९०६ मध्ये होनडि बेरगाच्या प्रतिनिधींची संयुक्त सभा कार्टेस्टेड येथे भरली. त्या सभेने पृथक्करणाचा ठराव पास होऊन ही व्यवस्था १० वर्षांपावेतां चालवी व तीव्रतेने कोणीही तक्रार न केल्यास तीच व्यवस्था पुढे चालवता असे ठरले. नॉर्वेच्या लोकांनी डेन्मार्कचा राजपुत्र, चार्ल्स माला राजा निवडले व तो सातवा " हाकन " ही पदवी धारण करून गादीवर बसला (१९०७).

इ. स. १८९८ मध्ये सर्व सुखांना मत देण्याचा अधिकार देण्यात आला व इ. स. १९०७ मध्ये कोर्टी विधायित वर्गाच्या बायकांना मत देण्याचा हक्क देण्यात आला.

१९१० नंतरचा इतिहास:—१९०५ साली स्वीडनपासून नॉर्वेची फाटाफूट होऊन नॉर्वे स्वतंत्र राष्ट्राच्या नांवाने आपली स्वतःची राष्ट्रीय सभा ईरलंडच्या पार्लिमेंटरी पद्धतीवर स्थापन केली. पण या स्टोडिंग एरक राष्ट्रासंबंधी एकदम बसावा तसा जम बसणे शक्य नव्हते. याच सुमारास नॉर्वेमध्ये मंगूररंध बळावत चालला होता व त्याने आपला स्वतःचा ' सोशल डेमोक्रेट ' नांवाचा पक्ष स्थापन केला होता. याशिवाय नेहमीप्रमाणे हुजूर पक्ष व जहाल पक्ष असे दोन पक्ष नोंवित होते.

१९०७ साली जॉर्जेन लोवलेंड हा नॉर्वेचा प्रधान झाला. १९०६ पासून १९१२ पर्यंत नॉर्वेमध्ये एक मोठा वादग्रस्त प्रश्न उपस्थित झाला होता व तो म्हणजे सरकाच्या मंत्रुरीने नोंवितोले घबघवे, खाणी, जंगल ह्यांपादि मालमाला मत्तापराधी व नॉर्वेमियन लोकांनी मिळविली होती ती यापुढे त्यांच्याच हातात राहू याची किंवा नाही हा होय. या प्रश्नावर लोवलेंडच्या कारकीर्दीत बरीच रणे माजली; व निरनिराळ्या पक्षांमध्ये फाटाफूट झाली. लोवलेंडने ईरलंड, फ्रान्स, जर्मनी व रशिया यांच्याशी तह करून त्यांच्या नावेमधील हितसंबंधांचे रक्षण करण्यास तहाच्या द्वारे मान्य केले होते. या तहाला जहाल पक्षातील काही लोक अनकुल तर काही प्रतिकूल होते. त्यामुळे या जहाल पक्षात दोन पक्ष होऊन एकाचे रंडिकूल व दुसऱ्याने खिबल असे नांव धारण केले. १९०८ साली या प्रश्नावर खडाजंगी वाद होऊन रंडिकूल व सोशालिस्ट पक्षांनी लोवलेंडचा परामर्श केल्यामुळे लोवलेंडला राजीनामा द्यावा लागला व त्या जागी मंगूर नडसेन हा प्रधान म्हणून आला. याने परकीय लोकांनी जी मालमाला आपल्या ताब्यांत आणली होती ती कमी करण्या संबंधी सटपट चालविली. याला हुजूर पक्ष व लिबरल पक्ष यांनी विरोध करण्यास सुरवात केली. लिबरल पक्षाने आपली पुनर्विघटना करून व हुजूर पक्षाशी संघटना करून नडसेनच्या विजाला कसून विरोध केला. त्यामुळे पुन्हा नवीन निवडणूक होऊन तीत हुजूर व लिबरल पक्षाची थोडक्या मताधिक्याने काही हाईना सरशी झाली.

पण या घामधुमिच्या काळांत इतर कित्येक प्रश्न नोंवे सरकरने मिटविले होते. त्यांपैकी स्वीडन व नॉर्वे यांच्या मधील साहू निधितः करण्यासंबंधीचा प्रश्न प्रमुख होता. तो हेमपरिवेदेच्या मार्फत स्वीडन व नॉर्वे यांनी मिटवून घेतला. १९१० साली मोंलेट कोनी हा लिबरल पक्षाचा पुढारी प्रधान झाला. त्याच साली लिप्यांनी म्युनिसिपल निवडणुकीत मतदानाचा अधिकार देण्यात आला. नॉर्वे व ईरलंड यांच्यामध्ये तारायंत्रामार्फत दळणवळण सुरू झाले. परकीय लोकांच्या हितसंरक्षणासंबंधी नवीन कायदा करण्यात आला व करासंबंधीचे नवीन विलहि पसार करण्यात आले. पुढे लिबरल व हुजूर पक्षाचे पदेनास होऊन जेन्स मॅटली याने प्रधानकीची व बॅने धारण केली. याच्या कारकीर्दीतील विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मिस अगड एस्टेड या बाईची प्रवानमंडळ्यात घालेली नेमणूक ही होय.

१९१२ साली जी नवी निवडणूक झाली तीत रंडिकूल पक्षाचा विजय झाला व नडसेन हा पुन्हा प्रधान झाला. हे प्रवानमंडळ सन १९२० पर्यंत अधिकांशकड राहिले. याच्या कारकीर्दीत प्रवानमंडळाला स्टोडिंग समेतहि बसण्याचा अधिकार देण्यात आला. १९१८ साली महायुद्धाला सुरुवात झाल्यामुळे आपल्या राष्ट्राचे तात्काल्य सांठ्यासाठी व संरक्षण करण्यासाठी स्टोडिंगची जादा बैठक भरण्यात आली. या सभेत नॉर्वेच्या संरक्षणासाठी लष्करी सेना उभारण्याचा ठरून त्याप्रसिद्धी १० लक्ष २६६ मंगूर करण्यात आली; व स्वीडन व डेन्मार्क यांच्याप्रमाणेच नॉर्वेनेहि आपले तात्काल्य जाहीर केले इतकंच नव्हे तर या निमित्ताने स्वीडन, डेन्मार्क वगैरे स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्रांमध्ये व नावेमध्ये जे अनेक आजगरीचे प्रश्न उपस्थित झाले होते ते मिटविण्याचे व अशा सध्देने स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्रांची एकजूट करण्यासाठी नावेने प्रयत्न केले. यासाठी त्याकडोम, लिप्यानेभा, कोपनहेगन इत्यादि ठिकाणी या तिन्ही राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींच्या व राजांच्या मुलाखती व परिचय झाल्या व स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्रांनी आपले ऐक्य प्रस्थापित केले. स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्रं जरी परस्परपासून अलग असली तरी त्यांचे हितसंबंध व रक्षसंबंध एकच आहेत असे जाहीर करण्यात आले व स्कॅंडिनेव्हियनियनम, सर्व स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्रांमधील संपादनांचे प्रसार होऊ लागला. महायुद्धानंतर देखील या तत्त्वाची उपयुक्तता या राष्ट्रांना बाई लागली व त्यामुळे या तत्त्वाचा प्रसार जारोने सुरू करण्यात आला. नावेने पाषाडी एक " रुं नार्डन " नावाची संस्था स्थापन केली व तिच्या निरनिराळ्या वित्तप्या वनविध्यात येऊन एकेका कमिटीने एकेका स्कॅंडिनेव्हियन राष्ट्रांची सल्ला देण्याचा व ती बुद्धित करण्याचा प्रयत्न करायचा असे ठरविण्यात आले. नॉर्वेन नावाचे एक सांस्कृतिक पुस्तक या संस्थेकडे प्रसिद्ध होते होते.

१९१४ साल हे नॉर्वेच्या इतिहासात महत्त्वाचे आहे. या वर्षी डेन्मार्कपासून नॉर्वे स्वतंत्र झाल्याला सभर वर्षे झाली. अथरातच हा स्वातंत्र्यदिन नॉर्वेमध्ये फारच व्हारावीत साजरा करण्यात आला. या दिवशी नॉर्वेतील सर्व वलाखीसंस्थांच्या वस्तूंचे प्रदर्शन भरविण्यात आले व त्यावरून नॉर्वेने आपल्या व्यापार व उद्योगविवेक बाबतीत आर्थिककारक सुधारणा घडवून आणण्याचे निदर्शनास आले.

महायुद्धामुळे नॉर्वेमध्ये धान्याची महंगा. झाल्यामुळे निरुद्धे शिकवे असेतोप मागला. त्यामुळे परदेशातून धान्य आणवून त्याचे योग्य तऱ्हेन नियमन करण्यासाठी, एक कमिटी स्थापन करण्यात आली त्यामुळे असेतोप समला. १९१४ साली नोव्हेंबर महिन्यात, स्कॅन्डिनेव्हियन राष्ट्रांतील उत्तांतमुद्र हा युद्धाचा टापू म्हणून इंग्लंडने जाहीर केला व नॉर्वेजियन नौकानमनाला डिबेलीस-कॅनेलेड हा टापू आणून ठेवण्यात आला १९१५ साली धान्याची वितरण करण्यात होण्याची विनंती देवून सारत्यामुळे व उद्योगधंद्याला अडथळा येऊ लागल्यामुळे इत्यादींची परिस्थिति प्राप्त झाली होती यासाठी स्वतंत्र कायदे करण्यात आले. महत्त्वपूर्ण कायदे प्रथम उपस्थित झाले होते त्यासंबंधीही वेगवेगळी कायदे करण्यात येऊन, त्याचे प्रथम मिश्रणाचा प्रयत्न करण्यात आला.

महायुद्धामध्ये नॉर्वेची काही जहाजे बुडविली गेली, पुष्कळ खलाशी प्राणाल मुळले या मृत खलाशांच्या स्मरणार्थ बर्गेनच्या किनाऱ्यात त्यांचे स्मारक उभारण्यात आले. हे स्मारक नॉर्वेबद्दल अभिमान असणाऱ्या मित्रमित्रांना मधील इंग्लिश लोकांनी उभारलेले होते हे विदेश लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

१९२१ ते १९२५—महायुद्धकाली युनायटेडस्टेट्स सरकारने नॉर्वेच्या जहाजांची जी मदत मागितली होती तिचा गोष्टला म्हणून हेगकोर्टने १९२२च्या आक्टोबरमध्ये नॉर्वेला १० लाख डॉलर देविलेले नॉर्वेने ११० लक्षांशी मागणी केली होती या युनायटेडस्टेट्सने फक्त २५ लाख डॉलर देऊन केले होते युनायटेडस्टेट्स सरकारने हेगकोर्टच्या निकालाविरुद्ध तक्रार केली.

मसुराणे —नॉर्वेमधील रॉयल कमिशनने १९२३ साली कारखान्यांतील मजुरांच्या मुस्थितीबाबत कायद्यामध्ये दुसरी केली या कायद्याने असे ठरले होते की, ज्या ज्या कारखान्यात निदान ५० मजूर वर्षभर काम करील अस्तित्वात तेथे हे मजुरांनी निर्मित केलेल्या वस्तूकमिटी (कामांमधील वस्तू कमिटी) स्थापण्यात यावी तयाच ६०० कारखान्यांपैकी फक्त १९० कारखान्यांतच अशा कमिटीस स्थापण्या गेल्या होत्या. यांचे कारण कमिटीपासून फक्त मजूर संघासच असत, असे बरील कमिशनने मानितले व नवीन सुचना असा द्यायची, सध्याही कमिटीपासून मोजकटवस्थांनी व मजुरांना सारखे हक्क आणवे, कारखान्यांमधील विद्रोह पास करण्यात व

त्यांची अंमलबजावणी करण्यात, आणि कारखान्यांतील उमेदवारांचे व तरुण मजुरांचे शिक्षण व काम हे ठरवण्यासंबंधात या कमिटीच्यांनी भाग घेतां यासा. १९२४च्या फेब्रुवारीत हेगकोर्टात मजुरांनी मजुरांचे हक्क कामी घालण्याबद्दल तक्रार म्हणून संप केला.

नॉर्वेतील देशभाषेबद्दलचा प्रश्न.—नॉर्वेत निरनिराळ्या भाषासंघाचा पोटाळा बराच साजला असून अलीकडे राष्ट्रीय भाषना जागृत झाली आहे १६ व्या शतकात स्विडी धर्मसुधारणेची (रेफर्मेशन) लाट नॉर्वेत पोहोचली त्यावेळी नॉर्वेची भाषा मागे पडून डेनिश भाषेचे वर्चस्व झाले व नॉर्वेची शिक्षाची अर्जेनीतील विद्यापीठांपेक्षा कोपनहेगन युनिव्हर्सिटीत शिक्षणार्थ जाऊ लागले व त्यामुळे मूळ देशाभाषेला ' डेनिश-नॉर्वेची भाषा ' असे स्वरूप प्राप्त झाले. ही मिश्रभाषा १७४५ शतकाच्या अखेरपर्यंत सुस्थित वयात प्रचलित होती मूळ नॉर्वेची भाषा गीण ठरून तिचे लेखनातून उच्चाटन होऊन ती फक्त खेळपावाच्यातील शेतकरी व कोंडी यांच्या बोलण्यात राहिली होती १९ व्या शतकात नॉर्वेची लेखक लेखनीनेलेन व मोए यानी नॉर्वेची लोकांतील जुन्या दंतकथा, जुन्या नॉर्वेची सांयत लिहून प्रसिद्ध केल्या व तिचा दर्जा वाढविला. तथापि परकी वस्तूंच्यामुळे नॉर्वेची भाषेची बुद्धि होण्यात बराच काळ लागला म्हणजे आलेन या विद्वान लेखकाचे जुन्या भाषेचा शब्दकोश व व्याकरण लिहिले जुनी छंदमाल भाषा व डेनिश-नॉर्वेची शब्दमाल भाषा यांमध्ये बरेचसापडल द्रागडा चालू आहे शाब्दकील कामिक पुस्तके व शिक्षणाचे माध्यम याकरिता कोणती भाषा असावी हा वाद चालू असून अखेर काही तज्ञांचे होईल असे दिसते.

वा इम य, प्राचीन—नॉर्वेजियन लोकांच्या प्राचीन वाङ्मयाचा आइसलॅंडिक वाङ्मयाशी निकट संबंध आहे. इ सनाच्या नवव्या शतकात उच्च व सुशिक्षित वर्गातील काही लोकांनी नॉर्वे देश सोडून आइसलॅंडात बसाहती केल्या त्यावेळी आपले काव्य व वाङ्मय त्यांनी आपल्याभावेवर नेले स. १८११ त दिग्दर्शिताचे विश्वविद्यालय स्थापन झाले व १८१४ साली डेन्मार्कपासून नॉर्वे देश वेगळा झाला, या गोष्टीमुळे नॉर्वेजियन लोकांचे निराळेच वाङ्मय तयार झाले यापूर्वी नॉर्वेजियन लोक आपले ग्रंथ कोपनहेगन येथे प्रसिद्ध करीत असत. नॉर्वे व डेन्मार्क यांचे एकच वाङ्मय होते; व त्या वाङ्मयाच्या इतिहासात नॉर्वेजियन लोकांनी फार महत्त्वाची कामगिरी बरेली आहे.

१६५० साली नॉर्वे देशात पहिला छापराना काढण्यात आला. ' बॅरत शिक्षाभावी स्वरूप वेदिकभूयस्वते ' हे नावत प्रसिद्ध झालेले पहिले पुस्तक होय कोर्पो पीपलमॅन्डराटर या बाईने स्वतंत्र ग्रंथ लिहिले तिने लिहिलेले धार्मिक काव्य फार लोकप्रिय आहे पॅटर हास (१६४७-१७०८) या नावाच्या नॉर्वे देशातील अनुयायींहि स्वतंत्र ग्रंथ लिहिले.

प्रान्तलंकात पाठयिलेला पाद्री हॅन्स एमीड (१८६६-१७५८) यानें तेंथें मित्रांसेल्या आयुमवापरून अनेक ग्रंथ लिहिले. मेजरिक नानेस्ट्रड या नांवाच्या विशयन १७६० साली एक साप्ताहिक गॅझेट चालू केलें. क्रूज लीम या पाद्रीन १७६७ साली बेरिक्कहेस्ते ओढार किन्माईकॅन्स हॅण्डर या नांवाचा एक महत्वाचा ग्रंथ लिहिला. प्रथिदांस आलेला बॅरन लुडविग होल्मर्ग याचा जन्म नॉर्वेत झाला; परंतु लहानपणीच नॉर्वे सोडून तो डेन्मार्कमध्ये गेला.

आठराव्या शतकाच्या आरंभी कांहीं नॉर्वेजियन लोकांनी सौीक शास्त्रांत प्राचीण्य मिळविल्लें ओढान अन्वटे जगरस याने मनस्पतीचा बराच अभ्यास केला त्यानें नॉर्वेजियन रॉबल सोपायटी ऑफ सायन्सेस या नांवाची संस्था १७६९ साली कबळी. शिविन ब्रॅन्सन् टुस्तिन (१७४८-१७९५) हा एक मोठा कवि होऊन गेला. एव्हान्दच्या वेल्गामन बॅंगेसेनच्या वेल्गपयतच्या काळामधल्लें बॅंगेसि वादमय जेवें लोकां नीच लिहिल्लें आहे. नीस्स क्रोग ब्रेडल (१७३१-७८) यानें डेन्मार्कचें प्रथमतः लिरिक (भावनात्मक) नाटक लिहिल्लें. ओहान नोब्राह्ल मुन (१७४५-१८३६) यानें द्योक्पर्वसयाची नाटक लिहिल्लें. १७०२ साली नॉर्वेजियन कबॉले फोपनहॅगनमध्ये इतकें वर्चस्व झालें की, त्यांनी एक नॉर्वेजियन सोसायटी स्थापन केली. आठराव्या शतकांत हॅन्स फ्रिमन, पीटर हवें फ्रिमन, हॅन्स फार्लिन्ग, ओहान जेंसे बर्गे प्रसिद्ध ग्रंथकार होऊन गेले. हे नॉर्वेमध्ये जन्मलेले होते; परंतु डेन्मार्कचा वास्तव्यास इतिहासीय त्यांची नावे आढळतात. नीस्स ट्रॅस्वॉन व हेम्रिक स्थाक्नस हे तत्त्वज्ञानी होते.

ये मीहम्याच्या १७व्या तारखेस नॉर्वे देश स्वतंत्र आत्म्यामुळे “ विहिनडेमाइपोथी ” (म्हणजे १७ मेची कविता) या नांवाचें काव्य लिहिल्लें गेलें. कौराच विओलाइस्चवाच, हेम्रिक औकर बरेगाई व मनरिट्टस क्रिस्तोकर हॅन्सेन या एकोणिसाव्या शतकांतलीं तीन कवींनी विशिष्ट नॉर्वेजियन विचारपद्धति मुक्त केली (१८१४). या तीन कवींनी नॉर्वेजियन वाङ्मयास सुरधात केली. नोर्वेजियन वाङ्मयाची वेवा, हेम्रिक अरनोल्ड बरजीलॅन्ड यानें उत्तम प्रकारें केली (१८०८-४५); हा एक मोठा कवि होता. परंतु वेल्हेंबन यानें बरजीलॅन्डच्या काव्यावर फार जोराची टीका केली. १८३४ साली त्यानें अनेक उदात्तात्मक कविता लिहिल्या; त्यांनी नॉर्वेची प्रभात ‘ असें म्हणतात.

लहान लहान ग्रंथकारः—मंच यांनी नाटके व कविता फार लोकप्रिय आहेत. सालोमन डिडोस व लॉर्ड विल्मर रसेल ही ऐतिहासिक नाटके प्रसिद्ध आहेत. लेंडस्ट्रड (१८०२-८०) यानें उत्तम स्तोत्रे लिहिली आहेत. आल्मुसॅन् ओलाफ्सेन डिडो हा एक मुदिमान् शेतकरी होता. डॅमिदा वाङ्मयापासून नॉर्वेजियन वाङ्मय ओळखून काढण्यासाठी त्यानें एक लेखक आपा तयार केली. यानें काही नाटके व कवि-

ताहि लिहिल्या आहेत. हॅन्सेन व जोर्गेसन हे आयुर्कमें कादंबरीकार व नाटककार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. बेंकोबाईन् कॅमिला कॅस्टेड नांवाच्या बाईन ‘ दि मन्ट्रॅन्से बॅरॅन्से ’ या नांवाची एक उत्तम कादंबरी लिहिली आहे (१८५५). नॉर्वेमधील विवांचे दाखविमोचन करणाऱ्या चळवळीचें नेतृत्व हिच्याकडे होतें. बॅंगि मॅगडेननन खेडगांवातील आयुष्यक्रमासंबंधी कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत.

पीटर ब्रॅन्डमंच (१८१०-६१)—हा नॉर्वे देशांतली एक प्रसिद्ध इतिहासकार होता. जाकोब रुडाल्फ केंसर यानें नॉर्वेचा मध्यकालीन इतिहास लिहिला आहे. जाकोब ओल्न्स डेकि (१८२९-८१) हा उत्तम व्याकरणकार होऊन गेला. लुडविग किस्तेन्सेन डाभा हा इतिहासकार व मन्ट्रॅ मो हा चरित्रकार होता. ईलर्ट लुंड मुंड (१८१७-७५) यानें नॉर्वेच्या गरीब लोकांच्या रिवाजांचें वर्णन केलें आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी मिचेल स्तेलंडेवच यानें वैचक्यांखाबर ग्रंथ लिहिले. बाल्टासर मॅथिअस कोल्हून व थिओडोर नेल्सन् हे भूगर्भशास्त्रवेत्ते होते. नेल्स हेम्रिक मबेल हा मोठा गणितशास्त्रज्ञ होता. कार्ल कॅन्तपरी (१८१४-९२) हा जर्मन ज्यू असून यानें क्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केल्या होता; तो जर्मनीच्या रोधील विश्वविद्यालयांत भर्गवाज्यांचा प्रोफेसर होता. किश्न एस्टर (१८४१-८१) याच्या दोरा टूंकल व डॅन्सर पीपल या प्रसिद्ध कादंबऱ्या आहेत. गार्लोर्गे याच्या कादंबऱ्या खेबळ आपेंत लिहिल्या होत्या. अंमली स्क्रम हिनें लिहिलेल्या कादंबऱ्याची माया सुंदर नाही. परंतु विशिष्ट स्थळाच्या आयुष्यक्रमाला उत्तम कल्पना त्या कादंबऱ्यावरून होते; हेन्स बीगर हा प्रथम दळाशी होता. परंतु त्याच वाङ्मयाकडे लक्ष लागलें. यानें नॉर्वेज लहू ही कादंबरी लिहिली.

कुब हॅम्मुन याच्या अंगी बराच अहंपणा असून, इतर लेखकांवर तो कडक टीका करीत असे. यानें हंगर या नांवाची एक अद्भुत कादंबरी लिहिली आहे (१८८८). हेन्स आनहड याचे ग्रंथ फार मनोरंजक व विनोदी आहेत. एग्ने हा कादंबरीकार व नाटककार होता. यानें एक आनंदपद-वधापी नाटक लिहिल्लें आहे.

सन १८८५ च्या सुमारास नॉर्वेजियन वाङ्मयांतून काव्याची हफसरपटी झाली; परंतु सिगुई मोडकर यानें वाङ्मयांत काव्याचा पुन्हा समावेश केला. नील्स हॉल्टेड ब्लोग्ट यानें १८८७ साली एक काव्यप्रतिष्ठ केलें. आर्ने कायस्फेट हा अहंमय होता, परंतु हा बुद्धिमान असून याच्या लेखांत माधुर्य आहे. विल्हेल्म कॅग यानें काल्पनिक गोष्टी लिहिल्या. त्याच्या कादंबऱ्यांमध्ये बरेटलंडच्या रक्षाणीचा उत्तम माहिती दिली आहे. योसफ पी. ब्रॅग हा सुप्रसिद्ध कादंबरीकार होता. अशा बाईन्ड हां रयाची प्रसिद्ध कादंबरी आहे. जॉन पाल्सेन यानें ‘ दि फिरोस एन्. ’ हा ग्रंथ लिहिला. ओहान

बोन्नर पान श्रीपरोक्षिक अद्भुत गोष्टी लिहिण्या आहेत ' दि पॉवर ऑफ क्रेप ' ही गोष्ट का' वोरदर आहे

टीकाकार - थॉर्ड नीरग व जाल्मर स्त्रिक्सेन हे टीकाकार असून त्यांनी नॉर्वेजियन वाट्टनसंघर्षां निबंध लिहिले आहेत नॉर्वेचा प्रसिद्ध कोशकार, वेन्स ब्रोग हॅल्डहोसेन (१८४५ - १९००) याच्या मृत्युमुळे नॉर्वेजियन लोक रथा वाट्टनयाची पार हानि झाली नॉर्वेजियन ग्रंथकाराचा कोश लिहिण्यास त्यांनी सुरवात केली होती परंतु तो काय पूर्ण झाला नाही हा फार उच्च प्रतीचा कोश आहे अन्स्टर्ट सार्से, युगन्डर नीलसेन व एल् एम् बी ओबर्ट हे अर्वाचीन सुप्रसिद्ध इतिहासकार होते हॅरोलियन मार्कम जाकोब योरड हा नॉर्वेतील मोठा तत्त्वज्ञानी होता ईथेटिफ्त (१८८९) हा त्याचा ग्रंथ अद्वितीय आहे

१८९५ व १९०० या साली, डॅनेनोनॉर्वेजियन म्येच्या ऐवजी, शेतकरी लोकांच्या वेगवेगळ्या भाषा प्रचारात आणण्याबद्दल मोठा वादविवाद झाला, त्यात नॉर्वेच्या सर्व प्रचाराचे अग होते ज्या मायेमध्ये नॉर्वेतील उत्तमोत्तम ग्रंथ लिहिलेले होते त्या डॅनेनोनॉर्वेजियन भाषेची हकाउपझी करणे, भाषावादांमार्गेत व प्रचकारांना समत नमूने दिशे देत. जॉर्जेनस व सोफ्रुड यॉर्न यांबद्दल बराच विरोध केला परंतु डॅनेनोनॉर्वेजियन भाषा काढून टाकून खेडबळ लोकांच्या मिश्र भाषेचा उपयोग करण्यात यावा असे अज गारबोर्ग यांचे मत होते कारण, जरी डॅनेनोनॉर्वेजियन भाषेच्या योगाने पुढील उपयुक्त शब्द प्रचारात आले होते तरी ती भाषा शुद्धता असण्यामुळे फक्त लिहिण्याकडे तिचा उपयोग होत असून त्या भाषेत कोणीही बोलत नसे, परंतु खेडबळ लोकांच्या मिश्र भाषेमध्ये प्रत्येक मनुष्य बोलत असे, यासुद्ध ती मिश्रभाषा काढून टाकून डॅनेनोनॉर्वेजियन भाषा प्रचारात आणण्याची कल्पना अने गारबोर्ग यांचा बिलकुल पसंत नव्हती

अर्वाचीन - १९ व्या शतकात आर्येले नाव अजनामर कर्णोर्ट ह्सेन, जॉर्जेनस, राय, कीललड, यांचा निधनातंतर विवाद्या सत्ताकील प्रथमपादात नटहमसन, हॅन्सई किंक, अने गारबोर्ग, व यत्तर हावेग हे चार प्रचकार वाट्टनय-क्षितेमावर झळक झाले हमसन व किंक यांची कादंबरीकार या नात्याने प्रसिद्धि होती तर हावेग हा नाटककार व निघण्टूखक या नात्याने प्रसिद्धि पावला परबोर्गेची हयाती मुख्यत समाजशास्त्र व धर्मशास्त्र यावर लिहिणारा व कवि या नात्याने झाली होती. १९०१ सालानंतर म्हणजे नॉर्वेने आर्येले स्वतंत्र्य प्रस्थापित केल्यावर निरालया राजकीय व सामाजिक कल्पनांचा उदय जागृत होऊ लागला व त्याने प्रसिद्धि शब्दमयामध्ये अमर्तु सगळे नॉर्वेजियातील युगलभवेच्या पायावर नवीन भाषा तयार करणारी व डॅनेनोनॉर्वेजिया भाषेचे उच्चाटण करणारे प्रथम शास्त्रमयभाषांनी व भाषावैविधींनी सुरू केले

कादंबरी-वाट्टनयाच्या क्षेत्रात हमसन हा प्रामुख्याने झळकून होता आत्मवृत्तप्रधान कादंबरी लिहिण्यात याचा हातखंडा आहे व्हिक्टोरिया (१८९८) या त्याच्या कादंबरीत व रिक्टेस पोर्ट (१८९५), व्हिन्डेसुल स्पिल (१८९६) व आपटनरोड (१८९८) या त्याच्या तीन नाटकांन, दृग्गारिक विषयाचे विवेचन असून, डेट व्हिन्डे कॅट (१९०४) या काव्यसंग्रहात भावनाप्रधान काव्याचीच सहाय्य अधिक आढळून येते जॉर्जेनस व यत्तरन या कवींवर लिहिलेली त्याची काव्ये फार बहारीनी आहेत १९०५ सालानंतर त्याने कादंबरीलेखनाला पुन्हा हात पातला अंडर हॅन्सजर्नन (१९०६), वेनेनी (१९०७) व रोला (१९०८) या त्याच्या कादंबऱ्यात, मानवी जीवितासंबंधीचे विचार खोचदार भाषेत मांडलेले आढळून येतात डेन सिट्टा वळेड, (१९१०), बोर्ने आव टिडन (१९११), सेगलकॅस काय (१९१५), सार्जन्स प्रोड (१९१७), निर्योडे (१९१८) व कॉर्नेवे डेड वॅडन पोस्टेन (१९२०) या त्याच्या अगदी अलीकडच्या कादंबऱ्या होत यांचा कथामाग काल्पनिक असून त्यात नॉर्वेमधील आधुनिक समाजस्थितीबरोबर प्रभावा मार्मिकपणे उद्घापोड केलेला आहे. हल्लीच्या उद्योगधंद्यात नॉर्वेतील लोकांचे कुचिकणबरोबर लक्ष्य पूर्णपणे उडाले आहे व त्यामुळे लोकांमध्ये नैतिक अंध पात होऊ लागलेला आहे असे त्याने या कादंबऱ्यामध्ये दाखविले आहे प्रीथ ऑफ दि आईल (१९२०) ही कादंबरी त्याच्या मार्मिक प्रोड या कादंबरीचे ईश्वरी रूपांतर आहे या कादंबरीमुळे त्याला मोठेच प्रसिद्ध मिळाले १९२१-२२ साली त्याच्या समग्र प्रभावा समग्र प्रसिद्ध झाला आहे

हन्स किंक याच्या कादंबऱ्यात अद्भुत कल्पना हास्यास्पद रातीने, अथवा झगझगीत तऱ्हेने मांडलेल्या आढळतात नॉर्वेच्या लोकस्थित्याचे ज्ञान याच्याद्वारे कोणत्याही लेखकात दिसून येत नाही खेडबळ लोकांसंबंधीच्या याच्या छोट्या छोट्या गोष्टी घाबरीय असतात स्नेह कन्व्हलन व्हास्ट या त्याच्या कादंबरीत नॉर्वेमधील समाज स्थितीचे वर्णन मार्मिक तऱ्हेने दिलेले आढळते. डेन सिट्टे सेल्ट व मोट कॉर्नेव्हल या त्याच्या नाटकांत, अद्भुत कल्पनांचा सुलसुळाट दिपून येतो व्हिक्टर ग्योरेच्या कादंबऱ्यांच्या याच्या अन्वयार फार परिणाम झालेला आहे. याची लेखनशैली संवादात्मक असून नवीन नवीन शब्द तयार करण्यात याचा हातखंडा आहे याच्या कादंबऱ्या आर्नेड ई हॅन्ससन या अमेरिकन लेखकाने भाषांतरित्वा आहेत

जॉर्गे गारबोर्गेने जॅन्समाल उर्फ नॉर्वेच्या मूळ भाषेत पुढील मासणीत रचिली आहेत हागटला (१८९५) या कादंबरीत एका कुमारीचे वंश असून तिच्या स्वर्ग, फातळ-संबंधीच्या कल्पना बहारीत मांडलेल्या आहेत महाभारतातील कथाभाषावर ओरेस्टरसकट नांवाचे एक नाटक लिहिले

तसेच होळकारांच्या आनंदपर्वथायी नाटकांचे मापोतर वरून त्याला जेणे पावेंत हे नांव दिले. हे नाटक त्यांचे आपल्या बायकोच्या मर्दांतून बांधलेल्या नाटकगृहात करून दाखविण्यांत आले याचा लेखनसंग्रह ह्या छापत आहे. याच्या बायकोविषी एक कादंबरी व काही नाटके लिहिली आहेत.

गजरा हीबर्ग याची नाटके फार लोकप्रिय असून ती नोंवेतील निरनिराळ्या महत्त्वाच्या प्रसंगाना अनुसरून लिहिलेली आहेत. फॉग पायबास यात जॉनसन याच्या नीतिस्तरावर टीका केलेली आहे. फोकराउट यांत राष्ट्राध्यायीस विचार प्रकट झालेले आहेत. हरल स्वस्तमोर या नाटकांत वर्तमान पत्राच्या संगदाकाचे चित्र रंगविले आहे. जेवर लिपेट दिलेले नेटने यांत मानवाच्या कल्पनांचे विवेचन केलेले आहे. जेगविल्ल व्हर्ने मिटलंड यांत स्वातंत्र्यकाळाची परिस्थिती वर्णिली असून त्यांत देशद्रोहाचे मूर्तिमंत चित्र उभे केलेले आहे. परोदेशीजन या हास्यासोप्यादक नाटकांत जॉनसनच्या कौटुंबिक परिस्थितीवर टीका केली आहे. यानें वृत्तपत्रांत अनेक लेख लिहिले व पॅरिसव्रेव्ह या नावाच्या एका एका करून १९०९ साली छापण्यांत आले. याच्या निबंधाचा संग्रह. टॅट जोग हाई (१९१०), हस्सेन ओग जॉनसन या छानेन, फ्रान्स्के व्हिलेडर नास्के रिटर या नावाच्या प्रसिद्ध झाला.

१८७०-८० सालाच्या दरम्यान, नॉर्वेमध्ये जो सद्यपूर्ण कल्पनाप्रधान वाङ्मयाचा मुळमुळात होता तो पुढें सम्राज्य झाला तरी त्याचे प्रतिबिम्ब रोडनबोर्गेर याच्या लिहिले, रेन्स्टो-अर, इन्वेन्स बनसिड, ब्रिलेड इत्यादि नाटकांत दिसून येत. याच्या बहुतेक मंधांचे फ्रेंच, जर्मन व इंग्लिश भाषेत मापोतर झाले आहे. जेमकोस्ट या त्याच्या काव्यसंग्रहात, हृदयाशीन परत इत्यादी आलेल्या माणसाला किती आनंद वाटतो याचे रसमरित वर्णन केलेले आहे.

अगदी अलीकडील अद्भुत-वाङ्मयाच्या संग्रहाचा चे सिय-जॉन आस्टफेल्डर व थॉमस पी कॅंग हे प्रवर्तक होत. आस्टफेल्डर याच्या लेखनात, वर्णनप्राचुर्य व नावीन्य दिसून येत. त्याचप्रमाणे महान विचारही मधून मधून दिसून येतात. क्रमच्या नाटकांत व गोष्टीत भावनांचे चित्र सुंदर रीतीने रंगविलेले असते गव्हरनेड हा त्याचा लेख फार प्रसिद्ध आहे.

१९१०-२० सालच्या दरम्यान, भावगीत लिहिल्यांत प्रसिद्ध पावलेल्या क्वीत, हर्मेन विल्हेनबी, ओलाफ गुल, आर्नेफक वोग्हरलेड इत्यादि प्रमुख होत. विल्हेनबीच्या काव्यांत प्रसाद व जीवंतपणा दिसून येतो तर ओलाफच्या कवितेत, ओज व विचार यांचा मेल दिसून येतो

आधुनिक कादंबरीकारांत पीटर एग्ने हा फार प्रसिद्ध आहे. याच्या कादंबऱ्यांत सद्यपूर्ण विवेचन आढळते. त्याची हनस्ट ही कादंबरी फार लोकप्रिय आहे याशिवाय त्याने फेलन, विसट इत्यादि नाटके लिहिली असून त्यांत हस्सेनच्या लेखनाची छटा दगोचर होते. ऑल्डनच्या मंधांत वर्णनांचा

पुष्कळ असतो. आय कॅन्सेलराडेन डोने व मॉडवेल या कादंबऱ्यात वर्णने पुष्कळ आले आहेत. एस्टर हा स्वभावचित्र क्लृप्तने रंगविण्यांत पटाईत आहे. याच्या इलेर, मेस्टर इत्यादि कादंबऱ्यात, गरीबांच्या हालांचे सहानुभूतिपूर्ण वर्णन केलेले आहे. हिल्डीब हा विनोदी व लोकप्रिय लेखक आहे. विल्हेनसेन याने पुष्कळ कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. फेवेल्लेड इ व्हेर्नेन विल्हेनसेन लिप्त या मंधांत नोंवेची महापुरुषाच्या काळची परिस्थिती कशी होती याचे विवेचन केले आहे. नोहान फाकबर्गेर हा लेखक खाणीतील मजूर असून त्याने मधुरांचे चित्र आपल्या मंधांत यथार्थ रेखाटले आहे. लिस्वेड या जर्मन फौवड या त्याच्या मंधांत, कृष्णरस ओर्षवलेला आहे. अशाच प्रकारच्या विषयावर लिहणारा ओस्टरमंडन हा लेखक असून त्याची भाषा सोपी व परिणामकारक असते. योनिवेल स्कॉट याच्या कादंबऱ्यात दक्षिण नोंवेच्या पुरातन काळचे वर्णन व त्याचप्रमाणे साहसी लोकांची वर्णने आढळतात. हिमेल्यूरट, वेबस्तार्न, जर्नेविडन इत्यादि त्याच्या कादंबऱ्या फार प्रसिद्ध आहेत.

खोलेखितांत रॅनाहिल्ड मोस्सेनचे नाव प्रामुख्याने झळकते या लेखिकेच्या वेसमोर, रिक्कागन, फर्नाडामाना इत्यादि कादंबऱ्या प्रसिद्ध असून त्यांत पूर्वनोंवेतील निगमांची बहारदार वर्णने झालेली आहेत. हिचे अनुकरण करणाऱ्या खोलेखितात लिप्रिड व्हंडसेट हिचे नाव मुख्य असून तिच्या अद्भुत कादंबऱ्या लोकप्रिय आहेत.

विनोदी पण खोबदार अशी भाषा लिहिल्यात निरल केर याचे नाव मुख्य आहे रेन्सकेप्टस डग व डेट सिकोसिजे वग ही याची दोन नाटके फार प्रसिद्ध आहेत. त्याच्या नाटकांचा संग्रह १९२१-२२ साली छापण्यांत आला सिमडे मंधांचे हा अलीकडील काळातील एक वागळा कवि आहे. सिबलीन ल्यखिलन याने पुष्कळ मनोरंजक गोष्टी लिहिल्या आहेत. जकेंच्या मी फ्यूगल, मीटिओट, सॉलन इत्यादि कादंबऱ्या व्यापक विचारांच्या दृष्टीने वाचनीय आहेत. सिमडे लिट्रियान्सेल हा बोर्ड एगेट लिहू या कादंबरीमुळे व ऑफरोजेन या नाटकापुढे प्रसिद्ध झाला. रॅनाहिल्ड फिन्नेन हा उत्कृष्ट कादंबरीकार व निबंधलेखक आहे. याच्या वाङ्मयावरील निबंधांत त्याची मार्मिक बुद्धि दिसून येत. याचा मिडेफेल्ड हा लेख लिट्रियान्सेल याच्या नाटकापुढे १९११ साली छापण्यांत आला लॅडवमाल या मूलक्या नोंवेच्या भाषेत मंध लिहिलारा, या नात्याने जेन्स वेट हा कादंबरीकार प्रसिद्ध आहे याच्या खानोखान ओलाव्ह डन हा कादंबरीकार व जेडस ओवर्न व विल्लोफर उपडल हे भावनागीत लिहणारे कवी लोकप्रिय आहेत.

[संग्रहप्रसंगः—ब्रेकस्टाड—कॉन्स्टिट्यूशन ऑफ दि किंग-डम ऑफ नॉर्वे; वॅनेसेन—नॉर्वे अँड दि युनियन विथ स्वीडन नॉर्वेसेन—नॉर्वे (स्वीडि ऑफ दि नेशनल सीरीज), हॉर्न-

हिंदू ऑफ दि लिटरचर ऑफ दि इस्टिन्डिगेन्डियस नॉबे;
एम्बेड्ज-नॉर्देन इन्डोज.]

नायँकर वैश्य—या जातीचे मूलस्थान गोवा प्रांत हा होय. हे तिकडीत वैश्यपुत्रांचे लोक आहेत. गोवा प्रांत-
तोळ भायें वगैरे गोवी यांची बरीच यस्ती होती. सोळाव्या
शतकाच्या सुमारास पोर्तुगीज लोकांनी तेथवीं हिंदु धर्मातील
लोकांच्या घाटावयास मुरबास केली तेव्हा आपल्या हिंदु धर्मा
राज्याकरिता हे लोक सगळीं पर्वत ओलांडून घाटावर
पळून आले. या घाटावर आलेल्या लोकांमध्यें बरेच लोक
नायँ ११ गांवचे रहिवासी असल्यामुळे ते आपणास नायँकर
वैश्य असे म्हणवूं लागले.

या जातीची लोकसंख्या अगम्यास चार हजार असून मुख्य
धर्तीचे ठिकाण दक्षिण महाराष्ट्रातील बेळगांव हे होय व
या ठिकाणाची यस्ती सुमारे एक हजार आहे. या जातीत
गोवागोवी यांचायती आहेत आणि अलीकडे पांच
धर्मापासून सर्वसामान्य अशी एक पेचायत बेळगांवची
रदापयती आली आहे. गोवागोवी ज्या यांचायती आहेत
त्यांचा व बंडगांव येथें इमापिलेच्या सर्वसामान्य येजायतीच्या
अपत्य बेळगांवची निरनलासता; बंडगांवपदेनें सत्तो. यांचाच्या
निकालाविषय कोणी संख्या त्याला बहिष्कृत करण्यांत येते.
जातीची लहान मोठी अशी तीन चार देवळे आहेत; त्या-
पैकी धावगाव्यांचे देवळ बेळगांव येथें आहे. या जातीत
'समादेशी फा' व 'शिल्लण फंड' असे दोन पंड आहेत.
समादेशी-फंड धर्मातून दोन वेदां सोळा वेला जातो. ह्या
फंडास जातीतील प्रत्येक इसम आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें
बर्गी होतो. ही रक्कम धावगाव्यांच्या उत्तराकरिता खर्च
केली जाते. या फंडास मदत म्हणून प्रत्येक समाजाच्या वेळीं
हुंप्याच्या रकमेवर दोकडा दोन वय्यांप्रमाणें कर
सज्जीने वसूल केला जातो. " शिल्लण-फंड " हा
अदीकडेच अस्तित्वात आला असून देणगी व वगैरी-
शिवाय प्रत्येक समाज घराकडून द्याय हत्ये व वधूकडून एक
रुपया वसूल करून शिल्लणफंडांत जमा करण्यांत येतात. या
जातीत विधवांचे केरावपन होत नाही; ते त्यांचे असे काहीन
म्हणजे पत्ने या जातीची सदस्य असा जाती म्हणजे
बोदेवर (आणि राष्ट्रीय पोटगाती म्हणजे पानवरे,
संगमेश्वरी आणि पाटणेबाणी), बावळे बाणी आणि वैश्य-
बाणी या होत. परंतु या जातीचा आणि नायँकर वैश्य
जातीचा परस्पर विवाद व अशोद्धयबद्दल होत नाही.
या जातीचा द्रविड आणि गीजमाझण या जातीचीच फक्त
अशोद्धयबद्दल होतो. जातीत पोटगाती नाहीत. विवा-
हादि संस्कार द्रविड माझण जातीतील मिश्रु करतात. हिंदु-
धर्माप्रतिपदक बाराही सारी यंत्र जातीतील मुख्य सोह-
वितात, परंतु वादग्रस्त प्रश्न असल्यास योग्यतः जगद्वरु
स्वामी मठदेखर यांजकडे निकाल विचारण्यांत येत असे. परंतु
अलीकडे ही पद्धत नष्ट होत आली आहे. सम. धर्माध्वज

वगैरे १६ संस्कार माझणोडून दिलेल्या शास्त्राप्रमाणेच
करण्यांत येतात. जातीचे कुलदेव मंगेशी, नामेशी, शांतादुर्गा,
सप्तकोटेश्वर, कनकादेवी वगैरे गोव्यांतील साधु प्रांतांत आहेत.
या जातीत पुनर्विवाह नाही. [रा. विठ्ठल यशवंत गावडे,
सेक्रेटरी नायँकर वैश्यसमाज यांजकडून आलेली माहिती.]

नालतवाड—मुंबई इलाखा, विभापुर जिल्हा. एक प्राचीन
गांव. याला पूर्वी नौजवलीपट्टण म्हणत असत हे मुंबईचा-
ज्ज्या आग्नेयीत सुमारे १३ मैलांवर आहे. गावांत तीन
देवळे व तीन शिलालेख आहेत. यातील एक, दक्षिण चालू-
कळांतील दुसऱ्या बगदेकमळ राजाचा आहे. १४०२ साली
नालतवाड चोलापुरच्या बरकाकडून छुटले गेले.

नालागड—पंजाबातील एक डोंगरी संस्थान. उ. अ.
३०° ५४' ते ३१° १४' आणि पूर्व रेखांश ७६° ११' ते ७६°
५६'. क्षेत्रफळ ५५६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११)
४६८६८. यात ५४२ गावे असून देस व पहाड या दोन
तहशिली आहेत. स. १८१५ पूर्वी गुरह्यांनी हा प्रांत उध्वस्त
केला होता पण नंतर ब्रिटिशांनी येथल्या राजाला पुन्हा
गादीवर बसविले. मूंदू, नव, सका व खडपत ही येथील
मुख्य पिके होत.

नायडा—ही मध्यप्रांत, निमाड जिल्ह्यातील एक
लहान जात आहे. या नावाचा 'नाय' (होडी) सध्याची
संज्ञा आहे. पण मगार व खेत लोकांपेक्षा यांचा दर्जा उच्च
आहे. हे आकारेखरास यात्रेकरूंना नमोदण्या पार नेतात. हे
स्वतःचे पूर्वीच रजत होते असे म्हणतात. काही लोकांची
आज्ञांचे सोळांडी, रावत व मोरी अशी आहेत. पण ही
त्यांना आपल्या क्षत्रिय मातळाची नावे घेतली आहेत असे
दिसते. यांनी एका राजाच्या मुलीचे नमोदेत मुझलेले प्रेत
काढून आपले तेव्हापासून यास नमोदेवर होण्या चाली-
व्याचा हद्द दिला व ती आद्याप त्यांच्याकडे आहे, ह्याचद्दल
ते कोणासच कर देत नाहीत. यांच्यात गोळकसंबंधाच्या
संततीचा एक गाटे नावाचा वर्ग आहे. म्हणून आलेल्या
अविकारित मुली या वर्गात घालतात यांनी जात फार लहान
असल्यामुळे इतर लोकांनी स्वीकृतीस होणे स्वाभाविक आहे.
मुली कधी अपत्यामुळे रयांना मागण्या पुष्कळ असतात व
हुंडा मिळतो. चार माघसांसमोर बायकोला परतून काढून
खर्चले की परतफेड होतो. हे भैरवाची पूजा करतात. आपल्या
होड्यांत भैरवाचा एक खिळा ठेवतात [तेल व हिरालाल].

नाया—रामपुताना, जोगपूर संस्थान, पंजाब जिल्ह्यातील
पहाड. हे सांकरनोराच्या उत्तर लोंकावर वसले आहे. हे
रामपुताना-माझवा व जोगपूर विकांनर या रेषेचे अंशदान
स्थान आहे. लोकसंख्या (१९११) ५६५७. या राहणागोवी
मिळ आहे. मीठ व नदीदार चांदरी यांचा व्यापार चालतो.

नाशिक, मि. इ. ह. —मुंबई इलाख्यातील मध्य मागासला
एक जिल्हा. उ. अ. १९° १५' ते २०° ५१' व पू. रे.
७२° १५' ते ७५° १९'. क्षेत्रफळ १८५० चौरस मैल. लोकसंख्या

(१९९१) ८३२५५६. याच्या उत्तरेस खातदेश, आग्नेयास निजामचा मुलूख, दक्षिणेस अहमदनगर, पश्चिमेस ठाणा जिल्हा, व धरमपूर, सुरगणा आणि डांग मुलूख. हा सर्व जिल्हा समुद्रसपाटीपासून १३०० ते २००० फूट उंचीवर वसला आहे. पश्चिमेकडील डांग भागांत बरेच पर्वत असून यावर कच्छ परोप किंवा येथे शक्य आहे. पूर्वेकडील 'देश' भाग मात्र सुपीक असून मोठ्या आहे. सातमाळ, किंवा चांदवड पहाडावरून दोन्ही बाजूंनी वहाणाऱ्या, पूर्वेस गोदावरी व पश्चिमेस गिरणा दोन नद्या या आहेत. सर्वोत उंच शिखर घोडप (४७४१ फूट). इतर बरीच ऐतिहासिक व धार्मिक दृष्ट्या महत्वाची लहान लहान शिखरे आहेत. दिंडोरी व नाशिकमार्गे एक लहान पर्वत आहे; यावरच चाभारलेणी आहेत. गोदावरी ही मोठी नदी असून हिला मिळणाऱ्या नद्या दारणा, कादवा व गिरणा वगैरे आहेत. गिरणा नदी शेतीस फार उपयोगी असून तिला अनेक धरणे बांधिली आहेत. या जिल्ह्यांत विसे बरेच असून मराठवाणी लडाईं झालेली अशी बरीच ठिकाणे यांत आहेत. येथील हवा फार चांगली आहे. एप्रिल ते जानेवारीपर्यंत समुद्राकडील वाऱ्यामुळे हवा सम-शीतोष्ण असते.

इतिहासः—इ. स. पूर्वी दुसऱ्या शतकापासून इ. स. च्या दुसऱ्या शतकापर्यंत येथे आप्त पराभ्याचा अंमल असून राजधानी पेटण (नाशिकच्या आग्नेयास ११० मैल) येथे होती. पुढे काही काळ अनुक्रमे चालुक्य, राठोड व देवगिरीचे राजे यांचेहि अंमल होते. इ. स. १२९५ ते १७६० पर्यंत मुघलमानाधिक अनुक्रमे देवगिरीचे राजे मुलुखगोचे बहामनी राजे, अहमदनगरचे निजामशाही राजे व मोगल सरदार यांनी राज्य केले. इ. स. १७६०-१८१८ पर्यंत येथे मराठेशाही होती; त्यानंतर हा जिल्हा इंग्रजांच्या ताब्यांत गेला.

नाशिक हे वीरगिक शहर असून येथे देवालय बरीच आहेत. बौद्ध व जैन पुढाहि पहाण्यासारख्या आहेत. गोकुणेश्वर येथे जी देवळे आहेत ती सर्वोत उत्तम आहेत. बागलाणमध्य कळवण येथील ओगेश्वर देवळातील नकशीकाम फार सुरेल आहे. इ. स. १९०६ त येथे सत्रप घंटाच्या वेळी बरीच नाणी चांपडली.

या जिल्ह्यांत एफंदर १८ टांगरी किल्ले असून यांचे दोन प्रकार आहेत; सद्याद्रीवर असणारे व मध्यमगाच्या चांदवड पहाडावर असणारे. सद्याद्रीवर एफंदर २३ किल्ले आहेत; पैकी मुख्य गळन, अंगनेरी, त्रिबक, कुलंग, अलंग व कळसुवाई हे होत. चांदवड पहाडावर पंचरा किल्ले आहेत; पैकी अन्नई, चांदवड व भोडप हे मुख्य होत. हे सर्व किल्ले बहुधा सारखेच आहेत. हे बहुतेक शिवाजीने बांधले आहेत. याकडे हा किल्ला राष्ट्रकुटाच्या वेळेस होता.

लोकवस्तीः—यांत १० शहरे व १६४ खेडी आहेत. लो. सं. (१९९१) ८३२५५६. १९-१ साली लो. सं. दुष्काळामुळे

कमी झाली. मुख्य शहरे नाशिक, मालेगांव, येवला, इगतपुरी, त्रिभार, मनमाड, नोदगांव व त्रिबक ही असून येथील मुख्य भाषा मराठी आहे. या जिल्ह्यांत ब्राह्मण, मराठे, कुलवी कोळी, मिळ, धंजारी, माळी, डाकूर, बारली, तेली, गहार, वगैरे मुख्य जाती असून ढाकडा ५९ लोक शेतीची, ९ मजुरी, व २ मिश्रा मागून उपयोगिका करतात. येथील जमीन ४ प्रकारची आहे तीः—(१) नदीकाठची (खालसर काळी माती), (२) उंच प्रदेशातील (हलकी काळी माती), (३) पाडा-शेजारची (पिण्ट माती) व (४) सर्वोत सुपीक अशी खालसर माती स्वताचा उपयोग यगाच्यात करतात. येथे बहुतेक रयत-वारी पद्धति आहे पण कोठे कोठे इनाम जमिनीहि आहेत. मुख्य शिंक वाजरी, गंधू, पंजारी, तांदूळ, नागली, कुळीथ, तूर, हरगण, गळिताची धान्ये, कापूस (मालेगांव), तंबाखू, ऊंस, वीरे. बगात शक्के, पेसू, बटाटे, मुद्दमूग, विड्याची पाने होतात एकाच देतात अनुक्रमे ताचणी, साव व खुरातणी पेरतात. तीन वर्षांनंतर जमीन पडीत ठेवितात. येथे रेंड्याकडूनहि शेतीचे काम करवितात. येथे बक्याचे गैराणी व हुराणी असे दोन प्रकार आहेत.

कालवेः—या जिल्ह्यांत कदवा नदी व परसुळ तलाव यांचे कालवे आहेत. रयाथीक पहिला कालवा ६३ वीरस मैल जमिनीला पाणी पुरवीत असून यांत दिंडोरी व तिकाव येथील पालखेड कालव्याचा समावेश होतो. येथील विहिरी ६ ते ३२ फूट खोल असतात.

जंगलप्रदेशः—याचे तीन वर्ग आहेतः—गिरणा, गोदावरी व पेट. रक्षित जंगलाचे खुरडे जंगल, इमारती लाकडाचे (साग), सर्व काळ हिरवे असणारे व बाभळीचे जंगल असे ४ प्रकार आहेत

व्यापाः—येवले येथे सुती, रेशमी व जरीचा कापड तयार होऊन बाहेर जाते मालेगांव व विचूर येथे हातमागावर काही कापड होते. नाशिक येथे पितळ, कांस, चांदी वगैरे धातूंची कारव उत्तम भांडी तयार होतात.

निर्मित मातः—धान्य, गळिताची धान्ये, काकवी, रेशमी व सुती कापड, सण-ताग, तांबे, पितळेची व चांदीची भांडी, कांदे, विड्याची पाने व लवण.

आयात मातः—कच्चे रेशमी, सूत, तांबे व पितळ, सासर, किरकोळ सामान, च मीठ. दर आठवड्याला बाजार भरतो व नाशिक व त्रिबक येथे बाज्रा भरतात येथे फार दूरदुर्ची मंडळी यात्रांनी येतात.

स्थानिक व्यापाराची शहरेः—इगतपुरी, नाशिक, लासलगांव, नोदगांव, मनमाड, येवला, चांदवड, मालेगांव वगैरे. नाशिक जिल्ह्यांत मेट इंडियन पेनिशुला रेल्वे, ढांड-मनमाड रेल्वे व हैदराबाद गोदावरी रेल्वे हे तीन आगगाडीचे मार्ग आहेत. याशिवाय ५७० मैल लांबीचा वेलगाडीचा रस्ता आहे.

दुष्काळः—१३९६ ते १४०० मध्ये दुर्गादेवीचा दुष्काळ पडला होता. या दुष्काळाला अन्न लोक विस्तरे नाहीत. १४६०, १५२४ व १६३९ या साली साधारण दुष्काळ पडले. इ. स. १७९१-९२ त फिरोज मोठा दुष्काळ पडला तो पेशव्यांनी धान्याची निर्मल बंद करून व अन्य तऱ्हांनी कसा तरी बंद केला. स. १८०२-०३ त पेशवारी लोकांमुळे अर्धा घेर गडू ११ व्याख्या विरून गेले. १८१६-१७त फिरोज मोठ्या प्रमाणाने दुष्काळ पडला. स १८१९ त पाऊस मुळीच पडला नाही. इ. स. १८९९-१९०० त नागवोपेक्षा ३१०.० मध्ये जास्त मेळी या दुष्काळाचे परिणाम कमी करण्याकरिता एड्वर्ड खर्च ४५ लक्ष (यात ११०८ लक्ष सध्याची एट मुद्रा परती आहे) साला महापुढाच्या वेळचा दुष्काळ सर्वत्र सारलाच आणवला.

कारभारः—मिल्पाट १२तालुके आहेत तेः—नाशिक, सिन्नर, इगतपुरी, दिंडोरी, निफाड, नांदवड, येवला, नांदगांव, भालेगाव, बागलाण, कळवण, व पेठ. येथील कलेक्टर हा मुरगणा संस्थानचा पोलिटिकल एजेंट असतो. स. १८१८ त थोडा होळकरांनी इंदूरनजळ्या भागाऐवजी दिनेल्या व पेठच्या बेगमेकडून आलेल्या भागांमुळे नाशिकचा विस्तार झाला. १८१८ साली नाशिकचा माता अहमदनगराकडे जोडून गेला होता, परंतु स. १८६९ त नाशिकची सध्या आहे तशी विभागणी केली. इतर मिल्पाटच्या मानाने येथे शिक्षण मार्गे आहे. इ. स. १९०१ त याचा शिक्षणाच्या काबळीत १४ वा नेबर लागला होता. एड्वर्ड रॉकटा ४.३१ लोकांना लिहिता पायतो येत होते. अलीकडे मात्र वाढ होत चालली आहे.

साक्षरता.—नाशिक मिल्पाटतील तालुका क्षेत्रफळ ४७० चौरस मैल मोठे ३ शहर व १३४ पोलीस आहेत. त लष्कराची लोकसंख्या (१९१७) ११४८१७. याचा पश्चिमेकडील भाग कोणराळ आहे. योशिल जमीन खूपीच नाही. येथील हवा

याच्या आसपास नऊ टेंकऱ्या असून याचे मूळ नांव नव-शिव असवे. येथील हवा निरोगी व सुखकर आहे. येथे उन्हाळा फारसा होत नाही व पश्चिमेकडील वारा नेहमी वहात असतो. पाऊस सरासरी २९ इंच पडतो. उष्णतेचे मान सरासरी ७४" आहे.

येथे वडील, जमीनदार, मिथुक, व्यापारी, सावकार, कासार, वगैरे सर्व पेशाचे लोक आहेत. येथे बराच घरे दुसऱ्याली असून दुगडी बोयऱ्यांचा आहेत. आदिवासी पेंडे-तील व गुलाबरील वस्ती चांगली असून तीतच पेशव्यांचे वाडे आहेत येथील पुष्कळ घरांवर लोकांडा खोदकाम असून ते फार सुबक आहे. जरी या शहरासमोरील तट नव्हता तरी कांडा वेदी आहेत नाशिक हे बऱ्हाड-मध्यमार्ग आणि समुद्रकिनारा यांच्या मध्यावर असल्यामुळे येथे फार प्राचीन काळापासून व्यापार चालत आहे. मुसलमानी अमदानीत काशीपुरा व उर्दूबाजार या व्यापारी पेठा होत्या, पेशवाई-मध्ये तिथेचा अथवा चौकामध्ये सर्व पडामोड चालत असे. परंतु हल्ली मोठ्या सडकेवर व गुलाबदळ मध्य दुकाने आहेत. येथे सर्व प्रकारच्या मालाची विक्री चालते.

नाशिक येथे सर्वे जिल्हाधिकारी रहातात. येथे म्युनिसिपलिटि, दशाशाना, तुरुंग, ३ हायस्कूल व बऱ्याच बराडी शाळा आहेत. निवाय एक मुलीची इंग्रजी शाळा आहे. १९१४ साली एक आर्ट्स कॉलेज निघाले. येथे प्रशासकरीता दोन बंगले आहेत

येथील म्युनिसिपलिटिची स्थापना १८६४ साली झाली असून १८७४ साली तिला शहरम्युनिसिपलिटि करण्यात आले. पार्षद बहुतेक मोदावरीचेच बापस्तात. यावेरीज धोंडो महादेवाच्या हीदाचे पाणीदे चांगले असून विन्याकरिता नेतात. येथील गटारांची वगैरे बऱ्याचदा असावी तितकी

दिव्यकामाचरा दृष्टीने पंचरत्नोक्त रामाचें देवूळ, नाशिक-
क्षेत्राचें देवूळ व सुंदरनारायणाचें देवूळ ही उत्तम आहेत.
हैहय रामाचें मोठें पंच साधें आहे. नाशिकेकरांचे सहान असून
त्याचें नक्षीकान सुंदर आहे व सुंदरनारायणाचें देवूळ बंगडो
दृष्टीनो मध्यम आहे. शहराच्या आस्पदास निरनिराळीं तीर्थे
व कुंडे आहेत नाशिक आणि गोवर्धन गंगापूर यांच्या दर-
म्यान गोवर्धन, पित्तू, गालव, अन्न, ऋणभोवन, कवच अथवा
भुषा, पापप्राशन, विश्रामिष्ट, भेट, कोटि व अग्नि अशी
अकरा कुंडे आहेत. याशिवाय बद्रिकासंगम, शुद्धतीर्थ,
अस्तिवलय, सूर्य, चक्र, अग्निनी, अहिम्यासंगम वगैरे अनेक
तीर्थे व कुंडे आहेत. गोदावरीचे स्तुतिपत्र व तिसरा येऊन
निळ्याचे अरुणा, वरुणा, सरस्वती, इ. फाटे, त्याप्रमाणेंच अन्न
व अस्तिवलय ही कुंडे व विशेषतः राम, सीता व लक्ष्मण
यांचे वास्तव्य, या सर्व गोष्टींमुळे नाशिक हे फार पवित्र
क्षेत्र मानले गेले आहे.

येथील सर्वांत पवित्र तीर्थ म्हणजे रामकुंड हे होय. येथें
नेहेमी व विशेषतः सिद्धस्यामर्थे हिंदुस्थानातील सर्व भागां-
तून यात्रेकरू येतात. येथील क्षेत्रापाश्चात्याजवळ इतर क्षेत्रां-
प्रमाणें यज्ञमानांच्या नांवांच्या चौपटपा असतात यात्रेकरू येथें
छात्रेविधि, गंगापूजा, नगरप्रदक्षिणा, वगैरे करून कपालेश्वर,
काळ्यायाम, लीतापूजा, तपोवन इ. स्थळे पाहून यात्रा संपवितात.
येथील मुसलमानांच्या काळजे अवशेष म्हणजे म्हणजे जुनी
गढी, दिक्षी दरवाजा, काजीपुरा दरवाजा, जामामशोद, पोर-
बादची कबर व इतर लहानसहान २२ मशीदी हे होत.
जोगवाडा वठेमर्थे दरम्यानजवळ मशीदा येथील हद्द हद्द साद-
साहा हुसेन कादरी सरमस्त याची कबर असून तिथें फारसुन
वा पंचमथीत उडून मरतो.

इतिहासः—नाशिक शहरास कृन्तुयामर्थे पद्मनगर,
प्रेतायुगांत शिकंदर, द्वापरयुगांत जनस्थान आणि कलियु-
गांत नवविष्ट अथवा नाशिक अशी नावे होती. यांपैकी जन-
स्थानाच्या रामायणांत उल्लेख आहे. येथें राम रहात असून
त्याच्याशी संवध असलेली तिडंधा, पंचवटी, लीतापूजा,
तपोवन, सूर्यसेधें नाक वगैरे स्थाने दार्यापिण्यात येतात.
नाशिक या शहराचा नाशिक्य (महामाध्य ६ २६) या नावानें
पर्वतगळीन उल्लेख केलेला आहे. स्थानंतर जयलपूरच्या ईशान-
न्येष्ट अर्हत येथील स्तूपामध्ये एका बटवपावरील सिंहाले-
खांत नाशिक शहराचा उल्लेख आहे (ख्रिस्तपूर्व २००).
स्थानंतर पांडव लष्करीमार्गाल १८ व १९ या शिलालेखांत
नाशिकचा उल्लेख (ख्रिस्तपूर्व १२५-१००) आढळला;
त्यावरून त्या काली नाशिक येथें व्यापारी श्रेणी (वेण्या)
असून नाशिक हे तेव्हापासून भारभारतीत आहे असे दिसतें.
टोलेमो (इसवी सन १५०) नाशिक या नावाचें याचा
उल्लेख केला आहे. पराक्रमिदाराच्या बृहद्रथिदित नाशिक
हे नांव आढळले. १८ व्या शतकाच्या आरंभी जिनप्रभुद्वि

यने याचे एक अथवापरवर्धन आचरता तीर्थाच्या बसेरीत
केलेले आहे.

१४ व्या शतकामध्ये नाशिक, दिर्घाचा दीर्घताबाए येथील
भुषेदार नाच्या सत्तेखाली होतें; ते पुढे बहामनी साम्राज्या
हत्ती गेले. पुढे ते अहमदनगरच्या राज्यांत मोडत असे व
त्यांच्यापासून पुढे मोगलांनी घेतले. एका मुसलमान भुषेदारांनी
याचें नांव मुल्तानबाद असे ठेविले होते पण हे पेशव्यांच्या
हत्तीत (१७५१-५२) गेल्यावर त्याचे पुनर्नाम नाशिक हे
नांव पुन्हा प्रचारांत आले. १७६०-६१ मध्ये नाशिक हे
मराठ्यांचें एक मोठे शहर होते व गोपिकावर्धन येथें बरीच
देवळ व कुंडे मोडली. रापोबादादने गेधून जयलप असा-
लेल्या चौपट या गांवाचे आनंदपती (पदा) असे नांव देवून
तेथें एक वाडा बांधला. १७९० सालकाहपत्तीवरून नाशिक
ह्या संमनेर मुस्लीमांत एक महाल असून त्याचे उत्पत्ती
१७७७-७८ रुपये होतें. इ. स. १८०१ मध्ये आंग्लराज्याने
नाशिक छुटले. १८१८त नाशिक येथील सैन्य निवृत्तीकरांवर
गेले व नाशिक शहर ब्रिटिशांच्या ताब्यांत आले. १८४२
साली युरोपियनींनी येथें एक गाय मारल्यामुळे दंगा सारला
होता.

नाशिकच्या पश्चिमेत ६ मैलांवर व आनंदपतीच्या पश्चिमेत
३ मैलांवर गोदातीरी गोवर्धन-गंगापूर नांवाचे रेंवे आहे
(पदा). नाशिकच्या दक्षिमेत ५ मैलांवर अजमेरी निंबक
टेंकपापेरी तीन अलग टेंकच्या असून त्यांपैकी पूर्वेकडील
नाशिकपेरी १०६१ फूट व तमुहसपाटीपासून १००४ फूट उंच
असून तीमध्ये जुनी (लि. पू. २५० ते १०० इसवी) भीष्ट
लंणी आहेत. त्यांना ' चातारलंणी ' (पदा) असे म्हणतात
(इ. ग. पु. १८; प्रॅट रुक, बेरिस्तर मारादना; बर्दिस्तर डॅलिगी,
मु. ग. (नाशिक निहदा) १६; वि. निहदार. पु. ११; इ. अ.
पु. २२.]

गासारप—अग्निनीकुमार. 'अग्नि' शेर व येवविद्या (पु.
३२७-३२९) पदा.

नासापुटपाश्वर्धेन्द्रि—या मारीक गांठी बहुधा लहान
मुलाच्या नाकपुड्याच्या आत पडारी रोपध आणारी छिद्र
असतात तेथें बाह्यतात व त्यांच्या मऊ व धुसवृद्धीत असा
मुळ्या असतात. त्यामुळे आसमागसून पुरेसी छुष्ट दवा
आण्यात जो थोडा प्रतिबंध होतो त्यामुळे फुफुडें हवेने
नीट भरली जात नाहीं व म्हणून छातीचा आकारहि
विचोळून बनतो. यांमुळे त्या आतवालेच्या मुलाशी नेहमी
सर्वांचे नेह्यामसर्जन घालू असतें व ती लेशमायुक्त सदां
कालाच्या अंतःछिद्रांत जाऊन अर्धवट अथवा पूर्ण बंदिरे-
पणाहि उत्पन्न करते. त्यामुळे तर पथी दगा मुळी उरालतो.
अशा रोग्याचे गळपिठहि बहुधा मोठाले असतात. मुलाचा
बेहारा बंदिरेपणांमुळे मूत्र, मंद, बुद्धिभ्रम असा दिसतो व
त्यामुळे रोग्याची बौद्धिक व चारित्रिक बाब गूढवाप्रमाणें
आत्माच अष्ट, किंवा अग्नर चोपदा होतो. मुलाच्या

(रोग्याने तोंड उघडले असता) पक्षाच्या मागे दावेदार काळी मात्र दिसते, पण प्रत्यक्ष गाठी दिसत नव्हतं, टाळस रोगामुळे उग्र पडले असल्यास दिसतात पक्षातून बोट पाळून ते बर बळकिले असता त्या गाठी येथेस लागतात व हे तपासले मूल दिल्याशिवाय अंमळ जामदायकच असतं. गळमंथा कापण्यासाठी शस्त्रक्रिया करताना मूल दिल्यावर याहि गाठी येथेस लागल्यास कापून काढितात व शिवाय गळमंथा काढतातच या रोगाचे निदान, शोध, चिकित्सा व अस्तित्व याचा शोध अर्लीकडेच लागला आहे. सर्वच मुलांच्या या गाठीवर शस्त्रक्रिया करावी त्यावेळे असे नाही पण मुलांचे तोंड जर नेहमी उघड राहत असेल व मूल रात्री अतिशय घोरत असेल आणि जर त्यास सदा शेवूड असून बहिरेपणा व तोंडवळा अवैज्ञान्य, छुदिमापसूचक दिसत असेल तर हा रोग आहे किंवा नाही हे नोट तपासून जरूर तर शस्त्रक्रिया करणे हाच उत्तम मार्ग आहे व अलीकडे हा शस्त्रक्रिया बरोबर प्रकारात येऊन तिच्यापारून फायदा झालेला मूल पुष्कळ नजरेस येतात शस्त्रक्रियेनंतर त्या मुलास श्वसनदिये मजबूत होण्यास श्वसनव्यायाम करण्यास शिकवावे व त्याची, तोंड मिटून नाकातून श्वास घेण्याची संवय मोडलेली असते ती पुन्हा सुरू केली पाहिजे म्हणजे त्याची कुपकुसे तसेच नोट भरून छाती रुंद होऊं लागते. या व्यायामाचा उपयोग अगोदरच बरेवास शस्त्रक्रियेचाहि गरज एखाद्या वेळेस भासत नाही शस्त्रक्रिया करणेच असेल तर ती अति कडक हिवाळा पडला असता अथवा मोठे बरे झुटले असताना करू नये. शस्त्रक्रिया आटोपल्यावर सागरीय मुलास गाठीत पाळून त्यास हिवा-बदास पाठवू नये, तर त्यास आयरनात पडून काही दिवस तिथीसि घेऊ याचा या शस्त्रक्रियेत कापाकापी व दुःख फारसे नसतं असे जरी आहे तरी होरोफार्म वगैरे औषधांनी नोट मूल आणण्याशिवाय तो करू नये. या रोगाचे कारण, काढ व उपासि यांचे साम्य बाटलेल्या गळमंथारेगाठी बरेच आहे व त्या दोहोसहि प्रथमचे उपाय म्हणजे म्हणजे स्वच्छ हवा, व्यायाम, पोष्टिक भक्ष व कॅल्शियमह रेल इपिदिफोनी प्रवृत्ति घुसारावी, म्हणजे हे रोग बहुधा कमी होतात. ते कमी नच झाल्यास दोन्ही शस्त्रक्रिया हा उपाय आहेच. कोणी याचा सुखरेणुपरी वैभव आहे असे प्रतिपादन करतात. मागे शस्त्रक्रियादि चिकित्सा विषयावरील शोध मेयर नांवाच्या कोपनहेगन येथील डॉक्टरने सांगिते. मूल बर्दात आल्यावर या गाठी क्वचित प्रसंगी सद्धान होतात या रोगापासून होणारी सर्व रचनात जाऊन कानात टणका, पू वगैरे उपपन्न होण्याचा पुष्कळ संभव असतो. म्हणून शस्त्रक्रियेने अगर अन्य उपायांनी या सर्व अनर्थांचे मूळ सक्कर नाहीं करणे हाच सांगे उपाय आहे

नासिर उद्दीन, नूसी ख्वाजा (१२०१-१२७४)—एक प्राचीन इराणी पंडित, तत्त्ववेत्ता व ज्योतिषी. बेनीगसाबाचा नासू हलाकूखान याचा हा नौकर, नूस (खोरासान) गावी सन १२०१ त याचा जन्म झाला हा शिष्या पंथाचा असून बहुतेक विषयावर त्याने लिहिलेले असून साप्रतदि त्याचे काही ग्रंथ इराणीतील विद्यार्थ्यांतून शिकविले जातात हा ग्रीक भाषाभिज्ञ होता याचे युलिकडेव अरबी भाषांतर केले असून त्यातील काही सिद्धांत याचे १३२ व ४१४ निरनिराळ्या शेतींनी सोडविले आहेत. सुमिति, ज्योतिष, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र वगैरे विषयावर त्याने ग्रंथ रचिले असा उद्दीन महम्मद नावाच्या नवाबाने याला आपला बक्षीर केले होते. याच वेळी याचा नीतिशास्त्रावरील प्रख्यात ग्रंथ 'अखलाक नासिरी' तयार होऊन त्याने तो देखवा सुमेदार नासिरुद्दीन यास अर्पण केला. नवीरच्या सागण्यावरून हलाकने बगदाद येथेले (१२५८) हुसी मतावर याचे दोन टोका लिहिवाय होत्या. खिलाफतनामा व मसरउस शोहरा वगैरे दुसरेहि याचे ग्रंथ आहेत हलाकच्या मुलाच्या कारकीर्दीत नासिर मेल (१२७४). हा स्वभावाने क्रूर होता व त्याने पैशावर अत्याचार केले होते. [अल-मुस्तोसाम विताह]

नासिरखुशु (सन १००४-१०८८)—असु मुमुहिन नासिर यिन खुशु हा इराणचा पहिला कवि खोरासान मधील कुयादियान येथे जन्मला. पहिल्या ४२ वर्षांचा त्याचा बुलात सांवरत नाही. तो सुनी होता असे मानण्यास त्याच्या लेखात बराच पुरावा आहे. वैद्यक, गणित, ज्योतिष ह्यांमध्य तो पूर्ण पारंगत होता, त्याला अरबी, तुर्की, हिंदुस्थानी, सिंधी भाषा चांगल्या अवगत होत्या. तो बराच विषयज्ञच व मत्त-पानी असे. तो म्हणतो रश्मप्रमाणे त्याला पक्षी स्वप्नात हंसरी प्रेरणा झाली तेव्हा त्याने सवे सुखोपभोगाचा त्यास करून तो मद्या व मदिना येथे यात्रेत निघाला या प्रवासाची साधत दृष्टीकत त्याने आपल्या 'तफरुद' नामक ग्रंथात दिली आहे. यात ११ व्या शतकातील मुसलमानांची स्थिति वर्णन केले आहे ती बराच विषमचोप आहे व या दृष्टीने हा ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. नासिर चार वेळा मक्रेस गेल होता. नंतर केरळकडे गेला त्याने रक्ष गेले, त्यावेळी तेथे पूर्ण शांतता नांदत होती, तेथे शिष्या पंथ प्रचलित होता. नासिरखुशु याला तेथील शिष्या पंथ पसंत पडून तो त्याच अनुयायी बनला व खोरासानला परत येऊन तो आपल्या नवीन मताचा प्रचार करू लागला. परंतु हुनी खोब्राच्या काबामुळे त्याला देशात्याग करावा लागला. त्याने आपले राहिलेले अनुशुष बदक्यान पर्यंततील येथानमये कापूर बुलात घाबडिले. तेथे त्याला पुष्कळ अनुयायी मिळून शिष्या पंथाचा प्रचार झाला.

नासिरजंग—नितासुमुक्त अलकनाहचा हा दुसरा गुलाम अनफजहाने फारा दखनच्या कारभारावर नेहून आपण माझ्याकडे प्रयाण केले होते (१८२७) चाप

तिकडे गेल्यावर याचा दिवाण शाहा नवाबखान याच्या सल्ल्याने नाक्षीरने बापाविद्द बंद उभारले; त्यामुळे अशक- जाह परत दख्खनमध्ये आला. एकडे दिहीच्या ब.दशहाने मराठ्यांनी क्यूळ केलेली जहागीर नाक्षीर यांना देईना म्हणून थोरल्या बाजीरावाने त्याच्यावर स्वारी करून पुढेक दिवस त्याला प्रात दिला; तेव्हा त्याने मुंगीपेंठणास तह करून ठरलेली जहागीर व युद्धसत्ते पेशव्यांच्या हवाली केला (१७४० फेब्रुवारी). इतक्यांत असकज्याह नाक्षीरवर चालून आला व त्याने या कामी मराठ्यांची मदत घेतली, नानासाहेब पेशव्याचा मान निजामाने यावेळी फार उंचला. प्रथम नाक्षीर बापास धारण गेला परंतु असकज्याहचे समाधान झाले नाही म्हणून पुन्हा नाक्षीरने मुल्हेरचा किष्ठा घेऊन बंद केले. दोघटी औरंगाबादेस घापलेकांत युद्ध झाले (२३ जुलै १७४१). त्यांत नाक्षीर फार शौर्याने लढला. त्याने बापाच्या हत्तीचे तीन माहूत मारून बापावर हल्ला केला परंतु पुढे असकज्याहने नाक्षीरला पकडले व त्याचा प्राण घेण्याचे ठरविले, परंतु सय्यद सल्हखांन नांवाच्या सदाशाने असकज्याहची समजूत करून नाक्षीरचा जीव वाच- विला (१७४१). त्यामुळे पुढे सय्यदवर नाक्षीरची फार मर्णा असे. असकज्याहने नाक्षीर यास काही दिवस खेदार येथे कैदेत ठेविले परंतु पुढे (१७४३ जानेवारी) त्यास सोडून दिले.

कर्नाटकांत पेशव्यांच्या विरुद्ध बिन्दुरकर, सोंधकर वगैरे पाडेगार बंदाळी साजबत असता त्यांनी नाक्षीरने मदत केली. म्हणून पेशव्यांनी प्रथम पाडेगारांचा पराभव करून मग नाक्षीरवर स्वारी केली व त्याचाहि पराभव केला; तेव्हा त्याने आंध्रपूर येथे तह केला (१७४८ मार्च).

पुढे असकज्याह मेल्या; त्याला नाक्षीर हा आवडत नसे; त्याचे प्रेम मुज्जरजंग नांवाच्या त्याच्या नागबावर (मुलीच्या मुलावर) होतें. त्याने आपल्या पश्चात मुज्जरला निजामी देण्याचे ठरवून त्याबद्दल बादशाहाची मंजूरीहि मिळविली होती. परंतु त्याच्या मृत्युच्या वेळी तो जिजापुरास सुभेदार असून जवळ एकदा नाक्षीर होता (१७४८ मे). निजाम पेशव्यावर नाक्षीरने फौज आपल्यास अनुकूल करून बापाची यादी बळकाविली व स्वतःस नयाब निजामहौला ही पदवी घेतली (जून)

ही बातमी ऐकून मुज्जरजंग हा शातान्यास मराठ्यांची मदत मागण्यास आला. तेथे बंदासाहेब कैदेत होता. त्याची व याची गडी जमून दोघांनी परस्परत साहाय्य करावयाचे ठरविले. बंदासाहेब सुटल्यावर त्याला मुज्जरने मदत केली व आपण स्वतः दक्षिणची सुभेदारी भारण केली; आणि फौजांच्या साहाय्याने नाक्षीरवर स्वारी करण्याची तयारी बाळ- विली. हे वर्तमान ऐकताच नाक्षीरने मराठ्यांची मदत घेतली (१७४९ मेजु.). पेशव्यांनी गानोशी सोंसण्यास १० हजार फौजेसह नाक्षीरकडे पाठविले नाक्षीरने या वेळी

सुराराय घोरपडे व कर्जुळ, कडाप्पा, सावन्ग, कर्नाटक येथील नयाब या सवोच्या मदतीने मुज्जरवर स्वारी केली (सप्टेंबर); आणि मुज्जरचा पराभव करून त्याला कैदेत ठेविले.

त्यावर दुहेने नाक्षीरच्या ताब्यातील मिगी घेतली; तेव्हा नाक्षीरने त्याच्यावर स्वारी केली. त्या स्वारीत फौजांच्या कारस्थानांनी रंगा होऊन नाक्षीरच्या एका नोकराने त्याचा खून केला असे म्हणतात (५ डिसे १७५०). त्याच्या सांगून फौजांनी मुज्जरजंगचा निजाम केले फौजांनी नाक्षीरचा दिवाण रामदासपंत यास फिदूर करून कडपेकर नयाब महंमद- खान याच्याकडून नाक्षीर यास पोळी पाठविली असे प्रॅटर्क म्हणतो नाक्षीरमध्ये बापासारखा दुरदर्शीपणा नव्हता. तो विपयासक्त पण दूर व उदार होता काव्य व वाङ्मयाची त्यास आवड होती, त्याने काही लेख लिहून ठेविले आहेत असे म्हणतात. त्याचा मित्र बेळगावचा मीर मुलाम याने त्याची हकीकत लिहिली आहे. [पुरंदरे रोजनिशी; पेरावे साक्षात्पक्षी; मसौदचरित्र, का. ६ सं. ले ४९, ९६; नाना- साहेबाची रोजनिशी; राजवाडे खंड ३, ९]

नॉस्ट यॉमस (सन १८४०-१८५२)—अमेरिकन विनोदी चित्रकार (कॅरिकचरिस्ट). हा एका सक्ती बँड- मधील संगीतज्ञाचा मुलगा कॅमरीत जन्मला. अमेरिकेत चित्रकलेचे शिक्षण घेऊन १५ व्या वर्षी याने वर्तमानपत्रांत चित्रे काढण्याची नोकरी धरली. १८९० साली 'न्यू यॉर्क इलस्ट्रेटेड म्यूझ'चा पत्रालाचित्रे पाठविण्याकरिता तो इंग्लंडांत गेला नंतर तो इलस्ट्रेटेड सॅटन म्यूझ पत्राच्या चित्राकरिता इंग्लंडांत गेला १८९२ साली अमेरिकेंतील सिव्हिल वॉरच्या विरुद्ध असलेल्या लोकांचेवर्षी 'शातता' हे त्याचे विनोदी चित्र फार महत्त्वाचे होत १८९३, १८८५, व १८८७ मध्ये त्याने युवायट्रेडस्ट्रेटमध्ये हिंदून व्याख्याने दिली. अमेरि- केंतील रिपब्लिक पार्टी, डेमोक्रॅटिक पार्टी वगैरे राजकीय पक्षासंबंधीची त्याची चित्रेहि फार परिणामकारक असत. प्रेसिडेंट क्लॅन्सववर त्याने विनोदी चित्राच्या योगाने तीव्र हल्ला केला. प्रे क्लन्सवरेटने त्याला इंग्लंड देशात गायकिल येथे कॅन्सल-जवळची नोकरी देऊन पाठविले व तेथेच तो मरण पावला. यु. स्ट्रेटमधील डेमोक्रॅटिक पक्षाचे चिन्ह गाढव व रिपब्लिकन पक्षाचे चिन्ह हत्ती त्याने रूढ केले होते. शिवाय त्याने चालू रामकारणावर विनोदात्मक चित्रे म्हणून शोधसंपीयरच्या नाटकातील प्रवेशांचा उपयोग आवश्यक करणार करून करण्याचा प्रयात रूढ केला.

नास्तिक्यवाद—नास्तिक म्हणजे ईश्वर, आत्मा, स्वर्ग, नरक, मोक्ष, पुनर्जन्म वगैरे प्रायशः न दिसणाऱ्या गोष्टी नाहींत असे म्हणणाऱ्या नास्तिक असे म्हणतात. हा शब्द पुष्कळ निरनिश्चया अर्थानी वापरतात. एका धर्माचे किंवा एका पंथाचे कडे अनुयायी इतर धर्मांशी

किंवा पंथीयानां हा निदाग्येयक शब्द योजतात. मूर्तिपूजा-
हीन असा ख्रिस्ती धर्म स्थापन झाला तेव्हा रोमनसन्ना-
-यातील मुन्या मूर्तिपूजक धर्माचे अनुयायी ख्रिस्ती लोकांना
नास्तिक म्हणून नष्ट करण्यास उद्युक्त झाले. स्पेनोझा नामक
युरोपीय तत्त्ववेत्ता फक्त एका ईश्वराचे अस्तित्व मानीत असे,
तरीही त्याचा ख्रिस्ती धर्मीयानां नास्तिक (ख्रिस्ती धर्माचे
आचारविधी न मानणारा) म्हणून छळ केला. दुस्य भौतिक
जगणास आंत किंवा पराकडे निराळें देवत्व नाही असें
मानणारा तो नास्तिक, या अर्थाने काही राजकीय लोकांना
नास्तिक म्हणण्यांत येत, कारण त्यांच्यामध्यें कोणत्याहि
प्रकारच्या धर्मकल्पना नसतात अशी समजूत होती,
पण नास्तिक पाहता धर्माविषयी सुद्धेच कांहीहि
कल्पना नाही अशी कोणतीहि राजकीय वात आढळत नाही.
दुसऱ्या पक्षाी बुद्धिप्रामाण्यवाद पकळून भौतिक
जगापलीकडे देव किंवा कोणतीहि आतिमायुषात्मिक नाही
म्हणणारे तत्त्ववेत्ते असतात. असा नास्तिक लोकांतहि तीन
प्रकारेच आढळतात, ते—(१) पक्ष नास्तिक (डॉगमॅटिक) की,
जे ईश्वर नाही असे निश्चाळित म्हणतात. (२) दुसरे संश-
यवादी (स्कैप्टिकल), हे लोक ईश्वराचे अस्तित्व जाण-
व्याचे मनुष्याच्या मनाला सामर्थ्य आहे, याबद्दलच अवि-
श्वास दर्शवितात आणि (३) तिसरा प्रकार बुद्धिप्रामाण्यवादी
(फिटिकल) लोकांचा. यांचे म्हणणे असे की ईश्वराचे
अस्तित्व किंवा स्वरूपाकरितां म्हणून जी प्रमाणे सांगण्यात
येतात त्यांच्या मयायेनेच तत्त्वज्ञ (स्कैप्टिक) संशय प्रद-
र्शित करता येतो दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकारच्या लोकांचे
म्हणणे असे असते की कदा नास्तिक म्हणजे ईश्वर कात
नाही असे निःशंकपणे सांगणारा इतर कोणीहि नसतो, तर
सर्व नास्तिकवादी दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या प्रकारचे असतात.
पण या म्हणण्यांत अर्थ नाही. कारण फ्युएरबॅस, झोरेन्त
व फ्रेडेलो यांचे स्पष्ट उद्गार ईश्वराचे अस्तित्व नाशकून का-
णारे आहेत. फ्युएरबॅस म्हणतो, " ईश्वराने अस्तित्व नाही.
ईश्वर नाही ही गोष्ट धर्म आहे इतकीच स्पष्ट आहे व दिवस
आहे इतकीच स्वयंनिश्चि आहे, शिवाय असे की ईश्वर असणेच
शक्य नाही." झोरेन्त तर याहिपेक्षा अधिक त्वेपाने म्हणतो,
" ईश्वर आमचा राघू आहे. ईश्वराबद्दल देवउत्पन्न होणे हाच
साक्षात्पणाचा (शानाचा) खास आरंभ होय. मानवजातीची
धर्मा प्रगति होणे असेच तर नास्तिकपणा हाच तिचा पाया
असला पाहिजे." फ्रेडेलोने होलीओबेला असे बजावून सांगि-
तसे की, " नास्तिक " या नांवाला मनुष्यजात मान देऊं
सांगण्यांत ही सतत सगळीच राहिल."

या पहिल्या प्रकारच्या म्हणजे कदा नास्तिकीविषय
दुसऱ्या म्हणजे संशयवादी लोकांची अशी कोटी आहे की नास्तिक-
कपणा म्हणजे " ईश्वरदेव " असा अर्थ करणे म्हणजेच एक
प्रकारे ईश्वराचे अस्तित्व कळू करणे आहे, कारण ज्याचा देव
करायमाया त्याला अस्तित्व असल्यादिचय त्याचा देव

करणेच शक्य नाही. म्हणून नास्तिक याचा ईश्वरदेव हा
अर्थच चुक होय. तर नास्तिक मत म्हणजे ईश्वराचे अस्तित्व
न जाणणे किंवा त्याबद्दल संशय प्रदर्शित करणे. तिसऱ्या
प्रकारच्या लोकांचे म्हणणे जी. जे रोमनसंकृत ' ए कॅडिड
एक्झॅमिनेशन ऑफ मीझम ' या पुस्तकात युरेस व्यक्त केले
आहे त्यात रोमनस म्हणतो की ईश्वराच्या अस्तित्व ची प्रमाणे
रद्द ठरविणे म्हणजे विश्वोत्पत्ति व रचना याविषयीची स्पेन्स-
रची उपपत्ति स्वीकारणे असा अर्थ आहे. पुढे तो म्हणतो
" पूर्वांचे पवित्र ईश्वरास्तिक्य मत झुगारून देऊन त्याऐवजी
स्पेन्सरचे मत स्वीकारण्यास मी निष्ठ होतो त्यावेळी माझ्या
मनाला अत्यंत तीक्ष्ण वेदना होतात त्या उघळणे मला कधीहि
शक्य होणार नाही "

नास्तिक मताला मानवजातीचे हृदय व मन या बांधांचा
विरोध आहे. या वादाला केवळ सत्कींची कसोटी लावून
सांगणार नाही तर व्यावहारिक दर्शने ईश्वरास्तिक्य मताची
व्यक्तीला किंवा समाजाला किती नफेची आहे ते पाहिले
पाहिजे. फ्रेंच तत्त्वज्ञ ड्योलेटियर म्हणतो की, " जर ईश्वर
सरोखरच नसेल तर काही तरी युक्तीने त्याला अस्तित्वांत
आणल्याच पाहिजे. " नास्तिक लोकांचीहि एकंदर प्रवृत्ति
पाहिण्यास ते सुद्धा ईश्वरसहसा दुसरे काही प्रत्य स्वमतानुसार
निर्माण करतातच.

युरोपात अलीकडील भौतिकशास्त्राच्या वादीयसोवर
नास्तिक मत बळावत गेले आहे विश्वरचनेसंबंधाच्या कवि-
निकलच्या सिद्धांतापासून आधुनिक जडवादा (मॅटिरीअ-
लिझम) ला सुरवात होई. बेकन, गॅसेन व हॉमस यांनी भौतिक-
शास्त्रांना ओरंगाचे चलन दिले. लॉकने मन व संसु यांच्या
व्यापारासंबंधी जडवादाला सुरंगत असे स्पष्टीकरण पुढे
मांडले तथापि हे सर्व भौतिकशास्त्र नास्तिक नव्हते, कारण
विश्वोत्पत्तीचे व रचनेचे सर्व कोडे त्यांना उलगडलेले नसल्यामुळे
कधींचे आपघारण ईश्वर ते मान्य करीत. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या
सुमाराचे बिरेटो, हेन्रेडियस, लालान्डे, वगैरे विद्वान
नास्तिक होते. एप्रसिद्ध ज्योतिषशास्त्रज्ञ लाप्लास हाहि नास्तिक
होता. त्याचे पुस्तक वाचून नेपोलियनने त्याला ईश्वराबद्दल
काहीच न शिद्दित्याचे कारण विचारले असता तो म्हणाला,
" विश्वोत्पत्ति व रचनेचे ईश्वराचे आदिप जडरच लागत
नाही. " १९ व्या शतकांत नास्तिक मत अत्यंत जोरदार
रीत्याने अमंवीत झाले. लुडविग युडनर याने आपल्या " कोस
वॅड मॅटर " या पुस्तकांत आणि थो. अन्स्ट हेकेल यांचे
" रिचल ऑफ दि युनिव्हर्स " या पुस्तकांत प्रतिपादिले
आहे. गृहीतील आद्य इत्य जड व वैयग्य (फिजिकल व
रायडिकल) असा योग्यो ग्रंथांनी युक्त असल्याचे हेकेल
मानतो व म्हणून तो स्वतःच जडवादी (मॅटिरीअलिस्ट)
तत्त्वज्ञानी म्हणण्यास कबूल नाही. तथापि जडदेहापासून
स्वयंच निराळे मन किंवा आत्मा यांचे अस्तित्व तो कबूल
करात नसल्यामुळे त्याला जडवादीच न नास्तिकच म्हटले

ही गोती निरोधरमताची असल्यामुळे कोणतीही माणहून ती सांख्यकारितेवून काढून टाकिली असली, असे फ. ओकमाना टिळक यांनी म्हटले आहे (यासारहस्य, पृ. १९० टीप). न्याय व सांख्य याचा निरोधरवाद खोडून टाकणारे वेदान्ततत्त्वज्ञान हिंदु धर्मात सर्वत्र प्रचारात होऊन संकटाचार्यांनी सर्व नास्तिक मतांचे व दशानेचे खंडन केले आहे. त्रिपुत हिंदु लोकांत जैन व बौद्धांचे खंडन मान-गारे पाश्चात्य विद्याविभूषित विद्वान यांशीच नास्तिक मत-वादी इतम आढळत नाहीत. कारण प्रत्यक्षमात्र, प्रार्थनासमाज हे घुमसुधारक पंथाचे एकेश्वरवादी आहेत.

नास्मिध, जम्स (१८०८-१८९०)—हा स्कॉटिश पुरविस्तर एडिनबरो येथे जन्मला. त्याने फॅलजॉट रसपयशास्त्र, गणित वगैरे विषयांचा अभ्यास केला, त्यात यंत्रशास्त्राची प्रथमपाहून गोडी होती. त्याने निरनिराळ्या यंत्रांचे नमुने तयार केले, व लेसन येथे एका कारखान्यात राहून यांत्रिक कारखान्याची पूर्ण माहिती दोन वर्षांत मिळविली, आणि १८३४ साली मॅचस्टर येथे स्वतःचा कारखाना काढून थोडक्याच वर्षांत एका मोठ्या फॅक्ट्री (ओतकामाचा कारखाना) चा तो बालक बनला. यानेच चालगाऱ्या घणाची (स्टीम-ह्वर) मुक्ति श्याने काढली. त्याशिवाय ड्रेनिंग-मशीन, नव-धोपिंग मशीन, स्टीम पाहळ-वायूचक्र व अनेक प्रकारची हायड्रॉलिक मशिनरी (नवशक्तीची यंत्रे) त्याने नवीन खोध लावून बनविली. या घेयात पुष्कळ पैसा मिळवून व त्यातून अंग काढून पेकन लॅबरेटच्या आयुष्यात त्याने उद्योगितप-द्राष्ट्याचा अभ्यास केला व यंत्र, वगैरे विषयांवर पुस्तके लिहिली.

नाहून (सिरमूर), संस्थान.—पंजाबांत, दिल्ली विभागाच्या कमिशनरच्या आधिपत्याखाली असलेले एक डोंगराळ संस्थान हे यमुनेच्या पश्चिम तीरावर व सिरमूरच्या दक्षिणेस आहे. क्षेत्रफळ ११९८ चौरस मैल. मर्यादाः—उत्तरेस गुजरात व बलसन संस्थाने; पूर्वेस संयुक्त प्रान्तांतल देहरादून जिल्हा; दक्षिणेस अंबाला जिल्हा व फासिवा संस्थान; व पश्चिमेस पठियाळा संस्थान आणि कुंजल.

स्वामाधिक वर्णनः—आग्नेयीकडील किनारे दून किवा खोरेखरी संस्थानचा भागचा सर्व भाग डोंगराळ आहे. दक्षिण सरहद्दीवर बाया शिवालिकाचे डोंगर असून त्याशी समांतर धार्या रांग गेलेली आहे; दरम्यानच्या खोऱ्यातून गारकंद व बाट या नद्या वाहतात. पार्या रांगेच्या ईशान्येस जलस नदीने खोरे आहे. वायव्येकडून आग्नेयीकडे गेलेल्या गिरी नदीच्या योगाने संस्थानचे दोन भाग होतात. उत्तर सर-हद्दीच्या मध्यभागी खोर नांवाचे (१९९८२ चूट) शिखर असून तेथून डोंगराच्या द्वितीय रांगा नियतात. ईशान्य सरहद्दीवर सिरमूर आणि देहरादून यांच्या मधून यमुनेचा मिथनरी डोम नदी वाहते. या संस्थानची जमीन उत्तरेकडून दक्षिणेकडे उतरावी होत गेल आहे.

ग्रामशास्त्रात ह्या मलेरियाची असली तरी इतर ज्वर निरोगी असते. डोंगराळ मुलुखांतल ह्या समशीतोष्ण आहे. गिरीच्या पलीकडील प्रदेशांत हिवाळ्यामध्ये बर्फ पडते. बायोग पाऊस निरनिराळ्या ठिकाणी ५९ ते ६५ इंच-पर्यंत पडतो.

इतिहासः—नाहून किंवा सिरमूरचा प्राचीन इतिहास बहुतेक मुळीच नाही. त्याची प्राचीन राजधानी सिरमूर ही होती असे म्हणतात. परंतु सध्या ते खेडे असून त्याच्या आसपास पुष्कळ जुने अवशेष आहेत. अशी दंतकथा आहे की, एका वीरराणीने येथील राजाभक्त आपल्या कौशल्याची बढाई मारिल्यावरून राजाने तिला दोरीबद्ध नदीपार जाऊन येण्यास सांगितले; व ही मोठे तिने केल्यास तिला अर्धे राज्य देऊं केले. याने दोरीबद्ध झालेले रीतीने नदी ओलांडली; परंतु ती परत येत असता, राज्य कायम राखण्याच्या उद्देशाने, दरमाराच्या एका सरदाराने दोरी तोडून टाकिली, व ती याने नदीत पडून मरण पावली. या विश्वासघाताबद्दल नदीला पूर येऊन सिरमूर वाहून गेलं, व राजाचाहि निवेश होऊन राज्याला मालक उरला नाही. काही कालानंतर केसलमीरचा राजा हरद्वारला यात्रेकरिता गेला असता यंत्रांनी त्याला राज्य चालविण्याकरिता बोलाविले. त्याप्रमाणे त्याने आपल्या मुलाच्या हावी सैन्य पाठवून हा प्रदेश काबीज केला; त्याचा मुलगा हा सिरमूरचा पहिला राजा होय. त्याने सुवर्ण-प्रकाश ही पदवी घारण केली व ती अद्यापिह त्याच्या वंशात चालू आहे. १०९५ साली राजनर ही नव्या राज्याची राजधानी मांडी. आठव्या राजाने हर्षाच्या कुंजल संस्था-नातील रतेस जिंकिले, व त्याच्यानंतर गादीवर आलेल्या राजाने गुजरात, बलसन, कुम्हारसेन, खंड, कोत, व थिओग हे प्रदेश पेकन आपले राज्य बहुतेक सततज नदीच्या पलीकडील अर्थादिपर्यंत वाढविले किरायेक वषरे, हे प्रदेश संस्था-नचे मांडलिक म्हणून होते, परंतु संस्थानची राजधानी देहरा-दूनमधर काहरी येथे असल्यामुळे राजाचा दाब त्यावर पारसा नसे. स. १६२१ त कमप्रकाशाने नाहून ही हल्लीची राजधानी बसविली. त्याच्या नेतरचा राजा मोठाता याने शाहान-हाच्या सेनापति कर्लल उखा याला गडवालच्या स्वारीत मदत केल्याबद्दल पुढील राजा सोमानप्रकाश याला कोटयांची जहागीर मिळाली औरंगजेबाच्या कारकीर्दीतहि येथील राजाने मदत दिल्याबद्दल औरंगजेबाने कोलाभक्ता प्रदेश संस्थानच्या राजाकडे दिले. राजा मितप्रकाशाने क्षीय गुरुगोविंदसिंगाला आश्रय देऊन, किनारे दूनमधर पठारच्या तटबंदी करव्याची परवानगी दिली; ह्याच दूनमधर भंगाने येथे गोविंदसिंगाने कडलू व पडवालचा राजाचा स. १९८८ त पराभव केला. परंतु स. १७५० त किशतप्रकाशाने गडवालच्या राजाचा परा-भव करून, नारायणपद, मोर्णा, पिमोर व शिरांचा दुसरा मुख्य काबीज केला व पठियाळाचा राजा अमरसिंग याच्याशी तह केला. वडलूर संस्थानावर, रोहिला बादीरखान याने

स्वारी केली, तेव्हा येथील राजालाहि त्याने मदत केली. मुल्होनी गडवालवर स्वारी केली असता, त्याने रथाचा पराभव करून, त्यांनी गंगानदी ही आरण्या राज्याची सरहद्द म्हणून कब्ज करावयास लाविले. त्याचा मुलगा धर्मप्रकाश याने नालागडचा संस्थानिक व गडवालचा राजा यानां केल्ल्या स्वाभ्या परतविण्या, परंतु कामाचा राजा संसार यार्था लढत असतांना तो मरण पावला त्याच्या मागून त्याचा भाऊ गादीवर बसला; परंतु तो दुर्बल असल्यामुळे राज्यात बंदे सुरू झाली; व ही मोडण्याकरिता त्याने अविचाराने गुर्यांची मदत मागितली ही आयती आलेली संधि बाया आळं न देतो मुल्होनी सिरमूरवर स्वारी करून बंडवास्यांनी गादीवर बसविलेल्या रत्नप्रकाशाला हाकलून लाविले, परंतु कर्मप्रकाशाला मात्र पुन्हा गादीवर बसविण्याचे नाकारिले. त्यानंतर कर्मप्रकाशाच्या घोरणी व धैरवान पराने सर्व कारमार आपल्या हाती घेऊन त्रिदिशांची मदत मागितली. त्याच वेळी नेपाळशी त्रिदिशांचे युद्ध सुरू झाल्यामुळे, रथानां सिरमूरमधून गुर्यांना घालून देशाकरिता सैन्य पाठविले. मुळां युद्ध संपल्यानंतर त्रिदिशांनी कर्मप्रकाशाचा अज्ञान गुलाम पत्तेप्रकाश यास गादीवर बसविले, व कोटा आणि किर्नाद दूनसह यमुनेच्या पूरकडोल सर्व प्रदेश आपल्या राज्यास जोडला. परंतु १८३३ त किर्नाददून परत करण्यात आले. अकगण व शीख युद्धात येथील राजाने त्रिदिशांनी चांगली मदत केली. राजा सर समशेरप्रकाश यांनी एस्. आय. (१८५६-५८) याच्या कारकीर्दीत संस्थानांत पुष्कळ सुधारणा झाली विगारीची चाल बंद झाली, रस्ते तयार झाले, वसाहती झाल्या, व छापखाना, दवाखाने, पोस्टऑफिस व तारऑफिस ही उपचरण्यात आली हल्लीचे महाराजा सर समरप्रकाश बहादुर स. १९११ त गादीवर बसले. यानां ११ सोफाच्या सलामीचा मान मिळतो.

संस्थानची लोकसंख्या (१९२१) १४,०४४८. यांत ब्रॅकडा १५ पेढी आहेत हिंदू आहेत, व लोकसंख्येपैकी ३८ पश्चिम पहाडी भाषा होतात

घेतकीः—संस्थानच्या इतर भागापेक्षा किर्नाद दूनची कृषिविविधक परिस्थिति मित्र आहे. तेथील जमीन नदीतील गाळाच्या योगाने बनलेली असल्यामुळे सुपीक असून तिला नैसर्गिक प्रवाहाचे व वेळच्यावेळी आणि मुबलक पडणाऱ्या पावसाचे पाणी मिळते. हात गहू व हरभरा ही रब्बी पिके आणि तांदूळ, मका, ऊंस, आले व हळद ही खरिपाची पिके होतात. होंगराळ मार्गात शेती कमी आहे तर तीत खसखस आले, तंबाखू व हळद ही पिके बरीच होत संस्थानांत रगत-बारीपद्धत चालू आहे. येथे दुष्काळ पडण्याचा कधीच संभव नसतो. संस्थानांतलं गंगलं महत्त्वाची असून त्यात ओक, देवदार, ह्रूष, वन, व, वगैरे झाडे होतात स. १९०४ मध्ये गंगलाचे उत्पन्न ८०,००० रु. होते.

कित्येक ठिकाणी खोदले सांपडते, परंतु कोणत्याही त्यागांत सध्या काम सुरू नाही. शिसे, तांबे, सुरती व काच हे हि खनिज पदार्थ सांपडतात, परंतु कच्चे काच दोन ठिकाणी काढली जाते. रून, वाटा वगैरे नद्यांत अत्यंत अल्प प्रमाणावर सोने सांपडते.

व्यापार व वळणवळण — नाहन येथे संस्थानच्या मालकीचा ओतकामाचा कारखाना आहे. हाच येथील सर्वात महत्त्वाचा कारखाना होय. त्यात उसाचे कोखंडी चरक तयार होतात. संस्थानच्या तुर्गंग इराणी गांजिचे, सतरंज्या, चट्या वगैरे मिश्र तयार होतात. याशिवाय संस्थानात तयार होणारे दुसरे मिश्र म्हणजे लाकडां भाडी, कांबडी, वेतकाम, जाडेभरडे सुती कापड हे होत. गहू, हरभरा, मका वगैरे मिश्र संस्थानांतून बाहेर जातात, व कापड, भाडी, साखर, मीठ व औषधे वगैरे माल बाहेरून येतो. नाथे-वेस्टने-रेल्वेच्या बरार स्टेशनपासून, संस्थानची राजधानी नाहनपर्यंत चांगला रस्ता गेलेला आहे. नाहनपासून गुमानादीच्या काठी रामपूरपर्यंतही सडक आहे.

राज्यव्यवस्थाः—संस्थानची राज्यव्यवस्था पंजाबच्या धर्तीवर स्थापन केली असून न्याय, अमलबजावणी, लष्कर, पोलीस, असाखचे, पब्लिक वर्क, वैद्यक, गंगल, तुर्गंग वगैरे खात्यांवर राजाची प्रत्यक्ष देखरेख असते नाहन, रँक, प्रभोट व पछाड अशा संस्थानात चार तहसीली असून त्यांपैकी प्रत्येकीवर एक एक तहशिलदार आहे. संस्थानच्या बरिष्ठ न्यायकोटीत राजा व त्याने नेमलेले पाच सभासद असून राजा हा अप्रत्यक्ष असतो देहात शिक्षा अमलांत आणण्याला दिक्षांच्या कमिशनरांची सैमति ध्यावी लागते. संस्थानचे वार्षिक उत्पन्न ९०००० रुपये आहे.

पंजापातील संस्थानांत व मित्रात साक्षरतेच्या बाबतीत या संस्थानचा नंबर ३३ वा सापतो. १९०१ साली हॅकडा ९.१ पुरुषांना व ब्रॅकडा ०.३ स्त्रियांना लिहिता वारता येत होते

मोकळेपणा, धैर्य, कलाची स्वाभाविक आवड व खोब्रीम हे गुण निशाम-निशाम लोकांत विशेष आहेत. पुष्प पारध्याचा धंदा करतात व वायका शेत नांवरतात. बायका-पुंसक लोखंडी, हस्तिदंती, अगर माणसाच्या अथवा माकडाच्या हाडाच्या मोठमोठ्या खुंट्या केसांत घालतात व अंगाला रंग दाखवा लाल रंग लावतात. ते मातीची भांडी करण्याच्या कामात, धातुकामांत व लोखंडावर कोरव काम करण्यांत फारच वाचण्यात आहेत. त्यांना गायनवादनाची आवड असून ते अतिशय घुस्पाण करतात. घोडे, बैल, गाढव व उंट यांची त्यांना मुख्य माहिती नाही. निशाम-निशाम लोकांचे अंग शिरछाण व त्यांचे दरीरावरील मोर्चे हे त्यांचे विशेष आहेत.

निशामति—हेसुर संस्थान. शिमोगा जिल्हा, होमळ्डी तालुक्यातील एक गांव. हे शिमोगा गांवापासून उत्तरेस ११ मैल दूर आहे. याचे पूर्वीचे नांव नेमती होते. सन १२४५ व १२४७ साली होयसळ व स्यून घराण्यांमध्ये येथे भयंकर दोन लढाया झाल्या. सन १३१४ त होयसळाच्या ताब्यांत हे अस-हार म्हणून होते. १३९६ साली विजयनगरच्या राजाच्या बळेस हे गोव्याच्या सुभेदाराच्या ताब्यांत होते. १३ साव्या शतकाच्या आरंभी दिवाण पूर्णप्याने हे शहर वसविले असले असे वाटते. येथील व्यापारी लोक लिंगायत जातीचे आहेत. अमेरिकेच्या लंडाईच्या बळी येथील लोकांनी कापडाच्या सट्यांत स्पर्शेस कामासल.

निशास—निशास हे सुमात्राच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील सर्वांत मोठे बेट आहे. या बेटाची लांबी व रुंदी अनुक्रमे ८० व २८ मैल आहे. बेटाचा काही भाग प्वालामुखापासून धनला असून येथील फार प्राचीन टँकड्या सुमत्रातील टँकड्या-प्रमाणे आहेत. या बेटाचा उच्चतम भाग समुद्रावर १३० फूट उंच आहे. उत्तर व पश्चिमेकडे नाको, बंगा नैरे येथी व लहान बेटे आहेत. येथे पाखंडी लोकांची दाट वस्ती आहे व जर्मन मिशनऱ्यांनी अनेक उपाय करून देवाळ येथील लोकांतील दास्यत्वाची चाल व नरहत्या अशाच प्रचलित आहे. काही संशोधक या लोकांचा बत्ता जातीशी संबंध दाखवितात परंतु या लोकांची इंडोनेशियन जातीतील ही एक विशिष्ट शाखाच असावी असे वाटते. येथे खोबऱ्यांचे तेल काढितात. येथील लोक हत्ताने कापड विणणे व धातूची भांडी करणे, शेतकी-काम व सडका बांधणे या गोष्टींत निष्णात आहेत. पूर्वकिनाऱ्यावरील गुनागिथेथी येथे एक डच कनिश्चन राहते.

निओबियम—१८०१ साली हॅन्ड्रे हा कुमयुक्त धातूचे पृथकरण करीत असता त्यास एक तेजोवर्धक अशात अशी मूर्तिका सांपडली. १८०२ साली एकर्ग यासहि अशाच प्रकारची मूर्तिका सांपडली. हास त्यावेळी कोलंबाईट असे नांव दिले गेले. १८४८ साली बोडेन्मेस् येथील कोलंबाईट-मध्ये दोन नवीन धातू असल्याचे रोज याच्या दृष्टीस पत्तीक आले. त्यांपैकी एकास त्याने टॅटेलम् असे नांव दिले व दुस-

ऱ्यास ग्रीक पौराणिक वाङ्मयातील टॅटेलस याची सुरुवात निओबियम म्हणून निओबियम असे नांव दिले. याची लोहस निओबियन (लो नवग्र) स्वरूपांत सांपडते दुर्मीळ मूर्तिकेमध्येही ह्या धातूचे कण आढळतात. निओबि-मची द्वि, त्रि, व पंच-प्राणिदे उपलब्ध आहेत. त्यांपासून मिळणारा मुख्य रासायनिक संयुक्त पदार्थ म्हणजे निओबि-ममध्ये कोरित केले असता मूळ धातू शुद्ध स्वरूपांत मिळते. निओबिअमचा वितळण्याचा बिंदु १०५०° आहे.

निकल(परमाणुआंश ५८.१६)—हे एक धातुरूप मूलद्रव्य आहे. निकल सुट्टयेंकरून कानडा व न्यूकॅलिडोनिआ या देशांत सांपडते. त्याचा रंग कडवा असून तो घनवर्धनाय व तप्त आहे. त्याचे विशिष्टगुण ८२०९ ते ९२५ पर्यंत आहेत. ते १४००° ते १६००° च्या दरम्यान वितळते. त्याच्या अंगां खुबकीय गुण आहेत, परंतु तापविश्याने ते नाहीसे होतात. निकल उच्च शोषून घेत; त्यावर नैलादि उपधातूंचा ताबडतोब परिणाम होतो, व हेंवत तापविले असता त्याचे प्राणिदाकरण होते. निकलच्या पत्र्यावर नत्रा-झाचा परिणाम होत नाही, त्याचप्रमाणे उज्याच्या प्रवाहांत तापविले असताहि ते तसेच कायम रहाते. या धातूवर उज्ज्वल आणि गंधाकाझ्याचा परिणाम होत नाही. परंतु पातळ नत्राझांत ते ताबडतोब द्रवते, निकल धातूचे क्षार, सज्ज्याची क्रिया यांसवितात व हाडांची वाढ बंद करतात. घरगुती कामाला लागणारी भांडी, पेंसे, नाणी व जर्मनसिल्वरसारखे मेल करण्याकरिता निकल धातूचा उपयोग होतो. निकलची किष्क प्राणिदे व गंधकिर्द होतात. लातियाय निष्कल प्लविद व निवळ कविल ही दुसरी मेलने हांत.

निकाराग्वा—हे एक मध्यअमेरिकेतील लोकसत्ताक राज्य आहे. सीमा—उत्तरेस हॉन्डुरस, पूर्वेस कारिबियन समुद्र, दक्षिणेस कोस्टारिका व पश्चिमेस पॅसिफिक महासागर. लोक-संख्या ५,५०,००० व क्षेत्रफळ ४९२०० चौरस मैल. हा देश समुद्रग्रीकोणाकृति असून त्याचा पाया कारिबियन समुद्राच्या कडेने १८० मैल पसरला आहे व त्याचे टोंक घेत पश्चिमे-कडे कोसिविना नांवाच्या ज्वलामुखीनमीक आहे.

या देशाच्या दोन्ही किनाऱ्यांचा आकार निरनिराळा आहे. या देशातील उल्हट बंदरे येणप्रमाणे—पॅन्तेकाचा दक्षिण कडा, कोरिंथ, शिरो व सॅन ज्युअन डेल सूर. या देशाचे स्वाभारणः ५ विभाग झाले आहेत यांतील ज्वालामुखी पर्वत कोसिविना, सेन्टा झेरा, टेलिका वरीर आहेत. १८३५ साली आनेबाराच्या २० व्या तारखेस कांसिविनचा अपूर्व व अतिशय भयप्रद असा स्फोट झाला; तो चार दिवस चालू होता.

मनासची व निकाराग्वा या दोन सरोवरांमधून अहामे चालतात परंतु या दोहोनी जोडणाऱ्या पनालोया नांवाच्या

साहीनर्थे डिपिटापा शहराजवळ प्रवाह जोराचा असल्याने जहाजे साहीनृतून जात येत नाहीत. निकाराग्वातील पूर्वसाची जी मुख्य ओळ तिला बहुधा: कॉर्सेरा डि ऑस ऑन्डस असे म्हणतात. या मुख्य ओळीस आगोज व निरनिराळ्या नावाने संबोधितात. याचे कोणतेही शिखर ७००० फूटांहून अधिक उंच नाही. सरोवराकडील बाजू जारस उभी आहे. परंतु कारिबियनकडील उतरण मोठी नाही. मुख्य पूर्ववाऱ्याचा रांगेच्या पूर्वेस असलेले मैदान म्हणजे निकाराग्वा प्रांताचा अर्धा भाग होतो. येथील प्रमुख नदी म्हणजे सिगो-बिया आहे. हिचे पाय अरंद आदे, परंतु लाबाला मध्य-अमेरिकेतील सर्व नद्यात ही मोठी नदी आहे. या प्रांताचा विशेष म्हणजे झाकांच की यातील सर्व मोठ्या नद्या पूर्व-पांमिनी आहेत व पाण्याचा पुरवठा मुख्यत्वेकरून मुख्य पूर्ववाऱ्याची ओळीपासून होत नाही.

येथील उंचवट्याच्या प्रदेशावरील हवा युरोपातील लोकांस मानवेल अशीच आहे. परंतु इतर ठिकाणी ती समशीतोष्ण आहे. सरासरी हवामान ८० आहे सरोवराच्या पश्चिमेस पाऊस मुसळधार असतो, परंतु कधी कधी पूर्व किनाऱ्यावर हि कारव जोराचा पाऊस पडतो. पूर्व किनाऱ्यावर वगडाऱ्यात हि पाऊस आतो. पार्लिकच्या बाजूत कधी भूकंपाचे धक्के बसतात. परंतु इतर ठिकाणच्या मानाने त्यांचा जोर कमी असतो.

सरोवराजवळील सखल प्रदेश वरचाच्या मोवतालचा उंच-वट्याचा प्रदेश हेच सुधारणेचे केन्द्रस्थान होय. या भागातील हवा समशीतोष्ण, सुपीक अमीन व श्रामाविक जलमार्ग असल्यामुळे युरोपियन लोकांनी येथेच विशेष गर्दी झाली. त्रिटिस, रूच, फ्रॅच वगैरे लोकांशी येथील व्यवहार सुरू झाल्या-मुळे प्रजा धीमथ होऊ लागली. अवग्रह स्पॅनिश भाषा हीच बहुतांशी प्रचलित आहे. इंडियन व मिमो यांच्या प्रेष संस्थांस अथवा संस्थांस असे म्हणतात. हे इंडियन लोक अरण्यांत उधक्यावर छावण्यांत किंवा गांवे वसवून राहतात. त्यांची संख्या सध्या काही कार नाही.

मनाग्वा ही राजधानी आहे व सिअन, मॅनाहा, मसाया, ही मुख्य शहरे आहेत. पूर्वी मालाची ने आण वांछाकरवी होत असे. परंतु पुढे वस्ते बांधण्यात आले व मालाची देव-येव सुरू करण्यात आली. पॅसिफिक आगगाडीचा रस्ता या राज्यांत १७१ मैलांचा आहे. इतर रस्ते तयार करण्याचे पाटन आहे

दरसाल सरासरी २२५००००० पौंड वजनाची कॉप निघते. ती मुख्यत्वेकरून मॅनागास्का प्रदेशात पिकते. फॅरि बियनच्या किनाऱ्यावर सोनकेरी वळणूक होतात संभाव तांदूळ, बाटाणे वगैरे तेथील उपयोगापुरतेच होतात निगे-माल-कांकी, सोनकेरी, सोने, रबर, गुरेवोरे, कातडे व चांदू सामान. आयात माल-कापूस, लोकराचे सामान, धर्तरे, दास स्विट व औषधे इत्यादि. १९१७ साली आयात १२७६११

पौंडांची व निर्यात १११५०५१ पौंडांची होती. बहुतेक व्यवहार कागदी मोटोवरच चालतो व त्याची किंमत केव्हा केव्हा बदलते. समुद्रावरील जहाजांत, मंत्र्या, रेशेवगैरे वरील कर या मुख्य उज्जवाच्या बाबी होत १९१९ साली उत्पन्न २९११९८ पौंड व सर्वोच्च तितकाच होता.

येथील राज्यपद्धति लोकसत्तात्मक असून कॉमिशनच्या दोन मंडळांत व वर्षांपुरते निवडलेले ४० डेप्युटी व ६ वर्षांकरिता निवडलेले १३ सिनेटर असतात. अंमलबजावणीच्या खात्याचा मुख्य एक लोकांनी निवडलेला अध्यक्ष असतो. वगैरेची रोमनकॅथॉलिक ह्याच धर्मा येथे प्रचलित आहे, परंतु इतर कोणत्याही धर्मीयुयांस मुभा आहे. येथे प्राथमिक शिक्षण फुकट असून सक्तीचे आहे. यांत तीन विश्वविद्यालये आहेत.

१५०२ साली जरी कॉलंबसने अमेरिका शोधून काढली तरी १५२२ पर्यंत निकाराग्वाच्या सर्व भागांत लोकांचा प्रवेश झाला नव्हता. स्पेनच्या लोकांनी तो सर्व प्रांत घेऊन तेथे आपले बसविले. १८२३ साली निकाराग्वा मध्य-अमेरिकाच्या राष्ट्रसंघात सामील झाला. पण तो संघ १८३९ साली मोडला. राष्ट्रसंघ असेपर्यंत या प्रांतात बंडाळी व देशे-धोवे कार लागत असत

निकी-पुड (पोरस) राजाबरोबर ज्या नाणी अले-कसाडरने लडाई केली, तेथे त्याने निकी हें शहर बसविले. हल्ली त्याच माग असे म्हणतात हे नफालपुरच्या पूर्वेस व दिलावूरच्या दक्षिणेस ३ कोसोवर आहे. हें मांग गांव एका शक राजाने बसविले, हल्ली येथे जाटांची वस्ती आहे. तख-शिसेच्या एका शिलालेखांत “ महाराज मांग ” हें नांव येते. मांग येथे मोआ नांवाची नाणी पुष्कळ सोपवतात, त्यावर “ निक ” अशी अक्षरे आवडतात, त्यावरून मांग राजाची निक येथे टांकसाळ असावी ईको-सिथियन राजा-बांदि नाणी येथे पुष्कळ सोपवतात; ती इतकी विपुल आढळतात की, त्यांच तिकडच्या भागांत मांगसाही असे सामान्य नाम पडले आहे. [कर्मिणहम; दीक्षित-भा. मृगमन.]

निकोबार-बेंगालच्या उपसागरातील अंदमान निको-बार नांवाच्या बेटाच्या समुद्रांपैकी एक समूह. ‘ अंदमान आणि निकोबार ’ द्वीपसमूहाची माहिती त्या लेखांत दिली आहे. निकोबार बेटांचे क्षेत्रफळ ६३५ चौरस मैल आहे. यांत एकूण १९ बेटे असून त्यांपैकी ७ बेटांवर वस्ती नाही. लोकसंख्या (१९११) ८८१८. याचे ‘ नकाबार ’ हें मूळ

मपाट पॉक्कयानें बेट आहे. चौरा हें देखील सपाट जमीनचि आहे पण दक्षिण भागी उंच बाया असून डोंगरसपाटी आहे. टेरेसा हें टॅक्कयानग आहे. रोमोका ही एकच मोठी पणालामुखी टेक्की आहे तिलनचोंग ही तर एक लांबच लांब पण अर्धंद मदीं रोंगराची ओळ आहे कपोटी व ननकोर्बा ही दोन्हीचि चोंगराळ आहेत. चिन्कट हें तर अगदी सपाट मैदान आहे. लहान व मोठे निकोबार हीं दोन्हीचि चोंगराळ असून, लहान निकोबारमधील सर्वांत उंच शिखराचो उंची १४२८ फूट आहे. मोठ्या निकोबारमधील शिखराची उंची २१०५ फूट आहे. कारनिकोबार येथे नारळाचीं झाडे बरीच आहेत. हिरवें गवत येथेंवर सुबलक असून ठिकठिकाणी जंगलहि आहे. काही काही ठिकाणी वृक्षिशोभा फारच रमणीय व आश्वास्कारक आहे

खडकातून काही काही ठिकाणी तापें सांपडतें अंदमान येथील जंगलापेक्षा निकोबारचें जंगल सतराच्या छोट्याने मात बर नाहीं. येथील इमारती लाकूड पहिल्या नेबरेचें असतें फलवृक्ष, नारळाचीं झाडे व गुपारीचीं झाडे यांमधीं कोंकालेलीं असतात व बेल, पोपया, भेंग, लिंबें, सितफळें इत्यादि झाडें लाबलीं आत आहेत.

मगरी समुद्राकडील व नद्याच्या पात्रातून बऱ्याचशा दडोस पडतात व मोठें निकोबार, लहान निकोबार, व कटबल येथे वानरहि आहेत. येथें 'स्पॅन' सोपवतो. पावसाळ्याचे दिवस सोडतां येथील हवामान फार लष्ण आहे. येथे कधी कधी वादळें हिंवा ' बकनात ' बारे व्हातात. ओराचे भुंकपाचे धुकें मधून मधून वसतात.

इ ति हा स.—टोलेमीच्या वेळपासून अंदमान निकोबारच्या अस्तित्वाची माहिती आहे १७ व्या शतकांत मिशनरी लोकांचें लक्ष निकोबार बेटाकडे वेधलें १७५६ सालीं बसाहतीकरिता डेन्स लोकांनी हें बेट आपल्या कबज्यांत घेतलें. पण झाल्फचीवारला ही बसाहत ओळख्यामुळे येथें घरी बसाहत झाली नाहीं तेव्हां डेन्स मोरारिहिनन रोंगोस बसाहत करवावस व घमैप्रचार केल्यास बोलाविलें पण मोरारिहिनन लोकांस त्या प्रयत्नांत यश आलें नाहीं. सन १७८७ तच त्यांचे घर्ष प्रयत्न संपुष्टांत आले.

ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्यामुळे फार मिराण होऊन हें बेट सोडून गेली (१७७३). ब्रिटिश बोरोस नांवाच्या एका पाहणी दलमध्य सागण्यावरून ऑस्ट्रेलियन लोक मुंघें आले पण ३ वर्षांत त्यांची निराशा झाली. पण डेन्स लोकांनीं त्या इतराया राग येऊन त्यांनीं ननकोरी बंदरावर सन १७८४ ते १८०७ पर्यंत पहारा टेंविला. १७९० व १८०४ साली मोरारिहिनन लोकांनीं पुन्हां नवे प्रयत्न केले. नेपोलियनचीं झाल्फिया लढायांमध्यें सन १८०७ ते १८१४ पर्यंत ही बेटें इंग्लिश लोकांच्या ताब्यांत होती व तीं तहाच्या अटीप्रमाणें डेन्स लोकांस परत केली. १८१९ साली रॉजन (इंग्लिश) यानें बसाहत करण्याचा पुन्हा

प्रयत्न केला पण मदतीच्या अभावामुळे १८२४ साली तो सोडून गेला व १८३७ साली ही बसाहत नामशेष झाली, व डेन्स लोकांनीहि त्या बेटांवरील आपला हक्क सोडून दिला. तेव्हा १८३५ साली फ्रेंच लोक कारनिकोबार येथें आले व सर्वे त्रास सोसूनहि हरेता व चौरा येथें स. १८४६ पर्यंत राहिले व नंतर तेथून गेले १८४५ साली डेन्स लोकांनी इंग्लिश जहाजांतून ' भूश ' नांवाच्या गृहस्थास हीं बेटें आपल्या ताब्यांत घेण्यास पाठविलें १८४८ साली डेन्स लोकांनीं सर्वे मालकी सोडून दिली व त्या बेटांतून आपली बसाहत उठविली. १८५८ साली ऑस्ट्रेलियन आले होते पण त्यांचा काही उपयोग झाला नाहीं. सन १८६७ त मारेर यानें प्रसिध्द लोकास त्या बेटांचा ताबा घेण्याची सत्ता दिली पण १८६९ साली ब्रिटिश सरकारनें तेंनिवा सर-कारचीं तहजेबांचीं मोलगेणें लोडून त्या बेटांचा ताबा घेतला व ननकोरीबंदर हे गुन्हेगार लोकाकरिता अंदमानाच्या मोडीला बसाहत म्हणून ठरविलें पण स. १८८८ त बसाहत करण्याचें बंद करण्यांत आलें सन १८७१ पासून अंदमान व निकोबार बेटांच्या चीफ कमिशनराच्या हातीं हीं निकोबार बेटें आहेत. येथेप्रमाणें निकोबार बेटांवरील बसाहतीची हकीकत आहे.

ब्रिटिश सरकारनें त्या बेटावर बसाहत करण्याचा १८८४ साली प्रयत्न केला, पण तो प्रयत्न सिद्धीस गेला नाहीं. मॅन यानें बसाहतीची हकीकत मोठी मजेदार रीतीनें शेवटच्या डिप्लोमॅट (अड्वाकट) नेमूड केला आहे निकोबार बेटांवर बसाहत करण्यास म्हणजे मोठें मांडवल व विरहण विपाटी पाहिजे असें दिसत.

युरोपीअन लोकांनीं आपला ताबा ह्या बेटांवर बसविला होता तरी येथील रहिवासी लोक व छद्म ननकोरी बंदरातील लोक वाचेरीरीया घंदा करीत असत. व ह्या लोकांनीं पुष्कळ लोकांचा प्राणनाश केला असें आढळून आल्यावरून हा त्यांचा घंदा अवदी बंद पाडण्यांत आला.

येथील एकेदर लोकसंख्या ६५११. ह्या लोकांत जातिभेद नाहीं. वेगवेगळ्या बेटांवरचे लोक वेगवेगळी भाषा बोलतात व अशा एकंदर ११ भाषा प्रचारांत आहेत. कारनिकोबार, चौरा, तेरेसा या भाषा त्या ह्या बेटांत बोलल्या जातात. एक लक्षकापूर्वी येथील व्यापारी भाषा पोर्तुगीज होती पण तिला देखील इंग्लिश, जर्मन, इंग्लिश इत्यादि भाषांचें मधून मधून मालबोड लागलेलें आहे. पोर्तुगीज मायेच्या पूर्वी मराठी व चिनी भाषा बोलत असत.

लोक.—अंदमान व निकोबारमधील समासदिवसितां दाखविण्यासाठीं झाल्फोड विभाग पाहिला यातील पंचमेद, भाषा व जाती दाखविणारी कोष्टक (पृ. १६५-१६९) उपयुक्त वाटतील. निकोबारी लोक विरहण घमैमोळे असून त्यांच्यांत फार वेदधा समजुती प्रचारांत आहेत. चोरासदेवा घुनी इतमास पोर्तो देव्यांत येत असे पण आतांही वाच बंद पाडण्यांत आला आहे गुलैताबाग तर ह्या लोकांचा फारच

विधास आहे. भूत मनुष्याचे काडे व दागदागिने त्याच्या श्रोत्रावर पुतात. प्रेते मनुष्येक मध्यरात्रीपूर्वी, ह्यास्तानंतर किंवा प्रातःकाळी पुतात. अणामुळे प्रेतावर किंवा पडमवावर भाणशाची सावेडी पडत नाही असे हे लोक मानतात.

पैतान मारण्याच्या चाली पारनिकोपारमध्यं पार चण-
रिक्त अहेत. बायकांनी, पुण्यांनी व कधी कधी मुलांनी देखील ह्या समजुनीहातर येथी जावे. ऊर्गते. चंदमाष व समामास धोका लागणारे लोक बहुतेक पैतानांनी मारलेले आहेत असे ते लोक समजतात व अशा लोकांत प्रथमतः त्यांचे हातपाय तोंडून नेतर फांशी चढविताना व नेतर समुद्रांत घुसविताना. निकोमरी लोक आपांचे सट्टे व पिंपराड असतात. पाळ-
काच्या व पिराच्या मारणानंतर इस्टेडोचा बारषा मोठ्या मुलाकडे मातो.

नारळीची झाडे, फळझाडे व सहानवा प्रमाणाने एखादी व गाई व हवी ह्या लोकांची इस्टेड असे. इतर सर्व नारळी इस्टेड बहुतेक प्रेताबरोबर दहन करण्याची चाल आहे. बापाच्या मरणानंतर मुलं स इस्टेडोचा कांहीच बांदा मिळत नाही. लग्नाच्या वेळेस आंध्याशाला जे बाप मिळते तेथेच. मुलांनी बरसोवनाचा हक्क असतो. लग्नाचा समारंभ किंवा गणगावा कांही फार मोठ्या नसतो. बोटाच्यामध्ये सज्ज-
तेचा हे लोक मोठा काय भाणतात हे लोक सुतारकामाभ्यं निष्णात आहेत.

ह्या पेडांचा व्यापार बहुतेक हिंदुस्थान, मद्रास, मलया व चीन इत्यादी देशांतील लोकांनी आहे व ह्या समुद्रा-
तील पेडांचा आरपाशांति व्यापार चालतो. भार-
पेडांचे हे लोक नारळाचा उपयोग करतात. उपभोगिकेचे निमज घेते सर्व नारळानेच ते विकत घेतात. बहुतेक गांवांत एक दुध असतो रक्षाच्याकडून प्रामाण्यवस्था होते. सर्व जमीनीचा एक शास्त्राकडेच असतो. परंतु गांवांतले स्थावर जंगम मालकीवर ह्याचा हक्क पोंडत नाही. गांवांत येथी-
वृद्ध लोकांसहि मुद्याच्या चालोखाल मान दिला जातो. स. १८८१ पासून गांवसुधारणा कायदा लागू झाल्याने किंवा ठेव-
ण्याचा, अधिकार ईश्वरकाराराने आपल्या हातां ठेवलेला आहे. खरे इस्टेड तर मुद्दा निवडण्याचा अधिकार गांववाता-
लोकांचा असतो. ननवीर येथे सरकारी एजंट आहे. गांवत शांतता व सुखमय राखणे व रिपोटे करणे त्याच-
प्रमाणे लहान लहान भांडणे मिटविणे वगैरे कामांत त्यांचा गांवसुधारण मदत करतो लागते.

निकोमेडिया (आधुनिक-शमिद) — हे प्राचीन शहर अस्तित्वात आतां नाही. इ. स. पूर्वी १६४ स विथिनियाच्या पहिल्या निकोमेडोजन हे शहर बांधिले. त्यावेळीपासून हे शहर अतिशय मान्यवरमध्यं मोठे झाले जाते. रोमन आक्रमण विथिनियाची राजधानी असून मध्योहेटियनने याला पूर्वकर्माल मुसल शहर केले होते. कांस्टेंटिनोपलचा उदय व मुघली

केलेला या शहराचा पाडाव इत्यादी अजबची असतांना देखील निकोमेडियाचं महान् धागम राहिले.

निकोलस — या नांवाचे पांच पोप, एक प्रतिस्पर्धी पोप (अँटिपोप) व रक्षिण्याचे दोन कार होऊन गेले.

पोप, पहिला निकोलस — हा तिसरा बेनेडिक्ट पाच्या-
मासून ८५८ मध्ये पोप झाला. याला दो प्रेत ही पदवी आहे. त्याच्या पूर्व आयुष्याबद्दल माहिती उपलब्ध नाही. तो सान-
नऊ वर्षे पॉंटिफ या अधिकारावर होता. त्यावेळी कॉन्स्टांदि-
नोपल येथील चर्चाधिकार्यापरावर आंदोलन होऊन पुर्वेकडील व पश्चिमेकडील (ईस्टने अँड वेस्टने चर्चे) अशा दोन तिस्ती धर्मपंथे निर्माण झाली. निकोलसने पुर्वे भांडण, लॉरेन (फ्रान्स)चा राजा खोबरे याला पहिल्या बायबोनी पद-
स्फोट करण्याची परवानगी पाहिजे होती ती देण्याच्याविषय निकोलस अटकासमुळे, चालू होत. मॅग्रेरियाच्या नांवांन तिस्ती वनलेल्या, खोरिस नांवाच्या राजाने नैतिक व सामाजिक यादीसर्वथा १०६ प्रथम विचारले होते, त्यांची उत्तरं निकोलसने दिली ती लेख इत्यादि उपलब्ध आहे.

दुसरा निकोलस (१०५८-१०९१) याला व्यापारद्वारा मुळीच महत्त्व नव्हते. तिसरा निकोलस (११२०-११८०) हा विद्वान व कर्तृत्ववान होता. वन त्याने आपले पुतणे व इतर नातेवाईक यांनी इतिहास अगागिरी (प्रिन्सिपलिसीम) दिव्यामुळे तो लोकांनिदेश पात्र झाला. चवथा निकोलस (११८८-१२५२) हा मोठा धार्मिक पुतांचा व शांतता-
वादी होता. मूर्तिपूजकांचा धर्म नष्ट करण्याची व धर्मयुद्धांत (क्रुसेड) जय मिळविण्याची त्याची महत्त्वाकांक्षा होती.

पांचवा निकोलस (१४५४-१४५५) हा चालाख विद्वान होता. याची चारकीचे जपण्या राजकीय, शास्त्रीय व बाह्य-
मयीन इतिहासांत महत्त्वाची आहे. त्यावेळी पांचवा फेलिक्स नांवाचा एक प्रतिकोप झाला होता त्याला याने पोप पदाचा त्याग करवावा लागिले, व हे एक मोठे भोढण व दुर्हा मिश्रिली. स. १४५० मध्ये त्याने रोम येथे एक मोठा ज्युविली समारंभ केला, व त्यावेळी यात्रेकरुंनी पुष्कळ देणग्या अर्पण केला. या पेडाचा त्याने ज्ञानप्रसाराच्या कामी उप-
योग केला. होमरच्या काव्याचे पद्यमय भाषांतर करविले आणि नऊ हजार ग्रंथसंग्रह असलेला एक लायबरी स्थापली. स. १४५२ मध्ये शुके लोकांनी कॉन्स्टेंटिनोपल शहर घेतले त्यामुळे तिस्ती धर्म व ग्रीक शास्त्रज्ञ व विद्वान यांच्यावर जो आपत्ति ओढविली तिच्या योगाने पोपच्या मनाला मोठा धक्का बसला. युलुसमानांच्या या कुराखणाले "हा होमर व हेरोडोटासवर एक दुसरा मृत्यू ओढवला" असे एकांनी म्हणले आहे. मुसलमानांबरोबर चमेलुद्ध करण्याकरिता निकोलसने सर्व वेळ्यानिकांची एका करण्याचा प्रयत्न केला पण तो साधला नाही. निकोलसन रोम शहर सुधारून सोसा वाढीवग्याच्या मोठ्या कामांना यत्न चले दुसरे केले व सेंटपेटरने सर्व

मोठ्याचा उपक्रम केला. पण रोमन लोकांना ह्या मोठी आवडल्या नाहीं त्यांनी पोपचेंच राज्य बुडविण्याचा एक मोठा षट केला पण तो फसला. तथापि निकोलसला स्वतः विपरीता लोकांतील अभियंता व वान्ट्रेंटिओपलचा पाद्रीव फाटून अखेरीच्या दिवसांत अत्यंत विद्रुता प्राप्त झाली व तो १४५५ साली मरण पावला.

पांचवा निकोलस हा अतिस्पर्धा पोप म्हणून १३२८ ते १३३० पर्यंत इत्यर्थात होता. त्याला व्हॅनेरियाचा दुर्दैव या चर्चवहिकृत बादशाहानें स्वतःच्या वचनानें पोप म्हणून निवडून आणले होते. १२ व्या ऑन पोपनें त्याच्यावर बहिष्कार पातला. निकोलसनें क्षमा क्षोण्याच्या अटीवर आपली पापें क्युल घेतो. पुढें त्याला दैद करून पोपच्या राजवाऱ्यांत ठेवण्यात आले. तेथे तो १३३३ साली मरण पावला.

बादशहा पीहला निकोलस प्रान (१७१६—१८५५):— हा रशियाचा बादशहा पहिला पॅले बादशहा व त्याची राणी कैरिआ फ्रेड्रोरोवना यांचे आठवे अप य. हा १७१६ साली जन्मला तो ५ वर्षांचा असतानाच त्याच्या बापाचा मृत होऊन त्याचा भाऊ पहिला अलेक्झांडर हा बादशहा झाला साहाय्या देण्यासून पुढे पैपरा येथे विशेष सचिव शिक्षण मन्. म्हान सॅन्सकॉक नोवाच्या एका विद्वान व कथकी अधिकारी असलेल्या इसमाच्या देखरेखीखालीं झालें. तथापि पुढे १६ शिक्षणार्थी निकोलसला कथकी शिक्षणाचीच गोडी अधिक होती. स. १८०८ मध्ये त्याला मन-रल हा किताब देण्यांत आला. स. १८१४ मध्ये तो फ्रान्समध्ये सदाईयर गेला, व तेव्हापासून पुढे आजन्म त्यानें सधरी पोपासाहेबांस हजर बसतोचा पोपास कधीच केला नाही. स. १८१९ मध्ये त्यानें जर्मनी व हॉलंडला भेट दिली. व्हिंजेल असताना तेथे प्रियायाचा राजा तिघरा क्रेडरिक विस्मय याच्या प्रिन्सेस चार्लोथा नोवाच्या सुलीशी त्यांना वादितथय होऊन १८१९ जुलैमध्ये सेंटपिटर्सबर्ग येथे विवाह झाला. अलेक्झांडरनेतर फ्रान्स्टॉइन या मपल्या भावानें स्वतःची ना-

(सेन्सारेडिप) घाडले आणि सैन्याची सलत परेड व पाहणी सुरू केली. याप्रमाणें स्वतःच्या देखरेखीनें त्यानें सर्व प्रमाणांनीं राजनिष्ठ वनविण्याची योजना केली. निकोलसमधील सर्वांत मोठा दोष म्हणजे त्याचा संशयी स्वभाव; त्याचा कोणावरहि विश्वास नसे. त्यामुळे कोणालाहि स्वतंत्र अधिकार न देता त्यानें सर्व अधिकारसुत्र आपल्या हातीं ठेविलें होतें. त्याची सरीप्रकृति दमदासारखी कटारार होती, काम करण्याची ताकद अचूक होती; सपाठण्या, परेडी, विष्टमंडळाच्या मुळाप्रती, सार्वजनिक संस्थांनां गेटी, व त्यानंतर आठ नऊ तास खोलीत बसून रिपार्ट, खलिटे वाचणें व त्यावर टुफूम देणें वगैरे त्याचा नित्याचा व्यवसाय असे. यामुळे या दमकटोर झारच्या राज्यांत दिसावयाला त्रिकडे तिकडे घरोबर बंदोबस्त दिसें लागला पण श्रामाणिक्पणें उपज टोंका करण्याचा मार्ग बंद झाल्यामुळे व कोणालाहि स्वतंत्र बुद्धि चालविण्यास यास नसल्यामुळे झारच्या कारभाराला प्रजेच्या संतोषार्थें भद्दग पाठयल नव्हतें. तर सर्व पोटदळ खोलास मोलाचा धपा वस-तांच सौतळणारा होता.

कोणत्याहि राज्याची खरी मजबुती त्याला मुदरूपी यत्ने वरु लागतांच ताकाळ समजते. तो मुद्राचा प्रसंग १८२८ साली तुर्कस्तानपेक्षावर आला. १ त्या अलेक्झांडरनें आरमाराकडे दुर्दैव केले होते; त्याची सुधारण निकोलसनें विशेष पक्षपूर्वक केली होती. पण सुद्धा सदाईत ती पूर्ण मालायक ठरले; व याकडून प्रोताबरील स्वारीत सैन्यातील अव्यवस्था व दुर्बळी त्याला प्रत्यक्ष लोळ्यांनीं पहावी लागली. शिपायांनीं धड पोटाला मिळेल; जखमी झाले-ल्यांनां दवाखान्यांत खीट औषधोपचार होईनात व तो स्वतः भिन्नो अंतःकरणाचा अवलगामुळे दाक्षकिया करण्यास परवानगी देईना. यामुळे सधरी व रोगींनीं शिपाई घळी पडले. याप्रमाणें अन्तर्गत व्यवस्था व बाह्य मुद्राविजय या दोन्ही बाबतीतील अवस्था पराक्रमविषयीचा त्याचा प्रभाव

यज्यकांतिकारकांनी चळवळ मोडून टाकण्याची त्यांनी तयारी केली, पण पोलंडमध्ये गोठे बंद झाल्यामुळे निकोलस तिळडे गुंतला. ते मोडल्यावर पुन्हा निकोलसने नवीन 'विविध संघ' (होर्सी ब्रथायन्स) स्थापला. १८३८ मध्ये तुर्कस्तानने ऑस्ट्रियाच्या मदतीने रशियापासून स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न केला व निकोलसने ब्रिटिश सरकारशी दोहोती देउन तो प्रयत्न निष्फळ केला. १८४८ साली फ्रान्समध्ये कांति होउन तिसरा नेपोलियन बादशहा झाला. त्याचा निकोलसने योग्य तो सन्मान केला नाही. तुर्कस्तान रशियाच्या ताब्यांत रहावा हे ब्रिटनलाहि संमत नव्हते. त्यामुळे ह्यूड्ड ईंग्लंड, फ्रान्स, ऑस्ट्रिया वगैरे देश रशियाचा पक्ष सोडून तुर्कस्तानच्या बाजूला वळले आणि त्यामुळे १८५४ साली सुरू झालेल्या क्रिमियन युद्धात रशियाचा पराभव झाला. त्या धक्याने सार स. १८५५ मध्ये मरण पावला. स. १८४४ त निकोलसने ईंग्लंडला भेट दिली होती. त्यावेळी ब्रिटिशेरिया राणीने निकोलसच्या स्वागताने वगैरे पत्र घेवजमच्या राजाला लिहिले होते, त्यातील मनकुर असा:—“ तो करारी व कडक समवाचा आहे; त्याची स्वकृतव्यावृत्तीतानें ठाम ठरलेली आहेत व ती पुष्कळीच कोणीहि झाला बदलण्यास लावू शकणार नाही, तो फार हुपार आहेसे मला वाटत नाही; त्याचे मन पुष्करुत नाही. त्याचे शिक्षण दुर्लक्षिले गेले असावेसे वाटते. राजकारण व लष्करी गोष्टी यांतच कायती त्याला मोठी गोडी आहे. कला व इतर धर्म्य व्यवसाय त्याला मुळीच रुचत नाहीत. तथापि तो अगदी निष्कपटी असून अगदी मोठी अस्वभावीपणाची कृपेहि सरळपणाने करतो, कारण राज्यकारभार करण्याचा हाच कायतो एक मार्ग आहे असे त्याला वाटते. मला खात्री आहे की, त्याच्या राज्यातील किरयेक दसमांवर जे भयंकर प्रवेग कोसळले त्याची त्याला दादहि नाही, कारण हाताखालचे अधिकारी कायकात्रूनून काम अनर्थ करतात त्याबद्दल त्याला पूर्ण अज्ञान होते; आणि स्वतः मी मोठा न्यायी आहे असे त्याला वाटते. त्याच्या कानावर फारशा गोष्टी येतच नाहीत. तो फारच मोकल्या मनाचा असून लोकांपुढे उघड जे घेणें नये ते तो घेतो ” इत्यादि. त्याला शूझीव्हच चांगले लागले. त्याला सात मुले होती त्यांपैकी थोरला मुलगा दुसरा अलेक्झांडर हा त्याच्यानंतर बादशहा झाला.

दु स र नि को ल स (१८६८-१९१८).—हा तिसऱ्या अलेक्झांडरसारचा मुलगा तंत्रज्ञज्ञान येथे जन्मला. पुस्तकी व लष्करी शिक्षण त्याला चांगल्या विद्वानांकडून मिळाले त्याला लष्करी शिक्षणाची गोडी नव्हती. १८९०-१९१८ त्याने मोस इंग्लिश, हिंदुस्थान, सिलोन व जपान या दूरच्या देशांत प्रवास केला. १८९४ त याप वारल्यावर तो माद्रीवर आला व त्याच साली ब्रिटिशेरिया राणीच्या प्रिन्सेस ऑलेक्स नांवाच्या नातीशी त्याचा विवाह झाला. नंतर मस्की येथे मोठा राज्यरोहणसमारंभ झाला व त्यावेळी पोलिनीचा योग्य

बंदोबस्त नसल्यामुळे २००० माणसे गर्दीत चिरटून मेली. त्याने परराष्ट्रीबरोबर व्यापारमार्गेन शीततेचे धोरण चालवून स्वराज्यांत सर्व सत्ता स्वतःच्या हाती केंद्रित करण्याचा प्रयत्न चालविला. उदारमतवादी लोकांचा पार्लमेंटरी पद्धतीने राज्यकारभार चालविण्याची मागणी त्याने कबूल न केल्यामुळे अंतोप उदभवला. त्याची इच्छा नसतीहि जपानशी युद्धाचा प्रवेग उद्भवला आणि पार्लमेंटरी राज्यपद्धतीचे हक लोकांना देणे भाग पडले.

महायुद्ध सुरू झाल्यावर कर्नाडर इन वीफ मडूनन द्वार हा सैन्याच्या मुख्य तळांत राहिला होता आणि अलेक्झांडर राणी सर्व राज्यकारभार पहात होती. तिने साखीनोव्ह व पलिबनोव्ह हे व्यक्त मंत्री दूर करून स्टुर्गेर, प्रोटीपो-पोव्ह, किंवा गेलिसिन वगैरे प्रधान नेमले. राक्षसूटिनचा खून झाला तरी २४वे एक देवालय बांधून पुनःच्या कटो-तील इमरानां काशी व इत्यादी अशा कडक शिक्षा दिल्या. राणीची ही सत्ता पुढील राज्यकांतीने नष्ट झाली. १९१७ च्या मार्चमध्ये ड्यूमा संघेच्या प्रेसिडेंटने निकोलसला राज्यत्याग करण्यास सांगितले व तद्विषयक ठराव जेव्हा अविकल्प्यांनी प्रत्यक्ष त्याच्या हाती दिला तेव्हा त्याने तो क्षातपणे व बिन-हरक मान्य केला. त्याने पादशाही मुकुट अ.पत्या मुलाला देण्यापेहि नाकारले, कारण तत्काल राजकीय वादळाला तोंड देण्यास तो समर्थ नाही असे त्याला वाटले. प्रॅड ड्यूक मायकेलनेहि राजमुकुट धारण करण्याचे नाकारले, कारण लोकांची संमति त्याला पाहिजे होती, पण ती मिळना. या प्रमाणे राजसत्ताकपद्धती रशियांत नष्ट झाली. ईंग्लंडने द्वार व त्याचे कुटुंब योनाई ईंग्लंडांत नेण्याची इच्छा दर्शविली, पण रशियाच्या सरकाराने लोकांशी सरकारने ते नाकारले. नंतर द्वार, त्याची राणी व एक मुलगा आणि चार मुली योनाई लॅबोरेट्स्क येथे अडकत देण्यांत आले. तेथील यात्रिक्रम बादशाही कुटुंबाबरोबरच्या एका फ्रेंच शिक्षकाने बांधला आहे. राजघराण्यातील माणसाचे सर्व गुण या घडिबासात निदर्शनास आले स्वतः द्वार आपल्या मुलाला इतिहास व रशियन वाङ्मय शिकवू लागला. सायंकाळी सर्व कुटुंबीय इथम एकत्र जमून वाचन व गप्पागोष्टी करीत, प्रार्थना

करून तो साँच मुलूख परत मिळाला (१७३३). यारमाईनी मिळून यानें दादांना प्राप्त दिला व त्यावरून यारमाईकडून १३ आखाती जहागिर मिळविली (१७३५). नंतर दादांनी विल्याचें भय दाखवून यानें त्यांच्याकडून आणखी १८ खऱ्यांची जहागिर मिळविली.

यानें भोसल्यांच्या गृहकलहार्त वृद्धन सायाजीच्या पक्ष घेतला होता. साराजी मेल्हार यानें मुघलांवर रसरी केली व त्याचा यराच प्रति काबीज केला, परंतु एकेचपुलास मुघलांनी समस्त गोड पडहजार त्यानें तो रथास परत देऊन त्याचा स्नेह संपादिला (१७३५-७८).

मद्रासवर ईंग्रजींनी सत्तालतंगवास (स्थाप्यार्थी तह करून) आपल्या पंथाचाली घेतले (१७३५). तेव्हां ईंग्रजींनी निजामा-विरुद्ध ह्दर व मराठे यांच्याशी संगनमत करण्याचा पाठ घातला; त्यामुळे कन्नडचाली मद्रासकरांना बघले तह रद्द केला (१७८०). तेव्हां त्याचा रंग थोडा सोंव साज्या, तरी मुद्दा वळगणें थेंपे ईंग्रजींचा पराभवा स्वरूपापासून तो रथांच्याशी घडेलपगानें वागणें असे. पुढें मिम्टच्या जहागिरदारांनी एक मोठें शब्द उभारल्यानें निजाम पावरला व भग मराठ्यांनी मदत घेऊन त्यानें तें मोडलें (१७८४). टिपूवर स्वारी करण्यासाठी (१७८८) नाना फडणवीस व निजाम यांची यादगिर येथें भेट होऊन रथांची मन-भुजा पक्का ठरला. मराठ्यांच्या निजामाकडलें बोधाईचा तंटा नावांवा कण्यासाठी ही भेट आहे, असें बरवा उदाविलें होतें. इतक्यांत टिपूनें बगई करून निजामाच्या विजापूर प्रतिष्ठेकडे राडवड सुरू केली. येथेच याचे अंतस्थ अड-चणीमुळे टिपूवर स्वारी करण्यास सज्ज झाली नाहीं, त्यामुळे निजामानें टिपूची समेट केला.

पुढील साली टिपूवर मराठे व निजाम हारांस निघाले. यादगिर थेंपे निजाम व नाना यांची पुन्हां मुलाखत होऊन, निजाम परत फिरला (१७८६). टिपूचा परभव होऊन रथांच्याशी झळेल्या तहात टरल्याप्रमाणे निजामास रथानी बरतीस मिळाली (१७८७).

सालतंगेस यानें वारला (१७८२) होता. तो यार-हयावर उत्तरसरकारपेकी यंवर जिह्वा ईंग्रजींनी (१७६२ त) टरल्याप्रमाणे मागितला, म्हणून निजामानें तो रथांस दिला (१७८८) टिपू, मराठे व ईंग्रज या तिघांविषी, प्रसंगी वांटून रथांची कास धरून निजाम आपला कायदा करून पेई प प्रवेकाला गुलामापाहि देई. त्याचा दिवाण मीर काशीम याचा ओडा ईंग्रजकडे असे व निजामाचा साधारणें प्रतिपक्ष असे. गंतूर दिव्यावर निजामानें बॅनिबालीस यास घागितले की, १७६८ च्या तहाप्रमाणें त्यानें आपल्यास टिपूवरील हानीकडे २ पलटणे व ६ तोफापुराव्या. टिपूनें दरम नावांस करण्यास ईंग्रज उलूख बघल्यानें, कॉर्नबालीस यानें पर्यायानें निजामाची मागणी बघून घेतली. वृद्ध निजामानें टिपूसाठीं संपान पाठविलें, परंतु टिपूनें त्याचा मुलीची

मागणी बघ्यानें निजाम चिह्न ईम गीस टिपूविरुद्ध कायमचा मिळाला (१७८९).

या सुमारास निजामानें कॉर्नबालीस यास सांगितलें की, मराठ्यांची पुष्कळ बग्यांची चौघसरदेशमुली आपल्याकडे गुंफली आहे, ती आपणांस देण्यास सज्ज नाहीं, तरी या बग्यांनी ताफा करविण्यास मदत करावी. परंतु कॉर्नबालीस यास याचेई मराठ्यांची जरूरी अपल्यानें, रथानें तें नाकारलें; फक्त मर्यादा करण्याचें बघून घेतलें. यानंतर मराठे, ईंग्रज व निजाम या तिघांनी मिळून टिपूवर स्वारी केली (१७९०). टिपूच पराभवा होऊन, निजामच्या बंडणीस गुती, कडाप्पा वगैरे प्रांत व १ कोटी १० हजार रु लंडणी आली (१७९२).

यानंतर मराठ्यांनी आपल्या चौघईची दोन कोटीच्या बाकीची मागणी निजामाकडे केली, परंतु रथानें ती दिवस-गतीवर टाकली. इतरथांय महाराष्ट्री सिंद वारला (१७९४); तेव्हां मराठे दुर्लक्ष झाले असे समजून रथानें रथांच्या पकि-लाची, नाना फडणवीस व येथे याची बडा करून उपमंद केला व आपली कयायती पलटणे दोन होती रथांची संख्या तेथीस केली. रथामुळे पंतर्वाह शुद्धास तयार झाले. असेर रथानेंस शब्दाई होऊन रथी निजामाचा सपरील पराभवा होऊन, मराठापाच्या सवे अटी रथास कबूल कराव्या जागल्या (खंडे पहा).

या अपमानामुळे निजामाचा ईंग्रजीवर राग होऊन, निजामानें रथांच्या १ पलटणी होकरून दिव्या व त्याचबरोबर आपलें ५० हजार घोडदळी कमी केले; मात्र तेमंडळी पलटणी वाढविली. यानेई निजामाचा बंडीस पुन आलीजाद यानें बापाडिरुद्ध बंड उभारलें; रथाला बरील ५० हजार घोडदळ मिळालें. टिपूहि रथास मदत देण्यास तयार झाला, त्यामुळे रथाचा पक्ष जोराने आला. वेदर व आगदी येथेच झिडे रथानें घेतले (१७९५ जून) परंतु रेमंडने मराठ्यांच्या साहाय्यानें रथाचा पाठलाग करून औरंगाबादेस त्याचा सोड देऊन व रथाचा पराभव करून पडविले. पुढें रथास हिंदीबादेस आणीन असतां रथानें बंडेतर निप साऊन आतमदर्या केली.

यापुढें नाना फडणवीस यांनी महाडचें कारस्थान करून रावबाजीस येथेच करण्याचें ठरविलें, रथाचेई राज्यांच्या सहातील मुलूख व लंडणी यांची सूट, यीसादे बायोची सूट वगैरे अटीवर निजाम हा नागेंस अनुकूल झाला होता (१७९६). तसेच रथानें राज्यांची हीलदराव शिपायी, नानास रथांच्या आली पाळावयास भाग पाडण्याबद्दल दुसरा एक गुन करार केला. रावबाजीनें निजामाची परस्पर मद-तीचा एक तह करून, त्यास ८ लाखांची जहागीर दिली (१७९८ जुलै); पण योजनेच दिवसान निजामानें तो मोडला. याच सली ईंग्रजींनी निजामाकडून आपला तैनाती कोटिचा तह करवून, रथाच्यावर आपला दाव बघविला. सहा हजार ईंग्रजी लष्कराबद्दल २४१००० रुपये सालिना

निजामाकडून घेण्याचे व त्याचा पेशव्याशी तट्टा उपस्थित झाल्यास आपण सध्याची कारण्यांवर ठरविलें (सप्टें १७९८)

टिपून्नील शेवटच्या स्मरित निजामादे इम्रानस उत्तम मदत केस (१७९९) त्यामुळे टिपूच्या ३०४०००० होनाच्या सुलुवापैकी, फक्त ५३०००० चा प्रात निघा मास मिळाला, शिवाय पेशव्याच्या वाटणीपैकी ११११११११ आणखा मिळाला परंतु पुढे (आक्कोबर १८००) इम्रानां रयाच्याशी आणखी एक तह कला त्यात परक्यांसून त्याचे रक्षण करणां इम्रानां पत्करिले व त्यासाठी पूर्वीच्या सहा पळटणीत आणखा दोन पळटणीचा व एका घोडदळचा मर घातली व त्यांच्या खर्चासाठी (१७९२ आणि १७९९

वाळात हा विजापूरकडे सुभेदार होता सयदवधूतां, परंऊ- सियर यास गादावर बसविण्याच्या कामी याने मदत केली (१७९२), रयावेळीं याला गाडीउद्दान, विरुजमग या पदव्या मिळाल्या यांचे व दख्खनचा सुभेदार हुलकिदर- खान यांचे वाकडे होतें, त्याच्या पुनानंतर दख्खनच्या सुभे- दारीवर याचीच नेमणूक होऊन यास खानखानान निजाम- उल्मुल्क वहादर हा किताब मिळाला (१७९३) तो दरख- नमशी आलावर त्याला असह्य मराठे सरदार (चद्रसेन जाधव, समराव घाटगे, रभाजाराव निंबाळकर वगैरे) येऊन मिळाले त्यांना आश्रय देऊन त्याने कोल्हापूरकर सभानीचा पक्ष उचलून धरला, आणि शाहूच्या सरदारावर से-य धाडले

बाळापुरास लडाईं दिली; परंतु तीत उतावीळपणानें त्याचा पराभव होउन तो टार घाला (आगष्ट १७२०) ही बातमी दितास गेल्यावर तेंचें राज्यक्रांति होऊन सत्यदर्षूने रून होऊन बादशहा स्वतंत्र बनला. या यत्नावास मूळ कारण निजामच होता, व बादशहाचीहि त्याला अनुमति होती. म्हणून पुढें बादशहानें त्याचा सन्मान करून त्याला दख्खन व माळव्याचा सुभेदार केले. पुढें वसोद अमीरखान मेल्यावर तर निजामास अक्षफाह किताबासह पत्तिरीहि मिळाली; परंतु दख्खनमधील गडबडीमुळे स. १७२२ (आनेवारी) पर्यंत तो दिवोळडे गेला नाही.

मध्यंतरी त्यानें मराठ्यांशी बचावाचें धोरण ठेविलें होतें. सत्यदाचा निकाल लागल्यापूर्वी कोल्हापूरकर व सातारकर यांच्याशी त्यानें करार केली होती व त्यांच्या चौघाईस त्यानें दुरुस्त घेतली नाहीं. पुढें सत्यद गेले. बाळाजी विघ्नाधीह वारला, तेव्हा मात्र यानें गडबड चालवून सातारकरांच्या चौघाईस हरकन घेतली. इतक्यात सधेंत गंगधर्तार जमले व महंमदशहानें दिवोळून मराठ्यास नवीन फर्मानहि (चौथ सरदेशमुलीचें) दिलें, त्यामुळे त्यानें साधार घेतली (१८२१) व विघ्नलगाव येथें बाजीरावाची भेट घेऊन सलोबा केला. यावेळीं त्याचें बरतान बोट बसलें नव्हतें त्यामुळे मराठ्यांशी भोंडण्याचें त्याला सामर्थ्य नव्हतें. आपल्या दरबैन सत्तेच्या आड ते आले नाहींत म्हणजे पुरे, मग बादशहास त्यांनीं बादशहाई मुक्तवावर खुलास दयाी करावी, असें त्यानें धोरण ठेवून शाहू, पेशवे व त्याचे सरदार यांच्याशी आपली बागणूक ठेविली. त्याबरोबरच आपल्या फायद्यासाठीं मराठ्यांतील अंतःकलहस तो मदतहि करीत होता. नंतर दिवोळ आपलें वजन दबविण्यासाठीं इकडील फार्मि उद्बुन तो तिकडे गेला (१७२२).

दिवोळ दरम्यातील गोंधळ मोडून औरंगजेबी शिस्त सावण्याचा प्रयत्न निजामानें चालविला, परंतु तो विलाधी बादशहास, आचळला नाहीं, म्हणून त्यानें त्याला गुजराथच्या सुभेदारीवर पाठविलें. यानें तेथील माजी सुभेदार हुंजरखली यास त्याची कौम कितूर करून पिटाळून लाविलें. हेदरास आतून बाह्यदाराची फुल हांती. गुजराथतील भोलका, भडोच वगैरे पांच परगणे स्वतःस जहागीर ठेवून आपल्या तफें आपला सुलता हमीद यास आपल्या आमदाबादेस सुभेदार म्हणून व भोज अर्जासल्ला यास माळव्याचा सुभेदार म्हणून नेमून निजम दिवोळ परतला (१७२३). परंतु तेथें त्यास फंटाळा येऊन त्यानें वसिरीचा राजांनामा दिला आणि बादशहास व विचारता सिफारीच्या निमित्तानें दिवोळ सोडून तो दख्खनकडे निघाला.

यामुळे बादशहास राग येऊन त्यानें हेदराबादच्या मुयारोस नोय्याच्या सुभेदारास निजामास बरण्याबद्दल छत्र हुबूम पाठविला. निजामाच्या दोडंडपणास बादशहा फंटाळला होता व सत्यदासारखान रवाचादि नास करण्यास

पहात होता. पण साकरोड्याच्या लढाईत निजामानें मराठ्यांच्या माहाण्यानें मुयारीसज ठार केले व गोवर्धनोदा, हेदराबाद वगैरे ठाणीं घेतली (१७२४ आक्टोबर). यामुळे बादशहानें गुजराथ व माळवा येथील निजामाच्या सुभेदाराचा काहून घेऊन, सरवुंद व राजा गिरधर यास तेंचें अनुक्रमें सुभेदार नेमिले.

निजामाच्या मनात आली राजधानी औरंगाबादहून हलवून हेदराबादेस न्यावयाची होती, त्यासाठीं त्यानें प्रतिनिधी-माफेन शाहूशी योळण लाविलें की, हेदराबाद व त्या सभोवताळच्या शोलाच्या चौघाईबद्दल मराठ्यांनी नफा रकम घ्यावी व हेदरापूरजवळ काहीं गांवें जहागीर घेऊन उरपुंका शोलावरील आपली सरदेशमुलीहि सोडावी (१७२७); परंतु हें योळण बाजीराव पेशवे यांनी फंटाळून लाविलें. पुढें पेशवे-प्रतिनिधि व शाहू-संभाजी यांचा वाद चाललेला पाहून, निजामानें सरदेशमुली व सोलासावाय या मधील दोन छत्र-पुंकांच्या पारलांच्या हुंज्या निजाल लागेपर्यंत आपण कोणासच देत नाहीं असें जाहीर केले व शाहूच्या राज्यावर बरेंवार स्वाभ्या मुक्त केव्हा, तेव्हां शाहूनें बाजीरावास त्याच्यावर पाठविलें. निजामानें बंदखण आघव व संभाजीची मदत घेतली होती, तरी पण पेशव्याची त्याला हेराण करून व अखेर त्याची उपासमार करून त्याचा सपशेल पराभव केला. त्यामुळे त्यानें तह करून, संभाजीचा पक्ष सोडून, शाहूच्या सवें बाजीचा फडशा करणें व त्याचे हक पुढें बिनबुरकत वसूल होतील यासाठी काहीं भिते शाहूच्या ताब्यात देणें, या गोष्टी ब्रह्म केल्या (१७२८) याप्रमाणें बाजीरावास पाहिली सात आठ वर्षे निजामाच्या भाजगडी मोठण्यात घालावी लागली (१७२९-३०)

बाजीरावाबद्दल शिवकराव दामाज्यास निजामानें मदत केली होती (१७३१) वास्तविक पेशव्याबद्दल दामाज्यास त्यानेंच उभें करून पेशव्यांचा पाडाव करण्याचें कारस्थान रचिलें होतें, त्यामुळे दभईच्या लढाईनंतर त्यानें बाजीरावाचा राग दात करून, त्यास माळवा ताब्यात पेशव्यांची सला दिली. यावेळीं बादशहा इतक्याच क्षाला होता, त्याच्या गोवर्धी हलकट लोक जमले होते, बाजीरावास मिळते तिकडे जग मिळत होता, त्यानें मनांत आणलें असतें तर बादशहाफडून त्याला सहज दरसनची सुभेदारी मिळविता आली असत, या सवें गोष्टी लक्षात घेऊन व आपण स्वतः आतापर्यंत बादशहाचे अनेक अपराध केले आहेत, हें पणानत ठेवून, यावेळीं निजामानें बाजीरावाशी सेवनमत केले. पुढें महरारबा होळकरानें निजामास दिवोळ सोलाविलें; केल्यानें घाबरून महंमदशहानें निजामास दिवोळ सोलाविलें; परंतु बादशहाही दिवोळी कुमडपत होईल तितकें आपणांस कायदेशीर होईल या उद्देशानें तो तिकडे गेला नाहीं (१७३५); शिवाय मराठ्यांशी भोंडण्याचें सामर्थ्य त्याला यावेळीं नव्हतें.

निजाम येत नाहीस पाहून खानडीरात या बाहेरानें, मराठ्यांना त्याच्याकडून फौजग्यासाठी दखन-च्या सर्व सुभ्यांत सरदेशपांडेपणाचे हक्क देऊं केले (१७३६); त्यामुळे तो दिल्लीस जाण्यास क्वल झाला. बादशहानेंहि त्याला पुन्हां मुनराय व माळव्याची सुभेदारी देऊं केली; मात्र मराठ्यांनाच या दोन्ही प्रांतांतून त्यानें हावडून घ्यावें असे बादशहानें म्हणणें होतें. त्यामुळे त्यानें सैन्य जमवून मराठ्यांचो मुनरायेंतून हाकलण्याची तजवीज जाशीनें चालविली. तेव्हां बख्शबाजानें त्याला भोगळमळक फौज व पाणी मिळव्याचीहि पंचवडे पाडून, तह करावयास भाग पडले (फेब्रु. १७३६), पण या तेह्नांत निजामानें रस्त्याच्या पदरास मात्र खार लावूं दिला नाही. नादौरसहाच्या स्वारीच्या वेळीं हा दिल्लीस असून महंमदसाहानें कडला होत.

यांतून, दीड वर्षे झाले तरी ठरसाग्रमाणें आपल्या माळव्याच्या सनदा मिळत नाहींत व निजामहि दिल्ली सोडत नाहीं, असे पाहून बाजीरावानें निजामाच्या सुट्यावर स्वारी केली (१७३९), आणि नासीरनंगला (निजामुल्मुल्क याचा मुलगा) औरंगजेब व फौजून त्याच्या राज्यांत उच्छाद मांडला; तेव्हा नासीर सरण येऊन मुंगीपेठणवा तह झाला (१७४०). या तहानें पेशव्यास हिजेप्रांतात अहमदगार मिळाली. या सुमारास निजाम हा दिल्लीस होता, व त्याला बादशहानें अमीरउलउमरा हा किताब दिला होता. इतक्यांत नासीरजंग हा आपल्याकडिलेक बंड करीत आहे, असें ऐकून निजामानें आपला बडोळ मुलगा गाझीउल्लाह त्यावर बक्षीरी सोपवून तो दखनकडे निघाला (१७४१ जाने.). इकडे येऊन निजामानें मराठ्यांच्या साहाय्यानें नाशेरेचें बंड मांडलें (जुलै) व काहीं दिवस त्याला रेंदेत ठेवून नंतर सोडून दिलें (नासीरनंग पहा).

या सुमारास मराठे बंगालच्या राजकारणात गर्ब झालेले पाहून, निजामानें कर्नाटकात आपले हातपाय पसरवास सुरवात केली. यावेळीं अर्धोडच्या रुफदरअलीचा खूब होऊन (१७४१) तिहडे सर्व गोथळ मांडला होता, ही संधि साधून बरोबर मोठें सैन्य घेऊन निजाम कर्नाटकात गेला (१७४३ जाने.) व तोथें त्यानें आपल्या योगनेत्रमाणें सर्व व्यवस्था केली. मुरारराय घोरपट्याचे गुप्तपि हक्क क्वल करून व त्याला गंध बसवून त्रिचनापली घेतली (आगष्ट). तसेंच पेशव्यांना आपल्या राज्यावर स्वारी करूं नये, म्हणून त्यानें बादशहाकडून पेशव्यांना माळव्याच्या सनदा मिळवून देण्यांत मदत केली.

इतक्यांत सातत्यास पेशवे, गायकवाड व औरंगजेब यांच्या कोणा नमलेल्या पाहून, आपल्या राज्यामदल काळजी बाळगून आणि अन्वच्छदीन यास कर्नाटक पैगवाटाना व आपला नातु मुनकर यास कर्नाटक वाळेपाटाचा कारभार सोपवून निजाम हैदराबादकडे बळला (१७४४ फेब्रु.), परंतु मराठे त्याला आग्र देत नाहींत असें पाहून, त्यानें आपल्या राज्यांतिल

बंडखोरांचें पारिपत्य केले. पुढें (१७४५) निजामानें मुरतेकडे दालवाल नेल्यानें पेशव्यांनी त्याच्यावर स्वारी करून आमु-बरी येथें त्याचा पराभव केला.

निजामउल्मुल्क हा ७७ वर्षांचा होऊन बन्हाणपूर येथें मरण पावला (१७४८). त्याला गाझीउल्लाह, नासीरजंग, घलाबतनंग, निजामअल्ली, बघालतनंग व मोरमोगल असे सहा पुत्र व दोन मुली होत्या. पैकीं एका मुल्ल्या मुलगा मुजफ्फरजंग याच्यावर त्यानें फार प्रेम होतें. निजामाची कबर बन्हाणपुरासून आहे हा कवि होता असें म्हणतात; तिप्पुच्या मंगलसंग्रहालयात “ दिवाण आसफ निजामउल्मुल्क ” नांवाचा जो काव्यग्रंथ सांपडला, तो याचाच होय, असें बाही हिद्दालाचें म्हणणें आहे. औरंगजेबाचें मराठ्यांचा संपूर्ण उल्लास करण्यासाठीं बसि बसें चालविलें, त्यावेळीं त्या तालमीत निजाम हा तयार झाला होता; म्हणून याच्या मनानाहि तोच देतु अखेरपर्यंत होता; पण पेशव्यांच्या बळापुढें त्याची दृष्टा जी. (मंग्रेवाग्रमाणेंच सकल झाली नाही. हा बुद्धिमान, शूर, गुहरी व दीर्घायुषी होता. त्याचा जन्म ११ आगष्ट स. १६७१ त व मृत्यु २१ मे १७४८ रोजी झाला; मृत्यु सन्या १७४९ वय ७७ वर्षांचा होतें; इक म्हणतो १०८ वर्षांचे होतें, हें त्याचें म्हणणें शूक आहे [आबुलहिंदन; एलाफिन्स्टन; इक; रानवाडे खंड २, ३, ६, ८; अरतवर्षे शकावली; बाहूचें चरित्र व हायरी; बळ्वाजी याजीबाब हायरी; का. श. पत्रे; यादी; माहीर-उल्ल-उमरा; मनुची; मराठी रियासती २, ३]

निजामशाही, अहमदनगरची (१४८९-१६३७), मलिक अहमद. — हा अहमदनगरच्या निजामशाही घराण्याचा मूळ पुरप होता. याचा आमा बहिरुभट नांवाचा प्राज्ञान असून तो मोदेंच्या उत्तरेस बन्हाणतील याधरी नांवाच्या सहाराचा देशपांडे होता. दुर्गोदीचीच्या दुष्काळांत याचा आमा आपल्या तिमानी नांवाच्या मुलास घेऊन विजयानगराकडे गेला. बहामनी सुलतान अहमदसाह बली याच्या शिपायांनी विजयानगराच्या खरीत तिमानीस कैद केलें व मुलाम म्हणून सुलतानाकडे आणलें. सुलतानानें त्यास मुसुलमानी धर्माची दीक्षा दिली व त्यानें मलिकनायन नांव देवले (१४९०). पुढें सुलतान महंमद यानें त्यास आपला कारभारी जो खानेज्जान त्याच्या शिफारशीवरून मोठ्या योरप-तेस बडविलें. व त्यास निजाम-उल्मुल्क ही पदवी देऊन तेलिगणच्या मुत्तयाच्या जागी त्याची नेमणूक केली (१४७०). परंतु निजामउल्मुल्कनें मलिक अहमद नांवाच्या आपल्या मुलास नेमणुकीच्या जागी पाठोवेलें, व आपण स्वतः सुलतानाच्या दरबारांत राहिला. येथें त्यानें खानेज्जानाविद्द कारस्थान रचून सुलतानाच्या हुद्दामानें त्याचा बघ करविला व आपण स्वतः कारभारी झाला. यानेंसोळा सुलतान जो महंमदसाह त्याच्या कारकीर्दीत शिज.मउल्मुल्कनें आपल्या अगोदरच मोठ्या जसलेच्या जहागिरीत चीड व दुसऱ्या

किरयेक शिल्ल्याची भर टाकली, व आपल्या मुलास तेथील-
पण्या सुभेदारीवरून परत बोलावून त्याची दौलताबाद
सुभ्यावर नेमणूक केली निजामउल्मुल्काचा वध झाल्यानंतर
त्याचा मुलगा मलिक अहमद हा वंदे वंद करून तो स्वतंत्र
झाला (१४८९), व स्वतः निजामशाही हा पदवी त्यानें
लावून घेतली. तोच पुढें अहमदनगरच्या सर्व राजांनीं
लाविली व त्याच्या राज्यास यामुळेच निजामशाही असे नांव
पडलें. शिवाय मूळ पुरुष बहिरंभट याच्या स्मरणार्थ या
नैशांतील प्रत्येक बादा आपल्याला बहिरं अशी पदवी लावून
घेत असे.

दौलताबाद सुभ्यावर नेमणूक झाल्यानंतर स्वतंत्र होण्या-
पूर्वी मलीक अहमद यानें कोंकण, शिवनेर, लोहगड, बयेंरे
पुण्याच्या भागांपासवे सर्व किल्ले, व कोंकणात देवदारापुर्वी
पावेतोचे बरेचसे किल्ले, बंदखोर किल्लेदारांपासून आपल्या
कब्जात घेतले; पैकी शिवनेरी किल्ल्यास त्याला पुष्कळ इल्म
लाविलें त्यावेळीं तो जुमारास राहूं. त्यानें आपल्या राज्यात
सर्वत्र शांतता केली. त्याच्यावर बहामनी राजानें स्वारी केली
असता वल्लट त्याच्या परामर्श झाला नंतर अहमदनें अह-
मदनगर हें शहर बांधून तेथें आपली राजधानी केली
(१४९५). पुढें तो १५०८ सालीं मेला. तो वट्टणी व एक-
पत्नीमत्तस्य होता असें केरिस्तान म्हणतो. व्हडपुत्र करून
सैटयाचा दिवाल लावण्याची जाल दक्षिणेंत त्यानेंच
पाडली.

पहिला मुल्हानशहा (१५०८-५२) —हा अहम-
दचा मुलगा व वर्षांचा असताना गादीवर आला. हा विद्वान
होता, १० व्या वर्षीच तो फारशीत निर्बंध बयेंरे लिली.
इस्माईल आदिलशाहीची महीन याला दिली होती इस्मा-
ईलशी व वन्हाडच्या इमादशाही यांची पुढें होऊन त्यात
याचा प्रभाव झाला. फेरचेन नावाचा माझण पुष्कळ वर्षे
याचा प्रधान होता. त्याच्या दुपारिनें त्याचा राज्याची भर-
भण्ट झाली त्याच्यामुळे भारते लोक राजदराची पुढें वेळें
लागले व त्यांचा मोठमोठणा जागा मिळाल्या पुढें पुढें
निजामशाहीत मराठ्यांचा जो प्रसार झाला तो एवढापासून
होय संभावीपंत नावाचा पुतरा एक माझण याचा पर-
राष्ट्रपति होता. बादा लाहीर नांवाचा एक विद्वान याच्या
पदवी होता, त्याच्या मजपात्रे यानें राज्यांत शिवायपात्या
बबरीनें प्रसार केला. त्यामुळे मुनींनीं देवा आरंभला. मुज-
राभ, खानदेश व विजापूर येथील बादशहा सुनानांचा मिळले.
तेव्हां मुल्हाननें दिलीच्या हुमायून्ची मदत मागितली, पण
तो अचरणीत असल्यानें तो मिळाली नाही. हे धार्मिक तडे
पुष्कळ दिवस चालले. एकदां मुल्हाननें विजयनगरकरांच्या
साहाय्यानें आदिलशहावर स्वारी केली त्यानें बहुतेक मातुष्य
लढण्यांत गेले तो स. १५५३ स मेला; त्याला ५ मुले होती
हु सेन शहा पहिला (१५५३-६५) —हा मुल्हानचा
बहील पुत्र. हा गादीवर बसल्यानंतर याच्या भावांचा व

त्याचा तैज लागला. विजापूर, गोंयळकोटे, व विजयनगर
येथील राजे याच्यावर चालून येऊन त्यांनीं नगरास वेढा
दिला. तेव्हां यानें अंगीं सामर्थ्य नसल्यानें त्यांच्याशीं तह
केला. त्यानंतर इस्लामचील सर्व मुसलमान शाहीनीं विज-
यनगरकरांवर स्वारी करून ताहीकोट येथें हुसेनशहाचा व
त्याच्या राज्याचा नाश केला (१५६५). या युद्धांत हुसे-
नच्या तोकलान्यानेंच विशेष कामगिरी केली लडाईहून
परतल्यावर गोव्याच दिवशीत हा मेला; याला बरीच मुलें
होतीं. प्रसिद्ध चांदबिबी ही याचीच मुलगी होय. विजय-
नगरच्या विरुद्ध मुसलमानी संघ स्थापण्यासाठीं हुसेननें
चांदबिबीस आदिलशहास दिलें होतें.

मूर्तुजा पहिला (१५६५-८६) —हा हुसेनचा पुत्र.
हा लढानपणीं गादीवर बसला. तेव्हां त्याची आई एदिगा
होच कारभारी झाली. पुढें तिनें वशिस्त्याचे लोक कारभारांत
नेमल्यानें ती प्रजेस अश्रिय होऊन तिला पकडण्याचा कट
झाला. पण तो फुटून तिनें कटवल्यास शिंसा केल्या.
इतक्यात विजयनगरच्या राज्यवाटणीवरून मुसलमान
पातशाहांत माडणें जुंपली, तेव्हा मूर्तुजानें कारभार आपल्या
हातीं घेऊन विजापूरवर स्वारी करून आदिलशहाचा धारून-
किला घेतला, त्यामुळे आदिशहानें तह केला (१५६९).
या युमारास पोर्तुगीजानीं देखरेप्याच्या निगामी अधिकाऱ्यास
दार पाजून तें बदर व किनाऱ्यातील बरीचशीं जागीं
बळकाविलीं. त्यावेळीं याचे राज्य बराचसा बन्हाड, सर्व
दौलताबादमुमा, जालनाप्रांत, खानदेश, बाणकोट ते बरई-
पर्यंतचे कोंकण इतक्या मागावर पसरलें होतें.

यानंतर आदिलशहानें विजयनगरनें राज्य व निजाम-
शाहीनें सर्व बन्हाडचे राज्य वेगवेगळे ठरविले. या सुमारास
बन्हाडची गादी तोकलखान नावाचा एक माणूस बळकावून
बसला होता. इमादशाहीबरोबरच बेदरची बेदरशाहीहि
जिंकून येण्याचे मूर्तुजानें आदिलशाहाच्या मदतीनें ठरविले.
प्रथम तोकलखान व इमादशाहा यास ठार मारून मूर्तुजानें
इमादशाही आपल्या राज्यास जोडली. अकबरांनें त्यावरून
तफार केली होती, पण मूर्तुजानें तिठडे दुल्लक्ष केले. खान-
देशच्या शहानेंहि आडकाडी घेतल्यानें त्याचा परामर्श
करून मूर्तुजानें त्याच्यापासून खंडणी घेतली. बेरौदशहानें
आपलें राज्य राखण्यावरून प्रथम मूर्तुजाचा निगाण जंगी-
खान यास लाच देण्याचा प्रयत्न केला पण तो प्रयत्न
फसला तेव्हां त्याच्या विरुद्ध मूर्तुजाचे फान फुंकले. त्यामुळे
मूर्तुजानें त्याला विपप्रयोग केला. पुढें खरा प्रकार समज-
ल्यावर त्यास बाईट बाटले व त्यानें सर्व राज्यकारभार एका
कारभारीमेडच्याच्या हवाली करून आपण ईश्वरसेवेत जाऊ
घालवून लागला पुढें त्याच कड लागले, त्यात तो आपल्या
भिरन आंखाच्या सुताच्या जीव येण्याचा प्रयत्न करी. पण-
तो न साधतां मूर्तुजाच अखेरीस वेढांत मेला, फोपी म्हणतात
भिरननें त्याचा खून केला.

मिरनशाहा (१५८६-८९)—हा मुर्तुझाचा पुत्र; हा फार दुर्बल होता. याची सर्व कारकीर्द केवळ दरबारी मानगडीतच गेली. राज्यात दक्षिणी व परदेशी असे पक्ष प्रबळ होऊन दक्षिणस्थानी परदेश्यांची वस्थाबरोबरच राजेराची व मिरनशाहाची कत्तल केली व मिरनचा चुलत भाऊ इस्माईल यास गादीवर बसविले (१५८९)

इस्माईलशाहा (१५८९-९०)—मुर्तुझाचा पुत्राण नावाचा भाऊ होता, त्यावर हा मुलगा; हा प्रथम खोहगडावर कैद होता. हा गादीवर आल्यानंतर दक्षिणी पक्षाचा जमालखान हा बजीर बनला; त्यानेच याला गादीवर बसविले होते. इस्माईलचा बाप मुन्हाण हा मागेच अकबरच्या आश्रयास जाऊन राहिला होता. त्यानें संधि पाहून अकबराची मदत घेऊन इस्माईलवर स्वारी केली व त्यास कैद करून आणि जमालाला ठार करून गादी बळकावली.

मुन्हाणशाहा दुसरा (१५९१-९४)—हा शियापंथी असल्याने त्यानें मुनी लोकांचा पुष्कळ छळ केला. रेवडेंड्यास पोर्तुगीजवर यानें केलेली स्वारी प्रसिद्ध आहे तीत मुन्हाणचा पराभव झाला. पोर्तुगीजांच्या व याच्या नेहमी चकमकी होत. हा १५९४ साली मेलला.

इमामादीमशाहा (१५९४)—हा मुन्हाणचा दुसरा पुत्र; हा दुर्बल होता. दरबारांत हुकूम होऊन दिवापुरकरांनी युद्ध सुरू झाले त्यात हा मारला गेला. यानें चार महिने राज्य केले. याच्या मागून बजीर मियान अंजू यानें अहमद नांवाचा एक मुलगा गादीवर बसविला.

अहमदशाहा (१५९५)—हा निजामशाहीचा चराघात माही! असा बाद मराठा, तेव्हां अंजून दिलेकर अकबराचा पुत्र मुराद याच्या मदतीनें नगरास वेढा दिला. या वेळीं अहमदशिवाय आणखी तीन इतम निजामशाही राज्यावर आपला हक्क सांगत होते. त्यास पाटिशाही मिळाले होते. पैकी बहादुर नांवाच्या एकादशरास चांदबिबीचा पाठिंबा होता. मुरादनें वेढा दिला त्यावेळीं चांदबिबीनें तो मोठ्या शौर्यानें उठविला. तिच्या मदतीस विजापूर व गोवळकोंडयाच्या फौजा आल्या होत्या (चांदबिबी पहा). व हा दुसरा हा (१५९५-१६००)—हा इनाहीमचा पुत्र. चांदबिबीनें याला गादीवर बसवून आपण कारभार हाती घेतला परंतु महंमद नावाच्या यजिरानें मुरादास (तिच्या विरुद्ध) पुन्हा चालविले. मोंगलांनी येता येता निजामशाहीचा पुष्कळ प्रांत काबीज केला. चांदबिबीच्या विनंतीवरून गोवळकोंडे व विजापूर येथील मदत पुन्हा आली. दोनपक्ष येथे दोन दिवस मोंगल व निजामशाहा बाल युद्ध होऊन मोंगल जय पावला (आनेवारी १५९७). पुढे नगरावर एकदम चाल करव्याच्या बाबतींत मुराद व त्याचा सेनापति यांत वाद पडला. एकडे चांदबिबी व बजीर नेहंगयान यांच्यातहि कारभाराबद्दल लढा मागला. इतक्यांत मुराद एकाएकी मर्यामुळे अकबराने

दामियल यास नगरीवर पाठविले (१५९९). नेहंगयान पळून गेला; चांदबिबी एकटी राहिली. तिच्या मनात मोंगलांच्या अफाट फौजेस तोंड देण्यापेक्षा तूने मालरानासह जुमरास जाऊन रहावे व पुढें प्रसंग आला म्हणजे लढाई करावी असा विचार होता; परंतु यामुळे ती मोंगलास फितूर आहे, असे ठावून हमीद खोजा व त्याची मंडळी यांनी तिचा खून केला. अर्थात अहमदनगर आयतें मोंगलास मिळाले बहादुरशाहास अकबराने ज्वालेरीस कैदेत ठेवून दखनचा कारभार दामियल यास दिला (१६००).

मुर्तुझा दुसरा (१६०१-०७)—पहिल्या मुन्हाणचा नातू; याच्या बापाचे नांव बहादुराली घाला निजामशाही सरदारांनीं परिचयास गादीवर बसविले. त्यात शहाजी राजे, मियान राजु व मलिकंबर हे मुख्य होते. त्यांनी पुन्हा निजामशाही बांदीस लाविली पुढे मलिकंबर व राजु यांत भीढणे होऊन मोंगल चालून आला, तेव्हा मलिकंबरनें त्याच्याशी तह करून राजु राखिले व राजधानी नगरहून हालवून दीलताबादेस नेली त्याच्या वशिष्ठ्यानें बरेच मराठे सरदार पुढे आले. या सुमारास अकबर मेल्यानें अंबरनें मोंगलाचा पराभव करून नगर व बराचसा प्रांत परत मिळविला. पुढे त्याचे व मुर्तुझाचे जमेना म्हणून त्यानें त्यास पदच्युत केले (१६०७).

मुन्हाण तिसरा (१७०७-३०)—मलिकंबरनें मुर्तुझास पदच्युत करून मुन्हाणाम गादीवर बसविले आणि तोडर-मल्लप्रमाणेच जमाबंदी करून राज्यात सर्वत्र छुपारणा केल्या. अहंगीरनें पाठींबेल्या फौजाना त्यानें परामभव केला, पुढे शहाजहान प्रयत्न आला व त्यानें निजामी दरबारात बरीच फितुरी केली. त्यामुळे लढाईत मलिकंबरचा पराभव झाला, तेव्हां नगर व थोडासा प्रांत मोंगलास देऊन त्यानें त्याच्याशी तह केला. अंबर मेल्यावर (१६२६) त्याचा मुलगा फतेखान बजीर झाला. पण त्याच्या अंभी बापासारखी मुत्सद्देगिरी नव्हती. पुढे तो आतून मोंगलास फितूर दिवला. त्यामुळे त्याला शहानें कैदेत ठाकिले. लुखमी जाषबहि मुन्हाणास जामून मोंगलास मिळाला; तेव्हा मुन्हाणनें छलजीचा खून करविला. मुन्हाण हुपार नसल्यानें राज्यात गोंधळ माजला प्राताधिकारी स्वतंत्र बनले. तेव्हा त्यास शहाजीनें एकत्र करून व आपण मुख्य बजीर धनून निजामशाही तगविली आणि मोंगलापासून पुष्कळसा प्रांत परत मिळविला. विजापुरकरांनीं कोंकणातील निजामशाह्या कांही भाग घेतला होता तोहि शहाजीनें परत घेतला. इतक्यांत शहाजहानचा बंडखोर सरदार खानजहान लोदी यास मुन्हाणनें आश्रय दिल्यानें शहाजहाननें त्याचा पराभव केला. दुसऱ्या वर्षी दखनमध्ये भयंकर दुष्काळ पडून निजामशाही ओसाड पडत चालली; ती संधि साधून लोदीस ठार करून पुन्हा मोंगलानें चाल केली. तेव्हा मुन्हाणनें कैदेतून फतोखानास सोडले. आणि आदिलशाही परस्परांनीं परस्परांत

मृत करावी असा तह केला. फतेखानाने लगेच पुन्हाणास कैदत टाकून व पुढे त्याचा खान करून सर्व राज्यासह तो मोगलांस शरण गेला. तेव्हा शहाजहानने त्याला मोठी जहागिर दिली.

इ स व सु स र (१६३०-३३).—हा दुसऱ्या मुघलाचा पुत्र. याला फतेखानाने गादीवर बसविले. तेव्हा हा १० वर्षांचा होता. फतेखानाने निशामशाही मोगलांच्या हवाली देण्याने शहाजीस राव घेऊन, आपले आदिलशाहाच्या मदतीने दोलताबादवर हल्ला केला व फतेखानाची सभ्यता करून चौलनाबाद परत घेतले. मोगल मिस्ले व त्यांनी ५८ दिवस हुंघर घुरू करून दोलताबाद परत घेतले फतेखान व हुसेनशाही यांचे पकडून दिव्घोस पाठविले व निशामशाही त्यांच्या पोरने (१६३३). हुसेनशाहीलाही कैदत ठेविले व फतेखानाची उत्तरेकडे नेमणूक झाली.

मु सु सा नि स र (१६३३-३७).—हुसेनने शहाजी राजाने याला गादीवर बसवून चार वर्षे आठोकट प्रयत्न करून आणि मोगलांची टक्कर देऊन निशामशाही तपविली. खरे म्हणजे शहाजी व मालेवराज्यास नंतर सुध्दा वजीर व राजनिर्माता होता. त्याने सर्व क्रांति व नीरा नदीपासून चांदोर टेंकळामधील एवें प्रांत परत मिळविला व पराच्यास रामधानी केली (१६३४). दक्षिणतील युद्धाचा पुन्हा पहिल्या दिवस आला असे पाहून व बाहिस्तेखानादि सरदारांची शहाजीपुढे झाले शिमत नाहोसे पाहून खास शहाजहान दख्खनमधे आला व शहाजीला त्याने सोड दिले. आदिलशाहाच्या मदतीने मोगलांचा अनेक ठिकाणी समाचार घेतला. शेवटी शहाजहानने आदिलशाहास अर्धा निशामशाही देण्याची साजुव देऊन कोहर्ते, तशीहि दीड दोन वर्षे शहाजीने एकट्याने मोगलांस दाद लागू दिली नाही. अखेर मुघलांसह तो माहुलीस अवतारी, शहाच्या आईने शहाजहानची शोळगे आपल्याने शहाजीने निशामशाही तपविण्याचा प्रयत्न सोडला, नंतर मुघलांस शहाजहानने खाहेरीस कैदत ठेवून सर्व निशामशाही खालसा करून, अर्धा आदिलशाहास दिली (१६३७). याप्रमाणे साधारण १५० वर्षे निशामशाही राज्य महाराष्ट्रात सुरू होतं. आदिलशाहीत हिंदूंचा जितका छळ झाला अथवा त्यांनी जितके हलके केले त्यात आले तितके निशामशाहीत झाले नाही. निशामशाहीचा बहुतेक कारभार मराठ्यांच्याच हाती होता म्हणून तर यावेळेस, मध्यकालीन (तानिखानेतर व रामदासापूर्वीच्या) मराठाप्रकाराच्याचा जगम बघता निशामशाहीत झाला. [मंडवक; केरिस्त; सुबातनेसलातान; साख इंडियन व्हिजिटिंग, म्यूलमानी रियासत, मावळ ठक]

निशामत-इ-जनुब—मध्यहिंदुस्थानातील मोघाळ संस्थानाचा एक दक्षिणेकडील गिह्दा क्षेत्रफळ २००४ चौरस मैल. हा गिह्दा पूर्वी १७४-सेठळच्या गोंड नायकांकडे होता व गिपुरगड हा किला त्याचाच होता. हा रिला

मोघाळ शहराच्या दक्षिणेस १८ मैलावर आहे १८ व्या शतकात हा किला दोस्तमहमदच्या ताब्यात होता. नेहरू शहा नावाच्या गोंड नायकास मदत देण्यावरून दोस्तमहमदसह येथे आश्रय मिळाला होता. नायकाच्या मरणांनंतर दोस्तमहमद स्वतःच या किलाचा कारभारी बनला. पुढे हा किला बकीर महमदच्या ताब्यात आला येथे एक मोठे कळस आलेला राखला, एक मशीद व इतर इमारती आहेत. यारी व चौकीगड येथेहि दोन किले आहेत. लोकसंख्या (१९११) २७१८३९. यात ७१८ देखी असून आठ तहसिली आहेत. हा सधे गिह्दा एका नासिमच्या ताब्यात आहे.

निशामत-इ-मझीर—मध्यहिंदुस्थान, मोघाळ संस्थानातील एक दक्षिणेकडील गिह्दा क्षेत्रफळ २२९६ चौरस मैल. गर्मदा व पार्वती ह्या दोन नद्या ह्या गिह्दातून वहातात. दोस्तमहमदलाहानने हा गिह्दा १७१९ साली फाजीज केला होता. पुढे १७४५ साली हा पेशव्यांनी घेतला; पण १८१८ साली इंग्रज सरकारने तो मोघाळ सरकारास परत केला. लोकसंख्या (१९११) २२५०६९. शेकडा ८९ लोक हिंदू आहेत. सिहोर, आठरा, इच्छावर ही तीन मोठी गावे असून ६२२ खेडी आहेत. हा गिह्दा नासिमच्या ताब्यात असून यात ७ तहसिली आहेत.

निशामत-इ-मझिक—मध्यहिंदुस्थान, मोघाळ संस्थानच्या पूर्वेकडील एक गिह्दा क्षेत्रफळ १९७२ चौरस मैल गिह्दाच्या पूर्व भागात विण्यादि पर्वताची ओळ आहे. येथील अंगलस व्यापारी हल्ली बरेच महत्त्व आहे. लोकसंख्या (१९११) २३३४८५ पैकीं शेकडा ७१ लोक हिंदू आहेत. यात खेडी ८११ आहेत. गिह्दाचा अधिकारी नासिम आहे ह्या गिह्दात १० तहसिली आहेत.

निशामत इ-शिमाल—मध्यहिंदुस्थान, मोघाळ संस्थानाचा उत्तरेकडील गिह्दा क्षेत्रफळ १४१७ चौरस मैल. सन १७०९ च्या सुमारास दोस्तमहमदखानाने यादरहा यदुराखानवरून येथेथिया परगण्याचा प्रदेश मिळविला. त्याच्या पश्चात गादीवर आरुन झालेच्यांनी हे संस्थान घनविले अकबराच्या कारकीर्दीत हा गावासुभ्याचा एक सरकार होता. १८ व्या शतकाच्या शेवटी धारच्या मराठा अधिपतीने येथेथियापरगण्या आपल्या ताब्यात घेतला होता व सधनंतर तो १८२१ ते १८२५ पर्यंत इंग्रज सरकारच्या अंमलाखाली होता. १८५७ साली तो सरकारभमा करण्यास झाला होता पण १८६० साली तो संस्थानास परत देण्यात आला. लोकसंख्या (१९०१) २०४४४५ शेकडा ७० लोक हिंदू आहेत. मोघाळ व येथेथिया ही दोन मोठी गावे असून शिवाय ८४२ खेडी आहेत. ह्या गिह्दाच्या ९ तहसिली बेला आहेत.

निशामपट्टम—मध्य दख्खनमधील गुंतूर गिह्दाच्या तेन्नाली तालुक्यातील एक बंदर. लोकसंख्या (१९०१) ४२१६. १९ व्या शतकात हा मोठे व्यापारी बंदर

होते. पण १९०३-०४ साली ते एकदम मंदालात पुनं किनाऱ्यावरील त्याच बंदरात पडिल्याने ईशम लोकांनी व्यापार करव्यात सुरवात केली (१९११). १९२१ साली त्याची येथे वसारा पारली ईशम लोक त्या बंदरास ' वेदीपोडी ' म्हणत असत निष्ठासागे उत्तारारकाराचा भाग म्हणून हे बंदर फौचास दिले होते पण १९५९ साली सलायतनेने हे ईशमोस दिले.

निष्ठासागाद, मिहडा.—हेद्रागाद संस्थान. मंदकगुल-शनाबाद विभागातील एका जिल्हा. त्यास पूर्वी ' इन्दूरमिहडा ' हे नाव होते. उत्तरेस नान्दर व अदिलाबाद पूर्वेस करीम नगर, दक्षिणेस मंदक व पश्चिमेस नान्दर. जहागिरी घराने क्षेत्र-फल ३२६२ चौरस मैल. पूर्वे व पश्चिमभागी लहान टेकड्या आहेत. जिल्ह्यातील सर्वात मोठी नदी गोदावरी आहे. गोदावरीस आजून मिळणारी सोझानदी पश्चिम करहईविकन वहाते. कुलाय व येदलकसरगू हा दोन लहान नद्या आहेत. यात सागरान, शिपू, एबोनी, विनासल, तरवार, भाव्याची व विवेची ही तांदे; बाप, चित्ते, कोर्रे, अखल आणि रातडूर ही जगावरी मुख्यसंकेतन आढळतात. जिल्ह्यातील हवा कोरडी असून आरोग्यदायक आहे. पावसाळ्यात व हिवाळ्यात मलेरिया असतो. पाऊस सरासरी ४२ इंच पडतो. लोकसंख्या (१९९१) १९८००९. यात पांच तालुके, एक पेगारस्टेट, तीन संस्थाने व सात झोडणा जहागिरी आहेत. मोठी गावे—निष्ठासागाद, आरमूर, योधन व बाल-केन्डा ही आहेत लोक ९१ लोक हिंदू आहेत. येथे तेलगू भाषा चालते.

तालुका.—निष्ठासागाद जिल्ह्यातील एक तालुका. त्याला पूर्वी इन्दूर तालुका म्हणत असत. क्षेत्रफल ७८९ चौरस मैल. लोकसंख्या जहागिरी घराने (१९९१) ३१९८४३. त्या तालुक्यात १ शहर व १५० खेडी आहेत व जहागिरी ३८ आहेत. निष्ठासागाद जिल्हा इन्दूर हे तालुक्याचे व जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. पीक मुख्य तांदुळाचे आहे. तालुक्याच्या उत्तरेकडील भागातून गोदावरी नदी वहाते.

भाष.—निष्ठासागाद जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण हेद्रागाद गोदावरी खेडी वेलवेर हे स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९११) १७३५३. येथे एक मात काढण्याची गिरणी असून कापूस दाखण्याचे व सरडी वाडण्याचे कारखाने आहेत. रणुनापदासाने बापलेरया देवालययाद. जगा—गोवाच्या नैर्ऋत्य भागी—जिल्हा आहे.

निष्ठासागी (१९११-१९३१)—निष्ठासमजिन् असून मह-मद संस्थान विन गुलफा हा राजाी करि स. १९४१ मध्ये जन्मला. याचा बाप मदी कम गोवाच्या डोंगराळ प्रदेशात राहात असे तरी निष्ठासागीचे सर्व आनुष्य भारानमणील गंग येथे गेले. यामुळे त्याला गंगया निष्ठासागी असे म्हणत. त्याचे आईबाप रामया सजानपणीच त्याला सोडून मद्रासमुळे यामची दक्षिण-रवाया त्याच्या मनावर काढव परिणाम साक्षा व यामुळे एक

प्रकारच्या ओदासिन्याचा त्याच्या मनावर पमळा असून एकान्त व मनन याचा तो चिरामिलायी बनला. गंग येथील धार्मिक परिस्थिती त्याच्या मनःस्थितीला हिताबद्द होती. तेथील लोक वडे सुनी पंथी असून त्याच्या मताप्रमाणे न चाळणान्यास ते आपल्यात राहू देत नवत. निष्ठासागीने वादजि-कच कडक असा फौरी आयुष्यकम अंगिकारिला. कालोत-राने त्याच्या ओदासिन्यावर त्याच्या सहजकाव्यप्रतिभेने विनय मिळविला. त्याने आपल्या पहिल्या प्रयात ईश्वर व मानव यांवरील आपले विचार सादर केले आहेत.

हा मंत्र म्हटला म्हणजे ' मखसूल अश्वर ' हा होय. हा मंत्र मदी मुख्यत. वेदान्तविषयक आहे तरी त्यात वीरस-प्रधान काव्याकडील रमाची प्रकृति स्पष्ट दिसून येतो. ' सुधू व शिराने ' हे उत्कृष्ट वीरसप्रधानकाव्य लिहून, इराणातील प्रमुख अद्वैतकाव्यलेखकात त्याने जागा पटकावली.

त्याचे असे म्हणणे होते की वीरसप्रधान काव्याचा आप हेतु नैतिक किंवा धार्मिक तत्त्वांचे विवरण दर्शने हा नसून मनुष्याच्या मर्यादाद मनु. प्रकृती, त्याचे लगडे व ऐरिष विषय ही रंगणे हा होय. मानवी स्वभाव व प्रेम, विशेषतः प्रणशी युगुलचे मनोभाव रेखाटण्याचे त्याचे चातुर्य खरो-पारच अवर्णनीय आहे.

त्याने दरवारी देणग्याचा मदी स्विकार केला तरी तो दरवारी रहावयास कधीच गेला नाही ' लेला व मखून ' ही त्याची दुसरी नैमकहाणी त्याने चारच महिनेमोत लिहिली. त्याचा तिसरा उत्कृष्ट मंत्र म्हटला म्हणजे ' हस्करनामा ' (विस्करस्वरिष) या काव्याला तो फिरदौसीची बरोबरी करील शकतो. त्याच्या ' हंसत पीर ' मध्ये सात मोठी आहेत. रशातील वीर्य कारच मधेदार असून तिचे रशियन भाषेत भाषांतर झाले आहे.

निम्ननिर्देश गोरोड—रशिया. याच नावाच्या प्रांताचे मुख्य ठिकाण हे मास्कोच्या पूर्वेस आगताडीने १५२ मैल आहे. हे व्यापाराच्या क्षेत्राची एक असून नगराचे बहुकाय यात्रेचे ठिकाण आहे. ओका नदीच्या आसपासच्या प्रदेशात पक्का मास तयार करण्याचा कारखान्याची वाड शास्त्रामुळे या शहराचे महत्त्व १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात वाढले. या शहराचे तीन भाग केले आहेत. येथील हवा अतिशय थंड आहे. सन १९९३ मध्ये येथील लोकसंख्या ११३०० होती येथील शिक्षणविषयक संस्था सफरी शाळा, फेदशिरगाची शाळा व अस्पामनाभाची शाळा त्या आहेत.

येथे दोनान्या पक्का मालाच्या कारखान्यांत राहू दळण्याची गिरणी, खेडी व थेंपे, मेणबराय व दोर, यांचे कारखाने मुख्य आहेत. कॅस्पियन समुद्रातील वेदेलिय-मधी जे आण करण्याकरिता जहाजे बांधण्याचे तमचे बांधणी जहाजे बांधण्याचे काम लोकांक बरेच वाढले आहे. होलेमा नदीवरील बांधण्या जहाजांचे व व्यापाराचे निहाणी हे मुख्य ठिकाण आहे या शहराच्या महत्त्वाचे मुख्य कारण

येथे अरणी यात्रा होय. ही यात्रा २९ जुलैपासून सप्टेंबरच्या १७ तारखेपर्यंत असते. या जत्रेला दरवर्षी ४००००० पेक्षा जास्त लोक येतात. १४ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत निझनी नोव्होरोडक लुसॅन्डच्या ताब्यात होते. परंतु ते पूर्ण स्वतंत्र होते. स. १३९० पर्यंत येथील लोक आपला राजा निवडून घेत. स. १३७३ व १३७८ मध्ये तातेर लोकानी हे शहर लुटले. स. १३९० मध्ये मास्कोप्रिन्स व्हसिली याने निझनी पेतेल व तेथे आपले सुभेदार नेमिले. १४१७ साली हे मास्कोला पूर्णपणे ओढण्यात आले, व या मास्को संस्थानाचा निझनी हा विभाग करण्यात आला.

निझ्नुगोडी—मुंबई इलारा, घारवाड जिल्हा. वंकापुरच्या पश्चिमेक पाच मैलावर हे एक लहान खेडें असून येथे पंच शिलालेख आहेत. पैकी एक राष्ट्रपूट राजा पादिला अमोघवर्ष (इ. स. ८९१-८७७) याच्या घेऊन आहे.

निझ्निनागा—मुंबई इलारा, घारवाड जिल्हा. हनुमण्टच्या उत्तरेक १० मैलावर हे एक लहानसे खेडें असून त्या ठिकाणी इ. स. ११०९ आणि १११० सालांचे दोन शिलालेख आहेत.

निरंदा, फ्रेडरिक (१८४४-१९००)—हा कवि व तत्त्ववेत्ता सॅक्सनीमध्ये लुडोव्हिगशी रॅकिन येथे १५ ऑक्टोबर १८४४ रोजी जन्मला. त्याच्या घराण्याचा दुसरा संबंध पोलिश (पोलंडमधील) जातीचा असून त्यापहिल त्याला मोठा संतोष वाटत असे. त्याची आई व बाप दोघेही लिस्ती मिश्रुक (मिनिस्टर) घराण्यातील होते व निस्वोव्हि आयुष्यभर घरांपदेकडच नव्हे तरी तारिखक उपदेशकांचे काम केले. त्याचा बाप भावनप्रियात स्वभावाचा होता. तो पत्नि-हाव्या वर्वीक अपघाताने वारला. त्याची आई फार देखणी, सदाच व संस्कार स्वभावाची होती. गोष्टे या प्रख्यात कवीच्या आईच्या सारखाच तिचा स्वभाव असून भेष्टप्रमार्ज निस्वोव्हि आयुष्या आईला तिच्या एकीतिसाव्या वर्षी झाला. निरंदा लहानपणापासूनच उंच व सदाच आणि स्वभावाने शांत व चांगला होता. त्याची वामणूक प्रामाणिक व अभ्युपणाची असे. त्याला आठदांडपणाचे खेळ किंवा असभ्य प्रकारची करमणूक आवडत नसे. काव्य व संगीत यांची त्याला आवड होती. शक्यत तो गणित व शारीरिक खेळ यांपेरीज बाकी सर्व विषयांत पोलिश प्रतीवा विद्यार्थी होता. ग्रीक व लॅटिन वाङ्मयाची त्याला विशेष आवड होती. ह्यामधूनच शिक्षण संपवून तो बॅरन युनिव्हर्सिटीत विरला. त्यावेळी त्याला धर्म, जर्मन व लॅटिन भाषा यांमध्ये प्राविण्य असल्याबद्दल सर्टिफिकेट मिळाले होते. कोलिंगमर्ष ईश्वरविज्ञान (मिथोलॉजी) व भाषाशास्त्र या दोन विषयांचे अभ्ययन घेऊ करून यापारक्षाचा विशेष अभ्यास त्याने केला. मुख्यतः शोपेनह्यार व वेगनर यांच्या ग्रंथांचा त्याच्या विभावर व आयुष्यावर परिणाम झाला, आणि लिस्ती घरांबरेला विश्वास उडत चालला. नोअस्थान द्रष्टृप्रद या विषयाच्या आवडीच्या

गोष्टीचा नाद इतक्या लागला म्हणून त्याने प्रयत्न केले पण ते निष्फळ झाले व बिअर-पानाचा त्याचा तिडकारा जन्मभर कायम राहिला. गोष्टे व इमर्सन यांचेहि ग्रंथ त्याला फार आवडू लागले इतकंच नव्हे तर इमर्सनच्या निबंधांचे पुस्तक नेहमी त्याच्याजवळ असे. स. १८६९ मध्ये म्हणजे बयाच्या पंचविसाव्या वर्षी त्याला वेसेल युनिव्हर्सिटीत भाषाशास्त्राच्या प्रोफेसरची नोकरी मिळाली व ती त्याने दहा वर्षे केली. त्याचे या विषयाचे विद्यार्थी थोडे असत व तेहि निरंदाच्या परंपराविरोधी मतानुद्धे कामी कामी होत गेले. १८७७ साली फ्रँको-जर्मन युद्ध सुरू झाले त्यावेळी त्याची इच्छा असूनहि व लोकमान्यासंबंधीचे लष्करी शिक्षण विद्या-यांद्वारेच मिळालेले असूनहि तो स्विस रहिवासी बनल्यामुळे त्याला आवश्यक अशा प्रत्यक्ष लढाईने नोकरी मिळाली नाही आणि म्हणून त्याने एतएच छुप्रुपासालेतील (अॅन्ड्रुलुन्स कोअर) काम पत्करले, पण काही आठवडे काम केल्यावर हृदयवय व यदुर्घट सात्वामुळे त्याला काम सोडावे लागले. तथापि मुद्रामधील हालआपेक्षाच्या या योद्ध्याचा अनुभवाचा त्याच्यावर फार परिणाम झाला. त्याची प्रकृति व दृष्टि सध्यापासून कायमची नादुरस्त बनली आणि स. १८७९ मध्ये नोकरी सोडून यूरोपातील हवा मान-वेळ अशा विरमिराळ्या ठिकाणी राहावयास त्याला जावे लागले. या काळात त्याच्या पुष्कळशा सुखांची व जिव्यांची ओळखी झाल्या, पण त्याचा स्वभाव मैत्री वगैरे बाबतीत उच्चमध्यवर्गी असल्यामुळे यतभेद व गैरसमज होऊन बरेच त्याचे मित्र वाळत जात असत. तथापि त्याच्यावरून सर्वसाधारण लोकांना आदर व पूज्यमुद्धि नाटे, कारण सर्वांशी तो सहानुभूतीने वागे. मुद्रातील कामावरून परत आल्यापासून त्याने पुस्तकें लिहिण्यास सुरवात केली, पण त्याच्याकडे घनतेचे कारण लक्ष त्यावेळी गेलें नाही; इतकेंच नव्हे तर पुष्कळशी पुस्तकें स्वतःच्या खर्चाने त्याला छापवाही लागली. स. १८८९ मध्ये एकाएकी तो पूर्ण वेडा बनला व १९०० साली त्याच स्थितीत मरण पावला.

‘दी बर्थ ऑफ ट्रॅकेडी’ (दुःखपर्यवसायी नाटकाचा उगम) हे निस्वोव्हि पहिले पुस्तक होय त्यांत ग्रीक संस्कृति पौरस्त्य संस्कृतीच्या पायावर उभारली आहे असे प्रतिपादन करून मानवी जीवितोची भवेयभूत स्थिति निरंदांनी स्वकर्तव्यप्रमाणे वर्णिली होती. त्यामुळे त्यावर बराच काळ वाद वादू राहिला. दुसरे पुस्तक ‘अन्तर्ज्ञान-बल कनिष्ठरेगन्त’—यांत शोपेनह्यार, आधुनिक प्रगतिविज्ञानाचा एक जनक डॉ. एफ. ह्योस वगैरेच्या करिअर व इतिहासाभ्यवसाय उपयोग वगैरे विषयांवर टीकात्मक निबंध आहेत. त्यानंतरच्या पुस्तकांपैकी ‘दि डॉन ऑफ डे’, ‘हर-ग्रु’ आणि ‘मुद्र टु पॉवर’ ही तीन सर्वांत महत्त्वाची आहेत त्याशिवाय ‘दि मे सॉपन्स’, ‘बिअॅड मुड अँड

हंगल, 'दि मिनीऑलमी ऑफ मॉरल्ट', धंगरे पुस्तकें त्याने लिहिली.

निद्रापत्रमार (नेकॉलेन्सी)—उन्मादवाद्य, अपत्रमार व मज्जादर्वित्य यांपैकी कोणत्याही प्रकृतीच्या माणसत हा रोग आढळतो व यात विशेष हा आहे की, रोग्यास थोडी मिनिटें अगर तात दोन तास टिकणारी सोंप एकदम लागते व नंतर रोगी एकदम जागा होतो व असे काही दिवस वारंवार पडते. यादूनहि तांत्र प्रहार आहेत ते असे.—सोंपत रोग्याचे हात पांथ बांधके असतील त्याच स्थितीत ते राहतात. सोंप फार वेळ टिकते. साध्या सोंपत माणूस हात पांथ हलकितो तसे हा रोगी करित नाही. हात पांथ दुसऱ्या कोणी उचलला तर तो जड लागतो व जसा व जेथे ठेवावा तसा सोंप हा पडून राहतो. अशक्तपणा आणणारी दुखणी येऊन गेल्यावर, काही मानसिक रोगात, अर्धांगवायूच्या वेष्ट्यात व मेस्मेंसिम(वशिकरणाची सूचक)ची गुंगी यामुळेहि असे होतें. दुसरा अर्धवट सोंपचा प्रकार याच कारणामुळे आढळतो व तो किरपेक दिवस अगर आठवडे टिकतो. चेहरा फिकट व हात पांथ छेले, शिथिल असून पाण्यामुद्राम उघडूं गेल्यास रोगी म्हा मिट्टव घातो उजेडामुळे डोळ्यांत बाहुली लहान होते. नाडी व हृदयाचे ठोके फार मंद असतात ते इतके की, रोगी मेला की जिवंत आहे याविषयीहि अंमळ संशय पडतो. नव्हेत दिवस रोग टिकल्यास मर्त्यरती रोगी अंमळ सोपव होऊन साणेंथें येतो. बहुतेक रोगी दगावत नाहीत. तिसरा प्रकार, सोंपेमध्ये रोगी कोडे उघडून जागा असल्याशिवाय घरांत इकडे तिकडे हिंडतो, माणसे व वस्तु धपतो, पण सकाळीं त्यास याची विस्मृति पडते मात्र सोंपत चालताना वाढत अडथळे, अडचणी असतील त्या टाळून तो चालतो. अगर काही सोंपत घरी वाईट कृत्ये व कर्मे करतो ती विविक्षित देतु लक्षात देवून व्यवस्थितपणे करतो (असे लिहिले, चोरी करणे इ.) मात्र या कृत्याची त्यास जागें झाल्यावर स्मृति नसते. यास उपचार सन्मादरोग, अपत्रमार, मज्जादर्वित्य धंगरे रोगाचे करावेत.

निनेव्हे—प्राचीन ओसिरियन(असुरी) साम्राज्याची अति प्रसिद्ध राजधानी. सगरा या प्राचीन बाबिलोन शहराच्या एका भागाचे हेंच नांव होतें. इशार देवीचा पूजाप्रदाय निनेव्हेमध्ये चालू असून हिचे निना हें दुसरे नांव होते. निनेव्हे शहर ह्युर, गामल, अप्परपाथ व पैमीश या नद्या-मार्गांल प्रदेशांत वसलेले आहे. या प्रदेशात निनेव्हेचे कुडुर्बाक, नेबीयुनस, व हूर सारगान सैपे अवशेष आहेत. तैमास नदीकाठावर हें शहर अडीच मैल पसरले होतें या शहराचे एकंदर १८०० एकर जमीन व्यापिली होती मुख्य शहराच्या बाहेरच्या प्रदेशाचे (काबुल) वेगळे भाग असून त्यावर बेगडा सुभेदार (शम्कू) नेमलेला असे. याच्या पूर्वेकडे रीबीस जिग्मा होतें. निनेव्हे, शार्माशद, कॅला, व कॅरॅम्लोस या चार शहरांचा संघ होता. यापैकी प्रत्येक शहरास मजबूत

तटबंदी होती प्रत्येकास वेगळा सुभेदार असे व निनेव्हेचा सुभेदार कॅला व असुर येथील सुभेदारादून कर्मा दर्जाचा समगल जाई.

निनेव्हेचा इतिहास म्हणजे ओसिरियाचा इतिहास होय. बाबिलोनिया निना येथील लोकानी हें शहर वसविले असावे असा अंदाज करण्यास कांहींच हरकत नाही. पहिल्या शालमनेसरचे आपल्या सिकाती लेखात असे नमूद केले आहे की, इशारचे मंदिर समर्थहृदाद (शामर्मा-आदाद) ने बांधिलें त्याचा अर्णोद्वार असुरउवाळिटने केला व त्यानंतर खुद शालमनेसरने त्या देवळाचा अर्णोद्वार केला (इ.स. पूर्वी १३००). असुरनासन अंपली (इ.स. पूर्वी ८८५) ने निनेव्हे येथील इशारचे इमास-मास मंदिर दुरुस्त केले व आपली राजधानी कॅला येथे नेली. सेनाचेरिवने निनेव्हेची चांगली सुधारणा केली येथे पाण्याचा फार दुष्काळ असल्यामुळे त्याने कालवे खणून पाण्याची सोय केली. निनेव्हे राजधानी झाली. बाबिलोनचा सर्व लूट सेनाचेरिवने निनेव्हेला आणली. एसरहडनने बाबिलोन शहर वसविण्यास सुरवात केली शार्वेच निनेव्हे येथील असुराचे देऊद बांधिले असुरवनिपालने काही मंदिर व राजवाडा बांधिला. याच राजवाड्यात असुरवनिपालचे प्रसिद्ध ग्रंथसंग्रहालय होतें (' असुरवनिपाल ' पहा.).

पुढे सल्यव्हासेस व सीड यानां निनेव्हेला वेडा दिला होता परंतु मंडयेस याने त्याचा बचाव केला. सिथियन लोकांनी बाबिलोनचा राजा नेबोपोलसर याच्याशी संगमन करून सुमारे इ.स. पूर्वी ६०५ मध्ये निनेव्हे वेतले. सर्व संधारण समज असा आहे की मेसियस व छेसिना येथील अवशेष कुडुर्बाक निपसदचे असावेत मध्ययुगात तैमिरच्या पूर्वकिनाऱ्यावर पोसलच्या समोरेच्या बाजूस असलेल्या जागेत निनेव्हे म्हणत असत [' युदपूर्व भय ' (ज्ञानपीठ वि. ३) यातील उत्तरार्ध—असुरी-बाबिलोनी संस्कृति ' पहा.]

निनोमिय सोन्टोकु (१८८७-१८५९)—अपानातील शेतकरीवर्गातील हा साधुपुत्र ओडवरनजीक जन्मला. त्याच्या पारान्या वर्षी त्याचा बाप वारल्यावर प्रपंचाचा भार त्याच्यावर पडला. त्याला विद्याभ्यास करण्यास चांगली संधि मिळाली नाही, तथापि ज्ञानार्थाची खासता त्याला इतकी तीव्र होती की, विनी तत्त्ववेत्ता कॉन्फुशियस याचे ग्रंथ तो नेहमी शरीर बाळगी व काम करतांना लुटो घाची सोळाव्या वर्षी आई वारल्यामुळे तो सुलल्याच्या घरी राहू लागला. पण तेथे रात्री पुस्तकें वाचणे हा काळाचा व सैलाचा विना-कारण खर्च आहे असे सांगून सुलरमाने त्याचा अभ्यासक्रम बंद केला. म्हणून सकाळी लवकर उठून वाकण्याचा क्रम त्याने चालविला शिवाय त्याने एक ओसल जमीन लागव-कीस लागून त्या उत्पन्नाने लवकरच त्याची गहाण स्टेट सोबबिली, हे ऐकून हटारी नांवाच्या एका कर्मचाऱ्याने जमीनदारास स्वतःची दु स्थिति काढून निनोमियाक व्यवस्थापक नेमले त्याने त्या जमीनदाराच्या बिनबातीला पूर्ण काटा देऊन

त्याने पांच वर्षांत सर्व कर्ष केलें. ती कीर्ति ऐकून ओड-
वरच्या जहागीरदारानें स्वतःच्या प्रांतातील शेतकी सुधा-
रण्याकरितां निनोमियला कामावर नेमलें त्या प्रांतांत पूर्वी
२०००० घुरेल घान्य पिकत असे तेथें फक्त ४००० घुरे-
लच पिकू लागले होतें. कारण तेथील शेतकरी फार काळजी,
दारुबाज, व जुगारी घनले होते दोन वर्षे काम करूनहि
निनोमियला फारशी सुधारण करतां आली नाहीं. तेव्हां
मरित देवालयीत वसून २१ दिवस उपवास व ईश्वरप्रार्थना
केली. ते पाहून तो शेतकरीवरें एकदम शुद्धीवर आला व
निनोमियच्या सांगण्यावरहुकूम वागू लागला. त्यामुळे पुढील
पाच वर्षांत इतकी शेतकीची सुधारणा झाली कीं स. १८३६
च्या दुष्काळात स्वतःच्या प्रांताचे भागवून शिवाय ४००००
लोकांना मार्ग ते मेपर्यंत पोसातां आले. स. १८४२मध्ये छोक-
गव सरकारानेंच निनोमियला शेतकी सुधारण्याच्या कामावर
नेमलें. साधारण बऱ्यापैकी गावांत किंवा मित्यांत ररे आरंभ
करी आणि इतर लोकांना स्वकर्तव्य, ग्रामाधिकरणा, संयुक्त
धर्मे गोष्टी उपदेशां व प्रत्यक्ष उदाहरणां शिकवी
याप्रमाणें त्याने आपले पुढील सर्व आयुष्य जपानच्या दोर-
करीवर्गाची उन्नति करण्यात खर्च केलें. त्याच्या अनुयायांनीं
होटीकु नावाची संस्था काढली. संस्थेचे ध्येय उत्पन्नांत
काटकशीरनें खर्च मागवून शिक्षक टाकणे व तिच्यातून
ओझाड जमीन लागवडीस आणणे किंवा एखादा नवा
उद्योगधंदा सुरू करणे, हे होतें. दरसाल उत्पन्नांतून काहीं
तरी शिक्षक टाकणे, ही निनोमियच्या उपदेशातील मुख्य
कल्पना होती. सृष्ट घेण्याच्या खुदीचा त्यानें आरंभ निषध
केला. 'होटीकु' हा धर्मपंथ नव्हता, किंवा निनोमिय हा
कोणत्याहि एका संप्रदायाचा पुरस्कर्ता नव्हता. शिंदेई पंथ,
कप्पुशियनपंथ व बौद्धपंथ या तिन्हींतील उपयुक्त गोष्टींचें
एकत्रीकरण त्यानें केलें. आणि कोणत्याहि धर्ममंथापेक्षा तो
निनोमिताव अधिक महत्त्व देत असे.

निपाणी—मुंबई इलाहा, बेलगांव जिल्हा, उत्तर अक्षांश
१६° २१' व पूर्व रेखांश ७४° २६'. चिकोडीच्या पश्चिमेस
सुमारे १३ मैलांवर हा एक मोठा गांव आहे. लोकसंख्या
(१९११) १०७७९. १८५४ साली येथें म्युनिसिपालिटी
स्थापन झाली. १८२७ साली निपाणीच्या किल्ल्यास
जाल घेऊन गाभाभोंवतीं तसे वाघभाच्या कामास निपा-
णीच्या देशापासें सुरवात केली होती. दक्षिणेकडच्या गाव्जें
काम पूर्ण झाल्यावर हें काम आपल्या हातून पूर्ण होवें शक्य
नाहीं. असें देसायास वाटल्यावरून त्यानें तें काम बंद केलें.
किल्ल्याच्या दारवाजाजवळ १८०० साली सिद्धीगिराव जिवाळ-
कर यानें बांधलेला एक वाडा आहे.

इति हा स.—निपाणी गांव अलीकडे वसलेला आहे असें
दिसतें. तामपट किंवा शिलालेख निपाणीत सापडलेले नाहींत.
येथील आप्ता देसाई याची हकीकत सातव्या विभागांत
आली आहे, तिच्यापेक्षा जास्त माहिती येथें समाविष्ट केली

आहे. कोल्हापुरकरांनीं आप्ताच्या मुलखास १८०३ मध्ये उप-
द्रव देण्यास सुरवात केली व निपाणीच्या आग्नेयीस सुमारे
५० मैलांवर असलेल्या तळरचा देसाई चंद्राप्ता यांचे मनो-
जीवर हल्ला चढविण्यास मन वळविलें. चंद्राप्तानें मनोजीस
वेडा देऊन निपाणीचा मुलूख उपवत्त केला, परंतु
बैजल्लेनें आपले सैन्य पाठाविह्यामुळे निपाणीचे संरक्षण
कालें व चंद्राप्ता कोल्हापुरास पळून गेला आणि तळरचा
विल्ला देसायास मिळाला. आप्तास पेशव्यांकडून सरलष्कर हा
किताब, मनोजी व हुकेरी हे मरणे व याशिवाय ५४११२
रुपये सालीना उत्पन्नाचा फौज सरजामाचा मुलूख मिळाला.
कोल्हापुरकरांचे व आप्ताचे मनोजीवरून सहा वर्षे (१८०४-
१८०९) भांडण चाललें, शेवटी पेशव्यांच्या मध्यस्थीनें तह
झाला त्यात मनोजीवर पेशव्यांच्या वतीनें आप्तानें अधिकार
चालवावा व कोल्हापुरच्या राजकन्येचा यानें लग्न करावें
असे ठरलें. हा शरीरसंबंध घडला तरी दोघांचे भांडण चाल-
लेंच होतें. इ. स. १८११ त आप्तानें कोल्हापुरास वेडा
दिला, त्यावेळीं एलफिन्स्टन मध्ये पडला व त्याबद्दल
शालेच्या तहान्वये कोल्हापुरनें चिकोडी आणि मनोजी
वरील सर्व हक्क सोडला.

१८१८ साली आप्ता पेशव्यांच्या बाजूनें होता त्यामुळे
मनोजी व चिकोडी परगणे ब्रिटिशांनीं घेतल्या गेले. आप्ता-
वर त्याची प्रमा अरथत नाणुप होती कारण हा अत्यंत क्रूर
असून आपल्या प्रजेस नावा तह्यानीं छळीत असे. पुष्कळ
श्रीमंत लोकांस त्यानें वर्षांनुवर्षे बंदीत ठेविले होते. तो
दुर्बेतीनी होता पुढे हा वृद्ध झाल्यामुळे फारशी गड-
बड करित नव्हता. यास पुत्र नव्हता. म्हणून यानें
साराबाई नावाच्या बायकोस एका घरांत ठेविलें व
त्याच ठिकाणीं एका गरीबर ज्ञात ठेविलें. तो बाळंत होताच
तिचे मूल ताराबाईच्या ओढीत टाकलें व त्या जोचा खून
करण्यांत आला व ताराबाईसच मुलगा झाला असे प्रसिद्ध
केले. परंतु हें अमानुष क्रूर उपचक्रास आलें व त्या ज्ञातेचें
प्रेम देखील सापडलें. तेव्हा आप्ताची पुढावस्था बद्द स. १८००
व १८०३ साली त्यानें ईशमांस दिलेली मदत या गोष्टी
संघात घेऊन त्याचा लष्करी सरजामा तो मरेपर्यंत त्याच्या-
कडे ठेवण्याचे ठरविलें. पुढे त्यानें आपला पुतण्या मुरारराव
यास दत्तक घेतले जेतर १८३९ साली हा मरण पावला व
त्याचा लष्करी सरजाम बेळगांव, घारबाड आणि सोलापूर या
जिल्ह्यात विभागण्यांत आला; पैकीं अयणी आणि होतबड हे
भाग व निपाणी गांव बेळगांव जिल्ह्यांत समाविष्ट झाला.
आप्ताच्या मरणानंतर त्याच्या सहा विधवांत भांडण लागलें.
सर्वांत वडाल ही दत्तकापेक्ष सर्व अधिकार पहात होती; ती
पुढे ८४०००० रुपयांची तिच्याकडून घाकटी होती तिच्याकडे सर्व
अधिकार आला. दुसऱ्या श्रियांनीं आप्ताच्या भावांस ३००
अरबाच्या मदतीनें मुलगा साम्यात घेण्यास मथविलें. त्यानें
निपाणीचा विला करवाच्या साहाय्यानें घेतला पुढे १८४१

साठी इंग्रजीची शिक्षा घेतला. अरबीत शिक्षा करण्यात येऊन शिक्षा निकामी करण्यांत आला व ज्याचें अंग जा कृत्यांत होतें त्यांची पेन्शन बंद करण्यांत आली.

निष्पूर—याविलेनियातील अतिप्राचीन शहर. माहिती-करीता 'सुद्धपूर्व जग' (ज्ञानकोश वि. ३ रा उत्तरार्ध पृ. ४१) पहा इ. स. पूर्वी चवथ्या सहस्रकातील काही शिलालेखांवरून निष्पूर शहर एनलिले देवळासुद्धें पवित्र समजलें जाई. राक्षसीय स्वरूपा वाला मुळीच महत्त्व नव्हतें.

निप्से, जोसेफ निसेफोरे (१८६५-१८३३)—या मॅच शास्त्रज्ञाचा जन्म फ्रान्सदेशातील सालानसूर साउन येथें झाला. यानें सैन्यांत सव्वेपदेवेंदवें काम केलें. इटलीच्या मोहिमेंत हा होता; पंतु आझार व नेत्राचे रोग यामुद्धें त्याचा नोकरी सोडावी लागली पुढें त्यानें शास्त्रांत शोध सावण्याचें काम हातीं घेतलें व रसायनशास्त्रांत आपल्या भाषाच्या मदतीनें थम करण्यास सुरुवात केली; व पुढें यानें प्रकाशलेखन (फोटोग्राफी) विषयांत थम करून बरे-कसे यश संपादन केलें एल् जे एम्. डार्वेरे यानें याच दिशेनें प्रयत्न सुरू केले होते. पुढें डार्वेरे आणि निप्से यांनी एकत्र होऊन प्रयत्न करण्याचें ठराविलें व या दोघांनी बरेचसे यश मिळविलें निप्सेनें फोटोग्राफीवर कितीच लेख लिहिले आहेत

निफाड, ता. सु. का.—मुंबईह्याला नाशिक जिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ ४१३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ९३,०९९. यांत ११९ खेडी असून मोडी गांव नार्होत निफाड हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. ह्या तालुक्यांत लोकसंख्या बरीच वाढ आहे. जमीन काडी असून तीस गहू व ज्वे ही पिके निघतात ह्या आरोग्यदायक असून एमिल, मे महिन्यांत जन्मा अथवा असतो. तालुक्याजवळूनच गोदावरी नदी वहाते. पाऊसमान २१ इंच जवळ.

गां व.—हें नाशिकच्या ईशान्येस २० मैलांवर रेवेस्टेडन असून निफाड तालुक्याचें मुख्य ठाणें आहे येथें तालुकाधिकारी, पोलिस-कचेरी व पोस्टऑफिस आहे.

निप—मुंबई इलाखा, सातारा जिल्हा. हा गांव साताऱ्याच्या उत्तरेस ८ मैल अंतरावर असून साताऱ्याच्या राज-पराण्याकडे आहे. येथें पट्टकळापळ (मुद्दतःअथै व परक) व कर्पी कर्पी द्राव्हि होतात. १७५१ साली साताराच्या हारा-बाईच्या कठीने, दमागी गायकवाडनें वेगळ्यांच्या फौजेचा या ठिकाणी पराभव करून त्यांच्याकडून ताराबाईला काही धिंद देवावेत.

निम्बहेर, जि. हद्द.—रामपुतान्यातील टोंक संस्थानचा एक परगणा क्षेत्रफळ ३७९ चौरस मैल यांत १३ वेगळ्या वेगळ्या खेड्यांच्या संपाचा समावेश होतो. शिल्पांमधून उद-पूर व उवाहेर संस्थानाच्या जमीनी आहेत. पूर्वेस उवाहेर संस्थान असून इतर तीन बाजू उदपूर संस्थाननें वेष्टित आहेत. नैऋत्येकडील माग उंच पण सपाटीचा प्रदेश आहे.

ईशान्येस चित्तूरच्या टोंकला आहेत. लोकसंख्या (१९११) ४०४१२. निम्बहेर हा एकच गांव असून १८७ खेडी आहेत. महाजन, माझण, चांभार, जाट वगैरे प्रमुख जाती आहेत. येथें सन १०५८ मध्ये निजामी नांवाचा एक परमार राजपूत होता त्यावरून ह्या जिल्ह्याचें नांव पडलें असावेत वाटते. राणा अरिसिंगच्या अमदानीपावेतो या जिझ्याचा मेवाकड समवेश होत असे सन १७७५ मध्ये हा अहिंस्या-वाटच्या ताब्यात आला तिच्या निघनानंतर तो तुकोजी होळकराकडे आला. नंतर स्वकरच जवळतराव होळकरानें हा आपल्या ताब्यांत घेतला. १८०० साली त्यानें आपला मित्र अमीरखान झात हा जिल्हा दिला व १८१७ सालच्या ब्रिटिश सरकारशी केलेल्या तहानें तो त्याच्याकडेच ठेवण्यांत आला. बंडाच्या साली मेवाडच्या पोलिटिक्ल एजन्सनें उदपूरच्या सैन्याची तुकोजी या जिझ्यांत वसविली. सर्वत्र शांतता स्थापित झाल्यावर ब्रिटिश सरकारनें सहाराण्यास हा जिल्हा टोंकच्या नवाबास परत देण्यास भाग पाडलें २४४चौरस मैल जमीन जालला असून हिचें उत्पन्न संस्थानाकडे जातें. मुख्य पिके ज्वार, मका, गहू, तोळ, कापूस, वगैरे. धामनी जमीन काळ्या जमिनीच्या इतकी पिकाऊ नाही निम्बहेर हॅस्टेडन आहे.

गा. व.—रामपुतान्यातील टोंक संस्थानामध्ये निम्बहेर परग-ण्याचें प्रमुख गांव. निमबहूत वायव्येस १६ मैल व अजमेरच्या दक्षिणेस १३४ मैल आहे. लोकसंख्या ४२७८. गांवामोवती तट आहे. वेहनाच्या वापरांतोळ माडी येथें होतात.

निर्वाक—नोमावत पेयाचा संस्थापक व एक वैजव धर्मप्रचारक. हा बाराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत होऊन गेला असावा. कोणी, प्रख्यात गणितो व उद्योतियी या भास्करा-चार्य तो हाच असं म्हणतात. याचें निर्वाक हें नांव पदण्याचें कारण असें सांगतात की एके दिवशी संस्थाकाजी एक बैरागी अतिथि त्याच्या घरी आला. तो हृषीकान्तनंतर अन्नग्रहण करीत नसे, तेव्हां निर्वाकानें त्याच्यासाठी सर्वाला निराध्यास लावला अन्धकारून ठेविलें म्हणून त्याला निर्वाक (निव-वर्क) म्हणूं लागले ॥ अकराव्या शतकाच्या मध्यका-लापासून तेराव्या शतकाच्या मध्यकालापर्यंत दक्षिणेंत वैज-यर्मास अमृतपूर्व स्वरूप प्राप्त झालें. उत्कट अन्न व माया-वादाच्या पोरपरिणामाविषयी संका(भय) ही दोन या नवीन चळवळींनी प्रमुख किंवा मार्गदर्शक तत्वे होती. उत्तरेकडे सदर चळवळीच्या प्रचाराचा आणोआण परिणाम झाला. व संप्रदाय किंवा पंथ स्थापनारांचे पुढील दोन वर्ग निरनिशळे अस्तित्वांत आले. ते:—

(१) संस्कृतमयें विद्विहारे व (२) स्वमतप्रचारार्थं मातृ-भाषेचा उपयोग करणारे. पांडित्या वगैरे आद्यपुरुष निर्वाक होय. निर्वाक हा जातानें तैत्तिरी माझण असून ब्रह्मरी शिल्पांतील निम्ब (सांप्रत्ये निम्बपूर) गांवां रहात असे

असे म्हणतात. वैशाख शुद्ध तृतीयेस त्याचा जन्म झाला; त्याच्या बापाचे नांव जगन्नाथ असून आईचे नांव सरस्वती होते. त्याचे अनुयायी त्यास विष्णूच्या सुदर्शन चक्राचा अवतार समजतात. तो केव्हा होऊन गेला याबद्दल निश्चित माहिती उपलब्ध नाही. तथापि रामानुजाचार्यांच्या नेतर याच्या कालाने तो होऊन गेला असावा असे दिसते. ब्रह्मसूत्रावर एक लहानसे भाष्य म्हणून 'वेदान्तपारिभाषासौतम्य' नावाचा ग्रंथ व सिद्धान्तरत्न किंवा दशश्लोकी नावाचा एक छोट्यास ग्रंथ असे दोन ग्रंथ यांनी लिहिले. निष्कार्कानंतर थोड्या पुढील काळात वेङ्गव ग्रुध्रोनिवास यांनी पहिल्याग्रंथावर, व नामाचळीतील वंशपरंपरेप्रमाणे पाहता ३२ वा हरि व्यासदेव यांनी दुसऱ्याग्रंथवर भाष्य लिहिले.

निष्कार्कांचा वेदान्तविषयक सिद्धान्त अद्वैतपर त्याचप्रमाणे द्वैतपरहि आहे. अचेतन किंवा जड मृष्टि, जीवामा व ईश्वर हे एकमेकांपासून भिन्न तसेच एकहि आहेत. पहिल्या दोहोस ईश्वराशिवाय स्वतंत्र अस्तित्व नाही या अर्थाने तेतिथे) एक आहेत. पण हे दोघे, (जीव-ईश्वर) अस्तित्व व किया या बाबतीत ईश्वरावर अवलंबून आहेत. ब्रह्म हे जगताचे उपादान कारण आहे, त्या ब्रह्मज्ञानातील सिद्धांताचा अर्थ खालीलप्रमाणे घेतला आहे. 'एखाद्या कार्याचे उपादान कारण अर्थात म्हणजे (१) त्या कार्याचे रूप घारण करवयाची शक्ति असणे (२) व ते कार्य करण्यास पात्रता असणे होय. सर्वांचे सृष्टि व निर्जीव सृष्टि अशा स्वरूपाच्या पुष्कट शक्ती ब्रह्माच्या ठायी आहेत.'

छा शक्ती सूक्ष्म स्वरूपात असणे ही ब्रह्माची सहजा-मह्या किंवा स्वामात्रिक द्रियते होय. यासुद्धे पहिल्या गोष्टीची पूर्तता होते (अगर पहिली गोष्ट सिद्ध होते). शिवाय छा शक्तीच्या अंगी, कार्य जे जगत् किंवा मृष्टि त्याचेहि शीज सूक्ष्म स्वरूपात आहे, म्हणजे याने दुसऱ्या गोष्टीची पूर्तता होते. ब्रह्म हे या शक्ती कृतीत किंवा व्यवहारात उत्तरवित्त व सूक्ष्म अंगाला स्वरूप देते. याप्रमाणे ते जगताचे उपादान कारण होऊ शकते. रामानुजाच्या सिद्धांत निष्कार्क-संप्रदायास संमत नाही. यास्तव त्यांनी तो त्याज्य ठरविला आहे.

दशश्लोकीत निष्कार्काच्या मताचे सार आले आहे; याच्या मुळाशी रामानुजाचार्यांचाच मत असून सधर मताचीच ही एका बाजूने झालेली प्रगति आहे या मतात प्रवृत्तिस (किंवा सहा प्रकारांसहित) प्रमुख स्थान दिले असून प्रवृत्ती-नंतर ईश्वरी अनुग्रहांने ईश्वराविषयी प्रेम अगर शक्ति-उत्पन्न होते असे म्हटले आहे. निष्कार्कांच्या " साधन-भक्तीत " रामानुजाचार्यांचे सर्व योग येतात. रामानुजाचार्यांनी भक्तीचा मूळ अर्थ बदलून, उपासना किंवा उपनिषदांत सांगितलेले मनन (किंवा ध्यान) म्हणजेच भक्ति असा भक्तीचा अर्थ दिला आहे. निष्कार्कांनी मूळ अर्थव्यवस्थेस देवळा आहे निष्कार्कांची मते रामानुज-परंपराच्या टंकज्ञ

पंडितांच्या मतांच्या जवळ जवळ येतात. पण रामानुजाचार्य व निष्कार्का या दोहोंमधील मुख्य भेद असा आहे की, रामानुजाचार्यांनी मजल नारायण व त्याच्या तीन स्त्रिया लक्ष्मी, भू व लोला येथपर्यंतच गेली आहे, तर निष्कार्कांनी निव्वळ कृष्ण, राधा व विष्णू इतर गोष्टी दाखी यांचेच प्रमुख स्थान दिले आहे म्हणजे याकाळी वैष्णव धर्माचे चवथे अंग अथवा उपाग दगोचर झाले; अंगालसकट सर्वथ उत्तरहिंदु-स्थानांत (ज्याचे उपास्य दैवत राम आहे असे लोक सोडून) या मताच्या सदर उपागाने कायमचे स्थान पटकावले आहे. निष्कार्कांचा संप्रदाय " सनकसंप्रदाय " या नावाने ओळखला जातो. सनक हा दुसऱ्या पिढीतला वैष्णव गुरु होय. त्याच्यावरून संप्रदायाला नाव पडले निष्कार्के हा दाक्षिणात्य होता तथापि तो वेदावन येथे राहत असे. यावरून त्याने वैष्णवपंथातील राधाकृष्णविषयक अंगात प्रमुख स्थान दिले आहे त्याचा उल्लेख होतो निष्कार्कांच्या संप्रदायाचे लोक सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेले असून मयुरेच्या आस-पासचा मुल्ल व बंगाल यांमध्ये तर या लोकांची संख्या मोठी आहे. हे लोक कपाळी गोपीचंदनाच्या दोन उभ्या रेवा व मध्यमार्गी एक काळा टिका लावतात व बुद्धीची साळ गळ्यात घालतात, व जपमाळ बापरतात. या लोकांचे संन्यासी व गृहस्थाश्रमी असे दोन वर्ग आहेत. हरिण्या-सदेवाच्या काळी सदर भेद प्रथम अस्तित्वात आला असावा. [नॉर्मनर विल्यम-मार्शमिनिंग अँड हिंदुसम; मोडारकर—विष्णुविष्णु, शैविस्म, इ ; गेडन—स्ट्रीट् इ इ दि रिलि-जन्स ऑफ दि ईस्ट, करकुडर—रिलिजिअस लिटरेचर ऑफ इंडिया]

निष्कार्कर—' कलत्रण ' पहा

निये (टोक)—लेखनाच्या कामी जी आज गिकडे तिकडे निघे, (याकाची टोक), बापरतात ती कर्ता तयार करतात याची माहिती या लेखात दिली आहे.

टोकसोबथे—टोक तोडण्यास दोन प्रकारची निर-निराळी यंत्रे असतात. एक रूफ्लाय प्रेस व दुसरे पॅन्थिंग मशीन. फ्लाय प्रेसची उंची ११ ते ३ फूट असून त्याला ४ इंचात एक आटा, असे ३, ३ किंवा ५ आटे असलेला १४ ते १८ इंच लांबीचा व ११ ते २ इंच व्यासाचा एक पेंच याकांमध्यें बसविलेला असतो प्रेसच्या मध्यमार्गी गोल, वीरस किंवा तिकीनी ४ पासून ८ इंच लांब स्लाईड लावलेला असून स्लाईडच्या मध्यावर वरील पेंच धरण्याकरितां भोक ठेवलेले असते. स्लाईडच्या खालच्या तोंडास ५ फूट (३ इंच) व्यासाचे ऑक पेंच बसविण्याकरितां व स्टॅक आवळण्या-करितां ठेवलेले असते. प्रेसच्या खालच्या बैठकीवर काय बसविण्याकरितां फ्लाय किंवा मोलराची व्यवस्था केलेली असते. पेंचाच्या कोन्यावर १ पेंच वरील बाजूस उतारजे ठेवलेले अस-तात त्या दैवत बरेल असा ११ ते ३ फूट लांबीचा दोन्ही टोंक वर बसविलेला दावा बसवून त्या टोकावर दोन, ३ ते ४

इव ंगसावे लोसई गोळे बसविलेले असतात. दाईड हाच्या एका पुण्या पेण्यामध्ये स्लाईड ४ इव उचलली जाते थोळ्याचा झटक्याने व बरील गोळ्याच्या धजनाने पंच स्लाईडला जोरात दावतो पंच स्लाईडमध्ये बसविला अस त्याने बायमध्ये उतरतो पंधिंग मशीनला पेचाच्या ऐवजी फर्वाक किंवा एक्सेट्रिक असले बाकी स्लाईड वगैरे प्रेसप्रमाणेच असले दावपाच्या तेवजी हों अने बालविण्यास दातांच्या चावाची योजना केलेली असते

दा व प च ची कृति — टाक ताडण्यासाठी डाय-पच प्रथम करावा लागतात डायकरिता हुलस्टालचा ४ इव वीरस व अर्धा इव जाडीचा पाटा येऊन त्याच्या चारी बाजू प्लॅनिंग मशीनवर साफ करून घेतात डायचा मध्यभाग टाकाच्या सांबी रुदोपेक्षा पाच पाव इव सधोवार राहील असा १ दोरी (२ इव) बर राहात इतका कातून घ्यात व खालचा भाग सपाट करतात यावर आलल्या मागावर नमुन्याचा चपटा टाक ठेवून त्याची बायवरचा आखून घेतात नंतर सपाट सव भाग दावदोरी रपच्या सव बाजूनी राहाल इतका ठकन बाकीचा सव भाग लहानमोठा ओक पडून व छिनीने तोडून काढतात नंतर निरनिराळ्या भ्यकारांच्या बाराक कानसांनी बायवरचा अर्धा राहाल इतक्या घेतात घावून काढतात तुटलेले टाक ओढ राहू नयेत म्हणून डायच्या खालचा भाग (सपाट बाजू) सव बाजूनी पावसत उतरता ठेवावा लागतो डाय नैटकीवर कडण्याकरिता वार

डाय पचला ' मास्टर डाय अँड पच ' म्हणतात या डाय पचावरून दुसरे डायपच तयार करता येतात

डाय व पच पविंग मशीनाला ओडल्यानंतर डायच्या समांतर रेषेत पड्याचा विटल ठाव्या हाताकडे ठेवतात तुटलेल्या टाकांमध्ये अंतर एकसारखे राहो व म्हणून डायच्या मागच्या बाजूस एक व आपल्या उजव्या हाताकडे एक असे दोन गाईड डायवर लावतात टाक तोचताना पचमध्ये पद्या अडकू नये म्हणून एक पद्या ठेवावी लागते उजव्या हाताने दावा खालीवर करतात व डाव्या हाताने पद्या पुढे सरकावतात डायच्या पुढे गाईड लावले असल्याने तुटलेला पद्या बरोबर त्या गाईडमध्ये बसतो व असा रीतीने पद्या एकसारख्या अंतराने पुढे सरकाविता येतो एक दिवसांत (आठ तासात) एक मनुष्य १५००० टाक तोडतो

मो कॅ पा ड जॅ — टाक ताडून हास्यावर त्यास ओकें पाडावी लागतात ओकें पाडण्यास एक लहानसे पविंगमशीन असले या यंत्राला फक्त एक गोळ स्लाईडच ओकें करा मोठे टपून त्यावर दाडण्याचा दाब बसले अशी व्यवस्था केलेली असते टाक सग्यावर बरोबर राहाण्याकरिता व ओकें पाडताना टाकांत पच अडकू नये म्हणून खाली व वर अशी दोन गाईड लाबावी लागतात एका दिवसांत एक मनुष्य १० हजार टाकांना ओकें पाडतो

शि का मा र जॅ — शिक्षा : मागण्याचे यंत्र, तोडण्याच्या स्फू फ्लाय प्रसप्रमाणे असले बरड्या बाजूस शिक्षणाचा पच

एकावर उलटा व बुसऱ्यावर गुलटा अशा टांकांची आकृति प्रम. लेणी दिशते. सालच्या हाथवर टांक बरोबर बसण्याकरतां गाईच न साधनी टांकाच्या वेताचा एक खाचा पाळतात, न टांक पुढे गाळे नये म्हणून खाचाच्या दोन्ही बाजूंत छिनीने दोन टच मारतात. या खाच्यांत टांक ठेवून वरील दोड फिरविण्याबरोबर पंच बायवर उतकून टांक खोळविला जातो. एक मनुष्य बरोबर १ हजार टांक खोळवितो.

पा णी दे णे.—टांक टणक करण्यासाठी पाणी पावें लागते. पाणी देश्याकरिता एक विशिष्ट प्रकारची भट्टी बांधावी लागते. ती सुमारे ११ फूट पौरस असून १ फूट उंच असते. भट्टीच्या सर्व बाजू बंद असून फक्त एक तोंड खुल्ले ठेवले जाते. टांक तापविण्याकरिता ज्या वेळ्या उपयोगात आणाव्या लागतात त्याच वेळपा पाणी देश्याच्या उपयोगी पडतात. एका वेळीत सुमारे १००० टांक बांगले हावून भरतात व पेटीचे सांकेण लावून पेटी बंद करून भट्टीच्या गुऱ्या तोंडातून भात ठेवतात. खालीवर लांकडी घोळते घालून व भट्टीचे खुल्ले तोंड पड्याने बंद केल्यावर भातयाने तापकाटा फुंकतात. पेटी तापून साल घाली म्हणजे खालचे तोंड बंद करून पुन्हा साल हाकें देतात. साधारणपणे एक पेटी चांगली साधण्यास २०-२२ मिनिटे लागतात. तापविण्यानेतर लगेच सांकेण उघडून टांक तेलीत ओततात.

सिल्वर तेल एका ११ फूट व्यासाच्या व १ फूट उंचीच्या भांज्यात भरण्यासाठी पोडें जास्त भाजें असेल इतकें ठेवतात. भांज्याच्या तळापासून ३ इंच वर राहील अशा वेतानें भात एक लांछी दारवी जाडी ठेवतात. जाडीचा उपयोग, तेलीत टांक ओतल्याबरोबर ते तळाशी न बसतां मध्यावर रहावे, म्हणजे तेल खालीवर सारव्या प्रमाणांत असवें होय. साल झालेले टांक तेलीत ओतल्याबरोबर एकदम मोठा जाळ होतो म्हणून ओततेवेळी तोंड भांज्यापासून मागे घेऊन टांक ओतावे, नाहीतर दोळ्यांना इजा होण्याचा फार संभव असतो. दोन तीन वेळ्या टांक तापवून तेलीत ओतल्यावर तेल गरम होऊं लागतें. गरम झालेल्या तेलीत पाणी चांगलें घसत नाही म्हणून तेलीत भाजें दुसऱ्या एका घंटा पाण्याच्या भांज्यांत ठेवावे लागतें व पाणी नेहमी बंद राहाल अशी व्यवस्था करावी लागते. दररोज एक मनुष्य (याच्या जोडीला भाता फुंकण्यास व पाणी बदलण्यास एक मुलगा) १४ ते १७ हजार टांकानां पाणी देतो.

सा क क र णे.—सिल्वर तेल चिकट व घट्ट असतें, अशा तेलीत टांकानां पाणी पावें लागतें. तेलीतून टांक काढल्यावर ते राखेल तेलीत स्वच्छ पुतात. राखेल तेलीचा तेलकटपणा माण्याकरितां गरम पाण्यात सोडा विरकटून त्या पाण्याने पुन्हा भग से, पंचकाचें तेलच दोटक प्रमाणांत पाण्यांत घालून त्यांत घुसून काढतात. तेजाव्या अंश घालविण्याकरिता पुन्हा एकदोनदा स्वच्छ पाण्याने पुतस्त्यानेतर टांक लांकडी मुशांत कोरडे करतात व नंतर साधारणपणे

पांढरे काण्याकरिता लांकडी हुममधें घालून अर्धा तास फिरू देतात. हा हुम सहा किंवा आठपेळ सापभावी लांकडाचा करतात. लांबी २० ते ३० इंच व व्यास २ फूट असून त्यास, टांक भरण्याकरिता एक तोंड ठेवतात. हुमचा कमा बरोबर मध्यमार्गी न ठेवतां ११ इंच हावून बसवितात म्हणजे हुम फिरतोना, एकदम गोल व फिरतां वाकडा ठिकठा करता. एका मिनिटांत १५ ते २० फेरे होतरेल इतकीच रवाला गति पावी लागते. गति कमी करण्याकरितां सहानमोडी दांतांनी चाकें लावावी लागतात. हा हुम हातानें किंवा विजेच्या अगर ऐंठिनच्या साक्षीनें फिरवितात. एका वेळी हुममधें ५ ते ६ हजार टांक साफ होतात.

पा णी उ त र णे.—साल तापविलेले टांक एकदम तेलीत टाकण्याने पांढरे (अतिशय कडक) पाणी घसतें. इतकें कडक पाणी पुढील काण्यादि कृतीला (प्रोसेस) निवचण्याला अशक्यनें टांकांचें पाणी उतरावें लागतें.

एक लांबडी जाडीचा १२ इंच व्यासाचा गोल हुम करून त्याच्या मध्यावर ३ फूट लांबीचा गोल गज, एक टांक ४ इंच व दुसरे २ फूट बाहेर राहील अशा वेतानें बसविलेला असतो. हुमच्या एका टांकास ४ इंच व्यासाचें एक तोंड ठेवलेलें असतें. या हुमच्या तोंडातून, साधारणपणे पांढरे टांक १००० ते १२०० पर्यंत असून सांकेण बंद करतात. नंतर हा हुम एका १० इंच व्यासाच्या खाली वर सांकेण नसलेल्या १६ इंच उंचीच्या तळकंद्यावर ठेवून कोळशाच्या आंबीवर फिरवितात. जसजशी टांकाचा जास्त आंब लागू लागते तसतसा टांकाचा पांढरेपणा जाऊन अगदीं फिकट पिवळा रंग येऊं लागतो, नंतर तो गर्द पिवळा होतो व पुढें आंभळ्या रंगात त्याचें रूपांतर होऊं लागतें. चांगला गर्द आंभळा रंग आला की, हुम फिरविण्याचा बंद करून टांक बंद होण्याकरिता खाली पसरून ठेविलेले पाणी उतरल्यानेतर टांक पोसावे लागतात.

टांक घा स णे.—३ सूत (३ इंच) जाडीची व ४ इंच व्यासाची अशी एवरी जिवा काडून्यादम दगडाची (हा दगड कुईदाच्या भावीधारखास असतो) सहाण टांक पासण्यास घेतात. एका लांबडी बैठकीवर दोन बेरिंगमधें एक कणा घालून त्याच्या दोन्ही टांकांस दोन सहाणा बसविलेल्या असतात. त्या फिरविण्याकरितां मध्यमार्गी एक पुली असते ती चांभण्याच्या दोरीनें दूर मिनिटाला १२०० ते १६०० फेरे होतरील इतक्या वेगानें फिरवितात. सहाणेच्या पुढच्या टांकाला टांक फिरविण्याकरितां टांकाच्या गोळीच्या आकाराचा खाच्या घातलेली ३ सुली जाडीची पट्टी लावतात.

सहाणेच्या मागच्या बाजूस टांकाचें टांक बरोबर अर्धा सूत (३ इंच) राहील असे कमी जास्त करता येणारे गाई लखलेले असतें. एकेक टांक घेऊन सहाणेवर टांकाचे पुढचे टांक १६ इंच सोडून टांकाच्या आंकापयेंतचा भाग बांधतात. टांकाचा पड्याची जाडी कायम राहून आंकापयेंतचा

जाग घांसण्याने घोडासा पातळ होतो. यासुद्धे टांकाळा लव-
चीकपणा येतो. काही काही टांक भोंकावर बसिलेल्या भाज्यावर
उगे पोसतात. अशा घांसण्याला ' सरळ घांसणे ' म्हणतात.
दररोज एक मुलगा ५००० टांक घासतो.

टांक चिरणे.—टांक घांसणे हातब्यावर ते चिरा-
नयात घेतात. हे चिरण्याचे यंत्र १॥ फूट उंचाचे असून
स्कू प्लाय प्रेसचा हुबेहुब लहान नमुनाच असतो. टांक चिर-
ण्याच्या सुन्या फार कठिण पोळादाच्या कराव्या लाग-
तात. सुरीच्या दोन्ही बाजूंना दोन गाईड, टांक बरोबर
माग्यावर ठेवण्याकरिता लावतात. दाव्या हाताने टांक धरून
उजव्या हाताने प्रेसचा दांडा पोळासा फिरविल्याबरोबर
वरची सुरी खालच्या सुरीवर चतकून टांक कापला जातो.

टांक घोडा जरी गाईडमध्ये शकडा बसला तर समान
प्रमाणात दोन्ही टांकेच कापली जाता टांक फुटत जातो.
चिरण्याचे काम सर्वात फार महत्त्वाचे समजले जाते म्हणून
चांगल्या हुंवारा व अनुभवी माणसाची या कामाकडे योजना
करावी लागते. एका दिवसात एक मनुष्य ३००० टांक
चिरतो.

टु मूक काढणे किंवा टांक वळविणे—चिरण्यावर
टांकाच्या टांकाळा टुमूक काढतात किंवा टांके वर वळविले
जातात. सर्वच टांकाची टांके वळवितात असे नाही. हे यंत्र
मीक पाडण्याच्या लहान पंचाकारले असून पंचाच निमणोल
टांक काढतात व हायला लताच दांडा घालतात. टांक
या खांब्याच्या टांकावर धरून वरचा दांडा दाखल्याबरोबर
टांकावर टुमूक येते. असेच टांके वर वळविण्याचे कर-
तात. एका दिवसात एक मनुष्य ५००० टांक तयार करतो
सा फ करणे.—वर सांगितल्याप्रमाणे टांकाळ्याने
जमळा रंग येतो तो घालविण्याकरिता टांक, गंधकाच्या
तेजान पाण्यात धोविले घालून रंगात घुतात व लोकांही
दममध्ये साफ होण्याकरिता ४००० पर्यंत टांक घालतात.
दम साधारण ३ तास एक सारखा सावकाश फिरवतात
नंतर चांगला भुस्सा घालून अर्धा तासपर्यंत चमक देण्या-
करिता दम पुन्हा फिरवला लागतो. चाळणीतून भुस्सा
अलग करून टांक निराळे करतात.

रंग देणे.—पाडरे स्वच्छ निघालेल्या टांकाना ठरा-
विक पद्धतीने पिबळा रंग देतात.

व्हा र नि श क रणे.—रंग दिल्यावर पातळ तांब्याच्या
तारेंत एक उलटा तर हुंसा सुलटा वायमार्गे सुमारे ७५
टांक तारेंत ओवून जुळ्या तयार करतात, व त्या तयार
केलेल्या जुळ्या व्हा र निश मध्ये घुडवून चांगल्या हातकून आंची-
वर घुकावितात. व्हा र निश, हाथ किंवा सेलुलोज वितळून तयार
करतात. व्हा र निशचे गंध साधारण २५ फूट उंच असून त्याची
मागची व पुढची बाजू बंद असते यालाच माग स्टोव्ह
देवण्याकरिता घोडा गोळाटा ठेवतात. रर दोन टांकाना दोन
पुण्या लावून त्यावर हुंसासारखी टांके वळविलेल्या पातळ

पन्नाची माळ बसविलेली असते. अशा प्रत्येक घडविलेल्या
टांकात व्हा र निश मध्ये घुडविलेली टांकाची जुळी टांगून स्टोव्ह
किंवा ग्यासच्या आंचीवर गरम करतात. घोडासा व्हा र नि-
सचा धूर निर्घु लावल्याबरोबर माळ पुढे सरकवितात. टांक
थंड झाल्यावर काढून घेतात. एका दिवसात एक मनुष्य १२
हुंशार टांकाना व्हा र निश करतो. व्हा र निश करण्याने
टांकाळा चांगली चमक येऊन गंध चढत नाही.

जुळणे, तपासणे व भरणे.—तारेंत ओवलेले टांक
बरोबर २४, २४ टांकांच्या जुळ्या करून तपासण्या-
करिता ठेवतात ही एकेक जुळी हातात धरून प्रत्येक
टांकाचे टांक मीट तपासले जाते. वाकडे, चिरलेले, टांक तुट-
लेले अगर तोंड फाटलेले टांक काढून टाकतात व नंतर
ते कापदा पेण्यात भरतात. दररोज एक मनुष्य ६ हुंशार
टांक तपासून भरतो.

प्या किंग.—टांक १ मोस (१४४), अर्धा मोस, पाव
मोस किंवा दांड लहानच्या पेण्यात भरून ज्या त्या नांवाची
सेवले सावण्यावर पुण्यात किंवा मेट मोस (१२ मोस) च्या
पेयांत भरून विक्रीकरिता तयार होतात. पोंबरचा उप-
योग करण आइडिंग व पॉलिशिंगकडे होतो, बाकी सर्व
कामे हातानेच होऊन वाढतात दोन तीन मोठी माणसे
सोडून बाकी सर्व काम १५-१६ वर्षांच्या आंतीक मुले
किंवा मुलेच करतात. मोठ्या माणसांपेक्षा मुलांचे काम बलद
होऊन फार स्वस्त पराडेंत चार पेयांच्या एका टांका-
पासून ते पैशाला ९ पर्यंत मिळणारे व दिसण्यात आगदी
छाळक दिसणारे टांक तयार होण्यात त्याला १७ माण-
साच्या हातून जाणे लागते; याची कल्पना फारच धोड-
क्याना असेल.

पितळ टांकाची कुट्टि.—स्वस्त प्रकारच्या माळ हा
वागारांत मिळणाऱ्या नं. १२ च्या पितळी पन्नापासून तयार
करतात. पितळी पन्नाच्या टणकपणा बराच कमी असतो. नं.
१२ चा पन्ना चेजून त्याच्या २ इंच रुंदीच्या लांब पट्ट्या
कापतात. नंतर त्या ५ ते ७ वेळा रोलिंग मशीनने
दाबून पन्नाची जाडी ३२ व ३३ स्टॅन्ड वॉयर गेज इतकी
करतात. रोलिंगमधून काढल्याने पत्रे पातळ होऊन टणक
होतात. उत्तम प्रकारच्या पितळी टांकाकरिता तांबे, कथोल,
गस्त व ऑटिमनी इतक्या धातू कमीमास्त प्रमाणात आटवून
त्याचे पत्रे तयार करावे लागतात. अशा मिश्रणाचे पत्रे
वाल्याच जास्त टणक व टिकाऊ होऊन त्यांना रंगदि फार
चांगला येतो. अशा मिश्रणाच्या परदेशातून येणाऱ्या पन्नाला
टॉम्पाक म्हणतात. टांक तोडणे, भोके पाडणे, शिक्का मारणे,
वागुला चिरणे व खोलविणे हे सर्व प्रकार पोळादी टांकाप्रमा-
णेच करतात. फरक इतकाच की, पितळी टांक खोलविण्याच्या
अभोदर फिरून नंतर खोलावले जातात. खोलवून तयार
झाल्यानंतर ते दममध्ये गुळगुळीत होण्याकरिता टाकतात.

नंतर गंधकाचे तेजाव, सोन्याचे तेजाव व घोडाचा घोरा एकत्रित करून एका चिनी मातीच्या ओगटाळ्यासारख्या परतु जाळीदार मांज्यात १५० पर्यंत टांक घालून सेजावाच्या मिश्रणांत अजमासे एक मिनिट हालवून चार पांच वेळां रुचूच वाहत्या पाण्याने धुवून काढावे लागतात, व खगेच लाकडी भुरग्यामध्ये कोरडे करण्याकरिता टाकतात. नंतर तपासणे, शुद्धीकरण, भरणे वगैरे सर्व प्रकार पोलादी टांकाप्रमाणेच करतात.

व्या कि ग — अगदी पोल्या जातीच्या टांकाशिवाय बहुतेक सर्व टांक १ प्रोसच्या (१४४) पेटीत भरतात. काही अगदी मोठ्या, काही पंच प्रोसच्या व काही काही दोड इतक्या पेटीत भरतात. दोड व तीन इतक्या पेटीत, तशा मोठ्यापणा पेटीत पडत नाहीत. जितक्या कमी माळाच्या पेटीत भरल्या तितका म्यार्किंग खर्च वाढत अक्षय्याने, बहुतेक सर्व टांक १ प्रोसच्या पेटीतच भरतात.

मोठ्यापणा पेटीत थेट प्रोसच्या (१२ प्रोस) पेटीत भरल्या म्हणजे माल पाठविण्यास तयार होतो. अगदी घोड्या जातीच्या टांकाकरिता टिनच्या (कडकड्या पण्याच्या) पेटीत वापरतात परंतु सर्व प्रकारचे टांक भरण्याकरिता कागदी पेटीचाच उपयोग करतात. अगदी हलक्या किमतीचे टांक थेट प्रोसच्या पेटीतून न भरता बारा मोठाचे पुढे पोचतात. पेटीत टांक भरताना तेलकट कागदाचा (आईल पेपर) उपयोग करतात. प्रत्येक पेटीत टांकांचे आवपत्र व दुसऱ्या कोणत्याही निराळ्या जातीच्या नमुन्याचा एक टांक घालतात.

ध प्र सा सु प्री. — टांकांची टोंक (दररोज १०० प्रोस टांक तयार करण्यासाठी लागणारी यंत्रसामुग्री पुढे दिल्याप्रमाणे :—

१ चार कुडी लेथ	} हाय पंच, कटर वगैरे तयार करण्यासाठी.
१ हॅट्ट हेनिय मशीन	
१ लहान ड्रिलिंग मशीन	
१ पॅन्थिंग मशीन, टांक सोडण्यास.	
२ स्क्रू ड्रायव्हेस, शिवे मारण्याकरिता.	
२ " " सोलविण्याकरिता.	
२ पॅन्थिंग प्रेस, भोके पाडण्यास.	
२ " " चालू चिरण्यास.	
२ " " बॉल पॉलिश व टांके वळविण्यास.	
२ ग्राइंडिंग मशीन, घासण्याकरिता.	
४ स्लिडिंग प्रेस, चिरण्याकरिता	
२ ड्रम, पॅन्थिंग करण्यास	
१ माता	} पाणी देणे व तापविण्यासाठी.
१८ पेटीप्या	

१ ड्रम—जाळीदार, पाणी उतरणे व रंग देण्यास.

१ रमाकरिंग मशीन, व्हारानेस करण्यास.

१ रोलिंग मशीन, पितळी पत्रे टणक करण्यास.

१ निरनिराळ्या प्रकारचे हायपचाचे सेट-कटर, सहाणा, वगैरे.

१ ग्रिंडिंग व कटिंग मशीन, पेटीप्या खाचे घालण्यास व तुकडे तोडण्यास.

१ कॉर्नर कटिंग मशीन, पेटीप्या कॉर्नर कापण्यास.

१ आईल एंजिन किंवा जिमेची मोटार.

४ हात पांढर्या लेथ, ड्रम, ग्राइंडिंग वगैरे यंत्रे चालविण्याकरिता.

क च्या माल.—(१)पोलादी टांकासाठी लागणारे निरनिराळ्या जातीचे पत्रे इंग्लंड, जर्मनी व अमेरिका येथून तयार होऊन येतात. अशा पत्र्यांना कोण्ड रोल्ड स्टील रिबन रोल्स म्हणतात याची रंदा २॥ इंचापासून ते ४ इंचापर्यंत असून लांबी ३०० ते ५०० फुटांपर्यंत असते व जाडी ३१, ३२ व ३३ स्ट्रॅट्स वायरगेज असते. अशा एका पत्र्याचे वजन सुमारे एक इंड्रेडेड (५६ सेर) असते रंदा व जाडीच्या मानाने पत्र्याची लांबी कमीजास्त होते

(२) पितळी टांकाचे पत्रे जर्मनी, इटली व इंग्लंड येथून येतात, व हे वाटेल तेथे मिळू शकतात. इटलीचे पत्रे पिचळ्या रंगाचे व जर्मनीचे तावूळ रंगाचे असतात. नं. १२ चे पत्रे टांकाच्या उपयोगी असून अशा एका पत्र्याचे वजन दोड सेर अर्धपाव असते व लांबी चार फूट व रंदा १४ इंच असते. अगदी इतस्त प्रकारचा माल याच पत्र्याचा करतात. वांगच्या किमती पितळी मालाकरिता तीन चार निरनिराळ्या पातूंचे मिश्रण करून वज्र तयार करावा लागते. अशा मिश्रणाचे पत्रे परदेशांतून तयार केलेले मिळतात. थाला टांकाच्या पत्रे म्हणतात.

(३) शिखंडर तेल, टांकाला पाणी देण्यास.

(४) गंधकाचे तेजाव.

(५) सोन्याचे तेजाव

(६) सोरा, पितळ व पोलादी टांक वळविण्याकरिता.

(७) कोखेची पत्रे, टांक तापविणे, पाणी देणे वगैरे कामास.

(८) क्रीडले, टांक तापविण्याकरिता.

(९) लाकडी सुता, टांक कोरडे करण्यास.

(१०) घालखेट सेल तेलात पाणी दिवणानंतर टांक साफ करण्यास.

(११) पेटीप्याकरिता आढ कायद.

(१२) पेटीप्या विकटावण्याकरिता रंगीत कागद.

(१३) पेटीप्यावर लावण्याकरिता लेथ

भांडवल.

माल	रु.
यंत्रसामग्री व हत्यारे.	१०००
कच्चा माल	५०००
खेळने भांडवल	५०००

एकूण खर्च २००००

हिं दु स्या ना ती ल का र खा ने.—१९०६ साली शीव (मुंबई) येथे श्री. रानडे यांनी प्रथम टांकाचा कारखाना काढला. या कारखान्यात कपड्यांचे टांके (टांक) तयार होत असत. ह्या कारखान्यांत परदेशी यंत्रे व परदेशी कामेच वापरत असत. पुढे अल्पावधीतच तो कारखाना येद पडला. नंतर ताबड ब्रह्मसे कंपनीचा कारखाना कुर्ली (मुंबई) येथे सुरू झाला. या कारखान्याची एक शाखा १९०९ साली स्वाक्षरीला काढली. पुढे होच तीन वर्षांनी सर्व कारखाना स्वाक्षरीत गेला. या कारखान्याची सर्व यंत्रसामग्री तांबड कंपनी स्वतःच बनविली आहे. पोलादो टांकाची सुश्रूत प्रथम त्यांनीच केली असून अद्यापपर्यंत सर्व हिंदुस्थानांत माचारिनिवाय पोलादो टांक बुसरे कोणीहि करित नाहीत. हल्ली मालखण, कलकत्ता व गुजरात (पंजाब) येथे पितळी टांकाचे कारखाने आहेत. [लेखक, तांबड कंपनी, स्वाक्षरी.]

निमराण—राजपुण्यातील अलवार संस्थानामध्ये असलेली एक इस्टेट. क्षेत्रफळ १५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १८७१२. ह्या इस्टेटाचे वार विभाग पाडले असून प्रत्येक भागात ११ खेडी आहेत. ह्या इस्टेटावर दिल्लीचा हिंदु राजा पृथ्वीराज ह्याच्या वंशात जन्मलेला रजपूत वज्जण राजा राज्य करीत आहे. १८९७ साली नृप राजाने ह्या गांव बसविला असे म्हणतात. त्याचाच वंशज अलकड्या अलकराज आहे. ह्या इस्टेटांत पूर्वी तीन परगणे असून ३६ खेड्यांचा समावेश होत असे; पण लॉर्ड लेक्नेर ही इस्टेट १८०३ साली खालसा केली. कारण येथील राजाने मराठ्यांचा आश्रय दिला होता. १८१५ साली फक्त निमराण परगणा व कोही खेडी राजास परत करण्यांत आली असेच दिवध निमराणाचा राजा स्वतंत्रतेचा आव घालीत होता. पण खरे म्हणजे तर अलवारच्या राजाने ही इस्टेट ह्या राजास दिली असल्यामुळे त्याचा हा प्रयत्न व्यर्थ होता. तो अलवारच्या राजाचा भावलेखक होता असे १८६८ साली पक्के ठरवले गेले. ह्याबद्दल निमराणाच्या राजाने एकअधमास सान्याचे उत्पन्न अलवारच्या राजास याचे व नमराणाहि याचा असे ठरले. ह्या प्रदेसांत अहोरा लोक रहातात. इस्टेटाचे एंफंटर उत्पन्न सुमारे ४० हजार आहे.

निमि—सूर्यवंशीय द्वाक राजाचा दुसरा पुत्र. हा गीत-माधवासमीय येथील नामक नगर बसवून तेथे राज्य करीत असे. राजाने आपणाशिवाय यज्ञ सुरू केला हे पाहून एकदा

वसिष्ठाने याला 'तुझा देह पतन पावेल' असा शाप दिला. यानेहि खळत त्यास होच शाप दिला. तेव्हा दोघां-बेहि आरंभ महादेवाकडे गेले. त्यांचे ब्रह्मदेवाकडून देहधारणेची आज्ञा झाली. परंतु निमिने ब्रह्मदेवाची प्रार्थना केली की मला ज्योत देहधारण नको तेव्हा प्राणिमात्रांच्या नेत्रांत याची स्थापना करण्यांत आली. याचाच पुत्र निमिनामा जनक होय.

नियामतखान—हा कवि, औरंगजेबाच्या मुदवखान्यावरील अधिकारी व अंगरक्षक होता. याची 'हुस व इष्क' ही कविता प्रख्यात आहे. यांत औरंगजेबाने मराठ्यांचा नाश न करता प्रथम बिजापुर व गोवळकोंडे येथील मुघलमान घमाची राजे नारुंशी केल्याबद्दल त्याच्यावर क्रियात्मक टांका केलेली आहे त्याबद्दलच्या धर्मवेड्या मुघलमान सोपांनी औरंगजेबाने हे कृत्य आवडत नव्हते, मुघलमान शिपाई होगराल दखनमधील लढायांनी केटाळले होते, जेव्हा गोडी या काव्यात आहेत. या काव्यात वाक्या नियामतखान अली असे दुसरे नाव आहे. पौराण्य सुपसाखावर खान नियामत नाशचा एक उत्तम ग्रंथ याने लिहिला आहे. हा १७०८ साली झाला. त्याला दानिमहसाव अशी पदवी होती [बोल]

निरगुन्डा—दौबूर संस्थानामधील चित्तदुर्ग जिल्ह्याच्या होतदुर्ग तहसिल मधील एक खेरे. हे होतदुर्ग गांवापासून ७ मैल आहे. फार प्राचीन काळी ही निरगुन्डा प्रताची राजधानी होती. उत्तरेकडील एका राजाने हे गांव बसविले व त्याचे नांव 'निलावती' ठेवले. होयसळ राजांच्या आमदानीत येथे गैरामे राज्य करीत होते. १३ व्या शतकात एका राजाने ब्राह्मणास अग्रहार दिला. १६ व्या शतकात विजयनगरच्या राजाने येथे एक पाट बांधिला. त्यावेळी हे लिगायत छोटाचे व्यापाराचे स्थान होत.

निरंजनमाधव—एक महाराष्ट्रीय कवि. निरंजनाचा जन्म कर्नाटकात 'केचा प्रतो' जाला. याच्या सूर्यवंतर तो महाराष्ट्रांत आला व योरात्या बाजीरावाच्या पदरी राहिला. बाजीरावाच्या पक्षात मानासाठी व पेशवेहि याचा परामर्श घेत. तो कधी कधी राजकारणांत पडत असे. निरंजनमाधव याची कविता वाचन व मोरोपंत याच्या मधल्या काळात रचली गेली असून या दोघांच्याहि कवितेतील पुष्कळ गुण तिच्यांत स्पष्ट दिसतात. याची भाषा सुबोध व ओजस्वी आहे याच्या कवितेत वृत्तविनय व विषयविनय असून, प्रसिद्ध झाल्यास ती मराठी साहित्यात बरंच उच्च स्थान पटकाविले असे रा. ल. पाणकर यांनी केली आहे. पाठविलेला था. ३४। ७।१९ च्या पदांत लिहितात. स्तोत्रप्रसंग, आत्मचरित्रपर संश्रयपरिमेकनामक ओवीयद् ग्रंथ, धातुनिश्चलिनय, सुभद्राचंभ, शोशिया यांचे वृत्तशास्त्रावर वृत्तावतंस व वृत्तमुक्तावलि असे दोन ग्रंथ आहेत अंथार कोट कोट नाव-मिती, दिल्ली आहंज्यावरून पाहता ही बहुतेक ग्रंथांचा साके १६८०-१६९४

च्या दरम्यान झालेली आहे असे दिसते. याने चिद्बोधरामा यण लफे निरंजननामायण रचले असून त्याचे यालकीड १८८५ साली ११ गमकवाड यानी छापले आहे. संप्रदाय परिमळांत प्रथम कृष्णानंद सिंधु व ज्ञानसुधा दे प्रथ याने लिहि- त्याचे कि हले आहे. या कवीने रामचरित्रावर बरोच रचना केले आहे. याने सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास व यात्रा केल्या होत्या. याचा प्रवासवर्णनवर ग्रंथ मोठा मनोरंजक व तस्का- लीन परिस्तितीचे ज्ञान करून देणारा आहे. [महाराष्ट्र-संस्- स्त.]

निरंजनस्वामी (१५५९-१६४९)—कव्हाड येथे राहणारे गणपतिदासक व समर्थ रामदास स्वामीचे शिष्य. यांची गणेशगीता प्रसिद्ध आहे. यांचे गद्यचरित्र यांचा नातू, भगवान पाठक यांनी लिहिले आहे (शके १६८३).

निरा कालचा—मुंबई इलाखा, पुणे जिल्ह्यामध्ये असलेल्या निरानदीच्या डाव्या तीरावरील कासवा. पंढरपूर, भीमशंरी व ईदापूर या तालुक्यात या कासव्याचे यांनी पुरविले जाते. हा कालचा १८८५-८६ साली तयार करण्यात आला. या काल- व्याला पाण्याचा पुरवठा 'व्हायटिंग' तलावापासून होतो. नदीच्या उभ्या तीरावरील कासव्याचे काम चालू आहे.

निराजी दावजी—शिवाजीच्या प्रथमच्या साध्वारी मंडळीपैकी एक; हा आत्म्यास शिवाजीपरोबर गेला होता व कैदेतहि पडला होता (१६६६). तेथून हुटकावाच याने मथुरेस पोरोपेत पेशव्याच्या मेजक्याकडे रुंआमोची ब्यक्क्या कावून दिली. दक्षिणेत असल्यावर शिवाजीने याला मोठे बक्षीस दिले व श्रीरंगवादेस मोगलाकडे बकिल म्हणून ठेविले. नंतर गोवळकोंडेकडेने शिवाजीस संडणी देण्याचे बसुळ केसवावर त्याच्या दरबारी निराजीपंतास बकौल ठेविले (१६६९). पुढे याला न्यायाधीश करण्यात आले. हा मुसद्दी असल्याने याची नेमणूक मुम्बई कलकत्ताच्या दर- बारी बकिलीच्या कामावर सली (१६७८). त्यानंतर हा मोहक्याच दिवसांनी वारला. याचाच मुलगा प्रल्हादपंत होय. [सभासद; शिवदिग्विजय.]

निराशावाद (पेशिभिन्न) आणि **आशावाद (ऑप्टिभिन्न)**—या संवाराकडे पाहण्याच्या दोन दृष्टी असून त्या सामाजिक व धार्मिक विचारपद्धतीवर अनेक शतके युरोपांत व हिंदुस्थानांत परिणाम करीत आहेत. जीवित निराशापूर्ण असून मनुष्याच्या आयु- ष्मांत सुखापेक्षा दुःखच आहे अशा मतास निराशावाद म्हणतात. हे मत आशावादाच्या म्हणजे जगात दुःखापेक्षा सुख अधिक आहे, आणि जगात अखेर सत्याचाच किंवा सत्यशाचाच विजय होणार या मताच्या अगदी उलट असून या दोहोंच्या मधोमध कमीतरपंदा (मेलिओरिझम) आहे. याचा अर्थ जग एकूण दुःखी पावत असून मनुष्याची बागलेपणीत प्रगति होत आहे असा आहे. मेलिओरिझम

हा शब्द अमेरिकेचे प्रसिद्ध समाजशास्त्र लेस्टर वार्ड यांनी प्रचारांत आणला.

सामान्य मनुष्य आशावादी किंवा निराशावादी होतो तो तात्त्विक विचारांमुळे नव्हे तर त्याच्या वैयक्तिक परि- स्तितीमुळे त्याची कौटुंबिक व सांपत्तिक स्थिति, शारीरिक आरोग्य वगैरे बाबतीत होणारा उत्तरदायक किंवा उपभूत स्वभावधर्मां यामुळे तो तसा बनतो असे या दोन वादोच्या अनुयायिस्तांचे मौलिक स्पष्टीकरण करण्यांत आले आहे.

साधारणपणे मनुष्याचे या जगातील जीवित हे विरोध, निराशा, दुःख, शारीरिक आजार व अखेर मृत्यु यांनी व्याप्त असल्यामुळे जगाचे ज्ञान होऊन रुग्णवायापासूनच मनुष्याच्या मनाला नाउमेद करणारे प्रसंग बरेचच येतात व तो साह- जिकच निराशावादी व वृत्त लागतो. इतकंच नव्हे तर निरनि- राळ्या युगांतील व देशांतील मोठमोठे विद्वान व प्रतिभा- संपन्न कवी याच निराशावादाने प्रसूत दिसतात. होमर अपरुगा काव्यांत म्हणतो " एकंदर जीवजगातीमध्ये मनुष्या- पेक्षा अधिक दुःखमय जीवित कोणाचेहि नाही (ईलि. १७, ४४६). सोफोक्लीस म्हणतो " जन्मास न यांचे हें सर्वोत्तम अधिक चांगले पण जन्म आलाच तर अथून मनुष्य आला तेथे पुन्हा परत शय्य तितक्या लचकर जाणें हें बरें. "

हिंदु धर्मग्रंथांनी मनुष्यजीवितासंबंधीची सर्व शिक्षण आशावादीपणाची आहे. राक्षी सर्व वीरसूय व पाशास्य समाजंत निराशावादच सर्वत्र आहे. मात्र अलीकडे पायास्य देशांत भौतिक सुस्थिति व शास्त्रप्रगतीने निराशावर बाहेरल्या तत्तेच्या आत्मप्रत्ययामुळे आशावाद वाढत आहे. निराशावाद व आशावाद ही मते अमोचीन काळांत विशेष पुढे आली तरी प्राचीन पौरस्य सत्त्वज्ञान व निस्तुपूर्वकालीन युरोपीय विचार यांत त्यांची बीजे आढळतात. ग्रेटोचे मत व बुद्धमत निराशावादी दिसले तरी अंतिम आशावादी आहे. लिब्यन धर्माने मनुष्यमवित्त्याविषयी निराळी आशा दाखवून काही काळ काही ठिकाणी निराशावादास हाकून लावले. युरोपमध्ये उत्तरेत द्युटन लोकांत निरा- शावाद जास्त होता. भूमध्यसमुद्राच्या लगतच्या मुलखांत हें मत विशेष प्रचलित असे पण द्युटन लोकांतहि भाषी आयुष्यांत या आयुष्यातील विषमता नाहोशी होण्याची आशा वर्तमानकालीन दैवबादाहून अधिक जोदार असे. भाषी काळात होणाऱ्या आनंदाच्या कल्पनेने लिस्ती धर्माने जरी निराशावादास नाहोसि केले तरी निराशावादाचे तत्त्व गेले नाही. शरीरदेहन, बीन इत्यादि यतिधर्म मध्ययुगीन सैस्योतहि बुद्धि पावलेच होते. अगदी आलीकडे युरोपांत जो निराशावाद प्रसूत झाला त्याच्यापेक्षा तेथे आशावाद १७ व्या आणि १८ व्या शतकांत होता त्याच्या प्रमुख पुस्तकांत जमेन तत्त्ववेत्ता लिबनिझ हा होय. त्याने तत्त्वज्ञानविषयक अथवा धार्मिक आशावाद प्रति- पादून या विषांत इतर सर्व संभवनीय मार्गांनी व मार्गापून

चांगले निवडतो हे मत पुढे मांडले. काट हा वैयक्तिक दृष्ट्या मनुष्याविषयी नरी निराशावादी असल्या तरी नैतिक शक्ती-संपत्ती आशावादी आहे व हेगेल हा नरी एखाद्या क्षणास जगत दुःख अधिक असले तरी कलह व दुःखानुभव यांनी जगाची कल्याणकडेच प्रगति होत आहे असे म्हणतो. याच काळात इंग्लंडात लॉक, शॅप्टस्वरी, बॉलिंग-ब्रोक वगैरे तत्त्ववेत्ते आशावाद प्रतिपादीत होते. १९ व्या शतकात शौपेनहार व हार्टमन हे प्रसिद्ध निराशावादी होते आहेत. शौपेनहारने हेकेलचा निराशावाद बांदविला विश्व हे फक्त प्रेरकशक्तीने चालले आहे, ह्यात विचार नाही, ही प्रेरकशक्ति अविवचारी आहे. तशीच अहेतुक व म्हणून असुखी आहे, जग हे या शक्तीने दृश्य अस्वस्थामुळे तेंदि असुखी आहे, इच्छा ही असुखीची स्थिति आहे, असुख म्हणजे दुःख व म्हणून इच्छातुष्टि म्हणजे दुःखविमोचन. हार्ट-मन्ने मत (अनुकोशस) शौपेनहारच्या प्रेरक मताप्रमाणेच आहे. शौपेनहार व हार्टमन यांच्या निराशावादात पुढमता-प्रमाणे एक प्रकारचा गूढवाद (मिस्टिफिसम) दिसतो पण या निराशावादावाचिरच उक्तातिवादाने (एन्डोस्मूशन) आशावाद उत्पन्न केला आहे योज्यतामातिजीवन (सहर्ण-यन्डल ऑफ दि फिटेस्ट) म्हणजे या जगात जे सर्वत अधिक योग्य असते तेच शिक्षक रहाते, या मतात आशावाद भरला आहे. या मताप्रमाणे मनुष्याची प्रगति पूर्णत्वाकडे होत आहे

आ र ती य.—याचे तीन वर्ग पडतात; परिस्थिति-विषयक, प्रकृति-विषयक व तत्त्वज्ञान-विषयक पहिला, आपल्या परि-स्थितीतल आपसी, ह्वासान, वगैरेमुळे, दुसरा, प्रत्येक गोष्टी-ची वाईट बाजू पहाण्याची संवय असल्यामुळे; व तिसरा, जे आपले औचित्य-विषयक जें तत्त्वज्ञान असेल त्यामुळे उत्पन्न होतो. याप्रमाणे मानवी जगावर तीन प्रकारचे दारू पडून साहायिक त्याचे मन निराश होते. याशिवाय, विद्यमान किंवा भावी आयुष्याविषयी किंवा या दोन्ही आयुष्या-विषयी मनुष्य निराश बनत असतो अर्थात वाईट निराशा-वाद म्हणजे जेव्हा मनुष्याला इहलोक किंवा परलोक कीही एक किंमतीचे नव्हत व सर्व वस्तूच्या टिमाणी अस्विकार

अशी बळावली त्याचप्रमाणेच असे म्हणता येईल की, भार-तावर चाल करून येणाऱ्या आर्यांची मूल रहिवासीही जेव्हा वैचारिक एकरूपता झाली तेव्हा त्याच्या प्रकृतीवर निराशेचा पगडा बसण्यास बरीच मदत झाली. वैदिक काळापासून उपनिषद् काळापर्यंतचा भारतीय आर्यांचा इतिहास हा आशावादिवापासून निराशावादिवाकडे त्यांनी घेऊन आणण्या चळवळीचा इतिहास म्हणता येईल. त्याच-प्रमाणे इतर फारकहि महत्त्वाचे आहेत. ऋग्वेदात लिगपूना मिष्टकारिणी आहे (७. २१, ५; १० १९, ३) पण पुढील काळात ती अस्थान रुढ झाली. ऋग्वेदात पुनर्जन्माची कल्पना स्पष्ट आढळत नाही. पण उपनिषद्काळात तो एक धर्माविषय होऊन बसला. यावरून काय दिसते ? की हिंदु-स्थानची रहाणी व हवामान यांचा बाहेरून आलेल्या आर्यांच्या प्रकृतीवर परिणाम झाला. अर्वाचीन हिंदुस्थाना-तील बाही गोष्टीवरूनहि याची दृश्यता दिसून येईल. हिंदु-स्थानात जन्म पावलेल्या यूरोपीयन लोकांवर इच्छील बराच परिणाम झालेला दिसून येतो व पुष्कळसे आर्यो-इंडियन आपल्याकडील जे दुष्टेप्याच्या मार्गे लागतात. तेव्हा रयांच्या वास्तवीत केवळ परिस्थितीचा परिणाम झालेला नसून आनुवंशिक संस्काराचाहि काही परिणाम असतो. जगाचा कंदाळा व सर्वत्र वाईट बाजूकडे नजर याच गोष्टींनी भारतीय निराशावाद दृष्ट होतो असे नसून भारतीय आध्यात्मिक कल्पनापासून उद्भवलेला आणि तरवज्ञानाच्या आवेने आणि विचारसमतीने परिष्कृता पावलेला विचारसंप्रदाय हा एक त्या निराशावादाचे महत्त्वाचे अंग आहे. बायें, ओस्डनवर्ग व इतर दंडित यांचा वरीलप्रमाणे कयास आहे.

१ भारतीय सारवज्ञानात निवृत्तीने स्तोम फार माजल्यामुळे भारतीयाने मन प्रवृत्ति अथवा कर्मापासून दूर जाऊ लागले, त्याचा परिणाम ते केवळ विचाराचे जाले विभंग्यात गुंतून राहून दुर्बल बनत चालले कर्मप्रकृति ही या विचारात सहायिकच आळा घालते. व्यक्तीचे किंवा राष्ट्राचे आयुष्य जर एखाद्या उच्च ध्येयाने प्रेरित होऊन कर्मप्रवृत्त होईल तर त्याने विचार परिभ्रमणापासून व मन दुर्बलतेपासून

देखावे दिसतात व हे वरील तत्त्वज्ञानाचेच परस्परविरोध होऊन प्रत्यक्ष होत पण या दोषांच्याहि मनात निवृत्तिपर विचार उत्पन्न होतात ते एकाच्या मनात ऐहिक दुःखापेक्षा आत्मस्थानाचे लीन होऊन मिळणारे सुख प्राप्त असते या समजुतीमुळे येतात तर दुसऱ्याच्या मनात वैभव भोगून घेऊन विरक्तता मुळे येतात. भगवद्‌गीतेचे वैराग्य व शृंगारगतक ही वरील प्रवृत्तींची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. भारतीय मनाला कर्म-प्रवृत्तीचे महत्त्व बरोबर आकलन न होण्याचे एक कारण येथील हवामान अर्ध शकेल परंतु कोणत्याहि गोष्टीकडे पाहण्याच्या वेळची मानासक परिस्थिति होई या बाबतीत महत्त्वाची आहे. सुखसाहचर्य मानसिक वृत्तीमध्ये कोणत्याहि वस्तूकडे पाहिल्यास मनुष्य सहसा निराश होत नाही; उलट सर्वत्र सुखमय आहे अशा मनोवृत्तीत कोणत्याहि गोष्टीकडे पाहिल्यास भंगुश्यास आत्ताहि लागत नाही. भरतचंद्रांत निराशावाद शिरण्याचे कारण वरील प्रकारच्या परिस्थितीमुळे बनलेली मनोवृत्ति होय. येथे विचार अथवा संवेदना दोन कर्मप्रवृत्तींचे नियंत्रण केव्हाहि घातलेलेच नाही यांमुळे पाहिलेली अनुत्प्रेक्षक अशी हवामानाची परिस्थिति व सर्वत्र सुख भौतिक, व दुःखमय आहे अशा तत्वेच्या विचारसरणीचा मनावर पगडा यांमुळे निराशावादास स्थान मिळाले आहे.

निराशावादचा प्राधान्य विचाराधी संघर्ष — कर्म वादाचा उगम उपनिषदांत कसा झाला याचे विवेचन वेदविद्या विभागांत (पृ. १७८) केले आहेच. मग, कर्म व पुनर्जन्म या तीन महत्त्ववादी भारतीय वैराग्यवाद संघर्ष आहे असे काहीत वाटते. प्रकृतच हे आशावादिरावांचे मोठे उगमस्थान असले तरी ते मनुष्याला अप्रत्यक्ष अशा स्थितीत असल्याने त्याच्याशी जुलना करताना ज्याचे सुखत्वच चटकन नजरेत भरते या प्रकाशेवजी वरुणदेवतेला जर भारतीयच्या धार्मिक भावनेत अद्वितीय स्थान मिळाले असते तर हे लोक आशेच्या तेजांनी उजळले दिवू लागले असते असे भिस्वी-रुझारोस (दि गॉड वरुण इन् दि क्लउवेद) काही पंडित समजतात. कर्मवाद व पुनर्जन्म ही परंपरावलंबी आहेत, व त्यांच्यापासून निराशेचा उद्भव आहे असे म्हणणाऱ्या विस्वावादी विचारसरणी अशी की या तत्त्वांपासून आशावाद उत्पन्न होण्याचे कारण मनुष्याच्या सुखतेचा सर्व भार त्याच्यावरच पडतो व आपण पापी, हतयुक्त व दरिद्री असल्याने आपल्या हातून हे अवशब्द काम कसे पार पडेल या चिंतेने तो निराम हातो, व त्याला अवश्य अन्न घेतल्याशिवाय मुक्ति मिळणार नाही असे हिंदू तत्त्वज्ञान लागते. याप्रमाणे तो दुःखद व आमासमय सायेने यक्ष होतो व आशा सफल होण्याचा फार अन्नतःमर्यादी पुढे दृष्टीला येण्याने त्याचे अंतःकरण शिथिल होत.

भरतचंद्रांमध्ये कर्मवादास प्राधान्य असून मनुष्याची उन्नति अगर अवनति ही त्याच्या कर्मावर अवलंबून असते.

अशी समजूत आहे त्याने पुण्यकर्म केल्यास त्याचे फल त्यास मिळते व पापकर्म केल्यास त्याचे फल त्यास भोगावे लागते यांमुळे मनुष्याची कर्माकडे प्रवृत्ति होत नाही असे भिस्वीरुझारोसच्या काही आशायुक्त शिस्त्यास वाटते. त्यांचे म्हणणे असे की, शिस्ती लोकांत ज्याप्रमाणे मनुष्याने केलेल्या पापाचे फल शिस्ताने भोगले तसा भरतचंद्रांमध्ये मनुष्याच्या पापाचे फल भोगणारा कोणी नाही यांमुळे निराशावादास स्वाभाविक स्थान आहे । प्रस्तुत शिस्ती कल्पना सोडल्या तरी बाही विचाराच्या परिणाम नैराश्य वादांत होत असेल यांत शका नाही. कलियुगासारखा इतिहासविकासाची खोटी कल्पना लोकांस निराशावादी करीत असवी.

पुनर्जन्माच्या विचारांमुळे परिणाम दोन प्रकारचे होतात. आपत्स्थान या अर्थास सुख मिळाले नाही तर दुष्टाच्या जन्मा मिळेल अशी भाशा मनुष्यास असते. उलट पक्षी अनेक जन्मांनी पापे जर मनुष्यावर परिणाम करवात असतील एका जन्माच्या साधर्म्याने काय मोठेसे होणार अशी कल्पना काहींच्या मनांत येत असवी.

कलियुगाची वरपना, काळाचे अनंतत्व कार्याचे वैयर्थ्य इत्यादि गोष्टींचा पगडा मनावर बसून हिंदू मनाची ठेवण निराशामय बनली आहे, व त्याचा ओठा वेहमी सन्मोक्षधर्मीकडे असतो मार्ग गेला तो काळ अधिकाधिक सुखाचा असतो ही त्याची जात्याच वरपना युगानुकमा बनून दिसून येते ही समजूत कशी लुकाची आहे व निराशावादी म्हणतात त्याप्रमाणे दिवसाभुविस्तृत जगाची अवनति होत नसून त्याची स्थिति उत्तरोत्तर कशी सुधारत आहे हे 'अगदिकासाची कारक' या 'युद्धोत्तर जग' (विस्वया) विभागाच्या ३० व्या प्रकरणाले दाखविले आहे, अर्थात्तु या लेखांतहि यासंदर्भात थोडेसे विवेचन केले आहे व आजहि हिंदुस्थानास आशावाद उत्पन्न होत असलेला आनंददायक देशाचा दृष्टीने पडतो लोकांनी काही स्वास्थ व सुख मिळू लागल्याकारणाने निराशेची पद्धत दिवसेंदिवस लागली आहे. शिवाय, आत्ममार्ग व इतर धार्मिक पथ उदयास येऊन भारताला निराळा धार्मिक आशावाद शिकवीत आहेत. पाश्चात्य अधिभौतिक वादांनी यापूर्वीच जमीन तयार करून ठेविली आहे व तीत आर्वात्मज्ञ व गूढज्ञान आचारप्रधान धर्माचा क्षय झाला तरी अध्यात्मिक भावना कमी होणार नाहीत अशा आशेच ने येत आहे. सुराज्य, स्वातंत्र्य, समता, शिक्षण, सामाजिक सुधारणा, वगैरे व्यावहारिक जगांतल्या गोष्टीकडे लोकांचे आतं लक्ष लागू लागल आहे. तिष्ठा भावी काळ पूर्ण आशावादिताचा उगवेल अशी भाशा करण्यास बरीचसा जगा आहे.

वीरस्य किंवा पाश्चात्य निराशावादाबद्दल असे म्हणण्यास हरकत नाही की तत्त्वज्ञान विषयक ज्या सिद्धांतावर तो उभारलेला आहे तो सिद्धान्तच अपाक्ष आहेत मानवी दृष्टीने जगापद्धत एवढेच म्हणता येईल की जगातील

बन्याचशा गोष्टी अथाप मानवीसुद्धीला आवळून झाल्या नाहीत व म्हणून बऱ्याच वेळां आपल्या मानवी आशा तूट होत नाहीत त्यामुळे मन निराश व दुःखी होते. तथापि तेवढ्यावरून सर्व जीवित दुःखमेव आहे असला निराशावाद प्रस्थापित होऊं शकत नाही तसेच पूर्णपणे आशावाद प्रस्थापित करणेहि वटीण आहे. कारण जी गोष्ट एक, मनुष्याला चांगली वाटते तीच दुसऱ्याला वाईट वाटते. सुख हे ज्येष्ठ अशावादी व निराशावादी दोघांनाहि मान्य असून गग हे दुःखाला अधिक कारणीभूत की सुखाला अधिक कारणीभूत हा प्रश्न सोडवावयाचा आहे. पण जगातील एकेदर सुखानी व दुःखाची बेरोज येऊन घणाबाकी लागणे हेच काम अशक्य आहे. कारण सुखदुःखनिपेयक मानसिक भावना याच इतक्या अव्यंत गुंतागुंतीच्या व अन्वयान्तरातून होत असते की त्यांचे निश्चितपणे स्वरूप ओळखणे पुष्कळ वेळा अशक्य असते. किर्येक वेळां घुरदुःखापासूनच एकप्रकारचे विलक्षण समाधान वाटून असते प्रयत्न व प्रेम, कष्ट व भय, स्वाध्याय, आत्मपश्य व सुख या दुःखसम वाटणाऱ्या गोष्टींच पुष्कळ वेळां मनुष्यामधील भवे कर्तृत्वशक्ति जागृत करून त्याला यावरून दुःखमेव गोष्टी करण्यास प्रवृत्त करतात व त्या करण्याने त्याला सुख होत असते याप्रमाणे बारकाईने विचार केल्यास निराशावादी लोक दुःखाची म्हणून जी यादी करतात तीच चुकीची आहे असे म्हणावे लागते प्रत्यक्ष अनुभव असा आहे की, सुखाच्या किंवा दुःखाच्या कोणत्याहि प्रसंगा 'सदिष्ट्या' (गुडवुल्ड) मनात वास करित असल्यास किंवा आपल्याकडील कल्याण तत्त्वज्ञानातील सुखदुःखातील असलेली दिव्यप्रज्ञा प्राप्त झालेली असल्यास तिच्या पुढे सामान्य सुखदुःख किंवा आपला निराशावाद यांना काही महाव उरत नाही.

निवृत्त—एक वेदांग. यास्काचा निवृत्तग्रंथ हा बहुतः वेदावरील टीकाग्रंथ आहे, आणि उपलब्ध असलेल्या कोणत्याहि संस्कृत टीकाग्रंथातून किर्येक घातकांनी जुना आहे. आचार्योच्या उपयोगासाठी संपादितल्या 'निपटु' नामक अष्टाध्यायी व अपर्य वेदिक धर्मकोशाच्या आपारावर निवृत्त प्रजात झाले आहे. याची माहिती व काळ यासंबंधी निवेदन मेदविया (पृ. १५५) व विज्ञानेतिहास (पृ. १५४-१५५) या विभागांत मागे येऊन गेलेले आहे.

श्रेणी हेमराज श्रीकृष्णदास यांनी धोब्यकटेश्वर छापखान्यात छापून सन १८३४ त प्रसिद्ध केलेली प्रत चांगली आहे.

निर्णायक, वि. य. य. प्र. वे. श.—काही विशिष्ट प्रकारच्या धौमिक फलाना निर्णायक म्हणतात. ही फळे काही टराविक नियमांनी काढता येतात व ती विशिष्ट प्रकाराने मांडतात; म्हणून निर्णायकाचे गणित करावयाची एक रांति आहे; आणि निर्णायकाच्या धर्मासंबंधी मीमांसाहि आहे. हे धर्म निर्णायकाच्या आकृतीवर अवलंबून असतात.

इति हा स.—न्यूटनचा प्रतिस्पर्धी प्रसिद्ध जर्मन गणितज्ञ लिब्निट्झ यांनी इ.स. सन १६९३ मध्ये अनेक बीजविषयक शाखा समीकरणार्ची मूळ गुणाच्या रूपांत मांडतात ते गुण एका विशेष पद्धतीने येतात असे पाहिले. जेतर १७५० साली कॅपरने (स्त्रासबर्ग १७०४—५२) येनिकरीतीने इकरावे अवयवन करताना निर्णायकावादि बराच विचार केला. निर्णायकाच्या विस्तारातील चिन्हांचा नियम यानेच घोषून काढला. त्यानंतर वेदो (फॅच, १७७९), लाशस (फॅच, १७८९—१८२०), हॅडरमॅन्डी (फॅच, १७७९), लॅमॅन्स (फॅच, १७९९—१८१३) यांनी या विषयात बरीच भर घातली. या विषयावर पहिल्या प्रथम स्वतंत्र ग्रंथ लिहिणारा फॅच गणितज्ञ कोंबी (फॅच) हा होय. या लेखात दिलेले बहुतेक सर्व निवेदन त्याच्या ग्रंथात आढळून येते. गणित विषयातील बहुतेक सर्व शाखांत या विषयाचा उपयोग होतो. निरनिराळ्या विषयात निर्णायकाचा उपयोग करून याकोबी (जर्मन, १८०४—५१), हेसे (जर्मन, १८११—७४), फॅले (इंग्लंड, १८२१—९५) सिम्प्ले-स्टर (इंग्लंड, १८१४—१८९७), वगैरे गणितज्ञांनी या विषयाचा बराच विस्तार केला आहे. कोणत्याहि शाखेतील सिद्धान्त योद्ध्यांत व व्यवस्थित रीतीने सिद्ध केल्यात या विषयाचा उपयोग होतो, एवढेच नव्हे तर किर्येक नवीन सिद्धान्त घोषून काढण्याकडेहि याचा उपयोग झाला आहे. या विषयावर ईमरी मापेंत स्कोटिस्बुर्ग, स्कॉट, वॉल्ड व झूर यांचे ग्रंथ आहेत. त्यांपैकी झूरच्या ग्रंथात मूळ लेखाने उतारे ऐतिहासिक क्रमाने दिले आहेत. प्रस्तुत लेख स्कॉटच्या ग्रंथाच्या आधारेने लिहिला आहे.

हा विषय सहज समजण्याकरिता, ज्या प्रथामुळे निर्णायक घोषून काढले त्या प्रथाच्या काही घोष्या उदाहरणांचा विचार केला पाहिजे. हा प्रश्न म्हणजे अनेक बीजविषयक

$$अ_१ + अ_२ + इ_१ = ०$$

$$इ_१ + इ_२ + इ_३ = ०$$

अर्थात् असतील तर इ, हा आणि य या अज्ञातांचें प्रमाण
इ. : इ. य. : अ_१ - अ_२ : अ_१ - अ_२ : अ_३
- अ_३ असे राहिल. याप्रमाण वर १ मांडल्याने मागील
उत्तर निघतात.

आता आपण खालील तीन समघात साध्या समीकरणांचा
विचार करू.

$$क_१ = अ_१ + अ_२ + अ_३ + अ_४ = ०$$

$$क_२ = इ_१ + इ_२ + इ_३ + इ_४ = ०$$

$$क_३ = उ_१ + उ_२ + उ_३ + उ_४ = ०$$

या समीकरणावरून साधलेल्या

$$प_१, प_२, प_३ = ०$$

या समीकरणासमर्थ कर

$$प_१ अ_१ + प_२ इ_१ + प_३ उ_१ = ० आणि$$

$$प_१ अ_२ + प_२ इ_२ + प_३ उ_२ = ०$$

तर य आणि व यांचे गुण नाहीसे होतील आणि या-
करिता

$$प_१ : प_२ : प_३ :: इ_३ उ_१ - उ_२ इ_१$$

$$: उ_२ अ_१ - अ_३ उ_१ : अ_२ इ_१ - अ_३ इ_२$$

हें प्रमाण राहिले पाहिजे.

प_१, प_२, प_३ हे वरील प्रमाणात घेतल्याने साधित समी-
करण

$$\begin{aligned} & [अ_१ (इ_३ उ_१ - उ_२ इ_१) + इ_२ (उ_२ अ_१ - अ_३ उ_१) \\ & + उ_३ (अ_२ इ_१ - अ_३ अ_२)] हा + [अ_१ (इ_३ उ_१ - उ_२ इ_१) \\ & + इ_२ (उ_२ अ_१ - अ_३ उ_१) + उ_३ (अ_२ इ_१ - अ_३ अ_२)] इ \\ & = ० असे \end{aligned}$$

अर्थात् टक् + टक् = ० या प्रकारचें होईल. ट आणि क
ही फलें एकाच आकृतीची आहेत वण करक एवढाच की ती
वेगवेगळ्या गुणाची वनली आहेत. टला

$$अ_१, अ_२, अ_३$$

$$इ_१, इ_२, इ_३$$

$$उ_१, उ_२, उ_३$$

असे लिहिणे सोईस्कर पडतें. ह्या मांडण्याला तिसऱ्या दर्जाचा
निर्णायक म्हणतात. ह्या निर्णायकात तीन आह्व्या ओळी
व तीन उभ्या रांगा आहेत, व म्हणून नऊ घटक आहेत.
त्याचप्रमाणे टला,

$$अ_१, अ_२, अ_३$$

$$इ_१, इ_२, इ_३$$

$$उ_१, उ_२, उ_३$$

असे मांडले पाहिजे आह्वन वरील समीकरणातील अज्ञा-
ताची प्रमाणे—

$$इ = -इ$$

$$अ_१, अ_२, अ_३$$

$$इ_१, इ_२, इ_३$$

$$उ_१, उ_२, उ_३$$

$$= य = -य$$

$$अ_१, अ_२, अ_३$$

$$इ_१, इ_२, इ_३$$

$$उ_१, उ_२, उ_३$$

पांच अज्ञातांनी घडलेली चार समघात साधी समीकरणे
म्हणुणांच्या रीतीने सोडविण्याकरिता वरील फलांचा उपयोग
करता येतो. आणि हाच क्रम बाह्य अज्ञातांनी घडलेल्या
साध्या समीकरणास लागू पडतो. साधारणतः आपणांस असा
निष्कर्ष काढता येईल की म + १ अज्ञातांनी घडलेल्या म
समघात साध्या समीकरणांत अज्ञातांचे प्रमाण म घटकांनी
वनलेल्या म घाताच्या समघात फलानें ठरविता येतें, व ह्या
फलें समीकरणातील गुणांनी वनलेल्या निर्णायकाच्या रूपानें
मांडता येतात ह्या निष्कर्ष पुढें सिद्ध करण्यात येईल.

पहिल्या दर्जाचा निर्णायक (अ) आहे व याचें वैजिक
रूपांतर अ आहे. दुसऱ्या दर्जाचा निर्णायक

$$अ_१, अ_२, अ_३$$

$$अ_१, अ_२, अ_३$$

कोणत्याहि दर्जाच्या निर्णायकाचे विस्तृत वैजिक रूपांतर
काढण्याचे नियम पुढील भागात दिले आहेत

ही सोडणी नोट समजण्याकरता तिसऱ्या दर्जाच्या निर्णाय-
काचे कोही साधे घर्म सिद्ध केले आहेत कोणत्याहि दर्जाच्या
निर्णायकांना लागू असणाऱ्या नियमांची ह्या विशिष्ट उदा-
हरणें आहेत

$$अ_१, अ_२, अ_३ = अ_१ (इ_३ उ_१ - उ_२ इ_१)$$

$$न = इ_१, इ_२, इ_३ + अ_२ (इ_३ उ_१ - उ_२ इ_१)$$

$$उ_१, उ_२, उ_३ + अ_३ (इ_३ उ_१ - उ_२ इ_१)$$

विस्तृत फलांचे प्रत्येक पद $\frac{1}{2}$ अथवा $\frac{1}{3}$ या स्वरूपाचें

आहे. ह्यामध्ये प, फ, व, हा १, १, २ ह्या अनुबंधांचा एक
प्रस्तार आहे. अर्थात्च हें पद तीन घटकांच्या गुणाकारानें
बालें आहे. मात्र प्रत्येक ओळीतून व प्रत्येक रांगेतून कक
एकच घटक या पदांत आहे. अ, इ, उ, हें पद डार्याकडून
उभ्याकडे उतरणाऱ्या कर्णरेषेतील घटकांचे वनलेले असून
घनविन्हीत आहे अथवा एकच ह्या स्वरूपाच्या दुसऱ्या
कोणत्याहि पदाचें विन्हीत प, फ, व, या प्रस्तारावर अवलंबून
असतें. प, फ, व ह्या प्रस्तार १, २, २, ह्या प्रस्तारावरून
विषम अवलंबवलांने ह्याला असल्यास पदाचें विन्हीत रूप
समजावें. ह्यावरून अर्थात् पदाचें विन्हीत घन व अर्थात् पदाची
रूप होतात.

'न' या निर्णायकांतील ओळीस कराने रांग वरून मोडले असता तो दुसरा निर्णायक होतो तो 'न' च्याच बरोबर असतो. म्हणजे—

$$अ, अ, अ, = अ, इ, उ,$$

$$इ, इ, इ, = अ, इ, उ,$$

$$उ, उ, उ, = अ, इ, उ,$$

हे दोन्ही निर्णायकांची विस्तृत रूपे मांडून पाहिलीं असतां सिद्ध होईल.

'न' च्या कोणत्याहि दोन ओळींची अथवा रांगांची अदलाबदल केली तर नवीन झालेला निर्णायक 'न' बरोबर होतो, कारण असे करण्याने 'न' च्या विस्तारानून अनु-बर्णांचा क्रम कायम ठेवून दोन अक्षरांची अदलाबदल होते, किंवा अक्षरांचा क्रम कायम ठेवून दोन अनुबर्णांची अदलाबदल होते. दोन्ही रीतीने नवीन निर्णायक 'न' बरोबर होतो उदाहरणार्थ जर २ व्या व ३ व्या ओळींची अदलाबदल केली तर नवीन निर्णायक बनतो.

$$\left. \begin{array}{l} अ, अ, अ, = अ, (उ, इ, इ, उ,) \\ उ, उ, उ, + अ, (उ, इ, इ, उ,) \end{array} \right\} = -न$$

ह्यावरून चांगे सिद्ध होते की निर्णायकांत दोन ओळी किंवा रांगा समान असल्यास निर्णायक 'न' होतो.

$$न = अ, (इ, उ, इ, उ,) + अ, (इ, उ, इ, उ,) + अ, (इ, उ, इ, उ,)$$

$$= अ, इ, इ, + अ, इ, इ, + अ, इ, इ,$$

यावरून 'न' हा पाहिल्या ओळीतील अ, अ, अ, या वटकांचे लक्षे समयात फक्त आहे, व त्याचे गुण इतर ओळी-तील वटकांची बनलेले दुसऱ्या दृष्टीने निर्णायक होत असे दिसून येते. 'ब' दुसऱ्या कोणत्याहि ओळीतील किंवा रांगे-तील वटकांनी बनलेल्या साध्या वळ्याच्या स्वरूपात मोडतो येईल ह्यावरून,

$$क, + रा, क, + रा, क, + म, व,$$

$$इ, इ, इ,$$

$$उ, उ, उ,$$

$$= क, क, क, + रा, रा, रा$$

$$इ, इ, इ, इ, इ, इ,$$

$$उ, उ, उ, उ, उ, उ,$$

असे सिद्ध होते. याप्रमाणेच कोणत्याहि रांगेतील सर्व वटक रिपट असतील तर तो निर्णायक दोन निर्णायकांच्या बरेच बरोबर असतो हाच नियम जास्त व्यापक केला तर असे म्हणता येईल की जर पहिल्या रांगेतील प्रत्येक वटक 'व' पदाचा बनलेला असला व लक्षे व दुसऱ्या रांगेतील प्रत्येक वटक 'क' पदाचा व तिसऱ्या रांगेतील प्रत्येक वटक 'ब' पदाचा असेल तर 'न' हा वळ्याच्या निर्णायकाच्या बरोबर होईल.

मोडतो येईल. यापेक्षा प्रत्येक निर्णायकांतील रांगा मूळच्या रांगांतील अनेक पदांपेक्षा अतुल्य पदांच्या वटकांनी बन-लेल्या असतात. याचप्रमाणे 'रांग' या शब्दाच्या ऐवजी 'ओळ' हा शब्द घालून वरच्याच सारखा दुसरा एक नियम करता येईल. पुन्हा कोणत्याहि रांगेतील किंवा ओळीतील वटकांनी 'व' ने गुणले असता 'न' हा 'व' ने गुणला जातो. जसे—

$$पञ, अ, अ, = प \times अ, अ, अ,$$

$$पइ, इ, इ, इ, इ, इ, इ,$$

$$पउ, उ, उ, उ, उ, उ, उ,$$

पुन्हा कोणत्याहि निर्णायकाच्या रांगेतील वटकात दुसऱ्या कोणत्याहि रांगेतील वटक अनुक्रमाने मिळविले असता निर्णायकाचा किंमत बदलत नाही.

$$\left. \begin{array}{l} अ, + अ, + अ, अ, अ, \\ इ, + इ, + इ, इ, इ, \\ उ, + उ, + उ, उ, उ, \end{array} \right\} = न.$$

तिसऱ्या दृष्टीच्या दोन निर्णायकांचा गुणाकार तिसऱ्या दृष्टीच्याच निर्णायकाच्या स्वरूपात मोडतो येतो. याकरिता खाली दिलेल्या निर्णायकाचा विचार करू.

$$न = कअ + खइ + गउ कअ + राइ + गउ$$

$$कअ + खइ + गउ कअ + खइ + गउ$$

$$कअ + खइ + गउ कअ + खइ + गउ$$

$$कअ + खइ + गउ कअ + खइ + गउ$$

$$कअ + खइ + गउ कअ + खइ + गउ$$

$$कअ + खइ + गउ कअ + खइ + गउ$$

$$कअ + खइ + गउ कअ + खइ + गउ$$

वरील निर्णायक निरनिराळ्या रांगा निवडून वेलेल्या खासच्यासारख्या सत्तावीस निर्णायकांच्या बरेचबरोबर आहे.

$$\begin{array}{lll} कअ कअ राइ & कअ खइ गउ & \\ कअ कअ राइ & कअ खइ गउ & इत्यादि \\ कअ कअ राइ & कअ खइ गउ & \end{array}$$

ह्यापेक्षा फक्त सहाच निर्णायकांत क रा ग या निर्णायकांची सर्व अक्षरे आहेत व कक क रा ग सेवदेव नाहिले होते नाहींत. याकीचे २१ ॥ ॥ ॥ नाहिले होतात. त्या निर्णायकांला 'उ'

आणि
अ इ उ ला 'उ' म्हणून २७ निर्णायकांपेक्षा नाहिले
अ इ उ न हांगाच्या महा निर्णायकांत 'उ' हा
अ इ उ सहावा अक्षर असून दुसरे अक्षर 'उ'
नी ६ पंद होत. उदाहरणार्थ—जर दिलेल्यांपेक्षा दुसरा
निर्णायक = उअइइ आणि 'उ' च्या गुणाने विवृ
'उ' च्या विलासीतील पदांच्या विवृतासारखेच असते इ
अ रा विस्तार मोडल्याने दिवून येईल म्हणून, न = उ. उ.

बरील गुणकाराच्या रीतीस 'रांगीनी केलेल्या गुणकार' असे म्हणतात. अशाच रीतीने ओळीवांढी गुणकार करता येईल. असे:-

कख × अइ
कखं अइ
= कअ + खइ अइ + खइ
कअ + खइ किवा
= कअ + कं अं खअ + खअ
कइ + कं इ खइ + खं इ अथवा
= कअ + खअ कइ + खइ
कअ + खं अं कइ + खं इ किवा
= कअ + कइ खअ + खइ
कअ + कं इ खअ + खं इ
×

निर्णायकाधीन्यस्याहंकारस्याप्येव सङ्घातः स
धर्मः—मद्वैताचार्यानिर्णायकमैधत्तकविफलं आदि. ह्यहं
पदार्थादीनां प्रत्ययं साधुः सिद्धिर्न मोहकर इति. निर्णा-
यकाधीन्यप्येव निर्णायकाधीन्यहंकारः—

अ११	अ१२	अ१३	अ१४
अ२१	अ२२	अ२३	अ२४
अ३१	अ३२	अ३३	अ३४
...
...
अ४१	अ४२	अ४३	अ४४

यावरून असे ही घटक प व्याख्या ओलांतील ब व अक्षर होय, अथवा ब व्याख्या रोंगेंतील पवें अक्षर होय। आळां अध्यास स्तम्भ चकल खासी व वाता जाणीकरून उज्जाचके क्रमाने मोजावया, हे घटक एका चौरासात मांडले आहेत असो समजावे व त्याचा अ११, अ२३, अ३३, ... अम्रम हा गत्य अध्यास प्रधान करी आपणा.

कोणत्याहि निर्णायकाचा विस्तार लिहायचा असत तर तो खालील ३ नियमांनी लिहावा.

(अ) प्रत्येक ओर्बितुन व रांगितुन एकच घटक घेऊन त्या सर्वांचा गुणाकार केला म्हणजे निर्णायकच्या विस्ताराचा एक पद होतं. उदाहरणार्थ, अ ११. अ २२ अ ३३... अ ११म हा प्रधान कर्णातील घटकाचा गुणाकार विस्तारातील एक पद आहे. या पदास प्रधानपद म्हणतात व याचें निम्ह धन असतं.

(आ) दुसऱ्या कोणत्याही पदाचे चिन्ह खाली दिलेल्या नियमांने काढावे. पद मांडतावा पहिले अक्षर पहिल्या ओळीतील, दुसरे दुसऱ्या ओळीतील, या क्रमाने अक्षरे मांडावी म्हणजे असायच पहिले अनुबंध नैसर्गिक क्रमाने राहतील व फक्त दुसऱ्या अनुबंधाचा क्रम विरलिराखा होईल या दुसऱ्या अनुबंधाचा जो प्रस्तर होईल त्यावर नैसर्गिक

कर्मोत्त आणयुक्तीतों जर विषम अदस्तापदली करणया
 कामस्य तर हया पदाव कृण विन्द् छापे व सम असत्यात
 घन विन्द् छापे. अशा रीतीन 'म' दर्शय्या निष्पेयकाची
 पदे म । (क्रम गुणित म) असतात, व ह्योपेकी अर्धा पदे
 घन व अर्धी कृण असतात.

* मार्गीत परिभाषेवरून निर्णायकाची मांडणा—

$\begin{matrix} \text{अ११} & \text{अ१२} & \dots & \text{अ१म} \\ \text{अ११} & \text{अ१२} & \dots & \text{अ१म} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \text{अ१म} & \text{अ१म} & \dots & \text{अ१मम} \end{matrix}$

(२) हे विद् एखाद्या पद्याच्या पूर्वी मांडले असता दिलेल्या नियमास अनुसरून होणाऱ्या त्या पदसंसारच्या शक्य तेवढ्या पदांची बेरीज दर्शविते) निर्णयकाची मांडणी दुसऱ्या तऱ्हेने करण्यासोडि चाल आहे. ती अशीः—

अ, इ, उ..... या निर्णायकास भाषण सक्षेपात्
 अ, इ, उ..... अ, इ, उ..... अक्षि
 अ, इ, उ..... लिङ् १८वा प्रकाश्या मांडणोस
 अतिशेषान [अक] (प, क
 = १११.....) अक्ष किंदा
 अम इम उम... [अम] अक्षि मांडता.

कोणत्याहि निर्णायकाच्या ओळीच्या राणा केल्या व
राणाच्या ओळी केल्या तरी ह्या निर्णायकाची किंमत बदलत

आ११ अ११ अ११...अम१ जाही. वरील विनयकास
अ११ अ११ अ११...अम१ असे माळ्यास त्याचे प्रधान
अ११ अ११ अ११...अम१ पद पूर्वावेळ असून त्याच्या
... .. वित्तासाठी पदवीस चिन्ह
... .. दारिण्याकरिता दुसऱ्या अनु-
... .. बंधाच्या क्रमाच्या ऐवजी

अ म अ म अ म... अम पढिल्या अशुभंघाचा फल
 लक्षात घ्यावा लाभेल इतकंच. पूर्वीच्या विस्तारातील कोण-
 त्यादि पदांचे चिन्ह याच्या विस्तारातील रयाच पदाच्या
 जिन्हाप्रमाणे असते यावरून दिलेला नियम सिद्ध होतो.

सांख्यिक अंक—पार्टी अंकाचे नियम बाजगाणि-
तातील अंकनाहीद्विष्टाण पद्धताने बरोबर व शुध्दाकार यास
सांग पडणारे नियम तीन आहेत.

नियम १ का:-सांमयिक नियम; ग्रहणजे,
 $(अ+इ)+उ = अ+(इ+उ) = अ+इ+उ$
 वाणि अइउउ = अउइउ = अइउ.

नियम २ राः—क्रमविषयक नियम, म्हणजे,
 $a + d = d + a$ आणि $a \times d = d \times a$
 नियम ३ राः—सांख्यिक नियम; म्हणजे,

$$\begin{aligned} (a+b) &= a+b \\ d(a+b) &= da+db \end{aligned}$$

बीजगणिताच्या आधुनिक प्रगतीमुळे ज्या अंकांनी वरील नियमांपैकी एखादा नियम लागू पडत नाही, किंवा एखादा नियम, थोडेंसे रूपान्तर होऊन लागू पडतो, अशांवाढी उप-योग गणितशास्त्रांत करावा लागतो.

उदा. अकार्वा वरील तांन्हि नियम लागू पडतान, मग ते खरे असोत वा काल्पित असोत ह्यांत सांचयिक अंक म्हणतात.

आतो आपण ज्यास सांख्यिक अंक म्हणतात त्याचा विचार करू.

६, ६, ६, ... ६म या म अंकांचा एक संघ
आहे. यापैकी प्रत्येक अंकाला वेगवेगळ्या संचयिक अंकांनी
गुणून त्यांची बेरीज केली असता जो अ = अ, ६, + अ, ६,
+ अ, ६, + ... अम ६म

असा एक अंक होतो त्यास न दशाचा सांख्यिक अंक म्हणतात.

धार्मिक अंकांशी संलग्न असता. या संघातील ल. ल. ल. इत्यादि प्रत्येकास भोजनगिताचे तीनदिन नियम लागू पडतात परंतु त्यांचा परस्परांशी संबंध असत. बेरजेस धार्मिक व क्रमविषयक नियम लागू पडतात, पण गुणाकारात मात्र या नियमांचे थोडे रूपांतर होते, ते असे:-

Δ आणि δ हे कोणतेही अंक असले तरी
 $\Delta_2 \Delta_3 = - \Delta_3 \Delta_2$ आणि $\Delta^2 = 0 \dots (1)$

जर $x = x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$ ह्या
आणि $y = y_1, y_2, y_3, \dots, y_n$ ह्या

तत्र अत्र आनि ई हे दोन सहासिक अंक असून त्यांचा गुणाकार खात्री दिव्याप्रमाण होईत.

$$\begin{aligned} \text{अ. ई} &= \text{अट लट, अड लड} \\ &= \text{अट लट अड लड} \\ &= \text{अट अड लट लड.} \end{aligned}$$

माने दिलेल्या (१) ल्या समीकरणानुसार
अ. ई = (अ. इ.-अ. ए.) ल. ल.

$$+ \dots + (a_{n-1} - a_n) a_n$$

महान अ. ई = -ई. अ आणि अ^० = ०

नियम लागू पडतात तेच सर्किलरक अंकासिद्धि लागू पड-
 ाल

जर क हा एखादा सांख्यिक अंक असला तर—
 (जाक रे) रे - २४ रे + क रे - २४ रे

यावरून दोन साकल्पिक अंकांचा गुणाकार स्यातील एकास दुसऱ्याच्या कितीहि पटीने वाढविलें तरी बदलत नाहीं.

अ. ई. उ....ठ का गुणाकारतांति एखाद्या उ अंकाच्या ऐवजी जर उ+क, अ+क, ई+....+क ठ लिहिले तरी गुणाकार बदलणार नाही. यावरून सांगितले की अंकांचा गुणाकार

कार ठराविक असून भागाकार मात्र ठराविक नसतो. कारण
ज्या अर्धी, १ २

(अ+कई) ई = अ.ई त्या अर्था
अ.ई

$\frac{1}{r} = \frac{1}{R} + \frac{1}{r}$ यात क हा कणताहे सावयिक अक
होय

ल_१, ल_२, ल_३ इत्यादि सर्वे अंकाया गुणाकार १ यरोवर
होयो अर्धे समर्थ. यावे कारण पठे समजेल.

व्यापण अ, अ, अ, ... अम असा जर एक निर्णायक
घेतला व्यापण स्यातीस

$u_1, u_2, u_3, \dots, u_m$ $v_1, v_2, v_3, \dots, v_m$
 $u_1, u_2, u_3, \dots, u_m$ $v_1, v_2, v_3, \dots, v_m$
 $u_1, u_2, u_3, \dots, u_m$ $v_1, v_2, v_3, \dots, v_m$

[illegible]

अंक होतात त्याचा गुणाकार—

$$p = (a_1, l_1, +a_2, l_2, + \dots + a_m, l_m) (d_1, l_1, +d_2, l_2, + \dots + d_m, l_m) \dots (z_1, l_1, +z_2, l_2, + \dots + z_m, l_m)$$

आतां लक्ष पातून लक्ष पर्यंतच्या अंकांत जर दोन अंक

समान अवले तर तें पद ० बरोबर होईल. समान नसल्यास
च, छ, ज, ... क्ष हा १, २, ३, ... म याचा एव

प्रस्तार आहे व त्यांत १, २, ३, ... म यांशीच बदलाबदलीच्या संख्येवर त्या पदांचे चिन्ह अव-

लेवून राहिल. कारण ल०, ल०, ... ल०, ल०... ल० या पदांची किंमत एकच असते. यावरून प या गुणाकारांत

निर्णायकाच्या विस्तारांतलें सर्व पदें आपल्या विशिष्टचिन्हा-
संकट असतात. अर्थात्च निर्णायकाच्या विस्तार अशा गुणा-

काराने काढता येतो.
 कोणत्याहि दर्जाच्या निर्णायकाच्या दोन ओळींची किंवा

राणांची बदलबदल केल्यास निर्णायकाची किंमत कायम राहून श्याजें चिन्ह मात्र बदलतें. अर—

$$n = 11(अच, ल, + \dots + अचल ल + \dots + अचल ल + \dots + अचल ल)$$

(॥ हे चिन्ह कोणत्याहि संख्येच्या पूर्वांमांडले असता त्या प्रकारच्या सर्व संख्यांचा गुणाकार दर्शविते) आणि प

आणि व व्यासांगांची बदलाबदल केल्याने न हा निर्णायक होईल तर—

$$n = 11(a_1 + a_2 + \dots + a_{11})$$

सांख्यिक संकायाचे वेरजेमध्ये कमविशेषक नियम लागू पडत अस्त्याने न हा निर्णायक न पाहून लक्ष्य व लक्ष्य या

दोन अधुरांची भदलाबद्ध वेत्यानें होतो. अर्थातच प्रत्येक प्रदाच्या सांख्यिक अभ्यासान फरक पडत नाही थ केवळ

सांख्यिक अवयवांतच फरक पडतो. यावरून न = -३. व हाच नियम ओळींमदि लागू पडतो.

$$\begin{array}{rcl} \text{क}_1 & \text{क}_2 & \text{क}_3 = (12)(13) + (13)(12) \\ \text{ख}_1 & \text{ख}_2 & \text{ख}_3 = + (11)(23) + (13)(12) \\ \text{ग}_1 & \text{ग}_2 & \text{ग}_3 = + (12)(13) + (23)(11) \\ \text{घ}_1 & \text{घ}_2 & \text{घ}_3 = \text{साध्यतः } (12)(13) \\ \text{दृष्टान्ते क}_1 & \text{क}_2 & \times \text{ ग}_3 \text{ ग}_4 \end{array}$$

अर्थात्च हा निर्णायक '२म' दर्जाचा आहे. तर याचा म दर्जाचा कसब्याकरिता खात्री भिदिल्याप्रमाणे करावे. या निर्णयांकातील 'म+१' ची रांग नवोन तःदेवे मोठ्या-का निर्यात घटिच्या रांगेतून घटकांनी १११११ गुण ते 'म+१' च्या रांगीतील घटकांत अनुक्रमे मिळवावे, त्याच प्रमाणे २व्या रांगीतील सर्व घटकांना १११११ गुण देण्यात 'म+१' च्या रांगेत मिळवावे. आणि याचप्रमाणे जितक्या, थोड्या ... म च्या

हे निर्मळ साधू प्रथम शुभ वसंत परिधान करीत असत व हिंदु धर्मग्रंथांचा अभ्यास करीत, त्यामुळे शीशू धर्माशी त्यांचा संबंध कमी झाला. पुढे ते भगवी वस्त्रे वापरून व शिक्षा मागून निर्वाह करू लागले. निर्मळ साधूंचा पंथ फार व्यवस्थित वागणारा असून पूज्य मानला जातो. त्यांच्या प्रत्येक मठावर मुख्य अधिकारी मुद्द असतो. त्यांचा मुख्य अखाडा हरिश्चर येथे आहे व त्याशिवाय अमृतसर व पंजाबातील इतर ठिकाणीही त्यांचे मठ आहेत.

निर्मळ, ता. ल. वा.—हैद्राबाद संस्थानामधील आदिलाबाद जिल्ह्याचा एक तालुका. क्षेत्रफळ ४८० चौरस मैल. लोकसंख्या (जाहंगिरी धरून १९११) ५५९९८. यात निर्मळ हा एक गाव असून १८८ खेडी आहेत व १५ जाहंगिरी आहेत. येथे तांदुळाचे उत्पन्न भरपूर होते. गोदावरी नदी ह्या तालुक्याच्या दक्षिण सीमेवरून वहाते १९०५ साली ह्या तालुक्यातील काही खेडी फितवतकडे गेली व त्यावेळी नसांपूरचा भाग या तालुक्यास जोडण्यात आला. निजाम सत्तावतंन हा १७५५ साली सेनापति सुसीबरोबर औरंगजादाहून गोवळकोंड्यास जात असतो मार्गेत निर्मळच्या राजनि त्याजवर हल्ला केला. पण राजाचा पराभव होऊन तो मारला गेला.

गा. व.—निर्मळ तालुक्याचे मुख्य गाव ह्या गावाभोवती तट आहे. लोकसंख्या १५८८. याच्या भोंवतालच्या टेकड्यांवर लहान लहान किल्ले आहेत, मोठा किला शहराच्या मध्यभागी असून तेथे मोठकडीत आलेला राजासाद आहे.

निर्मळ—मुंबई इलाखा. जणें जिल्ह्याच्या वसई तालुक्यातील एक खेडें. हें वसईच्या उत्तरेस ६ मैलावर आहे. हें वायेंत पुण्यासम समजें जात असून, येथें एक लिंग आहे. येथें शंकराचार्यांनी समाधि असून कार्तिक वद्य एकादशीस त्यांच्या पुण्यतिथीनिमित्त मोठी जत्रा भरते. पितळेची व तांब्याची भांडी, सुकी केळी, मिठाई, कापड व शुरांचा बाजार येथें मोठा भरतो जत्रेस हिंदु, पारशी, मुसलमान, ख्रिश्चन इत्यादि सर्व धर्मांचे लोक नेतात येथें एक सातव्या शतकातील शिलालेख आहे. पोर्तुगीज अगलाच्या वेळीं या सातव्याशतकीस एक देवालय येथें आहे. १७३१ साली मराठ्यांनी वसई घेतल्यावर निर्मळ पुन्हा पुर्नात करण्यांत आले व लिंगाच्या जागी दत्तदेवाच्या पारुळीची स्थापना करण्यांत आली. वसईचा सर सुभेदार शंकरजी केदार यांनी १७५० साली बांधलेला देवालय येथें आहेत. येथें मोठे अन्नघट्ट आहे.

निर्वाण—हा बौद्ध धर्मग्रंथांतला शब्द असून त्याचा अर्थ मोक्ष, मुक्ति असा आहे. शाक्यमुनींच्या उपदेशांतील मुख्य शार 'निर्वाणप्राप्ति' हें आहे. तेव्हां 'निर्वाण' याची स्पष्ट व असेंदिरय करणारा बौद्ध धर्मात असेल असे कोणालाहि वाटेल. पण वस्तुस्थिति अशी आहे की बौद्ध धर्मात निर्वाणा-संबंधी सुबोध विवरण कोठेंच आढळत नाहीं. मनुष्याचे

इहलोकचे अस्तित्व स्पष्ट दृष्टिगोचर आहे व तें दुःखमय आहे हें बौद्धांचे म्हणणे कोणालाहि समजण्यासारखे आहे. मनुष्याला जन्म व मृत्यु ही सारखी एकामागून एक प्राप्त होत असतात, व या जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यांमधून कायमची सुटका होणें, ह्या 'निर्वाणप्राप्ति' याचा अर्थ असेल तर तोहि स्पष्ट कळण्यासारखा आहे, पण ह्या निर्वाणाचा केवळ अभावामक कल्पना (निरेतिव्ह कल्पेत्थान) आहे. प्रत्यक्ष निर्वाण म्हणजे कोणत्या प्रकारची स्थिति हें त्यावरून स्पष्ट होत नाहीं. हिंदु धर्माच्या संस्कृत धर्मात मोक्ष शब्दाचा जन्ममरणापासून सुटका आणि जीवाभ्यास पदार्थांमागें उर्क ब्रह्मात एकीकरण असा अर्थ दिला असून ब्रह्म याची कल्पना अनेक विशेषणें लावून स्पष्ट केली आहे परमब्रह्मप्राप्ति ही अत्यंत आनंदमय स्थिति असते आणि ह्या ब्रह्मानंद इतर सर्व ऐहिक किंवा पारलौकिक आनंदांपेक्षा श्रेष्ठ प्रकारचा असतो असाहि वर्णन हिंदु धर्मग्रंथात आहे. निर्वाणप्राप्ति होईल अर्थात आनंदमय स्थिति असते असे बौद्ध ग्रंथ म्हणतात, पण ह्या निर्वाणप्राप्ति मनुष्याला मृत्यूनंतर प्राप्त होते असे नसून अर्थातपणीच प्राप्त होऊं शकते, असे बौद्ध मत असल्यामुळे ब्रह्म व निर्वाण या गोष्टी निराळ्या असाव्यात.

निलंग—हैद्राबाद संस्थानामध्ये बिदर जिल्ह्यातील एक तालुका क्षेत्रफळ ६५१ चौरस मैल लोकसंख्या (जाहंगिरी धरून) १९०१ साली ८४६७९ होती. ह्या तालुक्यात १४१ रोड व २९ जाहंगिरी आहेत. निलंग हें तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. १९०५ साली वरवाल-राज्जरा तालुक्यातील काही खेड्यांचा ह्या तालुक्याचा समावेश करण्यांत आला. निलंग तालुक्यात काळी कापसाची जमीन आहे.

निलफामारी, पो. विभाग ग.—बंगाल रंगपुर जिल्ह्याचा वायव्येकडील पो. विभाग. क्षेत्रफळ ६४१ चौरस मैल. ह्या पो. विभागाच्या पूर्वे सथोदेवर लिता असून, ह्या प्रदेशाचा पो. विभागीनीचा आहे. जमीन काळी व विषण असून तांदुळाच्या पिकाला योग्य आहे. लोकसंख्या (१९११) ४११८९०. यात तीन गावे व ४७० खेडी आहेत ह्या निरोगी असून रोगराई वगैरे नाहीं. संवाच व उंताचे पीक यादल्या प्रमाणावर आहे. निलफामारी हें याक ईस्टर्न-बंगाल रेल्वेवर एक स्टेशन आहे. येथील लोकसंख्या दोन तीन हजार आहे.

निलिनी (इन्डुलाइन)—हे निळी, काळसा व तांबडड काळसर छटा असलेले रंग आहेत. ते १८६१ साली शोधले गेले. ते युनो-वे-होटाइनपासून निघणारे पदार्थ आहेत. त्याची रचना अँझो-फेनिन या नावाच्या (ते तयार करीत असणारे) मिळणाऱ्या पदार्थांच्या योगाने बरोच समजली गेली. अँझो-फेनिन (C₁₀H₈N₄) हें फेनिन, द्वि-अनिल निलीनघटोकर तापविलें असता किंवा फेनिन, निलीन व निलीन-उज्ज-हरिद एकत्र तापविलें असता मिळते. निलिनीन रंग अम-अँझो-उदोनापासून तयार करतात.

नऊ, क० उ०, न० नऊ, उ०, क० उ०, — न उ०, —>

उ० न० उ० <— न० क० उ० —> क० उ०
(अॅपोसेफीन)

त्याचे चार निरनिराळे भाग करतात. (१) उद-
निलिनीन, (२) आयसो-रोन-इन्डुलीन, (३) रोन-
इन्डुलीन, व (४) नरत-निलिनिन. नंबर ३ व ४ च्या निलि-
नीनाचा रंग तांबडा असून त्यांची रचना खालीलप्रमाणे
आहे.

नउ. क० उ० <— न० क० उ० —> क० उ० व

नउ क० उ० <— न० क० उ० —> क० उ०
नंबर १ व उद-निलिनीन हे अनाम्ल असून त्यांची रचना
वरील अॅपोसेफीन धारची असते आयसो-रोन-इन्डुलीनची

धारणी नउ. क० उ० <— न० क० उ० —> क० उ० याप्रमाणे आहे.
नंबर दोनचे निलिनीन किनेन-डि-हूर-इमिड आशि
उदिल-थ-मिन्सिल-अमिनपासून मिळते नंबर ३ व उदिन-
अॅडी-अ नम्लिल-अमिन व निलीनपासून मिळते व नंबर
४ चे नउ. निलिनीन उदीन-अ-नम्लिल अमिन व नरितल-
अमिनापासून मिळते.

निलीन (अॅनिलीन)—निलीन हे ऐंद्रि अनाम्ल
असून निळ्याच्या विषेक्षक ऊर्जपातनाच्या योगाने मिळते.
१८४१ साली फ्रीडरिचे याने नीळीवर पाळापा कर्विताची क्रिया
करून एक प्रकारचा तेलकट पदार्थ तयार केला, त्यालाच
त्याने निलीन हे नाव दिले. याच सुमारास स्तिनिन नत्र-
उदीन उज्वरहित करून एक अनाम्ल तयार केले व त्यास
पन्निडमू असं नांव दिले, पण हॉफमन याने हे पदार्थ एकाच
प्रकारचे आहेत असे दाखविले व तेव्हापासून हे सर्व प्रकार
निलीन या शब्दाखाली येतात.

शुद्ध निलीन हे तेलकट असून त्याचे वितळण्याचे व
उकळण्याचे बिंदू अनुक्रमे ८ व १८४ आहे. हे हवेत
देखले असता प्राणवायु आत घेते. त्यास झाडाच्या दास-
धारणा वास येत असून त्याची चव करवट पदार्थाप्रमाणे
आतने. हे कमी प्रतांचे असं एक अनाम्ल असून सुमित्र
अम्लाशी संयुक्त होऊन याचा शार होवो. कॅथेड्रॉफकि-
दागी तापविले असता हे गंधक-वर्धनसिनिद देते. निलीना-
पासून बरेच रंग तयार करता येतात, व ज्वरास औषधा
सारखा औषधपास सामगरी इत्येहि तयार करता येतात.
निलीन हे नत्र-उदीन-लोह व हुराम्लाच्या योगाने सोडिस्त
करून तयार करतात.

निलीय (इंडियम)—हा एकद्रि रंगीत असून ए० भाग
असून तो त्याच्या वर्णलेखावरून री० व रिक्टर दांती
स. १८१३ च्या सुमारास शोधला. हा भातु जस्तामध्ये सोप्या
प्रमाणात मिळतो. हा जस्तापासून वेगळा करण्याकरिता

त्यावर हुराम्लाची अशा रीतीने क्रिया करतात की, योहेस
जस्त विद्रुत होण्याचे राहते. हा स्थितीमध्येच हा द्रव काही
वेळ देवस्थानस्थ विद्रुत न झालेल्या जहादाच्या भोंवती त्या
धातूचा साका जमते. मूळ कच्चा धातु अनाम्ली जहाद-क्षारा-
पासून वेगळा करून नत्राम्लामध्ये विद्रुत करतात, व नत्राम्ल
गंधकाम्लाच्या योगाने तप्त करून काढून टाकतात. ह्यावर
अम्लाची क्रिया केली असता त्या धातूचे उत्प्राणिद मिळते.
हे उत्प्राणिद सिंधुद्विगंधकिताशी उकळले असता ह्याचे
अनाम्ली-गंधकित मिळते, व नंतर उष्ण गंधकाम्लावरो-
बर तापविले असता साधे गंधकित मिळते. हे गंधकित
सूप तापविले असता त्या धातूचे त्रि-प्राणिद मिळते.
वेकटी उज्याच्या वातावरणामध्ये हे त्रि-प्राणिद तापविले
असता मूळ धातु मिळतो, हा एक मज्जा ५.२४१ विशिष्ट
दाढ्य असणारा धातु असून त्याचे वितळण्याचे उष्णमान
१५५ आहे. ह्याची तीन प्रकारची हरिद व दोन
प्रकारची प्राणिद होतात. ह्याच्या प्राणिदावर गंधकाम्लाच्या
क्रियेच्या योगाने गंधकित मिळते पुढेन ज्योतीमध्ये ह्याच्या
क्षारांचा रंग काळसर निळा असतो, व त्यामुळे ते ओळ-
खले जातात.

निघडुंग—या जातीत समावेश होणारी शाई बहुतेक
शुद्ध असून काही थोडी लहान झाडाएवढी मोठी असतात.
या झाडाच्या औषधी गुणधर्मोखेरीज यापासून निषणाच्या
गटापर्चा गोश्या रबर तयार करण्याकरिता होणारा उपयोग
विशेष महत्त्वाचा आहे. निघडुंगाच्या अनेक जाती असून
त्यापैकी काही खाली दिल्या आहेत.

यु फो बि आ अँटि को रम-वेत्री (संस्तर), तिधार, शिड्ड,
कमि, नरसिन्ध अथवा नरेंड, तेकायासिन्ध, तसोयवमय्यद
बगेरे याची एतोहेदीय नावे आहेत दक्षिणत कुंपणाकरिता
उपयोगांत येणारी काही शाई या जातीची असून बंगाल व
आसाममध्ये तर या जातीच्या झाडांनी पवित्र मानतात.
ज्या बघिण्याभोंवती याचे पुष्प असते त्याचे हों शाई
चोवले रक्षण करतात व त्यांत रक्षाणाच्या ओलावेहि सर्व-
देशापासून रक्षण करतात असा तेथे समज आहे.

यु फो बि आ ने रि आ य फो लि आ.—निघडुंग, मन्सा-
सिन्ध, पातसिन्ध, सेंद्रुद, थोर, मिंगत, कमि, थेंद्रिकमि,
व याल्लिंग ही या झाडाची नावे आहेत. हे निघ-
डुंगाने लहान रानटी झाड असून ते दर्यान, पश्चिम
किनारा व ओरिसा या ठिकाणी रावकाळ जमिनीवर आढ-
ळते, परंतु विरोपत. बंगालमध्ये याची खणवट करतात.

उपयोग.—याचा व मागे दिलेल्या जातीच्या शाईचा
चौक सर्व हिंदुस्थानमर औषधी म्हणून उपयोगांत आणतात. हा
चौक रसवेर छाकी आणणारा असून जुळाव होण्याकरिताहि
तो येतला जातो. सामीरिओवर हा सावतात या विकारापासून
रबर तयार करण्याचे प्रयत्न झाले परंतु यापासून होणारा

रवर कारच हलक्या प्रतीवा असतो म्हणून त्या प्रयत्नांनी यश आले नाही.

सु को विं आ पि लु लि के रा.—दुधि, दुदेलि, मुरकेर, पुथेती, गोलेन् व नयेति अशी याची नावे आहेत. पंजाब-पानन दक्षिणेकडे सर्व हिंदुस्थानभर उष्ण प्रदेशांत ही सहज साईत आढळतात.

उपयोगः—जडान मुळावर मलास व कुपुले यांवेधी विकारावर याचा उपयोग होतो.

सु को विं आ रों य लि आ ना.—शंकरपित्त, थोर, छलि, घूत, चून्, छुर, लुई, शिंदेद वगैरे याची नावे आहेत. जमाऊन व कुमाऊच्या प्रांतेस असलेल्या हिमालयाच्या बाह्य प्रदेशावर व मिठाच्या कोगरावर खडकाळ प्रदेशांत ही साईत होतात. या साडांच्या फांया लोमदार व काटिरी असून चीक ताया असतांना सुगंधी असतो व त्यांत बराच गटापचा असतो. हा चीक कोळ्यांना इजा करणारा असतो.

उपयोगः—वस्त्रांना जलाभेच करण्याकरिता या विषाचा उपयोग करण्याचे प्रयत्न झाले, परंतु त्यांत यश आले नाही.

सु को विं आ रों य ली न्य.—थोर, वेडु, तार, येहेद, छंक्षित, निम्बल, निवळ, बडुनेबलि, मेसुड, धुवर, येलेमुल, तिखलि, दा-शोंग ही याची नावे आहेत. ही साईत मुळची आग्निद्वीपी असून इथी हिंदुस्थानातील एवढी त्याची पूर्ण साम्य झाले आहे. विशेषतः बंगाल, दक्षिण, दक्षिण हिंदुस्थान व ब्रिटीश येथील दक्ष जमीनांत ही साईत आढळतात.

उपयोगः—या साडाचा चीक गरम केला असतो तो तन्य व लवचक होतो; परंतु लफळिला असता ठिक्त बनतो. उत्तर अर्काटमन् ही चीक मातांत मिश्रून त्याचा पशानी छपरे करण्याकडे उपयोग करतात. जुलाब होण्याकरिता व प्रतिदाहोत्पादक म्हणून याचा उपयोग करतात. या साडाचा कुंपणाकरिता बांगला उपयोग होतो.

ना म क ना.—हिंदुस्थानांत या निवडुंगाच्या पुष्कळ जाती आलेल्या असून त्या आतां स्थायिक झाल्या आहेत. त्यापैकी नागकणा ही एक जात आहे व त्याची निरिच्छी नावे आहेत. याची फळे खातात व त्यांचा मुचार्काचे कर्षणातन काश्मिरासाठी उपयोग करतात. याचे पानासारख्या जोड-दाळ्यावरील काटे काढून टाकून दुष्काळाच्या दिवसांत चाण्या-प्रमाणे उपयोग करतात. या साडाच्या कळीत कायेंहिंदूटस, लंगू, आम्बुभिर्नेइंध, चरबा, बरेरे वगैरे अनेक द्रव्ये असतात. नागकणाचा उपयोग शेतांना व घरांना कुंपण करण्याकडे होतो. कर्णातुन जे तंतु निघतात त्यांचा कागद करतो येतो.

निष्पत्तिनाथ—हा आळंदी येथील विश्वसेवक नांवाच्या ब्राह्मणाचा पुत्र; आदिचे नाव रघुनाथी. त्याचा जन्म आपेगांव येथे झाला (१२७३). विश्वसेवक सार सोडून धन्यास घेऊन काशीस आऊन राहिला. पुढे एक वसुधामाच्या उपदेशाने पुन्हा घरी येऊन सवार पळे जागरवावर स्वास हा व शानदेश, सोपान व मुचाबाई अशीं मुले झाली. तेव्हा धन्या-
५०

साची ही मुल कामाची मागण आपल्या आतांत येनात. मुलांच्या मुली न होती ते तोच वाई घालण्यामुळे रत्नामा-बाईस दुःख होऊ लागले (शनिभार पडा). इकडे विश्वसेवक मुलांची काळजी सोडून पुनःपि काशीस आऊन राहिला. ही मुले अलौकिक, मुदिमान, सदाचरणी, व देशभक्तितराण होती. निवृत्तीने पुढे गृहिभोगाचाच उपदेश घेऊन नाथपंथ स्वीकारला. निवृत्तीनेच प्रथम आपल्या गावेंछांत 'अध्याम-विद्या' शिकविली. शानदेश हा त्याचा शिष्य होय. निवृत्तिनाथाने निवृत्तिसार अथवा निवृत्तेधरी ग्रंथ व काही काव्य केले आहे. मृत्तिबंध म्हणूनही याचा एक ग्रंथ आहे. त्याची समाधि चंपबेधरी असून, तिचे पीप वष ११ त यात्रा भरत असते. त्याने स. १२९९त समाधि घेतली. शिष्यांच्या पराभवा-तील वायनापातने निवृत्तिनाथाच्या समाधीचा भोगोदार केला [कविचरित्र].

निद्रा—निद्रा हे शहर या नावाच्या सर्व्हिदाच्या विभागाच्या राजधानीचे ठिकाण आहे. १९०० साली येथील लोक-संख्या २४४५१ होती. व्यापारात आणि मुद्रकलेत सर्व सर्व्हिदातील शहरांत येथील लोक पार प्रसिद्ध आहेत. १९०१ सालच्या घटनेपूर्वी सर्व्हिदासह येथे भरत असे. हे धर्मोपदेशाचे, जिल्हा-प्रिफक्टचे आणि राष्ट्रीय शिबंदीचे राहण्याचे ठिकाण आहे.

इ. त. २९९ त सर्व्हिदास यादवांनी गांध लोकांचा निवास येथे परामब केला. ५ व्या शतकात ऑस्ट्रियाच्या कारकीर्दीत हून लोकांनी हे शहर जमीनदोस्त केले. गल-गेरियन लोकांनी ९ व्या शतकापासून हे आपल्या ताब्यांत घेऊन ११ व्या शतकात ते डेनियन लोकांना याथे लागले. नेतर हे शहर बायसन्माईन बादशहा पहिला मॅगुअल यांचे इ. ११७३ त मिळिले. १२ व्या शतकाच्या शेवटी हे सर्व्हिदाच्या ताब्यांत होते. १३७५ साली हे तुर्कांनी याबीज केले परंतु १४४३ साली पुन्हा हे सर्व्हिदा आणि इंगेरीच्या ताब्यांत गेले. पुन्हा १४५९ साली तुर्कांनी घेतले. १७ आणि १८ व्या शतकात ऑस्ट्रिया व सर्व्हिदात यांमध्ये झालेल्या युद्धांत मिळविलेल्या विजयादीत्यर्थे तुर्का लोकांनी एक मनोरा बांधला. रशिया आणि सर्व्हिदातमन्चे पावेल्या युद्धांत हे शहर सर्व्हिदाच्या ताब्यांत आले.

निशापुर—इराणातील निशापुर मोताच्या राजधानीचे शहर. हे मेसोपोटामिया पश्चिमे ४० मैलावर आहे. देश-कषेत्रहून हे शहर साफू अथवा सापोर यांने वसविले असावे; कांदी लोक म्हणतात की, हे साफूने वसविले व इतर म्हणतात की, सापोरने वसविले. हे एकदा रोरोसान-मणीस चार प्रमुख शहरांत गणले जात असे, पण आतां अगदी लहान म्हणजे १५०० लोकवस्तीने गांव आहे. येथे लोकर, कापूस व सुडी फळे (बदाम व पिस्ते) चांगला व्यापार घालतो. सण्याच्या शहराने पूर्वे -

नावाचा ज्योतिषी व कवि यांचे श्रम एका इमामबायाच्या घडग्याच्या वर आहे. कदां उद्दान-अत्तर या प्रख्यात कवींनिही घडगें जवळच आहे. पांचव्या शतकात निरामपूर फार महत्त्वाचे ठिकाण होते; येथें याहंदेगर्द दुसरा (४३८-४५७) राहत असे. तादिरिद लोकांच्या कारकीर्दीत (८२०-८७२) हे भरमराटीचे शहर बनलें, व सामानिदांच्या वेळी याला फारच महत्त्व आलें. सेरजुक घराण्यातील तोमुल नावाच्या पहिल्या रामानें हे स. १०३७ त आपलें राहण्याचें ठिकाण केलें. ११५३ मध्ये पुन्हा तुर्कामच लोकांनी या देशावर स्वारी करून या शहराचा नाश केला. १२०८ व १२८० साली शहराच्या बहुतेक भागाचा भूकंपानें नाश झाला. मोगलांनी याचा दोनदा नाश केला; त्यानंतर याला ऊर्जितावस्था आली नाही.

निशोत्तर—निसोय, तेवरी, तोहरि, चित्तवंश, निशोत्तर, तिडुरि, विवडे इत्यादि यांची नावे आहेत. हे हिंदुस्थानात सर्वत्र आढळते. याच्या मुळ्यानां त्रिवृत म्हणतात; आर्य वैद्यकात तुला व देण्यासाठी त्यांचा उपयोग करतात. याचे श्वेत आणि वृष्ण असे दोन प्रकार आहेत, यांपैकी श्वेत जास्त पसंत करतात, कारण वृष्ण फार फडक असतें.

निपाद—प्राचीन हिंदुस्थानच्या आग्नेय विभागातील एक राज्यात. कर्ने 'निपाद-राष्ट्रानि' चें भाषांतर 'मूळच्या रहिवाश्यांचें राज्य' व 'निपादसंप', याचें 'रानटी लोकांच्या भाषी' असे भाषांतर करतो (मूहसंहिता १४. १०, १.). इ.स.म.च्या सुमारास येथील शिलाखेळात निपाद लोक अथवा देश यांचा उल्लेख केलेला आहे. निपादांची उत्पत्ति घेन राजाच्या भांडीपासून झाल्याची कथा पुराणांतून आढळते. हे निपाद विष्णुपर्वतात वस्ती करून आहेत. ब्राह्मण याप व द्वाद आहे यांच्या संततीला निपाद म्हणतात.

निसर्गचाद—“नेचर” यास मराठीत निसर्ग म्हणतात. यांत विषयी व विषय यांचा अंतर्भाव होत असल्यामुळे या वादांत अर्थात्पेय व पीश्येय-अक्रिमि व क्रिमि-याविषयी विचार झाले आहेत. या वादाच्या अक्रिमि तत्त्वानेंच सोफिस्टाचा कर्माकर्म विचार, सिनिकाचा रूढीवृद्धचा तिरस्कार व स्टोईकाचा निसर्गासुसार वर्तननियम यांचा तुलना होतो. निसर्गाच्या रूपनेनं ईशर्मा तत्त्वज्ञानांत विशेष परिणाम घटवून आणला आहे. लोकांनं नैसर्गिक व कृत्रिम यांतील विरोध विषेश मोरानें व स्पष्टपणें पुढें आणला. “सिपल आय-दिया” संवेदनसमक म्हणना-नैसर्गिक-अक्रिमि म्हणून रया

रानें नीतिशास्त्रांत अधोगति झाली. केनिग, हेडोमतवादी, झार्क बगैरेनां वर्तनात बुद्धिप्रामाण्याचें महत्त्व फार वाढविलें. बुद्धिप्रमाणतत्त्वं गणिती तत्त्वाप्रमाणें निश्चित समजण्यांत येऊ लागलीं. पण हायडरी, बेयाम, मिल, योर्नी नीतीचें केंद्र बुद्धीतून काढून अनुक्रमें “नैसर्गिक प्रेम,” “सुखदुःख,” व “कट्टण्याची आवड” यात आणलें. बुद्धिप्रामाण्याचा या सर्वांत कोठेहि पत्ता लागत नाहीं. ग्राममाणें निसर्गवाद बुद्धिप्रामाण्यापासून अबुद्धिप्रामाण्याकडे वळला. मानवी बुद्धीनेच ईश्वरज्ञान होईल असे मत असण्याच्यास बुद्धिप्रामाण्यवादी किंवा धार्मिक निसर्गवादी म्हणतात. ईश्वरप्रणीतत्वाची शक्यता नाक्युल करण्याच्यास तात्त्विक निसर्गवादी म्हणतात. ईश्वर व निसर्ग यांचें ऐक्य प्रतिपादन करण्यास निसर्गेश्वरवादी म्हणतात. त्यास कर्था कर्था स्विनोडिस्ट, निरीश्वरवादीहि म्हणतात. पण बुद्धि व निसर्ग यांचे अर्थ बरोबर ठरेपसंत निसर्गाच व निसर्ग याचा वाद व्यर्थ होय. अर्वाचीन काळां निसर्गवाद भौतिक व आत्मिक यांतील विरोधानें ठरला जालो, पण प्रचलित निसर्गवाद नैतिकवादी नाहीं. हेगेल, युबेर-बेग व इतर इतिहासकार योर्नी त्याचा तसा अर्थ केला आहे. सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव एका देशरात करणारा सर्वेश्वरवाद याहून भिन्न आहे. आपलें ज्ञान दृश्य चमत्काराचें असतें. जडप्रकृतिगुणविहीन (गिर्गुण) असतें व मन तिचें कार्य असणें शक्य नाहीं. पण मानसिक आचार व ज्ञान-तत्त्वे विकार ह्यांचें साहचर्य असतें. मानसशास्त्र गितकें अधिक साहचर्यवादी तितकें मन व जडप्रकृति एकाच तत्त्वाची रूपे आहेत असे अधिक स्पष्टतेनं म्हणता येईल. या दोहोंत संयोगक अंतस्तत्त्व मानणें साहजिक आहे. आत्मवाद व जडवाद यादून भिन्न असा एक तत्त्ववाद या निसर्गवादाचें पुढें आणला आहे. पण अनुभवाच्या मुख्यवस्थित घटनेच्या वेळीं भौतिक वास्तुकडून प्रथम सुरवात करावी असें कित्येकांस यादतें. जीव व मन हे दुय्यम आहेत, आत्मिक विशिष्ट प्रकारच्या भौतिक क्रियेंतून उत्पन्न होतें.

निसिखस—निसिखस हे उत्तर मेसापोटेमियातील एक सतबंदीचे शहर. आधुनिक नेसिय अथवा नेसियसची लोकसंख्या ४००० आहे. यांत यहूदी लोकांचा विशेष भरणा असून ते शमारा नेटुइन लोकांस फरमार देतात. अरब मंधू-काराच्या आघारें असें दिसतें की, या शहराच्या आसमंतीत दाट झाडी होती. परंतु सध्या ही जमीन दलदलीची व रोगघ

रोमन व पार्थियन युद्धांत केला आहे. हेरोडॉसने हे पार्थिय-
ननांभ दिले. दुसऱ्या शापूरने याला तीन वेळी वेडा दिला
तरी त्याच्या हाती ते सांगले नाही. इ. स. ३६४ त हे इराणी
लांकच्या ताब्यांत आले. मोसलच्या ह्मदानिद राजांनी
जबर कर वसविण्यामुळे येथील अरब रहिवासी बायब्यटार्डन
प्रदेशांत गेले. ह्मदानिदांच्या वेळी त्या शहराचा व्हास
आला. १८३९ साली इंग्रिजांच्या ह्मदाहिमपादानेमुळे शरदार
ह्मदी पाला माचा येथे परामव केला. यावेळी फान मोरटके
हा हुजर होता.

निहाल—बऱ्हाड-मध्यप्रदेशातील एक जात. हे रानटी
लोक भिन्न व कोरक यांच्या मिश्रणातले होते आहेत. यांची
घरेव्या सुमारे १९ हजार आहे. त्यांपैकी ४००० बऱ्हाडांत
आहेत व ८००० हुंरांगवाड वेलूळ व नेमाड जिल्ह्यांत
राहतात. हे कोरक भाषा बोलतात. यांच्यात कोरक व
मराठी निहाल असे दोन वर्ग आहेत. मराठी निहाल
अर्थातच जाटन वग्न्य रिपतीतून वर आलेले असून कोरक
लोकांचा संबंध ते बऱ्हाड देखील करीत नाहीत. यांच्यात
देवकीवरून वग्न पळलेले आहेत. यांच्यात लगे घोटेलीच
होतात. एकाच कुळातले लोक परस्पर संबंध करीत नाहीत.
पण यापलीकडे काहीच निर्बंध नाहीत. विपरीत छत्र 'घट्टेसि
भोवरफिराना' या विधीने होते एक बाबीची काठी मालाव्हातून
रोंबतात व तिच्या मीढती ५ प्रदक्षिणा घालून विषवाविवाह
कायनात. यंत्रांत हे लोक सारखी नामक वनदेवांची पूजा
करतात. मृत्यु देवकाचे लोक खेरीम इतडे लोक भेते पुरतात. हे
लोक गुरे चारणीचे, व कोणी गाईतून नागव्याचे काम कर-
तात. काही लोक मिलावे लोहण्याचा धंदा करतात. [रत्नेल
व हिरालाल.]

निळारी—मुंबई इलाक्यातील एक जात. यांची लोक-
संख्या १९११ साली ९९८४ होती. पण १९११ साली ती
१६१५१ भरली. सध्या बरेचसे निळारी लिंगाद्वर्तित मिसळ-
तात, कोणी रंगारी किंवा शिंपी म्हणून म्हणतात. तेव्हा
यांची लोकसंख्या नेहमी कमी आरत प्रमाणाने बदलत
आणार हे उघड आहे. यांनी निराळी अर्थसिद्ध म्हणतात.
रंगारी व निळार अर्थासिद्ध यांची नावे असून खानदेश व
दक्षिण महाराष्ट्र या प्रदेशांत ही जात सर्वत्र पसरलेली आहे.
मुळात 'निळारी' शब्दाचा अर्थ निळ्याचा रंग देणारा हा होय.
उत्तर हिंदुस्थानांत क्षत्रिय रंगान्यांची एक जात आहे.
त्यांपैकी आम्ही आहो असे यांचे म्हणणे आहे. यांच्यात
हिंदु व लिंगाद्वर्तित असे दोन मुख्य वर्ग आहेत. त्यांच्यात
रोटीवटीभ्यवहार नाहीत. निळारी व शिंपी या दोन जातीत
फार निकट संबंध आहे हे कोरदापूर येथील निळारी व शिंपी
जातीच्या नामाजिक धार्मिक व हत्तीवरून सिद्ध होत आहे.
कारण कोरदापूरचे शिंपी व हे शिंपी आचाराने भिन्न नाहीत.
त्यांचा पिढीनाद धंदा रंगान्याचा व सूत कातण्याचा असतो.
यांपैकी काही कसण्या व झगे विणतात. धर्म व आचारांत

बहुतकरून हे मराठे कुणब्यांचे अनुकरण करतात. यांच्यात
छोखंडे, पतंगे, कुट्याणे, भुमकर, पाटकर, बागडे, वगैरे
आडनावे असून काही लोक गोप्रीहि लाबितात. प्रत्येकाचे वेगळे
देवक असते, व मोठ्या देवकाच्या माणसाशी दारोपतंबेच करीत
नाही निळारी हे समते आहेत. काही बारकरी पंथाचेहि आहेत.
भैरोबा, भवानी, कालकादेवी, खंडोबा या यांच्या कुलदेवता
आहेत. लिंगायत निळारी दक्षिण महाराष्ट्रातील जिल्ह्यातून
आहेत. विजयपूर व देशी ही त्यांची मुख्य ठिकाणे होत. ते
पंचमहालिंगांमधून नाहोत तरी त्यांचे आचार व संस्कार,
पंचमहालिंगांप्रमाणे आहेत. हे प्रथम मराठे निळारी असून
दक्षिणेकडे गेल्यावर लिंगायत बनले असे दिसते. [एम्पोडेन;
रे. रि. (१९११) पृ. ७.]

निळो भेरिधर—हा भोरोपंत पिंगळे पेशवे याचा पुत्र.
शिवाजीच्या पद्म्यात राजारामास गादीवर बसविण्याच्या कटांत
हा सामील असता अशा समजुतीने संभाजीने यास कैदेत
ठेविले होते. पुढे भोरोपंत बारहवावर याचा कैदेतून काढून
संभाजीने पेशवेपद दिले (१६८०) नंतर कर्नाटकातील प्रदेश
संभाळण्याच्या कामी हरजी राजे महाडीक याच्या मदतीस यास
पाटविण्यांत आले (१६८१) त्या दोघांनी तिकडे औरंगजेबाच्या
हातून आपला गेलिला प्रांत अनेक संकट सोडून परत मिळविला.
मध्यंतरी याचा बुलता कैलीदेव याने याच्याविषय संभाजीचे
कान फुलले; त्यामुळे संभाजीची याचापार भैरमजी हाकी
होवी; परंतु ती सुद्धे नाहीशी झाली. संभाजीच्या पद्म्यात राजा-
रामास जिगी येथे जे योज्यावा विश्रुतीने दिवस काढतो आले,
त्यास कारण हरजी व निळोपंत यांचीच तिकडील कामगिरी
होय. त्यामुळे राजारामानेहि त्याच्याबद्दल पेशवेपद कायम
केले (१६९०). जिगीस असताना यांगलाचा प्रसिद्ध शरदार
इमारतखान मका हा आपल्या पश्कासह याच्यातकी
राजारामाच्या पदरी होता. वसुधे सातारा येतला तरी हा
त्याला न मिळता तारावाडकडे राहिला, त्यामुळे शाहूने
त्याच्या भेज बोवाच्या चाकट्या भाषास पेशवेपद दिले.
योश्या दिवसत निळोपंत हा रांगण्यास मरण पावला
(१७०८). [राजाराम व संभाजी यांच्या वखती; अंधे
शहावली.]

शिवामीने मोगलराया ज्या आगळिकी केल्या होत्या त्याच्या परिमार्जनासाठीं त्याने सोनोपंतास औरंगजेबाच्या दरबारी अनेकदा पाठविले होते व कांहीं दिवस त्याला बंदीस म्हाणुनहि नेमिले होते. शिवाजीच्या पहिल्या यत्नानंत व कार्यांत याचा त्याला पुढील उपयोग झाला. हा स. १६४५त मेल्यावर त्याच्या निजोपंत या बंडील मुलास शिवाजीने सवीरगिरी दिली. निजोपंत व त्याचा घाकटा याक आदामी हे दोघेदिवापाच्या हाताखाली व शिवाजीच्या देखरेखीखाली तयार झाले होते. कोंकण वगैरे प्रांताचे व्यवस्था याने चांगली साबित्वायले याचा मुमुक्षुदाी मिळाली (१६४७).

त्याचा भाऊ आषाजी (पहा) पराक्रमी होता; त्याने वरुषाण शुभा घेतला होता (१६४८) व पुढे तर कल्याणपासून येथे गोंयापर्यंतचा मुद्दल हस्तगत केला; तेव्हां त्याला या प्रांताचा सुमोदार नेमण्यांत आले. पुढे (१६६१) शिवाजीने स्वराज्याची जी नवीन व्यवस्था ठरविली, तीत निजोपंताने लडाईवर न जाता मुलकी कारभार पहावा असे ठरविले; तसुंधी यालाहि पेशव्यांप्रमाणे सट्यावर जावे लागत असे शिंदीवरील लढायांत याने अमुद्ध भाग घेतला होता त्यावेळची राज्याची हिंदोबी पद्धत याच्याच हातची आहे. साह्याजी मेल्यावर जिजाबाई सती जात असतां यानेंच तिची समजुत पाळून तिला धोविले. शिवाजी आरभ्यास गेला असतां त्यानें मागे जे राज्य घालविण्यास कारभारी नेहळ नेमिले त्यांत निजोपंत होता. यामुळे त्यानें मराठी राज्याची अखेरपर्यंत चांगली सेवा केला व शेवटी स. १६७२त हा मरण पावला. त्याच्या मानून त्याचा बडील मुलगा नारोपंत हा अमात्याचे काम पाहू लागला, परंतु तो साधुवृत्तीचा असल्यानें त्याचा भाऊता भाऊ रामचंद्रपंत हाच काम करी. [समासद; शिवादिनिवृत्तय; बाबेकडाया इतिहास].

नीम्रो (पश्चिम आफ्रिकेतील)—यांची वस्ती आफ्रिकेच्या पश्चिम किनाऱ्यावर केव वृद्धपासून कालापर्यंत पसरलेली असून अन्तर्भागांत साहारा वाळवंटापर्यंत गेलेली आहे. या नीम्रो लोकांच्या आचारव्य प्रदेशानें संशोधन होऊन पूर्ण माहिती अद्याप मिळालेली नाही. तथापि जे संशोधन झाले आहे त्यावरून असे दिसते की, नीम्रो लोकांच्या अनेक जाती व उपजाती आहेत. नीम्रो लोकांच्या प्रदेशाच्या सरहद्दीवर बऱ्याच भागात मुसलमानी धर्मीया प्रचार झाला असून त्यामुळे नीम्रो लोकांच्या मूल धर्मकल्पना व चालीरीती बदलल्या आहेत. नीम्रो लोकांच्या मतेला अद्याप खेसमपद्धति पाहिली नसल्यामुळे त्या भाषेत सेग जिंवा ग्रंथ मधील भाषा, त्यामुळे पूर्वीची माहिती मिळामास दंतकथांविषया दुसरे सापन नाही. नीम्रो लोकांसंबंधी सर्व माहिती मेल्या दोन दशकांत उपलब्ध झालेली आहे. शहापूर्वीची, किनाऱ्यासम- तत्या नीम्रो लोकांसंबंधी अन्तर्भागातील नीम्रो लोकांसंबंधी बिलकुल माहिती नाही. वेष्ट ईशिय वेडोय व अमेरिकेत गेलेले नीम्रो गुप्तान् अन्तर्भागांत पकडलेले असत, पण अनेक

ठिकाणचे नीम्रो एकत्र सांगण्यामुळे त्या सर्वांच्या धर्मसमजुती एकाच प्रकारच्या बसल्या गेल्या व त्यामुळे निरतिराळ्या प्रदेशांतील निरतिराळ्या नीम्रो लोकांच्या धर्मसमजुती समजण्यास खात्रीच्या मार्ग नाही.

मानववंशशास्त्रानें अखिल मानवजातीचे गीर, ताम्र, पीत व कृष्ण अशा चार वर्णांचे चार लोकविभाग पाडले असून काळ्या मानववंशाप्रमाणें पूर्व गोलाच्यातील उष्ण कटि- बंधांतल्या पश्चिम आफ्रिकेच्या सेनिगांबिया देशापासून किमी येथपर्यंतच्या मुल्लांत असलेल्या काळ्या कातडीच्या सर्व लोकांचा समावेश होतो. या सर्वांचा " नीम्रोइड " या नांवा- याळी अंतर्भाव करून या मानववंशीतील लोकांचे विशिष्ट गुणधर्म सर्वांत अधिक ज्या आफ्रिकेतील लोकांत आढळतात त्यांनाच फक्त नीम्रो हे नांव देण्यांत येतें. नीम्रो व तरवदश इतर लोकांची मानववंशाशास्त्रीय माहिती निवृत्त्या विभागात (पुढेपुर्वे जग पृ. २०) दिली आहे. नीम्रो लोकांच्या कित्येक शारीरिक विशेषांवरून पाहतां हे लोक जीवजातीच्या विकासा- सोपावरून इतर मानवजातीच्या मानानें खालच्या पायरीवर आहेत असे म्हणवें लागतें; कारण त्यां हात, चपटें व बंडा वसलेले नाक, कपाळाच्या पुढे आलेली हनपटी, मोठी व जड कवची आणि वमानदार कपाळ ही यांची वैशिष्ट्ये होत.

या लोकांचे मनुष्यवृद्ध असलेल्या उच्च वर्गातील मर्कटजातीशी अधिक साम्य आहे. पण फक्त एका म्हणून केलाच्या यापतीत गोम्या लोकांचे माकडांशी जितके साम्य आहे तितके नीम्रोचे नाही. मानविकदृष्ट्या नीम्रो हे गोरवर्णांपेक्षा हलक्या दर्जाचे आहेत. त्यांसंबंधी एफ. मॅनेश म्हणतो, "नीम्रोची मुले पलाय, हुयार व तडकदार दिसतात पण बयांत येऊं लागण्याच्या सुमारास त्यांच्यांत हल- हल फरक होत जातो. त्यांची बुद्धि बर होते, शरीरांत जड- पण येऊन चपड्यांच्या ऐवजी आळस वाढतो, दोळे असून नीम्रो व गोराइसम यांची वाड निरतिराळ्या प्रकारे होते असे मानले गेले आहे. गोरवर्णां लोकांत मस्तकाच्या बाह्य कवचीच्या वाडीबरोबरच आंतील मंडूचा आकारादि वाडत असतो; उलट- पक्ष नीम्रोच्या घेंवूवरील कवटीचा सांगा अकाली ओडला जाऊन पुढील हाडाचा दाग मंडूच्या मागील भागावर पडून त्याची वाड बंद होते." हे कारणतोमासा कितपत प्राग्य आहे ? नीम्रोची पीढिक वाढ खंडण्याने जिवा अयोग्यति होण्याचें आणखी कारण असे सांगतात की, बयांत आल्यापासून नीम्रोच्या आकाराविचारांची टीपकुरसंध्य हाय मूल्य विषय असतो. नीम्रोच्या योश्रवातर्षी परिस्थिति त्यांच्या कार्यकुं- तवासा उत्तमक अशा मूल्येच नसते. गोम्यालोकांना तीतसो अश्वे. नीम्रो लोकांचा प्रदेश इतका सुवाक आहे की अगदी योश्रवा धर्मन त्यांनी उदरनिर्वाह करता येतो. कृषाणि नीम्रोची बुद्धि गोम्या लोकांनी अतिशययोग्य करून लिहिले आहे निवृत्त्या हीन प्रतीची नाही. त्यांनी येरीज-वनाबाधी सुवां नेत नाही; येथेच राहूनच नीम्रोनी पूर्ण बुद्धिहीन ठरविले

नाहीत. इतकेंच नव्हे तर नीम्रो समाजात शुद्ध रक्षाचे नीम्रो व मिश्ररक्षाचे नीम्रो असे दोन पृथक् वर्ग पडलेले आढळतात. प्रथमापासूनच कापूस व तंबाखू यांची लागवड फार असणाऱ्या दक्षिणेकडील संस्थानांत गुलाम वाटण्याचे लोक अधिक होते.

सामाजिक स्थिति:—स. १६६१ पूर्वीपासून किरयेक अमेरिकन संस्थानांत गुलामगिरी रुढ होती. बऱ्याच संस्थानांत त्यांना जमीन किंवा पैसा-बडका यावर मालकी हक्क नसे. साधारणतः गुलाम टम्बूला म्हणजे त्याला घरांतील गुरेदेर व इतर निर्जीव मालमत्तेप्रमाणे मानीत असत. मोटमोट्या नोतजमिनीवर ओव्हरसीयारांच्या ताब्यात गुलामांना गुरांप्रमाणे कळप करून ठेवीत असत, व शिवंत राहून काम करण्यास लायक ठेवण्यापुरेशी त्याची खाण्यापिण्याची काळजी घेत असत; पण काम करून घेतांना निर्दयपणे पशुप्रमाणे त्यांना चाबकांनी मारहाण करीत असत. याप्रमाणे दोनशतके स्थिति चालल्यावर गुलामगिरीविषय लोकमत उत्तरेकडील संस्थानांत बरेच जागृत होऊन आपसांत युद्ध झालेले व त्यात यशस्वी झाल्यावर प्रे. लिंकनने स. १८६५ मध्ये गुलामपद्धति बंद झाल्याचा कायदा केला व तदनुसार नीम्रो लोकांना राजकीय व नागरिकरवाचे हक्क देण्यासंबंधी जरूर त्या सुधारणा घुन्याय. र्हे. च्या राज्यघटनेच्या कायद्यांत देखील तथापि भूतक्यादि उच्च नैतिक तत्त्वांनी प्रेरित होऊन केलेल्या या दृष्टींनी फाजील उतावाळपणाच्या ठरल्या. नुकत्याच गुलामगिरीतून मुक्त झालेल्या १० लक्ष लोकांना एकदम मतदारीचा व अधिकाराच्या जागना एकदम लायक ठरविण ही राजकीय व सामाजिक घोडयूक झाली, कारण हे अधिकार व हक्क योग्यप्रकारे चलावण्यास अवश्य लागणारे शिक्षण देणाऱ्या संस्था अमेरिकन सरकारजवळ तयार नव्हत्या; यामुळे आपाप लोकांच्या हातां सत्ता दिल्यामुळे उद्ध्वलेली अनवस्था पुढील दहा-वीस वर्षांत वागली प्रत्ययास येऊन नीम्रो लोकांचे अधिकार कमी करण्याच्या अनेक युक्त्या, कायद्यांत फेरफार दक्षिण संस्थानांनी केले. शिक्षणविषयक लायकीच्या अटी जागोजाग ठेवण्यांत आल्या. परंतु त्याच्या बरोबरच शिक्षणप्रसारार्थीहि योजना सुरू झाल्या. त्यामुळे हळूहळू योग्य प्रकारे नीम्रोचे प्रमाण सरकारी नोकऱ्यांत वाढत जाऊन स. १९१४ मध्ये एकेदर २२,४४० नीम्रो सरकारी नोकरीत होते; व त्यांपैकी सैन्य व आरामात मिळून ६५०० होते. सरकारी कामांतल्यापेक्षाहि समाजांत गोऱ्या लोकांच्या बरोबरीने दर्जा नीम्रोंना प्राप्त होणे फार विकट होते. स. १८८० च्या सुमारास रेल्वे, हॉटेल्, नाटकगृहे, शिक्षणसंस्था यांमध्ये नीम्रो व गोरे यांच्याकरिता पृथक् पृथक् वसण्याची व्यवस्था असावी अशा पास झालेल्या कायद्यामध्यस बरेच खळबळ उडाली होती. फ्लॉरिडामध्ये गोऱ्यांनी नीम्रोच्या शाळेत किंवा नीम्रोने गाऱ्या मुलांच्या शाळेत शिखर हाणे हाहि गुन्हा

आहे असा कायदा आहे. गोऱ्यांच्या वस्तीत नीम्रोने राहून नये किंवा नीम्रोच्या वस्तीत गोऱ्याने घर करू नये, तसेच गोऱ्यांच्या शेताजमिनीजवळ नीम्रोने जमीन खरेदी करू नये वगैरे गोष्टी उमय समाजांनी अधिक सोयीच्या असल्याने दोषांचेहि सर्वत्र हळूहळू पट्टे लागले असून अशा विभक्तपणाबद्दल तक्रारी कमी कमी होऊ लागल्या आहेत. मिश्र-विवाहास बहुतेक ठिकाणां कायद्याने बंदी आहे. पण जेथे नाही, तेथे मिश्रविवाह वाढतच होतात. तथापि या दोन वर्गात परस्पर बेकायदा-व्यवहार चोरटेपणांनी बरेच होतःत, याचे एक कारण ' नीम्रो ' याची सर्वमान्य राष्ट्रीय व्याख्या ठरलेली नाही; आणि दुसरे मिश्ररक्षाचा समाज बराच मोठा आहे. चोरटे व्यवहार होतात ते गोरे पुरुष व नीम्रो बायका असेच फार होतात, व नीम्रो पुरुष गोऱ्या बायकांवर यत्नजबरीचे प्रयत्न करतात, याचे ते एक कारण असते. तथापि अलीकडे दोषांमध्ये आपापल्या जातीचा अभिमान वाढत असून मिश्रजात उत्पन्न करण्याचे ध्येय नीम्रो लोकांताहि कमी होत आहे, इतकेंच नव्हे तर अमेरिका सोडून आफ्रिकेतील आपल्या मूळ देशात परत जाण्याचा प्रश्न काही वर्षांपूर्वी नीम्रो समाजात बराच महत्त्व पावला होता. पण आता तो नाद सोडून देऊन अमेरिकेतच आपला भविष्यकाळ अधिक उजवळ करण्याचाच नीम्रो लोकांचा निश्चय कायम झाला आहे.

शिक्षण व संस्कृति.—गुलामपद्धति बंद करण्यापूर्वी नीम्रोच्या शिक्षणाकरिता व्यवस्थित सोयी काहीच नव्हत्या. मिशनरी व इतर उदारवृत्ती-संस्थानां शिक्षणप्रसाराचे काही कार्य केले, व उत्तरेकडील संस्थानांतील सावैजनीक शाळांत काही नीम्रोंना घेत असत. पण विशेष कार्य खाजगी गोऱ्या मालकांकडूनच झाले, कारण स्वतःच्या गुलाम नोकरांना घरकामे अधिक चांगल्या शक्तीने करता यावी म्हणून गोरे लोक नीम्रो गुलामांना शिक्षण देत असत व अशा शक्तीने शिकलेले नीम्रो स्वभावात शिक्षणाचा अधिकाधिक प्रसार करीत. अशा शक्तीने गुलामपद्धति बंद झाली, त्याच वेळी नीम्रो लोकांत साक्षर-तेचे प्रमाण स. ५ होते व सावैजनीक शाळांत १०००० नीम्रो विद्यार्थी होते. उच्च शिक्षणाच्या चार शाळा असून त्यांत १५० नीम्रो शिस्त होते. स. १८६३ मध्ये गुलामपद्धति बंद करण्याचा कायदा झाल्यापासून शिक्षणाचा प्रसार संपादण्यांत सुरू झाला. मिशनरी व इतर पायंडांकडे, रेल्टेरकेड, जेनेसकेड, रॉकफेलरकेडाचा कांही भाग वगैरे फंड शिक्षणकार्यास मिळाले असून खुद्द नीम्रो लोकांतील धनिकांनी या कार्याकरिता जे प्रयत्नांवाच केले आहे त्यावरून त्याची दूरदृष्टि व औदार्य चांगले व्यक्त होते. सरकारने नीम्रोच्या शिक्षणाच्या सोयी वाढविल्या, तथापि गोऱ्यांप्रमाणे निर्मोच्या शिक्षणसंस्था भरपूर व उत्तम नाहीत, कारण शिक्षणाकडे लावावयाचा पैसा सरकारला नीम्रोच्या मानाने गोऱ्यांकडूनच फार अधिक मिळत असल्यामुळे गोऱ्या लोकांच्या शिक्षणसंस्थांवरच तो अधिक खर्च होतो. तथापि गुलामपद्धति बंद झाल्यापासून पुढील

द्रव्यलोभामुळे काही अंशी वाढलेले आहे, कारण नीग्रोनां दारूने दुकान पालण्याचा परवानगी नसते.

नीग्रो लोक अमेरिकेत आर्यावर धार्मिक दारां गोऱ्या मातकांच्या निधेजणावालां गेल्या व त्यांच्यामध्ये ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार सुरू केला. ख्रिस्ती नीग्रोनां गोऱ्यांच्या चर्चमध्येच पण गेलरीत वेगळे बसवीत असत. शहरामध्ये नीग्रोकरिता निराळी चर्चे वाघण्यात आली. १८६३ पर्यंत ५ लक्षांहून अधिक ख्रिस्ती निग्रोनी संस्था होती. धार्मिक उत्सव व समारंभ विशेष करणारा रोमनकॅथोलिक पंथ नीग्रोनां आस्त आकर्षक वाटणे सहाय्यक होते, तथापि स. १९१३ मध्ये एंक्विरर ४३ लक्ष ख्रिस्त्यांपैकी ३८९३५ रोमनकॅथोलिक असून बाकी प्रोटेस्टंट, बॅप्टिस्ट, मेथोडिस्ट, प्रेस्बिटेरियन वगैरे उपपंथांचे होते.

याप्रमाणे नीग्रोची प्रगति चालू असून काही नीग्रोपक्षां यांना नीग्रोची प्रगतिक्षमता अद्याप सपली नाही किंवा तिची मर्यादा ठरली नाही असे वाटत आहे. गोऱ्या-काळ्यांचा हा सहनिवासाचा प्रश्न दोघांची मिळून एक मिश्रजात पूर्णपणे बनल्याशिवाय घुटणार नाही असे काहींचे मत आहे. नीग्रो ही एक मानवापेक्षा पशुतुल्य जात असून गो या लोकांच्या बरोबरीने सामाजिक, राजकीय वगैरे हक्क मिळविण्यास कधीच लायक होणार नाही, हे मत प्रतिपादन करणाऱ्या व एकेकाळी फार प्रचार पावलेल्या पुस्तकाबद्दलची सहानुभूति अजिबात नाहीशी होत चालली आहे, आणि गोरे व नीग्रो या दोन जातींना एकाच देशात रहाणे भाग असून दोघांनाही सांस्कृतिक राष्ट्रीय ज्येष्ठ एकमेकांच्या मदतीवाचून साधता येणे शक्य नाही या मताला प्राप्त व मान्यता प्राप्त होत चालली आहे.

१९१० सालच्या खानेसुमारीत युनाय. स्टेट मधील नीग्रोंची संख्या १६४६३०१३ भरली. गुलामगिरीतील साठ वर्षे व स्वातंत्र्यातील साठ वर्षे यांतील लोकसंख्येच्या वाढीचे प्रमाण पुढीलप्रमाणे आहे —

१८०० साली लोकसंख्या १००२३५ (संकेत वाढ ३४३),

१८६० साली लोकसंख्या ४४४१८३० (संकेत वाढ ३४३),

व १९१० साली लोकसंख्या १४४६३०१३ (संकेत वाढ १६६).

यातून स्वातंत्र्याच्या काळात गुलामगिरीच्या मानाने चारदशांश इतकीच वाढ झाली. तात्पर्य स्वातंत्र्यामुळे लोकसंख्येच्या वाढीचे मान कमीच झाले. याला कारणे पुढील गोऱ्या लोकांच्या वाढीबद्दि प्रमाण कमीच होण्याला व कारणे झाली आहेत तीच काही अंशी असावीत, काही अंशी व्यक्तींच्या आणि त्यांच्या अग्रोदक्षाचा गार व्यक्तीवर पडल्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या जबाबदारीच्या बरपनामुळे नीग्रोची वाढ मंदावली असावी.

म हा गु द्या ती ल नी ग्रो ची का म गि री — १९१४ साली महायुद्धात घुसपात झाली, त्यामुळे यूरोपमध्ये राजकीय, सामाजिक व आर्थिक क्रांति घडून आली महायुद्धामध्ये अमेरिका प्रथम पडली नव्हती. यूरोपमध्ये आर्थिक

विकट झाल्यामुळे अमेरिकेला त्या अडचणीचा फायदा मिळाला. अमेरिकेतील उद्योगधंद्यांना व व्यापाराला मोठे उत्तेजन मिळाले अर्थात अमेरिकेतील करजानदाराना नीग्रो मजुरांची अत्यंत आवश्यकता भासू लागली. उत्तरेने दक्षिण संस्थानातील नीग्रोनां आपल्या भागात आणण्याविषयी खटपट केली. तात्पर्य, या महायुद्धाने नीग्रोची सांघातिक स्थिति बरीच सुधारली.

काही काळानंतर अमेरिकाहि महायुद्धात पडली जर्मनांने दोस्तांच्या वतीने युद्धात भाग न घेण्याबद्दल नीग्रोंची मने वळविण्याचा प्रयत्न केला. पण नीग्रो लोक त्या आमिषांना वळी पडले नाहीत. अमेरिकेतील गोऱ्या लोकांनी नीग्रो लोकाना गोऱ्या सैन्यात येऊ न देण्याविषयी खटपट केली, पण त्या खटपटीला यश आले नाही. नीग्रो लोकांपैकी शेंकडा १३ लोकांनी अमेरिकेने उभारलेल्या सैन्यात आपली नावे दाखल केली तथापि सैन्यामध्येहि गोऱ्या लोकांच्या बरोबरीचा नीग्रो सैनिकांचा दर्जा राखण्यात आला नाही गोऱ्या लोकांपेक्षा या काळ्या अर्द्धांवर सैन्यात दाखल होण्याच्या कामी अधिक निषेध पालण्यात आले सैन्यामध्ये नीग्रो लोकांना लढण्याऐवजी गोऱ्या सैनिकांच्या व्यवस्थेसाठी मजुरांचे काम करावे लागत असे नीग्रोनां सैन्यात अधिकाराच्या जागा कटितच मिळत असत. अशी स्थिति असतानाहि नीग्रो लोकांनी विशेष क्रूर न करता महायुद्धात चांगली कामगिरी बजावली फ्रान्समधील लढायात नीग्रो सैनिकांनी आपले शौर्य प्रगट केले. त्यामुळे फ्रेंच लोकांची मने नीग्रोबद्दल अनुकूल झाली, व त्याचा बराच इष्ट परिणाम झाला.

महायुद्धानंतर नीग्रोच्या आफ्रिका व अमेरिका या दोन्ही ठिकाणच्या चळवळींना बोराने चालना मिळाली पश्चिम आफ्रिकेत अशा येथे देश लोकांनी नॅशनल फ्रॉन्ट भरविली होती. अमेरिकेत बुकर टी वॉशिंग्टन (चरित्र पहा) हा नीग्रोच्या सुधारणेच्या इतिहासातील सर्वोत्तम श्रेष्ठ पुरुष होय.

नीग्रो लोकांनी लढाईत चांगली कामगिरी बजावल्यामुळे त्यांना पूर्वापेक्षा अधिक हक्क मिळण्याची आशा उत्पन्न झाली. हे हक्क मिळू नयेत यासाठी गोऱ्या लोकांनी खटपट करताना कमी वेळेनाही. तथापि महायुद्धानंतर नीग्रो लोकांमध्ये आपल्या राजकीय हक्कासंपर्कीना पुढेढव जाण्यात आली आहे. नीग्रो लोकांनी आपली सर्वोर्गाण उन्नति करण्याच्या कामी अनेक लढाई खटपट चालविली आहे त्यांनी आपली स्थिति बर्तमानपत्रे काढली आहेत रॉबर्ट एस अँडरसन चालविलेल्या 'शिकागो डिफेंडर'चा खप २ लाख आहे. नॅशनल कॅसेसिएटनसारख्या संस्था त्यांनी स्थापन केल्या आहेत व त्यांचा नीग्रो लोकांमध्ये जागृति उत्पन्न करण्याच्या कामी अतिशय उपयोग होत आहे नीग्रो लोकांनी आपल्या मूलस्थानाकडे-अफ्रिकेकडे-परत जावे असा प्रचारही एक चळवळ सुरू करण्यात आली असून त्या कामी मोठेच मार्ग

या नीमो पुढाऱ्यानें आपलें सर्व घड सर्ये केलें आहे. फाही नीमो पुढाऱ्यानीं, पॅन-ऑफिकन चळवळ सुरू केली आहे. अशा रीतीने नीमो लोकांत विलक्षण माणुगि लावल्याची चिन्हें हरगोवर होऊं लागली आहेत. ज्या मानानें नीमोनीं आपल्या चळवळीचें कार्यक्षेत्र वाटविलें त्याच मानानें गोम्या लोकांनी नीमोची चळवळ हाणून पाहण्याचे प्रयत्न जोरानें चालविले आहेत पण त्यांत यश येईलसे दिसत नाहीं. रामकीय व सामाजिक बाबीं प्रमाणाच पाह्यप व धार्ष्ट्याच्या बाबतीतहि नीमो लोक पुढें येऊं लागले आहेत. माणुग व वादनकलेत मिथेल प्रोसेन्स, कोस टॅलवर्ट, अरुचन, हेम इत्यादि नीमोनी कीर्ति मिळविली आहे. गिल्सन व आस्टिन सोनी आंगन-याच्या बाबतीत, गोम्या नटोइतकी कीर्ति सेपादनकली आहे. कलेन, मंत्रे, प्रभूति कधीच काढ्यें अथवाय छाळी आहेत. प्राणिविषयक शास्त्रांमध्ये चार्लस टनरनें सदरगाचे पोथ लावले आहेत एल्म हा इंडियविज्ञानशास्त्रवेत्ता या नारयानें प्रसिद्ध आहे, तर नॅडलर, व झेंडी यांनीं रसायनशास्त्रांत आपलें नेत्रिय प्रत्यपवित केलें आहे.

[स द न म अ व.—दि नीमो इयर बुक, टर्केजी १९१४-१५; डब्ल्यू. ई. बी. डब्ल्यू. वॉरेन-१९३० ऑफ दि नीमो प्रोसेन्स (१८९८), दि नीमोवर्च (१९०३), सोशल अँड फिजिकल कॅडिशन ऑफ नीमोम इन सेंट्रीज (१८८०); दि सोल ऑफ ब्लॅक फोक (१९०३); एम. हेरम—दि अपवर्च पाथ (१९०९); एफ. एल्. हॅकसन—रेड डेट अँड टेंडन्सीस ऑफ दि अमेरिकन नीमो (१९०६), जेक-सन अँड डेव्हिल—दि इंडस्ट्रियल हिस्ट्री ऑफ दि नीमो रेस इन यु. स्टेट्स; जे. एम. मेड्रिन—वेमॅकधी अँड रेड क्रिस्तन (१९१४); एफ. पी. नोवेल—दि रिप्रेन्स ऑफ आफ्रिका (१८९९), आर. पॅटसन—दि नीमो अँड हिज नोट्स; डब्ल्यू. डी. मेदररेड—प्रेझेंट कोरुप्शन इन दि नीमो प्रोसेस (१९१२), डी. डब्ल्यू. रिचमन्स—हिस्ट्री ऑफ दि नीमो रेस; युडसन—निमो इन अवर हिस्ट्री (१९१२).]

नीतिशास्त्र—शाचा अर्थ मनुष्यजातीच्या वागणुकीचे शास्त्र असा आहे. चांगली वागणूक कोणती व वाईट वागणूक कोणती याबद्दल मित्र मित्र लोकांत वाग्मि मित्र काळीं मित्र मते आढळतात. फार व्यापक अर्थ घेतल्यास या विषयांत अखिल मानवजातीच्या स्वभावाचा किंवा रीतींचा, निरनिराळ्या लोकसमागाच्या निरनिराळ्या काळांतील रीतींचा इतिहास देऊन, परीक्षण करावें लागेल. एवढ्या विस्तृत विषयाचा नीतिशास्त्रात समावेश न करता सर्वसंबद्ध अशी दुसरी अनेक शास्त्रे निर्माण झाली आहेत. मनुष्याच्या वागणुकीला चांगली व वाईट, किंवा बरोबर व चुक, असें ज्या तत्वांनुसार म्हणतात तेबद्दल तत्वांचा विचार नीतिशास्त्रांत केलेला असतो. नीतिशास्त्र म्ह. मनुष्याच्या वागणुकीनें शास्त्र (सायन्स ऑफ कॉन्डक्ट) असें म्हणतात. निमित्तांच्या सत्ते स्वतः "काय" हे नांव देणें चुक नाहीं. कारण शास्त्राचें वर्णना-

त्मक (डिस्क्रिप्टिव्ह) व प्रयोगात्मक (एक्सपेरिमेंटल - असे दोन प्रकार आहेत; त्या दोहोंपैकी कोणत्याहि प्रकारांत हा विषय नेऊं शकण नाहीं. वर्तमान व भूतकाळीन सर्व मानवाच्या वागण्या व वाईट अशा सर्व कृत्यांचे वर्णन शास्त्राचें म्हणतें तर ती गोष्ट अशक्य आहे, आणि मनुष्य-वागणुकीनें वर्णन प्रयोग करण पाहू म्हणल्यास एक तर ती गोष्ट अशक्य आहे किंवा अशक्य आहे, आणि दुसरे हे प्रयोग सदस-द्विषयसुद्धी व कारण व सदसद्विषयसुद्धीवरच कायचि, म्हणजे प्रयोगांचा वर्तन व अधिष्ठान ही एकत्र असल्यामुळे प्रयोग होणें अशक्य आहे. शास्त्र, नीतीसंबंधी विचार हा विषय 'शास्त्र' (सायन्स) नसून 'तत्त्वज्ञान' (फिलॉसॉफी) आहे. म्हणून याचा नीतिशास्त्र न म्हणता नीतिक तत्त्वज्ञान (मॉरल फिलॉसॉफी) म्हणणें योग्य होय अशी मांडणी रे. विल्सन्स करतात (मीटानिका, ११ वा आवृत्ती).

नीतिशास्त्रावर संशोधन करणें ही किंवा विवेचना व समाजाच्या विकासाच्या दृष्टीनें महत्त्वाची आहे. नीतिशास्त्राच्या इतिहासाचें स्वरूपहि बरेच विविध आहे. प्रत्येक काळी समाजांत ज्या किंवा होत असतात त्यांची योग्यायोग्यता तात्काळीन लोकांवरून ठरविली जात असते, व विधिविध्याचे नियम निर्माण होतात. या दृष्टीनें नीतिशास्त्राचा इतिहास म्हणजे निरनिराळ्या काळांतील विधिविध्यांचा इतिहास होय. या विधिविध्यांत बदल फार होत जातो हि, तो बदल होण्यास कोणत्या राजकीय आणि आर्थिक गोष्टी कारण होतात याबद्दल जाणत गेले म्हणजे सामाजिक इतिहासाचें महत्त्वाचें अंग रसात केल्यासारखें होईल. नीतिशास्त्राच्या इतिहासांत अजरी एक निहाळें अंत येतें समाजांत उत्पन्न होणाऱ्या नीतिकल्पना ज्या राजकीय कारणांमुळे, देशविषयक विचारांमुळे किंवा विशिष्ट वर्गीयविषयक अपेक्षांमुळे उत्पन्न होतात, त्या घेऊन नीति म्हणजे काय, अर्थात म्हणजे काय याविषयांत तत्त्ववेत्ते प्रत्येक काळांत नीतिशास्त्राच्या विचार प्रगट करीत असतात. त्यांचा इतिहास म्हणजे नीतिकल्पनांच्या शास्त्रीकरणाला इतिहास होय.

या न संक्षेपत कतेन्य व जगाददारी आणि नीतिकल्पना पंथी व नापंथी हा कल्पना शास्त्रांत असेल्ल्या आढळतात. मानवी कृत्यांचा बरेवाईटपणा ठरविताना प्रथम मानवी अविताचें घेय काय. हा प्रश्न उद्भवतो, आणि या घेया-संबंधी निरनिराळ्या देशांतोळ व काळांतोळ तत्त्ववेत्त्यांनी निरनिराळीं उत्तरें दिलेली आहेत. सर्व तत्त्ववेत्त्यांच्या विचार-रतिं पुनःपरण केल्यास ते तीन प्रकारच्या दृष्टींनी या विषयाचे पहातात असें आढळतें; (१) भौतिक किंवा ऐहिक किंवा इहलौकिक, (२) दैविक व (३) अध्यात्मिक किंवा पारलौकिक किंवा पारमार्थिक.

नीतिशास्त्राची संवद्ध मानसशास्त्र (सायकॉलजी), समाजशास्त्र (सोशिऑलजी) । धर्म उर्फ परमार्थशास्त्र (रेलिजन), राजनीतिशास्त्र (पॉलिटिक्स), अर्थशास्त्र (एकॉनामिक्स),

सृष्टिशास्त्र (नेचरल फिलॉसफी अर्के फिलॉसफी) इतकी शाखे आहेत. या प्रत्येकापासून नीतिशास्त्र कसे निराळे आहे ते दाखविले पाहिजे. (१) समाजशास्त्राचा व्यापक अर्थ घेतल्यास त्यात नीतिशास्त्रादि सर्व शाखांचा समावेश होईल. भिन्न-भिन्न समाजातील नीतिकल्पना घेऊन नीतिचे परम-तत्त्व ठरविले हे नीतिशास्त्राचे काम आहे. लोकांच्या नीतिकल्पना ' कदा असतात ' हे समाजशास्त्र सांगते. व त्या ' कदा असण्यात ' ते नीतिशास्त्र सांगते. (२) नीतिमत्ता हा बुद्धीचा धर्म आहे. नीति-अर्थातिदर्शक विधाने बुद्धीला सांगतात, याच क्रियेला नव्हे. त्यामुळे मानवजात ही नीति-शास्त्राची फार संलग्न आहे. (३) अर्थ म्हणजे पैसा कसा मिळवावा हे ' अर्थशास्त्र ' सांगते, पण पैसा मिळविले एवढेच मनुष्याचे ध्येय नसून धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष असे चार अर्थ किंवा गोष्टी मनुष्याला या आयुष्यात साधवायच्या असल्यामुळे पैसा मिळविले तो धर्माच्या, कामाच्या व मोक्षाच्या आद येणार नाही अशा रीतीनेच मिळविला पाहिजे नीति-शास्त्राचे नियंत्रण नसल्यास अर्थशास्त्र लोकांना घडोर, अर-पक, कू, आणखणपेडे बनवेल.

पाश्चात्य नीतिशास्त्राचा इतिहास.

ग्रीक व रोमन काळ.-पाश्चात्य नीतिशास्त्राचा आरंभ प्राचीन ग्रीक लोकांपासून होतो. तथापि हा विषय शास्त्र-रूपाने मांडला जाण्यापूर्वी चांगल्यावाईट आचरणाबद्दलच्या मुद्रित कल्पना दि. पू. ८ व्या व ९ व्या शतकातील काळात विपुलरूपाने आढळतात. या विषयाचा पहिला तात्त्विक विवेचक सॉक्रेटिस हा होमरशाच्यापूर्वी सुप्रसिद्ध छत प्राक् तत्त्व-वेत्ते होऊन गेले; त्यापूर्वी एक यस्त, याला नीतिशास्त्राची व्यवस्थित उपपत्ति सोपवलीच नाही. दुसरा तत्त्ववेत्ता पाय-थॅगोरस; हा तर एका तत्त्वज्ञानपेयाचा संस्थापक होता; पण त्याने नीतिविषयक प्रश्नांत अंतर्द्विषयविज्ञानविषयक गोष्टीची गुंतागुंत केली आहे. विशाची उत्पत्ति व रचना यासंबंधीच्या गूढांती कल्पनांचे पायथॅगोरसने नीतिविषयक प्रश्नांना लागू केल्या आहेत. तिसरा तत्त्ववेत्ता हेरॅकलिटस (ति. पू. ५२०-४७०); याच्या नीतीच्या बरगतीत स्टोईकंपंथाची पूर्व-पस्या पाहिल्यास मिळते, पण त्या व्यवस्थित मांडलेल्या नाहीत. सॉक्रेटिसपूर्वकांनी तत्त्ववेत्त्यातला हेमॉक्रेटिस हा शेवटचा होय, पण सोप्यातक विवेचनाच्या अभ्यासामुळे त्याच्याही नीतीपर ग्रंथास नीतिशास्त्र म्हणता येत नाही. सॅर म्हणजे म्हणजे मानवजातीच्या नीतिविषयक सामान्य कल्पनात अस्पष्टपणा व परस्पर विरोध कोठे आहे हे धोडूच काढण्याकडे लक्ष दिल्याशिवाय नीति या विषयाची सार्थीय उपपत्तिपूर्वक मांडणी होणेच शक्य नाही; व त्याकरिता मानवी आचरणात उत्पन्न होणाऱ्या चांगल्यावाईटच्या प्रत्योदये पहिल्या प्रतीच्या सुदृष्टमान मानसांने लक्ष पुरविले पाहिजे. याप्रमाणे सामान्य मानसांच्या आचरणाकडे आस्था-पूर्वक पाहणारा पहिला तत्त्ववेत्ता सॉक्रेटिस हाच होय. तथापि

अंतर्द्विषयविज्ञानाच्या नीतिविषयावर जो विशेष पगडा होता तो नष्ट करण्याचे काम सॉक्रेटिसपूर्वी सॉक्रेटिसपंथा लोकांनी केले नव्हते, तथापि जीवनकलहात यशस्वी होऊन सार्वजनिक कार्यात पुढाकार कसा घ्यावा याविषयी त्यांचे शिक्षण फार उपयुक्त असे. न्यायांनी वागून दुराचारेणां सुखप्राप्ति अधिक करून घेण्याचा मार्ग त्यांनी दाखविला होता.

सॉक्रेटिस:-ग्रीकप्रमाणे ग्रीक समाजात नीतिविषयक ज्या अस्पष्ट कल्पना वावरत होत्या त्यांचे धिक्कितक सुद्धेने निरीक्षण करून योग्य शास्त्रीय समर्थन सॉक्रेटिस किंवा इतर विद्वानांना करता येत नाही. ही गोष्ट प्रथम सॉक्रेटिसने लोकांच्या नजरेस आणण्याचे काम केले ' सॉक्रेटिसचे संवाद ' म्हणून जे प्रसिद्ध आहेत त्यामध्ये तत्काळीन अनेक लोकांचे अज्ञान सिद्ध केले आहेच, पण त्यामार्थ त्याबरोबरच बरोबर व्याख्या कशी करावी व निर्दोष अनुमाने कशी काढावी याची दिशा दाखवून त्याने प्रत्येक विषयाच्या शास्त्रीय प्रगतीस मोठी मदत केली प्रचलित मतज्ञाची उलट तपासणी करून तो लोकांचे अज्ञान निह-र्शनास आणित होता, या त्याच्या विवेचक दिसणाऱ्या काम-गिरातून एक मोठे शास्त्रीय नियम निघाले ते हे की, 'तद्वृत्त म्हणजे ज्ञान ' (म्हणजे इज नॉलेज). पण ह्या सॉक्रेटिसच्या नियमात एक हेवाभास दडलेला आहे, तो हा की, चांगले कोणते हे उदा मानसाला माहीत आहे ति मनुष्य पाईट आचरण कधी करणारच नाही. शिवाय ' चांगले ' (गुड) हा सॉक्रेटिसचा शब्द कर्तव्य व फायदा असा अर्थ किंवा अनेकांची असल्यामुळे पुढे सॉक्रेटिसच्या शिष्यांनी त्याचे निरनिराळे अर्थ घेतले. सॉक्रेटिसच्या तत्त्वज्ञानात कर्तव्य-वादाचा व सुखवादाचा जो सुंदर मिलाफ दिसतो, तो पुढे त्याच्या शिष्यामार्थे दिसत नाही. सॉक्रेटिसच्या शिष्यामधून निरनिराळे पंच निघाले ते:—(१) सेमॅरियन, (२) झेंडॉनिक (३) सिनिक, (४) सिरेनाईक. ह्या चारही पंथांनी एक गोष्ट मान्य होती की, ज्ञान हे मनुष्यप्राण्यांचे विषय होय; ज्ञान चांगले काय याविषयी ज्ञान हे सर्वात उत्तम प्रतीये ज्ञान होय. तथापि पहिला पंथ नेपेरचा; त्या पंथाचे, वर्गात चांगले काय हे अथाप विचारले एक कोडे आहे असे म्हणून अंतर्द्विषयविज्ञानाचीच नीतिशास्त्राचा संघर्ष कोडला.

सिरेनाईक पंथ:—याचा संस्थापक अरिस्टिप्पस हा आदि-कृत भूमध्यसमुद्रकांडी असलेल्या ' सिरोन ' नांवाच्या गांवी जन्मला होता. त्याबद्दल या पंथाचे नांव पडले. ' चांगले ' म्हणजे उपयुक्त किंवा सुखदायक अशी व्याख्या करून व विषयसुखाची प्राप्ति हे ध्येय ठरवून तदनुसार नीतिनियम या पंथाचे ठरविले. या पंथातला थिओदोरेस हा विद्वान, विषयसुखापेक्षा शांति किंवा समाधानप्राप्ति व आनंद (ट्रीफ-लिटि अँड सिअरपुन्नेस) यांना अधिक महत्त्व देत असे,

व अतिशयैव हा दुसरा विद्वान, स्वाध्यायेशी परीक्षाकाराच्या सुवाला अधिक सेधीत असे; तथापि एकंदरीत धिरेनाईक पंथाचा मुक्ताब्द अस्मरून व हीन प्रकारचा होता यांत संशय नाही.

मितिक पंथ—याचा संस्थापक कॅप्टन रॉबर्ट्स, यांनी तत्वे बरील पंथाच्या अगदी उलट होती. विषयसुजांनां ते दुःख माननी असत (बेटर मॅनेस देन ए मॅरेडर द् हेटर = विषयमुखांत देण होण्यापेक्षा वेडेपण अधिक चांगले). दुःख, दुःखित, शारीरिक कष्ट, ही सोसण्याने अप्यात्मिक स्वातंत्र्य, व सद्गुण यांत प्रगति होते. पण चांगले किंवा 'सद्गुण' म्हणजे तरी काय याची व्याख्या धिनिक्क्या लोकांनी दिलेली नाही. यामुळे सिनिक्क्या विद्वान कांहीं तरी विचित्र प्रकार आपले आयुष्य घालवीन असत.

हेटो—हेटोचे तत्त्वज्ञान हा संक्रिटीस व अॅरिस्टॉटल यांची तत्त्वज्ञाने जोडणारा दुवा आहे. 'सद्गुण म्हणजे ज्ञान' या सांकेटिकच्या सुत्रापासून आरंभ करून ज्ञान मिळविणे ते कोणत्या गोष्टींचे निष्ठाबाबतचे याबद्दलची मीमांसा त्याने केले. ज्ञान म्हणजे जगातील गोष्टींपासून होणाऱ्या सुख-दुःखाचा आढावा काढण्यास शिकणे, असा हेटोने अर्थ लावून सुखवादच प्रस्थापित केला. कारण सांकेटिकच्या 'गुड' याचा सार्थकचा हटोने चांगले (दि युटिकुल), किंवा निपयसुखाच्या हटोने चांगले (दि युसफुल) असा कोण-ताहि अर्थ घेतला तरी असेर त्यासून 'सुखवाद' निष्पन्न होतो. तथापि हा गिरेण देण्यापूर्वी हेटोने नीतिशास्त्राला माननी व्यवहारक्षेत्रांतून काढून अतींद्रियविज्ञानाच्या क्षेत्रांत नेले तो प्रकार असा—जेर ज्ञान म्हणजे जी सामान्य गोष्ट तिच्या विस्तारसर्वांदत येणाऱ्या प्रत्येक गोष्टीला लागू पडते असा सामान्य गोष्टींचे ज्ञान. भौतिक जगविषयांच्या ज्ञानाचा प्रत्येक विषय असा सामान्य प्रकारचा असतो. ज्ञान म्हणजे असा सामान्य गोष्टींचे किंवा गुणांचे ज्ञान होय. शिवाय ज्ञान हे भ्रमर अस्तित्वात असलेल्या गोष्टींचे असावयाचे.

हेटोच्या तत्त्वज्ञानांत या सार्थक यथार्थवादाला (रिअॅ-लिझमला) नैतिक स्वरूप कंठ परमाळें ते समजत नाही जरी "गुड" हे हेटोच्या तत्त्वज्ञानाचे सूत्र आहे तरी त्याच्यातच ज्ञानात सर्व विश्वाचा समावेश केला जातो. मनुष्याच्या निरव्यवहाराला लागण्याच्या सांकेटिकच्या अनुमानपद्धतीला घेऊन याचे विवरण करता येईल. कोणतेहि हत्यार किंवा कोणताहि अस्त्रधर आपले काम जितक्या उत्तम रावीने पार पाडतो तितक्या प्रमाणांत ते चांगले असे आपण समजतो.

सर्व विश्व हे साधन आणि साध्य या तत्त्वावर उभारले आहे अशी जर आपण कल्पना केली तर हेटोच्या मता-प्रमाणे हेटोहि साधन जितके साध्याच्या जवळ जाईल त्या प्रमाणांत त्याचे अतिशय किंवा सध्याच समजले जाईल. याच तत्त्वाला अनुसरून जगातील आदितश्वाला हेटो आर्यतिक सार्थक म्हणत असे.

याप्रमाणे हेटोच्या विचारांत भयंकर उक्तीं होऊन त्याने नीतिशास्त्रास मुळवस्तुशाखाच्या (ऑटॉलॉजी) पंक्तीस आणून बसविले हेटोच्या वेळेपासून तत्त्वज्ञान हा सामान्य लोकांच्या चर्चेचा विषय न राहून फक्त ज्ञानी लोकांच्या चर्चेचा व विचारांचा विषय झाला.

हेटोच्या मते प्रत्यक्ष सृष्टीतील प्रत्येक पदार्थास तार्त्विक सृष्टीत मूळरूपा आहे. त्या मूळरूपाला सोप्याकार प्रमा-णांत अनुसरून सृष्टीतील पदार्थ निर्माण झालेले असतात. प्रत्यक्ष सृष्टीत असलेल्या कोणत्याहि पदार्थांत तार्त्विक सृष्टी-तील मूळरूपाद्वेक सत्याव असणे शक्य नाही. खरे सत्य त्याच सृष्टीत असे शक्यार. "मरण प्रकृतिःशरीराणां" हे तत्त्व हेटोला पूर्णपणे मान्य होतं. उलटून जगणे म्हणजे इंद्रिय-न्यवहाराच्यास करणे होय. मालाच आपण व्यवहारांत मरण म्हणतो. या प्रकारच्या विश्वासाच्या दृष्टेनेही त्याचे नीति-शास्त्रातील व्यवहारसंप्रवविषयक विचार जुळते आहेत. मनुष्याचा आत्मा तार्त्विक सृष्टीत मुख्यवस्थित व युद्धिप्रधान असला पाहिजे. ज्ञान आणि सद्गुण हे व्यावस्थास आहेत. अर्थवैतिक सत्य जागणे हे जर जीविनाचे ध्येय समजले तर त्याला आत्यंतिक ज्ञानाची भरती आहे. परंतु असे ज्ञान सर्वांना असणे शक्य नाही. म्हणून हेटोने सद्गुणी लोकांचे दोन भाग केले आहेत. पूर्ण ज्ञानी लोक व सप्तद्विवेकी लोक. उदा० दूर, सार्विक, न्यायी लोक हा विवेक ईश्वरदत्त असतो व तो शिक्षणाचे विकास पावतो सुतत तार्त्विक विवेचन या विकासास पुरेते होत नाही. प्रत्यक्ष आचरणाची त्यास जोड लागते. या प्रकारे बुद्धि आणि विषयवाचना असे आत्म्याचे दोन भाग करून मानसशास्त्रांत हेटोने बरीच क्रांति घडवून आणली. या विषयवासनेचे त्याने दोन भाग केले. या विभागणीस अनुसरून हेटोने चार सद्गुण मान्य केले आहेत ते विद्वता व न्यायीपणा हे उच्च सद्गुण व धैर्य आणि मितता हे होत. सुख हे मनुष्याच्या आयुष्याचे ध्येय असावे की नाही याबद्दल हेटोच्या मतांत बराच चटवटार होत गेला हे त्याच्या निरनिराळ्या संवादात्मक मंत्र्यावरून दिसून येते. सुख हे प्रत्यक्ष व विनाशी असल्यामुळे ते तत्त्वज्ञानाचे ध्येय असणे शक्य नाही, कारण सुख हे बहुधा दुःखामिश्रित असे असते. परंतु पुढे तो आपल्या 'रिपब्लिक' नामक ग्रंथात मंत्र्यांत सुख हे तत्त्वज्ञानाच्या आयुष्याचे ध्येय असते असे प्रतिपादितो. कारण आर्यतिक सुख हे तत्त्वज्ञानाळाच मिळू शकते, कारण त्याला पूर्ण ज्ञान असते. कनिष्ठ दर्जाच्या सद्गुणी लोकांना दुःखामिश्रित सुख प्राप्त होतं, कारण त्यांना पूर्ण ज्ञान नसतं. पुढील नेटो दुःखाच्या अभावास लोक सुख समजतात या-प्रमाणे ज्ञान, न्यायीपणा व सुख ही तिन्ही परस्परवर्त्येची असल्यामुळे ज्ञानी मनुष्याच्या आयुष्याची ध्येय आहेत असे हेटो समजतो.

अरिस्टॉटल — हेटोच्या । तत्त्वज्ञानानंतर आपण अरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानाचा विचार करू लागलो म्हणजे त्यांच्या विचार व भाषा पद्धतीवरून ते एकमेकांच्या अर्थात विरुद्ध मताचे होते असे वाटते, आणि अरिस्टॉटलने आपल्या नीतिशास्त्र व तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथात हेटो व त्याचे अनुयायी यांच्यावर व तत्त्वज्ञानाच्या केले आहे तामुळे वरील अनुमानास बळकटी येते. परंतु या अनुमानाचा फोलपणा पुढे अरिस्टॉटलनामक तत्त्ववेत्त्याने सिद्ध केला.

हेटोच्या मते जगात एकच शास्त्र आहे व त्याचा उद्देश 'करणा' हा होय त्याने आपल्या शास्त्राची पद्धतशीर विभागणी केली नाही, व ते मनुष्याच्या नित्य व्यवहारास कसे लावता येईल हेहि सांगितले नाही. एवढेच व पारमार्थिक 'करणा' याचा संबंध काय हे हेटोने स्पष्ट केले नाही परंतु या दोहोचा अति निपट संबंध आहे असे अरिस्टॉटलने प्रतिपादन केले विश्वाचे अविनाशी 'करणा' हे दुसरे काही नसून विश्वविषयक गुढ करवनेची शुद्ध परंपरा होय ती कर्ता आहे व कार्येहि आहे, अचल व अविनाशी आहे, आणि प्रत्यक्ष दृष्टीचे आधिकारण आहे आणि हेटो व अरिस्टॉटल या दोघांच्या मते या अशा शुद्ध वृत्तानंतरगात विभिन होणे हेच प्रत्येक तत्त्वज्ञानाचे ध्येय असले पाहिजे व ते त्याने आपल्या अत्यंत शुद्ध वाचरणाचे गांठले पाहिजे परंतु विद्वान मनुष्य हा देवासारखा असतो हे हेटोचे मत अरिस्टॉटलला पसंत नव्हते. 'कोणताहि मनुष्य आपल्या हिताविरुद्ध वागणार नाही व सद्गुण हा ज्ञानावर अवलंबून असणार' हे परस्पर विरोधी तत्त्व दोघांनाहि मान्य होते. हेटोच्या पुढे अरिस्टॉटलची प्रगती म्हणजे 'शुद्ध सद्गुणाकरिताच शुद्ध वाचरण करणे' हे प्रतिपादन होय. या तत्वाचा हेटोच्या शास्त्रात अस्पष्ट छेद आहे असे मनुष्याच्या आयुष्याचे मुख्य ध्येय शुद्ध वाचरण हे होय, सुख हा त्याचा परिणाम होय ज्ञान आणि सद्गुण या सुदिपादा गोष्टी आहेत, सुख हे नाही विषयसुख हे खरे सुखच नाही हे तत्त्व दोघांना सारखेच मान्य होते.

अरिस्टॉटलचे नीतिशास्त्र — प्रत्येक मनुष्याच्या कर्तृत्वा काही उद्देश लागले, मग ते स्वतः त्यानुसारचि तो असो किंवा त्यामुळे दुसरी एखादी गोष्ट साध्य करणे असो परंतु सर्व दृष्टी साधन असू शकणार नाहीत साध्य असे काही तरी असतेच. न्याया तो मोक्ष किंवा अविनाशी सुख म्हणतो जगातील प्रत्येक प्राणी निर्माण करण्यात काही तरी उद्देश आहे निरनिराळ्या जातीच्या प्राण्यांचा उद्देश निराळा आहे. मनुष्याला निर्माण करण्यात काही विशिष्ट हेतु आहे तो हेतु योग्यरीतीने आपल्या वाचरणांने सर्वांस नेणे हेच मनुष्याच्या आयुष्याचे ध्येय असले पाहिजे. हे उपाचा कर्तृत्व साध्य होते तो मनुष्य व तो त्याची कृति श्रेष्ठ होय परंतु मनुष्याच्या आयुष्यात दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टी अशा असतात की, त्यांचा या ध्येयसाधनाच्या बाबतीत काही उपयोग नसतो. या प्रकारचे मनु-

ष्याचे 'आर्थिक द्रित' कोणते हे अरिस्टॉटल स्पष्ट करून सांगत नाही. सौंदर्य, उच्चवृद्ध, संततीची जोपासना घरेर-सारख्या शुल्क गोष्टींचा तो मानवी हिताच्या व्याख्येत समावेश करित नाही व त्या वगळीतहि नाही ही व्याख्या करताना तो लोकमताला बराच मान देतो.

अरिस्टॉटलच्या नीतिशास्त्रात सद्गुणांच्या वर्गवारीला बरेच महत्त्व आहे ही वर्गवारी विशिष्ट तत्वावर किंवा मानवी आयुष्याच्या निरनिराळ्या बाजूंचा विचार करून केलेली दिसत नाही. विद्वत्ता व न्यायीपणा या दोन गुणांचा तो निरनिराळा विचार करतो. पाहिल्याचे तो व्यावहारिक व सार्वत्रिक सद्गुणपणा असे दोन भाग करतो. असे करण्यात याच व हेटोचा अतिशय मतभेद दिसून येतो पुढे मनुष्याच्या मानसिक व सापत्तिक स्थितीवर अवलंबून अमन्य्याच्या सद्गुणाची वर्गवारी दिली आहे, तो अशी—'पैथ व मितता (टेंपरन्स), उदारपणा व महत्त्वाकांक्षा, क्षम', व शेवटी व्यावहारिक सद्गुण म्हणजे सत्यप्रियता व मित्रत्व.

या अरिस्टॉटलने दिलेल्या सद्गुणांच्या वर्गवारीला नुसते ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्व नसून साध्वीपट्ट्याहि विशेष महत्त्व आहे. कोणत्याहि गुणाला अतिरेक व अभाव अशा दोन स्थिती आहेत. यामधील 'सुवर्णमध्य' शोधून काढणे हे ज्ञान होय व तो व्याचरणात आणणे हा सद्गुण होय. हे अरिस्टॉटलचे मत होते, परंतु यात साध्वीपट्ट्या वित्कलितपणा बराच दिसतो व कधी कधी या तत्वाचा अवलंब करणे हास्यास्पद होते. एवढीच अरिस्टॉटलने लिहिलेल्या नीतिशास्त्रावरील ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. अरिस्टॉटलने दिलेल्या वर्गवारीमुळे मनुष्याच्या नैतिक आयुष्याचे दोन भाग करावे लागतात. एक सामयिक व दुसरा व्यावहारिक या दोहोंची उत्पत्ति ज्ञानातच असल्यामुळे त्याचा मेळ घालणे काठिण पडते. याच विभागणीतून पुढे दोन पंथ उत्पन्न झाले; एक 'थिनि' व दुसरा 'स्टोईक' तेनो हा स्टोईकपंथाचा संस्थापक होता.

स्टोईक पंथः—या दोन्ही पंथांना पूर्ण ज्ञान प्राप्त करण्यात मोक्ष आहे हे तत्त्व मान्य होते. ज्ञान व प्रत्यक्ष कृति याची फारप्रचट दोषातहि मान्य नव्हती कोणीहि मनुष्य सधन उमळून आपल्या अहिताची गोष्ट करत नाही हे सोफिस्टांने प्रतिप दिलेले तत्त्व या लोकांना मान्य होते. विषयवाचना अज्ञानजन्य वरुणा होत. पूर्णज्ञानी मनुष्य अशा वाचनापासून अलिप्त असतो ज्ञानी मनुष्यास वाचनाचे ज्ञान अपूर्ण परंतु तो विषयसुखास बळी पडत नाही त्याच प्रमाणे सार्वत्रिक दुःखामुळे ज्ञानी मनुष्य ध्येयपरादमुख होत नाही. या प्रकारची पूर्ण सिद्धावस्था प्राप्त झालेले लोक अति दुर्मिळ असतात अथवा ही स्थिति फक्त कल्पनाच आहे व प्रत्येक ज्ञानी मनुष्य या स्थितीत पोहोचण्याचा प्रयत्न मात्र करित असतो. स्टोईक लोकांच्या मते

अज्ञान आणि पाप हे समानार्थी शब्द होते. पाप म्हणजे शुद्ध असा किंवा मोठे असा दांडगाई त्यांच्यापैकी एकाचाच होतो. त्याचप्रमाणे ज्ञानाची अथवा लक्षणाची स्थिती होय. ऑरिस्टाटलन हे तत्त्व सांडून काळ्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो त्यास माघला नाही. स्टोईकंपां लोकांचे हे तत्त्व मान्य होते. हे तत्त्व मान्य केलास तद्बुद्ध म्हणजे ज्ञान, अर्थात पाप ही नवळत घडून येणारी गोष्ट होय; हे तत्त्व मान्य करण्याऐवजी अज्ञान हे शुद्धिपुरस्सर असते हे 'स्टोईक' लोकांना मान्य होते.

सर्व जगनीत ईश्वर ज्ञानरुपाचे पसरला आहे. मनुष्याच्या प्रत्येक बांगल्या कुठिनीत ईश्वरी ज्ञानाचा अंश असतो आणि तो जर विषयवासनापासून अलिप्त राहिल तर त्याची कृति सद्बुद्धीला धरूनच होईल. याचप्रमाणे पुढे प्रत्येकाचे निरर्गल अनुमान बागाचे हे तत्त्व प्रचलित झाले. यापूर्वी हे तत्त्व सूचीपत्र व झेनेक्रेटीस या तत्त्वज्ञान्यांनी प्रतिपादित होते. स्टोईकंपां लोकांचा विशेष हा होता की, त्यांना वाटेल त्या गोष्टींना 'चांगले व वाईट' हे सार छानने कबूल नव्हते. व्यावहारिक नीतिमतेत स्टोईक लोकांचा विरोध आणि महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे मनुष्य हा स्वच्छीकरिता नसून समाजकरिता निर्माण झालेला आहे हा होय. मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे हे ऑरिस्टाटलनचे तत्त्व त्याच्या सवास जुळते होते. ईश्वराच्या (सुस) राज्यात सर्व लोकांनी आपापसांतून करार पाळजे, एकमेकांस इजा करू नये, इजा किंवा धोका निवारणार्थ संघ करावे, हे सर्व नियमविच कायदे होत; त्याचप्रमाणे मनुष्यांनी संघात निर्माण करावी, तिची योग्य न्यायसत्ता करावी व तिच्या शिक्षण ठेके ही त्यापासूनच निघणारी अनुमाने होत. परंतु याशिवाय लोकांच्या यांचे संघ संबंध अशांचे हे मात्र निरर्गल्या कायद्यात घातिले नव्हते, आणि याचमुळे सर्व त्रिधावर सर्व पुण्यांची साक्षीच सत्ता आहे हे हेरोन तत्त्व यांना मान्य होते.

स्टोईक लोकांच्या मते यात विरोध आवश्यक मुद्दा म्हणजे धार्मिक केंद्रापासून अलिप्त राहणे हा होय. त्याच वेळेस एपिक्यूरस नामक तत्त्वज्ञान्यांनी मोसुलवादसुद्धा केला होता त्याच या लोकांना विरोध होता मनुष्याचे वैषय प्रायश्चित्त प्राप्त करून घेणे हे तत्त्व दुःखापासून अलिप्त राहणे हे होय असा ते भेद करीत असत कोणत्याही साक्ष्यापासून होणारा आनंद मान्य किंवा तो निष्ठेविषयाचा प्रयत्न करणे हे देशीय रीतींना मान्य नव्हते. कायदे प्रकारे किंवा आध्यात्मिक वेगळे आवर्तित प्रयोग यामुळे मनाची शानता व उत्साह यथार्थितविहि दळून न देणे हे उत्तम ध्येय मनुष्यमार्गापुढे ठेवण्यामुळे तेनाचे व त्याचे अनुयायी आदर-प्राप्त होत. तेनाच्या मते हे ध्येय गोठण्यास काळमार्गद्वेषी आवश्यकता नव्हती. वरील प्रकारची मनाची साम्यवस्था एखाद्या प्रसंगा जी ठेवत आली तरी पुढे होती.

एपिक्यूरसः—सुख हे मनुष्याचे अंतिम ध्येय आहे असे याचे मत होते. ज्याचा परिणाम वाईट होण्याचा संभव आहे असेच सुख तेथेच बघावे. साधारण लोकांची सुखाची या कल्पना आहे तीच याचा मान्य होती, परंतु धार्मिक सुखापेक्षा मानसिक सुखास तो जास्त महत्त्व देत असे आणि धार्मिक किंवा मानसिक दुःख नाहीसे केले म्हणजे ही स्थिती प्राप्त होते हे सुख, असा सुखाची व्याख्या तो करीत असे. सुख वाईट शकत नाही, फक्त ह्यात निरनिराळे प्रकार होतात. शुभ पाप हे तो असे वाईट समजत असे व निरपेक्ष मैत्रीला तो विशेष मान देत असे.

वरील सर्व सदांना परिणाम समजात इ. स. च्या दुसऱ्या शतकापर्यंत टिकला. या काळापर्यंतच्या ग्रीक व रोमन तत्त्वज्ञानाचे चार भाग केले जातात. ते स्टोईक व एपिक्यूरियन हे दोन पक्ष व प्लेटो आणि ऑरिस्टाटल यांचे तत्त्वज्ञान हे होय. ऑरिस्टाटलच्या नीतिशास्त्रात पुढे सुधारणा झाली नाही. त्याचप्रमाणे एपिक्यूरसच्या गंध्याची स्थिती झाली. परंतु प्लेटो आणि हेनो यांच्या तत्त्वज्ञानाचे लोकांच्या मनावर यथाच पगडा बसविला.

सामान्य दृष्टी होणाऱ्या भक्तांपासुन प्लेटोने चाटून दिलेल्या परंपरेत बरीच ओढाताण झाली. या काळात मनुष्याच्या उत्तम व नीच अशा स्थितीत तत्त्वज्ञानाची विरोध नसती हे तत्त्व प्रचलित झाले होते व ते ऑरिस्टोक्लस व ह्यूटाईक यांच्यामधील दोघांनी व्याख्या अर्थात योच्याकार प्रमाणित झाले होते. परंतु पुढे ह्यूटाईकने, हेरोनने आपल्या 'कायदे' नामक संवादात प्रतिपादिलेले तत्त्व कोरांने प्रतिपादन केले. मनुष्याच्या प्रत्यक्ष व्यवहारात व कल्पनासुद्धेत फार अंतर आहे व कल्पनाच्या मानाने ते फार अर्थवत् असतात व 'देवी साक्षारकार किंवा दृष्टांत झाल्याशिवाय त्याची पूर्वेता होत नाही' इत्यादि मते त्याने प्रचलित केली. असे साक्षारकार होण्यास विषयपरादुसृता व धार्मिक व मानसिक शुद्धी याची आवश्यकता लागते. या मताचा जोराचा प्रचार ईजिप्तमधील प्रोतायनस नामक तत्त्वज्ञान्याने केला.

प्रोतायनसः—इ. स. २५५-२५० या काळात ईजिप्त देशात होऊन गेला. याचे हेरोन्यास तत्त्वज्ञानाचा प्रचार केला. वस्तुनासुद्धे व प्रत्यक्षसुद्धे यांमध्ये हेरोन्या काळीत विशेष विरोध नव्हता, आणि त्याचा मोठा (सुख) म्हणजे वस्तुनासुद्धेत तत्त्व हा होता. परंतु प्रोतायनसच्या वेळेस या सुखदायांपासुन विरक्त विरक्त विरक्त जाणत झाला, आणि मोसुप्रसंगीच्या मार्गात प्रकृति हे पहिले विरक्त होय व जड-देह हा आत्माच्या बाटोला दुसरे विरक्त होय, अशा प्रकारची मते प्रस्थापित झाली. जडदेहाच्या सर्व वासना नष्ट केल्याशिवाय मोठा निष्ठे शक्य नाही असे याचे मत होते याच तत्त्वाचा जोराचा पुकारा त्याच्या शिष्य पॅरिफेरी याने केला. मनुष्याच्या आदिदेहाच्या आपल्याला योग्य कल्पना करतो

येत व आपण जसा त्याचा पूर्ण विचार करूं तसें तें आपल्याला पूर्ण कळतें. परंतु गोंटायनस याचें मत अगदीं विरुद्ध होतें. ज्या अर्थां शुद्धि व तित्वा विषय या दोन वस्तु असतात त्या अर्थां तो जगाचें आदितत्त्व किंवा ईश्वर असें शकणार नाही. तो याहुन वेगळा असला पाहिजे त्यास मर्यादा असणें शक्य नाही, आणि ज्या वेळेस मनाची जगाविषय नष्ट होते आणि मन बद्धानंदात विलीन होऊन तद्रूप होते तीच मानवी अयुष्याची उत्तमस्तम स्थिति होय.

ख्रिस्ती धर्म व मध्ययुगीन नीतिशास्त्र.—धर्म हा मनुष्याच्या आख्यातील प्रत्येक बाबीला नियम घालून देतो; व नैतिक आचरणाची याच ही एक रचणीक महत्त्वाची बाजू आहे. ख्रिस्ती धर्मानें घालून दिलेले मनुष्याच्या आचरणाबद्दलचे नैतिक नियम कोणते व कशा प्रकारचे आहेत हे व्यवस्थितपणें दाखविण्याचा प्रयत्न इ. स. ४ व्या शतकांत प्रथम झाला, व त्यानंतर आणखी नऊ शतकांनीं ख्रिस्ती धर्मांतलें नीतिनियमज्ञान याद्वारे स्वरूपांत मांडण्याचें काम खरी तत्त्वनिष्ठा लल्लसेत्या एका बुद्धिमान इतमानें केलें.

या बाबतीत पहिला मुद्दा म्हणजे समाजात धार्मिक बाबतीत नीतिविषयक स्पष्ट असा कायदा मानणें हा होय तो कायदा ईश्वरप्रीति आहे व तो पाळण्यास गुल प्राप्त होईल व मोडल्यास दुःख प्राप्त होईल सौंक्रिटिस्माच्या वेळेपासून असे नीतिविषयक नियम असत. परंतु त्यास कल्पकार लिहिलेल्या कायद्यांचें व्यवस्थित स्वरूप आलें नव्हतें. ख्रिस्ती धर्माच्या काळापासून त्याला राजकीय कायद्यातकें बसविणें ह्याच प्रसंग झाले. मनुष्याच्या आयुष्यांत येणाऱ्या सर्व प्रसंगांस अनुसरून ईश्वरानें नीतिविषयक नियम केले आहेत व धर्मप्रभात दिलेल्या निरनिराळ्या उदाहरणांप्रमाणें ते सामान्य रूपरूपासून काढावयाचे आहेत; या पद्धतीस प्रथम 'यु' लोकांनीं मुरवात केली व ख्रिस्तीधर्मांनीं त्याचा सर्वप्रसार केला. नैतिक दिव्यदृष्टि ही मुद्दीपासून उत्पन्न होत नसून ईश्वरी प्रेरणेंत येत असते अशी त्यांच्या कल्पनेत त्याच्या अनुसंधानां अमलबजावणी करायची असेत. हे नीतिशास्त्राचे नियम यहुदी धर्मसंस्थापक मोईसेस व त्याच्या मार्गाने झालेले अवतारी पुरुष यांनीं प्रचलित केले.

ईश्वरी कायदा हा ख्रिस्ती लोकांनीं यु' लोकांपासूनच घेतला. त्यांनीं ईश्वराविषयक सर्व भाग गाळून व येथे ख्रिस्तानें व त्याच्या अनुयायांनीं वागितलेलीं तत्वे मिळून त्याचा धर्मग्रंथ होतो. या कायदास परतून राजपद्धतीत सामान्या अधिकाऱ्यांप्रतिष्ठित व धार्मिक बाबतीत पूर्ण अधिकारी 'वर्च' ही संस्था निर्माण केली.

या संस्थेच्या नियमांत राजकीय कायद्यांप्रमाणें प्रत्यक्ष शिक्षा नसते. पापपुरुषांवरून मरणानंतर आत्म्याला होणाऱें सुख-दुःख हेंच त्यांचे स्वस्वर होतें परंतु हळू हळू धर्माग्र्यांनीं त्यांना गुणपरायण पद्धत आणली. स्वधर्मास परतून महत्त्वातकें करणाऱ्यांपासून तीं परधर्मायोग्यते निरनिराळ्या

गुन्हांना पापज्ञानार्थ निरनिराळ्या शिक्षा व सफाई आणून दिले तपण्या व धर्मबहिष्कार या नीतिधर्मांच्या दोन शिक्षा झाल्या जसजसे शिक्षांचे प्रकार पाठत गेले त्यांना गुन्हाच्याहि व्याख्या करणें श्रमप्राप्त झालें, परंतु ही यहुदी धर्माची करणा दिवशीं धर्मांत संमत नव्हती. हें काही जरी असलें तरी अंतःकरणशुद्धि हा ख्रिस्ती धर्माचा विशेष समजला जात असे.

धैर्यशुद्धि, सद्गुणकरताच सद्गुण, विषयवस्तूंचा त्याग ही प्राक् तत्त्वज्ञानाचीं मते ख्रिस्ती नीतिशास्त्रास मान्य होती. परंतु दोहोंतील फरक चित्तशुद्धि कशाला म्हणायें यांत होता. पूर्वीच्या तत्त्वज्ञानांत ज्ञान व शुद्धि हीं समानार्थी वाटत असत. सम्प्रज्ञान असल्यावर दुर्वर्तन होणें शक्य नाहीं, असें सौंक्रिटिस व त्याचे अनुयायी याचें मत होतें. परंतु ख्रिस्ती लोकांचा सर्व भर 'धर्मा' व 'प्रेम' या दोन मनस्थितींवर होता.

धर्मा—धर्मा म्हणजे अदृश्य सृष्टि, ईश्वरप्रीति कायदे व स्वर्ग—नरकातील सुख-दुःख या सर्व कल्पनावर विश्वास. या कल्पना ख्रिस्ती धर्माच्या सुरुवातीस मनुष्याच लोकप्रिय होत्या. परंतु पुढें सामर्थ्य व तत्त्वज्ञानावर अधिष्ठित झालेल्या नीतिनियमांत विरोध उत्पन्न झाला बौद्धिक कारणें काहीहि असलीं तरी नैतिक व धार्मिक समजुतीवर हटविणें ठेवला, यासच धर्मा म्हणतात. नैतिकदृष्ट्या सर्व गुणेश्वर सारखेच होईल स्वीकृत लोकांची कल्पना ख्रिस्ती लोकांस मान्य होणे. परंतु धर्मानें त्याच्या स्थितीत फरक घडवून आणला. धर्मेच्या योगानें मनुष्यात धैर्य गाढव्यास शक्ति प्राप्त होते, व तो स्वतः जरी महत्त्वातकी व नरकात जाण्यास योग्य असला तरी येथे ख्रिस्ताच्या उत्सृष्ट कामगिरीमुळे व संयत्कर हलभेष्टा सहन करपापुढें ईश्वर आपल्याला क्षमा करील ही जाणीव उत्पन्न होते. याची पहिली कल्पना जाण सारळ व सर्व ख्रिस्ती लोकांत प्रचलित आहे.

प्रेम व शुद्धि:—ख्रिस्ती धर्माचा दुसरा विशेष म्हणजे म्हणजे ईश्वरावर व सर्व प्राणिमात्रावर प्रेम करणें हा होय. यावरून पुढें शुद्धाचरण, मानसिक शुद्धि व दुष्कृत्याविषयी पूर्ण तिरस्कार हे उत्पन्न झाले. एकेदरीत ख्रिस्ती नीतिशास्त्राचें सार म्हणजे म्हणजे (१) आत्माधारकपणा, (२) विषयपराह-मुक्तता, (३) आदर्य, (४) अंतःकरणशुद्धि (५) व नियम यांचा समुच्चय होय.

(१) ज्या अर्थांनी नीतिशास्त्राचे नियम कोणत्याहि प्रकारची विकृता न करता कबूल करावे व पाळावे त्यासाठी त्या धर्मात आत्माधारकपणा हा गुण मुख्य समजला पाहिजे.

(२) ज्या बाबतीत पारमार्थिक कल्पनांची नेहिक कल्पनांची विरोध होता अशा बाबतीत ख्रिस्ती धर्माचा जन्म झाल्यामुळे संभवित, कीर्तित, सत्ता येणे हे हिंदू मते या विषयी तिरस्कार प्रथमपासून उत्पन्न झाला व तो स्वीकृत लोकांच्यापेक्षा देवतास तीस स्वस्वताज दिवू लागला. सर्व जग हे काही काळपर्यंत

केनाच्या हातात सांपडले आहे, तेव्हा या ठिकाणच्या सर्व गोष्टीपासून विमुक्त होणे यासाठीच आपल्यास दुसरे कार्य करता येणार नाही यासुद्धे गरीबकष्ट, यदावय, उपवास वगैरे गोष्टींना महत्त्व प्राप्त झाले.

(३) सुस्पष्ट अशा नीतिशास्त्रात दिसली घर्माळा जर कशाचे महत्त्व आहे असेल तर ते औदार्य व प्रेम या सद्गुणावर भर दिल्याने होय. हेतोच्या काळात इतर प्राणिमात्रांशी स्नेहभाव दाखविणे इतकीच कल्पना होनी पुढे अस्तिव्युत्पत्त्या काळात ही मनल मैत्रीपर्यंत गेली स्टोईक लोकांनी सर्व मनुष्यजातीविषयी सदानुभूति असावी ही कल्पना प्रसूत केली आणि दिसली घर्माळे सर्व मानवजातीविषयी प्रेम असावे यस्या दिशेने दुसऱ्याचे सुख बाढविण्याचा प्रयत्न करावा असे प्रतिपादिले. या तत्वाच्या प्रवारासुद्धे (१) दुःखी मुळे टाकून देणे, (२) हिंस-पशूंबरोबर दंडबुद्ध करणे व (३) मनुष्ये गुलाम म्हणून विकणे, वगैरे अनिष्ट चाली बंद झाल्या अनायासले व दृग्गालयें छपवण्यात आली.

(४) अंतःकरणशुद्धाच्या नियमात अनुकरून खोप्याच्या सर्वधीचे नियम करणात आले

(५) विषयवराहसुखता, सत्ता व कीर्ति याविषयी औदा-सिन्य व श्रेष्ठिस्तांचे चरित्र यामुळे विनय हा विद्युत सद्गुण दिसली नीतिशास्त्राचे सांगितला.

ग्रीक तत्त्वज्ञान्यांना इच्छास्वातंत्र्य प्राप्त होते; परंतु त्यांचा 'कोणीहि मनुष्य जाणून पुणून आपण या हिताविरुद्ध वर्तन करीत नाही' या तत्वाशी विरोध येत होता. त्याच-प्रमाणे दिसतधर्मावर्तना तें साम्य होते तरी त्यांचा 'एव्हंग हे ईश्वरी प्रलादाचे कळ होय' या समजुतीशी विरोध येत होता. या काळात हा विरोध नाहीसा करण्याच्या तत्त्वज्ञान्यांकडून जोराचा प्रयत्न झाला.

दिसली घर्मा हा ईश्वरप्रगीत असून तो इच्छास्वातंत्र्य अवलंबून लोकांना सांगितला आहे; त्या घर्माचे नियम आहेत व त्या नियमांच्या उल्लंघनास शिक्षा सांगितल्या आहेत वगैरे अशा प्रकारची दिसली घर्माविषयी परंपरा होती. दिसली घर्माय साधू व ग्रीकांच्या वेळचा तत्त्वज्ञानी यामध्ये वास्तविक काही फरक नव्हता. परंतु अशा प्रकारचे मत प्रचलित केलेले ऑगस्टिन यात पडत नव्हते.

ऑगस्टिन (इ. स. १५४ ते ४३०)—ईश्वरी कृपेविनाय ईश्वराचे कायदे पाळता येणे मनुष्यास शक्य नाही असे मत मागे प्रचलित केले. ईश्वराचे कायदे व त्यात नमूद केलेल्या शिक्षा ह्या जर मान्य करावयाच्या तर मनुष्यात इच्छा स्वातंत्र्य पाहिजे ही गोष्ट त्यास कळत होती; परंतु मनुष्य ज्ञान ज्याच्यापासून निर्मण झाली त्या अंधमला हे स्वातंत्र्य होते. ते असून मनुष्यजातीने 'पाप' पत्करले, व त्यामुळे मनुष्यजात ही अंतःकालापर्यंत पातकात पडली. त्याच्यापेक्षा कोहीना ईश्वराने पावन करून घेतले तरच त्याची मुक्त होणे शक्य आहे. मनुष्यात दिसणाऱ्या सद्गुणांना वैति-

किमत काही नाही. थदा व प्रेम आणि त्यापासून उत्पन्न होणारी आशा ही दोन्ही दिसली नीतिशास्त्राची मूल-तत्त्वे आहेत असे तो समजत असे. त्याने सद्गु-णाचे चार प्रकार सांगितले. ते—(१) आठवण, (२) समता, (३) धैर्य व (४) न्यायशुद्धि, परंतु हे ईश्वराविषयी अस-णाऱ्या प्रभावे प्रकार आहेत असे तो समजे. त्याच्या मतात व स्टोईकंपेक्षा मृगीत यथेच साम्य होते. परंतु त्याने लोकांची ऐहिक गोष्टीविषयी उदासीनता घरीच कमी केली व राज्यात सुधारणा घडवून आणल्या. ही सर्व तत्त्वे ऑगस्टिनने आपला शुद्ध अंतोर्ग याच्या 'डी ऑफिशियस मिनिस्ट्रीरम' नामक ग्रंथातून घेतली.

या दोन तत्त्वज्ञान्यांच्या मतांनुसार पुढच्या तत्त्वज्ञा-न्यांना नीतिशास्त्राची मांडणी केली. या काळात मुख्य सद्गुणांच्या यादीबरोबर महत्त्वातत्वांची यादी प्रचलित झाली. पातकांची संख्या प्रथम आठ होती, परंतु सात या आकड्या-विषयी विशिष्ट कल्पना असल्यामुळे सात प्रचारात आली. ती अशी—गर्व, हाव, फोष, खादाहपणा, चमिचारा, मत्सर, व पोकळ कौल.सातव्या शतकात या व इतर वारक्या-सारक्या पापाच्या यादी व त्याबद्दलच्या शिक्षाचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले पुढे गुन्हा करणाऱ्यांच्या मानसिक स्थितीचा विचार करण्यात येऊ लागला. हा धार्मिक कायदा १४ व्या व १५ व्या शतकात पूर्णत्वात पोहोचला.

यथ्य युग.—मनुष्याला वर्तनस्वातंत्र्य आहे किंवा नाही याविषयी मध्ययुगात अस्तिव्युत्पत्त्या शिष्यवर्गात बराच रास होत असे; व प्रत्येकाची निरनिराळी मतं पुढे येत. त्यात प्रथम इ. स. ८१० ते ८७७ या काळात होऊन गेलेला एरिगेनो हा होय. त्याचे मत 'ईश्वर सत्य, जगत् मिथ्या होय व प्रत्येकाचे ईश्वराच्या स्थितोपेत जाण्याचा प्रयत्न करावा, असे होते. परंतु हे मत फार दिवस टिकले नाही. पुढे इ. स. १०३३ ते ११०९ मध्ये होऊन गेलेला बॅन्लेम गार्ने आग-स्टिनचे 'मनुष्य हा पापी आहे व ईश्वरी कृपेने त्याचे पाप-छातून होते' हे मत प्रचलित केले. परंतु मनुष्याच्या वर्तन-स्वातंत्र्याचा स्पष्ट खुलासा इ. स. १०७९ ते ११४२ त होऊन गेलेल्या अँबेलाइनामक पंडिताने केला. 'हस्तांचा चांगले-वाईटपणा हा मनःस्थितीवर अवलंबून असतो' असे मत त्याने प्रतिपादिले.

युष्माक्युक्ता उरविष्यावा ताजगी व्यक्तीस अधिकार नाही. त्याच्या राज्यव्यवस्थेचा ' सुलताना ' हा एकच प्रकार होता, व नीतिशास्त्र व राज्यव्यवस्था ही संलग्न होती. मनुष्य हा स्वार्थलोलुप आहे व राज्यव्यवस्था ही एक-तंत्री व अमर्याद अशी असली पाहिजे, या दोन विवक्षण मतांचा त्याने आपल्या प्रयास जरी योग्य मित्राक केला तरी त्यामुळे लोकांत भागीत उत्पन्न होऊन त्यांच्या मतांवर सर्व यामुनी टीका होऊ लागली ती करण्यांत कॅमिस् येथील कडवर्ष, मोअर इत्यादि पंडितांनी पुढाकार घेतला.

इष्ट-प्रतिष्ठ, मंगल-अमंगल यांत तात्त्विक भेद आहे. तो मनुष्याच्या किंवा ईश्वराच्या मर्जावर अवलंबून नाही, व मनुष्यास त्याची स्थूल आणि काल सांच्या गणिते-प्रमाणे जाणीव होते, वगैरे कडवर्षाची मते होती. मोअर हा निरनिराळे १३ नीतींचे नियम सांगतो. उदा-मंगलाचे पुण-कालातुर्षाचाने निरनिराळे प्रकार होऊं घडतात; उच्च मंगल किंवा कनिष्ठ अमंगल हेच पक्कराचे, प्रत्यक्ष अमंगल-पेक्षा मंगलाचा अमावा परावर्ताचा योगेरे.

मनुष्याने आपल्या बाबबाकरितां स्वार्थरक्षण कां करावा या बाबतीत हॉज्ज व त्याचे टीकाकार यांच्यामध्ये विरोध होता. ' एकांने मुजाने सुस्थितेंत रहावे हें जर चांगलें तर दोषांनी तसें रहावे हें दुष्पट चांगलें असे कडवर्षने बरील प्रथम उत्तर दिले. ' नीतिशास्त्र ही एक चांगली गोष्ट व सुखाने राहण्याची कला आहे; सद्गुणाने जें सुख मिळत तेंच सुख चरें होय, ' असे मोअरचे या प्रश्नास उत्तर होते.

याच्या मागून कल्पक व प्रगल्भ विचारांचा केवरलंड-नामक पंडित होऊन गेला. सर्व लोकांचे हित सांगण्या-सारखी प्रवस्था असणे हेच नीतिनियमांचे सार होय असे त्याने प्रतिपादिले व पुढे निष्पक्षता उत्पुच्छतावादांचे बीजा-रोपण त्याने केले. ' प्रत्येकांने दुसऱ्याचें शक्य तितकें जर चांगलें केलें तर त्या सर्वांचा समुच्चय हा अगांतल उच्च मंगल (बख्शान) होय ' असे त्याने प्रतिपादिले. त्याचें ध्येय मुसतें सुख नसून पूर्णावस्था हे हि होते. परंतु वैयक्तिक सुखाची व सामुदायिक सुखाचा सांगड कधी घालावयाची हें त्याने स्पष्ट केले नाही.

लॉकः—ही गोष्ट लॉक या ईंग्रज पंडिताने आपल्या ' मानवी बुद्धि ' (इ. स. १६९०) नामक प्रयास स्पष्ट करून सांगितली. सुख-दुःख म्हणजे मंगल-अमंगल होय हें हॉज्जचे तत्त्व व नीतिनियम हे राजकीय संवेग्यतिरिक्त बंधनकारक आहेत व ते मनुष्यास उत्पन्न इमाने प्राप्त होतात हे त्याच्या विरोधकांचे तत्त्व, ही दोन्ही लोकांला मान्य होती. या सर्व नियमांचा समुच्चय म्हणजे ईश्वरी कायदा होय. जर सर्वशक्तिमान सदैव अशा ईश्वराची आपण कल्पना केली तर गणितशास्त्राच्या सत्ताप्रमाणे त्रिकालाबाधित अशी नीतिरचनेहि आपणांस कळतील. कोणतीहि गोष्ट चांगली किंवा वाईट हे तिच्या कमी-अधिक

सुखदायक परिणामावरून ठरवावयास पाहिजे. प्रोडिअसची निष्कर्षाच्या कायदाविषयी जी कल्पना होती तीच लॉकची होती. याचीच तत्त्वे लॉक यांने आपल्या ' ईश्वर व त्याचे गुणधर्म ' या इ. स. १७०४ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांत स्पष्ट केली आहेत. भक्ति, सत्यता, परोपकारबुद्धि, गोमर्त्य हे चार सद्गुण तो प्रामुख्याने सांगतो. जें युक्त तें तत्त्वज्ञान सुख-दुःखांचा विचार न करतां मनुष्याने करावें. परंतु अनिष्ट मनोविकारांचा उपाध्यावर पगडा बसला आहे अशा मनुष्यास हा नियम लावूं नये असे त्याचें म्हणणे अस-श्यामुळे त्याच्या प्रतिपादनास कमीपणा येतो यामुळे हॉज्जची तत्वे खोडली गेली नाहीत व नीतिशास्त्र तात्त्विक पायावर उभारणें कठिण झाले.

गोपटसवरी (इ. स. १६७१ ते १७११) :—बेधुसाच व परोपकारबुद्धि या नीतिप्रस्तांची, ' मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे ' या सत्त्वावर आधारणी करून तो प्रामुख्याने पुढें मांडणारा गोपटसवरि हा होय. समाजव्यतिरिक्त अशा मनुष्याची आपण कल्पनाच करीत नाही. जर मनुष्य हा समाजाचा घटक समजून त्याच्या कृतीचा बरेवाईटपणा ठरवावयाचा, तर समाजावर त्याच्या कृतीचा इष्टानिष्ठ परिणाम काय होणो, हें पहाणें जरूर आहे. हॉज्जने कल्पना केलेल्या मनुष्यास जर राज्य-व्यवस्थेच्या दाबातून मोकळा केला तर तो भयंकर अत्याचार करील । ही आपली मानवी सत्कृतीची कल्पनाच नाही. मनुष्याने निष्ठान बुद्धीने परोपकार करणें, हाच सद्गुण होय. परंतु इतकेच सांगून तो थांबत नाही. परंतु स्वकीयें सुख हें सामुदायिक सुखाचा एक भाग होय, तेव्हा त्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही हें हि तो त्यापरोबरच सांगतो, या दोहोंचा योग्य मिलाक करणें गंतव्य विरोध हाडायला आहे. शारीरिक सुखापेक्षा मानसिक सुखास तो जास्त किंमत देतो, आणि त्यांत परोपकारासाधन होणारे सुख उच्च प्रकारें समजतो. याहि पलीकडे जाऊन तो असे म्हणतो की, सद्गुणकिरीतच सदावरण करणें हें श्रेष्ठ होय. प्रत्येक मनुष्यांत अशी सद्गुणप्रेरक बुद्धि अवते. अशा प्रकारची कृति करणें हेच अनुचित सुख होय.

गोपटसवरिच्या नेत्रेपासून नीतिशास्त्राचे नियम मानस-शास्त्राच्या नियमांवरून होऊं लागले, व हटनीसन, इझम, बटलर, इ. पंडित मनाच्या निरनिराळ्या स्थितींचा विचार करूं लागले. गोपटसवरिवर घातिका व नास्तिक अशा दोन्ही मतांच्या लोकांकडून टीका झाली. या नास्तिकांत मॅडेव्हेली हा प्रमुख होता. सद्गुण हे मनुष्यास दाम्भिक असे नाही, सद्गुण हे मनुष्यावर जलमाने लादलेले आहेत, वगैरे त्याची मते होती.

बटलरः—यांने मनुष्याच्या मूळ नैतिक स्थितीविषयी हॉज्जने जें मत प्रतिपादिलें होतें त्यावर हल्ला केला. हॉज्जचे म्हणणें असें होतें की, स्वामाविकपणें मनुष्यास नीति-अनीति

शारीरिक व मानसिक सुख हे कनिष्ठ प्रकारचे होय सद्-
वर्तमान होणाऱ्या ईश्वरी रूपमुळ प्राप्त होणारे सुख उच्च
प्रकारचे होय.

मंतर तो सद्गुणांचो यादी देतो. ती योग्या फार फरका-
शिवाय अँरिस्टोउल्ल्या यादीसारकीच आहे. श्रद्धा, प्रेम व
आशा हे तीन सद्गुण याच्या यादीन आस्त आहेत. नीति-
शास्त्राचे नियम दिव्यानंतर तो कायद्याकडे पळतो व राजकीय
कायदे व नैतिक कायदे यांचा मिलाफ करतो. सामाज्याचा
जो मुख्य अधिकारी असतो त्याने सामाजिक सुखाकरिता
जे हुकूम केले असतात ते कायदे होत. ईश्वर हा सर्व मानवी
व इतर प्राण्यांच्या समाज्याचा मुख्य आज्ञे (१) त्याचे हुकूम ते
कायदेच होत. ते सर्व प्राण्यांना लागतात; (२) निसर्गाचे
कायदे सुद्धा असलेल्या प्राण्यांना लागतात; (३) मनुष्यान
केलेले कायदे मानवी समाजास लागतात (४) देवी कायदे
मनुष्यांना विशिष्ट प्रेरणेने प्राप्त होतात. मानवी कायदे
मनुष्याच्या प्रत्यक्ष कृतीस लागतात. निसर्गाचे कायदे अस्पष्ट
व मोपम स्वरूपाने असतात. प्रेरणारमक कायद्याची आव-
श्यकता आहे. परंतु मनुष्याच्या वर्तनत्वात असाविषयी त्याचे
निश्चित व स्पष्ट असे मत नाही त्यामुळे त्याच्यावर बरीच
टीका झाली. एवंच मध्ययुगांत त्याच्या 'समाधिबोलींजिआ'
प्रभासकता वागला अंध कोणाचाच झाला नाही.

याच्या मंतरच्या काळात नीतिनियमांची फार विकिरता
झाली. या बाबत निरनिराळ्या विद्यालयांतील अध्यापक
भाग येत योग्यायोग्य वर्तनाचे सुद्धा भेद करून व त्याबाब-
तीत कायनिक उदाहरणे देऊन एक नीतिनियमांचे स्वतंत्र
पुस्तक तयार करण्यात आले. एकाच कृत्याच्या योग्यायोग्य-
वर्तनेबद्दल निरनिराळ्या पंडितांची (डॅक्टरा) निरनिराळी
मते पडू लागली. तेव्हा या अडथळीतून बाहेर पडण्याकरिता
एक निराळाच मार्ग 'नेगुट्ट' रूपाच्या लोकांनी काढला.
यायोगाने पोणाला आपले वर्तन योग्य आहे असे दाखवा-
यमाचे अवस्थास त्याने कोणत्याहि एका पंडिताचे मत
आपल्यासारखे आहे असे दाखवावे म्हणजे सुरे होत असे.
याचा परिणाम काय झाला तो १७ व्या शतकांत प्रसिद्ध
हाहे'या पादकलच्या पुस्तकावरून दिसून येईल.

धर्ममुधारणा — या मतमतांच्या घोंटाळ्यामुळे व
त्यापासून दशांत बौद्धिके मागेलेल्या अनैतिक व धार्मिक
सुखामुळे मार्टिन लूथरने केलेली धर्ममुधारणा पडून गेली.
त्यायोगाने धर्मपदेकांकाचा व धर्मपुरुषाचा बटेमाव
देवबळात निरनिराळे विश्व व भौद्धप्राप्तीच्या शब्दांत
घर्णापक्ष किंवा त्याचे प्रतिविधि या चर्चांनी पांढ्या मिळाला;
यामुळे कर्तव्य, नीति, सद्गुण वगैरेसंपर्षी जुन्या समुदायांत
काहीदि करक झाला नाही. नीतिशास्त्राचा मे कायद्याचे
रूप प्राप्त झाले होते ते नाहीस झाले, अँरिस्टोउल्लेख मत
माग परंपरात जी एक प्रकारची मानसिक शुद्धागिरी

दिसून येत होती तीहि नाहीशी झाली व नीतिशास्त्र आणि
तत्त्वज्ञान याचा स्वतंत्र रीतीने विचार होऊन लागला.

आधुनिक नीतिशास्त्र — या प्रकारे निरनिराळ्या
पंडितांची निरनिराळी मते प्रचलित झाल्यामुळे सर्व लोकांस
प्राज्ञ अशा अंधाच्या आवश्यकता भावून लागली नितगांचा
कायदा एकाच नांव होईल या समजुतीने अँटिलिप व प्रोटि-
अस यानीं सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस तो प्रतिपादण्यास
सुरवात केली. याच्या मते तो ईश्वरी कायद्याचाच एक भाग
होय व त्या ईश्वरी कायद्याचीहि मनुष्यात दिसून येणाऱ्या
स्वरूपावरून उच्चारणी केली आहे. मनुष्यामध्ये संध करून
सुखासमाधानांने राहण्याची व काही विशिष्ट तत्त्वानुसार
वागण्याची जी इच्छा दिसून येते तीच मनुष्य व इतर प्राणी
यामधील भेद होय. हा कायदा स्वभावातच मनुष्यास
फळतो व त्याची अम्मलबजावणी अनुभवाने करता येते.
प्रोटिअसने याबद्दलचा वायव्यमधील कलनाना पुढी देऊन
मनुष्य किंवा समाज यांच्यामधील कायदाप्रमाणच राष्ट्रा-
राष्ट्रांतलं वागण्याची कायदा असावा असे प्रतिपादिले. या
मूलभूत मानवी संघातच पुढे संघटित राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप
प्राप्त झाले परंतु हा नितगांचा कायदा पाळण्याचे मनुष्यास
काय कारण झाले? याचा सामाजिक स्वरूप कितीत आहे?
या व अशा प्रकारच्या प्रश्नास शक्यतः स. स. १५८६ ते
१६७९ त होऊन गेलेल्या हॉब्स नामक पंडिताने उत्तर
दिले.

हॉब्स: — हा जडबादा होता. त्याची नीतिशास्त्राविषयी
मते मानवशास्त्रातील विचारांत घेऊन होती. जडबादरी हे
खरे व मानसिक भावना त्या निव्वळ आभास होत. जीव-
धारणेस पोषक क्रिया सुरु होत व शरीरघातक क्रिया दुःख
होत, असे त्याचे ठाम मत होतें. सुखप्राप्तीच्या प्रयत्नाचे
सहज व संश्लेषक असे दोन माग त्यास कळू नव्हते. भूतदया,
गुणप्रादुर्भाव इ. विकार हे स्वार्थमूलक होत. सुख हेच मनुष्य-
जातीचे ज्येष्ठ असले पाहिजे. मुद्धि फक्त ते सुख मिळविण्याचे
मार्ग सुचविते. प्रथमदर्शनां हा मत एविकयूरलच्या मता-
चारखी दिसतात. परंतु हॉब्सचा विशेष हा मुनी मते प्रति-
पादण्यात नाही. सुखप्राप्त्यर्थे मनुष्याची प्रवृत्ति असली तरी
त्या बाबतीतील नियम योग्य रीतीने पाळले जातात किंवा
नाही हे पाहण्यास राज्यघटनेची आवश्यकता आहे.
सर नियमांच्या अम्मलबजावणीने सामुदायिक सुख
वाढविले पाहिजे. असे जरी होते तरी नीतिशास्त्राचे सर्व-
साधारण नियम त्याला प्राज्ञ होते. " आपण स्वतः जे केले
नव्हते ते दुसऱ्यास करायलास ठावू नको किंवा दुसऱ्यास
करू नको " हे तत्त्व जरी नव्वच आहे तरी प्रत्येकाने ते
गोठ्याचा प्रयत्न करावा असे त्याचे प्रामाणिक मत होतें.
यावरून हे स्पष्ट होते की, हॉब्सच्या मते नीतिनियम हे
जुलमी होत. कारण राज्यघटनेने जे वंशयोग्य नियम
घाळून दिले. तेच प्रत्येकाने पाळले पाहिजेत; त्यांची

सुफामुक्ता टरविष्याचा तागणी व्यक्तीस अधिकार नाही. त्याच्या राज्यव्यवस्थेचा ' सुलताना ' हा एकच प्रकार होता, व नीतिशास्त्र व राज्यव्यवस्था ही संलग्न होती. मनुष्य हा स्वायत्तोलुप आहे व राज्यव्यवस्था ही एक-तीत्री व अमर्याद अशी अटली पाहिजे, या दोन विलक्षण मतांचा रवाने आपल्या ग्रंथांत जरी योग्य मिश्रण केला तरी त्यामुळे लोकांत आणूित उत्पन्न होऊन त्याच्या मतांवर सर्व यार्यनी टीका होऊन आगली ती करण्यांत कंत्रिप्त येथील कडवर्ष, मोअर इत्यादि पंडितांनी पुढाकार घेतला.

इष्ट-अनिष्ट, मंगल-अमंगल यांत तात्त्विक भेद आहे. तो मनुष्याच्या किंवा ईश्वराच्या मर्जावर अवलंबून नाही, व मनुष्यास त्याची स्थूल आणि काल यांच्या जातिवि-प्रमाणे जाणीव होते, वगैरे कडवर्षाची मते होती. मोअर हा निरनिराळे १३ नीतींचे नियम सांगतो. उदा०-मंगलाचे गुण-काळातुरोधाने निरनिराळे प्रकार होऊन उचलतात; उच्च मंगल किंवा कमिष्ट अमंगल हेच परस्परार्थ, प्रत्यक्ष अमंगला-पेक्षा मंगलाचा अग्राचा परस्परार्थ; वगैरे.

मनुष्याने आपल्या बांधवांकरिता स्वार्थरक्षण का करतावा या बाबतीत होज्ज व त्याचे टीकाकार यांच्यामध्ये विरोध होता. ' एकाचे सुखाने सुखित तर रहावे हे जर चांगले तर दोघांनी तसे रहावे हे दुष्ट चांगले असे कडवर्षने बरील प्रभास उत्तर दिले. ' नीतिशास्त्र ही एक चांगली गोष्ट व सुखाने राहण्याची कला आहे; सद्गतेने जे सुख मिळते तेच सुख असे होय, ' असे मोअरचे या प्रभास उत्तर होते.

चाच्या मागून कल्पक व प्रकृत विचारांचा फरारलेड-नामक पंडित होऊन तेला. सर्व लोकांचे दित साध्या-कारणी मगल्या असणे हेच नीतिनियमांचे सार होय असे त्याने प्रतिपादिले व पुढे निपलेखी उपयुक्ततायादांचे नीमा-रोपण त्याने केले. ' प्रत्येकाचे दुष्ट्याचे शक्य तितके जर चांगले केले तर त्या सर्वांचा समुच्चय हा अर्थातल उच्च मंगल (वर्याण) होय ' असे त्याने प्रतिपादिले. त्याचे प्येय मुसते सुख नसून पूर्णावस्था हेई होते. परंतु वैयक्तिक सुखाची व सामुदायिक सुखाची सामंढ कशी घालावयाची हे त्याने स्पष्ट केले नाही.

लोकः—ही गोष्ट लोका मा ईम्र पंडिताने आपल्या ' मानवी बुद्धि ' (इ. स. १९५०) नामक ग्रंथांत स्पष्ट करून सांगितली. सुख-दुःख म्हणजे मंगल-अमंगल होय हे होज्जचे तत्त्व व नीतिनियम हे राजकीय सत्त्व्यतिरिक्त बंधनकारक आहेत व ते मनुष्यास उपजस ज्ञानाने प्राप्त होतात हे त्याच्या विरोधाचे तत्व, ही दोन्ही लोकाळा मान्य होती. या सर्व नियमांचा समुच्चय म्हणजे ईश्वरी कायदा होय. जर सर्वशक्तिमान सद्गु अशा ईश्वराची आपा करणा केली तर गणितशास्त्राच्या तत्त्वाप्रमाणे त्रिकालाबाधित अशी नीतिवर्तते आपणास कळतील. कोणतीही गोष्ट चांगली किंवा वाईट हे तिच्या कमी-अधिक

सुखदामक परिणामावरून ठरवावयास पाहिजे. श्रुतिअसची निरर्माच्या पायघातिपयी जी कल्पना होती तीच लोकांची होती. याचीच तत्त्वे लोकांचे याने आपल्या ' ईश्वर व त्याचे गुणधर्म ' या इ. स. १७०४ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांत स्पष्ट केले आहेत. भक्ति, सगता, परोपकारबुद्धि, गोमार्थ हे चार सद्गुण तो सामुस्याने सांगतो, जे युक्त ते तज्जन्य सुख-दुःखांचा विचार न करता मनुष्याने करावे. परंतु अनिष्ट मनोविकारांचा उगाच्यावर पण्डा घडला आहे अशा मनुष्यास हा नियम कार्य कसे असे त्याचे म्हणणे अस-क्यामुळे त्याच्या प्रतिपादनास कमीपणा येतो यामुळे होज्जची तत्वे खोडली गेली नाहीत व नीतिशास्त्र तात्त्विक पायावर उभारणे कठिन झाले.

शेफ्ट्सबरी (इ. स. १७७१ ते १७९३) :—मनुष्यास व परोपकारबुद्धि या नीतिवर्ततांची, ' मनुष्य हा समाजमय प्राणी आहे ' या तत्त्वावर उभारणी करून तो सामुस्याने पुढे मोडणारा शेफ्ट्सबरी हा होय. समाजमयतिरिक्त अशा मनुष्याची आपण कल्पनाच करीत नाही. जर मनुष्य हा समाजाबायटक समजून त्याच्या कृतीचा बरेवाईटपणा ठरवावयाचा, तर समाजावर त्याच्या कृतीचा इष्टानिष्ट परिणाम काय होतो, हे पहाणे जरूर आहे. होज्जने कडवर्षा केलेल्या मनुष्यास जर राज्य-व्यवस्थेच्या द्वाबांतून मोडला केला तर तो अर्थकर स्वाया-चार करील ! ही आपली मानवी सत्कृत्वाची कल्पनाच नाही. मनुष्याने निष्काम बुद्धीने परोपकार करणे, हेच सद्गुण होय. परंतु इतकेच सांगून तो थांबत नाही. परंतु व्यक्तीचे सुख हे सामुदायिक सुखाचा एक भाग होय, तेव्हा त्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही हेई तो त्याबरोबरच सांगतो, या दोघांचा योग्य मिलाफ करणे गंतव विशेष साहाय्यणा आहे. शांतिरिक्त सुखविषया मानसिक सुखास तो वास्त किंमत देतो, आणि त्यांत परोपकारापासून होणारे सुख उच्च प्रकारचे समजतो. याहि पक्षाकडे जाऊन तो असे म्हणतो की, सद्गुणकारिताच सदावरण करणे हे श्रेष्ठ होय. प्रत्येक मनु-भवात अशी सद्गुणश्रेष्ठ बुद्धि असते. अशा प्रकारची कृति करणे हेच आयुष्य सुख होय.

शेफ्ट्सबरीच्या बेजेपासून नीतिशास्त्राचे नियम मानस-शास्त्राच्या नियमांत धरून होऊ लागले, व हटचीतन, हूपम, बटलर, इ. पंडित मनाच्या निरनिराळ्या स्थितीचा विचार करू लागले. शेफ्ट्सबरीवर धार्मिक व नास्तिक अशा दोन्ही मतांच्या लोकांकडून टीका झाली. या नास्तिकांत मॅकेन्हेली हा प्रमुख होता. सद्गतेने हे मनुष्यास स्वाभाविक असे नाही, सद्गुण हे मनुष्यावर जुलमनि सादलेले आहेत, वगैरे त्याची मते होती.

बटलर—याने मनुष्याच्या मूळ नैतिक स्थितीविषयी होज्जने जे मत प्रतिपादिले होते त्यावर हल्ला केला. होज्जचे म्हणणे असे होते की, स्वाभाविकपणे मनुष्यास नीति-भगोषि

नसते. नीतीचे नियम हे मुख्यतः आत्मसंरक्षण हा जो मूळ उद्देश तो साधण्याकरिता, समाजोत् शतता नष्टाची म्हणून केलेले, असतात. याच्या उलट बटलरचें असे म्हणणें होई की, मनुष्यास सदसद्विवेकबुद्धीहि असतेच, ती इतिमि नाही मनुष्यांत आत्मसंरक्षणाची इच्छा तितकी प्रथम असते तितकीच समाजपारणेची असते. स्वहितापासून होणारें सुख व ज्याचा उद्देश सुख नाही अशा परहिताच्या गोष्टी केल्याने होणारा आनंद यात आपण परक केला पाहिजे सुखाची इच्छा, सुखाचा विषय व सुख या तिन्ही गोष्टी भिन्न आहेत. उदा० भुकेचा विषय सुख नसून अन्न हा आहोत. सेवन केले असता सुखकारक परिणाम होतो. ज्या गोष्टी करण्यांत सुख नाही किंवा ज्यात स्वसुखाचा प्रत्यक्ष नाश आहे अशा गोष्टी मनुष्य आपण होऊन करताना दिसतो तेव्हा अनियंत्रित स्वार्थ हे मनुष्याचे स्वेय असणे शक्य नाही मनुष्याच्या वास्तवना जर स्वाभाविकपणे नियंत्रण असेल तर ते सदसद्विवेकबुद्धि हेच असे एकेल मनो-विज्ञासपर स्वार्थ व सदसद्विवेकबुद्धि या दोहोंचे नियंत्रण असतें हे बटलर कबूल करतो परंतु सदसद्विवेकबुद्धीने सुखविवेके विचार जास्त स्पष्ट असल्यामुळे तोच मुख्य समन्वय दाखवणाऱें होय

बोल्स्टनः—होच मते बोल्स्टननामक पंडिताच्या इ. स. १७२९ त प्रसिद्ध झालेल्या 'निसर्ग-धर्म' नावाच्या पुस्तकात आढळून येतात. नैतिक इष्ट व निसर्ग इष्ट हा भिन्न आहेत व ती प्राप्त करून घेण्याचा मनुष्याकडून प्रयत्न होत असतो असे याचेच प्रथम प्रतिपादिले.

हचिसनः—हा पंडित सद्गुण व परोपकारबुद्धि ही एकच आहेत असे म्हणतो व तो सद्गुणाच्या निःशिराच्या प्रकाराची यादी देतो. सदसद्विवेकबुद्धीला नियामक अधिकार आहे हे बटलरचें मत झालाहि कबूल आहे. सरळपणा, इमानपणा, धैर्य, मान वगैरे गुण दुसऱ्या प्राणीचे होत; शास्त्र व कला यांचे ज्ञान हे कनिष्ठ दर्जाचे होत. वैयक्तिक व सामुदायिक सुख यांत विरोध येत नाही. परोपकारबुद्धीची प्रेरणा स्वार्थ-मूलक असते असे शेंपटसबरांच्या प्रतिपादानत ध्वनित होत. याच हचिसन असे उत्तर देतो की, मुख्य समीप आला असता मनुष्याची परोपकारबुद्धि तािम होते याला कारण स्वार्थच. असतो काय ? नाही. परंतु क्रियेच्या नैतिक बरेवाईटपणाविषयी नियम कसे आस्थापनाचे हा प्रश्न गिाक राहातो. यात त्यांचे उत्तर असे— कोणत्याहि श्रयाचे औपचारिक व कळकळीने असे दोन भाग होतात. ज्या श्रयाने मनुष्य मनापासून दुसऱ्याचे हित भावतो ते औपचारिक श्रयापेक्षा आत चांगले पुढे बेनर्भम व पेटी योनी उपयुक्तताबादाचे अे साव प्रस्थापित केले संच अश्वट स्वरूपान याने मोर्दले होते. ते तत्त्व म्हणजे 'नान लोकांचे भास् हित साधने' हे होय.

हूमः—हाच नियम हूमने राजकारणात लागू केला. त्याचे प्रतिपादन त्याच्या 'मानवी स्वभाव' नामक ग्रंथात आढळून येते (इ. स. १७३९). प्रथम मनुष्य हा संप करून राहू लागतो. पुढे त्याला त्या संधाचे नियम पाळावे लागतात. न्याय, विश्वासपणा, खरेपणा वगैरे सर्व मनुष्याच्या सोईकरिता निर्माण केलेले सद्गुण होत. आपण कोणत्याहि श्रयाचा बरेवाईटपणा त्याच्या परिणामावरून ठरवितो. येथेच त्याचा व हचिसनचा विरोध येतो. चांगले कृत्य करण्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति होणे, हा सद्गुण होय असे हचिसनचे मत होते.

खरेपणा, धैर्य, उद्योगप्रियता, चातुर्य वगैरे सद्गुणांना स्वाभिवृद्धीशिवाय दुसरे काही अधिष्ठान असले पाहिजे असे वाटून ते सद्गुणभूति हेच असतें असे त्याने सोदाहरण प्रतिपादिले. पूर्वीच्या पोंपटसबरा व हचिसन यांच्या वैयक्तिक उदारपणाला साधिक उदारपणाची जोड देऊन, विनय, विनोद, सभ्यपणा, स्वच्छपणा वगैरे समुदायात जर असणाऱ्या सद्गुणांची त्यात पुस्ती जोडली, तारतम्य, सावधपणा, धाडस, उद्योगीपणा, काटकसर, चातुर्य त्याच-प्रमाणे, धिमेपणा, चिकाटी, प्रसंगावधान, चपलता, चलाख-बुद्धि, समयसूचकता वगैरे सद्गुण एखादा नास्तिक, तुष्टा मनुष्य देखील उपयुक्त म्हणून कबूल करील. इतके सर्व सांगितले तरी सद्गुतेनावा हेतु काय व हूम स्पष्ट सागत नाही. परंतु बुद्धि ही कोणत्याहि श्रयाचे प्रत्यक्ष कारण नाही हे मात्र तो स्पष्ट सागतो. यांचे योग्य उत्तर त्याच्याच वेळेस होऊन गेलेल्या अँडम स्मिथनामक पंडिताने इ. स. १७५९ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या 'नैतिक कल्पनांची उपात्ति' या नावाच्या पुस्तकात दिले आहे. कोणतीहि श्रय कारणाची भावना ज्या विज्ञासच्या योगाने होते त्या विकाराशी सद्गुणभूति हे त्याचे कारण होय. ज्या प्रमाणात आपले व दुसऱ्याचे विचार जुळतात त्या प्रमाणात ती क्रिया मनुष्याकडून पुनः पुनः केली जाते. यावरून दुसऱ्याच्या सद्गुणभूतीच्या प्रमाणात आपल्या श्रयाचा चढउतार करावा हे म्हणणे प्राप्त होते. याच्याच पुढे पाप व पुण्य कसे ठरवावे हा प्रश्न उत्पन्न होतो. कर्मांच्या कृतीवरून तिरस्कार उत्पन्न होईल तेव्हा पाप होय, त्यालाच आपण मुग्धा म्हणतो. सदसद्विवेकबुद्धि म्हणजे काष्णिक प्रेक्षाची सद्गुणभूति होय.

आतापर्यंत नैतिक श्रयांच्या उपात्ती कशावर दाखवा आहेत हे मानसशास्त्राच्या साहाय्याने सांगण्याचा जो प्रयत्न झाला त्याचे पुढे अगदी दोन स्वतंत्र गंध घाले, (१) मनुष्याच्या मन-दिव्यतीवरून (प्रेरणेवरून) किंवा (२) श्रयाच्या संपुष्कतेवरून त्याची नैतिक किंमत ठरविणे हे दोन मार्ग होत. डॉ. प्राडन, रीट, स्टुअर्ट वगैरे पंडित पहिल्या मताचे होत व बेनर्भम, पेटी इत्यादि दुसऱ्या मताचे होते.

प्रादुर्भूत.—यानें कडवर्षा व ह्याकडे यांचेच विचार थोडा फेर-
कार करून मांडले न्याय्य व अन्याय्य यांच्या व्याख्या स्वतंत्र-
पणें करतां येणें शक्य नाही. भावना या सदसद्विषेकपुढीपेक्षा
कमी दर्जाच्या होत. न्यायान्यायाच्या कल्पना द्वरास धरून
असतात. नीतीच्या कल्पना मात्र कल्याणाच्या मनावर अव-
लंबून असतात. तेव्हा बुद्धि आणि उपयुक्त प्रेरणा या
दोह्यांच्या साहाय्याने सद्बर्तन घडतें. कोणत्याहि कृत्याचा बरो-
वाईटपणा हेतूवर अवलंबून असतो हें प्राइस व रीड या
दोघांनी प्रामुख्याने समितले स्वतःचें किंवा दुसऱ्याचें सुख
वाढविणें या गोष्टीपेक्षा दुसरी कथाचीच स्पष्ट प्रेरणा मनु-
ष्यास होत नाही असे प्राइसचे मत होतें.

रीड.—यानें 'मानवो मनाच्या निरनिराळ्या शक्ती'
या नांवाचा ग्रंथ इ. स. १७८८ त प्रसिद्ध केला. स्वायें व
कर्तव्यनिष्ठा हे दोन स्वतंत्र मनोवर्ग आहेत. त्यास व्यव-
हारांत बुद्धि या एकाच नावानें संबोधिलें जातें बुद्धि ही.
नैतिकमनोवर्गाहून थोडा हाय प्राइस हा या भावनेस सुख किंवा
धर्म 'समजतो तर रीड हा त्यास सद्बर्तनमूर्ति समजतो. त्या
बुद्धीचा विकास होण्यास शिक्षणाची आवश्यकता आहे असे
त्याचें मत होतें.

नीतिस्वाची उभारणी शास्त्रज्ञास पायावर करावी ही
रीडची आकांक्षा नव्हती. त्यानें या भाष्यीत सर्वसाधारण
नियम सांगितले ते असे.—मनुष्याच्या वर्तनात (१) योग्य-
योग्य हें असतुच, (२) परंतु ते वर्तन सद्बर्तन असलें पाहिजे.
(३) आपण आपलें कर्तव्य जाणण्यास शिकलें पाहिजे. (४)
परंतु धाईट गोष्टीची भुरळ मनास पडूं न देण्याचा आपण
शक्य तितका प्रयत्न केला पाहिजे. त्याचा शिष्य इंग्लंड
स्टुअर्ट हा बटलर वरीड यांचीच ही ओळखी. परंतु परोपकार-
बुद्धीपेक्षा न्यायतेला तो जास्त महत्त्व देतो

व्हेवेल.—होच हतवें जास्त विशद करण्याचा डॉ. व्हेवेल
यानें आपल्या 'नीतिशास्त्राची मूलतत्वे' या इ. स १८४६
त प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांत प्रयत्न केला. त्याला नियामक
शक्तींतलें चारपै (स्वतःविपर्याय प्रेम) हें तत्त्व मान्य नव्हतें,
आणि त्यास धरूनच सुख हेच मानवी कृतीचें प्रेरक होय हेंहि
त्यास मान्य नव्हतें. नैतिकबुद्धि हें एकच नियामक तत्त्व
असून परोपकार, न्याय, सत्य, इतिव सुख्यवस्था ही पांच
मुख्य तत्त्वें होत. हीच सदां मानवाच्या असल्यास
शरीरसंरक्षण, संपत्ति, करार, इ. इ. व राज्यव्यवस्था ह्या
पांच गोष्टी मुख्य होत

व्हाटसना या एकेगिणिसाच्या दातद्वारा प्रेरणा व उपयुक्तता
या दोन तत्त्वावर नीतिशास्त्र उभारण्याच्या यावर्तीत जो याद
झाला त्यानें त्या शास्त्रास व्यवस्थित स्वरूप यावयास पाहिजे
होत परंतु ठसे आले नाही. योग्य काय २ व मीलें कां करातें
या प्रश्नाची उत्तरें मुक्त आणि दुःख या दोन तत्त्वांनीच उप-
युक्ततावाचानी दिली.

पेडी.—यानें 'नीतिशास्त्र व राजकारण यांची मूलतत्वे'
हा ग्रंथ इ. स. १७८५ मध्ये लिहिला. बरील दोन तत्त्वें
ईश्वरी राज्यव्यवस्था यद्वात धरल्यास लागू पडतात. ईश्वरी
आज्ञा नैतिक प्रेरणेंस कारण होत. ती पाळल्यास स्वर्ग प्राप्त
होतो, मोडल्यास नरकयातना भोगाव्या लागतात. ईश्वराच्या
आज्ञा धर्मग्रंथावरून कळतात. प्रत्येकाकडे सद्बर्तनाची संवय
लावार्त

बेनथॅम.—याची मांडणी जास्त शास्त्रज्ञास आहे. तो
कोणत्याहि कृतीचा मुखदुःखोत्पादक दृष्टीनेच विचार करतो.
ते परिणाम बुद्धिमत्त्व व सहज स्पष्ट दिसण्यासारखे असेच
असले पाहिजेत. प्रत्यक्ष अनुभवानें सिद्ध होणाऱ्या गोष्टी
तेवढ्याच प्राप्ति मानाव्या. शारीरिक, राजकीय, नैतिक व
सामाजिक अशा चार प्रमाणें तो मानतो. व्याक्ति व समाज
यांची सांगड घालण्यास सर्वशक्तिमान अशा इच्छेची त्याला
बळी भावत नाही

राज्यघटना व कायदे या सात्यात व्याक्ति व समाज
याच्या हिताचा विरोध बारवार येतो, त्याकरिता सद्बर्तन-
पणानें आपला दृष्टिकोन बदलणें इष्ट असतें. त्यानें सामाजिक
नीतिशास्त्राची जशी उभारणी केली तशी वैयक्तिक नियमाची
केली नाही. तसा त्याच्या शिष्यांनीहि प्रयत्न केला नाही.
त्याचे काही अनुयायी असें प्राणिप्राणें लागले की, दुसऱ्याचें
कारतांतजास्त हित साधल्यास आपलेहि साधतें. काही त्याच्या
उपयुक्ततावादाला देवी राज्यव्यवस्थेचें स्वरूप देऊं लागले.

याच्या तत्त्वाचा निरनिराळ्या रीतींनी उपयोग करणें शक्य
आहे. (१) धार्मिक पुढीनें किंवा साम्यबुद्धीनें, सामुदायिक हित
हेच जर कोणी आपलें ध्येय ठरवील तर त्यात हें तत्त्व
व्यावहारिक मार्गदर्शक होईल; (२) खासगी व सामाजिक
हिताचा; उदा ठिकाणी, विरोध होत नसेल तेथे नियम नव्हेत
याचा उपयोग होईल, (३) दुसऱ्याची कृत्ये वागली किंवा
धाईट हे ठरविण्यास हें एक प्रमाण होईल.

जॉन स्टुअर्ट मिल.—मिलनें बेनथॅमच्या तत्त्वात थोडा फरक
केला. सद्बर्तनाकरिताच सद्बर्तन करण्याची मनाची तयारी
ज्ञानशिक्षाचें तें उपयुक्ततेप्रमाणें आचरण करण्यास योग्य
नाहीं. ही सद्बर्तनप्राप्ति नैसर्गिक असते. याची उपपत्ति
संभोगीच्या नियमानें लावता येते. सद्बर्तनानें सुरवातीस
ज्ञानेच्या कायद्यामुळे पुन्हा सर्वत्र वर्तन घडतें. ही सत्य
पुढें इतकी प्रबळ होते की प्रथम त्यापासून होत असलेला
कायदा जरी पुढें नष्ट झाला तरी त्याच प्रकारचें वर्तन काळ
डेवण्याची मनाला इच्छा होते. या सद्बर्तनाच्या हेतू स्वार्थ
कर्तव्याचा भावना होय. न्याय नव्हेत स्वार्थ व सद्बर्तन
यांनी शुद्ध झालेला संताप होय, असे मिलचें मत होतें.

ही विचारचंगतीची कल्पना मिलनेच प्रथम पुढें आणली
असे नाही. त्याच्या अगोदर हाटले यानें स. १७४८ त हें मत

प्रतिपददेलें होतें, व लोक आणि मनुष्यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानाचे या कल्पनेचा उपयोग केला होता परंतु प्रेरणा-वाचाना हें तत्त्व मान्य नव्हतें; ते म्हणतः सद्गान मुळांत देखील ज्या नैतिक कल्पना आंतळून घेतात. त्यांनी विचार-संगतीला बसतच नसतो. परंतु यावर उलट असे उत्तर आहे की सद्गान मुळांत त्या पूर्वजन्मीच्या संस्कारावरून दिसून येतात. अशा विटागद संस्कारांचे मनुष्यास निरनि-रादृश्या मोडीं उपजत ज्ञान मिळते; हे तत्त्व कर्तव्यच्या ' नैतिक निवड ' या तत्त्वात घेऊन पुढे आले.

हा लेख पुरा कल्प्याच्या अगोदर मनुष्यास स्वस्वातंत्र्य आहे की नाही व अमल्यास त्याचे स्वतःचा काय आविष्पयी निरनिराळ्या लोकांचे विचार काय आहेत ते पाहू. हे स्वातंत्र्य तीन प्रकारचे असू शकतें. (१) निरनिराळ्या गोष्टीतून कोणतीही उचलणे, (२) मनोविचार व विवेक-मुक्ति यांच्या जगण्यात विवेक पांगळें तेंच पसंत करून त्या प्रमाणें वागणें व (३) नेहमी विवेकमुक्तीच्याच हुकुमाप्रमाणें वागणें. या मुद्याचा हेंचन व त्याच्या नंतर होऊन गेलेले पंडित यांनी विचार केला नाही. निरनिराळ्या विकारांची अदला-बदल म्हणजे विचार होय, व शेतकऱ्या विचाराप्रमाणें क्रिया घडते, असे हेंचनच तसे होतें. मनांत विचारांची अतिशय खळबळ उडाली म्हणजे क्रिया घडते असे लोकांचे मत होतें. शेंपदमवरी व घटकर हे तर याचा विचारच करील नाहीत. परंतु रीड, मूम वगैरे प्रेरणावादी लोकांनी मात्र याचें महत्त्व ओळखिले.

कैव नीतिशास्त्राचे इंग्लिश नीतिशास्त्रावर परिणाम घरेच पडून आले. परंतु ते बेनयमच्या काळापर्यंत मुळावें दिसून येत नव्हते, कारण बहुतेक सधे लेखकांनी इंग्लिश पूर्वपरंपरा होती. बेनयमच्या मतावर हेल्व्हेटियनच्या विचारांचा बराच परिणाम झाला.

मनुष्याचे सर्व व्यवहार स्वायंमूलक असण्यामुळे नीतिताचे म्हणजे समाजाचे सामुदायिक हित साधण्याच्या गोष्टी होत. तेव्हां सामुदायिक हिताव्यतिरिक्त दुसरे सदगुणाचें प्रमाण मानणें व्यर्थ होय. कायदे करणाराचें मुख्य कर्तव्य म्हणजे स्वायंत्त पडून समाजहित साधण्याकरिता व्यक्तीच्या वर्तनास दिशा दाखणें होय. ही विचारसरणी बेनयमचें हेल्वेटियनधर्मापासून येतली. पुढे ज्यांनी आपल्या आदर्शक लेखनपद्धतीने उपपुण्यावादास लोकप्रिय केले त्या मिलरने ऑगस्ट कोन्ट नामक फ्रेंच पंडिताच्या ग्रंथाचा फार परिणाम झाला. मनुष्यांत संघप्रियतेचा जोर दिवनेंदिवस वाढत जाता निरुद्ध प्राण्यांत व मनुष्यांत जे गुण प्रथम सारखे होते ते फर्मा होत जातात व निष्पामलोचसंप्रदायाचे आवड वाढत जाते, वगैरे सनं मिलरने कोन्टपासून घेतले. सामाजिक हित शिक्के जास्त घापाचें निमित्तक आपले हित जाणू होते हे त्यांचे तत्त्व बेनयमच्या तत्त्वाच्या आगदी उलट होते. बेनयमच्या नीतिनियमास स्थानिक वैविध्यच्या माहितीची आवश्यकता

नव्हती. ते नियम त्रिकालाबाधित असतात असे त्यांचे मत होते परंतु कोन्टच्या ग्रंथांत विकसतत्वाचा योग्य जाणव बघलेली दिसून येते. स्थलकालानुरूप मनुष्याच्या नीति-विषयक कल्पनांत फरक होतो हे तत्त्व त्याला मान्य होतें.

कान्टः—जर्मन पंडितांच्या विचारांचा पण्डा १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत इंग्रज लेखकांवर बसलेला मुळावें दिसून येत नाही. कान्ट या जर्मन पंडिताची मते प्राय व रीड या इंग्रज पंडितांच्या मतासारखी होती. मनुष्य हा सर्वत्र आणी असल्यामुळे त्यात सुद्धाच्या विशिष्ट हुकुमा-प्रमाणें वागले पाहिजे. कुलीचा बागलेवादेतपणा हेतुबलच ठारविला पाहिजे, आणि हा हेतु नैसर्गिक कलाहून भिन्न असला पाहिजे. कर्तव्य हे कर्तव्य म्हणूनच केले पाहिजे. सकल कल्पनापासून होणारा आनंद हा तें कृत्य करण्याचा हेतु असू शकणार नाही, कारण तो कृत्य केल्यानंतर होतो. कोणत्याही गोष्टीची योग्यायोग्यता ठारविल्याचें औपचारिक व प्रत्यक्ष असे भिन्न कारण असू शकणार नाही, हे व त्यापासून निषागरे कर्तव्य हे, कर्तव्याकरिताच केले पाहिजे हें तत्त्व कान्टनेच प्रथम प्रतिपादिले. हेच त्याच्या तत्त्वाचें वैशिष्ट्य होय. ' जे तत्त्व सार्वत्रिक कायदा व्हावे असे तुम्हांत वाटेल त्याच तत्त्वाप्रमाणें वाग ' हे तत्त्व ग्रहून धरल्यास त्यावर सर्व नैतिक नियमांची उभारणी करता येते. बरील तत्त्व ग्रहून धरल्यानंतर वर्तनस्वातंत्र्य ओक्षानेंच प्राप्त होते. कर्तव्य व वर्तनस्वातंत्र्य यांची योग्य सांगड पातलेली कान्टच्या मतांतच दिसून येते. ' स्वतःस आणि दुसऱ्या ' नेहमी साध समजून वर्तन कर, साधन समजू नको, हे दुसरे तत्त्व त्यांनी प्रचलित केले. अत्येकाच्या कृत्यांत ज्या अवयवणे व विशेष येतात ते पूर्णपणे नाहीसे करणें हाच व्यवहारशास्त्राचा उद्देश होय. आपल्याचा पूर्ण विकास करणें हे व्यक्तीचे ध्येय होय व प्रत्येकाचे दुसऱ्यास ते ध्येय गाठण्यास मदत करणे हेतुचेंच त्याचें दुसऱ्याच्या बाबतीत कर्तव्य होय. याचच व्यवहारांत सुख म्हणतात. स्वतःचें सुख प्राप्त करून घ्या, हे कोणास सांगणें सांगत नाही, कारण ते मिळविण्याचा तो निराशेच प्रयत्न करतो. दुसऱ्याचें हित साधा, कारण आपले हित साधण्यास त्याने मदत करावी अशी आपली इच्छा असते. तेव्हा नैतिक ध्येय कर्तव्य व सुख मिळून होते.

हेगेलः—कान्टच्या (इ. स. १८११) मताविरोध व कोही बाबतीत त्यापाहको मते हेगेलने प्रतिपादिली. सर्वे सर्वत्रच प्राण्यांत दिसून येणारी इच्छा असलांत आपणें हेंच कर्तव्य होय हे कान्टने तत्त्व सांगला कबूल होते. परंतु कान्टच्या मते हें तत्त्व प्रत्येकाला अंतस्फूर्तीचें दिसून येत व हेगेलच्या मते हें तत्त्व निरनिराळ्या समाजां-जातींचे आकळून येत व नंतर मनुष्यास कळते. या संस्था म्हणजे कुटुंब, समाज व राज्यव्यवस्था ह्या होत. नीतिशास्त्रांत हेगेलच्या मतांचा इंग्रज पंडितांवर विशेष परिणाम झाला नाही, तरी कोणत्याही

शास्त्रांत ऐतिहासिक पद्धतीचा अवलंब करावयाचा हे तत्त्व हेगेलनेच प्रथम सर्वांगी शिकविले. अमूर्तकाहून मूर्तकाडे येणे हे विषयांचे आदितस होय, आणि स्वतंत्र विचारांचा निर- निराळ्या सामाजिक व राजकीय संस्थांतून विकसित होणे हाच मानवजातीचा इतिहास होय. (१) अनियंत्रित राजसत्ता, (२) नियमित राजसत्ता व प्रजासत्ता ह्या त्या संस्था होत.

ए कोणिस व विषाचे दातकः—ईंग्लंडमध्ये लॉर्ड बेकनच्या काळापर्यंत नीतिशास्त्रविषयक चळवळीवर धार्मिकसमजुतांचा व अँरेस्टोटेल्च्या तत्त्वज्ञानाचा फार अंमल असल्यामुळे युरोपखंडातील इतर वादापासून हे शास्त्र अगदी अलिप्त होते. परंतु बेकनच्या वेळेपासून पुढे मनुष्याच्या वर्तनाचे निरीक्षण करून त्यापासून शास्त्रसुद्ध नैतिक नियम बांध- ष्याचा प्रयत्न झाला. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात व विषाच्या दातकांत मात्र इंग्लिषच्या विकाशवादाचे सर्व प्रकाशक शास्त्रीय विचारांना निराळे वळण लावले. त्याच- प्रमाणे जर्मन तत्त्ववेत्ता हेगेल याच्या तत्त्वज्ञानाचा व ऐतिहा- सिक पद्धतीचा परिणाम झाला. मुख हेच नैतिक वर्तनाचे ध्येय आहे या मुन्या मताचा बेनयस, मिल इराद-उपयुक्ततावादी पंडितांच्या मतावर बराच परिणाम झालेला दिसून येतो, व मुख हे ध्येय अशू शकणार नाही असे त्याच्याने म्हणवत नाही व त्याला सिद्ध करता येत नाही.

बार्बिनः—मनुष्य हा ज्याअर्था कनिष्ठ प्राण्यांतूनच विका- सानंतर उत्पन्न झाला त्याअर्थी इतर प्राण्यास जे नियम तेच मनुष्याप्राण्यास लावणे जरूर आहे. मनुष्यामध्ये व इतर प्राण्यांत काही एक संबंध नाही असे होणे शक्य नाही. मनुष्याचे बुद्धिजन्य व समरस अशा वर्तनाशिवाय बाकीचे वर्तन जर इतर प्राण्यासारखेच असते तर त्या वर्तनातहि पूर्वीचा काही अवशेष राहिला असला पाहिजे. परंतु समुदायविषयक स्फूर्ति हेच सद्बर्तनाचे कारण असले पाहिजे असे तो म्हणत नाही. जीवनकळांत लायकच निर्बल राहू शकतात हे तत्त्व नीतिशास्त्रांत लावता येणार नाही; कारण इमानपणा, सहा- नुभांति धीरे गुणाची उपपत्ति लावता येणार नाही.

स्पेन्सरः—नीतिशास्त्र अथवा इतर शास्त्रे यातील सिद्धा- तांची उभारणी प्राणिशास्त्रावर करण्याचा स्पेन्सरने प्रयत्न केला. या शास्त्रातील तत्त्वानुरोधाने कोणत्या कृत्यापासून मुख होतें व कोणत्यापासून दुःख होतें हे पाहून त्यावर नैतिक नियम बसवावे.

स्पेन्सरला सामुदायिक मुख हे ध्येय मान्य नव्हतें, कारण निरनिराळ्या लोकांच्या सुखाच्या कल्पना स्थलकालानुरो- धाने बदल्य असतात. तेव्हा ध्येय ठरविण्यानें मुख हे साधन अशू शकेल; एवढाच ध्येय अशू शकणार नाही मानव- जातिवर्तने अंतिम ध्येय (वरुणाण) मुख हेच असले पाहिजे. ज्या वर्तनाने जीवनधारणा होते व दुःखापेक्षा मुख वास्त प्राप्त होते ते वर्तन चांगे. न्यायान्याच्या कल्पना अनुभवजन्य नसून अंतस्फूर्तिजन्य असतात, परंतु त्याची मनुष्यजातीत वाढ

आनुवंशिक संस्काराने होते अशा प्रकारची अंतर्बद्धता स्पेन्सरच्या विचारांत दिसून येते. त्याची प्रमाणे वरचे- वर बदलतात व निश्चित अनुमान असे त्याच्या लेखांतून निघत नाही, त्याने नीतिशास्त्राचे पूर्ण व अपूर्ण अथवा अन्धोन्धसंबद्ध असे दोन भाग केले. जो समाज पूर्णावस्थेत पोहोचला त्यास पहिले व इतरास दुसरे नियम लागतात. वर्तन असतसे सुसंबद्ध, निश्चित व विजातीय होत गतें, सस- तसे तें अधिक नैतिक होय. या व अशा प्रकारची हास्या- स्पद अनुमाने त्याने काढली.

अद्याव प्रकारची टीका नीतिशास्त्राच्या विकासवादास धरून विचार करणाऱ्या सर्व तत्त्वज्ञान्यांवर करता येईल. जेव्हाही टीका हा योषिकांच एक होय. सामुदायिक सुखा- ऐवजी सामाजिक आरोग्य हा मुद्दा घेऊन नीति शास्त्राचा विचार करावा असे तो म्हणतो. नैतिक विकासाचा इतिहास लिहून त्यापासून अनुमाने काढून ते धावत नाहीत. नैतिक नियम हे स्वयंम् आहेत व ते मनुष्यजातीच्या सुखाकरिता निर्माणे असतात अजणले आहेत असे काही विकासवादी प्रतिपादितात. अतिशय असंबद्ध व अस्तमान्य मते फ्रेडरिक नीचे याच्या लेखांत आढळतात. बंधुप्रीतीला अरी ती अजी- बात फाट घाववाच सांगतो तरी समाजात स्वापस्यामूलक ज्या क्रिया घडतात त्यांचे कारण बंधुप्रीतिविषयक प्रेरणा हे होय असे तो शेवटी म्हणतो. निराशावादी लोकांवर टीका करतांना तो जे लिहितो त्यात थोडे फार सत्य आढ- लून येत.

टी. एच. प्रीनः—विकासवादावर टीका करणाऱ्यांचा पुढारी प्रीन हा होता. उत्क्रांतितत्वावर नीतिशास्त्राचे उभारणी करण्यास प्रीनची मुख्य इरकत म्हटली म्हणजे निसर्गास अनुसरून नैतिक वर्तनाची उपपत्ति लावता येणे शक्य नाही ही होय. नैतिक जाणीव ही शास्त्रीयज्ञानाचा विषय होऊ शकणार नाही. नैतिक जागृतेचा इतिहास पाहिला तर आरामज्ञानाच्या प्रादुर्भावाबरोबर दुसरीहि एक जाणीव उत्पन्न होते असे आपल्यात आढळून येईल. प्रीनने आपल्या नीतिशास्त्राची उभारणी अध्यात्मशास्त्रावर केल्यामुळे त्याच्यावर बरीच टीका झाली. त्याने प्रतिपादिलेल्या आराम्याच्या अमरत्वाबरोबर बरीच टीका झाली. त्याने निर्म- वाद व सुखवाद यांवर केलेली टीका योग्य आहे. 'आरामज्ञान किंवा आरामोपति हे नैतिक वर्तनाचे ध्येय होय' हे प्रीनचे म्हणजे पुष्टळ टीकाकारांनी पडत नाही कारण याचा अर्थ 'वाईट गुणाचा विकास' असा देखील होईल. परंतु प्रीन नेहमी स्पष्ट करून सांगतो की, आरामोपति म्हणजे आपल्या कल्प- याप्रमाणे जे अत्युत्कृष्ट ते प्राप्त करून घेणे होय. प्रीनचा ध्येय- वाद हा सदाचाराची प्रेरणा व संवय यांवर अस्थिरित आहे; हाच त्याचा विशेष आहे, आणि त्याने आपले तत्त्वज्ञान (अध्यात्म) साधारण माणसाला समजेल अशा नीतीच्या कल्पनेवरच उभारले आहे.

॥ प्रो. डेलरः—ग्रोनच्या ' प्रेलिगेमिना ' नामक ग्रंथामुळेच व्हॅडले याची नैतिक आणि ' आभास ' व सत्य ' ही नामांकित पुस्तके लिहिली गेली. परंतु त्याच्याच मताचा डेलर याचा ' नैतिविषयक प्रश्न ' हा इ. स. १९०१ मध्ये प्रसिद्ध झालेला ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा होय. याच्या ग्रंथातील मुख्य मुद्दे असे.—(१) नैतिशास्त्राची उभारणी अध्यात्मावर न करणे. (२) स्वाधीन व वैयुधेम यातील विरोध. पहिल्या मुद्यावर त्याचे असे म्हणणे आहे की भौतिकशास्त्राचा अध्यात्मशास्त्राशी नसा संबंध नाही तसाच नैतिशास्त्राचाहि नाही. विशाचे आदिकारण व त्याविषयी अध्यात्मशास्त्राची उपपत्ति यांच्याशी नैतिशास्त्राचा काही एक संबंध नसून मनुष्याचा प्रत्यक्ष व्यवहाराशी संबंध आहे; व त्या शास्त्राची उभारणी मानसशास्त्र व समाजशास्त्र यावरच केली पाहिजे. हे अनुभवजन्य शास्त्रच समजले पाहिजे. स्वाधीन किंवा वैयुधेम यांपैकी कोणते एकच स्वयं ठरविणे शक्य नाही, या दोन्ही गुणांची योग्य सांगड घातली पाहिजे.

मनुष्याच्या नैतिक कलांवर नैतिशास्त्राच्या तत्त्वाची उभारणी करण्याचा प्रयत्न डेलर करतो. परंतु अध्यात्मशास्त्राशी या शास्त्राची फारकत केल्याने नैतिक्त्वाची योग्य उपपत्ति लागत नाही व ह्याच त्याच्या टीकाकारांचा मुद्दा होय. इ. स. १८७० पासून पुढे झालेल्या पंडितांवर ग्रोन. व्हॅडले व डेलर यांच्याच विचारांचा पगडा बसलेला दिसतो.

मनुष्याच्या नैतिक कल्पनांना योग्य वळण व व्यवस्थित स्वरूप देण्याचा मार्गदर्शन प्रत्येक केला. कोणत्याहि क्रिश्चियाणांनाचो त्याने जी परंपरा दिली आहे ती कोटपत्रिक आहे असे स्पष्ट दिसते व सदसद्वैक्युद्धि हा ' मनाचा ' स्वतंत्र धर्म आहे व त्याचे निकाल तावडतो ' दिले जातात व ते योग्य असतात हे त्याचे म्हणणे आधुनिक मानसशास्त्रास धरून नाही.

त्याच्या नंतर तितक्या योग्यतेचा पंडित सिम्ब्लिक हा होय. त्याने इ. स. १८७४ मध्ये ' नैतिशास्त्राची पद्धति ' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. सिम्ब्लिकच्या ध्येयवादाविषयी मार्टिनीचे फार अनुशूल मत होते. त्याने उपयुक्ततावादाचा निराळ्या पद्धतीने मोडणी केली. सिम्ब्लिकने नैतिशास्त्रविषयक विचाराला पद्धतशीर वळण लाविले. रॉडॉल हा आधुनिक नामांकित पंडिताला सिम्ब्लिकचा सुखाद पक्षत सल्ला ' तरी त्यास त्यांना थोडक्या उपयुक्ततावाद पक्षत होता.

इजिप्शियन.—या प्राचीन लोकानां मनातल्या गोष्टींची फारशी आवड नसल्याने, त्यांचे नैतिक विचार फारसे गहन नव्हते व त्यांना परस्परविरोधी संभ्रंही नव्हते. तथापि त्यांचे विचार उच्च दर्जाचे व पूर्ण नैतिक वळणाचे असत. मनुष्यांनील अतिशय उच्च म्हणून म्हणजे आपल्या गोवात चांगले नांव कमविणे होय ऑसिरिससारखे देव नीतीचे संरक्षक होत व ते नैतिक पापपुण्याचा निवाडा करीत. शिशा या अर्शी जो ईजिप्शियन शब्द आहे त्याचा अक्षरशः

अर्थ ' शिकवण ' असा आहे, तेव्हा गुन्हा केल्यास शिक्षा कडाकरिता करावयाची याचे ज्ञान त्यांना होते असे दिसते. आतां त्यांच्यातील विविध गुणावगुणांसंबंधी विचार करू.

मनुष्यहत्या निषिद्ध मानली आहे. तथापि व्यभिचारां बायकोचा जीव घेणे हे अगदीं कायदेशीर समजले जाई; व ह्याच शिक्षा तिच्या जमाला मिळे. त्याचप्रमाणे वेदिवान ' सत्तूना मारण्याबाहि विधिनिषेध नसे. नरमेध निःसंशय आचारात असे यावरून ईजिप्शियन हे फार क्रूर वाटतील; पण कैद्यांशी वागणूक, मुन्हेगरांना शिक्षा आणि धार्मिक बलिदान या बाबतीत सर्वच प्राचीन देशांतील लोक ईजिप्शियनांपरखे असत. त्यांच्या रोंदलेखावरून असे दिसते की, हे प्राचीन ईजिप्शियन अतिशय शांतताप्रिय व सुखभावी असल्याने त्यांच्या ठिकाणी क्रौर्य संभवत नाही. ते स्वभावाने दयाळू, परोपकारी व आतिथ्यशील होते. वृद्धांना साहाय्य करणे हे अति पुण्यप्रद समजले जाई. तसेच आईबापांची आज्ञा पाळणे हे मुलांचे कर्तव्य असून ते त्याने बजावलेच पाहिजे त्याचप्रमाणे बापांनेहि मुलाला चांगले वागविले पाहिजे. आईला बापापेक्षा जास्त मान दिला जाई व तिच्या कुल्यतप वारसा चाले. बायको ही सैततीकरिता म्हणून मानिली जाई; तथापि तिला घाईत बागविले जात नसे. आजूबहिर्षाची सनं होत. घटुपरभाव निषिद्ध नसे, तरी फारसे रुढ नसे. दणेत्याहि तत्कालीन राष्ट्रांतल्यापेक्षा ईजिप्शियन देशाचा कोणो अधिक उच्च असे.

लभ्यपूर्वाचा व्यभिचार फारसा विचारांत पेत नसत. अनैतिक मती सिया बऱ्याच आढळत. सरदार लोकांच्या मेजवानीच्या प्रसंगी हजार असणाऱ्या नर्तकी, वैश्यावर्गापेक्षा अतः धर्माच्या गोवासाठीहि वैश्याव्यवसाय चाले. ईजिप्शियन लोक आपले सारो व कपडे नमुनेदार स्वरूप ठेवीत. त्यांच्यात गुलामगिरीची पद्धत असेच. प्रजेची सर्व संपत्ति राजाची मानिली जाई. या संपत्तीचे दान मालकानां राजाकडून मिळालेले असे. सर्व जमीनोची पाहणी व चौदावी फार वारकाईने व वाळज्यापूर्वक केलेली आढळते. ईजिप्शियन चोरांचा फार मुळमुळाट असे. मुतायरोवर मालकानां वस्तू व जबाईर पुष्टाच्या पद्धतीमुळे थडगो उकरणारे चोर तयार होत. सत्यनिष्ठेला मोठा मान असे, तरी थोडे बोलणे व बऱ्याच वेळां व्यावहारिक व शून्य मानिले जाई दुसऱ्याने चुकताना न करता आपल्या कायद्यासाठी खोटे बोलणे फार हुपारोने समजत. खूबशेला ईजिप्शियन शब्द नाही. मोठ्या माणसाच्या संगतीत असताना सभ्यपणे, व समयानुसरता राहून वागणे असे सांगितले आहे. आपल्या मृष्टणांचा व साहाय्यणांचा दिवाण दानविषयाची संवय हल्लीच्या ईजिप्शियनप्रामाण्य प्राचीनोनाहि होती. दारु पिणे पाप समजत नसत; दारूचा मनोषो आस्वाद घेतला जाई; उद्यमाची हिंमत या लोकांनी चांगली माहीन होती. सौंदर्या उत्तेजन मिळे व विद्याव्यासंगाची संवेद्य चढा हाई पितामित्रे लक्षण म्हणून औपदेशिक

भक्तिमाथानें मुलाका करावें लागे याच्यात उपाध्याय-पण होता ईश्वर सद्गुणाग्रह लक्षास देतो म्हणून आपले कर्तव्य म्हणून साधुनिष्ठ राहिले पाहिजे, अशी शिक्षण असे सारास ईश्वरिभावाने लोक आनंद, रमेल, नेनी, छांदित व दिल्या मनाये होते असे बरील वर्णनविरुद्ध दिसून येईल तथापि ते दयाळू, परोपकारी व सभ्य असत ते फारसे हुषार नसत पण कलाकौशल्ययाचा त्यांना आवड असे

के. लिट. क. गौ. स — याच्या खालीरोतीताल काही गोष्टी दिग्दर्शित केल्यास यांचा नीतिमत्ता कळून येईल यांच्यात नवत्यानें मावी पत्नी विरक्त ध्यावयाची असे लगे वाटेला तेव्हा मोठ्यांत येत धर्मपत्नीरीश्वर नवत्याला अनेक रकेल्या ठेवण्याची मोक्षद्वीक असे जारकमाला कोटें प्रतिवचन नसे तथापि त्रिया पतिव्रताधर्मानें बायल वैद्याव्यवसायादि कर्मा प्रमाणात नसे यांच्या बायका फार सुंदर व हुषार असून कधी कधी त्या पुरोपास कारभारादि पदांत पण त्यांची स्थिति समाधानकारक नसे गोंल लोक फार क्रूर म्हणून ग्रीक-रोमन लोक त्यांचा तिडकारा करतात तथापि ते तत्कालीन राजांनी लोकापक्षा जास्त क्रूर नव्हते ते नरमच करतात व आत्महत्यादि करून घेत पण शौर्यात त्यांना हात धरणाऱा कांण नसे ते मद्यासक्त लोभापणव्याया व धर्मभोळे असत, गाळ लोक फार भिमिमाना म्हणून प्रसिद्धि आहे

आयरीश — जिराल्डस मुण्टो की, आयरीश (प्राधान) लोक लज्जे करीत नाहीत किंवा गोत्रगमन टाळत नाहीत भाऊ आपल्या विधवा भावज्याशी गमन करतात (टोपा-ग्रंथी ऑफ आयर्लंड, पृ. १६४) गोंल लोकातल्याप्रमाणेच रकेल्या ठेवण्याची यांच्यात काळ असे, व हे ब्रूहि पण तसेच असत गोंल लोकांप्रमाणेच आयरीश लोकांनी इतर सद्गुण व दुर्गुण असत यांच्यात शिस्तीचा तिडकारा असे विश्वासपात्रा-ग्रह लिराल्डस या लोकांना फार दोष देतो इया व दाक्षिण्य या गुणाग्रह आयरीश इतिहास व वाङ्मय यात भरपूर उल्लेख आढळतात, गोंल लोकांप्रमाणेच अपमानाचा सूड घेण्यास आयरीश लोक सर्वदा अति उत्पन्न दिसतात गुल्फ-गिरीची आणि चाल यांच्यात पुरातन काळ्यापसून आहे. खुनाची तर त्यांना दिवतच नसे बुद्धाना आयरीश लोक फार मान देत जिराल्डसच्या वेळेचे आयरीश फार जाळगी व नाईट लोक असत, तथापि गाळप्रमाणे ते फार स्वच्छ रहात

वेरस — विवाहिच्छू तक्षणतक्षणाने अगोदर एकत्र राहून एवढेकाचा स्वभाव व सत्सिधभव पाहिल्याशिवाय हे लोक जम करीत नाहीत असे जिराल्डस म्हणतो आयर्लंडातल्याप्रमाणेच या देशातहि लज्जबधन शिथिल असे व ह्यांना फाजील स्वातंत्र्य असे बहुपर्यंतच कायद्याने मान्य केलेले नसे जरजरमाला मोठीशी शिक्षा नसे, नवत्याला भर-पाई-रक्कम दिली म्हणून भारते आयर्लंडातल्याप्रमाणे रकेल्या ठेवण्याचा चाल बोक्याळेलेली नव्हती याचें करण

विवाहित स्त्रियांना असलेले फाजील स्वातंत्र्य होय वैद्याचें बागलें सरक्षण करणारे कायद नसत वेरस लोक फार क्रूर व देशभक्त असत हे बहुप्रसंगी कडकडीत उपास कर्तात तरी यांच्याचें पुढें आलें कीं त्यावर लाटण्याप्रमाणें सुद्ध पडत, मग त्याच सुमार रहात नसे हे धर्मनिष्ठ व आतिथ्य-शालिह तसेच असत रान व घातूहत्या यात हे निर्दोषलेले असून यांच्या व दरोड घालणें हे पाप समजत नसत (जिराल्डस, २९) हे निसर्गविषयक भोगी करीत कुटु-यात नवरा हा प्रसुप्त झेले, त्याला वाटेला तें करण्याचा (बायकामुलांना मारण्याचादि) अधिकार असे हे बोलण्यात फार धोड, तरवेज व अलंकारप्रवीण असत आयरीश लोक नितेक मरसरयुक्त तितवेच हे मत्सररहित असत याची रहाणी स्वच्छ असे

१. ईश टिप — प्राचीन काळी लज्जसत्या नव्या खोपुष्यात आनेच्छ स्वयं घडून येत असे दहा बारा पुष्प (सामान्यत भाऊ भाऊ किंवा बाप व मुले) यामध्ये एक बायको असे राजघराणें, सरदार, उपाध्याय व लोक या सर्वांची अनौरस सतीत असे द्विपत्नीत्व व मारकर्म हे सामान्य गुण्ये असत ईकोटल्लात मद्यपान मनलोक सुरू असे, इतकें कीं तें काय-द्यानें सुद्धा बंद होईना रपेमिशानकाळ्यांपसून एत व कतला या सरदारांचा अलंकार त्यांच्या करण्याचा थदा फार मोठ्या प्रमाणावर चालू अस

पौररय नातिशास्त्र

भा. र. ती. य-पुनर्वैम्मार विज्ञान ठेवल्याने भारतीय नीति-शास्त्राला निराध्याच रण चढला आहे बदसूकौतून या पुन-र्वैम्मारग्रह एवढे उल्लेख नाही, किंवा नैतिक विचारहि फारसे आढळत नाहीत फक्त स्वर्गीय आनंद व नरकयातना यांचा निंदक केलेला दिसता उत्तम उपायविषयातून सद्गुणा माणसे ब्राह्मण जन्माला बहूद माणसे वाढाल जन्माला जातात असे सांगितले आहे (उदा छांदोग्य उप ५. १०) कर्म व कर्मविषाक ही कल्पना पद्धतेशेन व धर्मसूत्रे यांतून निवे-जिला आहे भारतीय तत्त्वज्ञानाचा उत्तमोत्तम हेतु कर्मवधनो-पासून मुक्त होण्याचा आहे धर्मसूत्रातून ब्राह्मण जातीत जन्म घेतल्यामुळे उत्पन्न शालेक विशिष्ट कर्म निवेदिर्ली आहेत तसेच पंचमत्त आचरून कर्मवधनाने सुद्ध मोक्ष साधनाची इच्छा करणाऱ्या ब्राह्मण यत्नाची कर्तव्ये विवेचिले आहेत

अनु, महाभारत व इतर अभिमत सहित वाच्य यात दिग्दर्शित झालेल्या पुढील काळच्या ब्राह्मणी धर्मात जुन्या आतिथ्यधर्माची पुनरुत्पत्ति आहे त्यांत आध्यात्मिक व सामा-निक प्रेरणाला पोषण्याचा ब्राह्मणधर्माचा अधिकार प्रस्था-पित करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो न्यायपीठापुढे अनदी सत्य ते सांगण्याचा साक्षादाश्रय उत्पन्न उपदेश केलेला आहे पण यावर विरक्त म्हणूनच ही काय, प्रेरणा जातीच्या

माणसाला मृत्यूपासून सोडवण्याकरिता खोटी साक्ष देण्याला हरकत नाही अशी परवानगी ठेविली आहे. गोष्टाज्ञाणांची पवित्रता याचेखरी हिंदूमधील बऱ्यावाईट गोष्टीच्या कल्पना इतर प्राचीन राष्ट्रांतील कल्पनांप्रमाणेच आहेत. प्रत्येक पापास प्रायश्चित्त आहेच. प्रत्येक जातीची विशिष्ट कर्मे आहेत तरी पुढील कर्मे सर्वांना सारखीच बंधनकारक आहेत. क्षमा, सत्यवादित्व, आत्मसंयमन, पावित्र्य, औदार्य, प्राण्याविषयी पुण्यपुदि, वरील माणसांची आज्ञा पाळणे, याप्रा करणे, सहानुभूति, सरळपणा, समाधान वगैरे (विष्णुसूत्र, २. १६ पासून पुढे). बौद्ध-जैनप्रमाणे अहिंसाप्रत पाळण्याची श्यास सक्ति नाही. वानप्रस्थाधर्माचे मोठे पुण्य वर्णिले आहे. महाभारतात पोरोहितपधर्माचा बराच उल्लेख असून हिंदुनीतिशास्त्राचे ते एक 'कोड'च म्हणता येईल. यज्ञ, अध्ययन, औदार्य, तपस्या, सत्य, दया, आत्मसंयम आणि निर्लोभता ही धर्ममार्गाची अगळे निवेदिनी आहेत. महाभारतासारख्या महाकाव्यातून सामाजिक व गृहसौख्याची बरीच हृदयस्पर्शां दृश्ये आढळतात उदा. मुलें आईबापाशी आज्ञाधारक व बरिष्टांशी नम्र आढळतात; आईबाप मुलांवर अत्यंत प्रेम करतात व त्यांच्या घुस्पाघाटी आपला नांवही देण्याला तयार असतात; द्विमा पतिव्रता आहेत तसेच पतीही आपल्या श्रियांच्या ठिकाणी प्रेमासक्त आहेत; कुटुंबात प्रेम व शांतता नसत आहे. एकंदर संस्कृत वाङ्मयातून असा उपदेशपर व लाजवड्याच रसने उमटत आहे. कल्पित गोष्टींच्या संप्रदांतून तर हा तीव्र भासतो. कारण त्यांत कोल्हे, मोजरे, दुस्री, पोपट, माकड व इतर प्राणी यांच्या तोंडी उपदेशपर व नैतिक भावनामय भाषा पातलेली आहे. प्रयोगपंचोदयासारख्या संस्कृत काव्यनाटकांतूनही नीति शिक्षिणी आहेत. संस्कृत नैतिक काव्याचा आराम म्हणजे देववाद; हे वैव मागील जन्मी केलेल्या गोष्टींवर अवलंबून ठेविलेले असते. तेव्हा प्रत्येकाने या जन्मी चांगली वर्तणूक ठेवून पुढील जन्मास नीट पडण पावे अशी साहाय्यक समजत होते. शिगयसत धर्माचा वचन (१९ वे शतक), कबीरपंचसंस्थापक कबीर (१५ वे शतक), नानक, दादू, आणि चैतन्य (१६ वे शतक) व इतर असेच नवधर्मसंस्थापकांची वृत्ति सामान्यतः आपल्या धर्मात सामाजिक समता उत्पन्न करण्याची होती. पण व्यवहारात जातिभेदाच्या या निर्मूलन-प्रयत्नाला फारसे यश आले नाही. मोठाकरिता मजिमागी लोकप्रिय होत चालला आहे. पुनर्जन्माची कल्पना सर्व हिंदूंत नाही उदा. मध्य-प्रान्तांतील सामान्य हिंदु घेतकन्याचा पुनर्जन्मावर विश्वास नसून त्याला एवढेच वाटते की या जगांत न चांगले वागतात ते मरणोत्तर स्वर्गास जातात व वाईट लोक नरकांत पडतात. तथापि नीतिमत्तेपर या सोनरी कल्पनांचा सारखाच परिणाम होतो. आर्यसमाज, मद्राससमाज यांचेरच्या नूतन धार्मिक पंथाच्या उपदेशात व आचरणात हिंदुस्थानावर दिसली-नीतीचा बघन असलेला पगडा दृष्टीस पडतो. उदा. आर्य-

समाज हा स्त्री व पुत्र या दोघांनाहि शिक्षण देण्यास भाग पाडतो व मनुष्यमातीची शारीरिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक, नैतिक आणि सामाजिक सुधारणा करून अखिल जगताचे बरे करण्याची हाच धरतो.

बौद्ध नीतीचे स्वतंत्र विवेचन पुढेच आहे, आता जेनांची नीति पाहू. प्राणिजीविताविषयी आदरभुद्धि दाखवण्यांत जैन बौद्धापेक्षा पुढे आहेत. (' अहिंसा ' पहा.) जैनभिक्षूने अहिंसाप्रत कडकपणे पाळून शिवाय बौद्ध व ब्राह्मण यती-प्रमाणे खोटे न बोलण्याची, परवानगीशिवाय अपहार न करण्याची, मद्यपाने राखण्याची आणि आत्मयश करण्याची शपथ घेतली पाहिजे. या धार्मिक संप्रदायांत संन्यासप्रताचे फार प्रस्थ आहे. जैन गृहस्थांनी पाळावयाचे नियम बरेच सौम्य आहेत. आपल्या धर्माकरिता कसलाहि त्याग आनंदाने करण्याची तयारी असलेले गृहस्थ जैन धर्मात जास्त आढळतात व हाच त्या धर्माचा विशेष आहे. जैन यती निकृष्ट लोकांना जैनधर्माचे शिक्षण देण्याचे व एकंदर समाजाच्या बळगणाची वाटपट करण्याचे काम आगहि करीत असलेले दिसून येतात.

बौद्ध—मध्यह्रिक गरमांनी तात्विक ज्ञानाचा दिलेली जोड आणि संन्यासधर्मावर दिलेला विशेष भर हाच बौद्ध-नीतीचा गाभा म्हणता येईल. ज्याप्रमाणे बौद्धांचा धर्म तत्त्वज्ञानाशी बिलग न करता येण्यास्तका संयुक्त आहे त्याचप्रमाणे व्यावहारिक गरजा व शिक्षण हीं ब्रह्मांत घेऊन बनविलेल्या नीतिशास्त्राच्या तत्त्वांवर त्यांच्या नीतीची उभारणी आहे. याप्रमाणे तात्विक व व्यवहारिक धार्मिकी लागू पाळण्यांत बौद्ध नीतिशास्त्राने सर्वसामान्य हिंदुमताची धाटणी न करत उचलली आहे असे म्हणावे लागते. संन्यास धर्मात त्याचा व हिंदुस्थानांतल इतर धार्मिक पंथांचा फारच थोडा विरोध आहे. सामाजिक संस्था व परंपरा यांच्याशी चिकटून न रहाण्यांत याचा ब्राह्मणी नीतीशी मूलभूत विरोध दिसून येतो. बौद्धांनी प्रत्येकाच्या ज्ञानांत व गुणांत दिसून येणारी जागतिक कार्ये हीच नीतीला आधारभूत घेतली आहेत. थोडक्यांत असे सांगता येईल की, बौद्धनीति ही स्वातंत्र्यवादी व वैयक्तिक तत्त्वाची तर ब्राह्मणीनीति कायदेशीर व सामाजिक तत्त्वाची आहे. बौद्धनीतीने अंगिकारलेला हा व्यक्तीकरी पाया व स्वातंत्र्यसिद्धांत भारतधर्मसिद्धांतात अगदी नवीन असून त्यावरच बौद्धसंप्रदायाच्या जागतिक धर्माची उभारणी आहे. व्यक्तीचा नैतिक व बौद्धिक उत्कर्ष हाच बौद्धनीतीचा अंतिम हेतु आहे. बौद्धांच्या व्यावहारिक नीतिशास्त्राचा मुख्य विषय सद्गुण व दुर्गुण यांतोळ विरोध स्पष्ट करणे हा आहे. या दोन विरुद्ध गुणांचे तत्वे केलेले असून त्यांचा उपयोग वर्गीकरणसाठी व घटकनू व्यावहारिक उपयोगाकरिता निश्च करतां यावी म्हणून आहे. मनुष्य स्वभावातील मूलभूत दुर्गुण स्वामं परता होय; मग त्यापासून बाज, छंद वगैरे दुसरे दुर्गुण उत्पन्न होतात. निर्वाणाच्या

पैलरी नेणरी सट्टण म्हणजे पारमिता होत. नीतीचा उत्कर्ष करण्यासाठीच संपादनी योजना आहे. या संपादनी संन्यासी व गृहस्थाश्रमी लोकांचा समावेश होई व विनयविदकांत दिलेले आचारनियम यांना नीतिमार्गदर्शक अवत (विविक्त-मुदोत्तरजग, प्र. ११ व पहा). आयुष्य पूर्णपणे नैतिक होण्यासाठी अथवा शाळे पाहिजे असा उपदेश आहे. पण गृहस्थाश्रमीत राहूनही मोक्ष अजीवात मिळणार नाही असे नाही. अति पवित्र राहणाऱ्या मिष्टं व गृहस्थाति काहीही फरक नाही असे मुद्द्याने एकदा गृहस्थाचे सांगतात. यावरून नैतिक व आचारमयिक पूर्णता संपादन करण्याच्या लायकीत आपल्या भिक्षु व गृहस्थाश्रमी शिष्यांच्यात सुद्धा न मोठा करक केला होतासे दिसत नाही. श्री-पुरुषसंभाषिपदी असेच म्हणता येईल. श्रियोने नैतिक दीर्घत्व व व्यंगे यांसुळे, त्या पूर्ण नीतिमत्ता संपादन करण्यास कमी छायाक अवतात असा सर्वसाधारण समज आहे. मुद्द्याने वारंवार श्रियोचे होय व दुर्गुण यांचा पाडा वाचून भिक्षूंना त्यांच्यापासून अलिप्त राहण्याविषयी बसाविले आहे; व रक्षाप्रमाणे पुण्यांचा सुटपणा श्रियोच्या नजरेस आणिला आहे. तेव्हा पुढे श्रियोनीच नावे देविले असे नाही. पण नैतिक अनोतीत पुरुष हाच प्रत्यक्ष चळवळ्या असल्याने मुद्द्याने आपल्या पुरुषशिष्यांना सावध राहण्याविषयी बसाविले आहे.

बौद्धनीतिशास्त्रात भिक्षु व गृहस्थ यांना सांगितलेल्या नियमोत्तरेण, अहिंसा, अस्तेय, अभ्यागिचार असत्यनिषेध व अमादन (माद व भाग्ये) हे पांच सार्वत्रिक नियम आढळतात. घमपद व जातककथा यांतून सुंदर नीतिकथा गोविष्टा आहेत; औत्तिकचे तर 'मगीमग्य' आहेत. प्राचीनकाळातील नीतिधर्म 'देवशीले धार्मिक सुत्तांत' आढळेल.

मु सु ल मा नी.-कुराणातील नीतिशास्त्र बोधपपाग्रद्वीत सांगण्याचे म्हणजे " विज्ञात देवा व चांगले असेल ते करा. " दानधर्माचा कुराणात वारंवार कळकळीचा उपदेश केलेला आहे. याखेरीज ईश्वरमत्त्व असे इतर सत्तरी सट्टण जे कुराणात सांगितले आहेत त्यांची काही सूत्रा-वैनी इत्यादी नांवाच्या अध्यायांत (२३-४०) अभ्यवस्थितपणे मांडलेले आढळतील. मुसलमानांनी नीतिमतेचा प्रथम धार्मिक स्वरूपाचा आहे. अलीस व शिखा या मुसलतः परलोकरात त्यांना स्वर्गसुल ज्ञानांत. दाऊदगार सोडून, वैनी न करणे वगैरे. पृथ्वीवर केलेल्या आत्मनिग्रहाच्या गोष्टी-करिता त्यांना परलोकांत त्यांचे वैनीच्या गोष्टी असण्यासमतात. संन्यासधर्माचे बीज इस्लामी संप्रदायात दृष्टविण्याचा महंमदाने केलेला प्रयत्न फारसा सफल झाला नाही. फारच अरब लोकांचा फल वैनीकडे असे, पण पुढे वैनीचा कंटाळा

आत्मावर संन्यासीतिपंथ, निपाळा. गृहवादी संपादन हा त्यांपैकीच आहे.

दंतकथा व म्हणी यांतून मुसलमानांचे नैतिक तत्त्वज्ञान आढळून येते. गमलीचे (इ. स. १०५१-११११) नीति-तत्त्वज्ञान स्वतंत्र रूपाने लागेल. त्याचा 'इहमा जलूम अह' दीन ' हा नीतिग्रंथ प्रसिद्ध आहे. १८ व्या शतकात गद्दावी चळवळ प्रादुर्भाव झाली. तिचा इहू मुसलमानांनी संप्रदायांतून होय काढून तिला सात्विक स्वरूपाची बनविण्याचा आहे. आज युरोप व अमेरिका यांतील धार्मिक संस्कृतीचा पगडा या संप्रदायावर घटत चालला आहे. मोरीकीपासून मलायाद्वीपसमूहापर्यंत पसरलेल्या मुसलमानांनी वेगवेगळे वेग आले व त्यांचे नैतिक आचाराविचारही वेगवेगळेच आहेत. कोजे व रसेल्या यांच्या स्वरूपात मुसलमानी 'अद्याप त्यांच्यात नादत आहे. तथापि या वैनीच्या गोष्टी असल्याकारणाने या मुसलमानांनी साहजिकच वांगल्या रीतीने माग-श्रियोत येते आपला धर्म यादवेणें हे प्रत्येक मुसलमानांचे कर्तव्य मानिले जाते. बहुतरनीच शासकमत आहे. पण आज आर्थिक परिस्थितीमुळे फक्त काही धार्मिक मुसलमानच एकापेक्षा अधिक धर्मका करतात. पटरफोट केव्हाही सहज करता येतो त्यामुळे तरुण समाजाला वांगले बळण मिळत नाही. श्रियोची स्थिती आर्यत वातावरणात आहे. हे लोक अति धर्मभोले आहेत. मुसलमानांनी अधिकाऱ्यांत फार अनाचार बोकाळलेला दृष्टी पडतो व त्यामुळे समाजाची गद्दावी तशी प्रगति होत नाही. कवचाकरिता कोडे मोलने हे चम्याच राष्ट्रवासीप्रमाणे यांच्यात गर्दणीय मानित नाहीत. लहान मुले व कुलटा बायका यांना वैनीच्या सर्व गोष्टी पुरवून आपण माथ पोपाळांत साधे राहणाऱ्या वरच मुसलमान प्रयत्न करतात. अफू, हशीश इत्यादी मादक पदार्थांचे सेवन पाश्चात्य देशांतले दास्यप्रमाणे सार्वत्रिक आहे. तेव्हा आचच्या परिस्थितीत मुसलमानांनी धर्मप्रभावहनुकमागणे कमी संस्कारांच्या लोकांना काही फायदेशीर असले तरी नैतिक प्रगतीक ते हानिकारक होईल.

पा र बो.-अवेस्ता व पद्दलीचे श्रियोतून दिग्दर्शित होणाऱ्या झरपुष्टीधर्मे हा केवळ नीतिधर्म आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. या धार्मिक संप्रदायात अहुरमस्त हा पवित्र सदासदा असून अहुरिमन् हा अपवित्र दुरात्मा मानिला आहे. या दोघात नेहमी वधेष्ठाविषयी झगडे चालतात. तेव्हा दैवाची कल्पना याच्या मुळाशी आहे. नीति म्हणजे दुरात्मापक्षां करारा लागणारा झगडा होय; म्हणून तदनुगोचने मनुष्याची यादिक व विधिविषयक कर्तव्ये सावण्यात येतात. आचारविचाराने नवून अंतर्निष्ठ दुरात्मांना साहून दास्यप्रभाव करिता अथर्व असले असे पारशी मानितात सर्व आचार व शारीरिक विडाक हे सैलानाच्या व मृत्यूच्या राज्यातील

होत. जाळल्यानि किंवा इतर रीतीने मृत कुत्र्यांची व माण-
सांची पिडलेवाट लाविल्याने पृथ्वी, अग्नि किंवा पाणी यांना
विटाळ होईल म्हणून आजचे पारशी लोक ' दवर ओक
सायलेन्स ' मध्ये स्वर्गीय पक्षांकडून ते खोले जवेल म्हणून
मृतांना ठेवतात. पण उलट असा समज आहे की दुष्ट माण-
सांच्या किंवा हिंस्र प्राण्याच्या प्रेतांपासून अपवित्रता पसर-
त नाही कारण त्यांच्या मृत्यूनंतर दुरात्मा त्यांच्या शरी-
रांना सोडून जात असतो (वेदि. ५. ३५-३८)

पारश्यात नीति म्हणजे एक सुधारणेची कला आहे.
शरद्व्याख्या काळी याचा उपयोग भटक्या व शेतकरी
वर्गाला सुधारण्याकडे होत असे. हिंदूप्रमाणे त्याच्यात गोर-
क्षण ही उच्च धार्मिक नीति मानली जाई; याखेरीज बायली
शेती करणे, बालवे खणणे, रस्ते व पूल बांधणे, शेतकीची
हरपार तयार करणे यासारख्या आवश्यक गोष्टी धर्मविघाची
कृत्ये म्हणून अवैस्तात उपदेशिली आहेत.

या व्यवहारिक नीतिव्याखेरीज उच्च नीतिवैदि
पारशी धर्मात आहेत. मनुष्याचे उत्पादनकार्य हे अतिशय
प्रशंसिलेले आहे. उत्पादनात किंवा आयुष्यात विबाह येईल
अशी कोणतीही गोष्ट करावयाची नाही. या कारणा-
करिताच या संप्रदायाला संन्यासधर्म मान्य नाही आपल्या
स्वतःच्या आयुष्याची व वंशाची काळजी घेण्याखेरीज
दुसरी उच्च व व्यवहारीक कृत्ये म्हणजे उद्योगशीलता,
मिताहार, काढकसर प्रातर्जागर, सर्व व्यवहारीक गोष्टीत
तापसता ही होत. सत्यता, ऋजुता, न्याय, भ्रष्टा व औदार्य
हे गुण आयुष्याला चांगली दिशा लागण्याकरिता पाहिजेत.
' दैना-ई मईनोय-ई सत ' मध्ये (अ. ३७) नासुक
मावना, दया, कृतज्ञता यासारखे मनुष्यांतले ३३ गुण
घणन केले आहेत.

याप्रमाणे पारशी संप्रदाय हा खरोखरीच नैतिक धर्म
असल्याने तो पारश्यासाठी या समाजाला अहोरात्र स्तुपट
करावी लागते. पारशी उपाध्यायांचे सर्वथ आद्युष्य शुद्धी-
करण व भूतापसरण यांकरिता कराव्या क्षणाच्या धार्मिक
विधीत आते. सर्वात मोठा मुद्दा म्हणजे पाखंडीपणा होय.
शुद्धांना शिष्टा वैदीदादमर्थ संग्रहितल्या आहेत. या ग्रंथात
भूतविषा व नीतिशास्त्र यांची समष्ट पातलेली दिवने. पण-
मुण्याचा टोकट्या निषाम्याच दिवस असून रयावेळी सर्वांची
खरी परीक्षा होत असते असा तिस्ती संप्रदायाप्रमाणे या
संप्रदायाचाचि समज आहे.

सदाचार व न्यायपद्धति याची योजना करितो पारशी
लोकांना उपायुक्त व व्यवहारीकता याकडे चांगली नजर
पाविलेले दिवते. वैयक्तिक आयुष्यात त्याच्या नीतिशा-
स्त्राचा उपयोग व्यामिश्रित व सत्यशीलता यांना उत्तेजन
देण्याकडे होतो तर सामाजिक आयुष्यात सत्यनिष्ठा, निय-
मितपणा व सामाजिक एकी करण्याकडे होतो. स्वार्थनिरपे-
क्षतेच्या भाषनांना पारश्यांनी अजीबात पांटा दिलेला आहे.

त्यांच्या धार्मिक विचारांतहि भावना शिरलेल्या नाहीत.
तेव्हा त्यांचा अवैस्ताधर्म हा एक कायदाच म्हणता येईल.

अ पा नी.— जपानी राष्ट्राच्या चिरकालीन इतिहासात
अनेक प्रकारच्या नीती अमलांत देऊन गेल्या. तथापि
त्यांतील मूल सारभूत तत्वांत बदल झालेला नाही. प्राचीन
जपान्यांतलि विशिष्ट नैतिक भंगे आजच्या जपान्यांतहि
आढळतील. त्यांतल प्रधान भंग म्हणजे राष्ट्रीयत्व. हे राजघ-
राणे व संस्थान या ठिकाणी केंद्रभूत झालेले दिसून येईल.
आजपर्यंत ज्यांत एकाच राजघराण्याकडे गादी चालत
आलेली आहे असे उदाहरण जगांत जपानेखेरीज दुसरे
कोठेहि नाही. तेव्हा अशा पुरातन व पवित्र गादीला जपानी
लोक पार मानितात यांत नवल नाही. जपानी लोक मिफ्या-
डोकडे पितृभ्रमाने पहातात. तेव्हा प्रत्यक्ष मातापित्यावरील
प्रेमाला जपानात चीनप्रमाणे पहिला दर्जा नसून राजनिष्ठेच्या
खालचा दर्जा आहे. प्राचीन जपानी लोक स्वभावात गरीब,
उदार, दयाळू असून ते जगाशी शांततेने वागत. तथापि ते
खोबीर भनाचे व निषड्या छातांचे असत. आपल्या पितृभूमि-
करिता ते हातावर शिर घेऊन तयार असत.

शितोधर्म हा जपानचा राष्ट्रधर्म आहे, नीति-
धर्म नव्हे. राष्ट्रदेवताची उपासना, राजा आणि माता-
पितर याविषयी आदर, राष्ट्रकल्याणासाठी प्रयत्न
व सार्वत्रिक रक्षाची यांची शिकवण शितोधर्मात आहे.
शुशिकोपमांत, लष्करी नातीकरिता नीतिशिक्षा शिबे-
विली आहे. या धर्माची खरी प्रगति १९ व्या शतकापासून
पुढे झाली. ज्याप्रमाणे शितो हा राष्ट्राचा देव धर्म आहे
त्याप्रमाणे शुशिको ही जपान्याची राष्ट्रनीति आहे. राजभाक्ती,
पितृभाक्ती व देवभाक्ती ही शुशी वर्गाची प्रधान कृत्ये समजली
जात. इतर सद्गुण त्याच्या भंगी येतील असे नियम केलेले
असत. इ. सनाच्या तिसऱ्या शतकात कन्फ्युशिसस संप्रदाय
जपानांत शिरला व १७ व्या शतकात त्याने तेथे चांगले दिवस
पाहिले. हा संप्रदाय जपानांत अद्यापि टिकून राहिला आहे पण
तो खालावेल्या स्थितीत आहे. या संप्रदायाच्या नीतिधर्मात
बौद्ध संप्रदायाकडून अति जोराचा धक्का बसला. चीनमधील
व जपानमधील कन्फ्युशियन संप्रदायातील भेद, असे विनी
नीतिशास्त्र स्वर्गापासूनच उगारलेले आहे तर इकडे जपानी
लोक पितरात्म्याची उपासना करतात. विनी लोक हाना
माणसांना अतिशय मान देतात, व मूर्ख आणि लुजुर्मी
राजानां लोकांना बालत्वाच गादीवरून काढून टाकावे असे
प्रतिपादितात; पण जपानी लोक मिफ्याडोना अति पवित्र
व अद्विपत समजतात, विनी लोक परीपकारिता व पितृभाक्ती
हे श्रेष्ठ सद्गुण मानितात तर जपानी राजनिष्ठा आणि सदा-
चार यांना सर्वोत्तम अस्त किंमत देतात.

बौद्ध संप्रदाय जपानांत शिरल्यापासून (६ वे शतक) त्याने
शितोला आत्मशूल केले. हा भेदी १८७१ साली कायम
कुटली. शुशिकोपमांलाहि या संप्रदायाचे बरेच साहाय्य झाले.

यांतील स्वार्थाद्विष्ट व इच्छासुखी ह्मणजे अपाती ह्मणतात. सवकर शिरळी राष्ट्रीय चैतन्यातील कठोरपणा बौद्ध संप्रदायातील परोपकारशीलतेच्या शिकवणीने मृदु पडला व परोपकाराची नवीन कल्पना अपान्याम्यर्थ त्याने आणून दिली. सर्व जगताच्या मुळाशी एक सर्वसामान्य कारण आहे व जगतशील वस्तूंचा एकमेकाशी अतिशय गुंतागुंतीचा संबंध आहे या समजूनच बौद्ध नीतिशास्त्राची उगारणी आहे. [सादरो-आउटलाइन ऑफ बुद्धिस्ट एथिक्स, १९०३; आर एन्डो-ओरिएण्टल एथिक्स.]

चि नी.—चीनी लोकांचे नीतिशास्त्र म्हणजे कन्फ्यूशियन संप्रदायाचे नीतिशास्त्र होय; कारण इतर घमांचे नीतिशास्त्र चीनमध्ये रुजले नाही. व्यावहारिक नीतीचा अध्यापक म्हणून कन्फ्यूशियसची उपाति आहे, पण त्याचा पारसंधी प्रिय भाषा नाही; किंवा नीतिशिक्षितांची व्यवस्थेसहोदर मांडणीही त्याने केलेली नाही. त्याचे युक्त व विरंगत बोल त्याच्या अनुयायांनी गोळा केले आहेत इतकंच. कन्फ्यूशियसचे अनुयायी जेन (दानधर्म), इ (सदाचार), लि (औचित्य), चिहू (ज्ञान), व हसिन् (ऋजुता) हे पाच सद्गुण मानितात. आपल्याला अकारण छळण्यालाहि दामा करून घ्यावा दया दाखवा हे निस्संदेहसंप्रदायी तत्त्व कन्फ्यूशियसचे नाही. बापाचा मृत करणाऱ्याला मुलांने केव्हाहि व कोठेहि ठार करण्याला तयार असले पाहिजे असे कन्फ्यूशियसने एकदा उत्तर दिलेले आहे. मातृपितृभक्ति व आतृप्रेम ही कन्फ्यूशियसच्या सामाजिक व नैतिक संप्रदायाची मुख्य अंगे होत (बुद्धपूर्व जग, उत्तरार्ध पृ. ५८; व ' कन्फ्यूशियस ' पहा). पितरांच्या उपासनेच्या सध्याच्या प्रकाराला व कन्फ्यूशियसनी संपादित नाही. वाडवाडिलाची आठवण ठेवण्यासाठी धांदले वगैरे पितृ-उपासना काढवी असे त्याचे मत होतं. पितरांच्या उपासनेवर परकीय टीकाकार असा अक्षेप आणतात की, त्यायोगाने रजेच्या ठेवण्याला उत्तेजन मिळते. चीनमध्ये धार्मिक लोकांत खरेपणा ठेवण्याची पार चाल आहे, पण कडकडीत नीतिमतेचे लोक या चाली-विचर आहेत; बायकोला मुलगा होव नसेल तर मात्र गोट निराळी. कारण त्या भावतीत पितृयुक्त अवलंब चाटविण्यासाठी मुलांची आवश्यकता भासते व त्यामुळे रजेच्या ठेवण्याला लागतात. [केबर—दि डॉनट्रिन्स ऑफ कन्फ्यूशियस; गूट—दि रिजिमेन्स सिस्टिम ऑफ चायना; मार्टिन—दि लोजर ऑफ कॅपे.]

नीपर नदी—ही नदी शिवाय असून हिचा उगम वहाळे टेंकड्याच्या पायथ्याशी आहे. १४१० मैल वहात जाऊन ही नदी अखेर काळ्या समुद्राला मिळते. कोरगेमुस-पर्यंत हिच्यांत नद्यांचा चालतात. ह्या नदीचे बरेच काळे व अपून हिच्या नदीकानयनयोग्य अशा पण्यांचे उपनय आहेत. या नदीचा बालिक समुद्राशी संबंध ओढण्यांत आला आहे.

नीमुदर, कारस्टेन (१७३३-१८१५)—हा अर्मेन प्रवासी एका शेतकऱ्याचा मुलगा असून त्याला लहानपणी योद्धेच शिक्षण मिळाले. सधेवर व भूगोलशास्त्रज्ञ पणव्याकरिता त्याने गणित वगैरे विषयांचा पारवी मायेवाहि अभ्यास केला. इंग्लिश, आरबस्तान व सीरिया या देशांचे राष्ट्रीय संशोधन करण्याकरिता डेन्मार्कच्या ५ व्या मेडरिक राजाने जी मेडली पाठविण्याचे ठरविले तिच्यात सामील झाला. स. १७६१ मध्ये सा सफरीची मेडली निघून आलेव्हाईत्याला उतरली व तेथून नाइन नदीच्या उगमाकडे निघाली. सुदैवला पोहोचल्यावर नीमुदरने मारुड सीनायला भेट दिला. नंतर मेडली केदाला व नंतर मोकाला येथे गेली. नंतर मेडलीनी येथेनवी राजधानी बाना हे शहर पाहिले. पुढे ही मेडली मुंबईस जात असता या संशोधकांचेकी वारंते सर्वजण आगारांनी मारुमुखाी पडून एकटा नीमुदर उरला. तो मुंबईस चढा माहिने राहिला व नंतर मस्कत, गुवायर, शिरास, पर्सपोलीस, बाबिलोन, बगदाद, मोसल, अलेप्पो, सायप्रस, गुषा व कार्स्टेटिनोपल या शहरांना भेट देऊन स. १७६७ च्या नोव्हेंबरात कोपनहेगनला परत गेला. त्याने आपल्या सफरीतील देवांचे भूवर्णन, लोक, मुराबस्तु वगैरेसंबंधी लिहिलेली आपस्तानसंबंधी माहिती प्रमाण-भूत मानतात. त्याने आशिकेच्या अंतर्भागाची व तुर्की साम्राज्याच्या राजकीय व लष्करी परिस्थितीची माहितीही एका अर्मेन मासिकात प्रसिद्ध केली.

नीमच—सध्याहिरुस्थान, रवाले संतपाल, मंदसोर जिह्यातील एक शहर. येथे ब्रिटिश सफरी छावणी आहे. राजपुताना माळवा-रेल्वेच्या अजमेर-खांडवा राल्वर नीमच स्टेशन आहे. १९११ साली नीमच कंटोनमेंटची लोकसंख्या १२३१८० गावाची ४९८९ होती. एका रुग्ण खडकाळ जागेवर हे शहर वसलेले असून समुद्रसपाटीपासून १६११ फूट उंच आहे. धान्य, अन्न आणि कापूस वगैरे मालाची नेआण चालते. येथे धोडता रमाबाई मिशन आहे. १८१७ साली वेल्हा पॅदारी लोकांनी लुगलुड चालविली त्यावेळी त्याच्यावर दाब बसविण्याकरिता येथे छावणी केली. १८१८ साली येथे एक किष्ठा बांधण्यांत आला. १८२२ ते २८२५ सालापासून नीमच हे राजपुताना माळवा पोलिटिकल चार्जेचे मुख्य ठाणे असून येथे रेसिडेन्ट रहात असे.

१८५७ साली झालेली माळव्यातील गडबड येथेच मुक्त झाली. येथील छावणीतील लोकात मूळ अस्वास्थ्य दिसून आले. जून ३ ला एक सपिदे तुकडी उडली तेव्हा युरोपियनांची बायकामुळे संदेपूरच्या महाराजाकडे आभ्रयास गेली पण लगेच युरोपियन अधिकाऱ्यांनी किष्ठा परत घेतला. मंदसोरच्या कोणी छत्री किराजसहाने किष्ठास वेडा दिला व आंतील लोकांत दाणागोटा मिळू देणें बंद केले. पण नोव्हेंबरच्या शेवटी ' माळवा फोर्ड फोर्स ' येऊन त्याची मुक्तता झाला. १८९५ साली जी माळवा एजन्सी निर्माण

कल्यांत आला तिच्याकरिता पोर्लिटकल एजन्टचे नीमच हेंच मुख्य ठिकाण समजले गेले आहे. येथे एक सरकारी हायस्कूल, तीन चार इन्स्टिटूट व एक जमिंदारांचा कुब आहे.

नीरो (इ. स. ३५-९८)—एक रोमन बादशहा. इ. प्रेक्षस डेमिशियस अनेकानांवर व धाकटी अंमलपना याचा मुलगा, अँटियम येथे जन्मला. त्याच्या तिसऱ्या वर्षीच बाप वारला. नंतर क्लॉडियस बादशहाने अंमलपनाला जवळ ठेवून घेतले आणि आपल्या पहिल्या बायकोला बदकैलीपणाच्या आरोपावरून फांसी देऊन अंमलपनाची लग्न लावले. नंतर नीरोला युवराज म्हणून मान्य करून क्लॉडियसने त्याच्या शिक्षणाची चांगली व्यवस्था केली. इ. स. ५३ त क्लॉडियसची मुलागी आक्टॅव्हिया दिव्याच्या नीरोचा विवाह झाला. ५४ साली अंमलपनाच्या कारवाईने क्लॉडियसला विषप्रयोग करून ठार मारण्यात आले आणि नीरो बादशहा झाला. नीरोच्या कारकीर्दीची पहिली पांच वर्षे चांगल्या प्रकारे जाऊन प्रभा वस्तुष्ट होती. तथापि या काळात प्रथम अंमलपनाच्या हातात राज्यसत्ता होती ती स्वतःच्या हाती घेण्याकरिता नीरोने अनेक उपायांनी तिला ५९ साली ठार मारविले. या सुमारास नीरोचे पौर्वाश्रय सेनिना नावाच्या धर्मित पराज्यातील खीवर प्रेम जडले होते. तिने नीरोकडून ऑक्टॅव्हियाला ठार मारवून त्याच्याशी लग्न लावले. नीरो स्वभावाने गर्बित, उद्दाम व क्रूर होता. रोमच्या अमलाखाली असलेल्या ख्रिस्तमधील लोकांनी याच सुमारास बंड केले होते पण ते मोडण्यात आले. त्यानंतर इ. स. ६३ मध्ये बॉथि पादराचा काही भाग भूकंपाने नष्ट झाला. इ. स. ६४ मध्ये रोम शहराला आग लागली. याप्रमाणे एकामागून एक अर्थकारक व अनिष्ट गोष्टी पडून आल्यामुळे नीरोच्या मनावार परिणाम झाला आणि प्रजेच्या मनालाहि बांधाहा अग्रिण वाटू लागला. रोमवर ईश्वरी कोप झाल्याचा संशय पुढेज्जांनी येऊ लागला. त्यावर उपाय म्हणून किरयेक धार्मिक विधी करण्यात आले व किरयेक ख्रिस्ता लोकांना ठार मारण्यात आले. चांगल्या सवका व उत्तम राजवाडे बांधण्याचे कामही नीरोने चालविले होते. या कामाकरिता तो अतोनास पैसा लागला तो प्रांतिक अधिकाऱ्यांनी प्रजेपासून छुट्याने वसूल केला. यामुळे नीरोबद्दल सर्वत्र अप्रियता उत्पन्न होऊन त्याला ठार मारण्याचा अनेक धोर हसनांनी कट केला पण तो टाळविला गेला, आणि काहीही फांशी देण्यात आले. नंतर त्याने ग्रीस देशाला भेट देऊन तेथे अनेक प्रकारच्या सामन्यांस स्वतः भाग घेतला. पण पैसा मिळविण्याकरिता किरयेक मीक धर्मित गृहस्थांनी त्याने ठार मारले व देशाचे लुटविले; यामुळे त्याच्याबद्दल अंतर्गत वादत गेला, अनेक कट झाले, व त्यात पुर स्निडेच्या समासकांचे भाग होते. बादशहाही रोग्य व राजघाण्याचे संरक्षक धिपांडी त्याच्याशी बेदमान झाले. शेवटी तो रोम सोडून पडून मेलाला. तिकडे त्याला एक-वयास इतर गेले असता नीरोने आपणहून्या घेली.

नील—या नांवाच्या अनेक पौराणिक व्यक्ती आहेत. उदा. (१) रामचेंनतील वानर; यानेच सेतु बांधला होता. (२) पुरुकुलोत्पन्न अजमीत यास नीलिनीपासून झालेला पुत्र. भारतीय-युद्धातील एक दुर्योधनपक्षीय राजा व एक पौंडवपक्षीय अनुर देशाचा राजा. (३) किष्किंधेच्या दक्षिणेंत असणाऱ्या सार्वभौमी नगरीचा राजा; यास राजसूयशंकराळी, सद्देवाने जिंकिले होते. पुढे अश्वमेधकाळांहि हा अर्जुनास शरण येऊन साहाय्यक झाला होता. याशिवाय नील म्हणजे कुवेराच्या भवनिर्घातील आठवा निधि व आपण राहता याच्या व्युत्क्रम अंगी असणारा पर्वत.

नीलकंठ दीक्षित—भारद्वाजगोत्री, नारायण दीक्षित व भूमिदेवी यांचा पुत्र, आणि आपल्या दीक्षित यांचा नातू (अ. कौशकाराच्या मते पुतण्या) यास सर्व शास्त्रांतील योग्योद्बेच परंतु चांगले ज्ञान होते. शिवाय यास कविता-क्षौही होते. कलिविंदबन, गंगावतरण, शांतिविलास हा काव्ये यांचे लिहिली आहेत. हा आपल्या बुद्धिचातुर्याने मद्रास शहराचा राजा तिष्ठतिमल नाईक याचा प्रधान झाला. प्रधानकर्ते काम चालवीत असता याच्या कारकीर्दीत प्रभा सुखाने नांदत होती. याने नीलकंठविषय नावाचा एक वस्तु लिहिला आहे (१९३३), व त्यांत नाना तत्त्वेच्या सर्व देशांचे वर्णन नाटकाच्या पद्धतीवर लिहिले आहे.

नीलकंठदात्री थत्ते—हा धडित बार्दे येथील राहणारा; हा आदीचा कौकलस्य प्राप्तिन होता. याचा मुख्य बाणा व्याकरणाला अर्धे, तरी याने न्यामशास्त्रादि विषयांत अनेक विद्यार्थी तयार केले. याच्या विद्याप्यांत मोक्षदात्री गोष्टबेल, मोरेश्वरदात्री साडे; कृष्णदात्री द्रविड, र्भवकदात्री शालिग्राम, विनायकदात्री दिवेकर इत्यादिक प्रमुख होते. बाळाजिपंत नातू यांची कन्या याची सून होती.

नीलकलमी—नीलकलमी, बौली, कोडि, पाळदाणा, काकतान-विराड इत्यादि नांवे या बेलीला आहेत. या सर्वांकृति वळसे घालीत वाडणाऱ्या बेलीची, हिंदुस्थानांत लागवड करतात. पण ती आपोआप देहोल वाढते. काळ्यादाण्याचा जुलावाच्या औषधप्रमाणे उपयोग करतात, व जैपाल (जालाप) नांवाची औषधाली मुळी ये कार्ये करीत तेंच कार्ये या विद्या करतात.

नीलगिरी—मद्रास इलाखामधील एक शिह्वा. क्षेत्रफळ ९८२ पौरस मैल. नीलगिरी या दक्षिण हिंदुस्थानातील पर्वताच्या रोंगा आहेत; यांच्या ओषतालच्या प्रदेशाचा नीलगिरी शिह्वा बनविला आहे. मिळद्राच्या उत्तरेस म्हैदूर संस्थान असून पुर्वेस व आग्नेयीस कोडंबदूर शिह्वा आहे. पश्चिमेस व नैर्ऋत्येस मलबार आहे. ब्राझिलच्या स्वाभाविकपणे दोन अगदी निरनिराळे विभाग होऊ शकतात. पूर्वेपाठ व उद्याद्रीचा दक्षिण भाग यांच्या संयोगामुळे तयार झालेला उंच डोंगर-सपाटीचा प्रदेश व मद्रास नजीकचाच जरा कमी उंचीचा मलबार वायव्यचा भाग. पहिल्या भागातील प्रदेशाची उंची

सर्वसाधारण १५०० फूट असून कांही कांही ठिकाणी ८००० फूट आहे. एक चौरस मैल भाग देखील सपाट नाही अशी या प्रदेशाची हयाति आहे व तेथे दन्याखोऱ्यातून लहान लहान सडां ' सोलास ' नांवाची जंगलं आहेत. यांत उटकर्मंड व कुदूर हे तालुके आहेत. वायव्येच्या नजीकच्या प्रदेशाचा भागात मुसलमानांचा ताबूत सत्तार केला आहे व त्या भागास ' आग्नेय वायव्य ' असे नाव मिळाले आहे. हा प्रदेश समुद्रसपाटीपासून २००० ते ३००० फूट उंच असून जमीन सपाट आहे. या भागांत जंगलही येथेच आहे. पठार असलेल्या उंच प्रदेशाच्या आग्नेय भागास ' कुंटा ' नांवाच्या टेकड्या आहेत. यांची कांही कांही ठिकाणी उंची ८००० फूटांवर आहे. मुकुति नांवाचे एक शिखर ८५०० फूट उंच आहे. उटकर्मंड हे जिल्ह्याचे मुख्य स्थान असून मद्रास-सरकारचे चन्दाळपात राष्ट्रपत्याचे स्थानही आहे (पहा). दुसरे एक शिखर ' दोड-बेडा ' नांवाचे ८७१० फूट उंच आहे. जिल्ह्याच्या पश्चिम भागातून पॅड नदी वहात असून ती बेयपूर नदीस जाऊन मिळते. इतर सर्व नद्या भगवती नदीस जाऊन मिळतात. वाघ, चित्त, काळवीट, साबरे, हुती वगैरे आपदे या जिल्ह्यात आढळतात. वायव्येच्या प्रदेशांत विपारी सर्व सुकळ आहेत. पावसाची वार्षिक सरासरी ६७ इंच आहे. वायव्येच्या प्रदेशांत पाऊस सुबळ पडतो. देवाला येथे सरासरी १९१ इंच व नडुवडम येथे १०२ इंच पाऊस पडतो.

इतिहास.—या जिल्ह्याच्या पूर्वेतिहासाविषयी फारशी माहिती नाही. १६ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मद्रुरेच्या नाईक राजांच्या हद्दीत कोडमसुरासमनेत हद्दी भाग होता. पुढे एक क्षतकानंतर तो मद्रुरेच्या हिंदु राजांच्या ताब्यांत गेला. पुढे हैदराबादी व त्याचा पुत्र टिपू खानांनी या प्रदेशाचे महत्त्व जाणून वायव्येकडून मद्रुरेवर स्वारी होऊ नये म्हणून खबरदारी पेशाकरिता येथील किल्ल्याची पक्की बागडुकी केली. १७९९ साली धीरंगपटणास ' टिपूच्या पादावनंतर केलेल्या विभागांवात हा जिल्हा कंपनीसरकारच्या हाती आला.

नीलगिरीवरील डोंगरसपाटीस रमणीय स्वरूप आणण्याचे सर्व श्रेय कोडमसुराच्या स्वाविलेच्या कलेक्टर जॉन मुलोनन याच्याकडे आहे. १८६५ साली उटकर्मंड हे मद्रास इलाह्याचे थंड हवेचे ठिकाण म्हणून निवडण्यांत आले (' उटकर्मंड ' पहा) कोटगिरीजवळ अगदी जुन्या तऱ्हेची घडणी आहेत. कांहीतोडा नामक मूळ रहिवाश्यांच्या बेलडी घडणी उकरली असून त्यांमध्ये हत्ताचे, मांडी वगैरे सापडली आहेत.

येथे उदयारकोट, हुलिकलदुर्ग व मांडीकोट असे तीन किल्ले आहेत. मांडीकोट उटकर्मंडच्या वायव्येस ५ मैलांवर असून टिपुसुलतान हा किल्ला उपयोगांत आणला असे. त्याने ह्याचे नांव हुसेनाबाद ठेवले होते. १८२७ साली सेव्हा उटकर्मंड येथे विशप दौगदौसचा पाया घणला गेला त्यावेळी येथे रोमन सोन्याचे नाणे सापडले आहे. व दोडबेडा येथेहि

असेच कांही सोपडले असल्यामुळे असे अनुमान निघते की येथे पूर्वी सोन्याची खाण वगैरे कांही तरी असून परदेशीय व्यापाऱ्यांची वसाहत होती. सध्या येथील कुरम्या लोक सोन्याच्या खाणीत काम करतात.

१८७७ साली आग्नेय वायव्येचा भाग त्या जिल्ह्यात जोडण्यांत आला. तेव्हापासून ह्याची लोकसंख्या वाढली आहे. १९३१ साली ती १२६५१९ होती. कोडमसुराच्या पंदा चालवल्यापासून हा जिल्हाची लोकसंख्या बराचाला गेली आहे. उटकर्मंड व कुदूर ही दोन उन्हाळ्यांत रहावयाची ठिकाणे केल्यामुळे व वेळीसटन येथे छावणी बागल्यामुळे, त्याप्रमाणे हा भागांत दुष्काळाचा फेरा कधीहि न आल्यामुळे ह्या जिल्ह्याची लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. उटकर्मंड व कुदूर ही दोन मोठी गांवे आहेत. उटकर्मंड, कुदूर व मुदलूर असे एकंदर तीन तालुके ह्या जिल्ह्यांत आहेत. एकंदर खेडी ४९ आहेत. हिंदूंची लोकसंख्या एकूण ८२ आहे व मुसलमानांपेक्षा निरती लोकांची संख्या जास्त आहे. तामिळ, बगडा, कानडी, मल्याळम, तेलुगू हिंदुस्थानी, ईपजी व कुर्वा अशा एकंदर आठ भाषा येथे बोलल्या जातात. येथे ब्राह्मणांची वस्ती फार कमी आहे; हजारीस सात असे ब्राह्मणांचे प्रमाण पडते. हिंदु धर्मीय लोकांत देखील पोटभेद व जाती बऱ्याच आहेत. बडगा, पराया, बेगळ, कुडम्बा, वेडी, कोटा व तोडा ही त्यांची नावे, असून पराया लोक मोलमसुरीपंदा, बेगळ शेतकीपंदा व वेडी व्यापारपंदा करतात.

हा प्रदेश उंच असल्यामुळे इलाह्यातील इतर जिल्ह्यां-पेक्षा ह्या भागाची शेतकीविषयक स्थिति बराच निराळी आहे. काळी विष्णू जमीन सर्वांत सुपीक आहे. नेतर एक तऱ्हेच्या तपकिरी रंगाच्या मातीचा नंबर लागतो. पिबडी व साल अशी अगदी कमी दगोची जमीन असून तीत साले शीक उत्पन्न करायला येथे अत्यंत चांगल्या खताची गरज असते. वायव्येच्या प्रदेशांत पाणबळ भागांत धान्य वगैरे पेरतात. पाऊन बराच पडणाऱ्या भागांत तांदुळाबरोबर पीक काढतात. येथील जमीन इतकी सुपीक आहे की येथे खताची फार कमी गरज असते. डोंगरसपाटीवर कमी पाणी लागणारी धान्ये पेरतात.

नीलगिरीमध्ये जमीनदाना किंवा दानाची जमानी नाहीत. सर्वे जमीन रयतवारी पद्धतीवर आहे. सुमारे ५०० चौरस मैल जमीन जंगलच आहे. कारळ्याचे किंवा इतर कोणत्याहि तऱ्हेचे पाणी शेतविष्ण्याची सोय केलेली नाही. येथे कांकाची लागवड बरीच करतात. किवटुना सर्वांत महत्त्वाचे पीक हेच आहे असे म्हणवे लागते. १८७६ साली ऑक्टोबरीन खोऱ्यांत ४००० एकर पेक्षा अधिक जमिनीत कांकाची लागवड केली होती. १९०३-०४ साली २६००० एकर नागा कांकाच्या लागवडीकडे घेण्यांत आली होती. पैकी अर्ध्याहून अधिक नागा कुदूर तालुक्यांत आहे. १९०३-०४ साली

तिन्हे तालुक्यांत मिळून ८००० एकर जमीन बहाच्या मळपानीं व्यापलेली होती. सध्या लागवड बांदत्या प्रमाणवर आहे. १ इंगार एकरपेक्षा अधिक जमीन सिकोनाच्या लागवडीकरिता वेण्यांत आली आहे. नद्वत्तस येथें किना-ईन तयार करण्याचा एक कारखाना आहे.

वायनदच्या प्रदेशांत कच्चा तांदूळ होतो. डोंगराच्या चवार्तांत मडमलई, धीन, सिपूर हीं तीन मोठ्यापैकी जंगलें राहून ठेवलेली आहेत. ह्या राखून ठेवलेल्या जंगलांत साग-धानी लाकूड फार उत्तमपैकी होतें. सिपूरच्या जंगलांत चंदनाचें लाकूड वागल्यापैकी होतें. लोखंड, अभ्रक, सुवर्ण-रजमिश्रित स्फटिक वगैरे खनिज पदार्थ आहेत. कोटगिरी-जवळ फारसोल येथे लोखंड पुष्कळ सापडतें वायन-दमथे अभ्रक व सुवर्णरजमिश्रित स्फटिक सापडतात. ह्या शिल्ल्यांत दारूच्या भट्ट्या रूपा आहेत. अरवणघाट खोऱ्यांत विनपुराची शंदुकीचा दारू तयार करण्याचा सर-कारी कारखाना आहे.

या शिल्ल्यांत उत्तम होणारा तांदूळ व रागी येथील लोकांस पुरण्याइतका नसल्यामुळे म्हैसूर इलाख्यातून वराच तांदूळ आणावा लागतो. छटकमंड, कुन्नूर, कोटगिरी व गुड-सूर येथे मोठे भाजार भरतात कोर्को, बहा, सिकोनाची साळ, जिनाईन व दारू हा निरंत माळ आहे. व्यापार बहुतेक अंगी मुसलमान लोकांच्या हातीं असून बहुतेक माल कालिफत बंदरांत पाठविला जातो.

सन १८३० पासून नीलगिरी हा कोईम्बतूर जिल्ह्याचा भाग होता व स. १८६८ पर्यंत तर हा कोईम्बतूर जिल्ह्याचा तालुका होता. पण सधनंतर काही वर्षेपर्यंत हा एका कमिशनरच्या हाताखाली वेगळ्या शिर्हा होता पण १८८२ साली पुन्हा सर्व व्यवस्था करून हा शिर्हा एका कलेक्टरच्या ताब्यांत देण्यांत आला.

नवीन 'वेस्टलंड रुल' मुळे भुतिपद्धतीस खो बसला डोंगरपटावीरील सर्व जमिनीवर तोडा लोक, आपला हक्क आहे असे समजत असत त्याप्रमाणे श्रयेशेकाच्या हांपर्लमोवितें ११ एकर जागा देण्यांत आली, व ही त्यांच्या मालकीची जागा समजण्यांत येत आहे. चार नावाची (विभागची) छत्तीस खेज्यात विभागणी करून घाराबंदी करण्यांत आली. पिकाळ जमिनीची त्या जमिनींत उत्तम करण्याच्या चाफी-वर विभागणी केली. जमिनीच्या उत्पन्नाप्रमाणे व काळेपणा, खडकाळपणा ह्या तात्कांवर वर्षाकरून न करता एकंदर चार विभागांत ३६६ सारा देणाऱ्या खेड्यांत वर्गीकरण करण्यांत आले. वायनदच्या प्रदेशाचा वेगळी घाराबंदी १८८० साली करण्यांत आली. नमबलकोद, मननाद, व बेरनबोद ह्या तीन 'अमसन'ची १२ खेड्यात विभागणी करण्यांत आली; पेकी आठ 'जननी' आहेत. ह्या वेगळ्या वेगळ्या पाटळींच्या ताब्यांत असून उत्पन्नाचा चार जननी सरकारच्या ताब्यांत आहेत. सिपूर घाटाच्या वायव्याची 'जमीन' व मोयार

नदीच्या मागोत साधी रयतवारी पद्धत अमलांत आहे. जमीनसाराउत्पन्न सुमारे दोड लाख रुपये व एकंदर उत्पन्न साडेसात लाख रुपये आहे. छटकमंड व कुन्नूरच्या म्युनिसिपालिट्या सोडून सर्व व्यवस्था डिस्ट्रिक्ट बोर्देच्या ताब्यांत आहे. बेल्गटन ही छावणीची जागा आहे.

शेकडा १२ लोकांस लिहिता वाचता येत गुडसर तालुका शिक्षणाच्या बाबतींत मागसलेला आहे असे म्हणावे लागतें.

नीलगिरीवरील लोक—नीलगिरी पर्वतावरचे मूळचे लोक म्हणजे बटणा, इल, कुंधा, कोटा, व तोडा हे होत. इल व कुंधा लोकांची माहिती त्या त्या नावाखाली दिलेली आहे, बाकीच्यांची माहिती येथे थोडक्यांत दिली आहे.

बटणा.—हे शैवसंप्रदायी आहेत. विजयानगरचे राज्य मोडल्यानंतर म्हैसूरान हे नीलगिरी येथे १५० वर्षांपूर्वी आले हे तोडा लोकांस फार देतात सरकारकडून सबलीच्या दराने जमिनी पेंशन कसतात. हे लोक अपभ्रष्ट ज्ञानवी भाषा बोलतात.

कोटा.—यांना कोठार, कोटेर, अश्लिह नावे आहेत यांची भात उत्पन्न येथली नाही. यांच्या समाजास केरी हे नांव आहे. यांचा बापा मध्यम उंचीचा, ताबूत रंगाचा पण सुंदर असतो. स्त्रिया मात्र पुढ्याइतक्या सुंदर नसतात. एका गावात ३० ते ६० सोंपड्या असतात पैकीं एक दोन सोंपड्या विटा-काशकरिता राखून ठेवलेल्या असतात हे लोक भातशेती करतात. शिवाय हे कारापीर असून शीतार, सुताार, कोहारधम, कातडी कामविणे, दोऱ्या वळणे, छत्र्या तयार करणे इत्यादि कामे करतात यांचा कुमाराकाम करतात तोडा लोकांप्रमाणे पराचा मालकी हक्क लहान मुलसच यांचा लागतो. आई श्याच्याच जवळ राहते. शिल्पक राहिलेली संपत्ति सर्वांत सारखी वाटतात व लहानासहि त्यातला पाटा मिळतोच हे लोक तोडा लोकांस या नावाचा फार देतात व तोडा लोक यांच्या लशाच्या दिवशी आपल्या पंथीचा लाभ यांना देतात. यांच्या देवाचे नांव कामनराय असे आहे त्याच्या पंथीबद्द-पासून तोडा, कुंधा व कोटा लोक उत्तम झाले असे सम-जतात. यांच्यात 'कवडा' नांवाचा 'कामतराय' देवाचा मोठा सण असतो, तो १५ दिवस चालतो.

बायकोच्या गर्भारपणी नवरा नसे व केस वाढवितो. मुळाची लंग १५ ते २० वर्षांपर्यंत व मुलींची ६ ते ८ वर्षांपर्यंत करितात चमविपीत मुलींची चांगू तिच्या गळ्यांत ताली घांघते कोठे कोठे वर बघुंटे गाऊन ताला बांधून येतो. यांच्यांत कोणत्याच दंतकथा उपलब्ध नाहीत.

तोडा.—यांची संख्या सुमारे ७०० आहे. यांच्यांत दोन वर्ग आहेत; देवालयाल व नरसरहाल. या दोहोंत परस्परविवाह होत नाहीत. देवलयालांच्या बायका सरस-रहाल लोकांच्या गोवांत देवाळजात नाहीत पण सरसरहाल बायका मात्र यांच्याकडे येतात. काळे पाणीदार, काळे

दुष्कृत्योक्त केंस, सुरेख दात व साधारण रेंबी अशी ठेवण असते. नायकांचे केंस कुरळे असून पुढून आंग केंस वाढविलेले. हे लोक ५ सोंपडपांच्या घरांत राहतात. पैकीं ३ सोंपडघात माणसें राहतात, चवथीत दुभर्ते ठेवतात व राहिलेल्या सोंपडघात गुरे बांधतात. यांच्या गुरांवर यांची पूर्ण मालकी असते पण त्यांचे दूध काढून ते दुभर्त्यांत देण्याचे काम पुमान्याकडे असते. त्रयेक कुटुंबातील मुख्याच्या नावाने सरकारातून त्यास पदा मिळते. तो मेह्यावर त्याची जागा बधीळ मुलास मिळते. यापाची संपत्ति मुलांत छारली बोटीची जाते. हे कोणताच इतर उद्योग करीत नाहीत. गुरे पाळने व शेतीची करणे यांवरच यांचा निर्बोध होतो. पूर्वी हे म्हशीनें पारदु मारून रात. पण आता सुधारलेल्या हिंदूंच्या छाह्मदांनें यास तसें करण्याची लागू बाटते. बहुभुतिस्थाची नास आता यांच्यातून मोडत चालली आहे. तरीपण सर्व नास एकाच भागकींवर काम भागविते. निरनिराळ्या सोंपडघा यांमून पाळीनें याचकोला जवळ ठेवतात. म्हशी व त्यांचे दूध यांचेध्यानेच तोडा लोकांचे सर्व धार्मिक विधी आहेत. दूधपरे हा यांची देवळ व याची व्यवस्था पाहणारे ते यांचे उपाध्याय होत उपाध्याय ५ प्रकारचे आहेत ते.—

(१) पालाळ—हे पवित्र समसले जातात. (२) परसाल—यांनीं पालाळघातले तप करावे लागत नाही. यांच्याकडे गावातील गुरांचे दूध काढण्याचे काम असते. यांची नेमणूक काम असते पर्यंत यांनीं छंगोटी नेसून मद्राचारीमताने रहावे लागते. (३) कोळवली; (४) ऊरपुली व (५) पालीकार फाल यांच्यात २ प्रकारचीं मंदिरां असतात. (१) बोवा—शंकराच्या शिखराने मंदीर व (२) पाळडी—हे साधारण बाहेरून घरासारखे दिसते. या दोहों-बाहिरे उपयोग दुभर्ते देण्याकडे करतात. हे लोक दर-बर्षीं कोनदास नावाचा देवघाना होम करतात. यांच्यांत बातिथ्यय चौकर करतात. पणला भाषी सासऱ्याचे पाप चौक्यावर देवतो व देवघांसी अदलाबदल केली कीं लमाचा कारा झाला. लग्नाच्या वेळीं वर वधूच्या बापाकडे जातो. देवघांसी देवघेव झाली कीं वधू झाला मिळते; तिच्याबरोबर निराळ्या सोंपडघात तो काही दिवस राहून तिला घेऊन गावां जातो. पुष्कळ भावांना एकच रीत करावयाची असली तर वडील भावाबरोबरच तिचे काम करतात. खऱ्या लग्न-खेरीस इतर व्यवस्थित संस्थांचा प्रकार असतोच, म्हणजे एका छीनें एकाशी जुन्या चाळीप्रमाणे लग्न लावून अनेक-कांशी शरीरसंबंध करणा याला 'मोराधोड व इमोल' म्हणतात. एकाची बातिथ्ययाची यायको दुसऱ्यास देता येते. यांच्यांत उत्तरकार्य फार मनोबेधक असते. एक हिरवे उत्तरकार्य व एक पाळके उत्तरकार्य असे दोन विधी असतात. यांच्या भांपेचा संश्रुताशी काहीच संबंध नाही. नास या पांच जणांच्या पंथायलोतके लोकांचे व्यवहार चालतात. नायकांच्या अदलाबदलीमुळे उपस्थित झालेले घटने या

पंथापुढे येतात दुभर्तुमत्याच्या समारंभाची व्यवस्था या संस्थेकडे असते [रिहहसे—दि सोदास, मीस—बेन अकाकंद ऑफ दि प्रिप्रिटिव्ह इन्स्ट्रुक्ट ऑफ मॉन्सुमंट्स ऑफ दि नीलगिरीज.]

नीलगिरी संस्थान—ओरिसातील एक प्रांतीय संस्थान हे. फ. २००० चौरस मैल. उत्तरे व पश्चिमेस मयूरभंज संस्थान; त्याचप्रमाणे पूर्वे व दक्षिणेस पालाशीर मिह्मा. एकतुषियास भाग देणारा असून त्यांत इमारती लोखंड सोपडते. ज्यामधून दगड्या, पाहणे बारी भांडी तयार करतात तो नाळा दगड येथें सोपडतो. छोटानागपूरामधून आलेल्या एका गुरे पुरुषाने ह्या संस्थानाची स्थापना केली असें सांगतात. ओरिसाच्या अमदातीत ह्या संस्थानाची भरमराटू झाली व अक्षराच्या हिंदू सेनापतीस, मानसिंगास, बंडखोर पठाणांचा मोड करण्यास मदत केल्याबद्दल येथील एका संस्थानिकास मोठे इनामहि देण्यांत आले होते. संस्थानाने दरम १३७०० रुपये असून ब्रिटिशसरकारास खंडणीदाखल ३९०० रुपये द्यावे लागतात. संस्थानाची लोकसंख्या (१९२१) ६५२२२ आहे. ह्या संस्थानात एकंदर २८४ खेडी आहेत. नीलगिरी येथे राजा राहत असल्यामुळे त्या खेच्यास महत्त्व आले आहे. हे खेदे एका टेंकडीच्या पायथ्याशी वसलेले असून येथून कलकत्त्याहून मद्रासला जाणारी मोठी सडक पथ चलावर आहे येथे हिंदूंची लोकसंख्या फार आहे येथे खडैत, भूमिज, मादाण, गौड व हो इत्यादी जातीचे लोक आहेत.

नीलमणि—याला नीळ, दाने असोहि म्हणतात हा बहुधा आत्माना रंगाचा असून कठिणपणाविशीं हिवा व लाल याच्या सांख्येखाल असतो. नीलमण्याचे रंग निरनिराळे असतात. किट्ट निळा, व गहिरा निळा यांच्यामधील रंगांचे नीलमणी असतात. परंतु याकिंवाय पाटच्या छत्र रंगाचे, पिवळ्या व हिरव्या रंगांचेहि आढळतात.

आतोपयेंत उत्तम नील मद्रादेश व सिजोन टापूंत मिळत असत, पण हल्ली उत्तर अमेरिका व आस्ट्रेलिया या देशांत मिळू लागले आहेत. हिंदुस्थानांत काळिकत, कानानोर व बिसनगर राज्य या ठिकाणी नील सापडत होते. अगदी अलीकडील काळात कायमरातांतल शास्कर हे या बाबतील महत्त्वाचे ठिकाण होते, परंतु हल्लीं तेथील खाणींतील साठा संपला आहे. पिवळे, पांढरे, हिरवे व साधारण निळे नील मद्रादेशांत (ज्या ठिकाणी लाल सापडतात तेथे) सापडतात. २२तीहून कमी पंचनाच्या नीलास दर रतीस ८० पानून १२० रुपये पडतात. उत्तम नील ४ पानून ६ रतीपर्यंत मोठा असला तर त्यास तेवढ्याच बजनाच्या हिच्यापेक्षाहि जास्त किंमत पडते. [मोडक—पद्मार्थपणन, भाग १; वाट—कमार्थमल प्रादकटव.]

नीलरक्तपित्त—सर्वेसाली सूक्ष्मरक्ताहिच्या पुटण्यामुळे मध्यम आकाराचे निळसर रंगाचे ताम पदार्थ.

रोगाचें लक्षण आहे. रक्तांत करक पडून आल्यामुळे अशी भावना देवी, गोंवर, बिपमज्वर, डेग, तीस संभवाल, कांही मगजंतूंच्या रोगामध्ये, सूत्रपिंड, रक्तपित्त, रक्तपाचक प्रकृति व इतर योग्या रोगानंतर उत्पन्न होतें. पेंडोल व बेंडोल हा पदार्थ ज्यांच्या वापरण्यात येतो अगर जे त्याची वाफ श्वास-बरोबर नकळत घरेच दिवस घेतात त्यांनाहि हा रोग होतो.

लक्षणे.—अंग ठेंबाळून काळें निळें होते. त्याप्रमाणें डाग काळसर अगर सालसर तांबडा अगर निळसर कांमळ-सर असून शरीराच्या कोणत्याहि भागावर तो दिसतो. त्याचा आगत सुगंध नैर्द्वय असून दावल्यानें त्याचा रंग फिका पडत नाहीं. तो त्वचेच्या सपाटीबरोबर असतो. एखांदेवेलीं डाग फक्त हातापायांवरच दिसतात. काहीं दिवसांनी तो डाग फिका पडत जाऊन पिंगट अगर पिवळा होतो. ताप वगैरे दुसरी लक्षणे मात नसतात. तोंडास अरुचि व फिकटपणा असतो. पंधरा बौस दिवसांनीं हे हाग मावळून घरे होतात. यादून तीन रोगांत फार मोठाले काळसर आल उग पडून नाक, तोंड, उदर, आज, मूत्रपिंड, गर्भाशय, अक्षनमांस अशा श्लेष्मलत्वचेमध्ये रक्तपाद सुरू होतो. रोगी फिकट दिसतो; त्यास उवर व चकवा येतो. हिरव्या मुजत नाहींत पण स्यातून रक्त बह्यांत व यादून त्रितम रोगात रक्त-दाबामुळे मृत्यु येतो प्रेतपरीक्षेमध्ये मूत्रपिंड, फुफुसावरण, हृदयावरण, आंत्रावरण, मस्तिष्कावरण, कुपुर्वे, हाडांचा पोकळ भाग, मेंदू या ठिकाणीं घराच खाव हातलेला दिसतो. फुलणारे नीलरक्तपित्तनामक एक भयंकर तोंडतम प्रकार आहे त्यामध्ये रोगी ५ आसपासून तीन दिवसांत मरतो. संधिपालामुळे होणाऱ्या रोगांत घडा मुजतो, साधे घरतल व गवर असतो; हृदयावरणदाह हा रोग कधीं त्यामुळे होतो. बालनीलरक्तपित्त म्हणून एका प्रकारास सुलानां पुन्हा पुन्हा महिन्या-दोनमहिन्यांनीं उलटण्यास असा संदे आहे. त्यांत संधि घरतात. डाग छहान असून गांधी उठल्याप्रमाणें फिके अगर निळे किंवा आलसर असतात व पोटाखूळ, वांति, नलमूत्रा-बरोबर रक्तपाच व मूत्रपिंडदाह हीं लक्षणे त्यामुळे होतात व म्हणून आंत्रावरोध अगर आंत्रपुच्छदाह यांपैकीं रोग आहे काय असा संशय उत्पन्न होतो व हातास सांखळलेल्या रक्ताची गाठ लागल्यामुळे जुकून शस्त्रक्रियाहि केली जाण्याचा संभव असतो. लघवीत आलमूमिन व रक्त आढळते व तें रोग घरा खाण्यासहि टिकतें. यापैकीं घरेच रोगी दयापाळात व पुष्कळ घरे होतात. या रोगात रक्तामध्ये स्लेटपाटीच्या आकाराच्या येथीनें प्रमाण याववीवेधो वधी होतें व सूक्ष्म रक्तवाहिन्यांतील अंतस्त्वचा काढून नाहींशी होते, यामुळे टिकटिकाणीं रक्तपाव होतो.

यासारख्या रोगापासून याचें रोगनिदान करतेंवेळीं हे लक्षांत ठेवतें कीं, रक्तपित्तरोगांत हिट्टया पार मुजतात व शरीरांत टिकटिकाणीं गांठी उत्पन्न होतात. काहीमा- प्रयोगे निदान करतांना या द्रोहोत थोटे साम्य दिसतें.

गलिच्छ बह्यांत राहणाऱ्या सुलानां पुष्कळ वेळां दंश करून मोठाले छग पडतात. परंतु त्या मुळांस स्वच्छ ठिकाणीं निजविश्यास ते डाग नाहीं होतात तसे या रोगाचे डाग लवकर नाहींसे होत नाहींत.

उपचार.—औष्य रोगासाठीं श्रंयणांत रोग्यानें पडून पूर्ण विधाते घ्यावी. पौष्टिक कन्न व सात्त्वि आणणाऱ्या औषधे घ्यावीत म्हणजे लवकर गुण येतो. लोहसोमल, किनाईन यांचे नाना प्रकार यथायोग्य प्रमाणांत योजून घ्यावेत. विश्रां-तीनंतर लागलीच हातापायांवरचे डाग नाहींसे होतात व रोगी पुरी विधायिते मिळण्याच्या अपोदर दिई किंन् लागला कीं ते पुन्हां दिसतात. तीस रोगांत ही सोमलयुक्त औषधे शुणकारी असतात. शरीरांतलें आणतून रक्तसाव यावण्यासाठीं टरपें-टाइन, लेडअॅसिटेट, अर्गोटीन, हॉमोयीं सल्फ्यूरिक अॅसिड वगैरे स्तंभक औषधे योजावीं क्वालसियम् फ्लोराइड किंवा क्वाकटेड २० ग्रेन दर ४ तासांनीं घ्यावे; व नंतर तें प्रमाण समी करून १५ अगर १० ग्रेन प्रमाणांत औषध घेतल्यानें उपयोग होतो.

नीलंवरणार्मा—हा गंधा-गंधकी संवसापासून दोन कोसावर वाटणा येथें राहणारा मैथिल ब्राह्मण होता. बापाचें नांव संभूनाथ होतें.वर्षाले बंधु जीवनाथ याच्यापाशीं व कांहीं दिवस काशीच्या संस्कृत पाठशाळेत यानें अध्ययन केलें. अलवाचा राजा शिव याच्या संघेत हा मुख्य ज्योतिषी होता. हा सके १८५५ मध्ये काशीस मृत्यु पावला.

याचा गोलप्रकाश बापाचा ग्रंथ संस्कृतत आहे; तो सके १५९३ त यापुढेनां छापला. इंग्लिश भाषा ज जाणणारांस हा ग्रंथ पार उपयोगी आहे. भास्करीय ग्रंथाच्या कांहीं भागावर यानें टीका केली आहे. याचा ज्येष्ठ बंधु जीवनाथ यानें भास्करीयटीका केली असून भावप्रकाशादि फलग्रंथ लिहिले आहेत. [इतिहासकृत भारतांत उपोत्तिशास्त्र].

नीस्टर नदी—हिचा उगम कापेंवियनपर्वताच्या उत्तरे-कडोल उग्रापासून आहे. १६६५ ३५० मैलांपर्यंत ही ओहिट्ट्याच्या ताब्यांत आहे व पुढील ५२० मैल रशियाच्या ताब्यांत आहे. हिच्या पात्रांत घरेच साळ आहेत. घरीतून दोन वेळ हिला मोठा पूर येतो. या नदीचा व्यापारासाठीं चांगला उपयोग होतो. हिच्यांत आगबोटी चालतात. मुख्य उपनदी बरेथ हो होय.

नीळ—अॅनिल, अजेटिया, आरेपटा, आर्टिफ्युलेडा-ज्येरासीमोसा, टिकटोरिया वगैरे 'इंडिगोफेरा' च्या अनेक जातीपासून सफ्याची नीळ तयार होते. पण या जातीशिवाय अर्द्या कित्येक झाडे आहेत कीं, त्यांपासून रासायनिकरीत्या अगदी निळीतारसाच पदार्थ तयार करता येतो, आणि म्हणूनच या झाडांपासून उत्पन्न होणाऱ्या रंगाला पुष्कळ भाषांत 'नीळ' हेंच नांव कापण्यांत आलें आहे. अशी वस्तुदिव्यत साधल्यामुळे भारतीय अभिजातवाह्यात आन-कणारा 'नील' शब्द इंडिगोफेराच्या जातीकरितां वापरला

आहे. हिवा निळीछात्राचा पदार्थ प्रसवणाऱ्या इतर झाडा-
करिता वापरला आहे, याचा उल्लेख करणे कठिण पडते.
प्राचीन युरोपीयन मंत्रकारांनी ज्या बोटनामक झाडाचा
उल्लेख केला आहे ते झाड आज मध्यभाषियांत आढळते सरुत
मंत्रकारांचे 'नीळ' म्हणजे बहुतेक हे 'बोट' झाडच असावे. हिंदु-
स्थानांत निळीचा रंग काढण्याकरिता अनेक झाडांचा उप-
योग करण्यात येतो. त्यांपैकी काहींचा नांव येथे प्रमाणेः—
'मध्य चीन व आसाम येथील 'रम'; ईरानच्या भागातील
'रायम'; दक्षिण हिंदुस्थानातील 'वेरिजम' अथवा
'पाल'; मध्यदेशातील जिम्मेमा टिंगम; कोचिन-चीन
येथील स्विडेल, रिकोरीया, पोरे. निळीचे झाड बहुतांश
आहे, परंतु ते घट्टकरून एकदोन वर्षांपेक्षा जास्त दिवस
ठेवता नाहीत. या झाडाचा चिंचेच्या पानांप्रमाणे बारीक
पाने येतात व मठाच्या शेंगप्रमाणे होण्या येऊन त्यांत
बारीक धी येते.

ऐतिहासिक माहिती.—'पेरिप्लस ऑफ दि
इरीथ्रियनसी' (ख्रिस्तपूर्व ६०) या ग्रंथावरून असे
दिसते की, बारबरीकोन नामक मिथुनद्वीपरील सिथियन
घराण्यातून त्यावेळी निळीची निर्यात होत असे. मार्कोपोलो
याने (१२९८) कोलॉन येथे स्वतः पाहिलेल्या निळीच्या
उद्योगधंद्याचा खरा इतिहास लिहून ठेवला आहे. 'काननाट'
(६३) येथे स. १४१८ त निळीची लागवड होत असे, असे
'व्यापारीअस नीकीतिन' हा रशियन प्रवासी म्हणतो
१४९८, १५०३ व १५१९ या वर्षांच्या दरम्यान हा उद्योग-
धंदा मद्रासला असावा असे वाटते व गामा, मद्रास
आणि कावेंचा, हे प्रवासी त्याच्या निदेश करीत नाहीत,
यावरून दिसते. स. १५६३ त पश्चिम हिंदुस्थानांत निळीचे
कारखाने असावेत असे ग्रासिआ डी. ओर्टो याने दिलेल्या
माहितीवरून दिसते. याबराच्या आसमानीप्रांत निळीचा
काहीच उल्लेख नाही. ऐने-ई-अकबरीमधील उल्लेख-
वरून आमा येथे त्यावेळी नीळ होत असे असे दिसते.
लिन्सथॅटन हा म्हणतो की, स. १५९८ त फक्त दक्षिण येथेच
निळीचा धंदा इतका भरभराटीला होता की, तेथून सर्वेथ
जगात नीळ जात असे.

फ्रिच याने हिंदुस्थानातील निळीच्या धंद्याचे व ती तयार
कशी करतात याचे जे वर्णन केलेले ते फार महत्वाचे
आहे (ट्रॅव्हल्स इन इंडिया-पर्वचास पार्लिमेंटरी, १६०७).
हिंदुस्थानांत नीळ कशी तयार करीत याची माहिती
फोस्टर याने १६१६ साली लिहून ठेवली आहे (ई. आय
सी. लेटर्स, ४, २४१) गुजरातमध्ये (अहमदाबाद) १६३८
साली नीळ कशी तयार करीत याची हकीकत मांडलेली
याने लिहून ठेवली आहे (ट्रॅव्हल्स-मॉलिआरिअसच्या
हिस्टरी मस्कोव्ही, इ. १६६८).

१६२९ सालच्या गुजराततील निळीसंधर्षाने टोरी यानेहि
जबब जबब बरच्याप्रमाणेच माहिती दिलेली आहे. मॉलिअरि
४४

यानेअर याच्या लेखांत दिल्ली येथील निळीचा उल्लेख आला
आहे. टॅव्हरीनअर याने गुजरात, गोवळकोंडे, आसाम, बंगाल
इत्यादि ठिकाणच्या निळीच्या धंद्याचे वर्णन विस्तृत वनेन
केले आहे. 'होड याने, मलबार किनाऱ्यावरील निळीच्या
धंद्याची माहिती दिलेली आहे. बंगालमध्ये निळीची त्या-
बंद करण्याकरिता १६८१ साली वेस्टइंडीजहून युरोपीयन
माळेवाले नेण्यांत आले. त्याप्रमाणे १७९० साली जेसीर येथे
निळीचे कारखाने काढण्यांत आले. हा धंदा बंगालमध्ये
स्थापन होऊन काही दिवस होतात न होतात तोंच तो
सुडावा.

मिटेन विलसनसाहेबाने, 'इंडियन प्लॅंट्स गॅझेटांत'
हिंदुस्थानातील निळीच्या धंद्यासंबंधी बरीच ऐतिहासिक
माहिती दिलेली आहे त्या माहितीवरून निळीच्या धंद्याच्या
उत्पादकांपैकी, मद्रासाचेच हे एक होते असे दिसते. तिरहुत
येथे हा धंदा सन १७७६ आणि १८०० यांच्या दरम्यान
स्थापला गेला होता स. १७८० पासून १८०२ पर्यंत कपनीचा
या धंद्यात प्रत्यक्ष पाठिंबा होता. परंतु या धंद्याचे सर्व नेतृत्व
फक्त ऑलो-इंडियन समाजकडेच असल्यामुळे, या धंद्याला
बंगालमध्ये चांगली बरकत येईना. तेव्हा युरोपच्या भागांत
विकण्याच्या योग्यतेची नीळ जर एतद्देशीय कारखानदार
तयार करतील, तर त्यांच्यापासूनही ती विपत प्यारी असे
कंपनीने ठरविले.

हिंदुस्थानातील निळीचा हा प्राचीन धंदा रसातळात कसा
गेला याचा इतिहास फारच हृदयद्रावक व मोघप्रद अस्त्या-
मुळे, त्याचा येथे थोडक्यांत उल्लेख केल्यास वाचने होणार
नाही ज्यावेळी हिंदुस्थानातील नीळ खरेदी करून निची
युरोपमध्ये निर्यात करण्यास युरोपीयनांनी प्रथम सुरवात केली
त्यावेळी जवळ जवळ सर्व निळीची निर्यात पश्चिम इंग्लंडातून
व विशेषतः मुरत येथून होत असे पोर्तुगीज लोक ती खरेदी
करून लिस्बनला नेत व तेथून इंग्लंडच्या रंगवाल्यांना विकीत.
मुळे डच ईस्ट इंडिया कंपनीची स्थापना झाल्यावर निळीचा
सर्व व्यापार डच लोकांच्या हाती गेला. या व्यापारांत डच
लोकांचा अतोनात फायदा होत आलेस पाहून युरोपीय
राष्ट्रांच्या मनांत हेवा उत्पन्न झाला, व त्यापल्या देशांतील
'बोट' ची लागवड करणाऱ्या व्यापार्यांच्या पोटावर पाव
येण्याचा रंग दिसताच गर्मेनी, इंग्लंड व फ्रान्स या देशांनी
प्रतिबंधक कायदे पास करून हिंदुस्थानातील निळीच्या
निर्यातीस आव्हान घातला.

ओ कोणो हिंदुस्थानातील नीळ खरेदी करील अथवा तिचा
उत्प्रेषण करील तो मृत्यूच्या शिथिल पात्र होईल असे
या देशांनी ठरविले. हिंदुस्थानातील नीळ युरोपमध्ये पाठ-
विण्याचा ईस्ट इंडिया कंपनीने एकसारखा फस सुरू ठेव-
ल्यामुळे स्पेन, फ्रान्स, पोर्तुगाल, आणि इंग्लंड येथील
बहादुरवाल्यांनी हिंदुस्थानाबाहेर नीळ उत्पन्न करण्याचे
प्रयत्न सुरू केले व त्यांत रगोनी इतके यश आले की,

त्याच्याशी चढाओढ करणे अवश्य होऊन ई. ई. कंपनीने युरोपमध्ये निळीची निर्गत करण्याचे कार्य सोडून दिले. परंतु याच वेळी अमेरिका व फ्रान्स यांच्यात काही राजकारणाविषयक अवघणी उपस्थित झाल्यामुळे आणि वेस्ट इंडीजमध्ये साखर आणि कॉफी यांची लागवड जास्त विक्रायतशीर होऊन तेथे निळीचा पेंदा अर्जाबात बसल्यामुळे हिंदुस्थानांत या पेंदास फिकून बसून मिळाले. बंगालमध्ये हा पेंदा पुनरुज्जीवित करण्यांत आला, पण वर सांगितल्याप्रमाणे तो खबरच रसातळास गेला. तेथून या पेंदाचे तिरहुत आणि संयुक्तप्रांत येथे स्थानान्तर झाले. परंतु याच सुमारास रातायनिकरीत्या नीळ तयार करण्याच्या प्रयोगास जर्मनीत यश आल्यामुळे नैसर्गिक वनस्पतिमध्य निळीच्या अस्तित्वावरच आपत्ति येऊन गुदरली. अर्थांतच रासायनिक निळीपुढे हिंदुस्थानांतल नैसर्गिक निळीचे काही न चालल्यामुळे या पेंदाचे आयुष्य संपुष्टांत आले. १९१५ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत दिल्लीला एक परिपद भरून नैसर्गिक निळीच्या पेंद्याला, कृषिविषयक, संशोधक व व्यापारी दृष्टीने उत्तेजन देण्यासंबंधी विचार करण्यांत आला. स. १९१८ त इंग्लियस सेजि. कौन्सिलमध्ये इंडियो सेसविल पास झाले. राष्ट्रीय सोपनाकरिता याद्वारे पाठविल्या जाणाऱ्या निळीवर या बिलावर्ये जकात बसविण्यांत आली. कारण राष्ट्रीय संशोधनाच्या योगाने परकीय देशांत निळीची लागवड चालल्या प्रकारे होण्यास मदत मिळे.

निळीचे क्षेत्र व रंगाचे उत्पन्न.

प्रांताचे नांव.	क्षेत्र.		रंगाचे उत्पन्न	
	मार्च, सन १९१४अखेर ५ वर्षांची सरासरी, एकर	सन १९१६ ते १७, एकर	मार्च, सन १९१४अखेर ५ वर्षांची सरासरी, इंड्रिडवेट	सन १९१६ ते १७, इंड्रिडवेट
बिहार-ओरिसा	८१०००	८०६००	११०००	१०९००
मद्रास	७३०००	४४६६००	१६२००	५९१००
पंजाब	३३९००	१५७४००	५१४००	१९००
संयुक्तप्रांत	३४४००	५९३००	२९००	१४१००
मुंबई-इलाखा	५३००	७०००	१३००	१३००
बंगाल	११००	२३००	१००	२००
एकूण	३३००००	७५६४००	३७६००	१५५००

(मुंबई इलाखा व बंगाल यांतील आंकडे अनुक्रमे २ व ४ वर्षांच्या सरासरीचे आहेत.)

याप्रमाणे गेल्या शतकात बाहेरील देशांनी निळीचा पुरवठा हिंदुस्थानांतून होत असे. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या वेळी बंगालप्रांतात मोठमोठे कारखाने निघाले व त्यांतून सन १८९६ पर्यंत हिंदुस्थानांतून कोटपावविषयक युरोपांत

जात असे. जर्मनीतील कृत्रिम रंग हिंदुस्थानांत येऊं लागल्यापासून निळीची लागवड खालावत चालली होती; तिची लढाईमुळे पुन्हा कर्जितावस्था होत चालली हे वर दिलेल्या क्षेत्राच्या व किंमतीच्या आंकड्यावरून लक्षांत येईल. हिंदुस्थानांत १८९५ साली निळीखाली १६,८८,०४२ एकर क्षेत्र होते, ते कमी होत होत सन १९१४ म्हाजने लढाई सुरू होण्यापूर्वी १५०००० एकरांवर आले होते. लढाई सुरू झाल्यापासून पुन्हा हे क्षेत्र चढत्या प्रमाणावर आहे हे वर दिलेल्या कोष्टकावरून सहज लक्षांत येईल.

लढाई वेद पडल्यावर पुन्हा उत्पन्न कसे उतरले हे १९२३-२४ च्या आंकड्यावरून दिसून येईल

प्रांत	एकर	इंड्रिडवेट
मद्रास	१५९००	२२०००
संयुक्तप्रांत	१९८००	३२०००
बिहार-ओरिसा	२४८००	४२०००
पंजाब	२६०००	६६०००
बंगाल	१०००	...
मुंबई इलाखा	८०००	११०००
एकूण	१८५४००	३६१०००

कृत्रिम निळीमुळे किमतीत कसा फरक होत गेला हे खाली दिलेल्या आंकड्यावरून सहज कळून येईल. इ. स. १८९७ मध्ये एक पौड चांगण्या निळीला ७ ते ८ शिलिंग (म्हाजने ७४.६६ पौड्याच्या एका मणाला ४००-४५० रुपये) किंमत पडत असे. लढाई सुरू होण्यापूर्वी जर्मनीतून कृत्रिम नीळ हिंदुस्थानांत दरवर्षी सुमारे ३२४ टन येत असे. लढाई सुरू झाल्याबरोबर किमतीत अतोनात फरक झाला. सन १९१३-१४ च्या वित्तवद महिन्यांत एका इंड्रिडवेटला जेथे २५५ रुपये पडत होते तेथे १९१४-१५ साली त्याच महिन्यात १०१२ रुपये पडू लागले. सन १९१५-१६ साली १३७ व १९१६-१७ साली १०१२ रुपये एका इंड्रिडवेटाची किंमत झाली. हिंदुस्थानांतून निळीची निर्गत किती झाली हे खालील कोष्टकावरून दिसून येईल.

वर्ष	इंड्रिडवेट	किंमत रुपये
१८९४-९५	१६६,३०८	४,७४,५९,१५३
१८९५-९६	१८७,३३७	५,३५,४५,११२
१८९६-९७	८५,४६०	२,८८,७८,८४८
सन १८९७ पासून १९०६ पर्यंत निळीच्या व्यापाराला पोहोचोडा उतरता पाया स्तगला व तो तसाच उतरत राहिला.		

वर्ष	इंड्रिडवेट	किंमत रुपये
१९०६-१९०७	३५,१०२	७०,०४,७७३
१९११-१९१२	१९,१५५	३७,५८,०२५
१९१२-१९१३	१९,८५७	२३,०१,३२५
१९१३-१९१४	१०,९३९	२१,२९,०००
१९१५-१९१६	३२,६८७	...
१९२१-१९२२	६,७०२	...

मंगळ्यांतून निर्गत		मद्रास इलाह्यांतून निर्गत	
वर्ष	हॅड्वेट	वर्ष	हॅड्वेट
१८९६	१११,७१४	१८९६	६३,४२५
१९१३	८,७५२	१९१३	१,७८७
१९१५	१५,७३९	१९१५	४,१७९
१९२३	३,३१६	१९२३	३,७४४

सन १८८० मध्ये सर्व हिंदुस्थानात निळ्याचे २८०० मोठे व ६००० लहान कारखाने होते व त्यात ३६०००० लोक काम करीत होते. तेच १९११ साली १२१ मोठे कारखाने असून (पैकी ११२ बाकिले चालणारे) त्यात काम करणाऱ्यांची संख्या ३०७९९ होती.

बिहार प्रांतात दोन जातीच्या निळ्यांची लागवड करतात. एक गुमात्राच दुसरी नेटल-भावा, यांपैकी गुमात्रा जातीची लागवड संयुक्तप्रांतात, मद्रास इलाह्यांत व पंजाबांत विशेष आढळते. भावा जातीची लागवड बिहार प्रांतात सन १९०४ पासून जास्त प्रमाणात सुरू झाली व या जातीचे सरासरी उत्पन्न गुमात्रांपेक्षा कमी होते हे खाली दिलेल्या आंक-
ड्यावरून सिद्ध होते.

रंग		रंगाचे उत्पन्न	
दर एकरा सरासरी उत्पन्न		सरासरी दर १००	
		मण पाल्नातून	
वर्ष	शेर छटाक	शेर छटाक	
१९०६	भावा १४ ६	१४ १३	
	गुमात्रा १० १५	१२ ४	

१९१६ साली हेंच उत्पन्न जास्त आलें आहे. भावा १६ ते १८ शेर. गुमात्रा ८ ते ९ शेर. याच सालांतच काळातील पहिल्या कापणीच्या पानांत इंडिमोडिनचे शेंकडा प्रमाण ०.८ ते १ व गुमात्रातील हें. प्रमाण ०.४ ते ०.६ होते.

भावाची येरणी आकडोबरांत करितात व दर एकरा व ५-६ शेर पडते. जालेवारीपर्यंत त्याची कारखी वाढ होत नाही. पहिली कापणी मे-जून महिन्यांत होते ही सहा हेंच सुद्धे ठेवून करतात. दुसरी कापणी आणकी दोन महिन्यांत येते. गुमात्रा जातीची लागवड केवुवारीत करतात. ही लागवड आकडोबरांत केल्यास घट्टीमुळे पीक बरीच येत नाही. ही दर एकरा ८-१२ शेर येतात. याची पहिली कापणी जुलई महिन्यांत येते. दुसरी कापणी दोन महिन्यांनी येते. महार व बंगाल प्रांतांत नदीकाठच्या मळईत पूर येऊन गेल्यावर निळ्यांची या आकडोबरांत केवून येतात. याची एक कापणी उत्तम येते. संयुक्त प्रांतांत इल्लया जमिनीत निळ्यांचे एक पीक पाणी देऊन येऊन सप्टेंबरांत कापतात. याची दुसरी कापणी पेत नार्हिले. निळ्यांच्या विषयावरील क्वच कठिण अस्तथ्यामुळे ते नरम व्हावे व लपकट उगवावे म्हणून येरण्यापेक्षा ते गंधकोच्या तेजापांत व नंतर पाण्यांत घुटून वाळवून येतात. या दर एकरा पांच सहा शेर पडते. एक

मण बियाला तीन शेर तेजाव लागतो. तेजाबोत बी चांगले भिजवल्यावर त्यावर २० ते ३० इंचातून पाणी ओतून ते झराझर टाकवावे व एक मिनिट थांबून पाणी ओतून टाकावे. असे पांच सहा वेळे सर्व तेजाव नाहीसा होईपर्यंत घुडावे. नंतर सर्व पाणी काढून बी उन्हात घालून बरेचवेर परतून वाळवावे.

नीळ हे झाड हिंदुल जातीपैकी असल्यामुळे ज्या जमिनीत निळ्यांची लागवड करावी ती जमीन सुधारत जाते व पुढच्या पिकास त्यापासून फायदा होतो. तावू, काक्या अगर रबरी पिके करण्यास योग्य अशा जमिनीत नीळ चांगली होते. जमीन नागरून कुळवून ठेऊन कोवून तयार झाल्यावर ती काळी फिरवून घट करितात. दर एकरा शेणसत २० ते ३० गज्या देतात. नंतर एक फुटाच्या अंतरांनी पांभरीने बीं येरितात. बीं दर एकरा १२ ते १५ पींड पडते. पुढे या पिकास दोन खुरप्या व दोन तीन काळपण्या देतात. जमीन नेहमीं घुसमुशीत राहाल अशी तजवीज करतात. येरणी जूनमध्ये झाली असल्यास पहिली कापणी ३१ ते ४ महिन्यांनी म्हणजे सप्टेंबर महिन्यांत मिळते. फुलें येऊ लागलीं अगर पानें मोडून जर चटदिशीं होत तुकडे होतील तर नीळ कापण्यास तयार झाली असे समजावे. पीक कापण्यांतून त्यावर पाऊस पडल्यास त्यांतील रंग बिघडतो व कमी पडतो. दुसरे पीक घेणें असल्यात २-३ इंच जुद्धे ठेवून झाडे कापावी. म्हणजे पुन्हा घडेलीन चार महिन्यांनी कापणी येते. याप्रमाणें तिसरीही कापणी घेता येते. परंतु बहुतेक ही कापणी न घेता झाडे बियाकरिता ठेवेतात. कित्येक ठिकाणी ही झाडे दोन तीन वर्षे राहू देतात. पाणी दिल्यास दर तीन महिन्यांत एक कापणी मिळते. पहिली कापणी सप्टेंबर ते आक्टोबर; दुसरी नोव्हेंबर ते डिसेंबर व तिसरी फेब्रुवारी ते मार्च महिन्यांत मिळते. केव्हा केव्हा कपाशीत निळ्यांचे बीं परतात, खानदेशांत एक कापणी पहिल्या वर्षी घेतात तिला 'घुर-पान' म्हणतात. दुसऱ्या वर्षी दोन कापण्या घेतात ह्यांना अनुक्रमे 'खोडवा' व 'मच्छी' म्हणतात. तिसऱ्या वर्षी पिकाचे बीं घेतात.

हेंच त या र कर घ्याची रीत — निळ्यांची झाडे सकाळी कापून तीं एका जुनेपट्टी मोठ (सुमारे ६ फूट व्यासाच्या व ४ फूट खोलीच्या) कुंडीत दगडासारकी दाख ठेवितात. सगळींती दोड फूट जागा सोडून अत एक लहान कुंडी केलेली असते तिचा व्यास तीन फूट व खोली दोन फूट असे नंतर त्यात स्वच्छ पाणी सोडितात. ते निळ्यावर तीन इंच असेल पाहिजे प्रत्येक कुंडीत सुमारे सगडाची बाट ओली घावतात. सुमारे जेवढी तासांनी पाल्यातील रंग पाण्यात उतरतो, दुसऱ्या दिवशीं पहाटे ही दाखलेली शॉड बाहेर काढितात. व कुंडीतील पाणी दोन तीन तास पायांनी दबवतात. कित्येक ठिकाणी काळजीनी दबवतात. जावांत

एतत्प्रमाणे काम आत वाक होइन अगर कोंडलेली हवा सोडून करितात. पाण्याचा रंग प्रथम फिफ्ट हिटरद्वारे असून पुढे तो निळा होतो व नंतर तांबूत हित् लागतो. कुंडातील पाणी उठू येईल लागत्यापासून दिवू लागल्यावर त्यात पडणाऱ्या डिक पाण्यात मिश्रून अगर पडणाऱ्या सालीने पाणी करून टाकतात. यायोगाने रंग तळ्याची जाऊन वसतो. नंतर पाणी स्थिर झाल्यावर वरील पाणी केंकून देऊन खालील रंगाचा गाळ लहानशा कुंडीत टाकून तांत तो रात्रभर राखू देतात. दुसऱ्या दिवशी वरील पाणी केंकून खालील रंगाचा साक्षा रातीच्या कपड्यावर घालितात व त्याला विद्यार्थे कचऱ्या पाडितात. याने सर्व पाणी निघून जाऊन रंगाचा साक्षा दाट होतो. या कपड्याची गांठीबी करून त्यावर नार पात तास दगडाच्या दाब ठेवतात नंतर गाळाच्या बऱ्या कापून ठेवतात व वर राख टाकतात. सर्व पाणी निचळून फेफट्यावर अमिनीवर राख टाकून त्यावर दुसऱ्या दिवशी त्या बऱ्या चटईवर उगडात बाळवितात तिसऱ्या दिवशीपासून त्या साबलीत बाळवितात. याप्रमाणे सुमारे तीन आठवड्यात बाजारात विकण्यायोग्य रंग तयार होतो.

सुक्ष्मा पानापासून रंग करण्याची कृतिः—या कृतीने रंग करण्याची पद्धत मद्रासेकडे जाह्न प्रचारात आहे. पाने वाळू-लेली असल्यामुळे फुरसतीप्रमाणे रंगाचे काम करिता येते. या कृतीत साडे कापून ती दोन तीन दिवस शेतात वाळू-विणत. नंतर पांया होडून पाने वेगळी करितात व ती सुक्ष्मा जागेत सोटवून ठेवतात. पुढे रंग करण्याच्या वेळी वरीलप्रमाणे एका चुनेगच्या होडीत मिश्रत घालितात. त्यांत पानांच्या सहस्रपट पाणी घालितात व ती दोन तास सांठवी दोन्हीनी ढबळतात. सर्व पाने मिळून पाण्यात खाली वसे-पर्मस असे करावे लागते. दोन तीन तासांनी पाण्याला हिरवा रंग येतो व पाणी दाट दिवू लागते. नंतर ते पाणी दुसऱ्या होडीत घेतात. पहिल्या होडीत पाणी आले वेळ राहिल्यास कोही रंग पानात पुन्हा मिश्रवून घालतो. पुढे सर्व कृति पहिल्या प्रकारात सांगितल्याप्रमाणे करावी. एक वर्षांच्या सर्व पिकांचे उत्पन्न सरासरी ९-१० टन होते.

दर एकरा सरासरी उत्पन्न	रंगाचे प्रमाण दोर
पहिल्या वर्षाची	४०-५०
दुसऱ्या "	७०-८०
तिसऱ्या "	३०-४०

निळ्याचा रंग पक्का असतो. कापड पाडले तरी रंग जात नाही निळ्याचा फांदीचा रंग काढल्यावर त्यास खानदेशात "लाडी" व बहार प्रांतात "साट" म्हणतात. त्याचा खाऊकडे योग्यता उपयोग होतो.

नीलकंठ धर्मपूरक—बऱ्यादांदास माहूत्रबडेल गोदावरीच्या धर्मपूरच्या रहिवासी व प्रसिद्ध ज्योतिषी. याचे पराचे ज्योतिषाबद्दल प्रसिद्ध आहे याचा आत्मा चिंतामणि हा साहित्यराज व ज्योतिषांत पारंगत होता. याचा बाप अनंत

याचे मातृकपद्धति व कामधेनुटीका हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. नीलकंठाचे ताजकनीळकंठी नावाचा कलज्योतिषावर एक ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत फारशी व अरबी शब्द बरेच आहेत, त्यावरून त्याचा त्या भाषाशी परिचय असावा. मातृकपद्धति ग्रंथ गयाप्राता व प्रमाणभूत मानतात; अनंत हा काशीस गेष्ट्यावर नीलकंठाचा लौकिक फार वाटला व तो अकबराच्या दरबारी एक मुख्य पंडित बनला. नीलकंठाचा आज राम याने मुहूर्तानेतामर्ण ग्रंथ लिहिला आहे. ज्योतिषशास्त्रांत हा ग्रंथ महत्त्वाचा आहे. रामविनोद नावाचा करणप्रिय रामाने जयपूरच्या एका राजासाठी तयार केला. मंत्राप्रमा-णेच रामासहि अकबराचा आश्रय होता. रामा तीबरमला-साठी रामाने तोरानंद म्हणून एक ग्रंथ लिहिला पण तो दुर्मिळ आहे. नीलकंठाचा पुत्र गोविंद याने मुहूर्तचिंताम-णावर पीयूषधातू म्हणून एक विद्वन्मन्य टीका लिहिली आहे; त्याने काही कान्यपूर ग्रंथहि केले आहेत. याप्रमाणे या पराण्यांत बरेच विद्वान निपजले. [गणकतंगिणी; भारतीय ज्योतिषशास्त्र; मुनीश्वर—मोलाध्याय; बऱ्याचा इतिहास.]

नीळळ—हे प्रयत्नतः सन १८९८ मध्ये बेयर याने घोषित हे प्राण-नीळळपासून संयोगीकरणाच्या योगाने तयार करता येते. प्राणनीळळाचे अशद-चूर्णीबरोबर ऊर्जपातन केलें असता हा पदार्थ मिळतो. नीळ कोविशत केला असतो नीळळ मिळते. आसम-नत्र-दालविनीअम्ल हे पदार्थ-कार्बि-तार्थास तम केलें असता आपणाव नीळळ मिळते. ह्याचा विनळ्याचा किंदा ५२ हा असून हे २४५० वर उक-ळते. हे एक कमगोर अनाम्ल आहे. पादून शाळाच्या लोका-लांना हे खावले असता त्याचा रंग तांबूस होतो. ह्यापासून निघणारे बरेच पदार्थ प्रचारात आहेत.

नुसलीद, तासुका.—मद्रास इलाह्यातिलिङ्गणा जिल्ह्या-मधील एक तालुका. क्षेत्रफळ २९७ चौरस मैल पूर्वी हा तालुका म्हणजे एक जमीनदारी स्टेट होती. पुढे त्याचे आठ भाग पाडण्यात आले. लोकसंख्या (१९२१) ६५०००. यांत १ शहर व १९९ खेडी आहेत. ह्या तालुक्यांत एलोरे कालवा व मद्रासपालिगम नावाची मोठा तलाव आहे.

गो व.—मद्रास इलाह्यातील कृष्णा जिल्ह्यांत असलेल्या नुसलीद तालुक्याचे व जमीनदारीचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) १००२२. गावाच्या आंबताली जंगली प्रदेश आहे येथे एक गडी आहे तीत जमीनदार रहातात. येथे नारलीची व कोक्याची झाडे पुष्कळ आहेत.

नुनगर—पैगाबात नुनगर नावाची मीठ तयार करणा-ऱ्याची एक जाग आहे. लोकसंख्या (१९११) ९९८७ हे हिंदू, दास व मुसलमान आहेत. ते पैगाबाच्या पूर्वभागातील (मोठ तयार करणारे) आहेत पैंगु मिठाच्या खाणीत काम कर-णाऱ्यांची यांचा संबंध नाही. कारण यातील काम करणारे लोक निरनिराळ्या जातीचे आहेत.

नुनिया लुनिया—मोठ तयार करणारी एक जात. यांची एकंदर संख्या ८ लाखांपर्यंत आहे. पूर्वी संयुक्तप्रांतांत व लाख व बिहार-ओरिसांत सुमारे तीन लाख नुनिया आहेत. बांगलायत ४२ हजार आहेत. बाकांच्या प्रांतातून कमी आहेत. यांच्यातले हे जण आहेत त्यांच्या नावावरूनच यांची जात अनेकांच्या मिथणाने झाली आहे असे दिसून येईल. सरकारच्या मोठ करणाच्या नियंत्रणासुद्धा आता यांचा धंदा बंद पडला. मध्यप्रांतात हे लोक बांधकाम व दगडांचे काम करू लागले आहेत. तेथे हे लोक वपुपेक्षा कदाचित् सहाय्य अशा बराबरावर तिचे रत्न करतात. हे लोक प्राक्षाणाकडून सर्व धार्मिक विधी करतात [रसेल व हिरालाल]

नुर्म—मध्यप्रांतातील एक जात. हे लोक द्राविडवंशातील आहेत. हे शेतकी व दोषस्था विणण्याचा धंदा करतात. यांची माया मुंडा वर्गातील आहे व ही देखील मुंडा लोकांचीच एक शाखा आहेत. यांच्यात उदिया लोकांच्या रक्षाचे व डोमोच्या रक्षाचे मिश्रण झालेले आहे. यांच्या पूर्वजसंस्थेवरून ते प्रथम निर्माण केले असे म्हणतात. यांच्यात देवळाच्या भेदासुद्धा बरेच वर्गभेद झाले आहेत. लगेत ग्रीडपर्णाच होतात. यांमि- श्रय कार काश्चमय नापेत होतो. लग्नविधी, खावाभावांसाठी प्रदक्षिणा घालून करतात. विधवा आपरया दिराबरोबरच लग्न लावते. दुसऱ्याबरोबर लग्न केले तर तिच्या दुसऱ्या नव- न्यास तिच्या पहिल्या लग्नाचा व तिच्या दिरास घावा लागतो. याचा दर्जा कार निष्ठ आहे.

नुयरपलिया—सिलोन. एक आरोग्यस्थान. सन १९०१ मध्ये येथील लोकसंख्या ५०२६ होती. हे समुद्रसपाटीपासून ६२४० फूट उंच असून पेड्रोतालागेल या सिलोनमधील आरुच्य पर्वतावर आहे. फोलेबोडून नुयरपलियाला आग्र- गाडीने जाता येते. येथील सर्वसाधारण वार्षिक हवामान ५८" आहे. येथे पावसाचे वार्षिक मान ९५ इंच आहे. हे ठिकाण सुधारण्यास सरकारने बराच पैसा खर्च केला आहे

नूरजहान (१५७६-१६४५)—(नूरजहान = जगत- प्रकाश) मोगल बादशहा जहांगीर याची एक राणी. हिची जहांगीरच्या मृत्युपर्यंतची हकीकत १४ व्या विभागांत जहांगीर बादशहा या नावापाशी आलेली आहे त्यापुढील हकी- कत येथे दिली आहे. जहांगीर मेरवावर नूरजहानास तिच्या भावानेच (असकजानाने) कैदेत टाकून व मसलत करून शाहजहानास गादीवर बसविले. ती लष्कर दर्जाची कवीवित्री होती व जहांगीरच्या तिच्यावर माळण्याच्या कारणांविशीं हे एक कारण होते महाराष्ट्री असताना तिच्या वार्षिक ३५०००० रुपयांची खाजगी नेमणूक होती जहांगीरनंतर ती १८ वेचे शिक्त होती परंतु तिच्या बहुतेक काळ कैदेतच गेला ती वयाच्या ७२ व्या वर्षी (१६४५ खाली) लाहोर येथे वारली तेथेच जहांगीरच्या कबरेश्वर राखी नक्षीकरी तिचाहि कबर आहे. काही लोकांनी तिचा ताजमहालत पुरस्वांचे किहिल आहे ते खोटे आहे.

नूरपूर तहसील—पंजाबातील कामा मिहलाची एक तहसील शेजकळ ५९९ चौरस मैल. या तहसीलत विकडे ठिकडे टेंकटा असून प्रदेश जंगलमय आहे. ईशान्येस ह्या तहसीलामध्ये व चम्पा संस्थानामध्ये धनलपार पर्वतरांग आहे. लोकसंख्या (१९२१) ९५४००. नूरपूर गाव हे तह- शिलीचे मुख्य ठिकाण असून हीत १९१ खंडी आहेत.

गाव—तहसीलचे मुख्य ठिकाण हे घरमसालाच्या पश्चिमेस ३० मैल आहे. लोकसंख्या (१९०१) ४४६२. ह्यास पूर्वी 'घामेरी' म्हणत यादशहा नूरहीन जहांगीराच्या नांवावरून नूरपूर हे गाव पडले काहीच म्हणणे की, नूरजहातच्या स्वर- णाचे जहांगीरने हे नाव ठेविले. येथे इमाहिम गझनीकराने मघलेज किंवा आहे. येथील राजांत माऊ व मयिआनीचे जमीनदार म्हणत असत पुढे माऊ शहाजहानने जमीनदारत केव्यासुद्धा नूरपूर ही रगानी राजधानी बनली. रणजित- सिंगाने नूरपूर १८१५ साली काबीज केले मुख्य लोकांवरती रजपूत, काश्मिरी व खदो लोकांची आहे. काश्मिरी लोक 'पशमिना' लोकांच्या काली तयार करतात. पूर्वी ह्या गावात व्यापारी हल्लीने व्यालेच महत्त्व होते.

नूरपूरचे राजे—येथील राजात मुमुलमान इतिहासकार माऊ व पंडेन अथवा पयिआनी येथील जमीनदार असे नांव देतात. या प्रांतात १९१८७२ विषे जमीन असून सर्व वसूल ७२१००१५ दाम (४० दाम = १ एक अक्षरसाही रुपया) होता व घामेरीचा वसूल १६ लक्ष दाम होता. येथील जमीनदारांच्या गावाचा उल्लेख अक्षरसाच्या कारकी- र्दाच्या सुरकातीपासून आढळतो. अक्षरसाने मानकोड येथे शिकंदरसूर यास येदा दिला होता तेव्हा येथील जमीनदार राजा यत्तमत हा शिकंदराच्या बाजूस होता पण तो लवक- रच छरण आला. परंतु बहिदामखानाने त्याचा बध कर- ण्याचा हुकूम केला व त्याचा भाऊ तहतमत यास गादी- वर बसविले. वहतमत आधी होता की, तहतमत आधी होता ते नवी साधने येत नाही. अक्षरसाच्याप्रत्येक प्रत्येक हातलिखित प्रतीत नांवाची बदलबदल केलेली आहे.

यानंतर सुमारे ३२ वर्षांनी राजा बसु याचे नांव ऐकू येते. याचे वरील राजांशी कोणते नात होते ते माहोत नाही, परंतु शहाजहान व औरंगजेब यांच्या कारकीर्दीतील बसु यास इतिहासकार नवीन घराण्याचा संस्थापक मानतात.

बसुराज—बसुराजा जमीनदार झाब्यावर त्याने अक्षरसाने माडलिकरच वसूल केले, परंतु अक्षरसाने आपल्या भावाच्या मृत्यूनंतर लाहोर येथे राजधानी नेली त्यावेळी तो त्याच्या दखनास अथवा भेटीस गेला नाही परंतु अक्षरसाने हसनवेग यात माऊवर स्वाही करण्याकरिता पाठवितोच तो छरण मैल. अशा प्रकारे त्यानेही वेळी बंद केले. शेवटी जहांगीर- च्या मरतीने त्याने पुन्हा राजक्या मिळविण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याच यत्न मिळाले नाही. जहांगीर गादीवर

बसलगावर तो तीनहजारी व राजा झाला. बसुराजाच्या मागून त्याचा मुलगा गादीवर बसला.

सुरजमलः—जहागीरने त्याला राजा व दोनहजारी केले. एकदां तो कांभ्याच्या स्वारीवर बादशाही सैन्याबरोबर गेला, पण तेथे बादशाही सैन्यास विचवण्याचा त्याने प्रयत्न केला. शहाजहानच्या मध्यस्थीने त्याला क्षमा मिळाली. पुढे शहाजहानाबरोबर दक्षिणेतला व कांभ्यावरील स्वारीबरोबर तो होता. त्याच्याबरोबर असलेल्या शहाकलीने त्याच्याविरुद्ध तक्रार केल्यावरून सुरजमलास परत बोलविण्यात आले व त्याच्या जागी विक्रमजिताची नेमणूक झाली. विक्रमजित येथेमापूर्वी सुरजमलाने भिळालेल्या अधिकाराचा दुर्दुषयोग केला. नंतर सुरजमलाने लुटालुटीस प्रारंभ केला व जेव्हा सय्यद गफि-युद्दा यांनी त्यास विरोध केला तेव्हा त्यास सुरजनने ठार मारले. नंतर त्याने विक्रमजितावर उघडपणे स्वारी केली पण तांत त्यास माघार घ्यावी लागली. लवकरच माऊ व नूरपूर हा शहर बादशाही सैन्याच्या स्वाधीन झाले व सुरजमल राजात पडून गेला; तिकडे तो लवकरच मरण पावला. यानंतर कोटलाचा (कोटलेहार) फिलिद्दि सर कारण्यात आला व त्याचा माऊ माघोसिंग व मुलगा यांची राखणीस रवानगी करण्यात आली. [दीक्षित—भारतीय भूवर्णन; इंडि. अँटि-क्वरी. वृ. १; बेंच—मध्ययुगीन भारत, भा. १]

नूरमहल—मंगोलीतील जालंदर मिह्याच्या फैलौर तहशिलीतील एक गाव. लोकसंख्या (१९११) ७१७८. जहागीरची छी नूरजहान हिने ह्या गांव पुन्हा बसविला. तिथ्याच हुकुमावरून येथे एक सरई बांधण्यात आली आहे. येथे 'गन्ज' कापड तयार होतें.

नूरुद्दीन महमूद (११७०-११७३)—उर्फ मलिक-उल्लमदिल, लिस्नॉ धर्मयुद्धकालीन एक अत्यंत प्रख्यात व शूर असा सीरियाचा अताबखनवर्गीय मुसुलमान राजा. हा घ. ११४६ त गादीवर आला. याचा बडील माऊ सेकुद्दीन व हा, यांनी सीरियाचा प्राचीन राजवंशातील राजपुत्र अल्प-असलान याचा पराभव करून तो सर्व प्रांत काबीज केला. नूरच्या बापांने पॅलेस्टाईनम गील लॅटिन क्रिस्त्यांच्या विरुद्ध जे धर्मयुद्ध पुकारले होते, तेच पुढे चालविण्यात नूरची पहिली वर्षे गेली. याने एरेषा येथे केद केलेल्या लिस्नॉची निर्दयपणे कत्तल केली व ते शहर बेनिराख करून टाकिले. हे शहर परत घेण्याकरितां फ्रांसचा राजा सारचा लुई याच्या हातामार्फा युरोपीय लोकांनी दुसरे धर्मयुद्ध सुरू केले (११४८). परंतु नूरने व त्याच्या सेल्लुक तुर्कांनी ईम-जाचा पुष्पा उडवून दिला, एरेषा मुसुलमानांच्याच हातांत राहिले व दमास्कसच्या वेज्यांत तिसऱ्या बाल्डविनचा व युरोपी-यनाचा पुरा मोड (स्योन्या आपसालील मारहाणे) झाला. त्यामुळे नूरची सत्ता काएश वाढली. त्याने अँटिओकच्या रेमेदला लढाईत ठार करून ते राज्य चालला केले (११५९) व जेरुसलेमचा व एरेषाचा राजा मोतेलाईन कोटने यास

पकडून कैदेत टाकिले त्याणे तेबलशेर, रावेनडेन व बगैरे त्याच्या राज्याचा बहुतेक भाग जिंकून घेतला. पुढे बाल्डविनने दमास्कसचा राजा मुबीरुद्दीन याचा पराभव केल्याने तेथील प्रधानमंडळाने मुबीरास पदच्युत करून तो सर्व प्रांत नूरच्या हवाली केला (११५४) त्याने दमास्कस ही राज-धानी करून पॅलेस्टाईनचा भोवतालचा सर्व प्रांत व इजि-प्तच्या कातिमाइट सरहद्दीपर्यंतचा प्रांत हस्तगत करून राज्यात सुधारणा करून मशिदी, विद्यालये, दवाखाने, पाण्याचा बगैरे सुरू केल्या; नंतर त्याने ईजिप्तहि चालला केला नूरचा प्रथम शत्रूबाल्डविन स. ११६३ त मेलाल. मेसापो-टेमियावर नूरचा पुतण्या सुमेदार होता. नूर आतां अवज बवळ ईजिप्तचाहि राजा झाला. त्याचे नांव बगदादच्या खलिफासारखे सुख्यात व खुद मका-मदिना येथील प्राथ-मंत येऊं लागले त्याचा सेनापति सालहूद्दीन हा यापुढे हळू हळू स्वतंत्र बनू लागला व त्याने ईजिप्त आपल्या काबूत घेण्यास प्रारंभ केला; तेव्हा त्याच्यावर स्वारी करण्याकरिता तयारी करित अचता नूरुद्दीन हा एकाएकी मरण पावला (११७३) त्याच्या मागून त्याचा लहान मुलगा मलिक-उल्लु सालहू ईस्माइल हा गादीवर आला पण तो लहान व दुर्बळ असल्याने सालहूद्दीनने ईजिप्त व दमास्कसच्या राज्याचा बहुतेक प्रांत जिंकून घेतला. [बलि]

नूरोरघान अब्द—इराणचा जुना राजा; हा. को. च्या ४ म्याविभागात ५१पूषावर(पहिला खुर्र)याची बोबी माहिती आली आहे. त्याशिवाय आस्त येथे येईल. हा स. ५३१ त गादीवर आला. याने रोमन साम्राज्यावर केलेल्या स्वाभ्या-बद्दल योरसस व पाथ्याज इतिहासलेखकांनी दिलेली माहिती जवळ जवळ सारखीच आढळते. जस्टिनियन या रोमन बादशहास याने कैद केले असे पौर्वात्य लेखक म्हणतात; त्यास पाथिमास्यांचा भात्र दुजोरा नाही. भात्र जस्टिनियनने अपमानकारक अटी कवळ करून तो याला सरण गेव्याचे त्याच्या प्रयात आढळले. नूरोरने सीरिया, अँटिओक, भूमध्यसमुद्रकिनारा, ध्वेरिया, फेलकोंस, फासीम बगैरे प्रांत जिंकले. हा लष्करी धोरणात वाक्पचार होता; कफ त्याला तोड म्हणून बेडिलीभस हा एक निघाला. नूरोरने जस्टिनियनला आपल्या साइक्लिक राजाप्रधानां वास-विले, त्याच्यापासून ३० हजार दिनार खंडणी घेतली व पाथिम दिशेकडे आपल्या दरास बसविला. रोमन बादशहा जस्टिन व टायबेरियस याच्यावरील दुसऱ्या स्वारीत, नूरोरने ८० वर्षांचे वय असताही आपल्या युद्धकौशल्याने दारा येथे त्याचा पराभव करून सीरिया लुटला (५०२). पुढे ७ वर्षांनी तो मरण पावला (५०९).

महम्मद पैगंबर याचा जन्म नूरोरच्या कारकीर्दीत झाला (५७१). त्यामुळे महम्मद मोठ्या अभिमानाने म्हणे की, मी एका मोठ्या सत्यनिष्ठ राजाच्या वेळी जन्मास आलो. यावरूनच नूरोरच्या गुणांनी साक्ष पडते.

नृत्य—पंजाबांतील मुरगांव शिल्पाची एक तहशील. क्षेत्र-फळ ४-१ चौरा मैल. हिच्या पश्चिमेत अलवार संस्थान आहे, लोकसंख्या (१९२१) ११२११९. ही २६० चेडी आहे. नृत्य विविध सरकारच्या ताब्यांत १८८८ साली आले.

नृत्य—ही कला अत्यंत प्राचीन कालापासून तयार होत आहे आणि हिची ओपासना अगोत सर्व प्रकारचे लोक करीत आहेत. आपल्या देशांत या नृत्येस आज एक प्रकारचे गौणस्थान आहे, व चांगल्या स्थितीतील युरप व अश्या या कलेकडे गौरवाने पहात नाहीत. वेष्टावृत्तीच्या श्रियांच्या हाती ही कला पडली आहे. तथापि यावरून या कलेकडे आपल्या लोकांचे पूर्वीपासून दुर्लक्ष होते असे म्हणता येत नाही. कां की, या फलेवर संस्कृत पंडितांनी लक्ष देऊन त्या कलेच्या शास्त्रीकरणासाठी साधनास प्रयत्न केला आहे. उल्लेखार्थ असेहि म्हणता येणार नाही की पाश्चात्य देशांत या कलेच्या पेंदे-वाइकांकडे समाजाचे सन्मानपूर्वक लक्ष पूर्वीपासून होते सामान्य नाचणाऱ्या श्रिया म्हणजे त्या अनौतिमार्गी असल्याच्याच हो समजूत पाश्चात्य देशांतहि बावीच प्रसिद्ध आहे व तद्वच झुगास्यसाद पैलें श्रुचिछाणां पोरें असाच प्रकारच्या श्रियाशी दोस्ती नमविण्याचा प्रयत्न करतात, आणि सुविहित मध्यम वर्गाची तरुण मुलगी जर रंगमंजीवर गेली तर अजूनहि लोकांत त्यावरून कोडे बघावे जातात.

अपल्याकडे नृत्यकलेस समाजांत कमिष्टस्थान मिळाले याचे कारण तिचे उपासक कमी होऊन ती कला केवळ भेंदे-बाईकांच्या हाती पडली हेच प्रामुख्याने देता येईल. भेंदे-बाईक नर्तकनर्तकीची नैतिक स्थिति समाजास हेद्विध वर-खाली होते जाणार व ती खाली होई ही अत्यंत दयाभाविक गोष्ट आहे. आपल्याकडे काही वरच्या वर्गातील श्रिया पोकासाठी नृत्य शिकत असल्यात हे वाक्य आहे. पण या गोष्टीची व्याप्ति मध्यमवर्गात किती होती हे सांगता येत नाही. प्राचीन हिंदुस्थानांत नृत्यकलेचे व रयांतील हाव-भावांचे कसे शिक्षण देत हे नैदिकेभराच्या 'अभिनवद्वेषणा' वरून दखून येईल. या ग्रंथाचा गोपबारा 'अभिनय' या लेखांत [ज्ञानकोश विभाग ६, पृ. ३०८] दिला आहे, तो पहावा.

वेदकालांत नृत्य ही गोष्ट लोकप्रिय होती तथापि तिकडे शस्त्रुद्धीने लोक पहात असत अशी समजूत करून घेण्याचे साक्षीपूर्वक साधन नाही. महाव्रतांत जें नृत्य आहे तें दासींचे आहे. केवळ भीतसंस्थान नृत्याचा प्रवेश म्हणजे संस्थेचा सन्मान असें मुळीच नाही. कां की, महाव्रतांत काही अश्लील गोष्टीहि आल्या आहेत, तथापि नृत्य ही गोष्ट शास्त्रीय पद्धतेने अभ्यास करण्यास लायक आहे इतक्या लोकांची खात्री घाली होती शास्त्रीकारणांचे स्वरूप खालीलप्रमाणें देता येईल.

मनुष्यांतील व इतर अनेक प्रज्यांतील मावनांचे रसायुद्धां आविष्करण करण्याची नी नैमागिक क्रिया विज्ञान नृत्य म्हण-तात. समाज व व्याधि यांच्या प्रत्येक हालचालीचा सर्व

येईल अशा रीतीने माववर्षाच्या सामाजिक व्यवहारांत नृत्याला वाव मिळालेला आहे. त्याच्या हालचालीला ताव-बद्धता पाहिजे. हो तालवद्धता अतिशय गंभीर व निरुद्ध अशा भावनांचे आविष्करण करण्यास चांगली उपयोगी पडते. अशा नृत्यामुळे लोकांनी उपावी मनापासून आवडत्या विषयी आवेश बाडतो नृत्यात सर्व अवयवांनी चालना मिळते, यावनामय उत्साह प्रदीप्त होतो, तो इतका की कधी कधी नाचणारी व्याधि वेष्टो होऊन पडते. याप्रमाणें एखादी गोष्ट सामरी करण्याचा व नैमागिक किंवा सामाजिक भावना दिव्यस्थित करण्याचा नृत्य हा नैमागिक प्रकार आहे मूळ-रंगी हा एक निरुद्ध शारीरिक खेळ असून विषयवाचनेला उत्तेजन किंवा करमणूक म्हणून तो करीत पण समाज अस-असा विकसित होऊन तत्तत्सा नृत्याचा उपयोग समांरंभ व नाटके यातूनच विशेषतः होई लागला, व त्यांतच अनेक अंगाचा समावेश होत असे. उदाहरणार्थ, साध्या हास्या-रसादक नाचात, उपासना, नाटक, व्यायाम, आवेश, करम-णूक, खेळ, कला या सर्वांचे मिश्रण असते.

चलन व लयी नें क्षेत्र.—नृत्याचे क्षेत्र साहाजिकच फार मोठे असते. एका टोंकाला भावनाहोव फवायती तर दुसऱ्या टोंकाला समापणांत येऊन जाणारे हस्ताभिनय या दोहोंमधील विस्तार क्षेत्र नृत्याचे आहे. कर-मणूक म्हणून केव्या जाणाऱ्या आधुनिक नाचांत हें चलन-बलन फक्त पायांपुरतेंच असते. पण पूर्वोक्त्या वाकीचे सवें शरीर आणि विशेषतः हात यांचा उपयोग करीत ('अभिनय' पहा); प्राचीन नृत्यकलेत शरीराचे चलन प्रामुख्याने नजरून येई. संगीत व इतर साधने ही शारीरिक आविर्भावाला मदत म्हणून उपयोगिता येतात. कला-कोशाच्या न्याचाचे काही प्रकार कोल्हाटयाच्या किंवा जाटपाराच्या खेळासारखे वाटतात. उलट बहुतेक सामाजिक, धार्मिक नाच मिश्रवृत्तीचा असतात.

अनुनय व नृत्य.—उपाप्रमाणें अनेक पक्षिगांतीत नर अपत्योत व आपल्या प्रणयिनीत कामोदीपन म्हणें म्हणून बादीभावीची नाचतात त्याचप्रमाणें रानटी मासे शिवांची आराधना करण्याकरितां त्यांच्यामोवांती नाचतात. मनुष्य व पक्षी या दोहोंतहि निरुद्धादीनेच हे काम होते; हेतुपूर्वक नसते. श्रियाच्या पुढे पुढे करण्याची आजची तरुणीची वृत्तीहि नरच्या सारखीच नैमागिक आहे. आज होत असलेले बॉल-रूममधील नाचदि तद्वच-गोना एकत्र आजण्याकरितां येजिलेला एक सर्वमान्य युक्ति आहे. लीपुण्याच्या आनर्पकतेने नर्चन करण्याचा आणि त्यास एकत्रपणे सुशिक्षित करमणूक करून देण्याचा हा एक सुसंस्कृत प्रकार आहे. कामोदीपनाच्या शक्ती-मुळे त्याची लोकप्रियता वाढते ही गोष्टहि लपत नाही. जगांत लीपुण नी परंपरांनी घट जीवदून नाच याची पद्धत प्रथमच पुढे आली ती 'माल्ट्स' नाच नेहमी इंग्लंडांत एक

शतकापूर्वी सुरू झाला तेव्हा त्याच्या विरुद्ध लोक बरेच खबळले होते.

युद्ध नृत्य.—नाचाणाच्या योद्ध्यांच्या अंगी शारीरिक उत्साह व शौर्य वाढण्याकरिताच म्हणून सुरुयतः या नाचाचा मूळ उपयोग असे. शिवाय या नाचाच्या अंगी असणारा जादूचा प्रभाव व आपल्या अत्याचाराच्या हाक-भावांनी शत्रूच्या ठिकाणी उत्पन्न होणारी भीति या सारख्या मूळच्या लोकांच्या कल्पनाहि या नाचाला कारणीभूत आहेत. या नाचाचा व्यावहारिक पण त्या राबटी लोकांनी अज्ञात उपयोग असा आहे की, त्यामुळे त्यांनी शत्रूवर हल्ला करण्याच्या प्रकारांची आपोआप उबळणी मिळते व कवार्ड केल्यासारखी होते. तेव्हा राबटी लोकांच्या किंवा स्पार्टन लोकांच्याहि युद्धनृत्यांना, त्यांना नकळत केली जाणारी लढाईची रंगीत तालीम म्हणता येईल तथापि कोणत्याहि अतिमात्रपु शक्तीचा झगडण्याकरिताहि ही युद्धनृत्ये होतात. कृपिविषयक धार्मिक विधीत पिकाचे रोग, वाईट हवा आणि इतर नापीकतेच्या पोटी यांच्याशी झगडण्यासाठीहि अशी युद्धनृत्ये किंवा यासांख्येच प्रकार केलेले दिसून येतात.

कृपा व लू नृत्ये —लागवडीच्या वेळी केले जाणारे अशा प्रकारचे समारंभ पितांनी यत्नस्वी होतात अशी समजूत असते. अनुकरणप्रवर्तक जादूसुळे नाचणाऱ्यांच्या हालचालीचा पिकावर परिणाम होतो, किंवा नाचणाऱ्यांच्या ठिकाणी वनस्पतिदेवता अवतरून त्या सद्गुण व सुपीकता प्रसूत करतात असा साधारण समज आहे. युरोपांत तर हे नाच फार. आपल्या हालचालीने आपण निष्ठर्गाळा हलकितो या समजुतीने शेतकरी नाचतात. आपणकडील ग्रीसी प्रमाणे एखादे झाड किंवा खोब घोंगावती नाचणे विशेष रुढ असून त्याला लौकिक नृत्याहि म्हणतात येईल. पांत धार्मिक विधी व कर्मसूक्त यांचे सुंदर मिश्रण इथीस पडते. यांत मानवप्राण्यांच्या सुरतलीला मृदलीला समूह करण्याला उपयोगी पडतील अशा वाटतात असे अनेक विधी आहेत. नाचात पुष्कळवेळा सुरत-प्रयोगांचे अनुकरण केले जाते व त्याचा जादूटोण्याप्रमाणेहि उपयोग मानितात. व यामुळे नृत्यकलेत उत्पन्न होणारे हास-भाव सभ्य नृत्यांत विकटवण्याचा प्रयत्न, अर्वाचीन कालांत वारंवार होतो.

जादू नृत्य.—आपल्या आवेष्टापुर्ण हालचालीमुळे भोक्ताल्लच्या घातावरणांत नृत्य हे चलचित्रक घडवून आणते ही रूपना पाऊस पाडण्याच्या अफ्रिकन किंवा आस्ट्रियन लोकांच्या विचित्र चालीत चांगली दिसून येते. ग्रीक पुराणातील वक्नृत्य हे सूर्याच्या प्रगतीला साहाय्यक असे जादूनृत्य आहे असे मानितात. जगातील निरनिराळ्या भागांत बाल-गारी मुग्धाभिनयी नृत्ये ही निरनिराळ्या पक्षांच्या मतीला अनुसरून आहेत. काही नृत्ये केवळ जादूची नमुन 'सहानु-भूतमुत्पादक' (सिंपेथेटिक) असतात. मृताभोवती नाचण्याची

किस्मती (युरोपीयन लोकांहि) चाल आहे. त्याबद्दल सम-जुतीहि मित्र मित्र आहेत.

धार्मिक नृत्य.—धार्मिक उपासनेचा एक भाग किंवा रूप म्हणून नृत्याला स्थान मिळणे अगदी स्वाभाविक आहे. अशा नृत्याचे हेतू प्रसंगाप्रमाणे निरनिराळे असू शकतील. ख्रिस्ती संप्रदायाच्या प्रथमवर्षात विसाप हे भक्तांनी घेऊन देवळांत व संतांच्या समाधीपुढे नाच करीत. ६९२ च्या कीन्सलगे ही चाल बंद करण्याचा प्रयत्न केला पण ती बंद झाला नाही. १८ व्या शतकात देखील फ्रान्समध्ये संतांच्या उत्सवप्रसंगी उपाध्यायांचा नाच होई. नृत्यासंबंधीच्या निर-निराळ्या कल्पना या धार्मिक नृत्यात गर्जित असतात. आपल्याकडे हरिभक्तांचे नाचणे वारंवार इथीस पडतेच.

मुग्धा भि न यी नृत्य.—सौंदर्यासाठी इथीने पहातां नृत्य हे स्नायु-संगीत म्हणतात येईल संगीताप्रमाणे ते प्राधान्य-करून स्वतःचेच दिग्दर्शन करत. त्यानंतर ते कलेच्या क्षेत्रात व साधनांत जे काही असेल त्याचे आविष्करण करिते. या दुसऱ्या कार्य्याच्या वेळी नृत्य हे मुग्धाभिनयी असते. या प्रकारच्या नृत्याचा इतिहास फार दूरवर पोचतो. हे नृत्य आस्ट्रेलियनांसारख्या अतिशय कमो कुधारेलेल्या लोकांत बरेच विकास पावलेले असून आजच्या सुधारणेच्या शिसारास पोचलेल्या लोकांहि अत्यंत प्रिय असेच आहे. इतर प्रच-ाराप्रमाणे याचाहि उपयोग निरनिराळ्या कारणाकरिता निर-निराळ्या ठिकाणी करतात. मुग्धाभिनयी किंवा लक्ष्येची नृत्यात बराच गूढार्थ आहे असे काही लोक समजतात. वायव्य अमेरिकेंतील देश लोकांत या नृत्याची बरीच प्रगति दिसते. यातून जातीच्या धरक्षक देवतांच्या चरित्रांतील प्रसंग दाखविण्यांत येतात. दैवक उपासनेच्या प्राण्याची नृत्ये या लोकांच्या बऱ्याच धार्मिक भावना व्यक्त करतात.

आजकाल प्राथमिक शाळातून शैक्षणिक प्रयोगादाखल मुग्धाभिनय होत असतात. पेरणी, कापणी यांसारख्या घात्या क्रिया मुले अंगविशेषपणे बरोबर करून दाखवितात. आतांच्या सिनेमाप्रमाणे करण्यांत येणारी मूकनाटके प्राचीन काळी लोकप्रिय होती. याकरिता पुराणांतून कथानकांची निवड करीत; यांतून नाचहि बरेच असत. अर्वाचीन बॅलट नृत्य १५ व्या शतकापासून अस्तित्वांत आहे. इटलीतून बॅलट जेव्हा फ्रान्समध्ये आले तेव्हा त्याची खरी प्रगति झाली.

सामाजिक करमणुकीचा प्रकार.—नाटकांप्रमाणेच कला-कौशल्ययुक्त व नाटकी नृत्यांवरहि पुष्कळ वेळा निरनिराळ्या समाजांचे हल्ले होऊन ती निषिद्ध ठरत. यामुळे नाचाचा धंदा करणारांचा एक स्वतंत्र वर्ग बनला. बऱ्याच समाजांतून असे वर्ग असून त्यांनी प्राप्तीहि चांगली होते, तथापि लोक त्या धंद्यात पट्टे इच्छीत नाहीत. नागतिक बलेच्या इतिहासात टॅडिलओनी व पॅन्डोल्फा यांसारखे प्रेम नृत्यकार होऊन

येले असून त्यांचा दर्जा अतिविश्यात रावपी व पदचार यांच्या खासोखात लागेल यात शंका नाही.

सामाजिक करमणूक म्हणून नृत्याचा उपयोग अगदी अलीकडचा आहे. मुलांनी व मुलींनी एकत्र नाचावे या मताचा फेदो होता तरी १५ व्या शतकात इटलीत या कलेचे पुनरुज्जीवन होऊन ती प्रामाण्ये जाईपटते तिला खेळाच्या दर्जाचे फारसे महत्त्व मिळते. पुढे स्पेन हे या कलेचे माहेरपूर बनते. नृत्यकलेच्या विकासाचा इतिहास निःसंशय सामाजिक विकासावर बराच प्रकाश पाडेल. या इतिहासात एकामागून एक येणाऱ्या विकासावस्था किंवा संप्रदाय स्पष्ट दिसतात. विशिष्ट नृत्यांमध्ये येव्हनेचा प्रमुखत्वाचे लक्ष करावा लागेल. याचे पंधराईक स्वरूप आहे. 'मिन्सुएट' हे या कलेतील अतिसुंदर फळ म्हणता येईल. पण वास्तविक हे फळ सध्याचाच कृत्रिम नियम दर्शविते. 'पासट' हे सुरमनृत संशयमय आहे. दुर्भेद्य व रानटी लोकांचा संदेश येत गेला म्हणजे एकमेकांतील नृत्यप्रकार एकमेक उचलतात असा अनुभव आहे.

आपल्याकडे नृत्याचे शास्त्रीकरण कायद्याचा प्रयत्न केला गेला तो येणेप्रमाणे.

प्रत्येक नाचात शरीराच्या हालचाली म्हणजे अभिनय वर्णन करतांना (१) भंगे, म्हणजे बोंक हाताचे भंगे, कुशी, कंबर, पाय व मान (२) प्रत्यंग, म्हणजे खांदे, बाटू, पोटा, गोटा, पोटाच्या, मनगट, गुडघे व हातांचे कोपरे (३) आणि उपरंगे म्हणजे डोकें, पायभ्या, खुबुळे, गाल, नाक, तोंड, ओठ, दात, बोभ, हड्डादी, चेहेरा. या तीनहि प्रकारच्या अभिनयस्थानांच्या हालचालींचे वर्णन करावे. नृत्यवर्णनाची शास्त्रीयमाप तयार झाली आहे ती येणेप्रमाणेः—
गर्भ उपागमार्णें सत स्तरीत लिहितां येतें त्याप्रमाणें प्रत्येक नाच अभिनयांत लिहितां येतो. स्वाभाविक क्रिया करतांना जे अंगविशेष होतात अगर उभा क्रिया होतात त्यांपैकी प्रत्येक अंगाच्या, प्रत्यंगाच्या व उपांगाच्या श्रयेक निरनिराळ्या क्रियांत नाचें दिली गेली आहेत. त्यामुळे सर्व प्रकारच्या हालचाली (अभिनय) योग्यव्याप्त लिहितां येतात. अनेक प्रकारचे अभिनय एकत्र होऊन एक नृत्य होतें. नृत्याचे हेतू सामान्यतः तीन असतात (१) शरीरचापस्य व हाकचालीतील गोंडसपणा दाखवून प्रेक्षकास आश्चर्यचकित करणे, (२) संगीतात गोंड म्हणून आपल्या पांदांनी अगर घटांनी नाद उत्पन्न करून, किंवा नादास योग्य असे अंगविशेष करून, श्रोत्यांच्या किंवा प्रेक्षकांच्या मनोबल एकभाव उत्पन्न करणे, (३) स्वरणाचे पूर्वानुभूत विकार आणत करतां येतात म्हणून, सर्वांस परिचित असलेल्या क्रियांची, अगर ऐतिहासिक, पौराणिक व नाट्यविषय झालेल्या कथांची, प्रसंगांची अगर व्यक्तींची याव-
धियमक स्मृति उत्पन्न करणे.

या पद्धतीने नृत्य विवेचन आपल्या ग्रंथांत आढळते. युरोपातहि शास्त्रीकरणाचे प्रकार याच पद्धतीचे आहेत. पण त्यांनी अनेक ठिकाणी आढळणाऱ्या अंगविशेषांत अल-
लोकून आणि त्यांनी अधिक गोडसपणा देत जाऊन त्यास फेद स्थान दिले आहे..

अ री ची न नृत्य.—अर्थात काळात कला व करमणुकीचे साधन या नात्याने नृत्याची वाढ झालेली आढळते. मनोविकार अगर धार्मिक भावना उद्दीपित करण्याचे नृत्य हे महत्त्वाचे साधन आहे अशी जी प्राचीन कल्पना होती ती अर्थात काळात मागे पडत चाललेली दिसते.

पंधराव्या शतकात इटलीमध्ये नृत्यामध्ये क्रांति घडून आली, व प्रामाण्ये त्याच्या वाढीला चालला अवसर मिळाला. सुद्धा प्रामाण्ये उत्पन्न झालेले नृत्याचे प्रकार फारच थोडे आहेत पण परकीय राष्ट्रांतील विविध नृत्यांचे प्रकार आपल्या राष्ट्रांत आणून त्यांची सुंदर तऱ्हेने वाढ करण्याचे काम प्रामाण्ये राष्ट्रांत उत्तम साधते. नृत्यशास्त्रातील संधा बहुतेक मध्य भार्पातील आर्टेत एवढी एकच गोष्ट बरील विद्यानाच्या समर्थनाला पुढेची आहे

हंसे बंते व हांटे—सोळाव्या शतकामध्ये हंसे बंते व हंन्से हींटे हे नृत्याचे नवीन दोन प्रकार अस्तित्वात आले. हंन्से बंते हा शिष्टाचार्य प्रचलित असे तर दुसरा 'होबळ' लोकांत प्रसार पावला होता याचेरीत या शतकात, गैबार्डे, वेल्ड, वनले, पवाल इत्यादि नवीन नवीन प्रकारच्या नृत्याचे प्रकार उदयास आले या बरील प्रकारामध्ये पवान हा प्रसिद्ध व लोकप्रिय नृत्यप्रकार होता याचे वर्णन देवीरे नांवाच्या एका नृत्यशास्त्रज्ञाने सविस्तर दिले आहे. या प्रकारात, नृत्यकौशल्यापेक्षा, वाढलेलाच अधिक असे. नर्तक व नर्तकी यांचे भपकेदार पोषाख असत, नर्तकाच्या हातांत लहवारी असत व दोक्यावर पितांच्या टोप्या असत.

पवान व हुतरः—पवान अगर वनले व १७ व्या आणि १८ व्या शतकात उदयास आलेल्या हुतर नृत्यप्रकारांमध्ये पुंवनालाहि खरंच सख्ख देण्यांत येत असे व त्यामुळे ते लवकर लोकप्रिय झाले. १७ व्या शतकात सरपेंद नांवाचा एक नृत्यप्रकार अतिशय लोकप्रिय होता पण तो फार दिवस टिकला नाही. पवानच्या खासोखात कौरान्दे नावाचा एक प्रकार अस्तित्वात आला. या नाचात, पायाच्या बोटावर नाचण्याची व अनेक वेळी प्रणाम केल्याची पद्धत असे. चवदाव्या शेंदाला हा नाच फारच आवडत असे व त्याच्या वेळी प्रत्येक गरदरपराश्यातील माणसाला हा नाच शिकवा लागे असे म्हणतात.

मिन्सुएटः—पण प्रामाण्ये उगाची पूर्ण वाढ केला असा नाच म्हणजे मिन्सुएट हा होय हा १६५० साली बाहेरून प्रामाण्ये आला. प्रथम हा नाच विगोदी व हास्तेरियादक होता. पण त्याचा दरबारात प्रवेश झाला त्यावेळी त्याला भारदस्त

स्वरूप प्राप्त होले. चषदाय्या लुंछ्या कारकीर्ती तर याच्या लोकप्रियतेचा वळत झाला. हर्षाच्या मिन्शूए नाचाळा जे छात्री स्वरूप प्राप्त झाले आहे ते लुंछ्या वेळीं मुळीच नव्हते. तरीपण त्यावेळीं या नाचात मणकेदार पोषाखाचा व थाटमाठाचा प्रवेश झाला होताच. निरविश्राब्ध्या नाचांतून चांगला भाग वेढा असेल तेव्हा या मिन्शूएमध्ये वेतलेला होता. तत्कालीन मान्स हा 'शिन्हली' उर्फ वीरवृत्ति व ह्रीदाक्षिण याबद्दल फार प्रसिद्ध होता. अर्थात त्यावेळच्या परिस्थितीला यावेळे फारच या मिन्शूएमध्ये करण्यांत आले होते. वरुद्ध हाकभाव, रेंदात मान लववून प्रणाम करण्याची पद्धत, इतरांचे हाता, तिरंग्या ह्दनीं वगैरे इत्यादि मनोवैषम्य गोष्टींचा या मिन्शूएमध्ये अंतर्भाव झाला असल्यामुळे, या नाचाचे सर्वांना वेड लागले होते. मिन्शूएप्रमाणे हाडावर-हुकूम स्वरूपपटना करण्याची त्यावेळी मान्समध्ये पद्धत पडली. यावरून या नाचाची लोकप्रियता किती होती हे दिसून येते. या मिन्शूएच्या अखेरीस 'मॅन्डोटे' नाच करण्याचा प्रथम प्रयास असे पण पुढे तो स्वतंत्र रीतीने नाचण्यात येऊ लागला. प्रथमतः त्याच्यात लुंबच घेणे, मनोहर हावेचें लज्या मारणे इत्यादि प्रकार असत पण पुढे त्याला हि मंशीर स्वरूप प्राप्त झाले. विद्येपतः याचा प्रसार रंगमंचावर फार सापटायला झाला.

याशिवाय मान्समध्ये एकीसह (१०९०); दहाव्या वार्लसच्या कारकीर्तीत काठोळी, कामीनीतून आलेला गळोप, स. १८३६ मध्ये लॅंबांवेने काढलेला लॅम्बर्स, प्रागमधून आलेला गोलक, शोडिओ (१८४४); जोरी वार्डिल, मरुत्स इत्यादि नाच मान्समध्ये १८ व्या शतकात व १९ व्या शतकाच्या प्रारंभाच्या काळात उदयास आले.

पण मान्स हे नृत्यसंघर्षनाच तर स्पेन हे नृत्योत्पत्तीचे माहेरघर होय. स्पेनमध्ये नृत्य हा जीवितचा एक आवश्यक भाग म्हणून गणला जातो. दहाव्या अश्वर बाराव्या शतकातील नाच अद्यापीही प्रचारात असलेले आढळतात. तुर्किश-योन, गिबिदन, पीदे गिबाओ, मरम ओर्दोअस, अलमन, पवान इत्यादि नाच स्पेनमध्ये प्राचीन काळी प्रसिद्ध होते. चवथ्या फिलिपच्या कारकीर्तीत रंगमंचावर नाचाचा फार सुल्लुळाट असे; म ते नाच फार मणकेदार रीतीने करण्यात येत असत. त्यामुळे स्पेनमध्ये जे खरे सुरे नाच होते ते १८ व्या शतकात मागे पडले. याच शतकात बोलेरो, सेगुंदिला, पॅन्गे इत्यादि प्रसिद्ध नाच उदयास आले. त्यात पॅन्गे हा सर्वांत महत्वाचा नाच होय. हा नाच दोघांनी नाचावयाचा असतो. प्रथमतः अगदी सावकाशपणे करतालात व लटक्या वाजवून नाचाला सुरुवात होते आणि शेवटी तो एन रंगत आला म्हणजे अतिशय गडबडीने नाचाला सुरुवात होते. या नाचातील महत्वाचा विशेष म्हणजे नाचाच्या मध्यंतरावर एकदम सर्व वादन बंद होते म याबाबोवर त वादन पुन्हा सुरू होईवी नाचणारे युग

लगदी स्तब्ध व शरीराची याकिंचित हालचाल न करता उभे राहोत.

स्पेन:—बोलेरो हा नाच बराच अलीकडच्या काळातला आहे. हा तिच्या चार्लसच्या कारकीर्तीत, सेवॅस्टियन सेरेझो याने काढला. या नाचात, शक्तीचा उपयोग स्वेर-पणने करण्यात येई. हा एका अगर एकाहून अधिक युगां-कटून नाचण्यात येत असे. स्पेनमधील प्रत्येक प्रांताचा स्वतंत्र असा नाच असे. अॅरागॉनमध्ये मोत हा नाच फार लोकप्रिय असे. विशेषतः धार्मिक समारंभाच्या वेळी हा नाच करण्यात येत असे. कच्चा नाचाचा नाच त्रितालामध्ये नाचण्यात येई. या नाचात बोक्साया व खाद्याच्या हल-चाली फार करीबच्या लागत असत. याशिवाय, जिप्सीचा 'अलेओडे जेरेश' हा नाच, पॅन्सेडीया, पोलो, गलेगटा, हफ-वेद, विटो इत्यादि नाच स्पेनमध्ये लोकप्रिय आहेत.

ग्रेटब्रिटन:—ग्रेटब्रिटनमधील नाच जवळ जवळ मान्स-मधीलच असल्याने याचे येथे निराळे निवेचन करण्याचे कारण नाही. तथापि खास इंग्लंडचे असे काही नाच आहेत, त्यांबद्दल येथे थोडे फार-निवेचन केले पाहिजे. अशा खास इंग्लंडच्या नाचांपैकी एग व करील हे नाच होत. तिसऱ्या एडवर्डच्या कारकीर्तीत निघालेले मॅगरेस नाचहि अद्यापि इंग्लंडात प्रचारात आहेत. मॅगरेस नाचापैकी, रॉयलब्रुक, मेडमोरेयन, फायर टंक, लिटल जान, टॉम दि पायपर हे नाच फार प्रसिद्ध आहेत. इंग्लिश नाच हे शीघ्र गतीने नाचावयाचे असतात. यांपैकी काही मॅगरेस नाच अगून नाचले जातात. तुतारीच्या सांध्यावर नाच नाचण्याची चाल इंग्लंडात फार प्रचलित आहे. एलिझाबेथच्या कारकीर्तीत, साधे पण मनोरंजक असे नाच फार लोकप्रिय झाले. 'हॅट दि रिलपर', 'किस इन दि रिंग' इत्यादि नाच अगदी साधे आहेत; याना आज नाच म्हणण्यापेक्षा मुलांचे खेळ म्हणून पाहिजे. हे लपटागणाराचे आहेत. द्युडर अंमलातील नाचात लुंबनाचा फार सुल्लुळाट, तुर्किश- 'कुशन' नाचात तर लुंबनाचे फारच स्तोष असे. याशिवाय 'टोली पॅली', 'कम किस मी नाक', 'दि हॅपी मॅरेज', 'डिसेन्टिम लव्ह', 'अंडर अण्ड ओव्हर' इत्यादि अनेक नाच प्रसिद्ध होते. प्यूरिटन राजाच्या अमदानीत नाच मागे पडले पण रेस्टोरीशनच्या काळात व अनच्या कारकीर्तीत पुन्हा नाचास ऊत आला व यांत अजोळ प्रकार सुल्लुळे गेले पण थोडक्याच काळात पुन्हा सगळ्या नाचाकडे लोकांचे प्रवृत्ति होऊ लागली. स्कॉटलंडमध्ये रॉस, क्लिउस इत्यादि नाच आढळतात. आयर्लंडमध्ये शिगची फार लोकप्रियता आहे. वेस्तमध्ये खास वेस्त लोकांचा असा स्वतंत्र नाच नाही. डिकटोरियाच्या काळापासून नृत्य-तून लुंबन गेले आहे.

गेह्या पिकात इंग्लंडमध्ये प्रचारात असलेले नाच म्हणजे वाल्ट्स, कडिल, लॅम्बर्स, पोलका, गेलप, वॉशिंग्टन

पोस्ट, पोल्डा मझुर्गा, स्काटिस्ट, सर रॉबर डी कॉन्व्हर्ले, बोरलान, बंले इत्यादि होत. वास्तू हा मुळात फ्रेंच नाच होता. तो स. १८१२ मध्ये इंग्लंडांत आला. श्रृंगल, बाल्कनपुष्प, स्टुप्स इत्यादि धराण्यांतील नर्तकानी तो फार लोकप्रिय केला. काव्हिल नाच इंग्लंडमध्ये लोकप्रिय करव्याचें श्रेय, छेडी जर्सी, लेडी होरयट थटलर, लेडी सुसन रायडर, मॉटगॉमरी, हॉर्ले, मॅटिग्यू इत्यादि नर्तक-नर्तकींकडे आहे. लॅन्ससे नाच १८५० साली इंग्लंडमध्ये आला व मॅडम सॅके हिने तो लोकप्रिय केला. पॅल्का हा बॉहेमियन लोकांचा नाच, इंग्लंडमध्ये १८४० साली आला. हा इंग्लंडमध्ये फारच लोकप्रिय झाला. सर रॉबर डी कॉन्व्हर्ले हा एवढाच नाच मात्र खास इंग्लिश आहे. टागो, फास्कट्राट, दि ज्युन, वगस्टेप, टू स्ट्रेप हे अपर्डी अलोककडे नृत्यप्रकार आहेत. सध्याच्या नृत्यप्रकारात अस्सीतता वाढत चालली आहे.

नृत्य हे शारीरिक शिक्षणाचें एक प्रमुख अंग आहे यांने शारीरशास्त्राचे सर्व भागांना योद्धक्यात पुष्कळ थम होतात शिवाय हे थम मनोरंजन होऊन साहजिकपणे होतात, त्यामुळे त्यांना फार महत्त्व आहे [ग्युडलीयर-हिस्ट्री ऑफ डान्सिंग, (१८५७); गिरीट-ट्रेट डॅन्स (१९००).]

नृसिंह—(१) एक भारतीय ज्योतिषी याचा जन्म शके १५०८ मध्ये झाला. हा गोलग्रामस्य दिवाकराचा पौत्र होय. शके १५३३ मध्ये नृसिंहाने पूर्वसिद्धांतावर सीरमास्य नांवाची टीका केली; तीत उपपत्ति आहे. याचा ग्रंथसंख्या ४२०० आहे. शके १५४३ मध्ये सिद्धांताशिरोमणीवर यांने पाषाणावार्तिक नावाची टीका लिहिली आहे. बालनाकल्पकता अर्धेहि [११८१ दुर्बरे नांव आहे. हा मोठा मीमांसक होता [दीक्षितकृत मारताम ज्योतिःशास्त्र]

(२) महलायकार गणेश देवज्ञ यांचा बंधुराम व रामाचा पुत्र नृसिंह. शके १४८० मध्ये यांने भासप्रहसिद्धि नांवाचा ग्रंथ लिहिला असे सुधाकर लिहितात. कृष्णशाली गोहबोले याच्या हस्तलिखित मराठी पुस्तकात लिहिले आहे की केशव देवज्ञाचा नातु रामाचा पुत्र नृसिंह यांने शके १५१० मध्ये प्रहसौमुदी ग्रंथ लिहिला. नृसिंहाचा जन्मशक १४७० हा होय. हा शक आणि बरील १४८० हा शक यांपैकी एक चुकीचा असला पाहिजे. १४७० हा चुकीचा असणे संभवत नाही कदाचित शके १४८० नंतर काही वर्षांनी नृसिंहाने तो ग्रंथ लिहिला असेल. [दीक्षितकृत मा ज्योतिःशास्त्र]

(३) नृसिंह उर्फ बापूदेव—हिंदुस्थानात इंग्रजी राज्य सुरू झाल्यावर भारतीय आणि यूरोपीय या दोन्ही प्रकारच्या गणितात आणि ज्योतिषशास्त्रात निपुण असे के विद्वान होऊन गेले त्यांत बापूदेव हा एक होता. हा ऋग्वेदी चित्तपावन ब्राह्मण, मुळावा अहमदनगर जिल्ह्यात गोदावरी तीर्थाचे राहणारा असून याचा जन्म शके १७४३, कार्तिक शु. ६ स झाला. पित्याचे नांव सीताराम व आईचे नांव सत्यमामा. प्रथमतः याचे अध्ययन नागपुरात

मराठी शाळेत झाले, व तेथेच त्याने हुंदिराजनामक काव्य-कुरम विद्वानाजवळ भास्करास्य लालावर्मा व बीज यांचे अध्ययन केले. शके १७६० मध्ये सिद्धारच्या पोलिटिकल स्कॅन्टने बापूदेवाची नेमणूक काशी येथे केली. तेव्हापासून म्हणजे शके १७६३ अखेरपर्यंत तो काशीस होता. शके १७८१ मध्ये तो तेथेच मुख्य अध्यापक झाला. हा शके १८१२त मृत्यु पावला.

याचे ग्रंथ—रेखागणित प्रथमाध्याय, त्रिकोणमितीचा कांर्दी भाग, सायनवाद, तत्त्वविवेकपरिभाषा, मानमंदिरस्थयंत्रवर्णन, अंकगणित, अष्टादशविवेचित्रप्रश्नप्रहसोत्तर इत्यादि याचे संस्कृत ग्रंथ छापलेले आहेत. हिंदी भाषेत अंकगणित, बीजगणित व फलितविचार हे ग्रंथ छापलेले आहेत सिद्धांतशिरोमणीचा गोलाध्याय याचा इंग्लिश अनुवाद यांने तपासला व सूर्यमिद्धांताचा अनुवाद केला. सिद्धांतशिरोमणीचे गणित आणि गोलाध्याय ही शके १७८८ त व लालावर्मा १८०५ मध्ये छापली आहे [दीक्षितकृत मा. ज्योतिःशास्त्र].

नेगापट्टम्, ता. लुका.—मद्रास इलाखा, तंमावर तालुकातील समुद्रकाठचा एक तालुका, क्षेत्रफळ २४० चौरस मैल. लोकसंख्या (सन १९२१) २३२३३५. नेगापट्टम् शहरामुळे ह्या तालुक्याला फारच महत्त्व झाले आहे. इतर तालुक्यापेक्षा ह्या तालुक्यात सुशिक्षित लोक पुष्कळ आहेत. तिरुवलूर नांवाचे दुसरे एक शहर ह्या तालुक्यात आहे. यात एर्दूर लेडी १८९ असून जमीन निरनिराळ्या प्रकारची आहे.

असें वाटते तसेंच मिरानसहस्र मखन साधु ह्याच्या नावाने नागौर येथे एक दरगा आहे यावरील खेलावरून तेंजा-
वरच्या प्रतापसिंग राण्याने १७५७ साली हा दरगा बांधला
असें दिसून येते.

सन १८४५ पावेतो महासच्या दक्षिणेंस नेगापट्टम् हेच
मुराय वेदर होतें पण पुढें काही वर्षेपर्यंत टाळीवार हे
व्यापाराचे मुराय वेदर झाले. १८६१ साली नेगापट्टम् हे
सायय इन्डियन रेल्वेचे स्टेशन झाल्यापासून गेलेंलें वैभव
पुन्हा झालें त्रुतिकोरिन्चा मद्रासशी संबंध जडल्या-
पासून पुन्हा खालवल्याची लक्षणे दिसू लागली आहेत.
नेगापट्टम्चा व्यापार बहुतेक अशीं सिंदूरद्वार, प्रवादेश,
स्टेट्स सेटलेमन्ट व योद्धा प्रमाणावर रने व संयुक्त
राज्य हा देशाशी जाततो बाहेर पाठविला जाणारा माल
तांदूळ, लुती माल, तूप, तयाळू, चिरूट, कातडे वगैरे

नेताजी पालकर—साणकोणी दहातोंड्याच्या मृत्यु-
नंतर शिवाजीने नेताजी पालकर यास सरनोबतीची जागा
दिली (१६५७). नेताजी पालकराचे ठिकठिकाणच्या
शिलदार लोकावर बरेच वजन होतें. हा सातारा जिल्ह्या-
तील खंडोबाच्या पालीचा रहणारा होता असें म्हणतात.
शिवाजीने अफजुलखानाची भेट घेण्याकडे ठरविले तेव्हा त्यानें
नेताजीस प्रतापगड किष्वाच्या पुढेंस योडया अंतरावर
झाडीत त्याच्या लोकासह ठेविलें होतें टरल्याप्रमाणें खुणेचे
शिग होताच नेताजी अफजुलखानाच्या लोकावर तडून
पाडून त्यानें त्याची सरसदा कत्तल केली (१६५९) शिद्दी
जोहाननें पन्हाळ्यास वेढा दिला तेव्हा नेताजीनें
आनर्मातातील मुखेल उचलत करून वेढा देण्याच्या सैन्याची
रसद मारण्याचा उपक्रम केला होता तो विजयपुराच्या
फौजेत भेदानांत कधी लोंढ देत नसे, परंतु रात्रीच्या वेळीं
तिच्यावर हल्ले करून तिला मार मार देत होता (१६६०).

इ. स १६६२ च्या पावसाळ्यानंतर नेताजीने अहमदा-
बादेपर्यंत मोगलांचा मुख्य एटून उभरत केला, व खंडणी
गोळा केली त्यास अडविण्यास कोणाचे सुट्टे आले नाहीं.
त्याप्रमाणेंच झण्टेखानाच्या पुण्याच्या सुक्रामातहि
यानें त्याला गारंवार सतावून सोडलें होतें पुढील पाव-
साळाच्या सुमारास (१६६३) नेताजीनें अहमदनगर व
औरंगाबाद यांच्या आनर्मातातील मुखेल लुटत जालपीळ
करण्यास झुंजता वेली होती परंतु मोगलांच्या एका तुक-
डीने याच्यावर अचानक हल्ला करून यास मार्ग हुटविलें,
यावेळीं नेताजी जखमी झाला होता.

नेताजी हा मोगलांच्या मुख्यतः यशस्वीपणें लुटालूट
करून प्रत्येक पावसाळ्याच्या आरंभी अगदीं नियमितपणें
परात येत असे पुढें (१६६५ केंद्रवारी) जयसिंग व
दिलेरखान दक्षिणेंत आले, तेव्हा ही बातमी नेताजीच्या
हलमर्जीपणामुळे शिवाजीस वेळेवर कळली नाहीं. यशूच्या
हालचालीवर लक्ष ठेवणें हा एक त्याच्या कामाचा गम

असून तो यावेळीं दूर कोठेंतरी होता. शिवाजीला नेताजीच्या
वर्तनाचा राग आला परंतु यावेळीं त्यास कामावरून काढून
टाकणें सुचविल्याचें नसल्यामुळे शिवाजीनें गय केली. या प्रसंगीं
जयसिंगनें नेताजीस लाच दिली असावी असें मॅटडक म्हणतो.
बखारकार म्हणतात त्याला यावेळीं शिवाजीनें परिंडयाच्या
बाजूस मोगलांवर पाठविलें होतें, परंतु त्याच्या प्रवंड फौजे-
पुढें त्याचा टिकाव लागला नाहीं; तरीहि त्यानें त्याचा बराच
नाश केला परंतु पुढें नऊ महिन्यांनीं हा विजापुरावरील मोहि-
मेंत मोगलांना मदत करण्याकरितां शिवाजीबरोबर आला
होता एके प्रसंगीं सैन्याच्या पिठाळावें सरहाण कण्याच्या
कामगिरीवर असतो, यानें बराच नावलौकिक संपादिला.
क्षत्रीयान म्हणतो कीं जयसिंग दक्षिणच्या मोहिमेंत अस-
ताना (१६६५-१६६७) त्यानें नेताजी पालकरास कैदेतून
अवरंजोबाकडे दिलीस पाठविलें तेथें त्यास बाटविण्यात येऊन
त्याला मुंशिंह हा किताब देण्यात आला व त्याचें नांव
महमद ठेविलें (१६६७ मार्च). परंतु तो पुढें शिवाजीकडे
परत आला नऊ वर्षे मुसुलमान राहून त्यानें प्रायश्चित्त घेतलें
आणि पुन्हा तो हिंदु धर्मांत दाखल झाला (१६७६).
यापुढील त्याची हक्कत समजत नाहीं कदाचित तो मेली
असावा, कारण येसाजी कंकास या सुमारास सरनोबती
मिळाली आहे. [येथे; लफ, सभासद, शिवदिग्विजय]

नसि—बौद्ध तत्वाचें सुसंबद्ध आणि पद्धतशीर विवेचन
करणारा ग्रंथ. नेति म्हणजे संगतिसून होय. या ग्रंथाची
रचना अभिधम्म ग्रंथाप्रमाणें असून तिहल्लीपामध्ये त्याला
तिपिटक ग्रंथाप्रमाणेंच आधारभूत मानतात, आणि ब्रह्मदेशा-
मध्ये तर त्याचा समावेश तिपिटकामध्येच केलेला आहे हा
ग्रंथ बुद्धाच्या प्रथम शिष्यांपैकींच एक जो महाकच्चान
त्याच्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. परंतु हाही याच्या मते तो
जिस्ती शकाकड पडिल्या शकामध्ये लिहिलेला असून तो
तथाच्या स्वरूपांत धम्मपाल या टीकाकारानें जिस्ती शकाच्या
पाचव्या शतकापर्यंत लिहिला. पेटकोपदेस (पिटकाच्या
अध्यासकास उपदेश) या ग्रंथापर्यंत जरी नेति याचा
आधार घेतलेला आहे, तरी तोहि फारसा अलंकीकृत
नाहीं, परंतु या ग्रंथालाहि ब्रह्मदेशामध्ये धर्मशास्त्राचें ग्रंथात
त्याने मिळालें असून, तोहि महाकच्चानेच यादकाच नांवानें
प्रसिद्ध आहे.

नेत्रकोणा, पो ट वि भाग —बंगाल मेमनसिंग जिल्ह्याचा
एक ईशान्येकडील पोटाविभाग, क्षेत्रफळ ११४८ चौरस
मैल ईशान्येकडील बॉगराळ भाग वगैरे हा प्रदेश
सपाटीचा आहे १९११ साली लोकसंख्या ६५५२९५ होती.
यांत नेत्रकोणा नांवाचें एकच मोठें गाव व २६१० खेडी
आहेत. दुर्गापुर जिल्ह्याच्या भागात लोकवस्ती येथी आहे.
गाव —नेत्रकोणा पोटाविभागातील एक मोठा गाव लोक-
संख्या (१९११) १३७४४ सन १८८१ मध्ये येथें म्युनि-
सिपालिटी स्थापन झाली.

नेत्ररोग—नेत्राची रचना व इतर माहिती शारीरशास्त्र व इद्रियविज्ञान या लेखांत आढळेल या ठिकाणी फक्त नेत्ररोगासंबंधी विवेचन आहे. अंधश्रवण आणि जुनाट खुपच्या या सदराखाली नेत्ररोगांपैकी महत्त्वाच्या भागाचें वर्णन दिलें आहे. त्याशिवाय अनेक महत्त्वाच्या नेत्ररोगांचें व दृष्टिमाध्यमप्रकाराचें वर्णन पुढें देश्यापूर्वी टोळें कसे तपासण्यांत येतात याची फल्गना करून देणें योग्य आहे. डोळ्याची रचना हें सदर शास्त्र्यानि पापण्या, काचपटल, कर्नामिका, कर्नामिकापटल, अधुपिंड व अधुवाहक नलिका, सिलियरी पिंड, कोराईड व कृष्णपटल, काचमाणेपटल, दृष्टिपटल, दृष्टिमंडा या व इतर डोळ्याच्या बाह्य भागापासून आंतपर्यंत असणाऱ्या रचना कळतील, त्यांना नानाविध रोग होतात. या आपरमा उष्णकटिबंधातील देशांत खोल असणाऱ्या रचनारोगांपेक्षा बाह्यरचनारोगच फार होतात. बाह्यरचना नुसत्या नजरनें उजेडांत पाहून नेत्रवैद्य तपासतो अर्द्धचण वाटल्यास अगर अति बारीक प्रण, फूल तपासण्यासाठी दोन्ही अंगांत कुगीर काचेचा उपयोग, त्या विकृत भागावर न दिपणारा उजेड पाहून रोगपरीक्षा करता येते. खोलरचना विकृत झाल्यास त्या तपासण्याचें माघन (नेत्रपरीक्षणसंन) म्हणजे सुमारें एक इंचाच्या आकाराच्या हातात धरण्यास सोईस्कर अशा भारता असून त्याच्या मध्यभागी आभारपर ओक असत अशाच्या खोलीत रोग्यास दिव्यांशोशारी बसवून या दिव्यानें प्रकाशित झालेल्या आभाराचा उजेड नेत्रावर पाडल्यानें मधील छिद्रातून डोळ्याच्या काचपटलावरील मण, डोळ्याचे खोलरचनेचे रोग पहाता येतात हें यंत्र डोळ्याशी धरून व रोग्याच्या डोळ्यापुढें योडया अंतरावर सांगितले, डोळे तपासण्याचें दोन्ही अंगांस कुगीर असंमिध धरल्यानें या खोलरचनेचें उलट व टळक सर्वथ पण बारीक प्रतिबिंब त्या भिंगांत दिसत, व भिंग बाजव करून परीक्षणयंत्राचा उजेड रोग्याच्या डोळ्यावर अगदी जवळ पाडल्यानें हीच नेत्रविकृति अंशातः पण आहे तेवढया आकाराचा पाहता येते. दृष्टिमाध्यम किती आहे हें यादि प्रकारनें तपासता येत, व चष्मा देता येतो व मोतीबिंदू आहे किंवा नाही हें तपासता येत या यंत्राचें ताव हें की, रात्री अंधारांत आपण घराबाहेर उमरे राहिलें व घरातील अंधाच्या खोलीत उजेड आणला तर बाहेरच्या माणसास खोलीतल पदार्थ दृग्गोचर होतात तद्वद्द हा उजेड नेत्रवैद्य, अंधाच्या खोलीत कर्नामिकारूपी सिडकीवर पाहून आतील परीक्षण करतो

दृष्टि मांघरी मं—याचे मुख्य तीन प्रकार आहेत, ते—
 न्हस्व दृष्टिरोग—पुष्कळ तरुण लोकांना नेत्रांत विकृति नसूनहि लोचनें दिसत नाही, याचावशास पुस्तक डोळ्याजवळ न्यावें लागतें म्हणून यास न्हस्वदृष्टि हें नांव समर्पक आहे. निरोगी दृष्टि असता बाहेरील आकृत्यांच्या उलट प्रतिबिंब नेत्रातील दृष्टिपटलावरच नेमकें पडतें. परंतु अशा न्हस्वदृ-

ष्टिपटलीत लेकांच्या डोळ्याचा आकार वाजवीपेक्षा लघट असल्यामुळे या प्रतिबिंबाचे किरण दृष्टिपटलाच्या पुढें प्रातिबिंबित झाल्यामुळे रुपरंगादि तज्जन्य ज्ञानाचा बोध मंदूशी असलेल्या दृष्टिपटलास व्हावयाचा तां डोळ्याच्या कमी अगर अधिक व्यंग्याच्या मानानें कमी अगर अधिक होता यास उपाय म्हणजे दोन्ही अंगास खोलगट असलेले भिंग डोळ्यापुढें (चष्माप्रमाणें) ठेवल्यानें बाहेरील पदार्थांचें प्रतिबिंब त्या खोलगट भिंगाच्या साहाय्यानें निरोगी डोळ्यांत पडावें त्याप्रमाणें नेमकें दृष्टिपटलावर पडें लागतें जसे कमी-अधिक दृष्टिमाध्यम असले त्यामानानें पार अंधापासून वरिष्ठ अंधापावेतो ही भिंगे खोलगट असतात, व उजवा आणि डावा डोळ्या वेगळे तपासून त्याप्रमाणें चष्मा घेतला म्हणजे उत्तम दिसतें यापुढील इतर प्रकारचें दृष्टिमाध्यम अजमावण्यासाठी खेलेनकृत टाईपच्या अधुराचे लहान-मोठे कामद मिळतात हे टाईप प्रमाणशीर असतात, म्हणजे काटकोनाचे ९० माग असतात, तर ५ भगाचा जो लहान कोन होतो तेवढेहि लहान टाईप यात असतात व त्याचा आकार प्रमाणशीर वाढविलेला असल्यामुळे निरोगी माणसास ते किती अंतरावरून पाचता आले पाहिजेत हें ठरलेलें असतें त्यापेक्षा जितक्या कमी अंतरावरून ते पाचता येतील तितकी दृष्टि अणु आहे असे समजावें हीच दृष्टिपरीक्षाचा तहा पुढील प्रकारच्या व समान्यतः प्रौढ व वृद्ध माणसान भाडणाऱ्या दृष्टिमाध्यमप्रकारांत असते

दीर्घदृष्टिरोग, चाक्षिरी लागणें—जन्मापासून एखाद्याची दृष्टि उत्तम असूनहि ४० ते ४५ वयाच्या सुमारास त्या माणसास वाचण्याच्या वेळी नीळ न दिसण्यामुळे पुस्तक दूर धरावें तें वाटत व नंतर डोळे ताणल्यानें त्यास दिसतें याचें कारण वरच्या प्रकारच्या उलट म्हणजे प्रतिबिंबित आकृति दृष्टिपटलाच्या मागे या डोळ्याच्या न्हस्वरचनेमुळे बिंबित होते हें आहे. डोळे तपासण्याची ही तहा बरील प्रकाराप्रमाणेंच आहे.

दोन्ही अंगांत कुगीर (पाव ते २० पर्यंत अंशाची) मिगं चष्माच्या रूपानें पावरल्यामुळे आकृति दृष्टिपटलावरच नेमकी पडून दृष्टिबग दूर होतें. हे दोन्ही व पुढील व्यंगहि नेत्रवैद्यास या टाईपामुळे व तसेच लघाच्या खोलीत नेत्रपरीक्षणयंत्राद्वयानेहि तपासता येतात, व कांही खोल रोगविकृति असल्यास ती पाहता येते

कृष्णानिर्मित दृष्टि व धनानिर्मित दृष्टिरोग—दूर अगर जवळ अंतरावर उभ्या व आडव्या रेषा अगर असरे असल्यास कांही रोग्यास उभ्या व अक्षराचा उमट भाग तेवढा दिसतो व ग्राहक्या रेषा व अक्षराचा आडवा भाग दिसत नाही. अगर याच्या उलट प्रकार म्हणजे आडव्या रेषा स्पष्ट दिसणें व उभ्या न दिसणें या प्रकारचें चमत्कारिक दृष्टिमाध्यम आहे. हें दूर दृष्टिमाध्यमी भिंगाची मागील एक बाजू सपाट व पुढील बाजू खोलगट अगर कुगीर (जसे व्यंग

अनेक त्याप्रमाणे) अशा प्रकारचा चष्मा बापरावा लागतो. तो न बापरल्याने काळज्याळ, आंबळे वगैरेहि रोग उद्भवतात. याचेरोग दुहेरी दिसणे व तिरबेपणा यांचर चष्म्याचा इलाज घोंडाबद्धत आहे, पण विस्तारमयास्तव वर्णन आवश्यक पाहिजे.

पापण्याच्या कडाचा दाद रोग.—गालिच्छ, व अशक मुलांनी हा रोग होऊन तेथे सूज, लाली व निडलेले असते; हृदयमीमुळे पापण्याचे केंद्र क्षयितात अगर वाकडे होतात. याला उपाय मोडा वायकार्वा १० ग्रॅन व पाणी १ औंस हे औषध डोळ्यांत घालावे व त्याने डोळे धुवावे. पापण्याच्या केंद्रांत सिल्व्हर नायट्रेट २ ग्रॅन व बाप्पल १ औंस हे लावणे. बारीक ग्रंथिरोग पापण्याच्या कडाना होतो. त्यांत पुढे होतो. याला उपाय म्हणजे पापण्या घालावे विलून कापून काढावा व आंतील मगज दाबून खरबड काढावा.

रंजण वा डी.—हिचे वरच्याप्रमाणे परंतु प्रकृतिंत बिपाड होऊन होणारी व बारीक ठगकनारी व लुब्धकनारी बारीक गाठ पापण्याच्या मात होते व फुटते अगर फोडावी. याला एका-मागून दुसरी, तिसरी असे पांकिहि येते. याला उपाय श्लोकणे व गहर तर फोडणे.

आर्सेनिक वण व पदार्थ डोळ्यांत ने शिरतात ते, योग्य अशा विनभारच्या घालावे बाहेर काढता येतात. अशुभ्रमेथे व नलिका यांचा दाह-गळ व त्यांतील पांक्की येद होऊन डोळ्यांतून एकसारखे पाणी वहाणे हा प्रातदायक रोग होतो. अशुभाहक छिद्रांत त्याघाटी केलेली घळई शैलूष घालून तो मार्ग न घुमेल काढावा. ठेवणे व हर्तमक व शैलूष औषधानां ती घुणे आणि गळू झाल्यात ते वेळेवर फोडून त्यावे लासून अगर मग घट्ट न देणे हे उपाय आहेत.

पापण्या.—पापण्याच्या जुनाट दाहाचे वर्णन ' जुनाट रुपन्या व अंधत्व ' या सदराखाली दिले आहे. त्या रोगापासून होणाऱ्या दुष्परिणामामुळे त्या रोगात अशकह मानतात.

ती मदाह अगर हांजे येणे.—आक्षिप्तदाह, ठणका, लाली, मोडा पु या लक्षणांसह सार्वाप्रमाणे हा रोग संसर्गाने होतो. मागाहून औषधोपचारांने पूर्ण बराहि होतो. उपाय—बारीक अॅसिट (१० ग्रॅन : पाणी १ औंस) अगर क्षिप्सलफेट (२ ग्रॅन : पाणी १ औंस) अगर ट्रायटा (५ ग्रॅन : पाणी १ औंस) यांनी हा रोग बरा होतो.

पुष्पमेहजन्य आक्षिप्तदाह व पुष्पमेहजन्य बालाक्षिप्तदाहः—यांपैकी पहिला रोग परमा झालेच्या मणसात परम्पण्या घावाचा संसर्ग डोळ्यात लागून होतो, व दुसरा मूल जन्मतोबळी प्रगतीचा मोनिमार्ग दुषित स्थितीत असतो मुलास होतो. दोन्ही रोग मूत्र, दाह, लाली, ठणका, गळ, पु व बरे होणाम सगळ्या काळ यांमुळे अथवर आहेत. फुले व मग पडण्याचा व डोळ्या कापण्याचा संसर्ग

होईत असतो. उपाय—रोग बरा होईपर्यंत दररोज डोळा रसकापुराच्या घावनाने (१ भाग : पाणी ६००० भाग) धुवावा. पापणी उलटून रसांत सिल्व्हर नायट्रेट (१० ग्रॅन : पाणी १ औंस) लावणे. दुसऱ्या डोळ्यात संसर्ग देऊ नये म्हणून तो बांधून ठेवावा.

अक्षिरा.—डोळ्याच्या पांढऱ्या भागावर बारीक पुट-कळी व त्या भोंवती रक्तवाहिन्यांची एके ठिकाणी लाली असत यथैव स्वरूप आहे. अशक लहान मुलांना व रोगी मणसरेने हा रोग होतो. डोळ्यात दीप, डोळे मिटणे ही लक्षणे असतात. उपाय—यास पाण्याच्या पिबळ्या आक्साइडचे मलम (४ ग्रॅन : १ औंसामध्ये) मिश्रितेवळी डोळ्यात घालावे.

बारीक संध्रमेथे व तिकोनी लहान मातमेथे या दोन प्रकारचे रोग या ठिकाणी होतात, ते शस्त्रक्रियासाध्य आहेत. काचपटलाचे रोग व दाहरीग हे मुख्य असून त्याचे भेद आहेत व त्या सर्वांचे सामान्य लक्षणे दुःख, लजेड सहन न होणे, पाण्याची गळ, दृष्टिमाप, काळ्या धुवुळाभोंवती खोल भागांत गुळ्याची लाली, व डोळ्याच्या काचपटलामध्ये मलिनता येणे हीं होत. काचपटलामध्ये एकाठाली एक असे थर आहेत. त्यांतील पुष्पभागावरील थरांचा दाह कारकलून पाहण्यात येतो. हातच रक्तवाहिन्या फुगून लाली पार आली म्हणजे रसा रोगास पॅनस असे म्हणतात. हा रोग लवकर शमला नाही तर काळ्या धुवुळाभोंवतालची स्लेथल त्वचा बारीक काप्रीने वगुळाकार काढतात. म्हणजे रक्तवाहिन्या तुटून लाल कमी होते. दाहशमनासाठी अशू, बेलाडोना वगैरे औषधे उपयुक्त आहेत.

काचपटलावरील सांधा ग्रंथ अगर फूल पडण्यास कारण हा दाहच होय व त्यामुळे काचपटलाचा कांही भाग गळून जाऊन तेथे बारीक रड्डा पडतो. तो पाहण्यात कुमीर निघाची मदत चापळी होते अगर पुसत्या डोळ्यांनीहि दिसती. उपाय—बारीक ग्रंथ असल्यास अॅन्ट्रोपॉन हे औषध डोळ्यात घालावे मोडा व खोल ग्रंथ असल्यास एसेरोन अगर पायलोकारपिन हे औषध अधिक बरे. फूल जुनाट झाल्यास पारदाच्या पिबळ्या आक्साइडचे मलम डोळ्यात रोग एकदा अगर दोनदा घालावे व डोळा मिटून तो अंमळ व हळू चोळावा.

दुषित ग्रंथ वरील कारणांमुळे होऊन त्याची खोल व हेंद पसरण्याकडे प्रवृत्ति असते, व त्यामुळे काचपटलाच्या मागील पोळकीत मोडा पु जमतो. उपाय—या ग्रंथात सिल्व्हर नायट्रेटची काडी अगर अन्य प्रकारच्या भागव्याच्या बांदोने मोडा वहा व तळ यात रस घडावा. काचपटलाचा खालचा भाग घालावे विलून त्यांतून पु निपुन जाण्यास मार्ग करून देतात, व नंतर बेलाडोना अगर अॅन्ट्रोपॉनचे रस डोळ्यात घालतात.

काचपटलाच्या मागील थरांचा दाह, ज्या मुलांच्या माता-पितरांनी किरीणपदंड हा रोग झालेला असतो त्यांना होतो

व स्वायुक्तं होळ्यावर दाट सारा येतो. अगोदर एक होळ्या बिघडून मागून दुसरा बिघडतो. रोंगट उगम ५ ते १६ या वयाच्या दरम्यान होतो; याला योग्य उपाय केले नाही तर कर्नाटिकापटलदाह, आर्गंतुक कॅचिंबिदुरोंग, सारा, हे रोंग होतात. सारा कितीही आला असला तरी उपचार केंचाबाबरी-वर तो मरामर कमो होऊन होले स्वच्छ होतात. उपाय— पारदायें रुहान प्रमाण बरेच दिवस रावें, व शर्फीसाठी पोटास होह घावा. होळ्यात कॅट्रेपीनचे घेव आणि पिबले मलम घालावें.

काचपटलाच्या मागील थरांत दाहरोग असतो; पण बहु-
तकून त्यासह कमीनिकादाह अगर दुसरा तत्साव नेत्ररोग
असतो. सारा लहान वर्तुळाकार असतो. या सर्व प्रकार-
च्या काचपटलदहामुळे लहान मोठ्या आकाराचा सारा व
प्रण, त्या मागे शिल्लक रहातात व ते ओढ्याच्या बाहुलीसमोर
असले तर स्पष्ट दिसण्यास अवघडच उपपन्न करतात व सीद-
यांत र्थग भाणतात. छोट प्रण पडून एखादे वेळी काच-
पटल कांचदार होतें; अगर प्रण फुटून आंतां कमीनिकापटल
ह्यांत अवघडून रयावरील लस बाळून विद्रूपता प्राप्त होते, यासच
ओढ्यांत वटस बाढणे म्हणतात.

काचपटलावर अंगार आंठ आंगेतुक्त पदार्थ नेहा तर तो द्राव्य तेव्हा जलद काढून टाकणे इष्ट असते. प्रथम डोक्या-मध्ये कोकन ओपवार्ने वांगळी पथिरता उपपन्न करून रोम्यास उजेडासमोर घुचविंवर मसवून त्याचे होके मागे करावे. नेत्रपेशांत लुगामागे रमने राहून वापण्या उघडून सुजुक्त न हल्लेलें घोटानें स्थिर करावे व उजव्या हातांतलिल भिन-धारेच्या दाह्यानें ती पदार्थ अलगत उचलून थ्यावा.

ये द्वा व र ण नाम क श्रेष्ठ ल त्वच्चा दा द्वे रोगे.—
 वामुल्ले द्युत्पत्तापान्म धोऽप्या अंतरावर जाली उपपन्न हेऊन
 ती बरेच महिने टिकते. हा रोग शरीर, संघिवातरोगी अगर
 किंरोगोपदेशारोगी अशा माणसात विशेष होतो; व वामुल्ले
 कावपदेशकाद कर्नानिकादाह हे रोगदि होतात उपचार—
 अकूच्या बौद्धाने शेवर्णे, अलवा लावणे, बोटळी (बेखली)ना
 अगर अँट्रोपीन ही औषधे कर्नानिकादाह असल्याने
 हे उपचार करून शिवाय संघिवातर, क्षय, उपदेशदि व्याधिदो-
 पावर ती ती उपयुक्त औषधे योजून द्यावीत.

दोष्यां क्षील ज अ मा.—कंचपललास जखम शाल्यास
 ती लघुकर भूत येते; तसेच नेत्रावरणनामक पांढऱ्या
 छेपल टपेची जखम लहान असून अंत आगुंतक पदार्थ
 शिराज नसेल आणि काढ्या मुयुक्थ्या मागील पाजूस निदान
 पाव इंच अस्थव्यास असमेध टांके मारून ती बरी होते.
 परंतु जेव्हा नेत्रावरण व कंचपलट यांचा क्षेप होतो त्या
 प्रांतांतील जखम अव्यक्त गम्यपट होय. कारण तीमुळे त्या
 संबंध दोष्यांत दाह होऊन तो दोळा जाऊन शेजारील
 दोळाह तशाच दाहामुळे जातो. म्हणून अशा वेळी आंगाक
 उपाय म्हणून तो जखमी दोळा काढून टाकून इष्ट असेल.

धननिष्कापटल, सिलियरी ग्रंथि व कोरॉडपटल या तिन्ही रचनांचा सुसुद्धाचा समान अंशभागी असा संघ आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणजे दांपकी केवढी रोग सुद्धा वाढत तरी तो या सर्व ठिकाणी वसरण्याची प्रवृत्ति असते.

ती प्र क नी नि का प ट ल दा ह, लक्षणैः—होळ्यांत जेहरा व कपाळ वगैरे ठिकाणी दुःख, वेदना व मूळ, अंधुक दिसणें, पाण्याची मळ, नेत्रावळणांतील रक्तवाहिन्या लाल दिसणें व रक्तामुळें सुपुड्याभोंवतीं गुलाबी छटा व साधारणतः थोडी दाप हीं लक्षणें असून उजेडांत व अंधारांत लहान मोठी चाकुलीं होतें. त्या काळीच न्हास होणें, ती लहान होणें व तिचा रंग बदलणें व तीवर अंशेरीपीन घातलें असतां ती चागलीच न्हेमीप्रमाणें मोठी न होणें हींहि लक्षणें असतात.

शुष्क कर्नातिकादाहांत एक लहान (विकृत) बाहुली व
 दुसरी चांगली, कमी दिशेने व कधी कधी डोळा दुसरे
 एवढीच लक्षणे असतात फिरंगीपदंश, संघिषात व
 पादाग्रुध रोग या रोगांनी पोडित माणसाने तसेच दूजा अगर
 काचपटलदाह किंवा सिलियरीपिंड अगर वीराहपटलदाह
 यांमुळे किंवा रोगास निमित्त होतें. अगोदर संघिषाताची
 प्रकृति असून परमा झाला तर हा रोग फार कळून होतो व
 पादाग्रुधरोगासार्थे तिनदुःखाचा व वेगट प्रकारचा असला
 दाह सुरू होतो उपचार—प्रथम डोळ्यांत भेंडोपानेच येथे
 रोग पालून बाहुली विस्तृत राहिल असे करावें; नंतर लाली
 असल्यास कानशिलाच्या ठिकाणी १-२ जळवा अगर एखादे
 पलिस्तर मारावें. पोटासार्थे त्या रथा प्रकारच्या संघिषातादि
 प्रकृतिमात्राप्रमाणें हट्ट उपचार सुरू ठेवावेत. सिलियरी
 पिंडादाहचें लक्षणें व उपचार बहुतेक वरीलप्रमाणें आहेत.

फो रों ई व प ट ल दा ह — याची बाध सक्षणे कारणी
नवन याचें अस्तित्व नेत्रपरीक्षणयंत्रानेंच कळतें. किरणोपदर्श,
अतिदृष्ट्य दृष्टिरोग, क्षय वगैरे याची कारणें असतात उपचार-
पोटात सूत्र प्रमाणांत पारदाच्या सौम्य गन्धामेकी एकादें
योग्य दाबें. बरील तिन्ही (कनीनिकापटल वगैरे) रचनासंपात
पृथक्पृथक् होऊन संबंध दोळ्याचा विद्रिष्टी बनतो अगर
लक्ष्यवर्णादा दाह एका दोळ्यात होणाऱ्या रंगसुक्ष्म वृत्त्या
दोळ्यात होतो, व रंगसुक्ष्म दोन्ही दोळे जातात. या दोन्ही
जातिंच दाह कष्टासय अगर असाध्यच आहेत.

नेत्रांहील क्वां च मध्या ये रोमाः (मोतिविंदु)।—दोन्ही
अंगांच कुवोर अशा कायेतून किरण दृष्टिपटलावर पडतात तेथे
पदार्थ प्रतिबिंबित होतो. परंतु ह्याच्या रचनेत बदल होऊन
हा भिंग अंशतः अगर पूर्णपणे अपारदर्शक होतो व यास
मोतिविंदु म्हणतात. पत्तीस वयासखोळ लोकांत होणाऱ्या
मोतिविंदूस घट्ट अगर अपूर्ण व बाकोच्यांना कठिण अगर
पूर्ण मोतिविंदु असे म्हणतात. आपोआप होणाऱ्या मोति-
विंदूस स्वतंत्र व इतर नेत्रोग्रामासुळे दुष्परिणाम झालून बन-
णाऱ्या मोतिविंदूस परांतर्ग मोतिविंदु असे नांव आहे.

उदाहरणार्थ, कांचविंदु या रोगाच्या अखेरीस मोतिबिंदु होतो तो या. परंतु प्रकराचा असतो.

पूर्ण अगर कटिण मोतिबिंदु अपारदर्शक बनण्यास त्याच्या मध्यविंदुपासून आरंभ होतो किंवा पुत्रभागांतून अपारदर्शकता होत आते. पट्टिच्या प्रकारचे मोतिबिंदु रंगाचे पिंजळसर व कटिण असतात परंतु मधुमेहाच्या रोग्यांत मात्र तसे नसतों. दुसऱ्या प्रकारचे मोतिबिंदूची अपारदर्शकता त्याच्या आसपासून पाठच्या रेषाच्या रूपांत दिसते. अन्मत्तः अक्षगारे मोतिबिंदू दोन्ही डोळ्यांत असतात. एखाद वेळीं पूर्ण मोतिबिंदु विरपटून जातो.

अपूर्ण अगर मृदु मोतिबिंदूचे रचनेप्रमाणें तीन चार भेद आहेत. मोतिबिंदु पक्क अगर पूर्ण झाल्याची लक्षणे म्हणजे तो रंगाने पोढार, पिंजळा अगर कट्टा दिसतो व डोळ्याची बाहुली मोठी करून कुगीर मिगच्या उमेडांनी पाहिला तर तो दिसतो. अपूर्ण मोतिबिंदू या भिगानें तिरकस उबेर घालून किंवा अंधाच्या खोलीत नेत्रपरिक्षणयंत्रांनी पहातां येतो. त्याच्या रेषा काळ्या दिसतात. लक्षणे—रोग्यास कर्मा दिवू लागतें व डोळ्यापुढे काळे हाग व रेषा दिसतात. संध्याकाळी बाहुली विस्तृत झाल्यामुळे तेथ्हां रोग्यास अंमळ बरे दिसतें. पदार्थ जवळ येऊन पाहिला तर स्पष्ट दिसतो. एका डोळ्याने पाहिले तर कोणा रोग्यास दोन आकृती दिसतात; अगर दोहोंपेक्षाहि अधिक आकृती दिसतात.

उपचारः—म्हातारपणीं मोतिबिंदु झाला असतां अद्रोपीनवा औषध प्रमाणांत उपयोग केव्हांने (अर्धा ते एक भेनः १ गोष्ट पाणी) काही दिवस दृष्टि सुधारते. परंतु शेवटीं तो पूर्ण पक्क झालावर शस्त्रक्रिया केली पाहिजे. मात्र ही क्रियापूर्वी पुढील गोष्टीं ध्यानात ठेवाव्याः—(१) पापण्या व अश्रुमार्ग हा पुरवित व स्वच्छ स्थितीत नसल्यास औषधें घालून तो तसा करावा. (२) मोतिबिंदु काढल्यानंतर डोळ्याचा कोल व इतर भाग दृष्टि परत येण्याइतका दाबून आदि अशी अगोदर मात्री करून घ्यावी. जाहीं तर दाख-क्रिया व खटाटोप स्वयं जाऊन निराशा होते. रोगी वृद्ध असल्यास एक डोळा काम करण्यास उपयोगी आहे व मोतिबिंदु झालेल्या डोळ्याने इतर काहीं दिसत नसून फक्त उमेड आहे किंवा अंधार आहे येथेच कळत आहे अशी वेळ शस्त्रक्रियेस उत्तम. (३) रोग्यास पादागुडवात, मधुमेह, अलव्युमिन प्रमेह, रक्तवाहिन्यांचा व इतर रोग असल्यास तदर्थ अगोदर औषधें देऊन प्रगटि सुधारवी मोतिबिंदु काढण्याचे प्रकार दोन आहेतः—(१) सुईं वारकटून काढणे; हा प्रकार मृदु मोतिबिंदूसाठीं पसंत करतात. (२) संधेप ओहून काढणे; हा प्रकार कटिण मोतिबिंदुस (म्हातार-पणच्या) प्रयत्न आहे. त्याचे वर्णन देण्यापूर्वी कर्नीनिकापटलविच्छेदनात्मक बाहुलीच्या छिन्नाचा एक कोपर कापून मोठा कर्णानां सशक्तिया आदि तिचे वर्णन देऊ. कारण ही अगोदर करून नंतर सलणवी मोतिबिंदु काढण्यांत येतो.

कर्नीनिकापटलविच्छेदन हें मोतिबिंदु काढण्याशिवाय पुढील रोगांतहि करावें लागतें. (१) कांचपटलावर मोठा सारा येऊन अंधार आले तर दृष्टि सुधारणस; (२) कांही विशिष्ट प्रकारच्या अंशतः पोढरे झालेल्या मोतिबिंदूमध्ये; (३) पुन्हां पुन्हां उलटणारा कर्नीनिकादाह. कांचविंदु व कर्नीनिकापटलाचा मागील भाग ह्याच्या मागील रचनेस चिक्कण. या रोगांत प्रथम रोग्यास टेबळावर उताणा निज-वून झेंडोकामनें गुंगी आणावी; अगर कोकेनचे थेंप घालून डोळ्यास बधिरता आणावी. नंतर रोग्याच्या उशाशीं वैद्यानें उभें राहून डोळे उघडे ठेवण्याचा चाप लावावा. नंतर जेथील कर्नीनिकापटलाचा तुकडा कापणें असेल त्याच्या धरोवर समोरील स्लेमसत्वचा चिमट्यांत घेऊन स्थिर करावी. नंतर कांचपटल चिरण्याचा बारका त्रिकोनी पात्याला चाकू कांचपटलात घुसवून त्यांत चोंर पाडावी व त्याची मूठ खाली थोडी दाबून त्या पटलामार्गास पोकळी अंमळ मोठी व स्पष्ट करून ती चाकू बाहेर काढावा आणि स्लेमसत्वचा पकड-केला चिमटा मदतनितास घेऊन ठेवण्यास लागावें. नंतर कांचपटलातील जखमेतून कर्नीनिकापटल पकडण्याचा घारीक चिमटा घालून बाहुलीची कड ह्यानें इतर ठिकाणी धरून न लावता पकडून बाहेर ओढावी व कांचपटलातील कसमे-सरवी आवळा अगर उसा तुकडा बारक्या कातरीनें उड-वावा. नंतर याप्रमाणें छेदन झालेले तें पटल एका बोपट हत्यारानें जागच्यामागीं व डोळा पडण्याची बांधून ठेवावा. कांचविंदुरोगामध्ये आराम पडण्यासाठीं जेव्हा ही क्रिया करतात तेव्हा या पटलाचा मोठा तुकडा कापतात.

मोतिबिंदु काढण्याची दाखकियाः—वर सांगितल्याप्रमाणें कर्नीनिकापटलछेदन करावें; म्हणजे बाहुलीच्या अर्द छिन्नातून तो बाहेर काढणे सोपें पडतें (कोणी वैद्य ही दाख-क्रिया केव्हाशिवाय मोतिबिंदु काढतात). त्यासाठीं कांचपटलाच्या बाहेरील कडेस ३ मिमीमदर हेंदीचा कांचपटलाचा छेद होईल अशा वेतानें अर्द पायाच्या चाकूनें छेद करावा व त्याचें टोंक दुसऱ्या बाजूस बाहेर काढावें व छेद पुरा करावा. नंतर जरूर बाटल्यास कर्नीनिकापटल-छेदनेक्रिया करावी. ती झाल्यावर डोळ्यानीं स्लेमसत्वचा चिम-ट्यात घेऊन स्थिर करून आपणूकीदार हत्यार कर्नीनिकापटलातील छिन्नांत घालून कांचमण्याचे वेष्टण आवडवें घापावें. नंतर डोळ्याच्या बरील बाजूस चमच्यासारख्या हत्यारानें दाखवें म्हणजे मोतिबिंदूची कड जखमेत दिवू लागते व लघाव दाख देशीन गेल्यानें ही मोतिबिंदु बाहेर येतो फामेतर डोळे उघडे ठेवण्याचा चाप काढून थोडा मेळ घापण्या मिट-वाव्या. मग कळ्या घुसुळ्याच्या सारखी जरा दाबल्यानें आत कांही अळ पदार्थ राहिला असल्यास तो बाहेर येतो. नंतर कर्नीनिकापटल जागच्या मागीं बसवून ठेवावें व डोळा पडण्याची एक आटवदागर बांधावा. दररोज परीं सोडून हळूच पापण्या घुसव्या व कर्नीनिकापटलदाह सुरू झाला आहे किंवा काय हें

तपसांत आणें; तसें चिन्ह दिसल्यास भेंद्रोपांत आणि थळवांचा उपयोग करावा. काचपटलांतले अर्पणें व शास्त्र्यास तोंड धिस्वर नायट्रेट लावावें अगर तीवर आयोडोफॉर्म टाकावा. कर्नीनिकापटल अतमेमध्यें गुंतवें, रक्तलाव, व्यषवा सर्वे होळ्यावर पृथुळ दाद हे दुष्परीणाम कधीं कधीं होतात. दोन महिन्यांनीं होळे तपासून चम्पा घावा. बाहुलींत कांहीं दाडकलेस आहे असें दिसल्यास पुन्हा हाककिया करून सुईसारख्या साक्षानें तें काढून टाकावें. सुईनें मृदु सेंतिवर्धु वरून काढण्याची हाककिया-नयेयास देवळावर उताणा निजवून त्याच्या होळ्यांत कोक्रेनचे येव टाकून वधिरता आणावी. रंगाी मूल अथवा मित्रा अगर धावरट असल्यास त्याला फ्लोरोफॉर्म देऊन गुंगी आणणें बरे. अगोदर भेंद्रोपांत घालून बाहुली मोठी करून देवाधरे. रोग्याच्या उघाक्षां उभें राहून होळें उघडें देवण्याचा चाप बसवावा व निमटपानें सुळु स्थिर करून एक सार व सोडण सुई काढ्या सुळुकाच्या कडेन होळ्यांत घुपवून बाहुलीच्या छिद्रांतून मोतिविदुषेष्टणास स्पर्श करील इतकी घालून त्याला तिनें उभा व आडवा उड करवा. म्हणजे ते पेटण फाटनें. मग हळू हळू सुई काढावी आणि होळ्यांत भेंद्रोपांत घालून होळा बागून देवावा. याचा परिणाम असा होतो की मोतिविदुषांत मजग काचपटलामागें येऊन सेपें होतो जिहून अगर वितळून जातो. आठदहा दिवसांनीं या मगजापासून आग अगर ठणका लागल्यास व तो जिहून न येण्यास काचपटलास जखम करून तो बाहेर काढून टाकावा व याचेकडीं रंगा अतमेत कर्नीनिकापटल न अडकल अशी खबरदारी घ्यावी.

हटिमगजालेमुदाह व हाटिमगजालेमुदय, तसेच हाटिवटस-दाद व हाटिवटल्युति व दुसरे किरयेक रोग नेत्ररोगांतले खोल भागाचे आहेत. त्यांचे वर्णन विस्तारभयास्तव येथें देता येत नाही.

काच निद्रू.—नेत्रामध्यें जो स्वाभाविक हवेचा व इतर दाब असतो तो पाडल्यानें नेत्राचा स्वाभाविक टणकपणा जास्त भागूं लागतो व त्यामुळे हा रोग होतो. लक्षणः—मिटलेल्या होळ्यावर दोन्ही तज्जेच्या ठेवून करा दाबल्यानें टणकपणा थोडास कळतो. होळ्यास हात लावल्यानें व आपोआपहि दुःख होतें. होळ्यामोखताच्या रक्ताधिन्या साल होतात. रथांचे स्पर्शज्ञान भंगळ कमी होतें. त्याचप्रमाणे सारा व सुळुकावर बारीक छळनें दिसतात. काचपटला मागील पोळकें उघळ होतें, बाहुली मोठी होते, होळ्यांतले खोल भाग नेत्रपरीक्षणपानां हिरेवट दिसतो व तेथील धमन्या रक्षापिक्यानें भरलेल्या व उदरत अमलेल्या दिसतात. हटिमाध येतें, तज्जे कमी समजतो व नाकाच्या बाजूस नजरेंचा पड्डा कमी पोहोचतो. होलक्षणें होण्याच्या अगोदर रोग्यास सर्व कांहीं सुरकट दिवूं लागतें, व दिव्यासो त्यासो रंगांत मलमं (कडी) दिसतात, कपाळ्युळ उठतो, व बाबण्यास

गोट दिसनासें झाल्यामुळे वरच्यावर चमो बदलावे लागतात. या रोगाचे तीन, मध्यम व जुनाट असे तीन प्रकार आहेत ते—

(१) तीव्र रोगाची लक्षणें.—रोग्यास कपाळ्युळ, ओळारी सुरु सारल्यामुळे पित्त झाले आहे असे वाटते. हा कपाळ्युळ एकाएकी उठतो. गरी बाहुली विस्तृत असली तरी सुळुकावर सारा असल्यामुळे होळ्याच्या खोल भागाची तपासणी करता येत नाही. होळ्याच्या अंतर्भागांतोड खळगा विभेप थोडा गट नसतो परंतु धमन्या मात्र स्पष्टपणें उडताना दिसतात. थोड्या दिवसांनीं ही लक्षणें कमी होतात. पण कांही दिवसांनीं पुन्हा उलटतात व कायमचा रोग होऊन बसतो. मग होळ्यांत फार वेदना व सुळुकाचा टणकपणा व त्यात रक्तलाव, त्यामुळे होणारा (परतंत्र) मोतिविदु, फुलें, होळ्यात पडत वाढणें नंतर संध होडा आकसणें हे दुष्परिणाम होतात.

(२) मध्यम प्रकाराची लक्षणेंः—ही मागें सांगितलेल्या व पुढें येणाऱ्या प्रकारच्या दरम्यान तीम अस्तवत.

(३) तिसरा प्रकार (जुनाट)ः— तीव्र रोग वरच्यावर झाल्यामुळे शेवटीं हा प्रकार होतो किंवा आरंभापासूनच हळू हळू होळा दुल्लयाशिवाय व लाळी, व टणकपणा विशेष वाढल्याशिवाय हा रोग होतो. नजरेंचा विस्तृतपणा अगर पड्डा कमी होतो. काचपटलां स्पर्शज्ञान कमी होतें व नेत्राच्या आंतोळ खळगा रुक्ष होऊन शेवटीं अंधाव येतें हा रोग बहुधा उतारवयांत होतो व बहुधा याळीस वयाच्या पुढें होतो. तो कदाचित् वंशपरंपराही असतो. होळ्यांतले प्रवाही रक्षाच्या गतीस अवरोध झाल्यामुळे हा रोग होतो ज्यानीं दीर्घदि-रोग आहे, व ज्यानीं इतर नेत्ररोगांकरितां भेंद्रोपांत या औपपाचा वाजरीपेक्षा फाळी उपयोग केला असेल त्यांनीं हा रोग होतो. उपचारः—होळ्यात एसेरीनचे थेंप घालावे. तसेंच कर्नीनिकापटलच्छेदनकिया नेत्र्यानें रोग्यास आराम वाटतो. मात्र त्या पटलाचा बराच मोठा तुटडा काप्रीनें उडवावा लागतो. हट्ट प्रकारच्या काचविदुस होळ्याच्या पादच्या सुळुकास थोडा उड केल्यानें होळ्यांतले टणकपणा कमी होऊन दोन्ही नरम पडतो. जुनाट काचविदुसोगामधें रख-किनेचा उपयोग होत नाही.

होळ्याच्या खळगास बंधी रोगः—(१) होळ्यास मार लागून रक्तवाहिन्या फुटून पादच्या सुळुकावर साल रंग दिसतात. नंतर ते आपोआप बरे होतात. (२) कधीं संबंध होळ्याचे तिथी अथवा गळें बनून होळा जातो. (३) होळ्याच्या खाचेंत अगर होळ्याच्या आत एखादुदुसत्या प्रकारचा मीय-रोग काढून होळा घटवटीत व पुढें आलेग दिसतो.

होळा फाटण्याची हाककियाः—किरयेक थेंप होळा काढून टाकणें माग पडत असल्यामुळे हे वर्जन येथें देतो. रोग्यास देवळावर उताणा निजवून फ्लोरोफॉर्मनें गुंगी आणावी, नंतर होळा उघडण्याचा चाप बसवावा व निमटपानें सुळु स्थिर करून देवाधरे, नंतर काप्रीनें काढ्या सुळुकाभोवतालची खेपळ त्या बाहुल्यावर कातरावी. तिच्यावाला चोहोंकडी

प्रायुष्यने असतात ती हुकानें उचलून धरून कातरांनी तोंडावां म्हणजे सुसुख पुढे येते, त्याच्या मागे कातरा घुसवून डोळ्याच्या तळाशी दृष्टिमज्जातु अस्तो तो कातरावा आणि डोळा बाहेर काढावा. रफसाव भावविल्यावर खळज्यावर अंमळ दाब ठेवून डोळा बाबावा. जखम बरी झाल्यावर सुमारे दोन महिन्यांनी कुत्रिम डोळा बसवावा, म्हणजे डोळ्याच्या खाचे-मुळे येणारी विपत्ता बरीच कमी होते. तिरवेपणा दोन्ही अगर एका सुसुखामध्ये वर, खाली, अथवा अंतः अगर बहिर्वक्ता आली म्हणजे त्या त्या तन्हेचा तिरवेपणा प्राप्त होतो. डोळा वर-खाली, आत बाहेर व तिरकस फिरविण्याचे बारीक खासू आहेत त्यांना ताण पडून त्यात अशक्तता अगर लुले-पणा झाल्यामुळे हा रोग होतो. या सर्व प्रकारांचे वर्णन देण्यास अवकाश नाही. काही प्रकारांमध्ये रोम्यास दोन आकृती दिसतात. उपचार—काही प्रकारचा तिरवेपण अंशे पान अगर एसेरीन फ्रकचायत (भिंभाचे) कपडे वापरून आणि हुंदरी चिने पहाण्याच्या दुर्बिणीतून चिने पाहण्याची संवय केल्याने त्या स्नायूक व्यायाम होऊन तिरवेपणा कमी होतो.

वातरोग कारण असल्यास त्यावर युक्त औषधें पोटात घ्यावीत. काही प्रकारांमध्ये शस्त्रक्रिया करून हें व्यय दूर होते. ती शस्त्रक्रिया अशी—रोम्याच्या डोळ्यात कोकेन घालून धरिता अगर झोलोफार्म देऊन गुंगी आणावी. नंतर नेत्रवेष्टाचें त्वचा उगव्या हातास उभे रहावे व डोळा उघड-ण्याचा चाप बसवावा. सुसुखाला अर्धोभाग आणि अंतर्मा-गाचा मिलाफ होण्याच्या ठिकाणची त्वचा विमटण्यात धरून स्थिर करावी आणि ती थोडट डोळ्याच्या कातरांनी थोडी कात-रावी, व कात्री आत घुसवून रम्याच्या आतील डोळ्यांचे घेऊन कातरावे. नंतर एक आकडा असलेले घालून त्या स्नायुवपनाच्या घालून पापणीच्या घाली त्याचें टोंक धिपेल असे करावे आणि नंतर पुन्हा कात्री घालून एक दोन वट-पण्यांत हें स्नायुवपन कापावे. नंतर एक दिवस डोळा चांगला बांधावा.

डोळ्याचे बहुतेक चलनचलन होण्यास कारण मस्तिष्क-व्यवृत्तीयव्यवस्थेतु आहे; रगत रोग झाला असता डोळ्याच्या स्नायुस अर्धोताप्रमाणें लुलेपणा येतो. वर खाली वगैरे घुंटेच डोळा फिरविता येत नाही. उजव्या सुसुखाची नगर दाखकडे व डाव्याची उजवीकडे कायमची होऊन बसते. डोळ्याची वाहुली लहान मोठी करण्याची वस्तुव्यकार स्नायुनीस क्षति जखळचे व लापचे दिसण्याच्या कामी नष्ट होते आणि इतर प्रकारचाहि लुलेपणा प्राप्त होतो. यास फिरणेवद्व हं पट्ट्या बांधण असते व त्यासाठी पोटामध्ये पोटापासियम आयोडाईड हे औषध घ्यावे अगर दुसरे काही कारण असल्यास त्याकारणाप्रमाणें औषध घेऊन घ्यावे.

सुसुखाची चं च छ १—लहानपणी मुलास आकडा अगर झटके येऊन अवस्थार वगैरे होऊन अगर मोठेपणी क्षणीत बांधून काम करणाऱ्या मजुरास हा रोग होतो.

लक्षण—सुसुख वर खाली सारखे फिरत असते. नजर मुळीच स्थिर नसते. याला उपाय फार धिमपणाने केले पाहिजेत. विजयो पेटी लावणे, पोटात नक्कीच औषध देणे वगैरे हलान करून पहावे नंतर डोळ्यात एका बिंदूकडे पहाण्यास लावून त्यास व्यायाम करावा.

वर नी पापणी लुली प ड णे.—हा रोग होण्याचे कारण मस्तिष्कजन्य सप्तममज्जातंतुना रोग झाल्यामुळे तो स्नायु लुळा पडतो व पापणी आघाआप उघडता येत नाही तसेच कानाच्या आतील भागातील बारीक हाई, कान फुटून फार वाहिल्यामुळे कुजून जाऊन पापणी उघडता येत नाही त्याव-रहि कान फुटोवेलीच योग्य हलान करावेत.

जु ना ट खु प न्या.—पापण्यांच्या आतील स्नेमलत्वचे-वर व त्यातल्यात्यात वरच्या पापणीखाली टोंकाच्या टोंका-येवढे करण्यातासुस रंगाचे वाळूच्या वणायेवढे बारीक उंचवटे असतात त्यांना सुपन्या म्हणतात व त्या तीम आणि जुनाट प्रकारच्या असलेल्या आडळून येतात

कारण—अति लहान अर्सेकाखेरीज सर्व मोठ्या माण-सानां हा रोग होतो परंतु कॉन्स्ट, रीगट व अस्वच्छ राहणी या रोगास विशेष अनुकूल असते व म्हणून जेथे गंदीमुळे आरोग्य बिघडते अशा शाळा, संस्था, सैन्याच्या छावण्या, जेवण्यावर, दलदलीच्या जागा या ठिकाणी डोळे येऊन डोळ्यातून पृ वाहण्याची साध पसरते. या तीम प्रकारच्या सुपन्या काही रोग्यांच्या सेवटी वन्या होतस. परंतु पुष्कळ रोग्यांच्या सुपन्या पूर्ण वन्या न झाल्यामुळे जुनाट होऊन पसतास.

उद्गणें—पापण्यास कुणवटी व नाडपणा दिसणें, थोडे ऊन, उजेड व अंमळ बकचकीत दिव्याच्या प्रकाशामुळे डोळ्यास दीप असणें, डोळ्यातून थोडा चिकट व पिवळा द्राव सुरू होणे वगैरे हा साव संसर्गकारी असतो. या सुपन्या स्नेमलत्ववेधाली प्रणासारख्या पसरून त्यातून पृ वाहून त्या वन्या झाल्या तरी तेथे प्रण राहून त्या ठिकाणी पापणी आणुचित होते, व त्यामुळे पापण्याचे केंद्र सरळच्याऐकजी बक होतात व पडकेंस वगैरे नव्या वधापी उत्पन्न होतात. आणखी यामुळे नव्या व्याधी म्हणजे पापण्या आत अगर बाहेर आकुंचनाने वळण व त्यामुळे पापण्याचे केंद्र वाकडे होणें अगर ते झडणें, अगर ते सुसुखास सुपण व त्यामुळे सुसुखावर फुलें (प्रण) पडणें, काळ्या, अर्धो अगर सर्व भागातील रक्तवाहिन्या पुगून डोळे सार होणें, डोळ्यात सदा काही तरी कारणानें चिकट द्राव व सखी उत्पन्न होणें, बडस वाडणार आह अशी स्थिति सुसुखाची होणें व त्यामुळे कनानिवापटलदाह वगैरे या आणुत्क व्याधीमुळे हा रोगास भयंकर रोग मानतात व त्यामुळे अंधत्वहि कसे येत व जनतेतल अंधत्व हा आणीत कधी कधी होईल हे समजण्यासाठी या वैधातील “अंधत्व” हा लेख पहावा.

उपचारः—जुनाट उपन्यास पिबेज्ज हाव होत असेल तर पापण्या उलटून त्यावर सिल्व्हरनायट्रेट (१औस बायजडांत १०घन) हे सोवणारे औषध लावून लागलीच ते सैन्याच्या पाण्याने धुवून टाकावे म्हणजे आंजुवन न होतो हाव कमी होईल प्रोटागॅल, आर्जिराल हीही औषधे (४ घन व बायजल १०० ग्रॅम) चांगली असून पापण्यांना मरगाडून धुवावे लागत नाही. आंजुवन व स्तंभन करणारी औषधे लावू नयेत; परंतु आठवड्यातून दोन अगर तीन वेळां मोन्युताचा खाद्य उपन्यावर हलक्या हातानें फिरवावा. पडकेस व पापण्याची छंतः व इदिवेकता कायम बरी होण्यास—सखकियेने ते सरळ होतात. पडकेस यांसाठी तात्पुरता उपाय म्हणजे तो मारीक चिमट्यानें उपटणें काळ्या सुवळांत खाली फार आल्यास कमीतीकपाटलदाह न होऊं देण्यासाठी एट्रोपिनचा (४ घन = १ औंस पाणी) १ ग्रॅम डोझान एकदां शालाचा द्वे सन उपाय चालू असतो रोमयाची शारीरिक स्थिति, भौतिक आहार, औषधे व मोकळी हवा वाच्ययायोगानें सुधारवी.

आयुर्वेदीय —आयुर्वेदांत षोड्याच्या १४ रोगांचें वर्णन केले आहे. इष्टोन्मील, निमेष, वातहत, कुंभिका, पिप्प्लिष्ट, पक्ष्मज्ञात, कफोच्छिष्ट, उत्तंगा, रज्जोच्छिष्ट, रोगणवाची, चित्त-वार्ध, उच्छिष्टवर्ध, छिष्टवर्ध, कंदमवर्ध, बहुलवर्ध, कुलुक्कण, वधोपरोध, अलगी, अर्बुद इत्यादि पापण्यास रोग होत. जलदाह, कफदाह, उपनाह, रफसाव, पर्वणी, एवसाव, हे षोड्याच्या साप्तावर होणारे रोग आहेत. शुष्किका, शुष्कार्म, मत्तप्रमेहित, पिशानें, शिरास्पात, शिरानाल, रफार्म, अहिरा, स्नावार्ध, शिराभेजिका, हे सुमुळावे रोग होत नोतिविंदु, कावविंदु, रताधळ, उदरघा बाहुल्या हेदि दृष्टिदोषच आहेत. या रोगावर उपाय सगितले आहेत. कुशिकासारख्या रोगात पापणांचे हेरून करतात. पापणांचे केंस गळून पडत असल्यास रंध्रांच्या मुळाशीं सुट्टें गोंदाचें किंवा जळदा लावाव्या. उपन्याचे लेखन करून छुंठ व छेचव यांचे चूर्ण घर बोडून कन पाण्यानें धुवून खर, तुर, शेवामाचा पाला याच्या काढ्याची घडी ठेवावी. याप्रकारे षोड्यांच्या निरनिराळ्या १४ विकारावर चिबिरसा वायमट-सारच्या आयुर्वेदीय प्रभात सापडत.

निरोगी मनुष्यानें देखील आपले डोळे चांगले रडवावे म्हणून नेहमीं नव, गहू, साळी, साडेसाळी, व हरीक हां लुनी घांयें आणि मूग यांरी कफपित्तनाशक घांयें पुष्कळसें तूप घालून खावें. तसेंच कफपित्तनाशक भाज्य, जयलमास, लालिप, राडीसायर, संधव, त्रिफळा, द्राक्षे राणें, पावसाचें पणी पिणें, छत्री, जोडा वापरणें व बमनादिकानीं दोषांचें शोषन करणें या मोठीं कराव्यात म्हणून सांगितलें आहे. पायांस तेल, तूप, उटणें लाविल्यानें दोड्यास दितकर असतें.

नेदरलँड—एक प्राचीन युरोपीयन देशसमूह. याची भौगोलिक माहिती ' हॉलंड ' व ' बेल्जियम ' या लेखांतून

आढळेल ही दोन राष्ट्रे जेव्हां एकच होती तेव्हांचा इतिहास या ठिकाणी सापडेल. जुलियस सीझरच्या गॅलच्या स्वारी-नंतर नेदरलँड देशाची रोमन लोकांना माहिती झाली. येथें गॅलोकॅल्टिक, जर्मनिक व इतर दुसऱ्या जातींचे लोक रहात आहूत. गॅलोकॅल्टिक जातींना बेल्जी लोक अस म्हणत असत. यामध्यें नूर्वा लोक फार शूर आणि धाडशी असत. सीझरची स्वारी इ. स. पूर्वी ५७ या वर्षी झाली. त्यानें सर्व बेल्जी भागांना रोमच्या सत्तेखाली आणले इ. स. पूर्वी आग-स्टसच्या बादशाही अंमलाखाली नेदरलँड हा गांलया बेरिग्या या नावानें प्रसिद्धांत आला. यानें बटाविड्यन लोकांना इ. स. १३ मध्यें जिंकले. त्यांना साम्राज्यघटक न बनवितां नुसते दोस्तच करण्यात आले होते. हा देश म्हणजे रोमचें राज्यभरतीचें पेचव झालें होतें. मध्ययूरोपातील लढाईची तयारी करण्याची ही उत्तम भागा रोमला लाभली. बटाविड्यन लोक फार शूर आणि नाशकलेले योद्धे होते. क्रिजियन लोक रोमसत्तेखाली इ. स. ४७ मध्यें आणले.

नेरोच्या मृत्यूनंतर रोमच्या पातसादीबद्दल भार्जेनें सुरू झालें. तेव्हां क्रोडियस सिव्हिलिस या बटाविड्यन अप्रार्णनें बंड पुकारले. हा मोठा राजकारणपटु मनुष्य होता आल्यास भावाचा सूड उगविल्यासाठी व आपणास सोमोव्या लाग-णाऱ्या शिक्षेचा यवचा काढण्यासाठी त्यानें जर्मन आणि बेल्जी लोकांना रोमच्या विरुद्ध बंड करण्याकरितां उघुक केले. प्रथम प्रथम रोमचा पराभव झाला. परंतु पुढें जर्मन व केल्ड जातींमध्यें भाईपण झालें. शेवटीं रोमचा व बटाविड्यनचा तह होऊन ते पुन्हा रोमचे दोस्त झाले.

मॅक लो क.—इ. स. ४८१-१११ मध्यें मध्य आणि दक्षिण नेदरलँड श्रेष्ठ लोकांच्या हातांत गेले. याकीचा मुलूख स्वतंत्र क्रिजियन लोकांच्या हातीं राहिला उत्तरेवरील जर्मन लोक संफसन या नावांनीं माहोत होते याचमात व क्रिजियन लोकांत काही विशेष करक नव्हता.

या मध्य आणि दक्षिण नेदरलँडचा राजा क्रोडियस यानें ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली. व यामुळे या देशांतल लोकांनीं सुधारणा होऊन हळू हळू हे लोक गॅला-रोमन लोकांत मिसळून गेले कॅमी, टूने, ऑरेंस, बेरेने व लोड या ठिकाणीं विशेषाने मठ स्थापण्यात आले क्रिजियन लोक ख्रिस्ती होण्यास कार नावून होते. त्यांनीं विटफ्रेड नाशच्या ईमिलस विशाखाचा स ७५४ मध्यें खून केला परंतु शालेमेन बादशहानें त्याचा ख्रिस्ती होण्यास भात पाडले.

८४३ सालीं कॅरोलिंगियन बादशाहाचे ३ मुत्रे व रणगात आले यातील मधला तुकडा बादशहा लोपेअर याला देण्यांत आला. यामध्यें नेदरलँडचा मगवेस झाला होता. या बादशहानंतर दुसरा लोपेअर हा बादशहा झाला याला लोयार्ड हा प्रदेश मिळाला. या लोपेअरला वारस नव्हता. मुळें यार्चे राज्य (८७० सालीं) पूर्वे आणि पश्चिम फ्रॅंकि-याचा बांदून देण्यात आले. स ९२४ मध्यें लारेन हा

हेनरी दि फीलरच्या राज्यात जर्मन (पूर्व प्रॅंशिय) साम्राज्यामार्फत गेला हेनरीचा मुलगा ओटो (ओटो दि ग्रेट) याने स १५३ मध्ये आपला पराक्रमी भावाच्या ताब्यात हा देश दिला, याप्रमाणे यापुढील नेदर्लंड देशाचा इतिहास हा लहान लहान संस्थानांचा इतिहास आहे यातील फ्लॅंडर प्रांत व फक्त फ्रॅंन् सत्तेखाली राहिला

००रोलिगियनचे साम्राज्य मॉन्सयावर लहान लहान छोटी संस्थाने आपले हातपाय पसरले लागली, व थोड्यात लोकरच भांजणे सुरू झाली याच सुमारास नॉर्स लोकांनी स्वारी केली. यानेल्स मिक्के रिकडे अंदाधुदी मागले, व सर्व प्रदेश ओसाड पडला या गहरांच्या फाळात काही लहान लहान संस्थाने येथे निर्माण झाली. उदाहरणार्थ, फ्लॅंडर्स, ब्रॅंसेट, लिंघे, हार्लेम, युट्रेख्त लोण, गेरुडरलॅंड इत्यादि.

१ व्या आणि १० व्या शतकात नॉर्स लोकांच्या स्वाभ्यामुळे या देशाची फार देना उडाली ते देशाच्या देश लहान लहान करीत लुगाळत, जाळपोळ, लून हे दिवपाडवक्या मिक्के तिकडे होत असत

११ व्या शतकाच्या अखेरीस गहागिरीपद्धति (फ्यूडल सिस्टीम) नेदर्लंडमध्ये पूर्णपणे सुरू झाली व हळू हळू या देशातून सुधारणेचे पत्रक पुढे पटू लागले व मिक्के रिकडे व्यवस्थित राज्यपद्धति प्रचलित झाली. याच सुमारास वॉटर दि हारनिट याने कुसेडमाठी सर्व पश्चिम युरोप हलवून सोडला या पहिल्या कुसेडचे मोटमोठे पुरस्कर्ते नेदर्लंडमधील होते स. १२०३ मधील लॅंटेन कुसेडने कॉन्स्टान्टिनोपलचा मुकुट तर फ्लॅंडर्सच्या ब्राह्मविनाच्या डॅवियास डेविलास स १२१८ मध्ये नेदर्लंडच्याच लोकांनी तरवार बाजविली या कुसेडचा नेदर्लंडच्या बाबतीत फार चांगला परिणाम झाला यामुळे येथील लोकांनी संपूर्ण संस्कृति जाऊन रपांचे मन प्रगल्भ झाले पूर्णकडील ज्ञानमोठार प्रथम युरोपमध्ये यांनीच आणले.

व्यापाराचे केंद्र बनते होते या शहरातील निरनिराळ्या पेश्याच्या लोकांनी अगभर जातिस्थिती किंवा विशिष्ट भेदभेत्त्या स्थापन केल्या, आणि रपांनी कुलीन वर्गाला असलेल्या सर्व सक्ती मिळविल्या. कुलीन वर्गाने फ्रेंचाची मदत मिळविली, पण स १३०२ मधील कोर्टरायच्या लढाईने या कारागारवर्गाने सराही मिळविली याप्रमाणे घेड येथील प्रसिद्ध नागरिक मुत्सद्दी जेफा व्हॉन आर्टव्हेले याच्या वेळेस (१२८५-१३४५) व्हेमिश घाडरांची सत्ता कळसात पोचली. परंतु पुढे या शहरातून आपापसाबद्दल असूया उत्पन्न झाली व येथडी यामुळे रपांचे सामर्थ्य लोपले स १३६२ मध्ये रुमबेकच्या लढाईत पराभव झाल्यामुळे या नगरसंस्थाच्या उत्कर्षात ओहोटी लागली

याप्रमाणे १४ व्या शतकाच्या शेवटी या नगरसंस्थाच्या योगाने व्यापार व उद्दीम फार वाढला, व फ्लॅंडर्स देशाच्या सधनतेमुळे यावर सर्वांची दृष्टि जाऊ लागली. हळू हळू सर्व नेदर्लंड या सुमारास बर्गंडी घराण्याच्या ताब्यात आला. १३८४ साली फिलिप दि बोल्ड हा फ्लॅंडर्स आणि ब्रुग्झसचा राजा झाला. १४१९-१४६७ साली फिलिप दि गुड (चांगला फिलिप) याने बर्गंडियन सत्तेला दड केले चाले दि बोल्ड (धोड चालेस) याने स १४६८ त लीन वेतले व १४७३ साली गेरुडरलॅंड हा भाग आपल्या राज्यात जोडला.

बर्गंडी राजघराण्याची दृष्ट्या मध्यवर्ती सत्ता निर्माण करण्याची होती, व या योष्टीकडे लक्ष देवून फिलिप दि गुडने सर्व घाडरांना दडपून टाकले. याच्या दरबाराचा धाड फार भक्तेदार असे. फिलिप राजा जरी दुष्ट होता तरी तो राजकीय दृष्ट्या फार धैर्य होता. १४७३ साली मॅन्स बेथ एक महाभंडस, (मिड कौन्सिल) स्थापण्यात आले व त्याच्या हाती न्यायाची आणि जमाखर्चाची सर्व देण्यात आली.

इतरांस मोठमोठ्या हुद्याच्या जागा देऊ नयेत, व सर्वत्र राष्ट्रीय भाषाच चालवी, असे होते याप्रमाणे स्थानिक हक्कांसाठी देण्यात आल्यामुळे राजसत्तेस बराच आळा बसला लोकरच मेरांचे लम आस्ट्रियाच्या मॉन्झमॉन्डियनबरोबर झाले, व याप्रमाणे हॅन्सबर्ग घराण्याशी नेदरलँडचा संबंध आला १४९२ साली मेरी मरण पावली १४९४ साली फिलिप दि केअर (मेरीचा मुलगा) यास नेदरलँड देण्यात आले याचा विवाह अँसर्गोनच्या जोआर्शी झाला १५०६ साली फिलिप व जोआ याना कॅस्टाईलचे राज्य मिळाले याच वर्षी फिलिप मरण पावला, व त्याच्या मामे त्याचा ६ वर्षाचा मुलगा चार्लस हा राजा झाला अद्याप फिलिपचा बाप मॅक्सिमिलियन हा जिवंतच होता तो चार्लसचा पालक झाला त्याने आपली मुलगी मार्गारेट हिला गव्हर्नर जनरल नेमले. ती फार हुषार असल्यामुळे तिने आपले वाम व दायेंपर्यंत चोख रीतीने बनावले पुढे चार्लस १५ वर्षांचा झाल्यावर तो कॅस्टाईलच्या आणि अँसर्गोनचा राजा झाला, व या कॅस्टाईलच्या राज्यपदाबरोबरच इटली व अमेरिका याबाबि बराच मुळूळ त्यास मिळाला १५१९ साली मॅक्सिमिलियन बादशहा मरण पावला त्याच्या यादीवर चार्लस हा बसला हा बादशहा नेदरलँडमधील प्रजेस अत्यंत प्रिय झाला होता याच्या राज्यात बऱ्याच लढाया झाल्या नेदरलँडचा राज्यकारभार १५२० पर्यंत बहुतेक मार्गारेटच पहाऊ असे पण पुढे तिने ही व्यवस्था आपल्या मेरी नावाच्या बहिणीच्या हाती दिली ती सुद्धा मोठी शाहीनी वी असल्यामुळे तिने नेदरलँडची व्यवस्था फार घोरणाने चालविली होती तिच्या जेव्हा गव्हर्नर जनरल करण्यात आले, त्यावेळी तीन निरनिराळ्या सभा निर्माण करण्यात आल्या, व त्याच्या हातात सर्व राज्यव्यवस्था देण्यात आली चार्लसची नेदरलँडसची राज्यपद्धति फार नेमस्त होता परंतु पुढे पुढे त्याला जास्त करभार बघून करणें भाग पडले चेंड नवीन बाबविलेला कर देईना म्हणून १५४० साली चार्लसने चेंड शहर घेतले व त्या शहराचे सर्व हक्क आणि सनदा हिरावून घेतल्या, व त्या शहरावर बरीच उडणी लादला जर्मनीच्या प्रॉटेस्टंट राजाशी होणाऱ्या लढायांमुळे या ५ व्या चार्लस बादशहास ह्म्यबळ आणि मनुष्यबळ याची सारखी टक्कई भाऊ लागली व यामुळे त्याने बारावार नवीन हुकुम काढले व स १५५० मधील हुकुम फार सक्तीने अंमलात आणला याचा उद्देश, प्रॉटेस्टंट लोकांच्या प्रासाचा समूह नायनाट करायचाच असा होता याप्रमाणे नवीन प्रॉटेस्टंटपणा लोकांना जिवंत गाढण्यात आले परंतु, ही सुधारणेची सट काही केल्या पांथळी नाही चार्लस हा या अवस्थेस राज्याचा कारभार पाहून प्राप्तला होता त्याने १५५५ साली राज्यत्याग केला, तेव्हा दुसरा फिलिप हा यादीवर बसला त्याने फ्रेंचाचा १५५७ साली सेंटकॅटिन व १५५८ साली प्रॅन्हेलाइन्थ येथे पराभव केला

यामुळे फेटा कॅन्व्रेसिभ येथील सहाची कलमें त्याला अगदी अनुकूल अशी होती फिलिप हा स्पेनिअर्ड असल्यामुळे त्याची नेदरलँडमधील प्रजा त्याच्याविषयी नेहमी साशंक असे फिलिप हा स १५५९ या वर्षी ब्रुसेल्सहून स्पेनमध्ये गेला, तो पुन्हा परत आला नाही

त्याने ५ व्या चार्लसची मुलगी मार्गारेट हिच्या हाती नेदरलँडचा सर्व कारभार दिवा तिने सुद्धा राज्यकारभार फार साहज्यपणाने केला तिच्या मदतीस ३ मंत्री देण्यात आले होते त्यापैकी फॉर्डिनल प्रेनडिह्ले हाच बारा राज्यकारभार पाहणारा होता असे म्हटले असता बालेह हा अत्यंत चापळ आणि विचारी असा मनुष्य होता नवीन धर्मपंथी आणि स्पेनचे सैन्य यामुळे नेदरलँडमधील लोकांत असंतोष पसरला तेव्हा स्पेनचे सैन्य १५६९ साली परत पाडण्यात आले याच हुमारास दुसरी एक अडवण उपस्थित झाली नातुचा विल्यम, अँसर्जवा राजा, फिलिप दि मॉटमोरेन्धी, हुनेचे सरदार इत्यादि फार बजनदार अशा नॉर्ट ऑफ पतील समेच्या सभासदांस निव्वळ नामधारीच सभासद बनविल्यामुळे त्यांनी आपल्या जागेचा राजीनामा दिला व प्रेनडिह्ले यास काहीन टाकण्याविषयी रामास त्यांनी अर्ज केला याप्रमाणे १५६४ साली प्रेनडिह्ले ब्रुसेल्स लोडून गेला

१५६३ साली टॅटच्या समेचे कार्य संपले, व तिने मशूर केलेले हुकुमनामे चढवून अंमलात आणण्यात आले यामुळे नेदरलँडमध्ये जिकडे तिकडे धार्मिक छळ सुरू झाला मोठमोठ्या गव्हर्नरांनी असले हुकूम अंमलात आणण्याऐवजी राजीनामे दिले १५६६ साली "दि रिक्स्ट" नावाचा अर्ज मार्गारेट कडे पाठवण्यात आला व जेव्हा ही सारी मळली तो अर्ज घेऊन मार्गारेटजवळ पोचला, तेव्हा तिच्या तीन सहाय्यारांपैकी एक बॉलेमॉन तिला म्हणाला "काय बार्डसहिब, आपण या भिक्कावांना इतके का पावता?" यामुळे नेदरलँडमध्ये देशभक्तांच्या "दि वेगस" म्हणजे दरिद्री या नावाचा एक पक्षच निर्माण झाला

तेव्हा अँसर्जचा विल्यम, हुने इत्यादि मळी स्पेनमध्ये नेदरलँडची नातुच परिस्थिति समजावून सांगण्यासाठी गेला याचा फिलिपने चांगला सत्कार केला परंतु त्यान त्यास स्पेनमध्ये अडकवून ठेवले इकडे लोकांचा सताप जास्तच वाढत गेला भर दिवसां भोकळ्या पटागणात लोकांच्या सभा भरू लागल्या आणि कॅल्विनस्ट धर्माचुकी व्याख्याने घडवून होऊ लागली या व्याख्यानाचा असा परिणाम झाला की, लोक मूर्तिभक्ततेचा उषड उषड पुरस्कार करू लागले व त्यामुळे लोकांनी चर्चमचाल मूर्ती, सत्तविद्या ब्रम्हासपंथी चचेर फोडण्यास आणि तोंडग्यास सुरवात केला, व या सर्व गोष्टींचा कळस अँटवर्पच्या अर्थ सुदाराची विठवना करवल्यास प्रचणात झाला तेव्हा फिलिपने आपल्याच्या डब्यास नेदरलँडमध्ये या धर्मग्रंथ लोकांचा पुरता नायनाट करण्या करिता धाडिले

आरंभचा विल्यम हा काही यावेळी स्वस्थ बसला नव्हता. त्याचा पुढे काही विपरीत घडणार हे कळलेच होते. त्याने एरमोट व हूने यांचे मन बळविण्याचा यत्न केला पण जेव्हा ते राजाविषयक त्यास मिळनात, तेव्हा तो पळून गेला.

१५६७ साली २००० मूर्तिमंजकांचे रॉडरॉड एवढे तुकडे करण्यात आले. खचकरच आल्या नेदर्लँडमध्ये आला. त्याने " संकटकालीन सभा " बोलाविली तिच्या खोकांनी " रक्ततृणेष्वी सभा " असे नाव दिले या सभेचे काम म्हणजे न्याय देण्याचा फास फरणे हे होते लोकांना परून आणून त्यांना शिक्षा ठोठवावयाची हा या सभेचा मुख्य उद्देश होता यावेळी असेच लोक इंग्लंड आणि जर्मनी देशात पळून गेले. आरंभच्या राजाची मालमत्ता सरकारमार्फत करण्यात आली व त्याला बंदखोर म्हणून ठरविण्यात आले. लोकरच त्याचा मुलगा किलिफ विल्यम यास माद्रिब येथे पळवून नेण्यात आले इकडे विल्यमने फ्रेंच सैन्य उभारले व त्याच्या भावाने फ्रांसलंडवर हजारी बेसी हेल्स-बर्ली येथे त्याने त्याच्या सैन्याचा पराभव केला. परंतु आल्या यांनी लुईची लोकरच अगदी दागादाना उडवली. १५६० ते एरमोट व हूने यांचा शिरच्छेद करण्यात आला.

१५६९ त लंडाईचा सचें भागविण्यासाठी आल्याने मोठ-मोठे फर लादले व ते तो अथरांनी बसूक कले लागला. इकडे विल्यम आणि लुई यांनी पुन्हा दुसऱ्यांदा उठावणी करण्याची तयारी चालविली होतीच १५६९ या वर्षी आरंभच्या विल्यमने स्पेनच्या व्यापारी गलबतीवर छपा घालण्याचा मनसुबा केला. त्याने दर्यावर हुसता कहर उडवून दिला. रोमन कॅथोलिक भट किंवा इतर लोक त्याच्या हाती लागताच त्याने त्याचा अगोनात छळ केला याप्रमाणे त्याने आल्याच्या दुष्ट कृत्यांचा गूढ घेण्यास सुरवात केला. १५७३ त त्याने ब्रिज शहर एकदम पेटले. याप्रमाणे त्याने हळू हळू शहरे घेण्यास सुरुवात केली. आरंभला मिळालेल्या या जयामुळे चौदाव्या फेंड ह्यावायला लागली, व तीन महिन्यांसाठी एक ऑगस्टरडेम खेरीककून सर्व हॉलंड बंदखोराच्या हाती लागले.

इकडे मासुच्या लुईने मॉन्स शहरास वेढा देऊन ते पेटले. तेव्हा एक भले मोठे स्वेनचे सैन्य तेथे आऊन त्याने लुईला मॉन्समधून काढले. थाला मदत करण्याकरिता विल्यम हा एक एक शहर जिंकत जिंकत पुढे निघाला इतक्यांत थाला बार्थोलोम्यू येथील कत्तलीचे वृत्त कळले. त्याने मॉन्सचा वेढा उठविण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यात थाला अपयश आले तेव्हा मॉन्स होनच्या सैन्याच्या हाती लागले. यामुळे आरंभ चरला नाही. सर्व हॉलंड देशाने त्याला आपला मुख्य अधिकाारी म्हणून म्हणून आरंभ यांना आपले कायमचे राज्य्याचे ठिकाण डेटफ्ट हे शहर केले आल्याच्या मुलांनी सुटकेन शहर पेटले व नाईनच्या शोकाची अत्यंत शिंदेयफणे कत्तल उडविई. नाईनच्या कत्तलीत इतिहासकालीन जुलमी पोटीच्या शिरांगाणी बसविण्यास काहीच हरकत नाही

हारलेम शहरचा वेढा हा नेदर्लँडच्या इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणे अल्कमारचाहि वेढा फार प्रसिद्ध आहे. लोडार्नी समुद्राचा बांध कोडला तेव्हा आल्याचा मुलगा हॉन्प्रेनेरिक यास एकदम मागे पाय काढावा लागला. १५७३ त आल्याच्या आरमाराने पराभव करण्यात आला. १५७३ त आल्याने ज्ञानून राजीनामा दिला. त्याच्या नंतर लॉनलुई विलेसम हा गव्हर्नर जनरलहोऊन आला. १५७४ त स्पेनिश लोकांचे मिडलबर्ग हे शहर गेले. पुढे माचिमध्ये निजमवेजन येथे नासुच्या लुईचा पराभव झाला व यात तो मारला गेला. १५७४ त खीडनचा वेढा परतविण्यात आला. या जयानिमित्त लेडनला एक विश्वविद्यापाठाची स्थापना झाली. विल्यमला १५७५ वर्षी फार त्रासदायक गेले परंतु १५७६ या वर्षी रॅकोतेनेस हा मरण पावला. याच वर्षी हॉलंड व झॉलंड या देशाचा एक संघ बनविण्यात आला. विल्यमकडे या देशातील सैन्याचे सेनापतिध्व देश्यात आले. १५७६ त वेलून आणि स्पेनिश सैन्यात बंड होऊन झॉलंडचा बचाव झाला या वेळी " स्पेनिश प्र्युरी " असे म्हणतात. व्हेलेस येथे तह होऊन त्या तहान्वये कॅथोलिक आणि प्रोटेस्टंट लोकांचे समान रीतीने वागविण्यात यावे, स्पेनचा राजा हा कायद्याच्या हद्दीने राहा मानव्यात यावा, व आरंभ यात हॉलंड व झॉलंडचा गव्हर्नर नेमावे असे ठरले. मध्यंतरी फिलीफ यादशहाने आस्ट्रियाच्या डॉनजॉन यास नेदर्लँडचा गव्हर्नर जनरल नेमले. पेट येथील तहाच्या अटी त्याने मान्य वेल्याशिवाय त्याचा हुकूम मानावयाचा नाही असा राजमंडळांनी आग्रह पारिला याच समारोहात "युनिशन ऑफ व्हेलेस" या तहान्वये विल्यमची यास फार बळकट झाली. यामुळे डॉनजॉनला पेटच्या तहाच्या अटी मान्य करणे भाग पडले. सन १५७७ मध्ये "कावमची राजाज्ञा " जाडण्यात आली व याप्रमाणे हॉलंड आणि झॉलंडचे मुख्यधिकारीपद आरंभकडेच देवण्यात आले. परंतु, आरंभसारख्या भूत राजकारणकुशळतास यातील हात उगमला, त्याने ही आज्ञा हॉलंड व झॉलंडमध्ये प्रसिद्ध करण्याचे नाकारले.

डॉनजॉन पहिल्या मॅग व्हेलेसमध्ये शिरला. परंतु त्याच्या हाती बाहोच सत्ता नव्हती. त्याने सत्ता संपादण्याचा प्रयत्न केला, परंतु अखेर त्यास सुसुप्त सोडून जावे लागले. तेव्हा व्हेलेसमध्ये आरंभने प्रवेश करून व्हेलेस, डेटवर्प व पेट येथील स्पेनिश सैन्य त्याने पाळवून लावले. त्याचा व्हेलेसमध्ये फार खतर झाला व याप्रमाणे सर्व नेदर्लँडचा तो पुढारी धनला

उत्तरेकडील आणि दक्षिणेकडील प्रोटेस्टंट आणि कॅथोलिक बांधण्याधील वैमनस्य फार खोलवर रुजले होते, व याप्रमाणे टच आणि घेयय ही दोन राडे काढण्या ओघा-बरोबर वहात चालली होती. ६ आक्टोबरला कॅथोलिक लोकांनी गुप्तपणे यादगहाचा भाऊ आर्बंदयूक मॅगिआस

यास मुलेस येथे पोलावून आणले. आरंभचा मनात त्याचा सरदार करून आपले कार्य साधावे असे होते. कारण मंत्रि-
आस मुस्ता राजा करून आपल्या हाती सर्व राजसूत्र ठेवा-
यात असा त्याचा इरादा होता.

परंतु यावेळी किलिकर्वे धार्य दणाले. त्याने अलेक्झांडर
फारनीसपोर २० हजार सैन्य देऊन त्यास डॅनजोनच्या
मदतीस धाडले. १५७८ या वर्षी डॅनजोनने नेदर्लंडच्या
लोकांचा नामूर येथे पराभव केला. यालेडी अंजुच्या डचकने
चाल करून मॅन्स शहर घेतले. याच वेळी जॉन कासिमीर
हा जर्मन सैन्य देऊन नेदर्लंडमध्ये घुसला. या आघायाणीच्या
प्रसंगाी आरंभची राजकारणपट्टा जुद्धिमत्ता अत्यंत विश-
दपणे चमकू लागली त्याने अंजुला नेदर्लंडच्या स्वातं-
त्र्याचा कैवरी अशी बहुमानस्पद पदवी दिली. इकडे एलिझा-
बेथ राणी, हेनरी नॅन्सुरे, जॉन कासिमीर यांच्यापोर राष्ट्रीय
कार्यास मदत देण्याप्रत्यर्थ त्याने योत्तने सुरु केले. इतक्यात
डॅनजोन हा ऑस्टेयोर महिन्यात मरण पावला. तेव्हा
किलिक या राजाहाने अलेक्झांडर फारनीस यास डॅनजोनच्या
बाणी नेमले. हा अत्यंत शूर आणि राजकार्यपुंरधर होता.
त्याने हा हा म्हणता कॅथोलिक लोकांचे मन राजपक्षाकडे
बळविले. कॅथोलिक लोकाना स्वदेशीय प्रेस्टिज लोकांचा
जुलूम सहन होईना. त्यांना परकी अंमल परबडला याप्रमाणे
त्याची मुलेसत्या समेतके राजविषयीची आपली पूर्ण राज-
निष्ठा व्यक्त केली. इकडे उत्तरकडील हॉलंड, ड्रीलंड,
युट्रेच, गेस्टरलंड, झुटफेन यांनी युट्रेचला सभा पोलावून
तीत पुढील गोष्टी ठरविल्या. यायोगे उत्तरकडील प्रांत
हे जणू एकच प्रांत जाहेत असे एकश्रित बांधले गेले.
परकी सत्तेला निव आणि प्राण याची आहुती देऊन पोलावून
लावायमांचे, य धर्माच्या यासाठी पूर्ण मौकळीक ठेवावयाची
असा या समेत उठाव पात झाला. विविधमत्तया मनात सत-
राहि प्रांतांचे एकीकरण व्हावे असे होते परंतु ही गोष्ट आता
अशक्य होता. यापुढील इतिहास हा हॉलंड आणि बेल्जियम
या वेगवेगळ्या देशांचा असल्यामुळे तो ह्या नावाखाली
पहा.

नेपल्स—इटली. सिसिलीची राजधानी. लोकसंख्या
१९१५ साली ६९७९१७ होती. हे शहर नेपल्सच्या उप-
सागरच्या उत्तर किनाऱ्यावर असून उत्तर अक्षांश ४०°
५२' आणि पूर्व रेखांश १४° १५' ४५" यावर आहे. रेल्वेने
रोमापासून हे मेल १५१ आहे.

येथे व्हॉमिरो नांवाची एक प्रेक्षणीय टॅडडी असून सुंदर
आणि रुंद अशी रॉन्डिग्रा सडक व व्हिलाकॉम्युनेल नांवाचे
सार्वजनिक बागीचे आहेत. टोलंडो हा येथील सर्वात
प्रसिद्ध असा रहदारीचा रस्ता आहे. रॉबर्ट राजाने १३४३
साली बांधलेला सेंट एन्ड्री नांवाचा किळा याचा उत्कृष्ट
कैद्यांचा सुंभ म्हणून हल्ली उपयोजित आणला जातो.
मुआव्हो फिलिपांत १४७० साली पाहिरा ऑलफॉन्सोच्या

स्मरणार्थ उभारलेली एक भव्य कमान आहे. येथील
राजवाल्यान नेपल्स येथील सर्व नामधारी राजांचे सुतले
उभारलेले आहेत.

हे शहर रोमन कॅथोलिक पंथाच्या आर्चबिशपचे
रहाण्याचे ठिकाण असून येथे २३७ प्रार्थनामंदिरे आहेत.
त्यापैकी सेंट जानुआरीस, सानजोमेनिको मॅजिओर आणि
सानलॉरेंझो ही फार प्रसिद्ध आहेत येथील राष्ट्रीय पदार्थ-
संग्रहालयांत एक वाचनालय असून त्यांत सुंदर तस्बिरी
आहेत. येथील विद्यापीठात गणीतशास्त्र, वाङ्मय, वैद्यक आणि
तृथिशास्त्र अशा चार शाखा आहेत. प्राथमिक शिक्षण-
करिता येथे ९० शाळा आहेत. बांधडे, बहिरे आणि
मुके या लोकाकरिता येथे शाळा आहेत. येथे रॉयल
नॅशनल आणि गियाकोमो अशी दोन वाचनालये आहेत.
सानफालो आणि बेलेनीशिवाय पुष्कळ नाटकगृहे येथे आहेत.
गोरमरिओच्या सोयीकरिता घमोदयसंस्था आणि दगळयते
येथे आहेत हल्ली येथे रेशीम, कापूस, ताग, लोकर यांचे आणि
ज्वाने वांधण्याचे कारखाने आहेत. १८८४ सालच्या कॅल-
व्याच्या रोगानंतर या शहराचा बराच भाग मोडून नवीन
बांधण्यात आला.

इ ति हा स—हे शहर मूळची ग्रीक लोकांची वसाहत
होती. साप्रत येथे नेपल्स शहर आहे तेथे पूर्वी पॉथिओ
नावाची वसाहत होती. येथील लोकांना अथेन्स आणि
कॅलसीस लोक मिळव्यावर त्यांनी एक नवीन शहर वसवून
त्यास निआपोलिस हे नांव दिले. इसवी सनापूर्वी ३२८ मध्ये
पेलिओपोलिस येथील लोकांनी रोमच्या दोस्तराष्ट्रांवर
स्वारी केल्यामुळे पब्लिखिअसफिलो नांवाच्या सेनापतीने
त्या शहरास बेदा देऊन ते काबीज केले. नेआपोलिस येथील
लोकांनी रोमचे सार्वभौमत्व कबूल केल्यामुळे त्यांच्या
स्वातंत्र्यास जुळीच धक्का पोहोचला नाही पिझ्त आणि
हॅनिबॉलने हे शहर काबीज करण्याचे प्रयत्न केले पण
त्यास त्यांना यश आले नाही.

रोमन राष्ट्राच्या व्हासानंतर गॉथिक युद्धात या शहराचे
बरेंच नुकसान झाले. ५४२ साली टोटिलांने हे शहर काबीज
केले. पुढे काही दिवस हे शहर रॉन्वेनाच्या लोकांच्या
ताब्यांत होते. सौवर्इसच्या एथारीमुळे बराच भाग परक्यांच्या
ताब्यांत गेला. पोपला तिसरा प्रेपरी छात्रा आधार मिळा-
ल्यामुळे येथील लोकांनी प्रजासत्ताक राज्य स्थापिले.
कॅपुआचा राजपुत्र चवथा पॅट्रुफ यांने हे १०२७ साली
काबीज केले होते परंतु सरजीअस डचकने नॉर्मन
लोकांच्या मदतीने त्यांच्यापासून परत घेतले. यावेळेपासून
रात्री सत्ता नॉर्मन लोकांच्या हातांत होती. दक्षिण इटली
आणि सिसिली नॉर्मन लोकांनी काबीज केल्यावर येथील
प्रजासत्ताकपद्धतीचा नाश झाला.

नेपाळ—हिमालयच्या पायथ्याशी म्हणजे हिंदुस्थान-
नाच्या उत्तर सीमेवर ५२० मैल लांबाचे विस्तृत असे हे

एक एतद्देशीय स्वतंत्र संस्थान आहे. येथे गुराखे लोकांची वस्ती आहे. एकंदर लोकसंख्या ५० लाख, बहुतेक लोक हिंदू आहेत नेपाळ शब्दाची उपपत्ति अशी आहे (इ. अ. पु. २३ पु. २१२—१४) गुराखे लोकांच्या सर्व टांगारा प्रदेशास हिमालयातील हिंदू नसलेले डोंगरी लोक व तिबेटी लोक पाल म्हणतात, व पाल प्रदेशाच्या या भागास मूळचे नाव नै असावेस दिसते. यावरून या भागातील लोकास हिंदू लोक नेवार म्हणजे नेचे रहिवासी म्हणतात. नेचा अर्थ आश्रयार्थ अथवा वसतीकरिता गुहाची जागा असा आहे इंगो-विची लोकांच्या बऱ्याच भागात नेचा अर्थ वसतिस्थान आहे. येथेप्रमाणे नेपाळचा अर्थ पाल देशाचे नै म्हणजे वसतिस्थान, अथवा मुग्य ठिकाण अथवा देऊळ असा आहे

प्रदेश. — क्षेत्रफळ ५४ हजार चौ मैल उत्तरेस तिबेट, पूर्वेस सिकीमचे संस्थान व दार्जिलिंग जिल्हा; दक्षिणेस बंगाल व सयुक्ताप्रत, पश्चिमेस कुमाऊन व कालीनदी उत्तरेकडील हिमालयाचा भाग अगदी बर्काच्यादित आहे. ह्या प्रदेशाचे चार भाग केले आहेत. — (१) तराई, (२) शिवालिक पर्वत, (३) हिमालयाचा प्रदेश उर्फ खाटमाडूचे खोरे (हिमालयाचा १० हजार फूट उंचीचा प्रदेश) (४) अज्ञात हिमालयाचा प्रदेश (ह्यात एवरेस्ट शिखर व इतर बर्काच्यादित प्रदेशाचा समावेश होतो)

हिमालयाच्या इतर शिखरांना उल्लेख. — नन्दादेवी (२५,००० फूट), धवलागिरी (२६८९६ फूट); गौस्तान (२५३०५ फूट); व काचनगंगा (२८१४६ फूट)

नद्याः — कौरिआळा (वर्षाविक) किंवा घोघ्रा, गंडक, व कोसी. पश्चिम भागातून शारदा नदी वहाते व ही नदी नेपाळ व कुमाऊनमधील सीमा आहे. बाली, बबई आणि राप्ती ह्या नद्या गंगेस जाऊन मिळतातात

मध्यप्रदेशाला नेपाळी लोक 'सप्तगंडकी' हें नाव देतात. ह्या सात गंडकी नद्यांमुळे धवलगिरी व गोस्तान ह्या दोन शिखरांमधील प्रदेशास पणी मिळते. अगदी पूर्वेकडे त्रिशुळमग नदी वहाते. पूर्वप्रदेशाला सप्तकोशी हें नाव आहे व त्यापैकी सानकोशी ही नदी मुख्य आहे. ह्या नदीमुळे कधी कधी मोठा पूर आला तर पिकांचे व मात्सेचे फार नुकसान होते. ह्या सर्वोपान बराच निराळा असा खाटमाडूच्या भोंवतालचा प्रदेश होय. या भागातून वायव्यी व विष्णुमती या नद्या वहातात. नेपाळात मोठमोठे तलाव नाहीत. नेपाळच्या

आहेत. काही काही दऱ्याखोऱ्यातून ताडूयाचे व मफ्याचे पोक दृष्टीस पडते. अगदी पूर्वोत्तरे गौरीशंकर-शिखर आहे. ह्या प्रदेशाचे एकंदर नीट निरीक्षण करून त्याविषयी अद्याप कोणी माहिती दिलेली नाही. मेडली-कोटने केलेले खाटमाडूच्या पलीकडील काही शोध वाचनीय आहेत. डेहराडूनच्या दक्षिणेस असलेल्या सिवालिक पर्वताच्या ओढीप्रमाणेच तुरिया घाटी म्हणून एक ओळ आहे दोन्ही ठिकाणांची जमीन सारखीच आहे.

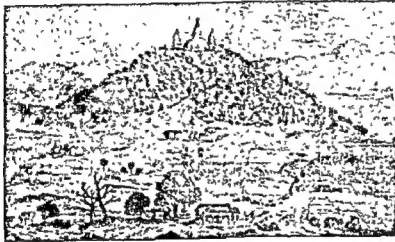
प्राणी — तराईच्या दाट जंगलात सर्व तऱ्हेचे वन्य पशू सापडतात जरी त्याची संख्या आता कमी होऊ लागली आहे तरी अजून असे कित्येक भाग आहेत, की ज्यात सिंहहिंदू हिंस पशूहि आढळतात तराईत रानटी हत्ती पुष्कळ आहेत पण त्यास गोळा घालून न मारता पकडावे असा नियम आहे माणसाकडेल्या व रानटी हत्तींची छत्र छत्रपन्न त्यास पक्क्याची इकडे चाल आहे

हवा मांन — मे व डिसेंबरच्या दरम्यान तराईची हवा अतिशय पावसाळ्या फार खराब व रोगकारक असते. तेव्हा येथे नवजवराच्या तापाची साथ पसरते. येथील थारस लोकांवर ह्या साथीच्या काही परिणाम होत नाही असे म्हणतात. उत्तरेस नेपाळच्या खिडीच्या प्रदेशात हवा फार उत्तम आहे. खाटमाडू येथे वार्षिक पावसाची सरासरी छप्पन्न पूर्णोक्त एक-द्वितियांश इंच असते

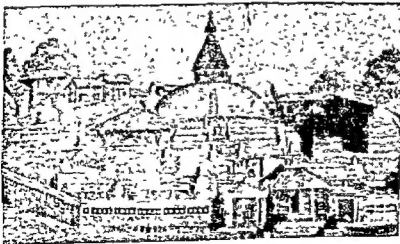
प्राचीन का. — गृहसंहितेंत (४ २३; ५, ६५) व प्रयागच्या समुद्रगुप्तान्या शिलालेखीत नेपाळचा उल्लेख येतो. फाहियान व ह्युएनत्सेंग यांच्या प्रवासवर्णनावरून त्या याई काळातील संशोधनाचे काम मुरू आहे. कपिलवस्तूचे स्थान उत्तरेस तराईत पडेरियाजवळ पुराव्यावरून निश्चित ठरले आहे. गौतम बुद्धाचा ज्यात जन्म झाला असा काक्य राजघराण्याचे हे राजधानीचे शहर होते. नेपाळात अशोकाने काही लेखस्तेम अखून त्यावरून अशोकाच्या प्रवासाची कल्पना येते खुद्द नेपाळसरकारने युरोपीयन भूस्तरशास्त्रज्ञ व पुराणवस्तुसंशोधक लोकांच्या नेतृत्वाखाली संशोधनाचे काम आपल्या हाती घेतले आहे. नेपाळ रोव्यात बौद्ध लोकांचा केव्हा शिरकाव झाला हे अजून नकी बाहेर आले नाही. ख्रि पू ३०० च्या सुमारास ह्या धर्मीचा क्षपाटपाने प्रसार झाला असे कित्येकांचे मत आहे तर इ. स. च्या पहिल्या शतकांत

राजवाड्यापुढील चौक, खाटमांडू.

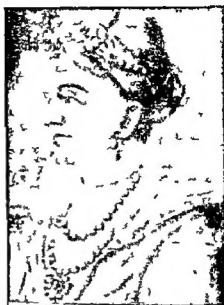
स्वयंभू टेकडी (खाटमांडूच्या पश्चिमेस दीड मैलावर)

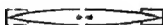
बोधनाथाचें देऊळ. (खाटमांडूपासून ३॥ मैल दूर)

नाना फडणवीस.

नारायणराव पेशवे.

नूरजहान.

नादिरशाह.